Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. JANUÁR HU ISSN 0023–4346

A KGST-országok népgazdasági terveinek koordinációja
VLADIMIR PENCSEV, JAN STRBA, SZTANYISZLAV DLUGOS, KOVÁCS GYULA, BADAMCEDENGIJN CEND-AJUUS, HARRY MÜLLER, NYIKOLAJ INOZEMCEV

Termékminőség, termékarányosság
LÁNG JÁNOS — NÁDASDI FERENC

A termelési szolgáltatások szervezete elméleti szempontból
KOZMA GÉZA

Keresetszabályozás a mezőgazdaság nagyüzemeiben
KOSTYÁL REZSŐ — PÖLÖSKEI PÁLNÉ

Külföldi segélyek, nemzetközi bankhitelek és az államkapitalizmus válsága a harmadik világban
ROBERT E. WOOD

Kiigazítás és kiegészítés a beruházási vásárlóerő szabályozásához
ERDŐS TIBOR

A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság
SOÓS KÁROLY ATTILA

Beruházáspolitika és struktúraváltás
BÉLYÁCZ IVÁN

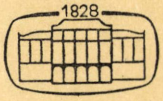

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. január

TARTALOM

Csizmadia Ernő (1924—1984) *(Sipos Aladár)* 1
A KGST-országok népgazdasági terveinek egyeztetése
A népgazdasági tervek egyeztetése *(Vladimir Pencsev)* 2
Bilaterális és multilaterális alapokon *(Jan Strba)* 6
A Lengyel Népköztársaság gazdaságpolitikájának fontos alakító tényezője *(Sztanyiszlav Dlugos)* 10
A tervkoordináció a gazdaságpolitikák összehangolásának fő eszköze *(Kovács Gyula)* 14
Az együttműködés tervezési alapjainak erősítése *(Badamcedengijn Cend-Ajuus)* 20
Az együttműködés tervszerű tökéletesítésének fontos módszere *(Harry Müller)* 24
A KGST-tagországok népgazdasági terveinek egyeztetése: új problémák és feladatok *(Nyikolaj Inozemcev)* 28
Termékminőség, termékarányosság *(Láng János—Nádasdi Ferenc)* 33
A termelési szolgáltatások szervezete elméleti szempontból *(Kozma Géza)* .. 43
Keresetszabályozás a mezőgazdaság nagyüzemeiben *(Kostyál Rezső—Pölöskei Pálné)* 49
Külföldi segélyek, nemzetközi bankhitelek és az államkapitalizmus válsága a harmadik világban *(Robert E. Wood)* 61

VITA
Kiigazítás és kiegészítés a beruházási vásárlóerő szabályozásához *(Erdős Tibor)* 79
A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság *(Soós Károly Attila)* 86
Beruházáspolitika és struktúraváltás *(Bélyácz Iván)* 99

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ
Kozma Ferenc: Egyén, vállalat, állam *(Izikné Hedri Gabriella)* 113
FOLYÓIRATSZEMLE 116
J. Lesourne: Válságban van-e a közgazdaságtudomány?
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 119
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 125

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

CSIZMADIA ERNŐ
1924—1984

A tudománynak és a gyakorlatnak egyaránt fájdalmas veszteség az alkotóereje teljében levő Csizmadia Ernő korai távozása, akit a pályatársak, a munkatársak és a tanítványok egyaránt tiszteltek, megbecsültek és szerettek közvetlen egyszerűsége, önzetlen segítőkészsége és mély embersége miatt.

1950-ben szerez oklevelet a Közgazdaságtudományi Egyetem agrárszakán, ahol már hallgató korában tanársegédi munkakört tölt be. Ezt követően a Mezőgazdasági Akadémia tanulmányi osztályát vezeti, és docenssé nevezik ki az Agrártudományi Egyetemen. Első könyve — kandidátusi értekezése — „Két út, két világ" címmel 1962-ben jelenik meg. Pályája során a kutatásban, az oktatásban és a társadalmi-politikai közéletben való tevékeny részvétel elválaszthatatlanul összefonódik. Bármilyen posztra állították is — rovatvezető a Társadalmi Szemlénél, főosztályvezető a Minisztertanács Titkárságán, osztályvezető-helyettes az MSZMP KB-ban, egyetemi tanár, majd 1979-től rektor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen —, munkássága, tevékenysége központi kérdése volt és maradt a mezőgazdaság, az élelmiszer-gazdaság szocialista rendszerének megismerése, törvényszerűségeinek feltárása, s ennek révén egy viszonyainkra alkalmazható, hatékonyan működő, öntörvényei szerint állandóan megújulásra képes szocialista agrárszervezet kialakítása. Pályája kezdetén alapvető nagy kérdés a gyakorlat próbáját kiálló, gazdasági rendszerünkbe harmonikusan illeszkedő magyar szövetkezeti modell kutatása volt, amelynek akkor kialakított és folyamatosan tökéletesített változataihoz Csizmadia Ernő hazai és külföldi gyakorlatból merített tapasztalatain és elméleti felkészültségén alapuló elemzései lényeges hozzájárulást jelentettek. Vizsgálta a szövetkezetek működésének alapvető kérdéseit, különösen a belső felhalmozást, a bővített újratermelést, s amit igen korán felismert, a közvetlen termelők anyagi érdekeltsége megteremtésének módjait és felhasználásának szükségességét. Ehhez kapcsolódott az ennek megfelelő agrárpolitika fő vonásainak felvázolása, s a gazdaságirányítási reform kidolgozásakor az egyenrangú gazdasági partnerség elve gyakorlatban való érvényesítésének vizsgálata. Elsők között volt, akik a hagyományos ágazati kereteken túltekintve, a tudományos-technikai haladást is figyelembe véve, megfogalmazta az élelmiszer-termelés mezőgazdaságon túlterjedő modern rendszerét, alapvető jellegzetességeit és törvényszerűségeit.

Kutatásait, tapasztalatait, elemzéseit és javaslatait számos könyvben s szinte megszámlálhatatlanul sok cikkben, tankönyvben, oktatási anyagban publikálta, gazdagítva, elmélyítve és propagálva a marxista közgazdasági gondolkodást. Kutatói, szakírói képességeit folyóiratunk hasábjain is bőségesen hasznosította, közéleti éleslátását pedig lapunk szerkesztő bizottságában is tanúsította.

Munkássága elismeréseként méltán választotta a Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban levelező tagjai, 1979-ben pedig rendes tagjai sorába.

60 éves volt, amikor utolsó kormánykitüntetését, a Szocialista Magyarországért Érdemrendet kapta.

Lezárult egy alkotásban gazdag, tevékeny életpálya, amely maradandó nyomokat hagyott a társadalmi-gazdasági fejlődésünkre vonatkozó kortársi szemléleten és a gazdaságpolitikai gyakorlaton.

Sipos Aladár

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (2—5. l.)

E lapszámunk első hat cikke a KGST-országok tervelméleti folyóiratainak együttműködése keretében készült, és megjelenik valamennyi résztvevő folyóiratban.

A népgazdasági tervek egyeztetése

Vladimir Pencsev

A szocialista világrendszer létrejöttével és a KGST megalakulásával megszületett a szocialista építés általános törvényszerűségein és a szocialista gazdaság lenini elvein, a tervegyeztetésen — mint az együttműködés szervezésének alapvető módszerén — alapuló nemzetközi gazdasági kapcsolatok minőségileg új típusa.

A szocialista gazdasági integráció komplex programjának elfogadása új nagy lendületet adott a KGST-tagországok gazdasági együttműködésének. A program által előirányzott intézkedések, valamint a később elfogadott hosszú távú célprogramok megvalósítása lehetőséget teremtett a testvérországok együttműködésének minőségileg új szintre emeléséhez, ahhoz, hogy pontosabban orientáljuk a termelést a műszaki haladás, a szakosodás és a kooperáció irányában, hogy — a KGST-tagországok közös érdekeitől vezérelve — együttesen tárjuk fel a természeti erőforrásokat.

A termelés szocialista módjából eredő előnyöket kihasználva, a kölcsönös együttműködésre támaszkodva a testvéri államok tovább növelik gazdasági és műszaki-tudományos potenciáljukat, biztosítják nemzeti jövedelmük stabilitását. Ez utóbbi a KGST-tagországok összességét tekintve 1983-ban 1951-hez viszonyítva 8,6-szeresére növekedett, és eléri a világon megtermelt összes nemzeti jövedelem kb. ¼-ét. Az említett időszakban az ipari termelés 14-szeresére nőtt, és megközelíti a világ ipari termelésének az $^1/_3$-át. A szocialista testvérországok rendelkeznek az új technikai és technológiai világszabadalmak 20 százalékával.

Az említett években a BNK nemzeti jövedelme 13-szorosára nőtt, s ezen növekedés több mint ¾-e közvetlenül szolgálta a dolgozók szellemi és anyagi szükségleteinek a kielégítését.

Bulgária aktívan részt vesz a nemzetközi szocialista munkamegosztásban, töretlenül követi a testvérállamokkal, így elsősorban a Szovjetunióval való sokoldalú együttműködés és gazdasági integráció irányvonalát. Jelenleg a BNK áruforgalmában a KGST-tagországok részesedése megközelíti a 77 százalékot, s ennek 57 százaléka a Szovjetunióra jut. Országunk ezen az alapon oldja meg alapvető nyersanyag-, energetikai, termelési és értékesítési problémáit. A BNK a KGST-tagországoknak több fontos gépipari, kohászati és vegyipari terméket, mezőgazdasági áruféleséget és nyersanyagot szállít, s aktív partnerük a termelési kooperációban és a szakosításban. A sokoldalú együttműködési egyezményekben előirányzott intézkedések végrehajtásában való részvételen kívül országunk aktív termelési kapcsolatokat épít ki — bilaterális alapon — a gépkocsigyártásban, a fémmegmunkáló gépek, gyárberendezések, elektronikai és elektrotechnikai eszközök előállításában, a vegyiparban és a petrolkémiában, a kohászatban, a közlekedésben, a mezőgazdaságban való szakosodás és kooperáció keretében. A szocialista termelési mód következetes alkalmazásának és tökéletesítésének eredményeként, a KGST-tagországokkal való szoros együttműködésben a bolgár ipar és mezőgazdaság szerkezete rendelkezik a fejlett országok társadalmi-gazdasági komplexumára jellemző valamennyi elemmel.

Vladimir Pencsev a Bolgár Népköztársaság Állami Tervbizottságának elnökhelyettese.

A szocialista közösség országainak egyik legfontosabb feladata napjainkban a népgazdaság és a kölcsönös együttműködés területén a gazdaság gyorsított ütemű átállítása az intenzív fejlődési útra, a gazdaság hatékonyságának a társadalmi termelés szerkezetének tökéletesítése, az erőforrások racionális felhasználása útján történő növelése, a termelés növekedésének a biztosítása, a termékek műszaki színvonalának, megbízhatóságának és minőségének javítása, választékának bővítése.

A Bolgár Kommunista Párt és a Bolgár Népköztársaság vezetői, az elért eredményekre támaszkodva, a figyelmet ezen feladatok megoldására, a gazdasági fejlődés stratégiájának meghatározására, a kölcsönös együttműködés hatékonyságának további elmélyítésére és fokozására, így elsősorban a tudomány, a technika, a termelés fejlődésének prioritást élvező irányaira fordították.

E feladatok sikeres megvalósítása megköveteli az együttműködés és a gazdasági integráció szervezetének és irányításának további javítását, az ország gazdaságának a szocialista közösség keretében történő dinamikus és harmonikus fejlesztésére irányuló tevékenység új formáit és módszereit. Megkülönböztetett figyelmet fordítunk a népgazdasági tervek koordinálásának a tökéletesítésére, mivel ez utóbbi jelenti a KGST-tagországok gazdaságpolitikája egyeztetésének fő eszközét, és ez hivatott biztosítani a komplex megközelítést az együttműködés és az integráció kulcsfontosságú problémáinak a megoldásában.

A tervegyeztetés a szocialista országok közötti munkamegosztás elmélyítésének egyik legfontosabb eszközévé vált a termelés és a forgalmazás területén, de különösen a KGST-n belüli integrációs folyamatok meggyorsításában. A tervegyeztetés az együttműködés fejlesztésének komplex rendszere lett, amely szorosan kapcsolódik a testvérországok nemzeti terveihez, s amely a termelés és a kölcsönös nyersanyag-, energia- és késztermékszállítások növekedésének a biztosítására irányul.

A tervegyeztetés megteremti a feltételeket ahhoz, hogy országunkban optimális döntéseket hozhassunk több alapvető gazdasági probléma megoldására, elősegíti a nemzeti érdekeknek a testvérállamok érdekeivel való összehangolását, s az utóbbi időkben hozzájárul a BNK népgazdaságának a szocialista közösség országai gazdaságával történő kölcsönös egybekapcsolásához. A nemzeti népgazdasági tervek koordinálása során figyelembe veszik az egyes problémák kezelési módjának a sajátosságát, ami segíti új racionális gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok létesítését, bővítését és elmélyítését. Az együttműködés ezen formája a fontos népgazdasági arányok két- és sokoldalú alapon történő biztosításának, a gazdasági és műszaki-tudományos integrációs kapcsolatok szabályozásának az irányában fejlődik tovább.

A népgazdasági tervek koordinálásának a tökéletesítése mellett — véleményünk szerint — feltétlenül javítani kell a KGST-tagországok gazdaságpolitikájának és műszaki-tudományos fejlődésének alapvető irányaira vonatkozó, kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdéseket érintő konzultációk előkészítését és lebonyolítását. A kölcsönös konzultációk hatékonysága közvetlenül kihat a tervezési együttműködés eredményeire, és alapot teremt a tervegyeztetés körének a bővítéséhez.

A KGST-ben folyó gazdasági integrációra és együttműködésre jelenleg több tényező hat. Némelyikük tartós jellegű, és alapvető hatással van a nemzetközi szocialista munkamegosztásra. A társadalmi termelés internacionalizálódásának felgyorsult folyamata például maga után vonja az egyes szocialista országok gazdálkodó egységei közötti közvetlen termelési kapcsolatok bővülését, s azok tevékenysége nemzetközi jelleget ölt. A KGST tagországainak tartós és mély termelési kapcsolatai megkövetelik a nyersanyag-, az energia- és erőforrás-tartalékok problémáinak a közös megoldását, új kapacitások létesítését és bővítését, az áru- és szolgáltatáscsere növelését, a műszaki-tudományos haladás vívmányainak a gyors bevezetését.

Bulgária a népgazdasági komplexum hatékonyságának növelését, az energetikai, értékesítési és más problémák optimális megoldását a szocialista gazdasági integráció és a termelés internacionalizálódása folyamatainak a gyorsítása révén tartja megvalósíthatónak.

A műszaki-tudományos forradalom szintén hatást gyakorol a gazdaság és az iparszerkezet fejlődésére, beleértve az integrációs folyamatokat is. A műszaki-tudományos haladás területén kialakult szocialista munkamegosztásnak és az elért vívmányok bevezetésének eredményeként a Bolgár Népköztársaságban egészen új iparágak és termelési ágazatok jöttek létre, amelyek kizárólag a testvérországok alapvető termelőeszközök és fogyasztási cikkek iránti szükségleteinek a kölcsönös kielégítése céljából dolgoznak. Ennek keretében Bulgária például emelő- és szállítóberendezések, elektronikus termékek széles skálájának, mezőgazdasági gépeknek, gyógyszeripari termékeknek, mezőgazdasági áruknak, nyersanyagoknak és félkész áruknak a gyártására szakosodik.

A Bolgár Kommunista Párt nagy figyelmet szentel a kölcsönös együttműködés és a szocialista gazdasági integráció jelenével és jövőjével, szervezetük és irányításuk további tökéletesítésével kapcsolatos valamennyi problémának.

1984 júniusában Moszkvában rendezték meg a KGST-országok felső szintű gazdasági értekezletét. A résztvevők egyöntetűen annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a testvéri országok rendelkeznek mindazzal, ami ahhoz szükséges, hogy a kölcsönös együttműködést új, magasabb szintre emeljék a szocialista közösség országai termelési és műszaki-tudományos potenciáljának hatékonyabb kihasználása, népeik jólétének fokozása végett.

A szocialista gazdasági integráció a gazdaság intenzifikálásának és az erőforrások racionálisabb kihasználásának az eszköze. Országunk fejlődésében most a fő, a döntő feladat valamennyi gazdasági szféra sokoldalú intenzifikálása, a népgazdasági komplexum hatékonyságának és jövedelmezőségének a növelése a termelési szerkezet progresszív átalakítása, az anyagi, pénzügyi és munkaerő-tartalékok, valamint az egész műszaki-tudományos potenciál jobb kihasználása útján. A Bolgár Népköztársaságban a fejlett szocializmus anyagi-technikai bázisa erősítésének és a dolgozók életszínvonala emelésének alapja a társadalmi termelés dinamikus fejlesztése, a műszaki színvonal emelése, a termékek megbízhatóságának és minőségének a javítása, a termelési és személyes szükségleteket szolgáló ipari és mezőgazdasági termékek választékának a bővítése és megújítása.

Bulgáriában megkülönböztetett figyelmet fordítanak az exportot szolgáló termelés, így elsősorban a feldolgozó ágazatok fejlesztésére. Az iparban központi kérdésként kezelik a legfontosabb termelési ágazatok szerkezetének az ésszerűsítését, a gazdaságpolitikai stratégiát, a termelőerők hatékony elosztását, a beruházási politika korszerűsítését.

E nagy horderejű gazdasági feladatok megoldási módjának a meghatározásához teljes egészében ki kell használni a szocialista rendszer előnyeit, beleértve gazdaságpolitikánk más KGST-tagországok politikájával való egyeztetésének az elmélyítését a kölcsönös együttműködéssel és a BNK társadalmi-gazdasági fejlődésével kapcsolatos területeken. Az ilyen egyeztetésen a KGST-tagországok — amint ezt a KGST-tagországok gazdasági és műszaki-tudományos együttműködése fejlesztésének és elmélyítésének alapvető irányairól szóló nyilatkozat hangsúlyozza — azt értik, hogy kollektív alapokon dolgozzák ki azon nagy gazdasági problémák megoldásának útjait, amelyek kölcsönös érdeklődésre tartanak számot, és nagy jelentőséggel bírnak minden testvérország számára a hosszú távú gazdasági fejlődés és együttműködés irányainak kidolgozása szempontjából. Az együttműködés tartalma továbbá az, hogy közösen szabják meg a közvetlen együttműködés útjait a tudomány, a technika, az anyagi javak termelése és a beruházások területén.

A Bolgár Népköztársaság teljes egészében osztja az együttműködés ezen for-

májának hasznosságáról kialakult nézetet, azt a véleményt, hogy e forma jelentős tényezője lehet a gazdasági, tudományos és szociális feladatok megoldásának. Nem kétséges, hogy gazdaságpolitikánknak a testvérországokkal való egyeztetése alapul szolgál Bulgária gazdaságfejlődési stratégiájának a kidolgozásához.

A Bolgár Népköztársaság számára különösen fontosak az egyeztetés tárgyát képező azon problémák, amelyek a tudomány és a technika, a beruházások, az anyagi javak termelése, a nyersanyag- és energetikai erőforrások területén folyó együttműködést érintik. Ennek kapcsán felmerül megoldásuk eszközei és útjai kiválasztásának a kérdése — tekintettel a más testvérországokkal való kölcsönös tervkoordinációk várható eredményeire.

A népgazdasági tervek egyeztetése már régóta bevált eszköze a KGST-tagországok közötti gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés és integráció hatékony szervezésének és elmélyítésének. Napjainkban az egyeztetés a gazdaságpolitika koordinálásának, a szocialista közösség keretén belüli még szilárdabb gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kialakításának is fő eszközévé lett.

Ezért az ötéves tervek egyeztetésével egyidejűleg hozzá kell látni a gazdasági fejlődés távlati irányainak koordinálásához, és ezen az alapon az együttműködés és az integráció felgyülemlett problémáit közösen kell megoldani. Ezért fordít a Bolgár Kommunista Párt megkülönböztetett figyelmet az ötéves tervek egyeztetésére, a legfontosabb stratégiai termelőágazatok, tevékenységek műszaki-tudományos alapterületei hosszú távú koordinálásának a bővítésére. A népgazdasági tervek ötéves és hosszabb távú koordinálása mellett az egyes irányokban a KGST-tagországok és a BNK együttműködése és integrációja további elmélyítésének, a gazdasági fejlődés kidolgozott stratégiájának figyelembevételével biztosítani kell a szoros kapcsolatot a tervezési együttműködés valamennyi formája között. A jövőben a fő figyelmet a közös tervezésre — mint a gazdaságpolitikai egyeztetésben rejlő lehetséges előnyök valóra váltására — kell összpontosítani.

A tervegyeztetés és a közös tervezés körének bővítése megköveteli a közös prognosztizálást is, elsősorban azon termelési ágazatok és tevékenységek vonatkozásában, amelyekkel kapcsolatosan országunk hosszú távú termelési szakosodást és kooperációt, közös beruházásokat, tudományos kutatásokat fog megvalósítani.

A tervegyeztetés elsősorban a kölcsönös együttműködéssel és integrációval, a BNK és a KGST-tagországok közötti tartós gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok alakulásával, a népgazdasági terv együttműködési részének kidolgozásával összefüggésben felmerült feladatok megoldására fog irányulni. Másodsorban a tervegyeztetés fontos a kölcsönös áruforgalom alapvető arányainak és szerkezetének, az együttműködés és az integráció objektumai és szabályai két- és sokoldalú alapokon történő meghatározásához. E célból a tervezési és a külkereskedelmi szervek az iparági irányítószervek részvételével — beleértve a gazdálkodó szervezeteket — egyeztetni fogják elsősorban országunk szakosodásának alapvető irányait a nemzetközi szocialista munkamegosztásban, a legfontosabb nyersanyagfajták, áruk és szolgáltatások kölcsönös szállításának növelésével kapcsolatos intézkedéseket, az ipari és a mezőgazdasági termelés kooperációja, a más területeken folyó közös tevékenység elmélyítésének az útjait.

Ahhoz, hogy a népgazdasági tervek egyeztetése, különösen annak a gazdaságpolitika egyeztetésében játszott szerepe a lehető leghatékonyabb legyen, véleményünk szerint az új tervidőszak kezdetéig kell meghatározni a végrehajtást szolgáló intézkedéseket, az eredményeket pedig figyelembe lehetne venni a nemzeti ötéves és a hosszú távú tervek elkészítésekor.

A felső szintű gazdasági értekezlet által kitűzött feladatok és intézkedések sikeres végrehajtása nagymértékben és hatékonyan ösztönzi a bolgár gazdaság további offenzív fejlődését. A Bolgár Népköztársaság és a szocialista közösség országainak népgazdasága így intenzifikáció magasabb szintjére emelkedik.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (6—9. l.)

Bilaterális és multilaterális alapokon

Jan Strba

A csehszlovák gazdaság fejlődése a természeti és a gazdasági feltételeket tekintve nagymértékben függ a nemzetközi szocialista munkamegosztásban való részvételétől. Jelenleg a szocialista közösség országaival folytatott árucsere részesedése az ország bruttó külkereskedelmi forgalmában eléri a 70 százalékot. Ezért a Csehszlovák Kommunista Párt XVI. kongresszusa a külkereskedelmi kapcsolatok fejlődését, Csehszlovákia aktívabb részvételét a nemzetközi munkamegosztásban (így egyebek között a szocialista gazdasági integrációban) az egyik alapvető és elsőrendű fontosságú népgazdasági feladatként határozta meg.

A VII. ötéves tervidőszak első három évének az eredményei azt mutatják, hogy a KGST-együttműködés elmélyítésének a CSKP XVI. kongresszusa által kitűzött feladatai összességükben megvalósulnak, s ezen együttműködés olyan jelentős stabilizáló tényező, amely mind nagyobb fontosságú a csehszlovák gazdasági élet szempontjából. Ezek az eredmények meggyőzően bizonyítják a szocialista termelési mód előnyeit.

A tervegyeztetés

A népgazdasági tervek egyeztetése — csakúgy, mint a népgazdaság tervezésének rendszere — a szocialista irányítás sajátos jegye.

A tervek egyeztetése során fokozatosan megteremtettük a kétoldalú együttműködés szilárd alapját. A Komplex Program elfogadása után a KGST-tagországok közötti tervkoordináció mindinkább multilaterálissá vált. A Komplex Program kidolgozása óta eltelt időszak legfontosabb feladatai az extenzív gazdaságfejlesztésről az intenzívre történő átállás szükségességével függtek össze. E fejlesztési váltást egyrészt a KGST-tagországok termelőerőinek a gyarapodása, a műszaki-tudományos forradalom tette elkerülhetetlenné. A feladatok másrészt abból adódtak, hogy meg kellett szüntetni a késztermékek és a nyersanyagok világpiaci árarányainak a változása miatt bekövetkezett egyensúlyhiányokat. Ezenkívül a tőkés gazdaság általános válságának begyűrűzése és a nyugati államok által a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminációs lépések is hatékony intézkedéseket követeltek.

E körülmények között létszükségletté vált a szocialista országok együttműködésének jelentős elmélyítése és a KGST-n belüli integrációs folyamatok irányításának minőségileg magasabb szintre emelése.

Ily módon az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a nemzetközi szocialista munkamegosztásban is át kellett állni az intenzív fejlődésre, elsősorban az ágazatok közötti és az ágazatokon belüli kapcsolatokban. Az intenzív fejlődési út nemcsak ma biztosítja szükségleteink kielégítését, hanem megteremti a jövőbeli haladás előfeltételeit, és a testvérországok együttműködésének a legdinamikusabb elemévé válik.

Az iparágak közötti és az iparágakon belüli együttműködés, a sokoldalú tervegyeztetés nélkül nem képzelhető el sem az egyes országok, sem pedig a szocialista közösség egészének a fejlődése. E területen a legfontosabb az együttműködés hosszú távú célprogramjaiban való részvétel, mivel ezek segítségével biztosítják a tü-

---

Jan Strba a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Állami Tervbizottságának elnökhelyettese.

zelőanyag-energetikai és nyersanyag-forrásokat, teszik hatékonyabbá a fűtőanyag-energetikai mérleg szerkezetét, ezek révén dolgozzák ki az atomenergia fejlesztésének nagyszabású koncepcióit, és valósítják meg a szakosítás a kohászatban, hogy kisebb ráfordításokkal lehessen kielégíteni a KGST-tagországok szükségleteit. Végül hosszú távú célprogram szabályozza a mezőgazdaságban és a közlekedésben (szállításban) megvalósuló együttműködést is.

A tervegyeztetés állandó folyamat, amelynek a további tökéletesítéséhez biztosítani kell a feltételeket: elsősorban a tervezés eszköztárát kell fejleszteni, egységesíteni kell az árképzést, de javítandó a szállítási fegyelem is. Fontos az is, hogy az együttműködő országoknak igényesebbeknek kell lenniük a szállítandó termékek minőségével és műszaki színvonalával szemben. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a tervegyeztetésnek — mint a gazdaságpolitika egyeztetése alapvető eszközének — még vannak kihasználatlan tartalékai.

A szocialista gazdasági integráció komplex programjának elfogadása óta jelentős haladást regisztrálhatunk, elmélyült a KGST-tagországok gazdasági folyamatainak a vizsgálata. E gazdasági folyamatokról általános elemzések és prognózisok készülnek, de az egyes ágazatokra és alágazatokra vonatkozóan is születnek elemzések és prognózisok. Ám ez még csak a kezdet! Az ilyen jellegű munkáknak elmélyültebbé kell válniuk, kívánatos volna, hogy alternatív megközelítéseket javasoljanak, s a tudomány és a technika távlati fejlesztésének a mainál több paraméterét tartalmazzák. Az együttműködés hosszú távú célprogramjait megvalósítandó, nagyszabású tevékenység bontakozott ki, amelyet mi multilaterális tervegyeztetésnek tekintünk. A jövőben e tevékenységnek mindjobban a társadalmi fejlődés fő problémáira kell összpontosulnia, s ezek közül elsősorban azokat kell átfognia, amelyek jellegüknél fogva meghaladják az egyes országok műszaki lehetőségeit.

A tervegyeztetést lényegesen előmozdítják a gazdasági együttműködésnek a KGST-országok többsége között megvalósuló bilaterális hosszú lejáratú programok. A kétoldalú egyezmények nemcsak a kétoldalú kapcsolatokat szabályozzák, hanem megszabják a partnerek szerepét a sokoldalú együttműködésben is. Ezen egyezmények kidolgozása és megvalósítása alapul szolgál a távlati tervegyeztetéshez. A tervegyeztetés meghatározza az együttműködés olyan önálló és fontos területeinek fejlődését, mint a termelési szakosítás és kooperáció. Feltétlenül arra kell azonban törekedni, hogy a szakosodás és a kooperáció elmélyítésének irányait és formáit a tervegyeztetés kezdetéig meghatározzuk, mivel e két együttműködési forma fejlesztése sok esetben igen fontos termelés- és beruházáspolitikai következményekkel jár. Ezért e területen legalább ötéves előrelátás szükséges.

Napjainkban az 1985—1990-es időszak tervegyeztetése folyik. E munka lényeges vonása a gazdaságok intenzív fejlődési pályára való átállítása, amelyet a KGST-országok kommunista és munkáspártjainak a kongresszusai tűztek ki célul. Sokkal jobban figyelembe kell venni az együttműködő partnerek gazdasági fejlődésének alapvető irányait, valamint a szocialista közösség egészének lehetőségeit és szükségleteit, elsősorban a fűtőanyagok, az energetika és a nyersanyagok biztosítását illetően. Ki kell elégíteni a testvérországoknak a termelőerők, a tudomány és a technika fejlettségi színvonalának megfelelő valamennyi alapvető strukturális szükségletét.

A KGST-országok 1984. júniusi legfelső szintű gazdasági értekezletén elfogadott nyilatkozat nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a népgazdasági tervek koordinációja során a tervezőhatóságok és a külkereskedelmi szervek, az ágazati irányítószervek, szükség esetén pedig a gazdálkodó szervezetek bevonásával is egyeztessék az országok szakosodásának alapvető irányait a nemzetközi szocialista munkamegosztásban, a legfontosabb áruk kölcsönös szállításainak a növelésével kapcsolatos intézkedéseket, az egymás közti áruforgalom alapvető arányait és szerkezetét, a termelési együttműködések tárgyát.

A KGST-országok közötti információcsere megszokott gyakorlattá vált. A tagországok tájékoztatják egymást a beruházási folyamat strukturális változásairól és céljairól. Mindez nemcsak abban segít, hogy az egyes országok jobban szakosítsák gazdaságukat, hanem — és ez a fontosabb — megkönnyíti mind az egyes országok, mind pedig az egész KGST-közösség érdekei érintkezési pontjainak a megkeresését.

Az 1985—1990-es időszak tervegyeztetésével kapcsolatos konzultációk első szakaszának eredményei azt mutatják, hogy a tervkoordináció bizonyos formái továbbfejlesztésre szorulnak. A mainál sokkal korábban célszerű meghatározni az árképzési elveket és a velük kapcsolatos valutáris-pénzügyi eszközöket. A beruházáskoordináció előkészítésének legalább öt évvel meg kell előznie a tervkoordinációt.

E kérdéseket a KGST-országok legfelső szintű gazdasági értekezletén is megvizsgálták, s a résztvevők bejelentették: intézkednek, hogy a tervkoordináció befejeződjön az új tervidőszak kezdetére, s az elért eredményeket megfelelő egyezményekben rögzítsék, és azok megjelenjenek a nemzeti tervekben is.

A csehszlovák gazdaság feladatai az elkövetkező időszakban

A CSKP XVI. kongresszusa által kijelölt gazdaságpolitika és az 1981—1985 közötti időszakra jóváhagyott népgazdasági terv értelmében a Csehszlovák Szocialista Köztársaság gazdasága az új és bonyolultabb feltételekhez való igazodás jegyében fejlődik. Ez megköveteli a fejlesztés következetes intenzifikálását, a műszaki-tudományos haladás vívmányainak maximális kihasználását, az ország fokozott részvételét a szocialista nemzetközi munkamegosztásban.

Arról van szó, hogy a termelés növelését kevesebb tüzelőanyag- és energiaráfordítással kell elérni. Biztosítani kell azt is, hogy nagyjából kiegyensúlyozott legyen a fizetési mérleg, s a belső piacon a vásárlóerő ne haladja meg az árukínálatot, az állattenyésztés ne maradjon le a növénytermesztés mögött.

A CSKP gazdaságpolitikájának e fő céljait a VII. ötéves terv elsőhárom évében annak ellenére sikerült elérnünk, hogy — elsősorban külkereskedelmi vonatkozásban — nehezebb körülmények között dolgoztunk. 1983-ban a nemzeti jövedelem növekedése — 1982-höz viszonyítva — 2,2, az ipari termelésé 3, a bruttó mezőgazdasági termelésé 4, az ipari beruházásoké 2,9, a személyes fogyasztásé pedig 2 százalék volt. Az energiaigény egy Mt egyezményes tüzelőanyaggal volt kevesebb, mint 1980-ban.

A népgazdaság fejlődésében pozitív tendenciaként lehet értékelni azt is, hogy sikerült egyensúlyban tartani fizetési és kereskedelmi mérlegünket a szocialista országok vonatkozásában, s egyidejűleg jelentősen mérséklődött a kapitalista országokkal szemben az elmúlt években kialakult eladósodásunk. (Bár ez a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva amúgy sem volt nagy.)

A csehszlovák gazdaság fejlődésének e pozitív eredményei elválaszthatatlanok a KGST-országokkal kialakult munkamegosztás elmélyülésétől, s ezen együttműködés alapjai a népgazdasági tervek koordinációja folyamán teremtődtek meg. A népgazdasági tervek alapvető feladatait nemcsak teljesítjük, hanem túlteljesítjük.

Különösen fontos szerepet játszanak e munkamegosztásban a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatok. A folyó ötéves tervidőszakban a Szovjetunióval lebonyolított áruforgalmunk 14 százalékkal nő. Ennek az árucserének az értéke 1983-ban kb. 135 milliárd korona volt, s a KGST-országokkal folytatott külkereskedelmünk 2/3-át, egész külkereskedelmi forgalmunk 44 százalékát tette ki.

A tervkoordináció jelentőségét legjobban a Szovjetunióval való együttműkö-

dés példáival lehet bemutatni. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Szovjetunió által 1980-ban aláírt és az 1990-ig terjedő időszakra vonatkozó hosszú lejáratú termelésszakosítási és kooperációs program megteremtette az alapot a szakosított termelés távlati fejlesztéséhez. Lehetővé tette a csehszlovák gazdaság olyan fontos ágazatainak a műszaki fejlesztését, mint például az atomenergetikai gépgyártás, a vegyipar, a petrolkémia, a gépkocsigyártás, a mezőgazdasági gépek gyártása, a textilipari és könnyűipari berendezések előállítása, a műszergyártás és a számítástechnikai eszközök gyártása.

A szakosítási és kooperációs egyezmények alapján lebonyolódó szállítások részaránya 1983-ban a Szovjetunióba irányuló exportunknak 40,4, a gépipari kivitelünknek 56,2 százalékát tette ki.

A folyó ötéves tervidőszak kezdetén — az arányosság követelményét szem előtt tartva — lassabban növelhettük gazdaságunk teljesítményét. Most folyik az átállás a szigorúbb feltételekkel jellemezhető gazdálkodásra. 1983—1984-ben gazdaságunk nemcsak arányosan, de növekvő dinamikával is fejlődik. Ez fontos tényezője a hosszú távú fejlődés megalapozásának és — ennek megfelelően — az 1986—1990-es évekre szóló távlati terv kidolgozásának.

A múlthoz hasonlóan a tervezési tevékenység során ma is igen fontos feladat a KGST-országokkal való két- és sokoldalú együttműködés bővítése és fejlesztése. Ezzel kapcsolatban gyorsabb ütemben fognak fejlődni az ágazatok közötti és az ágazatokon belüli kapcsolatok. Az első konzultációk azt mutatják, hogy erre nemcsak a gépgyártásban, hanem a vegyiparban, a közszükségleti cikkek gyártásában is lehetőség nyílik. Az ágazatok közötti és ágazatokon belüli együttműködés bővítése jelentősen erősíti a szocialista közösség országainak a gazdaságát, fokozza sebezhetetlenségét. A fűtőanyagok, az energia és a nyersanyagok biztosítását és takarékos felhasználását célzó programok megvalósítása megkezdődött. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság a lehető legaktívabban részt kíván venni ezek végrehajtásában.

Csehszlovákia jelentős eszközöket fordított az atomenergetika fejlesztésére, ami nemcsak a hazai, hanem a többi KGST-ország fűtőanyag- és energiaproblémáinak a megoldásához is hozzájárul.

A csehszlovák gazdaság előtt a termelés további növelésének komoly feladata áll. Ezt a feladatot is csak a szocialista országokkal való együttműködés elmélyítése útján lehet megoldani.

Csehszlovákia részvétele a KGST-országok gazdaságpolitikájának az egyeztetésében egyebek között arra irányul, hogy továbbfejlődjék a gazdasági együttműködés. A cél az, hogy megvalósuljanak a csehszlovák gazdaság energia- és anyagigényességének csökkenését, a feldolgozó ipar termékválasztékának a technikai színvonal egyidejű emelése mellett történő csökkentését elősegítő termelési programok az elmélyültebb szakosítás és kooperáció alapján, tökéletesedjenek a termelési együttműködés új formái, s tovább mélyüljenek a minisztériumok, egyesülések és vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok.

A csehszlovák gazdaság számára a KGST-közösség a külgazdasági kapcsolatok alapja, fejlődésünk fő garanciája volt a múltban, és lesz a jövőben is. E vonatkozásban elévülhetetlen jelentőségű a KGST-országok felső szintű gazdasági értekezletének dokumentumaiban megfogalmazott tétel, amelynek értelmében, a népgazdasági tervek egyeztetése az elsődleges fontosságú feladatok megoldására fog összpontosulni, és fő eszköze lesz a gazdaságpolitika egyeztetésének a kölcsönös együttműködéssel kapcsolatos területeken, más területeken pedig az érdekelt országok közötti szilárd gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kialakításának, valamint alapul fog szolgálni a nemzeti tervek kidolgozásához a kölcsönös együttműködés által érintett területeken.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (10—13. l.)

A Lengyel Népköztársaság gazdaságpolitikájának fontos alakító tényezője

Sztanyiszlav Dlugos

Mai világunk igen nehéz időket él át. Az Egyesült Államoknak a nemzetközi kapcsolatok militarizálására irányuló törekvése következtében létrejött feszült politikai légkör akadályozza azon pozitív tendenciák kibontakozását, amelyek az 1970-es évek derekán jellemezték a Kelet és a Nyugat közötti gazdasági együttműködést.

A különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok közötti gazdasági együttműködés fejlesztésének — mint a nemzetközi kapcsolatok területén megvalósítandó enyhülés alapjának — szükségességéről szóló és a szocialista közösség országai által következetesen megvalósított tézist a NATO-államok igyekeznek felcserélni a szocialista országokkal való gazdasági együttműködéshez való fakultatív hozzáállás önmagát lejáratott képletével. A hét legjelentősebb fejlett tőkésország vezetőinek állásfoglalása az 1983-ban Williamsburgban és 1984-ben Londonban megtartott értekezletükön reményt nyújt arra, hogy a következő években Nyugaton talán ismét visszatérnek a Nyugat és a Kelet közötti kapcsolatok alakításának észszerűbb koncepciójához. Ezért a szocialista közösségnek az a feladata, hogy aktívan megvédelmezze eddig elért vívmányait, és minden lehetséges intézkedést megtegyen a társadalmi-gazdasági haladás meggyorsításáért.

A KGST-országok 1984. júniusi, moszkvai felső szintű gazdasági értekezletén a résztvevők megerősítették szilárd szándékukat, hogy továbbfejlesztik a termékeny kereskedelmi-gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatokat minden országgal, köztük a fejlett tőkésországokkal is, ha azok erre készséget mutatnak. „A KGST-tagországok — mutat rá az értekezleten a béke megőrzéséről és a nemzetközi gazdasági együttműködésről elfogadott nyilatkozat — a tőkés államokkal, valamint vállalataikkal és cégeikkel való együttműködés potenciális fejlesztési lehetőségeinek aktívabb kiaknázása mellett foglalnak állást. Ebben a vonatkozásban nagy jelentőséget tulajdonítanak az európai országok közötti gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok bővítésének a Helsinkiben elfogadott záróokmány és a madridi találkozón elért megállapodások szellemében. Kölcsönösen előnyös együttműködésük elősegíthetné a kereskedelem bővítését, az energia- és nyersanyagellátást, a műszaki haladás meggyorsítását, a nemzetközi közlekedés fejlesztését, a környezetvédelmet és a foglalkoztatottság növelését azokban az országokban, ahol nagymérvű a munkanélküliség."*

Lengyelországban jól értik a Kelet és a Nyugat közötti kapcsolatok bonyolult problémáit. Az 1980-as évek elején minket igen fájdalmasan érintettek a marxizmus—leninizmus elveitől való eltávolodás következményei, amelyeket a Nyugat

* Népszabadság, 1984. június 16. 5. l.

Sztanyiszlav Dlugos a Lengyel Népköztársaság Minisztertanácsa mellett működő Tervbizottság elnökhelyettese.

és elsősorban az Egyesült Államok azonnal kihasznált Lengyelország destabilizálására, abban reménykedve, hogy egyidejűleg sikerül lefékezni a többi KGST-ország fejlődését is.

A szocialista közösséget azonban nem érték a nyugati szakértők által előrejelzett megrázkódtatások. Ezt kénytelenek voltak tudomásul venni. A nyugati államok által 1981. december 13. után alkalmazott diszkriminációs korlátozások eredményeinek értékelésekor kénytelenek voltak beismerni, hogy a lengyel gazdaságban fellépő nehézségek nem vonták maguk után a KGST-országok gazdaságfejlődési ütemének csökkenését. Ami pedig magát Lengyelországot illeti, az a kár, amelyet az Egyesült Államok és más NATO-államok által alkalmazott diszkriminációs intézkedések okoztak az országnak, az LNK Népgazdasági Intézetének adatai szerint eléri a 13 milliárd dollárt.

A népgazdasági tervek egyeztetése, mint ismeretes, a nemzetközi szocialista munkamegosztás politikai és gazdasági előnyeinek maximális kihasználására irányul. Alapvető eszköze annak, hogy az együttműködő országok egyesítsék erőfeszítéseiket és erőforrásaikat a testvérországok és a közösség egésze gazdasági fejlődése kulcsproblémáinak komplex megoldása érdekében. Lengyelország számára ma mindez különleges jelentőségű, mivel országunk a népgazdasági tervek koordinálását a gazdasági növekedés üteme meggyorsításához vezető úton jelentkező válságjelenségek leküzdéséhez elengedhetetlen feltételek megteremtésének, a társadalmi termelés hatékonysága fokozásának, valamint azon lehetőségek megteremtésének fontos előfeltételeként tekinti, amelyek segítenek ésszerűen összehangolni a termelés nemzetközi szakosítását és Lengyelország gazdaságának komplex fejlesztését.

A szocialista közösség továbbra is következetesen újabb és újabb javaslatokat tesz a nyugati hatalmakkal való gazdasági együttműködés kölcsönösen előnyös fejlesztésére. Ennek kapcsán támaszkodhat saját erejére, mivel a KGST-országok rendelkeznek mindazzal, ami az egymás közötti együttműködés magasabb szintre emeléséhez szükséges.

Közösségünk sok eszközzel rendelkezik a testvérországok közötti együttműködés két- és sokoldalú ösztönzésére, alakítására és fejlesztésére. Ebben a vonatkozásban fontos szerepet játszanak az országaink pártjai és kormányai vezetőinek találkozóin elfogadott határozatok. Ezek stratégiai irányt szabnak a szocialista közösség egésze, valamint az egyes KGST-országok fejlődésének. Most rendkívül időszerűek a legfelső szintű gazdasági értekezleten kidolgozott és elfogadott döntések. A gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés továbbfejlesztésének és elmélyítésének fő irányairól elfogadott nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a népgazdasági tervek egyeztetése az elsődleges fontosságú feladatok megoldására fog összpontosulni, és fő eszköze lesz a gazdaságpolitika egyeztetésének a kölcsönös együttműködéssel kapcsolatos területeken (az érdekelt országok részéről pedig más területeken is) a szilárd gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok kialakításának, s a kölcsönös együttműködés által érintett területeken alapul fog szolgálni a nemzeti tervek kidolgozásához.

E körülmények között a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal való együttműködés számunkra különleges jelentőséggel bírt. A szocialista Lengyelország gazdasága — ellenségeinek reménykedése ellenére — nem omlott össze. Ellenségeink nem számoltak a szocialista közösség országai közötti sokoldalú testvéri kapcsolatok szilárdságával és erejével. A Lengyelország számára nehéz napokban éppen a testvérországok adták meg neki a szükséges segítséget és támogatást.

Így — a lengyel áruk Szovjetunióba történő kivitelének csökkenése ellenére — a szovjet szállítások a korábbi szinten folytatódtak. 1981-ben, amely a lengyel

gazdaság számára a legnehezebb esztendő volt, a Szovjetunió térítésmentesen szállított gabonát. Iparunk némely nyersanyagokból olyan pótlólagos mennyiségeket kapott, amelyek nélkül — a nyugati országokból származó behozatal megszűnése folytán — bizonyos vállalataink kénytelenek lettek volna csökkenteni vagy akár teljes egészében leállítani a termelésüket. (A nyugati import visszaesése a hitelblokád következménye volt.)

Mára leállt a lengyel export csökkenési tendenciája, és Lengyelország ismét teljes jogú partner a szocialista államok közösségében. 1983-ban áruforgalmunk több szocialista testvérországgal meghaladta a legjobbnak számító 1979. évi szintet. A gazdasági visszaesés tendenciájának megállítása, a lakosság alapvető szükségleteinek kielégítése és a lengyel népgazdaság további növekedése elképzelhetetlen lett volna a KGST-tagországok segítsége, a velük — elsősorban a Szovjetunióval — való együttműködés nélkül.

1983-ban és 1984-ben a szocialista gazdasági integráció volt a lengyel gazdaság erősítésének meghatározó tényezője. A KGST tagállamaként, Lengyelország a többi testvéri országgal való hosszú távu kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés alapján fejleszti saját gazdaságát. Ez, egyrészről, biztosítja a gazdaság növekedésének stabilitását, másrészről lehetőséget nyújt a kooperáció és a szakosítás tökélesítésére, s javítja a gazdálkodás hatékonyságát.

A népgazdasági tervek egyeztetése során a tervezési és a külkereskedelmi szerveknek az ágazati irányítószervek, szükség esetén pedig a gazdálkodó szervezetek bevonásával is egyeztetniük kell elsősorban az országok nemzetközi szocialista munkamegosztásban való szakosodásának fő irányait, a legfontosabb áruk kölcsönös szállításainak növelésére irányuló intézkedéseket, a kölcsönös áruforgalom alapvető irányait és szerkezetét, a termelési együttműködés objektumait.

A tervkoordináció folyamatának további tökéletesítése szempontjából fontos tevékenységet fejt ki a KGST Tervezési Együttműködési Bizottsága.

A bizottság feladatkörébe tartozik a gazdaságpolitika alapvető irányainak egyeztetése, az ötéves tervek sokoldalú koordinációja módszertanának kidolgozása, a koordináció lebonyolítása, valamint a szocialista gazdasági integráció elmélyítése programjának megvalósításával kapcsolatos intézkedések kidolgozása és végrehajtása.

A társadalmi-gazdasági tervek egyeztetése a szocialista közösség két vagy több országa által megvalósítandó sok más intézkedésnek is célja. A koordináció lényegét érintő elemeket tartalmazzák a KGST-tanácsülések, a KGST VB és a KGST több állandó bizottságának határozatai, a KGST keretében kidolgozott hosszú lejáratú együttműködési programok, a hosszú lejáratú kereskedelmi és fizetési egyezmények, az éves kereskedelmi jegyzőkönyvek, a két- és sokoldalú hosszú lejáratú szakosítási és kooperációs szerződések, valamint a műszaki és tudományos együttműködési programok.

A műszaki és tudományos együttműködésre vonatkozó dokumentumok alapvető fontosságúak a testvérországok közötti gazdasági együttműködés fejlődésének jövője szempontjából.

A KGST tagországaival való gazdasági együttműködés intenzívebbé tételére és a gazdasági fejlődés hosszú lejáratú gazdaságfejlesztési tervei komplex koordinációjának kibővítéséhez szükséges előfeltételek megteremtésére törekedve, valamint az általános gazdaságpolitikai kérdéseknek és a nagyberuházásokkal kapcsolatos kezdeményezéseknek a komplex egyeztetés körébe való bevonása céljából Lengyelország javasolta a szocialista államoknak, hogy együtt dolgozzák ki a gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés fejlesztésének sokéves programjait. Ebben a tekintetben különösen fontos dokumentum — elsősorban komplex és hosszú lejáratú jellegénél fogva, valamint a végrehajtás ellenőrzési módja

miatt — a Moszkában 1984. május 4-én aláírt lengyel—szovjet gazdasági és tudományos-műszaki távlati (2000-ig szóló) együttműködési program. A lengyel—szovjet kapcsolatok történetében először született ilyen hosszú távra szóló egyezmény. E tény is alátámasztja sokrétű, elsősorban társadalmi-gazdasági kapcsolataink szilárdságát.

Már lezárult a több évre szóló együttműködési programok egyeztetése Lengyelország illetve Magyarország, Bulgária és Románia között, folytatódik az együttműködési programok egyeztetése Csehszlovákia és az NDK között.

A hosszú lejáratú együttműködési programok a kétoldalú gazdasági együttműködés koordinált fejlesztésének eszközei a különböző területeken, így többek között a tudományban és a technikában, az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben. E dokumentumok a felek kívánságára bővíthetők vagy módosíthatók. A programok tartalmazzák azokat a konkrét kérdéseket, amelyek közös megoldásában mindkét fél érdekelt. A programokat részletes kutatások és a termelésben, a tudományban, az irányítási apparátusban dolgozó érdekelt kollektívákkal való konzultációk alapján állították össze. A hosszú lejáratú programok jellemző vonása, hogy kidolgozásukkor figyelembe vették az érdekelt felek lehetőségeit és érdekeltségi körét. E programok az alábbi fő funkciók ellátására irányulnak:

— tervszerűen meghatározzák az együttműködés szféráit, egyidejűleg pontosbítják a népgazdaság egyes ágazataiban a prioritásokat;

— kölcsönösen egybehangolják a termelési és műszaki-tudományos együttműködést oly módon, hogy a kutatásokat gyakorlati alapokra helyezik, ami lehetőséget ad a ráfordítások, költségek csökkentésére;

— meghatározzák azokat az intézkedéseket, amelyek megvalósítása csökkenti az elsősorban a gazdaságilag magasan fejlett tőkésországok technológiáinak importjától való függőséget;

— meghatározzák a műszaki haladás lényeges meggyorsításának és a lakosság közszükségleti cikkekkel való ellátottsága javításának területeit.

A programok említett funkcióinak megvalósulása egyik lényeges előfeltétele a hosszabb távú tervek sikeres koordinálásának.

A hosszú lejáratú programok előirányozzák megvalósításuk konkrét módját az érdekelt központi intézmények, intézetek és vállalatok által. Ennek kapcsán a rendszeres ellenőrzés a kormányközi gazdasági együttműködési bizottságokra hárul.

Az idén júniusban Moszkvában lezajlott felső szintű gazdasági értekezlet határozatai megszabják Lengyelország más testvérországokkal való társadalmi-gazdasági együttműködési tervei sok- és kétoldalú egyeztetésének fő irányait. Az első fő irány a tudományos-műszaki haladás ütemének a meggyorsítása a szocialista közösség országaiban, a saját potenciál maximális kihasználása mellett. A másik pedig — a gazdálkodás hatékonyságának növelése a nemzetgazdaság valamennyi területén.

★

Lengyelország Európában és a világban elfoglalt helyének alapja, politikájának fő elve a szocialista országok közösségében őt megillető szilárd és méltó hely, a Varsói Szerződéshez való tartozása, a KGST keretében megvalósuló szocialista munkamegosztásban való részvétel mértékének növekedése.

A Szovjetunióval való szövetség és barátság Lengyelország jelenkori történelmének nagy vívmánya, a párt és az állam politikájának megbonthatatlan elve — szögezi le a LEMP országos konferenciájának „Miért harcolunk, merre törekszünk?" című nyilatkozata.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (14—19. l.)

A tervkoordináció a gazdaságpolitikák összehangolásának fő eszköze

Kovács Gyula

Mintegy tíz éve tanúi vagyunk a világgazdaság hosszan elhúzódó válságos állapotának. A fejlett tőkésországok alig ocsúdtak fel az 1970-es évek első felében a gazdasági fejlődés addigi menetét alaposan felforgató első olajárrobbanás hatásaiból, amikor 1979—1980-ban a második olajválság rázkódtatta meg őket. Infláció, magas szintű és visszaszoríthatatlannak látszó munkanélküliség, lelassult gazdasági növekedés és ezen belül konjunkturális ingadozás, sok országban megromlott likviditás, felborult hitelpiac és magas kamatszint, növekvő finanszírozási gondok, beszűkült exportpiacok és protekcionizmus — napjaink általánosan megszokott jelenségei.

Ugyanebben az időben a KGST-országok fejlődését kedvezően befolyásolta egyrészt maga a tervgazdálkodás, a gazdasági folyamatok elemzésén és tudatos alakításán alapuló gazdaságpolitika, másrészt a számottevő tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkező egymással folytatott együttműködés. Ezek következtében a KGST-országok az 1970-es évtized második felében és az 1980-as évek elején is — bár differenciált és mérséklődő ütemű — növekedést tudtak felmutatni.

A gyakran világgazdasági korszakváltásnak is nevezett változások következtében azonban a KGST tagországai az 1970-es évek közepétől gazdasági fejlődésüknek minőségileg megváltozott, nehezebb szakaszába léptek. Ennek okait, a kialakult problémákat számos közgazdasági tanulmány elemezte.

Az extenzív fejlődés forrásai az egyes országokban nagyjából azonos időszakban merültek ki. A nyersanyagok és az energiahordozók termelésének bővítése megnehezedett, a kitermelés költségei jelentősen emelkedtek, az igények közösségen belüli forrásokból való kielégítése megnehezült. A munkaerő korábban meglevő forrásai, elsősorban az elsődleges ágazatokból való átcsoportosítás lehetőségei erősen beszűkültek. A termelés elhelyezése is nehezebbé vált bizonyos feldolgozóipari területeken; az egymás közötti kapcsolatokban nőttek a minőségi és a strukturális igények. Az ágazatok (mindenekelőtt a feldolgozó ipar termékei, illetve az elsődleges energiahordozók és nyersanyagok) közötti csere dinamikája lelassult, viszont az ágazatokon belüli csere fokozásának biztonságos megalapozásához kívánatos termelési együttműködések kibontakozása még lassú. Fokozódott egyes országok gazdaságának belső és külső kiegyensúlyozatlansága. Az intenzív fejlődéshez szükséges belső források majdnem mindenütt erősen beszűkültek, a korábban is korlátozott külső források pedig gyakorlatilag elzáródtak. Kialakultak, illetve egyes országokban fokozódtak a gazdaság belső aránytalanságai; a termelési kapcsolatokból, az infrastruktúra és a mezőgazdaság nem kielégítő teljesítményeiből fakadó nehézségek. Mindezekben az is tükröződik, hogy a KGST-országok gazdasági lehe-

Kovács Gyula az Országos Tervhivatal elnökhelyettese.

tőségeire és azok kihasználhatóságára nem maradtak hatás nélkül a világgazdaságban végbement negatív változások és az éleződő világpolitikai feszültség sem.

A minden országban többé-kevésbé hasonló helyzet és a mennyiségileg ugyan különbözően, de jellegükben csaknem azonosan jelentkező problémák fokozták a KGST-országok erői összefogásának igényét, megnövelték a szocialista gazdasági integráció javításának általános szándékát. Ez megnyilvánult a KGST különféle két- és sokoldalú tanácskozásain.

Miközben tehát hangsúlyoznunk kell, hogy a KGST-országok közötti együttműködés a gazdasági építőmunka megváltozott belső és külső körülményei között is *pozitív, stabilizáló hatást fejtett ki a gazdasági fejlődésre, és jótékonyan enyhítette, lassította a világgazdasági hatások begyűrűzését*, azt sem tagadhatjuk, hogy ezek a módosult feltételek az integráció kibontakozásának az 1971. évi XXV. ülésszakon elfogadott Komplex Programban elgondolt módját és ütemét negatívan befolyásolták, *lelassították a tervezett széles körű intézkedések megvalósítását, gátolták a strukturális jellegű termelési kérdések rendezését, és megnehezítették a kijelölt irányokban a problémákat megoldó konkrét feladatok meghatározását.*

A KGST fejlődésében a gazdasági integráció mint cél a Komplex Program elfogadásakor jelent meg. Bár e gondolat már több mint egy évtizedes múltra tekint vissza, a szocialista gazdasági integráció több részletkérdése még elméletileg sem tekinthető megalapozottnak. Ehhez az eddigi eredmények felmérése és elemzése, továbbá a célok megvalósításához legmegfelelőbb eszközrendszer meghatározása szükséges.

Az a körülmény azonban, hogy a Komplex Program alapján eddig nem bontakozott ki az integráció dinamikus fejlődésének új szakasza, és az integrációs célok megközelítését illetően nem tekinthetjük kielégítőnek az eredményeket, ugyanakkor pedig a tagországok fejlődésének mind belső, mind külső feltételei nehezebbé váltak, elsősorban arra utal, hogy *nemzeti kereteken belül nehezebb úrrá lenni a nehézségeken*, elengedhetetlen magasabb szintre emelni a KGST-országok együttműködését, meggyorsítani a szorosabb integráció kibontakozását.

A KGST 1984. évi felső szintű tanácskozása a feladatok konkretizálásához, a nyitott kérdések tisztázásához sokban hozzájárult. Az előkészítő munkák során kifejtett gondolatokból, a tanácskozáson elhangzottakból és az elfogadott dokumentumokból világossá vált, hogy a szocialista gazdasági integráció fejlettebb formájának csak az egyes népgazdaságok olyan szélesebb körű kapcsolódását tekinthetjük, amely

— a közös problémák egyeztetett megoldásán,
— a kölcsönös érdekeket szem előtt tartó közvetlen termelési kapcsolaton,
— az intenzív tudományos-műszaki együttműködésen alapul, és
— figyelembe veszi az egyes tagországok meglevő adottságait, eddigi fejlődését, lehetőségeit, valamint a gazdasági együttműködés már elért eredményeit.

A felső szintű tanácskozás által az integráció gyorsabb kibontakoztatása érdekében meghatározott teendők közül a közös problémák egyeztetett megoldását illetően kiemelkedik *a tagországok gazdaságpolitikájának szorosabb harmonizálása.* Az e téren folytatandó egyeztetés akkor lehet igazán hatékony, *ha mindenekelőtt a nemzetközi gazdasági együttműködéssel összefüggő területekre terjed ki.* Természetesen a közös érdekeltség alapján az összehangolás a gazdaság egyéb kérdéseit és folyamatait is érintheti.

★

A gazdaságpolitika a gazdasági fejlődés fő irányait és céljait, valamint ezek megvalósításának módját és eszközeit meghatározó elgondolások és döntések összessége, amely magában foglalja a szükséges cselekvések állami szintű szervezését is. A gazdaságpolitika ilyen összefüggésben szorosan kapcsolódik az országok

bel- és külpolitikájához, meghatározása a pártok és a kormányok feladata. A gazdaságpolitikai együttműködés elmélyítése, az összehangolás során részint erre kell figyelemmel lenni, részint pedig arra, hogy a szocializmus gazdasági fejlődésének általános törvényszerűségei mellett az egyes tagországokban sajátos objektív gazdasági és társadalmi adottságok léteznek, amelyeket a gazdaságpolitika megformálásakor figyelembe kell venni. A gazdaságpolitikai összehangolásban ugyanakkor támaszkodni kell a KGST-országok közötti együttműködés már elért eredményeire és az együttműködés továbbfejlesztésének eddig egyeztetett fő irányaira.

A gazdaságpolitikák harmonizálása, egyeztetése a tagországok rendszeres konzultációinak formájában lehetséges. Ezeknek a mind kétoldalú, mind sokoldalú rendben folytatott megbeszéléseknek mindenekelőtt a KGST irányítószerveiben kell lezajlaniuk, valamint a gazdaságirányításban illetékes párt- és állami szervek szintjén. Kívánatos, hogy a konzultációk elsősorban átfogó kérdésekre terjedjenek ki, mint például: a gazdasági növekedés, az intenzív fejlődés, a hatékonyság és az egyensúly tényezői; a fejlesztés fő irányai; az árpolitika és a pénzügyi politika együttműködéssel összefüggő kérdései; a gazdaságirányítás fejlesztése. A világgazdasági változások, a tagországok együttműködésének vagy gazdasági fejlődésének egyes problémái azonban indokolttá tehetnek konkrét célokra, feladatokra irányuló tanácskozásokat is. Nagyon fontos, hogy a megbeszélések rendszeresek legyenek. Mindenképpen szükséges azonban, hogy megfelelő előkészítés alapján olyan gyakorisággal folyjanak ezek a konzultációk, információcserék és egyes intézkedések egyeztetésére irányuló megbeszélések, amikor még ezek befolyással lehetnek az országaink közép- és hosszabb távú gazdaságpolitikai döntéseire.

A konzultációk tehát nem szűkülnek le csak az információ- és tapasztalatcserére. Szükség van arra is, hogy a gazdaságpolitika egyes, elsősorban az országok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködését befolyásoló elemeit kordinálta, közösen határozzák meg. Összehangolt döntések születhetnek

— a tudományos kutatásokban és a műszaki fejlesztésben folyó együttműködés irányainak meghatározásáról,

— nagyobb horderejű közös feladatok megoldásához szükséges, közösen megvalósítandó beruházásokról, például a termelés, a közlekedés, a környezetvédelem, a vízgazdálkodás területén,

— gyártmány- és gyártásmegosztó nemzetközi szakosítások és kooperációk szervezéséről és az ezekkel összefüggő műszaki fejlesztésről,

— a KGST-országok közötti kereskedelmi, valutáris, pénzügyi és egyéb kapcsolatok egyes kérdéseiről, illetve az együttműködés eszköztára és mechanizmusa fejlesztésének irányáról, de

— a közösséget vagy annak néhány országát érintő legkülönfélébb egyeztetett gazdasági akciókról is.

Az érdekelt országok a gazdaságpolitikai koordinációk során az említett kérdésekben megegyezhetnek abban is, hogy kötelezettségvállalást tartalmazó nemzetközi megállapodást hoznak létre.

Megengedhetetlen egyszerűsítés lenne, ha — abból kiindulva, hogy egy szocialista ország gazdaságpolitikáját legmarkánsabban népgazdasági tervei fejezik ki — a KGST-országok között szokásos, ötéves időszakra vonatkozó tervkoordináció és a gazdaságpolitikai egyeztetés közé azonossági jelet tennénk. A tervegyeztetések jelenlegi gyakorlatát, formáját és tartalmát ismerve ez semmiképpen sem lenne helytálló. Az azonban kétségtelen, hogy a gazdaságpolitikai koordinációs jellegű konzultációk során elhatározott együttműködési intézkedések részletesebb kidolgozásának, a kölcsönös érdekeltség alapján létrehozott megállapodásokban vállalt feladatok konkretizálásának, az ezekből származó áruszállítási kötelezettségek meghatározásának, de a közös célok elérése végett létrehozott beruházások

koordinációjának is az ötéves népgazdasági tervek egyeztetése során lehet és kell megvalósulnia.

A gazdaságpolitikai konzultációktól, az egyes országok gazdaságpolitikája kiemelten fontos elemeinek koordinálásán keresztül, a népgazdasági tervek egyeztetéséig így alakulhat ki egy elmélyültebb és szélesebb alapokon nyugvó gazdaságpolitikai együttműködés összefüggő láncolata, az információk, megegyezések és kötelezettségvállalások egymást követő és egymásra épülő, fokozatosan erősödő hierarchiája.

A tervegyeztetés eddigi gyakorlata még csak kevéssé felel meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a nemzeti gazdaságpolitikák harmonizálásának, a szocialista közösség közös problémái egyeztetett megoldásának igénye vetett fel. A tervek kétoldalú koordinációja elsősorban a tervidőszak kölcsönös áruszállításainak meghatározását célozta, miközben a sokoldalú megállapodások eredményei is a bilaterálisan megállapított szállítási kötelezettségvállalásokban konkretizálódtak.

A termeléspolitikai együttműködés elemei ma elsősorban azokban az egyeztetett szállításokban jelentkeznek, amelyek szakosítási és kooperációs megállapodásokra támaszkodnak. A két- és sokoldalú szakosítási, valamint a kétoldalú kooperációs megállapodások formájában megvalósuló együttműködés a nagy sorozatú gyártás gazdasági előnyét, a stabil értékesítés biztonságát és a párhuzamos termelés egy része felszámolásának lehetőségét nyújtja, segítve ugyanakkor az országok közötti áruforgalmat dinamizálni egyedül képes *ágazaton belüli*, mindenekelőtt a feldolgozó ipar területén létrehozható csere bővítését is.

A jelenlegi időszakban a KGST-országok gazdaságfejlesztési stratégiájának fő feladata, hogy meggyorsítsa és eredményesebbé tegye a fejlődés intenzív útjára való áttérést, növelje a termelés hatékonyságát, segítse a belső és a külső egyensúly létrejöttét, és általa is erősödjenek országaink külgazdasági pozíciói, növekedjék exportképességünk. Ez is azt kívánja meg, hogy a hosszabb távú gazdasági fejlődés és az együttműködés fő irányainak meghatározásával, valamint a prioritások összehangolásával próbáljuk megkeresni a kölcsönös érdekeltségű és nagy jelentőségű gazdasági problémák kollektív megoldásának lehetőségeit. Ma ezek a követelmények jelentkeznek — méghozzá egyre erőteljesebben — a tervkoordinációval szemben.

A népgazdasági tervek jelenlegi, illetve elmúlt tervidőszakbeli egyeztetésének tapasztalatai érzékeltetik az országok belső helyzetéhez, a világgazdasági hatásokhoz és az egymás közötti kapcsolatokhoz fűződő problémáinkat. Ezek tükröződnek például a munka lassú kibontakozásában, az egyeztetett munkarendhez viszonyított késedelmekben, a kölcsönös információra és az alapösszefüggések rendezésére hivatott első szakasz sok formális elemében és egyéb olyan nemkívánatos jelenségekben, amelyek már a korábbi években is tapasztalhatók voltak.

— Érzékelhető a fejlettségbeli és a termékszerkezetben meglevő előnyök nagyobb mérvű érvényesítésének szándéka, amely elsősorban a kölcsönös szállítások naturális szembeállításának fokozódásában, a „kemény" cikkek forgalmának kiegyensúlyozására való törekvésben jelentkezik.

— Meggyorsult egyes, a hagyományos kapcsolatokban kialakult áruszállítási pozíciók átértékelődésének folyamata. Felértékelődtek (keményebbé, nehezebben megszerezhetővé váltak) egyes alapanyagok és az energiahordozók, az alapvető élelmiszerek, a fogyasztási (elsősorban könnyűipari) iparcikkek, valamint a legfejlettebb technikát hordozó termelőberendezések, gépek és műszerek. Ezzel egyidejűleg a gépipar hagyományos gyártmányai — az országok alacsonyabb ütemű beruházási tevékenységével összefüggésben — kevésbé keresetté váltak.

— Az általános egyensúlyi problémák megnehezítették a hitelezési tevékenységet, ezért a kölcsönös szállítások ötéves, esetenként évenkénti, folyó árakon történő kiegyenlítése általános követelménnyé vált.

— Megerősödött a KGST közösségén belül az egymáshoz viszonyított fejlettség gyorsabb kiegyenlítésére irányuló törekvés. Megnövekedtek a kevésbé fejlett országok hiteleket és preferenciális előnyöket célzó igényei.

— Az áruforgalom kölcsönös növelésének lehetőségei szerények, amiben közrejátszik az előirányozható gazdasági fejlődés alapján indokolt óvatosság, az árukínálat egyes területeken szűk keresztmetszete, a termelési együttműködések lassú kibontakozása, de jelentős szerepet játszik az áru- és pénzviszonyok relatív fejletlensége miatti merevség és az áruszerkezeti és mennyiségi szempontok előtérbe kerülése.

— Alapvető probléma, hogy az egyes országok belső népgazdasági terveinek kialakulatlansága és a késedelmesen kibontakozó, nem teljes körű információt nyújtó tervkoordináció nehezíti a nemzeti tervek készítése és a tervegyeztető munka közötti azon iterációt, amely a külgazdaságilag nyitottabb országokban a szocialista nemzetközi munkamegosztásra támaszkodó, megalapozott népgazdasági tervezéshez elengedhetetlen.

★

A KGST-országok közötti tervkoordinációnak mint a gazdaságpolitika egyeztetés fő eszközének továbbfejlesztése három körben feltétlen előrelépést kíván:

1. Hozzá kell járulnia *a tudomány és a technika eredményeinek gyorsabb és nagyobb hatásfokú hasznosításához.* Az e területen való hatékony együttműködés a gazdaságpolitika lehetőségeire is nagymértékben visszahat. A tudományos-műszaki együttműködést jelentősen javítani kell ahhoz, hogy elsősorban a gyorsan fejlődő progresszív ágazatokban, amelyek dinamizálhatják a népgazdaságok fejlődését, magasabb legyen a műszaki színvonal. Az eddigieknél jobban kell támaszkodni a tagországok meglevő tudományos-műszaki potenciáljára, és erőinket a technikai fejlődés hosszú távon is fontos területeire kell koncentrálnunk. Az együttműködés jobb összehangolásával új kutatási eredmények elérését kell megcélozni; evégből meg kell gyorsítani a műszaki eredményekre vonatkozó információk áramlását, jelentősen fejleszteni kell a találmányok és gyártási eljárások országok közötti átadását. Az együttműködés eszközrendszerének fejlesztésével is elő kell mozdítanunk a kutatások és a műszaki fejlesztés eredményeinek a termelésbe való gyorsabb bevezetését. Szükséges, hogy az országok tudományos-műszaki kutatási tevékenységét egymás között a lehetőségek és feltételek alapján megosszuk, specializáljuk.

Az intenzív kutatást igénylő területeken külön tudományos-műszaki programok alapján kell elmélyíteni az együttműködést a világszínvonal gyorsabb elérése és távlati fenntartása végett.

2. *A beruházások és a termelésfejlesztés területén kibontakoztatott együttműködésnek,* amelynek részletes elemzésekre és széles körű gazdaságossági, hatékonysági számításokra támaszkodva bele kell épülniük a tervegyeztetésbe, a KGST egész közösségét, illetve a több országot érintő problémák gyorsabb felszámolását szükséges szolgálnia.

A koordinált fejlesztések egyik fő célja az, hogy hozzájáruljanak az intenzív fejlődéshez szükséges váltás meggyorsításához, az erőforrások bővítéséhez. Az egyeztetett beruházások révén jobbá és biztonságosabbá kell tenni az országok alapvető nyersanyagok és energiahordozók iránti szükségleteinek kielégítését. A belső források gazdaságos kihasználása és a meglevő beszerzési források megőrzése mellett ez új, bővített lehetőségek feltárását jelentheti.

Az együttműködésnek segítenie kell emellett az országokat a racionális energia- és anyagfelhasználás módszereinek feltárásában és alkalmazásában, a fajlagos ráfordítások csökkentésében.

A termelés egyes területein és a közös problémákat megoldani célzó összehangolt, illetve közös beruházásokban való együttműködésnek hozzá kell járulnia a

KGST-tagországok világméretű munkamegosztásban elfoglalt helyzetének javításához, termelésük piac- és versenyképességének növeléséhez, a nemzetközi szinten is érvényesülő hatékonyság fokozásához. Ez egyúttal azt is elősegíti, hogy felgyorsuljon a szocialista integráción belüli kiegyenlítődés folyamata.

3. *A KGST-n belül kialakult munkamegosztás* továbbfejlesztése is elengedhetetlennek látszik. A tervszerű együttműködésnek a népgazdaságok szükségleteinek jobb kielégítését, a lakosság és a termelés ellátási gondjainak gyorsabb felszámolását, a szűk keresztmetszetek megszüntetését kell szolgálnia például a műszaki fejlesztés terén. A tervkoordináció eredményeiben ennek vissza kell tükröződnie, az egyeztetés során erre tudatosan is kell törekedni. *Természetesen az országok csaknem négy évtizedes együttműködése által is kialakított termelési szerkezeteket, a kapcsolati hagyományokat, az országok termelési lehetőségeit, gazdaságpolitikai céljait és feladatait nem szabad, nem lehet figyelmen kívül hagyni.*

A beszűkülő lehetőségű ágazatközi csere mellett növekvő mértékben kell elősegíteni az egyes ágazatokon belüli forgalom növelését megalapozó szakosítást és kooperációt. Mindenekelőtt azokban az ágazatokban van erre szükség, amelyek a gazdasági fejlődés volumenének kialakulásában elsődleges szerepet játszanak. (Így számunkra: a gépipar különféle alágazataiban, a járműipar termékeit, a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépeket illetően, a gyógyszerek, növényvédőszerek és az intermedierek gyártásában, a műszeriparban.)

Lehetséges, sőt elengedhetetlen, hogy fejlődjék az együttműködés a korszerű technikát továbbvivő területeken. Erre ma elsősorban az elektronika, a számítástechnika, a híradástechnika, az anyag- és energiamegtakarítást eredményező új technológiák, az automatizálás és a robottechnika gyártmányainak esetében van szükség.

A munkamegosztási profil továbbfejlesztése fontosabbá teszi a vállalati közvetlen kapcsolatok szerepét a szakosítások és a kooperációk kialakításában. A közvetlen vállalati kapcsolat alapján létrejövő ilyen jellegű megállapodások ma még ritkábbak. A termelési együttműködések és a szakosítások az eddigi gyakorlat szerint elsősorban a gazdaságirányítási szervek, hatóságok kezdeményezésére, ezek több lépcsős közvetítésével jönnek létre. Alapvetőek bennük a naturális gazdaságfejlesztő elgondolások. A gazdaságosságot és az érdekeltséget illető alku is állami szintű egyeztetés tárgya. A naturális szembeállításokban alapvető szerepet játszik a kiegyenlítés igénye, amely a tőkésimport-tartalomra is kiterjed. A vállalkozási elemeket is tartalmazó harmadik piaci együttműködés csak ritkán fordul elő ezekben a megállapodásokban.

Mindezek arra vezethetők vissza, hogy *az áru- és pénzviszonyoknak nem kielégítő a szerepük, és a közvetlen, az igényeket rugalmasabban figyelembe vevő vállalatközi kapcsolatok még nem bontakoztak ki magasabb szinten*, még nem váltak a szocialista gazdasági együttműködés jellemzőivé.

A termelési kooperációk révén elsősorban a termelővállalatok integrált összekapcsolását lehetne előmozdítani. A közvetlen kapcsolatok hozzá tudnának járulni ahhoz, hogy a vállalatok, egyesülések és a műszaki fejlesztés szervezetei saját tevékenységi területeiken jobban számításba vehessék a kölcsönös szükségleteket, feltárják az együttműködés kiszélesítésének gazdaságos lehetőségeit, és hatékony intézkedéseket tehessenek a termelés korszerűsítésére. Az ilyen szempontok szerint bővített termelési együttműködések azt is elősegíthetnék, hogy nagyobb súlyt kapjon a főegységek, részegységek és komponensek gyártására irányuló szakosítási tevékenység.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (20—23. l.)

Az együttműködés tervezési alapjainak erősítése

Badamcedengijn Cend-Ajuus

A Szovjetunió és a többi szocialista testvérország segítségével és támogatásával stabilan és gyors ütemben fejlődik a Mongol Népköztársaság gazdasága, tökéletesedik a gazdaság szerkezete.

A Szovjetunió műszaki-gazdasági segítsége felbecsülhetetlenül nagy jelentőségű népgazdaságunk anyagi-műszaki bázisának a létrehozása és erősítése szempontjából. A Szovjetuniótól kapott segítség szüntelenül növekszik, 1981—1985 között például több mint kétszeresére nő az 1976—1980-as időszakhoz viszonyítva. Ez is fontos szerepet játszik a mezőgazdaság további növekedésében, a fűtőanyag-energetikai komplexum és az építőipar gyorsított ütemű fejlődésének a biztosításában, a könnyű- és az élelmiszeripar fejlődésében, a szociális és kulturális építőmunka széles körű programjának a megvalósításában. Szüntelenül bővül a Mongol Népköztársaság és a többi KGST-ország közötti kereskedelmi-gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés is.

A barátok segítsége (amely igazi internacionalista gondoskodás gazdasági növekedésünk ütemének további meggyorsításáról, népgazdaságunk hatékonyságának növeléséről) tanúsítja a Mongol Népköztársaság és KGST-partnerei közötti integrációs kapcsolatok erősödését.

Ezen kapcsolatok fontos sajátossága tervezési alapjaik állandó erősödése, a tervezési együttműködés elmélyülése.

A Mongol Népköztársaságnak a KGST-be történt belépése óta négy népgazdasági terv koordinálására került sor. Jelenleg folyik a soron következő ötéves terv egyeztetése. E koordináció népgazdaságunk gyors növekedése, szerkezetének tökéletesítése, a népjólét szüntelen növelése szempontjából döntő fontosságú kérdések széles körét öleli fel. Ezenkívül lehetőséget kapunk arra, hogy elmélyültebben tanulmányozzuk és jobban felhasználjuk azokat a gazdag tapasztalatokat, amelyekre a Szovjetunió és a többi szocialista testvérország tett szert a népgazdaság tervszerű irányításában.

Ismeretes, hogy 1984 júniusában Moszkvában a KGST-országok felső szintű értekezlete rámutatott az önelszámolás alapján működő közös vállalatok, cégek és más nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának a szükségességére. Az együttműködésnek e hatékony és perspektivikus formája meglehetősen széles körben elterjedt a Mongol Népköztársaságban. Országunkban működnek és teljes mértékben beváltották a hozzájuk fűzött reményeket az olyan mongol—szovjet gazdasági egyesülések, mint például az *Ulanbatori Vasutak* vagy az ásványkincsek lelőhelyeinek feltárásával, kitermelésével és dúsításával foglalkozó *Mongolszovcvetmet*. A Mongol Népköztársaság és a Szovjetunió közös erőfeszítéseinek eredményeként — az Erdenetijn-Obo réz—molibdén lelőhely kiaknázására — felépült Ázsia legnagyobb ércdúsító műve. Üzembe helyezése óriási jelentőségű ipari poten-

---

Badamcedengijn Cend-Ajuus a Mongol Népköztársaság Állami Tervbizottságának elnökhelyettese, az MNK képviselője a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságának irodájában.

ciálunk további növelése és exportképességünk fokozása, ezen körzet természeti kincseinek kiaknázása szempontjából, s lehetőséget teremt a környező területek gazdaságának a komplex fejlesztéséhez.

A termelőeszközök kollektív államközi tulajdonán, a mongol és a szovjet szakemberek közös munkáján alapuló mongol—szovjet gazdasági egyesülések és vállalatok ékesen bizonyítják a termelés nemzetközi társadalmasításának objektív törvényszerűségét a szocializmus feltételei között.

Jelenleg a mongol—szovjet egyesülések és vállalatok példája szerint végzi tevékenységét a *Mongolbolgármetall és a Mongolcsehszlovákmetall* vállalat.

A természeti kincsek közös kiaknázását szolgáló nagy ipari komplexumok fejlesztése nemcsak a Mongol Népköztársaság termelőerőinek növelése szempontjából fontos, hanem abban a vonatkozásban is, hogy bizonyos mértékben hozzájárul partnerei szükségleteinek a kielégítéséhez is egyes ásványi nyersanyagok tekintetében.

Jelenleg országunk előtt olyan igen nagy fontosságú feladatok állnak, mint az optimális népgazdasági komplexum kialakítása, a szocializmus anyagi-műszaki bázisa létrehozásának a befejezése, a Mongol Népköztársaság ipari-agrár állammá való alakítása és gazdasági fejlettségének közelítése más testvérországok szintjéhez.

E feladatok bonyolultak és sokrétűek. Végrehajtásuk kapcsán elsőrendű fontosságú természetesen az optimális népgazdasági komplexum kialakítása, ami más stratégiai feladatok megoldásának is az előfeltétele.

A gazdasági stratégia alapvető irányainak a meghatározásakor tekintetbe kell venni:

— A Mongol Népköztársaság gazdasági fejlettségének viszonylag alacsony színvonalát, amely jelentősen elmarad a KGST európai tagországaiétól. Bár a népi hatalom éveiben, de különösen a legutóbbi időkben a növekedés gyors ütemű volt, a meglevő népgazdasági szerkezet még nem biztosítja a szükséges feltételeket gazdaságunk kiegyensúlyozott növekedéséhez.

— Az erőforrások hiányos ismeretét. Bár a Mongol Népköztársaság területén jelenleg 500-nál több ásványkincs-lelőhely ismert, a részletesen feltárt és iparszerű kitermelésre átadott lelőhelyek száma eddig még csekély. Az ásványi nyersanyagbázis bővítésének legközelebbi távlatai sem teljes mértékben világosak.

— A Mongol Népköztársaság sajátos demográfiai helyzetét. Jelenleg a lakosság növekedésének átlagos évi üteme elég nagy: 2,7—3,0 százalék. E tendencia minden bizonnyal fennmarad 2000-ig, ami megköveteli a termelés jelentős mennyiségi növelését.

Ezzel kapcsolatban különleges jelentősége van a legalapvetőbb gazdasági és társadalmi problémák idejében történő és komplex megoldásának.

A Mongol Népköztársaság szempontjából optimális népgazdasági komplexum megteremtése — amint erre a Mongol Népi Forradalmi Párt XVIII. kongresszusa rámutatott — feltételezi a mezőgazdaság stabil és szakadatlan növekedését, a szocialista iparosítás folyamatának a további elmélyítését. Ezért a legközelebbi időkben a Mongol Népköztársaság és a többi KGST-ország közötti gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés a következő irányokban fog fejlődni:

1. *A mezőgazdasági termelés intenzifikálása.* E fontos feladat megoldása megköveteli, hogy — országunk időjárási-éghajlati körülményeinek a figyelembevételével — alkalmazzuk a progresszív technológiákat az állattenyésztésben és a földművelésben. Az e feladatnak való megfelelés elkerülhetetlenné teszi az ágazat műszaki színvonalának emelését, új agrár-ipari komplexum jellegű mezőgazdasági objektumok létesítését, a vízerőforrások ésszerűbb kihasználását, az öntözéses mezőgazdaság továbbfejlesztését, a legelők vízellátását stb. Ezt úgy tudjuk elérni, hogy sokoldalúan bővítjük integrációs kapcsolatainkat a Szovjetunióval és a többi

KGST-országgal, s ennek révén egyebek között ipari módszereket dolgozunk ki és alkalmazunk a mezőgazdaságban, közös agrár-ipari komplexumokat hozunk létre. A testvérországok további segítsége és támogatása lehetőséget nyújtana a termelés jelentős növelésére, és ennek alapján fokozhatnánk a mezőgazdasági termékek exportját.

2. *A könnyű- és az élelmiszeripar komplex fejlesztése.* E probléma megoldásának fő elemei a termelés volumenének a növelése és a késztermékek minőségének javítása, a működő vállalatok bővítése és rekonstrukciója, új kapacitások létesítése, a technológia további tökéletesítése. Sokat kell tenni azért is, hogy fokozatosan növeljük a mezőgazdasági (elsősorban az állattenyésztési), valamint az ipari nyersanyagok feldolgozottsági fokát, azon termékek gyártását, amelyek a belső és a külső piacon nagy keresletnek örvendenek, és értékesítésük a legnagyobb hasznot hozná számunkra.

3. *Országunk területének mielőbbi geológiai feltérképezése, a feltárt lelőhelyek komplex gazdasági értékelése, a feltárás és az iparszerű kitermelés közötti időbeli eltérés csökkentése.* A Mongol Népköztársaság szocialista gazdasági integrációban és nemzetközi szocialista munkamegosztásban való részvétele elmélyítésének az egyik alapvető útja — mint ismeretes — ásványkincs- és nyersanyagerőforrásaink feltárása és a gazdasági élet körforgásába történő bevonása. Ezzel kapcsolatban nagy jelentősége lesz annak, hogy a KGST-országok bővítik részvételüket a Mongol Népköztársaság területén a geológiai feltáró és kutató-értékelő munkákban. Különleges jelentősége van a többi között az országunkban dolgozó nemzetközi expedíciók tevékenysége 1985 utáni kibővítésének, valamint a számunkra — gépek, berendezések, műszerek, felszerelések, pótalkatrészek szállítása formájában — nyújtandó segítségnek. Nem kevésbé fontos azon külföldi szakemberek munkája, akik részt vesznek a Mongol Népköztársaság geológiai szervezeteinek a tevékenységében.

4. *Az ország ipari potenciáljának további növelése, az erők és eszközök koncentrálása a természeti erőforrások széles körű és komplex felhasználását biztosító ágazatok gyorsított ütemű fejlesztésére, az ipari termékek kivitelének a jelentős növelésére.* Továbbra is számítva a Szovjetunió, valamint a többi KGST-ország hatékony testvéri segítségére és támogatására, tervezzük a fűtőanyag-energetikai és az építőipari bázis fejlesztését, vállalati komplexumok létesítését ásványkincsek (így többek között színes és ritka fémek, kokszolható szén, foszforit stb.) kitermelésére és feldolgozására. Az a tény, hogy a Mongol Népköztársaság területén különféle ásványkincsek nagy tartalékai találhatók, lehetőséget nyújt arra, hogy tovább bővítsük az együttműködést Mongólia és a többi testvérország között. Idővel fejleszteni kívánjuk a vegyipar és a gépgyártás egyes alágazatait, valamint több más olyan termék gyártását, amelyek vonatkozásában rendelkezni fogunk a megfelelő feltételekkel és szakemberekkel.

5. *A Mongol Népköztársaság gazdasági fejlődésének meggyorsítása a testvérországok élenjáró tudományos és műszaki eredményeinek széles körű és alkotó meghonosítása útján.* Országunk műszaki-tudományos potenciáljának fejlesztése szempontjából továbbra is számítunk barátaink segítségére és támogatására a mongol műszaki és tudományos kádereknek a KGST-országok termelési és kutatóintézményeiben történő képzésében és továbbképzésében, némely problémák közös kidolgozására és az eredmények felhasználására valamennyi résztvevő ország érdekeinek szolgálatában.

6. *A nép anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelése.* Ezen a területen fontos feladat az alapvető szociális és termelési infrastruktúra megteremtése, a hozzá tartozó különféle ágazatok fejlesztése. Előrehaladásunk mértékében e feladat mind nagyobb jelentőségre tesz szert, s növekvő figyelmet szentelünk is neki.

Az ország gazdasági és társadalmi fejlődése távlatainak kidolgozásakor különleges helyet foglal el a Mongol Népköztársaság gazdasági fejlettségi szintje más KGST-országok színvonalához való közelítésének és fokozatos kiegyenlítésének a problémája. Ennek sikeres megvalósításáért maximálisan mozgósítanunk kell és hatékonyan ki kell használnunk belső erőforrásainkat, mélyítenünk kell az integrációs kapcsolatokat a Szovjetunióval és a többi testvérországgal. Az együttműködésnek a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal való bővítése és a sokoldalú közeledés — a szocializmus világméretű fejlődésének törvényszerűségeként — országunk gazdasági és társadalmi fejlődése meggyorsításának egyik legfontosabb tényezője volt a múltban, és lesz a jövőben is.

Ezért nagy lelkesedéssel fogadtuk a testvérországoknak a moszkvai gazdasági értekezleten kifejezésre jutott készségét arra, hogy továbbra is hajlandók méltányossági alapon internacionalista segítséget nyújtani a Mongol Népköztársaságnak fejlődése meggyorsításához, népgazdasága hatékonyságának javításához, figyelembe véve a szocialista iparosításban az ország előtt álló feladatokat, előmozdítani országunk széles körű részvételét a nemzetközi szocialista munkamegosztásban. Ez azt jelenti, hogy továbbra is számíthatunk a KGST-partnerek értékes együttműködésére.

A KGST-országok gazdasági haladása a fejlődés általános dialektikájának van alárendelve. És ennek kapcsán nemcsak sikereink vannak, hanem még megoldásra váró bonyolult feladatok is. A szocialista és a kommunista építőmunka ütemének meggyorsulása, az előttünk álló problémák nagysága megköveteli az erőfeszítések egyesítését, és közös fellépést, tetteket kíván mind az országokon belül, mind pedig nemzetközi szinten. Ezzel kapcsolatban a jelenlegi helyzetben sokszorosan megnő a szocialista közösség országai egysége és egybeforrottsága további erősítésének, az együttműködési mechanizmus tökéletesítésének a szükségessége.

Az együttműködés tervezési alapjainak további erősítése szempontjából elvi jelentősége van az SZKP XXVI. kongresszusán felvetett és a testvérpártok (köztük a Mongol Népi Forradalmi Párt) által is melegen üdvözölt azon javaslatnak, hogy országaink egyeztessék gazdaságpolitikájukat. A moszkvai felső szintű gazdasági értekezlet újabb lépést tett ebben az irányban.

Határozat született arról, hogy tovább mélyítik a gazdaságpolitikák egyeztetését a kölcsönös együttműködéssel kapcsolatos területeken (az érdekelt országok pedig a társadalmi-gazdasági fejlődés más területein is olyan mértékben, amilyen mértékben azt szükségesnek találják). Az ilyen egyeztetésen azt értjük, hogy kollektív alapon dolgozzuk ki azon nagy gazdasági problémák megoldásának útjait, amelyek kölcsönös érdeklődésre tarthatnak számot, és nagy jelentőségűek minden testvérország számára a hosszú távú gazdasági fejlődés és együttműködés irányainak a kijelölése szempontjából, hogy közösen szabják meg a szoros együttműködés útjait a tudomány, a technika, az anyagi termelés és a beruházások területén.

A moszkvai értekezlet határozatainak valóra váltása segíteni fogja a testvérországok és az egész szocialista közösség gazdasági és műszaki-tudományos potenciáljának növelését, országaink aktív részvételét a nemzetközi szocialista munkamegosztásban, fejlettségi szintjük kiegyenlítésének a meggyorsítását.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (24—27. l.)

Az együttműködés tervszerű tökéletesítésének fontos módszere

Harry Müller

Politikai stabilitás, dinamikus gazdasági növekedés, a nép jólétét szolgáló gazdaság- és szociálpolitika egységére vett irányvonal következetes folytatása — ezt az utat követi a Német Szocialista Egységpárt a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásának 35. évfordulóját ünnepelve. Ez államunk hozzájárulása a béke megőrzésének ügyéhez, és elszakíthatatlanul kapcsolódik a szocialista gazdasági integráció további elmélyítéséhez.

A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy belső fejlődésünk problémáit annál sikeresebben tudjuk megoldani, minél szélesebb körű és hatékonyabb az együttműködés a Szovjetunióval és a szocialista közösség többi országával. A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának főtitkára, Erich Honecker elvtárs a KB VII. plénumán elmondott felszólalásában hangsúlyozta: „Gazdasági stratégiánk további megvalósításának folyamatában is számítunk saját iparunk és mezőgazdaságunk erejének növelésére, támaszkodva természetesen a Szovjetunióval és a KGST többi tagországával való műszaki-tudományos együttműködés célirányos tökéletesítésére, amint ezt már most is tesszük."

Az együttműködés tervszerű tökéletesítésének alapvető módszere, valamint a KGST-országok közötti szilárd és kölcsönösen előnyös gazdasági, műszaki-tudományos kapcsolatok fejlesztésének legfontosabb eszköze *az ötéves tervek egyeztetése.* A szocialista gazdasági integráció komplex programjából fakadó ezen tétel feltétlenül érvényben marad az 1986—1990-es időszakban is.

Amint ezt a KGST-országok felső szintű gazdasági értekezlete megállapította, „. . .a népgazdasági tervkoordináció a kiemelt feladatok megoldására fog összpontosulni, és a kölcsönös együttműködéssel összefüggő területeken — az érdekelt országok részéről pedig más területeken is — a gazdaságpolitika egyeztetésének, a KGST-tagországok közötti tartós gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok kialakításának fő eszköze lesz, alapul fog szolgálni az országok nemzeti tervei kölcsönös együttműködés érintette részeinek kidolgozásához".*

Az NDK képviselői tevékenységének egységes alapját a Szovjetunióval és a KGST más tagországaival folyó tervegyeztetési konzultációk során a gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok hosszú lejáratú fejlesztésére vonatkozó azon megjegyzések szolgálják, amelyek az NDK párt- és kormányküldöttségének 1983 májusában a Szovjetunióban tett hivatalos, baráti látogatásakor, valamint a testvérpártok első, illetve főtitkárainak találkozóin születtek.

A tervkoordináció első szakaszában az NDK Állami Tervbizottsága a minisztériumokkal és a kombinátokkal együtt olyan javaslatokat tett, amelyek tanúsítják

* Népszabadság, 1984. június 16.

Harry Müller az NDK Állami Tervbizottságának elnökhelyettese, az NDK képviselője a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságának irodájában.

országunk aktív és konstruktív hozzáállását a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal való gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez.

A Szovjetunióval való együttműködés a szocialista gazdasági integráció alapja

Az integráció fejlődését legfontosabb politikai követelménynek tekintve, a szocialista közösség országaival való gazdasági együttműködés további tökéletesítésére irányuló egész előkészítő munkánkban első helyre az 1986—1990-es időszakra szóló tervkoordinációt helyezzük, elsősorban a Szovjetunió viszonylatában.

Jelenleg olyan alapvető döntéseket hoztunk, amelyek megfelelnek azoknak az új követelményeknek, amelyek mind a Szovjetunió, mind pedig az NDK gazdaságának az intenzív gazdálkodás útjára történő fokozott ütemű átállításából, valamint országunk nyersanyagokkal való ellátásának feltételeiből erednek. Ennek kell tájékozódási pontként szolgálni az NDK állami és gazdasági szerveinek egész tevékenységében.

Az együttműködés szoros egybehangolása a tudomány és a technika, a beruházások és a termelés területén

Elsősorban az országok műszaki-technikai potenciáljának egyesítése és ésszerű kiaknázása útján kell fokozott ütemben a gyakorlatba gyorsan átültethető és a munkatermelékenység széles körű növelését lehetővé tevő eredményekre jutni, csökkenteni az anyag- és energiaráfordításokat, biztosítani a nyersanyagok és a fűtőanyagok nagyobb fokú feldolgozását.

A távlati tervek koordinációjában a műszaki-tudományos együttműködés vonatkozásában az a cél, hogy valamennyi partner érezhető eredményekre jusson az együttműködés választott irányaiban. Ennek kapcsán a műszaki-tudományos együttműködésnek a gazdasági viszonyok alapvető kérdéseivel való szoros egybekapcsolásából indulunk ki. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy jobban egybehangoljuk az együttműködést a tudomány, a technika, a beruházások és a termelés területén. A KGST-partnereinkkel való műszaki-tudományos együttműködés fő irányainak az 1990-ig terjedő időszakban mi a következőket tartjuk:

— az energia-, elsősorban az atomenergia-termelés fejlesztése, az energiaforrások ésszerű felhasználása (beleértve a másodlagos energiaforrásokat), az energiaigényes folyamatok optimalizálása;

— új, hatékony gyártási technológiák kidolgozása, elsősorban a nyersanyagok és a tüzelőanyagok komplexebb és nagyobb fokú feldolgozása, a másodlagos nyersanyagok felhasználása, valamint az energiával, az anyagokkal és a munkaerő-tartalékokkal való takarékosság érdekében;

— kutatások és fejlesztések a mikroelektronika, a robottechnika, az információfeldolgozás, a termelési folyamatok egységesített alkatrészek és részegységek alapján történő automatizálásának területén;

— a kiváló minőségű közszükségleti cikkek választékának bővítésére irányuló intézkedések;

— a nemesítés és a mikrobiológia eredményeinek, valamint progresszív gyártástechnológiáknak bevezetése a mezőgazdaság és az élelmiszeripar anyagi-technikai bázisának erősítése céljából;

— a kölcsönös szállításra kerülő termékek műszaki színvonalának emelése és minőségének javítása, beleértve az alapvető termékek műszaki paramétereinek és a szabványoknak a közös kidolgozását.

A műszaki-tudományos együttműködésnek a gazdasági kapcsolatok alapvető problémáira való koncentrálása megköveteli a tudomány és a technika fejlesztéséért felelős tervezőszervek, ágazati minisztériumok, állami szervek, valamint a tudományos intézmények tevékenységének szoros koordinációját.

A tervkoordináció fontos problémája az NDK nyersanyagellátásának biztosítása

A tervkoordináció során mi a jövőben is a nyersanyag- és fűtőanyag-szállítások stabilitásának biztosítását, ezt a számunkra életfontosságú gazdaságstratégiai feladatot állítjuk figyelmünk középpontjába.

Az elmúlt másfél évtizedben az NDK nagy tapasztalatokat szerzett ezen a területen — különösen a Szovjetunióval folytatott együttműködés vonatkozásában. A Német Demokratikus Köztársaság részt vett kapacitások létesítésében és bővítésében a szocialista közösség más országainak területén, hogy biztosítsa a hosszú távú stabil nyersanyagszállításokat. Így egyebek között megemlíthetjük az usztyilimszki cellulózipari komplexumot, a kijembajevi azbesztműveket, gázvezetékek fektetését a Szovjetunióban, nikkelüzem építését Kubában.

Ebből kiindulva kifejezésre juttattuk készségünket az 1986—1990-es időszakra vonatkozó konkrét javaslatok megvizsgálására.

Az NDK aktívan foglal állást a nyersanyagellátás minden problémája tekintetében. Országunk felajánlotta, hogy fűtőanyagok és nyersanyagok szállítása fejében kiváló minőségű ipari termékeket exportál a Szovjetunióba. Ennek mintájára a Szovjetunió és a többi testvérország objektív gazdasági feltételeinek figyelembevételével kerülnek kidolgozásra a kölcsönösen elfogadható megoldások.

A szocialista internacionalizmus elvei alapján segítséget nyújtunk a KGST nem európai tagországainak; a Vietnami Szocialista Köztársaságnak, a Kubai Köztársaságnak és a Mongol Népköztársaságnak. Ezen segítséget azokra az objektumokra összpontosítjuk, amelyek előmozdítják az említett országok termelési és exportpotenciáljának hatékony növelését. Ezzel megteremtjük az NDK számára a lehetőséget az említett országokból való nyersanyagimport hosszú távú biztosítására.

A szakosítás és a kooperáció elmélyítése

Ezen a területen a műszaki-tudományos haladás követelményeinek megfelelően előtérbe kerülnek az új termékek, gépek és berendezések, valamint a műszerrendszerek kidolgozására és gyártásuk beindítására irányuló egyeztetett intézkedések. Az együttműködés ezen haladó formájával kapcsolatos minden javaslatot gondosan megvizsgálunk népgazdaságunk hatékonysága szempontjából.

A Német Demokratikus Köztársaságnak a szakosítás és a kooperáció elmélyítésével és bővítésével kapcsolatos javaslatai mind nagyobb mértékben a termelés és az export olyan szerkezetének kifejlesztésére irányulnak, amely megfelel az állóalapok intenzifikálása, racionalizálása, korszerűsítése és rekonstrukciója követelményeinek és a termékminőség javításának.

A műszaki-tudományos haladás, a KGST-országok — mindenekelőtt a Szovjetunió — népgazdasága szükségleteinek figyelembevételével hozzá kell kezdenünk olyan termékek, gépek, berendezések és műszerrendszerek kidolgozásához és gyártásához, amelyek lehetővé teszik az anyagok és a nyersanyagok magasabb fokú feldolgozását.

A felső szintű gazdasági értekezlet dokumentumaival összhangban, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítunk az együttműködés fejlesztésének az elektronikában és az elektronika alkalmazásában, elsősorban a robottechnikában.

A tervkoordináció eredményeinek szerződésekben és egyezményekben való rögzítése

A KGST XXXVI. ülésszaka által az 1986—1990-es időszakra jóváhagyott tervkoordinációs program előirányozza, hogy 1985-ben a központi tervezőszervek aláírják a megfelelő jegyzőkönyveket. Ezzel lehetőség nyílik a hosszú távú kereskedelmi egyezmények megkötésére az említett időszakra. Bizonyos kérdésekben igyekszünk még korábban megkötni az egyezményeket. Például 1984 júniusában az NDK és a Szovjetunió gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési kormányközi bizottságának ülésén együttműködési egyezményeket, jegyzőkönyveket és megállapodásokat írtak alá néhány korszerű passzív elektronikus alkatrész kidolgozásáról és gyártásáról, vasúti pályaépítő gépek gyártásának és kölcsönös szállításának megszervezéséről, nagy teljesítményű gázkompresszorok, poliamid textilszálak előállítására használatos berendezések gyártásáról. Egyezmények születtek például arról is, hogy az NDK képcsöveket gyárt színes televíziókészülékekhez, és együttműködik Csehszlovákiával az olefintermékek gyártásában.

A soron következő ötéves tervek egyeztetésének első szakaszában először a további együttműködés alapvető irányait vitatjuk meg és egyeztetjük. A második szakaszban készítjük elő, illetve kötjük meg a tudomány és a technika, a beruházások, a szakosítások és a kooperáció, valamint a kölcsönös árucsere területén folyó együttműködés fejlesztésére vonatkozó egyezményeket.

A felső szintű gazdasági értekezlet nyilatkozatot fogadott el a béke megőrzéséről és a nemzetközi gazdasági együttműködésről. Ebben a dokumentumban a KGST-országok hangsúlyozták, hogy saját növekvő gazdasági és műszaki-tudományos potenciáljukra, a szocialista tervgazdálkodás előnyeire támaszkodva, egységüket és együttműködésüket erősítve, minden szükséges feltétel a rendelkezésükre áll ahhoz, hogy ellenálljanak mindenféle nyomásnak és diszkriminációnak, bármely arra irányuló próbálkozásnak, hogy kívülről megzavarják fejlődésüket és részvételüket a nemzetközi szocialista együttműködésben.

A Német Demokratikus Köztársaság a KGST-országok következő ötéves tervidőszakra vonatkozó tervkoordinációját aktívan használja fel arra, hogy közös erőfeszítéssel koncentrálja a szocialista közösség egész gazdasági erejét az 1980-as évek második fele konkrét feladatainak megoldására.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (28—32.) l.

A KGST-tagországok népgazdasági terveinek egyeztetése: új problémák és feladatok

Nyikolaj Inozemcev

A KGST-országok 1984 júniusában Moszkvában megtartott felső szintű gazdasági értekezletét különleges hely illeti meg a szocialista közösség gazdasági együttműködésének a történetében. Az értekezlet demonstrálta a KGST-országok egységét és egybeforrottságát, azt a törekvésüket, hogy nemcsak erősíteni és mélyíteni akarják a szocialista gazdasági integráció fejlesztésének irányvonalát, hanem készek kidolgozni — az új külső és belső feltételek figyelembevételével — a testvérországok gazdasági fejlődésének közös stratégiáját. „Ismételten megerősítést nyert az alapvető és legfőbb vonatkozásokban az értékelések és nézetek azonossága, kifejezésre jutott az a kollektív akarat, hogy tovább erősítsük a testvérpártok és — államok egységét és egybeforrottságát" — jegyezte meg Konsztantyin Csernyenko, az SZKP KB főtitkára, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke.*

A gazdasági értekezlet nagy lépést tett a gazdaságpolitika egyeztetésében, több nagy fontosságú okmányt fogadott el, amelyek hosszú távra kijelölik az egyes országok tervezési, gazdasági és más szerveinek, valamint a KGST-szerveknek a fő feladatait a gazdasági együttműködés területén.

Jelenleg valamennyi KGST-országban folyik a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető irányainak a kidolgozása az 1986—1990-es és az 1995-ig terjedő időszakra. A fő feladat — amint erre az értekezlet rámutatott — a KGST-országok gazdaságának az intenzív fejlődési szakaszra való gyorsított ütemű áttérése. Ehhez meg kell valósítani a meglévő termelési potenciál műszaki rekonstrukcióját, technikai megújítását, biztosítani kell a társadalmi munka termelékenységének erőteljes növelését a tudomány és a technika vívmányainak széles körű kihasználása révén. Takarékosan kell bánni a munkaerő- és anyagi forrásokkal a gazdaság valamennyi szférájában, s a nemzetgazdaságokat gyorsított ütemben kell átállítani a fejlődés eszközkímélő útjára. „Az ötéves terv — mondotta K. Csernyenko elvtárs — legyen először is mélyreható minőségi változások kezdete a termelésben, a döntő áttörés tervidőszaka a népgazdaság valamennyi ágazatának intenzifikálásában."**

A Szovjetunió és a KGST más tagországai közösen oldják meg ezeket a bonyolult problémákat; sokirányú gazdasági együttműködésük gazdasági és társadalmi fejlődésük fontos tényezője lett. Ennek során kollektív erőfeszítésekkel oldják meg népgazdasági komplexumaik alakításának nagyszabású feladatát, ezáltal biztosítva a szocializmus stratégiai pozícióinak az erősödését a világban és saját gazdasági függetlenségünket.

Ezen a területen nem csekély sikereket értünk el. Az 1970-es években a KGST-országok gazdasági növekedésének üteme kétszer nagyobb volt, mint a fejlett tőkésállamoké, a nemzeti jövedelem 10 év alatt átlagosan 66, a bruttó nemzeti termelés volumene pedig 84 százalékkal nőtt. A tagországok egymás közötti külkereskedelmi áruforgalma az 1970. évi 33 milliárd rubelről 1979-ben 112 milliárdra, vagyis több mint háromszorosára nőtt. Óriási eredmények születtek az említett években az életszínvonal emelkedésében. Példaként elegendő megemlíteni,

* Pravda, 1984. június 15.

** Csernyenko, K.: A nép és a párt egysége. Válogatott beszédek és cikkek. Politizdat, Moszkva, 1984. 418. l. (oroszul).

Nyikolaj Inozemcev a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnökhelyettese.

hogy csak a Szovjetunióban a legutóbbi 15 évben 1,6 milliárd négyzetméter lakóterület épült.

A KGST-országok ipari termelésének dinamikájában a jelenlegi ötéves tervidőszakban minőségi változások mennek végbe. Az ipari és a mezőgazdasági termelés növekedésének nagyobb része a munkatermelékenységnek a tervezettet meghaladó emelkedése, a társadalmi termelés hatékonyságának javítása útján valósul meg.

A KGST-országok tervezőszervei számára elvi fontosságú az értekezlet résztvevőinek egyöntetű döntése a gazdasági együttműködés tervezési alapjainak erősítéséről és fejlesztéséről. Az értekezletnek a KGST-országok kommunista és munkáspártjai vezetői által aláírt nyilatkozata kimondja: „Az értekezlet résztvevői abból indulnak ki, hogy a népgazdasági tervkoordináció a kiemelt feladatok megoldására fog összpontosulni, és a kölcsönös együttműködéssel összefüggő területeken — az érdekelt országok részéről pedig más területeken is — a gazdaságpolitika egyeztetésének, a KGST-tagországok közötti tartós gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok kialakításának fontos eszköze lesz; alapul fog szolgálni az országok nemzeti tervei kölcsönös együttműködés érintette részeinek kidolgozásához".*

A KGST-országok gazdag tapasztalatokra tettek szert a népgazdasági tervek koordinálásában. Az elmúlt évek során kidolgozott tervegyeztetési mechanizmus megbízhatóan működik, és hozzájárul a nagy népgazdasági feladatok megoldásához. De a felső szintű értekezleten kollektívan kidolgozott, a gazdaságpolitika egyeztetésén alapuló gazdasági együttműködési stratégia megköveteli a tervegyeztetés tökéletesebb mechanizmusát. A tervegyeztetés legyen komplexebb jellegű, fogja át mélyebben és teljesebben a tagországok anyagi termelésének szféráját, a beruházási tevékenységet, kapcsolódjék szervesen a tagországok nemzeti távlati terveihez. Az újratermelésnek elsősorban a fűtőanyagok, az energia és a nyersanyagok előállítása megnövekedett tőkeigényességével, az anyagi, a munkaerő- és a pénzügyi erőforrások növekedésének korlátozottságával kapcsolatos új, megváltozott feltételek között a tervegyeztetés hivatott biztosítani nemcsak az országok integrációjának és gazdasági együttműködésének további elmélyítését, hanem azt is, hogy teljesebben valósuljon meg az érdekelt országok arra irányuló törekvése, hogy — a nemzeti és a közös érdekektől vezérelve — együttesen használják ki a természeti kincseket, az anyagi, a munkaerő-, a pénzügyi és más erőforrásokat. Ezért komoly figyelmet kell fordítani a struktúrapolitika egyeztetésére, mivel ez hivatott biztosítani az együttműködés résztvevői számára a ráfordításoknak — az együttműködés továbbfejlődéséhez szükséges — hatékony megtérülését mind pénzügyi, mind naturális vonatkozásban. Ez segíti majd szocialista közösségünk fejlődése gazdasági problémáinak mélyen internacionalista megoldását.

A gazdasági értekezlet nagy figyelmet szentelt a műszaki-tudományos fejlődés meggyorsításának, és határozatot hozott a KGST-országok műszaki-tudományos fejlődése jelen évszázad végéig terjedő komplex programjának a kidolgozásáról. Az értekezlet kijelölte a technika fejlesztésének elsődleges irányait, amelyekre a tagországoknak összpontosítaniuk kell erőfeszítéseiket. Ilyen irány: az elektronika, az automatizálási eszközök gyártása, beleértve a rugalmas automatizált rendszereket, az atomenergetika, új anyagok és technológiák kidolgozása, a biotechnológia. Sajnos ez ideig az ötéves tervek egyeztetése során nem dolgozták fel megfelelő mélységben a műszaki-tudományos fejlődés kérdéseit. Ennek a következménye, hogy az anyagi termelés területén megvalósuló együttműködés és a műszaki-tudományos együttműködés néha párhuzamos kérdéseit fejlődési irányokban

* Népszabadság, 1984. június 16. 5. l.

oldották meg, és hiányzott közöttük a szerves kapcsolat. Ez az egyik oka annak, hogy az egymás számára szállított termékek minőségére és műszaki színvonalára nem fordítottak kellő figyelmet.

Jelenleg valamennyi KGST-országban folyik a népgazdasági tervek egyeztetése az 1986—1990-es időszakra, egyes problémák vonatkozásában pedig 1995-ig, sőt ennél is hosszabb távra. E tervegyeztetés fő feladata (és egyúttal fő sajátossága) az, hogy már az elkövetkező ötéves tervidőszakban hozzá kell látni a KGST-országok párt- és állami vezetői által a gazdasági értekezleten hozott határozatoknak és megállapodásoknak a végrehajtásához. Ez viszont annyit jelent, hogy az 1986—1990-es tervek egyeztetésében arra kell törekedni, hogy az aktívan befolyásolja a KGST-országok gazdaságának intenzifikálását. Az együttműködés új szakaszát nem annyira méreteinek növekedése, mint inkább az újratermelési folyamat minőségi változásai, olyan — mindnyájunk számára közös — problémák megoldása jellemzi, mint a termelés technikai újjáalakítása, a meglévő potenciál és erőforrások ésszerű felhasználása, a kiváló minőségű áruk iránti szükségleteink jobb kielégítése.

Az 1986—1990-es időszakra vonatkozóan elkezdődött tervkoordináció szempontjából legnagyobb jelentősége kiindulási alapjának van. A KGST-országok együttműködése sok éven át lehetővé tette, hogy a tagországok fűtő- és nyersanyagok, gépek és berendezések, közszükségleti cikkek iránti importszükségleteik kielégítéséhez a közösségen belülről szerezzék be e termékek túlnyomó részét, s ez biztosította fejlődésük stabilitását. Kapcsolataink kiterjedtekké váltak, és tükrözik gazdaságaink egymásba fonódását és szoros kölcsönös függőségét. Elegendő azt megemlíteni, hogy ebben az ötéves tervben a Szovjetunió és a KGST európai tagországai közötti áruforgalom eléri a 270—280 milliárd rubelt. A nem csekély nehézségek ellenére a Szovjetunió fenntartotta az alapvető nyersanyagok és fűtőanyagok szocialista országokba irányuló szállításait, lényegében az 1980. évi igen magas szinten, bizonyos tekintetben pedig (földgáz, villamos energia) jelentősen túlszárnyalta az említett szintet. Annak eredményeként, hogy országaink idejében intézkedéseket tettek a szilárd fűtőanyagok kitermelésének és felhasználásának a növelésére, nemzeti programokat dolgoztak ki a fűtőanyag-energetikai erőforrásokkal történő takarékosságra, egyeztették az atomerőművek építésének és az atomerőművi berendezések gyártásának terveit, fokozott ütemben építették a „Szojuz" gázvezetékrendszert, növelték a szovjet villamosenergia-szállításokat az üzembe helyezett 750 kilovoltos távvezetéken. A KGST-országoknak sikerült nagyban megkönnyíteniük a folyó ötéves tervben a fűtőanyag-energetikai mérleg egyensúlyba hozását. Ily módon a tagországoknak sikerült megvalósítaniuk a népgazdaság lendületes fejlődéséhez szükséges energiaellátás biztosítását.

A moszkvai értekezlet kiemelkedően fontos határozatokat hozott az 1986—1990-es ötéves tervidőszak energetikai problémáira vonatkozóan. Ezen határozatok rámutatnak annak szükségességére, hogy országaink hatékonyabban egyesítsék erőfeszítéseiket a fűtőanyag-energetikai és nyersanyagproblémák megoldása végett. Ennek kapcsán az együttműködés fő eszköze és formája a szóban forgó területen a beruházások koordinálása, valamint az egyes tagországok és az egész szocialista közösség szükségleteinek és lehetőségeinek legteljesebben megfelelő struktúrapolitika egyeztetett kialakítása. Ennek keretében a következő ötéves tervidőszakban számítani lehet arra, hogy a KGST-országok aktívabban kiveszik részüket a Szovjetunió élelmezési programjának valóra váltásából, a lakosság magas színvonalú közszükségleti iparcikkekkel és szolgáltatásokkal való ellátásából, s növelik a szállításaikat a Szovjetunióba kis energiaigényű és speciális vegyipari termékekből, így elsősorban a legkiválóbb nemzetközi mintáknak megfelelő, kiváló műszaki-gazdasági paraméterekkel rendelkező gépekből és berendezésekből.

Az integrációs folyamat fejlesztésében döntő szerep hárul a gépipari kooperá-

cióra és szakosításra. Ma — mutatott rá a moszkvai értekezlet — a műszaki haladás kérdéseinek a gépiparban nemcsak gazdasági, hanem politikai jelentősége is van. Jelenleg a gépgyártási ágazatokba helyeződik át a kapitalizmussal folytatott gazdasági verseny súlypontja. A KGST-országokban a gépek és berendezések gyártásának szakosítása és kooperációja az országaink közötti szocialista munkamegosztás elmélyítésének legdinamikusabb hajtóereje. Az ezen a területen folyó sokéves összetett munka kedvező eredményekkel jár, különösen ott, ahol a termelési szakosítás és kooperáció kölcsönösen előnyös, gazdaságilag megalapozott, ahol a gépipari termékek kölcsönös szállításaira vonatkozó javaslatok a termelés kapcsolódó ágazataiban elvégzett tervkoordináció talaján, az egyesülések és a vállalatok termelési programjai ésszerű megosztásának eredményeként születtek.

E munka elsősorban az ágazati minisztériumok aktív részvételét követeli meg a tervegyeztetésben. E minisztériumok feladata ugyanis, hogy irányítsák a termelési szakosítással és kooperációval kapcsolatos munkát a feldolgozó ipar ágazataiban, figyelmesen és elmélyülten megvizsgálják az új gépek és technológiai folyamatok műszaki, szerkesztési és bevezetési kérdéseit, alaposan tanulmányozzák a partnerek számára legkisebb ráfordításokat igénylő lehetséges kooperációt és munkamegosztást.

Az ágazati minisztériumok és tudományos-termelési egyesülések erőfeszítéseit elsősorban a gépgyártás fejlesztésének legfontosabb irányaira kell összpontosítani. Melyek ezek az irányok? Elsősorban a következőkre gondolunk: új technológiák és gépek gyártása a könnyű- és az élelmiszeripar részére, valamennyi nyersanyag- és élelmiszerféleség komplex feldolgozása céljából, korszerű gép- és berendezéskomplexumok konstruálása az ásványkincsek külszíni kiaknázására, gép- és berendezésrendszerek létrehozása, (melyek révén csökkenteni lehet a kézi munka arányát mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban), a termelési folyamatok automatizálását szolgáló eszközök előállítása stb. A Szovjetunióban nemrégiben hozott azon döntés, hogy növekedjék a minisztériumok és a vállalatok érdekeltsége a nemzetközi termelési kooperáció közvetlen kapcsolatok útján történő széles körű fejlesztésében, új lehetőséget nyit az egyes ágazatokban kialakult műszaki és technológiai lemaradás felszámolására. E döntés segít biztosítani a tudományos kutató- és tervezőintézetek erőfeszítéseinek a hatékony egyesítését, mozgósítani a gépipari káderek alkotóképességét, határozottan felszámolni mindazt, ami a technikai pangáshoz vezet. A termelésszakosítási és kooperációs egyezményeinkben minden bizonnyal nem a már több éve gyártott termékek előállításának megszilárdítására, hanem az új, élenjáró gépek, berendezések, műszerek létrehozására, gyártásuk meggyorsítására kell összpontosítani erőfeszítéseinket. Ez különösen fontos most, amikor országainkban új és bonyolultabb feltételek között folyik az újratermelés, s készen kell állnunk arra, hogy az elkövetkező ötéves tervidőszakban megváltoztassuk a gépek és berendezések műszaki paramétereit és kölcsönös szállításuk szerkezetét.

A folyó ötéves tervidőszakban a KGST-országok csaknem 70 milliárd rubel értékben szállítanak gépeket, berendezéseket és műszereket a Szovjetuniónak. A testvérországok szállításai nemcsak országunk termelési potenciáljának a növelését, megújulását és modernizálását segítik, hanem biztosítják a KGST-országokban létesített gépipari kapacitások kihasználását is. Ebben rejlik az integrációnak mint közös fejlődésünket meggyorsító tényezőnek a lényege. A moszkvai értekezlet határozatai ezenkívül arra késztetnek bennünket, hogy foglalkozzunk a termelési szakosítás és kooperáció meglévő hiányosságainak kiküszöbölésével és az említett területen meglévő tartalékok kihasználásával. A KGST-országokban határozott harcot kell hirdetni az alacsony műszaki színvonalú, párhuzamos és nem hatékony gyártás, az olyan gépeket és berendezéseket gyártó kapacitások létesítése ellen, amelyek nem csökkentik, hanem növelik országainkban a munkahelyek számát, amelyek nem enyhítik, hanem fokozzák az egyensúlytalanságot a nyersanyagok,

a fűtőanyagok és az energia iránti szükséglet és a termelés között. Együttműködésünket sokkal nagyobb mértékben kell ráirányítani a legnagyobb szociális és gazdasági problémák megoldását szolgáló új technika előállítására.

A nagyszabású együttműködési tervek közös valóra váltása az anyagi termelés területén megköveteli a gazdaságpolitikai megközelítés, valamint országaink élelmiszerrel, fűtőanyagokkal és nyersanyagokkal, korszerű berendezésekkel, közszükségleti cikkekkel való ellátása feltételeinek komplex, hosszú távra szóló egyeztetését. Az értekezlet meggyőzően tanúsította, hogy e problémák nemzetközi jelleget öltöttek, a KGST-közösség valamennyi országát érintik, s hogy ezeket az érdekelt országok közös erőfeszítésével lehet és kell megoldani. Ezért a tervegyeztetési munkában elsőrendű fontossága van a gazdasági hatékonyság növelésének és a kölcsönösen előnyös együttműködés fokozásának, teljesebben figyelembe véve a résztvevő országok érdekeit, a kereskedelmi és a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásának a szükségességét. Ez nagyon fontos előfeltétele az országaink közötti gazdasági kapcsolatok dinamikus növelésének. Ezen elv által vezérelve, országaink tervezési és gazdálkodó szerveinek, szervezeteinek hozzá kell kezdeniük az 1986—1990-es időszak kölcsönös áruszállításainak az egyeztetéséhez.

A kőolaj, az olajtermékek és más, hiánycikknek számító nyersanyagok testvérországokba való szállításainak magas szinten tartása nagy erőfeszítéseket és komoly egyszeri ráfordításokat követel a szovjet gazdaságtól. Ilyen körülmények között a szovjet fél teljes joggal számít a hatékony kompenzációra. Mivel nálunk hiány mutatkozik a beruházási eszközök bizonyos fajtáiból, amely hiány a szolgáltatások, a gépipar bizonyos ágazatait, az ún. B szektort sújtják, számítunk arra, hogy más KGST-országokkal együtt az elkövetkező ötéves tervben meg tudjuk tenni a szükséges intézkedéseket. Ezen intézkedések eredményeként a Szovjetunió az általa szállítandó fűtőanyagok és nyersanyagok fejében a KGST-partnereitől nagyobb mennyiségben fog kapni az általa exportált cikkekkel egyenrangú fontosságú termékeket, beleértve az élelmiszereket, közszükségleti iparcikkeket, vegyipari és szerkezeti anyagokat, magas műszaki színvonalú gépipari termékeket. E cél elérésének megvannak az objektív előfeltételei. Sok testvérország rendelkezik fejlett termelőbázissal kiváló minőségű gépipari termékek, fogyasztási cikkek gyártásához, ezen a területen nagy szakmai múlt, tapasztalt káderek állnak rendelkezésükre. Érdekeltek vagyunk abban, hogy a testvérországok nagyobb mértékben működjenek közre több szovjet ágazat (például a könnyű-, az élelmiszer-, a helyiipar és a szolgáltató vállalatok) rekonstrukciójában és modernizálásában.

Az elkövetkező ötéves tervidőszakban együttműködésünk szempontjából nagy jelentősége lesz az országaink közötti elszámolások és fizetési mérlegek állapotának. Az 1986—1990-es tervek egyeztetésekor nemcsak az országaink közötti áruforgalom bővítéséről kell gondoskodnunk, hanem a távlati időszak egészére biztosítani kell az elszámolások és a fizetések kiegyensúlyozottságát. E téren a kiegyensúlyozottság elvének következetes betartása — véleményünk szerint — olyan szükséges és kötelező feltétel, amelyet minden országnak tiszteletben kell tartania. A tervegyeztetés folyamán azonban szem előtt kell tartanunk az értekezlet arra vonatkozó határozatát is, hogy minden ország internacionalista kötelességének tekinti méltányossági alapon tovább segíteni a Vietnami Szocialista Köztársaságot, a Kubai Köztársaságot és a Mongol Népköztársaságot népgazdaságuk fejlődésének meggyorsításában és hatékonyságának javításában.

A népgazdaság távlati fejlesztése alapvető irányainak kidolgozásakor a Szovjetunió Állami Tervbizottsága az SZKP KB-nak és a szovjet kormánynak arra vonatkozó útmutatásából indul ki, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének elmélyítése, további egymáshoz közelítésük és a gazdasági integráció a legfontosabb törvényszerűsége további előrehaladásunknak a fejlett szocializmus és a kommunizmus útján.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (33—42..)

Termékminőség, termékarányosság

(Gazdaságunk egyik sajátos tartalékáról és az értékelemzésről)

Láng János—Nádasdi Ferenc

Nem dramatizáljuk túl a minőség problémáját, ha a termékminőséget gazdaságunk létkérdéseként kezeljük. Mindenekelőtt számos gyakorlati — köztük néhány szinte sokkszerű hevességgel ható — erő irányította a figyelmet a minőség kérdésére. Már gazdaságfejlődésünk extenzív tartalékainak kimerülése előtérbe állította a minőség javítását. E hatás erejét — külső lökésként — megsokszorozta a világgazdasági átrendeződés, az árrobbanás, nemzeti teljesítményeink leértékelődése a nemzetközi piacon [2].

E gyakorlati motivációt kiegészítik azok az elméleti indíttatású megközelítések, amelyek gazdaságideológiánk kellően ki nem dolgozott területeként, majdhogynem „fehér foltjaként" állítják elénk a minőséget. Ebből az a szükségszerűség fakad, hogy e fogalmat — gyakorlati implikációival együtt — el kell helyezni gazdaságelméletünk összefüggésrendszerében. Cikkünk elméleti adalékot kíván nyújtani e törekvések megvalósításához.

Munkánkban az értékelemzés módszerére támaszkodtunk. Mondandónkat az motiválja, hogy vizsgálataink sajátos nézőpontjából hangsúlyozzuk újra ennek a ma már széles körben felhasznált módszernek a jelentőségét, erejét, kiemelvén összefüggését a minőség, illetve az arányosság kérdéskörével. Csaknem tíz éve folytatunk empirikus vizsgálatokat, elemzéseket elsősorban az iparban. Megállapításaink ezért — bár azok többsége a gazdaság más területein is hasznosítható — elsősorban az iparvállalatokra vonatkoznak.

A minőséggel kapcsolatos vállalati tevékenység hatása az ipari és a népgazdasági célok megvalósítására

A minőséggel kapcsolatos vállalati tevékenység közvetlen hatást gyakorol az ipari és a makrogazdasági célok megvalósítására. Adott erőforrások mellett hazai termékeink minősége jelentősen befolyásolhatja az egyensúlyi helyzetet. Megfelelő „minőségi irányítás" esetén a belföldi fogyasztói igények jobb kielégítése hozzájárul a kívánatos fogyasztási szerkezet kialakulásához, sőt fogyasztásicikk-import pótlására is lehetőséget nyújthat.

Megfordítva: a nem megfelelő minőségű termék anyagi és erkölcsi veszteséget okoz a fogyasztónak és az előállító vállalatnak is. A termék esetenként eladhatatlanná válik, ami immobil készletek felhalmozódásához vezet. Az árengedménnyel „erőszakoltan" forgalomba hozott áru ugyanakkor szétzilálhatja a piacot, kiszámít-

Dr. Láng János a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; *dr. Nádasdi Ferenc* kandidátus, az Ipari Minisztérium főelőadója.

hatatlanul befolyásolván a keresletet. A minőségi hiányosságok miatt kielégítetlen kereslet állandó nyomást gyakorol a kereskedelemre és a gazdasági vezetésre, növeli az inflációs veszélyt, esetenként terven felüli importra kényszerít.

Az exportban a termékminőség elsősorban az árakon keresztül érezteti hatását. A világpiacon a kifogástalan minőség a siker szükséges, de nem elégséges feltétele. Megfelelő gazdaságosságot biztosító árat csak a vevők igényét optimálisan kielégítő termékkel lehet elérni.

A vállalatok minőséggel kapcsolatos másik — az egyensúlyi helyzetre szintén jelentős hatást gyakorló — tevékenysége az anyag- és eszközfelhasználás tervezése, az anyagok beszerzése, felhasználása. A minőséggel kapcsolatos programok és az anyag-, illetve energiaracionalizálási programok érdekes módon külön szakmai kérdésként, akcióprogramként stb. merülnek fel a gyakorlatban. Megítélésünk szerint azonban a minőség és az anyag-, illetve energiafelhasználás racionalizálása között szoros kölcsönhatás van. Nem megfelelő kezelésük miatt ezek a gyakorlatban egymást erősítő veszteségforrásokká válnak.

Az arányos termék

A gyakorlati szakemberek (vállalatvezetők, kereskedők) egyetértenek abban, hogy termékeink minősége kritikus kérdéssé vált. Ha azonban arra a kérdésre keresünk választ: miben is áll a minőségi probléma lényege, hol, hogyan és mit kellene változtatni, vagy bizonytalansággal találkozunk, vagy azt tapasztaljuk, hogy a minőség ügye a gyártási minőségre redukálódik. A hazai statisztikai nyilvántartás is — szinte kizárólag — ebben a formában tartja nyilván a minőségi veszteségeket, a gazdasági elemzést végzők ezen adatokból indulnak ki. Eszerint a minőségjavítás kulcsa is a gyártási folyamatban keresendő.

Más oldalról közelítve is ugyanennek az egyoldalúságnak a lenyomatát látjuk. Az anyag- és energiagazdálkodásra vonatkozó kormányprogramban is megfogalmazódott a takarékosság, a technológiák korszerűsítése, a termelési szerkezet fejlesztése. Emellett még mindig viszonylag kis hangsúlyt kapnak azok az anyag-, illetve energiamegtakarítási lehetőségek, amelyek a *gyártmánytervezés* területén mozgósíthatók.

Sokat foglalkozunk azzal a már közhelyszerű problémával, hogy nem tudja a termék azt, amit a műszaki előírások vagy elfogadott minták szerint tudnia kellene, kevés szó esik azonban arról, hogy a tervezett termék azt tudja-e (és annyiért), amit a piac elvár tőle.

Mi az oka ennek a sajátos egyoldalúságnak? A jelenség magyarázata igen messzire vezet. Az egyoldalúság egyik — alapvetően fontos — okát gazdaságelméleti mélységekben találhatjuk meg. Az arányosság — az újratermelés központi kategóriája — a szocializmus politikai gazdaságtanának egyik kulcsfogalma. Kritériumaként a következőt szokás megfogalmazni: a termelés (a termékek tömege és a termelés szerkezete) feleljen meg az effektív szükségletek tömegének és szerkezetének. *Állításunk:* ez a kritérium kiegészítendő, és a kiegészítésnek nagy gyakorlati jelentősége van.

Az arányosság szokásos tárgyalása csak a használati értékek *mennyiségére* fogalmaz meg követelményt. Kiegészítésünk éppen ezzel kapcsolatos. Valójában az arányosságnak nemcsak a különféle használati értékek termelendő mennyiségeiben, *de az egyes sajátos használati értékek felépítésében* is meg kell jelennie. Az arányosságnak tehát *nemcsak mennyiségi*, de az előző értelemben vett *minőségi követelménye* is van. Később részletesebben vizsgáljuk, mit is jelent pontosabban ez a követelmény, és miért fontos gyakorlati szempontból. Először azonban arra

kísérelünk meg választ adni, hogy miért nem jelenik meg ez a követelmény az arányossági probléma szokásos tárgyalásakor.

A válasz gyökerei Marx vizsgálataihoz nyúlnak vissza. Elemzéseiben Marx tudatosan eltekintett a termékminőséggel kapcsolatos kérdésektől — adott, egységes, ha tetszik: átlagos minőségű termékekben gondolkozott. Ha ilyen modellben dolgozunk, az arányosság kritériuma a jól ismert mennyiségi követelménnyé egyszerűsödik. „... a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg..." ([11] 540—541. l.).

A politikai gazdaságtan mint gazdaságelméleti alaptudomány azonban a szocializmusban már nem elégedhet meg az elvontság ilyen szintjén megfogalmazott következtetésrendszerrel: a probléma valóságos súlyának megfelelően be kell vonni a vizsgálatba a termékminőség kérdését is.

A problémát a szocializmus gazdálkodásának gyakorlata igen hamar felvetette. A minőséggel kapcsolatos első kérdések kevéssé körvonalazottak: tulajdonképpen nem sokkal többek a minőséggel kapcsolatos gyakorlati problémák jelzéseinél. E korai szakaszban szinte magától értetődő elvként fogalmazódik meg a recept: „mindenből a legjobbat!" Lényeges fejlődési állomás az optimális vagy szükséges minőség fogalmának felbukkanása — igaz, eleinte korlátozott értelemben: csak a kiviteli minőség vonatkozásában. Egy ponton túl a kiviteli minőség javítása aránytalanul nagy többletköltséggel jár — ez a megfigyelés a felvetés alapja. Megfogalmazódik, majd mind általánosabban elfogadottá válik az az elv, miszerint a minőség ismérve a végső keresletnek való megfelelés. Az elvont elmélet is felfigyel erre a kritériumra, és elemzés alá veszi annak értékelméleti kihatásait [1]. Ezen a talajon csírázik ki az a gondolat is, hogy a minőségjavítás nem egyszerűen kiviteli, gyártási, de gyártmányfejlesztési kérdés is [3] (bár eleinte korlátozottan, a terméket alapjában véve egydimenziós, egyfunkciós jelenségként kezelve).

Később már olyan felvetéssel is találkozhatunk, amely a minőség kérdését összekapcsolja az arányossággal [15]. E javaslat azonban a termékeket még mindig *részegységek* komplexumaként szemléli, nem pedig a szükségletkielégítéshez tapadó funkciószerkezetben. Ez a tény bizonyos értelemben még korlátozza a javaslat erejét. A végső fogyasztásnak való megfelelés kritériumát ezért e szemlélet alapján maradéktalanul nem lehet kifejteni. A részekként tekintett termékkel kapcsolatban megfogalmazott arányossági követelmények ([15] 77. l.) csak derivátumai egy „primer" arányosságnak, amelyet csak a termék funkciószerkezetként való szemléletével ragadhatunk meg. Éppen ez cikkünk mondanivalójának lényege.

Nemcsak egyszerűen az egységes, az átlagos minőség absztrakcióját kell feloldanunk, ha a valóságot többé-kevésbé jól leíró összefüggésekhez akarunk jutni, de túl kell lépni a minőség „egydimenziós" tárgyalásán is. A gazdaságról alkotott kép „felbontását" növelve, a termékeket mintegy „mikroszkóp alá helyezve" kitűnik, hogy a használati értékek belsőleg erősen strukturált tárgyak. Bonyolult tárgyai a fogyasztásnak, valójában *így* tárgyai a fogyasztásnak.

A piacon fellépő kereslet a fogyasztói igényből keletkezik. A funkcionális gondolkodás a fogyasztói igényt követelménnyé alakítja át, a követelményekből vezeti le azokat a funkciókat, amelyeket a terméknek teljesítenie kell. A funkciókhoz rendelt tulajdonságok lehetővé teszik azon paraméterek meghatározását, amelyek segítségével pontosan meghatározhatók a termék használhatóságát eldöntő minőségi mutatók. És ha meggondoljuk, hogy a használati érték előállítási költségében is elkülöníthetők az egyes funkciók teljesítésével kapcsolatos költségek, az eredeti allokációs probléma, amely az arányosság mennyiségi kritériumához vezetett, bővül, gazdagodik. Most már nemcsak arról van szó, hogy az összes forrásból mennyit célszerű az egyes termékek előállítására fordítani, hanem arról

is, hogy *mennyit érdemes egy-egy termék adott konkrét funkciójának a megvalósítására áldozni.* Felmerül a kérdés: nincsenek-e olyan funkciói a terméknek, amelyek aránytalanul nagy költséget szakítanak ki az összes ráfordításból, vagy olyanok, amelyek éppen megfordítva: túl keveset a jelentőségükhöz, fontosságukhoz mérten? Az arányosság jól ismert mennyiségi — tulajdonképpen makroszerkezeti — követelménye mellett tehát minőségi, a termék felépítésével kapcsolatos mikroszerkezeti követelmény fogalmazódik meg. Az arányosság követelményének megfelelő konstrukciót a továbbiakban *arányos terméknek* nevezzük.

A termékarányosság követelményének a hangsúlyozása rendkívül fontos gazdasági tartalékra hívja fel a figyelmet.

Az arányosság lényegéhez tartozik optimumtulajdonsága. Ha adott termékekben gondolkodunk, a fogyasztók választási lehetősége abban merül ki, hogy melyik termékből mennyit fogyasszanak. Ehhez az adott termékválasztékhoz is tartozik természetesen egy korlátozott értelmű optimumot biztosító szerkezet. Ezt a helyzetet azonban nem lehet a szó igazi értelmében arányosságnak tekinteni. A termelés igazából nem felel meg a szükségleteknek, hiszen a szükségletek csak a termékek mennyiségi arányaira hatottak, nem fejthették ki hatásukat a termékek felépítésére. Ami azt is jelenti, hogy ilyen „szuboptimális" helyzethez képest ugyanazokkal az erőforrásokkal teljesebben lehet kielégíteni a szükségleteket, ha azok hatást gyakorolhatnak maguknak a termékeknek a felépítésére is. Ez a lehetőség valóban gazdasági tartalékokat rejt magában.

Az egész kérdésfelvetés (bár egyelőre igen elvont) semmi esetre sem spekulatív. Gazdálkodásunkra jellemző, hogy termékeink zöme felépítésében kevéssé felel meg a szükségleteknek. Ennek következtében az egyes termékek felépítésében rendkívül jelentős nagyságrendű és viszonylag olcsón mozgósítható tartalékok rejlenek.

Egy gondolat erejéig időzzünk még el az arányosság kérdésénél! Mit jelent az arányosság mikroszerkezeti követelménye? Ennek megválaszolásához először nézzük meg, ki tudjuk-e fejteni az arányosság makroszerkezeti, mennyiségi követelményét. Idézzük Engels megfogalmazását az Anti-Dühringből: „A különböző használati tárgyak haszonhatásai — egymás között és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekhez képest mérlegelve" határozzák meg elképzelése szerint az „eljövendő társadalom" termelési tervét ([10] 303. l.).

Az arányosság makrokritériuma: az egyes használati értékek haszonhatásai és a kapcsolatos ráfordítások határértelemben egyenlítődjenek ki.[1]

Ha ezek után feloldjuk azt az absztrakciót, hogy a használati értékek strukturálatlan egységek, és a termékeket összetett funkciószerkezetként kezeljük (vagyis mint különféle szükségletek kielégítését szolgáló funkciók egységét), már csak egy lépésre vagyunk az arányosság mikroszerkezeti követelményétől. Alkalmazzuk most a költségek és a haszonhatások kiegyenlítésének elvét a funkciószerkezetként tekintett használati értékekre! A termék felépítésével kapcsolatos követelmény ekkor úgy fogalmazható meg: a költségek legyenek arányosak az egyes funkciók fontosságával, haszonhatásával.

A módszer, mellyel a gazdaság „nagyobb felbontású" képe előállítható és elemezhető, és amelynek a segítségével az arányosság mikroszerkezeti követelmé-

[1] Megjegyezzük, hogy az Engels-idézet általunk adott interpretációja vitatott. Sok közgazdász nem ért egyet az arányosság fenti kritériumával, sőt a haszonhatás fogalmának a használhatóságát is kétségbe vonja, lehetetlennek tartja a használati értékek hasznosságuk szempontjából való ilyetén közvetlen összehasonlítását. Álláspontunk szerint értelmezésünk jogos, elfogadása gyakorlati hasznot ígér. Érveink részletes kifejtése azonban elvonná a figyelmet szorosabban vett tárgyunktól. A kérdést részletesen taglalja [6].

nyc érvényesíthető, számos meggyőző sikert aratott gazdaságunkban is. Ez a módszer az egyfajta gazdasági mikroszkópként működő értékelemzés.[2]

A hasonlat jogos, az analógia mély. Ahogyan a mikroszkóp felfedezése forradalmat indított el a biológia, de az orvoslás történetében is, úgy az értékelemzés módszertanának kidolgozása és elterjedése is minőségileg új színvonalat hozhat a gazdálkodásban. A biológiában az új, nagyobb felbontású kép nemcsak az élő szervezetek pontosabb szerkezeti képének a kialakítására adott módot, hanem működési mechanizmusuk jobb megértése, sőt ez a mechanizmusokba való beavatkozás előtt is megnyitotta az utat, egészen a gyógyító célú operációkig. Az értékelemzés sem egyszerűen csak a szükségletkielégítés mechanizmusairól, a termelés és a szükségletek összefonódásáról ad pontosabb képet, de ezen keresztül a munka hatékonyságának fokozására is lehetőséget nyújt.

De mit is tesz az értékelemzés? Kérdésfelvetésünk oldaláról közelítve és először az eddig használt politikai gazdaságtani kategóriákban fogalmazva *az értékelemzés a szükségleteknek megfelelő, arányos termék felépítésének a módszertana.*[3]

Hogyan keletkeznek az értékelemzés révén mozgósítható tartalékok, milyen nagyságrendűek, és mire célszerű őket felhasználni?

Az általunk „tartaléknak" nevezett erőforráshalmaz keletkezésének alapesetei (konkrét hazai és külföldi értékelemzések tapasztalatai alapján) versenyhelyzetet feltételezve a következők:

a) a nem értékelemzett termékeknél az egyes funkciók nem felelnek meg maradéktalanul a felhasználó igényeinek, ami nyomott árakhoz vezet;

b) a nem értékelemzett termék egyes funkciói teljesen hiányoznak, ami miatt a termék eladhatatlanná válhat, vagy csak erősen nyomott ár érhető el;

c) egyes funkciók „túl vannak teljesítve", a túlteljesítéshez kötődő magasabb önköltséget a felhasználó nem ismeri el, és az rontja a versenyképességet és a jövedelmezőséget;

d) a vevő által egyáltalán nem igényelt tulajdonság szintén nem honorált többletköltséget okoz, és ugyancsak rontja a versenyképességet;

e) a funkcióteljesítés bizonyos esetekben nem arányos a költséggel.

Az egyes funkciók túlteljesítésének és a vevő által nem igényelt tulajdonság (felesleges funkció) megszüntetése (hiszen minden funkciót valamilyen funkcióhordozó állít elő!) *jelentős erőforrás-tartalék feltárását teszi lehetővé.*

Mire fordítható ez a tartalék? Véleményünk szerint:

— hiányzó vagy csak részben teljesített funkciók kifejlesztésére, tehát *minőségjavításra;*

— pótlólagos fejlesztési források biztosítására;

— árengedmények adására, a piaci részesedés növelésére;

— a tartalékot feltáró és mozgósító vállalati munkatársak kiemelt ösztönzésére;

— a vállalati kollektíva anyagi helyzetének javítására.

Az értékelemzés alkalmazásával a minőségjavítás lehetősége (legalábbis részben) magából a termékből adódik! *Nem értünk egyet azzal a nézettel, hogy minőségjavítás kizárólag költségnövekedéssel érhető el.* Külföldi tapasztalatok szerint az értékelemzés általános alkalmazása a termelési költségek mintegy 5 százalékos csökkentését eredményezi, a minőség és a versenyképesség egyidejű növeke-

[2] Az értékelemzés általános kérdéseivel nem foglalkozunk, a külföldi és a hazai szakirodalom részletesen feldolgozta azokat ([12], [4], [13], [9], [5]).

[3] Hangsúlyozzuk, hogy kérdésfelvetésünk indokolja a fenti megfogalmazást. Az értékelemzés tudja ezt, de a módszer több ennél, mást is nyújt.

dése mellett. Ezek a megtakarítások döntően nagyobb beruházások nélkül, a „szürkeállomány" magasabb színvonalú működtetésével valósulhatnak meg.

Magyarországon az értékelemzést először az iparban alkalmazták 1968-ban, szélesebb körű elterjesztése az 1970-es évek elején kezdődött. A széles körű elterjesztést elősegítette az OMFB és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Továbbképző Intézete által meghirdetett pályázat, illetve a tárcák anyagi és erkölcsi támogatása. Az 1974—1976-ban kiírt pályázaton 60 vállalat vett részt (ebből a kohó- és gépiparból 22, a nehéziparból 6, a könnyűiparból 7 vállalat).[4]

Az értékelemző munkacsoportok kb. 800 millió Ft eredménykihatású javaslatai közül a vállalatok vezetői 650 millió Ft eredmény elérését szolgáló javaslatcsokrot láttak megvalósíthatónak. A javaslatok kidolgozásának összes költsége kb. 20 millió Ft volt, a vállalatok kétharmadánál a javaslat megvalósítása semmilyen beruházást nem igényelt. A pályázaton részt vevő vállalatok eredményeit az egyes (elsősorban ipari) tárcák értékelték. A felmérések szerint az értékelemzők javaslatainak tényleges megvalósítása 15—20 százalékra becsülhető. A megvalósítás alacsony szintűnek tűnik, de a munkával kapcsolatos ráfordítások — a gyorsan megtérülő szervezéseknél is hatékonyabban — így is 10—30-szorosan térültek meg. Az egyes értékelemzések eredménye minőségjavításban és/vagy költségcsökkentésben öltött testet, amely utóbbi — igazolva a külföldi tapasztalatokat — átlagosan 10—30 százaléknyi volt. A pályázatok — a gazdasági eredmény mellett — elősegítették az értékelemzés ipari bázisának megalapozását is.[5]

Az értékelemzés széles körű elterjesztésére az Ipari Minisztérium az elmúlt három évben fokozta a feltételrendszer javításával kapcsolatos anyagi és erkölcsi támogatást. A szervezővállalatok gesztorsága mellett a minisztérium hatékony külföldi eljárások átvételét kezdeményezte.[6]

A kísérleti munkák javaslati része 1983-ban mind a 12 vállalatnál elkészült, a javaslatok megvalósítása folyamatban van. Elemzéseink szerint minden forintnyi ráfordítás három forintnyi hozamot eredményez, ugyanakkor 1 $ befektetés átlagosan 10 $ helyettesítését, illetve részben megtakarítását teszi lehetővé. A javaslatok bevezetése 12 vállalatnál kb. 100 millió Ft/év többleteredményt hoz.

(E kérdéskör részletes tárgyalására e cikk keretében nem vállalkozunk, az ismertetett adatokkal csak a tartalékok nagyságrendjét kívántuk érzékeltetni.)

De valóban hatékonyságnövekedést jelent-e, ha „pusztán" annyi történik, hogy a termelési szerkezet közeledik a szükségleti szerkezethez, s arányosabb termékek jönnek létre? A kérdés nem szónoki! Gazdálkodásunk direkt mechanizmusbeli működésének sokat elemzett, bírált (és sajnos még mindig ható) mozzanata, a mennyiségi szemlélet éppen ezzel a ponttal kapcsolatos. E szemléletben az eredmény: a több termelés. A többletmennyiség valóban kézzelfogható, megszámlálható, mérhető, jutalmazható — csak éppen mint kizárólagos elv hibás vágányra

[4] A témák vezetésére ugyanennyi értékelemzőt képeztek ki. Az egyes vállalatoknál egyhetes tanfolyamon kb. 2000 fő ismerkedett meg az értékelemzés alapjaival, és ezen szakemberekből alakultak meg a 6-10 fős teamek.

[5] A pályázatok után a későbbi években elsősorban a szervezési intézetek foglalkoztak a módszer alkalmazásával. Elemzéseink szerint az 1972—1978 közötti időszakban a minisztériumi felügyeletű vállalatok kb. egyharmada foglalkozott értékelemzéssel. Ez a tevékenység azonban nem vált a vállalati munka szerves részévé. A módszer alkalmazása az iparban jelenleg — a lehetőségekhez képest — kb. egy százalékra tehető.

[6] A PRODUKTORG Szervezési Vállalat egy angol céggel együttműködve négy vállalatnál, a STRUKTÚRA Szervezési Vállalat egy amerikai—indiai cég közreműködésével nyolc vállalatnál próbálta ki a nemzetközi gyakorlatban is elismert, a hazai módszereknél általában gyorsabb, eredményesebb eljárásokat. Bár e programok célja elsősorban a szakemberképzés meggyorsítása és a know-how-k átvétele volt, a várható gazdasági eredmények igen jelentősek.

viheti a gazdaságot. A minőség, az arányos termékben megtestesülő jobb minőség is mérhetővé tehető, de ez nem egyszerűen csak méréstechnikai probléma. A „több", a nagyobb mennyiség a munkapad mellett számba vehető, de a „jobb" minősítése nem oldható meg a szűken vett termelési folyamatban; ehhez szükség van a kereslet nyújtotta információkra, a piac értékítéletére is. És még ez sem elég! Most értünk el ahhoz a ponthoz, amely már a jelenség gyökereivel kapcsolatos. Ahhoz, hogy az arányos termék létrejöhessen, a szükségletekkel kapcsolatos információknak el kell jutniuk a termelőkhöz, mint ahogyan a termeléssel kapcsolatos információknak (a ráfordítási viszonyokról) is el kell jutniok — mégpedig minél kevésbé torzítottan — a fogyasztókhoz. Az információáramláson túlmenően a termelők megfelelő érdekeltsége is szükséges az arányos termék megszületéséhez, az ebben rejlő hatékonysági tartalék kihasználásához.

A termékarányosítás — a hatékonyság növelésének eszköze

E hatékonysági tartalék természetének az alapos feltárásához érdemes még egy gondolati kitérőt tenni! A hatékonyság növelésének a közgazdasági irodalom igen nagyszámú tényezőjét írja le. Ezeket számos megfontolás alapján, sokféleképpen osztályozzák. Válasszunk ki ezek közül egy — sajátos nézőpontunk szempontjából igen kézenfekvő — osztályozást ([7], [8])!

E szemlélet a hatékonyság tényezői közül jelentősége, aktív szerepe alapján kiemel egyet, a technikát. Abból indul ki, hogy a mindenkor rendelkezésre álló technika mennyisége és minősége magában rejt egy potenciálisan elérhető hatékonysági színvonalat, vagyis egyfajta „plafont" határoz meg a ténylegesen megvalósuló hatékonyság számára. A többi tényező szerepe — e felfogás szerint — abban van, hogy mennyiben teszik megközelíthetővé ezt a potenciális hatékonysági színvonalat, illetve megfordítva: mennyire távolítják el a valóságos hatékonyságot attól. Formailag a többi tényező valójában tehát inkább „hatástalansági", „hatástalanító" faktor — amennyiben többé-kevésbé gátolja e plafon elérését. Hogyan növelhető e modellben a hatékonyság? Vagy a plafon emelésével (vagyis a technikai színvonal — műszaki fejlesztés —, illetve az alkalmazott technika mennyiségének a növelésével), vagy a plafon jobb megközelítésével. Ez utóbbit a többi tényező hatástalanító szerepének a gyengítésével lehet elérni. Dinamikus értelemben, tartalmilag tehát ezek a tényezők is a hatékonyság növelésének tényezői. E hatástalansági tényezők közül emeljünk ki kettőt! Az első tényezőt a polgári terminológiában allokatív hatástalanságnak szokás nevezni (a mi szóhasználatunkban megközelítőleg az aránytalansági hatástalanságnak felelne meg). Minél távolabb vagyunk az arányosság állapotától, minél kevésbé sikerült az erőforrásokat a szükségleteknek megfelelően elosztani, annál nagyobb az allokatív hatástalanság. Megfordítva, a technikában rejlő potenciális hatékonysági plafon elérése a többi között arányosságot tételez fel. A hatékonysági plafon eléréséhez az is szükséges, hogy a gazdálkodó szervezet, a vállalat belsőleg hatékony legyen, hatékonyan szerezze be az inputokat, és így dolgozza fel azokat termékké. Amennyiben ez utóbbi követelmény nem teljesül, egy sajátos második hatástalansági faktor érvényesül. H. Leibenstein — aki először irányította a figyelmet erre a faktorra— e tényezőt „X hatástalanságnak" nevezte el.

Figyelemre méltó, hogy amíg a polgári közgazdaságtanban az allokatív hatástalansági tényezőnek régóta jól kidolgozott elmélete van, Leibenstein munkássága nyomán csak az 1960-as években fordult a figyelem az X hatástalansági faktor felé. Addig a gazdaságelmélet a vállalat belső hatékonyságát meglehetősen magától értetődőnek tekintette. Pedig — paradox módon — amíg a piacgazdaság viszonylag

jól mozgósít az allokatív hatástalanság kiküszöbölésére, addig az X hatástalanság igen jelentős mértékű lehet, az ennek következtében fellépő veszteségek (Leibenstein becslései szerint) elérhetik a GNP 5—30 százalékát.

Hová helyezhető termékarányosítási hatékonysági tartalékunk ezekben a dimenziókban? E tartalék tartalmát tekintve az allokatív hatástalansággal függ össze, hiszen léte az aránytalansággal, az eszközök nem megfelelő allokációjával kapcsolatos. Minthogy azonban a termékarányosítás, az arányos termék konstruálása vállalati döntési körbe tartozik, egyúttal az X hatástalansági faktor hatását is jelzi. A vállalaton belüli tevékenység alacsony hatékonysága egyúttal aránytalansági hatástalansághoz is vezet.

A kérdést kissé más oldalról is megvilágítja a következő analógia. Egy adott autótípus konstrukciója meghatároz egy elvileg elérhető maximális sebességet. A végsebesség elérését azonban rengeteg tényező gátolhatja. A benzin gyengébb minőségétől kezdve az útviszonyokon, a látási körülményeken, a vezető adottságain át — egy különös tényezőig: a behúzott kézifékig. És megfordítva: mindezeket a tényezőket változtatva lényegesen növelhető a sebesség. Magasabb oktánszámú benzint tankolok, vagy kiengedem a kéziféket. De míg az alacsonyabb oktánszámú benzin alkalmazásakor a nagyobb sebességről való lemondásért valamit kapok cserébe, a benzinköltség-megtakarítást (tehát erről gazdálkodási döntést hozhatok), a kézifék behúzása egyszerűen értelmetlen áldozat. Úgy tűnik, gazdaságunk bizonyos értelemben behúzott kézifékkel közlekedik. Az erőforrások termékaránytalanság miatti viszonylag alacsonyabb színvonalú, hatékonyságú felhasználásáért nem „kárpótol" semmi, ebben az értelemben az éppoly értelmetlen, mint a fékezett kocsikázás. Az analógia még egy lépéssel tovább vihető: a kézifék kiengedése, vagyis a termékarányosítás közvetlen költségei — más hatástalansági tényezők megváltoztatásához képest — kicsik. De a hasonlóság ezen a ponton véget ér: a kézifék kiengedéséhez a tény tudatosulása után elég az elhatározás és egy mozdulat, a termékarányosításhoz azonban nem elég az ilyen természetű tartalékok létének tudatosulása; átgondolt programokra, erőfeszítésekre van szükség.

Az értékelemzés és az X hatástalanság

Korábban már rámutattunk arra, hogy a termékaránytalanságban rejlő tartalék mind allokatív, mind pedig X hatástalanságot jelez. Így voltaképpen természetes, hogy az értékelemzés mint a termékarányosítás módszere egyúttal az X hatástalanságot is befolyásolja. Ennek belátásához azt kell meggondolni, hogy mi is rejlik az X hatástalansági faktor mélyén. Az elmélet a vállalat belső hatékonyság-hiánya mögött a dolgozók motivációhiányára mutat rá. Egyúttal a szakértők arra is felhívják a figyelmet, hogy a motivációhiány kisebb részben a fizikai inputot, nagyobb részben a tudás felhasználását érinti.

Meglehetősen általánosan elfogadott megállapítás az, hogy alkotó műszaki-gazdasági értelmiségünk anyagi elismerése nem megfelelő, és hogy ez a tény hovatovább romboló hatást fejt ki. (Gondoljunk csak a szellemi tevékenységgel kapcsolatos sajátos „agylopásra", a képességek, képzettség transzformálására az elsőből a második gazdaságba.) A kedvezőtlen folyamatok visszafordításához anyagi javadalmazásunk lényeges emelésére lenne szükség. Lelassult növekedésünk ehhez nem biztosít többleteszközöket, enélkül pedig (a differenciálásból adódó társadalmi feszültségeken túl) súlyos inflációs veszélyt hord magában egy — a réteg egészére kiterjedő — általános béremelés. Pedig e folyamatok visszafordítása éppen a nehéz gazdasági helyzetünkből való kilábalás szempontjából volna életfontosságú. Igazi társadalmi csapda ez: az okozat okká válik, a két hatás egymást erősítő ördögi

köréből látszólag nincs kiút: a szellemi tőke inaktivitása, eláramlása még inkább csökkenti azokat az eszközöket, amelyek szükségesek lennének e folyamat megfordításához, a differenciáláshoz.

A termékaránytalanságban rejlő mozgósítható tartalékoknak az értékelemzés módszerével való feltárása mintegy „mellékhatásként" bizonyos szerepet játszhat az e csapdából való kitörésben.

Adva van a nagy közvetlen anyagi kihatású feladat — a termékarányosítási tartalékok feltárása. Aki kiugró teljesítmény tesz le ebben a vonatkozásban az asztalra, azt *kiugróan* el kell ismerni. E kiugró javadalmazások nem veszélyeztetik az árszínvonalat. Az értékelemzők ösztönzésére fordított összegek az eddigi tapasztalatok szerint ellenértékük sokszorosát hozzák. Az ilyen jövedelmek hatása óriási lehet: konstruktív teljesítménnyel az első gazdaságban a második gazdaságban elérhetővel vetekedő, esetleg annál nagyobb javadalmazás érhető el.

Nem szabad elfelejtkezni még valamiről, ami nagyon erős vonzerő lehet: a feladat jellege olyan, hogy a tapasztalatok szerint elvégzése már magában rejti erkölcsi elismerését — annyira átfogó, komplex, egyúttal igazi alkotó tevékenységet igényel a megoldása. És még egy vonzó mozzanat: az értékelemzés jellegénél fogva *teammunka*, a műszaki-közgazdasági szakemberek merőben új és vonzó feltételek között, a hierarchia merev hálójából kiszabadulva végezhetik itt tevékenységüket. Mindezek együtt erős motiváló tényezőként használhatók ki.

A teljesség kedvéért egy gondolat erejéig szóljunk arról is, miként hat az értékelemzés a műszaki fejlődésre! Az eddigi fejtegetésekből kitűnik az értékelemzés hatása a hatástalansági tényezőkre; világossá vált, hogy miként segít megközelíteni a technika megtestesítette hatékonysági plafont.

A módszer bemutatásakor nagy hangsúlyt kapott a kérdésfelvetések pontos irányítása, a törekvés a „rossz rutin" meghaladására. Az értékelemzés nagymértékű tudatossága — mintegy „melléktermékként" — olyan műszaki megoldásokat eredményezhet, amelyek továbblendítik a műszaki fejlődést, s ezáltal ki is tolják a technika hordozta hatékonysági plafont.

★

Az elmúlt negyven év alatt az értékelemzés a termékjavítás mellett a gazdasági élet szinte minden területére kiterjedt. Az értékelemzés révén a beruházások, beszerzések felülvizsgálatában, az információs és irányítási rendszerek fejlesztésében, a tervezésben egyaránt jelentős eredmények születtek — sajnos jobbára csak külföldön. A sikeres hazai értékelemzés még viszonylag kevés számú. Az eddigi tapasztalatok mégis meggyőzően igazolják e módszer jövőjét, minthogy a lezajlott elemzések egyértelműen bizonyítják: rendelkezésre áll az ebben a vonatkozásban legfontosabb erőforrás: a jól képzett, invenciózus szakértelmiség.

Hivatkozások

[1] *Andó György:* Minőség, érték és ár. Tájékoztató. Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztály, 1982. 5. sz.

[2] Az ipar helyzete és feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1983. július 6-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1983.

[3] *Bóc Imre:* A fogyasztási cikkek minőségében rejlő erőforrás-tartalékok. Közgazdasági Szemle, 1976. 1. sz.

[4] *Fasal, J. H.:* Practical Value Analysis Methods. Hayden Book Company, New York, 1972.

[5] *Iványi Attila Szilárd:* A gyártmányok versenyképességének fokozása értékelemzéssel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[6] *Láng János:* Néhány adalék használati érték, gazdálkodás fogalmainkhoz. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz.
[7] *Leibenstein, H.:* Allocative Efficiency vs X-efficiency. American Economic Review, 1966. 6. sz.
[8] *Leibenstein, H.:* A branch of economics is missing: micro-micro theory. Journal of Economic Literature, Pittsburg, 1979. 2. sz.
[9] *Lenkey Miklós:* Az értékelemzés szemlélete és gyakorlata. Kézirat. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Továbbképző Intézete, Budapest, 1975.
[10] Marx—Engels Művei, 20. kötet. Budapest, 1970. 303. 1.
[11] Marx—Engels Művei, 32. kötet. Budapest, 1974. 540—541. 1.
[12] *Miles, L. D.:* Értékelemzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[13] *Mudge, A. E.:* Value Engineering. A Systematic Approach. McGraw-Hill, New York, 1975.
[14] *Nádasdi Ferenc:* A minőségi követelmények meghatározása és a megvalósítás folyamatának irányítása korszerű szervezési módszerek és a számítástechnika alkalmazásával. Kandidátusi értekezés. 1980.
[15] *Pirityi Ottó:* Termelékenységi tartalékok. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Marjai József:

EGYENSÚLY, REALITÁS, REFORM

Hogyan válaszol hazánk a nyolcvanas évtized kihívására? Az „Egyensúly, realitás, reform" című kötet Marjai József 1975—1983 között elhangzott beszédeinek, cikkeinek, interjúinak válogatásával e kérdésre ad feleletet. Olyan időszakot fogva át, amely minden bizonnyal Magyarország újkori történetének egyik legbonyolultabb, nehézségekkel megtetézett szakasza; amelyben egyszerre, egyidőben hárult-hárul a társadalomra, a gazdaságra a folyamatos önmegújítás, a korszerűsítés, a fejlődés hosszú távú, valamint a „talponmaradás" kérlelhetetlen napi feladványa. De hogyan nyújthat újraolvasva izgalmas politikai élményt az a szöveg, amely nyilvánvalóan megszületése, elhangzása pillanatának jegyeit viseli, az adott, soron levő teendőket tárgyalja? Úgy, hogy szerzője mindenkor hűségesen követi a valóságot, szigorúan a realitásokat vizsgálja és értelmezi; hogy mindezekkel beavat a döntéshozatal — a döntést hozó — felelősségébe. A kötet lapjain pontos, objektív tudósítások találhatók a kormánynak, a kormány Gazdasági Bizottságának — és annak vezetőjének — mindenkori politikai-gazdasági-társadalmi érvényű cselekvéséről, a mai irányítás háttérközegéről. Legyen szó a reformról, az egyensúly megőrzésének erőfeszítéséről, a pillanatnyi kényszerpályás árintézkedésekről vagy a sok évre ható gazdasági, fejlesztési prioritások meghatározásáról. Egyszóval mindarról, ami a nyolcvanas évek Magyarország-képét megszabja. Ezért e kötet politikai könyvkiadásunknak újabb figyelemreméltó állomása, amely segíti minden olvasóját eligazodni korunk összetett problémáinak megértésében.

239 oldal, kötve 40,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (43—48. l.)

A termelési szolgáltatások szervezete elméleti szempontból

Kozma Géza

Amint az a magyar ipar infrastruktúráját elemző írásokból egyértelműen kiderül, a termelési szolgáltatások szűkös kapacitása, alacsony színvonala és rossz szervezete az egyik jelentős oka annak, hogy az ipar hatékonysága a fejlett tőkésországokéhoz képest elmaradott. Az alábbiakban az elméleti közgazdaságtan és a szervezéselmélet alapján próbálom meg átgondolni a termelési szolgáltatásokat, és megkísérlem feltárni, miként tehetünk ésszerű javaslatokat a helyzet javítására.

Az, amit az elméleti tudomány egy ilyen gyakorlati problémáról mondani tud, nem elkészítésre alkalmas recept, hanem csak egy olyan gondolkodásmód leírása, amelynek tudatosítása elősegíti, hogy a konkrét valóságos feladatokon dolgozva fegyelmezettebben gondolkodjunk, és hamarabb találjuk meg az ésszerű megoldásokat. Még ezek a megoldások sem az elméleti tételekből vannak levezetve, hiszen az utóbbiak nem elégséges bizonyítékai az előbbiek helyességének. Az elmélet csupán az ésszerű szemléletmód begyakorlására alkalmas, elvont formája csak széles körű felhasználhatóságát jelzi.

A szervezetelmélet a vállalatokat környezetükkel kölcsönhatásban élő szervezetként fogja fel. A szervezet erőforrásokat kap a környezettől, átalakul, termékeit, illetve szolgáltatásait a környezetnek adja át, fennmaradását biztosítandó a környezethez alkalmazkodik. Thompson a szervezeten belül megkülönböztette a műszaki magot és a külső burkot. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy „az ésszerűség szabályai szerint a szervezetek igyekeznek elszigetelni műszaki magvukat a környezet befolyásaitól", mintegy védekezve a káros hatások ellen ([13] 19. l.).

A szervezetek — szemben az élő szervezetekkel, amelynek mintájára ezt az elméletet kidolgozták — bizonyos fokig maguk vonják meg a határt a környezet és a külső burok között. Ez azt jelenti, hogy a mag szempontjából azonos „életfunkciók" tartozhatnak *a külső környezethez* is, meg a *burokhoz* is, aszerint, hogy a szervezet alkotói mit tartanak célszerűnek. Feladatuk azonban nem változik: vagy ellátni valamivel, vagy elszigetelni, vagy átvenni a terméket. A mi céljainkra ezeket a funkciókat még kiegészíthetjük a működés fenntartásának funkciójával. Megjegyzem, hogy az *egyes* élőlények és fajtáik nem határozhatják meg külső határaikat, de az élőlények *összességét* tekintve már változatosságot látunk.

Hasonlóképpen a szervezeteknél is, a látszólag szabad elhatározásból vagy kedvtelésből (e rövid cikkben éppen arról lesz szó, hogy a valóságban milyen megfontolásból) választott megoldásokon kívül bizonyos törvényszerűség is tapasztalható; a szervezetek egyéni növekedésével és az egész gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a formák változatosságának újabb lehetőségei alakulnak ki. Mind a vállalatok növekedése, mind a műszaki fejlődés szükségessé teszi

Dr. Kozma Géza kandidátus, az Ipari Minisztérium c. osztályvezetője.

ugyanis a szakosodás fokozódását, bizonyos funkciók önállósulását, aminek következtében lehetségessé válik a burokba való átkerülés, majd a szabad választás a burok és a környezet között, esetleg a környezetbe való teljes beolvadás. Ez egyrészt azért van, mert az egyének munkaideje korlátozott, tehát a feladatok növekedésével azokat többé már nem tudja ellátni egy ember, másrészt mert az egyének adatfeldolgozási képessége korlátozott.

A szervezetelmélet mind a piacon működő egyedeket (embereket, vállalatokat), mind a szervezeteket (a vállalatokat belülről) elsősorban adatfeldolgozó lényeknek fogja fel, és az adattovábbítás és -feldolgozás hatékonyságában keresi azt az ésszerű rendező elvet, amely a szervezetek roppant változatosságában eligazít bennünket. (Ez a felfogás elhanyagolja azt a szempontot, hogy a technológia is megköveteli az együttműködést. Ilyen esetben az adatfeldolgozás hatékonysága nem lehet döntő abból a szempontból, hogy hol a szervezet határa. Így az adatfeldolgozáson alapuló elemzést úgy kell korlátoznunk, hogy a technológiailag elválaszthatatlan egységek közötti kapcsolat formája függ az adatfeldolgozás hatékony módjától. Bonyolultabb esetekben természetesen a technológia is alakítható, így a határ ebben az esetben sem éles.)

Visszatérve a szervezetek növekedésére és a műszaki fejlődés által megkövetelt bonyolultság fokozódására, a termelési szolgáltatások jellegzetesen azok közé a tevékenységek, illetve szervezeti egységek közé tartoznak, amelyek fokozatosan leválnak az alapvető termelési folyamatról. Például a régi falusi kovács maga ment el vasat vásárolni, maga ment anyagért a műhely sarkába, maga tárgyalt az ügyfelekkel, esetleg a szerszámait is részben maga csinálta (de biztosan maga javította), valaha talán a vasat is maga olvasztotta. Közben bement a lakásba, és megette az ebédet, amit a felesége főzött, végül maga seperte ki a műhelyét. Az asszony ápolta, ha véletlenül megégette magát. A példa önmagáért beszél. A kovácsműhely vázlatos képét csak azért idéztem fel, hogy a fejlődési út másik végén levő mai vállalatokra gondolva elevenebben érzékeltessem, milyen szakosodási folyamatot kell elképzelnünk.

A szervezetek növekedése az irányítással szemben egyre nagyobb követelményeket támasztott. Ez vezetett arra, hogy a vezetés funkcióját is megosztották. Kialakultak a törzskarok, a hierarchiák. A nagy szervezetek a gazdaságnál is korábban alakultak ki a hadseregben, ezért talán nem lesz tanulság nélkül való felidézni, hogyan gondolkodott a múlt század elején Clausewitz tábornok, akit Perjés Géza a modern matematikai praxeológia egyik legjelentősebb előfutárának tart. A praxeológia közgazdaságtani szerepére pedig Oscar Lange lengyel marxista közgazdász mutatott rá. (Egyébként maga Clausewitz is azt írta, hogy a hadvezetés sem nem művészet, sem nem tudomány, hanem leginkább a kereskedelemre hasonlít.)

Kora haderőinek szervezetét ismertetve Clausewitz rámutat, hogy míg régebben „a csatarend a gyalogságot egy osztatlan tömegben a középre, a lovasságot ... a szárnyakra helyezte el", és „az ilyen hadsereget, ha középen kettévágták ... szétvágott gilisztához hasonlított, melynek végtagjai ... mozognak ugyan, de az egész rendes életműködésre többé képesítve nincs". Ezzel szemben kora hadserege „főkiterjedésében ... egynemű tagokból állott ... és alkatelemeiben az egészhez hasonló részekre lehetett bontani". Utána az ilyen haderő tagolásáról írva rámutat, hogy az egész, ha túl kevés részre tagoljuk, tökéletlen, ha túl sokra, nehézkes lesz, majd így folytatja: „... a hadseregvezetés (és minden egész vezetése) végtelenül megkönnyebbül, ha nem kell többnek mint háromnégy embernek parancsolni, ámde az a kényelem kétszeresen bosszulja meg magát. Mert először: a parancs annál többet veszít gyorsaságából, erejéből és határozottságából, minél hosszabb szolgálati utat kell megfutnia... másodszor

a hadvezér tulajdonképpeni hatalma csorbul, ha közvetlen alárendeltjeinek nagy hatáskörük van." „Más oldalról azonban a tagok száma túlságosan sok ne legyen, nehogy rendetlenségek forduljanak elő, 8 résznek vezetése a hadsereg főhadiszállásáról elég nehéz;" és így tovább ([4] 261—263. l.). Azt hiszem, az idézetből kitűnik, hogy ez a porosz tábornok már a 19. század elején felismerte azt, amit általános érvénnyel és pontosan a szervezetelméletben Coase mondott ki, hogy ti. a szervezetek növekedésével a vezetés határhatékonysága csökken.

A Clausewitz könyvéből vett példa az *egynemű* részek számának növekedésére vonatkozott. Még erősebb a hatékonyság romlása *különböző* jellegű részegységek irányítása esetén. Ilyenkor nemcsak a méretek lesznek nagyobbak, s nemcsak a tagok száma nő, hanem a bonyolultság is, ezért hamarabb lesz a szervezet felülről áttekinthetetlen. Növelni kell a részek önállóságát, ez nehezíti az ellenőrzést, egyre több szempontból kell megítélni teljesítményüket. A határhatékonyság csökkenése természetesen csak rövid távon érvényesül, mivel a műszaki fejlődéshez hasonlóan az újabb vezetési módszerek feltalálása is további teret nyit a növekedésnek. A „magas" és a „lapos" szervezeti struktúra, a funkciók szerint és a termék szerint tagolt szervezet, a csúcsvezetőség, a törzskar és az alárendelt egységek egymáshoz rendelésének különféle változatai, a divízió-szervezet, amely a termék szerinti tagolódás magasabb szintű változata, a mátrix-elvű szervezet, a team- és a colleague-modell ennek a fejlődésnek egy-egy állomása. Mindegyik a lépcső egy magasabb foka, egy ellentmondás megoldása, de a szervezéselmélet művelői mindegyiknek a korlátaira is rámutatnak.

A szervezeti formák változatossága nem jelenti azt, hogy egy adott helyzetben vagy egy már meglévő és begyakorlottsága miatt kissé már megcsontosodott szervezet esetében a növekedést nem állítja meg a Coase által kimondott törvény.

A vezetés határhatékonyságával foglalkozó tapasztalati kutatások szétágazó eredményei témánk szempontjából igen fontos következtetést engednek meg. Ha igaz az, amit Blau állapított meg, hogy a kevésbé diverzifikált szervezetekben a vezetés határhatékonysága lassabban csökken, mint az erősebben diverzifikált szervezetekben, ez azt jelenti, hogy a vezetés hatékonysága a magban lassabban csökken, mint a külső burokban. Ebből viszont egyenesen következik, hogy a vállalat a növekedése során (a szervezeti tudás adott színvonalát feltételezve) a növekedésre használt erőforrásokat hatékonyabban tudja felhasználni, ha a külső burkot nem növeli a műszaki maggal arányosan, hanem a szakosodás fokozásával egyes funkciókat a környezetnek enged át.

A fentiek különösen érvényesek egy *gyorsan növekvő vállalat* szempontjából. Az ilyen vállalat számára a piac növekedése gyorsabb, mint amennyit a saját erőforrásait felhasználva ki tud elégíteni, ezért külső tőkebevonásra is szüksége van. Ilyen helyzetben az erőforrások kihasználásának hatékonysága különösen fontos. Ha a fő tevékenységét tudja nagyobb hatékonysággal növelni, akkor az látszik ésszerűnek, ha a fejlesztési erőforrásait erre fordítja, és az elengedhetetlen melléktevékenységeket — köztük a termelési szolgáltatásokat — folyó kiadásai terhére a piacról szerzi be. Lassan növekvő vagy éppen stagnáló piacon működő vállalat viszont inkább megengedheti magának, hogy szinten tartása céljából egyenletesen fejlessze a műszaki magvát és az ezt kiszolgáló külső burkát.

De milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy a külső burokhoz tartozó funkciókat mikor célszerű a vállalat részeként működtetni, vagy a környezet részének tekintve a piacon beszerezni? Ebben Coase-nak és Williamsonnak a piaci és cégen belüli tranzakciós költségekről szóló elmélete segít eligazodni.

Szemben a neoklasszikus közgazdaságtannal, amely elhanyagolta a piaci műveletek költségeit, és — egyebek között ezért is — a piacon működő egyéneket vagy vállalatokat mintegy az űrben mozgó, kiterjedés nélküli pontokként fogta

fel, a szervezetelmélet művelői a piac közreműködőit struktúrával rendelkező alanyoknak tételezik fel, akiknek a tevékenysége nem légüres térben folyik, ezért mind a piaci, mind a szervezeten belüli akciókat — itt önkényesen megint Clausewitz kifejezéséhez nyúlok vissza — „súrlódások" kísérik. Ezek a „súrlódások" az aktoroknak költségeket okoznak, amelyeket tudatos vagy öntudatlan optimálási eljárásuk során figyelembe kell venniük.

Ezeket a költségeket, ha a piaci műveleteket kísérik, tranzakciós költségeknek nevezzük, ha a szervezeten belüliek, akkor szervezési költségeknek. Mielőtt azonban tovább mennék, és tulajdonképpeni tárgyunkra térnék, itt el kell határolnom magam Arrow-tól, Williamsontól és Scott-tól, akik szerint a szervezet szerepe akkor kezdődik, amikor a piac csődöt mond, és a szervezetet akkor látják a kedvezőbb alternatívának, amikor a környezet bonyolultsága és bizonytalansága nő. Szerintük a szervezet éppen ilyenkor csökkenti a tranzakciós költségeket. Véleményem szerint azonban Hayeknak van igaza, aki szerint a környezethez gyorsan alkalmazkodó cégeknek „...nagyon fontos, de szervezetlen ismeretekre van szükségük, amelyeket valószínűleg nem lehet tudományosnak nevezni abban az értelemben, mint az általános szabályok ismeretét: időben és térben szűkkörű ismeretekre. Ez az, amiben gyakorlatilag mindenkinek van valami előnye mindenki mással szemben, mert egyedi adatokat tud..." ([6] 20. l.). Hayek később kifejti, hogy ez a fajta tudás a piaci versenyben érvényesül legjobban, és az ár az, amely a legtömörebben és ezért a leggazdaságosabban hordozza az ilyen ismereteket, éppen bonyolult viszonyok között. Ez azonban már nem tartozik tárgyunkhoz. Ami számunkra fontos, az az, hogy a szervezetet nem azért választják, mert hatékonyabb formája a tudásnak, hanem azért, mert a cégek tulajdonosai a piaci növekedésből származó eredményt újabb növekedésre akarják fordítani, nem akarják kiadni a kezükből. *A vagyon növekedése* az, ami az ehhez alkalmas hatékonyabb adatfeldolgozási mód, a szervezet használatára kényszeríti a gazdálkodókat, és a szervezet csak ebben a vonatkozásban múlja felül hatékonyságban a piacot. Szó sincs arról, hogy egyedek önként, pusztán a hatékonyabb információfeldolgozás kedvéért egyesülnének.

Nincs igaza általában Schüllernek, aki azt írja, hogy „a cégek — a marginális helyettesítés neoklasszikus elvéhez hasonlóan — addig fognak piaci tranzakciókat üzemen belüli tranzakciókkal helyettesíteni, és ezáltal növekedni, amíg újabb tranzakció bevonásakor szervezési költségeik egyenlővé nem válnak az alternatív piaci koordináció költségeivel vagy más vállalatszervezetek költségeivel" ([10] 162. l.). Ezt csak a külső burokról mondhatjuk minden további nélkül. A mag nagysága a vagyonhoz igazodik; ha a szervezet határhatékonysága itt romlik, új szervezeti formákat keresnek és csak ritkán áll meg emiatt a növekedés.

Csak a technológiai összetartozás által kikényszerített egyesüléseknél van szó önkéntes egyesülésről (viszont itt nincs választás az előbbi értelemben), akkor, ha a nagyobb méretű technológia az eredményt a felhasznált erőforrásokhoz képest viszonylag jobban növeli, mint a kisméretűek párhuzamos működése. A legegyszerűbb példa lehet erre két közeli gerenda felemelése két ember számára. Összetartozó technológiáról azonban csak a műszaki mag esetében beszélhetünk. A külső burokról szólva egyszerre igazzá válik egyrészt az, amit Hayek mond, hogy bizonytalan és bonyolult viszonyok között, amikor a konkrét helyre és időre vonatkozó pontos ismeret fontos, éppen a piaci kapcsolat jár a legkevesebb költséggel, másrészt az, amit Arrow, Williamson és mások mondanak a szervezet és a piac közötti költségmegfontoláson alapuló választásról, ahogy azt előbb Schüllertől idéztük... Csupán abban nincs igazuk, hogy itt nem ellentétes, egymástól független költségek alakulásáról van szó, ahol a szervezet természeténél fogva

kevesebb költséggel jár. Persze ha a „piac csődjét" nem úgy értelmezzük, hogy az bonyolultabb ismereteket nem tud közvetíteni, hanem úgy, hogy intézményi okokból nem teljesíti feladatát, akkor már hozzá tudunk fogni a termelési szolgáltatások hovatartozása kérdésének elemzéséhez.

★

Már Williamson hangsúlyozta, hogy a piac hátrányai erősödnek, ha a partnerek száma csökken. Ez tulajdonképpen összhangban van a klasszikus közgazdaságtan tökéletes verseny fogalmával, ahol a résztvevők száma olyan nagy, hogy magatartásuk nem befolyásolja a piacot. Természetesen más intézményi okok is korlátozhatják a piac kifogástalan működését, ezek együttese a vállalat számára adottság. A piaci költségek ebben különböznek a szervezési költségektől, amelyeket a vállalat a szervezetének változtatásával módosíthat. Ha azonban nincs olyan szervezeti megoldás, amely olcsóbban nyújtja a szóban forgó szolgáltatást, mint a piac, akkor a vállalat nem az önellátás mellett fog dönteni. A szervezeti költségeket természetesen befolyásolja az — amiről már volt szó —, hogy az önellátás ráfordításai milyen alternatív befektetést tesznek lehetetlenné a műszaki magban.

Továbbá igen fontos szempont itt is, mint a piacnál, a *méretek* kérdése. A műszaki mag igénye valamilyen szolgáltatásból csak véletlenül lesz akkora, amekkora kapacitás az adott időpont műszaki-szervezettségi színvonalán azt a leghatékonyabban tudja nyújtani. Ha az igény kisebb, az önellátás — egyéb szempontokat elhanyagolva — csak akkor lehet azonos költségű a piaci kínálattal, ha a vállalat a szolgáltatást kívülre is értékesíti. Ez azonban növeli a cég diverzifikáltságát, és csökkenti a vezetés határhatékonyságát. Ha az igény nagyobb, akkor a piaci ellátásról nem lehet lemondani, még ha ahhoz esetleg kedvezőtlenebb feltétellel jut is a vállalat, mert a nagy vevőnek járó kedvezmény elmarad. Vagy két kapacitást kell létesíteni, ez esetben az első változat valósul meg, a cég önellátása túl nagy lesz. Természetesen ez a gondolatmenet nem feltételezi, hogy egy időpontban, egy helyen csak egy legkedvezőbb technológiai méret lehetne, csupán azt, hogy a méretet nem lehet tetszőlegesen a belső mag igénye szerint megállapítani.

A műszaki mag és a külső burok a vezetőség számára természetszerűen nem egyformán fontos. Mivel a burok feladata az, hogy elszigetelje a magot (mert így teszi lehetővé annak zavartalan munkáját, ami a vezetőség szemében a fő), a burokban a biztonságot értékelik a legtöbbre.

Ennek következtében, ha piacról szerzik be a burokhoz tartozó tevékenységeket vagy árukat, akkor ezek kereslete nagyon merev, hiszen már kis értékű szolgáltatás vagy alkatrész elmaradása is tetemes kárt okozhat a műszaki mag működésében. Ugyanakkor a burokhoz tartozó tevékenységek tekintetében szükségszerűen kisebb a szakértelem, mint a műszaki maghoz tartozókéban. Ennek az a következménye, hogy a burok működésében — függetlenül a mérethatékonyságtól — nem érhető el olyan intenzív hatékonyság, mint a hozzátartozó tevékenységekre szakosodott cégeknél. Ez az ellentmondás okozza, hogy a vállalatok költségérzékenysége a burokhoz tartozó tevékenységek terén kisebbnek tűnik. De ez a körülmény ahhoz is hozzájárul, hogy a vállalatok igen érzékenyek a piac tökéletlenségeire, és még akkor is az önellátás mellett döntenek, ha a szokványos üzemgazdasági ésszerűség szempontjából a tökéletlen piacon szolgáltatásukat, árujukat kínáló cégek hatékonysága általában külön-külön nagyobbnak látszik, mint a felhasználók által működtetett hasonló célú kapacitásoké.

A piac tökéletlenségének mértéke a vállalat számára externalitás, olyan költség vagy haszon, amely számára csak törtrészben térül meg, osztozkodnia kell az összes felhasználóval vagy eladóval, attól függően, hogy a piac melyik oldalán áll. Éppen ezért a szolgáltatások felhasználóitól egyenként általában nem várhatunk

áldozatot avégett, hogy összességük hatékonysága növekedjen azáltal, hogy a műszaki maghoz tartozó főtevékenységük valamelyik — vagy összes — inputjához együttesen olcsóbban juthassanak hozzá.

Közelebbről nézve azonban elképzelhetők olyan esetek, amikor a felhasználók szűkebb csoportja át tudja tekinteni a helyzetet, és társulást létesít a piac egy szűkebb részében annak tökéletesebb működése céljából. Az ilyen — rendszerint versengő — vállalatok közötti megállapodások logikája a játékelmélet területére tartozik. Lényege az, hogy ellentétes érdekeik ellenére valamennyien jól járnak, ha ebben a tekintetben egyszerre lépnek, egyesítik erőforrásaikat, vagy egyszerűen lemondanak az önellátásról, és ezzel ösztönzést adnak a kínálatnak.

Az állam a verseny feltételeinek javításával, a piacon való megjelenés megkönnyítésével segíthet a helyzeten. Tőkésországokban jelentős szerepe van a fejlett tőkepiacnak a tökéletesebb piac kialakításában, hiszen új cégek alapítása nemcsak intézményi rend, hanem pénz kérdése is. Nálunk, Magyarországon a problémát abban látom, hogy eddig sem az intézményes rend, sem pedig az állam által központosított eszközök elosztásának módja nem kedvezett a szolgáltatásokat végző kisebb vállalatok létesítésének. A vállalatoktól pedig, mint láttuk, csak kevéssé várható el, hogy saját eszközeikből fokozzák a piaci kínálatot (bár tőkésországokban erre sok példa van). Nálunk, ahol egyéb okokból (az ellátási felelősség miatt) a műszaki mag legszűkebb értelmezésének még a kelleténél nagyobb fontosságot is tulajdonítanak, különösen valószínűtlen még a társulásos forma is.

Ezért elsődleges feladatnak azt látom, hogy az erőforrások egy részéből — bármilyen szűkösek is azok — a termelési szolgáltatások és az ebből a szempontból hasonló háttéripar területén vállalkozni hajlandóknak tegyék lehetővé kis- és középvállalatok alapítását. Mivel a külső burok működése nálunk elmaradt a belső magától, és gátolja annak működését, az előbbi szűk keresztmetszeteinek eltüntetése úgy hat a mag termelésére, mint az emelő hosszú szára a rövidre: kis erőkifejtés nagy terhet képes megmozgatni. Vagyis a külső burokra fordított kis eszközök nagy megtérülésre vezetnek a mag tökéletesebb működése révén.

★

A fentiekben megpróbáltam a határelemzés, a szervezetelmélet és az ún. tulajdonjog-elmélet — a közgazdaságtan egy újabb ága — néhány eredményét alkalmazni a termelési szolgáltatások hazai problémáira, abban a reményben, hogy ezzel hozzájárulok a fogalmak tisztázásához.

Irodalom

[1] *Arrow, K. J.*: The Limits of Organization. W. W. Norton, New York, 1974.
[2] *Bille György:* „Szolgáltatás" és „önkiszolgálás" az iparban. Kézirat. 1983.
[3] *Blau, P. M.:* A Formal Theory of Differentiation in Organizations. American Sociological Review 1970. április.
[4] *Clausewitz, C. von:* A háborúról. Athenaeum, Budapest, 1917.
[5] *Coase, R. H.:* The Nature of the Firm. Economics N.S., 1937. november.
[6] *Hayek, F. A. von:* The Use of Knowledge in Society. In Townsend: Price Theory. Penguin Books Ltd., Harmondsworth, 1973.
[7] *Juhász Ádám:* Termelési infrastruktúránkról. Kézirat. 1983.
[8] *Lange, Oskar:* Politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
[9] *Perjés Géza:* Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, 1983.
[10] *Schüller, Alfred:* Property Rights, Theorie der Firma und wettbewerbliches Marktsystem. In Property Rights und ökonomische Theorie. Verlag Franz Vahlen, München, 1983.
[11] *Simán Miklós:* A termelési szolgáltatásokról. Kézirat, 1983.
[12] *Scott, W. R.:* Organizations. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1981.
[13] *Thompson, J. D.:* Organizations in Action. McGraw-Hill, New York, 1967.
[14] *Williamson O. E.:* The Modern Corporation: Origins, Evolution, Attributes. Journal of Economic Literature, 1981. december.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (49—60. l.)

Keresetszabályozás a mezőgazdaság nagyüzemeiben

Kostyál Rezső—Pölöskei Pálné

Fejlődésünk egyik kulcskérdése a munkaerő-gazdálkodás, a munkafegyelem lényeges javítása, az e területen meglévő tartalékaink feltárása és ésszerűbb hasznosítása. Ebben a keresetszabályozásnak fontos szerepet kell betöltenie. Egy adott gazdaságirányítási rendszerhez nem egyetlen hozzáillő keresetszabályozási rendszer tartozik. A gazdasági fejlődés jellegének változásával más és más típusú keresetszabályozási formák lehetnek kedvező hatással a szocialista társadalomban. A lényeges ágazati sajátosságok alapján a szabályozás formája egy-egy ágazatban eltérhet, de a mindenkori gazdaságpolitikai célokhoz, illetve azok változásához kell kapcsolódnia.

A keresetszabályozás funkciói

A keresetszabályozás örök dilemmája, hogyan lehet összehangolni kettős funkcióját: a vásárlóerő-szabályozást és a hatékony termelésre való ösztönzést. A két funkció sok tekintetben ellentmond egymásnak, ezért rangsorolni kell őket. A rangsorolást — időszakonként — meghatározzák a vállalatoknál (szövetkezeteknél) képződő jövedelmek s a nemzeti jövedelem képződésének és felhasználásának összhangja vagy annak hiánya. Perspektivikusan a keresetszabályozásban a funkciók összhangját kell megteremteni, ami a mai helyzethez képest az ösztönző feladat erősítését igényli.

A keresetszabályozás az irányítási rendszer és a szabályozórendszer egészével összehangoltan, a piaci tényezők megfelelő működtetése mellett töltheti be feladatát.

Népgazdaságunk egyensúlya szempontjából alapvető követelmény a kibocsátott vásárlóerő és a rendelkezésre álló árualap mennyiségi és szerkezeti összhangja. Ezért a középtávú és az éves tervekben az árutermelés, valamint a nemzeti jövedelem prognózisa, a fogyasztási árindexek stb. figyelembevételével kell meghatározni a nomináljövedelmek növekedését, főbb népességcsoportonként. A gazdasági követelményeknek, gazdasági lehetőségeknek megfelelően kell alakítani a fogyasztás és a felhalmozás arányát, a munkás- és a paraszti jövedelmek növekedésének ütemét.

A központi keretszabályok tehát *egyrészt* azt hivatottak szolgálni, hogy az adott időszakban a nemzeti jövedelemből fogyasztásra, ezen belül nominálbér-, illetve keresetnövelésre fordítható jövedelemmel legyen összhangban a vállalatoktól, szövetkezetekből kiáramló személyi jövedelem. *Másrészt* mindezt úgy kell kialakítani, hogy e központi keretszabályokon belül az üzemeknek módjuk legyen a teljesítmények szerint differenciálni dolgozóik között. Nyilvánvaló, hogy emellett

Dr. Kostyál Rezső kandidátus, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője; *Pölöskei Pálné* a Pénzügyminisztérium főmunkatársa.

a központi szabályoknak orientálni kell arra, hogy az adott tevékenységben ésszerű legyen az élőmunka-felhasználás, s a létszámgazdálkodásban érvényesüljön a takarékosság, a munkaerő hatékony hasznosítása.

A továbbiakban bemutatjuk, hogyan felelt meg a keresetszabályozás az adott időszak gazdaságpolitikai követelményeinek, áttekintve a mezőgazdasági nagyüzemekben korábban és jelenleg érvényesülő szabályozás eszközrendszerét, működését és hatásait.

A keresetszabályozás fejlődése

A mezőgazdasági szövetkezetekben a megalakulásukat követő időszakban a személyes jövedelem a szövetkezet bruttó jövedelmétől függött, az ún. maradványelv érvényesült.

Az 1960-as évek végétől az állam azokban a szövetkezetekben is garantálta az évközi munkadíj 80 százalékát, ahol erre nem volt fedezet. Ez abban nyilvánult meg, hogy a bank a munkadíj e hányadát év közben meghitelezte, illetve veszteségrendezést követően is kifizethető volt az előző évi munkadíj 80 százaléka.

Az 1970-es évek első felében a termelőszövetkezetek gyorsan fejlődtek. Eszközállományuk csaknem kétszeresére nőtt, a bruttó termelés — változatlan áron — mintegy 40 százalékkal haladta meg 1975-ben az 1970. évit. A bruttó jövedelem öt év alatt 30 százalékot, ezen belül a bérek 20 százalékot meghaladóan emelkedtek.

A keresetszabályozás — amely az egy munkaórára jutó keresetnövekedést adóztatta — ebben az időszakban már számottevő hatást gyakorolt a termelőszövetkezetek létszám- és bérgazdálkodására. 1970 és 1976 között több mint 150 ezer fővel csökkent a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben tartósan foglalkoztatottak száma.

Az átlagkeresetek munkaórára való számítása azonban az időszak vége felé már kedvezőtlen hatású volt, a munkaórák számának mindenáron való növelése került előtérbe. Feltehető, hogy a nyilvántartásokban fiktív munkaórákat is kimutattak, a keresetek minél nagyobb növelése végett.

Az ipari, építőipari és szolgáltató tevékenység évről évre gyorsabb ütemű fejlesztésével, arányának lényeges növekedésével meggyorsult a kereset növekedése is. A keresetszabályozásban—a népgazdaság egyensúlyviszonyaival összefüggésben—erősíteni kellett a vásárlóerőt szabályozó funkciót, ami 1976-tól kezdve szükségessé tette az átlagkereset-szabályozás bevezetését.

Ebben az időszakban a személyes jövedelem szabályozásában a mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók keresetét a munkásokéval arányosan kellett növelni, továbbá mérsékelni kellett az egyes szövetkezetek dolgozóinak személyes jövedelme közötti szélsőséges különbségeket. Ez utóbbit úgy szándékoztak elérni, hogy az átlagos jövedelemhez differenciált mértékű adómentes keresetszínvonal-emelési lehetőséget rendeltek. Emellett a terv továbbra is létszámkibocsátást várt a mezőgazdaságtól. 1976-tól kezdve azonban a létszámcsökkenést ösztönző kedvezmények jelentősen mérséklődtek. Egyrészt ebből adódóan, másrészt pedig az ipari tevékenység fejlődése következtében a korábbi évek 4—6 százalékos évenkénti létszámcsökkenése 1977-ben már 1,1 százalékra mérséklődött, 1979-től pedig a létszám növekedett.

Részben a szabályozás hatására, részben a szövetkezetek egyesülése következtében azonban mérséklődött a keresetek színvonalában lévő különbség a szövetkezetek között.

Az állami mezőgazdaságban a vezetők és a dolgozók bére kezdettől fogva garantált volt. A keresetszabályozás 1980-ig eltért a mezőgazdasági szövetkezetekétől. A népgazdasági ágazatok közül 1968-tól egyedül az állami gazdaságokban

alkalmaztak relatív bértömeg-gazdálkodást. E szerint a termelési érték minden egy százalékos emelkedése esetén a béralapot 0,4 százalékkal lehetett növelni, illetve a termelés csökkenése esetén 0,3 százalékkal kellett csökkenteni.

A bértömeg-szabályozás összességében nem vezetett az átlagbérek szélsőséges emelkedésére (1968-ban 5,1, 1969-ben 6,8, 1970-ben 7,1 százalék volt). Az átlagbér-korlátozás nélküli rendszerrel azonban néhány gazdaság visszaélt. Előfordult, hogy még veszteség esetén is magas átlagbéremelést valósítottak meg. Ez is közrejátszott abban, hogy 1970-től a bértömeg-szabályozást egészen 1980-ig átlagbérfékkel kellett működtetni.

A bértömeg-szabályozás az állami gazdaságokban összességében a termelés dinamikus növelését eredményezte. Az első évtől eltekintve jelentősebb létszám-változással nem járt, de — a valamennyi gazdaságra egységes szorzó alkalmazása miatt — rugalmasságát fokozatosan elvesztette.

A szövetkezetek és az állami vállalatok gazdálkodásában a termelési színvonalban, az eszközellátottságban meglévő eltérések fokozatos mérséklése és az észszerű gazdasági kapcsolatok kialakításának elősegítése végett *1980-tól a kormány egységes jövedelem-, ezen belül egységes keresetszabályozás bevezetését határozta el a mezőgazdasági nagyüzemekben.*

A szabályozás célja az volt, hogy a kereseteket a tervezett keretek között tartsák, a jövedelmezően gazdálkodó üzemekben a többletteljesítményt elismerjék, a mezőgazdasági sajátosságoknak megfelelően az év végi részesedés arányát növeljék.

E célok elérése végett 1980-tól elkülönül az évközi bérek változását befolyásoló szabályozás és az év végi részesedés fizetésének feltételrendszere.

Az egy főre jutó bér színvonalát évente eltérő mértékben, 2—4 százalékkal adómentesen, ezt meghaladóan progresszív adó fizetése mellett lehetett növelni. Év végi részesedésként adómentesen — az egy főre jutó nyereség és az egy főre jutó bér nagyságától függően differenciáltan — a bérek 0—14 százalékát lehetett kifizetni.

A bevezetés évében a tapasztalatok kedvezők voltak, jelentősen nőtt a nyereség, bár ebben a kedvező időjárásnak is szerepe volt. Megállt a részesedési alap korábbi években jellemző csökkenése. A nagyüzemekben az év végi részesedés új szabályozása ösztönzött a hatékonyság javítására, a nyereség növelésére és ehhez jó belső érdekeltségi rendszer kialakítására.

Az adómentes bérfejlesztés mértékének évről évre való csökkentése, a nyereség alakulását befolyásoló központi intézkedések hatásai azonban néhány éven belül ismét jeleztek feszültségeket.

Ezért 1983-tól a magas színvonalon gazdálkodó, termelésüket jövedelmezően növelő üzemek részére új bér-, illetve munkadíj-szabályozási forma választását tették lehetővé. 300 mezőgazdasági nagyüzem választotta az előző évi bruttó jövedelem színvonalától függő bérszabályozást. Emellett tapasztalatszerzés céljából kísérleti jövedelemszabályozást vezettek be 100 gazdaságban.

A nominál- és a reálkeresetek alakulása az elmúlt öt évben

A mezőgazdasági dolgozók keresetének vizsgálata során nem lehet eltekinteni a reálbérek, reálkeresetek változásának a munkások, alkalmazottak, valamint a szövetkezeti dolgozók keresete közötti összehasonlításától.

A nominálbér vagy nominálmunkadíj valóságos értéke a termékek és a szolgáltatások fogyasztói árszínvonalától függ. A keresetek, illetve a jövedelmek, de az egész érdekeltség vizsgálatánál erre is tekintettel kell lenni. Az 1. sz. táblázat a reálbér, illetve a reálkereset alakulását mutatja. Az átlagszámokból arra követ-

keztethetünk, hogy a mezőgazdasági dolgozók reálkeresetének alakulása nem kedvezőtlenebb a munkások és az alkalmazottak reálbérének alakulásánál.

1. sz. táblázat

Reálbérek és keresetek alakulása 1979—1983 között[a]

(Százalékos változás az előző évhez képest)

A reálbér, reálkereset összetevői	1979	1980	1981	1982	1983	Az 1983. év az 1980. év %-ában
A munkások és alkalmazottak bére						
Nettó nominális átlagkereset indexe	7,0	7,4	5,8	6,1	4,0	116,6
Fogyasztói árindex	8,9	9,2	4,6	6,8	7,4	120,0
Reálbérindex	—1,7	—1,6	1,1	—0,7	—3,2	97,2
A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak reálkeresete						
Nettó nominális átlagkereset indexe	6,7	7,1	7,2	6,8	3,1	118,0
Fogyasztói árindex	9,3	8,7	4,6	7,1	7,2	120,1
Reálkereset index	—2,4	—1,5	2,5	—0,3	—3,8	98,3

[a] A nettó nominális átlagkereset a teljes munkaidőben foglalkoztatott keresők egy főjére jutó havi munkabérek munkadíjak, prémiumok és jutalmak nettó — tehát a nyugdíjjárulékkal, honvédelmi hozzájárulással és jövedelemadóval — csökkentett összegét, továbbá a táppénzt és a munkabér-kiegészítést (290 Ft) tartalmazza. Reálértékének alakulását a reálbérindex és a reálkereset-index jelzi. Ezek közgazdasági tartalma lényegében azonos: a reálbérindex a munkások és alkalmazottak, a reálkereset-index pedig a mezőgazdasági dolgozók átlagkeresetének és a fogyasztói árindexnek a hányadosa.

Forrás: KSH.

A KSH adatai szerint a hetvenes évek második felében a nominálkeresetek növekedése valamennyi szektorban gyorsabb volt, mint korábban, de a fogyasztói árindex is nagyobb volt. Az V. ötéves terv időszakában — főleg annak második felében — a mezőgazdaságban dolgozók nagyüzemekből származó munkajövedelmének növekedése valamivel lassúbb volt a munkások és alkalmazottak keresetének növekedésénél, tehát némileg módosultak a népgazdasági ágak és szektorok kereseti arányai. A pénzbeli társadalmi juttatások (táppénz, szülési, betegségi segély, gyermekgondozási segély stb.) eltérései azonban ez időszakban lényegében megszűntek. A szövetkezeti mezőgazdaság dolgozóinak az állami szektor átlagától mintegy 10 százalékkal kisebb átlagkeresete igen sok tényezőből adódik (a korábbi években kialakult kereseti szint, a szövetkezet jövedelemhelyzete, a szakképzettség szerinti összetétel stb.), és gazdaságonként nagy differenciáltságot takar.

A munkából származó személyi jövedelmek, azok szabályozása és a teljesítmények alapján történő differenciálódása a mezőgazdaságban sem egyszerűsíthető le a nagyüzemi bér- és keresetszabályozásra. A személyi jövedelmek növekvő hányadát teszik ki azok a jövedelmek, amelyek a bér- és keresetszabályozás hatókörén kívül esnek. Ilyenek a háztáji és a kisegítő gazdaságokból, valamint a kisvállalkozásokból származó keresetek, ahol a vásárlóerő-szabályozás más eszközökkel valósul meg. Ezen utóbbi körben nagyobb a differenciáltság, és magasabb jövedelemszínvonal alakult ki, mint a keresetszabályozás által befolyásolt területeken. Tapasztalható viszont az is, hogy a nagyobb differenciálódási lehetőségek kedvezően hatnak a teljesítmények növelésére, a végzett munka minőségének javítására is.

2. sz. táblázat

Havi átlagkeresetek alakulása[a]
(forint/hó)

Szektorok, ágak	1980	1981	1982	1983	Eltérés az állami szektor átlagától (1983)
Munkások és alkalmazottak					
Állami szektor összesen	4225	4493	4791	5019	0
ebből: ipar	4214	4519	4801	5042	+ 23
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	3963	4225	4589	4668	—351
Szállítás és hírközlés	4411	4724	5050	5242	+223
Kereskedelem	3714	3980	4257	4440	—579
Szövetkezeti szektor[b]	3565	3795	4026	4292	—727
ebből: ipar	3432	3673	3898	4092	—927
Szövetkezeti mezőgazdaság	3737	4027	4306	4474	—545
Népgazdaság összesen[a]	4098	4364	4651	4862	—157

[a] A teljes munkaidőben foglalkoztatottak egy főre jutó havi átlagkeresetének bruttó összege. A nyugdíjjárulék és a honvédelmi hozzájárulás nincs levonva, és nem tartalmazza a bérkiegészítést sem.
[b] A nagyüzemi mezőgazdaság szövetkezeti szektora nélkül.
Forrás: KSH.

A keresetnövekedés a különféle nagyüzemi csoportokban

Az átlagos bér és kereset üzemcsoportonként jelentős eltéréssel növekedett. A gazdaságok 20—25 százalékában az átlagosnál alacsonyabb, 40 százalékában az átlagosnál magasabb volt a növekedés üteme. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A bérszínvonal üzemcsoportonkénti növekedése, 1980—1983

Megnevezés	Az állami gazdaságok	A termelőszövetkezetek
	számának megoszlása	
—3 százalék	10	14
3—5 százalék	11	14
6—7 százalék	32	23
8—10 százalék	31	23
10—	16	26
Összesen	100	100

Forrás: Mérlegbeszámolók.

A keresetnövekedés mintegy 55 százaléka a szabályozás által biztosított adómentes növelésből, 25—30 százaléka a keresetek adófizetés melletti emeléséből, 15—20 százaléka a szabályozás részét képező, automatikusan igénybe vehető kedvezmények által vált lehetővé. A növekedés összetevői évenként eltértek. Az időszak vége felé a kedvezmények köre szűkült, és az adómentes növelés mértéke csökkent.

A három év átlagában a keresetnövekedést 100 Ft keresetre vetítve 1,1 forint adóvállalás mellett érték el a gazdaságok. Ezen belül kisebb eltérés mutatkozik

a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok között: ez utóbbiaknál valamivel magasabb az adófizetés mértéke. Megállapítható az is, hogy a magasabb keresetnövekedés nagyobb adóvállalást is jelentett.

Emellett a nagyobb mértékű bérfejlesztés — az 1983. évitől eltekintve, amit az aszály miatt másképp kell értékelni — nyereségnövekedéssel járt együtt. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

A bér és a nyereség alakulása a mezőgazdasági nagyüzemekben

A bérszínvonal-emelés éves üteme 1980—1983-ban	A nyereségváltozás mértéke			
	Termelőszövetkezetekben		Állami gazdaságokban	
	1982/1980	1983/1982	1982/1980	1983/1982
—6 százalék	120	75	121	107
6—10 százalék	133	81	123	100
10—	163	81	132	98
Összesen	135	79	124	100

Forrás: Mérlegbeszámolók.

A különböző jövedelemszínvonalon gazdálkodó üzemek bérszínvonalának emelkedési üteme között lényeges különbség nincs. A gazdálkodás eredményében mutatkozó különbség a részesedési alap mértékének nagyobb differenciáltságában, kisebb mértékben a bérek színvonala közötti eltérésekben mutatkozik meg. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A különböző keresetszabályozást alkalmazó üzemekben az egy főre jutó nyereséget tekintve jelentős az eltérés. A központi bérszínvonal-szabályozást alkalmazók több mint felének az egy főre jutó nyeresége alacsonyabb az átlagnál, míg a bruttó jövedelemszínvonaltól függő és a fejlesztés—fogyasztás arányhoz kapcsolt szabályozást alkalmazók alig 15 százalékára jellemző az alacsony nyereségszint. A központi munkadíj-szabályozást alkalmazó üzemek 3 százalékában haladja meg az egy főre jutó nyereség a 60 ezer forintot, míg a másik két említett keresetszabályozást alkalmazóknál ez az arány 40, illetve 50 százalék. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

A részesedési alap és a bér aránya 1983-ban
(százalék)

Egy főre jutó nyereség 1983-ban (eFt)	A részesedési alap aránya a bérhez		Az 1983. évi bérszínvonal az átlag százalékában	
	MGTSZ	ÁG	MGTSZ	ÁG
Veszteség	0,3	0,5	92	97
—20	2,6	3,1	99	94
20—40	7,1	6,0	102	101
40—60	11,7	8,8	99	104
60—	16,2	13,4	106	108
Összesen	6,5	6,7	100	100

Forrás: Mérlegbeszámolók.

6. sz. táblázat

Az üzemek megoszlása a keresetszabályozási forma és az egy főre jutó nyereség szerint 1983-ban

Keresetszabályozási forma	Veszteség	Egy főre jutó nyereség (ezer Ft)			
		—20	20—40	40—60	60—
Központi	12	44	31	10	3
Bruttójövedelem-színvonaltól függő	4	7	17	30	42
Fejlesztés—fogyasztás arányhoz kapcsolt[a]	3	8	16	21	52
Nagyüzemi keresetadóztatás[a]	6	13	19	26	36
Nagyüzemek együtt	10	36	27	14	13

[a] Kísérleti formák.

Forrás: Mérlegbeszámolók.

A központi átlagbér-szabályozás jellege, hatásai

A mezőgazdaságban alkalmazott keresetszabályozás (munkadíjadó) magán viseli az átlagbér-szabályozás általánosan ismert hátrányait, így például azt, hogy

— az alacsony keresetű dolgozók felvételére, megtartására ösztönzi a gazdaságokat,

— elszakad a munka termelékenységének, a munka eredményességének alakulásától,

— a termelési struktúra lényegesebb változtatását — főképp, ha az együtt jár a képzettebb munkaerő arányának növekedésével — igen mérsékelten tudja követni.

A tapasztalatok szerint a mai átlagbér típusú szabályozás a dinamikusan fejlődő, hatékonyan termelő gazdaságokban esetenként korlátokat állít a teljesítménnyel arányos kifizetéseknek, és sok helyütt — főleg az alaptevékenységben — olyan létszám megtartását, nem egyszer felvételét is maga után vonja, amelyre nem lenne szükség. Ha egy gazdaság — rendszerint új, rátermett vezetéssel — gyors ütemben növeli a termelését és főképp jövedelmét, a bért (munkadíjat) csak az előző évek rossz gazdálkodási szintjén kialakult színvonalhoz mérheti, s ez megnehezíti a tehetséges, jól felkészült dolgozók felvételét és megtartását, mivel az adózott bér, illetve munkadíj növelésének is megvannak az üzem számára elfogadható határai. Egy forintnyi bérnövelés például három-négy forint munkadíjadó mellett már nem térül meg az alaptevékenység legtöbb ágazatában.

A tapasztalatok másik része viszont arra utal, hogy stagnáló vagy a teljesítményeket tekintve visszaeső nagyüzemek számára a központi átlagbér típusú munkabér-szabályozás előnyös, mivel a meghatározott adómentes mértékig a béremelést sokan még akkor is jogosnak tekintik, ha a jövedelemfedezetük ennek kifizetésére nincs meg. Erre utal az is, hogy az évente központi veszteségrendezési eljárás alá kerülő nagyüzemek — amelyek saját erejükből nem képesek gazdasági-pénzügyi egyensúlyukat helyreállítani — nemcsak hogy az adómentes béremeléssel élnek, hanem 30—40 százalékuk munkadíjadót fizet. Az esetek többségében ez feltehetően a megalapozatlan évközi bérgazdálkodással függ össze, és nem egy esetben a veszteség oka éppen az irreális, a teljesítményektől elszakadó bérkifizetés, amelynek nem képződött fedezete bruttó jövedelem formájában.

A keresetszabályozás a mezőgazdaságban sem igazodott kellően a termelési technológiák gyors ütemű fejlődéséhez, a termelési szerkezet módosítása és a mun-

kaerő-struktúra változása által támasztott követelményekhez. Ez — hasonlóan a népgazdaság más termelő ágazataiban alkalmazott bérszabályozási rendszerekhez — nem adott elegendő teret olyan érdekeltség kialakulásához, amely fokozottan ösztönöz a gazdasági eredmények növelésére, a szerkezet átalakítására, a külpiaci követelmények változásának megfelelő vállalati magatartásra.

A kísérleti jövedelemszabályozás tapasztalatai

A mezőgazdasági nagyüzemek jövedelemszabályozása, ezen belül a keresetszabályozás továbbfejlesztése céljából 1983 januárjától 92 mezőgazdasági nagyüzemben (az összesnek 6 százalékában) indult kísérlet. Ebben azok a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok vehettek — pályázat alapján — részt, amelyekben a gazdálkodás kiegyensúlyozott volt, s a mezőgazdasági termelés a meghatározó. Ezt megelőzően 1981—1982-ben 7 termelőszövetkezetben indított meg a Pénzügyminisztérium különböző keresetszabályozási kísérleteket.

A kísérletek célja a tapasztalatszerzés olyan jövedelemszabályozás kialakításához, amely az eddiginél jobban ösztönöz az eredmény növelésére, nagyobb lehetőséget ad a teljesítményekkel arányos személyes jövedelem kifizetésére, ösztönző belső érdekeltségi rendszer kialakítására. A két szélesebb körben alkalmazott kísérleti forma lényege a következő:

A fejlesztés—fogyasztás arányhoz kapcsolt keresetszabályozás mindaddig nem adóztatja a keresetek változását, amíg a keresettömeg (fogyasztás) és a fejlesztési források (nyereségági fejlesztési alap + amortizáció) együttes összegén belül a fogyasztás aránya a megállapított bázishoz képest nem nő. Az arány növekedése esetén a túllépés után progresszív adót kell fizetni. (Ez a kísérlet 38 gazdaságban folyik.)

A nagyüzemi keresetadóztatás lényege, hogy minden kifizetett kereset adóköteles. Az adót az egyes dolgozók éves keresete alapján — a keresetek sávokra bontásával — fizeti a nagyüzem. Az adó mértékét 0—50 százalék között állapítják meg. Ha a kereset az előző évhez viszonyítva nem nő, a kereseti adó 20 százaléka kedvezményként visszatartható. (Ez a kísérlet 54 gazdaságban folyik.)

A jövedelemadót mindkét formánál a bruttó jövedelem állandó százalékában fizetik az üzemek, amelynek mértéke az adott gazdaság 1980—1982. évi átlagos adófizetése alapján differenciált (átlagosan 15 százalék).

A kísérletek értékelését az 1983. évi aszály okozta termeléskiesés jelentősen nehezítette. A költség — benne a bérköltség is — ugyanis majdnem olyan mértékű volt, mint jó termés esetén, mivel a termésmentéshez, illetve a kiesés mérsékléséhez többletbér felhasználására is szükség volt (öntözés, másodvetés, az ipari tevékenység termelésbővítése), de több esetben ezzel is csak mérsékelni tudták az eredménykiesést. Ezért az elemzés során különválasztottuk azoknak a nagyüzemeknek az adatait, amelyekben 1983-ban a növénytermelés termelési értéke az előző három évhez viszonyítva 20 százaléknál is nagyobb mértékben csökkent. Mindezek alapján a kísérletben részt vevő 92 gazdaság termelése, gazdálkodásának jövedelmezősége és a személyi jövedelmek alakulása összességében eredményes volt. A kísérletben részt vevő nagyüzemek 1983-ban az eszközök 9 százalékával a termelési érték ugyanilyen arányát állították elő, s a nyereségből 12—13 százalékkal részesedtek.

Egyes termelési tényezők alakulása az összes és a kísérleti szabályozásban részt vevő nagyüzemekben a 7. sz. táblázatban látható.

Az eredmény a mezőgazdasági nagyüzemek egészében 17 százalékkal volt kevesebb az előző évinél; a kísérletben részt vevő gazdaságok eredménycsökkenése ennél kisebb mértékű: 13 százalék volt.

A termelés és az eredmények alakulásából arra lehet következtetni, hogy 1983-ban a kísérletben részt vevő gazdaságok a szabályozás adta lehetőséggel élni tudtak, a költségek, ezen belül az egységnyi termeléshez felhasznált bérköltség csökkentésével a többi nagyüzemnél jobban tudták ellensúlyozni az aszály okozta terméskieséseket.

7. sz. táblázat

A kísérleti szabályozást alkalmazó üzemek eredményei
(százalék)

Megnevezés	Nagyüzemek együtt		A kísérleti szabályozást alkalmazók		A kísérletben részt vevők részaránya 1983-ban
	1982/1981	1983/1982	1982/1981	1983/1982	
Bruttó termelési érték	110	105	111	105	9
Összes eszközérték	109	107	107	106	9
Eredmény	108	83	107	87	13
Jövedelem- és kereseti adó együtt	117	90	113	83	11

Forrás: Mérlegbeszámolók.

A mezőgazdaságban 1983-ban — a korábbi évek tendenciájától eltérően — a foglalkoztatottak száma némileg (0,3 százalékkal) csökkent. A kísérleti keresetszabályozással a nagyüzemek a létszámcsökkentésre lehetőséget kaptak, amellyel elsősorban a fejlesztés—fogyasztás arányhoz kapcsolt szabályozást alkalmazók éltek (a létszámcsökkenés mértéke itt átlagosan megközelíti az 5 százalékot). A nagyüzemi keresetadóztatást alkalmazó nagyüzemekben a csökkenés mértéke alig valamivel nagyobb (0,5 százalék) a nagyüzemi átlagnál.

A bértömeg a nagyüzemek összességében 4,4, a kísérletben részt vevőknél 4,2 százalékkal nőtt. A 100 forint termeléshez felhasznált bér a mezőgazdaság egészében csökkent; a kísérletben lévők azonban a nagyüzemek átlagánál kevesebb bérfelhasználás mellett gazdálkodtak, s bérhányaduk ezzel együtt nagyobb mértékben csökkent. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

8. sz. táblázat

A keresetek alakulása a kísérleti szabályozás nyomán

Megnevezés	Nagyüzemek együtt			A kísérletben részt vevők		
	1983. évi tény	1982/1981 (%)	1983/1982 (%)	1983. évi tény	1982/1981 (%)	1983/1982 (%)
Egy főre jutó kereset (Ft/fő)	54 045	106,7	103,8	58 286	107,8	106,0
Egy főre jutó eredmény (Ft/fő)	26 546	105,0	89,0	49 814	105,0	88,0
100 Ft bruttó termelésre jutó bérköltség (Ft)	14,5	101,0	99,0	12,4	97,0	98,0
Foglakoztatottak száma (ezer fő)	810	103,2	99,7	56	101,4	98,4
Bérköltség (M Ft)	42 500	110,0	104,4	2 900	108,0	104,2
Részesedési alap/bérköltség (%)	6,5	94,0	90,0	15	92,0	125,0

Forrás: Mérlegbeszámolók.

A tervezett eredmény elmaradása miatt a mezőgazdasági nagyüzemekben az év végi részesedés 5 százalékkal volt kevesebb az előző évinél, és ennek következtében az 1982. évi 7,2 százalékkal szemben 6,5 százalékos az év végi részesedésnek a bérhez viszonyított aránya. A 92 gazdaságban az 1982. évinél 23 százalékkal több részesedési alapot képeztek, az év végi részesedés a bér 15 százalékát tette ki. Különösen magas az év végi részesedés aránya a fejlesztés—fogyasztás arányhoz kötött szabályozási formát alkalmazóknál; meghaladja a 18 százalékot.

A részesedés arányának emelkedése valószínűleg azzal függ össze, hogy a kísérletben részt vevő gazdaságok önelszámoló egységekre épülnek, amelyekben az év végi nyereségtől függ a dolgozók jövedelmének egynegyede-egyhatoda.

Újszerűek a tapasztalatok a kísérletben részt vevő gazdaságok *költségvetési kapcsolataira vonatkozóan is.*

A mezőgazdasági szabályozás alá tartozó nagyüzemek összességében 1983-ban az átlagos jövedelemadó-kulcs 13,5 százalék; ezen belül a központi munkadíj-szabályozást alkalmazóknál 10 százalék; a bruttójövedelem-színvonaltól függő szabályozást alkalmazóknál 19 százalék, a kísérletben részt vevőknél 15 százalék volt.

A nyereség százalékában kifejezve a jövedelemadó a kísérletben részt vevőknél kisebb elvonást jelent, mint a nagyüzemek átlagában. A kísérleti adózás mellett a gazdaságok átlagosan 18 százalékkal fizettek kevesebb jövedelemadót, mint az általános szabályok szerint fizettek volna. Viszont a nagyüzemi kereseti adó a korábbiakhoz képest növelte a bérek és keresetek növeléséhez kapcsolódó adóbefizetést, így együttes összegük lényeges eltérést nem mutat.

A nagyüzemek által fizetett kereseti adó összege 900 millió forint volt; 100 Ft keresetre átlagosan 2 Ft. Ez azonban jelentős eltérést mutat a különféle szabályozási formát alkalmazó üzemekben: a központi munkadíj-szabályozási formánál a 100 Ft keresetre jutó adó 1,7 Ft; a bruttójövedelem-színvonaltól függő adózásnál 2,5 Ft; a nagyüzemi keresetadóztatásnál 8,3 Ft. A fejlesztés—fogyasztás arányhoz kapcsolt szabályozási forma mellett kereseti adót nem fizettek. A kísérletben részt vevők a megvalósított keresetnövelést az általános szabályok szerint a tényleges adójuk négyszeresének kifizetése mellett érhették volna el, ami a bérköltség 20 százalékának felelt volna meg. Több nagyüzem ehhez akkor sem rendelkezett volna forrással, ha tartalékait teljes mértékben felhasználja.

A kísérletek tapasztalatait összegezve megállapítható, hogy a kísérleti jövedelemszabályozásban részt vevő gazdaságokban 1983-ban nem volt szélsőséges bér- és keresetkiáramlás. A kereseti színvonal emelkedése 2 százalékponttal haladta meg a nagyüzemek átlagát, a létszám viszont 1,6 százalékkal csökkent (míg a nagyüzemek összességében stagnált). Meg kell azonban jegyezni, hogy a kedvező tapasztalat mellett néhány nagyüzem az eredmények elmaradása ellenére is a keresetek növelésére használta fel a kísérletet.

A szabályozás kedvező feltételeket teremtett a belső érdekeltségi rendszerek megújításához, új, hatékonyabb megoldások létrehozásához. A legtöbb nagyüzem élt is ezzel a lehetőséggel. A belső érdekeltségi rendszerek a keresetnövelést általában nyereségnövelő vagy költségcsökkentő feltételhez kapcsolták. Nőtt az üzemen belül a személyi jövedelmek differenciálása: kisebb mértékben a bérekben, jelentősebben a prémiumok, jutalmak és az év végi részesedés nagyobb hányadának a teljesítményekhez jobban igazodó elosztásával. Nőtt a vezetők felelőssége, erősödött a vállalkozókészség, javult a munkafegyelem, a munkaerő-gazdálkodás.

Hogy a nyereség ezekben a nagyüzemekben kevésbé csökkent, mint a mezőgazdaság egészében, abban jelentős szerepet játszottak a költségcsökkentésre, minőségjavításra, a termelékenység növelésére irányuló belső érdekeltségi rend-

szerek is. Több példa is van arra, hogy veszteséges ágazat nyereségessé vált az ösztönző érdekeltség hatására.

A tapasztalatok szerint az első évben a gazdaságok a termelési szerkezetben nem hajtottak végre lényeges változtatásokat; néhány gazdaságban a kézimunka-igényes termelés előtérbe került (például a cukorrépa-művelés egy részét kézzel végezték).

A mezőgazdasági nagyüzemek összességében 1983-ban lényegesen bővült a kisvállalkozások száma. A kísérletben részt vevő gazdaságok közül viszont csak néhányban jött létre új kisvállalkozás, más nagyüzemekben pedig megszüntették a korábbi kisvállalkozási formákat. Ez arra utal, hogy a kisvállalkozások egy részét a mezőgazdaságban is a bérszabályozás korlátozó jellegének elkerülésére hozták létre, mert így találnak módot a teljesítményekkel arányosabb keresetek kifizetéséhez.

A kísérleti jövedelemszabályozás a gazdaságok önállóságának növelését eredményezte, lényegesen csökkentette a központi beavatkozás igényét. Jól példázza ezt, hogy — minden eddigi szabályozással ellentétben — e körből alig kértek egyedi elbírálást.

A keresetszabályozás 1985. évi továbbfejlesztése

A népgazdaságunk fejlesztésének ütemét, arányait, szerkezeti átalakítását meghatározó feladatok a mezőgazdaság szabályozásával szemben is új követelményeket támasztanak. A korábbinál erőteljesebben kell ösztönözni az exportigényeket jobban kielégítő termelési szerkezet formálására, s egyidejűleg jobban kell hatni a gazdálkodás hatékonyságának növelésére.

Mindezt úgy kell elérni, hogy jó belső élelmiszer-ellátásunk ne romoljon, a választék, a minőség tovább javuljon. Ehhez a vállalati, szövetkezeti önállóság és felelősség növelése, a gazdasági tisztánlátás feltételeinek javítása szükséges, úgy, hogy tovább közelítsük az üzemi és a népgazdasági érdekeket, és ezzel segítsük elő gazdasági egyensúlyunk javítását. Ehhez a gazdasági érdekeltséget a közgazdasági szabályozás összehangolt rendszerével kell megteremteni.

A mezőgazdasági nagyüzemek 1985-től érvényesülő keresetszabályozási rendszere az érdekeltség fokozását elsősorban azzal kívánja elérni, hogy a nominálkereset tervben számításba vett növelése mellett szorosabbá teszi a személyi jövedelem tömegének a teljesítményekkel való kapcsolatát.

A mezőgazdasági nagyüzemek termelési szerkezete, ipari és mezőgazdasági tevékenységének aránya, a munkaerő összetétele, képzettsége nagyon eltérő. Ezért a teljesítményekkel arányos kifizetéseket jobban szolgálja és ezen keresztül gyorsíthatja a jövedelemképzést az a megoldás, ha a vállalatok és a szövetkezetek egyidejűleg több keresetszabályozási forma közül választhatnak, amelyek azonos gazdasági követelményeket más-más módon közvetítenek.

A választható formák lényege a következő:

a) *A bruttójövedelem-színvonaltól függő munkadíj-szabályozás*, ahol az adómentes mérték az előző évi egy főre jutó bruttó jövedelem színvonalától függ, tehát a magasabb jövedelemszínvonalon gazdálkodók nagyobb mértékben növelhetik a béreket (munkadíjakat). E forma a bruttó jövedelmen belül a nyereség növelésére ösztönöz azáltal, hogy a részesedési célú kifizetés adómentes mértékét — amely a bér arányában van meghatározva — az egy főre jutó nyereség színvonalához köti.

b) *A hozzáadott érték változásához kapcsolt bértömeg-szabályozási formában* a bértömeg a hozzáadott érték minden százaléknyi növelése esetén meghatározott

mértékkel bővíthető, a mutató csökkenése esetén viszont a bértömeget csökkenteni kell.

Ebben a keresetszabályozási formában a *létszámcsökkenés* következtében felszabaduló bér teljes egészében felhasználható bérfejlesztésre.

A részesedési célú felhasználások ennél a szabályozási formánál is a nyereségszínvonaltól függően mentesülnek az adó alól. A bértömeg-szabályozás az alacsonyabb jövedelemszínvonalon és kedvezőtlen adottság mellett gazdálkodó üzemeknek is megfelelő lehetőséget ad a jövedelemnövelésre, az ésszerű létszámgazdálkodásra, az anyag- és energiatakarékosságra.

c) Az eddig kísérletben alkalmazott *nagyüzemi keresetadóztatás* 1985-ben általánosan választható forma. Itt a dolgozók nagyüzemből származó személyenkénti éves keresete alapján — a keresetek sávokra bontásával — 0—50 százalékos kereseti adót fizet a nagyüzem. Az első sáv — 24 ezer forintig — minden dolgozónál adómentes, s így ösztönöz a családi munkaerő, az alkalmi munkaerő igénybevételére, különösen a mezőgazdasági munkacsúcsok idején.

A keresetkiáramlás 1985. évi korlátozása végett a nagyüzemi keresetadóztatást alkalmazó üzemekben szükséges volt olyan elem beépítése a szabályozásba, amely biztosítja, hogy a keresetnövekedés ott valósuljon meg, ahol a teljesítmény is arányosan nő. Ezt a célt a vállalati keresetszabályozásban alkalmazotthoz hasonló mutató működtetésével érik el. Egy-egy nagyüzemben az 5,5 százalékos keresetnövekedést meghaladó kifizetések esetén meg kell vizsgálni, hogy a keresettömeg növekedésével arányosan növekszik-e a hozzáadott érték; amennyiben lassabban, akkor kereseti többletadót kell fizetni a gazdaságnak.

Az előállított új érték növelése esetén a vállalatok a korábbinál nagyobb anyagi elismerésben részesíthetik ehhez hozzájáruló dolgozóikat. A szabályozás azonban kényszerít is a teljesítmény növelésére, mert ha ez elmarad, csökkenő keresetet vonhat maga után, dolgozónként, de esetenként gazdaságonként is.

Nagyobb önállóságot, tágabb mozgásteret kaptak az üzemek az érdekeltség alakításában. Ehhez a belső érdekeltségi rendszer — a szándékok szerint több év alatt megvalósítható — megújítása vagy kidolgozása szükséges, amely a jövedelemtermelő képességet és így az új értéket növeli, hozzájárulva ezzel a népgazdaság egyensúlyi gondjainak megoldásához is.

Anthony Sampson:

A PÉNZKÖLCSÖNZŐK

(Bankárok egy veszélyes világban)

•

Az amerikai szerzőnek 1978-ban már megjelent kiadónknál egy nagysikerű könyve: A hét nővér. Ez a könyv is hasonlóan szellemes, lebilincselő stílusban íródott. Az első nagyobb, átfogó kísérlet arra, hogy betekintést nyújtson a nagy nemzetközi bankárok, bankok és más pénzügyi intézmények sajátos világába, a pénzügyeknek a világpolitikával való összefonódásába. Nem elvont közgazdasági fejtegetések gyűjteménye a könyv, hanem bizalmas dokumentumokon keresztül, politikai vezetőkkel, bankárokkal (McNamara, Rockefeller, Wriston, Kissinger és másokkal) folytatott interjúk során ismertet meg a nagybankok különös világával és azokkal az országokkal, amelyek dollármilliárdnyi hitelekben részesültek. A szerző súlyozottan foglalkozik a harmadik világ gazdasági, pénzügyi nehézségeivel.

Kb. 376 oldal, fűzve kb. 45,— Ft (Sajtó alatt)
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (61—78. l.)

Külföldi segélyek, nemzetközi bankhitelek és az államkapitalizmus válsága a harmadik világban

Robert E. Wood

Mexikó 1982. augusztusi átütemezési kérelme indította el a nyugati sajtóban azt a hírlavinát, amelynek tárgyát hamarosan „adósságválság" néven kezdték emlegetni.* A közvélemény figyelme Nyugaton rögtön arra összpontosult, vajon nem omlik-e össze a nemzetközi pénzügyi rendszer a harmadik világ adósságainak súlya alatt. A fizetésképtelenség valószínűségének latolgatása közben jószerével megfeledkeztek azokról a stratégiai következményekről, amelyeket a válság a harmadik világ számára okoz. E következményeket történelmi összefüggésükben lehet jól megérteni. A kedvezményes külső finanszírozás (ezt a cikkben *segélyezési rendszernek* nevezem) a hetvenes években, amikor a harmadik világnak nyújtott kereskedelmi hitelek mennyisége rendkívüli mértékben megugrott, sokat veszített korábbi fegyelmező erejéből. A kereskedelmi bankoktól felvett hitelek sok olyan fejlesztési stratégiát tettek megvalósíthatóvá, amelyeket nyugodtan nevezhetünk államkapitalistának, és amelyek lényegesen megváltoztatták a harmadik világ országainak a világgazdaságban elfoglalt helyét. A nyolcvanas évek elejére azonban az államkapitalista stratégia belső ellentmondásai, valamint a világgazdaságban kibontakozó, előre nem látott negatív tendenciák egy olyan válságba torkolltak, amelynek következtében a segélyezési rendszer eddig soha nem tapasztalt mértékben megszigorodott. Az adósságválság tehát a harmadik világ fejlesztési stratégiáinak válsága, és egyidejűleg fordulópont a harmadik világ és a segélyeket nyújtó intézmények kapcsolatában.

Némely megfigyelők lebecsülték az adósságválság jelentőségét, mondván, hogy a harmadik világ adósságai, különösen a magánhitelezőkkel szembeniek, erősen koncentráltak: több mint 50 százalékuk három országra, Brazíliára, Mexikóra és Argentínára jut ([27] 13. l.). Az egyes országok számára azonban a világ összadósságának egy csekély hányada is jelentős lehet. 1980-ig 62 fejlődő ország halmozott fel egy milliárd dollárt meghaladó külső adósságot, közülük 13-é a 10 milliárdot is meghaladja. 66 fejlődő ország fizetett 1980-ban 100 millió dollárnál, 24 egymilliárdnál is több törlesztést [37]. A fejlődő országok együttvéve 1982-ben hosszú lejáratú kölcsöneik után 110 milliárd dollárt fizettek ki adósságszolgálatként, és még 1983-ban — a nagyarányú átütemezések ellenére — is 99 milliárdot ([34] 213. l.).

1982-ben és 1983-ban több mint negyven ország ütemezte át államadósságainak egy részét. Mások a kereskedelmi bankoknál meglevő tartozásaikat görgették tovább olyan feltételekkel, ami *de facto* átütemezéssel egyenértékű. Számos ország,

* E cikk egy korábbi változatát az Amerikai Szociológiai Társaság detroiti ülésére nyújtottam be. A kutatást részben a *Rutgers University* Kutatási Tanácsa finanszírozta.

R. E. Wood a Rutgers University (Camden, N. J.) Szociológiai és Antropológiai Tanszékének oktatója.

bár folyó fizetési mérlege viszonylag kiegyensúlyozott volt, a hatalmas adósságszolgálati terhek miatt olyan deficitet halmozott föl, hogy nemzetközi pénzügyi szervezeteknek kellett közbeavatkozni. Az adósságaikat 1982—1983-ban átütemező és az IMF-fel rendkívül szigorú feltételek mellett egyezményeket kötő országok közül igen soknak a folyó kereskedelmi mérlege valójában pozitív volt. A nemzetközi pénzügyi intézmények közbeavatkozása nemcsak a közvetlenül érintett adós ország számára járt komoly következményekkel, de minden velük kapcsolatban álló más ország szempontjából is. Valamilyen formában az adósságválság szinte az egész harmadik világra kiterjedt.

A segélyezés rendszere és az eladósodás

A harmadik világ eladósodását csak a segélyezés rendszerének, a kedvezményes külső finanszírozás forrásaihoz való hozzájutást szabályozó elvek, normák, eljárások ismeretében lehet megérteni.[1] A hetvenes évek végéig a harmadik világ országainak juttatott eszközök zöme kedvezményes hitel (segély) volt. 1977 és 1979 között a magánforrások aránya felülmúlta az államiakét. Több mint kétharmaduk volt kereskedelmi bankhitel, illetve nem állami exporthitel, kevesebb mint egyharmaduk pedig közvetlen beruházás. 1980 óta a kormányszervek átutalásai már ismét meghaladják a magánszektorét, de az utóbbi súlya továbbra is jelentős.

Minthogy a segélyek túlnyomó többsége kölcsön, a segély a fejlődő országok szempontjából egyúttal adósságot is jelent. A harmadik világ hosszú lejáratú adósságainak több mint a fele kapcsolódott 1983-ban állami segélyhez vagy államilag támogatott exporthitelhez ([34] 213. l.). Több mint húsz fejlődő országnak kellett 1981 és 1983 között átütemeznie az állami hitelezőkkel szemben fennálló adósságát, ami már önmagában mutatja, mekkora terhet jelentenek az állami segélyek. De ezen túlmenően az állami segélyezés rendszere nem kismértékben járult hozzá a magánhitelezés és a magánszektorral szembeni eladósodás terjedéséhez. E fejezet további részében ennek három okát tárgyalom: 1. a nettó átutalások csökkentését; 2. a sorolási mechanizmus összeomlását; 3. a segélyezési rendszer fegyelmező szabályai alól való kibújásra irányuló törekvést.

A nettó átutalások csökkentése

A fejlődő országok külső pénzforrások iránti szükséglete a hetvenes évek folyamán gyors ütemben nőtt. Ennek egyaránt voltak belső (például a gyors ipari fejlődése melletti elkötelezettség) és külső okai (például az olaj és más importcikkek árának gyors növekedése). Miközben azonban a különböző forrásokból származó hivatalos segélyek reálértékben évente átlagosan 5,8 százalékkal növekedtek, fizetési mérlegük hiányát a fejlődő országok 1980-ban már csak 44,4 százalékban voltak képesek finanszírozni, az 1970—1972-es 91,6 százalékkal szemben ([11] 10. l.). A segélyek szerepének csökkenése részben az Észak politikai akaratát tükrözte. Sem a harmadik világ, sem az Észak megfelelő bizottságainak (Pearson-bizottság, Brandt-bizottság) felhívásai nem váltottak ki visszhangot. Ráadásul ahogy nőttek az állami hitelezőkkel szembeni adósságok, és ahogy kezdtek lejárni a türelmi időszakok, úgy emésztette fel a múltbeli segélyek adósságszolgálata az új segélyeknek egyre nagyobb hányadát.

[1] A nemzetközi szabályrendszernek *(regime)* ezt a definícióját lásd [13]. Annak az igazolására, hogy a szabályrendszer fogalma jól alkalmazható a nemzetközi segélyek odaítélésének alapvető struktúráira, lásd [30].

1. sz. táblázat

A DAC-országok által 1968—1982-ben nyújtott hivatalos segélyek bruttó és nettó[a] összege

Megnevezés	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Bruttó kihelyezés (milliárd dollár)	7,6	7,6	8,5	10,1	10,9	12,7	14,3	17,4	17,3	18,7	24,9	28,7	34,2	33,5	35,7
Nettó átutalás (milliárd dollár)	5,8	5,4	5,9	6,7	7,1	8,3	9,3	11,4	11,2	11,6	16,1	16,7	20,8	22,3	23,4
Nettó átutalás a bruttó kihelyezés százalékában[b]	76,9	71,8	69,1	66,0	65,2	65,5	64,7	65,6	64,8	61,7	64,5	61,0	61,0	66,6	65,4

[a] A nettó átutalás DAC által használt fogalmát úgy módosítottuk, hogy kizártuk belőle a multilaterális szervezetek átutalásait, de beleföglaltuk a kamatfizetést. Bizonyos évekre a DAC statisztikája nem teljes.

[b] Kerekítés előtti adatokkal számítva.

Forrás: Development Co-operation: Efforts and Policies of the Members of the Development Assistance Committee, 1969—82 Reviews. OECD.

Amint az 1. sz. táblázatból kiderül, a Fejlesztési Segélyezési Bizottságba (Development Assistance Committee) tömörült fejlett tőkésországok által nyújtott segélyek összege a hetvenes években olyan gyors ütemben emelkedett, hogy a nettó átutalások abszolút összege is egyenletesen nőtt. A relatív nettó átutalás (a nettó átutalás és a bruttó kihelyezések aránya) azonban már meglehetős szabályossággal csökkent. 1968-ban, az első olyan évben, amelyre viszonylag teljes körű adatokkal rendelkezünk, a nettó átutalásoknak a bruttó kihelyezésekhez viszonyított hányada 76,9 százalék volt. Kisebb ingadozásokkal ez az arány 1980-ra fokozatosan 61,0 százalékra csökkent. 1981-ben értéke megint 66,6 százalék volt, de 1982-re ismét esett (65,4 százalékra). Tehát míg 1968-ban a bruttó hitelkihelyezéseknek csak kevesebb mint egynegyedét emésztette fel az adósságszolgálat, 1982-re ez az érték már meghaladta az egyharmadot.

A kedvezményes hitelek jó része műszaki segélyek formáját ölti, amelyeknek értékét a segélyezők által alkalmazott elszámolási módszerek irreálisan felduzzasztják. Ha az ilyen jellegű segélyeket ezért kihagyjuk számításainkból, viszont belevesszük a Világbank és más hasonló intézmények által nyújtott multilaterális kölcsönöket, akkor azt tapasztaljuk, hogy a hetvenes évek elején — a McNamara elnöksége idején hihetetlenül fellendült világbanki hiteltevékenység következtében — a relatív nettó átutalások értéke nőtt, és 1975-ben 64,3 százalékkal tetőzött. 1979-re azonban, minthogy a multilaterális segélyezés növekedése időközben lelassult, az évtized első felében felvett kölcsönök visszafizetését pedig el kellett kezdeni, a relatív nettó átutalás mutatójának értéke 46,5 százalékra esett ([9] 15. l.). A hetvenes évek végén tehát a hivatalos és multilaterális nyugati hitelforrásokból felvett minden új kölcsönnek több mint a felét a korábbi államkölcsönök törlesztésére kellett fordítani.

A Világbank adatai roppant világosan mutatják, hogy a nettó átutalások csökkenését csak a bruttó kihelyezések gyors növelésével lehet megakadályozni. 1970-ben a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankhoz (IBRD), a Világbank-csoport kemény feltételekkel hitelező részlegéhez ténylegesen több pénz folyt be adósságszolgálat címén, mint amennyit újonnan kihelyeztek. A hetvenes évek gyorsan bővülő hiteltevékenysége azután 1976-ra az IBRD relatív nettó átutalási mutatóját 39,1 százalékra emelte. 1977-ben és 1978-ban azonban, amikor a bruttó kihelyezések összege csak minimális mértékben nőtt, a relatív nettó átutalási mutató gyorsan le is csökkent 32,5, illetve 22,6 százalékra. 1968 és 1983 között csak három olyan év volt, amikor az IBRD-nek és az IDA-nak visszafizetett összegek nem érték el a bruttó kihelyezés felét.[2] 1983-ban az IBRD által kihelyezett minden egyes dollárból több mint kétharmad részt a korábbi IBRD-kölcsönök adósságszolgálata fedezett, és az IBRD-t és IDA-t együttvéve is magasabb volt a nevezett érték 50 százaléknál. Minthogy az IDA 1984—1987 közötti hetedik alaptőke-feltöltésében a tagországok messze elmaradnak az eredeti előirányzatoktól (reálértékben nem sikerül még a hatodik feltöltés háromnegyedét sem elérni), a relatív nettó átutalások értékének további csökkenése várható. A Világbank-csoport ténylegesen arra számít, hogy az IBRD nettó átutalásai abszolút értékben csökkenni fognak az 1985-ös pénzügyi évben, hacsak sor nem kerül a bank alaptőkéjének a felemelésére.

A nettó átutalások értékének csökkenését csak súlyosbították a katonai segélyekkel kapcsolatos adósságszolgálati terhek. Annak ellenére, hogy a katonai segélyprogramok és eladások feltételei rendkívül kedvezményesek, csupán az Egyesült Államok külföldi katonai eladásaival kapcsolatos hitelek kamatai 2 milliárd dollárra rúgtak 1984-ben ([26] 13. l.). Tehát a segélyezési rendszer képtelenné vált arra, hogy a nettó erőforrás-kihelyezés értékét a megfelelő szinten tartsa.

[2] [20] 219—220. l. és a Világbank 1971—1983. évi jelentései.

Végső soron ez volt az egyik döntő oka annak, hogy a harmadik világ országai a külső finanszírozás más forrásai felé fordultak.

A sorolási rendszer összeomlása

A segélyező szervek rangsorba állíthatók aszerint, hogy hitelnyújtási feltételeik mennyire közel vagy távol esnek a magánszektorban érvényesülő piaci normáktól.[3] A hitelért folyamodó országok „sorolása" központi szerepet tölt be a segélyezési mechanizmus működésében: az egyes országokat hitelképességük növekedésének arányában bízzák a magánszféra feltételeihez egyre közelebb álló pénzintézetek gondjaira. A folyamat végállomásaként az ország teljesen kikerül a kedvezményes hitelekre jogosultak köréből; de menet közben is mindig előbbre lép a nagyobb kedvezményre való jogosultságtól a kisebb felé.

Ennek a sorolási eljárásnak a formalizálásában a multilaterális fejlesztési bankok jutottak a legtovább. A Világbank listáján 38 olyan ország szerepel, amely csak IDA-hitelre, 13, amely mind IDA-, mind IBRD-hitelre, és 46 olyan, amely csak IBRD-hitelre jogosult ([38] 29. l.). Volt eset, hogy éppen a multilaterális fejlesztési bank támasztotta szigorú feltételek rontották le egy ország hitel-visszafizető képességét, s ezért kellett ideiglenesen visszaminősíteni a sorolásban. Eddig az ilyen esetek ritkák voltak, de ha az adósság-visszafizetési válság tovább terjed, az megkérdőjelezheti az egész segélyezési rendszer felépítését.[4]

A sorolás szigorú logikáját némiképp megbontja egyes országok, mindenekelőtt az Egyesült Államok, Franciaország és kisebb mértékben az OPEC-országok bilaterális segélypolitikája, mert ezek az országok bizonyos politikai okok miatt a legnagyobb hitelkedvezményeket viszonylag jómódú fejlődő országoknak juttatják. Mindazonáltal a segélyezési rendszer igyekezett fokozatosan szűkíteni az állami és a mind több fejlődő ország számára hozzáférhető magánkölcsönökhöz való hozzájutás feltételeit. A kedvezményesről a kedvezmény nélküli finanszírozási formákra való áttérésnek ezt a jól kidolgozott mechanizmusát azonban a hetvenes évek eseményei megzavarták. Vizsgálatunk szempontjából közülük különösen kettő kiemelkedő jelentőségű: 1. az import költségeinek hirtelen és drasztikus megemelkedése és az ezt követő fizetésimérleg-válság; 2. az eurovaluta-piacok hihetetlen kibővülése és megnyílása a fejlődő országok előtt.

Mint már említettem, hetvenes évekbeli növekedésük ellenére az állami segélyek aránya a harmadik világ fizetésimérleg-hiányainak finanszírozásában drasztikusan visszaesett. Ugyanakkor az OPEC dollárfeleslegeinek beáramlása és az ipari országok stagnáló hitelkereslete a bankárokat újabb piacok keresésére ösztönözte. A számos banktechnikai újítással (szindikálás, fizetésképtelenségi keresztzáradék, mozgó kamatláb, hitelezői klubok stb.) magukat megerősítve érző „europiaci" kereskedelmi bankok figyelme egyre inkább a harmadik világbeli ügyfelek felé fordult.[5] 1975-ben már az eurohitelek többségét fejlődő országok vették fel, és ez a helyzet változatlanul fennmaradt 1980-ig.

Az europiaci kölcsönök kihelyezésének sajátos módja több szempontból is kikezdte a segélyért folyamodók sorolásának régi rendjét. *Először* is a hetvenes évek közepének expanziós és inflációs viszonyai között a kedvezményes és a magánhitelezés közti határvonalak kezdtek elmosódni. A kedvezményes hitelezésre még jogosult országokat is egyre agresszívebben próbálták megkörnyékezni a kereske-

[3] A téma részletesebb kifejtését lásd [31].

[4] Azt a paradoxont, hogy a hitelképességét felélő ország esetleg kedvezményesebb hitelformákra teszi magát jogosulttá, Aart van de Laar tárgyalja [14].

[5] Ennek a kérdésnek ma igen kiterjedt irodalma van. Hasznos áttekintést ad [1], [2], [3], [7], [19], [25].

2. sz. táblázat

A fejlődőknek nyújtott hitelek[a] kamatlábai és a nem olajexportőr fejlődő országok exportjának egységárai 1970—1982-ben (százalék)

Év	Eurohitel	Világbank-hitel[b]	Kormányszintű bilaterális hitel	Az egységár változása
1970	9,52	7,0	2,8	3,7
1971	8,02	7,25	3,6	—2,0
1972	6,82	7,25	3,8	5,1
1973	10,38	7,25	3,8	33,4
1974	12,24	7,25	4,0	36,1
1975	8,74	8,5	4,2	—1,0
1976	7,38	8,85	5,0	5,9
1977	7,64	8,2	4,6	15,0
1978	10,03	7,50	4,6	2,9
1979	12,3	7,9	4,6	16,5
1980	15,3	8,25	5,0	15,1
1981	17,4	9,6	5,8	—6,3
1982	17,5	11,6	6,1[c]	

[a] Eurohitelek, Világbank-hitelek és kormányszintű bilaterális kölcsönök.
[b] Csak IBRD-hitelek (IDA-hitelek nélkül).
[c] Az 1982-es adat meghatározásánál feltételeztük, hogy a kormányszintű fejlesztési segély és más hivatalos pénzügyi támogatás aránya megegyezik az 1981-essel.

Forrás: az 1979—1978-as eurohitel-kamatlábakra Barbara Stallings: Europiacok, a harmadik világ és nemzetköz politikai gazdaságtan, In Harry Makler, Alberto Martinelli — Neil Smelser (szerk.): The New International Economyt Sage Publications, Inc., Beverly Hills, CA, 1982. 209.l.; az 1979—1982-es eurohitel-kamatlábakra OECD, External Deb of Developing Countries, Párizs, 1982. 21. l.; a Világbank-kamatlábakra: World Bank Annual Reports 1970—1982. Az 1970—1980-as kormányszintű bilaterális hitelek kamatlábaira: Nicholas C. Hope: Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970—1980 and Beyond, Washington, D.C., World Bank Staff Working Paper No. 488, 1981. augusztus, 19. l. Az 1981—1982-es kormányszintű bilaterális kamatlábakat a DAC Review 1982 c. kiadvány 178. és 239. l. alapján számítottam. Az exportegységár-változás adatának forrása: IMF International Financial Statistics, Supplement on Trade Statistics, Supplement Series No. 4., Washington, D. C., 1982.

delmi hitelezők. A szabadpiaci kamatláb a kedvezményes kölcsönökét alig valamivel meghaladó szintre csökkent, és a világméretű infláció következtében a reálkamatláb az évtized nagy részében negatív volt.

Valóban, amint a 2. sz. táblázat mutatja, az eurokölcsönök kamatlába 1976 és 1977 között az IBRD kamatlába alá süllyedt, noha ez utóbbi hiteleinek általában hosszabb volt a türelmi ideje és a lejárata. *Másodszor:* a kereskedelmi hitelek könnyebb hozzáférhetősége megváltoztatta a sorolás értelmét, melynek legmagasabb fokozata eredetileg a közvetlen külföldi tőkeberuházásra való érdemességet jelentette. Viszont a hetvenes években az alacsony reálkamatlábak a hitelfelvételt a közvetlen beruházásnál sokkal vonzóbbá tették. *Harmadszor:* a kereskedelmi hitelforrások megnyílása azt eredményezte, hogy többé már nem kellett a nemzetközi segélyezési intézmények gazdaságpolitikai előírásainak megfelelni ahhoz, hogy valaki kereskedelmi hitelt vehessen fel, sőt a kereskedelmi bankhitelek egyenesen elősegítették, hogy a kedvezményezett országok megszabaduljanak ezen intézmények fegyelmező rendszabályaitól.

Nem minden fejlődő ország számára vált lehetővé, hogy kereskedelmi bankoktól vegyen fel hitelt, de amelyikük csak tehette, élt az alkalommal. A segélyezés intézményrendszerének jó időre beszűkültek abbéli lehetőségei, hogy a sorolás intézménye révén diktálja a feltételeket.

Menekülés a segélyezés fegyelmező előírásaitól

A segélyezési rendszer egyik leghatékonyabb eszköze a fejlesztési politika befolyásolására az volt, hogy szándékosan nem nyújtottak segélyt az ipar fejlesztésére. Ezzel lényegesen korlátozni tudták az állami szektor terjeszkedését az iparban, és sok fejlődő országot kényszerítettek külföldi magántőke bevonására. A multinacionális vállalatok beruházásai szinte minden fejlődő országban gyorsan gyarapodtak, ami a segélyezési rendszer sikerét bizonyítja ebben a vonatkozásban. A külföldi beruházásokra támaszkodó iparosítás ütemét azonban még az iránta legbarátságosabb fejlődő országok is elégtelennek ítélik. Ellentétben azzal, amire a segélyezési politika nyugati kialakítói eredetileg számítottak, a közvetlen külföldi tőkeberuházások a fejlődő országokba áramló külföldi pénzeszközöknek egyre csökkenő hányadát tették ki: 1980-ban már csak 10,4 százalékát, szemben az 1956. évi 41,0 százalékkal.

A hetvenes évek magánbanki kölcsönei először tették lehetővé a harmadik világ országai számára, hogy kiszabaduljanak a segélyezési rendszer szigorú feltételei alól. A bankkölcsönök nem kötődtek meghatározott fejlesztési programokhoz, mint a segélyek, és általában is kevés feltételt tartalmaztak. Bár a befolyt összegek végső felhasználásáról csak részleges adatokkal rendelkezünk, komoly bizonyítékok vannak arra, hogy ezeket a kölcsönöket zömmel az állami szektor ipari beruházásaira használták fel. Amint egyre több ország fordult a Frieden által „adósságra épített iparosítás"-nak nevezett gazdaságpolitika felé, úgy csökkent szinte mindenütt a külföldi magántőke részesedése az összberuházásból [6]. Segélyezési szakemberek a hetvenes években többször is figyelmeztettek arra, hogy a kereskedelmi bankhitelek terjedése hozzájárulhat a multinacionális vállalatok kiszorulásához [3]. A Pánamerikai Fejlesztési Bank például ezt írta Latin-Amerikáról szóló jelentésében:

„A hetvenes években lényeges változások történtek a régió külső finanszírozási forrásaiban: nőtt a hitelfelvétel, és csökkentek a közvetlen külföldi beruházások. Míg 1971—1973 között a közvetlen beruházás adta a beáramló külföldi tőke 24,4 százalékát, 1974—1980 között ez az arány már csak 17 százalék volt" ([36] 58. l.).

Az International Finance Corporation 1981-ben arról panaszkodott, hogy „... a nemzetközi magánhitelek viszonylag csekély költségei nyilvánvalóan közrejátszottak abban, hogy a külföldi magántőke nettó közvetlen beruházásai a fejlődő országokban a hetvenes években jóformán stagnáltak", és arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek a pénzforrásoknak a jelenléte „... arra ösztönözhette a fejlődő országokat, hogy a [külföldi] közvetlen beruházásokkal szemben kevésbé barátságos magatartást tanúsítsanak" ([32] 12. l.).

A kereskedelmi hitelezés sok fejlődő ország számára lehetővé tette, hogy nemcsak a multinacionálisokat, de a fontosabb segélyező intézményeket is elkerüljék. A hetvenes évek előrehaladtával a segélyezési szakemberek egyre hangosabban kongatták a vészharangot ez ügyben. A Fejlesztési Támogatási Bizottság (DAC) 1979. évi jelentésében ezt írta:

„Ördögi kör alakult ki; egyes fejlődő országok úgy próbálták kikerülni a terhes IMF-feltételeket (különösen a magasabb hitelkategóriákban), hogy igyekeztek először a magánhitelpiacon kínálkozó lehetőségeket kimeríteni... A bőséges magánhitelforrások így az IMF szerepét csökkentették, és kereteinek nagy része lehívatlan maradt" ([34] 1979. 96. l.).

A DAC 1981. évi jelentése szomorúan állapította meg: „Ezek az intézményi változások annyira mélyrehatók voltak, hogy teljesen megváltozott az a gazdasági környezet, amelyben az egyes országok a fizetésimérleg-stratégiájukat, illetve általános gazdaságpolitikájukat kialakítják. A nemzetközi hitelforrások nem jelen-

tettek már semmilyen korlátot a gazdaságpolitika számára. Sőt joggal állíthatjuk, hogy a pénz kínálatát a kereslet határozta meg" ([34] 1981. 59. l.).

Ez a leírás csak azokra a fejlődő országokra illik rá, amelyek szabadon mozoghattak az europiacon; a többiek továbbra is megmaradtak a segélyezési rendszer hagyományos keretein belül. De lássuk, milyen következményekkel járt a szigorú segélyezési elvektől való eme részleges elmenekülés!

A kereskedelmi hitelek és az államkapitalista stratégia

Furcsa módon épp a fejlett tőkésországok kereskedelmi bankjai tették lehetővé annak az „államkapitalista" fejlesztési stratégiának a megvalósítását, aminek a segélyezés feltételrendszere annak idején gátat kívánt szabni. A különféle államkapitalista fejlesztési programok eredményeképpen a hetvenes években a harmadik világ számos országában az ipari fejlődés üteme rekordmagasságokat ért el, de a nyolcvanas évek elejére ezek a programok válságba jutottak. Az adósságválság hirtelen véget vetett a segélyezés feltételrendszerétől való menekülés átmeneti korszakának.

Az államkapitalizmus fogalma meglehetősen vitatott. A fogalom propagálói azt állítják, hogy bizonyos társadalmakban az állam szerepe messze túlmegy a minden modern társadalomra jellemző mértéken, anélkül azonban, hogy belső szerkezete és nemzetközi kapcsolatai megszűnnének „tőkés" jellegűek lenni. Petras megfogalmazása szerint az államkapitalizmus rendszerében az állam lesz egy piacgazdaságban a tőkefelhalmozás fő forrása ([22] 230. l.).

Történelmileg az államkapitalizmus alapjait a harmadik világban a kitermelő iparágak államosítása vetette meg, vagyis egy olyan akció, amely magában hordozta a nemzetközi kiközösítés veszélyét. A nemzetközi bankhitel terjedésével azonban a szóban forgó államok a felhalmozás egy új formáját fedezték fel: a külföldi kölcsönök felvételét. Így a segélyező szervek tartózkodása ellenére lehetségessé vált az államkapitalista stratégia megvalósítása, mégpedig „tisztességes" pénzügyi mechanizmusra alapozva.

Néhány kivételtől eltekintve (Zaire, Chile, Argentína), a fontosabb harmadik világbeli eurovaluta-piaci hitelfelvevők feltételektől viszonylag mentes bankhitelből tudták kiterjeszteni az államnak az iparosításban játszott szerepét. Egyes országokban (például Dél-Koreában) az állami fejlesztés bankokon keresztül történt, amelyek a tőkét az állami prioritások figyelembevételével továbbították a magánszektornak. Az esetek többségében azonban a felvett hitelek közvetlenül az ipari termelést végző állami vállalatok kibővítését szolgálták. A segélyezési intézmények félelme beigazolódott. A Pánamerikai Fejlesztési Bank 1982. évi jelentésében leszögezi, hogy „... az állami szektor — vagy az állam tervei, ha az államilag garantált beruházási hiteleket a magánszektor kapta — részesültek elsősorban a nemzetközi magántőke-piacok megélénkülésének előnyeiből" ([36] 167. l.). A harmadik világ egészét tekintve az állami vállalatok részesedése a GDP-ből a hetvenes évek folyamán csaknem 50 százalékkal nőtt. A nagy hitelfelvevő országok állami szektorbeli ipari beruházásai sokkal gyorsabb ütemben nőttek, mint azokéi, amelyek ki voltak zárva a finanszírozásnak ebből a formájából. Egyes olajtermelő országok, mint Mexikó, Indonézia vagy Venezuela, amelyek hatalmas, nem várt jövedelemhez jutottak az olajáremelés révén, még ki is egészítették olajbevételeiket az europiacokon felvett óriási kölcsönökkel, hogy ezzel az állami szektor beruházásait még magasabb szintre tornázhassák fel.

Az államkapitalizmus terjedése nem jelentette feltétlenül a külföldi beruházások abszolút értelemben vett visszaesését. A kereskedelmi hitelekből az állam

vállalatai a multinacionálisokkal karöltve tudtak terjeszkedni, a hazai magántőke rovására. De az europiaci hitelek többnyire mégis azt eredményezték, hogy az ipari beruházások általánosan magas szintje mellett a közvetlen külföldi tőkebefektetések relatív súlya csökkent.

Brazíliáról szóló könyvében Evans a következő prófétikus megállapításra jutott:

„A függőségre alapozott fejlődés egész sikere azon múlik, vajon a multinacionálisok hajlandók lesznek-e beruházni, a nemzetközi bankok hiteleket nyújtani, a többi ország pedig egyre növekvő mennyiségben megvásárolni Brazília exporttermékeit. A hangsúly a hazai elitréteg struktúráján van, amely ezt a hármas szövetséget lehetővé teszi. De a belső struktúrák ilyen alakulására nem kerülhetett volna sor, ha nem jön létre egy olyan külső környezet, amelyben a nemzetközi tőke (mind a pénztőke, mind az ipari tőke) lázasan kutat új lehetőségek után a periféria országaiban, amelyek közül Brazília kiemelkedik ideális beruházási légkörével. A brazil felhalmozási folyamat azonban sérülékeny, és ez a sérülékenység képezi a hármas szövetség legfontosabb korlátját" ([4] 290. l.).

A nyolcvanas években ez a sérülékenység mutatkozott meg sokszoros erővel.

Nemzetközi eladósodás és az államkapitalizmus válsága

1979-et követően az államkapitalista stratégia külső támaszai sorra összeomlottak. Ennek oka mindenekelőtt az Egyesült Államok és több más fejlett tőkésország ama elhatározása volt, hogy az inflációt monetarista és „kínálatösztönző" (supply side) gazdaságpolitikával küzdi le. Az ennek nyomán kialakult világméretű recesszió és a rekordmagasságokba szökött kamatlábak gyökeresen megváltoztatták a fejlődő országok kilátásait.

Az IMF, bár sok vonatkozásban maga is kritizálta az államkapitalista tendenciákat, 1983. évi jelentésében elismerte, hogy „... az olajimportáló országok fizetési mérlegének 1978 és 1981 közötti romlása teljes egészében három tényezőnek tudható be"; az exportpiacok beszűkülésének, az importárak emelkedésének és a kamatlábak felszökésének ([35] 34. l.). Noha az eladósodásra alapozott iparosítás a fejlődő országokat egészen nyilvánvaló módon a világgazdaság állapotától tette függővé, azokat a drámai változásokat, amelyek e három év alatt az említett három tényezőben lezajlottak, senki sem látta előre.

A kivitel mennyiségének csökkenése, a cserearányok romlása

A világkereskedelem 1980-ban alig nőtt, 1981-ben enyhén, 1982-ben erőteljesebben csökkent. Ez utóbbi évben a világexport 7, az import 6 százalékkal esett vissza. De a mennyiségi visszaesésnél is súlyosabb fejlemény volt a fejlődő országok szempontjából a cserearányok változása. Az IMF 1982. évi jelentése szerint reálértékben a nyerstermékek árai az olajat leszámítva 1982 közepén alacsonyabbak voltak, mint az utolsó három évtizedben bármikor, és 21 százalékkal maradtak el a recessziós 1975-ös év áraitól. A nem olajexportáló fejlődő országok cserearányai az 1974—1982 közötti időszak kilenc évéből hatban romlottak. Az IMF két közgazdásza egy kvantitatív elemzés során arra a következtetésre jutott, hogy „... a nem olajexportáló fejlődő országok fizetésmérleg-romlásának legfontosabb kiváltó oka a cserearány romlása volt" ([10] 5. l.). A Világbank becslése szerint a mennyiség és az exportárak csökkenésének együttes következményeképpen a harmadik világ exportbevételei (az olajat leszámítva) 1981-ben is és 1982-ben is 40 milliárd dollárral csökkentek.

Keményedő hitelfeltételek

A hetvenes években a fejlődő országoknak nyújtott kereskedelmi bankhitelek fontos sajátossága volt a változó, hathavonként kiigazított kamatláb. A vezető tőkésországok inflációellenes monetarista támadásai, párosulva a rekord költségvetési hiánnyal, a kamatlábakat soha nem látott magasságokba hajtották fel. A londoni bankközi kamatláb, a LIBOR az 1971. évi $5^1/_2$ százalékról 1981-re 17 százalékra emelkedett. Ha egyéb tényezőket is figyelembe veszünk (a dollár felértékelődését, a nagyobb kamatfelárakat, a hitelszervezési jutalékokat), a változás reálértékben még szembetűnőbb: „A nettó olajimportőr fejlődő országok túlnyomó többsége számára a hitelek reálköltsége az 1973—1978 közötti mínusz 7, mínusz 11 százalékról plusz 7, plusz 10 százalékra nőtt 1981-re" ([15] 360. l.). Ugyanakkor a lejárati idő az 1978-as 9 évről 1981-re átlagosan 7,5 évre csökkent. A LIBOR 1982-ben és 1983 elején 10 százalék alá szállt, de 1983 második felében 10,5 százalékos szinten stabilizálódott. A nominálérték 1982—1983-as csökkenésének kedvező hatását azonban az infláció lassulása ellensúlyozta, és az IMF becslése szerint a hosszú lejáratú hitelek reálkamata valójában végig emelkedett.

3. sz. táblázat

A fejlődő országok hosszú távú adósságszolgálati terhei hitelforrások szerint 1971-ben és 1975—1983 között
(milliárd dollár)

A hitel forrása	1971	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
DAC-országok	1,3	1,7	1,9	2,0	2,3	2,6	2,8	2,8	2,9	3,0
Exporthitel	4,9	10,4	11,9	15,9	19,6	23,9	28,1	32,4	33,0	31,2
Bankkölcsön	1,9	7,8	10,2	13,6	22,5	31,3	36,3	47,0	52,0	41,0
Egyéb magánhitel	0,8	1,6	2,3	3,2	4,1	4,8	5,1	5,5	6,6	6,5
Multilaterális szervezetek	0,9	1,6	2,0	2,5	3,2	3,8	4,6	5,7	6,8	8,0
Szovjetunió és Kelet-Európa	0,6	0,8	0,9	1,1	1,3	1,7	1,8	2,0	2,2	2,5
OPEC-országok	—	0,2	0,2	0,6	0,9	1,2	1,5	1,9	2,4	3,0
Egyéb	0,3	1,0	1,3	1,3	1,4	1,9	2,0	2,6	3,9	3,6
Összes adósságszolgálat	10,5	25,1	30,8	40,1	55,3	71,2	82,3	100,0	109,8	98,8
ebből: kamat	3,2	8,8	10,2	12,7	17,4	25,5	35,2	43,2	50,3	46,8
törlesztés	7,3	16,3	20,6	27,4	37,9	45,7	47,1	56,8	59,5	52,0

Forrás: OECD, Development Co-operation: Efforts and Policies of the Members of the Development Assistanec Committee, 1983 Review, 213. l.

A 3. sz. táblázat részletesen bemutatja, hogyan nőtt a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején az adósságszolgálat terhe. A hosszú lejáratú kölcsönök adósságszolgálata 1975 és 1982 között a négyszeresére, 109,8 milliárd dollárra ugrott. A rövid lejáratú kölcsönök adósságterhei ezt az összeget még jelentősen tovább növelik. A kamatok részaránya az adósságszolgálati terheken belül állandóan nőtt, 1983-ban elérte a 47 százalékot. 1982-ben a hosszú lejáratú adósságszolgálat 53 százaléka bankokkal és egyéb magánintézményekkel szembeni kötelezettség volt.

Az IMF becslése szerint a reálkamatláb 1983 végén 4 százalékkal volt magasabb, mint „a háborút követő többi ciklus megfelelő időszakában", és hogy ez

megfelel a „nem olajexportáló fejlődő országok fizetésmérleg-deficitje egyötödének" ([17] 381. l.). Minthogy minden egyes százalék évi 4 milliárd dollár adósságszolgálati terhet jelent a harmadik világ országai számára, ez a hihetetlen kamatfelár évi 16 milliárd dollárt juttat a kereskedelmi bankoknak, körülbelül ugyanannyit, mint amennyi a fejlődőknek évente juttatott multilaterális segély teljes összege.

A keményedő hitelfeltételek teljesen aláásták azokat a korábbi kalkulációkat, amelyekre az államkapitalista iparosítást alapozták. Mint azt az IMF ügyvezető igazgatója megjegyezte: „A változó kamatlábú hitelekkel finanszírozott beruházások, még ha nyereségesnek tűnnek is alacsony kamatlábak mellett, könnyen veszteségessé válnak, ha a reálkamat gyors ütemben nő" ([15] 361. l.).

„1980-ban egy külső adósságra alapozott beruházásnak ahhoz, hogy ne legyen szükség újabb hitelfelvételre, akkora jövedelmet kellene termelnie, hogy abból három és fél év alatt a hitel visszafizethető legyen. A térség országaiban csak nagyon kevés az olyan *project*, amely kielégítené e feltételt" ([36] 68. l.).

Negatívba forduló bankátutalások

A kereskedelmi bankokkal szembeni tartozások felhalmozódásával, a fizetési feltételek szigorodásával, az újonnan felvett hitelek növekedési ütemének lelassulásával a fejlődő országokba irányuló nettó átutalások 1979-ben csökkenni kezdtek. 1976 és 1980 között az új bankhiteleknek az adósságtörlesztés által felemésztett hányada alig több mint egyharmadról több mint kétharmadra nőtt. 1981-ben és 1982-ben — egy évtized óta először — a bruttó új kihelyezések értéke csökkent, és a nettó átutalás negatívba ment át. Ha a Világbank óvatos becslését fogadjuk el, és a fejlődők magánbankoknak járó esedékes törlesztéseit 1982-ben 43,5 milliárd dollárnak vesszük, a harmadik világ adós országainak az évben 10,5 milliárd dollárral többet kellett visszafizetniük, mint amennyi új hitelt felvettek ([29] 2. l.). A helyzet 1983-ban lényegesen tovább romlott. Ekkor csak a négy nagy adós, Brazília, Mexikó, Argentína és Venezuela 10,8 milliárddal többet utalt vissza a bankoknak, mint amennyit felvett.

A negatív átutalások korszakának beköszönte 1982-ben a nagy adósok többsége számára és vele törlesztési képességük összeomlása nemcsak az államkapitalista stratégiák lába alól húzta ki a talajt, de vissza is kényszerítette őket a segélyezési rendszerbe.

A segélyezés feltételrendszerének helyreállítása

A segélyezés rendszerét az adósságválságot követően négyféle eszközzel próbálták helyreállítani: 1. az adósságok újratárgyalásán keresztül új normarendszer kialakításával; 2. az IMF szerepének növelésével; 3. a fejlesztési segélyek átterelésével új felhasználási célok felé; 4. a segélyezési rendszer koordinált működtetése új mechanizmusának kialakításával. Az alábbiakban röviden ismertetjük azokat a módszereket, amelyekkel a segélyezést sikerült újra szigorú alapokra fektetni; a záró fejezetben pedig megvizsgáljuk, hogy milyen lényeges következményekkel jár mindez az államkapitalizmus harmadik világbeli további fejlődésére nézve.

Az adósságok átütemezése

1982 óta több mint negyven ország vett részt adósságátütemezésekben. Míg 1982-ben durván azonos számú ország vett részt kormányszintű bilaterális adósságok átütemezésében (az ún. Párizsi Klubban), illetve magánbankokkal szembeni tartozások újratárgyalásában (a Londoni, illetve New York-i Klubban), 1983-ban már kétszer annyi magántartozást ütemeztek át, mint hivatalosat. Ráadásul a magántartozások esetében jóval nagyobb összegekről volt szó. Az 1982 augusztusa és 1983 tavasza között lebonyolított tárgyalásokon 90-től 100 milliárd dollárnyi banktartozásról kellett dönteni, többről, mint amilyen összeget korábban bármikor átütemeztek, kormányzati és magánhitelt együttvéve ([21] 3. l.). Az átütemezett banktartozások összege az 1978 és 1981 közti átlagosan évi 1,5 milliárd dollárról 1982-re 5 milliárdra, 1983 első nyolc hónapjában pedig 60 milliárdra nőtt.

Az adósságátütemezési tárgyalások számos nemzetközi normát léptettek életbe, amelyek mindegyike részben az adósságterhek növelését célozza, részben erősebben köti az adós országot a kedvezményes hitelnyújtással foglalkozó nagy nemzetközi intézményekhez. Függetlenül attól, hogy az ország nemzeti törvényei miként intézkednek, vagy hogy a hitelt milyen feltételekkel vették fel eredetileg, a központi kormányokat arra kényszerítették, hogy magukra vállalják valamennyi állami vállalat adósságát.[6] Ez az intézkedés látszólag, a jövőbeli hitelfelvételek szempontjából az állami vállalatot kedvezőbb helyzetbe hozza a magánvállalkozáshoz képest, de csak látszólag, mert egy másik új szabály a harmadik világbeli kormányoknak a felvett hitelekért viselt felelősségét az országukban működő magánvállalatok által felvett hitelekre is kiterjesztette. E szabályt esetről esetre váltakozó eszközökkel érvényesítették, és ez a norma teljesen nem is tudott megszilárdulni. 1983-ban hét esetben foglalták magukban az átütemezési megállapodások a magánszektor adósságait, változó mértékű kormányzati kezesség mellett. A kormányzati felelősség ilyen irányú kiterjesztésének messzemenő következményei lennének. Nemcsak arról van szó, hogy ily módon az államot terhelnék olyan adósságok is, amelyekbe nem ő bonyolódott bele, hanem hogy ha a magánszektor adósságait az államok valóban garantálnák, a bankárok a jövőben — ideológiai hajlamaikat követve — előnyben részesítenék a magánszektorbeli üzletfeleket.

Egy harmadik új hitelezési rendszabály anyagilag bünteti azokat az adósokat, akik adósságaik átütemezésére kényszerülnek. A kereskedelmi bankokkal szembeni tartozások átütemezésére a hitelfeltételek jelentős szigorítása mellett került sor. A lejárati időket rövidebbre szabták, komoly hitelszervezési jutalékokat állapítottak meg, és a LIBOR feletti kamatfelárakat megkétszerezték. Átlagosan az átütemezett adósság a bankoknak 2 százalékkal többet hoz évente, mint az eredeti, ami abszolút értékben 1,75 milliárd dollár többletjövedelmet jelent ([21] 8. l.).

Végezetül az új hitelezési-segélyezési rendszabályok sokkal erősebben bevonták az átütemezési folyamatba az IMF-et, a Nemzetközi Fizetések Bankját (BIS), a Világbankot és a hasonló nemzetközi intézményeket. Az „adósságátütemezési csomagtervek" kialakításában, beleértve az új finanszírozási forrásról való gondoskodást, a főszerepet az IMF játszotta. Az Euromoney egyik cikke szerint az IMF ma már nem is pusztán egyedi szerkezetátalakítási programokat dolgoz ki,

[6] Ezt a szabályt ideiglenes jelleggel a Pertamina indonéz olajtársaság adósságainak 1975—1976. évi átütemezésekor állították fel. 1983-ban még olyan esetekben is, amikor a helyi törvények kifejezetten mentesítették a központi kormányt állami vállalatok vagy területi intézmények adósságának átvállalása alól, mint például Jugoszláviában, sikerült a bankoknak erre rákényszeríteni a központi kormányt. (A jugoszláv esettel kapcsolatban lásd [15].)

de „összehangolja a kereskedelmi bankok és más hitelforrások tevékenységét, miközben ő maga hosszú távon elkötelezi magát a felhasználó országok mellett... Soha nem volt még ilyen szoros az együttműködés az alap, az ipari országok kormányai, központi bankjai és a kereskedelmi bankok között" ([5] 35. l.).

Az IMF kibővült szerepköre

A hetvenes években az europiac legnagyobb kölcsönfelvevői el tudták kerülni, hogy az IMF-nél le kelljen hívniuk hitelkeretük egy részét, ami bizonyos „feltételek" teljesítését, gazdaságpolitikai irányítást, teljesítménykritériumokon való időnkénti megméretést kívánt volna. Valóban, a hetvenes években a taglétszám növekedése, a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása, majd az olajársokk ellenére az IMF szám szerint 23 százalékkal kevesebb és reálértékben is jóval kisebb összegben kötött készenléti és más hasonló hitelszerződést, mint a hatvanas években [8].

A világgazdasági recesszió és az adósságválság azonban 1980-tól kezdve egyre több országot kényszerített arra, hogy az IMF feltételekhez kötött hitelforrásait vegye igénybe. Szinte valamennyi adósságátütemezéshez (mind a kormányszintűekhez, mind a magánbankokéihoz) szükség volt az IMF előzetes beleegyezésére a követendő stratégiát illetően. A fejlődő országok bruttó IMF-hitelfelvételei az 1979. évi 2,8 milliárd dollárról 1980-ra 6,0 milliárdra, 1981-re 8,4 milliárdra, 1982-re 8,0 milliárdra emelkedtek. 1983-ban újabb 70 százalékos emelkedés következett be (13,2 milliárd dollárra).[7] 1983-ra gyakorlatilag valamennyi nem OPEC-tag államkapitalista ország rákényszerült, hogy az IMF-hez forduljon.

Az IMF hitelnyújtásain belül a feltételekhez kötött hitelek aránya az 1973—1974. évi kevesebb mint egyharmadról 1983 szeptemberéig 96 százalékra ment fel ([9] 1983. XI. 7. 351. l.). 1983 végén 43 országgal volt az alapnak a szigorúbb feltételi kategóriába tartozó szerződése, szemben a korábbi 31-gyel. Ezzel kapcsolatban jelentette büszkén az alap ügyvezető igazgatója 1984 elején, hogy „A szerkezetátalakítás ma gyakorlatilag általános... Soha korábban nem volt példa ilyen kiterjedt és mégis összehangolt szerkezetátalakítási kísérletre" ([18] 46. l.). Soha korábban nem volt az IMF-nek ekkora befolyása a harmadik világ országaira, hogy elképzeléseit ott keresztülvigye.

A fejlesztési segélyek felhasználási célok közti átrendezése

Az adósságválság következtében a bilaterális és a multilaterális fejlesztési segélyek egyre nagyobb hányada kapcsolódott az IMF-hez, és így a fejlesztési célok között is előtérbe került az IMF által szorgalmazott „szerkezetátalakítás". Sok más segélyezési intézmény is szigorúbb feltételekhez kötötte a segélyeket, és kezdett nagyobb súlyt fektetni az átfogóbb gazdaságpolitikai kérdésekre. A legvilágosabban ez a Világbank esetében figyelhető meg, amely 1979-ben szerkezetátalakítási célú hitelkonstrukció létrehozását kezdeményezte, 1983-ban pedig megindította különleges akcióprogramját. Mindkét akciónak az a célja, hogy erősítse a bank stratégiai befolyását, olyannyira, hogy egyes megfigyelők szerint a Világbank feltételei ma már az IMF-éinél is szigorúbbak ([11] 37. l.). Bár mindkét program csak a töredékét teszi ki a Világbank által nyújtott hitelek összmennyiségének,

[7] A tagországok hitelfelvétele január és július között elérte a 7 milliárd SDR-t. [39] 33. l.).

jelentőségüket növeli, hogy közös finanszírozás formájában mindkettőhöz csatlakoztak más segélyező szervek is, és hogy kisebb hasonló módosításokra a bank más kölcsönakcióinál is sor került.

A hetvenes évek vége óta a Világbank eléggé erőszakos kampányt folytat, amelyben arról igyekszik meggyőzni mind a hitelfelvevőket, mind a többi hitelezőt, hogy a legfontosabb fejlődő országokbeli fejlesztési programok mind alapvető „belföldi gazdaságpolitikai hibákkal" terheltek. Egyre több jel utal arra, hogy a kampány megtette hatását, mert sok hitelező lépéseket tett a hitelnyújtási feltételek szigorítása és tevékenységének a Világbankkal való szorosabb összehangolása felé. Az EK például szigorúbb feltételekhez kötötte a fejlődő országok kieső exportbevételeinek kompenzálására nyújtott STABEX-hiteleket, amelyek pedig korábban a legjobban megközelítették az automatikus segély-odaítélésnek azt az ideálját, amelynek a harmadik világ képviselői a legfőbb szószólói.

A kereskedelmi bankoktól való hitelfelvétel ma már nem alternatívája a segélyezés intézményének. Nemcsak arról van szó, hogy a bankhitelek mennyisége jóval kisebb, feltételei pedig sokszorosan keményebbek lettek, hanem arról is, hogy ma már a hiteleket is speciális programokra adják, hasonlóan a hivatalos segélyekhez.

Az IMF egyik 1983. évi tanulmánya így számol be erről: „A mai helyzetben különösen az európai kontinens bankjai arra törekszenek, hogy a fejlődő országoknak nyújtott új hiteleket meghatározott kereskedelmi ügyletekhez vagy beruházási projektumokhoz kössék. Bár az ilyen jellegű hitelnyújtás is részben ugyanazokkal a kockázati tényezőkkel terhes, mint az általános célú szindikált hitel, a kereskedelmi hitel nagy részével így egyúttal a bank hazai ügyfeleinek exporttevékenységét is segíteni tudja. Bizonyos esetekben, ha egy meghatározott projektumot finanszíroznak, közvetlenül jogot tudnak formálni a projektum jövedelmére, hogy az esedékes tartozásokat abból fedezzék" ([29] 45. l.).

Ilyen körülmények között még azok előtt az országok előtt, amelyek pedig továbbra is hozzájuthatnak bankhitelekhez, sem állnak nyitva a hetvenes évek fejlesztési lehetőségei.

Új módszerek a segélyezési rendszer egységességének biztosítására

A segélyek odaítélését a nemzetközi szervezetek egyre szorosabban igyekeztek összehangolni nemcsak egymás közt, de a nem kedvezményes finanszírozási formákkal is. A harmadik világbeli adósok manőverezési lehetőségeit a segélyezési rendszeren belül egyre inkább behatárolta a közös finanszírozás terjedése, az egy hitelfelvevőt több hitelezővel összehozó konzultatív csoportok létrehozása, valamint a különböző hitelező szervek közti egyéb kapcsolatok bővülése. A kereskedelmi bankok élénkülő részvényberuházásai, a multilaterális beruházások biztosítására tett javaslatok egyre szorosabb kapcsolatot teremtenek a nem kedvezményes finanszírozás különböző formái és a segélyező intézmények politikája között.

A kereskedelmi bankok 1983-ban az információk központosítására és koordinálására létrehozták az Institute of International Finance-t (washingtoni székhellyel, hogy könnyű legyen a kapcsolattartás az IMF-fel és a Világbankkal). Ugyanakkor mind a hivatalos, mind a magánhitelezők világosan kifejezésre juttatták, hogy hasonló koordinációs kezdeményezéseket az adósok részéről nem tűrnek el. Azok az országok, amelyek nyilvánosan adtak hangot ilyen jellegű elképzeléseiknek (mint Venezuela), hamarosan tapasztalhatták hitelpozícióik romlását.

Az államkapitalizmus elleni támadás

Mint láttuk, a harmadik világ országainak államkapitalista fejlesztési programjai a könnyen hozzáférhető és egyre nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló bankhitelekre, az alacsony, sőt negatív kamatlábakra, valamint a bővülő exportpiacokra voltak alapozva. 1982-re, az adósságválság kirobbanásának időpontjára azonban ezek a kedvező feltételek megszűntek, és nem valószínű, hogy a belátható jövőben visszatérnének. De ezen túlmenően is, a segélyezési fegyelem visszaállítása egyúttal közvetlen támadás volt az államkapitalizmus belső intézményi alapjai ellen.

Bár az IMF hitelnyújtási és hitelátütemezési szerződéseire vonatkozólag csak hiányos információkkal rendelkezünk, és részletes tárgyalásukat terjedelmi korlátok sem teszik lehetővé, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy mindegyikükből ugyanaz a konzisztens elképzelés bontakozik ki. Mexikóban éppúgy, mint az azt követő esetekben az IMF azon az álláspontón volt, hogy „... a romló trendeket magyarázó legfontosabb tényező a közületi szektor expanziója" ([39] 1983. I. 10. l.). Ez látszólag ellentmond az IMF évi jelentése már fentebb idézett megállapításának, miszerint a fejlődő országok külgazdasági pozícióinak romlása *teljes egészében* külső tényezőknek tudható be. A mexikói egyezmény azt irányozta elő, hogy a költségvetési deficitet 1982—1983-ban felére, majd az azt követő két évben újra kevesebb, mint a felére csökkentik. Az országra komoly nyomás nehezedett, hogy enyhítsen a külföldi tulajdont korlátozó előírásokon, és 1983-ban ténylegesen liberalizálták a külföldiek beruházásairól szóló törvényt. A brazil megállapodás szintén a „közületi szektor finanszírozási szükségleteinek felére csökkentését írta elő 1982—1983-ra, és még egyszer a felére 1985-ig" ([39] 1983. III. 7. 76. l.). Az állami vállalatok beruházásai 20 százalékkal csökkentek. Brazília vonakodva bár, de beleegyezett, hogy könnyíteni fogja a külföldi cégek helyi leányvállalatainak profit-hazautalását, és eltöröl számos, a külföldi bankok brazíliai tevékenységét korlátozó rendelkezést. 1983 májusában az IMF 411 millió dollárnyi, a magánbankok pedig 600 millió dollárnyi hitelt tartottak vissza mindaddig, amíg júliusban Brazília bele nem egyezett, hogy felhagy a bérindexálás gyakorlatával (mely lépés az azt követő két év mindegyikében a munkások reálbérének 20 százalékos csökkenését okozta).

Törökország szerkezetátalakítási programjának is, mely magában foglalta „... a gazdaságpolitikának a piaci mechanizmusok irányában történő újraorientálását", a közületi szektor számára történő hitelfelvételek megfékezése volt a központi eleme. A közületi szektor kölcsöneit 1982-ben a GNP 10 százalékáról $5^1/_2$ százalékra csökkentették. A bangladeshi hasonló szigorításokkal kapcsolatban állapította meg az IMF: „A közületi szektor finanszírozási szükségleteinek csökkenésével lehetővé vált a magánszektornak nyújtott hitelek jelentős növelése a teljes hazai hitelfelvétel bővülésének sokkal alacsonyabb szintje mellett" ([39] 1983. VIII. 22. 250. l.). A Világbank szerkezetátalakítási hiteleivel függ össze, hogy Banglades magánkézbe adta juta- és textiliparának jelentős részét.

Dél-Korea államkapitalista stratégiája viszonylag jól megfelelt a főbb segélyező intézmények kitűzött céljainak, minthogy itt az állami gazdaságpolitikát az exportorientált magánszektor fejlesztésének szolgálatába állították. Dél-Korea fejlesztési stratégiájában egyaránt központi szerepet játszottak a kereskedelmi, illetve a multilaterális fejlesztési bankoktól felvett hitelek, amelyeket állami bankok közvetítésével használtak fel részben közületi, részben magánberuházásokhoz. Valamennyi országos hatáskörű kereskedelmi bank és sok más pénzintézet is állami kézben volt. A radikálisabb államkapitalista rezsimekhez hasonlóan Dél-Korea is előnyben részesítette a hitelfinanszírozást részben annak enyhe feltételekhez kö-

töttsége, részben pedig amiatt, hogy így nem került függő helyzetbe a külföldi multinacionális vállalatoktól.

Dél-Koreát éppen a segélyezési rendszer által ösztönzött külgazdasági orientációja miatt igen erősen sújtotta a világgazdasági recesszió, és így már 1980-ban szerkezetátalakítási programról kellett tárgyalnia az IMF-fel, amelyet a következő évben egy újabb, a Világbanktól felvett szerkezetátalakítási hitel követett. A szokásos követelményeken (importliberalizálás, bérbefagyasztás, a költségvetési kiadások csökkentése, rugalmas valutaárfolyam és a külföldi magánberuházások barátságosabb kezelése) mellett az IMF és a Világbank által szervezett szerkezetátalakítási program fő célpontja az állami bankszektor lett. Az IMF—Világbank-program kezdettől fogva „... a bank- és adórendszer torzulásainak kiküszöbölésére törekedett", beleértve a dél-koreai államkapitalizmus intézményi bázisát képező bankoknak a magánkézbe adását ([28] 65. l.). A Valutaalap egyik közgazdászának a dél-koreai tapasztalatokat összegező 1983-as tanulmánya a következőket állapítja meg: „A strukturális reform üteme 1982—1983-ban felgyorsult. A pénzügyi szektorban a kormány magánkézbe adta az összes kereskedelmi bankot ... és engedélyezett két új kereskedelmi bankot, valamint több nem bank jellegű pénzintézetet. A külföldiek közvetlen tőkeberuházásainak ösztönzésére lényegesen növelték azoknak az iparágaknak a számát, ahova a külföldiek beruházhatnak, egyszerűsítették az engedélyezési eljárást, megszüntették a tőke és az osztalék hazautalásának korlátozását... Folytatta Korea az import liberalizálását is" ([12] 23. l.).

Bár az állam továbbra is komoly szerepet fog játszani Dél-Korea gazdaságában, ezek a reformok — úgy tűnik — a végét jelzik annak a szerepnek, amit „államkapitalistának" lehet nevezni.

Végkövetkeztetés: a segélyek feltételekhez kötöttsége és fejlesztési alternatívák a nyolcvanas években

Az olcsó és feltételektől viszonylag mentes bankhitelek megjelenése számos ország számára lehetővé tette, hogy felrúgja a segélyek szabta szigorú korlátokat, és olyan újszerű fejlesztési stratégiákkal próbálkozzon, amelyeket államkapitalistának neveztünk. Egyes megfigyelők már az 1979-ben kibontakozó világméretű recessziót megelőzően figyelmeztettek a fejlődő országok által felhalmozott hatalmas adósságok veszélyeire, de senki sem gondolta, hogy az államkapitalista út tartópillérei ilyen hamar össze fognak omlani. Az adósságválság nemcsak a pénzügyi alapjait ásta alá ennek a stratégiának, de az e stratégia még megmaradt intézményi bázisa elleni szervezett támadás kezdetét is jelentette.

Az államkapitalizmus — és más alternatív fejlesztési stratégiák — jövője nagymértékben függ a világgazdaságban bekövetkező változásoktól, illetve az adós országoknak a válságra adott gazdaságpolitikai válaszaitól. Jacques de Larosière, az IMF volt ügyvezető igazgatója arra figyelmeztet, hogy: „Az a tanács, amit mi ezeknek az országoknak adunk (tudniillik, hogy diverzifikálják termelőalapjaikat, növeljék gazdaságaik exportorientáltságát), értelmüket vesztik, ha az ipari országok engednek a protekcionizmus nyomásának" ([16] 380. l.). Egyik későbbi írásában megállapítja, hogy az ipari országok gazdaságának 3 százalékos növekedése a minimális feltétel a fejlődő országok pénzügyi problémáinak megoldásához, majd így folytatja: „Mindeme előrejelzésekben központi szerepet játszik az a feltételezés, hogy az ipari országoknak sikerül megbirkózniuk azokkal a hihetetlenül súlyos szerkezeti problémákkal, amelyekkel saját országukban szembe kell nézniük" ([39] 1983. VI. 13. 166. l.). A Világbank által 1983-ban kiadott World

Development Report szerint ahhoz, hogy a külgazdaság-orientált gazdaságpolitikák „... eredményt hozzanak ..., a világgazdaságnak ismét el kell jutnia egy olyan lendületes állapotba, amilyenben 1976—1978-ban volt. Különben a fejlődők kilátásai igencsak halványak lesznek" ([40] 126. l.). A jelentés a „fejlődők számára katasztrofális következményeket" jósol arra az esetre, ha „... a megélénkülés az ipari országokban az igen lassú növekedés évtizedébe torkollana" ([40] 35. l.).

Az IMF-nek az ipari országok gyors növekedését, csekély protekcionizmusát, valamint a segélyezésre szánt összegek emelkedését illető feltevései azonban meglehetősen gyenge lábakon állnak. Ha valóban téveseknek bizonyulnak, úgy a de Larosière által 1984 elején olyannyira sürgetett világméretű szerkezetátalakítás az 1982—1983. évinél még súlyosabb újabb adósságválságba torkollhat.

A segélyező intézményeknek az a képessége, hogy az adós országokat irányváltoztatásra késztessék, nagymértékben az utóbbiakban végbemenő politikai változások függvénye. „Brazíliában az adóssággal kapcsolatban folytatandó politika hovatovább a legfontosabb politikai kérdés" — írta 1984 márciusában a New York Times, és ez a megállapítás egyre több adós országra érvényes [23]. Egy gazdasági és üzleti ügyekkel foglalkozó volt amerikai államtitkár-helyettes 1983 őszén azt írta a Wall Street Journalban: „Sok esetben bizonyos politikai erők jelentik az adósságprobléma megoldásának Achilles-sarkát" ([24] 1. l.). Az államkapitalizmus válságban van, a segélynyújtás rendszerének fegyelmező ereje megszilárdult, de a fejlesztési stratégiák körüli harc még nem ért véget.

Hivatkozások

[1] *Aronson, J. D.* (szerk.): Debt and the Less Developed Countries. Westview Press, Boulder, 1979.

[2] *Cohen, B. J.—Basagni, F.*: Banks and the Balance of Payments. Croom Helm, London, 1981.

[3] *Diaz-Alejandro, C.*: The Post—1971 International Financial System and the Less Developed Countries. In *Helleiner, G. K.* (szerk.): A World Divided: The Less Developed Countries in the International Economy. Cambridge University Press, 1976.

[4] *Evans, P.*: Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil. Princeton University Press, Princeton, 1979.

[5] *Field, P.—Shirreff, D.—Ollard, W.*: The IMF and Central Banks Flex Their Muscles. Euromoney, 1983. január.

[6] *Frieden, J.*: Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria, and South Korea. International Organization, 1981. nyár.

[7] *Gisselquist, D.*: The Political Economics of International Bank Lending. Praeger, New York, 1981.

[8] *Giutian, M.*: Fund Conditionality: Evolution of Principles and Practices. IMF, Washington, 1981.

[9] *Hope, N. C.*: Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970—80 and Beyond. World Bank Staff Working Paper 488. sz., 1981.

[10] *Khan, M.—Knight, M.*: Sources of Payment Problems in LDCs. Finance and Development, 1983. december.

[11] *Killick, T.—Sutton, M.*: An Overview. In *Killick, T.* (szerk.): Adjustment and Financing in the Developing World: The Role of the International Monetary Fund. IMF, Washington, 1982.

[12] *Kincaid, G. R.*: Korea's Major Adjustment Effort. Finance and Development, 1983. december.

[13] *Krasner, S. D.*: Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. International Organization. 1982. tavasz.

[14] *Laar, A. van de*: The World Bank and the Poor. Martinus Nijhoff Publishing, Hága, 1980.

[15] *Larosière, J. de*: The Impact of Interest Rates on International Finance and Trade. IMF Survey, 1982. november 15.

[16] *Larosière, J. de*: The International Monetary System and the Developing Countries. IMF Survey, 1982. november 29.

[17] *Larosière, J. de*: The Domestic Economy and the International Economy — Their interactions. IMF Survey, 1983. december 5.
[18] *Larosière, J. de*: Adjustment Programs Supported by the Fund: Their Logic, Objectives, and Results in the Light of Recent Experience. IMF Survey, 1984. február 6.
[19] *Lipton, Ch.*: The International Organization of Third World Debt. International Organization, 1981. ősz.
[20] *Mason, E. S.—Asher, R. E.*: The World Bank Since Bretton Woods. Brookings Institution, Washington, 1973.
[21] *Mendelsohn, M. S.*: Commercial Banks and the Restructuring of Cross-Border Debt. Group of Thirty, New York, 1983.
[22] *Petras, J.—Morley, M. H.*: The Venezuelan Development „Model" and U.S. Policy. In *Petras, J.*: Critical Perspectives on Imperialism and Social Class in the Third World. Monthly Review Press, New York, 1978.
[23] *Riding, A.*: The New Crisis for Latin Debt. New York Times, 1984. március 11.
[24] *Rout, L.—Witcher, S. K.*: Politics of Nations are Intruding in Arena of International Debt. Wall Street Journal, 1983. október 7.
[25] *Seiber, M. J.*: International Borrowing by Developing Countries, Pergamon Press, New York, 1982.
[26] *Shaw, H. J.*: U.S. Security Assistance: Debts and Dependency. Foreign Policy, 1983. tavasz.
[27] *Volcker, P. A.*: How Serious Is U.S. Bank Exposure? Challenge, 1983. május—június.
[28] *Westphal, L. E.—Rhee, Y. W.—Pursell, G.*: Korean Industrial Competence: Where It Came From. World Bank Staff Working Paper 469. Washington, 1981.
[29] *Williams, R. et al.*: International Capital Markets: Developments and Prospects, 1983. IMF Occasional Paper 23, Washington, 1982.
[30] *Wood, R. E.*: The Changing Composition of External Financing: Implications for Alternative Development Policies. In *Mtewa, M.* (szerk.): Perspectives in International Development. Schaenkman Publishing Company, Cambridge, 1984.
[31] *Wood, R. E.*: Foreign Aid and the Capitalist State in Underdeveloped Countries. Politics and Society. 1980. ősz.
[32] Annual Report 1981. International Financial Corporation.
[33] Annual Report 1982. IMF, 1982.
[34] Development Co-operation: Efforts and Policies of the Members of the Development Assistance Committee. OECD Review, 1983. Párizs, 1983.
[35] East-European Debt: Turning the Screw. The Banker, 1983. 689. sz.
[36] Economic and Social Progress in Latin America. 1982 Report. Inter-American Development Bank, 1982.
[37] External Debt of Developing Countries. OECD Survey 1982. Párizs, 1982.
[38] IDA in Retrospect. World Bank, Washington, 1982.
[39] IMF Survey, 1984. február 6.
[40] World Development Report 1983. World Bank, 1983.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (79—85. l.)

Kiigazítás és kiegészítés a beruházási vásárlóerő szabályozásához

Erdős Tibor

A Közgazdasági Szemle 1984. 7—8. számában megjelent cikkemben, amely „A beruházási vásárlóerő alakulásának időszerű elméleti problémái" címet viseli, sajnálatos módon téves megállapítást tettem. Egyebek közt a következőket állítottam: a külföldre irányuló kamatfizetések tétele miatt az állami költségvetésnek a szokásos bevételeiben és kiadásaiban a kamatfizetések összegével egyenlő aktív egyenleget kell elérnie, ha a külkereskedelmi mérleg aktívuma fedezi a külföldi kamatterheket, és ha meg akarjuk akadályozni azt, hogy a külkereskedelmi mérleg aktívuma megnövelje a vállalati szféra profitját. Ha a külkereskedelmi mérleg aktívuma nagyobb, mint a külföldre irányuló kamatfizetések összege, és gátat akarunk állítani annak, hogy a vállalati profitok* összege alapján felhalmozási kiadásaik fölé emelkedjék, akkor a költségvetés szokásos bevételeinek a kamatfizetéseknél nagyobb összeggel kell meghaladnia a szokásos kiadásait. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a szokásos tételekben, hanem minden tételt figyelembe véve is költségvetési többletet kell kialakítani. Számokkal: ha a kamatteher az érvényes árfolyam mellett 30 milliárd Ft, és ezt fedezi a külkereskedelmi mérleg többlete, a költségvetés *szokásos* kitételeiben 30 milliárd Ft-os aktívumot kell kialakítani. Az egész költségvetés egyensúlyban lehet, ha a kamatterheket költségvetési forrásokból fedezzük. (A kamatterhet tehát nem neveztem szokásos költségvetési kiadásnak.) Ha a külkereskedelmi mérleg többlete 35 milliárd Ft, akkor ennek profithatását a szokásos tételekben 35 milliárd Ft-os költségvetési többlet ellensúlyozhatja, vagyis ha 30 milliárd Ft a kamatteher, akkor a költségvetés még a kamatfizetésekkel együtt is 5 Mrd Ft-os bevételi többlettel zárul (a szokásos tételekben 35 Mrd Ft-os többlettel, az összes tételt tekintve pedig 5 Mrd Ft-ossal). Vagyis a szokásos tételekben igen nagy összegű költségvetési többlet kialakítását tartottam szükségesnek.

A lényeg az, hogy olyan modellt alkalmaztam, amelyben a külföldi kamatfizetések *átfutnak* a költségvetésen. Ha ilyen modellt alkalmaznak a gyakorlatban, akkor mindaz, amit leírtam, szó szerint igaz. Másképpen: a leírt megoldás *technikailag teljesen elfogadható*. Lehetséges azonban egy másik megoldás is. Ebben az esetben azonban a költségvetés egyenlegével kapcsolatos megállapítások már nem a fentieknek megfelelően igazak. Pontosan ez a probléma nálunk.

★

A vállalati szféra profitjának és ezzel együtt felhalmozási vásárlóerejének vizsgálata során tulajdonképpen Kalecki profitegyenletére támaszkodtam, amely a válla-

* Mivel a beruházási vásárlóerő szabályozását a makroprofit-elmélet alapján tárgyalom, a vállalati nyereség helyett a profit kifejezést használom.

Dr. Erdős Tibor egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

lati szektor profitját határozza meg. A vállalati szektor azonban bank- és egyéb (nem bank) vállalatokból tevődik össze. Az egyenlet nem mutatja meg, hogy az összes profit milyen arányban oszlik meg a bank- és a többi vállalat* között. A bankszféra által realizált profit minden országban tekintélyes összegű, nálunk pedig a pénzintézetek profitja meglepően nagy arányt ér el. A mi gazdaságunkban kiemelkedő jelentősége van a nemzeti banknak — hiszen a kétszintű bankrendszer hiánya miatt nem számolhatunk az önálló kereskedelmi és hitelbankok hálózatával. Ezért a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a pénzintézetek helyett *csak a nemzeti bank* szerepét hangsúlyozom.

A nemzeti bank pénzt teremt, ezzel egyúttal kamatjövedelemben részesül anélkül, hogy kamatot fizetne. Számára a teremtett összes pénz jövedelmi forrás, hiszen a pénz hitelpénz. Kamatjövedelmét a nemzeti bank főként a vállalatok kamatfizetéseiből nyeri. Ezek összege például 1982-ben 38 milliárd Ft-ra rúgott, ami első hatásában csökkenti a vállalatok adózás előtti profitját és — automatikusan — az adózás utáni profitot is. A nemzeti bank költségei e kamatjövedelmekhez képest elenyészőek, következésképpen óriási az adózás előtti profitja. E profit túlnyomó része a költségvetésbe kerül. A banknál lényegében csak a saját fejlesztéshez szükséges profit marad, s ez csupán töredéke realizált bruttó profitjának. A nemzeti bank költségvetési *befizetései* azonban azt tanúsítják, hogy a vállalatok kamatfizetéseiből származó nagy összegű profitja — vagyis a vállalatoknak a bankkal szemben fennálló kamatterhe — nem nyomja le szükségképpen a vállalatok realizált adózás előtti és utáni profitját! Az állami költségvetés kiadásai — közvetlenül vagy közvetve — növelik mind a bank, mind a vállalatok (döntően az utóbbiak) bevételeit. A költségvetés bevételei azonban jelentős részben a nemzeti bank nyereségfizetéseiből erednek, vagyis a költségvetés — ha összességében egyensúlyban van — *a többi vállalattal szemben deficites.* Tudjuk, hogy a költségvetés deficitje a vállalatok profitját növeli: ez a bankon kívüli vállalatok szférájában kiegyenlítheti azt a profitcsökkentő hatást, amit a kamatfizetések okoznak. Így — paradox módon — akármilyen nagy is a vállalatokra nehezedő kamatteher, egyáltalán nem biztos, hogy az a vállalatok profitját makrogazdasági síkon a felhalmozási kiadásaik nagysága alá szorítja. Röviden: magának a kamatnak a léte mit sem változtat a makrosíkú profitegyenlet érvényességén.

Ez azonban csak addig igaz, amíg a nemzeti bank kamatjövedelmét nem terhelik a *külföldre irányuló* kamatfizetések. Ma nálunk igen nagyok a külföldi kamatterhek. A nemzeti bank évről évre nagy összegben teljesít kamatfizetést a konvertibilis valutában felhalmozott adósságok után. Ezért adózás előtti profitja nagyságrenddel kisebb belföldi kamatjövedelmeinél. Nyereségbefizetése is nagyságrenddel marad el belső kamatjövedelmei mögött. Így a költségvetés lényegesen kisebb bevételhez jut a nemzeti bank befizetéseiből, mint amekkora jövedelmet a bank kamat fejében a vállalati szférától elvon. A különbség a külső adósságok kamatterhével, az R-rel egyenlő. Ezért *ha az állami költségvetés egyensúlyban van* (az egyszerűség kedvéért tegyük hozzá, hogy a bevételek és a kiadások csak a „szokásos" tételekből állnak), kiadásai nem egyenlítik ki a nemzeti bankba irányuló vállalati kamatfizetések profitcsökkentő hatását, vagyis *a vállalati szféra profitja az R összegével csökken!*

Tegyük fel újból, hogy éppen 600 millió dollár összegű kamatot kell fizetnünk külső adósságaink után, és ezt éppen fedezi a külkereskedelmi mérleg többlete! Ha a dollár forintárfolyama 50, akkor mind a külső kamatteher, mind a külkereskedelmi mérleg többlete 30 milliárd Ft. A külkereskedelmi mérleg egyenlege — *ceteris paribus* — a vállalati szektor profitját 30 Mrd Ft-tal emelné a vállalati

* „Többi vállalat"-on, a „vállalati szférá"-n a továbbiakban a bankon kívüli vállalatok körét értem.

felhalmozási kiadások összege fölé. A nemzeti bank költségvetési befizetései azonban 30 Mrd Ft-tal maradnak el belső kamatjövedelmei mögött, éppen ezért a költségvetés is csak 30 Mrd Ft-tal kisebb összeggel tudja közvetlenül vagy közvetve növelni a vállalati szektor bevételeit, ha a költségvetés egyensúlyban van. Nem kell tehát a költségvetésnek az R-rel megegyező többletet elérnie a szokásos bevételeiből azért, hogy kiegyenlítse a külkereskedelmi mérleg aktívumának makrosíkú profitnövelő hatását. Azért nem, mert a külföldre irányuló kamatfizetést nem az állami költségvetés, hanem a nemzeti bank teljesíti! Vagyis a vállalati szféra profitja és ezzel együtt beruházási vásárlóereje nemcsak a költségvetési egyenleg segítségével befolyásolható. *A nemzeti bank külföldre teljesített kamatfizetése ugyanazt a funkciót képes betölteni, mint a költségvetési többlet kialakítása!*

A következtetés első pillanatra meghökkentő. Mondhatjuk-e, hogy a vállalati profit alakulása szempontjából egyre megy az, hogy a költségvetés 30 milliárd Ft-os többlettel zárul, vagy egyensúlyba kerül? Úgy tűnik, a feladat teljesítésének *nehézségét tekintve* alapvető különbség van a két megoldás között, hiszen a költségvetési egyensúly elérése könnyebbnek látszik, mint a többlet kialakítása. Valójában a kétféle megoldás *pontosan egyformán nehéz*, a különbség a két megoldás közt inkább *formális*, mint tartalmi!

Az egyik megoldásban a külső kamatfizetés forrása a költségvetés, a másodikban a nemzeti bank belső kamatjövedelme. Az első megoldásban a bank belső kamatjövedelme bekerül a költségvetésbe, a másodikban csak a külső kötelezettségek teljesítése után fennmaradó része jut a költségvetésnek. Technikailag mindkét út járható, és mindkét út azonos erőfeszítést igényel. Az első esetben a költségvetésbe beáramló összes belső kamatjövedelemnek csak egy részét lehet a szokásos kiadásokra fordítani, ezért az utóbbiakat *csökkenteni kell*, vagy a kiadások adott nagysága esetén a *költségvetés bevételeit kell növelni* attól függően, hogy mekkora az R nagysága. A második esetben a bank költségvetési befizetése az R forintösszegével csökken, és éppen ezért a költségvetésnek vagy a szokásos kiadásait kell *csökkentenie*, *vagy egyéb bevételeit kell növelnie*, ugyancsak az R forintösszegével egyenlő nagyságban. *A szükséges lépések tehát ugyanazok mindkét esetben!* A dolgok optikája mégis más: az egyik esetben a szokásos bevételekben az R összegének megfelelő *többletet* kell elérni, a másodikban pedig elegendő egyensúlyt kialakítani a költségvetés szokásos bevételei és kiadásai közt, mert a szokásos bevételek közt szereplő banki nyereségbefizetések az R összegével *kisebbek!* Jelenleg költségvetésünk szokásos, vagyis a belső gazdasággal kapcsolatos bevételei és kiadásai nagyjából egyensúlyban vannak, ami *elegendő ahhoz, hogy a vállalatok beruházási vásárlóereje összességében a szükséges keretek közt maradjon.**

Ez azonban nem bizonyítja azt, hogy nálunk a vállalati szféra profitjának és ezzel együtt a vállalati felhalmozási vásárlóerő szabályozásának minden problémája máris kielégítően rendeződne. Mint fentebb írtam, az R miatt az államháztartásnak *mindenképpen lépéseket kell tennie:* csökkenteni kell kiadásait, vagy növelnie kell egyéb bevételeit, vagy intézkedéseket kell tennie avégett, hogy a nemzeti bank külföldre irányuló kamatfizetései ellenére se csökkenjenek a bank költségvetési befizetései. Ez utóbbi esetben a költségvetés kiadásainak nem kell szükség-

* Azt, hogy adott összegű R esetén a költségvetésnek a szokásos bevételeit és kiadásait tekintve egyensúlyban kell-e lennie, vagy az R összegével egyenlő többletet kell-e elérnie, akkor dönthetjük el, ha tudjuk, közvetlenül *kinek kell* a külső kamatterhet viselnie: a banknak-e vagy a költségvetésnek. A költségvetésben szerepel egy tekintélyes összeget magában foglaló „nemzetközi kötelezettségből származó kiadások" néven futó tétel, amely azonban nincs részletezve, de amelyet tévesen az R-t magában foglaló tételnek hittem. Minthogy az R nálunk nem a költségvetésből fedezett kiadás, nem is követelmény, hogy a költségvetés szokásos bevételei az R összegével haladják meg szokásos kiadásait. (Ellentétben az 1984. 7—8. számban megjelent cikkemben tett megállapításommal.)

képpen csökkenniük, és egyéb bevételeinek sem kell feltétlenül növekedniük. A valóságban mindhárom most felsorolt változatot alkalmazták. Létrejött ugyan a költségvetés egyensúlya a szokásos tételekben, ennek azonban nagyon ellentmondásos a hatása, méghozzá a következők miatt:

a) Feltűnő, hogy a pénzintézetek (itt most egyszerűen a nemzeti bank) költségvetési befizetései a nemzeti bank gyorsan növekvő külső kamatfizetései ellenére nem csökkentek, hanem — nominálisan — *még emelkedtek is.* Ennek részben az a magyarázata, hogy a bank által nyújtott belső üzleti hitelek kamatlábai lényegesen megemelkedtek. A rövid lejáratú üzleti hitelek kamatlába az 1980-as 9 százalékos szintről 14 százalékra nőtt. A beruházási hitelek kamatlába 11 és 14 százalék között mozog. A belső kamatláb jelentős megemelkedése lehetővé tette, hogy a bank növekvő külső kamatfizetési kötelezettségeit a költségvetési befizetések nominális csökkentése nélkül teljesítse. Ez azonban azt jelenti, hogy *a vállalatok realizált profitját jórészt nem a költségvetési kiadások csökkenése szorítja le felhalmozási kiadásaik színvonalára, hanem a kamatterhek emelkedése.* A belső kamatláb lényegesen kisebb volt 1978—1980-ban, mint 1983—1984-ben, annak ellenére, hogy 1978-tól 1980-ig az áremelkedés üteme gyorsabb volt, mint 1983—1984-ben. A kamatláb növelése alapjában véve *jövedelemelvonási célokat* szolgált. Emiatt azonban a kamat alkalmatlanná válhat arra, hogy a kialakítandó tőke- és hitelpiacon — a vállalati költségérzékenység és profitérdekeltség érvényre jutása alapján — *szabályozó* szerepet töltsön be. A jelenlegi inflációs rátát és a várható profitrátát tekintve a 14 százalékos kamatláb túlságosan magas, különösen akkor, ha a nyereséget terhelő adók tényleges arányát a nyugati külkereskedelmi partnerek adóterhéhez igazítanánk, amit a versenyképesség feltételeinek javítása céljából mindenképpen meg kell tenni. *Egyelőre* nincs túl nagy jelentősége annak, hogy mekkora a kamatláb a belső piacon. A gazdaságirányítás korszerűsítésével párhuzamosan azonban a kamatláb egyszeriben központi jelentőségűvé válik, és többé nem tekinthető csupán (vagy főként) a redisztribúció eszközének.

Számolni kell tehát azzal, hogy a jövőben *csökkenteni kell* a belső kamatlábat. A belső gazdasági feltételekhez igazodó kamatláb a tőkepiacon már szabályozó tényezővé válhat. Ekkor viszont nincs biztosíték arra, hogy a nemzeti bank a bevételeiből a külső kamatfizetési kötelezettségeket fedezni tudja. Ebben az esetben — éppen a külső kötelezettségek teljesítése végett — szükség lesz a bank költségvetési támogatására. Ez egyúttal azt jelenti, hogy szokásos bevételeit és kiadásait tekintve a költségvetésnek *többlettel kell zárulnia,* azaz a vállalati felhalmozási vásárlóerő szabályozását *vegyesen, a kétféle megoldást kombinálva* kell megoldani. Ekkor ugyanis ebben a kiegészítő cikkben vázolt második megoldás nem alkalmazható tiszta formában. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a jelenlegi megoldás is vegyes, mert a szocialista viszonylatú külső adósságok törlesztését eleve költségvetési eszközökből kell fedezni.

b) Ha az R összegét a nemzeti bank egyenlíti ki, akkor *elegendő költségvetési egyensúlyra törekedni.* A költségvetési kiadásokat fedező adózás azonban csak akkor funkcionálhat kielégítően, ha a vállalatok *előre* tudják, hogy mekkorák lesznek az adóterheik, vagyis ha adózás utáni profitjukat már nem terheli újabb befizetési kötelezettség, és úgy használhatják fel azt, ahogyan akarják. Nálunk azonban létezik *utólagos* profitelvonás, van *beruházási illeték,* s *a nyereségadó levonása utáni profitot is adóztatják.* Ezekkel a tételekkel együtt nagyjából kiegyenlített az állami költségvetés. Az így elért költségvetési egyensúly azonban akkor sem adhatna okot a megnyugvásra, ha a pénzintézetekkel kapcsolatos tranzakciók teljesen rendben volnának. Az adózási rendszer ugyanis ma bonyolult: nem biztos, hogy a realizált, adózás utáni profit profit, a játékszabályok nem tiszták. Eddig az „üzleti játszmában" az egyik résztvevő, az állam, önkényesen léphetett (kijelenthette

például, hogy a nyereség egy része mégsem nyereség, hanem adó). Röviden: nemcsak az a fontos, hogy a vállalati szféra felhalmozási vásárlóereje lehetőleg ne legyen nagyobb, mint amekkora a felhalmozás lehet — a külső egyensúly követelményeit figyelembe véve — a vállalati szektorban, hanem az is, hogy a vállalati önállóságot ne sértsük meg, és a gazdaságirányítás korszerűsítésében ne lépjünk visszafelé.

c) Az állami költségvetés egyensúlyát segítette helyrebillenteni a kiadási tételek mérséklése, illetőleg a kiadások növekedésének fékezése is. Itt említhető meg például az ártámogatások csökkentése. A költségvetési egyensúly helyreállításában azonban nagy szerepe volt az árszínvonal-emelkedésnek, ami — legalábbis nominálisan — növelte a bevételek összegét, de nem vezetett bizonyos kiadások automatikus (az árszínvonal emelkedésével egyező ütemű) növekedéséhez. Bizonyos kiadások reálértéke tehát csökkent, s ez mérsékelte a költségvetési kiadások növekedését. A legjobb példa erre a nyugdíjak vásárlóerejének a csökkenése (eltekintve a legalacsonyabb nyugdíjaktól). Súlyos társadalmi problémát okoz azonban, hogy a költségvetés egyensúlya *részben* azoknak a terhére állt helyre, akik idős koruknál fogva mind kevésbé tudnak segíteni magukon.

★

Cikkemet — úgy gondolom — ki kell egészíteni a vállalati felhalmozási vásárlóerő tartalmának a pontosabb meghatározásával. Ezen azt ***a pénzösszeget*** kell érteni, amit a vállalatok egy időegység (gyakorlatilag egy év) alatt felhalmozási kiadásokra használhatnak fel. E pénzösszeg három részből állhat:

a) A vállalatoknak lehet korábbi években felhalmozott és az adott évben beruházásra felhasználható pénzük.

b) A vállalatok minden egyes évben realizálnak valamekkora összegű profitot. Így minden évben van legalább annyi pénzük, amennyi elegendő a megelőző évi profittal egyező összegű beruházási kiadások fedezésére. Ez hozzájön az *a)* pontban említett, már korábban felhalmozott és beruházásra felhasználható pénzhez.

c) A vállalatok felhalmozásra fordítható pénze nőhet (vagy csökkenhet) a beruházási hitelek felvétele (vagy visszafizetése) útján.

Az egyes tételek közti arány függ attól, hogy mennyire intenzív a vállalatok *felhalmozási törekvése.* Ha ez a törekvés többnyire erőteljes, akkor a korábbi években felhalmozott és beruházásra felhasználható pénzösszeg viszonylag kis hányadot képvisel. Lehetnek azonban ilyenkor is kivételek: kötelező tartalékolás vagy magas beruházási adó (tehát restrikció) esetén a korábban felhalmozott és beruházásra nem fordított pénzösszeg hányada jelentős. A tőkésországokban ez a pénzösszeg általában nagy arányú, a mi viszonyaink között — az eddig megfigyelt beruházási éhség miatt — inkább kisebb hányadú. A nettó beruházási hitelek tétele általában jóval kisebb a profitnál, a beruházásra felhasználható pénzösszegben ez mégis jelentős százalékú *változást* okozhat. A profittal megegyező pénzösszeg adja—szocialista viszonyok között — a felhalmozási vásárlóerő legnagyobb hányadát. Tőkés viszonyok között ez már nem egyértelmű. Ott ugyanis nagy súlyt képvisel az *a)* pontban említett tétel. Könnyen lehet, hogy a korszerűsített gazdaságirányítási rendszerben nálunk is *lényegesen megnövekszik* az *a)* tétel súlya.

A vállalati szféra felhalmozási vásárlóereje nem azonosítható a vállalatok tényleges felhalmozásával. *A felhalmozási kiadások összege kisebb* lehet a felhalmozási vásárlóerőnél, *nagyobb viszont nem.* Éppen mert a felhalmozási kiadások összege kisebb lehet, nőhet meg az *a)* tétel súlya. Idővel a felhalmozási vásárlóerő csökkenhet, főként a beruházási hitelek nettó visszafizetése miatt. (Nálunk ezenkívül a profit utólagos elvonása miatt.) Ha a vállalatok költségérzékenysége és profitérdekeltsége gyenge, a nagy vállalati felhalmozási vásárlóerő komoly gondot okozhat.

Költségérzékeny és profitérdekelt vállalati gazdálkodás esetén a vállalati szféra felhalmozási kiadása nagyságrendileg térhet el felhalmozási vásárlóerejétől. A profitérdekeltség a felhalmozási kiadásokat a vásárlóerő alá nyomhatja, ha jelentős a *kapacitástartalék*. (Mert az *egyes* vállalatok arra számítanak, hogy a beruházások növelése lejjebb nyomná a profitrátát.) Hasonló hatású ilyenkor a költségérzékenység is. A beruházások tényleges alakulását szabályozó egyik faktor tehát a termelői kapacitástartalékok (-kihasználatlanság) nagysága és a várható profitráta. (Rövidebb időszakban mindkettő függ a piaci helyzet alakulásától is.) Költségérzékenység esetén tehát bekövetkezik a felhalmozási tevékenység spontán szabályozódása mindenféle állami szabályozás nélkül is: éppen az a természetes, hogy a tényleges felhalmozás elmarad a felhalmozási vásárlóerőtől. Ehhez jön a beruházások állami szabályozása. A tőkésországokban ennek *legáltalánosabb* eszköze *a kamatpolitika*. A kamatlábak — köztük a beruházási hitelek kamatlábának — az emelése a tényleges felhalmozást sokféle áttételen keresztül fékezi, csökkentésük pedig megfordítva: a felhalmozás növelésére ösztönöz. (A szerteágazó összefüggések leírását itt nem tekintem feladatomnak.) A kamatpolitika egyéb eszközökkel — például a vállalati beruházásokat befolyásoló leírási és adópolitikával, monetáris intézkedésekkel — is kiegészül. A lényeg azonban az, hogy a tényleges felhalmozás magától is eltér a felhalmozási vásárlóerőtől, s az eltérés mértékét az állam is képes szabályozni *makrogazdasági eszközök* felhasználásával. A szabályozás egyik szempontja lehet a külső gazdasági egyensúly fenntartása. *Az egész mechanizmus azonban a vállalati költségérzékenységen és profitérdekeltségen nyugszik.*

Ha a költség- és profitérzékenység hiányzik vagy nagyon gyenge, a tényleges felhalmozás mindig a felhalmozási vásárlóerő értéke felé tendál. (Vagy eléri, vagy erősen megközelíti azt.) Ez különösen akkor nagy baj, ha az ország külső gazdasági egyensúlya a beruházások csökkentését vagy alacsony szinten tartását követeli meg. Ekkor hiába növekszik meg a kamatláb, a tényleges felhalmozás makacsul a felhalmozási vásárlóerő felé tör: a gyenge költségérzékenységű vállalatok alig reagálnak a kamatláb növekedésére. Éppen ezért a gyenge költségérzékenység körülményei között a figyelem szükségképpen *a felhalmozási vásárlóerő szabályozása* felé fordul: a központi szervek arra törekednek, hogy a vállalatok *ne is tudjanak* többet beruházni annál az összegnél, ami a külső egyensúllyal még összeegyeztethető. (A profit egy részét kötelező tartalékalapba helyeztetik, vagyis megtiltják a felhalmozási vásárlóerő egy részének felhasználását. A profit egy részét utólagosan elvonják. Csökkentik az új beruházási hiteleket. A felvett hitelekért visszamenőleg is magasabb kamatot kell fizetni. Beruházási adót vetnek ki, és annak kulcsát növelik is, és így tovább.) Az intézkedések nagy része súlyosan sérti a vállalati önállóságot, vagy legalábbis nagy bizonytalanságot visz be a vállalati gazdálkodásba.

Kétségtelen, hogy korunkban a *felhalmozás* valamilyen fajta szabályozására minden országban, minden gazdálkodási rendszerben szükség van. Nálunk a beruházások szabályozása a következő tervidőszakban is létfontosságú. Ha a vállalatok költségérzékenysége gyorsan erősödik, akkor inkább a *felhalmozás* makrosíkú szabályozására és a vállalatok „természetes" takarékossági törekvésére kell helyeznünk a súlyt. Ha a költségérzékenység csak lassan javul, akkor kénytelenek leszünk többet törődni a felhalmozási *vásárlóerő* szabályozásával, ami *mindenképpen rosszabb megoldás az előbbinél*. A felhalmozási vásárlóerő szabályozását azonban lehetőleg úgy kell megoldanunk, hogy az minél kevésbé sértse a vállalatok önállóságát, és *ne keresztezze* a gazdaságirányítás korszerűsítésére tett intézkedéseket.

★

Kevés remény van arra, hogy a korábbi években felgyülemlett felhalmozási vásárlóerővel vagy a beruházási hitelek nyújtásával kapcsolatban olyan intézkedéseket

tehetünk, amelyeknek ne lennének káros mellékhatásai akkor, ha *még gyenge* a vállalati költségérzékenység. Megtilthatjuk a felgyűlt pénz felhasználását, elvonhatjuk azt, de ezek mindenképpen a vállalati önállóságot sértő lépések. Limitálhatjuk az új beruházási hitelek és a nettó hitelnyújtás összegét, de ennek következménye a vállalati kezdeményezés korlátozása és az, hogy olyan esetekben sem nyújthatunk hitelt, amikor annak hatékonyságjavító hatása volna. A végső megoldás csakis a vállalati költségérzékenység kifejlesztése lehet, enélkül semmiképpen sem érhetünk el megnyugtató eredményt a felhalmozási vásárlóerőt meghatározó *a)* és *c)* tételnél. Kedvezőbb a helyzet a vállalati felhalmozási vásárlóerő *b)* tételével kapcsolatban. Meghatározott makrogazdasági eszközökkel elérhető a vállalati szféra felhalmozási vásárlóerejének bizonyos fokú szabályozása, a realizált adók levonása utáni *profit szabályozása útján.* Így a beruházások részleges eredményességgel igazíthatók hozzá a külső egyensúlyi követelményekhez. Ezt azonban csakis *átmeneti szükségmegoldásnak* tekinthetjük. Az igazi megoldás a költségérzékenységen nyugvó felhalmozásszabályozás, nem pedig a gyenge költségérzékenység mellett megvalósuló és korlátozott hatékonyságú felhalmozási vásárlóerő-szabályozás.

Fekete Ferenc és munkaközössége.:

POLITIKAI GAZDASÁGTAN I.

(Közgazdasági alapvetések)

1984-től az egyetemeken teljesen új koncepciót vezetnek be a politikai gazdaságtan oktatásban, s ehhez olyan új, korszerű tankönyvek — s egyben szakkönyvek — készülnek, amelyekben a korábbi anyag időálló részeinek megőrzésével és a legújabb kutatási eredmények felhasználásával az ismeretanyag és a kifejtés teljes tartalmi megújítását kívánják elérni. A fő cél az ismert kategóriák újszerű megvilágítása és a gazdasági élet legújabb jelenségeinek marxista szellemű magyarázata, kifejtése. A „Közgazdasági alapvetések" a tervezett, négy kötetből álló új „Politikai gazdaságtan" sorozat első kötete, amely a közgazdaságtan fogalmi apparátusával, vizsgálati módszereivel és tárgykörével ismerteti meg az olvasót.

Az öt részből álló mű (az egyes részek: Alapfogalmak; Szükségletek, munka, termelés; Áru- és pénzviszonyok, értéktörvény; Az egyensúly, a növekedés és az állami politika a gazdaságban; A tudományos kutatás elméletéről és módszertanáról) elsősorban olyan elméleti problémákat vizsgál, amelyek könnyen összefüggésbe hozhatók korunk valóságával, a magyar népgazdaság fejlesztésének aktuális feladataival is.

Kb. 270 oldal, kötve kb. 100,— Ft

(Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (86—98. l.)

A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság

Soós Károly Attila

A szocialista gazdaság eddigi történetét végigkísérték a tömeges *hiányjelenségek*.[1] Ha ezt a közismert tényt meg akarjuk magyarázni, akkor először is meg kellene határoznunk: *mit értsünk* hiányon. A szó a legtöbb mai magyar szerzőnél *kielégítetlen fizetőképes keresletet* jelöl. Ezt az értelmezést — *mint szorosabb értelemben vett hiányt*, sőt a mai magyar gazdasági mechanizmusban a hiány egyetlen helyes fogalmát — mi is elfogadjuk.

Számunkra azonban a magyarázat kiindulópontja a szocialista gazdaság *tervutasításos rendszere*, és ennek megfelelően a hiánynak egy *tágabb értelmezése*. A tervutasításos gazdálkodást folytató országokban magától értetődően hiánynak nevezik (1968 előtt nálunk is annak nevezték) azt a jelenséget is, ha *a terv szerinti termeléshez* nem álltak rendelkezésre, nem voltak beszerezhetők a szükséges — *adminisztratív kiutalásokkal* elvben biztosított — anyagok. Az adminisztratív kiutalások mellé persze általában intézményesen biztosítják a pénzfedezetet is, ezért formailag az ilyen hiány is tartalmazza a kielégítetlen fizetőképes kereslet mozzanatát. De az ilyen hiány lényegét — helyesen — mégsem abban látják, hogy „van a vállalatnak pénze, de nem tudja elkölteni". Az adminisztratív kiutalás — ahogyan nálunk annak idején mondták: „gazdálkodás" — alá vont termékeket ugyanis *természetesen* nem lehet *egyszerűen pénzért* megkapni. A tervutasításos rendszerben az ilyen típusú hiány (amely a *tervlebontási mechanizmus defektusa*, és amelyet bele kell értenünk a hiány tágabb fogalmába) együtt létezik a szorosabb értelemben vett hiánnyal: azzal, hogy olyan termelési és fogyasztási javak, amelyek elvileg egyszerűen pénzért megkaphatók, valójában nem hozzáférhetők.

Világos, hogy a hiány itt bemutatott, nem egyértelmű volta mögött *a gazdasági tevékenység nem egységes elvű szabályozódása* áll. Tegyük ehhez hozzá: igazán egységes elvű szabályozódásról — az ugyan kétségtelenül erősen visszaszorított utasításos viszonyok *megszüntetéséről* — az 1968 utáni Magyarországon sem beszélhetünk. Ezért a továbbiakban, ahol a nem egységes elvű szabályozódást a tervutasításos rendszerből kiindulva, a hiány *institucionális okaként* vizsgáljuk, természetesen eljutunk az új mechanizmusbeli hiány problémájához is. Emellett tisztázni próbáljuk nézeteink viszonyát a hiány tradicionális, egyoldalúan a túlzott mennyiségű összkeresletből kiinduló magyarázatához. Az utóbbit *keresletmennyiségi hiánymagyarázatnak* fogjuk nevezni.

[1] A cikk elkészítéséhez nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Bauer Tamásnak, Falusné Szikra Katalinnak, Kapitány Zsuzsának és Szabó Juditnak. A cikk hibáiért természetesen a szerzőt terheli minden felelősség.

Soós Károly Attila az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Hiány egy feltételezett pénzmentes gazdaságban

A tervutasításos rendszerbeli hiányt vizsgálva, első lépésben eltekintünk a pénznek, a pénzbeli számbavételnek még a létezésétől is. A vállalatok működését naturális, köztük természetesen a *termékösszetételre vonatkozó tervutasítások* szabályozzák. Tegyük fel, hogy egy, a termékösszetétel-tervben előirányzott terméket nem állítanak elő. Ha emellett egyelőre feltesszük azt, hogy a termelési és a felhasználási (adminisztratív termékelosztási) tervek teljes összhangban vannak egymással, és ha egyelőre attól a lehetőségtől is eltekintünk, hogy a termelési terv nemteljesítése nyomán azonnal módosítják a felhasználási tervet, akkor a kérdéses nemteljesítésnek hiányt kell előidéznie a felhasználás valamely területén. Nem kielégítetlen fizetőképes keresletet (hiszen a feltételezett rendszerben nincs pénz, nem értelmezhető fizetőképes kereslet, sem annak kielégítetlensége), hanem „tisztán" a tervlebontási mechanizmus defektusát.

Vajon szükségszerű-e a tárgyalt jelenség, azaz szükségszerű-e egy „pénzmentes" szocialista gazdaságban az ilyen értelmű hiányok tömeges jelentkezése? Kétségtelenül igen.

Noha a történelem során a szocialista gazdaság pénzmentes megszervezésére irányuló kísérletek csak rövid ideig tartottak, és „zavaró" (polgárháborús, intervenciós) körülmények között zajlottak le, annyit mégis tudunk az ilyen „kísérleti" gazdasági mechanizmusokról, amennyi elegendő annak megállapításához, hogy ezek önmagukban is — főleg éppen a tömeges hiányjelenségek folytán — működésképtelenek voltak.

A — pénzt immár alkalmazó — tervutasításos rendszer tapasztalatai is alátámasztani látszanak az önmagában vett tervlebontási mechanizmus hiányt teremtő voltát. A hiányt itt még mindig a termékösszetétel-terv nemteljesítésével azonosítva, először is leszögezzük, hogy az ilyen (részleges) nemteljesítés teljesen általános jelenség. Hivatkozunk itt (természetesen a tervutasításos rendszer idejéből származó) magyar és lengyel textilipari tapasztalatokra,[2] és hozzátesszük: a termékösszetétel-tervezés, e tervek végrehajtásának megszervezése, a technológiai folyamatok „felülről", a tervező szervek részéről való áttekintése, a tervüket nem teljesítő vállalatok anyaghiányra és egyebekre való hivatkozásai megalapozottságának elbírálása a legtöbb termelési ágban még sokkal nehezebb feladat, mint a textiliparban. (Gondoljunk a minden „profiltisztítási" törekvés ellenére is többnyire diverzifikált termelési struktúrájú gépipari, vegyipari vállalatokra, a kohászat magasabb vertikumaira stb.) Gyakorlatilag megvalósíthatatlan (pontosabban csak hiányosan megvalósítható) feladatokról van itt szó; a termékösszetétel-tervek hiánytalan végrehajtása nem lehetséges.

A termékösszetétel tervezésének szükségszerű bizonytalanságára a tervező szervek úgy reagálnak (mert másképp nem reagálhatnak), hogy — formálisan vagy informálisan — megkülönböztetnek *„fontos"* és *„kevésbé fontos"* termékeket. Az ilyen „kiemelések" hierarchiája jól ismert; ezekkel többé-kevésbé garantálják, hogy a „fontos" termékeket a tervvégrehajtók valóban előállítsák, azok előállítására fordítsák a szűk keresztmetszetet alkotó termelési tényezőket.

Az ilyen „kiemelés" (pontosabban ennek fonákja, a „nem kiemelés") nem egyéb, mint a terv nemteljesítésének értelmében vett hiány intézményesítése: a tervben szereplő, de nem kiemelt termékeket nem is kell feltétlenül előállítani.

Ez a gondolatmenet természetesen akkor is érvényes, ha nincs pénzbeli számítás, nincsenek áru- és pénzkategóriák, tehát érvényes a „pénzmentes" szocialista gazdaságra is.

[2] A magyar tapasztalatokról lásd [6]. A lengyel pamutiparban az 1960-as években a tervekben előírt és a tényleges termékösszetétel csak 15—40 százalékban esett egybe ([13] 381. l.).

A tervutasításos rendszer termelője és a fizetőképes kereslet

A pénzbeli számbavételt, az áru- és pénzkategóriákat alkalmazó tervutasításos rendszerben további fontos elemek kerülnek a képbe. Nézzünk itt először tiszta eseteket!

Ismeretes, hogy a tervutasításos rendszerben a termelés összmennyiségét egy-egy vállalat szintjén a bruttó termelési érték (egyes szocialista országokban az összes értékesítés vagy újabban a nettó termelési érték) mutatójával szabályozzák. A bruttó termelési érték tervét gyakran nem „fedik le" teljesen a termékösszetételre vonatkozó tervutasítások. Emellett viszonylag ritkán „fednek le" annál többet (noha ez — mint a különböző tervmutatók összehangolatlanságának egyik típusa — természetesen előfordul), viszont a vállalat túl is teljesítheti tervét. Mindkét esetben vevői rendelésre (feltesszük, hogy a vevő fizetőképes, tehát *fizetőképes keresletre*) termel a vállalat. Ehhez hozzátesszük: *horizontális* fizetőképes keresletre. A jelző értelmét mindjárt megvilágítjuk. Ha a vállalat egy vevői igényt nem elégít ki, akkor (az egyszerűség kedvéért eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy más kielégíti) hiány van, mégpedig teljesen egyértelműen *szorosabb értelemben vett hiány*, vagyis kielégítetlen fizetőképes kereslet.

Menjünk tovább, építsünk fel egy bonyolultabb esetet! Mint említettük, a termékösszetételre vonatkozó tervutasítások közül nem mindegyik teljesítését kérik számon egyenlő szigorral. A nagyon „kemény", a legerősebben „kiemelt" tervutasítással ellentétes határesetként olyan „puha" tervutasítás is előfordulhat, amelynek nemteljesítését (azaz egy kevéssé fontos termék előállításának esetleges elmulasztását) az irányítószerv szóvá sem teszi, sőt a vállalat előre is látja, hogy nem fogja szóvá tenni. Ilyenkor az „utasítás" teljesítéséért valójában nem jár semmi egyéb, mint az árbevétel. Azaz ismét fizetőképes keresletről van szó, és ha nem elégítik ki, akkor ismét szorosabb értelmű hiányról, a fizetőképes kereslet kielégítetlenségéről. Ezt a keresletet — minthogy „fentről", az irányítószervtől jön — *„vertikális"* keresletnek nevezhetjük. Így különböztetjük meg az előbbi „horizontális" keresletttől, amelyet a vállalattal szemben egy vele hierarchikus kapcsolatban nem álló alany (fogyasztó, másik vállalat) támaszt. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ennek a horizontális—vertikális megkülönböztetésnek nem tulajdonítunk közgazdasági tartalmat: vertikális kereslet fogalmunk a *tervutasítás kereslet jellegét* — a tárgyalt „puha" tervutasítás tisztán kereslet jellegét — világítja meg; az közgazdasági értelemben, funkcióját tekintve nem különbözik a horizontális keresletttől.

Mert mi is az — akár „horizontális", akár „vertikális" — kereslet funkciója?

Itt most — mind a „horizontális", mint a „vertikális" kereslet esetét tárgyalva — feltettük azt, hogy a tervutasításos rendszer vállalata érdekelt *lehet* abban, hogy előállítson valamit *pusztán azért, mert kereslet van rá.* Helyes-e ez a feltevés? Nos, a tervutasításos rendszernek több olyan „szabályozója" is van, amely erre ösztönöz. Ilyen a bruttó termelési értékre (az összes értékesítésre, a nettó termelési értékre) vonatkozó tervutasítás, az ennek teljesítésére és túlteljesítésére való ösztönzés; a nyereségterv teljesítésére és túlteljesítésére való ösztönzés stb. Ezeknek a „szabályozóknak" kisebb-nagyobb részben az is a céljuk, hogy a vállalatokat a kereslet kielégítésére ösztönözzék. Például a bruttó termelési érték előírására semmi szükség sem lenne, ha a vállalatok termelését szigorúan számonkért termékösszetétel-előírásokkal teljes egészében le tudnák fedni. A mutató „üzenete": az irányítószerv nem tudja teljes egészében meghatározni, hogy a vállalat *mit* termeljen, csak azt, hogy *mennyit.* Termelje azt, amit *el tud adni.* Az persze közismert, hogy ezt a mutatót teljesítendő gyakorta éppen olyasmit termelnek, amit nem tudnak eladni. Ez magyarázza az arra irányuló törekvéseket, hogy a bruttó termelési értéket az összes értékesítés mutatójával váltsák fel, de az utóbbi mutatónak is megvannak a hátrányai, és a raktárra termelés lehetőségei a bruttó termelési érték mutató alkal-

mazása esetén is korlátozottak. Bár nincs módunk a probléma minden oldalának részletes tárgyalására,[3] leszögezhetjük: a bruttó termelési érték mutató (és némely más mutatók) *az árutermelési mechanizmus elemeit viszik bele a tervutasításos rendszerbe.*

Az így kialakuló sajátos és erősen korlátozott árukapcsolatok nyilvánvalóan hozzájárulnak a tervutasításos rendszer működőképességének biztosításához. Itt ugyanis például a mi témánk szempontjából arról van szó, hogy a szükségképpen hiányt generáló tervlebontási mechanizmus mellett egy másik mechanizmus is belép a termelés és a termékigények közötti összhang megteremtésének folyamatába.

Persze ez a sajátos árumechanizmus távolról sem ellentmondásmentes. Legfőbb belső ellentmondását az ún. *bázisérdekeltségből* bonthatjuk ki. A tervutasításos rendszerben a tervfeladatok az előző időszakban elért színvonalhoz, *a bázishoz* kapcsolódnak. Közismert, „agyonvitatott" problémáról van itt szó. A vállalat nem használja ki teljesen teljesítménynövelési lehetőségeit, mert amennyit egyszer elért, teljesített, az a következő időszakban kötelező minimummá válik számára, és „tartalékolt" lehetőségek híján nehezen tudná azt meghaladni (tartani sem tudná feltétlenül). Ez persze a nyereségnövelésre, nyereségnövelési tartalékok képzésére és más mutatókra is ugyanígy érvényes. Tegyük ehhez hozzá: nem mindig csak arról van szó, hogy a vállalatok visszatartják magukat tervük túlteljesítésében. El kell vetnünk a tervutasításos rendszer „tankönyvi" formájának minden életidegen „absztrakcióját": a valóságban a vállalatok gyakorta nemcsak túlteljesíteni, de teljesíteni sem igyekeznek a tervet, mert a nemteljesítéshez gyakran nem fűződik szigorú szankció, és közismert a tervek utólagos módosításának „rendszere" is: hozzáigazításuk a várható, sőt a tényleges teljesítéshez. Előfordul, hogy a vállalati terveket a tervidőszak befejezése után is módosítják.

Az elmondottak alapján azt, hogy a tervutasításos rendszer vállalata érdekelt lehet abban, hogy kielégítse a fizetőképes keresletet, kiegészíthetjük azzal: érdekelt lehet abban is, hogy *ne elégítse ki* — ti. akkor, ha annak kielégítése a tárgyalt „tervezéstaktikai" okokból nem célszerű, mert túlságosan magas „bázist" képezne a következő évi (negyedévi, stb.) termelési vagy nyereségtervhez.

Hiány a tervutasításos rendszerben: a kínálat strukturális (institucionális) rugalmatlansága

A fizetőképes keresletre termelés mint a termelés termékigényekhez való alkalmazkodásának mechanizmusa tehát működik ugyan a tervutasításos rendszerben, de szükségképpen úgy működik, hogy tömeges hiányjelenségeket is előidéz.

Ezt a megállapításunkat, az eddig mondottakat összefoglalandó, ki kellene egészítenünk azzal, hogy ugyancsak összhangteremtő funkció és vele együtt tömeges hiányjelenségek generálása (tárgyaltuk: más értelmű hiányjelenségek generálása) jellemzi a naturális tervutasításokat. Csakhogy ezt most már — a vertikális keresletről elmondottak után — elemi logikai szabályok megsértése nélkül így nem állíthatjuk. A naturális tervutasítás ugyanis — ezt állapítottuk meg — szélsőséges esetben lehet tisztán fizetőképes kereslet (vertikális fizetőképes kereslet, de a vertikális jelzőnek itt nincs közgazdasági tartalma). Általánosabban pedig azt kell mondanunk, hogy a valóságos tervutasításos rendszerben, amely alkalmazza a pénzbeli számbavételt, az áru- és pénzkategóriákat, *a naturális termelési tervutasítás mindig magában foglalja a* —vertikális— *fizetőképes kereslet mozzanatát* (az előállítandó termék árának kiegyenlítésére vonatkozó implicit ígéretet) *is.* Így a fizető-

[3] A problémával, az e cikkben tárgyalt többi problémához hasonlóan, részletesebben foglalkozom a [9] tanulmányban.

képes kereslet mellé nem állíthatjuk a naturális tervutasítást, hanem csupán annak — mint tárgyaltuk, szükségképpen következetlenül, részlegesen érvényesülő — „fontosság"-mozzanatát, azaz a teljesítéséhez kapcsolódó kényszerítő eszközök (változó) erősségét.

Továbbá, ugyancsak a vertikális keresletről mondottak folytán, a kétféle értelmű hiány elkülönülése is viszonylagosabbá válik. A hiány — mint arra a bevezetőben már utaltunk — mindig kielégítetlen fizetőképes keresletet jelent, illetve mindig jelenti azt is, mert formailag akkor is jelenti azt is, ha a lényege az, hogy a naturális tervutasítást, a hozzákapcsolt kényszerítő eszközök ellenére, nem teljesítik.

Tehát összefoglaló megállapításunk helyesen a következő: A tervutasításos rendszer vállalatát a vele szemben támasztott termékigények kielégítésére részint az motiválja, hogy azok *fizetőképes keresletet* testesítenek meg, részint pedig az, hogy kielégítésükhöz (a konkrét, naturális tervutasításban meghatározott termék előállításához) *kényszerítő eszközök* kapcsolódnak.

Mindkét motiváció bizonytalan. A kényszerítő eszközök erőssége változó. (A horizontális kereslet esetében — azaz ha nincs naturális tervutasítás — és a vertikális kereslet tiszta esetében egyáltalán nincs kényszerítő eszköz.) A fizetőképes kereslet kielégítése helyett pedig annak ki nem elégítésére is motiválva lehet a vállalat. A kétféle, külön-külön bizonytalan motiváció részint *erősíti* egymást, hiszen (a horizontális kereslet esetétől, valamint a vertikális kereslet tiszta, szélsőséges esetétől eltekintve) mindkettő kapcsolódik minden termékigény kielégítéséhez. Ezzel a *bizonytalanság csökken.* Emellett azonban a kétféle motiváció *gyengíti* is egymást. A kereslet kielégítésére ösztönző mutatók (bruttó termelési érték, nyereség stb.) teljesítésére, túlteljesítésére vagy éppen túlzott mértékű túlteljesítésének elkerülésére irányuló törekvés a vállalatot arra ösztönözheti, hogy eltérjen az előírt termékösszetételtől: az előírtnál magasabb jövedelmezőségű (vagy — természetesen itt csak rövid távú törekvésről van szó — kevésbé anyagigényes stb.) termékeket állítson elő. (Persze, ha emiatt nem kell nagyon szigorú szankcióktól tartania.) A naturális tervutasításokhoz kapcsolódó kényszerítő eszközök pedig adott esetben kevésbé anyagigényes vagy szűk keresztmetszetet alkotó és bőségesen rendelkezésre álló erőforrásainak kedvezőtlen kombinációját igénylő termékek előállítására késztethetik a vállalatot, ami miatt az általa szándékoltnál — és akár a tervben előirányzottnál is — kisebb össztermelést érhet el, tehát az összkeresletből is kevesebbet elégíthet ki. A kétféle motiváció tehát gyengíti is egymást, emiatt a *bizonytalanság nő.*

Végső soron tehát *a kereslet* (a naturális tervutasítások és a horizontális kereslet) *kielégítésére irányuló törekvés olyan bizonytalanságáról* van itt szó, amelyhez hasonlót a tőkésvállalat mikroökonómiája nem ismer. Nem egyéb ez, mint *a kínálat strukturális rugalmatlansága.* Strukturális (institucionális) abban az értelemben, hogy *a szabályozódás struktúrájából,* sajátos kettős és kettősen bizonytalan rendszeréből fakad.

Ez a strukturális rugalmatlanság azonban *nem korlátozódik a termékszerkezetre,* hanem vonatkozik az összkínálat nagyságára is.

Eddigi érvelésünk abban a tekintetben, hogy a kínálatnak mind a szerkezete, mind az összmennyisége rugalmatlan, a kereslettel szemben többé-kevésbé adott, Kornai János hiánymagyarázatával rokon. Abban is Kornait követjük, hogy a vállalati viselkedésből indulunk ki, onnan jutunk el a kínálat rugalmatlanságához. (Továbbá abban is, hogy a személyes fogyasztás, a fogyasztói kereslet szférájának nem tulajdonítunk elsődleges jelentőséget a hiány létrejöttében; a továbbiakban csak röviden érintjük ezt a szférát.)

Azonban a központi helyre tett vállalati viselkedést Kornaitól eltérően értelmezzük. Kornai ugyanis abból indul ki, hogy a vállalati vezető *azonosul funkció-*

jával, és felfogása szerint az a funkció, amellyel a vállalati vezető azonosul, alapvetően *a mennyiségi teljesítmény, a termelésmennyiség fokozása*. És Kornai következtetése az, hogy a termelés növelésében a vállalat elmegy *az erőforráskorlátokig* (természetesen mindig csak a legszűkebb keresztmetszet alkotta határig); a kínálat mennyisége tehát abban az értelemben rugalmatlan, hogy erőforráskorlátokba ütközés miatt nem bővíthető.[4]

Maga a következtetés, az „erőforrás-korlátos" gazdaság tétele tulajdonképpen tradicionális. Kornai ennek *tradicionális alátámasztásával szakít*. A tradicionális alátámasztás abban áll, hogy *a fölérendelt tervező szervek kényszerítik* a vállalatot termelésének a lehetőségek határáig történő növelésére. Ennek az érvelésnek két fő gyenge pontja van. Az egyik az, hogy az ilyen erősen feszített, a mennyiség minden határon túl, mindenáron való növelésére irányuló tervezés, irányítás a tervutasításos rendszerben nem teljesen általános gyakorlat. Kornai helyesen mutat rá arra, hogy ez a gyakorlat „csak meghatározott történelmi körülmények között" érvényesül ([7] 79. l.).

Sajnos azonban ez a megállapítás Kornai érvelése szempontjából is problematikus. Ha ugyanis az irányítószervek vállalattal szembeni elvárása nem koncentrálódik szélsőségesen a mennyiségi teljesítményre, akkor megmagyarázatlan marad, hogy *maga a vállalati vezető miért* látja mégis alapvetően ebben saját funkcióját. Kornai, amikor általánosságban tárgyalja a vállalatvezetői motiváció problémáját, nem is korlátozza ezt a funkciót, illetve a vele való azonosulást a mennyiségre: megemlíti, hogy a funkcióhoz, a „rendesen végzett munkához", amelyre a vállalati vezető törekszik, például termékminőségi követelmények is hozzátartoznak. A továbbiakban azonban már a szerző a minőségjavítási törekvés gyengeségéről beszél, azzal az indoklással, hogy a vevő hajlandó átvenni a silány minőségű terméket is ([7] 138—139. l.). Csakhogy ennek leszögezése — a „rendesen végzett munka" követelményeként értelmezett funkcióval való azonosulás szerepének e ponton való erős relativizálása — után kétségessé válik, hogy ugyanez a motiváció kielégítő magyarázatot adhat a termelés mennyiségének a lehetőségek határáig történő állítólagos növelésére.

Az erőforráskorlátokig hatoló termelésnövelés tétele tradicionális alátámasztásának másik gyenge pontja az, hogy elvonatkoztat attól (ami a mechanizmusviták egyik közhelye, és amiről a korábbiakban már volt szó), hogy épp a teljesítménynövelésre (ezen belül persze a mennyiségi teljesítmény növelésére) irányuló ösztönzés vált ki a vállalatokból olyan teljesítménytartalékolási törekvéseket, amelyeket az irányítószervek korlátok között tarthatnak ugyan, de általában nem küszöbölhetnek ki. Ez az érv természetesen az „erőforrás-korlátos" gazdaság tételének nemcsak a tradicionális alátámasztását, hanem magát a tételt is cáfolja, és cáfolja Kornai érvelését is, mert arra mutat rá, hogy a vállalat célja *nem lehet* a korlátlan termelésnövelés. A vállalatnak az irányítószervekkel folytatott állandó alkujában termelésnövelési tartalékokra van szüksége. A vállalati vezető valóságos funkciója, amellyel azért, hogy pozícióját megtarthassa, azonosulnia kell, nem kis részben éppen e tartalékok biztosítása.

A kínálat mennyisége és szerkezete (szerkezete például a minőségjavítási törekvések vonatkozásában) tehát anélkül, rugalmatlan, hogy növelése általában erőforráskorlátokba ütköznék; a rugalmatlanságot a szabályozódás fent elemzett institucionális problémáival magyarázzuk. A kínálat rugalmatlanságának ilyen — institucionális — értelmezésével hangsúlyos szerepet kap hiánymagyarázatunkban *a kínálati oldal* (amely utóbbi szerepét, alapjában hasonló érveléssel hangsúlyozza

[4] „... rendszerint... a hagyományos [tervutasításos rendszerbeli] szocialista vállalatnál az erőforráskorlát köti meg a tevékenységeket" ([7] 43. l.). A motivációról lásd ([7] 78—79. l.).

Hoch Róbert).[5] És itt van a fő vitapontunk Kornaival, aki az összkínálatot az erőforráskorlátok szintjén meghatározva, a kínálat szerkezetének rugalmatlanságát (a minőségjavítási törekvések gyengeségét) pedig a túlkereslet elkényelmesítő hatásából származtatva egyoldalúan *az összkereslet túlzott nagyságából* vezeti le a hiányt.

Természetesen a kínálati oldal institucionális rugalmatlanságának hangsúlyozása részünkről nem jelenti annak tagadását, hogy a hiány mindig kielégítetlen fizetőképes kereslet; ezért vizsgálnunk kell a *keresleti oldal* szerepét is.

A keresletszabályozás és a hiány a tervutasításos rendszerben

A bevezetőben azt állapítottuk meg, hogy a tervutasításos rendszerben (a fogyasztói piacon kívül) a hiány jórészt csak forma szerint kielégítetlen fizetőképes kereslet. Ha egy vállalat adminisztratív anyagkiutalással rendelkezik, amelyet azonban nem tud anyagra váltani, mert az nincs, akkor nem az a hiány lényege, hogy a pénz elkölthetetlen: akkor a pénz meglehetősen alárendelt szerepet játszik. Ilyen hiány két fő módon jöhet létre: vagy úgy, hogy a kérdéses anyag (általánosabban: termék) termelési terve nem teljesül, vagy úgy, hogy a termelési és az elosztási terv nincs összhangban egymással. A két eset a kínálati oldal szemszögéből nézve egészen különböző (az utóbbitól a kínálati oldal tárgyalása során el is tekintettünk), a keresleti oldal szemszögéből nézve azonban nem igazán más.

Ha ugyanis a kínálat nem növelhető, a hiány megszüntetése mindkét esetben a felosztott keretek (a kereslet) csökkentését tenné szükségessé. Ez a szükségesség számítási, adatközlési fogyatékosságok folytán nem mindig válik az illetékes tervező szervek számára kellő időben ismertté. Ez csak látszólag tisztán technikai természetű — azaz például komputerizálással megoldható — probléma. Hiszen a termelőnek érdeke *lehet* ugyan, de nem feltétlenül érdeke, hogy jó előre bejelentse tervének nemteljesítését. A potenciális felhasználó pedig az esetleg az ő igényét is érintő keretcsökkentés helyett jobban járhat a hiányból fakadó sorban állással, korrupcióval stb.; ezért ő is érdekelt lehet a várható hiány eltitkolásában.

Persze azt az esetet is vizsgálnunk kell, amikor a keretek csökkentésének szükségessége ismert, de az mégis elmarad; sőt amikor (ez is előfordul, nem is ritkán) eleve *tudatos túlelosztás* történik.

Az effajta, többé-kevésbé tudatos „tervezési hibák" anatómiáját — elsősorban a beruházási javak túlelosztásának területén — alaposan elemzi Bauer Tamás [2]. E „hibák" kiküszöbölése (az elosztási keretek csökkentése) ellentétes a keretek címzettjeinek érdekeivel. A keretek csökkentésével ők (vállalati, iparigazgatósági stb. vezetők) egyrészt társadalmi-politikai súlyukat állíthatják szembe, másrészt azt a fenyegetést, hogy ha kevesebb erőforrást kapnak, akkor kisebb termelési, szolgáltatási teljesítményt tudnak csak nyújtani ([2] 519—522. l.). Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a túlelosztás gyakran csak nehezen kerülhető el. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a túlelosztás elkerülésére irányuló törekvés *nem is mindig tekinthető feltétlenül racionálisnak*. Annak eldöntéséhez, hogy mely felhasználási kereteket csökkentse, a tervezőnek hatékonysági összehasonlítást kellene végeznie a különböző felhasználási területek között, anélkül, hogy ehhez torzításmentes adatokkal, megfelelő módszerrel vagy akár egységes, operacionalizálható

[5] Kornai „A hiány" c. könyvéről írt recenziójában [5]. Hoch Róbert Kornainak azzal a tételével, hogy a vállalatnak érdeke a minden határon túl való növekedés, azt állítja szembe, hogy a tervutasításos rendszer (és ugyanígy az 1968 utáni magyar új mechanizmus) körülményei között — főleg az ún. bázisérdekeltség miatt — a vállalat érdeke az, hogy „mindenáron növekedjünk, de azért ne nagyon". Ez az állami vállalatok piaci versenyképességét korlátozó — azaz hiánymagyarázó — tényező.

hatékonyságfogalommal rendelkeznék. (A tervutasításos rendszerben, nem véletlenül, sohasem alakult ki egységes hatékonyságfogalom, számítási módszertan.) Így azután nem egyértelműen irracionális a túlelosztás adminisztratív megszüntetése helyett azokra a spontán adaptációs mechanizmusokra (sorban állás stb.) bízni a döntést, amelyek a túlelosztásból fakadó hiány körülményei között kibontakoznak. (Noha abban az értelemben kétségtelenül irracionális az utóbbi megoldás, hogy a direktív tervezés nem hatékony voltának a burkolt beismerését jelenti.)

Bauer a túlelosztást előidéző keretelosztásból vezeti le a tervutasításos rendszerbeli hiányt (elsősorban a beruházási piacon fellépő hiányt), és ezen az alapon tesz egy bíráló megjegyzést a vállalati *költségvetési korlát* Kornai által hangsúlyozott *puhaságára*, amely (minthogy Kornainál abból fakad a vállalat inputok iránti „majdnem kielégíthetetlen" kereslete és így a túl nagy összkereslet is) Kornai hiánymagyarázatának a lelke. Bauer ezt írja:

„Vegyük észre: a költségvetési korlát puhasága — melyből egyként vezetődik le a hiány a beruházási, az anyag- és munkaráfordítások vonatkozásában — nem egyebet jelent, hogy a vizsgált tervgazdaságban nem működik a korlát, amelynek tulajdonképpen nem is feladata a közvetlen tervgazdálkodásban az erőforrások igénybevételének szabályozása. Elvégre a közvetlen tervgazdálkodásban ez a feladat alapjában véve a tervhierarchiában a tervfeladatokkal együtt lebontott keretszámokra hárul, melyek mellett a pénzügyi kategóriáknak legfeljebb kiegészítő szabályozó szerep jut" ([2] 522. l.).

Ez a bírálat nem igazán szerencsés. Azért sem, mert a hiánymagyarázatban maga is egyoldalúan a kereslet szerepét hangsúlyozza; de a keresleti oldal kezelése maga is problematikus. A pénzügyi szabályozásnak ugyanis mindenképp célja — fontos részterületeinek éppen fő vagy kizárólagos célja — az erőforrások igénybevételének szabályozása. Az persze igaz, hogy a tervutasításos rendszerben nem ez az elsődleges szabályozás. A „legfeljebb kiegészítő szabályozó szerep" azonban már bizonyosan túlzás, és Kornai kérdésfeltevése (miért nem szabályoz hatékonyan a pénz?) nem tekinthető eleve jogosulatlannak.

Viszont a kérdés megválaszolásában mégis az adminisztratív elosztásból mint elsődleges szabályozóból kell kiindulni. Az erőforrások igénybevételének pénzügyi szabályozása nem egyszerűen azért nem eléggé hatékony, mert az előbbivel szemben másodlagos, hanem azért, mert az előbbi *zavarja a hatékonyságát*. Gondoljunk például az anyagellátás rendszerére. A főbb ide tartozó pénzügyi szabályozók az önköltség-, a nyereségtervezés és a forgóeszköz-finanszírozás. Vajon a pénzügyi irányítószerveknek szabad-e ezeken a területeken — a tervkészítésben és a teljesítés számonkérésében — olyan szigort alkalmazniuk, hogy a vállalat ne tudja beszerezni, termékeibe beépíteni a neki adminisztratíve kiutalt anyagokat?

Erre a kérdésre nem lehet sem egyértelmű igennel, sem egyértelmű nemmel válaszolni, és itt tükröződik a probléma igazi bonyolultsága. A tervutasításos rendszerben ugyanis az irányítószervek törekszenek a vállalati pénzügyi mutatók, feladatok szigorítására, „feszítésére", teljesítésük számonkérésére, hogy ezzel is „tartalékaik mozgósítására" — egyebek között az erőforrások igénybevételének csökkentésére — késztessék a vállalatokat. Az ilyen szigorítási törekvések azonban szükségképpen összeütközésbe kerülnek azzal az alkuerővel, amelyet a vállalatoknak a naturális mutatóik, naturális feladataik kölcsönöznek.

Ez azért nem semmisíti meg a pénzügyi szabályozás hatását. A pénzügyi szabályozóeszközök korlátozzák — lényegében egyedül ők korlátozzák — az olyan erőforrások (például anyagok) igénybevételét, amelyekre nem terjed ki az adminisztratív elosztás. Valamelyes — változó erősségű — korlátozó hatásuk még az egyébként adminisztratív elosztás alá vont erőforrások igénybevételére is van. Megerő-

södik ez például olyan időszakokban, amikor az anyagellátási feszültségek — rendszerint gyors beruházásnövekedés által kiváltott — kiéleződése nyomán kampányszerű intézkedéssorozatokat hoznak a forgóeszköz-finanszírozás szigorítására.[6]

Ennek figyelembevételével Kornai puha költségvetési korlát-fogalma nem tűnik egészen szerencsésnek. Ezzel kapcsolatos megállapításai részben túlzók. Például azzal — amit, jegyezzük meg, csak hipotézisként fogalmaz meg —, hogy „az input reálkínálatának jelenléte és az inputot felhasználni akaró vállalat vételi szándéka rendszerint elegendő indok ahhoz, hogy a bank meghitelezze az akciót" ([7] 532. l.), teljesen passzívnak, mintegy automatikusnak minősíti a bankok működését; ezt a tapasztalatok nem támasztják egyértelműen alá.[7] Így Kornainak a puha költségvetési korláttal kapcsolatos fejtegetéseiből inkább azokat fogadjuk el, amelyek *nem teljes puhaságra, hanem bizonytalanságra utalnak:*[8] a vállalati vezető általában nem lehet bizonyos abban, hogy gazdasági döntéseinek hátrányos pénzügyi következményeit, anélkül, hogy vele szemben szankciókat alkalmaznának, át tudja hárítani (de ugyanígy általában abban sem lehet bizonyos, hogy nem tudja áthárítani) az államra, a bankra vagy — az árakon keresztül — a vevőkre.

Így tehát *a keresleti oldalon is kettős — és kétszeresen bizonytalan* — szabályozást találunk. A szabályozás *rugalmatlan*, nehézkes; nehézkessége azonban nyilvánvalóan *sokkal inkább* érvényesül a kereslet korlátozásában (azaz nehézkesebb a hiányok megszüntetésében), mint a — rugalmatlanságból ugyancsak adódó — feleslegesnek mutatkozó termékek allokációjában, hiszen az utóbbit az érdekviszonyok kevéssé akadályozzák, és ezért az utóbbihoz nincs szükség a magasabb szervek tekintélyére: a feleslegeket gyakran elosztja — utólagos jóváhagyásra számítva — a jogosultnál alacsonyabb szintű szerv is.

A keresletnek ez az egyoldalú „felfelé" rugalmassága abból *a sajátos módból fakad, ahogyan a kereslet* a tervutasításos rendszerben *szabályozódik* — egyúttal azonban *alkalmazkodást is jelent a kínálat szerkezetének institucionális rugalmatlanságához.*

A hiány okát tehát a tervutasításos rendszer bonyolult működési mechanizmusainak sokféle defektusaiban kell keresnünk. A puha — helyesebben: bizonytalan — költségvetési korlát ezeknek csak egyik része. És ez sem csupán azon az úton vezet hiányhoz, hogy a keresletmennyiség kontrollját nehézzé teszi. Az ilyen — keresletmennyiségi — hiánymagyarázat empirikus szempontból akkor válik nagyon problematikussá, ha szembesítjük erős keresletkorlátozási kampányok tapasztalataival. Például Magyarországon 1961-ben, 1964-ben ezek hatására az összkereslet, a főbb területeken a belföldi felhasználás csökkent, ami miatt jelentős készletfelhalmozódás is történt [14]; a hiányjelenségek azonban — ha valamelyest megritkultak is — távolról sem szűntek meg.

Az ilyen keresletkorlátozási periódusok megmutatják a *keresletmennyiség és a hiány mértéke közötti* (pozitív) *összefüggést*, de egyúttal nyilvánvalóvá teszik a kínálati rugalmatlanság szerepét is a hiányban. És részben ez is a bizonytalan költségvetési korlátra vezethető vissza, hiszen például a nyereségterv körüli, fentebb tárgyalt alkudozás, taktikázás épp a bizonytalan költségvetési korlát eleme, és részben abból következik az, hogy a vállalatok kevéssé igyekszenek termelésüket a fizetőképes kereslethez igazítani, még akkor is, ha a keresletet éppen erősen korlátozzák.

[6] Több szocialista országban hozott ilyen intézkedéssorozatokat ismertet [9].

[7] Vö. [4]. A szerző helyszíni tapasztalatok alapján ismerteti a vállalati tevékenység banki ellenőrzésének NDK-beli és román rendszerét.

[8] Lásd például a puha költségvetési korlát IV. sz. következménycsoportjaként a „Bizonytalanság" címszó alatt elmondottakat ([7] 325. l.). A költségvetési korlát problémájával részletesen [10] cikkemben foglalkozom.

Hiány az új mechanizmusban

Ezen a ponton térhetünk át az új mechanizmusbeli hiányjelenségek tárgyalására. A jövedelmező gazdálkodásban való érdekeltségnek, ebből fakadóan a fizetőképes kereslet kielégítésére irányuló törekvésnek a következetlensége itt még sokkal fontosabb a hiánymagyarázat szempontjából, mint a tervutasításos rendszerben. Ugyanis az utóbbi rendszerben más (direktív) adaptációs mechanizmusoknak van elsődleges szerepük; magára a fizetőképes kereslet kielégítésére sem csak (sőt nem is elsősorban) a nyereségnövelés ösztönzésével, hanem a bruttó termelési érték előírásával is ösztönöznek. Mindez pedig az 1968 utáni Magyarországon már nyilvánvalóan nem érvényes: itt elvben alapvetően a jövedelmezőségi törekvésnek kell a vállalatokat a fizetőképes kereslet kielégítésére motiválnia. Emellett a jövedelmezőségi törekvés elvben nem is felülről meghatározott nyereségszínvonal eléréséhez-meghaladásához kapcsolódik, azaz elvben nincs taktikázás, a vállalatok nem érdekeltek abban, hogy nyereségnövelési lehetőségeiket tartalékolják. Elvben mindez így van, hiszen az már az új mechanizmus bevezetésekor nyilvánvaló volt, hogy a nyereségérdekeltség csak így (vagyis „tervtaktikázás", „bázisérdekeltség" nélkül) lehet *intenzív*.

Köztudott azonban, hogy a valóságban a nyereségalakulás és -szabályozás (ha formális tervlebontásnak nem tárgya is) nem mentes a hasonló „taktikai" elemektől. A főleg 1972-től megerősödött „szabályozólebontás" és — részben már 1975-től, de főképp 1980-tól — az „árlebontás" segítségével az irányítószervek a „kinnhagyni szándékozott" szintre igyekeznek beállítani az egyes alágazatok, sőt gyakran az egyes vállalatok nyereségét.[9] Ez még abban a — különben nem túl gyakori — esetben is hiányhoz vezethet az egyes termékek, termékcsoportok piacán, ha ott több, elvben egymással versenyző eladó van jelen.

A keresletkielégítés ilyen módon akadozva működő jövedelmi motivációját persze kiegészíti a „társadalmi elvárások", az „ellátási felelősség" jól ismert rendszere. Csakhogy ezek a mechanizmusok, ha segítenek is a hiányjelenségek intenzitásának csökkentésében, valójában a hiánnyal szoros kölcsönös összefüggésben léteznek.

Az összefüggés kevésbé fontos oldala, hogy e mechanizmusok talaja a hiány vagy az éppen csak hogy be nem következő hiány. A fontosabb oldal pedig az, hogy ezek a mechanizmusok paradox, de mégis nyilvánvaló módon szükségképpen rendszeresen kisebb-nagyobb hiányjelenségekhez vezetnek. Hiszen egy „ellátási felelősséget" viselő vállalat akkor tud a legbiztosabban pótlólagos erőforrásokhoz jutni, ha termékeiből a piacon hiány van (mellesleg rendszerint az irányítószervek előtt leplezett teljesítmény-visszatartás mellett van hiány). Persze a kérdéses pótlólagos erőforrásokhoz jutás az új mechanizmusban általában — sokkal inkább, mint a régiben — lényegében pénzeszközök (költségvetési juttatás, adóengedmény, hitel) megszerzésével, áremelés jóváhagyásával valósul meg, és itt a jövedelmezőség szempontja — illetve árváltoztatás esetén a külkereskedelmi árhoz való igazodás — nagyobb szerepet játszik. De a jövedelmezőség e fokozott szerepe ellenére is jórészt érvényes az, hogy a vállalatok — naturálisan meghatározott termékek ellátási felelőseiként — naturáliákban mért teljesítmények, ígéretek ellenében jutnak kedvezményekhez, pénzeszközökhöz. És lényegében a gazdaságirányító apparátus ilyen jellegű eszközallokációs törekvése (amelybe persze, az allokációs kritériumok bizonytalansága folytán, hivatali és személyi összeköttetések, összefonódások is vegyülhetnek) áll a „kinnhagyni szándékozott" nyereségek fentebb tárgyalt, „szabályozólebontással", „árlebontással" történő beszabályozása mögött is.

Végső soron tehát itt is arról van szó, mint a tervutasításos rendszerben: *a fize-*

[9] Alaposan elemzi ezt a problémát [1].

tőképes kereslet kielégítésére való törekvést zavarják (annak ellenére, hogy — itt gondolunk az „ellátási felelősségre" — nem kis részben éppen segíteni próbálnák) *egy más, direktív típusú adaptációs mechanizmus elemei; a kínálat strukturálisan (institucionálisan) rugalmatlan* a fizetőképes kereslethez való alkalmazkodásban.

Ez a rugalmatlanság kölcsönösen összefügg *az árak rögzítettségével* is. Minthogy a termelés nem reagál elég érzékenyen a jövedelmezőség változására, a szabad árak széles körű alkalmazása jelentős veszélyekkel járna. Viszont az árak rögzítettsége — mivel a termelés mégsem *teljesen* érzéketlen a jövedelmezőségre, úgyhogy a szabad árak valamelyes javítanák adaptivitását — maga is tényezője a kínálat rugalmatlanságának.

A túlnyomórészt rögzített árak problémája vezet át a *keresleti* oldal és a hiány összefüggéseihez. Minthogy a fogyasztói kereslet egyértelműen árérzékeny (Kornai kifejezésével a fogyasztó költségvetési korlátja kemény), a rögzített áraknak kétségtelenül fontos szerepük van a fogyasztói kereslet szerkezeti merevségében. Ilyen körülmények között a túlkereslet területein a „szelekció" mechanizmusa a hiány, az abból fakadó sorban állás, kényszerhelyettesítés stb. (Mindez természetesen a tervutasításos rendszerbeli fogyasztói keresletre is igaz.)

A belföldi kereslet más elemeinél, főleg az anyagok, félkész termékek és beruházási javak vállalati keresleténél (és az exporttámogatások rendszere miatt az exportkeresletnél) az árérzékenység már nem ilyen egyértelmű. Minthogy azonban szigorúan vett „puha" költségvetési korlátról a mai Magyarországon még kevésbé beszélhetünk, mint a tervutasításos rendszerben (Kornai is utal arra, hogy a reform „kissé megkeményítette" a vállalati költségvetési korlátot),[10] bizonyos mérvű árérzékenység mégis fennáll. Így — akárcsak a kínálati oldalnál — ambivalens megállapítást kell tennünk. Egyfelől az árak liberalizálása esetén a keresleti oldalon sem lenne igazán hatékony korlátja az árak emelkedésének. Másfelől a rögzített áraknak van bizonyos szerepük a kereslet szerkezetének merevségében, noha ez a szerep a kisebb árérzékenység miatt nem olyan fontos, mint a fogyasztói kereslet területén. (Ti. amennyiben a vállalat mint vevő érzéketlen az árra, annyiban inputok iránti keresletének szerkezetét termelésének technikai igényei, tartalékolási törekvései stb. szabják meg.)

Az itt vázlatosan bemutatott, *az új mechanizmusbeli gazdálkodási rendszer struktúrájából fakadó hiánygeneráló tényezők sokkal kevésbé „intenzívek", mint tervutasításos rendszerbeli megfelelőik*, amelyeket korábban tárgyaltunk. Két fő különbséget emelünk ki ebben a vonatkozásban. Egyfelől az „ellátási felelősség", a „társadalmi elvárások" rendszere kevésbé ütközik a fizetőképes kereslet kielégítésére irányuló törekvéssel, mint a régi mechanizmusbeli naturális tervlebontás, mely a régi mechanizmusban implicit fizetési ígéretet is jelent: ha a vállalat azt termeli, amire utasították, általában — az értékesítési lehetőségektől függetlenül — nem érheti veszteség. Ez az új mechanizmusban bizonytalanul megfogalmazott — sőt hivatalosan, nem véletlenül, nem is létező - „ellátási felelősségre" általában nem igaz. Az előírt ellátási feladataikat teljesíteni próbáló, eladhatatlan készleteket felhalmozó vállalatok[11] jórészt maguk viselik az ilyen „üzletek" kedvezőtlen következményeit. A keresletnek (termékigénynek) és a hiánynak a tervutasításos rendszerre nézve bemutatott kettőssége így az új mechanizmusra nem is vonatkoztatható; a termelést itt sokkal inkább orientálja a fizetőképes kereslet, mint a régi mechanizmusban.

A másik fontos különbség abból fakad, hogy a mikroszintű termékelosztás-

[10] Vö. [7] 330. l. Kornai a vállalatok bizonyos fokú árérzékenységére is rámutat, hangsúlyozva — számunkra meggyőző érveléssel —, hogy az érzékenység nagyobb az outputárak, mint az inputárak iránt ([7] 357—360. l.).

[11] Alaposan tárgyalja az „ellátási felelősség" problémáját [12] könyvében Schweitzer Iván.

ban az adminisztratív módszerek alkalmazása nagyon számottevően visszaszorult; az 1972-től történt valamelyes megerősödésük, sőt még az 1980-as évek elején történt fokozott elterjedésük utáni szerepük sem hasonlítható az 1968 előttihez. Márpedig az adminisztratív termékelosztás rugalmatlansága, nehézkessége meglehetősen egyoldalú, főleg csak a hiány megszüntetését nehezíti, viszont alig akadályozza az esetleges feleslegek gyors elosztását. Ezzel szemben az új mechanizmusban az árak allokációs szerepe nem ilyen szélsőségesen egyoldalú. Noha az árak „lefelé" túlnyomórészt csak azért merevek, mert az egyszer csökkentett árat a vállalat később nehezen tudná ismét emelni, mégis, ez is elegendő ahhoz, hogy az árak orientáló szerepe ne csak hiányokat, hanem feleslegeket is eredményezzen. Emellett ugyancsak nem ilyen szélsőségesen egyoldalú az erőforrás-allokációban fontos szerepet játszó hitelrendszer viselkedése sem. A tervutasításos rendszerben ugyanis az anyagkiutalással rendelkező vállalattól nagyon nehéz megtagadni a beszerzés meghitelezését; ezzel szemben a reform utáni magyar vállalat számára az eleve bizonytalan, meghatározatlan „ellátási felelősségből" fakadó anyag- és más beszerzések „kényszerűsége" jóval kisebb (bár persze így sem lebecsülendő) alkuerőt ad a bankkal szemben.

Minthogy így a vállalatok költségvetési korlátja nem szigorúan „puha" (még kevésbé az, mint a tervutasításos rendszerben), a vállalati összkereslet szabályozható és szabályozott. Ez a szabályozás változó intenzitású. A beruházások ciklikus fellendüléseinek időszakaiban nagyon kevéssé érvényesül. De (ennek megfelelőjére a tervutasításos rendszerrel kapcsolatban is rámutattunk) a szabályozás, a korlátozás erős az olyan időszakokban, amikor a kérdéses ciklikus fellendülések nyomán átmenetileg (1968-ban, 1972-ben, 1973-ban, 1976-ban), illetve 1979 óta különböző ismert okok folytán hosszabb időn keresztül a gazdaságpolitika visszafogja a növekedést; a visszafogás egyik fő eszköze a keresletkorlátozás.

Az a tény, hogy ezek a keresletkorlátozások csak kevéssé és nem is mindenütt enyhítik a hiányt, természetesen problematikus a hiányt egyoldalúan a túlzott mennyiségű keresletből származtató keresletmennyiségi hiánymagyarázat szempontjából. (Erre a tervutasításos rendszer vonatkozásában már rámutattunk.) Az 1979 utáni magyarországi fejleményekkel kapcsolatban Kornai rámutat arra, hogy a hiányjelenségek kiterjedt fennmaradása összefügg azzal, hogy az import adminisztratív korlátozásával korlátozták a kínálatot is [8]. Ehhez Riesz Miklós elemzése alapján hozzátehetjük: hasonló hatása van a forgóeszközhitelek olyan restrikciójának is, amelyet nem (vagy nemcsak) a magas kamatlábak révén, hanem az egyes — hitelképes — vállalatoknak való hitelnyújtás korlátozása révén is folytatnak, hiszen ez fizetőképes keresletet kielégítő termelés megvalósulását akadályozza meg [11]. És azt is megjegyezzük, hogy a fentebb említett korábbi, túlzott beruházásnövekedéseket követő restrikciók során is hoztak hasonló — noha kevésbé szigorú — hitel- és importkorlátozó intézkedéseket.

Az, hogy a gazdasági növekedés visszafogásai így nemcsak a kereslet, hanem a kínálat korlátozásával is együtt járnak, részint következménye gazdaságunk hiánygazdaság jellegének, a termelés nem kielégítő keresletre orientáltságának (hiszen arról van szó, hogy a kereslet szabályozása önmagában nem elegendő a gazdasági folyamatok irányának megváltoztatásához), részint pedig oka is annak, hogy a hiány a restrikciók nyomán is intenzív marad.

A magunk részéről azonban az időszakonkénti restrikciós intézkedéseken messze túlmenő „kínálatkorlátozó" elemeket látunk a mai magyar gazdasági mechanizmusban (és persze még inkább a tervutasításos rendszerben): mindaz, amit a kínálat strukturális rugalmatlanságáról, mennyiségének és szerkezetének a kereslethez való nehézkes alkalmazkodásáról írtunk, valójában nem egyéb, mint a gazdasági mechanizmus kínálatkorlátozó hatásának bemutatása.

Ezért a gazdasági mechanizmus átalakítása, a vállalatok számára a jövedelmező gazdálkodás kényszerűségének megteremtése (Kornai kifejezésével: a költségvetési korlát megkeményítése) nemcsak a hatékonyabb keresletkorlátozás lehetőségének kialakításával, hanem a kínálat institucionális rugalmatlanságának felszámolásával is hozzájárulhatna a hiányjelenségek erőteljes visszaszorításához.

Hivatkozások

[1] *Antal László:* Gazdasági mechanizmus és pénzügyi rendszer 1968 után. Kézirat. A PM Pénzügykutatási Intézete, 1983.
[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[3] *Butakov, D. et al.:* Finanszi promislennih predprijatyij sztran SZEV. Finanszi, Moszkva, 1964.
[4] *Granick, D.:* Enterprise Guidance in Eastern Europe. Princeton University Press, Princeton, 1975.
[5] *Hoch Róbert:* Recenzió Kornai János „A hiány" c. könyvéről. Szigma, 1981. 1. sz.
[6] *Kornai János:* A gazdaságvezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
[7] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[8] *Kornai János:* A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1983. 3. sz.
[9] *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
[10] *Soós Károly Attila:* A gazdasági reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös sajátossága — „tőkepiac", a tőketulajdonosi funkciók, költségvetési korlát. Társadalomkutatás. 1984. 2. sz.
[11] *Riesz Miklós:* Forgóeszköz-hitelezés és egyensúly. Figyelő, 1970. május 13.
[12] *Schweitzer Iván:* A vállalatnagyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[13] *Wojciechowska, U.:* Finanse przedsiebiorstw socjalistycznych. PWN, Varsó, 1967.
[14] *Zala Júlia:* 1958—1967. Egy évtized gazdasági fejlődése. Gazdaság, 1967. 1. sz.

Tatai Zoltán:

IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

Az iparnak az elmúlt két évtizedben bekövetkezett területi változásait mutatja be a szerző. Részletesen foglalkozik a hazai ipartelepítés, az ipar tervszerű területi elhelyezésének elveivel, gyakorlati problémáival, a centralizáció és a decentralizáció kérdéseivel, a munkaerőre telepítés szükségszerűségével, lehetőségével és korlátaival, a főváros és környéke iparosításának korlátozási gondjaival, a lakóhely és munkahely elkülönülésének következményeivel, a vidéki iparfejlesztés és településhálózat-fejlesztés összehangolásának szükségességével és számos más kérdéssel.

Bemutatja az ipari kapacitások létrehozásának módszereit; az új üzemek különböző típusainak, a bővítések különböző formáinak telepítési problémáit. Tárgyalja az ipar területi struktúrájának átalakítását szolgáló eszközrendszert, ezen belül bemutatja a területfejlesztési alapok működési mechanizmusát.

Az ipar területi szerkezetének átalakítását, az ipartelepítési célok megvalósítására tett intézkedéseket, erőfeszítéseket a politikai céloknak alárendelve, a gyakorlati tapasztalatok alapján tárgyalja a szerző. Érzékelteti az ipar kedvezőtlen területi elhelyezkedésének megváltoztatására végzett társadalmi összefogás eredményeit, nehézségeit. Végezetül ismerteti Tatai Zoltán az ipar területi szerkezetének negyedszázad alatt történt átalakulását, összefoglalja a megtett út tanulságait, és jelzi a további feladatokat.

Táblázatok, térképek és irodalomjegyzékek egészítik ki a kötetet.

Kb. 254 oldal, fűzve kb. 26,— Ft

(Sajtó alatt)

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 1. sz. (99—112 l.)

Beruházáspolitika és struktúraváltás

Bélyácz Iván

A korábban nemzetközi összehasonlításban is magas hazai felhalmozási hányad az 1970-es évek végétől jelentősen csökkent, napjainkban pedig gyakran hallunk már aggódó megállapításokat a beruházási ráta* süllyedésével kapcsolatban, például, hogy az elérhet (sőt már el is ért) egy kritikus alsó határt.** A felhalmozás célszerű arányával, az optimális beruházási hányaddal kapcsolatos ismereteink azonban felette bizonytalanok, s mint ahogy a múltban sem kizárólag a felhalmozás magas szintje volt a beruházási folyamattal kapcsolatos egyetlen gondunk, ma sem az ún. kritikus alsó értékhez közelítő beruházási ráta a legfőbb beruházási probléma. E cikkben arra keresem a választ, hogy a felhalmozási hányad változása mellett milyen szerepe van a beruházási, illetve a struktúrapolitikának. A kifejtés a felhalmozás nagyobbik hányadát kitevő *beruházási* célú felhasználásra vonatkozik, s nem foglalkozik a *készletfelhalmozás* egyébként nem kevésbé fontos kérdéseivel.

A beruházási folyamat új jelenségei

A beruházási fékezést megelőző évtizedben gazdaságunk bruttó és nettó beruházási rátája egyaránt magas volt. A beruházási hányad a reform utáni időszakban az 1970-es évek második felében érte el a legmagasabb szintet. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az idősoros adatok jól mutatják azt a hirtelen csökkenést, amely az 1980-as évek elején bekövetkezett. A korábban átlagosan 25 százalék körül ingadozó nettó beruházási ráta 1982—1983-ra csaknem a felére csökkent, s a tervelőirányzatokból tudjuk azt is, hogy évtizedünk közepén várhatóan alig fogja meghaladni a 10 százalékot. A GDP arányában mért bruttó beruházási ráta is 10 százalékponttal csökkent, belső szerkezetében pedig figyelemreméltó eltolódás ment végbe a pótlási alap javára. (A szocialista szektor 1983. évi mintegy 184 milliárd Ft-os beruházási teljesítésében több mint 100 milliárd Ft a pótlási alap.)

A beruházási ráta radikális mérséklődése nem sajátosan magyar jelenség: a fejlett tőkésországokban a beruházási ütem visszaesése már nem sokkal a világgazdasági válság jelentkezése után megkezdődött. Gazdaságunkban nemcsak a strukturális alkalmazkodás, az új növekedési pálya programja késett, hanem az új viszonyokhoz jobban igazodó beruházáspolitika és felhalmozási ütem ki-

* A tanulmányban a beruházási ráta és a beruházási hányad fogalma szinonimaként szerepel. (A szerk. megjegyzése.)

** E véleményt meggyőzően cáfolja „Felhalmozási folyamataink nemzetközi összehasonlításban" c. tanulmányában Szarvas Péter. (Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz. — A szerk. megjegyzése.)

Dr. Bélyácz Iván kandidátus, a Janus Pannonius Tudományegyetem docense.

1. sz. táblázat

Beruházási arányok az 1970-es években
(százalék)

Év	Bruttó beruházás / GDP	Nettó beruházás / Nemzeti jövedelem
1970	30,5	23,5
1971	31,7	24,9
1972	30,3	23,4
1973	29,3	22,4
1974	31,0	24,2
1975	33,9	27,6
1976	32,4	25,2
1977	34,7	27,9
1978	34,8	27,8
1979	33,1	25,7
1980	29,6	20,7
1981	26,8	17,8
1982	25,6	16,6
1983	24,9	15,8

Forrás: Beruházási Statisztikai Évkönyv 1982. KSH. 10, l.

alakítása is. Az 1. sz. ábra adatai arra is felhívják a figyelmet, hogy nálunk akkor következett be a felhalmozási csúcs, amikor ezt a nemzeti jövedelem belső felhasználási lehetőségei már nem indokolták, s a régi szinten maradt beruházási erőfeszítések nagy szerepet játszottak a külső egyensúly megbomlásában. A nemzeti jövedelem 1974—1979 közötti túlelosztása során, az évi 20—30 Mrd Ft-os felhasználási többletek nagyrészt a felhalmozást bővítették.

1. sz. ábra

Nettó nemzeti termelés és belföldi felhasználás

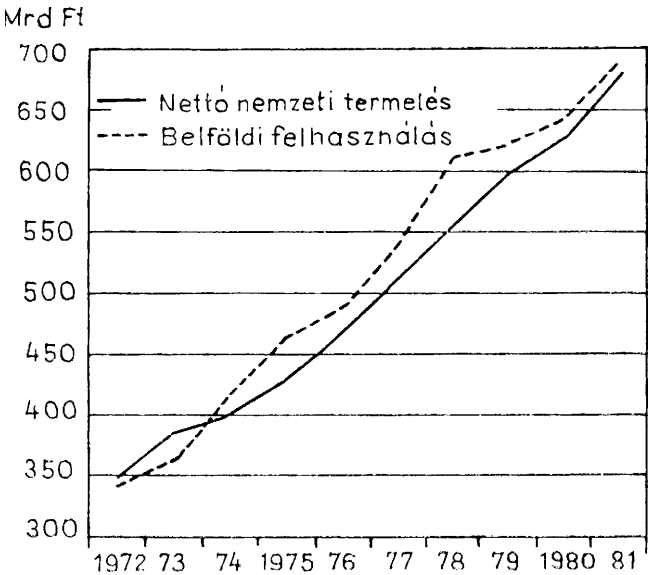

Forrás: KSH.

Mivel a felhalmozási arányok nem igazodtak a belső felhasználási lehetőségekhez, az egyensúlyzavarok további súlyosbodásának elkerülésére a felhalmozást radikálisan korlátozó szabályozás lépett életbe. Ennek hatására a szocialista szektor 1979. évi 204 milliárd Ft-os beruházási csúcsa után az éves teljesítés 180 milliárd Ft körüli szintre esett vissza. A fékezés kétségtelen eredménye, hogy sikerült megakadályozni a korábbi évtizedekre jellemző újabb teljesítési csúcs kialakulását. Ez az eredmény azonban egyoldalú és látszólagos, mivel a beruházások visszafogása csupán a folyó teljesítéseket érintette, s nem hatolt a beruházásszabályozás mélyebb rétegeibe.

A beruházási fékezés egyik fő eredményének ma azt tartják, hogy általa sikerült elejét venni egy újabb beruházási ciklus kialakulásának. Közelebbről vizsgálva azonban az 1979 utáni időszak beruházási folyamatait, megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évek teljesítési indexei jól illeszkednek a korábbi idők tendenciáihoz, annyi különbséggel, hogy a fékezés után nem a pozitív, hanem a negatív tartományban rajzolódik ki az új ciklus. A fékezés időszakának egyetlen mélypontja volt az 1980. év, azt követően a folyó teljesítések csökkenő ütemben mérséklődtek, azaz újból kialakult egy felszálló ág. Az 1980-as évek elején bekövetkezett megélénkülés jól illusztrálható az 5 millió Ft feletti beruházások adataival.[1] Míg 1980-ban 1854 db beruházást kezdtek el 76 milliárd Ft költség-előirányzattal, addig 2509 beruházás fejeződött be 138 milliárd Ft összráfordítással. 1981-ben a megkezdett beruházások száma 2389, költség-előirányzata 125 milliárd Ft, s ugyanekkora ráfordítással bebejeződött 2374 db beruházás. Bár 1982-ben mind a kezdések száma (2139), mind a befejezéseké (2274) kisebb az előző évinél, a megkezdett objektumok összesített költségvetése (130 milliárd Ft) további növekedést mutat. Ugyanezen év befejezett beruházásainak teljes ráfordítása 106 milliárd Ft. Annak ellenére, hogy 1981-ről 1982-re csökkent a folyamatban lévő 5 millió Ft feletti beruházások száma (4582, illetve 4514), az összesített költségvetés mintegy 80 milliárd Ft-tal növekedett. A hazai beruházási folyamat évtizedek óta megfigyelhető s a mélypontokon keresztül megragadható ciklikussága nem változott meg, amiből arra is következtethetnénk, hogy a beruházási teljesítések ingadozását a szabályozáson túl egyéb hatások is befolyásolják. A beruházási ciklust közelebbről vizsgálva megállapíthatjuk, hogy *alakításában meghatározó szerepe volt a beruházások indításának.* A már említett indítási adatokon túl a 2. sz. táblázat adatai is igazolják az indítás ciklusformáló szerepét.

2. sz. táblázat

Beruházások indítására költött összegek és a befejezetlen beruházások felhalmozása 1977—1982
(milliárd Ft)

Év	Kezdésre költött összeg	Befejezetlen beruházások állománynövekedése
1977	101	31
1978	70	26
1979	49	17
1980	40	5
1981	76	10
1982	98	16

Forrás: Beruházási Statisztikai Évkönyv 1980., 1981., 1982. adatai alapján számítva.

[1] Az adatok forrása: Beruházási Statisztikai Évkönyv 1981. 102. l. és 1982. 120. l.

A beruházási teljesítések időbeli változása a beruházásnövekedés gyorsulási és lassulási szakaszainak váltakozásán alapul. A teljesítések maximumai különösebb szabályosságot nem mutatnak, a mélypontok azonban csaknem teljesen szabályos 4 éves szakaszok szerint ismétlődnek. Az 1970-es évek végéig a legjellemzőbb ingadozás a teljesítésnövekedés gyorsuló és lassuló időszakainak váltakozása volt. Ez azt is jelentette, hogy a beruházások visszafogásakor a növekedési ütem lassult, de abszolút teljesítéscsökkenés nem következett be. A fékezés utáni időszakban viszont a visszafogás abszolút mérsékléssel is együtt járhatott, s a gyorsulás megfelelője a lassuló ütemű csökkenés lett. Ebben az értelemben a visszafogás időszakának beruházási folyamatai szerves folytatásai a korábbi évtizedek beruházási lüktetésének. A 3. sz. táblázat a beruházási teljesítések relatív változása alapján mutatja a gyorsulás és a lassulás időszakait, valamint a beruházási teljesítés csúcs- és mélypontjait.

3. sz. táblázat

A beruházási hullámzás időperiódusai és határpontjai

A beruházási növekedés (csökkenés)			
csúcspontjai	mélypontjai	lassulása	gyorsulása
1951	1954	1952—54	1954—56
1956	1957	1956—57	1957—59
1959	1961	1959—61	1961—63
1963	1965	1963—65	1965—67
1967	1968	1967—68	1968—70
1970	1972	1970—72	1972—75
1975	1976	1977—80	1976—77
1977	1980		1980—83[a]
1983			

[a] A jelzett időszakban lényegében csökkenő ütemű lassulás ment végbe.
Forrás: Beruházási Statisztikai Évkönyv 1981. c. kiadvány 3. l. alapján számítva.

Az új beruházási ciklus kialakulásában — sok egyéb ok mellett — meghatározó jelentősége volt a folyamatban levő összesített beruházási volumen stabilizálódásának s a célszerkezet belső arányeltolódásának. Az 1970-es években mindvégig dinamikusan nőtt a folyamatban lévő beruházások összesített költségvetése, az évtized végén 800 Mrd Ft körüli összeget ért el, majd a felhalmozási lehetőségek radikális csökkenése ellenére ezen a színvonalon stabilizálódott. Az összesített beruházási költségvetés és a folyó teljesítések viszonyát mutatja a 2. sz. ábra.

Az ábráról leolvasható, hogy a folyó teljesítés stagnálása, majd mérséklődése ellenére, a beruházásindítás és -befejezés pozitív egyenlege, valamint a ráfordításigényes beruházások térhódítása következtében az összesített beruházási költségvetés magas színvonalon állandósult. A beruházások nagyságrendi szerkezetének belső eltolódását jól mutatja, hogy amíg 1970-ben alig 300 db 100 millió Ft feletti beruházás volt folyamatban, addig 1975-ben 600, 1980-ban már több mint 800, napjainkban pedig e fejlesztések száma megközelíti a 900-at. A leginkább ráfordításigényes — 1 milliárd Ft feletti — beruházások száma is 100 fölött stabilizálódott a fékezés utáni időszakban. Egyetlen év alatt, 1981-ről 1982-re, a folyamatban lévő 500 millió Ft feletti beruházások száma 12-vel növekedett. Az összesített költségvetés növekedését és az egyes nagyságkategóriákon belüli változásokat a beruházási árszínvonal emelkedése csak részben magyarázza. A reformtól napjainkig évente

2. sz. ábra

A folyamatban levő beruházások összesített költségvetése és a folyó teljesítés

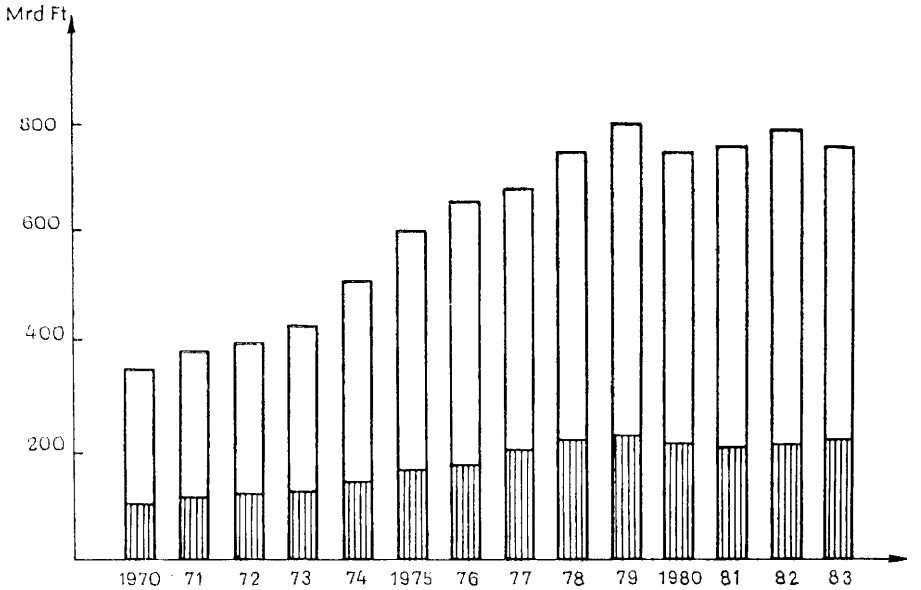

Forrás: KSH.

átlagosan 6—8 százalék közötti áremelkedéssel számolhatunk, ami önmagában aligha lehet magyarázat — bizonyos nagyságkategóriákban — az átlagos ráfordítás öt—tízszeres emelkedésére.

Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy csupán a beruházási ráta mindenkori értékéből nem nyerhetünk megbízható ítéletet a beruházási folyamatokról, sőt lehetséges, hogy a süllyedő felhalmozási arány ellenére a beruházási lehetőségeket feszítő dinamikus beruházásindítás tovább folyik. A felhalmozási lehetőségek tartós szűkülése ellenére fenntartott dinamikus indítás azzal a veszéllyel jár, hogy a beruházási paraméterek (kivitelezési idő, költségek, újdonságérték) széleskörűen romlanak, s mindez aláássa a hosszabb távú egyensúly lehetőségét is. Az összesített beruházási költségvetésnek a beruházási ráta csökkenése ellenére bekövetkező stabilizálódása önmagában nem elítélhető jelenség ugyan, de tisztázásra vár, mi a szerepe a krónikus beruházási feszültségekben, az indítás milyen célszerkezetben ölt testet, s milyen struktúrapolitikát szolgálnak a beruházások.

Mi változott a beruházási fékezést követően, és mi nem?

A beruházási teljesítések további növekedésének megakadályozása megszüntette azt a mennyiségi fáziscsúszást, amely az 1970-es évek második felében különösen kiéleződött a felhalmozás és a belső felhasználás között. A nemzeti termelés növekedésének határozott lassulása, az egyre növekvő külső passzívum ellenére dinamikusan nőtt a beruházási célú felhalmozás, egyebek között éppen az export bővítését célzó beruházási politika szolgálatában. A folyó teljesítések visszafogását nagyrészt a költségvetési kiadások mérséklése és a hitelszféra csökkenő hozzájárulása révén sikerült megvalósítani. A döntési és a finanszírozási rendszerben végbement bizonyos finanszírozási formaváltozások nyomán csökkent az állami költségvetés közvetlen teherviselése és elkötelezettsége, az újabb indítások elkerülésével

leapadt a folyamatban levő állami nagyberuházások száma. A visszafogott felhalmozás eredményeként a népgazdasági mérlegben újabb hiányok nem keletkeztek. A legfontosabb kérdés azonban az, vajon az irányváltás megteremtette-e a hosszabb távú kibontakozás alapját.

Ha számba vesszük azokat a jelenségeket, amelyeknél *nem történt* lényegi változás, kétségek ébredhetnek a kibontakozás lehetőségeit illetően.

1. A felhalmozási ráta mérséklése nem csökkentette a beruházási feszültségeket. *A vállalatok beruházási éhsége nem csillapodott*, s 1981-től olyan lendületet vett a beruházások indítása, mintha ezt a jó piaci kilátások széleskörűen indokolták volna. A teljesítések visszafogásával egyidejűleg minden korábbinál nagyobb folyamatban levő céltömeg nehezedik a beruházási szektorra. A vállalatok mérsékelt piacérzékenysége mellett nem működik visszatartó erő, hatékony szűrő a kockázatos célú beruházások indításának megakadályozására. A feszültségeket mutatja továbbá az átfutási idők hosszabbodása, valamint a tervezett beruházási költségektől való kedvezőtlen eltérés. A feszültségek éleződéséhez hozzájárul a beruházási javak, különösen a gépek és berendezések importjának korlátozása. A beruházási ütem csökkentésével rövid távú és meglehetősen törékeny egyensúlyt lehetett csak elérni a belső felhasználás felszíni folyamataiban, míg a beruházási folyamat mélyebb rétegeire a beruházási pénzek korlátozása nem gyakorolt tovagyűrűző hatást.

2. Az 1970-es évek második felében kibontakozott beruházási offenzíva eredményeként elindított, elkészült és belépett *új kapacitások nem javították meg számottevően az ipar jövedelemteremtő képességét*. Az V. és a VI. ötéves terv beruházáspolitikai céljai közt nagy nyomatékkal szerepeltek a kis ráfordításigényű, gyorsan elkészülő és rövid idő alatt megtérülő beruházások. Ez az igény azonban a beruházási gyakorlatban nem érvényesült, az említett fejlesztések aránya a beruházásokon belül elenyésző. A szerkezet átalakítása csaknem egy évtizede a beruházáspolitika súlyponti feladata, de az újabb és újabb beruházási célok révén mégsem javult érezhetően sem az alkalmazkodóképesség, sem a versenyképesség.

3. A beruházási fékezésel megszüntetett *mennyiségi* fáziscsúszás átadta helyét egy *minőségi* jellegű fáziseltolódásnak. Ezen azt értem, hogy a beruházási struktúra, a célkiválasztás, az ágazati szerkezet, a nagyságrendi struktúra nem igazodott a piaci alkalmazkodás követelményeihez: továbbra is a kínálatvezérelt célválasztás maradt az uralkodó; az egyensúlyjavítás céljával elindított fejlesztések többsége labilis piacismereten nyugszik, s az elfogadhatónál lényegesen kockázatosabb.

4. A minőségi fáziseltolódás egyik fő oka *a fokozott beruházási elkötelezettség*. A folyamatban levő beruházások túlságosan nagy mértéke következtében egy időszakon belül a döntési lehetőség rendkívül szűk, mivel a periódus beruházási teljesítéseit lekötik a korábban hozott döntések; az előre elkötelezettség miatt aránytalanul kevés a szabadon felhasználható forrás. Éves vagy középtávú terveink 50—60 százalékos determináltsággal indulnak, s a gyors piaci alkalmazkodást szolgáló beruházások indítása és hamaros megvalósítása eleve reménytelen. Az előre elkötelezettségből származó nyilvánvaló hátrányokat a teljesítések visszafogása még súlyosbította, hiszen az utóbbi évek dinamikus indításai következtében a következő középtávú tervidőszak könnyen indulhat 80 százalékos determináltsággal.

5. *A beruházási források képződésében továbbra is igen erős a nivelláltság és a közvetlen költségvetési beavatkozás.* A költségvetési támogatások és elvonások rendszerében olyan felszíni változások mentek végbe, amelyek megnövelték a preferált — többnyire nagyobb — vállalatok fejlesztőképességét. A költségtérítésre adott támogatások mérséklődtek ugyan, de ugyanilyen arányban nőtt a nyereséget növelő támogatások súlya. A költségvetésben központosított tisztajövedelemhányad továbbra is igen magas, ezért a jövedelem újraelosztásával intenzíven be-

folyásolható a vállalatok nyeresége. Ez utóbbinak több mint 80 százaléka nem a piaci versenyben elért jó eredmények, hanem a költségvetési juttatások függvénye. A vállalati fejlesztőképesség mesterséges felduzzasztása az alapja annak, hogy az 1970-es évek közepétől napjainkig a vállalati források nettó beruházási célú hozzájárulása csaknem megkétszereződött, miközben mind a költségvetési, mind a banki nettó hozzájárulás csökkent.

6. A nagymértékben beszűkült nettó felhalmozás ellenére csaknem teljesen *ismeretlen a visszafejlesztés, a beruházási források horizontális áramlása.* A beruházási források képzése és újrabefektetése változatlan arányok mellett megy végbe, az állami eszközallokáción kívül beruházási forrást nem szakítanak el képződési helyétől. A népgazdasági terv és a beruházáspolitika csak kiemelten fejlesztendő területeket jelöl meg, ún. negatív prioritásokat nem.

7. Az állami költségvetés és a bankrendszer minden eddigit meghaladó mértékben *elkötelezte magát a nagy ráfordításigényű, hosszú átfutási idejű és lassan megtérülő beruházások mellett.* Az összes beruházási forrás háromnegyedét kitevő megelőlegezett költségvetési és banki források túlnyomó többsége az alacsony hatásfokkal működő nagyvállalati szférában van lekötve. Mindez fokozta a költségvetés közvetlen és közvetett elkötelezettségét, s beszűkítette a bankrendszer lehetőségeit a piac által indokolt fejlesztések támogatására. A nagy célok nyomasztó uralma tovább csökkentette a kis és közepes beruházások forrásellátottságát.

8. A fékezés időszakán túltekintve megállapítható, hogy a hosszú ideig tartó dinamikus beruházási tevékenység ellenére fokozódott, s a jövőben egyre nagyobb gond lesz az állóeszköz-állomány relatív leromlottsága. A sok beruházás sem globálisan, sem az ágazati-vállalati részletekben *nem emelte érezhetően a műszaki korszerűségi színvonalat.* Az átfogó fejlesztési programok koncentrált eszközfejlesztéseinek árnyékában rohamosan nőttek a pótlási igények, halmozódtak a kielégítetlen korszerűsítési szükségletek. A termelő beruházások anyagi-műszaki összetételében a gépek aránya ma sem haladja meg a 40 százalékot, s ez az arány az iparban is alig több 50 százaléknál.

A felsorolt jelenségek ismeretében okkal állíthatjuk: *a csökkentett felhalmozási ráta időszakában csak beruházásszabályozási eszközökkel reagáltunk, anélkül, hogy beruházási és struktúrapolitikánkat újraértékeltük volna.*

A gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán az újratermelés felszíni jelenségei erősítették azt a meggyőződést, hogy a beruházás a gazdasági folyamatok vezérlésének mechanikusan alkalmazott eszköze. Az új gazdasági struktúra kiépülése, a foglalkoztatás bővülése, a munkahelyteremtés, a fogyasztás növekedése mind-mind a több beruházás és a felhalmozás gyors növekedése eredményének mutatkozott. A növekvő beruházási hányadot növekedésgyorsító eszköznek tekintették, s ennek megfelelően tartós gyakorlat lett a beruházási hányad folyamatos növelése. Az intenzív fejlődésre való áttérés keserves körülményei között érlelődik a felismerés, hogy az újratermelés alapvető létfolyamatai és a beruházások között nincs mechanikus kapcsolat. A fékezés utáni időszak alapvető ellentmondása abban áll, hogy miközben egyre progresszívebben fogalmazódnak meg a struktúrapolitika távlati céljai, ezeket alkalmatlan beruházáspolitikai eszközökkel kívánjuk elérni.

A beruházáspolitika túlélő ellentmondásairól

Az utóbbi két évtizedben számos olyan elv és követelmény fogalmazódott meg, amelyek — érvényesülésük esetén — hatékony beruházáspolitikát és a források kedvező értékesülését eredményezhették volna. Válasszuk ki ezek közül azokat a legjellemzőbbeket, amelyek elismerten a leginkább előremutatók!

— A beruházáspolitika tűzze ki célul az ágazatok és a vállalatok szelektív fejlesztését.

— A beruházási célok kiválasztásakor igazodni kell a gazdaság méreteihez, nagy súlyt kell helyezni a kis és közepes ráfordításigényű fejlesztésekre.

— A fejlesztések építsenek a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeire.

— Az új és a bővítő fejlesztések helyett meghatározó szerepet kell kapniuk az intenzifikáló pótlásoknak, rekonstrukcióknak.

— A beruházási célkiválasztással fokozni kell a gazdaság rugalmasságát, belső és külső piaci alkalmazkodóképességét, középpontba kell állítani a gyors megtérülést.

— A beruházásokat a gazdasági szerkezet átalakításának szolgálatába kell állítani; a beruházás legyen a struktúraváltás eszköze.

— Csökkenteni kell a beruházások átfutási idejét, növelni kell a rugalmas fejlesztések súlyát a nagy ráfordításigényű, lassú megtérülésűek rovására.

Nos, a felsoroltak valóban a leggyakrabban emlegetett helyes célok, de egyúttal a beruházási folyamat legritkábban beteljesülő várakozásai is. Ezen elvek és követelmények beteljesületlensége arra utal, hogy a beruházási folyamatban rendszeresen újratermelődnek ellenható tényezők, s a követelmények a beruházási folyamat eltérő motivációjú öntörvényei miatt nem érvényesülnek. Ha a jelzett ellentmondásra magyarázatot kívánunk adni, a tervezés, az irányítás és a szabályozás mélyrétegeibe kell hatolnunk. A mélyebb okok közül vizsgáljuk meg

— a gazdaságfejlesztési stratégia problémáit,

— a beruházáspolitika hosszabb távú jellegzetességeit és

— a központosított struktúrapolitika ellentmondásait!

1. A hazai beruházási gyakorlat talán legmélyebb problémája *a fejlesztési stratégia tisztázatlansága*. Gazdaságfejlesztési stratégián e helyütt azoknak az alapelveknek az összességét értjük, amelyek alapján a gazdaság méreteinek, potenciáljának, külgazdasági pozíciójának és a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalható helyének megfelelően tervezhető és irányítható a fejlődés. Fejlesztési stratégiánk legfőbb feszültségét az okozza, hogy az a nagy országok és a kis országok számára alkalmas stratégia valamilyen keveréke, amely elszakadást jelent a gazdasági potenciál adta reális lehetőségektől. A fejlesztési stratégia bizonyos zavaraiból arra következtethetünk, hogy a fejlődési koordináták sok összefüggésben vagy nincsenek kijelölve, vagy rosszul határozták meg azokat.

— A kitermelő, az alapanyagipar és az energiaszektor súlyát, fejlesztési szükségleteit elsődlegesen az ágazati igények szabályozzák, nincs kellő kontroll, amely megakadályozná, hogy arányuk meghaladja az összes fejlesztési forrás értékesülése, a gazdaság teherbíró képessége által indokolt szintet.

— A feldolgozó ágazatokban a termelési vertikumoknak egyoldalúan a befejező lépcsőit fejlesztették, a közbenső fázisok fejletlenek, a különböző keresztmetszetek belső egymásra épültsége gyenge, a termelés instrastruktúrája (kiszolgáló, járulékos, kiegészítő fázis) elmaradott.

— A fejlesztési stratégia nem támaszkodik eléggé a külső munkamegosztás lehetőségeire, kevés a kooperáción alapuló együttműködés.

— Csupán nyomokban fedezhető fel a kis országok számára célszerű, specializált, kis sorozatú, különlegességekre koncentráló stratégia. Elvétve tapasztalható csak a részegységekből kiinduló fejlesztési elgondolás.

Ha egybevetjük a korábban említett elveket és követelményeket az egy kis országnak megfelelő stratégia hiányával, megállapíthatjuk, hogy a dimenziózavarokkal küzdő fejlesztési stratégia pontosan olyan beruházási célokat favorizál, amelyek a jelzett követelményekkel homlokegyenest ellenkeznek. Az így adódó ellentmondások leküzdése hosszabb távon is rendkívül nehéz, hiszen a kedvezőtlen

tendenciák egymást erősítik. Az alapanyag- és energiaszektor gyors fejlesztésére egyebek mellett a feldolgozó tevékenységek autark fejlesztése, a termelés magas anyag- és energiaigénye, a nemzetközi munkamegosztásból meríthető előnyök elégtelen kihasználása miatt van szükség. Arányvesztést és fejlesztésstratégiai zavart tükröz, hogy az intenzív fejlődésre való átállás időszakában egy igencsak mérsékelt gazdasági potenciállal rendelkező ország *ipari beruházásainak felét* a bányászat, a kohászat és az energiaipar fejlesztései kötik le! Az országméretünkhöz illő stratégia hiányát a legjobban az mutatja, hogy az említett kitermelő szektor, valamint a feldolgozó ágazatok nagyméretű célkapacitásai hosszú időre lekötik az anyagi termelésre fordítható beruházási forrásokat, s megakadályozzák számos terület gazdaságos fejlődését.

2. A beruházáspolitika fő jellemzője az eszközigényes célok iránti tartós és fokozott elkötelezettség. Ezek nyomasztó hatása fokozza a korábban megkezdett fejlesztések miatt fellépő áthúzódó hatást, újabb indításokat csak a jövő — igen gyakran a távoli jövő — időszakában téve lehetővé. A beruházáspolitika prioritásai döntően a kiemelt célok nagy száma, áthúzódó hatása s amiatt nem érvényesíthetők, hogy egy-egy globális fejlesztési irány a források nagy hányadát felemészti. *Beruházáspolitikánk* — hosszabb idő távlatában is — *sokkal inkább tekinthető a parciális fejlesztési ambíciók mechanikus összegződésének, mint a fejlesztési források optimumra törekvő szétosztásának.* A beruházási súlypontokat általában átfogó fejlesztési irányokban képezik, s ezek finanszírozási megfelelője a beruházási források fokozott központosítása és koncentrált újrelosztása. A költségvetés az anyagi termelés minden szektorában elvonja a képződő jövedelem nagyobbik hányadát, és azt a fejlesztési prioritásoknak megfelelően átcsoportosítja. A fő ellentmondás abban áll, hogy a jövedelem döntő hányada a versenyszférában képződik, a források jelentős részét mégis az alacsony hatékonyságú, nagy eszközigényű ágazatokba irányítjuk.

Hogyan ruházhatnak be tartósan aránytalanul sokat a kitermelő tevékenységekben? Csak úgy, hogy ennek fedezetét a költségvetés a jövedelmet termelő területekről elvonja. Beruházási vásárlóerőt csak ott lehet megnyirbálni, ahol jövedelem egyáltalán képződik, így újból csak az alacsony hatékonyságú területek vannak előnyben. *Egyértelmű társadalmi veszteséget okoz az a forrásátcsoportosítás, amely ama érték- és jövedelemteremtő ágazatok forrásait, amelyekben egységnyi kibocsátáshoz elegendő egységnyi eszközáldozat, olyan ágazatokba irányítja, ahol ugyanennyi eredmény 6—7 egységnyi áldozattal érhető el.* Eszközigényes fejlesztések persze nemcsak a kitermelő szférában valósulnak meg; ugyanez széles körben jellemző a feldolgozó területek célkapacitásaira is.

A beruházáspolitika mozgási lehetőségét időről időre korlátozza az állóeszközök újratermelésének ciklusgerjesztő hatása. Ha a fejlesztés korábban koncentrált volt, a pótlási ciklusidő végén ugyancsak koncentrált megújítási igény merül fel. Ez az egyik oka annak, hogy *az újabb és újabb középtávú tervek egyszerűen képtelenek érvényre juttatni az új prioritásokat, a meglevő struktúra önreprodukciós törekvései miatt nincs mód jelentős struktúraváltásra.* A ciklushatás következtében újratermelődnek a korábbi évtizedek prioritásai, s ezzel párhuzamosan újratermelődik az alkalmazkodóképesség hiánya is. Jórészt ezzel magyarázható, hogy az utóbbi évtizedben hiába deklaráltuk újból és újból a feldolgozóipari rekonstrukciók, a gyorsan elkészülő és megtérülő kis és közepes fejlesztések, a rugalmasság fokozásának fontosságát; erősebbnek bizonyult a ciklushatás, a korábbi prioritások újrajelentkezése. Igaz, a pótlási ciklus hatása korántsem érvényesül átütő erővel; néhány nagy program árnyékában tömegjelenséggé válik a pótlások-rekonstrukciók halasztása — különösen a kis- és középüzemi és a forrásokban szegény, de hatékony nagyüzemek szférájában. Az 1970-es évek közepe nagyon

fontos fordulópont volt, és jó lehetőséget kínált a beruházáspolitikai irányváltás számára, de ez a lehetőség kihasználatlan maradt, nem utolsósorban azért, mert erre az időre esett az 1950-es évek fejlesztési prioritásának ciklusfordulója, s a beruházáspolitikában sorban elismertük a parciálisan túlhangsúlyozott pótlási igényeket. A feldolgozó ipar számára a maradványelv alapján a források kisebb hányada jutott, amit viszont koncentráltan, célkapacitások kiépítésére használtak fel.

A felhalmozási ráta csökkentésével nem párosult beruházáspolitikai irányváltás, sőt a beruházási célkiválasztás hagyományos felfogása kifejezetten ellentétes a deklarált elvekkel. *Amikor nyomatékosan hangsúlyozzuk a termelés anyag- és energiaigényességének csökkentését, a gyorsan elkészülő és megtérülő, rugalmasságot biztosító beruházások szükségességét, akkor a beruházási struktúrát értelmetlen eltolni az anyag- és energiatermelő, valamint az anyag- és energiaigényes feldolgozó területek irányában.* Az utóbbi évtized beruházáspolitikája nyomán azért termelődött újra az alkalmazkodóképesség és a rugalmasság hiánya, mert nem történt meg a beruházáspolitika koncepcionális átértékelése. *A világpiaci kihívásra ugyanazzal az ágazati és célszerkezettel, a korábbi fejlesztési irányok reaktivizálásával válaszoltunk, amely már a korábbi alkalmazkodási zavarokat is előidézte.* A beruházáspolitika e kiúttalanságának egyik fő oka, hogy a struktúraformáló döntések többségét központosították, csupán elvétve akadt nem felülről elrendelt, hanem vállalati kezdeményezés alapján „kiválasztódott" fejlesztési irány.

3. Gazdasági fejlődésünk eddigi korszakait a beruházási és a struktúrapolitika központosítottsága határozta meg. Az ágazati fejlesztési koncepciók, a központi fejlesztési programok, a központilag kezdeményezett rekonstrukciós programok és egyéb műszaki-gazdasági koncepciók döntően beruházási programok voltak, amelyek nagyságrendjüknél fogva lekötötték több középtávú terv beruházási forrásainak zömét. A fejlesztés fő irányait a központi gazdasági vezetés jelölte ki, s ez az iránykijelölés lényegében beruházási döntéshozatalt is jelentett. A fő irányon belüli alternatívák és fejlesztési variációk nem választódhattak ki a piaci hatások és a racionális munkamegosztás kívánalmai szerint, így a struktúraformálás a nagyberuházások privilégiuma lett. A struktúraváltás impulzusai a vállalatokhoz felülről érkeztek, s a gazdaság egészéhez képest mindig szűk maradt az a sáv, amelyben a piaci hatásokra rövid távon reagáló fejlesztési elgondolások számára forrást találhattak.

A központosított fejlesztési programok egy-egy ágazathoz kötődtek, mégis (vagy éppen ezért) a teljes vertikumnak csak egy-egy szeletét foghatták át. A munkamegosztás bonyolultsága, a lehetséges fejlesztési variációk sokasága, az ár-, érték-, kooperációs, valamint érdekviszonyok felső szintű koordinálhatatlansága és sok más ok következtében *sebezhető, kockázatos és egyensúlyérzékeny termelési struktúrák jöttek létre.* Nem egyszerűen arról van szó, hogy a központi irányítás nem jól választotta ki a perspektívában is hatékony fejlesztési irányokat, hogy nem megfelelő ágazatokat és termékcsoportokat fejlesztett, hanem arról, hogy *a központosított struktúrapolitika mechanizmusa hibás gondolatmeneten alapul.* A fejlesztési programok a naturális igényekről és a piaci helyzetről készített pillanatfelvételekre épültek, egy-egy termékcsoport, profil olyan fejlesztését kezdeményezték, amelynek kapcsolódó, tovagyűrűző szükségleteit, következményeit nem mérték fel. A pillanatfelvételre alapozott koncepciók azért váltak kritikussá, mert a kapacitások elkészülte után a végtermék (vagy részegységei) jövedelmezőségi helyzete, a komparatív előny—hátrány változhatott, amire e programok már nem reagálhattak, a hosszú reakcióidők korlátozták az érzékenységet.

A fejlesztési programokra alapozott struktúrapolitika látszólagos előnye a szelektivitás, az erőforrások összpontosítása. A valóságban a programokon keresz-

tül megvalósuló erőkoncentráció még a programba került ágazaton belül is számos vállalatot kizár a forráshoz jutásból, ezáltal a fejlesztett ágazatokon belül is lemaradó vállalatok keletkeznek, s ezek későbbi felzárkóztatása újból egyoldalú erőkoncentrációt igényel.

A központi fejlesztési koncepciók és programok alapvető gondja az eredeti rendeltetéstől való eltérés. Itt nem fejlesztésről van szó komplex értelemben, azaz a programok nem fogják át a technikai, technológiai, kutatási, termékfejlesztési, képzési, irányítási mozzanatok egészét, csupán beruházási programot jelentenek úgy, hogy a tételes elhatározás az állami irányítás feladata. Ez a leegyszerűsítés a programokat nem teszi alkalmassá struktúrapolitikai feladatok hatékony megoldására, sőt erősíti a strukturális megmerevedés veszélyét. Különösen a reform utáni időszakban vált egyértelművé, hogy *a struktúraváltás feladatai nem oldhatók meg egyedül nagyberuházásokkal, a fejlesztendő ágazatok központi kijelölésével.* Ahhoz, hogy a beruházások hatékony struktúraformáló szerepet tölthessenek be, tisztázni kell a beruházáspolitika és a struktúraváltás feltáratlan összefüggéseit.

A beruházások szerepe a gazdasági szerkezet korszerűsítésében

Az 1950-es és az 1960-as években a beruházásokat elsősorban növekedésgyorsító és a jövőbeli nagyobb fogyasztást megalapozó eszköznek tekintették, s az 1970-es évek kiéleződő alkalmazkodási zavarai közepette a világpiaci igazodást segítő struktúraformáló tényezőnek vélték. Az utóbbi évtizedben indított beruházások döntő többsége a tőkés exportképesség fokozását tűzte ki célul, válasz akart lenni a változó világpiaci igények keltette kihívásra. Ezek a válaszok többségükben korlátozott eredményt hoztak, a lassú elkészülés, a mérsékelt alkalmazkodóképesség, a kapacitások céljellege stb. következtében. A jelzett időszakban az ipari beruházások döntő többsége az alapanyaggyártó és a kitermelő szektorban, valamint a tőkés versenyképességet fokozni hivatott feldolgozó területeken valósult meg. A tőkés export fokozásának szándéka a beruházásokat mechanikus struktúraformáló eszköznek tekintette. Ebből az elgondolásból — legalábbis az első néhány évben — annyi valósult meg, hogy egyenként nagy ráfordításigényű beruházások tömege indult el. E fejlesztések többsége a struktúraváltásról szóló ígéreteket hordozta (a központi irányítás és bankok számára), valójában azonban a régi szerkezetet konzerváló szerepet játszott, mert sem a fejlesztési elgondolások, sem a későbbi kibocsátás nem szembesülhetett közvetlenül a piaci igényekkel. A jövedelemszabályozás, a széles körű újraelosztás szintén struktúraátmentő funkciót gyakorolt. Magyarázat és indoklás nélkül is belátható, hogy *a beruházáspolitika struktúraformáló szerepét nem lehet elszigetelni a döntéshozók állandó piaci megméretésétől, a verseny fenyegető és kényszerítő hatásaitól.* Az 1980-as évek elején-közepén az a legfőbb struktúrapolitikai gond, hogy a beruházás továbbra sem piacorientált; a célválasztás, a forrásszabályozás, az újraelosztás továbbra is a régi elveken alapul.

Beruházáspolitikánk az új helyzetben sem tud megszabadulni a felülről vezérelt átfogó programszemlélettől. Sőt azzal a veszéllyel is szembe kell nézni, hogy az utóbbi két évtized *ágazati* koncepciói helyére a jövőben *ágazatközi* beruházási-fejlesztési programok lépnek, amelyek determináló hatása még fokozottabb. Ahhoz, hogy a múlt hibáiból végre levonhassuk a szükséges következtetéseket, újra kellene gondolni a struktúrapolitika alapkérdéseit. A struktúraváltás ideális útja — az intenzív fejlődésre való áttérés körülményei között — nem néhány száz nagy lépés a beruházáspolitikában, hanem sok ezer (tízezer) kis lépés. Amennyire fontos az, hogy a technikai-technológiai szükségletekből adódó beruházási erőkoncenrá-

ció feltételeit időről időre megteremtsük bizonyos ágazatokban, annyira lényeges valamennyi szektor valamennyi mérettartománya számára biztosítani a fejlesztési forrásokat. Régi tapasztalat, hogy a beruházási források túlnyomó többsége a beruházások szám szerinti töredékének jut. Míg az extenzív korszakban a struktúraváltás feltétele a kiválasztott ágra, ágazatra irányuló erőkoncentráció volt, addig a fejlettség magasabb fokán a hatékony struktúraformálás éppen a források terítését, dekoncentrált felhasználásukat követeli meg.

Az átfogó programokra támaszkodó beruházáspolitika fontos következménye a fejlesztési források ciklikus, lökésszerű képződése, illetve a mindenkori lemaradó területeken a források iránti koncentrált igény. Az átfogó programok eredményeként nagy összegű pótlási alapok képződnek, ezek ösztönzik az ugyanabba az ágazatba irányuló újrabefektetést, a programokból kimaradó területek felzárkózásához viszont lökésszerűen kellene rekonstrukciós forrás. Az egész mechanizmusnak van egy fontos ellentmondása: a valamikor végrehajtott koncentrált fejlesztés a pótlási ciklus végén hasonlóan lökésszerű rekonstrukciós igényt támaszt, s azzal a veszéllyel jár, hogy ha a pótlási szükségletekből indulunk ki, akkor mindenütt, mindenkor el kell ismernünk az állóalapok újratermelésének jogát. Ilyen körülmények között akut veszély az egyszer létrejött gazdasági szerkezet folytonos önreprodukciója. A beruházási és a struktúrapolitika követelményeinek ütköztetése során kiderül, hogy a beruházási rendszer sokáig progresszívnek hitt eszközei és folyamatai zsákutcába vezethetik a struktúrapolitikát. Közelebbről a dinamikus szinttartás univerzális jogáról és a rekonstrukcióról van szó. Az 1970-es években általánosan elfogadott nézet volt, hogy a rekonstrukciók korszerűsítik a struktúrát, hogy a pótlás és az eszközkorszerűsítés progresszív alternatíva a „zöldmezős", valamint az egyoldalúan bővítő kapacitásfejlesztésekkel szemben. A beruházási célok kiválasztásának tapasztalatai azonban élesen rávilágítottak a struktúraátmentő rekonstrukciók veszélyeire. Ma már világosan látjuk, hogy a rekonstrukciók követelése ugyanúgy téves pályára viheti az állóalapok újratermelését, mint korábban a bővítés túltengése. A korábbi struktúra rekonstrukciója — ágazati, alágazati, vállalati megfelelőjét tekintve — csak szelektív folyamat lehet, azaz sok területen le kell mondanunk a korszerűsítésről, sőt visszafejlesztés is szükséges lehet. Az ágazati, sőt ágazatközi rekonstrukciós programok nem tekinthetők fejlődési alternatíváknak, mert fennáll a régi struktúra szinte változatlan reprodukciójának veszélye. Az 1980-as évek közepére-végére olyan hatalmas méreteket ölt az állóeszköz-állomány pótlásra érett hányada, hogy a beruházási források felhasználásának irányait egyértelműen meghatározhatja.

Központosított struktúrapolitikai eszközökkel célszerűen nem határozhatók meg a rekonstrukció, illetve a visszafejlesztés konkrét irányai. Olyan *központi* döntések aligha hozhatók, amelyek vállalati (vagy gépcsoport) mélységben hatékony fejlesztési lépéseket indukálnak. A struktúrapolitika céljainak beruházásokkal történő megvalósításakor a központi döntések nem mellőzhetők ugyan, de szerepüknek lényegesen másnak kell lennie, mint az extenzív fejlődés időszakában volt. A strukturális alkalmazkodás variációinak gazdagsága kiapadhatatlan, e lehetőségeket és irányokat pedig a legmegbízhatóbban *a vállalatok* látják. A központi irányítás struktúrapolitikai feladata elsősorban nem a fejlesztési irány kijelölésének, a beruházási döntéshozatalnak, a programformálásnak kell lennie, hanem a dinamikus fejlődéssel, illetve a visszafejlesztéssel kapcsolatos *állami szerep* kijelölése. Központilag aligha határozhatók meg vállalati mélységben előre a visszafejlesztés irányai, meghatározható viszont a tartós veszteség, pangás, visszaesés esetén tanúsítandó állami magatartás. A visszafejlesztés problémáit alapvetően célszerűtlen a végletes kérdésekkel és válaszokkal kezdeni, azaz teljes termelési profilok, szakágazatok, átfogó termelési keresztmetszetek megszüntetéséből ki-

indulni. A hatékony struktúraváltás számos feladata a vállalatokra bízható, csupán azt az elméleti bázist kellene megteremteni, hogy a szocialista vállalat kivonhat eszközöket a termelésből, hogy a szűkített újratermelés lehet erény is, s hogy a kivont eszközök a vállalati érdekek alapján átcsoportosíthatók.

Az ésszerű struktúraváltás mai legfőbb akadálya nem a fejlesztésbe vonható nettó források hiánya (sőt tartós csökkenése), *hanem azoknak az újraelosztó mechanizmusoknak a kialakulatlansága, amelyek a meglevő állóeszköz-állományt és a reálszférában képződő forrásokat a vállalatok között — keresztirányban — átcsoportosíthatnák.* Az uralkodó nézetektől eltérően, a struktúraváltást nemcsak a felülről kezdeményezett inspirációk mozdíthatják ki a holtpontról, hanem a fejlesztési irányok olyan kiválasztódása is, amelyet a vállalatok kezdeményezései éltetnek. A struktúrapolitikai célok sikeres végrehajtása elképzelhetetlen a meglevő struktúra átmentésével, a természetes (piaci) kiválasztódás korlátozásával. S itt visszakanyarodunk azokhoz a bevezetőben említett kételyekhez, aggodalmakhoz, amelyek szerint a beruházások csökkenése kritikus szinthez közelít, a jövőbeli növekedés és fogyasztás veszélybe kerül, hatékony struktúraváltás ilyen mérsékelt beruházási arány mellett elképzelhetetlen. Ritkán nézünk a kételyek mögé, s többnyire elmulasztjuk feltenni a hasonlóan izgató kérdést: vajon korábban, a lényegesen jobb beruházási lehetőségek közt gyorsabb volt-e a korszerűsödés vagy a struktúraváltás? Napjaink és a jövő struktúraváltása döntően nem épülhet a növekmények elosztására, hanem csak olyan újraelosztásra, amelyben egyes termelési profilok (részben vagy egészben), technológiák, munkahelyek megszűnnek, s az erőforrások átcsoportosulnak. Ennek egyik fontos feltétele megváltoztatni a fejlesztési források egyetlen vállalathoz, célhoz tapadását. Az állóeszköz-újratermelés hagyományos (használati érték szemléletű) felfogása helyére a likvid források szabad áramlásának, a minél kedvezőbb értékesülés megkövetelésének kell lépnie.

Láthatjuk, hogy a beruházáspolitika és a struktúraváltás kapcsolata nem egyszerűen beruházási ütem vagy elosztás kérdése. Egyértelműen piaci szelekcióra, a vállalatoknak és a fejlesztési irányoknak a piaci követelményeknek való megfeleléstől függő kiválasztódására van szükség, arra, hogy a központi újraelosztás ne térítsen el a mindenkori piaci értékítélettől, s ne preferáljon tartósan olyan profilokat, amelyeket csak a folytonos újraelosztás tart életben.

Következtetések

Gondolatmenetünk abból a kérdésből indult ki, hogy miként hat a beruházási ráta csökkenése, a bevonható nettó források radikális szűkülése a struktúraváltásra. Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a beruházási ráta önmagában nem minősíti a beruházási folyamatot. Azzal az ellentmondással is számolni kell, hogy a beruházási teljesítések reálértéken mért jelentős csökkenése mögött lényegében változatlan maradt a beruházások állománya.

A felvetett és kifejtett gondolatok azt sugallják, hogy a beruházáspolitika és a struktúraváltás hatékony egybekapcsolásának számos — ma még feltáratlan és kialakulatlan — feltétele van. Az alábbiakban összefoglaljuk azokat a legfontosabb összefüggéseket, amelyek kapcsán szemléletváltásra, az irányítás és a szabályozás módosítására, a tisztázatlan elvi problémák megoldására lenne szükség.

— A beruházáspolitikában a hangsúlyt át kell helyezni a központilag szervezett és vezérelt ágazati vagy ágazatközi fejlesztési programokról a fejlesztési irányok vállalati kezdeményezésű kiválasztására, nem zárva ki a központi programokat, de jelentősen mérsékelve e fejlesztési irányok mai túlzott (az összberuházáshoz mérten 60—70 százalékos) súlyát.

— Felül kell bírálni a dinamikus szinttartás egységes követelményként való érvényesülését; azon az elvi alapon, hogy az állóalapok újratermelése csak akkor lehet szelektív, ha helyenként és időnként nem ismerjük el a pótlás és a rekonstrukció iránti igényt.

— Elvileg tisztázni kell a szűkített újratermelés és az eszközkivonás kérdését a szocialista vállalati gazdálkodás körülményei között, a megoldást nem a hagyományos forráselvonás és újraelosztás keretei közt keresve, hanem feltárva a költségvetést kikerülő, közvetlen érdekeltségű átcsoportosítás motívumát és hatékony formáit.

— Olyan beruházásiforrás-gazdálkodásra van szükség, amelyben rendszeresen forráshoz juthat minden hatékony fejlesztési ötlettel rendelkező vállalat; a vállalatok finanszírozási elkötelezettsége, a leterheltség, az eladósodás mértéke ne az eredendő forrásszűkösségnek, hanem a fejlesztések hatékonyságának, a megtérülésnek legyen a függvénye.

— Az állóeszközök újratermelése során — az eddigi gyakorlattól eltérően — határozottan élni kell a visszafejlesztés eszközével, ez azonban ne legyen felülről irányított folyamat; a visszafejlesztés kiváltója a piaci szelekció, a vállalatok kiválasztódása legyen.

Struktúraváltás, a fejlesztési irányok átrendezése a mai igen alacsony beruházási ráta mellett is lehetséges, különösen ha a hatékonysági követelményeknek eleget nem tevő szférában nemcsak a növekedés, hanem a szinten tartás jogát is kétségbe vonjuk. Annyi fejlesztési forrás az elképzelhető leggyorsabb növekedés mellett sem lesz, amennyi a ma rekonstrukcióra váró eszközállomány megújításához szükséges lenne. Az elmúlt három évtizedben kétszer duplázódott meg a hazai eszközstruktúra — lényegében szélességben. Az előttünk álló másfél évtized nem lehet újabb szélességi megkétszereződés időszaka, szelektív mélységi megújulásra van szükség.

Irodalom

Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
Berend Iván: Fejlesztéspolitikai dilemmák, megújítási korszakok. Gazdaság, 1981. 3. sz.
Friss Péter: A 25 millió forint feletti beruházások alakulása az 1977 és 1982 közötti időszakban. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1983. 8—9. sz.
Horváth Dénes: Meddig csökkenthetők a beruházások? Figyelő, 1984. január 26.
Huszár Józsefné: A beruházási vásárlóerő szabályozása az 1970-es években. Gazdaság, 1983. 2. sz.
Kardos Péter: Miért több a beruházás? Figyelő, 1983. szeptember 5.
Matolcsy György: Iparpolitikai dilemmák. Iparpolitikai Tájékoztató, 1982. 4. sz.
Nyitrai Ferencné: Gazdasági folyamatok 1878—1981. Figyelő, 1982. május 26.
Radnótzi János—Hirschlerné Csikós-Nagy Katalin: A beruházás mint vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
Beruházások és a gazdasági egyensúly. Figyelő, 1983. október 13.

Kozma Ferenc: Egyén, vállalat, állam
Kossuth Könyvkiadó, 1984. 325 l.

„Istenért! nyissuk fel szemeinket, vegyük hasznát eszünknek. Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem 's nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre!" Széchenyinek e megrázó szavait választotta Kozma Ferenc új könyve mottójául. Végigtekintve Kozma korábban megjelent hat könyvén és számos tanulmányán, Széchenyihez való kötődése plasztikusan kirajzolódik. Meggyőződéssel vallja, hogy Magyarország úgyszólván egyedül szorgalmas és művelt emberfőkben gazdag, s Széchenyivel egybehangzóan állítja, hogy a kiművelt emberfőknek ez a sokasága adja a nemzet erejét; erre a kincsre kell alapoznia a gazdaságpolitikának s a széles értelemben vett társadalompolitikának is. Kiindulópontja, hogy nem elég a meglévő szervezetek és szabályozások apró pályamódosításaival élni, hanem a tudatos, átfogó fejlesztés állapotába kell tennünk gazdaságirányítási rendszerünk egészét. Ebbe a komplexitásba beletartoznak a társadalompolitika legkülönbözőbb ágazatai, az ideológia továbbfejlesztése, vagyis a valóságot híven tükröző szocializmuskép kialakítása.

A könyv egyik legérdekesebb gondolata, hogy az egyén és a társadalom között nincsen olyan hierarchikus kapcsolat, amelyben a társadalom önmagában képes az egyén és a közösségek maximális biztonságát és folyamatosan növekvő jólétét garantálni, hanem olyan demokratikus társadalmi struktúra van kialakulóban, amely egyfelől ösztönöz a vállalkozásra, másfelől racionálisan osztja meg a kollektív vállalkozások kockázatát az egyén, a vállalat és az állam között.

Nyitott szerkezetű gazdaságunknak egyik legnagyobb gondja, hogy drágábban termel, mint a nyugatiak. Ennek okait keresve joggal hivatkoznak terhes fejlődéstörténeti örökségünkre (társadalmunk a kapitalizmust eltorzított formában élte át, s nem ment keresztül a polgári demokrácia korszakán sem), a világpiacon döntő szerepet játszó monopóliumokhoz képest mutatkozó hátrányainkra, újszerű azonban az a megállapítás, hogy a szocialista vállalat akkor is drágábban termel, mint a tőkés, ha egyébként az exportált áru használati értékét és fajlagos társadalmi munkaráfordítását tekintve ugyanazt a teljesítményt nyújtja, hiszen a szocialista társadalom fele akkora egy főre jutó GDP mellett azonos vagy nagyobb népjóléti vívmányokat biztosít, mint a nyugatiak. Ez a „túlerőltetettség" óhatatlanul jelentkezik az árakban, s ez a szociálpolitikai előny objektív gazdasági hátrány is.

Anélkül, hogy a szociálpolitika rovására tennénk engedményeket, a gazdasági racionalitásnak az előbbit is hozzá kell igazítania az intenzív fejlődés követelményeihez. A szerző igen konkrét javaslatokat tesz a hatékonyabb szociálpolitikára. Csupán címszószerűen említve néhányat: a nyugdíjak és a családi pótlék revalorizálása szükséges; nyugdíj-kiegészítő biztosítások vezetendők be; az oktatásban s a szociálpolitika egyes területein az ellátás ingyenességének rovására kiterjesztendő a hitelkonstrukció, s ami talán a leglényegesebb: meg kell szüntetni a kedvezmények árba való beépítését, ezzel ugyanis a gazdasági értékrend legnormatívabb elemét, az árak egységességét ziláljuk szét.

A vállalatnál dolgozó ember „Janus-arcú" — olvashatjuk —, mivel rövid távon keresetmaximalizálásra orientált (ahogyan a tőkésvállalat munkása is az), hosszabb távon viszont jövedelme függ a vállalat összteljesítményétől, tehát jövőbeli nagyobb egyéni jövedelmének megalapozásáért hajlandó korlátozni mai jövedelmét, s egyúttal tudása javát adni, vagyis „gazdatudata" van. (Egyébként gondoljunk vissza az 1945 utáni időszakra; akkor a munkások az ország újjáépítéséért, saját jövőjükért milyen nagy áldozatokra voltak hajlandók, s 1949-től — a recenzens véleménye szerint — az országos és a vállalaton belüli demokrácia sorvadásával a gazdatudat is háttérbe szorult.) Igaza van a szerzőnek abban, hogy a gazdatudat kibontakoztatására megvannak a lehetőségek: többek között a vállalaton belüli kiskollektívák nagyobb autonómiájával, a vezetési stílus javításával és főleg a vállalkozó szellemre ösztönző gazdaságpolitikával erősíthetjük e tudatot. Ez utóbbi három irányú: kényszeríti (érdekeltté teszi) az egyént a hatékony, jó munkára; ösztönzi az innovációra; s végül reális lehetőséget kínál arra, hogy az egyén érdemben informálódhassék a vállalat helyzetéről, elképzeléseiről, ezek végrehajtásában és ellenőrzésében tevékeny részt vállaljon.

Nemcsak az egyén, hanem a vállalat is kettős arculatú, mivel egyfelől szerves része a népgazdaság termelőapparátusának, másfelől viszont dolgozóinak érdekszövetsége a megélhetés (és a jobb megélhetés) biztosítására. A vállalattól elidegeníthetetlen, hogy a számára nagyobb jövedelmet hozó utakat keresse. A magyar társadalom szempontjából létfontosságú innovációs lánc (alapkutatás—alkalmazott kutatás—fejlesztés—technológiai és készüléktervezés—gyakorlati technologizálás—üzemszervezés—gyártmány-, illetve gyártásmódosítások—piacfeltárás, piacszervezet) is osztódik, illetve egyesül, feszültségekkel terhes. Vállalati szakaszának erősítése mindenekelőtt a munkaerő szakképzettségétől és innovációra való alkalmasságától (beleértve az ösztönzöttséget is), a vállalati innovátorok műszaki felszereltségétől és az innoválásra képes dolgozók informáltságától függ. Mindez feltételezi az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatását, különben óhatatlanul fellép a szellemi tényező pazarlása: a kutató-fejlesztő apparátus a piac által nem igényelt vagy gazdaságosan nem előállítható, vagy mások által már feltalált termékeket fog kikísérletezni.

A vállalattípusok elmélyült elemzéséből különösen érdekesek a méretekről szóló megállapítások. Ismeretes, hogy népgazdaságunk hosszú évekig a nagyvállalat-eufóriában élt, majd ez az utóbbi években átcsapott a kisvállalattal szembeni túlzott elvárásokba. A szerző nem a vállalat abszolút méreteiből, hanem az általa versenyméretnek nevezett — a piacon való sikeres helytálláshoz szükséges — relatív méretekből indul ki. Ez természetesen a különböző szakmai területeken igen eltérő. (Egy kisvendéglőhöz elég lehet 4-5 szakember, egy repülőtársasághoz azonban több száz kell.) A gazdasági funkció hatékony ellátásának alsó és felső küszöbe, mint az életképes méret sávjába való tartozás alapfeltétele, alapvetően mindig technológiákra, munkafázisokra értendő, és csak ott egyjelentésű a vállalatéval, ahol egynemű terméken egy munkaműveletet végeznek: például egy malom esetében. Minél szélesebb egy vállalat termelési profilja, és minél mélyebb a vertikuma, annál inkább összetetten kell értelmezni a „versenyképességi küszöb" fogalmát.

Különbségek mutatkoznak a vállalatok között a makroökonómiai pozícióik tekintetében is. Némelyek kisebb-nagyobb mértékben determináló hatással vannak a népgazdaságra (s ezeknek nem kell szükségszerűen nagyvállalatoknak lenniök; elképzelhető, hogy egy kisebb elektronikai gyár jobban hat a népgazdaságra, mint egy nála sokkal nagyobb fonoda). E determináns vállalatokkal a népgazdaságnak máshogyan kell számolnia, mint a többiekkel, miközben figyelembe kell vennie, hogy az egyedileg nem determinánsok nem megfelelő szabályozása tömeges méretben drámai hatású lehet az újratermelési viszonyokra. A szabályozásnak tehát meg kell találnia azt a kritikus pontot, ameddig a két szektor közös normatívákkal szabályozható, bármelyikük helyzetéből adódó — azaz objektív — törekvéseinek megerőszakolása nélkül.

Állást foglal a szerző abban az igen vitatott kérdésben is, hogy milyenek legyenek a szocialista állam gazdasági funkciói. Szembeszállva a különböző archeo- és neodogmatikus nézetekkel — amelyek hajlamosak tértől, időtől és körülményektől függetlenül A vagy B ország módszereit átvételre ajánlani —, rámutat a szocialista állam gazdasági tevékenységének ellentmondásos feladataira, nevezetesen arra, hogy makroökonómiai szinten koordinálnia kell az újratermelési folyamatot (ami gazdasági feladat); meg kell határoznia a gazdaságpolitika fő irányát, s ezt megvalósítandó koordinátori szerepet kell betöltenie (ami gazdasági és közhatalmi feladat); végül el kell látnia a természetes és a jogi személyek irányában a szó szoros értelmében vett közhatalmi feladatait is. Igen lényeges megállapítás, hogy a szocialista államnak nem szabad a vállalatok nélkül alakítgatnia makrostratégiáját; ez ugyanis a vállalati látószöget mesterségesen korlátozza a rövid távú cselekvésre, amivel egyidejűleg élesen szembe is állítja egymással a különböző vállalatokat. Olyan stratégiai módszereket kell kialakítania, amelyek a vállalatok aktív részvételére épülnek. Ez vonatkozik a vállalati és a népgazdasági tervezés közötti rugalmas, folyamatos, több variánst készenlétben tartó kapcsolatra csakúgy, mint a szabályozórendszer kialakítására. A két feladat eltérő jellegű. A termelésfejlesztési programok megállapításakor az állam—vállalat összjátékban a vállalat a felelősebb, s ennélfogva a szuverénabb fél, míg a szabályozásnál a felelősség, s ebből eredően a döntési szuverenitás súlypontja az irányítószervnél van.

Mai gyakorlatunk fonáksága éppen abban van, hogy az irányítási rendszer nem ad alkalmat a vállalat számára az állammal való szerves együttműködésre a fejlesztési és üzletpolitika területén; itt — legalábbis elvileg — magára hagyja a vállalatot. Ugyanak-

kor nem tételezi fel, hogy a vállalat és az állami irányítószervek együttműködése hasznos a szabályozórendszer kialakításában, kontrolljában. A szabályozórendszer ma jószerével a vállalatok háta mögötti ösztöke szerepét próbálja betölteni. Ezért a vállalatok tőlük idegennek érzik, törekvéseiket korlátozó, fékező, lehetőségeiket csorbító erőnek tartják; vagyis lényegében ugyanúgy tekintenek a szabályozókra, mint 16-17 évvel ezelőtt a tervutasításra. Holott valójában a szabályozórendszernek nem feltétlenül és nem általánosan szükséges ilyen „isten ostora" szerepet játszania.

A konszenzust a vállalatok érdekképviseleti szervei és az irányítószervek közötti folyamatos tárgyalássorozaton kellene elérni. A döntést akkor is a gazdaságirányító szervek hoznák meg, de az érdekképviseleti szervek fellebbezhetnének a kormányhoz. A tervezési és a szabályozási síkon egyidőben folyó párbeszéd és egyetértés-keresés a fékezési, visszafordítási folyamatokat lényegesen csökkenthetné.

Az e párbeszéd során kialakuló gazdaságpolitika alapján fogalmaznák meg a bankok hitelpolitikáikat. Hatósági jogosítványa azonban csak az MNB-nek (és neki is kizárólag jegybanki minőségében) maradna. Ugyanakkor nem célszerű a bankhálózat túlságos szétaprózása, mivel ez ismét csak lehetetlenné tenné a nagyvállalkozások zavartalan finanszírozását.

A jelenlegi bankrendszer (tehát az MNB-ről esetleg leválasztandó finanszírozó bank, az ÁFB, a KKB, a decentralizálható OTP és az ÁB, esetleg egy speciális agrárbankkal kiegészítve) kellő rugalmassággal el tudná látni a finanszírozás feladatait, s emellett az állami ráhatás is kellőképpen érvényesülne.

Úgy véljük, az elmondottakból is kitűnik, hogy a gazdaságirányítási reformot folyamatként kell felfogni. Az 1968. évi reform megtette az első lépést, de az akkori körülmények tartósságára számított, tehát arra, hogy a világgazdasági konjunktúra, a politikai enyhülés, a KGST-ből származó olcsó és biztonságos energia- és nyersanyagellátás közepette a magyar gazdaságnak bőven van ideje az extenzív fejlesztési pályáról az intenzívre átváltani. Ma egyik feltételezés sem igaz, s így megérett a helyzet az újraértékelésre — olvashatjuk. Időközben az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása már megszületett, tükrözve Kozma Ferenc számos javaslatát. A megvalósítás azonban még hátra van.

Társadalmunk mai legfőbb gondja, hogy nemzetközi fizetőképességünket megtartva, külgazdaságunk egyensúlyát úgy kellene megközelíteni, hogy az életszínvonalat is megőrizzük. Mélységesen igaza van a szerzőnek abban, hogy a külkereskedelmet alapvetően funkcióként, nem pedig reszortként kell felfogni. Reálisnak tűnik a javasolt kiút, amely mérsékelt importnyitást és erőteljes, de mindinkább szelektív exportexpanziót követel. Ugyanakkor az életszínvonal területén a következő években mérsékelt javulást kell elérni, nemcsak politikai megfontolásból, hanem az intenzív fejlődés munkaerő-újratermelési szükségleteiből kiindulva is. A társadalmi kulturáltság egészének központba állítása, az innovációs légkör távlati megteremtése az alacsony jövedelmű rétegek jövedelmének és a szociális-kommunális kiadásoknak a növelését igényelné, míg a közvetlen innovációcentrikusság a teljesítményelv igen következetes érvényesítését kívánja meg. Lehetőségeink az 1980-as években viszont szerények, s így a társadalompolitika nehéz döntések elé kerül.

Kozma Ferenc valamennyi művén végigvonul a demokrácia továbbfejlesztésének szándéka. Ebben a könyvében megfogalmazza, hogy mit ért demokrácián: minden vonatkozásban a fegyelmezett emberek és kollektívák koordinált öntevékenységét, az egymáshoz és a realitásokhoz szigorúan alkalmazkodók felelős szabadságát. Az egyén, a vállalat és az állam közötti demokratikus kapcsolatok kibontakoztatásával a konfliktusveszélyek is minimalizálhatók.

Ennek az ismertetésnek keretei nem adnak módot, hogy Kozma Ferenc könyvének valamennyi javaslatát, megállapítását és bizonyítási eljárását bemutassuk. Jó dolog, hogy ezt a könyvet megírta: számos szakértőnek (és nem szakértőnek) segítséget nyújt a mai magyar gazdaságpolitika bonyolult kérdéseiben való eligazodáshoz; szigorúan a valóság talaján marad, mentes az illúzióktól, miközben koncepciózus módon feltárja az előrehaladás lehetőségeit.

Izikné Hedri Gabriella

Izikné Hedri Gabriella a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Külügyi Intézet tudományos tanácsadója.

J. Lesourne: Válságban van-e a közgazdaságtudomány?

(Problèmes Économiques, Párizs, 1984. június 6.)

Az 1960-as években a közgazdászok megkülönböztetett helyet foglaltak el a társadalmi hierarchiában. A szakma képviselői nagy tiszteletnek örvendtek, és jól megfizették őket. Ez a kedvező megítélés az olajsokk utáni esztendőkben teljesen szertefoszlott. A közgazdászok tehetetlensége az inflációval, a munkanélküliséggel, az árfolyam-ingadozásokkal és a fejlődő világ problémáival szemben lerombolta hitelüket. Mindezt csak felerősítették a különféle iskolák közötti belső viták, amelyek a megoldás legcsekélyebb reménye nélkül kerültek a nyilvánosság elé.

A cikk a közgazdaságtan válságának legfontosabb elemeit próbálja megragadni. Először a közgazdaságtan főbb irányzatait vizsgálja aszerint, hogy azok milyen kapcsolatban vannak a gazdasági gyakorlattal. Az egyik póluson *a tiszta elmélet* helyezkedik el. Ez az irányzat a valóság és maga az elmélet által felvetett problémákból táplálkozik ugyan, de teljesen közömbös a mindennapok gazdasági kérdései iránt. Az ilyen beállítottságú közgazdászok modellek segítségével vizsgálják a felállított hipotézisek érvényességét, és egyidejűleg választ keresnek arra a kérdésre, hogy melyek e hipotézisek következményei. Az elméleti közgazdászok dolgozzák ki a közgazdaságtan alapvető fogalomrendszerét, amely nagyban befolyásolja a tudomány hosszú távú fejlődését.

Az interpretáló elmélet már jobban behatol a társadalmi-gazdasági életbe. Képviselői megpróbálják nyomon követni és megérteni: hogyan és miért alakulnak ki a különféle jelenségek a gazdasági valóságban. Okkereső tevékenységüket statisztikák és operacionális fogalmak segítségével végzik. Az általuk felállított modellek egyszerűek és részleges jellegűek, s csak számos egyszerűsítő feltevés mellett működtethetők. A gazdaságpolitikusok számára így a közgazdászok ezen csoportja sem nyújthat tényleges döntési alternatívát a gyakorlati problémák megoldásához.

Megalapozó jellegű statisztikai adatok és összeállítások készítésével foglalkozik a közgazdaságtudomány egyik újabb irányzata. Az előbb említett iskola számára ők állítják elő a legfontosabb „nyersanyagot". A feldolgozó munkájuk során azebbe a csoportba sorolható közgazdászok nem kívánnak beavatkozni a tudományos csatározásokba. Bár az e körbe tartozók döntő hatást gyakorolnak az információk minőségére, gyorsaságára, a választást a különféle alternatívák között a politikusokra bízzák.

A makroökonómiai modellek készítői tartoznak az utolsó csoportba. Azezen a munkaterületeken tevékenykedők célja a gazdasági fejlődés előmozdítása, a jövő perspektíváinak a felvázolása, a különféle gazdaságpolitikai döntések lehetséges következményeinek a feltárása.

A cikk foglalkozik a gazdasági döntéshozó szakemberek különféle típusaival is. A szerző különbséget tesz az adminisztrációs és a politikai szintek között.

Az *adminisztrációs* körben dolgozók a döntések során figyelembe veszik a közgazdasági elméletet, a rendelkezésre álló információkat, valamint a makroökonómiai modelleket is. De mindezek felhasználása sem teszi egyöntetűvé, teljesen megalapozottá döntéshozó tevékenységüket. A döntéseket ugyanis egyedi helyzetekre, korlátozott ismeretek alapján és meghatározott idő alatt kell meghozniuk.

A *politikai* szinten újabb problémaként merülnek fel a döntéshozatalkor a különféle társadalmi csoportok, pártok, szakszervezeti szövetségek eltérő céljai.

Mi lehet az oka annak, hogy a gazdaságpolitika nem tud megfelelni a kitűzött céloknak? Előfordulhat, hogy a tudomány nem képes adekvát választ adni a gazdasági problémákra. Lehetséges az is, hogy a tudomány jól ítéli ugyan meg a helyzetet, a gazdaságpolitika azonban — eltérő ideológiája, érdekei miatt — nem fogadja kedvezően a tudományos felismerést. Megtörténhet, hogy a helyes gazdasági doktrínák elle-

nére nem kielégítő az eszközök megválasztása. A kedvező hatás értelemszerűen ekkor is elmarad. Megállapítható, hogy a gazdaságpolitika eredménytelenségéért nem mindig a tudomány a felelős. A tudomány előbb felsorolt irányzatait vizsgálva sem állíthatjuk azt, hogy a közgazdaságtudomány egésze válságban van. Hiszen a „tiszta elmélet", valamint a matematikai-statisztikai irányzatok nagyon fejlettek.

A tudományban jelenleg érzékelhető válság az új problémák megjelenésével kezdődött. A *nemzetközi gazdaság* több központúvá vált, és kialakult a kölcsönös függőség rendszere. Mindez megnehezítette a gazdasági előrelátást, s beszűkítette a nemzeti gazdaságpolitikák cselekvési lehetőségeit is.

A belső gazdasági erőviszonyok is megváltoztak. Nyugat-Európában kialakult a „társadalmi oligopólium". Ezen az értendő, hogy a különféle társadalmi csoportok megnövekedett ereje a kormányt tárgyalásra kényszeríti. Ilyen körülmények között több gazdasági paraméter kívül esik a kormányzati döntések körén (például a bérminimum, a munkaidő, a mezőgazdasági árak, a nyugdíjazás feltételei stb.). Mindezek az „adottságok" fokozzák a gazdasági cselekvés rugalmatlanságát.

További magyarázó tényező a *műszaki fejlődés* felgyorsulása, különös tekintettel az elektronika ipari alkalmazására, a háztartásokban való elterjedésére. Mindeme változások lényegesen érintik a közgazdaságtudomány mikrogazdasággal foglalkozó — Walras, Pareto és Marshall munkásságán alapuló — elméleti rendszerét. Az említett fejlemények hatást gyakoroltak — a főképpen Keynes munkásságán alapuló — makrogazdasági irányzatra is.

Ami a makrogazdaságot illeti, három területen történt alapvető változás:

1. A bérek nagyságát nem a munkapiac határozza meg, a bér alakulása autonóm folyamatok függvénye. A munkanélküliség háromfajta hatás összegződésének a következménye: a struktúraváltozásnak, a lassú növekedésnek és a munkaerő drágasága negatív foglalkoztatási konzekvenciáinak.

2. Az infláció erősítő tényezők (így például az indexálás, a költségáthárítás és az inflációs várakozások) ugyancsak összefonódva jelentkeznek.

3. Az országok egy részének jelentősen romlott a fizetési mérlege.

Mindezen fejlemények ellenére nem bővült a makroszintű gazdaságpolitika korábbi eszköztára. A számos új probléma a mikroökonómia mozgásterét is befolyásolja. Világossá vált az, hogy a makro- és a mikrogazdaság között újfajta kapcsolatnak kell kialakulni.

A II. világháború után a makro- és a mikrogazdaságtan együttélése biztosítva volt. Általánosan elfogadták azt, hogy a mikroökonómiai elmélet helyesen írja le a piac működését, ha az összkereslet elegendő a teljes foglalkoztatás biztosításához, de az áremelkedést elkerülendő nem nagyobb az annak megfelelő szintnél. Ha tehát a makrogazdasági szinten a költségvetési politika felhasználásával biztosítható a megfelelő globális kereslet, a piac normális működése a mikrogazdasági elmélet tételeit igazolja.

A továbbiakban a cikk a legjelentősebb közgazdasági iskolákat írja le.

Keynesista irányzatok (J. Robinson, N. Kaldor, S. Weintraub). Az ezen irányzatok képviselői által kifejlesztett elméletben kiemelkedő helyet foglalnak el a bér és a várakozás kategóriái. A keynesiánusok felhívják a figyelmet arra, hogy a globális kereslet csökkenése nem az árakat csökkenti, hanem — a termelés visszaesése révén — a munkanélküliség növekedését hozza magával. Azt is hangoztatják, hogy a vállalkozók várakozásai még nincsenek kellően beépítve a makrogazdasági elméletbe.

Neoklasszikus és keynesista szintézis (R. M. Solow, P. A. Samuelson, J. Tobin, J. Hicks). Az elmélet képviselői a mikroökonómiában az egyensúlytalanságból indulnak ki. A vállalkozók ilyen körülmények között maximalizálják összhasznukat (a profitot), miközben figyelembe veszik a ritkaság kényszerítő erejét. Az egyensúlytalanság legfőbb oka szerintük az árak rugalmatlansága, amely viszont a bérköltségek rugalmatlanságából fakad. A várakozásoknak ezen irányzat képviselőinél is nagy szerepe van, minthogy a vállalkozók döntéseiket az árakra és a várakozásokra alapozzák.

Monetaristák (M. Friedman, K. Brunner, A. H. Meltzer). Friedman elmélete tulajdonképpen a mennyiségi pénzelmélet modern változata, amely szerint a túlzott pénzkínálat inflációhoz, az elégtelen pénzmennyiség pedig recesszióhoz vezet. Friedman 1967-ben egy újabb feltevéssel egészítette ki rendszerét: e szerint a munkanélküliségnek *hosszú távú* „természetes rátája" van, amelyet nem lehet gazdaságpolitikai eszközökkel befolyásolni. A kereslet növelésével csak a jelentős mértékű inflációt lehet állandósítani.

A friedmanisták gazdaságpolitikai ajánlásai

lásai tehát teljesen ellentétesek a keynesista irányzatokéival: a pénzmennyiség szabályozásán kívül az államnak minden beavatkozástól tartózkodnia kell.

A racionális várakozások irányzata (R. E. Lucas, T. J. Sargent, T. D. Wallace). Az 1970-es években keletkezett. Képviselői szerint a gazdasági alanyok várakozásai egy optimalizálási folyamatot indítanak el, és ebben az állami gazdaságpolitika lehetséges hatásait is feltételrendszerükben figyelembe veszik.

Jóllehet a közgazdaságtan irányzatokra bomlása nem hagyott maga után nagy űrt, mégis elemi erővel jelentkezik a szintézis igénye.

A közgazdaságtudomány fejlődésének egyik fő iránya az, hogy kezdik figyelembe venni az egyes országok eltérő intézményrendszerét. A társadalmi oligopólium erősödése másképpen valósul meg Franciaországban, mint az Egyesült Államokban vagy Japánban, s a munkapiac működése is sajátos az egyes országokban. Ezek sajátos jelenségek, lényegesen befolyásolják a gazdasági folyamatokat. Azzal is számot kell vetni, hogy a különféle gazdasági ösztönzők, befolyásoló tényezők hatékonysága nagymértékben függ attól, hogy milyen a hatalom viszonya a gazdasági alanyok különböző csoportjaihoz. Hosszú távon azonban továbbra is a szigorú formalizálási követelmény megvalósítása lesz a tudomány haladásának a feltétele. Az elméleti szakembereknek sokkal etikusabb magatartást kell tanúsítaniuk gazdaságpolitikai ajánlásaik megtételekor, mégpedig azért, mivel a *társadalom egészének* a működéséről csak szerény és felületes ismereteik vannak. Mindez nem azt jelenti, hogy a makroökonómiai elmélet nem tud semmit sem nyújtani a döntéshozók számára. Lényeges azonban az a felismerés, hogy kevés szilárd pont van az elméletben, és az elmélet így nem képes a valóság *kimerítő* feltárására. E helyzet okát éppen a nemzetgazdaságban, illetve a világgazdaságban lezajló — már vázolt — folyamatokban lelhetjük meg.

(Ism.: *Mosolygó Zsuzsa*)

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1980

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakbibliográfa lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfiai címleírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészíti ki minden kötetet. Az 1980. év irodalmának bibliográfája megjelent, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

В рамках международного сотрудничества журналов , занимающихся вопросами теории и практики народнохозяйственного планирования , среди которых «Кэзгаздашаги Семле» представляет ВНР, публикается совместный номер, посвященный координации народнохозяйственных планов стран-членов СЭВ. Статьи написаны заместителями председателей Госпланов отдельных стран.

Качество изделия, его пропорциональность

Янош Ланг—Ференц Надашди

Авторы исходят из практического опыта применения анализа стоимости. Какова причина того, что, несмотря на ряд примеров частичного успеха, метод не стал в действительности органичной частью венгерской системы хозяйствования? Одна из причин этого заключается в том, что он фактически не стал органичной частью марксистской экономической теории. Авторы проводят эксперимент, сделав это одной из целей статьи. Они указывают на то, что общепринятое требование политической экономии о пропорциональности является лишь необходимым условием фактической пропорциональности, не принимавшимся в расчет. Поскольку у потребления в сложной функциональной системе налицо аспекты потребительских стоимостей, проблема распределения пропорциональности является не микроструктурной, а скорее «субмикроструктурной» проблемой. Пропорциональность, таким образом, выдвигает требование по отношению и к структуре самих потребительских стоимостей. Методологией этой «соразмерности изделий» является анализ стоимости. Автори представляют распределение по группам специфического фактора эффективности, показывающего возрастающую потенциональную роль эффективности анализа стоимости, особо характеризуя воздействие анализа стоимости на распределительно-пропорциональный фактор (общепринятые анализы лишь выдвигают это воздействие), на так называемый не обнаруживающий влияния фактор X и техническое развитие. Особо подчеркивают потенциальное значение метода в данных экономических условиях Венгрии, в условиях ее затруднений.

Организация производственного обслуживания с теоретической точки зрения

Геза Козма

Венгерские предприятия не только в сфере производства деталей, но и в сфере обслуживания занимаются экономически невыгодным самообеспечением. Это служит мотивом для того, чтобы мы исследовали также и с теоретической точки зрения, какие рациональные принципы помогут сориентироваться в вопросе, когда рационально самообеспечение и когда обращение к внешнему предпринимателю. С организационно-теоретической точки зрения обращение относится к периферийной сфере организации, задача которой заключается в том, чтобы оградить внутреннюю техническую суть от воздействий окружающей среды. Граница между последними и периферийной сферой не резкая, что где проходит, это среди прочего определяет и то, что к периферийной сфере относятся виды деятельности различного характера, в организации же, состоящей из таких единиц, все-таки маргинальная действенность руководства снижается быстрее, чем в случае монолитной по характеру сути. Поэтому, особенно для организаций в возрастающем объеме, целесообразно сосредоточить капитальные вложения на сути и периферийную деятельность осуществлять с рынка. Условием этого, однако, является функционирование рынка. При отсутствии последнего фирмы в первую очередь руководствуются точкой зрения безопасности. Так гибкость спроса на периферийные виды деятельности по отношению цен оказывается незначительной.

Регулирование заработной платы на крупных сельскохозяйственных предприятиях

Режё Коштял—Палиэ Пёлёшкэи

В статье обсуждается регулирование заработной платы на крупных сельскохозяйственных предприятиях и претворение их на практике в какой-то период.

С 1980 года регулирование заработной платы в производственных кооперативах и государственных хозяйствах было единым; в последние годы регулирование носит характер типа «средняя заработная плата».

В экспериментальном урегулировании доходов, начатом в 1982—1983 годах, в рамках хозяйства заработные платы носят дифференцированный характер, будучи приравнены к выработке. Это создало благоприятные условия для преобразования внутренних систем заинтересованности. Возросла ответственность руководителей, укрепилась рабочая дисциплина, обнаружился хозяйственный подход к использованию рабочей силы.

С 1985 года на основе производственного решения три формы регулирования заработной платы, которые могут быть выбраны, открывают возможность для того, чтобы, принимая во внимание условия предприятий, перспективы развития, использовать такое решение, наряду с которым они могут быстрее увеличить свои доходы.

Выработка в случае повышения полученной новой стоимости открывает возможность для большего материального поощрения работников, чем это было раньше, однако при недовыполнении выработки снижающаяся заработная плата может быть чревата последствиями не только для работников, но и для хозяйств тоже.

Иностранные субсидии, международные банковские кредиты и кризис государственного капитализма в странах «третьего мира»

Роберт Э. Вуд

До настоящего времени Запад был озабочен только той потенциальной опасностью, которую таит в себе задолженность стран «третьего мира», оставляя, однако, за пределами внимания заметное влияние, оказываемое ею на экономическую стратегию «третьего мира». Торговое банковское кредитование, быстро распространившееся в семидесятые годы, в значительной степени ослабило ранее хорошо налаженную официальную систему материальной поддержки. Кредиты рынков Европы служили для осуществления таких стратегий развития, которые можно рассматривать как государственно-капиталистические, — они принципиальным образом изменили роль стран «третьего мира» в мировой экономике. Однако к началу восьмидесятых годов противоречия государственно-капиталистических стратегий, а также отрицательные тенденции, обнаружившиеся в мировой экономике, вызвали такой кризис, под влиянием которого сдерживаемая энергия системы материальной поддержки обнаружила себя с новой силой. Таким образом, государственный капитализм оказался в кризисной ситуации, однако борьба вокруг стратегий развития еще не закончилась.

Уточнение и добавление к регулированию аккумуляционной покупательной способности

Тибор Эрдёш

В последующие годы венгерской экономике нужно достигнуть излишков во внешнеторговом балансе в значительной степени потому, чтобы она смогла покрыть процентный дебет накопившихся внешних задолженностей. Как излишки внешнеторгового баланса, так и процентный дебет задолженностей оказывают влияние на прибыль сектора предприятий и вместе с этим на аккумуляционную покупательную способность. Внося коррективы в одно из своих утверждений статьи, написанной по данной теме раньше, автор доказывает, что излишки внешнеторгового баланса еще не являются обязательным условием увеличения прибыли сектора предприятий и аккумуляционной покупательной способности, если государственный бюджет находится в равновесии. Условием этого является то, чтобы национальный банк выплачивал внешний процентный дебет из процентных доходов, накопленных внутри страны. Последние, таким образом, снижают прибыль, реализованную для сферы небанк-предприятие; если национальный банк одну часть собственного внутреннего процентного дохода оборачивает для покрытия процентного дебета, он может внести вместе с суммой последних меньший вклад в государственный бюджет. Поэтому из бюджета может вернуться обратно во внутреннее хозяйство сумма, меньшая на столько же. В итоге приход для сферы небанк-предприятие в макроэкономическом отношении будет меньше вместе с суммой внешнего процентного дебета. Последнее придает практическое значение связи того, что в ходе регулирования инвестиционной покупательной способности

сектора предприятий не нужно создавать доходные излишки к бюджету, поскольку выплата национальным банком процента, направляемого за границу, выравнивает увеличивающее доход воздействие внешнеторгового баланса.

Автор подчеркивает, что экономической политике следует стремиться в качестве окончательного, истинного решения к упорядочиванию не аккумуляционной *покупательной способности*, а *аккумуляции*. Таким образом, вредные последствия регулирования аккумуляционной покупательной способности неизбежно есть также и в том случае, если урегулирование происходит путем применения исключительно макроэкономических средств. Однако регулирование аккумуляции (среди прочего, осуществлением политики кредита, процента, финансов) только тогда может быть успешным, если мы предварительно преобразуем чувствительное к затратам и прибыли хозяйствование на предприятиях. До тех пор, пока не произойдет этого преобразования, необходимо урегулирование в макроэкономи. ческом отношении аккумуляционной покупательной способности сектора предприятий-

К объяснению явлений дефицита: количество запросов и структурная нединамичность

Аттила Карой Шош

В статье обсуждается проблема явлений дефицита в рамках социалистического планового хозяйства в переставшей существовать с 1968 года в Венгрии системе плановых директив и новом венгерском хозяйственном механизме. Главный акцент в статье сделан на изъятии из хозяйственного механизма (системы функционирования экономики) явлений дефицита A_a, характера дефицитного хозяйствования экономики.

Ведется полемика с теми взглядами, которые объяснение дефицита ограничивают тем, что деятели сферы экономики, осуществляющие руководство в централизованном порядке, не могут или также не хотят учитывать спрос в целом в рамках определенных лимитов. Упор делается на роли предложения в дефиците. В венгерском плановом хозяйстве у предложения нет однозначного «правила функционирования»: производитель стремится и не стремится выполнять плановые директивы в натуральном виде, стремится и не стремится удовлетворять платежеспособный спрос.

У данного предложения налицо структурная (институциональная) нединамичность, вытекающая из системы (механизма) функционирования хозяйства; нединамичность сказывается как на составе изделий предложения, так и на его количестве в целом.

Эта нединамичность — основной фактор, который может служить объяснением явлений дефицита.

Наряду с этим, однако, само собой разумеется, в статье также уделяется внимание и роли спроса при дефиците.

Политика капитальных вложений и изменение структуры

Иван Бейлц

В статье рассматриваются во взаимной зависимости вопросы политики капитальных вложений и изменения структуры. Автор ищет ответа на вопрос, является ли часть изменений накоплений достаточным объяснением проблемы капитальных вложений. Он стремится дать ответ на этот вопрос путем рассмотрения новых явлений инвестиционного процесса, анализа изменений периода, последовавшего за процессом сдерживания инвестиций, а также путем ориентировочной обрисовки роли капитальных вложений структурно-модернизированного характера.

Автор обращает внимание на то, что сдерживание капитальных вложений, подвергнувшееся обсуждению в широких кругах, касалось лишь текущих выполнений и, по сути дела, не смогло воспрепятствовать динамичному начинанию. В статье подвергается критике сохранение в течение длительного времени чрезмерного инвестиционного настроения, неизменно натуралистические принципы при выборе цели капитальных вложений, преждевременная приверженность к инвестиционному процессу, нивелирование образования источника инвестиций и вмешательство в бюджет высокой степени. В момент рассмотрения изживших себя противоречий политики капитальных вложений речь идет о проблемах стратегии экономического развития, о напряженности инвестиционной политики в течение длительного времени, а также о противоречиях централизованной структурной политики.

В выводах автора содержатся такие предложения, которые в равной мере касаются ослабления централизации политики капитальных вложений, преобразования инвестиционного хозяйственного ресурсами, требования принципиального обоснования регресса и изъятия средств.

SUMMARY OF THE ARTICLES

In the framework of international cooperation of the periodicals treating the theory and practice of economie-wide planning in the CMEA member countries (in which the Hungarian People's Republic is represented by Közgazdasági Szemle), the participating periodicals survey in a so-called common issue the involvment of six CMEA countries in the coordination of national plans. The articles were written by deputy presidents of the National Planning Boards (or Offices) of the respective countries, and follow each other in the sequence of the countries according to the Latin alphabet.

Product quality and proportionality between products

János Láng and Ferenc Nádasdi

The authors set out from practical experience with value analysis. They ask what the reason might be that, in spite of several partial results, this method has not really been integrated with management. One of the reasons is that it has not been integrated with Marxist economic theory either. The authors make an attempt at the latter, this is one of the goals of the article. They point out that the usual requirement of proportionality as defined in political economy is rough-and-ready, it is only a necessary condition of true proportionality. Since use values are objects of consumption in a very complicated structure of functions, the allocation problem of proportionality is not one of microstructure, but, if you like, one of "submicrostructure". Proportionality thus raises requirements towards the structure of use values themselves. The methodology of this "proportionality between products" is value analysis. With the aim of showing the potential role of value analysis in raising efficiency, the authors present a particular grouping of factors of efficiency, separately analysing the impact of value analysis on the allocative-proportionality factor (the usual analyses only stress this effect), on the so-called X-inefficiency factor and on technical progress. They separately stress the potential importance of the method under the given Hungarian conditions and difficulties.

The organizations of productive services from a theoretical aspect

Géza Kozma

The Hungarian firms are uneconomically autarkic not only in respect of parts, but also as regards services. This justifies a theoretical investigation of the rational principles that help orientation in the question when autarky is economical and when should an external supplier be commissioned. From the viewpoint of organization theory services belong to the periphery of the organization, the task of which is to protect the internal technological core from the impacts of the environment. The frontier between the latter and the periphery is not sharp, where it lies is determined, among other things, by the fact that the periphery encompasses diverse activities, and in an organization consisting of such units the marginal efficiency of management diminishes faster than in the case of a core of uniform character. Therefore — particularly in growing organizations — it is more expedient to concentrate investments on the core and to procure the peripheric activities from the market. A condition of this is, however, that the market should function. In lack of it, firms are mainly governed by the viewpoint of security. Thus the elasticity of demand for peripheric activities with respect to price is small.

The regulation of earnings in large-scale farms

Rezső Kostyál—Mrs. P. Pölöskei

The article discusses the regulation of earnings in large-scale farms and its assertion in individual periods.

Since 1980, the regulation of earnings has been uniform in cooperatives and state farms; in recent years the regulation of the average wage type has been characteristic.

In the experimental regulation of earnings, started in 1982—1983, earnings within the farms were differentiated by performance. This produced advantageous conditions for the development of internal incentive systems. The responsibility of managers has grown, labour discipline and labour management have improved.

The three forms for regulating earnings from which a choice can be made from 1985 on—depending on decision by the economic unit in question—allow farms to apply the solution with which they can best increase their income, considering their development possibilities.

In the case when performances and the new value produced are increased, workerscan obtain a higher remuneration that earlier; at the same time, lower performance may entail decreasing earnings both for individuals and farms.

Foreign aid, international bank lending, and the crisis of state capitalism in the third world

Robert E. Wood

Western preoccupation with the potential threat to the international financial system posed by Third World debt has overlooked the profound impact of the debt crisis on Third World strategic options. The expansion of commercial bank lending in the 1970s resulted in a loss of much of the disciplinary power of the aid regime. Euromarket borrowing made possible a range of development strategies which may be defined as state capitalist and which wrought significant changes in the position of many Third World countries in the world economy. By the early 1980s, however, contradictions in the state capitalist strategy, combined with adverse developments in the world economy, created a crisis which led to an unprecedented consolidation of the disciplinary functions of the aid regime. State capitalism is in crisis, but the struggle over development strategy continues.

On the regulation of investment purchasing power: correction and addendum

Tibor Erdős

In the next years the Hungarian economy has to attain a considerable surplus in the balance of trade, mostly in order to be able to cover the interest burden on the accumulated foreign debts. Both the surplus of the balance of trade and the tax burden of debts influence the profit of the enterprise sector and thus its investment purchasing power. The author proves—correcting a statement of his in an earlier article—that the surplus of the balance of trade does not necessarily increase the profit of the enterprise sector and its investment purchasing power, if the state budget is balanced. A condition of the latter is that the external interest burden should be borne by the central bank from its domestic interest receipts. The latter reduce, namely, the realized profit of the non-bank enterprise sphere, and if the central bank uses a part of its domestic interest receipt for covering external interest payments, it can pay to the budget an amount smaller by the latter sum. Therefore, the budget can pump back by so much less into the domestic economy. In the last resort, the receipts of the non-bank enterprise sphere on macrolevel will be smaller by the sum of external interests. The practical significance of the interrelation is that in controlling the investment purchasing power of the enterprise sector the budget need not develop a surplus of revenues, because the profit-increasing impact of the balance of trade is balanced by the interest payments of the central bank to the rest of the world.

The author also emphasizes that, as a final and real solution economic policy should *not* aim at regulating the *purchasing power* aimed at accumulation, *but* at controlling *accumulation* itself. The curbing of investment purchasing power has, namely, unavoidable harmful consequences even if exclusively macroeconomic instruments are used for control. But the regulation of accumulation — among other things with the aid of credit, interest and financial policies — can only be successful if first a cost- and profit-sensitive enterprise management is developed. Until this does not occur, the macro-level control of investment purchasing power in the enterprise sector is still necessary.

To the explanation of shortage phenomena: the demand-quantity and the structural inelasticity

Károly Attila Soós

The article discusses the problem of deficit-phenomena in the socialist planned economy in connection of the—in Hungary in 1968 abolished—plan-directive system and in connection of the Hungarian new economic mechanism also. Its main purpose is to deduct the shortage-phenomena; the economy's character of the economy of scarcity from the new economic mechanism (from the order of functioning of the economy).

The article takes issue with those views, which are limiting the explanation of shortage to the statement, according to which those, who are charged with the central control of the economy cannot, or even do not wish to keep within adequate barriers the total demand. The article emphasizes the role of the supply-side in the deficit. The supply has in our planned economies no unambiguous "rule of operation": the producer endeavours half-heartedly to comply with the plan-instruction in kind, he endeavours half-heartedly to cover the effective demand.

This is the deman's structural (institutional) inelasticity arising from the order of functioning (from the mechanism) of the economy; the inelasticity applies both to the product-composition and to the total quantity of the demand.

This inelasticity is an important explanatory factor of the shortage-phenomena.

At the same time the article deals also with the role played by the demand-side in the shortage.

Investment-policy and change of structure

Iván Bélyácz

The article deals with the relations of the investment policy and of the change of structure. The author is looking for an answer to the question, whether the change of the rate of accumulation is a sufficient explanation of the investment problems. He endeavours to give the answer by the survey of the new phenomena of the investment process, by the analysis of changes of the period following the checking of the investments and of the surviving contradictions of the investment policy and by outlining the structure-updating role of the investments.

To author calls attention to the fact, that the widely discussed keeping back of investments touched only the current accomplishments and essentially could not keep back the dynamic start. The article criticizes the lasting survival of the exaggerated investment disposition, the unchanged natural principles of the setting the objectives of investments, the anticipated commitment of the investment process, the levelled character of the investment source formation and the large scale budget intervention. In the survey of the surviving contradictions of the investment policy the author discusses the problems of the strategy of economic development, the long-term prevailing tensions of the investment policy and the contradictions of the centralized structure-policy.

The author's conclusions are drawing up suggestions touching equally the loosening the centralization of the investment policy, the reorganization of the investment sources and the demand for well-thought foundations of the withdrawal and reduction of assets.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 9. sz.

A tudományos-műszaki haladás és a termelés intenzívebbé tétele (Kerekasztal-tanácskozás a lap szerkesztőségében)

Szigov, I.: Az ágazati és a regionális szintű irányítás összehangolása

Ivanova, R.: A kézi munka arányának csökkentése — a legfontosabb társadalmi-gazdasági feladat

Asimbajev, T.—Radosztojevec, N.: Az ellentervezés továbbfejlesztése

Szidorova, M.: A városi és a falusi életszínvonal közelítése

Zeldner, A.: Az agrártermelés önköltsége

Mimrikova, L.: Termékminőség, árképzés

Sirjajev, Ju.: A KGST-tagországok gazdasági integrációja és a szocialista termelés intenzívebbé tétele

Sabunyina, V.: A fejlett szocialista gazdaság építésének útján (A bolgár gazdaság negyven éves eredményei)

Vlagyimirszkij, O.: A VSZK gazdasági növekedésének tényezői

Rudik, Eh.—Ionin, V.: Polgári nézetek a szocialista országok Nyugattól való „technológiai függőségéről"

Fedorenko, N.—Perlamutrov, V.—Petrakov, N.: A gazdasági mechanizmus komplex tökéletesítése (Módszertani kérdések)

Komin, A.: Az új technika hatékonyságfokozásának időszerű problémái

Vologzsin, V.: A termékminőség tervszerű gazdasági szabályozásának fontos szempontja

Olsevickij, K.: A végtermék szerinti bérezés az állattenyésztésben

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1984. évi 9. sz.

Usztijan, I.: Az alkotás évei (a Moldvai SZSZK megalakulásának 60 éves évfordulójára)

Lisztov, V.: A vegyipar fejlesztéstervezése a mai szakaszban

Zencsenko, N.: A nemzeti jövedelem növekedésének tartalékai

Figurnov, E.: Az iparvállalatok által jóváhagyott mutatók és közgazdasági normatívák rendszeréről

Kisztanov, V.—Matvejev, V.—Szemjonov, P.—Tokarev, Sz.: A regionális mérleg — a termeléstelepítés tervezésének eszköze

Majer, V.—Szajenko, O.: A népjólét tervezésének normatív megközelítése

Ukrainszkij, D.—Buszjackaja, L. A.—Cserepanov, V. P.: Az új feltételek között folyó munka első eredményei (Interjúk)

Kozlov, A.: A gazdasági kísérlet — fontos szakasz az iparvállalati irányítás tökéletesítésében

Griscsenko, P.: Műszaki haladás és gazdaságos fémfelhasználás (Cseljabinszk területen)

Lordkipanidze, O.: Az új technika tervezése standard vállalati modellek alapján

Halapszin, V.—Zsarkov, P.: Az öntőipar szakosodása (az Ukrán SZSZK-ban)

Kartasova, L.: A termelésszervezés hatása a munkafegyelem megszilárdulására

Balabanov, V.: Az arányosság és kiegyensúlyozottság problémái az agrár-ipari komplexumban

Kzilhodzsajev, Sz.: Agrárberuházási normatívák az OSZSZSZK-ban

Kronrod, Ja.: A szocialista termelés intenzifikációja perspektíváinak elméleti elemzése

Grinev, V.: A közvetlen kapcsolatok, valamint a Szovjetunió és a KGST-országok között létrejött üzemen belüli kooperáció fejlődése

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1984. évi 7. sz.

Anacskova, V.: A minőség tükröztetése a hatékonyság meghatározásában

Andonov, B.—Hrisztovics, N.: A szocializmus gazdasági alaptörvényének jellege és szerepe

Penkov, I.: A hitelterv mérlegbe foglalásának tökéletesítési problémái és irányai

Kalcsev, V.: A KGST-tagországok közötti külkereskedelem dinamikája, struktúrája, távlatai

Najdenova, P.—Rangelova, R.: A globális modellezés eszmei-elméleti irányainak fejlődése

Szlavenkov, B.: A lenini imperializmuselmélet és a polgári politikai gazdaságtan

Valcsev, N.: Sokoldalú és eredményekben gazdag tudományos tevékenység (Gencso Todorov Gencsev születésének 60. évfordulójára)

Dimitrov, Al.—Igov, N.—Canov, V.: Beruházási állandók a bolgár interszektorális kapcsolatokban

Parvulov, Sz.: A gazdaságirányítás szervezetének tökéletesítése

Dobrev, Zs.: Irányítási problémák az agrár-ipari komplexumokban

Todorova, M.—Pisev, O.: A fejlődő országok gazdasága 1983—1984-ben (Szemle)

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1984. évi. 9. sz.

Schieck, H.: Az agrárstratégia megvalósításának elméleti problémái és gyakorlati tapasztalatai

Löhrke, L.: Az agrárkutatások előretartásának biztosítása a mezőgazdaság mindenoldalú intenzifikálása számára

Büchner, M.—Willems, H.: Az energiahordozók, nyersanyagok és anyagok magasabb fokú nemesítésének kérdései az intenzíven bővített újratermelés feltételei között.

Gürmann, K.—Schreiber, K.: Anyagtakarékosság — új minőségben. Következtetések az anyaggazdálkodás, annak tervezése és irányítása számára

Köhler, J.: Az egyszerű és a kvalifikált munka szerepe az értékképzésben és az érték nagyságának meghatározásában

Weltwirtschaftliches Archiv

1984. évi 3. sz.

Lächler, U.: Stabilizációs politika egy nyitott gazdaság egyensúlyi modelljében

Ahmad, J.: Inflációs várakozások és az infláció exportja rugalmas valutaárfolyamok mellett

Witzel, R.: A váltóárfolyam túllépése, a pénzügyi aktíva helyettesíthetősége és a J-görbe

Edgar, S. M.—Swanson, P. E.: Néhány összefüggés a bel- és külföldi dollárbefektetések hozama között

Wijnbergen, S. van: Az olajársokk és a fizetési mérleg. A rövid távú adaptációs intézkedések elemzése

Borner, S.: Nemzetközi versenyképesség. Egy nemzetközi vállalkozói tevékenység elméletének töredékei

Kleiman, E.—Kop, Y.: Ki kereskedik kivel? Jövedelemminta a nemzetközi kereskedelemben

Normann, G.—Dunning, J. H.: Az iparon belüli közvetlen külföldi beruházások okai és hatásuk a külkereskedelemre

Brockhoff, K.: Teljesítményplafon az ENSZ tengerjogi egyezményének értelmében

Hagen, J. von: Néhány ellentmondó kommentár és bizonyíték

Sawyer, Ch. D.: Az EK második kibővítésének hatása az Egyesült Államok európai exportjára

Salvatore, D.: Olajárak, árfolyamok és belföldi infláció a fejlődő országokban

Davanne, O.: Az újonnan iparosodó fejlődő országok az olajválság után. Kommentár Balassa Béla cikkéhez (Weltwirtschaftliches Archiv, 1981. 117. sz.)

Balassa, B.: Válasz a fenti cikkre

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1984. évi 9. sz.

Popov, G.: A fejlett szocializmus gazdasági törvényei és az irányítás

Barlibajev, K.: A szocializmus politikai gazdaságtanának funkciója és annak érvényesítése

Kulijev, R.: A tőkés termelési mód fejlődési szakaszai és tükröződésük K. Marx „Tőkéjé"-ben

Zjabljuk, R.—Krilova, L.: Az értéktöbbletelmélet fejlődése K. Marx „Tőkéjé"-nek ötödik és hatodik fejezetében

Sztarodubrovszkaja, I.: A demokratikus centralizmus anyagi feltételei

Davlatov, I.: Az interregionális integráció — fontos termelésintenzifikációs tényező

Ribakov, F.: Arányosság a tudományos-műszaki haladási szférában

Lihacsov, V.: Az új technika relatív és abszolút hatékonysága

Plotkin, Ja.: Az új technika gazdasági hatékonysága meghatározásának alapjai

Lihtenstejn, V.: Az új technikából fakadó előnyök kihasználásának feltételei

Bojko, N.: A képzettségi szint növelése — a munkaerő-kvalifikáció javításának útja

Kozirev, V.: A normatív hányad szerinti nyereségfelosztási rendszer iparvállalatoknál

Bibakova, E.—Szicseva, L.: Valutáris, pénzügyi és kereskedelmi ellentétek az Egyesült Államok és Franciaország között a nyolcvanas években

Dosztovalov, Ju.—Tyitova, N.: Spekuláció a szocializmus anyagi javainak elosztása ürügyén

Vorobjov, I.: A hasznos mezőgazdasági termelés jövedelmezősége

Azarova, M.: Árutermelés. Áru és pénz. (Oktatási segédlet)

POLITICKÁ EKONOMIE

1984. évi 4. sz.

A CSKP KB Politikai Főiskolájának harmincéves évfordulójára

Novotný, L.: A gazdasági ismeretek fontossága a politikai munkások számára

Fremer, M.: A szocialista termelési viszonyok és a szocialista tulajdon eredete és fejlődése

Hlavatý, K.: A gazdaságirányítás és a szocialista társadalom prioritásainak érvényesítése

Krilek, J.: A csehszlovák mezőgazdaság áttérése a fejlődés eszköz- és anyagtakarékos útjára

Šedivec, V.: A mai multinacionális monopóliumok eredetének meghatározása és fejlődésük

Matějka, M.: A bérszabályozás átlagelvének bírálata

Seidlová, H.—Němec, O.: A munka motivációjának néhány vonatkozása a munkaerő szocialista újratermelésének feltételei között

Stibalová, B.: A csehszlovák nem termelő szféra munkaerő-szükségletének előrejelzése

Polouček, S.: A negatív jövedelemadó mint a tőkésállamok szociálpolitikájának befolyásolására irányuló monetarista eszköz

1984. évi 5. sz.

Kalinová, L.: Az oktatás és a képzés mint a gazdaság és a szocialista társadalom intenzifikáló tényezője

Divila, E.—Guolli, R.: A nemzeti jövedelem kibővített értelmezése (az ágazatközi fogyasztási komplexumok szempontjából)

Remeš, A.: A kisvállalkozások funkciója a modern iparban

Janáčková, S.: Hosszú távu hatékonysági trendek a mai kapitalizmusban

Dedek, O.: A statisztikai mutatók abszolút növekményének elosztása

Nikl, M.: A Kínai Népköztársaság gazdasági reformjának alapkérdései

Kuře, M.: Az alapvető szükségletek koncepciója: kiindulópont, koncepció, kritika

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1984. évi 5. sz.

Janza, V.: A terv szerepe a tervirányítás rendszerében

Šedevý, Zd.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése és az intenzív növekedési pályára való áttérés

Matoušek, J.: A CSKP agrárpolitikája és a vidék 35 éves szocialista fejlődése

Ambroš, P.: Hatékonyság és intenzifikálás a növénytermesztésben

Seidl, V.: Az egészségügyi szolgáltatások fejlődése

Leinweber, L.: Az élelmiszer-fogyasztás alakulásának néhány jellemzője

Rozsypal, A.: A vasúti szállítás kapacitása és az iránta megnyilvánuló igény

Pěknik M.: Az üzemanyag- és energiafelhasználást racionalizáló beruházások

Mervart, J.: Kommunikációs folyamat és információs rendszerek

Dmitrenko, A.: A termelés számbavételének új rendszere a Szovjetunióban

1984. évi 6. sz.

Hejsek, J.: A CSKP 10. plénuma és a gazdaság fejlődése

Cerhonek, J.—Glaser, V.: A CSSZK távlati gazdasági és társadalmi fejlődésének kérdései

Beránek, J.: Az egyes beruházások hatékonyságának mérése

Mikulič, K.: Javaslat az árkalkulációk hatékonyabb felhasználására

Lebin, D. A.: Az előremutató vezetési tapasztalatok hasznosításáról

Řehák, J.: Az élelmiszertermékek exportja és az importkorlátozó intézkedések

Pokorný, Zd.: A csehszlovák vegyipar fejlődése

Liška, J.—Král, Z.: A csehszlovák népgazdaság elektronizálásának néhány kérdése

Sniščák, V.: A szlovák közétkeztetés és a fejlődésére ható fő tényezők

Ježek, J.: Jogi-gazdasági eszközök és a környezetvédelem

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII год издания, январь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Эрнэ Чизмадиа (1924—1984) *(Аладар Шипош)* 1

Координация народнохозяйственных планов стран-членов СЭВ

Координация народнохозяйственных планов *(Владимир Пенчев)* ... 2

На дву- и многосторонней основе *(Ян Штрба)* 6

Важный фактор формирования экономической политики Польской Народной Республики *(Станислав Длугош)* 10

Главное средство согласования экономической политики *(Дьюла Ковач)* 14

Укрепление плановых основ сотрудничества *(Бадамцеденгийн Ценд-Аюуш)* 20

Важный метод планомерного совершенствования сотрудничества *(Гарри Мюллер)* 24

Координация народнохозяйственных планов стран-членов СЭВ: новые проблемы и задачи *(Николай Иноземцев)* 28

Качество изделия, его пропорциональность *(Янош Ланг—Ференц Надашди)* 33

Организация производственного обслуживания с теоретической точки зрения *(Геза Козма)* 43

Регулирование заработной платы на крупных сельскохозяйственных предприятиях *(Режё Коштял—Палнэ Пёлёшкэи)* 49

Иностранные субсидии, международные банковские кредиты и кризис государственного капитализма в странах «третьего мира» *(Роберт Э. Вуд)* 61

ДИСКУССИЯ

Уточнение и добавление к регулированию аккумуляционной покупательной способности *(Тибор Эрдёш)* 79

К объяснению явлений дефицита: количество спроса и структурная нединамичность *(Аттила Карой Шош)* 86

Инвестиционная политика и изменение структуры *(Иван Бейяц)* 99

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ференц Козма «Личность, предприятие, государство» *(Габриэлла Хедри Изикнэ)* 113

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 116

Резюме статей на русском и английском языках 119

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 125

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. FEBRUÁR HU ISSN 0023—4346

Gondolatok a jövedelempolitikáról
KOZMA FERENC

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok
Interjú BOGNÁR JÓZSEF akadémikussal

Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban
KŐRÖSI ISTVÁN

Politikai befolyások, gazdasági meghatározók a kelet—nyugati kapcsolatokban
LOSONCZ MIKLÓS

A versenypolitika árszabályozó funkciója az NSZK-ban
ASZTALOS LÁSZLÓ GYÖRGY

Értékfüggés, értékelés, értékkutatás az ökonómiában
ZSOLNAI LÁSZLÓ

Családi gazdálkodás a fejlett szocialista társadalomban
IVAR RAJG

A hiány magyarázó elméletéről
(Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez)
KORNAI JÁNOS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. február

TARTALOM

Gondolatok a jövedelempolitikáról *(Kozma Ferenc)* 129
Értékfüggés, értékelés, értékkutatás az ökonómiában *(Zsolnai László)* 147
Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban *(Kőrösi István)* 155
Családi gazdálkodás a fejlett szocialista társadalomban *(Ivar Rajg)* 170

VITA
A hiány magyarázó elméletéről (Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez) *(Kornai János)* 179

SZEMLE
A korszerű üzemeltetési és anyagi érdekeltségi formák a vendéglátóiparban *(Bakos Veronika)* 193
Politikai befolyások, gazdasági meghatározók a kelet—nyugati kapcsolatokban a nyolcvanas évek elején *(Losoncz Miklós)* 203
Kanada gazdasági fejlődése és a kanadai—magyar gazdasági kapcsolatok *(Rejtő László—Sinkovics Alfréd)* 213
A versenypolitika árszabályozó funkciója az NSZK-ban (Versenyelméleti alapok) *(Asztalos László György)* 229

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ
A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok (Interjú Bognár József akadémikussal) *(Halm Tamás)* 241

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ
Kádár Béla: A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai *(Izikné Hedri Gabriella)* 245

FOLYÓIRATSZEMLE 249
G. Popov: A gazdasági törvények a fejlett szocializmus szakaszában

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 251

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf. 1985. 2. sz. (129—146. l.)

Gondolatok a jövedelempolitikáról

Kozma Ferenc

I.

A modern társadalmakra jellemző, hogy a technológiai vertikumon végigfutó árunak, amíg nyers természeti erőforrásból végfelhasználásra alkalmas termékké válik, igen sok árumetamorfózison kell keresztülmennie. Minden árutermelő egységnél (a továbbiakban: vállalatnál) anyagköltségként (c_i) jelentkezik a láncolat egész addigi értéktermelő tevékenysége (ΣG). Ez az adott fázisban gyarapodik az állóeszközök kopásával (a), valamint az eleven munka által létrehozott értékgyarapodással ($\acute{u}$), együttesen a *hozzáadott értékkel* ($G=a+\acute{u}$). Eszerint a teljes láncolatra az értékgyarapodás folyamata így írható fel:

$$G_0 \rightarrow c_1+G_1 \rightarrow c_2+G_2 \rightarrow \ldots \rightarrow c_i+G_i \rightarrow \ldots \rightarrow c_n+G_n=G.$$

Az egyszerűség kedvéért az „0"-val jelzett kitermelő fázisban eltekintettem a felhasznált anyagok értékétől, valamint az importált anyagértékektől is. Ez nem üres absztrakció. A kitermelő fázis anyagértéke is felolvad hozzáadott értékben, ha a technológiai láncot végtelen sorként („félegyenesként") fogjuk fel; az importált anyagok értéke pedig egyenlő az exportellenértékként kiszállított termékekével, amelyek ugyancsak — végső soron — hozzáadott értékben fejezhetők ki. A gondolatmenet itt az ún. Smith-dogmába torkollik, ami elvonatkoztatás ugyan a valóságos kalkulációs viszonyoktól, de tulajdonképpen csak azt fejezi ki, hogy a holt munkát is valamikor eleven munka hozta létre.

Az egyes termelési fázisokban áruban vagy szolgáltatásban testet öltött hozzáadott értékek az árumetamorfózison való sikeres keresztülmenetel után jövedelmekké változnak. Ez minden olyan termelési fázisban végbemegy, amelyben a termék gazdát cserél, vagyis egyik vállalat tulajdonából a másikéba megy át. Az egész technológiai láncolat munkaráfordításának társadalmi elismertetésére azonban végső soron a láncolat utolsó pontján: a végtermékké válás fázisában kerül sor. A folyamatot tehát így is felírhatjuk:

$$\begin{aligned}
&C_0=G^*=j_0\\
&\downarrow\\
&\underbrace{c_1+G_1}=G^*=c_1+j_1\\
&\quad\downarrow\\
&\quad\underbrace{c_2+G_2}=G^*=c_2+j_2\\
&\qquad\downarrow\\
&\qquad\underbrace{c_i+G_i}=G^*=c_i+j_i\\
&\qquad\quad\downarrow\\
&\qquad\quad c_n+G_n=G^*=c_n+j_n,
\end{aligned}$$

ahol G^*-vel a jövedelemmé változtatható, vagyis pénzformában megjelenő hozzáadott értéket jelölöm.

Kozma Ferenc a közgazdaságtudományok doktora, az MSZMP Politikai Főiskolájának egyetemi tanára.

Ez a jövedelem a mi viszonyaink között négy funkciót lát el.

1. Egy része (a továbbiakban: *s*) bér, egyéb bér jellegű személyi jövedelem (prémium, jutalom, pótlék, nyereségrészesedés stb.), illetőleg vállalati szociális szolgáltatás formájában a vállalatok dolgozóinak személyi jövedelmévé válik, és a *társadalmi munkaerő újratermelését*, valamint az emberi tényező *teljesítményösztönzését* szolgálja.

2. Egy másik része (a továbbiakban: *b*) a vállalati kollektíva rendelkezésére álló, *pótlási és felhalmozási* célokra elkölthető jövedelemmé válik.

3. Egy harmadik hányad (*t*) olyan *centralizált felhalmozás* célját szolgálja, amely felett nem a vállalat rendelkezik, hanem a társadalom integrációjának összetettebb egysége: vagy egy vállalatokat összefogó központ (tröszt, egyesülés), vagy egy bank, vagy pedig az állam. A különböző szinteken centralizált jövedelmeket azért nem különítem el egymástól, mert feltételezem, hogy mindegyiküket — az állam kezén levőket is — gazdaságossági és üzleti megfontolások alapján fektetik be. A *t* tehát vállalkozási tartaléktőke csakúgy, mint a *b*.

4. Végül, a vállalat a hozzáadott érték egy részét (*r*) a szélesebb értelemben vett közösségnek (községnek, állami költségvetésnek) abból a célból engedi át, hogy az finanszírozza a *közösségi fogyasztását* (*„közösségi rezsit"*), tehát az infrastruktúrát, a honvédelmet, az oktatást, az egészségügyet stb. Ezt azért különítem el a *t*-től, mert funkciója merőben eltérő: kizárólag gazdasági és társadalmi háttérszolgáltatások („non-profit" célok) finanszírozásának forrása.

Az arányok nem teljesen merevek, de nem is változtathatók tetszés szerint. Ha például a jövedelmen ($j=s+b+t+r$) belül a lakosság jólétének forrását képező $s+r$ jövedelemtömeget akár túl nagyra, akár túl kicsire méretezzük a termelő felhalmozást fedező $b+t$ jövedelemtömeghez képest, ezzel feszültségeket keltünk a gazdaságban — és egyúttal a társadalomban —, ami rövidebb-hosszabb időn belül megbosszulja magát. Ez közismert. Sajnos azonban nincs még egzaktan feltárva, hogy milyen tényezők határozzák meg az optimumot. Annyit viszont tudunk, hogy az összes jóléti alap egy lakosra jutó átlagértékének (a társadalom „átlagtagja" által élvezett fogyasztások és szolgáltatások összességének):

a) fedeznie kell a társadalmi munkaerő bővített újratermelődését — beleértve a rendelkezésre álló technológia működtetéséhez és *reális ütemű* továbbfejlesztéséhez szükséges szellemi erőforrások újratermelődését is. Mindezzel azt az érzetet kell keltenie a lakosság tömegeiben, hogy méltányosan részesednek a megtermelt értékből, s hogy jövedelmük elköltésekor a javak valóságos értékét fizetik meg. Ez utóbbi tömeges tudati tükröződése az előbbinek.

b) Akkora felhalmozási forrást kell fenntartani, amely lehetővé teszi az emberi tényezőben rejlő lehetőségek társadalmi kiaknázását — beleértve ebbe a teljes foglalkoztatottság biztosítását csakúgy, mint a termelés korszerűsítését.

E kettős követelmény kétségkívül ellentmondásos *is*. A munkaerő újratermelési feltételeinek javítása s a lakosság jólétérzetének erősítése — adott hozzáadott érték mellett — csak a felhalmozás rovására növelhető, s fordítva: a munkahelyteremtés, -korszerűsítés csak a fogyasztás rovására. Éppen ez az „egymásnak feszülés" veti fel a gondolatot, hogy kell lennie egy optimális megoszlásnak, amely mellett *még* elegendő a felhalmozás ahhoz, hogy a társadalmi munka hatékonysága az emberi tényezőben rejlő lehetőségeket maximálisan kiaknázva folyamatosan növekedjék, miközben a fogyasztásra fordítható alap *még* elég nagy ahhoz, hogy kellő ösztönző-kényszerítő erő hasson az emberi tényezőre a rendelkezésre álló technika célszerű működtetése, fejlesztése és saját magának a mind nagyobb és bonyolultabb feladatokra való folyamatos felkészítése irányában. Hangsúlyozom: *tudjuk*, hogy ilyen optimum létezik, és gazdaságpolitikánkban érzékeljük is, ha a tényleges arányok *messze* eltértek ettől az optimumtól. Ez azonban *utólagos* jelzés,

amelynek észleléséig sokszor évek telnek el, s amelyből a szükséges korrekciók mértékére sem kapunk eligazítást. Az nem látszik a megoldás járható útjának, ha növeljük az érdekütközések lehetőségét a „felhalmozó állam" és a „jóléti állam" vagy a „vállalkozó" vállalat és a „jövedelemmaximalizáló" dolgozó között. Ezzel csak sarkítanánk azt a *belső kettősséget*, amely mind az állam, mind a vállalat, mind pedig a dolgozó kollektíva tagjainak érdekviszonyaiban immanensen benne van, nagy hajtóerőtől fosztva meg ezzel a társadalmunkat. Ugyanakkor az érdekkülönbségek elrejtése, összemosása sem lehet cél, mivel ez a legjobb táptalaja a tényleges jövedelemelosztási viszonyok eltávolodásának az objektíve optimálistól.

Még kevésbé tisztázott az optimális $r : s$ és $t : b$ arányok objektív meghatározhatósága, vagyis annak eldöntése, hogy a termelő beruházások, illetve a lakossági jólét forrásainak mekkora hányadával rendelkezzenek a jövedelmeket közvetlenül létrehozók, és mekkorával a társadalmi integráció összetettebb egységei (község, ország, vállalati egyesülés, bank). Valószínű, hogy e megoszlást alapjában ugyanaz a törvény szabályozza, mint a társadalmi vagyon megoszlását az újratermelés különböző szféráiban tevékenykedők között. A jövedelmeknek — mégpedig mind a felhalmozásra, mint a jólét gyarapítására szánt jövedelemnek — olyan arányú centralizálása tekinthető egészségesnek, amely mellett az egész G^* (jövedelemmé transzformálódott hozzáadott érték) a leggazdaságosabban fedezi a társadalomnak az adott fejlődési szakaszban jelentkező reális fogyasztási, illetve beruházási szükségleteit. Ha tehát a gazdaság normális működéséhez inkább szükség van a vállalatoknál foganatosítandó apróbb — az alaptechnológiát csupán módosító — beruházásokra vagy az elavult termelőberendezések lecserélésére stb., mint új iparágak vagy infrastruktúrahálózatok kiépítésére, akkor a $t:b$ aránynak csökkennie kell. Ez esetben a már kiépült makro- és mezoszerkezet kevéssé fog módosulni. Továbbá, ha a lakossági jólét növelése objektíve és tudati tükröződésében egyaránt inkább követeli a táplálkozási, a ruházkodási viszonyoknak, a háztartások felszereltségének javítását, mint — mondjuk — az egészségügyi, az oktatási, a kommunális ellátási hálózat lökésszerű fejlesztését, akkor az $r : s$ arányt is célszerű csökkenteni. Ellenkező esetben viszont akkor érünk el jobb gazdasági eredményeket és jóléti hatást, ha növeljük a jövedelem centralizált hányadát, amit nagyobb mértékű jövedelemátcsoportosításra használunk. A kívánatos arányok emellett függnek a termelő beruházások és a jólét összetevőinek kialakult megoszlásától és az elért műszaki színvonaltól. Például egy erősen energia- és szállításigényes termelési struktúra, amely történelmileg kiépült hő- és villamosenergia-hálózatra, vasút- és közúthálózatra támaszkodik, nagyobb fokú jövedelemcentralizációt feltételez, mint az a termelőapparátus, amely kevéssé szállításigényes termékeket termel, és az energiát vállalati erőművekben állítja elő. S hasonlóképpen: egy olyan fogyasztási szerkezet, amelyet a sok lakásos bérházak túlsúlya és kiterjedt bölcsődei, óvodai, kollégiumi hálózat jellemez, s a hagyományosan háztartási munkák nagy része közszolgáltatás (közétkeztetés, mosodák stb.) keretében zajlik, a fogyasztói jövedelmek nagyobb hányadának centralizálását igényli, mint ha a családi házas települési forma az uralkodó, és a háztartási munkák nagy részét a lakosság otthon végzi. Ha tehát a termelés és a fogyasztás ésszerűsítése például az infrastruktúra bővítését követeli (amit a vállalatok *integráltan* olcsóbban, jobb hatásfokkal tudnak megoldani, mint egyenként), a fogyasztási szférában pedig előtérbe kerül a háztartási munkát kiváltó szolgáltatások fejlesztése, a tömegközlekedés, a közművesítés, az egészségügyi szolgálat bővítése, a gyermeknevelés nagyobb mérvű társadalmasítása — vagyis olyan szerkezeti változások látszanak kívánatosnak, amelyek hatására a fogyasztás adott színvonala kevesebb társadalmi folyó költséggel, de nagyobb egyszeri beruházások árán biztosítható —, akkor az $r : s$ aránynak növekednie kell. Általános törvényszerűségként a következő megállapításokat lehet megkockáztatni:

a) A közvetlenül vagy közvetve termelő célú beruházások centralizációs foka akkor optimális, ha:

— a vállalatoknál maradó hányad *(b) még* nem gátolja a vállalati expanziót; másként fogalmazva, ha még nem tompítja a nyereségérdekeltséget annyira, hogy emiatt megbénuljon a vállalkozókészség;

— ugyanakkor a különböző integrációs pontokon centralizált hányad *(t) már* elegendő arra, hogy a közösen gazdaságosabban megoldható fejlesztések legtöbbje az adott színvonalon megvalósulhasson;

— s mindez az adott körülmények között a társadalmi tőke lehető legtakarékosabb felhasználását, azaz *végső soron* mindenekelőtt a tőke maximális népgazdasági hozadékát eredményezze.

b) A jóléti alap centralizációs foka akkor optimális, ha

— az egyéni jövedelmek részaránya *(s) még* nem csorbítja a teljesítményérdekeltséget és az önfejlesztésre (a szaktudás és a műveltség gyarapítására) való ösztönzést, s nem kelti az emberekben az „állami kitartottság" érzetét;

— ugyanakkor a centralizált hányad *(r) már* elegendő forrást biztosít a kollektíve gazdaságosabban kielégíthető jóléti szükségletek megfelelő színvonalú fedezésére,

— s így a jóléti alap reálértéke az adott körülmények között a lehető legmagasabb.

Amint látható, az összefüggés kísértetiesen hasonlít ahhoz, ahogyan Marxnál a kereskedelmi vagy banktőke termelőtőkéhez viszonyított optimális mérete meghatározódik. Ott a „célfüggvény" a társadalmi profitráta növelése a tőkék forgási sebességének gyorsítása útján, aminek ára a megnövekedett profitösszegen való osztozkodás. Itt a célfüggvény a beruházási áldozatok társadalmi szintű minimalizálása s ezen keresztül a tőkehatékonyság növelése, az ár pedig a *b* és az *s* jellegű jövedelmek egy részének centralizálása. A határ mindkét esetben az érdektelenné válás.)

A jövedelmek $s+b+t+r$ kategóriákra való felosztása több tekintetben különbözik a megszokottól. Minthogy nem a hagyományos $v+m$ kategóriákban gondolkodom, hanem a hozzáadott értékeket veszem alapul, ezért a vállalati jövedelmeknél a bruttó felhalmozást veszem tekintetbe. Úgy vélem, joggal, hiszen a gyors műszaki fejlődés körülményei között az amortizáció az egyszerű újratermeléshez szükségesnél jóval bővebb felhalmozási forrás. A vállalatoknál keletkező személyi jövedelmeket viszont nem „bérre" és „nyereségrészesedésre" bontom, tehát nem követem azt az egész jövedelemelméletünket átható felfogást, amely szerint a bér — költségtényező. Nem mintha tagadni lehetne ennek realitását. Kétségtelen, hogy a bér a szocializmusban is a termelésben felhasznált eleven munka mennyiségének mércéje, s mint ilyen, reális költségtényező. Emellett azonban „vállalkozói nyereség" jellegű érték is — ti. a gazdálkodó kollektíva tagjainak részesedése az eredményből. E kettősség a szocialista vállalatoknál keletkező munkajövedelem jellegének belső ellentmondásosságából fakad. A modellben megjelenő — szélesebb értelemben vett — bér *egészében véve* egynemű azzal, amit Marx a társadalmi újratermelés mátrixában $v+m_k$-val jelöl. A centralizált felhalmozás forrásául szolgáló jövedelem tekintetében csak azt veszem alapul, hogy a közvetlen gazdálkodók bizonyos felhalmozási összegeket különböző helyeken integráltan használnak fel a nagyobb hatékonyság végett. Hogy ez a „közös kassza" hol van (egy vállalati integrációs képződménynél, banknál, államnál), ez a jövedelem alapfunkcióját tekintve itt most nem vizsgált kérdés. Továbbá különneműeknek tekintem azokat az elvonásokat, amelyek az állam termelő beruházási alapjának forrásául, és amelyek a szorosabban vett „folyó állami kiadásokéul" szolgálnak. Végül a jövedelmeket nem önmagukban, hanem össztársadalmi összefüggésükben vizsgálom. Olyan függvénykomponensekként fogom fel őket, amelyek súlyarányának változásai a társadalom egészének munkára, innovációra, vállalkozásra, kooperációra való *kondicionáltságának* változásain keresztül hatnak az újratermelési folyamatra, s végső soron erősen befolyásolják a megtermelt és realizálható hozzáadott érték növekedési ütemét.

II.

Az előbbiekben vázolt sokoldalú összefüggésrendszer legkényesebb pontja az *alsó jövedelmi határok* megállapítása. A rendszer ugyanis nem korlátlan rugalmasságú. Egy dolgozó gazdasági tevékenységre való motiváltságához szükséges bér

alsó határa nem 1 forintnál, hanem valahol a létminimum körül van. Továbbá nem beszélhetünk egy vállalat manőverezési játékteréről a termelési tényezőkre elköltött tőke 0,1 százalékát kitevő likvid források esetében; itt kb. 10—15 százalék az alsó határ. S hasonlóképpen: a bankok által, illetve az állami szinten centralizált jövedelemnél is léteznek alsó határértékek. Ezért minden jövedelemfajta esetében célszerű, ha legalább három fokozatot különböztetünk meg: az adott színvonal *puszta fenntartását*, az adott időszakban érvényesülő *normális növekedési ütemmel* nagyjából azonos bővítést, illetve a *kiugró ütemű* fejlődést biztosító mértéket. E fokozatokat rendre a megfelelő betűjel után tett egy, két, illetve három hiányjellel (') érzékeltetem. Természetesen lehetne finomabb megkülönböztetést is alkalmazni — például külön fokozatként tekinteni a *szűkített* újratermeléshez vagy a *relatíve szűkített* újratermeléshez (növekedésbeli lemaradáshoz) tartozó mértékeket. Ez azonban túlbonyolítaná a tárgyalást.

Az egyes jövedelemfajták tehát önmagukban is összetettek:

$$\begin{aligned} s &= s' + s'' + s''' \\ b &= b' + b'' + b''' \\ t &= t' + t'' + t''' \\ r &= r' + r'' + r''' \\ \hline J' &= J' + J'' + J''' \end{aligned}$$

Mindegyikük megérdemel némi magyarázatot.

Az s' minden egyes munkakörre azt a minimális bérszínvonalat jelöli, amelyik teljes munkaidőalap-kihasználás esetén arra elegendő (az adott árviszonyok mellett), hogy az ott dolgozó ember munkaereje változatlan szinten újratermelődhessék. Ez tehát egyfajta differenciált létminimum, amely figyelembe veszi az elvégzendő munka fizikai és szellemi nehézségét, de nem foglalja magában sem az egyéni *vagyongyarapodási* szükségleteknek, sem a munkaerő *fejlődését* szolgáló szükségleteknek a kielégítését.

Az s'' olyan többletjövedelmet takar, amely *kiegészíti* az s'-t arra a színvonalra, hogy az megfeleljen a népgazdasági átlagtermelékenység által megengedett személyi fogyasztási színvonalnak. Ez sem egységes, hanem teljesítmény szerint differenciált, de nemcsak a szűkebb értelemben vett fizikai-szellemi újratermelést teszi lehetővé, hanem a munkaerő bővített újratermelését is: bizonyos kulturálódást, tanulást, magasabb higiéniai igények kielégítését, a következő nemzedék családra háruló iskoláztatási költségeinek a fedezését stb.

Az s''' további többletjövedelem: a legtöbb teljesítményt nyújtó egyének, illetve kollektívák anyagi ösztönzője, s egyúttal alapja a *saját kategóriájuk átlagát meghaladó* életvitelüknek, személyi vagyonuk gyarapításának stb.

A b' a vállalat azon jövedelemforrása, amelyből legfeljebb a tevékenységéből származó árbevétel (reálértéken számított) változatlan szintjét tudja biztosítani, vagyis berendezésparkjának folyamatos — nem kapacitásbővítő — cseréjét, valamint egy szerény tartalékalap fenntartását az üzemeltetési költségek (anyagárak, bérek stb.) emelkedésének ellentételezésére. Ennek a jövedelemhányadnak a nagysága tehát függ az ármozgásoktól és a műszaki korszerűsödés ütemétől is. Ha például a vállalat az előző ciklusban elfogyasztott 1000 egység anyagot, kifizetett 1000 egység bért, és elkoptatott 100 egységnyi felszerelést, majd az anyagárak 2, a bérek 1 százalékkal nőttek, a kicserélésre váró állóalapok ára pedig 10 százalékkal emelkedett, viszont a műszaki teljesítőképességük (az elkoptatotthoz képest) kétszeres, akkor e vállalat esetében a b' 35 egységnyi tartalékot is magában foglal: 20 egységet az anyagárak, 10 egységet a bérek, $10/2 = 5$ egységet az állóeszközárak emelkedésének ellentételezésére.

A b'' az a *kiegészítő* felhalmozási forrás, amely ahhoz szükséges, hogy a vállalat bővített újratermelésének üteme nagyjából megfeleljen *saját ágazata átlagának*. Ebbe is beleértendő az álló- és forgóalap-bővítés, és itt is számolni kell a piacon kapható berendezések kapacitásegység-árának az elkopott, kiselejtezett berendezésekéhez viszonyított változásával.

A b''' ugyancsak kiegészítő felhalmozási forrás. Az ebből vásárolható álló- és forgóeszközöknek azonban az ágazat átlagát *érezhetően meghaladó* növekedést kell eredményezniük.

A t' felfogható olyan centralizált tartalékalapként, amely az újratermelés akut zavarainak elhárításához (például természeti csapás, súlyos külpiaci veszteség esetén) az integrációs szerv (vállalatközpont, bank, állam) számára minimálisan szükséges.

A t'' akkora kiegészítő forrás, amelynek segítségével az integrációs szerv biztosíthatja a népgazdaság normális növekedési ütemához szükséges termelési hátteret, amelynek finanszírozása meghaladja a vállalatok tőkeerejét (energetikai, szállítási, távközlési beruházások, a vál-

lalatoknak nyújtott bankkölcsönök növekménye, középtávú alkalmazott kutatási-fejlesztési munkálatok stb.).

A t''' a vállalatok olyan nagy vállalkozásaihoz szolgál kiegészítő forrásul, amelyek a népgazdaság szerkezetének alakulását, világpiaci versenyképességét, műszaki fejlődését döntően elősegítik.

Az r' a társadalom nem termelő közös kiadásainak az elért szint fenntartásához minimálisan szükséges hányadát hivatott fedezni, amelyből elvégezhető az épületállomány karbantartása, az elhasználódott berendezések folyamatos cseréje, a személyi állomány fizetésének folyósítása.

Az r'' akkora többletforrás, amely összességében elegendő az infrastruktúrának a gazdasági-társadalmi fejlődés szükségleteivel nagyjából lépést tartó fejlesztéséhez.

Az r''' viszont az új gazdasági-társadalmi szükségletek kielégítésére szolgáló, lökésszerűen jelentkező fejlesztések forrása (nagy műszaki fellendülést előkészítő oktatási reform finanszírozása, erősen felfejlődő műszaki-gazdasági kultúra alapkutatási bázisának kiépítése, új fogyasztási szükséglet infrastrukturális hátterének megteremtése — például a telefonhálózat megsokszorozása, a közigazgatás számítógépes nyilvántartásának létrehozása stb.).

A három fokozat nem feltétlenül jelent három szigorúan elkülönített bevételi és kiadási kasszát, noha e téren is kívánatos a számviteli és gazdálkodási tisztánlátás. Elemzési és tervezési szempontból azonban mindenképpen külön kell őket kezelnünk, annál is inkább, mivel a vállalatok nem egyforma teljesítőképességűek, és gazdálkodásuk eredményessége időben is ingadozó. *A különböző célú-funkciójú jövedelemigények kielégítésének sorrendje — ami eltérő jövedelempolitikákat jelent — tehát messzemenő fontosságú az egész vállalkozási szféra működése, érdekeltsége szempontjából.*

Pusztán a szemléltetés kedvéért is érdemes végiggondolni néhány esetet. A gazdaságpolitika jellegét a jövedelemképződési prioritásokkal jellemzem. Ez persze egyszerűsítés, de kétségkívül önmagában is sokat mond, hogy a tevékenysége nyomán keletkező (realizált) hozzáadott értékből egy vállalatnak milyen sorrendben kell a különböző funkciójú jövedelmi „kasszákat" feltöltenie. A 12 „kasszából" ugyanis az utolsókat már csak a „maradékelv" alapján, vagyis attól függően töltheti fel, hogy marad-e más célra fel nem használt jövedelme. (Lásd a sémát.)

a) Az első csoportba sorolt mindhárom változat a népgazdasági átlagszínvonal körüli személyi jövedelem biztosításának juttat elsőbbséget minden más jövedelemfelhasználási céllal szemben. Ezen belül az első variációban az államkassza áll a második helyen. Ha a t és az r típusú kiadások nem válnak el szervezetileg egymástól, akkor a t', az r', a t'', az r'', a t''' és az r''' „holtversenyben" kerül elvonásra. Különös élességgel vetődik ez fel, ha a bank és a vállalatcsoportok központjai is prioritást élveznek. Ha viszont a t és az r típusú kiadásokat külön kezelik, és befolyásuk mechanizmusai is eltérnek egymástól, kialakulhat egy olyan sorrend, amelyben a $t'+t''$ és az $r'+r''$ kerül előbb elvonásra, s csak ezután a $t'''+r'''$. Ez azonban sem a vállalatot, sem a vállalati dolgozókat közvetlenül nem érinti, hiszen az $s'+s''$ jövedelem így is, úgy is biztosítva van a számukra. A b jellegű — maradékelv szerint képezhető — jövedelmek keletkezése vagy elmaradása a vállalatvezetés gondja, az s''' pedig „sereghajtó".

A második variáns abban különbözik az elsőtől, hogy csak a dinamikus szinttartást biztosító centralizált jövedelmeknek van elsőbbségük az ugyancsak dinamikus szinttartást lehetővé tevő vállalati források keletkezésével szemben. A reziduális tényező minden jövedelemnél a kiugró dinamizmust finanszírozó többlet.

A harmadik variánsnál a prioritási rangsor előkelő második helyén a vállalati fejlesztési források $(b'+b''+b''')$ állnak. Itt a centralizált t és r jellegű jövedelmek képződnek a maradékelv alapján. A leghátul megint csak a dolgozók kiemelkedően magas honorálása áll.

b) A második csoport változatai mindössze abban különböznek az előbbiektől, hogy csak a *minimálbér* (s') folyósítása élvez abszolút elsőbbséget. Az

s" (a társadalmi termelékenység javulása által megengedett fogyasztásnövekedést fedező többletjövedelem) hátrább sorolódik, mégpedig a vállalati beruházásokat preferáló — 3. számú — változat esetében közvetlenül e beruházások mögé, a centralizált jövedelmet előnyben részesítő két változatban pedig — az *s*'''-sel együtt — az utolsó helyre.

c) A harmadik csoport változatai gyökeresen más „filozófiájú" rangsorolásokat testesítenek meg. Itt nem a jövedelem*fajták* állnak szemben egymással, hanem inkább a kielégítési *fokozatok*. Vagyis a vállalatoknál keletkező *G** hozzáadott értékből először az egyszerű újratermelésnek, majd a dinamikus szinttartásnak a fedezetét kell biztosítani, s csak ezt követően, a maradékelv alapján kerülhet sor a kiugró növekedés finanszírozására. A változatok csak abban térnek el egymástól, hogy az egyes fokozatokon belül miként rangsorolódnak a vállalati személyi jövedelmek, a beruházások, illetőleg a centralizált jövedelmek.

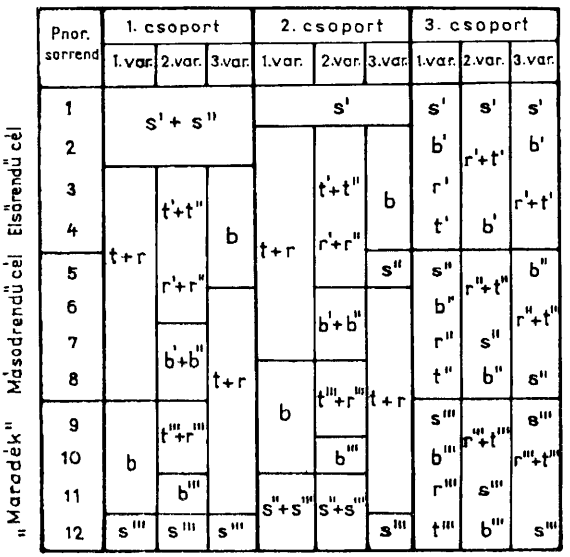

Nehéz volna választ adni arra a kérdésre, hogy van-e ideális jövedelempolitikai modell, s ha igen, melyik az; kora, szituációja válogatja. Az 1. és a 2. csoport első variációja például igen kemény jövedelemcentralizációt jelent, ami kivételesen nehéz nemzetközi helyzetben, újjáépítési időszakban vagy az iparosítás kezdeti éveiben *lehet* indokolt. Más szituációban viszont az ilyen jövedelempolitika kifejezetten fékezi a gazdasági fejlődést, és társadalmi feszültségeket okoz. Ugyanezen csoportok 3. variációi erősen decentralizált vállalati jövedelempolitikát tételeznek fel — a 2. csoporté leszorított életszínvonal mellett —, ami ugyancsak olyan korszakban *lehet* indokolt, amikor a népgazdasági eredményeket nem elsősorban a központilag vezérelt, nagy szerkezetátalakító programoktól várhatjuk, hanem a vállalati — jobbára kis- és közepes volumenű — vállalkozásoktól. Más helyzetben e változatok alkalmazása káros hatásúvá válhat. A 3. csoport variációi többé-kevésbé harmonikus kezdeményezési, döntési együttműködést tételeznek fel az egyének és a vállalatok, valamint a vállalatok és az integrációs szervek között. Ez a fejlődés intenzifikálódásának, a gazdálkodási kultúra fejlettségének meglehetősen előrehaladott állapotát tételezi fel. A világpiactól erősen függő kis, iparosodott országok jövedelempolitikájában kívánatos, előbb-utóbb megközelítendő modellnek tartható. Az adott jövedelemeloszlás hibás voltának oka

elsősorban a körülmények változásaihoz való alkalmazkodás hiányában keresendő.

A jövedelempolitikai gyakorlatnak három nagy, jól kitapintható felfogásbeli hibaforrása van. Az egyik a *b* és az *s* jellegű jövedelmek túl merev szétválasztása; a másik a *t* és az *r* jellegű jövedelmek ugyancsak túl „nagyvonalú" összemosása; végül a harmadik az a tévhit, hogy a jövedelmek kiáramlásának akár a nyakló nélküli elengedése, akár a szigorú fékezése erőteljes ösztönző, illetve kényszerítő erőt fejt ki a hozzáadott érték növelésére. Vegyük sorra e hibaforrásokat!

a) Az elsőként említett hibás felfogás gyökere a vállalatnál létrehozható személyi jövedelmek egyértelműen termelési költségként való értelmezése. Ezt az „axiómát" a kapitalizmustól örököltük, ahol a *bér* valóban költség, pontosabban fogalmazva, ahol *valóban* a bér a költség. Ezzel szemben a mi viszonyaink között a vállalat inkább tekinthető „kollektív árutermelőnek", mintsem „bérmunkán alapuló egyéni árutermelőnek". Amint az egyéni kisárutermelő sem úgy kalkulálja az anyagmentes termelési értékét, mint saját magának kifizetett „bért", hanem mint teljesítményarányos jövedelmet, a szocialista vállalat gazdálkodási filozófiája sem választhatja mereven el az *s*-t a *b*-től. Persze kénytelen ezt megtenni akkor, amikor a tevékenységéhez felhasznált termelési tényezők árösszegét egybeveti a realizálható árösszeggel; különösen, ha a világpiaci versenyben kialakult árakon kell nyereséget kalkulálnia. Ez a művelet *szükséges, elengedhetetlen, de nem az egyetlen* síkja a vállalat kalkulációjának. Mai viszonyaink között a vállalatok általában és átlagosan *s'+s"* szintű jövedelmeket fizetnek a dolgozóiknak, ezen belül jelentős *r* jellegű (valószínűleg *r'+r"* nagyságú) részesedést fizetnek be a dolgozóik után a községi és az államkasszába. Ez összességében akkora nemzeti „elevenmunka-költséget" jelent, amely mintegy 15—20 százalékkal haladja meg a külpiacok által az export- és importárainkban együttesen elismert, kumulált bérszínvonalat. Ilyen kalkulációs felfogás szerint tehát Magyarország „drága", a dolgozó lakosságot „túlfizeti" a mindenkori termelékenységi színvonalhoz képest. Ha a vállalatainknál foglalkoztatott embertömegeket bérmunkásoknak, a vállalatnál szerzett jövedelmüket tisztán munkabérnek tekintjük, ez a megállapítás tényleg igaz. Ha viszont *kollektív tulajdonosokként* tekintjük magunkat, akkor inkább vagyunk hasonlatosak ahhoz az árutermelőhöz, aki a bruttó bevételéből folyamatosan feltölti anyagkészletét, fizeti a műhelybért, villanyszámlát, félretesz pénzt gépeinek cseréjére, de rossz üzletmenet esetén sem éhezik, és a családját sem éhezteti, mert fenn akarja tartani erőnlétét, és a gyerekét sem veszi ki az iskolából. Inkább néhány évre lemond a terjeszkedésről. *Ez a társadalmi konszenzus alakult ki a realizálható jövedelmek felhasználásának alaparányait illetően.* Alakulhatott volna úgy is, hogy például a világpiaci árváltozások teljes terhét jóléti színvonalunk csökkentésével ellensúlyozzuk, és ezen az áron kalkulációinkban versenyképesebbek maradunk. Ez esetben a munkateljesítmények ellenértékeként keletkező egyéni jövedelmek közel kerültek volna az *s'* szinthez, aminek a gazdasági fejlesztésünk emberi tényezőjére gyakorolt *távlati* romboló hatása azonban nyilvánvaló (példánk kisiparosának erőnléte csökken, gyermeke pedig tanulatlan marad). Valójában a magyar gazdaságpolitika, amikor magáévá tette a jóléti vívmányok megőrzésének célját, az *s'+s"* jövedelmi prioritása mellett döntött az összes többi elem, mindenekelőtt a *b"+b"'* rovására, vagyis *makroökonómiai* szinten nem tekintette áthághatatlannak a korábban kialakult *s : b* arányt. Ugyanakkor *vállalataink* számára mind ez ideig a *rendelkezésükre álló* jövedelmen *[G* − (t+r)]* belül az *s'+s"* színvonalú egész jövedelem egyértelműen *termelési költségként* jelent meg. Bérszintjüket akkor is a központi normatívákhoz kellett igazítaniok, ha a jövedelemösztönzéstől nagyobb hatékonyságnövelést reméltek, mint a beruházásoktól; a részesedési alapot sem növelhették más alapok rovására. De az ellenkezőjét sem tehették: adminisztratív

és/vagy pénzügyi falakba ütközött a vállalati kollektíva akkor is, ha egy-két éves „bérstopban" állapodott volna meg egy olyan sürgős és nagy hatékonyságú fejlesztés gyors lebonyolítása végett, amely a későbbiekben a bérszínvonalban is kamatostul megtérülhetett volna. A vállalati kollektíva számára tehát a „bér"-forint a „nyereségrészesedés"-forint, valamint a különféle alapokra szétszabdalt „nyereség"-forintok egymásra nem voltak konvertálhatók, ami önmagában is jelentős fékje a vállalkozási készségnek. Az 1985-ben bevezetett szabályozómódosítások a problémát igyekeznek enyhíteni. A vállalatok kezdeményező készségét a jövőben még nagyobb mértékben lehetne fokozni azzal, ha a vállalati kollektíva által megtermelt és realizált hozzáadott értéket (a G^*-t) a jövedelemképzés szempontjából egységesebben kezelnénk. *Garantált bérként* vagy s' szintű, vagy legfeljebb az s' és az $s'+s''$ középértékének megfelelő szintű bért folyósítanának — mintegy *jövedelemelőlegként* —, és kalkulációikban is ezt a bért szerepeltetnék a vállalatok az eleven munka felhasználásával arányos termelési költségként. (Becslésem szerint ez a mai bérszínvonal kb. 2/3-át jelentené.) Az s'' kiegészítés maradványát és az esetleg keletkező s'''-t *utólag*, évi 1—4 alkalommal osztanák ki a dolgozóknak a vállalaton belüli kisebb kollektívák és az egész vállalat eredményességétől függő összegben. Módot kellene nyújtani a vállalatoknak arra, hogy az $s:b$ arányt bizonyos határok között — mégpedig az s''' és a b''', egyes esetekben az $s''+s'''$ és a $b''+b'''$ mértékéig — termelési és fejlesztési feladataik függvényében időről időre módosíthassák. A létrehozandó vállalati tanácsok, dolgozói értekezletek, felügyelő bizottságok egyik legfontosabb feladata éppen a vállalatoknál képződő diszponibilis jövedelmek célszerű arányainak alakítása lehet.

b) A másik hibás felfogásnak, a t és az r túlságosan nagyvonalú összemosásának a gyökere az — ugyancsak a polgári rendszertől örökölt — „egységes államkassza" szemlélet, amelyben a t és az r típusú bevételek átválthatósága korlátlan. A gazdasági és politikai szempontból erősen eltérő funkciók ellátását szolgáló két pénzügyi forrás egy kasszába ömlesztése mindennapos gyakorlattá teszi az e funkciók normális ellátását akadályozó mértékű átcsoportosításokat. Jó néhány évig például az infrastruktúra amortizációs alapjának oroszlánrészét is termelő beruházásokra fordítottuk (az r'-t is t'''-ként költöttük el), aminek a következménye az infrastruktúra súlyos lemaradása lett. Ez az aránytalanság exponenciálisan gyorsan növekvő igényeket támasztott a szállítási, hírközlési, kommunális, egészségügyi, oktatási stb. infrastruktúra iránt, amelynek megkurtított fejlesztési forrásai a meglévő színvonal egyszerű (nem dinamikus) szinten tartását is alig-alig biztosították. A folytonos pénzhiánnyal küszködő államháztartás a lökésszerűen jelentkező szükséghelyzetekre a jövedelemcentralizáció fokozásával reagál, ami ugrásszerűen megnöveli az elsősegély jellegű „forró pénzek" iránti igényt. Ez más oldalról terheli túl a költségvetést. A b'' és különösen a b''' jellegű forrásoktól megfosztott vállalatok krónikus tőkehiánya miatt a beruházási igények ismét csak a költségvetést terhelik (közvetlenül vagy a bankon keresztül). Végül is a költségvetés minden mértéken túl centralizálja és igen alacsony hatásfokkal osztja el a jövedelmeket. A kevesebb valószínűleg több lehetne, és a jövedelemforrások államgazdasági funkciók szerinti keményebb elhatárolása mérsékelné a túlköltekezési hajlamot. Elképzelhető például, hogy két vagy akár három államkasszát működtessünk: egyet az r típusú költségek finanszírozására (államapparátus, oktatás, tudomány, egészségügy, szociális kiadásokhoz való állami hozzájárulás), egyet a gazdasági szférában való állami részvétel *(t)* számára; itt esetleg külön lehet választani a kiegyensúlyozó intervenciós alapokat (szubvenciók, dotációk) és az állami stratégiai beruházási alapokat. A két, illetve három kassza csak bankközvetítéssel, magas kamatterhű hitelek útján állhatna egymással kapcsolatban.

c) A vállalati jövedelmek felhasználásának aprólékos megkötése és a nemzeti hozzáadott érték zömének keresztülfuttatása a költségvetésen végső soron biztosítékot *látszik* teremteni arra, hogy a gazdaságpolitika a jövedelemszabályozáson keresztül kézben tudja tartani a reálfolyamatokat. Valójában azonban azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a folyamatok a — nem egyszer alaposan végiggondolt és helyes — gazdaságpolitikai célokkal ellentétesen vagy legalábbis az előirányzottól erősen eltérően alakulnak. Érdekes, hogy a gazdaságpolitikai szándékok megvalósulásának hatásfoka csaknem ugyanolyan gyenge akkor is, ha a jövedelemszabályozás „nagyvonalúan" bánik a pénzzel, mint amikor a legszigorúbb korlátozásokat léptetik életbe. Korai volna ebből olyan szélsőséges következtetést levonni, hogy — „ami nem megy, azt ne erőltessük" alapon — vagy mondjon le a gazdaságpolitika a jövedelemszabályozásról, vagy a közvetett eszközökkel való szabályozásról térjen vissza az adminisztratív vezérlésre. Valószínű, hogy inkább az alkalmazott módszerekkel van baj. Ennek tudható be, hogy a jövedelemcentralizációs-decentralizációs hullámok sűrűn váltogatják egymást. Hol hirtelen megnő a személyi jövedelemként vagy vállalati beruházásként felhasználható hányad, hol hirtelen restrikció következik be, s e pénzügyi stílusváltások a vállalatokat mind lélektanilag, mind elszámolási-fejlesztéspolitikai szempontból készületlenül érik. Bonyolultabb egyensúlyi helyzetekben szinte vallásos hitté izmosodnak a pénzügyi megszorítások szigorításának hatásossága iránt táplált remények, s a vállalati jövedelemtöbbletek mind nagyobb — előre nehezen kiszámítható — hányada eleve úgy jön létre, hogy az centralizálásra kerülhet, ami teljesítmény-visszatartási és spekulációs tendenciákat szül a vállalati szférában. Az ennek nyomán fellépő csalódottság a pénzügyi szerveket a restrikciók további fokozására indítja, s a gyakorlat közeledik az imént tárgyalt jövedelempolitikai sémák közül a 2. csoport 1. variációjához. Ám minél inkább túlszabályozott a rendszer, annál több a rés, s így annál bizonytalanabb, hogy a vállalatoknál kimutatott — akár *s*, akár *b* típusú — vagy akár a költségvetés által elvont többletjövedelem mögött áll-e tényleges többletteljesítmény (ΔG^*). Ezért is igyekszik a költségvetés lehetőleg minden pénzt magához vonni, hogy aztán, mintegy „műveseként", kiszűrje a teljesítmény nélkül szerzett jövedelmeket, és csak a „tiszta vért" engedje tovább. A „szűrőhatás" azonban végül is jórészt elsikkad, minthogy a vállalati jövedelmek túlzott elszívása felfokozza a vállalatok költségvetéssel szembeni jövedelem-visszaszívó törekvését, s az energiák jó részét ez a versengés emészti fel. Ez előbb-utóbb önmérsékletre készteti a költségvetést, ami viszont a gazdaság jó ideig még változatlan szívóhatása folytán rendszerint azzal jár, hogy a vállalati források az *r* jellegű kiadásoknak, illetőleg a költségvetési egyensúlynak a rovására túlságosan is elfutnak, rövid időn belül újabb restrikciót váltva ki. A fiskális jellegű jövedelemdecentralizációs kísérletek tehát igencsak rossz hatásfokúak. Mire a költségvetés elszánja magát a jövedelem-újraelosztás mértékének csökkentésére, addigra akkora elhalasztott kereslet gyűlik fel a vállalatoknál, hogy az el nem vont többletforintok többszörösét kitevő azonnali többletköltési kényszer nyomására a vállalatok ismét csak a gazdasági folyamatokat zavaró pénzhígító eljárásokhoz igyekeznek folyamodni. Ezért is olyan fontos a fokozatos áttérés a 3. csoport változatai által reprezentált jövedelempolitikai modellre. A jövedelmek fokozatonkénti szabályozása ($J' \rightarrow J'' \rightarrow J'''$) és a teljesítményarányos osztozás az egyének, a vállalatok és az integrált társadalmi képződmények (mindenekelőtt az államkasszák) között elemi feltétele a kiegyensúlyozott értéktermelésnek a reálgazdaságban és a jövedelmek arányos elköltésének.

III.

Tegyük fel, hogy sikerült kialakítani az optimálishoz közeli arányt a hozzáadott értékek népgazdasági szintű elosztásában: az állam, a vállalati szféra és a lakosság közötti osztozkodás megfelel a feladatoknak, és közmegelégedéssel találkozik. A centralizált tőke *(t)* elegendő arra, hogy az állam teljesítse „vészelhárító" és „szupervállalkozói" funkcióit, a centralizált fogyasztási alap *(r)* pedig arra, hogy fedezze az olyan nem termelő beruházási és fogyasztási szükségletek kielégítését, amelyek közösségi szinten hatékonyabban elégíthetők ki, mint decentralizáltan. Ugyanakkor a vállalati szféra rendelkezésére álló beruházási források elegendők a termelőapparátus egészének dinamikus szinttartásához, s a lakosság jövedelmei biztosítják az egész lakosság reálisan indokolt jólétét.

A *b* és az *s* jellegű jövedelmet ezek után a *teljesítményelvet* érvényesítő mechanizmusnak kell szétosztania, ahol *„teljesítmény"*-en *természetszerűen az árumetamorfózison átment hozzáadott érték (G*) értendő.* Ennek megfelelően a vizsgálódásunknak is le kell szállnia a makroszintről a mikroökonómiai szférába.

A vállalat az *árbevételéből* megvásárolja a termelés továbbviteléhez szükséges anyagokat. A maradék a *realizált* hozzáadott érték, amelynek nagysága aszerint térhet el az előkalkulált (prognosztizált) hozzáadott értékétől, hogy:

— a vállalat el tudta-e adni az egész megtermelt árutömeget, s a prognosztizálthoz képest milyen áron;

— a megvásárolandó anyagok ára hogyan viszonyul az előző termelési ciklusban felhasznált anyagokéhoz.

A hozzáadott értékből a vállalat leadja a centralizálásra kerülő jövedelmeket, s a maradékot felosztja *s*-re és *b*-re, vagyis egyéni jövedelmekre és nettó nyereségre:

$$c+G = P \rightarrow G^* - (t+r) = g^* = s+b.$$

Ami az *s : b* arányt illeti, mint már említettem, három modell létezik. Az első az *s*-t egyértelműen költségként fogja fel. Itt a társadalmi konszenzusnak megfelelő mértékű személyi jövedelem (ami nagyjából megegyezik *s'+s"*-sel), „ha esik, ha fúj", kifizetendő. A beruházásra fordítható vállalati jövedelem a maradékelv alapján képződik, illetőleg csak annyiban nem egészen így, amennyiben a dolgozók jövedelmének egy része *s"'* jellegű nyereségrészesedés, amit rendszerint *(s'+s")* arányban osztanak el. Ez az elosztási modell — amely állami vállalatainkat ma jellemzi — a vállalati és a dolgozói érdek merev elkülönülése (erős szakszervezeti pozíciók és a vállalatvezetésben való dolgozói részvétel esetén esetleg: szembeállása) irányában hat. A második modellben az *s : b* arány újra és újra vállalati megegyezés tárgya — esetleg államilag szabályozott sávban —, ahol az *s* alsó határa az *s'*-nek, a *b*-é *b'*-nek a közelében húzódik. Ez jellemezheti az egyszerűbb és átláthatóbb műszaki és piaci viszonyok között működő kisszövetkezetek jövedelemgazdálkodását. Végül, a harmadik modell szerinti gyakorlatra nehéz a mai magyar valóságban példát találni. Ez ugyanis az *(s"+s"')*-t a *G** függvényében mozgó jövedelemként — afféle *„dolgozói jutalékként"* — fogja fel. Csak az *s'* kifizetésére vállal eleve kötelezettséget; az *s"*-t egy „elsőfokú", az *s"'*-t pedig egy további alku tárgyává teszi, amelyben viszonylag *magas — a szakmai átlagot meghaladó — jövedelem képződése esetén az s"', közepes rentabilitás esetén az s" és a b" közötti megosztás a kérdés.* Az időről időre kialakítandó konszenzus lényege tehát az, hogy a *jövőbeli* nagyobb jövedelemteremtő képesség szempontját is tekintetbe véve a *g**-t milyen arányban osszák meg a vállalat kapacitását növelő beruházások és a kollektíva anyagi ösztönzését szolgáló jövedelem között. Előfordulhat, hogy a vállalat dolgozói átmenetileg önként *lemondanak* az *s"'* színvonalú sze-

mélyi jövedelemről, hogy kiegészítsék a vállalat forrásait b''' színvonalúvá (ennek formái a bérkorlátozástól a vállalati kötvény vagy tulajdonosi részjegy vásárlásán át a kommunista műszakok jövedelmének felajánlásáig terjedhetnek), s ezzel a későbbiekre megalapozzanak egy *rendszeres* s''' színvonalú jövedelmet biztosító fejlődést. Az sem kizárt, hogy egy szerény termelési és üzleti sikereket felmutató vagy éppen komoly nehézségekkel küszködő vállalat dolgozó kollektívája s'' szintű bére bizonyos hányadát is ideiglenesen a vállalata rendelkezésére bocsátja, elősegítendő a „kitörést", az életképessé válást. De az is előfordulhat, hogy a vállalat éppen olyan fejlődési periódusban van, amikor az emberi teljesítmény ösztönzése a siker kulcsa — vagy mert befejeződött egy korszerűsítési hullám, s a nagyobb hatékonyság legfontosabb forrása az új technológiák kiaknázása, vagy mert a dolgozók szorgalmán és találékonyságán kívül egyelőre nincs a vállalatnak egyéb kiaknázható tartaléka. Ilyen esetekben — ugyancsak konszenzus alapján — bizonyos mértékig megnövekedhet a vállalatnál az s aránya a b rovására. Ha a vállalat kasszájában képzeletben elkülönítünk egy s és egy b „rekeszt", akkor az $s:b$ arány alakítását úgy is felfoghatjuk, mint az egyik rekeszből a másikba irányuló jövedelemátcsoportosítást olyan kölcsönnyújtással, amelynek végső célja a vállalat előtt álló feladatok megoldásának meggyorsítása s ezen keresztül a g^* növelésének megalapozása. Gyakorlatilag azonban ez csak akkor képzelhető el, ha:

— az emberek munkalehetőségei nem korlátlanok, s így nem, vagy csak korlátozottan növelhetik a keresetüket egyszerű munkahely-változtatással;

— a gazdasági szabályozás eléggé stabil ahhoz, hogy prognosztizálni lehessen az $s:b$ arány alakításának hátterében álló vállalkozások, vállalati erőfeszítések kimenetelét;

— a kollektíva *megbízik* a vezetésben, és ellenőrizheti a vállalati javakkal való sáfárkodást.

E három kritérium egyúttal a *tulajdonosi tudat* kialakulásának is feltétele. Elképzelhetetlen, hogy havonta munkahelyet változtató, a munkahelyi vezetés ügyeibe beletekinteni képtelen és beleszólással nem rendelkező, a piaci viszonyokon túl a szabályozás személyes változásainak kitett vállalati jövedelmezőségű munkahelyeken dolgozó emberekben *tömegesen* kialakuljon a szocialista tulajdonosi mentalitás.

IV.

A jövedelemelosztás előbbiekben vázolt rendszere csak akkor lehet hatékony, ha az *egyéni jövedelmek* is arányosak a reálteljesítményekkel, ahol az egyéni jövedelmet az $s'+s''+s'''$ összegeként kell felfognunk. Igaz ugyan, hogy jól szervezett vállalatoknál a dolgozóknak tudniok kell a különbséget a minimálbérük és a munkahelyi reálteljesítményüktől függő többletjövedelmük között, már csak azért is, hogy kalkulálhassanak azokkal a kritériumokkal, amelyek alapján a jövedelmük egyes elemeinek nagysága meghatározódik. A borítékba azonban nem pántlikázott vásárlási utalványok, hanem bankjegyek kerülnek, s az egyén viselkedését a vállalatánál szerezhető *összjövedelme* befolyásolja. Ennek kell tehát teljesítményarányosnak lennie.

Teljesítményen itt időegység alatt létrehozott, realizálható hozzáadott értéket értek. Az így értelmezett teljesítmény mint pénzben kifejezhető eredmény könnyen mérhető; nincs szükség különnemű és szintetizálhatatlan részmutatók sokaságával (munkaidő-kihasználás, munkaintenzitás, szakmai tudás, begyakorlottság, pontosság, megbízhatóság, innovációs készség, szervezőkészség, munkakörülmények, a munkahely vagy munkakör presztízse, a munkahely megközelíthetősége stb.) való bizonytalan közelítésekre. Az anyagmentes termelési értékben ezeknek az egymással összehasonlíthatatlan teljesítménytényezőknek az együttes

hatása jelenik meg, különösen olyan árrendszerben, ahol az árfelhajtó és -lenyomó hatások sztochasztikus értékítéletekké összegeződnek. Ugyanez azonban nehézzé is teszi az egyéni teljesítmény mérését, mivel a hozzáadott érték, árukategória lévén, csak az árumetamorfózis pontjain állapítható meg egzaktan, s a mi gyakorlatunkban a „legmélyebb" mérhetőségi szint *a vállalat*. Ha tehát elfogadom a hozzáadott értéket mint objektív teljesítménymutatót, akkor feltételeznem kell, hogy *a mérése nemcsak vállalati mélységben* lehetséges, hanem *árumélységben* és *a technológiai lánc egyes szemein* is. A legkisebb egység, amelynek a hozzáadott értékben megtestesülő teljesítményét a gyakorlatban mérni kellene, a vállalatokon belüli *kis kollektívák*, amelyek aztán maguk bonthatnák le e teljesítményt a tagjaikra. Nehezíti a hozzáadott érték alapú teljesítménymérést az a körülmény is, hogy a *tényleges* (piac által visszaigazolt) teljesítménymérés jóval később történik, mint a teljesítmény „leadása". Következésképpen a kis kollektíváknak s magának a vállalatnak is a teljesítményét prognosztizált adatok alapján kell megállapítani, majd később, a piaci visszaigazolás alapján az így kapott eredményt utólag kell korrigálni. Ezek *reális* gondok, amelyek gyakorlati megoldása nélkül gondolatmenetünk csak „rendező elvként" használható.

Feltételezve, hogy *létezik* valamilyen objektíve megalapozott — és az emberek józan ítélete szerint is reális — teljesítményskála *(g*)*, az egyéni teljesítmény és a jövedelem térbeli és időbeli kapcsolatát különféle alakú függvénygörbékkel szemléltethetjük. (Lásd az 1. sz. ábrát.) A teljesítmény és a jövedelem közötti

$$s = f(g)$$

egyenes függvénykapcsolat feltételezése persze fikció; belátható azonban, hogy olyan kívánatos állapotot tükröz, amelytől való eltérés a gyakorlatban előbb-utóbb érzékelhető gazdasági és erkölcsi romboló hatással jár.

a) A legegyszerűbb eset az 1/a ábra szerinti *lineáris* kapcsolat, ahol egységnyi teljesítménynövekedéshez, illetve teljesítménytöbblethez az összjövedelem egységnyi növekedése tartozik, vagyis

$$s = \bar{g}.$$

Persze a valóságban a jövedelmi skála egy $s_{min} \rightarrow s_{max}$ tartományra korlátozódik, mivel létezik egy g_{min} alsó teljesítményküszöb, amelynél a kollektívának már érdemes működtetni a munkahelyet, és egy g_{max} felső határ, amely az adott műszaki-gazdasági körülmények között elérhető maximális teljesítményt jelenti.

b) Kialakulhatnak továbbá *progresszíven teljesítményarányos* jövedelemnövekedési, illetve jövedelemdifferencia-sorok. A legkézenfekvőbb az, amikor egységnyi teljesítménytöbblethez egységnyinél *nagyobb*, de *konstans* nagyságú jövedelemtöbblet tapad (lásd az 1/b ábrát). A teljesítmény és a jövedelem kapcsolatát leíró függvény is elsőfokú, de a grafikus ábrázolásakor kapott egyenes meredeksége (tg α) meghaladja a 45°-ot:

$$s = zg \quad (\operatorname{tg} \alpha = z > 1).$$

A honorálási rendszer egy másik lehetséges változatában, amelyet az 1/c ábra szemléltet, nagyobb teljesítményhez *exponenciálisan* nagyobb jövedelem tartozik — például:

$$s = z\bar{g}^2.$$

c) Előfordulhatnak *degresszíven* teljesítményarányos jövedelemsorok is, amelyek közül említést érdemel a *lineárisan* degresszív skála (lásd az 1/d ábrát), ahol: $s = z\bar{g}$ $(z < 1)$, és a *logaritmikusan* degresszív skála (lásd az 1/e ábrát), ahol például:

$$s = z \cdot \log \bar{g}.$$

Ez utóbbi esetben a teljesítménynövekményhez kapcsolódó jövedelemnövekmény egyre kisebb (aszimptotikusan közeledik nullához).

1. sz. ábra

Jövedelempolitikai modellek

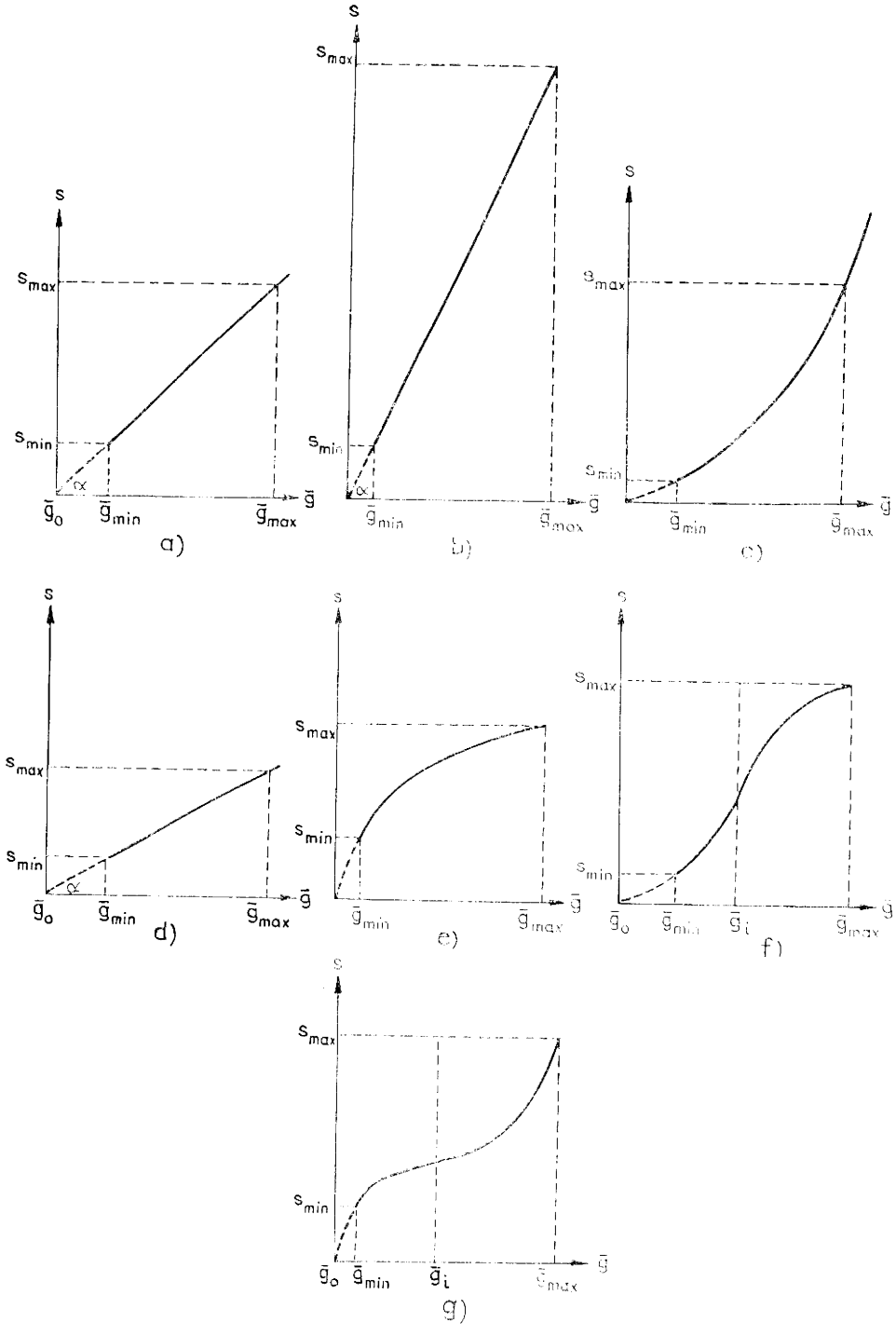

d) Végül lehetnek különféle kombinált skálák, amelyek közül most csak a két legjellegzetesebbet említem meg. Az egyikben (lásd az 1/f ábrát) a teljesítmény lineáris növekedéséhez eleinte exponenciálisan emelkedő jövedelem járul, egy kritikus (inflexiós) pont felett viszont már csak logaritmikusan növekvő. Például:

$$s = z_1 \cdot (\bar{g}_o \rightarrow \bar{g}_i)^2 + z_2 \cdot log(\bar{g}_j \rightarrow \bar{g}_n).$$

Az 1/g ábrával illusztrált másik eset ennek inverze: az erőteljesen induló, majd fokozatosan lanyhuló teljesítményösztönzés egy kritikus ponttól egyre erőteljesebbé válik:

$$s = z_1 \cdot log\,(\bar{g}_o \rightarrow \bar{g}_i) + z_2\,(\bar{g}_j \rightarrow \bar{g}_n)^2.$$

A teljesítmény és a jövedelem összefüggése tehát általános formában így írható le:

$$s = z' \bar{g}^k,$$

ahol z' a görbe meredekségét $\left(\frac{ds}{d\bar{g}}\right)$, k pedig a függvény fokát jelzi.

Hangsúlyozom, hogy a bemutatott diagramok egyaránt jelölhetik adott személy *időbeli* teljesítményváltozásának jövedelemkonzekvenciáját és különböző teljesítményt nyújtó személyek közötti *(„térbeli")* jövedelemdifferenciákat. Az „időbeli" esetek túlnyomó részében a teljesítmény és a jövedelem kapcsolata egyenesen vagy temperáltan *lineáris*, vagy *logaritmikus*, vagy *exponenciális-logaritmikus* kombinált sémával írhatók le. Tartósan és tömegesen ugyanis nem lehet egységnyi teljesítménynövekedést egységnyit *meghaladó* jövedelemmel honorálni a fogyasztás és a beruházás vállalati és népgazdasági arányainak felrúgása nélkül. (Ha a gazdaság valamilyen oknál fogva mégis erre kényszerül, ár- vagy adópolitikával kénytelen semlegesíteni a jövedelmek elfutását.) Más a helyzet a jövedelmek *térbeli* megoszlásával. Itt jelentkezhetnek olyan osztály-, réteg- és/vagy szakmai preferenciák, amelyek nyomán az egymás mellett dolgozók teljesítmény szerinti pillanatnyi munkajövedelem-differenciái esetleg exponenciális görbével írhatók le.

Ha a társadalom a különböző teljesítményszinteket nem arányosan honorálja, vagyis

$$\frac{s_j}{g_j} \gtrless \frac{s_i}{g_i},$$

ez azt jelenti, hogy *valakitől* elvesz azért, hogy *másnak* többet juttathasson. A *térbeli*, a teljesítménnyel nem egyenesen arányos jövedelemdifferenciák társadalmi preferenciákon alapuló jövedelemátcsoportosítást takarnak.

A 45°-nál laposabb, illetve laposodó görbékkel leírható *degresszív* jövedelemskálák a magas teljesítményűek „megsarcolását" jelentik az alacsony teljesítményűek javára, és fordítva. *A degresszív skálák ezért teljesítmény-visszatartó hatásúak.* Hiszen minél intenzívebben dolgozik valaki, minél nagyobb innovációs készséget mutat, minél tanultabb, *relatíve* annál kevesebbet keres. Hasonló a hatása a lineárisan teljesítményarányos honorálásnak is, ha a jövedelmet progreszszív személyi jövedelemadó terheli, ha a magasabb jövedelműek igényeit kielégítő termékek fogyasztói ára progresszív forgalmi adót foglal magában. Ezért olyan országokban, ahol degresszív jövedelmi skála alakult ki, nem ajánlatos sem progresszív jövedelemadót, sem progresszív forgalmi adót alkalmazni, mert ez megháromszorozza a teljesítmény-visszatartó erőt. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A progresszív skálák ezzel szemben igen erős teljesítménykényszert jelentenek, különösen, ha az alsó teljesítménytartományhoz a létminimumot nem vagy éppen csak fedező nagyságú jövedelem tartozik. Ez mindenkinek egyéni érdekévé teszi a kiemelkedést a kis teljesítményű rétegből: akár tanulással, akár ereje ma-

2. sz. ábra

A hanyatlóan (degresszíve) teljesítményarányos jövedelemgörbe és a „kiegészítő" degresszíváló mechanizmusok kumulált hatásai

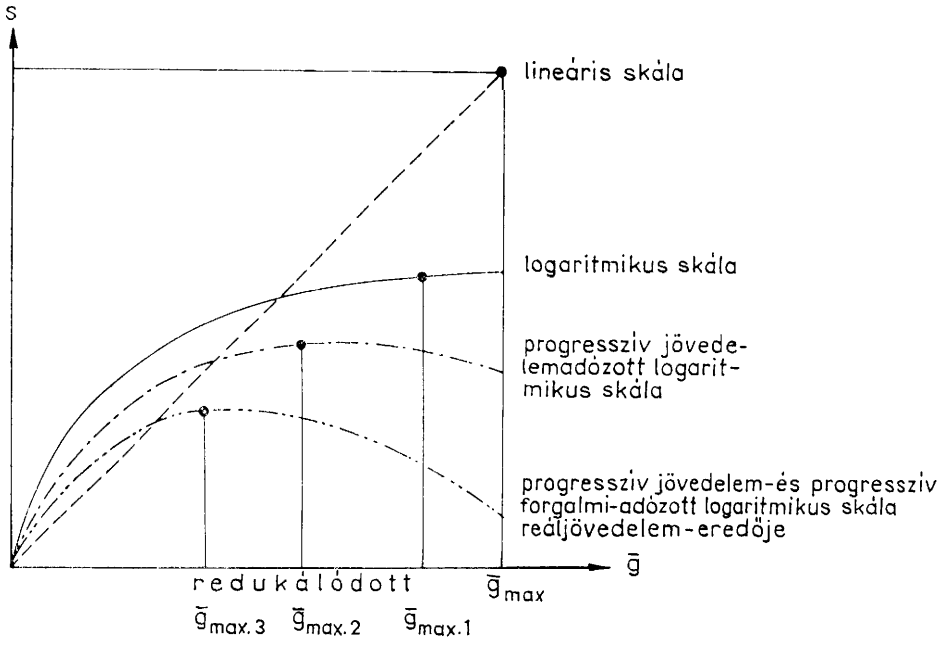

3. sz. ábra

A fokozódóan (progresszíve) teljesítményarányos jövedelemgörbe és a „kiegészítő" — progresszíváló vagy degresszíváló — mechanizmusok kumulált hatásai

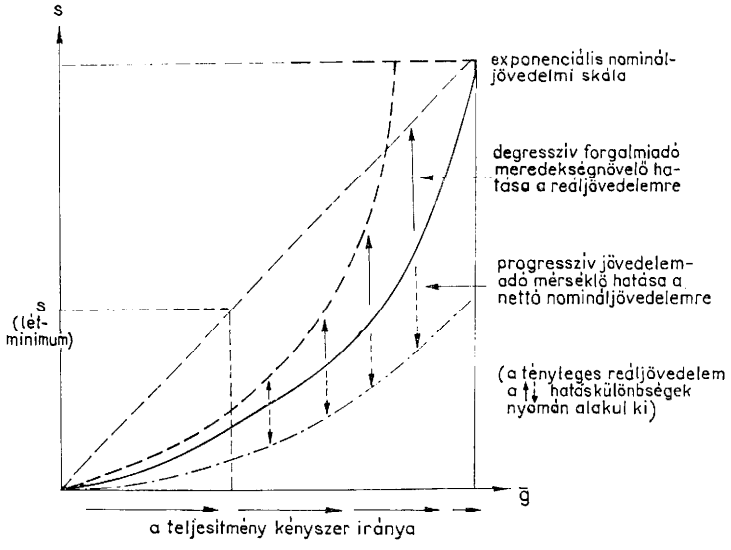

ximumát nyújtó, fegyelmezett, gondos munkával. Ha a fogyasztói árrendszerben ezt a progresszív jövedelemskálát degresszív forgalmiadó-skála egészíti ki (a magas keresetűek által vásárolt termékek *relative* olcsóbbak, mint a létfenntartási cikkek), akkor a reáljövedelem igen meredek progresszivitású lehet. Ezt általában progresszív személyi jövedelemadóval fékezik. (Lásd a 3. sz. ábrát.)

Az elmondottak alapján felmerülhet a kérdés: miért uralkodtak el a szocialista országokban a degresszív jövedelemképződési politikák? Ezt alighanem a degresszív jövedelemskálának azok az előnyei magyarázzák, amelyek viszont a progresszív modellből hiányoznak. A progresszív jövedelemmegoszlás ugyanis azáltal, hogy az alacsony teljesítményűekkel finanszíroztatja meg a magas teljesítményűek ösztönzését, bár igen erős teljesítménykényszert eredményez, a létminimum közelében vagy az alatt kereső — sokszor igen nagy — tömegek elől generációkra elzárhatja a felemelkedés útját. Bár a nagy teljesítményűek anyagi lehetőségei a munkaerejük bővített újratermelésére a teljesítménnyel hatványozottan javulnak, ez egyszersmind a társadalom polarizálódását idézi elő, annál is inkább, mivel egy szűk réteg munkajövedelme mindinkább eléri a *tőkésülési lehetőségek* küszöbét. A progresszív jövedelemadó fékezi ugyan ezt a folyamatot, továbbá az így elvont jövedelem jelentős része *szociális* kiadássá *(r''+r''')* alakul át, ami javítja a társadalmi mobilitás feltételeit. A gyakorlatban azonban nem találkozunk olyan példával, amely szerint ilyen módon sikerült volna megakadályozni a tőkésülést, és általános társadalmi mobilitást megvalósítani. A progreszszív skála ilyenformán a modern tőkés társadalmak jövedelemmodelljeként vonult be a köztudatba, míg a degresszív rendszerek (az alacsony teljesítményűek túlfizetése a magas teljesítményt nyújtók terhére) alacsony társadalmi termelékenységű országokban, a létminimumot általánosan biztosító rendszerként születtek. Ami ez utóbbi rendszer másik bevallott célját: a társadalmi mobilitás lehetőségének általánossá tételét illeti, az elmúlt évtizedek tapasztalatainak tanúsága szerint ezt a célját csak részben és igen rossz hatásfokkal oldotta meg. A kis teljesítményű (iskolázatlan, szakképzetlen, alacsony munkakultúrájú) rétegek relatív túlfizetése az esetek túlnyomó többségében társadalmilag haszontalan vagy éppen káros fogyasztási szokások kialakulásához, illetőleg az anyagi gyarapodásra való törekvés kényszerű egyoldalú előtérbe kerüléséhez vezetett, s alig érzékelhető az emberi tényező alkotókészségének *minőségi* javulása. A nagy és tömeges szegénységből való kiemelkedést követően a degresszív skála tehát nem látszik előrevivőnek; viszont progresszív skálára áttérni sem tanácsos a társadalmi következmények miatt. Valószínűleg egy összetett jövedelemrendszer kialakítása lenne inkább célszerű. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

— Egy ilyen kombinált jövedelemskála alsó tartományának *progresszivitása kézzelfogható* kényszert jelentene a teljesítmény-visszatartással szemben és ugyancsak *kézzelfogható*, erőteljes ösztönzést a teljesítménynövelésre, mindenekelőtt a munkaidő kihasználására, a szorgalmas, fegyelmezett, minőségi munkára. A vállalatok számára nem rentábilis munkahelyeken dolgozók jövedelme a létminimum (s'_{min}) alatt maradna. Gyakorlatilag tehát az ilyen munkahelyeket vagy meg kellene előbb-utóbb szüntetni (ha a munkafeltételek objektíve nem tesznek lehetővé elfogadható hatékonyságú munkát), vagy olyan emberekkel betölteni, akik elfogadható teljesítményt nyújtanak (ti. ha az alacsony hatásfok a dolgozó hibája). A kis teljesítményűek honorálásának teljesítményfüggése addig a pontig lenne progresszív, amíg a jövedelem el nem éri a tisztes, szerény megélhetést biztosító s'_{max} színvonalat, olyan $\bar{g}_i$ teljesítmény mellett, amelyet például egy szakképzettség nélküli, nem nehéz fizikai munkát végző nő teljes időkihasználással, lelkiismeretes munkával elérhet. A jövedelemskálának ez a progresszív szakasza az aktív lakosság mintegy negyedét érintené.

Kombinált jövedelemskála 4. sz. ábra

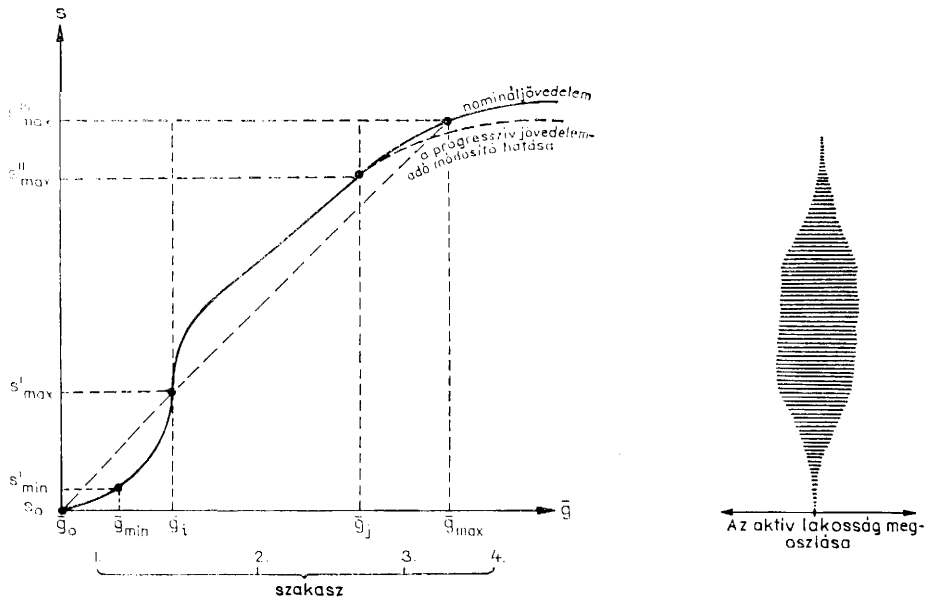

— A skála ezután fokozatosan *lineárissá* szelídülne. Ebben a második szakaszban összpontosulna az aktív lakosság kb. 2/3-a; a nehéz fizikai munkások, a szakmunkások és a középfokú képesítésűek zöme, valamint a felsőfokú képesítésűek mintegy fele.

— A harmadik szakaszban a jövedelem enyhén *degresszív* teljesítményfüggésűvé válna, és esetleg megjelenhetne egy enyhe jövedelemadó is. Ez az aktív lakosság legmagasabb munkajövedelmű 6—7 százalékát érintené (vezetők stb.). A degresszív skála alkalmazására nem elvi okokból van szükség, hanem olyan időleges kompromisszumként, amely fedezetet teremtene a közepes teljesítményűek minimális túlfizetéséhez.

— A skála negyedik szakaszában — az adott feltételek mellett elérhető maximális teljesítménnyel nem arányos (a rendszer működési hibájából fakadó) kiugró jövedelmekre — erősen progresszív jövedelemadót lehet alkalmazni.

A vázolt jövedelemskála sematikusan a következő függvénnyel írható le:

$$s = z \cdot (\bar{g}_o \rightarrow \bar{g}_i)^2 + (z < 1) \cdot (\bar{g}_i \rightarrow \bar{g}_j) + log\,(g_k \rightarrow g_n) \cdot wa,$$

ahol a a jövedelemadókulcs reciprokát, w ennek progresszivitási együtthatóját jelenti.

Ez az összefüggés természetesen nem az egyes embereknek fizetendő munkajövedelem kiszámításának képlete, hanem a *személyijövedelem-politika rendező elve*. A konkrét jövedelmek számtalan tényező hatására, az egyének és a kollektíva (vállalat) közötti egyedi megállapodások keretében alakulnak ki. Az így formálódó jövedelmek összességére vonatkozóan vélem célszerűnek, hogy a fenti függvényhez közel álló képet mutasson. *A gazdaságirányítás összes eleme részt vesz abban, hogy a vállalatoknak létérdekük legyen a gazdálkodó kollektíva jövedelmi arányait (a „térbeli" arányosságot) így formálni, illetve az egyének jövedelemelmozdulásait (az „időbeli" arányosságot) e függvény mentén alakítani.* Ha a személyijövedelem-politika — bármilyen alaposan átgondolt legyen is — nem illeszkedik szervesen a szabályozórendszer egészébe, úgy a vállalatok érdekhálózata esetleg más honorálási rendszert hív életre, olyat, amelyik nem szolgálja következetesen a gazdasági kényszerítés-ösztönzés célját.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (147—154. l.)

Értékfüggés, értékelés, értékkutatás az ökonómiában

Zsolnai László

A félreértéseket elkerülendő: dolgozatomban *nem* az ökonómiai értékelméletek (munkaérték-elmélet, határhaszon-elmélet) problémáival foglalkozom, hanem *a közgazdaságtudományi kutatásokkal kapcsolatos értékelméleti* (axiológiai) *kérdésekkel.* A társadalomtudományi megismerés értékmentességének, illetve értékfüggőségének a dilemmája Max Weber nagy jelentőségű tanulmányának [31] megjelenése óta élénken foglalkoztatja a szociológusokat és a közgazdászokat egyaránt ([27], [4], [33]). Írásomban ezt a rég föladott „labdát" próbálom meg „lekezelni", figyelemmel egyes kortárs hazai és külföldi ökonómiai kutatásokra. Cikkemben az ökonómiai kutatások *többszörös értékfüggésének* az elkerülhetetlenségére, az *értékelő ökonómia* szükségességére és a *gazdasági axiológiai vizsgálódások* jelentőségére kívánom ráirányítani a figyelmet.

Az ökonómiai kutatás többszörös értékfüggősége

Az ökonómiai kutatás valamennyi alapvető tényezője — éppúgy, mint minden más társadalomtudományé — értékfüggő. Értékfüggők a kutatások *fogalmai, előfeltevései és módszerei is.*

Kornai János például „hiányként" definiálja azt az állapotot, ha nem állnak rendelkezésre a szükséges inputok valamely szándék megvalósításához ([22] 48—49. l.). Ezt a jelenséget — ha az a piacon fordul elő — a szocialista gazdaság doktrinér közgazdásza túlkeresletnek minősítené. „Hiány" és „túlkereslet" — két igencsak eltérő értéktartalmú fogalom. De menjünk tovább! Kornai „slack"-nek nevez minden pillanatnyilag kihasználatlan erőforrást ([22] 49. l.). Ugyanazt más közgazdászok bizonyos esetben „készletnek", más esetben „feleslegnek" neveznék. Vagy Kornai a „kapacitást" úgy definiálja, mint *„az adott műszaki lehetőségek mellett elérhető maximális potenciális termelés"*-t ([22] 281. l.). Rögtön más értéktartalmat nyer azonban a kapacitás, ha például úgy határozzuk meg, mint az adott ökológiai, anyagi, emberi és szellemi föltételek melletti maximális valóságos termelést. A példákat fölösleges tovább szaporítanom. *Az ökonómia fogalmai egyáltalán nem „értéksemlegesek".* Egy értéksemlegesnek látszó ökonómiai fogalom értéktartalma rögtön megmutatkozik, mihelyt az adott fogalom más, alternatív meghatározásait is figyelembe vesszük.

Az ökonómiai kutatás — mint minden más kutatás — előföltevéseken nyugszik, akár tisztában van ezzel a kutató, akár nem. Ezek *az előföltevések* a kutató által tanulmányozott valóságterület legfontosabb, leglényegesebb jellegzetességeit rögzítik, nem csoda, ha *érték*függők. Augusztinovics Mária újabb kutatásai az

Zsolnai László a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos gyakornoka.

emberi életpálya gazdasági összefüggéseire irányulnak. Augusztinovics legfontosabb előföltevése az, hogy — az életpálya egészét tekintve — minden embernek gondoskodnia kell önmagáról. Ez az előföltevés legalább két értéket jelenít meg: egyrészt az autarkiát, másrészt az egyenlőséget. Az autarkia a régi görög értelemben nem jelent mást, mint a külső erőforrásoktól független fönnmaradás képességét ([1] 170. l.). Augusztinovics ezt az önellátást-öneltartást posztulálja az életpálya egészére nézve minden emberre, a társadalom minden tagjára, kivétel nélkül.

Az előföltevések értékfüggését hangsúlyozandó, *értékpremisszákról* szoktak beszélni. Ismeretesek a G. Myrdal által fölállított kritériumok ([26] 278—280. l.). Myrdal szerint az értékpremisszáknak az alábbi követelményeket kell teljesíteniük:

a) *Publikusság:* Az értékpremisszákat nyíltan ki kell mondani.

b) *Specifikusság és konkrétság:* Az értékpremisszáknak pontosaknak, árnyaltan megfogalmazottaknak kell lenniük.

c) *Relevancia:* Az értékpremisszákat úgy kell megválaszolni, hogy azok egybeessenek valamely valóságos társadalmi csoport (réteg, osztály) érdekeivel és eszményeivel.

d) *Szignifikancia:* Az értékpremisszáknak társadalmilag releváns, azaz nagy súlyú csoportok érdekeivel és eszményeivel kell megegyezniük.

e) *Keresztülvihetőség:* Az értékpremisszákban kifejeződő céloknak megvalósíthatóknak kell lenniük.

f) *Konzisztencia:* Az értékpremisszáknak összeférhetőknek, egymással összeegyeztethetőknek kell lenniük.

Nem hiszem, hogy a felsorolt kritériumok mindegyikét kötelesek lennénk elfogadni. A publikusság és a specifikusság-konkrétság követelményét azonban megítélésem szerint el kell fogadnunk. Ezt kívánja mind a kutatói etika, mind pedig a tudományos ellenőrizhetőségnek az igénye. A *c)* és a *d)* kritériumok teljesítése véleményem szerint *megengedett*, de semmiképpen sem kötelező. Ha ugyanis a közgazdász kutatók csak és kizárólag olyan értékeket választhatnának, amelyeket jelentős társadalmi csoportok vallanak magukénak, akkor hogyan gazdagíthatnák, formálhatnák a szóban forgó társadalom, illetve társadalmi csoportok értékvilágát? Az értékpremisszák keresztülvihetőségének kritériuma is meglehetősen problematikus. Az ugyanis, hogy mely célok, illetve eszmények vihetők keresztül egy adott társadalomban, gyakorlati kérdés, és bizonyosan csak *post festa* derül ki. Az értékpremisszák konzisztenciájának kritériuma sem tartható kötelező érvényűnek. Sőt! Az igazán nagy és termékeny vizsgálódások részben inkonzisztens értékpremisszákon alapultak. Elegendő itt utalni például Polányi Károly gazdaságelméletére. Az értékpremisszák részleges inkonzisztenciája mindenképp *megengedettnek* mondható.

A pozitivista közelítésmód sugallja és terjeszti azt a nézetet, hogy a tudományos kutatás módszerei értékmentesek, illetve értékmentesek lehetnek ([19] 488. l.). Ez azonban *tarthatatlan*. Bródy András meggyőzően mutatja ki, hogy még a legsemlegesebbnek tűnő problémák — mint például a jelenkori nemzetijövedelem-számítások — is mennyire értékfüggők az alkalmazott számbavételi módszerek miatt. „Nyugaton, a fejlett tőkésországokban a nemzeti jövedelem számításakor teljes nyugalommal beszámítják a bankrendszer, az államapparátus, az összes szolgáltató ágazatok által létrehozott »új értéket«, még akkor is, ha ennek az új értéknek a definiálása óriási fejtörést okoz, és még akkor is, ha titokban úgy érzik, az államapparátus növelése nem biztos, hogy hozzájárul a nemzeti jövedelemhez, inkább mintha fogyasztaná azt. E számításokba mindenáron betuszkolt területekre azonban az jellemző: az átlagosnál gyorsabban növekedtek és növekednek, s ha kihagynák ezeket a nemzetijövedelem-számításból, a kimutatott növekedési ráta biztosan csökkenne. Nem így mér a hagyományos szocialista nemzeti

jövedelem. Ez hajlamos arra, hogy a lehető legszűkebben értelmezze az anyagi termelést, és még olyan nyilván értékteremtő szolgáltatásokat is kisemmizne a nemzeti jövedelem-számításokból, mint a teherszállítás, a kereskedelmi raktározás, a hírközlés és az infrastruktúra sok más területe. Pedig titkon érzik a közgazdászok, hogy ezek fejlődése nélkül az alapvető termelési ágak növekedése sem mehet végbe. A számításokból mindenáron kituszkolt területekre azonban az a jellemző; az átlagosnál lassabban növekedtek és növekednek, s ha bevennék ezeket a nemzeti jövedelem számításába, akkor a kimutatott növekedési ráta biztosan csökkenne" ([5] 37—38. l.).

Arisztotelész, az embert a többi élőlénnyel összevetve, azt emelte ki, hogy az ember *értékelő lény* ([2] 74. l.). A közgazdász kutató is ember, nem bújhat ki emberi bőréből, semmiképpen sem tud megszabadulni tehát értékelő mivoltától: *fogalmai, előföltevései, módszerei mind értékfüggők.* Csak egy emberfölötti szubjektum lehetne értéksemleges a társadalmi valóság tényeivel szemben. Így is érthetők Hérakleitosz szavai: „Az istennek szép minden és jó és jogos, emberek gondolják ezt jogtalannak, amazt meg jogosnak" ([15] 33. l.).

Értékelő ökonómiát!

Az értékelésmentes tudomány (wertungsfreie Forschung und Lehre) eszméje Max Weber nevéhez fűződik. Ez a fölfogás nem tagadja az értékek létét, sem azt, hogy a társadalomtudományi kutatás értékekhez kapcsolódik. Hívei mégis úgy gondolják, hogy a „... tudósnak csupán az a feladata ..., hogy az »értékelés« alapjául szolgáló tényeket kutassa fel, adja elő és rendszerezze, ... egyéni állásfoglalások megfogalmazása nélkül: a konzekvenciák levonását, az értékelést, netán az erkölcsi ítéletet olvasóira vagy hallgatóira bízva" ([11] 534. l.). Az értékelésmentes ökonómia eszméje véleményem szerint elfogadhatatlan. Miért?

1. Az értékelésmentes ökonómia azt a *látszatot* kelti, *mintha* a kutató megőrizte volna kívülállását, értéksemlegességét a társadalmi valóság általa vizsgált szeletével szemben. Ez azonban — miként arra az előző fejtegetések során igyekeztem rámutatni — lehetetlen.

2. Ha a kutató nem értékeli is az általa tárgyaltakat, olvasói, a befogadók mindenképpen értékelik azokat. Ha a kutató nem teszi nyilvánvalóvá a saját értékeléseit, nem írja le azokat, akkor *védtelen* marad olvasói, befogadói értékelésével szemben. Az olvasók, a befogadók ugyanakkor a legkülönbözőbb értékelések alátámasztására a kutatóra hivatkoznak.

3. A kutató értékeléstől való tartózkodása nem szolgálja a társadalom ügyeinek előbbre vitelét. A társadalomtudományoknak (s ezek között talán első helyen az ökonómiának) igen fontos föladata ugyanis, hogy segítse a társadalmi problémák, konfliktusok fölismerését, és serkentse azok kihordását és megoldását ([14] 1061. l.). Ehhez viszont értékelnie kell! A gyógyírt bajainkra csak az *értékelő ökonómia* hozhatja meg.

Az értékelő ökonómia jellemzéséhez föl kell elevenítenem néhány értékfilozófiai fogalmat. Az „érték", az „értékmodalitás", az „értékdimenzió" és az „értékelés" fogalmakról lesz szó.

Értéknek nevezzük — értékfilozófiai szempontból — egy dolog valamely tulajdonságát akkor és csak akkor, ha arra emberek választása (elfogadása vagy elutasítása) irányul ([14] 787. l.). Egy gazdasági rendszer hatékony(talan)sága például értékként jelentkezik. Mivel képesek vagyunk megkülönböztetni az egyes tulajdonságok különböző mértékeit (ez a mérés lényege), ezért az egyes értékek fokozatait is meg tudjuk állapítani. Az értékek fokozatait *értékmodalitásoknak* szokták nevezni.

Egy adott értékhez tartozó értékmodalitások halmazát *értékdimenziónak* mondjuk. Kornai János szándékaitól függetlenül a „puha költségvetési korlát", „majdnem puha költségvetési korlát", „majdnem kemény költségvetési korlát", „kemény költségvetési korlát" halmaza például értékmodalitások halmazának minősül, és értékdimenziót ad. *Értékelésnek* nevezzük végezetül azt a hozzárendelést, amikor egy adott objektumhoz bizonyos értékdimenziókban értékmodalitásokat kapcsolunk. Könnyen becsaphatjuk magunkat, ha egy objektumhoz csak egyetlen értékdimenzióban kapcsolunk értékmodalitásokat, azaz ha csak egy értékdimenzióban értékeljük azt. Szuperrendszerek ugyanis nem léteznek! Ez másképpen azt jelenti, hogy ha egy objektumot kellően sok értékdimenzióban értékelünk, akkor nemigen fordul elő, hogy valamennyi dimenzióban egyaránt kedvező értékmodalitásokat kapunk ([18] 92—93. l.). Közhelyszerűen szólva: nemcsak „minden rosszban van valami jó", de „minden jóban is van valami rossz". Az egyes értékdimenziókban mutatkozó értékességnek ára van! Ez általában más értékdimenziókban való értéktelenséget vagy kisebb értéket von maga után.

Az értékelés persze nem lehet sem rapszodikus, tetszés szerinti, sem megalapozatlan, „hasraütéssel" történő! Az értékelési módszerekkel ma már önálló alkalmazott társadalomtudományi diszciplína foglalkozik. Az *evalvációkutatásról* (evaluation research) van szó ([10], [32]).

Alapvető jelentőségű az értékelésben szereplő értékdimenziók körének a kijelölése. Ezt nagy gonddal kell elvégezni, éppen az értékelés rapszodikusságát, esetlegességét kivédendő. A vizsgálandó értékdimenziók körének a kijelöléséhez rendelkezésünkre áll néhány heurisztikus jellegű szabály ([18] 30—31. l.). Ezek a következők:

— Valamennyi lényeges értékdimenziót föl kell venni az elemzésbe.

— Az értékdimenzióknak — lehetőség szerint — egymástól függetlennek kell lenniük.

— Az értékdimenziók legyenek diszjunktak, vagyis ne fedjék át egymást.

— Amennyire csak lehet, élesen definiált értékdimenziókat használjunk!

Az értékelő ökonómia hazánkban mind ez ideig csak a *gyakorlati közgazdasági* problémák megoldása során jelentkezett (például beruházási változatok összehasonlító értékelésében vagy vállalati célok meghatározása során — [18] 192—201., 207—218. l.). Nincs azonban akadálya annak, hogy az evalvációkutatási közelítésmód, az értékelő ökonómia előretörjön, illetve behatoljon az elméleti közgazdasági problémák és az általános érvényű gyakorlati közgazdasági problémák világába. A reformmunkálatok szinte kívánják az értékelő ökonómiát!

A közgazdászok egy része (tudományunk „tisztaságát" féltve) viszolygással fogadhatja az értékelő ökonómia eszméjét — minthogy az a normatív-ideológikus ökonómia nyomasztó emlékét idézi föl. *Az értékelő ökonómiának azonban az égvilágon semmi köze a normatív-ideológikus ökonómiához!* Az utóbbi előíró természetű, deontikus kategóriákkal („kell", „szabad", „tilos") dobálózik. Az értékelő ökonómia ezzel szemben csupán azt állítja egy objektumról, hogy ilyen és ilyen értékdimenziókat tekintetbe véve, az ilyen és ilyen értékességekkel és értéktelenségekkel bír ([33] 50. l.).

Gazdasági axiológiai vizsgálódások

A gazdasági axiológiai vizsgálódások az *ökonómia* és az *értékfilozófia* (axiológia) határterületét képezik, e két diszciplína *termékeny együttműködését* valósítván meg. A következőkben három gazdasági axiológiai kutatási területtel foglalkozom:

a gazdasági rendszerek értékanalízisével, a gazdasági szereplők értékvilágának a kutatásával és a gazdasági értékek axiológiai vizsgálatával.

Gazdasági rendszerek értékanalízise

A gazdasági rendszerek — mint minden játékszabályrendszer — értékalakzatokat jelenítenek meg. *Az értékalakzat* a különböző értékdimenziókban meghatározott értékmodalitások rendszere ([17] 444. l., [33] 50. l.). A gazdasági rendszerek értékanalízise a gazdasági rendszerek által képviselt értékalakzatok föltárására irányul.

A közgazdaságtudomány klasszikusainál is találkozhatunk olyan elemzésekkel, amelyek közel állnak a gazdasági rendszerek értékanalíziséhez. Amikor Arisztotelész például a „Politiká"-ban megállapítja, hogy „... az arisztokrácia mértéke ... az erény, míg az oligarchiáé a gazdagság, s a demokráciáé a szabadság" ([2] 189. l.), akkor egyfajta értékanalízisét adja az alkotmányformáknak, illetve a poliszformáknak. Marx „A tőké"-ben több helyen végez értékanalízisre emlékeztető vizsgálódást, hogy a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-at ne is említsem. „A tőké"-ben érzékletes példa erre a munkaerő adásvételének marxi elemzése. Marx kimutatja, hogy az egyenlő csere milyen értékeket *nem* képvisel. „Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Bentham uralkodik"! — írja. „Szabadság! Hiszen egy áru, például a munkaerő, vevőjét és eladóját kizárólag szabad akaratuk határozza meg ... Egyenlőség! Hiszen csak mint árubirtokosok vonatkoznak egymásra, és egyenértéket cserélnek egyenértékért. Tulajdon! Hiszen mindegyikük csak a magáéval rendelkezik. Bentham! Hiszen mindegyikük csak magával törődik ... a dolgok egyetemes előre megállapított harmóniája folytán vagy egy egyetemes gondviselés irányítása következtében valamennyien csak a kölcsönös előny, a közhaszon, a közérdek művét teljesítik be. ... Az egykori pénzbirtokos mint tőkés az élen halad, a munkaerő birtokosa követi mint az ő munkása; az egyik jelentőségteljesen mosolyog és tele van ügybuzgósággal, a másik bátortalan, kelletlen, mint olyasvalaki, aki saját bőrét vitte a vásárra és most nem várhat egyebet, mint a — kicserzést" ([25] 167. l.).

A kortárs külföldi irodalomban számos színvonalas értékanalízissel találkozhatunk. J. P. van Gigch például a jelenkori politikai-gazdasági rendszerek értékalakzatait 11 értékdimenziót tekintetbe véve rekonstruálta. Olyan értékdimenziókról van nála szó, mint például a racionalitás, az egyenlőség, a participáció, az alkalmazkodóképesség, a konfliktuskezelés, a rendszer-éthosz stb. [9]. J. R. Royce és A. Powell a különböző társadalmi-gazdasági rendszer értékalapjait elemezte. Ők két értékdimenziót vettek figyelembe: az emberi aktivitás végső célirányultságát és az ember-ember közötti viszony jellegét [29]. Az utóbbi évtized radikális ökonómiakritikusai szinte egytől egyig törekedtek arra, hogy megragadják a modern, nyugati típusú gazdasági rendszerek végső, legmélyebb értékalapjait, értékalakzatát ([7], [30], [8], [24]). Álláspontjuk szerint

a) a természettel szembeni agresszív viszony, a természet legyőzése;
b) a radikális hedonizmus, a szükségletek válogatás nélküli kielégítése;
c) a gazdasági aktorok korlátlan egoizmusa;
d) a politológiai értelemben vett individualizmus

alkotják a modern nyugati típusú gazdasági rendszerek értékalakzatát.

A hazai közgazdasági irodalomból a gazdaságunk értékalapjainak feltárására irányuló munkák közül paradox módon éppen Kornai János kísérletét említhetem meg. Kornai a „Hatékonyság és szocialista erkölcs" című, nagy vihart kavart írásában a reform utáni magyar gazdaság sajátos értékanalízisére vállalkozott. Szerinte a jelenkori magyar gazdaság az alábbi gazdasági értékalakzaton nyugszik:

a) effektív anyagi ösztönzés;
b) gazdaságosság;
c) adaptációs képesség;
d) vállalkozói magatartás;
e) személyes felelősség.

Kornai szerint a jelenkori magyar gazdaság a következő erkölcsi értékalakzatot képviseli:

1. a szocialista bérezés elve, „mindenkinek munkája szerint";
2. szolidaritás, a gyengébbek segítsége;
3. létbiztonság mindenki számára;
4. az általános érdek elsőbbsége a részérdek felett.

Cikkében Kornai amellett érvel, hogy a fönti gazdasági és erkölcsi értékalakzat konfliktusos viszonyban állnak egymással, állandóan összeütközésbe kerülnek ([21] 13—19. l.).

Számos izgalmas és lényegbevágó *összehasonlító elemzés* végezhető a gazdasági rendszerek értékanalízise segítségével. Legyen A_r és B_r két különböző, valóban létező gazdasági rendszer. Legyen A_i és B_i ugyanezen gazdasági rendszerek idealizált modellje. Végül legyen C_h és D_h két különböző hipotetikus gazdasági rendszer. Az *1. sz. ábra* mutatja, hogy mely rendszerpárosokban végezhetünk összehasonlító

Különböző gazdasági rendszerek összehasonlíthatósága értékalakzatuk tekintetében

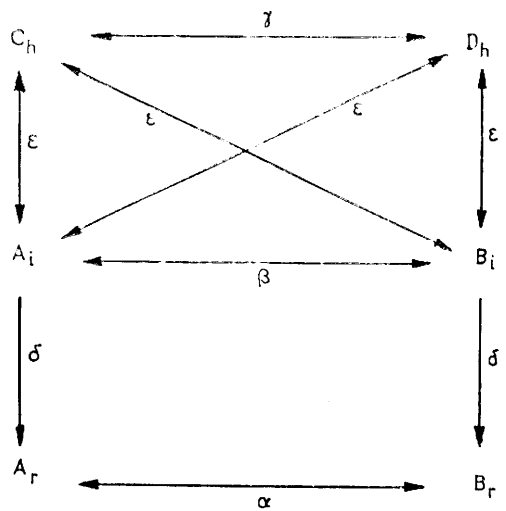

elemzést *a rendszerek értékalakzatainak a vonatkozásában.* Összehasonlíthatunk két reális gazdasági rendszert (α) vagy két idealizált rendszert (β) vagy két hipotetikus rendszert (γ) egymással. Termékeny lehet egy adott reális gazdasági rendszernek és idealizált modelljének a szembesítő jellegű értékanalízise (δ) vagy egy idealizált és egy hipotetikus rendszer összevetése (ε) is. Ellenben nem vethetünk össze egy reális gazdasági rendszert egy másik rendszer idealizált modelljével vagy egy másik rendszerhez kapcsolódó hipotetikus rendszerrel. Példaként: összehasonlíthatjuk a mai magyar és a mai dán gazdaságot értékalakzatuk vonatkozásában, úgyszintén összevethetjük a hagyományos tervgazdaság és a klasszikus piacgazdaság idealizált modelljeit egymással. Összehasonlíthatjuk a Liska-féle „vállalkozói

szocializmus" modellt [3] a Jánossy-féle gazdaságutópiával [16] mint két hipotetikus rendszert. Szembesíthetjük egymással a korai ötvenes évek magyar gazdaságának és a hagyományos tervgazdálkodás idealizációjának az értékalakzatait, s ugyancsak konfrontálhatjuk a klasszikus piacgazdaság idealizált modelljét a Liska-féle hipotetikus rendszerrel értékalakzatuk vonatkozásában. Nem vethető azonban össze a mai magyar gazdaság a klasszikus piacgazdasággal vagy a Jánossy-féle hipotetikus rendszerrel értékalakazatának tekintetében (sem).

Gazdasági szereplők értékvilágának kutatása. Legújabban mind hazánkban, mint pedig külföldön teret nyer az a fölfogás, hogy a gazdasági rendszerek társadalmi szerkezetét, szerveződését nem annyira a szociológiában eluralkodott struktúra- és rétegződésvizsgálatok segítségével, mint inkább a gazdasági rendszer főbb szereplői motivációinak kutatásával, a releváns szereptípusok megalkotásával közelíthetjük meg. Hegedüs András vizsgálódásainak is az a célja (például), hogy megkonstruálja a jelenkori kelet-európai gazdasági rendszerek főbb szereplőinek típusait. Olyan típusokról van szó Hegedüsnél, mint a menedzser, a technokrata, a tisztviselő, a kisvállalkozó, a funkcionárius, az autonóm értelmiségi és a szakértő. Hegedüs szerint az egyes szereplőtípusokat egyes szubkultúrák (sajátos ideológiák, értékválasztások, éthosz) jellemzik [13]. Ezeket a szubkultúrákat *értékvilágoknak* is nevezhetnénk, hangsúlyozván, hogy a legfontosabb értékválasztásoknak alapvető „szerep" jut az egyes szereplőtípusok egymástól való elkülönülésében. A kisvállalkozásokkal és a kisvállalkozókkal kapcsolatos hazai szociológiai kutatások nagy vonalakban már fölvázolták a kisvállalkozó szerephez tartozó alapvető értékválasztásokat, úgymint a függetlenséget, a kockázatvállalást és az intenzív anyagi érdekeltséget ([12], [23]).

Érdemes néhány szót ejteni a gazdasági szereplők értékvilágának a kutatásával kapcsolatos módszertani problémákról is. Nyilvánvaló, hogy itt nem lehet szó extenzív értékszociológiai (kérdőíves, nagy mintával dolgozó) megközelítésről. Egy-egy szereplő alapvető értéktételezései ugyanis *döntéseiben* (méghozzá kritikus helyzetekben hozott, nagy horderejű döntéseiben) nyilvánulnak meg, s csak akkor nyilvánulhatnak meg igazán, ha az adott szereplőt nem zavarja meg külső beavatkozás, megfigyelés, kérdezés ([6] 18. l.). A gazdasági szereplők értékvilágainak a föltárása ebből következően csak nagy horderejű döntéseik *utólagos elemzése* útján történhet. Ismeretes azonban az a döntéselméleti fölismerés, hogy egy adott döntés mögött többféle motívum, értéktételezés is meghúzódhat: ugyanazt a döntést különböző motívumok, értéktételezések alapján is meg lehet hozni ([20] 19. l.). A döntések elemzésének a végeredményét azért *ellenőriztetni kell az elemzett döntéshozóval.*

Gazdasági értékek axiológiai vizsgálata. Melyek a gazdasági értékek? A válasz nem triviális! Korántsem rendelkezünk a gazdasági értékek kimerítő és egységesített katalógusával. Pedig ez lenne az első föltétele annak, hogy axiológiai vizsgálat alá vehessük a gazdasági értékeket. Fontos lenne föltárni például, hogy milyen viszonylatok állnak fenn az egyes értékek, illetve értékdimenziók között. (Milyen viszonyban vannak egymással a ritkaság és a hasznosság stb.?) Ugyancsak nagyon fontosnak tartom a gazdasági és a nem gazdasági értékek közötti viszony tisztázását. (Hogyan viszonyulnak egymáshoz a gazdasági értékek és a vitális — az élettel kapcsolatos — értékek, vagy milyen viszonyban állnak az esztétikai és a gazdasági értékek?) Lehangoló, ha arra gondolunk, hogy az esztétikai és az erkölcsi értékeknek önálló diszciplínájuk van az esztétika és az etika képében. De hol van a gazdasági értékek értékfilozófiai elmélete?

Hivatkozások

[1] *Agusztinovics Mária:* Emberek és gazdaságok. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.
[2] *Arisztotelész:* Politika. Gondolat Könyvkiadó, 1984.
[3] *Bársony Jenő:* Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Valóság, 1981. 12. sz.
[4] *Boulding, K. E.:* Economics as a Moral Science. In *Boulding, K. E.:* Economics as a Science. McGraw-Hill Book Company, New York, 1970.
[5] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[6] *Churchman, C. W.:* Prediction and Optimal Decision. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York, 1961.
[7] *Ehrlich, P. R.—Ehrlich, A. H.:* Population, Resources, Environment. W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1972.
[8] *Fromm, E.:* To Have or To Be? Harper & Row Publishers, New York, 1976.
[9] *Gigch, J. P. van:* Planning for freedom. Management Science, 1976. május.
[10] *Guttentag, M.—Struering, E. L. (eds.):* Handbook of Evaluation Research. 1—2. Sage Publication, Beverly Hills — London, 1975.
[11] *Hahn I.:* Utószó. In *M. Weber:* Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[12] *Hegedüs András—Márkus Mária:* A kisvállalkozó és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.
[13] *Hegedüs András* előadása az MKKE Rajk László Szakkollégiumában. 1984. február 9.
[14] *Heller Ágnes:* Hipotézisek egy marxista értékelmélethez. 1—2. rész. Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5. sz. és 1970. 6. sz.
[15] *Hérakleitosz:* Töredékei. Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Tankönyvkiadó, 1966.
[16] *Jánossy Ferenc:* Egy evolúciós alternatíva. Valóság, 1982. 2. sz.
[17] *Kenyeres Zoltán:* Irodalom és társadalmi érték. Literatúra, 1979. 4. sz.
[18] *Kindler József—Papp Ottó:* Komplex rendszerek vizsgálata. Műszaki Könyvkiadó, 1977.
[19] *Kindler József:* A pozitivista módszertan válsága. Világosság, 1980. 8—9. sz.
[20] *Kindler József:* A döntéshozatal társadalmi motívumai. Vezetéstudomány, 1982. 1. sz.
[21] *Kornai János:* Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. sz.
[22] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[23] *Laky Teréz:* Mítoszok és valóság. Valóság, 1984. 1. sz.
[24] *Magarinos de Mello, M. J.:* Economia y medio ambiente. Futurable, 1979. 3. sz.
[25] *Marx, K.:* A tőke. 1. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
[26] *Myrdal, G.:* Tények és értékek. In Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
[27] *Némedi Dénes:* Az értékmentesség elve a szociológiában. Valóság, 1984. 1. sz.
[28] *Polányi Károly:* Arisztotelész felfedezi a gazdaságot. In *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom gazdasági szemlélete. Gondolat, 1976.
[29] *Royce, J. R.—Powell, A.:* Individuality and pluralistic images of the nature of man. Impact of Science on Society, 1983. 2. sz.
[30] *Schuhmacher, E. F.:* Small is beautiful. Abacus, 1973.
[31] *Weber, M.:* A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének" értelme. In *Weber, M.:* Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
[32] *Weilmann, A.:* Evaluation research and social change. UNESCO, 1980.
[33] *Zsolnai László:* Metodológiai megjegyzések Kornai János „A hiány" c. könyvéhez. Szigma, 1981. 1. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (155—169. l.)

Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban

Kőrösi István

Fordulópont-e vajon az 1970—1980-as évtized fordulója a kelet—nyugati kapcsolatok történetében? Válaszúton van-e napjainkban a kelet—nyugati kereskedelem? A nemzetközi politikai légkörnek alárendelten fejlődnek-e a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok, vagy a gazdasági érdekek alapján „*business as usual*" fejlődés várható? Függetleníthető-e az üzlet a politikától? Avagy ellenkezőleg: az 1970-es évtized végével véget ért a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok kiépülése?

A „Kelet" gazdasága egyoldalúan profitált-e az enyhülésből, vagy a szocialista országok felvevőpiaca jelentős mértékben hozzájárulhat a nyugati piacproblémák megoldásához? A kelet—nyugati technikatranszfer a Kelet műszaki fejlődésének kulcstényezője-e, avagy a döntő területeken a szocialista országok képesek az önerőből való fejlődésre? S ha igen, milyen áron [24]?

A kelet—nyugati kereskedelem fejlődésével és kilátásainak megítélésével kapcsolatban ennyire kiélezett és ellentétes kérdésfelvetésekkel találkozunk a nemzetközi szakirodalomban. Az érdekeltségi viszonyok értékelése nem kevésbé széles skálán mozog.

E kérdésekre nemcsak elméleti síkon, hanem a gazdaságpolitikában, a világgazdasági kapcsolatrendszerbe való beilleszkedésünk stratégiájában és mindennapi gyakorlatában is válaszokat kell keresnünk.

A kelet—nyugati kereskedelem fő vonásai az 1970-es évtizedben és az 1980-as évek elején

Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején új szakasz kezdődött a kelet—nyugati kapcsolatok történetében. A kelet—nyugati kereskedelem növekedési üteme az 1960-as évtized második felében már viszonylag gyors volt, megnőtt a forgalom aránya és jelentősége a szocialista országok számára, de a nyugati oldalon is. (Az EK részéről a KGST-országokkal folytatott kereskedelem bővülési üteme az 1960-as évtizedben kétszerese volt a közösségen kívüli egyéb országokkal való kereskedelem növekedési ütemének.)

A kedvező gazdasági és politikai tényezők együttesen tették az 1970-es évtized első felét a kelet—nyugati kapcsolatok dinamikus bővülésének időszakává. A szocialista országok kezdeményezése, az 1969. évi „budapesti nyilatkozat" nagyban hozzájárult az enyhülési folyamat kibontakozásához, mely 1975-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet sikeréhez, a helsinki záróokmány aláírásához vezetett.

Dr. Kőrösi István egyetemi adjunktus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

Európa és Amerika mellett Japán is részt kért a kapcsolatépítésből, elsősorban a szovjet—japán gazdasági kapcsolatok erőteljes fejlesztésével. Három nagy horderejű, Szibéria gazdasági potenciáljának kiaknázásával kapcsolatos szovjet—japán megállapodás született (a faiparban, a kikötőépítésben és a papírgyártásban).

A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fejlődésének az 1970-es évtized első felében legfontosabb szerepet játszó tényezőit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. *A politikai enyhülésnek köszönhetően* rendkívül megjavult a kelet—nyugati kapcsolatok klímája, ami javította a gazdasági együttműködés lehetőségeit, perspektíváit. A kereskedelempolitikai kapcsolatok alakulását a nyugati diszkrimináció jelentős mértékű csökkenése (a COCOM-listák erős redukálása) tükrözte. Ez kedvező volt mindkét fél, azaz a tőkésországok számára is, hiszen bővültek az utóbbiak exportlehetőségei a szocialista piacokon. A szocialista országokban az ipari beruházási hullám nyomán ugrásszerűen megnőtt a modern technika iránti igény, melyet növekvő arányban Nyugatról fedeztek. Három alapvető szektor nagy beruházási és importigényt támasztott a KGST-országokban: az addig nagyjában-egészében eléggé elhanyagolt *infrastruktúra*, az energiaigényes termelés miatt a nemzeti jövedelemnél gyorsabban növekvő *energiagazdaság* és a *mezőgazdaság*. Mindhárom további fejlesztése kulcskérdés az 1980-as évtizedben, sőt az ezredfordulóig.

A szocialista országokba irányuló nyugati szállítások gyorsabb ütemben nőttek, különösen az 1970-es évek első felében, mint a szocialista országok exportja az OECD-országokba. Ez utóbbi lassúbb növekedésének oka az export strukturális és versenyképességi hátrányaiban rejlik, melyek a kínálati struktúra problémái mellett a nyugati protekcionista kereskedelempolitikából fakadnak.

2. Az 1970-es évtized elején *kiszélesedtek a kelet—nyugati kereskedelem finanszírozási lehetőségei*. Az 1970-es évek elején a nyugati országok kihelyezésre váró relatív tőkefeleslege s az emiatt alacsony reálkamatláb nagyobb hitelfelvételre ösztönözte a szocialista országokat.

3. *A szocialista országok fejlesztési tervei* és *dinamikus beruházási tevékenysége* bővülő piacot jelentett az OECD-országok magas műszaki színvonalú beruházási javai számára.

Az 1970-es évtizedben mind a KGST-országok, mind az EK-államok számára növekedett a külső kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok jelentősége. E folyamatot a világgazdasági, külső (integrációkon kívüli) eredetű hatások nagyban meghatározták.

Az 1970-es évtizedben, különösen 1973-tól *felgyorsultak a világgazdasági változások, és erősödő hatást* gyakoroltak a kelet—nyugati kapcsolatok résztvevőire is. Ennek nyomán *megnőtt az aktív alkalmazkodás szükségessége és jelentősége a gazdaságban, a gazdaságirányítás intézményrendszerében és a gazdaságpolitikában egyaránt* ([5], [12]).

A kelet—nyugati kereskedelem az 1970-es évtizedben a világgazdasági kapcsolatok dinamikus területe volt. Az OECD-országok külkereskedelme 1970—1980 között 436 milliárd dollárról 2608 milliárdra nőtt, azaz meghatszorozódott. Ugyanezen időszakban az OECD-országoknak a KGST-tagállamokkal lebonyolított kereskedelme 6,6-szeresére nőtt (az 1970. évi 13,5 milliárd dollárról 1980-ra 91,6 milliárd dollárra). A kelet—nyugati kereskedelem volumene mintegy háromszorosára bővült.

Valamennyi KGST-ország külkereskedelmében az 1970-es évtizedben igen jelentősen megnőtt a tőkés viszonylat hányada. 1970-ben Románia, Magyarország és Lengyelország esetében volt a legmagasabb a fejlett tőkés reláció részaránya (35,8, 28,4 és 27,1 százalék). 1970—1975 között Lengyelország és a Szovjetunió növelte a leggyorsabban fejlett tőkés forgalmát. Ennek eredményeként e viszonylat aránya a lengyel külkereskedelemben 41,3 százalékra, a szovjetben 31,3-re nőtt. 1975-ben a

tőkés forgalom arányát tekintve Lengyelország állt az első helyen, őt Románia követte. 1975 után nőtt a fejlett tőkésországok súlya Magyarország, az NDK és a Szovjetunió külkereskedelmében, erősen csökkent viszont Lengyelország és Románia külkereskedelmében (ami az utóbbi országok fizetésimérleg-gondjaival magyarázható). Az 1970-es évtized eleje óta alig változott s átlag alatti a nyugati kereskedelem aránya Csehszlovákia külkereskedelmében.

1970—1980 között a kelet—nyugati kereskedelemben az EK-térség részesedése 60-ról 67 százalékra nőtt. Az Egyesült Államok részaránya az 1970-es évtizedben számottevően nagyobb lett (4,3—8 százalék). 1980-ban azonban a szovjet—amerikai kereskedelem a felére csökkent.

A kelet—nyugati kereskedelem áruszerkezete az 1970-es években alig változott. Az SITC 7. árufőcsoport (gépek és közlekedési szállító eszközök) aránya a KGST-országoknak a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelében 1970-ben 6,9, 1979-ben 8,1 százalék volt. E téren a KGST-országok fokozott erőfeszítésére van szükség.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok formái és módszerei bővültek. Egyrészt *elterjedtek a vitatott megítélésű kompenzációs ügyletek*, másrészt *termelési kooperációk jöttek létre*, s tudományos-műszaki együttműködési megállapodások sorát kötötték meg. 1978-ban a Szovjetunió és az NSZK 25 évre szóló gazdasági és ipari együttműködési egyezményt kötött. 1981-ben az NDK és Franciaország kötött 5 éves szerződést a két ország vállalatainak harmadik piaci együttműködéséről [10].

Az OECD-országok európai KGST-országokkal lebonyolított kereskedelmének növekvő hányada jut a Szovjetunióra: ez az arány 1970-ben 43, 1975-ben 49, 1980-ban 54 százalék volt, majd 1983-ban meghaladta a 60 százalékot. A Szovjetunió cserearányai a kelet—nyugati kereskedelemben az energiahordozók áremelkedése miatt számára igen kedvezően alakultak.

A kelet—nyugati kapcsolatok a világkereskedelmi forgalomnak 1980-ban 2,4 százalékát tették ki. Az OECD-országok 1980. évi összkivitelének 3,8, bevitelének 3,1 százaléka származott az európai KGST-országokból. A KGST-országok bevitelében 35 százalékot, kivitelében pedig 30 százalékot tett ki az OECD-országok aránya.

Az 1980-as évtizedben a kereskedelem fejlődése nagyban függ a politikai klíma és a gazdasági erőviszonyok változásától [6]. A KGST-országok számára az észszerűbb és hatékonyabb együttműködés elsőrendű feladat. Az 1970-es évtized végén a KGST összesített fizetésimérleg-pozíciója javult az OECD-vel folytatott kereskedelemben, sőt az 1980-as évek elején a szocialista országok aktívumot értek el. Emögött egyrészt a Szovjetunió olajkivitele, abból származó bevétele áll, másrészt a többi szocialista ország fizetési mérleget kiegyensúlyozó erőfeszítései, melyek azonban nagyobbrészt az import visszafogásával javították a fizetési mérleget. Az importkorlátozás azonban csupán átmeneti lehet, *tartós megoldást csak az export szerkezetének és versenyképességének javulásától várhatunk.*

Érdekeltségi viszonyok az 1980-as évtizedben

A nemzetköziesedés az 1970-es és 1980-as évtizedben mindinkább a *gazdasági döntések nemzetközi dimenziók figyelembevételén alapuló optimalizálását* igényli.

Az 1970-es évtizedben a szocialista és a tőkésországokban egyaránt felgyorsult a termelőerők nemzetköziesedése. A bővített újratermelés tőkeigényessége, a K+F-igényesség növekedése, a termelési kapcsolódások létrejötte s azok minőségileg új szinten történő továbbfejlesztésének igénye arra vezetett, hogy a nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok fejlődésének alapvető tényezőjévé vált. Az

újratermelési folyamat strukturális és egyensúlyi problémái az 1970-es évtizedben egyre inkább befolyásolták a külgazdasági kapcsolatokat, *s megnőtt a külgazdasági kapcsolatok eredményességének szerepe az újratermelés feltételrendszerének, lehetőségeinek meghatározásában.* A KGST-együttműködésben a termelési specializáció és kooperáció kibontakozásával tartós, lényeges, az újratermelés egészét befolyásoló kölcsönös kapcsolatrendszer alakult ki. A kulcsfontosságú ágazatok mind a beszerzésben, mind az értékesítésben alapvetően ráutaltak a világgazdasági kapcsolatokra.

Mind Kelet-, mind Nyugat-Európa érdekelt az egymással való kereskedelem fejlesztésében: mindkét fél számára fontos a másik piaca, a műszaki-technológiai kapcsolatok impulzust adhatnak a szocialista országok technikai haladásához. Nyugat-Európa is műszaki előnyhöz juthat azáltal, hogy saját fejlesztése szélesebb piacra épülhet, másrészt gazdaságának strukturális átalakítását gyorsíthatja bizonyos tevékenységek leadásával.

A KGST-országok köztudomásúlag nagymértékben érdekeltek a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kihasználásában, hiszen kizárólag saját erejére támaszkodva egyetlen ország sem képes helytállni a tudományos-technikai haladásban. Sőt ezen országok felismerték, hogy a világgazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztése a nemzeti és a *közösségi szintű* fejlődés záloga is.

Az eltérő társadalmi rendszerű országok, országcsoportok közti gazdasági kapcsolatok fejlődése nagymértékben függ a gazdaság és a politika közötti kölcsönhatásoktól. A politikai légkör rányomja bélyegét a gazdasági kapcsolatok alakulására. A KGST-országok nagy szerepet tulajdonítanak a fejlett tőkésországokkal fenntartott kapcsolatoknak, a kelet—nyugati gazdasági együttműködésnek, melyeket a kölcsönös előnyök elve alapján kívánnak fejleszteni. E kapcsolatok egyszerre szolgálják a szocialista országok népgazdaságának fejlődését, gazdasági és műszaki haladását, valamint a béke megőrzését.

Az 1970-es évtizedben a kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztésében való nyugati érdekeltséget is egyaránt táplálták gazdasági és politikai érdekek.

A tőkésországok is érdekeltek a kelet—nyugati együttműködésben, hiszen az nemcsak exportjuk növelését és munkahelyek biztosítását teszi lehetővé, hanem fontos nyersanyagok és egyes késztermékek gazdaságos beszerzését is. Például a közös piaci országok földgázimportjának 40 százaléka a Szovjetunióból származik. Az NSZK-ba irányuló szovjet gázszállítások mennyisége 2000-ig összesen eléri a 200 milliárd m^3-t. Az NSZK és Franciaország számára nagy jelentőségű a Szovjetunióval megkötött földgázügylet. Az NSZK az általa gyártott nagy átmérőjű csövek majdnem egyharmadát a KGST-országokba szállítja. A kelet—nyugati kereskedelem több mint 2 millió nyugat-európai munkahelyét biztosítja.

Nyugati oldalon az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán gazdasági és politikai érdekeltsége a kelet—nyugati kapcsolatokban heterogén, a néhány közös érdek mellett igen eltérő tényezők motiválták, illetve motiválják a szocialista országokkal való együttműködésüket [3].

Gazdasági téren mindhárom nyugati fél érdekelt a szocialista piacra történő eladásokban. Az 1970-es évtizedben kölcsönösen kedvező feltételek voltak a hitelkapcsolatok fejlesztésére; a fejlett tőkésországok tőkekihelyezései számára a szocialista országok bővülő lehetőséget kínáltak. A kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztésében való legfőbb *politikai érdek* pedig az, hogy az enyhülés egyenlő az egész világot érintő kelet—nyugati konfliktuspotenciál csökkentésével. Ennek az érdeknek a felismerése az 1970-es évtized első felében mind az Egyesült Államok, mind Nyugat-Európa és Japán politikai cselekvésében növekvő szerepet játszott. Az 1970-es évtized második felétől, de különösen 1979-től az Egyesült Államok irányvonalat váltott, az erőpolitikát helyezi előtérbe. A kelet—nyugati kapcsolatokban

és az enyhülésben nyugati oldalról politikai téren mindvégig Nyugat-Európa érdekeltsége a legerősebb, s ez az 1980-as évtizedben még inkább kidomborodott.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban a kereskedelem kölcsönös előnyeinek kiaknázása mellett elsőrendűen fontos a *gazdasági kooperáció* és a *tudományos-műszaki együttműködés* bővítésében és elmélyítésében rejlő lehetőségek kihasználása. E téren az összeurópai együttműködés, valamint a KGST és Japán közti együttműködés kínálja a legnagyobb potenciális előnyöket. Nyugat-Európa és Japán jelentős nyersanyag- és energiabeszerzési forrásokat talál a KGST-ben.

Az együttműködés bővítése a fogyasztási cikkek gyártásában ezen termékek termelését és kínálatát bővítheti a KGST-országokban. A szocialista országokból származó, továbbfeldolgozásra kerülő import olcsóbbá teheti a termelést Nyugaton. A KGST és a Nyugat között ma még a komplementer termelési szerkezet is lehetőséget ad a kereskedelem bővítésére. A gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés révén létrehozandó jövőbeli kompetitivitás viszont a méretgazdaságossági előnyök skáláját szélesíthetné mindkét oldalon. A kereskedelem szerkezete fejlesztésének kulcsa nem az ágazati kiegészítő jelleg, hanem az alágazatokban, a termékek és technológiák szintjén kiaknázandó, létrehozandó kölcsönös külkereskedelmi előnyök. Ez különösen fontos Nyugat- és Kelet-Európa számára. A harmadik piacokra irányuló kelet—nyugati termelési és értékesítési kooperáció mind a kelet—nyugati résztvevők, mind a fejlődő országok számára előnyös, a projektumok műszaki és gazdaságossági szempontjai számos esetben éppen ilyen konstrukcióban a legkedvezőbbek. Egyelőre a bérszínvonalak különbségei is előnyös kooperációkra nyújtanak lehetőséget, bár kívánatos, hogy ezt a jövőben mindinkább fejlettebb kooperációs formák váltsák fel [7].

A tőkés világban az 1980-as évtizedben egyértelmű tendenciává vált Nyugat-Európa már korábban megkezdődött térvesztése az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben. Amerika számára a nagyobb gazdasági és politikai potenciálja, a tudományos-műszaki haladásban játszott vezető szerepe, a legújabb technika területén megmutatkozó fölénye, nagy kutatási-fejlesztési potenciálja jelent előnyt, és biztosítja elsőségét a tőkés világban. Japán számára pedig gazdaságának gyors szerkezeti alkalmazkodása, a technikai vívmányoknak a termelésbe való gyors bevezetése és exportjának versenyképessége biztosít előnyt Nyugat-Európával szemben. Palánkai Tibor megállapítása szerint: „A technikai fejlődés új hulláma és a világgazdaság válsága az EK-t új kihívásokkal állította szembe. A csúcstechnológiákat hordozó területeken nőtt a lemaradása, s lassú volt az ún. válságiparágak korszerűsítése" ([23] 159. l.).

Az összeurópai együttműködés Európa nyugati és keleti részeiben egyaránt a termelőerők gyorsabb és főleg kiegyensúlyozottabb fejlesztését, az adottságok nagyobb dimenzióban történő kihasználását, ezért a szocialista és a nyugat-európai országok kedvezőbb fejlődését tenné lehetővé. A tudományos-műszaki együttműködés elmélyítésén alapuló tartós termelési kooperációk a technikai haladás gyorsításával új dimenziót nyithatnak mindkét országcsoport számára [24].

Az 1980-as évtizedben a három nyugati hatalmi központnak a kelet—nyugati kereskedelemmel kapcsolatos magatartását *eltérő tendenciák* jellemzik. Úgy tűnik, hogy a három tőkés pólus közül *az EK érdekeltsége a legnagyobb* a szocialista országokkal fenntartott kapcsolat fejlesztésében, ezért *a kelet—nyugati kapcsolatok gerincét az 1980-as évtizedben még inkább a KGST-országok és a nyugat-európai országok közti kapcsolatok képezik*. Az 1980-as évtizedben a kelet—nyugati kereskedelem fejlesztése az enyhülés biztosítását, a kereskedelempolitikai akadályok lebontását, a kereskedelem szerkezetének javítását igényli. Nagy szerep jut a nemzetközi együttműködési formáknak és a finanszírozási mechanizmusnak is. Az exportra történő termelésben a KGST-országoknak nagyobb rugalmasságot és a piaci

feltételek változására való gyorsabb reagálást kell tanúsítaniuk. A külkereskedelem értékesítési szervezetét a nemzetközi piacok feltételeihez kell igazítani. A KGST-országok számára szükségszerű az egymás közti koordináció továbbfejlesztése és mechanizmusának tökéletesítése.

A mai világgazdaságban az interdependencia erősödésének vagyunk tanúi [25]. A nemzeti különbségek ugyanakkor nem csökkennek, hanem nőnek: a nemzeti érdekek a mai világgazdaság alapvető elemei. Egyetlen ország sem tud egyedül úrrá lenni a gazdasági válságjelenségeken, ami szükségszerűvé teszi a nemzetközi gazdasági együttműködést. A kooperáció politikai feltételei ma kedvezőtlenebbek, mint a megelőző évtized közepén. *A külgazdasági politika korábban a külpolitikát inkább követte, ma megnőtt az önálló külgazdasági stratégia fontossága.*

(A külgazdasági politikában és a külgazdasági kapcsolatokban természetesen mindig megfigyelhető bizonyos sajátos önmozgás a külpolitikához képest: az NSZK például az 1960-as évek közepén is a legnagyobb nyugati partner volt a kelet—nyugati kereskedelemben.) A biztonság átfogó szempontjai magukban foglalják a politikát és a gazdaságot egyaránt.

A kelet—nyugati gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésben *kölcsönös, bár eltérő mértékű és más szempontok szerinti érdekeltség és kölcsönös, jóllehet aszimmetrikus függés* áll fenn, amelynek mértéke az együttműködés különböző területein eltérő, és elsősorban *minőségi kritériumok alapján* értékelhető. (Az előnyök konkrétak, de a kapcsolatok komplex hatása miatt egyetlen vagy néhány mennyiségi mutatóval történő jellemzésük gyakran nem lehetséges, illetve nem reális.)

Kulcsproblémák a kelet—nyugati kapcsolatokban

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok több történelmi fejlődési fázison mentek keresztül, de általában megfigyelhető, hogy a szocialista országokban az egyik fő gazdaságpolitikai cél a tőkés import lehetséges helyettesítése volt. A múltbeli tapasztalatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy ez az alapállás nem volt megfelelő, nem vezetett kellően versenyképes struktúra kialakulásához, nem javította a hatékonyságot, gyakran gazdaságtalan termelést erőltetett, s ráadásul nagy importvonzattal is járt. Ezért egyértelműen a versenyképességi szempontokra épülő *exportorientációt kell gazdasági stratégiánk középpontjába állítani* ([15], [17]).

A szocialista országok általános egyensúlyi gondjai abból fakadnak, hogy a termelő felhasználás túlságosan magas a termelési értékhez képest, ami hatékonysági gondok meglétére utal. A szocialista országokban az 1970-es évtizedbeli hitelfelvételek nem növelték kellően a hatékonyságot, így nem teljes mértékben jött létre a hitelek visszafizetésének bázisa, elégtelenek a versenyképes árualapok. A stagnáló világkereskedelemből számunkra adódó nehézségeket növelik a cserearányok erőteljes romlásából adódó veszteségek. (Ez utóbbi, mint ismeretes, kevésbé érvényes Lengyelországra és Romániára, és egyáltalán nem áll a Szovjetunió esetében.)

A kelet—nyugati kapcsolatok bővülésének lendülete az 1970-es évek második felében megtört, a KGST-országok fizetésimérleg-okokból az import növekedésének lassítására, majd az 1980-as évek fordulójától abszolút visszafogására kényszerültek, így a kelet—nyugati kereskedelem csökkenésbe csapott át.

A szocialista és a tőkésországok közti gazdasági kapcsolatokat az 1980-as évek elején ellentmondásos fejlődés jellemzi.

Az amerikaiak erőteljesen korlátozzák a fejlett technika KGST-országoknak történő eladását. 1981-ben és 1982-ben újra kibővítették a szocialista országoknak

nem szállítható áruk listáját. Az Egyesült Államok ismételten hosszabb tárgyalásokat folytatott a NATO-tagállamokkal és Japánnal, hogy a technikaexport és a licenceladások korlátozására késztesse őket.

Az Egyesült Államok 1979-ben a Szovjetunióval szemben, 1981-ben pedig a Szovjetunióval és Lengyelországgal szemben tett embargós lépéseket. A pótlólagos gabonaeladások embargója bumeráng-hatással járt: a Szovjetunió gabonavásárlásait nem akadályozta meg, csak átterelte, az Egyesült Államoknak viszont jelentős veszteségeket okozott a gabonaexport-bevételek kiesése és a farmerek kártalanítása. A technikai berendezések és speciális acélcsövek eladását érintő amerikai tilalom sem érte el célját: a Szovjetunió részint maga állította elő a szibériai földgázvezeték építéséhez szükséges csöveket, részint más (nyugat-európai) országoktól megvásárolhatta az Egyesült Államok által nem exportált berendezéseket. A Nyugat a szankciópolitikában nem mutatott egységet, a nyugat-európai országok és Japán — gazdasági és politikai különérdekeik miatt — az Egyesült Államokétól jelentős mértékben eltérő külgazdaság- és kereskedelempolitikát követnek.

A restrikció másik fő területe a hitelnyújtás erőteljes visszafogása, a hitelfeltételek és -garanciák megszigorítása. A gazdasági és pénzügyi problémák kiéleződése világszerte óvatosabbá tette a fejlett tőkésországokbeli hitelnyújtókat. A tőkés kereskedelmi bankok kinnlevőségeinek összege 1982-ben meghaladta a 2 billió (2000 milliárd) dollárt, amiből 1,4 billió a fejlett tőkésországokra jut, 500—600 milliárd a fejlődő országok tartozása, a szocialista országoké pedig mintegy 50—60 milliárd dollár volt — a bázeli Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) adatai szerint. (Az adatok nem tartalmazzák az államokkal szembeni hiteltartozásokat, csupán a kereskedelmi bankokkal szemben fennállókat foglalják magukba.)

A KGST-országok nyugati exportját erőteljes korlátozások fékezik. Az Egyesült Államok megtagadja a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazását a Szovjetunióval való kereskedelemben, és 1981-ben visszavonta azt Lengyelországtól. Az Egyesült Államok évenként felülvizsgálja a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazását a Magyarországgal és Romániával folytatott kereskedelemben. 1984-ben ismét meghosszabbították ezen elv alkalmazását mindkét országgal szemben. *A szocialista országokat kizárják az EK-piacon mind az ipari szabadkereskedelem előnyeiből*, amit valamennyi nyugat-európai ország élvez, *mind a preferenciális megállapodások keretében az EK által más országoknak nyújtott előnyökből.* A KGST-országok EK-ba irányuló exportját átlagosan 12—14 százalékos vámterhek sújtják. Az EK kontingentálást is alkalmaz, ami korlátozza a szocialista országok potenciálisan meglevő szállítási lehetőségeinek kihasználását. *A válságba került ágazatok esetében (kohászat, textilipar) szigorú importfelügyeletet folytatnak*, és fokozódott a restrikció a kvóták vonatkozásában is.

Az EK-ban a kohászati és a textiltermékek importjának korlátozását szolgálják a külső szállítókkal kötött szektorális egyezmények, melyek mennyiségi és árszabályozást tartalmaznak a Közös Piacra irányuló exportra. Az EK-országokba szállító exportőrök az exportszabályozás vállalásával a még élesebb autonóm importkorlátozásnak „mennek elébe".

A gazdasági válságproblémák nyomán az 1970-es évtized második felétől rendkívül megerősödtek a protekcionista tendenciák Nyugaton. Nyugat-Európa elsődlegesen gazdasági indítékú protekcionizmust alkalmaz a lemaradó (hanyatló) iparágak védelmében és a mezőgazdaságban. Nyugat-Európában a válságba került iparágak egész sora élvez protekcionista támogatást (acélipar, textil- és konfekcióipar, bőripar, nehézvegyipar, hajógyártás), ami a külső szállítók lehetőségeit drasztikusan rontja. Olyan iparágak soráról van szó, amelyekben a szocialista országok nagy mennyiségű versenyképes árualapokkal rendelkeznek.

A licencpolitika terén is korlátozásoknak vagyunk tanúi (a licencek érvényességi

idejének lerövidítése, az engedélyezési eljárások meghosszabbítása). Mindezen korlátozások egyrészt a saját piacuk protekcionista védelmére irányuló piacelzárási politika „gyümölcsei", másrészt viszont a korlátozó intézkedéseket a szocialista országokkal szemben alkalmazzák a legnyilvánvalóbban. Ez fékezi ezen országcsoport nyugati exportjának növelését, így akadályozza számos KGST-ország fizetésimérleg-deficitjének csökkentését. Szaporodnak a KGST-országokkal szembeni nyugati kereskedelempolitika összehangolására irányuló amerikai akciók. A nyugat-európai országok azonban azokon a területeken, ahol különérdekeiket elsődlegesnek ítélik, nem követik a szankciópolitikát. (A fő példa erre a nyugati—szovjet földgázüzlet.)

A kelet—nyugati kereskedelem fejlődésének keretfeltételei az 1980-as évtizedben a megelőző évtizedhez képest bonyolultabbá váltak, megnehezültek. Az 1980-as évek elejének válsága beszűkítette a legnagyobb tőkés piacokat, a kereslet csökkent, 1980—1982 között az OECD-országokban 2—5 százalékkal visszaesett a reálbérek színvonala, s a munkanélküliek száma meghaladta a 30 milliót [20]. 1984 végén az iparilag fejlett tőkésországokban mintegy 30 millió fő, a munkaerő-állomány több mint 8 százaléka munkanélküli.

A fejlett tőkésországokban az 1980-as évtized második felében *napi* 20 ezer új munkahelyet kellene teremteni ahhoz, hogy a munkanélküliség az 1979-es szintre csökkenjen. 1982—1983-ban a fejlett tőkésországok többségében csökkent az infláció üteme. A KGST-országok cserearányai (a Szovjetunióét kivéve) továbbra is kedvezőtlenül alakultak. *Jóllehet az importált nyersanyagok árai mérséklődtek, ennél jobban esett az általuk exportált feldolgozóipari termékek relatív exportárszintje.* A hitelek kamatlába 1982 eleje óta csökkenő a nyugati pénzpiacokon, de a jelenlegi 10—12 százalék még mindig igen magas az 1970-es évtized elejihez képest. Igaz, 1983-ban a reálkamatlábak általában jelentősen csökkentek. A nyugati bankok hitelnyújtási készsége a szocialista országokkal szemben rendkívüli mértékben visszaesett az 1980-as évtized elején. A hitelfelvétel lehetőségei 1983—84-ben bővültek a legtöbb európai szocialista ország számára, de a hitelfeltételek a nemzetközi tőkepiacon az elmúlt évtizedhez képest jóval keményebbek.

A kelet—nyugati kereskedelemben a tőkésországok energiaimport-igénye a nyersanyag- és az energiaszektorban éreztette fellendítő hatását, de ez jószerével csak a Szovjetuniót érintette.

A kelet—nyugati kereskedelem 1970-es évtizedbeli viszonylag gyors bővülése sem tudta ellensúlyozni sem Nyugat-, sem Kelet-Európa világkereskedelmi részarányának csökkenését.

Kádár Béla rámutatott, hogy a „. . . hetvenes években kibontakozó nemzetközi folyamatok erősítették a két országcsoport világkereskedelmi pozícióinak hosszabb távon megfigyelhető romlását. Az 1970—1980 közötti évtizedben az OECD-országok súlya 73 százalékról 64 százalékra csökkent a világexportban s 72 százalékról 70 százalékra a világimportban. Az európai KGST-országok esetében a világkereskedelmi súly export oldalon 9,8 százalékról 7,8 százalékra, import oldalon 8,8 százalékról 7,6 százalékra csökkent" ([16] 23. l.).

A kelet—nyugati kereskedelem hagyományos úton való növelésének egyik fő akadálya, hogy „. . . a korábban felvett hitelekkel kapcsolatos adósságszolgálati terhek összege 1979—1982-ben már mintegy háromszorosa az 1975—1978. évi nagyságrendnek, s a kelet—nyugati folyó fizetési kapcsolatokon belül 1978 óta az egyensúlyhiány nagyobb hányada már az adósságszolgálati terhekből fakad" ([16] 24. l.).

A legutóbbi években, 1982—1983-ban a KGST-országok többsége s a KGST egésze is konvertibilis elszámolású viszonylatban aktív folyó fizetési mérleget ért el, s csökkentette konvertibilis adósságállományát. (A csökkenés részben a folyó ex-

porttöbbletből, részben az adósságszolgálati terheknek a kamatláb- és a devizaárfolyam-változások miatti mérséklődéséből adódott.)

A szocialista országok exportszerkezetének javítása belső problémáik miatt nem haladt előre a kívánt mértékben. Bár több KGST-ország, köztük Magyarország nyugati exportjában jelentősen nőtt a feldolgozóipari termékek, késztermékek aránya, a dinamikus ágazatokban a lemaradás műszaki téren és a versenyképesség terén nem csökkent. Ezt bizonyítja, hogy exportált késztermékeink árnövekedése elmarad az importárak emelkedésétől.

Az 1980-as évek elején nagymértékben megváltoztak a kelet—nyugati gazdasági együttműködésnek nemcsak a gazdasági, de a politikai keretfeltételei is. Ennek jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: Az imperialista fegyverkezési politika negatív hatást gyakorol a gazdasági fejlődésre, közvetlenül és közvetve forrásokat von el az utóbbitól. A vezető tőkésállamok a kelet—nyugati kereskedelemben a potenciális előnyök nyújtását össze akarják kapcsolni politikai feltételeik elfogadtatásával. E régebbről ismert „árukapcsolás" számos új formáját tapasztaljuk. Az Egyesült Államok kezdeményezésére jelentősen kibővítették az ún. COCOM-listát, amely a szocialista országokba nem szállítható, stratégiailag fontosnak minősített termékeket tartalmazza. Az amerikai kormány igyekszik befolyásolni a nyugat-európai országok importpolitikáját. Az amerikaiak nem szándékoznak olyan nyugat-európai cégeknek fejlett technológiát szállítani, amelyek az Egyesült Államok tilalma ellenére továbbadnák azt a szocialista országoknak.

Az 1980-as évek elején a tőkés gazdaságok belső válságfolyamatai is kedvezőtlenül hatottak a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokra. A gazdasági növekedés üteme 1980-ra ismét lelassult, sőt néhány országban visszaesésbe csapott át. Csökkent a tőkefelhalmozás üteme, ami a beruházási javak piacán okozott nehézségeket. A krónikus infláció zavarja a tőke értékesülési folyamatát is; az újratermelés problémái mellett az amortizációs alapok is elértéktelenednek. Beszűkült a gazdaságpolitika mozgástere is. Stagnáló vagy csökkenő reálbérek és tömeges munkanélküliség esetén a keresleti korlát erősebben érvényesül a fogyasztási cikkek nyugati piacán. Ez kedvezőtlenül érinti a szocialista országok szállítási lehetőségeit a következő években. A magas kamatok politikája a kelet—nyugati hitelkapcsolatokban fokozott terhekkel járt, növelte az adósságszolgálati terheket.

A kelet—nyugati együttműködés fő területei, jelenlegi helyzete és kilátásai

A kelet—nyugati gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok szerepe és fontossága minőségileg jóval meghaladja azt az igen alacsony mértéket, amire a kelet—nyugati forgalomnak a világkereskedelemből való részesedése utalna. Ez főleg a Nyugat-Európa és a szocialista országok közti kapcsolatokra vonatkozik. Az EK-országok és a KGST-országok közti forgalom a világkereskedelemnek csak 3 százalék alatti hányada, annak ellenére, hogy a két integrációs közösség a világ ipari termelésének majdnem a felét adja. *A kölcsönös kereskedelem jóval elmarad az ipari potenciál nyújtotta lehetőségektől.*

Az OECD-országok összesített kivitelének 1983-ban 3,3 százaléka irányult a KGST-országokba (1977-ben még 4,0 százaléka), s importjuk 3,5 százaléka származott a KGST-viszonylatból. Az Egyesült Államok esetében a KGST-országokkal folytatott kereskedelem aránya a Szovjetunióval való árucsere-forgalom visszaesése miatt erősen csökkent (exportban 1,4, importban 0,5 százalék). Japán exportjában a szocialista országok súlya jóval nagyobb, mint importjában. Az NSZK a legnagyobb nyugati partner a kelet—nyugati kereskedelemben. A KGST-ország-

gokkal folytatott kapcsolatok súlya nyugati részről Finnország és Ausztria esetében a legnagyobb. Finnország külkereskedelmének 28, Ausztria pedig 11 százalékát bonyolítja le a KGST-országokkal. A KGST-országok külkereskedelmében az OECD-országok részesedése az 1980-as évtized elején 30 százalék körüli a KGST-statisztika adatai szerint. (1980-ban az OECD-országok aránya Magyarország exportjában 33,9, importjában 39,6 százalék.) Az egymással lebonyolított külkereskedelemnek az összforgalomhoz viszonyított súlyában *jelentős aszimmetria* áll fenn a Kelet és a Nyugat között. Ennek az aránynak a javítása a szocialista országok exportszerkezetének korszerűsítését és a nyugati kereskedelempolitikai diszkrimináció elleni küzdelmet egyaránt igényli.

A *szocialista országok* számára a kelet—nyugati gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés fejlesztése által elérendő fő célok, szempontok a következők:

1. a műszaki fejlesztés,
2. a fogyasztás növelése, az életszínvonal emelése,
3. az exportpotenciál fejlesztése, a versenyképes árualapok növelése és az exportstruktúra kedvezőbbé tétele.

A *Nyugat* is több szempontból érdekelt a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésében:

1. a kelet—nyugati kereskedelmi és gazdasági kooperációs kapcsolatok hozzájárulnak a gazdasági növekedéshez, az export bővítéséhez és munkahelyek biztosításához Nyugaton,
2. a szocialista országok fontos nyersanyagok és néhány félkész termék szállítói,
3. kölcsönösen előnyös az energetikai együttműködés,
4. a komplett gyárak, nagyberendezések szállítása járulékos kiegészítő exportszállításokat, alkatrész- és szolgáltatásexportot tesz lehetővé,
5. a kulcsrakész gyárak szállítása és a hosszú távú konstrukciós ügyletekhez kapcsolódó visszavásárlás általában időbeli eltolódással történik,
6. a kooperációk pótlólagos kereskedelembővülést tesznek lehetővé (a szocialista országok import-devizakeretein felül),
7. a nyugati vásárlások bővítése meggyorsíthatja a szocialista országok hiteltörlesztését.

A kelet—nyugati gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok eddigi történetében, de még inkább az együttműködés távlatai szempontjából fontos *területek:*

— a technikai-technológiai kapcsolatok,
— az energetika,
— a mezőgazdaság,
— az infrastruktúra és a környezetvédelem.

(A technika jelen van, sőt meghatározó jelentőségű az utóbbi három szférában is.)

A tudományos-technikai kapcsolatok a műszaki haladás meggyorsításának fontos járulékos tényezői. Kelet-Európában a termelékenység a nyugatinak átlagosan kétharmada, a fajlagos létszám (egységnyi kibocsátásra) 20 százalékkal magasabb, a termelési kapacitások kihasználása csak 80 százaléka a nyugatinak.

A Nyugatról Keletre irányuló technikatranszfer 1970 óta kb. 50 milliárd $-t tett ki. A Nyugatról importált technika a Szovjetunió összes gépparkjának 5—6 százalékát teszi ki. A nyugati technikát leginkább igénylő és vásárló ágazatok Kelet-Európában: az autógyártás, a vegyipar, a kőolajipar, az elektronikai ipar és a textilipar. A technikaimport egyrészt segíti a *szűk keresztmetszetek feloldását*, másrészt *időnyerést* tesz lehetővé. (Az időnyerés a saját fejlesztés időigényével, nem

pedig a Nyugattal szemben jelentkezik!) Az importált berendezések működtetése azonban korántsem biztosít automatikusan „anyaországbeli" minőségű terméket, a „világszínvonalú" berendezéseken gyártott termékek nem szükségképpen „világszínvonalúak". Nem bizonyult megalapozottnak a szocialista országoknak az a várakozása sem, hogy a nyugati importberendezéseken gyártott termékeket automatikusan exportálni lehet a fejlett tőkés piacokra.

A szocialista országok importpolitikájában lényeges szempont *a műszaki fejlesztés belső igénye és a technikatranszfernek az importáló ország gazdaságára és műszaki életére gyakorolt hatása.* Az SZKP XXV. kongresszusának határozata szerint a kelet—nyugati kereskedelem és gazdasági kapcsolatok hozzájárulnak *a gazdasági problémák sikeres megoldásához, az időnyeréshez, a termelés hatékonyságának növeléséhez és a műszaki haladás előmozdításához* [27]. A szovjet gépimportban jelentősen megnőtt a fejlett tőkés szállítók részaránya, s az 1970-es évek közepén 40 százalékot tett ki.

Az ipar modernizálása és a technikaimport egymást kölcsönösen *erősítő tendenciák.* A szocialista országok törekszenek az ipari fejlesztés, modernizálás szempontjainak, hatásainak komplex figyelembevételére. *A Nyugatról importált termékekben nem a technikai mag külső burkát látják, hanem hatásának integrált jellegét is.*

Minőségi változás, hogy korábban a nyugati gépimport elsősorban *az első impulzust volt hivatva biztosítani* a fejlesztendő területeknek, *jelenleg* azonban egyre inkább *minél szélesebb körű szétsugárzó hatása kerül előtérbe.*

A nyugati berendezésimport hatása egyrészt adott, meglevő igények kielégítésében áll, másrészt az import maga is új szükségleteket szül, és hatása a szektorok között is terjed. Az eredetileg kevéssé importigényes szektorok is igyekszenek saját szűk keresztmetszeteiket import révén feloldani. Megfigyelhető az import kiterjesztése olyan szektorokra (például az építőiparra) is, amelyekben az korábban nem játszott érdemleges szerepet. Az import kritériumai jelentősen diverzifikálódtak. A szocialista országok tapasztalatai sokszorosan bizonyították, hogy a műszaki haladás hatása végső soron a beruházások hatékonyságától függ. *A gépimporttal szándékolt modernizálás tényleges megvalósulása attól függ, miként és milyen környezetben, kapcsolatrendszerben működik az importált technika. A gazdasági kapcsolódási pontok, láncolatok fontosságára és a gazdasági szempontokra (szervezés+gazdasági ösztönzés) kell irányítani a fő figyelmet.* Ez utóbbiak legalább olyan fontosak, mint maga a technikaimport.

A szocialista külgazdasági politika a műszaki fejlesztés követelménye mellett hangsúlyozza az adaptáció fontosságát is. A szovjet külkereskedelmi irányelvekben szerepel az a kritérium, hogy az importált gépek, berendezések színvonala érje el a világszínvonalat, és folyó termelésük körülményei között próbálják ki azokat.

A hatékonyabb műszaki fejlesztés a technikaimport, a licencvásárlások, a kooperációs kapcsolatok és a saját kutatás-fejlesztés szerves összekapcsolását igényli a szocialista országokban.

A műszaki fejlesztés követelménye és igénye a technikaimport fontos aspektusa, de emellett a termelési kapacitások gyors kiépítése is lényeges szempont. A Szovjetunió nyugati importjában nagy hányadban fejlett vagy közbenső technika szerepel, amelyek a termelési kapacitások kiépítéséhez alkalmasak, kevésbé a kutatások legújabb eredményei. (A csúcstechnológia átadásától a Nyugat rendszerint elzárkózik, s a stratégiai jelentőségű szektorokban a Szovjetunió saját erőből fejleszti ki a szükséges csúcstechnikát.)

A KGST-országokban az 1970-es években importoldalról erősödött a világgazdasághoz és a műszaki fejlődéshez való kapcsolódás. A nyugati gépek és berendezések importja iránti igény megnőtt a KGST-országokban: a nemzeti ipar-

fejlesztés és a közös KGST-projektumok egyaránt jelentős nyugati technikát igényeltek [20].

A korszerűsítést szolgáló gép- és berendezésimport a KGST-országok fejlődésében egyre fontosabbá vált, növekvő ráutaltságuk az élelmiszerimportra viszont a mezőgazdasági fejlesztés és a lakossági ellátás problémáinak előtérbe kerülésére utal. Az ipari alapanyagok és félkész termékek importja iránti szükségletet növelik a KGST-n belüli feldolgozóipari szakosítás és kooperáció igényei, de főként a közbenső termékek kereskedelmének alacsony színvonala.

Nemcsak a gép- és berendezésimport nőtt dinamikusan. Az 1970-es évtized végére már a folyó termeléshez szükséges alapanyagok, félkész termékek, alkatrészek importja és több KGST-ország esetében az élelmiszerimport (főleg a takarmánygabonáé) növekedett elsősorban, a gépimport lehetőségeit erősen korlátozva. *A folyó termeléshez szükséges ipari alapanyagok, félkész termékek, alkatrészek hányada a kis KGST-országok Nyugatról származó behozatalában túlnyomó lett* (Magyarország esetében az 1980-as évek elején 70 százalék körüli volt).

A gépek, berendezések, szállítóeszközök aránya 1970-ben a Szovjetunió nyugati importjában 40 százalék, a kis KGST-országok esetében egyharmad volt.

Az 1980-as évtized elején ez az arány a Szovjetunió esetében erős ingadozással 22—27 százalék közöttire csökkent, a többi KGST-ország esetében egynegyed körüli (1981-ben 26,5 százalék).

A népgazdaságok fejlesztése, sőt folyamatos működése is a világgazdaságba való fokozott bekapcsolódást igényli [18]. A gazdaságfejlesztés fő problémája az 1970-es évtizedben az volt, hogy a technikaimporttal nem sikerült biztosítani az elérni kívánt gazdasági, termelékenységi és műszaki célok együttes megvalósítását. *Nyugat-Európában a strukturális átalakulás jelentős akadálya az elavult iparágak védelme*, ami a nyugat-európai fejlesztést és Kelet-Európa nyugati exportjának növelését egyaránt akadályozza. A bérmunkaigényes, kevéssé versenyképes termelés nyugat-európai protekcionista védelmét erősíti a munkahelyek megszűnésétől való félelem, illetve az ezzel kapcsolatos fellépés. A piacproblémák kiéleződése nemcsak a nyugat-európai beruházásokat fékezte, hanem a nyugat-európai cégek kelet—nyugati kooperációra való hajlandóságát is.

Az 1970-es évtized a kelet—nyugati gazdasági kooperációk kiépülésének időszaka is volt. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának adatai szerint *1976—1980 között ezer új megállapodás született*, de ebben a számban benne foglaltatik mintegy 400—500 valójában kompenzációs szerződés is. 1976—1980 között a szerződések számának növekedési üteme jóval lassúbb volt, mint a megelőző ötéves periódusban [11].

Az OECD-országokban az 1980-as évek elején 60 magyar vegyes vállalat működött, 70 százalékuk kereskedelmi jellegű, 10 százalékuk termelővállalat, 20 százalékuk vegyes funkciójú.

A magyar—nyugati vegyes vállalatok az OECD-be irányuló magyar kivitel több mint 25 százalékát bonyolították le évtizedünk elején, ezen belül a forgalom fele élelmiszerekre, több mint egynegyede textíliákra és bőripari termékekre jutott.

Az 1980-as évtized elején a kooperáció keretében megvalósított forgalom az OECD-országokkal lebonyolított magyar külkereskedelem értékének 7 százalékát teszi ki, de a Nyugatra irányuló magyar gépkivitelnek több mint egynegyede bonyolódik le kooperáció keretében [15].

Az 1980-as évtizedben a kompenzáció és egyéb árukapcsolásos ügyletek fennmaradnak, sőt nagyságrendjük továbbra is jelentős, hisz pótlólagos árucserét tesznek lehetővé mindkét fél számára. Az együttműködés fejlesztésének távlatban sikeres módját azonban *a komplexebb kooperációs formák* képezik, amelyek *tényleges gazdasági összefonódást, szerves kapcsolódást* eredményeznek.

A kelet—nyugati gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés *mindkét oldalon előnyöket kínál.* A legnagyobb mérvű Nyugat-Európa és a KGST érdekeltsége az együttműködésben: egymással kooperálva a gazdaság korszerűsítését, a műszaki-tudományos fejlesztést *szélesebb bázison, nagyobb potenciállal és gyorsabban* hajthatnák végre. Ez ellene hatna Nyugat-Európa világgazdasági súlya, szerepe csökkenésének, javítaná pozícióját az Egyesült Államokkal és Japánnal folytatott kiélezett versenyben, a szükséges strukturális átalakítás rendezettebb körülmények között valósulhatna meg.

A kelet—nyugati kapcsolatokban *egységként kellene kezelni a kutatás—fejlesztés—termelés—értékesítés teljes vertikumát.* E vertikumot elemezve megállapítható, hogy makroszinten (a KGST-ben és az EK-ban), de a kelet—nyugati kapcsolatokban még inkább a kutatási-fejlesztési szféra nem kapcsolódik szervesen a termelési-értékesítési szférához. A termelés nemzetköziesedésétől elmaradt a kutatás-fejlesztés nemzetköziesedése, mivel a nemzeti szempontok az utóbbi téren — a közös programok ellenére — dominánsak maradtak.

A KGST-ben a világ élvonalához történő műszaki felzárkózáshoz és a gazdaságfejlesztéshez egyaránt elengedhetetlen a nemzetközi együttműködési mechanizmusok fejlesztése [8]. Úgy tűnik, *az együttműködési mechanizmusok terén lemaradásunk a technikai szférában meglevőnél is nagyobb.*

Kelet—nyugati viszonylatban jelentősek az eredmények a tudományos együttműködés terén, a termelési célú közös kutatás viszont nem számottevő. (Jóllehet a csúcstechnika terén is volt néhány igen fontos kelet—nyugati kooperáció az 1970-es évtizedben, például az enyhülés csúcspontján a szovjet—amerikai közös űrkutatási program.)

A legkevésbé internacionalizálódott a kelet—nyugati relációban a fejlesztés: e téren a legkevésbé szervesek a kapcsolatok, legtöbbnyire a technika egyszerű eladásáról-megvételéről van szó: a továbbfejlesztésre, különösen a közös továbbfejlesztésre jóval kevesebb példát találunk. A termelés és az értékesítés a kooperáció legfejlettebb alkalmazott formáinál összekapcsolódni.

A kelet—nyugati kapcsolatokban a kooperáció csoportosítható aszerint, hogy milyen feldolgozottsági fokú termékre irányul. *A nyersanyag-kitermelési kooperációk esetében* a volumenben való tervezés fontos és a *kompenzációs forma eredményes, a feldolgozóipari kooperációknál a hangsúlyt a komplex kooperációs formákra kell helyezni.*

A hosszú távú nemzetközi gazdasági együttműködés, a műszaki kapcsolatok olyan területek, ahol kölcsönös egyeztetésre van szükség. Így a felek között nemcsak rövid távú megállapodások jönnek létre, hanem *hosszabb távú és sokrétű alkalmazkodást igénylő kölcsönös gazdasági elkötelezettség* [21].

A szocialista országok importigénye az 1980-as évtized második felében növekszik. A szovjet—nyugat-európai kereskedelem fejlődésében nagy szerep jut a megkötött földgázügyletnek, melynek keretében a Szovjetunió nyugati kitermelő berendezések és csövek importjával fejleszti földgáztermelését, mely nyugati exportjának hosszú távon fontos tételévé válik. A Szovjetunió a konvertibilis devizakitermelés növelésére törekszik szénhidrogén-kivitelének fenntartásával, illetve bővítésével. A kőolaj helyett távlatban egyre inkább a földgáz fogja átvenni a fő devizakitermelő szerepét. A Szovjetunió várhatóan nettó mezőgazdasági termékimportőr marad, de az elfogadott agrárprogram szerint törekszik mezőgazdasági és élelmiszer-termelésének jelentős növelésére.

A KGST-országoknak a gazdasági növekedés alacsonyabb üteme mellett kell gazdaságaik fejlesztését és az új fejlődési szakaszra való átállítását megvalósítaniuk. Az energiaellátás biztosításának és az energiatakarékos technológia alkalmazásának növekvő szerep jut ebben. A külgazdasági egyensúly megteremtéséhez a meg-

termelt nemzeti jövedelemnek nagyobbnak kell lennie a belföldön felhasználtnál, vagyis exporttöbbletet kell elérni.

A világgazdasági kihívásra adandó folyamatos válasz a népgazdaság egész kapcsolatrendszerét érinti. A reagálás komplex — gazdasági, társadalmi szempontokat egyaránt figyelembe vevő — stratégiát és cselekvést igényel [4]. A külgazdasági biztonság növelése elválaszthatatlan a népgazdaság fejlődésének egész gazdasági-társadalmi feltételrendszerétől [14].

A kelet—nyugati kereskedelem fejlesztése a szocialista országok exportszerkezetének diverzifikálását igényli, ami intenzívebb műszaki fejlesztést és a gazdasági szerkezetváltás meggyorsítását teszi szükségessé [9]. Ehhez jelentős mértékben hozzájárul a kelet—nyugati technikatranszfer.

„A fejlett tőkésországok számára vonzók maradnak a nyersanyag-kitermeléssel kapcsolatos hitelkonstrukciós együttműködések, de a hitelfeltételek lényeges enyhülése nem várható. A nem nyersanyagexportáló európai KGST-országoknak célszerű új együttműködési formák alkalmazására törekedni" ([11] 13. l.) Különösen a harmadik piaci kooperáció bővülése és a vegyes vállalatok elterjedése hozhatna megélénkülést [11].

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok a résztvevő országokat kölcsönösen érdekeltté teszik a stabilitás megőrzésében, mely a további együttműködés alapja.

Izikné Hedri Gabriella rámutat az európai integrációk és az enyhülés elemzése kapcsán, hogy „az európai enyhülés megvalósulása nem utolsósorban a gazdasági kapcsolatokban nyilvánul meg" ([13] 60. l.).

A gazdasági kapcsolatok segítenek fenntartani a kelet—nyugati párbeszédet, és ezzel tompítják a nemzetközi konfliktusokat is.

A kelet—nyugati együttműködés s ezen belül az Európa két része közti párbeszéd jelentős mértékben hozzájárulhat az egész emberiséget érintő globális problémák megoldásához is [2].

A KGST-tagállamok 1984. június 12—14. között Moszkvában megtartott értekezletén nagy jelentőségű dokumentumokat fogadtak el. A „Nyilatkozat a KGST-tagországok közötti gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés továbbfejlesztésének és elmélyítésének fő irányairól" kívánatosnak tartja „a KGST-tagországok aktív részvételét a nemzetközi szocialista és világméretű munkamegosztásban" ([26] 3. l.).

„A béke megőrzése és a nemzetközi gazdasági együttműködés" című nyilatkozat aláhúzza, hogy „A KGST-tagországok a tőkés államokkal, valamint vállalataikkal és cégeikkel való együttműködés potenciális fejlesztési lehetőségeinek aktívabb kiaknázása mellett foglalnak állást. Ebben a vonatkozásban nagy jelentőséget tulajdonítanak az európai országok közötti gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok bővítésének a Helsinkiben elfogadott záróokmány és a madridi találkozón elért megállapodások szellemében" ([26] 5. l.).

Hivatkozások

[1] *Askanas, B.—Levcik, F.:* Die europäischen RGW-Länder: eine vergleichende Bilanz. WIIW, Bécs, 1983.
[2] *Ágh Attila:* Európa és a globális folyamatok. Külpolitika, 1984. 3. sz.
[3] *Balázs József:* Ellentétek az atlanti szövetségen belül. Külpolitika, 1982. 5. sz.
[4] *Bognár József:* Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
[5] *Bognár József:* A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok. Valóság, 1982. 6. sz.
[6] *Bognár József:* Van-e kiút a világgazdasági válságból? Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.
[7] *Busch, S.—Fink, K. H.—Mikton, R. (szerk.):* Ost-West Zusammenarbeit in dritten Ländern. Bundesverband der Deutschen Industrie, Köln, 1982.
[8] *Csaba László:* Kelet—nyugati együttműködés és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1980. 4. sz.

[9] *Csikós-Nagy Béla:* A „keleti gazdaságok" és a kelet—nyugati kapcsolatok, Külgazdaság, 1983. 3. sz.
[10] *Freiberg, P.—Nitz, J.:* Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen unter veränderten weltpolitischen und weltwirtschaftlichen Bedingungen. IPW-Berichte, 1982. 3. sz.
[11] *Gonda György:* Fordulóponton a kelet—nyugati kooperációs kapcsolatok. Külgazdaság, 1983. 11. sz.
[12] *Inotai András:* A regionális integrációk az új világgazdasági helyzetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[13] *Izikné Hedri Gabriella:* A két európai integráció irányzatairól. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz.
[14] *Izikné Hedri Gabriella:* A külgazdasági biztonságról. Közgazdasági Szemle, 1981. 12. sz.
[15] *Kádár Béla:* Magyarország és az OECD-országok kereskedelmi kapcsolatai. Gazdaság, 1981. 4. sz.
[16] *Kádár Béla:* A kelet—nyugati kereskedelem és a világgazdasági korszakváltás. Külgazdaság, 1982. 6. sz.
[17] *Köves András:* Befelé vagy kifelé fordulás? Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
[18] *Köves András:* A kelet—nyugati kereskedelem és a KGST-országok külgazdasági stratégiája. Külgazdaság, 1982. 5. sz.
[19] *Nitz, J.—Freiberg, P.:* Tendenzen im Ost-West-Handel am Beginn der achtziger Jahre. IPW-Berichte, 1983. 5. sz.
[20] *Nötzold, J.:* Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen, Technologietransfer und Wachstums-Impulse in den südosteuropäischen RGW-Ländern. In Südosteuropa in Weltpolitik und Weltwirtschaft der achtziger Jahre. Herausgegeben von R. Schönfeld, Oldenbourg Verlag, München, 1983.
[21] *Nötzold, J.:* Die Aussichten der Wirtschaftsbeziehungen zwischen West und Ost. Europa-Archiv, 1984. 14. sz.
[22] *Nyilas József:* Az összeurópai gazdasági együttműködés időszerű problémái. Külpolitika, 1980. 3. sz.
[23] *Palánkai Tibor:* Eredmények és ellentmondások a nyugat-európai integráció fejlődésében. Külpolitika, 1984. 3. sz.
[24] *Roosa, R. V.—Matsukawa, M.—Gutowski, A.:* East-West Trade at a Crossroads. New York University Press, 1982.
[25] *Simai Mihály:* Kölcsönös függőség és konfliktusok a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
[26] Népszabadság, 1984. június 16.
[27] Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (170—178. l.)

Családi gazdálkodás a fejlett szocialista társadalomban

Ivar Rajg

Hozzászoktunk ahhoz a gondolathoz, hogy jólétünk további növekedése mindenekelőtt a tervszerűen szervezett és az állam által közvetlenül ellenőrzött szocialista (többnyire nagy-) vállalatok és szervezetek tevékenységétől függ. Emellett azonban valamennyi szocialista országban eléggé széleskörűen kiterjedt az állam és a társadalmasított vállalatok közvetlen ellenőrzése alatt álló szférán kívüli gazdasági tevékenység. A Szovjetunió Állami Tervhivatala közgazdászainak számítása szerint, országunk lakossága évente 275 milliárd órát fordít a háztartás keretében munkára [8]. Összehasonlításképpen meg kell jegyezni, hogy a munkások, alkalmazottak és kolhozparasztok társadalmi termelésben hasznosuló időalapja országosan 235 milliárd órát tesz ki (a munkások, alkalmazottak és kolhozparasztok összlétszámaként 125 milliót, egy munkás átlagteljesítményeként pedig évi 1882 órát véve alapul).

A családi gazdálkodás politikai gazdaságtani tartalma

A családi gazdálkodás alapja a családtagok munkája, továbbá bizonyos termelési eszközök, lakásállomány, háztartási és fogyasztási javak, valamint közlekedési eszközök alkotmányban szavatolt személyi tulajdona. Az alkotmány 13. cikkelye például kimondja, hogy az állampolgárok használatában lehet olyan földterület, amely egyéni építkezés céljára vagy kisegítő gazdaság (így a szarvasmarha- és a baromfitartás) fenntartására szolgál.

A legutóbbi években, a társadalmi termelés és munka problémái mellett, mind nagyobb figyelmet szentelnek a családi keretekben folyó egyéni termelés bizonyos szféráinak fejlődésével összefüggő kérdésekre. Erről tanúskodik az SZKP Központi Bizottsága és a Minisztertanács 1978. évi, „A magántulajdonú családi házak építésének további fejlesztéséről és a falusi káderek megerősítéséről" ([12] 150—154. l.), valamint „A mezőgazdasági termékek állampolgárok háztáji gazdaságában történő termelésének növelésére vonatkozó pótintézkedésekről" szóló 1981. évi határozata ([13] 111—123. l.).

A közelmúltig a hivatalos álláspont az volt, hogy a társadalmi tulajdonba vett kollektív termelés képes megoldani a lakosság szükségleteinek kielégítésével összefüggő minden problémát, és az egyéni gazdálkodás mint időleges és nemkívánatos jelenség fokozatosan elhal. Az egyéni termelés felszámolására úgy tekintettek, mint ami elengedhetetlen a kommunista tulajdonviszonyok győzelméhez.

A történelemből több tucat olyan dokumentum ismeretes, amelyek a kisüzemi családi gazdálkodás eltűnését voltak hivatottak előmozdítani. E gazdasági szféra

---

Ivar Rajg kandidátus, az Észt Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa.

korlátozását azzal indokolták, hogy a munkaerőt a magas termelékenységű nagyüzemi termelésbe kell irányítani. Az ilyen álláspont és az egyéni munkatevékenység korlátozására tett helyi adminisztratív intézkedések csökkentették az emberek érdeklődését a szabad időben végezhető munka iránt. Ez azonban — sajnos — távolról sem mindig járt együtt a társadalmi termelésben való aktívabb részvétellel. Ellenkezőleg: néhány fogyasztási cikkből és szolgáltatásból nőtt a hiány, a munkaerő bizonyos része kívül maradt a társadalmilag hasznos termelőtevékenységen.

Napjainkra a baráti szocialista országok tapasztalatai meggyőzően bizonyították, hogy a kisüzemi családi gazdálkodás a szocialista gazdaság szerves része, összefügg a nagyüzemi termeléssel, és kiegészíti azt. A társadalomnak mint egységes egésznek a szempontjából a nagy- és a kisüzemi gazdálkodás célja egy és ugyanaz: társadalmunk tagjai anyagi és szociális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése.

A családi gazdaságban mind a személyi, mind az állami (össznépi) érdekek tükröződnek. Itt jön létre a nemzeti jövedelem jelentős része, és itt hasznosul a lakosság bizonyos hányadának — mindenekelőtt nyugdíjasoknak, rokkantaknak és gyermekeknek — a munkája, akik a társadalmasított szférában nem foglalkoztathatók, vagy az alkalmazásuk nem lenne hatékony.

A családi gazdálkodás olyan funkciókat lát el, amelyekkel a társadalmi termelés nem tud megbirkózni. Gyorsan reagál a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacán keletkező aránytalanságokra. Így a családi gazdaság kihalása, fennmaradása vagy éppen fejlődése, valamint szerkezetének változása sokban függ a társadalmi termelés fejlődésének színvonalától és bizonyos áruk és szolgáltatások hiányától.

A lakosság egyéni munkatevékenységének életképességét előmozdító tényezők között említést kell továbbá tennünk a társadalmi termelésben végzett munka nem kellő intenzitásáról, amelyet a munkaerőhiány és a kevéssé hatásos teljesítményösztönzés idéz elő. Erre minden átlagos termelővállalatnál találhatók példák. Ha azok a munkások, akik családi keretek között bizonyos szolgáltatásokat tudnak végezni, arról győződnek meg, hogy a főállásban bér fejében végzett munka 8 órája alatt nem keresnek többet, mint rajta kívül 2 óra alatt, akkor a vállalatnál semmilyen bérezési rendszer sem képes véglegesen megoldani az anyagi ösztönzés problémáját.

Az ilyen helyzet károsan hat továbbá a munkafegyelemre. A vállalat vezetői, minthogy nincs elegendő dolgozó, nem alkalmazhatnak szigorú büntetést a fegyelmet megszegőkkel szemben, mivel tudják, hogy őket is elveszíthetik. Így ha a dolgozó nem megy túl messzire a munkaidő elfecsérlésében, nem szegi meg az előírásokat, és összességében teljesít annyi munkát, amennyit minimálisan elvárnak tőle, akkor nem bocsátják el.

Ilyen körülmények között a munkás úgy tekint munkaintenzitásának visszafogására, mint ésszerű tevékenységre, hiszen az egyéni munkatevékenység lehetővé teszi számára, hogy ugyanannyi munkával lényegesen többet keressen, mint a fő munkahelyen.

Mivel a családi gazdálkodás meglehetősen fontos helyet foglal el társadalmunkban a munkaerő újratermelésében és a dolgozók életszínvonalának emelésében, fontos, hogy megoldást találjunk a gazdaság szóban forgó területével kapcsolatos, még nem teljesen tisztázott elméleti kérdésekre.

A családi gazdálkodás szociális-gazdasági természetének feltárásához nagyon fontos a benne hasznosuló munka tartalmának helyes értelmezése. Jellegét tekintve a családi gazdálkodásban kifejtett munka társadalmi, hiszen e folyamatban olyan termék jön létre, amelynek az értéke bekerül a társadalmi termék értékébe. Az emberek munkája mindig társadalmi jellegű volt, és ma is az. Ez az ember társadalmi lényegéből következik. K. Marx munkáiban gyakran találkozunk ilyen meghatározással: „Az egyes munkájának... eleve nem *különös* munkának, hanem *általá-*

nosnak kellene lennie, azaz eleve az általános termelés tagjaként *tételezettnek*" ([6] 86. l.), vagy „A tevékenység és az élvezet mind tartalmuk, mind az *egzisztenciamódjuk* szerint társadalmiak" ([5] 108. l.). Következésképpen a családi gazdálkodásban kifejtett munka tartalma és jellege a szocialista társadalomban a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásának keretei között végbemenő egyazon folyamatnak két oldala.

A családi gazdálkodás része a szocialista újratermelési folyamatnak, és engedelmeskedik a törvényszerűségeinek. Jelenleg azonban olyan sajátos vonás jellemzi, mint a maradiság. Szociális nézőpontból tekintve a maradiság abban nyilvánul meg, hogy a családi gazdálkodás gyakran elszigeteli a benne foglalkoztatottakat a termelőkollektíváktól. Gazdasági szemszögből pedig a maradiság a munka gyenge műszaki felszereltségében és a munka pontatlan megszervezésében fejeződik ki. Ezért a munkaerőforrások hatékony kihasználása szempontjából a családi gazdálkodás ellentmondásos gazdasági és szociális szerepet játszik a társadalomban. Az itt folyó munkavégzés maradiságát végső soron nem annyira e gazdasági szféra szociális-gazdasági természete okozta, mint inkább a gazdasági szabályozásban (a kisüzemi termeléshez szükséges eszközök biztosításában, a segítségnyújtásban stb.) mutatkozó fogyatékosságok.

Némely szerzők úgy vélik, hogy a családi gazdálkodásból származó jövedelmek nem tekinthetők a szükséges termék gazdasági formájának ([7] 140—142. l.). Világos, hogy ezek a jövedelmek nem közvetlenül a munka szerinti elosztás útján áramolnak ki (noha szintén munkajövedelmek), de nem is a társadalmi fogyasztási alapokból. A családi gazdálkodás terméke nemcsak termelése folyamán különül el, hanem a személyes fogyasztáshoz is sajátos módon jut el. Ebből következik, hogy a családi gazdaságból származó jövedelem a szükséges termék specifikus formájának tekinthető.

A családi gazdálkodásban a munkatermék kétféle formát ölthet: természetbeni és áruformát. Az előbbi esetben a termék előállítása saját fogyasztás, illetőleg más személyeknek — például rokonoknak, szomszédoknak — való természetbeni továbbadás céljából történik. Ebben az esetben a családi gazdálkodás az állampolgárok társadalmi termelésből származó jövedelméből termelődik újra, valamint a különböző vállalatok és az állam által nyújtott támogatásokból. A másik forma esetében a cél az előállított termékek értékesítése az államnak vagy a szabadpiacon. Ebben az esetben az egyéni munkatevékenység közvetetten társadalmi formát ölt, a családi termelés többlettermékét pedig a család realizálja, és csaknem teljes egészében (csupán minimális adó levonásával) a családtagok személyi tulajdonában marad. Néha a munkából származó magas jövedelem szükséges előfeltétele az állampolgár érdekeltségének, például a kiegészítő gazdasága fejlesztésében. Ugyanakkor természetesen nincs kizárva az a lehetőség, hogy az egyéni munkatevékenységből egyes állampolgárok indokolatlanul magas jövedelmekhez jussanak azáltal, hogy tevékenységük terméke alig járul hozzá a társadalmi fogyasztási alap képződéséhez, miközben ezen alap forrásait társadalmunk valamennyi tagja használja.

Így a családi gazdálkodás termékének valóságos gazdasági tartalmát a természetbeni és a közvetetten társadalmi (áru-) jelleg ötvözete jellemzi.

A családi gazdaság szerkezete és szerepe

A családi gazdálkodás a szocialista gazdaság heterogén láncszeme. Ezért a problémáit célszerű alkotóelemenként szemügyre venni. Az Észt SZSZK-ban a gazdasági viszonyok szóban forgó szféráinak öt eleme különíthető el: 1. háztartás, 2. kisegítő gazdaság, 3. magánépítkezés, 4. egyéni fogyasztási szolgáltatás, 5. egyebek.

A családi gazdálkodásból származó anyagi javakon és pénzbevételeken belül a hozzájutás forrásától függően megkülönböztetjük azokat, amelyek 1. munkán, új használati érték létrehozásán, illetőleg amelyek 2. felvásárláson, közvetítésen és más szabálytalan tevékenységeken alapulnak.

E tanulmányunkban a családi gazdálkodásnak azt a részét vizsgáljuk, amelyik használati érték létrehozásához kapcsolódik. Az „árnyékgazdaságtól" (ahová a spekulációkkal, megvesztegetéssel, borravalóból, hivatali visszaéléssel, a szocialista tulajdon megkárosításával, lopással stb. elért jövedelmek tartoznak) most eltekintünk, noha ez a téma már megragadta a szovjet közgazdász tudósok és szociológusok figyelmét ([11] 28—30. l.). A *háztartást* mint a családi gazdálkodás szféráját azoknak a családon belüli viszonyoknak a szempontjából vizsgáljuk, amelyek az anyagi javak előállításának, elosztásának, cseréjének és fogyasztásának folyamatában a családban létrejönnek.

E. A. Vlagyimirszkij szerint a háztartás funkcionális rendeltetése: 1. a társadalmi termelés folytatása a személyi fogyasztás területén, amelynek folyamán a termék végső megmunkálására, az egyéni felhasználási sajátosságokhoz való hozzáigazítására kerül sor; 2. a fogyasztási eszközök személyi felhasználásra alkalmas állapotban tartása; 3. az egyéni termelés sajátos szervezeti formája ([10] 97. l.).

Hangsúlyozni kell, hogy társadalmunkban a család a munkaerő újratermelésének forrása és a felnövekvő nemzedék nevelésének helye. Mivel pedig a társadalom még nincs abban a helyzetben, hogy teljes mértékben magára vállalja a lakosság anyagi és szociális szükségleteinek kielégítését, valamint a munkaerő újratermelését, ezért ezek a funkciók a belátható jövőben is szükségképpen a család révén fognak megvalósulni. Némely kutatások arról tanúskodnak, hogy a házi munka terjedelme lényegesen nem csökken, inkább nő ([9] 92. l.). A szolgáltatások gyenge fejlettsége közepette a pénzbevételek és a szükségletek, következésképp a vásárlások növekedése nyomán olyan új gondok merülnek fel (háztartási eszközök, nyaralók, gépkocsik, televíziók karbantartása, fenntartása stb.), amelyek inkább növelik a házi munka terjedelmét. Például a Lett SZSZK-ban a háztartásra fordított munka időtartama 1966—1977 folyamán 16 százalékkal nőtt ([2] 36. l.).

Különösen nagy a háztartás szerepe az élelmezés megszervezésében. Szúrópróbaszerű vizsgálatok adatai szerint országunkban a lakosság csaknem 90 százaléka otthon táplálkozik, s az ételkészítés a háztartások munkaidőalapjának átlagosan 40 százalékát emészti fel ([14] 166. l.).

A háztartás másik fontos funkciója a családtagok jólétéről, a személyi és családi fogyasztási cikkekről, lakástakarító eszközökről való gondoskodás. Ugyanakkor a lakás, a gépkocsi, a bútor, a ruházat és a háztartási eszközök javítását csak részben teljesítik a szolgáltató vállalatok. (Hogy mekkora részben, arról sajnos nincsenek adatok.)

A család következő fontos funkciója a gyermeknevelés. A társadalmi intézmények hálózata, mely a gyermeknevelést hivatott segíteni a családban, az Észt SZSZK-ban meglehetősen gyorsan bővült. 1982 végén az óvodai férőhelyek száma 86 464 volt, azaz a megfelelő korú gyermekek 70 százalékának biztosítottak férőhelyet ([15] 169. l.). Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az óvodák zsúfoltsága óhatatlanul a nevelőmunka kárára válik, a gyermekek megszenvedik, hogy nélkülözniük kell a szülői gondoskodást, amelyet néha semmilyen munkaidő sem helyettesíthet.

Az utóbbi években sokat beszélünk a serdülők munkára neveléséről, új utakat keresünk ebben az irányban, szélesítjük az önkéntes munkacsapatokat stb. De vajon nem a házi munka iránti tiszteletre neveléssel kellene-e kezdenünk? Hiszen bármilyen munka — munka, függetlenül attól, hogy fizetnek-e érte, vagy sem. A lakástakarítás, a krumplihámozás, a fehérneművasalás és más házi munkák társadal-

milag szükséges munkák. Képzeljük csak el, mi is történne, ha egyszerre mindnyájan elhatároznánk, hogy nem otthon étkezünk, hanem a közétkeztetésben! Egyedül Észtországban étkezőhelyek ezreit kellene megnyitni, szakácsok, konyhai alkalmazottak, takarítók tízezreinek munkájára lenne szükség, béralapot kellene kerítenünk számukra. Ha viszont már elismertük a háztartási munka társadalmi szükségességét, akkor, tekintettel az általános gazdasági helyzetre, fel kellene hívni az emberek figyelmét a takarékos gazdálkodásra a háztartásban is. Mi több, az emberek tudatos takarékoskodása, a munkakultúra és a felelősségérzet a felnövekvő nemzedék esetében éppen otthon formálódik. Később már nagyon nehéz (ha nem lehetetlen) pótolni az efféle nevelési hiányokat. A gazdasági képzést otthon és az iskolában kell kezdeni. Az iskolai tanítási programokban a matematika, a fizika, a kémia, a nyelvek stb. mellett helyet kell kapnia a háztartás-gazdaságtannak is, különösen a háztartásvezetés alapjainak.

Egyéni kisegítő gazdasággal (a háztartástól eltérően, amely minden családban megtalálható) általában csak a telektulajdonosok rendelkeznek. A városi lakosok többsége esetében a kisegítő gazdaság távol van a lakástól — veteményeskertekben, kert- vagy üdülőszövetkezetekben. De ha a családi ház tulajdonosa a birtokában levő földön nem mezőgazdasági kultúrát termeszt, hanem például díszkertet létesít, akkor a munkája a háztartás szférájába tartozik.

A falusi lakosság abszolút számának csökkenése ellenére Észtországban az egyéni kisegítő gazdaságok tovább szaporodtak. A lakosság használatába adott földek száma az 1965. évi 242 ezerről 1980-ra 264 ezerre nőtt. Így a köztársaságban élő családoknak csaknem a felét, a falusi lakosság több mint 90 százalékát fűzi valamilyen kapcsolat az egyéni kisegítő gazdálkodáshoz. Ez irányú kutatások azt mutatják, hogy az egyéni kisegítő gazdaságban végzett munka a falusiaktól lényegesen több időt vesz el, mint a városiaktól — a nyári hónapokban akár heti 50 órát is.

Bár az egyéni gazdaságok termelésének részaránya a köztársaság mezőgazdasági termelésében összességében csökkent, némely termékek előállításában a terhek súlypontja az egyéni szektorra esik. Így 1982-ben az egyéni kisegítő gazdaságokban állították elő a gyapjú 93,4 százalékát, a gyümölcs 80,1, a zöldség 40,4, a burgonya 29,8, a tojás 20,0, a tej 20,2, a hús 12,3 százalékát ([15] 169. l.).

Az egyéni kisegítő gazdaságokban különösen gyorsan csökkent a tejtermelés (1982-ben feleannyi tejet állítottak elő, mint 1960-ban). Más állattenyésztési termékek termelése is csökkent, amit azonban az állami szektornak sikerült ellensúlyoznia. Az egyéni kisegítő gazdaságok burgonya- és zöldségtermelésének csökkenését viszont nem tudták pótolni, mivel az utóbbi években az Észt SZSZK kolhozai és szovhozai ezekből a termékekből kevesebbet termeltek, mint az 1960-as években. A gyümölcstermesztés bővülése a saját kertekben a gazdaságok összes kategóriáit együttesen tekintve a termelés növekedését eredményezte.

Az egyéni kisegítő gazdaságokban termelt termékeket a legkülönfélébb módokon értékesítik: az állami és a szövetkezeti kereskedelmen keresztül, közétkeztetési vállalatok révén, kolhozpiacon, az ún. falun belüli piacon, azaz a termelő otthonában történő eladás útján. A kolhoz- és falun belüli piacokon zajló adásvételi műveleteket a szabadpiaci elosztás és csere elemének kell tekinteni.

A kolhozpiacon a városi lakosok jelentős mennyiségű mézet, gyümölcsöt, valamint burgonyát tudnak beszerezni. Minden negyedik városi család piacon vásárol. 1980-ban Észtország lakosságának körében végzett reprezentatív szociológiai felmérések azt mutatták, hogy piacra főleg olyan termékekért járnak, amelyek vagy nem mindig kaphatók az állami és szövetkezeti kereskedelmi hálózatban, vagy nem felelnek meg a fogyasztók minőségi igényeinek.

Minden ötödik városi család nem tekinti munkának a falura utazást azért, hogy a rokonainál, barátainál vagy ismerőseinél szerezzen be természetes mézet,

jó minőségű tojást, olyan burgonyát, amelyik főzés után nem színeződik el, valamint szállításban nem sérült gyümölcsöt. Ráadásul falun még alacsonyabbak is az árak, mint a piacon. A termelőknek ugyancsak előnyös az otthoni kereskedelem — nem kell időt és pénzt fordítaniuk a piacra utazásra.

Jelenleg a családi gazdaság összes alkotóeleme közül az egyéni kisegítő gazdaság a leginkább tanulmányozott, elismert, legális és a társadalmi termeléssel integrált elem.

A magánépítkezés súlya a köztársaságban 1982-ben csupán 7,3 százalékos volt, és összterjedelme csökken, pedig hoztak néhány intézkedést a magánházépítés ösztönzésére, különösen falun. Részben avégett, hogy megtartsák a munkaerőt a mezőgazdasági vállalatoknál, kezdtek több emeletes lakóépületek helyett tanya jellegű családi házakat építeni. Nyaralók, garázsok, állattenyésztési épületek (személyi tulajdonú állatállomány számára), üvegházak, melegházak és a kapcsolódó melléképületek kivitelezése továbbra is fontos helyet foglal el a magánépítkezésben.

Számolni kell azzal a körülménnyel, hogy a magánépítőnek lényegesen több segítségre van szüksége, mint annak, aki egyéni állattartással vagy kertészkedéssel foglalkozik. Egyrészt nem kis nehézségeket okoz az építőanyagok beszerzése, másrészt nem mindenki rendelkezik a szükséges építési gyakorlattal.

Szakértők véleménye szerint az építőanyag-hiány fő okai a készletek tervezésében és elosztásában meglevő hibák. Az Észt SZSZK-ban az egyéni építő csupán az építőanyag-beszerzésre legkevesebb 250-300 munkaórát fordít évente. Viszonylag sok idő megy el a megfelelő szakemberek megkeresésére. A leendő háztulajdonosnak, ha gyorsan fel akarja építeni a házát, rendkívüli szervező képességgel kell rendelkeznie.

Az egyéni fogyasztási szolgáltatás — a lakosság személyi szolgáltatások iránti kereslete és a társadalmi szolgáltatási formák kínálata között keletkezett aránytalanságok miatt — meglehetősen elterjedt. 1982-re a munkások és alkalmazottak havi átlagbére az Észt SZSZK-ban 197 rubel volt, az 1965. évi szint kétszeresét érte el, ugyanekkor a családi költségvetésben egy főre vetítve mindössze havi 4,3 rubelt tett ki a társadalmi fogyasztási szolgáltatásokra fordított kiadás ([15] 168. l.). A nép anyagi jólétének növekedésével a szolgáltatás iránti igények megnőnek, de nem tudják kielégíteni őket a szolgáltatások társadalmi szférájának fejlődését jellemző olyan tényezők miatt, mint — egyebek között — a szabad munkaerő hiánya. Ilyen körülmények között kedvező talaj teremtődik az egyéni szolgáltatás fejlődéséhez is. Ha abból a tézisből indulunk ki, hogy a termelés magas hatékonysága elérhetetlen a gyengén fejlett szolgáltató szférával, világossá válik, hogy népgazdaságunk nemes végső céljainak eléréséhez meg kell oldani a lakossági fogyasztási szolgáltatások problémáit.

Napjainkban bizonyos mértékben kiterjedt például a megfelelő szerződés vagy a pénzügyi szervek engedélye alapján űzött fényképész- és gépkocsijavító szolgáltatás, ruha- és cipőjavítás. Ez lehetővé tette a hiány enyhülését ezekben a szolgáltatásokban, az egyéni szolgáltatás hatékonyságának fokozását, vele együtt az egyéni szolgáltatóhelyek munkájának alapvető ellenőrzés alá vonását.

Ezzel szemben az építési, a szállítási, a ruházati szolgáltatásokban és a lakásfelújításban gyakran találkozni a fusizással, amelynek méretét illetően csak feltételezésekre támaszkodhatunk. A kertészeti gazdaságokban az építőanyaggal vagy földdel megrakott tehergépkocsit látva, nem kétséges, hogy törvénytelen vállalkozásról van szó. Az, hogy országunk sok városában személygépkocsik taxiként működnek, senki előtt sem titok. Legalább minden negyedik divatos nadrágot házi szabó varrta. És még többet varrnának, ha nem lenne hiány varrógépekből.

Az egyéni munkatevékenység behatolására a fogyasztási szolgáltatások szférájába az újságok „kerestetik" rovatában is találhatók példák. Hogy mi mindent nem keresnek (beteggondozót, dajkát, masszőrt stb.)!

A családi gazdálkodás eddig bemutatottaknál is nagyobb súlyú *egyéb területei* feltárást igényelnek, mivel csak kevés, illetve meglehetősen általános információval rendelkezünk. Ezért csupán néhány példára szorítkozunk.

Bevett gyakorlattá váltak a nyaralóknak nyújtott egyéni szolgáltatások és a személyi tulajdonú házak vagy állami lakások bérbe adása az üdülőövezetekben. Az üdülőhelyek szállodáiban a szobák lényegesen olcsóbbak, mint a magánszektorban. Az ország déli részén némely üdülési szolgáltatások ára többszörösen felülmúlja a hivatalos árakat.

Az otthoni magán-munkatevékenység szerepe szembeötlő nemcsak a munkás- és alkalmazotti, hanem az értelmiségi családokban is. Sok képzőművészeti és iparművészeti tárgy készült a magánműhelyekben, s nem mindig hivatalos rendelésre; következésképpen a termékek egy része a szabadpiacon értékesül.

Az utóbbi időben a nyugdíjasok és a kisgyermekes anyák körében mind népszerűbbé válik — állami és szövetkezeti vállalatokkal kötött szerződés alapján — a bedolgozás. A bedolgozás egyfelől a családi gazdálkodás része, másfelől része a tervszerűen szervezett társadalmi termelésnek.

Az elmondott példák teljesen elegendők ahhoz, hogy általános képet kapjunk a családi gazdaság szerkezetéről és a szovjet társadalomban játszott szerepéről.

Néhány további problémáról

A családi gazdálkodás számos problémát és ellentmondást rejt magában. Ez teszi érthetővé, hogy a fejlődését az egyik esetben miért ösztönzik (magánépítkezés és egyéni kisegítő gazdaság falun), míg más esetben korlátozzák (kontármunka a fogyasztási szolgáltatásokban és feketepiac), megint más esetben pedig a tevékenység elhalványul (viszontkereskedelem).

Már rámutattunk arra, hogy a második gazdaság csatornáin keresztül meglehetősen nagy jövedelmekhez lehet jutni. A magánszektorban az árak többszörösen felülmúlják az üzletek vagy állami szolgáltatóhelyek árait. Emellett a családi gazdálkodás többletterméke szinte teljes egészében a termelő kezében marad. Ugyanakkor ez a termelő más emberek munkája által létrehozott társadalmi fogyasztói javakat használ fel (olyanok munkája által, akiknek valószínűleg nincs lehetőségük rá, hogy családi gazdálkodásból jövedelemre tegyenek szert). Ezzel máris felborul a munka szerinti elosztás elve. Az erkölcsi vonatkozásokat ugyancsak figyelembe kell venni.

Így előállhat az a veszély, hogy az emberek bizonyos része az erőfeszítéseit a családi gazdálkodás fejlesztésére fordítja, s a társadalmi termelésben a munkaerőhiány még fokozottabban nő. Ezért fizetésemelés és prémiumok formájában, mellékállások biztosításával és egyéb kedvezményekkel a kormánynak és a vállalatoknak mindenképpen megkülönböztetett bánásmódban kell részesíteniük a dolgozóknak azokat a csoportjait (például egészségügyi dolgozók, a közoktatás és közművelődés dolgozói, állami alkalmazottak), akik kis fizetésű munkahelyükön teljes erőbedobással dolgoznak. Ez viszont maga is növelheti a fizetőképes keresletet és a fogyasztási cikkek hiányát.

A családi gazdaságban a munka alapvetően kezdetleges, és sok időt emészt fel, ami szűkíti a lakosság lehetőségét kulturális, műveltségi szintjének emelésére, csökkenti a hatékonyabb munka lehetőségét a meghatározott szaktudást követelő, állandóan növekvő gépesítettségi fokú társadalmi termelésben.

Az idővel való gazdálkodás törvénye egyetemes érvényű, felöleli a gazdasági tevékenység valamennyi szintjét és területét, ezen belül a családi gazdálkodást is.

Ezért kell az eddigieknél nagyobb figyelmet szentelni a családi gazdálkodásnak, a társadalmi termeléshez fűződő kapcsolata megerősítésének, a hatékonyság növelésének. A háztartási munka szélesebb körű gépesítése és villamosítása, a korszerű kisüzemi termelési eszközökkel való ellátásuk lehetővé teszi a társadalom tagjai összmunkaidejének csökkenését, új feltételek megteremtését a népjólét további fokozásához, a szabad idő növeléséhez és a harmonikusan fejlett személyiség kialakulásához.

Néhány szovjet közgazdász számításai szerint a házi munka teljes villamosítása önmagában harmadára-negyedére csökkenthetné a családtagok ilyen célú időráfordításait ([3] 111. l.). E tény figyelmen kívül hagyása a rossz gazdálkodás legszélsőségesebb megnyilvánulása lenne. Előfordul, hogy az embereket egyfelől felszólítják a munkaidő minden percével való takarékosságra, másfelől viszont rengeteg időt kénytelenek sorba állásra és a háztartással kapcsolatos szaladgálásra vesztegetni. A családi gazdálkodás — az elmondottakon túl — lehetővé teszi a családon belül a munkaerő teljesebb és egyenletesebb kihasználását. Ugyanakkor a munkaerő tekintetében csak néhány ágazatban és csak kivételképpen támaszt konkurrenciát a társadalmi termeléssel szemben. A szibériai tudósok kutatásai is azt igazolják, hogy országunkban a családi gazdálkodás nem annyira elvon munkaforrásokat a társadalmi termeléstől, mint inkább egyébként elérhetetlen munkaforrásokat von be az anyagi termelésbe ([1] 108—113. l.).

A családi gazdálkodás különböző láncszemein a munka megkönnyítésére, e gazdálkodás egyes elemeinek hatékonyabb működése végett, társadalmunk valamennyi tagja érdekében feltétlenül fejleszteni kell mindenfajta együttműködést a nagy- és a kisüzemi gazdálkodás között, elő kell segíteni kölcsönös integrációjukat. Ezáltal olyan munka-, anyagi és egyéb tartalékok vonhatók be a népgazdaságba, amelyek az egyik vagy a másik szférában külön-külön egyáltalán nem, vagy csak nem hatékonyan hasznosulhatnának.

Vegyük például a földet mint különösen szűkös természeti erőforrást! A mezőgazdasági termelés iparosítása előtérbe állítja a nagy földterületek megművelését és a termésnövelés biológiai tényezőinek aktívabb kihasználását. Ezért a jövőben sem fogják kiterjeszteni az iparszerű földhasználatot valamennyi mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületre. Amint a történelmi tapasztalat mutatja, az iparszerű termeléssel elsősorban termékenyebb és nagyobb földterületeket művelnek meg, a föld egy része pedig kiesik a mezőgazdasági művelésből. A földhasználatot úgy kell optimalizálni, hogy ésszerűbben lehessen kihasználni minden talpalatnyi földet. Azokat a földterületeket, amelyeket eddig nem hasznosítottak a mezőgazdaságban, vagy amelyek kiesnek a társadalmi gazdaság forgalmából, célszerű magánjellegű kisegítő gazdálkodásba, például új kertészeti szövetkezeteknek átadni. Ez nem igényel a társadalomtól számottevő ráfordítást. Szabad idejükben az emberek önként dolgoznak a földeken, és növelik annak termékenységét.

Figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdasági termékek termelésének némely technológiai sajátosságaival és meghatározott szolgáltatások elvégzésével a kisüzemi gazdálkodás jobban boldogul. Érdemes felidézni V. I. Lenin arról vallott nézetét, hogy a nagyüzemi termelés fölényének törvénye a kisüzemi termeléssel szemben csak meghatározott feltételek között érvényesül: „Hiszen a nagyüzem fölényének törvénye az iparban sem olyan abszolút és egyszerű, mint néha gondolják; még ott is »*csak az egyéb körülmények*« egyenlősége (amely a valóságban korántsem mindig áll fenn) biztosítja a törvény teljes alkalmazhatóságát. A mezőgazdaságban pedig, amelynek az a sajátossága, hogy a viszonyok ott összehasonlíthatatlanul bonyolultabbak és változatosabbak, a nagyüzem fölényére vonatkozó törvény teljes alkalmazhatósága lényegesen szigorúbb feltételekhez van kötve" ([4] 101. l.).

Jelenleg már megfigyelhető a családi és a társadalmi gazdálkodási formák integrációjának gyors folyamata. Az állattenyésztésben például a közös gazdaságok segítik a lakosságot a takarmány elkészítésében; a kolhozok és a szovhozok nagy teljesítményű gépekkel nagy területeken nagy mennyiséget és olcsón termelnek. Így a takarmánytermelés is ipari jelleget ölt. E segítség fejében a lakosság az állatállományát közös gazdaságoknak adja el. Az állattenyésztés kisüzemi jellegű, viszont az állattenyésztés termékeinek árusítása és feldolgozása megint csak ipari jellegű. A technológiai folyamat egyes fázisainak ilyen megoszlása a nagy társadalmi és a kis magángazdaságok között gazdaságilag előnyös, és ma már teljesen egybevág a népgazdaság alapvető érdekeivel. Ezt a következtetést igazolják Magyarország és a többi baráti ország tapasztalatai.

Hasonló jellegű integráció széles körben terjedt el a lakossági szolgáltatásokban és a magánházak építésében.

Annak mértékében, ahogyan elmélyül és tökéletesedik a családi gazdálkodás kapcsolata a társadalmi termeléssel, válik lehetővé mindkét termelési szektor vizsgálata, mind együtt, mind külön-külön, a népgazdaság egységes rendszerében. A családi gazdálkodás annyira szorosan fog kapcsolódni a társadalmi termeléshez, hogy a bruttó termelésen belüli részarányát roppant nehéz lesz megállapítani. A termelés további társadalmasításával feleslegessé is válik a családi gazdálkodás ilyen különválasztása.

Amint e cikkből kitűnik, a családi gazdálkodás még hosszú ideig fontos szerepet fog játszani. A szerző megítélése szerint a társadalmi termelés és a családi gazdálkodás tervszerű egyesítésének folyamata végül is ahhoz fog vezetni, hogy szervesen egybeolvadnak a szocialista újratermelés egységes rendszerében.

Hivatkozások

[1] *Antonova, T. P.:* Vlijanyije zanyatosztyi v licsnom podszobnom hozjajsztve na iszpolzovanyije trudovih reszurszov szela v obscsesztvennom hozjajsztve. In Szocialno-ekonomicseszkije problemi raszpregyelenyija trudovih reszurszov Szibiri. Novoszibirszk, 1977.
[2] *Gaponyenko, A. V.:* Szemejnoje podrazgyelenyije szferi voszproizvodsztva cseloveka v Latvijszkoj SZSZR. Izd. AN LatvSZSZR, Szer. Ekonomika, 1981. 10. sz.
[3] *Kulida, V. Ju.:* Nyeobobscsesztvlennoje proizvodsztvo v uszlovijah szocializma. Lvov, 1978.
[4] *Lenin, V. I.:* Kapitalizmus a mezőgazdaságban. Lenin Összes Művei, 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
[5] *Marx, K.:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Marx—Engels Művei, 42. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
[6] *Marx, K.:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei, 46/I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[7] *Puszenkova, I. V.:* Nyeposzredsztvenno-obscsesztvennij trud i nyeobhogyimij produkt pri szocializme. Moszkva, 1976.
[8] *Rutgajzer, V.—Korjagina, T.:* Szberegajet vremja. Pravda, 1977. augusztus 7.
[9] *Tyimjasevszkaja, N. V.:* Cselovek i zsilija szreda. Izd. AN SZSZSZR,Szer. obscsesztv. n., 1978. 2. sz.
[10] *Vlagyimirszkij, Je. A.—Pavlova, I. P.:* Licsnaj szobsztvennoszty kak ekonomicseszkoje otnosenyije. Leningrád, 1977.
[11] *Zaszlavszkaja, T. I.:* Ekonomicseszkoje povegyenyije i ekonomicseszkoje razvityije. EKO, 1980. 3. sz.
[12] KPSZSZ v rezoljucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov CK. 13. kötet, 1978—1980. Moszkva, 1981.
[13] KPSZSZ v rezoljucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov, CK. 14. kötet, 1980—1981. Moszkva, 1982.
[14] Ekonomicseszkije szvjazi proizvodsztva i potreblenyija pri szocializme. Riga, 1979.
[15] Narodnoje hozjajsztvo Esztonszkoj SZSZR v 1982 godu. Sztatisztyicseszkij jezsegodnyik. Tallin, 1983.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (179—192. l.)

A hiány magyarázó elméletéről

(Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez)

Kornai János

Soós Károly Attila [14] és [15] cikkeinek számottevő része „A hiány" című [10] könyvemmel vitatkozik. Hozzászólásomban főképpen azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyekben munkáink érintkeznek.[1]

Egyetértés, álvita és valóságos véleménykülönbség

Azt szokták mondani, hogy egy elméleti irányzat kialakulásában fontosabb a kérdés felvetése, mint a válasz a feltett kérdésre. A válasz — ahogy haladunk előre a megismerés útján — folyton pontosítható és pontosítandó. Örömmel fedezhettem fel Soós említett két cikkében és a háttérként szolgáló [13] intézeti tanulmányban a szellemi rokonságot: munkájában ő is azokat a kérdéseket érzi fontosnak, amelyeket az „Anti-equilibrium" [9] és „A hiány" című könyveim vetettek fel. Ezekre a kérdésekre ad az enyéimmel részben megegyező, részben azoktól eltérő válaszokat.

Soós is, én is úgy érezzük, hogy a reformok előtti hagyományos gazdasági mechanizmus nem a szocialista rendszer „utolsó szava". A reformfolyamat útján eljuthatunk olyan mechanizmushoz, amely hatékonyabb a réginél, és a társadalmi igazságosság elveit is jobban érvényesíti. Ebben a tekintetben is mindketten azonos platformról elemezzük a problémákat.

Soós írásaiban sok érdekes gondolat található. Ezek hozzájárulnak a reform előtti és utáni gazdasági mechanizmus működésének megértéséhez. Közülük néhányra visszatérek majd hozzászólásomban. Itt elöljáróban csak annyit mondanék ezekről: Soós munkájának számos megállapítása nehézség nélkül összeegyeztethető „A hiány" mondanivalójának fő vonalával. Soós e kutatási eredményeit a hazai és a külföldi irodalom — és ezen belül saját munkáim — gondolatainak értékes kiegészítéseként vagy hangsúlybeli pontosításaként, korrekciójaként tekintem. Ha a jövőben alkalmam adódik arra, hogy a hiány elméletét szóban vagy írásban újra kifejtsem, akkor azt Soós számomra meggyőzőnek tűnő gondolataival kiegészítve fogom megtenni.

Ami Soós cikkében „A hiány"-nyal folytatott vitát illeti, abban — nézetem szerint — összemosódik az álvita és a valóságos véleménykülönbség. Álvitának nevezem először is azt a polémiát, amely mögött fogalmi homály húzódik meg. Ilyenkor elegendő a fogalmak tisztázása, hogy kiderüljön: Soós és „A hiány" álláspontja megegyezik, vagy legalábbis nem mond ellent egymásnak.

[1] Hozzászólásom túlnyomó része Soósnak a Közgazdasági Szemlében publikált [14] cikkét kommentálja. Kizárólag a költségvetési korlátról szólva térek ki röviden a Társadalomkutatásban megjelent [15] cikkre. Ahol külön megjelölés nélkül szólok Soós írásáról, ott az mindig a Közgazdasági Szemlében megjelent cikkre vonatkozik.

Kornai János akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

Az álvita másik típusa a konstruált ellenféllel való hadakozás. Cikkemben szeretném az olvasót meggyőzni arról, hogy Soós több fontos kérdésben pontatlanul, hiányosan vagy éppenséggel hibásan értelmezi és tolmácsolja „A hiány"-t, majd utána nem valóságos mondanivalómmal, hanem egy általa szerkesztett fantomelmélettel száll harcba.

Hozzászólásom jelentős része az álvitákat próbálja kiküszöbölni. Tudom, hogy ez terhes az olvasó számára, akit rendszerint untat a fogalmak körüli „szőrözés" és a „nem ezt mondtam, hanem amazt mondtam" jellegű kitétel. Berzenkedve, belső ellenállásomat leküzdve látok hozzá a feladatnak ehhez a részéhez, mert ezzel tulajdonképpen nem gazdagodnak az ismereteink, hanem csak elgörgetjük a feleslegesen odahordott akadályokat a kutatás igazi továbbhaladásának útjából.

Az álviták kiküszöbölése után is marad nézeteltérés Soós és „A hiány" között. Nem túl sok és — megítélésem szerint — nem is túl jelentős. De ahhoz azért elegendő, hogy érdemes legyen róla vitatkozni.

Súrlódás és szívás

Idézem Soóst: „És itt van a fő vitapontunk Kornaival, aki ... egyoldalúan az *összkereslet túlzott nagyságából* vezeti le a hiányt" ([14] 92. 1.).[2]

Ez álvita, mégpedig mindkét előbb említett ismérv szempontjából (fogalmi tisztázatlanság és konstruált vitaellenfél). Soós először is átkereszteli az általam használt „súrlódás" fogalmat „rugalmatlanságra". Az olvasó ellenőrizheti: a „súrlódás" könyvem fogalmi rendszerében azt fejezi ki, amit a „rugalmatlanság" Soós fogalmi rendszerében. Egyik kifejezés sem minősül a szakma hagyományai által szentesített fogalomnak; ha Soós jobban szereti a „rugalmatlanság" szót, ám használja azt. De legalább olyankor, amikor „A hiány"-nyal vitatkozik, ildomos lenne az olvasó előtt világossá tenni, hogy — ebben az összefüggésben — ezek szinonimák.

S ha ezt Soós megtette volna, egyszeriben kiderülne: szó sincs róla, hogy könyvem *egyoldalúan* az összkereslet nagyságából vezetné le a hiányt. A munkában külön fejezet és külön matematikai függelék foglalkozik 41 oldal terjedelemben a súrlódással. Ezen felül — a tárgymutató tanúsága szerint — a könyv további 46 helyén esik szó a súrlódás jelenségeiről, méréséről, hatásáról, a hiánnyal kapcsolatos más tényezőkkel való összefüggéseiről. Soós itt hiányosan, eltorzítva ismerteti gondolataimat az olvasónak: egy általa konstruált „egyoldalú" elmélettel vitatkozik, de nem velem.

Nem tudom elfogadni saját elméletem jellemzéseként a „mennyiségi túlkereslet", „keresletmennyiség", „az összkereslet túlzott mennyisége" elnevezéseket. Könyvemben hosszasan és ismételten vitatkozom azokkal, akik a túlkeresletet könnyen mérhető mennyiségnek, s ráadásul nemzeti szinten összeadhatónak, aggregálhatónak tekintik. A hiány-szindróma szerves részének tekintem a vevőfelhasználó kényszeralkalmazkodását a kínálathoz: a kényszerhelyettesítést, a kényszerköltést, a keresést, a vétel elhalasztását és a kényszermegtakarítást. A kényszerhelyettesítés és a kényszerköltés állandóan lecsapolja a túlkereslet egy részét. Emiatt sokszor lehetetlen „megfogni", „mennyiségileg" kimutatni a vevő

[2] Soós mondata, a kihagyott középső résszel együtt, így hangzik: „És itt van a fő vitapontunk Kornaival, aki az összkínálatot az erőforráskorlátok szintjén meghatározva, a kínálat szerkezetének rugalmatlanságát (a minőségjavító törekvések gyengeségét) pedig a túlkereslet elkényelmesítő hatásából származtatva egyoldalúan *az összkereslet túlzott nagyságából* vezeti le a hiányt." Cikkemnek ezen a helyén Soós *fő* állításával (saját elméletem állítólagos egyoldalúságára vonatkozó ítéletével) szeretnék vitatkozni, s ezért hagytam ki a mondat középső részét. A kihagyott mondatrész állításaira a későbbiekben még visszatérek.

eredeti („kezdeti", „nominális") kereslete és a tényleges vétel közötti rést. Sőt az ismétlődő hiányhelyzet arra kényszeríti a keresletet, hogy már eleve hozzáigazodjék a várható kínálathoz.

Könyvemben arról beszélek, hogy a gazdaság számos fontos szférájában „majdnem kielégíthetetlen kereslet" mutatkozik. Ez nem egyértelműen mérhető „mennyiség", hanem *belső kényszer, tendencia a kereslet elszaladására.* Példaképpen hozom fel erre itt a legszemléletesebb és legfontosabb (bár nem egyedüli) formáját, a beruházási éhséget.[3] Ez nem meghatározott „keresletmennyiség" a beruházási javak iránt. A beruházási éhség egyrészt állandóan jelen lévő *hajlandóság, készség:* a gazdasági aktor, a vállalati igazgatótól a miniszterig, a tanácselnöktől a kórházigazgatóig, a fegyvernem parancsnokától az egyetemi rektorig kész arra, hogy a vezetése alá rendelt intézményben beruházást hajtson végre, ha megkapja hozzá az erőforrásokat. A beruházási éhség ezen túlmenően nemcsak készség, hanem törekvés is: a gazdasági aktor „harcol" azért, hogy beruházási erőforrásokhoz jusson. Harcol tárgyilagos érveléssel, jól vagy kevésbé jól megalapozott számítással, lobbyzással, politikai nyomással. A beruházási éhség — s ezzel együtt más, hasonló természetű társadalmi erők — alkotják azt a mechanizmust, amelyet „szívásnak" neveztem el. Ezek együttvéve hozzák létre a kereslet „elszaladásának" a tendenciáját. A szívásos erők működése magyarázza meg, hogy a hiánygazdaságban mindig vannak potenciális vevők, igénylők, felhasználók, akik kérnek-követelnek erőforrásokat, termékeket, szolgáltatásokat a maguk gazdasági egysége számára, mégpedig együttvéve többet, mint amennyit a kínálat rendelkezésre bocsát.

Egyszóval nem tekintem magam valamiféle egyoldalú „keresletmennyiségi" elmélet képviselőjének. Ez gondolatmenetem torzképe. Valójában „A hiány" arra törekszik, hogy megmutassa a súrlódás és a szívás kölcsönhatását, dialektikáját.

Számos ilyesféle kölcsönhatás létezik; közülük csak kettőt említek itt illusztrációképpen. Súrlódásos jelenség például az, hogy az anyag- és alkatrész-utánpótlás vagy a kiskereskedelem áruellátásának akadozása miatti bizonytalanság halmozási tendenciát szül: a vállalat anyagot, alkatrészt halmoz fel, a háztartás is készleteket próbál gyűjteni a hiánycikkekből. Ez a halmozási tendencia maga is „szívóerővé" válik. És ez a szívás, a többi — ennél erősebb, nagyobb hatású — szívóerővel együtt kipumpálja a rendszerből azokat a jó összetételű, a vevők-felhasználók által leginkább keresett outputkészleteket, amelyek jelenléte csökkentené a súrlódást.

A másik példa: az import és az export szerepe. A növekedés erőltetett felgyorsításának az időszakaiban a gazdasági szabályozás minden szintjén a központtól a vállalatokig érvényesül az expanziós „hajtás", s ez párosul az import (különösen az erőltetett beruházási programok megvalósításához szükséges gépimport) szinte nyakló nélküli növelésével. Amikor azután ennek meg kell adni az árát, s vissza kell fizetni kamatostul az adósságokat, kiélezett formában jelentkezik a mindenáron való exportálás tendenciája. Ilyenkor a külkereskedelmi szektor exporthajszája szinte kielégíthetetlen keresletet teremt a hazai piacon az exportálható javak iránt. Ez az egyik legfontosabb szívásos erő. Az exporthajsza rendszerint az import drasztikus csökkentésével párosul. Mindkettő ahhoz vezet, hogy a belső piac hiányjelenségei gyakoribbá és súlyosabbá válnak. Nyomukban nő a rendszer súrlódása: bizonytalanabbá válnak az anyagellátásra vonatkozó várakozások, előrebecslések; elkerülhetetlenek a rögtönzött döntések, gyakoribb a kényszerhelyettesítés, a tervezett input—output-kombinációktól való eltérés a termelésben. A súrlódás ily módon nehezíti a hatékony importhelyettesítést, és

[3] A beruházási éhségről lásd Soós 1975. évi [12] cikkét és Bauer [1] könyvét.

még ennél is inkább árt az exportnak, veszélyeztetvén a szállítási határidők betartását és a minőség javítását. Ezen a síkon is a szívás és súrlódás bűvös körébe kerül a gazdaság.

Fordítsuk figyelmünket most e kölcsönhatás egyik elemére, a súrlódásra! Mi okozza ezt? *Első* megközelítésben azt mondhatjuk: azért van a gazdaságban — *minden* gazdaságban — súrlódás, mert a döntéshozók rendelkezésére álló információk hiányosak vagy hibásak, mert a döntések nem optimálisak, és mert még a jó döntések végrehajtása sem kifogástalan. A problémát újra átgondolva úgy látom: „A hiány" joggal indult ki ebből a súrlódás magyarázatában, és sajnálatos, hogy Soós nem hatolt el idáig a kérdés elemzésében. Lehetetlen a tökéletesen súrlódásmentes központosított tervezés, a „*computopia*", de nem kevésbé lehetetlen a tökéletesen súrlódásmentes tökéletesen decentralizált piaci mechanizmus.

Második, immár ennél konkrétabb megközelítésben az előbbieket a következőkkel kell kiegészítenünk: minden konkrét gazdasági mechanizmusban *sajátos formák* között jelentkezik a súrlódás, s e formákat a szóban forgó rendszer *intézményi adottságai* határozzák meg. Soós érdeme, hogy ezt hangsúlyozza, mégpedig erőteljesebben, mint ahogyan azt „A hiány" tette. Joggal eleveníti fel ezzel kapcsolatban a régi mechanizmusra vonatkozó hazai és külföldi irodalom kritikai elemzését: az aggregált tervmutatószámok torz manőverezési lehetőségeket hagynak nyitva, ami megszüli a részletes naturális tervezés tendenciáját. Ez utóbbi azonban a sokféle bizonytalanság miatt nem végezhető el. Ellentmondások keletkeznek a tervek naturális és értékbeli előirányzatai között. Mindez elkerülhetetlenül elvezet ahhoz, hogy a részletes tervekben elképzelt összhang kínálat és kereslet, output-előírások és inputkeretek között újra és újra megbomlik.

Olyan gondolatok ezek, amelyekkel szemben semmiféle belső ellenállás nincs bennem. Már csak azért sem, mert e gondolatok egybeesnek a régi mechanizmusra vonatkozó saját tapasztalataimmal, amelyeket 1955—1956-ban a [8] könyvemben írtam le. Csak azt sajnálom, hogy Soós ezeknek a gondolatoknak a kifejtése közben megint álvitába bocsátkozik. Azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha „A hiány" *kizárólag* a túlkereslet elkényelmesítő hatásából vezetné le a súrlódásos jelenségeket, a kínálati reakciók merevségét, „rugalmatlanságát". Ez azonban nem állja meg a helyét. Igaz, könyvem — meggyőződésem szerint helyesen — megállapítja, hogy a krónikus hiány rendkívül csökkenti a termelő és az eladó adaptív készségét. A közhellyé vált kiszólás („eszi, nem eszi, nem kap mást") mély igazságot mond el a termelő-eladó magatartásáról a krónikus hiánygazdaságban. De miközben ezt hangsúlyozom, nem feledkezem meg arról sem, hogy az intézményi adottságok *közvetlenül* is elvezetnek a súrlódás jelenségeihez, s nemcsak közvetve, a hiány elkényelmesítő hatásán keresztül. „A hiány" egész második része azt tárgyalja, hogy miért gyenge a hagyományos gazdasági mechanizmusban az árjelzés hatása a vállalat működésére. E hatás gyengeségének egyik következményeképpen az árak változtatása csupán lanyha kínálati és keresleti reakciókat vált ki; az ármechanizmus képtelen kielégítően eljátszani egyensúlyozó szerepét.[4] Az árjelzésekre reagáló piaci mechanizmus szinte teljes kikapcsolása az állami vállalatok egymás közti alkalmazkodásának szabályozódásából — ez a súrlódás egyik alapoka, mégpedig az intézményi adottságokkal magyarázott oka.

Nemcsak a reform előtti hagyományos szocialista gazdasági mechanizmusban van súrlódás, s nemcsak abban jelenik meg a sajátos, rendszerspecifikus formákban, a rendszer intézményi adottságainak következményeképpen. A magán-

[4] Lásd például „A hiány" 348—360. oldalát, s különösen a 349. oldalon közölt sémát. Ez nem a „túlkeresletből", hanem a költségvetési korlát nem elég kemény voltából (azaz egy nagyon is „intézményi" adottságból) vezeti le az árjelzés hatásának tompítását, majd ebből a súrlódásos, „rugalmatlansági" jelenségeket.

tulajdonon alapuló tőkés gazdaságban is létezik súrlódás; annak formái is rendszerspecifikusak, s annak magyarázata is a rendszer intézményi adottságaiból vezethető le. A gazdaság decentralizálása leszűkíti minden döntéshozó információs bázisát; minden aktor bizonytalan abban, hogy miként fognak cselekedni a többiek. További súrlódásokhoz vezethet a verseny korlátozottsága, a monopóliumok, az oligopóliumok, a kartellek, a szakszervezetek létezése, s hatásuk következtében a gazdaság szabályozódásában kulcsszerepet játszó árjelzések (árak, bérek, kamatlábak, devizaárfolyamok) bizonyos fokú merevsége, alkalmazkodásuk késlekedése.

Már ez a rövid emlékeztetés is sugalmaz egy kérdést: miért van az, hogy egyfelől a régi szocialista mechanizmus, másfelől a tőkés mechanizmus súrlódásai jórészt *eltérő típusú* alkalmazkodási zavarokhoz vezetnek el?

Mielőtt a kérdésre válaszolni próbálnánk, előbb írjuk le pontosabban a jelenséget, amelyet meg akarunk magyarázni. Mivel minden rendszerben van súrlódás, ezért minden rendszerben párhuzamosan, egymás mellett jelennek meg hiányok és feleslegek.[5] Csakhogy az arányok a különböző gazdasági rendszerekben szembetűnően mások. A reform előtti szocialista gazdaságban a hiányjelenségek túlsúlyban vannak a felesleg-jelenségekkel szemben. A legtöbb szférában az „eladók piaca" érvényesül. Ha van is felesleg, ennek jó része „elfekvő készlet", amelyet még a hiány miatt elkeseredett vevő sem hajlandó megvásárolni; olyan kihasználatlan erőforrás, amelynek működtetéséhez gyakran hiányzanak a komplementer inputok. És ehhez hozzátehetjük, Soós jogos megjegyzése alapján: esetleg olyan erőforrás is kihasználatlan marad, amelyet a vállalat a tervalkuban a lazább kibocsátási terv reményében eltitkolt, vagy amelyet a tervvégrehajtás során nem vett igénybe, nehogy a magasabb teljesítményt később „tervesítsék". Ez utóbbi fontos jelenségcsoport figyelembevétele sem változtat azonban azon, hogy itt olyan gazdaságról van szó, amely rendszerint a kínálati oldalon korlátozott, s a termékek és szolgáltatások könnyen találnak vevőre.

Megfordítva, a tőkés gazdaságban a legtöbb szférában, az üzleti élet hullámzásainak szinte minden időszakában a „vevők piaca" érvényesül. Ritka a hiányjelenség, ezzel szemben sok az olyan készlet, amelynek minőségi összetétele ellen a vevőnek nem lenne semmi kifogása, csak nincsen pénze a megvásárlására. Számos területen együtt áll vagy könnyen a termelésbe vonható minden komplementer input: gép, anyag, munkaerő — csak éppen kereslet kellene; vevő, aki hajlandó az outputot megvásárolni. Miért van ez a különbség?

A válaszhoz újra át kell gondolnunk a kínálat és a kereslet természetét. Szakmánk hagyománya belesulykolta minden közgazdász fejébe, hogy ezek teljesen szimmetrikus kategóriák. Ezért sokan valóságos fellélegzéssel olvassák Soós munkáit, amelyek mintegy „rehabilitálják" a kínálat szerepét. Soós tanulmányának intézeti vitájához érkezett egy írásbeli hozzászólás, amelyben egy kitűnő fiatal közgazdász megkönnyebbüléssel állapította meg: Soósnál most végre egyaránt fontos szerepet játszik a kínálat és a kereslet rugalmatlansága. „Számomra Kornainál rejtély maradt — írta a hozzászóló —, hogy ebben a nagy versenyfutásban kínálat és kereslet között a vállalatok összességét nézve miért a kereslet főzi le a kínálatot."

A rejtély megfejtése igen egyszerű. Igaz, mindkettő emberi *szándékot* fejez ki: a kínálat termelési-eladási szándékot, a kereslet pedig felhasználási-vételi szándékot. Csakhogy a kínálatnak van egy áthághatatlan felső fizikai korlátja: nem lehet többet eladni, mint amennyi termék fizikailag rendelkezésre áll, és nem lehet többet termelni, mint amennyihez rendelkezésre állnak a fizikai erő-

[5] A probléma szigorúbb matematikai tárgyalására lásd [17] 45. l.

források. Ezzel szemben a keresletnek nincsen felső fizikai korlátja.[6] A monetarizált gazdaságban a kereslet felső korlátja a rendelkezésre álló pénz. Ha ez a korlát laza vagy nem effektív, akkor a kereslet „elszaladhat". Elég ezt az egyszerű, de alapvetően fontos aszimmetriát átgondolni, hogy megértsük: a kínálat és a kereslet eltérő szerepet játszhat a krónikus hiány létrejöttében.

A kínálat, akár szerencsés, akár szerencsétlen az összetétele, akár jól, akár rosszul alkalmazkodott a kereslet összetételéhez, mindenképpen *véges*, mégpedig a *természet* törvényei teszik végessé. Ezzel szemben nincsen olyan *természeti* törvény, amely kikényszeríthetné a kereslet végességét; az akár a végtelenig is elszaladhatna. Nem szabad persze ezt a szóképet: „végtelen" betű szerinti értelemben, a végtelen fogalmának szigorú matematikai értelmezése szerint felfogni. Józan vezető nem igényel végtelen mennyiségű beruházást. Csak képletesen használom a „kielégíthetetlen" szót, s többnyire ezzel a kifejezéssel helyettesítem: „majdnem kielégíthetetlen". Amit e kifejezés érzékeltetni akar: a kereslet nyakló nélkül elszaladhat, ha nem szab igazi, kemény korlátot a vevő rendelkezésére álló pénz.

Itt eljutottunk — több álvita után — egy valódi különbséghez Soós és „A hiány" felfogása között. Könyvem azt állította: lehetetlen megérteni a széles körű, krónikus, intenzív hiányjelenségek tömeges újratermelődését, ha a magyarázatban nem adunk kitüntetett szerepet azoknak az erőknek, amelyek hatására a kereslet több fontos összetevője szinte kielégíthetetlen, s újra és újra hajlamos „elszaladni". Soós egyetlen érve sem késztet ennek a nézetnek a revíziójára. Éppen mert a kínálat és a kereslet természete lényegbevágóan eltérő (fizikailag korlátozott kontra fizikailag nem korlátozott nagyság), a kettőjük viselkedése is lényegbevágóan eltérhet.[7]

A kereslet szabályozása mikroszinten: a költségvetési korlát

Térjünk rá a kereslet korlátozottságának kérdésére! Ezt két szinten kell tárgyalnunk. Az egyik *a mikroszint:* érvényesül-e a rendszer elemi sejtjeiben, a háztartásban és a vállalatnál *önkéntes* keresleti korlát? A másik pedig *a makroszint:* hogyan szabályozza a fiskális és a monetáris politika az összes keresletet? Nézetem szerint Soós érvelésének egyik gyengéje, hogy ez a két szint keveredik benne, „keresletszabályozás", „keresletkorlátozás" címszó alatt. Hozzászólásomban szeretném ezt a két szintet világosan szétválasztani. A mikroszint elemzése vezet el az igazán mély problémákhoz: milyen intézményi rendszerbe beágyazottan működik a mikroegység? Milyenek a tulajdonviszonyok? Milyen mértékű a gazdasági egység autonómiája, illetve függése az államtól, a politikai intézményektől? Ehhez képest a makroszint elemzése sokkal inkább felületi jelenségekhez tapad: adott intézményi rendszer mellett lazábbra engedik vagy szorosabbra fogják-e a gyeplőt a fiskális és a monetáris politikában? Nehéz-e vagy könnyű hitelhez jutni? Fellendülésben vagy recesszióban van-e a gazdaság?

Beszéljünk tehát először a mikroszintről! „A hiány" e kérdésről szólva első-

[6] A jelen érvelés szempontjából eltekinthetünk kétféle, bizonyos értelemben mégiscsak „fizikai" jellegű tényezőtől, amely a keresletet korlátozhatja. Termelő inputok esetében (de még a háztartási vásárlás esetében is) korlátot szabhat a raktározási kapacitás. Ezen túlmenően a fogyasztói kereslet részlettételeit korlátozza az, hogy egy-egy konkrét specifikus szükséglet telítődhet. De ilyenkor is rendszerint növekedhet a szükségletkielégítés minőségével kapcsolatos igény, s emellett újabb és újabb szükségletek keletkeznek. A fogyasztói szükségletek összessége telíthetetlen, s ennyiben — ha nincs monetáris korlát — a fogyasztói kereslet is telíthetetlen.

[7] Soós egy fél mondat erejéig hagy csak fel a két oldal szimmetrikus kezelésével, amikor a keresletet „felfelé rugalmasnak" nevezi ([14] 94.1.). Furcsa, homályos kifejezés. Nézetem szerint nem érzékelteti kellőképpen a kereslet igazi helyzetét a hagyományos szocialista mechanizmusban.

sorban a költségvetési korlát puhaságának—keménységének fokát állítja előtérbe; könyvemmel polemizálva, Soós is elsősorban ehhez szól hozzá.

Szeretném, ha a költségvetési korlát körüli fogalmi vitában nem sikkadna el mondanivalóm igazi tartalma. Ezért megragadom az alkalmat, hogy újra — a teljesség igénye nélkül, de egyes részleteket élesebben kiemelve — elmondjam a gondolat fő tartalmát.[8]

A háztartás, mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban, „addig nyújtózkodhat, ameddig a takarója ér", annyit költhet, amennyi pénz a rendelkezésére áll. Esetleg hozzájuthat fogyasztói hitelhez, de azt kamatostul vissza kell fizetnie. A háztartás ennek tudatában állítja össze beszerzési terveit: amit vásárolni akar, azt meg kell fizetnie. Emiatt a háztartás érzékenyen reagál az árakra: az árarányok módosulása a kereslet összetételének változtatására készteti; a kamatláb változása után újra meggondolja, vegyen-e fel kölcsönt.

Ezt az egyszerű elvet („addig nyújtózkodhatsz, ameddig a takaród ér") nevezem így: a háztartásnak *kemény* költségvetési korlátja van. Amíg ez a korlát érvényesül, a rendelkezésre álló pénz behatárolja a háztartás keresletét.[9]

Most vegyünk szemügyre egy magántulajdonban levő kis családi vállalatot! Erről is elmondható, hogy kemény költségvetési korlátja van — mindaddig, amíg az állam semmilyen formában sem nyúl a hóna alá. Bevételeiből kell fedeznie kiadásait, s ha a bevételek meghaladják a kiadásokat, akkor — az adók befizetése után — a tulajdonosoké a nyereség. Felvehetnek hitelt, s ha a vállalat hitelképesnek bizonyul, akkor könnyen hozzájutnak a kölcsönhöz. A hitelt azonban vissza kell fizetni. Ha a vállalat netán fizetésképtelenné válik, s ez a fizetésképtelenség tartósnak bizonyul, akkor tönkremegy. Ez az üzleti „halál" többféle jogi formában mehet végbe: a vállalat hitelezői csődeljárást indítanak, vagy a vállalatot eladják új tulajdonosoknak, vagy beolvad egy másik vállalatba. Egy bizonyos: a tartós veszteséget és fizetésképtelenséget nem lehet túlélni.

És itt eljutottam a költségvetési korláttal kapcsolatos mondanivalóm lényegéhez. A korlát keménységéről csak azért kellett szólnom, hogy ezzel szembeállíthassam *a költségvetési korlát felpuhulásának tendenciáját*. Ez akkor következik be, ha a gazdasági egység kiadásai tartósan túlléphetik az egység jellegéből, szokványos működéséből adódó bevételeket, anélkül, hogy ez veszélyeztetné az egység életben maradását. Sőt még ez sem elég. A felpuhulás igazából akkor következik be, amikor a deficittel küzdő egységnek a csávából való kihúzása már eléggé gyakori ahhoz, hogy a döntéshozó nagy biztonsággal *előre számíthat* erre, és ez a várakozás magatartásának szerves részévé válik. A kemény költségvetési korlát rettegésérzetet szül, mert a pénzügyi kudarc valóságos katasztrófához vezethet el. A puha költségvetési korlát feloldja ezt a rettegésérzetet, mert biztos az oltalom a pénzügyi kudarc súlyos következményeivel szemben.

Noha eddigi munkáimban főképpen a szocialista vállalat költségvetési korlát-

[8] Matits Ágnessel közösen írott [11] cikkünkben megpróbáltuk újra kifejteni a „költségvetési korlát" értelmezését, figyelembe véve azokat a kérdéseket, megjegyzéseket és javaslatokat, amelyek „A hiány" megjelenése óta, a könyvről folytatott szóbeli vitákban elhangzottak. Az ott adott magyarázat *teljesebb*, mint a jelen cikkbeli; itt a polémia teszi szükségessé egyikmásik gondolat erőteljesebb kiemelését.

[9] A „költségvetési korlát" a neoklasszikus mikroökonómia egyik alapfogalma. Aki ezt az elméletet s ennek keretében a fogyasztás, a kereslet, a kínálat, az ár, a piac modern mikroökonómiáját megtanulja, az jól ismeri a „költségvetési egyenes", a „költségvetési korlát" fogalmát és ennek összefüggését az árral, a jövedelemmel és a kereslettel.

A modern mikroökonómia sok szempontból bírálatra szorul; magam is az éles bírálói közé tartozom [9]. Ez azonban nem változtat azon a meggyőződésemen, hogy minden közgazdásznak ismernie kell ezt az elméletet. Aki pedig ismeri, annak nem idegen a költségvetési korlát kategóriája, hanem meghatározott asszociációkat ébreszt benne. Ezekre a gondolattársításokra építek, amikor az elméletben megkülönböztető jelző nélkül szereplő fogalmat kiegészítem és módosítom, s a költségvetési korlát keménységéről—puhaságáról beszélek.

jának puhaságáról szóltam, a jelenség maga sokkal szélesebb körben érvényesül. Megmutatkozik számos tőkésország állami vállalatánál vagy államilag finanszírozott beruházásainál is. A nyugati sajtóban sok szó esik arról, hogy a katonai létesítmények megvalósításánál az eredetileg előirányzott költségvetés súlyos túllépése esetén is előteremtődik a pénzügyi fedezet. Ebbe a jelenségkörbe tartozik számos országban az egészségügyi rendszer pénzügyi korlátainak a felpuhulása. Sok tőkésországban felpuhult a régiók, városok és községek költségvetési korlátja. És a nemzeti határokon is túlléphetünk: ebbe a jelenségkörbe sorolható a nemzetközi hitelrendszer költségvetési korlátainak sajátos felpuhulása is; nyakló nélkül adnak nemzetközi hiteleket abban a reményben, hogy súlyos baj esetén mind a katasztrófa szélére sodródott adós országot, mind a csőd szélén álló hitelező bankokat kihúzzák a bajból.

Itt meg is állok annak érzékeltetésével, hogy olyan tendenciával állunk szemben, amely nem kizárólag a régi szocialista mechanizmus állami vállalatainál tapasztalható.[10] Ideje áttérni szűkebb témánkra, azaz éppen ezekre a vállalatokra!

„A hiány" azt a hipotézist fejtette ki, hogy a hagyományos gazdasági mechanizmus állami vállalatában a költségvetési korlát puha. Most is azt kell elmondanom, amit az imént a kínálat és a kereslet aszimmetriájával kapcsolatban jelentettem ki: sem Soós munkájában, sem más, „A hiány" megjelenése óta általam elolvasott írásban nem találtam egyetlen olyan érvet vagy adatot, amely e hipotézis módosítására késztetne. Emlékeztetek arra, amit a könyvemben hangsúlyoztam, és amit most újra kiemeltem: a „keménység—puhaság" megítélésében a legfontosabb kritérium a félelem a pénzügyi kudarctól. A gazdasági vezetőnek a régi mechanizmusban sokféle oka lehetett a félelemre, de a pénzügyi deficit nem tartozott ezek közé. *Ezt* elég könnyen meg lehetett úszni. Még ha volt is tervelőirányzat a nyereségre, az önköltségre, az eltérést ezektől az előirányzatoktól sohasem vették szigorúan. (Ellentétben egy-két-három más tervmutatóval, amelyeknél a tervtől való elmaradás súlyos következményekkel járhatott.) És ezt még kiegészíthetem azzal, amit a könyvemben is hangsúlyoztam, a „keménység—puhaság" másik kritériumaként: a költségvetési korlát puhaságának biztos jele, ha a vállalat növekedése, beruházási aktivitása elszakad a jövedelmezőségétől. Ezt az elszakadást is ezernyi tény bizonyítja.

Soós szerint célszerűbb a költségvetési korlát puhasága helyett annak bizonytalanságáról beszélni. Nézetem szerint ez elhibázott fogalmazás. Éppen azért puhult fel a korlát, mert a gazdasági egység döntéshozója nagyon is biztosan számíthat arra, hogy túléli a pénzügyi kudarcot, s hogy a tartós veszteség nem akadálya az egység növekedésének. Éppen ez a biztonságérzet alakít benne ki másfajta magatartást, mint annak a viselkedése, aki nem számíthat erre a paternalisztikus támogatásra. Vagy ha nem akarunk csak a „puha—kemény" végletes ellentétpárjában gondolkodni, akkor ezt így fogalmazhatjuk: a költségvetési korlát annál puhább, minél biztosabban (nagyobb szubjektív valószínűséggel) számíthat a döntéshozó arra, hogy veszteség, fizetésképtelenség, a kiadás és a bevétel közti tartós rés ellenére kihúzzák a csávából.

[10] Ez a széles körű érvényesség az egyik oka annak, hogy — Soóssal ellentétben — nem tekintem a „puha költségvetési korlát" szinonimájának a „jövedelmezőségi kényszer hiányát". A felpuhulás tendenciája ugyanis nemcsak jövedelmezőségi elv szerint működő „üzleti" vállalatoknál mutatkozik, hanem sokféle más szervezetben is: állami intézményekben, közületekben, sőt bizonyos fokig a „jóléti állam" keretei között élő háztartások szférájában is. Ami valamennyi említett esetben közös: a modern államban mutatkozó paternalista tendencia fejeződik ki bennük — sajátos pénzügyi formában.

Egy kategória munkaképességének egyik ismérve az, hogy képes-e megvilágítani az egymástól egyébiránt eltérő jelenségek széles körének valamilyen fontos közös vonását. Úgy érzem, hogy ebből a szempontból a „költségvetési korlát felpuhulásának" a kategóriája munkaképesnek bizonyul.

A Társadalomkutatásban megjelent [15] cikkében Soós a következőket mondja: a tőkés gazdaságban, ahol a jól jövedelmező magánvállalat könnyen jut hitelhez, a költségvetési korlát puha, viszont a szocialista gazdaságban, ahol a jól jövedelmező társadalmi tulajdonban levő vállalat esetleg nehezen, vagy egyáltalán nem kap hitelt, a költségvetési korlát kemény.

Ezzel szemben az én munkáim a hitelrendszerről szólva a következőket emelik ki: a hitelt felvevő vállalat költségvetési korlátja kemény, ha a hitelszerződés betartását (akár jövedelmező, akár kevésbé jövedelmező vállalat kapta is a hitelt) mindig keményen kikényszerítik. A hiteligénylő biztosan számít erre a kikényszerítésre, és ezért önként csak akkor kér hitelt, ha meg van győződve arról, hogy képes lesz azt visszafizetni. A kemény költségvetési korlát a hitelkereslet önkéntes korlátozására késztet. A költségvetési korlát puha az ellentétes esetben, amikor eltűrik a hitelszerződés megszegését, a fizetésképtelenséget. Ezért — és sok más ok miatt — mondom a klasszikus tőkés magánvállalatról azt, hogy költségvetési korlátja kemény, a szocialista vállalatéról pedig azt, hogy puha.

Remélem, az olvasó számára világos, hogy itt nem tartalmi, hanem fogalmi vitáról van szó. Én egyetértek azzal, hogy a jövedelmező tőkésvállalat könnyen kap hitelt, és Soós is egyetért azzal, hogy a tőkésvállalatnak be kell tartania a hitelszerződést. Én nem tagadom, hogy a szocialista gazdaságban időnként a jövedelmező beruházásokhoz is nehéz vagy lehetetlen hitelt szerezni. És Soós sem tagadja, hogy a szocialista gazdaságban a hitelt gyakran használják fel a pénzügyi bajba sodródott vállalat megmentésére. Nézetem szerint Soós itt ismét álvitába bonyolódott. Szerinte indokolt, hogy a költségvetési korlát keménységének—puhaságának két — egymással merőben ellentétes — definíciója legyen: egy Kornai-féle és egy Soós-féle. Ami az egyik definíció szerint kemény, az a másik szerint puha, és megfordítva.

Vannak mindenki által szabadon értelmezhető fogalmak. Arról, hogy mit is kell értenünk a „piac" szón, eltérő lehet a közgazdászok véleménye, már csak azért is, mert ezt a szót nem egyik vagy másik közgazdász találta ki, hanem a köznyelvből vette át a közgazdaságtan. Más a kialakult szokás azokkal a mesterségesen kialakított szakkifejezésekkel, amelyeket meghatározott személyek vezettek be. Igaz, az ilyen fogalmakat és azok definícióját sem védi szabadalmi jog. De azért egy fogalom „kitekerése", eredeti értelmezésének a 180 fokos átfordítása — enyhén szólva — nem tartozik az elfogadott eljárások közé. Arra szeretném kérni Soós Károly Attilát: ha irritálja a „költségvetési korlát puhaságának" a fogalma, akkor ne használja azt. Elég gazdag a magyar nyelv ahhoz, hogy találjon más kifejezést gondolatainak a leírásához!

Ha [15] cikkéről lehántjuk a fogalmi álvitát, akkor az, amit a jugoszláv vállalatról ott elmond, számomra meggyőzőnek tűnik. Megegyezik azzal, illetve nem mond ellent annak, amit más szerzők műveiből a jugoszláv vállalatra vonatkozóan megismertem. Számos tanulmány elemzi például a jugoszláv vállalat beruházási éhségét, amelyet egyebek között az tesz lehetővé, hogy a monetáris és a fiskális rendszer könnyen hajlandó megfinanszírozni a túlköltést, nem lép fel keményen a pénzügyi fegyelem kikényszerítése végett, kihúzza a pénzügyi csávából a csőd szélén álló vállalatokat. A jugoszláv vállalat mestere annak az eljárásnak, amibe a magyar vállalatok most kezdenek beletanulni. A költségvetési korlát azzal is puhítható (sőt tulajdonképpen annak ez a legegyszerűbb, leggorombább módja), hogy az inputot megvásárló vállalat egyszerűen nem fizet az inputot termelő-eladó vállalatnak. A fizetést megtagadó vállalat a szállítóját hitelezésre kényszeríti. S ha az emiatt pénzügyi bajba kerül, akkor ő sem fizet — így gyűrűzik tovább a likviditási zavar. Érdemes ezen a helyen megjegyeznem, hogy a felsorolt jelenségeket több

szerző, munkáimra hivatkozva, történetesen így jellemzi: a jugoszláv vállalat költségvetési korlátja puha.[11]

Sajnos, elkerülhetetlen volt a hosszú kitérő a probléma fogalmi vonatkozásaira. Ideje rátérni arra, ami a hozzászólásom fő témája szempontjából igazán lényeges: a költségvetési korlát és a kereslet közti összefüggésre. Soós nem tette magáévá azt az egyszerű összefüggést, amely a költségvetési korlát felpuhulása és a kereslet elszakadása között fennáll. Csak abban reménykedhetem, hogy mások nyitva állnak ennek az összefüggésnek a megértése előtt.[12] Annál is inkább, mert mindenki által ezerszer tapasztalt összefüggésről van szó; ha őszinték vagyunk önmagunkkal szemben, akkor még önmagunk viselkedésén is megfigyelhetjük. Aki arra számít, hogy nyugodtan költhet, mert túlköltés esetén majd más kifizeti a számlát, az könnyen rászánja magát a túlköltésre. Minél biztosabban számíthat erre, annál kevésbé érzi azt, hogy a pénz valóban korlátozná a keresletét. Lehet, hogy egyik-másik közgazdászt jobban impresszionálná egy ennél bonyolultabb, nehezebben átlátható okfejtés. Hiába, az összefüggés ennyire egyszerű!

Félreértések elkerülésére: nem a puha költségvetési korlát idézi elő a beruházási éhséget; ennek megmagyarázásához a döntéshozók, mégpedig mind az államigazgatás különböző szintjein dolgozó tisztségviselők, mind a vállalati menedzserek motivációját részletesebben kellene tárgyalnunk.[13] De ha nem is a puha költségvetési korlát motiválja a beruházási éhséget, *ez teszi lehetővé*. Ez magyarázza meg azt, hogy a beruházási erőforrás igénylője miért nem tartja magát *önként* vissza az igényléstől. Nem a saját zsebére megy, de még csak a karrierjét, sőt vállalatának növekedését sem kockáztatja azzal, ha hibás beruházást hajt végre. Ebben az értelemben ingyen van a beruházás a számára, sem a vagyonával, sem a nyugodt, biztos karrierjével, sem a vállalat perspektívájának az összeomlásával nem „fizet"

[11] L. D. Tyson [16] cikke a jugoszláv és a magyar reformot hasonlítja össze, és megállapítja: a jugoszláv makropolitika közvetett eszközei erőtlenek, több ok miatt. Közülük az egyik „a vállalati költségvetési korlát »puhaságának« a fennmaradása, ami csökkenti a vállalatnak a változó pénzügyi és monetáris feltételek iránti érzékenységét". A cikk egy későbbi helyén Tyson a reformok eredményességének a feltételei között említi a következőt: „Biztosítani kell, hogy a beruházási erőforrások felhasználója viselje a pénzügyi felelősséget és kockázatot. A puha költségvetési korlát fennmaradása vállalati szinten aláássa a beruházási rendszer más intézményi változtatásainak sikerét."

P. T. Knight [7] tanulmányának címe is élesen kiemeli a problémát: „Pénzügyi fegyelem és strukturális alkalmazkodás Jugoszláviában: Rehabilitáció és csőd a veszteséges vállalatokban". A tanulmány számos adatot közöl a csőd szélén álló vállalatok kisegítéséről, a vállalatközi hitelek túlburjánzásáról. Idézek a tanulmányból: „Az ország strukturális alkalmazkodási programjának sikeres teljesítése szigorúbb pénzügyi fegyelmet igényel ahhoz, hogy növekedjék az alkalmazkodás érdekében a vállalatokra nehezedő gazdasági nyomás. Felhasználva azt a kifejezést, amelyet Kornai János magyar közgazdász alakított ki: a jugoszláv vállalat »puha költségvetési korlátját« meg kell »keményíteni«."

Hasonló gondolatmenetet fejt ki a jugoszláv külkereskedelemről szóló tanulmányában O. Havrylyshyn [5]. Leírja, hogy a puha költségvetési korlát miatt nem reagál elég érzékenyen a jugoszláv vállalat az árak és a devizaárfolyamok jelzéseire.

J. P. Burkett két tanulmányt írt a jugoszláv gazdaságról ([2], [3]). Mindkettőben felhasználja a költségvetési korlát puhaságával—keménységével kapcsolatos gondolatmenetet. A korlát puhaságában látja az egyik fő okát annak, hogy a jugoszláv gazdaság nem reagált elég érzékenyen az energia drágulására. A legújabb reformtervezeteket egyebek között azért bírálja, mert azok nem lépnek eléggé előre a költségvetési korlát megkeményítésének irányában.

[12] Soós korábban — ha más kifejezésmóddal is — éppen ezt az összefüggést emelte ki: 1975-ben megjelent cikkében ezt írta: „... a vállalatok »beruházási étvágyát« a jövedelmezőségi kényszer az új mechanizmusban sem korlátozza sokkal inkább, mint a régiben" ([12] 110.l.). Soós ebben az írásában az elsők között volt, akik hangsúlyozták, hogy a régi mechanizmusban gyenge volt a jövedelmezőségi kényszer, és az új mechanizmusban sem vált lényegesen erősebbé. A sors iróniája, hogy Soós, aki a „puha költségvetési korlát" gondolatának egyik előfutára volt, most elhárítja magától ezt a gondolatot.

[13] Nem értek egyet Soósnak a motivációra vonatkozó megjegyzéseivel, de a cikk terjedelmi korlátai miatt erre nem térhetek ki. Ez azonban nem is szükséges a további gondolatmenet szempontjából.

az esetleges kudarcért. Vagy egy másik példa: a külkereskedelemé. Nem a puha költségvetési korlát *idézi elő* az exportszívást, de az *teszi lehetővé*. Az állami külkereskedelmi vállalat kész átvenni a terméket a termelőtől „kerül, amibe kerül" alapon. Az egyedüli korlát a külföldi vásárló vételkészsége: hajlandó-e egyáltalán megvenni az általuk exportált árut, legalább leszállított áron? Ha igen, akkor az már bizonyára nem korlátozza a külkereskedelmi vállalat keresletét a szóban forgó termék iránt, hogy a hazai nyereséggel számolva a tranzakció jövedelmező-e.

A hiány újratermelése bonyolult oksági láncolattal magyarázható, benne sokféle kölcsönhatással. Nem a puha költségvetési korlát a *végső* ok, mert ez maga is következménye ennél mélyebben gyökerező okoknak. De meggyőződésem, hogy igen fontos szerepe van az oksági láncolaton és kölcsönhatáson belül, két irányban is: egyrészt, mert számos szférában erőteljes szívásos folyamatokat, „majdnem kielégíthetetlen" keresletet tesz lehetővé, másrészt mert letompítja az árérzékenységet és ezzel együtt az árjelzésekre válaszoló kínálati és keresleti reakciókat. Ez a kétirányú hatás azután még kölcsönösen fel is erősíti egymást.

A kereslet szabályozása makroszinten: a monetáris és a fiskális politika

Térjünk rá a kereslet makroszintű szabályozására! Mint említettem, nézetem szerint Soósnál több helyen összekeveredik a mikro- és a makroszabályozás kérdése.

Soós azzal érvel, hogy a pénznek igenis van szerepe a régi mechanizmusban, mert az a körülmény, hogy a központi bank ellenőrzi a vállalatok forgóeszközgazdálkodását, nem marad hatástalan. Ezzel kapcsolatban NDK-beli és romániai megfigyelésekre hivatkozik. Meglepő gondolatmenet: számomra egészen más következtetések adódnak az elmondottakból.

Kemény költségvetési korlát esetén az adós, mielőtt hitelt vesz fel, jól meggondolja: adott kamatláb és hitelfeltételek mellett érdemes-e felvennie a hitelt. Nem kerülhet-e bajba, nem válik-e fizetésképtelenné? (Gondoljunk csak arra, hogy a csőd nem más, mint a gazdasági egység fizetésképtelensége hitelezőivel szemben.) Ha úgy érzi, hogy nem célszerű felvennie a hitelt, akkor *önként* lemond erről a lehetőségről. A kamatláb félszázalékos emelése is csökkentően hat a hitelek iránti összes keresletre.

Az, amit Soós a pénz NDK-beli és romániai „aktivitásának" bizonyságául hoz fel, szememben azt igazolja: ott a hitel ára, a kamat nem elégséges arra, hogy a vállalati szférát a kereslet *önkéntes* korlátozására késztesse. Egy igazi bank sohasem küld ki ellenőröket az adós készletgazdálkodásának a megfigyelésére. Azzal törődik, hogy a hitelt a megállapodásnak megfelelő törlesztéssel és kamatokkal visszafizessék. Az, amit a régi mechanizmusban „bankellenőrzésnek" neveztek, valójában adminisztratív-bürokratikus tevékenység. A pénz, az ár, a kamat igazi piaci szerepét olyan központi hivatalnokok ellenőrző tevékenységével pótolják, akik történetesen egy banknak nevezett intézménytől kapják a fizetésüket. Némi átszervezéssel megoldható lenne, hogy fizetésüket mondjuk az ipari minisztérium készletgazdálkodási főosztálya folyósítsa.

A tanulság nézetem szerint az, hogy azokban a szférákban, ahol mikroszinten puha a költségvetési korlát, makroszinten sem folytatható igazi monetáris politika. Az erőforrások igénybevételét ilyen körülmények között csak adminisztratív ellenőrzéssel lehet korlátok között tartani. Persze ehhez az adminisztratív korlátozáshoz igénybe kell venni értékben aggregált mutatószámokat (ilyen például a vállalat összes készlete vagy a készlet aránya a termeléshez stb.). Ez azonban szerves része a bürokratikus-adminisztratív irányításnak, s nincs köze ahhoz, amit az ár, a kamat, a devizaárfolyam igazi jelző és ösztönző szerepe jelentene.

Itt egy vertikális folyamatról van szó: a felső hatóságok együttese (benne a banknak nevezett hatóság) szabályozza az alája rendelt szervezetet. Szó sincsen horizontális kapcsolatról, amelyben egy banktevékenységet folytató vállalat és egy

termelőtevékenységet folytató vállalat között piaci viszony állna fenn: mindkettőjük számára előnyös csereügylet keretében az egyik hitelt ad, a másik pedig kamatot fizet a kölcsönvett pénz használatáért.[14]

Lássuk a makroszabályozás egy másik problémakörét! Véleményem szerint találó és tartalmas az az elemzés, amelyet Soós a szocialista gazdaságban fellépő restrikciós periódusokról ad. Ilyenkor nemcsak az összes kereslet visszafogása megy végbe, hanem ezzel összefonódva a kínálat visszafogása is. Mindkét korlátozás-visszafogás csikorogva, nagy súrlódások közepette zajlik le: mind a lecsökkentett kínálat, mind a lecsökkentett kereslet összetételében merev, rugalmatlan, és rosszul alkalmazkodnak egymáshoz. Ilyen körülmények között a visszafogás ellenére számos hiányjelenség fennmarad, sőt egy részük még intenzívebbé is válhat.

Mindez valóban így van. Csak azt nem értem, hogy kivel áll itt szemben Soós? Velem nem, legfeljebb — megint csak egy álvitában — az általa konstruált „egyoldalú keresletmennyiségi elmélettel" szállt ismét harcba. Sohasem állítottam azt, hogy a kínálat egyszer és mindenkorra adva van, vagy hogy teljesen független a kereslettől. Nem tudom elkerülni a könyv néhány részének a felidézését. A 7. fejezet matematikai modellt ismertet, amelyet Simonovits Andrással együtt dolgoztunk ki. Ebben krónikus hiány van; a kínálat a vevő oldaláról jövő jelzésekre reagál, miközben fennmarad a hiány normálintenzitása. A modellben a kereslettel együtt nőhet, illetve csökkenhet a kínálat is. A 9. fejezet többek között a beruházási ciklusokkal foglalkozik. Ebben elsősorban Bauer [1] könyvére támaszkodom, továbbá más szerzőkre is, köztük Soós [12] cikkére és Gács—Lackó [4] tanulmányára. A kifejtés egyáltalán nem beszél a beruházási kereslet visszafogásáról, hanem arra helyezi a hangsúlyt, hogy magát a beruházási tevékenységet fékezik le: a folyamatban levő akciókat lelassítják, csökkentik az új indítások számát. A könyvnek a fogyasztás makrotervezésével foglalkozó 19. fejezete ismerteti azt a hipotézist, amely szerint a tervezés nem törekszik a hiány radikális kiküszöbölésére, hanem úgy igazítja egymáshoz a fogyasztási javak kínálatát, a lakosság pénzjövedelmét és a fogyasztói árszintet, hogy eközben konzerválódik a hiány szokásos normálintenzitása. Ugyanez a gondolat visszatér az autópiaccal foglalkozó [6] cikkben, amelyet Kapitány Zsuzsával és Szabó Judittal közösen írtunk. Ez a kutatás is azt igazolta, hogy a kínálat megszabásában a döntéshozók nem törekszenek a hiány radikális felszámolására, hanem csak arra, hogy a hiány a megszokott, az eladó és a vevő által eltűrt határok között, azaz egy normálsávban maradjon.

Mindezek az általam és munkatársaim által leírt megfigyelések és hipotézisek, valamint azok is, amelyeket a restrikciók kapcsán Soós tett, kiegészítik az alábbi megállapításokat, de nem állnak ellentétben velük.

A központi monetáris és fiskális politika azokban a szférákban tudja a makrokereslet szabályozását hathatósan megvalósítani, amelyekben erőteljesen kézben tartja a jövedelem kiáramlását, és amelyekben a mikroegységnek kemény költségvetési korlátja van, tehát pénzjövedelme valóban behatárolja a keresletét. Ilyen elsősorban a háztartások szférája. Más szférákban (főként az állami vállalatok körében) a monetáris és a fiskális úton való keresletkorlátozás hatásossága a mikroszintű költségvetési korlát keménységétől függ. Minél puhább ez a korlát, annál hatástalanabb az „áttétel" a pillanatnyi makroszintű monetáris korlát és a „szívás" ereje között. S ha ez így van, akkor a pénz útján való keresletkorlátozás inkább csak kiegészítő, másodlagos szerepet játszik, vagy még annyit sem, csupán a korlátozás illúzióját kelti. A tevékenységek visszafogása valójában adminisztratív úton

[14] Felhívom a figyelmet arra, hogy a fentiekben, valamint a cikk korábbi helyén is kiemeltem az *önkéntes* jelzőt. A kemény költségvetési korlát nem egyedüli, de elengedhetetlenül szükséges feltétele a következetesebb decentralizációnak. Ha a gazdasági egység nem korlátozza önként a keresletét, akkor bürokratikus úton kell rákényszeríteni a felhasználás korlátozását: keretekkel, kiutalásokkal, engedélyezésekkel, az inputok adminisztratív elosztásával.

történik: kvótákkal, inputkeretekkel, formális vagy informális engedélyezési eljárásokkal. Úgy is fogalmazhatnánk: adminisztratív úton korlátozzák az erőforrások, az inputok kínálatát, mert a vállalati szférában a mikroszintű keresletet nem sikerült igazán visszafogni. A vállalat a kamat, a devizaárfolyam, a relatív árak és bérek jelzésére nem csökkenti *önként* a beruházási szándékát, az import iránti igényét, a készletek felhalmozására vagy a bérek emelésére irányuló törekvését.

Ehhez még hozzátehetjük: ha már javában folyik a „visszafogás", akkor persze a beruházási, behozatali és termelési tevékenység csökkentésével együtt jár a vállalati kereslet egyes tételeinek önkéntes csökkentése is. Ha például a restrikció leállította meghatározott anyagok, alkatrészek, gépek behozatalát, nyilván csökkennie kell a keresletnek a komplementer inputok iránt. Ha a vállalattól megtagadják a beruházási hitelt és/vagy támogatást, akkor csökken a vállalat kereslete beruházási javakra. De még ha ez így van is, a „majdnem kielégíthetetlen" állandó „éhség", mint hamu alatt a parázs, mikroszinten tovább él, és azonnal fellobbanhat, mihelyt a restriktív szakasz véget ér.

Az erőforrás-korlátos gazdaság

Hozzászólásom végére hagytam Soós kritikáját az „erőforrás-korlátos gazdaság" kategóriájáról. Soós szerint az a tény, hogy a vállalat teljesítményt tartalékol, cáfolja az erőforrás-korlátos gazdaságról szóló tételt.

Mint már a jelen írásban is említettem: tisztában vagyok azzal, hogy a hagyományos gazdasági mechanizmusban a vállalat megkísérli — néha eredménytelenül, néha sikerrel —, hogy teljesítőképességének egy részét eltitkolja, illetve visszatartsa. De vajon cáfolja-e ez a jelenség az „erőforrás-korlátos gazdaság" és a „keresletkorlátos gazdaság" szembeállítását? A tisztább áttekintés kedvéért írjuk le ezt a két korlátot egyszerű formulákkal:

$$x \leqq R, \tag{1}$$

$$x \leqq D, \tag{2}$$

ahol x a termelés, R a termelés legszűkebb keresztmetszetű erőforrása által megszabott teljesítményhatár, D pedig a kereslet.

Most módosítsuk az (1) egyenlőtlenséget a következőképpen:

$$x \leqq \alpha R, \tag{1a}$$

ahol α a „tartalékolási tényező". Ha a tartalékot nem sikerült eltitkolni vagy visszatartani, akkor $\alpha = 1$; ha sikerült, akkor valamivel kisebb, mint 1.[15] Továbbra is feltehető a kérdés: $\alpha R < D$, vagy megfordítva: $D < \alpha R$? Az előző esetben a termelés az erőforrások (vagy ha úgy tetszik, az erőforrásoknak a vezető által hasznosítani kívánt része) által határolódott be. A második esetben viszont a kereslet határolta be a termelést. Az (1a) módosítás után is fennáll a kérdés: melyik oldal bizonyul rendszeresen, visszatérően, jellemző módon, a termelés és a forgalom millió elemi eseményét tekintve lényegesen nagyobb gyakorisággal az effektív korlátnak?

[15] Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy a vállalatok átlagában mennyivel kisebb 1-nél. „A hiány" megkülönbözteti a mozgósítható és a nem mozgósítható slack-et. Nem mozgósítható a pillanatnyi alkalmazkodásban az a kihasználatlan erőforrás, amelyhez hiányoznak a komplementer inputok. A könyvben bevezett definíciók szerint mikroszinten a vállalat akkor ütközik erőforráskorlátba, ha nincsen *mozgósítható* slack-je.

Ezek után felvetődik a kérdés, vajon a régi mechanizmusban a vállalat könnyen megteheti-e, hogy jelentős mértékű mozgósítható slack-et hagyjon parlagon heverni. Együtt áll minden: ember, anyag, gép — és mégsem termelnek? Nem kell-e ebben az esetben attól tartani, hogy a vállalaton belül vagy kívül akad olyan személy vagy intézmény, aki (illetve amely) ezt észreveszi, és jelenti a felsőbb szervnek?

Azt hiszem, hogy a teljesítmény tudatos visszatartása — még ha létezik is — nem tartozik a régi mechanizmus fő gyengeségei közé. Sok egyéb körülmény is közrejátszik abban, hogy a régi mechanizmus nem tudja biztosítani az erőforrások hatékony kihasználását, a termelékenység gyorsabb növelését, az inputok és az outputok kedvezőbb kombinációit.

Itt eljutunk egy általános tudományelméleti problémához: mennyi absztrakció engedhető meg a tudományban? Bizonyos, hogy még az (1a) korrekció után is rendkívül elnagyolt a gazdasági rendszerek ilyesféle szembeállítása. A hagyományos tervgazdaságban sokszor előfordul, hogy igenis a rendelés hiánya miatt nem lehet növelni a termelést. És a tőkés gazdaságban sem ritka, különösen fellendülések idején, hogy valamilyen input hiánya gátolja a termelés növelését. Ráadásul R és D nem két statikus nagyság, hanem a gazdaság dinamikájában kölcsönösen hat egymásra. És mégis, azt remélem, ez a durva, elnagyolt szembeállítás megragad valami lényegeset és általánosat, jellemzi két absztrakt rendszer, két „modell" különbözőségét.

Sok szempontból elnagyolt és durva a „férfi—nő" ellentétpár. Vannak nők férfias lelki vagy testi vonásokkal, és férfiak nőies lelki vagy testi vonásokkal. Már az is érthetetlen nőies vonás, hogy a férfiaknak mellbimbójuk van. Vannak homoszexuálisak; léteznek hermafroditák; végrehajtanak nőket férfivá és férfiakat nővé változtató operációkat. Mégis jól bevált a szokásos elnagyolt felosztás — férfiak és nők — az átmeneti vagy problematikus esetek és az inkonzisztenciák ellenére is.

A tudomány tele van a valósághoz képest nagyon is durva és megközelítő osztályozásokkal, periodizálásokkal, ellentétpárokkal. Tudatában kell lennünk az ilyesféle ellentétpárok és osztályozások absztrakt, sokféle konkrétumtól elvonatkoztató, sokféle egyszerűsítést tartalmazó tulajdonságával. Mégis, ennek tudatában is, kár lenne eltekintenünk alkalmazásuktól, mert kiküszöbölésük nehezítené, sőt lehetetlenné tenné elvont elméletek alkotását, a tiszta gondolatmeneteket és az ezekből levonható tiszta következtetéseket.

Hivatkozások

[1] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[2] *Burkett, J. P.:* Search, selection, and shortage in an industry composed of labor-managed firms. Sokszorosítás. University of Rhode Island, 1983.

[3] *Burkett, J. P.:* Stabilization measures in Yugoslavia: An assesment of the proposals of Yugoslavia's Commission for Problems of Economic Stabilization. Sokszorosítás. University of Rhode Island, 1984.

[4] *Gács János—Lackó Mária:* A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.

[5] *Havrylyshyn, O.:* Yugoslav trade liberalization: An economic background. Sokszorosítás. George Washington University, 1984.

[6] *Kapitány Zsuzsa—Kornai János—Szabó Judit:* A hiány újratermelése a magyar autópiacon. Közgazdasági Szemle, 1982. 3. sz.

[7] *Knight, P. T.:* Financial discipline and structural adjustment: Rehabilitation and bankruptcy of loss-making enterprises. World Bank Staff Working Paper No. 705, 1984.

[8] *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

[9] *Kornai János:* Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

[10] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[11] *Kornai János—Matits Ágnes:* A költségvetési korlát puhaságáról — vállalati adatok alapján. Gazdaság, 1983. 4. sz.

[12] *Soós K. Attila:* A beruházások ingadozásainak okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.

[13] *Soós K. Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú szabályozás. Sokszorosítás. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.

[14] *Soós K. Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.

[15] *Soós K. Attila:* A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös sajátossága — „Tőkepiac", tőketulajdonosi funkciók, költségvetési korlát. Társadalomkutatás, 1984. 2. sz.

[16] *Tyson, L. D.:* Investment allocation: A comparison of the reform experiences of Hungary and Yugoslavia. Journal of Comparative Economics, 1983. 3. sz.

[17] *Weibull, J. D.:* Súrlódás és egyensúlytalanság a lakáspiacon: egy dinamikus modell. Szigma, 1983. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (193—202. l.)

A korszerű üzemeltetési és anyagi érdekeltségi formák a vendéglátóiparban

Váltás négy év alatt

Népgazdaságunk az V. ötéves tervidőszak végére igen nehéz helyzetbe került. Az ismert okokból megbomlott a gazdasági egyensúly, nőttek külföldi adósságaink. A későbbi gazdasági helyzet javításáért szigorítások léptek életbe. A megtermelt nemzeti jövedelemnél kisebb lehet a belföldi felhasználás, s az ebből adódó különbözet az adósságok törlesztésére megy. Az állami költségvetés jobban kénytelen támaszkodni a gazdálkodó szervezetek befizetéseire, de kénytelen mérsékelni kiadásait is, tehát bizonyos vállalati termékek, illetve tevékenységek támogatását fokozatosan megszüntetni. A lakosság is kénytelen bizonyos körülményeket tudomásul venni, s például a fogyasztói árkiegészítések mérséklésével egyidejűleg bekövetkező áremeléssel számolni.

A VI. ötéves tervidőszakban a vállalatoknak mindinkább a maguk erejére kell támaszkodniuk, ráadásul az életszínvonal lassú fejlődése miatt — a lakosság mérsékelten növekvő, bizonyos rétegeknél csökkenő vásárlóerején keresztül — a fogyasztási cikkek és szolgáltatások előállítói stagnáló keresletre számíthatnak. E körülmények között egységeinek régi üzemeltetése mellett már sok vendéglátóipari vállalat sem elég hatékony. Lássunk erre egy szemléltető adatsort a nyereségességről! (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az adatok mutatnak ugyan némi ingadozást, de a vendéglátóipar jövedelmezőségi mutatója nemcsak a bolti kiskereskedelemhez mérten alacsony, hanem az egész belkereskedelemben a legalacsonyabb. Ilyen nyereséghozam mellett a szakmai fejlesztés forrásai hamar kimerülnek. Ennek megakadályozásáért szükséges a megújhodás.

A régihez képest teljesen új rendszert kialakítani és bevezetni máról holnapra nem lehetett. A döntő változásokat hozó munkálatok több szakaszban, több szerv részvételével mintegy négy éven át folytak. Az első próbálkozást a Belkereskedelmi Minisztérium 1980-ban tette meg a szoros el-

1. sz. táblázat

A vendéglátóipar nyereségének és jövedelmezőségi mutatójának alakulása a bolti kiskereskedelemmel egybevetve

Év	Vendéglátóipari nyereség (millió Ft)	Jövedelmezőségi mutató (százalék)	
		Vendéglátóipar	Bolti kiskereskedelem
1980	1531	6,7	12,8
1981	1871	7,9	11,4
1982	1290	4,6	9,7
1983	1578	5,5	9,7

Forrás: [15].

számolású üzleteknél az árrésgazdálkodás kísérleti bevezetésével. A második lépés (mely már nagyobb nyilvánosságot kapott) 1981-ben a szabadkasszás üzleteknél indult, a szerződéses üzemeltetéssel. A harmadik szakasz 1982-ben az árrésgazdálkodás tapasztalatai alapján következett: a Belkereskedelmi Minisztérium megbízására néhány intézmény és vállalat részvételével folytak „próbafutamok" a jövedelemérdekeltségi rendszerrrel kapcsolatban. A változtatássorozat negyedik része az 1983-ban általánosan beindított jövedelemérdekeltségi rendszer lett. (Az új formák bevezetését a munkahelyi vendéglátásban az alaprendelet még nem, csak az 1982. évi módosítása tette lehetővé.)

Az *új üzemelési formák* legfontosabb célja a lakosság igényeinek tökéletesebb kielégítése, a rendelkezésre álló munkaerő és az eszközök hatékonyabb felhasználása, a szabadkasszás rendszer negatívumainak (magas költséghányad, kedvezőtlen gazdálkodási eredmény, idegen áru, illegális jövedelem) megszüntetése, illetve az üzletgazdálkodási eredmények javítása, amelyek összegeződésével nagyobb fejlesztést lehetővé tevő vállalati nyereségek képződnek. Mindemellett szükségszerű követelmény, hogy az üzemelési formák a mindenkori szabályozásnak megfeleljenek, és az elszámoltatás korszerű legyen.

Az utóbbi években átmeneti időszakot él át a vendéglátóipar, mivel régi és új üzemeltetésű üzletek működnek benne egymás mellett. Napjainkban a vendéglátó vállalatok és szövetkezetek üzletei elszámoltatási, üzemeltetési szempontból többfélék. A „régit" folytatják a szoros és a szabadkasszás elszámoltatású egységek. Az új gazdálkodás gyakorlói a szerződéses üzemeltetésű és a jövedelemérdekeltségű üzletek. (Ezenkívül csekély hányadban létezik az önelszámoló és a bérleti rendszer.) (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az üzletek megoszlása ma már nem egészen ilyen, mivel az azóta eltelt időszakban a szabadkasszás üzletek jelentős része átállt szerződéses üzemeltetésre a szövetkezeti vendéglátásban is, és gyarapodott a jövedelemérdekeltségű üzletek száma a szoros elszámolásúak rovására.

Az üzemeltetési formák jellemzői

Az előzőekben felsorolt üzemeltetési és elszámoltatási formák jellemzőit e helyütt csak röviden tekintjük át.

A hagyományos szoros üzemeltetés a bevétel ellenőrizhetőségén alapuló elszámoltatást tételez fel. Az árrendelet alapján a vállalati vagy szövetkezeti vezető állapítja meg az üzletben alkalmazható haszonkulcsokat, az engedmények és felárak nagyságát és a szabadáras termékek eladási árát. Ezekben az egységekben a haszonkulcsok stabilak. Az üzletvezetők az árakat nem alakíthatják önállóan. Ilyen feltételek mellett a kereslet és kínálat változásaira nem lehet gyorsan reagálni. Jellemző továbbá az üzlet dolgozóinak forgalom utáni bérezése.

A szabadkasszás rendszerben — mint elnevezése is mutatja — a szoros elszámolás-

2. sz. táblázat

A vendéglátó üzletek száma és megoszlása üzemelési (elszámolási) formájuk szerint

Üzemelési forma	1983. március 31-én	
	db	megoszlás (%)
Szoros elszámolású	4 907	26,5
Szabadkasszás	8 532	46,1
Szerződéses	4 897	26,5
Jövedelemérdekeltségű	164	0,9
Összesen	18 500	100,0

Forrás: [8].

sal ellentétben nincs a bevételről pénztárgéppel vagy egyéb bizonylattal ellenőrizhető nyilvántartás [9]. Az üzletvezető a vállalati központnak naponta adja föl a bevételt. Ez a rendszer sok visszaélést tesz lehetővé, és az e formában működő üzletek sok esetben veszteségesek (a vállalat számára), ezért fokozatos kiszorításuk a cél.

A szerződéses üzlet önállósága a hagyományosnál lényegesen nagyobb. Az üzletvezető a gazdálkodó szervezet nevében, de a saját felelősségére és kockázatára önállóan szervezi és irányítja az árubeszerzést és értékesítést, a vendéglátóipari termelést és szolgáltatást, a készletgazdálkodást, és dönt az eszközök felhasználásáról [10].

A gazdálkodó szervezet költségeinek és nyereségének fedezetére a szerződéses vezető a szerződésben meghatározott összegű díjat köteles fizetni. A díj magában foglalja: a vezető és az üzleti dolgozók társadalombiztosítási járulékát, a vezető nyugdíjjárulékát, az értékcsökkenési leírást, az állóeszközök használati díját, az üzlet bérleti díját, a gazdálkodó szervezet nyereségéhez és általános költségeihez való hozzájárulást.

Az üzletben dolgozók bérét a vállalat állapítja meg. Az üzletvezető az üzleti jövedelemmel — a kötelezettségek teljesítése után — szabadon rendelkezik, juttathat belőle a dolgozóknak is. A vezető közeli hozzátartozóját — előzetes bejelentéssel, munkaviszony létesítése nélkül is — foglalkoztathatja. A vezető az üzlet forgalmi bevétele után adót fizet.

A szoros elszámolású üzletek hatékonyabb gazdálkodásra való átállításának első próbálkozása *az árréstömeg-gazdálkodás* volt [1], amely nem jelentett önálló üzemeltetési formát, de részben feloldotta a szoros elszámoltatás túlzott merevségét, és előtérbe juttatta a rugalmasabb árképzésen keresztül a kereslethez és a kínálathoz jobban alkalmazkodó üzletvitelt. Az árrésgazdálkodás lényegében a jövedelemérdekeltségi rendszerben is érvényesül, tehát négy évvel ezelőtt annak előzeteseként alkalmazták, kísérleti jelleggel.

Az árrésgazdálkodásban az üzletnek a megfelelő forgalom elérése mellett már árrésfeladatot is kellett teljesítenie. A vállalati központ az üzletvezetővel megtárgyalva határozta meg az üzlet által a következő időszakban teljesítendő árréstömeget és ennek a forgalmi bevételre vetített összegét, az árrésszintet.

Ezekben az üzletekben a vállalat részéről közvetett árszabályozás kezdett érvényesülni, az árképzést — az árrés tömegének és szintjének meghatározásával — gyakorlatilag az üzletvezető hatáskörébe adva. Ez az árképzés a keresletnek megfelelő differenciálás lehetőségének megadásával a fogyasztói érdeket, de egyúttal az élő és a holt munkát, az energiát stb. számításba vevő, ráfordításarányos és nyereséget is tartalmazó árkialakítást jelentett. Az árképzés már az üzletvezető feladata lett, akinek minden termékről kalkulációt kellett készítenie, de a korábbinál összevontabban: az alapvető nyersanyagokat részletezően az anyaghányad, a beszerzési egységár, a nyersanyagérték megadásával, a járulékos (fűszer-) anyagok beszerzési értékét viszont csupán egy összegben megállapítva. Az összegezett teljes nyersanyagérték, az üzletre megállapított árrésnek megfelelő haszonkulcs és egyéb üzleti szempontok alapján az üzletvezető döntötte el, hogy mennyi lesz az eladási ár.

A vendéglátóiparban megindult változások — szükségszerűen — kisebb-nagyobb mértékben érintették az anyagi érdekeltség rendszerét is. Az árrésgazdálkodásban az üzletvezetők és helyetteseik, esetleg még néhány dolgozó érdekeltségét az árrés tömegéhez és szintjéhez kapcsolták. A jutalékkulcsot néhány esetben az árréstömeg százalékában határozták meg. A fizetést egyes helyeken alap- és többletérdekeltségi bontásban állapították meg. A havonta kifizetett jutalék előlegnek számított, mert a leltár után történt a teljes elszámolás. A többletérdekeltséget a dolgozók részére — vezetői döntésre bízva — több helyen úgy biztosították, hogy a többletteljesítésért meghatározott nagyságú jutaléktöbbletet fizettek.

A jövedelemérdekeltségi rendszerben a vállalati központ az üzlet vezetőjével kétoldalúan megállapodást köt az üzlet következő időszaki eredményére és árrésszintjére vonatkozóan [11]. Az értékesítés bizonylatolási kötelezettsége — a hagyományos szo-

ros elszámoláshoz hasonlóan — itt is megmarad, de az üzletvezető önállóságot kap a beszerzés, értékesítés, készletezés, áralakítás, létszám-, bér-, eszköz- és költséggazdálkodás tekintetében [12].

A jövedelemérdekeltségi rendszerben az árképzés az árrésgazdálkodásban kipróbáltak szerint valósul meg [2]. Ebben a formában előfordulhat, hogy ugyanannak a terméknek különböző időpontokban egy üzleten belül is eltérő lesz az ára. Az üzletvezető ugyanis különféle körülményeket mérlegelhet, mint például a forgalom aznapi alakulását, az üzlet általános látogatottságát, a kereslet összetételét, a várható alakulását, de mindeközben az üzlet számára megállapított eredménykövetelményt folyamatosan — az árrésszintet nem túlépve — teljesítenie kell,

A jövedelemérdekeltségi rendszerbe a vezetőn kívül az üzlet többi dolgozója is bevonható. (Többnyire azonban csak a vezetőket vonják be.) A jövedelemérdekeltségű dolgozók alapbéren kívül az üzlet eredményes gazdálkodásától függő prémiumot és az eredménykövetelmény túlteljesítése esetén annak meghatározott hányadát képező többletjövedelmet kapnak. Ez utóbbi nem bér, nem számít bele a nyugdíjba sem, és jövedelemadót kell fizetni utána.

A jövedelemérdekeltségi rendszerben elsősorban az üzlet vezetőinek az anyagi érdekeltsége változik meg, a beosztottaké csak kevéssé. Ez az üzleten belül ellentéteket is előidézhet, de a vállalatok az érvényes bérszabályozás adta szűkös többletjövedelem-juttatási lehetőség miatt tesznek így, mondván, hogy a keveset sokfelé osztani végképp értelmetlen lenne. Csak ily módon tudják növelni az üzlet gazdálkodására jobban hatni képes dolgozóik érdekeltségét.

Tekintsük át a vezetők és a beosztottak keresetének főbb részeit az új rendszerben! Alapbért (fixbért) minden dolgozónak megállapítanak. A mozgóbér több tényezőtől függ. A forgalomnövelésben vezetőnek és beosztottnak egyaránt lényegében azonos az érdekeltsége, mert jövedelem csak forgalmi bevételből származhat. A forgalom után a beosztottak jutalékot kapnak. Emellett van létszámcsökkentési törekvés is, melynek két keresetnövelő hatása is van. A jutalék kevesebb ember közt oszlik meg, továbbá a létszámcsökkenés bérmegtakarításának mintegy 20—30 százalékát megkaphatják a beosztott dolgozók. Ez tehát újabb keresetnövekedést hozhat. Egyes vállalatoknál költségátalányt adnak az üzletnek. A költségekben elért megtakarítás is jelenthet többletérdekeltséget; a megtakarításból a vezető juttathat a beosztottaknak is.

A vállalatok gyakorlatában közös vonás, hogy a jövedelemérdekeltségben érintett dolgozók mindenütt fixbért és az üzleti eredménytől függő mozgóbért kapnak, illetve többletjövedelemben részesülnek. Az eltérés a mértékekben mutatkozik. A jövedelemérdekeltségi rendszer kidolgozásakor a kedvező vállalati gyakorlatot is hasznosították. Egyik nagyvállalatunk korszerűsített anyagi érdekeltségi rendszere szerint a fix és a mozgó keresetek a következőképpen alakulnak ki. Megállapodásban rögzítik, hogy az érdekeltek havonta megkapják alapbérüket és eredményprémium-előlegként az alapbér „x" százalékát. Keresetük kiegészítésére egy „minimális programot", illetve további követelményeket kell teljesíteniük. A minimális program a bázisidőszak eredménye alapján készül el, bizonyos korrekciókkal. Ha ennek negyedéves összegét teljesíti az üzlet, akkor a vezetők a negyedéves bér után további „y" százalék eredményprémiumot kapnak. Ha az ezen felül vállalt eredménytöbbletet is teljesítik, akkor az eddigieken túl a féléves alapbérük újabb „z" százalékára is jogosultak. Ezenkívül még egy fokozat létezik, de ehhez a megelőzőnél is nagyobb eredményjavulást kell vállalniuk a vezetőknek. Ha ezt is teljesítik, a vezetők az éves eredményelszámolást követően éves alapbérük további „q" százalékát is megkaphatják.

A központ és az üzletvezető megállapodása az üzleti eredményen kívül az árrésszintre is kiterjed — meghatározott határértékekkel. Az árrésgazdálkodásnak ez az eleme azért került be a jövedelemérdekeltségbe, mert a minimális árrésszint ismeretében elszámoltatáskor az esetleges hiányért az anyagilag felelősöknek visszatérítési kötelezettséget állapíthatnak meg. Ezen túlmenően az árrésszintmaximum betartásával a szabad árképzésnél könnyebben elő-

forduló esetleges árfelhajtásnak kívánnak határt szabni.

Az alap- és többletérdekeltség eredményhez, árréshez viszonyított bontása, kulcsai vállalatonként különbözőek. Az alapbéren felüli prémiumok éves szinten sok esetben 80—100 százalékos kifizetést is jelenthetnek az alapbérhez viszonyítva, amennyiben az üzlet teljesíti árrés- és nyereségfeladatát.

A 2. sz. táblázatban nem szerepelt két elszámoltatási, illetve üzemeltetési forma: *az önelszámoló egység és a bérletre kiadott üzlet*. Ezekről a valójában nem új, de most újra előtérbe kerülő formákról csak annyit, hogy önelszámoló rendben általában a nagy egységek működnek, mint például szállodák — önálló nyereségképzési és mérlegkészítési joggal. Míg az eddigiekben ismertetettek az állami és a szövetkezeti vendéglátást, tehát a társadalmi tulajdont képezik, a bérlet magánkereskedői engedéllyel működő vendéglátóipari tevékenysége jelent.

A változás előnyei és gondjai

A szerződéses és a jövedelemérdekeltségű üzemeltetés — a korábbi gyakorlathoz képest — összességében jó eredményeket hozott.

A vendéglátásban a vendégek igényeihez rugalmasabban illeszkedő — újszerű szolgáltatásokban, az üzlet jellegét kifejező speciális ételek-italok értékesítésében, gyorsabb, figyelmesebb kiszolgálásban, a vendéggel való személyes kapcsolat javulásában, a családias jellegben megnyilvánuló — *alkalmazkodó kínálat* tapasztalható. Mindezekkel magyarázható, hogy kevés a vendégektől hallható panasz. Ez azt a látszatot kelti, mintha javult volna a fogyasztói érdekvédelem. Az ellenőrzési tapasztalatok azonban a korábbiaknál nem kedvezőbbek. Arról van tehát inkább szó, hogy a vendéggel való bánásmód közérzetjavító hatása elnéző magatartást eredményez. Mindez együtt az új üzemeltetésű és elszámoltatású üzletek többségében forgalomnövekedést hozott. Ez a kínálatjavulás azonban még mindig nem elég színes ahhoz, hogy a vendéglátó szolgáltatások iránti kereslet stagnálását átlendítse a vendéglátóipari forgalom volumenének növekedésébe.

A vendéglátás szabadidő-töltési, szórakoztató szerepének gyakran egyoldalú értelmezése folytán a „keresletnek megfelelő kínálat" némileg *módosította a forgalom szerkezetét*. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A forgalom szerkezete nem teljesen a kívánatos irányban változik, ugyanis a kínálat több helyen a kisebb munka- és költségigényű ital- és egyéb értékesítés javára tolódott el, némileg háttérbe szorítva az ételeket. Kirívó példaként említhető a már amúgy is elszegényített ételkínálatnak zsíros kenyérrel való pótlása. Ez már nem a vendég igényeihez való alkalmazkodást jelenti, hanem a vendéglátó kínálatnak a degradálását. Általában is jellemző azonban, hogy „Étlapjainkról eltűntek vagy a kínálatban jelentősen csökkentek a magyar gasztronómiát jellemző karakterisztikus ételek" ([3] 3. 1.).

Az üzletek *nyitvatartási ideje* meghosszabbodott. Ez elsősorban a szerződéses üzletekre jellemző, amelyek maguk határozhatják meg a nyitvatartási idő hosszát, csupán be kell azt jelenteniük a helyi tanácsnál. A nyitvatartási idő hosszabbítási lehetőségé-

3. sz. táblázat

A vendéglátás eladási forgalmának megoszlása
(százalék)

Megnevezés	1980	1981	1982
Étel	35,7	36,7	36,4
Ital	54,4	53,3	53,3
ebből: alkoholos	48,3	46,8	47,0
Egyéb	9,9	10,0	10,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: [14].

vel élnek is, ez azonban nem egyértelműen kedvező. (Ha ugyanis ez hangos zeneszolgáltatással, ittas egyének randalírozásával párosul, akkor — különösen az éjszakai órákban — a lakókörnyezetet zavarja, feljelentések sorozatát válthatja ki, ezekben való eljárásokat követel, és a vendégkör beszűkülését okozhatja.)

Az üzletek *külső-belső képe* többnyire javult. Az esztétikai hatások előtérbe kerültek. Bizonyos hivatalos programok is segítettek az üzletek környezeti kulturáltságának javulásában.

A szerződéses üzletek vezetői gyakran *a saját pénzük befektetésével* növelik az üzleti kapacitást. Irodák, raktárak, pincék átalakítása értékesítő helyekké, az értékesítő tér járdateraszosítás, kerthelyiség-kialakítás révén történő bővítése, hatékonyabb sütőfőző, illetve szórakoztató berendezés beállítása tapasztalható több helyen. Ennek szépséghibája az engedély nélküli építkezések szaporodása. E fejlesztések forrásául azonban némely esetben nem magánpénzek szolgáltak, hanem az üzlet átvételekor igényelt nagy forgóeszköz-állomány egy része a szokásos áru — pénz — áru körforgás helyett az előzőekben felsorolt célok valamelyikét finanszírozta. Ebben az esetben tehát a vállalati tőkét hasznosították — a vállalatot kijátszva — a saját haszon növelése céljából. Összességében a saját tőkerész aránya az elvártnál alacsonyabb. Ez két okra vezethető vissza. Az egyik ok a hirtelen megadatott rosszul értelmezett szabadságból vagy a helytelen licitálásból folyó pénzhajhászás, amelyet még erősít a túlzott anyagiasság. A másik ok az alaprendelet hibája volt. A szerződők zöme ugyanis az idő rövidsége miatt félt befektetni saját pénzét. Azóta már nyilvánvalóvá vált, hogy az üzleteknek nem 3, hanem 5 évre történő szerződésbe adásával, majd időkorlát nélküli szerződéshosszabbítás kilátásba helyezésével kellett volna az arra méltó vezetők biztonságérzetét fokozni.

Az új üzemeltetési formával javult *a társadalmi tulajdon gyarapításának* lehetősége, de nem minden esetben volt megfelelő annak védelme. A szerződéskötések természetes velejárói a szerződésbontások. Az azonban már nem közömbös, hogy ezek milyen összegű tartozásállomány keletkezése után következnek be. Némely vállalatnál túlzott türelem tapasztalható e tekintetben. Komoly probléma a nagy összegű adósságok keletkezése [5]. Ezek behajtása hosszú ideig elhúzódik. Ennek megakadályozásáról a vállalatoknak kell gondoskodniuk. A társadalmi tulajdon védelme azonban nem csupán ezen múlik. *A dolgozók felkészültségének* is javulnia kell, hogy a társadalom és a maguk érdekében jól tudjanak élni a nagyobb önállósággal. Szervezett oktatással kell elősegíteni, hogy az üzletvezetők az adminisztratív, a gazdálkodási és a szervezési teendőket is jól ismerjék. E feladatok üzleti szinten növekedtek. Az üzletvitelhez nélkülözhetetlen számítások és adatrögzítés komoly segítői lehetnének a vendéglátóiparban is az egyre inkább szaporodó személyi számítógépek.

Hatékonyabb felkészítés nemcsak az üzletvezetők számára lenne szükséges, hanem a vállalati központokban is. Az üzletek jövedelemérdekeltségre való átállítása előtt végzett közgazdasági számítások ugyanis az eddigiekben nem mindig eredményeztek reális adatokat, ami sok vitára adott okot. *A vállalati központok felkészületlensége* nem csupán rajtuk múlik, hanem az arra hivatott szervek esetenkénti hiányos tájékoztató tevékenységén és az eddigi nagy mennyiségű, különböző irányú, többnyire mechanikusan végzett adatkimunkálási és -továbbítási igényen. Ez is közrejátszik abban, hogy az üzletek jövedelemérdekeltsége a kívánatosnál lassabban alakul ki.

Nehezen halad az elszámoltatás korszerűsítése a legnagyobb egységeken, a *szállodákon belül*. Ennek fő oka, hogy az itt működő vendéglátó üzletek — jövedelemérdekeltséget lehetővé tevő — önálló gazdálkodását nem tudják elkülöníteni az egész házétól, például a költségek szétválasztásának megoldhatatlansága miatt. Ezek az üzletek azzal a gonddal is küszködnek, hogy potenciális vendégeik számát jelentősen csökkenti a szállodai töltés előbbrevalósága. A szervezett szobaeladások ugyanis döntően a szobakapacitás kihasználtságát célozzák, s a szállásértékesítés többnyire félpanzióval, illetve máshol is beváltható kuponokkal történik. Ez pedig nem jó a szálloda

éttermének. E vázolt probléma megoldása a gyakorlatban kompromisszum jellegű. A szállodán belüli vendéglátó üzletek gazdálkodását nem különítik el teljesen, és a szállodai vezetést, valamint az azon belüli vendéglátó egységek vezetőit az összesített jövedelemben teszik érdekeltté.

Az új üzemeltetésű és elszámoltatású üzletekben *a munka termelékenysége jelentősen nőtt.* Az üzletek többségében a megnövekedett forgalmat változatlan vagy kevesebb munkaerővel bonyolítják le. Létszámot csökkenteni inkább a többszemélyes szerződéses üzletekben lehetséges, mert több ember között jobban megosztható a kieső dolgozók munkája, és a családtagok is bevonhatók. Ez utóbbira a jövedelemérdekeltségű üzletekben nincs lehetőség. Egyébként — a vállalatok félelmével ellentétben — nem vittek el az új üzemeltetésű üzletek túl sok szakképzett dolgozót a régi rendszerben üzemelő üzletektől, mivel az üzletvezetők inkább — olcsóbbnak vélt — szakképzetlen munkaerőt alkalmaztak. Emiatt néhol a hozzá nem értésből fakadóan esett a színvonal, amit csak súlyosbít az előzőkben jelzett túlzott pénzhajhászás. Ennek megakadályozására és a társadalmi tulajdon védelmére lenne hivatott az ellenőrzés. Több vizsgálat kellett volna a szakmai előírások betartására vonatkozóan is. E tekintetben szükséges lenne a tanácsok és a vállalatok szorosabb együttműködése.

Az egy főre jutó forgalom növekedése tehát egyrészt létszámcsökkenésből származik, másrészt a munkaidő önként vállalt meghosszabbításának, a családtagok besegítésének, a néhány napig foglalkoztatott kisegítők beállításának, és nem utolsósorban a gördülékeny munkaszervezésnek, illetve a nagyobb odaadásból fakadó jobb munkavégzésnek az eredménye.

A munka termelékenységének fontos befolyásolója *az eszközhatékonyság.* Az új üzemeltetés jobb eszközkihasználtságot, módszeresebb karbantartást, takarékosabb anyag- és energiafelhasználást eredményezett. Az eszközhatékonyság alakulásának fontos összetevője a forgóeszközök csökkenése is. Az anyagi érdekeltségnek az üzlet gazdálkodásával való szorosabb összekapcsolása bizonyította, hogy sok esetben kevesebb készlettel, de feszesebb szállításszervezéssel biztosítható a folyamatos értékesítés. Esetenként tapasztalható azonban ezzel ellentétes gyakorlat is, amikor az üzletvezető saját pénzével is kipótolta a készletgyűjtést, mert számára ez kifizetődőbb, illetve megnyugtatóbb volt.

Az élő és holt munka hatékonyságának javulása *a költségalakulást* is kedvezően érintette. Megtakarítás leggyakrabban bérből és elektromos áramból mutatkozott, de egyéb költségtételeknél is előfordult. Ezek a költségek nemcsak a forgalomhoz viszonyítva, hanem gyakran abszolút értékben is mérséklődtek. Ez utóbbi tény nem értékelhető egyértelműen előnyösnek, mert félő, hogy az üzleti színvonal rovására megy.

Mindezek hatására az új üzemeltetésű és elszámoltatású üzletek a korábbinál *jobb gazdálkodási eredményt* hoztak. Az addig veszteséges üzletek vesztesége mérséklődött, sőt többnyire nyereségessé váltak, az addig nyereségesek még nagyobb nyereséget értek el. A nyereséghozam az egyes üzemeltetési és elszámoltatási formáknál nagyon különböző volt. A szerződéses üzletekből körülbelül másfél-kétszeres nyereség származott a korábbi hagyományos üzemeléshez képest. Ebben a viszonyításban a bérleti rendszerben működő üzletek jóval nagyobb, a jövedelemérdekeltségűek pedig mérsékeletlen növekvő nyereséget hoztak.

A jobb üzleti munkának *a felelősen dolgozók anyagi elismerésének a fokozódását* is maga után kell vonni. Az új üzemeltetésű és elszámoltatású üzletek dolgozóinak összes jövedelme — jelentős szóródással ugyan, de — mindenütt meghaladja a régi üzemeltetési formában dolgozókét. Az eltérések itt is a szerződéses üzletek javára mutatkoznak: üzletvezetői szinten havi viszonylatban nem ritka a több ezer forintnyi jövedelemkülönbség. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a szerződéses üzletvezetők jövedelmét nem lehet egész pontosan megállapítani, és a jövedelemérdekeltségű üzletekben a többletjövedelemből az üzletvezetőn kívül gyakran több dolgozó is részesedik.

Mint említettem, a szerződéses és a jövedelemérdekeltségű üzletek *gazdálkodási feltételei* (például a nyitvatartási idő, a lét-

4. sz. táblázat

A bolti kiskereskedelem és a vendéglátás 1984. évi főbb tervadatai[a]

Megnevezés	Bolti kiskereskedelem		Vendéglátás	
	érték	%	érték	%
Alaptevékenység árbevétele (Mrd Ft)	186,9	100,0	35,1	100,0
Index (1983=100)	107,3	—	105,7	—
Alaptevékenység árrése (Mrd Ft)	19,0	10,2	14,3	40,8
Elszámolási alapul szolgáló nyereség (Mrd Ft)	4,5	2,4	1,4	4,0
Index (1983=100)	101,8	—	101,4	—
Jövedelmezőségi mutatók				
Ny/(E+B)[b] (%)	9,9	—	3,5	—
R/B (%)	4,8	—	2,9	—
F/E (%)	2,4	—	1,0	—

Forrás: [13] 820. l.

[a]Az adatok nem tartalmazzák a nagy-, a demigrosz és a szövetkezeti kereskedelem bolti kiskereskedelmi, illetve vendéglátó tevékenységét.

[b]Ny: nyereség; E: eszköz; B: bér; R: részesedési alap; F: fejlesztési alap.

számalakítás tekintetében) eltérők. Így az eredményben és az érdekeltek jövedelmében is különbségek mutatkoznak. Reális cél lehetne ezek közelítése.

A jövő feladatai, különös tekintettel az anyagi érdekeltségre

A szabadkasszás kereskedelmi vendéglátó üzleteket az állami szektorban csaknem teljes egészében szerződéses üzemeltetésre állították át, a szövetkezeti szférában még folyik az áttérés. A szerződéses forma eddig eltelt hároméves üzemelése kedvezően érintette a vendéglátás gazdálkodását. A szerződéses üzletek jelentős részben hozzájárultak ahhoz, hogy a vendéglátó szakma nyereségessé vált [4], de nyereséghozó szerepük a jövőben már sokkal tovább nem fokozható. A vendéglátás eredményességének javítása pedig változatlanul fontos feladat.

Jól szemléltetik a vendéglátás helyzetét az 1984. évre közzétett tervszámok, amelyek az egész fogyasztásicikk-kereskedelmen belül a legkedvezőtlenebbek. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A vendéglátás elmarad a bolti kiskereskedelemhez képest a tervezett forgalomnövekedésben, de különösen problematikus a helyzet a jövedelmezőséget jellemző három utolsó tervmutató tekintetében. „A fogyasztásicikk-kereskedelemben évek óta 100 Ft tőkebefektetés (eszköz és bér) után átlagosan kétszer akkora nyereség képződött, mint a vendéglátásban. Ez nem jelent egyfajta megkülönböztetést, hanem a szakma magas eszköz- és bérigényességével függ össze" ([7] 11. 1.). Ha ezt a tényt egyszerűen tudomásul vesszük, a vendéglátó szakma fejlesztésére képződő alapok hovatovább még a szinten tartásra sem lesznek elegendők.

A vendéglátás gazdálkodási eredményének kedvezőbbé tétele elengedhetetlenül szükséges, és ez most már döntően a jövedelemérdekeltségi rendszer feladata. Ma a vendéglátó üzleteknek körülbelül egynegyed részét adják a már jövedelemérdekeltségű és a még szoros üzemeltetésű, de perspektivikusan jövedelemérdekeltségű üzletek.

A visszaélések megakadályozásához fejleszteni, illetve javítani kell a dolgozók felkészítését és az ellenőrzést. A szabálytalanságok ugyanis sokszor a helyes módszer ismeretének hiányából fakadnak, és egy időben elvégzett ellenőrzés még csírájában megszüntetheti azokat. A hibák feltárását — súlyosságuktól függően — anyagi, erkölcsi következményeknek, büntetéseknek kell követniük a lehető legrövidebb időn

belül. E szigorúbb eljárások mellett azonban olyan ösztönzőbb anyagi érdekeltséget kell érvényesíteni, hogy érdemes legyen a szabályok szerint, helyesen gazdálkodni. Ha ugyanis ezt nem valósítjuk meg, akkor a felelősségre vonás a dolgozót nem a hibamentes tevékenykedésre, hanem új munkahely keresésére serkenti.

Általános gyakorlat szerint 1984-ig a mozgóbér mértékeit úgy állapították meg, hogy a fixbéren felüli kifizetések teljes összege kevéssé haladja meg a bázisévben kifizetett összes prémium és jutalék együttes értékét. A vállalatok nagyon ügyeltek arra, hogy a vezetők éves keresete csak addig a határig terhelheti a bérköltséget, amíg az érvényes bérszabályozás szerint a bérszínvonal alakulása nem von maga után progresszív nyereségadót.

A mértékek kialakításának további vállalati szempontja, hogy az üzleti többletcredményből nem juthat több az érdekelteknek, mint amennyi általában marad a vállalati nyereségből bruttó részesedési alapra — az 1984. évi szabályozás szerint.

A vendéglátó vállalat valamennyi egységének gazdálkodási eredménye összesítésre kerül — természetesen a jövedelemérdekeltségű egységek többletnyereségével együtt. Az így megállapított vállalati szintű nyereségből képezi a vállalat a saját belátása szerint indokolt tartalékot, valamint az érdekeltségi alapot. Nem lenne helyes, ha a jövedelemérdekeltségű üzlet többletnyereségéből csak a kötelező adókat vonná le, mert a vállalati alapok nélkül ezek az üzletek sem realizálhatnának többletnyereséget, tehát az alapokhoz való hozzájárulásuktól sem lehet eltekinteni. Így viszont a többletnyereségből a jövedelemérdekelteknek az összes kötelezettség teljesítése után mintegy 20 százaléknyi összeg marad. Ebből azonban még a jövedelemadó is levonásra kerül.

További visszafogó hatást vált ki az is, hogy a többletjövedelem a nyugdíjalap számításakor nem vehető figyelembe. Pedig legális jövedelemről van szó, amelyért a benne részesülőknek sokkal hatékonyabban kell dolgozniuk, mint ahol ilyen jövedelem nem keletkezik. Jogos igény tehát, hogy ezt nyugdíjukban is elismerjék.

Azokban a vállalatokban, ahol több szinten van többletérdekeltség (például vállalatközpontban, üzletigazgatóságon, üzletben), ott a létszámcsökkenésből eredő bérmegtakarítást oda kell adni, ahol a létszámot megtakarították, még akkor is, ha vállalati szinten nincs létszámcsökkenés, illetve ebből eredő adómentes bérfejlesztési lehetőség sem. Az az üzleti kollektíva, amelynek ezt a bért nem adják meg, joggal érezheti magát becsapva.

A jövedelemérdekeltségi rendszer kétségtelen előnye az azt kísérletképpen megelőző árrésgazdálkodáshoz képest, hogy az üzlet felelős vezetői helyben befolyásolhatják az üzlet gazdálkodását. Még ma is sok azonban a túlzott óvatosság diktálta kötöttség, amely fékezi a fejlődés ütemét. Nem új problémák ezek, már az árrésgazdálkodás kapcsán is felbukkantak. Csak felsorolásszerűen utalnék a bérszínvonal-szabályozásra, a választékot javító üzleti beszerzés nehézségeire, a sok időt igénylő, gyakran haszontalan mennyiségű adminisztrációra [6], az elszámoltatást és ellenőrzést célzó — korábbinál sűrűbb — leltározásra. Ez utóbbi tevékenységek az üzlet szempontjából inkább improduktív jellegűek, s az üzlet vezetőinek kevés időt hagynak a vendégért folyó üzleti élet szervezésére.

Világosan látható továbbá, hogy az eddigi és a várható keresetfék, illetve a szerződéseshez képest szűkös többletjövedelemjuttatás nem hozhat érdemi eredményjavulást a jövedelemérdekeltség folyamatos bevezetése mellett sem. A többletnyereség több tételes adóztatását fel kellene oldani.

Igaz, hogy a jövedelemérdekeltségi rendszer elsősorban a vezetők érdekeltségét változtatja meg, de részesíteni kell a több keresetből a beosztott dolgozókat is. Korszerűsíteni kell a jövedelemérdekeltségbe be nem vont dolgozók bérezését is. Elismerten sok múlik a vezetésen, de a többi dolgozó ösztönző aktivizálása nélkül a vendéglátás ügye megbukik.

A vendéglátóipari tevékenységben az emberi tényezőnek fontos szerepe van. E szakmát nem lehet gépiesen gyakorolni, tehát az üzletért aktívan tevők visszafogása helyett, tevékenységük serkentése a feladat — minden vonatkozásban.

Hivatkozások

[1] *Bakos Veronika:* Kísérleti árképzés a vendéglátóiparban. Kereskedelmi Szemle, 1982. 3. sz.
[2] *Bakos Veronika:* Jövedelemérdekeltség a vendéglátásban. Figyelő, 1984. 7. sz.
[3] *Benics László:* Árpolitikánkról. Vendéglátás, 1984. március.
[4] *Dallos Attila:* Mit mond a jogszabály? Vendéglátás, 1984. május.
[5] *Herner Ernő:* Az üzemeltetés új formáinak tapasztalatairól. Kereskedelmi Szemle, 1984. 6. sz.
[6] *Mikula János:* A jövedelemérdekeltségű üzletek és a számvitel. Figyelő, 1984. 30. sz.
[7] *Sebestyén Imre:* Szakmánk gazdálkodása. Vendéglátás, 1984. május.
[8] A bolti és a vendéglátóipari üzlethálózat. Kereskedelmi Szemle, 1984. 3. sz.
[9] A szabadkasszás kiskereskedelmi és vendéglátó üzletekről szóló 5/1972. (III. 16.) BkM sz. rendeletnek a 15/1980. (IX. 30.) BkM sz. rendelettel módosított szövege.
[10] Az egyes kiskereskedelmi és vendéglátóipari üzletek szerződéses üzemeltetéséről szóló 38/1980. (IX. 30.) MT sz. és a végrehajtásáról rendelkező 14/1980. (IX. 30.) BkM sz. rendelet egységes szerkezetbe foglalt szövege.
[11] A Minisztertanács 57/1982. (X. 22.) sz. rendelete az egyes kereskedelmi egységek jövedelemérdekeltségű üzemeltetéséről.
[12] 7006/1982. (KÉ 29.) BkM sz. irányelv a jövedelemérdekeltségű üzemeltetés bevezetéséhez.
[13] A fogyasztási cikk kereskedelem 1984. évi gazdálkodási előirányzatai. Kereskedelmi Értesítő, 1983. 35. sz.
[14] Belkereskedelmi Évkönyv 1982. KSH.
[15] Belkereskedelmi Évkönyv 1982. és Vendéglátás, 1984. május.

Bakos Veronika

Dr. Bakos Veronika a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola docense.

Angelusz Erzsébet:

FILOZÓFIA — ANTROPOLÓGIA — NEVELÉS

(Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 18.)

Angelusz Erzsébet azzal az időszerű problémával foglalkozik, hogy miképpen kell, illetve miképpen lenne célszerű az antropológia elveit és módszertani eredményeit érvényesíteni a neveléstudományban és az iskolai nevelésnél tágabb, a szocializáció egészét átfogó gyakorlati nevelő tevékenységben.

Témájának aktualitását hangsúlyozza, hogy korunkban, a tudományos-technikai forradalom korában megnövekedett az emberi tevékenységnek, a személyiségnek a szerepe, s ebből következően a személyiség tervszerű alakítása, nevelése egyre fontosabbá válik. A szerző e kötetben kifejtett álláspontja szerint az ezzel foglalkozó szaktudomány nem nélkülözheti az antropológia szemléletmódját és eszköztárát.

103 l., kötve 43,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (203—212. l.)

Politikai befolyások, gazdasági meghatározók a kelet—nyugati kapcsolatokban a nyolcvanas évek elején

Az elmúlt három és fél évtized tapasztalatai arra utalnak, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok alakulását a világgazdaság más szektorainál nagyobb mértékben befolyásolták, illetve kívánták befolyásolni politikai szándékok. E törekvések intenzitása időben nem állandó: igen nagy volt a negyvenes évek végének és az ötvenes évek elejének hidegháborús körülményei között, majd ezt követően mérséklődött. Nyugati, ezen belül amerikai részről a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok politikai célok érdekében történő befolyásolására irányuló törekvések újból 1979 végétől erősödtek fel, majd — átmeneti hullámzás után — 1984 második felében veszítettek intenzitásukból.*

Ilyen politikai keretek mellett figyelmet érdemel, hogy az OECD-országok és az európai KGST-országok közötti forgalom a világkereskedelem 2,24 százalékát tette ki 1970-ben, 2,75 százalékát 1975-ben, majd 2,26 százaléka volt 1982-ben. A politikai szándékok jelenlétéből azonban egyrészt hiba volna arra a következtetésre jutni, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokat befolyásoló politikai döntések meghozatala egyenlő hatékony végrehajtásukkal ([5] 129. l.). Másrészt a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok alakulását nagyszámú egyéb gazdasági természetű tényező is befolyásolja, ezért nem indokolt a politikai hatásoknak kiemelt szerepet tulajdonítani. A továbbiakban azt célszerű feltárni, milyen mértékben vezethető vissza gazdasági és milyen mértékben politikai tényezőkre a kelet—nyugati kereskedelem világgazdasági jelentőségének mérséklődése, illetve — tágabb értelemben — a hetvenes években a kelet—nyugati kereskedelemben bekövetkezett változások. A nemzetgazdasági dimenziók, természeti erőforrásokkal való ellátottság eltérései és ezek következményei miatt a KGST oldaláról célszerű külön vizsgálni az energiahordozó- és nyersanyagexportőr Szovjetuniót és az iparcikkexportőr többi európai KGST-országot.**

A kereskedelmi forgalom alakulása

A hetvenes évek első felében az OECD-országok kereskedelmi forgalma az összes kereskedelemnél gyorsabban bővült az euró-

* Az afganisztáni események ürügyén a Carter-kormány 1979 végén embargót rendelt el a Szovjetunióba irányuló gabonakivitel és a foszfortartalmú műtrágyák exportjának egy részére, az 1980. évi moszkvai olimpiai játékokra eladni tervezett eredményjelző, híradástechnikai berendezések szállítására. Emellett megszigorította a kőolaj- és földgázfeltáró, -kitermelő és -szállító berendezések, valamint az élvonalbeli technológiák Szovjetunióba irányuló exportjának ellenőrzését. Az amerikai embargóintézkedések második hulláma 1981 decemberében tetőzött, amikor a Reagan-kormány a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetése kapcsán felfüggesztette a lengyel halászati jogokat az amerikai vizeken, megtagadta Lengyelországtól az exporthitelek biztosításának az Export-Import Bank általi finanszírozását, és szigorította a Lengyelországgal szembeni COCOM-ellenőrzést. Ezzel egyidőben a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetésében játszott „erőteljes és közvetlen részvételre" hivatkozva az Egyesült Államok megtiltotta a kőolaj- és földgázipari technológiák, továbbá nagyszámú egyéb élvonalbeli termék kivitelét a Szovjetunióba. A harmadik szakaszban az Egyesült Államok 1982 nyarán kiterjesztette a kőolaj- és földgázipari berendezések és a csúcstechnológiák exportjának engedélyezését az amerikai cégek külföldi leányvállalataira és a más vállalatoknak eladott amerikai licencekre. Az Egyesült Államok lépéseket tett az exportellenőrzés olyan nemzetközi szervezetek keretében történő erősítésére, mint a COCOM, a NATO és az OECD, illetve bilaterális tárgyalásokon kívánta rábeszélni szövetségeseit a Szovjetunióba szállítandó technológiák ellenőrzésének, korlátozásának szigorítására.

** Bulgária, Csehszlovákia, az NDK, Lengyelország, Magyarország, Románia.

1. sz. táblázat

A kelet—nyugati kereskedelem részesedése az OECD-országok külforgalmában
(százalék)

Év	A Szovjetunió részesedése az OECD-országok		A többi európai KGST-tagállam részesedése az OECD-országok	
	exportjában	importjában	exportjában	importjában
1970	1,07	1,16	1,77	1,59
1975	2,11	1,50	2,37	1,56
1976	2,18	1,59	2,15	1,52
1977	1,90	1,59	1,94	1,44
1978	1,82	1,57	1,93	1,44
1979	1,82	1,76	1,82	1,43
1980	1,74	1,81	1,67	1,33
1981	1,81	1,87	1,41	1,19
1982	1,97	2,08	1,14	1,16
1983	1,97	2,08	1,07	1,16

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, Serie „A" különféle évfolyamai.

pai KGST-országokkal. 1970 és 1975 között a Szovjetunió részaránya 1,1-ről 2,1 százalékra emelkedett az OECD-országok kivitelében, 1,2-ről 1,5 százalékra az importjában. Ugyanebben az időszakban a többi KGST-ország részesedése 1,8-ről 2,4 százalékra nőtt az OECD-exportban, s 1,6 százalék volt az OECD-importban. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A politikai feltételek romlása 1979 után nem vezetett a forgalom gyors, radikális visszaesésére. A kis KGST-országok részaránya csökkent ugyan az OECD-országok külkereskedelmében, de *ez a csökkenés gazdasági okok* (tehát a politikai feltételektől jórészt független tényezők) *miatt már 1978-ban megkezdődött, mielőtt még a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok politikai feltételei erőteljesebben romlottak volna.*

A nyugati embargóintézkedések szinte kizárólag a Szovjetuniót érintették erőteljesebben, de annak részesedése az OECD-országok kiviteléből minden korlátozó intézkedés ellenére tovább emelkedett. A Szovjetunió részaránya az OECD-országok importjában is nőtt. A Szovjetunió pozícióinak javulása nagymértékben ellensúlyozta, lassította a KGST-országok térvesztését az OECD-térség külkereskedelmében. Ezért a Szovjetunió szerepe számottevően felértékelődött a kelet—nyugati kapcsolatokban. A fejlett tőkésországok KGST-országokkal folytatott kereskedelmében a Szovjetunió részaránya jelenleg csaknem 60 százalék, míg 1970-ben mindössze 36 százalékot ért el.

Noha a KGST jelentősége összességében nem nagy a fejlett tőkésországok külkereskedelmében, relációs és szektorális értelemben néhány súlypont feltétlenül figyelmet érdemel. Amíg a KGST-országok részaránya 1983-ban 3 százalék volt az OECD-országok kivitelében, addig a finn export 27,7 százaléka, az osztrák kivitel 12,1, a görög export 7,6 százaléka irányult a KGST-térségbe. Ezen országok importjában hasonló nagyságot ért el a szocialista országok részesedése. A kelet—nyugati kapcsolatokban a földrajzi fekvése, történelmi hagyományai s gazdasági méretei folytán is vezető szerepet betöltő NSZK esetében az egész KGST-térséggel folytatott kereskedelem kisebb jelentőségű, mint a nyugatnémet—svájci forgalom. (A két német állam közötti kereskedelmet nem számítva.) Az NSZK számára a KGST valamivel fontosabb exportpiac, mint az Egyesült Államok. A tőkeáramlás, a pénzügyi kapcsolatok, a közvetlen tőkeberuházások miatt viszont az Egyesült Államokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok lényegesebbek az NSZK számára, mint a KGST-térséghez fűződők.

Szektorális értelemben az érdemel figyelmet, hogy a KGST felvevőpiaci jelentősége 15—35 százalék között van Kanada, Ausztrália, Franciaország és az Egyesült Államok gabonakivitelében, Ausztria, Olaszország és az NSZK, vas- és acéllemez-, Franciaország, az NSZK, Olaszország és Svájc szerszámgépkivitelében, Finnország általános gép-, textil- és ruházatitermék-exportjában ([8] 12. 1.). Az NSZK nagy átmérőjű acélcsőkivitelének 40—50 százalékát a Szovjetunió veszi fel.

A kelet—nyugati kereskedelem hetvenes évek végétől megfigyelhető fejlődése (a politikai célú korlátozásoknak leginkább kitett Szovjetunió relatív fontosságának növekedése, illetve az általuk kevésbé sújtott kis KGST-országok visszaszorulása) arra utal, hogy *a két országcsoport közötti kereskedelem dinamikájával, egyensúlyviszonyaival összefüggő gondok, korlátok nem politikai, hanem gazdasági természetűek.* A gazdasági természetű problémák sem konjunkturális, hanem *döntően szerkezeti tényezőkre vezethetők vissza.* Ezért a továbbiakban célszerű behatóbban megvizsgálni a kelet—nyugati kereskedelem áruszerkezetének alakulását.

A szocialista országok nyugati exportjának áruszerkezete

A *kis KGST-országok* fejlett tőkésországokba irányuló kivitelének legszembetűnőbb vonása az áruösszetétel fő arányainak viszonylagos állandósága. A feldolgozott termékek (SITC 5.—8. árucsoport) aránya 1970-ben 48, 1975-ben 51, 1981-ben 55 százalékra rúgott, azaz az elmúlt évtizedben a kis KGST-országok kivitelének majdnem felét élelmiszerek és nyersanyagok tették ki. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Ennek ellenére a kis KGST-országok viszonylag kedvezően kapcsolódtak be az ipari munkamegosztásba a hetvenes évtized első felében. Ez mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a gépek részaránya 1970 és 1975 között 10,4-ről 12,4 százalékra emelkedett a kis KGST-országok fejlett tőkés viszonylatú kivitelében, míg a kedvezőtlenebb világpiaci árú és keresleti dinamikájú féltermékek (SITC 6. árukategória) relatív súlya 21,4-ről 17,4 százalékra mérséklődött. A féltermékek részesedésének csökkenése a kohászati termékek exportjának visszaesésével kapcsolatos: részarányuk az 1970. évi 9,5-ről 1975-ben 6,1 százalékra mérséklődött.

Figyelmet érdemel a döntően könnyűipari fogyasztási cikkeket tartalmazó egyéb iparcikkek (SITC 8. árukategória) részarányának erőteljes növekedése a hetvenes évek első felében. Ez a változás nem kizárólag a kelet—nyugati ipari munkamegosztás hosszú távú hajtóerőihez kapcsolódik, hanem a Közös Piac agrárprotekcionizmusának hatását is tükrözi. A diszkriminációs jellegű közös agrárpolitika bevezetése, ezzel összefüggésben az önellátottság fokának emelkedése, általában a fejlett tőkésországok agrárpotenciáljának a bővülése nyomán a kis KGST-országok nyugati kivitelében 1970 és 1974 között 24,5-ről 16,8 százalékra esett vissza az élelmiszerek hányada. A legnagyobb mértékű súlycsökkenés az élő állatok, a hús és húskészítmények, a zöldség-gyümölcs és a gabona körében következett be. A mezőgazdasági termékek nyugati exportpiacainak beszűkülésével kapcsolatos veszteségeket, a devizabevételek e miatti kiesését a kis KGST-országok könnyűipari kivitelük fokozása révén ellensúlyozták. Adott kül- és belgazdasági feltételek, fejlettségi szint, gyártási hagyományok stb. alapján az agrártermékek helyét az exportban elsősorban a fogyasztási cikkek vették át.

Noha a hetvenes évtized első felében az ipari munkamegosztás fejlődött, a szerkezeti átalakulás motorja mégis az energiahordozók kivitelének bővülése volt. Az energiahordozók részaránya megkétszereződött, így a hetvenes évtized közepén energiahordozók alkották a kis KGST-országok fejlett tőkés viszonylatú kivitelének egyötödét.

Az 1975 és 1981 közötti időszakban a kis KGST-országok exportszerkezetének átalakulása lelassult, az áruszerkezet megmerevedett. A nyers- és fűtőanyagok exportjának további gyors ütemű fejlesztésére a lehetőség egyrészt (a termelésbővítés oldaláról) fizikai értelemben, másrészt (az arányok stabilizálódása miatt) gazdaságossági-jövedelmezőségi értelemben is eléggé korlá-

2. sz. táblázat

A KGST-országok OECD viszonylatú exportjának áruszerkezete
(százalék)

SITC-csoportok	Szovjetunió				A többi európai KGST-tagállam			
	1970	1975	1981	1982	1970	1975	1981	1982
0 Élelmiszer	5,1	1,7	0,9	0,8	24,5	16,8	10,8	9,9
00 Élő állat	0,2	0,2	0,0	—	6,1	2,7	1,8	—
01 Hús, húskészítmény	0,2	0,2	0,1	—	8,4	7,5	4,5	—
02 Tejtermék, tojás	0,0	0,0	0,0	—	1,7	0,7	0,5	—
03 Hal	1,3	0,9	0,5	—	0,4	0,4	0,4	—
04 Gabona	1,6	0,0	0,0	—	2,5	0,5	0,5	—
05 Zöldség, gyümölcs	0,3	0,2	0,1	—	4,7	3,4	2,5	—
06 Cukor	1,2	0,0	0,0	—	0,8	0,9	0,2	—
07 Kávé, tea	0,0	0,1	0,1	—	0,3	0,2	0,2	—
08 Takarmány	0,3	0,0	0,0	—	0,3	0,3	0,2	—
09 Egyéb mezőgazdasági termék	0,0	0,0	0,1	—	0,0	0,2	0,0	—
1 Ital, dohány	0,2	0,2	0,1	0,1	1,1	11,	0,9	0,9
2 Nyersanyagok	32,8	23,1	9,6	8,8	13,1	8,7	8,1	8,3
3 Energiahordozók	33,3	54,0	77,2	77,5	10,8	20,5	23,7	20,7
4 Olajok, zsírok	1,6	1,8	0,0	0,0	1,3	1,6	0,4	0,6
5 Vegyi anyagok	3,1	3,9	4,6	3,8	7,0	6,7	8,7	10,7
54 Gyógyszerek	0,0	0,1	0,0	—	0,5	0,4	0,3	—
6 Féltermékek	18,6	9,8	4,7	5,5	21,4	17,4	19,6	20,9
61 Bőrtermékek	0,3	0,2	0,2	—	0,3	0,3	0,3	—
62 Gumiáruk	0,0	0,0	0,0	—	0,3	0,4	0,5	—
63 Fa, parafa	0,9	0,5	0,5	—	0,7	0,7	0,7	—
64 Papír, karton	0,3	0,2	0,2	—	0,7	0,5	0,8	—
65 Textíliák	0,6	0,5	0,2	—	3,2	3,3	3,1	—
66 Nem fémes ásvány	1,0	1,3	1,1	—	2,1	1,9	2,3	—
67 Vas, acél	3,8	1,3	0,4	—	9,5	6,1	6,9	—
68 Színesfém	11,4	5,5	2,4	—	3,3	2,8	4,1	—
69 Fémtömegcikk	0,3	0,3	0,1	—	1,3	1,4	1,9	—
7 Gép, berendezés	3,6	4,4	2,2	2,6	10,4	12,4	12,5	13,6
71 Nem elektromos gép	2,0	2,0	0,7	—	5,7	6,4	7,0	—
72 Elektromos gép	0,5	0,5	0,2	—	2,2	2,8	2,4	—
73 Járművek	1,1	1,9	1,3	—	2,4	3,2	3,1	—
8 Egyéb iparcikkek	0,7	0,7	0,4	0,4	9,5	13,9	14,7	14,0
84 Ruházati termék	0,0	0,0	0,0	—	3,4	6,4	6,6	—
85 Lábbelik	0,0	0,0	0,0	—	1,1	1,5	1,7	—
86 Műszerek	0,3	0,3	0,1	—	0,7	0,6	0,6	—

Forrás: OECD Trade by Commodities, Serie „C" 1970., 1975., 1981.; Economic Bulletin for Europe: Recent Developments in East-West Trade, 1983. december, 429. l.

tozott. Az energiahordozók részarányának növekedése természetesen elválaszthatatlan a kőolaj világpiaci árának 1973—1974. és 1979—1980. évi ugrásszerű emelkedésétől. Másrészt lényeges az is, hogy a kis KGST-országok közül mindössze Lengyelország nyugati kivitelében volt számottevő (mintegy 30 százalék) a nyolcvanas évek elején a saját kitermelésű energiahordozók (csaknem teljes egészében a feketeszén) aránya. A többi kis KGST-ország, közülük is elsősorban Románia és az NDK (ez utóbbi a két német állam közötti kereskedelemben) nem kis részben importált nyersanyagra támaszkodva növelte az alacsonyabb feldolgozottsági fokú kőolajtermékek kivitelét. A nemzetközi kőolajpiacok viszonylagos telítettsége, az árarányok romlása, illetve stabilizálódása nyomán viszont kedvezőtlenebbé vált a kis KGST-országok kőolaj-

termék-exportjának jövedelmezősége.* A nemzetközi áralakulás tehát a jelek szerint nem kedvez annak, hogy a kőolaj elsődleges feldolgozásán és az alacsony feldolgozottsági fokú kőolajtermékek nyugati kivitelén alapuló szakosodási modell a nyolcvanas években a kelet—nyugati kereskedelem dinamizáló eleme legyen.

A hetvenes évek második felében az ipari munkamegosztás kedvezőtlen irányt vett, s kibontakozásának üteme is lelassult. Az iparcikkek csoportjában stagnált a gépek (ezen belül csökkent az elektromos gépek) és a túlnyomórészt könnyűipari fogyasztási cikkeket tartalmazó egyéb iparcikkek kategóriájának relatív súlya. A kis KGST-országok kiviteli szerkezetének átalakulása a hetvenes évek második felében a különféle anyagigényes féltermékek (nem fémes ásványok, papírtermékek, vas-, acél- és színesfém-kohászati termékek), továbbá a vegyi anyagok (ezen belül is a kőolajbázisú nehézvegyipari féltermékek) részarányának növekedéséből táplálkozott. A hetvenes évek első felében is szerény mértékű gépipari együttműködés az évtized második felében sem tudott kibontakozni. 1981-ben a kis KGST-országok nyugati kivitelének még mindig 70 százalékát a szélesebb értelemben vett természeti adottságokon alapuló élelmiszer, növényi és állati olaj és zsír, energiahordozó és ásványi nyersanyag, továbbá olyan anyagigényes féltermékek (fa-, papír-, textil- és kohóipari féltermékek stb.) alkották, amelyek előállításához az átlagosnál több tőkére, illetve sok természeti erőforrás felhasználására van szükség. Eme ágazatok termékeinek részaránya a kis KGST-országok fejlett tőkés viszonylatú kivitelében 1970-ben 78 százalék volt.

A kis KGST-országok nyugati kivitelének túlnyomó hányadát képviselő, a természeti erőforrásokra az átlagosnál jobban támaszkodó anyag- és munkaigényes termékek keresleti és árdinamikája csekély, e termékekből a világpiacon tartós, strukturális jellegű túlkínálat jellemző. Keresletük a konjunktúraciklus felfelé ívelő szakaszában is az átlagosnál lassabban bővül. Értékesítésük széles tartományban ütközik az alacsony költségszintű fejlődő országok versenyébe, valamint a fejlett tőkésországok protekcionista intézkedéseibe. A jelenlegi áruszerkezet tehát a világgazdasági keresleti és strukturális sajátosságok, kedvezőtlen piaci környezet miatt nem alkalmas a kis KGST-országok kivitelének nagyobb mértékű dinamizálására. *A korszerűtlen, a kedvezőtlen világpiaci keresleti és árdinamikájú export-áruszerkezet a leglényegesebb forrása a KGST-országok OECD viszonylatú teljes kereskedelmében kialakult növekvő mértékű mérleghiányoknak, továbbá az ipari kereskedelemben tapasztalható cserearány-veszteségeknek.*

A kis KGST-tagországokétól sok tekintetben eltér a *Szovjetunió* OECD-viszonylatú exportjának az áruszerkezete. A leglényegesebb eltérés az ipari munkamegosztás nagyfokú gyengülése. Az ipari termékek hányada 1970 és 1981 között 26-ról 12 százalékra csökkent a Szovjetunió nyugati kivitelében. Az iparcikkeken belül elhanyagolhatóvá zsugorodott a gépek relatív súlya. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Jelenleg a Szovjetunió fejlett tőkés viszonylatú iparcikkexportjának mintegy kétötöde anyagigényes vegyi termék és — zömmel színesfém-kohászati — féltermék. Az OECD-országokba irányuló szovjet kivitel hordozói a hetvenes években a fűtőanyagok, elsősorban a kőolaj, kisebb mértékben a földgáz voltak, bár a nyolcvanas évek elejére gyorsabb bővülésnek indult a földgázexport. Részarányuk 1970 és 1983 között 33,3-ról 77,5 százalékra emelkedett, ezzel az energiahordozók vették át a főszerepet az ásványi nyersanyagoktól. A Szovjetunió 1982-ben 66 Mt kőolajat és kőolajterméket és 25 milliárd m^3 földgázt exportált a fejlett tőkésországokba. A szovjet energiahordozó-kivitel összességében az 1973. évi 76-ról 1982-ben 127 millió tonna kőszén-egyenértékre nőtt. A Szovjetunió nyugati kivitelének struktúrája a hetvenes években tehát szintén a tőkeigényes, természeti adottságokon alapuló kitermelő ipar felé tolódott el.

* Románia esetében például 1979-ben az exportált kőolajtermékek átlagára még 75 százalékkal haladta meg a kőolajimport átlagárát, 1981-ben viszont már mindössze 4 százalékkal. Volt olyan időszak is, amikor a nyugat-európai szabadpiacon a kőolajtermékek árszínvonala ideiglenesen a kőolaj referenciaára alatt volt ([2] 348. l.).

3. sz. táblázat

A KGST-országok OECD viszonylatú importjának áruszerkezete
(százalék)

SITC-csoportok	Szovjetunió				A többi európai KGST-ország			
	1970	1975	1981	1982	1970	1975	1981	1982
0 Élelmiszerek	7,2	16,5	28,0	22,8	10,8	8,6	21,9	14,7
00 Élő állat	0,2	0,0	0,0	—	0,4	0,1	0,1	—
01 Hús, húskészítmény	0,8	0,8	2,4	—	1,4	0,1	1,6	—
02 Tejtermék, tojás	0,6	0,3	1,2	—	0,5	0,1	1,4	—
03 Hal	0,5	0,2	0,3	—	0,5	0,3	0,4	—
04 Gabona	3,4	13,9	18,8	—	3,5	5,0	13,3	—
05 Zöldség, gyümölcs	1,6	0,8	0,8	—	2,0	1,2	1,6	—
06 Cukor	0,0	0,1	2,3	—	0,0	0,3	0,8	—
07 Kávé, tea	0,1	0,2	0,1	—	0,2	0,3	0,2	—
08 Takarmány	0,0	0,2	1,5	—	2,1	1,2	2,3	—
09 Egyéb mezőgazdasági termék	0,0	0,0	0,7	—	0,2	0,0	0,3	—
1 Ital, dohány	0,8	0,6	0,6	0,3	1,1	0,7	0,9	1,3
2 Nyersanyagok	4,8	2,9	4,1	4,1	9,1	6,5	7,1	7,5
3 Energiahordozók	0,2	0,3	1,0	1,3	2,1	1,2	3,1	2,7
4 Olajok, zsírok	0,2	0,3	0,6	0,5	0,9	0,5	0,6	1,1
5 Vegyi anyagok	7,8	10,3	8,3		13,6	14,6	17,8	10,1
54 Gyógyszer	0,2	0,1	0,3	—	0,7	0,6	1,1	—
6 Féltermékek	27,7	30,8	26,9	29,2	25,8	28,0	18,6	21,0
61 Bőráruk	0,5	0,6	0,4	—	0,4	0,5	0,5	—
62 Gumiáruk	0,2	0,3	0,5	—	0,5	0,9	0,8	—
63 Fa és parafa	0,1	0,1	0,2	—	0,4	0,3	0,3	—
64 Papír, karton	5,2	4,0	3,6	—	2,7	1,8	1,4	—
65 Textíliák	6,9	3,2	3,2	—	4,4	4,9	4,8	—
66 Nem fémes ásvány	0,5	0,4	0,5	—	1,7	1,6	1,7	—
67 Vas, acél	11,3	20,2	15,6	—	9,7	13,1	5,1	—
68 Színesfém	1,0	0,3	1,0	—	3,6	1,8	1,7	—
69 Fémtömegcikk	2,0	1,7	1,7	—	2,4	3,1	2,4	—
7 Gép, berendezés	40,0	36,6	21,9	27,5	31,9	35,5	26,5	28,1
71 Nem elektromos gép	25,2	24,9	14,2	—	28,3	23,6	17,4	—
72 Elektromos gép	6,3	4,4	2,5	—	5,8	5,9	4,1	—
73 Járművek	8,5	7,3	4,3	—	3,8	6,0	4,3	—
8 Egyéb iparcikkek	8,5	3,8	5,8	4,9	4,2	3,7	4,3	5,2
84 Ruházati termékek	3,9	1,2	1,8	—	0,9	0,7	0,7	—
85 Lábbelik	0,0	0,0	0,0	—	0,1	0,0	0,0	—
86 Műszerek	1,4	0,9	1,2	—	1,6	1,2	1,6	—

Forrás: OECD Trade by Commodities, Serie „C" 1970., 1975., 1981.; Economic Bulletin for Europe: Recent Developments in East-West Trade, 1983. december, 429. l.

Változások az import áruösszetételében

A *kis KGST-országok* OECD viszonylatú importjának áruszerkezete az exporthoz hasonlóan szintén csupán kissé változott. A hetvenes évtized első felében a fő irányzat az iparcikkek kismértékű előretörése volt: részarányuk az 1970. évi 76-ról 1975-ben 83 százalékra nőtt. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az iparcikkimport legnagyobb tételét a gépek és berendezések alkották: részarányuk az 1970. évi 32-ről 1975-ben 35,5 százalékra nőtt az OECD-térségből származó teljes importban. Ugyancsak számottevő mennyiségben importáltak a kis KGST-országok különféle féltermékeket és vegyi anyagokat.

A hetvenes évek második felében a kis KGST-országok importszerkezete — az ex-

porthoz hasonlóan — kedvezőtlen irányban változott. 1975 és 1981 között az iparcikkek részaránya 82,5-ről 65,5 százalékra csökkent, ezen belül a gépeké 9 százalékponttal, a féltermékeké csaknem 10 százalékponttal esett vissza. Az OECD-térségből származó import e szerkezeti átrendeződése két fő okra vezethető vissza. Egyrészt a hetvenes évek végén — a többi között a kedvezőtlen időjárás, a mezőgazdasággal kapcsolatos problémák miatt — a kis KGST-országok a korábbinál számottevően több mezőgazdasági terméket importáltak. Az élelmiszerek aránya az 1975. évi 8,6-ről 1981-ben 21,9 százalékra nőtt, ami azonban 1982-ben 14,7 százalékra mérséklődött. Másrészt a külső erőforrások bevonásának korlátai, ennek nyomán a hetvenes években felgyülemlett külső adósságállomány mérséklésének szükségessége miatt a kis KGST-országok a hetvenes évtized végétől korlátozták nyugati gép- és berendezésimportjukat.

A kis KGST-országok importjának áruszerkezete a nyolcvanas évek elején több vonatkozásban is kedvezőtlen képet mutat:

1. *Csökkent* és nemzetközi összehasonlításban is alacsony szinten mozgott *a korszerű technológiákat megtestesítő gépek és berendezések bevitele*, különösen a döntően beruházási rendeltetésű gépeket tartalmazó nem elektromos gépek árukategóriáé. Ennek következtében az OECD-országokból származó import korábbi, a műszaki felzárkózást, műszaki korszerűsítést elősegítő funkciója is gyengült.

2. Az előbbitől elválaszthatatlanul, *az egyébként is szűkös importkapacitások tekintélyes hányadát fogyasztási célokat szolgáló mezőgazdasági termékek kötik le.*

3. Az import oroszlánrésze olyan vegyipari és egyéb féltermék, amely *a feldolgozóipari kapacitások folyamatos működtetéséhez szükséges.* A kis KGST-országok nyugati importjában tehát a gazdasági vérkeringés zavartalanságát biztosító agrártermékek, vegyi anyagok és egyéb féltermékek dominálnak, a gazdaságfejlesztési célokat szolgáló tételek, az úgynevezett fejlesztési célú import (így elsősorban a gépek) relatív súlya nemzetközi összehasonlításban, a KGST-országokhoz hasonló fejlettségi szintű országokhoz viszonyítva szerény, sőt a hetvenes években átmenetileg csökkent, ami önmagában is akadálya a gyorsabb műszaki felzárkózásnak, korszerűsödésnek, strukturális átalakulásnak.

A *Szovjetunió* OECD viszonylatú importjának szerkezete a többi KGST-országhoz hasonló képet mutat, a változások iránya ugyanez. Lényeges különbségek csak a nagyságrendekben vannak. Mint a 3. sz. táblázatból látható, a szovjet importban nagyobb mértékben nőtt az élelmiszerek részaránya (1970: 7,2, 1975: 16,6, 1981: 28, 1982: 22,8 százalék), s gyorsabban csökkent a gépek relatív súlya (1970: 40, 1975: 36,6, 1981: 21,9, 1982: 27,5 százalék). Figyelmet érdemel, hogy a legtöbb kis KGST-országtól eltérően a szovjet féltermékimport nem minden tétele a folyó termelés fenntartását, zavartalanságát szolgálja. A kőolaj- és földgázvezetékhez importált acélcsövek teszik ki a vas- és acélkohászati féltermékek túlnyomó hányadát, amelyek részaránya az importban 1970-ben 11,3 százalék, 1975-ben 20,2 százalék, 1981-ben 15,6 százalék volt. Az acélcsövek fejlesztési célú importként is felfoghatók, mert később, a vezetékek elkészülte után hozzájárulnak a nyugati kivitel, a devizabevételek fokozásához.

A KGST-országok importjának áruszerkezetében végbement változások arra is utalnak, hogy *a korszerű technológiákat megtestesítő gépek bevitele nem kizárólag a nyugati exportellenőrzési, illetve korlátozási törekvések eredményeként csökkent* (abszolút értékben vagy viszonylagosan), *hanem a KGST-országok belső problémái miatt is.* Ha a KGST-országoknak nem kellett volna növekvő mennyiségű élelmiszert importálniuk, illetve a külgazdasági egyensúlyviszonyok javítása végett visszafogniuk a beruházásokat, akkor a rendelkezésre álló importkapacitások (devizális vásárlóerő) nagyobb hányadát fordíthatták volna gépvásárlásokra. Tagadhatatlan ugyan, hogy 1981-ben, a nagyobb mértékű amerikai szankciókkal összefüggésben, a Szovjetunió gépimportja a fejlett tőkésországokból átmenetileg 400 millió dollárral csökkent az előző évihez képest, 1982-ben azonban már 1,5 milliárd dollárral több gépet importált a Szovjetunió, sajtójelentések szerint pedig 1983-ban az előző évi 7,5-ről 9 milliárd dollár fölé emelkedett a szovjet gépimport érté-

ke. Az adatok tehát arra utalnak, hogy összességében az amerikai exportellenőrzési, exportkorlátozási intézkedések, törekvések nem tudták távoltartani a kőolaj világpiaci árának 1979—1980. évi emelkedése nyomán megnövekedett devizális vásárlóerővel rendelkező Szovjetuniótól a nyugati vállalatokat. Az más kérdés, hogy e megnövekedett vásárlóerőnek csak egy részét fordította a Szovjetunió gépvásárlásokra, mert nagy mennyiségben vásárolt még gabonát.

Az exportellenőrzés, illetve exportkorlátozás fokozására irányuló nyugati törekvések *már a kérdéses forgalom nagysága miatt sem gyakorolhatnak túlságosan lényeges hatást a gazdasági reálfolyamatokra.* Egy régebbi nyugati elemzés szerint a KGST-országok a műszaki fejlesztés élvonalába tartozó technológiáknak messze nem a legjelentősebb vásárlói. A KGST-országok részaránya a fejlett tőkésországok csúcstechnológia-exportjában 5 százalék volt 1970-ben, 6 százalék 1973-ban, 7 százalék 1975-ben, az enyhülés csúcsán, 6 százalék 1977-ben és 1979-ben ([1] 16. 1.). Másrészt a fejlett tőkésországok KGST-országokba irányuló kivitelének 1970-ben 12,3, 1980-ban 11,2 százaléka, míg az összes exportjának 1970-ben 11,7, 1980-ban 11,6 százaléka volt csúcstechnológia.

Azt sem célszerű továbbá figyelmen kívül hagyni, hogy a csúcstechnológiákon belül sem mindenre terjed ki az exportellenőrzés. Egy 1982-re vonatkozó nyugatnémet felmérés szerint a COCOM-szabályozás alá tartozó termékek a kelet—nyugati kereskedelmi forgalomnak mindössze 0,06 százalékát érintik. Más szavakkal a megközelítőleg 100 milliárd dolláros kelet—nyugati kereskedelemből nem egészen 60 millió dollárnyi forgalomra kell a szállító fejlett tőkésországok vállalatainak a COCOM-szabályozás keretében exportengedélyt kérniük.

Nyugati szakértők ez utóbbi nagyságrenddel kapcsolatban joggal vetik fel azt, hogy néhány, önmagában véve viszonylag csekély értékű tételnek számító elektronikus vezérlőberendezés, számítógép stb. szállításának megtagadása milliós vagy akár milliárdos ügylet létrejöttét akadályozhatja meg, ha nagyobb berendezés, géprendszer részéről van szó. Ezt elfogadva sem tűnik valószínűnek, hogy a nagyságrendek lényegesen változnának. A nyugati korlátozásoknak leginkább kitett Szovjetunió technológiaimportja a hetvenes években ráadásul nem a csúcstechnológiákra koncentrálódott, hanem olyan, a műszaki-strukturális átalakulás középső sávjába tartozó ágazatokra, mint a járműipar, a vegyipar, az energetikai ipar, általában a természeti erőforrásokat kitermelő és feldolgozó iparágak, továbbá a nemzetközileg lemaradó ágazatnak számító könnyűipar. *Kisebb volt az élvonalbeli elektronikai ipar relatív súlya az importált technológiákon belül.*

A nyugati exportellenőrző, exportkorlátozó intézkedések hatása tehát eleve szűk körű, annak ellenére, hogy az ellenőrzés nyomán elmaradt forgalom számszerűsítése nem megoldható feladat. A KGST-országok OECD viszonylatú importjának szerkezetében bekövetkezett változások és a korlátozások csekély nagysága arra utal, hogy a kelet—nyugati kapcsolatok bővülésének ütemét, egyensúlyviszonyait, áruszerkezetét nagyobb mértékben határozzák meg gazdasági jellegű tényezők, mint politikai természetű szempontok, megfontolások, szándékok. *A politikai szándékok, retorika és a gazdasági reálfolyamatok közötti összhang tartósan felbomolhat.*

A gazdasági szempontok előtérbe kerülését más oldalról jelzi, hogy 1971 és 1982 között a Szovjetunió az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmében összesen 20 milliárd dolláros deficitet halmozott fel. Ugyanebben az időszakban a nyugat-európai viszonylatban viszont a Szovjetunió 28 milliárd dolláros aktívumot ért el [7]. A Szovjetunió tehát — a két viszonylatban folytatott kereskedelem áruszerkezeti sajátosságait is figyelembe véve — a Nyugat-Európába irányuló nyers- és főleg fűtőanyagexportjának fokozása révén finanszírozta, illetve finanszírozza az amerikai gabonavásárlásokat. E relációs mérlegpozíciókból arra következtethetünk, hogy ha egyszer az Egyesült Államok elsősorban belpolitikai-belgazdasági okok, másodsorban a végrehajtás nemzetközi szintű koordinálásának, biztosításának nehézségei miatt lemondott, illetve lemond a Szovjetunióval szemben a gabonafegyver beveté-

séről, és hosszú távon nagy mennyiségben kíván gabonát eladni a Szovjetuniónak, akkor ennek feltétele a Szovjetunió nyugat-európai viszonylatú exportképességének fenntartása. *A gabonaeladás és a Szovjetuniót Nyugat-Európával összekötő vezeték megépítésének akadályozása kizárja egymást.*

E példa azt tűnik alátámasztani, hogy ha egy területen a gazdasági érdekeknek utat engedő döntés születik, akkor ez szükségképpen más területen is a gazdasági szempontok előtérbe kerüléséhez vezet.

Az áruszerkezet jellemzői néhány viszonylatban

Az OECD viszonylatú export és import áruszerkezetének változása elsősorban a KGST-országok világgazdasági alkalmazkodásának irányzatait tükrözik. A kelet—nyugati kereskedelem áruszerkezete azonban nem csekély eltérést is mutat a legfontosabb OECD-partnerországok viszonylatában. Ezek az eltérések az egyes OECD-országok növekedési folyamatával, gazdaságpolitikai orientációjának jellegével, gazdasági potenciáljával kapcsolatos különbségekre vezethetők vissza ([4] 94—96. l.). A szerkezeti különbségeket jól mutatja, hogy az iparcikkek részaránya 1970 és 1981 között 43,3-ről 59,4 százalékra nőtt a kis KGST-országok NSZK-ba, 47,6-ről 69,1 százalékra a Nagy-Britanniába, 47,5-ről 51,4 százalékra a Franciaországba, 26,8-ről 48 százalékra az Olaszországba, 49-ről 63,1 százalékra a Finnországba irányuló kivitelében. Az iparcikkek aránya csökkent, illetve stagnált a Japánba, az Ausztriába, a Hollandiába és a Svédországba irányuló exportban.

A fenti adatok alapján a kelet—nyugati ipari munkamegosztás azokban a relációkban tűnik fejlettebbnek, amelyekben magasabb az egy főre jutó jövedelmi színvonal és a szolgáltató szektor részaránya, illetve ahol megkezdődött a gazdasági szerkezet korszerűsítésének folyamata. Korántsem véletlen, hogy az iparcikkek részaránya erőteljesebben nőtt és 1981-ben az OECD-átlagnál nagyobb volt a konzervatív szerkezetátalakítási terápiát végrehajtó Nagy-Britannia, a Barre-program erőteljes struktúra-korszerűsödési hatásai nyomán Franciaország, továbbá az NSZK viszonylatában. Ezzel szemben az átlagosnál lassabban fejlődött és alacsonyabb szintet ért el az ipari munkamegosztás a „jóléti államot" a szerkezeti alkalmazkodás rovására is fenntartó északnyugat-európai kis országok és Ausztria esetében. Hasonlóképpen az ipari munkamegosztás gyengülése figyelhető meg 1982-től Franciaország esetében, ahol a Szocialista Párt kezdeti gazdaságpolitikája nagyobb teret adott jóléti-munkahelyvédelmi szempontoknak.

Viszonylag szoros összefüggések mutathatók ki a KGST-országok importjának áruösszetétele és viszonylati megoszlása között is. A legtöbb KGST-ország ugyanis a hetvenes években mindenekelőtt jelentős struktúraátalakító beruházásokhoz épített ki szorosabb együttműködést, kereskedelmi kapcsolatokat a fejlett tőkés partnerországokkal. Nagyobb projektumok létrehozásához azonban számottevő pénzügyi, technológiatranszfer-kapacitásokra van szükség, amely követelményeknek a kisebb vagy a gazdasági szerkezet modernizálásában lemaradó OECD-országok kevésbé képesek eleget tenni. Ugyanakkor a kelet—nyugati kapcsolatok gazdasági és politikai feltételének változásaival szemben is ellenállóbbnak bizonyultak a jelentősebb ilyen kapacitással rendelkező OECD-országok. Korántsem véletlen tehát, hogy amíg a kis KGST-országok összes nyugati importjában a gépek részaránya az 1970. évi 32-ről 1981-ben 26,5 százalékra csökkent, addig az NSZK-ból származó importban 32,8-ről 33,2 százalékra, a Japánból származó behozatalban 21,7-ről 51,1 százalékra emelkedett. A többi OECD-országból származó importban a gépek aránya csökkent.

★

Olyan körülmények között, amikor a kelet—nyugati kapcsolatok fejlődését elsősorban gazdasági tényezők befolyásolják, a politikai szándékok szerepe a gazdasági reálfolyamatok alakulásában másodlagos, a KGST-országok gazdaságpolitikájának is a gazdasági feltételek javítására célszerű koncentrálnia. Ezzel összefüggésben mindenekelőtt a kelet—nyugati kapcsolatokban jelent-

kező Leontief-paradoxon megszüntetése, vagy legalábbis gyengítése érdemel említést. A kelet—nyugati kereskedelemben e jelenség felbukkanására először Kádár Béla hívta fel a figyelmet. Kimutatta, hogy a KGST-országok OECD viszonylatú külkereskedelmi forgalma export- és importoldalának tőkeigényessége eltérő, a közepes fejlettségi szinten álló tőkeszegény KGST-országok kivitelük rendhagyó szerkezetének közvetítésével lényegében pénzügyi erőforrásokat exportálnak a strukturálisan tőkeexportőr fejlett tőkésországokba. „E jelenség ugyan a tőkeigényes bányatermékeket és nyersanyagokat exportáló elmaradott vagy közepesen fejlett tőkésországokban is megfigyelhető, ezekben az országokban azonban a kitermelőipar általában külföldi tőkebefektetések eredménye, a külkereskedelem tehát jórészt a fejlett tőkésországokból exportált tőke megtérülését, reciklálódását biztosítja. Az átlagosnál tőkeigényesebb termékeket exportáló KGST-országok esetében nincs szó ilyen tőke-visszaforgatásról, a kiviteli szerkezet tehát járulékos belső beruházási erőforrásokat köt le, népgazdasági szinten befolyásolja a beruházások hatékonyságát, és rendhagyó jellegénél fogva a növekedési körfor. gásban zavarokat válthat ki" ([3] 302–303 l.). A Leontief-paradoxon megszüntetése a gazdaságszerkezeti változtatásokon túlmenően szükségessé teszi a KGST-országokban a teljesítmény- és versenyorientált légkör, ösztönzőrendszer kialakítását, illetve erősítését, hogy a munkaerő költségszintjével, szakképzettségével kapcsolatos komparatív előnyök kamatoztathatók legyenek a kelet—nyugati kapcsolatokban. Az export nagyfokú tőkeigényessége ugyanis nagymértékben összefügg azzal, hogy a KGST-országok adottságainak, tényezőellátottságainak megfelelőbb munkaigényes ágazatok körében a gazdasági szabályozórendszer, a gazdaságpolitika nem ösztönözte a munkaerő komparatív előnyeinek kihasználását.

Losoncz Miklós

Hivatkozások

[1] *Bertsch, G. K.:* East-West Strategic Trade, COCOM and the Atlantic Alliance. The Atlantic Papers, 1983. április.
[2] *Bethkenhagen, J.:* Erdöl und Erdgas in Ost-West-Handel. Vierteljahresberichte des DIW. 1983. 4. sz.
[3] *Kádár Béla:* Szerkezeti változások a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[4] *Kádár Béla:* Magyarország és az OECD-országok kereskedelmi kapcsolatai. Gazdaság, 1981. 4. sz.
[5] *Kádár Béla:* A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok a nyolcvanas évek első felében. Külpolitika, 1984. 3. sz.
[6] *Woolcock, S.:* Western Policies on East-West Trade. Chatham House Papers 15. The Royal Institute of International Affairs, Routledge and Kegan Ltd., London, Boston, and Henley.
[7] Schlechte Aussichten für den Ost-West-Handel. Neue Zürcher Zeitung, 1983. november 30.
[8] The OECD Observer, 1984. május 12.

Losoncz Miklós kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 2. sz. (213—229. l.)

Kanada gazdasági fejlődése és a kanadai—magyar gazdasági kapcsolatok

Kanada nem „divatország" a hazai közgazdasági szaksajtóban, s viszonylag ritkán terelődik rá a figyelem közgazdasági kérdések vitájában. Ezért úgy véljük, e Kanadával foglalkozó cikk érdekes közgazdasági tanulságokkal szolgálhat a hazai olvasó számára.

Kanada a világ második legnagyobb országa 9220 ezer km²-es területével; lakossága — 24 343 000 fő (1982) — révén a közepes és a nagy országok között helyezkedik el. Gazdaságföldrajzi adottságai a Szovjetunióéhoz hasonlítanak. A lakosság zöme Kanada déli határai mentén mintegy 200 kilométeres sávban helyezkedik el. Északon igen csekély a népsűrűség, ezeket a területeket csak korlátozottan, főleg az ott lévő nyersanyagok kitermelésére hasznosítják.

Kanada a nemzetté válás sajátos, északamerikai típusú — bevándorláson alapuló — útját járta be. A lakosság létszámának alakulásában az 1980-as évtized elejéig nem a belső natalitás játszotta a döntő szerepet, hanem a dinamikus bevándorlás. Ezt ma a kiéleződő munkanélküliségi probléma miatt bevezetett erőteljes megszorító intézkedések tartják vissza. Kanada lakossága az elmúlt évszázadban megnyolcszorozódott; 1871—1982 között 3,6 millióról 24,3 millióra növekedett.

A bevándorlás — mint a lakosság növekedésének fő tényezője — a második világháború után is igen nagy mértékű volt. A vidéki és a városi lakosság aránya Kanadában is eltolódott az utóbbi javára, és jelenleg a népesség mintegy 2/3-a él városokban, 1/3-a vidéken.

A lakosság 46 százaléka brit, csaknem 30 százaléka pedig francia származású. A többiek (24 százalék) egyéb európai országokból vándoroltak be.[1] Az Ázsiából származó nemzeti elem gyakorlatilag elhanyagolható.

Hivatalosan Kanada 1867 óta független, bár Kanada ma is aktív tagja a Brit Nemzetközösségnek. Kanada szövetségi állam, amelynek 10 tartománya és két területuma van. A legnagyobb lakosságú tartomány Ontario (8,7 millió), majd ezt követi Quebec (6,5 millió) és Brit-Kolumbia (2,7 millió). A politikai felépítmény jellegéből következően *a tartományokat saját kormányok irányítják, igen széles jogkörrel.* Mivel az egyes tartományok között igen jelentős jövedelmi, fejlettségi stb. különbségek vannak, ezért a tartományok közti érdekellentétek erősek, s a közös gazdaságpolitika egyik nehéz pontja a regionális gazdaságfejlesztés kérdése.

A kétszintű kormányzat jelentős államigazgatási költséggel terheli ezt a relatíve nem nagy gazdaságot,[2] amely sok tekintetben az Egyesült Államok politikai felépítményi szerkezetét követi, s ezt a terhet az ország csak nagy nyersanyaggazdagságára támaszkodva tudja elviselni. A személyijövedelem-politika kettős adórendszerből épül fel: a személyes jövedelmeket tartományi és szövetségi adók sújtják.

[1] Az ötmillió egyéb európaiból csupán 131 890 fő származik Magyarországról. A legnagyobb e csoporton belül a német származásúak száma (1 317 000), ezt követik az olaszok (730 820), az ukránok (580 660), a hollandok (425 945). Az 1970-es évek végén igen erős bevándorlási hullámok érték el Kanadát (Biafrából, Vietnamból stb.).

[2] Kanadában igen erős a regionális közgazdaságtan, de egyúttal sokkal telítettebb politikai, részben pedig nemzetiségi töltettel, mint az európai regionális gazdaságtan.

A központi és tartományi érdekegyeztetés az egyik fő tengelye az érdekegyeztetési mechanizmus egészének.

Kanada gazdaságfejlődésének főbb jellemzői

E bonyolult gazdaságnak e cikk keretei közt csak a fő fejlődési vonásait emelhetjük ki. Először Kanada néhány fontosabb nemzetgazdasági mutatójának alakulását elemezzük. A GNP alakulásáról tájékoztat az 1. sz. táblázat.

Kanadában a GNP a vizsgált időszakban egészen 1976-ig igen *erőteljesen*, bár ciklikusan *növekedett*. A növekedési ütem 1972 után csökkent, mi több, a csökkenés üteme is felgyorsult, de *1982-t kivéve mindig volt abszolút növekedés*. Az egy foglalkoztatottra jutó GNP 1979 óta stagnál. (Megjegyzendő, hogy Kanada lakossága e huszonöt év alatt a bevándorlás révén csaknem 20 százalékkal gyarapodott.) A ciklus menete abban tér el a nyugat-európai fejlett tőkésországok növekedési ciklusától, hogy az olajválság utáni visszaesés is fokozatosabb volt, s mivel az ország nyersanyagokban és energiahordozókban gazdag, a gazdaságpolitikai kiigazítás kisebb áldozatokat kívánt, és talán kevésbé volt fájdalmas. A folyó és a változatlan áras GNP növekedési ütemének nagyarányú eltérése jelzi, hogy *az 1970-es évek*

1. sz. táblázat

A GNP alakulása[a] Kanadában 1961—1983 között
(százalék)

Év	Folyó GNP (M CAD)	A folyó GNP növekedése	Összehasonlítható GNP (1971-es M CAD)	Az összehasonlítható GNP növekedési üteme (%)	A foglalkoztatott létszám növekedése (%)	Az egy foglalkoztatottra jutó GNP növekedése (%)
1961	39 646	—	54 741	—	—	—
1962	42 927	8,3	58 475	6,8	3,3	3,4
1963	45 978	7,1	61 487	5,2	1,9	3,2
1964	50 280	9,4	65 610	6,7	3,7	2,9
1965	55 364	10,1	69 981	6,7	3,8	2,7
1966	61 828	11,7	74 844	6,9	9,2	—2,1
1967	66 409	7,4	77 344	3,3	3,4	—
1968	72 586	9,3	81 864	5,8	2,6	3,1
1969	79 815	10,0	86 225	5,3	3,1	2,1
1970	85 685	7,4	88 390	2,5	2,5	—
1971	95 450	11,4	94 450	6,9	2,9	3,9
1972	105 234	10,2	100 248	6,1	3,3	2,7
1973	123 560	17,4	107 812	7,6	4,3	—0,6
1974	147 528	19,4	111 678	3,6	3,9	—0,2
1975	165 344	12,2	113 005	1,2	3,5	—2,2
1976	191 857	16,1	119 612	5,5	2,3	3,4
1977	210 189	9,6	121 988	2,1	2,9	—0,98
1978	232 211	10,5	126 347	3,6	3,7	—
1979	264 279	..	130 362	2,9	7,8	10,0
1980	296 555	12,2	131 675	0,5	12,9	—10,5
1981	339 055	14,3	136 114	3,1	2,7	0,7
1982	356 600	5,2	130 069	—4,8	0,4	—4,9
1983	388 686	9,0	133 995	0,3	0,8	2,2

[a] A növekedési ütem adatai láncindexek.
Forrás: Review of Bank of Canada, 1984. III.

közepétől igen erőteljessé vált az infláció, s az egy foglakoztatottra jutó (reál) GNP növekedési üteme stagnál, ami a munkatermelékenység változatlanságából ered.

Az infláció a hatvanas évtizedben évi 2—4 százalék között mozgott, azóta azonban rendkívül felfokozódott. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Kanada az OECD-n belül az 1971—1982 közötti időszakot magasabb inflációs rátával átélő — Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok alkotta — csoporthoz tartozik. Adatai déli szomszédjaihoz állnak a legközelebb, ami a növekedés szinte valamennyi mutatójával igazolható. A kanadai növekedést, munkatermelékenységet és munkanélküliségi mutatókat más OECD-tagországokéihoz (Franciaország, Olaszország, Japán, Nagy-Britannia, Egyesült Államok, NSZK) mérve igen érdekes képet kapunk. A munkatermelékenység növekedése a felsorolt OECD-országokhoz viszonyítva Kanadában lassúbb volt már az olajválság előtti évtizedben is, s azóta a munkatermelékenység stagnál. 1974 után mindegyik vizsgált fejlett tőkésországban csökkent a munkatermelékenység növekedési üteme, de azért mindenütt volt szerény javulás. Kanadában azonban nem.

A munkatermelékenység kedvezőtlen alakulásának néhány fontosabb oka:

— a K+F-kiadások alacsony szintje és túldiverzifikált volta;

— a nagy környezetvédelmi beruházások;

— a szolgáltatások előretörése;

— az alacsonyabban fejlett tartományok fejlesztésének előmozdítását szolgáló erősödő jövedelemtranszfer;

— a relatív tőkehiány.

1963—1973 között Kanada — Japán után — még a legmagasabb növekedési ütemeket tudta elérni, de 1974—1981 között beolvadt az említett mezőnybe.

1973 után Kanadában volt a leggyorsabb a munkanélküliség növekedése (évi 7,8 százalék) az előbb felsorolt OECD-országok között. A munkaerőnek 1961-ben még csak 4,8, 1970-ben 5,7, *1982-ben pedig már 11 százalékát nem tudták foglalkoztatni.* A kanadai gazdaság alapvető ellentmondása, hogy egy nyersanyagban és energiában ilyen gazdag ország, amely hozzájuthat a mindenkori legjobb technológiákhoz, s hatékony beruházásokhoz — elvileg — tőkét is könnyedén szerezhet, a nyersanyagárak nagyarányú emelkedése idején *csak korlátozott növekedésre képes*, sőt még a munkaerő-megtartó képessége is romlik.

Főleg a 14—19 éves korosztályban súlyos a munkanélküliség, ahol a férfiak 16, a nők 13,5 százaléka volt munkanélküli 1975-ben. 1983-ban az 1,07 millió munkanélküliből kereken félmillió 25 év alatti férfi, 330 000 fő pedig női munkanélküli volt. *A fiatalkorúak munkanélkülisége Kanadában napjainkra ijesztővé vált*, s az összes munkanélküli több mint négyötöde fiatal.

Az 1. sz. ábra Kanada GNP-jének ingadozását mutatja, s egyúttal azt is jelzi, hogy Kanada üzleti ciklusa az Egyesült Államokét követi.

2. sz. táblázat

Kanadai fogyasztói és ipari árindex 1977—1983 között
(százalék)

Év	Fogyasztói árindex	Ipari értékesítési árindex
1977	8,0	7,9
1978	8,9	9,2
1979	9,2	14,4
1980	10,1	13,4
1981	12,5	10,1
1982	10,8	6,1
1983	6,4	4,8

Forrás: A Review of Bank of Canada különféle számai.

1. sz. ábra

Az üzleti ciklus alakulása 1947—1977 között Kanada és az Egyesült Államok gazdaságában

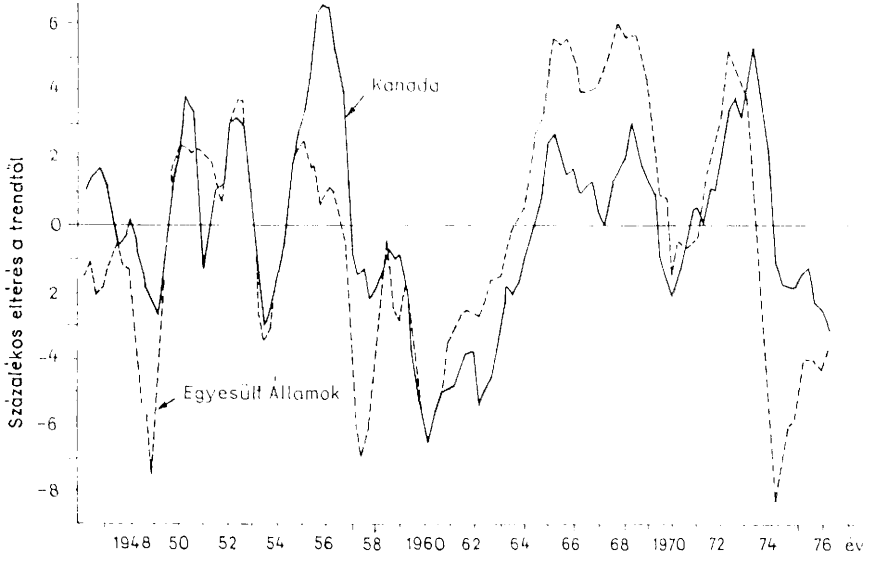

Forrás: The Conference Board in Canada, Perspectives on the Canadian Economy: An Analysis of Cyclical Instability and Structural Change, Canadian Technical Paper No. 2, 1977. 11. l.

Kanada gazdasága jelentős mértékben összefonódott az Egyesült Államokéval (melynek érdekeltségi okait a Kanadában eszközölt amerikai beruházások kapcsán tárgyaljuk).

Igen tanulságos annak áttekintése, hogy miként alakult Kanadában a GNP termelésének és felhasználásának a szerkezete. Ezt mutatja a 3. sz. táblázat.[4]

A háztartások fogyasztása, noha a növekedés itt is ciklikus volt, *sokkal kiegyenlítettebben fejlődött, mint a reál GNP.* A hatvanas években évi 4,5, a hetvenes évek közepéig évi 2—8 százalékkal növekedett, majd egy 2—3 százalékos ütemmel jellemezhető periódus következett 1979-ig. *1979 óta viszont a fogyasztás stagnál*, részaránya a GNP felhasználásában igen stabil.

Egyes konzervatív körök erőteljes kormányellenes érveket hangoztatnak a gazdaságpolitikai vitákban, arra hivatkozva, hogy a növekedési ütem csökkenésének egyik oka a fokozódó állami beavatkozás, illetve állami költekezés. A 3. sz. táblázat ezt nem igazolja. A vizsgált időszakban a kormányzati kiadások nem nőttek gyorsabban a GNP-nél, bár tény, hogy a kormányzati kiadásokon belül az állami beruházások aránya mérséklődött.[5] A beru-

[4] Ahol csak lehet, az összehasonlításoknál, illetve elemzéseknél a GNP, illetve GNE (Gross National Expenditure) alakulását vesszük alapul. Sajnos a Canadian Statistical Review és a Bank of Canada statisztikái, mint hivatalos kormányzati statisztikák, sokszor eltérő számokat, illetve bontásokat használnak. Az igen gazdag napi gazdaságpolitikai sajtó a sokszor hevenyészett saját számításaival a bizonytalanságot tovább fokozza. Ráadásul hol a nemzeti jövedelmet, hol a GNP-t, hol a GDP-t, hol a GNE-t használják, s ott is a különböző időszakok eltérő — utólag központilag kiigazított — adatait. Így aztán azt tapasztaltuk, hogy két azonos szemléletű mutató különböző forrásokban mindig eltérő volt.

[5] Az persze tény, hogy az állami beruházások csökkenésével automatikusan megnőttek a fogyasztói jellegű kormányzati kiadások. Az is tény, hogy a szövetségi és a tartományi kormányzat kombinációján alapuló politikai felépítmény igen „drága". (Itt jelezzük, hogy a kanadai gazdaság állami szektor—magánszektor problematikáját helyhiány miatt nem tárgyaljuk.)

3. sz. táblázat

A GNP felhasználásának néhány adata összehasonlítható (1971-es) árakon[a]

Év	Háztartási fogyasztás		Összes kormányzati kiadás		Ebből kormányzati beruházás	Lakásépítés	Egyéb építés	Gépi felszerelés	Készletváltozás	Áru- és szolgáltatás export		Áru- és szolgáltatás import		Hibák és eltérések	GNP 1971. évi árakon	Egy főre jutó folyó GNP
	M CAD	%	M CAD	%	M CAD	M CAD	M CAD	M CAD	M CAD	M CAD	%	M CAD	%	M CAD	M CAD	M CAD
1963	36 992	..	13 752		2 682	2 794	3 928	3 488	764	10 631		—11 125		+54	61 487	2 447
1964	39 218	6,1	14 289	4,3	2 652	3 264	4 565	4 116	655	12 058	13,7	—12 595	—13,5	—64	65 610	
1965	41 606	6,1	15 256	7,0	3 003	4 413	5 042	4 826	1441	12 606	5,0	—14 140	11,9	—256	69 981	2 840
1966	43 778	5,2	16 695	9,1	3 307	3 168	5 774	5 775	1385	14 315	—13,4	—15 989	13,1	—215	74 844	
1967	45 863	4,8	17 746	15,7	3 403	3 229	5 405	5 865	253	15 770	10,5	—16 805	5,0	—31	77 344	
1968	48 138	4,8	18 859	6,8	3 430	3 702	5 360	5 481	771	17 727	12,0	—18 284	8,9	—6	81 864	
1969	50 353	4,6	19 343	2,7	3 350	4 175	5 327	5 982	1518	19 462	9,8	—20 727	13,1	491	86 225	
1970	51 526	2,3	20 979	8,8	3 329	3 718	5 715	6 118	84	21 223	6,8	—20 588	—0,6	—341	88 390	4 045
1971	55 616	8,0	22 122	5,2	3 754	4 816	5 952	6 278	392	22 181	4,7	—22 016	6,8	—891	94 450	
1972	59 841	7,6	22 702	2,7	3 772	5 432	5 869	6 882	515	23 655	6,7	—24 489	11,4	—159	100 248	
1973	63 879	6,9	23 546	3,5	3 751	5 966	6 411	8 256	1346	26 156	10,6	—27 824	13,5	+76	107 812	
1974	67 160	5,0	24 541	4,2	3 957	5 935	6 898	8 904	2642	25 620	—2,3	—30 538	9,7	+516	111 678	
1975	70 645	5,0	25 526	4,1	3 127	5 503	7 822	9 209	—252	23 993	—6,3	—29 684	—3,0	—	113 005	7 326
1976	75 180	6,5	25 507	—	4 909	6 583	7 604	9 635	1 368	26 304	10,0	—32 274	8,8	—295	119 612	
1977	77 009	2,4	26 243	2,7	3 944	6 246	7 972	9 444	360	28 233	7,2	—32 798	1,8	—721	121 988	
1978	79 038	2,6	26 522	1,1	3 851	6 140	8 075	9 519	129	31 207	10,6	—34 291	4,6	+8	126 347	
1979	80 607	2,0	26 394	—0,4	3 664	5 977	9 156	10 671	1766	32 141	2,9	—36 662	7,0	+312	130 362	
1980	81 431	0,9	26 608	0,7	3 676	5 631	10 161	11 133	—663	32 753	1,9	—35 915	—2,1	+536	131 675	12 400
1981	82 961	1,9	26 814	0,7	3 761	5 920	10 994	11 926	632	33 685	2,7	—37 286	3,8	+468	136 114	
1982	81 206	—2,0	27 061	1,0	3 886	4 552	10 207	10 153	—3240	33 152	—1,6	—33 072	—11,3	+50	130 069	
1983	83 688	3,0	27 238	0,4	3 999	5 810	8 614	9 260	—146	35 289	6,5	—35 940	8,7	152	133 995	15 680

[a] A százalékos adatok láncindexek.
[b] Az összehasonlítható GNP éves növekedési ütemeit a 2. sz. táblázat tartalmazza.
[c] 1974. évi CAD.
Forrás: Bank of Canada Review, 1984. március 53. sz. táblázat.

házások a GNP-n belül jobban ingadoztak, mint a fogyasztás. *A beruházások GNP-n belüli részaránya* átlagosan 18 százalék volt. Ha ehhez hozzávesszük a kormányzati beruházásokat, a beruházási hányad 21—22 százalék körül alakult, amely az OECD-régióban egyike a legmagasabbaknak. *A külső tőke beáramlásának tehát nem a belső akkumuláció alacsony volta a magyarázata.*

A 3. sz. táblázatból az is látható, hogy Kanada külkereskedelmi nyitottsága és ezzel külkereskedelemre utaltsága az 1960-as évektől kezdve egyre növekedett.

A GNP fő felhasználási arányai az újratermelés ciklikussága ellenére is stabilak, ami jórészt a gazdaságpolitika ösztönző hatására vezethető vissza.

A kormányzati kiadások fedezetéül szolgáló bevételek mintegy 40 százaléka származott egyenes jövedelemadókból, mintegy 10 százaléka vállalati profitadókból (a profitadó mai átlagos kulcsa 46 százalék), s mintegy 40 százalékuk közvetett adókból, amelynek döntő része fogyasztási adó, kisebb része pedig vámbevétel és vagyonadó. A kormányzati kiadások mintegy 35—45 százalékáról a szövetségi, kb. 30 százalékáról a tartományi kormányok, végül 20—25 százalékáról helyhatósági szinten döntenek.

Regionális politikájának megvalósítására (az egyes régiók fejlettségi szintkülönbségeinek kiegyenlítésére) a szövetségi kormány igen nagy jövedelemátcsoportosítást hajt végre.

A GDP termelésének szerkezete az elmúlt 20 évben megváltozott, és a 4. sz. táblázatban bemutatott fő arányok alakultak ki.

A GDP egészének növekedését az energiaszektor fejlődése alapozta meg, de hozzájárult *a szolgáltatások gyors fejlődése is.*

A GDP-ben az anyagi ágak együttesen csak mintegy 1/3-os arányt képviselnek, és mintegy 70 százalékát a szolgáltatások adják. A szolgáltatásokban a komputerizáció forradalma a további növekedés egyik serkentő tényezője, de egyúttal a munkanélküliséget is fokozó faktor lehet.

4. sz. táblázat

Kanada 1983. évi GDP-jének ágazati termelési szerkezete
(százalék)

Ágazat	Részarány
Mezőgazdaság	3,4
Bányászat	2,6
Ipar	20,7
Építőipar	5,4
Szállítás	5,9
Közlekedés és hírközlés	4,5
Áram-, gáz- és vízitermelés	3,4
Kereskedelem	12,3
Biztosítás és ingatlanüzlet	13,8
Helyhatósági és személyi szolgáltatás	20,4
Védelem és állami adminisztráció	7,6
Összesen	100,0

Külföldi közvetlen beruházások Kanada gazdaságában

Kanada fejlődésében e század közepéig a brit, azóta pedig az Egyesült Államokból származó tőke játszik döntő szerepet. A kanadai gazdaságpolitika mindig is bátorította a külföldi tőke beáramlását. Ma a világ országai közül Kanadában a legnagyobb a külföldi tőke szerepe. E szempontból Kanada a közgazdasági kutatások homlokterében áll.

A külföldi beruházások lehetnek teljesen, illetve részlegesen külföldi tőkével működő üzemek, vállalatok. Az 5. sz. táblázat a Kanadában eszközölt direkt és portfolióberuházásokról tartalmaz adatokat.

A külföldiek kanadai direkt tőkeberuházásai az éves kanadai beruházásoknak átlagosan 3—5 százalékát tették ki 1963—1974 között. A portfolióberuházások (vagyis működő kanadai vállalatok részleges felvásárlása) az éves összberuházások 2—2,5 százaléka volt, *azaz a külső behatolás mértéke az éves összes kanadai beruházások 5,5—7 százaléka.* A külső tőke mégis a kanadai ipar majdnem 35 százalékát ellenőrzi. (A külső tőke tehát erősen az iparba koncentrálódott.) *A külföldi tőke-*

5. sz. táblázat

Külföldi beruházások Kanadában

Év	Közvetlen külföldi beráházások (M CAD)	Közvetlen külföldi beruházások Kanadában, az összberuházások százalékában	Külföldi beruházások könyv szerinti értéke	Portfolióberuházások könyv szerinti értéke (M CAD)	A kanadai ipar ellenőrzésének mértéke (%)
1963	280	3,6	15 502	10 703	34
1964	270	3,1	15 961	11 513	34
1965	535	5,1	17 356	12 247	34
1966	790	6,1	19 008	13 082	34
1967	691	5,4	20 699	14 003	35
1968	590	4,7	22 534	15 445	35
1969	720	5,0	24 424	17 178	36
1970	905	6,2	26 358	17 679	36
1971	925	5,8	27 918	18 332	36
1972	620	3,4	29 605	20 409	36
1973	830	4,1	32 805	21 805	35
1974	845	3,3	36 237	23 952	35

[a]A második oszlop számításánál az állami beruházásokat figyelembe vettük, a lakásberuházásokat viszont nem.
Forrás: Statistics Canada, Historical Statistics of Canada.

tulajdon és beruházási tevékenység súlya eltér, mert a külföldiek kanadai tulajdonának csak *mintegy 60 százaléka eredeti közvetlen tőkeberuházás*, kb. 40 százaléka portfolióberuházás.

A külső ellenőrzés a kulcsiparágakban a legerősebb. A klasszikus ipari tevékenységek kétharmadát, míg az energiahordozó-termelés háromnegyedét ellenőrzik külföldiek. Más mérési módszert alkalmazva az adatok 10—15 százalékkal kisebbek lehetnek. *A kanadai ipar egészének mintegy 35 százalékát, és a kőolajtermelés 60 százalékát ellenőrzi az Egyesült Államok. A külföldi ellenőrzés mértéke a kanadai ipar felett az elmúlt 50 éves időszakban megkétszereződött* (17 százalék 1926-ban és 35 százalék 1973-ban).

A külső tőke igen nagy hányada a tényleges termelésbe irányul, míg a kanadaiak külföldi beruházásainak túlnyomó része portfolióberuházás.

Kanada hosszú és rövid lejáratú tőkemérlege egyaránt pozitív. *Mégsem a direkt külföldi beruházások a fő tőkebeáramlási forma, hanem a tartományi és a vállalati kötvénykölcsön-felvételek* (hosszú távra); valamint bankok külföldi devizahitelei és értékpapír-hitelei (rövid távra).

Karl P. Levitt, a téma marxista kutatója, a hatvanas években arra hívta fel a figyelmet, hogy a külső tőke lassú meghódolásra kényszeríti a kanadai gazdaságot.[6] A külső tőke gazdasági hatásaival elsőként az ún. Watkins-jelentés[7] foglalkozott, ezt követően az ún. Gray-jelentés,[8] amely a külföldi tőketulajdon súlyának a kanadai gazdaságra gyakorolt hatását *teljeskörűen* vette számba, s amely végül is a külföldiek kanadai beruházásainak kormányzati ellenőrzését javasolta.

A külső tőke Kanada számára egészében nem volt hátrányos, de mind a Watkins-, mind a Gray-jelentés súlyos problémákra mutatott rá. A kedvezőtlen hatások elkerülésére, illetve a kanadai nemzeti érdekek védelmére megalkották a külföldiek kanadai közvetlen beruházásainak, illetve portfolióberuházásainak ellenőrzését és engedélyezését szabályozó törvényt, a FIRA-t. A FIRA (Foreign Investment Review Act) célja nem a külföldi tőke be-

[6] Lewitt, K. P.: Silent Surrender. McGraw—Hill, Toronto, 1962.

[7] Watkins, M.: Foreign Ownership and the Structure in Canadian Industry Report. Ottawa, 1968.

[8] Foreign Direct Investment in Canada. Ottawa Supply and Services, Ottawa, 1972.

áramlásának fékezése, hanem azok kanadai érdekekkel való összhangba hozása.

Az amerikai tőke aktív jelenléte[9] nyomán *a kanadai gazdaság integrálódott az Egyesült Államokéba. Például Kanada külkereskedelmének több mint kétharmadát a déli szomszédjával bonyolítja le.*[10] Melyek ennek a kis és nagy gazdaság közti, tehát aszimmetrikus, kontinentális természetű integrációnak a fejlődéstörténeti okai? Kanada fejlődésében mindig is meghatározó volt a külső tőke, s az ország igen kedvező fogadó közegnek bizonyult mind politikai, mind gazdasági szempontból a külső tőke számára. Vonzza a külső tőkét a gyorsan növekvő, jó minőségű munkaerőállomány, amelynek nagyobb része angolul beszél. Viszonylag korán kiépült egy egészen különlegesen fejlett infrastruktúra. Fontos tényező az Egyesült Államok földrajzi közelsége s a növekvő kanadai belső piac. Az Egyesült Államok számára a kanadai nyersanyagok stratégiai fontosságúak; Kanada viszont a külső beruházások révén hozzájuthat a legjobb technikákhoz, kihasználhatja erőforrásait, s a külső tőke munkahelyet teremtett a növekvő lakosságnak. További előny a korszerű vezetési módszerek automatikus átvétele.

1982 óta a külföldi beruházások esetében a FIRA „alapítási vizsgálatot" végez, amire 1 hónapos határidőt kap. (A külföldi befektetők lassúsággal, bürokratizmussal és protekcionizmussal vádolják a FIRA-t, ezért az új konzervatív kormányzat nyilván változtatni fog a FIRA tevékenységén.)

Bár a kanadai gazdaságpolitika továbbra is bátorítja a külső tőke beáramlását, *a profitadóztatás igen bonyolult rendszerű: külön fizet a külföldi beruházó szövetségi társasági adót, amely jelenleg 30—37 százalék körül mozog, s 10 százalék körüli tartományi adót; az adórendszer beállítása olyan, hogy a bruttó profit mintegy 50 százaléka váljon adóvá.*

D. Shapiro 1968—1972-es adatok alapján összehasonlította a különböző tulajdonú vállalatok hatékonysági viszonyait.[11] Az általa végzett regresszióanalízis szerint *az amerikai rezidensek által ellenőrzött vállalatok hasznosítják tőkéjüket a leghatékonyabban*, őket követik a kanadai vállalatok, majd az egyéb nemzeti tulajdonú vállalatok. *A mai válság időszakában a külföldi tőke már nem ér el magasabb jövedelmezőséget*, mint a kanadai vállalatok. Ennek is szerepe van abban, hogy a külföldi termelőtőke Kanadába áramlása napjainkra megtorpant.

A külkereskedelem szerepe Kanada gazdaságában

Kanada gazdaságában a külkereskedelem igen fontos szerepet játszik. A GNP több mint *30 százalékát* teszi ki az áruk és szolgáltatások exportja, s az import is nagy jelentőségű, mert annak révén elégíthetők ki magas szinten a rendkívül sokrétű igények. Ennek megfelelően a kanadai *külkereskedelem-politikának* mindig is alapvető célja volt a nemzetközi munkamegosztásba való hatékony bekapcsolódás.

A világkereskedelem értéke 1950—1980 között reálértékben mintegy *hatszorosára* emelkedett, s elérte a 2000 milliárd USD-t. A növekedés elsősorban a hatvanas években volt igen magas, amikor is a külkereskedelem jóval gyorsabban nőtt, mint az egyes országok *termelése*. Az áruk és szolgáltatások exportrészaránya ebben az évtizedben több mint megkétszereződött, és az 1950-ös 11 százalékról 1980-ra 21-re emelkedett. Hasonlóan alakult ez a többi fejlett tőkésországban is. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Ezen országokban 14 év alatt a termelés exportra kerülő hányada csaknem kétszeresére nőtt.

Az OECD „nagy" országai közül Kanada exporthányada a legnagyobb, azaz

[9] Kanada sosem volt a klasszikus értelemben vett gyarmat — a Brit Nemzetközösségen belül sem —, ezért a külső tőke szerepét itt nem szabad a klasszikus „centrum—periféria" szemlélet (lásd Hilferdingnél) alapján elképzelni.

[10] A földrajzi közelség, a több mint 4000 km-es közös határ következtében Kanada egyes régiói az Egyesült Államok határ menti területeivel sokkal inkább kereskednek, mint egymással.

[11] Shapiro, D. M.: Foreign and Domestic Firms in Canada. Butterworths, Toronto, 1980.

6. sz. táblázat

Az export GNP-hez viszonyított arányának éves növekedése
(százalék)

Ország	1965	1970	1975	1980
Egyesült Államok	3,9	4,4	6,9	8,4
Japán	9,5	9,8	11,2	12,4
NSZK	15,6	18,4	21,4	23,6
Franciaország	10,2	12,5	15,4	17,1
Egyesült Királyság	13,3	15,9	19,1	22,0
Kanada	15,6	19,5	19,6	25,6
Olaszország	12,3	14,3	18,1	19,7
EK	15,2	18,1	21,3	23,6
OECD	9,0	10,6	14,2	16,5

Forrás: Canadian Trade Policy.

Kanada a legnyitottabb gazdaságú OECD-tagország.

Az utolsó három évben *a világkereskedelem és -termelés növekedése* — az elmélyülő világgazdasági válság következtében — gyakorlatilag *megállt*. A gazdaság védelmére egyes országok kormányai — különböző mértékben és módon — *protekcionista intézkedéseket* vezettek be, amelyek kedvezőtlenül hatottak a világkereskedelemre.

Kanada világkereskedelemben elfoglalt helye az Egyesült Államokéhoz hasonlóan alakult. Az Egyesült Államok külforgalma 1950-ben a világkereskedelem 22 százalékát tette ki, 1980-ban már csak 10 százalékát, eközben azonban exportjának GNP-hez viszonyított aránya 5-ről 10 százalékra emelkedett, azaz külkereskedelmi nyitottsága gyorsabban nőtt, mint termelése. A kanadai külkereskedelem részesedése a világkereskedelemből az 1950-es évektől fokozatosan emelkedett, s 1968-ban 4,9 százalékkal érte el a csúcspontját, majd ezután évről évre csökkent: 1975-ben 3,2 volt, és az 1980-as évekre 3 százalékra esett vissza.

A fejlett országok — így Kanada — világkereskedelemben elfoglalt súlyának csökkenése *természetes folyamat*. Az olajválságot (1973) megelőzően a kereskedelem elsősorban a fejlett ipari országok között bővült lendületesen. Ez a tendencia később lelassult, és erősödött a fejlődő világ, különösen az OPEC-országok jelentősége, mely utóbbiak 1980-ra csaknem 30 százalékos világkereskedelmi részesedést értek el.

Az említett jelenlegi 3 százalék körüli világkereskedelmi részarány így is igen jelentős. Az Egyesült Államok, az NSZK, Japán és az Egyesült Királyság után — Olaszországgal körülbelül azonos súllyal — következik Kanada, *több termék világkereskedelmében pedig vezető szerepet tölt be*. (Kanada áruforgalmát a 7. sz. táblázat szemlélteti.)

Kanada kevesebb mint negyedszázad alatt export-import forgalmát folyó értéken több mint tizenötszörösére növelte, reálértéken pedig meghétszerezte. Külkereskedelme az ötvenes években — reálértékben — évi 4 százalékkal emelkedett, a hatvanas és hetvenes évtizedben viszont a növekedés évi 10 százalék feletti volt egészen a nyolcvanas évek elejéig. *Különösen a hetvenes évtized lendített nagyot a külkereskedelmi forgalmán.*

Az export fontosságát tükrözi, hogy mintegy 2 millió fő, azaz minden ötödik foglalkoztatott „exportra dolgozik"; a munkahelyek 20 százaléka közvetlen összefüggésben van az export alakulásával és így a világkereskedelem mozgásával.

Az 1950-es években döntően *amerikai tőkével alapozták meg* a későbbi évek külkereskedelmi *expanzióját* (az infrastruktúra kiépítése, olajvezeték-fektetés, a Szent Lőrinc-víziút megépítése, az olaj és különféle fémek, ásványi anyagok korszerű kitermelésének beindítása stb.).

A kereskedelmi mérleg hagyományosan

7. sz. táblázat

Kanada külkereskedelmi áruforgalma
(M CAD)

Év	Export	Import	Egyenleg
1960	5 392	5 540	—148
1965	8 745	8 627	118
1970	16 921	13 869	3 052
1975	33 511	33 962	—451
1980	76 772	68 284	8 488
1983	88 426	75 694	12 732

Forrás: Statistics Canada.

pozitív egyenlegéhez hozzájárult az árfolyam exportnövekedést elősegítő változása is. Ugyanis a kanadai dollár árfolyama az amerikai dollárhoz, a jenhez és a nyugatnémet márkához képest az évek folyamán fokozatosan csökkent. A kanadai dollár a jelentős valuták közül csak az angol fonthoz és a francia frankhoz képest értékelődött fel. A 2. sz. ábra az utóbbi 10 évben bekövetkezett árfolyamváltozásokat tartalmazza.

Az importot az árfolyamromlás megdrágította, de Kanada esetében a forgalmi összetétel e szempontból kedvező alakulása végül is pozitív eredményt hozott.

A kanadai külkereskedelem *áruszerkezete* jelentősen átalakult a második világháború után. Addig elsősorban egyes mezőgazdasági termékeket (például búzát) és nyers-, valamint alapanyagokat exportált. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Egy ország fejlettségéről az is sokat el-

2. sz. ábra

Külföldi devizák kanadai dollárban kifejezett árfolyamának éves változása
(százalék)

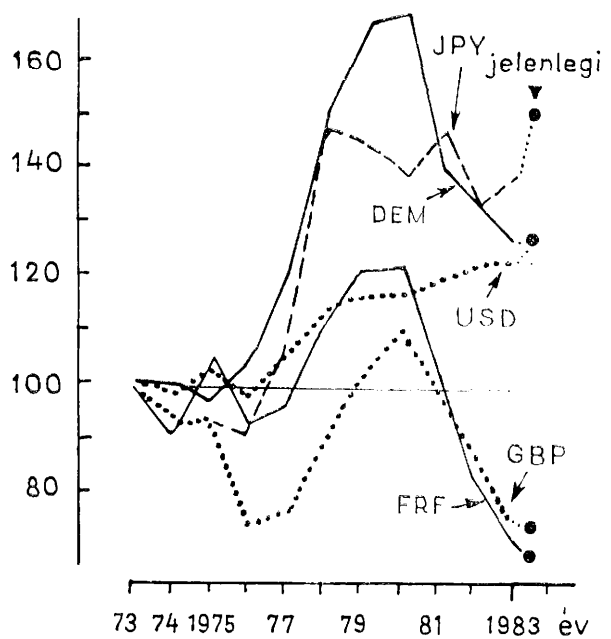

Forrás: Statistics Canada.

árul, milyen arányt képviselnek kivitelében a késztermékek. E tekintetben Kanada — különösen a hetvenes évtizedtől — jó eredményeket ért el (amiben persze nem kis szerepet játszott a külföldi tőke nagyfokú behatolása). 1971 és 1981 között az *ipari késztermékek és élelmiszeripari termékek exportja 40 százalékkal növekedett*, a — nem élelmiszeripari — kész- és félkész termékek exportbeli részaránya pedig 1960-tól 1980-ig nem egészen 60-ról több mint 70 százalékra emelkedett. Ennek megfelelően csökkent a kitermelő iparágak jelentősége. A fa-, a papír-, a fém- és a gépipari cikkek, továbbá a szállítóeszközök termelésének több mint felét külföldön értékesítik, ugyanakkor a belföldön felhasznált szállítóeszközök, gépek és egyéb feldolgozóipari termékek több mint 50 százaléka külföldi eredetű. Kanada külkereskedelmének földrajzi megoszlását illetően egyre növekszik az Egyesült Államok — mint első számú kereskedelmi partner — szerepe. 1972-ben a déli szomszéd után Kanada legnagyobb szállítójává *Japán lépett elő*, 1973-tól pedig második legnagyobb külföldi felvevő piacává is vált. 1983-ban — több év tendenciáinak eredményeképpen — a kanadai külkereskedelem földrajzi szerkezete a 9. sz. táblázat adatai szerint alakult.

A világkereskedelem mintegy negyedét a multi- és transznacionális vállalatok és leányvállalataik bonyolítják. Az ún. intrakooperációs kereskedelem igen nagy volu-

8. sz. táblázat

Kanada külkereskedelmi áruforgalmának összetétele 1983-ban

Árucsoport	Export		Import	
	Mrd CAD	százalék	Mrd CAD	százalék
Élő állat + élelmiszer	10,4	11,7	5,1	6,7
Nyersanyag	14,4	16,3	7,2	9,5
Félkész termék	30,1	34,0	14,1	18,7
Késztermék[a]	33,6	38,0	49,2	65,1
Összesen	88,5	100	75,6	100

[a]Ebből 23,7 szállítóeszköz (illetve közlekedési eszköz), melyek forgalma döntően — 1965-ben kötött — az USA — kanadai autóipar megállapodás keretében zajlik.
Forrás: Statistics Canada.

9. sz. táblázat

Kanada 1983. évi külkereskedelme országcsoportonkénti bontásban

Ország, országcsoport	Export		Import	
	Mrd CAD	százalék	Mrd CAD	százalék
Egyesült Államok	64,5	72,9	54,1	71,6
Nyugat-Európa	7,5	8,6	7,5	10,0
ebből: Egyesült Királyság	2,4	2,7	1,8	2,4
NSZK	1,2	1,3	1,6	2,1
Kelet-Európa	2,1	2,4	0,3	0,4
Közel-Kelet	1,4	1,5	0,9	1,1
Afrika	0,9	1,0	0,7	0,9
Ázsia	8,6	9,8	7,8	10,3
ebből: Japán	4,7	5,3	4,4	5,8
Kína	1,6	1,8	0,2	0,3
Dél-Amerika	1,4	1,5	2,0	2,6
Közép-Amerika	1,4	1,5	1,8	2,5
Csendes-óceáni térség	0,7	0,8	0,5	0,6
Összesen	88,5	100	65,6	100

Forrás: Statistics Canada.

menű, mely mögött a *nagyvállalat egésze szempontjából előnyösnek vélt üzleti megfontolások és feltételek húzódnak meg.* A multinacionális vállalatok kanadai fiókvállalatainak külkereskedelme meghatározó jelentőségű a kanadai külforgalom egészén belül. A *Kanadában tevékenykedő külföldi* (és különösen az amerikai tulajdonú) *cégek aránylagosan nagyobb importot bonyolítanak le, mint a kanadai tulajdonúak.*

A külföldiek által ellenőrzött vállalatok mintegy négyötöde amerikai érdekeltség, amelyek importjukat majdnem teljes mértékben az Egyesült Államokból szerzik be, éspedig főleg az anyavállalatoktó Az Egyesült Államokba irányuló kanadai exportnál is hasonló a helyzet.

A hetvenes évtizedben meghirdetett kereskedelempolitikai elképzelésekkel ellentétben Európa, Ázsia és a többi földrész szerepe Kanada külkereskedelmében nem vált jelentősebbé, noha Japán — mint említettük — Kanada második legnagyobb kereskedelmi partnerévé lépett elő. (De ez sem az Egyesült Államok rovására történt!) A 9. sz. táblázatban szereplő számok mögött az is meghúzódik, hogy Kanada Nyugat-Európával és Japánnal folytatott kereskedelmének struktúrája — versenyképességi hiányosságból és protekcionista intézkedések miatt — nem egészséges, e területekre főleg energiahordozókat, nyers- és alapanyagokat, valamint mezőgazdasági alapterményeket szállít, míg onnan elsősorban késztermékeket vásárol.

Kanada Kelet-Európával folytatott kereskedelme minimális. E forgalmon belül azonban egyes cikkeknél eltérő a helyzet, főként *a kanadai gabona* (és ezen belül a búza) esetében. Ennek egyik legfőbb átvevője a Szovjetunió, amely a kanadai búzaexport mintegy negyedét vásárolja fel. Az e térségbe irányuló kanadai exportnak is több mint négyötödét a szovjet piac veszi rendszeresen fel. Kanada külkereskedelmi partnerei sorában fokozódik a Kínai Népköztársaság jelentősége.

Vitatott kérdés, vajon nem egészségtelen-e az Egyesült Államok 70 százalék körüli részesedése Kanada külkereskedelmében. Mi úgy véljük, hogy ennek bizonyos tagadhatatlan veszélyei ellenére e kereskedelemben Kanada jelentős komparatív külkereskedelmi előnyt ér el, s a fejlettebb és nagyobb amerikai gazdaság az utóbbi évtizedekben előrevivő erőként hatott a kanadai gazdaságra. Ez tükröződik abban is, hogy az ismert gazdasági ellentmondások ellenére az átlagos életszínvonalat tekintve Kanada a világ élvonalába tartozik.

Kanada a külkereskedelmi cserearányok tekintetében is szerencsés ország. Ugyanis mind energiahordozók, mind pedig nyers- és alapanyagok hagyományosan jelentős szállítója. Ezenkívül a mezőgazdasági szállításai is nyereségesek. Késztermékexportja az ötvenes és a hatvanas évtizedekben kisebb mértékű volt, mint ma. A kanadai külkereskedelmi cserearányok alakulását a 3. sz. ábra mutatja.

3. sz. ábra

Kanada külkereskedelmi cserearányai 1968—1981 között
(százalék)

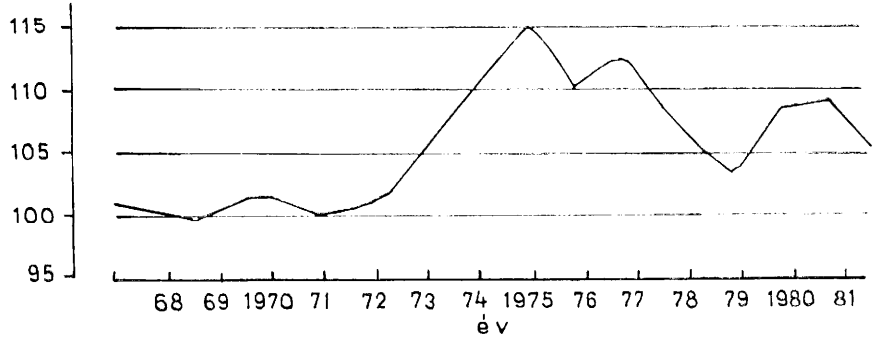

Forrás: Statistics Canada, The Conference Board of Canada.

Az olajválság évei (1973—1975) előnyös cserearányokat hoztak Kanada számára, a nyolcvanas évek elején azonban az olaj és néhány egyéb természeti anyag árcsökkenése következtében a cserearányok romlottak, *de Kanada még így is a kedvező helyzetű országok között maradt.*

A magyar—kanadai árucsere-forgalom fejlődése

A második világháború előtt a két ország közötti kereskedelem (amelynek jogi keretéül az 1926-ban kötött magyar—brit kereskedelmi egyezmény szolgált) igen alacsony szinten mozgott. Az első — a két ország kormánya által aláírt — kereskedelmi megállapodást 1964-ben hozták létre, amely három évig volt érvényben. A megállapodás értelmében mindkét ország *a legnagyobb kedvezmény elvét biztosította a másiknak az áruforgalomban.* Kanadai részről az volt a kikötés, hogy a magyar vállalatok előre meghatározott minimális értékben vásároljanak kanadai árut. E megállapodást 1968-ban meghosszabbították, s így 1971-ig szolgált kölcsönös keretként az egymás közti külkereskedelemben.

1971-ben új, a GATT ismert elvein alapuló kereskedelmi megállapodás született öt évre, amely úgy rendelkezett, hogy a megállapodás — amennyiben valamelyik fél nem mondja fel — automatikusan meghosszabbodik újabb 5 évvel. *A kereskedelmi megállapodások 1964-től megfelelő keretül szolgáltak átgondoltabb, hosszú távú piaci munka beindításához mindkét oldalon.*

Kedvezően hatott a kereskedelmi kapcsolatokra, hogy 1964-et követően megindultak és rendszeressé váltak *a magas szintű kölcsönös látogatások és tárgyalások.*

Árucsere-forgalmunk a nyolcvanas évekig — a hetvenes években lezajlott árrobbanás ellenére — kölcsönösen igen lendületesen fejlődött, azt követően azonban a növekedés üteme mérséklődött. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

Úgy véljük, ez két fő okra vezethető vissza. Egyrészt a jelen évtized elején Kanadában is kibontakozó gazdasági válság természetszerűleg kedvezőtlenül hatott a belső felvevő piacra és ezen keresztül különösen a konjunktúraérzékeny importra. (A mi exportáruink nagyrészt ide tartoznak.) Másrészt változás következett be a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatokban.

Ismerve a rendelkezésre álló magyar árualapokat, az Egyesült Államok és Kanada egymáshoz sok tekintetben közelálló fogyasztási ízlését, az azonos „energia-" és költségbefektetéssel elérhető üzleti eredményeket (az amerikai piac tízszer nagyobb, mint a kanadai), az 1979-ben Magyarország és az Egyesült Államok között megkötött, a legnagyobb kedvezmény elvét rögzítő kereskedelmi egyezmény érintette e reláció forgalmát is.

Figyelembe véve az amerikai vállalatok tőkeerejét, üzletre törő magatartását, nem véletlen, hogy 1983-ig, tehát 4 év leforgása alatt az Egyesült Államok a fejlett tőkésországok sorában exportunkban a 4., importunkban pedig a 3. helyre került. Ezen áruforgalom egy része a korábbi feltételek között feltehetően a kanadai—magyar forgalomban bonyolódott le.

10. sz. táblázat

A magyar—kanadai forgalom
(M USD)

Megnevezés	1963	1971	1976	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Export	0,6	7,3	18,6	22,6	29,0	24,0	28,5	23,8	28,7
Import	0,4[a]	4,6	13,1	16,4	40,0[b]	18,0	14,3	10,8	12,6
Összesen	1,0	11,9	31,7	39,0	69,0	42,0	42,8	34,6	41,3
Egyenleg	0,2	2,7	5,5	6,2	—11,0	6,0	14,2	13,0	16,1

[a] Búza nélkül.
[b] Ebből 20 M USD értékű árpavásárlás.
Forrás: KKM-statisztika.

1983-ban sikerült Kanadába irányuló exportunkat az 1979. évi abszolút szintre ismét feltornázni, *importunk* viszont belső nehézségeink miatt csökkent. Kanadai importunk exportfedezettsége igen jó, 1980-ban 133,3, 1981-ben 171,3, 1982-ben 220,3, 1983-ban pedig 227,7 százalék. A magyar—kanadai áruforgalom szerkezetének változását a 11. sz. táblázat mutatja.

A magyar export szerkezetében a legnagyobb hányadot hagyományosan *az ipari fogyasztási cikkek* teszik ki. Noha részesedésük az utóbbi időben csökkenő irányzatú, a forgalom összege jelentős. Öblösüvegáruk, bőripari készítmények (döntően kesztyű), textiláruk, kempingbútorok a legfontosabbak. Tartósan növekszik a *gyógyszeripari* alapanyagok és a kikészített bőrök exportja is. *Élelmiszeripari készítményeink* (italáruk, sűrítmények, toll- és sajtféleségek) ugyancsak már régóta — és remélhetően sokáig — keresett cikkek a kanadai piacon, és nemcsak a jelentős magyar etnikai csoport körében.

Gépipari exportunk sajnos mindeddig nem képviselt jelentős értéket, noha igaz, hogy a válság ezt az ágazatot sújtotta leginkább. Ugyanakkor remény van *szerszámgépeladásaink* növelésére, kooperációs *autóbuszexportra* és az ígéretesen beindult *számítástechnikai software-értékesítés* növelésére. *Importunkban* az elmúlt 20 év alatt az *anyag jellegű* vásárlások tették ki a forgalom oroszlánrészét (eltekintve a rendkívüli esetekben és ritkán előforduló mezőgazdasági vásárlásoktól).

Örvendetes, hogy az utóbbi években — ha szerény mértékben is, de — egyre több *ipari késztermékeket* vásároltunk Kanadából.

A magyar—kanadai áruforgalom fejlesztésének lehetőségei, különös tekintettel exportunkra

Kanada gazdasági nyitottsága az import oldalán is megmutatkozik. Míg nyers-, alapanyag- és mezőgazdasági eredetű exportja importját jelentősen meghaladja (1983-ban 55, illetve 26 Mrd CAD), addig késztermékimportja, mely teljes behozatalának mintegy 65 százalékát teszi ki, tekintélyesen nagyobb ugyanezen árucso-

11. sz. táblázat

A magyar—kanadai külkereskedelem struktúrájának változása

Árucsoport	1963				1971				1983			
	Export		Import		Export		Import		Export		Import	
	ezer USD	%	ezer USD	%	ezer USD	%	ezer USD	%	ezer USD	%	ezer USD	%
Energiahordozók	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Anyagok, félkész termékek	4	0,7	206	55,1	100	1,4	2800	60,8	10 500	36,6	9 800	77,7
Gépek	4	0,7	5	1,3	100	1,4	1100	23,9	800	2,8	1 200	9,6
Fogyasztási iparcikkek	463	83,2	—	—	6200	84,9	200	4,4	13 700	47,7	1 100	8,7
Mezőgazdasági és élelmiszeri termékek	86	15,4	163	43,6	900	12,3	500	10,9	3 700	12,9		4,0
Összesen	557	100	374	100	7300	100	4600	100	28 700	100	12 600	100

Forrás: Statistics Canada és KKM-statisztika.

portba sorolt exportjánál (50, illetve 34 Mrd CAD). Az adott árucsoport belső felhasználásához viszonyítva gépimportja 70, textilimportja 28, bőripari importja pedig 32 százalékot tesz ki.

Az igaz, hogy a hazai ipart a külső konkurrencia ellenében a kanadai kormány is igyekszik különféle intézkedésekkel védeni, de ez az importnak csak mintegy 3 százalékát érinti. S bár a földrajzi távolság nem kedvez az országaink közötti forgalom fellendítésének, termékeinkkel a piaci réseket jobban kihasználva a magyar eladásokat növelni tudnánk. A kanadai gazdaság túljutott a súlyos recesszión, s így most *az eladásaink növelésének piaci akadálya tulajdonképpen nincsen.* Hol van erre lehetőség?

1. Az első kategóriába a hagyományosan exportált cikkeink tartoznak, melyek keresettek, illetve eladhatók ezen az igényes piacon (bor, toll, férfikonfekció).

Az üzleti kapcsolatainkat zavarja, hogy szállításaink nem ütemesek, a vállalt határidőket nem mindig tartjuk. (1983-ban például az évi exportunk 20 százalékát decemberben indítottuk útnak.) Bizonytalan a minőség is (itt nem különleges igényekről van szó, hanem arról, hogy az áru rendeltetésszerű használatra alkalmas legyen), gyakorta nem megbízható a csomagolás (itt megint nem arra gondolunk, hogy olyan csomagolástechnikát alkalmazzunk, amely költséges beruházásokat tenne előzetesen szükségessé, hanem a meglevő anyagok gondos felhasználására). Gyakran a piaci bevezetés is vontatottan halad, pedig a vevők, a kialkudott üzleti feltételek adottak, csak a már nehezen kiérkező mintaküldemény után a rendelésteljesítés még kevésbé akar megvalósulni. Megítélésünk szerint a piacon már több éve bent levő, hagyományos termékeinkből *mintegy 20 millió CAD-dal tudnák a magyar vállalatok eladásaikat növelni*, ha a folyamatosan kapott piaci jelzéseket is megszívlelve biztosítanák az árut.

Amennyiben elérjük azt, hogy minden szempontból megbízható szállítónak tartsanak bennünket — mint például üvegáruink, kesztyűink, gyógyszereink stb. esetében, ahol a termék(ek) jó nevet, kedvező image-et és nem utolsósorban jelentős piaci részesedést vívtak ki maguknak —, akkor az kedvezően hat majd vissza az elérhető *üzleti feltételekre, vevőink, ügynökeink színvonalára is.*

2. Az állandóan bővülő, változó piac szükségessé, illetve lehetővé teszi *új* vagy évekkel korábban valamilyen okból exportpalettáinkról lekerült *cikkek bevezetését* (például gumiabroncs, háztartási mérleg, nyomtatott áramkör, elektromotor, háztartási edény, hengerelt alumínium). E cikkek értékesítését elősegítendő, a külkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi-ipari szakembereinknek a külpiaci lehetőségek vizsgálata mellett többet kell tudni *a hazai termelési lehetőségekről is.* Csak így lehet pótlólagosan exportárualapokat biztosítani, és lehetővé tenni, hogy a ma már csaknem 300 külkereskedelmi joggal rendelkező vállalat jól helytálljon a kanadai piacon.

3. A munkamegosztás fejlettebb szintjét jelentő *együttműködési formák* bátrabb alkalmazásával szintén növelni tudnánk közvetlen és közvetett exportunkat, nem utolsósorban az amúgy is igen szerény részarányú gépipari termékeink esetében. Egyelőre csak biztató eredménnyel kecsegtető kezdeményezéseink vannak e téren.

Hozzánk hasonlóan a kanadaiak a viszonylagos hazai tőkehiány ellenére fejlett feldolgozó ipart kívánnak létrehozni. Ezért piaci előnyt biztosítanak azon eladni szándékozók számára, akik működő tőkével, exporttal *vegyes termelővállalatokat hoznak létre, az árunak kanadai tartalmat is biztosítva.* Mellettünk ilyen megoldást alkalmaznak — többek között — a szovjet szakemberek is, például a Lada személygépkocsik halifaxi közös összeszerelésével, illetve gyártásával. Az ilyen formájú együttműködésre a kanadai kis- és közepes vállalatok látszanak a legalkalmasabbnak és leginkább hajlandónak. Szóba kerülhet anyagi nehézségekkel küzdő, de korszerű kisüzembe történő *betársulás* (esetleg annak megvásárlása), mely kezdeményezéseket a kanadai kormány anyagilag is támogat.

Fel kell hívni a figyelmet a *pénzügyi biztonság* kérdésére is. Előfordult, hogy magyar vállalatok kanadai partnerüktől ka-

pott cégváltó ellenében — azt minden szempontból kellő garanciát nyújtó pénzügyi fedezetnek ítélve — folyamatosan, az egyes küldemények ellenértékének befolyását nem bevárva szállítottak ki árut. A gyors piaci események következtében megtörténik, hogy vállalkozások tönkremennek, vagy szándékosan hagyják őket tönkremenni. Az utóbbi esetben egy cégváltó birtokában nehezebb fellépni a követelésnek a partner mögött álló esetleges holding vagy magánszemély vagyonából történő kiegyenlítéséért. Ezért vállalatainknak feltétlenül célszerű megkeresni a bankokat, kereskedelmi kirendeltségeket.

4. *Új lehetőséget kínál* szorosabb partneri kapcsolatok kialakítására *a világbanki tagságunk* is. Magyarországi beruházások megvalósítására kiírt versenytárgyalásokon egyre eredményesebbek a kanadai vállalatok. Kedvező kilátással kecsegtet számunkra (ha ezen beruházói kapcsolatokat fejlesztjük, ápoljuk) kanadai vagy Kanada, illetve a Világbank által finanszírozott, úgynevezett *harmadik piaci üzletekben* való közös részvétel. Sajátos *a kanadai fővállalkozási rendszer.* A belföldi, illetve külföldi beruházások az észak-amerikai gyakorlat szerint *consulting engineering* forma alkalmazásával valósulnak meg. A konzulensi és a kivitelezői tevékenység a kivitelezői munka során gyakran elválik egymástól. A beruházás odaítélésénél az elismert konzulens cégek véleménye komolyan nyom a latban. A kanadai *engineering* cégeknél is elterjedt gyakorlat, hogy a teljes beruházás megvalósítására *konzorciumot hoznak létre.* A tagok egyetemlegesen felelősek a szerződésben vállaltak teljesítéséért. A nyereségből a tőke-, illetve munkabefektetésük arányában részesednek.

5. Új megvilágítást kapott Kanadában is az *ellentételezett* üzletek és a *kereskedőházak* szerepe. Korábban a klasszikus szabadversenyes kereskedelem híveiként elleneztek mindenfajta árukapcsolásos ügyletet. Mivel azonban az utóbbi években egyes — elsősorban fejlődő — országok a kereskedelmet veszélyeztető mértékben adósodtak el, és mert a világkereskedelem mintegy 30 százaléka ma már amúgy is bartermegállapodások alapján bonyolódik le, újabban Kanada is szabadabb utat kíván e téren nyitni. A kanadai állami tudományos tanács (Science Council of Canada) 1984 szeptemberében jelentést tett közzé a kanadai iparfejlesztési politikáról, melyben felszólítja a kormányt azon lehetőségek és szervezetek megteremtésére, illetve létrehozására (számítógépes adatbázis a barterekről, biztosítási módozatok, a külkereskedelmi minisztériumban és a bankoknál különleges külkereskedelmi ügyletekkel foglalkozó osztályok stb.), melyek révén várhatóan megvalósíthatók lesznek az eddig elszalasztott ilyen jellegű üzletek. Ez megkönnyíti majd vállalatainknak, bankjainknak, hogy kölcsönösen előnyös feltételekkel további ügyleteket kössenek.

6. Kanadában jelentős számban élnek magyarok és magyar származásúak. Ugyancsak nem kevés azoknak a száma, akik nagyvállalatok vezetői vagy legalábbis gazdag emberek, és szívesen kereskednek, illetve kereskednének magyar vállalatokkal. Jó részük szükség esetén *működőtőke- vagy portfolióberuházást is* vállalna. Gyakran előforduló panaszuk azonban a lassúságunk: még a kölcsönösen jónak tartott elképzelések sem valósulnak meg elég gyorsan. A tőkés piac — többször kifejezésre juttatott véleményük szerint — dinamikusabb reagálást, ügyintézést igényel.

Élénk érdeklődés kíséri a Magyarországon kialakulófélben levő *szabadkereskedelmi zónák* sorsát is, sőt több helyről érdeklődtek már *kötvényvásárlási* lehetőségek iránt is. Ezen újszerű megoldásokra minél előbb pontos *tájékoztatókat, jogszabályokat (végrehajtási utasításokat)* kell kidolgozni.

Befejezésül röviden néhány olyan *konkrét területet* említenénk, ahol — a már megkezdett együttműködések mellett (autóbuszok, számítógép-software, pneumatikus kéziszerszámok, szerszámgépek, gyógyszerkapszulák) — *reális kilátásai vannak a kapcsolatok szorosabbra fűzésének:* az energiaracionalizálási fejlesztésekben, a közúti járművek részegységeinek gyártásában, szénbányászati gépek, olajbányászati berendezések előállításában, szénhidrogénipari kutatásfejlesztésben, orvosiműszergyártásban.

Kanada a második világháború után a világgazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő országa volt, s még a vezető tőkésországok között is előkelő helyet vívott ki magának a gazdasági fejlettség tekintetében. Ma a világ egyik leggazdagabb ipari állama. Az 1980-as években azonban a fejlődés megállt, illetve lelassult, s a kifulladás jelei fedezhetők fel. A politikai szféra Kanadában a kilábalás legjárhatóbb útjának az Egyesült Államokkal fennálló szoros gazdasági integráció elmélyítését látja. Az elkövetkező években gyors növekedésre nincs kilátás, a recesszió strukturális természetű.

A magyar—kanadai gazdasági kapcsolatokról elmondható, hogy az elmúlt évtizedekben kedvezően alakultak. A forgalom nagyságrendje azonban nem vált meghatározóvá egyik ország külkereskedelmében sem, és nem is lenne megvalósítható olyan volumen elérése, mint a legnagyobb nyugati partnereink esetében. Az üzleti kapcsolatok fejlesztésének viszont éppen a nagyságrendje miatt — esetenként a nagy világgazdasági mozgások ellenére —, megvan az alapja, még sok a kiaknázatlan terület. Úgy ítéljük meg, hogy a viszonylati áruforgalom értéke mindannyiunk szorgos munkájával középtávon megkétszerezhető, ami igen jelentős eredmény lenne, hozzájárulhatna — ha szerény mértékben is — alapvető népgazdasági célkitűzéseink eléréséhez.

Rejtő László—Sinkovics Alfréd

Rejtő László a Külkereskedelmi Minisztérium kereskedelmi tanácsosa; *Dr. Sinkovics Alfréd* kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évf., 1985. 2. sz. (229—240. l.)

A versenypolitika árszabályozó funkciója az NSZK-ban

Versenyelméleti alapok

Az igazi piacgazdasággal rendelkező fejlett tőkésországokban a központi (állami, regionális, tartományi, szakmánkénti stb.) árszabályozás két fő pillérét a közvetett és a közvetlen központi árpolitika képezi. A *közvetett központi árpolitika* fő feladata az általános árszínvonal mozgását befolyásoló tényezők alakítása,[1] eszköze pedig mindenekelőtt a verseny- és a pénzügypolitika. A témánk szempontjából fontos *versenypolitika* fő gazdasági[2] funkciója egyrészt a piac- és a versenyfeltételek formálása, másrészt a piaci résztvevők magatartásának szabályozása, harmadrészt pedig az adott ország (régió, ágazat, területi egység stb.) szempontjából legkedvezőbb piaci eredmény elérésének ösztönzése, illetve kikényszerítése.

Az NSZK-ban többé-kevésbé általánosan elfogadottnak tekinthető versenyelmélet[3] szerint a versenypolitika árszabályozó szerepének az ún. versenyjellemzők mindhárom csoportjánál meg kell nyilvánulnia:

1. A *piaci szerkezet* befolyásolásakor a vállalatok üzletpolitikája számára kere-

[1] A közvetlen központi árpolitika ezzel szemben mindig mezo- vagy mikroszintű: egy-egy adott ág(azat)ra vagy annak valamelyik szegmensére (például a közlekedésen belül a légi és a belvízi szállításra) irányul, s mindenkor maguknak a konkrét áraknak az egyértelmű meghatározására törekszik ([6], [20]).

[2] A verseny ideológiai, ún. metaökonomikus funkcióját Corwin D. Edwards így fogalmazta meg: „A verseny önmagában is érték, mint a politikai demokrácia azzal egyenrangú gazdasági megfelelője, és mint egy olyan, a demokrácia megőrzéséhez szükséges segítség, amely felhívja a figyelmet a magánszervezetek hatalmának veszélyes kiterjedésére." (Idézi [25] 18. l.)

[3] A polgári versenyelméletek áttekintésére lásd [20], [25], [26].

teket nyújtó, viszonylag stabil feltételek (például az eladók és a vevők száma, a piaci részesedésük; a termékek homogenitása, a piac áttekinthetősége, az alkalmazkodási sebesség, a termék ún. életpályája; a piacra való bejutás nehézségei stb.) módosításáról van szó.

2. A résztvevők *piaci viselkedésének* felmérésekor az ügyben érintett valamennyi vállalat egyedi vonásait, illetve konkrét döntéseit elemzik. Így mindenekelőtt az üzleti lépések legfontosabb ún. akcióparamétereit (árak, engedmények, mennyiségi és minőségi feltételek, reklám, szerviz stb.), majd pedig a vállalat ún. vezető, újító avagy követő (initiatorisch oder imitatorisch) jellegét vizsgálják meg.

3. A piaci folyamatok *eredményének* felmérésekor a versenypolitikai hatóságok az értékesítés és a nyereség alakulását a termelés volumenével és költségeivel, a műszaki fejlesztéssel, a térbeli és időbeli szétterítéssel stb. szoros összefüggésben elemzik.

A versenyjellemzők ezen három csoportja oksági kapcsolatban áll egymással, viszonyuk kölcsönös, dinamikus: ami ma piaci eredmény, az holnap már a piaci szerkezetnek képezheti részét, s így meghatározhatja a holnaputáni (piaci) viselkedést... A szakértők többsége ezért a versenyjellemzők összhangjának fontosságát hangsúlyozza. Ennek megfelelően a mai nyugatnémet versenypolitika illetékesei a jogi következményekkel is járó döntésekkor valamennyi tényező együttes értékelését kívánják meg.[4]

A jogi szabályozás alapjai

A nyugatnémet versenypolitika legfőbb jogforrása az 1958 elején életbe lépett ún. versenykorlátozások elleni törvény (GWB).[5]

A törvény négyszeri újrafogalmazása során egyértelművé vált, hogy a versenyszabályozás lényegét a világháború után újjáéledő ún. német neoliberalizmus elméletének és az amerikai versenypolitika gyakorlatának sajátos ötvözete képezi.[6]

A versenypolitika árszabályozó funkciója mind a három alapvető jelentőségű versenykorlátozás-csoporttal kapcsolatban kimutatható:

a) Az ún. *megállapodásos versenykorlátozó stratégiák* elleni fellépés alapelve az általános kartelltilalom és a szabad árképzés deklarálása.[7] A teljesen szabad áralakulás, illetve árkialakítás feltételeit emellett még számos egyéb, az egyes (főleg nagy-) vállalatok által gyakorolt ún. magán-áradminisztrációt[8] tiltó rendelkezés is alátámasztotta: például a vállalatok egymással egyeztetett (párhuzamos) viselkedésének nyílt tilalma, a kötelező ármegkötések és az ezzel kapcsolatos nyílt vagy burkolt zsarolási kísérletek szabálysértésnek minősítése stb.

Az áradminisztráció elleni, illetve a szabad árképzés lehetőségének megteremtése melletti fellépés szándéka azonban már a kiindulópontnál ellentétbe került a világgazdaságba szervesen és intézményesen integrált s az állammonopolista kapitalizmus

[4] Az amerikai szakirodalomban Stephan Sosnick 28-féle versenyformára bukkant ([27] 389. 1.). Ha mindegyik „jellemzőnél" csak három — alsó, felső és átlagos — értéket állapíthatnánk meg, már akkor is elvileg 3^{28}, azaz csaknem 23 millió különböző változattal kellene számolnunk egy-egy versenypolitikai döntés meghozatalakor.

[5] Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen [11]. A törvény keletkezésére és „fejlődésére" vonatkozóan lásd [18] és [30].

[6] A GWB tehát nem tekinthető sem a liberális társadalom- és gazdaságkép, sem pedig az amerikai trösztellenes szabályozás egyszerű lemásolásának. Szellemesen fogalmazta meg ezt az összefüggést Otto Bredt: „kapieren, nicht kopieren", azaz „érteni, de nem másolni" ([4] 41. 1.). Vö. még [21], [26].

[7] „Érvénytelenek a vállalatok avagy a vállalatok egyesülésének olyan közös célt szolgáló szerződései és a vállalatok egyesüléseinek azon határozatai, amelyek alkalmasak arra, hogy a verseny korlátozásával az áruk és a szolgáltatások előállítását és a piac forgalmát befolyásolják" (GWB 1. § 1. bek.). „A szabályozásnak azonban nem szabad az árra, illetve az ár alkotórészeire kiterjednie" (2. §. 1. bek.). Továbbá: „...azok a szerződések is semmisek, amelyekben valamelyik szerződő fél valamely harmadik partnernél a szállított árukra vagy más árukra, illetve más szolgáltatásokra vonatkozóan az ár- és egyéb üzleti feltételek kialakításának szabadságát korlátozza" (15. § 1. bek.).

[8] Az ún. magán-áradminisztrációval összefüggésben mindenekelőtt Gardiner C. Means és John M. Blair életművére utal a szakirodalom ([20], [29]).

szakaszába jutott nyugatnémet társadalom valóságával.[9] A „szabad árképzés" elvének hangsúlyozása mellett ezért a kivételeknek egy külön ún. katalógusát is össze kellett állítani. A felmentés mintegy 25-féle jogcíme a gyakorlatban egész népgazdasági ágakat, ágazatokat (mezőgazdaság, vas- és acélipar stb.), kulcsfontosságú gazdasági egységeket (például bankokat, biztosítókat, közüzemi szolgáltató vállalatokat) s nagy jelentőségű nyílt vagy burkolt kartelleket vont ki a szabad árképzés érvényességi köréből. Különösen a kartellképződés „finomszabályozása" került így szembe az „általános liberalizmussal". Az ún. kondíció-, rabatt- (strukturális), válság-, racionalizáló, export- vagy/és importkartellek engedélyezése, illetve a gazdasági miniszter végső „kiskapuként" szolgáló engedélye [25] ugyanis a gyakorlatban szinte korlátlan lehetőséget nyújthat az országos vagy helyi szempontból fontos vállalatok versenykorlátozásának „törvényesítéséhez".[10]

b) Az ún. *koncentrációs stratégiák* elleni fellépés alapgondolatát a GWB 1973. évi második újrafogalmazása óta — az amerikai gyakorlathoz hasonulva — az ún. piacuraló, illetve „kiugró" (marktbeherrschend, bzw. hervorragend) piaci pozíciók kialakulásának, azaz a magán-áradminisztráció létrejöttének a megakadályozására irányuló szándék adja. Ennek megfelelően a legalább közepes[11] vállalatok összeolvadásakor bejelentési, a nagyvállalatok fúziója esetén pedig engedélyeztetési kötelezettség terheli a vállalatokat. S a kartellhatóságoknak látszólag egyértelmű kritériumok alapján el is kell utasítaniuk az ily módon „kiugró" pozícióba kerülő vállalatok kérelmét. A kartellhivataloknak pedig akkor van joguk a kérelmek elutasítására, ha

— ún. piacuraló pozíció[12] kialakulása vélelmezhető, vagy

— az érintettek a kisvállalatok hátrányainak kiegyenlítésére szolgáló ún. türelmi kalauza alapján kapnak felmentést, vagy

— az összeolvadó vállalatok nem tudják bizonyítani, hogy a versenyfeltételek ily módon létrejövő javulása meghaladja a kialakuló piacuraló pozíció miatti hátrányokat. (Ez az ún. nettó szemlélet.)

A megállapodásos stratégiákkal kapcsolatban említett kivételek egész sora bizonyítja azonban azt, hogy a szabad áralakuláshoz szükséges feltételek kialakítására irányuló szándék ezen a területen is csak korlátozott mértékben valósulhat meg. Tudniillik a különféle „speciális" kartellek engedélyezhetősége arra is lehetőséget teremtett, hogy a komoly gazdasági és politikai súlyú, továbbá jó „kijárókat" és ügyvédeket megfizetni képes vállalatok a „rendkívüli körülményekre" hivatkozva hatóságilag is elismertethessék a magán-áradminisztrációhoz szükséges piacuraló pozíciókat.

Külön ki kell még emelni azt, hogy a már egyszer elért „kiugró pozíciók" elleni fellépéshez a hatóságoknak nincs jogalapjuk, azaz az amerikai gyakorlatra jellemző, ún. hivatalból adódó trösztellenes fellépésre az NSZK-ban nincs mód. A versenyhatóságok csak akkor indíthatnak eljárást, ha bizonyítani tudják, hogy valamely piacuraló vállalat nemcsak él, hanem vissza is él a helyzetével.[13]

[9] A nyugatnémet állammonopolista kapitalizmus sajátosságaira vonatkozóan lásd [7] és [12].

[10] Ezek után talán már nem meglepő az, hogy a szakértők becslése szerint a kimondottan liberális szabályozásúnak tekintett NSZK-ban a legfontosabb fogyasztási cikkek és szolgáltatások csaknem felét a központi áradminisztráció (például az EGK, a Montánunió, az IATA, illetve a szövetségi és a helyi hatóságok előírásai), mintegy további 15—20 százalékát pedig a legjelentősebb termelő és kereskedelmi cégek magán-áradminisztrációja befolyásolja érzékelhető s kimutatható mértékben ([1], [5]).

[11] Kritériumok: legalább 20 százalékos, piaci részesedés, 10 ezer fő foglalkoztatott, évi félmillió DM-es forgalom.

[12] Vélelmezhető, hogy

1. valamely vállalat piacuraló, ha az éves bevétele meghaladja a 250 M DM-et és a piaci részesedése legalább 33 százalék, vagy
2. valamely vállalatcsoport valamennyi vállalatának elmúlt évi bevétele a 100 M DM-et és

— a három legnagyobb vállalat piaci részesedése eléri az 50 százalékot, vagy

— az öt legnagyobb vállalat részesedése meghaladja a 67 százalékot (GWB 22. § 3. bek.).

c) A piaci hatalommal való visszaélés képezi a versenykorlátozások harmadik, az árszabályozás szempontjából legfontosabb csoportjának, az ún. *akadályozási stratégiáknak* a lényegét. A bojkott, a szállítás megtagadásával való fenyegetés, az árdifferenciálások és az árdiszkriminációk, a kizárólagos terjesztési igények és követelések — mind, mind az ingadozó, „okvetetlenkedő" kereskedők avagy (viszonylag ritkán) a szorult helyzetben lévő termelők „meggyőzését", zsarolásszerű kényszerítését jelenti.

Az ilyen árbefolyásoló praktikák következtében azonban esetenként irreálisan magas, máskor meg túlzottan alacsony árak alakulhattak ki.

A túl magas árakat okozó versenykorlátozások elleni fellépésnél azonban a hatóságok igen nehéz helyzetbe kerültek. A termelőnek (illetve a kínálat szempontjából) kedvező magas árak rögzítésének (az ún. viszonteladói ármegkötéseknek) az 1973. évi megtiltása ugyanis sok jónevű vállalat számára komoly veszteségeket hozó árverseny kirobbanásával fenyegetett. Nem meglepő tehát, hogy a márkás cikkek termelői számára engedélyezték az ún. kimondottan nem kötelező árajánlatok megtételét...[14]

S ezzel már ott is vagyunk az elmúlt évek nehézségei miatt igen aktuálissá váló, túl alacsony árak elleni hatósági fellépések nehézségeinél. A túlzottan nagy engedmények, a hatóságok által engedélyezett (!) rabattkartellek előírásainak megsértése, a legalább a költségeket fedező ún. szokásos minimális ár (Einstandpreis) alákínálása stb. ugyanis egyrészt a kétségbeejtő helyzetben levők végső eszközeként értékelhető, másrészt azonban az így kirobbanó árharc romboló hatásai még másokat is kilátástalan helyzetbe taszíthatnak. A „neoliberális" nyugatnémet versenypolitika ebben az esetben tehát elvileg is nehezen feloldható dilemma elé kerül(t). Szabad-e ugyanis egy, a verseny jelentőségét mindenkor (olykor túl-)hangsúlyozó társadalomban a nehézségekre való hivatkozással „egyeseknek" megadni a jogot a verseny korlátozására? Ám ha ezeket már engedélyezték, akkor milyen alapon lehet megtagadni a még nehezebb helyzetben lévőktől azt, hogy tényleg elkezdjenek versenyezni, s ezzel megszegjék a hatóságilag jóváhagyott versenykorlátozások szabályait ([17], [22])?

A versenypolitika gyakorlata

A versenypolitika árszabályozó funkciójának elvi és jogi alapját vázlatosan áttekintve, nem kelthet már meglepetést az, hogy az erre épülő gyakorlat legalább enynyire ellentmondásosnak bizonyul.

Az ún. megállapodásos versenykorlátozó stratégiákkal kapcsolatos hatósági döntések elvi „megalapozottságának" gyengesége jól bizonyítható a következő két, a szakirodalomban gyakran példaként idézett esetben.

Az ún. *kátrányfesték-ügyet* az robbantotta ki, hogy 1967-ben a hatóságok tudomására jutott: a legjelentősebb európai festékgyártók képviselőinek évente rendszeresen megtartott „kötetlen beszélgetésén" a svájci világcég, a Ciba—Geigy bejelentette az árak 8 százalékos emelését. A többi résztvevő ehhez az akcióhoz — a kedvezőtlen nyereség- és költségalakulására hivatkozva — azonnal csatlakozott is.

Az NSZK Szövetségi Kartellhivatala (BkA) titkos kartellképzés miatt komoly pénzbírsággal sújtotta az érintetteket. A fellebbezéseket elbíráló berlini kerületi bíróság, majd pedig a Legfelsőbb Bíróság azonban elvetette a vádat, mivel a BkA nem tudta meggyőzően bizonyítani az ún.

[13] Visszaélésről akkor van szó, ha egy bizonyítottan piacuraló vállalat

a) „más vállalatok versenylehetőségeit jelentős mértékben és szakmailag indokolatlanul befolyásolja,

b) olyan térítést vagy egyéb feltételeket kíván, amelyek eltérnek attól, ami hatékony versenynél nagy valószínűséggel kialakulna...

c) még kedvezőtlenebb térítést és egyéb feltételeket kíván, mint amelyeket maga a piacuraló vállalat a hasonló piacokon az azonos vevőtől a szakmailag indokolt különbségek miatt [úgyis] megkapna" (GWB 22. §. 4. bek.).

[14] A „viszonteladói ármegkötések" és a „nem kötelező" árajánlatok előnyeire és hátrányaira vonatkozóan lásd [2], [5], [23].

párhuzamos viselkedés szándékosságát (?!). A végső döntést meghozó Európai Döntőbíróság azután elvetette az egész jogászi csűrés-csavarást, mivel az 1964—1967 között végrehajtott háromszori általános és egységes áremelés alapján indokoltnak találta a bírság kiszabását.

A kátrányfesték-ügy után a hasonló szándékú vállalatok jobban ügyeltek a „formaságokra" (például nem teljesen azonos százalékkal, s nem feltétlenül ugyanazon a héten emelték meg az árakat stb.). A versenyhatóságok pedig „kiverekedték", hogy a GWB 1973. évi újrafogalmazása után már csak a párhuzamos viselkedés bizonyítása hárult rájuk; a „szándékosságnak" nem kellett utánanézniük...

Még cifrább következményekkel fenyeget az NSZK történetének legnagyobb kartellügye, az 1982 karácsonyán kirobbant ún. *építőipari botrány*. Az egyik müncheni vállalat elbocsátott alkalmazottja ugyanis „rosszkedvében" kitálalta a 10 évi szorgalmas munkával összegyűjtött dokumentációját. Ebből azután kiderült, hogy a 20 ezer DM feletti közületi és vállalati megrendelések 90—95 százalékánál a legjelentősebb kivitelezők előre megállapodtak az ajánlati árakban, illetve egyeztették a stratégiájukat. Az adott megrendelésnél szóba jövők egymás között kijelölték az arra „leginkább érdemes" vállalatot, s így az nyújthatta be a legkedvezőbb ajánlatot. (A többiek 5—20 százalékkal magasabb árakat adtak be.) A megfelelő nyereséggel kalkulált árajánlat elfogadása után a „győztes" lelépési és kártérítési összegeket fizetett a többieknek, illetve vállalta, hogy a későbbiekben ő is a „vesztesek" között fog ajánlatot tenni.

A BkA még mintegy 100 vállalat számára küldte el a híres-hírhedt ún. kék levelét, ám végül is csak 77 vállalatot marasztalhatott el, mintegy 54 M DEM összegben. (Ezt a bírságot különben az árdrágításból adódó többletnyereség jó negyedére-felére becsülték a szakértők...)

Az ügy azonban 1983 végén újabb, szinte hihetetlen fordulatot vett. Az építőipari vállalkozók érdekvédelmi egyesülése ugyanis bejelentette, hogy olyan mintapert kíván rendezni, amelyben majd a kartellhivatal lesz a vádlott. Véleményük szerint ugyanis csak a pályázatot kiírók tudják áttekinteni az építőipari piacot, illetve versenyeztetni tudják a vetélytársak ajánlatait nem ismerő, „kiszolgáltatott" jelentkezőket.[15] Az építőipari vállalatok megállapodásai, illetve a szintén tiltott ún. árinformációs központ létrehozása ily módon nem a versenykorlátozásnak, hanem éppen ellenkezőleg: a piaci hatalommal rendelkező keresleti oldal fölénye elleni jogos védekezésnek tekintendő... (Ekkor derült ki különben az is, hogy a BkA által már 1975-ben betiltott ún. tájékoztató központ azóta is eredményesen működött, s hogy erről „tudott is mindenki". Úgy látszik, egyedül a kartellhivatal volt a kivétel...)

A megállapodásos versenykorlátozásokat azonban túlzottan alacsony árak esetében is nehezen, illetve csak ellentmondásosan ítélhetik meg a hatóságok. Az autókereskedelemben, a sí- és a teniszcikkek piacán például egyre áttekinthetetlenebb — s a még a háború előtti időkből származó, 3 százalékot engedélyező rabatt-törvény előírásával is ellentétes — romboló hatású árverseny robbant ki 1982—1983 folyamán. A kartellhivatalok azonban csak akkor tudnak fellépni, ha az adott vállalat egyrészt nyíltan is meghirdeti az árcsökkentését, másrészt pedig ha az alákínálás már tisztességtelen méretűnek tekinthető.[16] A hatóságok kapkodá-

[15] A közületi megrendelők piacuraló pozíciója nem is légből kapott érvelés. Gunter Kayser és Ursula Cramer felmérése szerint például az építőipari vállalatoknak több mint az egyharmada — néhol több mint a fele — kapacitásának 10—30 százalékát az ilyen (konjunktúra- és foglalkoztatáspolitika szempontjaitól függő) közületi megrendelések miatt tartja fenn ([19] 31—36. 1.; [14] 17. 1.).

[16] Ilyen, ún. csábító-csalogató praktikákról az árak 20—30 százalékos alákínálásakor, illetve a költségeket nem fedező dömpingárak esetében beszélnek. A felmérések szerint az ilyen üzleti akciók különösen az illatszer-, a fotó- és optikai cikkek, az elektromos háztartási gépek kereskedelmében szokásosak. Más metszetben főleg az önkiszolgáló diszkont- és nagyáruházak alkalmazzák ezt a módszert ([2] 50—51. 1.).

sát azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Aldi diszkontáruház-csoport éppen a BkA és a versenytársak heves és a legbefolyásosabb újságokban folytatott támadásainak hatására két hónapon belül kénytelen volt feladni árcsökkentő üzletpolitikáját. Ám ugyanez a BkA néhány hónappal később engedélyezte egy olyan, a világ legnagyobb sílécgyártóit — s egyúttal a nyugatnémet piacot ellátó legfőbb szállítókat — összefogó rabattkartell kialakítását, ahol az egyeztetett árengedmények elérik a tisztességtelenség határaként emlegetett 20—30 százalékot.

Az ún. akadályozó versenykorlátozások területén hasonlóképpen megtalálhatók a túl magas és a túlzottan alacsony árakból adódó elvi és gyakorlati mehézségek.

Az ún. *építészkamara-ügyet* az robbantotta ki, hogy annak egyik tartományi érdekvédelmi szerve úgy határozott: az általuk előterjesztett s az állam által hivatalosnak elismert tervezői-kivitelezői iránydíjszabást minimális árként kell értelmezni. Az ez alatti áron vállaló kamaratagokat szakmai (becsület-) bírósággal s „meghurcolással", a megrendelőket pedig kártérítési kötelezettséggel fenyegették meg.

Ebben az esetben valamennyi hatóság, illetve fellebbviteli fórum azonos döntést hozott. A Legfelsőbb Bíróság emellett külön is hangsúlyozta indoklásában, hogy ily módon valamennyi, nem vállalati formában működő, ám a piaci folyamatokat befolyásoló társadalmi egyesülésre is kiterjesztették a GWB érvényét.

Hasonlóképpen egyértelmű volt a hatóságok állásfoglalása az ún. *Meto-féle árcédula-készítő* esetben. A piac mintegy 90 százalékát kézben tartó Meto cég az 1960-as évek végén olyan szerződés aláírására kényszerítette rá vásárlóit, amelyben azok 5 évre kénytelenek voltak elkötelezni magukat: egyrészt csak a Metotól vesznek gépet, másrészt megveszik a hozzávaló — mintegy 30—40 százalékkal indokolatlanul megdrágított — szalagokat is.

A kartellhatóságok elrendelték az árukapcsolás, a presszió stb. felszámolását, ami a szalag árát némileg csökkentette.

A versenyhatóságoknak azonban nemritkán éppen az olyan üzletpolitikai akciók ellen kell fellépniük, amelyeknél a monopolhelyzetből adódó lehetőségeket úgy használják fel a pozíció további erősítésére, hogy az árakat a versenytársak számára gyakorlatilag elviselhetetlenül alacsonyan állapítják meg.

Közismert példaként az *Asbach Uralt* elnevezésű italt gyártó cég ügyét szokták megemlíteni. Az Asbach ugyanis mintegy 5000 nagykereskedőnek szállított az 1970-es évek elején, s valamennyiüknek 5 százalék rabattot és 3 százalék készpénzfizetési engedményt nyújtott. Egy speciális szerződést aláíró kb. 1500 kereskedőnek azonban további 5 százalék árengedményt nyújtottak, mellyel azok jelentős versenyelőnyhöz jutottak.

Az Asbach Uralt ugyanis annyira közkedvelt ital az NSZK-ban, hogy a vendéglátó egységek mintegy 75 százaléka tart is belőle. Így egy „magára valamit is adó" kereskedő csak komoly presztízsveszteség árán mondhatna le az adott termékről.

A termék gyakorlati „helyettesíthetetlensége" miatt így az átvevők az Asbach cégtől függő helyzetbe kerültek, amely azután ezzel vissza is élt. A végső döntést meghozó Legfelsőbb Bíróság ezért az árdifferenciálást kiváltó kiegészítő rabattrendszer felszámolását rendelte el.

A versenypolitika árszabályozó funkciója szempontjából azok az ún. kizsákmányoló jellegű versenykorlátozások a legjelentősebbek, amelyek lényegében a tisztán akadályozó, illetve koncentrációs versenykorlátozó stratégiák összefonódásaként határozhatók meg. Az ilyen jellegű problémák egyik „hagyományosan" leggazdagabb „lelőhelyét" az olajárak jelentik.

Az ún. *második benzinárügy* abból adódott, hogy a kartellhivatal véleménye szerint az 1970-es évek olajválságának hatására bekövetkezett benzinár-emelkedések jelentős része az ellátást biztosító monopóliumok mesterkedéseiből adódott. Ezért a BkA eljárást indított az olyan világhírű cégek ellen, mint a TEXACO, BP, ESSO, Shell, ARAL stb.

Az 1974 tavaszára meghirdetett ún. nyilvános meghallgatáson az olajvállalatok a kínálat csökkenésével a mellékter-

mékek kedvezőtlen költségalakulásával, az előző évi veszteségek kiegyenlítésével stb. indokolták üzletpolitikájukat. Szakértőik emellett ízekre szedték a rotterdami szabadpiaci árból ún. árkalkulációs úton kiszámított „méltányos árak" melletti érvelést.

A BkA szerencséjére az eredménytelen eljárást „a piaci feltételek módosulására" hivatkozva abba lehetett hagyni. Ám az ügynek ezzel még korántsem lett vége. Az olajvállalatok ugyanis a meghallgatást követő napon (!) a kereslet csökkenésére (!), illetve az így adódó kapacitáskihasználatlanságra hivatkozva újabb benzináremelést jelentettek be.

A nyilvános megszégyenítésre reagálva, a BkA érvénytelenítette az áremeléseket, ám a BP kitartott álláspontja mellett.

A fellebbviteli bíróság 1974. májusi ítélete a bizonyítás hiányosságai miatt csak halasztó érvénnyel fogadta el a BkA intézkedését. A bíróság döntése azonban valójában salamoni, illetve inkább „faramuci" volt: elvileg az olajvállalatok nyertek, ám a gyakorlatban — a menet közben megváltozott piaci helyzet miatt — úgyis kénytelenek voltak csökkenteni az árakat...

A második benzinárügy igazi nyertesei azonban mégiscsak a monopóliumok lettek. Jellemző, hogy amikor az említett cégek az 1980-as évek elején újból eljátszották a (most már jól ismert) szerepüket, a BkA meg sem tudta indítani az eljárást: a vállalatok képviselői még a nyilvános meghallgatásra sem mentek el... S a szakma hangadó cégének, az ESSO-nak a főnöke ezek után nyilvánosan is kijelentette: „Az árakra vonatkozó kritikák nálunk teljesen süket fülekre találnak..."

Az ún. tisztán koncentrációs jellegű versenykorlátozások elleni hatósági fellépés, az ún. fúziókontroll, az árszabályozás szempontjából csak másodlagos, közvetett jelentőséggel bír. Az összeolvadások elbírálásának döntő szempontja ugyanis az, vajon fennmarad-e, illetve erősödik-e a verseny, s csak ebből levezetve vetődik fel a (megváltozó) piacon kialakuló árak kérdése. A fúziók elbírálása különben önmagában is elég bonyolult, mivel számos műszaki, gazdasági, nemzetközi összefüggést érintő folyamatot kell áttekinteni, s emellett a döntéshozókra — különösen az elhúzódó gazdasági válság idején — gyakran kivédhetetlenül erős politikai nyomás is nehezedik.

Jellemző a hatóságok ellenálló-képességére, hogy az 1973—1982 között általuk megvizsgált 5302 fúzióból mindössze 37 esetben (0,7 százalék) született elutasító határozat. Mind elméletileg, mind pedig gyakorlatilag nagy jelentőségű azonban Helmut Gutzlernak, a kartellhivatal volt elnökének azon megjegyzése, amely szerint ugyanezen időszakban több mint háromszor annyi esetben (kb. 100 alkalommal) az érintettek azért léptek vissza önként a fúziótól — illetve hivatalosan már el sem indították —, mivel a nem hivatalos tájékozódásuk eredményeként nyilvánvalóvá vált számukra: a hatóságok akadályt szándékoznak gördíteni a tervezett összeolvadás elé ([10] 10. l.).

A nyugatnémet versenypolitika árszabályozó funkciójának értékelése

A modern polgári versenyelméletek alapvető ellentmondását az képezi, hogy *a társadalmat legitimáló*[17] *alapelveknek* (mindenekelőtt a magántulajdon feletti szabad rendelkezési jognak, a társadalom tagjai vállalkozási egyenlőségének) szigorúan véve *a korlátlan verseny* (ortodox) *liberális értelmezése felelne meg, ám ennek a mai viszonyok közötti érvényesítése pontosan a polgári ideológia alapértékei* (szabadság, egyenlőség, testvériség) *felszámolásának irányában hatna.*

[17] „Röviden és tömören: a legitimitás a hatalom elismertsége... Modern körülmények között a legitimitás elnyerésének útját a törvényesség felkutatása mellett az uralkodó ideológia értékeinek megfelelő elkötelezettség bizonyítása és a politikai nyilvánosság körében a közvélemény mindenkori támogatásának megszerzése jelenti. Azaz a hatalom gyakorlóinak el kell ismertetni hatalmuk törvényességét, bizonyítaniuk kell az uralkodó politika ideológiai értékeinek érvényességét, és a hatalmi tevékenységnek a politikai nyilvánosság szférájában folyamatosan igazolnia kell önmagát" ([9] 94. l.).

A modern versenyelméleteknek is vissza kell tükrözniük a magántulajdonnal való rendelkezés egyszerre szükséges elvi korlátozhatatlansága és gyakorlati korlátozási kényszere közötti eme ellentmondást. A termelési tényezők optimális mikroszintű (újra-)elosztása ugyanis a tulajdonos(ok) lehető legrugalmasabb és „szabadabb" reagálását kívánná meg, ám az a termelési tényezők korunkra jellemző koncentrált alkalmazásának időszakában a téves döntésekből származó olyan makroszintű károkkal fenyegetne, amelyeket a tulajdonosok már objektíve sem lennének képesek jóvátenni. A polgári társadalom, a gazdasági és társadalmi stabilitást, fejlődést biztosítandó, rákényszerült az elkülönült (magán-)tulajdon feletti egyéni döntési jogosítványok és azoknak a csak a társadalom egésze által ellensúlyozható következményei közötti ellentmondás áthidalására. S a modern versenyelméletekben éppen a magántulajdon fennmaradását és továbbfejlődését egyedül biztosító társadalmi korlátozásnak a folyamata tükröződik vissza.

A mai versenyelméleteknek ezért feltétlenül rendelkezniük kell két „alkotórészszel": egyrészt a verseny feltételrendszerét megadó játékszabályokkal, a társadalmi korlátokkal, másrészt az ezen keretek közötti verseny szabadságának deklarálásával. A két „összetevő" között azonban nincs és nem is lehet merev, mindenkor pontosan felmérhető határvonal.

Amennyiben például túl nagy teret adtak a verseny szabadságának, s ez súlyos társadalmi veszteségekhez vezetett (gondoljunk az utóbbi időben elszaporodó nagyvállalati csődökre), a döntési jogosítványok ezután bekövetkező korlátozása szintén mindenkor kimutatható. Ha azonban a verseny korlátozása „túl jól sikerült" (lásd a jóléti állam szociáldemokrata értelmezésének napjainkban megfigyelhető válságát [28]), akkor pontosan a polgári társadalom identitásának visszanyerését, illetve az adott ország (nemzetközi) versenyképességének erősítését szolgáló s a versenykorlátozások lebontását kíméletlenül megvalósító nézetek (a „reagonomics", a „thatcherizmus", az „új konzervativizmus") kapnak erőre.

A modern polgári versenyelméletet ezért egy olyan több dimenziós térként kell elképzelnünk, ahol a dimenziók „határai" maguk is változnak, ám mindenkor fenn kell maradnia egy, a nemzetközi versenyképességet biztosító és a polgári társadalom alapértékeit legitimáló „küzdőtérnek". A modern polgári versenyelméletek ily módon szükségszerűen kezdettől fogva eklektikusak és ellentmondásosak, mivel a különböző érdekű társadalmi csoportoknak a polgári demokrácia játékszabályai szerint létrejövő kompromisszumát fejezik ki. A gazdasági, illetve az ideológiai-politikai funkciók ellentmondása természetesen különbözőképpen hidalható át. A tipikus amerikai versenyfelfogás, az ún. működőképes verseny (workable competition) elmélete alapján például csak a verseny legfőbb tényezőire vonatkozóan érvényesül egyértelmű és kemény állami korlátozás, ám a részletfeltételeket csak nagyvonalúan fogalmazzák meg. Ezzel szemben az NSZK-ban éppen a verseny alapelvei homályosak, „cseppfolyósak", s ezért szükségszerűen rákényszerülnek a részletek — néha már túlzott mértékű — szabályozására is.

Nem meglepő tehát, hogy a nyugatnémet versenypolitika gyakorlata is látszólag elvtelen, pragmatikus. A versenyhatóságok különböző — egymással gyakran elvileg vagy/és „csak" a gyakorlatban ellentétes — döntéseinek végső eredőjeként alakul ki ugyanis a „kívánatos" verseny több dimenziójú s (nem egészen egyértelmű, illetve az érdekelt cégek gazdasági jelentőségétől függő) „mozgó korlátok" által kijelölt „küzdőtere". A vállalatok vezetői persze előre maguk sem tudhatják egészen pontosan, hogy az üzleti döntéseikkel hol követnek el olyan versenykorlátozást, amellyel kivívhatják akár a hatóságok, akár pedig a versenypolitikai szabályokat ürügyként felhasználó vetélytársak támadásait. „Nagyjából" azonban minden üzletembernek tudnia kell, hogy a különböző döntései mikor, milyen valószínűséggel váltanak ki (s milyen típusú) retorziókat. A versenykorlátozás ily módon a nyilvánosság előtti felelősségre vonás kockázatával jár. Így az ebből fakadó hasznok és veszteségek összevetése is be-

vonulhatott a szokásos üzleti kalkulációba. Ezért a nyugatnémet versenypolitika szabályai „összességükben", „általában" nem egyértelműek, ám az egyes konkrét üzleti döntések esetében a korlátok nagy valószínűséggel felmérhetők, s a büntetés reális veszélye nélkül nem léphetők át.

A nyugatnémet versenyhatóságok tehát nem akarják előre lehetetleníteni a versenykorlátozásokat, ám az egyén, a közösség és a társadalom érdekharmonizációját szolgáló elismert szabályok megsértését egyértelműen szankcionálják. Ily módon *ez a versenypolitika a magántulajdonból származó jogosítványok törvényszerű, több dimenzióban is végbemenő korlátozásának egyik igen rendszerkonform mechanizmusa, eszköze:* a magántulajdon felszámolása helyett a tulajdonost saját érdekei alapján optimális mértékű önkorlátozásra ösztönzi.

A versenypolitika révén megvalósuló árszabályozás szintén visszatükrözi a már említett alapellentmondást: egyrészt „hivatalosan" deklarálni kell a vállalatok szabad árképzési, áralakítási jogát, másrészt — a fenyegetett társadalmi konszenzus fennmaradásának, a (pártszerű) politikai megjelenítésének s a mindenkori kormány hatalomban maradásának igénye miatt — szükségszerűen meg kell valósítani az elvileg elismert árképzési jogok korlátozását is. A versenypolitika alapellentmondása az árszabályozásban sajátosan érvényesül. Jellemző a „szabályozatlanság"; s csak a — nem egyértelmű, több dimenzióban is mozgó — „megengedett szélső értékek" túllépése esetén avatkoznak be a központi hatóságok.

A túlzottan magas árak elleni fellépés esetén például jól megfigyelhető a versenypolitikai küzdőtér különböző korlátainak „rugalmassága". Az ország nemzetközi versenyképességének fenntartása ugyanis megköveteli az új termékek és termelési folyamatok kialakítását, ám ezzel szükségképpen együtt jár az újítások anyagi „elismerése" is. *Az innovációs monopóliumból fakadó „túl magas" árak* tehát nemcsak hogy nem vethetők el egy, a fennmaradását a (műszaki) fejlődéshez kötött, illetve azáltal is legitimáló társadalom vezetése által, hanem *számukra éppenséggel hogy fokozott támogatást és védelmet kell biztosítania.* Hasonlóképpen másodlagosak a lemaradó, ún. válságágazatokban tevékenykedők versenykorlátozásai, mivel a foglalkoztatási, településfejlesztési stb. előnyöket (elsősorban) a szociáldemokrata politikai-gazdasági vezetés a nehézségek fokozódásával gyakran fontosabbnak tartja, mint a piaci koncentráció növekedéséből, a teljes monopolizációból, az áremelkedésekből vagy az árcsökkentések elmaradásából származó károkat.[18] Harmadik tényezőként a népgazdaság nyersanyag-, energia-, illetve fegyverzetellátását biztosító, az éles nemzetközi versenynek kitett óriáscégek áremelő vagy árstabilizáló versenykorlátozásait kell megemlíteni, mivel — mint azt éppen a benzinárügyek is bizonyítják — egy-egy adott ország vezetése óvakodik attól, hogy az ellátását biztosító cégeket komolyan meggyengítse.

Az említett három funkciót vállalni akaró, illetve tudó vállalatok magas árai elleni fellépés azért meglehetősen lagymatag, gyenge kezű. Más azonban a helyzet az innovációs, a válságmegoldó és az ellátó funkciót[19] nem teljesítő vállalatok esetében, mivel ilyenkor — láthatóan a példastatuálás célzatával, akár a közvetlen gazdasági nehézségek fokozását is vállalva — keményen intézkednek a hatóságok.[20] Ebben a kétarcúságban végül is persze csak a már említett versenyelméleti alapellentmondás tükröződik vissza; a tőkésországok vezetői nem engedhetik meg még a

[18] A nyugat-európai, illetve NSZK-beli acél-, vas-, hajóipar stb. vagy az agrárpolitika területéről számtalan példát lehetne felhozni az ilyenfajta „nettó" szemléletre. (Lásd például a Davignon-tervet, az Arbed-Stahl ügyét, a különféle nemzetközi válságkartelleket, fúziókat.)

[19] Hangsúlyozni kell, hogy ez a fajta „ellátási kötelezettség" szinte teljesen eltér a magyar gazdaságban érvényesülő közismert jelenségtől. Tartalmilag lényegében csak a monopolhelyzetű importáló vállalataink és hadiüzemeink esetében engedhető meg valamiféle „lefordítás".

[20] Típuspélda ezzel kapcsolatban az ARAL olajcég tervezett felosztása, amely ügyben még a piaci vetélytársak, beszállítók, illetve átvevők is a kartellhivatallal szemben foglaltak állást.

nagyvállalatokkal kapcsolatban sem azt, hogy a társadalom közös és valóságos érdekeinek valamiféle szolgálata nélkül valamely cég a piacot uraló, azaz túl magas árakat — a hagyományos értelemben vett ún. extraprofitot tartalmazó monopolárakat — lehetővé tevő piaci helyzetbe kerüljön, illetve ott tartósan megmaradjon.[21]

A túlzottan alacsony árakkal kapcsolatos hatósági fellépések szintén bizonyítják a versenypolitika kompromisszumteremtő, érdekellentéteket áthidaló jellegét.

A társadalmi elkötelezettséget nem vállaló, tehát az ún. csak piaci monopóliummal rendelkező vállalatok közötti árharc kirobbanása ugyanis nagy valószínűség szerint a vesztes bukásával végződne. Ha azonban a piacon tevékenykedő kisvállalatok nem tudják azonnal betölteni a vesztes vállalat helyét, akkor reális veszély van arra, hogy a kereslet átcsoportulásával az adott részpiac felszámolódjon, vagy legalábbis a külföldi vetélytársak zsákmányává váljon. A valóban eredményes áralákínálás tehát nemcsak a foglalkoztatás-, hanem a deviza- és a struktúrapolitika célkitűzéseit is veszélyeztetheti.

A társadalmi funkciókat vállaló cégeket érintő árharc létrejötte pedig kimondottan nemkívánatos. A fejlesztő vállalatok pénzügyi forrásait csökkentő, a válság leküzdésére legalább ígéretet tevő, sokszor mesterségesen életben tartott nagyvállalatok piac általi újabb megtámadtatása, a nemzetek feletti konglomerátumokkal viaskodó „beszerző vállalatok" hazai hátbatámadása stb. — mind, mind a gazdasági és politikai stabilitást veszélyeztethetné.

Komoly (csoport-)érdekek szólnak tehát az árharc kirobbanása és annak hatósági elfogadása ellen. Az árcsökkentésből adódó „fogyasztói hasznokat" ugyanis népgazdasági szinten jócskán felülmúlhatják a foglalkoztatási, konjunkturális, devizális és nemzetközi versenyhátrányok. A valóságos szabályozómechanizmus szempontjából azonban még ennél is fontosabb az, hogy a fogyasztói előnyöket megszerzők köre nem feltétlenül azonos a hátrányokat elszenvedőkével. A különböző társadalmi érdekeket, valamint az érdekérvényesítés hatékonyságával való megelégedést állandóan figyelő politikai intézmények[22] ugyanis gyorsan érzékelik az alákínálásból kialakuló különböző folyamatok végső, választói szavazatokban kifejeződő eredőjét.

Az ún. romboló hatású (több kárt, mint hasznot hozó) árharcot persze hivatalosan nem lehet betiltani, s a gyakorlatban sem feltétlenül kell megakadályozni a romboló hatást is hozó áreséseket. A piacgazdaság normális rendjében ugyanis az árak abszolút vagy/és relatív esése lényegében a fizetőképes kereslet meghatározott szegmenséért folytatott versenybeli pozíciók gyengülését, esetleg az elvesztését jelenti. Az áresés így lényegében a versenyképességnek az adott piacon tevékenykedő vetélytársakkal szembeni abszolút vagy/és a más piacon — s esetleg egészen más termékkel megjelenő — céggel szembeni relatív romlását visszatükröző jelzőként működik. Egy ilyen jelzőrendszer kikapcsolása persze rövid távon megszabadíthatja az adott vállalat, sőt az ország vezetését jó néhány álmatlan éjszakától, ám hosszabb távon a szükséges változtatások halogatásáért gyakran kamatos kamattal kell megfizetni.

Az árszabályozás tehát az alacsony árak esetében is csak a külső szemlélő számára felismerhetetlennek, változónak és bizonytalannak tűnő határpontok közötti „mezővel" összefüggésben tevékenykedhet. A központi szerveknek ugyanis egyrészt engedélyezniük, sőt ösztönözniök kell a

[21] A legjobb közelmúltbeli példát talán az Egyesült Államokban lehet találni. A világméretű műszaki fejlődésben elmaradt, „ellustult" ATT társaság már védtelenné vált a régóta folyó támadások ellen, s így kerülhetett egyáltalán szóba a több évtizede piacuraló pozícióban lévő monstrum hatósági feldarabolása.

[22] A 20. században „Az NSZK lakossága semmi után sem vágyódik annyira, mint a stabil árak után. Az árstabilitás a választók »jó társadalomról« és »jó politikáról« kialakított elképzeléseinek rangsorában az első helyen áll, ami két infláció után nem is meglepő..." „A stabilitásnak önmagában is van értéke. Az árváltozások — történjenek azok bármelyik irányban is — sok választóban a bizonytalanság, az ismeretlenség, a kiszolgáltatottság veszélyét, sőt a létért érzett félelmet váltja ki..." ([26] 44—45. l.).

„tisztogató", a „versenyre ösztökélő" — sőt alkalmanként egyszerűen kényszerítő — hatású áresések létrejöttét, másrészt azonban az így adódó „tisztogatás" nem fajulhat a politikai és a gazdasági vezetés által már nem ellenőrizhető „rombolássá".

A polgári demokrácia gazdaságra való leképezését jelentő versenypolitika ezért egyáltalán nem véletlenül vált az árszabályozó funkciójában (is) pragmatikussá. A nemcsak a fogyasztói, hanem az egyéb (foglalkoztatottsági, ellátási, megelégedettségi stb.) előnyöket és hátrányokat összességükben értékelő választók szavazatáért folytatott versenyben ugyanis a gazdasági-politikai vezetésnek egy dologra feltétlenül és tévedhetetlenül figyelnie kell: arra, hogy a következő választáson a hatalmon lévők által hozott versenypolitikai és árszabályozó intézkedések miatt a választók ún. megelégedettségmérlege[23] kedvezőbb legyen annál, mint amilyet a hatalomba kerülni akarók javaslataiból a szavazók (előre és csak gondolatban) össze tudnak állítani.[24]

Az NSZK versenypolitikája s az ebből adódó közvetett központi árszabályozása ugyanazzal a kettős problémával állt szemben, amellyel minden, az elkülönült termelői és fogyasztói érdekeket nyíltan megjelenítő árutermelő gazdaság antiinflációs és stabilizációs politikája szembekerült az elmúlt évtizedben. Tudniillik azzal, hogy egyrészt a nemzetköziesedő világunkban elkerülhetetlen társadalmi és gazdasági átalakulásokból (azaz a társadalom avagy annak vezető rétege által kívánt fejlődésből) adódó veszteségek és károk mekkora részét kívánjuk közvetlenül ráterhelni a „vesztesekre", s mekkorát akarunk közvetve szétteríteni a társadalom szolidaritást vállaló többi tagjára. Másképp megfogalmazva: az NSZK versenypolitikájának árszabályozó funkciójában is visszatükröződik a fejlődés, valamint a társadalmi stabilitás, a konszenzus és a szolidaritás fennmaradása közötti, korunkra oly jellemző súlyos ellentét. Az inflációt erősítő, romboló hatásokat kiváltó üzleti döntésekkel kapcsolatosan látszólag rendszertelenül, „elvtelenül" és pragmatikusan fellépő versenyhatóságok ugyanis csak kísérletet tehetnek az átalakuló világgazdaság súlyos ellentmondásaiból fakadó, néha bizony homlokegyenest ellenkező követelmények „összehangolására". Ez a bravúr azonban csak alkalmanként sikerülhet — az NSZK-ban is.

[23] „Minden választó arra a pártra szavaz, amelyről azt hiszi: az eljövendő választási periódusban magasabb rendelkezésre álló (felhasználható) jövedelmet biztosít, mint bármely másik párt. Egy kétpártrendszerben ez az összehasonlítás a rendelkezésre álló jövedelmek mindenkori várható értékeinek kivonásából adódik:

$$F(U_A; t+1) - F(U_B; t+1).$$

Ahol ez a „várható pártdifferencia" pozitív, ott a választó a jelenlegi kormányra szavaz; ahol negatív, ott az ellenzékre; s ahol nulla, ott tartózkodik." (E=valószínűségi érték; U=az adott választási periódus egészében várható rendelkezésre álló reáljövedelem; A="kormánypárt"; B=az "ellenzéki párt"; t+1=az elkövetkező választási periódus.) ([26] 40. l.).

[24] A polgári demokrácia főbb intézményei és mechanizmusai, valamint az árak alakulása és a központi árszabályozás közötti összefüggésekkel az ún. politikai árciklusokat vizsgáló kutatási irány külön is foglalkozik az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Svájcban. (Lásd Bruno S. Frey életművét, például [8]).

Hivatkozások

[1] *Baum, H.:* Staatlich-administrierte Preise als Mittel der Wirtschaftspolitik. Nomos, Baden-Baden, 1980.
[2] *Batzer, E.—Greipl, E.—Singer, E.:* Handhabung und Wirkung der unverbindlichen Preisempfehlung. Duncker und Humblot, Berlin, 1976.
[3] *Bott, H.:* Der Anteil staatlich-administrierter Preise am Preisindex der Lebenshaltung. V. O. Schwartz, Göttingen, 1976.
[4] *Bredt, O.:* Vom Kostendenken zum Preisdenken. In Die Preise von Morgen. Hauser, 1949.

[5] *Bredt, O.:* Die volks- und betriebswirtschaftliche Bedeutung der Vertikalen Preisbindung (VPB). Verlagsbuchhandlung des Instituts der Wirtschaftsprüfe, Düsseldorf, 1965.
[6] *Breitenstein, P.:* Staatlich-administrierte Preise. Nomos, Baden-Baden, 1980.
[7] *Duwe, F.* (kiadó): Der Thesenstreit um „Stamokop". Rowohlt, Hamburg, 1973.
[8] *Frey, B. S.:* Theorie und Empirik politischer Konjunkturzyklen. Diskussionsbeitrage der Universität Konstenz, 1976.
[9] *Gombár Csaba:* Politika — címszavakban. Politikatudományi Füzetek. 1. kötet, ELTE, 1983.
[10] *Gutzler, H.:* Zehn Jahre Fusionskontrolle. Neue Zürcher Zeitung, 1984. február 12—13.
[11] GWB: Bekanntmachung der Neufassung des Gesetzes gegen Wettbewerbsbeschränkungen vom 24. September 1980. Bundesgesetzblatt Teil I., Nr. 60., 1980. szeptember 30.
[12] *Jung, H.—Schleifstein, J.:* Az állammonopolista kapitalizmus elmélete és bírálói. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[13] *Hayek, von F. A.:* Der Wettbewerb als Entdeckungsverfahren. Kieler Vorträge, N. F. 56, Kiel, 1968.
[14] *Hamm, W.:* Kollektiveigentum. Die Rolle öffentlicher Unternehmen in der Marktwirtschaft. Quelle und Hayer, Heidelberg, 1961.
[15] *Hoppmann, E.:* Das Konzept des wirksamen Wettbewerb dargestellt am Beispiel der Arzneimittelmärkte. Mohr und Siebeck, Tübingen, 1978.
[16] *Hoppmann, E.:* Preiskontrolle und Als-Ob-Konzept. Eine Bemerkung zur Missbrauchsaufsicht über marktbeherrschender Unternehmen. Mohr und Siebeck, Tübingen, 1974.
[17] *Hoppmann, E.:* Behinderungsmissbrauch. Mohr und Siebeck, Tübingen, 1980.
[18] *Kaufer, E.—Blankert, Ch.:* Regulation in West Germany: the State of the Debate. Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen, 1983. október.
[19] *Kayser, G.—Cramer, U.:* Materialien zur staatlichen Nachfragemacht. Schwartz, Göttingen, 1978.
[20] *Kern, M.:* Marktmacht, Preiskontrollen und Stabilisierungspolitik. S. Fischer, Stuttgart—New York, 1983.
[21] *Kirchestein, F.:* Marktmacht und ihre Kontrolle. W. Goldmann, München, 1974.
[22] *Plinke, W.:* Periodenbezogene Mengenrabatte marktbeherrschender Unternehmen. Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung, 1984. március.
[23] *Rentscher, R.:* Die vertikale Preisbindung, ein Element betrieblicher Preispolitik. Diszszertáció, Frankfurt, 1970.
[24] *Schmidt, I.:* US-amerikanische und deutsche Wettbewerbspolitik. Dunker und Humblot, Berlin, 1973.
[25] *Schmidt, I.:* Wettbewerbstheorie und -politik. G. Fischer, Stuttgart—New York, 1981.
[26] *Schmidtchen, D.:* Politische Ökonomie staatlicher Preisinterventionen. Duncker und Humblot, Berlin, 1969.
[27] *Sosnick, S.:* A Critique of Concepts of Workable Competition. Quaterly Journal of Economics, Vol. 72. (1958)
[28] *Szamuely László:* A jóléti állam válsága: csalódás az újraelosztás eredményességében. Gazdaság, 1984. 1.
[29] *Szegő Szilvia—Szabó Katalin:* Három tézis a monopolárakról. Közgazdasági Szemle, 1982. 10. sz.
[30] *Thiemeyer, Th.:* Deregulation in the Perspective of the German „Gemeinwirtschaftslehre". Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen, 1983. október.

Asztalos László György

Dr. Asztalos László György a PM Pénzügykutatási Intézetének tudományos munkatársa.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok

(Interjú Bognár József akadémikussal, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatójával, a Nemzetközi Közgazdasági Társaság 1984. október 8—12. között Budapesten és Bécsben tartott konferenciájáról)

Kedves Professzor Úr! Ön a konferencián „A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok egy interdependens világban" címmel tartott előadást. Közgazdasági közvéleményünkben az a kép él a kelet—nyugati kereskedelemről, hogy az csak csekély részét alkotja a világkereskedelemnek. Valóban beszélhetünk-e hát a „Kelet" és a „Nyugat" kölcsönös gazdasági függéséről?

— Kétségtelen, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok kis hányadát jelentik nemcsak a világkereskedelemnek, hanem az OECD-országok külkereskedelmének is (3—4 százalék). Természetesen ez a hányad lényegesen magasabb a KGST-országok külgazdasági forgalmában, amit a közgazdászok aszimmetriának szoktak nevezni. Gyakran történik azonban utalás arra, hogy e gazdasági kapcsolatok politikai jelentősége lényegesen nagyobb, mivel az egyik gazdasági tömörülésnek az Egyesült Államok, a másiknak a Szovjetunió a vezető ereje. Számszerűen dokumentálható azonban az is, hogy a kelet—nyugati kereskedelmen belül az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti kereskedelem nagyságrendje különlegesen alacsony (2—3 százalék), amelynek legnagyobb tételét még mindig a gabona jelenti. Ennek a helyzetnek nagyon sok összetevője és kiváltó oka van. Így — többek között — annak az embargóban kifejezésre jutó cselekvési rendszernek a tarthatatlansága, amely többre becsüli a másik félnek okozott gazdasági kárt, mint a saját maga számára is elérhető gazdasági előnyt. Problémát jelent a kölcsönös függőség gondolatának elutasítása, a gazdasági kapcsolatoknak a politikai ciklusokhoz történő igazodása, az árucsere lebonyolítási technikájának korszerűtlensége (cserekereskedelem), valamint a monetáris rendszerek eltérése.

A kétirányú (kölcsönös) függőség e hátráltató tényezők ellenére is fennáll, hiszen exportra orientált országok (gazdaságok) esetében a külkereskedelem növekedést előmozdító szerepet játszik, már csak azért is, mert a Kelet-Európába exportálható áruk — más relációk vásárlóerő-hiánya folytán — egyebütt nem értékesíthetők.

A világgazdasági rendszer tíz-tizenöt éve — az Ön gyorsan népszerűvé vált kifejezésével élve — korszakváltást él át. Hogyan hat ez a folyamat a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokra?

— A világgazdasági korszakváltás új helyzetet hozott létre a nemzetközi kereskedelem trendjeiben is. Ez az új helyzet — amelynek összetevőit igyekszem néhány összefüggésben megvilágítani — új problémákat (kényszereket, új lehetőségeket és más korábbi lehetőségek elvesztését) vet fel Európa, különösen — de nem kizárólag — Nyugat-Európa számára.

Ma már világosan megállapítható, hogy Délkelet-Ázsiában új világgazdasági centrum van kialakulóban, amely a gazdasági kapcsolatok növekvő hányadát tereli át a Csendes-óceán övezetébe. Ezt a változást számos új fejlemény alapozza meg.

— Ilyen fejlemény először is Japánnak mint ipari-technológiai és pénzügyi központnak az előretörése (részesedése a világtermelésben ma már 11 százalék, míg 1969-ben még csak 3 százalék volt; számolhatunk a közeli jövőben a jenövezet megjelenésével is).

— Ehhez járul néhány délkelet-ázsiai ország rendkívül gyors előretörése is, amelyek a fejlett technikát alacsony munkabérek (életszínvonal) mellett képesek exportálni.

— Tapasztalható továbbá a gazdasági tevékenységnek és hatalomnak az Egyesült Államokon belüli eltolódása a délnyugati államokba (az északkeleti államok részesedése az Egyesült Államok nemzeti termelésében 46 százalékra csökkent).

— Ausztrália, Új-Zéland és Kanada gazdasági jelentőségének erősödése;

— Szibéria gazdasági szerepének erőteljes felértékelődése a szovjet gazdaságban;

— Kína külgazdasági nyitása és az ezzel párosuló következmények egész rendszere a régióban és a világgazdaságban.

Ebben a megváltozott helyzetben Nyugat-Európa deficites pozícióba került a fejlett és a csúcstechnika külkereskedelmében (1982-ben ez a deficit kereken 10 milliárd dollárra rúgott), ipari termelésének növekedési üteme elmarad Japánétól és az Egyesült Államokétól, és a foglalkoztatottak száma is lassabban emelkedik. Az Egyesült Államok kereskedelme ma már nagyobb Délkelet-Ázsiával, mint Nyugat-Európával; azaz a világkonjunktúra gépezete az Egyesült Államok—Délkelet-Ázsia tengelyen is mozgásba hozható.

Nyugat-Európának a következő évtizedekben a növekedés, a jövedelemelosztás, az infláció, a foglalkoztatottság és a „negyedik ipari forradalom" cselekvési rendszerét kell egyensúlyba hoznia. Ilyen körülmények között Kelet-Európa mint piac a tömegfogyasztás korszakába lépett 470—480 millió fogyasztóval, s felértékelődhet a Nyugat számára. Nyomatékosan szeretnék azonban utalni arra is, hogy a gazdaságban a tendenciák és lehetőségek racionális emberi cselekvés útján valósulnak meg; azaz a szocialista országoknak is új külgazdasági stratégiát kell kialakítaniuk.

Az elmúlt évtizedben két válság is megrázta a világgazdaságot, amelyek következtében a világkereskedelem bővülése lassult, sőt egy-két évben vissza is esett a forgalom. Ugyanakkor a nemzetközi politikai légkörben erős lehűlés következett be. Mennyire bizonyultak konjunktúra-, illetve politikaérzékenynek a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok?

— A kelet—nyugati kereskedelem a második világháború utáni évtizedekben rendkívül politikaérzékenynek bizonyult. A felek (elsősorban az Egyesült Államok) úgy értékelték a helyzetet, hogy a politikai kapcsolatok romlása esetén a gazdasági kapcsolatokat nem célszerű fejleszteni. Ez a helyzetértékelés meglehetősen egyoldalú, hiszen a gazdasági kapcsolatok a politikailag kedvezőtlen időszakokban ellensúlyt is jelenthetnének. Másrészt a politikai ciklusok természete nagyon eltér a gazdasági ciklusokétól. Hiszen az előbbiek egyetlen központi döntés útján kormányozhatók, míg az utóbbiak — különösen az együttműködési szférában — időigényesek; azaz a nagyobb előnyök csak évek múltán jelentkeznek. Végül a gazdasági kapcsolatok szándékos befagyasztása a politikai konfliktusok eszkalációját jelenti, noha veszélyes világunkban a konfliktusokat éppen hogy korlátozni, nem pedig kiterjeszteni kellene. Ezért a jövőben mindkét félnek arra kellene törekednie, hogy a gazdasági kapcsolatok a politikai ciklusoktól függetlenül is fejlődjenek.

A hetvenes évtizedtől fogva a kapcsolatok konjunktúraérzékenysége is bebizonyosodott, de e problémák kölcsönös jóakarattal megoldhatók. Ilyen megoldásokra nemcsak kelet—nyugati viszonylatban, hanem az egész világgazdaságban (minden régióban) szükség van, hiszen „nemzeti gazdaságpolitikánkkal" — amelyet szuverénul alakíthatunk ki — jelentős hatással vagyunk más országok gazdasági és társadalmi helyzetére. Ráadásul a másik (esetünkben a nyugati) fél érdekei sem egységesek, hiszen napjainkban az üzleti világ és a bankvilág érdekei és törekvései (különösen a monetarista bankároké, bár szerencsére más felfogásúak is vannak közöttük) több kérdésben, például az eladósodás értékelésében, eltérnek egymástól.

Igazolódtak-e azok a kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztéséhez fűzött „keleti" remények, hogy e forgalom révén meggyorsítható a műszaki felzárkózás folyamata? Másképpen fogalmazva: sikerült-e szűkebbre zárnunk a sokat emlegetett „technikai rést", vagy legalább meg tudtuk-e akadályozni a tágulását?

— A technika importjával összefüggő remények csak részben igazolódtak, aminek különböző okai vannak:

a) Az egyik ok a technológiai transzfer közgazdasági feltételrendszerének kidolgozatlansága. Sokan azt gondolták, hogy a technológiai transzfer a fejlődő országok problémája, mivelhogy ott a technikával együtt beáramló közgazdasági viszonyok és a helyi társadalom közgazdasági viszonyai között nagy szakadék tátong. Ez azonban alapvetően téves feltételezés, mert a konkrét közgazdasági viszonyok mindenütt különbözőek; tehát nemcsak transzferre, hanem adaptációra is szükség van.

b) Gondok forrása az is, hogy a technika importja során többnyire végtermékeket előállító (összeszerelő) üzemek technikáját vásároltuk meg, és nem fordítottunk elég figyelmet azokra az üzemekre, amelyek a legfontosabb alkatrészeket és részegységeket termelik.

c) Nem tanulmányoztuk megfelelően a technikai transzfer nagyon gyorsan változó világgazdasági formáit és feltételeit.

d) Végül, a külkereskedelmi mérleg feszültségei következtében nem volt elég devizánk a technika importjához. A technikai import általában a behozatal 20 százalékát tette ki, de ennek jelentős részét korábban importált berendezések komponensei, alkatrészei és részegységei alkotják. Ennek következtében — véleményem szerint — a technikai rés nem szűkült, noha különbséget kell tennünk az átlagos technikai színvonal és a csúcstechnikában elért színvonal között. Nyilvánvaló, hogy egy kis országban (gazdaságban) nem minden iparág és szakma érheti el a világszínvonalat; ezért a gazdaságpolitikának ebben a vonatkozásban is szigorúan szelektívnek kell lennie.

Jól ismertek azok a kereskedelmi akadályok, illetve politikai indíttatású diszkriminációs intézkedések, amelyekkel a legtöbb nyugati országban gátolják a kelet—nyugati forgalom föllendülését. De vajon mi, a „keleti oldal" mennyire vagyunk alkalmasok e kapcsolatok fejlesztésére?

— Természetesen a kelet—nyugati forgalom alacsony szintjéért nemcsak a nyugati országokat terheli felelősség, hanem a „keleti oldalt" is. Utalni kell arra, hogy a külgazdaságban nem voltunk képesek olyan átfogó koncepció kialakítására, mint amilyen a békés együttélés a nemzetközi politikában. Külgazdasági stratégia hiányában gazdasági együttműködés helyett sokáig beértük a „cserekereskedelemmel". Semmi sem bizonyítja azonban, hogy a békés együttélés elvének a „cserekereskedelem" lenne a megfelelője a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. Ezért — amint arra többször utaltam — az együtt-, működés és a kölcsönös függőség alapján létrejövő nemzetközi együttműködésre van szükség.

Ha más társadalmi rendszerű országokkal gazdaságilag tartósan együttműködünk nyilvánvalóan indokolt irányítási rendszerünk és gazdaságpolitikai törekvéseink összevetése a kapcsolati szférában. Továbbá gondosan elemezni kell a másik fél érdekrendszerét és alternatíváit a kapcsolatok kialakításában. Enélkül előfordulhat, hogy olyan pontokon próbálkozunk közeledéssel, amelyek a másik felet nem különösebben érdeklik. (Ilyenek például a működő tőke importjával összefüggő eddigi rendelkezéseink.) Azt gondolom, hogy az évtizedek során kialakult „cserekereskedelmi mentalitás", a döntések lassúsága és bürokratikus volta, a szállítási fegyelem bizonyos lazasága stb. komoly akadályokat jelentenek az együttműködés szempontjából.

Milyen változtatásokat lát e szempontból szükségesnek gazdálkodási, gazdaságirányítási rendszerünkben és gazdaságpolitikánkban?

— A gazdaságpolitikában és az irányítási rendszerben is le kell vonni annak konzekvenciáit, hogy mi a jövőben nemcsak exportorientált, hanem az export által meghatározott (vezérelt) gazdaság leszünk. Gazdasági szervezetünk alapjában olyan időszakban jött létre, amelyben a nem szocialista kapcsolatok még csekély szerepet játszottak, illetve csak az import szempontjából tűntek lényegesnek. Ezért ebben a vonatkozásban mélyreható változásokra van szükség, amelyek a gazdaságpolitikától az ipari üzemeken, a szervezeti és érdekeltségi rendszeren át a külpiacokon való megjelenésünk módszeréig terjednek.

Kérdéseinkkel egy konferencia kapcsán kerestük meg Professzor Urat; beszéljünk hát arról is! Milyen főbb kérdésekkel foglalkoztak az előadások? Miről alakult ki a legérdekesebb eszmecsere?

— A konferenciát nagyon sikeresnek ítélem, hiszen a Nemzetközi Közgazdasági Társaság égisze alatt olyan tudományos eszmecserét sikerült megszervezni, amelyik a kelet—nyugati kereskedelem kérdéseivel foglalkozott. Egy ilyen típusú konferencia létrejöttében nagy szerepe volt a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnökségében helyet foglaló kollégáinknak: így Csikós-Nagy Bélának és Oleg Bogomolovnak. A társaság legközelebbi kongresszusa Indiában lesz, ahol magától értetődően az észak—déli kapcsolatok problémái kerülnek majd terítékre. Pozitívnak és lényegesnek tartom azt is, hogy a kedvezőtlen nemzetközi politikai atmoszférában konstruktív, higgadt és jóindulatú légkörben tárgyalhattunk a gazdasági együttműködés problémáiról. Ezt azért is nagyon fontos fejleménynek tekintem, mert néhány éve lényegesen jobb politikai körülmények között sem tudtuk a bennünket megosztó kérdéseket ilyen konstruktív formában megközelíteni.

Érthető — bár tudományos szempontból nem helyeselhető —, hogy egyes előadások és felszólalások inkább a hivatalos álláspontok barátságos interpretációját jelentették, semmint az új világgazdasági helyzet elemzéséből adódó konzekvenciák, lehetőségek és helyzetek feltárását.

Elfogultság nélkül állapíthatjuk meg, hogy a szocialista országok közgazdászai a legtöbb esetben innovatívabbak és bátrabbak voltak az új helyzet feltárásában, mint — különben nagyrabecsült — nyugati kollégáink. Remélem, hogy legközelebb ebben a megközelítési módban is versenyre kelnek velünk.

Halm Tamás

Dr. Halm Tamás a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője, a világgazdasági rovat vezetője.

Gara Judit:

A TŐKÉS JÖVEDELEM-ÚJRAELOSZTÁS SZOCIÁLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI OLASZORSZÁG PÉLDÁJÁN

(Közgazdasági értekezések 31.)

A szociálpolitika gyakorlata általában fejlettebb, mint elméleti kérdéseinek tisztázottsága, jóllehet a jövedelem-újraelosztás szociálpolitikai vetületeivel számos mű foglalkozik. A jövedelem-újraelosztás komplex vizsgálata ugyancsak ritka a nemzetközi szakirodalomban. Gara Judit ezt kísérli meg, mégpedig — elsőként — az olasz példán, mert Olaszországban a szociális feszültségek különösen kiélezettek, s bizonyos analógiák megállapítására is legalkalmasaabb a tőkésországok közül. A szerző a tőkés jövedelemelosztás funkciói közül kiemelte a szociálpolitikait, azaz az újraelosztás egészét; az egyes újraelosztó rendszereket abból a szempontból elemzi, mennyire járulnak hozzá az eredeti jövedelemkülönbségek csökkentéséhez, illetve mennyiben alkalmasak jövedelemegyenlítésre.

182 l. füzve 37,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Kádár Béla: A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 278 l.

A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatainak feltárásával Kádár Béla új könyve tudatosan és sikeresen segíti a magyar gazdaságstratégia kialakítását. Bebizonyítja, hogy úgyszólván minden állam iparpolitikájának figyelemmel kell lennie a gyorsan változó külső feltételekre, s a helyzetváltozások sűrűsödésének időszakában fellépő döntési bizonytalanság nem valamiféle magyar átok, hanem általános tapasztalat. Számos hasonló témájú írással ellentétben a szerző nem elégszik meg a *„mit kellene tenni?"* jellegű követelmények felsorolásával, hanem találékony módon javaslatokat tesz a *„hogyan"*-ra is. A könyvnek mintegy ötödrésze foglalkozik konkrétan a magyar iparfejlesztési stratégiának a világgazdasági kihívásokra adandó válaszaival, de az általános irányzatokat elemző, megelőző 220 oldalon sem található egyetlen olyan témakör, amely a magyar gazdaságstratégia szempontjából közömbös volna. Erénye a könyvnek, hogy a gazdasági fejlődést nem önmagában, hanem a társadalom egyéb szféráival való kölcsönhatásában vizsgálja. Például az 1980-as évek műszaki fejlődéséről szólva utal arra, hogy ennek társadalmi hatásai erőteljesebbek lehetnek, mint korábban, mivel az elektronikai fejlődés nagymértékben befolyásolja az életformát, a szabad idő eltöltését, lehetőséget ad nagyszámú emberi tevékenység decentralizált irányítására, s egyúttal kormányfeladattá teszi a műszaki fejlesztés koordinálását, közvetett eszközökkel való irányítását.

A növekedési forrásokat értékelve, a szerző óv a természeti erőforrások szerepének eltúlzásától. Természeti kincsekben nem különösebben gazdag országoknak olyan termelési szerkezetet célszerű kiépíteniük, amelyben a természeti erőforrások nagy tömegét felhasználó tevékenységek viszonylagos csökkentéséhez a magasabb feldolgozottsági és szolgáltatási bázisok kiépítése kapcsolódik. Általános követelmény viszont, hogy a természet „meghódítása" helyett a társadalom a természettel való harmonikus együttélésre törekedjék.

Vitathatatlan Kádár Bélának az a megállapítása, hogy az erőforrás-korlátos és a fizikai tőke szempontjából hátrányos helyzetű országokban *az emberi kapacitásokat fejlesztő beruházások a változásokhoz való alkalmazkodás legfontosabb eszközei.* A „humán tőke képzése" nem azonosítható a szakismeretekkel, oktatással, továbbképzéssel, hanem magába foglalja a munkaerő teljesítőképességének javítására alkalmas nevelési, egészségügyi, kulturális, szervezetátalakítási, életminőségi beruházásokat, illetve az ilyen irányú politikai lépéseket. Ehhez a problémakörhöz is kapcsolódik a *társadalmi értékrend* kérdése, s ez ma már — olvashatjuk — nem egyszerűen társadalompolitikai, hanem a gazdaság életképessége, sőt a nemzetbiztonság szempontjából is döntő jelentőségű a nyugati országokban is. Igen érdekesek a világ különböző országainak értékrendjeiről írottak, s azt hiszem, igaza van a szerzőnek abban is, hogy nagy jelentőséget tulajdonít a differenciálódásnak, a különbözőségek tolerálásának.

Az illúziók eloszlatására a legalkalmasabb a tények alapos ismerete. Nem kevés közgazdász — a 19. század bizonyos tapasztalatai alapján — örökzöld érvénnyel azonosítja a társadalmi-gazdasági haladás folyamatát az államhatalom gazdasági távollétével, a piaci értékorientációval. A könyv szinte országonként bemutatja a gazdaságba való hatósági közvetlen vagy közvetett beavatkozások jellemzőit. Iparpolitikája és kereskedelempolitikája minden valamennyire fejlett nemzetgazdasággal rendelkező országnak van; botorság volna ezeket nem tudomásul venni. Rendkívül figyelemre méltó a szerzőnek egy olyan *nemzetközi illeszkedési megállapodás* távlati kialakítására irányuló javaslata, amely az erőforrás-allokáció és a nemzetközi munkamegosztás világgazdasági optimuma alapján egyeztetné az egyes államok általános gazdaságfejlesztési stratégiáit, mindenekelőtt ezek

külgazdasági-szakosodási vetületeit. Biztos, hogy ez nem valósítható meg ebben az évtizedben, de kétségtelen, hogy törekednünk kell erre. Egy hatékonyabb és intézményesen harmonizált nemzetközi együttműködésben az egyes államok — a piaci mechanizmusok és kormányzati beavatkozások eltérő, nemzeti adottságaikat figyelembe vevő kombinációjával — eredményesebben vehetnének részt.

Mivel a kelet—nyugati kereskedelem dinamikája csökkent, a szerző keresi az újbóli fellendülés lehetőségeit. Véleménye szerint *a kelet—nyugati kereskedelem hullámzásai nem magyarázhatók sem a konjunktúraciklusokkal, sem a nyugati országok által alkalmazott diszpreferenciákkal, hanem elsősorban a KGST-országok nem kellően korszerű termelési, kiviteli szerkezetére vezethetők vissza.* A szocialista országok nyugati piacokra irányuló exportját sújtó diszkriminációk, illetve a technológiai embargók hátrányait én a szerzőnél súlyosabbnak látom, de azzal egyetértek, hogy a szocialista vállalatokat sokkal érdekeltebbé kellene tenni a nyugati kooperációkban. (Egy lengyel szerzőre hivatkozva Kádár Béla felveti, hogy a kelet—nyugati ipari kooperációk átlagos élettartama is igen rövid, két év körül ingadozik. Ismereteim szerint a magyar—nyugati kooperációk átlagos élettartama ennél hosszabb, s a szovjet—nyugat-európai energiakitermelési—berendezés kooperációk nyilván hosszú távúak maradnak.) A szerző nem téveszti szem elől, hogy a kelet—nyugati gazdasági együttműködés jobb politikai légkört igényel.

A KGST-tagállamok és a fejlődő országok ipari együttműködésének probléma gócait a szerző a következőkben látja:

— a történelmi előzményeket nélkülöző ipari együttműködés nem vált a KGST-országok hosszú távú gazdaságfejlesztési terveinek szerves részévé;

— a fejlődő országok gazdaságirányítási rendszerének, döntési struktúráinak oldaláról jelentkező korlátok, továbbá a hosszú távú iparfejlesztési tervek hiánya vagy azok nem kielégítő végrehajtása következtében az egyes fejlődő országok tervszerű, hosszú távú fejlesztésének követelményeit sem elégítette ki teljes mértékben;

— nem alakultak ki szorosabb, korszerű és komplex közvetlen kapcsolatok a KGST-országok és a fejlődő országok iparvállalatai között;

— a KGST-országok iparvállalatai nem fejlesztettek ki kellő mértékben a trópusi országok éghajlati, domborzati, műszaki szabványosítási követelményeit kielégítő termékeket és technológiákat;

— a szorosabb s tartósabb gazdaságpolitikai együttműködés hiányában már a hetvenes években jelentkeztek az erősödő szerkezeti kompetitivitás jelei, amelyek egyrészt új feltételeket teremtettek a KGST-országok fejlődő országokba irányuló ipari exportja számára, másrészt — különösen a könnyűipari termékek esetében — az OECD-országok felvevőpiacain is szűkítették a KGST-országok ipari termékeinek elhelyezési lehetőségeit, árbevételeit;

— a külgazdasági kapcsolatokban nem alakult ki érdemi, kölcsönös ipari munkamegosztás; az egyik oldalon a KGST-országok ipari szállítói, a másikon a fejlődő országok ipari vásárlói szerepe erősödött;

— az együttműködés gyakorta nem a vállalati szintű jövedelmezőség és hatékonyság kategóriáinak érvényesítésén alapult.

A feltételek módosulása azonban új irányzatok kibontakozását teszi szükségessé: a KGST-országok megváltozott ipari szerkezete egyre jobban igényli a kiterjedt piacokat, s az intenzív gazdaságnövekedési szakaszra való áttérés is fokozza a nemzetközi munkamegosztásba való mind jobb bekapcsolódás fontosságát. A fejlődő országok részéről viszont új folyamatnak tekinthető a többségükben erősödő exportorientáció. Ezenkívül a monokultúrás függőség gyengülése mellett előtérbe kerülnek az új iparágak műszaki-piacszervezeti függőségének csökkentésével kapcsolatos problémák. S részben ehhez kapcsolódik a transznacionális tőkétől való függőség csökkentésének követelménye is.

A KGST-tagállamok és a fejlődő országok közötti ipari együttműködés új típusú formáiként a szerző egyfelől közös vállalkozásokat javasol; ezek az átlagosnál tőkeigényesebb, kockázatosabb és gyorsabb műszaki fejlődést megvalósító ipari szférákban alakulnának oly módon, hogy a beruházó KGST-országra is kiterjedhet tevékenységük, másrészt fokozatosan átmehetnek az érintett fejlődő országok nemzeti tulajdonába. A már eddig is kibontakozott műszaki-tudományos kapcsolatok tovább bővítendők. E szempontból különösen kedvező, hogy a KGST-országok jól képzett szakembereinek nemzetközi összehasonlításban olcsó igénybevételi lehetősége biztosítja a szellemi szolgáltatások

terén kialakuló együttműködés komparatív előnyeit. Az ipari értékesítés egyik legnehezebb feladata a piacszervezet kiépítése, mivel a szóban forgó országok között nem tekinthet vissza hagyományokra, és nem áll rendelkezésre elegendő tőke sem. Így logikus, hogy a szerző a nyugati piacszervezethez való kapcsolódást ajánlja. Az ilyen jellegű erőfeszítések azonban eddig csak szórványos sikerrel jártak, s úgy gondolom, kedvezőbb volna a helyzet, ha — a szocialista vállalati önállóság fokozódásának talaján — a KGST nemzetközi vállalatai látnák el e feladatot. A KGST nemzetközi együttműködési szervei közül elsősorban e vállalatok látszanak alkalmasnak a nagyobb méretű együttműködés kibontakoztatására. Igaza van a szerzőnek abban, hogy az esetleges piaci bizonytalanságok további gondot okoznak a KGST-országok vállalatai, sőt a gazdasági körforgás szabályozásával foglalkozó szervei számára is. S úgy vélem, e korlátozó tényezőt hosszabb távon is számításba kell venni.

A nemzetközi ipari munkamegosztás külső feltételei változásának *a magyar iparfejlődésre gyakorolt hatását* kutatva a szerző felhívja a figyelmet egy viszonylag kevéssé vizsgált, de igen fontos körülményre, nevezetesen arra, hogy a magyar gazdaság számára nehéz próbatételt jelentett a történelmileg kialakult nemzetközi munkamegosztás többszöri radikális átrendeződése. (Az első világháború előtti időszakban az Osztrák—Magyar Monarchián belül bonyolódott le a magyar külkereskedelem túlnyomó része, majd 1938-ra e térség részesedése már 31 százalékra esett vissza. A szomszédos Szovjetunióval viszont lényegében csak a második világháború után kezdtünk kereskedni.)

Kétségtelen, hogy a KGST-együttműködés dinamizmusának helyreállítása időigényes. Kádár Béla szerint a regionális gazdasági együttműködés relatív jelentőségének csökkenési folyamata — bizonyos időbeli eltolódással — csak akkor állítható meg, ha

— a KGST célrendszere és együttműködési mechanizmusai is alkalmazkodnak a belső és a külső változások által megszabott követelményekhez és a regionális együttműködés igényeihez;

— támaszkodni tudnak a tagországok gazdasági reformjaira s a vállalatok közötti integrálódás beindulására;

— az európai térségben, valamint a fejlődő országokkal szemben ez ideig érvényesített extenzív terjeszkedést „mélységi kapcsolatfejlesztési stratégiával", intenzív és vertikális fejlesztéssel váltják fel.

Egy ilyen átfogó stratégiai váltás gyakorlati következményei egy évtizeden belül aligha jelentkezhetnek.

Rövid távú követelmény viszont, hogy a KGST-ből származó nyersanyagok és energiahordozók importjának viszonylagos szűkülése miatt hazánk tovább racionalizálja ezeknek az anyagoknak a felhasználását, s olyan új exportkapacitásokat hozzon létre, amelyek fedezik e termékek behozatalának költségeit. A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatainkat valóban hátráltatja, hogy a piacaikra irányuló magyar kivitel nagyobb hányada kevéssé jövedelmező és a világméretű strukturális túlkínálat sávjába eső termék. Nem kevésbé fékezőek a kereskedelempolitikai hátrányok, köztük az Európai Közösség külkereskedelmi politikájából származók. (A könyv az EK külgazdaság-politikájáról ír, holott az integrációnak közös külgazdasági politikája nincsen.) Jó volna rendezni a kereskedelempolitikai kapcsolatainkat az EK-val, de hozzáfűzöm, hogy ez idő szerint hiányzik a nyugat-európai integráció ehhez szükséges politikai akarata.

Megalapozottan és meggyőzően vázolja fel a szerző *a követendő magyar struktúrapolitika fő irányait*, s ennek keretében az elektronikai fejlesztést, amelyet a különlegesen kedvező induló adottságú részterületeken kell megkezdeni.

A fejlődő országokkal való kapcsolataink jövője szempontjából kiemelkedő jelentőségű lehet, ha a Világbank által finanszírozott projektumokhoz sikerül csatlakoznunk, s ha a KGST-ben kibontakoznak a már említett folyamatok.

A magyar iparfejlesztésnek a világgazdasági kihívásokra adandó válaszait feltáró fejezet lényegében a következtetések levonása. A kihívás súlyosságát bizonyítandó Kádár Béla felveti, hogy Magyarország jelenleg egységnyi importért 20 százalékkal több áruval kénytelen fizetni, mint egy évtizeddel ezelőtt, 30—40 százalékkal többet fizet, mint a század derekán, s 60—70 százalékkal többet, mint az első világháború kirobbanását megelőző években. 1973-hoz képest valóban 20—25 százalékkal romlottak külkereskedelmi cserearányaink, de a másik két megdöbbentő mutató kiszámítását meg kellett volna magyarázni: itt közrejátszhatnak az árfolyamszámítások eltérései, az export- és az importösszе-

tétel módosulásai, a termelékenység növekedése, nem szólva arról, hogy a cserearányok hullámzók. (1938-ban például a háborús helyzet miatt emelkedtek mezőgazdasági exportunk árai, és ez okból javultak a cserearányok az 1930-as évek elejéhez képest.)

Igen lényeges Kádár Bélának az a következtetése, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás követelményei semmi esetre sem ellentétesek a nemzeti jövedelem gyarapításának követelményével. Ellenkezőleg: ezek hosszabb távon kölcsönösen segítik egymást. Megszívlelendő a könyvnek az a tanácsa, hogy sikeres stratégia csak a különféle társadalmi-gazdasági szektorok tevékenységének összhangjától várható. Ennek bázisán gyorsulhat fel a döntési sebesség, és erősödhet a jövő követelményeihez való illeszkedés. Az oktatási-nevelési rendszer és a társadalmi értékrend megfelelő alakítása a hatékony gazdaságstratégiának ugyanolyan elengedhetetlen feltétele, mint a demokrácia erősítése.

Kádár Béla írása nem kendőzi el a gondokat, buktatókat, s mégis előrevivő: megvilágítja, hogy a mi problémáink nem egyedülállóak a világon, hogy van mód megoldásukra, de ehhez nemcsak szemléleti, hanem érzelmi átállás is szükséges. „A társadalmat *pszichikailag* fel kell készíteni és értékrendileg felvértezni kevesek nagyobb mértékű eredményességének egészséges tudomásul vételére, másrészt az elkerülhetetlen kudarcok, konfliktushelyzetek elviselésére, azaz a társadalmi szemlélet széles körű átalakítására" (277. l.). E célból is ajánlatos, hogy mind többen olvassák el ezt a könyvet.

Izikné Hedri Gabriella

Izikné Hedri Gabriella a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője.

Voszka Éva:
ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG
(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

G. Popov: A gazdasági törvények a fejlett szocializmus szakaszában és az irányítás

(Ekonomicseszkie Nauki, Moszkva, 1984. 9. sz.)

Sz. Dzaraszova cikke, melynek címe: „A politikai gazdaságtan és a gazdasági gyakorlat", nem véletlenül váltott ki nagy visszhangot és vitát. E cikkben ugyanis az irányítás tökéletesítésének jobb tudományos megalapozásáról van szó. A cikk lényegével egyet kell értenünk: a fejlett szocializmus termelési viszonyainak elmélyültebb politikai gazdaságtani elemzése nélkül nem lehet valódi megoldást adni az irányítás problémájára.

Az eddigi gyakorlatot inkább az jellemezte, hogy az irányítás hiányosságaira valamilyen gyakorlati nehézséget hoztak fel magyarázatként — mélyebb elméleti elemzés nélkül —, majd az eddigi mutatókat újabb mutatókkal váltották fel.

Empirikus alapok nélkül persze nincs elméleti általánosítás (legfeljebb skolasztika), a tiszta empirizmus azonban ugyanúgy nem vezethet eredményre. A politikai gazdaságtan szerepét kell tehát erősíteni, a politikai gazdaságtan legfontosabb feladata pedig: feltárni a gazdasági törvények működésének sajátosságait a fejlett szocializmusban.

Minden társadalmi-gazdasági formáció fejlődésében meghatározó jelentőségű az, hogy mikor fejlődik ki saját gazdasági alapja. Ezt az aspektust Marx nagy elméleti erővel fejtette ki a kapitalizmus példáján. Ugyanígy nagy jelentőségű a szocializmus szempontjából saját alapvető kategóriáinak és törvényeinek a kifejlődése.

A szocialista tulajdon a fejlett szocializmus gazdaságában fejlődik ki. Ez tehát azt jelenti, hogy a szocialista tulajdont nem kész valamiként, hanem fejlődésében kell szemlélnünk. E fejlődés mozgatórugója a szocialista tulajdon belső ellentmondása. Ez az ellentmondás azzal függ össze, hogy a szocialista tulajdon egyidejűleg a társadalomnak és a társadalom valamennyi tagjának a tulajdona is. Másképpen: ha ez a mindenki tulajdona, hogyan lehet az enyém? És ha az enyém, hogyan lehet biztosítani társadalmi jellegét?

Az „enyém" és a „mienk" viszonyának bonyolult fejlődése, az egyiknek a másikba való átcsapása jellemzi a fejlett szocializmust. A tulajdonviszonyok fejlődésében döntő, hogy a társadalom minden tagja mindinkább sajátjának tartsa a közös tulajdont.

A szocializmus gazdasági alaptörvénye kétségtelenül a szocialista tulajdon megjelenésével kezd működni. Specifikuma a fejlett szocializmusra vonatkozóan az, hogy itt nem egyszerűen a szükségletek kielégítéséről van szó, hanem a szükségleteknek a munka szerinti elosztás elve által meghatározott mértékek szerinti kielégítéséről. Továbbá az is sajátos vonás, hogy az értéktörvény működésének feltételei között a szükségletek kereslet formájában jelennek meg. A szükséglet, illetve a kereslet a termelés alapvető mozgatója a fejlett szocializmusban.

A gazdasági fejlődés a fejlett szocializmusban nemcsak egészében és végeredményben, hanem részleteiben is alárendelt a szocializmus gazdasági alaptörvényének.

A munka szerinti elosztás a fejlett szocializmusban teljesedik ki. Mint Marx előre látta, arról van szó, hogy amit a munkás kap, az mindinkább az általa létrehozott terméktől függ, annak része.

A szocialista termelés fejlődésével megmutatkozott, hogy az elosztás eddig kialakított formái egyre kevésbé felelnek meg a követelményeknek. Az eddigi elosztási formák nem biztosítottak hatékony kapcsolatot az adott dolgozó munkájának eredményével, s így nem is ösztönöztek kellőképpen a munka termelékenységének az emelésére. Jelentős ellentmondás bontakozott ki továbbá a fizetések, illetve árués szolgáltatásfedezetük között. A fejlett szocializmus szakaszában lehetővé válik, hogy a jövedelem egy részének központi garantálásáról fokozatosan áttérjünk a munka szerinti elosztás teljes megvalósítá-

sára. Ez persze nem jelentheti a szociális garanciák feladását.

A munka szerinti elosztás törvénye csak akkor érvényesülhet, ha általános és szerkezeti egyensúly van a lakosság fizetőképes kereslete, illetve az áru- és szolgáltatáskínálat között.

A fejlett szocializmusban a szocialista verseny elvének érvényesülése is megváltozik. A versenyben az lesz a legjobb, aki saját magához képest a leginkább tudja növelni a termelékenységet, és nem az, aki százalékosan legjobban teljesíti a feladatokat. Az értékelés alapja reális és objektív mutatók lesznek.

Ami a tervszerű arányos fejlődés törvényét illeti, a legfontosabb vonatkozás itt a lakosság keresletének megfelelő kínálat biztosítása. Az arányos struktúrában nagyobb szerepet kell kapnia a nehéziparon kívüli termelési ágaknak, így a többi között a mezőgazdaságnak. Az ily módon szélesebben értelmezett legfontosabb arányok rendszerét nem lehet csak központilag biztosítani. E feladat megoldásába be kell vonni a szocialista termelés minden résztvevőjét: a vállalatokat, az ágazatokat, a területeket. A szocializmus valamennyi szakaszában meghatározó szerepet tölt be az arányosság biztosításában a társadalom gazdasági központja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a központnak minden funkciót magára kell vennie. A központnak csak az alapvető arányokat kell meghatároznia, a fejlődés ütemét, a hosszú távú perspektívákat: ágazati struktúraváltozásokat, a tudományos-műszaki fejlődés irányait. A konkrét arányoknak pedig a fogyasztók akarata alapján kell alakulniuk.

A fejlett szocializmusban az áru- és pénzviszonyok sajátos típusa jön létre, amelynek alapvető alanyai a tervszerűen szervezett gazdaság egyes láncszemei.

Az áru- és pénzviszonyok, az értéktörvény és a kereslet—kínálat mechanizmusa a szocializmusban is egységet alkotnak. Ugyanakkor egységükben valami elvileg újat jelentenek. Alapjuk magában a szocializmusban található. Működési szférájukhoz azok a területek tartoznak, ahol a résztvevők egyenjogú gazdasági szereplőkként működnek együtt.

Az áru- és pénzviszonyok működési területeinek szélesítése szükségszerű; jelenleg nincsenek más formák, melyekben a gazdasági törvények működhetnének.

Tisztázni kell, hogy milyen kapcsolat van az árutermelés, valamint a termelőerők fejlettségi foka, továbbá a tulajdonviszonyok között. Az elemzéshez mintául szolgálhat az, amit a marxista—leninista elmélet a föld nacionalizálásával kapcsolatban feltárt. A föld nacionalizálása mind a kapitalizmusban, mind az átmeneti periódusban közös tulajdont hozott létre, nem szünteti meg ugyanakkor a föld magánjellegű használatát, s ezzel szükségszerűvé teszi az áru- és pénzviszonyokat. Nem a tulajdon, hanem a tulajdon *realizálásának* a jellege hozta tehát létre az áruviszonyok feltételeit. Fel kell tenni a kérdést: nem lehet-e ezt a logikát más termelési eszközök esetén is alkalmazni? Marxista szemlélettel közelítve a kérdést, azt kell mondani, hogy az áru- és pénzviszonyok meghaladásához nemcsak a tulajdont kell megváltoztatni, hanem magát a termelést is. A termelés mai fejlettségi fokán az áruviszonyok megszüntetését tűzni ki célul nem más, mint gazdasági romanticizmus.

A hatékony gazdaságirányítás ma a közgazdasági irányítás rendszere. Az irányítás jelenlegi mechanizmusának problémáit főképpen az okozza, hogy a mechanizmus nem felel meg teljesen a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek. Mindenekelőtt a munka szerinti elosztás törvényének nem kielégítő érvényesítéséről van szó.

Meg kell valósítani a teljes önelszámolást, lényegesen eltávolodva a jelenlegi adminisztratív, operatív rendszertől. A központnak is rá kell térnie a közgazdasági elszámolásra, illetve a közgazdasági eszközökkel való irányításra.

(Ism.: *Veres Pál*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Размышления о политике доходов

Ференц Козма

Исходная позиция статьи основывается на том, что прибавочная стоимость, находящая материальное выражение в производственной цепи, превращается в доходы, а именно 1. в доходы работников предприятий; 2. доход, который может быть истрачен с целью пополнения и аккумуляции предприятий; 3. доход, предназначенный для расходов по предпринимательству в централизованном порядке; 4. доходы, финансирующие в централизованном порядке расходы по инсфраструктуре (широкого потребления) неприбыльного характера. Далее, в рамках отдельных форм дохода различаются три степени согласно тому, будет ли достаточен доход лишь для сохранения сформировавшегося абсолютного уровня, обеспечит ли он также сохранение относительного положения или взятого темпа (динамичного сохранения уровня) или предложит метод для улучшения относительного положения. Показывается, каким образом экономико-политические преференции оказывают влияние на ту последовательность, согласно которой могут пополняться соответствующие основы («кассы доходов») различных степеней отдельных видов дохода.

Во второй части статьи автор делает предположение о том, что на уровне национальной экономики удалось сформировать оптимальные соотношения в распределении прибавочной стоимости, исследуя также механизм и критерии распределения на микроуровне в соответствии с достижением доходов. В заключительной главе, конкретно останавливаясь на трудовых доходах рабочих, автор обсуждает требования пропорциональности выработки.

Стоимостная зависимость, оценка и исследование стоимости в экономии

Ласло Жолнаи

В статье рассматриваются философские вопросы стоимости, связанные с исследованиями в экономии. Указывается на то, что последние неразрывно связаны со стоимостью, поскольку они представляют собой не использованные понятия, не предварительные предположения, не методы, которые не являются нейтральными от стоимостной категории.

Автор считает, что идея исследования в экономии, не связанная с оценкой, вдохновителем которой является М. Вебер, опасна и не функциональна. Есть необходимость в оценочных исследованиях экономии, точнее говоря, в таких исследованиях, которые корректным и обоснованным способом в духе эвальвационного исследования произведут оценку экономических явлений изученного, закономерностей и взаимозависимостей. У оценочной экономии нет ничего общего с имеющей предписания естественного характера нормативно-идеологической экономией. Экономико-аксиологические исследования означают плодотворное сотрудничество экономии и оценочной философии. В рамках этого стоимостный анализ экономических систем исследует те стоимостные формации, на которых базируются различные реалистические, идеалистические и гипотетические экономические системы. Исследование стоимостной природы экономических составляющих направлено на раскрытие наиболее важных тезисов стоимости значительных факторов-типов экономических систем.

В заключение в аксиологическом исследовании экономических стоимостей рассматривается система экономических стоимостей и раскрываются связи, относящиеся к другим стоимостным группам (эстетической, связанной с жизнью, моральной и др.).

Отношения заинтересованности, ключевые проблемы и перспективы в экономических контактах Востока и Запада

Иштван Кёрёши

Благоприятные экономические и политические факторы в целом превратили первую половину десятилетия 1970 годов в период динамичного расширения контактов Восток—Запад.

Благодаря смягчению политической обстановки улучшился климат отношений Восток—Запад. В сфере торговли между Востоком и Западом уже во второй половине десятилетия 1960 годов начался подъем на основе динамично развивавшейся взаимной заинтересованности, хотя и отличавшейся по степени и занимаемой позиции.

В начале десятилетия 1970 годов раздвинулись границы финансовых возможностей торговли Востока и Запада. Под воздействием планов развития в социалистических странах и динамичной деятельности по капитальным вложениям увеличился их импорт из стран-членов ОЭСР.Социалистические страны не смогли увеличить свой экспорт на Запад в желаемой и необходимой степени, причиной чего, наряду с проблемами структуры экспорта и конкурентоспособности, на основных (западноевропейских рынках) было усиление невыгодных факторов торговой политики.

После 1973 года изменения в мировой экономике приняли ускоренный характер, партнеры и Востока, и Запада ощутили на практике их усиливающееся воздействие. Возросла необходимость активного приспособления в равной степени как в экономике, так и в учрежденческой системе хозяйственного управления и в экономической политике. Социалистическим странам не удалось, по сути дела, модернизировать структуру торговли Восток—Запад.

Как страны-члены СЭВ, так и страны-члены ОЭСР в значительной степени заинтересованы в сотрудничестве Восток—Запад. Социалистические страны хотят развивать торговлю и сотрудничество Восток—Запад на основе взаимной выгоды, что является для них важным фактором экономического развития, технического прогресса и инновации. Запад также заинтересован в сотрудничестве Восток—Запад: ведь это открывает возможности не только для увеличения их экспорта и обеспечения рабочих мест, но также и экономичной закупки носителей энергии, сырьевых материалов и отдельных готовых изделий.

В историческом плане сотрудничества, сложившегося до настоящего времени, а еще вернее, с точки зрения перспективы наиболее важны следующие области: технико-технологические контакты, энергетика, сельское хозяйство, инфраструктура и защита окружающей среды.

В десятилетии 1980 годов, по сравнению с предыдущим десятилетием, формирование торговли Восток—Запад, климат и перспективы складываются в равной степени более неблагоприятно. Сохранение и развитие этих контактов может гарантировать взаимную выгоду как для Востока, так для Запада.

Семейная экономика в развитом социалистическом обществе

Ивар Раиг

Поскольку в нашем обществе семейная экономика занимает важное место в воспроизводстве рабочей силы и повышении жизненного уровня рабочих, важно найти ответ на еще не полностью выясненные вопросы, связанные со сферой экономики. Семейная экономика является частью процесса социалистического воспроизводства и подчиняется его закономерностям, однако вследствие недостатков, обнаруживающихся в экономических регуляторах, ее характерной чертой является консерватизм. *Направление развития:* объединение в органичное целое общественного производства и семейной экономики в рамках системы народного хозяйства таким образом, чтобы два сектора взаимно в такой степени оказывали помощь друг другу, чтобы тем самым стирались границы между ними и было бы трудно определить в рамках производства пропорции частей. Признаки этого можно видеть на практике, например в животноводстве.

Однако семейная экономика еще длительное время будет играть решающую роль в производстве. Истинную экономическую суть ее изделий характеризует сплав натурального и косвенно общественного характера товара. Автор в общих чертах обрисовывает роль семейной экономики в советском обществе. Черпая примеры из экономической жизни Эстонской ССР, он выделяет пять элементов.

Домашнее хозяйство:

1. Подчеркивает важную роль семьи в обществе в том смысле, что объем домашних работ, согласно данным исследований, увеличивается. Предлагает ввести в курс обучения в качестве экономической дисциплины «Домашнее хозяйство».

2. *Индивидуальные подсобные хозяйства* главным образом выпускают такие изделия, которых нет в государственной и кооперативной торговой сети или которые соответствуют требованиям потребителей в качественном отношении.

3. С целью поощрения частного строительства, особенно в деревне, выносятся распоряжения, и все же его количество, объем сокращается. Причина этого — отсутствие строительного материала, а вернее, отсутствие соответствующей организации в этой области.

4. Нужно расширить круг отдельных потребительских служб, с помощью которого

может быть подвергнута тщательному контролю работа мест обслуживания и с помощью которого можно сократить неквалифицированную работу.

5. Требуется поднять экономическую роль отдельных областей (например, надомничество).

Семейная экономика скрывает в себе много проблем и противоречий. Логическая цепь от непропорциональности доходов приводит к отсутствию товаров широкого потребления. В интересах более эффективного завершения работы необходимо развивать сотрудничество между всеми формами в рамках крупного и мелкого хозяйствования, способствуя их взаимной интеграции. Этим самым можно вовлечь в народное хозяйство рабочие, материальные и прочие резервы, которые в той [или иной сфере в отдельности или вообще не могли быть бы использованы или могли использоваться нерационально. К этому обязывает всеобщее действие закона о рациональном использовании времени.

О теории, объясняющей дефицит
Высказывание по поводу двух статей Аттилы Кароя Шоша

Янош Корнаи

В двух статьях Аттилы Кароя Шоша содержится полемика с работой Яноша Корнаи «Дефицит». В своем высказывании Корнаи хочет выяснить, в чем существует у них единство взглядов и в чем состоит настоящее различие в его мнении и мнении Шоша и в каких вопросах за аргументацией Шоша скрывается псевдополемика.

Корнаи не принимает в качестве характеристики своей теории название «спросоколичественный». Он указывает на то, что многие элементы его теории (трение, формы принудительного приспособления) ссылаются на невозможность измерения спроса в целом и определяют важную роль предложения.

Корнаи, рассматривая понятие нетвердости бюджетного органичения, показывает, что, хотя они сходятся в сути, относящейся к различию в хозяйствовании между социалистическим и капиталистическим предприятием, выражению по Корнаи о нетвердости бюджетного ограничения Шош дает иное определение, руководствуясь собственной точкой зрения.

Что касается регулирования спроса на макроуровне, Корнаи полемизирует с тем утверждением Шоша, согласно которому подчеркивается роль денег и центрального банка в качестве ревизоров в социалистическом хозяйствовании. Роль финансовых органов власти Корнаи считает проявлением административной, распределительной функции и противопоставляет ее финансовой политике рыночного хозяйства, где в обычном регулировании денежного количества играют роль процентная ставка и стоимость. Констатирует: в тех сферах, где на микроуровне бюджетное ограничение нетвердое, на макроуровне также невозможно проведение настоящей финансовой политики.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Reflexions on income policy

Ferenc Kozma

The study starts from the statement that all value added of the production chain transforms in the end into income, be it used on 1. the wages of workers, 2. replacement or new investment in the firm, 3. centralized government projects, 4. non-profit infrastructural (public consumption) outlays. Later on the author distinguishes three income levels within each income category, the first being the income needed to maintain the absolute level of the activity, the second to maintain the relative position (dynamic stagnation) and the third the state of advancement. It is demonstrated that central policy preferences influence the order in which the different funds (which correspond to the different income levels) are replenished.

In the second part of the study the author makes the assumption that the macro-level distribution of the value added is optimal and deals with the mechanisms and criteria of micro-level income distribution. The concluding chapter is devoted to the specific problem of productivity-dependent wage systems within the firm.

Dependence on value, valuation, and research of value in economics

László Zsolnai

The paper discusses problems of value philosophy related to economic researches. It points out that the economic researches are unavoidably value-dependent, since neither the terms used, nor the premisses, nor the methods applied are indifferent to value. The author is of the opinion that the idea of economic research free from valuation, inspired by M. Weber, is unfounded, dangerous and disfunctional. Valuating economic researches would be needed, that is, researches which evaluate the economic phenomena, regularities and interrelations studied in a correct and well-founded manner, in the spirit of valuating research. Valuating economics has nothing to do with the normative-ideological economic of prescriptive nature. Economic axiological investigations mean a productive cooperation of economics and value philosophy. Within it, the value analysis of economic systems investigates the value formations on which the various real, ideal and hypothetic economic systems are based. Research into the world of value of economic actors is aimed at exploring the main value theorems related to the main types of roles of economic systems. Finally, systematical studies of economic values in themselves and their relations to each other (aesthetic, vital, moral etc.) families of values form the third part of the economic axiological investigations.

Interest relations, key problems and prospects of East-West economic relations

István Kőrösi

It was the combination of favourable economic and political factors that made the first half of the seventies a period of dynamic expansion of East-West relations. Thanks to political détente, the climate of East-West relations improved. The dynamic growth of East-West trade, begun in the second half of the sixties, dynamically continued, although based on different viewpoints and different interests.

In the early seventies the financing possibilities of East-West trade expanded. In the wake of the development plans of the socialist countries and their dynamic investment activities imports from the CMEA countries increased. The socialist countries could not increase their exports to the West to the desirable and necessary extent; the cause may be found, in addition to problems of commodity pattern and competitiveness, in the increasing trade discriminations on the main Western (West-European) markets.

After 1973 world economic changes accelerated and had a growing impact also on those participating in East-West trade. The necessity of active adjustment increased in the economy, in the institutional system of economic control and management, and in economic policy. The socialist countries have not succeeded in achieving a substantial change in the pattern of East-West trade.

Both the CMEA countries and the OECD countries are considerably interested in East-West cooperation. Based on mutual interests, the socialist countries wish to develop East-West trade and cooperation, which are for them important factors of economic growth, technological progress and innovation. Also the West is interested in East-West cooperation, since this not only allows them to raise their exports and provides safe workplaces, but also provides them the opportunity for the economical purchase of primary energy, raw materials and some finished goods.

In the history of cooperation important areas were, and will be much more in the future: technical-technological relations, energetics, agriculture, infrastructure and environmental protection.

In the eighties the development, climate and prospects of East-West trade are less favourable than in the preceding decade. Yet the maintaining and development of these relations may secure mutual advantages for both East and West.

Household economy in a developed socialist society

Ivar Raig

As long as household economy is playing an important role in the reproduction of the labour force and in raising the living standard, it is an urgent task to find a solution to all the unsolved theoretical problems of this sector of the economy. Household economy is part of the socialist reproduction process and is subject to its general laws but it had somewhat lagged behind due

to deficiencies in the system of economic regulators. The tasks for the future are: to merge the two sectors of social and household production in such a way that they better assist one another, the dividing line between them fades away and their respective weights within gross output gradually become unintelligible. Signs of such a development can already be felt in animal farming.

For some time household economy has an important role to play. Its products have a double character of being produced both for the market and for subsistence. The author gives a general description of the role of household economy in Soviet society. He draws his examples from the life of the Estonian Republic, emphasising the following five points:

1. Household. The role of the family is stressed and the results of a research cited, according to which household work gains in importance. Household economics as a new teaching subject is recommended.

2. Private auxiliary farms are mainly producing those products which cannot be obtained from the state or cooperative trade sector, or do not fulfill consumers' quality requirements.

3. The role of private housebuilding is diminishing, although it is stimulated by special measures, especially on the countryside. Its cause is the shortage of building material and lack of organisation.

4. The range of personal consumption services should be enlarged so that the work of service points be brought under control and the amount of unauthorised work reduced.

5. The role of other forms of activity (putting out system etc.) needs further exploration.

Household economy has several problems and contradictions. The logical chain of these contradictions stretches from income inequalities to the shortage of consumption goods. Every form of cooperation and integration should be enhanced so that work can be done more efficiently. In this way manpower, material and other resources which separately could not or not efficiently be utilized can be drawn into the economic process, in accordance with the universal law of economy with time.

On the interpretative theory of shortage: A comment on two papers by A. K. Soós

János Kornai

In his two papers A. K. Soós rejects some ideas developed by J. Kornai in the Economics of Shortage. In this comment Kornai wants to make clear in what respects he agrees with Soós, where the real differences are and in what respects their dispute is a construed one.

Kornai rejects the characterisation of his theory as a "quantity of demand"-type one. He asserts that many elements of his theory (the role of frictions, forced adaptation etc.) prove that he does not postulate the measurability of aggregate demand and does not underestimate the role of supply.

In this comment, by reiterating his definition of the softness of the budget constraint Kornai demonstrates that Soós has arbitrarily reformulated his softness of the budget constraint category, although they agree as to what the differences between the management of a capitalist and a socialist firm are.

As far as the macro-level control of demand is concerned, Kornai challenges Soós' view that money and central bank have an important control function in the socialist economy. Kornai states that financial authorities in a planned economy only have bureaucratic allocative function as opposed to the monetary policy of market economies where the quantity of money is regulated through prices and interest rates. He asserts that in those sectors of the economy where the budget constraint is soft on the microlevel, a true monetary policy cannot be pursued on macrolevel either.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, февраль 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Размышления о политике доходов *(Ференц Козма)* 129

Стоимостная зависимость, оценка и исследование стоимости в экономии *(Ласло Жолнаи)* 147

Отношения заинтересованности, ключевые проблемы и перспективы в экономических контактах Востока и Запада *(Иштван Кёрёши)* 155

Семейная экономика в развитом социалистическом обществе *(Ивар Райг)* 170

ДИСКУССИЯ

О теории, объясняющей дефицит (Высказывание по поводу двух статей Аттилы Кароя Шоша) *(Янош Корнаи)* 179

ОБЗОР

Формы современной эксплуатации и материальной заинтересованности на предприятиях общественного питания *(Вероника Бакош)* 193

Политические влияния, экономические определяющие факторы в контактах Востока и Запада в начале 80-х годов *(Миклош Лошонц)* 203

Экономическое развитие Канады и канадско-венгерские экономические связи *(Ласло Рейтё—Альфред Шинкович)* 213

Ценорегулирующая функция конкурентной политики в ФРГ (Основы теории конкуренции) *(Дьёрдь Ласло Асталош)* 229

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Экономические контакты Востока и Запада (Интервью с академиком Йожефом Богнаром) *(Тамаш Халм)* 241

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Бела Кадар «Международное промышленное развитие и новые направления разделения труда» *(Габриэлла Хедри Изикиэ)* 245

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 249

Резюме статей на русском и английском языках 251

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. MÁRCIUS HU ISSN 0023—4346

Racionális várakozások és az új klasszikus makroökonómia
KIRÁLY JÚLIA

A hatékonyságjavítás gyorsításának lehetőségéről és feltételeiről
KUNVÁRI ÁRPÁD

A csehszlovák gazdaság alkalmazkodása a külgazdasági hatásokhoz
KAREL DYBA—VÁCLAV KUPKA

Adalékok a termékszerkezet korszerűsítéséhez és a termékstratégia kialakításához
IVÁNYI ATTILA SZILÁRD

A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság"
(Válasz Kornai Jánosnak)
SOÓS KÁROLY ATTILA

Gazdasági kalkuláció és tisztánlátás
ILLÉS MÁRIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. március

TARTALOM

Racionális várakozások és az új klasszikus makroökonómia *(Király Júlia)*.... 257
A hatékonyságjavítás gyorsításának lehetőségéről és feltételeiről *(Kunvári Árpád)* 268
A csehszlovák gazdaság alkalmazkodása a külgazdasági hatásokhoz *(Karel Dyba—Václav Kupka)* 279
Adalékok a termékszerkezet korszerűsítéséhez és a termékstratégia kialakításához *(Iványi Attila Szilárd)* 294

VITA

A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság" (Válasz Kornai Jánosnak) *(Soós Károly Attila)* 305
Gazdasági kalkuláció és tisztánlátás *(Illés Mária)* 320

SZEMLE

A fogyasztási szolgáltatások árszínvonala *(Belyó Pál)* 344
Társadalmi csoportok együttműködésének rendszere a bérek és az árak alakításában: az osztrák példa *(Székffy Klára)* 355

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Négy évtizedünk társadalmi fejlődése *(Kovács Lajos)* 369

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dobozi István: Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban *(Mach Péter)* 372

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi kölcsönös támogatási alapjairól *(Egri Sándor)* 376

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 379

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (257—267. l.)

Racionális várakozások és az új klasszikus makroökonómia

Király Júlia

Egy újabb gazdaságelméleti irányzat! Egy újabb iskola, amely magyarázatot akar adni a tőkés gazdaságban kialakult káoszra! A keynesizmus és a friedmanizmus óta a fiatal nyugati teoretikusok körében a racionális várakozások elmélete a legnépszerűbb. Az elmélet kiinduló hipotézisét Muth 1961-ben — egy akkor szinte teljesen visszhang nélkül maradt cikkben — fogalmazta meg. Muth tanulmányáról húsz évvel később egy 700 oldalas tekintélyes cikkgyűjtemény bevezetőjében az új klasszikus iskola legmarkánsabb képviselői, Lucas és Sargent így írnak: „Muth hipotézise egyike a közgazdaságtan legalapvetőbb hipotéziseinek, olyan gondolat, amely eddigi ismereteink számos dimenzióját újraértékelteti velünk" ([10] XI. 1.).

E cikkben a racionális várakozások hipotézisét ismertetem, megkísérelvén megmutatni, mi az, amit Lucas és Sargent megláttak benne, és melynek alapján egy új cikluselméletet dolgoztak ki. Végül választ keresek arra a kérdésre, miért vált az elmélet épp a hetvenes-nyolcvanas években oly népszerűvé.

A várakozásokról

A közgazdaságtanban ma már szinte általánosan elfogadott, hogy az emberek várakozásai befolyásolják döntéseiket, gazdasági tevékenységüket, ezáltal a gazdaság egészének a működését is. Jól érzékelhető ez egy hétköznapi példán: a cukor napi keresletére nemcsak a „szokásos" cukorfelhasználás, nemcsak az esetleges befőzési idény, nemcsak a cukor mai bolti ára, hanem a jövőbeli ár is hat. A háziasszonyok kalkulálnak a jövőbeli árral, azaz magyarázó változóként a cukorkereslet alakulásában megjelenik a háziasszonyok árvárakozása is. A várakozások értelemszerűen nemcsak a fogyasztók, hanem a termelők viselkedését is befolyásolják.

A korai polgári közgazdasági elméletekben figyelmen kívül maradtak a várakozások. Ennek alapvető okát abban kereshetjük, hogy ezen elméletek (illetve a belőlük származtatható modellek) jórészt statikusak voltak. Ily módon nemhogy konzisztens várakozáselmélet kidolgozása iránt nem merült fel igény, de a várakozások tekintetbevételére sem.

A 20. század elméleteiben a döntéshozó (gazdálkodó) helyzetére a bizonytalanság lett a jellemző. Az egyértelmű, determinisztikus törvények mellett egyre inkább figyelembe illett venni az azoktól való véletlenszerű, egyedi eltéréseket is. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb súlyt kapott a dinamikus szemlélet a statikus elemzésekkel szemben, formálisan: a nem egyidejű endogén változók együttes modellezése.

Király Júlia az Országos Tervhivatal főelőadója.

A század legnagyobb hatású elméleti rendszerében, a keynesi rendszerben már explicit módon is megjelennek a várakozások. A keynesi pénzkeresleti elmélet egyik sarokköve a gazdasági szereplők kamatvárakozása. Keynes azonban nem törődött azzal, hogy pontosan meghatározza, milyen törvények szerint alakulnak ki ezek a várakozások. Ezért is nevezik — nem egészen jogosan — a keynesi várakozásokat irracionálisaknak.

Várakozáselméletre tehát szükség volt. Az, hogy fejlődése mégsem volt viharos (és hogy ma is gyakorta csak általában vett várakozásokról olvashatunk a legtöbb közgazdasági tanulmányban), elsősorban azokból a sajátos nehézségekből adódik, amelyekkel az elméletnek meg kell küzdenie. *A várakozás* ugyanis olyan *nem megfigyelhető változó*, amelynek lényege valamely (gazdasági) jelenség *szubjektív előrejelzése*. Ilyen körülmények között igen nehéz bármit is mondani a várakozások kialakulásának törvényszerűségeiről. Nem véletlen, hogy a várakozáselmélet rövid fejlődése alatt számtalan várakozási *hipotézis* alakult ki, amelyek változatlanul versenyben állnak egymással. Még korántsem találtatott meg az „egyetlen igazi várakozáselmélet".

Egy-egy várakozási hipotézis nem jelent mást, mint egyfajta várakozáskialakítási szabály megfogalmazását, formalizálását. A legegyszerűbb szabály: „Az emberek várakozása nem más, mint az adott jelenség egy időszakkal korábbi értéke".

Képletben:

$$y_t^e = y_{t-1}$$

(ahol y a változó, t az időindex, e a várakozás jele).

Ez az úgynevezett naiv várakozási hipotézis. (Kiinduló példánkra alkalmazva a hipotézist: a háziasszonyok holnapra vonatkozó árvárakozása megegyezik a cukor mai árával). A szabályt lehetőleg úgy kell megfogalmazni, hogy a várakozási változó operacionalizálható (közgazdasági-matematikai modellekbe beépíthető) legyen. Nem véletlen ezért, hogy a várakozási hipotézisek fejlődése szoros kölcsönhatásban volt és van az ökonometria fejlődésével.

Adaptív és racionális várakozások

A továbbiakban kizárólag azzal a két hipotézissel fogunk foglalkozni, amelyek időben egymást szorosan követve jöttek létre (az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején), és a makrogazdaságtanban a legnagyobb hatásúak: az *adaptív* és a *racionális* várakozások hipotézisével.

Az adaptív hipotézis szerint (amely Nerlove nevéhez fűződik) a várakozásokat fokozatosan „kiigazítják", azaz az emberek figyelembe veszik az előző időszakban elkövetett várakozási hibájukat:

$$y_t^e = y_{t-1}^e + \lambda\,(y_{t-1} - y_{t-1}^e)$$

(ahol y^e a várakozási változó, $y_{t-1} - y_{t-1}^e$ az előző időszaki várakozási hiba, λ pedig a kiigazítás mértéke).

A Muth által 1961-ben megfogalmazott racionális várakozási hipotézis szerint „... a várakozások nem mások, mint a jövőbeli eseményekre vonatkozó előrejelzések, amelyek lényegében egybeesnek a gazdaságelmélet előrejelzéseivel" ([14] 316. 1.). Ezt a legegyszerűbben úgy formalizálhatjuk, ha az egy adott változóra vonatkozó várakozást megfeleltetjük az adott változónak a rendelkezésre álló információs halmazon értelmezett objektív előrejelzésével:

$$y_t^e = E\,(y_t \mid \Omega_{t-1})$$

[ahol y_t^e a várakozás, Ω_{t-1} a rendelkezésre álló információs halmaz, amelybe nemcsak a változók korábbi értékei, de az azok közötti összefüggések is beletartoznak, $E(y_t \mid \Omega_{t-1})$ pedig a feltételes várható érték].

Anélkül, hogy mélyebben belemennénk e két nagy hatású hipotézis matematikai sajátosságainak elemzésébe, a mellékelt táblázat alapján összevetem legfontosabb tulajdonságaikat.

Az adaptív és a racionális várakozási hipotézisek összehasonlítása

Szempontok	Adaptív	Racionális
Formális megfogalmazás	$y_t^e = y_{t-1}^e + \lambda(y_{t-1} - y_{t-1}^e)$	$y_t^e = E(y \mid \Omega_{t-1})$
Információfelhasználás	csak a változó múltbeli értékeit használja	a gazdálkodó a rendelkezésre álló valamennyi releváns információt felhasználja
Ökonometriai jelleg	egyegyenletes hipotézis (a változó osztott késleltetésű modellje)	szimultán-modell hipotézis (az exogén változók előrejelzésének lineáris kombinációja)
Előrejelző „erő"	csak szélsőséges esetekben ad hatásos előrejelzést	minimális szórású, torzítatlan előrejelzést ad (a hiba várható értéke zérus, a szórás minimális)
Alkalmazhatóság	könnyen modellezhető, jól kezelhető	korrekt alkalmazásához komoly „technikai" fejlődésre volt szükség
Kapcsolat a közgazdasági elmélettel	egyik iskolához sem köthető szorosan, a komparatív statika keretében alakult ki	szoros kapcsolat a neoklasszikus gondolatkörrel, „felfedeztetés" az új klasszikus iskola által

Már a definíciókból látható, hogy a kétféle hipotézis teljesen eltérően fogalmazza meg a várakozások kialakulásának a törvényszerűségeit. Az összehasonlításból pedig — remélhetőleg — kitűnik, hogy ez milyen következményekkel jár.

Ami az információfelhasználást illeti, az adaptív várakozásoknál azt feltételezzük, hogy csak az adott jelenség (változó) múltbeli értékei kapnak szerepet a várakozások kialakításában. A racionális várakozásoknál ezzel szemben nemcsak a szóban forgó változó korábbi értékeinek, hanem más változók korábbi realizációinak, sőt a közöttük lévő lényegei kapcsolatoknak (a releváns közgazdasági modellnek) is szerepe van a várakozások megformálásában. A háziasszonnyal kapcsolatos példánkat folytatva, a háziasszony is tudja, hogy a cukor árváltozására hatnak a többi árak, és olvasmányai alapján ezt összefüggésbe hozza a béralakulással és háztartása „egyensúlyával". Ily módon cukorár-várakozásai kialakításakor nemcsak a korábbi cukorárakat, hanem az egyéb ár- és bérmozgásokat is figyelembe veszi. (A fejében így képződő „modell" kétségtelenül nem a legbonyolultabb összefüggéseket tartalmazza.)

A leírtakat matematikailag úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az adaptív várakozási szabály „egyegyenletes" hipotézis, míg a racionális szabály „szimultán-modell" hipotézis.

Igen nehéz pontosan meghatározni, mit is értenek a várakozási hipotézisek „előrejelző erején". Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy azt a hipotézist tartjuk jobb előrejelzésnek, amely várhatóan jobban megközelíti az adott jelenség jövőbeli értékét. Mivel a jelenség jövőbeli értéke az adott pillanatban természetesen nem ismert, a viszonyítás csak az objektív matematikai prognózis lehet. Belátható (és a racionális várakozások muth-i definíciójából érthető is), hogy ebben az értelemben az adaptív várakozással szemben mindig a racionális hipotézis a jobb: a várakozások hibájának várható értéke zérus, szórása pedig minimális az adott információs halmazon. (A bizonyítást lásd például [19]-ben.)

Az eddigiek alapján a racionális várakozások előnyösebbnek tűnnek, mint az adaptív várakozások. Alkalmazásuk gátja azonban sokáig éppen az volt, hogy „teljességük" miatt sokféle megszorító feltevést hurcolnak magukkal, korrekt modellezésük ezért sokkal nehézkesebb, mint az adaptív várakozásoké. Az idősorelméletek és a szimultán becslési módszerek hetvenes-nyolcvanas évekbeli fejlődése azonban nagymértékben hozzájárult a racionális várakozások elméletének széles körű elterjedéséhez. Az ökonometria és a várakozáselméletek kölcsönösen megtermékenyítően hatottak egymásra.

Az adaptív várakozási hipotézis nem köthető szorosan egyik közgazdasági iskolához sem, számos közgazdasági elmélettel kompatibilis. A racionális várakozások (noha ma már technikai eszközként egymástól teljesen eltérő modellekben alkalmazzák őket) elsősorban mégis a neoklasszikus gondolatkörhöz kapcsolhatók. Éppen ezt vették észre a hetvenes évek neoklasszikus monetaristái, az ún. új klasszikus iskola képviselői. Az e körbe tartozó közgazdák megmutatták, hogy „...a racionális várakozások hipotézise nem más, mint a racionális magatartás elvének alkalmazása az információ szerzésére és feldolgozására, valamint a várakozások kialakítására" ([12] 41. 1.). A neoklasszikus iskola szellemében e racionalitás egyrészt optimalitást („minden gazdasági alany viselkedése — tradicionális és muth-i értelemben egyaránt — optimális, azaz az elérhető információkat optimálisan használja fel" — [7] 1121.1.), másrészt hatékonyságot jelent („a hatékonyság tartalma éppen az, hogy az egyes gazdasági alanyok akkora összeget fordítanak információszerzésre, amelynek határköltségei megegyeznek az információból nyerhető határhasznossággal" — [3] 10. 1.).

A „racionalitás" buktatói

Az adaptív várakozásokkal összehasonlítva a racionális várakozások irodalma már csak mennyiségre is jóval tekintélyesebb. E publikációk nem csekély számban súlyos kritikákat és kemény bírálatokat tartalmaznak. Vélem, ez utóbbi tény szoros összefüggésben áll az elméletnek a neoklasszikus tanokhoz való kötődésével. A racionális várakozásokban sokszor azok neoklasszikus jellegét bírálják, rajtuk keresztül az új klasszikusokat támadják. Az igencsak egyenetlen színvonalú kritikákból kiszűrhető az a három fő problémakör, amelyek a racionális várakozási „szabály" lényegét érintik, és amelyek előremutató mozzanatokat rejtenek magukban.

Az első probléma az *aggregálás* kérdése. A racionális várakozások szabálya eredendően mikroszinten megalapozott hipotézis. Ahhoz, hogy egy gazdasági rendszer egészének a leírásához felhasználhassuk, fel kell tételeznünk, hogy e mikroszintű várakozások aggregálhatók, legalábbis makroszinten konzisztensek. Ehhez azonban meglehetősen erős megszorító feltételeknek kell teljesülniük: minden gazdálkodónak ugyanazzal az információs halmazzal, fejében ugyanazokat az összefüggéseket ugyanúgy leíró modellel kell rendelkeznie. (Azaz a cukor-

kereslet racionális várakozásokkal kiegészített makromodelljének kidolgozásakor feltételezzük, hogy minden háziasszony ugyanazokat az összefüggéseket tartja fontosnak.)

A probléma hasonló a neoklasszikus elméletben szereplő termelési, illetve hasznossági függvényhez. A társadalmi hasznossági függvény (a fogyasztói preferenciarendezések aggregátuma), illetve az aggregált termelési függvény (az erőforrásaikat optimálisan allokáló gazdálkodók termelési határfelületének aggregátuma) szintén azon a rejtett feltevésen alapul, hogy az egyéni gazdálkodók magatartási szabályai megegyeznek, s az ebből levezetett cselekvéseknek létezik makroszintű egyensúlya.

A második problémakör *a szubjektív valószínűség elméletével* függ össze. A racionális várakozások hipotézise ugyanis átvágja a gordiuszi csomót azzal, hogy a várakozáselmélet egyik nehézségét (a változók *szubjektív* előrejelzését kell meghatározni) oly módon oldja fel, hogy e szubjektív előrejelzést (tendenciájában) megfelelteti az objektív prognózisnak. Miért lenne azonban szükségszerű, hogy az emberek várakozásai egybeessenek az objektív prognózisokkal? Muth szerint ez azért teljesül, mert ellenkező esetben a közgazdászok a várakozásoknál jobb előrejelzés készítésével extraprofithoz jutnának. Ez valóban így is lenne, ha minden közgazdász a neoklasszikus iskolához tartozna, és a gazdaság is ebben a szellemben működne.

Ha azonban ez nem teljesül, nem igazán megalapozott az a feltételezés, hogy a szubjektív várakozások a „hivatásos" prognózisokkal esnek egybe. Ezen az alapon bírálja a racionális várakozási hipotézist a szubjektivista iskola (többek között Swamy, Barth, Tinsley, Lad).

A kritikai irodalom jelentős vonulata a hipotézist mint *makroszintű* döntési szabályt elemzi. Interpretáció helyett tanulságos idézni Simon írását, amely — szarkasztikus hangnemben — a hipotézis keletkezését is bemutatja:

„Az elmélet gyökerei — elmélettörténetileg elég ironikus módon — arra a vezetéstudományi vizsgálatra nyúlnak vissza, amelyet Holttal, Modiglianival és Muth-tal együtt végeztünk... A döntési szabályok ekkor lineárisak voltak, s a jövőbeli események valószínűségeloszlásait a determinisztikus ekvivalensek szerepét betöltő várható értékekkel helyettesíthettük.

A nagy képzelőerővel megáldott Muth ebben a speciális esetben a bizonytalanság melletti racionális viselkedés paradigmáját látta. Az..., ami csupán közelítő eljárásnak vagy elfogadható leegyszerűsítésnek tűnt neki, lehetőséget adott arra, hogy védelmébe vegye a tökéletes racionalitást.* Muth ezzel a megoldással kettévágta a gordiuszi csomót. Ahelyett, hogy a döntési folyamat modelljének a kidolgozásával birkózott volna meg a bizonytalanság problémájával, magát a döntési folyamatot fosztotta meg minden jelentőségétől" ([17] 43. 1.).

Muth hipotézise eredetileg tehát egy döntéselméleti vizsgálatból származik, és a döntési folyamat leírására szolgál. Nemcsak Simon, de mások is [11] rámutatnak, hogy az elmélet „...meg sem érdemli" a racionalis jelzőt (helyesebb lenne „korrekt" vagy „konzisztens" várakozásoknak nevezni), mivel „ezek a modellek figyelmen kívül hagyják a potenciális koalíciókat és azt a viselkedést, amely — mindkét fél esetében — téves becsléseken nyugszik. Így csak akkor vannak összhangban az optimális megoldásokkal, ha a veszteségek a becslési hibák kvadratikus függvényei" ([16] 75. 1.).

Ezek a kritikák megalapozottak, és szinte az a meglepő, hogy ennek ellenére a racionalitási hipotézist „nem zúzzák szét". Ennek egyik oka valószínűleg az új klasszikusok „propagandája". Ha náluk ez a hipotézis nem vált volna köz-

* Tegyük hozzá: az új klasszikusoknak pedig lehetővé tette, hogy a neoklasszikus eszmekört totálissá tegyék.

ponti feltevéssé, valószínű, hogy Muth 1961-es cikke végleg a csendes elhallgatás sorsára jut. Az új klasszikusok állították a racionális várakozási hipotézist a figyelem középpontjába, ezért lett önálló szakirodalma, ellentétben a korábbi várakozási hipotézisekkel.

Van még azonban egy jelentős mozzanat, amely részben igazolja az új klaszszikusok figyelemfelhívó tevékenységét. A várakozások a gazdasági elméletben (mind Keynesnél, mind Marxnál) jelen vannak, ám formális kezelésük sokáig teljesen megoldatlan volt. Ha elfogadjuk azt, hogy egy makromodell teljességét javítja, ha várakozási változót tudunk beépíteni a modellbe, azaz ha elfogadjuk, hogy a társadalmi várakozások lényeges magyarázó változók, akkor kezelni is tudnunk kell e változót. Épp ezért operacionális várakozási hipotézisre van szükség. A modellezhető várakozási hipotézisek közül még ma is messze a legtökéletesebb a racionális várakozások hipotézise. Az emberi gondolkodás komplexitását jobban visszaadja, mint bármelyik korábbi hipotézis. Felejtsük el a mikrogazdasági (neoklasszikus) és a döntéselméleti megalapozást! Tekintsük úgy a racionális várakozási szabályt, mint egy olyan hipotézist, amely szerint a makroszintű várakozások bonyolultabbak a múlt egyszerű „kiigazításos" előrevetítésénél (azaz az adaptív hipotézisnél), és amelyben a makroszintű várakozásokat egy bonyolultabb struktúra határozza meg. Kicsit erősen úgy fogalmazhatunk, hogy ha rossz modellt választunk, torzított (a valósághoz képest torzított) várakozásokat kapunk, de ha rossz modellt választunk, akkor ez nem mindegy?!

Ebben látom a racionális várakozási hipotézis legnagyobb jelentőségét, és úgy érzem, az elkövetkező időkben a hipotézis kritikája helyett a hipotézis ilyen irányú konstruktív szellemű kiigazítása fog előtérbe kerülni.

A formalizált várakozási hipotézisek ugyanakkor lehetővé teszik például a a népgazdasági tervek „adaptivitásának", „racionalitásának" (avagy „naivitásának") ökonometriai tesztelését. Az ilyen irányú kutatások egyelőre gyerekcipőben járnak, mivel ma még igen kevés modell tartalmazza endogén változóként a tervszámokat.

Az új klasszikus iskola és az interpretálók

Az „új klasszikus" névvel fémjelzett elméleti rendszer ma már korántsem csak az iskolaalapítók (Lucas és Sargent) gondolatait tartalmazza, hanem az iskolaalapítókat — és gyakran már csak egymást — értelmező interpretálók értelmezéseit, bírálatait, kiegészítéseit, elemzéseit és vitáit is. Egy-egy gondolat ily módon egyre kevésbé köthető egy közgazdászhoz, és mind nehezebb úgy fogalmazni, hogy azzal minden „új klasszikus" egyetértsen. Elemzésünk sem több, mint egy lehetséges interpretáció, amely igyekszik a lehető legnagyobb mértékben az iskolaalapítókra támaszkodni, de nem hagyja figyelmen kívül az interpretálókat sem.*

Az új klasszikusok a „keynesi rendszer romjain" nőttek fel. A hetvenes évek hektikus gazdasági mozgásai aláásták a keynesi gazdaságpolitikába vetett bizalmat. Az, „...ami korábban általánosan elfogadott tény volt, azaz, hogy a közgazdászok ismerik a gazdaság »finom beszabályozásának« (fine tune) módját, és képesek is arra a monetáris és fiskális politika segítségével — ez egyáltalán nem evidens többé" ([9] 563. l.). Nemcsak a keynesi gazdaságpolitika, hanem a keynesi elméleti rendszer is válságba került. Úgy tűnt, e rendszer képtelen választ adni arra a kérdésre, milyen tényezők hozzák létre a rövid távú gazdasági ciklusokat, azaz mi módon lehet e ciklikus mozgásokat magyarázni. A keynesi

* Magyar nyelven Mátyás Antal könyvében [13] olvasható az új klasszikus iskola rövid leírása.

gazdaságpolitika sem volt képes egyszerre biztosítani a foglalkoztatás magas szintjét és az árstabilitást, nem tudta megakadályozni, hogy a keresleti infláció endogén költséginflációval egészüljön ki.

A keynesi elméleti rendszer szembefordulás volt minden korábbi neoklasszicizmussal, minthogy elvetette a hipotézisek mikrogazdaságtani megalapozásának a szükségességét és az összkereslet—összkínálat automatikus egyensúlyának a dogmáját. A keynesizmus — merevségeket is megengedve — makrotörvényekből (a hatékony kereslet elve, likviditási preferencia) magyarázta a gazdaságot, egyúttal bizonyos pontokon lehetőséget kínálva az államnak az aktív beavatkozásra. Az elméletre épülő gazdaságpolitika a nagy válság és a második világháború után igen sikeresnek bizonyult. Úgy tűnt, csekély mértékű inflációval sikerül „megvásárolni" a teljes foglalkoztatottságot. Sokan ezt a gondolatot látták kifejeződni a nevezetes Phillips-görbében, amely eredetileg pusztán az árváltozás és a munkanélküliség szintje közötti stabil statisztikai összefüggést fejezte ki.

A keynesi elmélet első kemény kritikáját az ötvenes években jelentkező, de csak a hatvanas években felvirágzó friedmani monetarizmus jelentette. Friedman egyik legjelentősebb tétele szerint az állami gazdaságpolitika nem állíthatja be önkényesen a gazdasági reálváltozókat (például a munkanélküliség vagy a reálkamatláb szintjét), mivel ezeket végső soron a gazdaság belső strukturális összefüggései határozzák meg. Ily módon e változóknak mindenkor létezik egy ún. természetes avagy egyensúlyi szintjük (pályájuk). Ezt fejezi ki a friedmani tétel a pénz hosszú távú semlegességéről, amelynek lényege, hogy a gazdaság reálszférája hosszú távon „nem érzékeny" a monetáris politikára. A pénz azonban rövid távon Friedmannél nagyon is számít: a kormányzatnak módja van helyes monetáris politikával (például egyenletes ütemű pénzkibocsátással) a rendszert az egyensúlyi pályán tartani, de komoly zavarokat is okozhat, ha nem megfelelő a gazdaságpolitika. Friedman ez utóbbira éppen a munkanélküliség leszorítását célzó — túlzott emisszióval járó — inflációs politikát hozta fel példaként. A monetarizmus atyja megmutatta: ha az emberek várakozásai adaptívak (azaz csak fokozatosan korrigálódnak), a kormány expanziós monetáris politikája átmenetileg képes megtéveszteni a gazdálkodókat. Ilyenkor a reálváltozók ideiglenesen a kormány által remélt irányban változnak. Hosszabb időt tekintve azonban — ahogyan a várakozások fokozatosan kiigazodnak — a reálváltozók (a munkanélküliségi ráta, a kibocsátás volumene) visszatérnek természetes szintjükre, ám az expanziós politika következtében magasabb inflációs ráta mellett ([1], [2]).

Gondolkodási keret és technika az új klasszikusoknál

Noha az új klasszikusok a friedmani rendszer sok elemét átveszik (a reál- és a nominálváltozók határozott megkülönböztetése, a reálváltozók természetes egyensúlyi szintje stb.), mégsem lehet kizárólag monetaristáknak tekinteni őket. Szemléletükben, módszereikben, eredményeikben ugyanis az iskola képviselői lényegesen különböznek a monetarizmus híveitől.

Az új klasszikusok szemlélete walrasiánus, míg Friedman alapvetően marshalliánus. Az új klasszikus elmélet vizsgálati kerete az általános egyensúlyelmélet. Ez számunkra két dolgot jelent: egyrészt a szűk értelemben vett piaci egyensúlyelméletet, másrészt a gazdálkodók racionális magatartását. A szűk értelemben vett piaci egyensúlyelmélet — rosszul hangzó szó szerinti fordításban — „piackitisztító árakat" (market clearing prices) tételez föl, azaz olyan árakat, amelyek flexibilitásuk, mozgékonyságuk révén egymáshoz igazítják a keresletet és a kínálatot, lényeges információkat hordoznak, és a gazdaság ütőereként viselkednek. A piackitisztulás paradigmája, a piaci egyensúlyelmélet gondolkodási keretet ad

számukra. Olyan teljes és konzisztens rendszerként kezelik ezt, amelynél jobb konzisztens és teljes elméletet a közgazdaságtan még nem alkotott.

A gazdálkodók racionális magatartási szabálya a keynesi rendszerben hiányzó mikrogazdasági megalapozást szolgálja. Az új klasszikusoknál azonban a gazdálkodó nemcsak neoklasszikus értelemben racionális (az erőforrások optimális allokálása), hanem az információ felhasználását tekintve is: a gazdaságban érvényesül a racionális várakozások hipotézise. Ez az új klasszikus modellekben elengedhetetlen feltétel nemcsak jelentős szemléleti változás a friedmani elmélethez képest (amelyet az adaptív várakozásokkal jellemezhetünk), hanem a friedmanitől eltérő legtöbb eredményük alapja. Számos bírálója van e „totális racionalitási" feltevésnek, sokan rámutatnak, hogy a gazdálkodók optimáló magatartása empirikusan egyáltalán nem igazolható. A racionális várakozások hipotézise az új klasszikus modellek immanens részévé vált. Hangsúlyozni kell azonban, hogy bár minden új klasszikus modell egyúttal racionális várakozási modell is, ez megfordítva már korántsem igaz. Az új klasszikusok igen sajátos módon használják a racionális várakozási hipotézist: modelljeikben általában magyarázó változóként kizárólag az árvárakozások hibája jelenik meg. Ezen elmélet képviselői tehát nem foglalkoznak a mennyiségekre vonatkozó várakozásokkal, és a várakozás önmagában nem jelenik meg náluk, hanem csak mint a tényértéktől való eltérés.

Módszereik jellegzetessége az, hogy minden eddigi közgazdasági iskolához képest sokkal intenzívebben használják a kvantitatív elemzés eszközeit. Számukra ez mértékadó program is, hiszen szerintük „...sem a keynesi forradalom sikere, sem annak jelenlegi kudarca nem érthető azon a tisztán verbális nyelven, amelyen maga Keynes is fogalmazott" ([9] 296. l.).

A technika elsősorban a matematikai modelleknek az „élő beszéd" rangjára való emelését jelenti. Az első új klasszikus tanulmányok megjelenése óta láthatóan igyekeznek — amennyire csak lehet — kerülni a „verbális fecsegést", és mondanivalójukat matematikai precizitással megfogalmazni. Az új klasszikus modelleket ugyanakkor az is jellemzi, hogy általában nem elégszenek meg az analitikus következtetésekkel, hanem azok empirikus alátámasztására is törekszenek. Részben ez is az oka annak, hogy ezen elmélet képviselői szinte kezdettől az ökonometriai technikát alkalmazzák. E technika széles körű alkalmazása ösztönzőleg hatott magának az ökonometriának a fejlődésére is, hiszen számos megoldatlan problémát vetett fel. Így lassanként egy valóban csillogó, magas szintű technikai apparátus alakult ki. Nem véletlenül írja Tobin: „Noha fölöttébb kritikus vagyok a gazdaságelmélet eme új irányzatával szemben, minden tiszteletem és csodálatom az alkotóké. Hatalmas az az újdonság, amit az analitikus technikában és az ökonometriában alkottak, és semmi kétség, hogy ugyanúgy vonzzák szakmánk legjobb fiataljait, mint ahogyan a keynesizmus és az ökonometria kezdeti lépései vonzották a mi generációnkat" ([18] 22. l.).

Bár a klasszikus friedmani monetarizmus is „matematizál", technikája korántsem annyira látványos, mint az új klasszikusoké. Kétségtelen, hogy a technikai apparátus fejlesztését, jelentős ökonométerek (Sims, Wallis, Revankar, Shiller) érdeklődését éppen a racionális várakozások hipotézisének az alkalmazása váltotta ki. E hipotézis alkalmazásakor ugyanis teljesen újszerű feladatokat kellett megoldani (nem megfigyelhető endogén változó tesztelése, becslése, alkalmazása).

A természetes ráta hipotézise és a gazdaságpolitika hatástalansága

Az eltérő szemlélet és részben az eltérő eszközök új — a monetarista elméletbe sem illeszthető — eredményekhez vezettek. Ezek közül azt a két tételt emelem ki, amelyekkel leginkább azonosítják a neoklasszikus gondolatkört. A két tétel

összefügg egymással. Újszerűségük radikalizmusukban rejlik: mélyebb értelmezés nélkül, első látásra igencsak meghökkentőnek tűnnek:

1. *A természetes ráta hipotézise:* a munkanélküliségnek a gazdaság belső, strukturális összefüggései által meghatározott ún. természetes rátája nemcsak hosszú, de rövid távon is érvényesül. (A post-keynesiánus elméletet az „inflációval megvásárolható" foglalkoztatottság, azaz csökkenő és stabil Phillips-görbe jellemzi. Friedmannél hosszú távon érvényesül a természetes ráta hipotézise, ám rövid távon — a kormányzat eredményes „fooling the employees" [megtévesztő] politikája miatt — érvényben marad a Phillips-görbe.)

2. *A neutralitási tétel:* a szisztematikus állami stabilizációs politika rövid és hosszú távon egyaránt hatástalan. (A keynesiánusok hisznek a gazdaság „finom beszabályozásában", a fiskális és a monetáris politika hatásos alkalmazhatóságában. A friedmanisták ezt csak részben támadják, a kiegyensúlyozott monetáris politika stabilizációs szerepét ők sem vetik el.)

A természetes ráta hipotézise nem jelenti azt, hogy a munkanélküliség mindenkori megfigyelhető rátája változatlan, illetve, hogy a gyakorlatban független a monetáris változóktól. Lucas nevezetes 1972-es tanulmányában [5], amelyben az első jelentős racionális várakozási modellt írja le, éppen azt mutatja meg, hogy miközben van statisztikai összefüggés az árszínvonal és a munkanélküliségi ráta között (azaz létezik megfigyelhető Phillips-görbe), nincs közöttük a kormányzat által tartósan kiaknázható kapcsolat. A statisztikai „virtuális" Phillips-görbét Lucas abból vezeti le, hogy a gazdálkodók képtelenek különbséget tenni a gazdaságban bekövetkező reál- és monetáris hatások között, mivel az információk az árban összemosódnak. Ezt az információs zavart azonban a kormányzat nem tudja szisztematikusan kiaknázni (azaz nem képzelhető el a friedmani tartós „megtévesztési" politika).

A lucasi okfejtésnek két jelentős eleme van. Egyrészt megmutatja: ha érvényesül a teljes racionalitás (azaz a gazdálkodók nemcsak racionálisan termelnek, de várakozásaik is racionálisak), és nincs információs bizonytalanság, akkor a munkanélküliség rátája és a többi gazdasági reálváltozó tökéletesen független az állami gazdaságpolitikától. A másik lényeges elem: a tökéletes informáltság feltételének feloldása. Lucas felhívja a figyelmet arra, hogy az erős racionalitási feltevés mellett csak olyan módon jöhetnek létre a neoklasszikus és új klasszikus tanoknak ellentmondó jelenségek (például a „statisztikai" Phillips-görbe), hogy a gazdálkodók nem tökéletesen informáltak. Éppen az információs helyzet bizonytalansága határozza meg a választóvonalat a tökéletes előrelátás és a racionális várakozások között.

Lucas második, 1973-as tanulmányában [6] arra mutat rá, hogy várakozáselméleti szempontból rendkívül lényeges a globális és a lokális információ (például az országos árszínvonal és egy adott áru árindexe) közötti különbségtétel. Ha ugyanis e kettő eltérő módon (intenzitással!) mozog, ez ismét megcáfolni látszik a természetes ráta hipotézisét, noha az tartalmilag igaz marad. Ez a tanulmány Friedmanra is nagy hatást gyakorolt; korábbi, a monetáris politika és a munkanélküliség összefüggéseit taglaló érvelését ennek szellemében módosította.*

A munkanélküliség rátája (valamint a gazdaság reálkibocsátásának pályája) tehát végső soron kizárólag a gazdasági reálváltozók által meghatározott objektív nagyság. Erre tudatos gazdaságpolitika semmilyen időtávon nem lehet hatással. A nominális változók (például a pénzmennyiség) megváltozása pusztán azért okozhat időleges kilengést, mivel a gazdálkodók nem tökéletesen informáltak.

A *második tétel* a szisztematikus stabilizációs politika hatástalanságáról talán

* Erre a mozzanatra először Mátyás Antal elemzésében figyeltem fel [13], de hasonlót mutat ki Hoover is [4].

még az első tételnél is komolyabb ellenérzéseket váltott ki. A tétel érvényessége az ún. Lucas-féle kínálati függvényen nyugszik. E függvény igen egyszerű formában adott:

$$y_t - y_n = \alpha(p_t - p_t^e) + (y_{t-1} - y_n),$$

ahol y: a gazdaság reáloutputja (a kibocsátás volumene);
y_n: a kibocsátás természetes (egyensúlyi) pályája;
p: az árszínvonal;
p^e: az árszínvonalra vonatkozó várakozások.

(Minden változó már természetes logaritmuson vett nagyság.)

Lucas a piaci egyensúly (hajlékony, piackitisztító árak) feltételei között mutatta meg az előbbi függvény érvényességét. A képlet értelmezése kézenfekvő: az egyensúlyi pályától való eltérést egyrészt a várakozási hiba, másrészt az egyensúlyi pályától való korábbi eltérés befolyásolja. Ha a várakozások racionálisak, és a gazdálkodók tökéletesen informáltak, a várakozási hiba várható értéke zérus. Ilyen feltételek mellett a kibocsátás volumene várható értékben nem tér el önmaga egyensúlyi pályájától. Sargent és Wallace szintén „alaptanulmánynak" nevezhető 1975-ös cikkükben [15] éppen azt mutatták meg, hogy az állami stabilizációs gazdaságpolitika csak a $p_t - p_t^e$ tényezőt, a várakozási hibát képes befolyásolni. Ha azonban ez a stabilizációs politika szisztematikus (szabályos), akkor a gazdálkodók beépítik azt várakozásaikba (ebben az értelemben tökéletesen informáltak lesznek), és — az előbbi gondolatmenet értelmében — e politika y-ra nézve tökéletesen hatástalan marad. (A három szerző — Lucas, Sargent, Wallace — neveinek kezdőbetűi alapján nevezik e tételt LSW-tételnek is.)

Sargenték ugyanakkor arra is rámutatnak: amennyiben az állam nem valamely szabályszerűség alapján, hanem „szeszélyesen", kiszámíthatatlanul cselekszik, akkor ez az információstruktúrán keresztül hat a várakozási hibára, és zavart okoz a gazdaságban. Ezen egyetlen időpillanat alatt keletkező zavarból — a terjedési mechanizmusa révén — nő ki a nemkívánatos üzleti ciklus, amelyet éppen a késleltetett $(y_{t-1} - y_n)$ tényező szerepeltetése biztosít. Az említett szerzőknek ily módon sikerült a gazdasági ciklusnak egy olyan leírását adni, amely konzisztens a neoklasszikus keretekkel, tagadja az állami beavatkozás hatásosságát, mégis összeegyeztethető az empirikus tényekkel. Lucasék azonban maguk is elismerik, hogy a terjedési mechanizmusra és a ciklusra vonatkozó magyarázatuk még nem teljes, kutatásaik nem befejezettek. (Igen sajátos kapcsolat mutatható ki a marxista és az új klasszikus cikluselmélet között. A marxista közgazdasági elmélet szerint a tőkés fejlődés eredendően, belső strukturális összefüggései által meghatározottan ciklikusan fejlődik, ám ezeket a ciklusokat az állami stabilizáló politika letompítja. Az új klasszikusoknál a gazdaság belső törvényszerűségei által meghatározott fejlődése egyensúlyi, az állam azonban erőszakos „finom beszabályozó" politikájával újabb és újabb ciklusokat generál, s emiatt a gazdaság ciklikussá válik.)

Az új klasszikusok bírálói (Tobin, Phelphs, Taylor) több tanulmányukban is rámutattak azonban, hogy ha a flexibilis árak feltevését elvetjük, a Lucas-féle kínálati függvény érvényét veszti, és a szisztematikus gazdaságpolitika is hatásossá válhat.

★

Az új klasszikus elmélet két tartóoszlopa a piaci egyensúlyelmélet és a várakozásaiban is racionális gazdálkodó. Képviselőinek két leglényegesebb, egymással szorosan összefüggő eredménye a rövid távon is érvényes természetes ráta

hipotézise és a szisztematikus gazdaságpolitika hatástalanságának a tétele. Ciklus-elméletükben központi szerepet játszik a gazdaság információstruktúrája, a parciális és a globális információ, a tartós, szisztematikus és az egyszeri, véletlen hatások elkülönítése. Az elmélet kifejtéséhez fejlett technikán nyugvó közgazdasági-matematikai modelleket használnak.

Azt hiszem, a racionális várakozások elméletét és az új klasszikus makroökonómiát tényleges jelentőségükön és szerepükön messze túlmenően magasztalták és kritizálták. A racionális várakozások hipotézise egy fázisa csupán a várakozáselméletek fejlődésének. Az új klasszikus makroökonómia a rövid távú gazdasági ciklusoknak egy újszerű, megalapozott, de nem feltétlenül kizárólagos vagy helyes magyarázatát adja. A két elmélet összekapcsolódása és együttes jelentkezése egy olyan időszakban, amikor a korábbi elméletek bizonyos tételeit a valóság látványosan cáfolta (s amelyre ezért „elméletéhség" volt jellemző), okozta a Luther wittenbergi 95 pontjához hasonlatos hatást (bár nagyon is kétséges, hogy egy új reformáció elindítója lett volna).

Egyensúlyelméletre és teljes racionalitásra alapozni egy elméletet az egyensúlyzavaroktól terhes, látszólag teljesen irracionális világban — valóban szentségtörésnek hatott. Azt azonban ma már senki sem tagadja, hogy az új klasszikusok hozzájárultak a tőkés gazdaság működésének magyarázatához. Elméletük nem merev, a feltevések és a következtetések tovább finomíthatók. Az irányzat ezért semmiképpen sem nevezhető zsákutcának.

Hivatkozások

[1] *Friedman, M.:* The Role of Monetary Policy. American Economic Review, 1968. 1. sz.
[2] *Friedman, M.:* Nobel Lecture: Inflation and Unemployment. Journal of Political Economy, 1977. 3. sz.
[3] *Grossman, H. I.:* Rational Expectations, Business Cycles and Government Behaviour. In Rational Expectations and Economic Policy. (Szerk.: Tisher, S.) University of Chicago Press, 1980.
[4] *Hoover, K. D.:* Two Types of Monetarism. Journal of Economic Literature. 1984. 1. sz.
[5] *Lucas, R. E.:* Expectations and Neutrality of Money. Journal of Economic Theory, 1972. 1. sz.
[6] *Lucas, R. E.:* Some International Evidence on Output-Inflation Trade-offs. American Economic Review, 1973. 2. sz.
[7] *Lucas, R. E.:* An Equilibrium Model of the Business Cycle. Journal of Political Economy, 1975. 6. sz.
[8] *Lucas, R. E.:* A Review Article. Tobin and Monetarism. Journal of Economic Literature. 1981. 2. sz.
[9] *Lucas, R. E.—Sargent, T. J.:* After Keynesian Macroeconomics. A [10]-es kötetben.
[10] *Lucas, R. E.—Sargent, T. J.:* Rational Expectations and Econometric Practice. George Allen und Unwin, London, 1981.
[11] *Machlup, F.:* The Rationality of Rational Expectations. Kredit und Kapital, 1983. 2. sz.
[12] *Maddock, R.—Carter, M.:* A Child's Guide to Rational Expectations.
[13] *Mátyás Antal:* A polgári politikai gazdaságtan napjainkban. Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[14] *Muth, J. F.:* Rational Expectations and the Theory of Price Movements. Econometrica, 1961. 3. sz.
[15] *Sargent, T. J.—Wallace, N.:* Rational Expectations, the Optimal Monetary Instrument and the Optimal Money Supply Rule. Journal of Political Economy, 1975. 2. sz.
[16] *Simon, H. A.:* Rationality as Process and as Product of Thought. Magyarul megjelent Simon, H.: Korlátozott racionalitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[17] *Simon, H. A.:* Rational Decisions Making in Business Organizations. Magyarul megjelent Simon, H.: Korlátozott racionalitás c. kötetben. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1982.
[18] *Tobin, J.:* Assents Accumulation and Economic Activity. The University of Chicago Press, 1980.
[19] *Wallis, K. K.:* Econometric Implication of the Rational Expectation Hypothesis. Econometrica, 1980. 1. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (268—278. l.)

A hatékonyságjavítás gyorsításának lehetőségéről és feltételeiről

Kunvári Árpád

A hatékonyság javításának két — egymással is kölcsönhatásban álló — területén sürgető az előrehaladás népgazdaságunkban: egyfelől a fajlagos erőforrás-igénybevétel csökkentésében, másfelől a termékek használati értékének a növelésében. A cél végső soron a minden piacon jól (nyereségesen) értékesíthető termékek gyártására való felkészülés s az ezt megalapozó termelési struktúra kialakítása [1].

E cikkben a hatékonyságjavítás gyorsításának a lehetőségeit és feltételeit mindkét említett vonatkozásban megvizsgáljuk. Ennek kapcsán felvázoljuk a hatékonyságjavítás tartalékait és a hatékonyságjavítási teljesítményünket meghatározó tényezőket. A feltételek közül elsősorban azokat a gazdálkodási egyensúlyi feltételeket határoljuk körül, amelyek megszabják a hatékonyságfokozási lehetőségeink kihasználását.

A hatékonyságjavítás meggyorsításához igénybe vehető erőforrás-tartalékok

A hatékonyságjavítás meghatározott okok és erre irányuló tényekedések következménye. Az oksági összefüggés lényege ebben a vonatkozásban az, hogy a hatékonyság javulásának szükséges (de nem elégséges) feltétele a megfelelő mértékű hatékonyságjavító tevékenység s a vele járó ráfordítások, illetve az ilyen célú intenzív erőforrás-igénybevétel; valamint — általános keretként — az eredményességre törő, céltudatos gazdálkodás. *A hatékonyságjavítás gyorsítását egyfelől a hatékonyságjavító ráfordításoknak, illetve az összes ráfordításon belüli arányuknak a növelése, másfelől e ráfordítások eredményessége, megtérülésük gyorsítása szabja meg.*

Adott feltételek mellett hatékonyságjavító ráfordításaink növelésének a mértékét azok az *erőforrás-tartalékok* határolják be, amelyek *készletként*, kiaknázható képességekként, illetve kapacitásokként *a)* élő munka, *b)* tőke, *c)* természeti tényezők formájában rendelkezésre állnak. Az új erőforrásként beállítható munkaerő- és tőkelehetőségünk minimális ugyan, de a már működésbe hozott termelőerők kihasználása lényegesen fokozható. Jelentős tartalékaink vannak a már lekötött erőforrások nagyobb hatékonyságú felhasználási területekre való irányításában is.

E tartalékok eredményes felhasználhatóságát — a kiaknázásukhoz szükséges gazdasági késztetésen túl — főként az *erőforrás-tartalékok színvonala és a felvevőpiacunk kiterjeszthetősége* szabja meg. Különösen erőteljesen függenek

a) az igénybe vehető erőforrás-tartalékaink korszerűségétől: a munkaerő esetében a képzettségtől, a felkészültségtől, a gyakorlottságtól, a mobilizálhatóságtól; végső soron a munkaerő minőségétől ([3] 944. l.); új befektetésnél a

Dr. Kunvári Árpád kandidátus, a Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet tudományos osztályvezetője.

műszaki színvonaltól, a már meglévő befektetésnél a technika javíthatóságától, konvertálhatóságától;

b) a természeti erőforrás-tartalékok színvonalától;

c) az ugrásszerű hatékonyságjavulást biztosító erőforrás-kombinációk megvalósítására való szellemi és technikai felkészültségtől, ez utóbbin belül is a technikai infrastruktúra[1] általános színvonalától (e tényező jelentősége kiemelkedő);

d) a hatékonyságjavítást igénylő és megfelelően honoráló felvevőpiactól.

Az erőforrások eredményes felhasználásában még vannak kihasználatlan lehetőségek, de behatároló korlátokkal találkozhatunk mind a korszerű technikai eszközök megszerezhetőségét, mind a meglévő technika javíthatóságát és konvertálhatóságát illetően. Visszahúzó tényező a technikai infrastruktúra elmaradottsága, továbbá — az elhúzódó világgazdasági válság miatt — az exportpiacok beszűkülése is.

A hatékonyságjavításhoz igénybe vehető erőforrás-tartalékaink jellege egyértelművé teszi azt, hogy *mire irányulhat elsősorban a hatékonyságjavítás.* Elvileg *három eshetőség* merül fel:

a) A meglévő technológiákra és az ezekkel gyártható termékekre összpontosuló hatékonyságjavítás. Itt a teendők — a konvertálhatóság korlátozott volta miatt — lényegében az élő munkában való változtatásokra szűkülnek le. Ez a körülmény bizonyos értelemben behatárolja a hatékonyságjavítás lehetőségeit.

b) A meglévő technikai bázis bizonyos korszerűsítésén alapuló, jelentősebb termékkorszerűsítést is megcélzó hatékonyságjavítás, részben a műszaki fejlesztési alapra, de döntően a pótló és a korszerűsítő beruházásokra támaszkodva. Ez már nagyobb erőforrás-igénybevétellel járhat, és számottevő hatékonyságjavulást eredményezhet. Jellemzője a használati értékkel arányosan magasabb — sőt ezt meghaladó — árak elérésére való törekvés.

c) Ugrásszerű hatékonyságjavulást hozó új erőforrás-kombinációk (új technológiák, új termékek), vagyis új „hatékonységhordozó" befektetések révén történő hatékonyságjavítás. Ennél a változatnál a használati érték olyan ugrásszerűen növekedhet, illetve a fajlagos ráfordítások oly nagy mértékben csökkenhetnek, hogy a termékárban ki nem fejeződő, ingyenes használatiérték-növekedés (ún. fogyasztói többlet) is lehetővé válik.

Lehetőségeink korlátai mutatkoznak meg abban, hogy ma még főleg az *első két eshetőséggel* számolhatunk. Nemcsak a tőkehiány (pontosabban a korszerű technikát magába szívó, konvertibilis importot is kívánó tőke vagy a magas képzettségű specialisták hiánya, illetve alacsony száma miatt, hanem elsősorban azért, mert még nem rendelkezünk az új kombinációk hatékony megvalósításához és kiaknázásához szükséges céltudatos, korszerű gazdálkodási gyakorlattal, és a műszaki infrastruktúránk kiépítettsége is elmarad a kívánatos színvonaltól. Ezért törvényszerű, hogy például a gépiparban „...az előirányzatoktól eltérően — a profilon belüli új gyártmányok jövedelmezősége a legalacsonyabb" ([6] 40. l.).

Hatékonyságjavítási teljesítményünk növelésének lehetősége

A hatékonyságjavítási teljesítmény fogalmához a gyorsításnak a ráfordítások oldalán meglévő lehetőségeit keresve jutottunk. Ebben az összefüggésben szembe-

[1] A technikai infrastruktúra fogalmán a termelő szolgáltatások kiépítettsége, a meglévő általános technológiai és jórészt ezáltal determinált termék- és szolgáltatási műszaki színvonal, továbbá, a műszaki fejlesztési, képzési, technikai felszereltség, felkészültség értendő.

tűnő ugyanis, hogy egy adott ország vagy vállalat éves eredményességi mutatói (tiszta jövedelem, vállalati nyereség) *csak részben fejezik ki* a hatékonyságjavításban az adott évben megtett előrehaladást, azaz a hatékonyságjavítási teljesítményt. Mi ennek az oka?

1. Egy adott évben mutatkozó hatékonyságjavulás döntően nem a jelen munkájának, hanem a múltbeli befektetéseknek, korábbi kutatási, műszaki fejlesztési, tervezési, oktatási és egyéb ráfordításoknak a tárgyévben hasznosuló eredménye. Ugyanakkor az adott év hatékonyságjavítási célú ráfordításainak a túlnyomó része nem a jelenre, hanem a *jövőre irányul*, a következő éveket, sőt évtizedet szolgálja, részben a hasonló múltbeli ráfordítások pótlásaként, részben azokat meghaladó többletráfordításként. *A korszerű gazdaság alapvető fejlődési irányzata, hogy egy adott év ráfordításain belül egyre nagyobb hányadot tesznek ki a jövőre irányuló ráfordítások. Ez utóbbiak rendszerint meghaladják a szóban forgó időszakban hasznosuló (amortizálódó) múltbeli ráfordításokat. De e határozott tendencia ellenére is van bizonyos cselekvési lehetősége a makro-, illetve mikroegységeknek e tekintetben.* A jövőre irányuló ráfordítások minimalizálásával formálisan „javítani" lehet a jelen eredményességét. Ezt a vállalatokra vonatkoztatva a „vállalat kirablásaként" szokták emlegetni. Már csak ezért sem lehet a jövőre vonatkozó ráfordítások mértékét és milyenségét figyelmen kívül hagyni a mindenkori hatékonyságjavítási teljesítmény értékelésekor.

2. Az adott évben létrejött tényleges hatékonyságjavulásnak lényeges összetevője a már említett ingyenes *használatiérték-növekedés* (fogyasztási-felhasználási többlet). Ez — éppen ingyenes volta miatt — közvetlenül nem jelenik meg az eredményességi mutatókban; közvetve, időben elnyújtottan az erőforrások relatív olcsóbbodása irányában hatva érvényesül. Az adott évben ebből létrejövő hatékonyságjavulást a teljesítmény részeként — az árban ki nem fejeződő használatiérték-növekedés „beárazásán" keresztül —, a hatékonyságjavítás gyorsításának egyik forrásaként lehet és kell számba venni.

3. Az eredményességi mutatókban nem jelennek meg *a jelenre vonatkozó jelenbeli — folyó költségként elszámolt — hatékonyságjavító ráfordítások sem.* Ezek többnyire a hatékonyságjavítást célzó „korrekciós" jellegű beavatkozások ráfordításaként jelentkeznek. A szóban forgó összegeket rendszerint a termelési ráfordítások célirányosabb felhasználásának az ösztönzésére fordítják; vagyis a termékminőség javítására, az anyag- és energiatakarékosság erősítésére, a kapacitáskihasználás (a műszakszám) növelésének előmozdítására. Az említett folyó ráfordítások döntően bérköltség jellegűek. Az ilyen folyó költségek összes termelési ráfordításon belüli arányának növelése a hatékonyságjavítás rövid távú gyorsításának az előfeltétele.[2]

Mindezek alapján egyértelmű, hogy mit is értsünk a hatékonyságjavítási teljesítmény fogalmán. *Egy ország (vállalat) éves hatékonyságjavítási teljesítménye a folyó költségek terhére eszközölt éves hatékonyságjavító ráfordításoknak; a jövőre vonatkozó — a múltbeli ráfordítások pótlását meghaladó — éves beruházási, kutatási, műszaki fejlesztési, tervezési, képzési stb. ráfordításoknak;*[3] *az az évben gyártott termékek, szolgáltatások ingyenes használatiérték-növekedésének (beárazva), valamint az éves tiszta jövedelemnek (nyereség) összege.*

A hatékonyságjavításban kiemelkedő szerepet játszanak a *jelenre irányuló jelenbeli hatékonyságjavítási ráfordítások.* Ezek döntő részben folyó költségből fedezett élőmunka-ráfordítások. A szóban forgó ráfordítások kapcsolódhatnak bármely erőforrás felhasználásához, sőt még a hatékonyságrontó tényezőkre is

[2] Az ilyen hatékonyságjavítási ráfordítások csak részben járnak nyereségnöveléssel. Döntő részben az árakban, műszaki előírásokban már feltételezett minőségi színvonal, szolgáltatási teljesítmény elérését célozzák.

[3] A ráfordításokat itt nem szokványos értelemben használjuk.

irányulhatnak (ellensúlyozó jelleggel, a veszteségek csökkentését célozva). E ráfordítások különösképpen akkor kerülnek előtérbe, amikor a jövőre irányuló hatékonyságjavítás megtorpan, vagy akadályokba ütközik. Ugyancsak kedvez e ráfordítások előtérbe kerülésének, ha a jövőre irányuló hatékonyságjavító intézkedéseket korábban nem elég körültekintően, célirányosan végezték (például nem vették megfelelően figyelembe az igények szerkezetének a változásait). Ilyenkor (mint például most nálunk is) a jelenre vonatkozó hatékonyságjavító ráfordítások kiegészítő, korrigáló szerepet is betölthetnek. Nem kétséges: az ilyen hatékonyságjavító ténykedésnek erősödnie kell, mert a rossz minőség, a nem az igényekhez igazodó gyártmányok stb. a felhasználók és ezáltal a népgazdaság hatékonyságjavításának gátját képezik. A jelenre irányuló hatékonyságjavítás azonban — éppen mert adott műszaki feltételekkel kell számolnia, és nagyon élőmunkaigényes — viszonylag sokkal költségesebb (bérigényesebb), mint a műszaki feltételek céltudatos alakítására is támaszkodni tudó, megfelelően előkészített, új megoldásokat alkalmazó, a jövőt előkészítő hatékonyságjavítás.

Említettük, hogy egy adott időszak hatékonyságjavítási teljesítményének megállapításakor *a jövőre irányuló ráfordításokból* le kell vonni a korábbi hasonló ráfordítások most hasznosuló részének a pótlásához szükséges fedezetet. Ezzel kapcsolatban két kérdés is felmerül: 1. Az ilyen megközelítés teljesen szokványos és nyilvánvaló az állóeszközöknél, de szokatlan a kutatásnál, a műszaki fejlesztésnél, a képzésnél stb. Emiatt kétségkívül sok gyakorlati nehézség adódik a szóban forgó tényező ily módon való számbavételében, ez azonban nem akadályozhatja az elvi tisztázást. 2. A jövőre irányuló ráfordításokkal kapcsolatban felmerül a negatív szaldó kérdése, vagyis az az eset, amikor a jövőre vonatkozó ráfordítás a korábbi ilyen típusú ráfordítások pótlását sem fedezi. Ez egyértelműen lassító tényező, még akkor is, ha a szóban forgó ráfordításokat hatékonyabb területeken használják fel. Ez utóbbi esetben azonban az egyenlegben mindenképpen érzékeltetni kell, hogy a jövőre vonatkozó ráfordítások hatékonyságjavító potenciálja fajlagosan nagyobb, mint a pótlással nem százszázalékosan fedezett múltbelieké volt. A korábbiakhoz képest kevesebb jelenlegi beruházás például fajlagosan a korábbinál nagyobb — bár még messze nem kielégítő — hatékonyságjavulást biztosít. Műszaki fejlesztő tevékenységünk is valamivel célratörőbb ma, mint öt hat éve volt. Ez az — egyébként általános — irányzat természetes (ezért is nő egyre a jövőre vonatkozó ráfordítás), de nálunk most különösen felerősödött. A múltban, illetve a jelenben eszközölt jövőre irányuló ráfordítások különbségének a kiszámításához természetesen közös nevezőre kell hoznunk őket. Ez elvben egy szorzófaktorral elvégezhető. A szorzótényező megállapításához azonban ismerni kell azt, hogy a jövőre irányuló ráfordításaink összetétele és célirányos realizálása mennyire támasztja alá a majdani eredményességet. Ma még a műszaki fejlesztési alapból kifizetett ráfordításaink kiaknázását is nagymértékben visszafogja a műszaki fejlesztés eredményeinek alkalmazásához szükséges tőke hiánya. Más területeken pedig a műszaki vívmányokat megvalósító szakemberek hiánya okoz gondot. Hátráltató tényező a jövőre céltudatosan készülő gazdálkodó-szervező tevékenység kialakulatlansága is.

A dinamikus gazdaság hatékonyságjavítási teljesítményének egyik legfőbb minősítő összetevője *a használati értékek árban nem jelentkező gyarapodása.* Ettől függ az erőforrások, főleg a technikai eszközök viszonylagos olcsóbbodása és a világpiacon való helytállásunk is. Ez az úgynevezett fogyasztói-felhasználói többlet a termelőerők fejlődésének természetes következménye, amelyet főként a hatékonysághordozó új erőforrás-kombinációkkal lehet elérni. Az eredmény: kisebb fajlagos ráfordítások mellett a használati érték nagyobb növekedése. Ez sokszor látványos árcsökkenésben is megnyilvánul (lásd például a mikroelektro-

nikai eszközök árát), máskor azonban csak az árban meg nem jelenő használati értékben ölt testet, vagyis a használati érték növekedésétől lényegesen elmaradó árnövekedésben ragadható meg. Az effajta fogyasztói-felhasználói többlet kialakulásához általában nagy hatékonysághordozó befektetések,[4] jelentős tőkeerő és mindenekelőtt *új erőforrás-kombinációkat kialakító és megvalósító, erőteljes jövőre való szellemi és anyagi felkészülés szükséges.*

Ami mármost a *mindenkori eredményességet* (tiszta jövedelmet, nyereséget) illeti, az a rontó tényezőket (veszteségeket) ellentételező megtakarításokon, nyereségeken túlmenően jelentkező eredményként értelmezhető, és mint ilyen elsősorban a jelenlegi és múltbeli, de most hasznosuló hatékonyságjavító ráfordítások függvénye. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden most hasznosuló eszköz hozzájárul az eredményességhez. Az elavult, nagymértékben elhasználódott eszközök gátolják az eredményességet. S hogy ez mégsem vált nálunk annyira szembetűnővé, mint amennyire az aktuális pótló beruházások elmaradása következtében is meg kellene mutatkoznia, annak alapvetően három oka van:

a) Az élő és a holt munka ellentétes előjelű értékelési torzulása. (Az élő munka a termelési költségekben erősen le van értékelve, a tényleges munkaerőköltségeket sem fejezi ki, a tőkeköltségek pedig túlzottak, és így a munkaerő-kiváltó beruházások csupán kivételes esetekben térülnek meg.)

b) A beruházás-visszafogás és más okok miatt széles körben tapasztalható kapacitáskihasználatlanság és az ennek folytán jelentkező differenciálatlan hatékonyságromlás.

c) Az ipari termelésben lehetőség van a hatékonyságrontó ráfordításszerkezet miatti veszteségek árnöveléssel történő kompenzálására, részben a termelésnek a fizetőképes kereslettől való elmaradása, részben a kis szériák elhatalmasodása miatt.

Az eredményességet befolyásolják még *a mindenkori piaci lehetőségek*, az ezektől is függő *általános kapacitáskihasználási* színvonal, a *tömegszerűség foka* és az azt megalapozó nemzetközi integráció, specializáció színvonala.

Az előbbiekben leírt tényezők alapján a mindenkori országos (vagy vállalati) hatékonyságjavítási teljesítményünket a következő képlettel határozhatjuk meg:

$$H_P = J_R + (B_R\, h - M_R) + [J_R + M_R(1-\alpha)]\, fsj_H + M_R\,(1-\alpha)\Delta p,$$

ahol:

H_P: egy adott év hatékonyságjavítási teljesítménye Ft-ban;

J_R: a jelenre irányuló — az adott évben költségként elszámolt — hatékonyságjavítási ráfordítás Ft-ban (ez zömmel élőmunka-költség), jórészt az érvényes árakban már feltételezett minőségi színvonaligény-kielégítés elérését célzóan;

B_R: az adott évben a jövőre vonatkozó befektetés (beruházás) és egyéb hatékonyságjavítási ráfordítás (ideértve a kutatási, műszaki fejlesztési, oktatási és más hatékonyságjavítási célú infrastrukturális ráfordításokat) Ft-ban (ez döntő részben beruházás);

h: 1-nél nagyobb szorzótényező, a múlthoz képest hatékonyabb megoldások, kisebb fajlagos ráfordítások kifejezésére;

M_R: az adott évben hasznosuló múltbeli ráfordítások (az állóeszközök amortizációja, a jelenben hasznosuló korábbi kutatási, műszaki fejlesztési, oktatási és egyéb infrastrukturális ráfordítás) Ft-ban;

α: az M_R azon hányadát kifejező tizedestört, amely nem biztosított az adott időszakban hatékonyságjavulást, sőt hatékonyságromlást okozott (erkölcsileg elavult gépek amortizációja, nem igazolódott műszaki fejlesztés stb.);

j_H: az egységnyi — jelenre vonatkozó jelenbeli + a jelenben amortizálódó múltbeli — hatékonyságjavító ráfordításra jutó tiszta jövedelem (vagy nyereség) Ft-ban;

Δp: a termékek használati értékének adott évben létrejött ingyenes gyarapodását kifejező képzett árkülönbözet (a használati értékkel arányos árakhoz képest jelentkező tiszta jövedelem) a most amortizálódó múltbeli hatékonyságjavító ráfordításokra vetítve.

[4] A hatékonysághordozó befektetések olyan új technológiai és termékfejlesztési megoldások alkalmazását célozzák, amelyek jelentős ingyenes használatiérték-növekedést eredményeznek a termelésben.

Az előbbi összefüggésből kitűnik, hogy egy adott évben, sőt *rövid távon hatékonyságjavításunk meggyorsításának a kulcsát* a jelenre vonatkozó jelenbeli hatékonyságjavító (döntően élőmunka-) ráfordítások adják. Még a múltbeli ráfordítások hasznosulása (kihasználása, korrigálása egyaránt) is jórészt ezektől függ. Hiszen a jövőre vonatkozó ráfordítások kedvező hatása értelemszerűen csak a jövőben érzékelhető. A hatékonyság javítására irányuló jelenlegi tevékenység azonban hosszabb távra is kihat. A hatékonyságjavulás jövőbeli gyorsításának meghatározó eleme ugyan a hatékonysághordozó bővítő, illetve túlzottan munkaintenzív, hatékonyságrontó tevékenységet kiváltó beruházás (egyéb fejlesztő ráfordítás), de ez függ attól is, miként tudjuk a jelenbeli élőmunka-ráfordításainkat a hatékonyságjavítás szolgálatába állítani, képesek vagyunk-e fordulatot elérni ezen a területen. A jelenre irányuló hatékonyságjavítás s az ilyen szemlélet hatására kialakuló munkamorál rendkívüli módon kihathat a jövőre irányuló ráfordításaink hatékonyságára is.

Az előbbi elemzéseink alapján nagyjából azt is meghatározhatjuk, hogy mennyire elégíthető ki a hatékonyságjavítás fokozásához szükséges erőforrásigény. Egyben arra is utalhatunk, hogy mitől függ e lehetőségek kihasználása.

A hatékonyságjavítás *rövid távú gyorsításához* igényelt élőmunka-tartalékok (a fokozottabb agy- és idegi igénybevétel lehetősége) és a tőketartalékok (a kapacitáskihasználás alacsony szintje miatt) objektíve megvannak. E tartalékokat azonban csak az ahhoz szükséges vezérlő, felkészítő, szervező tevékenységek erősítésével, az eddigieknél közvetlenebb érdekeltséggel, erőteljesebb erkölcsi és anyagi ösztönzéssel lehet mozgósítani. Az ilyen hatékonyságfokozás nem olcsó „mulatság". Bérköltségterhe pedig különösen nagy, még akkor is, ha nem növeli jelentősen a munkaintenzitást. Eleve visszaszorítja az ellenszolgáltatás nélküli használatiérték-növelést, és a „nagyobb használati érték, jobb minőség = magasabb ár" elvét érvényesíti.

A hatékonyságjavulás *hosszabb távú meggyorsításához* szükséges intenzív szellemi felkészülés (kutatás, műszaki fejlesztés, képzés stb.) elvben nem lehet szűk keresztmetszet. Annál is kevésbé, mert a hosszú éveken át jellemző tőkehiány miatt felhalmozódott és „takaréklángra állított" szellemi kapacitás jobb kihasználása az egyik legfőbb tartalékunk. E tartalék mozgósításához is elengedhetetlen azonban az erőteljesebb anyagi és erkölcsi érdekeltség.

A hatékonyságjavítás hosszú távú meggyorsításához szükséges tőkeerővel azonban ma még az — időközben nagyméretűre nőtt — pótlásra szoruló, hatékonyságrontó $M_R\alpha$ kiváltásának azerejéig sem rendelkezünk. Nemcsak tőkeállományunkhoz mérten magas életszínvonalunk állja az útját a belső tőkeképzésnek, hanem az a — jórészt szabályozásból eredő — beállítottság is, hogy a vállalatok mástól várják tőkeszükségletük fedezését. *Ezért a saját tőkeképzésnek a vállalati gazdálkodás középpontjába állítása a hatékonyságjavítás meggyorsításának az egyik legfőbb feltétele.* E problémakörhöz szorosan hozzátartozik a beruházásgazdaságosság régóta várt megjavítása; nagyobb hatékonyságot eredményező beruházási variánsok kidolgozása, a beruházások gazdaságosabb és gyorsabb megvalósítása és a létrehozott kapacitások kezdettől fogva intenzív kihasználása. Ameddig a saját tőkeképzés felerősödik, addig feltétlenül szükség van a külföldi tőke bevonására, de nem az eddigi feltételek mellett, illetve az eddigi módon (vagyis nem csak hitelek révén). A külső tőkeforrások igénybevételét jobban függővé kellene tenni a megtérülési lehetőségektől. A magas kamat és a rövid futamidő amúgy is olyan hatékonysági követelményt állít az igénybe vevők elé, amely még a mienknél lényegesen hatékonyabban működő gazdaságokat is próbára tenné, ha a szolgálati terhek nemzeti jövedelmüknek a mienkéhez hasonló hányadát tennék ki.

Az egyik legfőbb hosszú távú hatékonyságjavítási tartalékunk kihasználása: a

nemzetközi integrációba és specializációba való beépülésünk várhatóan sajnos lassú folyamat lesz. Így e tényező hatékonyságjavítást gyorsító hatására csak mérsékelten számíthatunk.

A gyorsítás gazdálkodási egyensúlyi feltételei

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy a hatékonyságjavítás gyorsításához az előbbiekben reálisnak minősített *erőforrás-kiaknázási lehetőségek (ráfordítások) kihasználása csak az erre irányuló céltudatos gazdálkodás alapján valósítható meg eredményesen.*

Nyilvánvaló a jelentősége annak, hogy a társadalom tagjai mennyire látják be, mennyire tartják erkölcsileg kötelezőnek magukra nézve a hatékonyságjavítással összefüggő feladatokat. Ezt azonban mindeddig és még sokáig az a tény korlátozza, hogy az átlag-munkavállalók és kollektíváik, mindenekelőtt a személyes jövedelmük — viszonylag nem nagy erőfeszítésekkel való—növelésében érdekeltek. A társadalmi tulajdonra épülő szocialista gazdálkodásban *e kétféle (saját és társadalmi termelői célú) tevékenység átfedése*, egybekapcsolódása megköveteli a személyi jövedelmeknek a munkateljesítményekhez, sőt azok eredményességéhez, a kitűzött célok eléréséhez való hozzárendelését. *Ennek módja a gazdálkodási formák fejlődésével változik, de a hozzárendelés, az összekapcsolás szükségessége a szocialista gazdálkodás immanens megnyilvánulása.*

A szocialista gazdálkodásban a hatékonyságjavítási követelmények szükségképpen az állam által szabályozott érdekeltségi és felelősségi viszonyokon keresztül jutnak el az egyes gazdasági szereplőkhöz, gazdálkodó alanyokhoz. Alapkérdés ezért, hogy a tulajdonos állam mennyire céltudatosan állította és állítja ezt az érdekeltséget és felelősséget a rövid és a hosszú távú hatékonyságfokozás szolgálatába, és ezáltal mennyire válnak azok a tulajdonosi késztetés eszközévé. A gazdálkodási formák fejlesztése során e motiválás jegyében elkerülhetetlenül napirendre került a piac bekapcsolása. Ehhez igazodóan növekedett a nyereség szerepe a keresetszabályozásban és a fejlesztésialap-képzésben.

Mindazonáltal mostanáig a társadalmi tulajdonos által kialakított érdekeltségi és felelősségi rendszer csak igen gyenge hatékonyságjavítási késztetést eredményezett a vállalati gazdálkodásban. Nem volt megfelelő tulajdonosi ösztönzés a hatékonyságjavítás jövőre vonatkozó (perspektivikus felkészülési) feladatainak az elvégzésére, különösen nem e feladatok előrelátó, az erőforrásokkal takarékoskodni, azokat maximálisan kihasználni kívánó megközelítésére. A tulajdonos mind a mai napig megtűrte a követelményeket megkerülő, a belső költséglazaságokat árnöveléssel ellensúlyozó vállalati gazdálkodást is. Ilyen körülmények között természetesen *a piacon is az alacsony hatékonyságú vállalatok dominálnak, és ennek megfelelő a piac jellege is.*

Ha tovább akarunk lépni a hatékonyságjavítás meggyorsításában, különösen fontos tisztán látni a kialakult helyzetet előidéző okokat és kiküszöbölésük módját, lehetőségeit.

Közismert, hogy az eddigi bér- és keresetszabályozás, annak szigorú korlátozó jellege nem ösztönözte, sőt gátolta a hatékonyságjavító ráfordításokat. Kevésbé nyilvánvaló azonban az, hogy a tőkeképzésben érvényesülő hasonló behatároltság, illetve gyenge vállalati érdekeltség legalább ennyire hátrányos a hatékonyságjavításra. A tőkeképződés erősödése ugyanis nemcsak alapvető megnyilvánulása a hatékonyságjavulásnak, hanem — fedezetoldalról — alapvető feltétele is a hatékonységhordozó beruházások végrehajtásának. A vállalati gazdálkodás hatékonyságának javításában ezért akkor várható lényeges fordulat, ha *a parciális (vállalati*

és munkavállalói) jövedelmekben való személyes és kollektív érdekeltséget sikerül összekapcsolni a parciális tőkeképzésben való erős érdekeltséggel. Az ilyen megoldás lényegéhez tartozik a parciális gazdálkodási egyensúly[5] megteremtése mind a munkavállalók személyi-családi gazdálkodásban, mind a vállalati gazdálkodásban.

A parciális gazdálkodási egyensúly lényege a gazdálkodó alanyok igényei és teljesítményei, teljesítményük eredményessége közötti szoros kölcsönös függőség, határozott kölcsönhatás. Ennek érvényesüléséhez megfelelő mozgástérre és készletésre van szükség. Mindenekelőtt a *munkavállalók és a mögöttük lévő családi gazdálkodás* által támasztott igények és a teljesülésükért vállalt, érdemesnek tartott erőfeszítések, illetve azok eredményessége közötti parciális egyensúlyhoz vezető kölcsönhatás folyamatáról és feltételeiről van szó. Elválaszthatatlanul *ehhez a fogalomkörhöz tartozik azonban a gazdálkodó vállalatoknak a beruházási igényei és az ezek kielégítéséhez szükséges tőkeképzés érdekében vállalt, érdemesnek tartott gazdálkodási erőfeszítések* (ezen belül a vállalat hatékonyabb erőforrás-igénybevételi és -kihasználási ténykedése) *közötti szoros kölcsönhatás megteremtése, feltételeinek a biztosítása is.* A szoros kölcsönhatásra történő utalás az értelmes erőfeszítéseknek *felülről való behatárolatlanságát* is jelzi. Ennek értelmében a „kifizetődő" erőfeszítéseknek egyfelől csak a munkavállalói és vállalati igények, másfelől a munkavállalók teljesítőképessége, illetve a vállalatok gazdálkodási képessége s az ez által elérhető eredményesség szabhatnak határt. A parciális egyensúly feltételének nem felel meg tehát az, ha fogyasztási és/vagy beruházási egyensúlyi meggondolásokból központilag behatárolják a parciális kereseti és tőkeképzési lehetőségeket úgy, hogy az visszatartja a teljesítményeket, illetve korlátozza eredményességüket.

A felülről be nem határolt „kifizetődő" hatékonyságjavító munka- és gazdálkodási erőfeszítések alapján értelmezhető *vállalati parciális gazdálkodási egyensúly határozza meg az erőforrás-kereslet és -kínálat egyensúlyát, illetve az erőforrások valóságos piacának a kialakulását is.* Ehhez is elengedhetetlen az előbb jellemzett szoros gazdálkodási kölcsönhatás a gazdálkodó alanyok igényeit kifejező keresletük és a kínálatukban megjelenő gazdálkodási teljesítményük, illetve annak eredményessége között. A parciális gazdálkodási egyensúly *szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy kínálati teljesítmény nélkül ne jöjjön létre kereslet.* A valóságos piac kialakulásához ugyanis nem elegendő az, hogy a munkatermékek (fogyasztási cikkek és termelőeszközök) szabad adásvétel tárgyai legyenek, sőt még az sem, hogy a vállalatoknak bevételeikből kell kiadásaikat fedezniök. A tényleges piacnak szükséges, de úgyszintén nem elégséges feltétele, hogy ugyanazt a terméket több, egymástól független vállalat állítsa elő. (Sokan pedig ez utóbbiban látják az elégséges feltételt.) Mindebbe még beleférhet a bevételnek a teljesítménnyel nem arányos növelése, a laza, fegyelmezetlen, pazarló erőforrás-igénybevétel, az elpazarolt erőforrások költségeinek továbbhárítása a vásárlóra stb. — amit jelenleg is tapasztalhatunk.

Valóságos piachoz a parciális gazdalkodási egyensúlyt kielégítő vállalati magatartásra van szükség. Ennek legfőbb jellemzője, hogy *gazdálkodásában a vállalat hatékonyságjavításra, hatékonysági többlet elérésére törekszik, és ezen alapuló expanziót hajt végre a piacon.* A hatékonyságjavítás folytán ily módon — különösen naturálisan, használati értékben — *kínálati teljesítményének növekedése mögött elmarad a kereslete.* E pozitív egyenleg forrásai — az új erőforrás-kombinációkon (általában a jövőre vonatkozó ráfordításokon) túlmenően — a nagyobb teljesítményű és olcsóbb erőforrások igénybevétele, a követelmények fokozása a vásárolt

[5] A parciális gazdálkodási egyensúly fogalmát „A gazdálkodási egyensúly és munkarentabilitás" c. cikkemben ([4] 666. l.) és a „Gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdései" c. könyvemben vezettem be ([5] 76. l.).

termékek minőségével, használati értékével szemben, részben ingyenes használati értékek igénybevételi lehetőségeinek a kiaknázása és a felhasznált erőforrások kihasználásának javítása stb. Az ily módon beszűkülő vállalati kereslet szükségképpen feszítettebbé teszi a követelményeket is a kínálati teljesítmény realizálhatóságával szemben.

Anélkül, hogy a termelésnövelés lenne a vállalatok közvetlen célja, a hatékonyságjavításból már adódik a vállalati expanzió, amely a hatékonyságjavítás belső realizálási feltétele is.

Megjelenhet persze a hatékonyságjavulás tőkemegtakarításban is, amely tőkét azután más területen jövedelmezőbben fektethetnek be. A hatékonyságjavítást segítheti, ösztönzi tehát a biztonság vagy a jövedelmezőbb befektetés által motivált *tőkemegtakarítási hajlandóság* is. (Ez a keresletnek a kínálati teljesítményhez viszonyított visszafogásában ölt testet.)

Mindez fokozza a piaccal szembeni hatékonysági elvárásokat, növeli a kölcsönös igényességet, és valóságos piacot alakít ki. Az a méltán kifogásolt *kölcsönös igénytelenség*, amely a belföldi vállalatközi kapcsolatokat jellemzi ([2] 6. l.), végső soron tehát a gazdálkodási egyensúly hiányából adódik. Ezért aligha oldható fel fokozottabb importversennyel, noha ez utóbbi hiánya, illetve gyengesége feltétlenül erősíti az igénytelenséget. Az importverseny éppúgy nem oldaná meg problémáinkat, ahogyan a tőkés versenypiacon való fokozottabb részvételünkkel sem sikerült jelentősen javítani a hatékonyságot. A külpiacok sem közvetítenek ugyanis önmagukban egyértelmű hatékonyságjavítási követelményeket — például a költségtakarékosságot illetően — a magyar vállalatok számára. A kiadásokhoz való hazai „laza" viszonyulás pedig jelentősen hozzájárul a cserearány-veszteségekhez, és végül előidézi azt, hogy *a forint a külföldi valutákhoz képest leértékeltté válik.* E mozzanat közbeiktatásával külső versenypiacokon való részvétel esetén is az átlagos hazai piachoz közel álló, azaz laza költségkövetelmények érvényesülnek az exportra termelő hazai vállalatok költséggazdálkodásában.

A gazdálkodási egyensúly feltételeinek érvényesítése

Mármost hogyan lehetne ezt a hatékonyságjavítási törekvést, illetve megtakarítási hajlandóságot létrehozni, vagyis a gazdálkodási egyensúly feltételeit érvényesíteni? Ehhez — véleményem szerint — legalábbis a következő három vonatkozásban kellene előrelépni. Először is a vállalati gazdálkodásban központi szerepet játszó munkajövedelmet hozzá kellene kötni a vállalati eredményességhez; másodszor az e két faktor közötti *függést úgy kellene érvényesíteni, hogy a munkajövedelem a tőkeképződéssel kölcsönhatásban realizálódhasson;* harmadszor arról is gondoskodni kellene, hogy a *megtérülési, gazdaságossági feltételeket* összehangoljuk a hatékonyságjavítási lehetőségekkel.

A munkajövedelmeknek a vállalati eredményességtől való függése és kedvező visszacsatolódása — a tagadhatatlan fejlődés ellenére — ma is erősen korlátozott. A korlátot ebben a tekintetben főleg az jelenti, hogy az eredményességtől való függés felülről behatárolt, degresszív skála szerint és csak a tőkeképzéssel szemben realizálódhat. (A munkajövedelemre igénybe vett rész csökkenti a fejlesztési alapba juttatható részt.) A tőkeképzés és a munkajövedelem ilyen szembenállásának és a jövedelmek felülről való behatároltságának a megszüntetése nélkül aligha lehet lényegesen előrelépni a parciális gazdálkodási egyensúly felé. Ezért olyan jövedelemszabályozásra van szükség, amely egyfelől *a munkajövedelmet meghatározó módon* (számottevő hányadában, az átlagos vállalatnál mintegy 20 százalékban) a nyereségtől teszi függővé, másfelől ezt *nem áttételesen, hanem közvetlenül,* lineá-

risan az elért nyereség felosztásával és a tőkeképzéssel összhangban oldja meg. A következőkben két ilyen megoldási lehetőséget vázolunk fel.

Az egyik: a gazdálkodás eredményességével szemben normatív eszközhozam-követelmény érvényesítése. Az eszközhozam levonása utáni nyereséget — a munkaerő újratermelési költségei fedezésének az arányában — az állam és a kollektíva között kellene megosztani. Az államnak jutó részt levonva, a fennmaradó összeg a munkavállalók között osztható fel az eredményességhez való tényleges hozzájárulásuk függvényében, vezetői döntés alapján.[6]

E megoldáshoz szervesen hozzátartozik a több évet átfogó átlagolás, mivel bizonyos vállalatoknál, illetve időnként a nyereség esetleg nem elég a normatív eszközhozam fedezésére sem, illetve fordítva: egy-egy évben a vállalat túl nagy nyereséget oszthat szét. A több év átlaga alapján való részesedés azonban veszít az ösztönző erejéből, bár kedvezően befolyásolja a hosszabb távú érdekeltséget.

A másik: a munkajövedelemnek (azaz a nyereségtől függő részének) a vállalati eredményességtől való közvetlen függővé tétele oly módon, hogy hozzákapcsolják azt a tőke és az élő munka (ez utóbbi munkabérrel kifejezett) arányához, valamint a normatív eszközhozam elérésének a szintjéhez. Minél inkább megközelíti egy vállalat a normatív eszközhozamot, annál nagyobb lesz — progresszíven — a munkajövedelemként kifizethető nyereség. Ha például a szóban forgó vállalatra mérvadó — közös nevezőre hozott — tőke és élő munka arány 70 : 30, és ha a normatív eszközhozamnak csak 10 százalékát teszi ki a képződött nyereség tőkerésze, akkor a nyereség 95 százalékát tőkeképzésre kell fordítani, és csak 5 százaléka fordítható munkajövedelmekre. Ha növekszik a nyereség, s már 50 százalékban fedezi a normatív eszközhozamot 85 : 15, 100 százalékos fedezet esetén 70 : 30, ezt követően pedig 65 : 35 a nyereségből képezhető tőke, illetve munkajövedelem aránya. Egy ilyen rendszerben a tőkeképzés és a munkajövedelem-képzés nem kerülne egymással ellentétbe, s nem kellene azt felülről behatárolni. A mérvadó — közös nevezőre hozott — tőke és élő munka arányt a szakágazat mindenkori legmagasabb tőkeösszetételű vállalata alapján kellene meghatározni, hogy az is ösztönözzön a tőkeképzésre, az élő munka tőkével való helyettesítésére.

A gazdálkodási egyensúly megvalósításához elengedhetetlen továbbá a *hatékonyságjavítási lehetőségek kihasználására érzékeny megtérülési feltételrendszer kialakítása.* Elsősorban a beruházások költségterhei és az általuk helyettesített élő munka költségterhei közötti — fejlettségi szintünknek megfelelő — arányosságra van szükség. De a korszerű technika gazdaságos alkalmazásához elengedhetetlen a megfelelő infrastrukturális háttér, különösen a megfelelő képzettség és felszereltség. A megtérülési feltételrendszer javításához szükség van a háttéripar és a felhasználói kapcsolatok szervezett, rendszerszemléletű fejlesztésére, illetve ennek rendszeres állami támogatásokkal való előmozdítására. Ennek részletesebb kifejtése azonban már meghaladná cikkünk kereteit.

Ellentétben a fejlett ipari országokkal, nálunk *a termékárakhoz viszonyítva is magas a fajlagos beruházási költség* — ezen belül különösen drágák a gépek, műszerek. *A beruházási költségeket növelik még a különféle adók és a hitelből való finanszírozás terhei.* E súlyos terhek arra hivatottak, hogy visszaszorítsák a vállalatok beruházási keresletét. Csakhogy ezzel a hatékonyságjavítási lehetőségek kihasználása is behatárolódik, a jövőre való felkészülést ellenösztönzés veti vissza.

Még ennél is nagyobb feszültség alakul ki *az élő munka költségei és az élő munkát helyettesítő beruházás fajlagos költségei között.* Miközben hazánkban a beruházás túl drága, a bérarányos költségek a tényleges munkaerőköltségeket sem fedezik. Ezzel ellentétben a tőkésországokban a közös társadalmi kiadások fedezetét is döntően bérarányosan teremtik meg, miközben olcsók az élő munkát

[6] E javaslat szerepel két korábbi munkámban ([4] 672. l. és [5] 139. l.).

kiváltó gépek, eszközök. Főleg ebből adódik azután az, hogy a fejlett tőkésországokban egy órai bérköltségből, illetve az ahhoz kapcsolódó járulékos költségekből több mint 10-szer annyi műszert, gépet lehet vásárolni, mint nálunk. Ennek a különbségnek csak egy része magyarázható a munkaerő ottani nagyobb termelékenységével és képzettségével. Hozzá kell tenni, hogy a tőke, illetve a munka terhei között nálunk meglevő aránytalanságot és az ebből adódó feszültségeket egyáltalán nem csökkenti, ha a bérarányos költségeket növeljük ugyan, de azzal együtt a beruházási költségeket is. Csak relatív változások segíthetnek. Olyan költségterhelési módosításra volna szükség, amelynek során a bérterhek jelentős, legalább 100 százalékos növelésével egyidejűleg a tőketerheket, ezen belül a tőkeképzési és beruházási adóterheket ennek megfelelően jelentősen csökkentenék.

Ez azonban a megtérülési feltételek javításának csak az egyik problémája. Legalább ennyire izgalmas és érzékeny pont az eredetileg csak a mezőgazdaságra vonatkozóan megfogalmazott, valójában azonban széles körben és értelemben érvényes következő igény: „Ami a hatékonyságjavításban való vállalati érdekeltséget illeti, annak további feltétele, hogy a külső környezeti viszonyok, köztük a termelőeszközök piaca, kínáljanak lehetőséget a technika és a technológia fejlesztése révén az önköltség csökkentésére" ([7] 61. l.). Végső fokon az erőforrások árban nem jelentkező (ingyenes) használati értékének a növelésére kellene támaszkodni. Óriási jelentősége van ugyanis a korszerű, magas használati értékű gépek, eszközök, ezen belül mikroelektronikai eszközök elérhetőségének s a kihasználhatóságukat biztosító technikai infrastruktúrának. Mindeme feltételek között végső soron meghatározó jellegű a munkaerő minősége ([3] 944. l.).

A fejlett ipari országok tapasztalatai (és a mi tapasztalataink szerint is) a korszerű technika megtérüléséhez elengedhetetlen a műszaki infrastruktúra fejlesztése, az ütőképesebb, felszereltebb, felkészültebb kutató-fejlesztő-oktató-felkészítő szervezetek és magas színvonalú működésük előmozdítása. Különösen nagy jelentőségűek a munkaerő aktuális, a fejlesztésben és a termelésben már igényelt, gyorsan hasznosítható képzettségét és felkészültségét biztosító oktatási programok és ezek széles körben való hozzáférhetősége. Ezeken keresztül is elő kellene segíteni az ún. hiányszakmákban a viszonylagos munkaerőbőség kialakulását. Ma még sem az oktatási-képzési ráfordítások, sem az érdekeltség oldaláról nem kap akkora súlyt a képzettség és a felkészültség, amennyire a hatékonyságot, általában és különösen annak hosszú távú meggyorsítását befolyásolja.

E kérdéskörhöz tartozik — a megtérülési feltételek javításának egyik fontos tényezőjeként — az ipari háttér és a kapcsolódó termékek egymással összhangban való fejlesztése, végső soron a rendszerszemléletű fejlesztési gyakorlat kialakítása s az ezt szorgalmazó iparpolitika ([2] 4. l.). A megoldás kulcsa a rendszerszemléletű állami beruházási és támogatási politika érvényesülése.

Hivatkozások

[1] Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. Közgazdasági Szemle, 1984. 78. sz.
[2] *Balázsy Sándor:* Környezet és verseny. Figyelő, 1984. október 4.
[3] *Drechsler László—Simon Béláné:* Hatékonysági színvonalak nemzetközi összehasonlítása. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.
[4] *Kunvári Árpád:* A gazdálkodási egyensúly és az élő munka rentabilitása. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.
[5] *Kunvári Árpád:* A gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdései. A gazdálkodási egyensúly feltételeiről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[6] *Parányi György:* A vállalati termékszerkezet műszaki-gazdasági tapasztalatai. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.
[7] *Vági Ferenc:* A mezőgazdaság a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésben. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (279—293. l.)

A csehszlovák gazdaság alkalmazkodása a külgazdasági hatásokhoz*

(Makroökonómiai elemzés az 1973—1981 közötti időszakról)

Karel Dyba—Václav Kupka

A nyolcvanas évek elején újra erős külső hatások sújtották a csehszlovák gazdaságot: 1. szocialista viszonylatban — a kőolaj világpiaci reálárában[1] 1979—1980-ban bekövetkezett ugrásszerű emelkedésnek a KGST-piacon és így a csehszlovák importárakban való érvényre juttatásával — számottevően romlanak a cserearányok; 2. a tőkésországok piacain ismét válságjelenségek mutatkoztak, és stagnált a gazdasági tevékenység, ami kedvezőtlenül érintette a csehszlovák export iránti keresletet.

A csehszlovák külkereskedelmi mérleget ért külső hatások megfelelő gazdaságpolitikai reakciót igényelnek. A gazdaságpolitikai lépések mérlegelésekor indokolt részletesen megvizsgálni, miként reagált a gazdaságpolitika a hasonló impulzusokra a hetvenes évek első felétől. Ehhez kíván hozzájárulni a következő elemzés.

Elméleti-módszertani bevezető

A nemzetközi árupiacokon a hetvenes évek elején végbement árdestabilizáció a csehszlovák külkereskedelmi árak hirtelen elmozdulásához és a cserearányok számottevő romlásához vezetett. A hetvenes évek folyamán a csehszlovák külkereskedelem árszínvonala több mint kétszeresére emelkedett, s a hetvenes évek közepe óta mintegy 15—20 százalékkal romlottak a cserearányok.[2] E romlás mindkét fő viszonylatot jellemezte, még ha bizonyos eltéréssel is. (Ez a különbség a KGST-árképzés ismert szabályaiból következik, amelyek késleltetve és korrekciókkal juttatják a KGST-árrendszerben érvényre a tőkés világpiac árszínvonal- és árarányváltozásait.)

A tőkés világgazdaság destabilizálódása a cserearányok hirtelen romlása mellett abban is kifejezésre jutott, hogy 1974—1975-ben e piacokon csökkent a csehszlovák exportcikkek iránti kereslet. Később pedig — számos új jelenség mellett — a mérsékelt konjunktúra következtében stagnált e kereslet.[3]

A cserearányok mindkét viszonylatban végbement romlása, illetve a nyugati

* A cikk a Politická ekonomie 1984. 1. számában megjelent tanulmány alapján készült.

[1] A kőolaj nominális ára a késztermékek nominális árához képest.

[2] Az árszínvonal alakulására vonatkozó adatok, különösen a külkereskedelemben, ellentmondásosak. A Paasche típusú árindexekre épülő egyes szakértői becslések szerint a hetvenes években a tőkés viszonylatú cserearányok kedvezőbben alakultak annál, amit a Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai jeleznek.

[3] A tőkés világgazdaság hetvenes évekbeli fejlődésének jellegéről lásd közelebbről [8].

Karel Dyba kandidátus, a CSTA Prognosztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa; *Václav Kupka* kandidátus, a csehszlovák kormány elnökségének osztályvezetője.

piacok felvevőképességének csökkenése volt a külső zavarok hatásának két fő csatornája a csehszlovák gazdaságban. Hatásuk közvetlenül a külkereskedelmi mérlegben jutott kifejezésre. A továbbiakban megkíséreljük számszerűsíteni e két fő zavaró tényező külkereskedelmi mérlegre gyakorolt hatását, mégpedig külön a tőkés és a szocialista viszonylatot illetően, mivel, mint látni fogjuk, ez a bontás fontos adalékokat nyújt az elemzéshez.[4]

A zavarok elhárítása a gazdaságpolitika fontos feladata. A cserearányok romlása és a külpiacok felvevőképességének csökkenése — egyébként változatlan feltételek mellett — a belföldön felhasználható erőforrások növekedésének lassulását (esetleg abszolút csökkenését) vonja maga után. Különösen súlyos ez akkor, ha az adott népgazdaság az erőforrások teljes kihasználása mellett működik, és az adott ország termelőkapacitásai műszaki, de különösen rendszerbeli[5] okok folytán nehezen alkalmazkodnak az export új áru- és relációs szerkezetéhez.

A gazdaságirányítás ellentmondó célok egész sorával került szembe. Makroökonómiai síkon itt a külső és a belső egyensúly ellentmondásáról vagy — másképpen — a külkereskedelmi (fizetési) mérleg hosszú távon elviselhető egyenlege és a gazdasági növekedésnek az erőforrások teljes kihasználása és az árszínvonal stabilitása (illetve a gazdaság kiegyensúlyozottsága) mellett megvalósuló kívánatos üteme közötti ellentmondásról van szó. Bonyolult gazdaságpolitikai feladat ezért a gazdaság olyan alkalmazkodásának a megvalósítása, amelynek közvetlen és hosszú távú költségei a legkisebbek.

A külső hatásokhoz való alkalmazkodás gazdaságpolitikai eszközeit tekintve léteznek bizonyos alternatívák. A tervgazdaság csehszlovák változatában ezek az alternatívák jórészt az éves gazdasági tervekben jelennek meg A tényleges, statisztikailag megfigyelt eredmények azonban egyaránt tükrözik a szándékot és azok esetleges kudarcát, tehát a ténylegesen érvényesülő alternatívát.

A következőkben becslést adunk a külkereskedelmi mérleget ért külső hatásokra való gazdaságpolitikai reagálás fő irányaira. Mindenekelőtt a reálszférában végbemenő strukturális alkalmazkodásról van szó, amely az exportra termelő és az importhelyettesítő ágazatokba való erőforrás-átcsoportosításban ölt testet. Az exportszektor bővítése növeli az ország részesedését a világexportból, míg az importhelyettesítés mérsékli az importigényességet. Mindkét esetben csökken a külkereskedelmi mérleg hiánya, és — ha a hatékony mikroökonómiai és strukturális változások talaján megy végbe — tartós alkalmazkodást jelent.

A külső hatásokhoz való strukturális (tehát a reálszférában végbemenő) alkalmazkodásnak gyakran vannak kedvezőtlen társadalmi-gazdasági következményei, ezért az országok szívesen folyamodnak külső hitelforrások igénybevételéhez. A „pénzügyi" alkalmazkodás mint átmeneti gazdaságpolitikai alternatíva révén az adott ország időt nyer, és módja van a „megtakarított" reálerőforrások (pótlólagos importvolumen vagy megtakarított exportvolumen) olyan felhasználására, amely később megkönnyíti a strukturális alkalmazkodást, mindenekelőtt hatékony exportbővítő vagy importhelyettesítő beruházásokat téve lehetővé.[6]

Ha a várt eredmények a külkereskedelmi mérleg alakulásában — különféle okokból — mégsem következnek be, vagy elmaradnak a szükségestől, a mérleghiányt viszont az elviselhető szintre kell korlátozni, akkor (egyébként változatlan feltételek mellett) átmenetileg alacsonyabb növekedési ütemet kell választani.

[4] A külső hatások és a gazdaságpolitikai reagálás irányainak itt alkalmazott becslési módszere Balassa Béla tanulmányára épül [1].

[5] Mármint hogy a gazdasági mechanizmus a külső hatások elhárításának defenzív törekvését állítja előtérbe, és ezért nem megfelelő a külső hatásokra való aktív reagálás.

[6] Nyilvánvaló, hogy a reáltranszferek elhalasztását nem „adják ingyen", hiszen a felvett hitelek után később kamatot kell fizetni. Sok múlik ezért azon, hogy miként használják fel a belső gazdaságban a hiteleket.

Ez restriktív makroökonómiai intézkedésekkel, mindenekelőtt az importvolumen korlátozásával jár.[7]

A külső hatásokra való gazdaságpolitikai reagálás célszerűen a következőképpen osztályozható: 1. külföldi hitelek felvétele, 2. az exportképesség javítása, 3. importmegtakarítás importhelyettesítés révén, illetve 4. importmegtakarítás a növekedési ütem csökkentése révén. A továbbiakban kísérletet teszünk a külső hatásokra való gazdaságpolitikai reagálás e fő irányainak számszerűsítésére.

A külső impulzusok és a gazdaságpolitikai reagálás fő irányainak számszerűsítése

A külső impulzusok és a gazdaságpolitikai reagálás szerepét a külkereskedelmi mérleg alakulásában a tényleges értékek, a trendértékek és a hipotetikus értékek különbségeként számszerűsítjük.[8] A számítások a csehszlovák statisztikai évkönyv külkereskedelmi fejezetében devizakoronában megadott számsorok alapján történtek. Az alkalmazott árindexeket a [2] cikkből vettük át, szükség szerint kiegészítve őket.

Az 1. sz. táblázat viszonyszámokban mutatja be az eredményeket.

Tőkés viszonylatban a cserearányok romlása 1974-ben és 1975-ben átlagosan az export volumenének 8,8 százalékát kitevő veszteséget okozott. Ezt követően, 1976—1978-ban a veszteség ugrásszerűen növekedett, és ezekben az években a veszteség évi átlagban a csehszlovák export 21 százalékát érte el. 1978—1981-ben a veszteség átlagosan 14 százalékos szinten mozgott.[9]

A tőkés viszonylatú forgalomban 1974 és 1981 között egyre növekedett az exportvolumen ama csökkenésének hatása, amely a tőkés piaci kereslet lassú emelkedésével függött össze. 1974—1975-ben az évi átlagos részarány még csak az exportvolumen mintegy 11 százaléka volt, 1976—1978-ban már 17 százaléka, míg 1979—1981-ben egészen a tőkés viszonylatú exportvolumen 31 százalékáig emelkedett. Ebben főleg az 1981. év játszott szerepet, amikor ismét stagnálás következett be a tőkés világkereskedelemben.[10]

Szocialista viszonylatban csak a cserearány-változások hatását vesszük számításba. Ez 1975-ben jelent meg, amikor megváltoztak a KGST-árképzés elvei. Csehszlovákia KGST-országokkal folytatott kereskedelmének szerkezetéből adódóan ez a hatás szükségképpen kedvezőtlen volt. Ismert okokból az idő előrehaladtával egyre növekedett ennek a hatásnak a mértéke: évi átlagos részaránya 1976—1978-ban a szocialista viszonylatú export 13 százaléka, 1979—1981-ben viszont már 20 százaléka volt.

A gazdaságpolitikai reagálás eredményének számszerűsítése arról tanúskodik, hogy tőkés viszonylatban 1974—1978 között a csehszlovák gazdaság elsősorban

[7] E ponton fel kell hívni a figyelmet arra, hogy egy-egy ország exportjának részesedése a világpiacon, a világpiaci importkeresletben, valamint esetleg a növekedési ütem a külső impulzusoktól függetlenül, autonóm gazdaságpolitikai döntések, illetve más belső körülmények (például rossz termés stb.) következtében is megváltozhat, és ennek is lehet kedvezőtlen hatása a külkereskedelmi mérlegre. Az általunk alkalmazott módszer nem teszi lehetővé, hogy különválasszuk a külső változásokra reagáló gazdaságpolitikai lépéseknek a fizetési mérlegre gyakorolt hatását az autonóm belső gazdaságpolitikai intézkedések mérleghatásától. Az esetleges ilyen típusú különválasztás már az értelmezésre hárul.

[8] A számításokat eredetileg abszolút számokkal végeztük. A számítások módszerét és az 1974—1981 közötti egyes évekre vonatkozó abszolút számos eredményeket a függelékben közöljük.

[9] A külső hatások ilyetén kifejezése azt mutatja meg, hogy milyen mértékű változásra lenne szükség a forgalom (növekedésre az export, illetve csökkenésre az import) volumenében, ha a gazdaságpolitikai reagálást kizárólag a reálszférára próbálnánk korlátozni.

[10] Az alkalmazott módszer így „megragadja" a világgazdaság fejlődésében 1981-ben bekövetkezett újabb stagnálás hatását is. Ez arra mutat, hogy problematikus lenne a kapitalizmus „aranykorában" (1973-ig) érvényesülő feltételek kiterjesztése a nyolcvanas évekre.

1. sz. táblázat

A külső impulzusok és a gazdaságpolitikai reagálás szerepe a külkereskedelmi egyenleg alakulásában, fő viszonylatonként (évi átlag, százalék)

A külső impulzusok hatása	1974—1975	1976—1978	1979—1981
1. A cserearány-változás részaránya az export volumenében			
— szocialista	4,9	13,2	19,7
— tőkés	8,8	21,3	14,3
2. A keresletcsökkenés hatásának részaránya az export volumenében			
— szocialista	—	—	—
— tőkés	10,8	17,1	31,3
3. Összesen (1.+2.)			
— szocialista	4,9	13,2	19,7
— tőkés	19,6	38,4	45,6
A gazdaságpolitikai reagálás hatása			
1. A pótlólagos külső erőforrások részaránya az export volumenében			
— szocialista	8,2	5,5	4,3
— tőkés	26,9	42,6	23,5
2. Az exportfokozó intézkedések hatása az export volumenére			
— szocialista	5,0	5,7	—2,9
— tőkés	—5,7	—9,6	—7,4
3. Az importhelyettesítés hatása az import volumenére			
— szocialista	—2,9	4,3	12,4
— tőkés	—1,4	4,6	26,4
4. A növekedési ütem csökkenésének hatása az import volumenére			
— szocialista	—2,0	—0,4	10,0
— tőkés	—1,0	0,0	9,0

Módszertani megjegyzés: A szocialista országok esetében a külső hatások között csak a cserearány-változás hatását számszerűsítettük. (Az indoklást lásd [3].) Következésképpen a gazdaságpolitikai reagálás hatásának oldalán is történtek bizonyos módosítások a korábban ismertetett módszerben.

külső források bevonására támaszkodott, ami lehetővé tette a tényleges alkalmazkodás terheinek időleges elodázását. Elmondható, hogy több külső forrást vontunk be, mint amennyi a külső impulzusok évi átlagos hatásának kiegyenlítéséhez szükséges lett volna. A forrásbevonás részben a sikertelen exportfokozó politika következményeit fedezte. (1974—1978 között annak hatása, hogy a tőkés világ importjában csökkent a csehszlovák export részaránya, évi átlagban — az export volumenéhez mérve — mintegy 8 százalékot tett ki.)

Az importhelyettesítés szerepe a külkereskedelmi egyenleg alakulásában ugyanúgy elhanyagolható — sőt 1974—1975-ben negatív — volt, mint a növekedési ütem csökkenése eredményezte importmegtakarítás. Csak 1979-cel kezdődően erősödött meg számottevően az importhelyettesítés politikája és az importmegtakarítást a növekedési ütem csökkentésével is biztosító gazdaságpolitika; ezt követően jelentősen csökkent a külső forrásokra való támaszkodás. Az exportképesség változásának hatása azonban továbbra is negatív volt, és súlyosbította a külkereskedelmi mérleget ért kedvezőtlen külső hatásokat.

Szocialista viszonylatban, többek között az export javára történő újraelosztás

nyomán, lényegesen kisebb mértékű volt a külső források bevonásának szerepe, mint tőkés viszonylatban.[11]

1979-től szocialista viszonylatban is hasonló eltolódás történt a gazdaságpolitikai reagálás irányaiban, mint amit korábban a tőkés viszonylat kapcsán bemutattunk. Figyelmet érdemelnek azonban a romlás jelei az export javára történő újraelosztásban, ami összefügg az importhelyettesítő és növekedéslassító politika egyidejű erősödésével.

Az 1. sz. táblázat adatai az ismert tervcélokkal egybevetve[12] annak megállapítására is módot nyújtanak, hogy a nyugati hitelpiacokról történő forrásbevonás 1974—1978 között bizonyos részben a szocialista viszonylatú export mennyiségi növekedését „finanszírozta".

A bemutatott számszerűsítésből az következik, hogy a külső hatásokra 1978-ig ténylegesen külső források bevonásával reagáltak. Ezt elősegítette a szabad hitelforrások jelenléte a nyugati piacokon, amihez hozzájárult a gazdasági válság. Csak a hetvenes évek végén (pontosabban 1979-től), a növekvő eladósodással összefüggésben és a szocialista piacokon bekövetkezett új fejleményekre (a nyersanyagimport problémáira) való tekintettel indul meg az intenzívebb alkalmazkodás a reálszférában. Ez az alkalmazkodás azonban elsősorban importmegtakarítás révén megy végbe, importhelyettesítés és a növekedési ütem többé-kevésbé kényszerű csökkenése nyomán. Az exportfokozó törekvések — különösen tőkés viszonylatban — változatlanul sikertelenek.

A gazdaságpolitikai reagálás céljainak és eredményeinek értelmezése

A külső impulzusok és az azokra történt gazdaságpolitikai reagálás hatásainak a külkereskedelmi mérlegazonosságra épülő számszerűsítése zárt keretül szolgál annak tárgyalásához, hogy miként alkalmazkodott a csehszlovák gazdaság a külső változásokhoz.

A gazdaságpolitikai reagálás céljait és eredményeit a célok említett ütközése, nevezetesen a külső forrásbevonás és a gazdasági növekedés dinamikája közötti összefüggés szempontjából értelmezzük. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A tárgyalt időszak három fázisra bontható.

2. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása
(éves növekedési ütemek százalékban)

1967. évi változatlan árakon	1974—1975	1976—1978	1979—1981
Bruttó nemzeti jövedelem[a]	6,0	4,4	2,4
Bruttó belföldi felhasználás[b]	6,3	3,0	1,2
Ebből: bruttó beruházás	7,8	4,9	0,5
készletfelhalmozás	25,9	—19,0	26,2
személyes fogyasztás	4,6	3,1	0,2
társadalmi közös fogyasztás	4,3	4,5	3,9

Forrás: Statistická ročenka ČSSR és a CSTA Közgazdaságtudományi Intézetének számításai.
[a] A bruttó nemzeti jövedelem = nemzeti jövedelem + az állóeszközök elhasználódása.
[b] A bruttó belföldi felhasználás = a bruttó nemzeti jövedelem — exporttöbblet.

[11] Felhívjuk a figyelmet arra, hogy csak az exportáló ország határparitásán számított, devizakoronás külkereskedelmi adatokkal dolgozunk. Ez bizonyos fokig befolyásolja a kapott eredményeket is.

[12] Arról van szó, hogy egyfelől — noha az árualapot nagyrészt megtermelték — nem teljesült a tőkés export ötéves előirányzott növekedése, másfelől egészében véve túlteljesült a szocialista vizonylatú export növekedése.

Az első fázist 1974 és 1975, az V. ötéves terv záróévei képezik. Ezekben az években a gazdaságpolitika semmilyen intézkedést sem hozott, ami negatívan hatott volna a belső gazdaságfejlesztési célok megvalósulására. Nem korlátozták a nemzeti jövedelem növekedését, a belföldi felhasználás bizonyos lassulása pedig csak a megelőző „boom" ellensúlyozásául szolgált, amikor annak mindkét összetevője a trendérték fölé került. A viszonylag gyors dinamika ezekben az években számottevő külkereskedelmi passzívumokhoz (és a hetvenes évek elején felhalmozott tartalékok és olykor külső források igénybevételéhez) vezetett.

A második fázist az 1976—1978. évek jelentik, amikor a gazdaságpolitika a VI. ötéves terv eredeti előirányzatainak megvalósítására törekedett. Ezek az előirányzatok már tekintetbe vették a megváltozott külső feltételekhez való alkalmazkodás követelményeit is.

Ez az ötéves terv abból indult ki, hogy a tőkésországokban újra meggyorsult a gazdasági fejlődés, és ezzel növekedésnek indul a csehszlovák export iránti kereslet, továbbá kedvezőbben alakulnak a cserearányok. A külső hitelforrásokat a tartós strukturális változásokhoz szükséges időnyerésre kellett felhasználni (pótlólagos erőforrások igénybevételére az exportcélú, illetve az importhelyettesítő termelés fejlesztéséhez). Aktív külkereskedelmi egyenleget a hetvenes évek végére kellett volna ismét elérni. Szocalista viszonylatban ezzel szemben az volt a feltételezés, hogy a további romlást nem lehet majd azonnal az export mennyiségének növelésével „fedezni", így passzív külkereskedelmi mérleget irányoztak elő.

Az utólagos visszatekintés előnyével megállapítható, hogy az eredeti várakozások nem bizonyultak helyesnek. A tőkés exportra szánt csehszlovák árualapot nem sikerült értékesíteni, míg a szocialista viszonylatú cserearányromlás számottevő részét az export mennyiségének tervszerűtlen növelésével „fedezték". Ebben a helyzetben a nemzeti jövedelem (és ezzel a tőkés import) növekedési előirányzatának teljesítésére irányuló törekvés újabb passzívumok kialakulásához vezetett a tőkés viszonylatú külkereskedelemben. A szocialista viszonylatú export tervezett növekedésének túllépése ugyanakkor korlátozta a belföldi felhasználás bővülését. Ezt a pótlólagos exportot azonban — mint erről már szó volt — bizonyos részben az eredetileg tőkés exportra szánt termékekből valósították meg, és így a belföldi felhasználás növekedésének jelentősebb korlátozására még mindig nem volt szükség.

A VI. ötéves terv (1976—1980) első éveinek fejleményei a második olajsokk következményeivel együtt a gazdaságpolitikai prioritások bizonyos átrendeződéséhez vezettek már ezen tervidőszak utolsó éveiben, majd pedig a nyolcvanas évek elején fokozatosan megváltozott a gazdaságpolitikai intézkedések jellege. Az 1979-cel kezdődő *harmadik fázist* az aktív külkereskedelmi egyensúly helyreállítására irányuló szándék előtérbe kerülése jellemzi; a passzívumot még azon az áron is el kell tüntetni, hogy egyre inkább korlátozni kell a nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás növekedését.

A gazdaságpolitikai reagálás tükröződése a belföldi felhasználás szerkezetében

E ponton felmerül a kérdés: a belföldi felhasználás mely összetevői hordozták az alkalmazkodás (a növekedéslassulás) terhét, és melyek voltak az alkalmazkodást elodázó külső forrásbevonás haszonélvezői? A gazdaság belső mérlegeiben bekövetkezett eltolódások nem ugyanolyan mértékben érintették a belföldi felhasználás egyes összetevőit. A következőkben azt nézzük meg, hogy miként tükröződött a gazdaságpolitikai reagálás a végső felhasználás szerkezetében. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Szemléletesebb képet kapunk, ha az 1971. évi szerkezetet bázisnak véve nézzük meg a végső felhasználás szerkezetében bekövetkezett változást.[13]

Az 1975—1978 közötti időszakban a beruházások javára ment végbe eltolódás. 1979-től stagnál a személyes fogyasztás, míg a beruházások abszolút mennyisége csökken. A készletfelhalmozás és a társadalmi közös fogyasztás részaránya az egész időszakban a belföldi felhasználáson belüli induló részesedés körül ingadozik.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a külső forrásbevonás 1978-ig a hazai beruházásokat finanszírozta, nem pedig a fogyasztást, miként az néha elhangzik. Ez a megállapítás azonban pontosításra szorul. Első pillantásra ugyanis úgy tűnhet, mintha az újraelosztás 1978-ig ugyanolyan jellegű lett volna, mint néhány más szocialista országban, és ugyanaz lenne a magyarázata is: a csúcstechnika importjának előtérbe állítása.

Valójában némiképp másról van szó. A gazdaságpolitika 1976 óta a késztermékek, a fogyasztási cikkek és mindenekelőtt — a részarányt tekintve — a beruházási javak importjának korlátozására törekedett. Helyettesítésük a belföldi felhasználásban abban állt, hogy részben azokkal a hazai termékekkel pótolták az importot, amelyeket eredetileg exportra szántak, de amelyet a csehszlovák export iránti kereslet korlátozottsága miatt nem sikerült Nyugaton eladni.

Megfogalmazhatjuk ezt másképpen is. A külső egyensúly helyreállításához a gazdaságpolitika rákényszerült az import korlátozására. A belső mérlegekben így kialakuló hiányt az elmaradt export árualapjával lehetett fedezni. Ez bizonyos mértékig módosítja azt a korábbi következtetést, hogy a beruházásokat külső források finanszírozták. A külső erőforrás-bevonás ugyanis nem annyira a külföldi csúcstechnika beszerzésére szolgált, mint inkább azoknak a beruházási javaknak a hazai termelését hitelezte meg, amelyeket nem sikerült külföldön értékesíteni.

Abban a pillanatban, amikor az importkorlátozás kiterjedt a nyersanyagokra és az energiahordozókra is (tehát 1978-tól kezdve), az importhelyettesítés egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, ami megmutatkozott — egyebek között — a nemzeti jövedelem növekedésének jelentős lelassulásában. 1979-ben megállt a személyes fogyasztás növekedése, és az „elért életszínvonal megőrzésének" biztosítására a beruházások abszolút csökkentéséhez kellett folyamodni.

A belföldi felhasználás (a kínálat) dinamikájában és struktúrájában bekövetkezett változásokhoz a keresletnek, mindenekelőtt pedig a lakosság pénzjövedelmeinek, továbbá — a mi körülményeink között — az új beruházások indításának is hozzá kellett idomulnia. E törekvések sikerén múlott, hogy nem kíséri-e az ütemcsökkenést inflációs egyensúlyhiány kialakulása (felerősödése), ami kedvezőtlenül hat vissza a gazdaság növekedési teljesítményére. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

[13] A kiinduló időszak megválasztása és a változatlan felhasználási struktúra feltételezése nyilvánvalóan önkényes. Ami az időszak megválasztását illeti, abból indulunk ki, hogy 1971—1973 viszonylag konszolidált időszak volt, amikor a nemzeti jövedelem és az egyes felhasználási tételek közepesen magas növekedési ütemet értek el, és a gazdaság minden szektorát a viszonylagos egyensúly jellemezte.

A nemzeti jövedelem beruházási hányada stabilizálásának követelményét a CSKP XIV. kongresszusának (1971) irányelvei szabták meg. Kérdés persze, hogy nem túl szigorú kritérium-e ez egy olyan helyzetben, amikor lassul a nemzeti jövedelem növekedése, és tágra nyílik az olló a nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás között. Úgy véljük, hogy nem; ha a gazdasági helyzet a belföldi felhasználás növekedésének korlátozását tette szükségessé, akkor nem szól érv amellett, hogy az alkalmazkodás terhe aránytalanul oszoljék meg.

Különbséget kell persze tenni relatív és abszolút változások között. Figyelembe véve, hogy a személyes fogyasztás a belföldi felhasználás legnagyobb összetevője, érthető, hogy abszolút nagyságokat tekintve a növekedés arányos lassítása is azt jelentené, hogy a személyes fogyasztás viseli a legtöbb terhet. A vita azonban a relatív nagyságokról folyik: a személyes fogyasztás belföldi felhasználáson belüli részarányváltozásának hatásáról.

Utalni kell végül arra is, hogy a külső forrásbevonás kezdetben részben a személyes fogyasztás késedelmes alkalmazkodását finanszírozta.

3. sz. táblázat

A fogyasztói és a beruházási kereslet szabályozása
(évi átlag százalékban)

Megnevezés	1974—1975	1976—1978	1979—1981
A lakosság pénzjövedelmének			
százalékos növekedése	4,2	4,3	3,3
megtakarítási hányada[a]	4,1	4,2	2,9
Kiskereskedelmi árindex	0,6	1,2	2,5
A megkezdett beruházások költségösszegének			
növekedési üteme	4,5	3,9	—9,1
A beruházási elkötelezettség			
viszonylagos nagysága[b]	2,4	2,3	2,4

Forrás: Statistická rocenka ČSSR és saját számítás.
[a] A lakossági megtakarítások *növekményének* részesedése a pénzjövedelmekből.
[b] A beruházási elkötelezettség (a folyamatban levő építéssel összefüggő beruházások maradék költség-előirányzata) osztva az építéssel összefüggő beruházások éves teljesítésével.

Kezdjük a *beruházási kereslet* értelmezésével! Úgy tűnik, hogy a gazdaságpolitikának olyan mértékben sikerült kézben tartania a — folyó áron mért — beruházásindításokat, hogy a viszonylagos egyensúly e területen az egész tárgyalt időszakban fennmaradt. Különbséget kell azonban tenni két szakasz között. 1978-ig a beruházások javára bekövetkezett újraelosztás (kínálati oldal) is hozzájárult a beruházások viszonylagos stabilitásához, míg 1978 után már az új beruházások indításának példa nélkül álló korlátozására hárult a fő szerep. E restrikció mellékhatása egyes kivitelezői kapacitások részleges kihasználatlansága volt, melyek nem alkalmazkodtak időben a kereslet szerkezetének változásához.

A gazdaságpolitika a *fogyasztói kereslet* szabályozásában is a nominális változóra, a lakosság pénzjövedelmére koncentrált. A növekedés korlátozása itt enyhe volt, de sokáig tartott. A vizsgált időszak új vonása volt az árpolitika mind fokozottabb igénybevétele, a kiskereskedelmi árszínvonal emelése. Tisztában kell lenni azzal, hogy a lakosság nomináljövedelmei növekedésének visszafogása már *természetes* korlátaiba ütközött. Mindemellett eltérnek a válaszok arra az alapvető kérdésre, vajon elegendő volt-e a két szabályozóeszköz együttes alkalmazása a fogyasztói piac viszonylagos egyensúlyának megőrzésére. A megtakarítási hányadnak mint az egyensúly egyik mérőszámának alakulásából arra lehet következtetni, hogy nem történt olyan változás a fogyasztói piac egyensúlyi helyzetében, amely a megtakarítási hányad kényszerű emelkedéséhez vezetett volna.[14] Mindenesetre az időszak egészét tekintve növekedett a fogyasztói piacon az ún. hiánytételek részaránya, s ebből kifolyólag a „kényszerhelyettesítés" a fogyasztók vásárlásaiban.[15]

[14] A megtakarítási hányad változása valójában csupán az egyik — makroszintű — jelzőszáma a fogyasztói piac viszonylagos egyensúlyának. A lakosságnak többféle lehetősége van a romló ellátási helyzetre való reagálásra [4]. A csehszlovák tapasztalatok azt mutatják, hogy bizonyos feltételek mellett még paradox helyzet is kialakulhat: a kínálat romlásának (és további tényezőknek) a hatására vásárlási láz törhet ki, ami a megtakarítási hányad bizonyos csökkenésével jár. Ez az érv azonban a hetvenes évek második felét illetőleg aligha állja meg a helyét. Éppen ellenkezőleg, az éves adatok alapján eltérő összefüggés figyelhető meg: a megtakarítási hányad együtt csökken a lakossági pénzjövedelmek reálértékének lassú növekedésével.

[15] A fogyasztói piac globális és strukturális egyensúly(hiány)áról lásd M. Bouchal, V. Klaus, V. Rudlovčák, M. Musil és J. Pelikán álláspontját a [8] tanulmánykötetben.

Az erőforrások újraelosztása és a népgazdasági hatékonyság alakulása

Abból a szempontból, hogy miképpen tükröződik a gazdaságpolitikai reagálás a belső gazdasági folyamatokban, kulcsszerepe van a termelő erőforrások újraelosztásának és a népgazdasági hatékonyság alakulásának. Az importhelyettesítés és így az erőforrások újraelosztása rövid távon szükségképpen a népgazdasági hatékonyság romlásával jár, mivel a helyettesítés az importcsökkentő szerkezetváltozások hatására átmeneti kapacitáskihasználatlansághoz és az átlagos hatékonyság csökkenéséhez,[16] az anyagoknál és technológiáknál végrehajtott kényszerhelyettesítés (a kevésbé hatékony megoldások javára) a minőség romlásához, a műszaki színvonal süllyedéséhez vezet. A nemzeti jövedelem növekedési ütemének a trendvonalon tartása ilyen körülmények között nem lehetséges erőforrások pótlólagos ráfordítása nélkül; ellenkező esetben lanyhul a dinamika.

Valószínűleg így ment végbe a csehszlovák gazdaság alkalmazkodása, amely az egyre erősebb importkorlátozó politikán alapult. Az import helyettesítésére még viszonylagos hatékonyságromlás mellett is sor került. Nem állítjuk, hogy ez volt az egyedüli ok, de a népgazdasági hatékonyság növekedési üteme jobban csökkent, illetve a növekményi alapigényesség (ICOR) színvonala jobban emelkedett 1979—1981-ben, mint ami korábbi alakulásuk extrapolációja alapján várható volt. Az erőforrások összesített ráfordításának növekedése ugyanakkor nem emelkedett a hosszú távú trend fölé, hanem éppen ellenkezőleg: 1979—1981-ben valamivel a trend alatt maradt. A hatékonyságromlást nem ellensúlyozta az erőforrások megfelelően növekvő felhasználása, és ezért a gazdasági növekedés üteme csökkent. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

A népgazdasági hatékonyság és az erőforrások ráfordítása
(az egyes időszakok átlagai százalékban)

Megnevezés	1966—1970	1971—1975	1976—1978	1979—1981
Növekményi alapigényesség[a]	2,5	3,0	4,3	5,9
A népgazdasági hatékonyság növekedési üteme[b]	2,0	1,5	0,8	0
Az erőforrások összesített ráfordításának növekedési üteme[b]	4,8	4,3	3,6	1,9
A társadalmi termék növekedési üteme[b]	6,7	5,7	4,4	1,9

Forrás:
[a] Saját számítás.
[b] Vaner, J.—Toms, M.: Národohospodářská efektivnost — teorie a měření (Népgazdasági hatékonyság — elmélet és mérés). Svoboda, Prága, 1977, valamint a CSTA Közgazdaságtudományi Intézetének számításai.

A gazdaságpolitikai reagálás és az intenzifikálás

Vizsgálódásunk előterében a külső impulzusoknak, a gazdaságpolitikai reagálásnak, továbbá annak makroökonómiai leírása állt, hogy miképpen jut érvényre a reagálás a belső gazdaság fő működési jellemzőiben (a növekedésben, az újraelosztásban, a belső egyensúly és a hatékonyság alakulásában). A bemutatott fejlő-

[16] Ez a megállapítás szigorúan véve csak akkor teljesen helytálló, ha az erőforrások kiinduló elosztása optimális volt.

désről nehéz egyértelmű értékelést adni: a gazdaság 1978-ig képes volt a gazdasági fejlődés előirányzott belső céljainak megvalósítására, még ha ennek az ára ismétlődő passzívum volt is (főleg tőkés viszonylatban), s eladósodáshoz vezetett. A prioritások 1978 utáni változása következtében a külkereskedelmi mérleg 1982-re aktívvá lett, bár ennek ára a hatékonyság további romlása és a gazdasági növekedés megtorpanása (visszaesése) volt.

Sokkal nagyobb súllyal esik azonban a latba az a körülmény, hogy az alkalmazkodás eddigi módja leszűkítette a hatékony strukturális átalakulás lehetőségeit. A külföldről származó pótlólagos hitelforrásokat nem használták fel hatékony módon exportbővítő programok megalapozására vagy hatékony importhelyettesítésre, ami megkönnyítette volna a strukturális alkalmazkodást, és biztosította volna a programok devizális „megtérülését". Részben — közvetve — azoknak a gépipari termékeknek a termelését finanszírozták, amelyek, ha nem voltak tőkés piacokon értékesíthetők, a belső piacon kerültek elhelyezésre, és az állóeszköz-állomány részévé váltak. (Tudomásul kell venni, hogy e pótlólagos állóeszközök nem állták meg a helyüket az igényes nemzetközi piacokon folyó versenyben.) A külső forrásbevonás így — közvetve — a belföldi felhasználás növekedési ütemének fenntartását szolgálta anélkül, hogy ez visszahatott volna a termelés paramétereinek javulására, vagy hogy előzőleg világosan tisztázták volna, hogy — egyébként változatlan feltételek mellett — ennyivel kevesebbet lehet a jövőben fogyasztani.

Az importhelyettesítés erősödése (és az import stagnálása) 1978 után az exportképesség gyengüléséhez vezetett. Egyúttal azzal a következménnyel járt, hogy a beruházások növekvő része került az energiaszektorba. E fejlesztések rendkívül eszközigényesek, az amúgy is korlátozott források aránytalanul nagy részét kötik le, s közben lényegében véve nem járulnak hozzá a gazdasági szerkezet hosszabb távon is kedvező átalakulásához.

Kézenfekvően merül fel a kérdés, hogy — noha általános egyetértés uralkodik a gazdaság intenzív irányú fejlesztésének szükségességét illetően — vajon miért vett mégis éppen ilyen irányt a gazdaságpolitika. A választ két területen kereshetjük, melyek a következők:

— a gazdasági növekedés belső és külső feltételeinek összefüggése,

— a makroszintű gazdaságpolitika függése a mikroszférát szabályozó eszközrendszer hatékonyságától.

Ami a válasz első részét illeti, afelől nincs kétség, hogy a megváltozott külső feltételek számottevő mértékben megzavarják a csehszlovák gazdaság önmozgását, és fékezik az alkalmazkodást. Az elmondottakból azonban az következik, hogy az eddigi alkalmazkodás nem járt a külső források eléggé hatékony hasznosulásával; azok inkább a meglevő struktúra és hatékonysági paraméterek konzerválását szolgálták. Az importkorlátozó politika mint egyedüli kiút is beruházásigényes döntéseket vont maga után. Említést kell végül tenni arról, hogy kevéssé volt hatékony a központi szándékok közvetítése a mikroszintű döntéshozatalba (különösen az anyag- és energiamegtakarítás terén).

Úgy véljük azonban (és ez a válasz másik része), hogy a megszületett döntések logikusan tükrözik a makroszintű gazdaságpolitika lehetőségeit és korlátait a vállalati magatartás szabályozására szolgáló jelenlegi eszközrendszer mellett ([6], [7]). Ezek az eszközök mindeddig semmiféle hathatós *ösztönzést* sem teremtettek a mikroszintű döntéshozatal hatékonyabbá tételére. Ha pedig mégis hat bizonyos ösztönzés, az sem tud érvényesülni, az erőforrások elosztása független a vállalatok gazdasági eredményeitől. *Ezért dominál a megszokás a mikroszféra magatartásában, ezért lehet csak központi döntésekkel vinni változásokat a gazdaságba.* A tervező központnak azonban nincs és nem is lehet elegendő informá-

ciója, amelyek talaján független döntéseket hozhatna. Támaszkodnia kell a mikroszféra információira. Az ilyen döntés inkább a tervező központ és az alárendelt gazdasági alanyok közötti dialógus eredménye. A nehézséget az okozza, hogy a dialógusban a mikroszféra a saját parciális érdekeit juttatja érvényre: a belső erőfeszítések minimalizálását és az elosztott erőforrásokból való részesedés maximalizálását.

A tervező központ ilyen feltételek mellett olyan gazdaságpolitikai megoldásokat részesít előnyben, amelyek elfogadható biztosítékkal szolgálnak arra, hogy fennmarad a kiegyensúlyozottság szokásos mértéke. Más szóval olyan döntésekre törekszik, amelyek megvalósítására az adott feltételek mellett hathatós eszközök állnak rendelkezésére. Hathatós eszközei pedig ott vannak, ahol nem kell beavatkoznia a mikroszféra önmozgásába, tehát ahol új, koncentrált kapacitások létrehozásáról dönthet, amelyek eredményeit elfogadható megbízhatósággal meg tudja határozni, továbbá ott, ahol csak meghosszabbítja az eddigi trendeket. Az ilyen döntések a hatékonyság szempontjából mindig szuboptimálisak lesznek, minthogy alapjában véve nem erőforrások megtakarítását célozzák, nem áramoltatják őket a hatékonyabb ágazatokba, viszont normális körülmények között biztosítják a gazdaság zavartalan működését.

A külső hatásokra való gazdaságpolitikai reagálás eddigi módja így meghosszabbította az extenzív fejlődés tendenciáit: előbb külső források bevonása révén a gazdasági növekedés viszonylag kielégítő üteme mellett, majd később a defenzív importkorlátozó politika (mint a külső egyensúly biztosításának fő iránya) alkalmazásával, a gazdasági dinamika elvesztése mellett. A kérdés az, vajon az adott intézményi keretek (adott gazdasági mechanizmus) mellett, illetve azok változásának adott jellege mellett nem a leírt volt-e a külső impulzusokhoz való alkalmazkodás egyedül lehetséges módja.

Befejezés helyett

Indokoltnak látszik néhány megjegyzés, amelyek cikkünket szélesebb összefüggésbe helyezik.

E tanulmány a makroökonómiai elemzés síkján mozog, még ha bizonyos mikroökonómiai vonatkozásokat is érint. Úgy gondoljuk, hogy az ilyen nézőpontnak megvan a maga létjogosultsága, sajátos helye a csehszlovák gazdaság fejlődésének komplex elemzésében. Mindenesetre azonban csak a lehetséges megközelítések egyike, amely nem léphet fel a kizárólagos válaszadás igényével.

A választott módszer (a tényleges értékek, a trendértékek és a hipotetikus értékek eltérései) időben is korlátozza a vizsgálat hatókörét. Azokat a feltevéseket, amelyekre a számszerűsítés épül, nem lehet hosszabb időszakot tekintve is fenntartani, mert fokozatosan egyre távolabbra kerülnek a valóságtól. Ez az egyik oka annak, hogy az elemzést 1981-gyel lezártuk.

Van egy másik, tárgyi oka is annak, hogy a vizsgálat nem terjedhet túl 1981-en, esetleg 1982-n. Bizonyos jelek, melyeket a cikk írásakor nem vehettünk figyelembe, de 1983 közepén már ismertek, arról tanúskodnak, hogy részben megváltoztak a gazdaság külső feltételei és belső helyzete. Ez a legközelebbi kilátásokat illetően bizonyos optimizmusra ad alapot, mindenekelőtt azonban e jelek mélyebb elemzését teszi szükségessé.

Az 1973—1981 közötti időszakra vonatkozó vizsgálatunk arra az eredményre jutott, hogy a gazdaságpolitika sikeres volt a rövid távú célok: a tárgyalt időszak első szakaszában a növekedés fenntartása, a második szakaszban az eladósodás megállítása, illetve csökkentése tekintetében. E politikának azonban voltak bizonyos „költségei" (nevezetesen az ismétlődő külkereskedelmi passzívum az első

szakaszban), miáltal beszűkült a hosszú távú gazdaságfejlesztési célok elérésének lehetősége. Arra is rámutattunk, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel a makroszintű gazdaságpolitikának valószínűleg nem volt más lehetősége.

Mindamellett 1983 közepén vélhetőleg az alkalmazkodás harmadik fázisában vagyunk, amikor az egyik oldalon folytatódik az adósságállomány csökkennésének kedvező tendenciája, a másik oldalon pedig megújult a növekedés dinamikája. A makroökonómiai elemzésre hárul annak megmutatása, hogy milyen mértékben tulajdonítható ez a külső feltételek részleges megváltozásának (és hogy mennyire tartós ez a változás), milyen mértékben véletlenszerű — és így nem megismételhető — kedvező körülményeknek (jó időjárás stb.), és milyen mértékben a gazdaságirányítási rendszert módosító intézkedésegyüttes pozitív hatásának, tehát a javuló gazdaságosságot eredményező mikroszintű változásoknak (és hogy ezek mennyiben tartós jellegűek). E rövid felsorolásból is nyilvánvaló, hogy a feltett kérdések megválaszolása nagy feladatot ró az elemzésre, ami meghaladná egy cikk lehetőségeit.

Hivatkozások

[1] *Balassa, B.:* The newly industrializing developing countries after the oil crisis. Weltwirtschaftliches Archiv, 1981. 1. sz.
[2] *Dyba, K.—Kudlák, K.:* Agregátni cenové indexy v čs. zahraničním obchodě a reálné směnné relace 1948—1978. (Aggregált árindexek és cserarányok a csehszlovák külkereskedelemben 1948—1978-ban.) Statistika, 1979. 8—9. sz.
[3] *Dyba, K.—Kupka, V.:* Vnější nárazy, odezva hospodářské politiky a náklady adaptace (čs. ekonomika v letech 1974—1981). (Külső impulzusok, gazdaságpolitikai reagálás. és az alkalmazkodás költségei. A csehszlovák gazdaság az 1974—1981 közötti években.) Kézirat. A CSTA Közgazdaságtudományi Intézete, Prága, 1982. október.
[4] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[5] *Kreuter, J.:* Destrukce stability vyspělého kapitalismu v 60tých a 70tých letech. (A fejlett kapitalizmus stabilitásának megbomlása a hatvanas és hetvenes években.) Academia, Prága, 1983.
[6] *Kupka, V.:* Struktura a mechanismus strukturálních změn. (A struktúra és a strukturális változások mechanizmusa.) Ekonomické modelování, ČSVTS — SBČS. 1983. 1. sz.
[7] *Mlčoch, L.:* Neparametrické prostředí a selhávání funkci hodnotových nástrojů v podnikové sféře. (A nem parametrikus környezet és az értékbeli eszközök csődje a vállalati szférában.) Ekonomické modelování, 1981. 2. sz.
[8] Ekonomické modelování (Gazdasági modellezés.) Prága, ČSVTS — SBČS. 1981. 2. sz.

Függelék

Írjuk a külkereskedelmi mérlegazonosságot

$$R_0 = M_0 - X_0 \tag{1}$$

alakba, ahol R_0 az „erőforrás" a *0* évben, M_0 az import, X_0 az export 0 évi értéke. Az 1. évben az erőforrásrés alakja

$$R_1 = M_1(1 - P_{01}^{m}) - X_1(1 + P_{01}^{x}), \tag{2}$$

ahol R_1 az egyenleg értéke folyó áron az 1. évben, M_1 az import, X_1 pedig az export értéke az 1. évben a 0 év változatlan árain, míg P_{01}^{m} és P_{01}^{x} az import-, illetve az exportárak növekedési ütemei a 0 és 1. évek között. Az (1) egyenletet a (2) egyenletből kivonva és rendezve a következőt kapjuk:

$$R_1 - R_0 = (P_{01}^{m} M_1 - P_{01}^{x} X_1) + (M_1 - M_0) - (X_1 - X_0). \tag{3}$$

A (3) egyenlet szerint az erőforrásrés változása a 0 és az 1. év között felbontható az export- és az importárak változásának hatására (1. évi volumenek mellett), az importvolumen változására és az exportvolumen változására. A (3) egyenlet további átalakításával, melynek részletes leírását [3]-ban adjuk meg, és itt nem ismertetjük, eljutunk a (4) egyenlethez:

$$(R_1 - R_1^t) + (X_1 - X_1^h) + (M_1^h - M_1) + (M_1^t - M^h) = (P_{o1}M_1 - P_{o1}^x X_1) + (X_1^t - X_1^h). \quad (4)$$
(c) (d) (e) (f) (a) (b)

A (4) egyenlet jobb oldalán a külső impulzusoknak a külkereskedelmi egyenlegre gyakorolt hatása szerepel, felbontva

a) a cserearány-változás[17] és

b) az exportvolumen változásának hatását, ami a csehszlovák export iránti külföldi kereslet csökkenésének következménye.

Az egyenlet bal oldalán a külső hatásokhoz való makroszintű reagálás négy lehetséges változata szerepel, melyek hatottak a külkereskedelmi egyenleg alakulására [amikor is az exportvolumen trendértéke (X_1^t) olyan érték, amelyet akkor ért volna el a csehszlovák gazdaság, ha ugyanolyan részesedést tudott volna elérni a „válság előtti" trend (vagyis az 1960—1973-as trend) nyomán növekvő világexportból, mint amilyet 1973-ban ért el]:

c) a külső forrásbevonás hatása, amely az erőforrásrés tényleges és trend szerinti értékének különbözeteként határozható meg, ahol a trendérték $R_1^t - M_1^t = X_1^t$;

d) az exportfokozó intézkedések hatása, amely az exportvolumen tényleges és hipotetikus értékének különbözeteként határozható meg. Az exportvolumen hipotetikus értéke (X_1^h) olyan érték, amelyet akkor ért volna el a csehszlovák gazdaság, ha a tárgyalt időszak minden évében ugyanolyan részesedést tudott volna elérni a tényleges világexportból, mint amilyet 1973-ban ért el.

e) Az importhelyettesítés hatása, amely olyan importmegtakarításként határozható meg, amely az import jövedelemrugalmasságának az 1974—1981 közötti időszak egyes éveiben az 1960—1973 közötti időszak átlagos rugalmasságához képest elért csökkenésével függ össze. Az importvolumen hipotetikus értéke (M_1^h) tehát az az importvolumen, amely a nemzeti jövedelem 1974 és 1981 közötti tényleges éves növekedési ütemei és az import 1960 és 1973 közötti átlagos jövedelemrugalmassága alapján számítható ki.

f) A növekedési ütem csökkenésének hatása, amely olyan importmegtakarításként határozható meg, amely a gazdasági növekedésnek az 1960 és 1973 közötti trendhez képest bekövetkezett lassulásával függ össze. Az importvolumen trendértéke (M_1^t) tehát az az importvolumen, amely a nemzeti jövedelem trend szerinti növekedési üteme és az import 1960—1973 közötti átlagos jövedelemrugalmassága alapján számítható ki.

F/1. táblázat

A külső impulzusok és a gazdaságpolitikai intézkedések hatása a tőkés viszonylatú külkereskedelmi egyenlegre

(milliárd devizakorona)

I. Külső impulzusok	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Cserearányhatás								
a) Az exportárak emelkedése	3,8	3,5	3,8	4,4	5,1	7,6	11,9	12,9
b) Az importárak emelkedése	4,7	4,3	5,7	7,2	7,3	10,5	13,5	13,6
Különbözet (1b—1a)	0,9	0,8	1,9	2,8	2,2	2,9	1,5	0,7
2. Exportvolumen-hatás								
a) Az exportvolumen trendértéke	10,8	11,7	12,6	13,6	14,6	15,8	17,0	18,3
b) Az exportvolumen hipotetikus értéke	10,4	10,0	11,2	11,7	12,3	13,0	13,2	13,3
Különbözet (2a—2b)	0,4	1,7	1,4	1,9	2,3	2,8	3,8	5,0
3. A külső impulzusok hatása összesen (Az 1. és 2. különbözet összege)	1,3	2,4	3,3	4,7	4,5	5,7	5,2	5,7

[17] Pontosabban a külső árak változásának hatásáról van szó, ami magába foglalja mind a cserearány-változás hatását, mind pedig az árszínvonal-változás (infláció) hatását.

F/1. táblázat folytatása

II. Gazdaságpolitikai reagálás	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Pótlólagos külső források								
a) Tényleges erőforrásrés	1,9	2,0	3,5	3,5	2,3	2,6	0	—1,9
b) Trend szerinti erőforrásrés	—0,6	—0,7	—1,1	—1,5	—1,8	—2,2	—2,6	—3,0
Különbözet (1a—1b)	2,5	2,7	4,6	5,0	4,1	4,8	2,6	+1,1
2. Az exportfokozó intézkedések hatása								
a) Az exportvolumen tényleges értéke	9,6	9,7	9,6	11,1	11,7	11,8	12,5	12,5
b) Az exportvolumen hipotetikus értéke	10,4	10,0	11,2	11,7	12,3	13,0	13,2	13,3
Különbözet (2a—2b)	—0,8	—0,3	—1,6	—0,6	—0,6	—1,2	—0,7	—0,8
3. Az importhelyettesítés hatása								
a) Az importvolumen hipotetikus értéke	10,3	11,0	11,6	12,1	12,7	13,2	13,7	13,6
b) Az importvolumen tényleges értéke	10,7	11,0	11,2	11,8	11,8	11,5	10,9	9,8
Különbözet (3a—3b)	—0,3	0	0,4	0,3	0,9	1,7	2,8	3,8
4. A növekedési ütem csökkenésének hatása								
a) Az importvolumen trendértéke	10,2	10,8	11,5	12,1	12,8	13,6	14,4	15,3
b) Az importvolumen hipotetikus értéke	10,3	11,0	11,6	12,1	12,7	13,2	13,7	13,6
Különbözet (4a—4b)	—0,1	—0,2	—0,1	0	0,1	0,4	0,7	1,7
5. A reagálás hatása összesen (Az 1., 2., 3., 4. különbözet összege)	1,3	2,2	3,3	4,7	4,5	5,7	5,3	5,8

Forrás: Saját számítás (kerekítve).

F/2. táblázat

A külső impulzusok és gazdaságpolitikai intézkedések hatása a szocialista viszonylatú külkereskedelmi egyenlegre

(milliárd devizakorona)

I. Külső impulzusok	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Cserearányhatás								
a) Az exportárak emelkedése	1,0	4,8	7,2	9,0	10,4	13,0	16,3	22,6
b) Az importárak emelkedése	0,9	7,7	10,4	13,2	16,5	20,1	23,6	31,3
Különbözet (1b—1a)	—0,1	2,9	3,2	4,2	6,1	7,1	7,3	8,7
2. Exportvolumen-hatás								
a) Az exportvolumen trendértéke	25,3	27,3	29,5	31,9	34,4	37,2	40,1	43,3
b) Az exportvolumen hipotetikus értéke	25,3	27,3	29,5	31,9	34,4	37,2	40,1	43,3
Különbözet (2a—2b)	0	0	0	0	0	0	0	0
3. A külső impulzusok hatása összesen (Az 1. és 2. különbözet összege)	—0,1	2,9	3,2	4,2	6,1	7,1	7,3	8,7

F/2. táblázat folytatása

II. Gazdaságpolitikai reagálás	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Pótlólagos külső források								
a) Tényleges erőforrásrés	0,8	2,0	0,4	1,4	2,1	3,0	1,4	0,5
b) Trend szerinti erőforrásrés	—0,0	—0,0	—0,0	—0,0	—0,0	—0,0	—0,0	—0,0
Különbözet (1a—1b)	0,8	2,0	0,4	1,4	2,1	3,0	1,4	0,5
2. Az exportfokozó intézkedések hatása								
a) Az exportvolumen tényleges értéke	26,8	28,6	31,5	33,7	36,4	37,8	39,5	39,8
b) Az exportvolumen hipotetikus értéke	25,3	27,3	29,5	31,9	34,4	37,2	40,1	43,3
Különbözet (2a—2b)	1,5	1,3	2,0	1,8	2,0	0,6	—0,6	—3,4
3. Az importhelyettesítés hatása								
a) Az importvolumen hipotetikus értéke	25,6	28,1	30,0	31,9	34,2	35,9	37,6	37,4
b) Az importvolumen tényleges értéke	27,6	27,7	28,7	31,0	32,4	33,7	33,6	31,5
Különbözet (3a—3b)	—2,0	0,4	1,3	0,9	1,8	2,2	4,0	5,9
4. A növekedési ütem csökkenésének hatása								
a) Az importvolumen trendértéke	25,3	27,3	29,5	31,9	34,4	37,2	40,1	43,3
b) Az importvolumen hipotetikus értéke	25,6	28,1	30,0	31,9	34,2	35,9	37,6	37,4
Különbözet (4a—4b)	—0,3	—0,8	—0,5	0	0,2	1,3	2,5	5,9
5. A reagálás hatása összesen (Az 1., 2., 3., 4. különbözet összege)	—0,1	2,9	3,2	4,1	6,1	7,1	7,3	8,8

Forrás: Saját számítás.

Csató Katalin:

A FOGYASZTÁSI STRUKTÚRA SZEREPE F. QUESNAY ÚJRATERMELÉSI ELMÉLETÉBEN A GAZDASÁGI TÁBLÁZATOK ALAPJÁN

(Közgazdasági értekezések 30.)

François Quesnay munkásságából két gazdasági táblázatot, a magyar szakirodalomban ismeretlen *Tableau économique*-ot és a *Formule du tableau économique*-ot mutatja be és elemzi a szerző. Azt vizsgálja, hogy az újratermelésben milyen szerepet játszott a fogyasztás, illetve a fogyasztási (keresleti) struktúra megváltozása (megváltoztatása). Arra a következtetésre jut, hogy bizonyos ponton analógia vonható az „ancien régime" földbirtokos osztálya és a mai tőkésállam között. Mindkettő élvez jövedelmeket termeléséből, s mindkettő a jövedelmeiből támasztott kereslettel befolyásolja a gazdaság működését. Éppen ilyen — a kereslet oldaláról kiinduló —, a fejlődés irányát is megszabó befolyásolás hatásával foglalkozott Quesnay a táblázatokban. Mondanivalója — jóllehet az improduktív fogyasztást a gazdaság természetes állapotának tekintette — számos vonatkozásában az ellenkezője volt az improduktív foglalkoztatás keynesiánus bátorításának.

81 l., fűzve 13,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (294—304. l.)

Adalékok a termékszerkezet korszerűsítéséhez és a termékstratégia kialakításához

Iványi Attila Szilárd

A termelési szerkezet fejlesztésével kapcsolatos kérdések kutatására az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 1978-ban neves szakértőkből álló témabizottságot hozott létre. A szakértők megfogalmazták a versenyképes termelés általános kritériumait, továbbá ún. soroló kritériumokat állapítottak meg. Az egyébként kedvezőnek mutatkozó fejlesztési célok közül ez utóbbi kritériumok segítségével tudjuk kiválasztani — az erőforrások szűkösségét figyelembe véve — a népgazdaságilag előnyösebbet, vagyis ezek alapján rangsorolhatjuk céljainkat.

Az általános (kizáró) kritériumok szerint csak azokban a gyártási ágakban vagy gyártmánycsaládokban tervezhetünk dinamikus fejlesztést, amelyekben megfelelő a gyártás tömegszerűsége; a gyártmány korszerűsége, illetve piacképessége; a gyártási eljárás színvonala; a piaci pozíció; a piaci infrastruktúra; a piaci rugalmasság és stabilitás; valamint a termelési és infrastrukturális háttér.

Az általános kritériumok alapján beszélhetünk 1. versenyképes, 2. versenyképessé tehető, 3. versenyképessé nem tehető, de meg nem szüntethető és 4. visszafejlesztendő gyártási ágakról. E szerint azonban a gyártási ágak jelentős része a versenyképessé tehető kategóriába tartozna, ami nyilvánvalóan erőforráskorlátokba ütközne. A speciális soroló kritériumok szerint közülük annak a gyártási ágnak a fejlesztése előnyösebb, amelyik esetében kedvezőbbnek ítélhető: a feldolgozottsági fok; a kvalifikált munka aránya; a hazai alapanyag- és energiabázis igénybevétele; a fejlesztés időszükséglete; a tőkeigényesség mértéke; a munkaerőigény szakmai és területi kielégíthetősége; a környezeti ártalmak mértéke; végül a gyártási tradíciók megléte.

Az eddigiek figyelembevételével a vállalatok a stratégiai tervezés keretében a profiljukba tartozó konkrét termékcsaládokra az alábbi minősítéseket alkalmazhatják: 1. stratégiai (perspektivikus), 2. konjunkturális, 3. nem helyettesíthető vagy 4. leállítandó.*

Az immár „klasszikussá" érett kritériumrendszer alapjában véve ma is helyeselhető alapelveket rögzít a fejlesztéspolitika legfontosabb irányainak kijelöléséhez. Az elmúlt évek alkalmazási tapasztalatai ugyanakkor felszínre hoztak bizonyos ellentmondásokat is. A tömegszerűségi és a korszerűségi kritériumot például egyre inkább a kölcsönhatásukban és időbeli változásukban kell értékelnünk. A gyártmánycsaládok relatív korszerűsége, illetve piacképessége s ezzel összefüggésben a

* A témáról bővebbet az említett szerzői kollektíva „A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai" (Kossuth Könyvkiadó, 1978.) című könyvében olvashatunk.

Dr. Iványi Attila Szilárd kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

gyártási tömegszerűségük is nagyban függ a család tagjainak aktuális életciklusától. A folyamatos termékstratégia lényege éppen a korszerűbb új termékek életgörbéinek „átlapoló" illesztése. A szóban forgó kritériumok szerinti minősítést befolyásolhatják piacpolitikai megfontolások is, illetőleg ezeket közvetlenül meghatározó megállapodások a KGST-integráció keretében.

A szocialista országok gazdasági közösségének a mikroelektronika kiemelt ütemű fejlesztéséről hozott legutóbbi határozata például egy csapásra megváltoztatta ezeknek a gyártási kultúráknak a fejlesztési perspektíváját, függetlenül attól, hogy az általános kritériumok szerint ezen a területen többnyire viszonylag gyengébb minősítéseket kellene alkalmaznunk. A soroló kritériumok között is találunk olyan követelményeket, amelyeket vitathatatlan belső logikájuk ellenére sem tudunk minden területen érvényesíteni, például amikor a magasabb feldolgozottsági fok szorgalmazásának ára egyes termelési ágazatokban az exportjövedelmezőség csökkenése. Vagy hivatkozhatnánk az alumíniumipar példájára, ahol bizonyos időszakokban jelentősen magasabb nyereségarány érhető el egyszerű tömbök vagy hengerelt tuskók exportjával, mint ha ezeket az egyszerű, alacsony feldolgozottsági fokú termékeket továbbfeldolgozzák hengerelt, sajtolt vagy egyéb áruvá. A magyarázat kézenfekvő: a hazai feldolgozás az alacsonyabb termelékenysége, nagyobb fajlagos anyag- és energiafelhasználása s nem utolsósorban a termékek gyengébb minősége folytán nem tud versenyezni, mondjuk, az élenjáró riválisfrancia alumíniumfeldolgozással. Az aránylag alacsony tőkés piaci árak nem nyújtanak kellő fedezetet a viszonylag magas hazai feldolgozói ráfordításokra. Ugyanakkor — mint ezt a Székesfehérvári Könnyűfémmű évekig tartó és több milliárd forintot felemésztő fejlesztési programjának tapasztalatai is mutatják — a technológiai rés csökkentése többnyire igen nagy idő- és ráfordításigényű.

Esetenként ellentmondásba kerülhetnek tehát egymással a hazai alapanyag- és energiabázisú termelés feldolgozottsági fokának növelését, illetőleg a fejlesztés időszükségletének és eszközigényességének minimalizálását szorgalmazó soroló kritériumok.

A termékszerkezet rendszerszemléletű fejlesztése

Az általános elveket figyelembe véve a vállalati termékszerkezet alakításában szem előtt kell tartani az iparfejlesztési politika komplexitását, azon gyártmánycsaládok fejlesztését részesítve előnyben, amelyek a világpiacon is versenyképesnek tekinthető termelési kultúráink anyagi-műszaki bázisára épülhetnek. Ilyenkor a különféle alapanyagok, fázis- és végtermékek egy komplex rendszer elemeiként integrálódnak, s együtt értékesülhetnek a bel- és a külpiacokon. Ennek szellemében például a mezőgazdasági gépek, növényvédőszerek és műtrágyák gyártóinak elsődleges feladata az élenjáró agrotechnológiát megvalósító termelési rendszerek korszerű szinten való kiszolgálása. Vagy például a vegyipar alapanyag- és intermedier-gyártóinak igyekezniük kell jobban ráhangolódni a versenyképes gyógyszeripari termékek előállítóinak igényeire. Rendszerbe integrált fejlesztésekkel könnyebben elkerülhető az olyan helyzet kialakulása, amelyben például egy széleskörűen alkalmazott mezőgazdasági termelési rendszerhez szükséges gépeket vagy vegyi anyagokat magas áron tőkés importból szerzünk be, miközben az előállításukra képes hazai gyártók más termékekkel próbálkoznak — többnyire nyomott exportárakon — betörni a tőkés piacokra. A példaként felhozott gyógyszeripar is meglehetősen „nyitott" ilyen tekintetben, pedig a gyártás tömegszerűsége számos esetben megfelelő alapot teremthetne a korszerű technológia alkalmazásához. Az integrált rendszerszemléletű fejlesztéspolitika tehát az adottságainkhoz legjobban illeszkedő kultúrák anyagi-műszaki bázisának és gyártási fázisainak egybehangolt fejlesztésére irányul, s

még e kultúrák esetében sem feltétlenül jelent autarkiát. Teljes értékű megoldás lehet a KGST-n belüli szakosodás is.

Az „import vagy önellátás" alternatíváinak mérlegelését napjainkban erősen befolyásolják a tőkés hitelek törlesztésével kapcsolatos gondjaink. Hosszabb távon viszont nyilvánvalóan nem lenne helyes, ha — az exportösztönző céllal leértékelt forintárfolyam tükrében vállalati szemszögből gazdaságosnak mutatkozó tőkés-import-helyettesítésre hivatkozva — egyre többféle termék, gyártmányféleség itthoni gyártására rendezkednénk be. Célszerűtlen lenne az is, ha tartósan azt szorgalmaznánk, hogy lehetőleg minden vállalat — köztük vertikális termelési láncban dolgozók is — önálló exporttervet teljesítsenek, hiszen ez arra kényszerítheti őket, hogy háttérbe szorítsák a valóban versenyképes termékekkel piacra lépő, élenjáró vállalataink kooperációs és háttéripari igényeinek kielégítését. Távlatilag akkor járunk el ésszerűen, ha a kritériumrendszer szerint értelmezett adottságainkhoz legjobban illeszkedő területeken egybehangoltan és átfogóan fejlesztjük a konstrukciós és technológiai szempontból egyazon gyártási kultúrákhoz tartozó termelési potenciálunkat. A valóban gazdaságos exporttal azután könnyebben megteremthetjük a fedezetet a szocialista vagy tőkés viszonylatú behozatalhoz olyan termelési kultúrák anyagi-műszaki bázisának biztosítására, ahol ezt a hazai termelési potenciál korlátai indokolják.

A termékszerkezet korszerűsítésének menete

A vállalati termékszerkezet korszerűsítése átfogó műszaki-gazdasági szemléletet igénylő, folyamatos és roppant összetett tevékenység, amelynek megalapozottsága meghatározó jelentőségű tényezője a vállalati gazdálkodás jövőbeli eredményességének. A termékszerkezet korszerűsítésével s az új termék bevezetésével kapcsolatos vállalati döntéshozatal és gyakorlati teendők menetének áttekintését hivatott megkönnyíteni az 1. sz. ábra. (Lásd a 298—299. lapon.)

A termékszerkezet alakítása konkrét termékcsaládok mennyiségi és minőségi ellemzőinek megváltoztatásában ölt testet. Ahogy tágítjuk az időhorizontot, s kezdjük a termékcsaládok, majd a gyártmánykultúrák szintjén tervezni termékeink jövőbeli választékát és értékesítési arányait, úgy jutunk el fokozatosan a stratégiai kérdésekhez.

A termékstratégia az egyes termékcsaládok hosszú távú fejlesztési és termelési-értékesítési koncepciója, amely meghatározza a vállalat főbb törekvéseit, céljait az adott gyártmánycsoporttal (termékkultúrával) kapcsolatban, s egyúttal kijelöli azokat a fejlesztési formákat, módokat és eszközöket, amelyek a kívánt relációjú és mértékű piaci részesedések eléréséhez szükségesek. A termékstratégia tehát egy-egy gyártmánycsalád (termékkultúra) egészének dinamikus formálására — fejlesztésére vagy éppen fokozatos leépítésére — vonatkozik, s megvalósulása az egyedi termék-életgörbék időbeli elhelyezkedésében, illetve felfutásában (alakulásában) követhető nyomon. Jellegénél fogva tehát szorosan összefügg a tervidőszak termelési, értékesítési, kutatási-fejlesztési és beruházási politikájával, logikailag pedig szervesen kapcsolódik a hosszú távra kidolgozott vállalati stratégiában szereplő termékszerkezet-fejlesztési tervekhez.

A termékstratégia kidolgozásakor az illető termékcsalád jövőbeli fejlődési irányaira, teljesítménymutatóira, illetőleg a piaci igények várható alakulására vonatkozó műszaki-gazdasági prognózisokra támaszkodunk, és mérlegeljük piaci pozícióink, kutató-fejlesztő potenciálunk és termelési adottságaink (technikai-technológiai lehetőségeink, háttériparunk stb.) tervezhető alakulását is. A termékstraté-

giát tehát — időhorizontjánál fogva — elsősorban a vállalati közép- és hosszú távú tervekben tudjuk megvalósítani.

A gyártmánypolitika egy adott időszakra vonatkozóan a stratégiában meghatározott termelési, értékesítési és fejlesztési pozíciók elérésére szolgáló elvek és tevékenységek rendszere, amely tulajdonképpen az adott termékcsaládd al kapcsolatos „cselekvési taktikát" jelöli ki.

Ha a termékszerkezetet alkotó termékkultúrák száma túlságosan nagy, vagy — ezen belül — az egyes gyártmányválasztékok túl szélesek, akkor előbb-utóbb kutatási, fejlesztési erőforrásaink, továbbá beruházási lehetőségeink korlátaiba ütközünk: nem tudjuk időre üzembe állítani az alapvető gyártási műveleteket leggazdaságosabban megvalósító, optimális kapacitású termelőberendezéseket, illetőleg létrehozni a technológiailag legkedvezőbb üzemméreteket. A szelektív fejlesztéspolitika megvalósításához tehát a termékstratégiát a gyártmányszerkezet fejlesztésének hosszú távú elképzeléseivel összhangban kell kialakítanunk.

Ha az előbbiekben említett szempontok alapján egy termékcsaládot stratégiailag fontosnak — perspektivikusan is versenyképesnek — minősítünk, akkor igyekeznünk kell a szükséges mértékben eleve erre összpontosítani a kutatási, fejlesztési és beruházási forrásokat. Ennek nyomán a termékcsalád tagjainak összesített piaci részesedése rendszerint fokozatosan növekedni szokott. Előbb-utóbb persze minden termékcsalád eljut hanyatló szakaszába, amikor a piaci szükségletek fejlődése megváltoztatja kielégítésük célszerű módját, s ezért egy eltérő konstrukciós vagy gyártási elvet megtestesítő új család lép a kiöregedett helyébe. Sokszor viszont a hanyatlás hátterében egyszerűen az áll, hogy a vállalat már nem tud tovább lépést tartani az egyre növekvő kutatási, fejlesztési és gyártásbevezetési (beruházási) költségeket igénylő gyártási profilban: ennek következtében termékeinek viszonylagos korszerűsége romlik, miközben önköltségszintje emelkedik. Emiatt fokozatosan kiszorul a piaci versenyből, s előbb-utóbb profiltisztításra kényszerül. Ezzel párhuzamosan egy másik termékcsalád válik a számára stratégiailag egyre nagyobb jelentőségűvé, s ebben jelenik meg versenyképes új termékkel. (Az is elképzelhető, hogy az új termékcsalád éppen most születik, egy profilbővítés keretében. Ilyenkor természetszerűleg nagyobb kutatási, fejlesztési és gyártásbevezetési feladatokra számíthatunk.) Akárhogyan megy is végbe ez a folyamat, annyi bizonyos, hogy versenyképes termék hiányában előbb-utóbb megbomlik a vállalat gazdasági egyensúlya.

A gyártmányfejlesztés és gyártmánybevezetés feladatai

A termékstratégia alapvető kérdése tehát a termékcsalád egyes tagjainak (az új termékeknek) a tervszerű bevezetése és a meglevő gyártmányok konkrét piaci igényekhez illeszkedő továbbfejlesztése. Ezekből a piacorientált akciókból vezethetők le azok a kapcsolódó kutatási, gyártásfejlesztési, beruházási és racionalizálási igények, amelyek azután meghatározzák a komplex műszaki fejlesztési folyamat egymásra épülő szakaszait és elvégzendő feladatait.

A gyártmányfejlesztési (tehát a meglevő termékek fejlesztésével kapcsolatos), valamint a választékbővítéssel összefüggő gyártmánybevezetési feladatok rendjét szemlélteti a 2. sz. ábra. (Lásd a 301—303. lapon.)

A termékbevezetés és gyártmányfejlesztés alapvető feladata, hogy a fogyasztói szükségletekhez jól illeszkedő és versenyképes áron piacra hozható új, illetve továbbfejlesztett termékeket alakítson ki. Csakhogy a piacon a szükségletek differenciáltak: a fogyasztók különböző rétegeinek megnyeréséhez a termékünket esetleg más-más összetételű funkciókkal kell felruháznunk. Az egyes terméktípusok csak olyan funkciók ellátására legyenek alkalmasak, amelyek iránt fizetőképes keresletre

A vállalati termékszerkezet és a termékbevezetés tervezésének logikai folyamatábrája

1. sz. ábra

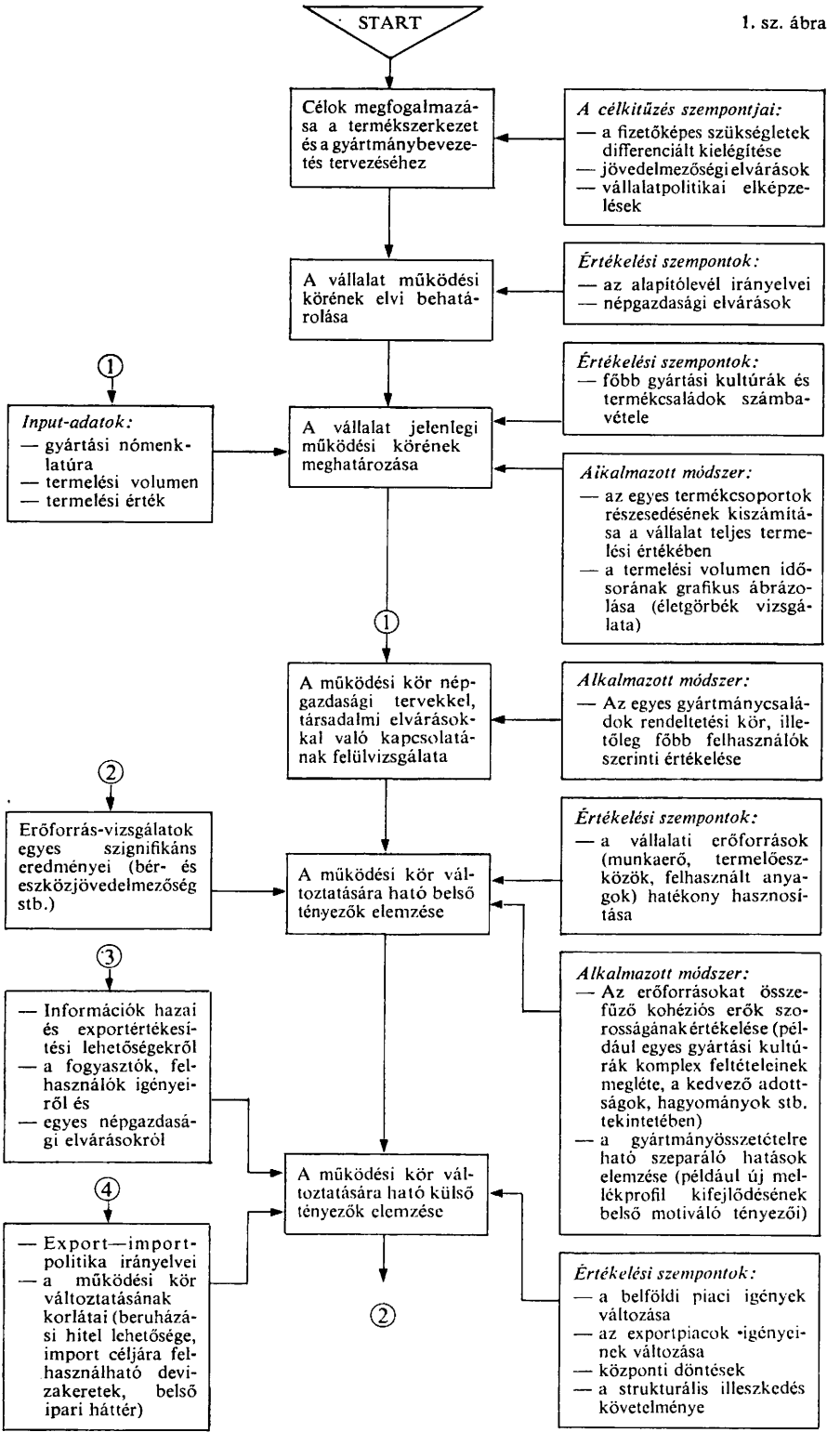

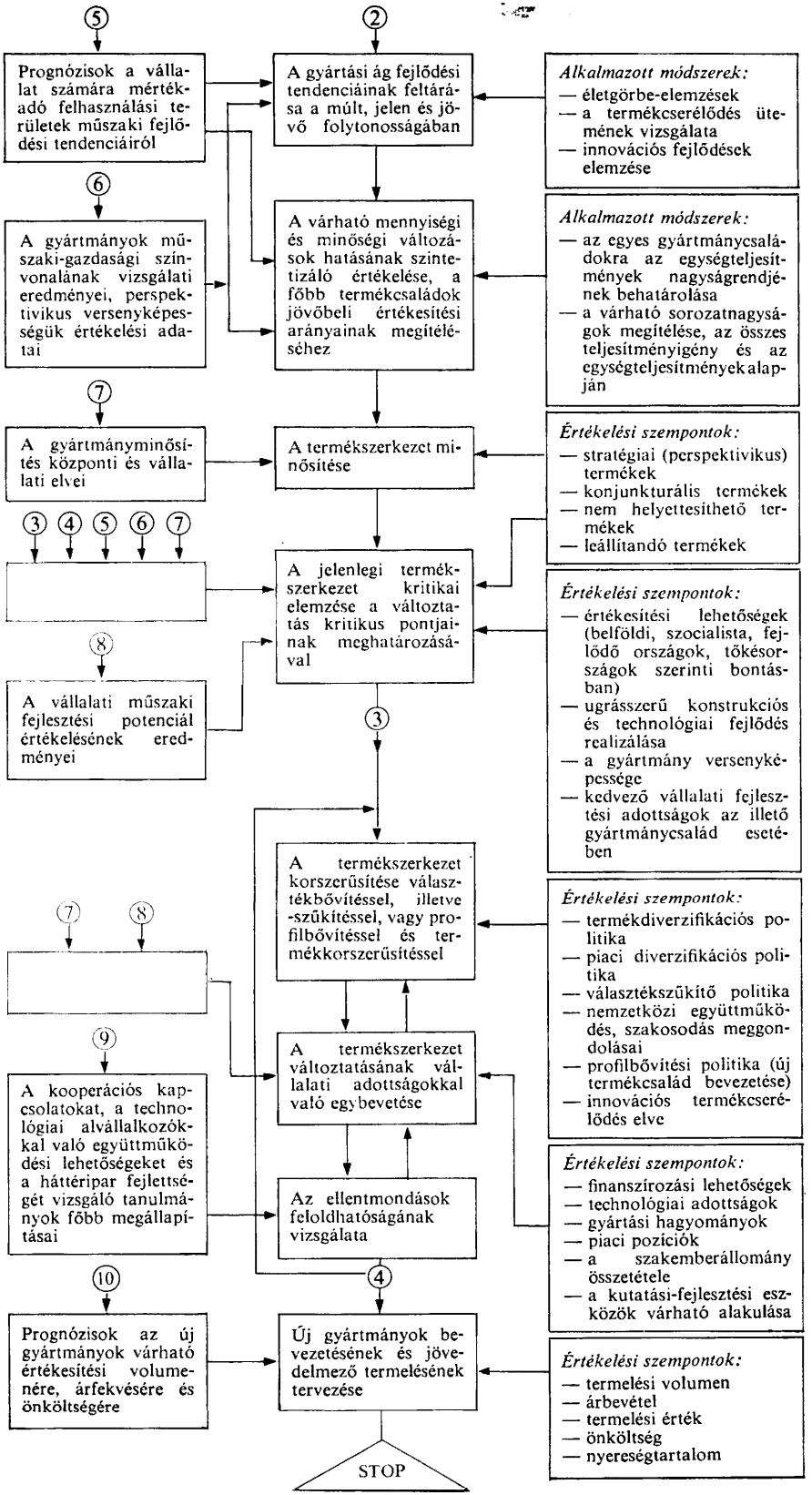
⑤
Prognózisok a vállalat számára mérték-adó felhasználási területek műszaki fejlődési tendenciáiról
⑥
A gyártmányok műszaki-gazdasági színvonalának vizsgálati eredményei, perspektivikus versenyképességük értékelési adatai
⑦
A gyártmányminősítés központi és vállalati elvei
③ ④ ⑤ ⑥ ⑦
⑧
A vállalati műszaki fejlesztési potenciál értékelésének eredményei
⑦ ⑧
⑨
A kooperációs kapcsolatokat, a technológiai alvállalkozókkal való együttműködési lehetőségeket és a háttéripar fejlettségét vizsgáló tanulmányok főbb megállapításai
⑩
Prognózisok az új gyártmányok várható értékesítési volumenére, árfekvésére és önköltségére
②
A gyártási ág fejlődési tendenciáinak feltárása a múlt, jelen és jövő folytonosságában
A várható mennyiségi és minőségi változások hatásának szintetizáló értékelése, a főbb termékcsaládok jövőbeli értékesítési arányainak megítéléséhez
A termékszerkezet minősítése
A jelenlegi termékszerkezet kritikai elemzése a változtatás kritikus pontjainak meghatározásával
③
A termékszerkezet korszerűsítése választékbővítéssel, illetve -szűkítéssel, vagy profilbővítéssel és termékkorszerűsítéssel
A termékszerkezet változtatásának vállalati adottságokkal való egybevetése
Az ellentmondások feloldhatóságának vizsgálata
④
Új gyártmányok bevezetésének és jövedelmező termelésének tervezése
STOP
Alkalmazott módszerek:
— életgörbe-elemzések
— a termékcserélődés ütemének vizsgálata
— innovációs fejlődések elemzése
Alkalmazott módszerek:
— az egyes gyártmánycsaládokra az egységteljesítmények nagyságrendjének behatárolása
— a várható sorozatnagyságok megítélése, az összes teljesítményigény és az egységteljesítmények alapján
Értékelési szempontok:
— stratégiai (perspektivikus) termékek
— konjunkturális termékek
— nem helyettesíthető termékek
— leállítandó termékek
Értékelési szempontok:
— értékesítési lehetőségek (belföldi, szocialista, fejlődő országok, tőkésországok szerinti bontásban)
— ugrásszerű konstrukciós és technológiai fejlődés realizálása
— a gyártmány versenyképessége
— kedvező vállalati fejlesztési adottságok az illető gyártmánycsalád esetében
Értékelési szempontok:
— termékdiverzifikációs politika
— piaci diverzifikációs politika
— választékszűkítő politika
— nemzetközi együttműködés, szakosodás meggondolásai
— profilbővítési politika (új termékcsalád bevezetése)
— innovációs termékcserélődés elve
Értékelési szempontok:
— finanszírozási lehetőségek
— technológiai adottságok
— gyártási hagyományok
— piaci pozíciók
— a szakemberállomány összetétele
— a kutatási-fejlesztési eszközök várható alakulása
Értékelési szempontok:
— termelési volumen
— árbevétel
— termelési érték
— önköltség
— nyereségtartalom

számíthatunk. Előfordul például, hogy adott termékváltozatnak némely piacokon egyszerűbb kivitelű, olcsóbb, máshol minőségileg igényesebb, drágább típusa találkozik kedvező fogadtatással. Az egyes termékváltozatokat tehát a tervezésben olyan funkciókra kell alkalmassá tenni, amelyekre a leendő felhasználók igényt tartanak, és amelyet meg is tudnak fizetni. Természetesen bármelyik fogyasztóréteg számára fejlesztjük is ki az adott terméktípust, a figyelembe vehető önköltséghatárokon belül minél jobb minőségre kell törekedni. Ez a törekvés viszont gyakran a diverzifikációs, bizonyos esetekben viszont a választékszűkítő gyártmányfejlesztési politika keretében valósulhat meg.

Diverzifikáció és választékszűkítés

A *diverzifikációs* gyártmányfejlesztési politika adott termékcsalád különböző változatainak, a fontosabb fogyasztórétegek szükségleteihez igazodó funkció-összetételű terméktípusoknak a kialakítására irányul.

A diverzifikáció természetesen nem lehet korlátlan: túlhajtva indokolatlanul megnövelheti a termék önköltségét, például azáltal, hogy a gyártási sorozatnagyságok széttördelésével romlik az alkalmazott technológiai megoldások gazdaságossága.

A világszerte érvényesülő diverzifikációs termékpolitika láttán mindazonáltal arra a következtetésre juthatunk, hogy a használati érték differenciálásával a szükségletek jobb kielégítése gyakran elsőbbséget élvez az önköltséggel kapcsolatos megfontolásokkal szemben. Egyébként is az önköltségre gyakorolt kedvezőtlen hatást enyhíteni lehet a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódással, a termékszakosodás fejlesztésével. A termelővállalat ilyenkor eleve lemondhat a teljes választék gyártásáról, miközben egyes típusokat — a nemzetközi piac felvevőképességével is számolva — nagy sorozatokban gyárthat. (A KGST keretein belül tervezett számítástechnikai szakosítás például módot nyújthat arra, hogy a diverzifikációs politika KGST-szinten bontakozhassék ki teljes skálájában.) Ráadásul a diverzifikáció nem feltétlenül jár az önköltség számottevő emelkedésével. Gyakran alkalmazható az a megoldás, hogy az alapfunkciókat több típusban ugyanaz a blokk látja el, s ehhez kapcsolódnak a különféle egyéb funkciók teljesítésére szolgáló kiegészítő elemek. Ez esetben csupán a változó funkciókat megvalósító alkatrészblokkokat kényszerülünk kisebb sorozatban gyártani.

A diverzifikációról mondottak lezárásaképpen meg kell jegyeznünk, hogy az egyik profilban folytatott diverzifikációs politikával egyidejűleg egy másik profilban esetleg ellenkező előjelű folyamatot: választékszűkítést indítunk el.

A *választékszűkítő* gyártmánypolitika a gyártási tömegszerűség fokozására irányul, a gyártmánycsalád termékvariációinak, illetőleg a terméksornak a tudatos szűkítése útján. Az értékelemzés nyelvén fogalmazva, ez szélső esetben azt jelentheti, hogy terméktípusunkkal csak egyetlen funkció-összetételt kívánunk rögzített funkcióteljesítési szinte(ke)n megvalósítani. Az ilyen termék természetesen csak a fogyasztók meghatározott köre számára jelentheti igényeik maradéktalan kielégítését; a többi vásárló csak kisebb-nagyobb kompromisszumok árán használhatja a terméket. A kérdés ilyenkor az, hogy ez utóbbi felhasználók számára megfelelő kárpótlást jelent-e a viszonylag alacsonyabb ár.

A választékszűkítő gyártmánypolitika következményeképpen tehát a fogyasztók egy része óhatatlanul arra kényszerül, hogy a termék olyan funkcióit is megfizesse az árban, amelyekre pedig nem tartana igényt, vagy éppen ellenkezőleg: lemondjon a termékkel szemben támasztott bizonyos igényeinek kielégítéséről. E hátránnyal szemben áll viszont az abból fakadó előny, hogy módot nyújt a kuta-

A gyártmányfejlesztési és választékbővítési feladatok kijelölésének értékelemzéses szemléletű logikai folyamatábrája 2. sz. ábra

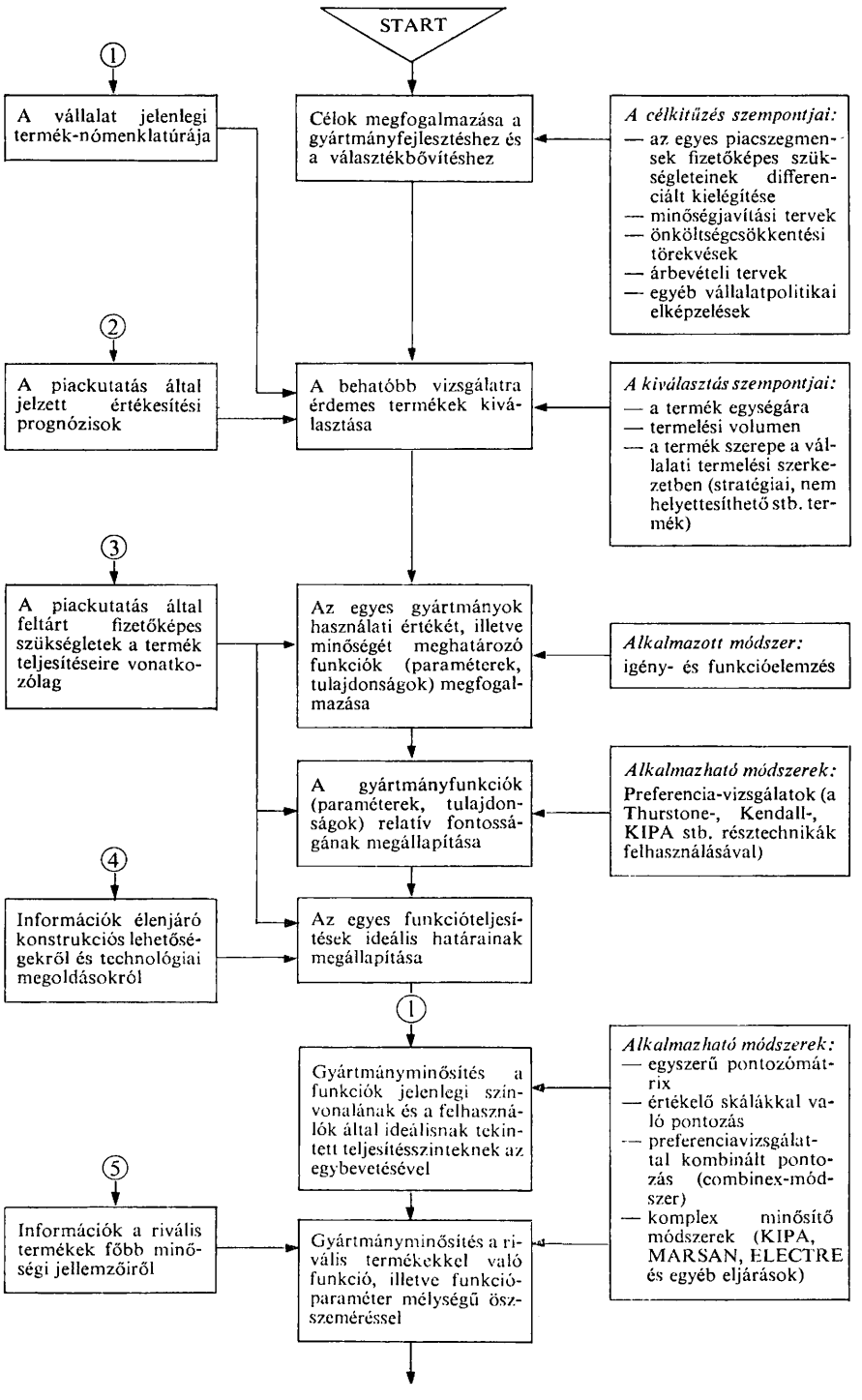

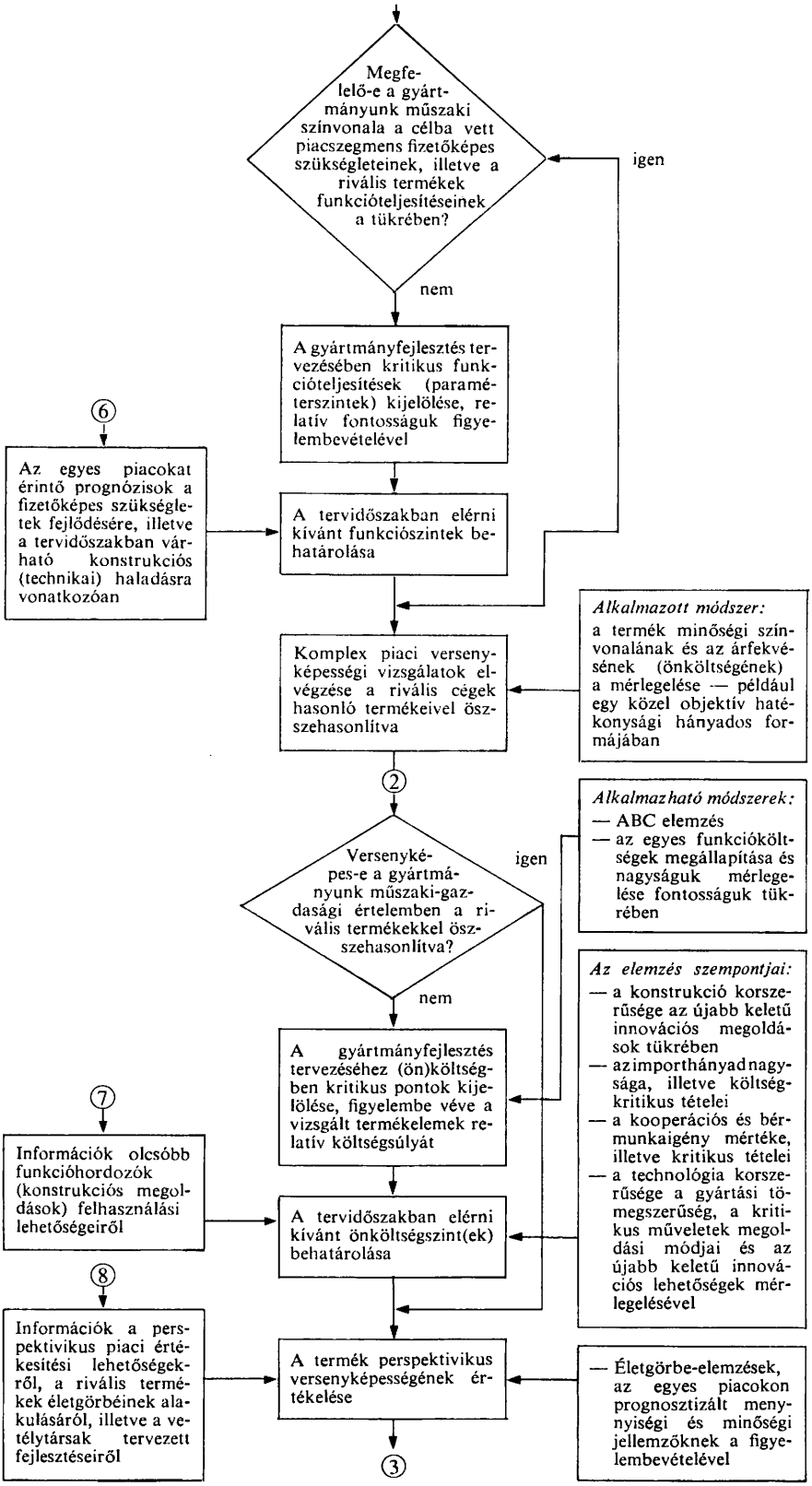
Megfelelő-e a gyártmányunk műszaki színvonala a célba vett piacszegmens fizetőképes szükségleteinek, illetve a rivális termékek funkcióteljesítéseinek a tükrében?
igen
nem
A gyártmányfejlesztés tervezésében kritikus funkcióteljesítések (paraméterszintek) kijelölése, relatív fontosságuk figyelembevételével
⑥
Az egyes piacokat érintő prognózisok a fizetőképes szükségletek fejlődésére, illetve a tervidőszakban várható konstrukciós (technikai) haladásra vonatkozóan
A tervidőszakban elérni kívánt funkciószintek behatárolása
Komplex piaci versenyképességi vizsgálatok elvégzése a rivális cégek hasonló termékeivel összehasonlítva
Alkalmazott módszer:
a termék minőségi színvonalának és az árfekvésének (önköltségének) a mérlegelése — például egy közel objektív hatékonysági hányados formájában
②
Versenyképes-e a gyártmányunk műszaki-gazdasági értelemben a rivális termékekkel összehasonlítva?
igen
nem
Alkalmazható módszerek:
— ABC elemzés
— az egyes funkcióköltségek megállapítása és nagyságuk mérlegelése fontosságuk tükrében
Az elemzés szempontjai:
— a konstrukció korszerűsége az újabb keletű innovációs megoldások tükrében
— az importhányad nagysága, illetve költségkritikus tételei
— a kooperációs és bérmunkaigény mértéke, illetve kritikus tételei
— a technológia korszerűsége a gyártási tömegszerűség, a kritikus műveletek megoldási módjai és az újabb keletű innovációs lehetőségek mérlegelésével
A gyártmányfejlesztés tervezéséhez (ön)költségben kritikus pontok kijelölése, figyelembe véve a vizsgált termékelemek relatív költségsúlyát
⑦
Információk olcsóbb funkcióhordozók (konstrukciós megoldások) felhasználási lehetőségeiről
A tervidőszakban elérni kívánt önköltségszint(ek) behatárolása
⑧
Információk a perspektivikus piaci értékesítési lehetőségekről, a rivális termékek életgörbéinek alakulásáról, illetve a vetélytársak tervezett fejlesztéseiről
A termék perspektivikus versenyképességének értékelése
— Életgörbe-elemzések, az egyes piacokon prognosztizált mennyiségi és minőségi jellemzőknek a figyelembevételével
③

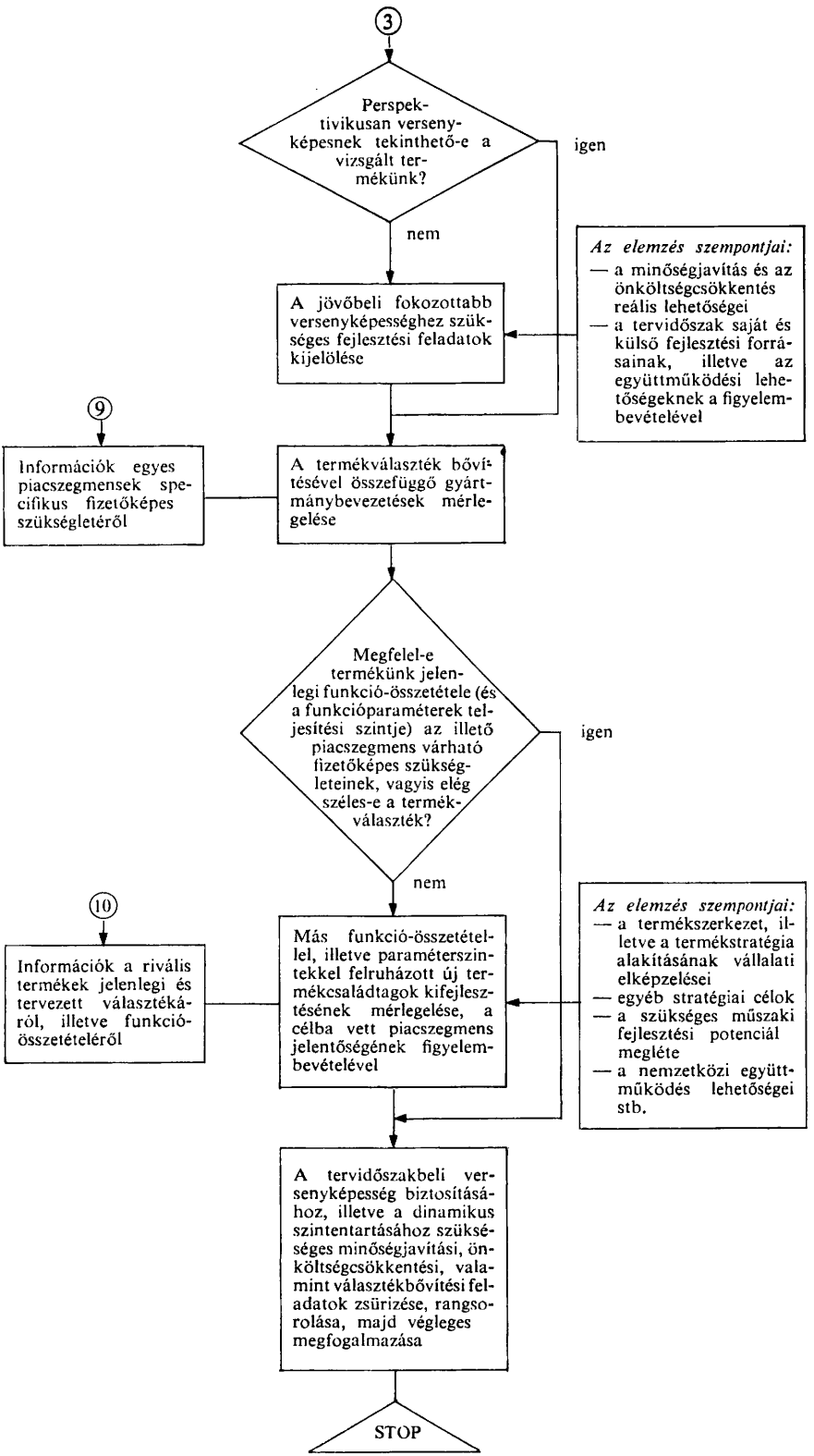
3
Perspektivikusan versenyképesnek tekinthető-e a vizsgált termékünk?
igen
nem
Az elemzés szempontjai:
— a minőségjavítás és az önköltségcsökkentés reális lehetőségei
— a tervidőszak saját és külső fejlesztési forrásainak, illetve az együttműködési lehetőségeknek a figyelembevételével
A jövőbeli fokozottabb versenyképességhez szükséges fejlesztési feladatok kijelölése
9
Információk egyes piacszegmensek specifikus fizetőképes szükségletéről
A termékválaszték bővítésével összefüggő gyártmánybevezetések mérlegelése
Megfelel-e termékünk jelenlegi funkció-összetétele (és a funkcióparaméterek teljesítési szintje) az illető piacszegmens várható fizetőképes szükségleteinek, vagyis elég széles-e a termékválaszték?
igen
nem
10
Információk a rivális termékek jelenlegi és tervezett választékáról, illetve funkcióösszetételéről
Más funkció-összetétellel, illetve paraméterszintekkel felruházott új termékcsaládtagok kifejlesztésének mérlegelése, a célba vett piacszegmens jelentőségének figyelembevételével
Az elemzés szempontjai:
— a termékszerkezet, illetve a termékstratégia alakításának vállalati elképzelései
— egyéb stratégiai célok
— a szükséges műszaki fejlesztési potenciál megléte
— a nemzetközi együttműködés lehetőségei stb.
A tervidőszakbeli versenyképesség biztosításához, illetve a dinamikus szintentartásához szükséges minőségjavítási, önköltségcsökkentési, valamint választékbővítési feladatok zsürizése, rangsorolása, majd végleges megfogalmazása
STOP

tási, fejlesztési és technológiai költségek gyorsabb megtérülésére, aminek eredményeképpen kedvezőbb a lehetőség a termék konstrukciós színvonalának, főképpen pedig a gyártási minőségnek a javítására, nem szólva a fajlagos technológiai költségek csökkenéséről.

Amíg tehát a termékdiverzifikáció alapvetően a szükségletkielégítés javításával szolgálhatja a hatékonyság fokozását, addig a választékszűkítő gyártmánypolitika elsősorban az önköltség (árszint) csökkentésével és a gyártási minőség javításával. Mindig a vállalat értékesítési pozíciója és a termék funkcionális értelemben vett differenciálhatósága alapján dönthető el, melyik gyártmányfejlesztési politika vezethet a piaci részesedés növekedéséhez. Eközben messzemenően figyelembe kell venni a nemzetközi munkamegosztás szempontjait, hiszen például a választékszűkítés előbb tárgyalt formáját iparunkban rendszerint csak a külpiacok fogadóképességére, valamint az itthon gyártott választék behozatallal való kiegészítésére alapozva alkalmazhatjuk.

Diverzifikációs fejlesztéspolitika esetén a kívánatos funkció-összetételek és -teljesítési szintek pontos meghatározásához elengedhetetlen a potenciális piacok szegmentumonkénti vizsgálata és az egyes fogyasztói rétegek specifikus szükségleteinek megismerése. A fizetőképes szükséglet ilyen felderítése újfajta szerepkör a piackutatók számára a vázolt gyártmányfejlesztési és választékbővítő politika megvalósításának folyamatában.

Selye János:

STRESSZ DISTRESSZ NÉLKÜL

(Korunk tudománya sorozat)

Selye János, a világhírű magyar származású tudós nemrégiben hunyt el Kanadában. Sebészeti, hormonális, élettani problémákat, valamint a testi és szellemi egészség egyéb fontos kérdéseit kutatta. Művei („Életünk és a stressz", „In vivo", „Álomtól a felfedezésig") hazánkban is hatalmas érdeklődést váltottak ki, s több kiadást értek meg. „Stressz distressz nélkül" c. könyvének ezen újabb kiadása ugyancsak annak a jogos érdeklődésnek az eredménye, mely Selye professzor változatlanul aktuális jelentőségű munkássága iránt továbbra is megmutatkozik.

„A stressz az élet sava-borsa" — mondta Selye professzor. Enélkül nem élnénk, vagy csak vegetálnánk. Akkor hát miért káros a stressz, miért okoz fekélyt, szívbajt és még annyi más betegséget? Ezekre a kérdésekre ad ebben a munkájában világos választ, félévszázados biológiai kutatómunkájának tanulságait az emberre mint társadalmi lényre akalmazva. Megmagyarázza a stressz élettani mechanizmusát, és gyakorlati tanácsokat ad a káros stressz — a distressz — elkerülésére. Megmondja, mit tegyünk, ha megoldhatatlannak tűnő kérdéssel állunk szemben, miért veszélyes a halogatás, és miért okoz a céltalanság distresszt. Azt ajánlja: tekintsük hasznos és örömteli játéknak a munkát; rávilágít a munka, a stressz és az öregedés kapcsolataira.

2. kiadás, 149 l., fűzve 25,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (305—319. l.)

A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság"

(Válasz Kornai Jánosnak)

Soós Károly Attila

A Közgazdasági Szemle előző száma közölte Kornai János hozzászólását [10] két cikkemhez ([17], [18]). A következőkben erre a hozzászólásra válaszolok.

E cikkeim mondanivalóját jelentős részben Kornai János „A hiány" című [9] könyvének gondolataival polemizálva fejtettem ki. Kornai hivatkozik a [18] cikk hátterét alkotó hosszabb kéziratos tanulmányomra [16] is. Ennek bevezető részében szóltam arról, hogy Kornai műveiből igen sokat tanultam.

Mégis úgy gondolom, Kornai mondanivalóját több lényeges ponton tovább kell gondolni, pontosítani kell, illetve meg kell változtatni. Cikkeimben — témájuknál fogva — az ezzel kapcsolatos kísérletem átfogóbb kifejtésére nem vállalkozhattam. Válaszomban (amely tulajdonképpen viszontválasz) igyekszem átfogóbban, ha — terjedelmi okokból — nem is teljesen kifejteni kísérletemet.

A pénz szocialista gazdaságbeli egyoldalúan restriktív szerepe és a „puha" költségvetési korlát fogalma

Hogyan jellemezhetjük a pénznek a mai szocialista gazdaságban (a vállalatok működésében) betöltött szerepét?

A kérdés megválaszolásához a szocialista vállalatnak a tőkésvállalat helyzetével való összehasonlításából célszerű kiindulni. Az alapvető tény az, hogy az árutermelő viszonyok között működő vállalat igen különös intézmény. Egyfelől ugyanis (az árbevételén kívül) egyetlen fillért sem szabad neki adni, mert különben nem törekszik hatékony működésre. Másfelől azonban bizonyos helyzetekben — ha kedvező beruházási lehetősége van, vagy ha hosszabb távon egyébként jövedelmezőnek ígérkező működését átmeneti likviditási zavar akadályozza — feltétlenül pénzeszközökhöz kell juttatni, máskülönben nemcsak őt, hanem az egész gazdaságot is veszteség érheti. A tőkés gazdaságban a *(pénz- és) tőkepiac* az az intézmény, amely ezeket a paradox követelményeket — természetesen nagyon tökéletlenül, de minden más ma ismert intézménynél tökéletesebb módon — kielégíti. A vállalatok számára létkérdés, hogy a tőkepiac mindig nyitva legyen számukra, hiszen bármikor szükségük lehet tőkére. A tőkepiac akkor van számukra nyitva, ha várható hosszú távú jövedelmezőségük kedvező, hiszen a tőkepiac eladóit (a hitelezőket, a kibocsátandó részvények vásárlóit) alapvetően ez érdekli.[1] Az ebben az értelemben racionális tőkepiacnak a vállalatok tehát mintegy alá vannak rendelve; azt szokták mondani, hogy *a hosszú távú jövedelmezőség kényszerűségének* körülményei között működnek.

Döntő jelentőségű a tőkepiac — és így a vállalatok gazdálkodásában a pénz — *kettős természete.* A tőkepiac korlátozó (restriktív) a nem jövedelmező vállalatokkal szemben. A jövedelmezőnek, hitelképesnek ítélt vállalatok viszont gya-

[1] A hitelnyújtás szokásos banki feltételeinek (rentabilitás, likviditás, bonitás) részletes tárgyalása feleslegesen bonyolítaná az érvelést.

Soós Károly Attila az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

korlatilag mindig több tőkéhez juthatnak, mint amennyihez akarnak. (Gunyoros és pontatlan, de a lényegre mégis jól rámutató kifejezése ennek az a mondás, hogy a tőkés bankok annak készek hitelt nyújtani, akinek arra tulajdonképpen nincs szüksége.) Természetesen az állam a tőkés gazdaságban sem úgy ad tőkét a vállalatoknak, mint a tőkepiac nem állami eladói; s vannak félállami intézmények stb. E problémák tárgyalásától azonban e helyütt eltekintünk.

Mi a helyzet mármost a mai szocialista gazdaságban?

A jövedelmezőségnek többnyire van némi szerepe az állami, banki beruházási eszközök allokációjában. Ez a szerep az 1968. évi reform utáni Magyarországon már nem is jelentéktelen, de persze erősen korlátozott. Az előbbi kettősség itt tehát nem áll fenn: a mai szocialista gazdaság nem oszlik olyan jövedelmező vállalatokra, amelyekhez dőlnek a külső finanszírozási források, illetve olyan nem jövedelmezőkre, amelyek nem részesednek azokból.

E kérdés tisztázása után azonban még nyitva marad egy másik, az előbbihez mérten fogas kérdés. Vajon igaz-e az, amit például George Garvy állít, vagyis, hogy a pénz szerepe a (tervutasításos) szocialista gazdaság *gyakorlatában* ahhoz hasonló, mint a (nyugati) neoklasszikus *elméletben:* nem szabályoz, hanem csak a más szabályozási mechanizmusok által meghatározott folyamatokat ellenőrzi ([4] 164. l.)?

Nos, azokban az időszakokban, amikor a pénzügyi irányító apparátus különösebb ellenállás nélkül finanszírozza a vállalatok tervezett, sőt az azokon felüli, de „a népgazdaság számára" szükséges reáltevékenységeit, a kérdéses állítás sok igazságot tartalmaz. A szóban forgó időszakokban, ha nem is minden területen egyformán, és nem is komoly fenntartások nélkül, érvényesül a pénz — a jövedelmező tőkésvállalatok vonatkozásában tárgyaltnak bizonyos értelemben megfelelő, de persze nem a jövedelmezőséghez, hanem *más irányítási mechanizmusokhoz kapcsolódó — expanzív szerepe.* De — és számunkra most ez a fontos — a pénznek és az azt kezelő banki és más pénzügyi irányító apparátusnak van egy bizonyos (nem a központi kormányszervekhez, hanem az irányítási hierarchia alacsonyabb szintjeihez és a vállalatokhoz képest) *autonóm, egyoldalúan restriktív szerepe,* amely különösen a gazdasági növekedés visszafogásának időszakaiban nyilvánul meg. A tervutasításos rendszerben e restriktív szerep halvány. Ott „csak" a tudományos pontosság követelménye tehát, hogy rámutassunk: a pénzkínálat nem teljesen és főképpen nem mindig korlátlan a vállalatok számára.[2]

Más azonban a helyzet egy 1968-as típusú reform után. Ilyenkor ugyanis a gazdaságpolitikának mind a lehetősége, mind a hajlandósága nagyobb lesz arra, hogy monetáris és fiskális eszközöket (is) alkalmazzon a vállalatok erőforrásokhoz jutásának a korlátozására. Kiváltképp érvényes ez akkor, ha a gazdasági növekedést visszafogják. Egy ilyen — kisebb-nagyobb részben monetáris, fiskális eszközökkel végrehajtott — restrikció bizonyos körülmények között többé-kevésbé elkerülhetetlen lehet. Emellett rövid távon kedvező hatásokkal járhat. De elkerülhetetlenül kedvezőtlen hatásokkal is jár. És (noha kisebb károkat okozó végrehajtásának épp egy radikális reform véghezvitele lenne a feltétele) egyáltalán *nem azonos* egy radikális reformmal, illetve egy reform radikális továbbfejlesztésével: a pénz egyoldalúan korlátozó — a jövedelmező tevékenységeket is korlátozó — szerepe nem az, amit a radikális reform híveiként akarunk.

Persze az, hogy mit akarunk, nem tudományos probléma. De tudományos követelmény az, hogy a különböző dolgokat válasszuk külön: azaz kezeljük kü-

[2] Nézzünk egy példát! Andrzej Brzeski egy konferencián arról tartott előadást, hogy a lengyel iparosítást 1945 és 1964 között „korlátlan pénzkínálat" segítette. John Michael Montias, a dolgot egy kicsit jobban „megpiszkálva", Brzeskivel vitatkozva kimutatta, hogy 1963—1964-ben a lengyel gazdaságpolitika igen szigorú hitelkorlátozásokat vezetett be ([3], illetve [13]).

lön az előbb tárgyalt két kérdést. Az egyik: érvényesül-e a mai szocialista gazdaságban a pénz kettős szerepe, a másik: érvényesül-e annak (autonóm) egyoldalúan restriktív szerepe? *Kornai „puha" költségvetési korlát fogalmában ez a két kérdés összekeveredik:* hol csak az elsőre, hol a másodikra is negatív a válasz.

Ennek bemutatása végett kell egy kicsit bővebben szólni a „jugoszláv példáról". Hozzászólásában Kornai összefoglalja azt, amit én szerinte a Társadalomkutatásban megjelent [17] cikkemben írtam, és amit velem egybehangzóan mások is írtak a jugoszláv vállalatok pénzügyi gazdálkodásának körülményeiről. Majd idéz négy szerzőt, akik az említett körülmények alapján megállapítják, hogy a jugoszláv vállalatok költségvetési korlátja puha. Ami Kornai összefoglalásában benne van — vagyis a magyar és a jugoszláv vállalatok helyzetének a *hasonlósága* —, az valójában cikkem fő mondanivalója szempontjából mellékes.[3] Cikkem fő mondanivalója szempontjából fontosabbak a magyar és a jugoszláv vállalatok helyzetének *különbségeire* vonatkozó megállapítások. Magyar közgazdászok számára nem azoknak az időszakoknak a jugoszláv tapasztalatai érdekesek igazán, amikor a monetáris politika (a fiskális politikát azért nem említem, mert annak ott ebből a szempontból nincs nagy jelentősége) bőkezűen adja a pénzt; ilyen tapasztalat épp elég van itthon is. Noha nálunk is vannak restrikciók, azok monetáris (és fiskális) oldala viszonylag enyhe. Az utóbbi időben Jugoszláviában is az. Az igazán érdekes időszakot Jugoszláviában az 1965-ös reform utáni évek jelentik; én — a Kornai által idézett szerzőktől eltérően — azok jellegzetességeiről is írtam. A szocialista gazdaság nemzetközi történetében az az — azóta jórészt visszavont — reform volt a viszonylag legradikálisabb. Ebben a reformban azonban az igazán radikális lépést — a vállalatoknak, a bankoknak a helyi állami szervektől való következetes elválasztását, valódi önállóságuk megteremtését, a valóságos tőke- (legalábbis hitel-) piac létrehozását — megközelítő pontossággal szólva *kíméletlen hitelrestrikcióval helyettesítették.*

Ennek érzékeltetésére hadd jegyezzem meg: számottevő munkanélküliség mellett csökkent a foglalkoztatottak száma; átmeneti, több negyedéves időszakot tekintve (a szezonhatás kiküszöbölésével mérve) csökkent az ipari termelés; jelentős mértékű árliberalizálás mellett és anélkül, hogy az így is állami ellenőrzés alatt tartott árakat mérsékelték volna, sikerült átmeneti ideig elérni az általános árszínvonal csökkentését![4]

Vajon akkor is *puha* volt a jugoszláv vállalatok költségvetési korlátja? Erre a kérdésre nem lehet egyértelműen válaszolni. Félreértések elkerülése végett: *nem átmeneti* esetről van itt szó. Az nem okozna igazi gondot; társadalomtudományi fogalmakat valószínűleg lehetetlen úgy kialakítani, hogy alkalmazásuk ne kerüljön szembe az átmeneti esetek megmagyarázásának a nehézségeivel.

Más a baj — nevezetesen az, hogy a kérdéses időszakban a jugoszláv vállalatoknál tulajdonképpen egy sem teljesült azok közül a feltételek közül, amelyekhez Kornai írásaiban a „puha" költségvetési korlátot köti; és mégis érvényes e vállalatok helyzetére, viselkedésére a „puha" költségvetési korlát Kornai által adott meghatározása. A feltételek közül „A hiány"-ban ([9] 322—324. l.) az első az, hogy a vállalatok nagy része nem árelfogadó, hanem ármeghatározó. Bérfizetési nehézségekkel küszködő és áraikat mégsem növelő, sőt azokat részben csökkentő vállalatokra ez nem illik rá. A második feltétel az adózási rendszer „puhasága": egyedi adókedvezmények elérhetősége, a kivetett adók következetlen be-

[3] Vonatkozik ez arra is, hogy a vállalatok a kölcsönös fizetések halogatásával reagálnak a hitelpolitika korlátozó intézkedéseire. Hozzászólásában Kornai ezt alapvetően jugoszláv sajátosságként tárgyalja. Valóban ott ez sokkal elterjedtebb, fontosabb jelenség, mint nálunk. De szó esik erről a jelenségről már „A hiány"-ban is, a Tallós György által elemzett magyarországi megjelenésére utalva ([9] 533. l.).

[4] Ezeket a restrikciókat részletesebben elemeztem [15] cikkemben.

hajtása; a harmadik az állami pénzügyi támogatások kiharcolhatósága. Jugoszláviában a kérdéses időszakban nem volt az ágazatinál alacsonyabb szinten differenciált adó, és a vállalatok túlnyomó része semmiféle jogcímen sem kaphatott állami támogatást. Fizetési nehézségek miatt zárolt számlájú vállalatoknál az állammal szembeni kötelezettségek kifizetése elsőbbséget élvezett, úgyhogy az adókat behajtották. Végül, a negyedik feltétel a „puha" hitelrendszer. Ami a bankhiteleket illeti, ilyeneket akkoriban sem „puha", sem „kemény" feltételekkel nemigen lehetett kapni: a monetáris politika csökkentette a pénztömeget, a bankok hiteleket nem annyira nyújtottak, mint inkább visszavontak. Ami a „puha" hitelrendszer — Kornainál ugyancsak szereplő — másik elemét, a vállalt fizetési kötelezettségek nemteljesítését illeti, azzal kapcsolatban bonyolultabb volt a helyzet. Igen tekintélyes „körbetartozások" halmozódtak fel. Csakhogy a vállalatok számára az ilyen pénzszerzési lehetőségek is nagyon korlátozottak voltak! Kornai „A hiány"-ban a körbetartozásokat úgy írja le, hogy azok segítségével a vállalatok teljesen kivédik a monetáris restrikciós kísérlet tevékenységükre gyakorolni kívánt hatását ([9] 533. 1.). Jugoszláviában a kérdéses időszakban — mint ez az előbb leírtakból következik — ez a „kivédés" távolról sem sikerült nekik.

A következtetés: a kérdéses időszakban a jugoszláv vállalatok költségvetési korlátja nem volt „puha". Most idézek egy mondatot Kornai hozzászólásából; „Emlékeztetek arra, amit a könyv hangsúlyozott és amit most újra kiemeltem: a »keménység—puhaság« megítélésében a legfontosabb kritérium a félelem a pénzügyi kudarctól" ([10] 186. 1.). Ennek alapján visszavonom az előbbi következtetést: a vállalatok költségvetési korlátja mégis „puha" volt. A „pénzügyi kudarc" ugyanis Jugoszláviában akkortájt (is) csak a radikális reformerek fejében létezett, a gyakorlatban nem; attól félni aligha lehetett. Ha a vállalat pénzügyi nehézségekkel került szembe, átmenetileg csökkentette termelését; de nem jutott csődbe, az igazgatóját is igen ritkán váltották le emiatt. Mert restrikció volt, valóban radikális reform azonban nem. A veszteséges vállalatok gazdálkodási problémái így felhalmozódtak, akkor „oldódtak meg", amikor a kormányzat felhagyott a hitelrestrikcióval.

Talán túlzottnak tűnő terjedelemben írtam a másfél-két évtized előtti jugoszláv vállalatok helyzetéről, de vajon valóban csak arról írtam? Magyarországon az 1980-as évek első felében átéltünk egy szigorú restrikciót, amely már nem jelentéktelen mértékben alkalmazott monetáris és fiskális eszközöket. Ami a jövőt illeti: van bizonyos esélyünk egy valóban radikális reformra, de van esélyünk részben azt helyettesítő — a korábbiaknál még nagyobb részben pénzügyi természetű eszközöket alkalmazó — restrikciókra is. Olyan fogalmakat kell használnunk, amelyek a lehető legvilágosabban megkülönböztetik ezeket és következményeiket.

A „kemény" és a „puha" költségvetési korlát fogalma a kérdéses megkülönböztetésre azért nem alkalmas, mert eleve a pénz kétféle szerepének (a tőkés gazdaságbeli és egy elképzelt — valóban radikális — reform utáni szocialista gazdaságbeli kettős szerepének, illetve a mai szocialista gazdaságban játszott egyoldalúan restriktív szerepének) az összekeverésén alapul. Kornai, aki tagadja a pénz mai szocialista gazdaságbeli egyoldalúan restriktív szerepét, ugyanezt tulajdonképpen kivetíti a kapitalizmusra.

Amikor „A hiány"-ban elkezdi a költségvetési korlát tárgyalását, először a kemény költségvetési korlát „tiszta esetével" foglalkozik. Ebben az esetben nincs hitel, nincs külső pénzbefektetés a vállalatba. Majd áttér a „majdnem kemény" költségvetési korlátra. Itt már van hitel, van külső pénzbefektetés. Az állami támogatások mellett (amelyek a mai kapitalizmusnak megfeleltetett „majdnem kemény" költségvetési korlát esetében nem túl jelentősek; a továbbiakban eltekintek tőlük) a szerző szerint a hitel és a külső pénzbefektetés is puhítja a költ-

ségvetési korlátot. „Kemény" feltételek mellett azonban (a hitelnél szigorú garancia, feltétlen visszterhesség, a külső pénzbefektetésnél jövedelmezőségi elvárás) ezek a tényezők csak kevéssé puhítják a költségvetési korlátokat, ezért marad az „majdnem kemény". A Társadalomkutatásban megjelent cikkemben bíráltam ezt az okfejtést ([17] 73. l.). A tőkés gazdaság lényegének eltorzítása az a felfogás, hogy ott — a hitel, a részvény stb. létezése folytán — már nem érvényesül következetesen a pénz korlátozó szerepe. Nem helytálló az, hogy a tőkés gazdaság — a kemény költségvetési korlát „tiszta esetéhez" képest — már egy lépés a mai szocialista gazdaságbeli „puha" költségvetési korlát felé. Ellenkezőleg: a tőkés gazdaságban a pénz — persze csak az üzleti vállalkozások viszonylatában, ahol tőkeként funkcionál — *lényegében* nem egyoldalúan korlátozó természetű. A tőkepiac nem „puhítja a költségvetési korlátot" (illetve ilyen természetű hatása — az, hogy nem előrelátó vállalatok vezetői, illetve tulajdonosai ideig-óráig felvehetnek felelőtlenül hiteleket stb. — mellékes). Ellenkezőleg: a tőkepiac teszi *működőképessé* a tőkés gazdaságot. Enélkül ugyanis a jövedelmező beruházási lehetőségek jelentős része kihasználatlanul maradna, ami súlyos zavarokhoz (például jelentős áringadozásokhoz) vezetne, és ami talán még fontosabb: jövedelmező vállalatok átmeneti, apró-cseprő likviditási zavarok folytán összeomlanának.

Kornai kérdéses okfejtésének hibás voltát az is sejteti, hogy újabb publikációiban — így hozzászólásában is — a tőkepiac figyelembevétele nélkül definiálja a „majdnem kemény" költségvetési korlátot (és a „majdnem"-et elhagyva egyszerűen „keménynek" nevezi).[5]

Sajnos, a hibás érvelés feladása az adott esetben nem jelenti a tulajdonképpeni hiba kiküszöbölését. Hozzászólásában Kornai hangsúlyozza, hogy a „kemény-puha" költségvetési korlát fogalompárja nemcsak a vállalatokra érvényes: a költségvetési korlát felpuhulása megmutatkozik számos országban az egészségügyi intézmények működésében, a katonai létesítmények építési költségeinek a túllépésében, a „jóléti állam" keretei között működő háztartások szférájában stb. A költségvetési korlát és annak felpuhulása tehát *általános* kategória, és „Egy kategória munkaképességének egyik ismérve az, hogy képes-e megvilágítani az egymástól egyébiránt eltérő jelenségek valamilyen fontos közös vonását" ([10] 186 l.).

Itt a következő problémák merülnek fel. Bármennyire hibás is „A hiány"-ban a „majdnem kemény" költségvetési korlát olyan bevezetése, hogy az a kemény költségvetési korlát „tiszta esetének" egy kissé „felpuhult" változata, mégis maga a leírás, amelyet Kornai a „majdnem kemény" költségvetési korlátról (azaz az újabb terminológia szerint a „kemény" költségvetési korlátról) ad, lényegében azonos azzal, amit általában úgy szoktak kifejezni, hogy a vállalat a hosszú távú jövedelmezőségi kényszer körülményei között működik. Így természetesen ez a leírás magában foglal olyan mozzanatokat, amelyek a szóban forgó nem vállalat jellegű intézményekre nem vonatkoztathatók. És ugyanígy a „felpuhulás" leírásakor is „A hiány"-ban Kornai a vállalatot tartja szem előtt. A „kemény" esetben kemény feltételek mellett (nyereséget elvárva), a „puha" esetben ilyen feltételek nélkül fektetnek be a vállalatba tőkét a tulajdonosai (részvényesei). Mit kezdjünk ezzel a megkülönböztetéssel például a háztartás esetében? A háztartásra való utalás lehet a dolog valamely részvonatkozását megvilágító analógia, annál több azonban aligha.

Továbbá Kornai a hozzászólásában a korábbiaknál erősebben hangsúlyozza — a kemény költségvetési korlát alapvető jellegzetességeként — a kereslet korlátozásának *önkéntességét*. Ezt is nehéz lenne szerintem a vállalati szférán túl kiterjeszteni. A tőkésvállalat (persze itt is hozzá lehet tenni: és egy radikális re-

[5] Hozzászólásán kívül a Matits Ágnessel közösen írt [11] cikkben is így jár el.

form utáni szocialista vállalat) keresletkorlátozása valóban önkéntes, a vállalat ugyanis — jövedelmezőségi és a kockázattal kapcsolatos mérlegelések alapján — általában kevesebbet költ, mint amennyit tudna (nemcsak hogy nem vesz kölcsön minden lehetséges tőkét, de kölcsön is ad). Ez a sajátossága akkor is érvényes marad, csupán kisebb fokban érvényesül, ha számíthat — csak éppen nem teljes bizonyossággal számíthat — arra, hogy gazdálkodási nehézségek esetén az állam kisegíti a bajból. A többi felsorolt intézménynél azonban ilyen önkéntes korlátozás egyáltalán nincs. Azok mindig annyi pénzt költenek, amennyit *tudnak*. Ehhez képest mellékes az, hogy jövőbeli bevételeiket esetleg előre elkölthetik (hitel felvételével; a hitel szerepe a vállalatnál más, mert nála az legalábbis részben a saját hozamából térül vissza). És az is mellékes, hogy az a pénzmennyiség, amelyet a nem vállalati intézmények el tudnak költeni, tartalmaz-e úgy megszerezhető részt, hogy az őket finanszírozó államapparátust (fedezetlen fizetési kötelezettség vállalásával) kész helyzet elé állítják. Keresletük korlátozása akkor sem önkéntes, akkor is külső (ti. a háztartásnál főleg a bér kialkudásában, a többi intézménynél a költségvetési juttatás előzetes meghatározásában valósul meg), ha a kérdéses „kész helyzetek" teremtésének a lehetősége hiányzik.

Itt tehát a valóságban olyan gyökeres különbség van, amely az állami segítőkészség legkülönfélébb fokozatai mellett megmarad; csak akkor tűnik el, ha az állami segítőkészség (a vállalatokkal szemben) valóban abszolút szabállyá válik. Ezt a különbséget a minden intézményre érvényes „keménység-puhaság fokozatai", „felpuhulás tendenciája" nem fejezi ki, hanem elmossa; a pénz kétféle szerepét egyfélére egyszerűsíti le.

Hozzászólásában Kornai utal arra, hogy a költségvetési korlát a hagyományos mikroökonómia fogalma. Ez a fogalom azonban éppen a pénz korlátozó szerepét fejezi ki. Az absztrakt elmélet — adott mondanivalója szempontjából jogosan — eltekint a tőkepiac létezésétől. Emiatt az elméletnek a költségvetési korlát fogalmához kapcsolódó része nem alkalmas a tőkésvállalatok pénzgazdálkodásának — e gazdálkodás alapvető sajátosságainak — a leírására. Ha arra akarjuk alkalmazni, akkor úgy állítjuk be a tőkepiacot, mintha azon egy fillért sem lehetne kapni. A költségvetési korlát hagyományos fogalma tehát egy, a jövedelmezően működő tőkésvállalatok valóságos helyzetében nem létező *külső* korlátot fejez ki. A hosszú távú jövedelmezőség kényszerűségét — amely kielégítően jellemzi a tőkésvállalatok helyzetét — a költségvetési korlát fogalmának hagyományos jelentése miatt nem szerencsés átkeresztelni „kemény" költségvetési korlátra, bárhogyan definiáljuk is ezt a fogalmat. A fogalom eredeti jelentésével is összefügg, hogy Kornai „A hiány"-ban a kemény költségvetési korlát „tiszta esetéből" indult ki. A kétféle „kemény" fokozat plusz a „puha" az egyszerű „fokozati" hangzás ellenére olyan bonyolult fogalomhármas, amelynek egy fogalomba való összevonásából súlyos tévedések lehetősége adódik. E tévedéseket Kornai sem kerüli el,[6] és azt így a fogalom alkalmazóitól is nehéz lenne elvárni.

[6] Az előbb már említett [11] cikkben Kornai és Matits a magyar vállalati adatok alapján vizsgálódnak. Arra a következtetésre jutnak, hogy a költségvetési korlát „puha". Ennek egyik bizonyítéka az, hogy „A beruházás nem függ a jövedelmezőségtől"*t* ([11] 23. l.). A szerzők ugyanis korrelációszámítást végeztek az egyes vállalatok beruházásai és *előző évekbeli* nyeresége között, és nem kaptak a 0-tól szignifikánsan eltérő korrelációs együtthatókat ([11] 23—25. l.). Úgy gondolom, a fentiek alapján világos, hogy amit itt elemeztek, az a magyar vállalatok helyzetének a kemény költségvetési korlát „tiszta esetétől", nem pedig a „majdnem kemény" költségvetési korláttól való eltérése: a vállalat beruházása nem annyi, mint a nyeresége, illetve nem arányos azzal. A tőkésvállalatoké sem arányos természetesen. A tőkésvállalatok között is van tőkemozgás. Ott a *várható* jövedelmezőség alapján van. Bizonyítani azt kellett volna, hogy nálunk nem annak alapján van. Ez — nem azért, mintha ez a tétel nem lenne helyes, hanem adatok híján — igen nehéz feladat lenne. Annak bizonyítása azonban, hogy a beruházások elosztása nem alkalmazkodik a múltbeli nyereségarányokhoz, a költségvetési korlát „puhaságának" a vizsgálata szempontjából lényegében érdektelen.

A tőkésvállalattól eltérően, a mai *szocialista* vállalatra alkalmazhatónak tűnik a költségvetési korlát hagyományos fogalma, éppen *külső* korlát természete miatt és azért, mert a pénzt nem a racionálisan működő tőkepiacon árusított sajátos jószágként kezeli; *statikusan*, nem pedig dinamikus tőke szerepében kezeli. A szocialista vállalatnak hagyományos értelemben *van* költségvetési korlátja: annyit költhet, amennyi az árbevétele, plusz amennyi hitelt, támogatást már megszerzett. Persze alkudozhat, ügyeskedhet még több külső forrás megszerzéséért; de csak kivételes esetben (ha nagyon fontos ágazatba tartozik; ha rendkívül jó informális kapcsolatokkal rendelkezik; ha éppen nincs szigorú restrikció) lehet *teljesen bizonyos* abban, hogy ilyen forrásokhoz (számottevő mennyiségben) hozzá tud jutni — szemben a jövedelmező tőkésvállalattal, amely ebben gyakorlatilag mindig teljesen bizonyos lehet. Ezért — mert a pénz restriktív szerepét más működési mechanizmusok bizonytalanná teszik — a szocialista vállalat költségvetési korlátja *bizonytalan*. Hozzászólásában Kornai a bizonytalanságot „elhibázott fogalmazásnak" nyilvánítja, a költségvetési korlát szerinte igenis puha ([10]186. l.). Csakhogy én a cikkemben ([18] 94. 1.) épp Kornai „Hiány"-ára hivatkozva írtam a szóban forgó bizonytalanságról! Hadd idézzem itt a szerzőnek egy mondatát a „puha" költségvetési korlát következményeiről: „A vállalat helyzetét, s vele költségvetési korlátját, kettős bizonytalanság sújtja" ([9] 325. 1.). „A hiány"-ban éppen azok az elemzések nagyon fontosak, tartalmasak, amelyek a kérdéses bizonytalanságot, az ide kapcsolódó hierarchikus alkuviszonyokat elemzik; ezekből az elemzésekből sokat tanulhatunk. E gondolatoktól tulajdonképpen nem is idegen a pénz restriktív szerepének az elismerése.

Itt kell rámutatni arra, hogy a mai szocialista pénz restriktív szerepének a tagadása Kornainál tulajdonképpen csak az „Anti-equilibrium"-ban volt következetes. Ott a hiánygazdálkodás, a „szívás" okát, illetve megszüntetésének a lehetőségét vizsgálva, azt alapvetően „a másik", *restrikciós* feladatként kezelte a *reformhoz*, a vállalati autonómia megteremtéséhez képest. Az 1968. évi reformról szóló alfejezetben például ezt írta: „Mindaz az eredmény, amelyet a modern tőkés gazdaság technikai fejlődésben, a minőség javításában, adaptációban elért, csak részben magyarázható a döntés decentralizálásával és a nyereség-ösztönzéssel. Ezzel legalábbis egyenrangú, vagy talán még fontosabb magyarázat: a nyomás állapota. Ha tehát az előbbi institucionális változtatásokat végrehajtjuk, de megmaradunk a szívás állapotában, a remélt kedvező eredmények nem jelennek meg, vagy csak kevésbé érvényesülnek" ([8] 350. 1.).

„A hiány"-ban a szerző utal azokra az ellenvetésekre, amelyek e nézetével szemben megfogalmazódtak, és amelyek a hiányjelenségek fennmaradásának megmagyarázásában kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a reform következetlenségeinek ([9] 571. 1.). Ezeket az ellenvetéseket azonban sajnos úgy vette figyelembe, hogy a restrikció és a reform problémáját összekeverő fogalompárt alkotott, amely csupán *látszólag* általános, rosszul általános.

Az állam szerepe, a motiváció és a „mikroökonómia"

Hozzászólásában Kornai ismételten hangsúlyozza [10] 184., 189. l.), hogy a kereslet korlátozottságának kérdését tárgyalva én összekevertem a probléma makro- és mikroszintjét, amikor arról írtam, hogy a szocialista vállalat inputok iránti keresletе korlátozott, mert azt a monetáris és fiskális politika korlátozza. Szerinte ugyanis meg kell különböztetni a probléma mikroszintjét, azaz azt a kérdést, hogy „...érvényesül-e a rendszer elemi sejtjeiben, a háztartásban és a vállalatnál *önkéntes* keresleti korlát", valamint makroszintjét: ide tartozik a fiskális és monetáris korlátozás.

Én viszont úgy gondolom: az, hogy a mai szocialista vállalatnál nincs „önkéntes keresleti korlát", valójában — a szó megszokott értelmében — nem mikroökonómiai probléma.

A nézetkülönbség mögött — amely az olvasó szemében talán skolasztikusnak is tűnhet — végső soron a motivációs elméletről és az állam szerepéről van szó. Kornai motivációs elméletét gyakran félreértik. Herbert S. Levine „A hiány"-ról írt recenziójában azt állítja, hogy Kornai a „munkakörrel való azonosulást" a szocialista vállalati vezető motivációjának tartja ([12] 96. l.).

Valójában ez Kornainál *általános*, nemcsak a szocialista, hanem a tőkésvállalati vezetőre is érvényes motiváció, „természetes ösztön".[7]

Miben áll a „munkakörrel való azonosulás"? Kornai ennek megvilágításakor bírálja a munkát kínlódásnak feltüntető hagyományos mikroökonómiát; ez a leírás „Különösen alkalmatlan a vezetői munkakörben dolgozók helyzetének jellemzésére. Az irányítás, a bonyolult problémákról való döntés érdekfeszítő feladat, s akik végzik, fáradságot és gondot, de sok örömet és kielégülést is találnak benne" ([9] 78. l.). Itt tehát *munkaszeretetről* van szó. Részben még ide kapcsolható az is, hogy „...a vezető igyekszik a gondjaira bízott részleg *fennmaradását*, »*túlélését*«, *működőképességét* biztosítani." Eközben azonban, úgy tűnik, már más síkra tér át az érvelés: „Ehhez hozzátartozik, hogy a részleg teljesítménye legyen *elfogadható* a külvilág számára." A kórházigazgató (az elmélet nemcsak „üzleti" vállalkozásokra vonatkozik!) arra törekszik, hogy a beteg és hozzátartozói legyenek elégedettek a gyógyítással. És „Ugyanez az »első számú természetes ösztön« működik a termelés vezetőjében is: a rábízott üzem fennmaradását, túlélését, működőképességét biztosítani kell, többek között azzal is, hogy a kibocsátás elfogadható legyen" ([9] 78. l.).

Miről is van tulajdonképpen szó?

A mai, kifinomult és leegyszerűsített — és úgy-ahogy működő piaci elemekkel is segített — magyar hierarchikus gazdaságirányítási rendszer körülményei között különösen élesen nyilvánul meg egy, valójában a szocialista gazdaság születése óta létező irányzat: a hierarchikus irányítás nehézkességének enyhítésére felhasználnak bizonyos „*horizontális*" *segédmechanizmusokat*. Elegendő itt a jól ismert ellátási felelősségre utalni. Ebből kiderül, miben is áll a „horizontális" elem. A vevők *elégedetlenkedése* a vállalat kibocsátásának mennyiségével, minőségével *segít* az oly sok nehézség közepette „irányítgatott" vállalatokat *ösztökélni* teljesítményük javítására. Éspedig azzal segít, hogy ha túl erőssé válik az elégedetlenség, az *jelzés az irányító apparátus számára:* egy kicsit intenzívebben kell foglalkozni a vállalattal! Ezért itt valóban törekedni kell arra, hogy „a kibocsátás elfogadható legyen". Csakhogy — mivel *lényegében hierarchikus alkuviszonyról* van szó — a jól végzett munkának csak a *látszatát* kell kelteni. Ez a „természetes ösztönnel" inkább ellentétes, mintsem azonos; nem helyes összekeverni vele. Meg kell jegyezni, hogy valamelyest hasonló irányítási segédmechanizmus a tőkés világ nem üzleti jellegű intézményeinél is van. A tőkésvállalatokra azonban mindez — hacsak nem kapnak jelentős szubvenciókat — nem érvényes.

Az „elfogadható kibocsátásra" való törekvés mellett Kornai a vállalati vezető további „természetes ösztöneként" említi a munkamenet nyugalmának biztosítására irányuló igyekezetet. Ezért a vállalati vezető „...minél nagyobb biztonságra: több input beszerzésére, bővebb készletekre" törekszik ([9] 78. l.). Nekem viszont úgy tűnik, itt nem „természetes", hanem *hiánygazdasági* ösztönről van szó.

[7] Kornai hangsúlyozza is e motiváció általános jellegét. Tartalmi leírása után ezt írja: „Ezekre a »természetes ösztönökre« azután rárakódnak a konkrét társadalmi viszonyok hatásai. A tulajdonos által vezetett tőkés üzem kivételével minden modern nagyvállalat vezetője függ attól, aki kinevezi." *Ezt követően* tárgyalja e motiváció szerepét az „... általunk közelebbről vizsgált szocialista gazdaságban" ([9] 78. l.).

Az, hogy Kornai ilyenfajta „természetes ösztönöket" tulajdonít a vállalati vezetőknek, más oldalról világítja meg azt, amit már tárgyaltunk: nézetét a pénz tőkés gazdaságbeli egyoldalúan korlátozó szerepéről. Nála ugyanis itt arról van szó, hogy a tőkésvállalat vezetőjét (is) „természetes ösztönök" hajtanák mindenféle potenciális input beszerzésére, s „elfogadható" kibocsátásra — de a „kemény" költségvetési korlát mindebben megálljt parancsol neki. A Kornai által adott leírás — mondjuk meg — nem éppen hű kép a termelés és a vásárlások növelésétől a kockázat miatt gyakran vonakodó, de abba a profitszerzés céljával mégis belekényszerülő tőkésvállalatokról.

Valójában a Kornai által leírt „munkakörrel való azonosulásban", „természetes ösztönökben" keveredtek a természetes és a mi rendszerünkre jellemző elemek. Ilyenképpen a mi rendszerünk elemzése is igen problematikussá válik. Kornai a „munkakörrel való azonosulás" szerinte általános motivációrendszere alapján — amely nálunk szerinte azért bontakozhat ki, mert itt nem zabolázza meg a kemény költségvetési korlát — sajátos „mikroökonómiát" dolgoz ki a szocialista vállalatra. Mivel a vállalati viselkedést alapjaiban „általános hajlandóságokra" építi, zárójelbe tehetők nála a hierarchikus függés viszonyai: „Sokan hajlamosak azt hinni, hogy ...a bürokratikus függési viszonyokban kell keresni a mennyiségi hajsza, az alkalmazkodásban mutatkozó merevség, s ezzel együtt a hiány motivációs hátterét... Nézetem szerint *nem* itt kell keresnünk a ...jelenségcsoport *fő* magyarázatát, bár ezek a tényezők is hozzáadódhatnak a többi hatáshoz. A magam részéről azért tolom előtérbe a »munkakörrel való azonosulás« motívumát, mert az *általános*, s minden körülmények között jelentkezik. Márpedig a figyelemre méltó az, hogy ez az általános motivációs háttér *egymagában is elégséges* ahhoz, hogy létrehozza az inputok iránti majdnem kielégíthetetlen vállalati keresletet és ...a csillapíthatatlan expanziós törekvéseket. Így tulajdonképpen erősebb állításhoz jutunk, mint amikor ezeket a jelenségeket a hagyományos szocialista gazdaságirányítási rendszer speciális motivációs hatásaival magyarázzuk" ([9] 79. l.).

És valóban, „A hiány"-ban az állam, a hierarchikus függés viszonyai igen korlátozott szerepet kapnak. A tárgyalás terjedelmében is, de még inkább szerepük tartalmát illetően. Noha a könyvben szó esik tervalkuról, annak egyik alapvető és közismert hatását — azt, hogy a vállalat a lehetőség szerint óvakodik kihasználni erőforrásait, hogy a következő időszakra ne kapjon túlságosan feszített tervet — sehol sem találjuk, és nem véletlenül: ezt a gondolatmenete kizárja. Ehelyett a vállalati vezető, „munkakörével azonosulva", „elfogadható kibocsátásra", tisztességes munkára törekedve, az erőforráskorlátokig növeli a termelést. Ezzel kapcsolatos ellenvetésemre Kornai azzal reagál, hogy ő is ismeri a kérdéses törekvést ([10] 191. l.). Nos, éppen ez a probléma: Kornai sajátos megközelítése kizárt az elméletből egy fontos, természetesen a szerző által is ismert (cikkemben a mechanizmusviták egyik közhelyeként leírt) jelenséget.

De a hierarchikus alkuviszony a „felelős" a teljesítménynövelési törekvésekért is, akkor is, ha az nem kifejezett utasításban, hanem csak „elvárásban" vagy éppen a „hatékony állami intézkedéssel" fenyegető, azt érlelő vásárlói elégedetlenkedés mögött jelenik meg. Miként Hoch Róbert „A hiány"-ról írt recenziójában megállapítja: a „mikroszféra" viselkedési szabályát a „makroszféra" alakítja olyanná, hogy „mindenáron növekedjünk, de azért ne nagyon" ([6] 90. l.). Nem „természetes ösztönök" kibontakozásáról, hanem sajátosan torz törekvések megjelenéséről van tehát szó.

A mai szocialista vállalatról az állami ráhatás figyelembevétele nélkül — azaz hagyományos mikroökonómiai értelemben — semmit sem mondhatunk. Ha a vállalati vezető „munkakörével való azonosulását" a munkaszeretetre korlátoznánk, akkor is bajosan szabadulhatnánk meg az állam szerepétől, hiszen a szóban forgó munkakör nagyrészt éppen az államapparátussal való alkudozásból áll.

Emellett a munkaszeretet — ellentétben Kornai beállításával — nem is általános. Vannak — ha kisebbségben is — olyan vállalati vezetők, akik csupán presztízs-, anyagi stb. okokból töltik be funkciójukat. Ők is fontosnak tartják vállalatuk növekedését, „elfogadható" kibocsátását, ők is hajszolják a folyó és még inkább a beruházási inputok felhalmozását, mert tudják, hogy *elvárások* állnak velük szemben. Amíg ezek a — hagyományos értelemben a mikroökonómiába nem sorolható — elvárások fennállnak, addig a vállalatok nem fogják önként korlátozni keresletüket.

Mindazt, amit Kornai a „munkakörrel való azonosulással" vél megmagyarázhatónak, Joseph S. Berlinernek a szocialista vállalatvezetőről 1957-ben megjelent kitűnő könyve a vállalati vezetők gazdasági rendszerbeli helyzete alapján, hibásan általánosító pszichológiai előfeltevések nélkül, hiánytalanul megmagyarázta [2].

Persze — mint már hangsúlyoztam — Kornai „munkakörrel való azonosulása" sem csupán munkaszeretet; az is tartalmazza a hierarchikus irányítási viszonyok egy mozzanatát, „horizontális" segédmechanizmusát. Ezért lehetne éppen magyarázó ereje, csakhogy emiatt — keverék jellege következtében — nem analitikus, *rosszul általános* kategória; „elbujtatja", elmossa az állam szerepét.

Az állam alig szerepel „A hiány"-ban *utasítások*, *elvárások* megfogalmazójaként, végrehajtójaként. Az állam kényszerhelyzetben (a beruházások ciklikus visszafogásai során) *korlátozza* a vállalat expanziós törekvések megvalósulását, egyébként pedig általában *segíti*, *támogatja* a vállalatokat ([9] 224—229. l.). A nem bizonytalan, hanem „puha" költségvetési korlát is részben ennek a segítésnek a tükröződése. A segítség „ára", az apparátus dominanciája nem kap hangsúlyt. „A vállalat helyzete a szocialista gazdaságban" című alfejezet, amely a vállalat államtól való függésének különféle fokozatait írja le, kizárólag az erőforrások elosztását tárgyalja. Egyetlen szót sem ejt arról, hogy a vállalattól valamifajta teljesítményt is elvárnának. Bevezető analógiaként itt a szülő—gyermek viszony fejlődéséről olvashatunk. Jó-e ez az analógia? Az értelmes szülő szinte születésétől fogva a későbbi önálló életre neveli gyermekét. Vajon ennek megfelelően a vállalatok állami utasítgatása, a tervutasításos rendszer kezdetei óta egy radikális reform előkészítése volna? Kornai ezt természetesen nem állítja. A szocialista vállalat helyzetét ugyanis a felette való túlzott gyámkodással jellemzi ([9] 580. l.).

A reform problémáját mégis a felnőtté válás analógiájával tárgyalja. A vállalatok vezetői és közvetlen irányítószerveik „...bosszankodnak amiatt, hogy a felsőbb hatóságok folyton beleszólnak ügyeikbe, atyáskodnak felettük", és a közvélemény meg a felsőbb szintű vezetés gyakran elégedetlen az alsóbb szintű vezetők önállótlansága miatt. Továbbá, a gazdasági fejlődéssel nő a termelés és a fogyasztás differenciáltsága, és az inputok adminisztratív elosztása egyre inkább megoldhatatlan feladattá válik. A differenciálódás előbb-utóbb kikényszeríti a döntések számottevő decentralizációját ([9] 580—581. l.). A gazdasági reform így nem társadalmi-politikai dilemma, és még kevésbé egy átfogóbb társadalmi-politikai dilemma része.

Mindezzel összefüggésben szeretnék egy megjegyzést fűzni Kornainak ahhoz a — hozzászólásának bevezető részében található — megállapításához, mely szerint én is azokat a kérdéseket érzem fontosaknak, amelyeket az ő „Anti-equilibrium" és „A hiány" című könyvei vetettek fel. Ami „A gazdasági vezetés túlzott központosítása" című, 1957-ben megjelent [7] könyvét illeti, azzal vállalom a kérdésfeltevések (megközelítő) azonosságát. Az előbb említett művek kérdésfeltevései azonban nem jelentéktelen részben idegenek tőlem.

A hiány értelmezéséről

Hozzászólásában Kornai összefoglalja azt, amit szerinte én a tervutasításos gazdaságbeli hiány kínálati oldalon jelentkező „rugalmatlanságainak" okairól cikkemben írtam: „...az aggregált tervmutatószámok torz manőverezési lehetőségeket hagynak nyitva, ami megszüli a részletes naturális tervezés tendenciáját. Ez utóbbi azonban a sokféle bizonytalanság miatt nem végezhető el megbízhatóan. Ellentmondások keletkeznek a tervek naturális és értékbeli előirányzatai között. Mindez szükségszerűen elvezet ahhoz, hogy a részletes tervekben elképzelt összhang kínálat és kereslet, output-előírások és inputkeretek között újra és újra megbomlik." Majd hozzáteszi: „Olyan gondolatok ezek, amelyekkel szemben semmiféle belső ellenállás nincs bennem. Már csak azért sem, mert e gondolatok egybeesnek a régi mechanizmusra vonatkozó saját tapasztalataimmal, amelyeket 1955—1956-ban a [7] könyvemben írtam le" ([10] 182. l.).

Nos, azokkal többé-kevésbé valóban egybeesik Kornai összefoglalása; azzal azonban, amit én írtam — némely részletektől eltekintve — nem. A részleges egybeesés természetesen nem véletlen. A magyarázatban hivatkoztam is Kornai említett könyvére ([18] 87. l.).

Említett magyarázatom a hiány értelmezéséből indul ki. Abban az esetben, ha a javak elosztását nem a pénz, hanem adminisztratív kiutalások közvetítik, a hiány nem kielégítetlen fizetőképes kereslet, hanem a kiutalásnak — mint érvényes jogcímnek — a megfelelő jószágra való beválthatatlansága. A tervutasításos rendszer azonban nem felel meg tisztán ennek a modellnek; e rendszerben részben (a termelési javak elosztásában is) a pénz közvetít. Amennyiben ez a helyzet, annyiban a hiány e rendszerben is kielégítetlen fizetőképes kereslet. A pénz ilyen szerepére azért van szükség, mert anélkül a rendszer működésképtelen volna. Másfelől azonban a pénznek mint kiegészítő szabályozási „elvnek" a belépése, a szabályozódásnak és vele együtt a hiánynak mint szabályozódási defektusnak a megkettőződése önmagában is fontos hiánygeneráló tényező. Ezen az alapon először a kínálati, utána a keresleti oldal institucionális rugalmatlansági problémáit tárgyaló érvelésem részletezésére a továbbiak szempontjából nincs is szükség. A legfontosabb az: hiányon azt értem, hogy a potenciális felhasználó rendelkezik azzal a *sajátos jogcímmel*, amely az adott rendszerben feljogosítja a kívánt jószág megszerzésére, a jószágot azonban mégsem tudja megszerezni.

Hogyan értelmezi Kornai a hiányt? Négy fő közvetlen megjelenési formáját említi. 1. Adminisztratív kiutalással osztanak el egy jószágot, és az igénylések összege felülmúlja az allokátor rendelkezésére álló mennyiséget. Ez a „vertikális hiány". 2. Pénz közvetítésével történik az elosztás, és a kínálat nem fedezi a keresletet. 3. A mikroegységben nem áll rendelkezésre a tervezett termeléshez szükséges input. 4. A termelés vagy általánosabban a társadalmi tevékenység feszített mértékben használja ki a társadalmi kapacitást. Ezek a hiány közvetlen megnyilvánulásai, de vannak még további közvetett megnyilvánulásai is; a hiány gyűjtőfogalom ([9] 567—568. l.).

Úgy gondolom, hogy ez a hiányfogalom, mivel nem analitikus természetű, tudományos célra nem használható. Egyes elemei átfedik egymást. Emellett a 3. pontban szereplő, a tervezett termeléshez szükséges, vállalaton belüli inputhiánnyal kapcsolatban nincs tisztázva, hogy a szükséges inputokra van-e a vállalatnak adminisztratív kiutalása vagy pénze. Attól persze, hogy a vállalatnak esetleg így nincsen semmiféle jogcíme a kérdéses inputok beszerzésére, még érezheti „hiányukat". Ezzel azonban lényegében József Attila szövőlányához hasonlít, aki cukros ételekről álmodott, amelyekből akkortájt nem volt hiány. Pénze nem mindenkinek volt rájuk; ez azonban egy másik kérdés. Magyarán, Kornai hiányfogalma magában foglalja a közgazdaságtudomány egyik ősi alapproblémáját, a

javak viszonylagos szűkösségét, illetve annak egy részét (a háztartás pénz híján kielégíthetetlen szükségleteit nem). Ami a „vertikális hiányt" illeti: az adminisztratív allokátor által ki nem elégíthető igények egy része csupán blöff. A tervutasításos rendszerben a vállalatok jól ismert taktikai fogása az, hogy a valamely okból végrehajtani nem kívánt termelési feladatot olyan — hamis — inputigények bejelentésével hárítják el, amelyeket a felsőbb szervek nem tudnak kielégíteni ([2] 93. l.).

A szűkösségtől a blöffig terjedő hiányfogalom azonban nem foglalja magában azt, amit az előbb, saját hiányértelmezésem egyik elemeként említettem: az adminisztratív kiutalások megfelelő jószágokra való beválthatatlanságát. Ennek tömeges előfordulása a tervutasításos rendszerben elkerülhetetlen, egyúttal számos zavar forrása, amely nyilvánvalóan a kielégítetlen fizetőképes kereslet adminisztratív elosztásbeli megfelelője. Természetesen a már amúgy is igen széles fogalom kiegészíthető lenne ezzel az elemmel. De épp a nem analitikus, hanem a mai szocialista gazdaságok sajátos jelenségeit szinte teljes extenzivitásukban felölelni törekvő fogalomalkotás következménye az, hogy ez a fontos elem kimaradt; a fogalom lényegében ezért hibás. Persze általános, összefoglaló fogalmakra is szükség van. A mi jelenségvilágunkra nézve azonban ez aligha lehet a „hiány". Ebbe a fogalomba ugyanis, ha nagyon akarjuk, sok minden beleférhet, de vannak nagyon fontos jelenségek (így például a kapun belüli munkanélküliség, a vállalati anyagkészletek felhalmozódása), amelyek semmiképpen sem. Persze ezek is kölcsönösen összefüggnek a — rendszerünkben valóban nagyon fontos — hiányjelenségekkel. Kornai fontos tudományos eredménye — és „A hiány"-ban jelentős előrelépés az „Anti-equilibrium"-hoz képest — a kérdéses összefüggések alapos feltárása. Ez azonban csak még jobban aláhúzza a szóban forgó fogalom rosszul általános, *látszólag* általános voltát. Ezt a kérdését mégis nyitva hagyom ezen a ponton; később visszatérek rá.

Az „erőforrás-korlátos" gazdaság problémájáról

Az „erőforrás-korlátos" gazdaság gondolata „A hiány"-ban a vállalati motiváció előbb tárgyalt elméletére épült. A könyvben — mint már utaltam rá — egyetlen szó sem esett bármely, a vállalatot termelésének korlátozására késztető tényezőről. Kornai János hozzászólásában változik az érvelés: az erőforrás-korlátos gazdaság tétele most más absztrakciós alapra épül. A vállalatok a tervalku (a mai magyar mechanizmusban pedig vélhetően a szabályozóalku)[7] hatására korlátozni próbálják termelésüket; ez néha sikerül nekik, néha nem. De ez a korlátozás *mennyiségileg* nem túl jelentős, úgyhogy a gazdaság erőforrás-korlátos. Egyik tanulmányomban magam is többé-kevésbé hasonló gondolatot fejtettem ki. Azt írtam: az erőforrás-korlátok, ha abszolút értelemben nem is, de relatív értelemben — azért, mert a kérdéses teljesítménytartalékolási lehetőségek korlátozottak — effektívek a termelés mennyiségének meghatározásában ([16] 265—266. l.). Én tartózkodnék az „erőforrás-korlátos gazdaság" kifejezés alkalmazásától.

Az absztrakció — amelynek fontosságát Kornai ebben a vonatkozásban hangsúlyozza — a tudományos elemzés egyik fő eszköze, de vannak veszélyei is. Ha valami mennyiségileg nem számottevő is, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a vizsgált probléma jellemzésében el lehet vonatkoztatni tőle. A szocialista gazdaság „erőforrás-korlátos" voltának hagyományos tétele — sokszor más elnevezésekkel — ma is elterjedt naiv, apologetikus tétel. Akik hisznek benne, legfeljebb a ma még meglévő, de holnapra már bizonyosan kiküszöbölhető hibáktól vonatkoztatnak el, és nem hívei radikális reformoknak.

[7] Erről az összefüggésről lásd [6] 90. l.

Kornai munkái igen jelentősen hozzájárultak e tétel bírálatához. Vonatkozik ez az „Anti-equilibrium"-ra, amely nagyon világosan rámutatott arra, hogy gazdaságunkban komoly problémák vannak a műszaki fejlesztésnek mint fontos erőforrásnak a kihasználásában. Még inkább vonatkozik ez „A hiány"-ra, amely rámutatott a vállalatok inputkészlet-felhalmozási törekvéseire, és azt hangsúlyozta, hogy a termelést mindig a legszűkebb keresztmetszet határozza meg. E két tényező összhatásából nyilvánvalóan tekintélyes kihasználatlan erőforrások adódnak. „A hiány"-ban az erőforrás-korlátosság tételének fenntartását nem indokolta semmi egyéb, mint az előbb tárgyalt motivációs elmélet. Kornai a hozzászólásában már figyelembe veszi a teljesítmény-visszatartási törekvést, de lekicsinyli annak jelentőségét: a vállalat szerinte nemigen tudja, meri eltitkolni tartalékait az irányítószervek előtt ([10] 191. l.). Azt hiszem, ez nem ilyen egyszerű. Mivel az első megközelítésben szükségesnek látszó inputokhoz gyakran valóban nehéz hozzájutni, a probléma többnyire kényszermegoldások keresésében áll. Ezekkel (az inputkombináció kényszerű változtatásaival) foglalkozott is a „A hiány". E kényszermegoldások keresésének és megvalósításának ott a „természetes ösztön" volt az alapja. Ha azonban most már a lelepleződéstől való félelem az alap, akkor be kell látni, hogy az itt elkövetett mulasztásokat nem olyan könnyű leleplezni.

Hacsak nem arról van szó, hogy az erőforrás-korlátos gazdaság „általános" tételének tartópilléreként továbbra is érvényben marad a „munkakörrel való azonosulás" általános motivációs rendszere. Amelyet csak egy kissé árnyal a teljesítmény-visszatartás mellékes tendenciája. Úgy, mint a Kornai által az erőforrás-korlátos gazdaság tárgyalása kapcsán használt analógiában a férfiak férfiasságát a mellbimbójuk.

Súrlódás és rugalmatlanság; a „hiánygazdaság"

Hozzászólásában Kornai nagy súllyal szól arról, hogy álvitákat folytattam vele. Egy kérdésben valóban pontatlanul értelmeztem könyvét; a nézetkülönbség azonban itt is valóságos, ha nem olyan éles is, ahogyan azt [18] cikkemben beállítottam.

A magam részéről — mint az [18] cikkemből megállapítható — hiányjelenségeink megmagyarázásában döntő jelentőséget tulajdonítok a mai szocialista gazdaság institucionális rugalmatlanságának. Itt lényegében különféle *ellentmondásokról* van szó: rugalmatlanság az, hogy a vállalat nincs következetesen ösztönözve a fizetőképes kereslet kielégítésére. Ennek igen fontos eleme, hogy részben van ugyan arra irányuló érdekeltség, hogy a vállalat a jövedelmezőbb termékek előállítására vállalkozzék, de ez a visszájára is fordul: el kell kerülni a „túl nagy" nyereséget, mert különben a következő évben túl feszített lesz a nyereségterv (vagy túl szigorúak lesznek a pénzügyi szabályozók). Ugyancsak következetlen (a tervutasításos rendszerben) a termékösszetétel-terv teljesítésére irányuló ösztönzés (a termékösszetétel-terv tulajdonképpen, mint ezt cikkemben tárgyaltam, fizetőképes kereslet is; a fizetőképes kereslet „általános esetétől" abban tér el, hogy teljesítését különböző erejű szankciók is ösztönzik). Végül rugalmatlanság a termelés mennyiségének visszatartására irányuló vállalati törekvés is. Mindezek a jelenségek *rendszerspecifikusak*.

Kornai kifogásolja, hogy nem közöltem az olvasóval: ez a rugalmatlanság az ő súrlódás-fogalmának szinonimája (180. l.). A dolog ennél bonyolultabb. Ugyanis én éppen abban a mondatban, amelyet Kornai ebben az összefüggésben idéz — a mondat középső részében, amelyet csak lábjegyzetben idéz, azzal a megjegyzéssel, hogy most nem azzal vitatkozik — utaltam arra, hogy Kornainál is szerepel „a kínálat szerkezeti rugalmatlansága". A Kornai által használt súrlódás kifejezés nem megszokott. „A hiány"-ról írt recenziók általában a „merev", „rugalmatlan" ki-

fejezéseket használják Kornai gondolatának bemutatására, a „súrlódás" szót éppúgy nem említik, mint én ([5] 410. l., [12] 97. l.). Ez náluk — úgy gondolom — nem hiba. Nekem viszont kifejezetten rá kellett volna mutatnom arra, hogy különböző dolgokról beszélünk; hogy amint én a „rugalmatlanságot" értelmezem, az nem azonos Kornai súrlódás-fogalmával. Hiszen a súrlódás — mint ezt Kornai hozzászólása is hangsúlyozza — nem rendszerspecifikus, hanem *általános*, minden rendszerre érvényes kategória, technikai lassúság, nehézkesség a kínálat kereslethez való alkalmazkodásában. A súrlódás-fogalmat „A hiány" egyetlen helyen, egy részletkérdés tárgyalása közben, az 511. oldal lábjegyzetében hozza kifejezetten összefüggésbe a mai szocialista gazdaság intézményi adottságaival, ott is csak mennyiségi értelemben: ahhoz, hogy a súrlódást csökkentsük, intézményi adottságainkat meg kellene változtatni. A tőkésvállalattal való összehasonlításnál pedig nem szerencsés a fogalmazás. „A hiány" ugyanis azt hagsúlyozza, hogy a szocialista vállalat — a hiány folytán — válogathat a vevői igények között. És, mivel bizonyos mértékig nyereségérdekelt, inkább a jövedelmezőbb termékek előállítására vállalkozik. A tőkésvállalatnak viszont az ilyen válogatásra sokkal korlátozottabbak a lehetőségei ([9] 358—359. l.). Noha a hozzászólás szerint „A hiány" a szocialista gazdaságbeli súrlódást éppen ebben a fejtegetésben hozta összefüggésbe egy intézményi adottsággal — a puha költségvetési korláttal —; valójában itt nincs feltéve, még kevésbé van megválaszolva a kérdés, hogy végül is a tőkés vagy a szocialista gazdaságban nagyobb-e a súrlódás. Úgy gondolom, ezt a válaszomban vissza-visszatérő teljesítmény-visszatartás figyelembevétele nélkül nem is lehet igazán tisztázni. Ebből azonban az is következik, hogy nálunk a „súrlódás"-probléma elvileg más természetű, mint a kapitalizmusban. Így — ez is visszatérő probléma — az *általános* fogalom használatának célszerűsége is kétséges, noha az itt kevésbé problematikus, mint a korábban tárgyalt esetekben. Mindenesetre az elmondottak folytán nem könnyen érthető, hogy Kornai hiánymagyarázata nem egyoldalúan keresletmennyiségi. Talán elég három olyan recenzióra utalni, amelyek nem tudnak arról, hogy „A hiány" a hiányt mással is magyarázta, mint a túlkereslettel: Andorka Rudolféra ([1] 199. l.), Hoch Róbertéra ([6] 88. l.) és — az angol nyelvű kiadás nyelvi szerkesztőjéére — Paul Hare-éra ([15] 408. l.). Nem hiszem, hogy a recenzensek hibáztathatók lennének azért, mert a könyv gondolatmenetének egészét tanulmányozták, és nem figyeltek fel az előbb említett lábjegyzetre.

Nekem azonban fel kellett volna figyelnem rá, hiszen én vitatkoztam. Így valójában Kornai hiánymagyarázata nem tisztán keresletmennyiségi. Nem igaz, amit állítottam: az említett lábjegyzet alapján az eladó „rugalmatlansága" a vevői igényekre való reagálásban, amelyet „A hiány" a 138. oldalon a túlkereslettel hoz ugyan összefüggésbe, valójában nemcsak abból fakad. Azaz nem kizárólag a túlkeresletből fakadó (ebben az értelemben származékos), hanem *közvetlenül intézményi* probléma is.

A túlkereslet szerepét a könyv erősen túlhangsúlyozza. Ez összefügg azzal, hogy a „puha" költségvetési korlát „feltételei" a vállalatok pénzeszközökhöz jutását problémamentesnek, ezzel a keresletet korlátozatlannak tüntetik fel. A hozzászólás viszont ebben a kérdésben ellentmondásosnak tűnik. A szerző most is alapvető, elsődleges szerepet tulajdonít a túlkeresletnek a hiány megmagyarázásában. Elismeri ugyanakkor a szocialista gazdaságbeli bankok restriktív szerepét, amelyet „A hiány" még kifejezetten kizárt ([9] 532—533. l.). Így a hiány túlkeresleti oka tulajdonképpen, legalábbis ideig-óráig, szigorú restrikció segítségével nyilvánvalóan kiküszöbölhető. Nehéz lenne azt állítani, hogy Jugoszláviában az 1965-öt követő rövid időszakban nem küszöbölték ki. 1966-ban, az import liberalizálásával lényegében meg is szűnt a hiány mint tömeges, jellegzetes jelenség. Nagyon óvatosan, hozzáértően enyhítették a hitelrestrikciót, hogy a pénzszűke ne bénítsa

tovább a vállalatok működését. Az ipari termelés azonban így is csökkent, miközben az import növekedett. A vásárlók — termelők, fogyasztók — a *rugalmasabb* külföldi szállítókat részesítették előnyben. A „hiánygazdaságból" így semmi egyéb sem maradt, mint *a lényege: a rugalmatlanság.*

Rövid, fél évig tartó epizód volt ez a szocialista országok összesítve több száz éves történetében. El kell-e vonatkoztatnunk tőle, azaz — itt térek vissza a hiányfogalom tárgyalása kapcsán nyitva hagyott kérdéshez — jó-e jelenségvilágunkat összefoglalóan hiánygazdaságnak nevezni?

Úgy gondolom, nem jó. Formális tudományelméleti megfontolások alapján sem. Ami egyszer megtörtént, megtörténhet máskor is. A vizsgált jelenségvilág azt lényegében — ha csupán határesetként is — tartalmazza, nem vonatkoztathatunk el tőle.

És ami nem kevésbé fontos. Bennünket tulajdonképpen az foglalkoztat, azt keressük, ami eddig *nem* történt meg: a radikális reform. Ez az alapprobléma, nemcsak a hiánnyal összefüggésben. Ha ezt megoldjuk, megoldódik a hiány problémája is. Az alapprobléma tudományos szempontból is nehéz. Annak megoldására kell koncentrálnunk erőfeszítéseinket. A hozzászólás bevezető megjegyzései alapján úgy tűnik, ebben egyetértünk Kornaival. Úgy gondolom, ez, ha a fogalomalkotás részletei szempontjából nem fontos is, az általános, összefoglaló fogalmak megalkotása szempontjából az. Így pedig a hiány helyett a hierarchikus viszonyok *adott, konkrét* formáiból kell — még a fogalomalkotásban is — kiindulnunk.

Hivatkozások

[1] *Andorka Rudolf:* Recenzió Kornai „A hiány" című könyvéről. Acta Oeconomica, 1981. 1—2. sz.

[2] *Berliner, J. S.:* Factory and Manager in the USSR. Harvard University Press, Cambridge, 1957.

[3] *Brzeski, A.:* Forced-Draft Industrialization with Unlimited Supply of Money. A Money and Plan. (Szerk.: Grossman, G.) University of California Press, Berkeley, 1968. kötetben.

[4] *Garvy, G.:* East European Credit and Finance in Transition. A Grossman, G. (szerk.): i. m. kötetben.

[5] *Hare, P. G.:* Economics of Shortage and Non-Price Control. Review Article, Journal of Comparative Economics, 1982. 4. sz.

[6] *Hoch Róbert:* Recenzió Kornai J. „A hiány" c. könyvéről, Szigma, 1981. 1. sz.

[7] *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

[8] *Kornai János:* Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

[9] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[10] *Kornai János:* A hiány magyarázó elméletéről. Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez. Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz.

[11] *Kornai János—Matits Ágnes:* A költségvetési korlát puhaságáról — vállalati adatok alapján. Gazdaság, 1983. 4. sz.

[12] *Levine, H. S.:* Recenzió Kornai J. „A hiány" c. könyvéről. The Journal of Economic Literature, 1983. 1. sz.

[13] *Montias, J. M.:* Bank Lending and Fiscal Policy in Eastern Europe. A Grossman, G. (szerk.): i. m. kötetben.

[14] *Soós Károly Attila:* A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.

[15] *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa. Medvetánc, 1981. 2—3. sz.

[16] *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.

[17] *Soós Károly Attila:* A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös sajátossága. Társadalomkutatás, 1984. 2. sz.

[18] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlaság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (320—343. l.)

Gazdasági kalkuláció és tisztánlátás

Illés Mária

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban kitűzött célok között szerepel az is, hogy a termék árát a piac értékítélete, ne pedig a vállalat ráfordításai határozzák meg. Ezért 1985-től várhatóan csökkennek az önköltségszámításhoz kapcsolódó külső információs kötelezettségek, s a számítások egyszerűsödnek. A piaci hatások erősödése miatt azonban megnő a vállalaton belüli költséginformációk jelentősége, fokozódik a naprakész tisztánlátás jelentősége. A vállalatnak alapvető érdeke fűződik termékei költségeinek és gazdaságosságának sokoldalú ismeretéhez.

Ez utóbbi kérdéskörben azonban a hazai szakirodalomban meglehetős zűrzavar uralkodik, egymás mellett léteznek egymásnak elvileg is ellentmondó nézetek, álláspontok. A vállalati költségelszámolás diktált rendjének az utóbbi időben bekövetkezett változásai is erősíthetik a gyakorlati szakemberek elbizonytalanodását.

A gazdasági kalkuláció elméleti és gyakorlati kérdéseiben uralkodó zűrzavar két fő okra: 1. *a költségösszefüggések szisztematikus felcserélésére*, 2. *a gazdaságosságról alkotott téves képzetekre* vezethető vissza.

Ez a cikk ezek fő összefüggéseit kívánja feltárni. Elsősorban a költséginformációk gazdasági tisztánlátást segítő szerepével foglalkozik, elemezve azt is, hogy az önköltségszámítási szabályok változásai ebből a szempontból mit jelentenek.

Az önköltség és a szabályozás

Az önköltségszámítás funkciói

Az irányítószervek közleményeiben és a szakirodalomban — némi hangsúlyeltolódással — egységes felfogásban szerepelnek az önköltségszámítás feladatai. Ezek értelmében az önköltségszámításnak információt kell szolgáltatnia

— a saját termelésű készletek értékeléséhez,
— az önköltség tervezéséhez és megfigyeléséhez,
— a gazdaságossági és jövedelmezőségi számításokhoz,
— az árképzéshez és annak ellenőrzéséhez.

Az önköltségszámítás *alapvető funkciói* tehát *az információszolgáltatáshoz* kapcsolódnak. Egyes információkhoz államilag előírt számítási módot, kalkulációs eljárást köteles alkalmazni a vállalat. Ezek köre, módszere időben változó. A saját termelésű készletek értékelését korábban is és várhatóan a jövőben is részletesebb előírások szabályozzák, tekintve, hogy ezek értéke a vállalati mérlegben szerepel, s például adózási szempontból sem közömbös, hogy milyen értéken veszik őket számításba. (Könyvelésre, mérleg-összeállításra, adatközlésre vonatkozó kötelező előírások a tőkésországokban is vannak.) Az árképzéshez kötelezően dokumen-

Dr. Illés Mária kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

tálandó költséginformációk köre viszont a piac áralakító szerepének növekedésével szűkül.

Saját döntéseinek megalapozásában a vállalat egyértelműen maga választhatja meg, alakíthatja ki az információk gyűjtésének és az új információk előállításának módszerét. Ez ideig az utóbbihoz kapcsolódott a gazdasági kalkuláció fogalma is.

Gazdasági kalkuláción a szakírók többsége ma még valamiféle termékegységre vonatkozó költségkalkulációt ért, amelyet gazdasági döntések előkészítéséhez, illetve a döntések utólagos értékeléséhez kívánnak felhasználni, s amely számításokban eltérnek a számviteli előírások szerinti kalkulációs módszer, séma mechanikus alkalmazásától. Előfordul azonban ettől merőben eltérő szóhasználat is. Egyes szerzők mindenféle gazdaságossági számítást gazdasági kalkulációnak neveznek.[1] Ez részint megtévesztő lehet, másrészt feleslegessé teszi a gazdaságossági számítások kifejezőbb s ma széles körben használatos fogalmát.

A kalkuláció előírásainak módosításával a teljes önköltség utókalkulációjára vonatkozó kötelezettség a vállalatok többségére megszűnik, helyébe az ún. gazdasági kalkuláció készítésének kötelezettsége lép,[2] mely a közvetlen költségeket részletezetten tartalmazza, de ezen kívül csupán a termék összes közvetlen költsége, az egységár és a kettő különbözeteként adódó fedezet szerepel benne ([7], [12]).

A gazdasági kalkuláció sémája (1985-től):

1. Közvetlen anyagköltség
2. Közvetlen bérköltség
3. Közvetlen bérek járulékai
4. Gyártási különköltség
5. Értékesítési különköltség
6. Egyéb közvetlen költségek (fakultatív)
7. Közvetlen költség (1.+2.+3.+4.+5.+6.)
8. Eladási ár
9. Fedezet (8.—7.)

Ez azonban a gazdasági kalkulációnak csupán egyetlen változata. A *gazdasági kalkuláció* — mint a döntés-előkészítést szolgáló egységköltség-számítás — valójában *nagyon sokféle lehet*, attól függően, hogy milyen típusú probléma elemzésére kívánják felhasználni.

Félő, hogy a jövőben a fenti séma szerinti számításra redukálódik a gazdasági kalkuláció fogalma, s a gazdasági döntések megalapozását szolgáló egyéb egységköltség-számítási módszerekre — feleslegesen — új fogalmat keresnek. Már most vannak erre utaló mozzanatok. Például: „A gazdasági kalkuláció 1985. január 1-én történő bevezetése lehetőséget ad arra..." [12].

A fenti elv szerint meghatározott *fedezet* várhatóan *elterjedten használt gazdasági kategóriává lép elő.* A teljes önköltség kiszámítását — szűk körre — előíró kalkulációs séma utolsó tételeként is ez szerepel.

Termékköltség és linearitás

Mint köztudott, a költségek sokféleképpen csoportosíthatók. A téma szempontjából *a volumenhatás és a megtérülés oksági összefüggései* alapján történő — újraelőállítási szempontú — csoportosítást célszerű vizsgálat tárgyává tenni.

A termelési *volumen változásának* hatására egyes költségek változnak, mások — adott termelési intervallumon belül — nem. Ezen az alapon oszthatók a vállalat

[1] Például: „*Gazdasági kalkuláció alatt* általában a gazdasági döntést megalapozó számítást értjük. Ide soroljuk tehát *a beruházási döntésekhez, a beszerzésekhez, az exporthoz, a konstrukciós és technológiai változtatásokhoz*, a szervezésekhez stb. kapcsolódó számításokat... *A gazdasági kalkuláció* vonatkozhat termékre is..." ([2] 51. l.).

[2] Vö. [7], [12].

költségei fix, illetve változó költségekre. A változó költségek egy jelentős része proporcionálisan változik. A nem proporcionálisan változó költségeket — a számítások egyszerűsítése céljából, különféle megfontolások és feltételezések alapján — előbb lineárissá alakítják, majd fix és proporcionális részre bontják. A proporcionális költségek összege tehát *eredeti proporcionális és számított proporcionális* költségekből tevődik össze.

Az újra-előállítási szempontú, vagyis *a megtérülés okszági összefüggései szerinti csoportosítás elsődleges rendező elve szerint a költségek lehetnek a termék előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésben álló és közvetlen összefüggésben nem lévő költségek.* Adott termék előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésben levő költségeknek azon költségeket tekintjük, amelyekről egyértelműen megállapítható, hogy mely terméket terhelik.

A szakirodalom gyakorta azonosítja a proporcionális költségeket a termék előállításával ok-okozati összefüggésben levő költségekkel, holott nyilvánvaló, hogy *a termék újra-előállítási költsége közel sem azonosítható azzal a költségtöbblettel, ami egy-egy további termék előállítása következtében többletköltségként általában jelentkezik.*

A proporcionális költségek és a termék előállításával ok-okozati összefüggésben levő költségek *eltéréseinek fő okai:*

1. A termelési többlet nyomán felmerülő többletköltségekről esetenként még a leggondosabb utánajárás mellett sem lehet eldönteni, hogy melyik terméket terhelik. (Ha például egy üzletkötésre történő kiutazáskor több termékre kötnek szerződést, nem deríthető ki, hogy a költségekből melyik terméket mennyi terheli.)

2. Bizonyos esetekben kideríthető lenne az ok-okozati összefüggés szerinti költség-hovatartozás, de ésszerűségi követelmények tiltják az összefüggések további nyomon követését. (Óriási többletadminisztrációt jelentene például annak nyomon követése, hogy melyik termék konkrétan mekkora adminisztrációs költséget okoz azon adminisztrációs költségek körében, amelyek termékspecifikusak.)

3. Minthogy a költségelszámolás rendszerének egy része kényszerpályás, a termékköltségek ok-okozati összefüggéseinek nyomon követését a költségelszámolás konkrét előírásai is zavarhatják. Ma ez a zavaró hatás két szempontból is számottevőnek mondható. Egyrészt a számviteli rendszer szerinti *közvetlen és közvetett költség nem a termékkel kapcsolatos ok-okozati költségösszefüggés létére mutat rá,* hanem ennek valamiféle globális nyomon követése alapján azt az előírást tartalmazza, hogy az adott költség közvetlenül elszámolható-e az egyes termékekre. Másrészt az erőforrás-felhasználás költségként való elszámolásának *számvitelileg diktált rendje több esetben eltér az újra-előállítás szempontjából vett költségrárakódás mechanizmusától.* Emiatt az elszámolható és az újra-előállítás szempontjából indokolt költség jelentős eltéréseket mutathat.

A közvetlen bért és járulékait a gyakorlatban proporcionális, a gépek amortizációját fix költségként kezelik. A valóságban viszont a közvetlenül termelők bére és a bérek járulékai messze nem proporcionálisak. A lineáris teljesítménybér, illetve az egyenes darabbér aránya (sőt célszerűen alkalmazható aránya is) viszonylag alacsony, és a technikai fejlődéssel tovább csökken.[3] Továbbá a munkásoknak — a kollektív szerződés szerint, de központilag meghatározott minimum figyelembevételével — állásidőre is kell bért fizetni.[4] *A közvetlenül termelők bére* és e

[3] Minél magasabb a technikai színvonal, a gépesítettség foka, annál inkább a berendezéstől, s nem az adott egyén ügyességétől függ a teljesítmény.

[4] Azt, hogy a közvetlen bér sem proporcionálisan változik a teljesítménnyel, — igaz, meglehetős egyoldalúsággal — tükrözték és közvetítették azon közgazdasági szabályozók is, melyek hatására a vállalati összteljesítmény növekedésénél lényegesen kisebb ütemben nőtt a bér. A hazai iparban az egyenes darabbér és a lineáris teljesítménybér viszonylag gyors háttérbe szorulásában ez is közrejátszott.

bér járulékai tehát *nem proporcionális költségek, de döntő hányaduk közvetlen ok-okozati összefüggésben van az egyes termékek előállításával.* Volumentől függő alakulásuk a fejlődés során egyre inkább az időarányos leírási rendszerek amortizációs költségével rokonul.

A *gépek, berendezések* többségének *amortizációs költsége* ma időarányos leírási rendszerek szerint alakul. Tehát *fix költség*, miközben jelentős hányada *közvetlen oksági összefüggésben* van az előállított termékek értékével. Létező megoldás azonban *a teljesítményarányos* leírás is. Ilyenkor az amortizáció egyértelműen *proporcionális* költség. A fejlődés egy magasabb foka — amikor automatizált, ipari robotokkal felszerelt rendszerek termelnek, s az ember csupán felügyel — magával hozhatja a termelőberendezések teljesítményarányos leírásának térhódítását.

Viszonylag tiszta eset az alapanyagköltség és az épületek amortizációja. Az előbbi gyakorlatilag proporcionális és oksági összefüggésben áll a termékekkel, az utóbbi fix és gyakorlatilag nincs oksági összefüggésben az előállított termék értékével. Ezekben a számítások során nincs is félreértés.

A volumenhatás és a költségrárakódás oksági összefüggéseinek keveredése tehát ma konkrétan *azt jelenti*, hogy a termék előállításával közvetlen oksági összefüggésben levő bérköltséget teljes egészében proporcionális költségként kezelik, holott csak egy része az, szemben a szintén oksági összefüggésben lévő gép- és berendezésamortizációval, amely ma gyakorlatilag fix költség, de esetenként proporcionálisként, s még gyakrabban a terméktől független költségként kezelik. Más oldalról az igazgatási költségek egy része átalakítható ugyan proporcionálissá, de a termékkel való ok-okozati összefüggés szerinti szétbontása nem oldható meg. Ennek ellenére gyakori, hogy az így felosztott proporcionális költséget a termék előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésben lévőként kezelik.

Az elmondottak alapján a proporcionális és a termékek előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésben levő költségek *fő eltérései:*

1. A közvetlenül elszámolt költségek nem mind proporcionálisak.
2. A proporcionálisan változó költségek egy része nem vonatkoztatható közvetlenül termékre.
3. A fix költségek egy része közvetlen ok-okozati összefüggésben van a termékkel.

Gazdaságosság és célszerűség

A gazdaságosság mint minősítő kategória

Eredeti — Marxig visszavezethető — értelmezés szerint a gazdaságosság cselekvési irányt, törekvést jelent, mely arra irányul, hogy adott eredményt a legkisebb ráfordítással érjenek el. A legkisebb ráfordítás nem konkrét kategória, a gazdálkodó, mérést végző ismereteinek függvényében változik. Valószínűleg ezzel magyarázható az eredeti értelmezés szerinti szóhasználat háttérbe szorulása. Az utóbbi időben a gazdaságosság többnyire olyan összefüggésben szerepel, mint valaminek a gazdaságossága. A vállalati működés, tevékenység, akció gazdaságosságának a megítélése már minősítést jelent.

A „gazdaságos" vagy „nem gazdaságos" minősítéshez minősítő kritériumok szükségesek. Másképpen: a gazdaságosság méréséhez *mérce* kell, meg kell határozni a gazdaságosság *határpontjait, küszöbértékeit.* Ezek azonban nem lehetnek légből kapottak, a gazdaságosságnak mint minősítő kritériumnak a *tartalmából* kell következniük.

A gazdaságosság ebben az értelmezésben *vállalati szempontú megtérülési követelmények teljesülését* jelenti. Az, hogy a vállalat szempontjából mely befektetésnek,

illetve mely kiadásnak mikorra, milyen minimális hozamokkal kell megtérülnie, elsődlegesen és általánosan a vállalatirányítási, szabályozási előírásoktól függ.

A gazdaságosság kritériuma — mint a megtérülési követelmények teljesülési feltétele — *kívülről adott mértékek és feltételek szerint a vállalat által leképezett, számított küszöbérték.* A gazdaságossági vizsgálatok mindig *e mérték teljesülésének tényét, körülményeit vagy feltételeit* kívánják feltárni. A számítások a probléma természetének és a megtérülés mérési lehetőségeinek függvényében rendkívül széles módszertani kört ölelhetnek fel.

A gazdaságosság vizsgálata irányulhat akcióra, termékre, gazdaságilag elkülöníthető egységekre, vállalati össztevékenységre. Lehet előzetes, közbenső és utólagos.

A gazdaságosságtól némiképpen eltérően értelmezendő a célszerűség kritériuma. Az, hogy célszerű, azt jelenti, hogy *valamilyen szempontból előnyös.* A gazdaságosság és a célszerűség szempontjai eltérhetnek egymástól, például nemcsak a gazdaságos akció minősülhet célszerűnek, és fordítva. Egyes, alsóbb vizsgálati szinten önmagukban gazdaságtalan akciók, tevékenységek egy magasabb szint szempontjából célszerűek lehetnek, amennyiben relatív veszteségcsökkentő hatásuk révén javítják a magasabb szinten mért gazdaságosságot. A célszerű, de nem gazdaságos akciók megkülönböztetését a gazdasági tisztánlátás szempontjából igen fontos kérdésnek tartom. Előfordulhat olyan eset is, hogy valamely gazdaságos akció megvalósítása nem mutatkozik célszerűnek, például ha van még gazdaságosabb akció, de a kettő együtt vagy speciális szűk erőforrások keletkezésekor nem valósítható meg.

Bizonyos körülmények között a *gazdaságosság és a vállalati érdekeltségi rendszer konkretizálódása révén adódó célszerűség* követelményei lényegesen eltérhetnek egymástól. 1968-at követően a hazai vállalatoknál nem ritkán adódott olyan dilemma, hogy egyébként gazdaságos akció a bérfejlesztési lehetőségek miatt célszerűtlenné vált, másrészt kifejezetten gazdaságtalan akciót is célszerűnek láthattak a vállalatok (például a létszámhígítást).

A vállalati szintű gazdaságossági vizsgálatok mindig *a vállalat szempontjából jellemző ráfordítások teljes körének a megtérülését, fokát, körülményeit elemzik.* Ebben az időszakban azonban a vállalat össztevékenységének minősítése megoldatlan, ellentmondásos volt. Csak a veszteséges vagy alaphiányos vállalatok minősültek egyértelműen problematikusnak. Ebből a szempontból a vállalati költségek egyszerű megtérülése vált a gazdaságosság minimumkritériumává. (Főleg a hitelből finanszírozott beruházásokhoz kapcsolódott nyereségkövetelmény, de ez akcióra, nem pedig a vállalati össztevékenységre vonatkozott.) Mindemellett a vállalat keresetekhez fűződő érdekeltsége marginális mutatókhoz kötődött.

Ilyen körülmények között meglehetősen problematikus — megkockáztatom: nem is lehetséges — elvileg tiszta és a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható gazdaságosságvizsgálati módszereket kidolgozni. Miféle minimumkritérium az, ahol csak egyszerű költségmegtérülést várunk el, miközben köztudott, hogy az alacsony jövedelmezőségű vállalatok munkáját is gazdaságtalannak tartják? Az viszont, hogy milyen módon számított és hány százalékos jövedelmezőség az „alacsony", vagy mikortól nem minősül alacsonynak a jövedelmezőség, nincs meghatározva. Ilyen alapon tehát minimumkritériumot figyelembe venni nem lehet.

Valószínűleg ezen okokból ered a gazdaságossági vizsgálatok szakirodalmának és gyakorlatának ellentmondásossága. Néhány publikáció — anélkül, hogy a gazdaságosságot mint minősítő kategóriát definiálná — a gazdálkodás egyes részterületeire gazdaságossági kritériumokat határoz meg, s ennek vizsgálatához dolgoz ki módszereket. Ezeknél a kritériumok világos kifejtése egyben megadja (megadhatja) az alkalmazás feltételeit is. A *költséggazdálkodás* irodalmára ez messze nem jellemző. Itt valójában *minősítő kritériumok nélkül próbálják mérni a gazdasá-*

gosságot. A kritérium nélküli minősítések azonban nem értelmezhetők. Emiatt számos hasznavehetetlen tanács, tudományos ízű fejtegetés látott napvilágot. „Kályha", amitől el lehetne indulni, többnyire található, csakhogy ezek általában nem a gazdaságosság kiindulópontjai.

Az árbevétel-arányos fedezet mint torz mérce

A költséginformációk témakörében napjaink egyik legfontosabb és mikrogazdasági környezetben legnagyobb hatású publikációjának tekinthető Ladó László „Teljesítmények és ráfordítások. Tervezés, mérés, értékelés" című műve [8]. A szerzőnek szemléletes példáival, közérthető magyarázataival (korábbi, szerzőtársakkal közreadott és más műveit is figyelembe véve) nagy szerepe, hatása volt a fedezetszámítás hazai elterjesztésében. Éppen e hatás miatt tartom szükségesnek, hogy az ajánlások kritikus pontjai is közismertté váljanak, s később is előforduló kritikai észrevételeim során főleg ezért helyezek nagyobb súlyt erre a műre.

Ladó Lászlónál minősítő kritériumként, pontosabban a termék gazdaságosságának kritériumaként alapvetően a vállalati árbevétel-arányos fedezet szerepel: „Gazdasági szempontból kedvezőtlen a vállalat számára az a termék, amelynek $\frac{f}{\text{ár}} \cdot 100$ mutatója *kisebb,* mint a $\frac{F}{\text{Árb}} \cdot 100$ vállalati mutató" (ahol az előbbi a termék árarányos fedezetét, az utóbbi a vállalati árbevétel-arányos fedezetet jelenti ([8] 163. l.).[5] Az árarányos és árbevétel-arányos fedezet e munkában más összefüggésekben szintén kiemelt szerephez jut. Ezen alapulnak a termékek fedezeti vektoraira és a súlyozott fedezeti mutatóra vonatkozó számítások is.

A költséggazdálkodás ma egyik legkorszerűbbnek mondható hazai irodalma a gazdasági döntést megalapozó mutatók legfontosabbjaiként szintén az árarányos nyereséget és az árarányos fedezetet említi ([1] 98. l.).[6]

Hasonló elvből történő kiindulás számos költségekkel foglalkozó szakcikkre jellemző. Egy példa: „Vállalati szinten a gazdasági hatékonyságot a folyamatos ráfordítás (költség, K) és a nyereség (Ny) vagy árbevétel (Á) arányával jellemezhetjük" ([10] 449. l.).[7]

Miért éppen az árbevétel-arányos nyereség (illetve az e helyett alkalmazott árbevétel-arányos fedezet) lenne a mérce? Milyen szerepet játszik az árarányos nyereség mutatószáma a vállalatok életében?

1957 és 1967 között az árbevétel-arányos nyereség gazdasági szabályozóként szerepelt. A mechanizmusreform ezt a funkcióját megszüntette, de a különböző vállalati információk között (például a mérlegben) továbbra is szerepeltették. Az utóbbi években információhordozó szerepe is egyre inkább háttérbe szorult. E háttérbe szorulás fő oka: az ár legnagyobb részét az anyagfelhasználás megtérülése adja. *Az anyag az értékképzés szempontjából passzív elem, és aránya ágazatonként, vállalatonként, termékenként nagy szóródást mutat.* Tehát a mérés során nagymértékben *torzít.* E torzító hatás elkerülése végett írják elő például a kompetitív árképzés szabályai, hogy a jövedelmezőségi korlát kiszámítása során csak alapanyagmentes vetítési alappal szabad számolni.

[5] Ezt megelőzően a termék árarányos fedezetének a vállalati átlaghoz viszonyított aránya valamelyest kisebb súlyú tényezőként került megfogalmazásra. Úgy, mint „a termékek pénzügyi jóságfokának, bonitásának *egyik, de korántsem egyedüli kifejezője.*" ([8] 155. l.).

[6] Megjegyzem, ugyanitt számos vitára késztető megállapítást tesznek. A fejlesztés hatékonyságának mutatószámai között például a 100 Ft beruházásra jutó termelés is szerepel, ami régebbi szakirodalmi állítások és népgazdasági szemléletű elvárások megfontolás, újragondolás nélküli átvételére utal.

[7] A gazdaságosság és a hatékonyság párhuzamaival e cikkben nem kívánok foglalkozni.

Tehát az árbevétel-arányos nyereség e torzító hatások felismerése következtében háttérbe szorult szabályozóként és vállalati belső információként egyaránt. A vállalati gazdaságosságot alapvetően nem azért nem mérheti, mert nem kifejezőképes mutató (ez a mérés népgazdasági célszerűségét befolyásolja), hanem azért nem, mert *nem ennek arányában számol el a vállalat az állammal*, nem e szerint kell a vállalatnak a megtérülési elvárásait kalkulálnia. De talán ezek ellenére is szerepeltethető vállalaton belüli információként? Egyértelműen nem. Egyrészt a termékek anyagigényességének szóródása vállalaton belül is igen nagy lehet, másrészt *a gazdaságosság vállalaton belüli mérését a vállalatra vonatkozó költségmegtérülési és nyereségelvárások leképezése alapján* kell megoldani. Ez a leképezés ma nem vezethet az árarányos nyereséghez.

A vállalati szintű árbevétel-arányos nyereségnek, netán árbevétel-arányos fedezetnek gazdaságossági mérceként való alkalmazása kifejezetten félrevezető lehet. Tegyük fel, hogy egy vállalat 22 százalékos fedezeti hányadot realizál, de ez összességében nem ad fedezetet még a fix költségekre sem. A vállalat tehát összességében veszteséges. Egyáltalán nem biztos, hogy csupán a vállalati átlagos fedezeti hányad alatti termékek minősíthetők gazdaságtalannak. Más oldalról viszont semmi biztosíték nincs arra, hogy a 22 százaléknál magasabb árarányos fedezetű termék már gazdaságos volna. Először is tudni kellene, hogy mi a veszteség oka. A termékek eleve gazdaságtalanok, vagy csupán a kapacitás kihasználása nem volt megfelelő? Mindemellett az sem kizárt, hogy az előző időszak ugyancsak 22 százalékos árbevétel-arányos fedezete jövedelmező termelést takart, például lényegesen nagyobb volt a fedezeti összeg, de az anyagigényesebb termékek miatt a nevezőbe is nagyobb szám került.

Itt tehát egyidejűleg két módszertani probléma húzódik meg:

1. A vállalat elért nyereségszínvonala általában nem szerepelhet gazdaságossági mérceként.

2. Az árarányos fedezet minősítő kategóriaként torzít.

A vállalat elért nyereségszínvonalát a szakirodalom más összefüggésben is gyakran alkalmazza a gazdaságosság minimumkritériumaként. Ilyen esetekben valószínűleg a gazdaságosságnak egy másfajta felfogása áll a háttérben. Konkrétan: a gazdaságosságot és a célszerűséget azonosan értelmezi, esetleg csak a célszerűt tekinti gazdaságosnak.[8]

A gazdaságosság alapvető mérési szintjei

A vállalati működés gazdaságossága

A vállalati működés gazdaságosságának, hatékonyságának[9] megítélési szempontjai ma még meglehetősen ellentmondásosak. Mint az előzőkben szerepelt, a témával kapcsolatos állami előírások, gazdasági szabályozók nem adnak egyértelmű választ arra, mi az a határ, amelytől gazdaságosnak, illetve gazdaságtalannak ítélhető a vállalat tevékenysége. A vállalatnak ennek ellenére minősítenie kell a különböző alternatívákat, mi több, a minősítés alapján döntenie is kell.

Az érdekeltségből fakadó célszerűség és gazdaságosság ellentmondásainak léte közismert. Vita csupán az ellentmondások mibenlétének megítélésében van. Feltételezem, hogy létrehozható olyan szabályozás, melyből a vállalat számára egy-

[8] Megjegyzem, a fentiekben elkülönítetten kezelt célszerűséget is be lehet építeni a gazdaságosság kategóriájába. Definíció kérdése. Ekkor azonban a költségmegtérülési és jövedelmezőségi elvárások teljesülési mércéjére mint általános gazdasági követelményre új fogalmat kellene alkotni, ami ennél a megoldásnál lényegesen zavaróbb lenne. Ebben az esetben például a már említett létszámhígítást gazdaságos akciónak kellene minősíteni.

[9] Vö. a 7. sz. lábjegyzettel.

értelműen kiderül a gazdaságos működés minimumkritériuma, valamint a leképezés lehetősége.

A minimumkritérium elvileg: a vállalat költségei térüljenek meg, s emellett a bevétel nyújtson fedezetet a kvázi-költségekre is. A *költségeket* vállalati kategóriaként értelmezem. Gazdasági tartalma szerint a termelőmunka során felhasznált erőforrásokhoz (a felhasznált holt munka árához és az élő munka díjához), valamint az erőforrások költségeket terhelő adóvonzataihoz kapcsolódik. Vagyis költség: az adott időszak termelőtevékenységével kapcsolatba hozott, *költségként elszámolható kiadás.* A vállalat *kvázi-költségeinek* azon nyereségrészek tekinthetők, amelyek realizálása a gazdaságos működés általános feltételei vagy kívülről adott gazdaságossági kritériumok szempontjából elengedhetetlenül szükséges. Az 1985-től érvényesülő feltételek között *kvázi-költségnek minősül a béradónak, a vagyonadónak és a későbbiekben bérarányosan fizetendő városi és községi hozzájárulásnak a nyereségigénye is.* Kvázi-költség lehet a kívülről adott *minimális jövedelmezőségi követelmény* vagy a *vállalat által számszerűsített, minimálisan szükséges nyereség is.* Ez utóbbira példa: egy befektetésnek nem csupán a vagyonadót és a bérarányos adókat megtérítő jövedelmezőségűnek kell lennie, hanem efölött hoznia kell azt a *nyereséget* is, amit *kamatként kaphatna* az összeg „kihelyezése" esetén. A kvázi-költségek között megtérülési követelményként ez utóbbi tételt is figyelembe kell venni.

A gazdaságosság feltétele:

$$\text{bevétel} \geqq \text{költség} + \text{kvázi-költség}. \tag{1}$$

A költségek és kvázi-költségek összegét a továbbiakban ráfordításnak (vállalati szemléletű ráfordításnak) nevezem, eltérve azon forrásmunkák szóhasználatától, amelyek a költség és ráfordítás fogalmat szinonimaként kezelik.

$$\text{ráfordítás} = \text{költség} + \text{kvázi-költség}. \tag{2}$$

A költségek és a kvázi-költségek megtérülésének egységes elvi követelménye igen különböző ráfordítási értékeket takarhat. A költségek ugyanis részben a felhasználás elszámolási feltételeinek állami szabályozása, részben az erőforrások költségeket terhelő adóinak a szabályozása függvényében változhatnak. A kvázi-költségek felszámításának mechanizmusa érdekeltségspecifikus és szabályozási jegyeket visel magán.

A bevétel és a ráfordítások különbségeként adódó többlethozam relatív nagysága utalhat a gazdaságosság fokára. *Minthogy a megtérülés feletti bevételi részről van szó, a viszonyítási alap csakis az értékképződés szempontjából döntő szerepet játszó erőforrások összege lehet.*

A vállalat a tevékenységek között aszerint szelektál, hogy az érdekeltségi rendszer (a vállalati tevékenység értékelésének és anyagi elismerésének rendszere) mit, milyen mértékben jutalmaz. *Ha az érdekeltségi rendszer valamelyik erőforrást viszonyítási alapként kiemeli, akkor mikroszinten egyértelműen eltér a termékek gazdaságosság és célszerűség szempontjából vett rangsora.* (Adott többlethozamok különböző erőforrás-összetétellel is elérhetők.) A kollektív érdekeltség következetes megvalósítása — a dolog természetéből fakadóan — mindig azzal jár, hogy a munkaerő (is) viszonyítási alappá válik. Tőkés gazdaságban a vállalati célszerűség szempontjából a tőkének van kitüntetett szerepe, így itt a tőkét a célszerűség megítélésekor mindig figyelembe veszik.

A vállalati működés gazdaságossága a legelső minősítő lépcső. Csak a megtérülési feltétel teljesülése után merülhet fel egyéb célszerűségi szempontok érvényesítése. Ezért van nagy jelentősége a gazdaságosság minimumkritériumát meghatározó szabályozási feltételrendszer kialakításának.

A gazdaságilag elkülöníthető egységek tevékenységének gazdaságossága

Vállalaton belüli egységek, akciók esetén a gazdaságosság határát egyértelműen meghatározni nem lehet. A vizsgálat tárgyának ugyanis a közvetlen ok-okozati összefüggésben levő ráfordításokon túl a közös ráfordítások[10] megtérítéséhez is hozzá kell járulnia. Ennek minimális értéke nem határozható meg. Meghatározható viszont az a *bevételi határ*, amely alatt a vizsgálat tárgyát egyértelműen *gazdaságtalannak* lehet minősíteni. Ez pedig a vele közvetlen ok-okozati összefüggésben lévő ráfordítás. Ha ezt sem téríti meg, egyértelműen gazdaságtalannak minősíthető.

Ennek értelmében valamely gazdaságilag elkülöníthető tevékenységet folytató egység működése egyértelműen gazdaságtalannak minősítendő, ha a bevételek *az itt felmerülő költségeket és kvázi-költségeket* sem térítik meg. Hiába fedezi tehát esetleg a bevétel a közvetlenül elszámolható költségeken és a kvázi-költségen túl még az amortizációnak is egy jelentős részét, egyértelműen gazdaságtalan mindaddig, amíg a létével és működtetésével kapcsolatos ráfordításokat teljes egészében nem fedezi. A gazdaságtalanság ismeretében további információként meg kell vizsgálni az egység működtetésének további célszerűségét.

Amikor a többi ráfordítás megtérülése mellett *az amortizációs költségek csak részben térülnek meg*, a vállalatnak a gépek-berendezések eladásával operáló gépcsere, illetőleg az egész egység eladásából keletkező bevétel újrabefektetésének a lehetőségeit kell felmérnie. A vizsgálat kétféle eredményre vezethet:

1. Az eladás bevétele és ennek befektetése révén az adott időszak alatt elérhető vagyonnövekmény nagyobb, mint amekkora az eredeti megoldás szerint keletkezhet. Ekkor a további működtetés nem célszerű, a cserét meg kell valósítani.

2. Ellenkező esetben, vagyis ha az állóeszköz csak viszonylag alacsony áron lenne értékesíthető, s ezért az eredeti befektetés meg nem térült részéből kevesebbet térít meg, mint amennyit összességében gazdaságtalan működtetése révén még megtérithet, a gazdaságtalanság ellenére a további működtetés válik célszerűvé (feltéve, hogy egyéb érdekeltségi szempontok e célszerűséget nem keresztezik).

Ha a gazdaságtalanságnak az a válfaja áll elő, amelynél legutoljára sorolt tételként *az amortizációs költségekből már semmi sem térül meg*, a működtetés a gazdaságtalanság mellett egyértelműen célszerűtlen is. Ez esetben bármily alacsony eladási ár mellett is célszerű megválni ezen berendezésektől.

Az egység gazdaságtalansága két okból következhet be:

1. Teljes kapacitáskihasználás mellett sem lehet vele gazdaságos tevékenységet folytatni.

2. Az adott gépeken a termelőtevékenység önmagában gazdaságos lenne, de piaci vagy egyéb okok miatt nem lehet olyan volument elérni, mely a helyi összráfordításokat megtérítené.

A hazánkban meglehetősen gyakori gépkihasználatlanság okai s ebből adódóan költségkihatásai is különbözők. Bár leggyakrabban munkaerőhiány miatt állnak kihasználatlanul nagy értékű gépek, berendezések, kezd jellemzővé válni a rendeléshiány miatti állás is. A ki nem használt kapacitás jellemző költségei az állásidőre jutó vagyonadó, valamint (időarányos leírási rendszerekben) az amortizációs költség. A rendeléshiány miatt álló vagy lassúbb ütemben üzemeltetett berendezések esetében további költségként jelentkezhet a kezelőszemélyzetnek fizetett bér időarányos része, ennek járulékai és kvázi-költségei. (Más az állásidő költsége, ha ezalatt a gépek mellett téblából a kezelőszemélyzet is, s megint más, ha erre az időre más területen lehet őket foglalkoztatni.)

[10] Itt szándékosan nem az „általános" vagy „közvetett" költségek kifejezést használom. Ezek ugyanis ma még egy konkrét kalkulációs szisztémához kapcsolódó fogalmak.

Az *állásidő* vagy a viszonylag lassú üzemmenet ok-okozati *költségvonzata* általában nincs kapcsolatban az előállított termékekkel, ezért célszerű *külön kezelni*, legalábbis *külön kimutatni*. Egy ilyen információ ösztönzőleg hathat új megoldások keresésére: kooperáció kiépítésére, bérmunka vállalására, az eszközök bérbeadására stb.

A kapacitáskihasználatlanság költsége mindenkor viszonylagos veszteségként értelmezhető. Olyan költségrész ez, amely nem térül meg. A viszonylagos veszteség csökkenthető, ha az egyébként kihasználatlan termelőkapacitást a teljes vállalati ráfordítás értékénél ugyan kisebb, de a fajlagos változó költségeknél és kvázi-költségeknél nagyobb bevétel reményében le lehet kötni.

A gyors ajánlati kalkulációhoz ismerni kell a gépek, berendezések kapacitás-percenkénti, kapacitásóránkénti üzemeltetési költségeit (bérrel kapcsolatos ráfordítások, üzemanyagköltség, karbantartási költségek), továbbá az időegységre jutó amortizációs költséget is. Ezek összege nem csupán arra ad választ, hogy az ajánlattevőnek mennyibe kerül összességében a gépidő egysége, hanem az esetleges versenytársak ajánlattételéből is további következtetések vonhatók le.

Bizonyos helyzetekben meg kell fontolni a kockázatvállalás célszerűségét is. Nem feltétlenül kell gyors ütemben lekötni a várhatóan fölös kapacitásokat határráfordítást alig meghaladó árakon, hanem olyan, az eredeti elképzelésektől esetleg messze eltérő hasznosítási lehetőségeket kell keresni, ahol a realizálható bevétel esetleg lényegesen nagyobb. (Ez részben termelés-, részben piacpolitikai kérdés.)

A termékek gazdaságossága

A termékek gazdaságtalanságának előzőkből következő *határa az adott termék előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésben lévő ráfordítások megtérülésénél van.*

A termék előállításával közvetlen ok-okozati összefüggésbe hozható ráfordítások elvileg jól elhatárolhatók. *A közvetlenül elszámolható költségek mellett* ide tartoznak:

— a közvetlen bérekhez kapcsolódó nyereségkövetelmény,

— a gépóra-felhasználás szerint összegzett amortizációs költség,

— az amortizációs költségre vetített vagyonadó nyereségkövetelménye,

— az amortizációs költségre vetített egyéb eszközarányos nyereségkövetelmény.

Ez a költségszámítási elv bizonyos értelemben sajátos, *a technológiai folyamatot, a költségrárakódás természetét követi.* Minden fázisban csak annyival terheli a terméket, amennyit az igénybe vett.

Ha a gépenkénti időegységre jutó gépköltségek nyilvántartása megoldott (ennek célszerűsége már az előzőkben bebizonyosodott), ez a fajta gazdasági kalkuláció viszonylag egyszerűen elvégezhető. A termék útja ugyanis technológiai fázisonként követhető. Le kell írni a termék útját (ez minden vállalatnál megtalálható). Ennek alapján világossá válik, hogy milyen gépsorokon, berendezéseken, munkahelyeken halad át a termék, egy-egy ponton mennyi időt tölt el, anyagnorma szerint mennyi alapanyag-felhasználás szükséges stb., és mennyi az adott berendezésen az időegységnyi működés költsége.

A számítás technikailag úgy is megoldható, hogy a központilag diktált gazdasági kalkuláció közvetlen költségeihez hozzáadják a normaidő szerinti amorti-

zációs költségeket, valamint az összesített kvázi-költségeket[11] (s ha a közvetlen költségek között nem szerepeltek, az amortizáción kívüli gépköltségeket is). *Ezt az összeget a továbbiakban technológiai ráfordításnak nevezem.*

technológiai ráfordítás = technológiai önköltség + az ebben szereplő erőforrások normatív nyereséghozamai. (3)

A fenti kalkulációs elv nem tévesztendő össze a gépköltségek közvetlenné tételét 1980 óta lehetővé tevő rendelet[12] adta lehetőség kihasználásával. A gépköltségek közvetlenné tételét lehetővé tevő előírás gazdasági kalkuláció szempontjából vett paradoxona, hogy a teljes gépköltséget fel kell osztani termékekre, s így a teljes gépköltség közvetlenné válik, holott *a terméket valójában csak a normaidő szerinti gépköltségek terhelik. A többi a kapacitáskihasználatlanságból eredő költségrész*, amit nem lenne szabad felosztani a termékek között. Így ugyanis *a kevésbé kihasznált berendezésen gyártott termék a valóságosnál lényegesen drágább* előállításúnak mutatkoznék.

A kapacitáskihasználatlanság költsége éppúgy a vállalati irányítást terheli, mint például a központi irodaépület amortizációja. Csakhogy ez utóbbi kevésbé függ az irányítás színvonalától. A ki nem használt kapacitásra programozott gazdaságtalan termék mindaddig csökkenti a viszonylagos veszteséget, tehát előállítása mindaddig célszerű, amíg bevétele magasabb, mint a proporcionális költség és kvázi-költség összege. (Ez a célszerűségi kritérium az érdekeltségi rendszer függvényében változhat.) A célszerűséghez messze nem elégséges az ún. határköltség feletti bevétel kritériuma. Ez utóbbinak a differenciális kvázi-költségre is fedezetet kell nyújtania.

Ha a termék ára a változó ráfordításokat (közöttük az amortizáció nélküli gépköltséget) sem téríti meg, előállítása egyértelműen célszerűtlen. Ma nagyon sok forrásmunka — hallgatólagosan — a termék gazdaságtalanságának határát a változó költségeket fedező bevételnél húzza meg. Ez azonban nem a gazdaságtalanság, hanem a nyilvánvaló célszerűtlenség határa (lenne, ha a változó bér kvázi-költségeit is figyelembe venné).

A bérmunka és a kooperáció gazdaságtalansági határát és célszerűségi szempontjait a termékekéhez hasonlóan lehet meghatározni. *Egyéb akcióknál* (ilyen például a szervező munka) az a gazdaságosság kritériuma, hogy a többletráfordítás térüljön meg. Az akciók időbeli elhúzódását és kölcsönhatásait is figyelembe véve, meglehetősen bonyolult, szerteágazó számítások is szükségessé válhatnak.

A fedezetszámítás és a gazdasági tisztánlátás

A fedezeti elv

A fedezeti elv abból indul ki, hogy *azon költségeket, amelyek nem állnak közvetlen összefüggésben a termékekkel, tevékenységekkel, ne is osszuk szét ezekre*, mert a szétosztás a döntések szempontjából torz költséginformációhoz vezet. A „közvetlen összefüggés" szempontja azonban nincs meghatározva. Értelmezhető akár a keletkezés, felmerülés folyamata, akár az újra-előállítás szempontjai szerint is.

[11] A normatív nyereséghozamok meghatározási elve:

1. a közvetlen bérköltség szorozva egy bérarányos nyereségkulccsal;
2. az amortizáció közvetlenül terméket terhelő része szorozva egy átszámított eszközarányos nyereségkulccsal;
3. a gépenkénti normatív karbantartási költségekhez felszámítandó normatív nyereségek (ezt egyszerűbb a normatív gépköltségekkel együtt számszerűsíteni).

[12] 28/1978/XI. 14. PM—ÁH. sz. rendelet. (1985-től várhatóan módosul a jelzett lehetőség is.)

A termékekre vonatkoztatható költségek köre attól a döntési helyzettől függ, amelynek vizsgálatához a gazdaságosság, illetve célszerűség kritériumait fel kívánjuk tárni.

A *termékszempontú* gazdaságossági és célszerűségi vizsgálatok alapvető változatai:

1. A termelési volumen változtatásának célszerűsége, az ehhez minimálisan szükséges bevétel.
2. A termékösszetétel változtatásának célszerűsége.
3. A termékek gazdaságossága, a termékgazdaságossághoz minimálisan szükséges bevétel.

Más költségösszefüggéseket kell figyelembe venni, ha alapvetően a volumenváltoztatás, és megint másokat, ha a struktúraváltoztatás célszerűségi szempontjait kívánjuk meghatározni. Természetesen a volumenváltoztatás többnyire a termelés összetételének változását eredményezi, az összetétel változtatása pedig — a teljes kapacitást meghaladó piaci kereslet mellett, amennyiben a különböző termékek kapacitásigénye eltérő — a realizálható összvolumen változását eredményezi. Viszont a két megközelítésben felcserélődik az ok és az okozat tényezője.

A *volumenváltozás* célszerűségét vizsgáló kérdések csak akkor merülnek fel, ha a vállalatnak van *szabad kapacitása.* Vizsgálandó: milyen bevételi feltételek mellett érdemes további terméket előállítani. Az *összetétel-változás* célszerűségét csak akkor vizsgálják, ha a termékek iránti *kereslet a kapacitásokhoz képest nagy*, s valamely termék volumenének növelése csak más termékek volumencsökkentése révén valósítható meg. Vizsgálandó problémakör: mely termékek részarányát célszerű növelni, mely termékek rovására. (Természetesen a viszonylag rövid távú költség—ár összefüggések mellett a vállalat termékstratégiai és piacpolitikai szempontjait is figyelembe kell venni.)

Világosan kell látni, hogy a fenti két probléma természete alapvetően különbözik. Az *első* termékegységre vonatkozó marginális hozamszámításokat igényel, ahol a volumentöbblethez tartozó költségtöbbletnek jelentős szerepe van. A *második* kapacitásegységre jutó marginális hozamszámításokat feltételez, ahol egy globálisan adott terhelési szint mellett vizsgáljuk a termékcsere következtében előálló hozamtöbbletet. A vállalatnak mindkét problémakör információit ismernie kell. Részint azért, mert egyazon vállalaton belül egyidejűleg is előfordulhat, hogy bizonyos termelőberendezéseken termelt termékek kereslete viszonylag nagy, más berendezések termékei iránt pedig (az adott árakon) a kereslet kicsi. Másrészt versenypiaci feltételek mellett a keresleti és az árviszonyok viszonylag gyorsan változhatnak.

A *termék* (tevékenység) *önmagában vett gazdaságosságának* minimumkritériumához kapcsolódó számítások az összefüggések harmadik csoportját jelentik. A vizsgálat tárgya: mi az a minimális bevétel, mely a termék technológiai ráfordításait megtéríti. Ez az információ a vállalat tudatos piacbefolyásoló tevékenységéhez és a kínálati ár kialakításához alapvetően szükséges.

A hazai gyakorlatban *négy alapvető fedezetmeghatározási eljárást* alkalmaznak. Ezek:[13]

1. ár—közvetlen költségek
2. ár—szűkített önköltség
3. ár—(közvetlen költségek+redukált proporcionális költségek)
4. ár—(közvetlen költségek+gépköltségek).

A gyakorlat mind a négy eljárás eredményeként kapott összeget a termékegy-

[13] Sinkovics Alfréd 1974-ben — a fedezetszámítási eljárások kritikai elemzése kapcsán — ismertette a hazai gyakorlat megoldásait, amelyek alkalmazása ma is jellemzőnek tekinthető ([11] 908. l.).

ség fedezetének nevezi, jóllehet maga az összeg — nagyságát és gazdasági tartalmát illetően is — függ attól, hogy melyik fedezetszámítási eljárás eredményeként adódott. Minél kisebb, vagyis minél szűkebb tartalmú a levont költség — egyébként változatlan feltételek mellett —, annál nagyobb a termékegység fedezete. A fedezet (gazdasági tartalma szerint) a nyereségen túl azon költségelemekből tevődik össze, amelyek a levonandó tényezők között nem szerepelnek.

Az említett eljárások közül a *szűkített önköltség* proporcionálisként, illetőleg a termék újra-előállításával ok-okozati összefüggésben állóként történő kezelése a legproblematikusabb. Azzal azonban, hogy a vállalatnak a szűkített önköltségre vonatkozó számítási és nyilvántartási kötelezettsége megszűnik, *a probléma megoldódik.*

A további három módszer megítélésében a szakirodalom meglehetősen ellentmondásos. Az *ellentmondás forrása:* egy olyan gazdasági tartalommal bíró *fedezeti kategória keresése, mely elvileg egyformán jó információt ad* a termékszempontú gazdaságossági vizsgálatok mindegyikéhez. *Ilyen pedig nincs.* Ezért egyidejűleg többféle eljárás alkalmazása indokolt.

A véleményem szerint alkalmazható és a fenti három fedezeti kategória nem azonos, bár lehet találni közöttük némi hasonlóságot.

A különböző döntési szituációkhoz felhasználható fedezeti kategóriák:

A *termelési volumen növelésének* célszerűségi szempontjaihoz:

proporcionális fedezet = ár — proporcionális ráfordítások. (4)

A proporcionális ráfordítás csak a termelés volumenével azonos ütemben változó ráfordításokat tartalmazza. *Többtermékes szituációban* a termékegység proporcionális ráfordításának meghatározása *elvileg problematikus.* A nem proporcionálisan változó közvetlen költségek (bér és járulékai) termékszempontú megbontása fix és proporcionális részre esetenként sok munkát igényelhet, de megoldható. A közvetett költségekből számított proporcionális rész szétosztása azonban objektíve nem követheti a termékszempontú felmerülés ok-okozati összefüggéseit. Alapvetően ez utóbbi miatt, *a proporcionális fedezet* elvileg *nem tesz lehetővé termékszempontú összehasonlítást,* de jó becslő eljárása lehet a volumenváltozáshoz tartozó többletköltség meghatározásának.

Optimális termékösszetétel számításához, valamint *egyértelmű, konkrét szűk erőforrásoknak* a termékösszetétel célszerűségét befolyásoló hatáselemzéséhez:

bruttó fedezet = ár — közvetlen proporcionális ráfordítások. (5)

A közvetlen proporcionális ráfordítás a termékkel közvetlen ok-okozati összefüggésbe nem hozható ráfordítási elemet nem tartalmaz. *A számvitelben bevezetésre kerülő fedezettől annyiban tér el,* hogy tartalmazza a közvetlen bérköltség fix részét (az a proporcionális költségek között nem szerepel), de nem tartalmazza a változó bérköltség kvázi-költségeit (az a proporcionális költségek kvázi-költségei között levonásra kerül). Olyan számítások során lehet felhasználni, amelyeknél *a felhasznált idővel kapcsolatos költségrészekre nem kell figyelemmel* lenni (ha például egyértelmű, konkrét szűk erőforrás akadályozza a volumen növelését), vagy a számítás jellege olyan, hogy az időfelhasználást automatikusan figyelembe veszi.

A termékgazdaságosság és a kínálati ár problematikához, valamint a kapacitást meghaladó piaci kereslet esetén a *termékek célszerűségi* sorrendjének meghatározásához:

nettó fedezet = ár — technológiai ráfordítás. (6)

A technológiai ráfordítás a közvetlen ráfordításon túl tartalmazza a gépek-berendezések amortizációját (felhasználás szerint) és kvázi-költségeit is:

bruttó fedezet — nettó fedezet = gépek-berendezések amortizációja+fix bér és járulékai+az előzőek kvázi-költségei (7)

A fedezetszámítás szűkebb értelmezése és következményei

A fedezetszámítást gyakorta *a határköltség-számítás kalkulációs módszereként* értelmezik. Ezzel minimálisra szűkítik a fedezetszámítás fogalmát. E törekvés is elfogadható lenne, ha képviselői a módszer felhasználása során e beszűkített térben maradnának, s csak a termelés mennyiségi elmozdulásainak elemzéséhez alkalmaznák. Egyéb termékgazdaságossági vizsgálatokhoz más tartalmú kategóriákat kellene definiálni és használni. Ez azonban rendre elmarad, s a leszűkített kategóriát *a definiálttól eltérő természetű problémák megoldására is* felhasználják.

Ladó László, a leszűkített értelmezés egyik jelentős képviselője, így ír: „Előfordul ..., hogy a fedezet többféle módon való számítási lehetőségéről tájékoztatnak ... a választás csak akkor vezet jó eredményhez, ha mindegyik költségkategória *kizárólag proporcionális* költségelemeket tartalmaz" ([8] 84. l.). Ez utóbbi tételt a nagyobb hangsúly kedvéért több helyen is megfogalmazza.[14] (Ennek ellenére a közvetlen bérköltséget és járulékait rendre teljes egészében „eredeti proporcionális" költségként szerepelteti.) Az elv végigvitele érdekében a közvetett költségek változó részét (a költségreagálási fok alapján) felbontja fix és proporcionális részre. A proporcionális költségösszeget felosztja a termékekre, és hozzáadja a közvetlen költségekhez.

A megoldás — ha a közvetlenül termelőket egyenes darabbér szerint bérezik (!) — költségtervezéshez, a termelés *volumenváltozásának költségkihatásaihoz elvileg is jónak* tekinthető. Egyedül jó fedezeti tartalomként azonban a *termékrangsor* összeállításakor is ez szerepel. Itt azonban már *két szempontból is torzít:*

1. Az eljárás olyan költségeket oszt fel termékekre, amelyek ok-okozati összefüggései nem ismeretesek. Ez önmagában torzíthatja a termékek egymáshoz viszonyított fedezeti arányait. A felosztás konkrétan a közvetlen költségek arányában történik, ahol domináló súlyú az anyagköltség. Ezáltal egyértelműen torzulnak az információk, hiszen az anyagigényesebb termékekre nagyobb közvetett proporcionális költséget osztanak. Minél nagyobb a közvetett proporcionális költségek aránya, annál nagyobb a torzítás.

2. E módszer szerint a munkaigényesebb termékek fedezete viszonylag kisebb, mint az eszközigényeseké. Ez abból adódik, hogy a közvetlen bér és járulékai fedezetcsökkentő tényezőként szerepelnek, míg az eszközigényes termékek nagy gépidőigény miatti nagyobb amortizációs megtérülése a fedezet részeként van jelen. Az eszközigényes termékek viszonylag nagyobb fedezete megtévesztő hatású lehet, gazdaságtalan terméket is jellemezhet. Megfelelő viszonyítási alap segítségével ez a torzítás csökkenthető. A könyvben viszonyítási alapként alkalmazott egységár azonban még jobban összekuszálja a szálakat.

A következő *ellentmondás* akkor jelentkezik, amikor a fenti módon meghatározott fedezet alapján az *optimális termékösszetételt* kívánják meghatározni. Az optimum ugyanis alapvetően nem volumenváltozási probléma. A közvetett proporcionális költségek összege adott kapacitáskihasználási szint mellett adott. Éppen azért közvetett, mert a termékekkel kapcsolatos ok-okozati összefüggései nem ismeretesek. Ha viszont termékekre felosztják, az előzőek szerint torzul a termékek fedezeteinek egymáshoz viszonyított aránya, s ezáltal az optimális termékösszetétel. Másrészt indokolatlanul befolyásolja az adott kapacitáskihasználási szinthez tartozó közvetett proporcionális költségösszeget. (A közvetlen proporcionális költségek összegének változása természetes, hiszen azok ok-okozati összefüggésben vannak az egyes termékekkel.)

[14] Például 84. l. (a fenti idézet előtt), 140. l., 150. l.

Ladó László erre a leszűkítetten értelmezett fedezetszámítási elvre alapozza *a kínálati ár meghatározását is*, ami szintén erősen vitatható. Részleteiben erre az adott témakörnél térek ki.

Az optimális termékösszetétel és a rangsorképzés szükségessége

A termékösszetétel optimalizálására alkalmas szimplex módszer valójában egy sokváltozós egyenlőtlenségrendszer szélsőérték-keresési eljárása. Keressük azokat a termékeket és termelési volumeneket, amelyek mellett a célfüggvény értéke maximális. A módszer legkritikusabb eleme a célfüggvény, vagyis az, hogy milyen gazdasági mutató maximális értékének keresését állítjuk a programba. Ez a mutató a vállalati érdekeltségi rendszer alapján határozható meg. Adott gépi kapacitás és munkaerő mellett a hányados típusú érdekeltségi rendszerek visszavezethetők nyereségtömeg típusúra.[15]

A nyereségtömeg akkor maximális, ha a vállalati fedezettömeg a lehető legnagyobb. Valószínűleg ez a magyarázata, hogy a gyakorlatban ma szinte kizárólag fedezettömeg-maximalizáló célfüggvényt alkalmaznak.[16]

A szimplex módszer nem vált általánosan alkalmazott eljárássá. Ebben — azon túl, hogy viszonylag nagy matematikai apparátust igényel — megítélésem szerint az is közrejátszott, hogy e meglehetősen munkaigényes eljárás rugalmatlan, információi egysíkúak, nem ad kellő tájékoztatást a termékek gazdaságossági, célszerűségi körülményeiről.

Az optimális termékösszetétel azt mutatja meg, hogy a figyelembe vett feltételek szerint melyik termékből mennyit kell termelni ahhoz, hogy a lehető legnagyobb legyen a célfüggvény értéke. Viszont — több szakirodalmi állítással[17] ellentétben — nem csupán gazdaságos termékeket szerepeltethet a programban. A leggazdaságosabb (és a legkevésbé gazdaságtalan) termékek bevonása után a kimaradó gépi kapacitásokra gazdaságtalan, de még a kihasználatlan kapacitás költségeit csökkentő termékeket is beválogathat. A megoldás nem közli, hogy melyik termék milyen oknál fogva került be az optimális programba. Egy dologban lehetünk csak bizonyosak: az adott feltételek mellett nincs még egy olyan összetétel (az alternatív optimum esetét kivéve), amely olyan nagy célfüggvényértéket adna, mint a módszer szerint optimálisnak minősülő. Az, hogy nem ad tájékoztatást a bekerült termékek gazdaságosságának körülményeiről, valójában nem lenne nagy hátrány, ha a figyelembe vett feltételek a megvalósítás folyamán nem változnának. A piaci körülmények hatására változhatnak az alapanyagárak, a termékek tervezett árai, a becsült piaci felső korlátok stb. Már egy termék egyetlen költség- vagy értékesítési adatának jelentősebb változása is kihatással lehet nem csupán a bekerült termékek volumenére, hanem a bekerülő termékek körére is. A bizony-

[15] $\frac{M}{E} \to \max!$; $\frac{M}{V} \to \max!$; $\frac{M}{k_E E + k_V V} \to \max!$ stb., ha E és V konstans, $M \to \max!$ mellett teljesül. (Ahol M = nyereség, E = eszközlekötés, V = a munkaerőt számszerűsítő bér, k_E és k_V az eszközök és a bér összeadhatóságát biztosító szorzószámok.) Az árbevételarányos nyereségérdekeltségre ez nem teljesül, de a korábbiak szerint alkalmazása nem is célszerű.

[16] A hetvenes évek első felében gyakori volt a maximális kapacitáskihasználást vagy adott fedezettömeghez minimális kapacitásigényt kereső célfüggvény megfogalmazása is. Ezek mai előfordulása ritkább. Könnyen belátható, hogy az ilyen típusú célfüggvények szerint meghatározott termékösszetételnek a maximális nyereséghez semmi köze sincs. Lehetséges ugyanis, hogy a kevésbé jövedelmező termékek kapacitásigény-struktúrája jobban illeszkedik a vállalati géppark összetételéhez, s éppen egy veszteséges struktúra biztosítaná a maximális kapacitáskihasználást. Más oldalról gazdasági szempontból semmi értelme sincs adott fedezeti tömeg előzetes meghatározásának, és ehhez keresni a lehető legkisebb gépkihasználást.

[17] Például [13] 136. l.

talanság csökkenthető több változatban történő számítással és parametrikus programozással.

A módszer alapján nyerhető információk hasznosíthatóságának alapvető feltétele, hogy a döntéshozó is ismerje a számítási eljárás lényegét, és az eredmények, az árnyékárak értelmezési problémáit is. Az optimális termékösszetétel mellett a módszer megadja a szűk keresztmetszeteket is. Ezek árnyékára megmutatja, hogy adott erőforrás egységnyi bővítése esetén mennyivel nőne a célfüggvény értéke. A szűkösség mértékét azonban a módszer nem jelzi, s így előfordulhat, hogy adott gépi kapacitás bővítésének minimális lesz az eredményvonzata, mivel a bővítéssel csak igen kis termelési többletet lehet elérni, egy másik szűk keresztmetszet túl korai fellépése miatt stb.

A stratégiai termékeket kötelező alsó piaci korláttal kell a programba beiktatni, egyébként ezeket — amennyiben fedezetük a viszonylag magas költségek miatt nem kedvező — a számítási eljárás eleve kihagyja. (Természetesen a kapacitások megfelelő struktúrájú elkülönítésével is biztosítható e termékek kapacitásigénye.) A bérmunka, kooperáció lehetőségei külön-külön termékként állítandók a feladatba.

Minthogy alkalmazása során a módszer automatikusan figyelemmel kíséri a gépóra-felhasználást és más szűk erőforrások felhasználását, *a célfüggvényben a termékenkénti bruttó fedezetet kell szerepeltetni.*

A szimplex módszer szerint meghatározható optimális termékösszetétel tehát hasznos, de korántsem elégséges információ. A változó körülmények miatt szükségesek a termékek gazdaságosságára, célszerűségére vonatkozó információk is. Az ezek alapján összeállítható termékrangsor, a gazdaságossághoz minimálisan szükséges árak, a még le nem terhelt kapacitások nagyságrendje és struktúrája csak naprakész információk alapján szolgálhatják a rugalmas, piaci körülményekhez alkalmazkodó, illetve az aktív piacpolitikát megalapozó vállalati tevékenységet.

Mivel *a körülmények változásai a célszerűség szempontjait is* változtatják, egyidejűleg több szempontból összeállított rangsorok ismerete szükséges. Emellett a nem konvertálható kapacitásokra, a gazdaságilag elkülöníthető egységekre a rangsort külön-külön is össze kell állítani, hiszen az egyik berendezéscsoporton legyártható termékek aránya nem növelhető a másik berendezéssoron legyártható termékek rovására, hanem csakis az adott berendezéssor termékeiére.

Ha a vállalat tevékenysége a *gazdaságosság határán* mozog, elsődleges feladatként a gazdaságosság minimumkritériumát kell teljesítenie. Ehhez a gazdaságossági rangsor nyújthat jó orientációt:

$$\text{a gazdaságosság rangsorképző mutatója} = \frac{\text{nettó fedezet}}{\text{anyagmentes technológiai ráfordítás}} \qquad (8)$$

Azon gazdaságilag elkülöníthető egységeknél, ahol a termelőberendezések jobb kihasználását *egyértelműen meghatározható szűk erőforrás* korlátozza, a rangsorképzés alapja az ilyen erőforrás egységére jutó fedezet (feltéve, hogy az érdekeltségi rendszer speciális eltérítő hatásával nem kell számolni), vagyis

$$\frac{\text{bruttó fedezet}}{\text{a termékegység előállításához szükséges szűkös erőforrás volumene}} \qquad (9)$$

A vállalati gyakorlatban rendszerint egyidejűleg kell számolni több szűkös erőforrással, *több szűk termelési keresztmetszettel.* A különböző termékek eltérő arányú gépterhelése következtében a különböző termékösszetételek mellett más és más szűk keresztmetszet adódik. (Ezt a problémát elvileg legjobban a szimplex módszerrel lehet kezelni. A jelzett hátrányai miatt azonban információi kiegészítésre szorulnak.) Egyes javaslatok szerint össze kell adni az egyes termékek gépóraigényét, és erre vetítve kell meghatározni a rangsort. A megoldás elvileg azért nem lehet jó, mert a gépórák költséghatása rendkívül különböző. Lehet, hogy egy gépperc az automata gépsoron lényegesen nagyobb gazdasági potenciált köt le, mint egy gépóra valamely kevésbé értékes gépen. Tehát a gépórák itt nem összegezhetők. *A rangsorképzés vagy a gazdaságosság alapján* (ha a gazdaságosság kritériumának biztonságos teljesítése *is kérdéses), vagy érdekeltségcentrikus rangsorképző mutatók segítségével* oldható meg:

$$\text{érdekeltségcentrikus rangsorképző mutató} = \frac{\text{nettó fedezet}}{\begin{array}{l}\text{a termék erőforrásigénye}\\ \text{az érdekeltségi rendszer}\\ \text{szerint kiemelt erőforrásból}\end{array}}. \tag{10}$$

A fenti rangsorképző mutatók mellett lehetséges, illetve bizonyos esetekben szükségessé válhat más típusú rangsorképzés is. Ilyen *az egyes termékek kizárólagos termelése esetén realizálható fedezet alapján történő rangsorképzés.*

Fedezetmaximalizáláshoz sorbarendezési kritériumként alkalmazható az egyes termékek kizárólagos termelése és az adott ár esetén elérhető fedezeti összeg. (Első lépésben a piaci korlátoktól eltekintünk.) Nyilván az lesz a legjobb termék, amelyik az adott feltételek mellett a legnagyobb összfedezetet hozza, célszerű tehát ebből a piaci igényeket a lehető legnagyobb mértékben kielégíteni. A második legnagyobb összfedezet biztosítására képes termék lesz a rangsorban a második stb. Az egyes termékek kizárólagos termelése persze fikció, de segítségével érzékeltetni lehet a különböző termékek összgépidő-, illetve össznormaidő-igényében levő eltéréseket, a kisebb időigényből fakadó előnyöket. Torzító hatás itt is fellép, mivel a szűk erőforrások egzakt kezelése nem megoldott.

Az egyes termékek kizárólagos termelése mellett elérhető összfedezet számítási anyagként *bonyolultabb összefüggések* közepette is felhasználható. Ha például *a vállalat érdekelt a bér egységére jutó nyereség növelésében, de nem a munkaerő, hanem a gépi kapacitás tekinthető szűk erőforrásnak,* akkor a rangsor az egyes termékek kizárólagos termelését jellemző bérjövedelmezőségi ráták becsült értéke alapján határozható meg. Képletben:

$$\frac{x_{\text{im}} f_{\text{ib}} - A}{x_{\text{im}} v_{\text{i}} + V_{\text{fix}}}, \tag{11}$$

ahol x_{im}: az i-edik termékből az adott kapacitáskorlátok között maximálisan termelhető volumen,
f_{ib} : az i-edik termék bruttó fedezete,
v_{i} : az i-edik termék proporcionális bérköltsége,
V_{fix}: fix bérköltség,
A : a fix költségek összege.

A rangsorképzéshez szükséges számítások elvégzése, az eredmények áttekintése, esetleg több ár- és költségváltozat figyelembevétele után a rangsorcsere esélyei viszonylag rövid idő alatt felmérhetők, ha az alapinformációkat számítógépre viszik.

Az árarányos termékrangsor buktatói

Az árarányos fedezet alapján történő rangsorképzést több forrásmunka ajánlja, s a vállalatok többsége ma is számszerűsíti.[18] (Emellett az utóbbi időben gyakorta megjelenik a közvetlen bérre, alapanyagra, összesített gépóra-felhasználásra, összes közvetlen költségre, anyagmentes közvetlen költségre vetített fedezeti ráta szerinti rangsor is.)[19]

Az árarányos mérés torzító hatása a korábbiakban már szerepelt.[20] A termékrangsorban játszott félreorientáló hatása akkor a legnyilvánvalóbb, ha bérmunkára is adódik lehetőség, s ennek fedezetét is az árarányos fedezetek közé sorolják. (Hová máshová?) Erre egy gyakorlati példa: Egyik vállalat árarányos fedezeti rangsorában első helyen a bérmunka állt 43 százalékos fedezeti rátával. Ezt követően a második „legjobb" terméké is csak 26 százalék volt. A vállalat más rangsort nem számolt. Ezek az arányok így meglehetős erősséggel azt sugallták, hogy a bérmunka végzése a legcélszerűbb a vállalatnak, s jó lenne ennek arányát növelnie. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk e tevékenység bővítésének hatásait, kiderül, hogy valójában rontaná a vállalati össztevékenység gazdaságosságát. Miért? Mert a termékek ára tartalmazza az anyagfelhasználás megtérülését is, a bérmunkához viszont az anyagot a külföldi partner adja. Ha tehát figyelembe vesszük, hogy a közvetlen anyagköltség aránya a költségek között 70 százalék volt, s ezzel végzünk egy nagyvonalú korrekciót, azonnal más megítélés alá esik a bérmunka gazdaságossága:

$$\frac{\text{bérmunka fedezete}}{\text{alapanyagmentes bevétel}} = 0{,}43.$$

Az alapanyagmentes bevétel átlagos aránya megközelítőleg 30 százalék, tekintettel az alapanyagköltség 70 százalékos részarányára. Ennek megfelelően:

$$\frac{\text{bérmunka fedezete}}{0{,}3\text{Ár}} = 0{,}43.$$

A bérmunka korrigált fedezeti rátája $= 0{,}3 \cdot 0{,}43 = 0{,}129$, azaz 12,9 százalék.

A becslő korrekció szerint tehát messze nem a legjobb fedezeti rátájú a bérmunka, jóval az eredetileg őt követő 26 százalékos rátájú termék mögé került. Természetesen az ilyen korrekcióval összeállított rangsor sem lehet a gazdasági döntések alapja. A példa éppen azért szerepelt, hogy az anyagköltség szóródásának rangsort torzító hatását minél szemléletesebbé tegye.

A termékegység fedezete alapján történő rangsorképzés téves dogmája

A szakirodalomban időről időre visszatér a termékegység fedezete alapján történő rangsorképzés ajánlása. Legutóbb egy rangos tanulmány indító gondolatai között szerepelt. Érdemes ezt szó szerint is megismerni: „A piacon determinált ár és a

[18] Eseti gyakorlati tevékenységem és szakmai beszélgetéseim mellett a szakközgazdászképzés keretében évente mintegy 10—15 vállalat ilyen irányú tevékenységébe nyerek tényszerű betekintést.

[19] Mi több, olyan megfogalmazással is találkoztam, hogy a különböző mutatók szerinti rangsoroknak megközelítően azonos eredményre kell vezetniük.

[20] Az árarányos fedezet csak a különböző termékek azonos költségszerkezete mellett lehet jó információ. Ilyen azonban gyakorlatilag nincs. Gondoljunk csak a ma már klasszikusnak tekinthető kis lábas — nagy lábas példára. Amikor a vállalatok a termelési érték növelésében voltak alapvetően érdekeltek (1950 és 1956 között), egy idő után nem lehetett kis lábast kapni. A kétszer akkora űrtartalmú lábashoz ugyanis csaknem kétszer akkora anyagmennyiség és hőfelhasználás kell, de gép- és munkaidőigénye gyakorlatilag azonos. A költségstruktúra azonossága még az ilyen egyszerűnek tűnő esetekre sem jellemző.

változó költségek különbözeteként lehet az egyes termékek, tevékenységek fedezeti bonitási skáláját kialakítani... ha a kapacitás nincs megfelelően kihasználva, akkor a termékek mennyiségi összetételének meghatározásához — a nyereség maximálásához — a fedezeti sorrendiséget kell figyelembe venni. Első helyre azok a termékek kerülnek, amelyek ára a változó költségeken felül minél nagyobb fedezetet nyújt az állandó költségekre és nyereségre ... Meg kell kísérelnie az első helyen lévő termékből azt a legnagyobb mennyiséget gyártásába állítani, amelyet még el tud adni. Ezután a második helyen lévő termékből a legnagyobb mennyiséget, és így tovább..." ([7] 2. és 3. 1.).

Az állítás *nyilvánvaló tarthatatlanságának* érzékeltetésére egy egyszerű számpélda: az egyszerű kézi vasaló fedezete 200 Ft, az automata mosógépé 300. Mégsem ez utóbbi a gazdaságosabb. (Ránézésre belátható.) Lehetséges továbbá, hogy az automata mosógép fenti tanulmány szerint számított fedezete még a bérek kvázi-költségének az ellensúlyozására sem lesz elégséges.

Természetesen más a helyzet, ha a vállalat kapacitásfelesleggel rendelkezik. Ám ekkor sem a rangsorképzés célszerű módszere változik meg a korábban tárgyaltakhoz képest, hanem a viselkedés, a döntési mechanizmus célszerűsége. Ha ugyanis a vállalat nagy kapacitásfelesleggel rendelkezik, mindazon akciók megvalósítását vállalnia kell, amelyek a gazdaságosság szempontjából nem eleve célszerűtlenek. Tehát nem rangsor szerint vállal, hanem mindent vállal. Megjegyzem, ehhez *általános*, minden gazdaságilag elkülöníthető részlegre kiterjedő kapacitásfeleslegnek kell lennie, aminek teljesülése közel sem jellemző, hiszen *részleges* kapacitásfelesleg esetén *ex definitione* vannak feladattal jól ellátható részlegek, ahol a rangsorolás szükséges. De még általános kihasználatlanság esetén sem lehet közömbös a gazdaságossági rangsor, ha a vállalat ki kíván lábalni a kátyúból.

Az az elképzelés, hogy a termékegység fedezete önmagában elégséges információ a döntésekhez, más összefüggésben is gyakori a szakirodalomban. Például: „Ha a termelés növelését a vállalatnál szűk keresztmetszet nem akadályozza, úgy a termék rangsorolásának problémája valójában nem merül fel, hiszen minden egyes pozitív fedezetű termék előállítása és értékesítése a vállalati nyereséget növeli" ([13] 134. 1.). Mit jelenthet az a tétel, hogy a termelés növelését szűk keresztmetszet nem akadályozza? Természetszerűen nem azt, hogy végtelen sokat is termelhetnének, hanem azt, hogy nagyon alacsony az adott termékkör iránt a piaci kereslet, és nem lehet a kapacitásokat kihasználni. Az valóban igaz, hogy ilyen helyzetben minden pozitív fedezetű termékre — amennyiben a kihasználatlan kapacitás költségét csökkenti — célszerű üzletet kötni. Ez azonban csak rövid távon van így. A vállalatnak ugyanis piacot kell keresnie, és eladható gazdaságos terméket termelni. Ez pedig komolyabb gazdaságossági vizsgálatokat igényel. Mi több, a lehetséges akciókat még rangsorolni is kell!

Az árarányos vetítés és a fent említett korlátnélküliség együtt is megjelenik: „Az árarányos fedezetet akkor célszerű alkalmazni, ha termelést korlátozó tényezővel nem kell számolni" ([1] 123. 1.). Bírálata a fentiek szerint, két probléma összekapcsolásával.

Volumennövelés és érdekeltség

A termékrangsor és a rövid távon optimális termékösszetétel meghatározásakor igen gyakori a tömegérdekeltségi rendszerből való kiindulás. Más típusú közgazdasági munkák elején is gyakori közhely: „A vállalatok ma a nyereség tömegének növelésében érdekeltek." Természetesen a vállalatnak nem közömbös az elérhető nyereség tömege sem. De — mint köztudott — vállalatainknál ez ideig kollektív

érdekeltség érvényesült. A klasszikus értelmezésű nyereségtömeg-érdekeltség azonban kollektív érdekeltségként nem funkcionálhat.

A tömegérdekeltség klasszikus értelmezése szerint mindaddig érdemes újabb erőforrásokat bevonni a termelésbe, amíg azok nyereségnövelő hatásúak, de legalábbis nem csökkentik az egyébként realizálható nyereségösszeget. Ha egy jól jövedelmező vállalat esetén például lenne egy dolgozó, akinek felvétele éves szinten 100 Ft többletnyereséget eredményezne, ezt a dolgozót a klasszikus tömegérdekeltség feltételei között érdemes lenne felvenni. Ha azonban az érvényesülő kollektív érdekeltséget vesszük alapul, akkor már nem, mert munkája alapján az átlagos részesedési alapra ő is számíthatna, viszont ekkor a többiek részére egyébként fizethető átlagos részesedés csökkenne.[21]

A termelési, termékszelektálási magatartás célszerűségének vizsgálatakor tehát nem szabad közhelyekből kiindulni. Ha az adott helyzetben a feltételek visszavezethetők tömegérdekeltségre (például a munkaerő-állomány nem bővíthető), ennek kritériumai is alkalmazhatók. De ezt előbb vizsgálat tárgyává kell tenni. Amennyiben nem tömegérdekeltségi — vagy arra visszavezethető — feltételek érvényesülnek, a termékszelektálási magatartás célszerűsége is megváltozik. Számos friss publikáció állításával ellentétben, nem mindig célszerű a határköltséget kismértékben meghaladó bevételű termékek előállítása. Ez függ az érdekeltségi rendszer típusától és konkrét érvényesülési körülményeitől.[22]

A kínálati ár minimuma

Az eladásra kerülő termékek mindenkori irányárának ártárgyalást megelőző kialakítása kétoldalú megközelítés rendszeres összehangolása alapján történhet.

1. Vállalati oldalról alapinformáció *a kínálati ár minimuma. Ez az a bevételi határ, mely alatt a termék egyértelműen gazdaságtalan.*[23] Emellett létezik egy, a termékekkel közvetlen ok-okozati összefüggésben nem álló ráfordítási összeg (mely függ a kapacitáskihasználás szintjétől is), amelyet a termékeknek összességükben meg kell téríteniük. Figyelembe kell venni az adott gépi kapacitások leterhelésének általános lehetőségeit, az árra ebből következő célszerűségi szempontokat. Kell hogy legyenek továbbá korábban kialakított termékstratégiai, értékesítés- és piacpolitikai, valamint árpolitikai döntések, amelyek a termék irányárának meghatározását jelentősen befolyásolják.

2. *Az adott piac konkrét információi.* Itt *többnyire a közömbösségi árból* lehet kiindulni, ami azt jelenti, hogy figyelembe véve a hasonló célokat szolgáló termékek összes hasznos és esztétikai tulajdonságait s az összehasonlítás alapjául vett termékek tényleges árait, a vevőnek milyen ár mellett lenne közömbös, hogy a figyelembe vett termékek közül melyiket veszi meg. Ez a kiindulási alap, amelytől többnyire lefelé térnek el (behatolási ár), de speciális esetekben (világmárka) a közömbösségi ártól felfelé is el lehet térni. Az eltérések előzetes mérlegelésekor kívánatos figyelembe venni a termékéletgörbét, az adott vevőkör szokásait, a piac egyéb sajátosságait is. Ha a közömbösségi ár meghatározására, becslésére nincs lehetőség, ez utóbbi információk válnak domináló súlyúvá.

A szakembereknek az *ártárgyalásokon* figyelemmel kell lenniük az irányár meghatározásának szempontjaira, s ismerniük kell a kínálati ár minimumát, illetve a célszerűség alsó árhatárát is.

A téma teljes körű kifejtésére itt nincs mód, de a fentiek hangsúlyozását ma

[21] A tömegérdekeltség klasszikus értelmezésű érvényesülését tényszerűen cáfolják az 1968—1970-es évekre jellemző létszámhígítási törekvések.

[22] A tömegérdekeltség és a hányadérdekeltség kapacitáskihasználási optimumainak eltéréseit Megyeri Endre már az 1960-as évek végén bebizonyította (például [9]).

[23] Meghatározása korábban.

„a gazdasági kalkuláció" bevezetéséhez kapcsolódó, különböző fórumokon elhangzott túlzó egyszerűsítések miatt feltétlenül szükségesnek látom.

Ladó László például így ír: „Az elérni kívánt ár számítása igen egyszerű. A proporcionális költségekhez hozzá kell számítani a reális mértékű fedezetet, amely lehetőleg ne legyen kisebb a vállalati átlagfedezetnél ... A fedezetet vagy pótlékolásszerűen határozzuk meg, a proporcionális költségeket tekintve vetítési alapnak, vagy abszolút összegben" ([8] 174. 1.).

Ha tényleges piaci viszonyokból indulunk ki, *a termék újra-előállítási költségének árbefolyásoló szerepétől* nem vonatkoztathatunk el. Az eszközigényes terméknek meg kell hoznia a közvetlen eszközfelhasználáshoz tapadó ráfordításokat, ugyanúgy, mint a bérigényeseknek a közvetlen költségek között szerepeltetett bérráfordításokat. Ha az eszközigényes termék magasabb eszközterhe a közvetlen költségek között nem szerepel, az egységes fedezeti kulcs alkalmazása során ezek egy részét automatikusan ráterheljük a bérigényes termékekre, amelyek bevételi követelményei az újra-előállítási költségnél lényegesen magasabbak, míg az eszközigényeseké lényegesen alacsonyabbak lesznek. Ha a bérigényes termék árát a piac leszorítja a ráfordítások szempontjából indokolt szintre, s az eszközigényesekét a vállalat a fenti módon számított alacsony ár szerint köti meg, a pótlékkulcsok alapját képező fedezetét megközelítően sem lesz képes realizálni. (Az alapanyagköltség mint a vetítési alap egyik összetevője szintén zavarólag hat.)[24]

A javasolt módszer alátámasztásaként (a hagyományos kalkuláció hátrányainak ismertetése mellett) Ladó László kiemeli: „a fedezeti alapon való ármeghatározás gondolatmenete és részben mechanizmusa *egyidős a kereskedelemmel, tehát évezredes múlttal rendelkezik*" ([8] 176. 1.). A régi kereskedőknél s általában a kereskedelemnél persze a módszer általában megfelelő, mert illeszkedik a tőkearányos megtérülés és nyereségelvárás rendszeréhez. Minél nagyobb értékű áruról van szó, annál nagyobb tőkét köt le. (A munkaigényesség különbözősége a kereskedelmi ágazatokon belül nem jellemző.) A termelés szférájában azonban az összefüggés nem ilyen egyszerű.

Költséginformációk előállítása és a közvetlen költségek kibővítésének célszerűsége

A rövid lejáratú termelési és üzleti döntések túlnyomó része közvetlenül az árakra és a költségekre támaszkodik. E döntések száma igen nagy, és a döntést gyakran igen rövid idő alatt kell (kellene) meghozni. E körülmények szükségessé teszik a költségekre vonatkozó naprakész információk állandó meglétét, és igen erős késztetést gyakorolnak a viszonylag egyszerű önköltségszámítási, -becslési módszerek alakalmazására. *A döntéshozónak tehát olyan becslő eljárásokkal kell rendelkeznie, amelyek az operatív döntések során megbízható tájékoztatást adnak.* A döntéshozónak mindig tisztában kell lennie azzal, hogy mi mibe kerül, milyen értékhatár felett jó egy üzlet, s melyiket lehet megkötni „jobb híján", a relatív veszteséget csökkentő céllal.

Ez ideig egyetlen jogszabály sem írta elő, hogy a vállalat saját döntéseit milyen információk alapján hozza meg. Ezt neki magának, érdekei szerint kell kialakítania. Kiindulásként egy többfelé elágaztatható mérési-értékelési rendszerre van szükség, mely elvileg tiszta választ adhat a különböző típusú gazdasági döntések megalapozásához. Ebbe a rendszerbe jól illeszthető az állammal szembeni elszámolás miatt kötelezően előállítható információk rendszere is. Csak

[24] Egy egyszerű példa: ugyanolyan alkatrészt elő lehet állítani kisebb és nagyobb pontossággal is. A nagyobb pontosság nem csupán annyival kerül többe a vállalatnak, amennyivel nagyobb a közvetlen bérköltség és járuléka, ezért nem csupán ennek arányában kell többet kapnia érte.

előbb a célt kell világosan látni. Enélkül nem lehet áttekinthető, viszonylag olcsó és a felmerülő igényeket kielégítő rendszert kialakítani.

A vállalati költségnyilvántartási rendszerek ma általában alkalmatlanok operatív döntések megalapozására. Az önköltségszámítási tevékenységre sok esetben a nagymérvű öncélúság, a gazdasági döntések információigényének figyelmen kívül hagyása jellemző. *Dominál az elszámolási szemlélet.* Ennek oka az, hogy a költséginformáció ma még döntően a számvitel ügye. A munka bázisává a számviteli részlegek váltak, s itt a tevékenység jellege sajátos elszámolási szemléletet alakít ki. Valójában nem a számvitel szemléletének átalakításával kellene kezdeni a munkát, hanem a számvitelhez is értő „külsőknek" kell megfelelő információs rendszert kidolgozni. *A döntés-előkészítési számításokat ma zömmel annak alapján állítják össze, hogy mit tud adni a számvitel, s nem a számvitelt alakítják — az állami előírások keretein belül — olyanná, hogy az a döntési információkhoz jól hasznosítható legyen.* A rendszer működéséből hiányzik a gazdálkodási szemlélet, mely azt keresné, hogy a különböző típusú döntések megalapozásához egy adott nyilvántartási rendszer milyen típusú kigyűjtése lenne szükséges, továbbá hogyan kellene e nyilvántartási rendszert átalakítani ahhoz, hogy könnyűszerrel kinyerhetők legyenek belőle a szükséges információk.

Egy vállalat költséggazdálkodással kapcsolatos ismertetésében például a következő olvasható: „Vállalati szinten csak az anyagköltség áll rendelkezésünkre közvetlen—közvetett bontásban. A további költségnemeket csak egy összegben ismerjük, illetve egyes költségnemek hovatartozása eleve meghatározott, például az értékcsökkenés csak közvetett költség lehet, de annak meghatározása, hogy üzemi berendezésre vonatkozik-e vagy másra, már egy további feladat lenne" ([3] 22. 1.).

A költségszámítások rendszerének kidolgozását a gazdaságossági számítások (és a költséggazdálkodás) koncepciójához kell igazítani. Először a különböző típusú döntésekhez alkalmazandó számítások rendszerét kell kidolgozni. Ennek alapján meghatározható az ezen témakörhöz szükséges információk köre, konkrét tartalma. Nem szabad a túlzott pontosság csapdájába esni. *Ezek az információk ugyanis nem az elszámoláshoz, hanem a tájékozódáshoz kellenek.* A megengedhető hibahatárok kérdésében is célszerű állástfoglalni. A nagyobb hányadot kitevő költségeket nagyobb pontossággal kell felmérni, a periferikus tételeknél a nagyvonalúbb becslés is megengedhető. Ma még nem jellemző, hogy a költségek terén — tisztánlátási célból — műszaki-gazdasági becsléseket alkalmaznának. Pedig jól tájékozott szakemberek viszonylag kis munkával jól használható paramétereket szolgáltathatnak.

Bizonyos feltételek teljesülése esetén az elvi összefüggéseket kifejezőtől eltérő megoldások is kielégítő információt nyújtanak. Ezen egyszerűsítési lehetőségeket is a számítási rendszer koncepciójának kialakítása során kell kidolgozni. Minden esetben jelezni kell az egyszerűsítéshez szükséges feltételek mibenlétét, és folyamatosan ellenőrizni teljesülésüket. Az egyszerűsítés révén nem csupán munkát lehet megtakarítani, de az információk is áttekinthetőbbé válhatnak. Célszerű próbaszámításokkal ellenőrizni, hogy az egyszerűsítési feltételek nem teljesülésének, illetve az attól való konkrét eltéréseknek milyen jellegű és nagyságrendű torzító hatásuk van. Mindig a vállalati sajátosságoktól és a döntés típusától függ, hogy milyen egyszerűsítési lehetőség adódik. *Az egyszerűsítés persze nem jelenthet elvi torzítást.* Még a legbonyolultabb és legmunkaigényesebb számítások is félreorientálnak, ha elvileg hibásak.

A vállalatok 1980 óta dönthetnek *a közvetlen költségek kibővítéséről.* Ez alapvetően *a gépköltségek közvetlenné tételében* való döntési lehetőséget jelent. 1985-től ez az amortizáció nélküli gépköltségekre szűkül. A döntés előtt feltárandó fő összefüggések:

1. A közvetlen költségeknek a döntés hatására létrejövő változása milyen előnyöket és hátrányokat jelent?

2. Milyen előnyökkel és hátrányokkal jár a gépköltségek számviteli precizitással történő felosztása?

ad 1. 1980-tól az iparban *a saját termelésű készletek* értékelése közvetlen önköltségen történik, s várhatóan 1985 után sem lesz ebben változás. A gépköltségek közvetlenné tétele esetén azonban — egyébként változatlan feltételek mellett — magasabb lesz a saját termelésű készletek értéke, s ezt mint a tartós forgóeszközlekötés részét, fejlesztési alapból kell finanszírozni.

Azon vállalatok, amelyek már korábban rátértek a közvetlen költségek körének kibővítésére, az egyébként *lehetségesnél magasabb forgóeszköz-finanszírozást vállaltak*. Annyival magasabbat, amekkora a saját termelésű készletek értékében felszámolt gépköltség összege volt. Mindemellett ez a megoldás kedvezőtlenül hatott a vezetők és a dolgozók keresetét egyaránt (de különböző mértékben) befolyásoló ún. eszköz+bér arányos jövedelmezőségi mutatóra is.

A közvetlen költségek körének kibővítési lehetősége ebből a szempontból kevésbé hátrányos, amennyiben a közvetlen költségek (általában) nem tartalmazhatják az amortizációt. Így a kibővítés eleve kisebb elszámolástechnikai forgóeszköztöbblettel jár. Az a hátrány tehát, ami a nagyobb forgóeszközérték kimutatásából következik, továbbra is érvényes lesz, csak a korábbi évekénél kisebb összegre. Emellett a nagyobb összegű forgóeszköz-finanszírozási kötelezettség hátrányai még bővülnek is amiatt, hogy e többletre is kell majd vagyonadót fizetni.

ad 2. A közvetlen költségek kibővítését, az ebből adódó tisztánlátási előnyök kihasználását a vállalat megoldhatja saját belső — az államnak nem dokumentált — gazdasági kalkulációs rendszerében, anélkül, hogy ez többletadózással járó következményeket vonna maga után. Más oldalról a kibővítés elvén végzett gazdasági kalkuláció — megfelelő információs rendszer mellett — lényegesen kisebb munkaigénnyel is megoldható, mint abban az esetben, ha az állammal szembeni elszámolásokat is ezen elv szerint építik fel. Csupán e két mozzanat is magában hordozza az önköltséggel kapcsolatos információs rendszer olyan kiépítésének igényét, mely befelé és kifelé egyaránt képes megfelelő információt szolgáltatni.

A közvetlen költségek állam felé dokumentált körének célszerűségét a fentieken túl *még az árképzési és az árellenőrzési előírások is befolyásolhatják, pozitív és negatív irányban egyaránt.*

Összegzés

A termékgazdaságossági számítások a fedezeti elvre épülnek. Téves azonban az a törekvés, mely egyetlen fedezeti kategóriára próbálja felépíteni a termékgazdaságossági számítások teljes körét. A különböző természetű döntési helyzetek eltérő tartalmú fedezeti kategóriák alkalmazását indokolják.

Az 1985-től számviteli kategóriává váló — „gazdasági kalkuláció" szerinti — fedezet az előzők egyikével sem mutat elvi egyezőséget. Ez a vállalati célú ésszerű hasznosíthatóságát részben korlátozza. Számottevő torzító hatással elsősorban árképzési célú felhasználása esetén kell számolni. Nagyon nagy előny, hogy a teljes önköltségkalkuláció szemlélettorzító hatásának továbbélési esélyeit minimálisra csökkenti.

Hivatkozások

[1] *Alapi—Patóh—Scholcz—Tompa:* Költséggazdálkodás és önköltségszámítás az iparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[2] *Bartók Nagy András—Horváth Gyula:* Költséggazdálkodás. KG-INFORMATIK, Budapest, 1981.

[3] *Cserháti Győzőné:* A költséggazdálkodás időszerű problémái. A Dunai Vasmű Műszaki-Gazdasági Közleményei, 1983. 4. sz.
[4] *Illés Mária:* A termelés és a költségek összefüggései, költségfüggvények, fedezetszámítás. Szöveggyűjtemény az ipargazdaságtan tantárgyhoz, 3. fejezet. Tankönyvkiadó, 1978.
[5] *Illés Mária:* Az önköltség tervezése. Sokszorosítás. Az MKKE tananyaga, 1978.
[6] *Illés Mária:* Vállalati költséggazdálkodás. Tanulmány a KG-INFORMATIK megbízásából. Budapest, 1979.
[7] *Jávorka Edit:* Gazdasági kalkuláció a termelői kapacitások jobb kihasználására. A Műszaki Élet melléklete. 1984. március 1.
[8] *Ladó László:* Teljesítmények és ráfordítások. Tervezés, mérés, értékelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[9] *Megyeri Endre:* Vállalati nyereségérdekeltség és termelési optimum. Közgazdasági Szemle, 1967. 7—8. sz.
[10] *Pető Márton:* A költséggazdálkodás szerepe, jelentősége a gazdálkodás hatékonyságának növelésében, a termelési szerkezet korszerűsítésében. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1978. 10—11. sz.
[11] *Sinkovics Alfréd:* A vállalati költség- és árbázis összefüggései árrendszerünkkel. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
[12] *Scholcz Rezső:* Számviteli rendszer '85. Figyelő. 1984. szeptember 6.
[13] *Tompa Miklós:* Fedezeti költségszámítás. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1977. 4. sz.
[14] *Tompa Miklós:* Költséggazdálkodás és kalkuláció. Közgazdasági Szemle, 1978. 1. sz.

Nizsalovszky Endre:
TANULMÁNYOK A JOGRÓL

Nizsalovszky Endre a magyar jogtudomány egyik kiemelkedő alakja volt. Nemzedékek során ezreket tanított, elméleti munkásságával jelentős hatása volt a gyakorlatra is. Nagy ívű tudományos életművével általános elismerést szerzett itthon és külföldön a magyar jogtudománynak. Írásai mindig valamely fontos kérdés monografikus gazdagságú elemzését és megválaszolását jelentették. Vonatkozik ez számos, részben idegen nyelven is megjelent könyvére és sok száz tanulmányára egyaránt, azokra is, amelyek a jelen kötetben olvashatók, és szerzőjük mély műveltségét, írásainak elméleti és gyakorlati értékét tanúsítják. E kötet tanulmányai mindenekelőtt tematikai gazdagságban, de részben időben is a lehetséges mértékig átfogják a szerző egész munkásságát.

A jogelmélet, a jogtörténet, a polgári jog, a családi jog és a nemzetközi magánjog azok a jogterületek, amelyeken e kötet írásai is dokumentálják Nizsalovszky Endre sokoldalúságát, mindig újra törekvő szellemi frisseségét, alkotóerejét, izgalmas kérdésfeltevéseit és ma is korszerű módját annak, ahogy az élet, a valóság által feltett kérdésekre a választ kereste. Már megjelent és részben eddig kiadatlan tanulmányainak ez a válogatása ezért okkal számíthat mindazok figyelmére, akik a jogtudomány értékeiben a jogfejlődést szolgáló javak mellett általános értékeket is látnak.

306 l., kötve 81,— Ft
Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (344—354. l.)

A fogyasztási szolgáltatások árszínvonala

Az 1968 óta eltelt másfél évtizedben a fogyasztási szolgáltatások[1] növekedését többféle kedvezmény és sajátos szabályozórendszer (ezen belül sajátos árpolitika) segítette elő. Ezek nyomán az 1968. évi 8 milliárdos teljesítményérték ötszörösére nőtt, a lakosság számára végzett szolgáltatások részaránya pedig az évek folyamán emelkedett. A VI. ötéves tervben azonban — a népgazdaság általános fejlődési helyzetével együtt — megváltozott a fogyasztási szolgáltatások működési környezete. Szinte teljesen megszűnt a gazdálkodást támogató adókedvezmények, árkiegészítések addig megszokott rendszere, alapvető változást hozva a költségek és az árak nagyságának viszonyában.

1983-ban a fogyasztási szolgáltatások mintegy kétharmadát (26 milliárd forintnyi részét) a lakosság vette igénybe. A lakossági szolgáltatások 57 százalékát a kisiparosok, 43 százalékát pedig állami vállalatok és szövetkezetek teljesítették. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A szolgáltatások fejlesztését irányító szervek úgy vélték, hogy a piaci mechanizmusok erősödésével a gazdálkodás előterébe kerül a vállalati árpolitika. A szabad árak általános alkalmazásával a szolgáltatások árszintje kisebb-nagyobb mértékben emelkedett.

Árpolitikánk elsőrendű szempontja jelenleg is a fogyasztói árszínvonal viszonylagos stabilitásának megőrzése, de emellett érvényre jutnak a vállalatok jövedelmezőségi törekvései, valamint a kereslet befolyásolásának igénye is.

1968-ban az összes szolgáltatás felét a rögzített és maximált árformába sorolt tevékenységek tették ki, 30 százalékának árát szabadon lehetett megállapítani, a fennmaradó 20 százalék ára pedig változhatott ugyan, de csak a hatóság által meghatározott korlátok között.

Az 1970-es években jelentősen csökkent a rögzített, de különösen a hatóságilag korlátozott árformába tartozó javítások és szolgáltatások aránya, a szabad árformába tartozó szolgáltatások súlya pedig

[1] Fogyasztási szolgáltatásoknak nevezzük a végső fogyasztás célját szolgáló fogyasztási cikkek, berendezési tárgyak üzembe helyezését, felszerelését, az ezeken végzett ipari javítási-karbantartási munkákat, az építőipari javító-karbantartó tevékenységet, továbbá a teherszállítási, kereskedelmi és személyi szolgáltatásokat.

1. sz. táblázat

A fogyasztási szolgáltatások fejlődése

Megnevezés	1968	1976	1981	1983	Részarány
	millió Ft				
Közületek részére végzett szolgáltatások	2 500,0	5 498,7	11 205,4	13 797,6	34,5
Lakosság részére végzett szolgáltatások	5 555,9	11 854,3	20 910,3	26 228,7	65,5
ebből: szocialista szektor	2 836,0	6 208,4	9 934,8	11 266,5	43,0
kisipar	2 719,9	5 645,9	10 975,5	14 962,2	57,0
Összesen	8 055,9[a]	17 353,0	32 115,7	40 026,3	100,0

[a] Becsült érték.

számottevően növekedett. Így a fogyasztási szolgáltatások árformák szerinti megoszlása 1980-ban már a következő volt: rögzített árú 33, maximált árú 8, hatóságilag korlátozott árú 4, szabad árú 55 százalék.

1968 óta a fogyasztói árszínvonal 91 százalékkal emelkedett, amiben természetesen a fogyasztási szolgáltatások drágulása is közrejátszott. A fogyasztási szolgáltatások évenkénti áremelkedései azonban az 1970-es évek végéig rendre 1-2 százalékkal (esetenként többel is) alatta maradtak az egész fogyasztói árszínvonal változásának. 1980 óta viszont a szolgáltató szervezetek (főleg pedig a kisipar) által a lakosság részére végzett szolgáltatások évi árszintemelkedése meghaladja a fogyasztott termékek és szolgáltatások együttes árindexeit.

Áralakulás a fogyasztási szolgáltatások körében

A gazdaságirányítás a szolgáltatóiparban már 1968 előtt is törekedett arra, hogy a szolgáltatást végzőket érdekeltté tegye a lakossági igények színvonalas kielégítésében. Csak azoknak a szolgáltatásoknak a díjait rögzítették, amelyek alapvető lakossági igényt elégítettek ki. A lakossági érdekek védelmére való tekintettel a fix árak is igazodtak a végzett munka minőségéhez, a munkahely területi elhelyezkedéséhez stb. Több szolgáltatásnál (fodrászat, fényképészet, méretes cipőkészítés) osztályos árakat állapítottak meg. Több tevékenység (például mosás, vegytisztítás) vállalási díjait alacsony szinten tartották, hogy a szolgáltatás mindenki számára elérhetővé váljék. Azok a szolgáltatások, amelyek ára emiatt a ráfordításokat és az indokolt nyereséget nem fedezte, árkiegészítésben részesültek.

A szolgáltatások egy részénél a vállalási díjak kialakítását vállalati hatáskörbe utalták; a vállalatoknak a díjakat ún. kötelező árképzési irányelvek szerint maguknak kellett kiszámítaniuk.

Az 1968. január 1-i árreform keretében megváltozott a szolgáltatások díjrendszere is, a szolgáltatások díjai — néhány kivételtől eltekintve — szabad árformába kerültek.

A fogyasztási szolgáltatások árszínvonala — társadalompolitikai megfontolások miatt — 1975-ig csak évi 1-2 százalékkal emelkedett. Az V. ötéves tervidőszakban viszont már meggyorsult a szolgáltatói árak emelkedése; 1980-ban például a szolgáltatások árszintje 11,2 százalékkal haladta meg az előző évit.

A nyomott árszínvonal azonban jórészt csak a szocialista szektor szolgáltatóit érintette; az állami vállalatok és a szövetkezetek az eltelt 15 évben átlagosan 54 százalékkal emelték szolgáltatási díjaikat, ezzel szemben a kisiparosok — alapvetően eltérő árképzési elvük következtében — több mint a kétszeresére. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A két szektor árnövekedési üteme közötti különbség azóta csökkenő irányzatú, 1981-től már csak néhány százalékos eltérés tapasztalható.

A lakosság részére végzett fogyasztási szolgáltatások folyó áras teljesítményértéke 1968 óta több mint négy és félszeresére, mennyisége több mint két és félszeresére nőtt.[2] (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A fogyasztási szolgáltatások színvonala az 1970-es években gyorsan emelkedett.

[2] Lásd a KSH „Fogyasztási szolgáltatások" c. kiadványait.

2. sz. táblázat

Az 1983. évi szolgáltatási árszint különböző bázisokhoz mért indexei

Szektor	1968	1971	1976	1981
	= 100,0%			
Szocialista szektor	154,1	152,6	140,8	113,5
Kisipar	231,6	221,9	190,7	117,7
Összesen	185,7	181,5	162,5	115,6

3. sz. táblázat

A lakossági szolgáltatások fejlődése

Év	Teljesítményérték (milliárd Ft)	Érték-	Ár-
		index (%)	
1968	5,6	100,0	100,0
1971	8,3	148,2	102,3
1976	11,9	212,5	114,6
1981	20,9	373,2	160,6
1983	26,2	467,9	185,7

Egy 1968-ban megjelent minisztertanácsi rendelet értelmében a politikai, állami és társadalmi szervek folyamatosan figyelemmel kísérték a lakosság részére végzett szolgáltatásokat, és különféle pénzügyi és egyéb szabályozási intézkedésekkel — néhány kivételtől eltekintve — sikerült fenntartani a fogyasztási szolgáltatásokat végző szervezeteket. Alapvető probléma maradt azonban a szolgáltatások nyomott árszínvonala.

A szabad árak rendszerében a vállalási díjak mértékét, nagyságát a termelés költségei mellett a piac értékítélete is befolyásolja. Ennek megfelelően a szabad árformába sorolt szolgáltatások díját a termelés társadalmi költségei, az állami preferenciák és a piac értékítélete határozza meg. Az árszabályozó rendelkezések valamennyi gazdálkodó szervezet és a kisiparosok által végzett szolgáltatásra kiterjednek.

A piac árbefolyásoló szerepe mindmáig nem érvényesül szabadon. Azoknál a szolgáltatásoknál, amelyek árának alacsonyan tartásához nyomós érdekek fűződnek, az árak mozgását hatósági intézkedések korlátozzák. Ilyen korlátozó szerepet játszanak a hatósági irányídíjak is. Elvben e szolgáltatások is a szabad árformába tartoznak, de kalkulációs kötelezettség mellett. Ha viszont a szolgáltató az irányídíjat nem lépi túl, nem kell kalkulációt készítenie, és tisztességtelen haszon megállapítására sem kerülhet sor. (Hatósági irányídíjakat alkalmazhatnak a vállalatok, szövetkezetek a lakáskarbantartási, gépjármű-javítási munkák, háztartási elektromos, elektroakusztikai berendezések javítása, méretes tevékenységek, valamint egyes fodrászati szolgáltatások esetében.)

Korlátozó s egyúttal a szolgáltatások árstabilitását szolgáló eszköz az áremelés előzetes bejelentési kötelezettsége is, amelynek célja, hogy az árhatóságnak módja legyen a szándékolt áremelés indokoltságának elbírálására.

A fogyasztási szolgáltatások árainak emelkedése hosszú éveken át elmaradt a termékekétől. Életszínvonal-politikai, társadalompolitikai megfontolásokból a szolgáltatási díjak nem követték a tényleges költségeket; a különbözetet támogatással hidalták át. A fogyasztási szolgáltatások jelentősen támogatott hatósági árainak, díjainak rendszere — a szabályozórendszer más elemeivel együtt — arra vezetett, hogy nem alakulhatott ki verseny a legális szolgáltatók között. Elterjedt és általánossá vált viszont a kontár-fusi tevékenység, és nagymértékűvé vált a csúszópénz-, illetve borravalóadás gyakorlata.

A lakosság fogyasztásában különösen fontos szerepet betöltő szolgáltatáscsoportok kiemelt helyet kaptak a fejlesztésben, legalábbis addig, amíg az alapszintű ellátást biztosító hálózat meg nem épült. Ez a fejlesztési preferencia megmutatkozott e szolgáltatások növekedésének átlagosat meghaladó ütemében is. A „kiemelt" szolgáltatások jelenleg az összes szolgáltatás értékének 46,7 százalékát teszik ki. A fejlődés egyik kulcsa az árszínvonal alacsonyan tartása volt. Az építőipari javító-karbantartó szolgáltatások árainak növekedési üteme viszont az átlagosnál jóval erőteljesebb.

Az 1970-es évek végétől azonban éppen a kiemelt szolgáltatásokat végző vállalatok

gazdálkodását nehezítette leginkább a tényleges költségektől jelentősen eltérített ár-, illetve díjszabás. Ezért — és a támogatási igények mérséklése végett — a hatósági árszínvonalat többször is megemelték. 1981-től a mosás, vegytisztítás kivételével valamennyi kiemelt szolgáltatás árnövekedésének üteme meghaladta az összes szolgáltatásét.

Az egyes szolgáltatások árainak emelését nemcsak a növekvő költségektől jócskán elmaradó árszint tette szükségessé, hanem a kínálatot esetenként számottevően meghaladó kereslet is. A kereslet és a kínálat viszonya persze mindegyik szolgáltatási tevékenységnél eltérő. Nagyon különbözik a helyettesíthető vagy elhalasztható szolgáltatások és az alapvető szolgáltatások igénybevételének jövedelem-, illetve árrugalmassága. Több tevékenységet nem csupán a szocialista szektor szervezetei, hanem kisiparosok, kontárok és fusizók is elvégeznek. Ezek szolgáltatásainak minőségében, de az áraik színvonalában is jelentős eltérések mutatkoztak.

Az állami gazdaságpolitika — felismerve az egyre növekvő összegű dotációk fenntartásának nehézségeit és a támogatási rendszernek a vállalati gazdálkodást elkényelmesítő hatását — fokozatosan lemondott a szolgáltatások piacán végbemenő folyamatok közvetlen irányításáról.

Mint a 4. sz. táblázatból látjuk, a szolgáltatások árszínvonala 15 év alatt átlagosan 186 százalékkal emelkedett. Az átlagosnál nagyobb volt az áremelkedés az építőipari javító-karbantartó szolgáltatások, a ruházati termékek mérték utáni készítése, a lábbelijavítás, valamint a fodrászat-kozmetika esetében. Az átlagosnál alacsonyabb áremelkedés következett be a híradástechnikai cikkek és az elektromos háztartási gépek javításában, a gépjármű-javításban és a fényképészeti szolgáltatásoknál.

A VI. ötéves terv a fogyasztási szolgáltatások árrendszerében is lényeges változást hozott. Alapelv lett, hogy az áraknak a kínálat mellett a kereslet alakulására is hatniuk kell — azaz korlátozniuk kell a szolgáltatások igénybevételét. Elfogadták azt az elvet is, hogy az árban meg kell jelenniük a szolgáltatások speciális költségeinek, így az ún. készenléti, a helyszíni munkavégzéssel, a kézműves jelleggel, szezonalitással összefüggő stb. költségeknek, és ezeket a fogyasztónak kell viselnie. Az árrendszer e korszerűsítése alapvető feltétele a reális értékviszonyok kialakításának. A szabad árak fokozatos bevezetése a fogyasztási szolgáltatásokban is lehetővé teszi a működés önfinanszírozását, a verseny kibontakozását — és ezzel a korszerűbb, a szolgáltatásvégzésnek jobban megfelelő szervezeti formák kialakítását is.

A fogyasztási szolgáltatások árrendszerének továbbfejlesztését szolgáló — 1980. január elsejével hatályba lépett — intézkedések lényege a következőkben foglalható össze.

A szabad áras tevékenységek arányának növekedését ellensúlyozandó, a túlzott

4. sz. táblázat

A fontosabb szolgáltatások árszínvonalának változásai
(1968=100,0%)

Tevékenység	1976	1981	1983
Személygépkocsi-javítás	103,0	116,2	144,4
Elektromos háztartási gépek javítása	105,8	132,7	156,7
Híradástechnikai cikkek javítása	105,2	113,9	134,0
Mosás, vegytisztítás	101,2	145,9	152,9
Építőipari javítások	128,1	208,5	246,0
Ruházati termékek készítése	118,8	186,8	207,6
Lábbelijavítás	105,7	172,2	223,0
Fodrászat, kozmetika	117,9	174,6	194,4
Fényképészet	120,6	151,0	157,7
Teherszállítás	113,2	158,8	185,5

áremeléseket korlátozó intézkedéseket hoztak. Ilyen jellegű az áremelés előzetes bejelentési kötelezettsége (a szabad árformába sorolt, de a lakosság széles körét érintő szolgáltatások esetében), a hatósági árak és irányídíjak jegyzékeinek kiadása (fodrászat, fényképészet, személygépkocsi-javítás, elektromos háztartási gép- és berendezésjavítás).

Mindezek az intézkedések a költségarányos árképzés feltételeinek szabályozását szolgálták. Az új árrendszerről elmondható, hogy általában megfelelő lehetőséget nyújtott az önköltség típusú árak kialakításához, bár az ártámogatás teljes megszüntetése így is csak fokozatosan, várhatóan az 1980-as évek közepe táján képzelhető el.

A támogatások csökkentésére több lépés is történt. Ezek egyikeként az általános nyereségadózást kiterjesztették a szolgáltatásokra. 1981. február 1-ével az „átmeneti" jelleggel folyósított ártámogatások is megszűntek. Megnövekedett a helyi árhatóságok szerepe, az ő feladatuk lett az új díjak megállapítása. Ennek során törekedniük kell a termelési ráfordítások közelítésére, az áraránytalanságok megszüntetésére. Ugyanakkor mérlegelniük kell a díjemeléseknek a lakossági fogyasztásra gyakorolt hatását.

Az elvben szabad árak 1982. január 1-i általános bevezetése a hatósági árak helyett végeredményben az állami irányárak rendszerét teremtette meg, amelyek mind a fogyasztót, mind a szolgáltatót igyekszenek a tényleges költségekről informálni, előmozdítva azt is, hogy egyúttal javuljanak kapcsolataik, kerüljön előtérbe a minőség, és csökkenjen a szolgáltatók ármunkával összefüggő adminisztrációja; mindez úgy valósuljon meg, hogy a szolgáltatások területén se következzék be korlátok nélküli, spontán áremelkedés.

A gazdálkodó szervezetek árpolitikáját az irányítás nagymértékben befolyásolja, így az — mint az adatok mutatják — időnként és szektoronként jelentősen eltérő. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A vállalatok, szövetkezetek árai általában alacsonyabbak a kisiparosok árainál, időnként pedig az árszínvonal-emelkedés mértékében is komolyabb eltérés látható, nem utolsósorban azért is, mert a vizsgált másfél évtizedben a hatósági ár-, illetve díjszabás emelésének szakaszos engedélyezése és érvényesítése volt a gyakorlat. 1983-ban a szocialista szektorban és a kisiparban összességében azonos mértékű (9 százalékos) áremelkedés zajlott le, így a két szektor árszínvonalában mutatkozó különbség megmaradt. (Lásd az ábrát.)

A szolgáltatások árainak egyik lényeges jellemzője, hogy milyen eredmény elérését teszik lehetővé a szolgáltatást végzőknek. Legalább ilyen fontos az is, hogy a megrendelők (a fogyasztók) a végzett szolgáltatás árát reálisnak (például javítás esetén a javítandó termék árához, a javítás idejéhez és bonyolultságához, a javítás helyett kínálkozó egyéb lehetőségekhez képest elfogadhatónak) ítélik-e. A fogyasztó oldaláról vizsgálva a szolgáltatások árszínvonalát, nyilvánvaló, hogy az ár nem vonatkoztatható el attól a hasznosságtól, amit a fogyasztó a megvalósult szolgáltatásnak tulajdonít. 1980-ban — mintegy 8000 háztartás válaszai alapján megítélhetően — a megrendelők a szolgáltatások árát 60—70 százalékban el-

5. sz. táblázat

A szektoronkénti szolgáltatási árszínvonal átlagos növekedése
(százalék)

Szektor	1968—1971	1968—1976	1968—1981	1968—1983
Szocialista szektor	0,3	1,1	2,3	2,9
Kisipar	1,4	2,4	5,3	5,8
Összesen	1,6	1,6	3,7	4,2

A kisipar és a szocialista szektor árszínvonalának ollója
(1968 = 100)

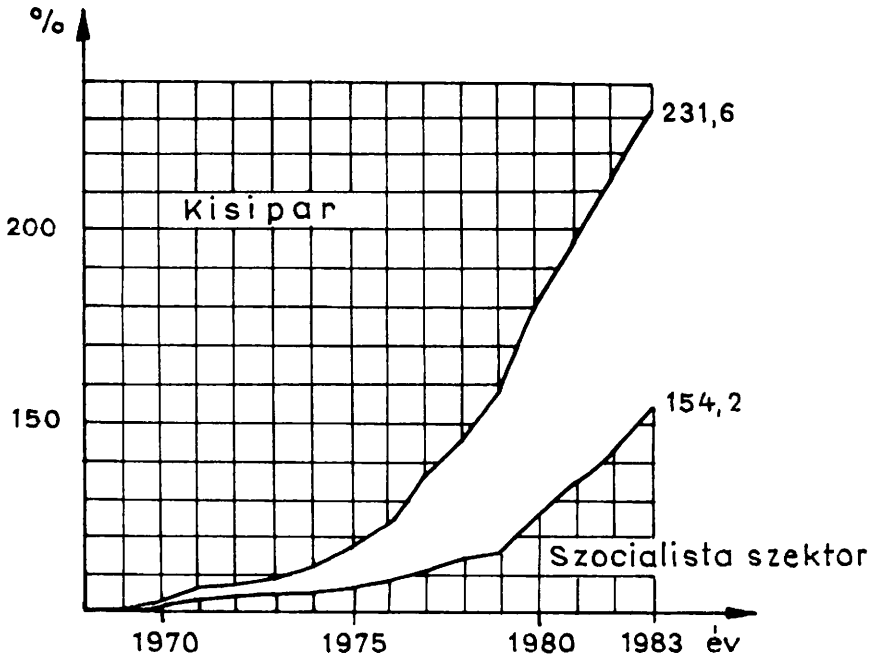

6. sz. táblázat

A szolgáltatási árak fogyasztói megítélése 1980-ban
(százalék)

Tevékenységcsoport	Magas	Közepes	Alacsony
Gépjármű-javítás	34,2	62,7	3,1
Elektromos javítások	21,3	73,5	5,2
Építőipari javítások	28,2	63,6	8,2
Ruházkodási szolgáltatások	27,1	64,9	8,0
Egyéb ipari javítások	26,5	65,2	8,3
Mosás, vegytisztítás	19,0	73,2	7,8

fogadhatónak tartották.[3] (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A gépjármű-javítás volt az a tevékenység, ahol az árakat a háztartások több mint egyharmada — a többi szolgáltatáshoz viszonyítva is — magasnak tartja. Ilyen arányban drágállják a budapesti megrendelők az építőipari és a ruházkodási szolgáltatások árait is.

Az egyes szektorok által érvényesített árak megítélésében jelentős eltérés van. A nem legálisan működő szolgáltatók árait a háztartások alacsonyabbnak, kedvezőbbnek mondják. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó háztartások árszínvonalról alkotott véleménye nagyon hasonló.

A megrendelő számára gyakran megnöveli a szolgáltatás „árát" egy kiegészítő költségtényező: a borravaló. A borravalózás általánosan elterjedt gyakorlata (amelynek részben hagyományai, részben

[3] Lásd „A lakosság szolgáltatási-fogyasztási szokásai" c. kiadványt. (KSH, 1983.)

7. sz. táblázat

Az egy alkalommal adott borravaló átlagos összege 1980-ban
(forint)

Tevékenységcsoport	Országosan	Budapesten
Gépjármű-javítás	82	113
Elektromos javítások	21	30
Építőipari javítások	26	37
Egyéb ipari javítások	6	10

pedig hiánygazdálkodásból eredő okai vannak) közelíti a szocialista szektor szolgáltatóinak számla szerinti árait a kisiparosok magasabb árszintjéhez.

Az egy-egy javítás elvégzéséért adott borravaló nagysága a tevékenység jellegétől függően változó, de abszolút értékben meglehetősen magas. Magasabb a „külön jutalmazás", ha a végzett szolgáltatás nagyobb értékű, és ha a megrendelőnek nagyobb a jövedelme.[4] (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

A gépjármű-javításoknál a 100 Ft körüli összeg a leggyakoribb, az ápolási jellegű munkáknál az 50 Ft és ennél kevesebb. A többi szolgáltatásra is jellemző, hogy 50 Ft-nál nagyobb borravalót nem nagyon adnak a háztartások. A borravalók becsült értékei egyes szolgáltató tevékenységek árbevételeinek néhány százalékát teszik ki; a legmagasabb arányú borravaló a gépjármű-javításban található: átlagosan 7—8 százalék.

A szocialista szektor árainak alakulása

A lakosság által vásárolt fogyasztási javak árváltozását tekintve a „fogyasztási szolgáltatások" áremelkedése az elmúlt 15 évben viszonylag szerény mértékű volt. Az állami vállalatok, szövetkezetek által végzett javítások-szolgáltatások árszínvonala 1968—1976 között évi 10 százaléknál kisebb mértékben emelkedett.[5] Ezt követően némileg felgyorsult az árak emelkedése; 1983-ban egy 1968-ban 100 forintért végzett szolgáltatás átlagosan 154 forintba került. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Az egyes szolgáltatáscsoportok közötti különbség több szakmai sajátosságra is utal. Mivel a kereskedelmi szolgáltatások a jól jövedelmező kereskedelmi tevékenységhez kapcsolódnak, célszerű, ha ezeket a tevékenységeket a szolgáltatók lényegében változatlan áron nyújtják. A személyi szolgáltatások sajátos vonása, hogy többnyire helyettesíthetők, illetve elhalasztható igényeket elégítenek ki, így árszínvonaluk alacsonyan tartása nem alapvető ellátási kérdés. Konkrét tevékenységként vizsgálva: a lakástakarítás korábban alacsonynak mondható árai az 1970-es évek közepétől erőteljesen emelkedni kezdtek, és 1983-ban már meghaladták a másfél évtizeddel korábbi árak két és félszeresét. Az építőipari javító-karbantartó munkák árszínvonala kétszeresére növekedett.

A legfontosabb szolgáltatásokat a szocialista árpolitika kialakításakor általában az alapvető közszükségleti cikkekkel egy kategóriába sorolták. Ezért az árak megállapításakor többnyire csak a tényleges költségeket vették figyelembe; az

[4] Lásd „A lakosság szolgáltatás-fogyasztási szokásai" c. kiadványt. (KSH, 1983.)

[5] A szocialista szektor szolgáltatásainak áralakulását a Központi Statisztikai Hivatal teljeskörűen és rendszeresen megfigyeli. Az árstatisztika természetesen a fogyasztási szolgáltatások körében is reprezentatív. Tevékenységenként megfelelő számú konkrét javítás-szolgáltatás áralakulását jelentik az arra kijelölt vállalatok, szövetkezetek. Az ipari és építőipari szolgáltatások megfigyelése a szakfőosztályok ágazati jellegű árstatisztikájának (az annak megfelelő gyakorisággal) is részét képezi, a többi tevékenység megfigyelése pedig (negyedéves gyakorisággal) kifejezetten a fogyasztási szolgáltatások statisztikájához tartozik.

8. sz. táblázat

A főbb szolgáltatások árindexének változása a szocialista szektorban
(1968 = 100%)

Tevékenységcsoport	1971	1976	1981	1983
Kiemelt szolgáltatások	101,4	105,5	121,0	145,4
ebből:				
személygépkocsi-javítás	100,0	100,0	107,6	138,2
híradástechnikai cikkek javítása	98,5	102,7	105,1	124,0
elektromos háztartási gépek javítása	103,5	103,6	114,6	136,2
építőipari javítások	106,4	130,8	171,1	195,1
Hagyományos szolgáltatások	101,5	106,6	155,1	165,0
Személyi szolgáltatások	100,1	119,2	164,4	173,2
ebből:				
fodrászat, kozmetika	100,0	117,0	169,9	179,7
egyéb személyi szolgáltatás (lakástakarítás)	102,2	146,7	211,7	257,9
Teherszállítás	100,0	112,5	141,2	162,9
Kereskedelmi szolgáltatások	100,0	100,4	101,0	106,8
Összesen	101,0	109,4	135,9	154,1

így kialakuló nyomott árak élénkítették a keresletet, de kedvezőtlenül befolyásolták a kínálatot. Időről időre sor került egyes szolgáltatások árainak módosítására, de lényeges változás csak 1980-tól következett be, amikor általánossá váltak a szabad árak, és decentralizálták az árhatósági jogköröket. A szolgáltató vállalatok és szövetkezetek az általuk végzett javítások-szolgáltatások díjait költségeiket és a piaci viszonyokat mérlegelve maguk alakíthatják ki. Az eddigi tapasztalatok szerint azonban a vállalatok árpolitikája nem eléggé átgondolt, nincs hosszú távú árstratégiájuk, az árakat legföljebb csak taktikai megfontolások alapján alakítják.

A szabad áras szolgáltatásokról árvetést kell készíteni. Ebben szerepelnie kell az ár valamennyi összetevőjének. Így ki kell számítani a közvetlen anyag- és bérköltségeket, az egyéb közvetlenül elszámolható költségeket, az üzemi általános költségeket, a vállalati általános költségeket, a műszaki fejlesztés és jótállás költségfedezetét, végül a nyereséget, az adókat és az esetleges árkiegészítéseket. Nem kell árvetést készíteni, ha a vállalat, szövetkezet az adott szakmában érvényes „díjszabásjegyzéket" alkalmazza. (Az átalányfizetéses szolgáltatás díjtételei szabad árasak, árvetést sem kell készíteni róluk.)

Az árak alakulása nagymértékben befolyásolja a szolgáltatások iránti igényeket, különösen amióta a lakossági jövedelmek csak mérsékelten emelkednek, illetve stagnálnak. A lakosság kereslete a szocialista szektor szolgáltatásai iránt egyértelmű csökkenést mutat. Ennek van bizonyos előnyös oldala is, hiszen a lakossági kereslet csökkenése nyomán feltehető, hogy a javítások-szolgáltatások vállalási ideje is mérséklődik. Valóban, a szocialista szektor szolgáltatói körében végzett felmérés szerint a fogyasztási szolgáltatások vállalási ideje jellemzően rövidül.[6] (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A fogyasztási szolgáltatások területén a *kisszervezetek* megalakulásakor 65 autójavító és 80 elektromos javító kisvállalat jött létre. E két szakmában munkájuk meghatározó, hiszen több mint felét teljesítik a szocialista szektorra jutó lakossági megrendeléseknek. Egy év gyakorlatából messzemenő következtetéseket levonni nem lehet ugyan, de néhány tendencia már felismerhető.

A kisvállalatok csak óvatosan élnek az áremelés lehetőségével, mert tudják, hogy a szolgáltatásaik iránti kereslet magas árak esetén jelentősen csökkenhet.

[6] Lásd „A lakosság részére végzett fogyasztási szolgáltatások vállalási ideje 1978—1980—1982. években" c. kiadványt. (KSH, 1983.)

9. sz. táblázat

A szolgáltatások vállalási idejének alakulása

Tevékenységcsoport	Napok száma		1982/1978 (%)
	1978	1982	
Személygépkocsi-javítás	4,9	4,0	81,6
Elektromos javítások	4,8	3,9	81,3
Építőipari javítások	14,8	19,6	132,4
Ruházkodási szolgáltatások	24,2	22,0	90,9
Egyéb ipari javítások	8,2	8,0	97,6
Mosás, vegytisztítás	12,9	12,0	93,0

10. sz. táblázat

A főbb szolgáltatások árindexének változása a kisiparban
(1968 = 100%)

Tevékenységcsoport	1971	1976	1981	1983
Kiemelt szolgáltatások	102,9	123,4	204,5	241,7
ebből:				
személygépkocsi-javítás	103,0	111,3	164,6	192,2
híradástechnikai cikkek javítása	104,2	116,1	161,3	187,8
elektromos háztartási gépek javítása	102,2	108,9	162,5	190,6
építőipari javítások	103,1	127,4	217,7	258,3
fodrászat, kozmetika	100,9	120,0	190,4	234,1
egyéb személyi szolgáltatás (lakástakarítás)	98,6	106,1	176,7	200,3
Hagyományos szolgáltatások	105,0	119,4	184,2	213,5
Személyi szolgáltatások	101,1	116,9	185,2	221,4
Teherszállítás	102,0	113,8	225,8	267,7
Összesen	104,4	121,4	196,7	231,6

Felderítenek minden lehetséges tartalékot, amellyel a hatékonyságukat növelhetik; kiegészítő tevékenységeket folytatnak költséggazdálkodásuk javítására és a kevésbé nyereséges lakossági szolgáltatások alacsonyabb árszintjének ellensúlyozására.

Úgy tűnik, kapcsolataik vevőikkel jobbak, mint a korábbi nagy szervezetekéi. A magasabb árakért igyekeznek jobb minőségű munkával kárpótolni a fogyasztókat. Ám a magasabb árakból is csak a nélkülözhetetlen béremelésekre futja, vállalati tartalék képzésére, felújításra, állagmegóvásra már alig, vagy egyáltalán nem. Így fennáll a veszély, hogy a szocialista szektorhoz tartozó szolgáltató szervezetek állóeszköz-állománya néhány év alatt leromlik.

A magánkisipari árak alakulása

A kisipar által végzett szolgáltatások árai jóval gyorsabban emelkedtek, mint a fogyasztói árszínvonal: 1968 óta átlagosan több mint a kétszeresére, a kiemelt szolgáltatások és a teherszállítás pedig ennél is gyorsabban: két és félszeresére.[7] (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

[7] A kisipar árstatisztikai megfigyelésének számos nehézsége van. A kisiparos adatszolgáltatásra nem kötelezhető, így az érdekképviseleti szerv segítségével (a szocialista szektor megfigyeléséhez hasonló kérdőíves módszerrel, tevékenységenként a leggyakrabban előforduló javítások-szolgáltatások áralakulásának megfigyelésével) negyedévenként lehet információkat kapni a kisipari árszínvonal változásairól.

A kisipari szolgáltatási árak egészen 1978—1980-ig mérsékelten gyorsuló ütemben emelkedtek. Ezt követően az áremelkedési folyamat felgyorsult: 1982-től már átlagosan évi 7—10 százalékkal emelkedtek a kisiparosok által érvényesített árak. A kisiparnak a lakossági szolgáltatási szférán belüli nagy súlya miatt az illetékes szervek fokozott figyelemmel kísérik az itt érvényesített árakat. Ha nem az irányídíjakat tartalmazó kisipari egységárgyűjteményeket használják, a 100 Ft-on felüli szolgáltatásokról árvetést kell készíteni. A kisiparosok áralkalmazási gyakorlata azonban nehezen követhető és ellenőrizhető, mivel az adminisztrációs kötelességeket (elsősorban a számlaadást) gyakran elmulasztják. Igaz, ez nem mindig jár együtt drágább munkadíj felszámításával, sőt esetenként — az adózás elkerülése miatt — a vállalási díj még alacsonyabb is az irányídíj szerintinél.

A kisiparosok árainak állandó emelkedését nemcsak a közvetlen költségek (anyag, alkatrész, munkaóradíj) növekedése okozza, hanem az is, hogy áthárítják a fogyasztói árak saját életszínvonalukat érintő emelkedéseit. Az árak emelkedése természetesen korlátozza a keresletet a kisiparosok munkája iránt is, de a szocialista szektorénál rugalmasabb munkavégzésük miatt esetükben a megrendelők inkább elfogadják a magasabb árszínvonalat.

A nem szervezett keretek között végzett szolgáltatásokról nincsenek közvetlen megfigyelésen alapuló statisztikai adatok. A lakosság körében végzett reprezentatív felvétel és szakértői becslések alapján azonban valószínű, hogy a mintegy 80—100 ezer kontár-fusizó munkájának értéke eléri a szervezetten végzett (szocialista és kisipari szektorbeli) szolgáltatások nagyságát.[8] Sőt a lakosság a legkedvezőbb árszínvonalúnak és a munkavégzés gyorsasága és időpontja szempontjából a leginkább megfelelőnek éppen a nem legálisan dolgozók munkáját tartja. Ez tehát komoly konkurrenciát támaszt mind a vállalatoknak, mind a kisiparnak. Feltételezhető, hogy az „árversenyben" a legális szolgáltató — még azonos anyag- és munkadíjak mellett is — egyéb költségei miatt alulmarad. Ezt az árhátrányt a vállalatok és a kisiparosok csak korszerű, hatékony és kiváló minőségű szolgáltatásokkal ellensúlyozhatják.

Úgy vélem, hogy a szolgáltató tevékenységek árának meghatározása elsősorban a tevékenység jellegétől függ. A szolgáltatások sokfélesége miatt az árkialakítás módszerét illetően is több csoportot lehet képezni. Néhány ilyen — mindenképpen megkülönböztetendő — csoport:

— javító tevékenység;

— méretes tevékenység;

— olyan szolgáltatások, amelyeknél a szolgáltató tevékenység tárgya maga a megrendelő;

— kereskedelmi jellegű tevékenységek (például egyes használati cikkek használati jogának időszakos átruházása).

E csoportokban az árképzési elveknek szükségszerűen különbözniük kell egymástól. De még az egyes csoportokon belül is rengetegféle, előre meghatározhatatlan variációjú és összetételű javítási-szolgáltatási munka fordulhat elő. Valamennyit a leggondosabban összeállított irányídíjjegyzékben sem lehetne tételesen felsorolni. A jelenlegi irányídíjjegyzékek használhatóságát — minden előnyük ellenére is — éppen a sokféle részmunka „beárazásának" bonyolultsága teszi kérdésessé.

A szolgáltatások ára, számla szerinti összege sok tevékenységnél gyakorlatilag nem rekonstruálható. Ez pedig ellenőrizhetetlenné teszi a munkát, kiszolgáltatottá a megrendelőt, és megteremti a szolgáltató számára a „tisztességtelen haszonszerzés" lehetőségét. A jelenlegi nehéz gazdálkodási körülmények között így a gazdálkodó szervezetek is, a kisiparosok is sűrűn élnek a könnyebb — és gyorsabb — gazdálkodásjavító (nyereséghozó) megoldással: inkább az áremelést választják, mintsem valamilyen költségcsökkentő megoldást keresnének. A kisebb csoportok (javítóbrigádok, szerelők) is abban érdekeltek, hogy a ténylegesen elvégzett munká-

[8] Lásd „A lakosság szolgáltatás-fogyasztási szokásai" c. kiadványt. (KSH, 1983.)

nál többet számoljanak el, ami végül is teljesítmény nélküli vállalati jövedelmet eredményez, illetve a fogyasztó tudtával „alulszámlázzanak", csökkentve a vállalati jövedelmet, amikor is a különbözet „borravalóként" a szerelő zsebébe kerül.

Az áralkalmazás gyakorlatában elsődleges szempontnak kellene lennie, hogy az előírások betartását könnyen ellenőrizni lehessen. Sok szolgáltatásnál ez másképp nem is történhet. Például a kölcsönzőkben az óra-, a napi-, a hetidíjak teljesen egyértelműek. Ehhez hasonlóan lehetne meghatározni valamennyi többi szolgáltatás árát is — még ha nagyon sok kifogás támasztható is ez ellen. A szolgáltatásokkal foglalkozó sok közgazdász véleménye szerint érdemes lenne egységesen, valamennyi lehetséges szolgáltatási tevékenységnél bevezetni az óradíjszabást. A szakmánként egységes — esetleg belső részletezettséggel eltérő — szakmai óradíjakra (amelyek meghatározása az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján nem is nehéz feladat) épülhetnének a differenciált, de a tényleges fenntartási, üzemelési és fejlesztési költségek, a szervezet adóterheit fedező üzemi általános költségek, valamint a forgalmi adóval növelt, tényleges beszerzési áron számolt anyag- és alkatrészköltségek.

Bármilyen szolgáltatási árkoncepció kialakításakor figyelembe kell venni azt is, hogy valamennyi konkrét szolgáltatás árának reálisnak kell lennie. Az ár legyen reális mérce, ne függjön a gazdálkodó szervezetek — a vállalat gazdálkodásától éppen befolyásolt — egyedi értékesítési politikájától, hanem a kapcsolatuk éppen fordított legyen.

Belyó Pál

Dr. Belyó Pál kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője.

Sárközy Tamás:

JOGI FELELŐSSÉG A NÉPGAZDASÁGBAN

(Jogtudományi értekezések)

A kismonográfia a jogi felelősség népgazdaságbeli érvényesítési lehetőségeit vizsgálja. A bevezetőben főleg fogalmi kérdéseket tárgyal, így a jogi felelősségnek a politikai és az erkölcsi felelősséggel, valamint az anyagi érdekeltséggel való összeegyeztetési lehetőségeit, a szervezeti és az egyéni felelősség viszonyát. Ezután a gazdasági intézményrendszer és a felelősség kapcsolatát elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy az intézményrendszer felépítésében bekövetkező változások nélkül nem várható a felelősségi viszonyok javulása sem. Ezért konkrét javaslatokat tesz a felelősség fejlesztésére a népgazdaság egyes területein: foglalkozik a gazdaságirányítás politikai és jogi felelősségével, a vállalatoknak mint szervezeteknek a gazdaságirányítással szembeni, illetve szerződéses felelősségével, végül az egyéni felelősség megnyilvánulási formáival a vállalati gazdálkodásban.

138 l., füzve 18,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 3. sz. (355—368. l.)

Társadalmi csoportok együttműködésének rendszere a bérek és az árak alakításában: az osztrák példa

Az elmúlt évek hazai közgazdasági vitáiban és az eredményeikre építő határozatokban egyre gyakrabban találkozhatunk az „érdekképviselet", „az érdekérvényesítés intézményi rendszere" kifejezésekkel. A javaslatok részletes kimunkálásához, a fogalmak értelmezésének különbözőségeiből adódó nézeteltérések feloldásához az olyan munkák is hozzájárulhatnak, amelyek a különböző érdekeket hordozó társadalmi csoportok együttélésének játékszabályait, mechanizmusát, kooperációjuk intézményi hátterét egy-egy nyugat-európai ország példáján keresztül mutatják be. E cikk is ilyen feladatra vállalkozik: az osztrák munkáltatók, munkavállalók és a kormány együttműködésének elveit, sajátosságait s az árak és a bérek alakításában játszott szerepüket mutatja be.

A szomszédos jóléti állam, Ausztria kiválasztását több tényező együttesen indokolta. Az 1950-es évektől elért, gyakran „osztrák gazdasági csodaként" emlegetett eredmények s a társadalmi élet éles konfliktusoktól mentes jellege egyaránt arra sarkall, hogy igyekezzünk megfejteni e sikerek titkát. A sikerek hátterében álló intézményi rendszer megismerése mellett szól az is, hogy az 1970-es években Ausztria egyike volt azoknak az országoknak, amelyek a társadalmi csoportok nyílt összecsapása nélkül, az infláció és a munkanélküliség jól ismert problémáit megoldva, gyorsan és rövid távon sikeresen megbirkóztak a külső változások okozta gazdasági nehézségekkel. Emellett tanulságossá tehetik az osztrák példa alaposabb szemügyre vételét az ottani gazdasági élet olyan sajátos feltételei, keretei is, amelyek több tekintetben emlékeztetnek a magyarországi körülményekre. Ausztria nyitott gazdaságú, nyersanyagokban viszonylag szegény ország, a kontinens közepén, két gazdasági-társadalmi rendszer határán fekszik. Más nyugat-európai országtól eltérően rendkívül erős, az alapanyagiparban és a feldolgozó ipar néhány kulcspozíciójában koncentrálódó állami szektorral rendelkezik; a magánszektor viszonylag gyenge. Az ipar oligopol szerkezetű: államosított óriásvállalatok és több ezer kisvállalat békés együttélése jellemzi.

Elöljáróban tisztáznunk kell még a kormány, a munkavállalók és a munkáltatók együttműködésére vonatkozó néhány fogalmat.

Ausztriában a társadalmi csoportok szoros együttműködése — más nyugat-európai országokhoz hasonlóan — a második világháborút követő szórványos konzultációkból az 1950-es évek derekán alakult ki, s fokozatosan intézményesült. A kormány, a munkavállalók és a munkáltatók nem kodifikált, egyezményeken és szokásjogon alapuló együttműködési rendszerét „szociális partnerség" (Wirtschafts- und Sozialpartnerschaft) névvel jelölik, és a következőképpen definiálják: „A »szociális partnerség« az állam és gazdasági szövetségesei közti, a gazdaságra vonatkozó egyetértésen alapuló tervezési és végrehajtási rendszer, amelynek sajátossága, hogy az egyes társadalmi csoportok részei s nemcsak köztes végrehajtói a tényleges döntéseknek" ([15] 29. l.).

Az érdekcsoportok képviselete a kormányzat gazdaságpolitikája iránt el nem kötelezett, független, ún. autonóm és a kormányszervek mellett működő, elkötelezett, ún. nem autonóm tanácsadó és döntéshozó bizottságok tucatjainak működésén alapul. E testületekben a munkáltatókat és a munkavállalókat a „négyek" képviselik: az Osztrák Szakszervezeti Szövetség (Österreichischer Gewerkschaftsbund), a Munkáskamara (Kammer für Arbeiter und Angestellte), a Kereskedelmi és Iparkamara (Kammer der gewerblichen Wirt-

schaft), valamint a Mezőgazdasági Kamara (Landwirtschaftskammer). Az érdekcsoportok tagságuk egy részén, vezetőik személyén és kitűzött céljaikon keresztül egyaránt szorosan kötődnek egy-egy párthoz. Így a bizottságokban sajátos kettős: a munkavállalói vagy munkáltatói és pártok szerinti érdekképviselet érvényesül. A „szociális partnerség" bonyolult rendszere sajátos társadalmi és politikai feltételek, történelmi tapasztalatok termékének tekinthető. Ezért működésének részletes bemutatásában sem nélkülözhető fontosabb fejlődési állomásainak az áttekintése.

A „szociális partnerség" kiépülésének folyamata

1945 májusa az osztrák gazdaságot dezorganizált, az érdekképviselet hagyományos szervezeteit roppant meggyengült állapotban találta. A háborús pusztítások jelentős károkat okoztak a nemzeti vagyonban: a GNP nem érte el az *Anschluss* előtti utolsó évinek, az 1937-esnek a kétharmadát; igen súlyosak voltak a közellátási gondok. A minden területen jelentkező hiány inflációs folyamatok kibontakozásához vezetett. A nagy összegű Marshall-segély mint külső segítség mellett, a gazdasági nehézségek enyhítése széles körű társadalmi összefogást kívánt. A koalíciós kormányt alakító demokratikus pártok[1] kezdeményezésére a szakszervezetek, a hagyományoktól eltérően, egyetlen nagy szervezetbe tömörülve szerveződtek újjá, s visszaállították a munkáltatók és a munkavállalók kötelező tagságon alapuló érdekképviseleti szerveinek, a kamaráknak a szabad működését.

Az ellentétek belső ütköztetésének, a viták „házon belüli" lebonyolításának, a nyílt konfliktusok elkerülésének szellemében „a négyek"[2] a gazdaság helyreállításának a meggyorsítására a pártok, a munkáltatói, valamint a munkavállalói csoportok képviselőiből, továbbá kormánytagokból álló időleges, konzultatív jellegű testület felállítását javasolták. Az 1947-ben létrehozott Gazdasági Bizottság (Wirtschaftskommission) segítette a kormányt gazdaságpolitikája kialakításában. Működése egyik legfontosabb eredményének tekinthető, hogy égisze alatt a munkáltatók és a munkavállalók öt, egy-egy éves időtartamú ár- és bérszerződést kötöttek, melyeknek döntő szerepük volt az újjáépítést leginkább veszélyeztető, első számú „közellenségnek" tekintett infláció mérséklésében. 1951-ben a Gazdasági Bizottságot nagyobb hatáskörrel felruházott Gazdasági Direktóriummá alakították át; ezt azonban — mivel tevékenysége ütközött a miniszterek hatáskörével — hamarosan alkotmányellenesnek nyilvánították és feloszlatták. Ezt követően az érdekcsoportok közti kapcsolat alacsonyabb szinten folytatódott.

Az újjáépítés látványos sikereihez az érdekcsoportok együttműködése is jelentős mértékben hozzájárult. Az eredmények megszilárdításában, a növekedés fokozásában érdekelt kormányzat az 1950-es évek első felében a gazdaságpolitika újragondo-

[1] 1945-ben hárompárti — az Osztrák Szocialista Párt, az Osztrák Néppárt és az Osztrák Kommunista Párt képviselőiből álló — kormány alakult. 1947-ben a legkisebb súlyt képviselő csoport, a kommunisták képviselői lemondtak a kormányban viselt funkcióikról, s így 1966-ig folyamatosan néppárti és szocialista politikusokból álló koalíciós kormány állt az ország élén. Ezt a periódust nevezik a nagykoalíció időszakának.

[2] Az Osztrák Szakszervezeti Szövetség (a „négyek" egyike) a munkások 61, az alkalmazottak 72 százalékát tömöríti magába. Nem önálló jogi személyiségű 15 tagszakszervezetből áll, amelyek (egy kivételével) mind ágazati szerveződésűek. A munkavállalók egyetlen nagy szervezetben való összefogása, a döntések felsőbb fórumokhoz való delegálásának gyakorlata, a pénzalapok központi kezelése a szakszervezeti mozgalomnak Nyugat-Európában szinte egyedülállóan magas fokú centralizáltságát eredményezte. A legtöbb tagszakszervezetben és a központi vezetésben is a szocialisták a meghatározók. A „négyek" további három szereplője: a kamarák a kötelező tagság elve alapján egy-egy teljes érdekcsoportot fognak át, annak törvényes érdekképviseletét látják el; az összes dolgozót képviselő Munkáskamara a szakszervezetekhez és ezen keresztül a szocialistákhoz kapcsolódik; az állami és a magánvállalatokat tömörítő Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a bérlőket és tulajdonosokat átfogó Mezőgazdasági Kamara pedig egyaránt a Néppárt politikájához áll közel.

ására törekedett. A viták során fokozatosan megfogalmazódott a szakirodalomban ausztro-keynesianizmusnak nevezett, a keynesi eszköztárat Ausztria sajátos feltételeihez igazító gazdaságpolitika. A növekedés és a magas foglalkoztatási színvonal fenntartásában, a jövedelmek igazságos elosztásában, a külső egyensúly megőrzésében egyaránt érdekelt társadalmi csoportok céljaik megvalósítására mindenekelőtt két eszközt tartanak alkalmasnak: a belső keresletet, a termelést és a foglalkoztatottságot ösztönző *expanzív költségvetési politikát* és az árszínvonal stabilizálására irányuló *jövedelempolitikát*. Ez a gazdaságpolitika az érdekcsoportoktól nagyfokú kompromisszumkészséget kíván. A kormányzat feladata, hogy döntései előtt felmérje növekedési politikájának a különböző gazdasági érdekcsoportok helyzetére gyakorolt várható hatását, s megteremtse, illetve növelje az érintettek részvételének lehetőségét a döntéshozatalban. A különböző társadalmi csoportok reakcióinak kipuhatolása s a közös érdekek mentén a kompromisszumok kialakítása jól tagolt intézményrendszer kiépítését tette szükségessé.

Az 1950-es években a hosszú távú gazdaságpolitikai célok mellett a rövid távú gazdasági problémák is ösztönözték az érdekcsoportok szorosabb, központjaik irányításával folyó együttműködésének újjáélédését s közös döntéshozó szervek alakítását.[3] A szociális partnereknek is nevezett érdekcsoportok közti kapcsolatot megtestesítő intézményi rendszer „vezérkara" az 1957-ben létrehozott Ár- és Bérügyekkel Foglalkozó Paritásos Bizottság (Paritätische Kommission für Preis- und Lohnfragen) lett. A „négyek" vezetőiből és négy kormánytagból (a kancellárból és a főbb gazdasági miniszterekből) álló testület feladatát abban határozták meg, hogy színtere legyen a különböző helyzetű csoportok közti érdekellentétek megütközésének, s olyan gazdasági döntések kialakításának, amelyek egyik fél szándékaival sem ellentétesek. E testület létrehozásával sajátos átrendeződési folyamat indult meg: a gazdaságot érintő stratégiai döntések a kormányzattól fokozatosan az érdekcsoportokhoz kerültek, s ezzel a gazdaság fejlődéséért vállalt felelősségük is fokozódott. A feladatok növekedése hamarosan a kis létszámú Paritásos Bizottság túlterheléséhez vezetett, s sürgetővé vált a gyakorlati funkciókat ellátó — a továbbiakban részletesen is bemutatásra kerülő — albizottságok felállítása. A legfontosabbnak ítélt feladat elvégzésére: az árak figyelemmel kísérésére még 1957-ben létrehozták a széles körű ellenőrző hálózattal, tartományi apparátussal rendelkező Árbizottságot (Preisunterausschuss der Paritätischen Kommission).

A „szociális partnerség" megszilárdulása s intézményi rendszerének nagyobb jelentőségű változásai az 1960-as években érzékelhetők. A hosszú távú gazdaságpolitikai céloknak az új feltételekhez igazodó konkretizálását s az új feladatokból következő intézkedések körét a szakszervezetek és a Szocialista Párt kezdeményezésére kidolgozott 10 pontos ún. stabilizációs program rögzítette. Az általánosan elfogadott egyezmény az együttműködés fő szerveként megerősítette a Paritásos Bizottságot, s új albizottságok felállításáról is határozott. A béraránynak és a bérszínvonal alakulásának, valamint a munkáltatók és a munkavállalók évente ismétlődő tárgyalásainak a figyelemmel kísérését 1962-ben a „vezérkartól" az Árbizottsággal azonos helyzetű Bérbizottság (Lohnunterausschuss der Paritätischen Kommission) vette át, s így a központi testület a stratégiai jellegű gazdasági problémákra összpontosíthatta a figyelmét. Egy évre rá, 1963-ban megalakították a harmadik albizottságot: a gazdaságpolitika elméleti-tudományos megalapozására, elemzések, alternatívák kidolgozására hivatott Gazdasági és Szociális Ügyek Tanácsát (Beirat für Wirtschafts- und Sozialfragen). A „négyek" 3-3 képviselőjéből álló testület ma már egy-egy szűkebb problémakör tanulmányozására létrehozott nagyszámú munkabizottságot irányít. Feladataik sokrétűek: javaslatokat dolgoznak ki — egyebek között — a schilling vásárlóerejének megőrzésére, a teljes foglalkoztatottság fenntartására, költségvetési és konjunktúraprognózisokat készí-

[3] Az 1950-es évek közepén a gazdasági prognózisok a konjunktúra lanyhulását, a fejlődés közelgő megtorpanását jelezték.

tenek, beruházási, munkaerőpiaci, szociálpolitikai elemzéseket végeznek.

A „vezérkar" feladatköre is szélesedett az 1960-as évek második felében. Azóta a Paritásos Bizottság negyedévenként rendszeresen „gazdaságpolitikai vitafórumot" (Wirtschaftspolitische Aussprache) rendez. A kibővített üléseken, amelyekre a bizottság állandó tagjain kívül meghívják a pénzügy-, az ipari és kereskedelmi minisztert, az Osztrák Nemzeti Bank elnökét és a legjelentősebb prognóziskészítő intézetnek, az Osztrák Gazdaságkutató Intézetnek (WIFO) az elnökét is, a rövid távú gazdaságpolitikai intézkedések, a költségvetés-, a pénz-, a hitel- és a devizapolitika megvitatására is lehetőség van. A továbbra is az érdekképviselet csúcsán elhelyezkedő Paritásos Bizottság tényleges jelentősége és hatásköre ma már lényegesen kisebb, mint korábban volt; elsősorban a partnerek együttműködési készségét jelképezi, s a sikeres tárgyalásokhoz szükséges bizalomteli légkör megteremtésében játszik szerepet. A ma már csak öt tagból álló „vezérkar" (a kancellár és a szavazati joggal rendelkező „négyek" vezetői) üléseit a gazdasági és politikai szempontokat egyaránt mérlegelő s a tanácsadók széles körű bevonásával zajló ún. elnöki megbeszélések előzik meg. Az itteni hosszú munkában alakul ki a végleges javaslat: a Paritásos Bizottság néhány perces ülései a döntés ünnepélyes meghozatalára korlátozódnak.

A „négyek" együttműködésének az 1970-es évek végére kialakult intézményi rendszerét összefoglalóan szemlélteti a túloldali táblázat.

A bemutatott kapcsolatrendszer és szervezeti háttere törvényekben, rendeletekben nincs rögzítve. A „szociális partnerség" alapelveit és fő kereteit a felek közti alapegyezmények rögzítik,[4] a mindennapi munka hüvelykujjszabályait a gyakorlat alakította ki és „törvényesítette". Az ellentétek összebékítésére, egyik fél alapvető érdekeit sem sértő kompromisszumok megkeresésére szorítja a partnereket az az egyezményben rögzített alapelv, hogy a bizottságokban csak egyhangú szavazással hozható érvényes döntés.[5]

A munkavállalói és a munkáltatói érdekcsoportok együttműködésének kiépülése nem járt együtt a Paritásos Bizottság és albizottságai (tehát a kormányzat iránt el nem kötelezett, önkéntes, megegyezésen alapuló s rendeletileg nem szabályozott együttműködés, az autonóm „szociális partnerség") mellett kialakultak a minisztériumok és kormányhivatalok keretében működő, a „négyek" képviselőiből álló nem autonóm bizottságok is.[6] A kormányzat politikája iránt elkötelezett, a gazdasági és a közigazgatási szféra minden területén megtalálható, ma már több mint 200 testület feladata, hogy a makrogazdasági döntéseket egy-egy területre konkretizálja és végrehajtassa.

A szociális partnerek kapcsolatrendszerének vázlatos áttekintése után nézzük meg, hogyan érvényesülnek az együttműködés általános elvei az operatív bizottságok munkájában!

[4] A Paritásos Bizottság és Árbizottsága létesítésére vonatkozó 1957. évi egyezményen kívül a felek az intézményi rendszer fejlesztéséről és működési elveiről 1962-ben, 1963-ban, 1971-ben és 1972-ben kötöttek megállapodásokat.

[5] Az 1966 óta folyamatosan érvényesülő egypárti (1971 óta szocialista párti, előtte néppárti) kormányzás a paritásos testületek pártösszetételének módosulásához vezetett: a kormányzó párt és az ellenzékbe szorult párt hatalmának a bizottsági döntésekben való kiegyenlítésére a miniszterek lemondtak szavazati jogukról, s a döntések és intézkedések meghozatalának a feltétele a „négyek" egyhangú szavazata lett.

[6] A nem autonóm érdekképviselet sokrétűségét érzékelteti az alábbi, korántsem teljes felsorolás. Eszerint a Kancellári Hivatal keretében a következő testületek működnek: Hitelügyi Bizottság, Családpolitikai Tanács, Statisztikai Bizottság, Külkereskedelmi Tanács, Fejlesztési Támogatások Bizottsága. A Pénzügyminisztérium keretében működő testület az Exporttámogatásokat Odaítélő Bizottság; az Egészségügyi és a Környezetvédelmi Minisztériumában a Gyógyszerügyi Bizottság és a Kórházügyi Bizottság; a Kereskedelmi és Ipari Minisztériumában a Külkereskedelem-politikai Tanács, az Iparstruktúra-tanács, a Fogyasztáspolitikai Tanács és az Energiatanács; a Szociális Ügyek Minisztériumának keretében pedig a Munkaerő-politikai Bizottság és a Nyugdíjbizottság.

Az autonóm „szociális partnerség" testületei és működésük főbb jellemzői

Testületek és fórumok	Az alapítás éve	A résztvevők közül szavazásra		Az ülések		Feladatkör
		jogosultak	nem jogosultak	gyakorisága	időtartama	
Paritásos Bizottság						
1. Plenáris ülés	1957	a „négyek"[a] vezetői	a szövetségi kancellár	havonta (évente 11 ülés)	néhány perc	döntések formális ratifikálása; albizottságok által továbbított ügyekben állásfoglalás;
2. Elnöki megbeszélések	1970	a „négyek" szakértői	—	havonta (évente 11 ülés)	több óra	döntések előkészítése és véglegesítése;
3. Gazdaságpolitikai vita	1968	a „négyek" vezetői	a szövetségi kancellár, az ipari és a pénzügyminiszter, a Nemzeti Bank elnöke, a WIFO elnöke	negyedévenként (bármikor összehívható)	több óra	vita a gazdasági prognózisról, a rövid távú költségvetési és devizapolitikáról
Árbizottság	1957	a „négyek" szakértői	az ipari és a pénzügyminisztérium képviselői	legalább hetente (évente 50—100 ülés)	több óra	áremelési kérelmek elbírálása vagy előkészítése a Paritásos Bizottság üléseire
Bérbizottság	1962	a „négyek" képviselői	—	legfeljebb kétszer havonta (évente 20—25 ülés)	néhány perc vagy több óra	béralku engedélyezése vagy a kérelem továbbítása a Paritásos Bizottsághoz
Gazdasági és Szociális Ügyek Tanácsa	1963	a „négyek" szakértői	—	havonta (munkacsoportok szükség szerint)	több óra	középtávú gazdaságpolitikai alternatívák kidolgozása

[a] A Szocialista Párt politikáját követő Szakszervezeti Szövetség és Munkáskamara, valamint a Néppárt politikáját követő két kamara: a Kereskedelmi és Ipari, illetőleg a Mezőgazdasági Kamara.

Forrás: [9] 28—29. l.

A Paritásos Bizottság albizottságainak felépítése és működési köre

Árbizottság

Az osztrák gazdaságpolitika hosszú távú céljai között mindvégig kitüntetett szerepet kapott az árszínvonal viszonylagos stabilitása, annak a felfogásnak a megnyilvánulásaképpen, mely szerint a stabil és alacsony ár- és költségszínvonal — egyebek között — gyors gazdasági növekedésének és az osztrák termékek nemzetközi versenyképességének fontos záloga. Az árak ellenőrzését az inflációval szemben hatásos módszernek tekintik.

Az 1957-ben kialakított játékszabályok az árak befolyásolásának két módját különböztették meg. Az alapvető élelmiszerek és a háztartásokban felhasznált fontosabb alapanyagok ármegállapítását a kormány hatáskörébe utalták.[7] A termékek és szolgáltatások egy másik, hasonló súlyú csoportjában pedig az árak alakulására a Paritásos Bizottság Árbizottsága gyakorol döntő befolyást. Ez a testület annak köszönheti a hatalmát, hogy a minden munkáltatót tömörítő Kereskedelmi és Iparkamara a tagjai nevében lemondott az árak egy részének „szabad" alakításáról, önként vállalva, hogy e körben a vállalatok áremelési szándékaik megvalósításában alávetik magukat az Árbizottság engedélyezési eljárásának.

Az igen gyakorlatias tevékenységet folytató és gyakori ülésezésével az autonóm érdekképviseleti szervek közül a legelfoglaltabb testületnek bizonyuló Árbizottság felépítésében is tükrözi a vállalkozók áralakulás iránt érzett felelősségét: a hattagú bizottságban — amelyben a „négyek", továbbá a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium, valamint a Pénzügyminisztérium képviselteti magát — az elnöki tiszt betöltése és az előkészítés is a munkáltatói kamara tagjaira hárul.

Az engedélyezési eljárás soklépcsős folyamat. Az egy-egy vállalkozó vagy egész ágazat által írásban előterjesztett, számításokkal alátámasztott áremelési kérelmeket először a vállalkozókat tömörítő kamara iparági csoportja bírálja el.[8] Az első szűrő szerepét játszó szerv — az Árbizottság elveivel összhangban — csak a termelékenység fokozásával nem ellensúlyozható, a bérköltségeken kívüli költségelemek növekedésével indokolt áremelési szándékot fogadja el jogosnak. Jóváhagyás esetén a kérelmet az érdekcsoport terjeszti az Árbizottság elé. Itt külső szakértők bevonásával, a kérelmezők és a kamara képviselőinek jelenlétében újabb előzetes megbeszélésre és az áremelés tovagyűrűző hatásainak mérlegelésére kerül sor, majd a „négyek" döntése következik. A gazdaság egyéb területeire tovagyűrűző jelentős áremelések elbírálásában, vagy ha az Árbizottság nem tud egyhangú döntésre jutni, a Paritásos Bizottság mint magasabb fórum illetékes.[9] A végleges elutasításon vagy jóváhagyáson kívül, különösen fontos termékek esetében, vagy ha az áremelési törekvések inflációs veszéllyel fenyegetnek, a „vezérkar" féléves árbefagyasztást rendelhet el, vagy az adott terméket hatósági ármegállapítási jogkörbe utalhatja.[10]

[7] A hatósági ármegállapítás a következő termékekre és szolgáltatásokra terjed ki: 1. kenyér, sütemények, tésztafélék; 2. cukor, tej; 3. zsír, olaj; 4. zöldségek, bizonyos gyümölcsfajták; 5. fűtőolaj, a háztartásokban felhasznált textil-, fa- és vastermékek némely csoportjai; 6. energiahordozók; 7. gyógyászati alapanyagok; 8. lakbérek [7].

[8] Az engedélyezési eljárás alól kivételt képeznek a hatósági döntési jogkörbe nem tartozó új termékek, divatcikkek, szezonális hatásoknak kitett és importtermékek, a legtöbb szolgáltatás, valamint a Kereskedelmi és Iparkamarához nem tartozó vállalkozók — ügyvédek, orvosok, szabadfoglalkozásúak stb. — díjai [7].

[9] Ha az Árbizottság 6 hét alatt nem tud egyhangú döntést hozni, a kérelem automatikusan a magasabb fórum, a Paritásos Bizottság elé kerül, s ha itt 5 héten belül nincs döntés, az árnövekedés automatikusan életbe lép. Ez a 11 hetes határidő arra ösztönzi a „négyeket", hogy mielőbb áthidaló megoldást találjanak.

[10] Felvetődhet a kérdés, vajon mi történik az Árbizottság megkérdezése nélkül vagy éppen elutasítása ellenére végrehajtott áremelések esetében. A fogyasztói érdekképviseleti hálózat és a tartományi árfelügyeleti szervek a nem engedélyezett áremeléseket egyidejűleg jelentik az Árbizottságnak és a Kereskedelmi és Ipari Minisztériumnak, majd pedig az „önkényeskedő" vállalkozó bevonásával felülvizsgálják az áremelés indokoltságát.

A „négyek" egymás közti megegyezése alapján egy-egy vállalkozó vagy vállalkozócsoport évente csak egyszer nyújthat be árnövelési kérelmet. A bér—ár-spirál veszélyét minimalizálandó, az Árbizottság azt is ellenőrzi, hogy az áremelési kérelmek időben ne essenek egybe a kollektív bértárgyalásokkal.

1957. évi megalakításakor az Árbizottság egy árukosarat reprezentáló 200 fogyasztási cikk árát ellenőrizte. A gyors termékváltással az ellenőrzésbe vont termékek száma csökkent; ma — becslések szerint — az ipari termelői árak felére, a fogyasztói árak negyedére terjed ki. A „négyek" együttműködésének megszilárdulásával párhuzamosan növekedett az áremelési kérelmek száma: 1957 és 1964 között évi 176, 1965 és 1972 között 307, 1973 és 1980 között 444 beadványt tárgyaltak. A gazdasági feltételek megszigorodásával az 1970-es évek második felében csökkent az egy-egy vállalattól kiinduló, s nőtt az egész ágazatok által kezdeményezett áremelési kérelmek száma [11].

Az áremelési kérelmek elbírálása olajozottan, rutineljárások szerint folyik. Viszonylag kevés a megalapozottság hiányában visszautasított áremelési előterjesztés, s igen ritkán kerül sor szankciók alkalmazására áraikat önkényesen emelő vállalkozókkal szemben.

Joggal merülhet fel a kérdés: miképpen lehetséges, hogy piacgazdasági feltételek között tevékenykedő profitorientált vállalkozók önkéntesen alávetik magukat egy nem piaci testület döntésének? Kétségtelenül szerepet játszik ebben, hogy a vállalkozók ésszerű belátásból támogatják a szociális partnerek együttműködését, annál is inkább, mivel a paritásos testület körültekintően mérlegel, és tárgyilagos döntéseket hoz. E válasz azonban nem ad teljes magyarázatot a vállalkozók önkorlátozásának mozgatórugóira. Az árbizottsági eljárás elfogadásának mélyebb okai is vannak, amelyek közül most hármat emelek ki [12].

1. A munkáltatókat együttműködésre késztető egyik legfontosabb körülmény az állami szektor viszonylag nagy ereje és az állami befolyásolás közvetett formáinak kiépítettsége.[11]

Az alapanyaggyártó és az energiatermelő szektorban teljeskörűen és a feldolgozó ipar bizonyos szektoraiban végrehajtott államosítások gyengítették a magánszektort, s úgy módosították a vállalatnagyság szerinti megoszlást, hogy a vállalati méretszerkezet érzékeltetésére a szakirodalom a magánvállalatokkal kapcsolatban gyakran nem a közép- és kisvállalat megkülönböztetést alkalmazza, hanem „kis- és kisebb" vállalatokról beszél. Sem egy-egy vállalkozónak, sem a vállalkozók egy csoportjának nincs tehát nagy esélye arra, hogy a játékszabályoktól függetlenítve magát, számottevő befolyást fejtsen ki a piacon. A magánszektorban a Kereskedelmi és Iparkamara, amelyre az íratlan törvények betartásának és betartatásának a felelőssége hárul, tagjaitól elvárja, hogy messzemenően figyelembe vegyék a döntéseit. A vállalkozóknak ugyanakkor szükségük van a kamara jóindulatára, hiszen az ár-

[11] Az állami szektort az osztrák parlament 70 volt német tulajdonú üzem államosításáról hozott döntése alapozta meg. Ekkor körvonalazódott az a koncepció, hogy az államosításokat elsősorban az alapanyagiparban kell végrehajtani. A cél az volt, hogy a profitorientáltság csökkentésével és költségvetési támogatásokkal alacsony alapanyagárakat alakítsanak ki, s ezen keresztül erősítsék a magánkézben lévő feldolgozó ipar külpiaci versenyképességét. Az 1970 óta az Osztrák Iparirányítási Részvénytársaságba (Österreichische Industrieverwaltungs AG) tömörített 53 (50 fősnél nagyobb) állami vállalat döntő részben vas- és fémkohászati, nehézvegyipari, villamosenergia-ipari, illetőleg gépipari profilú. Az ipari munkaerő 20 százalékával az ipari termelés 23, az ipari export 20 százalékát állítják elő.

A közvetett befolyásolás azáltal válhatott jelentőssé, hogy 1946 óta az osztrák állam a két legnagyobb banknak többségi részvénytulajdonosa. Így egyrészt befolyásolhatja e pénzintézetek politikáját, másrészt beleláthat azoknak a vállalatoknak is az életébe, amelyekben e bankok többségi részvénytulajdonosok. Ilyen közvetett módon az államnak érdekeltségei vannak az építő- és építőanyag-iparban, a legnagyobb szállodákban, a kereskedelmi hálózatban, az autó- és a papíriparban. Becslések szerint az ipar 20 százalékát kitevő állami szektoron túl, az ipar további 12—13 százaléka áll — az állami bankokon keresztül — állami ellenőrzés alatt [1].

növelési szándékaik elbírálásában az érdekképviseleti csoport ágazati árbizottsága ad súlyt a kérelmüknek a paritásos összetételű Árbizottság előtt.

2. A magánszektor viszonylagos gyengesége mint általános ok mellett, a vállalkozókat rejtett függőségük is önmérsékletre kényszeríti. Tudniillik igaz ugyan, hogy az autonóm paritásos testületeket, így az Árbizottságot sem ruházták fel az engedetlenség megtorlásának jogával, a környezetükben azonban sok olyan szerv található, amelyek törvényes kényszert alkalmazhatnak a „rendetlenkedőkkel" szemben. Először 1957-ben szabályozták a kormány és a minisztériumok ármegállapítási jogait, majd 1962-ben és 1974-ben az alaprendeletet az új feltételeknek megfelelően módosították, kiegészítették. E törvények feljogosítják az illetékes minisztert arra, hogy a „négyek" felkérésére, de saját megítélése alapján is „nemzetgazdasági okokból" árbefagyasztást, ármaximálást rendeljen el az olyan termékekre, amelyek fontos szükségletet elégítenek ki, illetve amelyek árát korábban indokolatlanul felemelték.[12] 1975-ben pedig a miniszterek lehetőséget kaptak arra, hogy bármely termék árát vagy szolgáltatás díját utólagosan — tehát az Árbizottság döntését követően — felülvizsgálják. Emellett a piacon jelentős súlyú vállalkozókkal, vállalkozócsoportokkal szemben a kartelltörvények nevében is fel lehet lépni.

3. Végül a vállalkozók önmegtartóztatásának harmadik fő oka a szakirodalomban „bumeráng-effektusként" emlegetett megtorlássorozat veszélyétől való félelem. A vállalkozók a gazdaság és a közigazgatás minden szintjén nem autonóm paritásos testületekkel és nagy államosított üzemekkel találkozhatnak. A támogatások, kedvezmények, pályázatok elbírálásában döntő a „négyek" szava; a hitelek többségét az állami részvénytöbbségű bankok folyósítják; az állami vállalatok megrendeléseikkel biztos piacot nyújthatnak egy-egy termelőnek, de diszkriminálhatják is az önkényeskedőt.

Mindezek a körülmények arra késztetik a vállalkozókat, hogy saját, jól felfogott érdekükben alávessék magukat az Árbizottság játékszabályainak.

Bérbizottság

A gazdasági növekedés gyorsítása s a külpiaci versenytársakhoz való mielőbbi felzárkózás végett az ár- és a bérszínvonal viszonylagos stabilitásának a szükségessége sajátos munkamegosztásra késztette a munkáltatók és a munkavállalók érdekvédelmi szervezeteit. Ennek lényege, hogy *az árak kézben tartását a vállalkozók, a bérekét pedig a szakszervezetek vállalták.* Ez a munkamegosztás a paritásos testületek felépítésében is tükröződik. Az általában kéthetenként ülésező Bérbizottságot — mint az Árbizottság mellett a „szociális partnerség" másik autonóm operatív albizottságát — alkotó hat döntéshozó közül 2-2 szakszervezeti, illetve vállalkozói kamarai képviselő, 1-1 a Mezőgazdasági, illetve a Munkáskamara küldötte, az elnöki posztot pedig féléves váltással hol a szakszervezetek, hol a vállalkozó kamara tagjai töltik be.

Az Árbizottság munkájának, az áremelési kérelmek elbírálásában tanúsított szigorának az ismeretében azt várhatnánk, hogy a Bérbizottság is hasonlóan befolyásos testület. A két testület összetételében (az előbbiben a „négyek" mellett kormányhivatalok is képviseltetik magukat, az utóbbiban nem), a vezető személyében (az Árbizottságban az elnöki posztot a vállalkozók képviselői töltik be, míg a Bérbizottságban rotációt alkalmaznak) és az alapegyezmények által biztosított hatáskörben mutatkozó eltérések folytán a Bérbizottság szerepe jóval kisebb, mint társtestületéé. Az 1962-ben felállított Bérbizottság működési alapszabálya szerint, e testület feladata arra korlátozódik, hogy a bértárgyalások időbeli ütemezésén keresztül gyakoroljon hatást az ár- és a költségszínvonal alakulására. A tárgyalások tar-

[12] Később a rendeletet úgy módosították, hogy a vállalkozói kamara vétója ellenére a „hármak" (Szakszervezeti Szövetség, Mezőgazdasági Kamara, Munkáskamara) is javasolhatnak árbefagyasztást.

talmának és menetének véleményezésére vagy felülvizsgálatára nincs joga.[13]

A munkavállalók által a bérek alakulásában viselt nagyobb felelősségnek megfelelően, a tagszakszervezeteknek a bértárgyalások megkezdésére vonatkozó kérelmüket elsőként a Szakszervezeti Szövetséghez kell továbbítaniuk. A szövetség Kollektív Alkubizottsága a felülvizsgálat során — a Bérbizottsághoz hasonlóan — csak az időpontot mérlegeli, azaz a hatályos béregyezmények érvényességének lejárta előtt nem ad zöld utat újabb béralkuhoz. Ezzel a már megkötött szerződések védelmére s a gazdasági folyamatokhoz nem igazodó béremelések elkerülésére törekszik. A szakszervezeti központ a jóváhagyott kérelmeket előbb a három kamarához továbbítja, majd a Bérbizottság ülésére kerül sor, amely a jelenlegi gyakorlat szerint a legnagyobb szakszervezetek, illetve kulcspozícióban lévő munkavállalói csoportok kérelmeit a Paritásos Bizottság elé utalja.[14] E testület hatásköre sem haladja meg azonban az albizottságét. Befolyása elsősorban a nagyobb munkavállalói csoportok bérnövelési elképzeléseinek a többi munkavállalói csoport törekvéseire gyakorolt nyomásán alapszik. Először ugyanis a legnagyobb szakszervezetek bocsátkoznak tárgyalásokba, s így az ő bérköveteléseik mintegy kijelölik a többi munkavállalói csoport követeléseinek határait. A nagyobb szakszervezetek bérnövekedésre vonatkozó elképzeléseiről a tömegkommunikációs csatornáin a lakossághoz eljuttatott részletes tájékoztatás segít a közvéleményben tudatosítani e rétegek nagyobb felelősségét. A kollektív bértárgyalások befejeztéről is tájékoztatják a Bérbizottságot, illetve a Paritásos Bizottságot, amely testületek tudomásul veszik a tárgyalásokon elért megállapodásokat.

Annak ellenére, hogy a „négyek" befolyása a bértárgyalásokra igen korlátozott, s — az Árbizottságtól eltérően — az érintetteket önmérsékletre késztető eszközökkel sem rendelkeznek, az évente kétszer (május—június és október—november környékén) sorra kerülő bértárgyalásokat mégsem kísérték — még az 1970-es évek gazdasági nehézségei közepette sem — erődemonstráló, tiltakozó akciók, s a bérek növekedése mindvégig a gazdasági lehetőségek szabta határokon belül maradt.[15] A Bérbizottság zökkenőmentes tevékenysége, a kollektív béralkut körülvevő nyugodt hangulat arra utal, hogy a tényleges alku részben előzőleg, más keretek között zajlik le.

A társadalmi béke fontos garanciája a Szakszervezeti Szövetségnek a bértárgyalásokon tanúsított megfontolt, a feltételeket mérlegelő magatartása, óvatos bérpolitikája. A szakszervezetek — Nyugat-Európában szinte egyedülálló — koncentráltsága, a döntések legfelső fórumokhoz való delegálása biztosítja a központi akarat érvényesülését. Már a kollektív béralku előkészítése és lebonyolításának döntő fázisai is a Szakszervezeti Szövetség közép- és felső szintjén folynak, s az alkut — más országok gyakorlatától eltérően —

[13] A Bérbizottság feladatkörének ilyen meghatározása visszalépést jelentett az 1957-ben létrehozott Paritásos Bizottság jogosítványaihoz képest. Ez a testület ugyanis a bértárgyalásokkal kapcsolatos első ütközetek színteréül szolgált, s a munkáltatók és a munkavállalók közti bértárgyalások tartalmának jóváhagyását azok megkezdésének engedélyezésével jelezték. A Paritásos Bizottság felülvizsgálhatta a már megkötött béregyezményeket, és megtilthatta a hatálybalépésüket.

[14] A bértárgyalások engedélyezésére is érvényes az a szabály, amely szerint ha a Bérbizottság tagjai hat héten belül nem tudnak egységes álláspontra jutni, akkor a kérelem automatikusan a Paritásos Bizottsághoz kerül, s ha ez a fórum öt héten belül nem foglal állást, a tárgyalások az eredeti kérelemnek megfelelően megkezdődhetnek. A gyakorlatban ezek az automatizmusok ritkán érvényesülnek, mivel a „négyek" mindent elkövetnek, hogy megegyezésre jussanak.

[15] A legutóbbi számottevő sztrájkra még 1965-ben került sor, amikor a vasúti és a postai alkalmazottak munkabeszüntetése 24 órára megbénította a gazdaságot. Az 1980-as évek elején az egy főre jutó munkaidő-kiesés 1-2 perc volt évente. 1980-ban nyolcszor, 1981-ben hatszor fordult elő — összesen 17—24 ezer főre kiterjedő — sztrájk. E sztrájkok zöme belső problémák és létszámcsökkentési tervek elleni figyelmeztető akció volt. A sztrájk mint harci eszköz jelentőségének csökkenésére utal, hogy az évtizedeken keresztül felhalmozódó és fel nem használt sztrájkalap alkotja Ausztria egyik jelentős s az 1970-es években legexpanzívabbnak bizonyult bankjának — Bank für Arbeit und Wirtschaft (BAWAG) — a tőkéjét [16].

nem előzik meg vállalati, üzemi viták, az érvényben levő szerződésekkel kapcsolatos vélemények összegyűjtése s a jövővel kapcsolatos várakozások kipuhatolása. A tárgyalásokat a szövetség és a tagszakszervezetek „főhadiszállásán" folyó széles körű gazdaságelemző munka alapozza meg, s ennek során a kisebb érdekcsoportok és a központ, valamint a különböző munkavállalói csoportok azonos területen működő regionális csoportjai megvitatják kiinduló elképzeléseiket. Az előzetes kép felvázolását követően a szakszervezeti központ tájékozódó megbeszéléseket folytat a munkáltatókkal, majd pedig e megbeszélések eredményeit, valamint a kormányzatnak a dolgozók életszínvonalát és szociális helyzetét érintő tervezett intézkedéseit mérlegelve, átfogó gazdasági elemzést ad közre, s ajánlásokat dolgoz ki a lehetséges bérnövekedésre. A tárgyalások előkészítésének szakaszában a tagszervezetek és a központ kapcsolatának intenzitása függ az adott munkavállalói csoport ágazati hovatartozásától, gazdasági súlyától. A bérkövetelések végső megfogalmazására a gazdasági fejlődést meghatározó ágazatok dolgozóinak, illetőleg a legnagyobb súlyú munkavállalói csoportoknak a nevében fellépő szakszervezetek fejtik ki a legerősebb befolyást. A központ elsősorban az ő igényeiket igyekszik képviselni, s ezzel követendő mintát ad a kisebb szakszervezeteknek.[16] A különböző ágazatokhoz tartozó munkáltatókkal a tagszakszervezetek tárgyalnak. Mivel azonban a tagszakszervezetek nem önálló jogi személyek, az egyezmények végső elfogadása és aláírása a Szakszervezeti Szövetség feladata, amely így a béralku végső mentére is kiterjesztheti az ellenőrzését. A helyi tárgyalásokon az üzemi tanácsok és az üzemi vezetés közti alku lehetőségei igen szűkek: a felsőbb szinten kötött megállapodások helyi viszonyokhoz igazodó konkretizálására korlátozódnak.

A szakszervezetek centralizált felépítéséből eredő hatalmán kívül, a Szakszervezeti Szövetség több beépített fék segítségével is gondoskodik bérpolitikai „ajánlásainak" érvényesüléséről.

Az egyik ilyen fék az alkubizottságok összetételével függ össze. A bértárgyalásokon egy-egy ágazat munkavállalóit függetlenített szakértők (ún. alkuszok) és az adott szektor legnagyobb vállalatai üzemi tanácsainak küldöttei képviselik. Az osztrák ipar sajátos tulajdoni megoszlása (a legtöbb nagyvállalat vagy államosított, vagy erős közvetett állami befolyás alatt áll) biztosítja az alkubizottságokban a szakszervezeti központ politikájához közelebb állók túlsúlyát.

A Szakszervezeti Szövetség tagszakszervezetekre gyakorolt befolyását az osztrák gazdaság oligopolisztikus iparszerkezete is erősíti. Ilyen körülmények között ugyanis a gazdaság fontosabb szektorai kis számú, jól átlátható bérszerződéssel lefedhetők. Ez megkönnyíti, hogy a szakszervezetek bérpolitikájában érvényre jusson a munkavállalóknak a gazdaság élénkítésében és az infláció megelőzésében vállalt felelőssége; megvalósulhasson a szövetség hosszú távú célja: a dolgozók életfeltételeinek állandó javítása (emelkedő részesedésük a nemzeti jövedelemből, magas foglalkoztatottsági szint), ami a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődését s evégett a szakszervezetek rövid távú bérpolitikai elképzeléseinek a mindenkori gazdasági helyzethez és a konjunkturális kilátásokhoz való hozzáigazítását tételezi fel.

A szakszervezeti központ elképzeléseinek érvényesítését könnyíti végül az is, hogy a szakszervezetek és a munkáltatók bértárgyalásai a bérminimumoknak: az adott szakképesítést, intenzitást kívánó munkáért kötelezően fizetendő béreknek a meghatározására irányulnak, mégpedig nem az átlag-, hanem a határtermelő várható termelékenységnövekedéséből kiindulva. Az átlagos termelő profitkilátásait és (bér-)költségviselő képességét pedig a legtöbb szerződésben a bérminimumon felül fizethető, de nem kötelező bérnövekmény meghatározásában veszik figyelembe.

A gazdaság fejlődéséért érzett felelősség mellett, a szakszervezeti bérpolitika másik fontos elve a gyengébb alkupozíciójú munkavállalói csoportok iránti szolidaritás.

[16] A központ és a jelentősebb tagszakszervezetek kapcsolatát megkönnyíti a magas fokú koncentráció: a négy legnagyobb érdekcsoport ugyanis a tagság több mint felét tömöríti magában.

A szövetség az ágazatok, szakmák, földrajzi területek közti, indokolatlannak ítélt kereseti különbségek csökkentésére, a lemaradók felzárkóztatására törekszik. Az utóbbi években például megkülönböztetett figyelmet fordítottak a tárgyalásokon az alacsony fizetésű rétegek átlagosnál nagyobb béremelésére, egyidejűleg arra szorítva a legerősebb alkupozíciójú munkavállalói csoportokat, hogy beérjék az elérhetőnél kisebb bérnövekedéssel.

A stratégiai célok sajátos megnyilvánulása a szakszervezeti bérpolitika anticiklikussága. Az 1970-es évek közepét (a világgazdasági recesszió ausztriai jelentkezését) megelőző gazdasági fellendülés időszakában a szakszervezetek a lehetségesnél jóval kisebb bérnövekedéssel is megelégedtek, hogy így — a nagyobb profithányadon keresztül — fokozzák a vállalkozási, beruházási kedvet. A gazdasági recessziók időszakaiban viszont a bérnövelési lehetőségek minél teljesebb kihasználására törekedtek, hogy a belső fogyasztás növekedése hozzájáruljon a mielőbbi fellendüléshez.

1975 után a szociális partnerek együttműködésében a megbomlott külső egyensúly helyreállítása került előtérbe, s ennek megfelelően módosult a szakszervezeti bérpolitika. A munkavállalók a gazdasági növekedés rövid távú ingadozásaitól függetlenül mérsékelték a bérköveteléseiket, hogy a profithányad növekedésén keresztül elősegítsék a gazdaság strukturális átalakulását, a viszonylag alacsony bérszínvonal megőrzésével pedig az osztrák termékek versenyképességének javulását, a külső egyensúly helyreállítását.

Az együttműködés eddigi eredményei és időszerű problémái

Az ausztro-keynesiánus gazdaságpolitika hosszú távú céljainak megvalósítására s a rövid távú gazdasági nehézségek gyors feloldására létrehozott „szociális partnerség" leglátványosabb sikerének az osztrák gazdaság háború utáni leghosszabb, 1968-tól 1975-ig tartó konjunktúrája tekinthető. A gazdasági növekedés — fejlett országok között is kiemelkedően magas — 4—6 százalékos évi üteme együtt járt a termelési és az exportszerkezet átalakulásával, a külpiaci pozíciók számottevő erősödésével. A fellendülés eredményeképpen tovább csökkent s 1,5—2 százalékos szinten állandósult a munkanélküliség rátája, sőt némely foglalkozásokban vendégmunkások alkalmazása is szükségessé vált. A munkavállalók és a munkáltatók ár- és bérstabilitásra irányuló együttműködése is sikeresnek tekinthető: a nominálbérek igen gyors — 1970 utáni évi 12—15 százalékos — növekedése ellenére a fogyasztói árindex 2—6 százalék között maradt, s csak az alapanyag- és energiaárak 1973-at követő hirtelen emelkedésének hatására ért el évi 7 százalékot. A szakszervezetek hosszú távú bérpolitikai céljai is megvalósultak: növekedett a nemzeti jövedelmen belül a bérhányad (az 1955—1960 közötti 60,4-ről 1971—1975-re 69,1 százalékra),[17] s alkupozíciójuk erősítésével sikerült mérsékelni az alacsony keresetű csoportok kereseti lemaradását. A munkavállalók rövid távú — elsősorban a konjunkturális ingadozások csillapítását szolgáló s a kormány jövedelem- és adópolitikai intézkedéseit messzemenően figyelembe vevő — bérpolitikája is beváltotta a hozzá fűzött reményeket.[18] A szakszervezetek önmérsékletének eredményeképpen a keresetek növekedése nem haladta meg a szerződésekben előírtat, a munkabeszüntetések szórványosakká váltak, a társadalmi béke erősödött.

A világgazdaság tartósnak bizonyuló klímaváltozása először 1975-ben vált érzé-

[17] Ezek az adatok a munkaképes korú lakosságon belül a bérből-fizetésből élők arányának növekedését is tükrözik. A változatlan összetételt feltételező statisztikák a bérhányad kismértékű növekedéséről tanúskodnak.

[18] A kormány az adópolitikán keresztül igyekezett befolyásolni a bértárgyalások eredményeit. A szakszervezetek adócsökkentések fejében több alkalommal is mérsékelték induló bérköveteléseiket, illetőleg a tervezettnél későbbre halasztották az újabb bértárgyalásokat.

kelhetővé az osztrák gazdaságban.[19] A külpiaci értékesítési lehetőségek hirtelen összeszűkültek, s az energia- és alapanyagimportra erősen ráutalt osztrák gazdaságban egyre kevésbé sikerült rövid távú intézkedésekkel semlegesíteni a külpiac kedvezőtlen változásait. Hogy 1979-re túljutottak az első krízisen, ebben döntő szerepet játszott a szociális partnerek egymás iránti bizalma, megfontolt lépéseik sorozata. A gazdasági célok közül a külső egyensúly mielőbbi helyreállítása és a teljes foglalkoztatottság megőrzése kapott prioritást, s e kettős célnak rendelődött alá a bér- és az árpolitika. A szakszervezetek gyorsan, már a nehézségek jelentkezésének első évében igazodtak a megváltozott feltételekhez. Az 1974 őszén kötött s a konjunktúra fennmaradására számítva magas nominálbér-növekedést tartalmazó béregyezményeket 1975 elején, az időközben érezhetően kedvezőtlenre fordult gazdasági környezetben úgy „bontották le" vállalati szintre, hogy az üzemi tanácsok a vállalkozókkal folytatott tárgyalásaikon beérték az ágazati, regionális egyezményekben rögzített minimális — a kedvezőtlen körülmények között termelő vállalatok feltételeihez igazodó — bérnövekedéssel. A szakszervezetek változtattak anticiklikus bérpolitikájuk jellegén is; az életszínvonal javítását alárendelték a külső egyensúly helyreállításának. A vállalkozók pedig igyekeztek korlátok közé szorítani az árak növekedését: az egy-egy vállalkozó által kezdeményezett áremelések száma csökkent, s a magasabb szintű, ágazaton belül egyeztetett, a külső ármozgások miatt elkerülhetetlennek ítélt áremelési kérelmek váltak jellemzővé. Az évtized közepétől azután egyre inkább a költségvetés vállalta magára a gazdasági növekedés ösztönzését. Az állami és a — növekvő mértékben — magánvállalatoknak juttatott támogatásokon túl, a munkanélküliség 2 százalék fölé emelkedésének megakadályozására tett lépések is hozzájárultak a költségvetési hiány fokozódásához.

A kormány munkaerő-politikai intézkedései igen széles körűek voltak. 1975-ben 40 órára mérsékelték a kötelező munkaidőt; 1977-ben háromról négy hétre emelték az évi szabadság minimumát; tudatosan csökkentették a vendégmunkások számát; egyre nagyobb összegeket áldoztak az át- és továbbképzési programok finanszírozására; új iparitanuló-képzési programot vezettek be; végül a nem termelő állami szektorban teremtett munkaalkalmak számottevő növelésével is enyhítették a foglalkoztatási gondokat.[20]

Az 1979—1980. évi második olajárrobbanás már súlyosabban érintette a nehézségekből kilábaló gazdaságot. Lassult a növekedés üteme, gyorsult az árszínvonal-emelkedés, nőtt a költségvetés és a fizetési mérleg hiánya, a munkanélküliség rátája az 1960-as évek eleje óta nem tapasztalt magasságba, 5,5 százalékra emelkedett.

A sokasodó gazdasági nehézségek igazán hatásos ellenszerét napjainkig sem sikerült megtalálni. A szociális partnerek kezdetben a bevált gazdaságpolitikai eszközökkel kísérleteztek: új munkaalkalmak költségvetésből finanszírozott létrehozását célzó foglalkoztatási programot fogadtak el;[21] jelentős mértékben növekedett a különféle vállalati segélyek és pénzügyi támogatások köre. A szakszervezetek bértárgyalásokon előterjesztett indítványai továbbra is az önmérséklet szellemében fogantak: a terme-

[19] A kormány felértékelést követő árfolyam-politikájának, expanzívvá vált fiskális politikájának és a munkaerőpiac kezdődő feszültségeit feloldó intézkedéseinek köszönhető, hogy Ausztriában 1973-ban és 1974-ben is a nyugat-európai átlaghoz képest gyors gazdasági növekedés és jelentős életszínvonal-emelkedés valósult meg.

[20] A foglalkoztatás stabilizálására irányuló politika eredménye — a munkanélküliség alacsony szintje mellett — a munkanélküliek kedvező kormegoszlásában is megmutatkozik: a 20 éven aluli, először munkahelyet választó népességben kicsi a munkanélküliség; az állásvesztés elsősorban a következő két generációt (a 21—39 éveseket) fenyegeti. Az át- és továbbképző tanfolyamok növekvő száma is szerepet játszott abban, hogy az elbocsátottak 20 százaléka egy hónapon, 60 százaléka fél éven belül új munkaalkalmat talált [2].

[21] Az 1982-ben elfogadott — a szakszervezetek követelésére felemelt összegű — foglalkoztatási program az infrastruktúrán keresztül kívánja fellendíteni a gazdaságot. Ez a program útépítési, építési, turizmust fejlesztő tervektől várja mintegy 10 ezer új munkahely megteremtését, a belső vásárlóerő növekedését.

lési és a foglalkoztatási színvonal fenntartása, az exporttermékek versenyképessége végett a reálbér-színvonal csökkenését is hajlandók voltak tudomásul venni. Nőtt a részmunkaidőben dolgozók száma, és a foglalkoztatási gondok enyhítésére felvetődött a 35 órás munkahét bevezetésének gondolata.

A kormány és a szociális partnerek védekező jellegű intézkedéseivel sikerült megőrizni a társadalmi béke zálogává vált magas foglalkoztatottsági szintet, elkerülni a tömeges munkanélküliséget. Ennek azonban nagy az ára. A támogatások rendszerének kiépülésével fenn tudták ugyan tartani a válságiparágakat, a sürgető strukturális változások elodázásával azonban — egyes becslések szerint — az osztrák gazdaság máris 3—5 éves alkalmazkodási késésbe került versenytársaival szemben.[22] A hagyományos eszközökkel elért elégtelen eredmények és az osztrák normák szerint aggasztó mértékű költségvetési deficit láttán, a kormányzat változtatásra határozta el magát, s 1984 januárjától az állami bevételek és kiadások közti egyensúly megteremtésére nagy vitát kiváltó takarékossági programot hirdetett meg. Az intézkedéssorozat bevezetője lehet a gazdaságpolitika újragondolásának, de hogy a struktúraváltás gyorsításának mi legyen a módja, s a költségei miképpen oszoljanak meg a társadalom különböző csoportjai között, ez a szociális partnerek további alkujának tárgyát képezi.

Az 1970-es évek második felétől a gazdasági nehézségek sokasodása a „szociális partnerség" életképességével, jövőjével kapcsolatos vitát indított meg. A bírálatokban — egymástól sokszor alig elválasztható módon — keverednek az együttműködés létét megkérdőjelező, az együttműködés hagyományos formái és a megváltozott gazdasági feltételek ellentmondásait kiemelő, valamint a jóléti állam normává merevült vívmányait megkérdőjelező s ezzel a gazdaságpolitika mozgásterének összeszűkülését kifogásoló vélemények. A vita kibontakozásának általános és sajátos okai voltak. A világgazdasági pangás nemcsak Ausztriában, hanem más, hagyományosan békés országokban is megnehezítette a kompromisszumok kialakítását, s ezzel a munkáltatók és a munkavállalók együttműködésének felülvizsgálatára késztetett. A kritikusok zöme azonban az együttműködés osztrák formájának, a „szociális partnerségnek" a változásaival szemben hangoztatott fenntartásokat.

E bírálatok egyik fontos vonulata szerint a „szociális partnerség" jelentősége ma már csekély; térvesztését jól bizonyítja a Paritásos Bizottság hatalmának szembetűnő csökkenése. Az együttműködés életképessége mellett síkraszálló szakemberek szerint viszont a „vezérkar" jelentősége vitathatatlanul csökkent ugyan, ez azonban — mint hangsúlyozzák — sokkal inkább az együttműködés sikerességét, semmint kudarcát bizonyítja. A fejlődés során ugyanis autonóm albizottságok és nem autonóm tanácsadó és döntéshozó munkabizottságok tucatjai alakultak, amelyek átvették a Paritásos Bizottság feladatkörének egy részét. Ez a „vezérkar", úgymond, „munkanélkülivé válását" eredményező folyamat, érvelésük szerint az együttműködésnek a mindennapok gyakorlatába való beépülését jelzi.

[22] A költségvetésre súlyos tehertételként nehezedett az állami szektor támogatása. A zömében a fém- és fémfeldolgozó iparban érdekelt vállalatok 1975 után drámai helyzetbe kerültek. Ennek okai nemcsak abban keresendők, hogy a világgazdasági válság mindenütt ezt a területet sújtotta a leginkább, hanem emellett abban, hogy e vállalatok bérszínvonala és szociális kiadásai lényegesen meghaladják az átlagot. Nehézséget okoz az is, hogy túl sok a hatósági intézkedés, a vezetésben nagyok az átfedések, túlteng a bürokrácia, nincs egységes koncepció az irányításban. A vitapartnerek egyetértenek abban, hogy a strukturális váltáshoz az új technológiák bevezetésén, a termékszerkezet diverzifikáltsága keretében magasabb feldolgozottsági fokú termékek gyártásának a meghonosításán keresztül vezet. A radikális intézkedéseket azonban nehezíti, hogy az állami nagyvállalatok egy-egy földrajzi területen szinte kizárólagos foglalkoztatók, s így az egy-egy üzem bezárásával vagy létszámleépítéssel felszabaduló munkaerő az adott régióban nem találna más munkalehetőséget. A szakszervezetek a strukturális programokról így elsősorban az elveszthető munkahelyek alapján döntenek. Ugyanakkor a Fémipari Dolgozók Szakszervezete az egyik legerősebb alkucsoport, és mindeddig sikerrel lépett fel a bérbefagyasztási, létszámleépítési törekvésekkel szemben.

Az ugyancsak említést érdemlő másik tipikus bírálat szerint az elmúlt években bizonyos munkáltatói csoportok úgy érzik, hogy érdekérvényesítési lehetőségeik összeszűkültek, s egyre kisebb hatást tudnak gyakorolni a kormány tevékenységére. A „szociális partnerség" fejlődését vizsgáló elfogulatlan szakemberek egy része is tanúsítja e megállapítás igazát. Az erőeltolódás okát az 1971 óta folyamatos szocialista — egypárti — kormányzásban vélik felfedezni. Azt állítják, hogy a Szocialista Párt parlamenti többsége következtében a szakszervezetek pozíciója annyira megerősödött, a munkavállalók oly mértékben képesek ma már az elképzeléseiket kormányzati célokká tenni, hogy az államapparátus egyoldalú központ lett, aláásva a „négyek" közös szerveinek „mellékkormány"-funkcióját.

A szociális partnerek képviselői a kritikai megállapítások ellenére határozottan hitet tettek a kapcsolat fenntartása és tökéletesítése mellett. A több évtizedes együttműködés sikerei valószínűvé teszik, hogy az érdekcsoportok megtalálják a gazdasági problémák orvoslásának a felek által kölcsönösen elfogadható módját.

Hivatkozások

[1] Austria: Still the Haven of Success. Euromoney, 1982. május.
[2] Austria. OECD Economic Surveys, 1982/83.
[3] *Bruszt, L.:* Konszenzus és stabilitás. Valóság, 1983. 11. sz.
[4] *Chaloupek, G.—Ostleitner, H.:* Einkommensverteilung und Verteilungspolitik in Österreich. In *Fischer, H. (szerk.):* Das politische System Österreichs. Bécs, 1982.
[5] *Chaloupek, G.:* Vollbeschäftigung im Alleingang? Gewerkschaftspolitik in Österreich seit der Rezession. Zeitschrift des Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Instituts des Deutschen Gewerkschaftsbundes, 1979. 4. sz.
[6] *Horke, H.:* Soziologie der Gewerkschaften. Bécs, 1977.
[7] *Lachs, T.:* Wirtschaftspartnerschaft in Österreich. Theorie und Praxis der Gewerkschaften. Bécs, 1976.
[8] Österreichischer Gewerkschaftsbund: Lohn- und Einkommenspolitik. Bécs, 1983.
[9] *Marin, B.:* Die Paritätische Kommission. Aufgeklärter Technokorporatismus in Österreich. Bécs, 1982.
[10] *Marin, B.:* Freiwillige Disziplin? Preiskontrolle ohne autonome Sanktionspotenzen. Internationales Institut für Management und Verwaltung, Berlin, 1981.
[11] Massensteuern kräftig angehoben. Zäsur bei den Sozialleistungen. Die Presse, 1983. szeptember 17—18.
[12] *Pollan, D.:* Lohnpolitik und Einkommensverteilung. Handbuch der Österreichischen Wirtschaftspolitik. Bécs, 1982.
[13] *Streissler, E.:* Sozialpartnerschaft und Gewinne. Wirtschaftspolitische Blätter, 1976. 4. sz.
[14] *Sziráczki György:* Érdekképviselet és szakszervezeti politika Ausztriában. Kézirat. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete, 1979.
[15] *Traxler, F.:* Organisationsform des ÖGB und „Wirtschaftspartnerschaft". Wirtschaft und Gesellschaft, 1981. 1. sz.
[16] *Wisshaupt, W.:* 1981 nur sechs Streiks in Österreich. Arbeit und Wirtschaft, 1982. 4. sz.

Székffy Klára

Székffy Klára az ÁBMH Munkaügyi Kutatóintézetének tudományos munkatársa.

Négy évtizedünk társadalmi fejlődése

1984. december 10—12. között került sor az elmúlt negyven esztendő társadalmi fejlődését bemutató tudományos ülésszakra,* az Akadémia Roosevelt téri dísztermében. A háromnapos konferenciának — amelyet az MTA, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Társadalomtudományi Intézete, a Politikai Főiskola, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem együttesen rendezett meg — az volt a legfőbb célja, hogy széles körű társadalomtudományi és kulturális kitekintéssel számot adjon a négy évtizeddel ezelőtti sorsforduló óta végbement társadalmi fejlődés legjellemzőbb eredményeiről, a jelenhez vezető útról.

A tanácskozást *Szentágothai János*, az MTA elnöke nyitotta meg, majd *Benke Valéria*, az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagja üdvözölte az ülésszak résztvevőit. Előadásában hangsúlyozta, hogy a hazai progresszív mozgalmak — a munkásmozgalom és a kommunista párt — már a felszabadulás előtt körvonalazták a legfőbb feladatokat, amelyeknek valósággá váltásához a feszülő társadalmi energiák nagy sebességet adtak. Annak idején — mondotta — úgy képzeltük, hogy a korábbi magyar társadalmi viszonyok nehéz örökségét is gyorsan meg tudjuk majd változtatni, ám tapasztalnunk kellett, hogy a szocializmus lehetőségeinek kibontakoztatása rendkívül bonyolult konfliktusokkal terhelt, hosszú társadalmi-történelmi feladat.

Benke Valéria szólt a ma észlelhető eszmei bizonytalanság okairól: a többi között arról, hogy a felvetődő új jelenségek, kérdések elemzésében, a felmerülő problémák feltárásában, a válaszok kimunkálásában a szükségesnél lassúbbak és nehézkesebbek vagyunk.

Tájékozódásunkat nehezíti — folytatta —, hogy némely esetben nehéz eligazodni az élesen eltérő álláspontok között, és gyakran tapasztaljuk: nem a szakfórumokon zajló viták keltenek zavart, hanem azok a rendszerint nem szakemberektől származó publikációk, megnyilatkozások, amelyek inkább a feltűnőt, a meghökkentőt keresik, mint a tudományosan hitelest.

Mai helyzetünkkel és a társadalomtudományokban — elsősorban a közgazdaságtudományban — zajló vitákhoz kapcsolódva egyebek között szólt arról, hogy a szükséges és helyes reformgondolatokat és -megoldásokat is csak akkor lehet elfogadtatni, ha propagálásuk nem reagál értetlenül a közgazdaságilag valóban nem elfogadhatatlan, de emberileg mélyen érthető problémákra.

A jövedelemelosztással kapcsolatban elmondotta: gondolkoznunk kell azon, hogyan foglalkozzunk a jövedelemkülönbségek, ezen belül az indokoltan nagy jövedelmek társadalmi hatásával. A visszaélések és a bázisukat jelentő okok elleni küzdelem mellett ma nem a törvényes jövedelem korlátozása a fő feladatunk, hanem az, hogy a teljesítmény és a jövedelem kerüljön szorosabb összefüggésbe egymással.

Befejezésül Benke Valéria felhívta a magyar társadalomtudományok művelőit, hogy a kutatói, alkotói munkájukkal adott segítség mellett — mint eddig tették — a jövőben is vegyenek részt a politika alakításában, tudományos megalapozásában, a köztudat formálásában.

★

* E tájékoztató a Népszabadság 1984. december 11., 12. és 13-i számaiban megjelent tudósítás alapján készült.

A továbbiakban a nyitó előadás utáni 26 előadásból és korreferátumokból válogatva adunk rövid tájékoztatót az ülésszak háromnapos munkájáról.

A tudományos ülés első előadója *Berend T. Iván* akadémikus volt, aki a gazdaságtörténész nézőpontjából értékelte az elmúlt négy évtizedet. Vázolta a szocialista átalakulás modelljét, azt az utat, amelyen a reformlépések összekapcsolódó sorozata révén a modern átalakulás újszerű, tartalmában és intézményeiben, a közösség és az egyén számára egyaránt mélyen demokratikus társadalmi-politikai rendszer kiépítési útján indultunk el.

Szólt az előadó a nemzetfejlődésben elért eredményeinkről, hangsúlyozva: e téren a legnagyobb előrelépésünk, hogy a „kiművelt" emberfők, a toleráns emberi kapcsolatok tekintetében egyaránt leküzdöttük a korábbi elmaradottságunkat.

A következő előadó *Berecz János*, a Népszabadság főszerkesztője volt, aki hazánk nemzetközi helyzetének változásait mutatta be. Hangsúlyozta: tekintélyünket a világban nagymértékben köszönhetjük annak, hogy nemzetünk érdekeit úgy képviseljük, hogy nem ébresztünk kételyeket szövetségeseinkben, és nem keltünk valamiféle reményt a más társadalmi rendszert képviselő partnereinkben.

Huszár István, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója előadásában a magyar társadalom szerkezetének átalakulásáról beszélt. Vázolta szocialista fejlődésünk két évtizedének főbb társadalmi folyamatait; azon időszakét, amelyben mostani társadalmi szerkezetünk történelmi előzménye formálódott meg. Rámutatott: mai helyzetünkre az a jellemző, hogy a népesség kétharmadának társadalmi helyzetét úgynevezett inkonzisztenciák határozzák meg, azaz a lakosság többsége egyik szempontból jobb, a másik szempontból rosszabb helyzetben van. Napjainkban általában nem az egyenlőtlenségek mértéke okoz társadalmi feszültséget, hanem az, hogy ezek az egyenlőtlenségek nem az egyes emberek tényleges teljesítményéhez kapcsolódnak.

Pach Zsigmond Pál akadémikus a nemzettudat változásait világította meg. Az állam és a nemzet történelmi viszonyáról szólva a többi közt megemlítette, hogy a marxista nemzet- és államelméleti vizsgálódásoknak szembe kell nézniük a jelenkor konkrét feltételeivel és következményeivel.

Az előadások után elhangzott korreferátumokkal véget ért az első napi tanácskozás.

★

A tudományos ülésszak második napján *Bognár József* akadémikus volt az első előadó, aki a gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődését elemezte. Kifejtette, hogy a modern gazdaságnak milyen követelményrendszernek kell eleget tennie, s vázolta a gazdaságpolitikáról és az irányítási rendszerről alkotott felfogását. Majd a hazai gazdaságpolitika és az irányítási rendszer közötti kölcsönös kapcsolatokat és kölcsönhatásokat széles világgazdasági kitekintéssel vizsgálta.

Vajda György akadémikus, a Villamosenergia-ipari Kutatóintézet igazgatója iparunk 40 éves fejlődését összegezte, részletekbe menő áttekintést adva a magyar ipar mai szerkezetéről. A többi között felhívta a figyelmet, hogy az elmúlt évek beruházást korlátozó intézkedései miatt sok területen megrekedt a technológiai korszerűsödés folyamata, tovább tágult a technikai rés. Ha nem sikerül megoldást találnunk a „húzó" vállalatok fejlesztésére — mondotta —, akkor szembe kell néznünk versenyképes termékeink körének beszűkülésével. Iparunk jövőjének kulcsa a műszaki fejlődés, ezen múlik helyezésünk a nemzetek versenyében. Gazdagságunknak ma már nem a természeti kincsek, hanem a tudás a legfőbb forrása — tette hozzá Vajda György.

Sipos Aladár akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója a legutóbbi negyedszázad mezőgazdasági eredményeinek forrásairól tartott előadást. Megvilágította az MSZMP agrárpolitikájának elveit s érvényesítésük eredményeit, amelyeket adatokkal is illusztrált. A magyar mezőgazdaság a két világháború között és az 1950-es, 1960-as években az európai országok rangsorában nem tudott előbbre jutni a 14—18. helynél, majd az 1970-es, 1980-as években több fontos mutató tekintetében az 1—4. helyre került.

Agrárpolitikai sikereinkről szólva kiemelte: szerepe volt bennük annak a ténynek, hogy idejében ismertük fel a magyar valósághoz és a változó feltételekhez való alkalmazkodás szükségességét. A siker másik forrásaként hangsúlyozta: a politikai és a gazdasági vezetés nem erőltette azokat a változtatásokat, amelyekre nem értek meg a

feltételek. Mint mondotta, mai gondjainkat nem a hiány, hanem a termelés növekedése szüli. Emiatt is fölmerül annak szükségessége, hogy újragondoljuk egy hosszabb távra is érvényes agrárpolitika célrendszerét, ahol a minőség és a hatékonyság növelését központi kérdésként kell kezelni, ugyanis a hatékonyságban és a ráfordítások arányaiban sok területen messze vagyunk az elérhető csúcsteljesítménytől.

A második napi ülés utolsó előadását *Kulcsár Kálmán* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese tartotta, társadalompolitikánk 40 éves fejlődéséről.

E fejlődést áttekintve azt a következtetést vonta le, hogy a társadalmi-gazdasági-politikai környezet, amelyben a társadalompolitika rendszere tevékenykedett, alakította magának a rendszernek a felépítését és működését is. Ebben a vonatkozásban az előadó két időszakot különböztetett meg: a hatvanas évekig terjedőt, illetve a hatvanas évektől napjainkig tartó szakaszt. Előadása befejező részében rámutatott: kialakulóban van szociálpolitikánk egy harmadik szakasza, amelyet a tudatosan kimunkált, rendszerezett és manifesztált érték- és célrendszeren alapuló társadalompolitika működése jellemez.

Ezután a második napi korreferátumok következtek, melyek sorában *Kozma Ferenc*, a közgazdaságtudományok doktora külgazdasági kapcsolataink stratégiáinak változásairól szólt. *Madarász Aladár* tudományos munkatárs a gazdaságelmélet és a tágan értelmezett gazdaságpolitika viszonyát elemezte. *Burgert Róbert* kandidátus a magyar mezőgazdaság iparosodásáról beszélt. *Nyitrai Ferencné* államtitkár a gazdaság és a társadalmi fejlődés kölcsönhatásait vizsgálta. *Osztrovszki György* akadémikus felszólalásában a magyar alumíniumipar fejlődéséről, nemzetközi szerepéről adott képet.

★

A tudományos ülés harmadik napján az első előadó *Láng István* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese volt, aki a tudományos kutatás és a műszaki fejlesztés negyven évéről adott történeti elemzést. Előadásában a többi között hangsúlyozta: a tudomány és a politika között az illúzióktól mentes, a feltételek és a lehetőségek reális számbavételén alapuló együttműködés csak fokozatosan alakult ki, és ma már a kölcsönös segítség, egymás céljainak elismerése jellemzi a kapcsolatokat, elismerve benne a politika vezető szerepét. Majd a tudományos teljesítményeink külföldi megítéléséről szólt, arról, hogy az utóbbi negyven esztendő kutatási és fejlesztési eredményei miként alapozták meg pozíciónkat a következő évtizedre, végül hangsúlyozta: ez a szellemi potenciál csak akkor lesz versenyképes, ha a kutatási feltételek is javulnak.

Tóth Dezső akadémikus művészeti kultúránk négy évtizedét tekintette át. Szólt a művészet dogmatikus kötöttségek alóli felszabadulásáról, mindenekelőtt a társadalom kritikai szerepének jogaiba való visszaállításáról, majd részletesen beszélt a mostani időszak jellemzőiről, kiemelve a művészet és a politika kapcsolatának kedvező alakulását.

Tőkei Ferenc akadémikus a marxizmusnak a magyar kultúra fejlődésében betöltött szerepéről tartott előadást. Vázolta a mostani időszak előzményeit, rámutatott azokra a körülményekre, amelyek a felszabadulás után addig soha nem látott lehetőségeket teremtettek a marxizmus térhódításához, és szólt a hatókörét korlátozó történelmi és politikai eredetű okokról. Majd részletesen elemezte a hetvenes évekre jellemző jelenségeket.

Az előadásokat ezúttal is korreferátumok kísérték, majd a háromnapos tudományos ülésszak *Molnár Jánosnak*, a történettudományok doktorának, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatóhelyettesének zárszavával ért véget.

Az elhangzott előadások és korreferátumok tanulságait összefoglalva Molnár János kiemelte, hogy az előadások nemcsak a magyar múlt és történelmi fordulat jelentőségéről adtak mélyreható, konkrét elemzést, hanem minden alkalommal felhívták a figyelmet az előttünk álló feladatokra, nehézségekre, lemaradásokra — s mindezzel a további kutatásokhoz is irányt mutattak.

Kovács Lajos

Kovács Lajos a Közgazdasági Szemle szerkesztőségi titkára.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dobozi István: Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 374 l.

Fokozódik-e a nyersanyagok szűkössége a világban? Milyen szerepe van a nemzetközi nyersanyagpiacok ismétlődő zavaraiban (és azok esetleges feloldhatóságában) a készletek szűkösségének, a piac szerkezeti és szervezeti változásainak, az egyes (tőkés- és szocialista) országok nyersanyag- és energiapolitikájának? Hozhat-e megoldást a fejlődő országok által szorgalmazott „integrált nyersanyagprogram" az új nemzetközi gazdasági rend koncepciórendszerében? Gazdaságunk fejlesztési irányainak szempontjából és a vállalati fejlesztési politikák kialakításához különösen fontos: milyen a KGST-tagországok nyersanyag- és energiahordozó-ellátásának perspektívája? Megoldást hozhat-e a keresletalakító politika, vagy több törődést igényel a közeli (és távolabbi) jövőben a kínálat biztosításához szükséges hazai kitermelő ipar?

E kérdések nem csupán a témakörrel foglalkozó szakemberekben merülnek fel, hanem a politika, a vállalatok, sőt a hétköznapok eligazodni vágyó emberében is.

A nyersanyag- és energiagazdaság egyike korunk globális problémáinak. Az 1970-es évek első harmadában megkezdődött világgazdasági változások nagy nyomatékkal hívták fel a figyelmet a nyersanyagok kitermelésének és piacának világméretű összefüggéseire. Igényes és sokoldalú elemzést követelnek a nyersanyagpiacok szerkezeti változásai, az „árforradalom", a nyersanyagkészletek kimerülését jósló elméletek felelevenedése és térhódítása, némely országok gazdasági csődhöz vezető cserearányromlása vagy az erőteljes keresletkorlátozásból fakadó növekedési zavarai, a nyersanyagok és az energiahordozók tekintetében erősödő nemzetközi interdependencia, a regionális feleslegek és hiányok politikai és gazdasági következményei.

Dobozi István arra vállalkozik, hogy könyvében — bőséges tényanyag közlésével, hasznosításával — állást foglaljon a legfontosabbnak tűnő nyersanyag- és energiapolitikai kérdésekben. Elemzésének, vizsgálódásának két fő területe: a nemzetközi kitermelő ipar és a nyersanyagpiacok helyzete és változásai; valamint a fejlett tőkésországok és a KGST-tagországok nyersanyag- és energiapolitikai reagálása a kitermelő ipar és a nyersanyagpiacok változásaira.

Az *első* fejezetet a szerző a fokozódó szűkösség koncepciója bírálatának szenteli. Az alapos elméleti kifejtés a szakirodalom empirikus eredményeinek dicséretesen sokoldalú feldolgozásával párosul. A szűkösségi koncepció ismételt megjelenése a szakirodalomban a szerző szerint nem számol kellőképpen a műszaki haladás és a földtani kutatómunka eredményeivel. Dobozi István megkülönbözteti a szűkösség ún. erős és gyenge hipotézisét, állítva, hogy e felosztás alapján csupán az „erős" hipotézis (az ásványi nyersanyagok kitermelésének reálköltsége emelkedik) vezethet a növekedés határaihoz, megállásához; a „gyenge" hipotézis (az ásványi nyersanyagok kitermelésének fajlagos költsége a többi termékhez viszonyítva növekszik, vagyis a reálköltségek csökkenésének üteme a kitermelő iparban kisebb, mint a gazdaság többi ágazatában) csak a növekedés ütemét befolyásolhatja, de nem idézheti elő a növekedés megállítását.

Az empirikus elemzés — Barnett és Morse adataival érvelve — meggyőzően cáfolja az „erős" hipotézist. Fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy az ún. gyenge hipotézis cáfolatára a Barnett és Morse által összeállított tényanyag nem elegendő. A kitermelő és a feldolgozó ipar termékeinek ár- és költségadatai nehezen vethetők össze, már a statisztikai számbavétel nehézségei miatt is (a feldolgozó ipar gyorsan változó termékszerkezetét állítják szembe a kitermelő ipar — többnyire változatlan — termékeivel). A nyersanyag- és energiahordozó-áraknak a munkabérekhez viszonyítása (Nordhaus vizsgálódásai alapján) csupán azt bizonyítják, hogy a munkások fogyasztásába bekerülő fogyasz-

tásicikk-tömeg növekedése a 20. században rendkívül gyors. A könyv e fejezetének olvasása e tekintetben további vizsgálódásra ösztönözhet.

A könyv *második* és *harmadik* fejezete a nemzetközi kitermelő ipar és nyersanyagpiacok szerkezeti és szervezeti változásait, valamint az e piacok szabályozására irányuló törekvéseket elemzi.

A szerző bemutatja, hogy miért és miként bomlott fel a tőkés nemzetközi nyersanyag- és energiaellátási rendszer klasszikus rendje a hetvenes években. A kínálati oldal fokozódó ingatagságának okait több, egyidejűleg lezajlott folyamatban látja:

— a fejlődő országok kormányainak erőteljes államosítási és ellenőrzési törekvései hatására meggyengült a vertikálisan felépült transznacionális vállalatokra alapozott ellátási rendszer,

— nem alakultak ki új, stabil együttműködési mechanizmusok a nemzetközi vállalatok és a fejlődő országok kormányai között,

— fokozódott a kínálati oldal szervezettsége (kormányzati kartellek léptek a vállalati nyersanyagkartellek helyére),

— erősödtek a nemzetközi nyersanyagellátás politikai vonásai.

Az ingatagsághoz azonban a keresletben mutatkozó új jelenségek is hozzájárultak:

— a fejlett tőkésországok újratermelési ciklikusai időben egybeestek,

— váratlanul új vásárlók jelentek meg, amelyek nagy pótlólagos keresletet támasztottak,

— a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer zavarai kedveztek a spekulációs nyersanyagüzletek terjedésének.

A változások legfontosabb eleme a kitermelő ipar és a nemzetközi nyersanyagpiacok főszereplői (a kitermelő országok kormányai és a multinacionális nyersanyagvállalatok) közötti erőviszony módosulása. Ennek szemléltetésére elemzi a könyv a külföldi beruházások feltételeinek módosulását (egyebek között az adózás és a beruházásfinanszírozás változásait). E nemzetközi folyamatok alapján megítélhető, hogy milyen módon járulhat hozzá a kitermelő ipar exportorientált fejlesztése a gazdaság egészének fejlődéséhez. Nemcsak és nem elsősorban a jövedelmek (például a járadék) tömegének az országban maradása, hanem főként annak felhasználása, valamint a termelési eszközök gyártása felé tovagyűrűző *(backward linkage)* és a feldolgozás felé tovagyűrűző *(forward linkage)* hatások eredményezhetnek gyorsabb gazdasági növekedést.

A nyersanyagoknak soha sem volt egységes világpiacuk. A nemzetközi forgalomban eltérően mozgott a nyersanyag a multinacionális vállalaton belül, hosszú távú szállítási szerződések keretében, illetve a hagyományos szabadpiacon. Eltérők az árak, a szállítási, fizetési stb. feltételek. A nyersanyagpiacok régóta nem szabad piacok: a szabályozás valamilyen formája jellemzője csaknem valamennyiüknek. A különbség csupán az, hogy ki, milyen célból és kinek az érdekében szabályozza a piacokat.

A szerző szerint egy sikeres termelői kartell létrehozásához több feltétel egyidejű megléte szükséges:

— a kereslet és a kínálat árrugalmatlansága,

— a korlátozott helyettesítési lehetőség,

— a termelők korlátozott száma és jelentős részesedése a világexportból,

— a fogyasztó országok kicsi és összehangolatlan ellenállása,

— képesség a kartellstratégia kivitelezésére,

— politikai antagonizmus (és nyílt ellenségeskedés) hiánya a kartell tagjai között.

E feltételek hiányában (márpedig a legtöbb nyersanyag esetében a feltételek többsége nincs meg) nem hozható létre sikeres kartell.

A nemzetközi áruegyezmények (melyeknek működési mechanizmusát a könyv részletesen bemutatja) rendre sikertelennek bizonyulnak. Az exportbevételeket szabályozó mechanizmusok (például a loméi egyezmény STABEX rendszere vagy az ezt követő MINEX) nemcsak a feszültségek feloldására bizonyultak képtelennek, hanem káros következményeik voltak a termelő (fejlődő) országokra nézve: függőségük erősödött, exportszerkezetük konzerválódott, sőt az export csökkentésében váltak érdekeltté. Emellett az ilyen egyezmények diszkriminatív jellegűek, és — a fejlett tőkésországok érdekeinek megfelelően — céljuk a folyamatos és olcsó nyersanyagellátás biztosítása.

Részletesen elemzi a fejezet az új nemzetközi gazdasági rend egyik fő elemét, az UNCTAD integrált nyersanyagprogramját. Bemutatja céljait, napjainkig lezajló folyamatait, a programmal szemben elhangzott bírálatokat. A szerző következtetése: az integrált programot ma már nem a gazdasági célszerűség, hanem jelképes politikai súlya tartja fenn.

A nyersanyagpiacok szabályozására irányuló jelenlegi erőfeszítések a termelők szempontjából — a szerző szerint — kedvezőtlen pozícióból folynak. Véletlen lehet csupán egy termelői kartell sikere, a nemzetközi áruegyezmények (és az ezeket összefogni is hivatott integrált nyersanyagprogram) egyre kevésbé veszik figyelembe a termelő országok érdekeit. Ezért a nyersanyagpiacok szabályozására irányuló törekvéseket át kell alakítani.

A nyersanyagpiaci változások okai azonban nem kereshetők kizárólag a forgalmi folyamatokban. Lényeges szerepük van — a kitermelés változásai mellett — a felhasználó országok gazdaságfejlődési ütemének, egyensúlyának, inflációjának, a kormányzati politikák alakulásának. A könyv *negyedik* és *ötödik* fejezete azt fejti ki, hogyan alakult és alakul a fő felhasználó országok (a fejlett tőkésországok és a KGST-tagországok) kormányainak nyersanyag- és energiapolitikája.

Az 1973—1974. évi árrobbanás előtt mindkét országcsoport nyersanyag- és energiapolitikája elsősorban a kereslet kielégítésének megszervezésére irányult, ezáltal alapvetően kínálati politikára szűkült le. A fejlett tőkésországokban a kínálati politika azon alapult, hogy

— szoros és közvetlen kapcsolatot tételeztek fel a növekedési ütem és a nyersanyagfelhasználás között,

— a kínálati tényezők a döntéshozatali rendszert a kínálat bővítésére ösztönözték (bőséges és olcsó nyersanyag és energia),

— a hagyományos szabályozóeszközök alkalmasabbak voltak a kínálat, mint a kereslet befolyásolására.

A KGST-országokban — annak ellenére, hogy a kereslet dinamikus bővülésével a kínálat növekedése rendre nem tudott lépést tartani — a nyersanyag- és energiapolitika kínálati (termelésbővítő) orientáltságú volt, amelyben a kereslet szinte külső adottságként, nem pedig a nyersanyag- és energiapolitika célterületeként jelent meg.

A fejlett tőkésországok az árrobbanásra és az energiaválságra mind a célok, mind az eszközök rendszerének változtatásával — bár országonként némileg eltérően — válaszoltak. A célok tekintetében a leglényegesebb változások:

— a nyersanyag- és energiakereslet mérséklése,

— az ellátásbiztonság fokozása,

— a nyersanyag- és energiagazdálkodással korábban viszonylag laza kapcsolatban levő ökológiai és életminőségi célok nagyobb mértékű figyelembevétele.

Ennek megfelelően az eszközrendszer leglényegesebb változásai:

— takarékosságra ösztönzés hatósági és közgazdasági módszerekkel,

— a gazdaság nyersanyag- és energiaigényességének csökkentése struktúrapolitikai eszközökkel,

— nagyobb mértékű támaszkodás a hazai nyersanyag- és energiaforrásokra,

— az energiahordozó-szerkezet kiegyenlítettebbé tétele,

— a nyersanyag- és energiaimport diverzifikálása,

— a közvetett függőség csökkentése (saját külföldi kitermelő vállalatok, külföldi beruházások révén),

— törekvések a fogyasztó országok nemzetközi összefogására (és ennek intézményesítésére),

— gazdasági és stratégiai célú készletezés.

Részletesen ismerteti a szerző a fejlett tőkésországok és a KGST-tagországok nyersanyag- és energiapolitikájának közös és eltérő elemeit. A fejlett tőkésországokhoz hasonlóan, a kelet-európai KGST-tagországok is a nyersanyag- és energiagazdálkodás változtatásával reagáltak az árrobbanásra és az energiaválságra. A válaszadás azonban részint nem kellően sikeres, részint megkésett.

— Felértékelődött a hazai ásványvagyon, ami azonban nem tükröződött a bányászati termelésben: a munkaerőkorlát (különösen strukturálisan) és a bányászat mo-

dernizálásához szükséges gépek, technológiák szűkössége tartósan feszültté tették (teszik) a nyersanyag- és energiahelyzetet.

— Az energiamérleg szerkezeti változása megkésett (az 1970-es évek második felében még tovább csökken a szén részaránya, alig nő az atomenergia súlya stb.), míg Nyugat-Európa válasza ebben az időszakban erőteljesebb.

— A keresletszabályozás igénybe vett eszközei nem bizonyultak kellő hatásfokúnak. A műszaki és fogyasztói rugalmatlanság, a felhasználó infrastruktúra merevsége, információhiány, a változással szembeni ellenállás következtében a keresletszabályozás csak megkésve és nem a kívánt mértékben éri el a szükséges változtatásokat.

A kereslet elégtelen alkalmazkodásának okai között szerepet kaptak sajátos, a térségre és a gazdálkodásra jellemző elemek is:

— éppen erre az időre alakult ki és erősödött meg az olajra alapozott energiastruktúra, még életben vannak azok a központi fejlesztési programok, amelyek energiaigényes (és nyersanyagigényes) fejlesztéseket céloznak,

— nincs kellő ösztönzés a költségek leszorítására (alacsony költségérzékenység, puha költségvetési korlát),

— az árkedvezmény (a KGST-csúszóárak) később érezteti az ármozgásokból adódó cserearány-változások hatásait,

— a szovjet konszolidációs hitel és a tőkés piacokon felvett hitelek áthidalják a fizetésimérleg-hiányok okozta nehézségeket. Éles kontraszt alakul ki a makro- és a a mikroszféra gazdasági szemlélete között, s ezt az ellentmondást az egyes országok — gazdaságirányítási rendszerük függvényében — eltérő hatékonysággal kísérlik meg feloldani.

Az ötödik fejezet utolsó részében a szerző a KGST-tagországok nyersanyag- és energetikai együttműködési folyamatait tárgyalja. Foglalkozik a fejlődő országokkal való lehetséges együttműködéssel, valamint a KGST-ből történő beszerzés távlati lehetőségeivel és feltételeivel is. A KGST-ből származó nyersanyag- és energiaimport távlati megnehezülése nemcsak a KGST-együttműködés rendszerének némely, eddig még megoldatlan gondjával függ össze, hanem főként a szovjet bányászat sajátos fejlesztési nehézségeiből fakad. Ezért a 2000-ig terjedő időszakban nem várható a kitermelőipari integráció olyan elmélyülése a KGST-ben, mely képes lenne dinamikusabbá tenni a tagországokba irányuló szovjet nyersanyag- és energiakivitelt.

A nyersanyag- és energiaimport feltételeinek általános és távlati megnehezülése minden korábbinál hangsúlyosabbá teszi a nyersanyag- és energiaproblémának a belső fejlesztési politika és irányítási rendszer célszerű átalakításán keresztül történő megoldását" — vonja le a szerző a következtetését a kelet-európai KGST-tagországokra vonatkozóan.

A hazánk gazdasági fejlődésének útjait kereső olvasó számára nem csupán e következtetés, de az egész könyv világos okfejtése általában is eligazító, tájékoztató jellegű és rendkívül hasznos lehet.

Mach Péter

Dr. Mach Péter kandidátus, a Janus Pannonius Tudományegyetem docense.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi kölcsönös támogatási alapjairól

I.

Tízévesek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi kölcsönös támogatási alapjai. Ezek a sajátos intézmények a területi szövetségek megalakulását követő hat év eltelte után szerveződtek. Eddigi működésük igazolta, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek alapvető érdeke olyan saját pénzügyi szervezet működtetése, amely befolyásolja pénzügyi egyensúlyuk fenntartását, fejlesztéseik finanszírozását.

1984. január 1-évl a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jövedelemszabályozását is módosították. A módosítás megszüntette a kötelező tartalékalap-képzést. Korábban ezt az alapot az adózás után maradó nyereségrészből kellett képezni. A kötelező tartalékalap meghatározott hányadát a termelőszövetkezetek a területi kölcsönös támogatási alapba fizethették be. Az 1984. évi módosítás alapján a szövetkezetek adózás előtti nyereségükből önkéntes tartalékalapot képezhetnek. Ebből is hozzájárulhatnak a területi kölcsönös támogatási alaphoz. De ebben nincs gazdasági érdekeltségük. A szabályozás lényegében megszüntette a területi kölcsönös támogatási alapok korábbi rendszeres és normatív pénzforrását.

Hogyan legyen tovább? A kérdésre nem könnyű a felelet. A megoldást újszerű szemlélettel, a kor követelményeinek figyelembevételével lehet csak megkeresni. A kérdés lényege tulajdonképpen abban áll, hogy mi legyen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek több mint 6 milliárd forintnyi adózott pénzvagyonával, amelyet a pénzügyi és jövedelemszabályozási rendszer a szövetkezeteknél felhalmoztatott és alapszerűen kezeltetett. Ennek a pénzvagyonnak a része a területi kölcsönös támogatási alapoknál felhalmozott pénzeszköz is. Ebben a vonatkozásban nem jelent lényeges változást az 1985. január 1-én életbelépett „az agrár és élelmiszertermelő ágazatok jövedelemszabályozásáról" intézkedő minisztertanácsi rendelet.

Bármennyire korszerűek is az agrárüzemek, az időjárási és éghajlati viszonyok hatása miatt a szántóföldi és kertészeti termelés kockázata nagy. A kockázatot tartalékkal lehet ellensúlyozni. Az agrárüzemek mindig is törekedtek sajátos érdekeik védelmére, kollektív biztonságuk, fejlesztőképességük megteremtésére. Úgy vélem, elég itt utalnom a felszabadulás előtti mezőgazdasági kamarák és az Országos Hitelszövetkezet kapcsolatára.

II.

A területi kölcsönös támogatási alap (a továbbiakban: KTA) Szolnok megyében is tíz éve működik. Az országban az elsők között a területi szövetség szervezte meg, működtetéséről azóta is gondoskodik. A KTA sajátos mozgalmi, jog- és pénzügyi szervezésű intézmény. Működését a szövetkezeti törvény tette lehetővé a kollektív alapképzés és annak működtetése szabadságával. Nem vonatkoznak rá a gazdasági társaságok jogi szabályai. Nem önálló jogi személy. Nem a területi szövetség szerve. Elnevezése szerint a területi szövetség mellett működik, de nem annak szerveként. A szövetség és a KTA közötti együttműködést megállapodás szabályozza. Saját önálló szabályzattal, választott irányító és ellenőrző testület intézi az alap kezelését. Felügyeletét nem államigazgatási szerv, hanem a Magyar Nemzeti Bank látja el, a KTA intéző bizottságával mint az alapban részt vevő termelőszövetkezetek kollektív képviselőjével kötött megállapodásban, vala-

mint a számlavezetésen keresztül. Ezzel a Magyar Nemzeti Bank jegybanki ellenőrzési funkcióját látja el és gyakorolja.

Szolnok megyében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek az elmúlt 10 év alatt 130 millió Ft-ot fizettek be területi KTA-ba. A felhalmozás sikerét és eredményét nemcsak az alapban levő pénzösszeg nagyságával célszerű mérni. 1982 végén a KTA-ba befizetett összeg az 1982. évi bruttó jövedelemnek a 4 százaléka, a nyereségnek 11, a biztonsági és tartalékalapok együttes összegének 21 százaléka volt. Ezek nagyon szerény arányok, de a jövedelemszabályozás ezt az arányt engedte kialakulni.

A területi kölcsönös támogatási alap a megyében úgy nyújtott támogatást a tagszövetkezeteknek, hogy gyorsan, alacsony kamattal terhelt kölcsönöket nyújtott a termelés finanszírozásához, egyedi vagy kollektív szövetkezeti fejlesztésekhez. Lényegét tekintve bankszerűen működött. Irányító testülete az intéző bizottság. A kölcsön szükségességét írásban és szóban lehetett indokolni. A határozathozatal demokratikus volt. A nyújtott kölcsönök összege és fedezete sohasem veszélyeztette a Magyar Nemzeti Bank hitelmonopóliumát.

A területi kölcsönös támogatási alap eddigi működése igazolta azt, hogy a termelőszövetkezetek képesek kollektív irányítással saját pénzalapot működtetni.

III.

A területi kölcsönös támogatási alapok működése az elmúlt években sok vitát váltott ki. Állami szabályozásuk is többször módosult. Az alapokat működtető szövetkezeti vezetők véleménye és magatartása is sokat változott.

A kölcsönös támogatási alapok működésének minden eddigi szabályozásában az volt a probléma, hogy a szövetkezetek KTA-ba befizetett adózott pénzvagyona vagyoni betét-e, vagy rendszeresen és véglegesen átengedett kollektív tulajdon. Bármilyen volt is a pénzügyi szabályozás, Szolnok megyében a KTA intéző bizottsága minden évben rendszeresen tájékoztatta tagjait betétállományukról. Az alapból kilépő tagnak azonnal kiadta vagyoni betétjét.

A területi kölcsönös támogatási alapok pénzforrásainak növelési lehetőségét az 1984 elején életbe lépett jövedelemszabályozás meghagyta. Az MT 41/1983. sz. rendeletének 18. paragrafusa helyébe a következő rendelkezés lépett: „a termelőszövetkezetek a területi alapokhoz alapjaikból hozzájárulhatnak". A sorompó látszólag maradt nyitva, mert a rendelet más passzusai csak az önkéntes tartalékalapból engedik meg a hozzájárulást. Az önkéntes tartalékalap adózatlan nyereségrész. A termelőszövetkezeteknek nem érdeke, hogy abból KTA-ra befizessen. A pénzügyi sorompó nemcsak lecsukódott, hanem zsákutcát jelzett.

1983 óta a termelőszövetkezetek zárolt fejlesztési forrásaik egy részét vagy egészét a területi kölcsönös támogatási alapok által létrehozott és működtetett Országos Kölcsönös Támogatási Alapba közvetlenül befizethetik. 1985 januárjától a szövetkezetek is átengedhetik érdekeltségi alapjuk egészét vagy egy részét más gazdálkodó szervnek, pénzintézetnek vagy tanácsnak.

IV.

A múlton csak a tévedéseket elkerülendő célszerű elgondolkozni. Fontosabb a megoldási lehetőségeket keresni. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi kölcsönös támogatási alapjainak korszerűsítésére is mielőbb sort kell keríteni.

Ma a korábbinál sokkal nagyobb tere van az önálló pénzügyi intézmények szervezésének. Már most is működnek különféle önálló pénzalapok, nemcsak a mezőgazdasági KTA-k. Tízéves tapasztalatom alapján úgy vélem, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek is képesek önálló pénzintézetet kollektív irányítással működtetni, ha abban gazdaságilag érdekeltek. Ezek működése beilleszthető a népgazdaság pénzügyi rendszerébe. A klasszikus jegybanki ellenőrzés a KTA-k fölött most is megvalósul. Megszervezésüknek jogi akadálya nincs, mert a betéti társasági jogszabály alapján is működhetnének.

Az önálló pénzintézet alapításának megvannak a klasszikus szabályai. Gazdasági érdekeltségre alapozott tartós betétállománnyal kell rendelkeznie. Mekkora legyen az? Nagyságrendjét mihez mérjük? De a legfontosabb: a szabályozás a termelőszövetkezetek adózott pénzvagyonának mekkora hányadát szabadítja fel arra, hogy az részt vegyen a termelés és a fejlesztés finanszírozásában?

A szövetkezeti típusú önálló területi pénzintézetnek célszerű lenne a következő tevékenységekre jogosítványt kapnia: tartós és átmeneti betétgyűjtés; rövid és középlejáratú hitelek folyósítása, vállalkozás, tulajdonjogszerzés, kamatok, részesedések beszedése, a betétekre részesedés fizetése.

A területi pénzintézetek gazdasági érdekeltség alapján és sajátos érdekvédelmük céljából a termelőszövetkezetek önkéntes elhatározásával létrehozhatnák országos szövetségüket, központjukat.

Minden elmélet próbaköve a gyakorlat. Az a javaslatom, hogy néhány területi szövetkezeti pénzintézet szervezését már most meg kellene kezdeni, tapasztalatszerzés céljából. Szolnok megyében kidolgoztuk ennek működési elveit és gyakorlati tennivalóit. Ennek során elsősorban a termelőszövetkezetek érdekeltségére voltunk tekintettel. A tartós és átmeneti betételhelyezést kedvező kamatfeltételekkel lehet megteremteni. Tartós betétként a termelőszövetkezetek jelenleg KTA-ban levő befizetéseit, valamint zárolt kötelező tartalékalapjait vettük számításba. Véleményünk szerint a kötelező tartalékalapok betétként való működése nemcsak egyedi, hanem kollektívabb tartalékolást biztosít.

Egri Sándor

Egri Sándor a szolnoki TESZÖV tanácsosa.

AZ INTELLIGENCIA MÉRÉSE

Szerkesztette: Kun Miklós és Szegedi Márton

Az immár ötödik kiadásban megjelent munka célja, hogy lehetővé tegye a magyar kultúrviszonyok közt élő személyek objektív intelligenciaszintjének meghatározását. A szerzők bemutatják azokat a változásokat, amelyek a fogalom használatában, a jelenséghez csatlakozó fogalomrendszerben létrejöttek. Tartalmazza a magyar népességre érvényes viszonyító adatokat, melyeket több mint 2000 kiválasztott személy vizsgálata alapján kaptak.

A mű egzakt módon állítja föl az intelligencia osztályozási rendszerét, segítséget nyújtva az intelligencia hiányosságainak felderítéséhez. Elméleti ismereteivel és gyakorlati anyagával hasznos útmutatót ad mindazoknak, akik ezzel a kutatási területtel elmélyültebben kívánnak foglalkozni.

5. kiadás, 303 l., kötve 80,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ожидания на рациональной основе и новая классическая макроэкономия

Юлия Кирай

В статье анализируется теория ожиданий на рациональной основе, получившая большую популярность в 70—80-е годы. Автор берется за компаративное исследование гипотезы на рациональной и адаптивной основе, поскольку, по его мнению, в теории макроэкономии они имеют наибольшее влияние. Он указывает на тесную связь ожиданий на рациональной основе с неоклассическими доктринами, на их центральную роль в системе мышления так называемой неоклассической школы. Детально рассматривает отличительные черты нового классического течения, концентрируя особое внимание на важности количественного анализа в системе мышления. Неоклассики с их техникой поднимают математические модели до «ранга устной речи» и любым способом стремятся избежать вербального пустословия. Благодаря своим специфическим взглядам и блестящему теоретическому набору средств неоклассики достигли новых результатов, которые не могут приложены к финансовому воззрению. В конце статьи автор анализирует эти результаты: гипотезу естественной доли и нейтральный тезис.

О возможности и условиях ускорения улучшения эффективности

Арпад Куварн

В своей статье автор, с одной стороны, рассматривает резервы, которые могут потребоваться для улучшения эффективности, и связанные с этим факторы, определяющие производительность по улучшению эффективности и ее усиление; с другой, стремится ограничить условия равновесия хозяйствования, лимитирующего использование возможностей. В связи с вышеупомянутым он ставит во главу угла исследование возможностей увеличения затрат, способствующих улучшению эффективности, и влияния ее составляющих, ее характера на результативность. Однако, что касается последнего, он исследует вопросы усиления заинтересованности в улучшении эффективности, в первую очередь во взаимодействии с размещением капитала возможности осуществления в социалистическом хозяйстве играющей определяющую роль заинтересованности в трудовом доходе. Одновременно с этим, во взаимосвязи с вышесказанным, он торопит формирование более чувствительных, чем существовавшие до настоящего времени, условий оборота, находящихся в гармонии с возможностями увеличения эффективности.

Приспособление чехословацкой экономики к воздействию внешних факторов

Карел Дыба—Вацлав Купка

В начале 80-х годов чехословацкая экономика опять оказалась под сильным влиянием внешних факторов, требующих соответствующей реакции со стороны экономической политики. При выборе возможных путей решения целесообразно подробно проанализировать экономико-политическую реакцию на подобное воздействие факторов в первой половине 70-х годов.

В статье освещается лишь часть этой темы. Авторы разделяют и количественно определяют два главных воздействующих фактора, т. е. ухудшение условий обмена и снижение спроса на чехословацкую экспортную продукцию, а также четыре основных направления экономико-политической реакции: проэкспортную политику, меры по субституции импорта, замедление темпов экономического роста и получение дополнительных иностранных кредитов.

Авторы показывают, что в целях «отсрочки» процесса реальной адаптации, по существу, в экономической политике сначала использовались дополнительные кредитные ре-

сурсы, имеющиеся на капиталистических кредитных рынках. К концу 70-х годов стали более активно применяться меры по субституции импорта, однако проэкспортная политика по отношению к капиталистическим странам долгое время не увенчивалась успехом. Внешнеэкономическое равновесие было наконец-то восстановлено в начале 80-х годов.

Далее, авторы рассматривают проблемы влияния внешнеэкономических факторов на внутреннюю экономико-политическую реакцию, а также микроэкономические аспекты применяемых инструментов экономической политики.

Данные к совершенствованию структуры изделий и преобразованию их стратегии

Силард Аттила Иваньи

Развитие производственной структуры является стратегической задачей каждого предприятия. Так называемые частные и общие критерии конкурентоспособного производства, сформулированные в 1978 году, сегодня также считаются в этой работе полезным ориентиром. Тем не менее случай от случая эти основные принципы можно использовать творческим способом: ведь не во всех сферах решения, кажущиеся выигрышными с различной точки зрения, могут согласовываться друг с другом. Всегда следует стремиться к предполагающему систематический подход развитию структуры изделий таким образом, чтобы мы предпочли развитие тех групп изделий, которые на мировом рынке считаются конкурентоспособными и которые основаны на материально-техническом базисе наших производственных культур.

Усовершенствование структуры изделий предприятий, в ее рамках введение в производство новых изделий, а также дальнейшее развитие уже существующих представляет собой, можно сказать, комплексного характера деятельность, требующую всестороннего технико-экономического подхода, результативность которой играет решающую роль в эффективности хозяйствования предприятий в будущем. К этой деятельности, таким образом, можно обоснованно подходить как к важному акту стратегического планирования и в соответствии с этим применять те аналитические и творческие методы, которые могут сделать эту кропотливую работу более систематической и результативной.

Иерархическое управление экономикой, рестриктивная роль денег и «дефицитная экономика» (Ответ Яношу Корнаи)

Аттила Карой Шош

Среди проблем, возникших в ходе полемики, в ответе в первую очередь затрагивается проблема «нетвердого бюджетного ограничения». Корнаи характеризует эту категорию в обобщенном виде так, что руководитель предприятия не чувствует страха финансовой борьбы. Однако, с другой стороны, он определяет такие условия, в соответствии с которыми предприятие всегда легко, наряду с «нетвердыми» условиями, может получить дополнительные финансовые средства. Но на самом деле эти две «вещи» важно отличать друг от друга. Для появления страха финансовой борьбы необходима была бы такая радикальная реформа, которая до настоящего времени еще не была проведена ни в одной социалистической стране. Осуществлены такие рестрикции, средства которых также без исключения (в Югославии в годы после 1965 года) или в значительной степени (в Венгрии в первой половине 1980 года) имели финансовую и фискальную природу. Эти рестрикции радикальным образом ограничивали денежное предложение, во многих отношениях резко касались функционирования предприятий без того, чтобы появилась серьезная опасность для предприятий оказаться в обанкротившемся состоянии или, по меньшей мере, смещения с должностей хозяйствовавших убыточно руководителей. Такие рестрикции — по большей части потому, что их вводят без радикальных реформ, даже частично вместо них — сопровождаются многими неблагоприятными побочными влияниями. Основной недостаток понятия «нетвердое бюджетное ограничение» заключается в том, что оно не позволяет отчетливо различить проблему радикальной реформы и рестрикции. И с этим связано то, что оно не представляет правильно активной роли денег в рамках нынешней социалистической экономики на собственный манер.

В ответе обсуждается еще проблема мотивировки, толкования дефицита и вопрос о том, можно ли рассматривать сегодняшнее социалистическое хозяйство «ограниченным ресурсами».

Экономическая калькуляция и дальновидность

Мария Иллеш

В статье разрабатываются проблемы оперативного подхода к количественному выражению экономичности изделий и их целесообразности. Одновременно с критическим анализом полемических определений, рекомендаций отечественной специальной литературы развивается мысль о том, что в противовес общим устремлениям различные ситуации по вынесению решений требуют знания категорий покрытия, отклоняющихся по содержанию. Разрабатываются категории покрытия, наилучшим образом согласующиеся по содержанию с различными ситуациями и проблемами по вынесению решений, и целесообразные методы их использования.

Обращается внимание на то, что информация о расчетах экономичности изделия в первую очередь требует не прецизионных бухгалтерских данных, а ясных по своему принципу методов отчетности в рамках соответствующих границ ошибок.

Многосторонний анализ выделяет в системе отчетности объект «экономической калькуляции», получающей право на жизнь с 1985 года, и категорию покрытия, фигурирующую в этой системе.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Rational expectations and the new classical macroeconomics

Júlia Király

The article analyses the theory of rational expectations that has become very popular in the seventies and eighties. The author undertakes a comparative analysis of the hypothesis about adaptive and rational expectations, since, in her opinion, these have the greatest impact on macroeconomic theory. She points out that rational expectations are closely linked to the neoclassical doctrines, and have a central role in the system of ideas of the so-called new classical schools. She discusses the distinctive features of the new classical trend in detail, with special respect to the importance of quantitative investigations in this system of ideas. The new classics raise the mathematical models with their techniques to the „rank of living speech", and try to avoid verbal chatter in every way. Thanks to their particular approach and their excellent analytical tools the new classics have arrived at new results—which cannot be fitted to the monetary theory either. At the end of her article the author discusses these results of the hypothesis of the natural rate of unemployment and the neutrality theorem.

On the possibility and conditions of accelerating the improvement of economic efficiency in Hungary

Árpád Kunvári

The author discusses in his article the reserves available for the improvement of efficiency and in this context with the factors determining the performance in improving efficiency and its increase, on the one hand, while trying to identify the equilibrium conditions determining the exploitation of these possibilities, on the other. In the former context he centers his investigations on the possibility of increasing inputs that improve efficiency and on the impact on efficiency of the components and character of the former. In the latter respect he analyses the question how interest in improving efficiency could be increased, first of all the possibility of asserting interest in labour income, determinant in socialist enterprise management, in interaction with capital formation. At the same time, and also related to the former, he urges to devise conditions of returns that are in harmony with the possibility of improving efficiency and also are more sensitive than the existing ones.

The adaptation of the Czechoslovak economy to external shocks

Karel Dyba and Václav Kupka

At the beginning of the eighties the Czechoslovak economy was again afflicted with strong external shocks which require adequate reactions on the part of economic policy. In considering possible measures, a detailed analysis of the course of the reaction on the part of national economic policy to similar shocks in the first half of the seventies is warrented.

The present article is a partial contribution to such endeavours. Two main external shocks, i.e. a deterioration in terms of trade and a decline in demand for Czechoslovak exports, are mutually separated and then quantified, as well as the four basic aspects of the reaction on the part of economic policy: export supporting measures, import substitution measures, a slowing down in the rate of economic growth and the use of additional foreign credits.

The analysis indicates that in fact economic policy at first used additional credits which were available on capitalist money markets, in the interests of "delaying" the process of actual adaptation. At the end of the seventies the use of import substitution measures increased; an export supporting policy was, in view of the situation in the capitalist countries, permanently unsuccessful. Finally, external equilibrium was renewed only at the beginning of the eighties.

The article also discusses the impact of external shocks and the reaction of economic policy to them on the domestic economy and the microeconomic aspects of using economic policy instruments.

Contributions to the modernization of the product-mix and to the formulation of a product strategy

Attila Szilárd Iványi

Development of the product-mix is a strategic task of every enterprise. The general and the so-called "ranking" criteria of competitive production as defined in 1978 are even today a useful compass in this work. Nevertheless, at times these central directives have to be applied in a creative manner, since the considerations seeming to be advantageous from different aspects cannot be reconciled in every field. At the same time, we have to make efforts at a systems-oriented development of the product-mix in such a way that those product families should be given preferential treatment in development which can rely on the material and technological base of Hungarian production cultures to be considered competitive on the world market.

Modernization of the enterprises' product-mix, within it the introduction of new products and improvement of the existing ones are activities demanding a continuous and comprehensive technico-economic approach, the success of which plays a decisive role in the future efficiency of enterprise mangement. It is, therefore, justified to treat these activities as the most important actions of strategic planning and to apply all planning, analytical and creative methods accordingly which can make this exacting work systematic and more successfull.

The hierarchical control of the economy, the restrictive role of money, and the "economy of shortage" (A rejoinder to János Kornai)

Károly Attila Soós

From among the problems arising during the debate the rejoinder discusses first of all the „soft budget constraint". Kornai summarily characterizes this category by stating that the enterprise manager is not afraid of a financial failure. On the other hand, however, Kornai defines this with the aid of such conditions, according to which the enterprise can always and easily acquire additional monetary assets—with „sift" constraints. In reality, however, it is important to distinguish these two things from each other. For the appearance of fear from financial failure such radical reform would be needed which has not yet been implemented in any socialist country. We have, however, implemented such restrictions the tools of which were almost exclusively (in Yugoslavia after 1965) or to significant part (in Hungary in the early eighties) of monetary and fiscal nature. These restrictions strongly limited the supply of money, and in many respects affected the operation of firms adversely, yet without a serious

menace of failure, or that the managers of at least the firms running into losses would be relieved. These restrictions entailed many unfavourable side effects—mostly because they were implemented without a radical reform, in fact partly in order to substitute for it. The main deficiency of the notion of „soft budget constraint" is that it does allow for a clear disctinction between the problems of radical reform and of restriction. This is related to the fact that it does not correctly show the particular, ambiguously active role of money in the present-day socialist economy.

The rejoinder also discusses the problem of motivation, the interpretation of shortage and the problem whether the present-day socialist economy may be considered as „resource-constrained".

Economic calculation and sound principles of decision making

Mária Illés

The article deals with quantitative problems of product efficiency. A critical analysis of the most controversial statements of the Hungarian literature is given. It is demonstrated—at variance with the received opinion—that different states of decision involve different mark-up (copulation) categories. The author develops mark-up formulas well suited to different decision problems and situations and also advises how to use them in practice. The author stresses particularly the fact that it is not high precision accounting data what is needed most for product level efficiency calculations but calculation methods, which are based on sound theory and which do not fail if data are imprecise.

A thorough analysis is given of the category of „economic calculation" and of its mark-up ormula both figuring in the Hungarian accounting system from 1985 onwards.

Harmathy Attia:

SZERZŐDÉS, KÖZIGAZGATÁS, GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS

Napjainak egyik aktuális promblémája, hogy az állami szervek milyen eljárást kövessenek a gazdaságirányítási tevékenység lebonyolítása, a gazdasági feladatok ellátása során. A jog számára a kérdés úgy vetődik fel, hogy az állami szervek tevékenységükben milyen jogintézményeket használjanak fel. A számításba jövő jogintézmények egyike a szerződés. Az államigazgatási szervek gyakorlatában való felhasználása iránt a tőkés- és a szocialista országokban egyaránt megnőtt az érdeklődés, de egységes álláspont nem alakult ki.

A szerző az alapkérdések tisztázását szeretné elősegíteni. A jelenségeket a maguk egységében, a jogi határoktól függetlenül, de a jogágak különböző szemléletmódját figyelembe véve vizsgálja. A feldolgozás az állami szervek szerződéseit elemzi; a polgári jogi szerződés kérdéseit alapul véve, a speciális államigazgatási jogi elemeket kiemelve.

Az egyes kérdések tárgyalásában szerepet kapott a különböző jogágak szempontjainak együttes figyelembevétele, a történeti fejlődésmenet vázolása és az összehasonlító elemzés. A jelenlegi magyar gyakorlat feltárása érdekében tényfelmérő vizsgálatok is folytak; a szerző ezek tapasztalatait is hasznosítja könyvében.

210 l., kötve 49,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII год издания, март 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Ожидания на рациональной основе и новая классическая макроэкономия *(Юлия Кирай)* 257
О возможности и условиях ускорения улучшения эффективности *(Арпад Куньвари)* 268
Приспособление чехословацкой экономики к воздействию внешних факторов *(Карел Дыба—Вацлав Купка)* 279
Данные к совершенствованию структуры изделий и преобразованию их стратегии *(Силард Аттила Иваньи)* 294

ДИСКУССИЯ

Иерархическое управление экономикой, рестриктивная роль денег и «дефицитная экономика» (Ответ Яношу Корнаи) *(Карой Аттила Шош)* .. 305
Экономическая калькуляция и дальновидность *(Мария Иллеш)* 320

ОБЗОР

Уровень цен потребительских услуг *(Пал Бейо)* 344
Система сотрудничества общественных групп в формировании зарплат и цен: пример Австрии *(Клара Секффи)* 355

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Общественное развитие четырех десятилетий *(Лайош Ковач)* 369

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Иштван Добози «Сырьевые материалы и носители энергии в мировой экономике» *(Петер Мах)* 372

ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ

Об основах взаимной поддержки области сельскохозяйственных производственных кооперативов *(Шандор Эгри)* 376
Резюме статей на русском и английском языках 379

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. ÁPRILIS HU ISSN 0023—4346

40

Társadalompolitikánk negyven éve
KULCSÁR KÁLMÁN

A társadalom szerkezetének átalakulásáról
HUSZÁR ISTVÁN

A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése
BOGNÁR JÓZSEF

Iparunk negyvenéves fejlődése
VAJDA GYÖRGY

Mezőgazdaságunk eredményeinek forrásai
SIPOS ALADÁR

A demokratikus földreform és hatása
TAR IMRE

A hitelrendszer továbbfejlesztésének irányai
a VII. ötéves tervidőszakban
DUDÁS BÉLÁNÉ

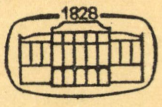

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. április

TARTALOM

Társadalompolitikánk negyven éve *(Kulcsár Kálmán)* 385
A társadalom szerkezetének átalakulásáról *(Huszár István)* 399
A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése az elmúlt évtizedekben *(Bognár József)* 408
Iparunk negyvenéves fejlődése *(Vajda György)* 417
Mezőgazdaságunk eredményeinek forrásai *(Sipos Aladár)* 429
A demokratikus földreform és hatása a parasztság élet- és munkakörülményeire *(Tar Imre)* 439
A hitelrendszer továbbfejlesztésének irányai a VII. ötéves tervidőszakban *(Dudás Béláné)* 447

VITA
Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak *(Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula)* 456

SZEMLE
Az új információs és kommunikációs világrend és gazdasági vonatkozásai *(Gömbös Ervin)* 467
Az idegenforgalom hatékony fejlesztése *(Karbuczky Imre)* 477

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ
Farkas János: Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai *(Magyari Beck István)* 486
Botos Balázs—Papanek Gábor: Kérdőjelek iparunk fejlesztésében *(Kállay László)* 490
Tatai Zoltán: Iparunk területi szerkezetének átalakítása *(Bartke István)* 494

FOLYÓIRATSZEMLE 497
M. A. Alekszev: A háztáji gazdaság és szerepe az élelmiszerprogram teljesítésében — G. Bartoli: Pozitivista program és határelméleti forradalom a közgazdaságtanban
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 501

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 509

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (385—398. l.)

A fasizmus felett aratott győzelem és hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete, Politikai Főiskolája, Társadalomtudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1984. december 10—12-én együttes tudományos ülésszakot rendezett. E lapszámunk első öt cikke az ott elhangzott előadások alapján készült. (A konferencia teljes anyaga megjelenik a Kossuth Könyvkiadó gondozásában.)

Társadalompolitikánk negyven éve

Kulcsár Kálmán

Társadalompolitikánk negyven éves jelenségeinek, alakító tényezőinek és következményeinek átfogó tanulmányozása ma már halaszthatatlan feladat. Nem csupán azért, mert ez a politika része a történeti fejlődésünknek, hanem azért is, mert éppen ennek folytán napjaink társadalompolitikájának is tanulságokat kínál. A közelmúltba tekintés azonban mindig problematikus. Problematikus, hiszen a működő hatalmi-politikai rendszer legitimitásával összefüggő kérdéseket érinthet. Problematikus, mert köztünk vannak a korszak szereplői, akik irányítókként, közreműködőkként — vagy éppen elviselőkként — eltérően élhettek és éltek át egyes periódusokat és döntéseket. Problematikus, hiszen a múlt a jelenbe is átnyúlik, s így minden mélyre ható feltáró munka érdekösszefüggéseket érint, és esetenként a tudomány által „kezelhetetlen" reakciókat válthat ki. Így — ha némi túlzással is — valóságos helyzetre utalt Sütő András történésze a „Szuzai menyegző"-ben: „A történelem: államtitok..." Végül problematikus a közelmúlt elemzése a nemzetközi környezet összefüggései miatt is. Mindezekből adódóan, s mert a források is csak részben hozzáférhetők még, ma aligha lehet maradéktalanul feltárni a közelmúlt eseményeinek összefüggéseit.

Nem is lehet tehát most célom a negyven év társadalompolitikájának történeti elemzése (ez egyébként sem lehetséges egy rövid előadás keretében). Amire vállalkozhatom, sokkal szerényebb: a múltra *sine ira et studio* tekintve, egy olyan fogalmi keret felvázolása, amely segíthet e feladat elvégzésében.

A társadalompolitika fogalma és összetevői

Mindenekelőtt meg kell határoznunk a társadalompolitika fogalmát. Ez a fogalom két jelenségkörre terjed ki.

A *pragmatikus* társadalompolitika a tervezett vagy spontán gazdasági folyamatok (és döntések) társadalmi következményeinek alakítása meghatározott értékektől és céloktól vezérelve. Ezek a célok és értékek szintén lehetnek pragmatikus jellegűek. Ilyen például a társadalomban veszélyessé válható konfliktusok megoldá-

Kulcsár Kálmán akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese.

sára való törekvés, azaz a „veszélyhányados" csökkentése. Más célok és értékek elvontabbak is lehetnek, ám politikai megjelenésükben nem szükségképpen válnak el a „pragmatikus" jellegűektől. Ilyenek például a jóléti állam értékei.

A társadalompolitika másik típusa az *értékek* és az ezekkel összefüggő *célok* rendszerének kimunkálása, továbbá a társadalomnak e cél- és értékrendszerrel összhangra törekvő formálása, végül az eszközöknek (a gazdasági döntésektől a jogszabályokig és az oktatásig) e célok elérésére való tudatos felhasználása. A társadalompolitika e második típusa tehát bizonyos cél- és eszközrendszer alapján működik, amelynek megformálása az adott kor és társadalom viszonyai között — ideértve a politikai-hatalmi viszonyokat is — és nyilvánvalóan általuk feltételezve történik, ám mindenképpen a jövőre irányul. Jövőre irányultsága túlságosan távlati vagy akár utópikus is lehet — ilyenkor válik problémává a valóságnak az elmélethez való hozzáigazítása —, másfelől túlságosan kötődhet a jelenből fakadó, sokszor a cselekvést erősen korlátozó (vagy ilyennek felfogott) követelményekhez. Az első esetben ellentmondás keletkezhet a célok és a lehetőségek között — különös tekintettel a távoli célok közvetlen aktualizálását célzó kísérletekre, törekvésekre —, a második esetben a társadalom adott viszonyaiból következőleg maguk a célok is ellentmondásosak lehetnek. (Például a női egyenjogúság megteremtése a nőknek a családon kívüli munkába való tömeges bevonásával, egyidejűleg a születések számának megfelelő szinten tartása — hangsúlyozom: a társadalom adott viszonyai között.)

Ha a társadalompolitikát ilyen cél- és értékrendszer érvényesítésére irányuló törekvésnek fogom fel — márpedig a szocialista társadalmak ilyen igénnyel indultak —, akkor az ide tartozó egyes részpolitikákat, ágazati politikákat a társadalompolitikai koncepcióinak alárendelve kell kialakítani. Lássunk ezek közül néhányat!

1. *A társadalom szerkezetének formálására* irányuló politika, amely egyrészt a gazdaság szerkezetének alakításán keresztül (például az ipar növelése, a mezőgazdaság modernizálása, a szolgáltatások fejlesztése), másrészt közvetlen politikai intézkedésekkel (egyes osztályok, rétegek háttérbe szorítása, adott esetben összetételük megváltoztatása) valósul meg.

2. *A gazdaságpolitika*, amely a gazdaság szerkezetének alakításától elvisz a gazdaság irányításához, a gazdaságban működő szervezeti rendszer formálásához, e szervezetek tevékenységének tudatos befolyásolásához — ideértve a külgazdasági politikát, az árpolitikát, az adópolitikát stb. (A kifejezést tehát az általánosan elfogadottnál szélesebb értelemben használom.)

3. *A népesedéspolitika*, amely a népesség nagyságát, minőségét, dinamikáját igyekszik befolyásolni; a születések számának befolyásolása éppen úgy ide tartozik, mint a népesség egészségének óvására, a betegségek leküzdésére, a halandóság csökkentésére irányuló intézkedések.

4. *A terület- és településfejlesztési politika:* a regionális viszonyok alakítása, az urbanizációs folyamat irányítása, a területek és települések közötti kapcsolatrendszer formálása stb.

5. *A kulturális politika*, mely átfogja az oktatást, a nevelést, a kultúra minden ágának befolyásolását és a tudománypolitikát.

6. Végezetül *a szociálpolitika*, amelynek tartalma — a többihez hasonlóan — történetileg változik, de általános jellemzője, hogy korrekciós (esetleg megelőző) jellegével csökkenteni igyekszik az ágazati politikák egész rendszerének működéséből, különösképpen a gazdaságpolitikából fakadó diszfunkcionális következményeket, elsősorban a munkavégzéstől független társadalmi hátrányokat, s a többihez hasonlóan közrehat bizonyos társadalompolitikai célok közvetlen megvalósításában.

E politikák elvileg a társadalompolitika egészének irányító jelentőségével — s ismét elvileg — *rendszerszerűen* kapcsolódnak egymáshoz, s más, itt nem említett ágazati politikákkal együtt (külpolitika, védelmi politika, belpolitika stb.) történetileg létrejött társadalmi feltételek között mint e rendszer társadalmi környezetében (amelybe beleértendő a szó legáltalánosabb értelmében vett politika, azaz a közvetlenül hatalmi politika is), e környezet és egymás által is meghatározva, befolyásolva működnek. Működésük során produkálhatnak „funkcionális", azaz a rendszer egészének szempontjából „kedvező", a célokkal és értékekkel összhangban álló jelenségeket, és „diszfunkcionális", azaz a szolgálni kívánt értékekkel, célokkal szemben álló, mi több, a társadalom normális működését zavaró következményeket is.

Bármely rendszer működését azonban csak a környezetével együttesen vizsgálva érthetjük meg. Hiszen például még azok az elemei is, amelyek látszólag a rendszer belső összefüggéseiből, az egyes alrendszerei közötti ellentmondásokból adódóan idéznek elő diszfunkcionális következményeket, közelebbről szemlélve végül is valamilyen összefüggésben elvezetnek a társadalmi környezethez, amelyben természetesen ellentmondásos érdekek, törekvések, adott esetben feszültségek és konfliktusok élnek. Politikáról lévén szó, általában a nem politikai jellegű környezeti összefüggések is a hatalmi viszonyokat kifejező *politikai rendszer egésze* által feltételezetten hatnak a társadalompolitika egészére, sőt az egyes ágazati politikákra is, noha természetesen a társadalmi környezet elemei, különösen az adott ágazati politika szempontjából relevánsnak tekintett elemek közvetlenül is befolyásolják az ágazati politikák alakulását. Ám ha a hatalmi-politikai elem túlságosan — esetleg éppen kizárólagosan — meghatározóvá válik a társadalompolitikában vagy valamelyik ágazati politikában, az könnyen vezethet diszfunkcionális következményekre.

A hatalmi-politikai elem ilyen meghatározó jellegű behatolása a társadalompolitikába többféle módon történhet. Példaképpen csak kettőt említek.

1. Egyes társadalmi-politikai szituációkban a társadalom gazdasági fejlettségétől, történeti múltjától elszakadt (a mindenképpen ható történeti kontinuitástól elvonatkoztatott) politikai kényszer folytán *a társadalompolitika érték- és célrendszerét* irreálisan állapítják meg. Ennek többféle következménye lehet:

— Az első következmény — amely különösen a szocialista fejlődés kezdeti időszakában mutatkozott meg —, ha a *normatív szinten kidolgozott cél- és értékrendszert vagy néhány fontos elemét valóságnak tekintik.* E jelenségek alapja tulajdonképpen egy sajátos „védekezés". Minthogy a kimunkált célok megvalósítása lehetetlen — ám különböző kényszerek folytán (amelyek lehetnek ideológiaiak vagy politikaiak, vagy akár a politikai rendszer legitimációs törekvéseivel is összefüggésben állhatnak) politikai érdekké válik a megvalósulás kimutatása —, a társadalompolitika „megelégszik" a pusztán normatív-szimbolikus szinten való megjelenéssel, és ezt a „megjelenést" a társadalmi viszonyokban is *megvalósultnak* tekinti. Ez a jelenség általánosan észlelhető minden olyan társadalomban, amely az elmaradottságból (esetleg gyarmati helyzetből) forradalmi jellegű aktussal, forradalmi jellegű politikával kitörni kívánva, *tudatosan elszakad a saját múltjától.* Ez a politika tudatosan nem veszi figyelembe, illetőleg már nem létezőnek tekinti a kárhoztatott múlt következményeinek tartott s így „elítélt" visszafogó, a fejlődést korlátozó jelenségeket, és éppen ezért irreális célokat tűz ki. Az ilyen túl ambiciózus, irreális célokat, szépen hangzó, ám a valóságos viszonyokhoz nem vagy alig kapcsolódó értékeket azonban — éppen saját újszerűségét és hatékonyságát legitimálandó — viszonylag rövid idő múltán kényszerűen már megvalósultnak kell tekintenie.

— További következmény a normatív-szimbolikus szinten megfogalmazott értékek és célok *jogszabályba* öntése. Ebben az esetben az a már ismert jelenség jön létre, amelyet a jogszabály helyettesítő eszközként való használatának nevezünk. Így keletkeznek az absztrakt, csak szimbolikus jellegű, éppen ezért eszköz jellegükben is csökkent értékű és nem — vagy megvalósítható részükben is csupán más jogi szabályozással támogatottan — hatékony jogszabályok. Eléggé általános jelenség ez minden olyan társadalomban, amelyben a célok, az ambíciók nem állnak összhangban a valóságos lehetőségekkel.

— Ismert következmény — elsősorban nehéz gazdasági helyzetekben — az irreálisan kidolgozott célok és értékek közötti *kényszerű szelekció*, azaz a társadalompolitikai célok némelyikének megvalósítására való törekvés. Ebben az esetben a megvalósítandó célok, a preferált értékek kiemelése válhat problematikussá. A végül is jelentős pénzeszközöket lekötő választás a politikai rendszerben megszülető döntések feltételeitől, összefüggéseitől, esetleg az adott politikai szituációban éppen domináns szerephez jutott sajátos érdekektől, „napi" kényszertől stb. függhet. Kötődhetnek az ilyen döntések például éppen a fejletlenségből és a szűkösségből adódóan sajátosan felfogott presztízsérdekekhez, és nemegyszer valóban ezeket fejezik ki. A fejlődő országok gazdaságával, különösen a kölcsönök felhasználásával foglalkozó elemzések többször megállapítják például, hogy az ún. presztízsberuházások lekötik a gazdasági erő jelentős részét, és nem vagy alig jut pénz jövedelmező, illetve indokolt gazdasági oktatási vagy szociálpolitikai beruházásokra.

Szinte általánosan megállapítható, hogy minél elmaradottabb egy ország gazdaságilag, annál inkább kényszerítve érzi magát a látványos — jóllehet többnyire rövid távú — politikai sikereket hozó beruházásokra. Nem véletlen például, hogy a pompás középületek, állami „külsőségek", nagyvonalú sportberuházások, a versenysport fejlesztése stb. ezekben az országokban preferenciát élveznek, s jelentős pénzösszegeket emésztenek fel. Kétségtelen, hogy ezen a területen látványosabb sikerek érhetők el, éspedig könnyebben és kevesebb ráfordítással, mint a gazdaság vagy az életszínvonal fejlesztésében. Ezek a sikerek azután könnyen hasznosíthatók politikai síkon — különösen a nemzeti önállóságot nemrég elnyert országokban vagy bárhol másutt, ahol a viszonylag fiatal politikai rendszernek vagy akár az uralkodó elitnek „igazolnia", legitimálnia kell magát. (Zárójelben tegyük hozzá, hogy a szocialista országokban is eléggé általános eme gyakorlatnak nemcsak a közpénznek felhasználására vannak következményei, hanem hozzájárul az értékrendszerben bekövetkezett torzulásokhoz is. Tehát társadalompolitikai szempontból is diszfunkcionális.)

2. A hatalmi-politikai elem torzító hatásának másik típusa a *„pillanatnyi" szituáció adottságainak, esetleg követelményeinek túlértékelése és beépítése a hosszú távú társadalompolitikai célokba*, esetleg éppen értékként való kezelése. A jobbik esetben pusztán „aránytévesztésről" van szó, a rosszabbik esetben azonban irreverzibilis vagy nehezen megváltoztatható következményekkel járó túlértékelésről. Ilyen volt nálunk az ötvenes évek elején — a háború közvetlen valószínűségének „túlértékeléséből" fakadóan — az első ötéves terv előirányzatainak megemelése, a gyorsított iparosodás egyes elemei, mindezzel összefüggésben a fogyasztás bizonyos „aszketikus" mintájának megjelenése, a törekvés az egyenlőség „lefelé" mutató, tehát alacsony szinten történő megvalósítására, a családi házak, egyes lakások államosítása, a kisipar és a kiskereskedelem minimumra szorítása stb. Az ilyen túlértékelt elemek beépülése a társadalompolitikai gyakorlatba, a beépült preferenciák tartós jelenléte különösen diszfunkcionálissá válhat a költségvetés arányainak változatlansága folytán. A rendszer egészének önkorrekciós mechanizmusa ugyanis ebben az esetben már a beépült érdekek hatása miatt sem tud haté-

konyan kibontakozni. Igen erős környezeti kihívás kell ahhoz, hogy a rendszeren belül is változás következzék be.

Még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy a röviden ismertetett séma (a társadalompolitika és az ágazati politikák rendszerként való felvázolása) „ideáltipikus" jellegű, azaz a valóságban való megjelenése, kiváltképpen működése éppen a társadalmi környezettől, a környezet történetileg kialakult sajátosságaitól s a magának a rendszernek a működéséből fakadó következmények visszacsatolásától függ. Meggyőzően igazolható ez, ha társadalompolitikánk negyven évét e sémából kiindulva közelítjük meg.

E társadalompolitika összefüggései — jóllehet néhány éves eltolódással — mind a mai napig két folyamathoz vezetnek. Az egyik a magyar társadalom egyszer már nekilendült, ám önmagát fenntartani nem képes, végül is megrekedt *modernizációjának* újabb nekilendítése, majd fenntartása és fejlesztése. A másik — manifesztálódott formában különösen hangsúlyossá vált — folyamat az *új társadalom felépítése*, amely az első években demokratikus—népi demokratikus célokkal indult, majd 1948-tól kezdődően a szocialista átalakulás gyakorlatává fejlődött. Közülük az első nem manifesztálódott ugyan társadalompolitikai vagy akár gazdaságpolitikai célként — azon túl, hogy ismételten hangoztatták az „évszázados elmaradás" pótlásának szükségességét —, de mint folyamat szükségképpen végig jelen volt a szocialista fejlődésben is. Mármost hallatlanul érdekes tudományos probléma, hogy ez a két folyamat miképpen befolyásolta egymást, azaz egyfelől milyen mértékben alakította az a körülmény a szocialista társadalom építését, hogy az nálunk — akárcsak a kelet-közép-európai régió országainak túlnyomó részében — Európa egyik perifériáján indult meg, a megkésett fejlődés sokfajta következményét hordozó társadalmi-gazdasági viszonyok között; másfelől a modernizáció folyamatára milyen előrelendítő és visszafogó tényezők hatottak a szocialista társadalom építése során. Ennek a tanulmánynak a keretei azonban nem engedik meg e problémának még a felvázolását sem, s nem is kívánnám ezt megtenni, annál is kevésbé, mert a közelmúltban a Magyar Szociológiai Társaság Egerben tartott vándorgyűlésén éppen ezzel a kérdéssel foglalkoztam [3].

Társadalompolitikánkat — manifesztálódva vagy látens módon — alapvetően ezek a folyamatok és a „talajukként" adott társadalmi-gazdasági viszonyok határozták meg. Nem feledkezhetünk meg azonban az ezt az alapvető feltételezettséget továbbformáló, illetőleg a feltételként ható társadalmi-gazdasági viszonyokat és alakításuk gyakorlatát már *ideológiává* transzformáló modellről, amely az októberi forradalom előtt Lenin munkásságában, majd a Szovjetunió társadalomépítési gyakorlatában és a hozzá kapcsolódó ideológiai rendszerben bontakozott ki. Ennek a modellnek különleges jelentősége volt, elsősorban a háború utáni első évtizedben, amikor a társadalmi-gazdasági-politikai feltételeket — manifesztálódva vagy látens módon, de — ennek alapján értékelve alakították ki a társadalompolitika legfontosabb célkitűzéseit.

A negyven év társadalompolitikáját a fentebb vázolt rendszermodell alapján elemezve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *az a társadalmi-gazdasági-politikai környezet, amelyben ez a rendszer tevékenykedett, jelentősen alakította magának a rendszernek a felépítését és működését is az elmúlt négy évtized különböző időszakaiban.*

Az első másfél évtized társadalompolitikája

Az első (nagyjából a hatvanas évekig terjedő) *időszak* társadalompolitikájának fő jellemzőjét abban látjuk, hogy — jóllehet az átalakulás alapvető célkitűzései meglehetősen absztrakt módon és talán túlságosan is távolra tekintve vagy éppen morá-

lis jelleggel megfogalmazódtak, sőt, esetleg jelszószerűen, politikai dokumentumokban is megjelentek — *nem alakult ki koherens, a vezérlő értékeket és célokat rendszerszerűen összefoglaló szocializmuskép.*

Ezt a szocializmusképet a gyakorlati munkában feltehetően a szovjet modell helyettesítette, amelynek egyes vonásai — hivatkozás és példa gyanánt — a politikai megnyilatkozásokban is vissza-visszatértek, bár a különböző időszakokban más-más hangsúllyal. 1946-ban, a koalíció körülményei között, az MKP III. kongresszusán Rákosi Mátyás még a következőket mondta: „...nem taktikából, vagy rejtett céljaink elérésére, hanem mély kommunista meggyőződésünkből kifolyólag építjük a magyar demokráciát, és rajta leszünk, hogy minél több legyen benne a szociális tartalom, ami viszont meggyorsítja azt a fejlődést, ami az emberiséget a szocializmus felé viszi. Azt is tudjuk, hogy ez a szocializmus, bár magáévá teszi a nemzetközi tapasztalatok egész tárházát, csak a magyar történelmi fejlődés, a magyar gazdasági, politikai és társadalmi erők eredményei alapján jöhet létre. Mint ilyen, magyar földön termett, magyar viszonyokhoz szabott szocializmus" ([7] 89. l.). A beszédben az említett „szociális tartalom" nem került ugyan bővebben kifejtésre, de a társadalmi-gazdasági és politikai jelszónak egyaránt meggyőző kijelentés — „nem a nagytőkének, a népnek építjük az országot" — és ennek közvetlen politikai következményei (az államosításoktól a közigazgatás átalakításának követeléséig) bizonyos értelemben jelezték a jövőt. Ahol ilyen jelzés nem fogalmazódott meg, az az agrárpolitika. Az MKP agrárpolitikája egészében a paraszti magántulajdonon alapuló, kisbirtokos szövetkezetek és a belterjes mezőgazdaság fejlesztését hirdette. 1950-ben, az MDP II. kongresszusán azonban már eltűnt a hazai adottságokra való utalás, és minden részletkérdésben — a szovjetunióbeli „szocialista munkamódszerek" követésétől a tudományig — számtalan Sztálin-idézetre hivatkozva kapott hangsúlyt a szovjet minta jelentősége. Tükröződött ez a megváltozott agrárpolitikában is, ahol már egyértelműen a kollektivizálás (és kísérőjelenségei: a kulákok elleni harctól a gépállomások szervezéséig és a termelés irányításában való szerepük kialakításáig) jelentette a párt irányvonalát.

A tárgyalt időszak társadalompolitikai intézkedéseit két sajátosság jellemezte: egyrészt az absztrakt elvekből való kiindulás — közvetítő és közvetlen mintaként használva a szovjet modellt —, másrészt a gazdasági átalakítás következményeinek érvényesítése.

Az absztrakt elvek közvetlen valóra váltását célzó társadalompolitikai intézkedések (illetve azok hiánya) jórészt ismertek. Ilyen volt a kulákok elleni politika, ilyen az a hiedelem, hogy a munkanélküliség felszámolása, a munkához való jog biztosítása, a munkaidő, a munkakörülmények szabályozása fölöslegessé teszi a külön kimunkált szociálpolitikát. (Ez a felfogás nyilvánvalóan a korábbi társadalmi-gazdasági formáció sajátosságaira épült, amelyben a szociálpolitikai elgondolások valóban elsősorban a munkafeltételekkel és a munkanélküliséggel függtek össze — nem számítva a háború következményeit —, ha elvont elvekben megjelent is az állam gondoskodási kötelezettsége állampolgáraival szemben.)[1] Ilyen társadalompolitikai koncepció öltött testet a kialakított bérarányokban, amelyek absztrakt egyenlőségi elvek alapján gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták az iskolai végzettség különbségei' (ugyanakkor, amikor a politikai dokumentumok hangsúlyozták a szaktudás jelentőségét, és felléptek az „egyenlősdi" ellen). Ezzel egy sajátos — bár a gazdasági fejlettségi szint és a hiánygazdaság feltételeiből is következő — lefelé való egyenlősítés alakult ki a szellemi és a fizikai, a szakképzett és a szakképzetlen munka között. Bizonyos fokig ezzel is összefüggött a professzio-

[1] Lásd például az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló 1940. évi XIII. tc.-hez adott belügyminiszteri indoklást. — A törvény előzményeire, parlamenti vitájára és megvalósulásának problémáira lásd [1].

nális és vezető értelmiség jelentős részének helyettesítése szakképzetlen vagy kvázi-szakképzettséget kapott volt fizikai dolgozókkal, éspedig a politikailag indokolható mértéken túl. Ilyen volt az 1953. évi népesedéspolitikai határozat és jogszabályi következményei, amelyek a reális feltételek figyelmen kívül hagyásával törekedtek a születések számának növelésére. Ilyen absztrakt elvekből kiindulva csökkentették a jogászok számát, így szakosodtak végletekig a felső és a középfokú tanintézetek, formálódott ki 1949-ben a tanyapolitika stb.

A gazdasági intézkedések társadalompolitikai következményeiként került a termelőmunkába a munkaképes korú női lakosság jelentős része (1949 és 1960 között a nők aránya az aktív keresők között 36-ról több mint 50 százalékra növekedett), ennek megfelelően alakult a munkásosztály aránya (az 1949. évi 29-ről 42 százalékra nőtt a nem mezőgazdasági munkások aránya), az értelmiség belső tagozódása, éspedig ugyanazt a voluntarizmust tükrözve, amely a gazdasági tervezésben megjelent. Csak egyetlen példát: Rákosi Mátyás az MDP II. kongresszusán tartott beszámolójában, utalva a felemelt ötéves tervre, a következőket mondta: „Ezeknek a megnövekedett célkitűzéseknek megfelelően nő a végrehajtáshoz szükséges munkások, alkalmazottak száma is. Eredeti ötéves tervünk megvalósításához 480 000 új munkást és alkalmazottat tartottunk szükségesnek. A megemelt tervekhez ennél sokkal több, 600 000—650 000 munkás és alkalmazott szükséges, köztük 11 000 új mérnök, több, mint amennyi mérnök ötéves tervünk kezdetén volt és 17 000 új technikus" ([8] 37. l.). Az MDP II. kongresszusának határozata még a kultúrforradalom további kibontakoztatását is a „felemelt ötéves terv megvalósításának, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének egyik döntő feltételeként" ([8] 532. l.) tartja támogatandónak, holott az iskolázottsági és kulturális szint emelkedése a gazdasági tervektől függetlenül is társadalompolitikai cél. (Nem hagynám azonban említés nélkül, hogy az iskolázottsági és kulturális szint emelkedésének a gazdasági sikerek feltételeként való meghatározása nagyon is reális tartalmú megfogalmazás: a kultúra valóban nem teher a gazdaságon, hanem a siker előfeltétele.)

Az említett és nem említett társadalompolitikai célkitűzések — akár absztrakt elvekből, akár a gazdaság közvetlennek tartott szükségleteiből adódtak — általában politikai tartalommal is bírtak. A női munkaerő bevonása a termelésbe mint a női egyenjogúság megvalósulásának alapfeltétele is figyelmet kapott; a munkaerő-szükséglet kielégítésében, a munkásság és a szellemi dolgozók létszámának növelésében közrehatott a társadalom politikai tartalmú átalakításának igénye: a volt uralkodó osztályok visszaszorítása, a mezőgazdasági munkaerő iparba vonzása, a munkás- és paraszti származású értelmiség növelése stb. Igaz ugyan, hogy a politikai elem — ha túlságosan a napi szituációhoz kötődött — a manifesztálódott társadalompolitikai célkitűzésekkel szemben hatott (például a népi kollégiumok megszüntetése vagy a túlzásba vitt lakásállamosítás). Az is igaz azonban, hogy egyes esetekben kedvezően alakította a társadalompolitikát. A felemelt ötéves terv végrehajtásának kísérlete folytán kialakult kedvezőtlen politikai helyzetben meghirdetett új szakasz politikája például hosszabb-rövidebb időre kedvezőbb elemeket csatolt be a parasztpolitikába, az értelmiségi politikába, a kultúrpolitikába stb.

Ennek az időszaknak a társadalompolitikájában mégis sajátos konzisztencia mutatkozott. Ezt tapasztalhatjuk egyrészt az absztrakt elvek és értékek szintjén — jórészt éppen azért, mert ezek az elvek és értékek túlságosan absztrakt módon fogalmazódtak meg, illetőleg egyes beszédekben és határozatokban nem kismértékben már megvalósultként ábrázolták őket. Konzisztencia mutatkozott másrészt a gyakorlatban érvényesülő társadalompolitikában is — csakhogy ez már nem mindig volt konzisztens a *meghirdetett* társadalompolitikai elvekkel. Egyetlen

példa: az MKP dokumentumaiban, az MDP programnyilatkozatában, az egymást követő kongresszusi megnyilvánulásokban, de még az MSZMP különböző határozataiban is visszatérően megjelenik a szakképzettség megbecsülésének, a teljesítmény szerinti bérezésnek a követelménye — ebből a szempontból ezek a dokumentumok valóban konzisztensek. A gyakorlatban azonban, ugyancsak „konzisztensen", napjainkig nem oldódott meg ezeknek az elveknek az érvényesítése. Így ha történtek is változások, mégis eme társadalompolitikai (és gazdaságpolitikai) elv meghirdetésében és gyakorlásában két, egymással kongruenciában nem levő, különböző irányú konzisztencia mutatható ki.

A második szakasz

A *második időszakban* (a hatvanas évektől gyakorlatilag napjainkig) a társadalompolitika alapvető jellemzője egyfelől *az irányító elvek és értékek absztrakt szintű megfogalmazása*, másfelől egy sajátos *probléma- vagy ágazatcentrikus társadalompolitika* kimunkálása és érvényesítése, éspedig részben a kialakult szituációból vagy a korábbi intézkedések diszfunkcionális következményeinek „kezeléséből", részben sajátos, szelektíve érvényesített társadalompolitikai elvekből kiindulva.

Ez a változás mindenképpen kedvező fordulatot jelent társadalompolitikánkban. Kedvezőt még akkor is, ha ebben a gyakorlatban is voltak tévedések, hibák, s ha ennek folytán a társadalompolitika a saját hibás döntésekből fakadó diszfunkcionális következmények, az így kialakult helyzet korrigálására is rákényszerült, esetleg akár új és átfogó koncepció kimunkálásával.

Lássuk például a *településpolitika* esetét! Ismeretes, hogy településpolitika — legalábbis manifesztálódott módon — nem kísérte a gazdaságfejlesztést. Legfeljebb annyiban, hogy néhány olyan falusi településen, ahol koncentrált iparfejlesztés történt, ezzel összefüggésben új városokat is létrehoztak (Komló, Dunaújváros, Kazincbarcika, Leninváros stb.), nem függetlenül a látványos sikerek már említett kényszerétől. Vagy, a másik végleten, az adott történeti szituáció hatására — és egyúttal egy sajátos, éspedig az adott szituációhoz kötődő, a magyar településtörténet tanulságait elhanyagoló voluntarizmussal megformált, távlati jövőkép aktualizálásának kísérleteként — az 1949-től kialakított tanyapolitika. Tudatos településfejlesztési koncepciót először 1971-ben fogadott el a kormány; ez a koncepció, funkcionális tekintetben különbségeket téve az ország települési egységei között, kb. 130 település fejlesztésére világos terveket tartalmazott. A többi település azonban — többségükben falvak — éppen a koncentráció következtében hátrányos helyzetbe került. Jóllehet azokon a falusi területeken, amelyek akár a vidéki iparfejlesztés, akár a mezőgazdaság fellendülése következtében kedvező gazdasági helyzetbe kerültek, spontán fejlődés ment végbe a kidolgozott településpolitikai koncepciótól függetlenül.[2] Ezt tükrözi az a tény is, hogy az utóbbi másfél évtizedben az ún. belső vándorlás legnagyobb arányban *a falvak között* bonyolódott le. E többször bírált településpolitikai koncepció számunkra legfontosabb negatívuma abban jelölhető meg, hogy a város és falu, illetőleg egyes falvak kö-

[2] A falusi területek fejlődése — elsősorban a megváltozott agrárpolitika által nyújtott lehetőségek folytán — a településfejlesztési koncepció hiányában, illetőleg később egyes vonatkozásokban annak ellenére bontakozott ki. E fejlődés húzóereje a jól dolgozó mezőgazdasági üzemek voltak (adott esetben nemzetközileg is új jelenségeket produkálva), illetőleg a falusi területre telepített ipar; forrásait pedig a falusi lakosság anyagi erejének növekedése jelentette, amely számottevő hátrányok ellenére (a falusi közműveket saját erőből kellett létrehozni, a szolgáltatások kiépülésük után is jóval drágábbak voltak, mint városon stb.) lényegében önerőből, esetleg a területen működő mezőgazdasági vagy ipari üzemek hozzájárulásával emelték a falu urbanizációs színvonalát.

zötti funkcionális különbségtétel mellett (bár már e különbségtétel is vitatható például az ún. szerepkör nélküli falvak esetében, amelyekben a lakosság 15 százaléka él, és amelyeket a koncepció elsorvadásra ítélt) *a város és a falu között értékkülönbséget* is tett, „a városokban eleve magasabb szintű alapellátást tart indokoltnak, mint a községekben" ([2] 320. l.). A város és a falu — és ebből kiindulva, tévesen következtetve a munkásság és a parasztság — közötti ilyen *értéktartalmú* különbségtevés tulajdonképpen végigkíséri társadalompolitikánk alakulását, esetenként torz eredményekre vezetve. (Ismeretes például, hogy az 1970-es évek első felében, helytelenül azonosítva a falusi lakosságot és a parasztságot — noha akkor már nem csupán a tudomány mutatta ki a falu társadalmi szerkezetének átalakulását, hanem a munkásosztály rétegződésével összefüggésben KB-határozatban is megjelent már az a tény, hogy a munkásság jelentős része, gyakorlatilag kb. a fele, falun lakik, és háztáji, illetve kisegítő gazdaságával részt vesz a mezőgazdaságban —, a háztáji gazdálkodás súlyos megadóztatásával közvetve az egész országot nehéz helyzetbe hozták, közvetlenül pedig a munkásosztály jelentős részében politikai feszültséget okoztak.)

Napjainkban éppen az említett koncepció hibái, negatív következményei folytán új településfejlesztési koncepció áll kidolgozás alatt, amely feltehetően az előzőnél jobban alkalmazkodik az ország adottságaihoz, és ezekre támaszkodva talán a szemléletben is megszünteti az értéktartalmú megkülönböztetést a város és a falu között, még akkor is, ha a funkcionális különbségek, a fejlettségben való eltérések fennmaradnak.

Ágazati vagy problémacentrikus társadalompolitikai koncepciót természetesen nem csupán a településpolitika területén dolgoztak ki. Talán a legkorábbi ilyen koncepciót az MSZMP 1957 júliusában elfogadott *agrárpolitikai* tézisei jelentették, amelyek nemcsak gazdasági, hanem jelentős társadalmi következményekkel is jártak. (Hogy csak néhányra utaljak: egyes falusi területek imént említett spontán urbanizációja, a falvak társadalmi szerkezetének átalakulása, a mezőgazdasági munkának, szakképzettségi igényeinek, szervezettségének, a nagy- és a kisüzemek kombinációjának fejlődése s mindezek életmódot alakító hatása.) Ide sorolhatjuk a munkásosztály helyzetéről szóló KB-határozatokat — noha ezek egy részében jelentkeztek az adott politikai szituáció erőviszonyainak torzító hatásai is —;[3] a nőmozgalomról, nőpolitikáról, a művelődéspolitikáról, oktatásról, tudománypolitikáról hozott határozatok; a művészetek, az irodalom helyzetét elemző és a feladatokat megjelölő határozatokat; különösen jelentősnek bizonyultak a cigányság helyzetével foglalkozó különböző szintű párt- és állami határozatok; ilyenekként értékelhetők azok a határozatokat is, amelyek egyes társadalmi-foglalkozási csoportok, például a pedagógusok helyzetét elemzik stb.

Bizonyos értelemben reaktív jelleggel ugyan, de fokozatosan kialakult egy mind átfogóbb jellegű *népesedéspolitika* is, amely — noha ismét nem mentesen illúzióktól és tévedésektől, hatékonyságát tekintve pedig egyáltalán nem megnyugtatóan — a világosan észlelt és elemzett társadalmi probléma egyre több összetevőjét érintve, a népesség számbeli alakulásának és egészségi állapotának javítására

[3] Ezek a határozatok az 1970-es évek elején tulajdonképpen értékbeli különbséget is tettek a munkásosztályon belül, amennyiben a nagyüzemi munkásságot különösen értékesnek tekintették. A Központi Bizottság 1974. március 19—20-i ülésének határozata például — abból kiindulva, hogy „a szocialista termelési viszonyok előnyei elsősorban a legmagasabb társadalmi szervezettségű nagyüzemek keretei között érvényesülhetnek", ám „a nagyüzemek elméletileg ismert előnyei az ipari nagyvállalatok jelentős részének gyakorlatában még viszonylag kismértékben realizálódnak", arra a következtetésre jut, hogy ez utóbbi nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is káros, „mert a munkásosztály legkoncentráltabb, legszervezettebb rétegét akadályozza anyagi és kulturális szükségleteinek jobb kielégítésében". Ezért különböző előnyöket helyez kilátásba a nagyüzemi munkásság számára ([11] 673. l.).

törekszik. E népesedéspolitika legújabb megfogalmazása a közelmúltban történt meg egy minisztertanácsi határozattal amelynek elkészültét már széles körű tudományos elemző munka és társadalmi vita előzte meg.

Noha a *szociálpolitikai* problémák 1957 óta egyre gyakrabban jelentkeznek a különféle párt- és állami határozatokban, sőt jelentős jogszabályok is születtek, s így egyértelműen elmondhatjuk, hogy a korábbi időszakban még problémaként sem felismert szociálpolitika a gyakorlatban sokat fejlődött, a legutóbbi időkig hiányzott az egységes szociálpolitikai koncepció kidolgozására irányuló törekvés. Igaz ugyan, hogy az MSZMP KB 1971. november 3-i, az államigazgatás fejlesztésére vonatkozó irányelveiben, illetőleg az irányelvek végrehajtását felülvizsgáló 1974. április 9-i határozatában már szóba került az egységes szociálpolitikai koncepció kialakítása, sőt a határozatok előírták a szervezetrendszer megteremtését is, később azonban mindezt — a feladat nehézségére való tekintettel —1980-ig elhalasztották. A munka végül is gyakorlatilag 1980-ban indult meg, és napjainkban kerül véglegesítésre a szociálpolitika átfogó és egységes, hosszú távú koncepciója.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a társadalompolitika ágazati politikáinak területén — az egyes ágazatokban különböző mértékben ugyan, de — jelentős előrelépés történt. Az ágazati politikák formálása — a tudomány közreműködésével is — egyre tudatosabbá válik. Az egységes társadalompolitika alapjául szolgáló cél- és értékrendszer kimunkálása azonban nem történt meg, illetőleg a konkrét ágazati intézkedések alapjául szolgáló célok és értékek vagy továbbra is absztrakt módon vannak jelen, vagy — egyes esetekben — túlhangsúlyozódtak. E helyzetből adódóan — minthogy az ágazati tevékenységben helyenként inkongruencia van a normatív szinten megjelölt és a valóságban érvényesített értékek között, illetőleg az egyes ágazati politikákban megjelenő értékek is ütközhetnek egymással — a társadalomban ténylegesen ható értékek ellentmondásossága nem csökkent.

A továbbfejlesztés követelménye, útja

Mindenképpen felismerésre került és politikai dokumentumban is megfogalmazódott már a különböző politikák területein történt intézkedések, mozgások, átalakulások összefüggő jellege, egymásra gyakorolt hatásuk jelentősége. Az MSZMP KB 1983. április 12—13-i ülésén elfogadott — a XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt további feladatairól szóló — határozatban olvasható: „A következő években nagyobb figyelmet kell fordítani arra, hogy a gazdaságban végbemenő változások következtében hogyan módosul társadalmunk rétegződése, és ebből milyen következtetések adódnak a politikai munka számára" ([12] 39. l.).

Ez a megállapítás már a társadalompolitika új módon való kezelésének szükségességét jelzi, ahogyan erre mutat az egységes és átfogó távlati szociálpolitikai koncepció kidolgozására vonatkozó döntés és a munkálatokat azóta is nyomon kísérő kormányzati figyelem is. Mielőtt azonban ezzel az új időszakkal foglalkoznék, röviden két problémát kell megemlítenem, az új, minőségileg is más társadalompolitika kimunkálásában érvényesítendő tanulságként is.

Az első ilyen probléma a *preferenciák* kérdése. Már utaltam arra, hogy koncepciózusan kidolgozott társadalompolitika hiányában az érvényesítendő preferenciák kiválasztása túlságosan függhet az adott politikai szituációktól vagy korábban rögzült értékválasztásoktól. Ha ebből a szempontból tekintjük át a második időszak társadalompolitikai határozatait, intézkedéseit, akkor ez igazolódik is. Aránytalanul nagy figyelemben részesültek például — akár a Központi Bizottság szintjén is — a sport problémái, viszont az értelmiségi politika inkább csak a művészet és irodalom, a művészértelmiség helyzete és problémái kapcsán került elemzésre és

alakításra. Az első példa egyértelműen érték-túlhangsúlyozódást mutat, s még mindig kísért benne a látványos siker már többször említett kényszere. A második példa azonban bonyolultabb: egyfelől ugyanis rövidebb lejáratú politikai szituációhoz kötődik, ám ezzel összefüggésben társadalmunk egyik történeti sajátossága is megmutatkozik benne. A rövidebb lejáratú szituáció a művész- és irodalmi értelmiség politikai szerepvállalása (bizonyos értelemben a voltaképpeni politikai közélet hiányában vagy fejletlensége folytán), amelynek következtében a művészetben, irodalomban valóban politikai problémák fejeződnek ki. Ám tudjuk azt is, hogy ez Magyarországon *történeti* jelenség, amely a politikai kultúra átalakulásával változik meg: akkor, ha a politika túlsúlyos jellege csökken; ha a cenzúra egyértelmű dominanciájával szemben valódi önkormányzatok jönnek létre; ha ezzel együtt a különböző érdekekkel összefüggő visszacsatolás a politikai rendszerbe a politikát alakító lehetőséggel válik azonossá; ha a politika intézményes csatornáin juthatnak kifejezésre — irodalmi, művészeti fügefalevél nélkül — a társadalmi, politikai problémák.

A második problémát az jelenti, hogy a társadalmi jelenségek, megoldásra váró problémák felismerése, megfogalmazása, sőt a megoldás követelményeinek meghirdetése is igen gyakran eredménytelen marad. Egyes esetekben az így született *határozatok eredménytelensége* szinte az MKP első politikai dokumentumaitól máig követhető, a folyamatosan visszatérő problémáknak és megoldásuk szükségességének újra- és újrafogalmazásában. Csak példaként: ilyen a bürokrácia, az egyéni felelősségvállalás hiánya, a munka termelékenységének alacsony volta, a fegyelmezetlenség, a nem kellő szintű szervezettség, az ifjúság helyzete stb., stb.

E kérdések megoldatlanságának és folytonos „visszaköszönésének" tényezői sokrétűek. A megoldatlanság egyik oka feltehetően abban keresendő — ami egyébként világos a dokumentumokból is —, hogy jobbára csak tudati szinten észlelik a problémákat. Ilyen módon úgy tűnik — esetenként meg is fogalmazódik —, hogy a felismerés, a követelmény rögzítése már megoldást is jelent. Hadd idézzem itt Rákosi Mátyás beszédét az MDP III. kongresszusáról: „Tőlünk, csakis tőlünk, a felső és alsó vezetéstől függ, hogy a termelést olyan magas színvonalon szervezzük meg, amely biztosítja, hogy a magyar ipar, mind belső használatra, a lakosság számára, mind kivitelre kiváló minőségű termékeket adjon!" ([9] 53. l.) A vezetés színvonalának fontosságát persze nem becsülném le — hozzátéve, hogy ez is több objektív vagy azzá vált tényezőtől függ —, a megközelítés azonban világosan jelzi azt a voluntarizmust, amely nem hatol az adott jelenség összetevőinek mélyére, nem látja vagy elhanyagolja a változás feltételeit és mechanizmusát, így azután a felületen maradva eredménytelenné is válik. Az ilyen típusú megfogalmazásokban valamiféle furcsa automatizmus feltételezése tükröződik: a normatív kijelentés valósággá válásának automatizmusa. (Hasonló feltételezés húzódott meg annak idején a szocializmus gazdasági „alaptörvényének" normatív szintű, Sztálin által adott megfogalmazásában, vagy egy másik, Hruscsov által kialakított változatában, amely a gyors fejlődési ütemet tekintette a szocialista társadalom alapvető törvényszerűségének.)[4]

Ahogyan társadalompolitikánk második időszakának egyes jelenségei megmutatkoztak már az ötvenes évek végén, úgy a következő szakasz néhány vonása is kialakulóban volt az utóbbi években, sőt bizonyos vonatkozásban korábban is. Az a tény azonban, hogy e vonások feltűntek, még nem jelenti, hogy a harmadik szakasz teljes egészében kibontakozóban van.

[4] Mint ismeretes, Sztálin a következőkben határozta meg a szocializmus gazdasági alaptörvényét: „az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növekedése és tökéletesedése útján" ([5] 33. l.).

Mi jellemzi a *harmadik szakaszt? A tudatosan kimunkált, rendszerezett és manifesztált érték- és célrendszeren alapuló társadalompolitika működése.* Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy az ilyen módon kidolgozott társadalompolitika elfoglalhatja a korábbi időszak központi gazdasági tervezésének helyét, azaz minden társadalompolitikai cselekvés, kormányzati intézkedés — nem is szólva a részletekről — meghatározható ilyen „mindenre kiterjedően" kimunkált társadalompolitikai koncepció alapján. Ez már csak ezért is lehetetlen, mert egyetlen nagy rendszer központi céloknak megfelelő vezérlése sem működik a társadalomban még megközelítő hatékonysággal sem, nemhogy egy egész társadalomé.[5] Nem lehetséges ilyen vezérlés azért sem, mert a központban kidolgozott részletes társadalompolitikai koncepció, még ha a legdemokratikusabb érdek- és információbecsatoláson alapulna is, végül is paternalista társadalomvezetést eredményezne, szélsőségesen pedig az „én tudom, mi a jó a társadalomnak" szemléletet az összes nemkívánatos következményével együtt, amelyek hosszú távon lehetetlenné tennék magát a hatékony irányítást. A társadalmi érdekek, értékek és célok sokfélék, egy részük ellentmondásos is, koherens rendszerbe állításuk lehetetlen; csak olyan konszenzus alakítható ki, amely a *legfontosabb* elveket és célokat határozza meg.

A harmadik szakasz társadalompolitikája két alapvető elemre épülhet. Ezek közül az első ideológiai, a második módszertani természetű.

1. Az *ideológiai elem* lényegében a korszerű szocializmuskép kimunkálásának szükségessége. Korszerűn mindenekelőtt azt értem, hogy elemezni kell a korábbi szocializmusképeket, lehántani róluk a keletkezésük korához, a társadalom akkori fejlettségi szintjéhez, sőt a rövidebb lejáratú politikai szituációhoz kötött elemeket. Az új elemeket egyrészt a napjainkban mutatkozó folyamatok és jelenségek alapján kell kidolgozni (tudván, hogy ezek az elemek éppen úgy korhoz és szituációhoz kötöttek, mint a korábbiak). A korszerűséghez tartozik azonban a távlatok elemzése is. Még az utópikus társadalomképek is keletkezésük korát, társadalmát tükrözik. Ahogy Németh László szépen megfogalmazta: „Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság és történelemcsináló tényező". ([4] 29. l.) A korábbi lehetetlenségek azonban lehetségessé válhatnak; a korábbi célkitűzések gyakorlati megvalósulásukban eltorzulhatnak, sőt diszfunkcionalitásukkal leleplezhetik a keletkezési szituációhoz való kötődésük abszolút jellegét is stb. A távlatok is elemzésre szorulnak tehát. A távlatokból — akár „az utópiák erkölcsi legyenjéből" — fakadó kritikai mérce a kor társadalmával, társadalompolitikai intézkedéseivel szemben nem alapulhat egyrészt a múltból származó vagy éppen a múltba vetített nosztalgikus utópián, de a múlt viszonyaihoz kötődő, a jövőbe irányuló jelen folyamatok kivetítésének elhanyagolásával átvett normatív társadalomképen sem.

Napjaink jelenségeinek, törekvéseinek ideológiai összefüggései kidolgozatlanok, a ma ható ideológia nem egy eleme — éppen funkcionális jellege miatt — akár visszahúzó erőt is kifejthet, dezorientálhat, s érdekösszefüggéseiből következően a gyakorlatban megmutatkozó mindennapi problémákat gerjeszthet. Aligha kerülhetjük meg tehát, hogy elméletileg-filozófiailag szembenézzünk e kérdéssel.

2. A *módszertani elem* tulajdonképpen következik a bevezetőben elmondottakból. Azaz abból, hogy a társadalompolitika végül is különböző ágazati politikák rendszerében mutatkozik meg. Ha egy részleteiben is kimunkált, az egész társadalom egységes vezérlését magában foglaló társadalompolitikát nem tartok is lehetségesnek, mi több: diszfunkcionális jellegére való tekintettel inkább veszélyesnek érezném, mégis reális célkitűzésnek tűnik az *ágazati politikák olyan rendszerszerű megközelítése*, amely legalábbis törekszik az egyes politikák szférájában kialakuló tudatos intézkedések egyeztetésére, az egymásra hatás megkövetelte koordinálásra,

[5] Lásd erre [6].

a következmények együttes „kezelésére", hiszen végül is *minden ágazati politika egy és ugyanazon társadalomban valósul meg.* Saját belső racionalitásuk abszolút követése minden racionalitást megcsúfoló eredményekre vezethet környezetükben, azaz más ágazati politikákban és a társadalom egészében. Az egyeztetés azonban kiinduló értékeket, célokat igényel, különben az egyes ágazati politikákat képviselő szervezetek, érdekcsoportok (akár lobbyk is) a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően *túlhangsúlyozhatják* egyik vagy másik ágazati politika érdekeit, szempontjait vagy — finomabban szólva — racionalitását az egész társadalom egyensúlyának kárára. Természetesen nem táplálok illúziókat abban a tekintetben sem, hogy egyrészt a társadalom cél- és értékrendszere sajátos érdekek behatásától mentesen dolgozható ki, másrészt hogy egy ilyen cél- és értékrendszer önmagában vezérlő erő lehet az egyes ágazati politikák és szervezetrendszereik sajátos törekvéseivel szemben. (Egyebek között ezért is szükség lenne a legmagasabb politikai és kormányzati szinten társadalompolitikai tanácsra.) Egy koherens társadalmi cél- és értékrendszer azonban — éppen a koherenciájából adódóan — mégis lehetőséget adhat a politikai vezetés számára az egyeztetés hatékonyabb kibontakoztatására.

A gazdasági reform elindítása és továbbfejlesztése kétségkívül átfogó, a gazdasági rendszer elemei működésének összehangolására törekvő koncepcióban bontakozott ki, ha korrekciós mechanizmusában, a visszalépések és a továbbhaladás folyamatában természetesen megmutatkozott az érdekviszonyok s az ezekre épülő hatalmi küzdelmek hatása is. A reform során jelentkező társadalmi problémák (legyenek azok a reform sikeres működésének társadalmi feltételei vagy következményei) kezelésének szükségessége is elkerülhetetlenné tette egyes társadalompolitikai szférák koncepcionális átgondolását és a gazdasági reform által kialakított feltételekkel való összehangolását. Eddig az ágazati politikák közül igazán csak a településpolitikában, a népesedéspolitikában és a szociálpolitikában indult el ez a koncepcionális gondolkodás. Igaz, olyan ellentmondásos helyzetben, amelyben egyszerre kell a gazdasági reform jelenlegi és távlati következményeivel számolni, és néhány stabilnak tekinthető társadalmi értékre figyelemmel távlati koncepciót kialakítani, valamint — legalábbis átmenetileg — a gazdasági hiány és szűkösség erőteljesen korlátozó feltételeihez alkalmazkodni. (Ám nem feledhető az sem, hogy feltehetően sokkal inkább éppen a gazdaság jelenlegi helyzete adott közvetlen impulzust például a szociálpolitika kimunkálására, mint elméleti meggondolások.) Akárhogyan is, ezekben a szférákban már nem csupán reaktív cselekvés bontakozott ki, hanem az egyes célok és értékek egyeztetése alapján kimunkált koncepcionális tevékenység is. Ezért indokolt a társadalompolitika harmadik szakaszáról jelenidőben és a közeljövő szükségleteként beszélni.

★

Az 1940-es évek második felétől kezdődően Magyarországon új társadalom építése indult meg, tudatosan ugyan, ám nem világosan megfogalmazott, hanem inkább csak a háttérben és a külső mintában élő társadalompolitikai koncepcióval, koncepcionálisan inkább a gazdaság átalakítására támaszkodva, azzal a feltételezéssel, hogy az magával hozza a kívánatos társadalmi jelenségeket is. Nagy vállalkozás volt, amely ha sok ellentmondással, konfliktussal, tragédiával is, de létrehozta napjaink társadalmát, amely *legfontosabb vonásaiban aligha hasonlítható már nem csupán a négy évtizeddel, de akár a három vagy két évtizeddel ezelőtti társadalmunkhoz sem.* Hogy a manifesztált célok miben és hogyan realizálódtak, a kiinduló elképzelésekből a történelem összetett erői — és benne mi magunk — mit valósítottak meg, mennyiben és miben más ez a társadalom, mint a negyven éve elképzelt, az külön, de nagyon sok tanulsággal járó elemzést igényelne. Olyan elemzést, amelyet a társadalomkutatás aligha halaszthat sokáig. Napjaink magyar társadalma azon-

ban — napjainkon a közelmúltat is értem — végül is nem kisebb feladat előtt áll. A feladat „végül is" nem kisebb, mert igaz ugyan, hogy nincs szó formációváltásról, de nem működnek és nem is működhetnek azok az erők sem, amelyek a formációváltásban közrehatottak. Ez a feladat *társadalmunk megújuló alkalmazkodása* a világ és a saját társadalomépítő munkánk által létrehozott új feltételekhez, hogy a további fejlődés is biztosítható legyen. Olyan feladat ez, amely csak fokozott racionalitással oldható meg, tudva azt is, hogy ez a racionalitás korlátozott, hiszen az egyes társadalmi szférákban többféle racionalitás működik történelmileg kialakult feltételek között — ám társadalompolitikánk éppen ennek tudatában, az ismeretek és a lehetőségek korlátait is látva lehet racionálisabb, mint korábbi kísérleteink.

Hivatkozások

[1] *Csizmadia Andor:* A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. II. rész.
[2] *Enyedi György:* Földrajz és társadalom. Magvető, 1983.
[3] *Kulcsár Kálmán:* A modernizáció problémája a magyar társadalmi fejlődésben. Társadalomkutatás, 1985. 1. sz.
[4] *Németh László:* A minőség forradalma. IV. köt. Budapest.
[5] *Sztálin, J. V.:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1953.
[6] *Vámos Tibor:* Kooperatív rendszerek, új fejlődési távlatok. Valóság, 1983. 4. sz.
[7] A magyar népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, 1946.
[8] A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 14.—március 2. Szikra, 1951.
[9] A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. 1954. május 24—30. Szikra, 1954.
[10] A kommunizmus építésének programja. N. Sz. Hruscsov beszámolója a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusán. Szikra, 1959.
[11] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[12] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. — Az MSZMP Központi Bizottsága 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Ferge Zsuzsa:
AZ ISKOLARENDSZER ÉS AZ ISKOLAI TUDÁS TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

(Második, változatlan kiadás)
(Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 4.)

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan befolyásolja a mai magyar iskolarendszert a középkorra visszanyúló kettős iskolai struktúra, s hogyan formálja a mai iskolai tananyagot az, ahogyan — változó társadalmi erők hatására — az iskolai tudás tartalma kialakult.

Kimutatható, hogy a korábbi társadalmak iskolájával való szakítás gyakran felületi vagy formális volt, s a történelmi előzmények és a mai feltételek hatnak az iskola belső szervezetére és értékelési módszereire, a szocializáció egész folyamatára, s szelektív társadalmi mobilitást hoznak magukkal. E problémákból kiindulva a szerző olyan, sok elemében a mostanitól eltérő iskolarendszert vázol fel, amely a mainál átgondoltabb egysége lenne szakításnak és folytonosságnak, és talán megoldana jó néhány problémát. A nagy érdeklődést keltett tanulmány ma is aktuális olvasmány mind a szakemberek, mind a közoktatás iránt érdeklődők számára.

105 l. kötve 37,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (399—407. l.)

A társadalom szerkezetének átalakulásáról

Huszár István

Milyen messze van a tegnap? A mostanság és nálunk alig több mint egy emberöltőnyi négy évtized? Milyen sok a 14 610 virradat? Van-e, lehetséges-e megbízható lépték lemérni, megbecsülni a változások, átalakulások nagyságát? Miben bázisa — magyarázata — a mának a hajdani? A kétségtelenül gyors, történelmi jelzővel méltán illethető változásokból származtak-e (és milyen természetű) nehezen legyűrhető akadályok? Mi az élő ma is múltunkból? Bárha megválaszoltnak tekinthetnénk kérdéseinknek e sorát!

A felszabadulás előtti „gyökerek"

Magyarország társadalmi struktúráját a felszabadulást megelőzően a tőkés fejlődés elmaradottsága határozta meg elsősorban. A nemzeti jövedelem a két világháború között lassan növekedett, igen alacsony egy főre jutó értékével az európai mezőny alsó régióiban helyezkedtünk el. A mezőgazdaság az iparénál nagyobb hányadban vett részt a nemzeti jövedelem termelésében. (Ez utóbbi aránya alig egyharmad volt még 1938-ban is, amikor például a szomszédos Ausztriában és Csehszlovákiában az ipar részesedése elérte a nemzeti jövedelem felét.) A keresők több mint kétszer akkora hányada — az összes kereső több mint fele — dolgozott a mezőgazdaságban, mint az iparban. A kereső népesség csaknem egyharmada volt kisárutermelő, és a bérmunkából élők fele is a mezőgazdasághoz tartozott.

Az uralkodó osztályban egyaránt jelen volt a feudális eredetű földesúri elem és a főként a kiegyezés után kialakuló polgári társadalom részét alkotó tőkésosztály. A társadalomszerkezet másik pólusán pedig a már a differenciálódás jeleit mutató parasztság, valamint a polgári társadalom szervesebb részeként a kezdetben jelentős hányadban külföldről bevándoroltakból verbuválódott és a háborús előkészületek hatására jórészt a parasztságból feltöltött — de arányát tekintve még mindig viszonylag kicsiny — ipari munkásság helyezkedett el. A rendkívül nagy létszámú föld nélküli parasztság Magyarországon nem csupán a tőkés fejlődés terméke volt, hiszen történelmi magjai már a feudális időszakban kialakultak. Jóllehet a magyar agrárszerkezet kapitalizálódásának következtében osztályhelyzetét tekintve lényegében bérmunkás volt, eredete és egy részének orientációja magán viselte a paraszti jelleget, és így a társadalom szerkezetében sajátos, sémákban nehezen megragadható helyet foglalt el. Végül az elmaradott struktúra sajátosságát jelentették a középrétegek; az egyik oldalon a városi kisárutermelők, a másikon

Huszár István az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója.

pedig jórészt az úri társadalom hagyományaihoz kötődő értelmiségiek és hivatalnokok.

Mindez együtt azt jelentette, hogy a felszabadulás előtti magyar társadalom struktúrájában keveredtek a tőkés és a feudális elemek, s így a tőke és a bérmunka alapvető ellentétét szinte keresztbe szelte — Erdei Ferenc terminológiáját használva — a nemesi-nemzeti társadalom és a polgári társadalom kettőssége.*

Hazánkban a történeti örökségként átvett, viszonylag alacsony gazdasági fejlettségi szint és ezen belül az egyes gazdasági ágak és ágazatok szélsőséges különbségei rendkívül nagy differenciálódást idéztek elő az eltérő fejlettségű termelőeszközökhöz kapcsolódó rétegek, csoportok között a termelési szerkezet és termelési kultúra, a fogyasztás struktúrája, a műveltségi színvonal, a politikai tudatosság és az életmód tekintetében. Még a kapitalizmusra jellemző alapvető osztályokon belül is sajátos, szélsőséges rétegződést találhattunk.

A hazai tőkésosztályon belül megtalálható volt az imperializmusra jellemző szűk monopolista csoport éppúgy, mint az elmaradott paraszti viszonyok között élő, a tőkés és a feudális kizsákmányoló módszereket összekapcsoló birtokos paraszti réteg. A magyar munkásosztályban fellelhetők voltak részben a modern technikát, műszaki rajzot ismerő, kulturált, a politikai tudatosság magas fokán lévő, szervezett s jórészt nagyvárosi gyáripari munkások csoportjai, a nagy rutinnal és általános műveltséggel rendelkező kisipari munkásrétegek, s részben az esetleg még analfabétizmusra is kárhoztatott agrárproletárok, napszámosok, alkalmi munkások nagy létszámú rétegei is.

A második világháború fájdalmas veszteségei — emberben, anyagi javakban s számokban ki nem fejezhető értékekben — e súlyos örökség terheit csak fokozták. S így a felszabadulás után meginduló társadalmi fejlődésnek egyszerre kellett megoldani a károk felszámolását, a fájdalmak enyhítését, a történelmi elmaradottság felszámolását és a szocialista társadalmi átalakulást.

Általános jelenség, hogy valamely társadalom elavult belső struktúrája együtt jelenti a sürgető, „minden változásért és újért kiált itt" szituációt, valamint az erősen visszatartó, megmerevítő, konzerváló, megnyomorító erőt. Történelmi szerencse, hogy 1945 tavaszán az anakronisztikus hatalmi szerkezet szétesett, s az elnyomása alól felszabadult progresszív belső energiák — az adott nemzetközi politikai és katonai konstelláció következtében is — megakadályozták a korábbi fejlődés révén létrejött hatalmi struktúra rekonstrukcióját. Így lehetővé és szükségessé vált az egész társadalmi szerkezet radikális átalakulása.

Az alapvető átalakulás évei, évtizedei

Természetes volt, hogy ez az átalakulás elsőként a társadalom azon szféráit érintette, ahol az említett kettős struktúra nemesi-úri társadalma különösen határozottan érvényesült. A politikai hatalom és az agrártársadalom forradalmi átalakítása már a felszabadulást követő első esztendőben alapjaiban rengette meg e kettős struktúra egyik felét.

Az Ideiglenes Kormány 1945. március 18-i döntése alapján megszűnt a feudális eredetű nagybirtokrendszer, és a földreform során több mint 600 000 család kapott földet. A társadalmi struktúrának ezt a metszetét a reform úgy rajzolta át, hogy például a mezőgazdasági munkások aránya negyedére csökkent, a paraszti kisárutermelőké pedig mintegy másfélszeresére, csaknem 40 százalékra nőtt. Így a magyar társadalom legnépesebb csoportjává a kisárutermelő parasztság lett.

*Szárszó, 1943. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 188—209. l.

Az 1945—1948 között végbement másik alapvető strukturáló folyamat lényege abban volt, hogy az újjáépítés, a gazdasági stabilizáció menetében a monopoltőkés, tőkés szektor fokozatosan gyorsuló ütemben állami felügyelet alá, majd állami tulajdonba került. Ezt fejezte be 1948 márciusában a száznál több munkást foglalkoztató üzemek államosítása. Ezzel az ipari munkások 83 százaléka az állami szektorban dolgozott. (Ez az arány 1946-ban még csak 22 százalék volt.)

Magyarországon jelentős volt a kisipar súlya. 1947-ben az ipari munkásság csaknem felét a kisipar foglalkoztatta. Az 1948-as államosítások — majd különösen az 1949. december végi döntések (a 10 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosításáról) — az ipari munkásság összetételét ilyen szempontból is megváltoztatták.

1948—1949-ig tehát jelentősen átalakult a magyar társadalom szerkezete. A volt uralkodó osztályok jórészt elvesztették osztályjellegüket; előbb a földbirtokokat, majd a tőkét kisajátították. A munkásosztály vált a politikai hatalom birtokosává, és tagjai jelentős részben a szocialista szektorban dolgoztak. Erőteljesen csökkent a mezőgazdasági proletariátus száma. A lakosság legszámosabb csoportját a belsőleg jelentősen differenciált kisárutermelő parasztság alkotta, jóllehet 1945 után nagyfokú nivellálódási folyamat is lezajlott körükben.

A 4-5 százaléknyi gazdag parasztság mellett fele-fele arányban oszlott meg a szegény- és középparasztság. A foglalkoztatottaknak még viszonylag jelentős részét alkották a városi kisárutermelők. (1948 végén 180 000 kisiparos dolgozott, alkalmazottaik száma is körülbelül ugyanannyi volt.) Az alkalmazottak és értelmiségiek aránya számottevően addigra még nem emelkedett ugyan, de egyfelől a munkás-paraszt származású gyerekek egyre nagyobb számban kerültek be a középfokú és a felsőfokú tanintézetekbe, másfelől a társadalom forradalmi átalakítása részeként jelentős munkás- és parasztтömegek értelmiségi és vezető funkcióba emelkedtek. (Például az államosítások során a vállalatok felében munkásból lett új igazgató, és 1948 végére minden 10. munkást, azaz körülbelül 60 000 embert magasabb funkcióba emeltek.)

A változások során jórészt megszűnt a tőke és a bérmunka ellentéte, a demokratikus átalakulás során felszámolódott a nemesi-úri társadalomvezetés, a földbirtokos osztály a földreformmal eltűnt a magyar társadalomból, a tőkét kisajátították. A történelmi, társadalmi elmaradottságot és ennek sokféle következményeit azonban nem lehetett ilyen gyorsan likvidálni. Azt lehetne mondani, hogy a magyar társadalomban a nemesi-feudális és a polgári társadalom kettőssége megszűnt, s ezt — némi leegyszerűsítéssel — a „városi" és a „falusi" struktúra sajátos kettőssége váltotta fel. A „városi" struktúrában a munkásosztály vezető szerepe valósult meg. A munkásosztály legjobbjai vezető funkcióba kerültek, és az állami tulajdon dominanciája érvényesült. Ugyanakkor a városi struktúra részét képezték még a kispolgárság és az átalakulás útján meginduló értelmiségi-alkalmazotti rétegek.

A „falusi" struktúrát alapvetően a kisárutermelő mezőgazdasági termelés jellemezte. Vitathatatlan tény, hogy a szocialista és a kisárutermelői tulajdon dominanciájának eltérése mellett a falu és a város között jelentősek voltak a kulturális, civilizációs különbségek is. Társadalmi szempontból azonban a kétfajta struktúra, a szocialista termelési viszonyok közé lépő munkásosztály és a kisárutermelő parasztság eltérése jelentette az alapvető differenciáló tényezőt.

S most másfajta fejlődési vonulatok megragadása-bemutatása is szükséges lenne: a politikai, hatalmi, kormányzási szituáció megváltozása, amely nem származtatható csupán az objektív viszonyok módosulásaiból. Az akaratlagos társadalom- és gazdaságirányítás szinte fékezhetetlen kiterjedése, a realitásokkal, a történelmi fejlődés által determinált adottságokkal és sajátosságokkal nem számoló,

egy-egy évnek a magyar történelmi fejlődésben kiemelkedő sikerként elkönyvelhető eredményeit manipulatív módon tartósítani szándékoló, monopolisztikus személyi hatalmat megteremtő, súlyos hibákkal, károkkal és bűnökkel terhes politika is formálta a társadalmi, a gazdasági struktúrát. Természetesen nem feledhetők a nemzetközi körülmények, a hidegháborús helyzet sem, amely kényszerpályákat is teremtett. Mégis: a megkésettség gyors felszámolását célzó, siettetett, központjában a feszített iparosítást tartalmazó gazdaságfejlesztés a látványos növekedési ütem ellenére is sok tekintetben deformált gazdasági szerkezetet alakított ki, hosszabb idő távlatából is drága áron, a szó teljes értelmében.

A társadalmi struktúra szempontjából mindebből az is következett, hogy az iparban erőteljes centralizáció indult meg egyebek mellett a kisipari termelés gyors visszaszorításával. Megkezdődött a terméktöbblet és a munkaerő iparba áramoltatása a mezőgazdaságból. Az életszínvonal és a lakossági fogyasztás viszonylag alacsony szinten tartásával, majd csökkentésével pedig részint nagyobb beruházásokra volt lehetőség, részint pedig a nők munkába állásának — az emancipációs igényeken túli — gazdasági szükségszerűsége is kialakult.

E folyamatok eredményeképpen rendkívül gyorsan nőtt az iparban foglalkoztatottak száma. 1948—1954 között 364 000 fővel (55 százalékkal) emelkedett a munkások, illetve 143 000 fővel (140 százalékkal) az alkalmazottak száma. 1948—1952 között kereken 300 000 fő távozott a mezőgazdaságból, annak minden következményével falun és városban egyaránt.

Az itt éppen csak jelzett politikai gyakorlat talaján megvalósítani szándékolt stratégia számos újratermelődő feszültséghez vezetett, és nem lényegtelen pontokon jelentős akadályokba ütközött. Ezek végső soron és hosszabb távon az újratermelési folyamat zavaraihoz vezettek, potenciális válságforrássá lettek. E feszültségek s a nem megfelelő politikai kezelésük 1956-ban a válságot robbanássá növelték, ami természetesen teremtette meg a legkülönbözőbb — külső és belső — ellenforradalmi erők aktivizálódását is.

Az ellenforradalmi erőkkel vívott küzdelemben, az addigi politikai vezetéssel radikálisan szakító, megedződött és megtisztult politikai vezetés reális helyzetfelismeréssel kezelte és oldotta meg a társadalmi újratermelés immanens feszültségeit. Felismerte, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani. Csak olyan szövetségi politika keretében nyílik erre mód, amely a nemzeti program megvalósításában minden alkotó erővel konszenzusra jut, s egy elfogadható, a szocialista nemzeti felemelkedést biztosító célrendszer szolgálatában, az immanens feszültségek ellenére is képes a társadalmi rendszer egyensúlyát megtartani. Ezzel a politikával vált lehetségessé az ötvenes évek elejének hibás és sikertelen kísérletei után, 1958 és 1962 között alapvetően demokratikus eszközökkel, a parasztság érdekeinek messzemenő tiszteletben tartásával, az agrártermelés visszaesése nélkül a mezőgazdaság szocialista átszervezése. A következmény: a kisárutermelő parasztság nagyobbik része termelőszövetkezeti tag lett, másik része főleg ipari, építőipari munkássá vált, a falun is győztek a szocialista termelési viszonyok.

Vagyis a fordulat évétől a hatvanas évek elejéig újabb gyökeres változások játszódtak le hazánk társadalmi struktúrájában. Ezt az időszakot metszette ketté az ellenforradalom, osztotta politikai karakterét tekintve gyökeresen különböző két részre. Az iparban és az építőiparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak létszáma a feszített ütemű, extenzívnek nevezett iparfejlesztés következtében csaknem megkétszereződött. A közlekedésben, kereskedelemben és a nem termelő szférában dolgozók száma valamelyest emelkedett, és alapvetően csökkent a mezőgazdaságban dolgozók száma és aránya. Ugyanakkor azonban a mezőgazdaságban gyökeres fordulatot hozott a kisárutermelő paraszti gazdaságok szocialista nagy-

üzemmé való átszervezése. Kisebb részben a gazdasági fejlődés és nagyrészt a társadalmi változások következménye volt, hogy a szellemi dolgozók száma és aránya is jelentősen emelkedett. Egy új értelmiség nőtt fel, amely jórészt a munkásokból és parasztokból, illetve azok gyermekeiből verbuválódott.

E folyamatok természetszerűleg jelentős társadalmi átrétegződéssel jártak együtt. Fő irányát tekintve a fizikai munkából a szellemi munkába és a mezőgazdaságból az iparba történő mobilitás jelentősen átalakította mind az értelmiség, mind pedig a munkásosztály társadalmi összetételét. A KSH 1963-ban végzett felmérése szerint a szellemi foglalkozásúak 71 százalékának apja fizikai foglalkozású volt, és a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók 52 százalékának az apja még a mezőgazdaságban dolgozott. Ha nem is ilyen mértékű, de jelentős mobilitási arányokat kapunk akkor is, ha az 1963. évi foglalkozást az egyén eredeti foglalkozásával hasonlítjuk össze. Az akkori értelmiségiek 58 százaléka eredetileg nem értelmiségi volt, az egyéb szellemiek 63 százaléka eredetileg fizikai dolgozó volt, illetve a szakmunkások 20, a betanított munkások 45 és a segédmunkások 58 százalékának első foglalkozási területe a mezőgazdaság volt. Így szűnik tehát a „városi" és a „falusi" struktúra sajátos kettőssége.

Ily módon jött létre mintegy két évtized alatt jelenlegi társadalmi szerkezetünk történelmi előzménye. Az egykori osztály- és rétegszerkezet radikálisan átalakult, a korábbi társadalmi privilégiumok leépültek, a nagy léptékű és tömeges átrétegződés segítette a gazdasági felemelkedést, s végül is mindez együtt járt a kulturális színvonal gyors emelkedésével, a szocialista értékrendszernek ellentmondó abszolút szegénység felszámolásával.

Tudom, a folyamat teljességét aligha sikerült érzékeltetnem, s azt különösen nem, hogy ebben a gyors struktúraváltásban az emberek, családok, a nép nagy tömegeinek életformája, életmódja, gondolkozása, tudatvilága — vagyis: a sorsa — miként alakult s változott meg. Népünk nagy tömegei számára közvetlenül vagy apáink élményeiből, sajátos átörökítéséből ez maga a megélt történelem, s így erre a folyamatra nem lehet csak „ott kívül a magyarázat". Ezért nem lehet még az utólagos leírása sem mentes sajátos emocionális elemektől. Még nem jutottunk el — félek — ahhoz az objektivitáshoz, amikor „a fogalmak hideg vasak, miket csak messziről szemlélni jó".*

A hatvanas évek első felében tehát befejeződött a szocializmus alapjainak megteremtése, és lelassult a gyors ütemű és nagy tömegeket mozgató társadalmi-foglalkozási átrétegződés. A történelmi tanulságot megfelelően mérlegelni, a szocialista célrendszer sikeres közelítésére nemzeti programmá transzformálni képes politika fokozatosan gyarapítani tudta a társadalom belső demokratizmusát, politikai szövetséget tudott alkotni a konstruktív társadalmi erőkkel. Kialakulhatott tehát a társadalomirányításnak egy új, az érdekviszonyokkal számolni képes, azt jobban felhasználni tudó formája.

S ettől nem függetleníthető az az ugyanezen évtized közepe táján megérlelődött felismerés, hogy a gazdaságfejlesztés egykori akkumulációs forrásai kimerültek, a sok tekintetben deformált gazdasági, mindenekelőtt ipari szerkezet bővített újratermelése feszültségek fokozódásához vezet gazdaságban és társadalomban egyaránt. Politikai és tudományos felismeréssé vált, hogy a korábbi társadalom- és gazdaságirányítási forma már nem felel meg az új — intenzívnek nevezett — kor követelményeivel helyesen számot vető gazdaságfejlesztési céloknak. Ezért a hatvanas évek közepén — sok tekintetben hasonlóan a többi európai szocialista országhoz — egyre erőteljesebben fogalmazódott meg a társadalom- és gazdaságirányítás továbbfejlesztésének igénye. Később ebben a tekintetben politikai és gyakorlati lépések történtek. A direktív, centralizált forma helyett a társadalom- és

*József Attila összes versei és műfordításai. Szépirodalmi Kiadó, 1963. 512. l.

gazdaságirányítás közvetítéses intézményrendszereinek és csatornáinak kiépítése, a részérdekek érvényesítésének akceptálása, a társadalmi érdeknek a részérdekek koordinálásában, szubordinálásában és integrálásában való érvényesítése, az államigazgatás és a gazdaságirányítás decentralizálása, az áru- és pénzviszonyok hatókörének racionális kiterjedése, a tervutasításos gazdaságirányítás felváltása a tervszerű gazdaságirányítás és a gazdasági szabályozórendszer összehangolt elemeinek tudatos alkalmazásával, a különböző szinteken elhelyezkedő intézmények, gazdálkodó egységek, lakossági csoportok és egyes állampolgárok tranzaktív (szabályozott, de nem felülről meghatározott) kapcsolatainak bővülése, a szocialista demokrácia fejlődése, egyszóval az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer s ezzel többé-kevésbé harmóniára törekvő általános vezetési gyakorlat—jóllehet ellentmondásokon keresztül és korántsem egyenes vonalúan, ellenható tendenciák nélküli—létrejötte és fejlődése jelentette és jelzi e folyamat konkrét megnyilvánulásait.

Mindezek együttesen új társadalmi-gazdasági feltételeket teremtettek a társadalmi struktúra fejlődéséhez, s e megváltozott feltételek hatására új tendenciák bontakoztak ki, illetve a korábbi tendenciák lényegesen módosultak a társadalmi szerkezet átalakulásában.

Társadalmunk mai szerkezetének néhány jellemzője

E tendenciák lényege közismert. Leépülőben vannak, jórészt megszűntek a korábbi osztályjellegű és osztályeredetű különbségek, az ún. osztályintegrációk nagymértékben fellazultak, a kis és nagyobb társadalmi csoportok szerveződésében az egykori osztályhatárok nem szabnak gátat. Valóban nyitottá vált társadalmunk ebben az értelemben is. Itt talán nem árt emlékeztetni egy régi és fontos tételre: „A proletár egyenlőségi követelés valóságos tartalma az osztályok eltörlésének követelése. Minden olyan egyenlőségi követelés, amely ezen túlmegy, szükségszerűen az abszurdumba visz."* Éppen ezért e folyamat nem tette amorffá, homogenizálttá a társadalmi struktúrát, hanem más strukturáló mechanizmusok felerősödésével párosult.

Sokdimenziós társadalmi szerkezet jött létre. Az egyes társadalmi csoportok és éppen ezért az egyének társadalomban elfoglalt helyét egyaránt meghatározza az, hogy hol helyezkednek el a társadalmi munkamegosztás rendszerében, milyen szűkebb lakókörnyezetben élnek, milyen kulturális és szakmai felkészültséggel rendelkeznek, milyen az érdekérvényesítési lehetőségük, mennyire képesek bekapcsolódni a főállású munka mellett az ún. második gazdaságba.

Mivel ezek a dimenziók különböző módon rétegzik a társadalmat, társadalmunk rétegződését sem lehet egyetlen szempont alapján leírni, hanem a különböző típusú rétegződésekre, az ezek alapján kialakuló társadalmi státuszhelyzetekre egyaránt figyelemmel kell lenni. S ebben a sokféleképp rétegzett társadalmi szerkezetben sajátos módon keveredhetnek — találkozhatnak és ütközhetnek — előnyök és hátrányok. Mai helyzetünkre az a jellemző, hogy a népesség kétharmadának társadalmi helyzetét az ún. inkonzisztenciák határozzák meg, tehát az egyik szempontból jobb, a másik szempontból rosszabb helyzetben vannak.

Intézetünk széles körű kutatások során foglalkozott ezen új típusú rétegződések feltárásával, és eredményeinket sok formában publikáltuk. Ezért ezúttal nem foglalkozom részletesen ezen új strukturális viszonyok, a jelenlegi rétegződés elemzésével, hanem csupán néhány lehetséges társadalompolitikai összefüggéséről szólok.

*Engels, F.: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása (Anti-Dühring). Marx—Engels Művei, 20. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 106. l.

Társadalmunk szerkezete igen jelentősen átalakult. A nagy társadalmi osztályok és rétegek egymáshoz való közeledése és belső differenciálódása mellett egy új társadalmi szerkezet és ennek megfelelően egy új típusú társadalmi különbségrendszer kialakulása figyelhető meg. A gazdasági mechanizmus változásai, a társadalmunkban lezajlott demokratizálódási folyamatok azt eredményezték, hogy a társadalmi viszonyok újratermelésében a korábbi egysíkú központi szabályozást egy sokszínű, különböző mechanizmusok által szabályozott újratermelés váltotta fel. Az objektív folyamatokban lezajlott változások halaszthatatlanná teszik mindezek következményeinek átgondolását, a konzekvenciák levonását a gazdaságon kívüli szférákban, egyebek között a társadalmi, állami intézményrendszerünk működési mechanizmusában. Továbbfejlődésünk egyik kulcskérdése, hogy a gazdaság reformfolyamatait miként tudjuk összekapcsolni az intézményrendszer korszerűsítésével, az érdekek reális tagoltságát kifejező és közvetítő demokratikus akaratképzéssel, vagy másképp: miként tudjuk a kompetencia elvét még inkább érvényesíteni a társadalmi erőforrások felszabadításáért, az erőforrások gyarapítására.

Ezen változások szükségszerűvé teszik, hogy a párt jól bevált szövetségi politikáját az új feltételeknek megfelelően értelmezzük. Az osztályok közeledéséből és az új típusú, minden eddiginél összetettebb rétegződés kialakulásából következik, hogy szövetségi politikánknak a társadalom reális tagozódásán kell alapulnia, biztosítania kell minden dolgozó réteg bevonását a szocialista építés soron következő feladatainak megvalósításába. Gazdaságilag aktív népességünk kétharmada fizikai dolgozó, a népgazdaság különböző ágazataiban foglalkoztatott ipari jellegű munkát végző munkás és paraszt. Munkája, életkörülményei alapján igen erősen differenciált e réteg. Hasonlóan erősen differenciált a dolgozók egyharmadát kitevő — és folyamatosan növekvő — szellemi munkát végző népesség. Külön tudományos és politikai vita tárgya a parasztságnak mint osztálynak a helyzete. Anélkül, hogy itt most ezt a vitát eldönthetőnek tartanám, a helyzet sajátos összetettségét talán jól jellemzik a következők. Ama használatos klasszifikációs módszer szerint a termelőszövetkezeti parasztsághoz tartozik a kereső népesség mintegy 14 százaléka, ugyanakkor a mezőgazdasági nagyüzemekben végzett munkának alig egyharmada mezőgazdasági karakterű. De 1,8 millió háztartás rendelkezik mezőgazdasági háztáji vagy kisegítő gazdasággal, vagyis a népesség 56—58 százalékának van mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelme. A szövetségi politikának tehát e sokszínűen differenciált népesség nemzeti egységét kell a továbbiakban is biztosítania.

Az egyenlőtlenségek okai, jellege

Az utóbbi évtized társadalomtudományi kutatásai a kialakult új társadalmi tagozódás sok új — talán szerénytelenség nélkül az is állítható, hogy több alapvető — vonását feltárták. A társadalompolitikai döntések előkészítésében, a társadalmi tervezésben, az agitációs és propagandamunkában ezekre az új kutatási eredményekre kell fokozottabb mértékben támaszkodni. S mivel a szocialista építés eredményeként az alapvető osztályegyenlőtlenségek megszűntek, ma már nem elegendő a gazdaság- és társadalompolitikai döntések előkészítése során csak az osztályokra gyakorolt hatást vizsgálni, hanem konkrétan kell elemezni, hogy az adott döntés mely társadalmi csoportokat miként érint, mennyiben és milyen mértékben előnyös vagy hátrányos számukra.

Napjainkban nem általában az egyenlőtlenségek mértéke okoz társadalmi feszültségeket, hanem az, ha ezek az egyenlőtlenségek nem az egyes emberek tényleges teljesítményéhez kapcsolódnak, vagyis a teljesítménytől független tényezők kö-

vetkezményei. Ezzel függ össze, hogy a tényleges élethelyzetek kialakulásában viszonylag kicsi a teljesítményt elsődlegesen mérni hivatott keresetek szerepe. Kutatások azt mutatják, hogy a családok életkörülményeinek differenciáltságát csak 10—15 százalékban magyarázza a családtagok keresete. A kereseteknek a tényleges életkörülményektől és ugyanakkor a teljesítményektől való elszakadása jelentős feszültségek forrása. Jövedelemelosztási rendszerünket át kell alakítanunk, hogy a keresetek valóban arányosak legyenek a teljesítményekkel, és így nagyobb szerepet kapjanak az életkörülmények alakításában is.

Gazdasági szerepén túl az életkörülmények alakulásában is nagy szerepe van annak, hogy a családok háromnegyede főállású munkáján kívül egyéb jövedelemszerző munkákat is végez. A közhiedelemmel ellentétben ez a kiegészítő — vagy közkeletű, bár korántsem precíz kifejezéssel „második" — gazdaság nem növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Igaz, hogy a benne részt vevők töredékénél (mintegy 1—1,5 százaléknál) viszonylag jelentős jövedelem képződik, a túlnyomó többség esetében azonban az innen származó jövedelem inkább hátrányokat kompenzál, a társadalmilag átlagoshoz közelítő megélhetést és a szükséges felhalmozást (lakásszerzés, tartós javak vásárlása stb.) biztosítja. Alapvetően progresszív szerepe társadalmi és gazdasági életünkben vitathatatlan, még akkor is, ha jelentősen megnöveli a munkával töltött időt. A gazdaságban élénkítő, pezsdítő hatású, növeli a gazdaság teljesítőképességét, különösen akkor, amikor hatékonyan megvalósítják az „első" és a „második" gazdaság integrációját, a különböző üzemi méretek racionális kombinációját.

Az életkörülmények hosszabb ideig dinamikus javulása az utóbbi években megállt. Ez szükségszerűen bizonyos társadalmi feszültségek kiéleződésével jár együtt. Ezért alapvető társadalompolitikai feladat is a gazdasági fejlődés gyorsítása. Ehhez elengedhetetlenül szükséges minden alkotó energia felszabadítása, az ezzel járó feszültségek és kockázatok vállalása. A jelen feltételek között szakítani kell azzal a gyakorlattal, amely az egyenlőtlenségek növekedését a kiugró teljesítmények visszatartásával kívánja megakadályozni. Az egyenlőtlenségek növekedésének elsősorban a legrosszabb helyzetűek átlagtól való számottevő leszakadásának megakadályozása lehet a társadalmilag elviselhető útja.

A gazdasági fejlődés lelassulása különösen kedvezőtlenül érinti a lakosság mintegy 12—15 százalékát kitevő többszörösen hátrányos helyzetű csoportot. Ebben a belsőleg heterogén összetételű csoportban a népességen belüli arányuknál lényegesen nagyobb mértékben vannak jelen a szakképzetlenek, a nem aktív keresők, a kis településen élők, a cigányok. A kialakítandó egységes szociálpolitikai koncepciónak nagyobb erőforrásokat kell összpontosítania e csoport életkörülményeinek javítására, újratermelődésének fékezésére.

Társadalmunkban továbbra is biztosított a társadalmi-foglalkozási mobilitás. Nem bizonyultak megalapozottnak azok a várakozások, amelyek a nagy léptékű társadalmi átalakulások lezárulásával a mobilitás nagyfokú csökkenésére számítottak. Ugyanakkor a társadalmi-foglalkozási csoportok belső differenciálódása következtében a foglalkozási mobilitás gyakran nem jár együtt a társadalmi helyzet egészének jelentős javulásával. Ez különösen az értelmiségivé válás során okoz feszültségeket, felerősít másodlagos szelekciós mechanizmusokat az értelmiségen belül. A nagy foglalkozási mobilitás azonban nem jelenti azt, hogy csökken a szülői család szerepe a gyermekek életpályájának alakulásában. Vagyis sajátosan megfogalmazhatók a mai társadalmi rétegződésnek, újratermelődési mechanizmusnak, mobilitásnak a generációs metszetei is. Ha a magasabb képzettség, a szellemi munka társadalmilag leértékelődik, már rövidebb távon is károk keletkezhetnek mind az értelmiség utánpótlásában, mind számos tudományigényesebb szellemi és fizikai pálya presztízsének további csökkenésében, sajátos zártsággá erősödhetnek fel fo-

lyamatok, elkallódhatnak tehetségek, csökkenhet a kívánatos mobilitás, s ez fékjévé válhat az oly szükséges belső dinamizmusnak a gazdaságban csakúgy, mint más területeken.

A származási háttér többdimenziós elemzése azt mutatja, hogy a jelenlegi státuszra a kulturális háttér van a legnagyobb hatással. A mobilitás összetett folyamatában is a kulturális dimenzióban lezajló mozgás szerepe látszik a legfontosabbnak. Úgy tűnik, hogy az előnyök átörökítésének fő útja-módja a szélesen értelmezett kultúra, míg más dimenziókban az előnyök átváltásának lehetősége kisebb. A kulturális egyenlőtlenségek a származási egyenlőtlenségek rendkívül lényeges elemét jelentik, az esélyegyenlőség javításához a differenciálódásnak ezzel a területével kiemelten kell foglalkozni. S ez utóbbiak nyilván erős korrelációban vannak egykori osztálykülönbségekkel. Persze sajátos életútvizsgálatok deríthetnék fel alaposabban a determináltság fokát. A négy évtizedes „történelmi félmúlt" természetesen munkál, nem mondható végleg letűntnek, élő s ma is hat társadalmunk formálódásában.

★

Összességében azt mondhatjuk, hogy az elmúlt negyven évben alapvetően átalakult társadalmi szerkezetünk, és ez az átalakulási folyamat jelenleg is tart. Megítélésem szerint a társadalomtudományi kutatások ezen átalakulások lényegi vonásait jól tárják fel. A következő lényeges kérdés — és ez most már nemcsak a társadalmi szerkezetre vonatkozik —, hogy miként leszünk képesek ismereteinket (azokat magától értetődően gyarapítva) a társadalompolitikai gyakorlatban is felhasználni, hogy jövőnk lehet-e kevesebb kitérővel, buktatóval teletűzdelte.

KÖZLEMÉNY

Az 1985—1989. években az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében folyó alapkutatások egyik témacsoportja „A tőke mint gazdasági hatótényező komparatív elemzése" lesz. Ennek kidolgozásához szerződéses megbízásokat is igénybe kívánunk venni. A részletes vizsgálati program a szakemberek tanácsainak és javaslatainak figyelembevételével készül.

A kutatás célja, hogy a régebbi alaptételek egy részét is újravizsgálva, a gazdálkodás főbb területeit, tipikus szereplőit, piaci formáit és méreteit tekintetbe véve rendszerezett, új ismereteket dolgozzon ki.

A vizsgálat egyebek között kiterjed a termelő ágazatokban működő tőke mozgásformáira, a tőke felhalmozására, a kereskedelmi és kölcsöntőke problémáira, az értékpapírmozgás, a koncentráció és centralizáció kérdéseire. Tanulmányozni kívánjuk a nemzetközi tőkemozgás folyamatát is. A tőkeelméletek kritikai feldolgozása a tervezett kutatás szerves része lesz.

Az elvégzendő munkák fajtái a következők:

— tanulmánykészítés, résztanulmány készítése, lektorálás, összefoglaló tevékenység, szakvélemény készítése,

— adatgyűjtés és -rendszerezés, esettanulmány írása, interjúk készítése, gazdálkodási döntések elemzése,

— irányítószervek tapasztalatainak általánosítása, hosszabb időszakok kritikai vizsgálata, prognóziskészítés,

— szakirodalmi szemlék, szakirodalom bíráló feldolgozása, témadokumentáció nemzetközi információk alapján,

— kifejezetten elméleti irodalom feldolgozása, elmélettörténeti, monografikus és kritikai áttekintések.

A kutatásban részt venni szándékozók jelentkezését az alábbi címre kérjük:

dr. Szira Tamás
(Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete)
Budapest 1502 Pf. 262.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (408—416. l.)

A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése az elmúlt évtizedekben

Bognár József

A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése és kölcsönhatásai különböző szempontból vizsgálhatók; így — egyebek között — elemezhetők gazdaságtörténeti vagy eszmetörténeti (elméléttörténeti) alapon is. Tudományos felfogásomnak megfelelően én inkább annak megvilágítására törekszem, hogy miként formálja és fejleszti egy erőteljes ideológiai alapokkal és a jövendő társadalomra vonatkozó határozott hipotézisrendszerrel rendelkező forradalmi hatalom, a tapasztalatok, az átélt helyzetek, a nemzetközi gazdaságban végbemenő változások, valamint a tudományos gondolkodásmód forradalmi átalakulásának hatása alatt, a maga *gondolkodási és cselekvési rendszerét a gazdaságban.* Természetesen az említett tapasztalatokra, helyzetekre, külső változásokra való reagálás vagy a tudományos forradalom eredményeinek alkalmazása még nem jelentenek új politikát, mert az új helyzetek interpretálása, megértése, de különösen új cselekvési rendszerek kialakítása a hatalom kezdeményezését és közreműködését igényli. Ily módon egy koncepció csak abban az esetben váltható fel egy újjal, ha a szóban forgó koncepció a gyakorlat során gazdasági zavarokat, egyensúlyhiányt, lemaradást idéz elő, vagy alkalmazása — súlyos esetben — csődre vezet.

A gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás társadalmi meghatározottsága

Működése során a modern gazdaságnak különböző követelményrendszereknek kell megfelelnie. Így biztosítania kell elsősorban a társadalom szükségleteinek magas színvonalon történő kielégítését, a gazdaság viszonylagos (dinamikus) egyensúly mellett megvalósuló fejlődését (a technikai fejlődést is beleértve), a szóban forgó nemzetgazdaság világgazdasághoz való előnyös kapcsolódását, valamint a gazdaság nemzetközi pozíciójának megőrzését és erősítését.

A politikai-gazdasági rendszer és a gazdaság, valamint a nemzeti kontinuitás és a gazdaság közötti erőteljes kölcsönhatások, kölcsönös függőségi rendszer következtében e követelmények kielégítéséhez a társadalomnak olyan feltételeket kell teremtenie, hogy a rendszer legitimitása és a nemzet identitása megmaradjon, mert ellenkező esetben súlyos politikai konfliktusokra kerülhet sor.

A gazdaság társadalmi helyzetének és megítélésének kialakulásakor ugyanis számolni kell azzal, hogy a gazdaság az említett követelményrendszernek csak meghatározott, sajátos feltételrendszerben felelhet meg. Súlyos zavarokra és tévedésekre vezethet, ha a gazdasági célokat helyeslik és elfogadják, de az elérésükhöz szükséges feltételrendszert elvetik.

A gazdaságnak biztosítania kell a szükségletek kielégítését — hiszen ez az emberi társadalom fennmaradásának és fejlődésének alapja —, de erre csak nyereséges vállalkozások képesek. A gazdaságnak biztosítania kell *a közérdek* érvényesülését, de ez csak az egyéni és a csoportérdekek megfelelő ösztönzése útján lehetséges. (Feltehető, hogy ez összefügg az egyéneknek a génekben kódolt információival is.)

Bognár József akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója.

A gazdaságnak gyorsan kell fejlődnie, de konszolidált fejlődés csak a dinamikus egyensúly fenntartásával lehetséges. A szocialista gazdaságban is *csereértékek* termelése folyik; azaz a gazdasági szükségletek kielégítése csak a piac közbeiktatásával történhet. A külgazdasági tevékenység nagyon sok gazdasági előnnyel, haszonnal járhat, de egy olyan világgazdaságban, amelyben különböző társadalmi-gazdasági rendszerek élnek egymás mellett, és amelyet 180 nemzetgazdaság alkot, rendkívül éles verseny folyik, amelyben alul is maradhatunk, ha nem alkalmazkodunk megfelelőképpen a kívülről jövő hatásokhoz.

Természetesen a folyamatok és a kölcsönös meghatározottságok megértése nem egyik napról vagy egyik évről a másikra történik; és nem is kizárólag elméleti gondolkodás és logikai következtetések útján, hanem időben egymást követő, de természetükben egymástól eltérő cselekvési rendszerek (cselekvési ciklusok) következményeinek érzékelése és elemzése útján. Ha valamilyen cselekvési rendszerben — esetleg egy korábbi időszak kedvezőbb fejleményei után — zavarok keletkeznek, úgy a gazdaság (de valójában az egész társadalom is) új cselekvési rendszer kidolgozására kényszerül. Természetesen az új cselekvési rendszer sem lehet tökéletes; hiszen a célok között is vannak ellentétesek, egymást korlátozók vagy csak bizonyos arányok megtartása esetén elérhetők. Az eszközök sem mindig állnak rendelkezésre. Ellentétek lehetnek a célok és az érdekektől vezérelt cselekvések között is. Végül pedig a kompromisszumok nem a dolgok, hanem a politikai erőcsoportok között jönnek létre. Számolni kell azzal is, hogy a konkrét célok gyors műszaki fejlődés, kommunikációs forradalom stb. esetén hamar elavulnak. Bizonyos idő múltán tehát a korábban bevezetett cselekvési rendszer is több zavarral jár, mint amennyi előnnyel párosul; ezért — a politikai helyzettől és erőviszonyoktól függően — más cselekvési rendszer váltja föl. E cselekvési ciklusok a szocialista gazdaság történetében is jól felismerhetők, és különböző formákban jelentkeznek. Egyes esetekben „nekilendülés" és „fékezés", más esetekben a gazdasági-társadalmi bázis kiszélesítésére, illetve szűkítésére, megint más körülmények között reformok bevezetésére, illetve e folyamat lassítására vagy akadályozására irányuló periódusok váltják egymást.

A gazdaságpolitika és az irányítási rendszer viszonya

A különböző közgazdászok és közgazdasági iskolák gazdaságpolitikáról alkotott felfogása eltérő. E tanulmányban nincs mód arra, hogy e különböző felfogásokat ismertessük, vagy saját elképzeléseinket részletesen kifejtsük. A jobb megértés végett azonban utalunk arra, hogy e kifejezést mindig nemzetgazdasági értelemben használjuk; noha tudatában vagyunk annak, hogy e fogalom használata mikroértelemben is lehetséges. Ha azonban a politikát a hatalom kormányzat útján történő gyakorlásának fogjuk fel, úgy nyilvánvaló, hogy szocialista társadalomban az általános politika kialakítása és annak a politika más fajtáival történő egyesítése kormányzati feladat. Hiszen egy új rendszer bevezetésének első évtizedeiben a politikai hatalomnak különlegesen nagy szerepe van a gazdasági cselekvés törvényes kereteinek kialakításában, a hatalom gyakorlásához pedig a szóban forgó nemzetgazdaság és más nemzetgazdaságok közötti bizonyos konszenzuson alapuló viszony is hozzátartozik.

Az elmondottakból következik, hogy gazdaságpolitikán mi nem csupán a racionális fejlődési célok egységes cselekvési rendszerben történő összefoglalását értjük, hiszen a kialakult vagy tervezett struktúrák önmagukban a konkrét gazdasági viszonyok (költség, hatékonyság, versenyképesség, egyensúlyviszonyok) nélkül nem sokat mondanak. Ebben az összefüggésben is nyilvánvaló ugyanis, hogy egészséges strukturális fejlődés csak dinamikus egyensúlyviszonyok alapján lehetséges.

A gazdasági mechanizmust a hatvanas évek közepe óta olyan gazdaságirányí-

tási rendszernek tekintettük, amelynek mint egésznek különböző — néha egymást korlátozó — feltételeknek kell eleget tennie. Az irányítási rendszer egyes elemei a társadalmi-gazdasági rendszer jellemzőiből származtathatók (például a társadalmi tulajdon és a munka szerinti elosztás elvei a szocialista gazdaságban). A rendszer többi eleme viszont a munkamegosztáson és árutermelésen alapuló társadalomban élő és ható gazdasági viszonyok és kategóriák (árak, bérek, nyereség, kamat) szerepéből és annak változásaiból adódik.

Nyilvánvaló, hogy az első csoportba sorolható elemek viszonylag állandók, és esetleges változásuk szűk keretek között megy végbe. A második csoportba sorolt tényezők azonban hajlékonyak, és a fejlődés során egymáshoz viszonyított súlyuk a különböző folyamatokban változik, illetve változtatható. A gazdasági viszonyok, a közgazdasági környezet a gazdasági élet szereplőinek (egyének, vállalkozások, nemzetgazdaság) magatartását alapvetően befolyásolják. Abból a gyakorlati tapasztalatból indulunk ugyanis ki, hogy — normális körülmények között — magatartásukban és döntéseikben a gazdasági élet szereplői a racionalitás követelményrendszeréhez igazodnak. A gazdaságpolitika kialakítása során tehát a gazdasági környezetet és viszonyokat gondosan, körültekintően kell feltérképezni, hiszen a korábban kialakult viszonyok egyes összetevői nincsenek összhangban a jövőre orientálódó fejlődési célokkal. A gazdasági környezet egyes összetevői (belföldi árak, adók) változtathatók, más elemei azonban, amelyek a nemzetközi gazdasággal függnek össze, olyan adottságnak tekintendők, amelyeket — valamilyen formában — cselekvési rendszerünkben el kell fogadnunk. A gazdasági viszonyok különböző kombinációi révén egyrészt eltérő fejlődési politikák, másrészt eltérő gazdasági eredmények (egyensúlyviszonyok, jövedelemelosztás, hatékonyság, exportképesség stb.) jönnek létre. A nemzetgazdaságok saját adottságaikból és előnyeikből, valamint a világpiaci helyzetből és viszonyokból komponálnak gazdaságpolitikát, ami nincs — és nem is lehet — feltétlenül összhangban a múltban kialakult gazdasági viszonyokkal. Ezért a gazdasági környezet változtatható elemeit úgy kell módosítani, hogy azok előmozdítsák a kompozícióban szereplő fejlődési célok és arányok elérését. Figyelembe kell azonban venni a gazdaság természetét; hogy például a folyamatoknak dinamikus egyensúlyviszonyok között kell megvalósulniuk, vagy hogy a piacnak saját mozgástörvényei vannak. Végül utalni kell arra, hogy a valóságos gazdasági eredményeket egyelőre csak az irányítási szférában dolgozók képesek áttekinteni, míg a gazdasági élet többi résztvevője a gazdálkodás eredményes vagy eredménytelen voltát elsősorban saját jövedelmi és életviszonyain át mérlegeli és ítéli meg.

Nyilvánvaló, hogy az eredmények — makro- és mikroértelemben egyaránt — a gazdasági folyamatoktól függnek, és így a fejlődési céloktól vagy a posztulátumnak számító közgazdasági körforgástól történő lényeges eltérések esetén mind a politikát, mind az irányítási rendszert felül kell vizsgálni.

Gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási periódusok

A hazai gazdaságpolitika és irányítási rendszer között kialakult kapcsolatok, egymást feltételező összefüggések és kölcsönhatások fejlődését, illetve az aktív társadalomnak a gazdaságról kialakított elképzeléseit *négy időszakra* osztom:

a) a kezdeti periódus 1949 és 1956 közé esik, noha az új hatalom társadalmi-gazdasági gondolkodásmódjában fennálló differenciák már 1953-tól érzékelhetővé váltak,

b) az 1957 utáni időszak, amely 1968-ban az irányítási rendszer mélyreható reformjába torkollott,

c) a reformmozgások háttérbe szorítása és a konzervatív irányzatok megerő-

ződése (1972—1978), amely súlyos egyensúlyhiányokat okozott, és krízishez vezetett,

d) az új gazdaságpolitika 1979. évi elfogadása, amely újabb mechanizmusreformot indított el, és a gazdaság külső kapcsolati rendszeréből adódó feltételrendszer átértékelését eredményezte.

Lássuk röviden e periódusok jellemző vonásait!

a) A kezdeti időszakban a kormányzat cselekvési rendszerében az eredeti várakozások és a szovjet példa különleges és ellentmondásos kombinációja jött létre. Az eredeti várakozások az elméletből származtak, melynek legfontosabb tételei, feltételezései az érdekellentétek nélküli, homogén szerkezetű társadalom, az átlátható társadalmi és gazdasági viszonyok, a közvetlen árutermelés, a dolgok igazgatása az emberek igazgatása helyett, a politikai gazdaságtan megszűnése, a közgazdászok feleslegessé válása és hasonlók voltak. A szovjet példa viszont — e várakozásoktól eltérően — naturális alapon nyugvó tervezést, centralizált döntési rendszert, a gazdasági tevékenység minden fázisát felölelő tervutasításokat, a nehézipara koncentráló iparosítást, a blokádokból és embargóból eredő importhelyettesítést és elzárkózást, valamint a közérdek egyoldalú előnyben részesítését jelentette. A szovjet példa mechanikus követésének természetesen számos negatív következménye volt, hiszen a gazdaságpolitika mindig konkrét, azaz elválaszthatatlan például az adott ország és piac méreteitől, a természeti erőforrásokkal való ellátottságtól, a világpiacra való ráutaltság mértékétől.

Másfelől azonban a szovjet példa követése megóvta a gazdaságot olyan utópista hibák elkövetésétől, amelyeket egy ideológiailag erősen elkötelezett és kormányzati tapasztalat nélküli vezető réteg feltehetően elkövetett volna.

Ebben az időszakban túlsúlyban voltak a társadalom, a gazdaság, a tulajdonviszonyok és a politikai rendszer átalakításával összefüggő problémák. A mélyrehatóváltozások a termelésen kívül kiterjedtek a pénz- és hitelügyekre, valamint a forgalomra is. A fő gazdasági célokat a nehéziparra koncentráló iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, valamint a nemzetgazdaság külkapcsolati rendszerének *teljes átalakítása* jelentették.

E társadalomátalakítási és gazdaságpolitikai célok rövid időn belüli megvalósítása feltételezte — a hatalom belső szerkezetétől a kultúráig — a hatalom különböző fajtáinak koncentrációját, majd monopóliumát.

Az időszak első részében a vezetés *viszonylag egységes* volt, mivel a kialakult viszonyokat és zavarokat mindenki „ideiglenesnek" minősítette, bár egyes erőcsoportosulások a fejlődéstől a gazdaság „közgazdasági alapjainak" további visszaszorítását, majd megszűnését; más erőcsoportosulások viszont a politikai konszolidációtól a gazdasági viszonyok normalizálását, azaz a gazdasági racionalitás követelményeihez történő visszatérést várták.

Ezt követően a fejlődési célok időbeli és mennyiségi értelemben vett túlzsúfoltsága, a közgazdasági tényezők háttérbe szorítása, a gazdaság természetének figyelmen kívül hagyása, az erőforrások pazarlása, a szükségletkielégítésben korábban nagy szerepet játszó struktúrák (például a mezőgazdasági kisüzemi termelés) megszüntetése, az egyéni és csoportérdekek háttérbe szorítása, a látványos eredmények hajszolása gazdaságilag és politikailag tarthatatlan helyzetet idézett elő.

Ennek következtében hiánygazdaság (azaz a különböző hiányfajtákat a maga körforgásával újratermelő gazdaság) alakult ki, lassú volt a műszaki fejlődés, romlott a termékek minősége, példátlan mértékben visszaesett a mezőgazdasági termelés, ami súlyos ellátási zavarokat idézett elő; azaz a gazdaság a csőd felé zülött.

A politikai rendszert — különösen az átalakulás időszakában — ilyen rossz gazdasági körülmények közepette csak *növekvő erőszakkal* lehetett fenntartani. A növekvő erőszak elkerülhetetlenségét a belső és a külső ellenség tevékenységével indokolták; és ugyanezzel magyarázták az elhatalmasodó gazdasági bajokat is. El-

kerülhetetlen, hogy az erőszak ilyen széles és általános alkalmazása esetén a törvénytelenségek a vezető réteget is sújtsák.

A gazdasági és politikai válság időszakában a vezető réteg korábbi együttműködése felbomlott, és ettől fogva a gazdasági kérdések kezelésében fennálló különbségek nyíltan is felszínre törtek. A változást követelő erők az adminisztratív és bürokratikus módszerek csökkentését, a forradalmi törvényesség helyreállítását, a túlzott iparosítási és beruházási politika mérséklését, a mezőgazdaság gyorsabb fejlesztését követelték.

A későbbiek során a különböző irányzatok között kialakult *hatalmi harc* a végsőkig elfajult, és az ismert 1956-os eseményekre vezetett.

b) 1957 után fel kellett számolni a dogmatikus, konzervatív gazdaságpolitika által okozott csődtömeget, és új hajtóerőket kellett bekapcsolni a gazdasági fejlődésbe. Ezt a követelményt az új politikai vezetés is felismerte, amely szakértői bizottságot hívott életre átfogó jelentőségű javaslatok kidolgozása céljából. A javaslatok az ipari termelői árrendszer módosítását, a dotációk felszámolását, a fogyasztói árak reformját, a világpiaci árakhoz való fokozott igazodást és ennek megfelelő devizaárfolyamok kialakítását tartalmazták. Az elgondolások magukban foglalták az anyaggazdálkodási módszerek piacszerűsítését, a nyereségrészesedési rendszer bevezetését, az állóalapok utáni használati díj fizetését, a béralap-ellenőrzésnek átlagbér-ellenőrzéssel történő felváltását, a devizabevételekben való érdekeltség elvének érvényesítését, valamint vámok alkalmazását.

1957—1958-ban azonban a politikai vezetés haladó erőközpontjai még nem rendelkeztek egy átfogó gazdasági reform bevezetéséhez szükséges erőtöbblettel. Ily módon átfogó reform egyelőre nem került bevezetésre, de a javaslatok számos lényeges összetevőjét elfogadták, más elemei viszont előmozdították a közgazdasági gondolkodás fejlődését.

A lényeges változások közül az alábbiakat kívánjuk megemlíteni:

— a magyar adottságokra épülő gazdaságpolitika kialakítása,

— a nemzeti konszenzus megteremtése, ami a szövetségi politika kialakítását és ezáltal új erők és értékrendszerek politikába történő bekapcsolódását jelentette,

— a mezőgazdasági beszolgáltatási rendszer termékfelvásárlással történő helyettesítése,

— a mezőgazdaság nemzetgazdasági szerepének fel- és elismerése, az irányítás decentralizálása, valamint új szövetkezeti formák és módszerek kialakítása,

— a kötelező tervmutatók számának és körének lényeges csökkentése,

— új iparpolitikai koncepció kialakítása és a műszaki fejlődés anyagi ösztönzése,

— közvetlen exportjog biztosítása egyes iparvállalatok számára,

— a tudomány, különösen a társadalomtudományok számára biztosított szabadság és bátorítás a valóságos gazdasági és társadalmi viszonyok tanulmányozására.

Az évtized végén, majd a hatvanas évtized elején a gazdasági helyzet gyorsan javult, ami az említett változásokon kívül a nemzetközi politikában jelentkező kedvezőbb irányzatokkal is összefüggött. E javulás előmozdította a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődését is, ami a külkereskedelmi szempontból különösen érzékeny magyar gazdaság esetében pozitív hatásokkal járt.

1963 után egyre érezhetőbbé vált, hogy a fő vonásaiban helyes és ésszerű, a nemzeti konszenzus által támogatott és az érdekeltségi viszonyokat mérlegelő gazdaságpolitikában újratermelődnek a korábbi időszak jellemző hibái. E jelenségek eredője gyanánt a növekedés újra lelassult, a beruházások hatékonysága nem javult, a készletek és a befejezetlen beruházások állománya újra emelkedett, és a termelés növelését újra pótlólagos munkaerő bevonásával érték el, súlyosbítva a munkaerőhiányt. Másképpen fogalmazva: a józan és reális gazdaságpolitika a tervutasításos

rendszerben továbbra is olyan eredményekre vezetett, amelyeket senki sem akart. Kiderült, hogy a hiánygazdaság újratermeli önmagát (hiány mutatkozott árukból és szolgáltatásokból, tőkéből, munkaerőből, kapacitásokból, importjavakból stb.), a műszaki fejlődés továbbra is lassú, és az alacsony hatékonyság következtében az életszínvonal sem nyugszik szilárd alapokon.

Ebben az időpontban még nem fenyegetett csőd vagy összeomlás, de a gazdaságpolitikai vezetés és a tudományos kutatók egyaránt úgy érezték, hogy a központi tervutasításokon alapuló és az extenzív fejlődést előmozdító irányítási rendszer kimerült, és az intenzív növekedési modell bevezetésének akadályává vált. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy az irányítási rendszer átfogó reformja elkerülhetetlen. A szükséges reformok kidolgozása és bevezetése mellett foglalt állást 1965 végén az MSZMP Központi Bizottsága is.

Ilyen előzmények után került sor 1968-ban a gazdasági reform bevezetésére, amelynek egyik jellemzője az volt, hogy intenzíven kereste a gazdaságpolitikai törekvések és az irányítási rendszer (a gazdasági környezet) közötti lehetséges összhangot. A lehetséges összhang elérésétől azt remélte, hogy a gazdaságpolitika és a környezet (irányítási rendszer) között egymást erősítő pozitív kölcsönhatások jönnek létre. Határozott volt az a törekvés is, hogy az egyéni, a csoport- és a társadalmi érdekek között szintén egymást támogató kapcsolatrendszer alakuljon ki, hiszen az érdekek közötti konfliktusok esetén az egyének és a csoportok (vállalkozások) visszatartják teljesítményeiket, és saját érdekeiket jobban szolgáló cselekvési rendszereket keresnek.

Csupán emlékeztetni szeretnék az 1968. évi reform néhány jellemző vonására, hiszen annak részletes ismertetése nyilvánvalóan felesleges.

A központi tervutasítások rendszerének felszámolásán kívül a forgalmazási kényszerpálya megszüntetése és a termelőeszközök adásvételének bevezetése, a vállalatok és a költségvetés között adó típusú kapcsolatok létesítése, az eszközarányos nyereség sikermutató gyanánti elfogadása, a többszektorúság elismerése, a vállalati beruházások finanszírozási rendszerének és lehetőségeinek átalakítása, az önálló export- és importjogok kiterjesztése, valamint a szabad árak részleges bevezetése voltak a reform talán legfontosabb elemei. A reformot követő években a gazdasági növekedés gyorsult, a konvertibilis elszámolású külkereskedelmi tevékenység aktívumot eredményezett, a termelékenység évi 6 százalékkal emelkedett, az infrastrukturális beruházások számottevően fejlődtek, és lényeges javulás vált érezhetővé a fogyasztói javak és szolgáltatások piacán. Emellett a mezőgazdasági szövetkezeteknek mind a közös, mind a háztáji gazdaságai komoly eredményeket értek el az árutermelésben.

Kevés fejlődés mutatkozott azonban a gépiparban, a túlzottan széles termékskála következtében alig mozdult a háttéripar, és lassan haladtak előre a termelőknek nyújtott szolgáltatások. Ilyen körülmények között nyilvánvalóvá vált, hogy az ipari nagyvállalatokra nehezedő gazdasági nyomást fokozni kell; azaz a valóságos gazdasági viszonyokkal szemben nem célszerű tovább védelmezni őket, hiszen a valóságos piaci viszonyok és a gazdasági egyensúly oldaláról nézve termelésükre a népgazdaság többet fordít rá, mint amennyit visszakap.

c) A nagyüzemek számára nyújtott gazdasági kiváltságokat védelmező körök ebben a kritikus időszakban összefogtak a gazdasági reform különböző ellenfeleivel. Az így létrejött *átmeneti* politikai erőközpont képviselői a nagyüzemek nehéz helyzetét a *munkásosztály létbizonytalanságának* minősítették, kifogásolták a jövedelemelosztás „piaci elveit", valamint azon szektorok és egységek működését (mint a háztáji gazdaságok vagy a magánszektor), amelyek a szocialista gazdálkodási rendszer határterületein helyezkednek el.

Ily módon a politikai erőközpontot is megosztó ellennyomás folytán a reform körül „cselekvési holtpont" alakult ki; azaz a reform híveinek nem volt elég erejük

a reform folytatásához, míg az ellennyomást képviselő erők nem mertek vállalkozni a reform „nyílt felszámolására". Természetesen egyes konkrét gazdasági helyzetek „politikai holtpont" esetén is döntést követelnek. A napi döntések szempontjából azonban az ellenáramlatok voltak erősebbek; így ebben az időszakban (1972—1978) túlnyomóan olyan gazdasági döntések születtek, amelyek „a reform hibáinak kijavítása" ürügyén a reform felszámolására törekedtek. Az ellenáramlatot képviselő politikai erőcsoportok nyomására nyerhettek teret az ipari nagyvállalatoknak adott egyedi kedvezmények, szubvenciók, teljesítményekkel alá nem támasztott bérpreferenciák, a hatékonysági kritériumokat mellőző szubvencionált beruházások, a jövedelmező mezőgazdasági melléküzemágak hasznos tevékenységének korlátozása, a kistermelést fékező adórendszer bevezetése, a háztáji termelés túlzott megadóztatása stb.

Ebben az időszakban (1973 végén) következett be a világgazdasági korszakváltás által okozott „gazdasági földrengés", *az első olajárrobbanás*. Az esemény és a gyorsan kibontakozó hatások nemcsak felkészületlenül értek bennünket, nemcsak a reagálásban voltunk lassúak, hanem *az ellenáramlat által kialakított gazdaságpolitika a szükségessel ellenkező irányba taszította gazdaságunkat*. Egy ideig nem vettek tudomást arról sem, hogy importunkban az árak 1974-ben 31 százalékkal nőttek, még exportáraink mindössze 14 százalékkal voltak emelhetők. 1975-ben a cserearányok további 12 százalékkal romlottak. Ha ezt a veszteséget a nemzeti jövedelemből levonjuk, úgy 1974—1975-ben az eloszthatő források mindössze 2—3 százalékkal emelkedtek, miközben a hazai felhasználás (elsősorban a beruházások és a készletfelhalmozás) kereken 20 százalékkal nőtt.

A romló eredmények ellenére végrehajtott többletelosztáshoz szükséges eszközöket külföldi hitelekből fedezték. Ezt a gyakorlatot 1978-ig folytatták, ami az ismert eladósodási probléma kialakulásához vezetett. Ebben az időszakban még az ún. szabályozók reformja (termelői árrendezés) is irreális volt, hiszen „fokozatosságra", „szakaszosságra" törekedett egy olyan időszakban (1976), midőn a korszakváltás által elindított *világgazdasági hullámok már a fejünk felett csapdostak*.

A veszedelmes tendenciákat tartalmazó eladósodási folyamat megállítása, az általános egyensúlyhiány megszüntetése, valamint a gazdasági fejlődés új pályára történő átterelése csak *gazdaságpolitikai fordulat* útján volt lehetséges. Ebben az esetben is bebizonyosodott, hogy a racionális gazdasági körforgás rendszerét felbontó egyoldalú gazdaságpolitika előbb-utóbb fordulatot kényszerít ki, azaz a saját dekralált céljaival és módszereivel ellentétes célok és eszközök előtérbe kerülését készíti elő. Minél súlyosabbak a gazdaságpolitikában elkövetett hibák, torzulások és tévedések, annál gyökeresebb fordulatra van szükség ahhoz, hogy a korrekciós kurzusban a racionális körforgás rendszere ismét helyreállítható legyen.

d) Az általános egyensúlyhiány belső és külső tényezők eredője volt; ezért olyan *egyensúly-helyreállítási politikát* kellett kialakítani, amely mindkét tényezőcsoportra figyelemmel volt. Egyensúlyhiányt — nagyságrendjétől és minőségétől függően — az eszközök radikális átcsoportosításával is el lehet ideiglenesen tüntetni, de az egyensúlyhiányt kiváltó okokat csak *a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer együttes reformjával lehet megváltoztatni*.

Ezért 1979-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságpolitika radikális átalakításán kívül a hetvenes évek elején elakadt reformfolyamat határozott továbbvitelére is szükség van. Ez utóbbi során olyan nagy jelentőségű kérdések oldódnak meg, mint tőkepiac létesítése, kötvények bevezetése, új vállalkozási formák életre hívása, a hatékony vállalkozások előmozdítása, a gazdaságtalan tevékenységek felszámolása, a monopolhelyzetek megszüntetése és a verseny szélesítése, a bankrendszer reformja, az innovációt előmozdító gazdasági szervezetek létesítése, a kis- és középüzemek erősítése, a többszektorúság lehetőségeinek kiaknázása, új tulajdoni és bérleti formák bevezetése, az anyagi érdekeltség rendszerének átalakítása, és még so-

rolhatnám. E nagy jelentőségű változások közül most csupán egyre kívánok rámutatni: *az új külgazdasági stratégia* — folyamatban lévő — megalkotására.

Az új külgazdasági stratégia

Új külgazdasági stratégia kialakítására több igen lényeges tényező együttes hatása miatt van szükség. Nyilvánvaló, hogy gazdaságunk és a világgazdaság jelenlegi állapotában a belső és a külső gazdasági folyamatok többé nem választhatók el egymástól, azaz a külső gazdasági folyamatok a belső gazdasági viszonyok tényezőivé válnak. Ez egyértelműen annyit jelent, hogy a helyes gazdaságpolitikai és fejlesztési koncepciók a belső és a külső tényezők legjobb kombinációiból adódnak. *Ily módon a magyar gazdaság export által vezérelt (dinamizálható) gazdasággá vált, és az export bővülése képezi a növekedés döntő hajtóerejét.* A gazdasági és a gazdasággal szorosan összefüggő, jelentős anyagi ráfordítást igénylő társadalmi célok csak sikeres és növekvő export esetén érhetők el.

Utalni kell azonban arra, hogy a külgazdasági stratégia átalakításának világgazdasági összetevői is rendkívül erőteljesek. Ezek a világgazdasági korszakváltásban, azaz a következő évtizedek gazdasági, politikai és társadalmi lehetőségeit alapvetően befolyásoló, fundamentális összefüggésekben rejlenek. Ezek közül csupán a gazdaságokat leginkább befolyásoló tényezőkre utalok: *a globális problémák keletkezésére, a világgazdasági folyamatok felgyorsulására és az alkalmazkodás (az adaptáció) új feltételeire szeretnék rámutatni.*

A globális problémák közül különösen az ember és a természet viszonyával összefüggő problémakört kívánom hangsúlyozni, mivel a — nemzeti, regionális, kontinentális, interkontinentális — gazdasági fejlődés lehetséges alternatíváit a természeti rendszerekre kifejtett hatások nagyobb mértékben befolyásolják, mint azt a hagyományos társadalomtudományi elméletek feltételezték.

A kölcsönös függőségi viszonyok (interdependencia) napjainkban a világgazdasági folyamatok egyik leglényegesebb jellemzőjét képezik. A kölcsönös függőség természetesen egy gazdasági értelemben *aszimmetrikus* világgazdaságban nem jelenthet szimmetriát. Azaz a gazdaságilag gyengébb országok (például az eladósodottak, a lassan fejlődő harmadik világbeli államok) nagyobb mértékben függnek az erősebb gazdaságoktól, mint megfordítva. Kétségtelen azonban, hogy a hitelező országok is függnek az adósoktól.

Nemzetgazdasági kategóriákban gondolkozva nyilvánvaló: minden ország és kormány szuverén joga, hogy költségvetési deficitet csináljon. Ha azonban a költségvetési deficit által okozott világgazdasági problémák (a kamatlábak magas volta) más gazdaságok normális fejlődését hátráltatják, úgy nyilvánvaló, hogy a nemzetközi közösségnek valamilyen formában foglalkoznia kell ezzel a problémával.

A világgazdasági folyamatok felgyorsulása egyrészt a tudományos-műszaki fejlődés rendkívüli dinamizálódásával, másrészt a nemzetgazdaságok számának megháromszorozódásával függ össze.

Gazdasági érdekei minden országot arra sarkallnak, hogy gyorsan alkalmazkodjanak a világgazdasági változásokhoz, mert ellenkező esetben lemaradnak. Az új tudományos-műszaki forradalomhoz való alkalmazkodás, a technikai változások adaptálása azonban számos társadalmi-gazdasági tényezővel és struktúrával függ össze. Az elmúlt egy-két évtized világgazdasági tapasztalatai azt igazolják, hogy Japán és egyes délkelet-ázsiai országok mások által nehezen követhető adaptációs sebességet értek el, amit a világgazdaság többi résztvevője nem hagyhat figyelmen kívül.

Természetesen az új világgazdasági feltételrendszer komponensei (a globális problémák megjelenése, a kölcsönös függőségi viszonyok, a világgazdasági folyamatok felgyorsulása, valamint az adaptáció időszükségletének lerövidülése) nem-

csak a magyar gazdaságot, hanem a többi szocialista ország gazdaságát is erőteljesen befolyásolják. Figyelembe véve a Szovjetunió vezetésének megváltozott értékelését a szovjet társadalmi és gazdasági rendszer jelenlegi szakaszáról (ti. azt, hogy a fejlett szocialista társadalom építése, nem pedig a kommunizmusra történő átmenet kérdései vannak napirenden),* mérlegelve a jelenlegi nemzetközi gazdasági erőviszonyokat és a több rendszer együttes jelenlétének „meghosszabbodását", nyilvánvaló, hogy *a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek nagyon hosszú, de nagyon dinamikus együttélésének és együttműködésének évtizedei állnak előttünk.* Észszerűtlen lenne a szocialista országoknak évtizedekre lemondaniuk a világgazdasági rendszerhez történő alkalmazkodásban rejlő előnyökről, és megmaradni a „cserekereskedelem" számukra hátrányos formái mellett azért, mert korábban, más viszonyok között többre nem volt lehetőségük.

Nyilvánvaló ennek következtében, hogy az új külgazdasági stratégia kialakítása nemcsak a magyar gazdaságot állítja sürgősen megoldandó feladatok elé.

★

A gazdaságpolitika és az irányítási rendszer változásainak elemzése és a két tényező közötti kölcsönhatások mérlegelése alapján az alábbi tanulságokat vonhatjuk le:

1. Az irányítási rendszer a gazdasági cselekvések racionális kereteit és feltételeit (környezetét) jelenti; azaz döntő hatással van a gazdasági folyamatok alakulására.

2. Az irányítási rendszer (a gazdasági környezet) döntő módon befolyásolja az egyének, csoportok és vállalkozások viselkedését.

3. A szocialista gazdaságban a kormányzatnak arra kell törekednie, hogy a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer között összhangot, illetve az összhangot megközelítő hatásrendszert alakítson ki.

4. Az irányítási rendszer reformjára irányuló törekvéseket a múltban a gazdasági rendszer drámai alakulása váltotta ki. E helyzet változatos megjelenési formái lehetnek a burkolt vagy nyílt csődtől az egyensúlyhiányon át a világgazdasághoz történő kapcsolódás átalakulásáig.

5. Mivel a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer kérdései a hatalom középpontjában vannak, nyilvánvaló, hogy átalakításuk a hatalmon belüli súlypontok és erőviszonyok eltolódásával jár. A tapasztalatok arra vallanak, hogy az erőviszonyok megváltozása során kedvezőtlenül érintett erőközpontok igyekeznek ezen eltolódást megakadályozni, illetve a korábbi erőviszonyokat helyreállítani. Ezért a reformok bevezetésének és kibontakoztatásának *ellenáramlatai* is vannak, noha az alapvető szövetségi rendszer fundamentális keretei fennmaradnak.

6. Számolni kell azzal is, hogy a *hatalom alapvető kérdései* a politikai struktúrák és mechanizmusok keretei között rendeződnek; még abban az esetben is, ha a problémák és változások motívumai, indító okai a gazdaságban lelhetők fel.

7. A reformok sorsa tehát azon múlik, hogy milyen gazdasági eredmények érhetők el egy olyan társadalomban, amely *konszenzusra* és kompromisszumokra törekszik, de az érdekviszonyok és törekvések eltérő jellegét felismeri, és azok kibontakozására — a rendszer által kialakított struktúrák között — lehetőséget biztosít.

Indokoltnak tűnik tehát, hogy a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer közötti összefüggések és kölcsönhatások elemzésében a politikai struktúra és mechanizmus kérdései nagyobb teret kapjanak.

Ezen elemzés elvégzése azonban már egy további tanulmány feladata.

*„A párt nagy figyelmet fordít a jelen időszak sajátosságainak értelmezésére és arra, hogy józanul határozzuk meg az új társadalom szociális-gazdasági érettsége általunk elért szintjét. Ezt meghatározva dolgozzuk ki az SZKP politikájának szigorúan tudományos alapjait.

Itt is nagy szerepet játszik a fejlett szocializmus koncepciója, mint egy történelmileg hosszú szakaszé, amelynek elején tart országunk." Konsztantyin Csernyenko 1984. március 2-i választási beszéde a Krelmben. Népszabadság, 1984. március 3.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (417—428. l.)

Iparunk negyvenéves fejlődése

Vajda György

Az utókor — hibái és tévedései ellenére — bizonyára történelmi jelentőségűnek fogja minősíteni az elmúlt negyven év iparosítását. Nem önelégültség élesztésére illesztettem e kiejelentést áttekintésem elejére, hanem népünk alkotóképességének érzékeltetésére, amiből erőt meríthetünk nem jelentéktelen mai gondjaink megoldásához.

Honnan indultunk — hová jutottunk?

Hazánk felszabadulása a magyar ipart katasztrofális helyzetben érte: állóalapjainak a fele megsemmisült, tönkrement a gyárépületek fele, a munkagépek háromnegyede és az erőgépek harmada elpusztult a háborús események során, vagy Nyugatra hurcolva elkallódott. Még nagyobb arányú volt a pusztulás a termelés infrastruktúrája, a szállítás, a hírközlés, az energiaellátás, a közművek területén. (A vasúti mozdonyok 16, a járműpark 30, a sínhálózat 60 százaléka maradt használható állapotban, összes nagy hídunkat felrobbantották, a villamosenergia-ellátás és a telefon-összeköttetés csak szórványosan működött kisebb körzetekben.)

A gazdasági szakemberek jelentős része reménytelennek vélte a helyzetet. Arra alapozva, hogy a magyar ipar a két világháború között termelését mindössze 28 százalékkal volt képes növelni, a háborús károk helyreállítását csak külföldi tőke bevonásával és úgy is csak évtizedek alatt tartották lehetségesnek. A Magyar Kommunista Párt történelmi érdeme, hogy reális kiutat mutatott a helyzetből, és bonyolult politikai és társadalmi küzdelmek útján annak megvalósulását is keresztülvitte.

Az újjáépítés sikerének legfőbb titka, hogy a munkásosztályt és a haladó értelmiséget magával ragadó légkört tudtunk kialakítani. A dolgozó tömegek áldozatkészsége, lelkesedése, a nemzet újjászületésének szándékával való azonosulása pótolta a hiányzó erőforrásokat. Nehéz ma felidézni a romeltakarítás és az újjáépítés önként vállalt kemény munkafegyelmét, a fizetett munka és a termelésben végzett társadalmi munka összefonódását, amiben egy kataklizmán átesett nép élni akarása tükröződött. Érdemes azonban emlékezni arra, hogy lelkesítő eszmények milyen hatalmas gazdasági erővé tudnak válni. Mai feladataink megoldásában is komoly hajtóerő szerepét tudná betölteni egy okosan megfogalmazott, nemzeti összefogást kikovácsoló nem formális mozgalom, például a minőségi munka kérdésében. A tapasztalatok szerint az öntudat, a presztízs, a nemzeti célokkal való azonosulás nemcsak a szocialista országok gazdasági sikereiben játszik jelentős szerepet.

A tenniakarást, az alkotásvágyat világos célok szolgálatába tudtuk állítani.

Vajda György akadémikus, a Villamosenergia-ipari Kutatóintézet igazgatója.

Az MKP a helyzet szakszerű elemzése alapján képes volt a döntő feladatok kijelölésére, és azokat közérthető formában, mozgósító erővel hirdette meg, így a jelszavak közös akarattá váltak. A romeltakarítás, a vasút helyreállítása, a széncsata, a stabilizáció, az államosítások és hasonló kiemelt akciók sikere vetette meg az ipar rendkívül gyors helyreállításának alapját. Világszerte nagy elismerést váltott ki, hogy az iszonyatos pusztulás ellenére kereken 4 év alatt a magyar ipar termelése elérte a háború előtti utolsó békeév szintjét, és megnyílt a tér egy korábban elképzelhetetlen fellendülés előtt.

Mai gondjaink a múlt vizsgálatában inkább az elég gyakran elkövetett iparpolitikai hibákra irányítják a figyelmet. Így elhomályosul a 40 éves fejlődési pálya teljes ívének korszakalkotó jelentősége, amire jogosan büszkék is lehetünk. Nemcsak történelmünk leggyorsabb gazdasági fejlődésének évtizedei ezek: az iparfejlődés dinamikája nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő. A fejlődés számszerű mutatói lenyűgözők, a negyven év alatt az ipari termelés volumene a háború előtti értéknek kereken a tizenötszörösére nőtt. Számos termék, például a villamos energia, benzin, műtrágya, jó néhány gépipari és vegyipari gyártmány előállítása még ennél is lényegesen nagyobb mértékben növekedett. Sokszorosára nőtt a nyersvas, az acél, a bauxit, a cement és sokféle gép gyártása, de még a kevésbé lendületesen fejlődő területek termelését is többszörös mutatók jellemzik. Természetesen az ilyen számok keveset mondanak a fejlődés tartalmáról. Egyrészt a mai termékek használati értéke, műszaki jellemzői lényegesen fejlettebb színvonalat képviselnek, mint a 40 év előttiek. Másrészt a technikai fejlődés eredményeként teljesen új gyártási ágak alakultak ki, olyan — korábban nem gyártott — termékek jelentek meg, mint az autóbusz, gördülőcsapágy, televízió, számítógép, antibiotikumok, számjegyvezérlésű szerszámgépek, műanyagok, orvosi műszerek, háztartási gépek, korszerű építőanyagok, gyorsfagyasztott ételek, és még nagyon hosszan lehetne folytatni a felsorolást.

Folyamatosan nőtt az ipar részesedése a nemzeti jövedelem előállításában, és ma már ennek majdnem felét szolgáltatja, vagyis az ipar vált a társadalmi tiszta jövedelem legfőbb forrásává. Mindez azt tükrözi, hogy a valaha elmaradott agrárország bekerült a világ húszegynéhány ipari országának körébe. Gazdasági pozíciónk a felszabadulás előtti kiszolgáltatott helyzethez viszonyítva minőségileg megváltozott. Példázza ezt a külkereskedelem alakulása: míg a felszabadulás előtt exportunk 80 százalékát mezőgazdasági termékek és nyersanyagok tették ki, a gépek és berendezések pedig mindössze 9 százalékot képviseltek, jelenlegi kivitelünk 90 százaléka ipari termék, és az exportnak több mint 40 százaléka gépipari berendezés és iparcikk. Érdemes rámutatni, hogy a gépexport ilyen nagy arányt csak néhány nyugat-európai országban ért el.

Az iparosítás kulcskérdése volt az egész nemzetgazdaság fejlődésének, az életszínvonal és az életkörülmények alakulásának, ez volt a háttere a többi népgazdasági szektor fejlesztésének, nem utolsósorban a mezőgazdaság látványos sikereinek is.

Az iparosítás nemcsak a népgazdaságot formálta teljesen át, hanem a társadalmat is. Az iparban dolgozók létszáma 40 év alatt több mint kétszeresére nőtt, arányuk az aktív keresők 20 százalékáról majdnem 40 százalékára emelkedett. E nagy léptékű átrendeződés óriási tömegek társadalmi felemelkedését, szakképzettségük és műveltségük ugrásszerű növekedését, életkörülményeik alapvető javulását vonta maga után. E gyors fejlődés azonban nem volt problémamentes, mert az iparban dolgozók máig is kiható felhígulásával járt. Hosszú időbe telik például, míg az első generációs munkások tapasztalata, szakmai igényessége, a feladatokkal való azonosulása olyan szintre fejlődik, ami a régen iparosodott országok munkásdinasztiáira jellemző. Szakképzettségünk ugrásszerű kiszélesedése is

óhatatlanul a követelmények csökkenésével járt — a Műegyetemtől a szakmunkásképző iskolákig.

Nehéz bemutatni, milyen mértékben rajzolta át az iparosítás az ország gazdaságföldrajzi képét. A felszabadulás előtt az ipar nagyrészt Budapesten koncentrálódott, itt dolgozott a foglalkoztatottak majdnem kétharmada, kisebb ipari központok csupán néhány városunkban, a Bakony és a Vértes térségében, valamint a Sajó és a Zagyva mellett alakultak ki. Érzékelteti az elmaradottságot, hogy településeinknek csupán 28 százalékában volt villamosáram-ellátás, amit 1963-ig sikerült teljes körűvé tenni. A sok száz új ipari létesítmény jelentős hányada vidékre települt, a Budapesten dolgozók aránya már a foglalkoztatottak negyedét sem éri el, ugyanakkor számos megyénk ipari arculatot öltött. Nemcsak egyes városaink, mint Miskolc, Győr, Pécs, Veszprém, Székesfehérvár váltak nagy ipari központokká, nemcsak az új ipari centrumok, például Dunaújváros, Leninváros, Tatabánya, Várpalota, Komló jellemzik a fejlődést; az ipar kis településeink nagy részében is megjelent. Ez utóbbi nemcsak az iparvállalatok tervszerű telepítési politikájának a következménye, hanem jelentős szerepet játszott a mezőgazdasági üzemek sokrétű ipari tevékenységének dinamikus bővülése, amit az utóbbi időben a kisvállalkozások köre tovább szélesít. Mindez alapvetően közrejátszott a foglalkoztatottság és az életmód kedvező irányú átalakulásában.

Minőségileg megváltozott az ipar struktúrája is. Négy évtizeddel ezelőtt a munkások 40—45 százalékát a kisiparban foglalkoztatották, ma pedig erőfeszítéseket teszünk a már csak nyomokban fellelhető és hiányzó kisipari tevékenység élénkítésére. A felszabadulás előtti Magyarország egyoldalúan kialakult iparában a nehézipar részesedése 37,5 százalék volt, szemben a jelenlegi 67,8 százalékkal. Ezzel együtt a könnyűipar súlya — termelésének megtöbbszörözése ellenére — 41,3-ről 12,7 százalékra csökkent, az élelmiszeripar aránya (ugyancsak jelentős fejlődés közepette) 21,2-ről 18,2 százalékra módosult. A nehézipar ilyen mértékű előretörése nem mindenben felelt meg adottságainknak, de pozitívuma, hogy alapanyagban és gépi berendezésekben komoly hátteret biztosított az egész népgazdaság fejlődéséhez, sőt a tartós fogyasztási cikkek termelésével az életszínvonal emeléséhez is. Jelentős a nehézipar — ezen belül különösen a gépipar — szerepe importunk ellentételezésben is, bár a világgazdaság mai körülményei nem minősítették iparunk szerkezetét ideálisnak. (Ez azonban nem annyira az ágazati struktúra, hanem inkább a termékszerkezet problémája.)

Fejlődésünket azonban nemcsak önmagunkhoz kell viszonyítani, hanem a külvilághoz is. E tekintetben már kevésbé kedvező a kép. Igaz, hogy mai műszaki színvonalunk jóval magasabb, mint amilyen 40 évvel ezelőtt a legfejlettebb ipari országoké volt. De ezt az időszakot a tudomány és a technika rendkívül gyors fejlődése jellemezte, amit általában csak jelentős — évtizedes nagyságrendű — késéssel tudtunk követni, a technikai rést csak néhol sikerült csökkentenünk. Relatív elmaradásunknak voltak tárgyi okai is, így korlátozott anyagi és szellemi erőforrásaink vagy a technikatranszfer politikai és gazdasági akadályai. De sok múlott rajtunk is. Gazdaságvezetésünk hosszú ideig nem szentelt kellő figyelmet a műszaki fejlődésnek, a vállalatokat kevéssé tették érdekeltté az innovációban, erőforrásainkat szétforgácsoltan és pazarlóan használtuk fel. Gazdasági és műszaki vezetőink idegennyelv-tudásának siralmas helyzete pedig a látókör és a tájékozottság terén okozott komoly elmaradást. A kérdés jelentőségére csak most kezdünk igazán rádöbbenni, amikor a műszaki fejlődésünk embargókkal, tilalmakkal való fékezése a velünk szemben kialakított stratégia egyik jelentős fegyvere. Technikai elmaradásunk csökkentése nemcsak további gazdasági fejlődésünk feltételei, hanem politikai és társadalmi stabilitásunk, valamint védelmi képességünk kulcskérdése is.

Az első évtizedek

Ipari fejlődésünk útja meglehetősen göröngyös volt, melyet sok kényszerítő körülmény, sok tévedés és csak részben sikeres kiigazítási törekvés kísért. Az államosítások egy zömmel kisüzemekből álló, egyoldalúan strukturált, egészében műszakilag elmaradott ipart vettek társadalmi tulajdonba. Ebből csupán néhány területen emelkedtek ki többé-kevésbé korszerű termelési gócok (az izzólámpák, gyógyszerek, vasúti járművek, energetikai gépek, villamos berendezések, mezőgazdasági gépek gyártása és a fémkohászat egyes területein). Az osztályviszonyok gyors átrendezésének igénye, a szocialista tulajdonforma fölényének fetisizálása és a nagyüzemi termelési mód hatékonyságának egyoldalú általánosítása az államosítást a kisüzemekre is kiterjesztette. Ezzel a lépéssel sok — csak kis szervezetekben rentábilis — ígéretes termék és szolgáltatás útját vágtuk el. Ez rövidesen a lakossági ellátás zavaraira, valamint hiányok kialakulására vezetett, és nagyban hozzájárult a háttéripar máig is érezhető elszegényedéséhez. Az új állami vállalatok kialakítása sok vonatkozásban ésszerű profilírozással, a hatékonyságot növelő termeléskoncentrációval járt, de a viharos lendület esetenként értékes termelőerőket is elsodort. A vállalati jövedelmek nagyfokú centralizálása forrást biztosított a tervben kitüntetett területek erőteljes fejlesztéséhez.

Sikeresen tértünk át a tervgazdálkodásra, ami az ipari termelés gyors — a várakozásokat meghaladó — fejlődésében tükröződött, és az életszínvonal is jelentősen javult. Az első évek sikere azonban elhomályosította a tisztánlátást. A központi akarat mindenhatóságába vetett hit voluntarista elképzeléseket szült, amit befolyásolt egy közeli világháborúra szükséges felkészülés koncepciója is. A sorozatosan felemelt I. ötéves terv már nem számolt a realitásokkal, önellátást és túlhajtott beruházásokkal ugrásszerű iparfejlődést célzott meg, elsősorban a nehéziparban. Igaz, hogy ebben az időszakban számos új termelési kultúrát honosítottunk meg, például a bányagépek, szállító- és emelőgépek, autóbuszok és tehergépkocsik gyártását, kiterebélyesedett az előző években megindított szerszámgépgyártás, ugrásszerűen fejlődött a gyógyszeripar. Öt év alatt 65 új nagyüzem létesült, és 84 jelentős üzembővítés történt, az ipari centrumok többsége is ekkor született meg, de elhanyagoltuk az élelmiszeripart, a könnyűipart, a fogyasztási cikkek termelését, és az alapanyaggyártás is elmaradt az igényektől. A nehézipar — különösen a vaskohászatnak, valamint az energiaigényes termékek gyártásának — egyoldalú, túlfeszített fejlesztése deformálta iparunk szerkezetét, termelési kényszerpályákat kijelölő nagy létesítményeket és — ami máig is ható feszültségek forrásává vált — alacsony gazdasági hatékonyságú üzemeket hagyva örökül a későbbi évtizedeknek.

A mennyiségek hajszolása szükségszerűen háttérbe szorította a minőséget és a műszaki fejlesztést. Az autarkiára törő iparpolitika nemcsak a külvilághoz fűződő termelési kapcsolatokat vágta el, hanem a szellemieket is. Ennek következtében tovább nőtt technikai színvonalunk — már eredetileg is jelentős — elmaradása. Kevés volt a folyamszerű gyártás; elmaradt a gépesítés és az automatizálás színvonala; a második világháború után megjelent új technológiai eljárások nehezen honosodtak meg; igen nagy volt a nehéz fizikai munka aránya, például a bányászatban, a magas- és mélyépítésben, a kohászatban és — jóformán mindenütt — az anyagmozgatásban. A tervmutatók formális teljesítése együtt járt az anyagok, munkaeszközök és az emberi munka rendkívül pazarló felhasználásával. E mentalitás maradványait máig sem sikerült kellően visszaszorítani.

Az aránytalanságok hamarosan komoly ellátási és termelési zavarokban éreztették hatásukat. A túlfűtött gazdaságban súlyos hiányok léptek fel szénből, villamos energiából, mezőgazdasági gépekből és vegyszerekből, valamint sok más termékből. Ezt a mennyiségek lázas — gyakran formális — hajszolásával próbáltuk

ellensúlyozni, ami viszont jelentős költségemelkedésre, minőségromlásra és újabb hiányok kialakulására vezetett. A hiány és a kapkodás az ipari termelésnek szinte magától értetődő kísérőjelenségévé vált. Az életszínvonal csökkenése, majd a politikai bizalom eróziója visszahatott az ipari munkamorálra. A központi beavatkozások fokozása és az adminisztratív intézkedések nem segítettek a bajokon — be kellett látni a túlhajtott elképzelések kudarcát.

A problémák orvoslására azonban ismét csak voluntarista elhatározások születtek, időszakos irányváltozásokkal tarkítva. A közhangulat javítására például kampány indult közszükségleti cikkek gyártására, aminek során számos nagyüzemünk nagy értékű gépparkjával igénytelenebb termékek előállítására kényszerült, s az önköltség elviselhetetlenül magasba szökött. Egyes beruházások leállítása is több kárt okozott, mint hasznot. Már ekkor érlelődni kezdtek azok az ellenforradalom után kikristályosodó gondolatok, hogy szakítani kell az autark iparpolitikával, támaszkodni kell a nemzetközi munkamegosztásra, és a magyar ipar fejlesztését a hazai adottságokhoz kell illeszteni, előnyben részesítve a gyökerekkel rendelkező és kevés energiát igénylő tevékenységeket. Ennek a helyes elképzelésnek a megvalósítása azonban a későbbiek során még sok csalódással járt. Hosszú időbe tellett annak felismerése, hogy a tradíció, az élő munka nagy hányada vagy a termékrendszerek komplexitása önmagában nem biztosít komparatív előnyöket, ha az nem párosul folyamatos innovációval.

Az ellenforradalom utáni évtized őszinte és a hibákat korrigálni vágyó szelleme kedvezően hatott az iparpolitikára. Előtérbe került a közszükségleti cikkeket gyártó — korábban elhanyagolt — ágazatok, így az élelmiszeripar fejlesztése. Egészségesebb irányba módosult a gépipar termelési struktúrája, nagyobb hangsúlyt kaptak a technikahordozó szektorok, például a híradástechnika és a műszeripar. Új termelési kultúrák bontakoztak ki, például gördülőcsapágyak és közúti járművek részegységeinek előállítása, tartós fogyasztási cikkek (televízió, háztartási gépek) gyártása, erőteljes fejlődésnek indult a vegyipar, az építőiparban a nagyüzemi módszerek háttérbe szorították a hagyományos technológiát. Hangsúlyt kapott a műszaki fejlesztés, a műszaki színvonal emelése, a beruházásban a gépi felszerelés korszerűsítése. Az erőfeszítések sikerét tanúsítja, hogy az 1960-as években a termelés növekményének a felét a termelékenység emelkedése biztosította, ami nagy előrelépés volt a korábbi időszakhoz képest.

Kedvezően alakult az együttműködés a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval. A nagy volumenű szovjet energiahordozó- és nyersanyagszállítások szilárd alapot biztosítottak iparunk termeléséhez, ugyanakkor számos iparcikkünk (például autóbuszok, híradástechnikai cikkek, szerszámgépek, daruk, különféle technológiai berendezések) nagy léptékű exportja előtt nyílt meg egy biztos piac. Ez jó néhány ágazatunk tartós fejlődéséhez vezetett. A piac konjunkturális ingadozásaitól való védettség kedvezett a mennyiségi növekedésnek, de a garantált értékesítés termékeink jelentős hányadánál nem ösztönzött a korszerűsítésre. Felbecsülhetetlen jelentősége volt az ebben az időszakban kialakuló kooperációknak. A Magyarországon előállított timföld Szovjetunióban történő kohósítására vonatkozó egyezmény az alumíniumipar jövőjét alapozta meg; a villamosenergia-rendszerek együttműködő hálózatának kialakítása, a kőolaj-, majd később a földgázszállító csővezetékrendszerek létesítése energiaellátásunk stabilitását garantálta. A továbbiakban az előnyös kooperációk köre bővült (közúti járművek, agrotechnika, vegyipar stb.), és kisebb volumenben más szocialista országokkal is kialakult (például HALDEX, alumíniumipar, acélipar). A KGST-ben a sokoldalú gyártásszakosításhoz fűzött reményeink csak részben váltak valóra, a tényleges igények gyakran nem támasztották alá az egyezményeket. Ebből esetenként gondok is származtak, például a hazai mezőgazdasági gépgyártás — utólag célszerűtlennek tűnő — visszafejlesztéséből. A fejlődés a kívánatosnál lassabb volt ugyan, de ha-

tása nem lebecsülendő; napjainkban a szocialista országokba irányuló iparcikk-exportunk csaknem harmadát, a gépiparban mintegy felét gyártásszakosodás keretében bonyolítjuk le. Sajnálatosan a szocialista piac erősen végtermékcentrikus — ami hazai iparpolitikai gyakorlatunkban is csak lassan oldódik —, ezért csak ritkán sikerült a kooperációt és specializációt a részegységekig elmélyíteni, pedig ez a hatékonyság fokozásának nagy lehetősége.

Ipari struktúránk hatékonyabbá tételéhez az út a nemzetközi kooperáció és specializáció intenzifikálásán keresztül vezet. A behozatal bővítése a szocialista országokból a kínálat hiánya, a tőkésországokból az ellentételezés nehézsége miatt ütközött korlátokba. Ezért iparfejlesztésünk alapvetően importhelyettesítő orientációra kényszerült, az igazi húzóerőt jelentő exportorientált stratégiát napjainkig is nagy erőfeszítések árán és csak részlegesen sikerült meggyökereztetni. Az 1960-as években ezért kényszerültünk a vaskohászati bázisok továbbépítésére (elsősorban a feldolgozási szint emelésére), valamint nagy nehézvegyipari művek beruházásának elindítására. E kényszerpályák következtében ipari beruházásaink majdnem háromnegyed részét a nyersanyag- és energiabázis fejlesztésére fordítottuk, így kevés erőforrás maradt a feldolgozó ipar erősítésére.

Az ipar első két évtizedbeli dinamikus fejlődése és kedvező irányú minőségi változásai mögött a strukturális aránytalanságokon túlmenően komoly hatékonyságbeli hiányosságok is meghúzódtak. A gazdaságosság követelményei háttérbe szorultak, a termelékenység lassan nőtt, nagy elfekvő készletek halmozódtak fel, ugyanakkor jelentősek voltak a hiányok is. Nyugtalanítóvá vált a műszaki korszerűsödés lassú tempója, a munkásoknak majdnem fele kisegítő munkakörben dolgozott, alacsony volt az automatizált berendezések aránya, nőtt a megmunkáló gépek átlagos életkora (1965-ben már a 15 évet is meghaladta), és előrehaladt a termékek elöregedése is. Ugyanakkor világossá vált, hogy az ipar extenzív fejlesztésének lehetősége (új munkahelyek létesítése és pótlólagos munkaerő bevonása) kiapadóban van.

A tervezés, irányítás és gazdálkodás módszereinek korrekciói sem tették oly alkalmazkodóképessé iparunkat, mint amit az élet megkövetelt. Az ipar feszültségeinek levezetéséhez is sürgetővé vált a tervutasítások merev, hierarchikus rendszerét egy rugalmasabb irányítási módszerrel felváltani. Nem ebben az irányban hatott az ipar 1960-as évek derekán lezajlott átszervezése. Ennek az akkori irányítási modellbe illeszkedő folyamatnak a következtében az állami iparvállalatok száma majdnem a felére csökkent, a vállalatok átlagos létszáma megközelítőleg 3,5-szeresére nőtt. Az erők koncentrálásától és a termelési profilok racionalizálásától remélt haszon csak lassan vált kézzelfoghatóvá; a vállalati önállóság sem nőtt a kívánatos mértékben az állami irányítás decentralizálásától, viszont erősödtek a monopolhelyzetek. Később (1972-ben) a nagy szervezetek helyzetének erősítése újabb támogatást kapott. Még ma sem zárult le az a decentralizációs folyamat, ami a létrejött nagy szervezetek többségénél később előnyöket ígért. Az átszervezések ellentmondásos, sok veszteséggel és vargabetűvel kísért hosszú történetéből fontos tanulság, hogy a doktriner nézetekkel ellentétben a vállalati méretnagyságot célszerű a feladatokhoz és az erőforrásokhoz igazítani.

Az új gazdasági mechanizmus jelentős hajtóerőket hozott működésbe az iparban. A gazdaságossági szempontok előtérbe kerülése, az érdekeltség erősödése, a vállalati önállóság fokozódása rövidesen kedvezően éreztették hatásukat. Javultak a hatékonysági mutatók, nemcsak a termelés üteme nőtt, hanem a termelékenység is, fokozatosan ez vált a termelés bővülésének kizárólagos forrásává, ami a foglalkoztatott létszám csökkenése miatt elengedhetetlen követelménnyé vált.

Hosszú ideje először megindult a technikai rés csökkenése is. Ezt részben a hatékonyság növelésére való törekvés gerjesztette, de még nagyobb mozgatóerő volt

a tőkés világpiaci versenybe történő fokozódó bekapcsolódásunk. A nemzetközi helyzet enyhülése kedvező feltételeket teremtett világgazdasági kapcsolataink bővítésére. Már a szélesebb körű informáltság is sok impulzust adott a műszaki fejlesztéshez, a külkereskedelmi ügyletek és a különféle együttműködési formák pedig a technológiai transzfer csatornáivá váltak. Ugrásszerűen nőtt a legmodernebb gépek importja, egyes gyárainkat a legkorszerűbb technika szintjén rekonstruáltuk — bár a fejlesztés nem mindig volt elég előrelátó és következetesen átgondolt, ami később egyrészt nehezen konvertálható kapacitásokban, másrészt műszaki színvonal tekintetében nem egyenszilárdságú vertikumokban éreztette hatását. Nagyarányú technológiai fejlődés következett be egyebek között a vegyiparban (a nyersanyagbázis kiépítése mellett kiemelendő a gyógyszergyártás, a gumiipar és a műanyagfeldolgozás), az alumíniumiparban, a közúti járműgyártásban, az acélgyártásban, az energetikai gépgyártásban, a könnyűipar több alágazatában (papír- és nyomdaipar, textil- és konfekcióipar), az élelmiszeriparban. Előtérbe kerültek olyan korábban elhanyagolt területek is, mint a mezőgazdasági gépgyártás, az ipari szolgáltatások és a csomagolás. Jelentősen emelkedett a termékek műszaki színvonala, amiben szerepet játszott a hazai fejlesztés is, de sok száz iparcikket külföldi licenciák alapján kezdtünk gyártani. Nőtt a technikaigényes termékek, automatikák, komplett technológiai berendezések köre, a magasabb feldolgozottsági fokot megtestesítő gyártmányok aránya, például az alumínium termékek, növényvédő szerek, élelmiszerek, egészségügyi eszközök között. A korszerűbb termékek gyártása azonban magasabb követelményeket támaszt az anyagokkal, alkatrészekkel, részegységekkel, előgyártmányokkal szemben. E követelményeket alapanyaggyártásunk és háttériparunk fejletlensége miatt sajnos gyakran csak tőkés importból tudjuk kielégíteni, ami nem kis mértékben járult hozzá fizetési mérlegünk későbbi problémáihoz. Ez az importfüggés azonban műszaki és gazdasági szempontból csak részben indokolt, rentábilis kiváltása vagy visszavezetése alacsonyabb feldolgozottsági szintre jó néhány területen nem irreális célkitűzés, amire vannak is biztató példák. E megoldandó probléma exportunk bővítésének is egyik kulcsa, de ehhez elengedhetetlen a minőségi munka gyakran hiányzó feltételeinek a biztosítása.

A fellendülésnek jelentős tényezője volt a szocialista integráció erősödése. A külkereskedelmi forgalom adottságainknak megfelelő irányban bővült, előmozdítva iparstruktúránk kiegyensúlyozottabbá válását. A szocialista piac veszi fel ipari exportunknak majdnem 60 százalékát, ennek bővítése jövőbeli fejlődésünk egyik kulcskérdése. E piacon azonban a minőségi követelmények fokozatosan közelednek a tőkés piac igényeihez, ami a műszaki haladás szempontjából örvendetes, de piaci munkánkat nem könnyíti. Megoldásra váró stratégiai feladatunk, hogy a szocialista piacon a konvertibilis fizetési mérleg romlása nélkül jussunk növekvő komparatív előnyökhöz.

Iparunk és a világgazdasági korszakváltás: a ma gondjai

A kedvező arányú ipari fejlődést a világgazdasági válság és a világpiaci helyzet romlása megtörte. A körülmények változására csak megkésve reagáltunk. Néhány éven keresztül — indokolatlan optimizmussal — a következményeket könnyen ellensúlyozhatónak véltük, és a konzekvenciákat teljes következetességgel csak a Központi Bizottság 1978-as határozata vonta le. E kritikus időszakban markánsan ütköztek ki a korábbi időszakról örökölt feszültségek és gyenge pontok. Iparunk nagy erőfeszítések árán is csak korlátozottan tudott hozzájárulni a fizetési mérleg javításához. A rendkívül nehéz piaci körülmények között vállalatainknak csak egy része volt képes offenzív magatartással versenyképes termékek hatékony előállítására és azok konvertibilis piacokon történő értékesítésére. E tekintetben kieme-

lendők a gyógyszeripar, a gumiipar, a szerszámgépipar, a járműipar, az orvosi műszergyártás, a professzionális híradástechnika és az energetikai gépgyártás egyes területei, valamint a textil- és konfekcióipar egyes vállalatai. Az egyensúlyi követelmények prioritása az ipari termékeink 80 százalékát felvevő belső piac beszűkülésére vezetett, a termelés növekedési üteme nagyon erősen lecsökkent, sok ágazatban kihasználatlan kapacitások alakultak ki. Gazdasági fellendülés nem képzelhető el az ipar fellendülése nélkül. Ennek élénkítéséhez módot kell találnunk a gazdaságilag hatékony vállalatok termékei iránti kereslet növelésére.

Az első olajárrobbanás hatásait mintegy 5 éves késéssel kompenzáltuk. A késedelmes reagálás következtében felesleges kapacitásokat hoztunk létre a kőolajfeldolgozásban és -szállításban, folytattuk a szénhidrogén bázisú erőművek és olajtüzelésű ipari berendezések létesítését, elmulasztottuk a hazai energiabázis bővítését, ehelyett folytatódott a szénbányászat visszafejlődése. Különösen nagy szó, hogy mindezek ellenére energiaellátásunk 1984 végéig kiegyensúlyozott volt, de a helyzet nem problémamentes. Az egyik kritikus kérdés, hogy az 1960-as, 1970-es években a szénhidrogének domináns szerephez jutottak energiamérlegünkben, aminek kedvező hatása volt a műszaki fejlődésre, és beruházási megtakarításokat is lehetővé tett. Az olcsó szénhidrogének korlátlan és stabil beszerezhetőségébe vetett hit azonban illúziónak bizonyult, az árrobbanások után kulcskérdéssé vált különösen a kőolaj-felhasználás részarányának drasztikus visszaszorítása. Rendkívül sikeres erőfeszítéseink nyomán mintegy 20 százalékkal csökkent a kőolajbehozatal, visszaszorult a kőolajtermékek hőfejlesztésre való használata, növeltük a motorhajtóanyagok részesedését a kőolaj-feldolgozásban, és a legtöbb területen lényegesen csökkentettük a fajlagos felhasználást. A struktúra módosításában jelentős szerepe van az atomenergetika sikeres meghonosításának is, ami műszakilag is nagy horderejű fejlemény a magyar iparban. Sajnálatos, hogy korábbi döntéseink késleltették az atomerőmű-építés folyamatát. Az energetika másik nagy problémája, hogy ellátásunk felét importból fedezzük, nehezedő külkereskedelmi feltételek mellett. A behozatal növelése a jövőben komoly gazdasági és egyes vonatkozásokban műszaki korlátokba is ütközik. Kézenfekvő, hogy a jövő növekvő energiaigényeinek fedezésére nagyobb mértékben támaszkodjunk a hazai energiaforrásokra. Ennek viszont a beruházási vonzata már a jelen időszakban is oly nagy, hogy korlátozná a feldolgozó ipar fejlesztését.

Mindkét probléma megoldásának kulcsa az energiatakarékosság a termelés és fogyasztás minden szférájában, a fajlagos energia- és anyagfelhasználás radikális csökkentése, az energiaigényes tevékenységek visszaszorítása, a hulladékenergiák és hulladékanyagok hasznosítása, az emberi magatartásformák ez irányú befolyásolása. Lehetőségeinket tanúsítja, hogy a következetes energiapolitikával immár öt éve gyakorlatilag állandó szinten sikerült stabilizálni az ország energiafelhasználását. Ezen belül azonban dinamikusan nőtt a villamosenergia-fogyasztás, ami az erőműépítés területén éleződő beruházási feszültséget okoz.

Alapanyag-ellátásunk egyoldalú és kiegyensúlyozatlan. Ásványbányászatunk csak a timföldgyártásnak és az építőanyag-iparnak biztosít stabil hátteret. A vaskohászat és a vegyipar importált nyersanyagokra épült. A világpiaci árváltozások a gazdasági hatékonyságot rontották le, az igények mérséklődése pedig tartósan kihasználatlan kapacitásokra vezetett (nyersvas, acél, kőolaj-finomítás). A nyersanyaggyártó művek kiépítésének első fázisai a nagy mennyiségű, egyszerűbb anyagok biztosítására irányultak, igényesebb, magasabb műszaki értékű termékeket csak kisebb mértékben állítunk elő. A kis mennyiségben szükséges különleges anyagok gyártása teljesen háttérbe szorult, pedig a műszaki fejlődés egyik fő mozgatója a speciális követelményeket kielégítő új anyagok körének gyors bővülése és elterjedése. Ez nemcsak a félvezetőkre jellemző, hanem a fémes és szigetelő szerkezeti anyagokra is.

A feldolgozó iparban a korszerű termékek előállításának egyik kulcskérdése, hogy rendelkezésre álljanak a minőségi követelményeket kielégítő anyagok. Ez az energiatakarékosságnak is fontos útja, mert az anyagminőség javulása vezet a túlméretezés, a túlsúlyos konstrukciók és az anyagveszteségek felszámolásához. Az előrelépés a minőség irányába az alapanyaggyártás rentabilitásának is előfeltétele. Ennek lehetőségét példázza alumíniumiparunk, mely a feldolgozottság magas fokára törekedve még a magas energiaárakat is ellensúlyozni tudta, gumiiparunk pedig azt bizonyította, hogy importált anyagokra is lehet jövedelmező és exportképes termelést alapozni.

Sajnos az anyagok gyártását többnyire nagy fajlagos tőkeköltség és energiaigény jellemzi. Ezért az anyagok minőségében széles körű és gyors hazai javulást nehéz remélni; amíg a szocialista integráció nem vezet átütő sikerre, erős marad a tőkés importtól való függésünk. Ennek részleges ellensúlyozására vannak lehetőségeink, amire példa a vegyipari intermedierek folyamatban levő fejlesztési programja. Az anyaghelyzet fékezi a műszaki fejlődést, nemcsak a tőkés import ellentételezésének gondjai, hanem — a különleges anyagok esetében — az embargó miatt is.

Iparunk néhány szektorában az anyagellátás biztos bázisa a mezőgazdaság. Az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatát érdemes minél sokrétűbben kiépíteni, egyrészt legértékesebb természeti erőforrásunk minél magasabb feldolgozottsági szinten történő kiaknázása végett, másrészt az ipar számára vonzó feladat komoly piacot képviselő élenjáró mezőgazdaságunk ellátása jó minőségű gépekkel, vegyszerekkel és egyéb anyagokkal, ami az export számára is kitűnő referencia.

A fejlett ipari országok az energia és egyes anyagok drágulásából fakadó veszteségeiket a fejlett technika felértékelésével tudták ellensúlyozni. Sajnos mi alig részesedünk a nagy tudást és különleges technikai felkészültséget megtestesítő termékek magas jövedelmezőségéből. Esetenként ez a márkanév hiányára vagy piaci munkánk gyengeségeire is visszavezethető, de az alapvető okot termékeink és előállításuk technikai színvonalában, vagyis a termelőerők állapotában és a műszaki fejlesztés helyzetében kell keresni.

Cserearányromlásunk egyik fő oka, hogy feldolgozó iparunk termékstruktúrája nem újult meg elég gyorsan. Vannak ugyan minden piacon értékesíthető exportcikkeink (például villamos háztartási készülékek, fényforrások, orvosi műszerek, gyógyszerek, gumiáruk, autóbuszok, számjegyvezérlésű szerszámgépek, műbőrök, konfekcióipari termékek, cipők, húskészítmények, gyorsfagyasztott ételek), melyek köre az utóbbi években gyorsan bővült az exportösztönző intézkedések hatására. (Bár az állami iparvállalatoknak még csak 5 százaléka szolgáltatja a konvertibilis ipari export 85 százalékát.) Termékeink többségének használati értéke, műszaki színvonala azonban csak közepes, ami árfekvésüket is megszabja. Kevés az olyan termék, mint az alumíniumgyártmányok, gyógyszerek, gumiáruk, autóbuszok, ahol iparvállalatainkat a nemzetközi fejlődést érdemben befolyásoló szervezetek között tartják számon. Termékstruktúránk elmaradottságának sok nem műszaki oka is van: személyi és intézményi körülmények, a gazdaságirányítás gyengéi, a teljesítményt kikényszerítő valódi piac hiánya stb. Kevés szó esik azonban a technológia korlátozó hatásáról, hiszen a rendelkezésre álló megmunkálási eljárás típusa, a megmunkálásokkal elérhető minőség és pontosság, a feldolgozható anyagválaszték és hasonló körülmények alapvetően behatárolják a gyártható termékek körét. Igaz viszont, hogy számos vállalatunk a rendelkezésére álló technológiai lehetőségeket sem használja ki teljeskörűen.

A feldolgozó ipar nemzeti jövedelmet termelő képességét hatékonysága és termelékenysége jellemzi. Ezt alapvetően a technológia műszaki színvonala szabja meg, ami meghatározó a hatékonyságot jelentősen befolyásoló szervezettség és munkakultúra alakulására is. Szép számmal vannak viszonylag korszerű techno-

lógiájú üzemeink, de az átlagot jelentős elmaradás jellemzi a fejlett országokhoz viszonyítva. Ezt tükrözi, hogy termelékenységünk átlagosan mintegy fele a vezető ipari országokénak, és a legtöbb esetben ez húzódik meg a veszteséges termelés mögött.

Az elmondottak tükrében különösen nyugtalanító, hogy az utóbbi évek beruházást korlátozó politikája következtében a technológiai korszerűsödés sok helyütt megrekedt, a technikai rés újból nőni kezdett. Sikeres exportőr vállalataink jelentős részének még az elhasználódott berendezések pótlása is gond. Ha nem sikerül megoldást találnunk a beruházási erőforrások átrendezésére és koncentrálására legalább a húzó vállalatok fejlesztéséhez, szembe kell néznünk versenyképes termékeink körének beszűkülésével, műszaki lemaradásunk fokozódásával. Helyzetünk kritikus, hiszen egyrészt a fejlett tőkésországok technológiájuk alapvető korszerűsítésével igyekeznek kikerülni a válságból, és előnyhöz jutni a versenyben, másrészt számos nálunk fejletlenebb ország is gyors innovációval és technológiaimporttal törekszik hátrányának ledolgozására.

Az előzőekben már szó esett a feldolgozó ipar fejlődését gátló örökségünkről, az anyaghelyzetről és a háttéripar gyengeségéről. Az utóbbi években ez a kör sajnálatosan kibővült a mikroelektronika elmaradásával, mivel iparvezetésünk csak késve ismerte fel, hogy az korszakos jelentőségű a gyártmányok, a termelési technológiák és az infrastrukturális szolgáltatások nagyon széles körének fejlődésében.

Az első négy évtized tanulságai a jövő iparpolitikája számára

Az elmúlt negyven év iparfejlődésének egyik lényeges tanulsága, hogy a múlt visszahat a jelenre. A korábbi döntések számos olyan adottságot, kényszerpályát, kötöttséget és megszokást teremtettek, melyek korlátozzák jelenlegi mozgásunk szabadságfokát. Az ebből származó problémák feloldása többnyire hosszú időt igényel. Hogy a jövőben iparunk harmonikusabb fejlődését biztosítsuk, távlati lehetőségeink realisztikus megítélésére kell jelen elhatározásainkat alapozni. Adottságaink mellett a csúcstechnológiákban nincs sok keresnivalónk, világviszonylatban élenjáró szerep más területen is csak kivételesen képzelhető el. A világméretű nemzetközi munkamegosztás folyamatban levő átrendeződése új lehetőségeket is megnyit, ezeket felismerve kell és lehet megtalálnunk a magyar ipar jövőjét. E számunkra kínálkozó középmezőnyben viszont megélhetésünk feltétele, hogy termékeinket korszerűség, megbízhatóság és jó minőség jellemezze. Oda érdemes iparfejlesztésünk súlypontját helyezni, ahol ezek a követelmények tartósan biztosíthatók.

Iparpolitikánk négy évtizedét szinte állandóan pályamódosítások kísérték. A gyakran változó prioritásokat sokszínű és módosuló eszköztár szolgálta: erkölcsi elismerés, erőforrások koncentrálása, központi fejlesztési programok, országos kutatási terv stb. A prioritások egy részét siker koronázta. Ez elsősorban a termékek olyan viszonylag szűk, homogén körének fejlesztésére irányuló programokat jellemezte, mint a gyógyszerek, alumínium termékek, autóbuszok gyártása vagy a számítástechnikai kultúra megalapozása. Voltak jelentős kudarcok is, így a dieselesítési program, a mozdonygyártási vagy részben az elektronikus alkatrészgyártási koncepció. A kiemelt területek zömén jelentős volt a fejlődés, időnként exportsikereket is elértünk, de a műszaki színvonal elmaradása miatt ezek a szakmák nem váltak igazi húzó ágazatokká, amit egyebek között a műszeripar, a híradástechnika vagy az erősáramú ipar példáz. Úgy tűnik, hogy e prioritások túl széles termékskálát, a vállalatok túl széles körét ölelték fel, amihez a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások nem voltak elegendők.

Utólag könnyű — de tanulságos — megállapítani, hogy az elképzelések kialakításakor az indokoltnál nagyobb súllyal érvényesült az elfogult szakmaszeretet, a lelkes optimizmus, gyakran a parciális társadalmi és politikai érdek, viszont az indokoltnál kisebb súllyal estek latba a világpiaci verseny kemény követelményei, a technikai fejlődés várható iránya, erőforrásaink korlátai és különösen a gazdaságosság szempontjai. Manapság sok kritika éri a központi kiemeléseket; nem kevesen a keresletvezérelt termeléstől eltérítő és üvegházi fejlődést elősegítő beavatkozásként minősítik őket. A mi adottságaink mellett azonban a piaci verseny nagyon korlátozottan érvényesül, ezért a piaci hatásokat a vezetés művészetének kell ötvöznie a különféle egyéb hajtóerőkkel (gazdasági szabályozás, erkölcsi ösztönzés, központi célkitűzések stb.), biztosítva a gazdasági és a műszaki szempontok harmóniáját. Arra már van tapasztalatunk, hogy kizárólag a reálfolyamatokon keresztül nem lehet az ipart irányítani. Valószínűleg erre önmagukban az értékfolyamatok sem elegendők. A kettő ötvözése ígér lehetőséget e nagyon bonyolult rendszer befolyásolására. Gazdasági szabályozásunk is hatékonyabb lett volna, ha jobban mérlegeljük a termelés alakulását megszabó termelőerők helyzetét. A vállalati önállóság divergáló erőterében a jövőben sem mondhatunk le arról, hogy néhány jól megválasztott prioritás segítségével a fejlődést a tartós népgazdasági optimum irányába tereljük. Alátámasztja ezt, hogy a nagy léptékű feladatok gyakran meghaladják a vállalatok lehetőségeit, érdekeltségét és látókörét. Különösen fontos a központi ráhatás az ipar jövőjét meghatározó olyan új irányzatok felkarolásában, mint a mikroelektronika, az információtechnika, a biotechnika, az új anyagok alkalmazása, az atomenergetika térhódítása, vagy ahol az össztársadalmi érdeket kell a parciális érdekkel szemben képviselni (például a környezetvédelem).

Iparunk jövőjének kulcsa a műszaki fejlődés, ezen múlik helyezésünk a nemzetek versenyében. A fejlett ipari országokban az új tudományos felismeréseket gyorsan konvertálják nagy ipari profitokra. Gazdaságuknak ma már nem a természeti kincsek, hanem a tudás a legfőbb forrása. (Azért a természeti erőforrások megléte sem hátrány.) Bár a különleges képességeink mítoszát az élet nem igazolta, szellemi potenciálunk, felkészültségünk, tudásunk átlagos színvonala jó, és kiemelkedő tehetségekben sem állunk rosszul. De e potenciállal nem gazdálkodunk okosan, amit az innováció akadozó, gyötrelmesen lassú üteme tükröz. A 40 év során műszaki fejlesztési politikánk nagyon változatos volt. Volt időszak, amit a teljes önerőre támaszkodás jellemzett, és volt példa iparágak technikájának teljes körű importjára. Egy időben a teljesen függetlenített műszaki fejlesztő és kutató intézményektől vártuk a fejlesztést, ma ezt sokan kizárólagos vállalati kategóriának minősítik. Sokféle módszert próbáltunk ki a kutató-fejlesztő munka finanszírozására, tervezésére, ösztönzésére és a szervezeti kapcsolatokra. Kétségtelen, hogy az utóbbi években célratörőbb lett a műszaki fejlesztés, és a termelés szolgálata vált elsődlegessé, de igazán átütő sikerről még nem tudunk beszámolni. Az alapproblémát valószínűleg nem a szervezeti és finanszírozási rendszerben kell keresni, hanem a vállalati igények területén. A műszaki fejlesztés jelentős lépései rendszerint kockázatosak, de társadalmunkban a kockázatvállalás erkölcsi és anyagi feltételei hiányoznak, és a vállalatok érdekeltsége sem hat ebben az irányban. Ezért is vonzóbb a másutt már bevált technika átvétele, különösen ha azt megfelelő garanciák és esetleg értékesítési megállapodások is alátámasztják. Természetesen a technikatranszfer nélkül nem képzelhető el haladásunk, hiszen a műszaki fejlesztésre fordítható saját anyagi és szellemi potenciálunk nagyon korlátozott. De a saját kutató-fejlesztő bázisainkról nem mondhatunk le. Egyrészt ez is jelentősen hozzá tud járulni a fejlődéshez, és ellentételezni tud külföldről szerzett ismereteket, másrészt az importált technika átvételéhez és továbbfejlesztéséhez is elengedhetetlen ez a műszaki háttér.

A múlt tapasztalataiból azt is leszűrhetjük, hogy mind a technikai, mind a

szellemi potenciál az iparban nagyobb teljesítményekre képes, mint amit jelenleg nyújt. E meglehetősen nagy tartalék kihasználása az emberi tényezőkön múlik. Ennek egyik feltétele a romló tendenciát mutató munkamorál megjavítása. Egyenletes és jó minőséget, takarékosságot, nagy hatékonyságot csak a feladatukkal azonosuló, felelősségteljesen és fegyelmezetten dolgozó emberekkel lehet elérni, akiknek az aránya sajnos csökken. Szocialista humanizmusunkkal a renitensek könnyen vissza tudnak élni; ellenük a fellépés gyakran mérhetetlenül sok energiát igényel. A nagyon is szükséges demokratikus légkör kialakításának sok a vadhajtása; szerzett jognak, sőt egyenesen vívmánynak tekintünk olyan szokásokat és magatartásformákat, melyek tulajdonképp a munkafegyelem megsértését és a produktív munkaidő összezsugorodását jelentik. Nem ritka ezért, hogy azonos technológiák termelékenysége nálunk jóval kisebb, mint a fejlett ipari országokban. A becsületes dolgozók a célszerű munkafegyelem által nem érzik magukat korlátozva, önmegvalósításukat, személyiségük kibontakozódását, közösségi szerepüket ez nem akadályozza, de elkedvetlenítőleg hat rájuk, hogy az érvényesülésnek nem a tisztességes munka az egyetlen útja. Arra is rá kell mutatni, hogy az ipar mind több területének csökken a vonzereje, a jó néhány szakmában gyötrő valódi munkaerőhiány a követelmények csökkentésére kényszerít. Az utóbbi időben további gondok forrása a mellékkeresetekre vagy az iparon kívüli magasabb jövedelmekre irányuló kiterebélyesedő törekvés. Szövevényes politikai és társadalmi problémával kell megbirkóznunk, ami nem oldható meg egyszerűen néhány jogi vagy gazdasági intézkedéssel.

Ugyancsak alapvető az ipar műszaki és gazdasági értelmiségének jövedelmi helyzete. Alkotóképes, az innovációt kezdeményező és megvalósító műszakiak a mozgatórugói a műszaki haladásnak, és az ilyen típusú szakemberekben elszegényedőben van az ipar. Nem ösztönző perspektíva, hogy az átlagmérnök életkeresete 50 éves korában éri utol az átlagos szakmunkásét. És az sem megoldás, hogy a fiatal mérnökök nem hivatásuk gyakorlásával, hanem mindenféle attól távoleső tevékenységgel tudnak megfelelő jövedelemhez jutni. Természetesen sok a közepes, sőt gyenge képességű mérnök, akiknél nem indokolt a lényegesen magasabb jövedelem. De az ilyen általános helyzet sem pénzügyi fedezetet, sem társadalmi és erkölcsi hátteret nem biztosít a kiemelkedő teljesítmény elismeréséhez, enélkül pedig a tehetség más érvényesülési lehetőségek felé orientálódik. Jó néhány patinás gyárunkban a kreatív műszaki gárda eltűnése nem veszély, hanem befejezett tény.

Az említett problémák jelentős részét az iparnak magának kell megoldani, a vezetés, a működési mód, a helyzetismeret lényegesen magasabb szintre emelésével, a belső tartalékok kiaknázásával. De joggal igényelheti az ipar a politikai és gazdasági vezetéstől olyan körülmények és feltételek biztosítását, melyek alátámasztják e szándékokat, és segítik az erőfeszítéseket. De 40 év tapasztalataiból azt is leszűrhetjük, hogy a nehéz helyzetekből előbb-utóbb mindig sikerült megtalálni a kivezető utat. Az optimizmusra van alapunk. Gazdasági egyensúlyunk megőrzésének hihetetlenül nehéz követelménye az elmúlt három-négy évben iparunknak is súlyos és sikeres próbatétele volt. Örvendetesen bővül a fejlődésünk útján töprengők, ennek érdekében cselekedni akarók köre, ami tükröződik iparunk teljesítményének ez évi javuló tendenciájában is.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (429—438. l.)

Mezőgazdaságunk eredményeinek forrásai

Sipos Aladár

Nem az ünnep hangulata, hanem a tények tisztelete kötelez arra, hogy az elmúlt 40 esztendő fejlődését végiggondolva pozitív mérleget készítsek a magyar mezőgazdaság fejlődéséről, hogy elismeréssel szóljak az MSZMP következetes, a magyar nép érdekeit szolgáló agrárpolitikájáról, ezen agrárpolitika kidolgozóiról és megvalósítóiról, azokról a mezőgazdaságban különböző posztokon helytálló százezrekről, akik nélkül a magyar mezőgazdaság Keleten és Nyugaton sokszor megcsodált eredményei nem lettek volna elérhetők.

A sikerek alapja: a munkás-paraszt szövetség

Közismert, hogy az MSZMP súlyos örökséget kapott az 1956 előtti magyar vezetéstől, s aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy e vezetés torz politikája a legmélyebb sebeket a magyar parasztságon ütötte. Az ország adottságait és tradícióit figyelmen kívül hagyó voluntarista gazdaságpolitika az iparosítás alapvető forrásának tekintette a mezőgazdaságot, aminek következtében az ötvenes években a mezőgazdaság termelése stagnált. A gazdaságilag megalapozatlan célkitűzések (mint például az első ötéves tervnek az a célkitűzése, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését néhány év alatt 50 százalékos termelésnöveléssel valósítsák meg) párosultak a termelőszövetkezetek erőszakos szervezésével. Ezek a módszerek olyannyira idegenek voltak a magyar parasztságtól, hogy többszöri nekifutás ellenére sem érhették el a kitűzött célokat. 1956 közepén a szövetkezeti szektor részesedése az ország mezőgazdasági területéből alig haladta meg a 20 százalékot, amely 1957 közepére 11,3 százalékra csökkent. (E hanyatlásban az erőltetett kollektivizáláson kívül természetesen nagy szerepe volt az ellenforradalom okozta eszmei zűrzavarnak is.)

Az ellenforradalom leverése után a népi hatalom megvédése és megszilárdítása vált a fő feladattá. Ennek elengedhetetlen feltétele volt a munkás-paraszt szövetség helyreállítása és megszilárdítása, s ennek kellett alárendelni az agrárpolitikai döntéseket is.

A párt és a kormány olyan intézkedéseket hozott, amelyek kivívták a dolgozó parasztság bizalmát. Nyíltan elítélték az ellenforradalom előtti évek hibáit, a szövetkezetek erőszakos szervezését, és orvosolták a sérelmeket. Emellett az agrárpolitika fontos feladata volt az anyagi érdekeltség biztosítása és erősítése azzal a céllal, hogy az adott társadalmi-gazdasági feltételek között növekedjék a mezőgazdasági termelés. Jelentősen támogatta a termelőszövetkezeteket és az állami gazda-

Sipos Aladár akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója.

ságokat a gazdálkodásuk konszolidálásában, ugyanakkor segítette az egyénileg dolgozó parasztság termelését, anyagi helyzetének javítását is.

Ezen időszak agrárpolitikai intézkedései közül ki kell emelni két olyan jelentős döntést, amely nemcsak az agrárpolitikát, hanem az egész gazdaságpolitika eszközrendszerét is lényegesen befolyásolta. Az egyik 1956 novemberében született: megszüntette a kötelező beszolgáltatási rendszert, és helyette bevezette az új, egységes állami *felvásárlási rendszert*. Ennek eredményeként az alá- és fölérendeltségre alapozott kapcsolatrendszert felváltotta a mellérendeltségi jellegű szerződéseken alapuló árukapcsolat.

A történelmi hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlését nem az MSZMP kezdeményezte. Ennek kritikai elemzése a mezőgazdaság állami irányításával együtt az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi, októberi és decemberi határozatai alapján bontakozott ki. Ám ezek a kritikák és az ezek nyomán született intézkedések 1953—1954-ben nem a begyűjtési rendszer létjogosultságát kérdőjelezték meg, hanem a begyűjtési rendszerrel kapcsolatos túlkapások orvoslására, az elviselhetetlenül nagy terhek mérséklésére irányultak. Az 1955. márciusi fordulatot követően, amely a szektás baloldal ismételt megerősödését tükrözte, a begyűjtési rendszer tovább szigorodott. Az újabb fordulat az MDP KV 1956. júliusi határozata után következett be, amikor is egyre általánosabbá vált az a felismerés, hogy *„szükség van a begyűjtési rendszer reformjára, de a kötelező beszolgáltatás megszüntetése még nem időszerű, s csak fokozatos változások útján valósulhat meg a mezőgazdasági termékek forgalmazási rendszerének jobbátétele"*.[1]

E korszak kutatói — közgazdászok és történészek — sokoldalúan elemezték már azokat a gazdasági, ideológiai, politikai viszonyokat, amelyek között a párt- és az állami vezetésnek 1956 november elején döntenie kellett a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörléséről. Egyértelmű az is, hogy az adott körülmények között a párt- és az állami vezetésnek vállalnia kellett a politikai mérlegelés terhét; ezt a kérdést is a hatalom megtartásának és megszilárdításának szempontjából kellett eldöntenie. Figyelembe kellett venni az adott helyzetet is, azt tudniillik, hogy a begyűjtési rendszert Nagy Imre kormánya a Minisztertanács 1956. október 30-i ülésén eltörölte. A párt és a kormány nagyfokú realitásérzékéről tanúskodik, hogy elnöki tanácsi rendelettel eltörölték a beszolgáltatási rendszert, ami rendkívül fontos volt az egész parasztság megnyerése szempontjából. (A rendelet érvényét október 25-re tette, olyan időpontra, amikor a Nagy Imre-kormány nem is foglalkozott ezzel a kérdéssel.) Olyan döntés volt ez, amely nemcsak a politikai sikernek volt az egyik forrása, hanem gazdagította az átmeneti korszak marxista közgazdasági elméletét és a gazdaságirányítás gyakorlatát is. 1956 novembere előtt — a szektorális hovatartozástól függetlenül — lényegében kötelező állami tervutasítások alapján termeltek és gazdálkodtak a mezőgazdasági üzemek. A kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése a mezőgazdaság két legjelentősebb szektorában (a termelőszövetkezetekben és az egyéni gazdaságokban) megszüntette a direkt típusú irányítást, és helyébe a közvetett szabályozási rendszert kellett bevezetni. Új ár-, adó-, hitel- és támogatási politikát kellett kialakítani; új termékforgalmazási és termelési, értékesítési szerződéses rendszer alapelveit kellett kimunkálni, számításba véve azokat az automatizmusokat és gazdasági impulzusokat, amelyek ezeknek az új gazdaságpolitikai eszközöknek a hatására jelentkezni fognak az egész mezőgazdaság, annak egyes szektorai, valamint a kapcsolódó ágazatok (ipar, ke-

[1] Gyenis János: A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikájának néhány főbb jellemzője az 1957—1961 közötti időszakban. A Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai 1957—1960 c. kötetben. (Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 227. l.)

reskedelem), illetve bizonyos értelemben a népgazdaság egészének területén.[2] Ezeket a változásokat joggal tekinthetjük az első olyan nagy jelentőségű lépésnek, amely a későbbi években kihatott az egész népgazdaság irányítási rendszerének tökéletesítésére.

Az agrárpolitikai tézisek és megvalósításuk eredményei

Ezen időszak másik nagy horderejű agrárpolitikai lépése az 1957 júliusában nyilvánosságra hozott *agrárpolitikai tézisek* elfogadása volt. Az agrártézisek, majd az ezt kiegészítő és továbbfejlesztő párthatározatok, továbbá néhány lényeges állami döntés tartalmazták a párt agrárpolitikai koncepcióját és a mezőgazdaság feljesztésére vonatkozó célkitűzéseket. „A koncepciót az agrártézisek alapozták meg, amelyek olyan igénnyel léptek fel, hogy összehangolva az agrárpolitikát az általános politikával és a gazdaságpolitikával, *egységes rendszerbe foglalják össze* a párt szövetségi politikáját, a mezőgazdasági termelésfejlesztés fő irányelveit, a mezőgazdaság szocialista átalakításának irányelveit, és olyan fontos ideológiai kérdésekben is állást foglaltak, amelyek *egy hosszabb időre érvényesnek tekintett agrárpolitika alapját* képezték."[3]

A kidolgozott koncepció helyességét az élet igazolta. A koncepciónak a gyakorlatban való alkalmazása nemcsak a mezőgazdasági termelés növekedését mozdította elő, hanem ennek alapján teremtődtek meg azok a feltételek is, amelyek közepette az ellenforradalmat követő néhány éven belül megvalósulhatott a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Így vált lehetővé, hogy a magyar mezőgazdaság a szocialista átszervezést követő jó két évtized alatt jelentősebb változáson ment keresztül, mint korábban történelmünk során. A mezőgazdaság szocialista átszervezése és ezzel együtt a nagyüzemi élelmiszer-termelés kialakítása a változások egész sorát indította el a gazdaság különféle területein és a társadalmi viszonyok szférájában is.

A magyar mezőgazdaság termelése a kollektivizálás előtt évente meglehetősen ingadozott, növekedési üteme mérsékelt volt. A nagyüzemi gazdaságok megszilárdítása, a korszerű mezőgazdasági nagyüzemek kiépítésének megkezdése után a termelés növekedése meggyorsult, üteme kiegyensúlyozottá lett.

Jelenleg mezőgazdaságunk mintegy 10 százalékkal kisebb területen, feleannyi munkaerővel több mint kétszer annyit termel, mint 25 évvel korábban, a magángazdálkodás túlsúlya idején. Jó színvonalon fedezi az ország lakosságának élelmiszer-szükségletét, amely egy főre számítva az utóbbi negyedszázadban kétszeresére növekedett. Egyidejűleg többszörösére nőtt a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek exportja. Mindez azt bizonyítja, hogy élelmiszer-gazdaságunk nagy szerepet játszik a politikai stabilitás szempontjából rendkívül fontos élelmiszer-ellátásban és a magyar gazdasági fejlődést meghatározó külkereskedelmi egyensúly biztosításában.

A magyar mezőgazdaság eredményei kiállják a nemzetközi összehasonlítás próbáját. A két világháború között és az ötvenes-hatvanas években az európai országok rangsorában a magyar mezőgazdaság hosszú ideig nem tudott előbbre jutni a 14.—18. helynél. A hetvenes-nyolcvanas években több mutató tekintetében az 1.—4. helyre került. 1983-ban az egy főre jutó gabonatermelés 1,4 t volt, Európában ennél csak Dánia mutatója volt kedvezőbb. Az európai országok között Magyarország szintén az elsők között van az egy főre jutó almatermelésben, valamint a sertéshús-, a baromfihús- és a tojástermelésben is.

[2] Lásd bővebben Gyenis János: i. m. 229—231. l.
[3] Gyenis János: i. m. 246. l.

Elért eredményeink ellenére sem kergethetünk illúziókat a mezőgazdaságnak a népgazdaságban betöltött szerepét illetően. Igaz, hogy országunk adottságai viszonylag kedvezők a mezőgazdasági termelés számára. A mezőgazdaság hozzájárulása az ország nemzeti jövedelméhez 17—18 százalék, részesedése a kivitelből 23—25 százalék. Ebből következik, hogy a mezőgazdaság, az élelmiszer-termelés nem teheti kérdésessé az ipar meghatározó szerepét.

Figyelembe kell továbbá venni, hogy a világpiacon tartós tendencia az alapvető nyersanyagok és energiahordozók árának emelkedése, ami növeli az élelmiszer-termelés költségeit. Az agrártermékek túlkínálattal küszködő világpiacát monopolhelyzetben lévő exportőrök uralják, s az élelmiszer-kereskedelmet is alárendelik hatalmi-stratégiai érdekeiknek. Magasan tartják az általunk importált termékek árait (például fehérjetakarmányok, vegyi anyagok, gépek), leszorítják viszont az általunk exportált számos élelmiszer árát. Az ebből származó negatív hatások kivédése, illetve mérséklése mind nagyobb erőfeszítést igényel.

Megítélésem szerint agrárpolitikai sikereinkben nem kis szerepet játszott az a tény, hogy időben vagy legalábbis nem nagy késéssel ismertük fel és adtunk teret az objektív magyar valósághoz, illetve a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségességének. A siker másik oka, hogy a politikai és a gazdasági vezetés nem erőltette az olyan változásokat, amelyeknek feltételei nem érettek meg. Úgy vélem, az MSZMP agrárpolitikájának olyan tanulsága ez, amelyet fel kell használni a jelenben, de a jövőben is.

A csaknem 30 évre vonatkozó nagyszámú pozitív példából — a teljesség és a kifejtés igénye nélkül — utalok itt a már említett begyűjtési rendszer megszüntetésére és a felvásárlási rendszer bevezetésére. E rendszert fejlesztette tovább az 1960-as években bevezetett többcsatornás termékforgalmazási rendszer. Egyidejűleg *elvetettük azt az egyoldalú felfogást, amely hosszú ideig jellemző volt a munkamegosztás, a specializálódás, a vállalatok együttműködésének* a megítélésében. Volt idő, amikor hazánkban is jogszabályok tiltották még a legegyszerűbb és szorosan a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari és kereskedelmi tevékenységeket is. A fordulat e tekintetben az 1960-as évek végén, az egységes szemlélet kialakítása, az egészséges tendenciák kibontakozása pedig az 1970-es évek elején következett be. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek feladata ettől kezdve nemcsak a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termékek előállítása, hanem a hozzá kapcsolódó — sőt ezen túlmutató — ipari szolgáltatások és az élelmiszer-feldolgozás fejlesztése is.

A pozitív példák sorából nem hiányozhat a vállalati önállóság, az érdekeltség érvényesítése, a szövetkezeti parasztság munkával arányos, kellő szintű jövedelmének megteremtése. A parasztság helyzetének javítására törekvő politikáját az MSZMP és a magyar kormány nemcsak az ellenforradalom leverése utáni években követte, hanem folytatta azt később is. Különösen fontos volt ebből a szempontból a munkás- és a paraszti jövedelmek és életszínvonal közötti különbségek megszüntetésének 1960-as években meghirdetett politikája.

Az 1960-as évek elején a paraszti reáljövedelem még több mint 15 százalékkal maradt el a munkásoké és az alkalmazottaké mögött. A hatvanas években hozott intézkedések következtében a paraszti jövedelmek gyors ütemben növekedtek, így ez a különbség megszűnt, és a paraszti jövedelmek szintje elérte az ipari munkásokét és az alkalmazottakét. Olyan eredmény ez, amelyet a világon igen kevés ország tud felmutatni.

A hetvenes években történelmi horderejű változás kezdődött a termelőszövetkezeti parasztság szociális körülményeiben, a nyugdíj- és az egészségügyi ellátásban, valamint a gyermeknevelés támogatásában (családi pótlék) is. A mezőgazdasági munkások és szövetkezeti parasztok munka- és életkörülményeinek jobbra fordulásában jelentős szerepet játszott az is, hogy gyökeres javulás következett be

az iskolázásban, a kulturálódásban, a szakemberképzésben. Az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben dolgozó aktív munkaerőnek körülbelül egyhetede közép- és felsőfokú végzettségű, egyharmada pedig szakmunkás. A nemzedékváltás során a régi helyét kulturáltabb, szakképzettebb, az innovációra fogékonyabb munkaerő foglalja el, amely gondolkodásmódban, életkörülményekben, igényekben is egyre inkább azonossá válik az iparban dolgozókkal.

A mezőgazdasági eredmények fontos tényezője *a termelőerők minőségi változása*, amelynek következtében végbemegy mezőgazdaságunk *iparosodása*. A magyar mezőgazdaság technikai bázisa gyökeresen átalakult: több ágazatban befejeződött vagy előrehaladt a mezőgazdasági termelés gépesítése, kialakulnak a komplex géprendszerek. Az igaerőt és a kézi munkát felváltották, illetve egyre inkább felváltják a gépek. 1950-ben a gépi vonóerő az összes vonóerőnek mindössze 14,4, 1960-ban 50,2 százalékát tette ki; napjainkban ez az arány megközelíti a 100 százalékot.

Széles körben terjedt a kemizálás, növekedett a műtrágya, a különféle gyomirtó, növény- és állatvédő, növekedést serkentő biológiai és vegyi anyagok használata. Az egy hektár szántó-, kert- és gyümölcsterületre jutó műtrágya hatóanyagban 1950-ben például csak 6 kg volt, jelenleg viszont 300 kg.[4]

Nagy eredmények születtek a nemesítésben is. Ennek nyomán mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben széles körben új fajták terjedtek el.

A mezőgazdaság iparosodásának előrehaladásával egyre fontosabb követelmény a termelési tényezők optimális egyesítése, ami megköveteli a rendszerszemlélet alkalmazását, vagyis a termelés szervezésekor a termelési folyamat *egészéből* kell kiindulni. E szemlélet érvényesítése következtében a műszaki fejlesztés jellegét alapvetően meg kell változtatni, a differenciálódással szemben az integrálódás kerül előtérbe. Az iparosodás korábbi szakaszára általában az volt a jellemző, hogy a hozam emelkedésére ható egyik vagy másik termelési tényező (gépesítés, kemizálás, nemesítés) került egyoldalúan előtérbe.

A rendszerszemléletre ezzel szemben az a jellemző, hogy a termelésre (a hozamok emelkedésére) ható valamennyi tényezőt számba kell venni; a termelés technikai, biológiai, kémiai és emberi tényezői között tudományosan megalapozott összhangot kell létrehozni. Így a termelés folyamatának valamennyi szakaszában a legkorszerűbb termelési tényezőket komplexen kell alkalmazni. Magyarországon ezt a célt elsősorban az *iparszerű termelési rendszerek* szolgálják.

Hangsúlyozni kell, hogy mezőgazdasági eredményeink fontos forrása az a változatosság és sokszínűség, amely az élelmiszer-termelés szervezeti rendszerét jellemzi. Mezőgazdaságunk fejlesztésének *alappillérei a szocialista nagyüzemek;* az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek a megművelt terület több mint 92 százalékán gazdálkodnak, s ezek adják a mezőgazdasági termelés kétharmadát. Mellettük azonban jelentős szerepet töltenek be a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai, valamint a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságai is, amelyek a mezőgazdaság össztermelésének egyharmadát adják. A kistermelést — mint ismeretes — a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok és fogyasztási szövetkezetek integrálják.

Az utóbbi évtizedben gyorsan terjedtek a vállalatok és a szövetkezetek közötti *társulások*. Jelenleg a népgazdaságban működő társulások többsége a mezőgazdaságban található. Ez nem véletlen, hiszen itt hat legkevésbé a központi irányítás, itt a legnagyobb a szerződési szabadság, a vállalkozói kedv stb. Különösen jó eredményeket érnek el a termelési rendszerek.

A mezőgazdaság eredményes fejlődésének tartós eleme *a gazdasági önállóság*

[4] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1970. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1983. KSH, 1984.

és az anyagi ösztönzés érvényesítése a gazdaságirányítás, mindenekelőtt a szabályozórendszer fejlesztése révén. Már említettem azokat az intézkedéseket, amelyek az ellenforradalmat követő években születtek a mezőgazdaság irányításának fejlesztésében. A gazdaságirányítás 1960-as évek közepén elkezdődött általános reformjába szervesen illeszkedett a mezőgazdaság irányításának továbbfejlesztése is. Ez a reform gazdasági tartalmát tekintve mindenekelőtt a vállalati önállóság, a bővített újratermelés anyagi megalapozását szolgálta a termelői árak többszöri és jelentős emelésével, az állami támogatások fejlesztést és üzemeltetést egyaránt szolgáló rendszerével, a hitelrendszerrel, a vállalati jövedelmek keletkezését és felhasználását befolyásoló pénzügyi szabályozórendszerrel és a termékforgalmazás szabályozásával.

Végül az agrárpolitika igen fontos jellemzője, hogy a mezőgazdaságot igyekezett minél szervesebben beilleszteni a népgazdaság egészébe. Ezt mindenekelőtt az indokolja, hogy az élelmiszer-termelés ágazati kapcsolatai egyre sokrétűbbek és bonyolultabbak. Ilyen körülmények között mind makro-, mind mikroszinten a gazdasági döntésekben, a tervező és fejlesztő munkában rendkívül megnövekszik a komplex szemlélet érvényesítésének fontossága. Az egy termelési vertikumot alkotó vállalatokra vonatkozó makroszintű döntések összehangolatlansága elkerülhetetlen zavarokat, veszteségeket okoz egy-egy vagy esetleg több láncszemben is. Ugyanez a helyzet akkor is, ha a több-kevesebb önállósággal rendelkező vállalatok döntései nincsenek kellően összehangolva. E zavarok, veszteségek megelőzése, illetve minimálisra csökkentése teszi elengedhetetlenül szükségessé az *integrációs kapcsolatok* rendszerszemléletű fejlesztését, a kapacitások és az érdekviszonyok összehangolását.

Az elmondottakkal nem kívánom tagadni, hogy nem fordult elő az élet által felvetett követelményekkel szemben ellenállás, vagy nem lassította késlekedés előrehaladásunkat. Erre csak egy példát említek. Ismeretes, hogy főleg a hetvenes években olyan méreteket öltött a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok összevonása, amely ellen a legmagasabb szintű párt- és állami szerveknek kellett fellépniük. Hasonló álláspontra helyezkedett a tudomány is, felismervén, hogy a gazdaságok erőltetett összevonása nemegyszer csökkentette a termelés hatékonyságát, ami ellentétes gazdaságpolitikai céljainkkal. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg az MSZMP agrárpolitikájának azt a történelmi jelentőségű eredményét, hogy Magyarországon megteremtődtek az alapvető feltételei annak, hogy a lakosság élelmiszer-szükségleteit saját termeléssel elégítsük ki. Ezt a helyzetet mindenekelőtt a *termelés mennyiségi növelése* révén értük el, amit az ehhez szükséges közgazdasági feltételek megteremtésének kellett megelőznie. A mai gondokat, problémákat nem a hiány, hanem a termelés növekedése szüli. Különösen élesen vetődnek fel az ebből származó gondok az élelmiszer-gazdaság exportorientációja erősödésének idején, amikor egyszerre növekednek termelési költségeink és szigorodnak az értékesítési feltételek a világpiacon. Azt hiszem, ma teljesen jogosan merül fel az az igény, hogy az új körülmények között *újragondoljuk hosszabb távra is érvényes agrárpolitikánk célrendszerét.* Napjainkban ez a kérdés nemcsak az agrárszakembereket foglalkoztatja, hanem élénk érdeklődést vált ki az ország szélesebb közvéleményében is.

Súlyponteltolódás az agrárpolitikában

E helyütt nincsen mód arra, hogy átfogóan elemezzem azokat a vitákat, utakat, szempontokat, amelyeket agrárpolitikánk újrafogalmazása kapcsán számba kell vennünk, ezért csak néhány felvetésre szorítkozom.

Azt hiszem, hogy a jelenben és a jövőben követendő agrárpolitika kialakítása-

kor abból kell kiindulni, hogy a mennyiségi növekedés helyett *a minőség és a hatékonyság javítását* kell az agrárpolitika középpontjába állítani. Az élelmiszer-termelés ismert eredményei ellenére is le kell szögeznünk, hogy a teljesítmény és a ráfordítások napjainkban is létező arányaival több területen egyáltalán nem dicsekedhetünk, és ezek a fajlagos eredmények messze vannak a lehetséges csúcsteljesítménytől. Szakmai körökben egyre terjed az a felismerés, hogy a jelenlegi ráfordításokkal is lényegesen több és jobb minőségű terméket állíthatnánk elő. Tapasztalataim szerint azonban ez a felismerés még nem érvényesül a szükséges mértékben, s főleg nem minden szinten tesznek eleget az e felismerésből adódó követelményeknek.

Megítélésem szerint az élelmiszer-termelés hatékonyságnövelésének hazánkban egyik legnagyobb tartaléka az egyes vertikumok termelésének összehangoltabb fejlesztése, a vállalatközi kapcsolatok szervezettségének javítása, főleg a vertikális integráció elmélyítése révén. A magyar mezőgazdaság iparosodása ugyanis elérte azt a szintet, ahol a termelés technológiája, a koncentráció és a szakosítás előnyei gazdaságosan csak az integráció elmélyítésével hasznosíthatók. Ez elősegíti az állóeszközök eredményesebb fejlesztését és kihasználását, a fajlagosan szükséges forgóeszközök csökkentését, a tudomány vívmányainak a gyakorlatban való szélesebb körű alkalmazását, a korszerű termelési-szervezési elvek tömeges elterjesztését. Ez érvényes mind a mezőgazdasági üzemek közti kapcsolatokra, mind az élelmiszer-termelő üzemek és a számukra termelési eszközöket gyártó vállalatok közötti kapcsolatokra. Az élelmiszer-termelés hatékonyságának javítása céljából azonban különösen fontos a mezőgazdasági üzemek és a feldolgozó, a kereskedelmi vállalatok (ideértve a külkereskedelmi vállalatokat is) közötti vertikális kapcsolatok megteremtése.

Ez utóbbi kapcsolatok elmélyítését különösen indokolja az a tény, hogy kivitelünkben jelentős helyet foglalnak el az élelmiszerek, és az éleződő nemzetközi versenyben az exportot bővíteni, a piacokat megtartani csak jó minőségű áruval lehet. Nyilvánvaló, hogy a piaci igényekhez alkalmazkodni kell, arra kell törekedni, hogy élelmiszerexportunk a lehető leggazdaságosabb legyen. Mivel a piaci igények változnak, nem lehetséges örökérvényű döntéseket hozni a tekintetben sem, hogy a termékeket milyen feldolgozottsági fokon exportáljuk. Az export összetételének változtatása, a feldolgozottsági fok növelése vagy csökkentése elsősorban az élelmiszeripar feladata kell hogy legyen. Ez viszont megköveteli, hogy a piaci információk folyamatosan eljussanak az élelmiszeripari vállalatokhoz.

A változó piaci viszonyok természetesen nem hagyhatják érintetlenül a mezőgazdasági termelőket sem. A mezőgazdaság ugyan a termelés jellege következtében a változásokhoz lassabban tud igazodni, mint a feldolgozó ipar, a külső piacokon tapasztalható tartós tendenciákat azonban követnie kell. Ezek az információk csak a vertikális láncon keresztül juthatnak el a termelőkhöz. Ezért halaszthatatlan feladatnak kell tekinteni az élelmiszer-külkereskedelmi stratégiának a jelenleginél mélyebb kimunkálását, az agrárkülkereskedelem szervezeti és érdekeltségi rendszerének továbbfejlesztését.

A kapcsolatok problémáinak másik vetülete az élelmiszer-termelés és -forgalmazás, valamint az e szférákat ellátó ipari háttér összehangolatlanságaként jelentkezik. Mivel az ipar szerepe az élelmiszer-termelésben egyre inkább meghatározóvá válik, nem közömbös a mezőgazdasági termelés, tágabb értelemben az élelmiszer-termelés fejlődése szempontjából, hogy milyen mértékben és milyen áron képes iparunk kielégíteni az élelmiszer-termelés gépek, berendezések, műtrágyák, növényvédőszerek iránti igényét. Ebben az ellátó szférában az egyik legnagyobb gond az, hogy mindmáig nem sikerült megszüntetni a hiánypiacot. Az élelmiszer-termelés és -forgalmazás gép- és eszközszükségletét sem a belföldi termelés, sem az import nem tudja

megfelelően kielégíteni. Itt nemcsak arról van szó, hogy a műszaki megoldatlanság következtében bizonyos géptípusok hiányoznak, hanem sok esetben a már bevált gépekből sincs az igényekhez alkalmazkodó, megfelelő választék. Nem ritka az sem, hogy a mezőgazdasági üzemek nem jutnak hozzá a kisebb kapacitású erő- és munkagépekhez, noha azokra még a nagygazdaságokban is szükség van. Ezért az ipar struktúráját úgy kellene módosítani, hogy az élelmiszer-termelés által támasztott szükségletek kielégíthetőek legyenek.

Komoly veszteségforrást jelent, hogy a mezőgazdasági termelés, a feldolgozás és az értékesítés között a kapacitások összehangoltsága nem kielégítő. A felvásárlás anyagi-műszaki és személyi feltételeinek megteremtése, a hűtők és tárolók építése nincs összhangban a mezőgazdasági termelés növekedésével. Nem elhanyagolható károk keletkeznek a szállítás és a tárolási veszteségek következtében.

Nem kevés megoldatlan probléma mutatkozik a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termékeket felvásárló és feldolgozó vállalatok kapcsolatában is. Az egyik fő problémát abban látom, hogy a felvásárlás és a feldolgozás szervezetileg túl centralizált. Másrészt igen jelentős változásnak kell minősítenünk azt a tényt, hogy a mezőgazdasági termelés említett gyors ütemű növekedése következtében az élelmiszertermékek piacán jórészt sikerült felszámolni az állandósult hiányt, és ez a piac egyre inkább a vevők piacából az eladók piacává válik. Ebből mindenekelőtt azt a konzekvenciát kell levonni, hogy a mezőgazdasági termékek felvásárlásában növekszik a piaci módszerek jelentősége. Ma azonban nagyon szerény keretek között valósul meg az élelmiszer-termelésben részt vevő mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi vállalatokat összekapcsoló vertikális végtermék-érdekeltség kialakítása. Ennek következménye, hogy az áruk még ma is egy sor, legtöbbször ellentétes érdekű szervezet közvetítésével jutnak el a fogyasztókhoz, miközben a folyamatban részt vevők mindegyike saját eredményének maximalizálását tartja a legfontosabbnak. Ezek a különböző szervezetek erősen lefékezik a piac termelésorientáló hatását, következésképpen a piaci igények változásáról a termelők rosszul, nagy késésekkel szerezhetnek tudomást. Különösen káros ennek hiánya az export szempontjából.

Ami a vertikum összehangolt fejlesztését illeti, itt a legnagyobb problémát az *élelmiszeripar* jelenti, amely mindmáig szűk keresztmetszete az ország élelmiszergazdaságának.[5] Bár az elmúlt évtizedben az élelmiszeripari vállalatok állóeszközállománya viszonylag gyorsan fejlődött, műszaki színvonala igen nagy szóródásokat takar. Egyes ágazatok helyzete válságos, elavult berendezésekkel és technológiával, olykor nem megfelelő higiéniai feltételek között dolgoznak. Más esetekben indokolatlan a nagyüzemek túlsúlya, mert ennek következtében növekszik a szállítási költség, és romlik a termékek minősége.

Élelmezésiparunk üzemelési ráfordításai, fajlagos víz- és energiafelhasználása nagyobb annál, mint amit a fejlett technika és technológia igényel. *Gépesítettségének viszonylag alacsony szintjére* utal, hogy villamosenergia-felhasználása a technológiai folyamatokban kevesebb, mint a fejlett országok korszerű élelmiszeripari vállalatairé. A szakágazatok többségében található egy-egy fejlettnek minősíthető gyár, de a többi erősen avulóban van mind műszaki, mind erkölcsi szempontból.

A fejlesztési forrásokkal való rosszul értelmezett takarékoskodás következménye az a gyakran látható kép, amikor egy-egy korszerű vonal egyes közbülső vagy perifériás szakaszai hiányoznak. Előfordul, hogy a termelési vonal közepén van egy hazai, esetleg importból származó gépegység, amely nincs szinkronban a többi szakasszal. Az esetek nagy részében az importált berendezések nem tudják

[5] Bővebben foglalkoztam ezzel a kérdéssel „Élelmiszergazdaságunk fejlesztésének néhány problémája" c. cikkemben. (Magyar Tudomány, 1982. 4. sz.)

elérni névleges teljesítményüket, és sokszor indokolatlanul nagy kiszolgáló létszámmal üzemelnek.

Az élelmiszeripari vállalatok jelentős része valósággal vergődik a növekvő mennyiségű és minőségű termelési feladatok és a szűkre szabott fejlesztési lehetőségek között. Az igencsak korlátozott nyereségszerzési lehetőségeken kívül nehezíti az élelmiszeripari vállalatok műszaki fejlesztését, sőt szinten tartását is a hazai *élelmiszeripari gépgyártás gyengesége*. Hasonló a helyzet a többi KGST-országban is. Ezért élelmiszeripari vállalataink technológiai fejlesztése csak kisebb-nagyobb — többségében tőkés viszonylatú — gépimporttal valósítható meg.

A csomagolás fejlesztését a hazai csomagológép-gyártás hiánya, illetve elégtelensége mellett a korszerű csomagolóanyagok és eszközök hazai gyártásának elmaradottsága is befolyásolja. Ez nagymértékben rontja termékeink külpiaci versenyképességét, és növeli az importigényt. A hazai csomagolóanyagok és -eszközök minőségi hibái miatt a nagy teljesítményű és érzékeny külföldi csomagológépek teljesítménye jelentősen elmarad a névlegestől.

Az ésszerű eszközgazdálkodás az élelmiszeriparban egyfelől olyan korszerűsítést követel, amely nem egy-egy berendezés felújítását, hanem teljes üzemek rekonstrukcióját, illetve ezek tervszerűen ütemezett sorozatát foglalja magában, továbbá a feldolgozó üzemek (nagy-, közepes és kisüzemek megfelelő kombinációjú) *országos hálózatának kiépítését*, amely — a szállítás jelentős csökkentése mellett — lehetővé teszi az élelmiszer-alapanyagok komplex feldolgozását. Mindez változatlan nyersanyagbázis esetén is jelentősen növelné az élelmiszer-termelést. Következésképpen javulna a belső ellátás, és növekedne az export is.

Belföldi élelmiszer-ellátásunk egyik alapvető követelménye, hogy a legfontosabb élelmiszerekből mindig és mindenütt igények szerinti kínálat legyen. A társadalmi közhangulat megfelelő szinten tartásához azonban ma már ennél jóval többre van szükség, aminek a forrását részben az élelmiszeripari vállalatoknak kell megtermelniük. Kevés kivételtől eltekintve e vállalatok megfelelő választékban minden termékcsoportból kielégítik az igényeket. Ennek ellenére a fogyasztók gyakorta emelnek jogos kifogásokat az áruellátással kapcsolatban. A hiányosságok zöme igen gyakran nem a termelésben, hanem az áruterítésben gyökerezik. Meg kell találni az élelmiszeripar és az élelmiszer-kereskedelem között azokat az együttműködési formákat, amelyek a közös anyagi érdekeltség alapján a forgalom bővítését, az ellátás ütemesebbé tételét célozzák.

Az élelmiszerek minőségének javításában, a termelés hatékonyságának növelésében természetesen rendkívül nagy feladatok hárulnak *a mezőgazdaságra* is. Ahhoz, hogy az élelmiszer-gazdaságot mint stratégiai értéket megőrizzük, váltásra van szükség a mezőgazdaságban is. A mezőgazdasági termelés szerkezetét úgy kell alakítani, hogy a fejlődést a hatékonyan bővíthető ágazatok növekvő teljesítménye határozza meg. A hatékonyság fokozásának alapja a mezőgazdaságban is csak a műszaki fejlődés felgyorsítása lehet. A mezőgazdaság az új követelményeknek csak akkor tud eleget tenni, ha technikai szintjét nemcsak megőrizzük, hanem emeljük is. Volt idő, amikor a mezőgazdaságot kevésbé kutatás- és fejlesztésigényes ágazatnak tartották. E tekintetben alapvető szemléletváltozásra van szükség. Előtérbe kell állítani az elektronika, a biotechnológia alkalmazását, a biomassza hasznosítását. Mindez szükségessé teszi az agrárgazdaság kutatás-fejlesztési támogatásának növelését.

A szakmai közvéleményben meglehetősen általános az a felismerés, hogy a mezőgazdaság teljesítménye mind mennyiségi, mind minőségi és hatékonysági szempontjából javítható lenne *a munkateljesítmények* lényeges fokozásával. Ennek feltétele, hogy az üzemekben olyan érdekeltségi rendszert alakítsunk ki, amely növeli az élő munka termelékenységét.

A mezőgazdasági termelés hatékonyságának javításához tovább kell fejleszteni a meglévő *szövetkezeti formákat*. Egyik lényeges módja ennek a szövetkezetek és tagjaik közötti tulajdonosi kapcsolatok erősítése. Ennek egyik eszköze lehet a tagság pénzeszközeinek a közös fejlesztésbe való fokozott bevonása, melyre a szakszövetkezetek gyakorlata is szolgáltathat példát, de számításba vehetők eddig még nem alkalmazott megoldások is. Ehhez meg kell oldani a közös vagyon növeléséhez való egyéni hozzájárulás nyilvántartásának és az abból való részesedésnek a kérdését.

A szövetkezetek különböző formáiban napjainkban is igen jelentős a kis- és a nagyüzem együttműködése, integrációja. Ennek továbbfejlesztése ugyancsak indokolt.

Az integrációs feladatokban, a kisgazdaságok jövőjének megalapozásában nagyon fontos szerepet tölthetnek be a szakcsoportok. Működésük továbbfejlesztésének feladatai szintén sokrétűek (a közös alapok növelése, a működési eredmény felosztása, közös tevékenység kifejlesztése stb.).

Tovább kell fejleszteni a nagyüzemek és a kisgazdaságok közötti munkamegosztást, valamint a mezőgazdasági üzemeken belüli munkaszervezeteket. Számos példát említhetünk arra, hogy a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztésben nagy táblán a gépi munkákat a nagyüzem végzi, míg a kézi erőt igénylő munkákra (főleg a betakarításra) a gazdaság megállapodik tagjaival, illetve kívülállókkal. Ennek különféle formái alakultak ki: a művelési szerződés, kombinált vagy részes elszámolás, bérbeadás stb. E munkaszervezetek általában nem kötött munkaidőben és nem munkanormákkal mérve végzik tevékenységüket, ennek ellenére integrálódnak a vállalati üzemi szervezetbe. E szervezetek változatos új formái vannak kialakulóban.

A nagyüzemi mezőgazdaság kritikus területe napjainkban — a nagy eszközigény és a kis jövedelemtermelő képesség miatt — *az állattenyésztés*. A problémák megoldására itt is bátrabban kell alkalmazni a kis- és a nagyüzemi termelés különböző kombinációit.

★

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a magyar agrárstruktúra jelentős innovációs erőket halmozott fel. Ezen erők felszabadulásához a gazdasági környezetnek kell megadni a zöld lámpát. Amennyiben a megindult pozitív folyamatok tovább tartanak, a mezőgazdaság szervezeti rendszerének további fejlődése újabb impulzusokat adhat a hatékonyságra orientált mezőgazdasági termelés kibontakozásához.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (439—446. l.)

A demokratikus földreform és hatása a parasztság élet- és munkakörülményeire

Tar Imre

A magyar parasztság története szorosan fonódik egybe a hazáért, a földért folytatott küzdelemmel. A parasztság többsége évszázadokon keresztül perelt a „talpalatnyi földért", amely emberi életet, biztonságot, társadalmi elismerést adott azoknak, akik földdel rendelkeztek. Azok pedig, akiknek nem volt földje, viselték a terheket, a megaláztatást, a szegénységet. Negyven éve, 1945. március 15-én a parasztság megnyerte az évezredes pert, és a földreform során földhöz jutott. A földreform azonban nemcsak földhöz juttatta azokat, akik azt megművelik, hanem megalapozta a parasztság élet- és munkaviszonyainak átalakulását.

A Szovjetunió Vörös Hadseregének győzelme a német fasiszták és magyar csatlósaik felett lehetővé tette a magyar nép számára az új, független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésének megkezdését. A Magyar Függetlenségi Frontba tömörült pártok és szervezetek — az MKP, az SZDP, az FKGP, az NPP, a PDP, a szakszervezetek — nemzeti összefogásra szólították fel az ország lakosságát a fasizmus leverésére, a társadalmi és a gazdasági élet megindítása, a független, szabad, demokratikus rendszer kialakítása végett.

Az ország felszabadult részében elemi erővel tört fel az új demokratikus rendszer létrehozásának igénye. Ez a szilárd és egységes akarat hozta létre az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely szózatot intézett a magyar néphez. Ebben értékelte az ország helyzetét, és programot adott az új élet megindításához. Ez egyebek között a következőket tartalmazta:

„1944. december 21-én Debrecenben, a magyar függetlenségi eszme ősi várában összegyűltek a magyar nép hivatott képviselői, hogy megalakítsák az Ideiglenes Nemzetgyűlést. Ezer sebből vérző, végveszélybe került hazánk megmentésére rendkívüli erőfeszítésre van szükség." Felszólított arra, hogy „Szakítani kell a hitlerista Németországgal, fegyverszünetet kell kötni a győztes szövetséges hatalmakkal, a Szovjetunióval, Angliával, az Észak-amerikai Egyesült Államokkal."[1] Rögzítette, hogy „...Minden erőnkkel kivesszük részünket a saját felszabadításunkból."[2]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés felelősségteljes magatartásának, politikai érettségének bizonyítéka és elévülhetetlen történelmi érdeme az a felismerés is, hogy a dolgozó parasztságnak igazságot kell szolgáltatni, és a nagybirtokokat fel kell osztani. „Földreformot akarunk! Földhöz juttatunk sok százezer földnélküli és szegényparasztot, hogy gyarapítsuk a magyar nemzeti erőt, és évszázadokra megszilárdítsuk a demokratikus magyar államrendet."[3]

[1] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 25—26. l.
[2] Uo.
[3] Ua. 27—28. l.

Dr. Tar Imre kandidátus, országgyűlési képviselő.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek ezek az idézett elvi állásfoglalásai — amelyeket a képviselők egyhangúlag és nagy lelkesedéssel fogadtak el — kezdetét jelentették a független, szabad, demokratikus Magyarország építésének. Az ország felszabadulásának folyamatában és annak kedvező feltételeit felhasználva, egységbe tömörülve oldotta meg népünk a haza sorsát, a dolgozó emberek érdekeit szolgáló kérdéseket.

Ezeknek a sikeres megoldása szempontjából is alapvető volt a lakosság több mint felét kitevő parasztság megnyerése, a parasztkérdés helyes megoldása. Ez azért is fontos volt, mert a Magyar Tanácsköztársaságnak nem sikerült jól megoldani a parasztkérdést. Az ellenséges propaganda erre emlékeztetve azt sugallta, hogy „Úgy lesz, mint 1919-ben, a kommunisták kolhozt csinálnak, a csajkarendszert vezetik be." A parasztság tudatában elevenen élt a Nagyatádi-féle földreform is, amely megcsúfolása volt a szegényparasztságnak és a reform gondolatának is. Ezek és az évszázadok során kialakult bizalmatlanság — mert a dolgozó parasztot mindig becsapták — a bizakodás mellett kételyeket is ébresztett bennük.

A parasztságban fellelhető kételyek, a régi és az új eszmék keveredése, az évszázadok során elvesztett csaták s az ezeket követő, a korábbinál is súlyosabb elnyomás, megpróbáltatás tudata félelmet, bizonytalanságot, félszegséget idézett elő a parasztság egyes részében. A szegényparasztság bátrabb, felvilágosultabb elemei — főleg az agrárproletárok, akiknek nem volt veszteni valójuk, akik csak nyerhettek — a demokratikus pártok, a szervezett munkások segítségével leküzdötték a félelmet, és felismerve alapvető érdekeiket és a történelmi lehetőséget, melléálltak az új ország építésének.

Ennek alapvető feltétele volt a parasztság évszázados vágyának teljesítése, a föld felosztása. A parasztság nagy többsége számára az egyetlen elfogadható alternatíva a demokratikus földreform megvalósítása volt. Ez volt a parasztság kérése és leghőbb vágya, egyben a munkás-paraszt szövetség feltétele, a régi rendszer fő bázisának, a földesúri földbirtok felszámolásának s vele együtt a földesurak évszázados uralma megszüntetésének legbiztosabb módja.

Ezt felismerve, az Ideiglenes Nemzeti Kormány első nyilatkozatában meghirdette a földreformot. „Az ország gazdasági talpraállítására, a parasztság évszázados álmainak valóraváltására, a magyar demokrácia alapjainak megszilárdítására az Ideiglenes Nemzeti Kormány haladéktalanul földreformot hajt végre, mely sok százezer földnélkülit és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává."[4] A kormány azonnal hozzá is látott a földreform törvénytervezetének kidolgozásához.

A Szovjetunió és szövetségesei hadseregének győzelmes csatái kedvező feltételeket teremtettek a földreform megvalósításához. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. március 15-én törvénybe iktatta a földreform elveit. Törvényt alkotott a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. A törvény legfontosabb célja az volt, hogy „Valóra váltsa a magyar földműves nép évszázados álmát, és birtokába adja ősi jussát, a földet. Az igényjogosultaknak juttatott földet a juttatásban részesülők egyéni és telekkönyvileg bekebelezett tehermentes tulajdonába kell adni. A juttatottak ingatlanát részükre ki kell mérni, és birtokba helyezésükkel egyidejűleg az erről szóló okiratot ki kell adni... A földhöz juttatottak pedig megváltási árat tartoznak fizetni. A megváltási ár a kataszteri tiszta jövedelem húszszorosa... A juttatott föld tíz évig csak a Mezőgazdasági Minisztérium engedélyével idegeníthető el."[5]

A földreformról rendelkező törvény első fejezete a földreform célját, értelmét, társadalmi és gazdasági hatását foglalta össze. „A nagybirtokrendszer megszünte-

[4] Ua. 78. l.
[5] 1945. évi VI. törvény, első fejezet. Magyar Közlöny, 1945. 56. l.

tése biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő fejlődését. A földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi gazdasági és szellemi felemelkedés útját az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt. A földreform végrehajtása életbevágóan fontos nemzeti érdek és gazdasági szükségesség. A nagybirtokrendszer megszűnése után Magyarország erős, egészséges és termelőképes kisbirtokon fog nyugodni, amely a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonát képezi."[6]

A törvény gondolatai meggyőzők, és önmagukért beszélnek. Igazolják a történelmi szükségszerűség pontos felismerését és lehetőségének — idejekorán történő, késedelem nélküli — kihasználását. Valósághű és reális reményeket fűz a földreform megvalósításához, amelyeket a későbbi idők teljes egészében igazoltak.

A földreform jellegét a sajátos történelmi körülmények nagymértékben befolyásolták. A második világháború kimenetele folytán — a Szovjetunió győzelme következtében — a tőkések és a földesurak hatalma megdőlt. A volt uralkodók és kiszolgálóik többsége elhagyta az országot. A háború vihara, ahogyan azt Hegyesi János, a Nemzeti Parasztpárt képviselője, az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 22-i ülésén mondta „... Megtépázott bennünket, otthonunkat, de Tisztelt Nemzetgyűlés, elsodorta felőlünk azt a gaz, rang- és címkórságos úri rendet, amelyiknek nyomását évszázadok óta szenvedi a szegény dolgozóparasztság."[7]

A vihar által elsodort urak helyett a kormányzást a magyar nép az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe és az Ideiglenes Nemzeti Kormányba demokratikusan választott képviselői útján gyakorolta. Az egyes települések igazgatását pedig a demokratikus pártok küldötteiből alakult nemzeti bizottságok látták el. Ilyen sajátos történelmi körülmények és feltételek miatt a földreform nem egyszerűen csak polgári demokratikus jellegű feladatokat valósított meg — azokat is —, hanem bázisát jelentette, elősegítette a népi demokratikus átalakulást is, amelynek vezetője nem a burzsoázia, nem a feltörekvő polgárság, hanem a munkások és a parasztok egyesített ereje volt. A hatalom jellegét tekintve nem burzsoá, hanem a munkások és parasztok demokratikus diktatúrája volt.

Alapvetően ezek következtében a földreform — lényegét tekintve — forradalmi átalakulást eredményezett. A feudálkapitalista termelési viszonyokat a kisárutermelési viszonyok váltották fel, aminek fő jellemző vonása, hogy a személyes munkán, nem pedig a kizsákmányoláson alapult. A földreformot maga a nép kezdeményezte és hajtotta végre. Mindezekért nyugodt lelkiismerettel nevezhetjük az 1945. évi földreformot agrárforradalomnak is. A változás forradalmi tett eredménye volt, amely forradalmi változásokat hozott.

II.

A földreformról alkotott törvény értelmében kártalanítás nélkül elkobozták a hazaárulók, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak, a nyilasok, a népellenesek birtokait, minden felszereléssel együtt. Kisajátításra kerültek a 100 kh-nál nagyobb földesúri és a 200 kh-nál nagyobb gazdagparaszti birtokok. A gazdagparaszti birtokok 200 kh-ig történő meghagyásával e nagyszámú és jelentős befolyással rendelkező paraszti réteget kívánták semlegesíteni, hogy ne álljon a nagybirtokosok mellé.

A felosztásra kerülő földeket igazságosan, az adott lehetőségeknek megfelelően osztották szét. Előnyben részesítették azokat, akik a fasizmus elleni harcban részt vettek, akik az új nemzeti hadseregben szolgálatot teljesítettek. A törvény

[6] Uo.

[7] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 97. l.

értelmében igényjogosultak voltak a gazdasági cselédek, a mezőgazdasági munkások, a törpebirtokosok és a mezőgazdasági szakemberek. Igen fontos politikai és lélektani hatása volt annak, hogy a földhöz jutottak a földet tulajdonjogilag a nevükre írva kapták meg. Telekkönyvileg tulajdonosai lettek a földnek, amely ezáltal teljesen az övéké lett, és örökölhetővé vált. Révai József az MKP nevében az Ideiglenes Nemzetgyűlésen elmondott beszédében kijelentette: „...mi olyan földreformot akarunk, amely az igényjogosultaknak telekkönyvileg bekebelezett magántulajdonaként juttatja a földet, amellyel az új tulajdonosa szabadon rendelkezik."[8]

Szükségesnek és 40 év távlatából nézve is helyesnek bizonyult az, hogy a földeket igényeljék a jogosultak, és a földet igénylő parasztság — a munkásosztály, a dolgozó nép támogatásával — maga hajtsa végre a földreformot. Ennek szervezeti keretét a földigénylő bizottságok alkották. A földreform végrehajtására vonatkozó rendelet 1945. március 28-án jelent meg, amelynek értelmében községi földigénylő bizottságokat kellett alakítani. A földigénylők demokratikusan — közfelkiáltással — választották meg az 5—30 tagú földigénylő bizottságokat, amelyekbe a legmegbízhatóbb, köztiszteletben álló dolgozó parasztemberek kerültek.

A földigénylő bizottságok elnökei és tagjai fogadalmat tettek, hogy lelkiismeretesen, részrehajlás nélkül tevékenykednek. Feladatuk nem volt könnyű. Számba kellett venni a felosztható föld mennyiségét, minőségét, az igényjogosultakat össze kellett írni, és a listát közszemlére ki kellett függeszteni. A legnehezebb mégis a földek igazságos szétosztása volt, hogy lehetőleg senkit se érjen sérelem. Ezt a földek különböző minősége és a rendelkezésre álló felosztható föld mennyisége miatt teljesen egyenlően és igazságosan végrehajtani nem is lehetett.

Mindezekkel együtt is a földigénylő — a köznapi szóhasználatban földosztó — bizottságok történelmi jelentőségű tettet hajtottak végre, tagjaik elévülhetetlen érdemeket szereztek. Az ország területén 3200 községben alakultak meg a földigénylő bizottságok, mintegy 30 000 taggal. A bizottságok összesen 730 425 földigénylőt írtak össze, akik közül 642 342 személy minősült igényjogosultnak. Az alábbi táblázat az igényjogosultak társadalmi helyzetük szerinti megoszlását ábrázolja.

1. sz. táblázat

A reform során földhöz jutottak társadalmi helyzetük szerinti megoszlása
(százalék)

Mezőgazdasági munkás	40,6
Gazdasági cseléd	17,1
Törpebirtokos	33,3
Kisbirtokos	5,1
Egyéb	3,9

A táblázat adataiból látható, hogy a földhöz jutottak 57,7 százaléka agrárproletár, korábban földdel egyáltalán nem rendelkező mezőgazdasági munkás és gazdasági cseléd.

A 2. sz. táblázat azt mutatja meg, hogy a földhöz jutottak mennyi földet kaptak.

A táblázat adatai jól szemléltetik, hogy a legtöbb földet, 2 217 718 kh-t a mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek kapták. Az is szembetűnő azonban, hogy a földek még a korábbinál is jobban elaprózódtak. Az egy főre jutó átlagterület 5,1 kh (2,9 ha) volt. Ez a későbbiek folyamán igen komoly gondok forrásává vált.

[8] Uo. 86. l.

2. sz. táblázat

A jogosultak földhöz jutásának mértéke

Foglalkozási csoport	Juttatottak száma	Juttatott terület		Egy főre jutó átlagterület	
		kh	ha	kh	ha
Mezőgazdaság munkások	261 088	1 288 463	741 465	4,9	2,8
Gazdasági cselédek	109 874	922 255	530 726	8,4	4,8
Törpebirtokosok	213 930	829 477	477 335	3,9	2,2
Kisbirtokosok	32 865	143 131	82 367	4,4	2,5
Iparosok és kisiparosok	22 164	53 866	30 998	2,4	1,4
Képesített gazdák	1 256	14 548	8 372	11,6	6,7
Erdészeti alkalmazottak	1 164	6 998	4 027	6,0	3,5
Összesen	642 342	3 258 738	1 875 290	5,1	2,9

A 3. sz. táblázat azt mutatja, hogy a 20 kh-on aluli gazdaságok száma és területe hogyan változott meg.

3. sz. táblázat

A 20 kh-nál kisebb gazdaságcsoportok megoszlása

Gazdasági csoportok (kh)	Gazdaságok száma (db)		Szaporodás %-ban	Gazdaságok területe (kh)		Szaporodás %-ban
	1935	1949		1935	1949	
1— 5	484 430	561 909	+15,8	1 225 009	1 746 310	+42
5—10	198 645	385 655	+94,1	1 433 510	2 969 544	+100,7
10—20	160 339	203 026	+26,6	2 266 541	2 800 517	+23,0

A táblázat adataiból jól érzékelhető, hogy a 20 kh-nál kisebb földterülettel rendelkező gazdaságok száma és e gazdaságok területe a korábbihoz képest jelentősen megnövekedett. A gazdaságok száma 1949-ben 407 156-tal volt több, mint 1935-ben. Földterületük pedig 2 591 311 kh-dal növekedett meg.

III.

A földreform sikeres végrehajtásának következtében gyökeresen megváltoztak Magyarországon a földbirtokviszonyok. Megszűntek a 100 kh földnél nagyobb földesúri és a 200 kh-nál nagyobb gazdagparaszti birtokok. Ennek következtében a 100 kh-nál nagyobb birtokok területe az egyéni birtok területének 2,9 százalékára zsugorodott össze, pedig 1935-ben az összes földterület 45,3 százalékát birtokolták.

Nagyon megnőtt a kis- és középparaszti gazdaságok száma és földterülete. A magánbirtokok 49 százaléka 10 kh-nál, 70,7 százaléka 20 kh-nál, 83,5 százaléka pedig 30 kh-nál kisebb kategóriába került.

A földreform nemcsak a földet, hanem a nagybirtok élő és holt felszereléseit, az épületeket, a készleteket, a vetőmagot, a takarmányt is igénybe vette. Állami tulajdonba került 1500 grófi kastély, 8000 kh parkterülettel. A földművesszövetkezetek kezelésébe került 160 szeszgyár, 228 malom, 210 egyéb mezőgazdasági jellegű ipari üzem. Ugyancsak ők vették használatba a nagybirtokok tulajdonát képező 6950 traktort és gőzgépet, 6000 db cséplőgépet. Az újgazdáknak átadtak ezenkívül 160 ezer kisebb talajművelő eszközt.

A szegényparasztság zömének a juttatott föld volt az első földtulajdona, termelési eszköze, amelyhez nagy reményeket fűzött, bizakodással töltötte el, tervez-

getett, s már látta maga előtt a jól működő, rendezett gazdaságát, amely boldog, szabad és biztos megélhetést teremt családja számára. A földhöz juttatottak a maguk gazdái lettek, akiknek már nem parancsolhatott az uraság, az intéző, a béresgazda, nem kellett megalázkodniuk.

Mindezért e réteg hálát érzett a népi demokratikus rendszer iránt, és szilárdan kiállt mellette. Tettekkel bizonyított. Nemcsak felosztotta a földet, hanem nagy akarattal és lelkesedéssel — szinte emberfeletti erővel — hozzáfogott a föld megműveléséhez. Gyakran a szó szoros értelmében a tíz körmükkel művelték meg a földet. Igás állatai, szerszámai többségüknek nem volt, és bérelni sem mindig lehetett. Sok család ásóval, kapával művelte meg földjét. Az a tudat, hogy a maga földjén, magának termel, megsokszorozta a parasztság erejét, és a földek többsége 1945 tavaszán és őszén meg lett művelve. Ez is bizonyította a földreform helyességét, a dolgozó parasztság és a népi demokrácia erejét.

Ami pedig a demokratikus földreform társadalmi következményeit és hatását illeti, az történelmi mércével mérhető. A földreformmal teljesen és örökre megszűntek a nagybirtokok és velük együtt a földesurak, a nagy földbirtokosok osztálya is. Az a tény, hogy megszűnt a földesurak hatalma, jelentős mértékben csökkentette a tőkések, a bankárok és általában a volt uralkodó osztály és kiszolgálóik gazdasági és politikai bázisát is. A nagybirtokrendszer felszámolása volt a dolgozó magyar nép első nagy győzelme a volt uralkodó osztály felett.

IV.

A földreformmal eldőlt az ezeréves per. A föld többsége azé lett, aki azt megművelte. Ezzel teljesen új helyzet alakult ki. Termelőeszköz tulajdonosa lett a parasztság többsége, akik a maguk és a család munkájával művelték meg a földet. A kettős — tulajdonosi és dolgozó helyzetéből fakadó — sajátosságokat a társadalom további fejlesztésében figyelembe kellett venni. A paraszti érdekek és az igények új módon jelentkeztek. Mint termelőeszköz-tulajdonos, mint árutermelő drágábban szerette volna termékeit értékesíteni. Mint dolgozó embernek az érdekei a több és jobb munkalehetőséghez, a népi demokratikus rendszer további fejlesztéséhez kötődtek.

Az új társadalomnak nagy szüksége volt a szilárd bázisra. Az 1944 végén és 1945 első felében kialakult nemzeti egység rövid életűnek bizonyult. A különböző osztályok és rétegek érdekei és az ezeket kifejező pártok politikája több fontos kérdésben eltért, sőt esetenként szembekerült egymással. A régi rendszer hívei — a tőkések, a földesurak és kiszolgálóik — nem nyugodtak bele vereségükbe, visszaszivárogtak az országba, rendezték soraikat, és támadást indítottak a népi demokracia vívmányai, mindenekelőtt a földreform ellen. A földesurak és a római katolikus egyház főpapjai is vissza akarták szerezni a volt birtokaikat. Több helyütt meg is jelentek a volt földbirtokosok, és követelték vissza a földet. Voltak, akik ettől megijedtek, de a földhöz juttatott dolgozó parasztság többsége — a munkásosztály segítségével — kitartott a jelszó mellett: „Földet vissza nem adunk!".

Szenvedélyes, nagy politikai csatákban, tömegmegmozdulásokkal, a megjelent földesurak és segítőik eltávolításával és egyéb módokon a dolgozó nép megvédte a földreform vívmányait. A dolgozó nép, a parasztság bizonyságot tett a népi demokrácia mellett, nem engedte visszaforgatni a történelem kerekét. Ez a győzelem is megmutatta a tényleges erőviszonyokat, és megalapozta a további, még nagyobb politikai és gazdasági lépéseket.

A kedvező légkörben — egyre konszolidáltabb körülmények között — a parasztság szorgalmasan dolgozott. A terméseredmények és főleg az árutermelés azonban lassan növekedett. A megváltozott feltételek között teljesen új megítélést

igényelt a parasztság, a parasztsághoz való helyes viszony kialakítása, mindenekelőtt a társadalom fejlődését előremozdító MKP részéről, amely az új társadalom építésében legjobban érdekelt munkásosztály pártja volt. Fel kellett tárni a parasztság helyzetében végbement változásokat és az ebből fakadó érdekviszonyokat.

Az MKP által elvégzett elemzés azt mutatja, hogy a földreform hatására a földbirtokviszonyokban végbement változások lényegesen megváltoztatták a parasztság osztályösszetételét, az egyes rétegek számát és arányát, egymáshoz és a társadalom további fejlődéséhez való viszonyát is.

A földreform következtében csökkent a gazdagparasztok száma, kevesebb mint a felére csökkent a mezőgazdasági munkások száma, lényegesen megnövekedett a kis- és középparasztok száma és a parasztságon belüli aránya. A parasztság természetesen ebben az időszakban sem volt egységes osztály. Rétegekre bomlott, és különbözők voltak az egymáshoz és a társadalom további fejlődéséhez fűződő érdekeik is. Ezeket alapvetően dolgozói és tulajdonosi létük és e kettősségből fakadó érdekeik határozták meg.

A mezőgazdasági munkásoknak, a kis- és középparasztoknak az egymáshoz való viszonya — dolgozói helyzetükből fakadóan — lényegében baráti, segítő jellegű volt. Közös érdekük volt az új társadalom építése, erősítése, amely biztonságot, szabadságot, földet, munkát és a korábbinál lényegesen jobb életfeltételeket biztosított részükre. Nem érdekellentéteik voltak meghatározók: több volt az összekötő kapocs, mint a szétválasztó elem.

Ebben az időszakban már jól érzékelhetően elváltak a mezőgazdasági munkások, a kis- és középparasztok érdekei a gazdagparasztokéitól. A gazdagparasztság továbbra is kizsákmányolta a mezőgazdasági munkásokat, bár az állam ezt erőteljesen korlátozta. E réteg főleg az igauzsora révén használta ki a kevés földdel — és igával nem — rendelkező parasztokat. A gazdagparasztoknak nem volt létérdekük a népi demokrácia megerősödése. Többségük jómódban élt a kapitalizmus időszakában, ezért általában a visszahúzó erőkkel szimpatizáltak. Emiatt szükségszerű feladat volt a politikai semlegesítésük és a gazdasági korlátozásuk is. Ugyanakkor nekik is megadatott a lehetőség, hogy beilleszkedjenek a népi demokratikus rendszerbe, hogy növeljék a termelést, az árutermelést, amelyre igen nagy szükség volt.

A termelőeszközök tulajdonformájában és az osztályviszonyokban bekövetkezett változások mélyreható fordulatot idéztek elő az előállított javak elosztásában is. A megtermelt új érték többsége a dolgozó nép, az ország gyarapodását szolgálta. A dolgozó parasztság szorgalmas munkával szükségleteinek többségét saját termelésből elégítette ki. A korábbinál lényegesen jobban táplálkozott, viszonylag könnyebben és jobban élt.

A dolgozó parasztság a munkásosztály szövetségeseként aktívan vett részt az új társadalom gazdasági, politikai és kulturális céljainak kialakításában és megvalósításában.

V.

A felszabadulást követő első öt esztendőben az ipar és a mezőgazdaság termelésének dinamikája jelentős eltéréseket mutatott. Az ipari termelés — az államosítás, a jelentős beruházások, az odaadó és hozzáértő munka következtében — 1949 végére 31 százalékkal haladta meg az 1938. évi szintet. A munkásosztály a termelőeszközök birtokosa lett, jövedelme évről évre gyarapodott, erkölcsileg és anyagilag érdekeltté vált a több és a jobb minőségű termelésben, a termelés fejlesztésében és korszerűsítésében.

A mezőgazdaság termelése és árutermelése — a fejlődés ellenére — nem növekedett kielégítően. A teljes mezőgazdasági termelés 1949-ben 84 százaléka, az árutermelés pedig csak 74 százaléka volt az 1938. évinek. Ennek a helyzetnek alapve-

tően négy fő oka volt: 1. a második világháború által okozott károk, 2. a kis- és középparaszti gazdaságok túlsúlya, 3. a termelőerők alacsony színvonala, 4. az általános politikában, azon belül az agrárpolitikában elkövetett hibák.

A második világháború nagyarányú pusztítást okozott a magyar mezőgazdaságban. A termelőerők és a mezőgazdasági termékek 50—60 százaléka elpusztult. Különösen súlyos volt az állatállományban bekövetkezett veszteség. Az 1942. évet 100 százaléknak véve, az 1945. szeptemberi adatok szerint a szarvasmarha-állomány 42,4, a lóállomány 41, a sertésállomány 24,6, a juhállomány 17 százaléka maradt meg.

Különösen nagy veszteség volt a szarvasmarha- és a lóállomány csaknem 60 százalékos csökkenése, mivel a mezőgazdaság vonóerejének — abban az időben — 95 százalékát az igásállatok adták. Nagymértékben csökkent a szervestrágya mennyisége, amely a talajerőpótlás elmaradásával okozott nagy veszteségeket. A gabonafélékből 30 millió mázsa pusztult el, nem volt nemesített (sőt kezdetben egyáltalán nem volt megfelelő) vetőmag.

A mezőgazdasági gépeknek, eszközöknek, szerszámoknak is csak mintegy fele maradt meg. Ezeknek az óriási veszteségeknek a pótlására öt esztendő — az emberfeletti munka és akarás ellenére — objektíve nem lehetett elegendő.

A mezőgazdasági termelés és árutermelés alacsony színvonalának a másik lényeges oka az elaprózott parcellagazdaságok túlsúlya volt. Ezért természetesen nem a földreformot lehet felelőssé tenni — arra úgy, ahogyan végre lett hajtva, feltétlenül szükség volt —, hanem a birtokmegoszlás objektív törvényszerűségéből fakadt az alacsony termelési és árutermelési színvonal.

Ezt még tovább súlyosbította, hogy a kisgazdaságokban abban az időben az anyagi érdekeltségben, a lelkesedésben, a föld termőképességében meglévő szerény lehetőségeket nem tudták megfelelően kihasználni, mert a termelőeszköz-ellátottság, az általános és a szakmai műveltség nagyon alacsony színvonalon állt. Az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy a mezőgazdaság — abban az időben — nagyon kevés állami segítséget kapott a termelőerők fejlesztéséhez.

Az alacsony színvonalú mezőgazdasági termelésnek és árutermelésnek jelentős oka volt a politikában és ezen belül az agrárpolitikában elkövetett hibák, a türelmetlenség, az eredmények és a lehetőségek túlbecsülése, a szubjektivizmus és a személyi kultusz egyre növekvő érvényesülése. Kissé leegyszerűsítve az akkori politika koncepciója az volt, hogy a kisárutermelő gazdaságok nem tudnak elég mezőgazdasági terméket és árut termelni, nem képesek a bővített újratermelésre, szülik a kapitalizmust, ezért át kell szervezni, kollektivizálni kell őket, és ezzel megoldódnak a gondok.

Az eltelt évtizedek elemzése messzire vezetne. Az azonban ma már egyértelműen megállapítható, hogy a földreform forradalmi tett volt, és forradalmi változásokat hozott és indított el.

A földreform által teremtett gazdasági és politikai bázison lehetett megvalósítani a mezőgazdaság szocialista átalakítását. A nagyüzemi szocialista mezőgazdasági üzemek a tudomány, a technika, a kollektív és racionális munka alkalmazásával, az önálló vállalati gazdálkodással, a demokratizmus kiszélesítésével, az erkölcsi és az anyagi érdekeltség megvalósításával, a közös és a háztáji gazdaságok szerves egységével a világ élvonalába emelték a mezőgazdasági termelést. Ez a tény megteremtette az — 1945-ben még nem is álmodott — jobb, könnyebb, boldogabb paraszti életet, az ország lakosságának biztonságos és kiegyensúlyozott élelmiszer-ellátását. A szocialista mezőgazdaság jelentős mértékben járult hozzá hazánk felemelkedéséhez, egyensúlyi helyzetének javításához.

A földreformtörvény 40. évfordulójára emlékezve, tisztelettel és elismeréssel adózunk azoknak a dolgozó magyar embereknek, akik a törvényt kezdeményezték, megalkották és megvalósították.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (447—455. l.)

A hitelrendszer továbbfejlesztésének irányai a VII. ötéves tervidőszakban

Dudás Béláné

A gazdaságirányítási rendszer egészén belül a VII. ötéves tervidőszakban sor kerül a hitelrendszer fejlesztésére is, egyfelől belső okok (a jelenlegi rendszer működése során tapasztalt negatívumok), másfelől a gazdaságpolitikai célokhoz és a szabályozórendszer többi eleméhez való igazodás miatt.

Ilyen okokból *elsősorban a forgóeszközök hitelezési rendszerében* van szükség változtatásra.

A jelenlegi hitelrendszer értékelése

A gazdaságirányítás 1968. évi reformja óta működtetett és csupán részelemeiben változtatott forgóeszközhitel-rendszerrel szemben támasztott legfontosabb követelmények a következők:

— erősödjön a hitel aktív befolyásoló szerepe, jelezze a gazdasági feszültségeket, hidalja át az átmeneti likviditási hiányokat;

— hitelt csak hitelképes vállalat kapjon;

— serkentse a vállalatokat forgóeszköz-felhalmozásuk közgazdaságilag indokolt keretek között tartására, követeléseik ésszerű időn belüli behajtására;

— a gazdálkodás gyengeségei miatt kialakult nehézségeket (figyelembe véve a hitelezői biztonságot is) csak bizonyos ésszerű határig oldja fel;

— tartós eszközlekötést rövid lejáratú hitel ne finanszírozzon.

A hitelrendszer ezeknek a követelményeknek bizonyos — később részletezendő — korlátok között megfelel. A hitelrendszer emellett bizonyos *jövedelemszabályozási, vásárlóerő-befolyásoló funkciót* is elvállal, a vállalati fejlesztési alapok lekötésével hozzájárul a fizetőképes beruházási kereslet korlátozásához. Ennek során az önfinanszírozásra vonatkozó szabályok megtartásának ellenőrzésében és kikényszerítésében a hitelt nyújtó bank túllép a klasszikus banktevékenység keretein. Ennek részletes elemzésére most nem térünk ki, de tény, hogy a hitelrendszer ezt a feladatot szinte maximálisan teljesíti: a naturális készletfelhalmozást szinte azonos összegű forgóalap-bővítés és azt megelőlegező hitelfelvétel követi. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az 1968 óta működtetett hitelrendszer pozitív vonásait és hatását most nem elemzem, ehelyett inkább a működés során tapasztalt kedvezőtlen jelenségekkel foglalkozom, hiszen ezek azok a *belső okok*, amelyek a továbbfejlesztést szükségessé teszik, s egyúttal a változtatás irányát meghatározzák.

Dudás Béláné dr. az Országos Tervhivatal munkatársa.

1. sz. táblázat

A készletfelhalmozás és finanszírozása 1980—1983
(Mrd Ft)

Év	Készlet-felhalmozás	Finanszírozás		
		közvetlen forgóalap-bővítéssel	középlejáratú hitelfelvétellel	összesen[a]
1980	14,8	10,7	6,0	16,7
1981	20,5	9,2	5,3	14,5
1982	20,6	10,5	8,1	18,6
1983	20,8	11,0	6,1	17,1

[a] Az eltérést az ún. korrekciós tételek és a belkereskedelmi ágazat eltérő finanszírozási rendje miatt az egyéb tartós vállalati források finanszírozási forrásként való jelenléte okozza.

A bankhitelsáv csökkenése

Az 1968 óta hatályos hitelrendszer és hitelezési gyakorlat *az önfinanszírozás* elvére épül. Ez azt jelenti, hogy a vállalatoknak a tartósan lekötött készlet- (illetve forgóeszköz-) állományukban bekövetkezett tényleges növekedést saját fejlesztési alapból képzett forgóalapjukkal vagy — annak hiányában — azt megelőlegező középlejáratú hitellel kell finanszírozniuk. A forgóalap-bővítés elsődlegessége, a finanszírozás szabályainak ehhez igazodó kialakítása, a különféle hitelezési szigorítások, nem utolsósorban a vállalati egyéb források megnövekedése következtében a hitel aránya a forgóeszközök finanszírozásában folyamatosan csökken. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A hitelállomány szerepe a forgóeszköz-finanszírozásban
(Mrd Ft)

Megnevezés	1967	1970	1975	1980	1981	1982	1983
Forgóeszközök (XII. 31-én)	322	355	584	957	1064	1169	1246
Összes hitelállomány (XII. 31-én)	117	93	88	138	147	156	165
aránya a forgóeszközök finanszírozásában (százalék)	36	26	15	14	14	13	13
Ebből:							
a középlejáratú hitelállomány (XII. 31-én)	28	47	44	28	27	26	27
részaránya a forgóeszközök finanszírozásában (százalék)	9	13	7	3	3	2	2

A táblázatban bemutatott arányokkal kapcsolatban azonban azt is tudni kell, hogy a népgazdasági forgóeszközadatokkal szemben az a hitelösszeg áll, amelyet a bankkal tartós hitelkapcsolatban álló vállalatok vettek igénybe. Ez a vállalatok, számukat tekintve 39 százalékot képviselnek, gazdasági jelentőségük azonban lényegesen nagyobb, hiszen kezelésükben van az országos készletállomány 74 százaléka.

A bankhitelsáv folyamatos csökkenésében az önfinanszírozási követelmény érvényesítése mellett még a következő tényezők játszottak szerepet:

— a vállalati források között folyamatosan nőtt az egyéb saját források állo-

mánya, ezek között elsősorban *az időben ki nem egyenlített szállítói tartozások összege;*

— évről évre jelentős (a forgóalap-növekedés 10—12 százalékát képviselő) összeget tesz ki a gazdasági és egyéb megfontolásból adott *költségvetési alapkiutalás.*

Ilyen körülmények között a hitelrendszer és a hitelezési szabályok csak korlátozottan képesek a készletalakulást befolyásolni, egyrészt a forgóeszközhitelek fokozatos visszaszorulása miatt, másrészt azért, mert a hitel a vállalatok mind nagyobb hányadánál nem is szerepel forrásként. Ezt bizonyítja az is, hogy a forgóeszközök (készletek) és a hitelek mozgása között csak gyenge korrelációs kapcsolat van. Egyes vélemények szerint ezért kétséges, hogy a vállalatokat a hitelellátás oldaláról (annak megszorításával) egyáltalán lehet-e befolyásolni. Más vélemények szerint — e cikk szerzője is ez utóbbi álláspontot képviseli — maga a hitelnyújtás ténye, a szükséglethez igazodó rugalmas hitelezési gyakorlat, valamint a hitel ára (a kamat) nagyon is hat az eszközgazdálkodásra. Ha a hitel a vállalatok szélesebb körénél jutna szerephez, a banki ráhatás felülete bővülne, s a kamat is szélesebb körben válna ösztönzővé.

A mérési módszerek hiányosságai

A gyakorlat bebizonyította, hogy a készlet- (illetve forgóeszköz-) felhalmozás eddig alkalmazott mérési módszereivel nem lehet megfelelően figyelembe venni a vállalati sajátosságokat, a különböző üzleti eseményeket, mert a felhalmozást — és ebből a szempontból mindegy, hogy milyen (átlag- vagy minimum-) módszerrel — mereven a mérleg tényadatai alapján és egy naptári évre mérjük. Ennek következtében előfordul, hogy olyan, átmenetinek minősülő készlet- (forgóeszköz-) növekedést is saját forgótőkével kell a vállalatnak finanszírozni, amelynek forrása valamilyen törvényesen megszerezhető vállalati forrás vagy átmeneti jellegű bankhitel lehetne. A rendszer ebből adódó hiányosságait igyekszik enyhíteni *a korrekció lehetősége*, amelynek lényege az, hogy *meghatározott készletek* növekedése nem von maga után forgóalap-bővítési kötelezettséget, ezek forrása rövid lejáratú bankhitel lehet. (A korrekciós tételek láncolata — bár valamennyi indokoltan került a korrekciós tételek közé — nehezíti és bonyolítja a finanszírozói munkát.)

A fejlesztési alap tőkésítésének problémája

A finanszírozási rendszer alapelvéből (a készletekben bekövetkezett növekedést kötelezően forgóalap-bővítésnek kell követnie) az következik, hogy a vállalati forgótőke az indokolt mértéket meghaladóan bővült. (Itt most nem térünk ki — mert a téma szempontjából nincs meghatározó jelentősége — a forgóalap-bővülés azon részére, amely forgóalap-juttatással, illetve a korábbi forgóalappótló hitelek visszafizetésével kapcsolatos.)

A vállalati felhalmozási források tőkésített formában már nem motiválják a vállalati döntéseket. Ha egy vállalatnál felesleges, elfekvő készletek halmozódnak fel, és a vállalat emiatt — a finanszírozás jelenlegi szabályainak megfelelően — kibővítette a forgóalapját, a továbbiakban nem fűződik közvetlen érdeke ezek mobilizálásához, mert a mobilizálással felszabaduló forgóalapját csak bizonyos feltételek esetén könyvelheti vissza fejlesztési alapjára.

A hitelképesség feltételrendszere

A hitelképesség a gazdasági mechanizmus reformja óta a hitelrendszer egyik fontos eleme. A hitelképesség hármas követelménye: *a rendszeres értékesítés, a jövedelmező gazdálkodás, valamint a rendszeres fizetőképesség és -készség.* Hitel nyújtására azonban ezek hiányában is sor kerülhet, ha a bank a hitel visszafizetését más módon (kezességvállalással, óvadékkal vagy garanciával) biztosítottnak látja.

A hitelképesség mint a hitelkapcsolat létesítésének feltétele és meghatározója az utóbbi idők gyakorlatában nem mindig a kritériumoknak megfelelően érvényesül; a bank hitelező egységei gyakran a tartós fizetésképtelenséggel küzdő vállalatokat is hitelképesnek minősítik és finanszírozzák. A hitelképesség következetes érvényesítését gyengítették azok a különféle felső szintű döntések is, amelyek a banknak szinte előírták a hitelnyújtást.

Mindezeket figyelembe véve a hitelképesség feltételrendszere is továbbfejlesztést igényel, mégpedig olyan irányban, hogy *a hitelképességet* (meglétét vagy hiányát) *objektív, mérhető mutatók is tükrözzék.* A hitelképesség megítélésének tervezett új ismérvei a későbbiekben az üzleti alapon hitelező bankok hitelkihelyezéseinél is figyelembe vehető szempontok (ajánlások) lehetnek.

A hitelrendszer továbbfejlesztésének szükségessége a gazdaságirányítás elemeinek változása miatt

A gazdaságirányításnak a hitelrendszer továbbfejlesztése szempontjából meghatározó vonásai a következők:

— A vállalatok gazdálkodásának (ezen belül eszközgazdálkodásának) a hatékonyságát elsősorban a piaci versenynek és az ezt közvetítő szabályozóelemeknek (ár-, jövedelem-, bér- és keresetszabályozási rendszernek) kell kikényszerítenie.

— A vállalati önállóság olyan irányú továbbfejlesztése indokolt, amelyben a vállalatok megtermelt érdekeltségi alapjaikat gazdaságossági mérlegelésük alapján szabadabban használhatják fel.

— A hitelrendszert mentesíteni kell azoktól a feladatoktól, amelyeket más szabályozóelemek jobban el tudnak látni (ilyen például a fejlesztési vásárlóerő szabályozása).

— A vállalati vagyonérdekeltség, az egységes vagyonkezelés tervezett bevezetésével megteremtődik a jelenleg elkülönülő vagyonrészek (és különféle alapok) egysége, és ez elősegíti a fejlesztés egységes finanszírozásának alapvető feltételeit.

— A hitelnek vissza kell kapnia a tőkeátcsoportosításban kiaknázható klaszszikus feladatát, tartós jelleggel kihelyezett hitelek kibocsátása útján. Létre kell továbbá hozni egy, a jelenleginél nagyobb, eloszthatő — prolongációkkal kevésbé terhelt — hitelsávot, ezzel is erősítve a hitelezés szelektív jellegét.

A hitelrendszer továbbfejlesztésekor törekedni kell a jelenlegi rendszer hosszú ideje tapasztalt ellentmondásainak feloldására, ügyelve arra, hogy a hitelrendszer a gazdaságirányítás többi szabályozóelemével konzisztens rendszert alkosson. E feladat teljesítésére a következő elképzelések alakultak ki.*

Egységes vagyonkezelés és vagyonszemlélet

Az álló- és a forgóeszköz-finanszírozás szabályai jelenleg eltérők, az álló- és a forgóeszközök alapjai elkülönülnek egymástól. A beruházási és a forgóalap-megelőlegezési hitel alapvető feltételei viszont azonos vonásokat mutatnak, hiszen mind-

* A tervezett új hitelrendszer alapelveinek kialakításánál elsősorban dr. Csongor Dénes elméleti téziseire támaszkodtam.

két típusú hitel a vállalati saját fejlesztési források (a saját erő) meglétét feltételezve, annak kiegészítéseként funkcionál, és mindkettő a jövőben képződő saját érdekeltségi alapot előlegezi meg.

Az egységes vagyonkezelésről hozott és várhatóan 1986-tól bevezetésre kerülő intézkedések a vállalatoknál maradó források (az adók befizetése után maradó érdekeltségi alap) tekintetében megszüntetik az alapszerű kezelést. A vállalat érdekeltsége ezután — a vagyonelemek konkrét megjelenési formájától függetlenül — a vállalati vagyon gyarapításához fűződik.

Az egységes vagyonkezelés és a vállalati önállóság további erősítése feltételezi, hogy *a vállalat* — a gazdaságosság mérlegelésével — *szabadon dönt a nála maradó jövedelmének* felhasználásáról, arról, hogy a személyi jövedelmek növelésére, *állóeszköz-bővítésre vagy forgóeszköz-felhalmozásra fordítja, betétként tartalékolja, kölcsönadja vagy véglegesen átengedi más vállalatnak.*

Mivel népgazdasági szempontból sem közömbös, hogy a vállalati vagyon növekedése naturálisan vagy pénzformában jelenik-e meg, az 1985-ben bevezetett *felhalmozási adó* arra fogja ösztönözni a vállalatokat, hogy csak valóban jövedelmező (az amortizáción és a kamaton felül megfelelő vállalkozói nyereséget is ígérő) fejlesztéseket valósítsanak meg; s ha erre nincs lehetőségük, vagyonukat inkább pénzben tartalékolják, vagy más, kellően jövedelmező területen fektessék be.

Az egységes vagyonszemlélet megteremtheti a feltételeit *a vállalati felhalmozás egységes finanszírozásának is.* Egységessé a finanszírozás azáltal válna, ha megszűnne a fejlesztési hiteleken belül a beruházási és a forgóeszköz-felhalmozási hitelek eltérő kezelése. A vállalati fejlesztéseket, az ahhoz kapcsolódó hitelszükségletet a bank komplexen vizsgálná, ezáltal a hiteleknek a továbbiakban csak a lejárat szerinti megkülönböztetése lenne indokolt.

A hitelnyújtás egységes feltételrendszere

Az új hitelrendszerben felvázolt egységes finanszírozás a hitelek odaítélésének egységes feltételrendszerét követeli meg, éspedig úgy, hogy ezek a kritériumok *objektívek, mérhetők*, ezáltal *összehasonlíthatók* legyenek. Kézenfekvőnek látszik ehhez a világbanki hitelezési gyakorlatban alkalmazott komplex mutatórendszer átvétele. Ennek az elemei a következők:

a) A likviditási mutató a hitelnyújtás kapcsán vizsgált vállalatok rövid lejáratú fizetőképességét jelenti. A mutató azt a követelményt támasztja, hogy az adós *likvid eszközeinek* (készpénz, értékpapír, készletek, vevők által fizetendő számlák, továbbá minden olyan eszköz, amely 12 hónapon belül készpénzzé változtatható) az értéke megszabott arányban haladja meg *likvid forrásainak* az értékét.

b) Az adósságszolgálati mutató a vállalat adósságtörlesztési képességéről tájékoztat, és arra ad választ, hogy az adott év (évek) amortizációit is figyelembe vevő érdekeltségi alapja hogyan fedezi az adott évben (években) esedékes, fejlesztéssel összefüggő adósságokat, beleértve a kamatot és az adóssággal kapcsolatos egyéb kötelezettségek összegét is.

c) Az adósság: saját alap mutató az egy évnél hosszabb lejáratú adósság és a vállalati saját tőke meghatározott arányát feltételezi.

A vállalati mérlegekből eddig elvégzett számítások minden népgazdasági ágazatban jobb értéket mutatnak a világbanki hitelnyújtásnál általában elfogadott minimumkövetelményeknél. A számítások azt is jelzik például, hogy nálunk az idegen források aránya a saját alapokhoz viszonyítva igen kicsiny, vagy hogy a likvid eszközök meghatározása — az értékét vesztett, nehezen mobilizálható készletek, illetve a behajthatatlan követelések összegének meghatározási nehézségei, illetve kiszűrése miatt — igen nehéz feladat.

A mutatók hazai alkalmazása még számításokat igényel, de már most kiraj-

zolódik, hogy *a minimumkövetelményeket nem indokolt népgazdasági áganként eltérő mértékekkel meghatározni.* Akkor sem, ha például a hitelezés biztonsága szempontjából vizsgált harmadik *(c)* mutatóra vonatkozó követelménynek — az alacsony saját tőke és/vagy az indokolatlanul nagy eladósodottság miatt — vállalataink egy része nem tud majd megfelelni. Ha ezen vállalatok tevékenységének fejlesztése népgazdasági szempontból indokolt, akkor itt a hitelképesség feltételét adott esetben a döntést hozónak tőkenöveléssel kell megteremtenie.

Tőkeátcsoportosítás és hitel

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének irányelvei között — egyebek között — *a bankhitel útján történő tőkeátcsoportosítás* feladata is szerepel. Az eszközáramlás eddigi gyakorlatát az jellemezte, hogy az állam a költségvetésen keresztül vont el eszközöket a vállalatoktól, hogy azokat véglegesen más vállalatoknak juttassa. A végleges tőkeátcsoportosítás gyakorlatából leszűrt tapasztalat — amely szerint a már tőkésített jövedelem a vállalatoknál nem fejt ki ösztönző hatást, megmozdítása korlátokba ütközik — megerősíti azt a vélekedést, hogy a tőkemozgást nem célszerű továbbra is döntően központi intézkedésekkel befolyásolni. Gazdasági viszonyaink között a tőkeáramlást azonban nem szabad a piaci erőviszonyok spontán működésére sem bízni, a megvalósítás során tehát célszerű közvetítő láncszemként a hitelt közbeiktatni. A hitelnek így korábbi, az időbeli eltéréseket áthidaló szerepe minőségileg megváltozik, és térbeli tőkeallokációs feladatokat tölthet be. A tartósan kihelyezett hitelek forrása az előzetes elgondolások szerint két módon biztosítható:

— Az ár- és a jövedelemszabályozás differenciáló szerepének megnövelése nyomán annál a népgazdasági ágazatnál (vállalatnál) képződik majd nagyobb jövedelem, ahol a gazdálkodás valóban hatékony, és a tevékenység fejlesztése népgazdasági érdekeket szolgál. Azoknak a vállalatoknak, amelyek tőkéjüket nem képesek hatékonyan befektetni, az lesz az érdekük, hogy tőkéjüket kölcsönadják, vagy megtakarítsák és a bankoknál betétként helyezzék el. A bankoknak így — *ezeknek a megtakarításoknak a gazdaság vérkeringésébe hitelként való visszajuttatásával — nagyobb szerepük lesz a tőkeáramlás, ezáltal a termelési szerkezet hatékonyabbá tételében.*

— A másik forrás a sok szempontból vitatott *tőkerendezés során felszabaduló tőke* lehetne. Az intézményes tőkerendezés szükségességének oka egyrészt az, hogy az 1968. évi tőkerendezés a vállalatok induló vagyonát indokolatlanul differenciálta; másrészt, hogy — különösen a reform bevezetését követő években — ágazatonként eltérő finanszírozási rend volt érvényben, amely a különbségek növekedésének további forrása lett; harmadrészt, hogy az 1980-ig működött árrendszer következtében a vállalatok (ágazatok) jövedelemtermelő képessége és így fejlesztési lehetősége sem volt mindig összhangban az adott vállalat (ágazat) pótlólagos tőkebefektetési igényével.

A téma részletes kifejtésére és a tőkerendezés lehetséges módjának felvázolására e cikk szerzője nem vállalkozik, de az új hitelrendszer a továbbiakban arra a feltételezésre épül, hogy a VII. ötéves terv indításáig a tőkerendezés valamelyik alternatívája megvalósul. *A tőkerendezés során elvont, illetve felszabaduló tőke lenne a tartósan kihelyezett hitelek másik forrása.*

E kétféle módon valószínűleg fel lehet tárni annyi forrást, amellyel a vállalatok pótlólagos tőkeigénye egy részének kielégítése és a tőkeszegény vállalatok helyzetének a javítása megoldható. *A tőkepótló hitelként* kibocsátott forrás a vállalatok finanszírozásában tartós forrásként állandóan jelen lenne, de indokoltságát a bank időnként megvizsgálná.

A hitelnyújtással megvalósított tőkepótlás esetén a hitel aktív szabályozó sze-

repe erősödne, a hitel nyújtásával a népgazdaság kívánatos céljainak megfelelő *ösztönzés* (amikor is a dinamikusan fejlődő, a gazdasági struktúrát javító fejlesztést végző vállalatok tőkepótló hitellel szereznék meg pótlólagos fejlesztésiforrásigényük egy részét) vagy *visszafogás* lenne megvalósítható.

Tőkepótló hitelnyújtással lehetne finanszírozni — a mindenkori hitelpolitikai irányelvek által determináltan — a népgazdasági célokat elsődlegesen szolgáló tevékenységek (például a tőkés export) eszközszükségletének teljes egészét. Tartós hitelkibocsátással lehetne továbbá kiváltani a gazdasági, közgazdasági vagy egyéb megfontolásból évről évre jelentős összegben adott forgóalap-kiutalás egy részét. Ez a hitel lehetne az eszköze a bankok olyan irányú tevékenységének, amely szerint — nyereségének növelése végett — vállalati üzletekbe társulunk be.

A tőkepótló hitel csökkentését, illetve megszüntetését a bank és a vállalat egyaránt kezdeményezheti, ha

— a bank úgy ítéli meg, hogy a vállalatnál a kiemelt cél, illetve tevékenység megszűnik vagy átrendeződik; ebben az esetben az eszközök (készletek) tartós csökkentésével, a preferált tevékenység megszűnésével, legvégső esetben a vállalat felszámolásával (a vállalat eszközállományának áruba bocsátásával is) válhat lehetővé a pénzbefektetés, a tőkepótló hitel visszavonása;

— a vállalat fejlesztési pénzeszközeit nem tudja kedvezőbben elhelyezni, és a hitel kamatterhétől szabadulni akar.

Az eszköznövekedést finanszírozó hitelek típusai

A vállalati felhalmozási törekvések első számú forrása változatlanul a vállalatnál megtermelt jövedelem. Az új hitelrendszer arra épül, hogy *a vállalat maga határozza meg álló- és forgóeszköz-állománya tartós szintjét, önmaga dönthet a finanszírozás forrásairól, a vállalat „banki elszámoltatása" megszüntethető. A vállalat akkor fordul hitelért a bankhoz, ha eszközei növekedésének finanszírozására nem tud más forrást szerezni, tehát ha a tőkeemelés, saját egyéb (bevont) forrásai, az igénybe vett kereskedelmi hitel, átvett fejlesztési alap, kötvénykibocsátás révén szerzett pénz stb. számára nem elegendő.* A vállalat saját vagyona és a megszerezhető források kiegészítésére — a későbbi években elérendő jövedelem megelőlegezéseként — vagyonmegelőlegezési hitelt, illetve bizonyos esetekben (az előzőekben részletezettek szerint) tőkepótló hitelt kérhet és kaphat tartós eszközlekötésének finanszírozására.

Az elmondottakból következik, hogy a finanszírozás e rendszerében *az egy éven túli hitelszükségletet kiváltó eszköznövekedés konzekvenciái is átértékelődnek.* A hitelkihelyezéseknél a hitelt adónak arra kell figyelemmel lennie, és azt kell megítélnie, hogy a hitelszükséglet valóban az eszközök tartós növekedésére vezethető-e vissza, vagy független a tartós tőkeszükséglet változásától (például nagy értékű fővállalkozás finanszírozásával vagy a feleslegek folyamatos leépítésével, esetleg olyan üzletpolitikai döntéssel függ össze, amelynek hatása 1-2 éven belül megszűnik, és a megnövekedett eszközállomány lecsökken a kívánt szintre).

Az előbbi esetben a tőkenövelés megelőlegezése címén vagyonmegelőlegezési, illetve tőkepótló hitelt, az utóbbi esetben olyan középlejáratú hitelt engedélyezhet a bank, amit a vállalat — eszközei csökkentéséből eredő — napi bevételeiből fizethet vissza.

A felhalmozási célú hitelkibocsátás korlátja

A felhalmozásra kibocsátott hitelek mennyiségi korlátját ebben a hitelrendszerben egyfelől a bank által *megszerezhető hitelforrás tömege* (figyelembe véve a hitellel történő tőkeátcsoportosítással mozgósítható banktőkét is), másfelől *a vállalatok hitelfelvevő képessége* jelenti.

Vállalati oldalról *a felhalmozáshoz kapcsolódó* (vagyonmegelőlegezési és tőkepótló) *hitelkibocsátás korlátja a vállalati saját vagyon és az összes eszközök arányának tartása* (esetleg javítása) *lehet.* A népgazdaság egészében a vállalati saját vagyon (összetevői a jelenlegi konstrukcióban: az álló-, illetve a forgóeszközök alapja, az érdekeltségi alap, a részjegyalap, a kölcsönadott pénzeszközök alapja) aránya a vállalati összes eszköz százalékában az 1983. december 31-i mérlegadatok szerint 59 százalék. A vállalat pénzügyi helyzete feletti áttekintés megőrzése gondosan megszerkesztett (és a későbbiekben kialakítandó) szabályozást igényel. Ennek alapgondolata az kell hogy legyen, hogy *egy vállalat pótlólagos hiteligényének kielégítéséhez mindaddig nem fűződnének konzekvenciák (például hitelmegtagadás), amíg jövedelmezően gazdálkodik, a hitelképesség feltételrendszerét jelentő mutatók követelményeinek eleget tesz, és az ágazatra vagy vállalatra előírt saját vagyon : összes eszköz arányt tartani tudja.* (A mértékek megállapításakor a hitelezői biztonság, a vállalatok eladósodásának figyelemmel kísérése jelentik majd a fő szempontot.)

A hitelek belső struktúrájának változása

A fejlesztési pénzforrások elköltésével kapcsolatos adminisztratív kötöttség (forgóalap-bővítési kötelezettség) megszüntetése, a jövedelem elköltésében való vállalati önállóság növekedése, valamint a hitelrendszernek a kereskedelmi hitel bevezetését is magában foglaló, ehhez alkalmazkodó módosítása valószínűvé teszi, hogy a hiteleken belül *a forgóeszközökre nyújtott rövid lejáratú hitelek tömege bővülni*, a beruházásokra nyújtott hitelek összege pedig — a rendszer belső természetéből következően — csökkenni fog. A hitelek összetételének ilyen megváltozását a bank likviditási érdeke és a hitelezés biztonsága is megkívánja. A hitelező szempontjából ugyanis az az előnyös, ha a hitel a könnyebben mobilizálható forgóeszközöket finanszírozza.

Az új hitelrendszer működésével kapcsolatos egyéb kérdések

A kereskedelmi hitel

A hitelrendszer továbbfejlesztése nyomán várhatóan jelentős szerepe lesz a vállalatok egymás közti kereskedelmi hitelezésének, amelynek új vonása az, hogy a kereskedelmi hitel nyújtását a vállalatok *minden rendelkezésükre álló szabad pénzforrásból* finanszírozhatják. A kereskedelmi hitel ezért — bármilyen komoly okok fűződtek is az 1985. évi bevezetéséhez — csak a felvázolt hitelrendszer keretében fog majd számottevően kibontakozni, mert a vállalatoknak mindaddig nem előnyös a kereskedelmi hitel igénybevétele, amíg a kereskedelmi hitellel finanszírozott készleteik felhalmozási, tőkenövelési kötelezettséget vonnak maguk után.

A hitelek prolongálása

Az új hitelrendszerben — különös tekintettel a hitelnek a tőkeáramlásban szánt progresszív szerepére — át kell értékelni a kihelyezett hitelek lejáratkori visszavonásának gyakorlatát is. *A hitelek prolongációja*, amellett, hogy csökkenti a vállalati fejlesztési döntésekért viselt felelősséget, igazságtalan újraelosztásra vezet, mert a rosszul gazdálkodók helyzetének javítása céljából szűkíti a jövedelmező vállalatok fejlesztési lehetőségeit.

A hitelezésben szükség van ezért a prolongációs gyakorlat szigorítására. A hitelező banknak kezdeményezően és határozottabban kell fellépnie a hitellejáratok meghosszabbítására, átütemezésére irányuló igények visszaszorításában.

Folyószámlahitel

A vállalati önállóság erősödése kapcsán felmerült az az igény, hogy a bank *a hitelképes vállalatok pénzellátását rugalmasabban és egyszerűbben* végezze. A vállalatoknál ugyanis a bevételek és a kiadások soha nem ütemezhetők úgy, hogy azok mindig egyensúlyban legyenek egymással. Ezért szükségük van egy *minimális diszponibilitási tartalékra*, hogy azzal a bevételek és a kiadások naponként jelentkező elkerülhetetlen egyensúlyhiánya áthidalható legyen. Ennek a célnak jól megfelel a folyószámlahitel-konstrukció felelevenítése. (A cikk megjelenésének időpontjában a folyószámla-hitelezés minden eleme, ki lesz dolgozva, 1985 második félévi bevezetése a gépi programok elkészültének a függvénye.)

A folyószámlahitel mint a folyamatos diszponibilitás eszköze döntően arra szolgál, hogy az értékesítés menetét érdemben nem befolyásoló kisebb hiteligényekkel a vállalatoknak ne kelljen a bankhoz fordulniuk, de nem hanyagolható el az előre fel nem mérhető hitelkibocsátást mérséklő, ezáltal a vállalatoknál kamatmegtakarítást jelentő hatása sem.

A folyószámlahitel jellemzői a következők lesznek:

— A folyószámlahitel keretösszegét az elszámolási számlán tartjuk, amely ezáltal olyan sajátos folyószámlává válik, amelyen a számlatulajdonos minden pénzügyi művelete elszámolásra kerül, és amelyen a napi bevételből rendelkezésre álló összeg felett is lehet rendelkezni a folyószámlahitel-szerződésben megállapított keretösszeg erejéig.

— A hitel rendelkezésre bocsátását tekintve rulírozó jellegű, vagyis a szerződésben foglalt időtartamon és összeghatáron belül — naponta változóan is — igénybe vehető és visszafizethető.

— Keretösszegének nagyságát az határozza meg, hogy biztonságos diszponibilitási tartalékot jelentsen, és meghaladja a vállalatnak a bekövetkezni látott, megnövekedett fizetési kötelezettségek teljesítéséhez szükséges felkészülési időt.

— A hitelnyújtás feltétele a hitelképesség.

— A folyószámlahitelre a bank évente köt majd hitelszerződést. A hitel igénybevétele külön kérelem nélkül, a vállalat fizetési megbízásainak és a vele szemben érvényesített követeléseknek a teljesítésével történik.

— A hiteltartozás után a bank a rövid lejáratú hitelezésben szokásos kamatot, az igénybe nem vett hitel összege után pedig rendelkezésre tartási jutalékot számít fel.

A vállalatfinanszírozás és az üzletfinanszírozás kapcsolata

Az új hitelrendszerben a vállalat-, illetve az üzletfinanszírozás kapcsolatának megítélésében nem történik változás. A finanszírozás alapja a jövőben is a vállalatfinanszírozás lesz, miközben az üzletfinanszírozás erősödni fog. Ennek első lépései a kereskedelmi hitel és a folyószámlahitel bevezetése, valamint a vállalati fő üzleti célok (idényszerűség, exportfővállalkozás stb.) külön finanszírozásának változatlanul hagyása. A vállalatfinanszírozás primátusa azt jelenti, hogy a hitelt kiváltó ok vizsgálata keretében ítélik meg magát az üzleti vállalkozást, de a hitel összegének és lejáratának megállapításakor a vállalat egészének jelenlegi és jövőbeli pénzügyi helyzete alapján kell dönteni.

VITA

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (456—466. l.)

Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak

Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula

Mezőgazdasági termelésünk hatékonyságának és nemzetközi versenyképességének kérdéseiről, valamint a versenyárrendszer mezőgazdasági alkalmazhatóságának (pontosabban a világpiaci árak nemzeti árként való alkalmazásának) lehetőségeiről az utóbbi időben gyakoriak a szakmai viták. Mindez természetes is, hiszen az agrártermékek világpiaci árának az elmúlt 1—2 évben bekövetkezett csökkenését még akkor sem feledhetjük el, ha tudjuk, hogy az élelmiszertermékek pozitív külkereskedelmi szaldója 1981 és 1984 között kereken 50 százalékkal több volt, mint amennyit a meglehetősen feszített terv előirányzott.

A mezőgazdasági termelői árak színvonalát és az élelmiszer-gazdaság versenyképességét tudományos alapokon vizsgáló kutatások iránt évek óta nagy az érdeklődés és az igény. Ennek egyik jele az a két tanulmány is ([1], [2]), amelyek az Agrárgazdasági Kutató Intézetben a MÉM megbízása alapján 1984-ben, a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott metodikával készültek.

Cikkünkben — amely egy hosszabb vizsgálat részeredményeit tartalmazza — tíz termék mutatóit közöljük. Ezzel a Menényi Miklós által megnyitott vitához akarunk hozzászólni ([4], [5], [8]).* Vizsgálatunk elsősorban a nagyüzemi mezőgazdaság, illetve az élelmiszeripari szakágazatok országos átlagadataira épül, és az 1978—1982 közötti időszakra terjed ki.** Reméljük, hogy a közölt eredmények hasznos adalékot nyújtanak a mezőgazdaságunk versenyképességéről folyó vitához, és *segítik a helyzet tárgyilagos megítélését.* Nyomatékosan kell hangsúlyozni, hogy munkánk egyik legfőbb tapasztalata és konklúziója éppen a kapott eredmények körültekintő és korrekt értelmezésének szükségessége. Az elemzési kör pontatlan leírása, az alkalmazott mutatók tartalmának helytelen értelmezése egyszerűbb esetben csak tévedéshez, máskor viszont a tények meghamisításához vezethet. E veszély elkerülése végett a mutatók tartalmának és kiszámítási módjának — a hazai szaksajtóban megszokottnál részletezőbb, ha tetszik, aprólékosabb — leírásával terheljük az olvasót.

Ebben a dolgozatban kétféle áreltérítési, ún. ártorzítási mutató (NPC, EPC) és egy, a külpiaci versenyképesség megítélését segítő komparatív költség mutató (DRC) kiszámítására és elemzésére vállalkozunk.*** Az ártorzítás és a verseny-

* E vitához szólt hozzá Pálovics Béláné (Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján. Közgazdasági Szemle, 1984. 12. sz.) is, akinek az írását e tanulmány szerzői a cikk leadásakor még nem ismerhették. (A szerk.)

** A szükséges adatok összegyűjtéséhez és elsődleges feldolgozásához nyújtott szíves segítségükért köszönetünket fejezzük ki Rácz Lajosnak, Hodina Péternek és Tomka Józsefnek, a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központja munkatársainak.

*** A módszer és a számítások részletes leírása az [1] tanulmányban található.

Dr. Borszéki Éva az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője; *dr. Mészáros Sándor* a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője; *dr. Varga Gyula* kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatóhelyettese.

képesség mérésének két fontos feltétele van, ami egyszersmind a kapott eredmények értelmezésének és értékelésének is megszabja a határait:

— egyrészt a metodika a világpiaci árakat, pontosabban az adott ország export- és importárait tekinti valóságos piaci áraknak és viszonyítási alapnak, ami azt is jelenti, hogy ideális helyzetnek a hazai és a világpiaci árak egybeesését tartja, s az attól való eltérést torzításnak — egyensúlyhiánynak — minősíti;

— másrészt a számításokhoz reális valutaárfolyamra van szükség ([6], [9], [10]), mivel a hazai és a piaci (világpiaci) árak „közös nevezőre" hozásának ez az egyetlen lehetősége.

Az alkalmazott mutatószámok tartalma

A következőkben röviden ismertetjük a mutatók számítási módját, tartalmát és jelentését.

1. A névleges ártorzítási mutató

A névleges ártorzítási mutató (Nominal Protection Coefficient — a továbbiakban: NPC) adott termék belföldi és világpiaci árának eltérését, pontosabban azok egymáshoz viszonyított arányát jelzi. Az adott mezőgazdasági vagy élelmiszeripari termék belföldi termelői árának és világpiaci árának hányadosa:

$$NPC = \frac{P^d}{P^b},$$

ahol:

P^d: a termék belföldi termelői ára Ft-ban,

P^b: a termék világpiaci ára szintén Ft-ban, a dollár adott évi átlagos árfolyamával számítva.

A nevezőben világpiaci árként a magyar exportátlagár szerepel, amely többékevésbé eltér a tőzsdéken jegyzett akkori világpiaci áraktól. Exporttermékekről lévén szó, a forintra átszámított exportárat mindig csökkentettük az export — termelésen felül felmerülő — költségével (szállítás, tárolás stb.), tehát az NPC mutatókat a termelők szintjén („farmgate-level") számítottuk.

Ha az NPC értéke egyenlő 1-gyel, s a számításban figyelembe vett árfolyam reálisan tükrözi a forint és a dollár viszonyát, akkor nincs ártorzítás a belföldi árban a világpiaci árhoz képest. Ha értéke 1-nél nagyobb, felfelé történő ártorzításról, azaz pozitív protekcionizmusról van szó, amely ösztönzést jelent a termelők számára. Ha 1-nél kisebb a mutató, az lefelé történő ártorzítást, negatív protekcionizmust jelez, amely fékező hatású a termelők számára. (Hozzá kell tenni, hogy ez az értékelés akkor hibátlan, ha a termelésben használt erőforrások ára szintén követi a világpiaci árakat, s a termelők nem élveznek külön támogatást, vagy nem sújtja őket adó. Így tehát a mutatót kellő fenntartással indokolt használni.)

2. A tényleges ártorzítási mutató

A tényleges ártorzítási mutató (Effective Protection Coefficient — a továbbiakban: EPC) az NPC-vel szemben nem a termelési értéken, hanem a hozzáadott értéken méri a torzítást:

$$EPC = \frac{VA^d}{VA^b},$$

ahol:

VA^d: a hozzáadott érték belföldi árakon Ft-ban,

VA^b: a hozzáadott érték világpiaci árakon, a dollár adott évi árfolyamával Ft-ra átszámítva.

A hozzáadott érték számításakor a termelői felhasználást képező anyagokat és az amortizációt levonjuk a termelési értékből.* Az EPC-számítások során azonban csak azokat az inputokat kell levonni a termelési értékből, amelyek elvileg importálhatók vagy exportálhatók, vagyis részt vehetnek a külkereskedelmi forgalomban („tradable goods").

Az EPC mutató értékének kialakításában ezért nemcsak a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékek árai, hanem az inputokat képező *termelőeszközök árai is szerepet játszanak.* Ha a mutató értéke egy körül ingadozik, akkor nincs ártorzítás a vizsgált termék s az annak előállításához felhasznált erőforrások együttes körében. Mivel azonban a hozzáadott érték szűkebb kategória a termelési értéknél, e mutató érzékenyebb az NPC-nél, értéke akár 4-nél is nagyobb lehet, de negatív protekcionizmus esetén természetesen egynél kisebb is. (Ez a mutató akkor ad „hibátlan" eredményt, ha nincs támogatás és elvonás, illetve ha azok éppen semlegesítik egymást.)

3. A komparatív költségek mutatója

A komparatív költség mutatója (Domestic Resource Cost — a továbbiakban: DRC) egyes mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékek nemzetközi versenyképességét mutatja, egymáshoz, illetve a dollárárfolyamhoz viszonyítva. Egy dollárnyi hozzáadott érték termelésének és exportálásának költségét fejezi ki:

$$DRC = \frac{RC^d}{VA^b},$$

ahol:

RC^d : a hozzáadott értéket terhelő belföldi költségek Ft-ban,

VA^b : a hozzáadott érték világpiaci árakon, dollárban kifejezve.

A számlálóban szereplő *belföldi költségek számítási módja sajátos:*

1. E költségekben az importálható vagy exportálható anyagok és az eszközök amortizációja már nem szerepel, mert azokat a nevezőben levő hozzáadott érték sem tartalmazza.

2. A költségeket ezért főként az elsődleges erőforrások (tőke, munkaerő, föld) és *a nem exportálható* (non-tradable) *anyagok és szolgáltatások* költségei képezik.

3. Az elsődleges erőforrások költségeit lehetőleg nem a ténylegesen felmerült költségeken, hanem *opportunity cost*-on (jövedelemtermelő képességüknek megfelelő összeggel) *kell értékelni.*

A DRC mutató értéke — hosszabb időszak átlagában és egyensúlyi viszonyok között, továbbá reális árfolyam esetén — általában a dollárárfolyam (pontosabban a számítási alapul vett valuta forintárfolyama) körül ingadozik. Ha annál kisebb, a termék belföldi termelése és exportja komparatív előnnyel, ha viszont nagyobb, akkor komparatív hátránnyal jár. Mivel a számlálóban az exportköltségek is szerepelnek, a DRC mutató — az ártorzítási mutatóktól eltérően — *a magyar határra* érvényes.

Belföldi árakként a mezőgazdasági, illetve az élelmiszeripari termékek állami termelői átlagárait vettük figyelembe, mivel az állami és a szövetkezeti vállalatok ezeken az árakon értékesítik termékeiket.

Világpiaci árakként a mezőgazdasági és az élelmiszeripari exporttermékek esetében a magyar átlagos exportárakat (*fob* ár) vettük figyelembe, az inputtermékek esetében viszont a magyar export- és importárak (vagyis a *fob* és a *cif* árak) átlagát.

* A „hozzáadott érték" általunk használt kategóriája tehát nem azonos a magyar népgazdasági mérlegrendszerben definiált „hozzáadott érték" fogalmával, ez utóbbi ugyanis a létrehozott új értéken (a béreken és tiszta jövedelmen) kívül az amortizációt is tartalmazza.

Dollárárfolyamként báziselemzésünkhöz az USD magyar hivatalos árfolyamát, a kereskedelmi árfolyamot vettük számításba. Ennek kizárólagos alkalmazását azonban erősen megkérdőjelezik az árfolyam-politikánkról folyó viták megállapításai, s maga az a tény is, hogy a közelmúltban erőteljesen felértékeltük, majd 1983-ban és 1984-ben leértékeltük nemzeti valutánkat. Mivel az ország gazdasági helyzetét reálisan megítélő árfolyam-politika kezdetét 1983-tól számíthatjuk, kiegészítő változatként egy ún. árnyékárfolyamot is számoltunk. Ezt az 1983. évi átlagos kereskedelmi árfolyamból vezettük le, Magyarország és az Egyesült Államok GDP-deflátorainak arányai alapján. Maga az elnevezés, de még inkább a követett módszer, vitatható. Az viszont aligha, hogy az így kapott eredmények gazdagítják, árnyalják és egyértelműen reálisabbá teszik elemzésünket, a levonható következtetéseket.

Exportálható vagy importálható inputként a növényi termékeknél a vetőmagot, a műtrágyát, a növényvédőszert, az energiát és az amortizációt, az állati eredetű termékek esetében a takarmányokat, az energiát és az amortizációt vettük figyelembe.

Az elsődleges erőforrások költségei, opportunity cost-jai között *a tőke költségének* számításakor az egyes termékek állóeszköz-lekötését a hosszú lejáratú és középlejáratú beruházási hitelek kamatlábainak átlagával (1978—1980 között 8,5, 1981-ben 10,5, 1982-ben 12,5 százalék), a forgóeszköz-lekötést pedig a forgóeszközhitelek kamatával szoroztuk (1978—1981 között 9, 1982-ben 10 százalék). Az amortizáció nem szerepel a tőkeköltségek között, mivel teljes egészében elszámoltuk az exportálható (tradable) inputok között. *A munkaerő társadalmi költségét* a vállalatoknál kifizetett munkabér 1,5-szeresével vettük figyelembe; az 50 százalékos többlet magában foglalja az SZTK-járulékot és az egyéb társadalmi juttatásokat.

A föld költségét úgy kalkuláltuk, hogy a KSH által a nemzeti vagyon számításához használt földértéknek évente a 4 százalékát vettük.

A múltbeli átlagszínvonaltól a jövőbeli fejlesztés révén várható eltérések hatásainak feltárására a DRC mutatóra érzékenységi vizsgálatokat is végeztünk a növényi termékeknél a földminőség, az állati eredetű termékeknél a fajlagos takarmányfelhasználás, valamint takarmány-összetétel változása, az élelmiszeripari szférában pedig a vágáskori húskihozatali mutatók variálásával.

Az eredmények értékelése

Elemzésünk az 1978 és 1982 közötti években az alábbi tíz termékre terjed ki:

búza (mezőgazdasági termék),
kukorica (mezőgazdasági termék),
élő marha (mezőgazdasági termék),
marhahús (negyedelt marha; élelmiszeripari termék),
tehéntej (mezőgazdasági termék),
fehér krémsajt (tehéntejből; élelmiszeripari termék),
élő sertés (mezőgazdasági termék),
sertéshús (félsertés; élelmiszeripari termék),
élő juh (vágóállat; mezőgazdasági termék),
juhhús (csontos juhhús; élelmiszeripari termék).

E termékkörben — a tej kivételével — a termelésfejlesztést egyértelműen az exportorientáció jellemezte, amely a folyamatosan bővülő hazai fogyasztás mellett az export növekedésében fejeződik ki.

A termelés költségei a ráfordításárak változásait megközelítő mértékben és folyamatosan növekedtek. Az inputárak emelkedését — ágazatonként különböző mértékben — elismerték a termelői árakban is. A búza és a kukorica belföldi termelői ára hosszú évek stagnálása után a vizsgált időszakban — 1980-tól — válto-

zott számottevően. Az állati eredetű termékek áremelkedése egyenletesebbnek mondható.

Így *a belföldi termelői ár* 1978 és 1982 között a következőképpen emelkedett: a búzáé 13, a kukoricáé 17, a vágómarháé 21, a vágósertésé 30, a vágójuhé 29, a tejé pedig 5 százalékkal. Az élelmiszeripari termékek árai ennél általában nagyobb mértékben emlkedtek: a marhahúsé 32 százalékkal, a sertéshúsé 53, a juhhúsé 28, a fehér krémsajté pedig 93 százalékkal nőtt.

Az exportárak ettől eltérően alakultak. 1981-ig általában emelkedő tendenciájuk volt, 1982-ben viszont a tej és a fehér krémsajt kivételével a többi termék ára erőteljesen csökkent, az állati eredetű termékeké egészen az 1979. vagy az 1978. évi szintre esett vissza. A takarmányárak a világpiacon kisebb mértékben csökkentek, belföldön viszont emelkedtek. Ezt, valamint az exportárak ingadozását az ártorzítási mutatók értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A belföldi termelői ár és az exportár arányát kifejező NPC mutatók a búza és a kukorica esetében erős negatív protekcionizmust jeleznek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Enyhe negatív protekcionizmus érvényesült a legtöbb állati eredetű termék esetében. Kisebb pozitív protekcionizmus figyelhető meg a fehér krémsajtnál minden évben, míg az élő juh és a sertés esetében erősebb a pozitív protekcionizmus 1980-tól.

Meg kell jegyeznünk, hogy árnyékárfolyamon számítva a gabonaár negatív protekcionizmusa tovább erősödik, és *pozitív protekcionizmus a tíz termék egyikénél sem mutatható ki* (a mutató értéke 0,44—0,89 között van).

A búzánál és a kukoricánál a belföldi és az exportárak változási tendenciája eltérő volt. Míg belföldön csökkent a különbség az étkezési búza és a kukorica ára között, addig a világpiacon nőtt a különbség mértéke: 1978-ban a búza exportára 14, 1982-ben pedig már 48 százalékkal haladta meg a kukoricáét.

Az állati eredetű termékek belföldi termelői ára 1981-ig általában — esetenként 1—2 éves késéssel — követte a világpiaci árak emelkedését. 1982-ben a belföldi árak a juh kivételével tovább emelkedtek, míg az exportárak egyik évről a másikra 10—15 százalékkal csökkentek. Kivétel a tej, annak exportja azonban csekély jelentőségű.

A hústermékek termelői ára 1981-ig a világpiaci árnál nagyobb mértékben emelkedett. 1982-ben a marhahús termelői ára kismértékben nőtt, míg a világpiaci

1. sz. táblázat

A névleges ártorzítás (NPC) mutatójának alakulása

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1978—1982 átlaga[a]	1978—1982 átlaga[a] a dollár árnyékárfolyamán
	a dollár kereskedelmi árfolyamán						
Búza	0,69	0,59	0,50	0,50	0,55	0,57	0,44
Kukorica	0,75	0,67	0,62	0,67	0,85	0,71	0,55
Élő marha	0,98	0,92	0,96	0,90	0,95	0,94	0,75
Marhahús	0,78	0,76	1,02	0,97	1,09	0,92	0,73
Tehéntej	1,02	1,04	0,86	0,78	0,67	0,87	0,69
Fehér krémsajt	1,03	1,01	1,08	1,07	1,05	1,05	0,83
Élő sertés	0,96	0,94	0,96	0,97	0,97	0,96	0,76
Sertéshús	0,94	0,87	1,30	1,21	1,26	1,12	0,89
Élő juh	0,92	0,96	1,14	1,14	1,16	1,06	0,84
Juhhús	0,90	0,86	0,99	1,05	0,97	0,95	0,76

[a] Egyszerű számtani átlag.

2. sz. táblázat

A tényleges ártorzítás (EPC) mutatójának alakulása

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1978—1982 átlaga[a]	1978—1982 átlaga[a] a dollár árnyékárfolyamán
	a dollár kereskedelmi árfolyamán						
Búza	0,86	0,82	0,44	0,45	0,50	0,61	0,46
Kukorica	0,71	0,61	0,49	0,60	0,89	0,66	0,50
Élő marha	1,37	1,24	1,32	1,31	1,11	1,27	0,97
Marhahús	0,63	0,65	1,56	1,92	2,22	1,40	1,09
Tehéntej	1,24	1,41	0,87	0,74	0,51	0,95	0,75
Fehér krémsajt	1,22	1,16	1,26	1,20	1,10	1,19	0,93
Élő sertés	2,29	3,10	3,26	2,17	1,44	2,45	1,73
Sertéshús	1,50	1,42	24,9[b]	3,16	2,80	6,76	3,81
Élő juh	1,08	1,18	1,70	2,19	1,79	1,59	1,23
Juhhús	1,02	0,90	1,23	1,55	1,10	1,16	0,91

[a] Egyszerű számtani átlag.
[b] A világpiaci áron számított hozzáadott érték rendkívüli csökkenése miatt.

ár lényegesen csökkent. Ebben az évben a félsertés és a juhhús belföldi ára szintén esett, a félsertésé minimálisan, a juhhúsé a világpiaci árral arányosan.

A hozzáadott érték belföldi áron és világpiaci áron számított arányát kifejező mutatók (2. sz. táblázat) értékeléséhez figyelembe kell vennünk az inputárak belföldi és világpiaci arányának változását is.

A búza és a kukorica esetében az EPC mutatók az NPC mutatóhoz hasonló tendenciát jeleznek, az állati eredetű termékek esetében viszont — a tejet kivéve — az NPC-nél jelentkező negatív protekcionizmust az inputok olcsóbb volta (az alacsony belföldi takarmánygabona-ár) kiegyenlíti, illetve oly mértékben ellensúlyozza, hogy az pozitív protekcionizmusba csap át.

A búza és a kukorica termelésében *az anyagköltségek egy hektárra jutó volumene belföldi áron 33, illetve 60 százalékkal, világpiaci árakon számolva pedig 10, illetve 67 százalékkal növekedett.* A termésátlagok dinamikus növekedése és a hazai gabonaár kismértékű emelése miatt a területegységre jutó termelési érték növekedése exportáron kifejezve a búzánál 32 százalékkal haladja meg a belföldi áron számított értéket, s a kukoricánál is csaknem azonos arányban változott. Így jelentős különbség adódik a belföldi és a világpiaci áron számított hozzáadott érték nagyságában is.

Az EPC mutatók mindkét növénynél egyértelműen lefelé történő ártorzítást jeleznek, amely a búzánál erősebb, a kukoricánál gyengébb. A mutatók alakulásában az is szerepet játszik, hogy a vizsgált időszakban még a növénytermelésben felhasznált inputok többségénél is (műtrágya, gázolaj) lefelé történő ártorzítás érvényesült. Hogy a kedvezőtlen termőhelyi adottságú gazdaságok gabonatermeléséhez nyújtott ártámogatás hatását felmérjük, a földminőségtől függően egy korrigált EPC mutatót is számítottunk. A számítás egyértelműen azt mutatta, hogy a kormányzat a búza és a kukorica esetében sem lépte át a támogatásokkal a világpiaci árak mércéjét, tehát társadalmi szempontból nem járt veszteséggel a gabonatermelés földminőséghez kapcsolt külön preferenciája.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari állati eredetű termékek EPC mutatói lényegesen különböznek egymástól. Az élő marhánál az ártorzítás pozitív irányú, de csökkenő tendenciával, ami azt jelenti, hogy az NPC-nél jelentkező negatív protekcionizmust az olcsó hazai gabonaárak teljes egészében ellensúlyozzák.

A marhahús EPC mutatói viszonyt lényegesen eltérnek az élő marháétól. Az első két évi erős lefelé történő ártorzításból 1980-tól kezdve jelentős mértékű felfelé torzítás lesz. Ez arra vezethető vissza, hogy belföldön a marhahús ára jobban nőtt, mint az inputok árai, a világpiacon pedig fordított volt a helyzet.

Az élő sertés és a sertéshús esetében az EPC mutatók erős pozitív protekcionizmust jeleznek (akkor is, ha eltekintünk a rendkívüli 1980. évtől). Az ártorzítás némileg csökkent 1981-ről 1982-re. A változás mögötti okok bonyolultságát jól érzékelteti, ha felsoroljuk, miből következett ez: az élő sertés világpiaci ára tonnánként 80, a kukorica 42, a szójadara 61, a sertéshús ára pedig 180 dollárral csökkent, miközben a belföldi árak lényegében nem változtak, a felhasznált takarmányok értékesülése pedig javult.

Az élő juh és a juhhús EPC mutatóinak tendenciája hasonló a névleges ártorzítási mutatóéhoz. Az NPC mutatókban jelentkező kisebb-nagyobb mértékű pozitív protekcionizmus felerősödik, 1982-ben viszont a hazai árak csökkenése és ezzel a világpiaci árakhoz való közelítése révén mérséklődik.

Árnyékárfolyamon számítva az öt év átlagában a sertés (élő és félsertés) esetében mutatkozik erősebb pozitív ártorzítás, illetve kismértékben az élő juh esetében.

A komparatív külkereskedelmi előnyöket kifejező *DRC mutatók* több terméknél számunkra kedvezően alakultak. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A búza és a kukorica esetében a komparatív előny eléri az árfolyam egyötödét. Az állati eredetű termékek közül számottevő komparatív előnyünk 5 éves átlagban egyedül a juhászatnál van. Elfogadható még az élő marha és részben az élő sertés pozíciója is. A marhahús és a sertéshús esetében viszont a DRC mutató eléri a dollár kereskedelmi árfolyamának kétszeresét, árnyékárfolyamon számolva pedig mintegy 50 százalékkal haladja meg azt.

Mindezt annak tulajdoníthatjuk, hogy az erőforrások folyamatosan növekvő hazai költségeit az exportárak változása nem honorálta, sőt inkább ellenkező tendenciát figyelhetünk meg. Az állati eredetű termékek, közülük is főként a húsok világpiaci áron számított hozzáadott értéke 1980 után stagnál, illetve némileg még csökken is. Azt, hogy a hozzáadott érték a világpiaci árak kedvezőtlen változásait csak kisebb mértékben követi, a javuló takarmányhasznosulásnak, vagyis a — természetes mértékegységben mért — *hatékonyság javulásának köszönhetjük.*

3. sz. táblázat

Az egy dollár nettó devizabevételhez felhasznált hazai erőforrások számított értéke (DRC)
(forint)

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1978—1982 átlaga[a]
Búza	34,57	47,95	16,85	21,76	23,80	28,99
Kukorica	32,85	26,93	23,73	25,38	33,68	28,60
Élő marha	58,31	55,33	44,19	49,00	52,94	51,95
Marhahús	46,43	47,01	55,80	86,19	124,93[b]	72,07
Tehéntej	74,26	77,05	42,61	42,97	34,76	54,33
Fehér krémsajt	63,33	40,18	37,86	29,91	25,90	39,44
Élő sertés	61,22	72,17	53,52	45,28	39,57	54,35
Sertéshús	45,58	42,74	164,21[b]	49,54	55,19	71,45
Élő juh	29,05	26,10	27,25	36,80	42,13	32,27
Juhhús	47,82	33,48	32,11	32,06	48,56	38,81
A dollár kereskedelmi árfolyama	37,91	35,58	32,53	34,31	36,63	35,39
A dollár árnyékárfolyama	47,24	45,87	44,18	42,59	42,33	44,44

[a] Egyszerű számtani átlag.
[b] A világpiaci áron számított hozzáadott érték rendkívüli csökkenése miatt.

Sajnos a magyar élelmiszer-gazdaság az elmúlt évek során nem tudta hatékonyságjavulással kivédeni a világpiaci árváltozásokat, de az nyilvánvaló, hogy a gazdaságosabb termelés számos tartalékából egyet s mást sikerrel kihasználtunk. A következőkben röviden ezen lehetőségeket, illetve az egyes tényezőváltozások hatásait tekintjük át.

A hústermelés hatékonyságát a ráfordítások oldaláról elsősorban a takarmányozási költség nagysága határozza meg. Ennek változtatására pedig a takarmányösszetétel módosításán keresztül a fajlagos takarmányköltségek mérséklése kínál lehetőséget. Azt, hogy a felhasznált takarmányok változó összetételében és tömegének csökkentésében rejlő lehetőségek miként hatnak a versenyképességet jelző DRC mutatóra, *érzékenységi vizsgálatokkal* elemezhetjük. Ezek az érzékenységi vizsgálatok természetesen nem technológiai ajánlások, hanem csak a technológiai változtatások közgazdasági kihatásait jelzik.

A hízómarhák takarmányozásában számos vállalat ért el jó eredményt az abrak, ezen belül is elsősorban a szemes kukorica melléktermékekkel (vagy nem fővetésű szántóról nyert főtermékekkel) történő helyettesítésével. E tapasztalatokra támaszkodva négy különböző takarmányozási változatot értékelhetünk, amelyeknél az anyag jellegű ráfordítások értékét hazai áron 4—30 százalékkal, külpiaci áron pedig 10—40 százalékkal lehet csökkenteni. Egyes változatokban nő a nem kompetitív szférába tartozó takarmányok értéke. Ebből adódóan a DRC mutató 1982. évi értéke 53-ról legalább 43 Ft/USD-ra, a legkedvezőbb esetben pedig 30 Ft/USD értékre csökkenthető.

A tejtermelésben elért magas színvonal megtartása, illetve további emelése nem teszi lehetővé a takarmányfelhasználás lényeges csökkentését, de a takarmányösszetétel jelentős változtatását sem. A tejhozam további növelésével a fajlagos takarmányfelhasználásban némi javulás várható ugyan, de ez lényegesen nem befolyásolja a DRC mutatót. A munkatermelékenység növelésében viszont még vannak tartalékok. Ezek kihasználását a hazai árviszonyok a vizsgált években csak igen kis mértékben ösztönözték.

A vágósertés előállításánál az érzékenységi vizsgálatok ugyancsak a takarmányfelhasználásra, annak összetétel-változására irányultak. Három változatot vizsgáltunk, kettőben a szemes kukorica mennyiségét különböző mértékben csökkentettük, és ezzel párhuzamosan növeltük a teljes értékű növényi fehérjék mennyiségét, a harmadik változatban pedig a szárítás nélküli kukorica nagyobb arányú felhasználását feltételeztük. A takarmányfelhasználási változatok a DRC mutató értékét 2,6—4,8 Ft/USD-ral csökkentik az 1982. évi átlagos nagyüzemi gyakorlathoz képest. A több fehérjét tartalmazó, intenzívebb takarmány javítja az előállított sertés minőségét, s ennek előnye a feldolgozáskor érvényesül. (A tagadhatatlanul kulcsfontosságú minőségjavulás értékét nem itt, hanem az ún. kihozatali mutató változásánál vettük figyelembe.)

A juhászatban a takarmányfelhasználásban és a takarmányköltségekben rendkívül nagy a szóródás. Négy kiemelkedő termelési színvonalú gazdaság adatai alapján a DRC mutató értéke 24—25 százalékkal látszik csökkenthetőnek.

Az élelmiszeripari termékeket vizsgálva egyrészt az élő állatokra vonatkozó számításokból indultunk ki, másrészt a feldolgozás technológiájában a húskihozatal különböző mértékű javításának hatásait mértük fel. E kettő együttes hatásaként a DRC mutató értéke a marhahúsnál 42—74 Ft/USD között alakulhat, a sertéshúsnál legkedvezőbb esetben 13 Ft/USD-ral csökkenthető (így a kereskedelmi árfolyammal csaknem azonossá válhat), a juhhúsnál pedig már a jelenlegi húskihozatal mellett is a kereskedelmi árfolyam 75—104 százalékát érheti el.

Nyilvánvaló, hogy ezek a kedvező mutatók nem várhatók az egész nagyüzemi mezőgazdaság, illetve az élelmiszeripar átlagában, de várhatók

a korszerűsítésre képes termelői szférában. Az is természetes, hogy a vállalati tartalékoknak még számos más formája létezik, s az is tagadhatatlan, hogy ezek kihasználásához megfelelő közgazdasági ösztönzésre és műszaki feltételekre van szükség.

Az exportbevételek növeléséhez az állati eredetű termékek exportvolumenének fokozása nagymértékben járult hozzá. A gazdaságosság követelményének a búza és a kukorica felel meg legjobban, viszont a termőföld korlátozottsága miatt nem bővíthető lényegesen a gabonakivitel. Így annak a követelménynek sem tudunk eleget tenni, hogy megduplázzuk a nettó exportbevételt. Ez csak a kevésbé gazdaságos állattenyésztéssel lehetséges, amelynek révén a gabonához képest többletbevételre tehetünk szert. Hogy mekkora ez a többletbevétel, az a 4. sz. táblázat adataiból derül ki, ahol az egy ha búzatermeléssel elért nettó dollárösszeget vettük összehasonlítási alapul. A vizsgált időszakban az egy ha-ra jutó nettó devizabevétel az állattartás termékeinek kivitelével *minden esetben növekedett*, noha a növekmény összege igen változatos képet mutat termékenként és évek szerint is.

4. sz. táblázat

Az egy ha-ra jutó devizabevétel arányai
(százalék)

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982
Búza	100	100	100	100	100
Kukorica	130	231[a]	84	112	99
Élő marha	162	219	146	167	166
Marhahús	188	256	139	142	131
Tehéntej	213	289	208	279	346
Fehér krémsajt	267	538	259	432	506
Élő sertés	130	144	119	136	150
Sertéshús	147	186	107	140	144
Élő juh	184	272	152	157	151
Juhhús	161	266	155	184	154

[a] Több év átlagában a búzánál és a kukoricánál csaknem azonos nettó devizabevétel érhető el. Az 1979. évi nagy eltérés a búza igen kedvezőtlen s a kukorica átlagot meghaladó termésátlagából adódik.

Néhány következtetés

A magyar agrárpolitikának az 1980-as években legfontosabb célja volt a konvertibilis elszámolású kivitel értékének lehető legnagyobb mértékű növelése. Ez a cél emelkedő világpiaci árak esetén stagnáló termeléssel is kielégíthető, de a világpiaci árak csökkenése esetén csak a kivitt termékek mennyiségének növelésével teljesíthető. Nyilvánvaló, hogy ha az export mennyisége fontosabb az export gazdaságosságánál, akkor előbb-utóbb felbukkannak a versenyképesség problémái. Így van ez a magyar élelmiszer-gazdaság esetében is, ahol a nem önként, hanem a népgazdasági célokból kényszerűen vállalt exportnövelési feladatok többször is összeütközésbe kerültek a gazdaságosság kritériumaival. Hogyan alakultak a világpiaci és miként a hazai árak? Miként ismeri el a világpiac a magyar agrártermelés költségeit? Miként minősíthetjük az 1978—1982 közötti magyar agrárexportot — a kiválasztott termékek alapján — azzal a sajátos mércerendszerrel, amelynek a dollárban kifejezett világpiaci ár és a dollár—forint árfolyam áll a középpontjában? Ezekre és nem többre próbált meg válaszolni ez a cikk, szigorúan igazodva a választott módszer követelményrendszeréhez.

A versenyképesség méréséhez használt DRC mutató alapján *búza- és kukoricatermelésünk kompetitív voltához nem férhet kétség*, hiszen a belföldi erőforrások költségei számottevően a dollárárfolyam alatt vannak. Komparatív előnyünk e termékek termelésében és exportjában jelentős.

A nyers és a feldolgozott állati eredetű termékek versenyképessége nem ilyen egyértelműen kedvező. Legjobbnak mutatkozik a juhágazat és a tehéntej, illetve az abból készült fehér krémsajt pozíciója, az élő állatoké pedig általában kedvezőbb, mint a feldolgozott állati termékeké. A DRC mutatók évenkénti nagymértékű ingadozása egyúttal azt is jelzi, hogy nincs egyszer s mindenkorra érvényes optimális exportstruktúra, s hogy egyik hústermelő ágazat sincs tartósan előnyben a másikkal szemben. Figyelemreméltó, hogy az érzékenységi vizsgálatok jelentős tartalékokat tártak fel a DRC mutatók javításának lehetőségeiben. Így tehát helytelen lenne olyan következtetést levonni, hogy az exportstruktúra gyökeres átrendezésével kell javítani kivitelünk gazdaságosságát. Ehelyett — a változatos exportszerkezet megtartásával — mindegyik termék esetében a technológia korszerűsítésében, a takarmánygazdálkodás javításában, a munkatermelékenység növelésében rejlő tartalékokat kellene kihasználni.

Az export gazdaságosságának alakulásával ellentétes tendenciát figyelhetünk meg az egy ha-ra jutó nettó bevétel alapján való rangsorolásnál. Vagyis a gabonatermeléshez képest *az állattartó ágazatok számottevő többletbevételt eredményeznek, de ennek a bevételi többletnek csökkenő gazdaságosság az ára.* Bármennyire jó lett is volna tehát — az agrárkivitel gazdaságosságának szempontjából — a vizsgált időszakban több gabonát exportálni, erre reálisan semmi esély sem volt, mivel az ország fizetőképességének fenntartása mindent megelőző — a hosszabb távú gazdaságossággal adekvát — feladattá vált. Az export gazdaságosságának és a bevételi tömeg alakulásának ez az ellentétes előjelű összefüggése tartósnak ígérkező, bár mértékében valószínűleg változó adottság. Olyan tény, ami csak kisebb részben függ a hazai ráfordítás—hozam viszonyoktól, nagyobb részben a világpiaci árarányok következménye.

Utalni kell arra is, hogy mind a DRC mutatók, mind pedig az egy ha-ra jutó nettó dollárhozam mutatója esetében a kompetitív szférába tartozó ráfordítások között számoltuk el a felhasznált gabonát, s természetesen világpiaci áron. Így az exportált állati eredetű termékekben a takarmánygabona — a maga kimutatott DRC mutatójával — értékesül, s csak az ezen kívüli ráfordítások hatásfokát minősíti a vizsgált három élő állatra, illetve tejre és húsra kiszámolt mutató. Vagyis a vizsgált időszak állattenyésztési exportját nem a teljes termelési vertikumnak, hanem csak a pótlólagos ráfordítások hozadékának csökkenő hatékonysága jellemzi.

Az ártorzítási mutatók — a módszerből adódóan — szorosan kapcsolódnak az eddig elmondottakhoz. Az állati eredetű termékek belföldi termelői árainak szintje megközelíti az exportárak színvonalát, s a pozitív és negatív irányú eltérések a józan gazdasági megfontolások között maradtak a vizsgált időszakban. Az állattenyésztési termékeknek tehát nincs önmagukban véve túl magas áruk. A nekik nyújtott árkedvezmény valójában az alacsony gabonaárakban rejlik. A búza és a kukorica belföldi termelői ára ugyanis lényegesen elmaradt a világpiaci árak mögött. E két növény esetében csak a gyors hozamnövekedésnek köszönhető, hogy hosszú időszakon keresztül a gyakorlatilag stagnáló belföldi árak tartósan kellő jövedelmet és ösztönzést nyújtottak a termelők számára. A növénytermelési inputok többségéhez adott termelői árkedvezmények ellenére is a búza és a kukorica árában a termelőkkel szemben negatív protekcionizmus érvényesült.

Ezek után kérdés, vajon lehetne-e a mezőgazdasági termelői árainkat az exportárak mint piaci árak bázisán képezni? Véleményünk — több szakemberrel,

így Szabó Ferenccel, Zelkó Lajossal is egyetértve ([3], [7], [11]) — az, hogy egyet lőre s főként egy csapásra nem lehet. Ez az átállás az ipar úgynevezett szimulálversenyárrendszerében sem volt sikeres, a többi között az importverseny kizárása, az árfolyamokkal kapcsolatos gondok és még más okok miatt. A világpiaci árbázisra való átállás esetén további problémát okozna az agrárárak nagymértékű évenkénti ingadozása is. Emiatt tehát csak azok trendjét lehetne követni a hazai termelői árakban.

Mindez viszont nem jelenti azt, hogy a belföldi termelői árakat nem indokolt fokozatosan közelíteni a világpiaci árakhoz, hogy az árpolitikai megfontolásokban nem kell fokozott szerepet adni az agrárexporttal kapcsolatos értékítéleti követelményeknek. A közelítést indokolja például az erőforrásokkal, köztük az abraktakarmányokkal történő ésszerű gazdálkodásra való ösztönzés. A közelítés üteme, mindenkori mértéke persze számos egyéb tényezőtől is függ, például a fogyasztói árak változtatásának lehetőségeitől. Ami pedig a termelői árak módosításának várható hatásait illeti, erre vonatkozóan a cikkben használt mutatók nem adnak útmutatást, e célból más módszereket szükséges alkalmazni. Az ezzel kapcsolatos munkák az Agrárgazdasági Kutató Intézetben folyamatban vannak, s szándékunk ezekről is beszámolni.

Hivatkozások

[1] Ár- és külkereskedelmi tanulmány a búzára és a kukoricára. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.
[2] Előzetes számítások a főbb állati eredetű termékek NPC, EPC és DRC mutatóira. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.
[3] Javaslatok az élelmiszer-gazdaság fejlesztésére (Műhelytanulmányok). Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.
[4] *Lázár Erzsébet:* A magyar mezőgazdaság versenyképessége. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.
[5] *Mentényi Miklós:* Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz.
[6] *Scandizzo, L.—Bruce, C.:* Methodologies for measuring price intervention effects. World Bank Staff Working Paper No. 394., Washington, D.C., 1980.
[7] *Szabó Ferenc:* A mezőgazdasági termelés gazdasági szabályozása. Mezőgazdasági Kiadó, 1983.
[8] *Szollár Györgyi:* Az árváltozások hatása a mezőgazdasági termelés tiszta jövedelmére. Közgazdasági Szemle, 1984. 6. sz.
[9] *Tarafás Imre:* A gazdaságpolitikai koncepció és az árfolyam-politika. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
[10] *Wiesel Iván:* A valutaárfolyam-politika eredményei és problémái. Külgazdaság, 1984. 10. sz.
[11] *Zelkó Lajos:* A „versenyárrendszer" elméleti és gyakorlati problémáihoz. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (467—476. l.)

Az új információs és kommunikációs világrend és gazdasági vonatkozásai

Az elmúlt négy évtizedben a különféle nemzetközi szervezetekben, tanácskozásokon, de különösen az ENSZ közgyűlésének ülésszakain és szakosított szervezeteiben elfogadott határozatok, deklarációk, valamint az ezek alapján kibontakozott akciók és programok számos eredményt hoztak a társadalmi és gazdasági téren egyaránt súlyos problémákkal küzdő fejlődő országok előrehaladásában. A nemzetközi és nemzeti erőfeszítések nyomán elért eredmények — beleértve a gyarmatosítástól történő felszabadulást is — azonban lényegesen nem tudták mérsékelni a történelem során kialakult nagy nemzetközi egyenlőtlenségeket. Az iparilag fejlett és a fejlődő országok közötti szakadék nem szűkült, hanem bizonyos vonatkozásban bővült.

Az információs világrend politikai összefüggései

Így van ez az információval is, amely az ismeret, a tudás, a kultúra hordozója, s a társadalmi cselekvőképesség alapvető feltétele. Az „információban szegény" fejlődő országok „információs imperializmussal" vádolják az „információban gazdag" fejlett tőkésországokat.

Az információ és az információt közvetítő kommunikáció terén meglévő lemaradásuk leküzdéséért a fejlődő országok a hetvenes évek elején különféle közös akciókat kezdeményeztek az ENSZ és szakosított szervezeteinek fórumain (főleg az UNESCO-ban), de az el nem kötelezettek mozgalma is jelentős erőfeszítéseket tett. Példa gyanánt csupán a legjelentősebbeket emeljük ki.

Jogos követeléseik megvalósításáért küzdve a fejlődő országok elérték, hogy az UNESCO párizsi XX. általános konferenciáján (közgyűlésén) 1978-ban két fontos dokumentumot fogadjanak el: *a tömegtájékoztatási eszközök szerepére* vonatkozó alapelvek nyilatkozatát („Alapelvek nyilatkozata a tömegkommunikációs eszközök hozzájárulásáról a béke és a nemzetközi megértés erősítéséhez, az emberi jogok támogatásához, a faji előítéletek, a fajüldözés és a háborús uszítás leküzdéséhez"), valamint az új információs és kommunikációs világrend megteremtésére vonatkozó határozatot, amely hangsúlyozza, hogy a fejlődő országoknak a kommunikáció és információ terén fennálló függőségének is véget kell vetni. 1980-ban Belgrádban határozatot hoztak a kommunikáció fejlesztésének nemzetközi programjáról (IPDC — International Programme for the Development of Communication), amelynek fő célkitűzései közé tartozik „a fejlődő országok különböző kommunikációs szektorai infrastruktúrájának *a kommunikációs politikával és fejlesztési tervekkel összhangban* történő megteremtése vagy bővítése abból a célból, hogy növekedjék a kommunikációs eszközöknek a *gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésben* betöltött szerepe, és ösztönözze a jobb információcserét". (A programra a későbbiekben még visszatérünk.)

Az el nem kötelezett országok állam- és kormányfői konferenciájának politikai nyilatkozata (1976, Colombo) hangsúlyozza, hogy „...abban a helyzetben, amikor az információs eszközöket néhány ország uralja és monopolizálja, az információ szabadsága csak azoknak jelent szabadságot, akik birtokolják az információterjesztés eszközeit, ezáltal megfosztanak másokat az informálás jogától és attól, hogy objektíven legyenek informálva". Továbbá „Az információ és a tömegtájékoztatás

terén egy új nemzetközi rend annyira fontos, mint maga az új nemzetközi gazdasári rend... Az információforrások önállósága ugyanolyan fontos, mint a műszaki függetlenség."

A fejlett tőkésországok elismerték ugyan a fejlődők követeléseinek jogosságát, de az új információs és kommunikációs világrend fogalmának explicit meghatározásától elzárkóztak. Végül is 1980-ban sikerült megfogalmazni az új világrend alapelveit, amelyeket az UNESCO belgrádi közgyűlése 11 pontban határozott meg. Ezek a következőkre vonatkoznak: az egyenlőtlenség megszüntetése; a monopólium és a koncentráció negatív hatásainak kiküszöbölése; a szabad, szélesebb körű és kiegyensúlyozottabb információáramlás akadályainak megszüntetése; az információforrások és -csatornák pluralitása; a sajtó és az információ szabadsága; az újságírók szabadsága és felelőssége; a fejlődő országok kapacitásainak fejlesztése; a fejlettek segítségnyújtása; a kulturális örökség tiszteletben tartása és a nemzetek joga a világ közvéleményének informálására saját magukról; a nemzetközi információforrások elérésének joga és részvétel a kommunikációban.

A fejlett tőkésországok ezeknek az elveknek az elfogadásánál többre nem hajlandók. A fejlődő országok viszont úgy ítélik meg, hogy ezek az elvek csak a kiindulópontot képezik abban a hosszú és bonyolult folyamatban, amely az új információs és kommunikációs világrendhez elvezet. Hangsúlyozni kell a folyamat jelleget, mivel nem rövid távon megvalósítható akciósorozatról van szó, hisz magának az új rend eszméjének az elfogadtatása is sok erőfeszítést követelt. Az e folyamatra ható tényezők közül csak kettőt emelünk ki.

Az egyik *a tudományos és műszaki fejlődés*, különös tekintettel az információs technológiákra és technikákra. Ma már általánosan elfogadott tény, hogy az a példátlanul gyors fejlődés, amelyen az elektronika, újabban pedig a mikroelektronika és ennek révén a számítástechnika, a távközlés, az automatizálás és a tömegkommunikáció átment és átmegy, *minőségileg új helyzetet* teremtett. A mikroelektronikán alapuló élenjáró technika — vagy ahogyan újabban nevezik: a csúcstechnológia — térhódítása elemi erejűvé vált. A távközlés fejlődése lehetővé tette, hogy az egymástól elszigetelten működő különféle számítógépeket — és ezáltal a számítógépekkel kezelt információrendszereket is — *összekapcsolják, hálózatokba egyesítsék*. Ennek eredményeképpen az egész világot átfogó transznacionális számítógépes hálózatok épültek ki, amelyek központja a fejlett tőkésországokban (elsősorban az Egyesült Államokban) van. Ezek a hálózatok hatalmas mennyiségű információ tárolására, feldolgozására és továbbítására alkalmasak, rajtuk keresztül bonyolódik le a *nemzetközi adatforgalom* zöme. Így az új információs és kommunikációs világrend fogalma — amely a hetvenes években még csak a tömegtájékoztatásra (sajtó, rádió, televízió, könyvkiadás stb.) vonatkozott — bővült az *informatikával*, ezen belül a nemzetközi adatforgalommal. Az informatika fogalomkörét tágan értelmezzük, beleértve az információrendszerek tervezését, kiépítését, értékelését, alkalmazási területeit, eszközbázisát (számítógépek, távközlés stb.), a szervezeti és emberi vonatkozásait, valamint társadalmi, gazdasági és politikai hatásait. Általánosabban úgy is fogalmazhatunk, hogy informatikának nevezzük az információ alkalmazását a társadalmi szükségletek kielégítésére, amelynek hátteréül a számítógépes és távközlési technológia szolgál.

A mikroelektronika, a számítástechnika és a távközlés (beleértve a műholdakat is) kölcsönös függése, egymásba épülése és összefonódása nem hagyta érintetlenül a tömegtájékoztatást sem. E műszaki háttér teremtette meg annak lehetőségét is, hogy az informatikával együtt éljen és egyre szorosabb kapcsolatba kerüljön a tömegtájékoztatás is. A hírügynökségek számítógépes adatbankjai, az elektronikus hírszerkesztés, a kábeltelevízió és a videotextrendszerek kiépítésével az informatika és a tömegtájékoztatás határai mindinkább elmosódnak, a két rendszer mindjobban egybeolvad, integrálódik, és egyetlen hírközlő láncot képez.

Az új információs és kommunikációs

világrend eszméjének, mely elsődlegesen a több száz éves múlttal rendelkező tömegtájékoztatásra összpontosul, elsősorban politikai-ideológiai kérdések állnak a hátterében. Időközben — a mikroelektronikai forradalom s ennek réven az informatika hatására — kiderült, hogy a számítógépes hálózatoknak s az ezeken keresztül megvalósuló nemzetközi adatforgalomnak is részét kell képeznie az új világrendnek. Itt főleg a gazdasági információról van szó. E kérdést az UNESCO legutóbbi (1983. novemberi) közgyűlésén is felvetették. A nemzetközi adatforgalommal elsősorban a Rómában székelő Kormányközi Informatikai Iroda (IBI Intergovernmental Bureau for Informatics) foglalkozik, az UNESCO-val szoros együttműködésben.

A tömegtájékoztatásban érvényesülő magasfokú koncentrációt legjobban a négy nagy hírügynökség (az UPI, az AP, az AFP és a Reuter) példája szemlélteti; tőlük származik a világot bejáró hírek mintegy 80 százaléka. A televíziós műsorok világpiacának 70—90 százalékát (régiónként különböző mértékben) az Egyesült Államok termékei uralják. Egyre inkább világossá válik, hogy a fejlődő országok nemcsak a nyugati tömegtájékoztatási eszközök ideológiai-politikai nyomásától, manipulálásától akarnak megszabadulni. Mindez csak a piramis csúcsa, amelynek alján tudományos, gazdasági, műszaki, kereskedelmi, pénzügyi stb. információk helyezkednek el. Az ezekkel kapcsolatos igényeiket kell elsősorban kielégíteniük, mivel ezek nélkül a gazdaságuk nem tud egészségesen működni. Ezeket az adatokat pedig számítógépes információrendszerek, adatbankok, adathálózatok tárolják.

A *második* lényeges tényező az új információs és kommunikációs világrend szoros összefüggése az *új nemzetközi gazdasági renddel*. A fejlődő országok gazdasági fejlődésének egyik fő akadálya a gyarmati munkamegosztás fennmaradása. Az új nemzetközi gazdasági rend fő célja éppen a gazdasági dekolonizáció, amihez azonban több kell deklarációknál és határozatoknál. Lényeges átalakulásoknak kell végbemenniük mind a nemzetközi kapcsolatokban, mind a fejlődő országokban. Ezek közül igen fontos tényező az információ és kommunikáció területén kialakult egyenlőtlenség megszüntetése. Az e téren megfogalmazott új világrend eszméje már sok kérdésben tovább megy, mint az új nemzetközi gazdasági rend; politikailag ezért kényesebb témává is vált. A két új rend azonban nem választható el egymástól, egymással szoros összefüggésben vannak. A gazdasági növekedés fokozását és az emberek széles körű politikai, társadalmi, kulturális igényeinek kielégítését *egymást kiegészítő tényezőknek* kell tekinteni.

Új nemzetközi gazdasági rend — új információs világrend

Az új információs és kommunikációs világrendnek jelentős politikai, gazdasági, kulturális és jogi aspektusai vannak. Tárgyalásunkban a fő hangsúlyt a gazdasági összefüggésekre, azon belül is a fejlődő országok problémáira helyezzük.

Az új nemzetközi gazdasági rend gondolatával szinte egyidőben alakult ki az a felismerés, hogy „létrehozása nemcsak politikai és gazdasági, hanem társadalmi-kulturális tényezőktől is függ, amelyeknek a fejlődésben játszott szerepe állandóan növekszik, és amelyek döntő fontosságúak a népeknek az összes uralmi formák ellen vívott harcában". (UNESCO-közgyűlés, 1974.)

Az új nemzetközi gazdasági rendnek végső soron az a célja, hogy lehetőséget nyújtson az egyén minél sokoldalúbb fejlődésére.

Számos kutató — köztük Gunnar Myrdal — szerint irreális azt feltételezni, hogy a társadalmi valóságnak léteznek bizonyos elemei, amelyeket *kizárólagosan* „gazdasági tényezőkként" lehetne jellemezni. Ezért egy átfogó és megbízhatóságra törekvő elemzésnek mind a „ténylegesen gazdasági", mind az úgynevezett nem gazdasági tényezőket számba kell vennie. Csupán módszertani megfontolásból lehet egy téma szempontjából lényeges és kevésbé lényeges tényezőkről beszélni. Ezen az alapon kíséreljük meg a két rend kö-

zötti viszonyt megvizsgálni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a viszonynak a kérdése meglehetősen elhanyagolt. Ennek egyik fő oka az a tény, hogy — a közgazdászok közül is — sokan a tömegtájékoztatás szerepére, a sajtószabadság védelmére korlátoznák az új információs és kommunikációs rendet.

Ha azonban az informatikára gondolunk, sokkal kézenfekvőbbek a gazdasági vonatkozások. A fejlett tőkésországokban az informatika a gazdasági élet valamennyi ágazatába behatolt. A termelőberendezések részévé válik, emberi munkaerőt (szellemit és fizikait egyaránt) takarít meg. Segíti a kereskedelem, a közlekedés és a szállítás megszervezését. Hihetetlenül gyorsan szolgáltat piaci információt, és bonyolítja le a pénzügyi tranzakciókat. Meghatározó módon hat az országok gazdasági erejére és teljesítőképességére. A társadalmi termelés hatékonysága alapvetően függ alkalmazásától. A versenyképesség kulcskérdésévé vált. Ezért az iparilag fejlett országok gazdaságpolitikájának első számú, kiemelten kezelt területe a mikroelektronika, illetve az információs ipar.

Ez nem jelenti azt, hogy a tömegtájékoztatást gazdasági szempontból elhanyagolhatnánk, hisz infrastruktúrájának megteremtése alapvetően gazdasági kérdés. De a rajta keresztül terjesztett információnak is számos gazdasági vonatkozása van. A tömegtájékoztatás alkalmas a fejlett tőkésországokban jellemző életmód és fogyasztási szokások egész világon történő elterjesztésére. Az Egyesült Államok hirdetési ügynökségeinek külföldi terjeszkedése szoros kapcsolatban van az ország külgazdasági céljaival. A legtöbb fejlett tőkésországban a hirdetésekre fordított kiadások növekedése jóval meghaladja a bruttó hazai termékét.

Az informatikai és a tömegtájékoztatási rendszereket tehát tárgyalásunk szempontjából is szerves egységben kell kezelnünk, mint egy egész alkotórészeit. A hangsúlyt mi mégis az informatikára helyezzük, mivel ez a terület és társadalmi-gazdasági hatásai még viszonylag kevésbé vannak feltárva.

A távközlési *műholdak* egy „földön kívüli" dimenziót vezettek be mind a tömegtájékoztatásba, mind az informatikába, ezen belül a nemzetközi adatforgalomba. A legnagyobb az Intelsat műholdrendszer, amelynek 1983-ban már 17 műholdja működött, és több mint száz ország vette igénybe szolgáltatásait. Az Interszputnyik rendszer csatornáit a szocialista országok mellett néhány európai tőkésország is igénybe veszi.

A műholdak segítségével megvalósítható közvetlen műsorsugárzás és a távérzékeléssel gyűjtött adatok okozzák a legtöbb nemzetközi vitát, mivel sérthetik az országok nemzetbiztonságát és nemzeti szuverenitását. A távérzékelő berendezésekkel ellátott műholdak adatokat gyűjtenek a Föld erőforrásairól és a környezetről. E módszer számos területen szolgált gyakorlati eredménnyel (térképkészítés, a mezőgazdasági termés becslése, vízgazdálkodás, erdőfelmérés, tengerkutatás, földtani és ásványtani kutatások, sivatagi autóút tervezése stb.). A fő problémát az okozza, hogy az ily módon gyűjtött adatokkal csak azok rendelkeznek, csak azok képesek az adatoknak a feldolgozására és értelmezésére, akik a műholdakat birtokolják. Így a fejlődő országok sokkal kevesebb információval rendelkeznek önmagukról, mint más országok róluk.

Információ, kommunikáció és gazdaság

A nemzetközi kereskedelmet soha nem lehetett elképzelni információcsere nélkül. A történelem folyamán a kereskedelmi és az információs útvonalak együtt fejlődtek ki. A kereskedelemnek érthető módon szükséges volt a piacokról, árucikkekről és árakról szóló információkra. A kereskedelmi útvonalakon a kereskedők terjesztették a politikai eseményekről és a technikai újdonságokról szóló sokféle hírt.

A fejlődő országok exportjának 70 százaléka fejlett tőkésországokba irányul. Ennek ellenére a fejlődő országoknak nincs naprakész információjuk arról, hogy milyenek a keresleti viszonyok ezekben az országokban. Ez utóbbiak multinacionális monopóliumainak viszont sok

esetben több információja van a fejlődő országok gazdasági helyzetéről, piacairól, mint maguknak a fejlődő országoknak. A rendelkezésükre álló információt gyorsan fel tudják dolgozni, értelmezni, és profitszerzési céljaikra felhasználni.

Az ipari termelés bonyolultabbá válásával növekszik az információ jelentősége, amely egyre fontosabbá válik a munkaerőkhöz és az anyagokhoz viszonyítva. Ily módon az ipari termelés jelentős költséghányadát információs költségként kezelhetjük. (Ez tartalmazza a K+F-költségeket, a piackutatásra és reklámra fordított összegeket is.)

Az ipari termelés nemzetközivé válása az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben növelte a nemzetközi adatforgalmat. E jelenségnek a főszereplői a multinacionális monopóliumok, amelyek világméretű, transznacionális számítógépes távközlési rendszerek gazdái. E hatalmas és bonyolult — funkcionálisan különböző és földrajzilag szétszórt tevékenységeket folytató — szervezetek hatékony és eredményes irányítása, ellenőrzése és koordinálása nagy tömegű adat gyors átvitelét követeli meg. A multinacionális monopóliumok, a világkereskedelem kulcsszereplői mindinkább információközpontúvá válnak. Különösen fontos környezetükben (azaz az egész világon!) az alábbi információigényes területeket figyelemmel kísérniük: 1. a versenytársak viselkedése; 2. a fogyasztói magatartás; 3. az általuk előállított termékekre vonatkozó műszaki-tudományos információk; 4. a gazdasági, pénzügyi, jogi és politikai környezetről szerzett folyamatos információk.

A multinacionális monopóliumok jelentős részének (47 százalékának) az Egyesült Államok az anyaországa. Néhány száz amerikai központú multinacionális monopólium ma már több mint 200 milliárd dollár értékű közvetlen külföldi magánbefektetés birtokosa és ellenőrzője. A tőke nemzetközivé válása és az amerikai részvénypiac vonzereje következtében a világ minden táján elszaporodtak az amerikai tőzsdeügynökségek és befektetési tanácsadó cégek. Ez annak is következménye, hogy a számítógépekre alapozott nemzetközi információs hálózatok birtokában az amerikai monopóliumok mindenki másnál gyorsabban és alaposabban tudják tájékoztatni a befektetőket egy-egy piac vagy vállalat helyzetéről. Egy nyugateurópai befektető hamarabb kaphat információt egy amerikai részvényről, mint azoknak a részvényeknek bármelyikéről, amelyeket a helyi tőzsdén jegyeznek.

Az ipari termelés nemzetközivé válása a kapcsolódó szolgáltatásokat (mint például a pénzügy, közlekedés, piackutatás és reklám) is nemzetközivé tette, amelyek többsége meglehetősen információigényes. A fejlett tőkésországok bankjai behálózzák az egész világot. A pénzügyi tranzakciókat lebonyolító SWIFT hálózat (számítógépek, adatátviteli vonalak és egyéb berendezések) ma már 40 ország 1017 bankját köti össze, napi forgalma 250 ezer tranzakció. A légi közlekedés helyfoglalási rendszerét a SITA hálózat bonyolítja. 1980-ban 118 ország 200 légitársaságának 2000 terminálja csatlakozott e rendszerhez.

Az üzleti világ gazdasági információkkal történő ellátását hatalmas nemzetközi hálózattal rendelkező adatbankok is biztosítják. Ma már nem elég gyors a nyomtatott sajtó vagy a tőzsdei ügynökök telefonjelentése, sem a hírügynökségek folyamatos híradása a gazdaság és a tőzsdék alakulásáról. Napjainkban néhány órás késés az árfolyamok alakulásának kézhezvételében sok millió dolláros károkat okozhat. A friss információ azonnali megszerzése viszont extraprofithoz juttathatja a jól értesült vállalatokat. Ez arra késztette a nyugati cégek többségét, hogy megteremtsék a *percrekész* informálódás lehetőségeit. Ezt az igényt hamar felismerték a nagy hírügynökségek is; a Reuter *monitor service*-ét például 78 ország 35 ezer előfizetője veszi igénybe. (A hírügynökség bevételének 89 százaléka ebből a szolgáltatásból származik.)

A mikroelektronikai forradalom és az informatika jelentős hatással van a fejlett tőkésországokban végbemenő gazdasági korszakváltásra. Számos hagyományos alapiparág elveszti eredeti jelentőségét. Helyükre a számítástechnikai és informatikai berendezések gyártása mellett olyan iparágak lépnek, amelyekben az informá-

ció lényeges és jellemző elem. A szolgáltatási szektor bővülésével növekszik az információkezelés, mert e tevékenységek többsége sok információt igényel. (1980-ban például az Egyesült Államokban a munkaerő 70 százaléka dolgozott a szolgáltatási szektorban és a bruttó nemzeti termék 65 százalékát állította elő.)

Az információs ipar fejlődése meggyorsította az ezen a területen működő vállalatok növekedését, de rengeteg új vállalat is alakult. Új jelenség volt a hetvenes években az *iparközi összevonások* szaporodása. Számos nagy monopólium bővítette tevékenységét informatikai és tömegtájékoztatási eszközök fejlesztésével és gyártásával oly módon, hogy megvásárolt kisebb vállalatokat (Exxon, Boing, General Motors, Volkswagen stb.). Az elmúlt években a gazdaság és az információ közötti kapcsolatban tehát mind mennyiségi, mind minőségi változás történt. A gazdaság működtetéséhez szükséges információ mennyisége számottevő mértékben megnőtt. Másrészt az információ fontos tényezőből alapvető jelentőségű tényezővé vált. Sőt az információkezelés külön specializált tevékenységgé vált. Jó példa erre a robotok és a mikroprocesszorok alkalmazása, az ügyvitel gépesítése és más elektronikus szolgáltatások.

A fenti változások fő végrehajtói a multinacionális monopóliumok, amelyek a profitszerzés különféle módjainak megfelelően különböző típusú információs rendszereket fejlesztenek ki saját céljaikra. Ezek építtették ki a nemzetközi adatforgalmat lebonyolító hálózatokat, amelyek a nemzetközi kereskedelem gerincét képezik. F. A. Bernasconi, az IBI vezérigazgatója szerint a nemzetközi adatforgalom a multinacionális monopóliumok vérkeringését jelenti. Ezáltal erősíthető a centralizáció, az egész vállalati rendszer teljesítményét ellenőrizni tudják, idejekorán és a követelményeknek megfelelően tudják módosítani a vállalati stratégiát. Másrészt a gyártásszakosítás alapvető követelményének megfelelően decentralizálhatják a termelést, de központilag irányíthatják a helyi részlegeik (külföldi leányvállalataik) működését.

A fejlődő országok informatikai helyzete

A fejlődő országokban 1981-ben a világ általános célú számítógépparkjának 5,7 százaléka volt (ami értékben 4,2 százaléknak felel meg). A fejlődő országok egyes régióinak részesedése meglehetősen egyenlőtlen. Míg Latin-Amerika értékben 54 százalékkal részesedik, Afrika 5, a Közel-Kelet 10, Ázsia és Óceánia pedig 30 százalékkal. Az egyes régiókon belül is jelentősek a különbségek. A latin-amerikai számítógéppark értékben kifejezett állományának 50 százaléka Brazíliában található, 17 százaléka pedig Mexikóban. E két ország és Venezuela a latin-amerikai számítógép-állomány 77 százalékát mondhatja magáénak.

Ha a számítógépek eredetét vizsgáljuk, a fejlett tőkésországokhoz hasonlóan itt is az amerikai számítógépgyártók uralják a piacot, de monopolhelyzetük itt sokkal szilárdabb. Latin-Amerikában csaknem valamennyi számítógép IBM gyártmány, míg a többi régióban az Egyesült Államok részesedése a következő: Ázsia-Óceánia 86, a Közel-Kelet 95, Afrika 76 százalék (jóllehet Afrikában a japán és nyugat-európai gyártók térhódítása lenne várható). Hangsúlyozni kell, hogy a fenti statisztika a mini- és mikroszámítógépeket (személyi számítógépeket) nem tartalmazza.

A fejlődő országokban az informatika csak kismértékben hatolt be a társadalmi és gazdasági szférába. A nagy költségek és az üzemeltetési gondok miatt főként az államigazgatás, a bankok és a nagyvállalatok használnak számítógépeket. (Argentínában pl. 1982-ben a berendezések 62 százalékát az államigazgatásban, 17 százalékát a bankokban és a biztosítótársaságoknál, 8 százalékát a szolgáltatásban használták, míg csupán 4 százalékuk állt a tudományos jellegű számítások, 4 százalékuk folyamatirányítás és 1,3 százalékuk az oktatás szolgálatában.)

A fejlődő országok többségében az államé a vezető szerep az informatika alkalmazásában. Ily módon nagy adatfeldolgozó központok létrehozásával, amelyek mindenféle adatfelhasználást irányítanak

és ellenőriznek, az informatika a hatalmon lévők helyzetét erősíti.

A világkereskedelemnek ebben az egyre bővülő és napról napra nagyobb jelentőséggel bíró ágazatában a fejlődő országokra csak igen kis rész jut. Ha növekednek is mint exportpiacok, az főleg a multinacionális monopóliumok által eszközölt külföldi tőkebefektetéseknek tulajdonítható. A fejlődő országokban az információs és kommunikációs berendezések gyártása is e vállalatok uralma alatt marad. Ily módon fokozódik a harmadik világnak a fejlett tőkésországoktól való függősége.

A nemzetközi adatforgalom infrastruktúrájának és alkalmazási területeinek ismeretében az alábbi összefoglaló megállapításokat tehetjük:

— Mind a számítástechnikai, mind a távközlési berendezéseket főleg a fejlett ipari országokban, *elsősorban az Egyesült Államok multinacionális monopóliumai* gyártják, felhasználásuk is ezekben az országokban történik, így a fejlődő országok csak nagyon kis hányadban részesülnek mindebből.

— A nemzetközi adatforgalmat lebonyolító *számítógépes távközlési hálózatok a fejlett tőkésországokra terjednek ki*, alig van leágazásuk a fejlődő országokba.

— A számítógépes adatok üzleti célokra történő előállítása, feldolgozása, továbbítása és szétosztása *majdnem kizárólag a fejlett tőkésországokban* megy végbe.

— A multinacionális monopóliumok nemzetközi adatátviteli rendszereinek *központja* szintén a fejlett tőkésországokban van. E téren is az *Egyesült Államoknak* van kulcsszerepe.

— A jelenlegi információk azt mutatják, hogy a számítógéppel kezelt *adatbázisok jelentős része az Egyesült Államokban* van. Az adatcsere fő jellemzője az, hogy az Egyesült Államok adatokat szolgáltat és dolgoz fel partnerei számára.

— *A fejlődő országok részvétele* a nemzetközi adatforgalomban abban áll, hogy adatokat szolgáltatnak tárolásra és feldolgozásra, továbbá „késztermeket" (információt) vásárolnak a fejlett tőkésországoktól. Részvételük további területe a technológia- és eszközvásárlás a saját fejletlen távinformatikai szektoruk részére, mivel ilyen eszközöket maguk alig gyártanak.

Két tényező különösen fontos a nemzetközi adatforgalomba történő bekapcsolódás lehetőségét és jellegét illetően. Az egyik a megfelelő technológia, az eszközök és az adatok használatának és a nemzeti fejlődés érdekében történő alkalmazásuknak a képessége. A másik a „nemzetközi adatpiac" elérésének lehetősége.

A legkézenfekvőbb problémák a *fejlődő országokban anyagi jellegűek*, azaz hiányoznak a szükséges pénzügyi alapok a megfelelő eszközök beszerzéséhez és a hálózat kiépítéséhez.

A multinacionális monopóliumok által létrehozott adatbankok önmagukban is hatalmas üzletet jelentenek, de csak akkor, ha az információkat el tudják adni. A kialakult „nemzetközi adatpiac" vagy „információpiac" a világpiac új területe. E piacon azok tudnak sokat várásolni, akik számára az információk vétele megtérül (tudomány, üzleti élet, politika stb.). A fizetőképes kereslet a fejlődő országokban nem nagy, de sok esetben még az ingyenes információkkal sem tudnak sokat kezdeni.

A „nemzetközi adatpiac" struktúrájához kapcsolódó nemzetközi munkamegosztás, valamint a fejlődő országok ezzel kapcsolatos panaszai jól ismertek a fejlett és a fejlődő országok közötti kapcsolatok más területeiről. Jó példa erre a természeti erőforrások. A kulcskérdés itt is az, hogy azok az értékek, amelyek a feldolgozás és elosztás (kereskedelem) során keletkeznek, *nem a fejlődő országoknak jutnak*. Ennek a mellékhatása az, hogy egyéb tevékenységek, mint például a kutatás-fejlesztés, valamint a kapcsolódó gazdasági ágazatok (software-gyártás) is elsősorban a feldolgozáshoz és elosztáshoz kapcsolódnak, nem pedig a nyersanyag előállításához, legyen az akár ásvány, akár adat. Vagyis ez utóbbi tevékenységeket is a fejlett országok végzik. Az információs korszakban az adatok feldolgozásra történő exportálása éppúgy a lemaradás fenntartásának legbiztosabb módja, mint a nyersanyagok kivitele volt az ipari korszakban.

A fejlődő országok társadalmi-gazda-

sági fejlődésében — akárcsak más országokéban — az informatika hatékony eszköze a termelékenység növelésének, de *alapvető eszköz a fejlődési folyamatban is.* A tervezés (amelyhez nagy tömegű adat kell) nem létezhet megfelelő adatfeldolgozás és -tárolás, azaz informatika nélkül. A fejlesztési programok megvalósításának ellenőrzése (amely a tervezési folyamat szükséges velejárója) szintén könnyebb az informatika felhasználásával. A fejlődő országok tervezési rendszerükben azonban még a szükséges műszaki háttér birtokában sem hasznosítják megfelelően a rendelkezésükre álló statisztikai és egyéb információkat.

Rendszerint még a viszonylag magas egy főre jutó jövedelmű fejlődő országokban sem elég hatékony az igazgatási struktúra, továbbá kevés a magasan kvalifikált szakember. Az informatika e hiányok kiküszöböléséhez is lényegesen hozzájárulhat.

Abban a legtöbb ország egyetért, hogy a számítógépes távközlési hálózatok használata, valamint az információhoz való hozzáférés fontos, globális kérdések, amelyek igazságos megoldást követelnek. A megoldásra vonatkozó elképzelések és a mögöttük lévő szándékok azonban már mások, sőt sok esetben teljes mértékben ellentétesek.

A fejlődő országok számos nemzetközi fórumon követelték a technológia nagyobb mértékű átadását, kedvezőbb kereskedelmi feltételeket és az információs erőforrások kötelező nemzetközi felügyeletét és ellenőrzését.

A fejlett tőkésországok viszont ragaszkodnak a fennálló helyzethez, vagyis meg kívánják őrizni uralkodó szerepüket a távközlési és a számítástechnikai berendezések nemzetközi piacán. Mivel e piac néhány nagy — elsősorban amerikai — multinacionális monopólium kezében van, e vállalatok is korlátlan, „szabad információáramlást" akarnak, hiszen így konzerválódna, sőt erősödne monopolizált helyzetük. Monopolizált technika birtokában, monopolizált távközlési csatornákon keresztül csak a saját érdekeiknek megfelelő információ áramolhat „szabadon", gazdasági erejük, a világ nagy részét átfogó hálózatuk elnyom minden más erőt és érdeket.

Nem kis mértékben éppen az elmondottak ellensúlyozására, számos ország a távinformatika alkalmazásából eredő, a gazdasági fejlődést, a nemzetközi kereskedelmi és egyéb kapcsolatokat érintő kérdéseket megfelelő *információpolitika* kialakításával és érvényesítésével szándékozik megoldani. Körülbelül *60 ország* fogadott el hivatalos információpolitikát, amelyek jelentős része az adatfeldolgozási berendezések gyártásával, beszerzésével, használatával kapcsolatos prioritások meghatározásával, valamint az alkalmazásokkal foglalkozik. Ezeknek a politikáknak — közvetve vagy közvetlenül — hatása van a nemzetközi adatforgalomra is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy mind a fejlett ipari országokban, mind a harmadik világban legfelső szinten tudatossá vált a nemzetközi adatforgalom nagy politikai és gazdasági jelentősége. Az országhatárokon átáramló információk feletti uralomért folyó harc megosztja a fejlett ipari országokat is, de tovább növeli a harmadik világ anyagi és kulturális kiszolgáltatottságát. A nemzetközi adatforgalom olyan kihívás, amelyre a nemzeti szuverenitás és egyenlőség elvén alapuló, átfogó megoldást kell találnunk.

A kommunikáció fejlesztésének nemzetközi programja

Az UNESCO által 1980-ban elfogadott fejlesztési program csak kismértékben járulhat hozzá a fejlődő országok lemaradásának csökkentéséhez. A program keretében már több mint 30 projektum elkezdődött ugyan, de ezeknek sem a hosszú távú, sem a jelenlegi finanszírozása nincs megoldva. A program megvalósítását segítő pénzügyi alaphoz mind kevesebb ország hajlandó önkéntesen hozzájárulni. Bár a program elfogadott költségvetése 1982-ben 910 ezer dollár, 1983-ban már 1,9 millió dollár volt, ez még mindig messze elmarad a kért 8,2 millió dollártól.

A kétéves — nemzeti, regionális és interregionális — program szinte kizárólag a tömegkommunikáció fejlesztését szol-

gálta; az informatikával alig foglalkozik. Ez érthető is, mivel sok ország még csak most kezdi kiépíteni saját rádióját, hírügynökségi és könyvkiadói hálózatát. Az 1982-ben elfogadott középtávú terv már tartalmaz informatikai vonatkozású projektumokat is.

Az UNESCO legutóbbi közgyűlésén, 1983 őszén elfogadott terv még szürkébb és jellegtelenebb, ami elsősorban a fejlett tőkésországok erőteljes támadásának a számlájára írható. A tömegtájékoztatásra vonatkozó 1978-ban elfogadott nyilatkozat, az új információs és kommunikációs világrend, a rájuk történő hivatkozás alig szerepel a programban. Eltűnt a tervből a multinacionális monopóliumok fogalma is. A közgyűlésen az utolsó pillanatban visszavontak olyan, a Titkárság által készített előterjesztéseket is, amelyek a nyugati tagállamok (főként az Egyesült Államok) ellenkezését váltották volna ki. Ilyen például annak a nemzetközi vizsgálatnak az eredménye, amely a televíziós műsorok forgalmát mutatja be (hatalmas amerikai fölényről van szó) vagy a kommunikáció demokratizálásának lehetőségeit vizsgáló munkabizottság zárójelentése.

A nyolcvanas években az UNESCO kommunikációs programjában jelentős változások, átrendeződések és súlypont-eltolódások történtek. Elsősorban a fejlett tőkésországok kezdeményezésére az 1970-es évek közepén olyan új fogalmak jelentek meg a kommunikációs vitákban, mint a *kommunikációhoz való jog*. Ettől ma már szabadulni akarnak, mivel felszínre kerültek kollektív jogok is, míg eredetileg ezt egyéni jogként értelmezték. Álláspontjukat azzal igazolták, hogy ennek lényeges elemei az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában megtalálhatók.

A másik ilyen fogalom az *újságírók védelme*. Az UNESCO égisze alatt jogi garanciákat követeltek az újságírók szabad mozgásához, munkájuk zökkenőmentes végzéséhez. E kérdésben is visszavonultak a nyugatiak, mivel kiderült, hogy az újságíróknak ilyen garancia csak akkor adható, ha valaki figyeli, számon tartja őket. Ez pedig az újságírók bejegyzését jelentené, vagyis korlátozná a sajtószabadságot.

A harmadik ilyen fogalom *az etikai viselkedési kódex*. Jelenleg a fejlett tőkésországok (elsősorban az Egyesült Államok) igyekeznek mindenféle normatív szabályozást kikapcsolni a programból. Az Egyesült Államok kormányzata úgy véli, hogy bármilyen külső szabályozás veszélyeztetné a korlátlan információáramlás gondosan ápolt hagyományait, s bármilyen nemzeti akadály gátolná terjeszkedését a világban.

A fejlesztési program *politikai vonatkozását* vizsgálva megállapítható, hogy a létrejötte egy akkori (1980. évi) kompromisszumot tükröz. A fejlett tőkésországok arra hivatkoztak, hogy nem nagy szavakra és ideológiára van szükség, hanem konkrét technikai segítségre, a megfelelő infrastruktúra kiépítésére. A fejlődő országok is igényelték egy konkrét szervezet létrehozását, amely megoldja az új információs és kommunikációs világrend konkrét feladatait, koordinálja megvalósítását. E szervezet elsősorban a regionális szintű tevékenységre koncentrál, de nemzeti programokat is támogat. Szerepkörébe tartozik a kommunikációs tervek összehangolása és a nemzetgazdasági és társadalmi tervezésbe történő beépítésének segítése.

Az Egyesült Államok — és néhány nyugat-európai ország — gyakorlatilag semmilyen formában sem vesz részt a programban, mivel a segítségnyújtás kétoldalú formáinak a fejlesztését részesíti előnyben. 1982-ben az Egyesült Államokban létrehozták a Telekommunikációs Oktató Központot, ahol a fejlődő országok szakemberei ingyen tanulhatnak. Az előadók nagy része multinacionális monopóliumok alkalmazottja. Mint már láttuk, a multinacionális monopóliumok — elsősorban stratégiai okokból — különösen figyelmet fordítanak az oktatásra. A fejlődő országokban is ők végzik a szakemberképzés jelentős részét, ezzel is biztosítva jelenlétüket. A Reagan-kormányzatnak 1983 decemberében, az angol kormánynak pedig 1984 novemberében hozott döntése, miszerint kilépnek az UNESCO-ból, szoros összefüggésben

van e kormányok információs és kommunikációs politikájával.

Összefoglalva elmondható, hogy az új információs és kommunikációs világrend megteremtésére irányuló erőfeszítéseket a világ informatikai és tömegtájékoztatási infrastruktúrájának túlnyomó többségével rendelkező néhány fejlett tőkésország, élükön az Egyesült Államokkal, igyekszik megtorpedózni. Ebben fő partnerek a multinacionális monopóliumok, a nyugati sajtó és más szervezetek. A világban ma meglévő nagy egyenlőtlenségek elkerülhetetlenek és igen hosszú ideig fennmaradnak, legyen szó akár gazdaságról, akár információról. Különösen a csúcstechnikát megtestesítő információs iparban kevés az esély arra, hogy átfogóbb változások mehetnek végbe a fejlődő országok javára. Néhány ország bizonyos területeken azonban érhet el valamelyes eredményeket (például India, Brazília, Kína.) A fejlődő országok uralkodó elitjének egy része szorosan kötődik a fejlett tőkés világhoz. Törekvéseik az „önállósodásra" az informatika, a kommunikáció terén éppúgy ellentmondásosak, mint más területeken.

Az információ és a kommunikáció kérdésköre bonyolult, összetett. A nemzetközi kapcsolatok és a világgazdaság jelenlegi állapotát, valamint számos területen a fejlődő országok lemaradását tükrözi. Az új világrend megteremtésére irányuló folyamat azonban elkezdődött, amelyet a fejlődő országok elsősorban önerőre támaszkodva, az egymás közötti (regionális, interregionális) együttműködés erősítésével, tevékenységeik összehangolásával tudnak továbbvinni.

Irodalom

[1] *Gömbös Ervin:* Informatika és hatalom. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1984.
[2] Many Voices, One World — Report by the International Commission for the Study of Communication Problems. Kogan Page — Unipub — UNESCO, 1980. (Magyar nyelvű rövidített változata: MacBride-jelentés, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Membrán könyvek, 1983.)
[3] *Pavlic, B.—Hemelink, C. J.—Budisin, M.:* Az új nemzetközi gazdasági rend és egy új nemzetközi információs-kommunikációs világrend közötti kölcsönhatás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982.
[4] A New World Information and Communication Order: Its Content, Prospects, and the Role of the United Nations System. WFUNA. (Tájékoztató egy Genfben 1981. október 12—16-án tartott nemzetközi szemináriumról.)
[5] *Mowlana, R.:* Global Report on International Flow of Information. School of International Service, The American University, Washington, D. C., 1983. május.
[6] Second Medium-Term Plan (1984—1989), UNESCO, 4 XC|4, 1983. Párizs.
[7] Records of the General Conference, Twenty-second Session, Paris, 25 October to 26 November 1983, Volume 1, Resolutions, UNESCO, 1984.
[8] Az ENSZ-közgyűlés határozatai az új információs és kommunikációs világrendről.
[9] Documents of the Second IBI World Conference on Transborder Data Flow Policies. Rome, 26—29 June 1984.

Gömbös Ervin

Dr. Gömbös Ervin a KSH főosztályvezetője.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (477—485. l.)

Az idegenforgalom hatékony fejlesztése

A közelmúlt és a jelen idegenforgalmi folyamatainak megítélésében napjainkban valójában már a minőség, a hatékonyság determinálta szemlélet az uralkodó. Jóllehet mindebben egyértelmű közös nevező a „belső" szakemberek és a „külső" véleményezők között még nem teljesen érvényesül, a lényeget tekintve megnyilatkozásaik egységesek. Nevezetesen az 1979-ben meghirdetett tendenciaváltás és az ehhez igazodó magatartásváltás szükségessége — amelyről részletesebben korábbi tanulmányomban [3] is szót ejtettem — elfogadott, s a minőség, a hatékonyság jogosságának elismerésével a mennyiségi szemlélet hosszabb korszaka lezárult. Az azóta eltelt évek mérlegének megvonása, a soros középtávú tervidőszak feladatkijelölése egyaránt figyelembe veszi, hogy társadalmi-politikai szerepét megtartva, a turizmus gazdasági oldalát kell tudatosan erősítenünk ([1], [2], [3], [4], [5]).

Az előrelépés távlati stratégiája

Ez természetesen differenciált követelményt támaszt a hazai lakosság és a külföldiek forgalmával, keresletük kielégítésével szemben. A mindezt már mérlegelő, évekkel ezelőtti keltezésű és eltérő időtávot átfogó fejlesztési koncepciók ([1], [6]) felülvizsgálatával a közelmúltban készült s 2000-ig előretekintő, a fő folyamatokra és tennivalókra összpontosító résztanulmány idegenforgalmunk stratégiáját a következőképpen összegezi:

„ — A magyar lakosság számára biztosítani kell, hogy a turizmusnak a szocialista életmódban napjainkig elért fontos pozíciója, rekreációs szerepe továbbra is érvényesüljön, az valamennyi réteg számára hozzáférhetőbb és rendszeresebb legyen. Mindezzel hozzá kell járulni életszínvonal-politikánk létbiztonság-erősítő és a társadalmi esélykülönbségeket fokozatosan leépítő két fő alapelvének érvényesüléséhez is, támaszkodva az életszínvonal, a gazdaságpolitika és a gazdasági teljesítőképesség, továbbá az ebben való részvételt honoráló jövedelmi viszonyok kívánatos, javítandó összhangjára.

— Az aktív forgalmat a minőségi turizmus követelményeinek megfeleltetve, a gazdasági és a hatékonysági szempontokat érvényesítve, a kínálattal szorosabb összhangba hozva, s relációnként ezért differenciáltan kell/lehet növelni. »Húzóágazati« szerepkörét* devizahozamával a fizetési mérleg egyensúlyának javításában ezzel is erősíteni kell, illetve nemkívánatos kísérő jegyeit vissza kell szorítani.

— Mint a népgazdaság egészében, úgy az idegenforgalom lebonyolításában is előtérbe kell helyezni a gazdaságos, hatékony munkát, elősegítve a szféra gazdasági kapcsolódásainak erősítését, munkájának eredményességét. E stratégiai elem — az előzőeket is mérlegelve — az aktív forgalom realizálása során szinte egyértelmű, általánosítandó követelmény, míg a lakossági forgalomban azt az életmód, az életszínvonal kívánta szociális szempontokkal ötvözve lehet egyelőre érvényesíteni.

— Idegenforgalmi fogadóképességünk bővítése olyan átfogó feladat, amelyhez életszínvonal- és életmódbeli, vagyis társadalmi, továbbá nemzetközi, politikai és külgazdasági érdekek egyaránt kötődnek. Ezért olyan stratégiai eszköz kell legyen, amellyel tervszerűen elősegítendő devizabevételeink fokozása, a lakosság turisztikai részvételének növelése, a kereslet térbeli és időbeli dekoncentrációja, a minő-

* Az idegenforgalom közismerten nem önálló ágazat, de növekvő aktív szaldójú s hatékony devizaszerző tevékenysége miatt e sommás minősítése mindinkább terjed s elfogadható.

ségi és a hatékonysági követelmények előmozdítása" ([7] 15—18. l.).

Az ezredfordulóig alapvető célunk marad tehát az idegenforgalom gazdasági oldalának erősítése, és így gazdaságpolitikánk szerves részeként kell azt kezelni. Mivel az az életmódnak és egy előremutató világméretű folyamatnak is szoros tartozéka, fontos eleme, ezért fejlesztése és a társadalmi-politikai elismerés anyagiakban is kifejezésre jutó, eme kapcsolódásait is erősítő sokoldalú támogatása szükséges. Léte, továbbfejlődése még akkor sem egyszerűen a gazdasági hozam kérdése, ha e téren is jogos követelményeket állítunk eléje. A makroszintű döntéseknél minderre kiemelt figyelmet kell fordítani, és népgazdasági problémáink ellenére is keresni kell azon módozatokat, amelyek lehetővé teszik munkájának céltudatos javítását, tevékenységének bővítését, hozamának növelését.

Mindez valójában egy olyan követelményrendszer átgondolt újrafogalmazása, amelyre a korábbi távlati koncepciók is figyelmet fordítottak. A gyakorlati idegenforgalmi tevékenység és irányítása számára tehát e stratégiai elemek már a VI. ötéves tervidőszakban is vezérfonalként szolgáltak. A tennivalók 1981—1985. évi kijelölése ezt egyértelműen tanúsítja [2].

Az 1981—1985 közötti időszak várható eredményei

Vajon miként érvényesül e követelményrendszer a VI. ötéves tervidőszakban? A választ erre ma már elfogadható biztonsággal megadhatjuk, ha az eltelt évek folyamatait az 1985-ben várható tendenciákkal és lehetőségeinkkel kiegészítve mérlegre helyezzük. Felhasználva ehhez több, a lényeget tekintve egyező állásfoglalást, publikációt is ([4], [8], [9]), összefoglalóan megállapíthatjuk: javul a kereslet és a kínálat összhangja, az idegenforgalom színvonala, népgazdasági hatékonysága. Részletesebben (de így is inkább csak címszavakban) mindennek igazolásaként a következőket emelhetjük ki:

— Megőrizhető, sőt kismértékben növelhető a turizmusnak a magyar lakosság életmódjában betöltött szerepe.

— Módosul az aktív kereslet struktúrája. A tőkésországokból érkező vendégeink tartózkodási ideje kb. 30 százalékkal nő, míg a szocialista viszonylatból jövőké 6 százalékkal kisebb lesz. A tőkés reláció részesedése aktív keresletünkben 20 százalék fölé kerül.

— E folyamat és a fajlagos költés kedvező alakulásának hatására a forintban mért devizabevételek konvertibilis hányada 60 százalék körül állandósul.

— Annak ellenére, hogy az aktív kereslet várhatóan az 1980. évihez hasonló marad, a külföldiektől származó devizabevételek forintban mérve kb. 2,4-szeresükre nőnek. Ezen belül a konvertibilis relációban jóval nagyobb az együttható (3,6), mint rubelviszonylatban (1,6). A napi fajlagos költés volumene a konvertibilis relációban több mint 50 százalékkal nő, míg a rubelrelációban lényegében változatlan marad. Együtt mérve átlagosan 30 százalékkal lesz magasabb: az 1980. évi 125 Ft-ról változatlan áron 163 Ft-ra (folyó áron pedig 300 Ft-ra) nő.

— Az idegenforgalom aktív devizaegyenlege transzferábilis rubelben eléri, dollárban pedig kb. $\frac{1}{3}$-ával meghaladja az öt évre előirányzottat, annak ellenére, hogy a konvertibilis devizákkal szemben a forintot többször is leértékeltük.

— Megvalósul a kereskedelmi szállásférőhelyek tervbe vett bővítése. Ebben kedvező a konvertibilis devizát hatékonyan kitermelő szállodafejlesztési program túlteljesítése, amelyet elősegít az osztrák hitelkonstrukció, illetve a hitel idejében történő és program szerinti felhasználása.

— Az osztrák hitel, a vállalati és más helyi források, továbbá az IFA* felhasználása összhangban van a feladatokkal. A kiemelt üdülőkörzetek átgondolt fejlesztése, az új vállalkozási formák kibontakozása, a magánerő mozgósítása a fogadás számos elemét ugyancsak bővíti, gyarapítja. Javul a kereskedelmi ellátás, a sport és a szórakozás, a határátkelés, a légi közlekedés, a kongresszusi turizmus stb. lehetősége.

* Idegenforgalmi Fejlesztési Alap, amely a dollárban mért éves konvertibilis idegenforgalmi bevételek alapján képződik. (1984-ben dolláronként 1,40 Ft volt.)

— A Balatont, Budapestet és a Nyugat-Dunántúl határmenti területeit kivéve, általában csökken a zsúfoltság, a fogadás különböző elemeinek többnyire túlzott leterhelése.

— Az új formák (például a falusi turizmus és városkörnyéki szabadidő-központok) kiépítése is megkezdődött. Bővül az utazásszervezéssel foglalkozók száma, javul piacszervező munkájuk. Ezáltal a szervezett utaztatás köre és mértéke kiszélesedik, hatékonyságnövelő szerepe fokozódik. Színesedett és gyarapodott a szervezett programajánlat, aminek például a Tavaszi Fesztivál e tervidőszakban vált szerves részévé.

Közismert, hogy a VI. ötéves terv során olyan hatások is érvényesülnek, amelyekkel — vagy legalábbis mértékük nagyságával (irányával) — nem számolhattunk. Az idegenforgalomtól sem várható, hogy mindenben részletében teljesítse a számára előírtakat. De ha munkájának megítélésében a minőségi, hatékonysági szempontokat helyezzük előtérbe, akkor öt év előzetes mérlege a kedvező fejlemények, folyamatok túlsúlyát mutatja.

Főleg idegenforgalmi fogadóképességünk javul, miközben a minőség jegyeit erősítő folyamatok — gazdasági nehézségeink ellenére — is érvényesülnek. A fejlesztések természetesen még nem szüntetik meg teljes mértékben turisztikai kínálatunk hiányosságait. A tartalékok további feltárásával ezek egy része azonban még javítható.

Hasonlónak ítélhető a szervezés és a szabályozás folyamata is. Több tekintetben azonban még olyan tartalékaink is vannak, amelyekkel a jövő teendőinek felmérésekor, elsősorban a VII. ötéves tervidőszakban természetesen számolnunk és élnünk kell.

A gazdaságosság és a hatékonyság jellemzői, időszerű követelményei

A VII. ötéves tervidőszak feladataival, problémáival ([5], [10], [11]) összefüggésben a gazdaságossági, hatékonysági folyamatokról részletesebben is szólnunk kell. Elsősorban azért, hogy reálisan megítélhessük az idegenforgalom lehetőségeit. Az idegenforgalom a távlati stratégiai célok megközelítésében önerejére támaszkodva is számottevő eredményekre lehet ugyan képes, de különféle központi támogatások fenntartása mellett tevékenysége még eredményesebb lehet.

Az idegenforgalom társadalmi-gazdasági súlyának és a támogatásának megítélésekor is gyakorta elkerüli a figyelmet e szféra azon szerepe, amelyet a hazai lakosság életmódjában, életvitelében már hosszú ideje betölt. Gazdasági nehézségeink közepette a VI. ötéves tervidőszakban mindebben csak arra törekedhettünk, hogy a turizmusnak a szabad idő hasznos eltöltésében, a regeneráció biztosításában és a fogyasztásban elfoglalt súlya ne csökkenjen.

Ma már egyértelműen megfogalmazható, hogy e céljainkat elérjük. A lakosság turisztikai forgalma öt év alatt mintegy 10 százalékkal nő. A belföldi üdülés mértéke eléri a várt nagyságrendet; passzív forgalma (éjszakában mérve) csökken ugyan, de a hozzá kapcsolt kiadások megkétszereződnek. A turizmus különböző formáiban eltöltött idő alatt a lakosság turisztikai kiadásainak* nagysága a fogyasztási alap növekedésével kb. egyező mértékben emelkedik. Így abban továbbra is 6—6,5 százalékos arányt képvisel, vagyis megőrzi jelentős súlyát. A lakossági turizmus hatékonysága — a társadalmi oldalát is figyelembe véve — a jelen tervidőszakban is megfelelő.

A helyzet a VII. ötéves tervidőszakban még kissé javítható is, ha elősegítjük a turizmus különböző formáinak differenciált fejlődését [5]. Ez azonban feltételezi a fejlesztő-szervező tevékenység több oldalú központi támogatását is. Elsődlegesen az olcsóbb üdülések és a kirándulási lehetőségek bővítésében van szükség erre a támogatásra.

Az idegenforgalomba befektetett erőforrások hatékonyságnövelő szerepe — a lakosság életmódjára gyakorolt e hatásuk mellett — a nemzetközi turizmus devizatermelő tevékenységében még inkább kifejeződik.

* Ezt széleskörűen értelmezve, vagyis beleszámítva a kül- és a belföldi üdülések, kirándulások kapcsán felmerülő valamennyi kiadást.

1. sz. táblázat

Az idegenforgalmi devizaegyenleg várható változása

Megnevezés	Ötéves tervidőszak				
	V.	VI.	Index: VI./V.	VII.	Index: VII./VI.
	1980. évi árfolyamon	mindenkori árfolyamon		várható középérték 1985. évi árfolyamon	
Aktívum (Mrd Ft)	21,1	58	275	96	166
Ebből:					
— rubelreláció	15,3	23	150	34	148
— konvertibilis reláció	5,8	35	603	62	177
Aktívum millió					
— transzferábilis rubel	529	850	161	1250	147
— dollár	261	840	322	1300	155

Forrás: Az idegenforgalom fejlesztése 1986—1990. Koncepciótervezet BKI. 1984.

Idegenforgalmi devizabevételeink népgazdasági jelentősége egyre nő. A kiutazók növekvő devizaellátása, illetve a fizetési mérleget javító szerepe mind a VI., mind a VII. ötéves tervidőszakban igen kedvezően alakul. Az ötévenkénti összevont devizaegyenlegek növekedése rubelben is, de főleg dollárban igen jelentős. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Ez utóbbinak a mértéke a jelen tervidőszakban kiugróan magas, és a tervezettet is jóval meghaladja. Ebben a ráfordítások megtérülése is kifejeződik.

Az előzetes számítások alapján a VI. ötéves tervidőszakban az idegenforgalom rubelaktívuma a rubel elszámolású áruforgalom passzívumának kb. $\frac{1}{3}$-át fedezi, míg konvertibilis viszonylatban az aktív áruforgalmi szaldót az idegenforgalmi aktívum mintegy 30 százalékkal megnöveli.

A VII. ötéves tervidőszakra mérsékeltebb egyenlegnövekedés várható. Ez jórészt a fejlesztések visszafogottságával függ össze. Nem számol azonban az áremelések hatásával: míg rubelviszonylatban csak a kívánatos keresletnövekedésre épít, a konvertibilis relációban eltekint a forint további számottevőbb leértékelésétől. A dollárban várt aktívum 55 százalék körüli növekedése fokozatosan javuló, mind hatékonyabb munkát követel meg. Az ennek megfelelő 460 milliós várható többlet viszont nemcsak fedezi az osztrák konstrukcióban épült szállodák és más, csak részben közvetlenül devizatermelő létesítmények kb. 200 milliós esedékes hiteltörlesztését, hanem további, jelentős nagyságrendű „szabad" devizát is jelent.

Az idegenforgalmi devizahozam aktív egyenlegének növekedése alapvető fontosságú ugyan, de önmagában nézve még nem biztos, hogy a hatékonyság javulásának az eredménye. Ezért a devizaszerzés miként jét több oldalról is vizsgálni kell.

A hatékony forgalom alapvető kritériuma, hogy a látogatók fajlagosan (egy napra számítva) többet költsenek. Ennek a követelménynek a mostani tervidőszakban messzemenően eleget teszünk, s 1990-ig még előbbre léphetünk. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Jóllehet a fejlesztések ezt segítő hatása csak minimális módon érvényesülhet.

A nyugati turisták fajlagos költésének megtöbbszöröződéséhez és a tőlük származó bevételeink növekedéséhez a konvertibilis devizák árfolyam-egységesítésének folyamata is hozzájárult. Ehhez azonban a fogadóképesség tervszerű, dinamikus fejlesztésére is szükség volt. Enélkül (és a szervezés sokoldalú fejlesztése nélkül) a bevételek nem lennének számottevően növelhetők.

Az árfolyam-egységesítés — mint ismert — 1979 februárjában, a forint nem keres-

2. sz. táblázat

Az aktív forgalom fajlagos napi bevétele[a]

Elszámolási reláció	1980	1985 (várható)	Index: 1985./1980. folyó áron	Index: 1985./1980. változatlan[b] áron	1990 (prognosztizált középérték)[c]	Index: 1990./1985. (változatlan áron)
			Forintban			
Rubel	96	163	170	97	187	115
Konvertibilis	230	673	293	154	755	112
Együtt	125	300	240	130	350	117
			Devizában			
Transzferábilis rubel	3,3	6,1	185	—	7,0	115
Dollár	10,2	12,7	125	—	14,2	112

[a] A turistaéjszakák és a látogatók együttes számára vetítve.
[b] A KSH, az OPK felmérése és a GKI, valamint a BKI számításai alapján.
[c] 1985. évi árfolyamon.

3. sz. táblázat

A tőkés relációból eredő bevétel alakulása az ár- és az árfolyamváltozás mellett
(Előző évi = 100)

Év	A forint-bevétel indexe	Árindex	A forint-bevétel volumen-indexe	Dollár árfolyamindex	Kosár[a] árfolyamindex	Dollár bevételindex[b]	Deviza-kosár bevételindex[b]
1979	149,8	117	128	104,1	113,2	143,9	132,3
1980	127,5	118	108	110,6	112,8	115,3	113,0
1981	169,2	110	154	139,7	127,4	121,1	132,8
1982	146,1	111	132	118,4	112,9	123,4	129,4
1983	115,7	112	103	116,5	111,9	99,3	103,4
1983./1978.	546,5	189	289	221,8	205,5	246,4	265,9

[a] A nálunk átváltásra kerülő 9 főbb tőkés valuta súlyozott árfolyama alapján.
[b] A bevételi és az árfolyamindexek hányadosa.
Forrás: A KSH, az OPK felmérése és a GKI, valamint a BKI számításai alapján.

kedelmi árfolyamának leértékelésével vette kezdetét. A két árfolyam forintértéke 1981. október 1-én találkozott. Az azóta végbement további leértékelések mértéke napjainkig meghaladta a tőkés látogatók költéseinek árnövekedését [12]. Vagyis a dollár reálértéke nőtt; e valuta 1978—1983 között — így mérlegelve — a forinthoz képest 17,4 százalékkal erősödött. A konvertibilis devizák ún. kosárárfolyamon számított átlagolt reálértéke azonban jóval kisebb mértékkel, alig 9 százalékkal emelkedett. Mindez együttvéve azonban nem járt együtt a napi költések csökkenésével. Dollárban mérve a fajlagos költés például 70 százalékkal nőtt. Így öt év alatt a tőkés eredetű bevételek alakulása dollárban 246, míg a devizakosárral mérve 266 százalékos indexet mutat. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A forintra átszámított bevételnövekedés indexe — a forint leértékelése folytán — természetesen magasabb: 546 százalék. A bevételi többlet 2/5-e az árak, 1/5-e a forgalom (az eltöltött napok), további 2/5-e pedig a napi költések emelkedése révén ált, elő. A gyakorlatban mindez azt jelentettel

4. sz. táblázat

Az idegenforgalmi devizabevételek forintráfordítása
(forint)

Év	A dollár		Eltérés az árfolyamtól (%)	A transzferábilis rubel		Eltérés az árfolyamtól (%)
	árfolyama	forgalmiadó-többlettel csökkentett forintértéke		árfolyama	forgalmiadó-többlettel csökkentett forintértéke	
1980	22,14	20,74	—6,3	30,83	27,90	— 9,5
1981	30,94	28,74	—7,1	28,90	25,66	—11,2
1982	36,63	34,64	—5,4	28,90	25,69	—11,1
1983	42,67	40,00[a]	—6,3	28,90	26,13[a]	—10,6

[a] Becslés, az előző három év árkétszintűségének átlagában.
Forrás: A KSH, az OPK felmérései és a GKI, valamint a BKI számításai alapján.

hogy a tőkés látogatók forintköltése a vizsgált öt év alatt — kb. 190 százalékos árindex mellett—volumenében csaknem háromszorosára nőtt. Ezt pedig az idegenforgalomban részt vevőknek megfelelő szolgáltatásokkal kellett ellentételezniük. Ezt részben hatékonyabb munkával, részben számottevő fejlesztő-szervező tevékenységgel tudták elérni.

Ma már az is igazolható, hogy az idegenforgalom mind a konvertibilis, mind a rubel elszámolású devizákat az árfolyamnál olcsóbban termeli ki. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) A látogatók fogyasztásában ugyanis a felmért költésstruktúra alapján forgalmiadó-többlet mutatható ki (a fogyasztói ártámogatások értékét meghaladják a fogyasztói forgalmi adók). Ennek mértéke mindkét relációban kedvező, s a rubelelszámolásban a nagyobb. (E reláció keresletében például igen kicsiny a forgalmiadómentes szállásdíjbevétel aránya.)

Az aktív forgalom bővítése, a devizabevételek növelése — és abban a gazdaságossági és a hatékonysági szempontok fokozott érvényesítése — csak a forgalom dinamikáját közelítő, megfelelő kínálatbővítés révén lehetséges. A VI. ötéves tervidőszak aktív turizmusának eredményei e nézőpontból azért lehetnek kiemelkedők, mert a tervbe vett fejlesztések lényegében megvalósulnak. Mivel kínálatunk a kereslet igényeitől még mindig jóval elmarad, kellő fejlesztések nélkül hosszabb távon nem elérhető cél a devizabevételek kívánatos növelése.

A fajlagos költés növelését, a nyereségesebb szervezett turizmus szélesítését szolgálja a kereskedelmi szálláshelyek fejlesztése. Ennek mértéke a jelen tervidőszakban 32 százalékos lehet. Ez jelentősen növeli bevételeinket, mivel az intézményes úton értékesített szálláshelyeket igénybe vevők napi költése (nemcsak a szállásdíjak miatt) kb. 50 százalékkal több, mint a más módon itt tartózkodóké.

A szállodák devizabevételt növelő hatása még számottevőbb. Az itt megszállók fajlagos költése a legmagasabb, a kereskedelmi szálláshelyeken kívül megszállókénak kb. kétszerese. A jelen tervidőszakban pedig a szállodafejlesztési program, főleg az osztrák konstrukció révén, túlteljesül. Jóllehet e házak kihasználtsága csak számottevő idő múlva érheti el az optimális szintet, tevékenységük e vonatkozásban is igen kedvező. 1983-ban a 62,9 százalékos országos szállodai szobakihasználás mértékét a Pentáé (63,5) és a Fórumé (63,4) már meghaladta, míg az Atriumé (56,9) és a Novotelé (55,7) megközelítette.

Az osztrák konstrukcióban felépült szállodák ilyen mértékű kihasználtsága — amely 1984-ben tovább javult — azért is jelentős, mivel bennük nagy fizetőképességű tőkés vendégek laknak. 1983-ban az egész évben üzemelő 4 új szállodából származott konvertibilis bevételeinknek 8,9

százaléka. A 4 ház férőhelyi részesedése a szállodákéból ez évben azonban csak 7,2, míg a szálláshelyek összességéből alig egy százalékot ért el.

A szállodák fejlesztésében bekövetkezett financiális változás (az ún. célcsoportos formát felváltó osztrák konstrukció) a korábbiaknál eleve nagyobb léptékű férőhelynövelést tett lehetővé. Az ezzel járó kedvező szálláshelyi forgalom és bevételnövekedés a szállodaipar javuló munkáját jelzi, és a befektetések megtérülésére is biztosítékot nyújt. Szólni kell azonban a vállalati gazdálkodást és fizetőképességet érintő kedvezőtlen hatásokról is, amelyek a jövedelemszabályozás várható módosításával, a konstrukcióváltással, a kamatterhek számottevő növekedésével kapcsolatosak. Ezek rendezése ugyanis eleve megkülönböztető lépéseket, központi segítséget igényel.

Az osztrák házak kamatterhei jelentősen csökkentik a nyereséget. A tervidőszak indulása előtt, 1980-ban a szállodaipari vállalatok nyereségessége — alapvetően a szállodaházak gazdaságos működése folytán — kellően magas volt (a forgalom százalékában 12,8). A szállodaházi nyereségszint ekkor a vállalati átlag több mint kétszeresét érte el. Azóta, főként a fejlesztések kamatterhei miatt, csökkent a vállalatok nyereségszintje, s még inkább a szállodai tevékenységé. Az új konstrukciójú fejlesztésben már részes Hungarhotels és Pannónia vállalatok együttes éves nyereségszintje 1983-ban például 6,9, míg szállodáiké 10 százalékos volt. Ugyanakkor a szállodai törzshálózaté a vállalati átlagot jóval felülmúlta (18,4 százalék), sőt azt a kamatterhek nélkül a teljes szállodaköré még inkább meghaladhatta volna (21,5 százalék). Az új házak nyereségszintje a kamattól eltekintve igen kedvező, 27,6 százalékos lenne, míg azzal számítva 7,1 százalékos veszteségük van. Ennek helyes értékeléséhez azonban több összefüggést is mérlegre kell tenni.

A jövőre tekintő vállalati magatartás összeegyeztethető átmeneti veszteséggel is, jóllehet ennek megítélése sem egységes. A törlesztési idő lejárta (12 év) után e házak nyilvánvalóan kedvező nyereséggel üzemelnek. De a veszteség kivédésére már napjainkban is van reális lehetőség; kb. 20—25 százalékos bevételnövelés — változatlan gazdálkodási feltételek mellett — ezt elérhetővé teszi. Közben azt sem volna szabad szem elől téveszteni — noha ez történik —, hogy a szállodáknak közvetett gazdasági hatásuk is van. Az itt tartózkodók költésének legalább 1/3-a másutt megjelenő bevétel, s mint erre már utaltunk, mindez kedvező devizakitermeléssel társul. Vagyis e házak hozama több, mint a kimutatott bevételük.

A szabályozás és a finanszírozási konstrukció változásának kellemetlen következménye az, hogy miközben az új házak kedvező devizahozammal megteremtik a hiteltörlesztések forrását, s fő részesei a hatékony devizaszerzésnek, a jövedelemszabályozás 1985-től érvényesítendő új előírásai — mai ismereteink szerint — 1986-tól a forintban fizetendő fejlesztésihitel-törlesztésekhez már nem, vagy csak alig biztosítanak forrást. Az ún. osztatlan alapot a más terhek majdnem teljesen lekötik. Ezért az önfinanszírozó vállalatfejlesztés, a vállalati életképesség lehetőségének megtartása céljából a szállodaipari vállalatok szabályozását megkülönböztetve kell rendezni.

Végezetül utalni kell arra is, hogy idegenforgalmi kínálatunkra összességében a hiány a jellemző. Bázisainak fejlesztése hosszú távon jóval elmaradt az igényektől. Napjainkig még nem kapta meg a mindjobban elismert gazdasági szerepéhez illő anyagi támogatást. Ezt és a további szállodai fejlesztések jogosságát is alátámasztja például az, hogy a nálunk szerényebb vagy a mienkével azonos idegenforgalmat lebonyolító szocialista országok szállodai ágyszáma már 1980—1981-ben jóval nagyobb volt (Csehszlovákia 83—92, Lengyelország 95—95, Bulgária 102—102), mint amekkorát 1990-re férőhelyben mérve megcéloztunk (46,5—48,5 ezer).

★

Összegezve megállapíthatjuk, hogy idegenforgalmunk az 1980-as évtized kezdete körüli „pályamódosítás" óta jó úton halad, fejlődésében a minőség jegyei dominálnak. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) Ez társadalmipolitikai szerepének megőrzése mellett erősödő gazdasági kapcsolódásaiban is kifejeződik. Indokolt, hogy e kedvező világmére-

5. sz. táblázat

Az idegenforgalmunk várható alakulását jelző főbb mutatók[a]
(millió)

Megnevezés	1980	1985 terv	1985 várható	1990 (prognózissáv)
Aktív idegenforgalom				
		Látogatók száma		
Rubelviszonylat	10,4	13,0	9,5	10,1— 10,4
Konvertibilis viszonylat	3,6	4,0	5,0	5,9— 6,1
Együtt	14,0	17,0	14,5	16,0— 16,5
		Turisták száma		
Rubelviszonylat	7,5	9,5	6,8	7,5— 7,8
Konvertibilis viszonylat	1,9	2,5	2,7	3,1— 3,4
Együtt	9,4	12,0	9,5	10,6— 11,2
		Turistaéjszakák száma		
Rubelviszonylat	54,1	67,0	50,5	55,0— 58,0
Konvertibilis viszonylat	14,0	21,0	17,0	20,0— 22,0
Együtt	68,1	88,0	67,5	75,0— 80,0
Lakossági idegenforgalom				
Összes turistaéjszaka	110,0	133,0	112,0	122,0—130,0
Ebből: külföldön	35,7	48,0	28,0	30,0— 32,0
Kirándulóforgalom (millió alkalom)	60,0	75,0	70,0	80,0— 85,0
Devizaforgalom				
		Bevételek		
Transzferábilis rubelben	214	295	365	460 —475
Dollárban	180	287	280	372 —392
		Kiadások		
Transzferábilis rubelben	73	97	115	142 —157
Dollárban	97	141	93	98 —104
Kereskedelmi szállásférőhelyek (ezer)				
Összesen	237,1	312,0	313,0	380,0—397,5
Ebből: szállodai	34,3	41,0	42,5	46,5— 48,5
egyéb	202,8	271,0	270,5	333,5—349,0

Forrás: Az idegenforgalom fejlesztése 1986—1990. Belkereskedelmi Minisztérium — Országos Idegenforgalmi Hivatal, 1984.

tű folyamatból továbbra is olyan részt vállaljon magára, amellyel hatékonyan és növekvő mértékben járulhat hozzá a népgazdasági egyensúly javításához. Többoldalúan is igazolható, hogy ráfordításai megtérülnek, támogatása társadalmi-gazdasági szinten kifizetődő. Ezt pedig nehézségeink közepette is mérlegelni kell.

Hivatkozások

[1] A turizmus távlati fejlesztési koncepciója. Belkereskedelmi Minisztérium, 1979.
[2] Az idegenforgalom 1981—1985. évi fejlesztési koncepciója. Belkereskedelmi Minisztérium, 1981.
[3] *Karbuczky Imre:* Minőségi követelmények idegenforgalmunkkal szemben. Közgazdasági Szemle, 1981. 11. sz.
[4] *Juhár Zoltán:* Idegenforgalmi politikánk elvei és gyakorlata. Kereskedelmi Szemle, 1984. 9. sz.
[5] Az idegenforgalom fejlesztése, 1986—1990. Belkereskedelmi Minisztérium — OIH, 1984.
[6] A turizmus fejlődése, társadalmi-gazdasági szerepének alakulása az ezredfordulóig. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1981.
[7] Elemzések, javaslatok a turizmus távlati, 2000-ig szóló fejlesztési koncepciójához. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1984.
[8] *Meggyes István:* Idegenforgalmunk főbb célkitűzései a VII. ötéves tervidőszakban. II. Országos Idegenforgalmi Konferencia, Pécs, 1984. IX. 28—29.
[9] *Karbuczky Imre:* Az aktív idegenforgalom gazdasági szerepe a középtávú tervidőszakok tükrében. II. Országos Idegenforgalmi Konferencia, Pécs, 1984. IX. 28—29.
[10] *Karbuczky Imre:* Az idegenforgalom közép- és hosszú távú koncepciója. Kereskedelmi Szemle, 1984. 11. sz.
[11] Az idegenforgalom fejlesztése, 1986—1990. Koncepciótervezet. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1984.
[12] A konvertibilis árfolyampolitika hatása az aktív és a passzív turizmusra, a vállalati gazdálkodásra és a rubel elszámolású országok turizmusával kapcsolatos valutakérdések. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1984.

Karbuczky Imre

Dr. Karbuczky Imre a Belkereskedelmi Kutató Intézet tudományos osztályvezetője.

Voszka Éva:

ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG
(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Farkas János: Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 362 l.

Jó szándékú, hasznos és bátor könyvet indított útjára a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó a hazai szociológia- és innovációkutatás elismert képviselőjének tollából.

Műfaját tekintve a könyv lényegében monográfia, de rendhagyó felépítéssel. Öt nagy fejezetből, egy összefoglalásból és egy függelékből áll. Az első fejezet Farkas János módszertani álláspontját tartalmazza. A második és a harmadik fejezet azokat az empirikus tapasztalatokat ismerteti, amelyeket a szerző hosszú évek kutatásai során halmozott fel, és amelyekre építve már több művet publikált. A második fejezet döntően dokumentumokat — jegyzőkönyveket kutatások lefolyásáról és interjúrészleteket — közöl, a harmadik fejezetben viszont az empirikus tapasztalatok közé „rétegezve" jelennek meg azok a más forrásokból merített, a kérdés szakirodalmából leszűrt tanulságok, amelyeket a szabványos szerkezetű monográfiák a gondolatfolyam élén, tehát a könyvek elején szerepeltetnek. A harmadik fejezet egy másik sajátossága, hogy az innovációs lánc egyes részeit különkülön tárgyalja, hogy így készítse a szerző tartalmilag is elő a negyedik és az ötödik fejezet globális társadalomszemléletét, amelyre módszertanilag az első fejezet már felkészítette az olvasót. Hasznos része a könyvnek a függelék is, amely az innováció külföldön és nálunk leginkább elterjedt meghatározásait gyűjti egybe.[1]

A könyv tematikus felépítése tehát már önmagában is egy gondolatmenetet jelez, amelyik a módszertani kiindulópontoktól az empirikus részleteken át haladva a kérdés globális szemléletéig jut el. E recenzióban ugyanezt az utat követve teszünk néhány összefoglaló megjegyzést, előrebocsátva, hogy a könyv teljes gondolatgazdagságát e néhány oldalon meg sem kísérelhetjük visszatükrözni. A figyelmünket arra fogjuk összpontosítani, mennyiben oldotta meg a szerző a választott problémáját, azaz mennyiben tárta föl az innováció társadalmi-gazdasági akadályait.

Mindenekelőtt azonban vessünk egy pillantást a könyvben szereplő innovációfogalom sajátosságaira! Bár az innováció fogalmát minden közkedveltsége ellenére sem tartjuk sikerült fogalomnak, ha már elterjedtsége folytán számolni kell vele, akkor tesszük jól, amikor a lehető legtágabb értelemben használjuk. E fogalom így remélheti eredeti jelentésének („újítás") megőrzését, szűkebb és komplexebb fogalmakra hagyva az egyes speciális újítások pontos mibenlétének megjelölését.

Farkas János — bár dicséretre méltó óvatossággal — három irányban is az indokolt tágítás mellett foglal állást. Először is megengedi a *technikai innovációt* (9—10. l.), amelylyel vagy útjára indul egy újítási folyamat, vagy — adott esetben — annyiban is marad. Tehát nem válik egyúttal gazdasági innovációvá is, ami természetesen fölöttébb sajnálatos dolog. Másodszor javasolja a *társadalmi innováció* kifejezés elfogadását (11. l.), és végezetül szóba jön az ún. *ismeretinnováció* (174. l.) is.

Nézetünk szerint e három fajta újítás mindegyike rendkívül fontos. Ami a technikai innovációt illeti, e fogalom nemigen szorul pártoló érvelésre. A társadalmi innováció gondolatának alkalmazása — amiként a szerző is bőven utal rá — azokat az utópiákat hivatott eloszlatni, amelyek szerint az egész fejlődésprobléma megoldható a szorosan vett műszaki és technikai szférában, a társadalmi struktúra érintetlenül hagyása mellett. Az isme-

[1] E sorok írója még kéziratban találkozott ezzel a gyűjteménnyel, és reá alapozva kísérelt meg „helyzetjelentést" adni az innovációra vonatkozó kutatói közvéleményről. (Magyari Beck István: Megjegyzések az innováció és a kreatív termék fogalmához. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.)

retinnováció fogalma pedig, reméljük, véget vet majd a „szükségtelen tudás", az „öncélú tudás", a „fölösleges ismeretek" nem csekély károkat okozó, „bibliai eredetű" képzeteinek.

Módszertani álláspontját illetően a könyv két fontos jellegzetességére szeretnénk felhívni jövendő olvasóinak figyelmét. Az egyik: *holisztikus* társadalomszemlélete; a másik az innováció *interdiszciplináris* kutatásának igénye. Vegyük közelebbről szemügyre ezeket a jellegzetességeket!

A szerző már a legelső oldalakon megkísérli, hogy leszámoljon az ún. *tényezőelmélettel*; azokkal a kísérletekkel tehát, amelyek bármiféle társadalmi jelenség, így az innováció vagy az innovációhiány hátterét is elszigetelhető és kiemelhető okokra, tényezőkre remélik visszavezetni.

„Az okoknak egész kötegével van dolgunk — olvasható a 36. oldalon —, amelyet a filozófiai szakirodalomban strukturális okságnak neveznek. A végső ok tehát maga a struktúra." A társadalmi entitás esetében ugyanis „...az elemek, tényezők szétválaszthatatlanok egymástól... A jelenségek, tényezők, elemek a folyamatban egymásba olvadnak, áthatják és kölcsönösen tartalmazzák egymást, átalakulnak egymásba, változtatják tulajdonságaikat és intenzitásukat" (34. l.). Nos, amíg a megismerés szolgálatában állunk, addig valóban az idézetekben foglalt a helyes álláspont. Ha azonban tudásunkkal a cselekvést kívánjuk előkészíteni, fájdalom: a lehető legkomplexebb valóságot is a tényezőelméletek valamelyik típusával kell megközelítenünk, ahol a tényező lesz az a „billentyű", melyet lenyomva mozgásba hozzuk a „valóság gépezetét". Jól tudták ezt a cselekvés filozófiájának nagy bajnokai. William James például így festett a világról a tényezőelméletek alkalmazásához kedvező képet: „*Lehetséges*, hogy a világ egyes részei olyan laza kapcsolatban vannak bizonyos más részeivel, hogy csupán az *és* kopula fűzi össze őket. Még az is előfordulhat, hogy az előbbi részek létrejönnek és eltűnnek anélkül, hogy az utóbbiak bármiféle belső változást szenvednének. A világ *additív* felépítésére vonatkozó pluralista elképzelést a pragmatizmus képtelen kizárni a komoly figyelmet érdemlő nézetek köréből."[2] És valóban: miként egyes keleti filozófiák és kultúrák sorsa mutatja, a túlhajtott totalitáskultusz nem kedvez a cselekvő attitűdnek. Ez az, amiért én védelmembe veszem a könyv írójának azt az eljárását, hogy — a művéből fentebb idézettekhez hasonló kitételek ellenére — lényegében egy igényesebb tényezőelmélet szellemében közelít bonyolult, de mégsem áthatolhatatlan tárgyához. A könyv 324—328. oldalain, az összefoglalóban például már számos tényezőre mutat rá, innovációs közállapotainkat megjavítandó. A magam részéről én ezt a pár oldalt tartom a könyv leginkább megszívlelendő részének.

Farkas János módszertani álláspontjának másik figyelemre méltó jellegzetessége az innováció *interdiszciplináris* kutatásának igénye. Ez különösen közel áll e sorok írójának nézeteihez. Kettőnk fölfogásában e tekintetben a *lényegtelen* különbség mindössze annyi, hogy magam a pszichológiából kiindulva és azt tartva szűk vonatkoztatási keretnek javasoltam az alkotásprobléma interdiszciplináris kutatását. Olvasva azonban a mű idevágó fejtegetéseit, nem világos, miért lokalizálja a szerző a szociológia mint tudomány fő illetékességi körét a társadalmi intézmények középső (ún. mezo-) szférájában, a közgazdaságtannak átengedett makro- és a pszichológia területeként elismert „emberi" szférák között (24. l.). Hitünk, de a szerző témakezelésének tanúsága szerint is a szociológia ennél jóval átfogóbb tudományág. Hogy mégsem képes egyedül megbirkózni az innováció problematikájával, annak oka feltehetően elsősorban sajátos szakterületi, erősen globális, nagy léptékű szemléletmódjában, valamint a történelme során felhalmozott tudásanyagának belső korlátaiban van. A szociológia figyelme például nem terjed ki a személyiség alkotó gondolkodásának mechanizmusaira, a genetikai alapokra, de ugyancsak viszonylag kevés figyelmet fordít még az általa tanulmányozott entitások és struktúrák történetiségére is stb. Az innovációprobléma interdiszciplináris kutatásának a *szociológia oldaláról* érzékelt szükségessége e könyvben ily módon csak felvetés marad; a magyarázat és a bővebb indoklás egyelőre hiányzik.

A könyv empirikus — második és harmadik — fejezetei nemcsak terjedelmi (összesen 144 oldal), hanem minőségi szempontból is a munka gerincét képezik. A feldolgozott tényanyag mennyisége is imponáló: 21 esettanulmány és csaknem 1000 (!) mély (!) interjú. A második fejezet műfaji szempontból is sajátos: a szociográfiához közelít. N. b., a „közelít" szócskát sajnálkozással írjuk le, minekutána a páratlan szellemi élmény az lett volna ,

[2] James, William: Pragmatizmus. Gondolat Könyvkiadó, 1981. 217—218. l.

ha e fejezetben nem vázlatos és — az idézett interjúrészleteket tekintve — töredékes, hanem (ha úgy tetszik) irodalmi igénnyel megírt klasszikus szociográfiával találjuk szembe magunkat. A második fejezet mozgósító ereje így is félelmetes. Az esettanulmány-vázlatok és interjútöredékek a hazai K + F horrorba illő állapotát tárják föl. Az általános helyzetet jellemzi a szerző következő, még a könyv módszertani részében tett megjegyzése: „a szó klasszikus értelmében vett innovációval a magyar iparban alig találkoztam vizsgálataim során" (10. l.). Ami pedig „fejlődési" trendünket illeti, arra a könyvnek ez a megállapítása vet éles fényt: „*alapjaiban nincs változás* a 60-as évek, a 70-es évek elejének, valamint a 70-es évek végének, a 80-as évek elejének műszaki fejlesztési, innovációs problematikájában" (59. l.). Az esettanulmány-vázlatok és interjútöredékek azután olyan tömegesen hozzák felszínre a súlyosabbnál súlyosabb gondokat, hogy még egy apró mintakollekciót is reménytelen belőlük adni egy recenzióban. Így a sok száz, esetleg ezer gond közül itt csak egyet említünk, amelyet a többihez hasonlóan kötelességünk addig ismételni, amíg nem lesz e téren radikális változás. Ez pedig a kutatásvezetők kijelölése. A 110. oldalon idézett egyik interjútöredékben megjelenik az a jámbor óhaj, hogy: „az akadémiai intézetek vezetői azért mégiscsak tudósok legyenek és ne menedzserek". E jámbor óhajt én szívesen fogalmaznám meg mindenféle kutatásra, az alkalmazott tudománytól a felsőoktatási tanszékekig, illetve intézetekig, s hiszem, hogy alig van igazi kutató, aki ne osztaná így *ezt* a kívánságot, amely az általam „könyvelők forradalmának" nevezett jelenségre rímel. Arról van ugyanis szó, hogy a tudományos kutatásban, sajnálatos módon, a kiszolgáló tevékenységek kerekedtek felül és foglalják el az uralmi pozíciókat. És nincs az a szervezéstudományi ostya, amelyik ezt a mérget orvossággá tudná változtatni. Ha minden más „tényezőt" kedvező irányban mozdítanánk el, csak az adminisztrátorok uralmát nem engednők érinteni a tudományban, ez már önmaga is elegendő lenne mindenfajta fejlődési lehetőség hatálytalanítására.[3]

A tények, szempontok és részletmagyarázatok páratlan gazdagsága a harmadik fejezetben is folytatódik, s így jutunk el a könyv *sui generis* elméleti részéhez, a negyedik és az ötödik fejezethez. Farkas János ezekben kívánja megadni a jelen helyzet kulcsát. Bár a könyv írójának tájékozottságát e fejezetekre nézve sem vonhatjuk kétségbe, mégis úgy tűnik, az általa felkínált elméleti magyarázatok még a kiforrás állapotában vannak. Hiányoljuk a *viszonylag befejezett* elméleti (modell-) magyarázatok két elmaradhatatlan ismertetőjegyét: a jól kivehető, pregnáns *központi gondolatot*, a koncepció magját, valamint azt a takarékos szűkszavúságot, amellyel a viszonylag befejezett elméleti magyarázatok általában meg szoktak jelenni. Pedig a könyv anyagában a viszonylagos befejezettségnek összes feltétele együtt van. Így például annak az *emberközpontú* szemléletnek is, amelyre számos meta-tudományos kalandozás után minden komoly antropológiai tárgyú vállalkozás a 20. század alkonyán visszatérni látszik. Igazoljuk ezt a könyvből vett néhány kitűnő idézettel: „A részletes elemzéskor az derült ki, hogy a technikai tudás és a személyi adottságok általában jók voltak. A kudarctényezők inkább a *makrotársadalmi* és *szervezeti* szinten léptek fel" (182. l.). Vagy: „*Az alapfeszültség tehát egyfelől az innovációra hajlamos és képes emberek, másfelől a környezeti adottságot jelentő középszerű vagy gyenge vállalati tényezők között húzódik meg*" (192—193. l.).

Vagy: „Mind a termelés, mind a kutatás területén nagyon sok a tehetséges, alkotni vágyó ember. Azonban hiányzik »alóluk« az egészséges társadalmi-gazdasági struktúra, amely helyes irányban és mederben csatornázná be az emberek strukturális viszonyait" (195. l.). Vagy a könyvben egy helyütt Farkas János a kreativitást legfőbb nemzeti értékünknek mondja. Az idézetek olvastán újból és immáron ki tudja hányadszorra ejtjük el azt a lózungot, amellyel hosszú időn át magyarázgatták nekünk, hogy minden tekintetben felülmúlhatatlan társadalomszerkezetünk közepette csak a retrográd szubjektív tényezők húzzák vissza a közös szekeret. A fenti idézetek tanúsága szerint a helyzet éppen fordított. Logikus lenne akkor mindenekelőtt azon gondolkodni, miképp működtessük e kiváló nemzeti adottságunkat. Hiszen építeni csak a rendelkezésre álló építőanyagból lehet. Az emberközpontú szemléletnek azonban komoly akadálya a társadalomtudományokban elterjedt inadekvát emberkép. Folyamodjunk ezzel kapcsolatban megint

[3] Bármekkora tisztelettel adózom is a holisztikus szemlélet komplex és egyetemes látásmódjának, nem tudok szabadulni az olyan tények tanulságától, miszerint egy puskagolyóhoz vagy néhány csepp arzénhoz hasonló *elemi tényező* egyszer s mindenkorra képes véget vetni a sokak által leginkább holisztikusnak tekintett entitásnak: az embernek.

egy idézethez! A 40—41. oldalon Farkas János, az innováció pszichológiai háttérelméleteinek magyarázó erejét mérlegelve, a következőket írja: „McClelland szintén [akárcsak Schumpeter] a vállalkozói magatartásból indul ki, de nála ezt a viselkedést nem a profit,[4] hanem a *teljesítménymotiváció* jellemzi. Szerinte belső indítékok késztetik az egyéneket újításokra, kockázatok vállalására, vállalkozói magatartásra. Ennél már a profitra való motiváltság elméletének is nagyobb a magyarázó ereje." Nos, hogyan reagálhatunk erre gazdaságtani előítéletektől mentes módon? Úgy, hogy leszögezzük: a profit magyarázó ereje egyáltalában nem mindenható, sőt igencsak eseti. Most itt nem is arról a kétségtelen tényről szeretnék szólni, hogy sem Farkas Jánost, sem e sorok íróját, sem más, általunk ismert ismeretinnovátort elsődlegesen nem a jövedelem mozgat, mert ha elsődlegesen az mozgatna, akkor már mind vagy vízvezeték-szerelők vagy magas rangú hivatalnokok lennénk. Az értelmiségi pálya tudtommal sem Nyugat-Európában, sem az Egyesült Államokban nem tartozik a legjobban fizetett pályák közé. Inkább azt az általánosabb posztulátumot szeretném itt is megismételni,[5] hogy az embert alapvetően személyiségének megoldása mozgatja, és *csak adott körülmények között* mutatkozik a profit a fentiek jó, sőt nélkülözhetetlen eszközének. A magam részéről tehát a Schumpeter és McClelland által implicite használt személyiségképet jóval reálisabbnak és mélyebben szántónak tartom a profitideológia felületesebb személyiségtanánál. (Nem szeretném, ha e sorokból bárki is a profit lényegtelenné nyilvánítását hallaná ki.) De vajon miért olyan fontos ez? Azért, mert amíg a profit mozgatta ember képéhez már századok óta a kíméletlen önzés képzetét társítjuk, és így nyer alapot az emberrel szembeni *bizalmatlanság* stb., addig a saját személyiségének megoldásán fáradozó ember okkal idézi fel bennünk problémáinak társadalmi eredetű determináltságát: az ember, amikor a saját problémáin dolgozik, valamilyen értelemben társadalmi problémákat old meg. Még akkor is, ha ezt nem áttételesen, a művészet, a tudomány és a technika útján, hanem a szó szoros értelmében privát keretek között teszi. Ilyen kiindulópont esetén nem győzhetünk csodálkozni azon, hogy amíg a filozófiai tárgyú írásoktól a pszichológiai munkákon keresztül le egészen a publicisztikáig nem kevés tinta folyt el ama általános tétel fejtegetésére, miszerint az ember társadalmilag determinált lény, a gyakorlatban szinte minden megtörténik e determináltság korlátozására. Az ember társadalmilag determinált irányultságát, igényeit, érdeklődését stb. csak mint afféle ellenőrzésre szoruló szubjektivizmust könyveljük el. Az ún. *szabad kutatást* pedig, amely társadalmilag igencsak mélyen van determinálva, és amelynek révén végül is a társadalom ad tudományos választ a saját problémáira, már régen besoroltuk a liberális ócskaságok közé. Nem tudok szabadulni attól a benyomástól, hogy *mivel nem az egyén szabályozásában, hanem az egyén számára biztosított lehetőségek nyújtásában versengő társadalom tiszteli igazán és érvényesíti önmagát, a spontán tendenciáit intézményei révén „ellenszabályozó" társadalom önmagával meghasonlott állapotban van.* Legalábbis ha ez az ominózus ellenszabályozás egy bizonyos „nem túl magasan fekvő" mértékek meghalad.

Ha mármost az emberi igényeket a fogyasztás oldaláról vesszük szemügyre, ez esetben is a társadalmi fejlődés motorja lepleződik le. Szeretnék itt emlékeztetni azokra a ma már hovatovább közismert motiváció- és igényszintelméletekre, amelyek szerint adott szükségleti szféra egy bizonyos szintű kielégülése más szükségleti szférák és/vagy igényszintek akcióba lépését eredményezi. Akármelyik oldalról nézzük is a dolgokat, az emberi szükségleteken kívül a társadalmi fejlődésnek más motorját nem találjuk. És csak az a társadalom képes fejlődni, amelyik intézményeinek egész „holt" mechanizmusát e motorra képes kapcsolni. Azaz egész óraműve mint tagjainak eszköze, nem pedig mint őket elnyelő óriásmechanizmus jön számításba. Ha keressük a nagyszabású újkori nyugat-európai fejlődés okait, akkor közöttük igencsak előkelő helyen találjuk azokat a változásokat, amelyek megszüntetvén a csak fogyasztó (nemesi) és csak dolgozó (paraszti) rétegek dichotómiáját, egyszerre, egy ethoszba szintetizálva tették mindenki kötelességévé a *munkát és a hajthatatlan igényességet.* Derviserkölcsökkel és olyan körülmények között, amikor a hamuszürke igények is alig képesek befolyásolni a termelési folyamatot, mindennemű előrehaladás elképzelhetetlen.

A könyvről még egy kritikai megállapítást kell tennünk, jelesül, hogy a szóban forgó

[4] Ahogyan Schumpeternél sem.

[5] Először ez a „Kreativitás, az ember nembéli természete, humanizáció" című tanulmányomban került kifejtésre. (Magyar Tudomány, 1983. 3. sz.)

elméleti részében több ellentmondást találtunk. Dokumentálásképpen ezúttal is álljanak itt idézetek. Az első a 253. oldalról: „hiába erőltetjük ma ezeknek a piaci mechanizmusoknak az életbe léptetését, a szocialista gazdaság érzéketlen irántuk. Csak egyet tehetünk ebben az esetben: olyan mechanizmusokat keresünk, amelyek összhangban állnak a szocialista gazdaságnak a tulajdon- és általában a társadalmi viszonyokból fakadó törvényszerűségeivel". A teendők között a 328. oldalon mégis ez olvasható: „A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése (vállalatok piaci környezetének kialakítása, a tőkeáramlás korlátainak feloldása stb)." Majd a 307. oldalon: „A centralizációról-decentralizációról folyó vita így némileg félrevezetőnek és álvitának bizonyul." Hasonló szellemű mondat a 308. oldalról: „Helytelen lenne az állam kontra vállalatok, állam kontra demokratizmus, centralizmus kontra decentralizmus stb. jellegű ellentétpárok feltételezése." És ezek után a 312. oldal: „ma viszont *elavult termelési viszonyokként már gátjaivá váltak a termelőerők dinamikusabb fejlődésének* (túlzott centralizáció és irányításban...)", illetve a 316. oldal: „a centralizált irányítást enyhíteni, a decentralizálást következetesen végre [kell] hajtani". A 322. oldalon: „Az államigazgatás tulajdonlási rendszerben *a vállalaton belüli demokratizmus* nehezen érvényesülhet. A vállalatok belső mechanizmusa ugyanis kénytelen követni az államigazgatási rendszer belső logikáját." Az idézetek sora még folytatható lenne, de fölösleges. Inkább azon kényszerülünk elgondolkodni, hogyan kerültek be ezek a szövegbe. Farkas János filozófiai és logikatudományi képzettségének ismeretében bizton állíthatjuk, hogy nem egyszerű „elnézésből fakadó" következetlenségekről van szó. Inkább azt gyanítom, hogy a háttérben a társadalomról mint ontológiai értelemben is ellentmondásos rendszerről alkotott dialektikus kép áll. És ezen ma már, amikor a Hegel által újraélesztett dialektika szinte minden filozófiai kényszer nélkül érvényesül, „alulról jelenik meg" még a természettudományokban is, nincs is mit csodálkozni. A fizikában Niels Bohr komplementaritás-elve, valamint a Diracra visszavezethető antirészecske-kutatások óta még kevésbé kétséges a természet dialektikus felépítése, mint volt valaha is.[6] A biológiai kutatások is lépten-nyomon az élő anyag kontrasztos belső szerkezetéről tanúskodnak. Miért lenne akkor a komplexitás tekintetében legmagasabb rendű rendszerek között számon tartott társadalom metafizikai kivétel? Ez eddig rendben is lenne. Mégis azt kell éreznünk, hogy a szóban forgó eszmei alapokra épített ábra megint csak túl nyers. A gyorsan olvasót inkább konfúzióra, semmint egy szándékoltan összetett entitásszerkezetre emlékezteti. Újkori tudományunk egyik érdekessége, hogy jóllehet a dialektikát főképpen antropológiai műveltségű tudósok kezdték elsősorban a társadalomtudományokban csiszolni, használhatóan éles eszközzé leghamarabb a természetismeretben lett. (Ennek persze politikai okai is vannak.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Farkas János legújabb műve módszertanilag érdekes, központi fogalmát (innováció) és empirikus anyagát tekintve kiváló munka. A szerző társadalomképéről, társadalomkoncepciójáról autentikusan csak akkor nyilatkozhatunk, ha ez a kép, illetve koncepció elér egy kiforrottabb, viszonylag befejezett állapotot.

Magyari Beck István

[6] E ma már fizikatörténeti fejleményekről újabban irodalmi szempontból is magas színvonalú tudományos esszéket olvashattunk Toró Tibornak, a temesvári egyetem elméleti fizika szakos professzorának „Kvantumfizika, művészet, filozófia" című kötetében. (Kriterion, Bukarest, 1982.)

Dr. Magyari Beck István a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

Botos Balázs—Papanek Gábor: Kérdőjelek iparunk fejlesztésében

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 393 l.

A népgazdaság fejlődésében döntő szerepet játszik az ipar, amelynek jövője számtalan tisztázatlan kérdést vet fel. A bizonytalanság oka nem pusztán abban rejlik, hogy nem látjuk pontosan előre az iparfejlődés szempontjából külső körülmények alakulását, hanem abban is, hogy az iparfejlesztés számos kérdése mindmáig megválaszolatlan, sőt néhányat még meg sem fogalmaztunk.

Botos Balázs és Papanek Gábor három alapvető és jó néhány ezekből következő további kérdés felvetésére és a válaszadást segítő vizsgálatra vállalkoznak könyvükben. A kérdésfelvetés, az expozíció kétszintű. A makroszint legfontosabb problémái: a várható, az elérhető növekedési ütem, a szerkezetváltozás kívánatos iránya és módja, valamint a hatékonyság és a versenyképesség növelésének lehetőségei.

A mikroszintű probléma megfogalmazása sokkal konkrétabb: hogyan alkalmazkodott a hazai tüzelőberendezés-gyártás a világpiaci árrobbanás következtében megváltozott feltételekhez? A további kérdéseknek is teret engedő válaszkeresés során az információk rendszerezésének, a következtetések levonásának három fő vizsgálati területe a rendelkezésre álló tapasztalatok áttekintése, a termelő- és a fejlesztő munka, valamint a vezetés kérdéseinek elemzése. Próbáljuk most nyomon követni a szerzők gondolatmenetét, és vázlatosan bemutatni legfontosabb megállapításaikat!

Az *iparfejlődés* következő évtizedekre *lehetséges ütemét* több oldalról közelítik meg, határolják be. Figyelembe veszik néhány világprognózis eredményét, az európai szocialista országok legutóbbi másfél évtizedes fejlődésének tendenciáit és a hazai ipar kapcsolatrendszerének legfontosabb mutatóit, továbbá fontos tényezőként a lelassult iparfejlődés ismételt gyorsítását célzó gazdaságpolitikai törekvéseket is. Már a kérdésfelvetés szakaszában levonják a következtetést: a növekedéssel kapcsolatos problémák megoldhatósága attól függ, milyen gyorsan és milyen irányban valósul meg a termelési szerkezet módosítása. Ez egyúttal a következő „kérdőjel" is.

A dokumentumok és a szakirodalom áttekintése azt bizonyítja, hogy a *termelési szerkezet* átalakítását minden fórum és minden szerző elsőrendű fontosságú feladatnak tartja. A struktúraváltozás irányait és módját illetően azonban már jóval nagyobb a vélemények szóródása. Vannak, akik az energia- és anyagtakarékos termelési szerkezet kialakítása mellett érvelnek, mások a csekély beruházási igényű fejlesztéseket szorgalmazzák. A szakértők egy csoportja a struktúraátalakítás kívánatos irányainak konkrét meghatározására is vállalkozik, fejlesztési blokkokat, programokat, gyártási ágakat nevez meg. A feladatkijelölésnek ezt a módját követik a hivatalos dokumentumok is. A szerzők rámutatnak: a rangsoroláshoz használt mutatók nem alkotnak konzisztens rendszert, eredményeik gyakran ellentmondanak egymásnak. Az elemzési módszerek hiányosságai pedig teret adnak a partikuláris érdekek népgazdasági érdekként való feltüntetésének és ezáltal a népgazdasági hatékonyságot rontó döntések, célmegjelölések kicsikarásának. A termelési szerkezet átalakításának irányai, módjai tehát nyitott, megoldatlan kérdések.

A következő problémakör *a hatékonyság és a versenyképesség növelésének* lehetőségei. A téma kiemelkedő jelentőségét bizonyítja, hogy — legalábbis rövid távon — cselekvési lehetőségeink valójában már csak erre a területre korlátozódnak, és feltáratlan, kiaknázatlan tartalékaink is itt a legnagyobbak. Meg kell tehát vizsgálni, hogy mi az oka a lehetőségek lassú és akadozó kihasználásának. A legfontosabb kérdések a műszaki fejlődés gyorsításának útjai, a külgazdasági kapcsolatok lehetséges és kívánatos irányai, továbbá iparunk vezetési rendszerének módosítása. A makroszintű problémafelvetéssel foglalkozó rész végén a szerzők megfogalmazzák az összes korábbi gondolatot magában foglaló legfontosabb kérdést: sikerül-e (és ha igen, hogyan) előrelépni a kedvezőbb fejlődési pályán?

Különösen izgalmas, bár első pillantásra fölösleges kitérőnek tűnő rész a hazai tüzelőberendezés-gyártásról szóló esettanulmány. A vizsgálat tárgyának megválasztása több szempontból is telitalálat. A világpiaci árrobbanást követően a tüzelőberendezés-gyártás az alkalmazkodás frontvonalába került. A lakosság részesedése a teljes energiafelhasználásból mindössze 25 százalék körül van ugyan, ennek ellenére a példa nem pusztán demonstratív jellegű. A hazai ipart ért kihívásra ezen a területen is frappáns választ lehetett és kellett volna adni a takarékosabb, kevésbé drágúló vagy a hazai forrásból könnyebben beszerezhető tüzelőanyaggal üzemeltethető berendezések gyártásának fokozásával, a többi fűtési mód visszaszorításával. A tüzelőberendezés-gyártás reagálása azonban lassú és ellentmondásos volt, aminek az egyik legfőbb oka az, hogy a gyártó vállalatok saját gazdasági környezetükben gyakran észleltek a népgazdaság helyzetével ellentétes hatásokat.

Az esettanulmány és a makrogazdasági problémák vizsgálatának legfontosabb tanulságait a szerzők abban látják, hogy a népgazdasági szinten jelentkező nyitott kérdések megoldása nem lehetséges részintézkedésekkel; komplex megközelítésre van szükség.

A felvetett kérdések megválaszolását a szerzők a rendelkezésre álló tapasztalatok

rendszerezésével kezdik. Az állam iparfejlesztésben játszott szerepével kapcsolatban a szakirodalom tanulságait úgy foglalják össze, hogy a közvetlen eszközök alkalmazási körének szűkítésére, a közvetett eszközök felhasználásának bővítésére lenne szükség.

A következő forrást a történelmi tapasztalatok adják. A gazdaságtörténeti feldolgozás rendező elve az a kérdés, hogy az egyes iparfejlődési korszakokból milyen tapasztalatokat hasznosíthatnánk napjainkban. A múlt század második felének fejlődéséből az iparban a nemzeti felemelkedés eszközét látó és ezért azt lelkesen támogató társadalmat, az iparfejlesztési törvények fejlődését, a szakképzést is elősegíteni hivatott oktatási rendszer megteremtésére irányuló kísérleteket, valamint a Monarchia védett piacát kihasználó gyengébb és a világpiacon is helytálló fejlettebb iparágak együttélését emelik ki. Az első világháború után törés következett be az iparfejlődésben; hazánkban is érvényesült az egész Európára jellemző befelé fordulás. Ez a korszak is szolgál azonban hasznosítható tanulsággal: a külgazdasági egyensúly megteremtésére irányuló céltudatos és eredményes gazdaságpolitikával. Az 1954-től napjainkig terjedő időszakot a szerzők két periódusra bontják. Az első szakasz a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig tart. Legfőbb tanulságai, hogy az erőltetett ütemű iparosítás időszakában sok olyan termelőkapacitás létesült, amely nem felelt meg az ország adottságainak, mindazonáltal ekkor vált az ipar a népgazdaság vezető ágazatává, és ekkor ért el magas növekedési ütemet. A korszak legsúlyosabb, mindmáig ható problémája a hatékonyság kedvezőtlen alakulása volt, ami annak ellenére következett be, hogy javítása állandóan napirenden szerepelt. Az elmúlt másfél évtized legfontosabb, ma már gyakran emlegetett, sőt hivatalosan is deklarált tapasztalata, hogy késlekedve reagáltunk a világgazdaság nagy horderejű változásaira, ami jelentős szerepet játszott problémáink újratermelődésében. A történelmi tapasztalatok összegzéseként a szerzők megállapítják, hogy az elmúlt évtizedekben felhalmozott termelőeszközök megteremtik a lehetőségét az intenzív fejlődésnek; az előrelépés feltétele az emberi tényezők fejlesztése, ami adottságainkkal is összhangban van. Szükség van továbbá az extenzív iparfejlődés időszakából fennmaradt szemléletmód, gyakorlat megváltoztatására is.

A rendelkezésre álló tapasztalatok harmadik területe néhány nyugat-európai fejlett tőkésország állami iparfejlesztési politikájának áttekintése. A szerzők fő célja a példák tárházának gazdagítása, de két általános megállapítás így is tehető. Az iparfejlesztési döntések sikere azon is múlik, hogy milyen mértékben alapulnak a nemzetközi fejlődési tendenciák figyelembevételén, így a más országokban alkalmazott eszközök ismerete is fontos. Az áttekintés tapasztalatai azt is mutatják, hogy általában csökken a közvetlen befolyásolás aránya az állami iparfejlesztés eszköztárában.

A válaszkeresés a mai hazai iparfejlesztési gyakorlat vizsgálatával folytatódik. Az első lépés az iparfejlesztés mozgásterének, lehetőségeinek feltérképezése. A szerzők a mozgásteret meghatározó tényezőket kétféle módon csoportosítják. Megkülönböztetnek egyrészt az időtáv szempontjából tartós és ideiglenes determináló tényezőket, másrészt a meghatározottság forrásai szerint az adottságokból, az erőforrásokból és az elfogadott célokból fakadó determinációt. Az előbbi szempont (az időtényező) erősen befolyásolja mindhárom utóbbi esetben azt, hogy hol húzhatók meg a mozgástér korlátai. Általában igaz, hogy a determináció csökkenésével a bizonytalanság fokozódása áll szemben. A szerzők rámutatnak továbbá, hogy a determináció léte nem valamiféle hibás tervezési vagy döntési gyakorlat következménye, hanem a gazdálkodás szükségszerű velejárója.

A továbbiakban két területen vizsgálják a determinációt: a beruházások és a külgazdaság vonatkozásában. A beruházások terén a legfontosabb tényezők a pénzügyi keretekben megtestesülő, aggregált népgazdasági korlát, a fejlesztési politika preferenciáit érvényesíteni hivatott központi programok, továbbá a megelőző tervidőszakból áthúzódó beruházások által megszabott elkötelezettség. A beruházások determináltsága rendkívül erősnek mondható, több iparág esetében korábbi döntések alapján kell a rendelkezésre álló erőforrások nagyobbik felét felhasználni. A szerzők a fejezet végén (199. l.) és a könyvben máshol is több helyütt hangsúlyozzák, hogy számos tennivalónk megvalósítása nem a beruházások függvénye, hogy nem pusztán a rendelkezésre álló termelőeszközök bővítésével lehet gondjainkat megoldani (135. l.), illetve bírálják azt a vállalati gazdálkodásban érvényesülő szemléletet, amely elsősorban a beruházások növelésével kívánja elérni a kitűzött célokat (266. l.), és a strukturális fejlesztést minden esetben beruházási igénnyel köti össze (219. l). Ezeket a nagyon is helytálló megállapításokat a beruházási

determináció vizsgálatában is fel lehetett volna használni. A determináló tényezők csoportosítása, ezek közül némelyek kiemelése a kutatók joga, de éppen művük mondanivalója sugall olyan megállapításokat, hogy a rendelkezésre álló beruházási volumen és a meghatározottság nem egyedüli tényezők a mozgástér határainak kijelölésénél. A vezetési, szervezési módszerek javítása és főképpen a műszaki fejlődés meggyorsítása cselekvési lehetőségeinket nagymértékben bővítheti. A műszaki fejlődés jelentőségére más helyen is utalnak (például 204. l.), fontosságát hangsúlyozzák. Összekapcsolása a beruházások problémakörével újabb dimenzióval bővíthette volna a mozgástér meghatározását.

Rendkívül fontos probléma a külgazdasági determináció kérdése. Erről szólva a szerzők megállapítják, hogy külgazdasági stratégiánk akkor sem lett volna eredményes, ha nem következik be a világgazdasági feltételek számunkra kedvezőtlen megváltozása, más szóval a jelenlegi helyzet nagyrészt belső problémák következménye. A determináló tényezők közé sorolják az országunk természeti adottságaiból következő jelentős importigényt, a részben ebből, részben az eladósodottságból fakadó exportkötelezettséget, illetve az export növelésének nehézségeit. Külgazdasági kapcsolataink relációs jellemzőit, azaz az export és az import országcsoportok szerinti szerkezetét nem sorolják a mozgásteret nyújtó tényezők közé. A szerzők következtetése az, hogy mozgásterünk főleg hosszabb időtávon van, 5—15 éves periódust alapul véve csak cselekvési korlátaink tágíthatók.

A struktúrafejlesztés kérdőjeleinek vizsgálata során azt a figyelemre méltó, a megszokottól eltérő utat választják, hogy nem a kiemelten fejlesztendő ágakat, ágazatokat, próbálják kijelölni, hanem a struktúraátalakítás általánosan érvényesülő problémáit tárgyalják. Ezek közül talán a legfontosabb a különböző törekvések közötti összhang hiánya, továbbá a struktúraátalakítás fogalmának leszűkítése a termékszerkezet korszerűsítésére. A tennivalók sorában a szerzők ismét hangsúlyozzák a komplex megközelítés fontosságát, mivel a gazdálkodás minden lényeges elemének figyelembevétele nélkül az ipar problémái nem oldhatók meg. Kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a kis lépések taktikájának, amelyet a vállalatok alkalmazhatnának a kutató-fejlesztő-termelő-értékesítő munka javításában. Ezzel egyidejűleg szükséges lenne a központi szervek közvetlen struktúraalakító akcióinak mérséklése. Megváltoztatandónak ítélik azt a fajta struktúrajavító tevékenységet, amely egyszeri akciókra korlátozódik, ugyanakkor szervezettsége, céltudatossága nem kellő mértékű.

Bírálatot olvashatunk ki az elmúlt évek iparpolitikájáról szóló részből is, amely ahhoz a következtetéshez vezet, hogy mielőbb szükség volna egy egységes, komplex, átgondolt iparpolitika kialakítására, amelynek fő elemei a reális célok, az elérhető és megteremthető eszközök és a megvalósítást biztosító intézményi rendszer. *Az iparpolitika feladata tehát elsősorban nem a konkrét struktúraátalakítási célok kijelölése, hanem olyan gazdasági környezet megteremtése, amely a vállalatokat a kívánatos irányú fejlődésre ösztönzi.*

A hatékonysági követelmények mindmáig nem kellő érvényesülésével kapcsolatban megállapítják, hogy szükség van a jelenlegi módszertan továbbfejlesztésére, konzisztens, egyértelmű, a célokkal összhangban levő mutatószámok kidolgozására és alkalmazására. Nem folytatható az a gyakorlat, amelyik a műszaki-gazdasági kritériumokra alapozza a fejlesztési döntéseket, és az ezekkel sokszor ellentmondásban levő hatékonysági követelményeket háttérbe szorítja. A könyv végén a szerzők összefoglalják a három alapkérdés megválaszolásában elért eredményeiket, főbb megállapításaikat.

Botos Balázs és Papanek Gábor műve széles, sokszínű forrásanyagon alapul, a külföldi és a hazai szakirodalom eredményeiből és elsődleges információforrásokból (felmérések, statisztikák) egyaránt merít.

Módszereiket az objektivitásra való törekvés jellemzi, az egyes kérdésekben csak a nézetek ismertetése és ütköztetése után foglalnak állást. Az iparfejlesztés alapvető fontosságú aktuális problémáit tárgyalják, és bár nem törekednek teljességre, mégis átfogó elemzést adnak. Végül még érdemes megemlíteni, hogy állásfoglalásaikat, megállapításaikat sok oldalról támasztják alá, a különféle témakörök vizsgálata során újra és újra szembesítik azokat az adott területen szerzett tapasztalatokkal.

Kállay László

Kállay László az Ipari Minisztérium Ipargazdasági Intézetének tudományos munkatársa.

Tatai Zoltán: Iparunk területi szerkezetének átalakítása

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 249 l.

A társadalmi munkamegosztás ágazati és területi vetületének kölcsönkapcsolata és más okok miatt a gazdaságirányítás centralizált vagy decentralizált jellege az objektív gazdasági törvényszerűségek érvényesülési módját a területi munkamegosztás oldaláról is meghatározza. Magyarországon az 1950-es évek végétől hangsúlyos feladattá vált a termelőerők területi megoszlásának társadalmi szabályozása. Ez tükrözte azon felismerést, hogy a gazdasági fejlettség emelkedő szintje, a termelési viszonyok további átalakulása új tendenciáknak, törvényszerűségeknek nyit utat, amelyek tudomásulvétele, felhasználása hosszú távon az egész társadalomnak érdeke.

A gazdaság adott állapota, regionális arányai, továbbfejlesztésének irányai alapján a területfejlesztés alapeleme és legdinamikusabb tényezője az ipar volt. A gazdaság makrostruktúrájának forradalmi átalakulása, az ipar gyors expanziója és ennek döntően extenzív jellege az iparra koncentrálták a termelőerők térségi arányváltoztatásának eszközeit, illetve arra hárították az aránytalanságok megszüntetésének fő feladatait. Ez utóbbiakat — lényegében az 1960-as évek végéig — sajátos gazdaságirányítási feltételek között kellett megoldani, elsősorban arra visszavezethetően, hogy a központosított irányítás következtében nem, vagy legfeljebb csak közvetve jelentkezett a népgazdasági hatékonyság követelménye a termelőszervezetek szintjén. Emiatt az említett szervezetek (vállalatok) az észszerű és a népgazdasági szempontból is objektíve indokolt telephelyválasztásban sem voltak közvetlenül érdekeltek. A vállalatok a fejlett ipari központokban (mindenekelőtt Budapesten) csak a fejlesztés előnyeit érezték, a túlzott koncentrációból adódóan szükséges és más ágazatokhoz (mint költségeket viselőkhöz) allokált pótlólagos ráfordítások súlyát nem. A gazdaságirányítás így közvetlenül hozzájárult olyan anakronisztikus területi, települési koncentrálódási törekvések létéhez, amelyeket az akkori gazdasági viszonyok sem indokoltak. A központi tervezés számára ezért rendkívül nehéz feladat volt létrehozni és működtetni azokat az irányítási elemeket, amelyek mérsékelték a torzító hatásokat, az ágazat- és területfejlesztés között az irányítási rendszer belső ellentmondásából kinövő érdekellentéteket.

Tatai Zoltán könyve az ipar területi fejlesztését a központi tervezés szemszögéből mutatja be, elemezve az irányítási feltételek változását és az ebből adódó következményeket is. Érzékelteti azon érdekegyeztetési munka jellegét is, amelyet jó részben — a gazdaságirányítás reformjáig — a népgazdasági tervezésnek kellett ellátnia, az időszerű társadalompolitikai feladatok megoldása mellett az akkor követelt gazdasági hatékonyság érvényesítése céljából. Más oldalról pedig rámutat a központi tervezésnek a gazdaságirányítás reformja után megváltozott szerepére, hatáskörére.

A szerző az ipar területi fejlesztésének kérdéseit összefogó jelleggel tárgyalja, olyan témák egymáshoz kapcsolódó elemzésével, mint az ipar területi fejlődésének történelmi menete, a gazdasági szerkezet átalakításában játszott szerepe, az ipartelepítés módszerei, eszközei, a mezőgazdaság szervezeti kereteiben folyó ipari tevékenység stb. Mindezt gyakorlatias módon, saját közvetlen tapasztalatait is felhasználva teszi, emellett támaszkodik az irodalmi forrásokra és a statisztikai adatbázisra is. Két irányból közelíti meg a tárgyalt jelenségeket, részben makro-, részben pedig mikroökonómiai összefüggésekből kiindulva. Empirikus alapja rendkívül széles, példái tanulságosak, hasznosak, és gyakran nem is igényelnek további magyarázatot. A könyv ezért különösen ajánlható a tervezés, irányítás különböző területi szintjein működő szakembereknek. Széles tapasztalati hátteret nyújthat továbbá a vállalati telepítési stratégiák kialakításához, és hasznosítható a politikai és a szakmai oktatásban is.

A szerző az I. és a II. fejezetben az ipar területi fejlesztésének *kiinduló feltételeit*, a fejlesztéssel szemben megnyilvánuló *társadalmi követelményeket és az elért eredményeket* mutatja be vázlatosan az 1960-as évek végéig terjedő időszakra szólóan, illetve az MSZMP területfejlesztési politikájának kialakulásával foglalkozik. (Később, a IX. fejezetben tér vissza az 1970 utáni időszak tárgyalására.)

Utal azokra a nehézségekre, amelyek a tervezés jellegéből, az ipartelepítés irányításának adott módjából és mindezek nyomán a különböző érdekszférák (egyéni, csoport-, népgazdasági érdek) állandó ütközéséből következtek. Ez a periódus kiemelkedően fontos

időszak az ipar területi szerkezetének átalakulása szempontjából. Olyan korábbi tartós tendenciákat kellett ekkor lefékezni, és olyan új folyamatokat kellett a népgazdasági tervezés eszközeivel elindítani, amelyek hosszabb időszakon keresztül érvényesülve az ipar térbeli elhelyezkedésének gyökeres átalakulására vezettek. Ez a tevékenység azonban — amely globálisan pozitívnak minősül — nem lehetett mentes hibáktól, tévedésektől sem, hiszen megfelelően érzékeny gazdasági eszközök és intézmények hiánya miatt nem volt mód az egyedi üzemfejlesztések oldaláról letapogatni az ipari koncentrációk optimális méreteit. Más oldalról viszont e hiány pótlására nem sikerült kifejleszteni az időszak végéig megfelelő pontosságú, a mikroszférára érzékeny, de központilag kezelhető, illetve kiinduló információkkal ellátható modelleket, jóllehet több ilyen irányú kísérlet történt. A szerző az Országos Tervhivatal munkatársaként tevékeny szerepet játszott az említett új tendenciák elindításában, táplálásában; ezért az olvasó fokozott érdeklődését elégítené ki, ha több elemző, értékelő megállapítást tett volna — saját tapasztalatai felhasználásával — ennek a korszaknak az ipartelepítési politikájáról.

A további fejezetekben, az egyes témakörökön belül (mint a termelőerők fejlődésének hatása az egyes térségek gazdasági szerkezetére, az iparosítás módszerei, a célok megvalósításának eszközrendszere stb.), amelyek hosszmetszeti áttekintést is adnak a kérdéses vizsgálati szférát illetően, természetesen megjelennek a gazdaságirányítás reformja előtti és az az utáni időszakra jellemző vonások. Ebből következik, hogy az egyes alapkérdések (érdekviszonyok, hatékonyság stb.) nem ítélhetők meg azonos szemszögből a tárgyalt időszak egészére.

A III. fejezet vizsgálja a *termelőerők fejlődésének* az egyes térségek gazdasági szerkezetére gyakorolt hatását. Külön-külön foglalkozik a gazdaság ágazati és területi struktúrájának kapcsolatával, a főváros ipari szerkezetének átalakításával, az ún. depressziós térségek fejlesztésének és a mezőgazdasági jellegű területek iparosításának problematikájával. Az elmaradott területek iparosítását lassító tényezőnek minősült a kezdeti időszakban az, ha új üzem építése helyett meglévők bővítésére került sor. Ez a felfogás is tükrözi, hogy a kevésbé iparosodott térségek ipari fejlesztése ellentmondásos feltételek és követelmények mellett kezdődött, valóságos ellentét is létrejött a fejlesztés társadalompolitikai és gazdaságossági szempontjai között. Arra is utal, hogy a napi gyakorlat többnyire a két szempont kompromisszumának eredőjeként alakult, amennyiben a meglévő üzemek fejlesztését (új üzemek létesítése helyett) a gazdaságosabb alternatíva megvalósulásának tekintjük. Bonyolultabb viszont a kép, ha azt is számításba vesszük, hogy gyakran és főként a nagy ipari központokban, elsősorban Budapesten azért lehetett „gazdaságosabb" a meglevő üzemek fejlesztése, mert az lényegében — az ágazati ráfordítás szempontjából — érzéketlen volt a más ágazatokban jelentkező, kapcsolódó költségekre. A különböző gazdálkodási szintek közötti érdekellentétek mögött tehát valóságos és látszólagos ellentétek is meghúzódhattak a népgazdasági és a parciális érdekek, továbbá a társadalompolitikai és a gazdaságossági szempontok között. Az irányítás adott feltételei között kibogozhatatlan viszonyok fokozták a központi tervezés gondjait; az előbbiek tisztázásához a gazdaságirányítás reformja nyitotta meg az utat. Ezért érdemes lett volna a könyvben szólni arról is, hogy a reform után módosult formát öltött az ágazat- és a területfejlesztés kapcsolata az iparban is. Mivel az ipar területi arányainak orientálásában a súly a szabályozórendszerre helyeződött át, csökkent a direkt ráhatás lehetősége és hibaforrásának nagysága; módosult formát öltött a központi irányítás felelőssége.

A IV. fejezet *az ipar területi fejlesztésének elveivel* foglalkozik. A szerző állást foglal a területileg dekoncentrált fejlesztés indokoltsága mellett, olyan megszorítással, hogy meghatározott fokú települési koncentrációt fenntartva minden ipari munkavállaló ésszerű ingázási feltételek mellett érje el munkahelyét. A telepítés és az üzemeltetés szempontjából egyaránt hangsúlyozza a funkcionálisan összefüggő térségek (például a központi települések és közvetlen vonzáskörzetük) együttes kezelését, vitatkozva azon nézetekkel, amelyek szerint lehetséges, indokolt a fővárosi agglomerációs övezet kivételes elbírálása, új üzemek létesítésének lehetővé tétele, ösztönzése ebben a térségben. A továbbiakat illetően meg kell jegyezni, hogy helyesebb lett volna e fejezet keretében az ipar és a településhálózat fejlesztésének összehangolását a múltra vonatkozóan tárgyalni, mivel a települések funkciók szerinti kategorizálása — új településfejlesztési koncepció kidolgozása és jóváhagyása nyomán — megszűnik, illetve megszűnt. Ebben a fejezetben tárgyalja még a szerző az ipartelepítés fogalmát, az ipar területi arányosságának, valamint az iparfejlesztés fokozatosságának elméleti kérdéseit is.

Az V. fejezetben *az ipar területi fejlesztésének módszereiről* olvashatunk. Több oldalról vitatott kérdés volt — részben még ma is az —, hogy a korszerű, fejlett technika, illetve az ezen alapuló nagyüzem milyen szerepet játszhat az elmaradott területek iparosításában. A szerző a fokozatosság elvét vallja, hangsúlyozza azt, hogy az iparosítás megvalósításakor a kevesebb ráfordítást igénylő módszereket is alkalmazni kell. Ilyen megközelítés alapján kaptak kiemelt szerepet az épületadottságok a korábbi időszakban. Ehhez azonban azt is hozzá lehet tenni, hogy számot kell vetni az adott iparosítandó térség társadalmának új technikát befogadó képességével. Arra is volt példa, hogy a legfejlettebb technikát alkalmazó nagyüzemben — az adott ipari múlttal alig rendelkező telephelyen — veszteséges gazdálkodás folyt a minimálisan igényelt szervezettség és szakismeret stb. hiányában. Ebben a fejezetben tárgyalja a szerző — módszertani kérdésként — az új ipartelepek létesítését, a meglévő üzemek bővítését, a tanácsi üzemek nagyipari üzemekké való fejlesztését, a fővárosi ipar vidékre telepítését, valamint az ipari területek előközművesítését.

A VI. fejezet *a területfejlesztési célok megvalósítási eszközeit* veszi sorra. Szó esik arról, hogy a tervutasításos irányítási rendszerben ellentét keletkezett — az ipari beruházások telepítésekor — az egyik oldalról az ágazati szempontokat előnyben részesítő minisztériumok, irányítószervek, a másik oldalról pedig a fejlesztési feladatot komplexen értékelő, illetve a népgazdasági ráfordítások teljes körére érzékeny tervezőközpont között. A szerző elemzi az egyedi nagyberuházások telephely-kijelölésének, a vállalati beruházások telepítési orientálásának, a speciális szabályozóknak és más eszközöknek a szerepét. Szól a célcsoportos beruházásokról is, amelyek azonban csak közvetve — a fejlesztés környezeti feltételeinek megteremtésén keresztül — hatnak az ipar területi fejlesztésére. Hasznos lett volna vázlatosan érzékeltetni az általános gazdasági szabályozás hatásmechanizmusát is; azt, hogy az előbbi a vállalati érdekeltségen keresztül befolyásolja az ipari telephelyválasztást, így tehát közelíti egymáshoz a népgazdasági és a csoportérdeket. A jövőben viszont csökken a településfejlesztési koncepciók ipartelepítést orientáló szerepe.

A VII. fejezet néhány egyéb ipartelepítésre ható tényezőt mutat be. Olyan, ritkábban tárgyalt feltételekről szól, mint a *hagyományok, a honvédelem és a környezetvédelem.* Ez utóbbi összefüggéseit az ipar területi fejlesztésével általánosságban és ágazatonként is tárgyalja.

A VIII. fejezet *a mezőgazdaság szervezeti kereteiben folyó* (kiegészítő) *ipari tevékenységgel* foglalkozik. A téma vizsgálható részben a mezőgazdasági üzemek oldaláról (mint foglalkoztatási igények kielégítése, jövedelemkiegészítés stb.), részben pedig szélesebben értelmezett társadalmi oldalról is, mivel a mezőgazdasági üzemekben működő ipar rugalmasan alkalmazkodik a felhasználói igényekhez, kedvező termelési mutatókkal rendelkezik, és háttéripari funkciót is betölt. Ebben a fejezetben kapott helyet a községekben folyó ipari termelés főbb jellemző vonásainak felvázolása is.

A IX. és a X. fejezet részben *az ipar területi szerkezetének az utóbbi másfél évtized alatt bekövetkezett változását* írja le, összefüggésben a népgazdasági tervek területfejlesztési elgondolásaival, részben a területi iparfejlesztés *jövőbeli feladatait* érinti. Rámutat a gazdaság-, illetve az iparfejlesztés megváltozott feltételeire és ennek regionális hatásaira is. Rohamossá vált a fővárosban az ipar munkaerő-kibocsátása, ami a formális területi arányok szempontjából kedvező. Meg kell azonban említeni, hogy ez kapacitáskihasználási gondokat is hozott magával. Az értékesítési korlátok és más tényezők hatására egyes térségeken megszűnt az ipar dinamikája. A könyvet a szerkezetváltozás folyamat jellegének gondolata fejezi be: az ipar területi szerkezetének átalakulása nem zárult le; módosult feltételek között folytatódik, és számítani kell nem egy korábbi probléma újraéledésére is.

Bartke István

Dr. Bartke István a közgazdaságtudományok doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője.

M. A. Alekszev: A háztáji gazdaság és szerepe az élelmiszerprogram teljesítésében

(Vesztnyik Leningradszkovo Unyiverszityeta, Leningrád, 1984. 17. sz.)

Az élelmiszerprogram a gazdaság irányításának és tervezésének minőségileg új eleme, amely az agrár-ipari komplexum különböző láncszemeit fogja egységbe.

Az agrár-ipari komplexum egyik legfontosabb része a mezőgazdaság, amelynek jelentős összetevője a háztáji gazdaság. E gazdaságok adják a bruttó mezőgazdasági termelés 25, ezen belül az állattenyésztés teljesítményének 31 százalékát.

Mint az SZKP XXVI. kongresszusán is megerősítették, a mezőgazdasági termelés a kolhozokon és szovhozokon alapul, de nem szabad lebecsülni a háztáji gazdaságokban rejlő lehetőségeket sem.

A háztáji gazdaságokban nagy a súlya a munkaigényes, kevéssé gépesített termelési ágaknak: az állattenyésztésnek, a burgonya- és zöldségtermesztésnek.

A burgonya és a zöldség a háztáji gazdaságokban az összes vetésterület 71 százalékát foglalja el (kb. 4,32 millió ha). Ez majdnem akkora terület, mint amekkorát ezek a kultúrák a kolhozokban, szovhozokban és más állami vállalatokban elfoglalnak. Számítások szerint a zöldség és a burgonya mintegy felét a háztáji gazdaságoktól kapja az ország.

Fontos, bár egyre csökkenő szerepet játszanak a háztáji gazdaságok az állattenyésztésben és -tartásban és általában az állati eredetű termékek termelésében. 1983. január 1-én a háztáji gazdaságokban tartották a szarvasmarha-állomány 30,8, a sertésállomány 20,6, a juhok és kecskék 21,5 százalékát. 1982-ben a háztáji gazdaságokban termelték a hús 30, a tej 30, a tojás 31, a burgonya 63, a zöldség 32, a szőlő majdnem 20 és a gyümölcsfélék 56 százalékát. Ezek az adatok bizonyítják, hogy a háztáji gazdaságoknak semmivel sem pótolható szerepük van az élelmiszerprogram megvalósításában.

A háztáji gazdaságok helyéről és szerepéről nem lehet csupán a termelési adatok alapján ítéletet mondani. Elemezni kell a háztáji gazdaságokban folyó termelés folyamatát, kapcsolatait, a társadalmi termelési folyamatba való illeszkedését. A háztáji gazdaságokban például nem kismértékben használnak olyan holt munkát, amellyel maguk ezek a gazdaságok nem rendelkeznek, de amely nélkül nem érhetnék el az adott termelési színvonalat. A szükséges termelési eszközöket a kolhozok és szovhozok bocsátják ingyenesen vagy kedvezményesen rendelkezésükre. Jellemző összefüggés például, hogy miközben az állattenyésztésben lényeges súlyt képviselnek a háztáji gazdaságok, addig — ehhez képest — elenyésző a takarmánytermelésük. A szükséges takarmányról a közös gazdaságok gondoskodnak.

Ugyanakkor a háztáji gazdaságok is nyújtanak segítséget a közös gazdaságoknak. A kialakuló specializáció például növeli a munka gépesítettségének a fokát a közös gazdaságban, és ezáltal lehetővé teszi a munka termelékenységének az emelését. Magasabb szinten mehet végbe a munkaerő újratermelése, jelentős megtakarítások érhetők el a beruházásoknál, különösen az állattartás vonatkozásában, nagyobb súlyt képviselhet az árutermelés a közös gazdaságok tevékenységében.

Végeredményben a közös és a háztáji gazdaságok nem állnak szemben egymással. A kölcsönösen előnyös együttműködés, egymás kölcsönös segítése alapján a háztáji fejlődésének lehetősége, szükségessége vitathatatlan.

A háztáji gazdaság valódi lényegéhez korábban azért nem sikerült eljutni, mert a személyi tulajdon egy válfajaként kezelték. Ezzel a megközelítéssel szemben a háztájit a szocialista gazdaság szerves részeként, a szocialista mezőgazdasági rendszer gazdasági formájaként kell szemügyre venni. Tartalma egyrészt a társadalom, a kolhozok és a szovhozok, másrészt a háztájival rendelkező családok gazdasági viszonya.

A háztájiban tehát termelési viszonyok, illetve a munkatevékenységek csereviszonyai öltenek testet. Alapvetően nem fogyasztási javak elsajátításáról, illetve használatáról van tehát szó e gazdasági forma keretében.

A Szovjetunióban a mezőgazdasági termelésben az önálló termelőegységek három típusa létezik: a kolhozok, a szovhozok és a kolhoztagok, munkások, illetve alkalmazottak háztáji gazdaságai. A közöttük lévő legfőbb különbséget a termelés tulajdonformája határozza meg. A szovhozok termelésének alapja a termelési eszközök állami, össznépi tulajdona. A kolhozok esetében a föld össznépi, minden más termelési eszköz kollektív tulajdonban van.

A háztáji nem közös, de nem is magángazdaság: specifikus gazdasági forma, specifikuma éppen a termelési eszközök tulajdonában rejlik: a föld állami tulajdonban van, a legfontosabb egyéb termelési eszközök kollektív tulajdont képeznek. Személyi tulajdonban csak a termelési eszközök egy kisebb, nem meghatározó jelentőségű hányada van. Mindezek alapján a háztájit alapvetően szocialista gazdaságnak tekinthetjük.

A háztáji gazdaság legfőbb jellemző vonásai:

1. A termelési eszközök társadalmi és személyi tulajdonának összefonódásán alapul, amely összefonódásban a társadalmi tulajdon a meghatározó elem.

2. A háztáji gazdaság léte és fejlődése a társadalmi és az egyéni érdek összhangját feltételezi.

3. Részben e forma biztosítja a szükséges termék egy részét, a munkaerő újratermelését.

A felsorolt minőségi jellemzőkhöz a mennyiségi ismérvek meghatározott mértékeit lehet rendelni. Így például a háztájiból szerezhető jövedelem nem lehet magasabb a közösből származó jövedelemnél. Ellenkező esetben a közös gazdaság viszonyai eltorzulnak, a közös gazdaság mintegy háztáji gazdasággá válik.

Ha helyesen kapcsoljuk össze a háztájit s a társadalmi gazdaságot, akkor a háztáji az egész társadalom és nem csupán tulajdonosainak jólétét szolgálja. E funkcióját egyrészt a munkaerő újratermelésében játszott szerepe révén látja el, másrészt pedig azáltal, hogy növekvő mértékben képes árut termelni. 1982-ben az összes mezőgazdasági árutermelés 13 százalékát a háztáji gazdaságok adták.

Amilyen mértékben a társadalmat segíti a háztáji, olyan mértékben lesz rá szüksége a társadalomnak, és válik társadalmi ügygyé az e gazdasági formáról való gondoskodás. Amilyen mértékben összekapcsolódik az egyéni és az össztársadalmi érdek, olyan mértékben nő a társadalom felelőssége és érdekeltsége a háztáji gazdaságok termelési feltételeinek javításában, a rendelkezésre álló feltételek jobb kihasználásában. Ez fejeződik ki abban, hogy a párt kötelezi az érintett vezetőket: fordítsanak nagyobb figyelmet a háztáji gazdaságokra — a végső cél, az élelmiszerek mennyiségének a növelése érdekében.

A párt határozatokkal is igyekszik gondoskodni a megfelelő irányú és ütemű fejlődésről. Ezek közös lényege, hogy mind a lakosság, mind a közös gazdaságok érdekeltségének az erősítését célozzák. A közös gazdaságoknak termelési és felvásárlási szerződéseket kell kötniök az érintett tagokkal, illetve dolgozókkal. A szerződések alapján tervezhetővé válik a háztáji gazdaságok tevékenysége, a háztáji tervek a közös gazdaság tervének szerves részét képezik. A háztáji ily módon hozzájárul a közös gazdaság teljesítményeinek a növeléséhez, terveinek teljesítéséhez.

A háztáji gazdaságok fejlődése bonyolult folyamat, és nem kevés ellentmondást tartalmaz. Ilyen például a munka gépesítettségének az alacsony foka. A munka termelékenységének hosszú távú emelése a háztáji gazdaságokban is csak a technika fejlesztésével lehetséges. Megoldandó feladat még a gazdaságok nagy termelékenységű tenyészállatokkal, illetve kiváló tulajdonságú fajtákkal való ellátása. Nincs kielégítően megoldva a takarmányellátás sem. Végezetül a már megtermelt termék felhasználása sem mindig hatékony — az értékesítés hiányosságai miatt.

(Ism.: *Veres Pál*)

G. Bartoli: Pozitivista program és határelméleti forradalom a közgazdaságtanban

(Giornale degli economisti e annali di economia, Milánó, 1983. 11—12. sz.)

A tanulmány szerzője egyrészt megkísérli annak igazolását, hogy a pozitivista alapelveknek a közgazdaságtudományban való

alkalmazása a határelmélet feltűnésének az eredete, másrészt megvizsgálja a neoklaszszikus elmélet legújabb fejlődését — a pozitivista ismeretelmélet előrehaladásának a tükrében.

Mindeddig azt, hogy Jevons, Walras és Menger szinte egyidőben alkotta meg a határhaszon-elméletet, a közgazdaságtanon kívül álló tényezőkkel magyarázták: vagy a szubjektivizmushoz való visszatérést látták benne, vagy a gazdaság „intézményrendszerének" az átalakulását hangsúlyozták, ami azután szükségszerűen vezetett az elmélet megváltozásához. Mások azt emelték ki, hogy a határelmélet a marxizmusra adott válasz.

Az eddigi munkáktól eltérően a szerző a határhaszon-elméleti forradalom szükségszerűségét magából a neoklasszikus elméletből: az érték szubjektív értelmezéséből, a határelemzés módszeréből és az általános egyensúlyból vezeti le. A határhaszon kategóriáján alapuló értékelmélet tehát nem külső hatásokra született, hanem a természettudományokban, majd a humán tudományokban (ideértve a közgazdaságtudományt is) alkalmazott pozitivista módszeren alapul.

A szerző szerint a hasznosság eszméje már Smith tradicionális közgazdaságtanában is jelen volt, de pozitivista megközelítéssel kellett kombinálni, hogy létrejöjjön a határelméleti forradalom.

A marginalisták bizonyos értelemben Adam Smith javaslatához tértek vissza, amely szerint a közgazdaságtudománynak azt kell vizsgálnia, hogy az egyes népek munkája mennyire alapja évi fogyasztásuknak. Smith-nél a csere az ember gazdasági cselekvése, amely képes összekapcsolni „az élet szükséges és kényelmes" dolgait azzal a fáradsággal és áldozathozatallal, ami a birtoklásukhoz szükséges.

A neoklasszikus közgazdaságtant — a naturális gazdaság leírására irányuló kísérletei miatt — gyakran a kapitalizmus apológiájával vádolták, mivel az akkori tőkés gazdaságot mint természetszerűt, következésképpen mint megváltoztathatatlan és örök rendszert ábrázolta. Ám ez a vád nem veszi figyelembe a „természet" különös jelentését a pozitivista kontextusban. A pozitivizmus szótárában ez nem valami természetszerűt és reálisat jelent, hanem csak olyan jelenségcsoportot, amire teljesen absztrakt és általános törvények adhatók. Az első határelméleti tudósok vizsgálatainak a tárgya nem koruk valósága volt, hanem a cserekoncepció, a gazdasági tevékenység tiszta modellje, az ember gazdasági cselekvésének alapvető, változatlan jellemzői.

Azon kísérlet során, amellyel a közgazdasági ágensek „természetes" viselkedésének formuláját igyekszenek megadni („természetes"-en a szerző társadalmilag vagy történelmileg meghatározottat, de az emberi nem sajátosságát érti) a határelmélet művelői eltekintenek a való világ sok aspektusától.

Vizsgáljuk meg azokat az eszközöket, amelyekkel a pozitivista megközelítés a gazdasági definíciókat a fizika vagy kémia törvényeihez hasonlóan definiált törvényekként kívánja meghatározni! A definíciók felállításakor központi szerepet tulajdonítanak az individuum alternatív tevékenysége hasznosságának, illetve haszontalanságának és a matematikai technikák alkalmazásának: ebből a szempontból a *homo oeconomicus* tételezése döntő lépést jelent. A *homo oeconomicus* a pozitivista ismeretelméleten alapuló közgazdaságtan atomja: független a társadalmi, történelmi kontextustól. A *homo oeconomicus*ként kezelt ember racionális, ha csak bizonyos és korlátozott értelemben is. Általában „racionálisnak" tekintjük az olyan személyeket, akik a legjobb eszközöket választják egy bizonyos eredmény eléréséhez: vagyis fogyasztóként maximalizálják az egyéni hasznosságot, vállalkozóként pedig a profitot. A neoklasszikus közgazdászok úgy vélték, hogy az előbbi cél (vagyis a hasznosság maximuma), illetve az erre irányuló viselkedés általános érvényűen alkalmazható a közgazdasági tények magyarázataként.

Később azonban elhagyták ezt az optimista álláspontjukat. Voltak olyan esetek, amelyekben nem lehetett pontos célt meghatározni, vagy nem létezett több cselekvési mód egy bizonyos eredmény elérésére.

A szerző szerint Marshall írásai hasznosan illusztrálják a határelméleti forradalomra adott magyarázatát. Az értékről 1871-ben írt tanulmányában Marshall alapvetően megváltoztatta a használati érték és a csereérték kapcsolatának klasszikus felfogását. Hangsúlyozta, hogy egy dolog az individuum számára annyit ér, amennyit meg kell kapnia azért, hogy lemondjon róla, illetve, amit kész lenne adni, hogy ne kelljen lemondania róla.

Marshall fiatalkori értékelméletében semmiféle utilitarista befolyás sincs: a ke-

resleti függvény alatti rész ekkor még nem érdekelte, csak 19 évvel később, az Alapelvek megírásakor.

Az általános egyensúly elmélete az idők során egyre finomult, a valósággal azonban a keynesi gazdaságpolitika, vagyis egy olyan „művészet" került szembe, amelynek az elméleti alapjai nem voltak jól definiáltak. A marshalli ideáltípus-módszer (a határelmélet gazdasági valóságra való alkalmazásának a lehetősége) azonban újból felmerült Milton Friedman munkáiban.

Érdemes áttekinteni a marshalli módszer ezen új változatát. A dolog érdekessége az, hogy a jelenlegi neoklasszikus elmélet a legnagyobb kihívást és ösztönzést a keynesi makroökonómia által felvetett problémák révén kapta. Friedman újból síkra száll a profit maximalizálásának a hipotézise mellett a határelméletben. Friedman szerint az a tény jelenti ezen hipotézis elfogadásának az alapját, hogy azok a vállalatok, amelyek *nem* maximalizálják a profitot, nehezen maradnak fenn.

Friedman a „természetes" gazdasági változók egyensúlyának értékeit olyan értékekként határozza meg, amelyek a walrasi gazdaság értékeinek felelnek meg, kizárják a statisztikai mérés hibáit és az eltéréseket. Az egyensúlyi érték számonkérése minden valós változónál és az ezen értékek felé való konvergálás az alapja Friedman pesszimizmusának a hosszú távú fiskális vagy monetáris gazdaságpolitika hatékonyságát illetően. A gazdasági rendszer az adott technika miatt valóban lehorgonyoz a természetes egyensúly pozíciójánál, amelyet Friedman szerint optimálisnak kell tekinteni, mert szabadon választották.

Friedmannek az Arrow—Debreu-féle általános egyensúlyi modellen alapuló egyetlen és dinamikusan stabil egyensúlyi modelljét olyan közgazdászok is bírálják, akik egyébként érvényesnek és hasznosnak vallják ezt az elméleti megközelítést. Elsősorban nem a pontatlansága miatt támadják, hanem azért, mert a statikus modellt dinamikussá alakítja át, megváltoztatva ezzel a jellegét. Szerintük innen erednek Friedman nehézségei a pénz szerepének értékelésében.

Nemcsak a keynesianizmus képviselői bírálták a monetarista álláspontokat: az általános egyensúlyi megközelítés képviselői is megemlítik a friedmani modell elméleti problémákból eredő logikai buktatóit. A 19. század pozitivizmusának azt az abszolutista követelését, hogy a természettudományok módszere legyen az egyedül érvényes megismerési forma, amelyhez a különféle vizsgált területeknek alkalmazkodniuk kell, maga az e századbeli matematika és fizika kérdőjelezte meg.

(Ism.: *Mészáros Piroska*)

Kardos Péter—Szatmári Tamás:

KÜLFÖLDI LICENCEK A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A szerzők könyvükben összefoglaló és elfogulatlan képet adnak a külföldi licenceknek a magyar gazdaságban betöltött szerepéről. Elemzésükben páratlanul széles ismeretanyagra, a külföldi licencek átvételét, alkalmazását szinte teljes egészében átfogó korábbi vizsgálataikra támaszkodnak.

Ez teszi lehetővé, hogy könyvük az általánosítható megállapításokra, a népgazdasági perspektívájú összegzésre és licencpolitikánk reális célkitűzéseinek meghatározására való törekvés ellenére sem válik elvont értekezéssé. Mondanivalójukat a gyakorlati tapasztalatokra alapozzák, és a való életből származó konkrét példákkal teszik szemléletessé.

Ezért a „Külföldi licencek a magyar gazdaságban" nemcsak azoknak szól, akik a gazdaságirányítás és a műszaki fejlesztéspolitika szemszögéből érdeklődnek a külföldi licencvásárlások problémái iránt, hanem mindazoknak a vállatoknak, szövetkezeteknek, kutató- és fejlesztő intézeteknél dolgozó műszaki-gazdasági szakembereknek, akik napi munkájuk során kerülnek szembe a külföldi ismeretek, fejlesztési eredmények átvételének, honosításának, hasznosításának kérdéseivel.

204 l. kötve 56,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

40 лет венгерской общественной политики

Кальман Кулчар

Общественная политика, проводимая 40 лет, прошедших с момента Освобождения, по сути дела, служила отправным моментом двух процессов, а вернее, их поддержанием. Первый процесс был возовновлением модернизации венгерского общества, что однажды уже было начато, но приостановилось. Второй процесс, получивший особый акцент, — это построение нового общества, которое в первые годы было развернуто с демократическими, народно-демократическими целями, а затем, с начала 1948 года, развилось в практику социалистического преобразования.

С общественно-политической точки зрения прошедшие 40 лет могут быть разделены на два периода. Основная черта общественной политики первого периода (который, грубо говоря, продолжался до 60-х годов), заключается в том, что, несмотря на то, что конечные целевые установки преобразования были сформулированы абстрактным образом, в виде лозунгов, картина социализма, подытоживающая систематически когерентные, руководящие ценности и цели, не сформировалась.

Основная черта общественной политики во второй период (практически с 60-х годов до наших дней), с одной стороны, — определение на абстрактном уровне руководящих принципов и ценностей, с другой — разработка и претворение в жизнь собственной общественной политики, сконцентрировачной на проблемах и отраслях. Для показа последнего статья указывает на развитие политики поселений, аграрной, рождаемости, социальной, где можно наблюдать значительное продвижение вперед, частично благодаря использованию достижений науки. Разработки системы ценностей и целей, служащих основой единой общественной политики, еще не произошло.

Если этот пробел удастся восполнить, он может стать в общественной политике началом третьего периода. Для этого необходимо разработать современную картину социализма и отраслевую политику строить на основе единой общественной политики.

О преобразовании структуры венгерского общества

Иштван Хусар

Освобождение застало в Венгрии исключительно отсталую общественную структуру, обремененную феодальными элементами: значительная часть рабочих обеспечивала себе пропитание за счет сельского хозяйства; почти одна треть трудоспособного населения представляла собой мелкотоварных производителей. В господствующем классе налицо был помещичий элемент феодального происхождения и класс капиталистов, представляющий часть буржуазного общества. Эта двойственность была характерна и для промежуточного класса. Общественному развитию, начавшемуся после Освобождения, пришлось одновременно ликвидировать ущерб, нанесенный войной, смягчить нанесенную ею боль, устранить историческую отсталость и произвести социалистическое общественное преобразование.

В годы, десятилетия, последовавшие за Освобождением, общественная мобилизация приняла огромные размеры. Основное направление движения переместилось из физической сферы в интеллектуальную, а также из сельского хозяйства в промышленность.

Этот процесс преобразовал как интеллигенцию, так и рабочий класс. Историческая предпосылка структуры венгерского общества, существующей в настоящее время, формировалась в течение двух десятилетий; в этот период времени произошло радикальное преобразование структуры прежних слоев и классов, сократились прежние общественные привилегии, дифференциация слоев в значительной степени содействовала экономическому подъему, и все это вместе сопровождалось быстрым подъемом культурного уровня, ликвидацией абсолютной нищеты, противоречащей социалистической системе ценностей.

В последние годы структура венгерского общества превратилась в многодимензионную. Место, занимаемое отдельными общественными группами или индивидуумами в обществе, в одинаковой мере определяется тем, где они располагаются в общественной системе разделения труда, в какой более стесненной жилищной обстановке они живут, какой

культурной и профессиональной подготовкой располагают, какие у них есть возможности для реализации своих интересов, насколько они способны включиться, наряду с основной работой, в так называемое второе хозяйство. В результате 40-летнего развития основные общественные различия устранены, вернее, сокращены, и сформировано новое, другого типа неравенство, управление которым, а во многих случаях уменьшение, является важной задачей общественной политики.

Развитие концепций экономической политики и экономического управления в Венгрии в прошедшие десятилетия

Йожеф Богнар

Указанная в заглавии статьи тема исследуется с позиции, каким образом революционная власть, располагающая серьезными идеологическими основами, системой гипотез в отношении будущего общества формирует и развивает систему действий в хозяйстве и самого способа мышления под влиянием коренного преобразования, опыта, изменений, происшедших в мировой экономике, а также научного образа мышления. Исторический опыт свидетельствует о том, что, хотя как у экономической политики, так и у системы управления есть определенные постоянные целевые установки, а точнее постоянные элементы, необходимо следовать видоизменению общественно-политической концепции с целью соответствующей подгонки к ней системы экономического управления.

Прошедшие четыре десятилетия с точки зрения исследуемой темы можно разделить на четыре периода:

а) Период от 1949 до 1956 года продолжался от установления пролетарской диктатуры до контрреволюции.

б) В 1957 году система управления и экономической политики, проводимая до этого времени, подверглась пересмотру, что в конечном итоге привело к реформе системы управления хозяйством в 1968 году.

в) Оттеснение процесса реформы на второй план, предоставление простора консервативному направлению, что в конечном итоге привело к серьезному отсутствию равновесия и выявило опасность неспособности к функционированию.

г) Принятие новой экономической политики 1979 года стало началом процесса адаптации, продолжающегося и в наши дни, и дальнейшего развития, охватывающего систему управления. В этот период управление экономикой произвело переоценку системы условий хозяйствования, вытекающих из внешнеэкономических контактов.

Развитие венгерской промышленности в течение 40 лет

Дьердь Вайда

Индустриализация в течение 40 лет была в жизни Венгрии процессом исторического значения. Ценой огромных усилий удалось прежде аграрной стране оказаться в числе одной из 20 промышленных стран мира. Успехи (в первую очередь количественные), достигнутые ценой крупных усилий, однако, не могут заставить забыть о том, что в процессе индустриализации нами допущен ряд ошибок. Слишком большой акцент (в первую очередь в начальный период) получила тяжелая промышленность, на второй план была оттеснена легкая промышленность, сельское хозяйство и развитие инфраструктуры. Структура предприятий венгерской промышленности оказалась централизованной в чрезмерной степени. Техническая брешь, отделяющая венгерскую промышленность, в целом находящуюся на низком техническом уровне, от технического уровня развитых капиталистических государств, увеличивалась; ее удалось сузить лишь в нескольких точках. Во многих случаях нами не развивались соответствующие отрасли, не уделялось надлежащего внимания координации в сферах хозяйства (например, в рамках производственного вертикума, точнее, между отраслями), а также эффективности и экономии.

Индустриальной политике в предстоящие годы следует принять во внимание в равной степени уроки прошлого, а вернее, требования настоящего и будущего. Необходимо быстрое преобразование структуры, свертывание сфер деятельности, со значительной эерго- и сырьеемкостью, техническое развитие, внедрение электроники, ускорение инновации, принятие к сведению ужесточившихся требований конкуренции мирового рынка. Для достижения этих целей необходима благоприятная атмосфера, моральные стимулы, а также улучшение положения в отношении доходов экономистов и технического персонала, работающих в промышленности; материальное поощрение творческой работы в бóльшей степени становится неотложной задачей.

Источники достижений венгерского сельского хозяйства

Аладар Шипош

Рассматривая развитие венгерского народного хозяйства за четыре десятилетия, необходимо констатировать, что об успехах сельского хозяйства мы можем говорить лишь с момента претворения в жизнь новой аграрной политики, разработанной после контрреволюции 1956 года. Возможно, самым важным источником этого успеха было восстановление рабоче-крестьянского союза. (В предшествующий 1956 году период финансирование проходившей ускоренными темпами индустриализации производилось за счет доходов, изымаемых из сельского хозяйства, что означало для крестьянства чрезвычайно тяжелые условия и низкие доходы.) Необходимо выделить ликвидацию в ноябре 1956 года обязательной системы поставок и одновременно введение системы закупок, при посредстве чего была устранена (или, по меньшей мере, снижена) подчиненность крестьянства. Венгерская Социалистическая Рабочая Партия в 1957 году приняла новую концепцию аграрной политики, которая в качестве единой системы трактовала союзническую политику партии, основные директивы развития сельскохозяйственного производства, установки социалистического преобразования (коллективизации) сельского хозяйства и одновременно с этим определила свою позицию по таким важным идеологическим вопросам, которые представляли основу аграрной политики, рассчитанной на длительное время.

В успехах венгерской аграрной политики немалую роль сыграл тот факт, что мы вовремя распознали и дали простор объективной действительности, существовавшей в стране, а точнее необходимости приспособления к изменившимся условиям. Другая сторона успеха, состоит в том, что политическое и хозяйственное руководство не форсировало таких изменений, условия для которых еще не созрели. Осуществление принципа материальной заинтересованности, сотрудничество между сельскохозяйственными кооперативами, производственные системы также являются важными источниками успеха.

В настоящее время созрела ситуация для того, чтобы снова задуматься со многих точек зрения над нашей аграрной политикой. Самой главной причиной этого является то, что сегодняшние проблемы порождает не дефицит, касающийся выпуска пищевого хозяйства, а увеличение производства. Производственные затраты в Венгрии, условия сбыта на мировом рынке все более ужесточаются, поэтому улучшение качества и эффективности должно быть поставлено во главу угла новой аграрной политики.

Демократическая земельная реформа и ее влияние на условия жизни и работы крестьянства

Имре Тар

Сорок лет назад, в марте 1945 года, Временное Национальное собрание приняло первый действительно демократический законопроект о земельной реформе. В этом законе нашла выражение многовековая мечта венгерского народа: его собственностью стала земля, которую он обрабатывал.

Земельная реформа позволила выполнить не просто только гражданские задачи демократического характера, она означала создание базиса, способствуя также проведению народно-демократических преобразований, руководящей силой которых была не буржуазия, а объединенная сила рабочих и крестьян. В результате этого земельная реформа по своей сути привела к результатам революционного преобразования.

Направления дальнейшего развития кредитной системы в VII пятилетнем плане

Беланэ Дудаш

В рамках дальнейшего развития управления экономикой на повестку дня выдвигается дальнейшее развитие кредитной системы, определение ее направлений в VII пятилетнем плане. В статье обобщаются предложения и представления, связанные с этим; это одновременно отражает позицию банка в настоящий период.

Новая кредитная система основывается на дальнейшем усилении самостоятельности предприятий: в любом случае предприятия самостоятельно определяют сумму перманентного уровня фонда основных и оборотных средств и независимо решают также вопрос об использовании финансовых источников. Новая кредитная система не принимает в расчет

предписания, обязывающие к расширению собственных средств (и их банковский контроль). Другие элементы управления экономикой и решения на реальной основе, базирующиеся на хозяйственных расчетах предприятия (например, налог с накоплений), затем поставят перед необходимостью увеличения капитала.

Предприятие обращается за кредитом к банку в том случае, если не может обеспечить себе финансирование увеличения собственности.

Источники финансирования увеличения собственности: добровольное изъятие капитала из фонда собственности, увеличение перманентных источников предприятия (например, торговый кредит), фонды собственности, полученные в постоянное или временное пользование, приобретенные не непосредственным путем, денежные средства, полученные путем эмиссии облигаций или акций.

Для пополнения имеющейся собственности и источников, которые могут быть приобретены, — в качестве превенции фонда собственности, созданного в последние годы, — предприятие может получить превентивный кредит, а точнее, дополняющий капитал кредит для финансирования определенных преферентных целей (намеченных в директивах по осуществлению кредитной политики).

Кроме сказанного, автор уделяет внимание кредитованию по текущему счету, тесно связанному с системой кредита, вносит предложения относительно новой системы критериев кредитоспособности, а также касается роли коммерческого кредитования, связи финансирования предприятия и сделки.

Сельскохозяйственные производственные цены в Венгрии и цены мирового рынка

Ева Борсеки—Шандор Месарош—Дьюла Варга

Вопросы международной конкурентоспособности и производственной эффективности сельского хозяйства, а также возможности приспособления в качестве национальной цены цен мирового рынка в последние годы часто оказываются в центре профессиональных споров.

Авторы берутся за анализ и расчет показателя компаративных затрат (DRC), помогающего оценке конкурентоспособности внешнего рынка, и показателя отклонения цен двух видов (NPC, EPC). Их исследование распространяется на период между 1978—1982 годами, включая шесть сельскохозяйственных продуктов и четыре продукта пищевой промышленности.

На основе показателя DRC, использованного для измерения конкурентоспособности, не подлежит сомнению конкурентоспособное существование венгерского производства пшеницы и кукурузы: ведь затраты внутренних ресурсов котируются в значительной мере ниже долларового курса. Конкурентоспособность свежих и переработанных животных продуктов не в такой степени однозначно благоприятна. Гораздо лучшей представляется отрасль овцеводства; как правило, конкурентность живого скота более благоприятна, чем переработанных животных продуктов.

С формированием экспортного хозяйства на основе прихода в нетто, рассчитанного на один гектар, при перечислении групп можно наблюдать противоположную тенденцию. Ибо животные продукты, в сравнении с производством зерновых, дают в результате значительный перебор, однако ценой этого перебора становится понижающаяся рентабельность.

Уровень внутренних цен продуктов животного происхождения приближается к уровню экспортных цен, однако уровень цен пшеницы — курузы, по сути дела, отстает от этого. По мнению авторов, в образовании производственных сельскохозяйственных цен в Венгрии необходимо перейти в качестве основы на тренд экспортных цен.

Приближение внутренних цен к ценам мирового рынка, обосновывает стимулирование к рациональному хозяйствованию ресурсами. В то же время темп приближения, его степень зависят от многих отдельных факторов, например, возможностей изменения потребительских цен.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Forty years of the Hungarian soci(et)al policy, 1945–1985

Kálmán Kulcsár

The soci(et)al policy pursued in the forty years passed since the Liberation of the country essentially served to start and maintain two processes. The first was to restart the modernization of Hungarian society, having once begun but coming later to a halt. The second one, which obtained particular emphasis, was to build up a new society. This started in the first years with democratic—popular democratic aims and, after 1948, it developed into the practice of socialist transformation.

From the viewpoint of soci(et)al policy the last forty years can be divided into two periods. The first, (lasting roughly to the sixties) was mainly characterized by the fact that —although the final objectives of the transformation were formulated in an abstract manner, as slogans—no coherent image of socialism developed that would have summed up the guiding values and objectives into a system.

In the second period, from the sixties practically to our very days, the soci(et)al policy is characterized on the one hand by an abstract formulation of the guiding principles and values and, on the other hand, by the elaboration and assertion of a particular soci(et)al policy centred on problems and branches. To present the latter, the paper refers to the development of the settlement, agricultural, demographic and social policies where considerable progress may be registered, partly thanks to having used the scientific results. But the elaboration of a systems of goals and values to serve as a basis for a coherent soci(et)al policy is still pending.

If we succeed in making up for this deficiency, the third period in soci(et)al policy may begin. For this an up-to-date image of socialism has to be worked out and the branch-policies have to be based on a coherent concept of soci(et)al policy.

Changes in the structure of the Hungarian society between 1945–1985

István Huszár

The Liberation of the country found in Hungary an extremely backward soci(et)al structure, weighed down by feudal elements. The greater part of working people found their livelihood in agriculture, almost one third of earners were small commodity producers. In the ruling class the landlord element of feudal origin was present together with the capitalist class forming part of the bourgeois society. Also the middle class was characterized by this duplicity. Thus, the social development starting after the Liberation had to realize, simultaneously, the making up for war damages, the easing of pains, the elimination of backwardness and the socialist transformation of society.

In the following years and decades social mobility assumed huge dimensions. The main direction of movements pointed from manual to intellectual work, and from agriculture to industry. This process transformed the composition of both the intellectuals and the working class. The historical antecedents of the present-day structure of Hungarian society developed over two decades. In this period the structure by classes and strata became radically transformed, the earlier social privileges were abolished. The large-scale restratification promoted economic upswing and all that entailed a fast rise in cultural standards and the elimination of absolute poverty contradicting the socialist system of values.

In recent years the structure of society has become multi-dimensional. The place individual social groups and individuals occupy in society is equally determined by their role in the system of social division of labour, by the narrower environment where they live, by the cultural and professional standards they possess, by the possibilities of asserting their interests, and by the extent to which they can join the so-called second economy beside their main job. As a result of development over forty years the basic social differences have been abolished or mitigated, and new, other kinds of inequalities have emerged, the handling and, frequently, the mitigation of which is an important task of soci(et)al policy.

Development of economic policy and economic control conceptions in Hungary in the last four decades

József Bognár

The paper examines the subject indicated in the title from the aspect how a revolutionary power having strong ideological bases and possessing a definite system of hypotheses about the future society formulates and develops its own system of reasoning and economic action under the impact of experience, the changes in the international economy and of the radical changes in scientific thought. Historical experience bears it out that although both economic policy and the system of control do have certain lasting objectives and constant elements, a modification in the economic policy conception must be followed by adequate adjustments in the control system.

From the viewpoint of the examined subject the last four decades can be divided into four stages:

a) The period from 1949 to 1956, from the establishment of the dictatorship of the proletariat to the counterrevolution,

b) In 1957 a revision of the economic policy and the control system applied up to then was undertaken and, in the final analysis, this led to the 1968 reform of the system of economic control and management.

c) The reform process was pushed to the background, and the conservative trend gained the upper hand. This led to grave imbalances and the danger of unfeasibility emerged.

d) The adoption of a new economic policy in 1979 started a real adjustment process and a comprehensive further development of the system of control and management, both still in process in our days. In this period the economic leadership revalued the system of management conditions deriving from the foreign economic relations.

Development of the Hungarian industry, 1945–1985

György Vajda

Industrialization over the last forty years was a process of historical importance in the life of Hungary. Through huge efforts an earlier agrarian country has succeeded in getting into the circle of the twenty or so industrialized countries of the world. But the—mainly quantitative—achievements attained through huge efforts cannot make forget the many errors made in the course of industrialization. The heavy industry obtained too great weight (particularly in the initial period), and the development of the light industry, agriculture and the infrastructure was pushed to the background. The enterprise structure of the Hungarian industry became overcentralized. The technological standards are generally low, the technological gap separating the Hungarian industry from that of the advanced western countries could only be narrowed at some points. In many cases not the adequate branches were developed and the harmony within the economy (e.g. between vertical stages of production or among industries), as well as efficiency and profitability were not given due attention.

Economic policy relating to the years ahead must heed both the lessons of the past and the requirements of the present and the future. Rapid structural transformation, reduction of the energy and material-intensive activities, technological development, electronization, acceleration of innovation and accounting for the requirements raised by the hard world market competition are indispensable. For attaining these objectives a favourable atmosphere and also moral incentives are needed, but the improvement of the income position of technical people (engineers) and economists working in the industry, a greater material appreciation of creative work are tasks that cannot be delayed.

Sources of success of the Hungarian agriculture

Aladár Sipos

Surveying the development of the Hungarian economy in the last four decades, it must be established that successes of the agriculture can only be mentioned since the assertion of the new agricultural policy worked out after the 1956 counterrevolution. Perhaps the most important source of this success was restoration of the worker-peasant alliance. (As a matter of fact, in the period prior to 1956 rapid industrialization was also financed from incomes drawn away from agriculture which involved extremely difficult living conditions and low incomes for the peasantry.) The abolition of the system of compulsory delivery of produce in November,

1956 and the simultaneous introduction of contractual procurement must be separately stressed, which eliminated (or at least strongly reduced) the defencelessness of the peasantry.

In 1957 the HSWP adopted a new agricultural policy conception which treated the alliance policy of the Party, the main guidelines of developing agricultural production and of the socialist transformation (collectivization) of agriculture as a unified system and also took a stand in important ideological questions which served for a basis of an agricultural policy considered as valid for some longer time.

No small role was played in the successes of agriculture by the fact that the necessity of adjustment to the objective Hungarian reality and to the changing circumstances was recognized and given room in time. Another aspect of the success is that the political and economic leadership did not force changes the conditions of which were not yet mature. The assertion of financial interestedness, cooperation among farming cooperatives and the so-called production systems also were important sources of success.

By our days the situation has matured for rethinking the agricultural policy from many aspects. The main reason is that the present concerns about the output of agriculture and the food industry are caused not by shortage, but by the growth of production. Production costs are rising, the sales conditions on the world market are becoming ever stricter. Therefore, the new agricultural policy must be centred on improving quality and efficiency.

The democratic land reform and its impact on the living and working conditions of the peasantry

Imre Tar

It was forty years ago, in March, 1945, that the Provisional National Assembly enacted the first truly democratic land reform in Hungary. The Act fulfilled the many hundred yearsî old dream of the Hungarian people: the land they tilled became their own.

The land reform did not simply accomplish tasks of bourgeoisdemocratic nature, it also provided a base for and promoted the transformation into peopleîs democracy, the leader of which was not the bourgeoisie, but the combined power of workers and peasants. As a consequence, the land reform resulted essentially in a revolutionary transformation.

Directions of the further development of the credit system during the seventh five-year plan period

Mrs. B. Dudás

In the framework of further development of the system of economic control and management also the credit system will be improved and its directions determined in the seventh five-year plan. The paper sums up the relevant proposals and ideas which, at the same time, reûect the present standpoint of the National Bank of Hungary.

The new credit system relies on the further consolidation of enterprise autonomy. The enterprises decide in every case autonomously on the durable level of their fixed and circulating assets in terms of value and autonomously decide on the sources of financing used as well. The new credit system no longer reckons with obligatory prescriptions for the expansion of own funds (nor with its checking by the Bank). The raising of capital will be forced by realistic decisions based on efficiency computations of the enterprise, and by other elements of economic control (e. g. tax on accumulation).

The enterprise applies for bank credit if it cannot acquire any other cource for financing the increase of assets. Sources financing the increase of assets may be: voluntary raising of the capital from the interestedness fund, increase in the lasting sources of the firm (e.g. commercial credit), interestedness funds taken over in other ways, temorarily or for some longer time, monetary assets acquired through issuing bonds or shares.

To complement its own assets and resources that it can acquire—as an advance on the interestedness fund to be built up in later years—the enterprise may obtain an advance credit on its assets and, for the financing of certain objectives (defined in the credit policy guidelines) a credit-replacing capital.

Beside the above subjects the paper discusses the introduction of current-account-credit, closely linked to the credit syste, makes a proposal for a new system of criteria to judge creditworthiness, and touches upon the role of commercial credit, as well as the relationship between enterprise and business transaction financing.

Hungarian agricultural producer prices as reflected by world market prices

Éva Borszéki–Sándor Mészáros–Gyula Varga

Professional debates have been lately frequently centred on the efficiency of agricultural production, its international competitiveness, as well as on the possibility of using world market prices as national ones.

In this paper the authors undertook to work out and analyse two indicators of price-deflection (NPC, EPC) and one comparative cost indicator (DRC) helping to judge international competitiveness. The examination extends to the period between 1978–1982 and covers 6 agricultural and 4 food industrial products.

Judged by the DRC indicator used for measuring competitiveness, the competitive production of Hungarian wheat and maize cannot be challanged, since the cost of domestic resources is well below the exchange rate of the dollar. The competitiveness of raw and processed animal products is not so unambiguously favourable. Sheep and, in general, live animals seem to be more advantageous than processed animal products.

When ranking by net receipts per hectare, a tendency contrary to the development of export profitability may be observed. Namely, animal products achieve considerable additional receipts, but at the price of declining profitability.

The level of domestic producers' prices of products of animal origin approximates that of export prices, while those of wheat and maize essentially lag behind. According to the authors, in the formation of agricultural producers' prices a gradual transition to the trend of export prices is necessary as a base. The approximation of domestic to world market prices is justified e.g. by the need to stimulate for a rational management of resources. At the same time, the rate and extent of approximation also depend on several other factors, e.g., on the possibility of changing consumer prices.

Fekete Ferenc és munkaközössége:

POLITIKAI GAZDASÁGTAN I.

(Közgazdasági alapvetések)

1984-től az egyetemeken teljesen új koncepciót vezetnek be a politikai gazdaságtan oktatásban, s ehhez olyan új, korszerű tankönyvek — s egyben szakkönyvek — készülnek, amelyekben a korábbi anyag időálló részeinek megőrzésével és a legújabb kutatási eredmények felhasználásával az ismeretanyag és a kifejtés teljes tartalmi megújítását kívánják elérni. A fő cél az ismert kategóriák újszerű megvilágítása és a gazdasági élet legújabb jelenségeinek marxista szellemű magyarázata, kifejtése. A „Közgazdasági alapvetések" a tervezett, négy kötetből álló új „Politikai gazdaságtan" sorozat első kötete, amely a közgazdaságtan fogalmi apparátusával, vizsgálati módszereivel és tárgykörével ismerteti meg az olvasót.

Az öt részből álló mű (az egyes részek: Alapfogalmak; Szükségletek, munka, termelés; Áru- és pénzviszonyok, értéktörvény; Az egyensúly, a növekedés és az állami politika a gazdaságban; A tudományos kutatás elméletéről és módszertanáról) elsősorban olyan elméleti problémákat vizsgál, amelyek könnyen összefüggésbe hozhatók korunk valóságával, a magyar népgazdaság fejlesztésének aktuális feladataival is.

Kb. 270 l. kötve kb. 100,— Ft

(Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 10. sz.

Bartov, V.: A társadalom és a természet kölcsönhatásának politikai gazdaságtani kérdései

Birman, A.: A pénzügyek szerepe az értékkategóriák rendszerében

Jakovec, Ju.: Az alapvetően új technika népgazdasági hatékonysága

Szidorova, Zs.: Az anyagi ösztönzési alap ösztönző szerepe

Sziginyevics, A.: Az üzemen belüli elszámolás és a termelés intenzívebbé tétele

Bahrah, M.: A népgazdasági területi tervezés tökéletesítése

Szegedinov, A.: A városi infrastruktúra fejlődése

Bratiscsev, I.: A szocialista termelési fegyelem

Antoskevics, V.: A mezőgazdasági gépek élettartama

Bisztrakov, Ju.: Az agrár-ipari komplexum ökológiai problémái

Iljin, O.: A KGST-országok beruházási együttműködése és a népgazdasági struktúrák kialakulása

Zubkov, A.: Az európai KGST-országok energiatakarékos gazdaságfejlesztésének módjai

Kirtovszkij, I.—Fjodotov, A.: Egy szövetségi köztársaság társadalmi-gazdasági fejlődése „szovjetológiai koncepcióinak" bírálata (A Lett SZSZK példáján)

Anfurjev, N.: Az új technika önelszámoláson alapuló finanszírozása

Szimdjankin, V.: Az új technika tervezése

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1984. évi 10. sz.

Hartmann, K.—Mölker, U.: A gazdasági stratégia megvalósításának új szakasza és új követelmények a szubjektív tényező hatékonyságával szemben

Hövelmans, K.—Thiede, U.: A szocialista gazdasági integráció — a nyolcvanas évek növekedésre orientált gazdasági stratégiájának szerves alkotóeleme

Heinrich, R.: Az NDK 35 éve — a mezőgazdaság eredményes fejlődésének 35 éve

Dörschel, E.: A szocialista termelési viszonyok fejlettségi szintjének elemzéséhez. Kritériumok és mércék

Hess, P.: Tőkés gazdaságirányítás, a tőke nemzetközi politikája és a londoni „csúcs"

POLITICKÁ EKONOMIE

1984. évi 7. sz.

Medvegyev, V. A.: A szocializmus gazdaságelméletének időszerű metodológiai problémái

Čmelinský, B.: A dolgozó osztályok társadalmi-gazdasági helyzetének változása a mai kapitalizmusban

Rotport, M.: A KGST-n belüli közös vállalatok tulajdonának jellegzetességei

Šujan, I.—Olexa, M.—Haluška, J.: A csehszlovák gazdaság fejlesztésének néhány rövid távú problémája

Bureš, J.—Valenčik, R.: A szocialista termelők viszonylagos gazdasági önállósága néhány vonatkozásának modellezése

Grünwald, R.: Az árak szerepe a gazdasági mechanizmusban

Truneček, J.: A stratégiai variánsok hatékonyságkritériumainak néhány kérdése

Kutil, J.: Az élelmezés mint szorító globális probléma

1984. évi 8. sz.

A Szlovák Nemzeti Felkelés negyvenedik évfordulója

Haluška, I.: Korunk lehetőségeinek kihasználása és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Zajac, J.: Szerkezeti változások és az árak hatása az intenzifikációra

Nešporová, A.: A csehszlovák gépipar állóeszköz- és munkaerő-állományának kvantifikálása

Izáková, J.: A fejlett tőkésországok gazdaságszerkezeti alkalmazkodóképességének lelassulása az 1970-es években

Lukas, J.: A szocializmus gazdaságelméletének általános kiindulópontjai

Klvačová, E.: A fejlődés célprogramjai, a terv és a gazdasági mechanizmus

Nachtigal, V.: Gazdaságmatematikai modellek a világgazdaság előrejelzésében

1984. évi 9. sz.

Miroslav Toms „A hatások mérése a szocialista gazdaságban" c. munkájának tudományos vitája

Dvorák, J.: Az értekezés bemutatása

Toms, M.: A szükségletek kielégítése és a társadalmi hasznosság mérése a szocializmusban

A vita

I. Általános elméleti és metodikai kérdések: a használati érték, a szükségletek és a hatékonyság fogalma *(Valenta, F., Barvík, J., Vronský, M., Rusmich, L., Vaner, J., Kasan, J., Janácková, S.)*

II. A hatások mérése az újratermelési folyamatban *(Mach, M., Kutta, F., Goldmann, J., Mejstřik, M., Chrudina, L., Kronovetr, K., Šimuničová, V., Farsky, M.—Procházka, J.)*

III. A használati érték szerepe az árképzés tökéletesítésében *(Pastřnák, I., Filkus, R., Nemec, M., Izák, V., Dědek, O., Kacvinský, P.—Farsky, M.)*

Szerkesztőségi zárszó

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1984. évi 10. sz.

Elmejev, V.—Ozsereljov, O.: Az alkalmazott közgazdasági kutatások képezik a közgazdasági elmélet és gyakorlat összehangolásának szükséges láncszemét

Geraszimov, N.: Az elmélet sokoldalúsága — hatékonyságának garanciája

Ignatovszkaja, T.: A termelés koncentrációjának törvénye: felhasználásának tartalma, társadalmi-gazdasági formái

Szinjukov, M.: Az agrártechnikával való ellátás és a társadalmi termelés intenzitásának növekedése

Zajcev, V.: A gazdálkodás és a megtakarítások rendjének tökéletesítése a beruházások területén

Lupar, A.: Az eszközhatékonyság dinamikája és tényezői

Jakovlev, R.: A szocialista gazdálkodás ösztönző funkciójának felerősítése

Karpova, G.: A gazdasági tevékenység ökológiai aspektusának értékelési kritériumai

Varzin, N.—Bibik, L.: A szocialista országok külgazdasági kapcsolatainak további tökéletesítése a KGST-csúcstalálkozó fényében

Ivaskovszkaja, I.: A „technológiai kolonializmus" szerepe a transznacionális korporációk stratégiájában

Szavcsuk, V.: Az élelmezés mint a neokolonializmus fegyvere

Zaharova, N.: A szocialista országok integrációjának és állami szuverenitásának hamis értelmezése

Zarembo, Ju.: Különböző idejű ráfordítások gazdasági hatékonyságának összehasonlítása

Szapics, V.: Az agrár-ipari komplexum és a termelő alkomplexumok struktúrája

Zarubin, M.: A naturális gazdálkodásról az árutermelésre való áttérés specifikumai

Cserkaszova, T.: Tőke és értéktöbblet. A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1984. évi 7. sz.

Hvorecky, J.: A népgazdasági terv anyagmérlegei

Kubásek, J.: Az acéltermelés korszerűsítése és a megtakarítás lehetőségei

Romaniak, L.: A porfémkohászat fejlesztéséről

Klaková, M.: Az élelmiszeripar szerepe az egyes régiók gazdaságában

Kroc, S.: A közétkeztetés feladatai

Vávra, O.: A környezeti károkozás felszámolása a könnyűiparban

Zemlicka, J.: A nem szocialista országokba irányuló export ösztönzése

Kamenícková, V.: A hatékony népgazdasági szerkezet kialakításának előfeltételei

Jarkovsky, V.: A tudományos és műszaki fejlődés irányítása

Fafejtová, J.: Befolyásolhatják-e a műanyagok a gépipar fejlődését?

Mlcoch, J.: A beruházások hatékonyságelemzésének fejlesztése

1984. évi 8. sz.

Martinka, K.: A Szlovák Nemzeti Felkelés 40. évfordulója és Szlovákia társadalmi-gazdasági fejlődése

Čáp, V.—Rybnikář, K.: A népgazdaság fejlődése 1984 első hat hónapjában

Vencovský, F.: A pénz- és értékfaktorok felhasználása a tervezés tökéletesítésében

Rzsesevszkij, V. A.: A Szovjetunió gazdasági mechanizmusának tökéletesítése

Baláž, P.: A KGST-n belüli könnyűipari kereskedelem fejlődési irányzatai

Janeček, V.: A nagykereskedelmi árak tökéletesítése a VII. ötéves tervidőszakban

Hubálek, J.: Az áruforgalom anyagi-műszaki bázisa

Jirát, J.: A szennyvizek tisztításáról

Chalupa, J.: Fejlett technológiák és anyagmegtakarítások a gépiparban

Kodym, E.: Az ICOR mutatóról

Huml, J.—Ledvina, M.: Az információs rendszer és a tudományos-műszaki fejlődés

1984. évi 9. sz.

Šourek, S.: Az „átfogó intézkedések" továbbfejlesztése a hozraszcsot és a pénzügyek területén

Kmoch, V.: Az építési komplexum fejlődésének intenzifikálása (1. rész)

Štika, J.—Juránek, J.—Stříbrná, M.: A szakmunkásképzés tervezése

Križan, M.: A területi gazdasági és társadalmi fejlődés intenzifikációjának feltételei

Kontra, M.: A helyiipar és a termelőszövetkezetek

Gürmann, K.—Henning, H.: A másodlagos nyersanyagokkal való gazdálkodás javítása — időszerű vezetési feladat az NDK-ban

Urban, L.—Lér, O.: Az európai KGST-országok gazdaságában meglevő pozitív fejlődési tendenciák megerősítése

A tudományos-műszaki együttműködés és a KGST-tagországok integrációja

Fišer, J.—Veselý, J.: Sokoldalú tudományos-műszaki együttműködés a KGST-tagországok között az energiatermelés területén

Планово стопанство

1984. évi 8. sz.

Az Állami Tervbizottság ünnepi kollégiumi ülése (Bulgária felszabadulásának 40. évfordulóján — 1984. szept. 7-én)

Bonev, Sz.: Négy évtizede a tervszerű gazdasági felemelkedés útján

Ivanov, N.: Egy lenini típusú forradalmár

Manolov, I.—Pejcsev, D.: Az energiaköltségek csökkentésének lehetőségei a nemzeti agrár-ipari komplexum ágazataiban

Jordanov, G.: A beruházások hatékonyságfokozásának útjai

Bankov, Il.: A tervezés és a szakosítás problémái az öntőiparban

Gergov, G.: A gyenge termőképességű földek hasznosítása Bulgáriában

Sztojanov, H.: A hulladékmentes technológiák élelmiszeriparba való bevezetésének szervezési-gazdasági problémái

Korljugov, J.—Makarov, Sz.: A külgazdasági tevékenység irányításának tökéletesítése a KGST-tagországokban

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1984. évi 10. sz.

Inozemcev, N.: A KGST-tagországok népgazdasági tervkoordinációja: új problémák és feladatok

Sasarin, G.: Az atomenergetikáról

Loginov, V.: A nemzeti jövedelem növelési tényezői

Korjagin, A.: A szocialista újratermelés fejlődési sajátosságai

Kerekasztal-tanácskozás: Normák és normatívák a tervezésben

Novikov, V.—Abdikulova, G.: A gazdasági prioritások meghatározásának néhány kérdése

Volcskov, B.: Az OSZSZSZK Állami Tervbizottságának automatizált tervszámítási rendszere: bevezetési eredmények, fejlesztési perspektívák

Zlomanov, L.: A tanácsok szerepe a gazdaságirányítás tökéletesítésében

Matuljavicsusz, A.: A kísérlet bevezetésének eredményei a „Neringa" termelési egyesülésben

Trockij, A.: A szerves tüzelőanyag helyettesítése — az üzemanyag-energetikai komplexum fejlesztésének fő iránya

Trajnyin, I.: A műszaki felújítás és a rekonstrukció szerepe a bővített újratermelésben

Abalkin, I.—Gazman, V.: A Traktor- és Mezőgépgyártási Minisztérium hatáskörébe tartozó vállalatok szállítási szerződéseinek teljesítéséről az 1983. év eredményei alapján

A munkatermelékenység növekedése és a termelés hatékonysága (Válaszok V. Cserkovecnek a folyóirat 1984. 4. számában megjelent cikkére)

Pavlov, V.—Csernyikov, D.: Az ésszerű termeléstelepítés — a szállítási költségek csökkentésének fontos tartaléka

Turkebajev, E.: Kazahsztán gazdasági fejlődésének problémái

Tolsztikov, Sz.: A fejlett szocializmus építésének társadalmi-gazdasági problémái és ezek megoldásának módjai

Rugyenko, G.: A nagyvárosi lakosság foglalkoztatási struktúrájának statisztikai modellezése

Ufimcev, F.—Lukanyin, B.: A munkatermelékenység szabályozási hatékonyságának értékelése a mezőgazdaságban

Volosztnih, V.—Aljohin, M.: A munkahelyek és a munkaerőforrások kiegyensúlyozottsági fokának szabályozása regionális szinten

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год апрель, апрель 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

40 лет венгерской общественной политики *(Кальман Кулчар)* 385

О преобразовании структуры венгерского общества *(Иштван Хусар)* 399

Развитие концепций экономической политики и экономического управления в Венгрии в прошедшие десятилетия *(Йожеф Богнар)* 408

Развитие венгерской промышленности в течение 40 лет *(Дьердь Вайда)* ... 417

Источники достижений венгерского сельского хозяйства *(Аладар Шипош)* 429

Демократическая земельная реформа и ее влияние на условия жизни и работы крестьянства *(Имре Тар)* 439

Направления дальнейшего развития кредитной системы в VII пятилетнем плане *(Беланэ Дудаш)* 447

ДИСКУССИЯ

Сельскохозяйственные производственные цены в Венгрии и цены мирового рынка *(Ева Борсеки—Шандор Месарош—Дьюла Варга)* 456

ОБЗОР

Новая информационная и коммуникационная система в мире и ее экономические аспекты *(Эрвин Гёмбёш)* 467

Активное развитие иностранного туризма *(Имре Карбуцки)* 477

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Янош Фаркаш «Общественно-экономические препоны на пути инновации» *(Иштван Бэк Мадьяри)* 486

Балаж Ботош—Габор Папанек «Проблемы в развитии венгерской промышленности» *(Ласло Каллаи)* 490

Золтан Татаи «Преобразование структуры областей венгерской промышленности» *(Иштван Барткэ)* 494

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 497

Резюме статей на русском и английском языках 501

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 509

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. MÁJUS HU ISSN 0023—4346

A magyar mezőgazdaság 40 éve
ROMÁNY PÁL

Infláció, antiinfláció, realizmus
SÁGHY VILMOS

Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években
FAZEKAS KÁROLY—KÖLLŐ JÁNOS

Népesedés, foglalkoztatás és gazdaságunk fejlődése
MUNKÁCSY FERENC

Gazdaságelméleti váltás — gyakorlati dilemmákkal
(Viták a „reaganomics" körül)
FORGÁCS IMRE

Bankszervezet, bankrendszer és szabályozás
VÉKÁS ISTVÁN

Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastruktúráról" c. cikkéhez
HALPERN LÁSZLÓ—MOLNÁR GYÖRGY

Egy újszerű módszer a népgazdasági ráfordítások és teljesítmények reálisabb értékelésére
MAJOR IVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. május

TARTALOM

A magyar mezőgazdaság 40 éve *(Romány Pál)* 513

Infláció, antiinfláció, realizmus *(Sághy Vilmos)* 523

Népesedés, foglalkoztatás és gazdaságunk fejlődése *(Munkácsy Ferenc)* 536

Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években *(Fazekas Károly—Köllő János)* 545

Gazdaságelméleti váltás — gyakorlati dilemmákkal (Viták a „reaganomics" körül az 1980 a évek elején) *(Forgács Imre)* 560

VITA

Bankszervezet, bankrendszer és szabályozás *(Vékás István)* 573

Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastruktúráról" c. cikkéhez *(Halpern László—Molnár György)* 579

Egy újszerű módszer a népgazdasági ráfordítások és teljesítmények reálisabb értékelésére *(Major Iván)* 584

SZEMLE

A mezőgazdasági szakszövetkezetek jelen és jövője *(Maglódi László)* 600

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A Magyar Tudományos Akadémia emlékülése Csizmadia Ernő akadémikus tiszteletére *(Kovács Lajos)* 610

Doktori vita a bábolnai termelési rendszerekről *(Doubner Katalin)* 623

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Érdekek és ellentétek a mezőgazdaságban felhasznált kemikáliák forgalmazásában *(Kustra József)* 627

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 630

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 637

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (513—522. l.

A magyar mezőgazdaság 40 éve

Romány Pál

Egy emberöltő alatt: elmaradt agrárországból közepesen fejlett ipari-agrár ország

Magyarország — a felszabadulástól napjainkig — elmaradott, fejletlen agrárországból közepesen fejlett ipari-agrár országgá vált. Az agrártermelés a magyar gazdaság legnagyobb ágazata volt. A bekövetkezett nagyarányú iparfejlesztés nyomán megváltozott ez a helyzet. A nemzeti termelésnek több mint a felét szolgáltatta régebben a mezőgazdaság, most a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 21-23 százalék. A csökkenő arány — a mai 21 százalék — ellenére sem tekintjük másodlagosnak a mezőgazdaságot. Jól tudjuk, hogy erre az ágazatra mekkora szüksége van a magyar népgazdaságnak, milyen súlyos társadalmi gondokat okozhatna egy esetleges élelmiszerhiány, milyen mértékben kell az egész népgazdaságnak számítania arra a rubel- és dollárbevételre, amely a mezőgazdasági termékek exportjából származik.

Magyarország adottságai megfelelők, helyenként pedig különösen jók a mezőgazdasági termelésre. Az ország területének 70 százaléka művelhető (nem gyakori arány, Európában a legnagyobb). A kontinentális éghajlat, a 9,2 °C évi átlaghőmérséklet, évente 500-600 mm csapadék, az évi 2000 körüli napsütéses óra lehetővé teszi, hogy a kontinentális körülmények között termelhető növények, illetve tartható állatok nagy többsége haszonnövényként és haszonállatként része legyen a gazdálkodásnak. Célunk is, hogy minden olyan mezőgazdasági termék, amely az országban gazdaságosan előállítható, szerepeljen a termelési szerkezetben, és behozatal helyett inkább kivitelre kerüljön sor.

Ebben az áttekintésben* a magyar mezőgazdaság legutóbbi negyven éves fejlődésének néhány fontos mozzanatáról, adatáról kívánok számot adni. A forrás pedig nagyon gazdag, hiszen a legutóbbi négy évtized a magyar agrártermelésben és tágabb értelemben a magyar nép életében több változást, több nagyszerű, új eredményt hozott, mint a megelőző évszázadok.

A legújabb kori történelem — három korszak

A magyar parasztság és ezzel együtt a mezőgazdaság legújabb kori történelmének három fontos fordulópontja volt: 1945, azaz a felszabadulás és vele együtt a földosztás, 1958—1962, vagyis a mezőgazdaság szocialista átszervezése, és az 1968-tól kezdődő időszak, a magyar mezőgazdaság fejlesztésének intenzív korszaka, a gazdaságirányítási rendszer lényeges továbbfejlesztése.

* A *Gazdálkodás* című folyóirat szovjet testvérlapjának felkérésére készített cikk.

Dr. Romány Pál a mezőgazdasági tudomány kandidátusa, az MTA Agrártörténeti Bizottságának elnöke.

Felszabadulás — földosztás

Magyarország a felszabadulás előtt fejletlen agrárország volt. Társadalmára, gazdaságára az elmaradottság, a kiáltó társadalmi ellentétek, a sikertelen polgári demokratikus átalakítási törekvések, a feudális maradványokkal terhelt kapitalista viszonyok voltak a jellemzők. Az ország nehéz gazdasági, szociális helyzetét a fehérterror önkénye, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság leverése sok ember számára még súlyosabbá, egyszerűen elviselhetetlenné tette.

Az országot gyakorta nevezték a „hárommillió koldus országának". E koldus tömegek nagy többsége az agrárnépességből került ki. Mindez azzal volt magyarázható, hogy a magyar mezőgazdaságban — megrekedve a feudálkapitalizmus szintjén — a földesúri és az egyházi nagybirtok volt túlsúlyban. Az 1000 kataszteri holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők a földtulajdonosok 1-2 ezrelékét alkották, s a földterület 30 százalékát birtokolták. Az agrárnépesség 35,7 százaléka viszont (szám szerint 750 ezer mezőgazdasági család) föld nélkül tengette életét. A földtulajdonosok 91,8 százalékának tulajdonában 0—20 kh terület volt, de ilyen arányok mellett is a földterület 31,9 százalékával rendelkeztek. Ilyen körülmények és birtokviszonyok mellett a magyar mezőgazdaság jelképe a mezítlábas, rongyos, ökrökkel szántó paraszt, a rosszul felszerelt gazdaság, illetve a föld nélküli zsellér és az uradalmi béres volt.

Ezt a helyzetet forradalmian változtatta meg az 1945-ös földosztás. Az ország nyugati tájain még dörögtek a fegyverek, amikor a felszabadító szovjet csapatok által megtisztított területeken már megkezdődhetett a földosztás. A földreformot a helyi hatalmi népképviseleti szervek: a földigénylő, földosztó bizottságok a Magyar Kommunista Párt programja alapján kialakított földrendelet szerint kezdték meg. Hogy mennyire fontos volt a földosztás a magyar parasztságnak, az is bizonyítja, hogy még folyt a háború, az utolsó fasiszta páncélosok csak április 4-én hagyták el az országot, de a föld birtokba vételét már jóval április 4. előtt megkezdték. A földosztás új jelképpé vált. Sokan új honfoglalásnak tekintették. Ez abban is kifejeződött, hogy ott kezdték meg a föld kiosztását, ahol ezer évvel korábban az első országgyűlést tartották. Az alkotmány napján azóta is minden évben ezrek emlékeznek meg azon a pusztán erről az eseményről.

A földreform során elkobozták a háborús bűnösök földjét, az 1000 holdnál nagyobb birtokokat, az egyházi, papi birtokokat. A 200 holdnál nagyobb területek 100 holdat meghaladó részét is szétosztották a rászoruló föld nélküli parasztoknak, törpe- és kisbirtokosoknak. A magyar falu képének, a parasztság életének megváltozását, felemelkedésének kezdetét ettől az időtől számítjuk. A falvakban, községekben gyökeres változás történt: megszűnt a kizsákmányolás hordozója, a nagybirtok, 670 ezer új gazda jutott földhöz. A régi nagybirtokokból néhány állami gazdaság, kísérleti gazdaság maradt csupán.

A földosztás a magyar mezőgazdaság új típusú fejlődésének történelmi, társadalmi alapjait teremtette meg. A háború nem kímélte a termelőeszközöket sem, ezeket azonban a felosztott földeken az új gazdák részben vagy egészben néhány év alatt pótolni tudták.

A földreform nyomán kivirágzott termelési kedvet rövidesen visszavetette a hidegháborús évek nehézipari központú gazdaságpolitikája, a túlcentralizált és túlzottan egyoldalú iparfejlesztés, amelynek terheit — ma már egyértelműen látjuk — a mezőgazdaság és a lakosság viselte. A kötelező beszolgáltatás, a kemény adóztatás, a mezőgazdaság hátrányára szabályozott árrendszer következtében az elszegényedett földművesek tízezrei voltak kénytelenek más termelési ágakba menekülni. A lenini szövetkezeti elvek durva megsértése is sok kárt okozott. Mindez nem segítette a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését sem. Így történhetett meg, hogy az

ötvenes évek első felében az alapvető élelmiszerekből is hiány mutatkozott, a termelés visszaesett a háború előtti szintre, a politikai légkör, a termelési kedv leromlott, válságos helyzetbe került az ország.

Új politikai alapokon az átszervezéssel

A magyar társadalomban a teljes gazdasági, politikai és erkölcsi mélypontról kezdődött meg a kilábalás 1957-ben. A Magyar Szocialista Munkáspárt az agrár- és szövetkezetpolitikában a lenini alapokra tért vissza, és új agrártéziseket adott ki.

A magyar parasztság életének második sorsfordító időszaka 1958—1962, amikor is a termelőszövetkezeti mozgalom kiteljesítésével, a magyar falu szocialista átszervezésével a mezőgazdasági termelés szocialista útjára lépett. Bebizonyosodott hogy a kisüzemi termelési alapokon szervezett mezőgazdaság nem tarthat és nem is tud lépést tartani az egyre modernebb, a már 10 éve (1948—49-ben) államosított szocialista nagyiparral. A szocializmus létének, építésének fő pillére a munkás-paraszt szövetség. Ennek erősítése, továbbá a szocialista termelési viszonyok alapján elérhető magasabb technikai-műszaki színvonal, szakképzettség, az ezek révén megvalósítható nagyobb termelés és életszínvonal is megkövetelte a mezőgazdaság átszervezését. Erről a Magyar Szocialista Munkáspárt az 1958. decemberi központi bizottsági ülésen hozott határozatot, utalva arra is, hogy az átszervezéssel egyidőben szükségesnek tartja a termelés szinten tartását, illetve lehetőség szerinti növelését. A magyar parasztság hitét, a szocializmus építése iránti bizalmát az új politika azzal adta vissza, hogy eltörölte a kötelező beszolgáltatást, új árrendszert érvényesítettek, amelynek alapján érdemes volt a földet művelni, növényt termelni, állatot tartani. Szociálpolitikai reform kidolgozására is sor került.

A magyar mezőgazdaság átszervezését 1959 és 1962 között a lenini normák — a fokozatosság, az önkéntesség, az állami támogatások — elvének betartásával hajtottuk végre, teljes sikerrel. (A termőföldek alig 3 százaléka maradt az egyéni gazdálkodóknál.)

Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben kinyilvánította, hogy Magyarországon leraktuk a szocializmus alapjait. Erre csak azután kerülhetett sor, hogy a mezőgazdaságban is létrejött a föld, az alapvető termelőeszközök szocialista tulajdona, az együtt gazdálkodó parasztok szocialista közössége, a termelőszövetkezeti gazdaságok tömege.

Természetesen azzal, hogy egy-egy községben 500 vagy 1000 gazda szövetkezeti közösségbe tömörült, a termelőszövetkezeteknek csak a szervezeti keretei alakultak ki. Meg kellett tanulni a közös gazdálkodás, földművelés módozatait, és meg kellett erősíteni a közös gazdaságokat. Ehhez az önerőn kívül jelentős külső segítségre is szükség volt. A létrejött termelőszövetkezetek munkáját az állam gépek, vetőmag, szakemberek, hitel stb. kihelyezésével segítette. Elterjedt az ún. patronálási rendszer, melynek keretében ipari üzemek, munkások segítették az új közös gazdaságokat. Az állami mezőgazdasági üzemek magasabb termelési színvonalukkal, szervezettségükkel, színvonalasabb gazdálkodásukkal követendő példát és elismerésre méltó támogatást nyújtottak az újonnan megalakult szövetkezeteknek.

A magyar mezőgazdaság újból jelentős segítséghez jutott a Szovjetuniótól. A magyar földeken megismerhették a szovjet gyáraktól vásárolt gépeket, az MTZ „Belorusz" traktorokat, SZK—3 kombájnokat, egyéb betakarító géprendszereket. Gabonatermesztésünket hosszú időre új alapokra helyezte Krasznodar nagyszerű alkotása, Lukjanyenko akadémikus Bezosztája búzája. A Szovjetunióban tanult és végzett magyar agrárszakemberek, sok-sok tudással, nagyüzemi termelési tapasztalatokkal felvértezve érkeztek haza, és hasznosították a távolban szerzett tudásukat.

E tényezők hatására — amelyek közül csak néhányat soroltunk fel — nagyüzemi gazdaságaink megerősödtek. Területi-üzemi méretük szervezeti összevonásokkal, egyesülésekkel növekedett. Az 1960-as évtized második felére annyira megerősödtek, hogy éretté váltak az önálló gazdálkodásra, a gazdaságirányítás új rendszerének befogadására. Erre a népgazdaság többi ágával egyidőben, 1968. január 1-én került sor.

A gazdaságirányítás új rendszere — a mezőgazdaság intenzív fejlesztési szakasza

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése a magyar mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek, az állami gazdaságok életében is nagy előrelépést jelentett. Alapvető változás történt a vállalatok, szövetkezetek munkájában, gazdálkodásuk irányítási módszerében, a közgazdasági feltételekben, a pénz- és áruviszonyokban.

Másfél évtized alatt bebizonyosodott, hogy a termelés növelésében, a minőség javításában, az eredményes és jövedelmező gazdálkodás megteremtésében mind több helyen jó érdekeltséget teremtett az alkalmazott irányítási rendszer a mezőgazdasági termelésben. A közgazdasági eszközökkel történő irányítás, a piaci módszerek alkalmazása jól társult a tervgazdálkodás előnyeivel és követelményeivel. A mezőgazdasági vállalatokban és szövetkezetekben szigorú, átgondolt tervek készülnek, s ez képezi alapját a finanszírozási feltételeknek. A tervszámokat azonban adottságaik, lehetőségeik figyelembevételével, a szerződéses viszonyok, valamint a közgazdasági szabályozás nyújtotta mozgástér kihasználásával, a megismert vagy éppen felkeltett igények alapján maguk a szocialista gazdasági szervezetek határozzák meg.

Ez az irányítás csak a vállalati önállóság biztosításával és az önállóság kihasználásával alkalmazható. Termelőszövetkezeteink, állami gazdaságaink képesek voltak élni és ma is élnek ezzel a lehetőséggel. A termelőszövetkezeti törvény és az állami gazdaságok szervezeti rendszere biztosítja az önálló gazdálkodás szervezeti kereteit, a közgazdasági szabályozás pedig az önálló működés pénzügyi feltételeit, az önállósághoz szorosan kapcsolódó anyagi érdekeltséget. Ma már az a 129 állami gazdaság és 1300 termelőszövetkezet, amely az országban gazdálkodik, tevékenységét — természetesen a szocialista állam tulajdonosi, illetve ellenőrzési, felügyeleti jogának elismerése és érvényesülése mellett — önállóan végzi.

Az ár-, a hitel- és a támogatási rendszer, az adózás, a bér- és keresetszabályozás összehangolt, egységes alkalmazásával biztosítják, hogy a gazdaságok azt és olyan mennyiségben termeljenek, amire a népgazdaságban a lakosságnak, a felvásárló és feldolgozó szervezeteknek leginkább szüksége van. Az elmúlt 15 év gyakorlata bizonyítja, hogy az alkalmazott szabályozási, irányítási mód képes felszínre hozni az alkotó energiákat, a kezdeményezést, a jó értelmű kockázatvállalást, vállalkozást.

Magyarországon a mezőgazdaság volt az a népgazdasági ágazat, amely a gazdaságirányítás új elveit a lehető legkövetkezetesebben napi gyakorlattá változtatta. Példamutató érdekeltséget, szervezettséget teremtett. Az MSZMP a következetes agrárpolitikájának talaján bátran nyúlt a szocialista nagyüzemek fejlesztése, elsődlegességének hirdetése mellett a kistermelés lehetőségeihez, nagyüzemek integrálta támogatásához vagy a mezőgazdasági szövetkezetek, állami gazdaságok kiegészítő, melléküzemági ipari tevékenységének kialakításához. (Azokat az eszközöket, berendezéseket, amelyeket az iparvállalatok nem gyártottak, a mezőgazdasági üzemek önállóan, hézagpótlóan maguk kezdték készíteni.)

A mezőgazdaság háztáji, kisegítő gazdaságaiban, a kistermelésben szerzett tapasztalatokat társadalmunk vitatta, elemezte, s végül is a közvélemény — a városi lakosságot is beleértve — pozitívan értékelte. A párt mindenkor segített, amikor tisztázni kellett a felfogásokat ebben a fontos kérdésben.

Növekedés intenzív módon

A magyar mezőgazdaság fejlődési üteme a hetvenes években meghaladta a világ és Európa agrártermelésének átlagos növekedési ütemét.

Jóllehet a magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban a területegységre jutó termelési érték tekintetében a középmezőnyben áll, az egy főre számított agrártermelésben az elsők között található. A tizenkét legfejlettebb európai ország közül a mezőgazdasági termelés növekedési üteme Magyarországon volt a legnagyobb. E növekedéssel a magyar mezőgazdaság — adott viszonyaink, az ország népsűrűsége mellett — a következő eredményeket érte el:

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés évi átlagos növekedési üteme Magyarországon (százalék)

Tevékenység	1960—1970	1971—1980	1960—1980
Mezőgazdaság	2,5	3,1	2,7
Élelmiszeripar	5,7	4,5	5,4

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1983.

Magyarország a legfontosabb élelmiszerekből önellátó, oly mértékben, hogy a 10,7 milliós magyar népességen felül még további 4 millió ember számára tudja a táplálékot megtermelni.

Agrártermelésünk a legtöbb termékből minőségében és mennyiségében jó, egyes termékekből kifejezetten magas színvonalú ellátást tudott nyújtani a hazai lakosságnak. A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztása Magyarországon a 2. sz. táblázat adatai szerint alakult.

Az összességében javuló élelmiszer-fogyasztás mellett is meg kell azonban jegyezni, hogy még mindig igen magas a cereáliák, zsiradékok fogyasztása és a kívánatosnál jóval kevesebb a zöldség-, gyümölcs-, tejfogyasztás.

A magyar agrártermelés exportorientált ágazattá vált, a többlettermelés — a hazai választék bővítését meghaladó mennyiségben — a külkereskedelemé.

Magyarország lakossága alig több mint 2 ezreléke a világ népességének, területe a szárazföldnek még ennél is kisebb töredéke. Értékelendő ezért, hogy a magyar kivitel adja a világ húsexportjának 2,5 százalékát, az élőállat-kivitel 5 százalékát, az almaexport 6 százalékát. A statisztikák szerint Magyarország baromfiexportjának nagysága Európában a második, libamájkivitele az első, tollexportja a második a világon.

Különösen fontos a KGST-tagországokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval folytatott élelmiszer-kereskedelmünk. Jól tudjuk, hogy a nagy mennyiségű élelmiszerért, közte élő állatért, húsért, húskészítményekért, zöldség- és gyümölcskonzervért, friss kertészeti termékekért — a kölcsönös előnyöknek megfelelően — számunkra igen jelentős alapanyagokat, energiahordozókat vásárolhatunk.

Egyik legfontosabb gazdaságpolitikai célunk 1978 óta az ország nemzetközi fizetőképességének a megőrzése, egyensúlyi helyzetének javítása. Ennek a feladatnak a teljesítéséhez az agrárágazat is hozzájárult. Ezt azzal is lehet érzékeltetni, hogy míg az agrártermelés a teljes magyar kivitel negyedrészét adja, addig az összes importból mindössze 7 százalékkal részesedik.

2. sz. táblázat

A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó évi átlagos fogyasztása
(kilogramm)

Megnevezés	1934—1938	1950	1970	1980
Hús	32,2	34,2	60,4	73,8
Zsiradék	17,0	18,7	27,7	30,5
Tej, tejtermék	101,9	111,9	109,0	166,1
Tojás	5,2	4,7	13,7	17,7
Zöldség	50,0	75,3	72,8	79,6
Gyümölcs	45,0	39,6	72,5	74,9
Liszt	144,7	142,2	124,1	111,7
Burgonya	130,0	108,7	75,1	61,2
Cukor	10,5	16,3	33,5	37,9

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1983.

A megfelelő színvonalú belföldi ellátást, a folyamatosan növekvő exportot az teszi lehetővé, hogy a termésátlagok, hozamok, fajlagos mutatók — egy-két kivételtől eltekintve — fokozatosan emelkedtek. (Lásd a 3. és a 4. sz. táblázatot.)

A táblázatokból látható, hogy a legtöbb növény és állatfaj hozama, termelése növekedett. De egyáltalán nem lehetünk elégedettek a szálas takarmányok, a táblázatban nem szereplő lédús takarmányok termesztésével, illetve a gyapjúhozammal és még néhány ágazattal, amelyeket a későbbiekben még részletezni fogunk.

Mezőgazdaságunk eredményei közé soroljuk, hogy néhány ágazat hozamaival megközelítette a nemzetközi élcsoportot. Mindenekelőtt a gabona- és hústermelést kell említenünk. Gabonából az egy lakosra jutó termelés 1450 kg, alig marad el a világelsőtől. Több ágazatban a terméseredmények 20 év alatt a kétszeresére, háromszorosára nőttek. Gazdaságaink az 1982-es rekordtermésű mezőgazdasági évben hektáronként csaknem 4,8 tonna búzát, 37,6 tonna cukorrépát, 5,3 tonna kukoricát takarítottak be. A magyar mezőgazdaság kiemelt ágazata a gabonatermelés, hiszen a szántóterület csaknem kétharmadán, 62—63 százalékán búzát, kukoricát, egyéb gabonaneműt termelünk. 15 éve sikerült elérni, hogy mezőgazdasá-

3. sz. táblázat

A főbb szántóföldi növények termésátlagának alakulása
(tonna/ha)

Növény	1931—1940	1951—1960	1961—1970	1971—1980	1976—1980	1981	1982
	átlaga						
Búza	1,37	1,48	2,15	3,69	4,06	4,00	4,39
Árpa	1,36	1,71	2,00	3,06	3,25	3,14	3,30
Kukorica	1,88	2,19	2,91	4,51	4,85	5,86	6,85
Cukorrépa	20,37	19,94	38,58	33,32	33,64	38,75	42,51
Napraforgó	..	..	..	1,42	1,61	2,07	1,95
Lucernaszéna	4,05	3,54	3,63	5,05	5,29	5,21	5,41
Burgonya	6,87	9,65	9,18	12,95	14,16	18,20	17,52

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1983.

4. sz. táblázat

A főbb állati termékek termelése és az átlaghozamok alakulása 1938 és 1982 között

Termék	M. e.	1938	1950	1960	1970	1980	1981	1982
Tejhozam	l/tehén	1586	1424	2190	2420	3596	3829	3921
Tojáshozam	db/tyúk	66	70	83	113	138	138	440
Gyapjúhozam	kg/juh	4,9	5,2	4,4	4,7	4,1	3,9	4,1
Összes hús	ezer t	286	409	575	769	1193	1203	1305
Összes baromfi	ezer t	—	87	107	208	341	353	404

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1983.

gunk önellátó kenyérgabonából, illetve biztosítja a fokozatosan növekvő állatállomány takarmányigényét.

Az állatállomány teljes hozama 1950 és 1982 között megháromszorozódott. Az egy főre jutó csontoshús-termelés 1974-ben még csak 74 kg volt, 1982-ben már elérte a 110 kg-ot.

A magyar mezőgazdaság jelentős eredménye, hogy teljesítményét 1979-ig bezárólag évről évre kisebb létszámmal, ezáltal nagyobb munkatermelékenységgel oldotta meg. A mezőgazdasági aktív keresők száma 1960 és 1980 között a felére csökkent. Így az egy főre jutó bruttó termelés évente 6—7 százalékkal nőtt.

Figyelemre méltó azonban, hogy az utóbbi időben az eddig tapasztalt tendencia megfordult. Korábban a mezőgazdaság munkaerő-kibocsátó volt, ma viszont a mezőgazdasági népesség lélekszáma emelkedő. Ennek fő oka, hogy a lakóhelyhez közel mind több mezőgazdasági szövetkezet biztosít ipari munkahelyet.

Rendkívül nagy eredményünk, hogy a szocialista nagyüzemi alapokon szervezett magyar falu és a parasztság életvitele teljes mértékben megváltozott. Nemcsak arról van szó, hogy a mezőgazdasági jövedelmek összhangba kerültek az ipari munkásság jövedelmével, hanem arról is, hogy a parasztság életmódja, kultúrája, életvitele gyökeresen megváltozott. Falun is nagyon sok helyen „városi" összkomfortos körülmények között élnek, a társadalmi juttatások, szolgáltatások megközelítően azonosak az üzemi munkásság ellátásával. Ma újra vonzó a mezőgazdaság, különösen azokon a területeken és ágazatokban, amelyeket a nagy technika, a modern gépi eszközök uralnak. A mezőgazdaság manapság jó megélhetést ad. A nagyüzemi jövedelem mellett számításba veszik a gazdaságilag ösztönzött kistermelés nyújtotta többletjövedelmeket is. Ezeket a jövedelmeket lényeges többletmunkával, kockázat vállalásával lehet elérni. A munka szerinti elosztás elvének megfelelően, aki többet dolgozik — akár nagyüzemben, akár a kistermelésben —, az élvezzen több keresetet, nagyobb jövedelmet.

A magyar mezőgazdaság eredményeihez feltétlenül hozzájárult, hogy sikerült egységes munkamegosztást kialakítani a nagyüzemi, valamint a háztáji-kisegítő gazdasági termelés között. Ma a mezőgazdasági termékek egyharmada a szocialista nagyüzemekre épülő kistermelésből származik. A helyzetet nem ismerők, a körülményekről tájékozatlanok gyakorta fölvetik, hogy ezt a termelési arányt csekély, néhány százalékos területi részesedéssel érik el a kistermelők. Felületes vagy tájékozatlan szemlélő részére megtévesztő lehet ez a szembeállítás. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy a magyarországi kistermelés arányai, méretei a szocialista nagyüzemek támogatásával jöttek létre, és termelőszövetkezeti, állami gazdasági háttér nélkül ma sem léteznének. A termelőszövetkezetek elvégzik a háztáji területek gépi munkálatait, biztosítják a háztáji állatállomány tartásához szükséges takarmányt — a 3 ezer magyar faluban több mint 5 ezer takarmánybolt van —, a szocialista nagyüzemek felvásárolják és azután feldolgozzák vagy értékesítik a kisgazdaságok termékeit. Ésszerű a munkamegosztás, mindenki azt végzi, amihez fel-

tételei adottak: a nagyüzem a gépi munkát, a szervezést, a szolgáltatásokat, a háztáji, kisegítő gazdaságok pedig az élő munkát adják, a kézimunka-igényes folyamatokat látják el. Mindez kellő felelősséggel, tájanként is eltérő sajátosságokkal, az élet követelményeihez folyamatosan hozzáigazítva megy végbe.

A szilárd agrárpolitika — biztos támasz

Mindenképpen említést érdemel, hogy a nagy átalakulás közepette is sikerült megőrizni az ország természetföldrajzi állapotát, a környezeti értékeket, az élővilág fontos tényezőit. A kémiai, mechanikai invázió mellett ez sem tekinthető csekély eredménynek.

Jogosan vetődik fel a kérdés: mi a megalapozója és hordozója a magyar mezőgazdaság eredményeinek? A válasz egyértelmű. A sikerek forrása, a magyar mezőgazdaság továbbfejlődésének emelője a Magyar Szocialista Munkáspárt következetes, immáron több mint negyedszázada tartó agrár- és szövetkezetpolitikája.

E politika megalapozását jelentette 1957-ben annak felismerése, hogy a kisüzemi termelési alapokon álló, kistermelői tulajdonviszonyokra épülő mezőgazdaság fejlődése változatlan körülmények közepette nem lehetséges. A továbblépés feltételeit csak a teljes szocialista átszervezés teremtheti meg. Az MSZMP az átszervezés idején sikerrel őrködött a lenini szövetkezeti normák betartásán. Eredménynek könyvelhető el, hogy az átszervezéssel egyidőben a termelés tervezett szintjét is tartani lehetett.

A Magyar Szocialista Munkáspárt kiemelt, megkülönböztettt figyelmet fordított a mezőgazdaságra, ezen belül a termelőszövetkezeti mozgalomra, de a falufejlesztésre is. A termelőszövetkezetek, állami gazdaságok megerősítését a párt az átszervezést követően és azóta is szorgalmazta, segítette (beruházási támogatások, hitelek, szakemberek kihelyezése stb. formájában).

A magyar mezőgazdaság eredményeinek kialakításában közrejátszott az érvényesített gazdaságirányítási rendszer. A gazdasági mechanizmus olyan feltételeket alakított ki a szövetkezeti önkormányzattal és a vállalati önállósággal, olyan érdekeltséget teremtett, amelyben érdemes volt a különféle fejlesztéseket, beruházásokat végrehajtani, a termelést növelni, a minőséget javítani, a vállalati, szövetkezeti gazdálkodás eredményeit fokozni.

A magyar gazdaság — beleértve a mezőgazdaságot is — nagyot lépett előre a hetvenes években. Ebben az időszakban mezőgazdaságunk termelőeszközeiben gyökeres változások következtek be. Ekkorra épültek fel tömegesen a szakosított állattenyésztési telepek, ekkor váltott a technika a nagy géprendszerekre, a növényvédelem az új és hatásos növényvédőszerekre, a mezőgazdaság mindkét fő ága — a növénytermesztés és az állattenyésztés — az új, potenciálisan értékesebb, nagyobb termőképességű fajtákra. Mindezzel párosult egy igen kedvező világpiaci helyzet és belső piaci lehetőség. Úgy látszott, hogy a mezőgazdasági termékek eladhatóságának nincs felső határa. Ma már tudjuk, hogy ez sem egészen így van.

A 10—15 évvel ezelőtti időszakra esik a termelési rendszerek kialakulása. Ekkor bontogatták szárnyukat az első termelési rendszerek (Bábolna, Baja, Nádudvar stb.), és komplett rendszerű termelés, szervezés keretei között igyekeztek biztosítani a technika, a biológia, a kémia, az üzemszervezés egységét. A termelési rendszerek a magyar mezőgazdaság eredményeihez, termelési színvonalának emeléséhez jelentős mértékben hozzájárultak. Az új technika, új eljárások kísérletezői, terjesztői voltak. Közülük ma 21 növénytermelési rendszer a szántóterületnek több mint felét, 2,5 millió hektárt integrál. A jó gabonaeredmények főként a termelési rendszereknek köszönhetők. Elismertségüket jelzi, hogy szolgáltatásaikat több

országban, például a Szovjetunióban (Moldáviában), de Bulgáriában, Csehszlovákiában, sőt Mexikóban is igénybe veszik.

Mezőgazdasági és élelmiszeripari üzemeink újabb integrációs formákkal is kísérleteznek. Az országban 1977. január 1-én új típusú és mindmáig a legmagasabb rendűnek tartott integrációs formát, agrár-ipari egyesüléseket hoztak létre. Ezek egy szervezet keretein belül teremtik meg — a résztvevők vállalati önállóságának megtartása mellett — a mezőgazdaság és az élelmiszeripar érdekazonosságát vagy legalábbis az érdekek közelítését.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. március 15-i ülésén összegezte a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar eredményeit. Határozatában azt állapította meg, hogy „A párt agrár- és szövetkezetpolitikája eredményesen szolgálta a termelési viszonyok fejlődését, a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, egész dolgozó népünk érdekeit. A mezőgazdaság eredményeiben kifejezésre jut a lenini szövetkezeti elvek alkotó alkalmazása, a hazai tanulságok, a szocialista országok tapasztalatainak hasznosítása, az önkéntesség, fokozatosság, a demokrácia érvényesítése, a bal- és jobboldali elhajlás elleni következetes harc, a mezőgazdasági dolgozók erőfeszítései, munkásosztályunk, államunk sokoldalú politikai és anyagi támogatása."

Új feladatok — új kihívások

Természetes, hogy a magyar népgazdaság mezőgazdasági ága sem mentes a gondoktól, nehézségektől. Az egyik legsúlyosabb probléma, hogy üzemeink differenciáltsága annál jóval nagyobb mértékű, mint amilyet a termőhelyi adottságaikban rejlő eltérések indokolnak. Aggasztó, hogy sok az alacsony hatásfokkal gazdálkodó üzem. Szomszédos gazdaságok között a hozamokban, a gazdálkodás színvonalában, pénzügyi eredményében olykor 100 százalékos eltérések mutatkoznak. Ezeket a különbségeket a legtöbb esetben a termőhelyi feltételek nem indokolják. A jobb üzem nem gazdálkodik annyival jobb földeken, mint amennyivel eredménye jobb, és fordítva.

Mindezen túl azonban az átlagosnál lényegesen rosszabb körülmények közepette gazdálkodó üzemek — az úgynevezett kedvezőtlen termőhelyi adottságú gazdaságok — külön fejlesztésialap-támogatást kapnak, adókedvezményt élveznek, árkiegészítésben részesülnek. Most a magyar árrendszer az átlagos nyereség elérését az átlagos feltételekhez köti. Aki az átlagosnál rosszabb — és különösen aki lényegesen rosszabb — feltételek között gazdálkodik, annak a tevékenysége rendszerint veszteséges. Mivel a veszteség elmarasztalással jár együtt, nem engedhető meg, hogy bárkinek a gazdálkodása a tőle független feltételek miatt váljék eredménytelenné. Ezért tartjuk fontosnak a kedvezőtlen termőhelyi adottságú üzemek külön kezelését.

Másik nagy gondja a magyar mezőgazdaságnak, hogy viszonylag drágán termel. A fajlagos anyag- és energiafelhasználás sok esetben az indokoltnál nagyobb. A vásárolt ipari eszközök, anyagok költsége növekvő. A lehetőségek legszembetűnőbb példáját az állattenyésztés adja, ahol az egy főre jutó élőállat-termelésben mezőgazdasági üzemeink az európai élmezőnyben állnak ugyan, a takarmányhasznosítás mutatóiban viszont nem. A rét- és legelőgazdálkodásban igen gyengék az eredmények. Alapvető nemzeti kincsünknek, a termőföldnek a védelme is nagyonnagyon sok kívánnivalót hagy maga után.

A harmadik sok gonddal járó terület a mezőgazdaság háttéripara, valamint a mezőgazdasági termékek lehetőleg biztonságos elhelyezése, feldolgozása, azaz az agrárkereskedelem és az élelmiszeripar. A hazai gépipar csak 40 százalékban elégíti ki a mezőgazdasági üzemek keresletét. Gyakran késedelmesen szállít, az alkat-

részellátás időnként hiányos. A csomagoló anyagok, a jó tárolás az export fontos feltételei, de ezen a területen is van tennivaló.

Látni kell azt is, hogy a magyar mezőgazdaságnak, a többi ország agrártermeléséhez hasonlóan, újabb és újabb nehézségeket kell legyőznie, újabb kihívásoknak kell megfelelnie. A mezőgazdasági termelőeszközök ugyanis bizonyos tekintetben szűkülnek, bizonyos tekintetben viszont drágábbá, nehezebben elérhetővé válnak. A vegyszerek használatában is komoly korlátokkal kell számolni.

Magyarországon is az egyik legfontosabb természeti kincs a termőföld. Ásványokban való szegénységünk miatt tulajdonképpen a nemzeti vagyonból a termőföld nagyobb részt képvisel, mint az összes ásványnak az értéke. Mégsem bánunk a földdel takarékosan, igazán ésszerűen.

A mezőgazdaságilag művelt terület a legutóbbi 20 év alatt 17 százalékkal, mondhatni ijesztő mértékben csökkent. A szükséges erdősítés mellett bizonyos pazarló igénybevétel is volt. Az eddigieknél sokkal körültekintőbb gazdálkodásra, szigorú rendszabályokra van szükség azért, hogy a termőfelület indokolatlanul ne zsugorodjék. Természetesen a városok, az ipartelepítés, az infrastruktúra fejlesztése területet követel, tehát további csökkenésre számítani kell. Ezt a feladatot azonban a lehető legkevesebb föld igénybevételével kell végrehajtani.

A termőföld mellett — hosszú távon feltétlenül — csökkenni fog a mezőgazdasági népesség. Bár ennek ellentmondani látszik, hogy az utóbbi 4-5 évben — nem nagy számban ugyan , de — visszaáramlott a népesség a mezőgazdaságba. A termelőerők szűkülése ezen a vonalon is nyomon követhető.

Azzal is számolni kell, hogy a mezőgazdasági ráfordítások mind drágábbá válnak. A műszaki fejlesztés, a tudomány, a kutatás, annak gyakorlati ráfordítása egyre többe kerül. A mezőgazdaság eszközigényessége is fokozódik. És mindez mélyrehatóbb közgazdasági gondolkodást, elemzést, a növekvő költségek hatékony ellensúlyozását követeli az agrárszakemberektől. Be kell látni, hogy a hazai és a nemzetközi piacokon is igen erőteljes verseny bontakozott ki. Csak jó minőségű, megjelenésében, csomagolásában mutatós, beltartalmában pedig gazdag termékekkel lehet eredményesen versenyezni.

A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar fejlesztésének irányvonalát, intenzív szakaszának feladatait a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. március 15-i állásfoglalásában határozta meg. Az 1985-ben ülésező XIII. kongresszus az új hazai és külföldi fejlemények tükrében végzi el a szükséges elemzést. Nem kétséges, hogy mezőgazdasági nagyüzemeink tapasztalt dolgozóikkal, a tudomány segítségével mindent megtesznek a soron lévő feladatok végrehajtásáért is.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (523—535. l.)

Infláció, antiinfláció, realizmus

Sághy Vilmos

Azok, akik a hatékonyság szüntelen növekedésének elméletéből kiindulva az árszínvonal állandóságát, sőt törvényszerű csökkenését remélik és kívánják, csalódottan szemlélik az árak állandó emelkedését, és emögött valamilyen manipulációt, valami diabolikus elemet, de legalábbis a szocializmustól idegen jelenséget sejtenek. Fokozódik az értetlenség, ha az áremelkedési tendencia a kapacitáskihasználás csökkenésével és a kapun belüli munkanélküliséggel párosul.

A jelenséget sokan a vásárlóerő és az árualap egyensúlyának megbomlásával magyarázzák. Zala Júlia szerint például „Az árszint változása, hullámzása, felfelé mozgása ... jelenség. Azt jelzi, hogy az összes kínálat és az összes kereslet nagyjából egyensúlyban van-e vagy nincs. Amit tehát szabályozni kell, az az összes kínálat és az összes kereslet, nem pedig az árszint" ([6] 41. l.).

Megítélésem szerint az árszintváltozás nem mindig jelzője a kereslet és a kínálat viszonyának. A legutóbbi évtized gazdaságtörténete szemléltető példáját adta — méghozzá a fejlett tőkésországokban, ahol pedig a miénknél sokkal valóságosabb a verseny — annak, hogy a súlyos értékesítési nehézségek, illetve jelentős többletkínálat ellenére is gyors ütemben emelkedhetnek az árak. Az OECD-országok inflációja 1980-ban 13 százalékos volt [16]. Mindez olyan körülmények között történt, amikor a termelőkapacitások kihasználtsága 26—32 százalékkal romlott, illetve a munkanélküliség 10 százalék körüli szintre emelkedett ([4] 42. l.).

Az árszínvonal emelkedését tehát nem lehet megmagyarázni egyedül a kereslet-kínálat viszonyával. Sokkal inkább arról van szó, hogy mind az árak, mind a jövedelmek változásának van egy — a gazdaság törvényszerűségeinek, külső és belső kényszerűségeknek alávetett — önmozgása, az ár- és a jövedelemmozgás között kölcsönhatás létezik, melyben az ár- és jövedelemnövekedés közötti különbséget (reálbér, reáljövedelem) a *népgazdasági szintű* hatékonyság dönti el.

A kereslet és a kínálat egyensúlyának megtervezése és megőrzése persze alapvető kérdés. Ennek érdekében fel kell lépni a költségvetési kiadások növekedése, a tervezettet meghaladó vásárlóerő-kiáramlás, valamint a monopolpozíciók ellen és a kínálat állandó javításáért. De illúzió volna feltételezni, hogy az árualap és a vásárlóerő egyensúlya, határozott gazdaságirányítással párosulva, megállíthatja az áremelkedést. Sőt ez nemcsak illúzió, de hiba is volna, hiszen — mint később bizonyítani fogom — az ilyen jellegű adminisztratív beavatkozás a gazdálkodás senki által nem kívánt merevségét, rugalmatlanságát, végső fokon a hatékonyság csökkenését idézné elő.

A következőkben — a teljesség igénye nélkül — bemutatom azokat a tényezőket, amelyek az ár- és jövedelemszínvonal mozgását, mégpedig összhatásukban egyirányú felfelé mozgását eredményezik.

Dr. Sághy Vilmos nyugalmazott miniszter.

Egyes költségek megmerevedése

Korunk gazdaságának — különösen a szocialista gazdaságnak — számolnia kell azzal, hogy a lakosság és a közösségek végső fogyasztása növekszik, esetleg stagnálhat, de számottevő csökkenés (háborús vagy más különleges körülményektől eltekintve) elképzelhetetlen. Ha megnézzük az 1980 óta eltelt 4 esztendőt, akkor azt látjuk, hogy a *fogyasztás* részaránya, akár a termeléshez, akár a nemzeti jövedelemhez, akár a bruttó hazai termékhez (GDP) mérjük, — a szándékában szigorú gazdaságirányítás ellenére — lényegében változatlan maradt ([15] 59. l.). Márpedig a fogyasztás mögött az üzemeket terhelő költségek húzódnak meg, éspedig lassabban növekvő bérek és — a növekvő pénzbeli és természetbeni juttatások és a közösségi fogyasztás ellentételeként — gyorsabban emelkedő költségvetési terhek formájában.*

Ezekből az adatokból is következik, hogy a fajlagos költségek ennél az igen nagy tételnél (mely átlagosan az ipari önköltség 20—25 százaléka) csupán minimális mértékben változtak. Részarány csökkenést csak a hatékonyság nagyobb növekedése hozhatott volna.

Ez a tendencia nemcsak szocialista jelenség. Hasonló problémákkal küzdenek a tőkésországok is. A Világbanknak a recesszió tanulságairól készített jelentésében a következő megállapítás olvasható: „... a legutóbbi recesszió gyökerei az 1960-as évek elejéig nyúlnak vissza ... azóta bizonyos gazdasági merevség épült be a világgazdasági rendszerbe. Az utóbbi időben egyre rugalmatlanabbá váltak a béremelési és ármegállapodások, továbbá mereven kezelik a költségvetési kiadásokat, s ennek az lett az eredménye, hogy szüntelenül terjed a munkanélküliség, és állandóan gyorsul az infláció" [18].

Korunkban tehát az a lehetőség, amely a klasszikus kapitalizmust jellemezte, hogy ti. válságos helyzetben csökkentették az árakat — főként a bérek csökkentése, illetve elbocsátások révén, ami persze még tovább mélyítette a válságot —, csak részben lehetséges. Ezt megakadályozza a kommunista és munkáspártok, valamint a szakszervezetek eredményes érdekérvényesítési mechanizmusa. Lehetséges persze, hogy csökkentik a létszámot, vagy becsukják az üzemet. Ezt jelzi a nagymértékű munkanélküliség és a kihasználatlan termelőkapacitások is. Minél nagyobb azonban a munkanélküliség, annál nagyobb költségvetési terheket kell viselniök a lábon maradó üzemeknek, hiszen a munkanélküli-segélyt és a szociális juttatásokat valamiből fedezni kell. (Az Egyesült Államokban a munkanélküliség 1 százalékos növekménye több mint 20 milliárddal növeli a költségvetési terheket, illetve csökkenti a bevételeket.) Persze azt is látni kell, hogy közben a termelés, illetve a termelési tényezők is átcsoportosulnak a jól dolgozó üzemekhez, illetve, hogy a vásárlóerő — a munkanélküliség ellenére is — nagyjából szinten marad, de legalábbis nem csökken számottevő mértékben. A gazdaság egésze terheinek csökkenése, illetve a hatékonyság javulása a munkabérek és a munkanélküli-segélyek közötti különbség mértékig valóságos, illetve akkora, amit az abból eredő hatékonysági többlet hoz, hogy a termelés, ezzel együtt a termelési tényezők — köztük a legfontosabb, a munkaerő — átcsoportosulhatnak a hatékonyabban dolgozó üzemekbe.

A mi viszonyaink között a fentiekben vázolt költségmerevség még nagyobb mértékű, hiszen az elbocsátás mint az üzemi költségcsökkentés eleme nálunk csak kismértékben valóságos lehetőség; csupán olyan mértékben, ahogy a munkaerőt át lehet csoportosítani. Ez azonban semmiképpen sem vezethet általános munkanélküliséghez.

* A termelés növekedésétől jócskán elmarad a felhalmozás növekedésének üteme. A külföldi adósságállomány csökkenése tehát csak kisebb részben származott a fogyasztásnak a termelésnél kisebb növekedési üteméből, nagyobb részben a felhalmozás rovására történt.

A költségmerevséget az is fokozza, hogy a szocialista országokban kialakult gyakorlat szerint a népgazdasági hatékonyságjavulásból eredő többletek nagyobbik részét (ha van ilyen) a bér- és jövedelemszabályozási gyakorlat még a keletkezés évében tervszerűen visszajuttatja a lakossághoz.

Itt kell megemlítenünk azt a veszélyt is, hogy a vállalati tanácsok megalakulása a bér, illetve a jövedelem indokoltnál nagyobb mértékű kiáramlására, illetve az áremelkedés felgyorsulására vezethet. Bár az utóbbi években a szocialista országok nagyobb részében gyakorlattá vált, hogy a vállalati kollektívák (az elnevezések az egyes országokban nagyon eltérők) véleményét bizonyos kérdésekben kikérik, valóságos döntési lehetőséget eddig csupán a jugoszláv munkástanácsok kaptak. A vállalatirányítással kapcsolatos hazai rendelkezések is igazi döntési lehetőséggel kívánják felruházni a vállalati tanácsokat. Mint ismeretes, Jugoszláviában az áremelkedés mértéke különösen nagy (1983—1984-ben évi 60 százalék körüli volt). Azt hihetnők, hogy az áremelkedések az utóbbi évek erőteljes importkorlátozásával és exportösztönzésével, illetve ezeknek a belső piacot zavaró hatásával kapcsolatosak. A részletesebb elemzés azonban rácáfol erre a feltevésre. Az 1970—1973-as években, tehát az első olajárrobbanást megelőző szakaszban — amely pedig kifejezetten jó konjunkturális időszaknak volt tekinthető —, az inflációs tendencia ugyancsak jellemző volt a jugoszláv gazdaságra: az évi 15—20 százalék körül mozgó áremelkedések akkor is a legnagyobbak voltak Európában ([13] 328. l.). Okunk van tehát annak feltételezésére, hogy magában az ilyen jellegű vállalatirányítási mechanizmusban vannak inflációt gerjesztő elemek. Ezek közül az egyik legfontosabb feltehetően az, hogy a kollektíva napi érdeke a magasabb jövedelem, és ezt az érdeket az önigazgatáson belül érvényre is tudja juttatni.

Hosszú távon fajlagosan emelkedő ráfordítások

Korunk jellegzetes vonása az is, hogy bizonyos költségek hosszú távon (eltekintve az időszakos árhullámzásoktól) gyorsabban nőnek a többinél, illetve olyan új költségek jelennek meg, amelyeket korábban nem ismertünk, vagy nem voltak számottevők. E körből a nyersanyag-, illetve a mezőgazdasági termelés költségeit, a környezetvédelem ráfordításait és az infrastruktúra fejlesztését és fenntartását célszerű kiemelni.

A nyersanyag- és a mezőgazdasági termelés annyiban egy típusúak, hogy mind a föld méhének kincsei, mind a művelhető területek korlátozottan állnak rendelkezésre, és akár a művelhető területet terjesztjük ki, akár a már művelésbe vett területeken növeljük a termelést pótlólagos ráfordítással, az egységnyi termelésre jutó költségek dinamikusan növekszenek még akkor is, ha a kitermelésre fordított munka termelékenysége javul.

E megállapításnak témánk szempontjából az ad jelentőséget, hogy az árakat a határtermelő (-kitermelő) ráfordításai döntik el.

A sokat áldott és átkozott Római Klub kiadványaiban (A növekedés határai, Fordulóponton az emberiség stb.) szemléletes képet ad — egyebek között — az újra nem termelhető természeti erőforrásokról. Az 1960—1970-es évek fordulóján készült, sokat vitatott első jelentés már csak azért is figyelmet érdemel, mert az azóta eltelt másfél évtized a tanulmányban feltárt tendenciákat sok ponton igazolni látszik. A tanulmány azt az időt, ameddig az újra nem termelhető természeti kincsek (20-féle fontos nyersanyagról van szó) — az átlagos exponenciális növekedést és az 1960—1970-es évek fordulóján ismert tartalékok ötszörösét feltételezve — eltartanak, anyagfajtánként változóan 30—150 évre becsülte ([3] 54—57. l.).

Ha feltételezzük — egyebek mellett — a nagyon hatékony anyag- és energia-

gazdálkodást, olyan eljárások elterjedését, amelyek új helyettesítő (mű-) anyagokat eredményezük, továbbá, hogy az ezredfordulón a KGST-országok az energiaszükségletük negyedét, a tőkésországok még nagyobb részét atomreaktorokból nyerik, akkor is a természeti kincsek kitermelésének olyan időszakába érkeztünk, amikor számolni kell a ráfordítások gyors növekedésével.

E kiszámítható folyamaton túl még mindig maradnak ismeretlen tényezők. Ma még nem lehet tudni, hogy a helyettesítő eljárások, anyagok nem kerülnek-e többe, nem igényelnek-e nagyobb ráfordítást még a legdrágábban kitermelt hagyományos nyersanyagoknál is. Az is nagy probléma, hogy amennyiben a nemzetközi együttműködés nem javul, ha nem épül ki egy ellenerőként ható intézményrendszer, új és nyomasztó monopolpozíciók alakulhatnak ki, s ennek következményeként a ráfordítások emelkedését jóval meghaladó árak jöhetnek létre. De még ha ilyen monopolhelyzet nem alakul is ki, számítani kell arra, hogy az egyes természeti kincsek kimerítéséből adódó „szegényedést" a kitermelési ráfordításokon felül is érvényesítik az árakban. E kérdéssel a nemzetközi tudományos szervek is komolyan foglalkoznak [10]. Olyan jellegű költség ez, mint amikor egy állóeszköz elhasználódását számolják el ráfordításként.

Szólni kell az olajárak különösen nagy mértékű — 1970—1980 között 15—16-szorosára történt — emelkedéséről. Egyes vélemények szerint ennek kevés köze van a ráfordítások emelkedéséhez, ezt a monopolhelyzetre támaszkodó spekulációs törekvések idézték elő. Bár e megállapításban is van igazság, néhány évtizedes időintervallumban szemlélve mégis azt kell mértékadónak tekinteni, hogy a különféle energiahordozók (szén, olaj, gáz stb.) között széles tartományban helyettesítési lehetőség alakult ki, és ez a tartomány a technika fejlődésével állandóan nő. Ha pedig ez így van, akkor az energiahordozóknál a határköltségeket, ezzel együtt az árakat az energiaigények kielégítéséhez még szükséges, az energiaegységre számítva legmagasabb ráfordítást igénylő kitermelők ráfordításai jelölik ki. Márpedig a szénkitermelés ráfordításai a meghatározó területeken (például a Ruhr-vidéken) nagymértékben nőttek, így a fűtési célú olajfelhasználás, annak ütemében, ahogyan erre technikailag berendezkedtek, rohamosan nőtt, így nőtt a kereslet és az árak is.

1. sz. táblázat

A nyugatnémet kőszénbányászat önköltségének alakulása

Év	Szénköltség		Fűtőolajár		Fűtőolajár a szénköltség százalékában
	$/t	$/Gcal	$/t	$/Gcal	
1967	15,1	2,3	12	1,2	52
1972	31,2	4,5	16	1,6	36
1975	53,3	8,0	72	7,2	90

Forrás: [2] 606. 1.

Ismeretes, hogy az olajárak az 1975-ös szintről is tovább emelkedtek, és a monopolista spekulatív erők képesek voltak arra, hogy az olajárakat túllendítsék az ésszerű határokon. Az olajárak alakulásában közrejátszó irracionális elemek elismerése azonban nem változtat azon a törvényszerűségen, hogy az energiahordozóknál az egységnyi energiamennyiség árát a legrosszabb körülmények között kitermelt termékek ráfordításai határozzák meg. Ebből adódik az is, hogy amíg a szénre szükség lesz, addig az olajárak jelentős járadékjövedelmet is tartalmaznak. Ez a tétel annak ellenére érvényes, hogy az olajkitermelés határköltségei is nagyon megemelkedtek. Gondoljunk az angol és a norvég olajtermelésre, vagy arra, hogy a szovjet olajtermelésben is jelentősen megnőtt mind az átlagos fúrási mélység, mind

a szállítási távolság. A Szovjetunióban az átlagos szállítási távolság az olajlelőhelyek és a fő felhasználó területek között az 1964. évi 700 km-ről napjainkig 1200 kmre emelkedett. Vagyis sokkal nehezebb természeti körülmények között kell kitermelni az olajat, és az infrastrukturális költségek nagymértékben emelkednek [7].

A világpiaci árak csak nagy időintervallumokban követik a ráfordításokat, időnként attól jelentősen eltérhetnek. Az alapanyagok és a késztermékek árai közötti olló 1963—1977 között kereken másfélszeresére nőtt az alapanyagok javára ([1] 38. l.). Az árolló — különösen a második olajárrobbanás hatására — 1980—1981-ig még tovább nőtt. Az utóbbi 3-4 évben az alapanyagárak — részben az anyag- és energiatakarékosság miatt, részben az ipari termelés növekedési ütemének hatására — visszaestek, és így az árolló megint záródott. E jelentős ármozgás mögött azonban a ráfordítások állandó — ha nem is egyenletes ütemű — növekedése húzódik meg.

Mivel a magyar gazdaság az alapanyagok (köztük az olaj) zömét a szocialista országokból (Szovjetunió) szerzi be, és itt a világpiaci árak csak 5 éves csúsztatással érvényesülnek, az olló épp ezekben az években nyílt a legnagyobbra. Ezt mutatják a szocialista viszonylat cserearányai, de az is, hogy az iparban felhasznált anyagárak (élelmiszeripar nélkül) 1980—1983 között 5 százalékponttal gyorsabban nőttek, mint a termelői árak ([14] 121—123. l.).

A világ élelmiszer-szükségleteit belátható időn belül a termőföldre alapozott mezőgazdasági termelés biztosítja. Hazánkban — mivel a gazdaságosan művelhető területek nagy részét már művelésbe vették — többlettermelés csak pótlólagos ráfordításokkal érhető el. Egyébként világméretekben is az a helyzet, hogy — bár a különböző régiókban még léteznek újonnan művelésbe vehető területek — a pótlólagos ráfordítások hozama általában ma még jobb, mint az igen sok eredeti ráfordítást (talajjavítás, melioráció, infrastruktúra stb.) igénylő területbővítés.

Ennek ellenére a pótlólagos ráfordítások hozama is csökkenő, gyakran még akkor is, ha a biológiai feltételek (nagy hozamra képes növény-, illetve állatfajták, optimális tápanyagellátás, kedvező hő-, illetve vízviszonyok, hatékony növény-, illetve állategészségügy) teljes körét komplexen és egyidejűleg biztosítani lehet.

A csökkenő hozadékra jellemzésül megemlítem, hogy a mezőgazdaság által felhasznált egyik legfontosabb anyagból, a műtrágyából a IV. ötéves tervidőszakban egy megtermelt gabonaegységre 6,78 kg hatóanyagot használtunk fel. Az V. ötéves tervidőszakban a szükséglet már 7,5 kg-ra emelkedett [8]. Más adatok is a csökkenő hozadékra mutatnak. A növénytermelés bruttó hozama 1970—1983 között 45 százalékkal nőtt, ugyanezen időszakban a műtrágya-felhasználás hatóanyagban számolva 90 százalékkal több volt ([15] 154., 164. l.). A csökkenő hozadék nemcsak a műtrágya-felhasználásnál, hanem más területeken is kimutatható. Például a mezőgazdaság bruttó termelésének 1970-hez mért 53 százalékos növekedése mellett a vonóerő-kapacitás 113 százalékkal növekedett ([15] 11. l.). A témához tartozik, hogy jelentősen nő a kutatásigényesség. A vegyszerfelhasználás növelése mind gyakrabban ütközik egészségügyi korlátokba. Ezeknek a korlátoknak az elhárítása újabb ráfordításokat igényel. A példákat folytatni lehetne.

E tényezők hatását enyhíti az, hogy javult a munka termelékenysége. Az alaptevékenységben foglalkoztatottak száma — ugyanezen időszakban — kb. 20 százalékkal csökkent. Sőt az is megemlíthető, hogy egyes esetekben és egyes ráfordításféleségeknél (például a nagyüzemi takarmányfelhasználásnál) jelentős fajlagos csökkenés állott elő. Ha azonban a többlettermeléshez szükséges komplex biológiai feltételrendszert (fentiek szerint) meg kell teremtenünk, akkor a fajlagos ráfordítások valószínűleg még ezekben az esetekben is tovább emelkednek.

Itt megint azt kell mondanunk, hogy a mezőgazdasági termékek világpiaci árai csak hosszabb távon követik a ráfordításokat. Rövidebb távon erősen függvényei a konjunktúrának, illetve a fizetőképes keresletnek. Ismeretes, hogy például

a világpiaci gabonaárak az 1970-es években a 40 dollár/tonnánkénti árról kereken 200 dollár/tonnára emelkedtek. Az utóbbi években jelentős — 20—30 százalékos — árcsökkenés állott elő, és a tőkés világban igen nagy eladhatatlan készletek halmozódtak fel. Ez a tendencia jellemző majdnem minden mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékre, miközben a világon egymilliárd ember rosszul táplált, és Afrikában százmilliók az éhhalállal küszködnek.

Bizonyosan lehet állítani, hogy hosszabb távon a világ mezőgazdasági termelésének további növelésére lesz szükség. A szocialista országoknak pedig — így hazánknak is — a termelésnövelés azonnali és alapvető érdeke. Számunkra ez részben a hazai ellátás szinten tartása, részben pedig tőkés fizetési mérlegünk egyensúlya miatt fontos. A mezőgazdaság saját helyzete és főleg jövője miatt ez az ágazat a fejlett tőkésországokban és a szocialista országokban, így hazánkban is jelentős támogatásban részesül. (Van olyan tőkésország, ahol a hazai árak 50—60 százalékkal is meghaladják a világpiaci árakat.)

A támogatás a fejlett tőkésországokban általában az exporthoz (esetleg a készletezéshez) kapcsolódik, de a hazai élelmiszerárak általában ráfordításarányosak. Nálunk az exporttámogatás mellett jelentős még a termelésben felhasznált anyagok, eszközök, egyes tevékenységek és az élelmiszerárak támogatása is.

A tudományos világ már évtizedek óta behatóan foglalkozik azzal a veszéllyel, amit a környezet — mindenekelőtt a víz, a levegő és a termőtalaj — szennyezése és pusztítása jelent az emberiségre, szélesebb értelemben az egész élővilágra.

E veszély méreteit nem lehet teljes pontossággal kimutatni, már csak azért sem, mert a légköri vagy vízszennyezés nem egyetlen ország ügye, hanem némi túlzással egész földgolyónk egyetemes problémája. A veszély méreteit olyan tények jelzik, mint a növényvilágot pusztító savas esők, a kén-dioxid és a mérgező fémek (ólom, higany stb.) légkörben, vízben való megjelenése és koncentrációjának gyors növekedése, az, hogy ma már hazai vizeinknek csupán tizedrésze minősíthető tisztának, hogy csak hazánkban évente 30 millió tonna ipari és kommunális hulladék elhelyezéséről kell gondoskodni, és a tényeket még hosszan sorolhatnám. Ma még felmérni sem tudjuk, milyen hatása lesz annak, hogy csak műtrágyából (hatóanyagban számítva) százszor annyit használunk fel, mint 50 évvel ezelőtt, nem is beszélve a növénytermelésben és állattenyésztésben felhasznált egyéb vegyi anyagokról.

Korunkat az jellemzi, hogy sem a levegő, sem a víz, sem a természet eredendő harmóniája nem ingyenes ajándék, hogy a normális életfeltételeket biztosító állapot megőrzése, illetve helyreállítása jelentős, egyre növekvő, illetve a korábbi állapothoz képest új ráfordításokat igényel. Ezek az új ráfordítások vagy közvetlenül, vagy közvetve (össztársadalmi költséggé alakítva; adóelvonás formájában) a termelési költségeket növelik. 1978—1983 között környezetvédelmi beruházásokra hazánkban a GDP 0,5—0,6 százalékát fordították.*

A hosszú távú becslések szerint környezetvédelmi beruházásokra a GDP mintegy 2 százalékát kell majd fordítani [12]. Ezenfelül jelentkeznek a környezetvédelem folyó költségei.

Fokozódó terheket ró a költségvetésre (s így közvetve a gazdaságra is) az infrastruktúra fejlesztése. Bár a fogalom tartalmát illetően eltérők a nézetek, abban a többség egyetért, hogy az infrastruktúra a nemzeti vagyonnak az a része, amely közvetlenül nem vesz részt a javak létrehozásában, de a termelés, az elosztás, a fogyasztás folyamataihoz nélkülözhetetlen. Általában ide sorolják a közlekedést, a hírközlést, az úthálózatot, a közműveket, az oktatást, az egészségügyet, a kereskedelmet.**

* A nem beruházási jellegű ráfordítások mértéke nem ismeretes.

** Az infrastruktúra vagyontárgyakat jelent. A létesítmények fenntartása, üzemeltetése a fogyasztás, felhasználás körébe tartozik.

Infrastrukturális színvonalunk több ponton (például a hírközlésben) elmaradt átlagos fejlettségi szintünktől. Az ENSZ számára 1982-ben készült magyar tanulmány szerint infrastrukturális ellátottság tekintetében 1978-ban 26 európai ország közül a 20. helyen álltunk. Helyezésünk 1965—1978 között kismértékben romlott [11]. A sorrendi elhelyezkedéshez még hozzá kell tenni azt is, hogy nálunk az infrastruktúra nagy részének ingyenes igénybevehetősége fokozott terhelést okoz, így a szolgáltatások színvonala valószínűleg rosszabb, mint amit a helyezési sorrend mutat. A szakértők szerint sajátos helyzetben van a szállító hálózat. A szállításigényesség nálunk (egy lakosra jutó árutonna-kilométerben számítva) az 1970-es évek végén is 40—50 százalékkal nagyobb volt, mint a hasonló fejlettségű tőkésországokban. Ennek oka az erős vállalati koncentráció, a sugaras szállítási szerkezet és különféle szervezési hiányosságok.

A fentiekből adódik, hogy részben elmaradásunk miatt, részben pedig azért, mert az infrastrukturális fejlesztés igénye a fejlettségi színvonallal nem lineárisan, hanem annál nagyobb mértékben nő, az infrastrukturális ráfordítások gyorsabban emelkednek a többinél.

Ideiglenesen ható tényezők

Jelenleg és az előttünk álló években az árszínvonal alakulásában e tényezőknek van a legnagyobb súlya. E körből az alábbiakat célszerű kiemelni:

a) cserearány-változások és/vagy adósságállomány-növekedés, illetve -csökkenés,

b) árfolyamváltozások,

c) ráfordításarányos árak közelítése,

d) a közkiadások alakulása.

A cserearány-változás részben összefügg az újra nem termelhető természeti erőforrások árának hosszú távon érvényesülő emelkedési tendenciájával, bár annál sokkal több hatótényező együttes eredménye. Összefügg az adott ország termelési szerkezetével, a technika, a technológia, a munkaszervezés, a marketingtevékenység, a versenytevékenység, általában a széles értelemben vett innováció más országokhoz viszonyított állapotával ([9] 190. l.). Ha külföldről beszerzett termékek rendszeresen gyorsabb ütemben drágulnak, mint az exportáltak, akkor ez a tény a nominális áremelkedés fontos tényezője lesz.

Cserearányaink a legutóbbi másfél évtizedben a 2. sz. táblázat szerint alakultak.

2. sz. táblázat

A cserearányok alakulása az utóbbi években

(1970 = 100,0)

Év	Szocialista országok	Nem szocialista országok	Összesen
1973	97,4	97,1	96,6
1974	94,5	85,4	89,4
1975	85,6	81,2	83,1
1976	84,2	86,6	84,9
1977	82,2	84,2	82,0
1978	80,3	85,6	81,5
1979	79,4	85,1	80,1
1980	80,2	85,2	80,3
1981	77,8	86,4	79,7
1982	73,9	86,8	77,9
1983	71,9	84,9	75,9

Forrás: [15] 244. l.

Mint a táblázat mutatja, 1975-re elértük a tőkés cserearányromlás mélypontját. Azóta a helyzet kismértékben javult.

A tőkés cserearányromlás nemcsak nagyon kedvezőtlen számunkra, de különösen aggasztó, hogy benne széles értelemben vett innovációs elmaradásunk tükröződik. A tőkés cserearányromlás ugyanis nem magyarázható az energiahordozók és az alapanyagok drágulásával, hiszen ezeket a kérdéses időszakban zömében nem a tőkés, hanem a szocialista piacokon szereztük be.

A szocialista cserearányromlás némileg késleltetetten jelentkezik, figyelemmel arra, hogy az úgynevezett csúszó árbázis miatt éppen napjainkban érvényesülnek a világpiac 1981—1982-es maximális energiahordozó- és nyersanyagárai.

A megváltozott helyzetre a termelői áraknál csak 1976-ban, a fogyasztói árakban, illetve a folyamatszabályozás egyéb elemeiben pedig 1979-től kezdődően reagáltunk. Jellemzésül megemlítem, hogy míg a fejlett tőkésországokban az 1973—1976-os években 10—20 százalékos áremelkedések mutatkoztak, addig nálunk 1974-ben csak 1,8, 1975-ben pedig 3,8 százalékos ütemben nőttek az árak; ezek voltak az évtized legalacsonyabb árindexei ([13] 328. l.). Mi akkor az adósságállomány növekedését, illetve erre alapozva a költségvetési támogatások emelését választottuk, mert azt hittük, hogy az árrobbanás, illetve a nagymértékű cserearányromlás következményei szocialista viszonyaink között elkerülhetők. Érdekességként jegyzem meg, hogy a gazdaságirányítási vonalvezetés 1978—1979-ig annak ellenére foglalt állást ebben a szellemben, hogy az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve (1975 márciusában) már az alábbiakat szögezte le: „Az 1973—1974-es években a tőkés piacon lényeges változások mentek végbe. Az inflációs folyamat felgyorsulása mellett a világpiacon ugrásszerűen emelkedett az energiahordozók, a nyers- és alapanyagok ára, a késztermékek árának emelkedése viszont ezt csak kismértékben ellensúlyozta. Ennek következtében külkereskedelmi mérlegünk romlott, népgazdaságunkat jelentékeny veszteségek érték. Ezek a változások nem átmenetiek, gazdasági munkánkban már most és a jövőben is az országnak szükséges nyersanyagok és energiahordozók megnövekedett világpiaci áraival kell számolnunk" [7].

Ma már világosan látható, hogy a feladat abban az időben a gyors alkalmazkodás lett volna; a jövőben netán bekövetkező hasonló helyzetekben pedig egyértelműen így kell eljárnunk.

A Világbank egy 1981-es értékelésében az alábbiakat szögezi le: „... a recesszió idején is azok az országok érték el a legkedvezőbb gazdasági eredményeket, amelyek a leginkább meg tudták tartani a piaci viszonyokat tükröző árakat a kereskedelem, az árfolyamok, a kamatok, a bérek és az energiagazdálkodás területén. A jelentősebb ártorzítások megszüntetése önmagában évi 1-2 százalékkal gyorsíthatja a gazdasági növekedést" [19].

A cserearányromlásból adódó hátrányokat nálunk 5—7 évvel megkésve és persze szó szerint kamatostul érzékeljük, mégpedig kettős értelemben. Egyfelől, a felgyülemlett (1972—1979 között 2-ről 8 milliárd dollárra növekedett) adósságállomány törlesztő részletei és kamatterhei különösen súlyosak, és ezeket napjainkban kell viselni, másfelől éppen napjainkban tetőznek a szocialista árak, illetve a legnagyobb mértékű a cserearányromlás. A vállalatok ezeket a terheket megnövekedett adók, elvonások, illetve emelkedő beszerzési árak formájában érzékelik.

A hazai árszínvonalra hatással van az árfolyam-politika is. Közismert szabály, hogy az egyensúlyi árfolyam-politika eladósodás vagy annak veszélye esetén általában a hazai valuta leértékelését követeli meg. Csakis ilyen politika serkentheti az exportot és fékezi az importot. A kritikus 1973—1982-es időszakban, amikor egy súlyos tőkés eladósodási folyamat bontakozott ki — nagyobbrészt az árszínvonal stabilizálásának szándékával —, a forintot a dollárral szemben jelentősen (ez akkor részben indokolt is volt), a márkával és schillinggel szemben pedig kis-

mértékben felértékeltük, tehát tulajdonképpen az egyensúlyi árfolyam-politika követelményeivel ellentétesen léptünk. 1982 óta árfolyam-politikánk — úgy tűnik — megfelel az egyensúlyi követelményeknek. Ha az exporttámogatást, illetve a vámokat változatlannak tételezzük fel, akkor a hazai árakban érvényesül a tőkés ár plusz-mínusz az árfolyamváltozás, és ennek a hazai nominális árakra gyakorolt hatása jelentős lehet (legalábbis az utóbbi években érzékelhető árszínvonal-emelő tényezőként hatott).

Költségvetési kiadásaink — amelyekhez természetesen ugyanilyen mértékű bevételeket is rendelni kell, ami adók, elvonások formájában a vállalatoknál gazdasági teherként jelentkezik — sokkal nagyobbak, mint a hozzánk hasonló fejlettségű tőkésországokban. A tőkésországok költségvetésével összehasonlítva igazán szignifikáns eltérés abban mutatkozik, hogy nálunk a fogyasztói árkiegészítés, a vállalatok, szövetkezetek és a gazdasági feladatok támogatása együttesen (ez utóbbiak részben szintén felfoghatók fogyasztói, felhasználói ártámogatásként is, hiszen támogatások nélkül az árak sokkal magasabbak lennének) és arányaiban lényegesen nagyobb az övékénél, s eléri az egyébként is nagy költségvetési kiadás 35—40 százalékát ([15] 73. l.). E támogatások egy része helyes és szükséges, nagy részét azonban fokozatosan, megfelelő bér-, illetve jövedelem-ellentételezéssel célszerű lesz kiemelni a költségvetésből és beépíteni az árakba. Bizonyos vállalatok és szövetkezetek tevékenységének támogatását pedig ellentételezés nélkül kell megszüntetni. Az ilyen arányú költségvetési támogatásnak az a hibája, hogy — mint ezt már több közgazdász kifejtette — életben tart gazdaságtalanul dolgozó vállalatokat, gazdaságtalan tevékenységeket, elszívja az anyagi eszközöket a fejlesztendő vállalatoktól, a terméket, szolgáltatást felhasználóknál pedig — azzal, hogy az árak nem fejezik ki a tényleges ráfordításokat — gyengíti az orientációt, pazarlásra vagy észszerűtlen struktúrájú fogyasztásra késztet.

Az árakat közvetlenül befolyásoló támogatásfélék csökkentésén túl, mindenfajta antiinflációs politika fontos része a közkiadások csökkentése. Ez tudniillik a vállalati közterhek — így közvetetten a termelési költségek — mérséklését is jelenti. A vállalati közterhek enyhítését eredményezheti az is, ha bizonyos közkiadások pénzügyi szükségleteit kötvényjegyzéssel teremtjük elő, különösen akkor, ha olyan módszerek kialakítására nyílik lehetőség (előnyös kamatok, más kedvezmények), amelyek a lakossági, illetve vállalati megtakarítások fokozására (és nemcsak átcsoportosítására) is alkalmasak.

A teljesség kedvéért szólni kell arról a — ránk ugyan nem jellemző, de a tőkésországokban általánosan elterjedt — gyakorlatról, amikor a költségvetési hiányt többlet-pénzkibocsátással oldják fel. E módszert mindenképpen inflációgerjesztő tényezőnek kell tekinteni.

Az alkalmazkodás mechanizmusáról

A tapasztalat azt mutatja, hogy a piacon — még ha a globális egyensúly feltételei adottak is — a részleteket illetően az egyensúly időről időre megbomlik. Az egyensúly megbomlása nemcsak abban mutatkozik meg, hogy valamilyen régi termékből többet vagy kevesebbet termelnek, vagy hogy valamelyik termék, szolgáltatás iránt megnő a kereslet, hanem úgy is, hogy a piacon a gyártás- és gyártmányfejlesztés eredményeként új termékek és szolgáltatások jelennek meg, s emiatt a hasonló használati értékű régi termékek iránt a kereslet csökken. Minél jobban funkcionál egy gazdaság, minél nagyobb az innovációs ösztönzés, annál gyakoribbak az utóbbi típusba sorolható egyensúlybomlási és helyreállítási jelenségek. E jelenségek adják a dinamizmus egyik legfőbb ismérvét.

Versenyre, illetve nyereségérdekeltségre épülő gazdaságban, akár hagyományos, akár dinamikus módon bomlott fel az egyensúly, automatikusan megindul

az alkalmazkodás, tehát az egyensúly helyreállításának mechanizmusa. Direkt irányítású, centralizált gazdaságban az alkalmazkodásra, illetve az egyensúly helyreállítására irányuló tennivalók és az ehhez szükséges eszközök — a mindenkori megismerés fokán — a tervekben nyernek megfogalmazást.

Piacgazdaságban az alkalmazkodási mechanizmus úgy működik, hogy a hiányzó termékeknél, szolgáltatásoknál az árak a viszonylag megnövekedett kereslet hatására a többletköltség által indokoltnál is gyorsabban emelkednek, nagyobb nyereség képződik, és ez lehetővé teszi a termelés bővítéséhez szükséges termelési tényezők megszerzését. Azok a gazdasági egységek, amelyeknek termékei iránt nagyobb a kereslet, magasabb béreket, jobb munkafeltételeket tudnak biztosítani, hitelképesek, és hozzájutnak a piaci igények kielégítéséhez szükséges pótlólagos tőkékhez is.

Az alkalmazkodás tehát mindenkor az árak és a bérek — a fő vonalaiban korábban vázolt költségemelkedések által indokoltnál nagyobb mértékű — emelkedésével jár. Másként az alkalmazkodás nem jöhet létre. Az alkalmazkodási mechanizmus gyengesége a magyarázata annak a rendszeres hiánynak, amely a centralizált gazdaságok jellemzője; közelebbről az, hogy olyan körülmények között, amikor a termelési feladatokat és tényezőket központilag elosztják, az árak lényegében csak elszámolási jellegűek, nincs verseny és nyereségérdekeltség, alkalmazkodásra csak a központ képes, a gazdálkodó szervezetek ebben intenzíven nem vesznek részt.

Kézenfekvő persze a kérdés, hogy olyan termékeknél, amelyek piacán viszonylag csökkent kereslettel, illetve többletkínálattal állunk szemben, miért nem csökkennek az árak. Erre az a felelet, hogy merev, illetve emelkedő nominális költségek mellett a termelés a csökkenő fizetőképes keresletre *nem az árak, hanem a termelés csökkentésével válaszol, mert más választásra korunk gazdaságában általában nem képes.*

Az áremelkedésnek a monopolpozíciókból és a tartósan keresleti piac létéből adódó elemei

Nálunk a legutóbbi 10—15 évben általában az árualap és a vásárlóerő globálisan egyensúlyban volt. A készletek emelkedtek, a termeléshez és a forgalomhoz viszonyítva pedig — mértékadó becslések szerint — mindig nagyobbak voltak, mint a tőkésországokban. A részletesebb vizsgálat azonban már sok hiányhelyzetre, árfelhajtó mechanizmusra, az alkalmazkodás gyengeségeire mutat rá.

A hiány az úgynevezett kötöttáras termékeknél inflációs nyomásban nyilvánulhat meg, a szabadárasoknál azonban konkrét, a költségek által nem indokolt áremelkedéshez is vezethet.

Az inflációs nyomás a borravalók emelkedésében, a korrupciós, protekciós jelenségek terjedésében, továbbá minőségrontás formájában jut felszínre. A közelmúltban az inflációs nyomás tipikus esetének voltunk tanúi a kötöttáras építőanyagoknál, ahol a megemelt hitelekkel a termelési bázishoz képest aránytalanul nagy vásárlóerőt bocsátottak ki, miközben az állami lakásépítés csökkentésével a kényszert is megnövelték a magánépítések iránt.

A szabad áraknál bizonyos körben (ott, ahol a kereslet jelentősen elmarad a kínálattól) lehetőség mutatkozik az araknak a költségnövekedést meghaladó emelésére. Ezeknek az áremelkedéseknek egy része — az, amely az alkalmazkodási mechanizmus eredménye — indokolt lehet.

A probléma éppen az, hogy nehezen tudunk különbséget tenni a jogos és a jogtalan áremelkedés között. Előfordul az is, hogy a termelők — gyakran monopolhelyzetre támaszkodva — mesterségesen idéznek elő hiányt, hogy kikényszerítsék a magasabb kötött vagy szabad árat, vagy a támogatás növelését. Erre a sokféle

adminisztratív intézkedés ellenére (a kötött árak és árrések indokoltnál nagyobb aránya, „kompetitív" árak, kalkulációs előírások, árbejelentési kötelezettségek, a tisztességtelen haszon üldözése stb.) is megvan a lehetőségük. Megvan a lehetőség azért, mert még mindig vannak monopolhelyzetű termelők és forgalmazók, mert az alkalmazkodási mechanizmus gyenge, mert hiányzik az intenzív verseny, mert a hosszú távú eredményesség nem fő mércéje a vállalati munkának, mert nem alakult ki a termelési tényezők eredménycentrikus áramlása.

Külön ki kell emelnünk az importverseny hiányát, amely szerintem mind a hiányhelyzetek kialakulásának, mind az indokolatlan áremelkedéseknek döntő tényezője (nem is szólva itt a gazdálkodás egészére gyakorolt negatív hatásáról). Az 1980-ban bevezetett kompetitív árrendszer tiszteletre méltó kísérlet volt arra, hogy az új irányítási rendszer 13. évében a világpiaci árak, ha szerény mértékben is, de belejátsszanak a belső piac áralakulásába. A kompetitív árrendszer azonban csak adminisztrációt tudott teremteni, árut nem. Árualap hiányában mindig lehetőség nyílott arra, hogy az előírástól, illetve a világpiaci árszínvonaltól eltérően emeljék a belföldi árakat. A kompetitív árakról 1980-ban megjelent rendelet több mint tucatnyi módosítása mind azt célozta, hogy lehetőséget adjon a vállalatok számára a világpiaci árszínvonaltól elszakadó belföldi áremelésekre. A most kialakított árklubrendszer is lehetőséget ad arra, hogy a hazai árak a világpiactól elszakadva emelkedjenek.

Mindjárt meg kell mondani, hogy az előző fejezetekben felsorolt merev, illetve emelkedő költségek miatt a vállalatokat és az irányítószerveket is meg lehet érteni, hiszen az export szokszor kapott támogatást (az alacsony exportárak és a magas belföldi költségek miatt), de a belföldi értékesítés nem mindig.

Választ kellene adni arra is, hogy milyen mértékű lehet nálunk a monopolhelyzetekből, illetve a tartósan keresleti piac pozíciójából adódó, tehát költségekkel alá nem támasztott áremelkedés. Ha meggondoljuk, hogy sok év átlagában a kötöttáras termékeket érintő központi kezdeményezésű áremelkedés aránya a fogyasztói árak teljes növekményéből nagyjából ugyanolyan mértékű, mint a kötött árak aránya, s ha feltételezzük, hogy a kötött árak emelésekor a tényleges költségnövekedést vették alapul, akkor nincs okunk annak feltételezésére, hogy a tényleges költségek érvényesítésén túlmenő, a keresleti piacot kihasználó árnövekedés számottevő. A fogyasztói árakra vetítve ezt a megállapítást a következők is alátámasztják.

1980—1984-ben az államilag szabályozott árú termékek és szolgáltatások aránya 40—45 százalék körül volt. Ezekben az években a központi intézkedésekből adódó és a szabad elhatározású áremelkedések aránya a 3. sz. táblázat adatai szerint oszlott meg.

Az áremelkedések megoszlása *3. sz. táblázat*

Év	Központi	Szabad	Összes
1981	2	2,6	4,6
1982	4	2,9	6,9
1983	4	3,3	7,3
1984	4	4,0	8,0

Forrás: [5] 34—35. l.

Az előbbi táblázat kapcsán meg kell jegyezni: előfordulhat, hogy a kötött árú termékek egy részénél az áremelkedés a támogatás csökkentéséből adódott. Igaz, hogy egyes termékeknél, szolgáltatásoknál a támogatást jelentősen csökkentették. Az összes támogatás azonban 1980—1983 között a folyó áron mért GDP-hez képest arányaiban nem csökkent, akár az összes vállalati és fogyasztói ártámogatást, akár külön a fogyasztói ártámogatást nézzük. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

A támogatások alakulása

Megnevezés	1980	1983
Fogyasztói ártámogatás, vállalati, szövetkezeti, illetve gazdasági jellegű támogatás a GDP százalékában	22,5	22,4
Fogyasztói ártámogatás a GDP százalékában	7,4	7,4

Forrás: [15] 59—73. l. alapján saját számítás.

Így tehát azt kell mondanunk, hogy bár az áremelkedések nagymértékűek, okaikat nem valami gonosz spekulációban kell keresnünk, hanem mélyenfekvő gazdasági tényezőkben.

★

Az eddigiekben igyekeztem sorra venni az árszínvonalat befolyásoló legfontosabb tényezőket. Ezek hatására időszakonként, költségfajtánként és termékenként nagyon eltérő mértékű árváltozások következhetnek be. Ilyen helyzet állt elő például azzal, hogy a legutóbbi néhány évben az alaptendenciák által indokoltat meghaladóan megemelkedett, az ésszerűség határain túlhajtott nyers- és alapanyagárak kismértékben csökkentek. Az is természetes, hogy bizonyos mélypont után (például cserearányromlásnál, adósságszolgálati terheknél) javulás következik be, illetve megáll a további romlás.

Elemzésünk számára azonban az is lényeges, hogy az említett költségek a jelenlegi mechanizmusban *a felmerülés helyén és idejében a nominális árakban mindenképpen megmutatkoznak. Ezt megakadályozni csak a gazdálkodás merevségét, rugalmatlanságát fokozó adminisztratív beavatkozásokkal lehet.*

Az árszínvonal-emelkedés mérséklésére létezik egy valóságos és egy látszatmegoldás. Ezt az utóbbit azért említem, mert a gazdaságpolitikai gyakorlat — olykor politikai célszerűségből, néha a tisztánlátás hiányából — gyakran a látszatmegoldást választja.

A valóságos megoldást a népgazdasági szintű hatékonyság javítása, az árualap és a vásárlóerő egyensúlyának biztosítása, a tartós kínálati piac és a valóságos versenyhelyzet kialakítása jelenti, ide értve az importversenyt is. A népgazdasági szintű hatékonyság egyfelől az üzemben végzett munka termelékenységének, minőségének, innovációs képességének színvonalától, másfelől a közkiadásokat megtestesítő költségvetési terheléstől (elvonásoktól) függ.

A látszatmegoldás az, amikor költségvetési támogatással vagy anélkül az árakat megmerevítjük, illetve a költségeket szétterítjük, és ezzel egyidejűleg a bérek, jövedelmek is csak minimális mértékben emelkedhetnek (esetleg csökkennek). 1974—1977 között ilyen gazdaságpolitikát folytattunk, azzal a különbséggel, hogy akkor a béreket, jövedelmeket, sőt a beruházásokat is jelentősen növeltük, tehát belföldön sokkal többet osztottunk el, mint amit megtermeltünk, ami csak jelentős mértékű eladósodás árán volt lehetséges.

A megmerevített ár- és bérrendszer nem ad teret az alkalmazkodásra. Ha az emelkedő költségek nem jelennek meg a termelésben, illetve a felhasználásban, akkor a takarékoskodás, az előnyös helyettesítések keresésének intenzitása is csökken, súlyos orientációs zavarok jelentkeznek. A költségvetési rendszerrel szétterített ráfordítások miatt gazdaságosnak tűnnek a gazdaságtalan tevékenységek, és fordítva. A gazdálkodási eredmény nem fejezi ki a tényleges erőfeszítéseket. Érdekeltség hiányában a gazdálkodó szervezetek nem keresik az igények jobb kielégítésének lehetőségeit. A termelési tényezők nem áramlanak az igények, ehhez kapcsoltan a gazdaságosság által megkövetelt irányokba. Súlyos hiány-

helyzetek alakulnak ki. Látszólag nincsen ugyan infláció (az áremelkedések minimálisak), de a hiányok miatt fokozódik a sorban állás, borravaló, korrupció, protekció formájában megnyilvánuló inflációs nyomás. Ez pedig elsősorban azokat a kis keresetű dolgozókat sújtja, akik megfelelő kapcsolatok hiányában kevésbé eredményesen tudják érvényesíteni érdekeiket.

Ebből az elemzésből az is adódik, hogy az áremelkedés mértéke még optimális esetben sem lehet nulla. Az áremelkedéssel minden normálisan működő árugazdaságnak együtt kell élnie. Persze nem mindegy, hogy mekkora ennek mértéke. Elfogadható mértéknek tekinthető az, amikor az áremelkedésben nem, vagy csak minimális mértékben játszanak szerepet a monopolpozíciókból, a tartós keresleti piacból, az indokolatlan vásárlóerő-kiáramlásból származó, a normális költségemelkedést túllépő tényezők, amikor még az árnövekmény és a kamatszínvonal összhangban van, és nem indul meg a pénz gyors elköltésére irányuló, gyakran pazarlással együtt járó törekvés, illetve nem csökken a takarékoskodás. Amikor még a normális áremelkedés mértékével kalkuláló tervezés és folyamatszabályozás meg tudja akadályozni azt is, hogy a bekövetkező áremelkedések megváltoztassák a felhasználás tervezett arányait.

Világosan látnunk kell tehát, hogy az árualap és a vásárlóerő közötti egyensúly növekvő ár- és bér- (jövedelem-) színvonal mellett jön létre, az árszínvonal-emelkedés pedig nemcsak és nem is elsősorban attól függ, hogy egyensúly van-e az árualap és a vásárlóerő között, vagy nincs. Az árak akkor is emelkedhetnek és emelkednek is, ha az egyensúly helyreáll, sőt néha még akkor is, ha túlkínálat van, mert a túlkínálatra általában nem az árak, hanem a termelés csökkentésével reagálnak a vállalatok.

Társadalmunkban — részben saját propagandánk hatására — igen nagy az ellenérzés az áremelkedésekkel szemben. Hosszú ideig azt hangsúlyoztuk, hogy a szocializmusban az árszínvonal csökkenése a jellemző tendencia. Helyesebb lett volna azt hangsúlyozni, hogy az ár- és béremelések közötti különbség, tehát a reálbér, a reáljövedelem alakulása a lényeges. Napjaink valóságos problémáját sem az áremelkedések mértéke jelenti, hanem az, hogy ettől elmarad a bér- és a jövedelememelkedés üteme, tehát valahol a népgazdasági hatékonysággal van baj.

Hivatkozások

[1] *Botos József:* Nemzetközi versenyképesség és árforradalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[2] *Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő:* Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.
[3] *Meadows, D. H. et al.:* The Limits to Growth.New York, 1972.
[4] *Simai Mihály:* Tartós válság vagy kezdeti élénkülés a tőkés világgazdaságban. Társadalmi Szemle, 1983. 6. sz.
[5] *Zafir Mihály:* Fogyasztói árszínvonal. Heti Világgazdaság, 1984. december 8.
[6] *Zala Júlia:* Árszintvédelem — dinamikus gazdaság. Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz.
[7] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[8] OMFB-tanulmány, 1981.
[9] Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
[10] A nemzetközi elszámolások vitatott kérdései. Figyelő, 1983. november 17.
[11] Infrastruktúra. Heti Világgazdaság, 1984. április 21.
[12] Környezetvédelem. Heti Világgazdaság, 1984. október 27.
[13] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1981. KSH, 1981.
[14] Iparstatisztikai Évkönyv 1983. KSH, 1983.
[15] Statisztikai Évkönyv 1983. KSH, 1983.
[16] Világgazdaság, 1984. február 16.
[17] Világgazdaság, 1984. március 20.
[18] Világgazdaság, 1984. július 7.
[19] Világgazdaság, 1984. július 26.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (536—544.l.

Népesedés, foglalkoztatás és gazdaságunk fejlődése

Munkácsy Ferenc

Kedvezőtlen népesedési helyzetünk tényei közismertek; alacsony az élveszületések száma, ezt meghaladó a halálozás, megkezdődött a népesség csökkenése, és ez jelenlegi tudásunk szerint hosszabb távú tendenciának ígérkezik. Joggal merül fel a kérdés, mennyiben következménye a kedvezőtlen népesedési helyzet az elmúlt évtizedek gazdasági fejlődésének, s mennyiben befolyásolják a romló népesedési jellemzők gazdasági fejlődésünk lehetőségeit.

A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása a népesedésre

Az egyszerű reprodukció elmaradása és a hullámzás mint az utóbbi évtizedek magyar népességalakulásának két ismert jellegzetessége bonyolult és kellően még fel nem tárt okok következménye. Bizonyos, hogy nagy szerepet játszott benne társadalmi, gazdasági fejlődésünk *jellege;* kizárólag ebből levezetni a népesedési folyamatokat azonban éppen olyan hiba lenne, mint lebecsülni a követett fejlődési út hatásait.

Kétségtelen, hogy a gazdasági növekedés és a társadalmi átalakulás ambiciózus céljai mellett *háttérbe szorult a társadalompolitikai hatásokkal való számvetés.* Az extenzív, növekedésre orientált gazdaságpolitikából egyfelől szervesen következett a születésszám növekedését célzó (ún. pronatalista) népesedéspolitika. Másfelől viszont figyelmen kívül maradt, hogy az extenzív fejlődés a termékenység szempontjából kifejezetten hátrányos struktúraváltozási folyamatokkal járhat, s a népesség morbiditására és mortalitására is kedvezőtlen hatást gyakorolhat. E hatások pontos kimutatását ugyanakkor megnehezíti, hogy ebben az időszakban aktív népesedés- és életszínvonal-politika folyt, amelynek jelentős eredményei is születtek.

a) Az extenzív gazdasági fejlődés vitathatatlanul kedvezőtlen hatást gyakorolt *a termékenységre;* a termékenység alakulását azonban nem lehet *közvetlen* gazdasági folyamatokkal megmagyarázni. Ez a felismerés tükröződik Andorka Rudolf törekvésében, aki a különböző termékenységi elméletek eredményeinek és ellentmondásainak ismeretében a közgazdaságtani és a szociológiai közelítésmód egyesítésére törekszik.*

* Részletesen kifejtve lásd [1]. A termékenységet meghatározó okok hatásmechanizmusát Andorka máshol ([6] 75—76. l.) a következőképpen összegzi:

„1. A családok gazdasági helyzete rövid távon befolyásolja a gyermekszámra vonatkozó döntéseket azokon a határokon belül, amelyeket az adott társadalmi környezetben elfogadott normák és értékek megengedhetőnek tartanak (például abban, hogy az első gyermek megszületése után vállalkoznak-e másodikra, vagy a második után a harmadikra).

2. A normák és értékek azonban meglehetősen behatárolják a családok nagy többségének a gyermekszámra vonatkozó döntéseit, kevés család vállalkozik arra, hogy ebben a vonatkozásban ne viselkedjék konform módon. Ezért egy nagyobb társadalmi csoport vagy egy egész társadalom termékenységét többé-kevésbé erősen meghatározzák a kultúrájában élő normák és értékek.

3. A termékenységre vonatkozó normák és értékek hosszabb távon változnak. Valószínű, hogy a gazdasági tényezők hatnak a legerősebben a normák változásaira."

Munkácsy Ferenc a KSH Népességtudományi Kutató Intézetének ügyvezető igazgatója.

E szemléletet elfogadva, a termékenységre befolyást gyakorló főbb tényezőként az iskolai végzettség emelkedését, a nők növekvő gazdasági aktivitását, a mezőgazdasági foglalkozások háttérbe szorulását, a jelentős társadalmi mobilitást és a városiasodást emelhetjük ki.

Történtek figyelemre méltó kísérletek az egyes tényezők hatásának elkülönítésére [11], de nagyon lényeges, hogy e folyamatokat egymással való szerves összefüggéseikben szemléljük. Hiszen a gazdasági aktivitás növekedésének alapfeltétele volt az iskolai végzettségi és szakképzettségi szint gyors emelkedése; az új munkaalkalmakat túlnyomórészt az iparban, építőiparban hozták létre, ezért a foglalkozási struktúrán belül háttérbe szorultak a mezőgazdasági foglalkozások; következésképpen csökkent a falusi, nőtt a városi lakosság aránya; mindez jelentős társadalmi mobilitást eredményezett. Sajátos paradoxon, hogy az alapjában véve igen kedvező jelenségek a népesedési folyamatokra (és ezzel a jövőbeli fejlődés egyik tényezőjére) hátrányosan hatottak.

A felsorolt tényezők mindegyike a népesség, ezen belül a szülőképes korú nők fontos minőségi jellemzők szerinti *struktúraváltozásán* keresztül játszott közre a termékenység csökkenésében. Az egyes alapvető csoportokon belül ugyanis a termékenységi mutatók a vizsgált időszakban általában javultak. Iskolai végzettségi szintenként tekintve például a szülőképes korú nők mindegyik csoportjának termékenysége javult valamelyest, de mivel a magasabb végzettségűek alacsonyabb termékenységűek, a végbement összetétel-változás kedvezőtlen demográfiai hatása nyilvánvaló. Egy számítás szerint [8] az iskolai végzettség változatlanságát feltételezve a termékenység szintje 1960 és 1980 között alig módosul.

Hasonlóképpen érvényesült a nők növekvő gazdasági aktivitásának hatása a termékenységre. Bár a dolgozó nők átlagos gyerekszáma az elmúlt évtizedekben emelkedett, de nem olyan mértékben, hogy ellensúlyozhatta volna a magasabb termékenységű háztartásbeli nők csökkenő arányának hatását. Döntő többségük élete folyamán egy vagy két gyermeket szül csak, szemben a háztartásbeli nőkkel, akiknek körében — igaz, csökkenő mértékben — gyakoribb a kettőnél több szülés. Ebben szerepet játszik az iskolai végzettség, a lakóhely különbsége, de az a tagadhatatlan tény is, hogy a gyermeknevelés és a munkavégzés egymást zavaró szerepkörök. Helytelen lenne azonban ez utóbbi tény abszolutizálása. Közelebb járunk az igazsághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy az iskolázottabb, dolgozó nők körében uralkodó értékek és normák ma még a legfeljebb kétgyerekes családot valószínűsítik. Mivel pedig a fiatal, házas nők körében a keresők aránya ma meghaladja a 90 százalékot (1949-ben még a 20 százalékot sem érte el), ezért a jelen és a jövő születésszámát a kereső nők attitűdje határozza meg.

Az elmúlt évtizedekben a termékenységre lényeges befolyást gyakorolt a *foglalkozási szerkezet* változása: a mezőgazdasági foglalkozásúak részarányának gyors csökkenése. A termékenységi különbségek mérséklődése ellenére a mezőgazdasági foglalkozásúak termékenysége még mindig magasabb más foglalkozási csoportokénál. Így a foglalkozási szerkezet változása is a születések számának csökkenése irányában hatott.

A foglalkozási szerkezet módosulása egyszersmind mérsékelte a magasabb termékenységű *falusi lakosság* arányát. A város és a falu közötti termékenység különbség a fejlett társadalmakban jól megfigyelhető. A termékenység alakulását magyarázó ún. közgazdasági elmélet* okfejtése szerint ez a különbség a gyermeknevelés eltérő pénzbeli és pszichés költségeinek a következménye. A falusias területeken, ahol a tér tágasabb, a gyermekek nevelése kevesebb erőfeszítést igényel (nem kell állandóan figyelemmel kísérni őket), kevesebb zavart okoznak a felnőttek életében stb. A város és a falu közötti termékenységi különbségekben tehát a

* Első megfogalmazását lásd [3].

mezőgazdasági jellegű foglalkozások eltérő súlya mellett a tágabban értelmezett életfeltételekben fennálló eltérések is nagy szerepet játszanak.

A foglalkozási szerkezet változásával járó *mobilitási* és *migrációs* folyamatba az ország lakosságának számottevő része kapcsolódott be; rövid idő alatt milliós tömegek szakadtak ki megszokott életformájukból. A társadalomtudományok csak mostanában kezdték meg e problémakör részletes feldolgozását. A demográfiai kutatások például kimutatták, hogy az egyén, illetve a család mobilitásával — társadalmi-gazdasági státuszának megváltozásával — termékenysége az eredeti és az új társadalmi réteg termékenysége közötti szintre mozdul el. Azt egyelőre még nem sikerült ugyan kimutatni, hogy a mozgás ténye önmagában — a mobilitással járó nehézségek, feszültségek következtében — befolyásolta (csökkentette) volna a termékenységet. A tömeges életformaváltás és a társadalmi beilleszkedési zavarok összefüggéseire irányuló kutatások eredményei láttán azonban úgy tűnik, korai lenne további vizsgálatok nélkül kizárni az ilyen ok-okozati összefüggés lehetőségét.

A gazdasági fejlődés extenzív útja, a hozzá kapcsolódó társadalmi átalakulások tehát, mint láttuk, kedvezőtlenül hatottak a termékenységre. *Az elmúlt 30 év gazdasági-társadalmi fejlődésének jellege ha nem is kizárólagos, de fontos összetevője a mai csökkenő születésszámnak is.*

Foglalkoztatási helyzetünknek az a jellemzője, hogy a munkaerő iránti kereslet az egyébként dinamikusan bővülő kínálatnál gyorsabban nőtt, s így már igen korán tartós túlkereslet alakult ki, azzal a következménnyel járt, hogy a legnépesebb fiatal korosztályok munkavállalása sem ütközött a betölthető álláshelyek számának korlátjába. Így nem érvényesülhetett az az Easterlin [5] által kimutatott jelenség, hogy a népes korosztályok elhelyezkedési nehézségei későbbi időpontra tolják a házasságkötéseket, és mérséklik a termékenységet.

b) Az 1970-es évek végéig az életszínvonal jelentősen emelkedett, s aktív életszínvonal-, szociál- és népesedéspolitika érvényesült. Minden bizonnyal ez is hatott a termékenység alakulására. Az elemzések elsősorban egy-egy kiemelkedően fontosnak ítélt intézkedésnek vagy intézkedéssorozatnak (például a gyesnek vagy az 1973. évi népesedéspolitikai intézkedéseknek) a hatását kísérték figyelemmel; az életszínvonal tényezői és a termékenység közötti összefüggések átfogó feltárásával egyelőre adósak.

A gyermeknevelés anyagi támogatása az egész időszak életszínvonal-politikájában nagy szerepet kapott. A családi pótlékra, a gyermekgondozási segélyre és a szülési segélyre fordított összeg 1982-ben a nettó nemzeti termelés értékének 2,7 százalékát tette ki (1960-ban még csak 1,0, 1970-ben 1,6 százalékát [12]).

A gyermeket nevelő családok anyagi hátránya mégsem csökkent. Ennek egyik oka, hogy a gyermeknevelés leköti a szülők idejét, energiáját, csökkenti a gazdasági mozgékonyságukat. Kimutatható, hogy minél több a gyerek, annál kisebb a család második keresőjének jövedelme, illetőleg a család összes munkajövedelme. A hátrány másik oka, hogy a gyermeknevelés családi költségének a társadalom csak kis részét fedezi. A statisztikák tanúsága szerint a kétgyermekes családok jövedelmi színvonala egy fogyasztási egységre vetítve csak mintegy háromnegyede-négyötöde, a háromgyermekeseké kétharmada, a négy- és többgyermekeseké pedig fele a gyermektelen családokénak.

A lakásellátottság — főleg mennyiségileg, de minőségileg is — javult ugyan, de az igények természetes növekedésével nem tartott lépést. Az egész időszakra jellemző a két-három generáció együttélésére alkalmasabb lakások építésének elhanyagolása.

Az életszínvonal-politika előbbiekben vázolt korlátai, ha nem is feltétlenül rövid távon és közvetlenül, de hosszabb időszakon át érvényesülve bizonyosan befolyásolják a gyermekvállalási hajlandóságot.

c) A gazdasági fejlődés jellegéből nem következett ugyan törvényszerűen, de szorosan összefüggött vele, hogy az elmúlt évtizedekben *a munkakörülmények* meglehetősen kedvezőtlenül alakultak. A szükséges felhalmozási források hiányában a keresőlétszám gyors emelkedésével megvalósított — egyes időszakokban erőltetett — gazdasági növekedés azzal járt, hogy munkaigényes technológiák terjedtek el, s nem jutott elegendő erőforrás az alaptevékenységet kiegészítő folyamatok gépesítésére, a kedvezőtlen munkakörülmények javítására. A mai napig az egyedi gépeken végzett munka a jellemző, nemzetközi összehasonlításban alacsony az automatizálás foka, és magas a kézi munka aránya.

A szakirodalom szinte egyáltalán nem szentel figyelmet a munkahely-szerkezet hatásának a népesség morbiditására és mortalitására. Így csupán feltételezhetjük, hogy az alacsony technikai felszereltség, a kedvezőtlen munkakörülmények mint az extenzív növekedési periódusban létrehozott munkahelyek jellemzői hosszabb távon kedvezőtlenül befolyásolják a főbb népesedési jellemzőket. Hatásuk ugyanakkor valószínűleg áttételesebb és hosszabban elhúzódó, mint a termékenység korábban említett befolyásoló tényezőié.

A munka- és életkörülmények fontos eleme *a munkaidő*. Az elmúlt 15—20 évben, döntően társadalompolitikai indíttatásból, a társadalmilag szervezett termelésben eltöltött idő csökkent, mégpedig főképpen a törvényes munkaidő mérséklése révén. Hozzá kell azonban tennünk, hogy gazdaságunkban mindvégig erős hajlam mutatkozott a kieső időalap „visszapótlására" (túlórával, a nyugdíjasok részmunkaidős foglalkoztatásával, újabban vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozásával stb.). Maga a lakosság is jelentős részben igyekszik keresőtevékenységre váltani megnövekedett szabad idejét. Egy felmérés [7] szerint 1977-ben egy-egy felnőtt lakos átlagosan ugyanannyi időt fordított munkavégzésre naponta, mint 14 évvel korábban (324 perc). Közben a társadalmilag szervezett, keresőtevékenységgel töltött idő mérséklődött (a férfiak esetében csaknem egynegyedével), a háztáji művelése, a házilagos építési, szerelési tevékenység időtartama viszont nőtt (az utóbbié például a kétszeresére). A törvényes munkaidő csökkentése tehát nem mérsékelte a lakosság fizikai és szellemi igénybevételét, s nem javíthatta egészségi állapotát.

A népesedési viszonyok hatása az elmúlt időszak gazdasági fejlődésére

A következőkben a népesedés és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatrendszer *másik oldalát* vesszük futólag szemügyre. Azt vizsgáljuk, hogy az elmúlt 30—35 év gazdasági fejlődésének jellegzetességei mennyiben függhettek össze a népesedési adottságokkal.

a) A népesség és a keresők számának alakulását nyomon követve azt láthatjuk, hogy az utóbbi 35 évben, de különösen az 1970-es évek közepéig a népesség munkavégző képességét az ország növekvő mértékben vette igénybe. Ezt mai szemmel ésszerű fejlődési útnak kell minősítenünk, tekintettel a munkaerőforrások bőségére és a szűkös felhalmozási forrásokra. (Más kérdés, hogy az ambiciózus célok mennyiben álltak összhangban a reális lehetőségeinkkel.)

A gazdasági aktivitás gyors emelkedését mutatja, hogy 1949 és 1975 között a népesség kb. 15 százalékkal, a munkaképes korúak száma mintegy 11 százalékkal gyarapodott, ugyanakkor az aktív keresőké csaknem 30 százalékkal. Ebben a döntő szerepet a nők munkába állása játszotta: a nők gazdasági aktivitása történelmileg igen rövid idő alatt csaknem általánossá vált.

E folyamat jelentőségének megítéléséhez figyelembe kell vennünk, hogy a gazdasági aktivitás emelkedéséből származó többletmunkaerő, valamint a mezőgazdaságból felszabaduló létszám túlzottan nagy arányban áramlott az iparba és az építőiparba, ahol a felhalmozási források korlátozottsága közepette a foglalkoz-

tatásuk nem lehetett kellően hatékony [2]. Ugyanakkor a szolgáltató ágazatoknak — az infrastruktúra, a szolgáltatások fejlesztését háttérbe szorító gazdaságpolitikával összefüggésben — aránytalanul kis rész jutott a többletlétszámból csakúgy, mint a beruházásokból. Szemben eme iparosodott országokkal, ahol a század folyamán a tercier ágazatoknak jutott a beruházások fele-kétharmada, Magyarországon az ötvenes években eme ágazatok a beruházásoknak csupán egyharmadát kötötték le, s csak az 1980-as években emelkedett a részesedésük 50 százalék fölé. A tercier szektorban foglalkoztatottak aránya pedig az összes keresőn belül csupán kb. 30 százalék volt 1970-ben, s ma is csak mintegy 40 százalék, miközben a fejlett ipari országokban már 15—20 éve több mint 50 százalék. A hozzánk hasonló fejlettségű országoktól is viszonylag jelentős e tekintetben az elmaradásunk.

Az 1950—1960-as évek gazdasági fejlődésének az a jellegzetessége, hogy a gazdaságpolitika egyebek között a szolgáltatások visszafogott fejlesztésével teremtett többletforrást a gazdasági növekedéshez, az iparban a lehetőségektől elmaradó termelékenységnövekedést és pazarló munkaerő-felhasználást idézett elő, ami a mai napig rányomja bélyegét a hazai munkakultúrára. *A munkaerő-felhasználás alacsony színvonala mint a választott fejlődési út következménye* folytán tehát a pótlólag aktivizált munkaerőforrás egy része nem válhatott a növekedést közvetlenül előmozdító tényezővé.

Utalnunk kell azonban a gazdasági aktivitás gyors növekedésének arra a társadalompolitikailag fontos vonatkozására, hogy fedezetet nyújtott a társadalmi munkaidőalapot csökkentő intézkedésekre (viszonylag korai nyugdíjba vonulást elősegítő nyugdíjrendszer, az 1968-ban megkezdődött munkaidő-csökkentések, a gyes, a szüléshez, gyermekneveléshez kapcsolódó különféle munkaidő-kedvezmények stb.). Az ellentétes hatások eredője eléggé meglepő: *a gazdasági fejlődés extenzívnek nevezett periódusában a gazdaság által felhasznált munkaidő-mennyiség valójában nem nőtt* (1950 és 1970 között nagyjából stagnált, majd csökkenni kezdett — [4] 873. l.).

A legutóbbi évtizedben a népesség alakulása a korábbiaktól eltérő feltételeket kínál a gazdasági fejlődéshez. A népesség 1980-ig nőtt ugyan, azóta viszont csökken, a munkaképes korú népességé pedig már az 1970-es évek közepe óta nem növekszik, s a legutóbbi években érezhető csökkenés következett be. Ebben az időszakban tehát a *népesség számának és összetételének alakulása már nem kínált többletforrást a gazdasági növekedés számára.*

Ugyanakkor *a gazdasági aktivitás további emelése már hosszabb ideje nem lehetséges;* az ebben rejlő tartalékot az ország már korábban kiaknázta. Mivel pedig a törvényes munkaidő csökkentése tovább folytatódik, a társadalmi munkaidőalap mérséklődik. Bár nem hagyhatók figyelmen kívül a munkaidőalap kiterjesztését elősegítő olyan újabb fejlemények, mint a gyes melletti részmunkaidős foglalkoztatás engedélyezése, a nyugdíjasok foglalkoztatási kereteinek tágítása, a vállalati gazdasági munkaközösségek terjedése, a külföldi munkaerő foglalkoztatásának bővítése stb. E fejlemények tanúsága szerint *a munkaerő-politikában az extenzív fejlődés elemei változatlanul jelen vannak.**

Nem szeretnénk abba a gyakran elkövetett hibába esni, hogy az „extenzív" jelzőt kizárólag megbélyegző értelemben használjuk. A gazdasági fejlődés meghatározott feltételei között jogos és célszerű lehet az extenzív módszerek felhasználása, s a mai helyzetben sem vitatható célszerű alkalmazásuk létjogosultsága.

b) A magyar népesedés már említett szembeötlő sajátossága a népességszám igen egyenetlen alakulása, amely a foglalkoztatásban is tükröződik. A statisztikai adatok tanúsága szerint a munkaképes korúak és az aktív keresők létszáma egy-

* E törekvésre Kovács János már 10 éve felhívta a figyelmet [9].

mással párhuzamosan változik. Ez arra utal, hogy az elmúlt 20 évben a foglalkoztatás mértékét a munkaerő kínálata határozta meg.

Az utóbbi évtizedek magyar népességfejlődésében a legnagyobb egyenlőtlenséget az 1950-es évek első felében kialakult csúcs, majd az 1960-as évek elején bekövetkezett mélypont okozta. Ez tükröződik az 1971-ben első ízben munkába állt 176 ezer és az 1980-ban munkát kezdett 116 ezer fős létszám közötti 60 ezres különbségben. De még e hazai viszonylatban legjelentősebb létszámváltozás is alig haladja meg a keresők összlétszámának 1 százalékát.

Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy *a népesség hullámzása a foglalkoztatást és ezen keresztül a gazdasági fejlődést érdemben nem módosította.* A mezőgazdaság példája nyomán legfeljebb azt a feltételezést kockáztathatjuk meg, hogy a nagyobb mértékű generációváltás megkönnyítheti a technológia korszerűsítését.

A következőkben megkíséreljük körvonalazni, hogy az ezredfordulóig terjedő időszakban várhatóan miképpen hatnak majd egymásra a népesedési és a gazdasági folyamatok. Prognózisunk természetesen csak hézagos és elnagyolt lehet, hiszen az elkövetkező 15 év gazdasági fejlődésében és népesedésében olyan új folyamatok válnak jellemzővé, amelyek hatásairól alig van tapasztalatunk. További bizonytalanságot okoz, hogy a jelenlegi kiélezett gazdasági helyzetben, amikor — joggal mondhatjuk — korszakváltás zajlik, szinte lehetetlen megbízható előrejelzést adni a következő évek növekedési ütemeről, az életszínvonal különböző tényezőinek alakulásáról vagy akár a fejlesztéspolitika lehetőségeiről. Így csak néhány elemét emelhetjük ki a népesedés és a gazdaság kapcsolatrendszerének.

A várható népességfejlődés gazdasági hatásai

Abból indulhatunk ki, hogy miután az ezredfordulóig terjedő időszakban nincs lehetőség a gazdasági aktivitás érdemi változtatására, *a munkaerő-kínálat alakulását döntően a népesség, ezen belül a munkaképes korú népesség számának változásai fogják meghatározni.*

A munkavállalási korúak száma 2000-ig meglehetősen egyenetlenül alakul majd.* 1988-ig folytatódik a napjainkban is tapasztalható csökkenési tendencia, aminek oka, hogy viszonylag kisebb létszámú az utánpótlás, ugyanakkor népesebb korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt. 1988 után viszont átmenetileg gyorsan emelkedik majd a munkaerőforrás, mert ekkor jutnak a munkaképes korba az 1973—1975-ben született nagy létszámú korosztályok. A csúcspont 1994-re várható, amikor a munkaképes korú népesség mintegy 140 ezerrel (2,2 százalékkal) haladja meg az 1988-ra várható szintet. Az 1980-as évtized csökkenő születésszáma miatt ezt követően folyamatos csökkenésre kell számítanunk. Különösen nagy lesz a létszámcsökkenés az ezredfordulót követő években, amikor az 1950-es években született nagy létszámú korosztályok lépnek nyugdíjba. Az ifjúsági utánpótlásban meghatározó jelentőségű 18 évesek száma 1990 és 1994 között mintegy 40 ezer fővel, kb. egynegyedével emelkedik, majd csaknem ekkora ütemben csökkenni kezd, amit átgondolt intézkedéseket igényel a pályakezdők elhelyezésében. Összességében azonban a munkaerőforrás átmeneti emelkedése, majd csökkenése az ezredfordulóig terjedő időszakban — legalábbis mennyiségi értelemben — *nem befolyásolja érdemben a gazdasági növekedés lehetőségeit.*

Ilyen összefüggést azért sem lenne indokolt keresnünk, mert már egy közepe-

* A jövőre vonatkozó népességadatok a KSH Népességtudományi Kutató Intézetének 1983-ban készült II/2. jelű népességprognózisából származnak.

sen fejlett gazdaságban is rendelkezésre állnak az eszközök ahhoz, hogy a termelékenység növelésével ellensúlyozni lehessen a népesség mint munkaerőforrás esetleges szűkösségét. Mint Samuelson írja: „A zérus népességnövekedés olyan irányzat, amelyet a modern gazdaság — ha úgy akarja — már megengedhet magának" ([10] 104. 1.).

Ebből következően megtévesztő az olyan érvelés, amelyik szerint azért kell a népességszám növekedését elősegítő népesedéspolitikát folytatni, hogy a jövőben több munkaerő álljon az ország rendelkezésére, s ezáltal gyorsabb legyen a gazdasági növekedés. Azoknál az éves szinten csak ezrelékben kifejezhető változásoknál, amelyek a népesedéspolitika hatására egyáltalán bekövetkezhetnek, összehasonlíthatatlanul nagyobb hatást gyakorolhat a gazdaság rendelkezésére álló munkakapacitásra például a gazdasági aktivitás emelése, a törvényes munkaidő vagy az ezen felül munkával töltött idő módosulása; a gazdasági növekedés legfontosabb forrása pedig egyértelműen a termelékenység emelése.

b) A szakemberek körében elfogadott vélemény szerint a gazdasági növekedés szempontjából a munkaerő-állománynak nem a nagysága, hanem a *rugalmassága* a kulcskérdés, ami viszont nem független a népesedési folyamatok alakulásától. A növekvő népesség ugyanis nagyobb flexibilitást biztosít, mint a stacioner vagy a csökkenő — és így öregedő — népesség, hiszen a fiatalabbak mobilitási készsége nagyobb az idősebbekénél.

Ilyen szempontból érdemel figyelmet, hogy a népességprognózis szerint az 1990-es évtizedben érezhetően emelkedni fog a munkaképes korúakon belül az idősebb korosztályok részaránya. Amíg az 1980-as évtizedben várhatóan a munkavállalási korúaknak kb. 38 százaléka lesz 40 évesnél idősebb, addig az ezredfordulóra ez az arány 42 százalékra emelkedik. Ugyanez idő alatt a 25—39 éves népesség mintegy 30 ezerrel (több mint 12 százalékkal) fog fogyni. Ezek a tendenciák különösen az 1990-es években nehezítik meg a szükségessé váló foglalkozás- és munkahely-változások, átképzések megvalósulását.

A munkába lépő fiatal korosztályok létszámának néhány évig tartó érezhető növekedése tehát eleinte kedvező feltételt kínál majd a minden bizonnyal szükségessé váló technológiaváltáshoz. Ezt követően viszont szűkül az ún. demográfiai cserén keresztül megvalósuló struktúraváltozás lehetősége, vagyis növekszik a már dolgozók mobilitása iránti igény.

c) A népesség mint munkaerőforrás *területi megoszlása* olyan adottság a gazdaság számára, amelyen valamelyest módosíthat ugyan, de csak komoly társadalmi feszültségek árán. A jövőben a munkaerő-kínálat és -kereslet területi megoszlásának eltéréseiből fakadó feszültségek minden valószínűség szerint éleződni fognak.

Már ma is szembetűnő Budapest és néhány ipari centrum kedvezőtlen munkaerőhelyzete. A főváros és a területi hierarchia másik végpontján elhelyezkedő községek népességének kor és foglalkozás szerinti összetételéből következik, hogy ezeken a településeken hosszabb távon a munkaképes korú népesség fogyása várható. A népességprognózis szerint a munkaképes korú népesség településtípus szerinti megoszlásában Budapest részesedése kismértékben, a községeké jelentősen csökken, s ezzel párhuzamosan növekszik majd a vidéki városokban élők aránya.

Ezzel szemben Budapesten például az infrastruktúra fejlesztése és a kvalifikált budapesti munkaerőre épülő ipari és egyéb tevékenységek vidékre telepítésének hosszabb távon is korlátozott lehetősége miatt a munkaerő-kereslet nem igazodhat a szűkülő helyi munkaerőforrásokhoz. Fenn kell tehát maradnia a Budapestre ingázásnak. Az életmóddal kapcsolatos igények változásával azonban ez egyre nagyobb nehézségekbe ütközik majd. Ugyanakkor a mezőgazdasági alaptevékenységekben foglalkoztatott létszám csökkenésének lassulása s a virágzó melléktevé-

kenységek miatt is valamelyest mérséklődik a kistelepülések munkaerő-megtartó képességének romlása.

Mindennek hatására Budapest munkaerőhelyzete hosszabb távon is feszült marad, míg némely vidéki városokban (különösen amelyek egyoldalúan egy-egy iparágra épülnek) nem kizárt még az időleges munkaerő-túlkínálat megjelenése sem. Továbbá a fővárosban és a községek nagy részében a szerkezetátalakítási folyamatok akadályozójává válhat a romló korösszetétel.

A várható gazdasági folyamatok hatása a népesedésre

a) 1975-től az *aktív keresők* létszámnövekedése megszűnt, s az utóbbi években már némileg csökken a foglalkoztatott létszám. A gazdasági aktivitás növelésének lehetőségeit kihasználtuk. A nyugdíjba vonuló és az első ízben munkába lépő korosztályok eltérő jellemzőiből adódóan valamelyest még emelkedik a női foglalkoztatottság, de összességében már a gazdasági aktivitást (elsősorban a férfiak esetében) csökkentő folyamatok kerülnek túlsúlyba. A nők gazdasági aktivitása végül is meglehetősen magas szinten stabilizálódik. Ha lassan megszűnik is az alacsony termékenységű kereső és a magasabb termékenységű eltartott nők közti arányeltolódás születésszámot mérséklő hatása, a *magas női foglalkoztatottság erősen korlátozza majd a termékenység növekedésének lehetőségét.*

b) A foglalkozási struktúrában a múltbeliektől részben eltérő folyamatok zajlanak le. Nem szűnik meg ugyan, de lassul a mezőgazdasági alaptevékenységgel foglalkozók létszámcsökkenése, akiknek a termékenysége az átlagosnál magasabb. A mezőgazdaság mint népgazdasági ág létszáma az elmúlt években emelkedett, aminek azonban sajátos oka, hogy a mezőgazdasági alaptevékenységet kiegészítő ún. melléküzemágak vettek át ellátatlan ipari és szolgáltató tevékenységeket. A nem mezőgazdasági foglalkozások térnyerése továbbra is kedvezőtlenül befolyásolja majd a népesedést. Ha emellett azt is figyelembe vesszük, hogy a dolgozók egyre nehezebben vállalják az ingázást, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy a munkaerő-kínálat várható területi megoszlása folytán újabb nyomás alakulhat ki a területileg túlcentralizált ipar széttelepítésére. A várható fejlesztési források és társadalmi tendenciák ismeretében azonban annyi bizonyos, hogy mindez nem járhat az urbanizáció folyamatának olyan módosulásával, amely növelné a termékenységet.

c) A munkahelystruktúra előbbiekben kedvezőtlennek minősített jellegzetességei csak lassan változhatnak. Gazdasági fejlődésünk várható körülményei között ugyanis viszonylag szűkösek lesznek a munkakörülmények javítására, a nehéz testi munkák, az egészségre ártalmas munkakörök kiváltására fordítható anyagi eszközök. Az eddig felhalmozódott egészségkárosodásokhoz ezért valószínűleg újabbak társulnak majd.

d) 1979 óta *a gazdasági növekedés üteme* lényegesen alacsonyabb a korábbinál. A munkaerő iránti tényleges kereslet azonban továbbra is meghaladja a kínálatot, ami a gazdaságpolitikát változatlanul az extenzív módszerek alkalmazására sarkallja. Az tehát, hogy a jövőben alapvetően megváltozik-e a foglalkoztatás jellege, nem a növekedés ütemétől függ, hanem attól, hogy a gazdaságirányítás szélesen értelmezett rendszere képes lesz-e a tényleges munkaerő-szükséglet szintjére szorítani a keresletet.

e) Végül felmerül a kérdés, vajon a korábbiaknál lassúbb növekedési ütem hatása az *életszínvonal* emelkedésének lehetőségére hogyan befolyásolja majd a népesedési folyamatokat. Mivel azonban az életszínvonal-tényezők és a népesedés között egyelőre nem sikerült szignifikáns összefüggéseket kimutatni, a válasz-

adást egyelőre függőben kell hagynunk. Legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy az aktív és hatékony népesedéspolitikára fordítható forrásaink nyilvánvalóan függnek ugyan gazdasági fejlődésünk eredményeitől, alapvető meghatározóik azonban *a társadalompolitika* által kitűzendő célok.

Hivatkozások

[1] *Andorka Rudolf:* A termékenység társadalmi tényezői a fejlett társadalmakban. Demográfia, 1983. 1. sz.
[2] *Augusztinovics Mária:* A hosszú távú növekedés néhány tényezője. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
[3] *Becker, G. S.:* An economic analysis of fertility. In Demografic and economic change in developed countries. Princeton University Press, 1960.
[4] *Berend Iván:* Eszközigényesség és fejlesztési politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[5] *Easterlin, R. A.:* The baby boom in perspective. American Economic Review. 1961. 4. sz.
[6] Érték-orientációk a népesedési magatartásban. A KSH Népességtudományi Kutató Intézetének Kutatási Jelentései, 2. 1981.
[7] Időmérleg. Részletes adatok I. KSH, 1982.
[8] *Klinger András:* Az európai régió demográfiai struktúrájának változása. II. rész. Statisztikai Szemle, 1983. 2. sz.
[9] *Kovács János:* Teljes foglalkoztatás és munkaerőhiány. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
[10] *Samuelson, P. A.:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[11] *Sánta Imréné:* A termékenységet befolyásoló tényezők vizsgálata. Demográfia, 1983. 2—3. sz.
[12] *Zafir Mihály:* A népesedés, a termékenység, valamint az életszínvonal közötti összefüggések. Kézirat. 1983.

Henri Fayol:

IPARI ÉS ÁLTALÁNOS VEZETÉS

(Tervezés — szervezés — közvetlen irányítás — koordinálás — ellenőrzés)

A magyar nyelven most először megjelenő művet a klasszikus iskola alapművei közé sorolják. A szervezetek strukturálására és működtetésére a legmaradandóbb hatást Fayol munkája gyakorolta. Könyvében 40 év vezetői tapasztalatát foglalta össze, amelyeket munkanaplójában lejegyzett anyagokból általánosított. Olyan szabályok után kutatott, amelyek a vezetés számára szinte kötelezően előírhatók. Mindenekelőtt arra kereste a választ, hogy mi a szervezet. A vezetési funkciókkal összefüggésben az alapelvek egész sorát fogalmazta meg, magát a vezetést pedig princípiumok és kötelességek szövedékéből állította össze. Az általa megfogalmazott szabályok alkotó alkalmazása nemcsak a vezetés színvonalát, de a szervezetek működésének hatékonyságát is emelheti.

Fayol tanításának három sarkalatos pontja van:

1. a vezetés általános módszer,
2. a vezetés a szervezetek működésének kormányzására vonatkozik,
3. a vezetés a rendszerkoncepción nyugszik.

Mondanivalója a vezetésről nemcsak az iparra, hanem a kereskedelmi, politikai és mindenfajta kollektíve szervezett nem gazdasági tevékenységre vonatkozóan is érvényes. Vitathatatlan érdeme, hogy igen pontosan meghatározza a használt fogalmakat, tisztázza egymásra épülésük rendjét.

Kb. 130 l. kb. 70,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (545—559. l.)

Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években

Fazekas Károly—Köllő János

A hetvenes évek munkaerő-politikáját az eszközök és a hangsúlyok gyakori változásai jellemezték. Nem egyszerűen az eszközök cserélgetéséről, javítgatásáról volt szó, hanem alapvető elveket érintő fordulatokról. Alig egy-két évvel az 1967—1968-as liberalizáló intézkedések (az 1967. évi új Munka Törvénykönyve, a létszámterv-lebontás eltörlése, a nyereségrátát középpontba helyező bérszabályozási rendszer bevezetése) után a nyomukban kibontakozó folyamatok különféle gyakorlati intézkedésekben is megjelenő kritikájának lehettünk tanúi. Átmeneti szélcsend után, az évtized közepén pedig olyan akciók bontakoztak ki, amelyek nyíltan szemben álltak az 1968-as elképzelésekkel. Az évtized végén újból liberalizálódás figyelhető meg: a vállalati kategorizálás és a — részleges — kötelező munkaerő-közvetítés eltörlése, a kötelező pályázati rendszerek ritkítása, a létszámtervek megyei zsürizésének elhagyása, visszatérés egy — legalábbis elvileg — szabadabb béralakulást megengedő szabályozáshoz stb.

Kézenfekvő feltételezés, hogy ezek a fordulatok a reformpolitika pozícióváltozásaiból származtathatók: a reform térnyerése liberálisabb munkaerő-politikával, térvesztése a piaci folyamatok háttérbe szorításával társult. A feltevés kézenfekvő, de nem egészen helytálló. Ha a munkaerő-politika sorsa valóban ilyen szorosan kötődött volna a reformciklusokhoz, a fordulatoknak kb. 1966—1968-ban, 1971—1972-ben, valamint 1978—1979 táján kellett volna végbemenniük. A valóságban viszont fordulatokra nagyobb számban és más időrendben került sor.

Írásunkban ezért másféle magyarázatot próbálunk találni a munkaerő-politika változásaira. Megfigyelésünk szerint a központi és a területi szintű beavatkozás erősödésének *két hullámáról* beszélhetünk. A döntések megszületésének vizsgálata, valamint a központi és a területi intézkedések összevetése alapján megállapítható, hogy mindkét esetben *kampányokról* volt szó, amelyeket *1969—1970-ben*, illetve *1975-ben* indítottak útjukra. A munkaerő-politikának ezt a hullámzását közvetlenül, úgy tűnik, a munkaerőpiac feszültségeinek ingadozásai váltották ki.

A továbbiakban először a munkaerőpiaci feszültségek ingadozásairól próbálunk képet adni. Ezt rövid kitérő követi az ingadozások feltételezhető okairól. Végül azokat a központi és területi kampányokat mutatjuk be, amelyek fő célja a szóban forgó feszültségek csökkentése volt.

A munkaerőhelyzet rövid távú változásai

A munkaerőpiaci konjunktúra[1] közvetett jellemzésére öt olyan változót választottunk ki, amelyek értéke a kereslet növekedésével — egyébként azonos feltéte-

[1] A „feszültségek növekedéséről" beszélünk, ha a piacon nő a hiány és/vagy csökken a *slack;* „csökkenésről" fordított esetben. A szóban forgó állapotváltozások gyűjtőfogalmaként használjuk a *konjunktúra* kifejezést.

Fazekas Károly és *Köllő János* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársai.

lek mellett — valószínűleg nő, s azt az irányítók a munkaerőhelyzet súlyosbodásaként értékelik.[2] A kiválasztott változók a következők:

a) A munkaerő-tartalék kimerítésének üteme
Elvileg a munkaerő-tartalékba tartozónak azokat tekintjük, akik munkaképes korúak, munkaképesek, és azonnal munkába léphetnének. Gyakorlatilag úgy próbálunk a létszámukra következtetni, hogy a munkaképes korú (a munkaerőforrásban számításba vett), de inaktív népességből kivonjuk a munkaképes korú nyugdíjasokat, a gyesen lévők, valamint a tanulók számát. A tartalék kimerítésének ütemét az így számított tartalékból egy-egy év során munkába lépők arányával mérjük.

b) A túlórák aránya
Szokványos jelzőszám, mely kielégítetlen munkaerőigényekre utal, s így ismét csak felhasználható a munkaerőpiac feszültségének érzékeltetésére [11].

c) A fluktuációs ráta
Kiválasztását a kereslet-kínálati viszonyokkal való jól ismert kapcsolata indokolja ([9], [14], [21]).

d) A munkaviszonyból származó pénzbevételek tényleges és tervezett növekedésének különbsége

e) A reálbérek tényleges és tervezett növekedésének különbsége
Feltételezésünk szerint a bértúllépés részben következménye, részben kísérőjelensége a munkaerő *növekvő* hiányának. Következménye, amennyiben a váratlanul *súlyosbodó* munkaerőhiány a bérek *vártnál* gyorsabb növekedését kényszerítheti ki; kísérőjelensége annyiban, amennyiben ugyanaz az ok (a vártnál gyorsabban növekvő termelés) *egyaránt vezethet* a munkaerőhiány súlyosbodásához, valamint a nyereség és a részesedési alapok vártnál gyorsabb növekedéséhez.

A fentieknek megfelelően a piac feszülésére utal, ha az *a*, a *b*, illetőleg a *c* változó nő, a bérterveket pedig túllépik; fordított esetben a piac ernyedésére következtethetünk. Tegyük hozzá, hogy *a fluktuáció és a túlórázás növekedését, valamint a bértúllépést önmagukban is kedvezőtlen jelenségeknek* (ti. a munkaerőpiac növekvő feszültségének, a munkaerőhelyzet romlásának tanújeleként) tekintették a vizsgált időszakban.

A változók tényleges alakulását az 1. sz. táblázat szemlélteti, ahol „+" jelzi a növekedést, illetve a túllépést, „—" a csökkenést, illetve elmaradást, „0" pedig a stagnálást, illetve a tervnek való megfelelést.

A jelek a munkaerőpiaci feszültségek növekedésére és halmozódására utalnak 1969-ben és még 1970-ben is. 1971-ben a feszültség legalábbis nem nőtt tovább, 1972—1973-ben pedig enyhült. 1974-ben, majd 1975-ben egyértelmű romlásról, 1976-ben javulásról tanúskodnak az adatok. A vizsgált időszak hátralévő éveiben (1981-ig) nem találkozunk a részfeszültségek újabb halmozódó növekedésével.[3]

A gazdaságirányítás tehát leginkább az 1969—1970. és az 1974—1975. éveket tekinthette a feszültségnövekedés periódusainak.

[2] Terjedelmi okokból nem térhetünk ki arra, miért éppen ezeket a változókat választottuk ki, alakulásukra milyen egyéb tényezők hatnak, milyen speciális problémák vetődnek fel velük kapcsolatban, konjunktúramutatóként való felhasználásukkor milyen kutatási előzményekre támaszkodhatunk stb. Csupán utalhatunk egy korábbi tanulmányunkra [10], amely kimerítően taglalja ezeket a kérdéseket, és a szakirodalmi előzményekre is kitér.

[3] 1982-től a kisvállalkozások megjelenése és elszaporodása oly mértékben befolyásolja az általunk használt változók elemzési értékét, hogy *ugyanezekkel* a változókkal ma már nem jellemezhetnénk a munkaerőpiaci feszültségek alakulását.

A változók értékének alakulása *1. sz. táblázat*

	a	b	c	d*	e*
1969	+	+	+	+	+
1970	+	+	—	+	+
1971	—	—	—	+	0
1972	+	—	—	—	0
1973	—	0	—	—	0
1974	+	+	+	+	+
1975	+	+	+	+	+
1976	—	—	—	—	—
1977	—	+	—	—	+
1978	—	0	—	+	+
1979	—	—	+	+	—
1980	—	0	—	—	—
1981	+	+	+	+	+

Források: Statisztikai Évkönyvek (a-c); Tájékoztató az adott évi népgazdasági tervhez. Országos Tervhivatal 1968, . . ., 1982 (d, e).

* Ha a terv a bérnövekedésre intervallumot határozott meg, a túllépést a felső, az elmaradást az alsó határhoz képest nézték.

Az ingadozásokat kiváltó okokról, feltételes módban

Az ingadozások kiváltó okainak elmélyült vizsgálata természetesen sokkal finomabb módszereket kíván, mint amilyennel a munkaerőpiac konjunkturális állapotának azonosításában az imént megelégedhettünk — a finomabb módszerek viszont többféle adatot és hosszabb idősorokat, mint amilyenek a rendelkezésünkre állnak. Ezért a most bemutatandó statisztikai elemzési módszert csupán egy lehetséges első megközelítésnek, eredményeit feltételesnek tekintjük.

Módszerünk arra a feltételezésre épül, hogy a kiválasztott öt változó mindegyikének viselkedését erősen befolyásolja egy közvetlenül nem érzékelhető, de létező jelenség: a munkaerőpiaci konjunktúra. Feltételezzük továbbá, hogy e változók normális eloszlásúak, s kapcsolatuk egymással is, meg a rejtett változóval is lineáris módszerekkel jól megragadható. Ilyen feltételek mellett a változók *első főkomponensének* meghatározásával olyan indexhez juthatunk, amely jól közelíti az eredeti változók alakulásában meglévő közöset: a munkaerőpiaci konjunktúra hullámzását. (Matematikailag: a lehető legnagyobb részt magyarázza meg a változók összes varianciájából.) Ez az index jobb mérőszáma a konjunktúrának, mint az eredeti változók bármelyike.

Az eljárás alapelve és módszere megegyezik a Kornai János-féle hiánymakroindex számításáéval ([16], [13]). Ám amíg Kornai részleges hiányindikátorokból kiindulva a hiány *intenzitását* méri egy walrasi állapothoz képest, a mi változóink kilengéseket mérnek, és indexünk a munkaerőhiány *változásáról* (a változás irányáról és erősségéről) tudósít, az előző évhez (A variáns), illetve az előző két év átlagához képest (B variáns).[4] Ebből adódóan ugyanazon érték mögött a piac eltérő állapota (a kereslet-kínálat eltérő viszonya) állhat.[5]

Amint *az 1. sz. ábra középső részén* látható, a konjunktúraindex *1969—1970-ben, 1974—1975-ben* és *1981-ben* jelzi a piac feszülését, 1971-ben és 1978-ban stagnálásra utal, más években a feszültségek enyhüléséről tudósít.

[4] A bértúllépést, illetve -elmaradást természetesen mindig az *adott évi* tervhez képest mérjük. Mint említettük, a pozitív eltérést *növekvő* (de nem feltétlenül nagy), a negatívat *csökkenő* (bár nem feltétlenül kicsi) munkaerőhiány jeleként értékeljük.

[5] Például egy hároméves feszülési periódust követő továbbfeszülés a negyedik évben súlyosabb hiányt idéz elő, mint ha ugyanilyen változásra három évig tartó ernyedés után kerül sor. Pozitív, illetve negatív értékek *sorozata* alapján természetesen következtethetünk a piaci feszültség szintjére is.

A munkaerőpiac konjunktúraingadozásai 1. sz. ábra

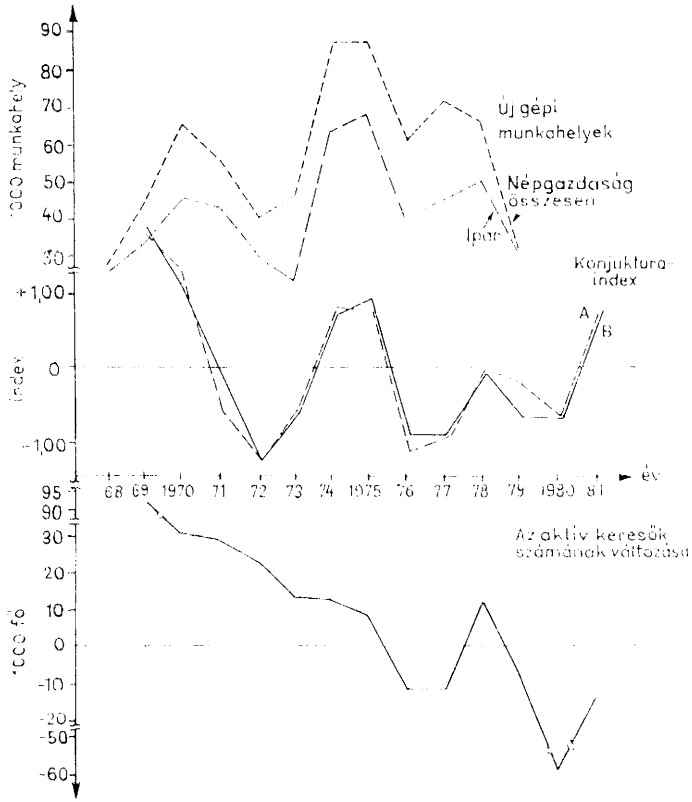

Forrás: [37], [38].

Az ábrán legalul elhelyezkedő görbe az aktív keresők számának változásait mutatja. Látható, hogy a keresők számában beállott hirtelen csökkenések nem vezettek a munkaerőhelyzet súlyosbodásához, s a keresők számának növekedéséből sem következett a munkaerőhelyzet javulása. Sőt az esetek nagy részében (kilenc évben) a foglalkoztatott létszám és a munkaerőhiány azonos irányban változott. A konjunktúraingadozásokat eszerint inkább a kereslet hullámzásai idézik elő.[6]

E felismerés nyomán vetettük alá vizsgálatnak a munkaerő-keresletet befolyásoló tényezők egész sorát: a GDP-t és belföldi felhasználását, az importot, a felhalmozást, az ipari termelést stb. A munkaerőpiac megélénküléseinek magyarázatához végül is a beruházási folyamat felől elindulva jutottunk a legközelebb. Az 1. sz. ábra felső harmadában látható két grafikon azt jelzi, hány betöltésre váró munkahely keletkezett egy-egy évben új gépi *kapacitások* belépése és régiek kiselejtezése folytán. Látható, hogy a nettó új munkaerőigény erőteljes felfutása rendre a munkaerőpiac feszülésével, míg zuhanásszerű csökkenése a piac ernye-

[6] Ennek legvalószínűbb oka az, hogy a kereslet erősebben ingadozik, mint a kínálat. Az aktív keresők száma — az 1969. és az 1980. évet kivéve — nem változott 10—25 ezernél többel. Ugyanakkor csupán a termelő ágak munkaerőigényében 10—40 ezres változások fordultak elő. A munkaközvetítő irodákhoz bejelentett betöltetlen munkahelyek számában pedig nemegyszer állott be 150—200 ezres változás: 1970-ben például 183 ezres növekedés, 1971-ben 166 ezres csökkenés. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közvetítő irodák adatai erősen tükrözik a bejelentésben való érdekeltség változásait, s ezért nem használhatók konjunktúraelemzésre.

désével párosult. (1980—1981-re sajnos nem állnak rendelkezésre ilyen becsült adatok.)[7] A beruházások azonban nemcsak közvetlenül belépő új kapacitások révén növelik a munkaerő-keresletet, hanem multiplikátorhatásukon keresztül közvetve is, mint erre a beruházási ciklusokkal foglalkozó irodalom több helyen, ha csak érintőlegesen is, utal.[8] E kettős hatás 1976-ig érvényesült: a beruházások és kapacitások 1969—71. évi gyors növekedése a munkaerőpiaci feszültségek növekedésével, majd e kritikus szint fennmaradásával párosult. 1972—1973-ban lassan növekvő beruházások és kevesebb új kapacitás mellett a munkaerőpiaci feszültségek is csökkentek. A következő két évben mindkét oldalon gyors növekedés, 1976-ban visszaesés következett. Később, különösen 1977-ben és 1981-ben az adatok már nem igazolják a beruházási szféra elsődleges szerepét.

Az ingadozás okainak teljesebb feltárása számos további — részben nem számszerűsíthető — tényező és összefüggés figyelembevételét igényelné. Így például *intézményi-politikai* tényezőkét (mint amilyen a munkaerőpiac 1967—1968-ban végbement liberalizálása), s hogy a körülményektől függően más és más tényezők vezethetnek a munkaerőpiac megélénküléséhez.

A nyolcvanas években például már aligha igaz, hogy a feszültségek a beruházási szférából terjednek át. A hosszan elhúzódó behozatali korlátozások lazításának ugyanolyan hatása lehet, mint korábban — amikor a folyó inputokhoz a vállalatok viszonylag folyamatosan hozzájutottak — a beruházások és a kapacitások növekedésének. Minden jel arra utal, hogy az 1981. évi munkaerőpiaci megélénkülés mögött az importkorlátozás átmeneti gyengülése húzódott meg.[9] Továbbá azonos felhalmozás és termelés mellett befolyásolja a munkaerőigényt a *készletfelhalmozás* mértéke.[10] A megélénkülés *jellege* pedig nem kis mértékben függ attól, hogy a vállalatok — a létszámnövelésben való érdekeltségük függvényében — milyen mértékben fordulnak külső és mennyiben belső munkaerőforrások felé stb.

Mindez megnehezíti, de nem teszi lehetetlenné a konjunktúra elemzését, beillesztését egy-egy szűkebb korszak gazdasági folyamataiba. Ám korszakonként más és más változókkal tanácsos mérni magának a munkaerőpiacnak a mindenkori állapotát, valamint más és más mögöttes tényezőkben célszerű keresni a piaci hullámzások mozgató erőit.

A romló munkaerőhelyzetre adott reakciók néhány általános vonása

Mielőtt a központi és a területi szervek akcióinak leírásába kezdenénk, ki kell emelnünk néhány olyan tényezőt, amelyek eleve meghatározzák megmozdulásaik jellegét.

[7] Az adatok Rimler Judit becslései [19]. A kézirat nyomdába adása után ismerkedtünk meg az 1980. és 1981. évi becsült értékekkel. A nettó új munkaerőigény mindkét évben csökkent, ami arra utal, hogy 1981-ben a piac általunk feltételezett élénkülését nem a kapacitások növekedése, hanem egyéb tényezők váltották ki. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

[8] A beruházási ciklus hatását vizsgálták a foglalkoztatásra [2], a túlórák alakulására [17], a névleges és a reálbérek alakulására [24], mindezekre együttvéve [11]. A munkaerőhelyzetre tett hatást általánosságban említi [6]. Ezek a művek zömmel az ötvenes-hatvanas évek tapasztalatait dolgozták fel.

[9] Az import két évi csökkenés után stagnált, a nemzeti jövedelem belföldi felhasználása ugyancsak két évi csökkenés után nőtt. Itt jegyezzük meg, hogy bár a 40 órás munkahétre való áttérés 1981-ben kezdődött meg, hatása ebben az évben még jelentéktelen volt; az 1981—1982. évi teljes munkaidő-csökkenés 87 százaléka 1982-re esett ([20] 28. l.).

[10] Valószínűleg emiatt nem vezetett a munkaerőpiac erőteljes feszüléséhez az 1977—1978. évi felhalmozásnövekedés. Az erős készletfelhalmozás ti. azt jelenti, hogy viszonylag sok erőforrás nem került be a termelési folyamatba, így munkaerőt sem igényelt. Hozzájárulhatott a várt hatás elmaradásához a gépimport magas részaránya, valamint a bértömeg-szabályozás kiterjesztése is.

Abból kell kiindulni, hogy gazdaságunkban nem lehet számítani a megbomlott munkaerőpiaci egyensúly automatikus, spontán helyreállására. Az a fajta negatív visszacsatolás, amelyet a — piacgazdaságokban is csak hellyel-közzel érvényesülő — Phillips-görbe szemléltet,[11] nálunk két okból sem működik. Egyrészt nem állnak fenn bizonyos részösszefüggések: a munkaerőpiac megélénkülése nem föltétlenül vezet a tervektől függetlenül is gyors bérnövekedéshez, és az utóbbi sem az árak gyors emelkedéséhez, s ha esetleg mindkettő megtörténne is, a növekvő költségek nem föltétlenül fogják vissza a vállalatok terjeszkedési törekvését. Egy másik fontos tény, hogy a hetvenes években hazánkban a munkaerőpiac feszülése a fogyasztói árak megszokottnál inkább lassúbb, semmint gyorsabb emelkedésével párosult,[12] s a fogyasztói és a termelői árszint között sem volt közvetlen kapcsolat. Negatív visszacsatolással tehát akkor sem találkoztunk volna, ha a vizsgált időszakban vállalataink érzékenyen és defenzív módon reagálnak a költségek emelkedésére. Pedig — és ez a lényeg — a magyar vállalatok igen ritkán folyamodnak a termelés tervszerű visszafogásához, illetve alvállalkozó partnereik körének bővítéséhez, amikor súlyosbodó munkaerőhiánnyal kerülnek szembe. Ezt nehezen is várhatnánk abban a — nálunk igen kiterjedt — vállalati körben, amelynek helyzetét — hasonló erejű versenytársak híján — többnyire biztos értékesítési lehetőségek, ellátási felelősség, továbbá kényszerű autarkia jellemez, s ahol a termelés és az értékesítés (ellátás, államközi kötelezettségek teljesítése stb.) között kiegyenlítő tartályként működő késztermékkészletek kicsinyek.[13] A magyar vállalatok tipikusan expanzív módon, pótlólagosan erőforrások bevonásával próbálnak úrrá lenni a munkaerőhiányon, amiben a hetvenes évek folyamán az irányítószervek is támogatták őket.[14]

Mindez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a munkaerőpiac megfeszülésekor roppantul fölerősödtek a munkaerőhiánnyal kapcsolatos vállalati panaszok, s gomba módra szaporodtak meg a „nagy értékű berendezések kihasználatlanságáról", „meghiúsult üzletekről", „népgazdaságilag fontos feladatok végrehajtásának nehézségeiről", „fenyegető ellátási gondokról" stb. szóló drámai hangú beszámolók. Olyan helyzet állt elő, amelyben az irányítók erős ösztönzést kaptak a beavatkozásra — a beavatkozni egyébként is készen állók törekvései pedig támasztékot nyertek. Ez a fajta *beavatkozási kényszer*, illetve késztetés az első fontos, kiemelésre kívánkozó tényező.

[11] Mint közismert, a Phillips-görbe a munkanélküliség szintje és az árak emelkedése közötti (negatív) összefüggést írja le. Elterjedt, sőt ma már általános értelmezése szerint a bérek és az árak gyors növekedése nemcsak a munkanélküliség csökkenésének és a szakszervezeteknek tulajdonítható, hanem annak is, hogy már jóval a teljes foglalkoztatás elérése előtt — az elkerülhetetlen súrlódások folytán — megjelenik a *munkaerőhiány*. Ez viszont arra utal, hogy az állandósult munkaerőhiány önmagában még nem zárná ki a Phillips-összefüggés érvényesülését ([12] 418. l.).

[12] Az áremelkedés átlaga a „feszülés" éveiben 2,8, az ernyedés időszakában évi 4,8 százalék volt. Az összefüggés az infláció gyorsulását figyelembe véve is igaz marad: a lokális maximumok rendre az ernyedés, a lokális minimumok a feszülés éveire estek — vagyis épp fordítva, mint várnánk.

[13] Tőkésvállalatok gyakran reagálnak a munkaerőhiányra a készletre termelés visszafogásával és a készleteik egy részének kiárusításával [8].

[14] Sőt, alkalmanként az irányítószervek maguk is bírálták a defenzív taktikát választó vállalatokat. Emlékezetes példa erre az az országos botrány, amely annak nyomán kerekedett, hogy a Patyolat a kilós mosás beszüntetésével reagált a munkaerőhiányra. A tv, a rádió stb. közbelépésére a vállalat végül is visszakozni kényszerült. Hasonló módon feddték meg a hetvenes évek elején a defenzív alkalmazkodás útjára lépett textilipari vállalatokat is [1]. A kontraszt kedvéért érdemes megemlíteni, hogy egy nemrégiben készült skóciai vizsgálat [3] szerint 19 munkaerőhiánytól sújtott vállalat közül 14 a defenzív alkalmazkodás módszeréhez (vagy ahhoz is) folyamodott, s csupán kettő vállalta a termelés ütemtelenné válását, illetőleg a minőségromlást. Egy hasonló magyar vizsgálat szerint 27 vállalat közül csupán négy (második, illetve harmadsorban alkalmazott módszerként: hat-hat) tett említést defenzív alkalmazkodásról, s csak egy a termelés visszafogásáról ([15] 30. l.).

A gazdaságirányítás különféle hivatalos csatornákon keresztül kaphat képet a munkaerőhelyzetről. Ilyenek a tanácsok jelentései, a KSH és az ÁBMH (korábban a Munkaügyi Minisztérium) adatgyűjtései, illetve előrejelzései, a munkaerő-közvetítő irodák beszámolói stb. Emellett léteznek fontosságukat tekintve az előbbiekkel legalábbis egyenrangú „nem hivatalos" csatornák is, amelyeken keresztül a vállalati *panaszok* a statisztikáknál gyorsabban juttathatók el a megfelelő helyre. A vállalat számára elérhető ilyen csatornák száma szorosan összefügg a vállalat „fontosságával", ez pedig a vállalat gazdasági súlyával, egy-egy területen, ágazaton, az exporton stb. belüli viszonylagos nagyságával [7]. Azok a vállalatok, amelyeknek partnereik („felelőseik") vannak a különböző irányító intézményekben, amelyek szoros és intézményesült kapcsolatokat alakítottak ki állami és pártszervek részlegeivel, illetve munkatársaival, amelyek tagokat delegálnak szakmai és politikai testületekbe, tervegyeztetésekben és fejlesztési koncepciók kidolgozásában vesznek részt stb., az ilyen vállalatok összehasonlíthatatlanul jobb eséllyel adnak hangot a gondjaiknak, mint a foglalkoztatók számszerű többségét kitevő közép- és kisvállalati kör. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a munkaerőhiány problémája soha nem egyszerűen mint a kereslet és a kínálat közötti feszültség problémája jelenik meg, hanem egy meghatározott vállalati kör gondjaként. A korszakot uraló preferenciák mellett ez magyarázza *a munkaerőpiac feszülését követő intézkedések nagyvállalat-pártoló* jellegét.

A harmadik fontos vonás, amelyet ki kell emelnünk, az intézkedések *kampányjellege.*[15] Ez szinte elkerülhetetlenül következik a probléma sajátosságából és a kitűzött célokból. A fluktuációt, a túlórázást visszaszorítani, az egyébként szabadon áramló munkaerőt meghatározott irányok felé terelni, bizonyos vállalatcsoportok keresletét kordában tartani — olyan feladatok ezek, amelyeket a *normatív* szabályozás nem tudhat megoldani, tekintettel arra, hogy az intézkedések lényege éppen a különböző vállalatok *differenciált* elbírálásában áll. Az elvárások kinyilvánításának köznapi csatornái sem alkalmazhatók, hiszen ezeken keresztül éppen az a kör nem „igazítható el", amelyiket ilyenkor befolyásolni kellene — ti. a nem kiemelt munkáltatók köre. Marad tehát a kampány, amely minden munkáltató számára nyilvánvalóvá teszi az aktuális elvárásokat, az éppen helyes viselkedési szabályokat.[16]

Országos kampányok

A hetvenes évek országos munkaerő-gazdálkodási kampányainak vázlatos sémája könnyen felrajzolható. Amikor a területi és ágazati párt- és állami szervek, nem utolsósorban pedig a vállalatok jelzései a munkaerőhiány erősödéséről túlléptek valamiféle kampányszervezési ingerküszöböt, a *központi pártszervek* (a Politikai Bizottság vagy a Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Bizottsága) munkabizottságot hoztak létre a probléma tanulmányozására és javaslatok kidolgozására. A munkabizottságok általában a KB illetékes osztályainak és az érintett állami szerveknek, minisztériumoknak, főhatóságoknak a szakértőiből álltak. A bizottságok hosszabb-rövidebb idő alatt elkészítették a jelentésüket, és *csomagterveket* állítottak össze a javasolt intézkedésekből. A felső szintű pártszervek ezután meg-

[15] A kampány mint gazdaságirányítási eszköz használata szembeszökő sajátossága az általunk vizsgált időszaknak. Hogy csak az intézetünkben folyó kutatásokra szorítkozzunk: Bodó Péter a mezőgazdaság területi irányításának vizsgálata során, Soós Károly Attila a beruházási folyamatok, illetve általában a konjunktúra szabályozásában, magunk a munkaerőpiac irányításában találkoztunk a kampányok alapvető szerepével ([4], [22], [10]).

[16] A munkaerőpiac jól példázza Soós Károly Attila megállapítását, amely szerint a kampányok ott gyakoriak és szükségszerűek, ahol sem a szabályozás, sem a nyílt vagy burkolt tervutasítás nem hatásos [22].

tárgyalták a munkabizottságok jelentését, és *határozatot*, *állásfoglalást* hoztak a teendőkről. A határozat nyomán a *kormány* is elfogadott egy csomagtervet, és utasította az illetékes *minisztériumokat*, hogy dolgozzák ki a szükséges jogszabályokat, irányelveket, leiratokat és emlékeztetőket az érintettek számára.

Jóllehet a párt előkészítő, valamint az állami szervek végrehajtó munkája a valóságban időben sem különül el mereven egymástól — egyes intézkedések már a kampányt elindító párthatározat előtt, a munkabizottságok előkészítő munkája során megszületnek —, a folyamat mégis hosszadalmas. Ráadásul a központi kampányok eleve bizonyos késéssel indulnak be. Így az intézkedések áthúzódnak a munkaerőpiac ernyedési periódusára. Jól érzékelteti ezt a munkaerőhiány 1969—1970. és 1974—1975. évi felerősödéséhez kapcsolódó központi intézkedések rövid története.

1969—1970

Az MSZMP KB 1969. novemberi határozatában foglalkozott először „az utóbbi időben jelentkező egészségtelen munkásvándorlás" káros következményeivel.[17] Ezt követően, 1970 közepén a Központi Statisztikai Hivatal és a Munkaügyi Minisztérium bevonásával a Politikai Bizottság munkabizottságot hozott létre, amely „A munkaerőmozgás nagysága, okai és iránya" címmel jelentést készített a PB számára. A PB 1971 márciusában tárgyalta meg a munkabizottság jelentését, és határozatot hozott a nemkívánatos munkaerőmozgás csökkentésére.[18] Jóllehet a területi hatóságok az 1969-es KB-határozatra hivatkozva ekkor már erőteljesen sürgették a „minisztériumok részéről magukra hagyott" vállalatok megsegítését, és akciókat indítottak az általuk fontosnak tartott vállalatok munkaerőgondjainak enyhítésére,[19] a PB-határozat csupán kisebb jelentőségű konkrét intézkedéseket irányzott elő. Így felszólította a minisztériumokat a jogellenesen kilépő dolgozók elleni következetes fellépésre, és a fogyasztási szövetkezetekre is kiterjesztette a tsz-melléküzemágakra már a határozat előkészítő szakaszában elrendelt munkaerő-gazdálkodási kötöttségeket.

A károsnak ítélt fluktuáció csökkentése mellett a központi szervek a munkaerő-kínálat bővítésével, nevezetesen a munkaképes koron felüli népesség aktivitásának fokozásával is megpróbálkoztak. Megfelelő előkészítő munka után a PB 1971 szeptemberében határozatot hozott a nyugdíjkorhatárt elért dolgozók racionális foglalkoztatásáról, és 1972 januárjában életbe léptek a munkaviszony

[17] Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának üléséről, 1969. november 26—28. [29].

[18] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a nemkívánatos munkaerőmozgás csökkentéséről és a vállalati törzsgárda tagjainak fokozottabb megbecsüléséről, 1971. március 9. [30].

[19] A határozat egyebek között megemlíti, hogy a megyei tanácsok 1970-ben *kiterjesztették a kötelező munkaerő-közvetítést*, a fegyelmi úton elbocsátott, a munkaviszonyt jogellenesen megszüntető, illetve az egy éven belül két vagy több alkalommal munkahelyet változtató dolgozókra. Ezekkel a dolgozókkal a vállalatok csak a megyei munkaerő-közvetítő irodákon keresztül létesíthettek munkaviszonyt; a munkaerő-közvetítő irodák viszont csak a kiemelten kezelt vállalatokhoz közvetítették ki a munkaerőt. A tanácsok bizonyos munkaköröket is bevontak a kötelező munkaközvetítés rendszerébe. Ezekbe a munkakörökbe a kiemelt vállalatokat kivéve csak a munkaerő-közvetítő irodákon keresztül lehetett munkaerőt felvenni. Az egyes megyékben folyó akciókról több beszámoló is megjelent (például [25]). A határozat a minisztériumi intézkedések között megemlíti azokat a jogszabályokat, amelyek a tsz-melléküzemágak tevékenységének korlátozásával kívánják javítani a nagyvállalatok munkaerőhelyzetét. Ez ügyben nem sokkal később külön KB-határozat is született: Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenysége állami szabályozásának alapelveiről, 1971. szeptember 7. [30].

meghosszabbítására és a nyugdíj melletti munkavállalásra ösztönző rendeletek.[20]

Nem érte meg a reformpolitika szempontjából fordulatot jelentő 1972-es évet az 1968-ban bevezetett bérszabályozási rendszer sem, amelyet sok kritika ért, részben a túlzottnak minősített differenciálás miatt, részben mert az eszközigényes (többnyire nagy-) vállalatokat, úgymond, hátrányosan érintette. Előbb fellazult a szabályozás: a bérpreferenciák az 1968. évi 150—180 millió forintról 1970-re 6—700 millióra nőttek, s a támogatás megjelent a feldolgozó iparban is. 1970-ben a preferenciák 75 százalékát 52 nagyvállalat kapta ([5] 123. l.). Egy évvel később pedig új rendszert vezettek be, amely szakított a nyereségrátán alapuló szabályozás alapgondolatával, és a bázis szemléletű bérszínvonal-szabályozásra tért át.

A központi beavatkozás első nagy hullámát az 1972. novemberi KB-határozat tetőzte be. A határozat központi béremelést írt elő az állami nagyüzemek fizikai dolgozóira; a károsnak ítélt munkaerő-csábítás visszaszorítására pedig Országos Szakmai Bértáblázat (OSZB) bevezetését írta elő abból a célból, hogy csökkenjen az alapbérek szóródása. A központi béremelésekre 1973-ban, az OSZB bevezetésére viszont csak hosszú előkészítő munka eredményeként, 1975-ben került sor.[21]

1974—1975

A kiéleződő munkaerőhiány közepette a GPB 1975 elején munkabizottságot hozott létre az 1976-ban kezdődő új ötéves terv munkaerő-gazdálkodási feladatainak kidolgozására. A GPB 1975 novemberében vitatta meg a munkabizottság jelentését, és állást foglalt a konkrét intézkedésekben. Az állásfoglalás alapelvei megjelentek a KB novemberi határozatában, amely megállapította, hogy „egyes ágazatokban, munkakörökben a folyamatos termelést és ellátást zavaró munkaerőhiány van", s előírta, hogy a „korszerű, hatékonyan termelő, gazdaságosan exportáló, dinamikusan fejlődő vállalatok munkaerő-szükségletét a munkaerő tervszerű átcsoportosításával is elő kell segíteni ... Határozottan gátat kell vetni a munkaerő szükségtelen lekötésének, az indokolatlan munkaerőmozgásnak. Intézkedések szükségesek az adminisztratív létszám csökkentésére."[22] A novemberi KB-határozat nyomán a kormány intézkedési programot fogadott el, amelynek részleteit a legfelsőbb pártszervek koordinálásával dolgozták ki. A GPB 1976 márciusában foglalkoztatási és munkaerő-gazdálkodási munkabizottságot hozott létre, amely a KB illetékes osztályainak és a minisztériumoknak a szakembereiből állt, és részletesebb javaslatokat dolgozott ki a konkrét feladatok megoldására. Jóllehet a kormány már 1976 augusztusában határozatot hozott a teendőkről,[23] a bizottság jelentését csak 1977 júniusában tárgyalta meg a PB.[24] Az 1976. augusztusi kormányhatározathoz kapcsolódó számos jogszabály és előírás csak ezután,

[20] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a nyugdíjkorhatárt elért dolgozók és nyugdíjasok racionális foglalkoztatására, 1971. szeptember 21. [30]. A továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék bevezetésére született a 45/1971. (XII. 24.) Korm. sz. rendelet [39]. A rendelet végrehajtásáról intézkedett a 3/1971. (XII. 24.) SZOT sz. irányelv ([39] 988—998. l.).

[21] Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának üléséről, 1972. szeptember 14—15. A KB-határozat nyomán jelent meg a Minisztertanács 1012/(1974. III. 22.) sz. határozata az Országos Szakmai Bértáblázat elveiről és a Munkaügyi Minisztérium 6/1974. (III. 22.) MüM sz. rendelete az Országos Szakmai Bértáblázat alkalmazásával kapcsolatos kérdésekről [36].

[22] Az MSZMP Központi Bizottságának határozata az 1976. évi népgazdasági terv és az állami költségvetés irányelveiről, 1975. november 26—27. [31].

[23] 2022/1976. (VIII. 23.) MT. sz. határozat [28].

[24] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának irányelvei a foglalkoztatás és a munkaerő-gazdálkodás fejlesztésének feladatairól, 1977. június 14. [31].

1977-ben, sőt 1979-ben jelent meg. A tervezett intézkedésekkel részben a munkaerő-kínálat bővítését, részben a rendelkezésre álló munkaerő hatékonyabb felhasználását kívánták elérni. Így egyebek között:

— A törvényes munkaidő V. ötéves tervidőszakra tervezett csökkentését a következő tervidőszakra halasztották.

— Lazították a túlórázás felső határát megszabó jogszabályokat, és a munkaidőn túli munkavégzést ösztönző intézkedéseket hoztak.[25] Ugyanakkor a főállásban végzett munka minőségének javítása végett szigorítottak a másodállásban, mellékfoglalkozásban és egyéb jogviszony keretében végzett munkát szabályozó előírásokon.[26]

— A nyugdíjrendszer újabb módosításával próbálták nagyobb mértékű munkavállalásra ösztönözni a munkaképes koron felüli népességet.[27]

— Az egészségügyi előírások szigorításával igyekeztek legalább lassítani a rokkantsági nyugdíjazás rendkívül gyors növekedését, és intézkedéseket hoztak a foglalkoztatási rehabilitáció javítására.

— Intézkedéseket léptettek életbe a munkafegyelem szigorítására, az igazolatlan távollétek radikális csökkentésére, a különféle fizetett távollétek „reális szintre" hozására. Megszigorították a táppénzes állományba vétel gyakorlatát, megnyirbálták a különféle oktatási formákban részt vevő dolgozók munkaidőkedvezményeit, megpróbálták mérsékelni a munkával össze nem függő tevékenységek miatt előálló munkaidő-kieséseket, egész és törtnapi távolléteket.[28]

— A belső munkaerő-tartalékok feltárása végett a vállalatokat a teljesítménybér-rendszerek alkalmazásának kiterjesztésére, a munkanormák szigorítására ösztönözték.

— Bővítették a vállalatvezetők jogait és lehetőségeit a munkaerő belső átcsoportosításában.

— A feleslegesnek ítélt adminisztratív létszám leépítésének előmozdítására a vállalatok adminisztratív munkaköreiben létszámfelvételi zárlatot rendeltek el.

— Kötelező létszámcsökkenést rendeltek el a költségvetésből gazdálkodó szerveknél.

— A munkaerőpiaci verseny korlátozása végett szűkítették a vállalatok munkaerő-toborzási lehetőségeit.

— Feljogosították a megyei tanácsokat a vállalatok kategorizálására; a megyei tanácsok meghatározták, mely vállalatok bővíthetik, melyek tarthatják változatlanul a létszámukat, és melyeknek kell létszámcsökkentést végrehajtaniuk.

— A spontán munkaerőmozgások befolyásolására, a tervszerű munkaerő-átcsoportosítások előmozdítására kötelező közvetítést vezettek be a munkaerő bizonyos csoportjaira.[29]

[25] 1980. január 1-től lépett hatályba a 17/1979. (XII. 1.) MüM. sz. rendelet [35], amely lehetővé tette az eredeti munkáltatónál az önként vállalt munkavégzést főálláson túl.

[26] Az 1/1976. (I. 3.) MüM. sz. rendeletet később a munkaügyi miniszter a 22/1979. (XII. 28.) MüM. sz. rendelettel módosította [35], és lehetővé tette, hogy a fizikai munka területén a törvényes munkaidő egyharmada helyett a munkaidő 50 százalékának megfelelő időben lehessen mellékfoglalkozást vállalni.

[27] 49/1977. (XII. 21.) MT. sz. rendelet az öregségi nyugdíjra jogosultságot szerzett dolgozók továbbdolgozásának ösztönzéséről, valamint a SZOT és a MüM. együttes irányelvei e dolgozók teljes munkaidős továbbdolgoztatásáról [34].

[28] Alapszabály a táppénzrendszer módosításáról és a táppénzfegyelem erősítése érdekében teendő intézkedésekről: 1007/1976. (III. 18.) MT. sz. határozat [32]. Végrehajtási rendeletei: a 37/1976. (X. 31.) PM sz. rendelet [33], amely a három napot meg nem haladó időre járó táppénz elszámolásáról rendelkezik, és az 57/1976. EüM. sz. elvi állásfoglalás [27], amely a keresőképtelenség jogszabálysértő módon történő elbírálására vonatkozik.

A továbbtanuló dolgozók kedvezményeiről szóló 23/1974. (IX. 4.) MüM sz. rendeletet a munkaügyi miniszter a 9/1978. (VIII. 15.) MüM. sz. rendelettel módosította [34].

[29] A 18/1975. (XII. 28.) MüM—PM. sz. rendelet teljes létszámfelvételi zárlatot rendelt el *az állami költségvetés igazgatási ágazataiban* és a vállalatokat irányító és egybefogó szerveknél.

Területi kampányok

Láttuk, hogy a központi kampányok igen lassan, jogszabálydömping formájában bontakoztak ki. Ezért eleve kevéssé hathatnak a munkaerőhelyzet *rövid távú* alakulására. Vannak azonban az állam munkaerőpiaci beavatkozásainak a központi kampányoknál gyorsabb, és — tapasztalataink szerint — hatásosabb formái is: *a területi kampányok*. Tárgyalásuk előtt azonban kis kitérőt kell tennünk.

A témával foglalkozó elemzések a területi irányítószervek intézkedéseit gyakran csupán a központi elhatározások végrehajtásaként értékelik. A munkaerőpiac területi piacokra bomlása folytán számos központi intézkedés valóban csak a területi hatóságok bevonásával hajtható végre. Itt azonban többről van szó. A területi hatóságok s különösen a területi pártszervek, az általuk kiemelt vállalatokkal[30] fennálló szoros kapcsolataik révén, gyakorlatilag velük egyidejűleg érzékelik a munkaerőhiány növekedését mint olyan krízishelyzetet, amelynek orvoslásában nem számíthatnak sem a vállalati szféra alkalmazkodására, sem az ágazati és központi irányítószervek gyors beavatkozására. Érthető tehát, hogy a területi hatóságok nem egyszerűen végrehajtói, hanem önálló szereplői, nemegyszer kezdeményezői a munkaerőpiaci kampányoknak. A felsőbb pártszervekkel fennálló kapcsolataik révén a területi pártszervek gyorsan és közvetlenül, már az előkészítés szakaszában értesülnek a tervezett központi intézkedésekről, s így intézkedéseik megelőzhetik az országos akciókat — miként az is előfordul, hogy egy terület kezdeményezését karolják fel a központi szervek, és próbálják országos kampánnyá terebélyesíteni.

Az elmondottakat érzékeltetheti az alábbi áttekintés a területi hatóságoknak a munkaerőhiány éleződéseire történő reagálásáról az egyik erősen iparosodott — a munkaerőhiány ingadozásaira ezért különösen érzékeny — megyében.[31]

1969—1970

1969-ben a megyei pártbizottság megvizsgálta a terület legfontosabbnak ítélt vállalatainak munkaerőhelyzetét. A vizsgálat szerint a terület legnagyobb vállalata károsnak ítélte a megnövekedett fluktuációt, és az összes vizsgált vállalatot sújtó *minőségi* veszteségeken túl súlyos *mennyiségi* veszteségeket is elszenvedett. A területi hatóságok kezdetben politikai nyomással próbálták a vállalatokat a munkaerő-csábítástól elriasztani, és a helyi sajtóban hamarosan széles körű ideológiai kampány bontakozott ki az ún. vándormadarak ellen.

1969-ben a területi pártbizottság — nem kismértékben az említett nagyvállalat kezdeményezésére — a munkaerőhiány által leginkább érintett megyeközpontban „munkaerőkartellt" hozott létre a város nagyvállalatainak bevonásával. Az írásban is rögzített megállapodásban a vállalatok a munkaerőért folyó versenyt

A minisztériumok irányítása alatt álló vállalatoknál a létszámfelvételi zárlat az adminisztratív munkakörökre terjedt ki. A létszámfelvételi zárlatot a nyomában jelentkező gondok miatt már 1977-ben létszámnövelési tilalommá változtatták át. A munkaerő-toborzással, a vállalatok kategorizálásával és a kötelező munkaerő-közvetítéssel kapcsolatos intézkedéseket a munkaügyi miniszter 7/1976. (IV. 10.) MüM sz. rendelete foglalta egységes jogszabályi keretbe. A rendelet értelmében a megyei tanácsok elnökei határozhatják meg a dolgozóknak, illetőleg a munkaköröknek és a vállalatoknak azt a kört, amelyben csak a tanácsi munkaközvetítő irodákon keresztül lehet munkaszerződést kötni.

[30] A területi pártbizottságok saját hatáskörükben meghatározzák a vállalatoknak azt a kört, amelyiket a legfontosabbnak tartják a népgazdasági és a területi célok teljesítése szempontjából. Ezekkel a „kiemelt" vállalatokkal a pártbizottságok rendkívül szoros kapcsolatot tartanak fenn.

[31] Az utóbbi években több olyan cikk is napvilágot látott, amelyek a területi szervek — mindenekelőtt a tanácsok — munkaerő-politikájáról tudósítanak. A hetvenes évek eseményeiről lásd [18], [23], [25].

korlátozó kötelezettségeket vállaltak. (Nem vesznek át egymástól „vándormadarakat", nem ígérnek nagyobb bért, felhagynak a „reklámszerű elvtelen ígérgetéssel" stb.) Ezt követően a megyei pártbizottság igyekezett hasonló megállapodásokat tető alá hozni a megye többi városában. A munkaerőkartellekbe a hatóságok természetesen csak a kiemelt vállalatokat, a legnagyobb foglalkoztatókat tudhatták bevonni, de valójában velük sem tudták betartatni a megállapodásokat. Megállapodásaiktól valójában eleve sem várhattak sokat, mivel a kiemelt vállalatok általában nem egymástól csábítják el a munkaerőt; a tőlük kilépők döntő többségét igen nagyszámú „versenytárs" szívja fel.

Mivel a spontán munkaerőmozgások befolyásolása nem bizonyult sikeresnek, a területi hatóságok már 1970-ben előkészületeket tettek a munkaerő átcsoportosítására a „nem hatékony területekről" a „hatékony", „dinamikusan fejlődő", preferált vállalatokhoz. Az 1971-ben lefolytatott első hatékonyságvizsgálat azonban váratlan eredményt hozott: a preferált vállalatok a hatékonysági rangsor közepén-alján helyezkedtek el. A megyei pártbizottság végrehajtó bizottsága 1972 szeptemberében állásfoglalást fogadott el, amely szerint „a munkaerő nem azokon a területeken koncentrálódik, ahol arra mennyiségileg és minőségileg a legnagyobb szükség volna", ezért az alacsony hatékonyságú területeken foglalkoztatott munkaerőt a „termelési eszközök nagyobb volumenét koncentráló" területekre kell átcsoportosítani. A vb ezt követően felkérte a megyei tanácsot, hogy készítse el a „gazdasági hatékonyság területi és ágazati térképét". Ekkorra azonban már mind országos méretekben, mind a megyében jelentősen enyhültek a munkaerőpiaci feszültségek, így a kibontakozóban lévő munkaerő-átcsoportosítási kampány elaludt, és csak a munkaerőhiány újabb felerősödésével, 1975-ben éledt fel ismét.

1974—1975

1975 elején a megyei pártbizottság utasította a gazdaságpolitikai osztályt, hogy készítsen jelentést az 1972. évi állásfoglalás végrehajtásáról. A jelentés megállapításai szerint bebizonyosodott, hogy közvetett eszközökkel nem áramoltatható át a munkaerő a kívánt területekre, ezért átfogó területi intézkedésekre van szükség. A végrehajtó bizottság ezután felkérte a megyei tanácsot, hogy készítsen átfogó hatékonyságvizsgálatot a megye önálló vállalatainál, és dolgozzon ki részletes tervet a nem hatékonyan foglalkoztatott munkaerő felszabadítására és átcsoportosítására. A megyei tanács jelentését 1976. februári ülésén a végrehajtó bizottság elfogadta, és részletes csomagtervet hagyott jóvá a kiemelt vállalatok munkaerőhelyzetének javítására. A csomagterv a következő pontokat tartalmazta:

a) A területi gazdaságirányító szervek szigorúan ellenőrzik a vállalatok létszámterveit.

b) Az ellenőrzés egy olyan kategorizáláshoz kapcsolódik, amelyik meghatározza a létszám növelésére, szinten tartására és csökkentésére jogosult, illetve kötelezett vállalatok körét.

c) A munkaerő-közvetítő szervek csak a kiemelt vállalatoknak közvetíthetnek ki munkaerőt.

d) Az általános iskolát végzett fiatalok közül a szakmunkásképzésben részt vevők arányát 45-ről 50 százalékra növelik, és meghatározzák a kiemelten kezelendő szakmák körét.

e) Ellenőrzik a kormányzat által elrendelt adminisztratív létszámstop végrehajtását.

f) Létszámcsökkentéseket hajtanak végre a nem anyagi szférában.

g) Ipartelepítési tilalmat rendelnek el a községekben, nehogy csökkenjen a városokban lévő kiemelt vállalatokhoz ingázók száma.

h) A megyei tanács jelentése alapján intézkedési tervet készítenek a nem hatékony területeken foglalkoztatott munkaerő átcsoportosítására a kiemelt vállalatokhoz.

i) A megyeszékhelyen korlátozzák a kisiparosoknak kiadható iparengedélyeket, és csökkentik az általuk elvállalható munkák értékének felső határát.

Kétségtelen, hogy a csomagterv legnagyobb szabású akciója a létszám-átcsoportosítási kampány volt. A megyei tanács, okulva az előző hatékonyságvizsgálat tapasztalataiból, most csak az *eleve* „nem hatékonynak" tekintett területeket vonta be a vizsgálatba. A felmérés 7 iparvállalatra, 51 tsz-melléküzemágra és 50 ipari szövetkezetre terjedt ki. A tanács nem kellően hatékonynak nyilvánított 2 tanácsi vállalatot, 16 ipari szövetkezetet és 21 tsz-melléküzemágat, s részletes tervet készített 903 fő felszabadítására és a preferált vállalatokhoz való átcsoportosítására. A munkaerő tervszerű átcsoportosulását úgy próbálták elérni, hogy városonként 2—2 vállalatot jelöltek ki a felszabaduló létszám fogadására, és csak nekik engedélyezték a kampány során felszabaduló létszám felvételét.

Külön tanulmányt igényelne annak vizsgálata, hogy mi módon, milyen eszközökkel „vezényel le" a területi irányítás egy ilyen munkaerő-felszabadítási és -átcsoportosítási kampányt. Egy dolog azonban mindenképpen világos: bár a megye intézkedései hónapokkal megelőzték a tárgyban hozott központi döntéseket, szó sincs valamiféle partizánakcióról. Az átcsoportosítási kampányt elindító vb-ülésen a Munkaügyi Minisztérium illetékes államtitkára is részt vett, és elismerését fejezte ki „az első megyei kezdeményezésnek a témában". Az 1976-ban nagy hévvel beinduló átcsoportosítási kampány 1977 végétől kezdve fokozatosan kifulladt, majd 1979-ben hivatalosan is lezárult.

A területi kampányok eredményéről

Milyen eredményekkel jártak a munkaerőhiány felerősödéséhez kapcsolódó területi kampányok? Ha az egyes intézkedések eredményét nézzük, azt kell mondanunk, hogy a lefolytatott kampányok egyáltalán nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Egyrészt a jelentős időt és energiát felemésztő kampányok során a preferált vállalatokba „bepaszírozott" létszám e vállalatok igényeihez képest jelentéktelen volt. Másrészt a preferált vállalatok az így szerzett munkaerőnek — amely minőségben sem közelítette meg az igényeiket — csak a töredékét tudták hosszabb távon megtartani.

Így például az 1975-ben elindított megyei munkaerő-átcsoportosítási kampány összesen 903 főt kívánt felszabadítani a nem hatékony területekről (449-et a tsz-melléküzemágakból, 272-t a tanácsi vállalatoktól és 182-t az ipari szövetkezetektől). A kampány végén készített kimutatás szerint a nem hatékony területeken foglalkoztatottak létszámát csupán 272-vel sikerült csökkenteni (két tanácsi vállalat és 9 tsz-melléküzemág megszüntetésével), de még e létszámnak is csak egy része került, hosszabb-rövidebb időre, a preferált vállalatokhoz.

De vajon helyes-e, ha a kampányok eredményét a konkrét célok megvalósulásának fokán mérjük? Nem, hiszen maguk a konkrét célok sem valódiak. A fentebb tárgyalt létszám-átcsoportosítási kampány 903 főt *kívánt* megmozgatni — ez a megyében foglalkoztatottak létszámának kevesebb mint egy százaléka, a kiemelt vállalatok létszámigényének alig több mint 10 százaléka. Bízvást állíthatjuk, hogy ha a kampány tökéletesen sikerül, sem történik szinte semmi.

Valami mégis történt. A 2. sz. ábrán látható, hogy a kiemelt vállalatok munkaerőpiaci perspektívája 1976-ig még a munkaerőpiaci ernyedés éveiben is fokozatosan romlott. Egyre kevésbé sikerült a létszámterveiket teljesíteniük, s különösen súlyos veszteségeket szenvedtek el az 1974—1975. évi munkaerőhiány-csúcs idején. Abban a két évben viszont, amikor a kampány tartott, pozíciójuk javult,

majd a kampány elmúltával ismét romlott. Ha tehát az eredményt a kiemelt vállalatok munkaerőpiaci pozíciójának javulásával mérjük — márpedig végső soron ez volt a cél — a siker nyilvánvaló.

Miről is van tehát szó? Arról, hogy a preferenciákat egyértelműen kinyilvánító intézkedések elrettentik a diszpreferált szférát a létszámbővítéstől, új munkahelyek létrehozásától. S ez tart mindaddig, amíg az apparátus a kampány — önmagában mégoly hatástalan — intézkedéseivel világosan tudtul adja az álláspontját, s véges energiáiból futja az ellenőrzésre. Mihelyt kifullad a kampány, elmúlik a hatása is, noha a rendelkezések többsége még sokáig érvényben marad.

2. sz. ábra

A kiemelt vállalatok tervezett és tényleges létszáma

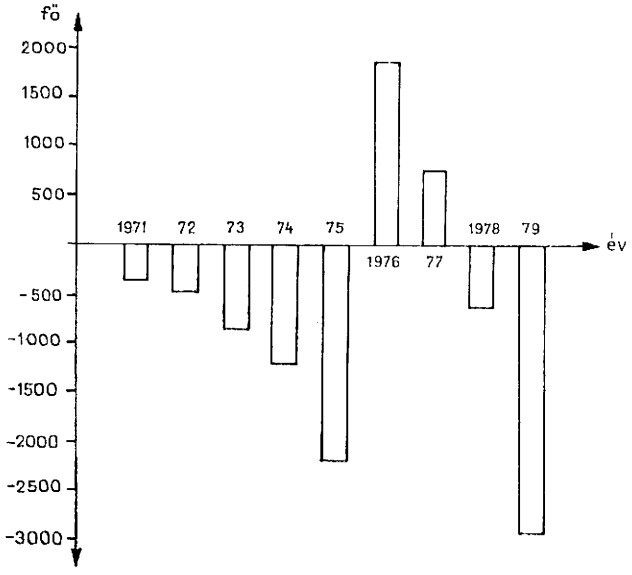

Megjegyzés: Az ábra azoknak a vállalatoknak az adatait tartalmazza, amelyek az V. és VI. ötéves tervidőszakban egyaránt kiemelt vállalatok voltak.
Forrás: [26].

★

A hetvenes évek alapvetően liberális munkaerő-politikáját megszakító két nagy kampányt *valóságos* feszültségek váltották ki. A munkahely-változtatást korlátozó, valamint a kisvállalati szférát sújtó előírásokat mégis ma többnyire azok sem tartják szerencsésnek, akik annak idején ott bábáskodtak a születésüknél. *Ma* könnyű fátylat borítani az akkori fejleményekre; ám nagyon is kérdéses, hogy egy remélt gazdasági fellendülés nem teremti-e meg újból a kampányokat kiprovokáló alaphelyzetet. S egyáltalán elkerülhetők-e a maguk nemében hatásos kampányok egy nem önszabályozó, saját normálállapotát helyreállítani képtelen munkaerőpiacon?

Hivatkozások

[1] *Bakos Zsigmond:* A magyar textilipar fejlődésének néhány időszerű kérdése. Közgazdasági Szemle, 1971. 12. sz.
[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[3] *Blake, C.—Buchanan, I. L.—Tooze, M. J.—Chapman, P. G.:* Redundancies in Dundee. Universtity of Dundee, ESU Research Papers, 1979. 1. sz.
[4] *Bodó Péter:* A kampányról. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1984.
[5] *Böröczfyné Schmidt Katalin:* A bérpreferencia-rendszer vizsgálata. A Pénzügykutatási Intézet Közleményei, 1976. 4. sz.
[6] *Bródy András:* Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.
[7] *Csanádi Mária:* Függőség, konszenzus és szelekció. A Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1984. 3. sz.
[8] *Deaton, D.—Thomas, B.:* Labour Shortage and Economic Analysis. Basil Blackwell, Oxford, 1977.
[9] *Eagly, R.:* Market Power as an Intervening Mechanism in Phillips curve Analysis. Economica, 1965. február.
[10] *Fazekas Károly—Köllő János:* A munkaerőpiaci megélénkülésekhez kapcsolódó adminisztratív beavatkozások hatása a vállalatok munkaerőpiaci helyzetére és tartalékolási magatartására. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
[11] *Galasi Péter—Szirácky György:* Gazdasági fejlődés és munkaerőpiac Magyarországon, 1968—1982. Kézirat. Az MKKE Munkagazdaságtani és Oktatásgazdaságtani Tanszéke, 1983.
[12] *Hicks, J. R.:* A keynesi gazdaságtan válsága. Az Érték és tőke című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[13] *Hulyák Katalin:* Egyensúlyhiányok a lakossági fogyasztásban. Statisztikai Szemle, 1983. 4. sz.
[14] *Hyman, H.:* Economic Motivation and Labour Stability. British Journal of Industrial Relations, 1970. július.
[15] *Iványi László:* Munkaerőhelyzet, munkaerő-felhasználás. Munkaügyi Szemle, 1983. 3—4. sz. (Melléklet).
[16] *Kornai János:* Növekedés, hiány, hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[17] *Lackó Mária:* Fogyasztói megtakaritás és piaci helyzet. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz.
[18] *Nagy Gyula:* A munkaerő vállalatok közötti elosztása egy megyében. Medvetánc, 1982. 1. sz.
[19] *Rimler Judit:* Évjáratmodell makrofolyamatok elemzésére. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Imtézete, 1984.
[20] *Rodák Margit:* Néhány fontosabb megállapítás az ötnapos munkahét bevezetésének folyamatáról. Munkaügyi Szemle, 1983. 3. sz.
[21] *Ross, A. M.:* Do We Have an Industrial Feudalism? American Economic Review, 1958. december.
[22] *Soós Károly Attila:* Tervutasítások, pénzügyi szabályozás, általános elvárások, kampányok. Gazdaság, 1984. 4. sz.
[23] *Szabó Mihály:* A Győr-Sopron megyei tapasztalatok és feladatok a munkaerő tervszerű átcsoportosításában. Munkaügyi Szemle, 1981. I—II. melléklet.
[24] *Székffy Klára:* A bér és a termelékenység kapcsolata 1950—1974 között. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
[25] *Szente Lajos:* Munkaerő-forgalom, munkaerő-közvetítés (Veszprém megyei tapasztalatok). Munkaügyi Szemle, 1971. 5. sz.
[26] Beszámoló a megye általános munkaerőhelyzetéről és a munkaerő-átcsoportosítással összefüggő területi feladatairól. A Megyei Tanács Munkaügyi Osztálya, 1975, 1980.
[27] Egészségügyi Közlöny, 1967. 7. sz.
[28] Határozatok Tára, 1976.
[29] Az MSZMP határozatai és dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
[30] Az MSZMP határozatai és dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[31] Az MSZMP határozatai és dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[32] Munkaügyi Közlöny, 1976. 5. sz.
[33] Munkaügyi Közlöny, 1976. 14. sz.
[34] Munkaügyi Közlöny, 1978. 1. sz.
[35] Munkaügyi Közlöny, 1979. 13. sz.
[36] Országos Szakmai Bértáblázat. Táncsics Könyvkiadó, 1974.
[37] Statisztikai Évkönyvek 1968,... 1982.
[38] Tájékoztató az 1968.,....,1982. évi népgazdasági tervről. Országos Tervhivatal, 1969., ..., 1983.
[39] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1971.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 4. sz. (560—572. l.)

Gazdaságelméleti váltás — gyakorlati dilemmákkal

(Viták a „reaganomics" körül az 1980-as évek elején)

Forgács Imre

A reagani gazdaságpolitika első négy évének a megítélésében nemcsak a politikai körök, hanem a szakértők véleménye is jelentősen eltér egymástól — gyakran egymásnak szögesen ellentmondó értékeléseket is tartalmaz. A témakörrel foglalkozó mind terjedelmesebb irodalom ([11], [12], [13], [18], [30], [32]) alapján úgy tűnik, ma legkevesebb hatféle álláspont létezik a „reaganomics" megítélésében:

1. Nemcsak a kormányzatban dolgozók, hanem a szakértők közül is sokan vélekednek úgy, hogy a kínálati iskolára és a monetarizmusra épülő gazdaságpolitika nagy sikereket könyvelhet el, elsősorban a viszonylag alacsony szinten tartott infláció és az 1982 óta folyamatosnak tűnő fellendülés eredményeképpen.

2. Egyesek szerint valójában nem is került sor a neokonzervatív gazdaságelméleti koncepciók gyakorlati kipróbálására, illetve a Reagan-kormányzat kísérlete korán abbamaradt.

3. Más értékelések szerint a „reaganomics" kudarcot vallott, mégpedig azért, mert elméleti premisszái helytelenek voltak.

4. Olyan nézet is van, miszerint a konzervatív koncepció hézagos megvalósulásának az oka az volt, hogy az új gazdaságpolitika — politikai kompromisszumok miatt — nem kapcsolódott össze a hatékony kormányzati kiadáscsökkentő intézkedésekkel, illetve az aranystandardra való visszatéréssel stb.

5. Az eltérő vélemények között mindenképpen külön csoportot alkotnak azok, amelyek szerint — a kormányzat gazdaságpolitikájának elméleti megalapozottságát hangsúlyozó hivatalos retorika ellenére — valójában keynesiánus intézkedések hatására kezdődött meg a jelenlegi fellendülés. Ennek értelmében a reagani költségvetési politika 1982 második felétől — elsősorban a gyorsan növekvő katonai kiadások révén — jelentős expanzív hatást fejtett ki az összes keresletre, s a gazdaságpolitikában a hangsúly a kínálati oldalról a kereslet mennyiségi növelésére tevődött át ([24], [32]).

6. Végül külön csoportba sorolhatók a szövetségi iparpolitika szükségességét hirdető nézetek. Ez utóbbiak szerint a Carter elnöksége idején kezdődő s Reagan első elnöki ciklusa alatt erősödő szabályozásellenes kampányok, valamint a rekordnagyságú deficitet előidéző gazdaságpolitika súlyos károkat okozott az amerikai iparfejlődésben. E nézetek képviselői szerint egyre reálisabb annak a veszélye, hogy az amerikai ipar jelentősen veszít versenyképességéből az exportfeltételek romlása, valamint annak következtében, hogy az ipari alkalmazkodás csak a mikroszférára hagyatkozva — makroszintű struktúrapolitika nélkül — megy végbe. A vállalatok jelentős része ugyanis a nemzetközi műszaki fejlődés és a vi-

Forgács Imre az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

lágpiac kihívásaira gyakran nem iparfejlesztéssel, innonációval, hazai munkaalkalmak teremtésével, hanem külföldre távozással, spekulatív célú tőkemozgással válaszolt. Akárhogyan ítéljük is meg a „reaganomics" gazdasági sikereit vagy sikertelenségét, mindenképpen fontos az e gazdaságpolitika mögött álló gazdaságelméletek tételeinek szembesítése a gyakorlattal. Tekintsük át ezért most röviden a reagani gazdaságpolitikát megalapozó gondolatrendszert, az ide kapcsolódó különféle elméleti irányzatokat!

Ismert tény, hogy a hetvenes évtized végének monetarista elméleti fordulatát a keynesi makrogazdaságtan válsága is siettette. A keynesiánusok nem adtak megfelelő választ a tőkés gazdaságban végbement változásokra. E változások közül az egyik legfontosabb, hogy a gazdasági növekedés lelassulása nemcsak a foglalkoztatás csökkentésével, hanem viszonylag gyors inflációval is együtt járt. A keynesi makroelmélet, amely figyelmét elsősorban a költségvetési és monetáris politikára, a beruházási, illetve felhalmozási tevékenység ösztönzésére fordította, nem foglalkozott kellőképpen az árak és a bérek mikroszférából kiinduló változásaival [28]. Az infláció problémakörének középpontba kerülése ezért — elsősorban az Egyesült Államokban — látványos győzelemre juttathatta a „monetarista ellenforradalmat". A monetarizmus fő elméleti tételei megfogalmazódtak Reagan elnök első választási programjában csakúgy, mint a Reagan-kormányzat későbbi gazdaságpolitikai elképzeléseiben. A keynesi makrogazdaságtan „monetarista" és „új klasszikus" kritikusai — akik már a Carter-kormányzat utolsó két évében is a szakmai és politikai érdeklődés, valamint a gazdaságpolitikai gyakorlat középpontjába kerültek — elsősorban abban tértek el egymástól, hogy míg a monetaristák érve szerint a keynesi makrogazdaságtan fontos tényezőket hagyott figyelmen kívül a gazdasági folyamatok elemzése során, addig az új klasszikus iskola követői szerint módszertana és elméleti alapja egyaránt hibás, nem megalapozott.

A monetarista kritika

A Milton Friedman nevével összeforrott monetarista iskola[1] szerint a keresletélénkítő költségvetési kiadások rendszere tulajdonképpen nem jelent mást, mint hogy a kormányzat költi el azokat a jövedelmeket, amelyek egyébként az adófizetők rendelkezésére állnának. Ez fejeződik ki az ún. kiszorító hatás (crowding out effect) fogalmában. Ennek lényege, hogy a kormányzati kiadások — amelyeket többnyire a lakosságtól felvett hitelekből finanszíroznak — kiszorítják a magánberuházókat a pénzpiacról, miáltal a közönség kevesebbet költhet, illetve kölcsönözhet másoknak. További problémát jelent a bizonytalanság a tekintetben, vajon a költségvetési kiadások révén növelhető-e egyáltalán a nominális kereslet. A nominális kereslet — Friedman szerint — ugyanis nem a kormányzati kiadások és a beruházások nyomán, hanem a *pénzmennyiség növekedése* következtében nőhet meg. Vagyis változatlan pénzmennyiség esetén — azonos kormányzati kiadásokat feltételezve — az adókulcsok változtatása nem növeli vagy csökkenti a nominális keresletet. (Ha például növekszenek az adókulcsok, a kormány a korábban hitelből finanszírozott kiadásait adóból fedezi, s a korábban hitelként felvett pénz a közönségnél marad saját költekezésre, ezért a nominális kereslet egészében nem csökken.)

[1] A monetarizmus — állami beavatozás szempontjából legfontosabb — elméleti tételeinek összefoglalásában M. Friedman munkái ([19], [20], [21]) mellett elsősorban Mátyás Antal [28] és James E. Alt—K. Alec Chrystal idézett munkáira [2] támaszkodunk.

Mindebből következően a kormány egyetlen makroszabályozási feladata a nominális kereslet szabályozása a pénzmennyiség változtatása útján. Ezáltal biztosítható, hogy a pénzügyi szféra ne zavarja meg az egyensúlyi pályán mozgó reálgazdaság működését. Minthogy a pénzmennyiség változása hosszú távon nem érinti a reálnagyságokat, a reálgazdaság mindig stabil. Ez a monetarizmus egyik központi axiómája, *a piac kitisztulásának a tétele.* Eszerint — a felfelé és lefelé egyaránt flexibilis árak révén — a gazdaság képes önmaga stabilizálására. Amíg az árszínvonal együtt nő vagy csökken a pénzmennyiséggel és a *nominális* kereslettel, addig — Friedman szerint — a *reálkereslet* nem lehet sem túl nagy, sem túl kicsi, mindig megfelel a termelés nagyságának.

A keynesi modellben ha a megtakarítási szándék meghaladta a beruházások nagyságát, az — az elégtelen összkeresleten keresztül — kényszerű munkanélküliséghez vezetett. A friedmani modell esetében viszont a túlzott megtakarítási szándék az áruk iránti kereslet csökkenésében csapódik le. Ez utóbbi viszont csökkenti az árszínvonalat, vagyis a változatlannak feltételezett pénzmennyiség vásárlóereje nő. A reálkereslet tehát ugyanakkora lesz, mint korábban volt. Az *árszínvonalnak* — hosszabb távon — nincs valódi döntésbefolyásoló szerepe. A piac szereplőinek döntései ezért ebben a modellben elsősorban az egyensúlyi *árarányokhoz* igazodnak.

A monetarizmusnak az állam gazdaságpolitikai feladatait meghatározó további fontos tétele *a munkanélküliség természetes rátája.* Ez egyensúlyi nagyság, mellette a reálbér egyensúlyi szintjén alakul ki. A tényleges munkanélküliség azáltal tér el természetes nagyságától, hogy megváltozik az infláció üteme, és így ez utóbbi különbözik a várt ütemtől. De egy tanulási folyamat eredményeként a piaci szereplők felismerik az infláció tényleges ütemét, s ennek következtében a munkanélküliség ismét természetes rátáján alakul ki.

E gondolatmenetből az állami beavatkozásra vonatkozóan az a fő következtetés adódik, hogy *nemkívánatos, sőt elkerülendő a gazdaságpolitika eszközeivel olyan mértékben megnövelni az összkeresletet, hogy a munkanélküliség a „természetes ráta" alá csökkenjen,* ugyanis ez a gazdaságpolitika csak átmeneti eredményt érhet el, s közben a gazdaságot eltéríti egyensúlyi pályájától.

A nagyarányú munkanélküliség hosszabb periódusai — amik Friedman szerint mindig deflációs kormányzati politika eredményei — előbb-utóbb hozzásegítik a munkásokat ahhoz, hogy felismerjék: nemcsak pénzbérük, hanem az árszínvonal is csökkent, reálbérük tehát nem változott. Így a munkanélküliek egy része hajlandó ismét munkába állni, s a munkanélküliség ismét természetes rátáján alakul ki. A munkanélküliség természetes rátája ily módon, ha az infláció anticipált, független az infláció vagy a defláció ütemétől.

Ha a kormány a munkanélküliséget természetes rátája alá kívánja szorítani, s evégett pénzkibocsátással finanszírozott kiadásait megnöveli, az ennek eredményeként megnövekedett nominális összes kereslet és árszínvonal csak átmeneti fellendülést hozhat. E fellendülés is csupán a gazdasági szereplők téves reakcióinak tudható be. Minthogy a piac nehezen áttekinthető, az információszerzés pedig meglehetősen költséges, átmenetileg az állami keresletnövelés által kiváltott árszintemelkedés megtéveszti a tulajdonosokat és a munkavállalókat. Az előbbiek azért növelik a termelést, mert nem tudják: az árszínvonal általános emelkedése miatt termékeiknek nemcsak az ára, hanem költsége is növekedett. S egy ideig a munkások is úgy vélik, hogy pénzbérük növekedése meghaladja az árszínvonal-emelkedést. Emiatt azok is munkába állnak, akik a rendszerre jellemző stabil reálbérek mellett egyébként nem hajlandók dolgozni. Az árszínvonal-emelkedés általános voltának a felismerése után azonban világossá válik a munkások számára is, hogy csak korábbi reálbérszintjüket képesek elérni. Ennek következtében azok, akik

ennél a reálbérszintnél nem voltak hajlandók munkát vállalni, ismét kiszorulnak a foglalkoztatásból. A vállalkozók viszont — érzékelvén költségeik emelkedését — termelésüket az eredeti szintre csökkentik. Friedman következtetése: „Az állami beavatkozás csak a gazdasági élet egyensúlyát bontotta meg. A kezdeti fellendülést követi a termelés, a foglalkoztatatás visszahúzódása, a válság, s végül minden reálváltozó felveszi eredeti egyensúlyi értékét. A kormányzati beavatkozás hosszú távon teljesen eredménytelennek bizonyul, csak az infláció ütemét növeli meg. Rövid távon viszont megbontja a gazdaság egyensúlyát" ([28] 87. l.).

A csupán jelzett elméleti előfeltevések alapján Friedman megkérdőjelezi a kormány gazdasági felelősségét is [19]. Gazdaságfilozófiájának sarkalatos pontja az önszabályozó piac, a magántulajdonra épülő szabad vállalkozás és a szabad kereskedelem erejébe vetett hit: „Minél szélesebb azon tevékenységek köre, amelyeket a piac szabályoz, annál kevesebb kérdésben szükséges explicit politikai döntés, azaz általános egyetértés. Továbbá minél kevesebb azon kérdések száma, amelyekben egyetértésre van szükség, annál nagyobb a valószínűsége az egyetértés elérésének, a szabad társadalom megőrzése mellett" ([20] 24. l.).

Friedman elképzelései szerint *az állam gazdasági beavatkozásainak* lényegében három olyan fő területre kell szorítkozniuk, ahol a piaci integráció nem valósulhat meg, illetve működése aránytalan költségtöbblettel jár. Ezek: *a)* a gazdálkodás feltételrendszerét adó játékszabályok, azaz a jogi és törvényes keretek, valamint a pénzügyi rend biztosítása; *b)* a monopóliumok korlátozását célzó állami beavatkozások; *c)* a paternalista indíttatású beavatkozások a korlátozottan beszámíthatók és cselekvőképtelenek védelmében [19].

Az új klasszikus iskola

Az új klasszikus iskola* vezető képviselői (R. Lucas, R. Barro, T. Sargent, N. Wallace) számára részben a monetarizmus, részben a klasszikus gazdaságtan fő tételei szolgálnak elméleti kiindulópontul. Az új klasszikusok a hetvenes évtized már idézett válságjelenségeit egyértelműen a keynesi doktrínára épülő állami beavatkozásnak tulajdonítják. Ez az iskola — a friedmani elveken is túllépve — *mindenfajta makroökonómiai állami beavatkozást* hatástalannak s ezért feleslegesnek ítél [27]. Az új klasszikus modellben a gazdasági viselkedést az „optimalizáció általános elvéből" lehet levezetni. Az új klasszikusok a gazdálkodás alanyait olyan racionális döntéshozóknak tekintik, akik gazdasági céljaik maximalizálására törekszenek — a fennálló korlátok és a rendelkezésre álló információ szabta keretek között. A gazdasági alanyok „interakciójának" természetes közege a piac, mely rugalmas árai segítségével képes önmaga stabilizálására. A modell legfontosabb elméleti tartópillére a *„racionális várakozások elve"*. Eszerint a piaci szereplők gazdasági várakozásai — átlagukat tekintve — mindenképpen helyesek. A várakozásokban előforduló tévedések ugyanis esetlegesek, illetve mindig újabb, pótlólagos információt jelentenek az alanyok számára. Értelmezésükben így minden rendszerezett, szisztematikusan bekövetkező külső gazdasági jelenség „kiismerhető" s azáltal anticipálható. Ha például a hatóságok logikus elvek alapján szabályozzák a pénzkínálatot, e szabályokat a magánszektor képviselői elsajátítják, és igen gyorsan beépítik ármegállapító tevékenységükbe. A monetáris politikának sincs ezért tényleges hatása az árakra. Ilyen hatás csupán a „váratlan" eseményeknek, illetve a téves várakozásoknak tulajdonítható. E megközelítés szerint a gazdasági ciklusok és a munkanélküliség is végső soron a hibás várakozásoknak, pontosabban az általános árszintről kialakult nem adekvát információknak a következménye [2].

* Lásd erről bővebben Király Júlia: Racionális várakozások és az új klasszikus makroökonómia. Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz. (A szerk. megj.)

Az új klasszikus modell végső soron megismétli és kategorikusabbá teszi az aktív, stabilizációs célú költségvetési politika monetarista bírálatát: „...bármely anticipált keresleti ösztönzőről inkább feltételezhető, hogy azt az árak, s kevésbé a teljesítmények alakításakor veszik számításba. Bármilyen makropolitika csak akkor és olyan mértékben képes hatni a reálteljesítményre, amennyiben »meglepi« a rendszer szereplőit" ([2] 69. l.). A munkanélküliségnek a természetes rátája alá való szorítása ezért eleve reménytelen, mivel a vállalkozók — racionálisan felmérve a kormány lépéseit — a megnövelt nominális kereslet folytán megemelkedett árszínvonal hatására nem fogják fokozni termelésüket. A gazdaságpolitika — mindezek alapján — semmiféle hatással sincs a mikroszféra szereplőinek a cselekvésére.

Alternatív irányzatok

A szerteágazó neokonzervatív elméleti irányzatok képviselői között egyesek (például a különböző disequilibrium-modellek megalkotói) megkísérlik összeegyeztetni a modern tőkés gazdaság működésének legnyilvánvalóbb sajátosságait a klasszikus elvekkel. Erre azért van szükség, mert a tények — például az ármechanizmus működésének konkrét tapasztalatai — nem látszanak alátámasztani a klasszikus elveket. Az elvek és a gyakorlat közötti szakadék áthidalására szolgál például a „piac meg nem tisztulásának" tétele, miszerint a legtöbb piacon a *mennyiségek* jóval gyorsabban reagálnak a keresleti-kínálati viszonyok változására, mint az *árak*. Az árak ugyanis „ragadósak", renyhék, ezért nem képesek a valóságban kitisztítani a piacokat [25].

A reagani gazdaságpolitika elméleti alapjainak a kialakításában azonban a legfontosabb szerep talán az ún. *kínálati gazdaságtannak* tulajdonítható. Ez valójában nem egységes irányzat; egymástól is eltérő álláspontok sajátos „összefoglalásának" tekinthető. Egyik alaptétele szerint a viszonylag magas szövetségi adókulcsok korlátozóan hatnak a munkatevékenységre és általában a gazdasági aktivitásra. Mivel a kormánykiadások jelentős részét adókból finanszírozzák, a kisebb kormánykiadások — és az azokhoz mért alacsonyabb adóbevételek — mindenképpen jótékony hatásúak a gazdaságra. A visszafogott adóztatásnak köszönhetően ugyanis nem vonják el a magánszektortól a felhalmozásra fordítható összegeket. Arthur Laffer híressé vált tétele szerint az *adócsökkentés* végső soron *nagyobb adóbevételeket* tesz lehetővé. Az adócsökkentés ugyanis erőteljesen ösztönzi a gazdasági növekedést, s ennek következtében a kormány — alacsonyabb adókulcsokkal, de lényegesen szélesebb adózó körből, illetve kiterjedtebb tevékenység után — nagyobb adóbevételekhez juthat.

A kínálati iskola további fontos tétele, hogy a kiterjedt kormánytevékenység mindenképpen ártalmas a termelő beruházásokra nézve. A kormány ugyanis valójában nem a *pénzkereslet* ellenőre — amint azt a keynesiánusok, illetve a monetaristák állítják. A kiszorítás mechanizmusa révén sokkal inkább a magántőke versenytársának tekinthető a forrásokért való küzdelemben. Ezen tézis mellett azzal érvelnek, hogy a keynesi alaptétel (a megnövelt kormánykiadások a multiplikátorhatás következtében nagyobb növekményt idéznek elő a nemzeti jövedelemben) csak a gazdaság visszafogottságának állapotában érvényesül, amikor számottevő kihasználatlan növekedési forrás áll rendelkezésre. Viszont a második világháború óta, a források viszonylagos szűkösségének időszakában, a magánszektorba történő mindenfajta forrásátcsoportosítás szükségképpen a magánberuházások lehetőségeit szűkíti. A kormánykiadások növelése esetén a kiszorító hatás mindenképpen érvényesül,[3] csak a „vesztesek" köre választható meg a finanszírozás módozataitól füg-

[3] A kiszorító hatás érvényesülése körüli vitákról lásd [3], [9], [25].

gően. Ha a kormánykiadások fedezetéül az adóemelés szolgál, akkor az adókategóriák osztják el a terheket. Kölcsönfinanszírozásnál — a kamatlábak emelkedése folytán — a magánberuházók kerülnek hátrányos helyzetbe, pótlólagos pénzkibocsátás esetén pedig az infláció a jövedelemátrendeződés fő eszköze.

A kormánykiadások csökkentőleg hatnak a növekedésre azáltal is, hogy a forrásokat az alacsony hatékonyságú, kevésbé termelékeny iparágakba irányítják. A jövedelemelosztó kormányzati beavatkozások hatásfokát azért is nehéz — a konzervatív érvelés szerint — megállapítani, mert a támogatásra igényt tartók tényleges teljesítményeik eltitkolásában válnak érdekeltté. A nem versenyképes ágazatoknak nyújtott kormánytámogatás ugyanis azt jelenti, hogy az adott vállalatnak — rászorultságát alátámasztandó — alacsonyabb teljesítményt kell kimutatnia az ágazat egészéhez képest. Ilyen feltételek mellett a kormánybeavatkozás csak tovább ronthatja az általános helyzetet [2].

Elméleti tételek és a gyakorlat

Bármely gazdaságpolitikai program értékelésekor fontos, bár nem könnyen megválaszolható kérdés az, hogy milyen mértékben befolyásolták a programot a meghirdetett elméleti tételek, az egyes reálfolyamatok (például gazdasági feszültségek) hatására erősödő politikai nyomás vagy más, a konkrét politikai erőviszonyokban gyökerező tényezők.

Ismert tény például, hogy Reagan elnök politikai bázisát mindkét megválasztásakor elsősorban a *nagytőkés körök* jelentették.[4] Felemelkedésében és megválasztásában ugyanakkor kétségtelenül igen fontos, ha nem meghatározó szerepet játszott a hetvenes évek *jobboldali konzervatív populizmusa* is. Ez számos forrásból táplálkozott ugyan, legnépszerűbb elemei azonban mégis az „alapértékekhez" visszanyúló politikai jelszavak voltak. Az 1980-as program tartalmazta például a gyakran sovinizmusba hajló patriotizmust — éppen az amerikai hatalomba vetett hit megrendülése idején —, reagált az életmódbeli „szabadosságok" által mozgósított szociális konzervativizmusra (abortuszellenesség, iskolai ima stb.), de fő sikereit mégis a magántevékenységet korlátozó nagyhatalmú állami bürokrácia és a magas adók hatásos kritikájával érte el. Elsősorban ebben rejlik a reagani gazdaságpolitikai program populista jellege. E gazdaságpolitika kialakítói igazából nem a szakértői köröket kívánták meggyőzni eme elképzelések helyességéről, hanem inkább a széles néprétegek gazdasági „konzervativizmusára" apelláltak.[5]

Ami a szorosan vett gazdaságpolitikai elképzeléseket illeti, a szakértők jelentős része szerint az 1980-as reagani program *célkitűzései* mindenképpen a kínálati iskolára és egyes monetarista tételekre épültek. A gyakorlati gazdaságpolitika számára vonzónak tűntek a kínálati iskola ajánlásai. A kínálati iskola képviselői ugyanis azt hangoztatták, hogy az 1970-es évtized bajai a kormánynak csak a keresleti oldallal törődő gazdaságpolitikájából adódtak. A neokeynesiánus ajánlásokban magasabb adók szerepeltek, ezekhez képest elfogadhatóbbnak tűnhetett a beruházásösztönzés céljából megvalósított adócsökkentés s a kormányzati szabályozás lehető legkisebb mértékűre való korlátozása. Külön előnyt ígért, hogy

[4] A politikai bázis és a nagytőkés üzleti körök kapcsolatáról lásd [16].

[5] Egy 1983 végén készült felmérés adatai szerint a megkérdezettek 74 százaléka úgy vélte, hogy Amerika gazdasági pozíciói „jelentősen romlottak" világszerte, mégis határozottan ellenezték a magánszektorba való állami beavatkozást. A véleménynyilvánítók 52 százaléka még támogatná egy olyan, gazdasági koordinációval megbízott intézmény létrehozását, melynek feladata a kormány, az üzleti körök és a munkavállalók közötti közvetítés lenne, de mindössze 6 százalék értene egyet például egy szövetségi beruházási bank gondolatával. (A John Bowles of Public Policy Analysis Inc. felmérése. Idézi a Business Week, 1983. november 21.)

a termelés nagyobb mennyisége a mérleget a kínálati oldal felé billentheti, amelynek következtében az infláció csökkenthető. A reagani gazdasági terv készítői tehát elsősorban a kínálati iskolától vették át az adócsökkentés gondolatát, a költségvetési programok lefaragása azonban — amely programok szerintük a deficit és a magas infláció elsődleges okai — inkább monetarista ihletésű. (A kínálati iskola szerint ugyanis az adócsökkentés által generált extrajövedelem — mint már előbb utaltunk rá — szükségtelenné teszi a kiadáscsökkentést [23].)

A republikánus kampány sajátos módon fogta össze és szintetizálta a politikai mozgásokban és a gazdaságelméleti vitákban tapasztalható változásokat. Reagan már 1980. szeptember 9-i chicagói beszédében vázolta a gazdasági megújulás kereteit. E programban a konzervatív gazdaságtan képviselői megtalálhatták a kormánykiadások csökkentése és a kiegyensúlyozott költségvetés hagyományos követelését; a monetaristák a pénzkínálat lassúbb, szigorúbban ellenőrzött növekedését; a szabályozásellenesek a kormányellenőrzés és a szabályozás mérséklésének az ígéretét. De mindenekelőtt Reagan nyomatékosan megerősítette a kínálati pénzügytan adócsökkentő teóriáját mint gazdasági programjának központi elemét. Nem túlságosan nehéz megérteni e követelések politikai vonzerejét: „A program megkerülni látszott a hagyományos republikánus közgazdaságtan és a monetarizmus nem túl vonzó perspektíváját, miszerint a takarékosságot és az elosztási konfliktusokat vállalni kell a jövőbeli fellendülés nevében és reményében. Az adócsökkentés indukálta növekedés ugyanis azt ígérte, hogy lehetséges a fájdalommentes gazdasági siker. Miközben a pénzügypolitika eszközei kézben tartják az inflációt, a magas adóktól megszabaduló magánszektor olyan növekedés elérésére lesz képes, amelynek előnyeiből mindenki részesedhet. Természetesen nem nehéz a szélesebb közvéleményt meggyőzni arról, hogy a világ jobb lesz, ha adóikat csökkentik" ([23] 27. l.).

A reagani gazdasági stratégia — akárcsak vázlatos — értékelését nem csupán az elméleti álláspontok sokfélesége teszi nehézzé. A „reaganomics"-ra is vonatkoztatható ugyanis az a megállapítás, amelyet — a keynesizmus és a Kennedy-kormányzat gazdaságpolitikájával kapcsolatban — Erdős Péter és Molnár Ferenc tett. Eszerint egy-egy elméleti irányzat képviselőinek a gondolatait legjobb esetben is csak a tudomány művelői érthették meg igazán, s a megértés még korántsem jelentett elfogadást; de „... a gazdaságpolitikai döntéseket nem is a hivatásos tudósok hozzák, hanem az elnök — aki aligha közgazdász — meg az elnöki adminisztráció fő tisztviselői, a kongresszus ellenőrzése mellett és jóváhagyásával, valamint a »monetáris hatóság« vezetői. De a bankok, a nagyipar, a kereskedelem hangadói, a különféle lobbyk és saját privát érdekeik a legkülönfélébb irányokba húzzák és tolják a kongresszusi tagokat, akiknek messzemenően tekintettel kell lenniük — legalábbis a mindenkori választások közeledtével — saját választóikra is. S az elnöknek is ezt kell tennie. A tényleges gazdaságpolitikát nem egyszerűen az egyik vagy másik közgazdasági elmélet ajánlásai alakítják; az érdekek és hatalmi pozíciók összeütközéséből származó kompromisszumok eredményeként alakul" ([17] 24. l.).

Egyes értékelések szerint az elnök által képviselt gazdaságstratégia inkább politikai, semmint gazdasági megfontolásokon nyugodott. A gazdasági elemzés sok szempontból tapogatózó és befejezetlen volt, s a kormányzati gyakorlat során jelentős módosulásokon ment keresztül. A politikai elemzés és retorika azonban mindvégig változatlan maradt, s két, önmagában valóságos jelenséget ötvözött egységes doktrínává; az egyik jelenségcsoport a gazdaság működési zavarai, a másik a túlméretezett kormányzati rendszer működési zavarai. Ez utóbbit a reagani politikaelmélet fő okként kapcsolta az előbbihez. Ezért a gazdasági program megfogalmazásakor a módosított és mindenképpen csekélyebb kormányzati szerepvállalás részben az eredménytelennek tartott demokrata gazdasági kormányzással

való szakítást jelentette, részben sajátos foglalatává, vonatkozási keretévé vált annak a konkrét tervnek, amely főbb vonásaiban az alábbiakat tartalmazta: a szövetségi, állami és helyi *adók*, illetékek, valamint a *központi szabályozók* csökkentése a magánmegtakarítások és beruházások ösztönzése céljából; az *infláció ellenőrzése* korlátozó pénzügypolitika útján; *új prioritások:* a közkiadásokat helyettesítő magántevékenység, illetve részben a társadalmi juttatások terhére megvalósuló katonai kiadások; az ún. *új föderalizmus*, vagyis a kialakult szövetségi—állami—helyi gazdasági kooperáció felülvizsgálata a szövetségi támogatások csökkentése céljából; a *szociális programok* korlátozása a „valóban szűkölködők" körére; *a költségvetési politika* felülvizsgálata, a kormány jövedelem-újraelosztó tevékenységének korlátozása, a *költségvetés kiegyensúlyozása* négy év alatt [14].

A reagani *költségvetési politika* egészének irányultsága jól áttekinthető az 1. sz. táblázat adatai alapján.

1. sz. táblázat

A szövetségi költségvetés szerkezete az 1965., 1981. és 1986. évi adatok alapján (százalék)

Rovatok	1965 (tényleges)	1981 (tényleges)	Az 1981-es reagani javaslat 1986-ig	A kongresszus Költségvetési Hivatalának 1983-as becslése 1986-ig
Nemzetvédelem, nemzetközi kapcsolatok, katonai nyugdíj	50,4	29,5	40,1	34,9
Közlekedés, regionális támogatások	6,5	6,0	3,7	4,6
Természeti erőforrások, környezetvédelem, mezőgazdaság	5,8	4,5	2,5	2,4
Társadalombiztosítás	21,7	34,3	32,8	31,6
Egészségügy	1,4	10,0	11,2	11,6
Oktatás, szakmai továbbképzés, egyéb szociális juttatások	1,9	4,8	2,5	3,0
Általános kormánykiadások, kamatok, technológiai, űr- és egyéb kutatások	14,8	15,5	11,6	13,7
Összes szövetségi kiadás a GNP százalékában	18,0	23,0	19,0	24,1

Forrás: The United States Budget in Brief, Fiscal Year 1975; Economic Report of the President 1981; Baseline Budget Projections for Fiscal Years 1984—88. Idézi: [14].

Mint látható, a reagani terv nem csupán jelentős kiadáscsökkentést, hanem a költségvetés szerkezetének lényegi átrendeződését is magában foglalta. Az első két oszlop adatainak összevetése mutatja, hogy a Reagant megelőző időszakban a szövetségi kiadások jelentős mértékben emelkedtek, miközben az összetétel a katonai kiadások csökkenésének és a szociális kiadások növekedésének eredményeként lényegesen megváltozott. A reagani javaslat éppen ellenkező átrendeződést tartalmazott. E javaslat alapján az oktatásügy részesedése például kb. a korai hetvenes évek színvonalának felel meg. A negyedik oszlop a Költségvetési Hivatal 1983. februári előrejelzését tartalmazza, amely a hatályban lévő jogszabályokra és az elnök által javasolt s a kongresszus által elfogadott megajánlásokra épült.

A gazdaságpolitika gyakorlati bírálói szerint a legfontosabb meghirdetett programpontok több vonatkozásban már az első hivatalba lépés idejére jellemző adatokkal sem voltak összhangban. Ennek illusztrálásaként idézik például azt a tételt, hogy az amerikai „állami szektor" túlméretezett, s ez jelenti a bajok egyik fő forrását. Összehasonlítva a közkiadások GNP-hez viszonyított arányát a hetvenes évek végének hasonló adataival az OECD-országokban, látható, hogy közkiadásaiban — Japán kivételével — valamennyi fejlett tőkésország felülmúlja az Egyesült Államokat. A közkiadások arányai a következőképpen alakultak: Japán 25,1, az Egyesült Államok 35,1, az Egyesült Királyság 44,5, az NSZK 44, Franciaország 41,6, Olaszország 43,1, Hollandia 53,9 és Svédország 51,7 százalék [26].

A „reaganomics" másik fontos doktrinális eleme a „túladóztatás", mely egyrészt pénzügyileg alátámasztja a túlméretezett kormányzat működését, másrészt elvonja a forrásokat a magánszektor beruházásaitól. Elvégezve az előbbi országokkal való összehasonlítást, látható, hogy az állampolgárok által fizetett adó arányaiban az Egyesült Államokban a legalacsonyabb a fejlett tőkésországok között. (Japán itt megint kivétel.)

2. sz. táblázat

Kormányjövedelmek adókategóriák szerint a GDP százalékában

Adótípusok / Ország	Közvetlen adók	Közvetett adók	Társadalombiztosítás	Összesen
Egyesült Államok	12,6	8,2	6,7	27,5
Egyesült Királyság	16,1	13,3	6,6	36,0
NSZK	12,6	12,3	13,4	38,3
Franciaország	7,7	14,3	15,2	37,2
Olaszország	7,8	10,2	13,7	31,8
Hollandia	16,2	11,6	18,4	46,2
Svédország	22,6	14,5	9,9	47,0
Japán	10,2	6,9	5,0	22,1
OECD-átlag	13,0	11,7	7,6	33,9

Forrás: [26].

A meghirdetett gazdaságpolitika fontos eleme s egyúttal az adócsökkentés indoka volt — mint utaltunk rá — az a feltételezés, hogy a nem kellő beruházási hajlandóság oka az alacsony megtakarítási hányad. Becsky György számításai szerint a magánmegtakarítások szintje a második világháborút követő évtizedekben alig változott, jóllehet a gazdasági növekedés ütemét visszatérő recessziók befolyásolták. A hetvenes évek második felében viszont a személyi megtakarítások aránya az összes megtakarításon belül jelentős mértékben csökkent, míg a vállalati (részvénytársasági) megtakarítások mértéke rekordszintet ért el. Másként fogalmazva: a hetvenes évtized második felétől kezdődően a nemzeti jövedelem jelentős újraelosztása ment végbe a vállalati tőke javára ([4] 67. l.). Nem támasztják alá az elemzések azt az érvet sem, hogy a beruházási hajlandóság csökkenése volt a döntő

oka az állóeszköz-állomány jelentős avulásának, mivel a vállalati beruházások összege az 1970-es években a bruttó nemzeti termék 10—15 százaléka között mozgott [17].

A beruházási ráta alakulása mellett a beruházások *összetétele* is arra utal, hogy az évtized ipari termelékenységi és növekedési problémái nem magyarázhatók egyszerűen a túladóztatás következtében fellépő tőkehiánnyal: „Korábban, az 50-es, a 60-as években... a kitermelő és a feldolgozó ipar rovására tolódtak el az állótőke-beruházásokon belüli arányok, a 70-es évek elejétől ez a tendencia megfordult, igaz, néhány jelentős hagyományos iparág kivételével! A termelékenység növekedési üteme viszont ...ugyanezen időszakban a ciklikus konjunktúraingadozásoktól eltekintve is szüntelenül csökkent. A beruházási ráta és a termelékenység alakulása között tehát látszólag inverz kapcsolat alakult ki, ami egyebek között azt is jelentené, hogy a 70-es évek napjainkig tartó tőkehiány vitája már csupán azért is értelmetlen volt (mert) nem a szükséges tőke hiányzik, hanem a nemzetgazdaságban képződő akkumuláció felhasználása olyan, ami nem teszi lehetővé az iparban és a gazdaság egészében... a komparatív előnyöknek még a fenntartását sem, fokozásukról nem is beszélve" ([4] 53. l.).

Mint utaltunk rá, a „reaganomics" működési elve szerint a pénz- és hitelellátás visszafogásának gyógyítania kell az inflációt, miközben az adócsökkentés ösztönzőleg hat a fellendülésre. Az elképzelés szerint az inflációs várakozásoknak gyorsan csökkenniük kell a gazdaságpolitika drámai változása következtében, s a várakozások megváltozása a kereslet pénzügyi korlátozása ellenére lehetővé teszi a reálnövekedést. A magasabb növekedési ráta pótolni képes a kiesett adójövedelmeket, a költségvetés már középtávon is kiegyensúlyozható.

A hivatalba lépő kormány egyik fontos gyakorlati intézkedése ezért a pénzkínálat további szűkítése volt. Érdemes megjegyezni, hogy az új adminisztráció e területen csak folytatta az utolsó carteri évek gyakorlatát, miután a pénzkínálat növekedésének legfontosabb mércéje, az ún. M1 mutató az 1978. évi 8,3-ről 1980-ra 6,6 százalékra csökkent. A Reagan-kormány 1981-ben további visszafogást javasolt; 5,5 százalék 1981-ben, ezt követően 0,5 százalékos évenkénti csökkenés az 1986-ra tervezett 3 százalékos szint eléréséig. A szövetségi pénzügyi hatóság, a FED ugyancsak 1979-ben hajtott végre jelentős pénzügypolitikai fordulatot. Ezt megelőzően direkt módon szabályozta a kamatlábakat, alacsony szinten tartásukkal kívánván megelőzni a munkanélküliség növekedését és a fogyasztói hajlandóság csökkenését. A még Carter által kinevezett elnök, P. Volcker viszont már az inflációellenőrzést tartotta fontosabbnak. A FED ezért 1979-től inkább a tényleges pénzkínálat növekedését próbálta szabályozni [10].

Hasonló volt a helyzet az adócsökkentések esetében is. Jóllehet 1977-ben és 1979-ben Carter számottevő csökkentéseket hajtott végre, ezeket lényegesen túlszárnyalta Reagan 1981. évi javaslata, mely három év leforgása alatt a személyi jövedelemadók 25 százalékos csökkenését irányozta elő. Végül a költségvetési kiadások csökkentését szorgalmazó javaslat 40 milliárd dollárról szólt; három egymást követő évben, elsősorban a szociális kiadások terhére hajtották volna végre [14].

Az előirányzatok gyakorlati megvalósítása során azonban csak az első évi adócsökkentési javaslatokat sikerült végrehajtani. A második évi tervezett csökkentések helyett a kongresszus által ténylegesen elfogadott *adóemelések* összege elérte a 30 milliárdot. Az idézett elemzők ebből vonják le azt a következtetést, hogy — mivel a tervezett kiadáscsökkentést sem sikerült megvalósítani — a pénzügypolitika a mögötte meghúzódó eredeti gazdaságelméleti koncepció ellenére erőteljesen hatott az 1982. év reálkeresletének növekedésére. Kezdetben az inflációs várakozások sem a várt mértékben, hanem csak igen lassan, a jelentős recesszió üteme szerint mérséklődtek. A recesszió ugyanakkor lényegesen megnövelte a szo-

ciális programok iránti igényt, ami politikailag igen nehézzé, csaknem lehetetlenné tette a további tervezett kiadáscsökkentések elfogadtatását. E folyamatok messzeható következménye az lett, hogy a költségvetési és mindenekelőtt a katonai kiadások növelése — összekapcsolódva a pénznövekedés ütemének jelentős korlátozásával — rekordmagasságba emelte a kamatlábakat.

A pénzkereslet növekedéséhez természetesen más tényezők is jelentős mértékben hozzájárultak. Ilyennek minősíthető például az 1979—1980. évi olajáremelkedés. Egyes értékelések szerint az 1980-as recessziót jórészt az váltotta ki, hogy — az inflációs félelmek miatt — az olajáremelkedést nem követte a pénzkínálat növekedése. Sőt Reagan hivatalba lépésekor éppen további szűkítését határozták el. A korlátozó pénzügypolitika súlyos hatása 1982-ben annyira láthatóvá vált, hogy 1982 közepétől a kormány lényeges enyhítéseket fogadtatott el. Ennek következtében az M1 1983 közepéig több mint 13 százalékkal növekedett [14].

A Reagan-kormányzat által meghirdetett programtól való legnagyobb eltérést azonban mindenképpen a költségvetési deficit jelenti. A „reaganomics" gazdasági teljesítményéről folyó szakmai viták ma kétségtelenül a csaknem 200 milliárdos deficit körül koncentrálódnak. Abban viszonylag egységesnek tekinthető a „szakma" álláspontja, hogy a deficitet végső soron olyan összeegyeztethetetlen politikai célkitűzések idézték elő, mint az egyidejű kiadáscsökkentés a katonai kiadások változatlan szinten tartása, sőt növelése mellett, valamint az adócsökkentések okozta bevételkiesés. Azzal is sokan egyetértenek, hogy a deficit — profitnövelő hatása mellett — feltétlenül hozzájárult a kamatlábak magas szinten tartásához, s ténylegesen a tőke beáramoltatásán keresztül volt képes kifejteni a gazdasági fellendülést ösztönző hatását. A magas dollárkamatok következtében állandósult a külföldi tőke beáramlása, s a Reagan-korszak első négy éve alatt mesterségesen magas volt a dollár árfolyama.[6] Az amerikai ipar exportlehetőségei ennélfogva igen kedvezőtlenné váltak, ami hozzájárult a kereskedelmi deficit rekordmagasságba (1984-ben 130 milliárd dollár) emelkedéséhez.

Az iparpolitika körül felerősödő vitákban felmerülő egyik markáns álláspont szerint valójában az 1981-től követett költségvetési és pénzügypolitika fékezte le az ipar szerkezetében addig sikeresen végbemenő struktúraváltási folyamatot [8]. W. H. Branson, a Princeton Egyetem közgazdász professzora szerint különösen a túlértékelt dollár hat ma hátrányosan az ipar alkalmazkodóképességére, minthogy az importösztönzésen keresztül gyengíti az ipari versenypozíciókat a világpiacon. Ez utóbbi folyamatot látszik alátámasztani a „lemaradó" ágazatok (acél, textil, gumi stb.) erősödő nyomása a protekcionista védelem megszerzéséért, amely — a kormányzat közismert szabadkereskedelmi elkötelezettsége ellenére — sikeresnek mondható.[7]

A költségvetési deficitnek ugyanakkor jelentős szerepe volt abban, hogy 1984 második feléig sikerült fenntartani a gazdasági növekedést. A lassulás számottevő jelei csak az év harmadik negyedétől jelentkeztek.[8] Az elmúlt év viszonylag alacsony

[6] John Greenwald számítása szerint Reagan első hivatali ideje alatt a dollár értéknövekedése a legfontosabb tőkés valutákkal szemben elérte a 60 százalékot [22].

[7] Az ismert kereskedelmi korlátozások mellett erre utal az 1984 novemberében törvényerőre emelt új kereskedelmi törvény (Omnibus Trade Bill). Ez nem engedett ugyan teljesen a protekcionista nyomásnak, de a kormány általános felhatalmazása az amerikai érdekeket védő kétoldalú kereskedelmi megállapodásokra, mindenképpen a kereskedelempolitika bilateralizmusát látszik erősíteni például a GATT multilateralizmusával szemben. (Világgazdaság, 1984. november 1.)

[8] A szakértői vélemények igen eltérők a gazdasági növekedés 1984 második félévétől mutatkozó megtorpanásáról (az első hat hónap 8,6 százalékával szemben 1,6 százalék július-szeptemberben). Sokasodnak azok a vélemények, amelyek a kereskedelmi deficit további növekedése, illetve a dollár pozíciójának gyengülése esetén a konjunktúra közeli kimerülésével számolnak [31].

energiaárai, valamint a FED korlátozó pénzpolitikájának együttes hatására az infláció üteme nem emelkedett 5 százalék fölé; mindez a választások idején igen kedvező helyzetet teremtett a Reagan-kormányzat számára.

Az amerikai bel- és választáspolitika szempontjából természetesen másodlagos körülmény, hogy az eddig sikeresen fenntartott növekedést jelentős részben a külföldi tőke — évi 100 milliárdos nagyságrendű — beáramlása finanszírozza.[9] Várható, hogy a költségvetési deficit a Reagan-kormányzat második négyéves megbízatása idején a legfontosabb gonddá válik. A probléma jelentőségére utal, hogy Reagan elnök második választási győzelmét követően a pénzügyminisztérium és a költségvetési hivatal — egyes értékelések szerint — a második világháború óta legátfogóbb adóreform- és kiadáscsökkentés-tervezetet készíti elő, s megindult a vita a költségvetési és adóreform reális lehetőségeiről.

A mozgástér — kiadáscsökkentési oldalon — igen szűkre szabottnak látszik. Az elnök második kampánya idején eleve kizárta például az egyik legnagyobb szociális kiadási tétel, a *társadalombiztosítás* csökkentését. A rekordméretű államadósság növekvő kamatterhei adottságnak tekinthetők, s egyelőre csak az ellentétek váltak ismertté a katonai kiadások mérséklésével kapcsolatban. A kiadáscsökkentési terv ezért a „maradékelv" alapján nagy jelentőségű, átfogó programok kiiktatására is kényszerülhet [15]. Ilyen lehet például a kisvállalkozóknak nyújtott kormánytámogatások tervezett eltörlése. Ez a költségvetési tétel 1953 óta segítette kölcsönökkel az 500 főnél kisebb létszámmal induló vállalatok alapítását. Az illetékes, 4400 főt foglalkoztató kormányhivatal (Small Business Administration) megszüntetésétől a költségvetés 1988-ig 5,4 milliárdos megtakarítást vár. Nagy vita és kiterjedt lobbyzás várható a mezőgazdasági ártámogatások évi maximálásának tervével kapcsolatban is. Jelenleg csupán a tej, a vaj és a sajt támogatása évi 2 milliárdot tesz ki.

A kiadáscsökkentés gazdasági és politikai korlátai miatt megnövekedett az adóreform jelentősége. Ez utóbbit viszont az nehezíti, hogy az elnök — akinek elhatározása szerint a költségvetési deficitet 1988-ig a jelenleginek a felére kell csökkenteni — második kampányában is ragaszkodott ahhoz a kijelentéséhez, hogy adóemelés „csak a holttestén keresztül" valósítható meg. A pénzügyminisztériumi elképzelések szerint ezért a reform változatlan adóbevételekkel számol, csupán eltolódásokat tervez az adóalanyok között: az egyéni adófizetők kevesebbel, a részvénytársaságok viszonylag többel járulnának hozzá a költségvetés terheihez. (Összesen 7 százalékkal kevesebb lakossági adóbevétel mellett az adófizetők 56 százaléka csökkenéssel, 22 százaléka emelkedéssel, további 22 százaléka változatlan teherrel számolhatna.) A vállalati adóreform-elképzelések szerint az adókulcsok általános csökkentése mellett a mentességek és kivételek jelentős szűkítése várható (például az új beruházások vagy a gyorsított amortizáció esetében).

Nincs kizárva azonban, hogy a tervezetekkel hátrányosan érintett vétócsoportok, lobbyk várható nagy ellenállásához a változatlanul demokrata többségű képviselőház jelentős része is csatlakozik. Ebben az esetben viszont kérdésessé válna a „reaganomics" egyik — mint láttuk, inkább csak elméleti — alaptételének a fenntartása; a költségvetés kiegyensúlyozása adóemelések nélkül.

[9] M. Feldsteinnek, Reagan volt gazdasági főtanácsadójának a becslése (Time, 1985. január 7.).

Hivatkozások

[1] *Alexander, C. P.:* A Year of Rolling Sevens. Time, 1985. január 7.
[2] *Alt, J. E.—Chrystal, K. A.:* Political Economics. University of California Press, Berkeley — Los Angeles — London, 1983.
[3] *Anderson, L. C.—Jordan, J. L.:* Monetary and Fiscal Actions: A Test of Their Relative

Importance in Economic Stabilization. Federal Reserve Bank of St. Louis Monthly Review, 1968. november.
[4] *Becsky György:* Amerika és a világgazdasági kihívás. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[5] *Bluestone, B.—Harrison, B.:* The Deindustrialization of America (Plant Closings, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry). Basic Books Inc., New York, 1982.
[6] *Botos Balázs:* Iparpolitikai viták az Egyesült Államokban. Ipargazdasági Szemle, 1983. 2. sz.
[7] *Botos Balázs:* A be nem avatkozás mítosza. Gazdaság, 1984. 3. sz.
[8] *Branson, W. H.:* The Myth of De-industrialization in Regulation. American Enterprise Institute Journal on Government and Society, 1983. szeptember—október.
[9] *Brunner, K.—Meltzer, A. H.:* Government, the Private Sector and Crowding out. The Banker, 1976. július.
[10] *Burnham, D.D.:* Democracy in the Making. American Government and Politics. 1983.
[11] *Canto, V.—Jones, D.H.—Laffer, A.:* Foundations of Supply-Side Economics: Theory and Evidence. Academic Press, New York, 1983.
[12] *Graig, W.—Willett, T. D.* (szerk.): Reaganomics: A Midterm Report. ICS Press, San Francisco, 1983.
[13] *Cowen, T.:* The Future of the Supply Side. Policy Report, 1983. október.
[14] *Danziger, S.—Haveman, R.—Michels, D.—Wolfe, B.:* Reviewing Reagan's Economic Program. Challenge, 1984. január—február.
[15] *Doerner, W.:* Cutting to the Quick. Time, 1984. december 17.
[16] *Domhoff, W. G.:* Who Rules America Now? A View for the 80s. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1983.
[17] *Erdős Péter—Molnár Ferenc:* Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[18] *Evans, M. K.:* The Truth About Supply Side Economics. Basic Books, New York, 1983.
[19] *Milton Friedman* and *Paul A. Samuelson* discuss the Economic Responsibility of Government. Texas A & M University, 1982.
[20] *Friedman, M.:* Capitalism and Freedom. the University of Chicago Press, 1962.
[21] *Friedman, M.:* Nobel Lecture: Inflation and Unemployment. Journal of Political Economy, 1977. 3. sz.
[22] *Greenwald, J.:* Smooth Waters Now, but Rapids Ahead. Time, 1984. november 19.
[23] *Heclo, H.—Penner, R. G.:* Fiscal and Political Strategy in the Reagan Administration. In The Reagan Presidency. (Szerk.: F. I. Greenstein). The Johns Hopkins University Press, Baltimore — London, 1983.
[24] *Heller, W. W.:* Mr. Reagan is a Keynesian Now. In Intraductory Macroeconomics. (Szerk.: P. D. MacLelland). Cornell University Press, London, 1983.
[25] *Kaldor, N.:* The Economic Consequences of Mrs Thatcher. G. Duckworth and Company Ltd., London, 1983.
[26] *Klein, R. A.:* Reagan's Economic Policies. An Institutionalist Assessment. Journal of Economic Issue, 1983. június.
[27] *Lucas, R.—Sargent, T.:* After Keynesian Macroeconomics. In After The Phillips Curve: The Persistence of High Inflation and High Unemployment, FED of Boston, Conference Series 19., 1978.
[28] *Mátyás Antal:* A polgári politikai gazdaságtan napjainkban. Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[29] *Reich, R. B.:* The Next American Frontier. New York Times Books, 1983.
[30] The Supply-Side Solution. (Szerk.: Bruce Bartlett and Timothy Roth). Chatham House Publ. for the Manhattan Institute, Chatham, N. J., 1983.
[31] *Tobin, J.:* Keynes' Policies in Theory and Practice. Challange 1983. november—december.
[32] The Reagan Experiment: An Examination of Economic and Social Policies under the Reagan Administration. (Szerk.: Palmer, J. L.—Sawhill, I. V.). The Urban Institute Press, Washington, D. C., 1982.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (573—578. l.

Bankszervezet, bankrendszer és szabályozás

(Néhány megjegyzés a pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztésének kérdéséhez)

Vékás István

A gazdasági és társadalmi előrehaladásunk útjában álló akadályok leküzdésének módjáról az utóbbi időben egyre több vélemény kapott nyilvánosságot. Ezek sorába illeszkedik a pénzügyi intézményrendszerről folyó eszmecsere. Én a magam részéről kerülöm a „vita" kifejezést, mivel úgy látom, hogy a többség a fő kérdésekben egyetért. Ezért a következő hozzáfűzések kapcsán a javaslatok egy részét kívánom megerősíteni, más elképzeléseket pedig továbbgondolásra javasolni.

A hozzászólásra közvetlenül a francia monetáris politikáról és a bankszervezetről szerzett ismereteim indítottak. Tudom, az összehasonlítás nem érv, de ötleteket adhat, méghozzá olyan gyakorlatból, amely korántsem annyira idegen céljainktól, mint azt gondolnánk.

Néhány általános megjegyzés

A gazdaságirányítás tökéletesítése előrehaladásunk alapvető eszköze. E folyamat indukált és autonóm változások megvalósulását tételezi fel. A gazdaság és benne a gazdálkodó alanyok működésének belső és külső feltételrendszere állandó mozgás, amely a szabályozóeszközök finomítására vezet.

Másrészről mindig létezik egy bizonyos szabad mozgástér, amely autonóm változásokat tesz lehetővé. A gazdaságirányításnak a pénzügyi intézményrendszerhez, ezen belül a bankrendszerhez képest szélesebb feladatcsoportot kell ellátnia, jellegét tekintve pedig nem csupán eszköz-, hanem célrendszer is.

Úgy gondolom ezért, hogy az alapvető kérdés a gazdaságpolitikai célrendszer — mint koncepció — tisztánlátása, és csak ezt követően az, hogy e gazdálkodási célokat milyen irányítási rendszer segítségével valósítjuk meg. Ennek alapján dönthető el a szervezet, benne a bankszervezet kérdése is mint eszköz. Nekem úgy tűnik, hogy a szervezetkérdés az a terület, ahol leginkább vagyunk képesek autonóm változtatásokat végrehajtani, ezért a ténylegesen megoldandó feladatokat itt, ezen a szinten kell megközelíteni.

Gazdaságunk intézményi szabályozása a túlzott központosítás következtében rendkívül egysíkú, holott az állam autonóm döntéseivel már ezen a szinten gerjeszthet piaci mechanizmusokat. A modern állammonopolista szabályozáshoz képest alig használtuk ki az e téren adódó lehetőségeket: így nem csupán a tőkés

Dr. Vékás István kandidátus, a Janus Pannonius Tudományegyetem adjunktusa.

gyakorlat eszközrendszeréhez képest, de a belső fejlődés követelményeihez viszonyítva is elmaradtunk, elhanyagolva az indukált módosítások végrehajtását is.

Emiatt okvetlenül szükséges új intézmények létrehozása a bankszervezeten belül is. Új — nem igazgatási feladatú — intézmények ugyanis, ha szabatosan körülhatároljuk funkciójukat, még akkor is segítik a gazdálkodás színvonalának emelését, ha egyébként illetékességi körük szűkre szabott. Ha alaposan elgondolkodunk a mai állammonopolista piaci rendszer működéséről, arra a következtetésre juthatunk, hogy a piac funkcionálásának nélkülözhetetlen feltétele éppen az intézményi rendszer magas fokú strukturáltsága. A tulajdoni, funkcionális, ágazati stb. tekintetben sokrétű szervezetrendszer ugyanis az összemérési-mérlegelési kényszer legális alapját adja. E tétel igazságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ezzel a kritériummal több tőkésországban több területen ki is merül a piac fogalma. Ez persze korántsem elegendő ahhoz, hogy mind a folyó termelés, mind a fejlesztés területén háttérbe szoruljanak a nem gazdasági szempontok.

Amennyiben ezen a területen előbbre tudunk lépni, úgy a szervezetrendszerben beálló nagyobb fokú tagoltságra a gazdálkodói szféra racionális visszajelzést fog adni, az ebből eredő indukált módosítások pedig éppen a módszerek, a banki technika tökéletesítését fogják elősegíteni. Ezért egyetértek Asztalos, Bokros és Surányi véleményével [1]: ha a szervezeti rendszer vagy/és a szabályozás nem módosul, akkor mitől várhatnánk racionálisabb gazdálkodást!?

Aki javaslatot tesz, valahonnan merít. Tapasztalatának „tégláit" átalakíthatja, ezenfelül új „kötőanyaggal" illesztheti össze. A pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztéséről folytatott eszmecserében időnként olyan ötletek látnak napvilágot, amelyek implicite az angolszász gyakorlatra utalnak. Ismereteim szerint azonban ezek a „téglák" nálunk alig használhatók.

A fejlett tőkés bankrendszer két határesete az amerikai és a francia gyakorlat. Az amerikai finanszírozási rendszerben jelentős szerepet játszik a tőkepiac, a pénz forgalomba jutásának (az adósságtelepítésnek) lényeges alanya a költségvetés (kincstár). Ebben a konstrukcióban a hangsúly az értékpapír-forgalomra helyeződik, és a hagyományok talaján ez többé-kevésbé jól is funkcionál. A bankhitel viszonylag kisebb szerepe miatt a vállalatok finanszírozása a hitelkamatlábon keresztül központilag kevésbé irányítható.

Ezzel szemben a francia finanszírozási gyakorlatban a bankhitelek igen jelentős szerepet töltenek be, a hitelnyújtás feltételeinek szabályozásával pedig a jegybank sokrétű irányító funkciót lát el. Olyan mechanizmusról van szó, amelyben a gazdálkodó szféra adósságát az alsó szintű bankrendszer adóssága transzformálja a jegybankra — ennek az irányított mechanizmusnak tehát a jegybank a központi szereplője; ebből adódóan a gazdaságpolitika függvényében a monetáris eszközök könnyen módosíthatók.

Két szempontból is szükségesnek tartom erre felhívni a figyelmet. Egyrészt nálunk az értékpapír-forgalomnak szinte semmi hagyománya sincs, gyakorlati lebonyolítása pedig nagyon nehéznek látszik. Igaz, egyszer el kellene kezdeni, de nagyon óvatosan és számolva azzal, hogy csak hosszú idő elteltével hoz eredményeket. Másrészt a francia gyakorlat egybevág sokak jogos óhajával: a hitelnek sokkal nagyobb szerepet kell kapnia gazdálkodásunkban. Ebben a kérdésben meggyőző Hagelmayer István [3] és Riesz Miklós [7] állásfoglalása.

Amennyiben a jelzett irányban kívánunk haladni, a belső államadósság kérdését — ha szükségesnek tartjuk — komolyan fontolóra vehetjük. A francia tapasztalatok érdemi közzététele azonban már egy másik lapra tartozik. (A francia bankrendszerről lásd [10] cikkemet.)

Konkrét feladatok és módszerek

1. A jegybanki és a hitelbanki feladatok egyértelmű elhatárolása nélkül nem lehet aktív monetáris politikáról beszélni [4]. A szerzőhármashoz [1] hasonlóan ebben látom minden probléma gyökerét. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy enélkül gazdaságpolitikánk olyan eszközöktől fosztja meg magát, amelyeket már régóta hathatósan alkalmazhatna. Ez a kérdés a bankszervezet alapstruktúráját érinti. E funkciók elkülönítése híján a hitel irányítási-gazdasági jelleget kap, a bank az irányító, a gazdálkodó szféra az irányított szerepét kapja — mindkettő láthatatlan szerep. Mivel az irányítószervek munkáját — értelemszerűen — nem befolyásolja nyereségérdekeltség, a gazdálkodó szervek tevékenységét viszont éppen az mozgatja, a két szféra kapcsolatának megteremtésében óriási teher nehezedik a szabályozókra. Mivel az MNB van a vállalatokért, és nem fordítva, gyakran kényszerülünk módosításokra és arra, hogy az irányítószerveket mindenféle operatív feladattal terheljük meg. E helyzet hátrányos oldalai körül most csupán a gazdálkodói (és az irányítói!) elbizonytalanodást és a tervszerű vállalati munka fogyatékosságait emelem ki.

2. Az egyértelmű elhatárolásnak úgy kell megvalósulnia, hogy a hitelbanki szféra vállalatokhoz való kapcsolatát és kötődését önállóságának magas foka is eleve meghatározza, vagyis hogy vezetőjét (vezetőit) ne a kormány, hanem a jegybank elnöke nevezze ki. Ezzel azt is kifejezésre juttatnánk, hogy a hitelbanki szféra munkájáról egyedül a jegybanknak tartozik beszámolási felelősséggel. A vezetőség munkáját külső szakmai tanácsadó testület segíthetné. A hitelbankok tevékenységébe — a jegybankon kívül — minden egyéb szerv legfeljebb információszerzés (-kérés) céljából tekinthetne be.

A jegybank és a hitelbanki szféra kapcsolata hierarchikus jellegű lenne ugyan, de társadalmilag csak a jegybanki szabályozó rendelkezések betartási kötelezettségét jelentené, semmi többet. Ilyen körülmények között mód nyílnék a hitelpolitikai irányelvek alapján érvényben levő monetáris szabályozók rugalmas változtatására. A szabályozóeszközök finom módosítása azonban — a hitelbanki tevékenység nyereségérdekeltsége, illetve a gazdálkodó szférával fenntartott szoros kapcsolata következtében — korántsem érintené váratlanul és „adminisztratív" módon a vállalatokat, mint jelenleg. Csökkenne ugyanis a gazdálkodó szféra és a szabályozást megvalósító közeg közötti „távolság": ebben a konstrukcióban a specializált szakmai feladatot ellátó hitelbanki szférától joggal lehetne elvárni, hogy bizonyos felelősséget vállaljon a gazdálkodás színvonaláért!

3. Racionális munkamegosztás alakulna ki a hitelbanki szervezet és a gazdálkodó szféra között. Ezt a munkamegosztást az informatikai eszközök mainál jobb kihasználása jellemezné, és együtt járna a vállalatoknak a külső és belső változók alakulásáról történő hatékonyabb informálásával.

Olyan hitelbanki szervezetre gondolok, amelynek horizontális tagoltsága lehetővé teszi, anyagi érdekeltsége pedig kikényszeríti, hogy a szükséges technikai (és természetesen személyi) bázisra támaszkodva a gazdálkodó szférát naprakészen használható pénzügyi információkkal lássa el. A banknak elemi érdeke legyen a vállalati gazdálkodás segítése, nem csupán a kihelyezett hitelek visszafizetésének biztonsága, hanem passzív műveleteinek szélesítése, illetve a nyereségének alapját jelentő tevékenység stabilitása végett is.

4. A hitelbank—vállalat kapcsolatot sokban befolyásolja — egyebek között — a bankszolgáltatások skálája, ez utóbbi pedig elsősorban attól függ, hogy a nem banki pénzintézetek milyen típusai alakulnak ki. A pénzügyi intézményrendszer „terjedelme" azonban a lényegen, ti. a nyereségérdekeltség jellegén nem változtat, csupán annak intenzitását befolyásolja (ha nem is kismértékben).

Többen felvetették (így [1] és [8]) a szabad bankválasztás kérdését mint a verseny feltételét. A verseny elsősorban attól függ, hogy milyen jellegű és önállóságú hitelbankokat hozunk létre, és milyen lesz ezeknek az érdekeltsége. A verseny tényleges kibontakozása csak úgy képzelhető el, ha több hitelbank (bár nem feltétlenül első lépésként) eltérő színvonalú, differenciált szolgáltatásokat nyújtva, különböző költségek mellett képes aktív és passzív műveletek végzésére. Máskülönben nem remélhető több hitel, sem az, hogy értelmet kapjon a bankválasztás.

Eddig a bankszervezettel és a bankrendszerrel mint szabályozást megvalósító, érdekeltséggel bíró közeggel foglalkoztam, abból kiindulva, hogy a szervezetrendszer tagoltsága már önmagában számottevő pozitívum. A tartalmi kérdés azonban mindenképpen a hitel jellege. Márpedig nálunk is jogos a kérdés, vajon mi a hitel: táplálék, gyógyszer, avagy kábítószer.

Marguerite szerint [5] a hitel olyan táplálék, amely nélkülözhetetlen a gazdálkodó egység egészséges működéséhez, de bizonyos értelemben dopping is és gyógyszer is, ti. a keresletteremtésnek az a formája (eszköze), amely rugalmasan képes a struktúra módosítására. Ebben a funkciójában a hitel nem csupán az indukált anyagi folyamatok révén szabályoz, hanem legalább ilyen mértékben a folyósítás feltételeivel is. Azt hiszem, ezen a téren adódik a legtöbb lehetőség a gazdálkodó egységek orientálására. De alaposan el kell gondolkodni a normatív szabályozással kapcsolatos elvárások (esetenként illúziók) realitásáról. Mivel a hitel nem egyszerű adásvételi ügylet, hanem olyan akció, amelynek során a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás időben elkülönül, s amelyben kitüntetett jelentősége van a várakozásnak, illetve az ellenszolgáltatást teljesítő pozíciójának. Emiatt a hitel ára különböző lesz; ez a különbség a lejáratnak, a cél jellegének és az adós bonitásának függvényében alakul ki. A hitelkihelyezések feltételeinek különbözőségén semmit sem változtat a bankok közötti megállapodás (tőkés gyakorlat), és az sem befolyásolhat bennünket, hogy ezt a gyakorlatot sokan támadják (egyrészt ideológiai, másrészt józan gazdasági megfontolásokból, mivel több tőkésországban a kisvállalatok hátrányára érvényesül).

Ezért hitelfajták szerint egyértelművé kell tenni a vállalatfinanszírozás és az akciófinanszírozás szempontjait. A hosszabb időtartamú kihelyezéseknél célszerű a több bank által közösen lebonyolított formát alkalmazni. Ebben az esetben a kockázatvállalás racionálisan párosulhat az üzleti megfontolással, és a potenciális adós elbírálása is tárgyilagosabb lehet.

A rövid lejáratú pénzteremtő hitel esetében viszont szerencsésebb megoldás lenne a bank—vállalat kapcsolat állandó jellegének fenntartása.

5. Egyetértek Huszti Ernővel [4] abban, hogy elkülönült jegybanki és hitelbanki funkciók mellett a mechanizmus szabályozási csomópontja a hitelbank(ok) tevékenységének központi befolyásolása lesz. Érdemes odafigyelni, mit ír ezzel kapcsolatban Jacques Rueff*: „Semmiképpen sem állítom, hogy a pénzügyi irányítás minden körülmény között képtelen hatást gyakorolni a forgalomban lévő pénz mennyiségre..., de úgy gondolom,... hogy a pénztulajdonosok — egyénileg megszabva kölcsönös pénzkészletük volumenét — jelentős hatást gyakorolnak a forgalomban lévő pénzmennyiségre, és ha akaratukat meg lehet változtatni, úgy ez csupán bizonyos irányban és nagyon különleges körülmények között lehet eredményes" ([9] 161. l.).

Rueff e szavaiból azt tartom a legfontosabbnak, hogy növekszik a jegybank felelőssége a hitelkihelyezések és a pénztömeg szabályozása terén. A jegybanki

* J. Rueff 1936—1939 között a Banque de France Főtanácsának tagja, majd helyettes kormányzója volt. A Banque de France 1939-től kapott felhatalmazást hosszú lejáratú értékpapírügyletek lebonyolítására. (Rueff szerint ez sem tette hatékonyabbá az irányítást.)

funkció hatékony ellátása valóban nem könnyű feladat; az 1960-as évek közepétől a fejlett tőkésországokban — különböző megfontolásokból ugyan, de szinte mindenütt—finomították a jegybank belső intervenciós tevékenységét. Franciaországban az új kormányzat nem elégedett meg a szabályozás tökéletesítésével, hanem tulajdoni-intézményi módosításokat is foganatosított. Ennek ellenére senki sem kérdőjelezi meg komolyan a jegybank—hitelbank kapcsolat fontosságát a gazdaságpolitikában; éppen fordítva, az 1970-es évek közepétől e kapcsolat szerepe erősödött (finomabbá vált a pénzpiaci technika, rugalmasabb lett a viszontleszámítolás stb.), a monetáris politika időnként a gazdaságpolitika „előszobájává" vált. Transzmisszió nélkül elképzelhetetlen a makroszabályozás.

Mindazonáltal ide kívánkozik két megjegyzés a tőkés jegybank tevékenységéről. Egyrészt világosan kell látnunk, hogy a gazdaság diverzifikáltsága és a jövedelmek nagyobb szóródása miatt (de az okokat még tovább is sorolhatnánk) a jegybankra nagyobb feladat hárul. Tulajdoni korlátok következtében kevésbé szabad, mint egy szocialista ország jegybankja. Másrészt igaz ugyan, hogy a refinanszírozásnál a jegybank az esetek többségében kész helyzet előtt áll, de nem szabad elfelejteni, hogy igen differenciált, különböző kamatláb melletti finanszírozást végez. Tehát korántsem olyan automatikus és hatástalan a tevékenysége, ahogy olykor — és ezen az alapon — teszik.

Egy önálló szocialista jegybanknak a hitelkihelyezések és a pénztömeg szabályozásában tehát az alábbi funkciókkal kellene rendelkeznie:

a) Mindenekelőtt felelős lenne a népgazdasági terv hitel-előirányzatának betartásáért. Ezen belül végezné a költségvetés meghitelezését, de oly módon, hogy egyértelműen elkülöníti a rövid távon egyensúlyi (folyó bevételekből fedezett) költségvetést, a deficites, azaz hitelből finanszírozott költségvetéstől. Ez utóbbi összeállítását a jegybanknak és a pénzügyminisztériumnak kell végeznie.

b) Alkalmazni lehetne a Huszti Ernő által javasolt hitelkihelyezési rátát ([4] 71. l.), de szerintem másképpen. A forrásokat meghaladó kihelyezést igazoló okiratot a jegybank viszontleszámítolná, és ágazattól függő kamatot érvényesítve csökkentené a hitelbank nyereségét. Az előre megadott ágazati hitelkihelyezési rátákat mellőzhetőnek tartom, elégséges a hitelpolitikai irányelvek közzététele, illetve azok negyedévi finom „csúsztatása". Amennyiben a differenciált viszontleszámítolás érzékenyen érintené a hitelbankok nyereségét, számítani lehetne idővel a pénzmennyiség hatékonyabb szabályozására.

c) A rövid lejáratú hitelnyújtásnál szerepet kaphatna a pénzpiac, de ennek csupán a jegybank által irányított formája [2]. A követelésekre nyújtott pénzteremtő hitelek lejáratát a követelések lejárata szabná meg, a pénz forgalomból való kilépése tehát automatikusan biztosítva lenne. A hitelnyújtás szelekcióját az okmányok jellege szerint több formában is el lehetne érni:

— az aláíró egy vagy több vállalat (esetleg tulajdoni jelleg szerint is);

— a követelés tárgya szerint (ez látszik a legésszerűbbnek);

— a vállalat szerint: ha ez tárgyilagosan jelzi a megbízhatóságot, úgy kimondottan szerencsés megoldás lenne.

Az okmányok mobilizálása a jegybanknál nem kötelező, de értékesítésük újabb hitelnyújtást tesz lehetővé a hitelbank számára. Ebben a konstrukcióban a hitel kihelyezését és árát egyaránt a gazdálkodó szféra igénye és a jegybank felső szintű monetáris döntése együttesen határozná meg.

Ilyen felfogásban az elkülönült munkák társadalmi érvényesítése még akkor is világosabb lenne, ha csupán a hitelek ára működne szabályozóként. Megszűnne viszont az automatikus és előzetes társadalmi elismertetés.

Hivatkozások

[1] *Asztalos László György—Bokros Lajos—Surányi György:* Reform és pénzügyi intézményrendszer. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
[2] *Denizet, J.:* Monnaie et financement dans les années 80. Dunod, Párizs, 1982.
[3] *Hagelmayer István:* Pénz és pénzpolitika a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[4] *Huszti Ernő:* A szocialista bankrendszerek és szervezetek fejlődésének főbb vonásai. Gazdaság, 1980. 2. sz.
[5] *Marguerite, B.:* Le rapport Mayoux et le redéploiement du système financier. Issues, 1980. 6. sz.
[6] *Riesz Miklós:* Pénzforgalom és hitel. Tankönyvkiadó, 1980.
[7] *Riesz Miklós:* A bankhitel szerepéről. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.
[8] *Rott Nándor:* A pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztése. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz.
[9] *Rueff, J.:* Le lancinant probléme des balances de paiements. Payot, Párizs, 1965.
[10] *Vékás István:* A francia bankrendszer néhány strukturális kérdése. Bankszemle, 1984. 4. sz.

Radnóti Éva:

ÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓK ÉS GAZDASÁGUNK FEJLŐDÉSE

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Az „Időszerű közgazdasági kérdések" sorozat újabb kötetének szerzője nem ismeretlen az olvasók| körében. Nevét — többek között — „A kúszó infláció elméleti problémái" című, kiadónknál 1974-ben megjelent és nagy sikert aratott könyve tette ismertté. A szerző új könyvében is igen időszerű témát dolgoz fel: azt vizsgálja, hogy a piac fokozott aktivitását célul kitűző magyar gazdaságpolitikának mennyire felelnek meg a különböző árpolitikai koncepciók.

A műnek az egész elemzést átfogó alapgondolata az, hogy az új árpolitika a gazdaságpolitika része, s mint ilyennek az egészt kell szolgálnia, és fordítva, a helyes gazdaságpolitika előfeltétele a jó árpolitika. Az árpolitikai koncepciók ilyen szempontú vizsgálatából értékes következtetések adódnak a mechanizmusreform és az ármechanizmus napirenden levő továbbfejlesztéséhez.

Nem örök érvényű elvek, igazságok felvázolására törekszik, hanem a körülmények, a feltételek bemutatásával keres választ arra, hogyan hat egy adott árkoncepció a fogyasztásra, a termelés alkalmazkodó képességére, a gazdasági növekedésre, a külgazdasági kapcsolatokra, az életszínvonalra stb.

Kb. 236 l., fűzve 52,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (579—583. l.)

Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastruktúráról" c. cikkéhez

Halpern László—Molnár György

Major Iván cikke* igen fontos és időszerű kérdéseket tárgyal. Szándékával egyetértünk, a szolgáltatások népgazdasági súlyának, a gazdaságpolitikában betöltött szerepének reális értékelése halaszthatatlan feladat. A cikkben szereplő számos megállapítással is egyetértünk. Szerintünk is alulértékelt az infrastruktúra, különösen a nem termelő infrastruktúra; egyetértünk azzal, hogy elhanyagolása nagy károkat okoz a népgazdaság számára, nagyobb ütemben kellene fejleszteni; igaz az, hogy kevésbé importigényes, mint az anyagi ágak. Mi is úgy gondoljuk, hogy a szolgáltatások árainak központi felemelése önmagában nem oldaná meg az infrastruktúra legtöbb problémáját. Hozzászólásunk célja az, hogy a mindenképpen elismerendő kvantifikálási kísérlet néhány elvi, módszertani és adatproblémájára felhívjuk a figyelmet, mivel ezek a problémák rontják a jó szándék és az alkalmazott módszerek hitelét.

1. A cikk 1302. oldalán, Az infrastruktúra népgazdasági költségei című fejezetben a következő állítás fogalmazódik meg: „Az infrastruktúra fejlesztési lehetőségei, gazdaságpolitikai súlya szempontjából a leszorított áraknál jóval nagyobb jelentősége van annak, hogy *a népgazdaság számbavételi rendszere a szolgáltatások folyamatos működéséhez szükséges ráfordításokat alulértékeli.*" Ezt — az egész elemzés menetében kulcsfontosságú — állítást kísérli meg A folyamatos ráfordítások című alfejezet konkretizálni és igazolni. Az állítás első konkrét megfogalmazása a következő: „*Az infrastruktúra teljes ráfordításai... kb. kétszerte nagyobb aránnyal szerepeltek a népgazdasági ráfordításokon belül, mint annak közvetlen ráfordításai*" (1304. l.). A konkrét megfogalmazással és a tétel kimondásáig felhasznált módszerekkel, adatokkal kapcsolatos kifogásaink a következők:

a) A folyamatos ráfordítások című alfejezet elején egymásnak ellentmondó megfogalmazások találhatók: „Az infrastruktúra folyamatos ráfordításainak *részarányát* a népgazdaság összes ráfordításain belül... vizsgálom" (1303. l.). Két mondattal később: „Ha az infrastruktúra egységnyi kibocsátásához szükséges ráfordításokat vesszük számba, akkor a szolgáltatások ráfordításai... a 2. sz. táblázatban foglaltak szerint változtak." Ezt követi a 2. sz. táblázat, melynek tartalma a címéhez fűzött *c* jelű lábjegyzet szerint: „Az anyagi, a nem anyagi és az összes infrastruktúra végső kibocsátásához szükséges közvetlen folyamatos ráfordítások aránya a népgazdaság összes folyamatos ráfordításaihoz viszonyítva."

A 2. sz. táblázathoz kapcsolódó első és harmadik magyarázat szerint tehát az infrastruktúra ráfordításait a népgazdaság összes ráfordításaihoz, míg a második alapján saját bruttó termeléséhez viszonyítja a szerző. A két mutató értéke jelentősen különbözik egymástól. A szerző ezek után érvelésében az első mutatót használja, míg a második legfeljebb az eredmények interpretációjában tér vissza.

* Közgazdasági Szemle, 1984. 11. sz.

Halpern László és *Molnár György* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársai.

Például: „a népgazdaság számbavételi rendszere az infrastruktúra közvetlen ráfordításait... alábecsüli" (1306. l.).

b) A 2. sz. táblázatban szereplő adatok egyik értelmezésnek, így a táblázathoz fűzött magyarázatnak *sem felelnek meg.* A táblázatban szereplő számok azt mutatják, hogy a népgazdaság anyagfelhasználásából milyen arányban részesednek az infrastruktúra ágazatai által *kibocsátott* termékek. Másképpen fogalmazva, a képzett mutató számlálójának előállításakor a szerző *felcserélte az ÁKM* megfelelő sorait és oszlopait.*

Nem igaz tehát sem az, hogy az „... infrastruktúra részaránya a népgazdaság folyamatos termelő felhasználásán belül a 15 százalékot sem érte el" (1303. l.), sem az, hogy a bérköltség figyelembevételével ez a hányados 17—18 százalék alatt van. Az infrastruktúra esetében a hiba 3-4 százalékpont, a nem anyagi infrastruktúra esetében 5-6 százalékpontos a hiba, ami *2-3-szoros* eltérést jelent.

c) A szerző így összegzi vizsgálatainak ezt a részét: „Így érthetővé válik, hogy a szolgáltatások folyamatos ráfordításai miért tűnnek »olcsónak«, szinte elhanyagolhatónak a gazdaságpolitika számára" (1303. l.).

Egy ágazat anyagfelhasználásának a népgazdasági anyagfelhasználásból való részaránya alapján sem az olcsóságra, sem az elhanyagolhatóságra következtetni nem lehet, az egységnyi kibocsátásra jutó ráfordítások pedig nem támasztják alá ezt a következtetést.

d) A halmozott ráfordítási részarány kiszámításáról a következőket írja a szerző: „...a népgazdasági ágazatok ráfordításait az egyensúlyi árarányokkal súlyozva vettem számításba, és meghatároztam az infrastrukturális ráfordítások részarányát a népgazdaság *halmozott* (teljes) folyamatos ráfordításaiban. Ily módon egyúttal a szolgáltatások reális árait (pontosabban a reális árarányokat) is kiszámíthattam" (1304. l.). Nem teljesen érthető, mi is történt itt. Azt korábbról (1303. l.) tudjuk, hogy az ún. egyensúlyi árarányokat a Leontief—Bródy-modell** segítségével nyeri a szerző — bár értéküket a többszöri alkalmazás ellenére sem közli —, de hogy mit jelenthetnek a „szolgáltatások reális árarányai", és hogyan kapjuk meg őket az egyensúlyi árarányokból kiindulva, az nem derül ki.

e) A halmozott ráfordítások valamely ágazat *végső felhasználási célú kibocsátásához* szükséges halmozott ráfordításokat jelentik. Úgy állíthatók elő, hogy az ún. Leontief-inverz megfelelő oszlopának elemeit (azaz a halmozott ráfordítási fajlagosokat) összegezzük, és megszorozzuk az illető ágazat végső kibocsátásával. Ha volna olyan ágazat, amely csupán a termelő felhasználás céljaira bocsátana ki termékeket, akkor bármilyen nagyok legyenek is anyagfajlagosai, *a szerző által számított mutató alapján* „a népgazdaság halmozott folyamatos ráfordításaiból" való részesedése 0 lenne. Ezzel a szélsőséges példával azt kívánjuk illusztrálni, hogy a vizsgált összefüggésben nincs értelme összevetni az egyes ágazatok halmozott ráfordításait a „népgazdaság halmozott folyamatos ráfordításaival", hiszen a kapott eredményt jelentősen befolyásolja a végső felhasználás ágazati szerkezete. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a „népgazdaság halmozott folyamatos ráfordításai" kifejezés egyenértékű a valamivel szokásosabb és jobban érthető bruttó nemzeti termeléssel, akkor még világosabbá válik a szerző által megfogalmazott állítás első konkrét megfogalmazásának (lásd 1. pont) közgazdasági értelmezési problémája.

f) A fenti értelmezési problémát a halmozott ráfordítások egyensúlyi árarányokkal való átárazása még súlyosabbá teszi. (Erre a kérdésre még visszatérünk.)

2. Az 1. pontban idézett tétel kimondása után a szerző felteszi a kérdést: „Mi növeli meg ilyen nagy mértékben az infrastruktúra teljes ráfordításainak arányát

* Ágazati Kapcsolatok Mérlege 1970—1979, 1976. évi változatlan áron. KSH, 1981.
** Bródy András: Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

a közvetlen ráfordítások arányaihoz képest?" (1304. l.) Rögtön meg is válaszolja: „Anélkül, hogy az összes szóba jöhető tényezőt sorra vennénk, állíthatjuk, hogy ebben döntő szerepe van az infrastruktúra-fejlesztés (vagy bármely ágazati fejlesztés) mulasztásainak, a beruházási eszközök hiányának." Úgy tűnik, a szerző számára nem világos a halmozott mutatók jelentése, az infrastruktúra-fejlesztés mulasztásainak ugyanis semmi közük sincs a közvetlen és a halmozott ráfordítások egymáshoz való viszonyához, még akkor sem, ha nem követte volna el az előbb említett hibákat, és a közvetlen, illetve a halmozott anyagfelhasználási *fajlagosokat* vetette volna össze. Nézzük meg, mi határozza meg a közvetlen és a halmozott fajlagosok egymáshoz való viszonyát!

Valamennyi ágazat számottevő mértékben felhasználja a többi ágazat termékeit — különösen az infrastruktúra a szűk értelemben vett anyagi ágakét —, ezért valamely ágazat halmozott ráfordítási együtthatójának nagyságát a többi ágazat anyagfajlagosai is befolyásolják. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk tehát: törvényszerű az, hogy a legnagyobb és a legkisebb közvetlen ráfordítási együtthatójú ágazatok halmozott mutatói relatíve közelebb kerülnek egymáshoz.

Mindezzel éppen azt óhajtjuk bemutatni, hogy igenis van értelme összevetni a közvetlen és a halmozott ráfordítási *együtthatókat*, de ebből az összevetésből olyan jellegű következtetések nem vonhatók le, mint amilyeneket a szerző közöl cikkében.

3. Az 1. pontban említett állítás második konkrét megfogalmazása a cikkben a következő:

„Ahhoz, hogy az infrastruktúra megőrizze 1970. évi — 65,7 százalékos — részarányát a népgazdaság állóeszköz-állományán belül, állóeszközeinek 147 milliárd Ft-nyi növelésére lett volna szükség" 1970 és 1980 között. „Ezzel szemben 1970 és 1980 között az infrastruktúra folyamatos ráfordításai — az egyensúlyi árarányok és a teljes ráfordítások alapján — 168 milliárd Ft-tal emelkedtek. Egy forintnyi »beruházásmegtakarításra« tehát 1,14 Ft költségnövekedés jutott"! (1305. l.). Kifogásaink a következők:

a) A beruházások esetében az infrastruktúrában lekötött állóeszköz-állomány 1970. évi százalékos *arányának*, a folyó ráfordítások esetében azok forintban kifejezett *szintjének* megőrzéséből indul ki. Nem veszi figyelembe, hogy az évtized során az infrastruktúra termelése is növekedett, méghozzá lényegében a folyó ráfordításokkal azonos ütemben. Nem veszi figyelembe, hogy az állóeszközállomány növelése szükségszerűen maga után vonja a folyó ráfordítások növekedését.

b) Közvetlen beruházásráfordítást vet össze *halmozott* folyó ráfordítással. Az előbbit 1976. évi változatlan áron, az utóbbit egyensúlyi árarányokon veszi figyelembe. (Ennek hibás voltára még visszatérünk.) Ráadásul a Leontief—Bródy-modell — mint azt a szerző is megemlíti korábban — csupán árarányokat határoz meg, az árszínvonal szabadon választható. Márpedig a választott árszínvonaltól függ minden, abszolút szintben — nem arányszámban — megadott adat, így az idézett 168 milliárd Ft is. *Egységnyi folyó ráfordítás nem mérhető össze közvetlenül egységnyi tőkeráfordítással.* Nem szabad továbbá eltekinteni a selejtezéstől sem.

c) A fenti elvi hibákon kívül a számított értékekkel is baj van. Az 1980. évi bruttó állóeszköz-állomány 65,7 százaléka ugyanis nem 147, hanem több mint 190 milliárd Ft-tal haladja meg az infrastruktúra ágazatainak 1980. évi nyitó állóeszköz-állományát.* Ez az érték már jelentősen meghaladja a szerző által kimutatott folyó ráfordítás többletét, tehát ha nagyvonalúan eltekintünk az elvi

* A nemzeti vagyon és az állóeszköz-állomány 1980. KSH. 1980

hibáktól, akkor már éppen az infrastruktúra eszközállományának elhanyagolása tűnik „gazdaságosnak".

4. Az Eszközráfordítások című alfejezetben lényegében az 1.e pontban említett hibát követi el a szerző.

A halmozott eszközráfordítások — hasonlóan a folyó ráfordításokhoz — csak a végső felhasználási célú kibocsátásra vonatkoztathatók, ezért a „népgazdaság halmozott eszközráfordításai" megegyeznek a termelésben lekötött eszközökkel. Az infrastruktúra halmozott eszközráfordításainak ehhez való viszonyításáról hasonlókat mondhatunk, mint korábban a megfelelő helyen. Ugyanez a helyzet akkor, amikor a szerző összehasonlítja az így kapott mutatót az infrastruktúra állóeszközeinek a népgazdaság állóeszköz-állományán belüli részarányával.

A folyó ráfordítások esetétől eltérően a szerző itt kiszámítja a közvetlen és a halmozott állóeszköz-*fajlagosokat* is. Abból a tényből azonban, hogy az infrastruktúra halmozott eszközigényessége 95 százalékkal haladta meg csupán a szűk anyagi ágakét, szemben a termelés állóeszköz-igényességében mutatkozó 3-4-szeres aránnyal, téves következtetést von le: „Ebből... az a fontos következtetés adódik, hogy a népgazdaság egészének nagy eszközigényességében az infrastruktúra szerepe kisebb, az anyagi termelésé... nagyobb, mint azt gondolnánk" (1306. l.).

Megint visszautalunk a halmozott ráfordítások jelentéséről korábban mondottakra, azzal a kiegészítéssel, hogy az eszközráfordítások esetében szükségszerűen sokkal nagyobb mérvű a halmozott mutatók egymáshoz való közeledése, mivel a beruházási javakat döntő részben a szűk értelemben vett anyagi ágazatok bocsátják ki. Ha a számítások során a munkaerő újratermelését is figyelembe vesszük, akkor jelentősen megváltozik a kép. Az infrastruktúra ugyanis a népgazdasági átlagnál munkaerő-igényesebb, kibocsátását pedig elsősorban a végső fogyasztás használja fel. Ennek a tovagyűrűző hatása az, hogy a szerző által kimutatottnál sokkal kisebb a halmozott mutatók egymáshoz való közeledése.

5. Az infrastruktúra-fejlesztés lehetőségei középtávon c. fejezet bizonyító apparátusa jórészt az 1308. l. végén és a következő oldal első felén található. „Az anyagi termelés egységnyi beruházásának teljes importtartalma 1980-ban 0,434, egységnyi infrastrukturális beruházás teljes importfelhasználása viszont csak 0,064 Ft volt" (1308. l.). Ez utóbbi adat nyilvánvalóan téves, hiszen egységnyi infrastrukturális beruházás *közvetlen* importtartalma is majdnem háromszorosa az idézett értéknek.* A cikk a következőképpen folytatódik: „Így az infrastruktúra beruházási részarányának... egy százalékpontos növelése — változatlan beruházási célú import mellett — a népgazdaság összes beruházásának 1,6 százalékos növelését tenné lehetővé, feltéve, hogy minden más korlátozó tényezőtől eltekintünk" (1308. l.). Nem akarjuk újra elismételni, hogy mi a jelentése a teljes (halmozott) tartalom — jelen esetben teljes importtartalom — mutatónak, ezért csak megállapítjuk, hogy egy *ilyen* számításban a közvetlen, nem pedig a halmozott importtartalmat kell figyelembe venni. A helyes értékekkel számolva az idézett szövegben szereplő 1,6 százalék helyett 0,4 százalék adódik. A következő bekezdésben az „anyagi termelés egységnyi folyamatos ráfordításának teljes importtartalma" kifejezés szerepel. Ebben a szövegösszefüggésben a „teljes" szónak — legalábbis, ha az a szerző definíciójának (1304. l.) megfelelően halmozottat jelent — nincs értelme. A cikkben közölt számok (1303. l. első két sora) egységnyi termelés — nem pedig „egységnyi folyamatos ráfordítás" — *közvetlen* importráfordításait adják meg.

6. A szerző ezek után kiszámítja, hogy a termelési arányoknak az infrastruktúra javára történő egy százalékpontos módosítása mennyivel csökkentené — egyébként változatlan feltételek mellett — a termelési célú importot. Ez és az 5. pontban idé-

* Az Országos Tervhivatal Módszertani Fejlesztési Főosztálya által készített beruházási mátrix alapján.

zett számítások — eltekintve a számbeli és terminológiai hibáktól — jó illusztrációt jelenthetnének arra nézve, hogy mennyivel kevésbé importigényes az infrastruktúra a népgazdasági átlagnál. A szerző azonban tovább megy, összekapcsolja a beruházási és a termelési szerkezet módosítását, majd megállapítja, hogy mindez „... — a beruházások változatlan importigényességi mutatói mellett — a népgazdasági beruházások behozatallal azonos ütemű, de már 5,8 milliárd Ft összegű bővítésére nyújtana lehetőséget" (1309. l.). Ilyen messzire menő következtetések esetén már nem elég az illusztratív — „minden más korlátozó tényezőtől eltekintünk" — jellegű számítás, figyelembe kell venni a halmozott hatásokat is. Pontosabban: ez az a hely, ahol figyelembe kell venni őket — hiszen akár a beruházási, akár a termelési szerkezetnek az infrastruktúra javára történő változtatása maga után vonja a szűk anyagi ágazatok egymás közti arányainak a megváltozását is, ami visszahat az infrastruktúra belső szerkezetére, az exportszerkezetre és -nagyságra, és így tovább. Ezen szempontok érvényesítésére — legalábbis makroszinten és megfelelő adatspecifikáció esetén — alkalmas eszköz lehetett volna a szerző által is említett Leontief—Bródy-modell primál (termelési összefüggéseket felíró) oldala. Megjegyezzük, hogy a halmozódások, belső szerkezetváltozások, külkereskedelmi mérlegre vonatkozó feltételek figyelembevétele esetén is igaz marad, hogy egy, az infrastruktúra javára történő eltolódás csökkentené mind a termelés, mind a beruházás fajlagos importigényét, csupán a csökkenés mértéke lenne csekélyebb a szerző által közölt értékeknél, márpedig véleményünk szerint a reálisabb számvetés mindenképpen fokozza az érvelés hitelességét.

7. A cikk nagy részén végigvonul a Leontief—Bródy-modell duál oldalának alkalmazása. Az ebből nyert egyensúlyi árarányok elemzése alkalmas eszköz a folyó és eszközráfordítások közötti kölcsönös összefüggések átfogó vizsgálatára. A szerző nem él ezzel a lehetőséggel, sőt helytelenül alkalmazza az egyensúlyi árarányokat, amikor velük árazza át a halmozott ráfordításokat (vö. az 1.f és a 3.b ponttal), hiszen azok már tartalmazzák a halmozódások hatását, így tehát bizonyos tényezők kétszer kerülnek számbavételre. A halmozott ráfordítások átárazása azt jelenti, hogy a szerző összekapcsolta a nyílt Leontief- és a zárt Leontief—Bródy-modellt. Mivel a nyílt modell nem tartalmaz munkaerőszektort, arra következtethetünk, hogy a zárt modellből hiányzik a munkaerő. (Lásd a 4. pont végét.) Márpedig ekképpen a zárt modell összes mérlegegyenlete értelmetlen, a kapott eredmények közgazdaságilag értelmezhetetlenek. Az árak például nem tartalmazzák a bérköltségeket, a növekedési ütem meghatározásában nem játszik szerepet a munkaerő újratermelésének költsége stb. Valószínűleg ez, valamint a külkereskedelem, az exporttöbblet követelményének figyelmen kívül hagyása eredményezett meglehetősen magas — évi 5–5,2 százalékos — modellszámításból származó növekedési ütemet. Modellbeli növekedési ütemről szólva azt is tisztázni kellene egyébként, hogy minek a növekedési üteméről van szó, ami az eredmények helyes interpretálása szempontjából alapvető kérdés. Azért tartjuk fontosnak mindezt megjegyezni, mert az ilyen eleve irreálisnak tűnő eredmények rontják a modellek segítségével nyerhető eredmények hitelét.

8. Befejezésül egy első pillantásra csupán formainak látszó — e cikk esetében azonban már tartalmivá váló — szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet. A cikk rendkívül rosszul dokumentált, számos olyan adat szerepel benne, melynek a szerző nem közli sem a forrását, sem számítási módját. Több esetben még a felhasznált alapadatokat sem közli, csupán a belőlük előállított végeredményt. Ezért számításainak egy része nem is rekonstruálható, sok minden nem ellenőrizhető. Tapasztalataink szerint az ilyenfajta formai hiba igen gyakori a közgazdasági szaksajtóban. Hozzászólásunkkal talán sikerült bizonyítani, hogy a dokumentálásnak, a felhasznált módszerek ismertetésének — vagy legalább a lelőhelyükre való hivatkozásnak — a publikációk szerves részét kellene képeznie.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (584—599. l.)

Egy újszerű módszer a népgazdasági ráfordítások és teljesítmények reálisabb értékelésére

(Válasz Halpern László és Molnár György megjegyzéseire)

Major Iván

Köszönettel tartozom Halpern Lászlónak és Molnár Györgynek, mert megjegyzéseikkel lehetőséget teremtettek számomra, hogy a „Tévhitek az infrastruktúráról" című tanulmányomban szereplő számítások módszertani hátterét megírjam, továbbá azért is, mert írásukban felhívták a figyelmemet tanulmányom néhány hibájára. A szerzők írásukban több ponton bírálják említett tanulmányomat, és tulajdonképpen — bár ezt így nem fogalmazzák meg — kétségbe vonják tanulmányom állításai, megállapításai és következtetései nagy részének érvényességét — és ezzel tanulmányom egészének hitelét.

Amiben a szerzőknek részben igazuk van

Megállapításaik meglehetősen hosszú listájának van *három* olyan eleme, amelyeket elfogadok. Ezek a következők:

1. Egyetértek a szerzőkkel abban, hogy kívánatos és szükséges lenne, hogy a szaksajtóban megjelenő írások tartalmazzák a felhasznált adatok és elemzési módszerek forrását, illetve ismertetését. Az általuk bírált tanulmányom megírásakor azonban választanom kellett. Miközben az említett írásom *nem* az ágazati kapcsolatok mérlegeinek módszertani kérdéseivel foglalkozik, mégis tartalmaz az ágazati kapcsolatok mérlegeire épülő számítási eredményeket. Tehát el kellett döntenem, hogy megpróbáljam-e a szerkesztőség által megszabott terjedelembe — amelyet, azt hiszem, szerzőkként mindannyian túl szűknek, olvasókként viszont néha túl tágnak érzünk — „beleszorítani" azt a még egy cikknyi terjedelmű módszertant, amely kimerítően alátámasztotta volna a cikkbeli számítási eredményeket, vagy pedig vállaljam-e annak kockázatát, hogy tanulmányom mondanivalója javára lemondok a módszertan részletes ismertetéséről, és ez utóbbit egy külön tanulmányban közlöm majd. Végül is ezt az utat választottam, annál is inkább, mert azok a számítások, amelyeknek néhány eredménye cikkemben található, olyan új — legalábbis az általam e témakörben ismert publikációkban ez ideig még nem szereplő — módszerre épülnek, amelynek ismertetése „szétfeszítette" volna korábbi tanulmányom kereteit. Talán nem a legszerencsésebb, ha az említett módszertani fejezetet e válaszban közlöm, de úgy gondolom, hogy a szerzők megjegyzései erre kötelezték.

A továbbiakban először a cikkemben található két olyan kérdéskörrel foglalkozom, amelyekkel kapcsolatban a szerzők jogosan bírálnak. Majd — a szerzők állításaival is szembesítve — ismertetem azokat az újszerű módszertani eredményeket, amelyek hozzájárulhatnak az infrastruktúra gazdasági súlyának reálisabb megítéléséhez. Ezek a módszerek azonban nemcsak a szolgáltatások esetében alkalmazhatók, hanem alkalmasak lehetnek átfogóbb strukturális elemzések-

Major Iván kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

re is. Végül kitérek Halpern László és Molnár György okfejtésének néhány — véleményem szerint — hibás pontjára, illetve azokra a kérdésekre, ahol nem értették meg vagy félreértették tanulmányomat.

2. A cikkem 1303. oldalán szereplő 2. sz. táblázat adatai valóban az infrastruktúrából más ágazatok részére történő kibocsátások összegének részarányát mutatják a népgazdaság összes termelő felhasználásából, nem pedig az infrastruktúra kibocsátásához szükséges, más ágazatokból származó ráfordítások arányát ugyanahhoz a nevezőhöz viszonyítva. Itt tehát a kétféle mutató — a számítógéppel végzett számítások során — felcserélődött. Ez a hiba azonban nem érinti megállapításaim lényegét. A kétféle részaránymutató értékei — csak az anyagráfordítások, illetve az anyag- és bérráfordítások, valamint a fogyasztás együttes figyelembevételével — helyesen a következők:

Megnevezés		1970	1975	1980
Az infrastruktúra termelő célú kibocsátásainak részaránya a népgazdaság termelő felhasználásában (százalék)	a	14,0	15,6	14,8
	b	16,8	17,3	17,7
Az infrastruktúrára történő ráfordítások részaránya a népgazdaság termelő felhasználásában (százalék)	a	16,9	16,7	17,2
	b	20,1	21,1	21,5

[a] Csak anyagráfordítások alapján.

[b] Az anyag- és bérráfordítások, illetve a fogyasztás figyelembevételével. A mutatókat 1976. évi változatlan áras adatokból számítottam (miként eredeti cikkemben is). A termelő felhasználások mátrixa „A típusú", tehát tartalmazza az ágazatok importráfordításait is.

Az adatok forrása: a számításhoz felhasznált kiinduló adatok az Országos Tervhivataltól átvett — és a KSH-ban kidolgozott — ágazati kapcsolatok mérlegei, 1976. évi változatlan áron. (Az 1980. évi mérleg adatai előzetes adatok.)

Megjegyzem azonban, hogy az előbbi hiba igen „termékenynek" bizonyult, mert ahhoz a felismeréshez vezetett el, hogy amennyiben az ágazatok ráfordításait és kibocsátásait nem ágazati, hanem népgazdasági oldalról tekintjük, akkor kiderül, hogy az infrastruktúra kibocsátásához (bruttó termeléséhez) szükséges ráfordítások és az infrastruktúrából más ágazatok és önmaga számára történő kibocsátások *egyaránt ráfordítások*, noha a kétfajta ráfordítás nagysága nem azonos. Így az infrastruktúra népgazdasági súlyának, gazdaságpolitikai megítélésének elemzésekor mindkét típusú ráfordítási mutató vizsgálata jogosult és szükséges. Az infrastruktúra esetében ez az elemzés különösen érdekes eredményekhez vezet, hiszen — miként azt az előbbi táblázat megfelelő adatainak összevetéséből is láthatjuk — a szolgáltatások „szűken értelmezett" (az amortizációt nem tartalmazó) ráfordításai *nagyobbak*, mint a népgazdasági számbavétel szerinti kibocsátásai. (A kibocsátások itt nem tartalmazzák a beruházási, az export- és a készletfelhalmozási célra történő kibocsátásokat, amelyek az infrastruktúra esetében nem nagyon jelentősek.) Ebből pedig könnyen juthatunk arra *a téves következtetésre* — amelyről sajnos nem hihetjük, hogy már a múlté, és amely, implicit módon, a szerzők okfejtésébe is belekerült, miként azt később kimutatom —, hogy az infrastruktúra működtetése és fejlesztése „áldozat" a népgazdaság számára, hiszen az — az adatok tanúsága szerint — nem vagy alig „termeli", sokkal inkább felemészti a gazdaságban létrehozott nettó jövedelmet.

3. Van a szerzők megjegyzéseinek még egy pontja, amelynek egy részével egyetértek. Ez pedig az infrastruktúra, illetve az anyagi termelés importigényes-

ségére vonatkozó megállapításaik egyik fele ([6]582—583 l.). Miközben megegyezik a — számításokon alapuló — véleményünk abban, hogy a szolgáltatásoknál mind a beruházások, mind a folyó ráfordítások kevésbé importigényesek, mint az anyagi termelés esetében, a két mutatót *közvetlenül* összevonni, és azután a beruházások importkorlátjára vonatkozó következtetéseket levonni — anélkül, hogy a beruházások és a termelés kölcsönös és körkörös összefüggéseit figyelembe vennénk —, ez pontatlan és támadható eljárás. Az is igaz, hogy az infrastruktúra beruházásainak halmozott importtartalmára vonatkozó adat nagyobb a cikkben közöltnél — a számítás során történhetett az elírás. A helyes adat azonban még mindig jóval alacsonyabb, mint az anyagi termelés mutatója, így érvényes marad az a következtetésem, hogy a beruházási arányoknak az infrastruktúra javára történő módosulása esetén importforrások szabadulnának fel, ami pótlólagos beruházások számára teremthetne lehetőséget az importforrások oldaláról.

Nem fogadom el viszont, hogy — miként a szerzők állítják — a halmozott importtartalommal történt cikkbeli számítás helytelen lenne, és hogy az „egyedül helyes" számítás csak a közvetlen importtartalom-mutatókkal végezhető. A szerzők ezt írják: „Nem akarjuk újra elismételni, hogy mi a jelentése a teljes (halmozott) tartalom — jelen esetben teljes importtartalom — mutatónak, ezért csak megállapítjuk, hogy egy ilyen számításban a közvetlen és nem a halmozott import tartalmat kell figyelembe venni" ([6], 582. l.).

Lehetséges, hogy ebben az esetben a szerzők cserélik össze a „sort" (a beruházási célú kibocsátásokat) az „oszloppal" (a beruházási ráfordításokkal)?! Hiszen amit „nem akarnak újra elismételni", az a *beruházási célú kibocsátások* halmozott importtartalma (lásd [6] 580. l.), amiről viszont a cikkemben szó van, az a *beruházási ráfordítások* teljes (halmozott) importtartalmának számítása! Ez utóbbi pedig — a népgazdasági ágazatok beruházási arányai és a népgazdaság importigényessége közötti összefüggések vizsgálatára alkalmas, lehetséges és „helyes" elemzési módszer. Sőt a beruházási arányok megváltoztatásának *közvetett* hatásai a gazdaság importigényességére *csakis ily módon* — tehát a beruházási *ráfordítások* halmozott importtartalmának kiszámításával — vizsgálhatók. A következőkben bemutatom, hogy a beruházási ráfordítások halmozott importtartalmának kiszámítása lehetséges, majd leírom, hogy egy ilyen számítás segítségével miként elemezhetjük a népgazdaság importigényességének változását abban az esetben, ha az infrastruktúra beruházási részarányát a népgazdaság összes beruházásán belül változtatjuk.

Legyen ugyanis: $\downarrow A$ a hazai folyó ráfordításoknak — a munkaerősorral és a fogyasztásoszloppal kibővített — „ráfordítási szemléletű"[1] koefficiensmátrixa, $\downarrow i$ pedig az ágazatok termelő felhasználási célú importráfordításainak ráfordítási szemléletű koefficiensvektora. [$\downarrow A$-t és $\downarrow i^*$-t tehát az ágazatok bruttó termelésére (x) vetítjük.] Legyen továbbá $\downarrow B$ a hazai beruházási ráfordítások koefficiensmátrixa, $\downarrow i_B^*$ pedig az ágazatok beruházási célú importjának koefficiensvektora. (Ebben az esetben $\downarrow B$-t és $\downarrow i_B^*$-t az ágazatok összes beruházási ráfordítására vetítjük, a „ráfordítási szemléletnek" megfelelően.) Az így kapott teljes beruházási mátrix tehát a beruházások struktúramátrixa, azaz $\downarrow I^* \cdot B + \downarrow i_B^* = \downarrow I^*$, továbbá a $B \cdot b$ szorzat visszaadja az ágazatok beruházási célú kibocsátásait, ahol b = az ágazatok összes beruházási ráfordítása. Legyen továbbá $\downarrow e$ az exportkibocsátás ágazati struktúrája és ε az összes ex-

[1] Az együtthatómátrixok, illetve- vektorok tehát azon az elven épülnek fel, ahogyan azt Augusztinonics Mária kifejtette ([1] 584—586. l.).

port. Tegyük fel — az egyszerűség kedvéért, ami kérdésünk megválaszolását nem befolyásolja —, hogy a gazdaságban nincs sem külkereskedelmi többlet, sem hiány. Ekkor az ágazati kapcsolatok modelljének primál oldala — a termelési összefüggések modellje — a következőképpen írható fel:

$$\overset{\downarrow}{A} \cdot x + \overset{\downarrow}{e} \cdot \varepsilon + \overset{\downarrow}{B} \cdot b = x \tag{1}$$

$$\overset{\downarrow}{i^*} \cdot x + \overset{\downarrow}{i^*_B} \cdot b = \varepsilon \tag{2}$$

$$\overset{\downarrow}{I^*} \cdot B \cdot b + \overset{\downarrow}{i^*_B} \cdot b = \overset{\downarrow}{I^*} \cdot b \tag{3}$$

Mivel modellünkben a beruházási struktúra nem függ közvetlenül x-től, a következő egyenletrendszert kell megoldanunk:

$$\begin{bmatrix} \overset{\downarrow}{A} & \overset{\downarrow}{e} \\ \overset{\downarrow}{i^*} & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} x \\ \varepsilon \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \overset{\downarrow}{B} \\ i^*_B \end{bmatrix} \cdot b = \begin{bmatrix} x \\ \varepsilon \end{bmatrix}, \text{ amiből} \tag{4}$$

$$\begin{bmatrix} x \\ \varepsilon \end{bmatrix} = \overset{\downarrow}{Q} \cdot \begin{bmatrix} \overset{\downarrow}{B} \\ \overset{\downarrow}{i^*_B} \end{bmatrix} \cdot b, \tag{5}$$

ahol $\overset{\downarrow}{Q} = (E - \hat{A})^{-1}$, amelyben E az egységmátrix, $\hat{A}$ pedig a (4) bal oldalának első tagjában szereplő, az exporttal és a termelő felhasználási célú importtal kibővített koefficiensmátrix.

Az (5) megoldás képletének particionálása révén a beruházások halmozott importtartalma közvetlenül megadható, hiszen a $\overset{\downarrow}{Q}$ most tartalmazza az ágazatok halmozott importtartalom-mutatóit. Állításunk bizonyítását azonban még szemléletesebben — bár az előbbinél talán kevésbé „elegánsan" — is megadhatjuk.

Legyen ugyanis $\begin{bmatrix} \hat{x} \\ \overset{\wedge}{\varepsilon} \end{bmatrix}$ egyenletrendszerünknek egy pozitív megoldása, és $\overset{\downarrow}{Z} = (E - \overset{\downarrow}{A})^{-1}$. (Vegyük észre, hogy $\overset{\downarrow}{Z}$ most csak a hazai folyó termelő felhasználások koefficiensmátrixára vonatkozó Leontief-inverz.)

Ekkor

$$\hat{x} = \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{B} \cdot b + \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{e} \cdot \overset{\wedge}{\varepsilon}, \tag{6}$$

és ezt behelyettesítve (2)-be

$$\overset{\wedge}{\varepsilon} = \frac{1}{1 - \overset{\downarrow}{i^*} \cdot \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{e}} \cdot \left| \overset{\downarrow}{i^*} \cdot \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{B} + \overset{\downarrow}{i^*_B} \right| \cdot b. \tag{7}$$

Tehát a (6) összefüggésből — amely a népgazdaság összes termelő felhasználási célú importját „szétosztja" a beruházások és az export között, hiszen $\overset{\downarrow}{i^*} \cdot \hat{x} = \overset{\downarrow}{i^*} \cdot \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{B} \cdot b + \overset{\downarrow}{i^*} \cdot \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{e} \cdot \overset{\wedge}{\varepsilon}$ — meghatározható az ágazatok egységnyi beruházásának közvetett importtartalma. Ezek az értékek az $\overset{\downarrow}{i^*} \cdot \overset{\downarrow}{Z} \cdot \overset{\downarrow}{B}$ sorvektor egyes elemei.

A (7) összefüggés viszont az ágazatok egységnyi beruházásának teljes (halmozott) importtartalmát magában foglalja, hiszen a zárójelben látható összeg az egységnyi ágazati beruházások közvetett importtartalma mellett azok közvetlen importtartalmát is megadja.

Tehát az előbbi összefüggés alkalmas a beruházások importkorlátjának vizsgálatára. A (7)-ből ugyanis meghatározható az anyagi termelés és az infrastruktúra beruházási *ráfordításainak* — tehát nem a beruházási célú kibocsátásoknak — a halmozott importhányada, valamint a gazdaság összes beruházásának halmozott importhányada is. Ha most az infrastruktúra részarányát a beruházási ráfordításokon belül növeljük, akkor — a beruházás-növekményhez tartozó halmozott importigény és az anyagi termelés beruházás-csökkenésének eredményeként nyert halmozott importmegtakarítás egyenlegeként — megállapíthatjuk a beruházási szerkezet változtatása nyomán születő teljes nettó importmegtakarítást. Ha az így kapott importmegtakarítást az új részarányok szerint a beruházások növelésére fordítjuk az infrastruktúrában, illetve az anyagi termelésben, akkor a népgazdasági beruházás új halmozott importhányad-mutatójából kiszámíthatjuk az ily módon elérhető beruházásnövekményt. A növeménnyel megnövelt népgazdasági beruházást annak kiinduló értékével osztva megkapjuk a nettó halmozott importmegtakarításból elérhető beruházásnövekedési ütemet. Ez az a számítás, amelyre a cikkem 1308. oldalán hivatkoztam.

Egy új módszer a népgazdasági ágazatok ráfordításainak és teljesítményeinek értékelésére, avagy: ahol a szerzők nem mindenben tévednek, de nincs igazuk

Rátérek Halpern László és Molnár György írásának — véleményem szerint — központi állításaira és okfejtéseire, e fejezet második részében pedig kifejtem azt az újszerű módszertant, amely lehetőséget teremt a népgazdasági ráfordítások és teljesítmények egy újfajta, a hagyományosnál átfogóbb és reálisabb értékelésére.[2] A módszertan leírását igyekszem elkülöníteni a szerzők megjegyzéseire adott válaszaimtól. A fejezet első részében azonban — ahol a közvetlen ráfordításarányokkal foglalkozom — gondolataimat a szerzők okfejtésével szembesítve írom le, hiszen itt olyan kérdésekről lesz szó, amelyeket a Közgazdasági Szemle-beli cikkemben is részletesen vizsgáltam.

Halpern László és Molnár György megjegyzéseiből úgy tűnik számomra, hogy a szerzők tanulmányom fő gondolatmenetét félreértették, helyenként pedig nem értették meg.

Innen kiindulva azután félreértelmezték az általuk kiválasztott mondatokat, azokat saját értelmezésükben kategorikusan elutasították, majd több esetben ugyanilyen kategorikusan közölték „*a* helyes megoldást". (Konkrétan az 1. c. az 1. e., az 1. f., a 2., a 3. a—c. és a 4. pontról van szó.)

Amit saját állításaikként megfogalmaznak, azok általában helyesek önmagukban (egy-két fontos kérdésben azonban nem, ezekre majd külön kitérek), de nem cáfolják — miként azt ők állítják — cikkem általuk bírált részeit.

Vegyük szemügyre tehát először a szerzők okfejtését!

A közvetlen ráfordításarányok

Igazuk lenne a szerzőknek abban — ha azt állítanák —, hogy a gazdaság ráfordítási (kibocsátási) struktúráját a ráfordítási (kibocsátási) fajlagosok alapján *is lehet* vizsgálni. Az elemzésnek ezzel az elterjedt és jól kidolgozott módjával magam is próbálkoztam korábban, és a várt (már mások által kiszámított) eredményekre jutottam.[3]

[2] Szeretném megköszönni Augusztinovics Máriának, hogy a kézirathoz fűzött megjegyzéseivel segített világosabbá tenni az általam használt módszertan kifejtését és a modell értelmését. A leírtakért azonban a felelősség természetesen csak az enyém.

[3] Az erre vonatkozó irodalomból lásd például a [2] kötetet, azon belül különösen Boda György „Input-output elemzés" c. tanulmányát.

Nem kaptam azonban választ arra a kérdésre, hogy vajon van-e, és ha igen, akkor mi lehet a „racionális" magyarázata, indoka az infrastruktúra-fejlesztés elhanyagolásának, a szolgáltatások „alulértékeltségének". Az alulértékeltségen most nemcsak a leszorított árakat, hanem a gazdaságpolitikán belüli és az anyagi termelés legtöbb ágazatához képest megfigyelhető háttérbe szorítottságot értem. Természetesen erre a kérdésre a választ az ágazati kapcsolatok mérlegeiből nyerhető eredmények önmagukban nem képesek megadni. Magam is egy többtényezős magyarázat körvonalait igyekeztem felvázolni a cikkemben, hangsúlyozva, hogy az alapvető okokat a gazdaság működési mechanizmusában látom. (Emiatt emeltem ki válaszom elején is, hogy tanulmányom nem ÁKM-módszertani cikk.) Továbbá: maga a kérdésfeltevés sem előzmény nélküli, és tanulmányomban hivatkozom is számos szerzőre, köztük Halpern László és Molnár György közös tanulmányára [5], amelyben a szerzők ezzel a problémakörrel (is) foglalkoztak.

Felvetődött az előbbi bonyolult kérdések mellett egy igen „egyszerű" is: nem lehetséges-e, hogy a gazdasági ágazatok, tevékenységek ráfordításainak és eredményeinek közvetlen számbavételi rendszere — amelynek egyik lehetséges eszközét az ágazati kapcsolatok mérlegei szolgáltatják —, pontosabban a számbavétel eredményeinek értelmezése is hozzájárul ahhoz, hogy az infrastruktúra gazdasági szerepe alulértékelt (vagy leértékelődik)? (Azt valószínűleg a szerzők is jól tudják, hogy az előbbi kérdésről a ráfordítási fajlagosok szinte semmit sem mondanak, mivel az infrastruktúra anyag- és bérráfordításainak bruttó termeléséhez mért aránya csaknem akkora, mint az anyagi termelés megfelelő fajlagos mutatója. A ráfordítási fajlagosok tehát az infrastruktúra sajátosságait nagyrészt elleplezik.)

Az előbbi kérdést egyszerűbben megfogalmazva: nem lehetséges-e, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegeiből közvetlenül elénk táruló kép és e kép értelmezése erősíti azt a — kétélű — „aranyigazságot", miszerint „a szegény ember nem engedheti meg magának, hogy takarékoskodjon."[4] Konkrétan rátérve tanulmányom ezen részére, a következő kérdést igyekeztem vizsgálni az ÁKM és a Leontief-, valamint a Bródy-modell ([3] 87—89. l.) felhasználásával: miközben az infrastruktúra a népgazdaság folyó anyagráfordításaiból, valamint a folyó anyag- és munkaerő-ráfordításaiból is közvetlenül viszonylag kis arányban részesedik, az állóeszköz-ráfordításokon belüli részaránya igen nagy. Az infrastruktúrán kívül nincs a gazdaságnak olyan aggregátuma vagy ágazata (noha az infrastruktúra *egészének* egyes ágazatokkal történő összehasonlítása számomra nehezen elfogadható, bár gyakran előforduló módszer), amelyre az előbb említett ráfordításarány ilyen mértékben jellemző lenne. Mivel az infrastruktúra teljesítményeinek közvetlenül számba vett értéke alig haladja meg folyó ráfordításainak értékét, az említett részarányokból közvetlenül következik nagy tőkeigényessége is. Mindezek miatt látszólag ésszerű minden olyan gazdaságpolitikai vagy az infrastruktúra ágazati irányítószervei által hozott döntés, amely egy adott „pénzkeretből" inkább a folyó ráfordításokat, nem pedig az állóeszköz-ráfordításokat igyekszik növelni, mert a folyó ráfordítások növekedése — és így az azokhoz szorosan hozzákapcsolt teljesítmények növekedési üteme — gyorsabb lesz, mint ha ugyanezt a keretet az állóeszköz-állomány bővítésére költenék.[5] A tapasztalatok nem cáfolják azt a feltételezést, hogy ez a döntési logika (vagy döntési kényszer?) a valóságban is gyakran

[4] Nyomatékosan hangsúlyozni szeretném, hogy nem az ÁKM-et és nem annak módszertanát bírálom, azt magam is nagyon fontos és hasznos elemző eszköznek tartom. Cikkemben — és most is — az ÁKM alapján születő döntések, gazdasági értékelések lehetséges veszélyeire szeretném felhívni a figyelmet.

[5] Az előbbi „döntési logika" (vagy kényszer) ugyanakkor jól megfér azzal a ténnyel, hogy az állami költségvetés egyensúlyáért felelős gazdasági irányítószervek sokallják a szolgáltatásokra fordított költségvetési kiadásokat, és különösen a magas állami támogatások és az árkiegészítések miatt panaszkodnak.

felfedezhető. Gondoljunk csak például a kórházak „ágyfejlesztésére" (amikor düledező épületek kórtermeibe, folyosóira zsúfolnak be újabb ágyakat), vagy az iskolai „tanteremb6vítésekre" (amikor például az iskolai szertárból csinálnak újabb tantermet), vagy a közlekedésben a rendkívül elterjedt túlóráztatásra és a hiányzó eszközöknek munkaerővel való helyettesítésére, hasonlóképpen a postai szolgáltatásoknál az eszközök hiánya vagy elavultsága miatt szükséges intenzív élőmunkakihasználásra (például a vidéki kézi kapcsolású telefonközpontokra), vagy a kereskedelem raktár- és eszközhiányával is összefüggő intenzív munkaerő-kihasználására...

Úgy tűnik nekem, hogy itt Halpern László és Molnár György teljesen félreértették tanulmányomat, amikor azzal vitatkoznak, hogy én kizárólag az infrastruktúra anyagráfordítási arány mutatójából önmagában akarnék következtetéseket levonni. Olyasmivel vitatkoznak, amit én szándékom szerint — az általuk a cikk egészéből kiemelt módon — nem állítok. („Egy ágazat anyagfelhasználásának a népgazdasági anyagfelhasználásból való részaránya alapján sem az olcsóságra, sem az elhanyagoltságra következtetni nem lehet, és az egységnyi kibocsátásra jutó ráfordítások nem támasztják alá ezt a következtetést" — [6] 580 l.)

Végül még néhány szót a közvetlen részarány mutatójáról. Az infrastruktúra ráfordításainak a népgazdaság termelő felhasználásából való részesedése ugyanazt fejezi ki, mint ha a népgazdaság bruttó termeléséből az infrastruktúrára költött ráfordítások hányadát viszonyítjuk a népgazdaság „átlagos ágazatának" (átlagos ráfordítás-összetételű ágazatának) ráfordítási hányadához, azaz a népgazdasági átlagos fajlagoshoz, ami nem más, mint a bruttó termelés ráfordítási hányada. A fajlagos és a részaránymutatók tehát nemhogy nem zárják ki egymást, hanem közöttük igen könnyen lehet „pallót vetni".

Úgy gondolom, az eddigiekkel sikerült bemutatnom, hogy nem az ágazati fajlagosokkal történő számítás az egyedül helyes módszer. Az sem felel meg a valóságnak, hogy a számításoknál figyelmen kívül hagytam a munkaerőt. (Lásd tanulmányom 1303. oldalának utolsó előtti mondatát.) Ezek után térjünk át a halmozott ráfordítások kérdéskörére!

A halmozott ráfordításarányok

Az infrastruktúra népgazdaságon belüli súlyának a közvetlen folyó ráfordítások és az állóeszköz-ráfordítások alapján történő vizsgálata után a következő kérdésre igyekeztem választ találni: amennyiben a szolgáltatások szektora és az azzal — véleményem szerint logikusan — összehasonlítható anyagi termelés (vagy az anyagi termelésen belüli 2—3, szerves egységeket alkotó aggregátum) folyó és állóeszköz-ráfordításainak számbavételénél nemcsak a közvetlen, hanem a közvetett ráfordításokat — tehát azokat a „megelőző" ráfordításokat, amelyek a közvetlen ráfordítások (vagy kibocsátások) biztosításához elengedhetetlenek voltak — is figyelembe vesszük, változatlan marad-e a korábbi, a közvetlen ráfordítások elemzése során kialakult kép és ezen belül az infrastruktúra súlya a gazdaság ráfordítási szerkezetében?

E kérdés megválaszolásának *egyik* lehetséges — és hagyományos — módja az, ha kiszámítjuk a népgazdasági ágazatok (vagy aggregátumok) halmozott ráfordítási fajlagosait, és ezeket a fajlagosokat hasonlítjuk össze egymással. A halmozott fajlagosok kiszámításának *ezt a módját* a szerzők helyesen írják le hozzászólásuk 580. oldalán.

Csakhogy az így kapott fajlagos mutatókat és azok egymáshoz viszonyított arányait nagymértékben a gazdaság végső felhasználási szerkezete, és alapvetően nem a gazdaság ráfordítási struktúrája (tehát az ágazatok közötti ráfordítási ará-

nyok) határozza meg — amit tanulmányomban vizsgálni akartam. Az előbbiek miatt *a gazdaság ráfordítási szerkezetéről* az ágazatok halmozott fajlagos mutatói alapján csak részleges és erősen torz képet kaphatunk. Így a halmozott fajlagosokkal történő számítás valójában *nem válasz* a kérdésünkre. Az előbbieket a szerzők is látják, de ezután kategorikusan közlik, hogy halmozott mutatót úgy és csakis úgy lehet számítani, ahogyan azt ők idézett írásuk 580. oldalán leírták.

A *módszertani* kérdésünk ezek után úgy fogalmazható meg, hogy definiálható-e és kiszámítható-e a „klasszikustól" eltérő, de a halmozott mutató *elvének* megfelelő, másfajta ráfordítási mutató is. Méghozzá olyan ráfordítási mutató, amelynek segítségével valóban a gazdaság ráfordítási struktúráját elemezhetjük.

Vég nélküli viták tárgya lehet, hogy mi is a halmozott mutatók „alapelve". Én úgy gondolom, hogy a halmozott mutatók lényege nem abban áll, hogy azok a gazdaság valamely elsődleges erőforrását kapcsolják össze a végső felhasználási célú kibocsátásokkal. Hiszen például a szerzők által is jól ismert és alkalmazott Bródy-modellből is kitűnik: az, hogy mit *tekintünk* a gazdaság elsődleges erőforrásának, illetve végső felhasználási célú kibocsátásának, a modellen belül *definiálható* kérdés. Például, míg a nyílt statikus modellben a munkaerő-ráfordítások a gazdaság elsődleges erőforrásai, a Bródy-modellben nem; az utóbbi modell a munkaerőt a termelő felhasználási kapcsolatokon belül egy „ágazatnak" tekinti.

Véleményem szerint a halmozott mutatók megkülönböztető ismérve abban áll, hogy azok magukban foglalják a gazdaság közvetlen ráfordításai mellett a közvetett ráfordításokat is. Ily módon a „klasszikus" halmozott mutató az ágazati kapcsolatok mérlegei — és a beruházási, valamint az állóeszközmérlegek — alapján kidolgozható és kiszámítható halmozott mutatók egy *speciális esete*, de semmiképpen sem az egyedül lehetséges mérőeszköz. Az előbbi állítás még inkább érvényes abban az esetben, ha nem a nyílt statikus modellt tekintjük a gazdaság *kizárólagos* leíró modelljének, amely az ágazati kapcsolatok mérlegei alapján felírható. Márpedig a nyílt statikus modell kizárólagosságának vagy akár csak a „legjobb" voltának a feltételezésére semmi alapunk sincs. Hiszen például a zárt Bródy-modell — amelyet a halmozott ráfordítások arányainak kiszámításánál alkalmaztam, és amelyre cikkemben hivatkozom — a gazdaságnak szintén egy lehetséges és a nyílt statikus modellnél nem is „rosszabb", bár annál ritkábban használt leíró modellje. E modellnek pedig az az egyik jellegzetes tulajdonsága — ami számomra a nyílt statikus modellhez képest nagy előnynek is bizonyult —, hogy abban nincsenek a hagyományos értelemben vett külső erőforrások, sem pedig a modell által leírt gazdasági rendszeren kívüli végső felhasználások, hanem mindezek közvetlenül bekapcsolódnak az újratermelésnek az „ágazatok" közötti *áramlási* folyamataiba.

Számomra a Bródy-modell előbbi tulajdonsága azért jelentett komoly előnyt a nyílt statikus modellhez képest, mert annak alapján egy olyan, újszerű halmozott mutatót számíthattam, amely az ágazatok (aggregátumok) közötti különbségeket nem a végső felhasználási struktúra felől, hanem *közvetlenül a ráfordítási struktúra oldaláról* közelíti meg. Mint a következőkben látni fogjuk azonban, ezen újfajta halmozott mutató a *nyílt* modellben is értelmezhető. Mivel a nyílt modell talán „egyszerűbb", mint a zárt Bródy-modell, a mutató elvének ismertetéséhez és konkrét kidolgozásának bemutatásához induljunk is ki a nyílt statikus modellnek megfelelő, de a duális oldalt (az „értékeket") is magában foglaló modellből ([3] 34. és 47. l.)!

(Hangsúlyozni szeretném, hogy az alábbi igen egyszerű modell szerkezete nem azonos a KSH által kidolgozott ágazati kapcsolatok mérlegével — mert abban csak egyetlen elsődleges ráfordítást vettünk figyelembe —, de *elveiben nem tér el* attól.)

$$A \cdot x + y = x, \tag{8}$$

$$p^* \cdot A + v^* = p^*, \tag{9}$$

ahol: A = a termelő felhasználások koefficiensmátrixa,
x = az ágazatok bruttó termelésének oszlopvektora,
y = az ágazatok végső felhasználási célú kibocsátásait tartalmazó oszlopvektor,
p^* = az értékarányok sorvektora,
v^* = az ágazatok egységnyi termeléséhez szükséges munkaerő-ráfordítás sorvektora.

A modell megoldása x-re és p*-ra:

$$x = Q \cdot y, \tag{10}$$

$$p^* = v^* \cdot Q \tag{11}$$

ahol Q a Leontief-inverz $[(E - A^{-1})]$.

Írjuk fel ezután a gazdaság összes termelésének „értékét"[6].

$$p^* \cdot x = p^* \cdot A \cdot x + p^* \cdot y, \tag{12}$$

(12)-be a modell (10) és (11) megoldásait behelyettesítve:

$$v^* \cdot Q^2 \cdot y = v^* \cdot Q \cdot A \cdot Q \cdot y + v^* \cdot Q \cdot y. \tag{12'}$$

A (12') bal oldalán az összes termelés „értéke" áll, amelyet most visszavezetünk a gazdaságban felhasznált v^* elsődleges erőforrásra, hiszen ezt a kifejezést így is írhatjuk:

$$v^* \cdot Q^2 \cdot y = v^* \cdot Q \cdot x.$$

Az elsődleges erőforrásnak bruttó termeléssé történő transzformációját két összetevőre bonthatjuk: a folyó ráfordítások újratermelését eredményező transzformációra és a végső kibocsátást eredményező transzformációra. Azaz, a (12') jobb oldalának első tagja, a folyó ráfordítások újratermelése:

$$\begin{aligned} v^* \cdot Q \cdot A \cdot Q \cdot y &= v^* \cdot (Q - E) \cdot Q \cdot y = v^* \cdot (Q^2 - Q) \cdot y = \\ &= v^* \cdot (1 \cdot A + 2 \cdot A^2 + \ldots + n \cdot A^n + \ldots) \cdot y = \\ &= (1 \cdot v^* \cdot A + 2 \cdot v^* \cdot A^2 + \ldots + n \cdot v^* A^n + \ldots) y = v^* \cdot A \cdot (E - A)^{-2} \cdot y \end{aligned} \tag{13}$$

míg a végső kibocsátást eredményező transzformáció: $v^* \cdot Q \cdot y$.

A (13) tehát nem más, mint

$$v^* \cdot A \cdot (E - A)^{-2} \cdot y = v^* \cdot A \cdot Q^2 \cdot y = v^* \cdot Q \cdot A \cdot x. \tag{14}$$

A kérdés tehát az, hogy van-e értelme — és elfogadható közgazdasági értelmezése — a (13)-beli $(1 \cdot v^* \cdot A + 2 \cdot v^* \cdot A^2 + \ldots + n \cdot v^* \cdot A^n + \ldots)$ kifejezésnek, valamint, hogy ez az értelmezés megfelel-e a halmozott ráfordítási mutatók elvének.[7]

A válasz az előbbi kérdés mindkét felére pozitív. A (13)-ban szereplő végtelen sor egy adott időpont folyó ráfordításainak újratermelésében 1, 2, ..., n, ... „fázissal" korábban szükséges ráfordítási hányadokat tartalmazza a gazdaság elsődleges erőforrásából, mégpedig oly módon, hogy a megelőző fázisok ráfordítási hányadaival súlyozva veszi számba az elsődleges erőforrásból történő ráfordítások és az adott időpont folyó ráfordításai közötti fázisok számát. Mivel modellünkben a gazdaság egyetlen elsődleges erőforrása a munkaerő (és azt is feltettük, hogy a

[6] Ezek az „értékek", pontosabban „értékarányok" itt az előbbi absztrakt modellben szereplő ágazatok „munkaerőérték-arányai".

[7] A halmozott ráfordítások ilyen értelmezésének alapötlete tulajdonképpen W. Leontieftől származik ([7] 77—108. l.). Leontief bizonyította, hogy a fenti végtelen sor mindig konvergenssé tehető.

gazdaság egyetlen végső felhasználási célra termel), a (13) kifejezés a folyó ráfordítások újratermelésének „teljes (halmozott) munkaerő-ráfordítási hányadát" adja meg, vagyis megadja a folyó ráfordítások újratermeléséhez szükséges közvetlen és közvetett munkaerő-ráfordítások átlagos „halmozódási fokát". [A (13) tulajdonképpen tartalmazza a nulladik időszak munkaerő-ráfordítását is, hiszen $0 \cdot v^* \cdot A^0 = 0$.] Bródy András [3] művéből azonban tudjuk, hogy az előbbi, az egyszerű újratermelés értékoldalát felíró (9) alatti egyenletben a p^* értékarányok a gazdaság bármely, a modellben szereplő ráfordításával (tehát A mátrix tetszőleges sorával) kifejezhetők, így a (13) összefüggés a gazdaság bármely „termékére" (folyó ráfordítási elemére) vonatkozóan kifejezi ezen ráfordítás — mint „elsődleges erőforrás" — átlagos „halmozódási fokát" ([3] 162. l.). A $v^* \cdot A \cdot Q^2$ egyes elemei tehát az egyes ágazatok halmozott munkaerő-ráfordításainak átlagos „halmozódási fokát" fejezik ki. Mivel a modellbeli gazdaság csak munkaerő-ráfordításokat használ fel (a modellben nincs „lekötött tőke"), a folyó ráfordítások újratermeléséhez szükséges teljes („halmozott") munkaerő-ráfordítás azonos a gazdaság folyó termelő felhasználásának teljes munkaerő-ráfordításával. Látható [a (14)-ből], hogy ennek számbeli értéke azonos a gazdaság egyensúlyi termelési szintjeihez tartozó folyó ráfordításoknak az egyensúlyi értékarányokon mért összértékével.

A (12') második tagja, $v^* \cdot Q \cdot y$ a „klasszikus" halmozott ráfordítási mutatókat tartalmazza, és a szorzat számbeli értéke megadja a gazdaságban felhasznált összes elsődleges erőforrás terjedelmét.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy képezhető a „klasszikustól" eltérő halmozott ráfordítási mutató, amely közgazdaságilag is jól értelmezhető, és a ráfordítások egy igen fontos értékelési szempontjára hívja fel a figyelmet.

Az előbbi elvet ezután már könnyen alkalmazhatjuk a zárt Bródy-modellre. Induljunk ki tehát Bródy András eredeti modelljéből:

$$A \cdot x + \lambda \cdot K \cdot x = x, \tag{15}$$

$$p^* \cdot A + \lambda \cdot p^* K = p^*, \tag{16}$$

amelyekből $x = \lambda \cdot Q \cdot K \cdot x$ (15') és $p^* = \lambda \cdot p^* \cdot K \cdot Q$, (16')

ahol A: $A_h + M - S$, a folyó termelő felhasználások koefficiensmátrixa,
A_h: a hazai termelő felhasználások koefficiensmátrixa,
M: az összevont (tehát a rubel- és a dollárimportot egyaránt tartalmazó) importkoefficiens-mátrix;
S: az exportkoefficiens-mátrix, amelyet úgy állítottam elő, hogy a többi forrás ágazati elosztása után fennmaradó (negatív) különbözetet a hazai ráfordításstruktúrának megfelelően osztottam el az ágazatok között.[8]
x: a termelési szintek vektora (oszlopvektor),
p*: az árarányok sorvektora,
λ: a modellből számítható növekedési ütem és profitráta (skalár),
K: a tőkelekötések koefficiens-mátrixa,
$Q = (E - A)^{-1}$.

A modellt az 1970., 1975. és 1980. évekre írtam fel, és azt az adott évek 1976. évi változatlan áras ágazati kapcsolatok mérlegei és állóeszközmérlegei, valamint beruházási mátrixai adataival töltöttem ki. Az adatok forrásai az Országos Tervhivatalban használt, illetve kidolgozott mérlegek voltak. Hat- és háromszektoros modellekkel is dolgoztam; az előbbi esetben a szektorokat a „kitermelő ipar" (bányászat, kohászat, villamosenergia-ipar), a „feldolgozó ipar" (gépipar, építő-

[8] Ez az eljárás szerintem sem a legmeggyőzőbb. Be kell vallanom azonban, hogy erre azért került sor, mert az exportot mint a termelésen felüli „maradékot" kezeltem, tehát megfeledkeztem annak exportként való beépítéséről a modellbe. Az export kezelésének módja pedig valóban befolyásolja a modellből számítható növekedési ütemet, amely itt a népgazdasági szintű profitráta.

anyag-ipar, vegyipar, könnyűipar és egyéb ipar, építőipar), „élelmiszer-gazdaság" (élelmiszeripar, mezőgazdaság, erdőgazdálkodás), „anyagi infrastruktúra" (szállítás és hírközlés, kereskedelem, vízgazdálkodás), „nem anyagi infrastruktúra" (személyi és gazdasági szolgáltatás, egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás, közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás) alkották, majd hatodik sorként az előbbi szektorok bérráfordításait, hatodik oszlopként pedig a fogyasztást építettem be az A mátrixba oly módon, hogy a bérráfordítások összegét a fogyasztás összegének szintjére emeltem.[9] A háromszektoros modell szektorait az anyagi termelés, az infrastruktúra egésze és a munkaerő-fogyasztás szektor képezték.

Visszatérve a (15)-ben és (16)-ban felírt modellhez, és felhasználva a p^* (16')-beli megoldását, írjuk fel most is — miként azt az imént a nyílt statikus modell esetében tettük — az összes termelés értékét az „egyensúlyi árakon".

$$p^* \cdot x = \lambda \cdot p^* \cdot K \cdot Q \cdot x = \lambda \cdot p^* \cdot K \cdot Q \cdot A \cdot x + \lambda^2 \cdot p^* \cdot K \cdot Q \cdot K \cdot x; \quad (17)$$

p^* egyensúlyi megoldását ismét a (17)-be behelyettesítve és λ^2-tel mindkét oldalt egyszerűsítve kapjuk, hogy

$$p^* \cdot K \cdot (Q \cdot K \cdot Q) \cdot x =$$

$$= p^* \cdot K \cdot (Q \cdot K \cdot Q) \cdot A \cdot x + \lambda \cdot p^* \cdot K \cdot (Q \cdot K \cdot Q) \cdot K \cdot x. \quad (18)$$

A (18)-ban szereplő $(Q \cdot K \cdot Q)$ kifejezésnek igen hasonló a jelentése, mint az $A \cdot Q^2$-nek a nyílt statikus modell gazdaságában. A különbség lényegében mindössze annyi a nyílt statikus modellből nyert kifejezéshez képest, hogy itt a $Q \cdot K \cdot Q = Q \cdot (A \otimes T)$. Q miatt a ráfordítások „halmozódási fokának" egy további fontos jelentése van. Miként azt Leontief a nyílt dinamikus modellre vonatkozóan levezette [7] tanulmányában, majd Bródy András újszerűen és általánosabban, tehát — bizonyos feltételek teljesülése esetén — a zárt Bródy-modellre is érvényesen bizonyította írásában [4], a $Q \cdot K \cdot Q$ kifejezés elemei azokat az *átfutási időket* jelentik, amelyekre ahhoz van szükség, hogy a gazdaság „elsődleges erőforrásaiból" — egy-egy adott termék létrehozásának, tehát közvetlen és közvetett ráfordításai áramlásainak folyamatában — e folyamat végén valamely „végső felhasználási célra" szolgáló termék megszülessék. A zárt modellben a $Q \cdot K \cdot Q$ kifejezésnek a jelentése még egyértelműbbé válik. Mivel ebben az esetben a modellben nincsenek elsődleges erőforrások és végső kibocsátások, így a zárt modellben a $Q \cdot K \cdot Q$ segítségével „tisztán" — a végső kibocsátás szerkezetétől függetlenül — meghatározhatjuk a gazdaság halmozott ráfordítási struktúráját.

Hogyan értelmezhetjük ezután a zárt Bródy-modellből levezetett, (18)-ban szereplő kifejezéseket?

A (18) bal oldalán az áll, hogy a $p^* \cdot K$ értékű lekötött állóeszköz-állomány mekkora — ágazatonként eltérő — átfutási időkön keresztül transzformálódik x bruttó termeléssé.

A (18) jobb oldalának első tagja azt mutatja meg, hogy a $p^* \cdot K$ értékű lekötött állóeszköz-állomány milyen átfutási idők mellett „termeli újra" a folyó ráfordításokat. A jobb oldal második tagja pedig arra ad választ, hogy a $p^* \cdot K$ értékű állóeszköz-állomány működtetése mekkora átlagos átfutási idő mellett eredményez $\lambda \cdot K \cdot x$ mennyiségű állóeszköz-növekményt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy lehetséges ugyan, de — miként az előbbiekből kitűnik — nem az „egyedül helyes" módszer a halmozott mutatókat a nyílt statikus Leontief-inverzből számítani. Továbbá lehetséges, de nem kizárólagos

[9] Ezen adatkezelési módszer célszerűségére éppen Molnár György hívta fel a figyelmemet, amiért külön is köszönettel tartozom neki.

(sőt igen vitatható) elemzési lehetőség a közvetlen fajlagosokat a „klasszikus" halmozott ráfordítási fajlagosokkal összevetni.

Az infrastruktúra ráfordításainak teljes átfutási időszükségletét, tehát a „halmozott állóeszköz-ráfordításait" tényezőnként — vagyis külön a folyó ráfordítások és külön az eszközráfordítások esetében — akartam elemezni, hogy azután e két tényezőt, illetve ezeknek a közvetlen ráfordításokhoz való viszonyát egymással összevethessem, és így az infrastruktúra tőkeigényességét is újra vizsgálhassam.[10]

Ennek érdekében képeztem a halmozott ráfordítási arány mutatókat, amelyek számlálójában az infrastruktúra folyó ráfordításainak újratermeléséhez szükséges állóeszközhányad „halmozott időráfordításai" (ezt neveztem halmozott folyó ráfordításnak), illetve az állóeszköz-mutatók esetében az infrastruktúra állóeszköz-ráfordításainak „halmozott időráfordításai" (ezt neveztem halmozott állóeszköz-ráfordításnak) álltak. (Az „idő" ebben az esetben állóeszköz-lekötési időt jelent.) A nevező az első esetben a gazdaság szektorai folyó ráfordításainak újratermeléséhez szükséges állóeszközhányadok súlyozottan képzett „halmozott időráfordítás-átlaga", míg az állóeszközök esetében a szektorok állóeszköz-ráfordításainak súlyozottan képzett „halmozott időráfordítás-átlaga" volt.[11] Az átlagok kiszámításánál a súlyok szerepét az ágazatok bruttó termelési arányai játszották. (A cikkemben „reális áraknak" pedig a (18)-beli egyensúlyi árarányokat neveztem.) Ebben az esetben a nevező a folyó ráfordítási arány mutatóknál nem azonos a népgazdasági bruttó termeléssel, és az állóeszköz-ráfordítási arány mutatóknál sem a népgazdaság tényleges állóeszköz-állományával, miként azt vitapartnereim állítják ([6] 580. l.). Az első esetben a nevezőben a népgazdasági szektorok közvetlen folyó ráfordításainak az egyensúlyi árarányokon mért és a bruttó termelési arányokkal súlyozott átlaga szerepel, vagyis az „átlagos népgazdasági szektornak" az „átlagos átfutásiidő-szükségletű" folyó ráfordításai, míg az állóeszköz-arány esetében a nevező az „átlagos népgazdasági szektor" „átlagos átfutásiidő-szükségletű" állóeszköz-ráfordításait mutatja.

Mi következik tehát abból, ha az infrastruktúra aránya az előbb leírt módon kiszámított népgazdasági folyó ráfordításokhoz viszonyítva nagyobb, mint az eredeti — a KSH hivatalos ÁKM-eiből nyerhető — közvetlen számbavétel esetén? (És mivel ugyanez érvényes a munkaerőre is, az infrastruktúra magasabb arányának egyenes következménye, hogy az anyagi termelés aránya az újfajta számítás szerint kisebb, mint az eredeti, közvetlen számbavétel szerint.) Továbbá: az infrastruktúra aránya a népgazdaság „átlagos szektorának" az újfajta módon számított állóeszköz-ráfordításaihoz viszonyítva kisebb, mint az eredeti állóeszközmérlegekből nyerhető aránya. (Aminek viszont az az egyenes következménye, hogy az anyagi termelésnek az új módon számított aránya nagyobb, mint az eredeti aránya.) Úgy gondolom, éppen az következik az előbbiekből, mint amit cikkemben állítok és kifejtek. Azaz ha a népgazdaság szektorai között áramló termékeket és eszközöket, valamint a szektorokban lekötött, de a termékés eszközáramlásokkal szorosan összefüggő állóeszközöket olyan értékelési rendszerben (olyan „árakon") vesszük számításba, amely kifejezi a termék- és eszközáramlások átfutásiidő-szükségletét, akkor *az infrastruktúra folyó ráfordításai az eredetileg*

[10] Noha a zárt modellben — definíció szerint — nem léteznek elsődleges erőforrások és végső kibocsátások, a (18) összefüggésben az állóeszköz-ráfordítások és a beruházási ráfordítások játszanak hasonló szerepet, mint a nyílt modellben az elsődleges ráfordítások, illetve a végső kibocsátások.

[11] A szerzők által a cikkem 1304. oldaláról idézett mondat ([6] 580. l.) valóban kétértelmű, mert abból egy vessző kimaradt. A mondat helyesen: „... a népgazdasági ágazatok ráfordításait az egyensúlyi árarányokkal, súlyozva vettem számításba..."

kimutatott folyó ráfordításaihoz viszonyítva „drágábbak", az új értékelési arányok felhasználásával mért *állóeszköz-ráfordításai viszont „olcsóbbak"*, *mint az eredetileg kimutatott állóeszköz-ráfordításai.* Mivel pedig a szolgáltatások teljesítményeinek mérésénél túlnyomórészt a folyó ráfordításokat (és az azokra „rárakott" kismértékű tiszta jövedelmet) veszik figyelembe, az általam számított folyó ráfordítások és az állóeszköz-ráfordítások alapján *az infrastruktúra tőke-igényessége kisebb, az anyagi termelésé pedig nagyobb, mint az eredeti számbavétel szerint.*

Amiben a szerzők tévednek

Halpern László és Molnár György írásuk 582. oldalán azt állítják, hogy az anyagi termelés és az infrastruktúra eszközigényességének a cikkemben közölt újfajta számításából, illetve a számítás eredményéből — amely azt mutatta, hogy a halmozott ráfordítások arányai alapján az infrastruktúra állóeszköz-igényessége az anyagi termelését csak 95 százalékkal haladta meg 1980-ban, szemben a hagyományos számításokból nyert eredményekkel, amelyek szerint ez a relatív különbség három-négyszeres — tévesen vontam le azt a következtetést, miszerint „...a népgazdaság egészének nagy eszközigényességében az infrastruktúra szerepe kisebb, az anyagi termelésé... nagyobb, mint azt gondolnánk" ([8] 1306. l.).

Véleményük szerint az általam végzett számításokból ilyen következtetés nem vonható le. Ebben azonban a szerzőknek nincs igazuk.

Halpern László és Molnár György itt nyilván arra gondolnak, hogy az én számításom nemcsak az infrastruktúra és az anyagi termelés állóeszköz-igényességét változtatta meg, hanem a népgazdaság átlagos eszközigényességét is, ezért lehetséges, hogy az infrastruktúrának az új módon számított kisebb eszközigényessége mellett annak súlya a népgazdaság súlyozottan számított átlagos eszközigényességében növekedett, az anyagi termelés súlya viszont csökkent. Abban a szerzőknek igazuk lenne — ha ezt állítanák —, hogy a kétféle súlyozott átlagszámítás esetén az infrastruktúra súlyának csökkenését a népgazdaság átlagos eszközigényességének meghatározásában önmagában az infrastruktúra eszközigényességének csökkenése nem eleve biztosítja. De nem is zárja ki! Hogy az előbbi állításom teljesül-e, az egy egyenlőtlenségi reláció megoldásából dönthető el. Legyen ugyanis az eredeti átlagos eszközigényesség:

$$c = p \cdot c_s + (1-p) \cdot \alpha \cdot c_s,$$

az új módon számított eszközigényesség pedig:

$$\hat{c} = k \cdot \hat{c}_s + (1-k) \cdot \beta \cdot \hat{c}_s,$$

továbbá teljesül, hogy $c_t = \alpha \cdot c_s$, $\hat{c}_t = \beta \cdot \hat{c}_s$, ahol $\alpha < 1$, valamint $\alpha < \beta$; ahol c és ĉ az eredeti, illetve új népgazdasági átlagos eszközigényesség, p és k az infrastruktúra súlya (részaránya) a népgazdaság állóeszköz-állományából az eredeti, illetve az új számítás szerint, c_s és $\hat{c}_s$, valamint c_t és $\hat{c}_t$ pedig az infrastruktúra és az anyagi termelés eredeti, illetve új állóeszköz-igényességi mutatói.

Az egyszerű levezetéseket és átalakításokat most mellőzve, a $k < p$ teljesül, ha $\alpha(p-k)+\beta(p-k)-\alpha \cdot \beta(p-k) < p-k$, azaz, ha $\alpha+\beta-\alpha \cdot \beta < 1$, vagyis $\beta(1-\alpha) < 1-\alpha$, tehát $\beta < 1$. Márpedig az általam végzett számításokban az előbbi reláció teljesül, hiszen az minden olyan esetben teljesül, amikor $\hat{c}_s > \hat{c}_t$, tehát az infrastruktúra állóeszköz-igényessége meghaladja az anyagi termelését. A tanulmányomban közölt számítás esetén pedig ez a helyzet ([8] 1306. l.).

Mint láttuk tehát, az előbbi esetben vitapartnereim tévedtek.

Súlyos ellentmondás van továbbá a szerzők gondolatmenetének egyik alapvető részében, nevezetesen az írásuk 580. oldalán a „0 végső kibocsátású ága-

zatra" vonatkozó állítás és az 581. oldal azon állítása között, amely szerint: „Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk tehát: törvényszerű az, hogy a legnagyobb és a legkisebb közvetlen ráfordítási együtthatójú ágazatok halmozott mutatói relatíve közelebb kerülnek egymáshoz." Ami az első állításukat illeti, noha cikkemben egyáltalán nem azt számítottam ki, mint amit ott a szerzők nekem tulajdonítanak, állításukról a véleményem az, hogy feltevésük a „0 végső kibocsátású ágazatról" valóban igen szélsőséges. De tegyük fel most mégis, hogy létezik — egy vagy több — ilyen ágazat. Akkor viszont nem igaz a szerzőknek az 581. oldalon található állítása, tehát *nem törvényszerű*, hogy az ágazatok halmozott ráfordítási mutatói relatíve közelebb kerülnek egymáshoz, mint az ágazatok közvetlen mutatói, sőt — a szerzők által feltett szélsőséges esetben — a kétféle fajlagosok relatíve *végtelenül távolra* kerülnek egymástól. (Hiszen $x/0 = \infty$, bármilyen kicsi, de 0-tól különböző x-re.) A halmozott mutatóknak a közvetlen mutatókénál relatíve nagyobb távolsága egyébként a kevésbé végletes esetekben — tehát amikor egyetlen ágazat végső kibocsátása sem 0 — is lehetséges. A *tényleges* gazdaságban a halmozott *fajlagosok* relatív közeledése (tehát nem az általam számított halmozott ráfordítási aránymutatóké!) az esetek bizonyos részében teljesül, de ebből nem következik, hogy a mutatók közeledése törvényszerű lenne!

Nem fogadhatók el a szerzők által a 3. pontban leírtak sem, mert állításaik a cikkemre vonatkozó téves feltételezésekre épülnek. Azaz: *nem közvetlen*, hanem — az általam számított módon — halmozott „beruházásmegtakarítást" vetek össze halmozott folyóráfordítás-növekménnyel. Mind a beruházásmegtakarítást, mind a folyóráfordítás-növekményt az 1976. évi változatlan áras ÁKM- és állóeszközmérleg-adatokból számított egyensúlyi árarányokon vettem számításba. Így a számított adatok nem függnek az árszínvonaltól oly módon, miként azt a szerzők állítják ([6] 581 l.). És végül: a számított beruházásmegtakarítási értékkel „sincs baj", az valóban 147 milliárd Ft. (Azt cikkemben is hangsúlyoztam, hogy a számított adatokat — mivel azok egy, szükségszerűen sok absztrakciót tartalmazó modellből nyert eredmények — óvatosan kell kezelni, tehát azok nem „válthatók át" közvetlenül — például átárazással — mondjuk 1984. évi tényleges vagy 1985. évi tervadatokká.)

A szerzők, írásuknak ugyanezen a helyén hibámul róják fel azt is, hogy a halmozott „beruházásmegtakarítás" és a halmozott folyóráfordítás-növekmény összevetésekor nem vettem figyelembe, hogy a vizsgált időszakban „... az infrastruktúra termelése is növekedett, méghozzá lényegében a folyó ráfordításokkal azonos ütemben" ([6]. 581 l.).

A szerzők mondatuk *idézett részében* egy fontos megállapítást tesznek, csak sajnos annak értelmét nem ismerik fel.[12] Pedig épp ebben rejlik a lényeg! Ugyanis mindaddig, amíg az infrastruktúra teljesítményeinek (bruttó termelésének) mérése alapvetően a közvetlen folyó ráfordításaihoz kötődik, *törvényszerű az*, hogy a szolgáltatások teljesítményei nagyjából azonos módon változzanak, mint a szolgáltatások közvetlen folyó ráfordításai. Ha valami „törvényszerű", akkor az előbbi összefüggés az. Ebből pedig egy igen lényeges következtetés vonható le: az infrastruktúra ráfordításainak és teljesítményeinek értékelése a népgazdaság számbavételi rendszerében — kissé élesen megfogalmazva — azt az „abszurd" feltevést rejti magában, hogy a szolgáltató ágazatok nem azért használnak fel ráfordításokat, hogy azok révén nyereséget hozó „termékeket" állítsanak elő, hanem éppen megfordítva, azért „termelnek", hogy ráfordításokat használhassanak fel. (Ez az „abszurd" értékelés más ágazatok esetében is előfordulhat, de általánosan csak a szolgáltatások ráfordításainak és teljesítményeinek mérésére

[12] Erre vonatkozott az a korábbi megjegyzésem, hogy a szerzők — implicit módon — átveszik az „infrastruktúra mint áldozat" téves következtetését.

jellemző.) Az előbbi „abszurd" implicit feltevés abból a szemléletből fakad, amely a szolgáltatásokat „nem termelőnek", az infrastruktúra fejlesztését pedig a gazdaság — és különösen a „termelő" ágazatok — részéről hozott „áldozatnak" tekinti. És ismerve a szerzők álláspontját ebben a kérdésben, úgy gondolom, hogy egyetértünk abban, miszerint a fenti feltevéseken alapuló értékelési rendszer — és azon belül a szolgáltatások teljesítményeinek és felhalmozási tevékenységének értékelése — nem tekinthető „ideálisnak".

Van a szerzők írásának ezen a helyén egy fontos észrevétel, amit nem fejtenek ugyan ki, de ha ugyanarra gondolunk, akkor itt a beruházásmegtakarítás és a folyóköltség-növekedés összemérésének egy mélyebb problémájáról van szó. Halpern László és Molnár György ezt írják: „*Egységnyi folyó ráfordítás nem mérhető össze közvetlenül egységnyi tőkeráfordítással.*" Noha az nem állja meg a helyét, hogy a folyó költségek *növekménye* elvileg nem mérhető össze a beruházási költségekkel — és ezt az összemérést a gyakorlat lépten-nyomon meg is teszi, vagy megtenni kényszerül —, cikkem megírása után ezen a kérdésen gondolkozva és a szerzők írása által is ösztönözve, majd másokkal erről beszélgetve[13] arra a következtetésre jutottam, hogy a folyóráfordítás-növekménye és a beruházási ráfordítás közvetlen összemérése például az ágazati kapcsolatok mérlegei segítségével, felvet egy igen fontos elméleti kérdést, amire az ÁKM-ek nem képesek válaszolni. A folyó ráfordítások és a beruházási ráfordítások közötti arányok megváltoztatása ugyanis a „technológia" megváltoztatását jelenti, ami a gazdaság lényeges belső összefüggéseit, növekedési képességét is megváltoztatja, és ezt az ÁKM nem tudja „kezelni".

★

Válaszom végére értem. Az eddig leírtak remélhetőleg meggyőzően alátámasztják álláspontomat: sajnálom ugyan, hogy cikkemben előfordul számítási hiba és pontatlanság, de a „Tévhitek az infrastruktúráról" című írásom minden lényeges állítását és következtetését továbbra is fenntartom.

Tehát fenntartom az infrastruktúra több évtizedes elhanyagolására és az ebből fakadó negatív következményekre vonatkozó, a cikkem első részében található elemzés megállapításait. Fenntartom az infrastruktúra közvetlen és halmozott ráfordításarányai (folyó- és állóeszközráfordítás-arányai) alapján a szolgáltatások alulértékeltségére — és nemcsak az árakban történő alulértékeltségére! — vonatkozó következtetéseimet, az infrastruktúra állóeszköz-igényességéről létező tévhitekre vonatkozó, valamint az infrastruktúrában történt „halmozott beruházásmegtakarítások" és a halmozott folyóráfordítás-növekmény összehasonlítására alapozott megállapításaimat — nevezetesen például azt, hogy a főként az infrastruktúrában keletkezett hiányok, „lyukak" betömését szolgáló folyóráfordítás-növekmény nagyobb volt, mint amennyit a „beruházásmegtakarításokkal" nyertünk. Azaz a látszólag „olcsóbb" megoldás került többe a gazdaságnak. Fenntartom továbbá tanulmányomnak az előttünk álló „középtávú" (5—10 éves) időszak lehetséges gazdaságpolitikai választásaira vonatkozó következtetéseit.

És végül, de nem utolsósorban, nem fogadom el a szerzők azon állításait, hogy cikkemben a halmozott mutatók értelmezésénél, az azokkal végzett számításoknál módszertani hibákat követtem volna el.

Végezetül szeretnék még egyszer köszönetet mondani Halpern Lászlónak és Molnár Györgynek, akik megjegyzéseikkel nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy tanulmányom módszertani fejezete az előbbiekben kifejtett formában nyilvánosságra kerüljön.

[13] Elsősorban Bródy Andrásnak tartozom köszönettel, akinek észrevételei nagyban segítettek e probléma átgondolásában

Hivatkozások

[1] *Augusztinovics Mária:* Az ágazati kapcsolati modell általánosításához. Közgazdasági Szemle, 1968. 5. sz.
[2] *Augusztinovics Mária* (szerk.): Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[3] *Bródy András:* Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[4] *Bródy András:* Átlagos késleltetés a gazdaságban. Szigma, 1970. 2. sz.
[5] *Halpern László—Molnár György:* Árak és ráfordítások a hetvenes években. Kézirat. Országos Tervhivatal, 1983.
[6] *Halpern László—Molnár György:* Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastruktúráról" c. cikkéhez. Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz.
[7] *Leontief, W.:* A dinamikus inverz. In Wassily Leontief: Terv és gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
[8] *Major Iván:* Tévhitek az infrastruktúráról. Közgazdasági Szemle, 1984. 11. sz.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében —, a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

c) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. 1.),

d) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémiai elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 5. sz. (600—609. l.)

A mezőgazdasági szakszövetkezetek jelene és jövője

A szakszövetkezet mint a gazdasági szervezet állandósult eleme

A mezőgazdaság szocialista átszervezése óta eltelt évtizedek igazolták eme ágazat különféle gazdasági szervezeteinek létjogosultságát, s az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetek kialakításának helyességét.

A mezőgazdasági szakszövetkezetek népgazdasági súlya nem nagy. Az ország földterületének mintegy 5-6 százalékán termelnek. De a kertterületek 65, a gyümölcsterületek 11, a szőlőterületek 18 százaléka szakszövetkezet tulajdona vagy érdekeltsége. Emellett, a területi arányukat meghaladóan, mintegy 11 százalékos részarányt képviselnek a mezőgazdaság bruttó termelési értékéből. Az ország szőlő- és bortermelésének 16-17 százalékát, a gyümölcsnek 7 százalékát adják.

A szakszövetkezetek működése vállalatszerű. Terv szerint gazdálkodnak, bevételeikből fedezik kiadásaikat, nyereséget érnek el.

A mezőgazdasági szakszövetkezetek fejlődésük során sok nehézséggel birkóztak meg. Számuk ma csupán töredéke a megalakuláskorinak. A megmaradtak azonban megerősödtek, és hosszú távra rendezkedtek be. A forma életképességét bizonyítja, hogy a tagok száma nem csökkent olyan arányban, mint a szövetkezeteké. A gazdaságok átlagos létszáma több mint kétszerese az 1980. évinek. A taglétszám növekedése mellett figyelemre méltó az is, hogy az átlagéletkor csökken. Ez pedig a forma hosszú távú életképességének biztató jele.

A szakszövetkezeti forma állandósultságát bizonyítja, hogy mint gazdálkodó szervezetek mellérendeltségi viszonyban állnak a többi gazdálkodó egységgel. Kapcsolataikat megállapodások, szerződések szabályozzák. A különféle gazdasági társulásokban egyenlő partnerként vesznek részt, s nem egy esetben gesztorként működnek. Például a kiskunmajsai Jonathán Mezőgazdasági Szakszövetkezet gesztora volt a Magyar Édesipari Vállalattal telepített meggyültetvénynek, a Közép-magyarországi Pincegazdasággal telepített több száz hektáros szőlőültetvénynek, a jakabszállási Népfront Szakszövetkezet pedig a Szikrai Állami Gazdasággal létrehozott pezsgőgyártásnak, de sorolhatnám az örkényi, lajosmizsei stb. szakszövetkezetek példáját is. Legjellemzőbbek a közös feldolgozásra alakult, a teljes vertikumot kiépítő gazdasági társulások. Egy-egy jól működő szakszövetkezeti gazdaság néha három-négy különféle gazdasági társulásnak is tagja, s az ilyen társulásokból származó eredmény olykor a gazdaság jövedelmének a 30—40 százalékát is eléri.

A szakszövetkezetek is foglalkozhatnak kiegészítő tevékenységgel. Ez főleg a kedvezőtlen adottságú szövetkezetek jövedelemnövelésében vált fontossá. Az élelmiszer-feldolgozáson kívül különféle ipari termelő- és szolgáltató tevékenységet folytatnak. A termelőszövetkezetekével azonos árképzési feltételek vonatkoznak rájuk. A költségvetéssel kapcsolatos kötelezettségek és kedvezmények is azonosak. Több szakszövetkezet élt a lehetőséggel, és a termelési adóból visszafizethető fejlesztési támogatást vett igénybe. Ebből a pénzből olyan termékek gyártási feltételeit alakították ki, amelyek után a mezőgazdasági nagyüzem termelési adót lenne köteles fizetni.

A szakszövetkezetek állami felügyeletét — a termelőszövetkezetekével együtt — a megyei tanácsok mezőgazdasági és élelmezésügyi osztályai látják el. A felügyelet főleg a törvényes működésre — a demokratikus fórumok szabályszerű működésének,

a jogszabályok betartásának ellenőrzésére — szorítkozik, emellett a szövetkezet a legnagyobb önállósággal rendelkezik.

A társadalmi-gazdasági viszonyok változása

A mezőgazdasági szakszövetkezetekben a társadalmi-gazdasági viszonyok — belső és külső hatásokra — folyamatosan változnak, fejlődnek. A tulajdonviszonyokban nincs alapvető változás. A közös gazdaság mellett ma is megvan a tagi gazdaságok elkülönült tulajdona. Ez azonban lényeges átalakuláson ment keresztül. Összegében is, arányaiban is nőtt a szakszövetkezetek közös vagyona. Az abszolút növekedést természetes folyamatok és a gazdasági tevékenység bővülése eredményezte. A kettős munkaviszony megszüntetése, öröklés, állami juttatás stb. folytán növekedett a közös földtulajdon, ezáltal a közös aránya is. Nőtt a közös tulajdon a földön kívüli termelési eszközök gyarapodásával is. A tagok vagyoni hozzájárulásából a közös gazdaság saját tulajdonrészét növelő fejlesztéseket valósított meg, melyek eredményes hasznosítása a termelésben újabb fejlesztési forrást teremtett.

A növekvő közös vagyonból megvásárolt eszközök a közös termelésen kívül a tagi szolgáltatások teljesítéséhez is lehetőséget nyújtott. A közös gazdaságok e szolgáltatásokkal magukhoz kötötték tagjaikat, s ennek kapcsán — legalábbis részben — befolyásolni tudják azok termelési irányát.

A közös vagyon szerény, de folyamatos gyarapodása folytán csökkent a tagi gazdaságok eszközértékének aránya a közös gazdaságéhoz viszonyítva, miközben a tagi gazdaságok eszközértéke is növekedett.

A szakszövetkezetek induló vagyona a tagok által befizetett belépési díjakból és az évenként fizetett vagyoni hozzájárulásból képződött. Belépési díj ma már nincs, a vagyoni hozzájárulás is — bár összege évről évre növekszik — kisebb súllyal esik latba, mint a megalakulás éveiben.

A termelési szerkezet változásával, fejlődésével, amikor is a tagi gazdaságokat a táblásított ültetvényekbe helyezik át, már megszűnik a tagi földtulajdon egy-egy parcellához való kötődése. A tagnak már csak tulajdoni része van a földből, mely a szakszövetkezet érdekeltségébe tartozik, azt kivinni, kívülállónak értékesíteni nem lehet. A táblás területeket a közös gazdaság gépei hatékonyabban és olcsóbban tudják megművelni, s a tag e szolgáltatásért díjat fizet, maga pedig kézimunka-erejét adja a termeléshez. A termékeket az alapszabály szerint a közös gazdaságon keresztül értékesítheti. Terméke után megkapja a felvásárlási árat, amiből kifizeti az igényelt szolgáltatások díját, és befizeti a vagyoni hozzájárulást. Az így szerzett jövedelme nem sokkal több, mint a közös gazdaságban dolgozók munkadíja.

A leírt forma már több szakszövetkezetnél kialakulóban van. Ez pedig már egyértelműen a közös gazdálkodás megerősödését jelenti.

A tagi gazdaságok — a közvetlen anyagi ösztönzés folytán — növelik eszközállományukat, ezzel termelési kapacitásukat, hogy ebből még nagyobb jövedelmet érhessenek el, s ennek egy részét a gyarapításra fordítják.

Fontos gazdasági lépést jelentett, hogy a hagyományos szőlő- és gyümölcsültetvények nagy részén rekonstrukciót hajtottak végre: korszerűsítették az ültetvényeket. Ezzel a gépi munkavégzésre teremtettek nagyobb lehetőséget. Ezt persze azokban a szövetkezetekben végezték el, ahol a tag gazdaságoknak arra is van módjuk, hogy tagi gazdaságukat önállóan gépesítsék. Így az egyik folyamat kikényszerítette a másikat, az egyik befektetés követelte a másikat. A közös és a tagi gazdaság tehát kölcsönös egymásrautaltságban egyenletesen fejlődik, gyarapodik.

A közös gazdaság lépéselőnyben van azzal, hogy a saját tevékenységéből származó eredményből gyorsabban tud fejlődni, mint az önmagát ösztönösen növelő tagi gazdaság. Termelési kapacitását folytonosan növelve, a tagi gazdaság termelése is növekszik, ezzel együtt nő a közössel szembeni befizetési kötelezettsége is. Így is tovább növeli a közös gazdaság erejét.

A mezőgazdasági szakszövetkezetekben — a megalakulás óta — tagok és alkalma-

zottak dolgoznak. A kezdeti időben — a szakszövetkezeti tagok megkülönböztetett társadalombiztosítása miatt is — jelentős számú alkalmazottat foglalkoztattak a szövetkezetek. A szakszövetkezeti tagok viszont tulajdonosai a szakszövetkezetnek. Egyrészt úgy, hogy az oszthatatlan közös vagyon, másrészt pedig a szövetkezet érdekeltségébe tartozó tagi gazdaságok tulajdonosai.

A tagok és az alkalmazottak együttléte konfliktusok forrása lehet a munkamegosztási viszonyokban. A konfliktust bonyolítja a szakszövetkezeti tagok kettős arculata: a tagok munkavállalók és árutermelő alvállalkozók.

Az alkalmazottak munkaszerződésben vállalják bizonyos munka végzését megállapított díjazás ellenében. Rájuk a Munka Törvénykönyve és a kiadott végrehajtási utasítások vonatkoznak. Nem tulajdonosai a szövetkezetnek, de a munkavégzés szempontjából fontosabbak, hiszen nekik előírt munkavégzési kötelezettségük van a közös gazdaságban. Jelentőségük főleg azóta nőtt meg, mióta a közös gazdaság számottevő termelőalapokkal rendelkezik, és ezek termelésben tartásához nem elég a közös munkában részt vevő szövetkezeti tagok munkaereje.

Az alkalmazottak aránya az összes szakszövetkezeti taghoz viszonyítva nem nagy, az aktív tagokhoz viszonyítva azonban jelentős. 1982-ben a tagok és az alkalmazottak aránya 90 : 10, persze úgy, hogy a tagok között szerepelnek a nyugdíjas, járadékos tagok is. Bács-Kiskun megyében 1978-ban 35 szakszövetkezet működött, akkor ezekben 3839 aktív tag és 2189 alkalmazott dolgozott. Az arány már itt is más: 64 : 36 a tagok javára. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a tagoknak csak kis hányada dolgozik a közös gazdaságban, többségük a saját tagi gazdaságában tevékenykedik.

A közös munkavégzésben — ami egyre inkább döntővé válik a szakszövetkezetekben is — még az alkalmazottaké a nagyobb szerep.

A kiegészítő tevékenység súlyának növelésével ez az arány némiképp a közösben dolgozó tagok felé billen, ugyanis a mezőgazdasági főfoglalkozású tagok családtagjai — tagként — szívesen dolgoznak nem mezőgazdasági területeken. Ez főleg azokban a kedvezőtlen adottságú szakszövetkezetekben jellemző, ahol a tagi gazdaságok — és a közös is — viszonylag szegényebbek. Ezekben a gazdaságokban a kiegészítő tevékenység biztosabb (folyamatos) jövedelmet nyújt, mint az elaprózott családi tulajdonú tagi gazdaság.

Az alkalmazottak tehát — a szakszövetkezet sajátos jellege miatt — sokat átvállalnak a közös tevékenységből a szövetkezeti tagságtól. Ez jellegzetes ellentéteket szül. A tag nem köteles a közös munkában részt venni, de tulajdonos lévén, érdekelt abban, hogy a szövetkezet minél több nyereséget érjen el, hiszen ebből többszörös haszna származik: gyarapodik a szövetkezet, és visszatérítést kap vagyoni hozzájárulása után. Az eredménynövelés egyik módja viszont a költségek, köztük az alkalmazotti munkabérek csökkentése. Így tehát nagy a küzdelem a két ellentétes érdek között. A viszonylag jelentős közös gazdasággal bíró szövetkezetek vezetőségének gyakran kell az alkalmazottak érdekeit előtérbe helyezni, hiszen ellenkező esetben nincs munkaerő a munkák elvégzésére.

A közösben dolgozó szakszövetkezeti tag és az alkalmazott között nincs lényeges érdekkülönbség, főleg ha a szakszövetkezeti tagnak nincs kisgazdasága. Ezek a tagok munkamegállapodás alapján végzik munkájukat, ők is munkavállalói a szövetkezetnek. Jövedelmük elvileg megegyezik az alkalmazottakéval.

A munkamegosztás szempontjából a legkritikusabb réteget a kisárutermelést folytató tagok alkotják. A közös munkavégzésben nem vesznek részt, de kisgazdaságuk sajátos része a szövetkezetnek. Egyszerre tagok és — kisgazdaságukkal — alvállalkozók. Anyagi érdekük abban van, hogy az általuk előállított árut minél magasabb áron vásárolja meg tőlük a közös gazdaság. Vagyoni hozzájárulásukkal gyarapítják a közös gazdaságot. Mint tagok és alvállalkozók kettős hasznot húznak a szövetkezetből:

— előállított termékeiket a szövetkezet megvásárolja, vagy további értékesítésében közreműködik,

— vagyoni hozzájárulásuk arányában az

év végi eredményből visszatérítést (nyereségrészesedést) kapnak.

Mindezek mellett hasznos tagjai a szövetkezetnek és a társadalomnak azzal, hogy termelésükkel a kínálatot bővítik, gazdagítják.

A leírt ellentmondások a szakszövetkezeti formáció alapvető jellegzetességei. Megalakulásuk óta megvannak, súlyuk azonban változott.

Úgy vélem, hogy a közös tevékenység túlsúlyának megteremtésével a mostani alkalmazottakat tagokká lehetne szervezni, s ezzel az egyik ellentmondás máris feloldódik. A tendencia adott. Ehhez alapot ad a társadalombiztosításról és egyéb szolgáltatások egységesítéséről szóló törvény és jogszabály. Ennek az elmúlt egy-két évben mutatkozik is eredménye.

A szövetkezeti gazdaságok erősödésével együtt javultak a szakszövetkezetben dolgozó tagok és alkalmazottak munka- és életkörülményei is. A jogszabályi előírások következetes betartása máris megszüntetett hátrányos helyzeteket.

A tagok társadalombiztosítási ellátásán keresztül a szövetkezeti gondoskodás is nagyot fejlődött. A szakszövetkezetek nagy része már korábban is átvállalta a társadalmi szolgáltatásoknak — a szakszövetkezetet érintő hátrányos megkülönböztetésből fakadó — bizonyos terheit. Ilyen: a táppénz, anyasági segély, fizetett szabadság stb. kiegészítése. Az évente képzett szociális és kulturális alapok a tagság segélyezését szolgálják, valamint kulturális igényeinek kielégítéséhez járulnak hozzá. (A Bács-Kiskun megyei szakszövetkezetek 1983-ban 22 millió forintot — egy dolgozóra számítva 2547 forintot — fordítottak szociális-kulturális célokra.)

A termelési feltételek és az üzemeltetési viszonyok fejlődése

Az általános tudományos-műszaki fejlődés a mezőgazdasági szakszövetkezetekbe is behatolt. Az induláskori hagyományos ültetvények, kezdetleges termelőberendezések jelentősen átalakultak A hagyományos telepítések kiöregedésével — mert már a szakszövetkezet megalakulásakor is öregek voltak — az új, fejlettebb telepítési módszer kezdett elterjedni. Jobb a fajtaválaszték, a telepítéseket úgy hajtják végre, hogy számításba veszik a mostani és az elkövetkező évek gépi technológiáját.

A telepítések mérete és rendszere befolyásolja a gépi növényápolást, növényvédelmet, sőt a betakarítás nehéz munkálatait is (például közlekedősorokat alakítanak ki a termés gépi összegyűjtésére).

Mindezt a kézimunka-erő szűkössége is rákényszeríti a tagi gazdaságokra, de a közös gazdaságra is. A volt hagyományos szőlők mintegy 60 százaléka már megújult, ami a teljes technológia korszerűsödését is magával hozta. A régi technológia kézimunka-erőre épül, amire ma már nincs vállalkozó, csak a legidősebb és kevéssé munkaképes tagok szűk körében. Ezek az emberek évek múlva kihalnak, és területük nagyrészt utód nélkül a szakszövetkezeti közös gazdaságra száll. A hagyományos ültetvények arányának csökkenése, a fejlettebb módszerek bevezetése szükséges volt azért is, mert a szőlő- és gyümölcstelepítésekhez nyújtható állami beruházási támogatásnak feltétele volt a nagyüzemi művelésre alkalmas módszer.

Gyakorlati megfigyelésem, hogy a korszerű telepítési módszer kedvéért a kiöregedett tagok helyett szívesen léptek be fiatalabbak. A gazdaságok területének növelése — mert nem hagyományos ültetvényről van szó — így sem kötött le több munkaidőt, mint a régi technológiával művelt kisebb terület.

Ez a megújhodás igen hasznos mozzanata volt a szakszövetkezeti tagi termelésnek. A Kiskőrös környéki szakszövetkezetek például az ilyen rekonstrukcióhoz kölcsönt adtak tagjaiknak, vagy valamilyen formában megelőlegezték a telepítés költségeit.

A ma ismert legfejlettebb forma természetesen a táblás telepítés. A szövetkezet egy menetben, azonos technológiával nagyobb táblát telepít, ahol kijelöli a tag által kezelendő részt. Ezt a területet 20—30 évre használatba adja. Így a tag is, a közös gazdaság is jól jár. A tag biztosnak látja „tulajdonát" és ebből megélhetését. A közös gazdaság nyer, mert kielégítheti érdekeltségébe tartozó területeinek kézimunka-

igényét. A termelést a közös gazdaság értékesíti eredeti (nyers) vagy feldolgozott állapotban. Ezzel a közös gazdaság részére a vagyoni hozzájárulás megfizetése is biztosított, s az esetleges feldolgozásra jutó költségei után tiszta nyereséget is elér.

A telepítési technológia változása tette lehetővé a különböző talajművelő, növényvédő és szállítógépek tagi gazdaságokban való alkalmazását. A lófogat kihalófélben van, ma már csak elvétve, a hagyományosan telepített ültetvényeken lelhető fel. A motoros kézi és gépi permetezőgépek, különféle erő- és munkagépek viszont állandóan működnek a tagi gazdaságok nagy részében. Manapság a tagi gazdaságok gépesítettségi szintje általában eléri a termelőszövetkezeti gazdaságok 10—15 évvel ezelőtti gépesítettségi szintjét. Ami viszont hiányzik a tagi gazdaságból, azt fenntartja a közös gazdaság abból a pénzből, amit a tagok vagyoni hozzájárulás címén és tagi kölcsönként befizetnek.

Jelentősen fejlődött a szakszövetkezetek *közös gazdasága* is. Nem véletlen, hogy megalakulásukkor a szakszövetkezetek a fogyasztási szövetkezetek kategóriájába tartoztak. Közös termelőalapok nélkül tevékenységük főleg a termeléshez szükséges anyagok beszerzésére, a tagoknak való értékesítésére korlátozódott.

A szövetkezet integrátori és fővállalkozói szerepet is betöltött. Ez kétirányú tevékenységet követelt. Közvetítenie kellett a népgazdasági igényeket, ezek kielégítésére szervezni a tagokat, ugyanakkor közvetítenie kellett a tagi gazdaságok szándékait, igényeit is — ez utóbbiak kiszolgálására törekedve. A tagi gazdaságok csak a nagyüzem mellett, annak árnyékában élhettek és élhetnek ma is. Az integráló szerep minősége azonban sokat változott, minthogy az igények is — mindkét irányból — fejlődtek. A közös gazdaság szakemberei magasabb szintű tanácsokat tudnak adni, a közös gazdaság magasabb szintű szolgáltatásokat képes nyújtani.

Hasonlóképpen fejlődött a közös gazdaság *fővállalkozói tevékenysége* is. A közös gazdaság, a nagyüzem mint jogi személy köt szerződéseket, vállal kötelezettségeket. Ezek teljesítése azonban zömmel a tagi gazdaságokra hárul, akik mint alvállalkozók vesznek részt az egész gazdasági szervezetben. Ez persze kockázattal jár. Végül is a nagyüzem áll jogi kapcsolatban, és a szerződés elsősorban a nagyüzemet kötelezi. A közös gazdaság persze igyekszik továbbhárítani a felelősséget az esetleg „vétkes" tagi gazdaságokra.

A fővállalkozói szerep fejlődött, hiszen méretei is számottevően bővültek. A mennyiség mellett a minőség is fejlődött. Egyre több az igényes vevő, az export, valamint egyre gyakoribb a félkész vagy feldolgozott áruk értékesítése. Ez a fővállalkozói munka színvonalának emelését igényli. Erre készültek fel a szakszövetkezetek a különféle szakmákban képzett szakemberekkel, és alakították ki fejlett beszerző, szolgáltató és szaktanácsadói tevékenységüket. A korábban egyszerű felvásárló tevékenység ma már a termelés szaktanácsadásával, a javasolt szolgáltatás biztosításával jár együtt. Ezzel olyan közvetlen kapcsolat alakul ki, mely garantálja a tagi gazdaságok jó teljesítményét. A tagi gazdaságok is előnyösebb helyzetbe kerültek, hiszen termékeik nagyüzemi termékekként nagy tételben jelennek meg a piacokon. Nem kell értékesítéssel, piackereséssel foglalkozniuk, mert ezt helyettük elvégzi a nagyüzem apparátusa. A termelési feltételeket javítja a közös gazdaságok beruházásában megvalósított különféle feldolgozó, tároló kapacitások egész sora. A közös gazdaság biztos felvevőpiac a tag számára, akinek így nem kell félnie attól, hogy éves munkája veszendőbe megy. E tekintetben nagy előrelépést jelent a különféle gazdasági társulások létrejötte, amelyek a termelés, feldolgozás vagy értékesítés koncentrálását végzik igen magas színvonalon.

Számottevő gazdasági fejlődést eredményezett a szakszövetkezetekre ható külső tényezők sokasága. A különféle termelési rendszerekben a szakszövetkezetek egyenrangú partnerek. Magas szakmai tudású szakemberek irányítják tanácsaikkal a közös, ezen keresztül pedig a tagi gazdaságok termelését. A tudományos tapasztalatok gyakorlati alkalmazásából nagy előny és többletjövedelem származik. A szakszövetkezetek nyitottsága lehetőséget ad minden új befogadására, gyakorlati alkalmazására. Sok szakszövetkezet kezdeményező is egy-

egy terület magasabb szintre emelésében, új tevékenységek kialakításában.

A mezőgazdasági szakszövetkezetek gazdasági szervezetükkel tulajdonképpen megelőzték korukat. Megalakulásuk óta az állandóan napirenden levő — de még ma sem általános — következetes anyagi ösztönzés gyakorlati megvalósítói voltak. Munkájukban bebizonyosodott, hogy a termelési eszközök közvetlen birtoklása milyen ösztönző erő. Ők a szó igazi értelmében gazdái kisgazdaságuknak, a termelési eszközöknek. Minőségi eltérés van a társadalmi tulajdon tekintetében a termelőszövetkezeti és a szakszövetkezeti tagok között. Bár mindkettő szocialista tulajdon, a szakszövetkezeti tag saját munkáját a közvetlen termelőeszközeivel hatékonyabban tudja hasznosítani a társadalom javára.

Gyakorlati példák vannak arra is (Bács-Kiskun megyében Kerekegyháza, Kecel, Kömpöc), hogy a gyengén működő termelőszövetkezetekből közepesen gazdálkodó — tehát eredményes — szakszövetkezetek alakultak. *Nem a forma, hanem a társadalmi eredmény minősíti a gazdálkodó egységeket!* A szakszövetkezeti tagoknak igazi gazda módján kell részt venniük a termelésben, a szövetkezet életében. Ez a termelőszövetkezeteknél — legalábbis a gyakorlatban — munkavállalói szerepre változott. A közös gazdaságok — ez ideig — még nem tudták elérni, hogy az egyén érezze: közvetlen haszna van a termelési eszközök megtakarításából. Közvetett haszna — a költségek csökkentése miatt — lehet, de ez csak sok-sok áttétel után jelenik meg nála. A szakszövetkezeti tagi gazdaság — és újabban a különféle kisvállalkozások — közvetlenül érzik a takarékos eszközfelhasználás előnyeit. Ezzel a társadalmi vagyonnal ésszerűen gazdálkodnak, ami népgazdasági érdek.

A szakszövetkezeti tagi gazdaságok némiképp ellensúlyozni tudják azt az ellentmondásos helyzetet, hogy csökkenteni kell a mezőgazdasági termelés költségeit, miközben a mezőgazdasági felhasználáshoz szükséges ipari eszközök ára egyre emelkedik. A közös nagyüzemekben ez olyan magas szintű munkaszervezést igényelne, amire a mai viszonyok között még nagyon kis esély van. A tagi gazdaságok — önszervezésükkel — ezt némiképp megoldják. De miért? Mert *az a „szabadság", hogy a tagnak nincs munkavégzési kötelessége a közös gazdaságban, lehetővé teszi számára, hogy akkor és annyit dolgozzon, amikor és amennyi szükséges.* Munkát végez, de nem munkaidőt tölt! Munkájába bevonja a családtagjait, rokonait, és felhasználja azokat a gépi eszközöket, amelyeket saját maga állított össze, vagy amelyeket a közös gazdaságok már kiselejteztek.

Ezek a hatékonyabb termelés feltételei, amit természetesen az egyén csak akkor vállal, ha azt a társadalom kellőképpen elismeri. Ennek a többletmunkának az elismerése hiányzott ez ideig társadalmi szinten. Ezért bizonyult helyesnek a különféle kisvállalkozások mezőgazdaságon kívüli bevezetése. A mezőgazdaságban nagy a kockázatvállalás. Itt a munkaráfordítás nem a termékre történik, hanem a földre, állatra stb., és csak igen sok egyéb — főleg objektív — tényező kedvező közrejátszása hozhatja meg a várt eredményt. A közvetlen anyagi érdekeltség helyes alkalmazását — főleg a közös nagyüzemekben — a jövedelemszabályozás általános merevsége korlátozza. A mai jövedelemszabályozás inkább ellene szól a felszabaduló egyéni kezdeményezéseknek, kimagasló teljesítményeknek. Ezért kíván rugalmasabb megítélést a tagi gazdaságok jövedelme, amely nem közös adózás alá, hanem egyéni jövedelemadó alá esik. Ennél az adózásnál viszont nehéz megállapítani a költség és a jövedelem arányát.

Ma már kevésbé okozhat gondot az (ami évekkel ezelőtt általános volt), hogy a költség egy része után is adót kellett fizetnie a gazdálkodó tagnak. Az adóhatóság nem ismerte el a költségeket az indokolt mértékben. Ez akkor nagyon visszavetette a termelési kedvet. Az adóhatóságok azt feltételezték, hogy saját gazdaságukban a tagok a közösben elért jövedelem többszöröséhez jutottak hozzá. A mai adózási rendszer kedvezőbb és ösztönzőbb a tagi gazdaságok részére, ami megmutatkozik termelésük fokozatos növekedésében is. (E növekedésnek azonban az értékesítési korlátok és egyéb tényezők határt szabnak.)

A szakszövetkezeti forma közvetlen anyagi ösztönző szerepét át lehetne ültetni más — főleg termelőszövetkezeti — nagyüzemek kereteibe is. Ez persze már azt jelenti, hogy a földtulajdon itt elkülönül a tagtól. A termelési eszköz, a munka közvetlen szervezése azonban sok tartalékot tárhatna fel. Bizonyára olcsóbbá válna a termelés, már csak azért is, mert a közös gazdaság terhei nem nyomnák ezeket a kisgazdaságokat. Ilyen célra alakulhatnak mezőgazdasági szakcsoportok. E forma hátránya jelenleg az, hogy nem kizárólag mezőgazdasági főfoglalkozásúak vesznek részt ezekben a kis szervezetekben, és emiatt sokszor a szakértelem és rutin hiánya a termés mennyiségében és minőségében is megmutatkozik. Ez pedig közvetlen hatással van a termelési értékre és a jövedelmezőségre.

A mezőgazdasági főfoglalkozásúak részvételével alakított kis szervezet bizonyára jobban megközelítené a szakszövetkezeti forma előnyeit. Persze nem közömbös az, hogy a közös nagyüzem milyen költségeket számol el a „kiadott" termelési eszközök bérleti díjában. Ez *nekik* napi költségként jelenik meg, ami a szakszövetkezeti tagi gazdaságban már korábbi évek befektetéseként adott, s ezért nem jelent számottevő költséget. Pedig az amortizáció — főleg nagyértékű ültetvények esetében — jelentős hányada a költségeknek. Ha a tagi gazdaságok ezt nem „számítják fel" jövedelmük megállapításánál, már kedvezőbb a megítélésük és ezzel termelési kedvük is. Megközelítené a szakszövetkezeti formát az a megoldás, hogy a nagyüzem hosszú távú használatra (20—30 évre) egyszeri díj megfizetése ellenébe nadna ki földet tagjainak, akik azon olyan gazdasági tevékenységet folytathatnak, ami számukra hosszú távon jövedelmező. Így nagyobb lenne a tag biztonsága, a közös gazdaság is nyugodt lehetne afelől, hogy területe meg lesz művelve, és élvezi — most már közvetve — annak anyagi hasznát. Ez nem kiárusítása a közös gazdaságnak, csak módszer a termelés megélénkítésére. Jellemző, hogy a szakszövetkezetek kezdeményezték ezt a formát úgy, hogy egyes tagok növelhették tagi gazdaságuk nagyságát, másrészt olyan tagok jutottak gazdálkodási lehetőséghez, akik föld nélkül léptek a szakszövetkezetbe, vagy alkalmazottból lettek taggá.

Ezt a megoldást — a kézimunka-erő csökkenése miatt — a földhasznosításról szóló törvény is szorgalmazza.

A szakszövetkezet és a termelőszövetkezet egymáshoz való közeledése

A korábbi megállapításaim arra utalnak, hogy a két mezőgazdasági szövetkezeti forma közeledik egymáshoz. A szakszövetkezetek vonatkozásában ezt alátámasztja az a tény, hogy a közös gazdaságok súlya növekszik. A közös földterület arányának növekedése mellett nagyobb jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a közös gazdaság teljesítményének aránya is egyre nagyobb lesz.

A közös földterület növekedése többször objektív okokra vezethető vissza. A legjellemzőbb, amikor a föld megművelő híján kerül a közös gazdaságba. Ez nem mindig kedvező, főleg a közös gazdaságok nagy részében mutatkozó krónikus munkaerőhiány miatt. Mivel a szántóterületek eredendően közös használatba kerültek, így most már zömmel ültetvényekről lehet szó, amelyek intenzív művelést, sok kézi munkát igényelnek. Ezt még fokozza az a tény is, hogy ezek leginkább hagyományos telepítési ültetvények, így gépi művelésük lehetetlen. Ez esetben tehát az ilyen területek — bár a közös gazdaságba kerültek — sokszor kikerülnek a művelés alól.

Hasznosításuk többféle módon lehetséges. Ha akad vállalkozó, bérleti megállapodással ideig-óráig termelésben tartható. E módszer csak a legjobb területek esetében alkalmazható. A tehetősebb gazdaságok ezeket az ültetvényeket kiszántják, és újat telepítenek a helyükre. Ebben az esetben nemcsak a területarány, hanem a közös termelőalap is növekszik. Mások kiszántják és szántóföldi termelést folytatnak rajta, ami — a talajok gyenge adottsága miatt — általában gazdaságtalan vállalkozás. Marad a legvégső — bár nem egyedi — eset, amikor a közösbe bekerült földek csak a terület nagyságát növelik, de a kapacitást egyáltalán nem bővítik. A leírtak

— úgy érzem — meggyőző érvek korábbi állításom bizonyítására, vagyis hogy nem a közös földterület arányának növekedése a legfontosabb momentum a közös gazdaság ereje szempontjából. Nagyobb a jelentősége a termelésből való részesedésnek. Ez azért is fontos, mert a szakszövetkezetek termelési értéke mind kevésbé függ a közvetlen földterület nagyságától, amit a feldolgozó és kiegészítő tevékenység bővülése magyaráz. Például a Bács-Kiskun megyei szakszövetkezetek 1983. évi termelési értéke 2449 millió forint volt. Ebből az alaptevékenység 43, az alaptevékenységen kívüli tevékenység pedig 57 százalékkal részesedett.

A kiegészítő tevékenységben nagy hányadot képvisel a különféle feldolgozó tevékenység. A gyümölcs- és szőlőtermelő gazdaságok egyre nagyobb hányada rendelkezik feldolgozó üzemmel: hűtőházat, borászati, kisállat-feldolgozó, savanyító és konzervüzemeket stb. működtetnek. Fontos viszont, hogy ezek a kiegészítő tevékenységet végző üzemek mind a közös gazdaság tulajdonát képezik, még akkor is, ha létrehozásukhoz a tagok kölcsön formájában hozzájárultak (ami elég gyakori eset).

Ezek az üzemek általában jövedelmezőbbek, mint a közös alaptevékenység, ezáltal olyan eredményt hoznak létre, melyből a közös alaptevékenység további fejlesztése is (új ültetvények telepítése, gépek beszerzése stb.) lehetővé válik.

A kiegészítő tevékenységnek emellett más előnyei is vannak. A mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőnek állandó foglalkoztatást biztosít. Ez is egyik oka annak, hogy megkezdődött a visszavándorlás a mezőgazdaságba. Nem a mezőgazdasági alaptevékenységbe, de a mezőgazdasági üzemekbe. Ezzel elsősorban a nagyüzemek jövedelmező tevékenysége bővül.

A szakszövetkezetek termelőszövetkezetekhez való közeledését bizonyítja az is, hogy *a szakszövetkezetek egyre nagyobb gépparkjukkal segítik a tagi gazdaságok munkáját*. A gépek, a beszerzett műtrágya, növényvédőszer, táp, takarmány és egyéb alapanyagok — amelyek a közösön keresztül jutnak el a tagi gazdaságokhoz — mind a közös gazdaság szerepének fokozódását, erejét bizonyítják.

A tagi gazdaságok, bármilyen erősek is magukban, a közös nagyüzem nélkül életképtelenek lennének. A közös apparátus szolgálja ki a tagi gazdaságokat is szakmai tanácsadással és egyszerűbb ügyintézéssel. Mindez erősíti a közös gazdasághoz való kötődést.

A felsorolt tényezők külön-külön is, együttesen pedig különösen igazolják a közös nagyüzem erősödését (bár a fenti tényezők érvényesülésében még nagy a szóródás). A tendencia, a fejlődés további iránya viszont egyértelmű, így már ma sincs sok különbség a szakszövetkezetek és a termelőszövetkezet között. A két szövetkezeti forma kölcsönösen közelít egymáshoz! A termelőszövetkezet legfontosabb jellemzője a közös tulajdon, a tagok kötelező munkavégzése.

A *tulajdon tekintetében* közeledést jelent, hogy egyrészt a szakszövetkezetekben is növekszik a közös földtulajdon, másrészt, hogy a termelőszövetkezetek egy részében is él a korábbiakban ismertetett gyakorlat, hogy a közös gazdaság a közös földterületből egy részt hosszú távú használatra a tag rendelkezésére bocsát. Ezen a tag egyénileg termel, a közös nagyüzem számára szinte a szakszövetkezeti tagi gazdaságokkal azonos módon. Ismereteim szerint zömmel ezt a módszert választják azok a termelőszövetkezetek, amelyek szakszövetkezetből alakultak termelőszövetkezetté (Kiskunmajsa, Lajosmizse, Örkény).

Ezt a megoldást most még gazdasági okok idézték elő azokban a termelőszövetkezetekben, ahol számoltak — a szakszövetkezetekben jól bevált — közvetlen anyagi ösztönzés előnyeivel. A későbbiekben pedig kényszerhelyzet fogja kiváltani az ilyen és ehhez hasonló megoldásokat, főleg azokban az üzemekben, ahol csökken vagy öregszik a tagság, csökken a kézimunkaerő, és a gépi munka ezeket csak kis részben tudja pótolni. A népgazdaságnak viszont nemcsak teljesen gépesíthető művelésű terményekre van szüksége. Ezeket az igényeket is a mezőgazdaságnak kell kielégítenie. Még állami gazdaságokban is alkalmazni lehet az említett módszereket. Máris több állami gazdaság „adja ki" ültetvényét művelésre dolgozóinak vagy teljesen kívül-

állónak. Csak így tudják elvégeztetni a szükséges kézi munkát. (A Kiskunhalasi Állami Gazdaság több száz hektár szőlőültetvényét így művelteti meg.)

A föld tulajdona és a föld használata tehát már sok közös elemet tartalmaz. Hasonló közeledés tapasztalható a közös munkavégzésben. Való igaz, hogy a szakszövetkezet a tagi gazdaságok részére nem írja elő a közösben való kötelező munkavégzést. A jelenleg érvényben levő alapszabályok azonban már sok szövetkezetben előírják évenként 5—10—30 nap ledolgozását, azon egyszerű okból, hogy a közösben létrehozott termelőalapok működtetéséhez így tudják csak biztosítani a munkaerőt. Más dolog, hogy gyakran nem maga a tag, hanem „megbízottja" dolgozik az előírt ideig a közös gazdaságban. Ennek objektív oka is lehet: nyilván a tagi gazdaságban is akkor van a kampány, amikor a közösben. A pangás időszakában a közös gazdaság nem igényli a tag munkavégzését.

A tagság egy bizonyos hányada a szakszövetkezetekben is a közös gazdaságban végez állandó munkát, és munkavállalási szerződése kötelezővé teszi az állandó, rendszeres munkavégzést. A szövetkezeten kívüli egyéb kedvezmények is gyakran kötelező munkavégzés teljesítéséhez kötöttek. Például a közösben végzett munka teljesítéséhez kötött a szakszövetkezeti tag háztáji juttatása. Az a szakszövetkezeti tag ugyanis, aki tagi gazdasággal nem rendelkezik — és a fenti feltételt teljesítette —, a termelőszövetkezeti tagokkal azonos nagyságú háztáji föld használatára jogosult.

A termelőszövetkezetté válás gondjai

Az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezeteket úgy indították útnak, hogy azok megalakulása szükséges, de átmeneti forma, s a cél a termelőszövetkezetté válásuk. Az elmúlt két évtized alatt bebizonyosodott, hogy a mezőgazdasági szakszövetkezet nem nevezhető egyszerűbb formának, és nem átmeneti. Azt, hogy nem „egyszerű" szövetkezeti forma, bizonyítja a mezőgazdasági szakszövetkezetek működése.

A korábbiakban felsorolt néhány körülmény alapján a szakszövetkezetek erősen megközelítették a termelőszövetkezeteket, már egyre nagyobb számban fellelhetők azok az ismérvek, amelyek korábban kizárólag a termelőszövetkezetekre voltak jellemzők.

Ott, ahol többféle tulajdonviszony létezik, tagok és alkalmazottak dolgoznak, ezeket megkülönböztető társadalmi juttatásokkal és szolgáltatásokkal, ott, ahol a közös és a tagi közti ellentmondások nap mint nap szültek új konfliktusokat, és ezeket össze kellett egyeztetni a népgazdasági és társadalmi érdekkel, ott nehéz „egyszerűbb" gazdasági formáról beszélni. Lehet, hogy indításkor egyszerűnek látszott ez a forma, hiszen főleg felvásárló és beszerző tevékenységet takart. Az eltelt időszak azonban bonyolulttá tette ezt az egyszerűnek induló formát, és megítélésem szerint mára — ha a termelőszövetkezeteket kell fejlettebbnek ítélni — utolérte a fejlettebb formát. Gazdasági és belső szervezési eredményeivel erre a minősítésre rá is szolgál.

Igaz, a társadalom kis rétegének, de az ország nem elhanyagolható számú állampolgárának változtatta meg gyökeresen életkörülményeit. (Nem véletlen, hogy a fejlődő országok is annyira érdeklődnek e szövetkezeti forma iránt.) Ezt a gazdasági és társadalmi vonatkozásban egyaránt lendületes fejlődést azonban nem követte a szakszövetkezetek társadalmi megítélése.

Meggyőződésem, hogy nem szükséges átmenetnek ítélni a szakszövetkezeti formát. Nem „átmenetibb", mint a termelőszövetkezet. A termelőszövetkezetek is sokat fejlődtek az elmúlt évtizedek alatt, fejlődésük mégsem a megszűnésük felé mutat. A két évtizeddel ezelőtt fejlettebbnek ítélt termelőszövetkezetekben is sok minden megváltozott. Közeledett a szakszövetkezeti formációhoz. A termelőszövetkezetekben szakszövetkezetekhez hasonló kiscsoportok, szervezetek jönnek létre. Vagyis a termelőszövetkezetek is keresik a legmegfelelőbb formát! A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa már 1980 májusában közzétett tájékoztatójában állást foglalt, miszerint „... A szakszövetkezeti forma alkalmas arra, hogy adott környezetben kihasználja a rendelkezésre álló emberi, környezeti, műszaki potenciál lehetőségeit.

Ezért a szakszövetkezetek kampányszerű átalakítása nem lehet célkitűzés a jövőben sem. Átszervezés vagy egyesülés akkor lehet indokolt, ha a létrejövő, új szervezet a társadalom és a szövetkezeti tagok számára egyaránt kedvező." Ezen állásfoglalás után született, hogy az 1970-es évek végén egyes megyék párt- és állami vezetése erőltette a szakszövetkezetek termelőszövetkezetté való átalakítását. (Magam is átéltem egy ilyen felülről irányított átszervezést.)

A szakszövetkezetekben is túlsúlyba kerülnek a ma még a termelőszövetkezetekre jellemző kritériumok. Megítélésem szerint ez a folyamat csak közelítés, de önmagától nem lesz azonosság. Nem kerül minden föld közös tulajdonba, mert a szakszövetkezeti forma addig előnyös az egyénnek, amíg földtulajdona létezik, még ha ez formálisnak látszik is. Ha pedig van *tagi földtulajdon*, akkor a szakszövetkezet még szakszövetkezet. (Persze a mai kritériumok szerint.)

A másik alapvető sajátosság *a kötelező közös munkavégzés*. Ez természetesen a tagi földtulajdonhoz igazodik. Ha van tagi tulajdonú föld, akkor természetesen azt meg kell művelni! Ha nincs, akkor a közösben vagy máshol kénytelen a tag megélhetést keresni. A két tényező — a tagi földtulajdon és a kötelező közös munkavégzés — közül az első a meghatározó. Az utóbbit lehet leginkább „felülről" szabályozni, irányítani. Egy-két esetben a földtulajdon problémáját is „felülről" akarták „megoldani". Itt azonban csak az önkéntesség lehet a járható út. A szakszövetkezet *közelít* a termelőszövetkezetekhez, de a megmaradó „hézag" áthidalásáról maguknak a tagoknak kell dönteni. Éppen a különbségek minimálisra csökkenése folytán ez nem lehet ugyan nagy megrázkódtatás, de a földtulajdonhoz szokott parasztság tudati állapota még tapintatosságot indokol. Ezt kellett tapasztalni a korai kollektivizálás idején is. De nem is szükséges a mezőgazdasági szakszövetkezetek termelőszövetkezetté válása. Ezek egyaránt szocialista formák, és a gyakorlat bizonyította, hogy mindkét forma megtalálta azt a helyet, azt a közeget, ahol legjobban, leghatékonyabban tud működni.

Maglódi László

Dr. Maglódi László, a kiskunmajsai Jonathán Mgtsz elnökhelyettese.

Voszka Éva:
ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG

(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A Magyar Tudományos Akadémia emlékülése Csizmadia Ernő akadémikus tiszteletére

1985. február 11-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében emlékülést tartottak a nemrég elhunyt Csizmadia Ernő akadémikus tiszteletére. Az ülés szervezői voltak: az MTA Agrártudományok Osztálya, Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, valamint az MTA—MÉM Agrárgazdasági és Szövetkezetelméleti Bizottsága.

Az emlékülést *Mészáros János* akadémikus nyitotta meg:

„Osztályelnökünk, Tamássy István akadémikus megbízásából a rendező szervek nevében tisztelettel köszöntöm az emlékülés résztvevőit. Szimbólumnak tekinthető, hogy ilyen sok tudományos közösség érezte indíttatva magát, hogy *Csizmadia Ernő* halála után rövid időn belül részt vegyen ennek az emlékülésnek az előkészítésében. Mint ahogyan azt a következő előadásokból látni fogjuk, ez nem véletlen, hiszen Csizmadia Ernő munkássága a magyar mezőgazdaság, az agárpolitika és az oktatás területén egyaránt kiemelkedő volt. De szól ez az emlékülés az *embernek* is, hiszen tudása, szerénysége, mindenkin segíteni akarása, szilárd elvhűsége nagyon sok emberben váltott ki nemcsak megbecsülést, hanem szeretetet is.

Az emlékülés szervezése idején még nem tudhattuk, hogy azon nemcsak Csizmadia Ernőre, hanem hűséges feleségére, küzdőtársára, elsőszámú segítőjére is emlékeznünk kell. Mégis, azt hiszem, nem a szomorú családi tragédia felidézése az emlékülés célja, noha érzéseinktől aligha tekinthetünk el. Azt szeretnénk itt, ha különböző szempontokból sikerülne felvillantani mindazt, ami e kivételes emberpárból maradandó. Ez egyben enyhíti bánatunkat is, hiszen olyan örökséget hagytak ránk, amelynek ápolásával hosszú ideig köztünk levőnek tekinthetjük mindkettőjüket.

E gondolatok jegyében az emlékülést megnyitom."

Sipos Aladár akadémikus Csizmadia Ernő életútjáról tartott előadást: „A tudománynak és gyakorlatnak egyaránt fájdalmas veszteség az alkotóereje teljében lévő Csizmadia Ernő távozása, akit a pályatársak, a munkatársak és tanítványok egyaránt tiszteltek, megbecsültek és szerettek közvetlen egyszerűsége, önzetlen segítsége és mély embersége miatt. Lezárult egy alkotásban gazdag, tevékeny életpálya, amely maradandó emléket hagyott a társadalmi-gazdasági fejlődésünkre vonatkozó kortársi szemlélet és a gazdaságpolitikai gyakorlat alakításában.

Kimagasló agrárreformer és melegszívű pedagógus volt. A szülői házból útravalóként a munkaszeretet és az emberséget hozta magával. Otthon közvetlenül megismerhette a mezőgazdasági dolgozók sorsát, a falu társadalmát. Ifjúságára mély benyomást tett a sárospataki középiskola. Majd egyetemi tanulmányai során életútja a népi kollégiumokhoz vezetett. Egészen fiatalon lett a fővárosi közgazdász népi kollégium igazgatója. Társadalmi elkötelezettségét és mezőgazdasági kötődését mutatja már első tanulmánya, amelyet 23 éves korában írt. Ebben a földreform után kialakult új falusi-mezőgazdasági viszonyokat elemezte. Ez az irányultság és alkotókészség jellemezte élete egész tevékenységét.

Csizmadia Ernő 1924. február 10-én született Bején. Szülei mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek voltak. Elemi iskoláit Sajólenkén végezte, a középiskolát pedig Sárospatakon. Az iskolai szünetekben napszámosként dolgozott, és egyéb fizikai munkát vállalt. A József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán 1946-ban kezdte meg tanulmányait. Már egyetemi évei alatt kitűnt szorgalmával és segítőkészségével. Közgazdászoklevelet 1950-ben szerzett. 1957-ben doktorált.

Hosszabb ideig (1950-től 1956-ig) a Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd a Gö-

döllői Agrártudományi Egyetemen oktatóként tevékenykedett. 1957 és 1964 között az MSZMP KB-ben dolgozott. Eközben 1960-ban megszerzi a közgazdaságtudományok kandidátusi fokozatát. 1964-től 1968-ig a Minisztertanács Titkárságán volt főosztályvezető. Ebben az időben is szoros kapcsolatot tart a Közgazdaságtudományi Egyetemmel, és 1967-ben egyetemi tanárrá nevezik ki. 1968-ban megválik a Minisztertanács Titkárságától, és teljes munkaidejét az egyetemi oktatásnak szenteli. Bekapcsolódik — mint rektorhelyettes — az egyetem vezetésébe. Ebben a beosztásban is megtalálja a lehetőséget az elmélyült tudományos munkára, és elkészíti doktori értekezését, amelyet 1970-ben sikeresen megvéd.

1971-ben ismét irányító munkakörbe hívják meg, és 1975-ig az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályán osztályvezető-helyetteseként az agrár- és szövetkezetpolitika irányításában vett részt. 1975 óta ismét a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára, 1976-tól dékán, majd rektori tisztséget tölt be 1984-ben bekövetkezett haláláig.

1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, majd 1979-ben rendes tagjává választották.

1948 óta volt párttag. Több alkalommal volt alapszervezeti párttitkár.

Munkásságát széles körű tudományos és közéleti tevékenység jellemezte. Az akadémiai Agrártudományok Osztályának és az Agrárgazdasági és Szövetkezetelméleti Bizottságnak elnökhelyettese volt. Korábban vezette a Tudományos Minősítő Bizottság Agrárgazdasági Szakbizottságát s az Akadémia Agrárgazdasági Bizottságát. Akadémiai tisztségein kívül több éven át az MSZMP KB mellett működő Szövetkezetpolitikai Bizottságnak titkára, később tagja e testületnek. Az Oktatási Minisztérium Közgazdasági Szakbizottságának vezetője, az agrárpolitikánk tudományos megalapozását szolgáló kutatásokat koordináló bizottság tagja, a Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági Szakosztályának elnöke, a Közgazdasági Szemle és az Acta Oeconomica szerkesztő bizottságának tagja, korábban a Társadalmi Szemle rovatvezetője volt.

Csizmadia Ernő három és fél évtizeden keresztül végzett tudományos kutatómunkát és egyúttal egyetemi pedagógiai nevelőmunkát. Első publikációja 1947-ben jelent meg. Pályája kezdetének nagy kérdéséhez, a szövetkezeti modell vizsgálatához mindig visszatért. 1950 óta számos könyvet, tanulmányt és cikket írt. Könyvei közül külön kiemelést érdemel A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság, Gazdasági koncepciónk és az élelmiszergazdaság, valamint az Élelmiszer-gazdaságunk a hatékonyabb gazdálkodás útján. Legutolsó könyve: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Kandidátusi értekezése Két út — két világ címmel jelent meg. Doktori értekezésének és akadémiai székfoglalójának vezérgondolata a mezőgazdaság megújulása és a folyamatosság összefüggése volt. Több könyve külföldön, illetve idegen nyelven jelent meg. Több nagyobb tanulmánykötet szerzője, agrárgazdasági, szövetkezetpolitikai tankönyvek társszerzője. Tanulmányai és cikkei főleg a Társadalmi Szemlében és a Közgazdasági Szemlében jelentek meg.

Publikációiban a szocialista mezőgazdaságban, majd az egész élelmiszer-termelésben kibontakozó változásokkal, új folyamatokkal foglalkozott. E téren végzett munkássága széles körben elismert. Nagy szerepe volt a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek, elsősorban a termelőszövetkezetek belterjes és sokoldalú fejlesztése alapelveinek tisztázásában, a mechanizmusreform sajátos termelőszövetkezeti intézkedéseinek tudományos megalapozásában.

Részt vett a távlati tervezésben, elsősorban az agrárfejlődés társadalmi összefüggéseit vizsgálta. Felelős részt vállalt az élelmiszer-gazdasági koncepció kidolgozásában, az új irányzat komplex szemléletének a párt agrárpolitikájával történő összehangolásában. Az utóbbi időben élénken foglalkoztatta a mezőgazdaság tűrőképessége és az agrártudomány-politika szerepe az új fejlődési pályára kerülés megalapozásában.

Tanulmányait a mezőgazdaság túlzások nélküli szeretete és a megújulás tényezőinek a feltárása jellemezte. Nézeteit meggyőző érvei és megbízhatósága folytán vitapartnerei is mindenkor nagy tisztelettel fogadták. Megnyilvánulásaiban ő is mindig törekedett partnerei megértésére, a szintézis alkotására.

Az elsők között hívta fel a figyelmet a mezőgazdaság iparosodására, annak gazdasági és társadalmi következményeire. Tudományos kutatásait az utóbbi évtizedben már ezekre a kérdésekre, főleg az élelmiszer-termelésben kibontakozó integráció vizsgálatára összpontosította. Eredményeit a központi irányítószervek a gyakorlati munkában is

hasznosítani tudták. Ennek a gondolatvilágnak az időszerűségét átérezve nagy kedvvel és hozzáértéssel szerkesztette az iparosodó mezőgazdasággal foglalkozó könyvsorozatot.

Kísérletet tett az agráripari fejlődés törvényszerűségeinek a feltárására, illetve erre építve kezdett hozzá az élelmiszer-termelés gazdaságtana tudományos alapjainak a lerakásához. Ezen munkássága jelentős hazai és nemzetközi érdeklődést váltott ki. Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba című könyvét tankönyvként is használják. Idegen nyelvű könyvei is széles körű érdeklődést és kedvező visszhangot váltottak ki.

Munkássága során a szövetkezeti modellek vizsgálata mindig foglalkoztatta. Elemezte a szövetkezetek működésének alapvető kérdéseit, a bővített újratermelés összefüggéseit és az ehhez kapcsolódó agrárpolitika fő vonásait. Különös érzéke volt a lényeg kiemeléséhez és az új tendenciák felismeréséhez.

Elemzéseivel és megalapozott javaslataival elmélyítette és propagálta a marxista közgazdasági gondolkodást. Tanulmányai hozzájárultak a munkás-paraszt szövetség új, korszerű értelmezéséhez.

Művei közös jellemzője az eszmei szilárdság, elméleti igényesség, széles nemzetközi tájékozottság, a hazai valóság alapos ismerete, éles logika, világos, közérthető fogalmazás. Az a törekvés hatotta át, hogy ne csak regisztrálja a helyzetet, az eseményeket, hanem utat mutasson és aktívan segítse a mezőgazdaság fejlődését. A napi fejlesztő tevékenység realitását a világszínvonal közelítésének a perspektivájából szemlélte. Tanulmányaival jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a mezőgazdaság helyét reálisan és perspektivikusan lehessen megítélni a népgazdaságban.

Munkássága elismeréseként több ízben akadémiai nívódíjat kapott.

Jó szervezőkészségű, kezdeményező vezető volt. Tevékenységében az elmélet és a gyakorlat szorosan egybekapcsolódott. Kutatásaiban és közéleti tevékenységében mindig azok az elméleti kérdések álltak előtérben, amelyek egyúttal a legfőbb gyakorlati problémák megoldását szolgálták. Ez azért vált számára lehetővé, mert hosszabb ideig központi irányítószerveknél dolgozott vezető beosztásban. Az itt szerzett tapasztalatát sokoldalúan és szinte észrevétlen csendességgel, nagy meggyőző erővel érvényesítette az agrártudományok technikai-technológiai és gazdasági-társadalmi oldalának integrálása céljából.

Nagy közvetlenséggel és barátsággal segítette vezető beosztású tudóstársait a komplex, interdiszciplináris szemlélet érvényesítésében, a tudományos megalapozás és a politika összekapcsolásának a kezdeményezésében.

Kimagasló tevékenységét kormányzatunk kitüntetések sorával ismerte el: Szocialista Munkáért Érdemérmet kapott 1956-ban és 1959-ben; a Munka Érdemrend arany fokozatát 1969-ben. A Szocialista Magyarországért Érdemrend volt az utolsó kormánykitüntetése, amelyet 60. születésnapja alkalmával kapott 1984-ben.

A kormányzat elismerésével egyenértékű volt szerény személye számára nagyszámú tanítványa hálája és tisztelete. Életpályáját végigkísérte a nevelés és az iskolateremtés. Hallgatóitól önállóságot igényelt, az eredeti források tanulmányozására késztette őket, és ehhez messzemenő segítséget is nyújtott.

Az egyetemi hallgatók tanításával egyidőben a szakmai továbbképzésben, a vezető-utánpótlás képzésében és a tudományos utánpótlás nevelésében is részt vállalt.

Talán a legnagyobb elismerés, amit tudósról el lehet mondani, hogy a különböző szakterületekre szétszóródott tanítványai számára mindig emlékezetes és buzdító erejű az ő iskolateremtő tehetsége.

Családi élete is példamutató volt. Nemrég távozott felesége az első harcostársa volt. Születésnapja alkalmával iskolatársként, pályatársként és barátként emlékezem vissza Csizmadia Ernő gazdag és maradandó életútjára. Személyében a magyarországi agrárgazdaságtan kiváló személyiségét és a tudományos közélet kiemelkedő alakját veszítettük el. Életútja példakép lehet mindannyiunk számára."

Dimény Imre akadémikus előadásában Csizmadia Ernőről, az agrárpolitikusról beszélt: „Felfogásunk szerint az agrárpolitika az általános gazdaságpolitika egyik részterülete, amely mindenekelőtt az agrártermeléssel s annak szabályozásával foglalkozik. Egyaránt kiterjed a termelés, értékesítés, ár, hitel, beruházás kérdéseire, a birtokviszonyok alakítására, általában minden olyan tevékenységre, amely kihat az élelmiszer-gazdasági termelésre és az ott dolgozók helyzetére.

Ennek a sokrétű tevékenységi körnek egyik szakavatott és hivatott művelője volt

a nemrég elhunyt akadémikus, az agrárpolitikus Csizmadia Ernő. Életútja mélyről indult és magasra ívelt, míg szülőházából, az uradalmi cselédlakásból a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektori székéig, a Magyar Tudományos tagságáig jutott el.

Meglehetősen általános az a vélemény, hogy egyes tudományágak műveléséhez a hajlam már korán megmutatkozik. Jellegzetesen ilyen tudomány — egyebek között — a matematika. Való igaz: a legnagyobb matematikusok szinte már gyerekfejjel felcsillantották ebbeli tehetségüket.

Meggyőződésem, hogy ugyanúgy megfelelő hajlam szükséges más tudományágakban is a kimagasló eredmények eléréséhez, a szenvedélyes elhivatottsághoz. Bátran állíthatom, hogy Csizmadia Ernőnek eleve készsége volt az agrárpolitikában való munkálkodáshoz, s ezt a készséget fejlesztették képességgé tanulmányai és olvasmányai, a külső körülmények, a történelmi-társadalmi adottságok.

Származása, neveltetése jócskán hozzásegítették, hogy személyes élményekkel egészítse ki a látottakat, hallottakat és olvasottakat, s azokkal az izgalmas tapasztalatokkal, amelyeket mint egy megújuló kor diákja, majd mint egyik népi kollégiumunk igazgatója szerzett. Buzgón sajátította el a marxizmus—leninizmus tanítását.

Lobogó lelkesedéssel élt benn az akkoriban torlódó események sűrűjében, de mindig módot talált arra is, hogy tudományos alapossággal elemezze és mérlegelje az egyes jelenségeket. Ritka adomány ez; sajnos csak keveseknek jutott elég mérséklet és elegendő önismeret ahhoz, hogy érzelmeiket a logikus gondolkodás sorompói közé szorítsák. Csizmadia Ernő viszont azokhoz a kommunista közgazdákhoz tartozott, akik eszméinknek nem csupán hirdetői, hanem alkotó fejlesztői lehettek.

A magyar agrárpolitikának — ez már az ötvenes évek derekán minden kétséget kizáróan kiderült — a kezdeti tévelygések után új utakat kellett keresnie. Ebben az útkeresésben az elmélet és a gyakorlat szoros összhangjára, egyúttal a hazai sajátosságok beható ismeretére volt szükség. Kiváltképpen szükség volt rá az ellenforradalom anyagi és tudati kártételeinek helyreállításában, a csalódott paraszti rétegek bizalmának megszerzésében, a mezőgazdaság előtt álló kettős feladat végrehajtásában. Azt kellett bizonyítani, amiben még a tudósok közül is sokan kételkedtek az idő tájt: hogy a magyar mezőgazdaság politikai és gazdasági szempontból *egyidejűleg* képes talpraállni, sőt, hogy a szocialista átszervezés ideje alatt is képes *termelését növelni.*

A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikája viszonylag igen rövid idő alatt úrrá lett ezeken a kétségeken. Rohanó korunkban már szinte történelmi távlatból tekinthetünk vissza azokra az évekre, amikor — jelképesen szólva — a későbbi jó termés magját vetettük, s a mai eredmények alapját igazán össznépi erőfeszítéssel raktuk le. Új agrárforradalom volt ez a maga nemében, forradalmi változásokat hozott a népgazdaság egyik fontos szektorában. S ennek a forradalomnak az elméletét, az alkalmazott agrárpolitika szakmai támoszlopait olyan szakavatott agrárpolitikusok dolgozták ki, mint Csizmadia Ernő. Lehetetlen volna őt korától, környezetétől különválasztani. Úgy érzem, különösen most kell ezt hangsúlyoznom, amikor legbensőségesebb harcostársa és munkatársa, felesége is követte őt a korai sírba. Mindketten kovászai voltak annak a még jól felidézhető kornak, amelyben a párt a korábbi tévedéseket bátran feltárva, majd kiküszöbölve adaptálta a lenini útmutatást a hazai viszonyokra, s ehhez a haladó tudomány minden segítségét igénybe vette.

Csizmadia Ernő, ez a rendkívüli munkabírású tudósprofesszor termékeny közíróként is kiemelkedett. Irodalmi síkon hamar megmutatta oroszlánkörmeit: már a Két új — két világ című könyvében új hangot ütött meg. Sorra megjelenő további művei: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása, Szövetkezetpolitikai kérdések, A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság; mindig újabb adalékkal tették teljesebbé a mezőgazdaság fejlődésében — mint gazdasági forradalmunkban — gyökerező elméleti felépítményt.

A hatvanas években Csizmadia Ernőnek már a Központi Bizottság, illetve a Minisztertanács dolgozójaként arra is lehetősége nyílt, hogy hivatali tevékenysége során sikerrel bizonyítsa elméleti tételeit. Ha valaki, ő jól tudta, hogy az elmélet próbaköve mindig a gyakorlat.

Mindez természetesen szoros kölcsönhatásban bontakozott ki egyéni szellemi fejlődésével. Valamennyi munkakörében megmaradt szerénynek, de megmaradt tudósnak

is, aki állandó, szívós, következetes buzgalommal képezte tovább magát. Magas színvonalon szerezte meg a tudományos fokozatokat. Akik közelebbről ismertük, jól tudjuk, mit jelentett számára az 1973-as esztendő, amikor a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Ekkoriban adta nyomdába addigi kutatásait összefoglaló, summázó kéziratát, amely — bizonyos értelemben — ismét új gondolatokkal gazdagította agrárpolitikánkat. Az 1973-ban megjelent könyv, Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba szemléleti változások, mindenekelőtt a marxista rendszerszemlélet jegyében fejtegette a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolatait. Sajnos azonban a könyvben tükröződő felfogás váratlan vihart kavart. A szerző személyes ellenfelei a könyv egyes részeit — hangsúlyozandó, hogy kiragadott részeit — félremagyarázták, azt állítva, hogy a termelőszövetkezeteknek mintegy „alárendeli" az állami ipart, az állami tulajdont. Ma már rég túljutottunk ezeken a kétségeken, hiszen bebizonyosodott: az elmarasztalás tudománytalan volt. De akkor Csizmadia Ernőt súlyosan érintette a dogmatikus felfogásból eredő kritika. Azt fájlalta leginkább, hogy éppen elméleti-politikai munkásságát kérdőjelezték meg; azt, amit igaz elkötelezettséggel, szocialista meggyőződéssel, tudós-lelkiismeretességgel művelt.

Az elmarasztalást szinte értetlenül fogadta, hiszen szívvel-lélekkel a jó ügyért harcolt. A próbatételbe egészsége is belerendült. Az irányítás területéről vissza kellett vonulnia, munkásságát a tudomány és az oktatás frontján folytatta. Rendületlenül hitt a maga igazában, s ezzel a hittel dolgozott, írt, tanított tovább. A Közgazdaságtudományi Egyetemen és más fórumokon tartott előadásait a szokásos létszámnál jóval többen látogatták; cikkei, tanulmányai, könyvei sűrűn jelentek meg. Nem tágított álláspontjától, amelyet tudományos érvekkel erősített meg, vérbeli agrárpolitikus, tudós módjára gyűjtögetve az adatokat, tényszámokat, érveket. Azokat az adatokat, amelyeket maga a gazdasági élet kínált fel Csizmadia Ernő nézetei védelmében. Az élelmiszer-gazdasági szemlélet ugyanis eközben kiteljesedett a magyar népgazdaságban. Az elért eredmények nemcsak a hazai szakembereket győzték meg, nemcsak barátaink elismerését vívták ki, hanem méltánylásra találtak még ott, ahol minden szocialista törekvést eleve kárhozatra ítélnek.

Tények ereje bizonyította be, hogy a »kettős feladat« végrehajtásában megizmosodott állami és szövetkezeti gazdaságok mindinkább vállalati jelleget öltenek, mind szorosabbra fűzik kapcsolataikat a feldolgozó és értékesítő vállalatokkal, sőt a külföldi forgalmazással is. Ma már például nehéz volna egy Bábolnáról vagy akár egy Nádudvarról megmondani, vajon a mezőgazdasági vagy az ipari jelleg vált-e működésükben erősebbé, s hogy mennyiben folytatnak kereskedelmi és feldolgozói tevékenységet. Termelési rendszereink — ezek a jellegzetesen élelmiszer-gazdasági képződmények — pedig az agrártermelés fő ütőerein tartják kezüket, hatósugaruk meg éppenséggel túlnyúlik határainkon.

Csizmadia Ernő mindezt annak a kutatónak, gazdaságpolitikusnak becsületes, tiszta örömével fejtette ki, aki maga előtt látja elméleti elképzeléseinek, tudományos tételeinek megvalósulását. Megvalósulását, mégpedig nem laboratóriumi, hanem országos méretekben. Hallgatói, tanítványai maguk is továbbvitték, fejlesztették gondolatait.

Őszinte szerénységre vall, hogy sohasem tulajdonított magának különösebb érdemeket az eredmények elérésében. Gyakran olyankor is a háttérbe húzódott, amikor a jól megérdemelt elismerésért kellett volna előrelépnie. De még megérte, még megérhette, hogy búvárkodásának gyümölcseit az élelmiszer-gazdaság a gyakorlatban érlelte be. Megérhette, hogy sokan melléje álltak azok közül is, akik eleinte fenntartással fogadták bátor szókimondását, újszerű agrárpolitikai nézőpontját.

1979-ben Csizmadia Ernőt a Magyar Tudományos Akadémia a rendes tagjai közé választotta. Olyan boldogan készült székfoglaló előadására, mint kevés tudóstársa. Nagy elégtétel volt számára, hogy ezen a magas fórumon adhatta elő véleményét, és hogy igazát már nem vonta kétségbe senki.

Ma is érvényesek, sőt jelenlegi gazdasági helyzetünkben nagyon is időszerűek azok az intelmek, amelyeket Erdei Ferenc és Fehér Lajos szellemében fogalmazott meg a következők szerint: »A gazdaságilag közepesen fejlett országokban — mint amilyen hazánk —, ahol az adottságok kedvezőek, a gazdasági növekedés gyorsítása, az erőteljesebb ütemű iparosítás egyik számottevő forrása az élelmiszer-gazdaság. Ez a forrás pedig annál bővebben buzoghat, minél korszerűbb a mezőgazdasági és élelmiszer-termelés.

Minél vontatottabb a mezőgazdaság és az élelmiszeripar korszerűsítése, annál később lehet továbbjutni a közepes ipari fejlettség szakaszából a fejlett ipari társadalomba. Az élelmiszer-gazdaság korszerűsítése viszont gyorsíthatja az egész előrehaladást, mert bővíti forrásait.

Ez a közepesen fejlett ipari társadalom törvényszerű jellemzője, hacsak az ipari fejlesztés nem támaszkodhat a népek testvéri összefogására vagy — éppen ellenkezőleg — a gyarmatosításra, esetleg kimeríthetetlen nyersanyagforrásokra. Egyébként ez a törvényszerűség elvileg mindaddig érvényesül, amíg az ipar el nem ér arra a szintre, hogy lényegében fedezi saját maga fejlesztési forrásait. Amikor eléri ezt a szintet, akkor már az egész fejlődési ütemet — benne a mezőgazdaságét is — *teljes egészében* az ipar határozza meg. Ez azonban nem teszi feleslegessé kedvező mezőgazdasági adottságaink kihasználását a távolabbi jövőben sem. Nem szükséges részletezni, *hogy az ipari exportnak ilyen esetben egész kivitelünk bővítését kellene szolgálnia, nem pedig a versenyképes mezőgazdasági és élelmiszer-kivitel lecserélését, helyettesítését...*

Az »ipari perspektívának« valamilyen »agrárperspektívával« való helyettesítése akár a közeljövőben, akár a távlati fejlesztésben teljesen irreális. Ahogy a történelem kereke nem forog visszafelé, a gazdasági fejlődésen sem lehet erőszakot tenni egyetlen országban, még az élelmiszer-termeléshez legjobb feltételekkel bíró országokban sem.

A gazdasági elmaradottságból való kiemelkedés történelmileg egyedül járható útja az iparosítás. Az élelmiszer-gazdaság mielőbbi korszerűsítése is ennek jegyében ésszerű.«*

Azt hiszem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a Csizmadia Ernő székfoglaló előadásában megfogalmazott gondolatok semmit sem veszítettek időszerűségükből, s ugyancsak megszívlelhető tanulságokat tartalmaznak.

Bátran elmondhatjuk Csizmadia Ernőről, a jeles agrárpolitikusról, hogy tudományos és közéleti tevékenységével történelmi értékű emléket, az ércnél maradandóbb emléket állított magának."

Kovács Imre, az MSZMP Központi Bizottságának osztályvezető-helyettese, a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség titkára előadásában Csizmadia Ernőnek mint az agrárpolitika és szövetkezetpolitika alakítójának szerepét domborította ki:

„Csizmadia Ernő szellemi hagyatékát még nem volt idő leltárba venni, hisz csak a közelmúltban veszítettük őt el. Aki azonban közelebbről ismerte (és sokan vagyunk ilyenek), az tudja, hogy mint ember és mint tudós egyaránt gazdag örökséget hagyott ránk. Ennek rendszerezése, megőrzése és hasznosítása mindannyiunk kedves kötelessége. Úgy gondolom, hogy a mai emlékülés első figyelemfelhívás lehet e tekintetben is.

Én előbb egyetemi tanítványaként, majd munkatársaként ismerhettem meg mint példaszerű emberi adottságokkal rendelkező pedagógust és mint az agrár- és szövetkezetpolitika szenvedélyes és értő alakítóját, képviselőjét. Emlékének tisztelegve most ezekből szeretnék néhány jellemző vonást feleleveníteni.

Csizmadia Ernő az az ember volt, aki származásánál fogva nemcsak ismerte, hanem átélte a szegényparasztság kisemmizett, megaláztatásokkal teli életét. Ezért azután fiatalon elkötelezte magát a parasztság érdekeivel, ami egyben a munkásmozgalommal való elkötelezettséget is jelentette. Minden mozgalomnak, sőt a mozgalom minden ágazatának szüksége van — Marx szavaival élve — »kapacitásokra«, akik felismerik a fejlődés irányát, megfogalmazzák a célokat, és aktívan részt vesznek a feladatok megvalósításában. Csizmadia elvtárs ilyen »kapacitása« volt a magyar mezőgazdaságnak, a magyar parasztságnak és a parasztságnak is felemelkedést hozó szövetkezeti mozgalomnak.

Emberi nagyságát mutatja, hogy elévülhetetlen érdemei, tudományos-politikai sikerei sohasem tették önteltté. Mindvégig igyekezett megmaradni az ügy szerény képviselőjének. Ugyanakkor az igaz ügy elkötelezettjének biztonságával és szívósságával képviselte mindig a szövetkezetek érdekeit. Az igaz ügy képviseletének tudata adott neki erőt akkor is, amikor munkája során méltánytalanságok érték.

Érdemes azon gondolkodni, hogy mi tesz ilyenné egy embert. Azt hiszem, mindenekelőtt a kor, amiben él. Csizmadia Ernő korát a szocializmusnak — az útkeresés nehézségeitől sem mentes — kiteljesedése, a szocialista eszme anyagi erővé válása jellemzi. Ez a kor nagy lehetőségeket és hatalmas feladatokat kínált fel a benne élő generációnak.

A generáció pedig, a »fényes szelek nemzedéke«, megértette és vállalta is annak megvalósítását. Közülük Csizmadia Ernő személy szerint sohasem kívánkozott nemzedékének élére, munkásságával, emberségével azonban mégis mindig az élen járt.

Természetesen egyéni tehetség, rátermettség is kell ahhoz, hogy valaki közéleti személyiséggé — különösen pedig olyan rokonszenves egyéniséggé — váljon, mint amilyen

*Csizmadia Ernő: Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz. 652—655. l.

Csizmadia Ernő volt. Különösen nehéz ezt elérni olyan szegényparaszti háttérrel, mint amilyennel ő kezdte életpályáját, s amely a közéleti szerepléstől inkább visszahúzó, semmint arra bátorító örökséget jelent.

A szocialista értelemben vett teljes emberré válásnak fontos tényezője a családi háttér is. E tekintetben a Csizmadia házaspár példamutatóan bizonyította nemcsak életében, de még halálában is mélységes együvé tartozását és egymást megújító, gazdagító képességét.

Mindezeket azért tartottam szükségesnek hangsúlyozni, mert egyrészt ez az alapja iránta érzett nagyrabecsülésemnek, másrészt pedig mert ezektől indíttatva lehet megérteni szenvedélyes és eredményes szövetkezetpolitikai munkásságát is.

Mint a szocializmust igenlő, a parasztság felemelkedését kívánó politikus alkat történelmi sorsfordulónkat követően gyorsan eljutott addig a felismerésig, hogy ennek a felemelkedésnek egyedüli útja a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Azt is tudta, hogy a társadalmi méretű nemzeti egység alapját jelentő munkás-paraszt szövetség megerősítésének is ez a feltétele. Ehhez pedig a lenini szövetkezeti elvek alkalmazásával és a hazánkban is meglévő szövetkezeti, mindenekelőtt földművesszövetkezeti tapasztalatok felhasználásával lehet eljutni. E felismeréstől kezdve a szövetkezetek aktív szószólója (igaz értelemben vett agitátora) és a kibontakozásukat segítő jelentős politikai, állami döntések hozzáértő előkészítője volt.

Csizmadia Ernő másokkal együtt természetesen azt is látta, hogy a szövetkezeti gazdálkodásnak s ezzel egy merőben új életnek a választása a parasztság egy részénél nem egyszerű dolog, mert addigi életmódjukat, generációkon át felhalmozott eszközeiket, szokásaikat kellett feladni, és az újat választani. Bár egyre többen ismerték fel a szövetkezetek történelmi fontosságú szerepét, annak újszerűsége, az addigi termelési viszonyoktól alapvetően eltérő jellege miatt a türelemre, a meggyőző szóra, a pozitív tapasztalatokra különlegesen nagy szükség volt. A mezőgazdaság átszervezésénél ezért kellett a *fokozatosság*, az *önkéntesség* és a társadalom *támogatásának* elvét — vagyis a lenini elveket — alkalmazni. Csizmadia Ernő előrelátó, felelős gondolkodására vall, hogy ebben az időben éppen a túlkapásoktól való visszatartást, a politikai feszültség elkerülését tartotta legfontosabbnak.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése után tudományos tevékenysége, aktivitása a mezőgazdasági szövetkezetek gazdasági-társadalmi megszilárdítására irányult. A hatvanas évtized ugyanis a mezőgazdasági szövetkezetek megszilárdításának és a népgazdaság szerves részévé történő integrálásának időszaka volt. Ebben az időben meggyőződéssel vallotta és hirdette, hogy a termelőszövetkezetek megszilárdításának első feltétele a belső egység kialakítása. Tudjuk ugyanis, hogy a termelőszövetkezetekbe a parasztság különböző rétegei léptek be: földnélküliek, középparasztok, gazdag parasztok. Ebből adódóan a korábbi rétegződés még élénken élt az emberek fejében és magatartásában. A parasztság között korábban a vagyon, a föld volt az értékképző. Ezt most fel kellett váltani, a közösen végzett munkát kellett az értékrend alapjává tenni. Csak ezzel, a belső egység megszilárdításával lehetett a termelés fejlesztésére, az árutermelés növelésére számítani. Ez egyúttal az egységes szövetkezeti paraszti osztály kialakulásának a feltétele is volt, ami természetesen már nemcsak a parasztság, hanem társadalmi rendszerünk politikai alapjának a szempontjából is döntő kérdés volt.

Ezzel egyidőben kellett a termelőszövetkezeteket a nagyüzemi termeléshez szükséges korszerű technikai eszközökkel, berendezésekkel ellátni. Ez pedig az ipar segítségét igényelte. Az akkori terminológiával élve a munkás-paraszt szövetség erősítésének fő feladata volt, hogy a munkásosztály korszerű ipari termékekkel segítse a mezőgazdasági nagyüzemek megerősödését. Ez az igény ma is fennáll, de a kölcsönösség kialakulásával ma már azt is hozzátehetjük, hogy az ipar strukturális fejlesztésében nagy lehetőséget kínál a mezőgazdaság mint biztonságos felvevőpiac.

A hetvenes évek a mezőgazdaság iparosításának évtizedeként vonultak be a gazdaságtörténetbe. Ez az évtized a mezőgazdasági szövetkezetek kiteljesedésének időszaka. Véletlen, de szerencsés egybeesése a dolgoknak, hogy Csizmadia Ernő ebben az időben a Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztályának helyettes vezetője s a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség titkára volt. Így nemcsak kötelessége, de jó lehetősége is volt, hogy munkájával hozzájáruljon a párt szövetkezetpolitikájának alkalmazásához és indokolt korszerűsítéséhez.

Minőségi változások következtek be a termelés eszközeiben, technológiájában, az

üzemi méretekben, a munka- és üzemszervezésben. Ezek a változások kétségkívül a mezőgazdaságban voltak a legjelentősebbek, de a követelményekhez való igazodás, a lehetőségek kihasználása mindhárom szövetkezeti ágazatban újszerű kérdéseket vetett fel. Ezekre a szövetkezetpolitikának egyértelmű választ kellett adnia, s ezzel jó társadalmi-politikai teret kellett teremteni a mezőgazdasági, ipari és fogyasztási szövetkezetek folyamatos megújulásához.

A megújulás, a minőségi változást hozó folyamat nem köthető egyetlen intézmény, de különösen nem egyetlen ember nevéhez. A nagy feladatok megoldásához mindig társadalmi összefogásra van szükség. A folyamatot segítő és irányító emberek sokaságában azonban mindig vannak, akik munkásságukkal kiemelkednek. Ilyen volt Csizmadia Ernő, aki a szövetkezetpolitikát érintően különösen sokat vállalt magára:

— az iparosítási folyamat lényegének megértését, feltételei biztosításának kidolgozását és elfogadtatását,

— a nagyüzemi méretekkel kapcsolatos koncentrációs folyamatok korszerű megítélését és

— a szövetkezeteknek következetes szocialista szektorként való elismertetését illetően.

A hetvenes évtized vége és a nyolcvanas évtized eleje megint újszerű feladatokat hozott egész gazdálkodásunkban és a szövetkezeti mozgalomban is. A kőolaj világpiaci árának kétszeri robbanásszerű növekedése átrendezte a világgazdaságot, átértékelte a magyar gazdaság teljesítményét is. Ez új követelményeket teremtett a népgazdaság valamennyi szektorával, intézményével szemben. *Az új helyzet új irányítási módszereket, más termelési struktúrát, korszerűbb szervezeti rendet, megújuló kapcsolatrendszert és teljesen új szemléletet igényel.*

Ennek kialakításához a szövetkezetek eddigi eredményeikkel, bevált önkormányzati módszereikkel, kockázatvállaló készségükkel jól tudnak hozzájárulni, sőt bizonyos értelemben példát mutathatnak az állami vállalatoknak is. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a szövetkezeteknek nincs szükségük megújulásra. A hatékonyabb gazdálkodás mindhárom szövetkezeti ágazatban számos megszokott módszer feladását vagy továbbfejlesztését igényli, ami ugyancsak nem nélkülözheti a tudomány segítségét, a szellemi háttérrel való megalapozást. Csizmadia Ernő ebben is az elsők között volt: nemcsak felismerte az új helyzetből fakadó feladatokat, de mindjárt kereste is a szövetkezetek számára megfelelő megoldásukat. Ebben azonban már megakadályozta őt betegsége és korai halála.

Halálával a magyar szövetkezeti mozgalom egyik kiemelkedő személyiségét vesztette el. Mi pedig sokan, akik tanítványai, munkatársai lehettünk, ma már sajnos csak múltidőben beszélhetünk hozzá fűződő, nagyrabecsült személyes kapcsolatainkról.

Most már a feladatokat nélküle kell megoldanunk, pedig vele könnyebb lett volna. A szövetkezetpolitika valóban sokat vesztett vele."

Szabó Kálmán akadémikus Csizmadia Ernő tudománypolitikai munkásságát és érdemeit méltatta:

„Először indokolni szeretném az emlékülésen megjelent harcostársak, agrárszakemberek előtt, de főleg a fiatalabbak, a tanítványok előtt, hogy nem külsőleges okokból, hanem nagyon is személyes élményektől indíttatva vállaltam a hozzászólást.

1946-ban ismertem meg Csizmadia Ernőt úgy mint népi kollegistát és úgy mint közgazdászhallgatót. Az új egyetem megindulása után 1948-ban és 1949-ben évfolyamtársak voltunk, ő az agrárgazdasági, én az általános közgazdasági szakon. Aztán ugyanazon egyetem tanszékein egyszerre lettünk az akkor indított rendszer keretében néhányadmagunkkal aspiránsok. Miközben tanársegédi feladatokat láttunk el, számos közös foglalkozáson vettünk részt. Később messzebb kerültünk egymástól, de aztán mindketten visszatértünk az egyetemre. A sors úgy hozta, hogy 1968—1971 között, amikor a tanári kar a diáksággal karöltve ténylegesen strukturális reformot vitt véghez, együtt munkálkodtunk az egyetem vezetésében; ő volt a tudományos rektorhelyettes. Nem titkolt terv volt az, hogy ő legyen majd a rektor utánam, hiszen egyénisége, gyakorlatorientált tudományos beállítottsága folytán a legalkalmasabbak között találtatott volna arra, hogy az intenzív képzés és a belső demokratizmus elindított és bevált folyamatát okosan vezérelje, az ilyenkor óhatatlanul jelentkező nehézségeken, buktatókon progresszív formában átsegítse. Ugyanazon kvalitásai miatt szólította aztán el közülünk makrocsúcsokra a »nagypoli-

tika«. Emlékszem, komoly dilemmával állt szemben: mint mondta, szíve szerint maradna az oktatásban, kutatásban, de az ügy szolgálata, a kötelességérzet belső parancsának engedelmeskedett.

Így aztán 5 év múltán lettünk újra kollégák az egyetemen, ahol professzorként, közben a termelési kar dékánjaként tevékenykedett, majd 1979-től halála napjáig végre ő töltötte be a rektori tisztet. Nemcsak az egyetemi tanácsban, hanem az Akadémián is láthattam egész tevékenységét, s annak tudománypolitikai aspektusait. Mint a IV. osztály tagja, 1976-tól elnökhelyettese és már sokkal régebben az Agrárgazdasági Szakbizottság vezetője, híd volt a IX. osztály és a IV. osztály szaktudósai, közelebbről a közgazdaságtan más ágai és az agrárgazdaságtan között. Az Akadémia különféle testületeiben, a legutóbbi időkben az elnökségben tevékenykedtünk együtt, s ugyanígy a Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságában vagy a Közgazdasági Társaság választmányi ülésein, fórumain is. Ifjúkori baráttól, kollégától, sors- és küzdőtársamtól kellett nekem is búcsúznom azon a szomorú késő őszi napon, majd — a sors kegyetlen szeszélye folytán — néhány hét múlva feleségétől is. Ebben a házaspárban értékes munkásait vesztette el az agrárökonómia és a magyar tudomány. Hadd szóljak tisztem szerint Csizmadia Ernőnek éppen ezekről az értékeiről, az elmondottak jogán.

A sokféle tisztség, amelyet Csizmadia Ernő ellátott, számos olyan feladatot automatikusan magában foglalt, amelyet tudománypolitikai tevékenységnek nevezhetünk. Igaz, a szó professzionális értelmében véve a központi tudományirányításban Csizmadia Ernő nem töltött be munkakört, annál többet és hasznosabbat végzett úgy, mint pártmunkás, mint közhivatalnok, mint dékán és rektor vagy mint tudós oktató és az Akadémia, valamint a különféle szakmai társadalmi szervezetek aktív tagja, azaz mint fáradhatatlan alkotó személyiség! A rendelkezésre álló rövid időben csak néhány jellemző mozzanat felvillantására szorítkozhatom.

Csizmadia Ernő munkásságát, műveit és előadásait, amelyeket akár a leendő szakembereknek, akár gyakorló szakembereknek tartott az egyetemeken vagy az agráregyesület megyei szervezeteiben, mindig a tárgyilagos hangnem és az égető gyakorlati — sokszor éles viták tüzében álló — problémák sokoldalú megközelítése jellemezte. Azok közé tartozott, akik elsősorban alkotó munkásságukkal küzdöttek a haladásért. Ő mindenekelőtt az agrárgazdaságtan művelésén keresztül fejtette ki a legértékesebb tudománypolitikai hatást. Végül is tanítványai között hallgatósága soraiban nemcsak a majdani és a már gyakorló szakemberek, vezetők voltak ott, hanem ott voltak azok is, akiknek a tárgyi ismeret és a gondolkodási mód fejlesztése, valamint a racionális megoldások kidolgozása, tehát a »szaporítás« és az »elterjesztés« a misszió ja. A felsőoktatás és a kutatóintézmények munkatársaira gondolok. S minthogy az elvontabb tudományos kérdések elemzése nála mindig a történelmi értelemben vett aktualitásra irányult, időszerű gazdaságpolitikai kérdések megválaszolásának szándékával történt, publicisztikájával másokat is arra buzdított, hogy a tudományos kutatás eredményességét annak termelési, gazdálkodási következményeivel mérjék. Valljuk be, pontosan ez az, ami tudománypolitikánk és a tudományirányítás tényleges jogosultságát bizonyítja vagy cáfolja.

Sok embert meglep, hogy az agrárius szféra faktorai viszonylag nagyfokú innovációképességről tettek tanúbizonyságot. Nos, az okok között megtalálhatjuk a szakemberek, vezető káderek közgazdasági kulturáltságát is, vagyis azt az átfogóbb, perspektivikus gondolkodási módot, amelyben a szűkebb szakmai szempontokat úgy kell mérlegelni, hogy folyvást számolni kell a lehetőségekkel, a dolgok változékonyságával. Mindezek tudatában mégis dönteni kell, vállalva a kockázatokat is. Csizmadia Ernő itt is jelenlevő társaival együtt egy életen át tevékenykedett azon, hogy az agrártudomány az ország egészének javára váljék. A magyar agrárgazdaság a történelmi hányattatások dacára is képes volt modern és szocialista körülmények között magasabb szinten is megőrizni azt, ami benne volt a magyar parasztság széles rétegeiben, az agyonsanyargatottság korszakaiban is: a szívósság és alkalmazkodóképesség, és az az örökség, ami a mezőgazdasági kultúra úttörőit, Tessediket, Széchenyit jellemezte, magát Csizmadia Ernőt és az agrártudomány más munkásait arra ösztökélte, hogy az emberi tényezőt, a humán tőkét méltó helyére állítsák. A technikai befektetések igen fontosak, de csak az emberi termelőerővel és az ember kvalitásainak párosításával térülnek meg igazán. Nem volt véletlen, hogy nem is olyan régen Csizmadia Ernő összehasonlítva a magyar mezőgazdaság adatait több más szocialista országéval, arra mutatott rá, hogy egységnyi fajlagos ráfordítással nagyobb

eredményt azért tudtunk elérni hosszú időn át, mert építettünk az emberek anyagi érdekeltségére, a gazdasági demokráciára a gazdálkodásban.

Tudományunk tárgyának ontológiai helyzetéből következik az is, hogy a társadalomtudományok közül az ökonómia esetében lehet leginkább megközelíteni a természettudományok objektivitását. De mivel a gazdasági fejlemények a társadalom legszélesebb rétegeit közvetlenül, s valamennyi tagját előbb-utóbb észlelhetően érintik, a megoldásra váró gyakorlati kérdések körül szélesebb érdekek sarkallta viták kavarognak. A szakma itt hamar átcsap politikába. Nos, Csizmadia Ernő részese volt valamennyi lényeges vitának, amely a magyar agrárpolitikát illetően az elmúlt három évtizedben lezajlott. És utólag megállapíthatjuk, hogy — hála alkotó-elemző megközelítésének — őt általában a haladó oldalon állást foglalók között találjuk. Tudománypolitikai befolyása ezáltal két buktató elkerüléséhez járult hozzá: egyfelől a *dogmatizmus*, a szektánsság másfelől a *specifikus realitásoktól* való elszakadás veszélyének elkerüléséhez. Emlékezzünk rá, hogy már a gazdasági reform előkészítésének éveiben élesen felvetődött a struktúrafejlesztés problémája. E viták során Csizmadia érvekkel szállt szembe azokkal, akik a mezőgazdaságnak, az élelmiszeriparnak a fejlesztésben reziduumszerepet szántak. Síkraszállt az agrárszféra erőteljes — az egész népgazdaság javát szolgáló — korszerűsítése mellett. Hangsúlyozta az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös függőségét, egymásra szoruló helyzetüket. A gyakorlat igazolta és igazolja azok álláspontját, akiknek élsoraiban ő is ott volt, akik az ipar mezőgazdaságot szolgáló ágainak fejlesztését hangsúlyozták és azt, hogy a mezőgazdaság — a lakosság ellátásán túl — dollárrelációjú exportjával az ipari import fedezetéhez segít hozzá. Azok a módszerek pedig, amelyek az integráció, a háztáji, a belső szövetkezeti üzemvitel és érdekeltségi rendszer, valamint az önkormányzat dolgában kiformálódtak, — egyre világosabban látszik — *mutatis mutandis* az ipar területén is alkalmazhatók.

Néha nem ártana gondolni arra, hogy a saját országunkban szerzett tapasztalatok mennyire befolyásolják később történelminek tekinthető politikai döntések kimenetelét. Ma már cáfolhatatlanul bizonyított tény, hogy a gazdaságirányítás indirekt típusáról szóló 1966-os határozat meghozatalában nagy súllyal közrejátszott a következő meggondolás: ha egyszer a mezőgazdaságban a kötelező beszolgáltatás nélkül megvalósítható a tervszerű működés, a viszonylag zavartalan fejlődés, és ha egyszer a parasztság saját érdekeinél, a közös vagyonon alapuló érdekeinél fogva képes a teljesítmények emelésére, miért volna hazardírozás az, ha a gazdaságpolitika az állami vállalatokat is önállósághoz juttatná, vagyis adminisztratív tervlebontás helyett a közgazdasági szabályozás rendszerét vezetné be?

A viták nagy része, melyben Csizmadia részt vett, előrevivő, tudományos jellegű volt. Doktori értekezésének védésekor például az általa nagyra becsült Erdei Ferenccel zajlott le polémia a vállalati belső mechanizmus kérdése körül. Ma is időszerű Csizmadiának az a következtetése, hogy a közös gazdaságok nagy többségében a termelés bővítéséhez szükséges akkumulációt a saját forrásból fedezzék! De Erdei Ferenc kiegészítő kritikai megjegyzése sem vesztett 16 év után sem aktualitásából: nevezetesen, hogy vállalatszerű szövetkezeti gazdálkodásra is igen nagy szükség van, s rámutatott, hogy a tsz-ek belső mechanizmusának követelménye egyúttal indoka és tényezője is volt a makromechanizmus alakításának.

Arra, hogy Csizmadia Ernő mennyire hasznosította a polémia eredményét, hadd idézzek fel egy személyes élményt. A nyár végén a kórtermében tájékoztattam arról, hogy a tsz-ekben kísérletképpen bevezetett belső érdekeltségi rendszer tanulságait megpróbálhatnánk az állami iparvállalatok vezetői és dolgozói körében is figyelembe venni, a hosszú távú vagyonérdekeltségi formák kialakításánál. Örömmel hallotta a baksai tsz e szempontból pozitív eredményeit. Tudtam, hogy az utóbbi években Csizmadia Ernő — mint mindig az új jelenségek iránti nagyfokú érzékenységével — figyelemmel kísérte, s ha tehette, tanácsaival is segítette azokat.

Csizmadia Ernő nagyon is tisztában volt vele, hogy megfelelő feltételek között alkalmazott gazdálkodási *kísérletek* a közgazdaságtudományi hipotézisek igazságtartalma igazolásának eszközei lehetnek, s hogy azok a megfelelő absztrakciók feloldásával elszigetelt esetekből, parciális területekről más szférákra is kiterjeszthetők, tehát elméleti és gyakorlati szempontból általánosítható következtetésekre adnak módot.

Ha meggondoljuk, minden sajátossága mellett a közös gazdaság és a háztáji szimbiózisa nem csupán a többi szocialista országban serkentett hasonló kezdeményezések elindí-

tására, de bátran állíthatjuk, hogy itt a mezőgazdaságban kiformálódott jelenség gazdaságpolitikai szempontból némi biztonságot nyújtott ahhoz is, hogy intézkedések lássanak napvilágot a kisvállalkozások támogatására, s ezzel az illegális jövedelemszerzési tevékenységek legalizálására, a komplementer szféra egész körének tervszerűbb befolyásolására.

És milyen tudománypolitikai tanulságot vonhatunk le a kissé rossz emlékű »élelmiszer-gazdasági« vitából?

Jól tudjuk, hogy itt legkevésbé sem az elnevezés körül volt a konfliktus. A háttérben egy mélyebb probléma feszült, amelynek hordereje messzire kihat, úgyszólván az intenzív szocialista úton való fejlődés miként jére, ideértve a termelési viszonyok intézményi rendszerének korszerűségét is. Csizmadia Ernő volt az, aki elméletileg és szakmailag alátámasztotta ama folyamat első lépéseit, amelynek során integrációs formák jönnek létre nem egyszerűen az őstermelés és a feldolgozó ipar egy ága között, hanem a nemzeti vagyon állami tulajdonként és szövetkezeti tulajdonként működő részei között, társadalmi szempontból a két termelő osztály egyes csoportjai között! Mégpedig nem államigazgatási áttételek révén közvetítve, hanem a vertikális kapcsolatok egyenlő jogú és közvetlen különérdekeltségeinek széles talaján. Ez pedig nem volt összeférhető egy korábbi időszakban kialakított, de túlhaladott szocializmusképpel. Tudjuk, hogy az ezekben az években gazdagított vállalati formák a termelőerők, a szükségletek és a korszerűsödő szocialista struktúraváltás kifejeződései akarnak lenni!

Szemünk láttára teljesül a régi tapasztalat, s ez Csizmadia egész életművéről, benne tudománypolitikai értékeiről is elmondható: az utókor az igazság, az igazolt állítások és tettek üllőjén kovácsolja ki a maga ítéletét.

Így történik Csizmadia Ernő életművének értékeivel is."

Csáki Csaba, a közgazdaságtudomány doktora az elhunyt tudós pedagógiai, oktató tevékenységéről szólott:

„Csizmadia Ernő életútjáról megemlékezve jogosan hivatkozhatunk termékeny elméleti kutatómunkájára, hazánk mezőgazdaságának felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemeket nyújtó agrár- és szövetkezetpolitikusi tevékenységére. Mégis azok emlékezetében, akik tanítványai lehettünk, elsősorban úgy él, mint a tudását átadni kész kiváló pedagógus egyéniség. Mindez nem egy elfogult tanítvány ünnepélyes pillanattól áthatott szubjektív megnyilatkozása. Bizonyítja ezt az, hogy pedagógusként kezdte pályáját, már egyetemi hallgató korában szemináriumok és gyakorlatok vezetőjeként részt vett az egyetemi oktatásban, s eredményekben gazdag, rövid életét az MKKE rektoraként fejezte be.

Az egyetemi oktatás egész életét végigkísérte. 1950—56 és 1967—71 között, majd életének utolsó 9 évében előbb a Gödöllői Agrártudományi Egyetem, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem főállású tanára volt. Amikor az állami és a pártapparátusban dolgozott, félállású oktatóként tartotta fenn kapcsolatait a felsőoktatással. Széles körű politikai és tudományos elfoglaltsága mellett is készségesen nyújtott segítséget a Közgazdasági Egyetem Agrárgazdasági Tanszékének oktató-nevelő munkájához.

Pedagógusként, egyetemi oktatóként, a mezőgazdasági és a közgazdasági szakemberek egész nemzedékét ismertette meg az agrár-közgazdaságtan és a szövetkezetelmélet tudományával, ifjú és kevésbé ifjú hallgatóinak közgazdasági gondolkodását, világnézetét formálta, hatott emberi magatartásuk fejlődésére. Pedagógiai munkásságát alapvetően a sokoldalúság jellemezte. Oktatói munkája az agrárgazdaságtan, a szövetkezetelmélet és a mezőgazdasági irányítás, mezőgazdasági politika című tárgyakhoz kapcsolódott. Többször hirdetett szakszemináriumot és irányította a Közgazdasági Egyetem első éves hallgatóinak agrárközgazdasági proszemináriumát is.

Oktató-nevelő munkáján belül nem szabad megfeledkeznünk a vezetőképzésben és a tudományos utánpótlás nevelésében kifejtett tevékenységéről sem. Tekintélyes, közkedvelt előadó volt az államigazgatási és termelőszövetkezeti vezetőképzés tanfolyamain. Különösen gyakran vállalta a vidéki előadások utazásokkal terhes fáradalmait az 1960-as évek végén, amikor a gazdaságirányítási rendszer reformja fokozottan igényelte mezőgazdasági vezetőink szervezett továbbképzését. Később is, éveken át közreműködött az állami gazdasági vezetők továbbképző tanfolyamain, a MÉM Mérnök- és Vezetőképző Intézete, valamint a Közgazdasági Továbbképző Intézet mezőgazdasági jellegű programjaiban.

Tanári munkája nem szűkült le előadások tartására: jelentős volt tananyagírási, tan-

anyagfejlesztési tevékenysége is. Társszerzője volt az első hazai agrárgazdaságtan tankönyvnek, Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba című könyvét nem egy helyen tankönyvként is használták. Ezenkívül szerzője, társszerzője több egyetemi jegyzetnek, tanfolyami tananyagnak.

Évekig vezette a TMB Agrárközgazdasági Szakbizottságát, irányította több hazai, valamint külföldi — chilei, vietnami — aspiráns felkészülését. Aspiránsvezetői munkájának sikerét bizonyítja, hogy tanítványai közül jó néhányan ma már az agrár-közgazdaságtan tudományának hazánkban és külföldön egyaránt elismert művelői.

Nem lenne teljes a pedagógusról alkotott kép egyetemi vezetői tevékenységének bemutatása nélkül. Csizmadia Ernő több alkalommal állt magas egyetemvezetői poszton. 1968—71 között tudományos rektorhelyettese, 1976—79 egyik dékánja, 1979-től haláláig pedig rektora volt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek. Nehéz időben, talán történetének egyik legproblematikusabb időszakában került egyetemünk élére. Olyan korszakban, amikor az épület fizikai leromlása és a nehezedő gazdasági körülményekből eredő gondok együttesen különösen kedvezőtlenné tették az egyetemen folyó munka feltételeit.

Az egyetem élén támogatott minden jó szándékú kezdeményezést, megkülönböztetett figyelmet fordított a tananyagok tartalmának felülvizsgálatára, az egyetemi képzés törzsanyagainak kialakítására. Óvakodott a minden áron való formai változtatásoktól, az elsietett lépésektől. Bölcs előrelátással felismerte, hogy az anyagi és a személyi feltételek még nem teszik lehetővé képzési rendszerünk lényeges átalakítását, egy újabb, egyetemen belüli reform megvalósítását. Az egyetem hallgatói, az oktatók fiatalabb nemzedéke először nem fogadta túlzott lelkesedéssel, teljes megértéssel ezt az álláspontot. Ma azonban őszintén el kell ismernünk, hogy az elmúlt évek őt igazolták. Meggyőződésem: egyetemünk közvéleménye egységes abban, hogy Csizmadia Ernő helyesen döntött. Rektorsága idején oktatási rendszerünk stabilitása kedvező feltételeket teremtett munkánk tartalmi fejlesztésére. Ez az óvatos, mértéktartó, ésszerű kompromisszumokra kész, de határozott vezetési stílus számottevő eredményeket hozott a közgazdászképzés számos területén e nem könnyű években is. Ezek közül szabadjon néhányat ez alkalommal is megemlítenem:

— Csizmadia Ernő irányítása alatt egyetemünk kapui szélesebbre tárultak a közgazdasági főiskolát végzettek számára, kibővítettük az üzemgazdászok egyetemi továbbképzésének lehetőségét, jelentős lépést téve a felsőfokú közgazdászképzés integráltabb rendszere irányában.

— Megvalósította az egyetemi nyelvoktatás tantervi reformját, melynek eredményeként bővültek a nyelvtanulás lehetőségei az egyetem valamennyi hallgatója számára.

— Megindult a szociológia kiegészítő szak, továbbfejlődött és hatékonyabbá vált egyetemünkön az alternatív blokkok rendszere.

— Hosszú évek után elmozdult a holtpontról a számítástechnika ügye, megkezdődött oktatási módszereink fejlesztése, a számítógépek, az audiovizuális technika szélesebb körű hasznosítása.

Ki kell emelni Csizmadia Ernő szerepét az egyetemi épület rekonstrukciójának megszervezésében és megindításában. Érdemei elévülhetetlenek abban, hogy az egyetemi rekonstrukció programja kialakult, és végül is a szükséges anyagi alapok az ország jelenlegi gazdasági helyzetében is rendelkezésre állnak. Ma már ennek a rekonstrukciónak nemcsak a kellemetlenségei, hanem első eredményei is kézzelfoghatók számunkra. Csizmadia Ernő arra törekedett, hogy az egyetem épületének fizikai rekonstrukciója az egyetemünkön folyó oktató és tudományos munka megújulásával párosuljon.

Hagyatéka rendkívül értékes az egyetemi munkánk hosszabb távú fejlesztésének megalapozása szempontjából is. Aktív részese, egyik fő irányítója volt 1984 nyarán a közgazdasági felsőoktatás fejlesztési irányelvei kidolgozásának, foglalkozott a felsőoktatás fejlesztésével több minisztériumi bizottság elnökeként és tagjaként is. Gondolatai, elképzelései meghatározták az elmúlt évek egyetemi képzéskorszerűsítési vitáinak anyagait és e viták konklúzióit. Mindezek a dokumentumok értékes iránymutatással, alternatívákkal, szempontokkal segítik az egyetem képzésfejlesztési tervének jelenleg folyamatban levő kidolgozását, az egyetemi közgazdászképzés távlati céljainak megfogalmazását.

Hitte, hogy a korszerű közgazdászképzés követelményeinek csak a világot ismerő, nemzetközi tapasztalatokat alkalmazni tudó, jól felkészült egyetemi oktatók tudnak ele-

get tenni. Új szakaszt nyitott egyetemünk nemzetközi kapcsolatainak történetében. A szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió egyetemeivel fennálló hagyományos kapcsolataink erősítése mellett számottevően bővítette a nyugati egyetemekkel fenntartott kapcsolatainkat. E tekintetben elsősorban az amerikai egyetemekkel, a Rutgers és a Chicagói Egyetemmel megkötött szerződéseket kell kiemelni, amelyek a továbbképzés új lehetőségeit nyitották meg fiatal oktatóink számára, és amerikai hallgatók egyetemünkön történő részképzésével egyértelműen növelik intézményünk nemzetközi tekintélyét, presztízsét.

Csizmadia Ernőt, a tanárt mindenekelőtt széles körű, alapos, elmélyült tudás és ismereteinek magabiztos használata jellemezte. Távol állt azonban tőle az elvont elméletieskedés. A legbonyolultabb problémákhoz is mindig a gyakorlat talaján, a való világ problémáival összefüggésben közelített. Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba című könyve előszavában írta a következőt, jól jellemezve ezzel oktatói stratégiáját, az ismeretek átadásában követett módszereit: »Az agrárszakemberek és az élelmiszergazdasági pályára kerülő fiatalok érdeklődését azzal igyekszem lekötni, hogy az élelmiszergazdasági kérdéseket egész gazdasági fejlődésünkbe ágyazva, az időszerű problémákhoz kapcsolva mutatom be...«

Tanítványai Csizmadia Ernőt, a tudós professzort nyílt, őszinte, segítőkész, az újért, a haladásért lelkesedő embernek ismerték meg. Elismerték elmélyült tudását, tisztelték megfontoltságát, emberszeretetét, a dolgokat széles összefüggéseikben, történelmi tapasztalatok alapján szemlélő bölcsességét, puritanizmusát. Kapcsolata a fiatalokhoz, egyetemünk hallgatóihoz, tanítványaihoz, általában a fiatalabb nemzedékhez mindig nyílt, őszinte volt. Nyitott volt problémáik számára, mint ahogyan mindig nyitva állt ajtaja az egyetem bármely dolgozója számára is.

Csizmadia Ernő pedagógusként is újat kereső, a szocialista közgazdászképzés és a szocialista társadalom ügye iránt elkötelezett tudós volt, aki 1978-ban a következőket írta tudományos hitvallásáról: »Mindenekelőtt az újat kutatjuk... az agrárfejlődésben akkor is, ha ez a megoldás göröngyösebb utat ígér is, és esetenként tévedésekkel is párosul. Vállaljuk az ezzel járó kockázatot és felelősséget. Vállaljuk, sőt örömmel üdvözöljük a vitát, amelyet különösen az új jelenségekre vonatkozó megállapítások kiválthatnak, hiszen az elvi vita csak előreviheti a kérdések lényegének tisztázását, mindnyájunk közös nagy ügyét, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi rendszerének teljes kiépítését és továbbfejlesztését.«

Jelentős tudós, politikus és pedagógus volt egyszemélyben. Mi, volt tanítványai, azonban Csizmadia Ernőre elsősorban mint tanárra emlékezünk. A szó legnemesebb értelmében vett professzor volt, akinek magas színvonalú elméleti és gyakorlati tudása hatalmas emberi értékekkel, mindenekelőtt szerénységgel, megfontoltsággal, őszinte segítőkészséggel és emberséggel párosult."

★

Az előadások elhangzása után két hozzászólás következett:

Joseph Held, a Rutgers Egyetem dékánja megrendülten tolmácsolta egyetemük elnökségének, tanári karának és diákjainak üdvözletét, röviden felelevenítve a három évvel ezelőtti találkozást Csizmadia Ernővel, aki feleségével és Csáki Csabával egyetemükön járt. Így nyílt alkalom megismerni Csizmadia Ernő mélységes emberségét, humanizmusát. Majd nagy örömmel tolmácsolta egyeteme elnökségének és vezetőségének döntését, amelynek közlésére őt felhatalmazták. Bejelentette, hogy egyetemük Csizmadia Ernő emlékére ösztöndíjat alapított, amelyet a következő tanévtől kap majd meg az egyetem arra érdemes hallgatója.

Ezután az elnök bejelentette, hogy Csizmadia Ernőné szeretett volna hozzászólni az emlékülléshez, sajnos erre már nem kerülhetett sor, így lánya, *Csizmadia Magdolna* kapott szót. Meleg hangon mondott köszönetet az előadóknak s a nagy számban megjelent közönségnek. Felidézte édesanyjának azokat a gondolatait, amelyeket még ő szeretett volna elmondani. Hozzászólását egy Germanus Gyula-idézettel kezdte, ami szerinte kiválóan jellemezte édesapja életútját: „Az erkölcs magasan áll a tudás felett, s csak az a tudás értékes, ami jobbá teszi birtokosát és az embereket." Édesapja olyan ember volt, aki egyéni boldogulását a köz boldogulásán keresztül tudta elképzelni. A dolgokhoz való ilyetén közelítésének két kiinduló tényezőjét emelte ki: az alkotómunka hátterét biztosító család

s az a társadalmi változás, ami a felszabadulás után adatott meg számára. Ebből adódott, hogy realista módon gondolkodó volt, aki a valóságból indult ki, és elméleti vitáinak eredményeit is mindig a gyakorlat próbakövén mérte. Követendő életeleme volt, hogy az emberekhez mindig bizalommal fordult, az ellentétes álláspontok megértésére törekedett, ezek voltak egész élete magatartásának legfőbb jellemzői.

Zárszavában az emlékülés elnöke kiemelte, hogy az előadók objektív, de melegséggel teli ismertetőikben együtt szóltak Csizmadia Ernő gazdag életútjáról és mélységes emberségéről. Csizmadia Ernő nemcsak az eszével, hanem a szívével is szolgálta a mezőgazdaságot, ami hozzájárult ahhoz, hogy nem voltak életének különösebb vargabetűi; ha voltak is nehézségei, ezeknek feloldásában nagy szerepe volt az otthonról hozott muníciónak, a népi kollégiumi éveknek. Bár a világot nem forgattuk meg, de Csizmadia Ernő tevékeny életútja hozzájárulás volt ahhoz, hogy lépései ebbe az irányba mutassanak.

Egész életében tudta, honnan jött, és neki kötelessége azokat szolgálni, akik élete indítását meghatározták. Ez a magatartás nyilvánult meg vitáiban is, ahol mindig érezte, meddig lehet elmenni, amíg még az őt küldők érdekeit védi, és mikor kell abbahagyni, hogy megőrizze küldetését.

Kovács Lajos

Kovács Lajos a Közgazdasági Szemle szerkesztőségének titkára.

Doktori vita a Bábolnai termelési rendszerekről

Nagy érdeklődés kísérte 1984. december 20-án *Burgert Róbert* kandidátus „A bábolnai iparszerű termelési rendszerekről" című munkájának nyilvános vitáját. A Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát vezérigazgatója megvalósult műszaki-gazdasági alkotás alapján e címen nyújtotta be a mintegy 60 oldalnyi, 106 pontot tartalmazó téziseit az akadémiai doktori cím elnyeréséért.

Az értekezés hivatalos bírálói: Dimény Imre, az MTA levelező tagja, valamint Vági Ferenc és Horváth Iván, a közgazdaságtudomány doktorai voltak. A bíráló bizottság tagjai: Horn Artur (elnök), Prékopa András és Sipos Aladár akadémikusok, valamint Czakó József (titkár) és Csizmadia Ernőné akadémiai doktorok voltak.

A tézisek 3 fő része: I. Célok és előzmények; II. A bábolnai termelési rendszer jellemzői: III. Általánosítható tanulságok és következtetések. A szerző célja az volt, hogy gazdaságszervezői, vállalatvezetői tapasztalatok összegezésével és elemző általánosításával számot adjon a bábolnai iparszerű termelési rendszerek kialakulásáról, működéséről és fejlődési távlatairól. Az iparszerű termelési rendszerek kialakítása és a róluk való számvetés folytatása annak a munkának, amely kereken három évtizeddel ezelőtt indult el, és a nemzetközi eredmények mérlegelésével, a hazai kutatóműhelyekkel és tudósokkal folytatott dialógusban haladt előre.

Az előzmények között hivatkozik a szerző a Pécsi Állami Gazdaságban indított közgazdasági kísérleteire, amelynek elveiről a Közgazdasági Szemlében 28 évvel ezelőtt számolt be.*

A tézisek II. része bemutatja a termelés és a termelő szolgáltatás hat területén (a baromfihús, a tojás és a sertéshús termelésében, a juhászatban, a kártevőirtásban, a takarmánytápgyártásban és a kukoricatermelésben) kialakított bábolnai rendszerek fejlődését és telje- sítményeit.

A tézisek részletesen elemzik az iparszerű termelési rendszerek alkalmazkodó, innovációs és kezdeményező képességét. Nagy figyelemben részesül a szakmai képzés és továbbképzés. „Nem elegendő ugyanis a zenét megkomponálni és kottára írni (tehát a technológiai eljárásokat felkutatni és adaptálni, rendszerbe állítani), hanem meg kell

* Vö. Burgert Róbert: A jövedelmezőség növelésének útja a Pécsi Állami Gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1957. 2. sz.

tanulni azt vezényelni és hűen lejátszani (vagyis az adaptált technológiai rendszereket a gyakorlatban hatékonyan érvényesíteni) is."

A doktorjelölt azt is hangsúlyozta, hogy az iparszerű termelési rendszerek mint vállalatközi kooperációs szervezetek taggazdaságaik érdekeinek képviseletében erős vitapartnerei a különféle monopolhelyzetben levő trösztöknek, országos nagyvállalatoknak és elosztó szervezeteknek. Véleménye szerint egyre inkább szükséges, hogy a bábolnai rendszerek a nemzetközi piacokon piacnyerővé váljanak, és hazánkban az iparszerű termelési rendszerek egymással való egészséges versengésüket fejlesztve működjenek.

A III. rész 8 terjedelmes tételt tartalmaz. Külön pont szól az üzemi centralizáció és decentralizáció egyensúlyáról, valamint a célra vezető érdekeltségi és ösztönzési rendszerről. A termelési rendszerekről legfőbb jellemzőként azt olvashatjuk, hogy integrációs tevékenységüket mindig a hazai és a nemzetközi összefüggések pontos ismeretében, fejlesztésre, kutatásra orientáltan kell végezniük. Az iparszerűen szervezett és rendszerezett munka — hangsúlyozta a jelölt — a tervszerűség új jellemvonásait érvényesíti, mégpedig a központi tervelőírásoknál erőteljesebben és maradandóbban. A tézisek kiemelik a gazdálkodás demokratizmusának előrelendítő erejét. Az iparszerű termelési rendszer előmozdíthatja a közepes színvonalon gazdálkodóknak a jók színvonalához való felemelkedését, s onnan a feljutást a kiemelkedők színvonalára.

Foglalkoznak a tézisek a téma legkorszerűbb, több szempontból is sajátos szervezeti, szervezési vonatkozásaival is. Az iparszerű termelési rendszerek — hangsúlyozta a doktorjelölt — ma már jó néhány területen hadiipari felszerelések és technikai vívmányok befogadására is alkalmasak. A fejlődő országok hadseregfejlesztésében a hadászati egységek az élelmiszer messziről való szállítása helyett komplex élelmiszer-termelést és -tárolást is folytathatnak, s ezzel körzetük iparosodására és agrárgazdaságára is kedvező hatást gyakorolhatnak.

Az iparszerű termelési rendszerek egyik fő tanulsága az információszerzési, a kutatási, az innovációs és adaptációs, összefoglaló kifejezéssel a tanulási folyamat döntő fontossága, s ezzel összefüggésben az emberi tényező meghatározó szerepe.

A tézisek végső következtetése: „Vállalatvezetői megvilágításban, valamint gazdaságirányítási és átfogó társadalmi, politikai nézőpontból ma már lehetséges és szükséges tudományos alapossággal értékelni iparszerű termelési rendszereinket; sokirányú tapasztalataikat a szakmai közvélemény szűrőjén kell átengedni; továbblépési elképzeléseinket a viták tüzében kell megedzeni."

★

A vita egyik, nemcsak a múlt, hanem a jövő szempontjából is fontos területét alkotta az irányító, felügyeleti szervek és a dinamikusan fejlődő vállalatok viszonya. *Dimény Imre* opponens a bábolnai iparszerű sertéshús-termelési rendszer kialakulását tárgyaló tézisről bírálóan állapítja meg, hogy ebben „...a jelölt kissé sommásan veszi egy kalap alá a felügyeleti szervekre vonatkozó megállapításait". S ebből olyan általánosítás adódhat, „...mintha Bábolnán a felügyeleti szervek ellenére igyekeztek volna a haladó gondolatokat a termelésbe átültetni". A jelölt elismerte, hogy a felügyeleti szervekre (ÁGOK, FM, MÉM stb.) vonatkozó idézetet lehetséges és szükséges is pontosabbá tenni. Az említett általánosító következtetés levonása azonban nem állt szándékában. Azt akarta hangsúlyozni, hogy az iparszerű termelési rendszerek kiépítésének kezdetekor Bábolnán kezdeményezéseikre rendszerint kettős reagálást tapasztaltak. Az irányító apparátusban dolgozók számottevő részének nemcsak szándéka, hanem tényleges tevékenysége is gyakran keresztezte a felsőszintű vezetés képviselőinek támogatását. A hátráltató hatást erősítette a hatalmi pozíció és a régihez való ragaszkodásban rejlő tehetetlenségi nyomaték.

Vita alakult ki az iparszerű sertéshús-termelési rendszer néhány fontos problémájáról. A kezdetekről a jelölt megállapítja: „A túlerőltetett koncentráció, melybe partnereinkkel együtt átmenetileg mi is belesodródtunk, sok biológiai hátránnyal járt." Dimény Imre szerint a tézisekből úgy tűnik, hogy ez „felsőbb sugallat" hatására történt. Burgert Róbert a vitában azt hangsúlyozta, hogy ebben az időben a koncentráció és a centralizáció formális erőltetése jellemezte a gazdaságpolitikát. Az ipar is kirívó példákat szol-

gáltatott erre. Az általános gazdasági légkör hatása alól a bábolnai rendszerek sem vonhatták ki magukat, noha döntéseik számot vetettek a vállalati kockázattal és felelősségvállalással is. A bírálóval a jelölt egyetértett abban, hogy a sertéságazatban még nem dőlt el a tartási mód, elsősorban az épületrendszer vitája, s még ma is fennáll a teljesen zárt tartás és a nyitott épületek alternatívája.

Téziseit kiegészítve válaszolt a jelölt Dimány Imre bírálatára, amely szerint szólni kell a monokultúrás kukoricatermesztés hátrányairól is. A gyomok ellenálló-képességét — hivatkozott a tapasztalatokra Burgert Róbert — a vegyszerek tervszerű váltásával következetesen leküzdhetjük. Azokban a nagyüzemekben pedig, ahol — Bábolnától eltérően — a monokultúrás kukoricatermelést búzatermelés egészíti ki, kivételesen nagy figyelemmel és jó hozzáértéssel megszervezhető az ésszerű vetésváltás.

Horváth Iván opponensi véleményében kiemelte: „Világszerte jelentősen nő a technikai fejlődés üteme, szinte évről évre csökken az új tudományos eredmények létrejötte és termelésben való megjelenésük közti időtartam." A jelölt szerint a termelési rendszerek indokoltsága és növekvő hatékonysága jelentős részben éppen ezen alapszik. Az IKR-ben például évente 15 millió Ft-ot költenek gépek kísérleti célú beszerzésére és kipróbálására. Ha a kipróbálás eredménye jó, akkor egy év elteltével a taggazdaságok már igazán tömegméretekben alkalmazhatják az új gépeket. Az évi 6 millió Ft felhasználásával végzett talajvizsgálatok eredményei is már nagyon rövid idő múlva javítják a gazdálkodás eredményességét.

Horváth Iván opponens megállapításaihoz kapcsolódva a jelölt hangsúlyozta, hogy társadalomtudományi és gazdaságpolitikai tanulmányokkal lehetne megvilágítani a magyar ipar szervezési, főképpen vállalatközi együttműködési elmaradottságának okait és következményeit.

Kiterjedt a vita a termelési rendszerek monopolhelyzetére és nyitottságára is, amelyek iránt a szakmai körön kívülről is nagy az érdeklődés. *Vági Ferenc* opponens szerint: „...a tézisek alapállásától eltérően nem volt és ma sincs mód a rendszerekből való kiszállásra". A jelölt a következő adatokat sorolta fel: 1978 óta az IKR-be 43 gazdaság lépett be, közülük 18 más termelési rendszerekből lépett át. Ugyanebben az időszakban az IKR-ből összesen 19 gazdaság lépett ki, közülük 11 más termelési rendszerekhez csatlakozott. Közös megegyezéssel 11 gazdaság, a MÉM javaslatára 3 gazdaság lépett ki; lejárt szerződést nem hosszabbított meg 4 gazdaság. A jelölt hangsúlyozta, hogy a rendszerükbe való belépés és „kiszállás" minden évben külön napirendi pontként szerepel közgyűlésükön.

Vági Ferenc megállapítása szerint „...az iparszerű termelési rendszerek kialakulásában az üzemek versenye nem érvényesült, ennek költségmegtakarító hatása is elveszett". A jelölt úgy véli, hogy választási lehetőség és verseny volt az egymás után gyorsan létrejövő rendszerek között, valamint a rendszerek és az egyes nagygazdaságok között is. Szerinte még a legnagyobb méretű gazdaság sem képes a legmodernebb agrártechnikát jövedelmezően hasznosítani saját keretei között. Ezért az agrárvállalatok közötti kooperáció mint egy második, alulról kiinduló, erőteljes és önkéntes „szövetkezési" hullám, elemi szükségletként jelentkezett a magyar mezőgazdaságban az 1970-es évek első felében.

Helyt kapott a vitában a termelési rendszerek és a gyenge földminőségű gazdaságok kapcsolata is. Vági Ferenc szerint „bizonyosra vehető, hogy a rendszerszolgáltatók a kedvezőtlen termőhelyű üzemeket kevésbé választották, mint a jó eredményű üzemeket". Burgert Róbert arra hivatkozott, hogy a hektáronként 19 aranykoronánál kisebb tiszta jövedelmű, tehát kedvezőtlen termőhelyi adottságú taggazdaságok aránya a legutóbbi 10 évben növekedett az IKR-ben. Az idén e gazdaságok számbeli aránya meghaladja, területi részesedése pedig megközelíti az egyharmadot.

A vitában a jelölt a bíráló bizottság kollektív kérdésére válaszolva vázolta az iparszerű termelési rendszerek szerepét a jövő mezőgazdaságában. A nyilvános vitában *Bakos László*, a filozófiatudomány kandidátusa arra mutatott rá, hogy a bábolnai dinamikus fejlődés tapasztalatai nemcsak az iparban, hanem a társadalomszervezés területén is jól hasznosíthatók.

Mindhárom hivatalos bíráló részletesen méltatta a jelölt munkásságát és téziseinek értékeit, és javasolta az akadémiai doktori fokozat odaítélését.

★

A bíráló bizottságnak az új tudományos értékű eredményekről való állásfoglalása a következőket emeli ki:

1. A jelölt vállalatvezetői munkásságával az iparszerű termelés technológiai, technikai és szervezési rendszereinek sorozata jött létre, az élenjáró hazai, nemzetközi elméleti eredmények és gyakorlati tapasztalatok alapján.

2. A jelölt a bábolnai iparszerű termelési rendszerekben olyan tudományos igényű rendszerszervezési elveket érvényesített, amelyeket a szakirodalom csak később fogalmazott meg, s így bizonyítható munkásságának úttörő jellege.

3. A jelölt alkotó munkásságával teremtett üzemi kutatóbázis új állathibrideket, korszerű termelési és biológiai programokat eredményezett, melyeket ma hazánkban és külföldön is széles körben alkalmaznak.

A bíráló bizottság — az adható pontok maximumával — titkos szavazással javasolta a mezőgazdasági tudományok doktora fokozat odaítélését Burgert Róbertnek megvalósult műszaki-gazdasági alkotásért.

Daubner Katalin

Dr. Daubner Katalin kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

Dr. Misi Sándor—dr. Soós Gábor:

MIT KELL TUDNI A MAGYAR AGRÁRTERMELÉSRŐL?

Gazdasági életünkben meghatározó szerepe van az agrártermelésnek. Társadalmunk alapellátása, népgazdaságunk összehangolt, kiegyensúlyozott fejlődése nagymértékben agrártermelésünk fejlettségétől, szolgáltatóképességétől függ.

A szerzők arra törekednek, hogy szakmai igényességgel, de közérthetően ismertessék társadalmunk széles köreivel a magyar agrártermelés egyes kérdéseit. Bemutatják, hogy milyen ágazatok tartoznak az agrártermelés keretébe, milyen ezeknek az ágazatoknak a kapcsolati rendszere, összehangolt fejlesztésének szükségessége. A párt agrárpolitikájának alapján elemzik az agrártermelés helyét és szerepét a népgazdaságban, és bemutatják az ágazat helyzetének alakulását az utóbbi fél évszázadban, külön hangsúlyozva a felszabadulás után eltelt 35 esztendő tapasztalatait.

Ismertetik a tudomány, a műszaki fejlődés és az ipari háttér szerepét az agrártermelés korszerűsödésében. Szólnak arról, hogy hol van a magyar agrártermelés helye a világban, ismertetik azokat a feladatokat, amelyek versenyképességünk fenntartását, illetve növelését célozzák.

Írnak a szocialista mezőgazdaság kialakulása nyomán a falu társadalmában bekövetkezett hatalmas változásokról. Ezzel kapcsolatban elemzik a gazdasági előrehaladás és a szocialista gazdasági szemlélet és életmód helyzetét és problémáit. Választ keresnek a szerzők arra a kérdésre is, hogy milyen igényeket támaszt társadalmunk a jövőben az agrártermeléssel kapcsolatban, és milyenek a távlati fejlesztés lehetőségei.

218 l.,fűzve 22,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Érdekek és ellentétek a mezőgazdaságban felhasznált kemikáliák forgalmazásában

A mezőgazdaság kollektivizálásával megnyílt az út az iparszerű termelés megvalósításához. Az újratermeléshez mind nagyobb értékű és tömegű ipari terméket használtak fel a mezőgazdasági nagyüzemek.

Az 1970-es évektől a mezőgazdasági termelés termelői felhasználása a következőképpen alakult:

milliárd Ft

Megnevezés	1970	1975	1980	1983
Mezőgazdasági	28 190	36 115	47 576	52 746
Nem mezőgazdasági[a]	24 926	42 772	75 684	96 404
ebből:				
műtrágya	3 922	7 076	9 098	11 494
növényvédőszer	1 031	2 642	5 604	7 078

[a] Nem mezőgazdasági eredetű koncentrátumok, műtrágya, növényvédőszer, villamos energia, földgáz, szén benzin, gázolaj, fűtőolaj.

A nem mezőgazdasági eredetű anyagok felhasználásában a kemikáliák (műtrágya, növényvédőszer) különleges helyet foglalnak el. A műtrágya és a növényvédőszer egyéb anyagokkal nem helyettesíthető, illetve más anyagok helyébe nem léphet. Az elért termelési szinten felhasználási arányukat csökkenteni nem lehet.

A kemikáliák forgalmazásában a keresleti piac a jellemző. Többször előfordul, hogy az áru minőségétől, összetételétől függetlenül a mezőgazdaság kénytelen felhasználni a szükségletnek megfelelő mennyiséget.

Az ipar és a kereskedelem ennek tudatában monopolhelyzetbe került. A megrendeléseket csak hatóanyagban számítva teljesíti, amit a mezőgazdaság kénytelen elfogadni. (Például előfordul, hogy a megrendelt mészammonsalétrom helyett karbamidot kap.)

A műtrágya és a növényvédőszer a készletezés, raktározás gyakorlatában is eltér a többi áru jellemzőitől. A kereskedelem a műtrágya-forgalmazásban szállítási és számlázási feladatokat lát el. Az áru fogadásáról, tárolásáról, készletfinanszírozásáról a felhasználónak kell gondoskodnia.

A kemikáliák felhasználása idényszerű. Az ipari termelés folyamatos. A megtermelt árut a gyártó vállalatok nem tudják tárolni. A kereskedelemnek lenne a feladata, hogy a termelés és felhasználás közti kapocs szerepét játssza.

A kialakított kereskedelmi hálózat évtizedeken keresztül nem tudott ennek megfelelni.

Népgazdasági és mezőgazdasági érdek is, hogy az előállított kemikáliákat veszteség nélkül tárolják, illetve használják fel.

A tároláshoz szükséges beruházást a mezőgazdaság magára vállalta. Az agrokémiai centrumok építési üteme elmaradt az előirányzottól, de az utóbbi években a létszámuk gyarapodott: 1983-ban már 40 agrokémiai telep üzemelt (1970-ben csak 2). Ezek 1168 ezer hektár mezőgazdasági területet látnak el, és az egyszeri betárolásra alkalmas tárházi kapacitás 268 ezer tonna.

A kereskedelem feladata lenne a kemikáliák tárolása, de a hiányos nyereségéből az anyagi feltételeket nem tudja ehhez előteremteni. A forgalmazásba is csak a legrövidebb időre fekteti be pénzeszközeit, a készletezés finanszírozását a felhasználóra hárítja.

Az új gazdasági szabályozórendszer 1985. január 1-től a kereskedelmi tevékenységet 3 százalék vagyonadó fizetésére kötelezi.

Az intézkedés eredménye nem ismeretes, de a vállalatok reagálása a forgalmazásban érezhető lesz.

Az országban 17 kereskedelmi vállalat foglalkozik mezőgazdasági célú kemikáliák

forgalmazásával. Az új szabályozórendszer hatásait egy átlagos vállalat példáján elemezve a következő megállapításra jutunk.

Az eddig a forgalom 1,3—1,5 százalékát kitevő nyereség a jövőben nem fedezi az állami elvonásokat. A vállalatnak teljesen meg kell újulnia ahhoz, hogy az új közgazdasági környezetben tevékenykedjen. Például egy 2 milliárd Ft forgalmú és 30 millió Ft nyereséget realizáló kereskedelmi vállalatnál eddig 60—70 százalék volt az elvonás.

1985-ben, ha a példának vett 2 milliárd Ft forgalmat lebonyolító vállalat vagyona 500 millió Ft, akkor a 3 százalékos vagyonadó 15 millió Ft. A megemelt KÖFA, nyereségadó a 30 millió Ft-os nyereség 60 százalékát jelenti, és így a vállalat mérleghiányossá válhat.

A kereskedelmi vállalatok csak úgy tudják folytatni tevékenységüket, ha a nyereségüket növelik. A forgalmazás bővítésével nem számolhatnak, tehát csak a költségek csökkentésével, illetve új tevékenységi kör bevezetésével érhetik el a magasabb nyereséget.

A műtrágya-forgalmazásban az árrés és a forgalmazási költség kiegyenlített, vagyis nem termel nyereséget a kereskedelmi vállalatnak.

A szabályozórendszer minden gazdálkodó egységet arra kényszerít, hogy a gazdaságtalan tevékenységtől szabaduljon. Amennyiben a forgalmazó továbbra is folytatja az eredeti kereskedelmi tevékenységét, a megrendeléseket és a szállításokat úgy kell irányítania, hogy azok a pénzforgalmát növeljék. Ezzel a módszerrel az előzőekhez képest csökkenteni tudja a készletezés bankkamatát, és így némi nyereséghez jut. A pénzforgalom gyorsítása a következő módon érhető el:

— az ipartól és az importbeszerzést végző vállalattól a kemikáliákat a felhasználási időszakokban igényli;

— a felhasználóval a megrendelt kemikáliákat a szállítás megkezdésekor fizetteti meg.

Az első megoldásra nincs lehetőség: a gyárak, az importot végző vállalatok nem tudják szállításaikat a felhasználási idényre korlátozni, mivel a termelés folyamatos. Marad tehát a felhasználó terhelése, aki szintén csak bankhitel útján tudja a megnövekedett készleteket finanszírozni.

A kamatköltségek így már nem a kereskedelmet, hanem a mezőgazdaságot terhelik.

Népgazdasági szinten a helyzet változatlan. Viszont megkérdőjelezhető a kereskedelem ilyen formájú munkája és szükségessége.

Pénz- és anyaghiányos gazdálkodásban, minél többen vesznek részt az árualapok elosztásában (17 AGROKER vállalat, budapesti AGROTEK, TSZKER, termelési rendszerek), annál valószínűbb a felhasználók igényeinek egyenetlen kielégítése. A többcsatornás értékesítés csak kínálati piac esetén jelentene előnyt a felhasználónak.

A jelenlegi gazdasági helyzetben hosszú távon nem számíthatunk a kínálati piac feltételeinek kialakulására. A gyártó, a kereskedő, a felhasználó érdekei, ellentétei a jelenlegi formák megtartásával nem fognak változni.

Lényegesen javulna a helyzet, ha a kereskedelmi szállítási tevékenységet egyetlen országos szervezet irányítaná és szervezné. A költségek finanszírozása így is a mezőgazdaságra hárul. A szállítás, forgalmazás egységét kellene kialakítani.

Az országos szervezet feladata lenne, hogy a mezőgazdasági üzemek megrendeléseit összesítse, s a gyártó és külkereskedelmet bonyolító vállalatokhoz továbbítsa. A hiányosan visszaigazolt árufajtákat országosan elosztaná a megrendelők között. A számítógép nagy segítséget jelentene a kereskedelmi feladatok új formájú ellátásában. A megrendelések, visszaigazolások adatfeldolgozásán kívül a műtrágya, a növényvédőszer szállítási ütemezését is a komputer végezhetné. Így elkerülhető lenne, hogy valamely árufajtából az ország egyik részén feleslegek, a másik részén hiányok keletkezzenek. Meggyorsulna az áruforgalom, és így az egyre szűkösebb szállítókapacitás elegendőnek bizonyulna.

A jelenlegi vállalati érdekek és ellentéteik népgazdasági szinten is hátrányosak. A kereskedelmi, szállítási hiányosságok, késedelmek a felhasználónál az árutermelés fokozását csökkentik.

A megváltozott közgazdasági környezetben az érintett vállalatok bizonyára egyeztetik elképzeléseiket.

Remélhető, hogy a következő tervidőszakban a problémákat véglegesen megoldják.

Kustra József

Kustra József a Szigetvári Agrokémiai Társaság vezetője.

ÖN IS MEGRENDELHETI a közgazdasági, gazdaságpolitikai és statisztikai szakirodalmat feldolgozó számítógépes információszolgáltatásainkat.

Szolgáltatásaink:

Rendszeres szelektív információszolgáltatás (SDI)

Retrospektív irodalomkutatás

Adatbázis:

Mintegy 450 hazai és külföldi szakfolyóirat, illetve a beérkező szakkönyvek rendszeres feldolgozásából nyert, jelenleg csaknem 60 ezer annotált bibliográfiai tétel.

Retrospektivitás: 1977-ig.

Szolgáltatásainkat a következő térítés ellenében veheti igénybe:

rendszeres szelektív információszolgáltatás: 5000 Ft/év

retrospektív irodalomkutatás: 2500 Ft

KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat

STATINFORM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Венгерскому сельскому хозяйству — 40 лет

Пал Романь

Автор дает оброз нескольких важных стадий развития венгерского сельского хозяйства за 40 лет. В этом развитии он выделяет три основных периода, а точнее говоря, поворотных момента. Первый — 1945 год, Освобождение и раздел земли. Второй — период от 1958 до 1962 годов, переорганизация сельского хозяйства на социалистической основе. Третий — период, продолжавшийся с 1968 года, это — период интенсивного развития венгерского сельского хозяйства, дальнейшее существенное развитие системы управления экономикой.

После анализа данных периодов автор обсуждает основные факторы интенсивного развития и принципы аграрной политики, основывающей это развитие, затем рассматривает новые задачи, несколько составных элементов призыва, относящегося к сельскому хозяйству.

Инфляция, антиинфляция, реализм

Вильмош Шаги

Автор оспаривает то определение инфляции, согласно которому явление инфляции можно объяснить нарушением равновесия между покупательной способностью и товарным фондом. Согласно его концепции, изменение товарного уровня не всегда является знаком связи спроса и предложения. Причиной подвижности цен и уровня дохода вверх в одном направлении (иными словами, инфляции) являются и другие факторы. Это: 1. закостенелость отдельных затрат (в первую очередь специфические затраты на заработную плату); 2. такие специфические затраты, постоянно увеличивающиеся в далекой перспективе, которые связаны с ухудшением условий разработки месторождений сырья и энергии, возрастающим уровнем затрат маргинальных (основных) месторождений, увеличением, как правило, лимитных затрат, связанных с разработкой. Сюда же он причисляет далее все возрастающие затраты, необходимые для охраны окружающей среды, а также затраты на инфраструктуру. 3. Временно-действующие, однако также усиливающие в итоге инфляцию факторы, такие, как нарушение пропорций обмена, бремы службы задолженности, политика по обеспечению курса, расцененная как необходимость для сохранения внешнеторгового равновесия, требование приближения к ценам, пропорциональным затратам (сокращение материальной поддержки).

В следующей части статьи, говоря о механизме приспособления, он придерживается позиции рыночных динамик, среди них быстрой реакции на явления дефицита, поскольку без этого нельзя преодолеть дефицит. Это также предполагает повышение цен на дефицитные товары.

Популяция, занятость и экономическое развитие

Ференц Мункачи

Автор анализирует зависимости неблагоприятной ситуации при популяции и экономического развития.

Устанавливает, что общественно-экономическое развитие, развернувшееся в 1950—1980 годах, довольно тесно связано с популяцией. В период так называемого экстенсивного роста (который вместе с тем характеризовали также глубокие общественные перемены) количественные характеристики популяции в меньшей степени, чем обычно при предполагаемых, определяют выбранный путь развития.

С другой стороны, развернувшееся в прошлые десятилетия экономическое преобразование и главным образом общественное преобразование, неизбежно связанное с этими характеристиками, в общем эффекте неблагоприятно сказалось на формировании популяции.

Создалась такая специфическая ситуация, что в целом имеющие большое значение и положительные в своей основе процессы (например, быстрое увеличение образованности) на практике отрицательно сказались на популяции. Это одновременно означает то, что если бы были приняты во внимание общественно-экономические условия, отклоняющаяся альтернатива решающего значения также бы не проявилась. Это, однако, доказало то, что у насильственного увеличения, быстрого общественного преобразования есть трудно преодолимые сонеблагоприятные сопровождающие его явления.

Характер развития в период до нового тысячелетия во многих отношениях изменится. Так, неблагоприятный с точки зрения популяции детерменизм до некоторой степени будет сглажен, однако не может быть остановлен таким образом, что в целом коренным способом преобразуется экономическая обстановка образования популяции. Анализ экономических воздействий зыбкой, в то же время начинающей снижаться популяции показывает, что изменяющиеся демографические процессы чувствительно пока еще не видоизменяют возможностей экономического роста.

Кампании на рынке рабочей силы в 70-е годы

Карой Фазекаш—Янош Кёллё

В 70-е годы для политики, касающейся рабочей силы, были характерны частые изменения средств и акцентов. В противовес явным гипотезам (согласно которым эти перемены проистекают из формирования судьбы политики реформ) в этой статье выражается та точка зрения, что две крупные кампании, прервавшие в основе своей либеральную политику, касающуюся рабочей силы, стали ответом на два крупных периода оживления (tightening) на рынке рабочей силы. Об оживлении, а точнее ослаблении (loosening) мы можем сделать вывод из увеличения флуктуации, сверхурочных часов, из неустойчивости, источающегося объема резервов рабочей силы, из различия актуального и запланированного увеличения зарплаты. Под влиянием напряженности, увеличившейся в 1969—1970 годах, а также в 1974—1975 годах, на уровне как центрального руководства, так и территориальных управляющих органов были начаты такие акции, основная цель которых заключалась в снятии напряженности. В то время как большинство конкретных акций было безуспешным, под влиянием кампаний — под их явным воздействием — самые основные цели в своем большинстве были воплощены в жизнь.

Экономико-теоретические перемены с практическими дилеммами (Споры вокруг «рейгановской экономической политики» в начале 80-х годов)

Имре Форгач

В оценке первых четырех лет политики Рейгана значительно расходится мнение не только политических, но и компетентных кругов. Признаки экономического кризиса десятилетия 70-х годов (замедленный рост, высокая степень инфляции) обусловливают кризис макроэкономической науки Кейнза, приводят к победе «монетаристической контреволюции», основныеусловия которой (ограничивающая монетарная политика, регулирование, снижение налогов и т. д.) стали использовать в экономической политике США уже с 1978 года, во времена президентства Картера.

Согласно финансовой точке зрения, средствами макроэкономической политики нельзя в такой степени увеличить суммарный спрос, чтобы снизить «естественную норму» безработицы, точнее необходимы периоды безработицы для того, чтобы экономика освобождалась от инфляции. По мнению неоклассической школы, всякого рода государственное вмешательство на макроэкономическом уровне безрезультатно (включая также и регламентирование денежного спроса), поскольку реальная экономика базируется на «рациональных ожиданиях» рыночных факторов, средние которых в любом отношении можно считать верными. Согласно критерию предложения экономической науки, высокие налоговые нормы союзников, вызывающие недостаток капитала, препятствуют аккумуляционной деятельности частного сектора, а снижение налогов в конечном итоге делает также возможным большие отклонения налоговых доходов, если оно должным образом стимулирует экономический рост.

Экономическая программа Рейгана, самые главные целевые установки которой базируются на «школе» предложения и отдельных финансовых условиях, в ходе практическогот претворения в жизнь прошла через большое количество существенных модификаций. Под

общим влиянием бюджетной и финансовой политики, начиная с осени 1982 года, начался значительный экономический подъем, который, однако, согласно отдельным оценкам, в первую очередь произошел благодаря стимулирующему воздействию бюджетного дефицита.

Экономический подъем в сочетании с низкой инфляцией не в малой степени сохраняет приток иностранного капитала. Можно ожидать, что снижение в рекордной мере бюджетного и торгового дефицита станет самым важным экономико-политическим приоритетом вторых четырех лет рейгановской администрации.

Организация банка, банковская система и регулирование

Иштван Векаш

Автор, примыкая к полемике финансовой учрежденческой системы, связывает свои замечания с представлениями, относящимися к дальнейшему развитию банковской системы. Он считает абсолютно необходимым создание новых учреждений также в рамках банковской организации, поскольку без этого мы не можем рассчитывать на более рациональное хозяйствование в этой области. Для создания новых учреждений, — пишет он, — рекомендуется черпать опыт из-за рубежа; с этой целью он ссылается на американский и французский опыт. Он придерживается точки зрения однозначного разграничения функций эмиссионного и кредитного банков и того, что руководителей кредитных банков должно назначать не правительство, а председатель эмиссионного банка. Для соблюдения распоряжений, регулирующих деятельность эмиссионного банка, следует ограничить руководство эмиссионного банка над кредитными банками. В рамках кредитно-банковской организации и разделения труда между хозяйственными сферами подчеркивает необходимость эффективного обеспечения актуальной информацией предприятий, важности обычно многостороннего характера банковских служб.

Замечания к „Заблуждениям об инфраструктуре" Ивана Майора

Ласло Халперн—Дьёрдь Молнар

Иван Майор пришол к выводу, что различие между потребностью в капитале на производство и инфраструктуру намного меньше, однако различие между потребностю в постоянных затратах на производство и инфраструктуру намного больше рассчитанные с реальных позиций чем предполагаестя.

Авторы показывают, что формирование этого вывода неправильно и его статья содержит несколько ошибок, которые подрывают достоверность выводов его статьи. Примеры: автор перепутывает колонны межотраслевых балансов, он неправильно понимает экономическое значение коеффициентов обратной матрици типа Леонтьева, экспорты и рабочая сула не были пруняты во внимание в рамках закрытой модели типа Леонтьева-Броди, автор оравнивает постоянные и капитальные затраты без никакой обоснованности. Вместе использования непосредсвенным импортным коэффициентом автор пользуется полным (непосредственным + посредственным) коеффициентом импорта когда такая экономическая политика будущих годов была предложена, которая уделяет большую роль жизненному уровню и развитию инфраструктуры.

Новый метод более реальной оценки затрат народного хозяйства и его производительности

Иван Майор

Отвечая на критические замечания по его работе «Заблуждения об инфраструктуре», свои возражения автор обобщает в трех частях. В первую очередь он рассматривает несколько ошибок, которые действительно попали в его статью, опубликованную ранее. Затем он знакомит с теми методологическими результатами, на которых основываются приведен-

ные в статье расчеты и которые открывают методологические возможности для новой оценки затрат по отраслям народного хозяйства и их производительности (по мнению автора, они более реальны при расчетах, базирующихся на открытой статической модели Leontief). В заключение автор указывает на несколько серьезных противоречивых высказываний статьи, критикующей его работу.

На основе своего ответа автор сохраняет все существенные утверждения, определения и выводы статьи, появившейся на страницах «Кэзгаздашаги Семле», 1984/11.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Forty years of the Hungarian agriculture

Pál Romány

The author reviews some important events in the forty-year development of the Hungarian agriculture. In this development he distinguishes three main stages and turning points. The first is 1945, the year of the Liberation of the country and of the distribution of land. The second: the period between 1958–1962, the socialist reorganization of agriculture. The third: the period since 1968, the intensive stage of Hungarian agricultural development, and the essential further development of the system of economic control and management.

After characterizing these stages the author discusses the main factors of intensive development and the principles of agricultural policy providing the foundations for this development. Next the new tasks, and some elements of the challange towards agriculture are surveyed.

Inflation — antiinflation — realism

Vilmos Sághy

The author challanges the interpretation of inflation according to which inflation can be explained by the disequilibrium between purchasing power and the quantity of available commodities. In his opinion, a change in price level is not always an indicator of the relationship between demand and supply; the monotonic upward movement of the price and income levels (that is, inflation) is caused by other kinds of factors. These are: 1) some costs (first of all unit wage costs) become rigid; 2) unit inputs are continuously rising in the long run, related to the deteriorating conditions of extraction of materials and energy, to the rising cost level of marginal deposits, in general to the rising marginal costs of extraction. He classifies in this group the continually rising inputs necessary for environmental protection as well as the infrastructural outlays; 3) temporary factors are, but they also intensify inflation, the deteriorating terms of trade, the burdens of debt service, the devaluating exchange rate policy deemed necessary for maintaining equilibrium in foreign trade, and the demand for approximating input-proportionate prices (the abolition of subsidies).

In the further part of the article, speaking about the mechanism of adjustment, he takes

a stand for quick reaction to market movements, thus to shortage phenomena, because the shortage cannot be eliminated without it. This, again, assumes that the price of shortage goods has to be raised.

Population, employment and economic growth

Ferenc Munkácsy

The author investigates the interrelations between the disadvantageous demographic situation and economic growth.

He establishes that there exists a rather characteristic interrelation between the socio-economic development evolving in the period between 1950–1980 and the demographic processes. In the so-called extensive period of growth (simultaneously characterized by deep social changes) the development path chosen was determined less by the quantitative characteristics of the population than it is generally assumed.

From another aspect, the combined impact of the economic changes evolving in the last decades, and mainly of the necessarily related social transformation was unfavourable for the development of population. The particular situation emerged that otherwise highly important and positive processes (as e.g. a fast rising level of education) had a negative impact on demographic processes. This also implies that, considering the socio-economic conditions, a basically different development alternative would not have been available. As much has been, however, proven that forced growth, a rapid social transformation is also accompanied by unfavourable phenomena that are difficult to avoid.

In the period up to the turn of the millennium the nature of development will change in several respects.

Thus, the deterministic factors unfavourable for demographic processes will be somewhat cased, but it cannot be stated that there will be an overall radical transformation in the economic environment of demographic processes. The analysis of the economic impacts of the population starting to decline, and fluctuating in the meantime, shows that the changing demographic process will, for the time being, not palpably influence the possibilities of economic growth.

Tensions in the labour market and fluctuations in manpower policy in the seventies

Károly Fazekas—János Köllő

The manpower policy of the seventies was characterized by frequent changes in instruments and emphasis. As against the obvious explanation—that the changes can be deduced from the fate of the reform policy—the article expounds that the two great campaigns breaking the basically liberal manpower policy were answers to two periods of tightening in the labour market. The tightening and loosening may be concluded from the fluctuations, the rise in overtime, changes in the rate of depletion of manpower reserves, as well as from the differences between the planned and the factual increase of wages. In the wake of the growing tensions in 1969/70 and 1974/75 actions were started on the levels of both central management and regional control agencies which mainly aimed at the easing of these tensions. While most concrete actions failed, under the impact of the campaigns—through their demonstrative impact—the main targets were mostly attained.

A change in economic theory—with practical dilemmas: Debates about "reaganomics" in the early eighties

Imre Forgács

The judgement of not only the political but also expert circles differs in respect of the first four years of economic policy followed by President Reagan. The economic crisis signals of the seventies (decelerating growth, high inflation) produced a crisis of the Keynesian macroeconomics

and brought the victory of the "monetarist counterrevolution", the main theorems of which (restrictive monetary policy, regulation and tax reduction etc.) came to be applied in the economic policy of the United States already beginning with 1978, under the presidency of Carter.

According to the monetarist standpoint aggregate demand must not be increased with the instruments of macroeconomic policy to such extent that unemployment fall below its "natural rate", that is, periods of unemployment are necessary in order that the economy gets rid of inflation. According to the neoclassical school every kind of macroeconomic government interference is ineffective (inclusive of the regulation of demand for money), because the real economy relies on the "rational expectations" of actors in the market, the average of which can by all means be considered to be correct. According to the argument of supply economics by producing capital shortage the high federal tax rates restrict the accumulation activity of the private business sector, and a reduction of taxes makes possible to attain in the final analysis even larger tax revenue, provided that it sufficiently stimulates economic growth.

The economic progamme of Reagan—the main goals of which rely on the supply side economics and certain monetarist theorems—underwent several important modifications in the course of practical implementation. Under the combined impact of fiscal and financial policies, a significant economic upswing started beginning with Autumn 1982 which, however, may be attributed—according to certain evaluations—first of all to the demand-reviving effect of the budget deficit. The economic growth coupled with low inflation is sustained to no small extent by the inflow of foreign capital. Reduction of the record size deficit of the budget and of foreign trade becomes, expectably, the most important economic policy priority of the second four years of the Reagan administration.

Banking organization, banking system and regulation

István Vékás

oining the debate about the system of financial institutions, the author comments on the deas about the development of the banking system. He is of the opinion that it is indispensable to bring about new institutions also within the banking organization, since, without it, a more rational management cannot be expected in this area. For developing the new institutions it is advisable — he writes — to take into account foreign experience as well, and he mentions in this context the American and French experiences. He takes a stand for the unambiguous delimitation of the functions of the central (issuing) bank and the credit bank and also demands that the managers of the credit banks should not be appointed by the government but by the chairman of the central bank. The control of the central bank over the credit banks ought to be restricted to the observance of the regulations stipulated by the central bank. As regards the division of labour between the credit bank organization and the economic sphere the author emphasizes the necessity of supplying enterprises with effective and up-to-date information and, in general, the importance of manysided banking services.

Comments on Iván Major's "Misbeliefs about infrastructure"

László Halpern—György Molnár

The main conclusion of Major's study is that the realistically computed difference between the capital coefficients of production and infrastructure is much smaller and the difference between the intermediate input coefficients of production and infrastructure is much larger than what we think on the basis of the system of national accounts.

The authors state that the formulation of the statements is incorrect and the study contains several errors that undermine the reliability of Major's conclusions. For exemple: he confounds the rows and the columns of the I—0 tables, he misunderstand the meaning of the Leontief-inverse, he disregards the exports and labour in a Leontief—Bródy-type closed model, he compares capital and intermediate inputs without any fundation.

Instead of the direct import coefficients he uses the total (direct + indirect) import coefficients erroneously when he suggests an economic policy for the next years with more emphasis on the living standard and the development of infrastructure.

A novel method for a more realistic evaluation of national economic inputs

Iván Major

Answering to the critique of his paper: „Misbeliefs about infrastructure" (No. 11., 1984 of this periodical), the author sums up his message in three parts. First he discusses the mistakes actually to be found in his earlier paper. Then he reviews the novel methodological results on which the computations published in his article rely and which provide a possibility for a novel kind of evaluation of the inputs and performances of national economic branches. According to the author's opinion this evaluation is more realistic than those arrived at through computations based on the open static Leontief model. Finally, the author points out a few grave contradictions in the paper criticizing his article.

On the basis of his answer the author maintains every essential statement and conclusion contained in his original article.

Gara Judit:

A TŐKÉS JÖVEDELEM-ÚJRAELOSZTÁS SZOCIÁLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI OLASZORSZÁG PÉLDÁJÁN

(Közgazdasági értekezések 31.)

A szociálpolitika gyakorlata általában fejlettebb, mint elméleti kérdéseinek tisztázottsága, jóllehet a jövedelem-újraelosztás szociálpolitikai vetületeivel számos mű foglalkozik. A jövedelem-újraelosztás komplex vizsgálata ugyancsak ritka a nemzetközi szakirodalomban. Gara Judit ezt kísérli meg, mégpedig — elsőként — az olasz példán, mert Olaszországban a szociális feszültségek különösen kiélezettek, s bizonyos analógiák megállapítására is legalkalmasabb a tőkésországok közül. A szerző a tőkés jövedelemelosztás funkciói közül kiemelte a szociálpolitikait, azaz az újraelosztás egészét; az egyes újraelosztó rendszereket abból a szempontból elemzi, mennyire járulnak hozzá az eredeti jövedelemkülönbségek csökkentéséhez, illetve mennyiben alkalmasak jövedelemegyenlítésre.

182 l. füzve 37,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 11. sz.

Kiricsenko, V.: A társadalmi termelés intenzifikációjának mai szakasza

Kosszov, V.: A nehézipar fejlődési törvényszerűségei (Módszertani kérdések)

Palterovics, D.: A rugalmas automatizálás hatékonyságának feltételei

Vityin, A.: A beruházási hatékonyság számbavétele a tervezésben

Szeleznyev, A.: Önelszámolás a gazdasági kísérlet teremtette feltételek között

Szapilov, E.: Ipari termékek minőségének tervezése

Krajkova, T.: A munka termelékenységének faktoronkénti tervezése

Cserevany, V.: Konstruktőrök és technológusok bérezésének tökéletesítése

Lezina, M.: Végtermék és népgazdasági hatékonyság az agrár-ipari komplexumban

Kuznyecova, T.: Háztáji gazdaságok forrásainak biztosítása

Paskov, A.: Az áru- és pénzviszonyok létezésének okai a szocializmusban

Ligaj, K.—Fokina, L.: Integrációs kereskedelem a KGST-országok között

Pompa, E.: A KGST-országok együttműködése a színesfémkohászat területén (Körkép)

Livsic, A.: A munkanélküliség és infláció monetarista koncepcióinak bírálata

1984. évi 12. sz.

Cakunov, V.: Az össznépi tulajdon realizálásának társadalmi-gazdasági formái

Zsamin, V.: A tudományos-műszaki politika egysége

Kapusztyin, E.: A gazdaságirányítás tökéletesítése

Kosuta, A.: Társadalmilag szükséges ráfordítások a termelés intenzifikációjának feltételei között

Levcsuk, D.—Karpuhin, N.: A gépgyártás fejlesztésének szerepe a gazdaságirányításban

Vajner, I.—Nyikolajevszkij, N.: Az olajlelőhelyek telepítésének gazdasági problémái

Karpuhin, D.—Szemjonov, A.: A munkatermelékenység növelésének problémái

Koszacsev, G.: A mezőgazdasági termék eljuttatása a fogyasztóhoz

Ulmaszov, A.—Sarifhodzsajev, M.: A szocialista gazdálkodás kialakulása és fejlődése a közép-ázsiai köztársaságokban

Hacsaturov, T.: Természetvédelem az európai szocialista országokban

Titkov, V.: A Mongol Népköztársaság társadalmi-gazdasági fejlődése

Weltwirtschaftliches Archiv

1984. évi 4. sz.

Balassa Béla: Árak, ösztönzők és gazdasági növekedés

Olson, M.: Mikroökonómiai ösztönzők és makroökonómiai hanyatlás

Nelson, R.: Vállalkozási ösztönzők és támogató intézmények

Baldwin, R. E.: Járadékigény és kereskedelempolitika az ipar szempontjából

Bhagwati, J. N.: Ösztönzők és fékek: nemzetközi migráció

Frey, B. S: A kormányok és kormányközi szervezetek szerepe a nemzetközi tartaléktranszferben. A Világbank esete

Balasubramanyam, V. N.: Ösztönzők és fékek a közvetlen külföldi beruházások számára a gyengén fejlett országokban

Williamson, O.: A vállalati ösztönzés határai: a bürokrácia összehasonlító, általános jellegű értékelése

Lorenzen, G.: A Kuznets-görbe az újra felfedezett Poroszország bizonyítéka

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1984. évi 11. sz.

Bacsurin, A.: A népgazdasági hatékonyság, a használati érték és az érték

Szeleznyev, A.: A termelés intenzifikációjának irányítása

Badamcedengijn, C.-A.: Az együttműködés tervezési alapjainak megszilárdítása (A mongol—szovjet együttműködés példája)

Strba, J.: Két- és sokoldalú alapon (Csehszlovákia és a KGST-tagországok együttműködése)

Moszkalenko, V.: A berendezések hatékonyabb felhasználása

Borodkin, A.—Bogdanovics, Z.—Popova, D.: Operatív termeléstervezés: a tökéletesítés tapasztalatai és módjai

Jarmolovics, N.: A terv és az építkezés résztvevőinek felelőssége

Dzaraszov, Sz.: A gazdasági mechanizmus: lényege, problémái, távlatai

Mejerovics, L.: A termelés hatékonysága és a gazdasági mechanizmus

Makarov, N.: A beruházások hosszú lejáratú hitelezésének kiterjesztése

Kraszovszkij, V.—Fridman, L.: A termelés műszaki átszerelése és a munkahelyek felhasználása

Kszenyevics, I.—Csuhcsin, N.—Rotenberg, V.: A gépek anyagigényességének csökkentése

Sziszojev, N.—Akimov, B.: A szovjet halászati ipar szerepe a szovjet élelmezési komplexumban

Guszakov, V.: Az agronómiai szolgáltatásban dolgozók munkaeredményeinek értékelésével kapcsolatos kérdéshez

Gendler, G.: A csökkentett létszámmal végzett munkáról

Jakovlev, R.: A munkatermelékenység növekedése és a bérezés közötti összefüggésről

Ljubovnij, V.—Beszpecsnaja, R.—Vajnberg, E.: A kis- és középvárosok gazdálkodásáról (Az OSZSZSZK példáján)

Karpov, Sz.: Az érvényben lévő normák felülvizsgálata

1984. évi 12. sz.

Az ötéves terv utolsó évének terve

Voronyin, L.: A közgazdasági kísérlet alakulása és első eredményei

Vasziljev, V.: Rugalmas termelési rendszerek

Averjanov, A.: A technika vívmányainak ágazatközi transzformációja — a tudományos-műszaki haladás meggyorsításának tényezője

Pencsev, V.: A tervkoordináció — a bolgár gazdaság kulcsproblémái megoldásának fontos eleme

Kovács, Gy.: A tervegyeztetés — a gazdaságpolitikák összehangolásának legfontosabb eszköze

Müller, H.: A közös tervezés az együttműködés tervszerű tökéletesítésének alapvető módszere

Dlugos, S.: A hosszú távú tervek egyeztetése a perspektivikus kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés alapja

Szmetanyin, N.: A tervezés komplex megközelítése — a mai gazdaságfejlődési szakasz törvényszerűsége

Ilin, V.: A szállítási fegyelem megszilárdításának problémái (Cikkszemle)

Mikulszkij, K.: A szocialista gazdálkodási módszerek tökéletesítésének politikai gazdaságtani alapjai

Borjacsenko, N.—Veretyelnyik, P.: A használati érték szerepe a gazdasági viszonyok rendszerében

Szmirnov, V.: Az egységes szovjet gázellátási rendszer kialakítása

Igrevszkij, V.: Az olajlelőhelyek gazdasági értékelése

Glicsev, A.: A szabványosítás és az iparvállalatok irányítása

Zinyin, V.: A kulturális területek és tömegkommunikációs eszközök irányításának tökéletesítése

Nyefjodov, V.: A hús- és tejtermelés intenzifikációjának tartalékai

Pirov, Sz.: A melioráció hatékonysága a Tadzsik SZSZK-ban

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1984. évi 8. sz.

Kirjakov, K.: A szocialista Bulgária társadalmi-gazdasági fejlődése

Pacsev, T.: A szocialista termelési viszonyok fejlődése a Bolgár Népköztársaságban

Sarenkov, Szt.: A szocialista közösség közös fejlesztési stratégiája

Nakev, J.: A Bolgár Népköztársaság ipari potenciáljának színvonala, struktúrája, perspektívái

Popov, T.: A nemzeti élelmezési komplexum eredményei képezik az új, nagy horderejű feladatok sikeres megoldásának zálogát

Atanaszov, B.: A szolgáltatási szféra eredményei és problémái

Georgiev, Il.: A gazdaságirányítás tökéletesítése

Kodinov, Szt.: A Bolgár Népköztársaság és a fejlődő országok gazdasági kapcsolata

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1984. évi 10. sz.

Lér, L.: Költségvetési politika a következő néhány évben

Baar, L.—Gehrisch, W.: A Német Demokratikus Köztársaság gazdasági fejlődésének 35 éve

Kmoch, V.: Az építési komplexum fejlődésének intenzifikálása (2. rész)

Jedlička, J.—Kohlíček, K.: A külkereskedelmi terv feladatai

Pěnkava, J.: A gazdaságtudományi kutatások mai feladatai

Adamčík, S.: A kohászati termelés tökéletesítése

Černý, M.: Gazdasági együttműködés és tervegyeztetés Csehszlovákia és a Szovjetunió között 1985 után

Rothbauer, J.: A cukorrépa- és cukortermelés hatékonysága a VII. ötéves tervidőszakban

Polívka, J.—Šleichert, M.: A nagykereskedelmi árak 1985. január 1-i megváltozása

Dmitrenková, Z.—Dmitrenko, A.: Az építési beruházások tervirányításának tökéletesítése a Szovjetunióban

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankjának harmadik évtizede elé

wirtschafts wissenschaft

1984. évi 11. sz.

Swoboda, H.: A szocialista gazdasági integráció és a KGST-tagországok népgazdaságának intenzifikálása

Maier, H.: A tudományos-műszaki forradalom által támasztott stratégia kialakítása: milyen problémákat vet fel az alapkutatások népgazdasági innovációs készséghez való hozzájárulásának fokozása?

Schwenk, H.: A globális problémák néhány politikai és elméleti aspektusa

Quuas, G.: Az érték és az ár viszonyához — matematikai szemszögből

Weisheimer, M.: A természeti erőforrások járadékértékeléséről szóló vitához

Steffens, R.: A természeti erőforrások közgazdasági értékeléséhez. Hozzászólások a vitához

1984. évi 12. sz.

Ahrends, K.: A természeti erőforrások közgazdasági becslésének módszertana a szocialista termelési viszonyok között

Böhm, I.—Rudolph, F.: Új információs technológiák, korszerű munka- és termelésszervezési formák a kombinátokban és üzemekben zajló újratermelési folyamat előmozdítására

Neumann, B.: Néhány elméleti összefüggés a korszerű fogyasztási cikkek gyártása, a fejlett szocialista nemzetközi munkamegosztás és a hatékony külkereskedelem között

Hübner, W.—Lein, I.: Az érték szerinti mérleg készítésének és a tervezés tökéletesítésének néhány tapasztalata a fémfeldolgozó iparban

Blankenstein, G.—Wirkner, E.: Az információ minden termelőerő integráns része (Megjegyzések Nick, H.: „Az információs technika a termelőerők különleges eleme" c. cikkéhez (Wirtschaftswissenschaft, 1983. 3.sz.)

Экономические науки

1984. évi 11. sz.

Fajnburg, Z.—Kozlova, G.: A szocializmus politikai gazdaságtana módszertani fejlettsége és ennek gyakorlati szerepe

A Donyeck Kereskedelmi Főiskola politikai gazdaságtani tanszékének közös beszámolója: A közgazdasági elmélet és gyakorlat konvergenciájának problémái

Bagirov, D.: Az alapvető termelési viszony logikai megalapozásának fázisai Karl Marx „A tőke" c. művében

Harahasjan, G.: A termelőeszközök szocialista tulajdona és a gazdasági érdekek

Kronrod, Ja.: A gazdasági mechanizmus szerkezetalakításának néhány problémája

Magomadov, M.: A szocialista újratermelés tényezőrendszere

Gumenjuk, V.: A géprendszerek jellemzőinek és bevezetésének kérdéséről

Kosztareva, A.: A termelési egyesülések fejlődése, belső láncszemeik és önelszámolási funkcióinak megváltozása

Rutgajzer, V.—Smarov, A.—Gimpelszon, V.: A lakosság időmegtakarítási mérlege (Moszkva példáján)

Nyizsnaja, Sz.: A szocialista világgazdaság politikai gazdaságtani elemzése: néhány eredmény és probléma

Dermanov, V.: Japán és az Egyesült Államok: konkurrenciaharc és politika

Lincov, A.: A belső stabilitás megingása jellemzi az EGK-ban zajló integrációs folyamatokat

Borogyin, V.—Drozdov, V.: Az egységes népgazdasági komplexum kialakulási és fejlődési szakaszai a Szovjetunióban

Aljosina, I.: Az imperializmus eszmei és elméleti konfrontációja a fejlődő országokkal

Laptyeva, D.: Munkabér a kapitalizmusban (Oktatási segédlet)

Kulesov, V.: A tőkés felhalmozás egyetemes törvénye (Oktatási segédlet)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII. год издания, май 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Венгерскому сельскому хозяйству — 40 лет *(Пал Романь)* 513

Инфляция, антиинфляция, реализм *(Вильмош Шаги)* 523

Популяция, занятость и экономическое развитие *(Ференц Мункачи)* 536

Кампании на рынке рабочей силы в 70-е годы *(Карой Фазекаш—Янош Кёллё)* 545

Экономико-теоретические перемены с практическими дилеммами (Споры вокруг рейгановской экономический политики в начале 80-х годов) *(Имре Форгач)* 560

ДИСКУССИЯ

Организация банка, банковская система и регулирование *(Иштван Векаш)* 573

Замечания к статье Ивана Майора «Заблуждения об инфраструктуре» *(Ласло Халперн—Дьёрдь Молнар)* 579

Новый метод более реальной оценки затрат народного хозяйства и его производительности *(Иван Майор)* 584

ОБЗОР

Настоящее и будущее сельскохозяйственных специализированных кооперативов *(Ласло Маглоди)* 600

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Памятное заседание Венгерской Академии наук в честь академика Эрнь Чизмадия *(Лайош Ковач)* 610

Дискуссия о докторской диссертации Роберта Бургерта *(Каталин Даубнер)* 623

ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ

Аспекты выгоды и невыгоды при пуске в оборот использованных в сельском хозяйстве химикалий *(Йожеф Куштра)* 627

Резюме статей на русском и английском языках 630

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 637

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. JÚNIUS HU ISSN 0023—4346

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT XIII. KONGRESSZUSA A GAZDASÁGI ÉLETRŐL

Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége
HÁMORI BALÁZS—SZABÓ KATALIN

Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit eloszlatására)
GÁBOR R. ISTVÁN—KŐVÁRI GYÖRGY

Világértekezlet a fejlődés és a környezet kérdéseiről
EHRLICH ÉVA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. június

TARTALOM

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT XIII. KONGRESSZUSA A GAZDASÁGI ÉLETRŐL

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának előzetes jelentéséből (Részlet) 641
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolójából (Részletek) 663
Kádár János elvtárs vitaindító beszédéből (Részlet) 673
Gyenes András elvtársnak a Központi Ellenőrző Bizottság jelentéséhez fűzött szóbeli előterjesztéséből (Részlet) 676
A hozzászólásokból 677
Kádár János elvtárs kongresszusi vita-összefoglalójából (Részlet) 700
A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának határozatából (Részletek) 702

Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége *(Hámori Balázs—Szabó Katalin)* 709

VITA

Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit eloszlatására) *(Gábor R. István—Kővári György)* 724

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Világértekezlet a fejlődés és a környezet kérdéseiről *(Ehrlich Éva)* 743

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Egy figyelemre méltó politikai gazdaságtan könyvről *(Nagy Lajos)* 748
Voszka Éva: Érdek és kölcsönös függőség *(Havas Attila)* 757

FOLYÓIRATSZEMLE 761

F. Lisztengurt—I. Portjanszkij: A nagyváros az intenzív gazdálkodásra való áttérés szakaszában — A. Ahmedujev: A műszaki fejlődés tervezése és ösztönzése a gazdasági kísérlet körülményei között

A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 766

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

AZ MSZMP XIII. KONGRESSZUSA A GAZDASÁGI ÉLETRŐL

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 6. sz. (641—708. l.)

A következőkben válogatást közlünk a Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának anyagából. A közlés alapjául a Népszabadság 1985. március 23., 25., 26., 27., 28., 29. és 30-i számait használtuk fel.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának előzetes jelentése (Részlet)

V. A gazdasági építőmunka

1. A népgazdaság fejlődésének fontosabb jellemzői

A népgazdaság a XII. kongresszus határozatában megjelölt gazdaságpolitikai irányvonalnak megfelelően fejlődött. A fő célok — a feltételezettnél nehezebb világgazdasági feltételek mellett is — a tervezetthez közelálló mértékben megvalósulnak.

A gazdasági növekedés és az egyensúly

A nemzeti jövedelem termelése az előző évhez viszonyítva 1981-ben 2,5 százalékkal, 1982-ben 2,6 százalékkal, 1983-ban 0,3 százalékkal, 1984-ben közel 3 százalékkal, az utóbbi négy évben együtt 8,5 százalékkal nőtt. A gazdasági növekedés üteme mérsékeltebb a középtávú tervben meghatározottnál, de eléri, illetőleg meghaladja az éves tervek előirányzatait.

A nemzeti jövedelem belföldi felhasználása 1980 és 1984 között valamivel több mint 3 százalékkal csökkent. A mérséklődés a felhalmozást érintette. A fogyasztás az utóbbi négy évben 5—6 százalékkal nőtt. A felhalmozáson belül a beruházási tevékenység és a készletfelhalmozás egyaránt mérséklődött.

A nemzeti jövedelem termelése és a belföldi felhasználás között korábban kialakult jelentős mértékű egyensúlyhiány megszűnt. A külkereskedelmi mérleg az utóbbi három évben kiviteli többletet mutat. 1980-ban 16 milliárd forint behozatali többlet, ezzel szemben 1984-ben 31 milliárd forint kiviteli többlet volt. A konvertibilis devizában elszámolt külkereskedelmi áruforgalomban az 1980. évi 15 millió dollár passzívum 1984-ben 721 millió dollár aktívumra változott. Az eladósodás megállt, az adósságállomány valamelyest csökkent. Az ország nemzetközi fizetési kötelezettségének pontosan eleget tett. A külgazdasági egyensúlyi helyzet javult. Az egyensúly javításának forrása a nemzeti jövedelem termelésének növekedése mellett a belföldi felhasználás mérséklése volt.

A belföldi egyensúlyi viszonyok egyes területeken — a beruházási javak és a munkaerő piacán — kedvezően alakultak, de nem javult a fogyasztói, valamint

A gazdasági fejlődés és a külgazdasági egyensúly alakulása

Év	Nemzeti jövedelem	Belföldi felhasználás	Kiviteli (+) behozatali (—) többlet (milliárd forint)
	(1980 = 100)		
1980	100,0	100,0	—15,6
1981	102,5	100,7	— 8,2
1982	105,2	99,6	+ 6,8
1983	105,5	96,9	+17,1
1984	108,5	96,6	+30,7

az építési piac egyensúlya, és egyes területeken átmeneti zavarok jelentkeztek a termelők közötti kooperációs kapcsolatokban is. Fokozódott a takarékosság, mérséklődtek a társadalom, a gazdaság irányításának, működésének költségei. Csökkent a költségvetés hiánya.

A beruházások

A szocialista szervek beruházási célokra az 1981—1984. években 744 milliárd forintot fordítottak. A beruházások volumene évről évre csökkent. 1984-ben mintegy 19 százalékkal elmaradt az 1980. évitől. A lakossági beruházások növekedtek, és az 1981—1984. években 135 milliárd forintot tettek ki, amelyek döntő hányadát lakásépítésre használták fel.

A nemzeti jövedelemből a beruházásokra fordított összeg jelentős mértékű csökkenését csak részben ellensúlyozta az amortizáció növekedése. A beruházási ráfordítások összességükben tehát kisebb mértékben mérséklődtek, de arányuk a hozzáadott értékhez (nettó nemzeti termelés és amortizáció) viszonyítva az elmúlt négy évben folyamatosan és nagymértékben csökkent.

A beruházások nagysága és a beruházási ráta

Év	Népgazdasági beruházások összehasonlító árakon (1980 = 100)	Beruházás a bruttó hazai termék százalékában (folyó áron számítva)
1980	100,0	28,8
1981	94,9	26,5
1982	92,8	25,2
1983	90,3	24,5
1984	86,4	23,1

A beruházási vásárlóerő rendszeresen meghaladta a gazdasági egyensúly követelményeiből adódó — az ötéves tervben eredetileg is tervezett — csökkenő lehetőségeket, ezért annak folyamatos korlátozására volt szükség. Erre sok esetben az elindított anyagi-műszaki folyamatokhoz képest késve, részben utólagos elvonásokkal, illetve a beruházások terheinek növelésével került sor.

A fejlesztési forrásokat — főként az utóbbi két évben — nagyobbrészt a folyamatban levő beruházások befejezésére fordították. A befejezetlen beruházások állománya 1983-ban és 1984-ben mérséklődött, de meghaladta az éves beruházási ráfordításokat. A nagyobb értékű befejezett beruházások megvalósítási ideje közel fél évvel rövidebb, mint 1981-ben volt.

A szocialista szervek beruházásai
(milliárd Ft, folyó áron)

Év	Összes beruházás	Üzembe helyezett beruházás	Befejezetlen beruházások állománya az év végén
1980	189,7	177,7	193,6
1981	182,8	170,0	198,2
1982	185,7	166,7	214,4
1983	187,9	187,8	204,7
1984	187,8	187,2	197,0

A beruházások mérséklődése az állami döntési körben és különösen a tanácsi beruházások körében volt erőteljesebb. A vállalati beruházások aránya nőtt. Ebben szerepe van annak is, hogy vállalati döntési körbe kerültek át olyan beruházások, amelyek korábban az állami beruházások csoportjába tartoztak. A vállalatok, szövetkezetek beruházási célú kifizetéseinek egyre nagyobb része saját forrásból megvalósuló fejlesztéseket finanszírozott. (Ezek összege az utóbbi négy évben 14 százalékkal nőtt.) A költségvetési juttatásból és a kölcsönforrásból finanszírozott vállalati beruházások zömmel az exportbővítő fejlesztési célokhoz, illetőleg a kormányprogramokhoz kapcsolódtak.

A beruházások anyagi-műszaki összetétele (építés—gép arány) a szocialista szektorban érdemben nem változott. Figyelembe véve, hogy az elmúlt időszakban az építésigényes lakásberuházások növekvő hányada lakossági beruházás, az anyagi-műszaki összetétel változatlansága kedvezőtlen tendenciát takar. A kisebb költséggel járó, gyorsan megtérülő fejlesztések, a gépcserék ma még a szükségesnél kisebb szerepet játszanak. Ehhez hozzájárult a nem rubel elszámolású gépimport — egyensúlyi célokból kiinduló — jelentős csökkenése is.

A beruházások minden népgazdasági ágban csökkentek. A mérséklődés a termelés területén az átlagosnál kisebb, az infrastrukturális ágak beruházásainál az átlagosnál nagyobb volt. Az iparban az utóbbi években nagyobb súlyt kapott az energia- és alapanyag-termelő ágazatok fejlesztése, ami szűkítette a feldolgozó ipar, főként a gépipar beruházási lehetőségeit. A feldolgozó iparban az exportképességet, az energiaracionalizálást és az anyagtakarékosságot javító fejlesztések kerültek előtérbe.

A hatodik ötéves terv eddig eltelt időszakában több jelentős beruházás fejeződött be: Bitó II., Halimba bauxitbányák; a Paksi Atomerőmű I—II. blokkja; a Testvériség gázvezeték (III. üteme); a Budapesti Szemétégetőmű; a Lenin Kohászati Művek kombinált acélműve; a Dunai Vasmű konverteres acélműve; a Dunai Kőolajipari Vállalat katalitikus krakküzeme; a Magyar Gördülőcsapágy Művek rekonstrukciója; a Magyar Kábel Művek bővítése; a Tungsram fényforrásgyártásának bővítése; a Tiszai Vegyi Kombinát polipropilén gyára; a Kőbányai Gyógyszerárugyár növényvédőszer-üzeme; a Szolnoki Papírgyár rekonstrukciója; a Szekszárdi Húskombinát; a szabadegyházi izo- (kukorica-) cukor- és szeszgyár, kenyérgyárak, gabonatárolók építése; a Fórum, a Novotel, az Atrium-Hyatt, a Buda-Penta, a hévízi Aqua szállodák; az M1-es, az M3-as autópálya egy-egy és a metró két szakasza; több kórház és az Operaház rekonstrukciója; az Országos Széchényi Könyvtár. Jelentős részüzembehelyezésre került sor a Márkus-hegyi, nagyegyházi szénbányáknál, valamint a fenyőfői bauxitbányánál.

Felépült több lakótelep, áruház és bevásárlóközpont.

A gazdasági hatékonyság alakulása

A gazdálkodás hatékonysága összességében mérsékelten nőtt, de a lehetségesnél és a szükségesnél kevésbé.

A termelés növekedését a munkatermelékenység viszonylag dinamikus emelkedése biztosította. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés az anyagi ágakban 1980 és 1984 között 13 százalékkal, az iparban 16 százalékkal, az egységnyi munkaidőre jutó pedig ennél is nagyobb mértékben emelkedett (például az iparban 28 százalékkal).

Az utóbbi négy évben a nemzeti jövedelem 8,5 százalékos növekedése mellett az export mennyisége 28 százalékkal bővült, vagyis az export növekedési üteme a nemzeti jövedelemének több mint háromszorosát tette ki. A termelés összetétele, minősége valamelyest javult, jelentős változást azonban nem sikerült elérni.

A termelés anyagigényessége — az egységnyi termékkibocsátáshoz szükséges anyagráfordítás — és a fajlagos energiafelhasználás csökkent, bár nemzetközi összehasonlításban még mindig nagy. A termelés importigényessége mintegy 5 százalékkal mérséklődött.

Az eszközgazdálkodásban nem sikerült előbbre lépni. Az állóeszköz-állomány évente 4 százalékkal, a termelésnél 1—2 százalékkal nagyobb ütemben növekedett. Az állóeszköz-állomány kihasználása — elsősorban külpiaci okok miatt — nem volt kielégítő. A fejlesztések javították az állóeszköz-állomány műszaki színvonalát.

A készletlekötés mérséklődött. A készletfelhalmozás az 1981—1984. években a nemzeti jövedelem belföldi felhasználásának folyó áron 3,1 százalékát, összehasonlító áron 1,4 százalékát tette ki. Ez a kismértékű készletnövekedés egyfelől kedvező, másrészt a készletek adott összetétele és elhelyezkedése mellett időnként és helyenként ellátási gondokat okozott.

Az utóbbi négy évben a kiviteli árak 15 százalékos növekedése a behozatali árak 25 százalékos emelkedését csak részben ellensúlyozta, ennek folytán a külkereskedelmi cserearányok 7,5 százalékkal romlottak. Ez azt jelenti, hogy négy év alatt — 1980. évi árakon számítva — 47—48 milliárd forint cserearány-veszteség keletkezett.

A munkaerő-gazdálkodás

Az aktív keresők számának mérséklődése a hatodik ötéves tervidőszakban folytatódott, a csökkenés az 1981—1985. években 1,9 százalék volt. Az aktív keresők aránya a munkavállalási korú népességen belül azonban némileg emelkedett (az 1981. év eleji 78,5 százalékról 1985 elejére 79 százalékra). Nőtt a tanulók és a munkaképes korú nyugdíjasok aránya. A gyermekgondozási segélyt a munkavállalási korúak 3,6 százaléka veszi igénybe. A munkavállalási korúak csökkenő hányada — jelenleg mintegy 5 százaléka — tartozik a nem tanuló eltartottak közé. Döntő többségük — kor, szakképzettség, családi kötöttség, valamint egészségi állapot miatt — nem vonható be a társadalmilag szervezett termelésbe.

A népgazdaság szocialista szektorában foglalkoztatottak száma négy év alatt 134 ezer fővel csökkent, az 1981. évi 4 millió 834 ezerről 4 millió 700 ezerre, a magánszektorban ugyanakkor 40 ezer fővel nőtt a keresők száma. Az iparban 7 százalékkal, az építőiparban 11 százalékkal csökkent a foglalkoztatottak száma. A vállalati gazdasági munkaközösségek megalakulása az utóbbi időszakban mérsékelte a létszámcsökkenést. A mezőgazdaságban és a szállításban lényegében nem változott, a nem anyagi ágakban viszont 8 százalékkal nőtt a foglalkoztatottak száma.

A munkaerő kereslete és kínálata közötti összhang elősegítésére szolgáltató

jelleggel munkaközvetítő irodák alakultak. A szervezett munkaerő-átcsoportosítások támogatására, szakmai átképzés céljára központi eszközök vehetők igénybe. Az intézkedések ellenére a munkaerő-átcsoportosítás még csekély mértékű, a vállalatok nem érdekeltek eléggé a munkaerő felszabadításában. A kevésbé hatékony munkahelyek megszüntetésében az előrehaladás továbbra sem kielégítő. A munkaerőmozgást 1980 óta az élénkülés és a mérséklődés váltakozása jellemzi. (Az évi munkahely-változtatások száma 700 ezer körül alakul.) A munkahely-változtatásokat továbbra is döntő arányban a munkavállalók kezdeményezték.

A gazdasági szervezetek

A vállalati szervezeti rendszer változásai arra irányultak, hogy előmozdítsák a gazdálkodó egységek versenyképességének növelését, segítsék a piaci igényekhez való jobb alkalmazkodást, erősítsék a dolgozók és a kollektívák érdekeltségét tevékenységük eredményességében. E célok érdekében 1980 és 1984 között több tröszt és nagyvállalat esetében került sor szervezeti módosításra, a tagvállalatok teljes vagy részleges önállósítására, esetenként összevonására. Az önállósult vállalatok gazdasági eredményei néhány kivételtől eltekintve javultak. Bővültek a vállalatok közötti együttműködések (társulások, közös vállalkozások), növekedett az önálló külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok köre.

Az elmúlt években új szervezeti formák, leányvállalatok, kisvállalatok, kisszövetkezetek jöttek létre, 1984 végén 285 kisvállalat, 365 kisszövetkezet, 2300 ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoport működött az országban, mintegy 120 ezer foglalkoztatottal, illetve taggal.

1982-től gyorsan növekedett a vállalati gazdasági munkaközösségek száma, 1984 végén több mint 17 ezer vgmk működött, csaknem 200 ezer taggal. A magánszemélyek által alapított mintegy 7300 gazdasági munkaközösségben 39 ezer fő dolgozott. A különböző kisvállalkozási formák hozzájárultak a szükségletek jobb kielégítéséhez.

A kisiparosok száma 1980 óta 35—36 ezer fővel nőtt, és 1984 végén 139 ezer fő volt. A kisiparosok egyharmada a munkaviszony mellett, további 11 százalékuk pedig nyugdíjasként rendelkezik iparengedéllyel. A kisiparosok döntő többsége szolgáltató tevékenységet végez.

Az energiagazdálkodás, az alapanyag- és nyersanyagellátás

A népgazdaság energia- és anyagellátása — a nehezebb feltételek ellenére, kisebb zavaroktól eltekintve — alapvetően kiegyensúlyozott volt.

A népgazdaság anyagi ágaiban a fajlagos energiafelhasználás az utóbbi négy évben 13 százalékkal csökkent, a legnagyobb mértékben a mezőgazdaságban (25 százalék) mérséklődött, ahol egyre szélesebb körben alkalmazták az energiatakarékos talajművelést és terménytárolást. Az iparban előtérbe került az energiaracionalizálást segítő gyártmányfejlesztés, az épített lakások hőszigetelése javult. A közlekedésben folytatódott a vasút villamosítása, a benzinüzemű tehergépkocsik egy részét dízelüzeműre alakították át.

A népgazdaság az 1981—1983. években nem a középtávú tervben előirányzott növekvő, hanem csökkenő energiafelhasználással fejlődött. A lakosság energiafelhasználása kismértékben nőtt. 1984-ben a népgazdaság energiafelhasználása — a gazdaság élénkülése, a kedvezőtlen időjárás, valamint a megnőtt lakossági és kommunális igények következtében — 3,9 százalékkal emelkedett (a fajlagos energiafelhasználás is 1,5 százalékkal).

Az energiafelhasználás szerkezete módosult. Csökkent a kőolaj és kőolajtermékek, nőtt a földgáz szerepe. A Paksi Atomerőmű (I. és II. blokkjának) üzembe helyezésével megkezdődött az atomenergia hasznosítása a népgazdaságban. A szükségletek kielégítésében a hazai energiaforrások aránya emelkedett (1980-ban a szükségletek 48 százalékát, 1984-ben 51 százalékát fedezték).

A népgazdaság energiafelhasználásának alakulása

Megnevezés	Bruttó termelés	Közvetlen energiafelhasználás	Fajlagos energiafelhasználás
	(az 1984. évi az 1980. évi százalékában)		
Anyagi ágak	109,7	95,7	87,2
Ebből			
Ipar	109,2	98,4	90,1
Építőipar	93,6	81,3	86,9
Mezőgazdaság	119,7	91,5	76,4
Szállítás, hírközlés	105,5	88,3	83,7
Lakosság, kommunális és egyéb	—	109,2	— 6
Összesen	111,2	100,8	90,6

Az energiahordozó-források szerkezete
(százalék)

Megnevezés	1975	1980	1984
Szén	36,3	28,8	26,8
Kőolaj, kőolajtermékek	39,1	37,4	33,8
Földgáz	18,6	26,2	27,1
Atomenergia	—	—	2,9
Importált villamos energia	4,5	6,5	8,2
Egyéb (például tűzifa, vízerőművi villamos energia)	1,5	1,1	1,2
Termelés és import össz esen	100,5	100,0	100,0

A termelés egységnyi mennyiségéhez felhasznált anyagráfordítás (az összehasonlító áron mért anyaghányad) az utóbbi években az ipari ágazatok többségében évi átlagban 1 százalékponttal csökkent. A négy év alatt az ipar egészének anyagigényessége 73,5 százalékról 71,3 százalékra, tehát 2,2 százalékponttal mérséklődött. Ezen belül a legjelentősebb szerepet a feldolgozó ipar játszotta (5 százalékpont), a kohászaté az ipari átlagnál jobban csökkent, a kitermelő ipar pedig növelte anyagigényességét. Az anyagtakarékos technológiák alkalmazási köre bővült. A hulladékok és másodnyersanyagok hasznosítása a korábbinál erőteljesebb. Az egészében kielégítő anyagellátáshoz hozzájárult, hogy a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok termelése és az ipar anyag- és félkésztermék-kibocsátása nőtt. Az anyagok, félkész termékek és alkatrészek behozatala 1984-ben 2 százalékkal több volt az 1980. évinél.

Az ipar

Az ipari termelés 1980—1984 között (a kisszervezetek termelésével együtt) 10,3 százalékkal, évi átlagban mintegy 2,5 százalékkal nőtt. A növekedés 1984-ben meggyorsult. A nemzeti jövedelem 46 százalékát az ipar állította elő. A termelés 91,7 százalékát az állami ipar, 5,6 százalékát a szövetkezeti ipar, 1,4 százalékát a ma-

gánkisipar, 1,3 százalékát a kisvállalatok, kisszövetkezetek, vállalati és magán gmk-k adják. Az utóbbi években a szövetkezeti és a kisipar az átlagosnál gyorsabban bővítette termelését, amelynek aránya az összes termelésben valamelyest emelkedett. Tovább nőtt az iparon kívüli népgazdasági ágakban (elsősorban a mezőgazdaságban) végzett ipari tevékenység, amelynek értéke meghaladta a 120 milliárd forintot, az összes ipari termelés egytizedét.

A bruttó termelés alakulása ipari szakágazatok szerint
(az 1984. évi az 1980. évi százalékában)

Növényolajipar	147,4
Háztartási és kozmetikai vegyipar	145,9
Gyógyszeripar	138,7
Híradás és -vákuumtechnikai ipar	130,2
Gázgyártás és -elosztás	129,9
Műanyagfeldolgozó ipar	129,8
Műszeripar	126,3
Húsipar	123,2
Baromfi- és tojásfeldolgozó ipar	122,8
Cipőipar	122,5
Nyomdaipar	120,4
Papíripar	118,9
Alumíniumkohászat	118,7
Üvegipar	118,0
Szerves és szervetlen vegyipar	114,7
Tejipar	114,0
Villamosgép- és -készülék-ipar	113,5
Villamosenergia-ipar	113,4
Műtrágya- és növényvédőszer-gyártás	112,5
Közlekedésieszköz-ipar	112,3
Gép- és gépiberendezés-ipar	111,6
Finomkerámia-ipar	110,4
Műanyag- és vegyiszál-gyártás	110,2
Édesipar	109,9
Gyapjúipar	109,7
Söripar	108,5
Tégla-, cserép- és tűzállóanyag-ipar	107,6
Bútoripar	107,6
Kötőipar	106,5
Gumiipar	104,3
Malomipar	102,5
Bőr- és szőrmeipar	102,2
Textilruházati ipar	98,6
Kőolaj- és földgázkitermelés	98,2
Szénbányászat	97,9
Kőolaj-feldolgozó ipar	96,5
Fémtömegcikk-ipar	96,3
Vaskohászat	94,9
Pamutipar	94,7
Mész- és cementipar	94,1
Tartósítóipar	93,1
Boripar	92,6
Bauxitbányászat	88,8

Az egyes ipari ágazatok, szakágazatok fejlődése differenciálódott. A növekedés dinamikáját különösen a külpiaci lehetőségek, az anyagellátás, az energiatakarékosság és a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás képessége befolyásolta. Az ipari termelés 60 százalékát előállító 32 szakágazatban tartósan nőtt a termelés. Ez jellemzi a gép- és a vegyipari ágazatok többségét. Minden évben nőtt a villamosenergia-termelés, az alumíniumkohászat és a legtöbb élelmiszeripari szakágazat termelése. Tartósan csökken a teljesítmény az ipari termelés több mint egynegyedét kitevő 11 szakágazatban. Ez az irányzat tapasztalható a

kőolaj-feldolgozásban, a szénbányászatban, a vaskohászatban, a mész- és cementiparban, valamint néhány könnyű- és élelmiszeripari ágazatban. A világpiaci tendenciák különböző módon hatottak az ipar egyes ágazataira. Néhány korábban visszaeső-stagnáló ágazatban (például bauxitbányászat, édesipar) ismét élénkülés mutatkozik. A korábbi gyors növekedést követően mérséklődés tapasztalható a gépek és gépi berendezések gyártásában, a baromfi- és tojásfeldolgozó iparban.

A termelés növekménye elsősorban az exportcélokat szolgálta. Az utóbbi négy évben az exportértékesítés 22 százalékkal, a belföldi eladás pedig 2—3 százalékkal bővült. A belföldi értékesítésen belül különösen a továbbfeldolgozásra kerülő, valamint a más népgazdasági ágak által felhasznált termékek eladásának növekedése mérséklődött. Az ipari export 1982 óta élénkült, a növekedés az exportra orientált és a keveset exportáló ágazatokat egyaránt jellemezte. A szocialista országokba irányuló kivitel kisebb mértékben nőtt, mint a nem szocialista országokba irányuló.

A műszaki és technikai színvonal nemzetközi összehasonlításban is magas vagy megfelelő a szén- és bauxitbányászatban, a timföldgyártásban, az alumíniumgyártmányok előállításában, a petrolkémiai iparban, egyes műtrágyák, gyógyszerek és húsipari termékek gyártásában. Jó minőségű, versenyképes termékeket állít elő az alumínium-, a petrolkémiai és a gumiipar. A vaskohászatban bevezetett konverteres acélgyártás, folyamatos acélöntés növelte a termelékenységet, javította az acél minőségét, és csökkentette a termelés energiaigényét. A gépiparban a közútijárműgyártás, a számítástechnikai és a híradástechnikai ipar, valamint a számítógéppel vezérelt szerszámgépek gyártása képvisel magasabb színvonalat. Erőteljesen fejlődik a korszerű mezőgazdasági és élelmiszeripari gépek gyártása. Az elmúlt öt évben megteremtettük a mikroelektronikai alkatrészek hazai gyártásának szerény bázisát, különös figyelmet fordítva a nagyobb szellemi értéket megtestesítő berendezésorientált áramkörök gyártására.

Az ipar fejlődésében mind nagyobb szerepet játszik a műszaki fejlesztési tevékenység. A kutatási-fejlesztési ráfordítások 1983-ban ebben a népgazdasági ágban 9 százalékkal haladták meg az 1980. évit. A kutatás-fejlesztés eredményeinek gyakorlati alkalmazása, a termékszerkezet változtatása nem elég gyors. A műszaki haladás egyes — az ipari export fokozása szempontjából lényeges — területeken elmarad a kívánatostól, és gátolja a hatékonyság javulását. Az ipari termékek átlagos életkora magas, a termékcserélődés üteme lassú, az új és a korszerűsített gyártmányok aránya viszonylag csekély (évente 4—5 százalék). Az átlagosnál jobb műszaki jellemzőkkel rendelkező termékek minősége sem éri el a nemzetközi élvonalét. Nőnek a nem megfelelő minőség miatt keletkező veszteségek. Nem megfelelő az előrehaladás a belső kooperációs kapcsolatok javulásában, nem kielégítő a háttéripar fejlődése. Mindez rontja az ipar versenyképességét, és hozzájárul a nagymértékű cserearányromláshoz.

Kevés a magasabb feldolgozottsági fokot biztosító kapacitás. Számottevő az elmaradásunk az elektronikai ipar nemzetközi élvonalától. Ipari robotokat még csak elvétve alkalmaznak. Az iparban alkalmazott licencek száma nőtt, de az ezek alapján gyártott termékek aránya csupán 5 százalék. Az ipar nemzetközi termelési együttműködéseinek száma az utóbbi években jelentősen nőtt, de szerepük a termelés bővülésében még szerény.

Az ipari munka termelékenysége 1980—1984 között a termelést meghaladóan, évi átlagban 4 százalékkal, az egy munkaórára jutó termelés pedig évente 6 százalékkal nőtt. Az iparban foglalkoztatottak száma több mint 100 ezer fővel csökkent. A létszám azokban az ágazatokban mérséklődött nagyobb mértékben, ahol a termelés visszaesett vagy stagnált. 1983 második félévétől a létszámcsökkenés lelassult.

Az 1981—1984. években 267 milliárd forint értékű ipari beruházást helyeztek üzembe. Az ipar állóeszköz-állományának növekedése ugyan az utóbbi években lassult, azonban így is gyorsabb volt, mint a termelésé. A kitermelő ipar (bányászat, villamosenergia-ipar) állóeszköz-állománya nagymértékben bővült. Az állóeszközök kihasználtsága romlott. A gépek naptári időalapjának 52 százalékát, a munkarend szerinti időalapjának 74 százalékát használják ki. Az ipar gépállományának több mint fele hétévesnél idősebb. Automatizáltsági szintje kismértékben — a kohászatban és az élelmiszeriparban jelentősen — emelkedett. Az újonnan üzembe helyezett, magas műszaki színvonalú létesítmények kapacitáskihasználása elmaradt az ipari átlagtól, jövedelmezősége viszont az ipari átlagnál kedvezőbb volt. Az új létesítmények egyötöde azonban még a beruházás befejezése után 1—2 évvel is veszteségesen működött.

A fajlagos energia- és anyagfelhasználás — főként a feldolgozó iparban és a kohászatban — csökkent. Az anyagellátás összességében kielégítő volt, az időnként és helyenként jelentkező problémák lényeges termelési zavarokat nem okoztak.

Az építőipar

A beruházások csökkenése — az éves tervek előirányzatainak megfelelően — az építési igények mérséklődésével járt. Az utóbbi négy évben a kivitelező építőipari szervezetek teljesítménye 19 százalékkal csökkent. A nem építőipari szervezetek termelése is mérséklődött, a magánépítkezések volumene azonban nőtt. Ennek következtében az országos építési-szerelési tevékenység mintegy 8 százalékkal maradt el az 1980. évitől. Az exportvállalkozásokon végzett építési-szerelési tevékenység bővült, az összes építés 3—4 százalékát tette ki.

Az építési-szerelési tevékenységben foglalkoztatottak száma a kivitelező építőiparban és a nem építőipari szervezeteknél a termelés alakulásának megfelelően csökkent, a magánépítkezéseken nőtt. A kapacitások kihasználása elsősorban a nagy beruházási munkákra felkészült, illetőleg szakosított szervezeteknél (például paneles lakásépítésre specializált vállalatoknál) mérséklődött. A munkaerő átcsoportosulása ugyanakkor a kisebb építési — mindenekelőtt a fenntartási — igények kielégítését segítette. A fenntartási munkák aránya a kivitelező építőiparban is emelkedett (az 1980. évi 18 százalékról 1984-re 22 százalékra). Nem sikerült érzékelhetően javítani az építési tevékenység minőségét, a kapacitások keresletének és kínálatának szerkezeti és területi összhangját, a munkafegyelmet, és rövidíteni a kivitelezés időtartamát.

Az építőanyag-ipar növelte termelését, korszerűsítette termékválasztékát. A magánerős lakásépítések anyagellátásában azonban jelentős a kielégítetlen kereslet, s gondot okoz a nagymértékű áremelkedés.

Az országos építési-szerelési tevékenység alakulása és megoszlása

Megnevezés	Az építési-szerelési tevékenység		
	volumene 1984-ben az 1980. évi százalékában	megoszlása (százalék)	
		1980	1984
Kivitelező építőipar	81,1	58,3	50,2
Nem építőipari szervezetek	97,7	28,3	29,5
Magánépítkezések	123,3	13,4	20,3
Országos építőipar összesen	92,1	100,0	100,0

A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás

A hatodik ötéves terv első négy évében a mezőgazdasági termékek termelése számottevően nőtt, 12,4 százalékkal haladta meg az 1976—1980. évek átlagos termését. Ezen belül a növénytermesztés 11,6 százalékkal, az állattenyésztés 13,1 százalékkal bővült. A növénytermesztés fejlődése — az időjárási hatások miatt — nem volt egyenletes: az 1982. évi jó termés után 1983-ban az aszály következtében csökkent a termelés, 1984-ben viszont 4 százalékkal volt nagyobb az előző évinél. A ráfordítások növekedési üteme az 1970-es évekhez képest mérséklődött, és már nem haladta meg a termelését.

A termelés növekményének nagyobbik része a külgazdasági egyensúlyi helyzet javítását szolgálta. Az utóbbi négy évben a mezőgazdaság áruértékesítése 12 százalékkal, a lakosság élelmiszer-vásárlása 3 százalékkal, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek exportja 36 százalékkal nőtt.

A mezőgazdasági termékek 65 százalékát nagyüzemekben, 35 százalékát háztáji és kisegítő gazdaságokban állították elő. A nagyüzemek és az áfészek, valamint a kistermelők közötti szorosabb együttműködés, a szocialista szervezetek anyagi-műszaki, termelésszervezési segítése, továbbá a mezőgazdasági szakcsoportok tevékenysége eredményeképpen a kistermelés aránya a termelésben némileg emelkedett.

A mezőgazdasági nagyüzemek az alaptevékenységük mellett növekvő mértékben foglalkoznak ipari, építőipari, szolgáltató tevékenységgel. A nem mezőgazdasági jellegű termelés az 1981—1983. években másfélszeresére bővült, aránya az üzemek árbevételében az 1980. évi 31 százalékról 38 százalékra emelkedett. Ez a tendencia 1984-ben megállt.

A főbb növények termesztése az 1981—1984. évek átlagában

Megnevezés	Összes termelés		Hozamok	
	millió tonna	az 1976—1980. évi átlag százalékában	t/ha	az 1976—1980. évi átlag százalékában
Gabonafélék	14,3	113	5,0	117
Ebből				
búza	5,9	114	4,6	113
kukorica	7,0	110	6,1	125
Cukorrépa	4,6	114	39,1	116
Napraforgó	0,6	199	2,0	123
Burgonya	1,5	94	18,1	128
Szőlő	0,9	105	5,7	124

A gabonafélék és a kapásnövények hozamai gyorsan emelkedtek: az 1981—1984. évek átlagában 15—25 százalékkal nagyobbak, mint a megelőző öt évben voltak. Gabonatermesztésben hazánk a hektáronkénti 4,6 tonnás búza- és a 6 tonna feletti kukoricahozamokkal a világon a legjobb teljesítményt elérő országok közé tartozik. A gabona össztermelése az utóbbi négy év átlagában a vetésterület csökkenése ellenére több mint másfél millió tonnával (13 százalékkal) haladta meg az V. ötéves terv átlagát. Eredményesen fejlődött az ipari növények termelése, elsősorban a napraforgóé, a zöldségféléké viszont visszaesett.

Az állattenyésztésben a legdinamikusabban a sertéstenyésztés fejlődött. A sertésállomány az utóbbi négy évben 900 ezerrel nőtt, és 1984 végén 9,2 millió darab

volt. Ugyanebben az időszakban a sertéshústermelés 22 százalékkal lett nagyobb. A szarvasmarha-állomány 1981 óta kismértékben csökkent. A tejtermelés — a hozamok 20 százalékos emelkedése következtében — nőtt. A baromfiállomány növekedése 1983-ban — a kedvezőtlen külpiaci értékesítési lehetőségek miatt — megtorpant, de a baromfihús és a tojás termelése tovább bővül, az utóbbi 1984-ben kissé visszaesett. A takarmánygazdálkodás fokozatosan javul, színvonala azonban továbbra sem kielégítő.

A főbb állati eredetű termékek termelése

Megnevezés	1976—1980. évek átlaga	1981—1984. évek átlaga
Vágóállat összesen, millió tonna	2,0	2,2
Ebből		
sertés	1,1	1,3
baromfi	0,4	0,5
Tej, milliárd liter	2,2	2,7
Tojás, milliárd darab	4,5	4,4
Gyapjú, 1000 tonna	10,6	12,5

Korszerűsödött és bővült a mezőgazdaság anyagi-műszaki és biológiai alapja. Fokozódott a gépesítés, előtérbe került a nagy teljesítményű, korszerű gépek alkalmazása. Nőtt a műtrágya-, a szervestrágya-, valamint a növényvédőszer-felhasználás. A korábbinál nagyobb figyelmet fordítanak a felhasználás hatékonyságára. Kismértékben javult a talajerő-gazdálkodás, évente mintegy 40 ezer hektár termőföldet javítottak meg. A szigorúbb földvédelmi rendelkezések hatására a mezőgazdaságilag művelt terület csökkenése lelassult, az 1975—1980. évek átlagában évi 30 ezer hektár, az 1980—1984. évek átlagában pedig csak 11 ezer hektár. A parlagterület a korábbi évek 23 ezer hektáros átlagával szemben napjainkban már nem éri el a 10 ezer hektárt.

A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek sorában 1984 végén 1279 termelőszövetkezet és 128 állami gazdaság, 62 mezőgazdasági szakszövetkezet és 16 halászati termelőszövetkezet működött. A kialakult üzemi méretek a mezőgazdasági szervezetek többségében elősegítették az anyagi-műszaki fejlődést. A nagyüzemek törekedtek az adottságok jobb kihasználására, a piaci feltételekhez való rugalmas alkalmazkodásra. A mezőgazdasági nagyüzemek egyharmada kedvezőtlen körülmények között gazdálkodik. Ezek jövedelemtermelő és alkalmazkodóképessége kisebb, fejlődésük lassúbb. Tovább növekedett a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok és vállalatok működési, gazdálkodási önállósága és érdekeltsége a termelés növelésében, gazdálkodásuk javításában. Fokozódott a nagyüzemek közötti együttműködés. Jelenleg 51 szövetkezeti társulás működik. Négy agrár-ipari egyesülés folytat eredményes tevékenységet, jól illeszkedve a mezőgazdasági együttműködés rendszerébe.

A növénytermesztésben és az állattenyésztésben meghatározóvá vált az iparszerű termelési rendszerek szerepe. A mezőgazdaság eredményeihez hozzájárult az is, hogy nőtt a felső- és középfokú végzettségű szakemberek száma és a dolgozók szakképzettsége.

Az erdő- és fagazdaságok javuló színvonalon elégítették ki a lakosság és a feldolgozó ipar igényeit. A kitermelt fa mennyisége az utóbbi négy évben 5 százalékkal nőtt, és egyre nagyobb részét ipari célokra használják fel. A korábbiaknál lassúbb ütemben folytatódott az új erdők telepítése. Az erdőterület és az élőfa-állomány gyarapodott. Az ország területének 17,6 százalékát borítja erdő.

A közlekedés és hírközlés

A közlekedés áruszállítási teljesítményei a korábbi évek határozottan növekvő tendenciájával szemben az elmúlt négy év során a gazdasági növekedés lassúbb üteme mellett csak kismértékben bővültek, sőt egyes években (1982-ben és 1983-ban) csökkentek. A vasút és a folyami hajózás teljesítménye 1984-ben 4—6 százalékkal volt kevesebb, mint 1980-ban, viszont 6—9 százalékkal nőtt a vezetékes szállítás, a közúti fuvarozás és közel 30 százalékkal a tengerhajózás áruszállítási teljesítménye az 1980. évihez képest.

A fuvarigényeket — részben a termelés ütemtelensége miatt — a közlekedési vállalatok nem mindig tudták időben kielégíteni.

A távolsági személyszállítás teljesítményei 1980 és 1984 között 8—9 százalékkal csökkentek, részben a közlekedési tarifák emelése, részben az egyéni közlekedés, a motorizáció fejlődése következtében. A helyi személyszállítás teljesítményei azonban folyamatosan, négy év alatt 7—8 százalékkal növekedtek.

Folytatódott a vasút-villamosítás és pályakorszerűsítés, új autópálya-szakaszokat adtak át, bővült a metróhálózat, befejeződött az Árpád-híd átépítése és a kapcsolódó kiemelt közlekedési beruházás. Fejlődött a légi közlekedés, folyamatban van infrastrukturális feltételeinek lényeges javítása. Mérsékelt ütemben bővült a közhasználatú közlekedés járműállománya, a korszerűsödés üteme lelassult, a pótlási igények felhalmozódtak. A személygépkocsik száma az elmúlt négy évben 331 ezer darabbal gyarapodott, 1984 végén elérte az 1 millió 344 ezret.

A postai küldeményforgalom mérsékelten, a távbeszélő-forgalom dinamikusan nőtt. A bekapcsolt távbeszélő fő- és mellékállomások száma több mint 17 ezerrel, közel 14 százalékkal növekedett. A 100 lakosra jutó telefonok száma (közületi telefonnal együtt) 11,8-ről 13,5-re nőtt. Jelenleg 724 településünk és 49 (28 európai és 21 Európán kívüli) ország előfizetői érhetők el távhívással. A távbeszélőhálózat fejlesztése azonban a szükségletektől lényegesen elmarad. A telefonra várakozók száma tovább növekedett, 1984 végén meghaladta a 430 ezret. Fejlődik a rádió- és televízióműsorok adóhálózata, javultak a vételi lehetőségek.

A vízgazdálkodás

A vízgazdálkodás az ország vízszükségletét — az egyes területeken előforduló időszakos feszültségektől eltekintve — kielégítette. A vízigények növekedése mérséklődött, ugyanakkor nőttek a vizek minőségével szembeni követelmények.

Az utóbbi négy évben mintegy 860 ezer m^3-rel nőtt a közüzemi vízművek napi kapacitása. Az ipari nagyfogyasztók vízhasználatának növekedési üteme lelassult, a lakossági vízfogyasztás továbbra is dinamikusan emelkedett.

1980 és 1984 között 406 ezer lakást kapcsoltak be a közműves vízellátásba, számuk megközelíti a 2 millió 400 ezret. Mintegy 610 kistelepülés közegészségügyi szempontból megfelelő minőségű vízellátása még ma sincs megoldva.

A szennyvízelvezetés és -tisztítás — a korábbi dinamikusabb fejlődés ellenére — nem tartott lépést a vízellátás bővülésével, és nem elégíti ki a szükségleteket. A közüzemi szennyvíztisztítók napi kapacitása mintegy 290 ezer m^3-rel növekedett. Az elvezetett szennyvíznek mintegy kétötödét tisztítják.

A mezőgazdasági vízgazdálkodás a talajvíz-háztartás szabályozásával a nagyüzemi termelést megfelelően segítette. A kiépített öntöző főművek kihasználtsága azonban alacsony.

Fejlődött az árvízvédelem, közel 100 kilométerrel növekedett az előírt méretre kiépített töltések hossza. (Az árvízvédelem jelentőségét mutatja, hogy az újratermelhető nemzeti vagyon mintegy 25 százaléka az árvízveszélytől megóvott területen található, és itt él a lakosság egyharmada.)

2. Területfejlesztés

A termelőerők területi elhelyezkedése valamivel arányosabbá vált, de a beruházásokra fordítható javak szűkössége miatt jelentősebb, a területi arányokat érintő változások nem következtek be.

Az ipar főleg a meglevő területi bázisokon fejlődött tovább, új nagyberuházásokat elsősorban az energia- és alapanyagiparban valósítottak meg. A vidéki ipari üzemek részaránya az ipari termelésben tovább növekedett. A vállalati szervezeti rendszer korszerűsítése elősegítette a vidéki üzemek, telephelyek gazdasági önállóságának növekedését, környezetükhöz való kötődésük erősítését. A mezőgazdasági nagyüzemek és az élelmiszeripar szerepe a terület- és településfejlesztésben tovább erősödött, nagyobb mértékben járult hozzá az egyes területek gazdasági fejlődéséhez, valamint a területenként eltérő lakossági jövedelmek és életkörülmények különbségének mérsékléséhez. Elsősorban a kedvező természeti adottságú, valamint az előnyös ipari és infrastrukturális hátterű térségek gazdaságai fejlődtek dinamikusan.

A népesség életszínvonalában és életkörülményeiben a területi különbségek mérséklődtek. A városok és a falvak ellátottsági színvonala mindenekelőtt az alapellátásban közeledett egymáshoz. Ebben szerepet játszott a mezőgazdasági üzemek és a falusi lakosság anyagi erőforrásainak fokozott bevonása is.

A lakásellátottság — a fennmaradt feszültségek mellett — tovább javult, az új lakások kétharmada a városokban épült fel. A falvak döntő többségében megszűnt a mennyiségi lakáshiány. A közművesítésben elsősorban a víz- és a gázellátás fejlesztése került előtérbe. A közműves vízellátásban részesülő lakosság aránya 1980 óta 75 százalékról 83 százalékra növekedett, főleg a korábban kevésbé ellátott településeken. A kiskereskedelmi hálózat alapterülete 10 százalékkal bővült. A kulturális, oktatási és egészségügyi ellátás területi különbségei is csökkentek, de még ma is szerepet játszanak a társadalmi egyenlőtlenségekben.

Településrendszerünk átalakulását a városok általános, a falvak differenciált fejlődése jellemezte. A városok száma 96-ról (a fővárost is számítva) 109-re emelkedett. Az átlagosnál gyorsabban fejlődtek a megyeszékhelyek, az üdülőterületek és az iparosodott területek városai. Ugyanakkor a városi lakosság növekedése lelassult. A falusi települések közül elsősorban a nagyobb, városiasodó falvak, illetve a kedvező természeti és gazdasági adottságokkal rendelkező kisebb települések fejlődése gyorsult fel. Kedvezőtlen viszont a több mint 800 (500 lakosnál kisebb lélekszámú) törpefalu helyzete, ahol a népesség 2,4 százaléka él. A külterületi népesség helyzete javult, de továbbra sem megfelelő a tanyákon élő időskorúak ellátása, szociális gondozása.

3. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok

A XII. kongresszus határozatának megfelelően — a tovább romló külső feltételek ellenére — fokoztuk részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban, szélesítettük külgazdasági kapcsolatainkat. Magyarország — amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra nagymértékben rá van utalva — napjainkban a világ 143 országába exportál és 103 országból importál.

Az export volumene 1984-ben 28 százalékkal haladta meg az 1980. évi szintet, az import 4 százalékos növekedése mellett.

Külkereskedelmi forgalmunk nagyobb hányadát (53 százalékát) a szocialista országokkal, ennek több mint a felét a Szovjetunióval bonyolítottuk le.

Gazdasági együttműködésünk a szocialista országokkal tovább bővült. A szo-

cialista országokkal folytatott külkereskedelemben az export volumene az utóbbi négy évben 24 százalékkal, az importé 3 százalékkal nőtt. Kapcsolatainkban meghatározó szerepet játszanak a KGST tagországai. Továbbra is a KGST-tagországokból, elsősorban a Szovjetunióból szerezzük be a népgazdaság számára szükséges fűtő- és nyersanyag döntő hányadát, valamint egyes nagy fontosságú gépi beruházási javakat. Ugyanakkor gazdasági adottságainknak, termelési szerkezetünknek megfelelően ezekbe az országokba irányul a gép-, a fogyasztásiiparcikk- és az élelmiszerexportunk nagy része.

Hazánk a KGST-ben vállalt kötelezettségeinek eleget tett. Adottságainknak és anyagi lehetőségeinknek megfelelően változatlanul részt veszünk a nyersanyagkitermelő kapacitások bővítésében, főleg a Szovjetunió területén. A KGST-együttműködés eredményeként kerül sor például a népgazdaság energiaellátásában nagy szerepet játszó Paksi Atomerőmű üzembe helyezésére, a Testvériség gázvezeték újabb szakaszának átadására, vaskohászatunk korszerűsítésére. Az együttműködés jelentősen hozzájárult a közútijármű-ipar, a számítástechnika fejlesztéséhez.

A szakosítási és kooperációs megállapodások alapján lebonyolított külkereskedelmi forgalom az utóbbi négy évben másfélszeresére bővült. Napjainkban a KGST-országokba irányuló magyar export csaknem egyharmada, ezen belül a gép- és vegyipari export közel fele szakosított és kooperációs termék. Az utóbbi években a mikroelektronika területén is kiszélesedett a szakosítás és a kooperáció. Továbbra is aktívan kezdeményezzük a különböző hosszú távú célprogramok kidolgozását és végrehajtását, új együttműködési megállapodások megkötését.

A külkereskedelmi forgalom volumenének alakulása
(Az 1984. évi az 1980. évi százalékában)

Országcsoport	Kivitel	Behozatal
Szocialista országok	124	103
Fejlődő országok	145	158
Fejlett tőkésországok	132	96
Összesen	128	104

A fejlett tőkésországokba irányuló export volumene — a nehéz értékesítési feltételek, az esetenkénti diszkrimináció ellenére — az import csökkenése mellett bővült. Ezekre az országokra jut külkereskedelmi forgalmunk egyharmada.

A fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmi forgalmunk dinamikusan, az átlagot meghaladó ütemben bővült, és ma már ezzel az országcsoporttal bonyolítjuk le a forgalom 11—12 százalékát (az 1980. évi 9 százalék helyett). A nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek mellett jelentősen bővült a lakosság ellátását szolgáló fogyasztási cikkek behozatala. Bővültek a kölcsönös érdekeken alapuló, hosszabb távú kooperációs kapcsolatok. Lehetőségeinkhez igazodva egyes fejlődő országoknak gazdasági segélyt nyújtottunk. Részt vállalunk a fejlődő országok szakemberképzésében, műszaki-tudományos fejlődésük előmozdításában.

Exportunkban még mindig jelentős a kevésbé versenyképes, az alacsony feldolgozottságú termékek aránya. A nemzetközi munkamegosztásban való hatékonyabb részvételünk megalapozása, műszaki színvonalunk emelése érdekében bővítettük a vállalatok közötti tartósabb termelési együttműködést szolgáló kooperációs kapcsolatokat.

A népgazdaság külső egyensúlyi helyzetének javítása, külgazdasági kapcsolataink fejlesztése és ezzel összhangban nemzetközi pénzügyi tevékenységünk élénkítése érdekében csatlakoztunk az ENSZ szakosított pénzügyi szervezeteihez: a Nemzetközi Valutaalaphoz, valamint a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankhoz. Csatlakozásunk nemzetközi fizetőképességünk megőrzéséhez, exportunk növeléséhez egyaránt hozzájárult.

VI. Életszínvonal, szociálpolitika

A lakosság életszínvonala — a társadalom egészét tekintve — alapvetően a XII. kongresszuson meghatározott életszínvonal-politikai céloknak megfelelően alakult. A lakosság reáljövedelme és fogyasztása várhatóan a hatodik ötéves tervben előirányzott vagy azt megközelítő mértékben emelkedik. Javulnak a lakosság életkörülményei, a tervezetthez közelállóan megvalósulnak az ellátás javítását szolgáló kiemelt programok.

Eredményeink értékét növeli, hogy azokat romló, a vártnál nehezebb külső gazdasági körülmények közepette értük el. Az ország nemzetközi fizetőképességének megőrzése a külgazdasági egyensúlyi helyzet olyan mértékű javítását igényelte, amely a nemzeti jövedelem belföldi felhasználásának csökkentését, szigorú és következetes elosztási politika megvalósítását tette szükségessé.

1. Jövedelem és fogyasztás

A foglalkoztatáspolitika

A teljes foglalkoztatottság — ami a létbiztonság alapvető feltétele — változatlanul érvényesült. A XII. kongresszus határozata alapján több, a munkaerő-gazdálkodás hatékonyságát és a munkakörülményeket javító kormányzati intézkedést hoztak. Mindenütt áttértek az ötnapos munkahétre. Az iparban, az építőiparban és az államigazgatásban lényegében befejeződött a 40 órás munkahét bevezetése. (A mezőgazdaságban — az ágazati sajátosságokat figyelembe véve — a nagyüzemek önkormányzati jogkörben állapítják meg a munkaidőt.) A fizetett szabadság alsó határa 15 napra emelkedett, ami elsősorban a fiatal munkavállalókat érintette kedvezően. A munkaidő-csökkenést a vállalatok szervezési intézkedésekkel, a munkaidő ésszerűbb kihasználásával ellensúlyozták. Bővült a nyugdíj folyósítása melletti munkavégzés időkerete, lehetőség nyílt a gyermekgondozási szabadságon levők részmunkaidős foglalkoztatására. A szabad időben végezhető keresőtevékenység lehetőségeit a mellékfoglalkozások vállalásának könnyítése és a különböző kisvállalkozási formák megjelenése, elterjedése is bővítette.

Jövedelem-, bér-, áralakulás

A lakosság összes jövedelme (a munkajövedelmek, valamint a nyugdíjak, társadalmi juttatások együtt) az elmúlt négy évben mintegy 37 százalékkal nőtt, és 1984-ben 632 milliárd forintot tett ki. Az egy lakosra jutó évi összes jövedelem mintegy 59 ezer forint volt. A fogyasztói árak 30 százalékkal emelkedtek, így a lakosság egy főre jutó reáljövedelme átlagosan négy év alatt 5,8 százalékkal nőtt. (A hatodik ötéves terv 6—7 százalékos reáljövedelem-növekedést irányzott elő.) A társadalom egyes csoportjainak reáljövedelme csökkent.

A jövedelmeken belül a munkajövedelmek — amelyek a lakosság összes jövedelmének kétharmadát adják — reálértéken kismértékben, mintegy 2 százalékkal, a nyugdíjak, társadalmi juttatások összességükben 11,7 százalékkal nőttek. A munkajövedelmek közül a munkások és alkalmazottak reálbére, valamint a termelőszövetkezeti dolgozók reálkeresete mintegy 6 százalékkal csökkent. A háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokból származó jövedelmek reálértéke ugyancsak némileg mérséklődött. A vállalati és magángazdasági munkaközösségekből, az egyéb magántevékenységekből, valamint az ipari szolgáltató szakcsoportokból származó jövedelmek nőttek, arányuk a munkajövedelmeken belül mintegy 10 százalékot tesz ki.

Az egy munkásra és alkalmazottra jutó havi átlagkereset 1984-ben meghaladta az 5500 forintot. Az átlagbérek és -keresetek az egyes ágazatokban, a fizikai és a nem fizikai munkakörökben kis eltéréssel növekedtek. A gazdasági szabályozásban történt változások hatására valamelyest nőtt a bérek és keresetek ösztönző szerepe. Az egyéni bérek és keresetek, valamint a teljesítmények mennyisége és minősége közötti kapcsolat valamelyest erősödött.

A fogyasztói árak összességükben a VI. ötéves tervben előirányzottnál nagyobb mértékben emelkedtek. Az árszínvonalra egyaránt hatottak a központi árintézkedések és a vállalati árváltozások, az importárak, valamint az idényjellegű élelmiszerek árának emelkedése. A legnagyobb mértékben a lakásvásárlás és -építés, a vendéglátás, valamint a szolgáltatások árai emelkedtek. Az áremelések javították — többek között — a belföldi kereslet-kínálat egyensúlyát, befolyásolták a fogyasztási szerkezetet, a külgazdasági egyensúlyi helyzetet, erősítették viszont a bérezésben a nivellálási törekvéseket.

Az alapvető társadalmi rétegek jövedelemszintje közeledett egymáshoz. A munkásosztály és a parasztság egy főre jutó átlagos jövedelme — az 1982. évi felmérés szerint — lényegében azonos. A szövetkezeti parasztságnak a közösből származó átlagkeresete alacsonyabb a munkásokénál, amit a kiegészítő gazdaságban szerzett jövedelmek kiegyenlítenek. Az új gazdálkodási formák megjelenése a lakosság családonkénti, személyenkénti jövedelmeit valamelyest differenciálta. Az aktív keresős családok egy főre jutó jövedelmének különbsége, mindenekelőtt a kereső—eltartott arány, valamint a nem szervezett jövedelemátcsoportosítások következménye. Elsősorban azoknak a családoknak romlott az életszínvonala, ahol több az eltartott, illetve a bér — mint fő jövedelmi forrás — nem tartott lépést a fogyasztói árak emelkedésével.

Nyugdíjak, társadalmi juttatások

A nyugdíjak, társadalmi juttatások összességükben a munkajövedelmeknél gyorsabban növekedtek, arányuk a lakosság jövedelmében 1984-ben 33—34 százalék volt. A nyugdíjak és társadalmi juttatások összege az 1980. évi 148 milliárd forintról 1984-re 212 milliárd forintra emelkedett. A társadalmi juttatások nagyobb hányada pénzbeli.

A gyermekekkel kapcsolatos juttatások közül a családi pótlék az 1980. évi 13,6 milliárd forintról 1984-ben 19,4 milliárd forintra növekedett, erre a célra használtuk fel a nemzeti jövedelem 2,4 százalékát. 1983. július 1-től valamennyi egygyermekes család, gyermeke 6 éves koráig a korábbi 130 forint jövedelempótlék helyett havi 300 forint családi pótlékban részesül. A kétgyermekes családok gyermekenkénti családi pótléka havi 490 forintról 600 forintra emelkedett. 1984 januárjától — a központi áremelkedések ellentételezéseként — a családi pótlék gyermekenként további 70 forinttal nőtt. Családi pótlékban 1984-ben 2 millió 310 ezer

— a négy évvel korábbinál 215 ezerrel több — gyermek részesült. A gyermekgondozási segélyt a jogosult nőknek továbbra is mintegy 80—83 százaléka veszi igénybe. A családi pótlék reálértéke kismértékben meghaladta az 1980. évit, a gyermekgondozási segélyé viszont elmaradt attól. A bölcsődei helyek száma az 1980. évi 65 ezerről 1984 végéig csaknem 70 ezerre emelkedett. A gyermekekkel kapcsolatos összes családi kiadások (élelmezés, ruházkodás) mintegy egyharmadát az állam viseli.

Nyugdíjak, társadalmi juttatások
(milliárd Ft)

Megnevezés	1980	1984
Pénzbeli társadalmi jövedelem	87,0	125,4
Ebből		
nyugdíj	56,0	84,1
családi pótlék	13,6	19,4
gyermekgondozási segély	3,9	3,4
táppénz	8,5	11,3
ösztöndíj, egyéb segély	5,0	7,2
Természetbeni juttatások	60,7	86,4
Ebből:		
egészségügyi	18,2	26,0
oktatási, óvodai	25,3	36,5
Nyugdíjak, társadalmi juttatások összesen	147,7	211,8

A pénzbeli társadalmi jövedelemben meghatározó jelentősége van a nyugdíjnak. Nyugdíjakra 1984-ben 84 milliárd forintot fizettek ki, ami a nemzeti jövedelem 10,5 százaléka. A nyugdíjasok és járadékosok száma 1985 elején megközelítette a 2,3 millió főt. (47 százalékuk saját jogú, 9 százalékuk származékos — özvegyi stb. — munkás-alkalmazotti nyugdíjat, 20 százalékuk mezőgazdasági termelőszövetkezeti vagy szakszövetkezeti nyugdíjat, 6 százalékuk mezőgazdasági termelőszövetkezeti vagy szakszövetkezeti járadékot, 3 százalékuk kisipari szövetkezeti nyugdíjat kap, 15 százalékuk egyéb jogcímen részesül nyugellátásban.) A részükre kifizetett összeg havi átlaga az 1980. évi 2267 forintról 1984-ben 3110 forintra emelkedett. Az 1984-ben megállapított nyugdíjak átlaga a munkásoknál és alkalmazottaknál 4095 forint volt. A nyugdíjak átlagos összege a munkás-alkalmazotti átlagkereseteket meghaladóan emelkedett. Ennek következtében az átlagos nyugdíjak az átlagkereseteknek 1980-ban 51 százalékát, 1984-ben 56 százalékát érték el. A nyugdíjak átlagos összege elsősorban azért növekedett, mert a nyugdíjasok és járadékosok összetétele rendszeresen változik. A nyugdíjasok anyagi helyzetében nagy különbségek tapasztalhatók: a havi nyugellátás összege a nyugdíjasok 17 százalékánál 1984-ben nem érte el a 2000 forintot, 14 százalékánál meghaladta a 4000 forintot. A legalacsonyabb (2000 forint alatti) nyugdíjak reálértéke — az évi automatikus nyugdíjemelések és az áremelésekhez kapcsolódó intézkedések hatására — emelkedett, az átlagos és annál magasabb nyugdíjaké viszont csökkent.

A nyugdíj a nyugdíjasok összes jövedelmének a háromnegyede. A nyugdíjasok egyötöde (430 ezer fő) alkalmazásban áll. Az ebből származó kereset a nyugdíjasok összes jövedelmének mintegy 6 százalékát teszi ki. A nyugdíjas-háztartások több mint 60 százalékának ház körüli kertből, háztáji és egyéni gazdaságból származó jövedelme is van, ami az összes jövedelem kb. 16 százaléka. Részfoglalko-

zásból, a kisgazdaságból elsősorban azoknak a kevésbé idős nyugdíjasoknak van lehetőségük jövedelmük kiegészítésére, akiknek többnyire a nyugdíjuk is magasabb.

Az egyedül élő, önmagukról gondoskodó nyugdíjasok száma mintegy 430 ezer fő. A nyugdíjasok mintegy 60 százaléka rendszeres egészségügyi ellátásra szorul. Az önmagukat ellátni nem tudó, részlegesen mozgásképes vagy ágyhoz kötött nyugdíjasok aránya különösen az idősebb korosztályokban magas. Az időskorúak szociális gondozása 1980-ban 89 ezer, 1984 végén 100 ezer főre terjedt ki.

A természetbeni társadalmi juttatások szerepe a lakosság jövedelmében valamelyest nőtt. Egyharmad részük az egészségügyi és szociális ellátást, 40 százalékuk az oktatást, a többi a kulturális, a sport- és az üdülési célokat szolgálta.

A vállalatok és szövetkezetek az utóbbi négy évben mintegy 35 milliárd forintot fordítottak dolgozóik életkörülményeinek javítására.

A lakosság fogyasztása, áruellátása

A lakosság jövedelemfelhasználásában némileg nőtt a pénzmegtakarítás és a lakásépítésre fordított hányad, és mérséklődött a fogyasztásra jutó rész. Így a lakosság egy főre jutó fogyasztása az utóbbi négy évben megközelítően 6 százalékkal növekedett. (A hatodik ötéves terv a fogyasztás 7—9 százalékos emelkedésével számol.)

Az élelmiszer-fogyasztás az összes fogyasztást megközelítő mértékben emelkedett. Szerkezete korszerűbbé vált, növekedett a hús, a tej és tejtermékek, illetve kismértékben a gyümölcs fogyasztása, ugyanakkor csökkent a lisztből készült áruké. Továbbra is magas — nem csökken — a zsiradékok fogyasztása. Az egy lakosra jutó hús- és halfogyasztás az 1980. évi 74 kg-ról 1984-ig 78 kg-ra, a tej- és tejtermékfogyasztás pedig 166 kg-ról 185 kg-ra emelkedett. Az élvezeti cikkek fogyasztása — a korábbi tendenciától eltérően — az átlagosnál jóval kisebb mértékben nőtt.

A ruházati cikkek vásárlása kissé mérséklődött, aránya az összes fogyasztáson belül csökkent. A háztartások fűtőanyag- és energiafelhasználásának korábbi gyors növekedése mérséklődött. A személygépkocsi-vásárlásokat az importlehetőségek korlátozták. A lakosság tulajdonában levő személygépkocsik száma 1984 végén 34 százalékkal volt több, mint 1980-ban. A többi tartós fogyasztási cikk egy főre jutó vásárlása az utóbbi négy év alatt 17 százalékkal emelkedett. A legtöbb háztartás ma már a tartós fogyasztási javak széles körével rendelkezik. A magasabb fogyasztói igényeket kielégítő készülékek elterjedése folytatódott, a színes televízió, az automata mosógép, a mélyhűtő és egyes híradástechnikai készülékek vásárlása dinamikusan emelkedik, de a kereslet még mindig meghaladja a kínálatot, egyes termékekből átmeneti hiány tapasztalható.

A tartós fogyasztási cikkek száz háztartásra jutó állománya

Megnevezés	1980 végén	1984 végén
Hűtőszekrény	87	101
Mosógép	91	96
Porszívó	76	84
Személygépkocsi	26	34
Rádió	142	157
Televízió	99	108

A lakossági vásárlóerő és a fogyasztói árualapok egyensúlyát — a nehezebb külgazdasági feltételek ellenére — alapvetően sikerült megőrizni. A növekvő fogyasztói igények és a differenciálódó kereslet kielégítése azonban csak részben valósult meg. Törekvéseink ellenére még mindig kevés az olcsóbb termék. Az élelmiszer-ellátás zavartalan, magas színvonalú volt, az áruválaszték bővült, korszerűsödött. Az iparcikkellátás színvonala azonban évenként és árucsoportonként változott.

Tovább korszerűsödött, bővült a kereskedelem, a vendéglátás és a közétkeztetés hálózata. Az új üzemelési formák általában javították a vásárlási körülményeket, emelték a szolgáltatások színvonalát.

2. Életkörülmények

Lakásépítés, lakásgazdálkodás

Az utóbbi négy évben a XII. kongresszus határozatában és az ötéves népgazdasági tervben elfogadott célokkal összhangban 297 ezer lakás épült. Emellett az 1981—1984. években több mint 100 ezer tanácsi kezelésben levő lakást felújítottak, közel 90 ezer lakást korszerűsítettek. A lakásellátás javult. 1985 elején a lakások száma elérte a 3,8 milliót. A 100 lakásra jutó lakosok száma az 1980. évi 302-ről 278-ra, a 100 szobára jutó lakosok száma pedig 152-ről 135-re csökkent. Mérséklődött a kielégítetlen lakásigény, bár Budapesten és egyes nagyvárosokban még mindig számottevő, és az egyik legnagyobb szociális probléma.

Javult a lakások minősége, felszereltsége. Az utóbbi négy évben épített minden 100 lakás közül mindössze 5 egyszobás, ugyanakkor 50 három- vagy több szobás. Ennek következtében a lakásállomány összetétele fokozatosan a több lakószobás lakások irányába tolódott el. Jelenleg a lakások fele kétszobás, több mint egynegyede pedig három- vagy több szobás. Az utóbbi években épített lakások átlagos alapterülete nőtt, 1984-ben elérte a 78 m^2-t. Az állami erőből épített lakások átlagos alapterülete 54 m^2 maradt, a magánépítéssel megvalósult lakásoké viszont 76 m^2-ről 82 m^2-re nőtt. Kedvezőtlen viszont, hogy a lakásépítés költségei növekedtek. Az utóbbi négy évben az 1 m^2-re jutó nettó építési költség — a megépült lakások összességét tekintve — másfélszeresére emelkedett.

Az utóbbi években megváltoztak a lakáshoz jutás és a lakásfenntartás pénzügyi feltételei. A költségvetésből finanszírozott állami lakásépítés mennyisége csökkent (1980-ban 30 ezer, 1984-ben 10 ezer). Előtérbe került a személyi tulajdonú lakásépítés (1980-ban az összes megépült lakás 65 százaléka, 1984-ben 86 százaléka személyi tulajdonú). Ennek ösztönzésére és támogatására nőttek a kedvezményes kamatfeltételekkel, hosszú lejáratra igénybe vehető hitelek, bővült a szociálpolitikai támogatásban részesíthetők köre. Az állami lakásépítés csökkenése általában rontotta a szociális szempontból hátrányosabb helyzetben levő családok lakáshoz jutási esélyeit. Az ezzel járó gondokat valamelyest enyhítette, hogy a fiatal házasokat és a több gyermekes családokat előnyben részesítették a lakáselosztásnál.

A lakásgazdálkodási rendszer korszerűsítése révén nőtt a lakásállomány kihasználtsága és a szervezett lakáscserék száma. 1980 óta mintegy 120 ezer család szervezett csere útján jutott számára megfelelőbb lakáshoz. A lépcsőzetes lakáshoz jutás feltételeinek megteremtésében, valamint a lakáscserék intézményes segítésében még csak kezdeti lépések történtek.

A meglevő lakásvagyon megóvását, korszerűsítését, használati értékének növelését szolgáló anyagi erőforrások nőttek, és a műszaki-szervezési feltételek

javultak. Az előirányzott lakásfelújítások, korszerűsítések megvalósultak és az ösztönző pénzügyi intézkedések hatására nőtt a lakosság kezdeményezésére elvégzett korszerűsítések száma is. Az ingatlankezelő szervezetek fejlesztése megkezdődött. A lakásszövetkezetek 250 ezer lakás karbantartásáról gondoskodnak.

Az állami lakásépítés mérséklődésével, a személyi tulajdonú lakások építésének növekedésével a modern, iparszerű technológiák alkalmazása visszaszorult, és ismét előtérbe kerültek a hagyományos építési módok.

A közcsatorna-hálózatba, a gázellátásba bekapcsolt háztartások száma az utóbbi négy évben 18, illetve 20 százalékkal, a távfűtésbe bekapcsolt lakások száma pedig csaknem 120 ezerrel nőtt.

A lakosság részére végzett szolgáltatások

A lakosság részére végzett javító, karbantartó és személyi szolgáltatások teljesítménye 1980 és 1984 között 19 százalékkal, a korábbi időszaknál mérsékeltebben, azonban a lakosság összes fogyasztását meghaladóan nőtt. A jövedelmek lassúbb növekedésének, illetve a szolgáltatási díjak emelkedésének hatására a szolgáltatások iránti kereslet differenciáltan alakult. A lakosság a kevésbé fontosnak ítélt szolgáltatások kielégítését elhalasztotta, illetőleg az olcsóbb szolgáltatási megoldásokat helyezte előtérbe. Ennek folytán az igények kielégítésében nőtt a kontármunka aránya, illetve a szolgáltatásokat háztartáson belül végzik el. Csökkent — többek között — a mosás, a vegytisztítás, a lábbelijavítás igénybevétele, a ruházati termékek méretre történő készítése, a fodrászat, kisebb mértékben nőtt a motorizációs szolgáltatások és nagyobb — az átlagot meghaladó — mértékben a háztartási gépekkel kapcsolatos, a lakáskarbantartási, a kereskedelmi szolgáltatások, valamint a teherszállítás mennyisége.

A lakosság részére a szolgáltatások 41 százalékát a szocialista szektor, 59 százalékát a magánkisipar végezte 1984-ben. A szocialista szektorban az utóbbi években lényegében nem változott a szervezetek és a szolgáltatóhelyek száma.

A megrendelt munkák elvégzésének átlagos időtartama kismértékben csökkent. A szolgáltatások minősége és kulturáltsága nem javult érzékelhetően. A nyitvatartás és a munka elvégzése gyakran nem igazodik a megrendelők időbeosztásához.

Környezetvédelem

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk természetes velejárójaként hazánkban is előtérbe került az emberi környezet megóvása. A társadalom fokozott figyelmet fordít az új környezeti ártalmakra és hatásaik elhárítására. A környezetvédelem a gazdaságpolitika szerves részévé vált, és a gazdálkodás tényezői között is megjelent.

Az utóbbi négy évben a nemzeti jövedelem 1,5—2 százalékát fordítottuk környezetvédelemre. A kormányzati és helyi intézkedések, erőfeszítések hatására lefékeződött a környezetszennyeződés növekedése. Eredményeket értünk el a szigorúbb környezetvédelmi követelmények meghatározásában és a hosszabb távra szóló tennivalók megalapozásában.

Felszíni vizeink szennyezettsége mérséklődött nagyobb folyóinkban, tavainkban. Növekvő figyelem és erőfeszítés irányult a Balaton vízminőségének javítására, a megtett intézkedések kedvező hatásai már érezhetők. A felszín alatti vízkészlet, különösen a talajvíz azonban egyes térségekben erősen szennyezett. A vízkészletek minőségének megóvása érdekében szigorúbb követelmények érvényesítése vált szükségessé.

A levegő szennyezettsége — főként Budapesten és egyes ipari központokban — csökkent. Nagyvárosainkban azonban a közlekedés levegőt szennyező hatása és zajártalmai továbbra is nagy gondot okoznak.

A hulladékok növekvő tömege — a hulladékhasznosítás javulása ellenére — a környezetvédelem számára egyre nagyobb feladat. Kezdeti eredményeket értünk el a veszélyes hulladékok nyilvántartásában, és megkezdődött a lerakóhelyek és az égetőművek telepítése.

Az ország területéből mintegy 472 ezer hektáron természeti értékeink megkülönböztetett védelemben részesülnek.

Turizmus

A turizmus szerepe a társadalmi-gazdasági életben az elmúlt években növekedett. Fejlődésében és fejlesztésében egyaránt a minőségi elemek kerültek előtérbe. 1984-ben 13,4 millió külföldi látogató érkezett hazánkba, valamivel kevesebb, mint 1980-ban. A hazánkba látogató külföldiek 74 százaléka szocialista országból érkezett. Az utóbbi négy évben a nem szocialista országokból érkezők száma 1,6 millióval nőtt. A szálláshelyek külföldi vendégforgalma 45 százalékkal, a nemzetközi idegenforgalomból származó devizabevételek több mint kétszeresükre emelkedtek.

A magyar állampolgárok külföldi utazásainak száma az utóbbi években 4—5 millió között váltakozott. A külföldre utazók közül több mint félmillió tőkésországba látogatott 1984-ben.

A belföldi turizmus, az üdülés, a víkendezés, a kirándulások egyre nagyobb szerepet játszanak a szabad idő hasznos eltöltésében. Folyamatosan gyarapszik a lakosság által épített üdülők, nyaralók száma. Széles körűbbé vált a szakszervezeti, vállalati üdültetés, jelentősen bővült az ifjúsági turizmus.

A kereskedelmi szálláshelyek száma az elmúlt négy évben 27 százalékkal, ezen belül a szállodai férőhelyeké 26 százalékkal nőtt. A szállodai férőhelyek száma 1984 nyarán meghaladta a 43 ezret, az egyéb szálláshelyeké — elsősorban a kempingek és a fizetővendéglátás bővülése révén — megközelítette a 260 ezret.

Az egészségügyi és szociális ellátás

A járó és az otthonukban fekvő betegeket ellátó körzeti orvosok száma 1984 végén 4248 volt, 4,9 százalékkal több, mint 1980-ban. A körzeti gyermekgyógyászok száma ebben az időszakban 1042-ről 1205-re nőtt. Egy körzeti és gyermekkörzeti orvosra átlagosan 1955 lakos jut. A központi orvosi ügyeleti szolgálat a körzetek mintegy 76 százalékára terjed ki. Üzem-egészségügyi ellátás 2343 vállalatnál van, ebben 2319 fő- és részfoglalkozású üzemorvos, illetve üzemi körzeti orvos vesz részt.

A szakorvosi rendelők és gondozók naponta 45 ezer orvosi munkaórában látják el a járó betegeket.

A szűrési-gondozási rendszer létrehozása, kiterjesztése és továbbfejlesztése folytatódott. A megyék zömében a tüdőszűréshez kapcsolódóan más irányú szűrővizsgálatokat is végeznek, a nőgyógyászati és más rákszűrések száma megközelíti az évi 1 milliót. Teljeskörűen kiépült a család- és nővédelmi tanácsadó szolgálat.

A tízezer lakosra jutó kórházi ágyak száma 89,2-ről 94,1-re nőtt, ez összesen 100 271 működő kórházi ágyat jelent. Az ötnapos munkahétre való átállás során létrejöttek a kórházak betegfelvételi egységei, de az ágystruktúra módosításában

lassú az előrehaladás. Több szívműtétet végeztek, javult a kardiológiai intenzív ellátás, bővült a baleseti sebészeti kapacitás. Jelenleg 17 műveseállomás működik. Elmaradnak viszont a növekvő szükségletektől a mentálhigiénés ellátás feltételei.

Javultak az Országos Mentőszolgálat működésének feltételei.

A gyógyszertári hálózat már az előző tervidőszakok során kiépült, új gyógyszertárak az új lakótelepeken, városközpontokban épültek. A közforgalmú gyógyszertárak száma 1418.

Jelentős kutatási és gyakorlati eredmények segítették a munkahelyi és munkaköri ártalmak felderítését. A közegészségügyi-járványügyi szolgálat kielégítően látja el feladatait az egyedi fertőző megbetegedések és járványok kórokozóinak megállapítása, a fertőző források és a terjedési mód felderítése, valamint a kialakult járványok leküzdése terén.

A befogadóképesség bővítéséből és az igénylők számának csökkenéséből következően javultak a bölcsődei elhelyezés lehetőségei. Elegendő a csecsemőotthoni hely, elmaradt viszont a szükséglettől az egészségügyi gyermekotthonok kapacitásának bővülése.

Az öregek napközi otthona férőhelyeinek száma a tervezettnél nagyobb mértékben gyarapodott. Ezekben az intézményekben 1984-ben mintegy 26 ezer (1980-ban 21 ezer) rászorulót gondoztak. A házi szociális gondozók száma 16 ezerről 19 ezerre nőtt, az általuk ellátottak száma 35 ezerről mintegy 50 ezerre növekedett az elmúlt négy évben.

A tanácsi és a központi szociális otthonok fejlesztése elmarad a tervezettől. A férőhelyek száma négy év alatt 33 700-ról 36 300-ra, 8 százalékkal emelkedett. Megkezdődött a szociális intézmények szakosítása, kialakulóban vannak a felnőtt értelmi fogyatékosok intézményi gondozásának feltételei.

1980 óta az orvosok száma 9,9 százalékkal nőtt, tízezer lakosra a korábbi 28,8 helyett 31,8 orvos jut. 1984 végén Magyarországon 33 893 orvos volt. Jelentősen emelkedett az egészségügyi szakdolgozók száma, jelenleg meghaladja a 130 ezret.

3. A társadalomba való beilleszkedés zavarai

Az utóbbi négy évben a nehezedő gazdasági körülmények és az életszínvonal szinten maradása — a lakosság egy részénél csökkenése — jobban felszínre hozta és ráirányította a figyelmet a társadalomba való beilleszkedés egyes zavaraira. Kiterjedtségük mérséklésére, kedvezőtlen hatásaik csökkentésére egyre erőteljesebb kormányzati és társadalmi tevékenység bontakozott ki.

Az alkoholizmus változatlanul súlyos gondokat okoz. Az alkoholfogyasztás továbbra is nagy, az utóbbi években alig csökkent. Az alkoholisták közül 40—45 ezren részesülnek gyógykezelésben, a tényleges alkoholisták száma azonban — becslések szerint — ennek többszörösére tehető.

Hazánkban is megjelent — bár a külföldön tapasztaltaknál szűkebb körben —, főként a fiatalok között a kábítószer-fogyasztás. Az egészségügyi szolgálat évenként 6 ezer ilyen esetben nyújt segítséget. Kábítószerrel — főként a gyengébb hatású szerekkel — évente 30 ezer lakos kerül kapcsolatba.

A gyámhatóságok és az iskolák adatai szerint a fiatalkorúak mintegy 4,5 százalékának személyiségfejlődése veszélyeztetett. A lehetőségekhez viszonyítva sem tekinthető megoldottnak az állami gondozottak, a nevelőotthonokban élők helyzete.

Növekszik a különféle mentális (idegi, lelki) zavarok száma, de erősödik e betegséget feltáró, gyógyító tevékenység is. Az öngyilkosságok száma évenként megközelíti az 5 ezret.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolójából (Részletek)

A gazdasági építőmunka

Az 1970-es évek közepétől jelentősen megváltoztak a gazdasági fejlődés külső és belső feltételei. A világgazdaságban végbement változások tartós jellegét késedelmesen ismertük fel. Ezekben az években a gazdaságpolitika elsősorban arra irányult, hogy elhárítsuk e változások negatív hatását a gazdaság fejlődésére és az életszínvonalra. Fenntartottuk a termelés, a beruházások és az életszínvonal viszonylag gyors növekedési ütemét, túlzottan védtük a vállalati gazdálkodás stabilitását. Az ország kiadásai éveken át számottevően meghaladták a bevételeket, s ez végső soron a népgazdaság külső egyensúlyának romlását, jelentős adósságállomány kialakulását idézte elő.

A XII. kongresszus megerősítette a Központi Bizottság döntését, azt az 1979 óta folytatott gazdaságpolitikai gyakorlatot, amely a népgazdaság külső egyensúlyi helyzetének javítását és az elért életszínvonal megőrzését állította a gazdasági munka középpontjába. E céloknak rendelte alá a gazdasági növekedést és a nemzeti jövedelem belföldi felhasználását.

A Központi Bizottság és a kormány a fő gazdasági folyamatokra összpontosította figyelmét. Céljaink eléréséhez a kormányzati szervek aktívabb gazdaságirányító és szervező tevékenységére, a gazdálkodó szervezetek eredményesebb munkájára és a dolgozó nép jelentős erőfeszítésére, esetenként áldozatvállalására volt szükség. Az eredmények értékét növeli, hogy olyan időszakban értük el őket, amikor a gazdasági növekedés extenzív forrásai kimerültek, és a fejlődés külső feltételei a számítottnál is kedvezőtlenebbül alakultak.

Alapvető vívmányaink sérelme nélkül sikerült megőrizni az ország nemzetközi fizetőképességét. Ez rendkívül nagy erőfeszítéseket igényelt, mert a nemzetközi politikai légkör megromlott, folytatódott a tőkés világgazdaság válsága, fokozódott a piaci verseny, kialakult az embargópolitika, exporttermékeinkkel szemben erősödött a protekcionizmus és a hátrányos megkülönböztetés. Romlottak a külkereskedelmi cserearányok, és növekedett az ebből származó árveszteség. Mindezeket tetézte, hogy a nemzetközi pénz- és hitelpiacokon bizalmi válság alakult ki, nehezedtek a hitelfelvételi lehetőségek, irreálisan magasra szöktek a kamatok. Az ebből adódó problémák különösen 1982—1983-ban éleződtek ki. Fizetőképességünk megőrzése érdekében szükségessé vált, hogy gyorsítsuk a külső egyensúlyi helyzet javítását, és csökkentsük az adósságállományt is, holott eredetileg csak a VI. ötéves terv utolsó évében számoltunk ezzel.

Az elmúlt négy évben az export volumene 28 százalékkal, az importé 4 százalékkal bővült. A külkereskedelmi áruforgalomban 1982 óta fokozatosan növekvő aktívumra tettünk szert. A fizetési mérleget javította az idegenforgalomban elért bevételi többlet is. Mindez lehetővé tette, hogy — a magas kamatterhek teljesítésén túl — a konvertibilis valutákban fennálló adósságállományunkat mintegy 15 százalékkal csökkentsük.

Fenntartottuk, illetve néhány fontos területen javítottuk a népgazdaság belső egyensúlyát. Javult a költségvetés, a munkaerő- és a beruházási piac egyensúlya, megőriztük az áruellátás és a fizetőképes kereslet összhangját.

Az ipari termelés négy év alatt 10 százalékkal nőtt, de elmaradt az előirányzattól. Jelentős eredmény, hogy a nehezebb értékesítési feltételek ellenére az ipari export nagyobb mértékben növekedett, mint a termelés. A termelés növekményének csaknem háromnegyede kivitelre került. Csökkent a termelés importigénye.

Az iparban a termelési feladatok kisebb létszámmal, a termelékenység növelésével valósultak meg.

Eredményesen teljesítik a termelési ráfordítások mérséklését szolgáló kormányprogramokat, csökkent a fajlagos anyag- és energiafelhasználás. Az új, gazdaságosan értékesíthető termékek aránya, a termékek versenyképessége nem növekedett a kellő mértékben. Ennek egyik döntő oka, hogy nem kielégítő a műszaki fejlesztés, lassú a tudományos eredményeknek a gyakorlatba való átültetése.

Az építőipar termelése a terv előirányzataival összhangban alakult. Az építőipari vállalatok nagyobb gondot fordítottak a karbantartásra és a felújításra. Lassú az előrehaladás a munka minőségének, szervezettségének javításában. Az építési költségek jelentős mértékben emelkedtek.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar teljesíti a XII. kongresszuson meghatározott feladatokat. A mezőgazdasági termelés a VI. ötéves terv első négy esztendejében az előző öt év átlagához képest 12—13 százalékkal nőtt. Minden eddiginél nagyobb eredményeket értünk el a gabona, valamint az ipari növények termelésében és feldolgozásában, s ez a belföldi szükségletek kielégítésén túl jelentős exportot tett lehetővé. A visszatérő aszály ellenére az egy hektárra jutó búzatermés 4,6 tonna, a kukoricáé 6,1 tonna volt négy év átlagában. Ez nemzetközi összehasonlításban is jó eredménynek számít. Nem ilyen kedvező a kép a zöldség- és gyümölcstermesztésben, s ez a forgalmazási gondokkal tetézve több esetben jogos elégedetlenséget váltott ki a lakosság körében. Az állattenyésztés a tervezettet meghaladva fejlődött. A vágóállat-termelésnek 1985-re előirányzott növekedése már 1983-ban teljesült.

Az állatállomány nagysága és a feldolgozó ipar fejlesztése jelentősen növekvő exportárualapot teremtett, és biztosítja a lakosság kiegyensúlyozott ellátását. A mezőgazdaságban a fajlagos anyag- és energiafelhasználás csökkent, a termelési ráfordítások azonban — néhány ágazat kivételével — még mindig nagyok.

Az intenzív gazdálkodás kibontakoztatásában számottevőek az elért eredmények, de az egész népgazdaságra kiterjedő változást még nem sikerült elérnünk. Népgazdaságunk jövedelemtermelő képessége a lehetségesnél és a szükségesnél egyaránt kisebb.

A nemzeti jövedelemnek a négy év alatt elért 8—9 százalékos növekedése ellenére az egyensúly javításának követelményét csak a belföldi felhasználás 3 százalékos csökkentésével lehetett teljesíteni. Hogy társadalmi méretekben megőrizhessük az elért életszínvonalat, és némileg javítani tudjuk az életkörülményeket, a belföldi felhasználás mérséklése döntően a felhalmozást, ezen belül is elsősorban a beruházásokat érintette.

Az elmúlt évek eredményeit és gondjait elemezve a Központi Bizottság megalapozottan jelentheti a kongresszusnak és dolgozó népünknek: a rendkívül nehéz viszonyok között is sikerült megőrizni népgazdaságunk stabilitását és alapvető szociális vívmányainkat.

Az elmúlt évtizedben felhalmozódott problémák megoldása, a szilárd külgazdasági egyensúly megteremtése még nagy erőfeszítéseket igényel. A gazdálkodás mai színvonalán felszínre hozható tartalékaink kimerülőben vannak. A beruházások visszafogása hosszabb távon korlátozza a termelés gyorsabb ütemű, nagyobb hatékonyságú bővítéséhez szükséges fejlesztési tevékenységet, és nem ad módot a lakosság jövedelmének és fogyasztásának érzékelhető növelésére.

Építőmunkánk külső körülményeiben a következő években sem várható lényeges javulás. A külső egyensúlyi helyzet javítása továbbra is alapvető feladat. Gazdasági nehézségeink leküzdése azt is megköveteli, hogy bővítsük a műszaki fejlődéshez és az életszínvonal emeléséhez szükséges alapokat. Mindezt csak a népgazdaság jövedelemtermelő képességének növelésével érhetjük el. A hangsúlyt

tehát a gazdálkodás színvonalának javítására, a dolgozók alkotó energiájának és vállalkozókészségének kibontakoztatására, ezáltal a népgazdaság dinamikusabb fejlődéséhez szükséges feltételek megteremtésére helyezzük. Ez aktív, ösztönző termelespolitikát és gazdaságirányítási gyakorlatot igényel.

A gazdaságpolitikai gyakorlat ez irányú változtatása nemcsak szükséges, hanem az elmúlt évek népgazdasági eredményei alapján lehetséges is. A gazdasági növekedést az intenzív fejlődés minőségi jegyeit erősítve úgy kell élénkíteni, hogy tovább javítsuk a népgazdaság egyensúlyát, gyorsítsuk a szükséges strukturális változásokat.

Gazdasági fejlődésünket a jövőben is mindenekelőtt saját munkánk eredményessége határozza meg. A nemzeti jövedelem növekedését csak akkor tudjuk gyorsítani, ha a rendelkezésre álló eszközökkel, természeti feltételekkel, szellemi erőforrásokkal jobban, eredményesebben gazdálkodunk. Az exportképesség fokozása, az importigény mérséklése, a fajlagos ráfordítások csökkentése, az emberi alkotóerő hasznosítása döntően tőlünk függ. Tartalékaink e területeken még mindig számottevőek. Lelkiismeretes, szervezett munkával, a jó kezdeményezések támogatásával, a teljesítmények ösztönzésével ezek feltárásában további jelentős előrehaladást érhetünk el.

Az intenzív fejlődés érvényesítése a gazdálkodás minden területén kötelező. A gazdálkodás feltételeinek javításával, a gazdálkodó szervezetek felelősségének és vállalkozókészségének kibontakoztatásával kell elősegíteni a versenyképes, korszerű termékek termelésének dinamikus emelkedését. Ezt szolgálja többek között a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése is, amely a jó minőségű és hatékony munkára ösztönöz.

A következő időszak gazdaságpolitikai feladatai részletesebb meghatározásának az a célja, hogy töretlenül folytatódjon a szocialista társadalom építése, erősödjön anyagi-műszaki bázisa. Ezt szem előtt tartva dolgozták ki és fogadták el az iparpolitika és a külgazdasági stratégia hosszabb távra szóló koncepcióját. Előreléptünk a gazdasági fejlettségünknek megfelelő, alapvető szocialista vívmányainkat erősítő társadalmi programok kimunkálásában is. Ezek közé tartozik a népesedéspolitikának, a lakásépítésnek és -gazdálkodásnak, valamint a szociálpolitikai rendszernek a továbbfejlesztésére jóváhagyott program.

A Központi Bizottság úgy ítéli meg, hogy a VII. ötéves népgazdasági tervnek a hatékony és fokozatosan élénkülő gazdasági fejlődés programjának kell lennie. A gazdasági egyensúlyi viszonyok fenntartása és megszilárdítása mellett alapozza meg a nemzeti jövedelem növekedését, a műszaki haladást, a lakosság életszínvonalának érzékelhető emelkedését, életkörülményeinek javulását.

Mai ismereteink szerint a VII. ötéves népgazdasági terv időszakában a nemzeti jövedelem 14—17 százalékos növekedését lehet előirányozni. Ezt az ipari termelés 13—16 százalékos és a mezőgazdasági termelés 12—14 százalékos bővítésével érhetjük el. A gazdasági fejlődés jelzett üteme lehetővé tenné a belföldi felhasználás 13—16 százalékos növelését és a külső gazdasági egyensúly további javítását.

Az iparnak továbbra is meghatározó szerepe van a szocialista társadalom anyagi-műszaki bázisának korszerűsítésében, az intenzív fejlődés meggyorsításában. A jelenleginél nagyobb mértékben kell hozzájárulni a nemzeti jövedelem gyarapításához, az exportfeladatok teljesítéséhez, a lakosság életszínvonalának, áruellátásának javításához.

Az extenzív források kimerülése miatt az iparban valamennyi termelési tényezővel hatékonyabban kell gazdálkodni. Ez reális lehetőség és követelmény is. A gazdaságilag fejlett országokhoz viszonyítva még mindig magas a fajlagos anyag- és energiafelhasználás, alacsony a munka termelékenysége. Ezért többet kell tenni

az alkotó- és a vállalkozási készség kibontakoztatása, a munkakultúra javítása, valamint a szervezeti rendszer korszerűsítése érdekében. Meg kell gyorsítani a termelési szerkezetet korszerűsítő, a versenyképességet és a termelékenységet jelentősen fokozó ipari, műszaki fejlesztési programok kidolgozását és végrehajtását.

Az eddigieknél nagyobb erőfeszítéseket kell tenni gazdaságosan kitermelhető természeti kincseink hasznosítására, a helyi erőforrások felhasználásának ösztönzésére. A termelés és a fogyasztás valamennyi területén gyorsítani kell az energiát, anyagokat takarékosan hasznosító technológiák és berendezések kifejlesztését, beszerzését, illetve alkalmazását. Folytatni kell a hulladékok és a másodlagos nyersanyagok hasznosítását szolgáló programok végrehajtását.

Az iparnak hozzá kell járulnia az élelmiszer-termelés fejlesztéséhez. A szocialista nagyipar ezt elsősorban a korszerű, a nemzetközi piacokon is jól értékesíthető gépek és berendezések, agrokémiai termékek, csomagolóeszközök gyártásának fokozásával, a biotechnológia fejlesztésével segítse elő.

A termelés korszerűsítése mindenekelőtt a feldolgozó ipar elé állít a korábbinál nagyobb követelményeket. Bővíteni kell a magasabb színvonalú szellemi és fizikai munkát megtestesítő és nemzetközileg is elismert termelési hagyományok birtokában működő szakágazatokat, mind például a gyógyszeripart, híradás- és vákuumtechnikai ipart, közlekedésigép-gyártást. Az intenzív fejlődés kibontakoztatása ugyanakkor mindinkább függ az elektronika, különösen a mikroelektronika fejlesztésétől, eszközeinek széles körű használatba vételétől. Ez szükségessé teszi azt is, hogy megkezdődjön a tudományos-műszaki fejlődés új szakaszát jelentő, a társadalmi-gazdasági tevékenység minőségét alapvetően befolyásoló elektronizálás népgazdasági méretű kibontakoztatása.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar összehangolt fejlesztése a jövőben is kiemelt feladat. Hazánk természeti adottságai és a szocialista nagyüzemekben rejlő erőforrások lehetővé teszik, hogy az élelmiszer-gazdaság egyidejűleg biztosítsa az alapvető fontosságú, magas színvonalú hazai élelmiszer-ellátást és a nemzetközi piaci igényekhez igazodó exportnövekedést. Nagy gondot kell fordítani a növénytermesztés és az állattenyésztés hozamainak gazdaságos növelésére. Ennek érdekében jobban ki kell használni és folyamatosan meg kell újítani az élelmiszer-gazdaság anyagi-műszaki, biológiai alapjait. Az eddiginél is nagyobb figyelmet kell szentelni az élenjáró hazai és nemzetközi tudományos eredmények gyors gyakorlati hasznosításának, a termőfölddel való ésszerű gazdálkodásnak. Törekedni kell a termékek feldolgozottsági fokának emelésére, a minőség javítására, a termelési ráfordítások csökkentésére.

A mezőgazdaság feladatainak megvalósítása alapvetően a szocialista nagyüzemek gazdálkodásától függ. A mezőgazdasági termelésnek a jövőben is fontos része lesz a háztáji gazdaságoknak a nagyüzemek által integrált tevékenysége és a kisegítő gazdaságok termelése.

Folytatjuk bevált szövetkezetpolitikánkat, amely a szocialista fejlődés évtizedei alatt különösen a falvak életében, felemelkedésében töltött be nagy szerepet. A szövetkezetek gazdasági-társadalmi életünk fontos tényezői a falvakban és a városokban egyaránt. Tevékenységük a mezőgazdaságban meghatározó, de igen jelentős és növekvő feladatokat látnak el az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban is. A szövetkezeti mozgalomban a tevékenységi körök a gazdasági és a társadalmi igényekhez igazodva rugalmasan bővüljenek, a működési mechanizmus, a belső demokratizmus folyamatosan tovább fejlődjön.

Társadalmi-gazdasági előrehaladásunknak alapfeltétele a legfontosabb termelőerőnek, az emberi alkotóképességnek és szorgalomnak a hasznosítása, a jobb munkaerő-gazdálkodás anyagi, erkölcsi, szervezeti feltételeinek megteremtése. A munkaerő hatékonyabb foglalkoztatása megkívánja a munka ésszerűbb meg-

szervezését, a munkaidő céltudatosabb és teljes kihasználását és azt is, hogy a dolgozókat ott foglalkoztassuk, ahol a termelés társadalmi jövedelmezősége a legmagasabb, ahol képességeiket a legjobban ki tudják bontakoztatni.

A szocialista társadalmi rend nagy vívmánya a munkanélküliséget megszüntető teljes foglalkoztatás. A további fejlődésnek a teljes foglalkoztatással egyenértékű követelménye a hatékony foglalkoztatás. Ez helyenként azzal járhat, hogy a gazdaságtalan tevékenységet folytató vállalatoknál megszűnnek munkahelyek, míg a jól gazdálkodóknál bővülnek a foglalkoztatás és a munka anyagi elismerésének lehetőségei. Nagy gondot kell fordítani arra, hogy a szükségessé váló munkaerő-átcsoportosítások az egyének számára minél kisebb megrázkódtatással járjanak. Biztosítani kell számukra az új ismeretek, új szakma megszerzésének lehetőségét.

Az intenzív gazdasági fejlődésnek lényegi feltétele a tudományos-technikai előrehaladás ütemének gyorsítása. Ezt kell elősegíteni megfelelő ösztönzők kialakításával, a termelő és a kutató-fejlesztő szervezetek együttműködésének javításával, az erőknek és az eszközöknek a legfontosabb feladatokra való koncentrálásával. Fordulatot kell elérni a műszaki fejlődés szerepének, jelentőségének társadalmi megítélésében. Nagyobb erőfeszítéseket kell tenni, hogy csökkentsük technológiai elmaradásunkat. Az egyre korszerűbb termelőberendezések üzemben tartása, az új típusú termékek és szolgáltatások felhasználása, illetve igénybevétele megköveteli az általános és szakmai műveltség színvonalának emelését. A hazai kutatások erőteljesebb támogatása és eredményeinek hasznosítása mellett az eddiginél jobban kell törekedni a nemzetközi élvonalat képviselő műszaki vívmányok, technológiák átvételére és gyorsabb meghonosítására.

Fokozott figyelmet kell fordítani a meglevő termelőkapacitások korszerűsítésére, a termelőberendezések pótlólagos automatizálására, elektronizálására és a piaci igényekhez rugalmasan igazodó termelési technológiák elterjesztésére.

A fejlesztésre fordítható eszközök az elmúlt években számottevően csökkentek, de a magyar beruházási ráta nemzetközi összehasonlításban még így is közepesnek mondható. A fő gondot az okozza, hogy az egész beruházási folyamat hatékonysága nem kielégítő. A megvalósítás időtartama indokolatlanul hosszú, költségszínvonala pedig magas. Igen fontos, hogy a jövőben adottságainknak és a piaci követelményeknek jobban megfelelő struktúrában, az intenzív követelmények következetes érvényesítésével határozzuk meg fejlesztési feladatainkat, és valósítsuk meg beruházásainkat. Ez esetben a fejlesztésre már ma rendelkezésre álló eszközökkel is képesek lehetünk a lendületesebb előrehaladás anyagi-műszaki alapjának megteremtésére.

Hazánk természeti-gazdasági adottságai és az előttünk álló feladatok megvalósítása szükségessé teszi külgazdasági kapcsolataink fejlesztését. Ennek érdekében javítani kell külkereskedelmi munkánkat, a termelésben pedig növelni a keresletnek megfelelő, jó áron értékesíthető termékek arányát.

Gazdasági építőmunkánknak nélkülözhetetlen támasza a szocialista országokkal kialakított sokoldalú együttműködésünk. Népgazdasági terveink megalapozásában, külgazdasági stratégiánkban meghatározó szerepe van a KGST-tagságunknak, a szocialista gazdasági integrációban való aktív részvételünknek. Teljes külkereskedelmünknek felét a KGST-országokkal bonyolítjuk le. Aktívan részt veszünk az 1984. évi felső szintű KGST-értekezlet határozatainak valóra váltásában, amelyek megfelelő alapot teremtenek a tagállamok gazdasági fejlődésének hatékonyabb összehangolására. Az energia- és nyersanyagszükségletek kielégítése, a műszaki-tudományos együttműködés elmélyítése, a gazdaságpolitikai konzultációk rendszeressé tétele, az együttműködés közgazdasági eszközeinek fejlesztése ösztönzőleg hat az egyes szocialista országok gyorsabb ütemű, intenzívebb gazdasági fejlődésére, erősíti a szocialista közösség világgazdasági pozícióit, és

segíti a szocialista országoknak a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódását. Mindez növeli a már alkalmazott és bevált együttműködési formák és módszerek hatékonyabb hasznosításának és további korszerűsítésének jelentőségét.

Legfontosabb, meghatározó jelentőségű gazdasági partnerünk a Szovjetunió, vele bonyolítjuk le külkereskedelmi forgalmunknak csaknem harmadát. Elsősorban a Szovjetunióból szerezzük be a népgazdaság technikai-műszaki megújítását szolgáló gépeket, berendezéseket, valamint a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlen energiahordozókat, nyers- és alapanyagokat, ugyanakkor a Szovjetunió termékeink legnagyobb felvevő piaca. A jövőben arra törekszünk, hogy a gyártásszakosítás, mindenekelőtt a termelési kooperáció fejlesztésének lehetőségeit kihasználva tovább bővítsük, még hatékonyabbá tegyük a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal folytatott együttműködést. Bővíteni kívánjuk a technikai haladást gyorsító, a magas műszaki színvonalú termékek előállítását és cseréjét segítő műszaki-tudományos együttműködést. Előmozdítjuk a vállalatok, termelő egységek, a tudományos kutató és fejlesztő intézetek közvetlen kapcsolatait.

A fejlett tőkésországokkal az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján kívánjuk bővíteni kapcsolatainkat. A külkereskedelmi áruforgalom növelésén túl szélesíteni igyekszünk a termelési, pénzügyi és műszaki-tudományos kapcsolatokat is.

A fejlődő országokkal az áruforgalom növelése mellett a termelési együttműködés fejlesztésére törekszünk. Kapcsolataink erősítését szolgálhatja az is, hogy segítséget nyújtunk műszaki-tudományos fejlődésükhöz, szakemberek képzéséhez.

A népgazdaság fejlesztésének fontos eszköze a gazdaságirányítási rendszer. Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform erősítette szocialista rendszerünket. Fejlődtek a szocialista tulajdonviszonyok, bővültek gazdaságunk termelőerői. A gazdaság fejlődése tervszerűbbé vált. A vállalati önállóság bővülése és az érdekeltség egyidejű fokozása új és jelentős erőforrásokat szabadított fel. Javult a gazdálkodás hatékonysága.

A Központi Bizottság 1984. áprilisi ülése a megváltozott feltételeknek és követelményeknek megfelelően elhatározta gazdaságirányítási rendszerünk átfogó korszerűsítését.

Az irányítási rendszer olyan továbbfejlesztésére törekedtünk, amely figyelembe veszi a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit, országunk adottságait, számol szerkezeti sajátosságainkkal, előmozdítja társadalmunk szocialista vonásainak erősítését, segíti a kezdeményező és a vállalkozó készség kibontakoztatását. A gazdaságirányítási rendszer a szocialista tervgazdálkodás keretében fejlődik, a népgazdasági terv, valamint a szocialista gazdaságban is létező áru-, pénz- és piaci viszonyok összekapcsolására, a piac aktív szerepének figyelembevételére épül; lehetővé teszi az önálló felelős vállalati döntéseket. Az elhatározott lépések szocialista megoldást jelentenek, megvalósításuk segíti a kedvezőtlen folyamatok felszámolását, alapvető társadalmi és gazdaságpolitikai céljaink elérését.

Gazdaságpolitikai feladataink megoldásában meghatározó szerepük van a szocialista nagyüzemeknek. El kell érnünk, hogy a népgazdaság minden területén technikailag jól felszerelt, nyereségesen, korszerűen gazdálkodó, magas fokon szervezett és irányított, versenyképes állami vállalatok és szövetkezetek működjenek.

Az állami vállalatok és szövetkezetek meghatározó szerepét biztosítva támogatjuk az egyéni és családi munkaerő-tartalékok jobb kihasználását. A kisegítő és kiegészítő gazdasági tevékenységeknek, a kisvállalkozásoknak és a gazdasági munkaközösségeknek a nagy része fokozatosan beilleszkedik a szocialista gazdálkodás rendszerébe, hozzájárul a vállalati eredményekhez, a lakosság ellátásá-

hoz. Az ily módon keletkező jövedelmeket a társadalom mindaddig elismeri, amíg a végzett munkával, annak hasznosságával összhangban állnak.

A kisvállalkozásokkal kapcsolatban tapasztalhatók kedvezőtlen jelenségek. A vállalkozók egy része tisztességtelen haszonra tesz szert. Egyes vállalatok a gazdasági munkaközösségeket a szabályozók alól történő kibúvás eszközeiként használják. A visszaéléseket, a törvények megkerülését e területen is határozottan meg kell szüntetni.

A Központi Bizottság úgy ítéli meg, hogy társadalmi céljaink eléréséhez van megfelelő gazdaságpolitikai programunk, irányítási rendszerünk, valamint a megvalósításhoz nélkülözhetetlen anyagi és szellemi bázisunk.

Reálisan kitűzhető gazdaságfejlesztési céljaink számszerűségüket tekintve szerények, minőségi szempontból azonban igényesek, megvalósításuk ezért az eddiginél nagyobb erőfeszítést, szervezettséget és fegyelmet követel. A gazdálkodás minőségének magasabb szintre emelése perspektívában egy teljesebb, anyagi és szellemi javakban egyaránt gazdagabb élet feltételeit teremti meg az egész társadalom számára. Bízunk benne, hogy ez a program elnyeri népünk egyetértését és támogatását.

Életszínvonal, életkörülmények, szociálpolitika

Életszínvonal-politikánk alapelve, hogy mindenki teljesítményével, munkájával arányosan részesüljön az anyagi javakból. A létbiztonságot szavatolja a munkához való jog és szociálpolitikai intézményrendszerünk. A népgazdaság kiegyensúlyozott, biztonságos fejlődésének alapfeltétele, hogy csak annyi osztható el, amennyit megtermeltünk, a lakosság életszínvonala a népgazdaság teljesítőképességéhez igazodva alakulhat.

A beszámolási időszakban a nemzeti jövedelem növekményének nagy részét a kiviteli többlet növelésére kellett fordítani. Erre azért kényszerültünk, mert korábban voltak évek, amikor fordított volt a helyzet: a termelést meghaladó felhasználást a behozatali többlet fedezte. Ezekben az években ennek a helyrehozása folyik. A népgazdaság egyensúlyi követelményeiből kiindulva a XII. kongresszuson csak az életszínvonal megőrzésének célját tudta kitűzni.

Az utóbbi négy évben az egy főre jutó reáljövedelem és fogyasztás egyaránt 6 százalékkal nőtt, de a reálbér csökkent, a nyugdíjak és a társadalmi juttatások egy részének reálértékét nem sikerült megőrizni. Ezek országos adatok, átlagok. Ezekből is kitűnik: azt a célt, amit a XII. kongresszus kitűzött, hogy a már elért életszínvonalat megvédjük, nem tudtuk teljes mértékben megvalósítani, a lakosság egyes rétegeinek megélhetése nehezebbé vált, életszínvonala csökkent.

Az életkörülmények javítását szolgáló kongresszusi célokat elértük. Jelentős erőfeszítésekkel fenntartottuk a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. A lakosság ellátása az alapvető élelmiszerekből, létfenntartási cikkekből kiegyensúlyozott volt. Az egy főre jutó húsfogyasztás eléri az évi 78 kg-ot. A lakásállomány gyarapodott, négy év alatt 297 ezer lakás épült. Növekedett a háztartásokban a tartós fogyasztási cikkek mennyisége. Egészségügyi, szociális, kulturális ellátási rendszerünk — a gondok ellenére is — kiállja az összehasonlítást a hasonló fejlettségű országokkal. Rendben megvalósult az ötnapos munkahétre, az iparban és az építőiparban a heti 40 órás munkarendre való áttérés.

Az életszínvonal emelése, az életkörülmények javítása szilárdan csak hatékony termeléssel, gazdálkodással alapozható meg. Fejlődésünk előrelátható lehetőségeit felmérve az életszínvonal szerény, de érzékelhető növelését irányozhatjuk elő. Mai ismereteink szerint kitűzhető cél lesz, hogy az egy főre jutó reáljövedelem és a lakosság fogyasztása a VII. ötéves terv időszakában 10—13 százalékkal emelkedjen.

Az életviszonyok alakításában a munkának volt meghatározó szerepe. A munka szerinti elosztás elvének érvényesítése segíti legjobban a gazdaság teljesítőképességének a növelését. Az egész társadalom érdeke, hogy tovább erősödjön a jól végzett munka, a hasznos, értékes tevékenység becsülete, ez nagyobb mértékben fejeződjön ki a javakból való részesedésben. Gazdálkodásunk továbbfejlesztése során olyan feltételek kialakítására törekszünk, amelyek a mainál jobban lehetővé teszik az eredményes munka elismerését, az ösztönzést.

Az elmúlt évtizedekben fokozatosan nőtt a közvetlenül nem munkához kapcsolódó társadalmi juttatások részaránya. Ez kedvező, társadalmunk szocialista jellegét erősítő folyamatnak bizonyult. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy nem célszerű ezt az arányt tovább növelni, mert ez korlátozza a munka szerinti elosztás lehetőségeit. A következő időszakban meg kell teremteni a reálbérek növelésének feltételeit.

Az elmúlt években a jövedelmek elosztásában a társadalom alapvető osztályai, rétegei között folytatódott a kiegyenlítődés folyamata. Az egyes rétegeken belül azonban részben indokolt, részben indokolatlan különbségek alakultak ki. Bérrendszerünk még nem ösztönöz eléggé a teljesítmények növelésére, nem segíti kellően a hatékony foglalkoztatást.

Szociális ellátási rendszerünk jelentős eredménye az ingyenes egészségügyi ellátás állampolgári jogként való érvényesülése, a nyugdíjjogosultság széles körű kiterjesztése; a gyermekgondozási segély bevezetése, a munkaidő csökkentése. Ezeknek a vívmányoknak a megőrzését a párt fontos feladatának tekinti. A nehezebbé vált gazdasági körülmények között egyetlen lényeges területen sem kényszerültünk visszalépésre.

A lakosság körében feszültségeket okoz a fogyasztói árszínvonal emelkedése. A fogyasztói áraknak a jövőben is a termelői árakhoz kell igazodniuk, és csak a társadalompolitikai szempontból fontos területeken indokolt az árak állami támogatása. Ugyanakkor ki kell dolgozni az árnövekedés mérséklésének hatékony módszereit. A helyes árarányokat úgy kell kialakítani, hogy az árszínvonal emelkedése társadalmilag elviselhető mértékű legyen, s a kedvezőtlen hatásokat az életszínvonalra bér- és jövedelempolitikai intézkedések ellensúlyozzák.

Az elmúlt években a szociálpolitika a figyelem előterébe került. Nagyon fontos, hogy juttatási rendszerünk legyen igazságosabb, mérsékelje az indokolatlan társadalmi egyenlőtlenségeket, hátrányokat. Különösen azok helyzetét kell gondosan figyelemmel kísérni, akiknek az általános ellátási rendszerek nem adnak elegendő biztonságot, és sem a család, sem a munkahely nem tudja problémáikat megoldani.

A társadalmi igazságosság azt igényli, hogy a nagyobb jövedelműek fokozott mértékben járuljanak hozzá a közterhek viseléséhez, a jövedelmi és szociális helyzetük alapján rászorulók pedig kapjanak több kedvezményt, juttatást. A lakosság jövedelmének szabályozási rendszerében jobban kell érvényesíteni a teherbíró képességekkel arányos közteherviselés elvét.

Az időskorú népesség soraiban kedvezőbb helyzetben vannak azok, akik a közelmúltban mentek nyugdíjba, mert általában nagyobb a nyugdíjuk, és ezt még munkából származó jövedelemmel is ki tudják egészíteni. Az életkor előrehaladtával a nyugdíjas helyzete általában nehezedik, elmarad a kiegészítő jövedelem, többnyire csökken az aktivitás, romlik az egészségi állapot. Növekszik a magukra maradtak, egyedül élők, ápolásra-gondozásra szorulók száma. Elsősorban őket kell segíteni.

A nyugdíj munkával szerzett jog. Célunk az, hogy a szükséges pénzügyi fedezet megteremtésével emeljük az alacsony nyugdíjakat, és fokozatosan elérjük a nyugdíjak vásárlóértékének megőrzését. A nyugdíjak mellett az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a társadalmi gondoskodás legkülönbözőbb formái-

nak, módszereinek kidolgozására és alkalmazására. Ugyanakkor erősíteni kell a családnak az időskorú hozzátartozók ellátásáért viselt felelősségét.

Az újonnan munkába lépő fiatalok általában egyidejűleg kerülnek szembe a pályakezdés, a családalapítás, a lakáshoz jutás gondjaival. Terheik az elmúlt években növekedtek. A családalapítás, az önálló életvitelre való berendezkedés megkönnyítésének érdekében indokolt, hogy tovább növeljük a lakásépítés és -vásárlás szociális támogatását.

Szükségesnek tartjuk, hogy a jövőben a gyermeknevelés költségeinek növekvő részét vállalja át az állam. A pénzbeli juttatás mértéke olyan ütemben növekedhet, amilyen mértékben erre az anyagi források megteremthetők. Fontos szerepe van két támogatási formának. A gyermekgondozási díj rendszere — amely a gyermekgondozási segélyt egyelőre a gyermek egyéves koráig váltja fel — azért fontos, mert a díj összege a táppénzhez hasonlóan az anya keresetéhez igazodik. A családi pótlék a gyermekes családoknak nyújtott leghosszabb időszakot átfogó támogatás, alapvető a jelentősége a család nagyságából származó jövedelemkülönbségek mérséklésében. Lépéseket teszünk, hogy a gyermekes — főként a több gyermekes — családok a lakásépítéshez, a lakásvásárláshoz nagyobb támogatást és kedvezményes hitelt kapjanak.

A következő években az életszínvonal-politikában nagyobb figyelmet kell fordítani a lakossági infrastruktúra fejlesztésére. Egyik legfontosabb célunk a lakáshelyzet további javítása. Második tizenöt éves lakásépítési programunk teljesül, és ennek utolsó harmadát úgy kezdhetjük, hogy a lakások száma már ma megközelíti a háztartások számát. A fejlődést jelzi, hogy 1980-ban 100 szobára 152 személy, 1984-ben pedig 135 jutott. Az utóbbi években fellendült a lakáscsere.

Gondot, feszültséget okoz, hogy csökkenteni kényszerültünk az állami bérlakások építését. Ez lassítja az ilyen lakásra jogosult családok igényének kielégítését és az elavult állami lakások megszüntetését. Átalakult a személyi tulajdonú lakásépítés és -vásárlás támogatási rendszere. Minden új lakáshoz jutó család az eltartottak száma szerint részesül támogatásban, s megszűnt a rétegekhez, településekhez, építési formához kötődő külön támogatás. Ezáltal egyenlőbbé váltak a lakáshoz jutás feltételei.

A lakásellátás javítását leginkább a lakásárak jelentékeny emelkedése fékezi; ez a lakásra várók egy részét igen nehéz helyzetbe hozza. Ezért különös figyelmet igényel a lakásárak alakulása. Az önálló lakáshoz jutás feltételeinek szabályozásával jobban kell számolni a családok teherbíró képességének különbségeivel. Növelni kell az állami bérlakások építésének arányát, de a lakáshoz jutás fő formája továbbra is a személyi tulajdonú lakások építése és vásárlása lesz.

Szocialista egészségügyünk alapelve, hogy az ellátás minden lakos számára hozzáférhető és a lehetőségekhez igazodóan magas színvonalú legyen. Ennek megfelelően a VI. ötéves tervben — kiemelt társadalompolitikai céljaink egyikeként — javítottuk az egészségügyi ellátás személyi, tárgyi, szervezeti feltételeit. Az orvosok száma megközelíti a 34 ezret, háromezerrel több, mint 1980-ban. Több mint 100 ezer kórházi ágyon folyik gyógyítás, javult a rendelőintézeti ellátottság, csökkent a körzeti rendelők zsúfoltsága. Jelentős eredmény a népbetegségek, gyermekbetegségek visszaszorítása, a csecsemőhalandóság fokozatos csökkenése.

Az egészségügyi ellátás folyamatos fejlesztése ellenére a lakosság egészségi állapota nem kielégítő. Az utóbbi években nőtt a halálozási arány. Megoldatlan az arra rászoruló idősek intézményi ellátása. Fokozódnak a gondok a régebbi kórházak műszaki állapota, alacsony technikai felszereltsége miatt.

A lakosság egészségi állapotában az utóbbi években felerősödő negatív tendenciák megállítása, illetve megfordítása fontos társadalmi ügy. Folytatjuk az egészségügyi intézményhálózat mennyiségi és minőségi fejlesztését. Napirendre

kell tűzni az egészségügyi ellátás irányításának, működési mechanizmusának korszerűsítését.

A lakosság egészségesebb életmódjának kialakításához, a fiatalok fizikai erőnlétének javításához az eddiginél eredményesebben járuljon hozzá a testnevelési és sportmozgalom. Elsősorban az iskolai testnevelést, a diáksportot kell fejleszteni, s a szabad idő kulturált eltöltését elősegíteni. Szélesíteni kell a turizmust, bővíteni a szerényebb igényeket kielégítő üdülési, kirándulási lehetőségeket. A tömegsportra épülő versenysport segítse a sportolás iránti igények felkeltését, teljesítményeivel járuljon hozzá hazánk jó hírének növeléséhez.

A lakosság életkörülményeinek javítása megköveteli a szolgáltatások, a kereskedelmi hálózat fejlesztését. Nagyobb figyelmet kell fordítani az áruválaszték bővítésére, a minőségre, a fogyasztói érdekek védelmére, a kereskedelmi kultúrára.

A településhálózat arányosabb fejlődése hozzájárult a termelőerők magasabb színvonalra emelkedéséhez, elősegítette a lakosság életkörülményeiben meglevő különbségek mérséklését. A városok és a falvak alapellátásának javításában a korábbinál nagyobb szerepet játszott az egyének és a közösségek növekvő anyagi hozzájárulása és társadalmi munkája.

A jövőben a hosszú távra kialakított terület- és településfejlesztési követelményeknek megfelelően olyan gyakorlatot kell folytatni, amely kedvezőbb feltételeket teremt a területi aránytalanságok mérsékléséhez. Minden illetékes szervnek feladata, hogy kedvezőbb kereteket teremtsen az életkörülmények javításához; a kulturált életmódot elősegítő környezetet hozzon létre; megfelelő jövedelemszerzési és infrastrukturális feltételek kialakításával erősítse a községek és a falvak népességmegtartó képességét; fokozottan segítse a város és a falu közeledését, a települések, a városok és vonzáskörzetük kölcsönös érdekeken alapuló együttműködését.

Hazánkban is fontos feladattá vált az emberi környezet megóvása, természeti értékeink megőrzése, a környezeti ártalmak elhárítása, a vizek minőségének, a levegő tisztaságának védelme és a zajártalomnak a csökkentése. E cél elérése az állami feladatok megoldásán túl az egész társadalom cselekvését, a környezeti kultúra széles körű térhódítását igényli.

A társadalmi részvétel, a lakosság öntevékeny közreműködése egyre jelentősebb településfejlesztő erő. A lakosság kész a közvetlen szükségletét szolgáló fejlesztések támogatására, évente mintegy 10 milliárd forint értékű társadalmi munkát végez közösségi létesítmények építése, felújítása, karbantartása, közterületek rendezése céljából. Társulásai jelentősen hozzájárulnak a települések víz-, gáz-, út- és csatornahálózatának fejlesztéséhez.

A jövőben a tanácsi gazdálkodás szabályozása javítja a helyi önállóság anyagi hátterét. A települések fejlesztése még eredményesebb lehet, ha a helyi tanácsok önállóságának és döntési jogkörének növekedésével egyidejűleg tovább fokozódik a lakosság aktivitása, részvétele a helyi feladatok meghatározásában, végrehajtásában és ellenőrzésében. Mindez nemcsak az eszközök jobb, célszerűbb felhasználását, hanem a terület- és településfejlesztés közüggyé tételét is segíti.

Kádár János elvtárs vitaindító beszédéből (Részlet)

Szilárdak gazdaságunk szocialista alapjai

Az öt évvel ezelőtt megtartott XII. kongresszus kemény és szigorú gazdasági programot hirdetett. A feladatok sorában az első helyre a nemzetközi fizetési mérleg javítását tette. Ennek érdekében lassította a termelés fejlesztésének ütemét, visszafogta a beruházásokat, és célul tűzte ki az életszínvonal elért szintjének megtartását.

Központi Bizottságunk nagyon nagyra értékeli, hogy ezt a szigorú programot munkásosztályunk, dolgozó népünk megértette és tettekkel támogatta.

Mi valósult meg ebből? Mindenekelőtt az, hogy sikerült javítani a nemzetközi fizetési mérlegünkön. Ezt említve tudnunk kell, hogy a körülmények ennek nem nagyon kedveztek. A nemzetközi gazdasági viszonyok tovább romlottak, s a becsültnél is nehezebbek lettek számunkra. Nagy gondot okozott 1982-ben, hogy Magyarország megőrizze fizetőképességét. De sikerült, s ettől rendkívül sok függött. Mert ha nem sikerült volna, nagyon kellemetlen helyzetbe került volna az ország. Az említett években kemény erőfeszítéssel az adósságot is sikerült mintegy 15 százalékkal csökkenteni.

Termelési eredményeinkről szólva kiemelhetem, hogy 1981-től 1984-ig, négy év alatt az ipar termelése 10,2 százalékkal növekedett, a mezőgazdasági ágazaté 12,4 százalékkal. Jelentős volt a fejlődés a közlekedésben és a kereskedelemben is.

A nemzeti jövedelmet — 1984 végéig — mintegy 8,5 százalékkal sikerült növelnünk. Ez még nem éri el, csak megközelíti a XII. kongresszuson kitűzött célt, ám az 1985-ös esztendő még csak most kezdődött. Az idei céltudatos munkán is múlik, hogyan teljesülnek gazdasági terveink.

Ebből a szempontból igen lényeges, hogy gazdaságunk szocialista alapokon nyugszik. A termelőeszközöknek csaknem egésze szocialista — állami és szövetkezeti — tulajdonban van. Az ország is, a termelőegységek is ötéves terv szerint dolgoznak, tehát szocialista tervgazdálkodás folyik, a közvetett irányítás eszközeivel és a piaci törvények figyelembevételével. Ez gazdálkodásunk fő jellemzője. Úgy tűnik, ez a helyes út, és ezen kell a jövőben is járnunk.

A mi irányítási rendszerünk, amely 16 éve eredményesen működik, egyike a szocialista országokban kidolgozott és életbe léptetett irányítási rendszereknek. Számunkra ez szocialista terveink valóra váltásának egyik fő eszköze. Az üzemek, a vállalatok önállóságának növelésével rugalmasabbá kívánjuk tenni a tervgazdálkodást, érvényesíteni a kollektív és az egyéni érdekeltséget, ösztönözni a jobb munkát. Mert tapasztalataink azt mutatják, hogy — eszméink, elveink szem előtt tartása mellett — szükség van a dolgozók érdekeltségére is a szocialista társadalom lendületes építésében.

A közelmúltban a Központi Bizottság, a párt végrehajtó szervei elemezték a gazdaságirányítási rendszer működésének tapasztalatait, s úgy határoztak: legfontosabb elemeit megtartva, bizonyos igazításokkal tovább fejlesztjük, hogy még jobban segítse a szocialista építést.

A népgazdaság új szakaszába érkeztünk

Népgazdaságunk nem lebecsülendő eredményeket ért el az ötéves terv első négy esztendejében. A számok talán szerénynek tűnnek, de olyan viszonyok között, amelyek közt azokat országunk elérte, még értékesebbek. Ugyanakkor számos gondunk, nehézségünk is van, amelyekről mindig nyíltan szólunk. Honnan adódnak problémáink? Elsőként abból, hogy a szocializmus építésének, a népgazdaság fejlődésének új szakaszába érkeztünk. Az extenzív szakaszból az intenzív szakaszba léptünk előre. Döntő lépés ez, mert az extenzív szakaszban még rendelkeztünk szabad forrásokkal, és nem számított, hogy mi mibe kerül, milyen a minősége, csak legyen. Ez a korszak egyszer s mindenkorra befejeződött. Most már hatékonyan kell gazdálkodni, és minőségi terméket kell gyártani a belső fogyasztásra és a nemzetközi piacra egyaránt. E feladat megoldását nehezíti, hogy számunkra nem nagyon kedvező a külső gazdasági környezet. De ezen nem tudunk változtatni.

A kongresszusi irányelvek vitájában — és természetesen más alkalmakkor is — szóba került a különböző munkaközösségek, magánkisiparosok, magán-kiskereskedők tevékenysége. Ennek kapcsán én azt hangsúlyozom, hogy nekünk ma szocialista alapon a hatékony termelésnek kell lendületet adnunk, hogy megtanuljuk a termelőeszközök, az élő munka, az anyag és az energia megfelelő felhasználását, és jó minőségű termékeket állítsunk elő. Tartsuk szem előtt azt is, hogy a teljes és hatékony foglalkoztatás számunkra egységes feladatot jelent. A teljes foglalkoztatás a szocialista rendszer nagy vívmánya, amit megőrzünk. De ugyanilyen fontos, hogy hatékonyan foglalkoztassuk a dolgozókat, tehát ott legyenek, ahol szükség van rájuk, ahol az ország, a társadalom, a nép hasznára, a maguk javára a legtöbbet tehetnek.

A gazdasági munka számunkra, a kommunisták, a szocializmus hívei számára változatlanul alapvető tevékenység, hiszen ezzel teremthetjük meg fejlődésünk anyagi alapjait. A társadalmi rendszerek harcában az jelenti a stratégiai győzelmet, ha gazdasági téren is meg tudjuk mutatni, hogy a szocialista társadalom magasabb rendű, jobban hasznosítja a rendelkezésre álló eszközöket, mint a kapitalizmus. Mi ezen az úton járunk, és bízunk abban, hogy a szocializmus hazánkban és világméretekben is a gazdasági építés területén is stratégiai győzelmet arat.

Csak azt osszuk el, aminek van fedezete

A XII. kongresszuson az életszínvonalra hozott határozat végrehajtásáról — felelősen — a következőket mondhatjuk: a reáljövedelem hat százalékkal növekedett, a lakosság fogyasztása ugyancsak hat százalékkal bővült 1984 végéig. Az életkörülmények — lakás, közlekedés, egészségügy, kultúra — javultak az elmúlt években. Az iparban és az építőiparban bevezettük a 40 órás munkahetet. *A reálbér sajnos csökkent, s a nyugdíjak, a juttatások reálértékét sem sikerült teljes mértékben megőriznünk.* Tehát a XII. kongresszus határozatát az elért életszínvonal megőrzéséről nem tudtuk teljes mértékben megvalósítani, bizonyos társadalmi rétegek életszínvonala nem javult, sőt esetenként romlott is. A becsület megkívánja, hogy ezt megmondjam.

Az 1985-ös terv a nemzeti jövedelemnek a korábbi évekénél lendületesebb, évi 2,5—2,8 százalékos növelését tűzi ki célul, s azt, hogy megálljon a reálbér csökkenése. *A terv az életszínvonal bizonyos mértékű fejlesztését is előírja.* Történelmi tapasztalatunk azonban, hogy a szocializmus harmonikus fejlődését az biztosíthatja, ha az életszínvonal és az életkörülmények fejlesztése során csupán azt használjuk fel és osztjuk el, aminek a fedezetét megteremtettük.

Az építőmunka ösztönzése megkívánja, hogy a dolgozók keresete a végzett munka arányában növekedjék, a juttatásokat pedig a rászorulók kapják. A kongresszusi felkészülés vitájában ez nagy hangsúlyt kapott, mint ahogyan sokan — nemcsak az idősebbek — hangoztatták azt is, hogy foglalkozni kell a nyugdíjasok és a fiatalság helyzetével.

Ma a tíz és fél milliós lakosságú országban ötmillió dolgozó mellett 2 millió 300 ezer körül van a nyugdíjasok és a járadékosok száma. Ha valamennyiük helyzetét egyformán akarnánk javítani, azt hiszem, nem lennénk igazságosak, és nem segítenénk megfelelően ott, ahol valóban szükség van erre. Teljesen más helyzetben van ugyanis az, akinek a családjában három-négy kereső dolgozik, vagy nemrégiben ment nyugdíjba, mint az, aki egyedül él, idős, beteg, már nem tud kiegészítő keresethez jutni. Ezért arra kell törekedni, hogy *a valóban rászorulók helyzetén javítsunk.* Ehhez az érintettek körülményeinek felmérésére s megfelelő támogatási rendszer kidolgozására van szükség.

Hasonló kérdés vetődik fel, amikor az ifjúsággal foglalkozunk. A lakosság túl nagy részét nevezzük ifjúságnak, s ennek alapján a pártszervezetek úgy érezhetik: a fiatalokkal való foglalkozás gondját 35 éves korig szinte „odaadhatják" a KISZ-nek, törjék ott a fejüket. Ez nem helyes. Először is: az életkor nem értelmezhető mereven. Ha egy ipari tanuló végez, felnőtt emberré válik, és egészen más a helyzete, mint annak a 23 évesnek, aki még mindig tanul.

A fiatalok anyagi viszonyai sem egyformák. A pályakezdők sincsenek azonos helyzetben, mert ismerünk jómódban élő családokat, ahol a pályakezdő fiatalok elindítása az életbe nem nagy probléma, másoknak viszont nincs ilyesfajta hátterük. Azok kapjanak érezhető támogatást, akik valóban rászorulnak.

Az életszínvonalról és a szociális kérdésekről szólva azt is szeretném elmondani, hogy ezek megítélésekor negyven év történelmi tapasztalata áll rendelkezésünkre. Az a tanulság, hogy *az életszínvonallal, a szociális kérdésekkel kapcsolatos gyakorlatunkban nem volt helyes a lépéseink sorrendje.* Előbb volt béremelés, a járandóságok deklarálása, mint a fizetésemelések, társadalmi juttatások anyagi fedezetének megteremtése. Majdnem egy évtizede küzdünk azért, hogy e területen megfelelő helyzetet teremtsünk.

Persze érthető: az elnyomott, meggyötört nép, amikor felszabadult, mindent szeretett volna hamar és egyszerre megkapni. S ha még korábbra tekintünk vissza: 1918—1919-ben az ipari munkásság világszerte harcolt az úgynevezett három 8-asért. Sokan ismerik a történelemből ezt a követelést: nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra alvás. Abban a korszakban — 1919 elején — Bokányi Dezsőt, a nagyszerű munkásvezetőt egy gyűlésen elragadta a szónoki hév, és azt mondta: most már kiharcoljuk a jogainkat, meglesz a nyolc óra pihenés, a nyolc óra szórakozás, a nyolc óra alvás. Erre dübörgő taps, aztán csönd, és egy hang hátulról megkérdezte: mikor dolgozunk? Bokányi jó szónok volt, rögtön kivágta magát, és azt mondta: dolgoztatok ti már eleget...

Márpedig így nem tudunk előrehaladni. És azt is becsülettel meg kell mondani, hogy a felszabadulást követő első években a burzsoá pártokkal vívott politikai küzdelemben mindenki ígért, versenyt licitáltunk. Mi, kommunisták sem voltunk vétlenek ebben: deklaráltunk olyan jogokat, járandóságokat, amelyeket egyébként biztosítani sem tudtunk, hiszen valójában az ipari munkásság az első másfél évben, az infláció közepette szinte napi egy kiló krumpliért dolgozott. Nem is tudtuk tehát teljesíteni a deklarált jogot; s ez a gyakorlat sajnos később is folytatódott.

A mi történelmi tapasztalatunk az, hogy ezt így csinálni nem szabad. *A biztos fejlődésnek az a garanciája, ha előbb megteremtjük az anyagi alapokat, azután osztunk, és nem fordítva.*

Vívmányaink nem csekélyek; teljes foglalkoztatottság, szociális biztonság, tisztes életszínvonal van Magyarországon. Törekszünk arra, hogy az emberek egyenjogúságának biztosítása mellett a képzésben, a tanulásban, a pályaválasztásban is egyenlőbb esélyt teremtsünk. Céljaink világosak. Magasabb életszínvonalat akarunk elérni, jobb életkörülményeket akarunk teremteni, de szilárd és biztos alapon. Ez a mi célunk, és meggyőződésem, hogy ha jól dolgozunk, akkor ezt a célt el is fogjuk érni.

A szocializmus épít a tudományra

Változatlan elvünk: a szocializmus és a tudomány szövetségesek. Szocialista építésről nem is lehet szó a tudósok közreműködése és a tudományos munka eredményeinek gyakorlati hasznosítása nélkül. De azt is meggyőződéssel valljuk, hogy *a szocializmus biztosítja a tudomány művelői számára a megfelelő munkafeltételeket*, ideértve a tudományos kutatás szabadságát is. A szocializmus épít a társadalomtudományok, a természettudományok, a műszaki tudományok, az összes tudományág művelőire és hathatós segítségükre. Továbbra is feladatunknak tartjuk a kutatás szabadságának megőrzését, de igényeljük — és dolgozunk érte —, hogy a tudomány és a gyakorlat az eddiginél szorosabb kapcsolatban álljon egymással. A gyakorlat gazdagítsa a tudományos kutatást, az utóbbi pedig vegye figyelembe a gyakorlat követelményeit.

Gyenes András elvtársnak a Központi Ellenőrző Bizottság jelentéséhez fűzött szóbeli előterjesztéséből (Részlet)

Társadalmunkban s a fejlődésünk jelenlegi szakaszában különösen nagy jelentősége van az önállóságnak, a kezdeményezőkészségnek, az alkotó magatartásnak. Ez ma már természetes igény minden fontos munkakörben. Ennek az igénynek azonban nem mindenki tud megfelelni. Akadnak, akik a kívánt képességek kibontakoztatását, a megnövekedett önállóság adta lehetőségeket rosszul értelmezik, és nem képesek összeegyeztetni a fegyelmezett, felelős magatartással.

A Központi Ellenőrző Bizottságnak az a véleménye, hogy csak ott születhetnek jó eredmények, ahol rend van, ahol mindenki tudja, mi a kötelessége. Ezért minden közösség, azok vezetői, párttagok és pártonkívüliek akkor mondhatják el magukról, hogy megfelelően éltek az önállóság, az alkotó munka, a kezdeményezés lehetőségével, ha azt fegyelmezetten és felelősséggel teszik, ha egy pillanatra sem tévesztik szem elől a szocialista társadalom érdekeit és céljait, a szocialista tulajdon védelmének, gyarapításának követelményeit.

A körültekintés hiánya, az ötletszerűség, a kapkodás, a valóság helyett a vágyakra alapított hibás döntések nem tartoznak a ritkaságok közé. *A felelőtlen kockáztatásnak pedig mindig az egész társadalom a kárvallottja.*

A Központi Ellenőrző Bizottság számos ilyen üggyel kényszerült foglalkozni. Akadt ilyen az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban és más területeken egyaránt. Ezek közös jellemzője, hogy a szóban forgó gazdasági egységek vezetői a körülmények megfelelő ismerete nélkül, a kellő megfontoltságot és körültekintést félretéve, erejüket és lehetőségeiket meghaladó vállalkozásba kezdtek. Ilyen vállalkozásba belefogni már maga is felelőtlenség. A bajt rendszerint tetézték azzal, hogy a munkát rosszul szervezték, nem ellenőrizték, így lábra kelt a lazaság, a felelőtlenség, aminek sokmilliós kár lett a következménye.

Amikor a Központi Ellenőrző Bizottság az egyik ilyen ügyet vizsgálta, a hibák feltárásán, a felelőtlen vezetők súlyos pártbüntetésén túl, felhívta az illetékesek figyelmét a szükséges tanulságok levonására is. Ezek után mindenki azt gondolhatná, hogy az érintettek okultak a történtekből. Sajnos nem. Noha a vezetőket leváltották, megbüntették, a vállalatot irányító minisztérium vezetőit intézkedésekre késztették, ugyanott, ugyanaz a hiba megismétlődött, de most már sokkal súlyosabb formában.

A rend és a fegyelem társadalmi, politikai céljaink valóra váltását szolgálja. A felelőtlenség, a lazaság e célok elérését akadályozza. A rendnek és fegyelemnek szükséges velejárója az ellenőrzés, a beszámoltatás. Ennek eszközei, módozatai kialakultak, eredményessége és hatékonysága azonban kívánnivalót hagy maga után. Vitatkozunk azzal a véleménnyel, amely szerint az ellenőrzés és beszámoltatás nélkülözhető eszköze a segítésnek, az eredmények elismerésének, a hiányosságok feltárásának, a hibák megszüntetésének. Hibás az a nézet, mely szerint az ellenőrzés csak zaklatás, a munka akadályozása, netán megszégyenítés.

Álláspontunk, hogy az ellenőrzés nélkülözhetetlen mind a pártban, mind a társadalomban, a munkában és a vezetésben egyaránt. Aki társadalmunk irányításában valamilyen poszton szerepet vállal, annak vállalnia kell azt is, hogy munkájáról számot adjon, tevékenységének ellenőrzését ne csak elviselje, hanem igényelje, és ő maga is ellenőrizzen. Az ellenőrzés nemcsak az előrehaladás egyik eszköze, hanem társadalmunk demokratizmusának elengedhetetlenül fontos eleme is.

A hozzászólásokból

Grósz Károly, a budapesti pártbizottság első titkára

A beszámolási időszakban *érzékelhetően javultak a fővárosi lakosság életkörülményei.* Megfelelő színvonalat ért el a gyermekintézményi, az egészségügyi, a közműellátás, a közlekedés és a kereskedelem.

Erőfeszítéseink ellenére nem ilyen kedvező a kép a *lakásellátás* területén. Bár a mennyiségi lakáshiány lényegesen mérséklődött, mégis több mint tízezer olyan lakásigénylőt tartunk nyilván, aki a jelenlegi árak mellett minimális reménnyel vár önálló lakásra. A lakásigénylők száma egyébként 60 ezer felett van. A fővárosban az eloszthatő lakások több mint felét — az arányuknál nagyobb hányadot — a fiatal házasok kapták. Nagy gond azonban, hogy a pályakezdő fiataloktól a lakáshoz jutás a korábbinál aránytalanul nagyobb anyagi erőfeszítéseket kíván. Bízunk benne, hogy a közelmúltban bevezetett helyi támogatás enyhíteni fogja a feszültségeket. Helyeseljük az állami bérlakások építési arányának növelését.

Megkezdődött a városrészközpontok fejlesztése, mind fontosabbá vált a humánusabb lakókörnyezet kialakítása. A korábbinál nagyobb gondot és több pénzt fordítottunk meglevő értékeink megőrzésére, a főváros arculatát, hangulatát meghatározó szép lakó- és középületek felújítására. Ugyanakkor a városépítés és a lakosság ellátásának néhány területén újabb megoldásra váró feszültség is keletkezett. A két városrészt összekötő Duna-hidak áteresztőképessége ma már kevés. Új lakótelepeinkről hiányoznak a közművelődési és sportlétesítmények. A beszámolási időszak elején elmaradtunk a tanteremépítéssel. Néhány történelmi eredetűnek minősíthető lemaradás tovább nőtt. A felszabadulás óta fővárosunkban mindössze egy kórház épült, bár meg kell jegyeznem, hogy nagyon sok rekonstrukció folyt. Százharmincötezer lakás és sok intézmény felújítása szükséges. Közműveinkben — elavultságuk miatt — évente 25 ezer üzemzavar keletkezik. Évek óta húzódik az Eötvös Loránd Tudományegyetem rekonstrukciója.

A legutóbbi években politikai feszültségeket okozó tényezővé vált, hogy Budapesten nagy számban élnek olyan nyugdíjasok, akiknek az emelkedő megélhetési költségeket sem áthárítani, sem más jövedelemforrással kiegészíteni nincs módjuk. Ezért is fogadják egyetértéssel a határozattervezetnek azt a törekvését, hogy emeljük az alacsony nyugdíjakat, és fokozatosan biztosítsuk a nyugdíjak vásárlóértékének megőrzését.

Erőfeszítéseink ellenére a fővárosban a bűnözés emelkedik. Nem sikerült kellő eredménnyel fellépni a csavargók, munkakerülők, az italozó életmódot folytató személyekkel szemben.

Összegezve azt mondhatom, hogy *Budapesten az utóbbi években alapvető társadalompolitikai céljainkat megközelítettük, de maradéktalanul megvalósítani nem tudtuk.* A fővárosiak életkörülményei a társadalmilag legindokoltabb területeken javultak, jelentős azonban azoknak a száma, akiknek az életszínvonalát nem sikerült megőrizni. A párt iránt erős a bizalom. Lakosságunk értékeli gazdasági építőmunkánk eredményeit. Látja az erőfeszítéseket. Ugyanakkor nőttek a társadalmi feszültségek. A lakosság politikai tűrőképessége csökkent, tapasztalható a jövőtől való félelem, bizonytalanság. E tényezők miatt a főváros lakosságának hangulata ellentmondásos. A politikai támogatást sokoldalú eszmecserékkel és határozott intézkedésekkel megújítani egyik legfontosabb feladatunk.

A határozattervezet *gazdasági építőmunkáról* szóló fejezetében az egyik legfontosabb — legjobban óhajtott, de a legtöbb vitát, kétséget kiváltó — mondat az, hogy *„a következő években élénkíteni kell a gazdasági fejlődést"*.

Tapasztalataink azt bizonyítják, hogy a magyar gazdaság igazi és viszonylag könnyen mozgósítható tartaléka az alkotó, cselekvő ember. A gazdasági fejlődés meggyorsítása szempontjából a csaknem 200 ezer műszaki értelmiségi tevékenységét tartom kiemelkedően fontosnak. A kutatási, műszaki fejlesztési feladatok végrehajtása döntően a jól képzett, kreatív szellemű és felelősséget is vállaló szakemberekre hárul. Manapság sokszor hivatkozunk az eszközhiányra, arra, hogy gépeink műszaki színvonala jelentősen elmarad az élvonaltól — s ez mind igaz —, de a rajtuk előállított termékek minősége, korszerűsége azt mutatja, hogy még a meglevő lehetőségeinket sem használjuk ki maradéktalanul. Ez pedig a szellemi felkészültségen, a munkaszervezésen és ambíción múlik.

A legutóbbi négy évtizedben *a műszaki értelmiség* relatív anyagi helyzete romlott. 1938-ban a szakmunkások béréhez viszonyítva a műszakiak átlagkeresete háromszoros volt, ma mindössze három tizedponttal magasabb. A műszaki alkotók elismerése hazánkban leértékelődik. Külön figyelmeztető, hogy a műszaki értelmiséget foglalkoztató munkaterületek közül az utóbbi tíz évben az iparvállalati műszaki értelmiség helyzete alakult a legkedvezőtlenebbül. Így nem meglepő, hogy nagymértékben csökkent a műszaki pályák társadalmi tekintélye, vonzereje, de ennél még nyugtalanítóbb, hogy csökkent a műszakiak érdekeltsége a termelésben. Érdeklődésük a főálláson kívüli jövedelemszerzés felé fordul. A kisvállalkozásban részt vevő mérnököknek csak harmada végez kifejezetten mérnöki munkát. Ezért halaszthatatlanul sürgős a műszaki értelmiség anyagi megbecsülése a teljesítmények alapján. Meggyőződésem, hogy a vállalati bérfejlesztések differenciáltabb végrehajtásával zömmel előteremthetők a kívánatos anyagi eszközök. Ehhez azonban egy másfajta szemléletre és gyakorlatra van szükség a vezetőknél és a dolgozó közösségekben egyaránt. Ezt formálni a pártszervezeteknek, a szakszervezetekben dolgozó kommunistáknak igen nehéz, de fontos feladata.

A gazdasági fejlődés meggyorsításában meghatározó szerepe van továbbá *a műszaki fejlesztésnek.* A budapesti pártértekezlet úgy foglalt állást, hogy a következő ötéves tervben az eloszthatóvá javak nagyobb hányadát a felhalmozásra, és ezen belül a műszaki fejlesztésre kívánatos fordítani. De ezzel egyenrangú feladatnak tartjuk a meglevő, korszerű műszaki eszközök kihasználását, a technológia korsze-

rűsítését, a fegyelem megszilárdítását. Határozottan a differenciált fejlesztést tartjuk kívánatosnak. A visszafejlesztést — tisztelet a kevés kivételnek — nem akarja vállalni sem a gazdasági vezető, sem a pártmunkás. E téren nagyobb erélyre és kényszerre van szükség. Támogatjuk tehát a kiadott határozattervezetnek azt az igényét, hogy *„gyökeres fordulatot kell elérni a nem gazdaságos, tartósan veszteséges termelés gazdaságossá tételében, illetve korlátozásában"*. Nem új ez a követelmény. Ugyanerről a feladatról a Központi Bizottság 1983-as iparpolitikai határozatában ez olvasható: *„A gazdaságtalan termelés megszüntetését elő kell mozdítani a gazdaságossá tétel feltételeinek megteremtésével, a vezetés színvonalának javításával, indokolt esetben pedig a termelőeszközök és a munkaerő szervezett átcsoportosításával is."*

De joggal vetődik fel a kérdés: miért nem tudtuk ezt a követelményt már régóta mindennapi életünk természetes részévé tenni? Miért szenzáció a nyolcvanas években, ha egy üzemet felszámolnak, ha néhány száz, esetleg ezer embert más munkaterületre irányítanak? Mert kevés a jelenséget felismerni. Mert program is kell a feladat végrehajtására és társadalmi légkör annak befogadására. Ez utóbbi kialakításában meghatározó szerepe van a pártmozgalomnak. Vállalni kell az esetleges politikai konfliktusokat. Kijelenthetem, mi ennek vállalására készek vagyunk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez a folyamat örökösen új ellentmondásokat fog létrehozni. Ezt befejezni sohasem lehet. Ez az élet törvénye. Engelst idézem az Anti-Dühringből: *„A civilizáció minden új előrelépése egyúttal az egyenlőtlenségek új előrelépése."*

Radics Sándor, a nagylengyeli Előre Tsz elnöke

A párt agrárpolitikája mindig megkülönböztetett figyelmet fordított a kedvezőtlen körülmények között gazdálkodó nagyüzemekre. A támogatás szabályai két évtized alatt formálódtak olyan egységes rendszerré, melyek egyaránt ösztönöztek az üzemi, népgazdasági és a társadalmi célok eredményes megvalósítására.

Most viszont *a megyében nagy gondot, egyfajta bizonytalanságot okoz a szabályozók legutóbbi változása.* Ugyanis a kedvezőtlen adottságú üzemekre vonatkozó új szabályok váratlanul nehéz helyzetbe hozhatják a zalai szövetkezetek többségét. A változtatások éppen a legrosszabb adottságú, tehát a leginkább költségérzékeny gazdaságokat érintik legerőteljesebben. Ezek körében az elvonás háromszor nagyobb arányú, mint máshol.

Ilyen mértékű eredményromlást nem lehet üzemi intézkedésekkel ellensúlyozni, kigazdálkodni. Különböző számítások azt mutatják, hogy a megyében a szövetkezetek nyeresége az 1985. évben várhatóan *a tavalyinak a felére csökken.*

Az illetékes minisztériumok a várható kedvezőtlen hatások mérséklésére 1985-re intézkedéseket tettek. Ezek a legégetőbb gondokat átmenetileg enyhítették. Szükséges azonban, hogy a most szerzett tapasztalatokat vegyék figyelembe már 1986-tól a VII. ötéves terv szabályozóinál.

A kongresszusi határozattervezet hangsúlyozza, hogy a kedvezőtlen adottságú üzemek gazdálkodása az adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet és a technikai felszereltség ezzel összehangolt fejlesztése révén váljon jövedelmezőbbé. A most érvénybe lépett intézkedések ezt nem segítik kellően elő.

A szarvasmarhatartás alacsony jövedelmezőségű, pedig ez az ágazat nagyon jól illeszkedne a megye természeti adottságaihoz. Ez régi gondja Zala megyének és a más hasonló adottságú tájegységeknek is. Nehezen érthető, hogy az ország számára szükséges marhahústermelést és tejtermelést miért nem azokon a területeken ösztönzik jobban, ahol a természetes gyepeket mással nem lehet hasznosítani.

Vitán felül áll, hogy a kedvezőtlen adottságú területeken előállított termékekre is szüksége van az országnak. Ezért *a társadalomnak úgy kerül a legkevesebb áldozatába az itt élő emberek megélhetésének a biztosítása, ha a természeti adottságoknak megfelelő mezőgazdasági termelést segíti.*

A szabályozórendszer erőteljes változásait a gazdagabb szövetkezetek képesek elviselni, a kedvezőtlen adottságú üzemek viszont könnyen egyensúlyukat veszthetik, az utóbbiak hosszabb idő múlva tudnak csak alkalmazkodni. A termőhelyi adottság tartós, azon nehéz változtatni. Ezért az ilyen körülmények között gazdálkodó mezőgazdasági nagyüzemek a szabályozástól több állandóságot várnak.

Nagy szükség lenne arra, hogy a kedvezőtlen adottságú tájegységekre vonatkozóan olyan szilárd területfejlesztési alapelvek alakuljanak ki, melyekre mind a közgazdasági szabályozás, mind a mezőgazdasági termelés hosszabb távon alapozhat.

Egresi Károly nyugdíjas, lakóterületi pártvezetőségi titkár

Nyugdíjastársaim megbíztak, hogy mondjam el: *miközben helyesnek tartjuk, hogy elsőbbséget kap az alacsony nyugdíjak vásárlóértékének védelme, ugyanakkor kérjük, hogy az anyagi erőforrások bővülésével összhangban a nyugdíjak reálértékének megőrzése fokozatosan napirendre kerüljön.* A másik kérésünk az, hogy *csökkenjen a régi és az új nyugdíjak közti nagy különbség.*

A nyugdíj munkával szerzett jog, és nemzedékem a szocializmus alapozásának tevékeny részese volt. Még élnek közöttünk — bár már mind kevesebben —, akik a felszabadulás előtt is erre tették fel sorsukat, nemegyszer az életüket is. Ezért joggal várják el, hogy a társadalom folyamatosan erősítse létbiztonságukat.

Gerezdes János, a Mosonmagyaróvári Timföldgyár igazgatója

A gondok közül egyet szeretnék kiemelni, amelyet a beszámoló is így rögzít: *nem kielégítő a műszaki fejlesztés.* A megállapítás reális, különösen az exportorientált vállalatok érzik ezt. Valóban nem sikerült csökkenteni a technológiai elmaradáson, az úgynevezett technológiai rés nem csökkent. Az ipart analizálók szerint az ipar fejlődése és a műszaki fejlődés közé szinte egyenlőségjelet tehetünk. Ha ez így van — és osztom ezt a nézetet —, akkor rendkívül nyugtalanító, hogy ez a tevékenység lassult, és sok akadályozó tényező van még ma is.

A munkamegosztásból adódóan természetes, hogy vannak, akiknek feladata a szabályozók kidolgozása és azok betartásának ellenőrzése, ugyanakkor vannak, akik a végrehajtásban dolgoznak. A végrehajtásban dolgozók hatékonyságvizsgálata már kialakult, de a fejlődést befolyásoló szabályozóelemek hatékonyságvizsgálata még nem kielégítő. Ezért örömmel olvastam a beszámolóban: fordulatot kell elérni a műszaki fejlődés szerepének, jelentőségének társadalmi megítélésében. Ez legyen mind a végrehajtásban, mind a szabályozók megalkotásában részt vevők azonos kötelessége. A hatékony munka követelménye ne csak a vállalatoknál, a gazdálkodó egységeknél, hanem az irányítás és a döntést hozók minden szintjén erősödjék.

Osztafi Béla, az Ózdi Kohászati Üzemek csoportvezetője

A XII. kongresszus óta jelentős változások történtek, az acél világpiaci ára fokozatosan csökkent, az alapanyag- és energiaárak nőttek. Ez a tendencia csökkentette a vállalat jövedelemteremtő képességét, saját erőből kevesebb pénz jutott fejlesz-

tésre. Az állami hitelek visszafizetése súlyos terhet jelent. Az új ár- és szabályozórendszerrel együtt mindez lényegesen nagyobb követelményeket támasztott a vállalati gazdálkodással, a párttagokkal, a dolgozókkal szemben.

A gazdasági feladatok végrehajtása során felszínre kerültek munkánk gyengeségei is.

Az 1984. évi bérpolitikai intézkedések és a melegüzemi pótlék bevezetése javította a nagyüzemi munkásság egy részének anyagi elismerését, de a kialakult feszültségeket nem sikerült feloldani.

A piaci nehézségek, az alapanyag- és energiaellátási gondok esetenként termeléscsökkenést idéztek elő. A felszabaduló munkaerőt más létszámgondokkal küszködő területre irányították át.

A bérfejlesztési lehetőségeink mérséklődtek. Az Ózdi Kohászati Üzemek bérből és fizetésből élő dolgozóinak életszínvonala a XII. kongresszus óta csökkent, s ez egyes rétegeket különböző mértékben érintett, sok emberben aggodalmat váltott ki.

A vállalat dolgozói közül sokan úgy próbálták megőrizni életszínvonalukat, hogy kisvállalkozásokban, gazdasági munkaközösségekben kiegészítő jövedelmet biztosítottak maguknak. Ez hasznos a vállalatnak. Az igazi haszon azonban az volna, ha a vgmk-k munkaszervezése, munkatempója, eredményessége visszahatna a termelésre, fő munkaidőben is úgy dolgoznának az emberek, és a keresetük is ehhez igazodna.

Szabó Gyula, a Láng Gépgyár Állami díjas művezetője

Elgondolkoztató a számonkérés, amit főként az idősebb korosztály ma nekünk szegez: „Nem ezt ígértétek a hőskorban és az 1960-as években, hanem sokkal szebb, sokkal jobb életkörülményeket, nyugodtabb öregkort."

Alapjában véve igazat kell adnunk a számonkérőknek. Ígértünk. De az igazság az, hogy a célok akkor elérhetőnek, reálisnak tetszettek. Ha kicsit is kitekintünk a világba, láthatjuk, hogy elért eredményeink nem lebecsülendők, nincs mit szégyellnünk, emelt fővel járhatunk. Legfeljebb azt vethetik szemünkre, hogy nem láttunk a jövőbe, hogy nem úgy alakult a világ, benne hazánk sorsa sem, ahogyan azt elképzeltük és szerettük volna, vagy hogy mertünk többet fogyasztani, mint amennyit megtermeltünk.

A legnagyobb mulasztást akkor követtük el, amikor a célok mellé ugyanolyan hangsúllyal nem mondtuk meg, hogy a magasabb életszínvonalnak magasabb ára van, és ennek eléréséért jobb munkát kell végeznünk. Nem azt mondom, hogy keveset dolgozunk. Dolgozunk, fáradozunk mi éppen eleget, csak nem elég átgondoltan, ésszerűen.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése során, nagyon helyes döntéssel, a mezőgazdasági dolgozók háztáji gazdaságuk révén lehetőséget kaptak arra, hogy szorgalmas munkával, okos gazdálkodással kiegészítsék jövedelmüket. Éltek a lehetőséggel, és ennek nem kis része van abban, hogy mezőgazdaságunk ma nemzetközileg is elismert szinten áll, és élelmiszer-ellátásunk jónak mondható, s ha nem is olcsón, de van mit tennünk az asztalra. A munkásoknak jövedelemkiegészítésre, törvényes keretek között, a túlóra maradt, aminek nincs ösztönző hatása.

1983 második felében nálunk is megalakult az első két vgmk, szolgáltatási tevékenységgel. A kedvező tapasztalatok hatására, 1983-ban már 13, 1984-ben további 28 vgmk alakult, 350 taggal, kétharmaduk fizikai dolgozó, harmaduk alkalmazott. Létrehozásuk érdeke volt a vállalatnak és az egyénnek egyaránt. Segítettek a szűk keresztmetszetek feloldásában, jelentős kapacitáshiányt pótolnak, munkájukat jól szervezetten, jó minőségben végzik. Az sem közömbös számunk-

ra, hogy 350 dolgozónk becsületes, jó munkája során megtalálta anyagi számítását, és az eltelt két évben egyetlen vgmk-tag sem lépett ki a vállalattól.

A kisvállalkozásra még jó ideig szükség van, hiszen módot ad a teljesítmények erőteljes növelésével magas jövedelem elérésére, másrészt segít a vállalati gondok feloldásában. Hosszabb távon azonban elengedhetetlen, hogy a fő munkaidőben végzett becsületes, jó munkát tisztességesen meg is tudjuk fizetni.

Fodorné Birgés Katalin, a Szakszervezetek Békés megyei Tanácsának vezető titkára

Az érdekegyeztetést napjainkban még sok tényező akadályozza, köztük az önálló vállalatok és a gyárak, telepek közti viszony, az utóbbiak szűkebb önállósága. *Az önállósodási törekvések ma még lassúak, és a gazdasági érdekek mellett a legnagyobb fékezőerő a megszokás, illetve az, hogy nem kevés vállalatvezető akadályozza az önállóság kibontakozását.*

Amíg egy gyár, telephely nem látja világosan a szerepét a nagyvállalat egészében, és kevésbé tudja érdekeit érvényesíteni a vállalati döntéseknél, addig nem bontakozhat ki a helyi vezetői öntevékenység, elmosódik a személyes felelősség.

A tények ismeretében másképp kell dolgozniuk a szakszervezeteknek is. Egyrészt keményebben, határozottabban kell szorgalmazni az anyagi érdekeltséghez kötött feladatok megfogalmazását, és persze megvalósítását, másrészt a negatív jelenségek levezetésében, az egyéni sorsokat érintő gondok megoldásában erősíteni kell a jogos egyéni érdekek védelmét.

Békés megyében egyes vállalatoknál — az új szabályozók hatására — a munkaerő egy részét átcsoportosították, másokat elbocsátottak, csökkentették az adminisztratív létszámot, és jóval nagyobb bérdifferenciálást hajtottak végre. De a pozitív vállalati magatartásnak az egyéni sorsokban negatív kísérőjelenségei is vannak.

A munkahelyi demokrácia kibontakoztatását nem lehet csak központi határozatokkal, jogszabályokkal tovább erősíteni. De azzal sem, ha „agyonértekezik" az ügyeket.

A demokrácia kibontakoztatása a személyes érdekeltség mellett megkívánja, hogy mélyebbről fakadó, bensőséges viszony alakuljon ki a munkahelyeken és a lakóhelyeken ember és ember között. Manapság mind többször találkozunk a közösségtől távolodó, zárkózottabb, idegesebb emberekkel és családokkal.

Lázár György, a Politikai Bizottság tagja, a Minisztertanács elnöke

Az utóbbi fél évtizedben a legtöbb feladatot a gazdaság mindennapi, nemegyszer szorító gondjai adták számunkra. Voltak helyzetek, amikor ezeket csak a megszokottnál szorosabb központi irányítással tudtuk megoldani. Emiatt megnőtt az aggodalom, hogy visszatérünk egy korábban már túlhaladott gyakorlathoz. Úgy vélem, ma már világos, ez nem volt szándékunk. *A kormány saját döntési hatáskörében és a gazdasági szabályozók célszerűbb érvényesítése közben is a vállalatok önállóságának biztosítására törekedett és törekszik a jövőben is.*

A XII. kongresszus határozataiból és a Központi Bizottság időközi állásfoglalásaiból kiindulva egyebek között előreléptünk a szocialista demokrácia intézményeinek fejlesztésében. Programokat dolgoztunk ki egyebek mellett az elektronika, a biotechnika fejlesztésére, az energiával és az anyaggal való takarékosabb gazdálkodásra. Olyan fontos kérdésekkel foglalkoztunk, mint a népesedéspolitika, a közoktatás és a felsőoktatás fejlesztése, a szociálpolitikai koncepció, a településfejlesz-

tés hosszú távra szóló irányelvei. Kidolgoztuk a népgazdasági tervezés és a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésének komplex programját. Megvitattuk a 2000-ig terjedő időszak társadalmi-gazdasági fejlődésének irányait. Előrehaladtunk a VII. ötéves terv kidolgozásában és nemzetközi koordinálásában.

Egyensúly és hatékonyság egybekapcsolódó feladata

A XII. kongresszuson magunk elé tűzött legfőbb feladatot teljesítettük. Megőriztük szocialista vívmányainkat, megállítottuk a külgazdasági egyensúly romlásának veszélyes folyamatát, sőt korábban, mint terveztük, megkezdtük az adósság csökkentését.

Az összes körülményt figyelembe véve *a mérleg pozitív*. És talán még inkább az, ha kitekintünk a világba. Sőt, esetenként nálunk jóval kedvezőbb helyzetben levő és gazdaságilag fejlettebb ország sem tud a miénknél — évi átlagban két-két és fél százaléknál — gyorsabb növekedést felmutatni. Az európai tőkésországokban hatalmasra — 15 millióra — nőtt a munkanélküliek serege, és egyre-másra megnyirbálják a szociális kiadásokat. Ha mindezt egybevetjük azzal, hogy nálunk teljes a foglalkoztatás és a szociális biztonság, hogy a társadalmi juttatások nemhogy csökkentek, de négy év alatt kereken 12 százalékkal, vagyis gyorsabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem, akár elégedettek is lehetnénk.

Mi mégsem vagyunk elégedettek. Mindenekelőtt azért nem, mert ha jobban dolgozunk, többre juthattunk volna. A hatékonyság javult, de a lehetségesnél és a szükségesnél kisebb mértékben. Ennek az egyik, bár nem az egyedüli mutatója, hogy amíg a külkereskedelmi cserearányok négy év alatt 7,5 százalékkal romlottak, a népgazdasági hatákonyság mindössze négy százalékkal, forintban számolva alig többel javult, mint amennyit a cserearányok romlása miatt vesztettünk. Más szóval a világgazdaság számunkra kedvezőtlen alakulásán kívül munkánk gyengeségeinek is szerepe van abban, hogy a nemzeti jövedelem a tervezettnél kisebb mértékben nőtt, hogy fizetőképességünk fenntartása érdekében az előirányzottnál kevesebbet fordíthattunk a belső felhasználásra, főleg a felhalmozásra.

A helyzet ilyen alakulása két olyan következménnyel járt, amit bármennyire szerettünk volna, nem tudtunk elkerülni. Az egyik az, hogy a fogyasztói árakat az eredetileg tervezettnél ismétlődően nagyobb mértékben kellett növelnünk. Ez, noha az áremeléseket részben ellentételeztük, különösen a nagycsaládosokat, a nyugdíjasokat, a pályakezdő, családalapító fiatalokat érintette érzékenyen. A másik következmény a beruházások visszaszorításából származik, és abban fejeződik ki, hogy emiatt a fejlesztési célok, köztük a technikai haladást szolgáló fejlesztések egy részének megvalósításáról is le kellett mondanunk.

Mivel a külső egyensúly javítását szándékainktól eltérően nagyobbrészt csak a belső felhasználás csökkentésével tudtuk biztosítani, van, aki megkérdőjelezi, vajon szükségszerű és helyes volt-e az életszínvonalat és a beruházásokat ilyen mértékben alárendelni a nemzetközi fizetőképesség megőrzésének. Meggyőződésem szerint igen. Mindenekelőtt azért — s ezt sok ország példája mutatja —, mert egy offenzív gazdaságpolitika kibontakoztatásának elengedhetetlen feltétele az egyensúlyi viszonyok rendezése. *A döntő lépést már megtettük, de az egyensúly még sérülékeny, a továbbhaladáshoz biztonságosabb egyensúlyra, ennek megalapozásához pedig új növekedési energiák mozgásba hozására van szükség.*

A Központi Bizottság a kongresszus elé éppen ilyen programot terjesztett. Azt javasolja, hogy *az egyensúly javítását a továbbiakban már ne a belföldi felhasználás, a beruházások, a műszaki haladás terhére, hanem a termelés korszerűsítésével, a hatékonyság javításával, a versenyképesség fokozásával, a meglevő erőforrások jobb kihasználásával, más szóval az intenzív fejlődés jellemzőinek erőteljesebb kibonta-*

koztatásával alapozzuk meg. Erre megvan a lehetőség, s a kormány ebben a szellemben folytatja a VII. ötéves terv kidolgozását. A lehetőség azonban még nem valóság.

Hogy azzá legyen, egész társadalmunkban tudatosítani kell: *az egyensúly megszilárdítása, haladásunk megalapozása nem történhet meg a hatékonyság javításának gyorsabb kibontakoztatása nélkül*, a gazdaság korszerűsítésének folyamata pedig elakad, de legalábbis lassul, ha az egyensúly megszilárdításában nem jutunk előre. A két egybekapcsolódó feladat egyidejű megoldása a megújulási készségnek, a szellemi tőke kamatoztatásának, a munkakultúra fejlesztésének, a szervezettség, a minőség javításának olyan sürgető igényével lép fel, amire gazdaságtörténetünk korábbi szakaszaiban alig volt példa, s aminek jelentősége csak szocialista fejlődésünk nagy forradalmi változásaival mérhető össze.

Ezzel együtt azt is meg kell értenünk, hogy a hatékonyság növelése, a gazdálkodás intenzív jellemzőinek kibontakoztatása, aminek csak a kezdeténél tartunk, nem csupán a szűken vett gazdasági szféra ügye, hanem annak határait messze túllépő *össztársadalmi ügy*. Olyan összetett feladat, aminek eredményes megoldása végső soron és alapvetően az emberi tényezők minőségétől függ.

A kérdést azonban úgy is feltehetjük: van-e más választási lehetőségünk, mint erőforrásaink ésszerűbb kihasználásával fokozatosan élénkíteni a gazdasági fejlődést, ha nem akarunk visszaélni azzal a türelemmel, amivel népünk elviselte az életszínvonal stagnálását, nem kevesen csökkentését. Kockáztathatjuk-e, hogy a beruházásokat még alacsonyabb szintre szorítva tovább növekedjen a történelmi okok miatt amúgy is meglevő műszaki hátrányunk? Szerintem a válasz csak egy lehet: ilyen választási lehetőségünk nincs, mert senkitől sem várhatjuk, hogy fizesse helyettünk a számlát. De erre nincs is szükség, ha komolyan elhatározzuk magunkat gazdaságunk ismert tartalékainak kihasználására. Ehhez viszont olyan társadalmi légkört, olyan közgazdasági feltételeket kell teremteni, amelyek nagyobb ösztönzést adnak az újító-, a vállalkozókészség kibontakozásának, és a jelenleginél érezhetőbben rászorítanak a gazdálkodás javítására. Egyebek között ezekből a felismerésekből fakadt az az elhatározás, hogy *továbbfejlesztjük, még inkább a hatékonyság növelésének szolgálatába állítjuk irányítási rendszerünket, nagyobb teret biztosítunk az alkotó energiák érvényesülésének, és szorosabb összhangot teremtünk a társadalmi és az egyéni érdekek között.*

A gazdaság hatékonyabb munkára alapozott élénkítése nem a távoli jövő, hanem már a ma feladata. Ez évi tervünket ebben a szellemben dolgoztuk ki.

A kezdet, az utóbbi hónapok rendkívüli körülményei sajnos azt jelzik, hogy célunkat csak nagy erőfeszítések árán tudjuk elérni. Az első összegezés szerint az energiakorlátozás miatt bekövetkezett termeléskiesés, a tél okozta többletkiadás, a felbecsülhető károk együttes összege meghaladja a 20 milliárd forintot.

Szemléleti megújhodást, korszerűbb módszereket

Ahhoz, hogy a nagyobb követelményeknek eleget tudjunk tenni, az irányítás minden szintjén, minden láncszemében szemléleti megújulásra, több tudásra, nagyobb tudatosságra és korszerűbb munkamódszerekre van szükség. Magunkról, a kormányról szólva ehhez még hozzátehetem: fejlődésünk új igényeinek érvényesítésekor ugyanazzal a következetességgel kell eljárnunk, mint tettük az utóbbi években, amikor az eladósodás folyamatát kellett megállítani és megfordítani.

Ezt nem véletlenül hangsúlyozom. Munkánknak az az egyik gyengesége, hogy amikor a hatékonyság és a gazdasági racionalitás követelményeit kellene érvényesíteni, amikor az elvi állásfoglalásoknak konkrét cselekvéssel kellene érvényt szerezni, nem vagyunk elég következetesek. A hiba gyakran ott van, hogy a konfliktuso-

kat nem megoldjuk, hanem elsimítjuk. Ennek is szerepe van abban, hogy a gazdaságtalan termelés visszaszorításában — közbevetőleg megjegyezve, alacsony hatékonysággal dolgozik,vagy veszteséges a vállalatok ötöde —, a támogatások csökkentésében, a felelősség személyre szóló érvényesítésében és jó néhány más, a haladásunkat fékező jelenség okainak felszámolásában a lehetségesnél kisebb mértékben jutottunk előre. Ezt joggal kéri számon a közvélemény.

A társadalmi-gazdasági fejlődésnek olyan szakaszában vagyunk, amikor az ismert, a korábban bevált módszerek már nem, vagy nem mindig bizonyulnak elégségesnek. El kell fogadtatni, hogy *az áru- és pénzviszonyok következetesebb figyelembevétele, az új vállalkozási és vállalatvezetési formák, a kereseteknek a teljesítménytől függő nagyobb és valódi differenciálása, az igazságosabb közteherviselés szorgalmazása nem jelentenek eltávolodást szocialista elveinktől.*

Azt is el kell fogadtatni, hogy amikor a gazdaság minden elemében megújulásra van szükség, amikor a világgazdasági környezetre a nagyfokú változékonyság a jellemző, *csak olyan irányítástól remélhetjük, hogy betölti funkcióját, amely világos és stabil elvekre épül, de képes rá, hogy mindig a konkrét viszonyokból kiindulva válassza meg a cselekvésre ható legcélszerűbb eszközöket.* Erre viszont nincs kész recept. A rögtönzéseknek nem vagyunk hívei, de előfordulhat, hogy egyes intézkedéseink nem állják ki a gyakorlat próbáját. Ez nem jó dolog, de ennél nagyobb hiba, több kárt okoz, ha meg sem kíséreljük az élet által napirendre tűzött kérdések megoldását.

Havasi Ferenc, a Politikai Bizottság tagja, a Központi Bizottság titkára

A népgazdaság a legutóbbi években — a kedvezőtlen külgazdasági körülmények ellenére — a XII. kongresszus határozatának megfelelően fejlődött. Megteremtettük az ország pénzügyi egyensúlyát, megőriztük fizetőképességünket, az életszínvonal megvédését — másik fő célunkat — azonban, sajnos, maradéktalanul nem sikerült elérni.

Mivel a külső egyensúly javítása a nemzeti jövedelemnek — évi növekményénél nagyobb hányadát — két-három százalékát igényelte, ezért a belföldi felhasználást csökkenteni kellett, ami döntően a beruházásokat mérsékelte. A szocialista szektorban öt év alatt az előirányzottnál 15 százalékkal kevesebb beruházás valósul meg. Az életszínvonal védelmére irányuló politika érvényesítésének eredményeként az életkörülmények javulnak, a lakosság reáljövedelme és fogyasztása a tervezettet megközelítő ütemben, kb. hét százalékkal nő, de a reálbér 1980-hoz képest hat-hét százalékkal csökken.

A hetvenes évtizedben a világgazdaság kihívásai, csupán a cserearányromlás — a hitelek utáni kamatösszegeket nem számítva — csaknem egyévi nemzeti jövedelemmel felérő veszteséget okoztak. E veszteségnek összetett és a legutóbbi évtizedekre visszavezethető okai vannak.

A magyar gazdaságban 1948 és 1953 között — nagyobbrészt politikai megfontolásból — olyan ágazatok erőltetett fejlesztése került előtérbe, amelyekhez hiányoztak a hazai természeti adottságok, nem rendelkeztünk a szükséges műszaki és szakmai ismeretekkel, sem ezek munkakultúrájával. A nagyrészt importra épülő energia- és nyersanyagigényes ágazatok aránya az iparon belül az ésszerűnél nagyobb lett. Ezt a termelési szerkezetet a későbbi extenzív jellegű fejlesztési politika megőrizte, s mindez a gazdaság növekvő anyagigényességét eredményezte.

Gondjainkat csak növelte, hogy a hatvanas évek második felében kialakított — az akkori árviszonyokból kiinduló — energiapolitikai koncepció gyakorlati megvalósítása a kőolaj arányának túlméretezéséhez, az atomenergia csaknem másfél évtizednyi késedelemmel való beléptetéséhez, a hazai szénbányászat korszerűsí-

tésének elhanyagolásához vezetett. A kőolajtermékek aránya az energiafelhasználáson belül 1978 végéig több mint 40 százalékra emelkedett. A bekövetkezett nyersanyag- és energiaár-robbanások az amúgy is magas anyag- és energiaigényű magyar gazdaság működését jelentősen megdrágították. A feldolgozó ipar termékeinek versenyképessége, korszerűsége, minősége nem kielégítő, s ezért a veszteségeket nem tudta kompenzálni. Így a cserearányromlás 1973 óta lényegében állandósult.

Fokozta nehézségeinket, hogy az 1970-es évek közepén a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése következetlen volt. Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer az első években jó eredményeket hozott. A későbbiekben — bár az alapelvek érvényben voltak — a gyakorlatban eltértünk ezektől. Nem a külső változásokhoz való gyors alkalmazkodást, hanem a kedvezőtlen hatások csillapítását — ami a lakossági terhek esetében helyes is volt — s a gazdálkodó egységek mindenáron való védelmét tartottuk szem előtt.

A hetvenes évek közepén sem a gazdaságpolitika, sem a közvélemény nem volt felkészülve a megváltozott körülmények igényelte cselekvésre. 1979-ig a gazdaságpolitika fenntartotta az extenzív fejlődési pálya elemeit, a dinamikus gazdasági növekedést és felhalmozást, a viszonylag stabil árakat. Így a világgazdasági változások közvetlen hatását a vállalatok és a lakosság nem érezte. A rohamosan dráguló import terheit döntően a költségvetés finanszírozta, annak hiányát pedig hitelekből fedeztük. Ennek következtében az ország adósságállománya 1978-ban már olyan szintet ért el, hogy veszélyeztette a fejlődést. Ezért a korábbi prioritásokat meg kellett változtatnunk: *a hangsúly a külső egyensúly megteremtésére tevődött át*, ezért visszafogtuk a belföldi felhasználást, mérsékeltük a gazdasági növekedés ütemét.

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy népgazdaságunk jelenlegi nehézségei, egyensúlyi problémái, a növekedés és felhasználás korlátai jelentős részben a legutóbbi évtizedekben gyökereznek. És bár még távolról sem mondhatjuk el, hogy az eladósodottságból származó problémáinkat megoldottuk, jelentős eredmény, hogy *úgy tudtuk mérsékelni adósságállományunkat, hogy közben megőriztük a párt és a nép közötti kölcsönös bizalmat, belpolitikai nyugalmunkat.*

Minőségi változásokra van szükség

A fő probléma az, hogy a növekedés lassulása nem jár együtt a szükséges szerkezeti változásokkal. A hatékonyság növelésében sem tudtunk a kívánt mértékben előrelépni. A termelékenység növekedett ugyan, de a munka szervezettsége nem javult a szükséges mértékben, s veszteségforrásaink felszámolásában sem tudtunk érdemi áttörést elérni. A beruházások csökkentésén belül nem érvényesült kellően a szelektivitás, hatékonyságuk, szerkezetük alig változott. Az átlagos megvalósítási idő nem csökkent, a kivitelezés tervszerűsége és szervezettsége sem javult, a géphányad még mindig alacsony. Mindebből le kell vonni a következtetést: *minőségi változások nélkül hiába állítanánk vissza magas beruházási hányadot a régi struktúrában, ezzel felgyorsítanánk ugyan a növekedést, de számolnunk kellene a korábbi feszültségek visszatérésével.* Viszont, ha jó struktúrában, az intenzív követelmények érvényesítésével jelöljük ki és hajtjuk végre beruházásainkat, akkor viszonylag kisebb felhalmozási ráta is képes gyorsabb előrehaladást biztosítani. *Alapvető feladat tehát a fejlesztési célok helyes kijelölése, a beruházások hatékonyságának javítása.*

A legutóbbi öt év teljesítményei és eredményei nemzetközi viszonylatban is elismerést váltottak ki. Olyan időszakban sikerült megőrizni fizetőképességünket, amikor több mint ötven ország vált fizetésképtelenné és kérte adóssága átütemezését. Azt, hogy az ismert kedvezőtlen körülmények között is talpon maradhattunk, több tényező együttes hatása tette lehetővé.

Ezek sorában elsőként *népünk erőfeszítéseit, ha kellett, áldozatvállalását, kiegyensúlyozott belpolitikai légkörünket, a politikát támogató közmegegyezést* kell említeni. A terhek egy jelentős részét a jól dolgozó szocialista nagyvállalataink viselték. Ez segítette ugyan rövid távú céljaink elérését, de akadályozta a vállalatok és a népgazdaság jövedelemtermelő képességének növelését.

Fontos stabilizáló tényező, hogy *töretlenül folytatni tudtuk szövetkezet- és agrárpolitikánkat*, hogy megőriztük a parasztság anyagi érdekeltségét, termelési kedvét, hogy a szocialista nagyüzemek jól integrálják a másfél milliónyi háztáji és kisegítő gazdaság tevékenységét, hogy mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk megfelelő hazai kínálatot és növekvő exportot tudott produkálni.

Nehézségeink áthidalásában jelentős szerepet játszott *politikai intézményrendszerünk minden elemének céltudatos és következetes munkája* is. A Központi Bizottság, az országgyűlés, a kormány, ezek bizottságai, a tudományos intézetek, a társadalmi és tömegszervezetek testületei, a területi és vállalati politikai, társadalmi szervek összehangoltan és fáradhatatlanul dolgoztak egyensúlyi helyzetünk javításáért, gazdasági feladataink megoldásáért.

Eredményeink fontos tényezője, hogy ebben az időszakban is *támaszkodhattunk a Szovjetunióval és a többi baráti szocialista országgal folytatott gazdasági együttműködésre*. A világgazdaság szocialista régiójához való tartozásunk, a KGST-ben megvalósuló együttműködés nélkül terheink és veszteségeink is lényegesen nagyobbak lettek volna.

Pénzügyi, egyensúlyi helyzetünk javításában, fizetőképességünk megőrzésében szerepük volt az ENSZ szakosított nemzetközi pénzügyi intézményeinek is, amelyeknek 1982-től tagjai vagyunk.

Az utóbbi időben hallani lehet olyan véleményeket is, hogy gazdasági kapcsolatainkban felerősödött a nyugati orientáció. Akik ezt hangoztatják, megfeledkeznek arról, hogy nem az utóbbi években, hanem a hetvenes években adósodtunk el; hogy ezekben az években csökkentettük az adósságot; hogy a gazdaság pénzügyi egyensúlya nem mostanában bomlott meg, azt most állítottuk vissza; hogy a tőkés importot nem ezekben az években bővítettük, hanem épp a legutóbbi években mérsékeltük, s csökkentettük egész gazdálkodásunk sebezhetőségét.

Magyarország ezekben az években is aktív részese volt a KGST-integráció fejlesztésének, a kölcsönös gazdasági kapcsolatok kiszélesítésének, a sokoldalú együttműködés tökéletesítésének. Hazánk számára mindegyik relációnak megvan a maga sajátos szerepe. Ugyanakkor — mint már többször kifejtettük — gazdaságfejlesztési terveink biztonsága nemcsak a külső piacoktól, hanem a külpolitikai környezettől is függ. Egyenlőségen és kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolatokat kívánunk a nem szocialista országokkal is. Nem egy esetben azonban politikai indítékú és célú intézkedések szenvedő alanyai vagyunk. Ezzel szemben is biztonságot ad a szocialista országokkal, a Szovjetunióval való együttműködésünk. Ezért a jövőben is onnan importáljuk mindazt, ami lehetséges és gazdaságos.

Ma valamennyi szocialista ország mérlegeli, hol tart a fejlődésben, és hogyan tovább a jövőben.

Tavaly decemberben Csernyenko elvtárs írásában, azt megelőzően az ideológiai konferencián Gorbacsov elvtárs beszédében, de Andropov elvtársnak az 1983. júniusi KB-ülésen elhangzott felszólalásában is szerepelt az a gondolat, hogy a Szovjetunió jelenleg hol tart, milyen szakaszában van a szocialista fejlődésnek.

Erősödik az a felismerés, hogy *a fejlett szocializmus tökéletesítése egy hosszú történelmi korszakot igényel, s a szocialista országok ennek a kezdetén tartanak.*

Ebből sok minden következik, többek között a termelési viszonyok fejlettségére, a megtermelt javak elosztásának elveire, a szocialista demokráciára és a politikai intézményrendszerre is. Elméletileg eddig sem volt vitás, hogy az áru- és pénz-

viszonyokat jobban fel kell használni a szocializmus építése során. Kérdés, hogy gyakorlati konzekvenciáit levontuk-e ennek a felismerésnek.

A szocializmusban az árutermelés és a piac a népgazdasági terv által irányított és szabályozott. Az árutermelés törvényszerűségeit a szocializmus körülményei között sem lehet kiiktatni, sem figyelmen kívül hagyni. Az árakat az értéktől el lehet téríteni, de tudni kell, hogy annak következményei lesznek, hogy a kereslet hosszú időn keresztüli kielégítetlensége gazdasági, politikai, sőt tudati torzulásokhoz, nemkívánatos jelenségekhez vezet.

A szocializmus felépítésére a legszélesebb társadalmi erőket egységbe kell fogni, a társadalom igazságosságát ki kell tudni bontakoztatni, s ez a társadalom nem lehet a hiány és a szegénység társadalma. A szocializmus a munka társadalma, amelytől idegen a fegyelmezetlenség, a lazaság, a kötelezettségek elmulasztása. A szocializmushoz vezető út azonban göröngyösebb, sokkal több a kitérő, a kudarc, mint azt korábban hittük. *Ezért nem baj, sőt jó, ha illúzióinktól megszabaduunk, s erősítjük hitünket eszméink igazában s elérhetőségében.*

Növekedés és egyensúly

A XII. kongresszus felismerte: ahhoz, hogy új lendületet vegyünk, előbb lassítani kell. Most a XIII. kongresszus egyik fontos feladata felvázolni egy élénkebb, *egyensúlyi helyzetünket szilárdító, a gazdaság szerkezeti fejlődését segítő és intenzív forrásokból táplálkozó gazdasági fejlődés programját.*

A VII. ötéves terv e követelmény jegyében formálódik. Előtérbe állítja a hatékonyság, a jövedelemtermelő képesség, a nemzetközi versenyképesség fokozását. Mindezek eléréséhez — s ez VII. ötéves tervünk ígéretes motiválója — nagyobb szerepet szán a műszaki-technikai haladás gyorsításának, a korszerű technológiai eljárások széles körű elterjesztésének.

A gazdasági növekedés élénkülése, a kedvezőbb folyamatok kibontakoztatása fokozatosan valósulhat meg. Az első években az 1985-re tervezett növekedési ütem, a nemzeti jövedelem 2,5—3 százalékos bővülése irányozható elő. Ez biztosítja a belső felhasználás kismértékű növelését, ezen belül a beruházások és a reálbér szinten tartását. 1987—1988-tól a nemzeti jövedelem már kismértékben meghaladhatja a három százalékot, s erre alapozva a belföldi felhasználás is valamivel gyorsabban nőhet: először a nemzeti jövedelmet megközelítő, majd azzal lényegében azonos, esetleg azt kissé meghaladó ütemben. Ez lehetőséget ad az életszínvonal-politika mozgásterének bővítésére: a reálbérek növelésére és a társadalmi juttatások reálértékének szélesebb körben történő megőrzésére.

A szocialista szektorban öt év alatt beruházásokra — 1981. évi árakon — 850—900 milliárd forint, az 1981—1985. évit meghaladó összeg fordítható. A termelés fejlesztésének exportorientáltnak és gazdaságos importhelyettesítőnek kell lennie. Fontos a meglevő természeti kincsek jobb hasznosítása, illetve a rendelkezésre álló anyagok minél magasabb értékű és minőségű termékekké való hatékony feldolgozása. Az ipari alapanyaggyártásban, például a vaskohászatban, a vegyiparban, a magas minőségű, speciális termékek termelését kell bővíteni. A feldolgozó iparban, főleg a gépiparban különösen fontos feladat az exportképesség erőteljes javítása. Nem a tegnapi, hanem a mai és a holnapi követelményeknek megfelelő fejlesztéseket kell megvalósítani például az elektronikai eszközök gyártásában, a biotechnológiában, a robottechnikában, a gyógyszerkémiában, a gabona- és hústermelésben, az energiafelhasználásban, a másodlagos anyagok hasznosításában.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek termelését a megfelelő belső ellátással, a gazdaságos nem rubelértékesítési lehetőségekkel, valamint a rubel elszámolású anyag- és energiaimport ellentételezéseként vállalt kötelezettségeinkkel

összhangban tervezzük. Alapvető feladat a minőség, a struktúra javítása, a feldolgozottság hatékony növelése, a ráfordítások csökkentése, a rugalmas piaci alkalmazkodás.

Az építőipar mennyiségi feladatai is növekszenek, a minőségiek közismertek. Ezeket a fajlagos ráfordítások csökkentésével, a szervezettség javításával, megfelelő szervezeti változásokkal is elő kell segíteni.

Az életszínvonal-politika követelményei

Az életszínvonal-politikával szemben azt a követelményt támasztjuk, hogy érezhetőbben segítse elő, jobban ösztönözze a gazdasági fejlődést, mérsékelje a társadalmi egyenlőtlenségeket, tompítsa a szociális feszültségeket, legyen igazságosabb, valósítson meg arányosabb közteherviselést.

A lakossági jövedelmek mintegy kétharmada közvetlenül kapcsolódik a munkateljesítményekhez. El kell érnünk, hogy a törvényes munkaidőben végzett munka legyen szervezettebb, megbecsültebb, a kiemelkedő teljesítmények erkölcsileg és anyagilag kapjanak megfelelő elismerést. Erre a korábbinál jobb lehetőséget nyújt a módosított keresetszabályozás rendszere.

A fő munkaidőn túl végzett tevékenységekre, kisvállalkozásokra továbbra is szükség van. Ezek bővítése azonban nem öncél, tevékenységüknek a népgazdasági érdekekkel összhangban kell alakulnia. Arra törekszünk, hogy a fő munkaidőben és a munkaidő utáni kisvállalkozásokban elérhető jövedelmek egyaránt a tényleges teljesítményekhez igazodjanak, s különbségük társadalmilag elfogadható legyen. Ennek érdekében nem az általános megszorítás, hanem a rendelkezésekkel, az érvényes jogi szabályozással ellentétes tevékenység megszüntetése a feladat.

Szociálpolitikánkról szólva az utóbbi időben sokan felvetik, hogy miközben a költségvetés erre fordított kiadásai folyamatosan nőnek, a szociális feszültségek nem mérséklődnek, sőt éleződnek. Jelenleg a nemzeti jövedelem 26 százalékát fordítjuk pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatásokra. Ez az arány megfelel az ország fejlettségi szintjének, és a következő években lényegében nem növelhető. A gondot az okozza, hogy a felgyorsult áremelkedés miatt csökkent a juttatások vásárlóértéke. A szociális juttatások színvonala, belső arányai, hozzájutási feltételei, területi eloszlása is egyenlőtlenek. Miközben a társadalmi juttatásokból a lakosság tehetősebb rétege is részesül, addig a szociálisan rászorulók egy része nem kap megfelelő segítséget.

Ezért sok követelmény vetődik fel a szociálpolitikával szemben, de főként az, hogy az elosztás legyen igazságosabb, fokozottan segítse az erre rászorulókat.

A létbiztonság fő pillérei maradnak a jövőben is a munkajövedelmek és a társadalombiztosítási ellátások. A létbiztonság fontos feltétele, hogy teljesebb körű és társadalmilag elfogadhatóbb mértékű legyen a pénzbeli társadalmi jövedelmek vásárlóértékének megőrzése. Kedvezőbb gazdasági helyzetben egyes juttatások reálértékét esetleg növelni is lehet. A hátrányos szociális helyzetűek segítése, a rászorultsági elv érvényesítése a szociálpolitika fontos eleme. Most nem tudunk többre vállalkozni, mint jobban figyelembe venni és érvényesíteni a rászorultság elvét és szempontjait együtt az állampolgári jogosultsággal. Hosszabb távon azonban az állampolgári jogosultságot kell fokozatosan uralkodóvá tenni.

A társadalom tagjainak biztonságát, egyben esélyegyenlőségük erősítését szolgálja, hogy az egészségügyi alapellátás és a közoktatás ingyenes, s a jövőben is az marad. Az ingyenességet — meghatározott körben — következetesebben kell érvényesíteni. Ugyanakkor az alapellátás körébe nem tartozó egyes szolgáltatások díjait a mainál differenciáltabban kell megállapítani.

A szociálpolitika egyes lakossági rétegeket érintő elemei közül a következőket tartjuk lényegesnek:

— A gyermekes családok anyagi helyzetére kedvezően hat, hogy a gyermekgondozási díjat fokozatosan kiterjesztjük a gyermek egyéves korán túl a gyermek hároméves koráig; megőrizzük a családi pótlék vásárlóértékét, a három- és többgyermekesek természetbeni kedvezményeit bővítjük. A családalapító fiatalok az első lakás megszerzéséhez és fenntartásához — különösen, ha az önerő és a családi háttér ehhez nem elég — több kedvezményt, támogatást kapnak.

— Az időskorúak, nyugdíjasok helyzetével a kongresszusi irányelvek vitájában is sokan foglalkoztak. A nyugdíjasok száma megközelíti a 2,3 milliót. A nyugdíjkorhatáron túl teljes munkaidőben 76 ezer, a nyugdíj mellett 430 ezer nyugdíjas dolgozik. A nyugdíjasok 60 százalékának van háztáji, kisegítő gazdaságból származó jövedelme. A nyugdíjasok helyzete életkoruk, egészségi állapotuk, aktív tevékenységre való alkalmasságuk, nyugdíjuk és kiegészítő jövedelmük nagysága, valamint családi és vagyoni helyzetük szerint rendkívül differenciált. Az idősebb, aktív tevékenységre már nem képes, egyedül élő, alacsony nyugdíjban részesülők szociális helyzete azonban nehéz. A nyugdíjasok közül több mint félmillióan egyedüllállóak. Segíteni mindenekelőtt azokon kell, akik nem támaszkodhatnak családjukra. A legsúlyosabb gondok enyhítésére még az idén sor kerül.

— Az időskorúak szociális biztonságát alapvetően a nyugdíjrendszer és a gondozói hálózat határozza meg. A nyugdíj munkával és járulékfizetéssel szerzett jog, s mint ilyen, visszavonhatatlan vívmány. Az a törekvésünk, hogy a nyugdíjrendszer jobban vegye figyelembe a végzett munkát, legyen rugalmasabb, s nyújtson nagyobb szociális biztonságot is.

A módosítások — ha ezekre sor kerül — nem érinthetik hátrányosan a jövőben nyugdíjba menőket. Elképzeléseink szerint a mai és a korszerűsített nyugdíjrendszer — tehát mindkettő — néhány éven át joghatályos, egyidejűleg és párhuzamosan létezik. *A nyugdíjba menő a kettő közül a számára előnyösebb megoldást választhatja.*

Inflációellenes programot

A VI. ötéves terv időszakában a termelői és a fogyasztói árak egyaránt a tervezettnél gyorsabban emelkedtek. A termelői árak öt év alatt — az 1985. évi emelkedést is figyelembe véve — 31—32 százalékkal, a fogyasztói árak pedig mintegy 38 százalékkal nőnek, egyidejűleg az átlagkeresetek több mint 30 százalékkal emelkednek. Az indokolatlan ártámogatásokat ennek ellenére nem sikerült jelentősen csökkenteni. A kétszintű árrendszer kialakításában előreléptünk: 1985-ben a fogyasztói árak hét százalékkal meghaladják a termelői árak szintjét. A nagymértékű áremelkedés a gazdaságban kedvező és kedvezőtlen hatásokat egyaránt kiváltott. Hozzájárult az export erőteljes bővüléséhez, a belföldi kereslet-kínálat egyensúlyának, az áruellátás színvonalának megőrzéséhez. Ugyanakkor védelmet nyújtott a gyenge teljesítményű gazdálkodóknak, a hanyag, szervezetlen munkának, torzította az érdekeltséget, kedvezőtlenül hatott a vállalatok közötti kapcsolatokra, s szembeötlőbbek társadalmi-politikai hátrányai is.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az árak alakulása a gazdálkodásban gyökerezik. A jövőben sem mondhatunk le a helyes árarányok kialakításáról, a termelői és a fogyasztói árak együttmozgásáról, valamint az indokolatlan fogyasztóiár-támogatások leépítéséről. Az árfunkció erősítését a gazdaságirányítás eszközrendszerével, a piaci viszonyok tudatos fejlesztésével kell segíteni.

Arra törekszünk, hogy az árszínvonal-emelkedéseket érzékelhetően, mintegy öt százalékra mérsékeljük, ezért megfelelő *inflációellenes program kidolgozását tartjuk szükségesnek.* Az áremelkedés mérséklése fokozatosan érhető el. A következő

években sem zárhatjuk ki, hogy fogyasztóiár-emelésekre — ezen belül központi áremelésekre — kerüljön sor. A helyes árarányok kialakítását azonban úgy kívánjuk elérni, hogy az árszínvonal emelkedése társadalmilag elviselhető mértékű legyen.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről

Arra törekszünk, hogy a vállalatok és szövetkezetek legyenek a gazdaság főszereplői, és minden lényeges jogi, közgazdasági és politikai feltétel segítse a vállalatokat, hogy azok a lehető legtöbbet tudják produkálni. A vállalatirányítás új formái és a munkáskollektívák érdekeltségének erősítése jelentős lépés lesz a társadalmi demokratizmus fejlődésében is. Jól illik e lépés azok sorába, amelyeket már megtettünk, vagy a jövőben tervezünk tenni.

A közélet valamennyi területén, a társadalmi és tömegszervezetekben, a szövetkezeti mozgalomban, a tanácsi és parlamenti munkában, a vállalatoknál és a kamarai testületeknél erősítjük az önkormányzati elemeket, a demokratizmust, a beleszólás lehetőségét. Akkor lehet jobban érvényesíteni a központi elgondolásokat is, ha a dolgozók mint köztulajdonosok sokkal jobban beavatottaknak érzik magukat saját sorsuk alakításában.

A gazdasági növekedés belső és külső feltételeinek gyökeres megváltozása, az intenzív típusú növekedés előtérbe kerülése a többi szocialista országban is napirendre tűzte a gazdasági mechanizmusok fejlesztését. Ez a felismerés nemcsak a KGST felső szintű értekezletét jellemezte, ez nyilvánul meg abban is, hogy jobban megértjük egymás gondjait. Ha egyszerre többen merünk szembenézni a változtatás igényével, ha adottságainknak, nemzeti sajátosságainknak és a szocialista közös érdekeknek is megfelelő gazdaságpolitikát folytatunk, ennek megfelelően fejlesztjük a népgazdasági tervezést, közgazdasági eszközrendszerünket, a tervkoordinációt, gondolkodásmódunkat, akkor ez garancia lehet arra, hogy közös erőfeszítésekkel gyorsabban tudunk helyes irányba kibontakozást találni.

Dr. Tisza László, a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács elnöke

A tanácsi fejlesztési pénzek csökkenése leginkább a lakásépítésre hatott. A bérlakások aránya tíz százalék alá csökkent. A magánerős lakásépítés növelésével itt sem tudták ezt ellensúlyozni. Különösen nehéz helyzetbe kerültünk a jelentős anyagi gondokkal küzdők, elsősorban a fiatal házasok és a nagycsaládosok lakáshoz juttatásával. Nagy örömünk, hogy már 125 településünk kap vezetékes vizet, a fejlesztés zöme önerőből történt, de még így is száz településünk vár egészséges ivóvízre. Az országosnál jóval nagyobb születési arányszám miatt, a feszítő középfokú oktatási helyzet mellett, nálunk még az általános iskolai tantermek építése iránt is nagy az igény. Sok kórházi ágyat létesítettünk, és éppen most adjuk át a megyei kórházat 450 férőhellyel, de a tízezer lakosra jutó ágyszám így is kétharmada, az orvosi létszám pedig a fele az országos átlagnak.

A szabolcsi emberek kiemelkedően járulnak hozzá településeik fejlesztéséhez. Mély ellentmondás, hogy a legalacsonyabb jövedelmi szintű szabolcs-szatmári lakosság a településfejlesztésre a legtöbbet áldozza a megyék között, az egy főre jutó fejlesztési alapot tekintve viszont ez a megye a legkevesebbel részesülők közé tartozik.

Szabó István, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke, a nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke

Gazdasági építőmunkánkról szólva joggal emeli ki a beszámoló mezőgazdaságunk *helytállását, hozzájárulását a külgazdasági egyensúly javításához és a hazai ellátási színvonal megtartásához.* Egyes részterületeken, így például a gabonatermesztésben, az energiagazdálkodásban intenzív jellegű fejlődést ért el a magyar mezőgazdaság, és igényes összehasonlításokat is kiáll. Sikeresnek bizonyul a legfejlettebb külföldi és hazai technikára alapozott *gabonaprogramunk*, és ebben további eredményekre is számíthatunk. Más fontos részterületeken a már elért színvonalat tartotta meg a mezőgazdaság, és évről évre növekvő, nemritkán minőségileg új követelményeknek tett eleget.

Az elvonások növelésének hatására *a mezőgazdaság terhei tovább növekedtek.* Jellemzi a helyzetet, hogy az ipari termékekért évről évre többet fizettek a gazdaságok, a bevételi áraik viszont ennél kisebb mértékben nőttek. Megszűnt a kiegészítő tevékenység konjunktúrája. A bővített újratermelés lehetőségei szűkebb üzemi körre szorultak. Mezőgazdaságunk először találta magát szemben számottevő értékesítési nehézségekkel, melyeknek hatásait államunk nagyobb részben ellensúlyozta, de egy kisebb részét már a gazdaságoknak kellett elviselniük.

Az elmúlt öt év növekvő követelményei terhelési próbának is tekinthetők. Ezt a szövetkezeti parasztság, értékelve a jó politikai légkört, hasznosítva a háztáji többletmunka lehetőségeit, kitűnően, mezőgazdasági üzemeink és azok vezetői azonban már változó színvonalon, de nagy többségében azért megfelelően állták ki és viselték el.

Ez is igazolja, hogy agrár- és szövetkezetpolitikánk teljesen egybevág a parasztságunk érdekeivel. Pártunk politikájában *megfelelő helyet, ésszerű távlatokat kapott mezőgazdaságunk, termelőszövetkezeti mozgalmunk is.*

Hasznos az a gyakorlat, hogy a szövetkezetek önállóan és mindenekelőtt saját felelősségükre gazdálkodnak, szervezik a háztáji és kisegítő gazdaságok tevékenységét, egyre kevesebb kötöttséggel alakíthatják az érdekeltségi viszonyaikat. Erősíthetik a szövetkezés lényegéhez tartozó elemeket, tagjaik vagyoni hozzájárulását és közreműködését, a kölcsönös támogatást.

A termelőszövetkezetek fejlődése igazolja azt is, hogy *a közgazdasági eszközökkel való szabályozás, a piaci viszonyok ésszerű mértékű kifejlesztése jelentős alkotó erőket szabadít fel és hasznosít.*

Az elmúlt öt esztendő arra is megtanított bennünket, hogy hazánk természeti adottságai még a mi színvonalunkon álló mezőgazdaságnak is hozhatnak meglepetést. A két aszályos esztendőre gondolok, amely felhívta a figyelmet mezőgazdaságunk érzékenységére, nehezítette jól megválasztott programjaink teljesítését. *Ez az aszály tovább növelte a termelőszövetkezetek differenciáltságából eredő gondokat.*

Napjainkban a termelőszövetkezetek egyharmada gazdaságosan hasznosítja a technikát, jól kamatoztatja erőforrásait, jövedelemtermelésük viszonylag stabil. A középső harmad megrázkódtatások nélkül, de látványos eredmények nélkül küzd a feljebbjutásért, illetve az alsó harmadba való lecsúszás ellen. Nagyüzemeink egy — kisebbik — része, mintegy 300—350 gazdaság a megkülönböztetett állami támogatás ellenére is, részben a gyenge termőhelyek, részben az aszály következtében *nehéz helyzetbe került. Ebből többségük nem képes önerővel kibontakozni.*

Egy-egy szövetkezetben a vezetés is megingott. Gyakran szerepük van ezekben a gondokban a korábban jó eredményeket ígérő, de az adott helyzetben már erőn felülinek bizonyult beruházásoknak, másutt pedig a rosszul megválasztott termelésszerkezetnek is. A nehéz helyzetű gazdaságok problémáinak a megoldásához megvannak a módszereink; elsősorban az e célra elkülöníthető anyagi eszközök nagyságától és a személyi feltételektől függ a rendezésük.

A saját erőfeszítéseinken túlmenően e termelőszövetkezetek sorsának megkülönböztetett kezelése azért is indokolt, mert gazdálkodásuk sikere vagy kudarca *szorosan összefügg az ott élők sorsának javításával.* Sok településen ugyanis a szövetkezeteken kívül más gazdálkodó, munkáltató szervezet nincs.

A kérdések kérdése a mezőgazdaságban is *a jövedelemtermelő képesség.* Én is azt vallom, hogy ez a lehetségesnél, a szükségesnél, a versenyképesnél egyaránt kisebb. Ez alól a jó adottságú és a jól működő gazdaságok sem kivételek. Sőt a mozgósítható tartalékok és a lehetőségek nagy része gyakran épp ott érhető tetten, ahol jó a föld, vastag a humusz, és ahol menetrendszerűen beköszönt az elismerés.

Termelőerőinkkel, gazdasági mechanizmusunkkal, irányítási módszereinkkel és érdekeltségi viszonyainkkal jó ütemben jutottunk el egy méltán elismert szintre. A ma és a holnap nagyobb feladatai azonban mindenkitől többet kívánnak. A további tartalékok hasznosítása azonban nem könnyű. Például nem tudjuk még megfelelően ösztönözni a kiemelkedő teljesítményt, a sikeres kockázatvállalást. Bátrabban haladhatnánk az élelmiszer-gazdasági együttműködések szervezésében, a piacra való termelésben. Állattenyésztésünk erőteljes növekedése nem feledtetheti, hogy a hatékonysága még gyenge. Ugyanez vonatkozik a zöldség- és gyümölcstermesztésre is, melynek nehezen találjuk meg a nagyüzemekre is alkalmazható szervezési és érdekeltségi módszereit.

Az ár- és érdekviszonyok jól kimunkált elvek szerinti rendeződése is hosszas folyamatnak ígérkezik. Még mindig nélkülözzük a teljesítményeket viszonylag torzítás nélkül kifejező ármércét, mely a felelős gazdálkodáshoz szükséges teljesítményértékelés feltétele. Itt van például a kukorica esete. Ez a növényünk a nemzeti termékből mintegy 40 milliárdos tételt képvisel. A ráfordításoktól elszakadt, nyomott ára miatt a vetésterülete csökkent. A felhasználói igények pedig nőnek. De említhetnénk olyan árrendezéseket is, amelyek a kívánt hatást nem érték el. Ilyen például a vágójuh árának megállapítása.

Mint termelőszövetkezeti elnök hiszem, hogy *agrárpolitikánkkal a mezőgazdasági ágazat jövedelemtermelő képessége növelhető.* Ehhez olyan gazdasági, szabályozási, műszaki fejlesztési és piaci feltételek szükségesek, amelyek normatív alapon a gazdálkodás minden részvevőjét a teljesítmények, az eredmények növelésére ösztönzik.

Köpeczi Béla művelődési miniszter

A tudományos-műszaki haladás, az ipar, a közlekedés, a mezőgazdaság, de a mindennapi élet technikai feltételeinek változása is megkívánja, hogy a szakmai képzést új alapokra helyezzük. A tapasztalat azt mutatja, hogy az általános iskola gyengeségei kihatnak a szakmai képzésre, alacsony általános műveltségre ugyanis nem lehet megfelelő alapozó szakképzést építeni. Az alapozó szakmai képzés szükségessége nyilvánvaló, de azt is látnunk kell, hogy ellentét feszül e cél és az üzemek specializált igényei között. Mindez arra figyelmeztet, hogy *a szakképzés tekintetében szorosabb kapcsolatot kell kialakítanunk a gyakorlattal.*

Bár sok a panasz a maximalizmusra, az igazság az, hogy az oktatás nem elég hatékony, s ez összefügg azzal is, hogy az iskola nem állít megfelelő követelményeket.

Tudjuk, hogy a pedagógus-utánpótlás tervezése nem megfelelő, a legutóbbi időkig mégsem emeltük fel a beiskolázási létszámokat. A pedagógusok élet- és munkakörülményei sem javultak megfelelő módon, ami sokakat a pálya elhagyására késztetett. Ezt a tendenciát a tavalyi béremelés még nem tudta ellensúlyozni. Legfőbb feladatunknak tartjuk a pedagógusok képzésének mennyiségi és minőségi

fejlesztését, a pedagóguspályára jelentkezők jobb kiválasztását, a rendszeres továbbképzés megszervezését, az élet- és munkakörülmények további javítását.

Előre lehetett látni a demográfiai hullámot is, de a helyi döntések nem követték az igényeket mindaddig, míg a kormány kiemelt programot nem hirdetett. Mintegy ötezer általános és 2300 középiskolai tanteremre lesz szükség a következő ötéves tervben.

Fejlesztési programunk meghatározza a felsőoktatás korszerűsítésének feladatait is. Nagy jelentőséget tulajdonítunk az alapozó képzésnek, ezzel együtt a több fokozatú oktatásnak, az egyetemi tanulmányok utáni specializációnak és kiegészítő tanulmányoknak. Az oktatást és a kutatást a jövőben még inkább összekapcsoljuk, meggyőződésünk, hogy nem lehet színvonalas oktatást végezni kutatás nélkül.

Közismert, hogy államunk a nehezebb gazdasági körülmények között is jelentősen dotálja a színházak, kiadók, könyvtárak, múzeumok, művelődési otthonok tevékenységét, méghozzá két módon. Egyrészt úgy, hogy működési költségeiknek nagy részét magára vállalja, másrészt úgy, hogy fedezi az alacsony belépődíjakból származó különbséget, tehát a közönséget támogatja. Ez most, az árak emelkedése után is igaz.

A gazdaságosság kérdésének előtérbe állítása nem indokolatlan a kultúra szempontjából sem. Egyrészt intézményeink nagy része igen nagy személyzettel és nem elég rugalmasan dolgozik, másrészt a dotációt nem céltudatosan használjuk fel, azt is támogatjuk, ami nem szolgálja sem a demokratizálást, sem az értékek terjesztését. A kormány a gazdaságirányítás korszerűsítése kapcsán tekintetbe vette a kultúra sajátosságait, de felhívta a figyelmet az általános fejlődési tendenciákra és azoknak a változtatásoknak a szükségességére, amelyeket a kulturális életben is végre kell hajtanunk.

Az elmúlt negyedszázad alatt megnőtt az alkotóműhelyek és intézmények önállósága. A kulturális irányítás decentralizálódott, az intézmények döntő többsége tanácsi felügyelet alá került, a társadalmi szervezetek és főleg a szakszervezetek lehetőségei — legalábbis elvileg — szélesedtek. Az irányítás tehát tagolt és több szintű, s ez jó dolog, mert megfelel annak a differenciálódásnak, ami a társadalomban és a kultúrában egyaránt végbement.

Huszár Andor, a Tiszai Vegyi Kombinát vezérigazgatója

A TVK-ban hosszú évek óta az új gyárak, új üzemek létesítésénél már a tervezés és a beruházás időszakában azt vizsgálják, hogyan lehet *a legrövidebb időn belül megfelelő technológiai módosításokkal, műszaki fejlesztésekkel az eredetileg tervezett kapacitásoknál többet termelni.*

A Tiszai Vegyi Kombinát létrejötte és dinamikus fejlődése méltóképpen mutatja a magyar—szovjet gazdasági együttműködés sikereit. A szovjet technológiával és berendezésekkel működő műtrágyagyár huszonegy év óta termel, és elsősorban intenzifikálásokkal meg két- és félszerezte az eredeti kapacitását. A magyar—szovjet olefinegyezmény alapján tíz éve létesült olefingyár sem maradt ki a hatásfokot növelő intézkedésekből, s a múlt évben 12 százalékkal többet termelt a tervezett kapacitásánál. Fejlesztési stratégiánkat jól tükrözi az 1983-ban üzembe helyezett második polipropiléngyárunk is, ahol — elsőként a világon — már a holnap technikáját tükröző üzemet létesítettünk.

Ilyen megfontolásból döntöttek a lineáris polietiléngyár technológiájának és berendezéseinek megvásárlásáról, amelynek építése tavaly már megkezdődött. Ezt a világszínvonalú, legmodernebb irányítási rendszerrel működő gyárat a jövő évben kell üzembe helyezni. A Tiszai Vegyi Kombinát az elmúlt öt esztendőben 83 milliárd forint értékű árut termelt, s ennek 28 százalékát exportálta. Nyeresége meg-

haladta a nyolc és fél milliárdot, a termelési érték 10,8 százalékát. Tovább nőtt az export, gyártmányainak egyharmadát értékesítette külpiacokon.

Az egyre élesedő világpiaci verseny, a tőkésországokban bekövetkezett recesszió, a diszkriminációs intézkedések nagymértékben nehezítették a versenyképesség fenntartását. Ezért jogos a kérdés, hogy hogyan, mivel lehet mégis a nemzetközi élvonalban maradni.

Elsősorban azzal, hogy termékeink jelentős részének minősége eléri a nemzetközi színvonalat, termelékenységünk pedig megfelel a fejlett ipari országok hasonló üzemeiének. Másodsorban pedig azzal, hogy időben felismertük a gazdasági környezet, a bel- és külpiaci helyzet gyors változásait, és ezekhez rugalmasan alkalmazkodtunk. A korszerű technológiák megválasztása, a versenyképes új gyártmányok, valamint a jó piaci és marketingmunka alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy értékesítési gondjaink évek óta gyakorlatilag nincsenek. A vásárolt licenceket és know-how-kat nemcsak jól és gyorsan hasznosítjuk, hanem alkotó módon tovább is fejlesztjük, hiszen csak a korszerű termékek értékesíthetők megfelelő áron a világpiacon.

A gazdasági vezetőket sok mindenért felelőssé teszik, de az elszalasztott lehetőségek, az elmulasztott üzletek miatti eredménykiesésért nem. Igaz, hogy ez rendkívül nehezen is mérhető, de ha olyan szemlélet- és gondolkodásmód alakul ki, amely ezen rendkívül fontos és jelentős tényezővel is számol, egyre nehezebb helyzetbe kerülnek a középszerű, a kockázatot egyáltalán nem vagy alig vállaló vezetők és vállalatok.

Wlassitsch Gyula, a Graboplast Pamutszövő és Műbőrgyár Állami díjas kutató-fejlesztő főmérnöke

Ismert, hogy napjaink világméretű gazdasági versenyének egyik legjelentősebb gazdaságpolitikai fegyvere a hatékony kutatás, a műszaki fejlesztés, a technológiák állandó korszerűsítése. A növekvő nyersanyagárak és beruházási költségek mellett stratégiai jelentőségűvé vált a műszaki fejlesztés, amely ma már mindenütt jelentős szerepet tölt be az országok politikai és gazdasági eszköztárában. Az emberi alkotókészséget és a legújabb műszaki ismereteket a lehető legrövidebb idő alatt kell a termelés szolgálatába állítani. *A Graboplastban ezt már több mint húsz éve felismertük.* A múlt két évtized alatt 170 főnyi kutató-fejlesztő bázist hoztunk létre, amely a magyar műanyag-feldolgozás jelentős ipari kutatóhelye lett. Az itt dolgozók műanyagfeldolgozás-technológiai kutatásokkal, a vállalat áruválasztékába tartozó termékek gyártmány- és formatervezésével, valamint célgépek előállításával foglalkoznak. *Ez az apparátus szakterületén a fejlett ipari államok hasonló rendeltetésű intézményei közt is előkelő helyet foglal el.*

Sikereink egyik forrása, hogy ez az intézmény a vállalat szerves része. S így közvetlen, élő munkakapcsolatban áll valamennyi termelőüzemmel, azok fontosabb vásárlóival. Az innovációs folyamatot tapasztalataink szerint le lehetett rövidíteni. Eredményeink azt bizonyítják, hogy egy vállalati kutató-fejlesztő hely, amely átgondoltan épül be a vállalati szervezetbe, és célorientáltan működik, jó gazdasági eredményeket érhet el.

A vállalatnál 1981 és 1983 között sikerült *20 százalékkal csökkenteni a fejlett tőkésországokból származó importot*, a gyors és hathatós technológiai átállítással pedig a termelést folyamatosan szinten tartani. Sokszor úgy, hogy a kutatómérnökök művezetőként irányították a termelést. Mindemellett gyors termékszerkezetváltozást is végrehajtottak, értékes, divatos, esztétikus termékeket hoztak forgalomba. Ennek révén a dollárexport 58 százalékkal nőtt a tervidőszakban.

A nehéz körülmények között is *megtaláltuk* terveink megvalósításához a megoldást. Ez azt igazolja, hogy a jó műszaki gondolatok megvalósításához, a magas színvonalú termékek gyártásához megfelelő piaci háttérrel lehet pénzforrást találni. A közelmúltban egy nemzetközi pénzintézettől felvett kölcsönnel a korábban elhalasztani kényszerült beruházásaink egy részét most meg tudjuk valósítani.

Meggyőződésem, hogy az alkotó értelmiség munkája többleteredményeket hozhat, hiszen az egyetemeken, a kutatóintézetekben és a vállalatoknál sok olyan magasan képzett mérnök és más szakember van, akinek tudását és tenni akarását feltétlenül jobban lehet hasznosítani.

Ám a kutató és a fejlesztő munka teljes embert igényel. Olyan értelmiségit, aki lépést tart a szakmai fejlődéssel, aki időt tud fordítani az önképzésre, a nyelvtanulásra, ismeretei bővítésére. Ez a népgazdaság, a magyar társadalom érdeke.

Hámori Csaba, a KISZ Központi Bizottságának első titkára

A társadalom, a gazdaság sok kérdése hatványozott gond a fiataloknak. Mert nagy részük, miközben saját életkörülményei kialakításával bajlódik, máris felelőssé válik utódaiért. A pályakezdés évei általában egybeesnek a családalapítással, az otthonteremtéssel.

A munkába álló fiatalok nem adományt, hanem lehetőséget kérnek. A gondok nem az indulás pillanatában fogannak. Természetes, hogy a betanulás időbe telik. Ám ha egy fiatal négy-öt év elteltével még mindig képességétől és képzettségétől messze elmaradó feladatokat kap, ha bére nem kerül arányba az elvégzettekkel, elkedvetlenedik, visszahúzódik, vagy mással próbálkozik. A pályakezdők alacsony jövedelme tehát tünet, ami mögött nem társadalompolitikai megfontolások húzódnak, hanem elégtelen munkaszervezés s a változtatásra bátortalan munkahelyi vezetés.

A fiatalok zöme tehát nem egyszerűen több pénzt, hanem igényesebb feladatokat akar, s olyan elbírálást, amely a valóságos eredményeket forintban is jól mérhetővé teszi. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése egyebek közt ezt is ígéri. A fiatalok ezért reformpártiak.

A többletmunka egyik színtere az oly sok vitát kiváltó vállalati gazdasági munkaközösség. Az lenne kívánatos, ha létjogosultságát egy jól működő keresetszabályozási rendszer kezdené ki. Ma még előfordul, hogy vgmk alakul arra, ami jobb szervezettséggel és hatékonyabb ösztönzéssel a munkaidőben is elvégezhető lenne.

Javítani az otthonteremtés lehetőségeit

A többletjövedelem sokszor nélkülözhetetlen bevétele a családoknak. De a tartós túlterhelésnek, a túlhajszoltságnak kísérő jelenségei is vannak, elsekélyesedő emberi kapcsolatokra, felbomló családokra is gondolok. Persze az egymás iránti közömbösség, az itt-ott elharapódzó durvaság nem feltétlenül a túlhajszoltság következménye. Intő jel, nem élünk olyan szépen, mint amilyen jól.

Az otthonteremtés esélye azonban az utóbbi években — főként a városokban — alig javult. Bár az új lakások zömébe fiatalok költöztek, a gyermekes fiatal családok harmadának még sincs önálló lakása. Minden harmadik fiatal házas harmincéves kora után sem tud önálló otthonhoz jutni. Ezek azért is figyelmeztető számok, mert az, hogy valakinek van lakása vagy nincs, eredendően meghatározza életét, szokásait, a közösséghez fűződő viszonyát, gondolkodását.

Ma az otthonhoz jutás esélye elsősorban a szülők anyagi viszonyaitól függ.

Erre a segítségre mindig is szükség lesz, s ez a családok összetartásának szép példája. Ám sokan vannak, akik erre egyáltalán nem számíthatnak.

Az állami szervek nem nézik tétlenül a helyzetet. A tanácsok országszerte növekvő mértékben segítik az otthonteremtőket. Ezek enyhítik a gondokat, de nem tévesztendők össze a hosszú távú megoldással.

Úgy véljük, kulcskérdés az építési árak növekedésének megfékezése. Így lehet csak esély arra, hogy a fiatal családok reális erőfeszítéssel belátható időn belül lakáshoz jussanak.

Az egyedi támogatás elveiről is érdemes gondolkodni. Aki jobban dolgozik, és ezért többet keres, ne kerüljön hátrányosabb helyzetbe, mint aki maga okozója rossz helyzetének.

Kapolyi László ipari miniszter

Az utóbbi negyven évben az ipar nagy fejlődési ívet futott be, tizenötszörösére növelte a termelését, ötszörösére bővítette az állóeszközét, kialakultak a szocialista tulajdonviszonyok.

Alapvetően extenzív iparfejlődési szakasz kezdődött, amely a gyárak gyors helyreállítása után a nehézipar alapjait rakta le, s a teljes foglalkoztatottságra törekedve, új munkahelyek létesítésére ruháztunk be. Mindehhez a folyamatos hajtóerőt a szocialista integráció, elsősorban a Szovjetunióval való együttműködés keretében beszerezhető olcsó nyersanyagforrások képezték. Az így kialakuló ipari szerkezet azonban nem vitte következetesen tovább a felszabadulás előtti, nemzetközi rangot is elért műszaki kultúrák továbbfejlesztését, a technológiai láncok fejlettsége és műszaki színvonala nem volt azonos. Alapvetően a szénhidrogénekre alapozva fejlődött az energetika, és olyan fontos ágazatközi kapcsolatokra nem ügyeltünk eléggé, mint a vaskohászaté és a gépiparé. A gépipart az 1960-as évek közepéig még a fejlett ipari országokat is meghaladó ütemben fejlesztettük, de alapvetően végtermékcentrikusan, s elmaradt a szükséges háttéripar-fejlesztés.

Különösen élezte az iparfejlődés ellentmondásait az 1970-es évek elején kialakuló világgazdasági korszakváltás. Olyan helyzetbe került az ipar, hogy tovább nem volt halasztható az intenzív szakaszra való átállás. Ez nem tudott kellő gyorsasággal kibontakozni, és ez a korábbi eredményeket is csökkentette, sok esetben visszájára fordította. Hiába mérséklődött például az egységnyi nemzeti jövedelemre jutó energiafelhasználás az 1965. évinek a 39 százalékára, az ezer forint nemzeti jövedelemre jutó energiaköltség a korábbi 52 forintról 170 forintra növekedett. Ez azzal is járt, hogy az iparnak erősen romlott a külgazdasági mérlege. Az 1970. évi 500 millió rubeles aktívum helyett csaknem 900 millió rubeles passzívum alakult ki, és a 100 millió dolláros aktívum 900 millió dolláros passzívumra változott.

Az ipar az 1978-as párthatározat után minden erejét a fizetőképesség megőrzéséhez szükséges külgazdasági egyensúly javítására koncentrálta. Az ipar fejlődését negatívan befolyásoló folyamat volt, hogy az importlehetőségek beszűkülése után, a kényszer-importkapcsolatok miatt elsősorban a technológia- és gépimport fékeződött le olyan időszakban, amikor épp ellenkező tendenciára lett volna szükség.

Azt valljuk, hogy a technológia a műszaki fejlődés versenypályája, és ezen keresztül a gazdasági élet fő küzdőtere. Az ipar szándékait az 1983-as központi bizottsági előterjesztés, illetve az erre született határozat körvonalazta. Rengeteg információhoz, útmutatáshoz jutottunk a gazdaságpolitika közbenső állásfoglalásai alapján, és rendkívül értékes volt az a gazdag vita, amely a kongresszus előkészítésének folyamatában különböző szintű pártértekezleteken lezajlott az iparfejlesztési programok véglegesítésével kapcsolatban.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése keretében a vállalat kerül a főszerepbe. A vállalati tevékenység dinamizálásától várjuk a jövedelemteremtő képesség további növekedését. Ezzel összefüggésben kell szólni az ipar anyagi-erkölcsi megbecsülésének további javításáról, ahol az anyagi forrásokat az alapvető célok, a nagyobb dinamika, a jövedelemteremtő képesség növekedése fogja megteremteni, de az erkölcsi megbecsülés javításáért nekünk is sokat kell tennünk. Nagyon sok kiváló szakmunkás, szakember, vezető, vállalatvezető dolgozik az iparban. Munkájukkal, elkötelezettségükkel, rátermettségükkel ők alapozták meg az ipar fejlődését. Új termelési és műszaki kultúrákat hoztak létre, új vállalkozásokat vezettek be, egyiknek-másiknak a híre nemcsak itthon, hanem külföldön is közismert.

Menus Ferencné, a Salgótarjáni Üzemek dróthúzó csoportvezetője

Engem a beszámolónak és a határozattervezetnek különösen az a gondolata ragadott meg, amely a népgazdaság teljesítőképességének növelését, a gazdasági fejlődés ütemének gyorsítását szorgalmazza. Teljes mértékben egyetértek azzal a megállapítással, amely *céljaink megvalósításának fontos tényezőjeként a dolgozók alkotó energiájának, kezdeményezőkészségének kibontakoztatását fogalmazza meg.* Véleményem szerint ennek kiindulópontja a munkások és a vezetők jó együttműködése, egymás munkájának tisztelete és megbecsülése. A rendet, a fegyelmet tartó, a munkát jól megszervező, a felvetődő kérdésekre gyorsan, felelősen reagáló vezetőknek van tekintélyük a munkások előtt.

A néhány hónap múlva megválasztásra kerülő vállalati tanácstól az eredményes működéshez nélkülözhetetlen kezdeményezőkészség, az egyéni és a kollektív felelősségtudat erősödését várjuk. Az üzemi demokrácia fórumait nagyon fontosnak tartjuk olyan szempontból is, hogy a kollektíva részesévé válik a vállalat irányításának, akarata érvényesül a fejlődést meghatározó döntésekben. Ezért különösen nagy gondot fordítunk arra, hogy a választott testületekbe a legrátermettebb, az új iránt fogékony, köztiszteletben álló munkatársaink kerüljenek be.

Az utóbbi időben nem kevés kritika érte a brigádmozgalmat. Többen hanyatlónak, idejétmúltnak tekintik. El kell ismernünk, hogy a bírálatok egy része jogos. Nálunk is érzékelhető, hogy a brigádok még nem mindig találják a helyüket az új hatékonysági, minőségi követelményekhez való kapcsolódásban. Előfordul, hogy a munkafeltételek hiánya, szervezési, anyagellátási gondok hátráltatják munkánkat.

A tavaly átdolgozott munkaverseny-szabályzat ugyan jelentős előrelépésnek bizonyult, de még mindig nem sikerült a hatékonyabb munkavégzésre igazán ösztönző érdekeltséget megteremtenünk. Nehezen tudunk szabadulni a formális elemektől is. A vezetéstől ezért azt kérjük, hogy a helyi feltételek megjavításával segítsék a brigádmozgalom további kibontakozását. Nekem szocialista brigádvezetőként is az a meggyőződésem, hogy a brigádmozgalom nagy értékünk, alkalmas a hatékonyság javítását segítő feladatok megoldására.

Kiss József, az Alba Regia Építőipari Vállalat Állami díjas vezérigazgatója

A vállalkozás, a versenyeztetés útját helyesen jelölték ki az építőipar megújhodásának útjául. Ezen mi végig akarunk menni, mert reméljük, hogy bár ez az út nem lesz könnyű, a végére érve versenyképes kivitelező építőipar jön létre. Ennek már jó néhány feltétele megvan, de néhányat még ezután kell megteremteni.

Nem magyar építőipari sajátosság, és főként nem mulasztásból ered, hogy a legutóbbi évekig az építésnél az egész világon — illetve az érintett égövek alatt —

nem volt fontos szempont az épületek fűtéséhez felhasznált energia mennyisége. Ezt a közismert világesemények tették fontossá. A mi viszonyaink között fűtésre 35—40 százalékkal több energiát használunk, mint ami szükséges és gazdaságos lenne. Ez vonatkozik a 40 év alatt megépült, összesen mintegy 400 millió négyzetméter alapterületű épületállományra és lényegében a ma épülőkre is. Könnyen kiszámítható ebből, hogy az ország összes energiaszükségletének 10—12 százaléka volna megtakarítható.

A lakáshoz jutásnak a korábbinál jóval magasabb költségei mellett az építőipar talán egyik legfőbb gondja, hogy azok a magasépítő vállalatok állnak anyagilag a legrosszabbul, amelyek a szervezett építőipar által készített évi 30—35 ezer lakást létrehozzák. Ez ellentmondásos helyzet, aminek feloldását nem reális kizárólag az építőipartól várni, sőt az is erőfeszítéseket igényel az ágazatvezetéstől, hogy a mindinkább kialakuló vállalati önállóság ne jelentse azt, hogy a lakásépítésre vállalkozók száma csökken.

Kis lakás elegendő van az országban. A kongresszusi anyagokban is szerepel, hogy az ország lakásainak 25 százaléka egyszobás, 50 százaléka kétszobás. Tehát elsősorban a nagyobb lakások arányát szükséges növelni, számba véve, hogy minden nagyobb lakás megépítése kis lakást tesz szabaddá újabb család számára.

Tatai Ilona, a Taurus vezérigazgatója

A magyar iparszerkezetet gyakran éri a túlcentralizáltság jogos vádja; túl sok a nagyvállalat. Azt is mondják, hogy ezek helyzetükből, gyakran monopolhelyzetükből adódóan rugalmatlanok, sem alkalmazkodásra, sem hatékonyságuk növelésére nem kényszeríthetők, ezért decentralizálni kell őket. Mindenki tudja azonban, hogy *a hatékonyság nem vállalati méret kérdése.* A megfelelő vállalati méret sok tényezőtől függ, például az iparág jellegétől is. A gumiiparra Európa-szerte jellemző az egy nagy és sok kisvállalat jellegű struktúra. Ausztriában a Semperit cég adja a gumiipari termelés 85 százalékát. Ezek a nagyvállalatok azonban nemcsak nagyságuk tekintetében, de technikai fejlettségükben, hatékonyságukban is országuk élvállalatai. A magyar nagyvállalatok közül is csak azok tudják saját létjogosultságukat bizonyítani, amelyek eredményességükkel, műszaki színvonalukkal, jövedelemtermelő képességükkel valóban a gazdaság húzóerejévé tudnak válni.

A *Taurus* csaknem tízmilliárd forintos termelésének 40 százalékát külpiacokon értékesíti. Meg kellett találnunk azokat a termelési ágakat, amelyek iránt a világpiacon tartós kereslet várható, amelyek gyártásában a vállalatnak esélye van a világpiaci versenyképesség elérésére. Ez azonban azt is jelentette, hogy a hazai igény kielégítését szolgáló csaknem száz termékcsaládot (16 ezerféle terméket) jelentő gyártási ág mindegyikére a *Taurus* nem vállalkozhatott. Ezért három forrást jelölünk meg a hazai igények kielégítésére: a saját termelést, a hazai kis- és középüzemek termelését, a szocialista árucseréből és a tőkés beszerzésből származó importot.

Olyan szervezeteket hoztunk létre, ahol mérhetők a teljesítmények. A mérhető teljesítményhez pedig olyan érdekeltségi rendszert kapcsoltunk, amely ösztönzi az egyént a vállalati és ezen keresztül a népgazdasági célok megvalósítására. Ezek az egységek az úgynevezett nyereségközpontok, amelyeket önálló mérlegkészítésre kötelezünk, megtermelt eredményüket saját jövedelmük növelésére fordíthatják.

Kádár János elvtárs kongresszusi vita-összefoglalójából (Részlet)

Nehéz feladatom, hogy visszatérjek 58 felszólalásra, és mindjárt kérem is a megértésüket azért, hogy nem fogok rájuk sorban válaszolni. S mivel minden felszólalást jónak és fontosnak tartok, még válogatni sem kívánok közöttük.

A legfontosabbnak azt tartom, hogy *valamennyi felszólaló egységes politikai álláspontot képviselt.* Összefoglalómban tehát csak néhány kérdést szeretnék érinteni, olyanokat, amelyek a vitában is felvetődtek, és a párt okmányaiban, a párt életében is foglalkozunk velük.

Nagyon sok szó esett a kongresszuson fejlődésünk, előrehaladásunk legfontosabb zálogáról, arról a munkáról, amely pártunkra, népünkre vár. A felszólalók helyesen mutattak rá arra, hogy *nem több, hanem jobb munka kell.* A termelésben éppúgy, mint a társadalmi élet bármely területén. Ez előrehaladásunk útja, ennek feltételeit kell megteremtenünk.

A gazdasági építés kulcskérdése mindenütt a műszaki fejlődés előmozdítása és a munka termelékenységének emelése. A dolognak természetesen több összetevője van, nem sorolom őket, ismertek. Egyvalamiről azonban külön is kell szólnom: *ha a műszaki fejlődés területén előre akarunk jutni, megfelelő figyelmet kell fordítani az oktatásra, a képzésre.*

Mindenkit azon a szinten képezzünk ki, amelyet a munkája kíván. Van, akinek elég egy tanfolyam, másoknak tudományos felkészültséget kell adni. De általános követelményként tartsuk szem előtt, hogy nekünk már a holnap technikáját is meg kell tanítanunk, hiszen előtérbe kerül az energetika, az elektronika, a biotechnika és sok más modern ágazat. Ennek kapcsán azonban felvetném: jó lenne elérni — ha lehet, nem adminisztratív úton —, hogy mindenki bizonyos ideig abban a szakmában dolgozzon, amelyet megtanult. Nehéz úgy eredményeket elérni, ha egyes területeken sok szakembert képzünk, de egy részük szinte azonnal más pályára vándorol.

A jövedelmek a termelés sikerétől függnek

Más kérdésekre áttérve: az egyik felszólaló azt mondta, hogy ő nem akar igényeket bejelenteni, mert előtte már sokan megtették. Ha ezeket — sorrend nélkül — összerakosgatom, akkor elhangzott, hogy javítsunk a nagyüzemi munkásság, a bányászok, ezen belül az olajbányászok helyzetén. Más szakmák is felvetődtek, mondván, hogy meg kell őrizni vonzerejüket. Szóba kerültek a műszaki értelmiségiek, a pedagógusok, a vasutasok, s nem is folytatom tovább. Helyeslem, hogy ezekről itt szó esett, mert a kérdések felvetését nem tartom alaptalannak és jogtalannak. Csak azt kérem: értsünk egyet abban, hogy a dolgozók nagy rétegeiben *a jövedelmek és a keresetek növeléséhez, a juttatásokhoz, a kedvezményekhez mindenekelőtt a gazdasági és pénzügyi alapokat kell megteremteni,* mert ha nem, akkor légvárakat építünk, s abból nagy károk származnak még a megnevezett rétegekre nézve is. Helyes volt, hogy felhívták itt a figyelmet ezekre a gondokra, amelyekkel kötelezően foglalkoznunk kell az említett szakmai rétegek esetében, de — ahogyan annak fedezete létrejön — meg kell vizsgálnunk a szükségleteket más rétegeknél, össztársadalmi szempontból is. Felelősen most ezt mondhatom, és kérem, fogadják el, hogy ezekkel a központi kérdésekkel a párt-, az állami, a gazdasági vezetés foglalkozik. A lényeg, hogy munkával teremtsük meg a jövedelmek növelésének alapjait, fedezetét. Úgy igyekszünk kimozdulni a kissé élénkebb fejlődés irányába,

hogy az életszínvonal is emelkedjék. S ha bizalom van politikánk iránt, és dolgozunk, akkor megoldjuk ezeket a kérdéseket is.

Amikor az összefoglalón gondolkoztam, természetesen szót váltottam a kollégákkal arról, hogyan tudnánk felelősen szólni a vitában felvetődött kérdésekről, igényekről. A Politikai Bizottság egyetértett azzal, hogy a gazdaságirányítási rendszer fejlesztése, javítása szükséges. De emellett indokolt a termelőegységek vezetőinek és most már kollektíváinak is az az igénye, hogy a gazdasági szabályozók a lehetőség szerint stabilak legyenek. Ez a felelősen gazdálkodó emberek részéről teljesen jogos igény; a pártnak, a kormányzatnak elő kell segítenie, hogy ez mielőbb így legyen. *Az országnak stabil gazdasági szabályozórendszerre van szüksége.*

Egy másik, a vezetés részére kötelezettséget jelentő feladat, amely a kongresszuson feltétlen megerősítést nyert, hogy *a munka szerinti elosztás elvét fokozottabban kell alkalmazni.* A kereset a teljesítmény, a szociális támogatás a szükségletek, a közteherviselés a jövedelmek szerint alakuljon. A vezetésnek azon kell dolgoznia, hogy a gyakorlat ezen elvek szerint formálódjon.

A beszámoló és a határozati javaslat foglalkozik a társadalmi rendszerek közötti világméretű ideológiai, politikai harccal. A kapitalista propaganda a szocializmusról mint társadalmi rendszerről és a szocialista országokról nem valami tapintatosan, udvariasan, hanem általában agresszív hangon szól. Bár ezzel időnként segítenek felismerni gyenge pontjainkat, mégis úgy vélem, hogy mi viszont mintha túl tapintatosak lennénk velük kapcsolatban. Így például egyes létesítményeknél unos-untalan megírjuk, milyen külföldi hitelt vettünk igénybe. Pedig a külföldi tőkést ez nem érdekli, neki legfeljebb az jelentene reklámot, ha a cégét megnevezzük. Mi pedig tudjuk, hogy ezeket a hiteleket nem ingyen adják, megfizettetik velünk a kamatokat, vagyis tisztán kereskedelmi ügyletről, s nem valamiféle szívességről van szó. A jó kooperációt persze értékeljük és becsüljük.

Becsüljük a jó munkát, az ezért kiálló vezetőket

A kongresszusi felkészülés során nagy nyomatékot kapott — s itt is szóltak róla — *a társadalmi igazságosság* követelése, az, hogy rendszerünk ne tűrje a munka nélküli jövedelmet. Ennek az igazságosságnak a része az is, hogy szocialista viszonyaink között ki-ki munkája, az általa létrehozott értékek arányában részesüljön a javakból, és a közterheket is ennek arányában viselje. Az is felvetődött, hogy a társadalmi értékrendben is van valami torzulás. Megfogalmazódott az a jogos igény, hogy változtassunk ezen. Ha e tekintetben a pártban megfelelő a közszellem, annak ki kell sugároznia a társadalom gondolkodására is. Az első számú követelmény, hogy a becsületes munkának legyen tekintélye, és ne az ügyeskedések, az ügyeskedők imponáljanak az embereknek. Ugyanúgy a képzettséget is jobban kellene becsülnünk.

A vitában felszólalt egy művezető elvtárs, s rögtön eszembe jutott: amikor a műszaki értelmiség nagyobb megbecsüléséről beszélünk, hány éve törjük a fejünket azon, hogy a művezetői munkával járó felelősséget is jobban el kellene ismerni. Ne úgy legyenek nálunk művezetők az emberek, hogy a legjobb szakmunkások sorsot húznak, jövőre ki legyen a művezető. És az lesz a művezető, aki a rövidet húzza, mert a többi addig pénzt keres. Ezen is gyökeresen változtatni kell.

Én így értem a gazdasági életben a felelős vezetők jobb megbecsülését. *Az újért bátran és határozottan kiálló, a rendet és fegyelmet tartó vezetőt becsüljük, népszerűsítsük, s ha kell, védjük is meg.*

★

A kongresszuson felvetődött további kérdések közül az egyik — amelyet már az elsőként felszólaló bányász elvtársunk is szóvá tett —: micsoda tömegű túlórát kell nekik teljesíteniük azért, hogy az ország energiaszükségletének és a lakosság fűtőanyag-szükségletének kielégítéséhez biztosíthassák a szenet. Azt hiszem, ez nemcsak a bányászatban, hanem az ipar sok más ágazatában is így van. A túlóráztatás most — különösen ennek a súlyos télnek a következményeképpen és más problémák miatt is — még sajnos elég jelentékeny. Szokták mondani, hogy aki szombaton meg vasárnap dolgozik, az nem műveli magát, nem szórakozik. Én pedig azt mondom, hogy a dolgozó embert sose bántsuk! Még akkor sem, ha történetesen szombaton vagy vasárnap dolgozik, mert szerintem még mindig jobb, mint ha a kocsmában támasztja a pultot.

Egy más természetű vitatott kérdés: *a vállalati gazdasági munkaközösségek ügye.* Kísérletről van szó, azt hiszem, ez mindenki előtt világos. Célja, hogy bizonyos hiányosságokat pótoljon, amit sok helyen meg is tesz. De torzulásai is tapasztalhatók. Mégis úgy véljük, hogy a megfelelően dolgozó vállalati munkaközösségekre szükség van. Jó vonásaikat erősítsük, a rosszakat faragjuk le. Ebben sokat segít majd az — amit javasoltunk —, hogy a vállalati munkaközösségeket a dolgozó kollektívák demokratikus ellenőrzése alá kell helyezni. Ha a vállalati kollektíva megnézi, mi történik ezekben a munkaközösségekben, akkor nem lehet majd manipulálni, akkor rendben mennek majd ott a dolgok, és kidomborodik pozitív szerepük.

Most visszatérek arra, ami társadalmi szükséglet és jogos igény, nevezetesen, hogy *a gazdaság feladatait az egész termelési szférában döntően a fő munkaidőben kell, és csak ebben lehet megoldani.* Mindjárt hozzáteszem ennek munkaügyi, szociális vonatkozását: *a dolgozó embernek a fő munkaidejében kell a megélhetéshez szükséges anyagi alapokat biztosítani.*

Ez Központi Bizottságunk, kormányunk álláspontja. Ha ez a cél azonnal nem is valósítható meg, következetesen ebbe az irányba kell haladnunk. Belátható időn belül el kell érnünk, hogy fő munkaidőben végezzük el az építőmunka alapvető feladatait, és teremtsünk megfelelő kereseti lehetőséget is. Ehhez járulhat azután a szükséges kiegészítő munka. Az itteni vita alapján bízom abban is, hogy a társadalmi értékrendben, a köztudatban is teret nyer a munka szerinti elosztás és a rászorultság szerinti támogatás elve.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának határozatából (Részletek)

III. A gazdasági építőmunka

A népgazdaság az elmúlt években a XII. kongresszuson meghatározott gazdaságpolitikai irányvonalnak megfelelően fejlődött. Fő céljaink megvalósultak. Ez népünk szorgalmának, tehetségének, áldozatvállalásának, a párt-, állami, társadalmi szervek együttes és jelentős erőfeszítésének eredménye. A nehéz viszonyok között is gyarapodott az ország, sikerült megőrizni népgazdaságunk stabilitását és alapvető szociális vívmányainkat.

Az eredmények értékét növeli, hogy olyan időszakban értük el őket, amikor a gazdasági növekedés extenzív forrásai kimerültek, és a fejlődés külső feltételei a számítottnál is kedvezőtlenebbül alakultak. Az intenzív gazdálkodás kibontakoztatásában is számottevő eredmények születtek, de az egész népgazdaságra kiterjedő változást még nem sikerült elérnünk. Saját munkánk gyengeségeit is tükrözi, hogy

a termékszerkezet átalakulása vontatottan halad, késedelmesség tapasztalható a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásában, népgazdaságunk jövedelemtermelő képessége a lehetségesnél és a szükségesnél kisebb.

1. A következő években élénkíteni kell a gazdasági fejlődést. Az intenzív gazdálkodás erőteljes és általános kibontakoztatásával, a ráfordítások csökkentésével, a tartalékok teljesebb hasznosításával olyan megalapozott növekedést kell elérni, amely lehetővé teszi az egyensúly további javítását, a népgazdaság anyagi-műszaki alapjainak fokozatos és széles körű megújítását, a népjólét emelését.

A VII. ötéves terv legyen a megalapozott és növekvő ütemű gazdasági fejlődés programja. A tervidőszak legfontosabb gazdaságpolitikai célja, hogy az intenzív fejlődést a termelési folyamat minden elemére kiterjesszük. Fokozni kell a gazdaság jövedelemtermelő képességét. Adottságainkhoz, a hazai és a külpiaci kereslethez jobban igazodva meg kell gyorsítani a termelési szerkezet átalakítását. Alapkövetelmény, hogy a termékek minősége javuljon, és a műszaki-technikai szint fokozatosan közelítsen a nemzetközi élvonalhoz. Fontos, hogy nagyobb mértékben és ésszerűbben hasznosítsuk hazai természeti erőforrásainkat, fejlesszük a termelést szolgáló infrastruktúrát, a háttéripart, az alkatrészgyártást. A jövedelmező gazdálkodás legyen a cselekvés általános normája. Javítani kell a munka szervezettségét, fegyelmét, kulturáltságát, a gazdálkodó szervezetek alkalmazkodóképességét és vállalkozókészségét, a vállalatok közötti együttműködést.

2. Meg kell gyorsítani a műszaki fejlesztést, az érdekeltség fokozásával is növelni kell eredményességét. Adottságainknak és a nemzetközi műszaki-gazdasági fejlődési tendenciáknak megfelelően mindenekelőtt néhány kiemelt területre célszerű összpontosítani anyagi és szellemi erőforrásaink jelentős részét: az elektronika fejlesztésére és elterjesztésére; a számítógépesítés, az automatizálás és a robottechnika fejlesztésére; a korszerű termelésszervezési módszerek alkalmazására; a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban jól alkalmazható gépek, berendezések, vegyipari termékek gyártására; a biotechnológiai eljárások kifejlesztésére és alkalmazására; természeti kincseink komplex, gazdaságos hasznosítására; nyersanyagot megtakarító technológiák bevezetésére. Következetesen folytatni kell az energiatakarékosságra, a hulladékok és a másodlagos nyersanyagok hasznosítására kidolgozott központi programok végrehajtását.

Javítani kell a műszaki fejlesztést szolgáló infrastruktúrát. A vállalatokat és a műszaki szakembereket ösztönözzük jobban a tudományos eredmények és a hasznos újítások gyorsabb alkalmazására, a korszerű technológiák és munkaszervezési módszerek bevezetésére. Bővüljön lendületesebben a gazdaságosan előállítható termékek gyártása. Gyökeres fordulatot kell elérni a nem gazdaságos, tartósan veszteséges termelés gazdaságossá tételében, illetve korlátozásában.

Növekedjen a beruházásokra fordított összegek aránya. Előtérbe kell állítani azokat a beruházásokat, amelyek az intenzív fejlődés gyorsítását, a technikai haladást, a meglevő termelőeszközök jobb kihasználását, a ráfordítások csökkentését szolgálják. Legyen nagyobb a gazdálkodó egységek, az egyének érdekeltsége, és érvényesüljön jobban a felelősségük is, hogy a beruházások minél gyorsabban, jó minőségben, a legcélszerűbb kivitelezésben, a legkisebb ráfordítással valósuljanak meg.

3. Az iparnak meghatározó szerepe van a nemzeti jövedelem növelésében, a népgazdaság anyagi-műszaki bázisának megújításában, az intenzív fejlődés gyorsításában, a különböző ágazatoknak és a lakosságnak korszerű ipari termékekkel való ellátásában, az életkörülmények javításában. Az ipar dinamikus fejlődése megköveteli a műszaki haladás további lehetőségeinek feltárását, az erőteljes technológiai korszerűsítést, új termékek gyors kifejlesztését, a versenyképesség fokozását, a munkaerő, a szaktudás és az eszközök jobb felhasználását, a fajlagos anyag- és energiaráfordítás csökkentését.

Az ipar irányítói a jelentősebb célok kiemelésével, a nemzetközi együttműködés szervezésével, állami akcióprogramok kidolgozásával segítsék a hatékonyan működő vállalatok gyorsabb fejlődését, a gazdaságtalan termelés visszaszorítását.

Az ipari szövetkezetek iparpolitikánkkal összhangban fejlesszék termelésüket. Vállaljanak nagyobb részt a hazai termelői keresletnek és a lakosság igényeinek kielégítésében, az export bővítésében. A kisipar szolgáltatásaival továbbra is álljon a lakosság rendelkezésére, és működjön közre az áruellátás javításában.

Az építő- és építőanyag-ipar a munka szervezettségének és minőségének javításával emelje gazdálkodásának színvonalát, alkalmazkodjon jobban az igényekhez. Fontos követelmény az építési — különösen a lakásépítési — költségek növekedésének mérséklése és a határidők megtartása. A lakásépítés legyen továbbra is kiemelt feladat.

4. Folytatjuk agrárpolitikánkat. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar továbbra is gondoskodjon a lakosság élelmiszer-ellátásáról, és járuljon hozzá az export bővítéséhez. Ez megköveteli összehangolt fejlesztésüket, termelésüknek a kereslethez jobban igazodó növelését. Mezőgazdaságunk a hozamok növelésével és a fajlagos ráfordítások csökkentésével fokozza jövedelmezőségét. Tovább kell javítani a termelés anyagi-műszaki feltételeit.

A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok meghatározó szerepet töltenek be a mezőgazdasági termelés fejlődésében. Társulásaik továbbra is biztosítsák a gazdasági és a szellemi erők célszerűbb koncentrálását, a fejlesztési források észszerű áramlását. Nagyobb erőfeszítéseket kell tenni, hogy a kedvezőtlen természeti adottságú üzemek termelési szerkezete és technikai felszereltsége jobban igazodjon adottságaikhoz, gazdálkodásuk eredményesebbé váljon.

A termelési és értékesítési biztonság növelésével ösztönözni kell a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének bővítését. A mezőgazdasági nagyüzemek, a felvásárló vállalatok és a fogyasztási szövetkezetek erősítsék kapcsolataikat a kistermelőkkel.

Az élelmiszeripar fejlesztésében a nemzetközi versenyképesség és a gazdaságosság növelése legyen irányadó. Bővíteni kell a tároló-, a hűtő-, a raktárkapacitást és a csomagolóanyag-gyártást. A mezőgazdasági üzemek és az élelmiszer-ipari vállalatok kölcsönös előnyökre épülő együttműködése, a termelési rendszerek fejlesztése erősítse az élelmiszer-termelés egész folyamatának hatékonyságát. Rugalmasabb, jobb értékesítési rendszerre van szükség, a termelők szélesítsék külpiaci kapcsolataikat.

5. A vízgazdálkodásban a fő feladat az igények jobb kielégítése, a vizeinkkel való takarékoskodás, a minőségvédelem és a lakosság ellátása egészséges ivóvízzel. Nagyobb figyelmet kell fordítani a csatornázásra és a szennyvíztisztításra. Magas színvonalon kell tartani az ár- és belvízvédelmet. Folytatni kell a Balaton vízminőségének javítására megkezdett programok megvalósítását.

6. A környezet- és természetvédelem feladatait fokozott felelősséggel kell ellátnia minden termelőegységnek és intézménynek. Több figyelmet kell fordítani a természeti környezet, a termőföld megóvására, az erdőgazdálkodásra, a levegő tisztaságának és a víz minőségének javítására, valamint a hulladékok csökkentésére és ártalommentes elhelyezésére. Ehhez igényelni kell a társadalom széles körű közreműködését.

7. A közlekedés fejlesztése tartson lépést a termelés növekedésével, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésével, a lakosság szükségleteivel. A vasúti és a közúti közlekedést tegyék kulturáltabbá, emeljék a szolgáltatások színvonalát.

Az áruszállításban a szervezettség növelésével, a fejlett eszközök és módszerek alkalmazásával, a közlekedési ágak közötti jobb munkamegosztással növelni kell a gazdaságosságot, mérsékelni az energiafelhasználást. A személyszállításban továbbra is kapjon elsőbbséget a tömegközlekedés, folytatódjon a fővárosi metró

építése. A személygépkocsi-állomány a népgazdaság lehetőségeivel összhangban bővüljön. A közlekedési hálózat korszerűsítésében előnyben kell részesíteni a felújítást, a forgalom bővítéséhez nélkülözhetetlen fejlesztéseket.

Kiemelt feladatnak kell tekinteni a távközlés, a telefonhálózat gyorsabb fejlesztését. Javítani kell a rádió és a televízó műsorának vételi lehetőségét, a postai szolgáltatásokat.

8. Hazánk természeti-gazdasági adottságai, társadalmi és gazdasági érdekeink szükségessé teszik, hogy fokozzuk részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban. Nemzetközi kapcsolatainkban továbbra is meghatározó szerepe van a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának, a szocialista gazdasági integrációban való aktív részvételünknek. A jövőben is a Szovjetunió lesz legfontosabb külkereskedelmi partnerünk, a fejlett műszaki berendezések, technikai eszközök, az energiahordozók és egyes fontos nyers- és alapanyagok beszerzési forrása, termékeink fő vásárlója. Tovább kívánjuk bővíteni gazdasági együttműködésünket minden szocialista országgal. Tevékenyen közreműködünk a KGST 1984. évi felső szintű értekezletén elfogadott program megvalósításában, kezdeményezzük újabb együttműködési formák és módszerek kialakítását.

A fejlett tőkésországokkal a kölcsönös előnyök alapján bővítjük gazdasági kapcsolatainkat. Arra kell törekedni, hogy a kapcsolatok az áruforgalom növelésén túl a termelésben és a műszaki-tudományos együttműködésben is fejlődjenek.

A fejlődő országokkal folytatott gazdasági kapcsolatainkban az áruforgalom növelése mellett szorgalmazzuk a kölcsönösen előnyös termelési, műszaki-tudományos együttműködést. Szakemberek képzésével is segíthetjük gazdasági-társadalmi céljaik megvalósítását.

A világpiaci követelményekhez való igazodás szükségessé teszi, hogy emeljük külkereskedelmi tevékenységünk színvonalát, javítsuk a termelés és a külkereskedelem összhangját.

9. A párt gazdaságpolitikája egyaránt figyelembe veszi a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit és országunk adottságait. A termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista tervgazdálkodás, a szabályozott áru-, pénz- és piaci viszonyok segítik a szocialista társadalom építését, alapvető társadalmi-gazdasági céljaink elérését.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésével el kell érni, hogy a tervezés, a szabályozás, valamint a szervezeti és intézményi rendszer korszerűsítése révén javuljon a központi állami irányítás, növekedjen a vállalatok önállósága, felelőssége, kezdeményezőképessége, fejlődjön a vállalkozói magatartás. Az új vállalatvezetési formákkal fokozottan vonjuk be a dolgozókat az irányításba.

A gazdaságirányítás fontos feladata az áraknak társadalmi és gazdasági céljainkkal összehangolt alakítása, ellenőrzése. A termelői árak fejezzék ki a társadalmilag indokolt ráfordításokat, és ne legyen rá mód, hogy a gazdaságtalan termelés, a hanyag munka költségeit a fogyasztókra hárítsák.

A fogyasztói áraknak a termelői árakhoz kell igazodniuk, és csak a társadalom- és szociálpolitikai szempontból fontos területeken indokolt az árak állami támogatása. Ugyanakkor ki kell dolgozni az árnövekedés mérséklésének hatékony módszereit. A helyes árarányok kialakítását úgy kell elérni, hogy az árszínvonal emelkedése társadalmilag elviselhető mértékű legyen. Gondoskodni kell róla, hogy a kedvezőtlen hatásokat bér- és jövedelempolitikai intézkedések ellensúlyozzák.

Gazdaságpolitikai feladataink megoldásában meghatározó szerepük van a szocialista nagyüzemeknek. El kell érnünk, hogy a népgazdaság minden területén nyereségesen, korszerűen gazdálkodó, jól szervezett és irányított, versenyképes állami vállalatok és szövetkezetek működjenek.

A szövetkezetek sokrétű tevékenységükkel fontos szerepet töltenek be gazdasági, társadalmi életünkben. Szövetkezetpolitikánkat folytatva arra kell törekedni,

hogy a mezőgazdasági, az ipari, a fogyasztási és értékesítési, a takarék-, valamint a lakásszövetkezetek szolgálják jobban tagságuk érdekeit, tökéletesítsék demokratikus működési mechanizmusukat, erősítsék a tagok személyes és anyagi közreműködését, tulajdonosi érdekeltségét.

Az állami vállalatok és szövetkezetek meghatározó szerepét biztosítva a jövőben is támogatjuk az olyan kiegészítő és kisegítő gazdasági tevékenységet, amely beilleszkedik a szocialista gazdálkodás rendszerébe, hozzájárul a vállalatok eredményeihez, a lakosság színvonalasabb ellátásához. Az itt tapsztalható kedvezőtlen jelenségeket meg kell szüntetni, és el kell érni, hogy a személyi jövedelmek a teljesítményekkel arányosak legyenek.

A szocialista munkaverseny és brigádmozgalom elsősorban a munkahelyi feladatok eredményes megoldásával, a tartalékok feltárásával, a termékek minőségének javításával járuljon hozzá a népgazdaság intenzív fejlesztésének gyorsabb kibontakoztatásához. A gazdálkodó szervezetek erősítsék a szocialista brigádok érdekeltségét a vállalati gazdálkodás javításában.

A párt alapvető feladata a gazdaságpolitika meghatározása, érvényesítése és végrehajtásának ellenőrzése. A pártszervezetek a gazdaságpolitikai célok helyi megvalósítását segítsék és ellenőrizzék, mozgósítsák a dolgozókat; kezdeményezzék és támogassák a hatékonyság fokozására, a munkafegyelem erősítésére és a teljesítmények növelésére irányuló törekvéseket; gondoskodjanak róla, hogy az állami, gazdasági és társadalmi szervek a gazdaságpolitikai célok szolgálatában összehangoltan tevékenykedjenek.

IV. Életszínvonal, életkörülmények, szociálpolitika

A XII. kongresszusnak az életszínvonal megőrzéséről szóló határozatát nem tudtuk teljes mértékben megvalósítani. Az átlagos reáljövedelem és a fogyasztás valamelyest növekedett, de a reálbér csökkent. A nyugdíjak, valamint a társadalmi juttatások egy részének reálértéke csökkent, így a lakosság egyes rétegeinek életszínvonala romlott.

Az életkörülmények javítását szolgáló kongresszusi célokat elértük. Fenntartottuk a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. A közoktatás, az egészségügy és a lakásellátás kiemelt programjai nagyrészt megvalósultak.

1. A következő tervidőszakban a népgazdaság jövedelemtermelő képességének fokozásával, a gazdasági fejlődés élénkítésével, hatékony gazdálkodással, a teljesítmények növelésével, a munkaidő jobb kihasználásával, a munkafegyelem javításával meg kell alapozni az életszínvonal érzékelhető emelkedését. Növekedjen a lakosság fogyasztása, javuljanak az élet- és munkakörülmények, bővüljön az áruellátás, a szolgáltatások jobban elégítsék ki az igényeket. Fejlődjön az életkörülményeket jelentősen befolyásoló helyi infrastrukturális hálózat; ehhez szélesebb körű társadalmi összefogásra is szükség van.

A jövedelmi viszonyok továbbfejlesztése szolgálja jobban az eredményesebb munkára ösztönzést, a népgazdaság lehetőségeivel összhangban álló szociális gondoskodást, a társadalmi igazságosságot. A lakosság jövedelmének növekedésén belül — az alapvető szociális ellátás sérelme nélkül — a munkából származó jövedelmekre kell nagyobb figyelmet fordítani. Javítani kell a gyermekes családok, a kis nyugdíjból élők, a fiatal házasok helyzetén. Fontos feladat az életszínvonal- és szociálpolitika hosszabb távra szóló koncepciójának kidolgozása.

2. A kollektívák és az egyének jövedelmében jobban tükröződjön a teljesítmények növekvő gazdasági és tásadalmi értéke. A népgazdaság minden területén, a foglalkoztatottak minden csoportjában következetesebben érvényesüljön a munka minőségének javítására ösztönző anyagi érdekeltség. A bérek, a keresetek, a mun-

kából származó jövedelmek az eddiginél jobban fejezzék ki a teljesítményekben levő különbségeket, a munka társadalmi hasznosságát. Részesüljön fokozott elismerésben az eredményes alkotó munka, a műszaki fejlődést előre vivő tevékenység, a sikeres vállalkozói magatartás. Az életszínvonal emelkedésében a fő munkaidőben szerzett kereset legyen a meghatározó.

3. A szocialista társadalmi rend nagy vívmánya a munkanélküliséget megszüntető teljes foglalkoztatottság. A további fejlődésnek ezzel egyenértékű követelménye a munkaerő hatékony foglalkoztatása; ez elsősorban a vállalatok feladata. A munkához való jognak együtt kell járnia a vállalt kötelezettségek teljesítésével, a lelkiismeretes, gondos, fegyelmezett munkával. A dolgozók szervezett átcsoportosításában, átképzésében, az ezzel járó feladatok megoldásában növekszik az állami irányítószervek és a helyi tanácsok szerepe.

Az ötnapos munkahét általánossá vált, a továbbiakban a gazdasági feltételek megteremtésével a 40 órás munkahét széles körű bevezetése a feladat.

4. A szociálpolitika elsődleges célja továbbra is a szociális biztonság fenntartása, a munkateljesítménytől független társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése. Az anyagi források gyors növekedésével nem számolhatunk, ezért a meglevőket célirányosabban, hatékonyabban kell felhasználni. Társadalmi juttatási rendszerünket — alapvető vívmányait megőrizve — jobban összhangba kell hozni anyagi lehetőségeinkkel, és fokozottan kell érvényesíteni a rászorultság elvét, a társadalmi igazságosságot. Az egyes juttatások, szolgáltatások jobban igazodjanak a szociális és jövedelmi helyzethez.

A gyermeknevelés költségeihez való állami hozzájárulás arányát fokozatosan növelni kell. A gyermeknevelést megkönnyítő intézményrendszer és a szolgáltatások fejlesztésével, a rugalmas munkaidő kiterjesztésével, az otthoni munkavégzés széles körű lehetővé tételével elő kell mozdítani a gyermekgondozás és -nevelés feltételeinek javítását. Meg kell könnyíteni a családalapító fiatalok lakáshoz jutását. Mérsékelni kell a családok szociális és anyagi helyzetéből adódó esélykülönbségeket, és javítani az önálló életkezdés alapfeltételeit.

A több tekintetben hátrányos helyzetű családok életfeltételeinek javítása átfogó foglalkoztatási, kulturális, egészségügyi és szociális feladat. Ki kell alakítani az állami és társadalmi gondoskodás összehangolt rendszerét, a családgondozói hálózatot.

Az időskorúak létbiztonságának erősítése érdekében csökkenteni szükséges a nyugdíjrendszer egyenetlenségeit. A nyugdíj munkával szerzett jog. Célunk az, hogy a szükséges pénzügyi fedezet megteremtésével emeljük az alacsony nyugdíjakat, és fokozatosan elérjük a nyugdíjak vásárlóértékének megőrzését. A nyugdíjasok helyzetének javítása végett bővítjük a munkavállalási lehetőséget, a napközben elfoglaltságot és ellátást nyújtó intézmények hálózatát, a szociális gondozást.

5. Emelni kell a szolgáltatások színvonalát, bővíteni és korszerűsíteni a kereskedelmi hálózatot. Fenn kell tartani a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát, javítani az áruellátást. A kínálat jobban igazodjon a lakosság keresletéhez. Figyelembe kell venni az olcsóbb fogyasztási cikkek iránti növekvő igényeket is. Az ipar és a kereskedelem jobb együttműködéssel csökkentse a hiánycikkek számát, váljanak kulturáltabbá a kereskedelmi munka és a vásárlás körülményei. A kistelepülések ellátására nagyobb gondot kell fordítani. Fokozódjon a fogyasztók érdekvédelme.

Fejleszteni és bővíteni kell a lakosságot szolgáló nem termelő beruházásokat. A város- és községpolitikai célok között kerüljön első helyre a lakosság legszélesebb körét érintő alapszükségletek minél teljesebb kielégítése. A települések teremtsenek megfelelő feltételeket a szocialista életmód kibontakoztatásához. A fejlesztési feladatok kijelölésében legyen meghatározó szerepe a helyi tanácsoknak és a lakosság igényeinek. A megvalósításban is növelni kell a tanácsok felelősségét, a lakosság érdekeltségét és részvételét.

6. Különösen fontos társadalompolitikai feladat a lakáshelyzet további javítása, a második 15 éves lakásépítési program fő céljainak elérése. Az állami bérlakások építésének arányát növelni kell. A lakáshoz jutás fő formája továbbra is a személyi tulajdonú lakások építése, vásárlása legyen. Ezt az állam a központi és a helyi támogatás bővítésével, kedvezményes hitelekkel is segítse.

A lakáshoz jutás feltételeinek alakításában jobban figyelembe kell venni a családok közötti anyagi, szociális különbségeket. A vállalatok, intézmények jobban támogassák dolgozóik lakáshelyzetének javítását. Az állami lakásépítés és -gazdálkodás tegye lehetővé, hogy a szociális szempontból leginkább rászoruló fiatal házasok, kis jövedelműek, nagycsaládosok lakáshoz jussanak. Az állampolgárokat érdekeltté kell tenni, hogy társadalmilag indokolt nagyságú lakásokban éljenek; segíteni kell a lakáscserék gyors, egyszerű lebonyolítását.

Az állami és a személyi tulajdonban levő lakások megóvása nagyobb erőfeszítést, szervezettséget és figyelmet igényel. A települések lakáshelyzetének javításában növekedjen a tanácsok gazdasági önállósága, pénzügyi lehetősége, felelőssége és érdekeltsége. A lakásépítésben és -fenntartásban fokozottan ki kell használni a szövetkezés előnyeit.

7. Az egészségügyi ellátás színvonalának emelése, az intézményhálózat és az irányítás fejlesztése továbbra is fontos feladat. Javítani kell az alapellátást, a járó betegek ellátását és a közegészségügyi tevékenységet. A szükséges korszerűsítéssel, az ellátás jobb megszervezésével, a meglevő eszközök, berendezések ésszerű kihasználásával növeljük az egészségügyi intézmények munkájának eredményességét, mérsékeljük az ellátás indokolatlan területi különbségeit. Fejleszteni szükséges a szociális otthonok hálózatát és bővíteni a házi beteggondozás intézményes formáit. Nagy figyelmet kell fordítani a betegségek megelőzésére.

8. A testnevelési és sportmozgalom az eddiginél eredményesebben segítse a lakosság egészségesebb életmódjának kialakítását, a fiatalok fizikai erőnlétének javítását. Fő feladata legyen az iskolai testnevelés, a diáksport fejlesztése, a szabad idő kulturált eltöltésének előmozdítása. A tömegsportra épülő versenysport járuljon hozzá a sportolás iránti igények felkeltéséhez, hazánk jó hírének növeléséhez.

Szélesíteni kell a turizmust, bővíteni a szerényebb igényeket kielégítő üdülési, kirándulási lehetőségeket. Az idegenforgalom fejlesztésében nagyobb gondot kell fordítani a létesítmények felújítására, a szolgáltatások színvonalának emelésére. A nemzetközi turizmus kiterjesztésével járuljunk hozzá a kulturális értékek jobb megismeréséhez, a népek közötti békés kapcsolatok erősítéséhez.

Hársing László:

A TUDOMÁNYOS VITA ÉS ÉRVELÉS

Korunk tudománya sorozat

Az érvelés olyan logikai művelet, mely a különböző vélekedések, állítások, meggyőződések igazságértékét elemzi, rangsorolja és igazolja — természetesen az igazságok egy bizonyos halmazától determináltan, a kutatói attitűdtől befolyásoltan. E tevékenység a vita színterén és dramaturgiájával megy végbe. A szerző a leggyakoribb érvelési módok szemléletes bemutatásával segítséget nyújt a tudományos vitakultúra emeléséhez.

164 l., fűzve 21,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf. 1985. 6. sz. (709—723. l.)

Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége

Hámori Balázs—Szabó Katalin

A tulajdonelmélettel foglalkozó közgazdászok előtt egészen kivételes lehetőségeket nyit meg a szocialista tulajdoni rendszer napjainkban tapasztalható fejlődése. Akár a biológusok számára az új mutánsok keletkezése, a közgazdászok számára is el nem mulasztható alkalom az új tulajdonformák születése. A tulajdon, amelyet hosszú ideig a szocialista gazdasági rendszer statikus „alapelveként", mozdíthatatlan betontömbként kezeltünk, szinte a szemünk láttára jön mozgásba, produkál új meg új fejlődési változatokat, formákat, kereteket. Az utóbbi néhány évben a szocialista tulajdon működtetésének több új formájával ismerkedhettünk meg — a vállalati gazdasági munkaközösségektől a közvetlenül a dolgozó kollektívák által irányított vállalatokon keresztül a szerződéses üzemeltetésig —, mint korábban évtizedek alatt. A vállalat tulajdonosi szerepének mind határozottabb körvonalazódása, az egyének fokozatos bevonása a szocialista gazdaság tulajdoni rendszerébe — a tulajdon működtetésének változatos formáin keresztül — új lendületet adhat a tulajdonelmélet fejlődésének.

A tulajdonelméletet művelő társadalomtudósok azonban korántsem csak passzív megfigyelők e folyamatban. A társadalmi tulajdon újabb létformái a szocialista gazdaságban ugyanis nem teljesen spontán fejlődés eredményei, hanem sokkal inkább egy rendszer többé-kevésbé tudatosan fejlesztett elemei. A gazdaságpolitika *tárgyát* nem csupán a *termelési vagy forgalmi folyamatok* képezik, hanem — velük szerves összefüggésben — a mögöttük meghúzódó *termelési viszonyok is.* Ezek modernizálása elszakíthatatlan a gazdaság és a gazdaságirányítás átfogó fejlesztésétől. Ez utóbbi nem lehet csupán kényszer szülte pragmatikus intézkedések halmaza. A gazdaságirányítás következetes továbbfejlesztése nem mehet végbe a gazdaságelmélet, benne a tulajdonelmélet érdemi fejlődése, a túlhaladott tételektől való megszabadítása nélkül.

Az egyének és csoportok elhelyezése a társadalmi tulajdon rendszerében

A szocialista tulajdon gyakorlati működésének a hatékonysága ma igen nagy mértékben azon múlik, sikerül-e megtalálni az egyének és a kisebb, emberi léptékű kollektívák,[1] kiscsoportok helyét a szocialista tulajdoni rendszerben. Megfordítva: a társadalmi tulajdon monolitikus, egyént és kis kollektívákat a tulajdonosi szerepkörből kirekesztő felfogása s az egyének és csoportok szerepének gyakorlati korlátozása az egyik legfőbb oka a szocialista tulajdon működésében tapasztalható krónikus zavaroknak.

Ha ugyanis az egyénnek, illetve a kiscsoportnak nincs ellenőrzési lehetősége az általa megvalósítandó folyamatok fölött, ha csupán eszköze a központi vagy

[1] Értve ezen a munkahelyi mikroközösségeket (brigádokat, részlegeket, műhelyeket, osztályokat), a legfeljebb néhány tucatnyi emberből álló kollektívákat. A kiscsoportok fogalmát tehát nem a szociológiában megszokott módon használjuk.

Hámori Balázs a Népszabadság gazdaságpolitikai rovatvezetője, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, *Szabó Katalin* kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

a közvetlen közösségektől távol álló szervezeti, *nagyvállalati* akaratnak, akkor ez szükségképpen érdekeltségének és felelősségvállalásának a korlátozódásával, olykor teljes kialvásával jár együtt. A helyzet paradoxona az, hogy ennek következtében azután természetesen a központi szándék is megvalósíthatatlan. A társadalmi tulajdon egyént, csoportot visszaszorító, kirekesztő működése akadályozza a társadalmi célok érvényre juttatását is. Az egyes egyének érdektelensége gyakorta társadalmi kudarccá összegződik. Ára szélsőséges esetben a termelés, a technika egy helyben topogása és a gazdasági rendszer szétzilálódása. Ahogyan az angol közmondás tartja: mivel egy szeg hiányzott, elveszett a patkó, mivel a patkó hiányzott, elveszett a ló, és mivel a ló hiányzott, elveszett a lovas.

A társadalmi tulajdonnak a „mindenkié, tehát senkié" formulával jellemezhető, az egyének, kisebb közösségek tulajdonosi pozíciójával szembeállított, az egyént és csoportot kirekesztő-alárendelő értelmezése természetesen nem egyes teoretikusok véletlen tévedése volt. Hogy az egyének és a kiscsoportok mindmáig nem találták meg igazán helyüket a szocialista tulajdon rendszerében, az szorosan összefügg szocializmusfelfogásunk egészével, a marxi szocializmuskép vulgáris eltorzításával, a kollektív társadalomról kialakított elképzelések „történelmi" deformitásaival.

A központosítás szellemében fogant monolitikus szocializmuskép — noha a gyakorlati kényszerek és a közgazdasági-társadalmi elméletek napjainkra már erősen kikezdték — mindmáig makacsul tartja magát. Szívósságát nem kismértékben azzal magyarázhatjuk, hogy mélyen gyökerezik a létező szocialista országok történelmi hagyományaiban és a múltból örökölt — még mindig érzékelhető — struktúráiban, továbbá az előbbiek által messzemenően meghatározott gazdaságideológiai konvenciókban is. A gazdaságideológia a szocialista formációt sokáig (bizonyos értelemben még ma is) egyszerűen a prekapitalista közösség termelési módok magasabb fokon való megismétlődéseként szemléli, szembekerülve ezáltal a marxi megközelítéssel, amely a szocialista társadalmat a megelőző összes formáció (a magántulajdonra épülőket is beleértve) összefoglalásaként értelmezi. A szocializmusnak — a marxi örökséget megtagadva — sokáig csak azokat a jegyeit voltunk hajlandók „észrevenni", amelyek szembeállítják a kapitalizmussal, amelyek a „távoli ősre", a régmúlt korokba vesző közösségi társadalmakra ütnek vissza. Teljesen figyelmen kívül maradtak a modern közösségi társadalom azon vonásai, amelyek a „bornírt" közösségeket felbomlasztó árutermelésből (a kapitalizmusból) származtathatók.

A szocialista tulajdont ezen az elméleti bázison mint egyre koncentráltabb, egyre homogénebb köztulajdont ábrázoltuk, tételesen is szembekerülve azokkal a marxi fejtegetésekkel, amelyek a szocializmus történelmi céljaként és perspektívájaként az egyén tulajdonosi pozíciójának helyreállítását[2] hangoztatják — a közös birtoklás talapzatán.[3] A tőkés árutermelés történelmi eredményeinek — egyálta-

[2] Tisztában vagyunk vele, hogy Marx ezt a formulát nem a ma létező szocializmusra, nem a kollektív társadalom első fejlődési fázisára alkalmazta. Mégsem tartjuk megengedhetetlennek az „egyéni tulajdon — közös birtoklás" tézisét a szocialista gazdasággal összefüggésben előhozni, mégpedig annak a hebbeli gondolatnak a jegyében, hogy „ami valamivé válhat, máris az". Vagyis az egyének tulajdonosi szerepét — a történelmi folytonosságra hivatkozva — nem a beláthatatlan jövő kérdéseként, hanem itt és most előremozdítandó fejlődési irányzatként kezeljük, még ha jól tudjuk is, hogy ez az irányzat a jelenlegi körülmények között nem válhat uralkodóvá. Az egyén tulajdonosi szerepkörénél minden bizonnyal még hosszú ideig és széles körben erősebb, meghatározóbb lesz a munkavállalói státusa. A tulajdonosi szerep erősítéséről és lehetőség szerinti kiterjesztéséről azonban — és éppen ezt igyekszünk cikkünkben bizonyítani — már ma sem mondhatunk le.

[3] „A kommunizmus [és ennek csíraformáiban már a szocializmusban is meg kellene nyilvánulnia — H. B.—Sz. K.] nem állítja vissza a saját munkán alapuló magántulajdont .., hanem helyreállítja a munka és a tulajdon egységének társadalmi kollektív formáját. Csakhogy a természetadta köztulajdon formájában egyén, közösség és termelési eszköz viszonyát

lán a szocializmust megelőző három magántulajdoni forma, legközvetlenebbül a kapitalizmus — történelmi vívmányainak a szocializmusból való „kioperálása" óhatatlanul ahhoz vezetett, hogy a szocialista közösségről alkotott képünk félresiklott; az egyént alárendelő, az egyén szabadságát megnyirbáló, ellentmondást nem tűrő hatalomként az egyén fölé tornyosuló közösség — amely a köztudatba ivódott — sokkal inkább a törzsi vagy ázsiai közösségre emlékeztet, mintsem a modern szocialista társadaloméra.

A közösség fetisizálásának a filozófiája, az elvont közösségnek az egyénnel, illetve kiscsoporttal való szembeállítása vezet el azután a köztulajdon homogenitásának a téziséig. A „homogén köztulajdon" (más szóval: össznépi tulajdon) paradigmája az egyénnek (és az egyének alkotta kisebb termelő közösségeknek) gyakorlatilag semmilyen helyet sem hagy a tulajdoni rendszerben. Markánsabban fogalmazva: ez a tétel az egyént mint egyént, illetve mint kiscsoport tagját megfosztja tulajdonosi funkciójától. Az össztársadalmi tulajdon koncepciója — amelyen a gyakorlatban nem társadalmi, hanem állami tulajdont kell érteni — minden tulajdonosi jogot és döntési szabadságot a közösségre, pontosabban a közösséget képviselő államra ruházott át. Az egyén — a szocialista tulajdon e jellemző, máig is ható elméleti elképzelése szerint — csak közvetve, a közösség tagjaként, nem pedig mint egyén viszonyulhat a termelőeszközökhöz. Egyén mivoltában senki sem gyakorolhat tulajdonosi ellenőrzést sem a termelőeszközök, sem a termelési folyamat, sem saját viszonyai felett. Ezzel az elképzeléssel a szocializmuselmélet az egyént a közösség köldökzsinórján lógó önállótlan, arctalan „egyeddé" minősítette vissza.

Az egyén és a csoport feloldása, „eltüntetése" a közösségben (azaz inkább az államban), amely az elméletben könnyen ment, a gyakorlatban képtelenségnek bizonyult. A természetadta közösségek (törzsek, nemzetségek stb.) homogenitását technikailag is lehetetlen „átvinni" a modern nemzetgazdaság méreteire. A nemzetgazdaságot felölelő modern köztulajdon már csak nagyságánál fogva sem lehet homogén, legalábbis olyan értelemben nem, mint a törzsi tulajdon.

Évszázadok-évezredek vívmányait, differenciálódási folyamatait nem lehet puszta ideológiai kinyilatkoztatással átlépni. A formálódó szocialista gazdaság — a határozott törekvések[4] ellenére — nem hagyta magát az „őskommunista sablonba" kényszeríteni. A közösség ellenállt a homogenizálási erőfeszítéseknek. A valóság — minden erőszaktevés ellenére — felszínre hozta az egyének és csoportok gazdasági önállóság és tulajdonosi szerep iránti igényeit, hiszen a rendelkezésre álló egyéneket mégsem lehetett a közösségben feloldódó gyámoltalan „ősemberekké" változtatni. Az egyén és a kiscsoport önállóságra, „önrendelkezésre" való törekvése mindig is jelen volt a szocialista társadalomban, akár ha illegális vagy rejtőzködő formában is. Ezeket az önállósodási törekvéseket azonban a széles

Marx igen határozottan úgy jelölte meg, mint a föld közösségi tulajdonát és egyéni birtoklását, most pedig azt mondja, hogy a kommunizmus »helyreállítja« az egyéni tulajdon és a termelési eszközök közös birtoklását, vagy pontosabban a közös birtokláson alapuló egyéni tulajdont. S hogy Marx a természetadta köztulajdonnal szemben a modern kommunista formát egyéni tulajdonnak nevezte, egyáltalán nem véletlen ötlet, hanem egész történetfelfogásából szervesen következik. A természetadta köztulajdon és a kommunista egyéni tulajdon e megközelítésében ott rejlik az egész emberi történelem, ott rejlik az egész történelmi út, amelyen a természetadta közösség egyszerű egyede valóban egyénné, kommunista egyéniséggé vált. Más szóval, ha azt kérdezzük, voltaképpen melyik tulajdonforma »helyreállítása« a kommunista egyéni tulajdon, akkor a felelet: a természetadta köztulajdon formájának olyan helyreállítása, amely *a három magántulajdoni forma minden vívmányát tartlamazza*" ([14] 144—145. l. — kiemelés tőlünk: H. B.—Sz. K.).

[4] Ezeknek a törekvéseknek néha a történelmi körülmények is a „kezükre játszottak": a hadikommunizmus, a háborúk és a szocializmus fenyegetettsége, az erőltetett iparosítás nemigen kedvezett az egyéni fejlődésre alapozott közösségiségnek.

körben elterjedt szocializmusfelfogás és a gazdasági gyakorlat egyaránt álcázásra, ellentétes formákkal való leplezésre kényszerítette.

Ha az egyén vagy csoport nem elégedett meg a csavar szerepével a „nagy gépezetben", s akár csak *bizonyos vonatkozásokban* tulajdonosként akart viselkedni, vagyis valamelyest ellenőrizni kívánta a folyamatokat, amelyeknek közvetlenül részese, azt csak egy módon tehette: egyéni ambícióit közösségi céloknak kellett kikiáltania, partikuláris érdekeit a szocializmus létérdekeiként kellett feltüntetnie. Mindmáig jellemző, hogy az egyéni, illetve csoporttörekvések sokszor csak az „össztársadalmiság" álruhájába öltözve kaphatnak néminemű esélyt a megvalósulásra.

A tulajdonosként való viselkedésnek természetesen igen sok fokozata van (lehet) körülményeink között is. Egyik fokozat sem azonosítható, keverhető össze azonban a klasszikus kapitalizmusban atomizáltan működő magántulajdonos abszolút tulajdonosi szuverenitásával (amely legalábbis olyan túlzó értelemben, ahogyan azt el szoktuk gondolni, még a klasszikus kapitalizmusban sem létezett). Sokkal mértéktartóbb és szerényebb igények fogalmazódnak meg széles körben az egyének részéről, amikor a saját viszonyaik ellenőrzését igénylik: a munkafeltételek formálását, a kívülről rájuk kényszerített értelmetlen és aprólékos előírások korlátozását, a kiscsoport belső életének alakítási jogát, munkatársaik megválasztásának lehetőségét, a munkafeladat célszerű elvégzésének az eldöntését kívánják, vagyis „mindössze" azt, hogy ne puszta tárgyak, eszközök, „gombnyomásos" emberek legyenek a munkafolyamatban, hanem a folyamat valódi alanyai. Ne megtörténjenek velük a dolgok a munkahelyen, hanem legyen némi befolyásuk azok alakítására. Ennek a követelménynek a gyakorlatban már az autonóm munkacsoportok létrehozása is eleget tenne. Csak szűkebb körben jelentkeznek ennél messzebb menő autonómia iránti igények, vagyis az önállóság olyan magasabb rendű változataira való törekvés, amely változatok már a gazdálkodás, a vállalkozás elemeit is magukban rejtik. (Az önelszámolás, illetve a piacon való önálló megjelenés igénye.)

Az egyének és csoportok ilyen kiterjedtebb — a gazdálkodást is érintő, sőt esetleg az önálló piaci fellépésig is elmenő — gazdasági önállósulásra irányuló ambícióit mind a mai napig lappangó ellenérzések kísérik társadalmunkban. E törekvéseket gyakran azonosítják a polgár, a tőkés gazdaságban kifejlődő individuum, a közösségről leváló és azzal rögtön szembehelyezkedő egyén mások ellen irányuló haszonhajhászásával. Hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a társadalmi tulajdon viszonylagosan elkülönülő „szelete" felett részleges tulajdonosi ellenőrzést gyakorló önelszámoló brigád, gazdasági munkaközösség vagy szerződéses üzemeltető nem szuverén magántulajdonos, aki csak a saját vagyonát növeli, hanem a társadalmi tulajdont realizáló s gyarapító gazdasági szereplő. Nincs módja leválasztani az általa ellenőrzött „tulajdondarabot" a társadalmi tulajdon rendszeréről, ilyenképpen tehát nem kikapcsolódik a szocialista tulajdoni rendszerből, hanem éppen belekapcsolódik abba. A szóban forgó egyén (csoport) a társadalmi tulajdon (közös birtoktest) szerves részeként működteti az érintett gazdasági egységeket, s a társadalmi tulajdoni rendszerben ettől még csorbítatlanul érvényesülhet a szocialista állam makrogazdasági[5] tulajdonosi ellenőrzése. Az egyénnek (kiscsoportnak) a társadalmi tulajdon keretei között fokozatosan kifejlődő tulajdonosi szerepében épp ezért nyoma sincs a magántulajdonra jellemző

[5] A makrogazdasági tulajdonosi ellenőrzés a makrofolyamatokkal és makronagyságokkal (nemzeti jövedelem, beruházások, makroszerkezet, fizetési mérleg stb.) kapcsolatban hozott stratégiai döntések és egyes mikrogazdasági — de népgazdasági horderejű — tulajdonosi döntések (egyedi nagyberuházások az energiaszektorban stb.) révén valósul meg. Vagyis a makrotulajdonosi funkció az *összfolyamat* uralásának a funkciója.

kizárólagosságnak. A részvételével megvalósított folyamatok fölött egyidejűleg más szereplők (állam, vállalat, társadalmi szervezetek stb.) részleges tulajdonosi kompetenciája is érvényesülhet. Mindezek alapján tulajdonosi aspirációval és pozícióval a szocialista tulajdoni rendszer keretei között rendelkező egyént a magántulajdonossal azonosítani éppoly hibás megközelítés, mintha a szocialista közösséget a prekapitalista közösségekkel azonosítanánk, vagyis eleve bornírtnak, korlátoltnak tekintenénk.

A polgár és a partikuláris érdekeit szűklátókörűen védő csoport képe azonban mindezek ellenére máig „történelmi árnyékot" vet a szocializmusbeli egyénekre és kiscsoportokra. Még mindig hajlunk arra, hogy ez utóbbiak autonómiára való törekvéseit eleve közösségellenesnek minősítsük. Így visszük át — aggály nélkül — a tőkés magántulajdonnal szembeni jogos fenntartásainkat és ellenérzéseinket az egyének és csoportok tulajdonosi aspirációira a szocialista gazdasági rendszerben. A tisztánlátást ebben a vonatkozásban persze nagyban nehezíti az, hogy a mai szocialista gazdaságban — átalakult formában ugyan, de — jelen vannak a magántulajdon hagyományos formái és a belőlük adódó gazdasági viselkedésmódok is. Szűk körben még létezik a bérmunkások — legális vagy illegális — foglalkoztatására épülő magántulajdon és a „hagyományos" kisárutermelői tulajdon is. Történelmi emlékezetünket — amelyben minden egyéni tulajdonosi pozíció a magántulajdonnal asszociálódik — e periferikus formák olykor szükségképpen „felfrissítik". Pedig az elméletben és a gyakorlatban egyaránt élesen el kell választani az egyéneknek a köztulajdon keretei között kialakuló, azt realizáló, működtető tulajdonosi pozícióit a ránk hagyományozott magántulajdontól. Szemben a hagyományos magántulajdonnal, a köztulajdon keretei között realizálódó egyéni (csoport-) tulajdonosi szerep — nyilvánuljon meg akár szerződéses üzemeltetésben, akár vállalati részjegyben vagy vállalati gazdasági munkaközösségek tagságának a formájában — nem korlátozza, hanem éppen hogy érvényre juttatja a társadalom tulajdonosi ellenőrzését a saját folyamatai felett.

Az egyének, csoportok gazdasági szabadsága és önrendelkezése (vagyis tulajdonosi pozíciója) már ma sem nélkülözhető a szocializmusban. Ennek a felismerése azonban önmagában még sem a gyakorlatban, sem az elméletben nem vezet kielégítő eredményre. Az egyének és csoportok gazdasági önállóságát — amelynek a szükségességét tulajdonképpen már régen beláttuk — sokáig maradványként, a köztulajdon fejletlenségének bizonyítékaként, történelmileg leküzdendő korlátozottságként kezeltük. Az egyének és a kis kollektívák gazdasági ambícióit, a köztulajdon elkülöníthető részeinek működtetésében játszott szerepüket csupán a társadalom fejlődése érdekében kihasználandó eszközként fogtuk fel (sokszor még ma is így fogjuk fel), nem pedig a szocializmus egyik alapvető céljaként. Az egyének és kollektívák tulajdonosi szerepének a kiterjesztésére és erősítésére azonban valójában nemcsak azért van szükség társadalmunkban, mert ezen az úton jobban megvalósulnak a társadalom közös céljai, hanem — egyáltalán nem utolsósorban — azért is, mert az egyén így jobban megvalósíthatja önmagát.

Szakítanunk kell végre az egyéneket negligáló, visszaszorító, az embereket eszközszerepre kárhoztató — a marxi felfogástól messze eltávolodó — szemlélettel.[6] E szemlélet azért tartja még ma is oly szívósan magát, mert sokak fejében a közösség nem az egyének (csoportok) kölcsönös függőségének rendszere, hanem — a hús-vér emberek és a kollektívák feje felett lebegő — elvont eszme, föléjük

[6] „Sosem énkioltás, puszta behódolás volt Marx elemzésében... a közösségvállalás. A kollektíva idegen erőként nem állt kívül az énen, de azonos volt vele, szerves tartozék. Nem pusztán önfeladást, de autonómiát is igényelt itt egyben a közösségvállalás... Autonóm életek együttműködése, közös vállalkozása volt innen tekintve a kollektivitás, s nem puszta hadsereg, hierarchizált végrehajtó szerv" ([4] 9. l.).

tornyosuló „erődítmény", amelynek felépítéséhez az egyének feláldozására, „befalazására" van szükség.

Az egyén, a kisebb közösségek és a társadalom fejlődését a szocializmuselméletek sokáig nem mint egymástól függő, egymást kölcsönösen meghatározó folyamatokat képzelték el, hanem a társadalom fejlődését egyértelműen az egyének és csoportjaik rovására állították előtérbe. Pedig a társadalom mint az egyének (csoportok) kölcsönös függőségének rendszere nem fejlődhet az egyének kibontakozása nélkül.[7]

Illuzórikus volna azonban az egyén bármiféle kibontakozásáról beszélni gazdasági autonómiája, a gazdaságban gyakorolt hatalma nélkül. Az egyének és kisebb közösségeik gazdasági szabadsága és önállósága (akárcsak maguknak az egyéneknek a kibontakozása) a társadalmi fejlődéssel nem egymást „kiszorító" jellegű, nem „vagy-vagy" kapcsolatban van, hanem a kölcsönös feltételezettség viszonyában. Az egyének (kollektívák) önállósága, tulajdonosi aktivitása együtt fejlődik és erősödik a közösségi társadalom jegyeinek és a tulajdon társadalmi jellegének a kiformálódásával.

Az egyének (csoportok) tulajdonosi szerepével és a társadalmi tulajdon fejlődési perspektíváival kapcsolatban éppen ellentétes következtetésre kell jutnunk tehát, mint amire korábban jutottunk. *A fejlődéssel a szocialista tulajdon nem egyre homogénebb*, az egyéni és csoportkülönbséget egyre inkább elmosó, hanem éppen ellenkezőleg: *egyre differenciáltabb*, egyre *sokrétűbb lesz*, Szilárdságát — paradox módon — éppen ez a differenciáltság, sokrétűség biztosíthatja.

Tulajdoni rendszer vagy izolált tulajdonformák hierarchiája?

A köztulajdon differenciált (és egyre differenciálódó) formái, a társadalmi tulajdon sokrétűsége, az újfajta tulajdonosi szerepek csak megerősítik annak szükségességét, hogy az izolált tulajdonformák helyett a tulajdoni rendszert magát tegyük vizsgálat tárgyává az elméletben, és a gyakorlati fejlesztési törekvések is a rendszerre magára irányuljanak.

A gyakorlat napról napra bizonyítja, hogy a szocialista gazdaságban létező konkrét tulajdonformák — az állami, a szövetkezeti, az azokon belül most kialakuló újabb tulajdonosi konstrukciók és az egyéni (magán-) formák egyaránt — nem ítélhetők meg önmagukban, hanem csak a rendszer részeként. E tulajdoni rendszer integráló kerete a társadalmi tulajdon.

Az új megoldások és formák mintegy beleszületnek a szocialista társadalmi tulajdon rendszerébe. Az, hogy mivé lesznek, megszilárdulnak, „felnőnek-e", vagy idő előtt elsorvadnak, főként attól a tulajdoni miliőtől függ, amelyben a történetük elkezdődik. Így amikor a vállalati gazdasági munkaközösségek sorsán, a kötvénytulajdonon vagy a részvénytulajdon elterjedésének az esélyein elmélkedünk, az új formák hasznosságát vagy jelentőségét vitatjuk, ismét csak a marxi megközelítésből indulhatunk ki: „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek — és amelynek viszonyai ennélfogva kijelölik valamennyi többi viszonynak — a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, amelybe az összes egyéb színek bele vannak merítve és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát" ([7] 32. l.).

[7] Fordítva is igaz persze. Király István irányítja rá előbb idézett cikkében a figyelmet Lukács György ama gondolatára, amely szerint „. . . a kollektív élet nem akadálya, de kiteljesítője az egyéninek" ([4] 30. l.). Mondanivalónk szempontjából azonban most az összefüggés másik mozzanata kap hangsúlyt.

Még az örökölt formák (a bérmunkára, illetve saját munkára épülő magántulajdon) sem úgy működnek a szocialista gazdaság „életében", mint a magántulajdonon nyugvó társadalomban. (Ez jó és rossz értelemben is igaz.) A hagyományos tulajdonformák egy része teljesen „összeépül" a társadalmi tulajdonnal (túlnyomórészt ez jellemző például a saját munkán alapuló kistulajdonra a mezőgazdaságban), de nincs olyan tradicionális forma, amely érintetlen maradna, amely megőrizné teljes különállását a szocialista társadalmi tulajdon rendszerétől.

Bár ez úgyszólván közhely, mégis gyakran megfeledkeznek róla gazdaságunk elemzői. Jó másfél évtizede a virágzásnak induló háztáji gazdaságok körül lobbant fel a vita: összeegyeztethető-e a háztáji gazdaságok gyarapodása, fejlődése a szocialista tulajdonból fakadó alapelvekkel? Csakhogy amikor a háztáji gazdaságot a mérlegre tették, sokan egyszerűen egyéni vagy magángazdaságnak tekintették, megfeledkezvén a szocialista mezőgazdasági nagyüzemekkel, a társadalmi tulajdonnal való szimbiózisáról. Pedig a háztáji gazdaság csak látszólag kis(árutermelő) magántulajdon: valójában a puszta létezése is elképzelhetetlen a társadalmi tulajdon nélkül. A háztáji tulajdon termelőszövetkezetek révén kialakuló új tulajdoni konstrukció, amelynek a működése sok szálon kapcsolódik a közös gazdaságokhoz. Az egyéni és a társadalmi tulajdon a háztájiban mintegy összeépül, az egyéni elsajátítási folyamat itt a társadalmi jellegű elsajátításba ágyazódik. Ebből az összefüggésből kiragadva a háztáji tulajdon egyáltalán nem is értelmezhető. Az újabb és újabb tulajdonformák megjelenésével azonban — úgy látszik — megismétlődik a háztáji felvirágzásakor támadt szemléleti probléma: nem egy esetben megint csak a rendszerből kiragadva kívánják egy-egy új forma jellegét minősíteni, holott ez teljességgel helytelen.

A mai magyar gazdaságot az állami tulajdon dominanciájával jellemezhetjük. Az állami tulajdon a szocialista társadalmi tulajdon első átfogó történelmi formája, ez azonban még nem jelenti azt, hogy egyszersmind a legfejlettebb formája is.[8] Sokáig tévesen azonosítottuk az állami tulajdont a társadalmi tulajdonnal, s a tulajdonfejlesztési politika alapvető céljaként ennek a formának minél szélesebb körű elterjesztését fogalmaztuk meg. Az állami tulajdonnal a csúcsán egyfajta tulajdoni hierarchiát építettünk fel az elméletben és próbáltunk érvényesíteni a gyakorlatban. Az állami tulajdon testesítette meg — a jellemző elméleti elképzelések szerint — a társadalmasítottság legmagasabb fokát, e forma révén rendelődtek alá (különösen a direkt irányítás rendszerében) a legmaradéktalanabbul az egyének és a kisebb kollektívák az elvont közösségnek (valójában az azt képviselő államnak, még pontosabban: az állami irányító apparátusnak). Az állami tulajdon távolodott el leginkább a hosszú távon megsemmisítésre ítélt gazdasági partikularitástól. A „generálkartellként" [2] elképzelt állami tulajdon egységességét csak kifejezettebbé tették a mammutvállalatok homogén tömbjeinek a kiépítésével, a vállalatok maradék különállásának átszervezésekkel történő visszaszorításával.

Az állami tulajdonnal szemben a szövetkezeti tulajdon kevésbé minősült társadalminak, az egyének vagy kisebb csoportok tulajdona, termelőfolyamatok fölötti tulajdonosi ellenőrzése pedig csak megtűrt maradványként volt jelen.

Voltak olyan elképzelések is, hogy a többi „alacsonyabb rendű" tulajdonformát — így például a szövetkezeti, de a magántulajdont is — fokozatosan állami (össztársadalmi) tulajdonná kell átalakítani. Az állami tulajdont olyan formaként kezeltük, amelyben a többi tulajdoni megoldás végül is feloldódhat, amely tehát

[8] Tőkei Ferenc több helyütt is felhívta a figyelmet erre: „... kétségtelen — írja egyik cikkében —, hogy az állami tulajdon berendezkedése már ma is nehézkesen működik, amely tény nyomatékkal kell hogy figyelmeztessen bennünket: az államosítást nem tekinthetjük a társadalmasítás legmagasabb fokának" ([15] 40. l.).

alkalmas lehet a tulajdoni rendszer homogenizálására. Az állami tulajdon e hierarchikus kiemelése korántsem csak elméleti vélekedés volt ebben az időben, hanem nagymértékben meghatározta a mindennapi tulajdonpolitikát is. Az állami tulajdont minden tekintetben előnyben részesítettük a többi tulajdonformával szemben. A szövetkezeti és az egyéni tulajdont az adózásban éppúgy diszkrimináltuk, mint a társadalmi források elosztásában.[9] Az ilyenfajta kivételezés nem az általa kiváltott társadalmi feszültségek miatt okozza a legnagyobb kárt, hanem azzal, hogy nem hagy teret a formák „természetes kiválasztódásának". Ha az egyik tulajdoni-szervezeti megoldást eleve előnyben részesítik, kedvezményekkel kényeztetik, a másikat pedig visszaszorítják, akkor voltaképpen sohasem derül ki, melyik az igazán életképes, melyik az adekvát egy-egy területen, melyik a társadalom számára hatékony konstrukció.

A tulajdonpolitikában nagy előrelépést jelentett a maga idejében az egy típusú szocialista tulajdon tézise, amely azonos rangra emelte, azonos típusú társadalmi tulajdonként kezelte az állami és a szövetkezeti tulajdont, s ezzel jelentősen oldotta a korábbi merev, hierarchikus felfogást. Ezzel azonban még nem tűnt el a tulajdonformák reális gazdasági megfontolásokat nélkülöző, hamis ideológiai-politikai premisszákon nyugvó preferálása, illetve diszpreferálása. Pedig egy-egy konkrét tulajdonforma alkalmasságát a gazdaság meghatározott területein nem annak alapján kell minősíteni, hogy az mennyire áll közel a „klasszikus" állami tulajdonhoz (amely — mint tudjuk — maga is korlátokkal küszködik, változtatásra, átalakításra szorul, s így semmiképpen sem léphet fel az ideáltípus szerepében). A tulajdoni konstrukciókat elsősorban annak alapján ítélhetjük alkalmazandónak vagy elvetendőnek, hogy mennyire töltik be a helyüket a szocialista tulajdoni rendszerben, működésükkel mennyire segítik a rendszer belső integrációját, avagy diszfunkcióikkal, rossz hatásfokukkal milyen mértékben zavarják, korlátozzák azt. Egy-egy konkrét tulajdoni megoldás funkcionális vagy diszfunkcionális volta tehát nem kismértékben attól függ, hogy ahol alkalmazni kívánják, ott alkalmas keretül szolgál-e a termelőerők hatékony működtetéséhez, vagy sem.

Mivel az anyagi és az emberi termelőerők fejlettsége, jellege a termelés és a szolgáltatások különböző területein meglehetősen eltérő, a tulajdonformáknak eleve differenciáltaknak, sokszínűeknek kell lenniük. A gazdaságpolitika és az azt támogató társadalmi törekvések ma a tulajdoni rendszer mindenáron való „egyneműsítése" helyett a differenciálódását állítják középpontba.

Nem jelent valódi fejlődést a „társadalmasítás"[10] (amely a gyakorlatban egyszerűen állami tulajdonba vételként értelmezendő) akkor, ha ellentétben áll a termelési (fogyasztási) eszközök jellegével, típusával, ha olyasmit akarunk „össznépi" tulajdonba venni, amely — anyagi tartalma miatt — csak az egyén vagy a kiscsoport elsajátításának a tárgya lehet. Semmivel sem lesz ugyanis „össznépibb" egy falusi járda tulajdona akkor, ha állami tulajdonként kezeljük, mint ha formálisan, jogilag is meghagyjuk a lakóközösség tulajdonában. Az adekvát forma ebben az esetben a községi-városi tulajdon. Nem lesz valódi „össznépi" tulajdon az olló, a borotva és a hajszárító sem az egy-kétszemélyes fodrászműhelyben,

[9] Ezt a megállapítást egyelőre még elhamarkodott volna múlt időbe tenni. Az adózásban vagy a források elosztásában mindmáig döntő lehet egy-egy tulajdontípusnak az állami tulajdontól való „távolsága". Sebestyén Tibor és Simán Miklós cikkükben kimutatják, hogy a különféle kisszervezetek adóztatásában ma is sajátos preferenciaskála érvényesül [10]. A kisszervezetek közül az adóterhek a vgm-ek esetében a legkisebbek (a vgm az, amelyet az állam tulajdonnal a legszorosabb kötelék fűz össze), a legnagyobbak pedig a polgári jogi társaságok és a főállású „maszekok" esetében. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a legújabb kérdések megoldásában is a legrégibb sémák kísértenek. A tulajdon hierarchikus felfogása még az azt lazító új megoldások kezelésében is tetten érhető.

[10] A formális és a tartalmi társadalmasítással kapcsolatban fontos megállapításokat tartalmaz Horváth Sándor és Mihály Albert kéziratos tanulmánya [3].

bármekkora állami vállalatba szervezzük is a fodrászatokat. Az is nyilvánvaló persze, hogy a vasutat vagy az erőműveket — amelyek valóban társadalmi horderejű termelőkomplexumok — nem lehet kisipari vagy akár szövetkezeti alapokon működtetni. Csak az adekvát formák járulhatnak hozzá a szocialista gazdaság hatékonysági problémáinak a megoldásához, adnak kifutási lehetőséget és ösztönzést a technikai fejlődésnek, viszik előre a társadalmat, javítják az emberek közötti kapcsolatokat. A „legszocialistább", a leginkább a „társadalom számára való" tulajdon egy-egy területen az, amely ezen kritériumok szerint a leginkább adekvát.

A társadalmasodás színvonalát egyébként sem egy-egy kiragadott területen kell lemérni, amint azt sokszor tapasztalhatjuk, hanem a tulajdoni rendszer egészének az integráltságán, az egyes tulajdonformák összhangján, egymáshoz való kapcsolódásuk erősségén. Ilyenformán ha egy gazdaságban a legkülönfélébb nagyságú és a társadalmi tulajdon, illetve az „örökölt" tulajdonformák legkülönfélébb változatait megtestesítő szervezetek összehangoltan működnek, és erős szálakkal kötődnek egymáshoz, akkor a szóban forgó gazdaság a társadalmasodottság magasabb fokán állhat, mint egy másik, amely kevesebb — és a tulajdonforma szempontjából látszólag homogén — nagy egységből áll, de a szóban forgó egységek szervezetlenül, izoláltan működnek, és belsőleg is csak alegységeik laza, diszharmonikus halmazának tekinthetők. Egy meghatározott társadalmi formáción belül *a társadalmiság, megítélésünk szerint, elsődlegesen a tulajdoni rendszer attributuma, nem pedig speciálisan egyik vagy másik tulajdonformáé.*

Tulajdonfejlesztési irányzatok: az egyének tulajdoni rendszerbe való bevonásának formái és esélyei

A szocialista tulajdoni rendszer fejlesztésének a politikáját ma az adekvát formák megtalálásának, egymáshoz való illeszkedésük, kapcsolódásuk javításának az igyekezete jellemzi. Adekvát formákon korántsem csak az újonnan létrehozott különféle tulajdoni konstrukciókat kell értenünk. A „klasszikus" állami és szövetkezeti tulajdon számára is új, hatékonyabb megoldásokat kell keresnünk — az eddig kialakultak mellett.

Korábban az állami tulajdont egységes tömbként kezeltük, amelynek gazdája a személytelen közösség: mindenki és senki. A későbbiekben a vállalat — mint a társadalmi tulajdonon belül elkülönülő egység — szert tett bizonyos tulajdonosi pozícióra. A gazdaságirányítás napjainkban zajló továbbfejlesztése egyértelműen tovább erősíti a vállalat tulajdonosi szerepét a mikrogazdaságban. Az elmélet és a gyakorlat emberei számára egyaránt alapigazságként hat ma már, hogy az állami tulajdon keretei között zajló elsajátítási folyamat többszereplős játék, amelyben szervesen összekapcsolódik az állam makrogazdasági és a vállalat mikrogazdasági elsajátító tevékenysége.[11] Ami az egyénnek a társadalmi tulajdon rendszerébe való „bevonását", társadalmi tulajdonosi illetékességének az elismerését illeti,

[11] Az állami tulajdonnak az a megközelítése, amely szerint az állam ellenőrzi az összfolyamatokat, a vállalat pedig a saját körében zajló részfolyamatokat, már elég régen polgárjogot nyert a marxista tulajdonelméletben. Ezzel összefüggésben elsősorban Sárközy Tamás idevágó publikációira hivatkozhatunk. Legutóbbi tanulmányaiban az elsajátítási folyamatban érvényesülő „munkamegosztást" a stratégiai és taktikai tulajdonosi döntések (illetve jogok) kategóriájával fedi le [9]. Mi egyértelműbbnek tartjuk ugyanerre a jelenségre a makro- és a mikrogazdasági tulajdonos (tulajdonosi jogok és döntések) elnevezést. A stratégiai döntések elhatárolása a taktikai jellegűektől önkényes lehet, míg a makro- és a mikroszféra, minthogy ezek meglehetősen jól definiált fogalmak a közgazdaságtanban, nem hagy ilyen „félreértési lehetőséget".

abban egészen a legutóbbi évekig nemigen jutottunk előre. Az egyes egyén a közelmúltig nem sok szerepet kapott a tulajdonosi döntésekben. Az egyének kirekesztésével azonban a tulajdon személytelenné, a dolgozók pedig „tulajdontalanná" váltak, hiszen személyesen és közvetlenül nem kapcsolódtak a tulajdonhoz.

Pedig a társadalom mint társadalom semmilyen funkciót nem tölthet be anélkül, hogy ne vonná be funkciói gyakorlásába az őt alkotó egyéneket és kollektívákat. A társadalom egyének nélkül nyilván értelmetlen fikció. A modern társadalmi tulajdonnak az egyéneket és kollektívákat közvetlen tulajdonosi pozícióba helyező formákban kell megjelennie, és éppen ebben különbözik a prekapitalista köztulajdontól.

Az egyének és csoportok aktív tulajdonosi szerepe, beemelésük a tulajdoni rendszer „sáncai" mögé korántsem csak szemléleti-filozófiai probléma. Ahhoz, hogy a gazdaság hatékonyan működjék, az egyéneknek egyre kiterjedtebb tulajdonosi felelősséggel és attitűddel kell részt venniük a gazdasági körfolyamatban. Egyre kevésbé kielégítő, ha az egyén csupán munkavállaló; kizárólag a munkavállalói érdekeltség alapján mind nehezebben lehet működtetni a modern gazdaságot. A munkavállalói szerep ugyanis „tiszta formájában" közömbössé teszi az egyént a társadalmi tőke megtérülésével és felhalmozásával szemben, a munkavállaló érdekeltsége jelen idejű és fogyasztásra irányuló. A jövendő fogyasztást azonban a társadalomnak beruházással, technikai fejlesztéssel kell megalapoznia. Ha a beruházások a lényeget tekintve a dolgozóktól elkülönült vállalati, illetve állami intézmények ügyévé válnak, s a beruházási döntéseket ezen apparátusok „kívülről" kényszerítik a dolgozókra és elsődleges közösségeikre, az nemcsak a „v" és a Δc, a fogyasztás és a felhalmozás (kapitalizmusból jól ismert) konfliktusait termeli újra, hanem — a felhalmozás „bürokratizálása" révén — további nehezen kiküszöbölhető ellentmondást hív életre: azok ugyanis, akik a beruházási javakat létrehozták, és akik a beruházási döntések következményeit elviselik, kívül rekednek a folyamaton, akik viszont belül vannak, azokat nem érintik, nem érinthetik a következmények teljes súllyal. A felhalmozási-beruházási tevékenység elidegenedése és elszemélytelenedése, a társadalom tulajdonosi ellenőrzésének gyengesége ezen a területen szükségszerűen pazarló, elhúzódó, megalapozatlan vagy presztízsberuházásokhoz vezet.[12]

Sokkal könnyebb azonban felismerni az egyének megtakarítási-felhalmozási-beruházási érdekeltsége megteremtésének a szükségességét, mint megtalálni azokat a konkrét tulajdoni konstrukciókat, amelyek alkalmas keretül szolgálhatnak az önkéntes megtakarítások ösztönzéséhez, a felhalmozás-beruházás közvetlen tulajdonosi ellenőrzéséhez. A számos ezt célzó forma, kísérlet és koncepció közül megemlítendő az egyének vagyonhozam-érdekeltségének a megteremtésére irányuló törekvés. Az ezt szorgalmazók a dolgozók közvetett — az állam közbeiktatásával érvényesülő és ezért meglehetősen halvány — tulajdonosi érdekeltsége mellett közvetlen tulajdonosi érdekeltségüket kívánják megteremteni: vagyis ki akarják mozdítani az egyént a kizárólagos munkavállalói státusból. Az emberek — e koncepció képviselői szerint — a legkönnyebben annál a vállalatnál tehetők közvetlenül érdekeltté a társadalmi tőke hasznosításában, ahol dolgoznak. Az egyén érdekeltségének alapjául e felfogás képviselői a vállalati vagyonba történő befektetést javasolják [11]. Az egyéni befektetések ellenére a vállalat vagyona oszthatatlan maradna, de a dolgozók e vagyon eszmei tulajdonhányada arányá-

[12] Az allokátor és az igénylő magatartása ilyenkor egyaránt kiszabadul a társadalom mint tulajdonos ellenőrzése alól, de ez egyben a hatékonyság irányában ható nyomás meggyengülését, elbizonytalanodását is jelenti. És hogy mindez miként csapódik le a beruházási mechanizmusban, arról aligha tudunk már újat mondani Kornai János, Bauer Tamás és Soós Károly Attila részletekig hatoló elemzései után.

ban — amelyet a kezükben levő értékpapírokkal dokumentálnának — osztoznának a nyereséghozamon.[13] Az értékpapírokat — amelyhez munkájuk révén jutnak — pénzzé is tehetnék, és eladott értékpapírjaik fejében a vállalat gazdasági helyzetének függvényében jutnának kisebb vagy nagyobb összegekhez. Az értékpapír egyúttal jogokat nyújtana a vállalat döntéseiben — személyesen vagy képviselők útján — való részvételre.

A vázolt koncepció — több más hasonló javaslattal együtt — eddig még csak az elmélet szintjén fogalmazódott meg. Gyakorlati bevezetéséhez számos — nem jelentéktelen — nehézséget kellene leküzdeni. Sok más mellett nagy figyelmet kellene fordítani például olyan jogi és társadalmi biztosítékok kimunkálására, amelyek megakadályozhatnák a dolgozók (részjegy- vagy részvénytulajdonosok) tulajdonosi pozíciójának a formálissá válását és a rendszer elbürokratizálódását.[14]

A részjegyeken (részvényeken), kötvényeken stb. keresztül történő egyéni tulajdonosi ellenőrzés hatékony érvényesítése elképzelhetetlen az értékpapírok adásvétele nélkül. A dolgozó a részjegyek eladásán keresztül — a piac bekapcsolódásával — fejthetne csak ki hathatós nyomást a vállalat működésének a megjavítására. Az értékpapír-forgalom tételezése ugyanakkor bizonyos értelemben csapda is: a részvénypiac személytelensége, a saját vállalat részvényeinek idegen vállalatéra való kicserélése megint csak meglehetősen elvonttá tenné az egyén tulajdonosi ellenőrzését. A tőkés tapasztalatokból tudjuk azt is, hogy a kívülálló kis értékpapír-tulajdonosok beleszólási, érdekérvényesítési esélyei ugyancsak korlátozottak, így tulajdonosi szerepük helyett gyakorlatilag a takarékpénztári betétes passzív szerepére kárhoztatottak. A részjegyekre, részvényekre építő megoldások ilyen körülmények között csak eredendő megújulásuk, átalakításuk esetén nyújthatnak reményt az egyének valódi tulajdonosi érdekeltségének a megteremtésére. Ennek azonban egyelőre még az elméletben sem sejlenek fel a körvonalai. Ma is használhatók lennének azonban a különféle értékpapírok — a szolid jövedelemszerzés, de legalábbis az egyéni megtakarítások értékállandóságának biztosítására való alkalmasságuk miatt — a háztartások megtakarítási hajlamának erősítésére, a mának élő fogyasztói szemlélet ellensúlyozására, a dolgozóknak a megtakarításban való érdekeltté tételére. Erre pedig messzemenően szükségünk lesz, ha a beruházási tevékenységet súlyosabb társadalmi konfliktusok nélkül akarjuk élénkíteni.

Az egyének tulajdonosi szerepe megnyilvánulhat a vállalatvezetésbe való közvetlen bekapcsolódásukban is. Ebben a vonatkozásban nálunk — mint közismert — már nagy horderejű gyakorlati lépések történtek. Az új vállalatvezetési formák a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőséget adnak a dolgozónak vállalata tulajdonosi ellenőrzésére. Az újabb tulajdonpolitikai döntések értelmében a kisebb és a közepes vállalatok vezetőit vagy maguk a dolgozók választják közvetlenül, vagy az úgynevezett vállalati tanács jelöli ki őket. A vállalati tanácsban nagy súllyal vannak képviselve az adott vállalat dolgozói. Hasonlóan megerősödik a lakóközösségek, falvak, városok tulajdonosi szerepe is. Ez nemcsak vezetésükben, hanem a pénzeszközeik feletti rendelkezésben, nagyobb önállóságukban is megnyilvánul. Ez megint csak lépés lehet afelé, hogy az egyén jobban

[13] A koncepcióhoz hozzátartozik az, hogy az állam a vállalatban tulajdonosi érdekeltségét nem közigazgatási úton gyakorolná, hanem vagyonkezelési funkcióval felruházott és a nyereségrátában érdekelt szerveken keresztül. Ezek éppúgy eszmei tulajdonhányaddal rendelkeznének a vállalatnál, mint a vállalatba befektető más jogi személyek (város, más vállalat) és mindenekelőtt az adott vállalat kollektívája. A szóban forgó állami intézmény az eszközeit meghatározott vagyonhozam-követelmény mellett helyezné ki a vállalatokhoz, és eszközeinek mértékében lenne közvetlen résztulajdonos az oszthatatlan vállalati tőkevagyonban.

[14] A tőkés tapasztalatok ebben a tekintetben nem sok jóval biztatnak. A gyakorlat azt mutatja, hogy minél több a tulajdonos, annál eredményesebben sajátíthatják ki a tulajdonosi jogokat kisebbségben lévő, de jól informált érdekcsoportok.

érvényesítse tulajdonosi jogait a körülötte zajló, őt közvetlenül érintő társadalmi elsajátítási folyamatban.

A mikroközösségek, egyének tulajdonosi szerepe — ezt erőteljesen hangsúlyozni kell — az említett esetekben sem zárja ki az állam tulajdonosi kompetenciáját. Csupán arról van szó, hogy az állam (államapparátus) nem egyedül, nem kizárólagosan gyakorolja az összes tulajdonosi funkciót, hanem a bázisát alkotó gazdasági és lakóhelyi közösségekkel együtt. Nincs szó tehát — mint sokan vélelmezik — az állami tulajdon feldarabolásáról, a „privát" formák felé tett visszalépésről. A belső differenciálódás mellett — a makrogazdasági döntések és ellenőrzés révén — továbbra is érvényesül a tulajdon egysége. Ez az egység azonban nem a dolgozókat, kisebb közösségeket kirekesztő államigazgatási tulajdonban ölt testet, hanem olyan megújult, a tulajdon társadalmi jellegét jobban kidomborító formákban, amelyek a dolgozókat mozgósítják, bevonják a tulajdonosi rendszerbe.

A tulajdon ugyanis alapvetően nem attól lesz társadalmi, hogy az állami tulajdonba vett termelési eszközöket a szocialista állam a maga történelmi lehetőségei szerint (kezdettől fogva) igyekszik az egész társadalom érdekeinek a szolgálatába állítani. A tulajdon társadalmiságának valódi tartalmát az adja, ha a társadalom tagjai — közös és egyéni érdekeik érvényesítése végett — hatalmukban tartják, ellenőrzésük alá vonják a termelés általuk létrehozott feltételeit, eredményeit s ezzel magát a termelési folyamatot és benne nem utolsósorban saját viszonyaikat is. Ennek persze nemcsak a munkahelyi és lakóhelyi „részvétel", beleszólás és tulajdonosi ellenőrzés a feltétele, hanem a politikai demokrácia általános fejlődése is.

Úgy és olyan mértékben valósulhat meg a társadalmi érdek, amilyen mértékben a szocializmus tulajdoni rendszerében erősödnek az állami tulajdon társadalmi vonásai, amilyen mértékben az egyének és csoportjaik ténylegesen beleszólhatnak a közösségi termelőeszközök működtetésébe, amilyen mértékben demokratizálódik az állami tulajdon körén belüli döntési mechanizmus.

A szocialista országok gazdasági gyakorlata a paternalista jellegű tulajdonlásnak — az egyének, kiscsoportok tulajdonból való kizárásának — számos negatív következményét tárja elénk. A társadalom nevében fellépő döntéshozókra és döntést hozó testületekre is vonatkoztatható „A német ideológiá"-ban más összefüggésben megfogalmazott klasszikus gondolat, miszerint: „...kényszerül már csak azért is, hogy célját keresztülvigye, *a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni*, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű általános érvényű gondolatokat" ([8] 46. 1. — kiemelés tőlünk: H. B.—Sz. K.).

Joggal lehet tartani az érdekközvetítés közben fellépő deformációktól azért is, mert a központi gazdaságirányító apparátus tagjai — csakúgy, mint az állami vállalatok és intézmények vezérkarának képviselői — maguk is munkavállalóként dolgoznak. Magatartásukat a munkakörükkel való azonosulás és az abból fakadó növekedési (egyszersmind azonban teljesítmény-visszatartási és tartalékolási, illetve presztízs-) törekvések jellemzik. Ezek pedig aligha terelik a gazdasági mozgást automatikusan a társadalmi érdekek megvalósítása felé.

A döntések és megvalósításuk ellenőrzése, a társadalom (s benne az egyének) tulajdonosi érdekeinek, „hatalmának" az érvényesítése nemcsak a közvetlen döntési mechanizmuson múlik. Nagy jelentősége van ebből a szempontból a döntéseket megelőző és követő folyamatoknak (például a döntést hozók kiválasztási mechanizmusának, a döntés-előkészítés „stílusának", a gazdaság információs rendszerének, a döntések végrehajtási mechanizmusának, a döntésekért viselt felelősség és konzekvenciák rendszerének stb.).

A tulajdon új működési formái a többi között ezekből a tantárgyakból is

„vizsgáznak" az elkövetkező években. Az új vállalatvezetési megoldásokat éppúgy, mint az esetleg kipróbálandó részjegy- vagy részvényrendszert annak alapján ítélhetjük majd meg, mennyire sikerül a döntési és a döntést „övező" folyamatokat e formák révén demokratizálni, egyszersmind hatékonyabbá, racionálisabbá tenni.

A vállalaton belüli vállalkozások

Nem a vállalati vezetésbe és a vállalati szintű döntésekbe való bevonás az egyetlen lehetőség arra, hogy a dolgozók és kisebb-nagyobb kollektíváik tulajdonosi szerepe megerősödjék. Az egyén a legközvetlenebbül és legegyszerűbben a vállalaton belüli — bárki által áttekinthető — kis kollektívákban érvényesítheti tulajdonosi aspirációit.

A szocialista országokban széles körben megérlelődött a felismerés: a dolgozókat nemcsak „általában" a társadalom tagjaként vagy a nagyvállalatok dolgozójaként, hanem közvetlenül is, a szűkebb munkahelyükön érdekeltté kell tenni a tulajdon működtetésében, közelebb kell őket hozni a tulajdonhoz, érzékelhető tulajdonosi pozíciókat kell biztosítani a számukra. Ebből a szempontból mindegy, hogy a kisebb egységeket önelszámoló brigádoknak[15] nevezik-e, mint a Szovjetunióban, vagy vállalati gazdasági munkaközösségeknek, mint a mi iparvállalatainknál, esetleg átalánydíjas egységeknek, illetve szakcsoportoknak, mint a magyar mezőgazdaságban. Valamennyi ilyen önálló egységre érvényes, hogy — legalábbis az eredeti elképzelések szerint — több lehetőséget nyújt a dolgozó számára saját viszonyainak ellenőrzésére, mint amennyit a puszta munkavállalói státus kínál. Ezeket az egységeket a hazai szóhasználatban szívesen nevezik vállalkozásoknak. Mi igazodunk e szóhasználathoz, annak ellenére, hogy sok közülük még a vállalkozás leglazábban értelmezett definíciójába sem fér bele (nemhogy a profitorientált üzleti szervezet kritériumának megfelelne). Az egységek önállósága a belső munkafeltételek közvetlen alakításától egészen a nyílt piacra való kilépésig, a széles körű gazdálkodási önállóságig terjedhet.[16]

A vállalkozás azonban itt semmiképpen sem a hagyományos tőkés formájában profitorientált üzleti szervezetként értendő, hanem — legfejlettebb változatában — mások számára termelő-szolgáltató, jövedelemmaximalizáló mikrogazdasági egységként. A tulajdonosi funkció egy részét a vállalat — az elsajátítási folyamat reális struktúrájának megfelelően — átadja e vállalaton belüli közösségeknek. A szóban forgó egységek általában a vállalat — bizonyos díj fejében átengedett — eszközeivel dolgoznak, és az anyavállalattal szerződéses („kliensi") kapcsolatban állnak. A szerződés szerint önállóan vállalkoznak bizonyos feladatok elvégzésére, kölcsönösen kialkudott árösszegért, díjért. A vállalathoz fűződő kapcsolatuk így alapvetően nem a munkaszervezetben való hierarchikus alárendelésükön, hanem egyenjogúságon alapuló, áru típusú szerződésen nyugszik.

A dolgozók érdektelenségének, a közömbösségnek, a teljesítmény-visszatartásnak mai tudásunk szerint egyik hatásos ellenszere lehet az, ha a „gazda pozíciójába" juttatják a termelés résztvevőit, vagyis — bizonyos értelemben és

[15] A szovjet gyakorlatról ebben az összefüggésben Aganbegjan akadémikus cikke [1] tudósít.

[16] Nem lehet egyik vagy másik, kevesebb vagy több autonómiát kínáló formát eszményíteni, hiszen az önállóság lehetséges és célszerű mértéke sok mindentől függ: az anyavállalat ágazati hovatartozásától kezdve a „vállalkozás" résztvevőinek kockázatvállalási hajlandóságán keresztül az anyavállalati vállalatvezetés új megoldások iránti fogékonyságáig. Akárhogy is, e „vállalkozások" — még azok is, amelyek pusztán autonóm munkacsoportnak tekinthetők — növelik az érdekeltséget és az autonómiát a gazdaságban, és hiba volna uniformizálni, valamely kötelező „minta" követésére ítélni őket.

bizonyos mértékig — rájuk bízzák a társadalmi termelőerőknek azt a szegmensét, amelyet ők működtetnek. A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a munkavállalóként való ösztönzés csak részleges lehet. Átfogóan, a tevékenység minden vetületére kiterjedően igazából csak az önállóan gazdálkodó egyén vagy csoport, az adott folyamat fölött kompetenciával rendelkező döntéshozó ösztönözhető. A munkavállalók külső ösztönzése, tevékenységük külső „normázása" egyes területeken különösen nehezen oldható meg napjainkban, amikor a munkafolyamatok viharos sebességgel rendeződnek át. Ha maguk a folyamatban részt vevők nem viszonyulnak tulajdonosi felelősséggel a szóban forgó folyamathoz, akkor a folyamat — külső ellenőrzés és kényszerek alapján — csak igen korlátozottan tehető hatékonnyá. A külső ellenőrzés ugyanis mindig csak egy vagy néhány paraméterét képes megragadni a folyamatoknak.[17] A többi paraméter elhanyagolására ilyenképpen a „kívülről irányított" bérmunkás vagy bérmunkáscsoport mindenképp szabad kezet kap. Minél bonyolultabb ellenőrzési-normázási rendszereket építenek ki, annál több lesz a kihasználható rés a rendszerben. *Globális ösztönzés a munkahelyen belüli viszonyokat tekintve is inkább csak az áru típusú kapcsolatokból, vagyis a kisebb egységek valódi önelszámoló egységként, önálló nyereségközpontként való működtetése révén nyerhető.* Ez annál inkább igaz, minél összetettebb és minél magasabb technikai, illetve társadalmi kultúrát igénylő termelési folyamatról van szó.

Gyakorlatilag minden olyan tevékenység, amelyik nem mechanikus, nem rutinszerű, nem programozható előre, kibújik a külső ellenőrzés alól. Hatékony elvégzésük csak úgy lehetséges, ha a tevékenységet végzők maguk közvetlenül érdekeltek a végső gazdasági eredményben (nem pedig egyik vagy másik eredménymutatóban). A kutató-fejlesztő részlegeknél éppoly nélkülözhetetlen a dolgozó saját felelősségvállalása, közvetlen érdekeltsége, mint a marketingcsoportnál vagy a karbantartásnál. Az itt dolgozók munkáját ugyanis csak igen korlátozottan lehet „normázni", kívülről motiválni. Az ilyen jellegű feladatok súlya már ma is igen nagy a vállalati életben. Emellett a funkciók jelentős mértékben meghatározzák a vállalat egészének a teljesítményét. Minél nagyobb tere van a nagyszervezetekben a felelősség- és kockázatvállalást, kezdeményezőképességet követelő feladatoknak, annál inkább biztosítani kell az egyének és a kisebb közösségek számára a tulajdonosi ellenőrzés lehetőségét a szóban forgó tevékenységek fölött. Ez már ma is jól érzékelhető fejlemény, amely — szinte technikai kényszerűségeknél fogva — előremozdítja a szocialista tulajdon modernizálását. A modernizálás iránya a hierarchikus, külsődleges ellenőrzés *fokozatos* kiegészítése a termelők közvetlen önellenőrzésével, az egyoldalú, alárendelő jellegű kapcsolatok kiegészítése, felváltása az egyenrangú — kölcsönösségen nyugvó — szerződéses kapcsolatokkal a vállalati életben. A főnök—beosztotti viszonynál sok helyütt már ma is hatékonyabban funkcionál a vállalaton belüli „kliensi" kapcsolat.[18]

A vállalaton belüli önálló vállalkozás (annak különféle — és az önállóság különféle szintjeit megtestesítő — formái) emellett egyik eszköze lehet annak, hogy kiküszöböljük a nagyvállalati szervezeteken belül a szocializmusban is szükségképpen fellépő elbürokratizálódást és elidegenülést. Az egyes ember aligha tudja áttekinteni a milliárdos forgalmat lebonyolító vállalatokat. Az ilyen cég

[17] Ha a munkafolyamat olyan egyszerű, hogy néhány paraméterrel behatárolható, akkor ez nem okoz gondot, ha azonban sokténvezős, akkor a külső ellenőrzés keveset fog át, és sok mindent hanyagol el kényszerűen.

[18] Ami persze nem jelenti azt, hogy a vállalaton belüli hierarchikus viszonyok jobb „elrendezésében" már nincsenek tartalékaink. E tartalékok mozgósítására kell apellálnunk azokon a helyeken, ahol a munkafolyamatok természete miatt szükségszerű a hierarchikus, az ipari rendszer termelőerőit kifejező viszonyok fenntartása.

dolgozója — minden jószándék ellenére — sokszor érzi magát „elveszett csavarnak" a gépezetben. A tucatnyi emberből álló kisvállalkozás léptékei emberiek,[19] lehetővé teszik, hogy a dolgozó ne csak munkavállalóként, hanem gazdálkodóként, döntéshozóként is kapcsolódjék munkahelyéhez.

A vállalaton belüli vállalkozások — az eddigi magyar és szovjet tapasztalatok szerint — a bennük rejlő nagy lehetőségek ellenére korántsem váltották be minden tekintetben a hozzájuk fűzött reményeket [12].

Ezen új formák vállalkozási jegyeinek elsorvadásától, az önálló vállalkozásoknak a hagyományos bürokratikus vállalati viszonyokba való visszailleszkedésétől jogosan tartanak a probléma ismerői [5]. Ez a félelem azonban csak akkor megalapozott, ha a szóban forgó kisszervezetek — mint ma nálunk — csak „függelékként" vannak jelen a monopolizált struktúrájú szocialista gazdaságban, s nem érintik az alapvető viszonyokat.

Az alapvető viszonyok megváltoztatása a szocialista nagyszervezetekben azonban szemmel láthatóan nem várathat magára sokáig. A gazdasági problémák nem oldhatók meg a munkaidő végét jelző szirénaszó után. Ugyanazok az emberek nem lehetnek feladataik iránt közömbös munkavállalók reggel 6-tól délután 2-ig, majd leleményes vállalkozók 2-től este 6-ig. A technikai lemaradás, a teljesítmény-visszatartás, az érdektelenség problémáin csak „főállásban" lehet úrrá lenni. *Egyik* kiútként kínálkozik a társadalmi tulajdon személyességének és a személyek társadalmi tulajdonosságának a megteremtése, illetve erősítése a lehető legszélesebb körben és a lehető legváltozatosabb formákban.

[19] E vállalkozások a tőkés nagyvállalatoknál is elterjedtek. A tőkés cégek is rákényszerülnek a belső decentralizálásra, hiszen csak így tudják kivédeni a szervezet megmerevedésének negatív hatékonysági hatásait. A vállalaton belüli vállalkozási csoportok esetében a tőkés cégeknél is 10 körüli létszámot tartanak megfelelőnek. A The Economist főszerkesztő-helyettesének szellemes megjegyzése szerint ezen önálló vállalkozások semmiképpen sem állhatnak több emberből 10—11 főnél. Jézus Krisztus 12 fővel próbálkozott — írja Macrae —, és kiderült, hogy ez eggyel több a kelleténél [6].

Hivatkozások

[1] *Aganbegjan, A.:* Sztyimuli i rezervi. Trud, 1982. december 12.
[2] *Égető Emese:* A monopólium, a verseny és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 12. sz.
[3] *Horváth Sándor—Mihály Albert:* A társadalmasításról. Kézirat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984.
[4] *Király István:* Individuálektika — társadalometika. Valóság, 1984. 8. sz.
[5] *Laky Teréz:* A VGMK és a vállalati érdek. Gazdaság, 1984. 2. sz.
[6] *Macrae, N.:* Intrapreneurial Now. The Economist, 1982. április 7.
[7] *Marx, K.:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei, 46/1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[8] *Marx, K.—Engels, F.:* A német ideológia. Marx—Engels Művei, 3. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1960.
[9] *Sárközy Tamás:* A szocialista vállalkozás tulajdonelméleti kérdéseihez. Társadalmi Szemle, 1983. 1. sz.
[10] *Sebestyén Tibor—Simán Miklós:* Kis- és nagyszervezetek jövedelmei és adói. II. rész. Pénzügyi Szemle, 1983. 5. sz.
[11] *Szabó Kálmán:* A vagyonérdekeltség megteremtése az állami tulajdon körében. Kézirat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984. február.
[12] *Szmicsek Sándor:* Két év után a vállalati gazdasági munkaközösségekről. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.
[13] *Tőkei Ferenc:* A szocializmus dialektikájáról. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
[14] *Tőkei Ferenc:* A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
[15] *Tőkei Ferenc:* Megjegyzések Marx tulajdonfogalmáról. Társadalmi Szemle, 1984. 3. sz.

VITA

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 6. sz. (724—742. l.)

Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés

(Kísérlet egy tévhit eloszlatására)

Gábor R. István—Kővári György

Feladatlan remény és reménytelen feladat: a vitatott nézetekről

Az elmúlt bő másfél évtized gazdaságirányítási reformtörekvéseinek egyik sarkalatos tétele Magyarországon, hogy a vállalati gazdálkodás általános szabályozásától elkülönülő bér- és keresetszabályozás (a továbbiakban: keresetszabályozás) gátolja a vállalatokat dolgozóik hathatósabb anyagi ösztönzésében. Ritka egyöntetűséggel vallott felfogás ez közgazdászok és más társadalomkutatók, a gazdaságirányítási szervek szakértői és vállalati szakemberek körében egyaránt. Kételyek és viták csak abban vannak, hogy milyen egyéb tényezők és mennyiben ludasak a dolgozók aggasztónak minősített mértékű munkahelyi teljesítmény-visszatartásában,[1] s hogy a munkahelyi ösztönzés előmozdítása végett mennyiben és miképpen lehetne enyhíteni a keresetszabályozásban testet öltő gazdálkodási kötöttségeken (adminisztratív korlátokon és büntető mértékű adóterheken) anélkül, hogy a lakossági jövedelmek és a fogyasztói árualapok egyensúlyának felborulásától vagy más súlyos mellékhatásoktól kellene tartani.[2]

[1] A vállalati vezetők egybehangzó véleménye szerint a keresetszabályozás az anyagi ösztönzés legfőbb akadálya [1]. Az irányítószervek illetékesei általában arra az álláspontra helyezkednek ugyan, hogy a vállalatok a meglévő lehetőségeiket sem használják ki belső érdekeltségi rendszerük és a munkahelyi ösztönzés korszerűsítésére (a reform, úgymond, megállt a vállalatok kapujánál), mégis nagy reményeket táplálnak a keresetszabályozás legújabb rendszere, ezen belül is különösképpen az ún. keresetszint-szabályozás iránt. Kónya Lajos [13] például a keresetszabályozás továbbfejlesztésének céljai között első helyen és felkiáltó jellel említi „az ösztönző erő nagy mértékű fokozását", hogy „. . . a munkásnak és minden dolgozónak a főmunkaidőben is érdemes legyen többet dolgozni és lehetősége legyen ezzel arányban többet keresni" (9.1.). Úgy véli, hogy az új keresetszabályozás „Lehetővé teszi majd a jó szakemberek kiemelt anyagi megbecsülését" (18.1.). Megállapítása szerint „A bér- és keresetszabályozás több évtizeden át . . . az antiinflációs gazdaságpolitika alapvető adminisztratív eszközének szerepét volt kénytelen betölteni. Funkciói közül meghatározóvá az elosztó, a vásárlóerőt szabályozó funkció vált. Emiatt az ösztönző funkció szükségképpen háttérbe szorult" (7.1.). 1983—84-ről szólva ehhez még hozzáteszi, hogy a „. . . viszonylag alacsony nominálbér-növelési lehetőség, . . . különösen a reálbérek csökkenésével párosulva leküzdhetetlen hátrányt jelentett az ösztönzés szempontjából" (7.1.). Hasonló álláspontot fejt ki Filipszky Zoltán [7], mondván: „A kísérleti jövedelem- és keresetszabályozási formák bevezetésével a jelenleg [1984-ben] általánosan érvényesülő keresetszabályozási rendszernek azt az ellentmondását kívántuk enyhíteni, amely a bérnövelési lehetőség és a kívánatos anyagi ösztönzés elérése között feszül" (118.1.). Megítélése szerint „A keresetszint-szabályozás előnye az, hogy a szabályozási formában nagyobb lehetőség nyílik a teljesítmények növelésére, a hatékonyabb munkavégzés feltételeinek megteremtésére, mert a gazdálkodó szervezetek adóviselő képességük alapján, annak figyelembevételével tetszés szerint növelhetik a kereseteket. . . A keresetszint-szabályozási forma lehetővé teszi az egyéni teljesítmények függvényében megvalósuló bér- és keresetpolitika vállalati gyakorlását" (121.1.).

[2] Napjainkra, úgy tűnik, szűnőben van a gazdaságirányító szervek elmúlt évtizedben még sokat hangoztatott félelme a bér-kereseti arányok megbomlásától és a túlzott vásárlóerő-kiáramlástól mint a keresetszabályozás (akkoriban is sokak által sürgetett) liberalizálásának a

Gábor R. István kandidátus, az MKKE docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; *Kővári György* az MKKE adjunktusa.

Ezzel szemben mi úgy véljük — s ez cikkünk mondanivalójának magva —, hogy az ösztönző célú bér- (kereset-) differenciálás lehetősége s ezen keresztül a munkahelyi ösztönzés eredményessége gazdaságunkban egyáltalán nem múlik a keresetszabályozáson, amelynek ezért semmilyen módosításától (liberalizálásától) sem várhatunk javulást a munkahelyi teljesítményekben. Véleményünk az, hogy az ezzel ellentétes általános hiedelem inkább még árt is az ösztönzés ügyének, amennyiben elodázza az alacsony munkahelyi teljesítmények igazi okainak és e gondok reális enyhítési lehetőségeinek tisztázását.[3]

Még nagyobb baj, hogy a szakmai közgondolkodásban és döntéshozatalban e tévtan miatt nem kaphatja meg az őt megillető kizárólagos szerepet (vagy minősül egyenesen a keresetszabályozásra aggatott koloncnak) az a két fontos funkció, amelynek betöltése gazdaságunkban valóban a keresetszabályozásra mint a nominális bér-keresetalakulás állami kontrolljának fő eszközére hárul. Arra a — megítélésünk szerint — más szabályozási eszközökre át nem ruházható kettős szerepére gondolunk, amelyet a vállalatközi munkaerő-áramlás ésszerű koordinálásában, valamint a keresetkiáramlás antiinflációs célú korlátozásában kell játszania.

A gazdaságirányítási reformfolyamat fontos lépéseként aposztrofált idei — minden korábbinál mélyrehatóbb — keresetszabályozási változások nyomán (amelyektől nem utolsósorban éppen a munkahelyi teljesítményösztönzés fellendülését remélik) egy további veszéllyel is szembe kell néznünk. Arra a csalódásra gondolunk, amelyet — úgy véljük — a gazdaságirányítás felelős posztjait betöltőknek, a vállalatok vezetőinek és a dolgozó tömegeknek egyaránt át kell majd élniük, látván az egyéni teljesítmények általános javulásával, illetőleg a több és jobb munka fokozottabb anyagi elismerésével kapcsolatos várakozásaik meghiúsulását. E füstbe ment remények, párosulva a keresetszabályozás liberalizálásának mellékhatásaival, átmenetileg akár magát a gazdaságirányítási reform eszméjét is társadalmi méretekben lejárathatják.

mellékhatásaitól. Az előbb idézett egyik munka [13] e tekintetben is inkább derűlátást sugároz, s legfeljebb az *átmenet* nehézségeivel kapcsolatban némi aggodalmat, amikor leszögezi: „Jelentős kereseti arányváltozásokkal fogunk találkozni, amelyek a szabályozás lényegéből fakadnak, mert azt akarjuk, hogy a vállalati eredmény hatással legyen a keresetekre... A jelentős kereseti arányváltozások minden bizonnyal a munkaerő-mobilitást is növelni fogják... Nem titkolom, hogy a központi irányítás számára némi gondot okoz a vásárlóerő-árualap egyensúlya szempontjából az a megnövekedett kockázat, ami az új szabályozásra való átállásból adódik" (18.1.).

[3] A későbbiekben körvonalazandó elméleti kiindulópontok nyomán úgy véljük, az orvoslásukra irányuló elgondolásoknak azon a felismerésen kellene alapulniok, hogy e gondok, akárcsak magának a keresetszabályozásnak a szükségessége, végső soron (Kornai János [14] közismert kifejezésével élve) gazdaságunk erőforrás-korlátos jellegének a megnyilvánulásai. Közelebbről azoknak a strukturális feltételeknek a velejárói, amilyen feltételeket gazdaságunk, erőforrás-korlátos jellegéből adódóan, a lakosság számára kínál megélhetésük biztosítására és fogyasztási aspirációik megvalósítására — a munkáltatóknak pedig racionális megfontolások által nem korlátozott munkaerőigényeik kielégítésére. Ezen belül is legközvetlenebbül annak következményei, hogy gazdaságunkban:

— magas — a tőkés fejlődés hasonló fokán jellemzőnél számottevően magasabb — a foglalkoztatási szint (a bérből-fizetésből élők aránya a munkaképes népességben);

— a munkaerőpiac állapotát a legalacsonyabb szakképzettségigényű munkakörökben különösen kiélezett, a bér-kereseti skála alját felfelé feszítő álladósult munkaerő-túlkereslet jellemzi;

— a munkavállalói csoportok munkáltatókkal szembeni alkupozíciója tartósan és erősen differenciált (mindenekelőtt a termelési fennakadások, szűk keresztmetszetek elhárításában kulcsfontosságú munkavállalók felértékelődése tapasztalható a munkahelyeken — lásd erről legújabban [16]); végül

— a munkavállalók és háztartásuk jól jövedelmező második gazdaságbeli tevékenységekben való egyidejű és széles körű, differenciált részvétele vált jellemzővé.

Véleményünk szerint elsősorban e körülmények — itt most nem részletezhető ok-okozati összefüggéseken és kölcsönhatásokon keresztül érvényesülő — hatásának tulajdoníthatók gazdaságunkban a munkahelyi ösztönzés állandósult zavarai. (Vö. [16] 11. és 16. fejezetével.)

Lehet, hogy ez az aggodalmunk túlzott, és természetesen az sem kizárt, hogy álláspontunk egészében vagy egyes részleteiben téves. Bízunk azonban benne, hogy érveink elfogulatlan és hozzáértő mérlegelése (elfogadása vagy cáfolata) elősegíti majd e roppant gyakorlati horderejűnek tetsző kérdés elméletileg megalapozott tisztázását.

Immanens kritika, ökonomizmus és deduktív gondolatfűzés: az elemzés jellegéről

Elemzésünk az előbb vázolt szakmai közfelfogás bírálatának sajátos változata, amelyet az elméleti társadalomtudományban „immanens kritikaként" tartanak számon. Lényege az, hogy nem egy más tudományos paradigma talajáról bírál, hanem mintegy belehelyezkedve a vizsgált gondolatrendszerbe. Magáévá teszi annak fogalomhasználatát, premisszáit, elemzési technikáit stb.,[4] s csak a velük való operálás következetlenségeit, az ebből fakadó belső ellentmondásokat próbálja tetten érni és kiküszöbölni, s esetleg újabb tényezők és összefüggések bevonásával, némely egyszerűsítő feltevések feloldásával stb. továbbépíteni a vizsgált elméleti rendszert.[5]

Ami a bírálandó nézetek mögött szerintünk meghúzódó „ökonomizmust" és deduktív, formállogikai gondolatfűzést illeti — amelyekben e cikk fejtegetései, az immanens kritika játékszabálya szerint, maguk is osztoznak —, effajta megközelítésmód nyilvánvalóan alkalmatlan lenne a munkaerőpiac működésének valamennyire is valósághű átfogó ábrázolására. A keresetszabályozás, a keresetalakulás és a munkahelyi ösztönzés közti kapcsolat elméleti tisztázásához azonban, egyoldalúsága és egyszerűsítései ellenére, teljesen helyénvalónak és elégségesnek véljük. Ez esetben ugyanis a kérdés nem az, hogy a dolgozók munkaerőpiaci-munkahelyi magatartását, illetőleg a vállalatok munkaerő- és bérgazdálkodását gazdaságunkban mi minden körülmény befolyásolja, és mely körülmény mennyiben — aminek megválaszolása nyilván messze meghaladná egy elvont ökonomista modell teherbírását.[6] Csupán azt firtatjuk, hogy az ösztönző bér-keresetdifferen-

[4] Ami egyben azt jelenti, hogy a bíráló vélelmezése szerint ezek elfogadhatóan eleget tesznek a logikai konzisztencia követelményének, de legalábbis meglehetős biztonsággal különíthetők el az idegen elemeik (amelyek esetleg kiadhatják egy másik megközelítésmód elméleti alapjait vagy azok egy részét). Ha ugyanis annyira eklektikusak, hogy lazán, szervetlenül kapcsolódó elemeik elhagyásával és önkényes belemagyarázásnak még nem minősülő kiegészítésekkel sem lehet kibogozni a gondolatrendszer elméleti magvát képező kiindulópontok egybefüggő és kellően tartalmas együttesét, akkor az immanens kritika alkalmazása a dolog természeténél fogva fel sem merülhet.

[5] Az így adódó új konklúziók elvileg lehetnek annyira képtelenek, hogy miattuk esetleg magát az eredeti paradigmát is végül fel kell adni. Ilyenkor az immanens kritika — akarva-akaratlanul — közbülső lépés lehet egy új paradigma felállításához. Esetünkben azonban szó sincs ilyesmiről.

[6] Eddigi teljesítményei alapján erre talán az ún. institucionalista iskola lehetne a legalkalmasabb, mint olyan megközelítésmód, amelyben a neoklasszikus tételek és elemzési módszerek (bár az iskola hívei ezt általában vitatják) továbbra is fontos szerephez juthatnak bizonyos megszorítások mellett, speciális helyzetekre vonatkozóan. Ezzel szemben itteni elemzésünkre — akárcsak a témában megjelent más hazai munkák érvelésére — a neoklasszikus hagyományok nyomják rá a bélyegüket, legfeljebb lazábban specifikáltak a premisszák. Az egyetlen lényeges sajátosság (ami úgy fogható fel, mint a neoklasszikus elemzési apparátus alkalmazásának kiterjesztése egy újabb jelenségkörre), hogy — a már Marx kapitalizmuselméletében is megjelenő felismerésnek megfelelően — elvetjük a munkáltatók által megvásárolt munkaerő *ab ovo* azonosítását a munkavállalók által ténylegesen kifejtett munkával. A hangsúlyt éppen azokra az összefüggésekre helyezzük, amelyek a kettő viszonyát a munkahelyi ösztönzésen (a bérek-keresetek differenciálásán) keresztül meghatározzák. (Megjegyezzük, hogy ez a törekvésünk sem előzmény nélküli a szakirodalomban — lásd például [22] és az ott említett munkákat.)

ciálásra mint a dolgozók munkahelyi erőfeszítéseit meghatározó gazdasági tényezők egyikére (az összes többi tényezőt a keresetszabályozástól függetlennek tekintve) van-e, lehet-e gazdaságunkban a keresetszabályozásnak befolyása.

Hogy az erről ma uralkodó — megítélésünk szerint téves — felfogás elméleti-logikai gyökereire rábukkanhassunk, ideális esetben készen rendelkezésünkre kellene állnia az érvelésekben alkalmazott fogalomértelmezések és posztulátumok logikailag egybefüggő kifejtésének. Ennek hiányában kénytelenek vagyunk — a témába vágó megnyilatkozások tipikus[7] érveléseiből visszakövetkeztetve — magunk kísérletet tenni a bírált nézetek (és egyúttal saját érvelésünk) elméleti építőköveinek megkonstruálására-rekonstruálására, egyszerre ügyelve az építőelemek rekonstrukciójának hitelességére és a logikai levezetésekhez elengedhetetlen hézagmentes illeszkedésükre.[8] Terjedelmi okokból és az olvasó idejének kímélésére, a bemutatásukban be kell érnünk az álláspontunk alátámasztásához szükséges minimális részletességgel és a verbális kifejtés által megengedett szabatossággal.

Kereset, teljesítmény, ösztönzés: elméleti kiindulópontok

I. A munkaerőpiaci folyamatok vezérlésében kitüntetett szerep hárul arra a kapcsolatra, amelyet a bérek-keresetek közvetítenek a dolgozók munkahelyi teljesítménye és a háztartásuk fogyasztási lehetősége között — arra késztetve a munkavállalókat, hogy maguk és háztartásuk fogyasztási lehetőségének növelése végett gazdálkodjanak a munkaerejükkel. Elsősorban ezen alapul a bérek-keresetek jelentősége a dolgozók mint szabad munkavállalók munkahelyek közötti allokációjában és munkahelyi ösztönzésében.

Definíció: A dolgozók munkahelyi teljesítményén a munkafeladatuk elvégzéséhez szükséges erőfeszítésüket értjük.

Definíció: A dolgozók munkahelyi ösztönzésén a munkáltatók által alkalmazott mindazon eljárások összességét értjük, amelyeket dolgozóikkal mint szabad munkavállalókkal szemben a teljesítmények és a bérek-keresetek kedvező arányának elérésére vetnek be.

II. A munkahelyi ösztönzés eredményessége függ attól, hogy mennyire szoros és mennyire erőteljes a munkahelyeken a teljesítményeknek és a béreknek-keresetek-

[7] Tanulmányunk 2. fejezetének első alfejezetében külön kitérünk a keresetszabályozás és a dolgozók munkahelyi erőfeszítése között szintén szoros kapcsolatot bizonygató érveléseknek egy további elterjedt változatára, amelynek elméleti alapállását eltérőnek véljük a következőkben tárgyalandó érvelésekétől — noha a konkrét szakirodalmi munkákban és hivatalos megnyilatkozásokban a kétféle megközelítésmód általában keveredik. (Sőt fel-felbukkan bennük az érvelésnek egy harmadikféle változata is, amelyet — ugyancsak a logikai eklekticizmus kivédésére — külön veszünk majd szemügyre, a 2. fejezet második alfejezetében.)

Bírálatához a közvetlen inspirációt és a fő támpontokat Kozma Ferenc [15] tanulmányából merítettük, amely a szokásost sokszorta felülmúló gondossággal tartja szem előtt a dedukció sikeres alkalmazásának feltételét: a használt fogalmak pontos definiálását és a gondolatmenetek logikai egymáshoz illesztését. Ezzel nemcsak elméleti alapállása számos elemének utólagos rekonstruálásától kímélt meg bennünket, hanem megkönnyítette a visszakövetkeztetést elemzése ki nem mondott feltevéseire, s emellett ráterelte a figyelmünket a végkövetkeztetési érvényességének határt szabó, hallgatólagos megszorításokra.

Ezzel szemben az általunk legjellemzőbbnek talált álláspont elméleti alapjainak kikövetkeztetéséhez az utóbbi évtizedben e tárgyban (jórészt éppen e folyóirat hasábjain) megjelent tucatnyi munkát tanulmányoztunk át. Annak ellenőrzésére, hogy az így leszűrt elméleti alapvetés kellő tárgyilagossággal adja-e vissza a felfogás fogalmi és elemzéstechnikai apparátusát, valamint hallgatólagos előfeltevéseit, eredményeinket szembesítettük az imént hosszabban idézett két olyan tanulmány érvelésével, amelyik a keresetszabályozási rendszer legújabb módosításait e felfogás optikáján keresztül mutatja be, indokolja és értékeli ([7], [13]).

[8] Ha igyekezetünk ellenére mégis csorba esett volna a hitelességen, a kiküszöbölésében elsősorban a bírált felfogást vallók segíthetnek azzal, hogy maguk fedik fel a nézeteiket megalapozó — a nekik tulajdonítottaktól eltérő — elméleti kiindulópontjaikat, amelyek elfogadhatóan eleget tesznek a logikai konzisztencia követelményének.

teknek, s mennyire szoros és mennyire erőteljes a béreknek-kereseteknek és a háztartások fogyasztási lehetőségének (összjövedelmének) a kapcsolata.

Definíció: A teljesítmények és a bérek-keresetek kapcsolatának szorosságán azt értjük, hogy a bérek-keresetek mennyiben függnek a teljesítményektől, és mennyiben egyéb tényezőktől.

Definíció: A teljesítmények és a bérek-keresetek kapcsolatának erőteljességén azt értjük, hogy meghatározott arányban nagyobb teljesítmény mekkora viszonylagos bér-keresettöbblettel ellentételeződik.[9]

Definíció: A bérek-keresetek és a háztartások fogyasztási lehetősége közötti kapcsolat szorosságán azt értjük, hogy a háztartások fogyasztási lehetősége (színvonala) mennyiben függ az egyes dolgozók bérétől-keresetétől, és mennyiben egyéb tényezőktől (más jövedelemforrásoktól).

Definíció: A bérek-keresetek és a háztartások fogyasztási lehetősége közötti kapcsolat erőteljességén azt értjük, hogy az egyes dolgozók meghatározott arányban nagyobb bére-keresete mekkora viszonylagos emelkedést eredményezhet a háztartásuk fogyasztási színvonalában.

III. Az egyes vállalatok számára — eltérően más termelési tényezőktől — a többi vállalat által már lekötött munkaerő-kapacitás is része az összkínálatnak, amelyből munkaerő-keresletük kielégítésére meríthetnek. Ugyanakkor a vállalatok számára általában nem közömbös a munkaerő-állományuk cserélődésének üteme, már csak azért sem, mert a fluktuáció (új dolgozók felvétele és munkába állítása a régiek helyett) kisebb-nagyobb veszteségekkel és/vagy ráfordításokkal jár. (A munkaerő-cserélődés fékezése mellett a dolgozóik lojalitásának megnyerésére készteti a vállalatokat az is, hogy a bérek-keresetek fejében nyújtott egyéni teljesítmények folyamatos, általános és megbízható nyomon követése nemcsak költséges, de gyakorlatilag megvalósíthatatlan.) Ezért a vállalatok a munkaerőpiac globális és strukturális egyensúlya mellett is rivalizálni kénytelenek egymással. E versengés természetesen annál kiélezettebb, minél inkább a túlkereslet nyomja rá a bélyegét a munkaerőpiac állapotára.

IV. A munkaerőpiaci rivalizálás közepette formálódó vállalatközi bér-kereseti különbségek szerepe a munkaerő vállalatok közötti allokációjában maga is függ a munkaerőpiac egyensúlyi állapotától. Munkanélküliség közepette ugyanis a munkahely-változtatásokon belül általában nagyobb az a hányad, amelyre a megszűnő és az újonnan létrehozott álláshelyek vállalatok közötti megoszlásában bekövetkező változások kényszerítik rá a dolgozókat, mint munkaerőhiány esetén, amikor a dolgozók inkább áramolhatnak saját kezdeményezésükre a munkahelyek között. Vagyis minél inkább csak egymás rovására elégíthetik ki a vállalatok a mun-

[9] A teljesítmények és a bérek-keresetek közti kapcsolat így felfogott szorossága és erőteljessége mint az eredményes ösztönzés feltétele nem a teljesítménybérezés alkalmazási körének függvénye. A korszerű, bonyolult belső kooperációs kapcsolatok jellemezte, jól szervezett nagyüzemi termelés csak kivételesen igényel teljesítménybérezést — gyenge szervezettség mellett pedig a teljesítménybérezés éppenséggel nem segítheti elő a teljesítmények és a bérek-keresetek szoros kapcsolatának megvalósulását. (A progresszív darabbér, amely a fajlagos bérköltségek — az egységnyi teljesítményért fizetett bér-kereset — növekedésével jár, tipikusan a szűk keresztmetszetek időleges áthidalásának lehet az egyik eszköze.) Falusné Szikra Katalin megállapításával értünk egyet, aki szerint „Alapvetően nem a béreknek kell idomulniuk a teljesítményekhez, hanem a teljesítményeknek kell idomulniuk a munkafeladat követelményeit kifejező bérekhez" ([15] 1051. l.). Így például egységesen szigorú teljesítménykövetelmények következetes érvényesítése mellett kialakuló kiegyenlített órabérek-órakeresetek esetében a teljesítmények és a bérek-keresetek kapcsolatát nyilvánvalóan szorosnak és erőteljesnek kell minősítenünk. Ilyen állapot viszont — s ez az imént leszögezett elméleti kiindulópontunk lényege — csak a bérek-keresetek teljesítményektől való erős és szoros potenciális függése közepette állhat elő, amikor is a dolgozók saját maguk és mások példáján azt tapasztalják, hogy kereseti pozíciójuk alakulása szorosan és erőteljesen kötődik a teljesítményükhöz.

kaerő-keresletüket, annál nagyobb szerep hárul a bérekre-keresetekre a munkaerő vállalatközi allokációjában [4].

V. A legalacsonyabb munkaerőpiaci státusú dolgozók bérének-keresetének is fedezetet kell nyújtania a kialakult életnívóhoz mérten még elfogadhatóan szűkös életvitelre. Minél magasabb tehát a fogyasztás színvonala, annál nagyobbnak kell lenniük e minimális béreknek-kereseteknek. A bérüket-keresetüket a dolgozók általában véve is részben attól függően ítélik többé vagy kevésbé méltányosnak, hogy az miként aránylik az általuk érzékelt fogyasztási sztenderd szerinti megélhetés jövedelemigényéhez. Adott bér-kereset kevésbé tűnik a számukra méltányosnak a mértékadó lakossági csoportok (legtágabban a bérből-fizetésből élő lakosság) s bennük a maguk fogyasztásának egy magasabb, mint egy alacsonyabb szintjén.[10]

VI. A bérek-keresetek méltányosságáról kialakuló képzeteknek egy másik tájékozódási pontja a beosztás szintje és képzettségigénye mint a — teljesítményhez hasonlóan — legitimnek tekintett bér-keresetdifferenciáló tényezők szerinti bér-keresetszerkezet. Minél szűkebb e beosztási és képzettségi szinteken átívelő bér-kereseti skála — vagyis a mindenkori átlagos bér-kereseti szinthez képest minél magasabb (egyebek között a kereső—eltartott aránnyal, illetőleg a béren-kereseten kívüli kiegészítő lakossági jövedelmek súlyával összefüggésben) a fogyasztásnak s ezzel együtt a legalacsonyabb béreknek-kereseteknek a színvonala —, annál kevésbé lehet erőteljes a teljesítmény szerinti bér-keresetdifferenciálás a munkahelyeken.[11]

VII. A dolgozókat a bérük-keresetük s az érte várt teljesítmény méltányosságáról kialakított képzeteikben és munkahelyi-munkaerőpiaci magatartásukban legközvetlenebbül az befolyásolja, hogy tudomásuk szerint mennyit kereshetnének másutt, és milyen erőfeszítés árán. Másutt kilátásba helyezett magasabb bér-kereset és/vagy alacsonyabb teljesítménykövetelmény hatására, e különbség nagyságától függő valószínűséggel, munkahelyet változtatnak. Ennek megfelelően a munkáltatóknak mint munkaerőpiaci riválisoknak a munkaerővonzás és -megtartás kényszerétől hajtva igazodniok kell egymáshoz: a másutt szokásosnál nagyobb teljesítményt tartósan többnyire csak magasabb bér-kereset ellenében követelhetnek, illetőleg alacsonyabb bérért-keresetért általában kisebb teljesítménnyel kell beérniük.

VIII. A bérek-keresetek és a teljesítménykövetelmények kölcsönös átválthatóságának mértékeiben legközvetlenebbül a dolgozók bér-keresetérzékenysége és munkaerőpiaci alkupozíciója fejeződik ki. Ettől függ, hogy mekkora az a legkisebb bér-kereset, amelyért — függetlenül a teljesítménykövetelményektől — egyáltalán hajlandók munkába állni: mekkora a teljesítménykövetelményeknek az a maximuma, amelyet meghaladó teljesítményre semekkora bérért-keresetért sem hajlandók; e két határon belül a nagyobb kereset—nagyobb teljesítmény, kisebb kereset—kisebb teljesítmény milyen kombinációit lehet elfogadtatni velük; illetőleg milyen mértékben nagyobb bér-kereset és/vagy kisebb teljesítménykövetelmény kilátásba helyezése mekkora valószínűséggel készteti őket munkahely-változtatásra. Ez szabja meg a béreknek-kereseteknek és a munkahelyi teljesítményeknek azokat a kombinációit, amelyekből a munkáltatók — gazdálkodási feltételeikhez és céljaikhoz, ezen belül a létszámalakítási szándékaikhoz igazodóan — reálisan választhatnak.

[10] Az V—VI. és a IX. premissza értelmezéséhez lásd [8].

[11] A hierarchikus szintek közötti és az egyes szinteken belüli kereseti különbségek összefüggéséről lásd [21].

Definíció: A dolgozók bér-keresetérzékenységén azt értjük, hogy a nagyobb kereset—nagyobb teljesítmény, kisebb kereset—kisebb teljesítmény milyen kombinációit tekintik egyenrangúnak: más szóval milyen arányban kell a bérüknek-keresetüknek nagyobbnak lennie ahhoz, hogy maguk és háztartásuk fogyasztási színvonalának ebből fedezhető emelkedése éppen kárpótolja őket meghatározott arányban nagyobb munkahelyi teljesítményért. A dolgozók bér-keresetérzékenységét annál nagyobbnak tekintjük, minél kisebb ez az éppen közömbösítő hatású bér-keresetváltozás.

Definíció: A dolgozók munkaerőpiaci alkupozícióján azt értjük, hogy bérük-keresetük és az ennek fejében nyújtott teljesítményük alakításában mennyire képesek a munkáltatókkal szemben érvényt szerezni a többi munkavállalóknál előnyösebb kereset—teljesítmény kombináció elérésére-megőrzésére irányuló törekvésüknek. Az így értelmezett alkupozícióban voltaképpen az fejeződik ki, hogy a dolgozók a munkafeladataik eredményes elvégzéséhez ténylegesen szükségeshez képest mekkora erőfeszítést képesek a munkáltatókkal hasznos (és mennyire hasznos) erőfeszítésként elismertetni.

IX. A dolgozók bér-keresetérzékenysége definíciónk szerint annál kisebb, minél gyengébb a bérük-keresetük és a háztartásuk fogyasztási szintje közötti kapcsolat. Minél kisebb ez az érzékenység, annál nagyobb viszonylagos bér-kereseti különbségek szükségesek a dolgozók eredményes ösztönzéséhez. Továbbá minél nagyobbak az eltérések a dolgozók bér-keresetérzékenységében és/vagy munkaerőpiaci alkupozíciójában, annál kevésbé lehet szoros a kapcsolat a munkahelyeken a bérek-keresetek és a teljesítmények között.

X. Végül: a rászorultság szerint elosztott ún. társadalmi juttatások nyilvánvalóan gyengítik és lazítják az egyéni bérek-keresetek és a háztartások fogyasztási szintje közötti kapcsolatot. Viszont ellenkező irányú befolyást fejtenek ki a munkahelyeken a teljesítmények és a bérek-keresetek kapcsolatára, amennyiben mentesítik a béreket-kereseteket a szociális-jóléti funkciók terhétől. Ezért e juttatások lakossági jövedelmeken belüli súlyából önmagában semmilyen általános érvényű következtetés nem vonható le az ösztönzés eredményességére gyakorolt hatásukra. Általánosságban csupán annyit szögezhetünk le, hogy akár a társadalmi juttatások teljesítményelvű, akár a bérek-keresetek rászorultság szerinti elosztása mint a másik elosztási szféra működési fogyatékosságának vagy/és relatív forráshiányának a megnyilvánulása hátrányosan hat mind az ösztönzési, mind a szociális célok megvalósulására.

Következtetések a keresetszabályozás vélt és valóságos hatásaira hiánygazdaságban, különös tekintettel az ösztönzésre: mikroösszefüggések makrokontextusban

I. Elméleti kiindulópontjaink szerint az egyazon dolgozó kategóriák iránt keresletet támasztó, egymás munkaerőpiaci riválisaiként fellépő vállalatok között a bér-kereseti különbségekkel ellentétes irányú különbségeknek kell kialakulniok a teljesítménykövetelményekben ahhoz, hogy versenytársaikkal szemben megőrizhessék munkaerővonzó és -megtartó képességüket. Ez azt is jelenti, hogy a vállalatok bér-kereseti pozícióinak átrendeződését a munkaerő és/vagy a teljesítménykövetelmények vállalatok közötti eloszlásának módosulásai követik. A javuló bér-kereseti pozíciójú vállalattal szemben a munkaerőpiaci versenytársak engedményekre kényszerülnek dolgozóik kiválasztásában és rostálásában, illetőleg a velük szemben támasztható teljesítménykövetelményekben.

Konklúzió: *A bérek-keresetek vállalatközi differenciáltsága-differenciálódása, a vállalati bér-kereseti pozíciók eltérései és átrendeződései a vállalatok összességére nézve nem állnak semminemű egyértelmű kapcsolatban a dolgozók mint munkavállalók munkahelyi ösztönzésének eredményességével. Reájuk gyakorolt hatásán keresztül ezért a keresetszabályozás nem befolyásolhatja az ösztönzés makrogazdasági eredményességét, hanem csak az ösztönzés lehetőségének és/vagy a munkaerőnek a vállalatok közötti allokációját.*

II. Minél differenciáltabbak a vállalatok bér-kereseti pozíciói, a gyengébb pozíciójú vállalatok annál kevésbé lehetnek képesek hátrányukat a teljesítménykövetelményekből tett engedményekkel ellensúlyozni: megakadályozni létszámuk elszívását. Ezért ilyen körülmények között sem az egyes vállalatok által fizethető bérek-keresetek tömegének, sem a színvonalának a korlátozása nem szavatolhatja a kiáramló nominális bér-keresettömeg antiinflációs célzatú kontrolljának hatásosságát.

Az 1980-as évek elejéig egyre szélesebb körben alkalmazott *bértömeg*-szabályozás esetén világos, hogy minden egyes dolgozó kilépése a vállalatától és átlépése egy másik vállalathoz növeli a kiáramló összes bérek-keresetek tömegét — még akkor is, ha a munkahelyet változtató dolgozók nominális bére-keresete az átlépéssel nem emelkedik. Hiszen a kilépésükkel megtakarított bér bizonyos hányadának mértékéig növekszik a vállalatnál maradó dolgozók bére-keresete, miközben a kilépők továbbra is megkapják korábbi bérüket-keresetüket (ti. az új munkahelyükön).[12] A valóságban ráadásul a munkahely-változtatások gazdaságunkban jellemzően bér-keresetemelkedéssel párosulnak. (Ha a helyben maradó dolgozók bére-keresete a statisztikai adatok tanúsága szerint összességében mégis hasonló ütemben emelkedik, mint a munkahely-változtatóké, ez arra utal, hogy — a VII. premisszánknak megfelelően — a vállalatok általában kénytelenek felzárkóztatni stabil dolgozóik bérét-keresetét a máshonnan felvett új dolgozóik magasabb béréhez-keresetéhez.)

De vajon az 1968-tól az 1980-as évtized elejéig tartó időszak első felében ténylegesen túlsúlyban lévő — sőt az időszak kezdetén és végén szinte egyeduralkodó — *bér-színvonal*-szabályozás általános alkalmazása esetén (amit most csupán az egyszerűbb kifejtés végett tételezünk fel) mennyiben beszélhetünk a vállalatok közti bér-kereseti különbségek többlet-vásárlóerőkiáramlást s ezáltal inflációt gerjesztő hatásáról?

Továbbra is tételezzük fel, hogy minden egyes vállalat átlagos bér-kereseti színvonala az előirányzott (s a fogyasztói árualap bővülésével összhangban álló) mérték alatt marad; sőt akár azt is, hogy a bér-kereseti színvonaluk stagnál. Kössük ki még azt is, hogy a foglalkoztatottak száma sem emelkedik. Bekövetkezhet-e ilyen körülmények között többletbér, -kereset kiáramlása? Természetesen igen, sőt: a vállalatok eltérő bér-kereseti pozíciója által kiváltott munkaerő-áramlás folytán bizonyosan be is következik. Ha ugyanis megindul a dolgozók áramlása a rosszabb bér-kereseti pozíciójú vállalatoktól a jobban fizető munkahelyek felé, úgy a bérek-keresetek össztömege akkor is növekedhet, ha eközben minden egyes vállalat bér-kereseti színvonala változatlan marad (vagy akár valamelyest még csökken is).[13]

[12] A bértömeg-szabályozás általános alkalmazása esetén elvileg előfordulhatna ugyan, hogy a kilépők egy része álláslehetőség híján nem tud újra elhelyezkedni, s így — a korábbi bérüknek a vállalatnál maradt dolgozók között kiosztott hányadán felüli részével — csökken az összbértömeg. A bértömeg-szabályozás általános bevezetését azonban — számot vetve a jogos aggályokkal — a közgazdászoknak csupán igen szűk köre s csak rövid átmeneti időszakban vetette komolyabban fel. A gyakorlatban pedig, mint közismert, a bértömeg-szabályozás hatálya alá eső vállalatoktól kilépett dolgozók újraelhelyezkedése nem hiúsult meg más vállalatok elégtelen munkaerő-keresletén.

[13] Ha például „A" vállalat bérszínvonala 45 ezer Ft/fő/év, „B"-é pedig 60 ezer, akkor egy 45 ezer Ft évi bérű dolgozó átlépése „B"-be 60 ezer Ft/év bérért egyik vállalat bérszínvonalát sem módosítja, miközben 15 ezer Ft évi többlet-bérkiáramlást von maga után. Ha pedig „A"-ból egy 48 ezer Ft/év bérű dolgozó lép át „B"-be, s az új helyen az évi bére, mondjuk, 58 ezer Ft (tehát 20 százalékkal magasabb a korábbinál), akkor úgy nőtt az összbértömeg évi 10 ezer forinttal, hogy közben mindkét vállalat átlagbérszintje még süllyedt is.

Konklúzió: *A vállalatközi bér-keresetdifferenciáltság mértékében növekszik gazdaságunkban a kiáramló bér-keresettömeg oldaláról jelentkező inflációs nyomás veszélye.*

III. A vállalati gazdálkodás eredményességétől függő bér-kereseti különbségek úgy is felfoghatók, hogy egyazon termelési tényezőhöz: a munkaerőhöz a vállalatok különböző árakon jutnak hozzá. Ez a körülmény nyilvánvalóan ellentmond a racionális gazdasági kalkuláció elemi feltételének,[14] s azzal jár, hogy a vállalatok gazdálkodási mutatói tendenciózus torzítással tükrözik annak eredményességét. Következésképpen még ha a bérek-keresetek eltéréseiben valóban a vállalati gazdálkodás eltérő eredményessége fejeződnék is ki (amire azonban gazdaságunkban nemcsak és nem is elsősorban a differenciált vállalati bér-kereseti pozíciók miatt nincs biztosíték), akkor sem feltétlenül ésszerű irányú az általuk kiváltott munkaerő-áramlás. A termelési tényezők, ezen belül a munkaerő nemzetgazdaságilag racionális hasznosítása ugyanis akár egy aktuálisan jobb gazdálkodási eredményű vállalattól egy rosszabb felé irányuló munkaerő-átáramlást is indokolhat — ti. amennyiben a rosszabb bér-kereseti pozíciójú vállalat gyengébb gazdálkodási eredményébe (s ebből adódóan hátrányos bér-kereseti pozíciójába) már erősen belejátszanak a többi vállalaténál alacsonyabb bér-kereseti színvonalából fakadó létszám-utánpótlási és ösztönzési nehézségei.

A bérek-keresetek és a vállalati eredmény pozitív kapcsolatán nyugvó vállalatközi bér-keresetdifferenciálódást tehát — már amennyiben egyáltalán kibontakozhat — gazdaságunkban olyan öngerjesztő, kumulatív folyamatként kell elgondolnunk, amelyet irracionális gazdasági következményekkel járó, éleződő gazdasági, munkaerőpiaci feszültségek kísérnek.[15] Ennélfogva e folyamatot, a deklasszálódás örvényébe került vállalatok bér-kereseti színvonalának felzárkóztatásával, időről időre valamiképpen vissza kell fordítani. Az ezt célzó kényszerlépésekkel kiáramoltatott többlet-vásárlóerő azután mintegy megtetézi a vállalatközi bér-keresetdifferenciák indukálta munkaerőmozgás spontán bérinflációs hatását.

Konklúzió: *Sem gazdaságilag ésszerű vállalatközi munkaerő-allokáció, sem eredményes antiinflációs politika nem képzelhető el a vállalati bér-kereseti pozíciók kiegyenlítése irányában ható mechanizmusok nélkül. Ilyen mechanizmusok híján a bér-kereseti pozíciók spontán differenciálódási folyamata, még ha a vállalati eredményhez igazodik is, gazdaságunkban mind a két tekintetben diszfunkcionális következményekkel jár. A gazdaságirányítás ezért többlet-vásárlóerő kiáramoltatása árán kénytelen időről időre utólag elsimítani a vállalati bér-kereseti pozíciók eltéréseit — akaratlanul is aláásva ezzel maguknak a differenciálás deklarált játékszabályainak vállalati magatartást és törekvéseket befolyásoló szerepét.*[16]

IV. Átmenetileg süllyedő (illetőleg süllyedőnek észlelt) átlagos bér-kereseti szint mellett,[17] egyébként azonos feltételek között, az egyéni keresetek differenciált csökkentésével az — ilyenkor fogyasztási lehetőségeik romlásának elkerülé-

[14] Részben a piaci verseny kibontakoztatását nehezítő intézményi akadályok, részben az itt említett dilemmák mérlegelése alapján jutott Wilcsek Jenő már az 1970-es évek elején a vállalatok közötti spontán bérdifferenciálódásnak teret engedő szabályozás elvetéséhez [23].

[15] A munkaerőhiány fokozódása mellett ilyen okok is közrejátszhattak a munkaerőpiaci feszültségek 1968—1980 közötti — egyebek között a fluktuációs ráta megemelkedése alapján azonosított — éleződési periódusaiban, amelyek kampányok formáját öltő következményeiről kitűnő elemzést olvashattunk egy nemrégiben közzétett tanulmányban [6].

[16] Ez a konklúziónk, úgy véljük, összhangban van Falusné Szikra Katalinnak azokkal a kritikai megjegyzéseivel, amelyeket tavaly megjelent tanulmányában [5] tett a vállalatközi spontán keresetdifferenciálódás inflációs következményeivel és a munkaerő-allokációra gyakorolt negatív hatásaival kapcsolatban. A konklúziónk alapjául szolgáló gondolatmenet pedig szoros kapcsolatban áll Révész Gábor okfejtésével ([21]1068—1069. l.).

sére-mérséklésére törekvő — dolgozók éppúgy mozgósíthatók (vagy nem mozgósíthatók) a teljesítményük fokozására, mint emelkedő bér-kereseti színvonal (kedvező kereset- és fogyasztásnövekedési kilátások) mellett az egyéni bérek-keresetek differenciált emelésével. Még ha az előbbi esetben a dolgozók ellenállása átmenetileg szűkíti is a bérek-keresetek korábbi differenciáltságát, éppen az ebben tükröződő fokozott érzékenységük a bér-keresetkülönbségek iránt garantálhatja, hogy az időlegesen szűkebb sávban szóródó bérek-keresetek ellenére ne romoljék az ösztönzés eredményessége.

Még ha a dolgozók ösztönzéséhez elengedhetetlen volna is az egyéni bérek-keresetek átlagos emelkedésének valamilyen minimális mértéke, akkor sem következne ebből, hogy a vállalatok csak bér-keresetfolyósítási lehetőségeik legalább ilyen mértékű javulása esetén tudhatnák ösztönözni a dolgozóikat. Hiszen a munkaerő-állományuk demográfiai cserélődése önmagában is megnyitja számukra az egyéni bérek-keresetek emelésének bizonyos lehetőségét. A nyugdíjba lépők és a helyükbe felvett fiatal dolgozók közötti bér-kereseti különbség mértékéig ugyanis akár valamennyi vállalat valamennyi dolgozójának emelkedhet (reálértékben is) a bére-keresete — anélkül, hogy eközben emelkedne az átlagos bér-kereset. A vállalatközi munkaerő-forgalomba való bekapcsolódáson keresztül pedig a vállalatoknak több-kevesebb befolyásuk is lehet arra, miként alakul munkaerő-állományuk életkor szerinti megoszlása, szakmai összetétele stb. — s ezen keresztül mekkora és milyen irányú lesz a rés a vállalatnál az átlagos bér-kereseti szint változása és az egyéni bérek-keresetek változásának átlaga között.[18] Ebből viszont az következik, hogy a dolgozók különféle kategóriáira irányuló munkaerőpiaci versenyben a vállalati pozíciók akkor is differenciálódhatnak, ha a vállalatok bér-kereseti szintje kiegyenlítetten alakul. Az a vállalat ugyanis, amelyik helyzeténél, adottságainál fogva inkább képes munkaerő-állományának az említett rést tágító szerkezeti módosítására, fölénybe kerülhet egy azonos bér-kereseti szintű, de e rés tágításához manőverezési lehetőséggel kevésbé rendelkező másik vállalattal szemben — ti. az egyazon kategóriájú dolgozóknak fizethető bér-kereset s ezáltal a munkaerővonzó képesség és a munkahelyi ösztönzés lehetősége tekintetében. A vállalati munkaerőpiaci pozíciók ezen alapuló differenciálódása mindazonáltal — szemben a vállalati átlagbér-kereseti szintek differenciálódását előidéző keresetszabályozás hatásával — nem áll ellentétben a munkaerőpiac gazdaságilag racionális működésével, minthogy nem kumulatív, nem öngerjesztő folyamat.

Konklúzió: *A munkahelyi ösztönzés eredményessége független a bérek-keresetek átlagos növekedésének ütemétől.*[19] *Ezért a keresetszabályozás nemcsak a bér-keresetnövelési lehetőségek vállalatok közötti megoszlására, hanem a bér-kereseti*

[17] Itteni megállapításaink a bérek-keresetek reális és nominális, illetőleg tényleges és észlelt alakulására *mutatis mutandis* egyaránt vonatkoztathatók. Következtetéseink érvényessége szempontjából nincsen tehát jelentősége annak, hogy a dolgozók (az ún. pénzillúzió értelmében) csak bizonyos időeltolódással tudhatják megítélni, miként módosította reálbérüket-keresetüket a pénzbérük-keresetük változása, illetőleg hogy reálbérük-keresetük növekedésének mértékét a dolgozók általában alábecsülik. (Részben nyilvánvalóan amiatt, hogy — premisszáink értelmében — a bérük-keresetük alakulásáról alkotott képzeteikben nemcsak a saját korábbi bérükhöz-keresetükhöz, hanem mások egyidejű bér-kereset- és fogyasztásalakulásához, továbbá a saját háztartásuk mindenkori — reálbérük-keresetük növekedésével emelkedő — fogyasztási szintjéhez való viszonyítások is befolyásolják őket.)

[18] Ha például egy 100 dolgozót foglalkoztató vállalatnál az átlagkereset 50 ezer Ft/fő/év, és az év folyamán nyugdíjba lépő, egyenként 80—80 ezer Ft évi keresetű három dolgozó helyett felvesznek ugyancsak három fiatalt 35—35 ezer Ft kezdő keresettel, akkor a 97 „stabil" dolgozó keresete átlagosan mintegy évi 1400—1500 forinttal (2—3 százalékkal) nőhet anélkül, hogy emelkedne a vállalati átlagkereset.

[19] Az ennek ellenkezőjére apelláló — a vállalatok gazdaságirányítással szembeni alkujában ütőkártyaként használt — érvelés is ludas lehet abban, hogy a recessziós időszakban nem sikerül mérsékelni a nominálbérek-keresetek növekedésének ütemét. (Az 1979—1983 közötti időszakban ugyanúgy évi átlagban 6,5 százalékkal nőtt a mezőgazdaságon kívüli ágazatok szocialista szektorában foglalkoztatottak nominális kereseti színvonala, mint a megelőző kilenc évben; átlagos bérszínvonaluk emelkedése pedig még meg is gyorsult.) Úgy tűnik tehát, mintha nálunk — szemben a tőkés gazdaságokkal — nem maguk a nominálbérek-keresetek, hanem a növekedési ütemük lenne lefelé merev.

szint emelkedésének átlagos mértékére gyakorolt hatásán keresztül sem befolyásolhatja az ösztönzés eredményességét. Ha pedig az ösztönzés eredményessége nem függ sem a bérek-keresetek növekedésétől, sem pedig (a X. premissza értelmében) attól, hogy az objektíve indokolt társadalmi juttatások összességükben mekkora hányadát teszik ki a lakossági jövedelmeknek, úgy nincs igazi ellentét a munkahelyi ösztönzés szempontja és a társadalmi juttatások gyorsabb növelését diktáló társadalompolitikai megfontolások között.

Egyéb jellegzetes álláspontok és elméleti-gyakorlati velejáróik — avagy: „aki Á-t mond..."

Az eddigiekben a dolgozókra mint a munkaerejükkel gazdálkodni igyekvő és gazdálkodni kénytelen szabad munkavállalókra tekintettünk. Egyebek között e feltételezés mellett vitattuk el a keresetszabályozástól, hogy — nem egyszerűen az egyik vállalat javára, a másik rovására (ahogyan valójában történik), hanem — összgazdasági méretekben befolyásolhatná a munkahelyi teljesítménykövetelményeket és munkafegyelmet, a kereseteken alapuló ösztönzést, a dolgozók munkahelyi erőfeszítéseit. Kimutattuk továbbá, hogy a bérek-keresetek spontán vállalatközi differenciálódását kiváltó keresetszabályozás éleződő társadalmi, munkaerőpiaci konfliktusok és irracionális gazdasági következmények előidézője, amelyek a differenciálódás deklarált játékszabályainak felfüggesztését kényszerítik ki.

Hogy most két további elterjedt felfogáshoz is észrevételt fűzünk, ezzel a célunk kettős. Egyrészt el szeretnénk kerülni, hogy a tipikus felfogás lényegének megragadására és kritikájára törekedve, a nézetek és a mögöttük felsorakoztatott érvek teljes egyneműségének a látszatát keltsük. Már csak a kívánatos eszmecsere megalapozása szempontjából sem lenne szerencsés, ha legalább röviden nem emlékeznénk meg olyan egyéb, ismert és népszerű elgondolásokról, amelyek szintén szembeszegezhetők a koncepciónkkal. Hozzájuk fűzött megjegyzéseinkkel másrészt az előzőkben kifejtett nézeteink néhány olyan részletét szeretnénk jobban megvilágítani, amelyekkel kapcsolatban a leginkább tartunk a vitát meddőségre kárhoztató félreértésektől.

A vállalatközi spontán keresetdifferenciálódás igenlésétől a vállalatok foglalkoztatási felelősségéig (vagy a munkanélküliségig)

Az az álláspont, amelyikről először szólunk, egyértelműen a keresetszabályozási kötöttségek lazítása mellett tör lándzsát; ennyiben nem különbözik az előzőkben bírált felfogástól. Annyiban viszont igen, hogy ugyanakkor nem sok reményt fűz a dolgozók munkavállalói státusára építő munkahelyi ösztönzés javulásához: e tekintetben tehát mintha az általunk képviselt állásponthoz volna közel.

Ami viszont mindkét állásponttól megkülönbözteti — s egyúttal kezünkbe adja látszólagos kettősségének kulcsát —, az, hogy a gyenge munkafegyelem és alacsony munkahelyi teljesítmények problémáját e felfogás a dolgozók csoporttulajdonosi (társvállalkozó, társult munkás) státusának a kibontakoztatásával véli-reméli megoldhatónak. A keresetszabályozás kiüszöbölése az ehhez vezető utat lenne hivatva egyengetni.[20]

[20] E népszerű eszme világosan kifejezésre jut azokban a legújabb reformintézkedésekben, amelyek — a keresetszabályozás „liberalizálásával" párhuzamosan — határozott lépéseket tesznek a dolgozó kollektívák vállalati vezetés feletti intézményes kontrolljának, felügyeleti jogainak kiterjesztésére. A cél: a vállalati szervezet és működés közelítése — mégpedig a lehető legszélesebb körben — a lényegében az önigazgató vállalati és a szövetkezeti forma mintájára elgondolt eszményi modellhez.

E felfogás alapeszméje önmagában aligha ébreszthet kételyeket. Logikus és a dolgozók magatartására vonatkozó posztulátumainkkal sem ellentétes feltételezés, hogy minél szorosabban fonódna össze a dolgozó kollektívák s bennük az egyes dolgozók anyagi boldogulása a vállalatuk sorsával, annál inkább növekedhetnének, a vállalatuk pillanatnyi bér-kereseti pozíciójától függetlenül is, a dolgozók munkában kifejtett erőfeszítései. Elvileg még az sem zárható ki — valljuk e felfogás képviselőivel együtt —, hogy ilyen körülmények között a keresetek későbbi jelentős javulásával kecsegtető vagy éppen a vállalat puszta fennmaradásához nélkülözhetetlen fejlesztési akciókért a dolgozó kollektívák még önkéntes áldozatokra is hajlandónak mutatkoznának: átmenetileg beérnék a pillanatnyilag lehetségesnél szerényebb keresettel,[21] fokoznák munkahelyi erőfeszítéseiket stb. Ilyen nézőpontból szemlélve, az adminisztratív keresetszabályozáshoz képest már a keresetszabályozás olyan változatai is kétségkívül előrelépésként értékelhetők, amelyek mellett a dolgozók a bérükön-keresetükön keresztül kisebb-nagyobb mértékben érdekeltek a vállalatuk gazdálkodásának végső eredményében.

A keresetszabályozás kérdésében eszerint látszólag nincs is igazi nézeteltérés köztünk és az itt tárgyalt felfogást vallók között. Mintha csupán az verne éket az álláspontok közé, hogy mi a munkavállalói státus meghatározó jelentőségét kinyilvánító előfeltevéseinket konokul rávetítjük egy olyan új helyzetre, amelyiknek (már csak a keresetszabályozási kötöttségek lazításának-feloldásának az eredményeképpen is, párosulva a dolgozók növekvő befolyásával a vállalatuk gazdálkodási döntéseire) éppenséggel a csoporttulajdonosi státus előtérbe kerülése lenne a legfontosabb megkülönböztető jegye. De vajon erről van-e szó?

Kategorikus igen-nem válasz helyett hadd hívjuk fel a figyelmet a vázolt felfogás megfontolásra intő bökkenőjére. A kialakítani kívánt feltételek között természetszerűen felfokozódó vállalatközi bér-keresetdifferenciálódásnak arra a következményére gondolunk, hogy (már amennyiben ilyen folyamat egyáltalán kibontakozhatna) számottevően megnövekedne a pusztán munkahely-változtatással elérhető egyéni bér-keresetjavulás lehetősége — miközben a csoporttulajdonosi státus kibontakoztatása mint a szóban forgó elképzelés előtt lebegő cél, éppen a fordítottját tételezné fel.[22] A munkavállalói szabadság, illetőleg a vállalati önállóság számottevő megnyirbálása (a dolgozók kezdeményezte munkahely-változtatásnak, illetőleg a munkahelyet változtató dolgozók számára az új munkáltatók által fizethető bérnek-keresetnek a mainál sokkalta szigorúbb és hatásosabb adminisztratív korlátozása) volna hát az az „előleg", amelyet a csoporttulajdonosi státus kibontakoztatásáért fizetni kellene. De nem kevésbé súlyos — s a mechanizmusreformhoz kapcsolódó foglalkoztatáspolitikai koncepcióval szögesen ellentétes — a voltaképpeni ár: a vállalatok foglalkoztatási kötelezettségének elrendelése, a racionalizálási célú vállalati létszámleépítés tilalma. Még ha az első pillantásra meghökkentőnek tűnik is ez a következtetés, be kell látnunk, hogy a dolgozóktól csak akkor várható önkéntes áldozat, ha foglalkoztatásuk a saját vállalatuknál garantált, s így bizonyosak lehetnek benne, hogy maguk is élvezik majd áldozatuk később beérő gyümölcsét.[23]

[21] Erről tesz említést [15].

[22] Maga Kozma Ferenc hívja fel a figyelmet e koncepció megvalósításának arra a fontos előfeltételére, hogy a dolgozók ne érhessenek el egyszerű munkahely-változtatással jelentős keresetemelkedést [15].

[23] A mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében ezek az ellentmondások több okból maradhattak rejtve. Az egyik ok a mezőgazdaság csökkenő súlya a foglalkoztatásban, amely nálunk számos körülmény eredőjeképpen döntő részben önkéntes elvándorlás útján ment végbe. Így a racionalitás diktálta létszámleépülés általában nem került összeütközésbe a szövetkezetek foglalkoztatási felelősségével. Egy másik ok a tagokkal szemben az alkalmazottak (munkavállalók) foglalkoztatásának gyors bővülése, akikre az mgtsz-ek foglalkoztatási felelőssége nem terjed ki. Egy harmadik ok a háztáji gazdálkodás mint a gyenge mgtsz-ek tagjainak

Ezen a ponton a szóban forgó koncepció láthatólag saját ellentétébe fordul át: a gazdasági racionalitás érvényre juttatását célzó liberalizálásnak a keresetszabályozásban végül is a gazdasági szereplők döntési autonómiáját összezsugorító „felülről vezérléssel" kellene párosulnia a munkaerőpiacon.[24] E fából vaskarika elgondolás tüzetesebb értékelése helyett ezért még csak azt a kérdést vetjük fel, vajon értelmezhető-e egyáltalán közgazdaságilag az egyes dolgozók hozzájárulása a vállalatuk gazdasági eredményéhez (Kozma Ferenc [15] tanulmányában: a hozzáadott értékhez), amitől — ti. az így, nem pedig az általunk naturális mennyiségként, „erőfeszítésként" definiált teljesítménytől — e koncepció szerint a vállalatokon belül az egyéni béreknek-kereseteknek függniök kellene.[25] Valójában még a legelvontabb mikroökonómiai modellek összefüggésében sem sikerült az elméleti közgazdászoknak egyetértésre jutniuk az ilyen „dolgozói hozzájárulás" mint parciális hozadék pontos tartalmát illetően. Pedig ez elengedhetetlen feltétele volna annak, hogy egyáltalán felvethető legyen a gyakorlati mérhetőség kérdése. Ezért meglepő az a könnyedség, amellyel az itt tárgyalt elgondolás hívei e kulcsprobléma felett átsiklanak — arra késztetve bennünket, hogy további érvelés helyett egyelőre beérjük fenntartásaink hangoztatásával.[26]

A teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás lebecsülésétől a „munkahadseregig" (vagy a koordinációs vákuumig)

A másik felfogás, amelyre röviden ki kell térnünk, a keresetszabályozás és a munkahelyi teljesítmények közötti összefüggés kérdésében a miénkkel lényegében azonos (tagadó) álláspontot foglal el. Teszi azonban ezt azon az alapon, hogy kétségbe vonja magának a bérek-keresetek általunk értelmezett ösztönző differenciálásának a meghatározó jelentőségét is abban, hogy gazdaságunkban a vállalatok összességében („átlagosan") mennyire szigorú teljesítménykövetelményeket érvényesíthetnek a dolgozóikkal szemben. E felfogás alátámasztásaképpen szokás hivatkozni például az időbérezés fejlett tőkésországokban tapasztalható térhódítására, a teljesítménybérben foglalkoztatott munkások viszonylag csekély és csökkenő arányára — annak bizonyságaképpen, hogy a dolgozók intenzív munkájának nem (de legalábbis nem elengedhetetlen) feltétele a bérek-keresetek teljesítmény szerinti differenciálása.

jövedelmi hátrányát többé-kevésbé kiegyenlítő fontos kiegészítő jövedelemforrás. Egy negyedik ok pedig a tagsági viszony közeledése a munkaviszonyhoz, amit jól mutat az mgtsz-tagok alkalmazottakéhoz hasonló intenzitású bekapcsolódása a munkaerő-forgalomba [12]. E tapasztalatok alapján fenntartásokkal kell kezelnünk az olyan elképzeléseket, amelyek az áru- és pénzviszonyok szerepének kibontakoztatásával párhuzamosan, akár gazdaságunk egészében, akár a gazdálkodó szervezetek meghatározott körében, a dolgozók résztulajdonosi-(al)vállalkozói státusának általános kiteljesítését látnák kívánatosnak. A gazdasági aktivitás formaválasztékának további bővítése helyett effajta uniformizálásra — a tisztán munkavállalói szerepkör száműzésére — törekedni (még ha csak a gazdálkodó szervezetek egy részére kiterjedően is) épp oly súlyos hiba volna, mint az elmúlt időszakban a munkavállalói státus kizárólagosságának az erőltetése volt.

[24] Legalábbis annyiban, amennyiben e koncepció megvalósításának mellékhatásaként nem következnék be tartós és tömeges kényszerű munkanélküliség, ami azonban az alacsony munkahelyi teljesítményekkel szemben a nemzetgazdaság rendelkezésére álló munkaerő-kapacitás kihasználatlanságának csupán egy másik formája.

[25] E felfogás bírálatához lásd Falusné [2] tanulmányának az outputszemléletről szóló fejtegetéseit, valamint egyik vitaírását [3].

[26] A dolgozók tulajdonosi státusának osztalékra jogosító részjegytulajdonon alapuló erősítése is egyike azoknak a divatos elképzeléseknek, amelyek — lévén a részjegy természetszerűen másra szabadon átruházható — bizonyosan nem szolgálhatnák a dolgozók munkahelyi csoporttulajdonossá tételét [11]. Más kérdés, hogy a részjegytulajdon intézménye esetleg elősegíthetné a lakossági megtakarításoknak mint a szocialista szektor pótlólagos fejlesztési forrásának bővülését és a gazdálkodó szervezetek közötti ésszerűbb spontán allokációját.

A munkahelyi teljesítményeknek eszerint a vállalati vezetők eltökéltsége és a munka szervezettsége (s esetleg még a munkanélküliség fegyelmező ereje) volna, az elérhető bérektől-keresetektől szinte függetlenül, a döntő meghatározója?

Nem mélyedhetünk bele annak a — 9. lábjegyzetben már leszögezett — álláspontunknak részletes indokolásába, miért nem mond ellent a vállalatokon belül kiegyenlített bérek-keresetek mellett megvalósuló nagy munkaintenzitás a teljesítmény szerinti bér-keresetdifferenciálás munkahelyi erőfeszítéseket meghatározó szerepének, illetőleg a teljesítménybérezés visszaszorulása a teljesítményelv érvényesülésének a bér-keresetdifferenciálódásban. Be kell érnünk egyetlen érv felemlítésével. Eszerint az említett nyugati vállalati bérezési gyakorlat nem feltétlenül jelenti a teljesítményelvű bér-keresetdifferenciálódás jelentőségének elhalványulását. Esetleg csupán arra utal, hogy a munkahelyi erőfeszítéseket meghatározó szerepét ott részben más érvényesülési mechanizmusok útján tölti be.

S valóban: könnyen rá is bukkanhatunk egy ilyen mechanizmusra, amelyik a kis- és a nagyvállalati szféra kínálta munkaalkalmak és foglalkoztatási-bérezési feltételek sajátosságain keresztül érvényesül. Hatásukra a teljesítménybérezés elsősorban a magasabb béreket-kereseteket, nagyobb állásbiztonságot kínáló, a dolgozók munkahelyi stabilitására és lojalitására jobban rászoruló, alacsonyabb bérköltséghányadú (ezért kevésbé „bérszínvonal-érzékeny"), a munkások magasabb fokú szervezettsége jellemezte nagyvállalati szférában kerülhet ki a munkahelyi vezetők eszköztárából. A viszonylag magas munkaintenzitás fenntartásának ugyanis éppen az a privilegizált helyzet lehet az alapja, amelyet a bér-kereseti színvonal és a munkahelyi előrejutás tekintetében a nagyvállalatok képesek és kénytelenek biztosítani dolgozóiknak a kisebb vállalatokkal szemben.[27] Ilyen feltételek mellett a kis- és a nagyvállalatok közötti mobilitás és munkaerő-szelekció az egyik legfontosabb csatornája lehet a törekvő és az önkímélő, az eltérő adottságú stb. dolgozók teljesítmény szerinti bér-keresetdifferenciálódásának, amelynek lehetséges mértéke azután természetszerűen kifejezésre jut a dolgozók munkahelyi teljesítményében.

Hasonló meggondolásokból véljük úgy, hogy ökonomista érvelésünk érvényességét Japán példája sem cáfolja. Sőt elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy ilyen megközelítésmód — természetesen más (például kulturális) tényezők hatásának mérlegelése mellett — segíthet annak a legendás munkakedvnek a megértésében, amely annak ellenére általánosan jellemző, hogy a nagyvállalatokban szinte ismeretlen a teljesítmény szerinti nyílt bér-keresetdifferenciálás, sőt az elbocsátások és a munkanélküliség mértéke is elenyésző.

Egyrészt annak a ténynek a fontosságát szeretnénk hangsúlyozni, hogy az aktív lakosságnak viszonylag kis hányada részesül a nagyvállalati szféra kínálta biztonságos álláshelyekből. Nagy részük lényegesen hátrányosabb jövedelemszerzési, foglalkoztatási és munkafeltételekkel kénytelen beérni a kisüzemi szektorban — gyakorta egy-egy óriásvállalatnak bedolgozó családi kisüzem tagjaként. Másrészt — de az előbbiekkel szoros összefüggésben — szigorú teljesítménykényszert fejtenek ki a nagyvállalati szféra dolgozóira a vállalaton belüli előrejutással elérhető, anyagiakban is kifejeződő hosszabb távú előnyök. Röviden szólva, amíg a nagyüzemi szektorban, az ottani foglalkoztatáshoz fűződő privilégiumok és kar-

[27] Közismert tény, hogy az Egyesült Államokban — ahol a fordizmus előretörésével talán a legkorábban indult meg a nagyvállalatokban a tayloriánus munkaszervezési és bérezési elvek térvesztése (életre hívva a monopolista munkás már Gramsci — [10] 81—83. l. — által is nagy jelentőségűnek tekintett típusát) — a kisüzemi bér-kereseti szint azonos szakképzettségi követelmények esetén messze a nagyüzemek bér-kereseti színvonala alatt marad.

rierlehetőség folytán *érdemes*, addig a kisüzemi szektorban, az életszínvonalsztenderddel való lépéstartás végett, *muszáj* nagy erőbedobással dolgozni.[28]

Nagyfokú jövedelemdiszparitás a kisüzemi szektor rovására; a bérből-fizetésből élők (nyugat-európai mércével mérve is) alacsony aránya; olajozott kooperáció és magas fokú gyári szervezettség s ennek megfelelően a munkavállalók kiegyenlített alkupozíciója; a kényszerű munkanélküliség csekély mértéke ellenére általánosan magas munkahelyi teljesítmény-színvonal — az állapotjellemzők ilyen elrendeződése teljes összhangban áll a munkahelyi ösztönzés hazai anomáliáinak okaira a 3. lábjegyzetben tett megállapításunkkal. Úgy tűnik, e visszásságok valóban a bérből-fizetésből élők viszonylag magas arányával és az ezt fenntartó állandósult munkaerőhiánnyal, a második gazdaságbeli kisüzemi tevékenységek (sőt az első gazdaságbeli kisvállalatok)[29] javára mutatkozó jövedelemdiszparitással, a kooperáció állandósult zavarai és a szervezettség alacsony foka miatt differenciált munkaerőpiaci alkupozíciókkal függhetnek legközvetlenebbül össze. Ezek a tényezők külön-külön is, együttesen pedig különösképpen rontják a bérekkeresetek differenciálásán alapuló ösztönzés eredményességét az első gazdaság munkaszervezeteiben.

De ha elvetjük is annak lehetőségét, hogy ilyen feltételek között az egyes vállalatok összehangolatlan teljesítménynövelő akciói sikerhez vezessenek, felmerül a kérdés: nem eredményezhetne-e, mégiscsak a bérektől-keresetektől függetlenül, általános javulást a munkahelyi teljesítményekben, ha kialakulna a munkáltatók összességére kiterjedő munkaerőpiaci kartell, amellyel a dolgozók mint munkaerejük kizárólagos vevőjével állnának szemben?

Szeretnénk mindjárt hangsúlyozni, hogy efféle munkaerőpiaci monopszónia létrejöttére a gyakorlatban — itt most nem tárgyalható okokból — gazdaságunkban aligha számíthatunk. (Nem véletlen, hogy még az a pár helyi kartell is rövid életűnek bizonyult, amelyik az 1970-es évek második felében — részben a gazdaságirányító szervek sugalmazására vagy éppen nyílt szorgalmazására — létrejött.) Ám ha egy ilyen fejlemény mégis bekövetkeznék, a munkáltatói kartell teljesítménynövelő diktátumaival szemben előbb-utóbb létre kellene jönnie egy ugyancsak átfogó munkavállalói érdekképviseleti szervezetnek, amelyik a munkáltatói kartellal szemben — a munkáltatók agresszivitását esetleg még felül is múló elszántsággal — a munkaerő értékesítésének monopóliumaként lépne fel. Ez pedig legalábbis kétségessé tenné a teljesítmények fokozására kartellba tömörült munkáltatók törekvésének sikerét.

De a munkaerőpiac efféle (ti. egy munkaerő-értékesítő monopólium és egy munkaerő-vásárló monopszónia együtteseként elgondolt) megszerveződése — már amennyiben komolyan vesszük a mikroökonómia bilaterális monopóliumra vonatkozó elméleti tételeit —, még ha végbemenne, sem állandósulhatna. Előbb-utóbb ugyanis a felek fölismernék, hogy érdekeiket jobban érvényesíthetik, ha bizonytalan kimenetelű összecsapások vállalása helyett koalícióra lépnek egymással — a gazdaság állami irányításának ésszerűsítő szándékaival szemben.

Amint a dolgok odáig fejlődnének, gazdaságunk állami irányítása arra kény-

[28] Mindezzel nem akarjuk lebecsülni a jól végzett munka és a munkáltató iránti lojalitás éthoszának jelentőségét a japán dolgozók kivételes teljesítményorientáltságában és ezen keresztül a japán gazdaság példátlan sikereiben. Csupán attól ódzkodunk, hogy mindmáig töretlen fennmaradását egyszerűen valamiféle sajátos, fanatizmusra hajló japán népléleknek tulajdonítsuk. Ha a születését és sajátos rítusait nem érthetjük is meg bizonyos történelmi gyökerekre való visszatekintés nélkül, egy ilyen éthosz aligha élhetne az alapvetően fogyasztásorientált modern Japán piaci gazdaságában attól függetlenül ennyire szívósan tovább, hogy a gazdasági élet hétköznapi valóságában kifizetődőnek bizonyul-e vagy sem az általa diktált magatartás.

[29] Lásd [17].

szerülne, hogy feloszlassa a számára nehezen hozzáférhető koalícióba szerveződött munkáltatói és munkavállalói monopolszervezeteket, és visszaállítsa az eredeti állapotokat. Vagy pedig kísérletet kellene tennie a munkaerőpiac (az ezt megtestesítő munkáltatói-munkavállalói szövetkezés) államosítására. Ez egy olyan trockiji munkahadsereg létrehozását jelentené, amelyben a bérek-keresetek szerepét a munkaerő allokációjában a vezénylés s a dolgozók munkahelyi magatartásának alakításában is a törvényesített kényszer alkalmazása venné át. Megítélésünk szerint azonban, átmeneti szükséghelyzetektől (háború, újjáépítés, természeti katasztrófa) eltekintve, egy modern gazdaság sikeres működése csak a munkaerő magántulajdonának tiszteletben tartásával, ennek megfelelő ösztönzési rendszerek működtetésével képzelhető el.

„Maradi radikalizmus" helyett „haladó konzervatizmus": elméleti következtetéseink gyakorlati tanulságai

Mint cikkünk első fejezetének elején jeleztük, bér-keresetfolyósítási döntéseik önállóságának a keresetszabályozásban testet öltő korlátozására a vállalatok egyértelműen úgy tekintenek, mint a dolgozóik teljesítőképességében rejlő tartalékok mozgósításának elsődleges gátjára. Úgy találják, hogy a dolgozóik teljesítmény-visszatartásán, a munkafegyelem lazaságain a keresetek emelésének mértékétől függően lehetnek úrrá. Érvelésük szerint elsősorban ezen múlik, hogy az ösztönző keresetdifferenciálás fokozására irányuló lépéseik kockázatával (mindenekelőtt a fluktuáció megélénküléséből és az elszenvedett létszámveszteségből származó teljesítménykieséssel) arányban áll-e vagy sem az egyéni teljesítmények növekedésében remélhető hozam.[30] Ezért úgy vélik, hogy ha a gazdaságirányítás nem gördítene mesterséges akadályt a bér-keresetfizetési lehetőségeik elé, akkor többletbérkiadásaik a nagyobb teljesítményeken keresztül megtérülnének.

Az már e mikroszinten is csak látszólag helytálló vélekedések logikailag hibás makroökonómiai általánosításának a megnyilvánulása, hogy a gazdaságirányító szervek illetékes szakemberei az effajta vélekedéseknek népgazdasági érvényességet tulajdonítanak. Így jutnak arra az álláspontra, hogy a dolgozókkal szemben támasztott teljesítménykövetelmények általános fokozásának, a munkahelyi ösztönzés javításának gazdaságunkban olyan általános feltételek megteremtése a záloga, amelyek közepette a vállalatok mai és várható gazdálkodási eredményeik függvényében saját belátásuk szerint dönthetnének a bér-kereseti szint növelésének mértékéről.

Valójában mikroszinten is csupán annyit állíthatunk elméletileg megalapozottan, hogy adott munkaszervezetben, egyébként azonos feltételek mellett, a dolgozók ellenállása folytán kevésbé van mód a már kialakult keresetek újraelosztására, mint a kereseti különbségeknek a keresetnövekmény differenciált elosztásán alapuló átrendezésére; ennek azonban semmi köze a munkahelyi ösztönzés lehetőségéhez. Ha pedig a vállalatot nem munkaerőpiaci környezetéből kiragadva („egyébként azonos feltételek mellett") nézzük, hanem munkaerőpiaci riválisaival együtt, és feltesszük, hogy a keresetek azoknál is emelkednek, akkor a kereset-

[30] Aligha érdemes sok szót vesztegetni annak a naiv érvelésnek a cáfolatára, amelyik szerint a bérek-keresetek gyorsabb emelésére a második gazdaságban szerezhető jövedelmektől való lemaradásuk csökkentése végett lenne szükség. Tapasztalatilag és elméletileg (ti. a két gazdaság közti jövedelemdiszparitást előidéző és fenntartó összefüggések alapján) egyaránt igazolható ugyanis, hogy gazdaságunkban ez csupán az inflációs nyomást erősítené ([18] 184—188. l.).

emelkedés mértéke és a munkahelyi keresetdifferenciálás lehetősége közti pozitív kapcsolat látszata is szertefoszlik.[31]

Nem meglepő hát, hogy az elmúlt jó másfél évtized tanúsága szerint a keresetszabályozás módszereitől és a bérek-keresetek növekedésének ütemétől függetlenül elmarad a munkahelyi ösztönzésben, a munkahelyi teljesítményekben, a munkafegyelemben várt javulás. S érthető az is, hogy a vállalatok nagyobb bér-keresetfolyósítási önállóságával a mi körülményeink között óhatatlanul együtt járó (s többnyire a gazdaságirányító szervek elvi állásfoglalásaiban is szorgalmazott) vállalatközi bér-keresetdifferenciálódás folyamata a valóságban nem bontakozhatott ki. A szabályozásba beépített — átmenetinek szánt, ám később nélkülözhetetlennek bizonyuló — fékek, a differenciálódást eleve csillapító járulékos szabályozási elemek mellett, újra és újra megakadályozták ezt a deklarált szabályozás árnyékában kiépült kiegyenlítő mechanizmusok: bérpreferenciák, báziskorrekciók, a szabályozási paraméterek „egyediesítése", bértartalékok képzésének ösztönzése, majd a felhasználásuk befagyasztása, az alkalmazott szabályozási típusok közti vállalati átsorolások és egyéb intézkedések. Végül pedig — az utóbbi években — az adminisztratív központi keresetszabályozás alkalmazási körének számottevő kiterjesztésére is sor került.

Ezeket a fejleményeket olyan következetlenségekként szokás értékelni egy helyes elv gyakorlati érvényesítésében, amelyek miatt maradt el a munkahelyi teljesítményekben várt javulás. Ez az értékelés megfeledkezni látszik azokról a vállalatközi bér-keresetdifferenciálódás kiváltotta gazdasági, munkaerőpiaci anomáliákról, amelyek a differenciálódási tendenciák semlegesítését kikényszerítették.

Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok egyaránt arra mutatnak, hogy a vállalatok közötti bér-kereseti különbségek elsimítása irányában ható mechanizmusok nélkül a munkaerőpiac nem működhet gazdaságilag ésszerűen. Elsősorban a bér—ár-spirál elkerüléséhez és a racionális vállalatközi munkaerő-allokációhoz nélkülözhetetlen, hogy létezzenek olyan erők, amelyek az azonos munkaerőpiaci státusú dolgozók bérének-keresetének pusztán a vállalati hovatartozástól függő tartós differenciáltsága ellenében hatnak. Különben nemcsak a vállalatok munkaerő-keresletének egyenlőtlen alakulásával természetszerűen együtt járó vállalatközi bér-kereseti különbségek maradnak funkcionalitásuk megszűntével is fenn, hanem a már létrejöttükkor is diszfunkcionális különbségek sem egyenlítődnek ki.

A tőkés gazdaságban e kiegyenlítő mechanizmusok legfőbb (ám ott sem egyedüli) mozgatója: a vállalkozók önérdek diktálta törekvése az egységnyi munkahelyi erőfeszítésért fizetett bér-kereset alacsony szinten tartására (tehát nem a minden áron való keresetminimalizálásra — de nem is a minden áron való teljesítménynövelésre!). Nálunk viszont, egy ilyen általános vállalati magatartás híján — s ezzel szoros összefüggésben: a gazdasági növekedés meggyorsulásával várhatóan felfokozódó globális munkaerőhiány s a vállalatok ezt kísérő bérversenye és/vagy „teljesítményengedmény-versenye" közepette —, a vállalatközi bér-keresetkiegyenlítés mint a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodáshoz és az infláció féken tartásához elengedhetetlen funkció egyelőre még óhatatlanul

[31] Például a kereseti szint általános süllyedése közepette a stagnáló kereseti színvonalú (javuló kereseti pozíciójú) vállalat esetleg még növelni is képes a keresetek teljesítmény szerinti differenciálását, míg a munkaerőpiaci versenytársak emelkedő kereseti szintje egy romló kereseti pozíciójú vállalatot akkor is meghátrálásra késztethet a teljesítmény szerinti differenciálás fokozásában, ha van valamekkora eloszthatő keresetnövekménye.

a keresetszabályozásra: a vállalati bér-keresetfolyósítást korlátozó, ám a munkahelyi ösztönzés szempontjából ártalmatlan kötöttségekre hárul.[32]

Megítélésünk szerint ezt tudomásul véve és a vállalati eredményben való vezetői érdekeltség talaján valósulhat meg sikerrel gazdaságirányítási rendszerünk 1968-ban megkezdett és a legutóbbi években újabb lendületet vett reformjának célja: gazdaságunk hiánygazdaság jellegének kiküszöbölése, a mikrogazdasági szereplők (gazdálkodó szervezetek, dolgozók, fogyasztók) döntési autonómiájának és felelősségének egyidejű fokozása útján. E nagyszabású program valóra váltásától függ, mikor kerülhet majd sor a mai értelemben vett (a munkavállalás formáját öltő gazdasági aktivitás várható visszaszorulásával amúgy is csökkenő hatókörű) keresetszabályozás felváltására a munkáltatói és munkavállalói érdekképviseleti szervek s a gazdasági kormányzat nyílt és rendszeres bértárgyalásainak rendszerével, amelyet gazdaságunk erősen strukturált munkaerőpiacának spontán mechanizmusai nyilvánvalóan sem ma, sem a jövőben nem helyettesíthetnek.

Hivatkozások

[1] *Bodnárné Karsai Éva:* A differenciált ösztönzést segítő és gátló tényezők. Munkaügyi Szemle, 1984. 12. sz.
[2] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1977. 1. sz.
[3] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
[4] *Falusné Szikra Katalin:* A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában. Közgazdasági Szemle, 1978. 3. sz.
[5] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és a reform. Közgazdasági Szemle, 1984. 9. sz.
[6] *Fazekas Károly—Köllő János:* A munkaerőpiaci feszültségek és az állami beavatkozás hullámzása. Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz.
[7] *Filipszky Zoltán:* A keresetszabályozási rendszer továbbfejlesztése. A Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése című kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[8] *Gábor R. István:* „Relatív bérszínvonal" — ösztönzés — munkaerő-kínálat (A munkavállalási hajlandóságot és az anyagi ösztönzés lehetséges hatásfokát meghatározó makrogazdasági összefüggések). I—II. rész. Pénzügyi Szemle, 1979. 8—9. sz. és 11. sz.
[9] *Gábor R. István—Kővári György:* Vállalati keresetalakulás, vállalatközi munkaerő-áramlás és munkahelyi ösztönzés — különös tekintettel a keresetszabályozásra. Kézirat, 1984.
[10] *Gramsci, Antonio:* Benedetto Croce filozófiája. Az Olasz marxista filozófusok írásaiból című kötetben.(Szerk.: Huszár Tibor) Gondolat Könyvkiadó, 1970.
[11] *Hámori Balázs—Szabó Katalin:* Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége. Közgazdasági Szemle, 1985. 6. sz.
[12] *Juhász Pál:* Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz.
[13] *Kónya Lajos:* A keresetszabályozás új rendszere, várható hatásai. Pénzügyi Szemle, 1985. 1. sz.
[14] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[32] Cikkünkben konkrétan nem foglalkozhattunk azzal a kérdéssel, hogy a vállalatok bér-keresetfolyósítási döntéseinek az idei évtől jelentősen megnövekedett önállósága, a munkaerő vállalatközi allokációjában és a vásárlóerő-kiáramlásban várható következményei folytán, miért nem bizonyulhat tartósnak; az ösztönzés javulása mennyiben a kísérletbe vont vállalati kör sajátos összetételének és a kísérletben való részvétellel járó kivételezettségnek a következménye; s hogy mindennek folytán miért válik majd— inkább előbb, mint utóbb — elodázhatatlanná az áttérés a vállalati bér-keresetfolyósítás adminisztratív szabályozásának valamiféle korszerűsített változatára. Ezt a kérdéskört valamivel részletesebben tárgyalta a „Szocialista vállalat" OTTKT főirány számára készített tavalyi kéziratos tanulmányunk [9], amelynek ide vágó fejtegetéseit igyekszünk mielőbb megjelentetésre alkalmas formába hozni és közzétenni. Utalhatunk viszont Révész Gábor két korábbi írására ([19], [20]), amelyek tanúsága szerint szerzőjük — egyebek között Antal László, a későbbiekben pedig Polgár Miklós stb. mellett — egyike volt azoknak, akik (támaszkodva Wilcsek Jenő munkásságára) az 1970-es évek második felének vitáiban az adminisztratív bérszabályozás alkalmazása mellett foglaltak állást, legalábbis a konszolidációs gazdaságpolitika időszakára.

[15] *Kozma Ferenc:* Gondolatok a jövedelempolitikáról. Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz.
[16] *Kővári György—Szirácki György:* Túlmunka vállalkozásban. Mozgó Világ, 1985. 1. sz.
[17] *Matits Ágnes:* Az egyéni jövedelmek és a vállalati jövedelmezőség. 4. résztanulmány. Kézirat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1984. október.
[18] *Petschnig Mária:* Fogyasztói árindexünk — a kritika tükrében. II. rész. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983—1984.
[19] *Révész Gábor:* Keresetszabályozásunkról. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
[20] *Révész Gábor:* Keresetszabályozás és gazdaságirányítási koncepció. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.
[21] *Révész Gábor:* Béralakító tényezők, bérarányok. Közgazdasági Szemle, 1980. 9. sz.
[22] *Shapiro, C.—Stiglitz, J. E.:* Equilibrium unemployment as a worker discipline device. The American Economic Review, 1984. június.
[23] *Wilcsek Jenő:* Bérszabályozás és nyereség. Közgazdasági Szemle, 1972. 1. sz.

Nizsalovszky Endre:
TANULMÁNYOK A JOGRÓL

Nizsalovszky Endre a magyar jogtudomány egyik kiemelkedő alakja volt. Nemzedékek során ezreket tanított, elméleti munkásságával jelentős hatása volt a gyakorlatra is. Nagy ívű tudományos életművével általános elismerést szerzett itthon és külföldön a magyar jogtudománynak. Írásai mindig valamely fontos kérdés monografikus gazdagságú elemzését és megválaszolását jelentették. Vonatkozik ez számos, részben idegen nyelven is megjelent könyvére és sok száz tanulmányára egyaránt, azokra is, amelyek a jelen kötetben olvashatók, és szerzőjük mély műveltségét, írásainak elméleti és gyakorlati értékét tanúsítják. E kötet tanulmányai mindenekelőtt tematikai gazdagságban, de részben időben is a lehetséges mértékig átfogják a szerző egész munkásságát.

A jogelmélet, a jogtörténet, a polgári jog, a családi jog és a nemzetközi magánjog azok a jogterületek, amelyeken e kötet írásai is dokumentálják Nizsalovszky Endre sokoldalúságát, mindig újra törekvő szellemi frissességét, alkotóerejét, izgalmas kérdésfeltevéseit és ma is korszerű módját annak, ahogy az élet, a valóság által feltett kérdésekre a választ kereste. Már megjelent és részben eddig kiadatlan tanulmányainak ez a válogatása ezért okkal számíthat mindazok figyelmére, akik a jogtudomány értékeiben a jogfejlődést szolgáló javak mellett általános értékeket is látnak.

306 l., kötve 81,— Ft
Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Világértekezlet a fejlődés és a környezet kérdéseiről

Abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy személyes meghívottként (egyetlen kelet-közép-európaiként) részt vehettem a Környezetvédelmi Koordinációs Központ (angol nevén: Environment Liaison Centre — ELC) 1985. február 4—8. között Kenyában, Nairobiban rendezett világértekezletén, amely a természeti környezet és a gazdasági fejlődés összefüggésének kérdéseit tárgyalta.

Az ELC 11 éve, 1974-ben jött létre. Feladata, hogy világméretű együttműködést alakítson ki a különféle nem kormányszervezetek között, szoros kapcsolatokat építsen ki az ENSZ-nek elsősorban a környezetvédelmi programjait szervező intézményével, az UNEP-pel (teljes nevén: United Nations Environment Program), s más ENSZ-szervezetekkel és -intézményekkel, mint például az ECOSOC, az UNESCO és a FAO. Az ELC részt vállal azokban a globális erőfeszítésekben, amelyeknek célja előmozdítani a föld ökológiájának megvédését; a föld erőforrásainak ésszerű hasznosítását és elosztását; a jobb és ésszerűbb településrendszer és településhálózat kialakítását; a nem kormányzati szervezeteknek a környezetet tartósan megőrző fejlődés (angol nevén: sustainable development) érdekében folytatott tevékenységét; végül, különösképpen a harmadik világ országainak segítését a mindehhez szükséges pénzügyi támogatás megszerzésében, valamint az oktatás és az információcsere megszervezésében. Feladatának tekinti továbbá különféle nem kormányzati és kormányszervezetek környezetvédelemmel és fejlődéssel foglalkozó tevékenységének kiépítését, kapcsolataik erősítését, tapasztalataik, tevékenységi módszereik megismertetését és összehangolását.

Az ELC-nek jelenleg 231 tagszervezete van a világ 66 országában, s hétezer fejlődéssel és környezetvédelemmel foglalkozó különféle intézménnyel (intézettel, szervezettel) tart fenn kapcsolatokat.

Az ELC a környezet és fejlődés témaköreiben 1976 óta folyamatosan bővülő nemzetközi adatbázissal rendelkezik. Az adatok és tények nem kormányszervezetekkel való megismertetése és terjesztése fontos eleme a munkájának.

Az ELC titkárságán jelenleg tiz szakmai és hét adminisztratív alkalmazott dolgozik, s időnként önkéntesek is segítik feladatainak ellátását.

Az ELC 1984—1985-ben mintegy 450 ezer dollár felett rendelkezett. Pénzügyi forrásai az UNEP-től, továbbá a kanadai, a holland és a francia kormánytól, a Ford-alapítványtól, valamint a befolyt tagdíjakból és a kiadványaiért kapott bevételeiből származnak. A központ Nairobiban székel, ahol a kenyai kormány számos különleges kiváltsággal segíti az ELC tevékenységét.

Az ELC-t 18 tagú választmány irányítja, amely évente ülésezik. Az ELC ötféle publikációt ad ki: a kéthavonta megjelenő ún. ECHO fórumot, összefoglalókat, felhívásokat a nem kormányzati szervezetek tevékenységéről, összegező jelentéseket és beszámolókat, brosúrákat és időszerű kérdésekről szóló tanulmányokat, végül felkérésre alkalmi kiadványokat saját szervezetei vagy az ELC-vel kapcsolatban álló más intézmények számára.

★

Az ELC törekvését jól érzékelteti az idei konferenciára benyújtott egyik tanulmány, amelynek szerzője *Marc Nerfin*, a Fejlődési Alternatívák Nemzetközi Alapítványának elnöke. Eszerint a fejlődési folyamatban mind Északon (tehát a gazdaságilag fejlett világ országaiban), mind Délen (a gazdaságilag elmaradott, ún. fejlődő országokban) három szereplőt lehet megkülönböztetni: a kormányzati erőt, a gazdasági erőt, valamint az állampolgárokat és társadalmi szervezeteiket. A felszínen az elsőként említett szereplő áll nemzeti és — az ENSZ keretében — nemzetközi értelemben is a fejlődési folyamat közép-

pontjában. A valóságban viszont a fejlődés fő meghatározója (ismét mind nemzetközileg, mind nemzeti szinten, Északon és Délen egyaránt) a gazdasági erő. A jelenlegi Észak—Dél kapcsolatokat az egyenlőtlen csere jellemzi. A gazdasági erő, természetéből adódóan, a profit érdekében cselekszik a gazdasági élet minden területén, hiszen ő maga a tőke- és a pénztulajdonos, a pénzkölcsönző. Ma nemzetközileg a gazdasági erőt mindenekelőtt a transznacionális vállalatok képviselik. A tömegeket kitevő állampolgárok a leggyengébb szereplők, miközben ők a „fejlődés" igazi, legáltalánosabb alanyai s egyben tárgyai. Alapvetően szükség van ezért az állampolgárok erejének egyesítésére és növelésére, a különböző nemzetek állampolgárainak közös cselekvésére. Ez adhat lehetőséget arra, hogy akcióikkal, a fejlődési alternatívák megvitatásával, tisztázásával csökkentsék a fejlődés káros hatásait, elkerüljék az olyan visszavonhatatlan károkozást a környezetben, amilyet a fejlődés számos országban előidézett és előidéz ma is.

Az uralkodó kormányzati politikai erők — akár jól, akár rosszul — az Egyesült Nemzetek rendszerében kapcsolatban vannak egymással; a gazdasági erő a transznacionális vállalatokon keresztül cselekszik; az állampolgárok ezzel szemben nemzetközileg izoláltak, és nemzeti értelemben sem képviselnek komoly erőt. Az ELC az állampolgári erőt megtestesítő szervezeteket igyekszik tömöríteni, a jelenleginél jobb fejlődési, fejlesztési alternatívák érdekében feltárva a fejlődés mai nemzeti és nemzetközi tendenciáinak gyökereit és következményeit.

Az előadásban felvetett kérdések különös időszerűségére mutat, hogy a fejlett országok iparosodási modelljének másolása a gazdaságilag fejletlen országokban súlyos problémák forrása, minthogy a legtöbb esetben nem felel meg természeti, társadalmi-emberi feltételeiknek. Kézenfekvő tehát a törekvés olyan fejlődési modellek, iparosodási utak kidolgozására és követésére, amelyek az adott természeti, gazdasági és társadalmi viszonyok között a környezettel összhangban álló folyamatokat váltanak ki. A mai fejlett országoktól átvett, illetőleg általuk kezdeményezett-vezényelt iparosodási mintákat a fejlődő országok egy része ún. elit fejlődési modellnek értékeli, lényegében azt értve ezen, hogy az effajta fejlődés kizárólag az elit politikai és gazdasági érdekeit szolgálja; a „köznép" csak az árnyoldalait tapasztalja.

Az utolsó egy-két évtizedben felgyorsult a gazdaságilag fejlett országokból a hagyományos ipar — elsősorban nehézipar — áttelepítése a fejlődő országokba, ami természetesen önmagában még nem volna baj. A gondokat az okozza, ahogyan az áttelepülés végbemegy. Gyakran és egyre gyakrabban elmarad a környezet kíméléséhez-megóvásához szükséges eszközök és rendszerek kiépítése. A környezetet szennyező ipar áttelepítése a harmadik világ országaiba az olcsó munkaerő mellett részben éppen azért kedvező a tőke számára, mert a környezetvédelmi szempontok figyelmen kívül hagyásával jelentős befektetéseket takaríthat meg.

★

Az ELC idei konferenciáján földgolyónk valamennyi kontinense képviseltette magát, összesen mintegy *140 résztvevővel* és további kb. 50 vendéggel és megfigyelővel. A munkacsoportokra, ezen belül szekciókra tagolódó tanácskozások napirendjén a következő témák szerepeltek:

— a vidék (főként mezőgazdasághoz kapcsolódó) fejlődésének gazdasági-társadalmi kérdései a Dél szempontjából;

— a város (főként iparhoz kapcsolódó) fejlődésének gazdasági-társadalmi kérdései ugyancsak a Dél szempontjából;

— az Észak fejlődésének tendenciái;

— az Észak—Dél kapcsolatok jelenlegi problémái, fejlesztésének lehetőségei;

— a béke és a kultúra összefüggései;

— a természeti környezetet tartósan fenntartó és megőrző (sustainable) mezőgazdaságfejlesztés kérdéskomplexuma;

— a pénzügyi támogatás-segélyezés és hitel, illetőleg a kereskedelem összefüggései;

— az energiakérdés, a nukleáris energia és a fegyverkezés összefüggései;

— a „hazárd" iparosítás tényei, megjelenési formái és következményei;

— az erdősítés és sivatagosodás problémái.

Végül, külön napirendi kérdésként tárgyalták az ELC-hez tartozó szervezetek tevékenységét, tevékenységük összehangolását és javítását (konkrétan: a nem kormányzati szer-

vezetek hálózatának problémáit, e szervezetek kutatási és információs tevékenységét, oktatási és népességmobilizációval kapcsolatos munkáját, nemzeti és nemzetközi tevékenységének összehangolását, a különböző területekre vonatkozó gyakorlati elgondolások koordinációját).

A következőkben a témák e gazdag választékából azokat a kérdéseket emelem ki, amelyek a leginkább számíthatnak a hazai olvasó érdeklődésére.

★

A legátfogóbb kérdés a „sustainable development" tartalmának értelmezése. A vita szerint ez olyan fejlődést jelent, amely minden emberi szükséglet kielégítését szolgálja; minden szinten (közösségek, együtt élő embercsoportok, földrajzi egységek, nemzetek stb.) a belső erőforrások kiaknázását, felhasználását és fejlesztését célozza; és képes az ökológiai egyensúly tartós fenntartására. Lényegéhez tartozik, hogy a nyomában bekövetkező strukturális változás, átalakulás nem csökkenti, hanem növeli az emberek autonómiáját. Más szóval e fejlődés emberközpontú; személyes és társadalmi, kulturális és politikai, technológiai és gazdasági vetületeit is beleértve olyan fejlődési minta, amely mind az Észak gazdaságilag fejlett országai, mind a Dél ma még elmaradott gazdaságú fejlődő országai számára iránymutatóvá válhat.

A „sustainable" fejlődés eszerint valódi, a hatalmi, a gazdasági és a társadalmi struktúrát átfogó, sokoldalú nemzetközi együttműködésre vezet, amely az országok közötti természeti és társadalmi különbségek felismerésén és kölcsönös méltánylásán alapszik. Megköveteli a jelenlegi nemzetközi kapcsolatok átstrukturálódását, beleértve a harmadik világ kollektív önerőre támaszkodását, politikai semlegességét és a leszerelést, valamint a fejlődés új szereplőinek életre hívását, aktivizálását.

★

Egy másik — talán a legfontosabb — vitatéma a környezetet tartósan megóvó mezőgazdasági fejlődés kérdése volt. A probléma különleges aktualitása ismert. Ma már felismert tény, hogy a Dél országaiban a legfontosabb kérdés a mezőgazdaság. Roppant jelentőségét mutatja az a tény, hogy a világ számos országában tapasztalható a hagyományos mezőgazdaság felbomlásának, a továbbfejlődés alapját képező mezőgazdasági munkaerő leértékelődésének folyamata, tömegek kényszerű elvándorlása a tradicionálisan mezőgazdasági jellegű vidékekről, településekről. Emiatt súlyos élelmiszerhiányok, éhínségek lépnek fel, amelyek csökkentésére az országok hatalmas adósságokba keveredtek. Létrejön tehát egy olyan kedvezőtlen körfolyamat, amelyből rendkívül nehéz a kitörés.

A vita alapján körvonalazódott álláspont szerint a környezetet tartósan megóvó-megőrző mezőgazdasági fejlődésnek ahhoz, hogy gazdaságilag is életképes legyen (vagyis megfelelő jövedelmet termeljen, és meghatározott időn belül megtérülhessen a beruházott tőke), három fő feltételt kell teljesítenie. Először is a mezőgazdasági fejlődésnek mind rövid, mind hosszú távon a termelékenység és a hatékonyság növekedésére kell vezetnie. Másodszor, a mezőgazdaságnak hosszú távon is fenn kell tartania és meg kell őriznie az ökológiai egyensúlyt. (Példák sora mutatja, hogy e szempont háttérbe szorulása esetén a fejlesztési törekvések gazdaságilag is sikertelennek bizonyulnak: a növényvédőszerek ésszerűtlen alkalmazása következtében a kártevők ellenállóvá válnak, szaporodnak a növénybetegségek, a talaj termékenysége csökken, elkeményedik, elszikesedik, és az elsivatagodás réme fenyeget.) Végül a fejlesztésnek tiszteletben kell tartania a mezőgazdasági rendszer alanyait: az embereket. Ez a törekvés tükröződik a harmadik világ számos országában zajló — egyebek között a földtulajdonban, a föld elosztásában, a tulajdonlás módozataiban végbemenő — forradalmi változásokban. A fejlődést végső soron megvalósító ember tapasztalatainak és tudásának, szokásainak és társadalmi kötöttségeinek figyelmen kívül hagyása kudarchoz és szenvedéshez, a nemzetek hosszan elhúzódó gazdasági egy helyben topogásához vezet.

A vitákban és beszélgetéseken újra és újra felmerült az olyan fejlődési-fejlesztési minták létrehozásának sürgető szükségessége, amelyek a hagyományos és a korszerű mezőgazdaság közötti kapcsolatokra épülnek, figyelembe veszik az ebből adódó lehetőségeket és korlátokat. Ezen belül izgalmas vita folyt arról, milyen is voltaképpen a tradicionális mezőgazdaság. Mértékadó vélemények szerint a tradicionális mezőgazdaság biológiailag

fenntartható, hasznosítja a kevert termelési rendszereket, a tradicionális magvakat, a természetes trágyákat, biztosítja a föld termőképességét, de nem képes a terméseredmények számottevő növelésére. Beilleszkedik a természeti kultúrába, hasznosítja a helyi forrásokat, minimalizálja a kockázatot, de nem segíti elő a rendelkezésre álló források hatékonyabb felhasználását, nem biztosítja a termelékenység emelkedését, azaz a gyorsan növekvő lakosság élelmiszer-szükségletének kielégítését a Dél országaiban.

A mai gazdaságilag fejlett országokban kialakult modern mezőgazdaság magas termékenységű hibrid vetőmagvakat, növényvédőszereket, szintetikus műtrágyákat, gépeket és korszerű öntözőrendszereket alkalmaz. Ez óriási mértékben megnöveli az élelmiszertermelést. A harmadik világ országaiban ugyanakkor az átvett eljárások (az ún. zöld forradalom) következményei drámaiak. A zöld forradalom mezőgazdasága nagy beruházásokat igénylő, ennélfogva államilag támogatott mezőgazdaság, amely leértékelte, sőt sok helyütt tönkretette a tradicionális kultúrát. Emellett hosszabb távon helyre nem hozható súlyos kihatásokkal jár a természeti környezetre. Bár csupán 20-30 éve annak, hogy a modern mezőgazdaság tömegesen használja fel a világ meg nem újítható forrásainak jelentős részét, máris veszélyezteti a megújítható természeti és emberi forrásokat is. Képletesen szólva, a modern mezőgazdaság fellobbanó, majd kihunyó fényhez hasonlít, márpedig a sötétség nem lehet az emberiség alternatívája. Ráadásul a Dél nem egy országában a hagyományos mezőgazdasági tudás még azt megelőzően semmisül meg, hogy az új típusú mezőgazdaság gyökeret vert volna. Ily módon a modern eszközöket alkalmazó mezőgazdaság organikus kialakításának feltételei is veszendőbe mennek. Ezért az ELC akciókra orientált tevékenységében nagy szerepet kell kapniok az olyan oktatási programoknak, amelyek megtanítják az embereket a tradicionális és a modern mezőgazdaság módszereinek és eszközeinek ötvözésére.

A végső cél azonban a környezetet fenntartó és megőrző mezőgazdaság meghonosítása, amely hosszabb távon termelékenyebb és hatékonyabb a hagyományosnál, ugyanakkor mentes a modern mezőgazdaság által az emberre és a természetre gyakorolt káros és halmozódó ártalmaktól.

★

A tanácskozás harmadik fő vitakérdése az Észak—Dél kapcsolatokra vonatkozott. A széles témakört felölelő vitából csupán egyet emelek ki: nagy súlyt kaptak a hitelek, a finanszírozás, a pénzügyi kapcsolatok, a segélyek, valamint az adósság problémái.

A jelenleg finanszírozott projektumok, hitelek és segélyek nem az igénybe vevő ország integrált fejlődését szolgálják — állapították meg a vitában. Hangsúlyozták, hogy az ELC szervezeteinek részt kellene venniök a fejlődő országokat érintő hitelezési, finanszírozási folyamatokban, azoknak a projektumoknak a kialakításában, amelyek a Dél fejlődését és mezőgazdaságának helyreállítását, az adósságkrízis megszüntetését szolgálják. Felmerült, hogy a nemzetközi bankszervezetek által finanszírozott projektumok egy részének hatására a Dél országai ökológiailag még sebezhetőbbekké váltak. A finanszírozásban nem kap megfelelő helyet a földreformok végrehajtásához szükséges segítség. Számos országban hoztak ugyan törvényt a földreformról, a végrehajtásra azonban nem került sor. Olyan hitelekre, projektumokra, finanszírozási módokra lenne szükség, amelyek a földreform és a nyomában kialakuló mezőgazdaság fejlődését úgy segítik, hogy mielőbb összhangba kerülhessen a mezőgazdasági termelés és az adott ország élelmiszer-szükséglete. Általános vélemény szerint — amint ezt a határozat is leszögezte — az ELC-nek nyomást kell gyakorolnia nemcsak a különböző hitelező intézetekre és bankokra, szervezetekre, hanem a transznacionális vállalatokra is, amelyek Délen ma már óriási erőt képviselnek, s amelyek jelenlegi akciói sokszor rombolják a természeti és emberi adottságokat s az újra nem termelhető erőforrások egy részét is. Hangsúlyozták, hogy az új típusú mezőgazdaság kialakításának lényeges előfeltétele az agrárreformok végrehajtása; csak így biztosítható a Dél országai növekvő lakosságának eltartása. Ezt követően nyílhat mód az olyan mezőgazdasági fejlesztésre, amely már szélesebb termékválasztékban exportra is képes. Ily módon lehetne a Dél adósságállományának a mezőgazdasági import következtében felhalmozódott részét fokozatosan csökkenteni. A Világbanknak, az IMF-nek, a különféle fejlesztési bankoknak olyan hiteleket és programokat kellene tehát pénzügyileg támogatniok, amelyek a lakosság növekedésével lépést tartó élelmiszer-ellátást szolgálják.

A munkaértekezlet néhány kérdésben közös akcióprogramot kezdeményezett:

1. Széles körű akciót indít a különféle növényvédőszerek helyes alkalmazására és a természetre, a földre és az emberre egyaránt káros mérgek terjedésének megakadályozására.

2. Felemelte szavát az indiai bhopáli katasztrófa ellen, sürgetve a további katasztrófák elkerülését biztosító intézkedések sorozatát. Külön határozatban rögzítette azokat a tanulságokat, amelyek az indiai katasztrófa következtében már ma levonhatók.

3. Határozatban szögezte le, mit ért a környezetet tartósan megóvó és megőrző új típusú fejlődésen és mezőgazdaságon.

4. A nők — ENSZ által meghirdetett — évtizedének lezárulása kapcsán összegezte az új típusú fejlődésre és mezőgazdaságra vonatkozó ajánlásait az ez év júliusában megrendezendő nairobi konferencia számára.

★

Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy az ELC munkaértekezletén felszínre került nézetek nem mentesek bizonyos illúzióktól. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a vázolt nézetek és törekvések naivitásukkal együtt is olyan valóságos folyamatokra, tendenciákra keresik a választ, amelyek — ha meg nem állítják, meg nem állítjuk őket — az egész emberiség tragédiájához vezetnek. A hétfejű sárkánnyal való hadakozáshoz pedig nem hiányozhat az emberből bizonyos naivitás: hit abban, hogy a már felismert szörnyűséget az emberiség elkerülheti.

Ehrlich Éva

Dr. Ehrlich Éva kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa.

Foltyn Ferenc:

INFLÁCIÓELMÉLETEK ÉS AZ AMERIKAI MONETÁRIS POLITIKA

A tanulmány a tőkésországokban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban tágabb vagy szűkebb körben elfogadott pénz-, illetve inflációelméleteket állítja szembe az Egyesült Államok 1960-as, 1970-es évekbeli gyakorlati pénzpolitikájával. E termékeny összevetésből kétféle következtetésre jut. Egyrészt arra vonatkozóan, hogy a gazdaságpolitika mennyire vette komolyan az elméleti szakemberek ajánlásait, másrészt, hogy a gyakorlati intézkedések — akár az uralkodó elméleti koncepción alapultak, akár nem — hogyan váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

A szerző munkája, mely imponáló mennyiségű idegen nyelvű bibliográfiai anyagot is közzétesz, elemzéseivel együtt minden bizonnyal igényt tart a témával foglalkozó kutatók, szakemberek érdeklődésére.

126 l., fűzve 23,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Egy figyelemre méltó politikai gazdaságtan könyvről
(Tananyagolvasás ürügyén)

A közelmúltban jelent meg a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének kollektívája által írt könyv, amely egy négy kötetre tervezett tananyag első kötete.[1]

Az egyetemi tananyagírás nem a „kiválasztottak" műfaja. Nem az azért, mert a közgazdász oktatógárda meglehetősen tartózkodó akkor, amikor jegyzet, tankönyv írására kell vállalkoznia, miközben rendkívüli módon felélénkül, ha az asztalra már letett tananyagot kell bírálnia. Nem az azért sem, mert a közgazdaságtudomány fehér foltjait a tankönyvíró sem képes kitölteni, miközben állandóan ama két vélemény „partjai között hányódik", miszerint az anyagba csak *a tudomány kiérlelt eredményeit* kell belevenni (a viták csak zavart keltenek a hallgatói fejekben, különösen, ha ideológiai kötéseik is vannak), avagy — a másik vélemény szerint — éppen ellenkezőleg: *a vitákra kell összpontosítani* (ezek ugyanis az elmélet keletkezésének folyamatát mutatják, és az elméleti munka megújítására ösztönöznek). Végül azért sem hálás műfaj a tananyagírás, mert ebben kiváltképp nem képzelhető el „monopólium". Nemcsak a teljesítmény nagysága és a témák szinte polihisztort követelő sokszínűsége miatt, hanem a „koncra várók" jogos vagy jogtalan kritikájának az özöne miatt sem. Ez a helyzet a sokszerzős tananyagokat helyezi előtérbe, a sok „bába" viszont az egységesség hiányát, a kapcsolódó témakörök kifejtésének töréseit, a tudományosan vitatott kérdésekben az „ide vagy oda állásból" adódó ellentéteket válthatja ki.

Mindezeken kívül, számolni kell még a tananyag *gazdaságpolitikai és gazdaságtörténeti környezetével* is. Az 1968 utáni időszakban a marxista közgazdaságtudomány kutatási szabadsága, a témaválasztást és a tartalmi megállapításokat tekintve egyaránt, úgyszólván korlátlan. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a közgazdasági elmélet és az iránta megnyilvánuló gazdaságpolitikai igények (illetve az elmélet alkalmazása) között időnként nem éleződnek ki a feszültségek. Az ellentétek részben elkerülhetetlenek a gazdaságpolitika és a tudomány különböző időhorizontja és eltérő mércéi miatt. A gazdaságpolitika igénye az, hogy a gazdaságelmélet vázolja fel *a gazdasági fejlődés stratégiai vonulatait, de segítse a gazdaságpolitika taktikai lépéseit is.* Való igaz: a közgazdaságtudomány ennek a követelménynek nem mindig tud megfelelni. A gazdaságpolitika „elvárásaiban" azonban időnként túlsúlyra jut a naprakész receptek kívánalma vagy az adott napi gazdaságpolitikai döntések puszta alátámasztásának, „megideologizálásának" a szükséglete, amelynek kielégítésétől a gazdaságelméletnek tartózkodnia kell. A gazdaságelmélet, a konkrét gazdasági folyamatok és a gazdaságpolitika bizonyos feszültségei behatolnak a tananyagokba, s szerkezeti és tartalmi nehézségeket okoznak.

Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a politikai gazdaságtan tanszék kollektívája tiszteletre méltó munkába, nagy vállalkozásba kezdett.

A négykötetes tananyag céljáról és szerkezetéről

A tananyagot — annak első kötetét — a több mint félezer politikai gazdaságtan oktató nagy várakozása előzte meg. Hiszen a legerősebb és legnagyobb tanszék produktuma mindig saját keretein túlmutató jelentőségű. Egyrészt a tananyagot nemcsak a közgazdaságtudományi továbbképzésben oktatják, hanem felhasználják más — politikai gazdaságtant nagy óraszámban oktató — egyetemeken is (az állam- és jogtudományi karokon, a közgazdasági főiskolákon). Másrészt minthogy éppen most készülnek az ún. reformtananyagok más egyetemek számára is, a szóban forgó munka kiindulópont és minta is

[1] Politikai gazdaságtan. Közgazdasági alapvetések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. A szerkesztő bizottság elnöke: Szabó Kálmán. A kötetet szerkesztette: Fekete Ferenc.

lehet ezek megírásához. Végül szakmai presztízsére valamelyest is adó oktatónak — oktasson bár a legkisebb óraszámú tanfolyamon is — feltétlenül ismernie kell ezt a legnagyobb terjedelmű, színvonalas és mértékadó tananyagot. Ezért a munka elismerésének és kritikájának is e szélesebb hatókör által megkövetelt magasabb mércét kell állítania a tankönyv elé. (Ráadásul a mű szakkönyvül is szolgálhat.)

Véleményt igazából csak az első kötetről mondhatunk, mivel ez jelent meg „végleges" formában. De mivel ismerjük az egész tananyagot, annak koncepciójáról és szerkezetéről is ejtenünk kell bevezetésképpen néhány szót.

A célokat, amelyeket a szerzők követtek, a tananyag *bevezetője* a következőkben szabja meg:

a) A tananyag szerkezetét úgy kívánták a szerzők kialakítani, hogy az *a hagyományos tananyagoknál jobban segítse elő* „...a tudományok legújabb ismereteinek beillesztését az alapstúdiumokba tartozó ismeretkörök rendszerébe" (14. l.).

b) A tananyag fontos céljának tekintik azt is, „... hogy szinte kezdettől fogva tárgyal olyan elméleti problémákat, amelyek különös erőltetés nélkül összefüggésbe hozhatók korunk valóságának égető gondjaival, a magyar népgazdaság fejlődésének aktuális feladataival" (14. l.). Ennek előnyei nem elhanyagolhatók, hiszen a hallgatók ilyen típusú kérdéseket feltehetnek már az alapösszefüggések tárgyalásakor is. Ilyenkor nem kell „elmarasztalni" őket türelmetlen kérdéseikért, és nem kell a válaszok idejét a következő tanévig kitolni. Már az első félévben lehet például válaszolni a gazdaságirányítás hazai rendszerének a továbbfejlesztésével kapcsolatos kérdésekre (a szabályozás fiskális jellegének túlsúlya, az állam gazdasági szerepe), vagy szólhatunk — ha ez felmerül — az új növekedési pályára való áttérés nehézségeiről. A hallgatókban továbbá kezdettől fogva él a kapitalizmus és a szocializmus összevetésének a vágya, és így általában ilyen jellegű kérdéseiket sem a tananyag hagyományos tematikájának megfelelő sorrendben vetik fel. Most viszont már az első kötet mondanivalója alapján választ lehet adni arra a fontos kérdésre, hogy a jelenlegi szocialista gazdaságok anyagi-műszaki fejlettsége miért marad el a fejlett tőkésországokétól, milyen általános technikai-gazdasági okai vannak ennek, illetve miért nem bontakozott még ki e területen a szocializmus termelési-gazdasági viszonyaiban rejlő előny.

c) A tananyag a termelőmódok és a világgazdaság *mozgástörvényeit sajátos működési mechanizmusaival együtt, nem pedig elválasztva tárgyalja.* Ez didaktikailag is nagyon jelentős lépés, mert a lényeget (az ellentmondást), valamint a felszíni megjelenési formát együtt vizsgálva elősegíti a valóság jobb megismerését. De tartalmilag is eredményes ez a megoldás, mert megszünteti a még utóbbi időben is kísértő törvényfetisizmust. Végül oldja azokat a feszültségeket, amelyek valamely termelési mód eszmei modellje és valósága között gyakran fennállnak.

d) Végül azt a célt is maga elé tűzte az anyag, hogy kidomborítsa „...a konkrét termelőmódok elsődlegességét az erőforrások elosztásával szemben, az értékek megtermelésének elsődlegességét az értékforrások elosztásával szemben" (15. l.).

A tananyag első kötete véleményem szerint nagyrészt eleget tett eme egyáltalán nem „szűkkeblű" céloknak, és úttörő jelentőségű a tananyagírásban. Különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a szerzők tudatában vannak saját korlátaiknak. Mint a bevezetőben írják: „Tisztában vagyunk az illeszkedés hézagaival, súrlódásaival, helyenként formális voltával, hogy csupán az első lépéseket tettük meg ezen a téren" (17. l.).

Az egész tananyag négy kötetre tagozódik: 1. Közgazdasági alapvetések. 2. Kapitalizmus. 3. A szocialista gazdaság elmélete. 4. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései. Noha az első kötetnek vagyunk csak birtokában, a tananyagnak ez a felosztása új megoldásokat takar, mert: *a)* kiemeli és előrehozza az általános gazdasági folyamatokat és összefüggéseket, *b)* a nemzetközi gazdasági összefüggéseket az egész tananyag zárórészeként kezeli, és nem hagy fel a rendszerspecifikum hagyományával sem.

A „Közgazdasági alapvetések" című kötet szerkezetéről

A politikai gazdaságtan első kötete öt fő részt tartalmaz: 1. Alapfogalmak. 2. Szükségletek, munka, termelés. 3. Áru- és pénzviszonyok, értéktörvény. 4. Az egyensúly, a növekedés és az állami politika a gazdaságban. 5. A tudományos kutatás elmélete és módszer-

A tananyag szerkezete nem abban különbözik a korábbiaktól — hiszen ebben éppen megegyezik azokkal —, hogy az alapfogalmakat és az árutermelést előre helyezi. A különbség a következőkben mutatkozik meg:

a) A politikai gazdaságtan általános kategóriáit *szélesebb terjedelemben* tárgyalják e kötetben, mint a szokásos tananyagok bevezető részében. Itt foglalkozik a tananyag a gazdasági újratermelés és egyensúly (és kategóriáinak) kérdéseivel, továbbá sokkal kiterjedtebben elemzi a gazdaság szervezeti-intézményi formáit és működését, mint az általában megszokott bevezető fejezet. (Itt van szó a gazdálkodó egységekről, az állami költségvetési és pénzpolitikáról, az állami szabályozásról.)

b) A tananyag az áru- és pénzviszonyok mellett az eddigieknél jóval nagyobb teret szán *a naturális folyamatok és viszonylatok tárgyalásának.* Ez az újdonság furcsának tűnik napjainkban, amikor az áru- és pénzfolyamatok erőteljesebb kibontakoztatása van napirenden. Ha azonban jobban meggondoljuk a dolgot, a fejlett termelőmódokban valójában mindkét tendencia jelen van. Itt elegendő a megnövekedett szabad idő felhasználására, az áruviszonyoknak a hatalmas vállalatok keretei közé szorulására, a naptári munkaidő túlnyomó részének a munkaerő újratermelésében való felhasználására hivatkozni. De utalhatunk a szolgáltatások növekvő súlyára az életmód alakulásában, az ún. globális problémák naturális természetére is. Ezért a kötetnek azt a törekvését, hogy nagyobb teret szentel a naturális folyamatoknak, mindenképpen indokoltnak tartom.

c) Új megoldás az is, hogy a szerzők e kötetben vizsgálják *a racionális gazdálkodás kritériumait és módszertanát.* Ezekkel a kérdésekkel eddig az elmélettörténet tantárgy keretében találkozhatott a közgazdász hallgató. A tankönyv e témakörnél tárgyalja a közömbösségi görbéket, a termelési függvényeket (a határtermelékenységi elméletet) és a gazdasági optimum meghatározását a naturális viszonyok közepette.

d) Korszerű felfogásban tárgyalja a kötet a politikai gazdaságtan tárgya és módszere, illetve osztályjellege témakörét is, amennyiben olyan kérdéseket elemez, mint *a gazdaságtudományok és a tudományosság, valamint a politikai gazdaságtan művelésének alapelvei.* E rész terjedelme lehetne ugyan kisebb is, mégsem tartjuk feleslegesnek. Az egyetem ugyanis nemcsak oktató-nevelő intézmény, hanem a tudományos kutatómunkához is indíttatást kell adnia az érdeklődőbb hallgatók számára. Ismereteket kell tehát nyújtani a kutatás alapelemeiről is. De indokolt e problémák részletes tárgyalása azért is, mert a kreatív-vállalkozó típusú gyakorlati közgazdászoknak a munkája megköveteli azt, hogy — az empirikus elemzés mellett — tisztában legyenek a kutatás „mélyrétegeivel" is. Végül nem felesleges ez a tananyagrész azért sem, mert segít eligazodni azon „útvesztőben", amely abból a tényből adódik, hogy a *gazdaságilag racionális és a politikailag reális nem esik mindig egybe.*

A politikai gazdaságtan e tananyagban követett felépítése ellen általában két kifogást szokás felvetni. Az *egyik* az, hogy az általános gazdasági kategóriák és összefüggések kiemelése ellentmond a politikai gazdaságtan klasszikusai által meghatározott tárgyalási módnak, amelynek lényege az egymást követő termelőmódok egységben láttatása, specifikus folyamataik és összefüggéseik hangsúlyozása. Ezért az általános kategóriákra építő kifejtési mód híján van *a történetiségnek* is. A *másik* ellenvetés szerint az általános kiemelése eleve a *kategóriák elemzése* irányába terel ahelyett, hogy az elmélet fénycsóváját *a folyamatok-jelenségek elemzésére* irányítaná.

Az első ellenvetéshez: *a)* Nem igaz az, hogy az általános tárgyalása kívül reked a politikai gazdaságtan mezőjén. Akik ezt állítják, egyoldalúan értelmezik Marxot. Félreértik tudományágunk megalapozóját, amikor azt írja: „. . . minden termelés úgynevezett *általános feltételei* nem egyebek, mint azok az elvont mozzanatok, amelyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva".[2] Ezt kiemelve megfeledkeznek ugyanis a következő marxi megállapításról: „Ámde minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai. Az *általában való termelés* — elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést."[3]

[2] Marx K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei, 46/1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 15—16. l.

[3] I. m. 12—13. l.

Tegyük hozzá, hogy nemcsak az ismétlés megtakarításáról van szó, hanem egyfelől arról, hogy az általános gazdasági kategóriák-törvények (ellentmondások-összefüggések) megismerése a tananyag elején *általános közgazdasági szemléletet* plántál a hallgatók fejébe. Másfelől ez a tárgyalásmód *ösztönzi-kényszeríti* az oktatót a kapitalizmus és a szocializmus termelőmódja specifikumainak alaposabb tárgyalására, a sokszor frázisos és a kérdéseket körbejáró megközelítéssel szemben.

b) A tárgyalt tananyagnak nem a koncepciójából adódik — néhány esetben valóban tetten érhető — történelmietlensége. Ez a tárgyalás inkább orientál a történetiségre. Nemcsak a kategóriák kifejtése halad ugyanis *az általánostól-egyszerűtől a specifikus-bonyolult felé*, hanem a történelmi folyamat is. Továbbá éppen az ilyen kifejtés teszi lehetővé, hogy a ma kategóriáit ne vetítsük vissza a múltba, amikor ezek még nem is léteztek.[4]

A második ellenvetés szerint e tananyagok tulajdonképpen „kategóriagyűjtemények", amelyek *a gazdaságot nem lényegének megfelelően, nem működő dinamikus rendszerként vizsgálják*. A kategóriákból mozaikszerűen összerakott elmélet nem képes megfelelő fejlődési irányokat mutatni a gazdaság számára. Ha e tekintetben teljesen nem szakít a múlttal ez a tankönyv sem, de legalább kísérletet tesz erre. Egyrészt azért, mert az itt tárgyalt általános kategóriák „munkaeszközei" a tőkés és a szocialista gazdaság mélyebb elemzésének. Másrészt éppen a gazdasági folyamatok és a működés elemzését végzi el a szóban forgó tananyag több olyan kérdésben, amelyeket a korábbi tankönyvek nem tettek meg. Elegendő itt utalni az értéktörvény és az arányosság összefonódó érvényesülésének folyamatként való vizsgálatára, a gazdasági növekedés és egyensúly, a naturális optimumkritérium és az árutermelési optimumkritérium ilyen szellemű vizsgálatára.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szerkezet, illetve a koncepció jól szolgálja a tartalmilag színvonalas tananyag megírását. E kötet gyengeségei a koncepció *nem elég következetes* megvalósításával, esetenként pedig *a szerkesztés „gyermekbetegségeivel"* függnek össze.

Néhány kritikai észrevétel a szerkezetről:

a) A tanulhatóságot zavarja, hogy a társadalom és a természet közötti anyagcsere kategóriáit (szükséglet, termelés, munka stb.) a tankönyv két helyen is terjedelmesen tárgyalja „A termelési mód marxi kategóriáinak vázlata", illetve a „Szükségletek, termelés, munka" fejezetekben.[5] E megoldás mellett azzal érvelhetnénk, hogy egy adott kérdést nem kell azonnal totalitásában kifejteni, hanem ismétlésekkel és új oldalról való megközelítésekkel lehet gazdagítani. Ennek a kifejtésnek azonban jelentős hátrányai is vannak: növeli a terjedelmet, logikai törésekkel jár amiatt, hogy egy új kérdést nem az előző kérdés átfogó ismeretében kell tárgyalni. Ezért szerencsésebb lett volna a termelési mód naturálfolyamatainak elöl és egy helyen történő tárgyalása.

b) A különböző árutermelési modellekhez és típusokhoz tartozó értéktörvények tárgyalási módja is *korlátozhatja az ismeretszerzést, és esetenként történelmietlen* is. Az értéktörvény érvényesülését tárgyaló rész menete a következő: 1. Az értéktörvény a szabadversenyes gazdaságban; 2. a jövedelmezőségi optimum a kisárutermelő modellben; 3. végül a termelésszabályozás módosulásai a modern árugazdaságban.

Először is, nem érthető, hogy a kisárutermelő modell, helyesebben inkább egyszerű árutermelő modell mint történeti-logikai kiindulópont miért szorul a második helyre. Másodszor, a szabadversenyes modell félrevezető, mert homályban marad, hogy itt az egyszerű árutermelésről vagy a szabadversenyes kapitalizmusról van-e szó. Bonyolítja a kérdést az, hogy a *tulajdonképpeni kisárutermelő* modell a kapitalizmus előtti termelőmódokban nem is létezett. Vagyis nem létezett olyan állapot, amelyben az *elkülönült árutermelők* a szükségletük kielégítése céljából cseréltek, és az árucsere az *önszabályozó piaci mechanizmus* alapján folyt volna. A céhes ipar elterjedésétől kezdve beszélhetünk kisárutermelői modellről, amely szerint az elkülönült árutermelők cseréltek, de az önszabályozó piac itt is hiányzott. (A céhes ipar sajátos *„éretlen monopólium"* volt, amelyben korlátozták a kínálatot, és magasra szabták az árakat.) Megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy az absztrakt kisárutermelés modelljéhez hasonló kisárutermelés csak a szabadverse-

[4] E kérdésekről lásd bővebben Nagy Lajos: A politikai gazdaságtan új törzsanyagának oktatásáról. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz.

[5] Itt jegyzem meg, hogy a tananyag megkülönbözteti a „termelőmód" és a „termelési mód" fogalmát, de ezeket sokszor egymás helyett is használja.

nyes kapitalizmusban volt. Továbbá nehézséget jelent az, hogy ha a szabadversenyes modell tőkés modell *is*, akkor hogy lehet erről beszélni az értéktöbblet—profit és a tőkés—bérmunkás viszony nélkül, valamint az ezeket megalapozó anyagi-technikai fejlődés nélkül. Végül a *modern árutermelési* modellben van szó — igaz, hipotetikusan — az értéktörvény termelésszabályozó szerepéről. Itt megint azzal találjuk magunkat szemben, hogy miközben még a szabadversenyes kapitalizmus „sem alakult ki", máris belecsöppentünk a monopolista viszonyokba.

Az itt szereplő problémákat a szerzők *a tudomány új eredményeinek felhasználásával*, nagyon színvonalasan — bár esetenként vitathatóan — fejtették ki. Nem a tartalommal, hanem az *elhelyezés mikéntjével* lehet tehát bajunk. Helyesebb lett volna a kisárutermelés absztrakt modelljével indítani az értéktörvény tárgyalását ebben a kötetben, majd a szabadversenyes és a monopolista modellt a kapitalista termelési módban a megfelelő helyen tárgyalni, gazdagítva ezzel ezeket a részeket.

c) A tananyag termelési viszony felfogása véleményem szerint *korszerű és árnyalt*. Ha jól értelmezem, ennek fő oldalai a következők: 1. általános, különös és specifikus termelési viszonyok, 2. a termelőtevékenység és az elsajátító tevékenység viszonyai, 3. tevékenységcsere és elsajátítási viszonyok. Hiányolom azonban már ennél a résznél is az *érdekviszonyok tárgyalását* mint az elsajátítási viszonyok alanyi megnyilvánulását. Nem logikus az sem, hogy egy tulajdonképpen „naturális fejezethez", ahol a szükségletekkel, a munkával és a termeléssel foglalkoznak a szerzők, miként csatlakoznak a társadalmi-gazdasági viszonyok. Végül a tárgyalás során nem egyértelműen különböztetik meg egyfelől a technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyokat, másfelől ezeknek tulajdoni vetületeit, az elsajátítási színvonalat és az elsajátítási módot.

d) A munka újdonságaként említettük, hogy teret szentel „Az ésszerű gazdálkodás vizsgálatának kvantitatív módszertani eljárásairól" szóló tárgykörnek. Itt azonban két megjegyzést kell tennünk: az egyik az, hogy ilyen nagy terjedelemben ez nem kívánkozik a tananyagba, különösen, ha meggondoljuk, hogy ezekkel a kérdésekkel az itteni kifejtésnél *mennyivel bővebben és mélyebben* foglalkozik az elmélettörténet. A másik észrevételem az, hogy a tananyag e módszerek *mindenhatóságát* sugallja. Ezeket a metodológiai eljárásokat nagyrészt a polgári gazdaságtan dolgozta ki — amitől persze még lehetnek jók —, és a polgári bírálat tüzében erősödtek vagy gyengültek. Legyen itt elég csak a határtermelékenységi elmélet feltárt hibáira utalni: nevezetesen arra, hogy ez az elmélet az erőforrások növelésével *homogén használati* értékekkel számol, ha viszont a termelési árat — mint a *heterogén erőforrások* mércéjét — bekapcsolja, akkor már az elosztási viszonyok is befolyásolják a határtermelékenységet. Elég furcsának tűnik az olvasó számára az is, hogy a tankönyv részletesen elemzi a kétszereplős oligopóliumos helyzeteket, amikor a monopólium addig csak a feudális dohány- és sómonopólium összefüggésében került elő az anyagban.

A tananyag néhány tartalmi kérdéséről

A szerzők egyik legnagyobb érdeme az, hogy a közgazdaságtudomány legújabb eredményeit beépítik és felhasználják anyagukban. Nincs mód arra, hogy a kifejtés menetét és az anyag tartalmi gazdagságát részletesen bemutassuk, ezért inkább csak tallózunk az újdonságokban.

1. A korábbi tananyagokban is szokásos volt az *árutermelő munka, az áru kettős tulajdonságának* nyomon követése. A tárgyalt tananyag ezt a kettősséget még továbbiakkal egészíti ki. Egyrészt azzal, hogy *a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági vonatkozások és relációk kettőssége* is végigvonul a könyvön, másrészt a *naturális (reál-) folyamatok és a pénzfolyamatok* kettőssége is.

Az *első* kettősségről: a termelőmunka két oldala nemcsak a árutermelő munkának a különös tulajdonsága, hanem a *munkamegosztáson* alapuló munka általános jellemzője is. Eszerint a konkrét munkának is kettős jellege van: technikai-gazdasági jellege tudniillik az, hogy minden munkafajta *sajátos* használati értéket termel, másfelől a társadalmi-gazdasági jellege, vagyis az, hogy a konkrét munka *elkülönült* munka is. Az absztrakt munkának a technikai-gazdasági vetülete az, hogy *minőségi különbség* nélküli munka, társadalmi-gazdasági vetülete pedig az, hogy nemcsak a társadalmi munka része, hanem *közvetve társadalmi munka is*. A termelőmunka általános és különös vonásainak megkü-

lönböztetése módot nyújt arra, hogy a termelőmunkától jobban megkülönböztessük az árutermelő munkát, s ily módon elősegítsük *az árunak mint történeti kategóriának* a kifejtését.

Újszerű mozzanat a tananyagban a *reál- és pénzfolyamatok* kettőssége is, mivel mindkét folyamat maga is kettős: *a reálfolyamat egyszerre naturális és értékfolyamat is.* A naturális folyamatok a jelenségek felszínén érzékelhetők; ide tartoznak a termelési tényezők természetes alakjukban, a célszerű munkatevékenységek, valamint a létrehozott, elosztott és forgalmazott használati értékek. A szerzők itt naturális vonatkozásokon az *árutermelés* technikai-gazdasági viszonylatait értik, hiszen a naturális viszonyok egészükben ennél jóval tágabbak. (Ide sorolhatók például az önellátó gazdaságok, a pénzgazdálkodás peremére szorult kiegészítő [hobbi-, barkács-] tevékenységek stb.)

Az oktatás hagyományos menetében szokatlannak tűnik az értékfolyamatok reális jelenségként való kezelése. Mégis egyetértünk vele, mert ez az absztrakt munka technikai-gazdasági oldalából következik. Hiszen naptári munkaidővel mérve az absztrakt munka gyakorlatilag is megragadható. Az érték, ha az árban pénzformát ölt is, *fogalmilag* különbözik tőle. Továbbá a közvetlen csereformában, amikor a munka társadalmasítottságának színvonala alacsony, a termelés szerkezete egyszerű, a holtmunka-ráfordítás kis arányú volt, a ráfordított absztraktmunka-mennyiségeket reálisan meg lehetett ragadni.[6] „Akármennyire láthatatlan is az érték redukálásának menete, az értékek képződése fizikai értelemben elválaszthatatlan a munkafajták, a szerszámkopás, az anyagfelhasználás mozzanataitól, ugyancsak az árutesttel együtt történik az érték-kristályok térbeli mozgása is" (155. l.). Az értékfolyamatok ebben a megközelítésben tehát közvetítők a technikai-gazdasági jelenségek és a pénzjelenségek között.

A pénzfolyamatok is megkettőződnek. Egyfelől a pénz közvetíti a *reálfolyamatok* mozgását és arányait; a költségek és az árak mérése képezi a pénzfolyamatoknak ezt az oldalát. A pénz ilyenkor értékmérő (ármérce) szerepében működik. Másfelől a pénz *önálló utakat* jár be, forgalmi és fizetési eszköz funkciójában működik.

Ezek után a tananyag három területen kíséri végig a reál- és pénzfolyamatokat: a termelésben, a forgalmi folyamatban, a gazdálkodó szervezetekben. Az árugazdaság folyamatai megkettőződésének e terjedelmes tárgyalása nem öncélú: egyrészt a további megkettőződések megalapozását szolgálja: az áru megkettőződését árura és pénzre, a pénz megkettőződését pénzre és tőkére, végül a tőke megduplázódását tőkére és tőkeárura. Másrészt ez az elemzés megalapozza *az értékredukció, valamint az értékelv és az arányossági elv összefonódásának a tárgyalását is.*

2. A tananyagokban megszokottnál sokkal bővebben tárgyalják a szerzők *az értékredukció folyamatát,* valamint az *értékelv* és az *arányossági elv* összefonódó érvényesülését a szabadversenyes és a monopolista modellben.

Az értékredukciót az értéktörvény belső kritériumaként fogják fel, kibővítve ennek fogalomkörét az „egyenértékű csere", valamint „az uralkodó ártendencia elven" túlra. Ez az egyik fő terület, ahol a gazdaságelmélet újabb eredményeit felhasználják. Az elemzés mélységéhez nagyban hozzájárul az, hogy egyrészt mindezt a munka termelőerő-dimenzióinak (termelékenység, intenzitás, bonyolultság és innovitás) a kifejtésével teszik. Másrészt az is hozzájárul ehhez, hogy külön vizsgálják *az értékredukció ágazaton belüli és ágazatok közötti összefüggéseit.*

E részeket nehéz elvont-elméleti fejtegetésekként is kezelhetnénk, amelyek feleslegesen terhelik a mondanivalót. Mégsem ez a véleményünk. Az itt kifejtettek fontosak, mert későbbi elméleti és gyakorlati következtetéseket alapoznak meg. Az eddigi tananyagok például nem tudták megválaszolni azt a kérdést, hogy a nemzeti jövedelem miközben *használati* értékben növekszik — változatlan munkáslétszám mellett —, miért nem marad változatlan értékben? Ennek a magyarázatát éppen a termelékenységen túli munkadimenziókban lelhetjük meg. A *nem inflációs természetű áremelkedések* indokolásánál sem vettük eddig megfelelően figyelembe az egyéb munkadimenziók hatását.[7]

[6] Ez a kérdés azonban további kutatásokat igényel. Vannak ugyanis olyan — nem elhanyagolható — vélemények, hogy a közvetlen cserében a munkamennyiség nem is volt a cserearányok szabályozója, hanem a fogyasztói szükségletek kielégítésének a különbségei, illetve az itt keletkező komparatív előnyök szabták meg a cserearányokat.

[7] A tananyag állást foglal abban a kérdésben is, hogy a munka termelőereje és a munka termelékenysége szinonim fogalmak-e. Az állásfoglalás lényege: a munka termelékenysége csak egyik dimenziója a munka termelőerejének.

Az értékredukció *az elkülönült konkrét munka társadalmi absztrakt munkává való visszavezetése, amikor is a munka minden dimenzióját figyelembe veszik.*

A szerzők először a szabadversenyes árugazdasági modellben vizsgálják az érték-visszavezetést.

Az értékredukció témakörénél a tananyag különbséget tesz: *a)* az effektív szükségletek kielégítését szolgáló használatiérték-tömeg előállításához társadalmilag szükséges absztrakt munkatömeg (SzM II) és az egy meghatározott *árumennyiség* előállításához társadalmilag szükséges absztrakt munka tömege (SzM I) között, *b)* megkülönbözteti ugyanezek fajlagosait, tehát a használati érték egységéhez felhasznált absztraktmunka-adagot (szm 2), valamint az áruegység előállításához társadalmilag szükséges (szm 1) absztraktmunka-adagot; *c)* végül a fajlagos munkaidőt (mt) és a fajlagos munkaadagot (szm).

Az ágazaton belül a vállalatok közötti, az ágazati és az ágazatok közötti érték-visszavezetés szükségessége azon alapszik, hogy a munkák *értéktermelő képessége* különböző. Értéktermelő képességen a szerzők *a munkaidőegység alatt előállított értéknagyságot értik.*

Az *ágazaton belül* az egyedi vállalati munkaidők visszavezetődnek társadalmi (átlag-) munkaidőre. Ha azonban az alacsonyabb termelékenységgel gazdálkodó egységekben a munka intenzitása (bonyolultsága, innovitása) az átlagosnál magasabb, akkor a fajlagos absztrakt munkamennyiség (szm 1) nem az ágazati fajlagos munkaidővel (mt) lesz azonos, hanem ennél nagyobb lesz. Tehát a kisebb termelékenységű vállalat egyéni munkaidejének felel meg. (Ha a magasabb termelékenységű vállalatnál növekszik a munka intenzitása stb., akkor ennek fordítottjáról beszélhetünk.) Következésképpen a társadalmi munkaidőalap és értéktömeg ágazaton belüli elosztása két tényező miatt tér el egymástól: *a)* az egyéni munkaidő eltér az ágazati átlagidőtől, *b)* az áruérték nagysága eltér az ágazati átlagos munkaidőtől.

Ágazati szinten — miután a munka különböző dimenziói vállalati szinten az összeadás, illetve kompenzálódás útján visszavezetődnek — a vállalatok súlyozott átlagos értéknagysága *ágazati értéknagysággá* alakul. De itt is megvan annak a *reális lehetősége*, hogy az értéknagyság ne feleljen meg az átlagos munkaidőnek, hanem valamely vállalat egyéni munkaideje szerint alakuljon.

Az ágazatközi visszavezetés azon alapul, hogy a különböző ágazatok értéktermelő képessége eltérő. Így az egyes ágazatok értéknagysága különbözik ezeknek az ágazatoknak az átlagos munkaidő-ráfordításaitól. Ezáltal a nagyobb értéknagyságú vállalatok *extraértékre tesznek szert.*

Mennyire tartósak ezek az eltérések? A piaci verseny mechanizmusa ezeket bizonyos idő után kiegyenlíti, tehát az uralkodó tendencia *az áru értéknagyságának és az előállításához szükséges átlagos munkaidőnek a megegyezése.*

A tankönyv az érték-visszavezetés gondolatkörét *továbbviszi a monopolista* modell keretei közé is, kiindulva a modell megváltozott feltételrendszeréből. Miben történik itt változás? A műszaki-gazdasági fejlődés a következőkkel jár:

a) Megnőnek az elkülönült munka tömegei, és kibővül a termelőmunka fogalma a koordinatív-kooperatív munka körére is.

b) Az alapvető területeken kialakulnak a nagyvállalati komplexumok, amelyek *diverzifikáltak* (sokprofilúak), gyakran laterálisan is diverzifikáltak. Az ágazatközi kapcsolatok beszorultak a *vállalat keretei közé*, és csak annyiban vállalatköziek, hogy — más termékek mellett — azonos termékeket is gyártó vállalatok között kereskedelmi, fejlesztési stb. kapcsolatok vannak.

c) A magas fokon társadalmasított árutermelésben a vállalati-ágazati struktúrát az jellemzi, hogy vannak *a nagyvállalatokon áthúzódó termelőágazati komplexumok*, illetve *vállalati komplexumok.*

Mindezek a következő sajátosságokkal ruházzák fel az érték-visszavezetést:

— *A nagyvállalati komplexumon belül* az érték-visszavezetés új formája jött létre: az ágazatok közötti visszavezetés. Így a *vállalatközi kapcsolatok* jelentősen befolyásolják a termelőágazatokban kialakult kapcsolatokat, amelyek parciálissá váltak. A nagyvállalati komplexumokban az üzemági-üzletági átlagolódás alapján alakul ki a mérvadó munkamennyiség olyan cselekvéssorozatok révén, amelyek lényege, hogy a termelési tényezőket — *a globális kibocsátás maximalizálása mellett* — kombinálják.

— Egy adott *termelőágazat* — több nagyvállalati komplexum által termelt — árufajtájának értéke a vállalatközi cserében parciálisan vezetődik vissza. A mérvadó absztrakt

munka mennyisége azonban nem azonos az egy ágazatba tartozó, de különböző vállalati komplexumok által termelt termékeknél ezek egyéni értékének súlyozott átlagával. Azért nem, mert egy adott termék más-más sorrendet foglal el a vállalatban a globális eredmény és a globális ráfordítás viszonyában is. Ez is a vállalati komplexumok meghatározó szerepére utal az ágazati komplexumokkal szemben.

A szerzők bizonyítják, hogy *a termelőágazati komplexumok* között (amely ágazatok különböző vállalati komplexumokba tagolódnak) a munkafajták közötti dimenzionális eltérések *tartóssá válnak*. Ennek egyik oka az, hogy a nagy beruházási összegek lassú megtérülési ideje miatt mód nyílik az újdonságtermelő tényezők monopolizálására. Ha más ágazat vállalatai nem tudnak hasonló innovatív erőt monopolizálni, akkor az első ágazat nagyobb értéktermelő erővel rendelkezik. A másik ok a termelési tényezők *mozgásának a korlátozottsága*, amelynek következtében adott munkadimenziók egyes termelőágazatokhoz rögződnek. A nagyvállalatok léte és globális eredményességéhez kötődő érdekeik korlátozzák az erőforrások ágazatközi áramlását. A harmadik ok az, hogy termelőágazatok közötti „értékcsuszamlások" semlegesítődhetnek vagy összeadódhatnak a vállalaton *belüli* ágazatok értékredukciójában. Így a vállalatközi globális hatékonyság és jövedelmezőség kiegyenlítődése döntő kérdése a gazdasági egyensúlynak és az arányosságnak.

Talán a leírtak is bizonyítják, hogy a modern viszonyok közepette az érték-visszavezetés kérdése nagyon bonyolult. A bonyolult kérdéseket nem szabad ugyan leegyszerűsíteni, mégis úgy vélem, indokolt viszont *egyszerűbben tárgyalni*. (E fejezet megértése még az „avatott" oktatóknak is izzadságos munka.) Az sem világos e tananyagrésznél, hogy ha az egyensúly és a „növekedés a vállalati komplexumok ütközésében dől el", akkor a szerzők miért nem ezzel indítják az egész értékredukció kérdését. A tanulást zavarja végül az is, hogy a termelőágazatközi értékredukció elméletének és szemléltetésének a tárgyalása elkülönül.

3. A tananyag további újdonsága az *értékelv* és az *arányossági elv* összefonódásának tárgyalása, különösen annak fényében, hogy még a legújabb tananyagok is elválasztva kezelik az érték és az arányosság kérdését, és nem kerítenek sort együtt-tárgyalásukra. Külön érdeme az általunk bírált tankönyvnek, hogy az arányosság- és értékelvet *a modern gazdaságban* is vizsgálja. (Ennek kifejtése színvonalas még akkor is, ha elhelyezése a tananyagban vitatható.)

Az arányosság problémakörét is továbbfejlesztett formában fejtik ki a szerzők. A kifejtés során a termelőerő és a szükségleti erő kölcsönös determinációjából indulnak ki, miközben ismertetik a termelőerő és a szükségleti erő *önmozgásának* formáit is. A két erő általános érvényű összefüggését *arányossági alapösszefüggésnek nevezik*. A két determinációs erő szükségszerű *egyenlősége* pedig az arányossági elv.

A szerzők az arányosság és az érték összefüggését *a szabadversenyes árugazdaságban* három aspektusból közelítik meg. Először nemcsak az arányosság technikai-gazdasági összefüggés, hanem az értéknek is van technikai-gazdasági mozzanata. (Az, hogy minőségi különbség nélküli absztrakt munka mennyisége.) Másodszor úgy, hogy ha az értékből indulunk is ki, eljutunk az effektív szükségletekhez, és megfordítva. S végül, hogy az áruegységre jutó fajlagos társadalmi munka és az effektív szükségletet kielégítő használati-érték-egységre jutó fajlagos társadalmi munkának uralkodó irányzata a megegyezés.

Az arányosság és az érték viszonyát *a monopolkapitalizmus viszonyai között is újszerűen tárgyalják* a szerzők. Új mozzanatként a következőket emelik ki:

— A fejlesztés-termelés szabályozásában a vállalati magatartás vezérlőjévé az árak és *jövedelmek* együttesen válnak.

— A piaci horizont és az előkalkulációs horizont mellett kialakul *a stratégiai horizont* is. *A piaci horizont* a termelőerő és a szükségleti erő *ex ante* viszonyát jelenti. *Az előkalkulációs horizont* a látens szükségletek és a meglévő termelési potenciál viszonyának variálását mutatja. *A stratégiai horizont* pedig a virtuális szükségletek (amelyen „érlelődő szükségleteket" értünk, melyek kielégítéséhez a tárgyi feltételek nincsenek meg, csak kikövetkeztethetők) és az innovációs potenciál viszonya alapján történő választás és döntés.

— Mindezek az arányossági elv korábbinál erőteljesebb dominanciáját jelentik. Az arányosság és értékelv bőséges tárgyalása a tananyagban azonban nem önmagáért való. Hiszen ennek alapján történik az árugazdaság optimális hatékonysági kritériumának a

meghatározása! Ezenkívül az itt szerzett ismeretek megalapozzák a szocializmus gazdasági mechanizmusának alapkérdését, a terv és a piac viszonyát.

E részben meglehetősen zavaró lehet az anyag elsajátítása közben az, hogy nem derül ki: mennyiben szocialista, illetve monopolista a modern árugazdaság. Továbbá az is nehézségeket okozhat, hogy a monopolisztikus árugazdaságot a szerzők a monopolista viszonyok bemutatása előtt tárgyalják. Monopoltőkés árugazdaságról beszélnek, miközben a *monopóliumról* sem mint tőkésvállalati formáról, sem mint monopoltőkés termelési viszonyról nem volt szó.

Az eddig leírt sok, de nem méltatlan tartalmi elismerésen túl befejezésül a tananyag néhány tartalmi fogyatékosságát is megemlítem. Amennyire méltányolandó a növekedési elméletnél az, hogy a korszerűsítési rátát (a beruházásokat), a növekedési tényezők újszerű csoportosítását a szerzők bőségesen tárgyalják, annyira hiányolható, hogy a növekedés *emberi tényezőivel (mennyiségével és hatékonyságával)* nem kielégítően foglalkoznak.

Számos fontos alapfogalmat nem járnak megfelelően körül a szerzők, s nem is határoznak meg. Ilyen például a gazdasági kategóriák és törvények viszonya, az emberi szükséglet és a gazdasági szükséglet eltérése. Más fogalmakat hibásan ad meg a szakkönyv: például a *bruttó nemzeti terméket* és a hozzáadott értéket. (Ezenkívül e kategóriáknál a szocialista és polgári számbavétel különbözik.) Nincs meghatározva a *bruttó hazai termék* fogalma sem.

★

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk: a tananyag elméleti színvonala magasabb, mint pedagógiai-módszertani színvonala. A szerzők sikeresnek bizonyuló új szerkezettel kísérleteztek, amely azonban még tovább finomítható. Az anyag tartalmazza a tudomány legújabb eredményeit, de ezek bizonyítása még kiegészítéseket igényel.

Egészében véve a szerzők a várakozást és az érdeklődést kielégítve újat produkáltak, s ez az új nemcsak más, hanem *jobb is*, mint az előzők. Az eredmények elismerése és bírálata a továbbmunkálkodásra ösztönözheti a szerzőket. A politikai gazdaságtan tananyag első kötete *színvonalas* — bár nem mindenütt könnyen tanulható — ismereteket nyújt a tananyaggal foglalkozók számára. Jól *alapozza meg* a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanát. Nem utolsósorban jól használható *kézikönyv* minden politikai gazdaságtan oktató számára.

Nagy Lajos

Dr. Nagy Lajos a közgazdaságtudomány doktora, a József Attila Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

Sárközy Tamás:

JOGI FELELŐSSÉG A NÉPGAZDASÁGBAN

(Jogtudományi értekezések)

A kismonográfia a jogi felelősség népgazdaságbeli érvényesítési lehetőségeit vizsgálja. A bevezetőben főleg fogalmi kérdéseket tárgyal, így a jogi felelősségnek a politikai és az erkölcsi felelősséggel, valamint az anyagi érdekeltséggel való összeegyeztetési lehetőségeit, a szervezeti és az egyéni felelősség viszonyát. Ezután a gazdasági intézményrendszer és a felelősség kapcsolatát elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy az intézményrendszer felépítésében bekövetkező változások nélkül nem várható a felelősségi viszonyok javulása sem. Ezért konkrét javaslatokat tesz a felelősség fejlesztésére a népgazdaság egyes területein: foglalkozik a gazdaságirányítás politikai és jogi felelősségével, a vállalatoknak mint szervezeteknek a gazdaságirányítással szembeni, illetve szerződéses felelősségével, végül az egyéni felelősség megnyilvánulási formáival a vállalati gazdálkodásban.

138 l., füzve 18,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Voszka Éva: Érdek és kölcsönös függőség
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 275 l.

A közelmúlt gazdaságtörténeti, gazdaságszociológiai bemutatása mindig nagy érdeklődésre tarthat számot, sőt hozzájárulhat a jelen alakításához is. Voszka Éva könyve ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hiszen a szerző tanulmánya akkor jelent meg a mai helyzetünket is sok szempontból meghatározó 1962—1964-es vállalati összevonásokról, amikor a több mint három évtizedes reformfolyamat újabb offenzív szakaszában előtérbe került a gazdaságirányítás intézményi és a vállalatok szervezeti rendszerének megváltoztatása. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének részeként most sok vállalatot új vezetési (tulajdonosi) formába sorolnak át, s ehhez kapcsolódóan megkezdődtek a szervezeti felülvizsgálatok és változtatások is. Az 1962—1964-es átszervezési elvek és tapasztalatok tehát napjainkban nemcsak érdekesek, hanem megfontolásra is érdemesek.

A szakirodalomból, a hozzáférhető levéltári dokumentumokból és a résztvevők némelyikével folytatott beszélgetésekből nyert információk feldolgozása során *kettős célt* tűzött ki a szerző: 1. az átszervezés folyamatainak leírását-magyarázatát a kohó- és gépipar példáján, az érintettek törekvései mögött meghúzódó mozgatórugók feltárásával; 2. a gazdasági mechanizmus szociológiai, érdekközpontú elemzését.

A könyv első három fejezetében az összevonások előkészítését, a végrehajtást és a következményeket mutatja be Voszka Éva, a zárófejezetben pedig az átszervezések és az új gazdasági mechanizmus kapcsolatáról megfogalmazott véleményekkel ütköztetve fejti ki saját álláspontját.

Az *előkészítés* kezdetei 1957 tavaszáig nyúlnak vissza, bár akkor még a gazdasági *mechanizmus* reformjának kidolgozása volt a fő feladat; a szervezeti kérdések csak ez utóbbi részeként merültek fel a javaslatokban. A politikai és gazdasági helyzet lényeges módosulása után azonban a mechanizmus reformját levették a napirendről, viszont — a többi KGST-tagország példája nyomán — előtérbe került a szervezeti rendszer átalakítása. Határozott felső szintű állásfoglalás híján azonban évekig tartó bizonytalanság jellemezte az előkészítést. Végül az 1962. évi pártkongresszus döntött a végleges elvekről és a tömeges összevonások elindításáról. Ekkorra már „...a vállalati szervezet és az irányítás változtatásának felső szinten — bár konkrétumok nélkül — meghirdetett szándéka mindjobban elszakadt egymástól, pontosabban: *az átszervezés maga vált az irányítás javításának kizárólagos eszközévé*" (27. l.).

Voszka Éva már itt leszögezi, hogy a nagyvállalatok létrehozásának szándéka nem illeszthető a reformelképzelések sorába: *nem folytatása* az 1957-ben kidolgozott koncepciónak, hiszen 1962-ben már egyértelmű volt a tervutasításos irányítás fenntartása. Tehát nem a reform szervezeti feltételeinek megteremtése végett határozták el az összevonásokat, amelyeket emiatt *nem* tekinthetünk — a legáltalánosabban megfogalmazott célok hasonlósága ellenére — az 1968. évi reform *előkészítésének* sem; az átszervezés reform*helyettesítő* eszköz volt.

Az átszervezések indítékait csak hipotetikusan lehetett rekonstruálni a feldolgozott dokumentumokból: a hierarchiában közbülső helyet elfoglaló — és az emiatt egyidejűleg betöltendő ellentétes szerepekből fakadó feladatok ellátására képtelen — iparigazgatóságok helyére lépő nagyvállalatok létrehozásától azt várták, hogy csökkennek a horizontális és vertikális érdekellentétek, így egyszerre nő a központi irányítás hatásfoka, és bővül a vállalatok önállósága, s ennek nyomán javulnak a gazdasági eredmények.

A döntés elhúzódását „külső" tényezőkkel magyarázza a szerző: az 1956 ősze után feltétlenül szükséges konszolidáció és a mezőgazdaság átszervezése részben lekötötte az erőket, részben a további feszültségek, nehézségek elkerülését követelte; kedvezőtlenek voltak a többi KGST-tagországban végrehajtott — és a magyar „kísérleti" — átszervezések tapasztalatai; végül a feszültségek ez idő tájt még nem voltak olyanok, hogy azonnali intézkedést sürgettek volna.

1962-re megszűntek az addigi hátráltató körülmények; viszont lassult a termelés és az életszínvonal növekedési üteme, romlott a külgazdasági egyensúly. Ennek következtében kiéleződtek a gazdaságirányítás különböző szintjein lévő szervezetek közötti konfliktusok.

„Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás volt a nagy vonalakban kialakult és szélesebb körben el is fogadtatott átszervezési koncepció végrehajtásának megindítása, ami ezekre a zavarokra gyors és hatásos megoldást ígért" (58. l.).

A *végrehajtás* menetét tárgyaló fejezetben feldolgozott dokumentumokból kirajzolódik a konkrét átszervezési döntések formális rendjének kialakulása és a különféle szervezeteknek (a KGM-nek, az iparigazgatóságoknak, a többi irányítószervnek és a vállalatoknak) az új nagyszervezetek létrehozásának alapelveivel, azok formájával, illetve számával, méretével kapcsolatos kezdeti elképzeléseinek megfogalmazódása, ellentétes törekvéseik egymásra hatása, módosulása.

Az elemzésből kiemelendőnek tartom azt a gondolatmenetet, amelyben a szerző megmutatja, hogy „...egy nagyon egyszerű, de gyakorlatilag rendkívül fontos kiindulópont" (79. l.) miatt — az egyéb elvi véleménykülönbségek ellenére — a létrehozandó új egységek kívánatos számáról és méretéről szinte vita nélkül döntöttek a KGM-ben. Középirányítás nélküli rendszerben ugyanis legfeljebb „12—14 egységgel tud érdemben foglalkozni" egy-egy miniszterhelyettes, s mivel négyen felügyelték közvetlenül a vállalatokat, kb. 50 új szervezetet lehetett kialakítani, amelyek legalább 1500, illetve legfeljebb 5000 főt foglalkoztatnak (hogy „elég nagyok" legyenek az önállósághoz, de ne „túl nagyok" a belső irányíthatósághoz).

Végül azonban ez az elképzelés mégsem sikerült: az azonos célért (szervezeti egységük megőrzéséért) harcoló iparigazgatóságok és vállalatok „...nemcsak törekvéseik irányával illeszkedtek [egymáshoz], hanem érdekérvényesítésük módszerei is összekapcsolódtak" (106. l.). Az átszervezett vállalatok száma a tervezett kétszerese lett; háromnegyed részük a „megmenekült" 5 iparigazgatósághoz, illetve az akkor kialakított két trösztnek tartozott, s csak 25 vállalat került közvetlen minisztériumi felügyelet alá.

Az érdekérvényesítési módszerek és csatornák elemzésekor fogalmazza meg a szerző azt a következtetést, hogy „Az egyezkedések során jött létre vagy erősödött meg a vállalatok, valamint a minisztériumi felső vezetés és a területi pártszervek között *később is fennmaradó* kapcsolati rendszer" (130. l., kiemelés tőlem — H. A.).

A *következmények* vizsgálata során a gazdasági eredmények és az összevonások kapcsolatáról — módszertani, mérhetőségi nehézségek miatt — csak egy tagadást fogalmaz meg a szerző: az átszervezések „a célkitűzésekkel ellentétben *nem tudták megállítani és visszájára fordítani a kedvezőtlen folyamatokat*, és nemcsak az átrendeződés idején, hanem a következő években, *1967-ig sem teremtettek olyan feltételeket, amelyek a gazdálkodás ugrásszerű javulását eredményezték volna*" (141. l.).

Ezt (is) a szervezetek érdekeinek és érdekérvényesítési lehetőségeinek alakulásával magyarázza Voszka Éva; pontosabban azzal, hogy azok *nem* a szándékolt módon változtak meg. A magyarázat kifejtése során külön-külön elemzi a vállalatok belső, horizontális és vertikális kapcsolatait.

A vállalati központok *belső* centralizációs törekvéseiről és módszereiről megmutatja, hogy azok „...olyan bűvös körben mozogtak, amelyben a negatív következmények csak halmozódtak, és amelyből az adott rendszer kereteiben nem lehetett kilépni, nem lehetett »jó« megoldást találni. Az intézkedések, mivel az ellentétek gyökerét, a tényleges érdekkülönbségeket nem érintették, a konfliktusok újratermelődését eredményezték. Ennek közvetlen következménye, hogy a gyáregységekkel szemben nem jött létre egy erős, egységes akaratot képviselő, technikailag hatékonyan működő központ" (163. l.).

Az új nagy szervezetek — valódi nagyvállalat helyett — sok esetben középirányító szervként működtek: „...népes, erősen tagolt irányító apparátusuk »közbenső lépcsőt« jelentett a termelőszervezetek és a minisztérium között" (181. l.).

A *horizontális kapcsolatok* is bűvös körbe záródtak. A korábban is tapasztalt rossz gyakorlatot felerősítették az átszervezések és a profilgazda-rendelet negatív hatásai. Emiatt a vállalatok „...vevőként a külső együttműködés visszaszorítását tűzték ki célul" (186. l.). A vállalati központok a belső integráció erősítése végett eladóként is többnyire a gyáregységek külső kapcsolatainak sorvasztására törekedtek. Az elzárkózási, önellátási törekvések erősödése nyomán pedig többnyire tovább romlanak a kooperáció lehetőségei, ez mindenkit még erősebb autarkiára „ösztönöz", és így tovább.

A vertikális kapcsolatok tartalma — a dokumentumok tanúsága szerint — alapvetően változatlan maradt. A tervutasításos gazdaságirányítási rendszerre addig is jellemző erőforrásalkuk mechanizmusa legfeljebb csak egy újabb hivatkozási alappal (a „valódi"

nagyvállalatok létrehozásához elengedhetetlen beruházások szükségességének hangoztatásával) „színesedett", illetve az újonnan szervezett „nagyok" színrelépésével módosultak a különféle forrásokért vívott harcok erőviszonyai. De „...a vállalat—minisztérium kapcsolatban az átszervezés célkitűzései nem váltak valóra. A nagy gazdálkodó egységek új érdekcentrumokat alkottak (fennmaradt a »vállalati sovinizmus« és a »tárcasovinizmus«): nem szűntek meg különérdekeik, és nem is közeledtek a népgazdasági érdekhez" (238. l.).

A kapcsolatok *formájának* változása viszont fontos következményekkel járt. A megszüntetett iparigazgatóságok hatalmi vákuumot hagytak maguk után. Ebben a helyzetben a vállalatok szoros személyi kapcsolatokat igyekeztek kiépíteni a minisztérium felső vezetőivel (illetve ápolták azt, ha már átszervezés során kialakult).

Megszilárdult, rendszeressé vált a területi pártszervek közvetítő szerepe is, amely szintén az átszervezések előkészítésekor kezdett fontossá válni. Ettől kezdve a területi pártszervek bekapcsolódtak a vállalatok közötti konfliktusok megoldásába, a különféle zavarok elhárításába. De a területi pártszervek közvetítettek „vertikálisan", a vállalatok és a minisztérium között is, mégpedig mindkét irányban.

A felső szintű irányításban kialakult hatalmi vákuum következtében bővült a vállalatok mozgástere is: például a korábbinál több esetben vehettek részt magas szintű értekezleteken, egyes fontos döntések előkészítésében. A vállalati pozíciók változása nem növelte meg érdemlegesen a vállalati önállóságot, de az addiginál is nehezebbé tette „...a központi akarat érvényesítését. Ekkor — és talán részben ezért — került sor a gazdaságirányítási rendszer átfogó felülvizsgálatára" (258. l.).

Az összevonások és a reform kapcsolatát tárgyalja a zárófejezet. A hatvanas évek közepétől kétfajta megközelítés fogalmazódott meg a szakirodalomban — gyakran ugyanazoknál a szerzőknél is (például Wilcsek Jenő és Gadó Ottó cikkeiben).

Az egyik a tervutasításos rendszerben létrejött centralizált vállalati szerkezet és a reformkoncepció ellentmondását hangsúlyozza. A másik álláspont szerint az összevonások kedvező helyzetet teremtettek a reform bevezetéséhez, mert „... a döntések decentralizációjával jellemezhető megoldás a többszörös számú, kisebb gazdálkodó egység mellett nagyobb veszélyekkel járt volna, és valószínűleg az alkalmazottól eltérő megoldások szükségességét vetette volna fel". (Idézi a szerző a 262. lapon.) Határozottabb megfogalmazásban: a nagy egységek létrehozása tette lehetővé a vállalati önállóság növelését, így az „...átszervezés egyik alapja az új mechanizmusnak". (Idézet a 262. lapon.)

A szerző a továbbiakban amellett érvel — meggyőzően —, hogy a két folyamat között oksági kapcsolat nem volt, de összefüggés igen. Az összevonások először is *negatív késztetést*, lökést adtak, hiszen nem teljesültek a célok (a szervezetközi konfliktusok mérséklése, a központi akarat hatásosabb érvényesítése és főleg a műszaki-gazdasági eredmények javítása). *Kedvező feltételeket* is teremtett az átszervezés — de az ismertetett véleményektől eltérő értelemben: az évekig tartó bizonytalanságban „...a reform fontos potenciális ellenzői belső és külső kapcsolataik labilitása miatt (éppen az új elgondolások kialakításának és politikai elfogadtatásának idején, a hatvanas évek közepén) nem voltak abban a helyzetben, hogy álláspontjukat hathatósan érvényesíteni tudták volna. Másfelől az összevonások teremtettek olyan körülményeket, amelyek között a vállalatok többsége tapasztalatai alapján valószínűsíthette, hogy a reform nem fenyegeti a helyzetét, s így nem vált annak ellenzőjévé" (269. l.).

Hivatkozási alapot is adott az összevonás a reform híveinek: „...ezek után lehetett azzal érvelni, hogy a létrehozott nagyvállalati szervezet megkönnyíti a folyamatok központi kézben tartását" (266. l.).

A könyvet három, egymásra épülő hipotézis zárja: „néhány következtetés *a* szervezeti változtatások és *a* gazdaságirányítási rendszer reformja közötti *általános* kapcsolatokról" (270. l., kiemelés tőlem — H. A.). Az első hipotézisben a szerző tagadja a kétfajta intézkedéssorozat közötti *oksági viszony* szükségszerűségét, mégpedig mindkét irányban. A másodikban azt fogalmazza meg, hogy az átszervezések kiváltotta *bizonytalanság* elősegítheti a reformok bevezetését. A harmadik szerint pedig az *átszervezés jellege* nagyon jelentős lehet a bevezetett új irányítási rendszer működése során: „Tartós eredményre csak akkor lehet számítani, ha megszűnnek és nem alakulnak újra olyan, számukban és befolyásukban erős szervezetcsoportok, amelyeknek helyzetükből következően alapvető érdekük a reformfolyamat visszafordítása" (270. l.).

Ezt a hipotésissorozatot *egy ponton* ellentmondásosnak érzem, ott, ahol azt írja a szerző, hogy „...a reformkoncepciónak nem feltétlenül szerves része a szervezeti keretek felülvizsgálata" (270.l.). Azt hiszem, hogy a reformkoncepció nem vizsgálható általában. A politikai és a gazdasági helyzet állandóan változik, mint ahogy a tudományos megállapítások érvényességi köre, magyarázó ereje is. Ennek hatására a reformtörekvések offenzív szakaszain *belül is* módosul(hat)nak a reformelképzelések, a félsikerek és a kudarcok hatására pedig biztosan változnak a későbbi szakaszok során „tárgyalási alapul" szolgáló elképzelések, javaslatok. Ezen belül a szervezeti kérdések (hang)súlya, jelentősége — amint azt ebből a könyvből is megtudhatjuk — sokat változott (csökkent) 1964 és 1968 között, az 1980-as évek elejére pedig 1968-hoz képest — nagyrészt a könyvben feltártakhoz hasonló felismerések hatására — fontosságuk jelentősen megnőtt.

A könyv olvasása közben felmerülnek az örök — és az általánosság szintjén eldönthetetlen — módszertani kérdések, kételyek is. Például: bizonyító erejűnek tekinthetjük-e az adatokat, a dokumentumokat, az interjúkat? Milyen hatást gyakoroltak a nem dokumentálható események (amelyeket vagy nem foglaltak írásba, vagy elvesztek a feljegyzések, vagy nem hozzáférhetők)? Mit mondanának a fel nem dolgozott, de hozzáférhető források (például más irányítószervek iratai, másokkal folytatott interjúk)? A szerző nem hallgat ezekről a kételyekről, dilemmákról; explicitté teszi őket. Kutatása közben állást foglalt ezekben a kérdésekben (is), az eredmények átnyújtásakor pedig az olvasókra bízza annak eldöntését, hogy elfogadják-e azokat.

Az eddig említett kételyeket talán ki kellene egészíteni még eggyel. A hivatalos iratokról hangsúlyozza a szerző, hogy azok funkciójukból következően gyakran nem elfogulatlanok, hanem (alá)írójuk törekvéseit, érdekeit szolgálják. Éppen ezért lettek az érdekközpontú kutatás tárgyai és bizonyítékai. Ugyanakkor jó néhányszor „pártatlan tanúként" is (meg)idéződnek más jellegű megállapítások alátámasztásakor. Azt hiszem, ezt nem is lehet elkerülni, talán hangsúlyozni sem kell minden egyes esetben. Az egymással és az egyre szigorúbb tesztekkel versengő kutatások viszont jelentősen csökkenthetnék az ebből adódó esetleges tévedéseket.

Egyelőre azonban valószínűtlennek tűnik, hogy egy ilyen „részletkérdést", mint amilyen az összevonások története, ugyanilyen alaposan, átfogóan, de esetleg más megközelítéssel vagy más forrásokat (is) feldolgozva többen is kutassanak.

A kételyek, fenntartások ellenére (amelyeket egyébként a szerző is jelez) úgy gondolom, hogy a kutatás elérte a kitűzött célokat, gyarapította ismereteinket a tervutasításos mechanizmus, a KGST-kapcsolatok, a központilag elhatározott struktúraátalakítás (a kiemelések) és az összevonások kölcsönös összefüggéseiről. A tervutasításos mechanizmus korábbi (az ötvenes évek általános, illetve könnyűipari tapasztalatok alapján megfogalmazott és azóta is érvényesnek tekintett) leírását-magyarázatát nem cáfolják, hanem kiegészítik, gazdagítják a kohó- és gépipar hatvanas évekbeli átszervezésének tapasztalatai, az azokból levonható következtetések.

Havas Attila

Havas Attila az Ipari Minisztérium Ipargazdasági Intézetének tudományos segédmunkatársa.

F. Lisztengurt—I. Portjanszkij: A nagyváros az intenzív gazdálkodásra való áttérés szakaszában
(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1985. 1. sz.)

A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában nő a szociális tényezők szerepe. Nő a többi között a településszerkezet fejlesztésének jelentősége is. A településszerkezet ugyanis aktív hatást gyakorol a termelőerők fejlődésére és területi eloszlására.

A településszerkezetet hosszú ideig úgy tekintették, mint amit a termelés elhelyezkedése szigorúan meghatároz. Sztrumilin ugyanakkor már 1930-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a régi ipari centrumokban olyan szakképzett munkaerő-potenciál jött létre, amelynek foglalkoztatása új vállalatok létrehozását teszi lehetővé és szükségessé.

Napjainkra határozottan megnőtt a településszerkezet hatása a termelőerők területi megoszlására. Ez a következő okokkal magyarázható: az urbanizáció elért magas szintje, a nagyvárosok szerteágazó infrastrukturális hálózata, a jelentős agglomerációs hatások, amelyek feltételezik a termelés növekvő hányadának a nagyvárosokban, illetve környezetükben való elhelyezését.

A Szovjetunióban a lakosság csaknem 65 százaléka városban él. A 100 ezernél több lakosú városok a lakosság több mint 37 százalékát koncentrálják.

Az ipari termelést véve alapul, a hatékonyság tekintetében nyilvánvaló a nagyvárosok előnye. Egy 1 millió lakosú, gépgyártásra specializálódott város egy hasonló profilú 100 ezer lakosú városnál — egy főre vetítve — 2,2-szer több tiszta jövedelmet fizet be az állami költségvetésnek.

A tudományos-technikai haladás jelentősen kiszélesíti a városi fejlődés tényezőinek a körét, a városokat még inkább a településszerkezet fő láncszemévé téve. A településszerkezet pedig mindinkább viszonylag önálló tényezővé válik a társadalmi termelés területi szervezetében. A településszerkezet fejlődésében figyelembe kell venni a kialakult helyzet bizonyos tehetetlenségét. A városok eloszlásának a lényeges megváltozásához a lakosság mesterséges mozgatása esetén is öt-tíz év kell, természetes mozgása esetén pedig néhány évtized.

A nagyvárosok létrejötte, illetve a lakosság városokban való koncentrálódásának extenzív tendenciája szorosan összefügg a szocialista iparosítással, annak egyfajta megjelenési formája. A nehézipar elsődleges fejlődésének időszakában a technológiai folyamatok magas fokú területi koncentrációja ment végbe. Ezen az alapon erősödtek meg a városok mint ipari centrumok. Tömegesen teremtettek munkahelyeket, létrejöttek a vállalatkombinátok. Ezek a hatalmas termelőegységek, termelési egyesülések — mint például az „AvtoZIL" Moszkvában, a „GAZ" Gorkijban, az „Uralmas" Szverdlovszkban stb. — képezik a milliós vagy ahhoz közeli méretű városok gazdasági alapját.

A lakosságnak és a termelésnek az extenzív iparosítás időszakában végbement koncentrációja felülmúlta a fejlett tőkésországokban lezajlott hasonló folyamatokat. Az 1970-es évek első felében az 1000 főnél több termelő dolgozót foglalkoztató iparvállalatoknál találjuk a teljes létszám 62,3 százalékát. Ugyanez az arány az Egyesült Államokban 28,7 százalék volt. A Szovjetunióban a gépgyártó vállalatoknál átlagosan 1630 ember dolgozik. Az NSZK-ban 250.

A végbement koncentráció fontos társadalmi feladatok megoldását tette lehetővé. Ezek között is a legfontosabb a teljes foglalkoztatottság biztosítása. A Szovjetunióban a nagyvárosi fejlődés gyökeresen különbözik az urbanizációnak attól a típusától, ami a fejlett tőkésországokban és a harmadik világban végbement. Ott az urbanizációval párhuzamosan a nagyvárosok válsága is kialakult, amelynek jellemző megnyilvánulása a tömeges munkanélküliség.

A nagyvárosok növekedése tovább folytatódik. Ennek egyik oka az, hogy a beruházásokon belül kis súllyal szerepelnek a pótló beruházások. 1981-ben például a pótlás az alapok 2,3 százalékát tette ki, míg az új gépek, berendezések a 8,7 százalékát.

Az új technika tehát tömegesen a régi mellé és nem a helyébe kerül. Ez a mechanizmus tovább növeli a nagyvárosi munkahelyek számát.

A nagyvárosok különleges vonzerőt jelentenek a lakosság számára az infrastruktúra átlagon felüli fejlettségével: oktatási, egészségügyi, kulturális stb. lehetőségeikkel.

Az új munkahelyek, a városok vonzereje és az a tény, hogy a természetes szaporodás a nagyvárosokban a lakosság egyszerű újratermelését sem biztosítja, létrehozza a településszerkezeten belül a nagyvárosok felé irányuló mozgást. Ennek a mozgásnak a keretek között tartása is szükségessé teszi a gazdasági fejlődés intenzív útjára való áttérést.

A nagyvárosok kedvező feltételeket teremtenek a nyugdíjasok számára is. Ugyanakkor éppen a nyugdíjasok jelentős munkaerő-tartalékot képviselnek. Ennek a kiaknázását jelzi, hogy ma a nyugdíj első öt évében az érintettek 80 százaléka, míg a második öt évben 60 százaléka vállal munkát teljes vagy részmunkaidőben. Moszkvában a foglalkoztatottak egytizede nyugdíjas.

A XXVI. kongresszus az 1980-as évek stratégiai feladataként határozta meg a gazdaság átvezetését a fejlődés intenzív útjára. A feladat megoldása feltételezi a munkaigényes és univerzális termelés munkamegtakarító és specializált termeléssel való felváltását. A növekedés intenzív típusára való áttérés, illetve a nagyvárosok termelési bázisának ezzel összefüggő rekonstrukciója azonban nem jelenti a nagyvárosok növekedésének automatikus korlátozását. A városok fejlődése és az intenzifikálás között bonyolult, sokrétű kapcsolat van. Két egymással ellentétes irányzatot kell kiemelni: a munkaerő gazdaságosabb kihasználását és a nagyvárosok növekedésének a folytatódását. Kettejük szembeállítása az automatizálás várható következményeinek az elemzésén alapul.

A termelés technikai bázisának átalakítása, az átalakulás mértéke, üteme, hatékonysága nagymértékben függ a városi közeg sajátosságaitól. A technikai átalakulás nemcsak gazdasági, hanem társadalmi következményekkel is jár.

Az automatizálás mindenekelőtt magasan kvalifikált munkaerőt igényel, másként az eszközhatékonyság meg sem közelíti az elméletileg lehetséges szintet. Az új termelés új feladatokat jelöl ki a munkások számára: a programozást, az ellenőrzést, a javítást, a veszélyhelyzetekben való beavatkozást stb. Az ehhez szükséges káderek csak akkor állnak rendelkezésre, ha az egész lakosság képzettségi szintje emelkedik. Nos, ez a termékeny közeg éppen a nagyvárosokban teremtődhet meg. A nagyvárosokban messze az országos átlag fölött van a felsőfokú, illetve vezetői képzettséggel rendelkezők aránya.

A technikai fejlődés és az automatizálás eddigi hazai és külföldi tapasztalatai nem támasztják alá azt az állítást, hogy a foglalkoztatottak száma csökkenne. Ehelyett — a termelés szerkezetének megváltozása következményeképpen — a foglalkoztatottság struktúrája változik meg. A foglalkoztatottak részben új termelési ágakba áramlanak (elektronika), részben adott termelési ágon belül szakmailag átstrukturálódnak, nő a magasabb képzettségűek, a bonyolultabb munkát végzők aránya.

A technikai fejlődés igazi kibontakozása még csak most következik. Jelenleg az ipar egészében a komplexen gépesített és automatizált vállalatok aránya 15 százalék. Az átlag mögött pedig igen nagy a szóródás. Míg a fűtőanyagiparban 50 százalék ez az arány, addig a gépgyártásban és a fémfeldolgozásban nem haladja meg a 2 százalékot. Ez is a felszabadítható, átképezhető és átirányítható munkaerő hatalmas tömegére utal. A magasan kvalifikált munkaerő persze átlagon felüli követelményeket támaszt az életkörülmények iránt is.

A városok növekedési lehetőségét összességében behatárolja az, hogy az ország lakossága alig nő, a mezőgazdaság is egyre kevésbé ad át munkaerőt az iparnak s ezzel a városoknak. Így a városok csak egymás rovására növekedhetnek. Jellemző tendencia, hogy a már nagy, milliós városok mintegy tehetetlenségi jellegű növekedése tovább folytatódik a kis- és közepes városok rovására.

A probléma megoldása azt kívánja, hogy területi-termelési komplexumokat hozzunk létre, melyeken belül összehangoljuk a termelőerőket, a lakosságnak és az infrastruktúrának a területi elosztását. E koncepcióban a nagyvárosok megtartanák központi szerepüket, de arányosabban fejlődnének a kis- és közepes városok is, s ott is fokozatosan javulnának az életkörülmények.

(Ism.: *Veres Pál*)

A. Ahmedujev: A műszaki fejlődés tervezése és ösztönzése a gazdasági kísérletek körülményei között

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1985. 1. sz.)

A Szovjetunióban széles körű közgazdasági kísérletek folynak. Ezek egyik fő célja, hogy a gazdasági mechanizmus fejlesztésének, javításának olyan útjait találják meg, amelyek révén meggyorsítható a tudományos-műszaki haladás. Evégett egyrészt az új technika létrehozása és bevezetése feletti központi irányítást és ellenőrzést kell erősíteni, másrészt viszont lényegesen bővíteni kell a vállalatok jogait és lehetőségeit a termelés technikai megújításában.

Nagy jelentősége van annak, hogy megnövekedett a vállalatok rendelkezésére álló termelésfejlesztési alap. Ezt az alapot — amelyet a termelés technikai átalakítására használhatnak fel — kiegészíthetik az amortizáció egy részével.

Megnőtt a vállalatok érdekeltsége a technikai haladásban annak következtében is, hogy kiszélesedtek jogaik az árképzésben, a bankhitelek felhasználásában, a pénzügyi tartalékok képzésében és felhasználásában, a béralap képzésében, az anyagi ösztönzési alap kialakításában.

A gazdasági kísérletek arra irányulnak, hogy a változásokat célzó intézkedések azon együttesét találják meg, amelyek révén növelhető a végső eredmény, emelkedik a termelés technikai színvonala, javul a termékek minősége és a termelés hatékonysága. Végeredményben a gazdaság intenzív útra való átállításáról van szó, a tudomány és technika eredményeinek gyorsabb elsajátítása révén.

Ebből az alapállásból kell megvizsgálni néhány változást a tervezésben, a vállalatok és egyesülések tevékenységének értékelésében. Szemügyre kell venni továbbá, hogy milyen előnyök származnak a kollektíva számára az új technika alkalmazásából, hogyan lehet erősíteni a dolgozók anyagi érdekeltségét a műszaki fejlődés gyorsításában.

A technikai fejlődés tervezése ma még sok vállalatnál nem a terv külön fejezete. Abban az irányban kell haladni, hogy a vállalatok, egyesülések tervében kiemelten és konkrétan szerepeljenek a nullszéria, illetve a kísérleti modell kibocsátására vonatkozó tervelképzelések. Így a terven keresztül lehet ellenőrizni és ösztönözni az új technika alkalmazását, a termékek megújítását.

A vállalatok számára a technikai fejlesztés és az automatizálás csak általánosságban követelmény. Az ezzel összefüggő konkrét mutatókat a vállalatok önállóan dolgozzák ki. Ez a módszer csak akkor lehet helyes, ha a vállalatok tevékenységét ellenőrző és ösztönző alapvető mutatók kellő mértékben érdekeltté teszik a vállalatokat a tudományos-technikai haladás meggyorsításában.

A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy nem elegendő csupán a szállítási követelményeket, a ráfordítások csökkentését, a munka termelékenységének emelkedését tervezni, illetve ösztönözni.

A kísérleti feltételek között 1984-ben az anyagi ösztönzési alap képzése az 1 rubel árbevételre jutó költség csökkenése alapján történt. Az alap képzésében nem játszott aktív szerepet a munkatermelékenység növekedési üteme, s egyáltalán nem vették figyelembe a termékek minőségi változását, az új technika bevezetését, a tudományos-technikai program teljesítését, a termelési alapok kihasználását. Ez igencsak meggyengítette az anyagi ösztönzéstől várt hatást. Nem vitatható, hogy az önköltség alakulása és a technikai fejlődés között van összefüggés. Az önköltség azonban több okból sem lehet az alap képzésének egyetlen mutatója:

1. Az önköltség nem fejezi ki a termelés méreteinek változását, a termékek minőségét.

2. Az önköltség csökkentése úgy is lehetséges, hogy megnövelik a rosszabb minőségű, elavult, de alacsonyabb önköltségű termékek arányát. Új termékek esetében az első egy-két évben inkább az önköltség emelkedése figyelhető meg.

3. Az önköltség csökkentése jelentős beruházásokat igényel. Nem ösztönöz viszont a mutató az alapok hatékony kihasználására.

4. A mutató alakulása közvetlenül függ a termelői árak változásától. Így az árak alakulása önmagában befolyásolja a képezhető anyagi ösztönzési alap nagyságát, ennek következtében eladási áraik növelésére ösztönzi a vállalatokat.

A kísérletek tapasztalatai azt mutatják, hogy az anyagi ösztönzési alap nagyságát függővé kell tenni a termékek minőségétől, az új technika bevezetésére vonatkozó terv teljesítésétől, a termelési alapok kihasználásától, a nyereségtől.

Külön problémát jelent a kísérleteknél az anyagi ösztönzési alap körültekintő tervezése. A jelenlegi módszer, amikor a tervezéskor a bázisév tervéből indulnak ki, nem megfelelő. A mai gyakorlat az, hogy a folyó évben tervezhető anyagi ösztönzési alap attól függően tér el a bázisévitől, hogyan változott a bázisévhez képest az egy rubel árbevételre jutó költség. Ez a mutató azonban nem minden esetben tükrözi a termelés hatékonyságának és a végső eredménynek a tényleges változását. Adott esetben éppen az a vállalat növelheti jobban a mutatót és ezzel ösztönzési alapját, amelyiknél nagyobb kihasználatlan tartalékok vannak — például korábbi nem megfelelő színvonalú tevékenység miatt. A tartalékait hosszú időn keresztül jól kihasználó vállalat ilyen feltételek mellett hátrányos helyzetbe kerül.

Javítani lehet a tervezés metodikáján azzal, ha az ösztönzési alap kiszámításakor a bázisévi tervezett és a folyó évi tervezett költséghányad eltérését veszik figyelembe. Nagyon fontos szempont a tervek teljesítése. A ténylegesen képezhető alapnak attól is függnie kell, hogy milyen mértékben sikerült a kiszámításának alapjául szolgáló mutató tervét teljesíteni.

Jelentős szerepet játszik az új technika elterjedésében a dolgozóknak az új technika létrehozásáért, alkalmazásáért, bevezetéséért történő premizálása. A kísérletekhez az is hozzátartozik, hogy a vállalatok nagyobb szabadsággal használhatják fel béralapjukat a műszaki fejlődés ösztönzésére.

Ha a béralapot a normatív tiszta termék meghatározott százalékában szabják meg, ez lehetőséget ad a vállalatnak arra, hogy a béralapot hatékony ösztönző eszközként használja fel. Ahhoz azonban, hogy a technikai fejlődésre kellő ösztönző hatást gyakoroljon, a béralap meghatározásának módszerét tökéletesíteni kell. Ennek egyik útja az lenne, hogy közvetlen kapcsolatot teremtenek a kísérletek során a bérként kifizethető összeg és a dolgozó kollektívák tevékenységének végső eredménye között. Ehhez viszont a végső eredmény mérésének jobb módszereire van szükség. A normatív tiszta termék mutatója például nem kellően tükrözi a termék műszaki-gazdasági színvonalát, társadalmi szükségletkielégítő képességét.

A munkabérek gazdaságilag megalapozott, differenciált normatíváinak a meghatározásakor figyelembe kell venni a termék minőségének társadalmi megítélését. Emellett szól az is, hogy a jobb minőségű termékek általában munkaigényesebbek, ezért az azokat előállító dolgozókat jobban meg kell fizetni.

A bérek elosztási funkciót is betöltenek. Helyes tervezésükkel biztosítani lehet a fogyasztás és a felhalmozás szükséges arányát. A béren — mint a termék egyik költségelemén — keresztül az állam hatékonyan tudja ellenőrizni a munkaráfordításokat.

A gazdasági kísérletek azt bizonyítják, hogy jó dolog, ha a vállalatok szabadabb kezet kapnak a béralap felhasználásában. De ezen túlmenően is szükség van további egyéni és kollektív ösztönzési módszerek kidolgozására. Ami a vállalaton belül a különböző beosztású dolgozókat illeti, helyes, ha a vezetők bérezése, premizálása az irányítószervek kezében marad.

(Ism.: *Veres Pál*)

ÖN IS MEGRENDELHETI a közgazdasági, gazdaságpolitikai és statisztikai szakirodalmat feldolgozó számítógépes információszolgáltatásainkat.

Szolgáltatásaink:

Rendszeres szelektív információszolgáltatás (SDI)

Retrospektív irodalomkutatás

Adatbázis:

Mintegy 450 hazai és külföldi szakfolyóirat, illetve a beérkező szakkönyvek rendszeres fedolgozásából nyert, jelenleg csaknem 60 ezer annotált bibliográfiai tétel.

Retrospektivitás 1977-ig.

Szolgáltatásainkat a következő térítés ellenében veheti igénybe:

rendszeres szelektív információszolgáltatás: 5000 Ft/év,

retrospektív irodalomkutatás: 2500 Ft.

KSH Könyvtár és Dokumentációs
Szolgálat
STATINFORM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Общественная собственность индивидуума и личностный характер собственности

Балаж Хамари—Каталин Сабо

Тема статьи — место, роль индивидуальных и первичных групп в социалистической системе собственности.

Авторы оспаривают трактовку монолитной общественной собственности, исключающей присутствие индивидуумов и мелких групп. Они подчеркивают, что по мере развития общественной собственности развертывание роли собственности индивидуумов находится в связи, имеющей характер не вытеснения друг друга или принципа или-или, наоборот: экономическая автономия, позиция собственности, получившая толкование в рамках общественной собственности индивидуума, является непреложным условием общественного характера собственности и одновременно ее следствием.

Авторы анализируют различные существующие решения, касающиеся собственности, не изолированно друг от друга, а как часть всеобъемлющей системы собственности, интегрирующими рамками которой является общественная собственность. В соответствии с этим каждую форму собственности следует расценивать с точки зрения того, как она выполняет свою роль, насколько функциональны, насколько пригодны ее рамки для приведения в действие производительных сил в данной области. Авторы статьи отказываются от «иерархического» перечисления различных форм собственности. По их мнению, нет никаких причин для того, чтобы различные существующие формы общественной собственности подразделять на категории более высокого или более низкого порядка, подвергая последние дискриминации. Став на эту позицию, мы тем самым исключим возможности для их естественного разграничения, для нахождения действительно адекватных типов собственности.

Цель, однако, заключается как раз именно в том, чтобы установить приемлемые рамки собственности, усовершенствовать связь между ними, добившись их соответствия друг другу. Среди адекватных форм нельзя обойтись без касающихся собственности решений, выражающих роль собственности индивидуумов и укрепляющих ее. Роль собственности микрообществ и индивидуумов, однако, не только не исключает, но даже допускает компетенцию собственности этих микрообществ (и представляющее ее государство). Иначе говоря, в отличие от частной собственности, в поставленной на обсуждение форме собственности индивидуумов отсутствует фаза монопольности (исключительности). Отсюда следует, что было бы абсолютным заблуждением искать среди дифференцированных форм, «поднимающих» индивидуума из-за «ретраншемента» собственности, стремление к реприватизации.

Регулирование зарплаты и её стимулирование (попытка развенчания ошибочного утверждения)

Иштван Габор—Дьёрдь Кёвари

В статье делается попытка теоретически доказать, что, в противовес взглядам общего характера в благоприятный для Венгрии период времени, результативность или безрезультатность стимулирования на рабочем месте, основанного на дифференциации зарплат по выработке, в венгерском хозяйстве на макроэкономическом уровне не независимы от того, в каком вообще темпе могут увеличиваться номинальная и реальная зарплата, а вернее, какой автономией в отношении возможностей увеличения зарплаты располагают отдельные предприятия. Поэтому форма воздействия, ограничивающая стимулирование на рабочих местах, для государственного регулирования изолирована от возможностей выплаты зарплаты в рамках предприятия, в результате чего мы не можем в стимулировании на рабочих местах реально рассчитывать на улучшение самой новейшей либерализации заработной платы. В то же время ожидаемая от этого дифференциация позиций предприятий, касающихся заработной платы (такой мере, как она вообще может быть развернута), впоследствии станет в венгерском хозяйстве отправным моментом кумулятивных процессов, сопровождающихся иррациональными последствиями.

Авторы приходят к заключению, что, отбросив иллюзии, связанные со стимулирующими функциями, регулирование заработной платы следует однозначно поставить на службу рациональной в экономическом отношении координации распределения рабочей силы между предприятиями и борьбе против инфляции. Это не стало бы препятствием для процесса реформы хозяйственного управления, основывающейся на развертывании менеджерской заинтересованности, однако в то же время могло бы непосредственно способствовать успешному осуществлению процесса на практике.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The "social proprietor status" of the individual and the personal status of social property in the economic system of socialism

Balázs Hámori–Katalin Szabó

The subject of the article is the place and role of individuals and their primary groups in the system of socialist ownership.

The authors challenge the monolithic interpretation of public property which excludes individuals and small groups. They emphasize that the evolution of the proprietory role of individuals and the development of social ownership are not mutually exclusive processes and are not in an either-or relationship to each other. On the contrary: the proprietor status and economic autonomy of individuals, interpreted within public property, is an indispensable condition and, at the same time, a consequence of the social nature of property.

The authors do not analyse the various existing solutions to ownership in isolation, but as parts of a comprehensive system of ownership, the integrating framework of which is social (public) property. A form of ownership ought to be judged by how far it fulfils its role, to what extent it is functional and to what extent it provides an adequate framework for the operation of the forces of production in the given area. The paper breaks with the "hierarchical" ranking of the different forms of ownership. According to the authors there is no reason for dividing the various forms of existence of public property into superior and inferior ones and discriminating against the latter. By doing so we do not leave an opportunity for the natural selection of forms and for finding the really adequate types of ownership.

The real target should be to build out the suitable frameworks for owernship, and to improve the fitting and joining to each other of the various forms.

As regards the adequate forms, solutions expressing and strengthening the proprietary role of the individual cannot be dispensed with, either. But the proprietary role of micro-communities and individuals does not exclude, but even assumes the ownership competency of the macro-community (and the state representing it). That is – as distinct from private wonership – the notion of exclusivity is missing from the discussed forms of individual property. It follows that it would be completely mistaken to search for efforts at reprivatization behind the differentiated forms putting the individual behind the ramparts of ownership.

Control of earnings and stimulation: An attempt at dispelling a misbelief

István R. Gábor–György Kővári

The article strives to prove theoretically that—as against the general view prevailing for some time in Hungary—the success or failure of stimulation based on the performance-linked differentiation of earnings is, on the macrolevel of Hungarian economy, independent of the possible growth rates of nominal and real earnings, and of the autonomy individual enterprises enjoy in raising earnings. Therefore, the impact of the separate government control of enterprise wage payment possibilities on on-the-job stimulation is an appearance. It follows that we can realistically not expect an improvement in on-the-job stimulation from the recent liberalization of the control of earnings. At the same time the expectable ensuing differentiation of enterprise earning positions—insofar as it can evolve at all—will start off cumulative processes entailing irrational consequences for the economy.

The authors reach the final conclusion that, abandoning illusions related to the stimulating function, the regulation of earnings should unambiguously be put at the service of the economically rational coordination of the allocation of labour among enterprises and of the fight against inflation. This would not impede the reform process of economic control based on the evolution of interested managers, but may even promote the successful realization of the process.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, июнь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

ХШ СЪЕЗД ВЕНГЕРСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ ОБ ЭКОНОМИКЕ СТРАНЫ

Предварительное сообщение Центрального Комитета Венгерской Социалистической Рабочей Партии (отрывок) 641
Из отчета Центрального Комитета Венгерской Социалистической Рабочей Партии (отрывок) 663
Из речи тов. Яноша Кадара, послужившей началом дискуссии (отрывок) .. 673
Из устного доклада тов. Андраша Денеша — добавления к сообщению Центральной Ревизионной Комиссии (отрывок) 676
Из высказываний 677
Из заключительного завершившего дискуссию выступления тов. Яноша Кадара 700
Из резолюции ХШ съезда Венгерской Социалистической Рабочей Партии (отрывки) 702

Общественная собственность индивидуума и личностный характер общественной стоимости *(Балаж Хамори—Каталин Сабо)* 709

ДИСКУССИЯ

Регулирование заработной платы и стимулирование на рабочем месте (Попытка развенчания ошибочного утверждения) *(Иштван Габор—Дьёрдь Кёвари)* 724

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Международное совещание по вопросам развития и окружающей среды *(Ева Эрлих)* 743

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Об одной заслуживающей внимания книге по политической экономии *(Лайош Надь)* 747
Ева Воска: Заинтересованность и взаимная зависимость *(Аттила Хаваш)* 756

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 760

Резюме статей на английском и русском языках 766

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. JÚLIUS—AUGUSZTUS HU ISSN 0023—4346

Helyünk a nemzetközi munkamegosztásban
VERESS PÉTER

A gazdaságirányítás mai rendszerének kialakulása és dilemmái
STARK ANTAL

A termelékenységnövekedés és lassulása a magyar gazdaságban
ROMÁN ZOLTÁN

A közlekedési díjszabás-politika tapasztalatai és tanulságai
KLÉZL RÓBERT

Hogyan tovább a magyar mezőgazdaság műszaki fejlesztésében?
DIMÉNY IMRE

A szervezeti megújulás szükségessége a termelőszövetkezetekben
VÁGI FERENC

Három hipotézis a holnap hajtóerőiről
IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA

A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése
és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkésországokban
SZAMUELY LÁSZLÓ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. július—augusztus

TARTALOM

Helyünk a nemzetközi munkamegosztásban *(Veress Péter)* 769
A gazdaságirányítás mai rendszerének kialakulása és dilemmái *(Stark Antal)* 782
A termelékenységnövekedés és lassulása a magyar gazdaságban *(Román Zoltán)* 794
Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években *(Halpern László—Molnár György)* 814
A közlekedési díjszabás-politika tapasztalatai és tanulságai *(Klézl Róbert)* 833
A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei *(Makó Csaba—Simonyi Ágnes)* 846
Gondolatok és elképzelések a magyar információgazdaságról *(Szabó József—Dienes István)* 856
Hogyan tovább a magyar mezőgazdaság műszaki fejlesztésében? *(Dimény Imre)* 873
A szervezeti megújulás szükségessége a termelőszövetkezetekben *(Vági Ferenc)* 880
Három hipotézis a holnap hajtóerőiről *(Izikné Hedri Gabriella)* 889
A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkésországokban *(Szamuely László)* 902
A lengyel mezőgazdaság hatékonyságáról *(Jan Rajtar)* 919
Az arab világ differenciálódása *(Rostoványi Zsolt)* 933

VITA

Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány *(Szabó Judit)* 951
A kereskedelem korszerűsítésének néhány kérdése *(Seres Antal)* 961

SZEMLE

A gazdaságirányítás fejlesztését szolgáló kísérletek a Szovjetunióban *(Szabóné Páldi Katalin)* 971
A gazdasági élénkülés bizonytalanságai, ellentmondásai a fejlett tőkésországokban *(Pócs Ervin)* 979

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A Magyar Közgazdasági Társaság kettős évfordulója *(Csikós-Nagy Béla)* 995
Egy árindexkritika bírálata (Összefoglaló Petschnig Mária tanulmányáról és annak vitájáról *(M. S.)* 998

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Papp Sándor: A mezőgazdasági ipar: partner vagy ellenfél? *(Varga Sándor)* 1004

FOLYÓIRATSZEMLE 1007
H. Romahn: Árnyékgazdaság és foglalkoztatottság — Franz—Peter Lang: A Prebisch— Singer-tézis

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1012

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (769—781. l.)

Helyünk a nemzetközi munkamegosztásban

Veress Péter

Egy szellemesen hízelgő francia, valakitől idézve, azt mondta rólunk: „Ez egy nagy kicsi ország." (C'est un grand petit pays.) Veszélyesen kísértő mondat...

Statisztikailag és statikusan mérve, Magyarország a világgazdaságot és a világpolitikát meghatározó erővonalak tekintetében kis tényező.* (Például 1983-ban a világexportból 0,46 százalékkal részesedtünk.)

Másképpen merül fel a kérdés, ha hazánk helyét a világot át- meg átszövő kapcsolatokban vesszük szemügyre. Ezek a kapcsolatok nem globális jellegűek, hanem szuverén nemzeti államok érdekeinek, szövetségeinek, nemzetközi szervezeteinek összefonódásain vagy álláspontjuk ütközésén keresztül jelentkeznek. Ebben egy-egy ország nemcsak saját erejével, a „világban" elfoglalt helyével, súlyával vesz részt, hanem szerepével, ami elsősorban hovatartozásától és magatartásától függ.

Helyzetünk egyik meghatározó eleme földrajzi „helyünk". Közvetlen gazdasági érdekeink koncentrikus körökben helyezkednek el úgy, hogy a nagyobb sugárhoz kevéssé szoros érdekünk fűződik. Ez például arra int benünnket, hogy alaposan nézzük meg annak a körnek a sugarát, ahol Magyarország nevének „értéke" van, azaz ahol bennünket éppen a közelség, a szomszédság miatt partnerként kezelnek, számításba vesznek még akkor is, ha nem tőlünk függenek a világ nyersanyagproblémái vagy a nemzetközi tőkepiac helyzete. Ez *a szemlélet* segít felismerni, hogy hol vannak saját lehetőségeink határai, milyen körben veszik számításba, amit teszünk vagy elmulasztunk.

Ez nem azt jelenti, hogy messze az előbb említett körön túl is ne lenne szavunk, keresnivalónk, szerepünk, sőt hatásunk. Ez azonban már nem saját anyagi helyzetünk vagy földrajzi fekvésünk következménye, hanem a világot behálózó gazdasági, politikai kapcsolatrendszerben vállalt szerepünké.

Ennek a szerepnek alapvető eleme, hogy szocialista ország vagyunk, egy adott szövetségi rendszer tagja. Mint ilyen — és csak addig, amíg ilyenként lépünk fel — saját körünkön messze túlmutató jelentősége van reformtörekvéseinknek, melyek azt célozzák, hogy szocialista jellegének megőrzése mellett a változó feltételekhez való alkalmazkodásra tegyék képessé a népgazdaságot. Ez a magatartás olyan erőtérbe helyez bennünket, ahol anyagilag is mérhető következményekkel kell számolnunk. Ebben az erőtérben magunk is aktív tényezők vagyunk, és hatásunk nem attól függ, hogy mennyi gépet vagy nyersanyagot veszünk, hogy nőtt-e

* A cikk a Magyar Közgazdasági Társaság választmányának 1985. február 8-i ülésén elhangzott előadás alapján készült.

Veress Péter külkereskedelmi miniszter.

vagy csökkent exportunk vagy importunk, tehát nem a magyar piac, a magyar gazdaság mint olyan alkotja ezt az erőt, hanem a magatartásunk, egy kapcsolatrendszerhez való viszonyunk.

Nemcsak politikai rendszerekhez, szövetségekhez tartozunk, hanem más dimenziójú érdekrendszerekhez is. Jellemző példa, hogy az Egyesült Államok zavarónak érezte és érzi ma is az EGK és Brazília soha nem látott nagyságrendben szubvencionált baromfiexportját a fizetőképes közel-keleti piacokra. Miután a magyar baromfiexportot is súlyosan érintette a Közel-Keleten az EGK és Brazília által kialakított szubvenciós verseny, az Egyesült Államok Magyarországot is megkereste az ügyben mint érdekeltet azért, hogy együtt keressük a helyzet megoldásának lehetőségét.

Az ilyenfajta kérdésekben — amelyek között az említetteknél jelentősebbek is vannak — szerepünk nagyobb anyagi erőnknél. Szerepet pedig azért tudunk vállalni, mert felismertük, hogy helyzetünk több dimenzióban mérlegelhető és felhasználható. Ez a felismerés a gazdasági reform célrendszeréből is következik, amelynek lényeges eleme a nyitottság, az alkalmazkodásra való hajlandóság és készség.

Bármilyen kívánatos lenne is elvileg gazdasági kapcsolataink alakítását körvonalazó több alternatívával rendelkeznünk, a választási lehetőségnek szigorú határai és korlátai vannak:

— gazdaságunk fejlettségi szintje, beleértve az adottságainkból fakadó erőteljes importfüggőséget,
— az erőforrások szűkössége,
— a gazdaságirányítás gyengeségei, az 1968-ban megkezdett reform sorsa,
— belső politikai és gazdasági célrendszerünk.

Ezeken kívül nem kevésbé lényeges külső tényezők is hatnak:

— a konjunktúra alakulása és a világpiaci árarányok átrendeződése,
— országunk gazdasági szerepének marginális jellege a nagyvilágban,
— a legfontosabb tőkés piacainkat irányító (és manipuláló) erők magatartása,
— a KGST-országokkal folytatott együttműködésünk sajátosságai.

Ezeknek a korlátoknak, problémáknak a feloldása, az ezekhez való alkalmazkodás — az erre alkalmas módszerek, eszközök megnevezésével — részben már szerepel, részben (a megoldás irányát kutató lehetőségek feltárását célzó programok kijelölésével) helyet kap a következő ötéves tervidőszak gazdaságpolitikai koncepciójában.

Nyilvánvaló, hogy valamennyi probléma azonnali megoldása nem lehetséges, s előrehaladásunk csak egy hosszabb folyamat fokozatos lépéssorozataként képzelhető el. Nehéz feladat, hogy erőinket mindenkor a ténylegesen legszűkebb keresztmetszetek feloldására összpontosítsuk. Az ezzel kapcsolatos kérdésekre a közgazdasági irodalomban, a sajtó hasábjain sokan keresik a helyes választ; meghatározzák a véleményük szerint szükséges cselekvési sorrendet, segítve ezzel a különböző vélemények, álláspontok megismerésében és egyeztetésében a gazdaságirányító szervek munkáját. E tanulmánynak nem az a feladata, hogy a külkereskedelem szempontjából egy abszolút fontossági sorrendet, problémamegoldó programot vázoljon fel, hanem az, hogy bemutassa gazdaságunk jelenlegi helyét a nemzetközi munkamegosztásban, számba vegye az ezt meghatározó tényezőket, illetve ezek várható alakulását, hatását.

Külkereskedelmi forgalmunk szerkezete és földrajzi megoszlása

Külkereskedelmi forgalmunk árucsoportok szerinti összetétele hosszú idő óta változatlan, az elmúlt tíz évben csak az áruszerkezetben következett be kisebb módosulás.

Rubel elszámolású kivitelünk 55—56 százalékát gépipari termékek alkotják. A gépipari kivitelnek 18 százaléka alkatrész. Az export 14—15 százalékát az agrárgazdaság, 11—12 százalékát a vegyipar, 10 százalékát a könnyűipar teljesíti.

Magyarország rubel elszámolású importjában az energiahordozók mintegy 32 százalékot, a különféle alapanyagok 25 százalékot, a gépek és berendezések 30—35 százalékot képviselnek. Gépimportunk 23 százalékát alkatrészek teszik ki.

A nem rubel elszámolású forgalomban a termékszerkezet eltérő képet mutat. Az export döntő részét, 30—34 százalékát élelmiszeripari és mezőgazdasági termékek alkotják. A kivitelből a vegyipar 18—19, a gépipar 17—18, a könnyűipar 10—12, a kohászat 9—11 százalékkal részesedik. A nem rubel elszámolású behozatal zömét a különféle alapanyagok alkotják; részarányuk 49 százalék. A gépipari termékek a behozatal 20—25 százalékát teszik ki.

A fejlődő országokkal lebonyolított forgalom áruszerkezete eltér az átlagostól. Kivitelünkben a gépipari termékek — 1980 óta csökkenő tendencia mellett — mintegy 40 százalékot képviselnek. A behozatal 50—55 százalékát mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek alkotják.

Az áruforgalom szerkezetét összességében vizsgálva megállapítható, hogy a szocialista és a fejlődő országok viszonylatában kivitelünk összetétele fejlett országot sejtet, míg a fejlett tőkésországokkal kialakított kapcsolat közepes fejlettséget mutat.

Az áruforgalmat országcsoportok szerint vizsgálva a következő főbb arányokat és összefüggéseket kell megemlíteni.

A kivitelből a szocialista országok 50—52 (46 százalékban a KGST-tagországok), a fejlett tőkésországok 34, a fejlődő országok pedig 10,5 százalékkal részesednek. Behozatalunk 53 százaléka a szocialista országokból (51 százalék a KGST-országokból), 39 százaléka a fejlett tőkésországokból, a többi a fejlődő országokból származik.

A vezető partnerországok sorrendjében évek óta nincs lényeges változás. A szocialista országok közül a Szovjetunió, az NDK és Csehszlovákia, a fejlett tőkésországok közül az NSZK, Ausztria és Olaszország foglalja el az első három helyet. (Ha a konvertibilis valutában bonyolódó forgalmat nézzük, akkor Jugoszlávia Ausztria és Olaszország közé kerül, a harmadik helyre.) Említést érdemel, hogy az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmünkben 1983—1984-ben jelentős aktívumot értünk el. Az előző évhez viszonyítva, 1984-ben behozatalunk mintegy 30 százalékkal csökkent, kivitelünk pedig 27-tel növekedett. Az Egyesült Államok konvertibilis elszámolású kivitelünkben az elmúlt évben a hetedik helyet foglalta el.

A szocialista országok között külön szükséges megemlíteni Kínát. A nehéz években bekövetkezett visszaesés után két évvel ezelőtt 86, egy évvel ezelőtt több mint 30, 1985-re pedig 140 százalékkal növeltük az államközi egyezmény forgalmi előirányzatát. A tényleges forgalom az előző két évben követte ezeket az arányokat, s 1985-ben további fejlődésre számíthatunk. Ezzel Kína partnereink középmezőnyének az élcsoportjába került.

A magyar kivitelben — mind az áruszerkezet, mind a relációk szempontjából — az elmúlt évtizedekben fontos szerepe volt a gépiparnak. A gépipar, valamint a népgazdaság egészének forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy az exportlehetőségek meghatározzák a gépipar termelését és fejlődését, ugyanakkor a gépipar teljesítőképessége, eredményei jelentősen befolyásolják a teljes forgalmat. A népgazdaság előtt álló feladatokat tekintve a gépipar jelentősége az elkövetkező időszakban növekszik. Éppen ezért szükséges a gépipar helyzetének, exportlehetőségeinek kissé részletesebb vizsgálata. A gépipar azon iparágak közé tartozik, amelyek termelésük jelentős részét értékesítik külpiacokon, esetünkben 30—35 százalékát rubel, 10—15 százalékát nem rubel elszámolású viszonylatokban. A kivitelre kerülő termékek 35 százalékát gépipari vállalatok állítják elő.

Különösen jelentős a gépipari export a rubel elszámolású relációban, s ezen belül is a szovjet viszonylatban, ahol a kivitelből 53—56 százalékkal részesedik. Szovjet relációban 1975 és 1984 között gépexportunk három és félszeresére növekedett.

Érdekes képet mutat a konvertibilis gépipari export fejlett—fejlődő országok szerinti vizsgálata. 1975-ben a két országcsoport azonos (kb. 40 százalékos) arányban részesedett a konvertibilis elszámolású gépipari kivitelből. 1980-ban a fejlett országok javára jelentős eltolódás következett be; a gépexport 51 százaléka ezekbe az országokba került, s az export értéke is jelentősen meghaladta a fejlődő relációét. 1984-ben a részarány ismét közel került egymáshoz (42—44 százalék).

A gépipari ágazat elmúlt évtizedben elért fejlődését a következők jellemzik.

A gépipari *termelés* 1975 és 1984 között évente átlagosan 7 százalékos növekedést ért el. A kivitel — forintban és devizában számolva egyaránt — mindkét fő viszonylatban a termelés növekedését meghaladó ütemben fejlődött. A rubel elszámolású kivitel 1975—1984 között megháromszorozódott, a nem rubel elszámolású export pedig mintegy kétszeresére növekedett.

A konvertibilis exportban a fejlődés nem volt töretlen, ugyanis míg 1975—1982 között átlagosan 10—12 százalék volt a növekedés, addig 1983—1984-ben megtorpanás és jelentős csökkenés következett be. A visszaesés részben a külpiaci körülmények kedvezőtlen alakulására, részben a hazai gondokra, mégpedig elsősorban a termék- és gyártmányszerkezet merevségére, a termékek közepes műszaki színvonalára vezethető vissza.

A gépipari export zömét adó termékek köre évek óta nem változik, csupán a termékcsoportok között következik be kisebb-nagyobb arányeltolódás. Az egyes termékcsoportokon belül természetesen módosul az áruösszetétel, változnak a termékek és azok műszaki színvonala.

A gépipari kivitelben jelentős helyet foglalnak el:

— *a közúti járművek*, amelyek mindkét fő relációban a legnagyobb hányadot teszik ki. Jelenleg a gépipar rubel elszámolású exportjában 31, a nem rubel elszámolású kivitelében 15 százalékkal részesednek. (Ez az arány 1975-ben 17, illetve 5 százalék volt.) A legfontosabb termékek: az autóbusz, a futóművek, a tehergépkocsik.

— A *mezőgazdasági gépek* és berendezések, traktorok kivitele a rubel elszámolású országokba az elmúlt évtizedben folyamatosan növekedett, a tőkésországok viszonylatában növekedések és visszaesések váltogatták egymást. A termékcsoport részesedése a gépipari kivitelben lényegesen nem változott; rubel viszonylatban kb. 5, nem rubel relációban 4 százalék.

— A *szerszámgépek* kivitele a rubel elszámolású országokba folyamatosan növekszik; jelenleg a gépexportban 2 százalékkal részesedik. Ezen árucsoport konvertibilis exportja az utóbbi öt évben csökkenő.

— A *számítástechnikai termékek* exportja mindkét relációban folyamatosan növekszik, gépiparunk rubel elszámolású forgalmában 4, nem rubel elszámolású kivitelében 2 százalékot ért el.

— Az *orvosi műszerek* és berendezések mindkét reláció gépexportjában 2 százalék körüli részarányt képviselnek. A termékcsoporton belül — a KGST-országok és a fejlődő országok viszonylatában — növekszik a komplett berendezések és kórházak kivitele.

— A *fényforrások* kivitele eltér az előző termékekétől, ugyanis ez az egyetlen olyan nagy volumenű export tőkés relációban, amely ott kb. 10 százalékkal részesedik, de a rubel elszámolású országokba irányuló kivitel nem jelentős.

A KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok

Régebben a KGST-országokhoz fűződő kapcsolataink egyedüli motivációjának a politikai, ideológiai elkötelezettséget tüntettük fel.

A KGST-országokkal folytatott kereskedelmünket, különösen az import oldaláról, földrajzi elhelyezkedésünk determinálja. Hazánk importjában a fuvarigényes nyersanyagok és fűtőanyagok dominálnak. A többi kontinentális országhoz hasonlóan nekünk sem fizetődik ki távoli országokból beszerezni a drága szárazföldi fuvarral terhelt alap- és nyersanyagokat. Mivel nincs tengerünk, nem engedhetjük meg magunknak, hogy — a legolcsóbb — vízi úton távolabbi országokból importáljunk nagy tömegben nyersanyagokat, mint például Anglia a kínai fa és szén importálásával tette. Az 1920-as években legfőbb kereskedelmi partnereink az akkori kisantant országai közül kerültek ki, mert a szomszédaink voltak. Ez a meghatározó valamennyi kontinentális ország kereskedelmi partnerválasztásában! Ausztria, Svájc vagy Csehszlovákia importjában, sőt egész külkereskedelmében a szomszédok részesedése 40—60 százalék között mozog. A tengerparti országokban, mint például Olaszország, Hollandia, 20—30 százalékos a szomszédos országok részesedése. (Természetesen ellenpéldát sem nehéz találni: Kanada és Mexikó külkereskedelméből az Egyesült Államok részesedése 80 százalék feletti.)

A szomszédokra való ráutaltság nyilvánvaló a nagyjából azonos vagy hasonló fejlettségi szintű, különösen a tengerrel nem rendelkező országok esetében. Ezt növeli a kölcsönös szállítások biztonságának gazdasági és stratégiai jelentősége, mely egyes időszakokban kiemelkedő fontosságú. A KGST-országok évtizedek óta kiemelkedően fontos partnereink, és az elkövetkező évtizedben is azok maradnak.

Az 1984 júniusában Moszkvában megtartott legfelső szintű KGST-tanácskozáson (mely fontos állomása volt a nemzetközi helyzet, a tagországok helyzete elemzésének és a közös feladatok megfogalmazásának) a magyar delegáció abból indult ki, hogy gazdasági gondjaink megoldásában kiemelkedő szerepe van a szocialista nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök jobb kihasználásának. Érdekünk a szocialista integráció gyorsabb kibontakozása, mert az pótlólagos erőforrások feltárását, a műszaki haladás meggyorsulását, a termelési szerkezet korszerűsítését eredményezi. Az értekezleten a tagországok egységes álláspontot alakítottak ki számos területen, amelyek közül a következők a legfontosabbak:

— a tagországok gazdaságpolitikájának szorosabb egyeztetése és a népgazdasági tervkoordináció továbbfejlesztése,

— a tudományos-műszaki együttműködés javítása,

— a gazdaságfejlesztési stratégia és a szocialista nemzetközi munkamegosztás fő irányainak kijelölése,

— a KGST működési mechanizmusának tökéletesítése, az együttműködés eszközrendszerének korszerűsítése.

A tanácskozás kiemelt szerepet szánt a szorosabb gépipari együttműködésnek. A megbeszélések egyik központi kérdése volt az energia- és anyagtakarékos technológiák és berendezések alkalmazásának, a kooperációs kapcsolatok fejlesztésének a kiterjesztése.

Fontos elvi állásfoglalások születtek, és konkrét intézkedéseket irányoztak elő az energia- és nyersanyagszükségletek biztonságos kielégítése, a feldolgozóipari kooperáció elmélyítése, a lakosság élelmiszerekkel és ipari fogyasztási cikkekkel való jobb ellátása, valamint a közlekedés fejlesztése tekintetében.

Elveinknek és eddigi állásfoglalásainknak megfelelően támogattuk a tanácskozás által megerősített azon törekvést, mely szerint az együttműködés terveszközeit szervesen kapcsoljuk össze az áru- és pénzviszonyok aktívabb felhasználá-

sával, az együttműködés közgazdasági eszközrendszerének fejlesztésével. Örömmel nyugtáztuk azt az egyetértést, mely a vállalatok közti kapcsolatok erősítésének szükségességében nyilvánult meg. Nagy várakozással tekintünk az elektronikai programok KGST-szinten összehangolt fejlesztése elé. Hazánk számára különösen fontos, hogy az élelmiszer-gazdaság termékeinek előállítását s cseréjét ösztönző ár- és együttműködési rendszer alakuljon ki, és ezen a téren is jelentős előrelépést sikerült kezdeményeznünk.

Magunknak is rá kellett jönnünk, és igyekeznünk kell partnereinket is rávezetni arra a felismerésre, hogy különösen a gépipari termékek, a műszaki fejlődést szolgáló eszközök előállítását erősen korlátozza, ha az együttműködést kizárólag vagy elsősorban a végtermékgyártás és -csere útján kívánjuk megoldani. Ezáltal meghosszabbodik a termékmennyiségek, darabszámok szoros szembeállításának gyakorlata, az egyes országok gazdaságai a végtermék túl sok összetevőjének előállítására kényszerülnek rá, és így elesnek az ésszerű munkamegosztás számos előnyétől. Termelési együttműködésünk és ezáltal az árucsere sokat veszít azon, hogy kicsi a csereszabatos komponensek és az alkatrészek kereskedelmi cseréjének aránya. Pedig a munkamegosztásnak nem a végtermékszállítás, hanem ez a legdinamikusabb része. Csak akkor válhatnak a KGST-országok, köztük hazánk, a nemzetközi munkamegosztásnak a jelenleginél nagyobb mértékben és hatékonyabban részesévé, ha ezen a téren lényeges minőségi változás következik be. Csak egy ilyen változás gyorsíthatja meg a tagországok fejlődését, és biztosíthat jobb esélyeket a KGST-nek és hazánknak a nyugati országokkal, ezen belül az Európai Gazdasági Közösséggel való versenyhez és együttműködéshez.

A fejlett tőkésországok és hazánk külkereskedelmi kapcsolatai

1984-ben mintegy 200 millió dollárra csökkent a fejlett tőkésországokkal folytatott külkereskedelmünk hiánya, ami néhány évvel ezelőtt megközelítette az egymilliárdot. A forgalom mintegy fele az EGK országaival bonyolódik le. Összkivitelünkből 18 százalék jut az EGK tagállamaira. A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk dinamizálódásában szerepet játszott az 1983. évinél kedvezőbb gazdasági növekedés, a fejlett tőkésországokban tapasztalható csökkenő ütemű infláció.

Az EGK és Magyarország közötti kapcsolatokról szólva kiemelendő, hogy Magyarország három fő kérdésben vár megoldást az EGK-tól:

1. az exportunkat hátrányosan megkülönböztető mennyiségi importkorlátozások megszüntetését,
2. élelmiszer-gazdasági termékeink számára kedvezőbb piacra jutási feltételek biztosítását,
3. relatív vámhátrányunk mérséklését.

Ami a diszkriminatív mennyiségi korlátozásokat illeti, az EGK, valamint minden egyes tagállama még 1973-ban szerződésben, az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményben (GATT) vállalta, hogy a Magyarországgal szemben fenntartott megkülönböztető korlátozásait felszámolja. E jogi kötelezettségek ellenére az EGK az elmúlt években a velünk szemben alkalmazott diszkriminációk mértékét még növelte is. A Közös Piac a diszkrimináció fenntartását azzal indokolja, hogy Magyarország ún. állami kereskedelmű ország, amelyben az állam olyan mértékben avatkozik be a gazdasági életbe, a külkereskedelem alakításába közvetlen módon, hogy az olyan közgazdasági kategóriák, mint az ár, érték, költség nem értelmezhetők, és azok teljesen eltorzultak a közvetlen beavatkozások hatására. Ennek következtében — érvelésük szerint — Magyarország folyamatosan rendellenesen alacsony áron szállíthat termékeket az EGK országaiba, amely alacsony

árú export az ottani termelésben kárt okozhat. Ezért kell a szocialista országokból, így a Magyarországról származó importot megkülönböztetett módon külön is korlátozni. A EGK ezen magatartása nem vesz, illetve egyszerűen politikai megfontolásokból nem akar tudomást venni az 1968 óta elkezdett és azóta következetesen továbbfejlesztett gazdaságirányítási reformról, és ennek következtében a magyar gazdaságirányítási rendszer és a magyar gazdaság valóságos, piaci kategóriákkal is működő helyzetéről.

Az EGK mindeddig olyan megállapodás elfogadtatását szerette volna elérni hazánkkal, amely jogszerűnek ismerné el a jogellenes mai diszkriminációkat, és komoly kereskedelmi-gazdasági tartalom nélküli lett volna.

A többi fejlett országgal kapcsolataink jogilag rendezettek, de a kereskedelmi szabályok megváltoztatásának veszélye, például az Egyesült Államokban, állandóan fennáll.

A fejlődő világhoz fűződő kereskedelmi kapcsolataink

A fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmi forgalmunkat területi, földrajzi koncentráltság jellemzi, vagyis néhány bázisviszonylat (Irak, Irán, Algéria; az importban Brazília) és néhány kiemelkedő súlyú termék meghatározza nemcsak a viszonylatok jelentőségét, hanem a fejlődő országokkal lebonyolított egész kereskedelmi forgalom alakulásának irányát.

A fejlődő országokkal folytatott kereskedelem szerkezetének alakítása során a jövőben fokozottabban kell mérlegelni, hogy a távoli fejlődő országokból beszerezhető energiahordozók, nyersanyagok árára olyan nagyságrendű fuvarköltség rakódik rá, amely az importot gazdaságtalanná teheti. Ugyanakkor a gépek nemzetközi piacán olyan erős az árszínvonal alakulását is meghatározó konkurrenciaharc, hogy a kialakult gyakorlat szerint csak az az ország tud tartósan sok gépet eladni a fejlődő országokban, amely képes eladásaihoz kedvező közép- és hosszú lejáratú hitelt is nyújtani. Korlátozott hitelnyújtási lehetőségeink mellett nagy gonddal és körültekintéssel kell kialakítani a hitelnyújtás feltételeit.

Egyes fejlődő országokkal folytatott kereskedelmi forgalmunkban egyre nagyobb tért nyernek az árut áru ellenében szállító, azaz pénzmozgás nélküli, ún. ellentételezett ügyletek. Ilyen ügyletek létrehozására, illetve lebonyolítására elsősorban a fejlődő országok szorítanak bennünket, és miattuk, a valóságos gazdasági helyzet miatt kényszerülünk ilyen ügyletek létrehozatalára. Számuk növekedésének oka partnereink átmeneti fizetési nehézsége. Természetesen ezen országok esetében is érzékenyen ügyelünk arra, hogy kintlevőségeink ne öltsenek nem kívánt méreteket, illetve, hogy az ellentételként importált termék beszállítása ne az önálló ügyletekéinél kedvezőtlenebb feltételekkel valósuljon meg.

Általánosságban elmondható a fejlődő országok piacáról, hogy ahol jó fizetőképességű a kereslet, ott a szabad verseny játékszabályai érvényesülnek, és ebben feltételeink a versenytársainkéival nem azonosak; a magyar exportőrök számos ok miatt gyakran kiszorulnak az ilyen piacokról.

Gyakran felvetett javaslat, hogy egyes sok — nem magasan kvalifikált — munkaerőt és nyers-, illetve alapanyagot igénylő iparágak kitelepítésével, a partner fejlődő országokban elérhető komparatív előnyök ily módon történő kihasználásával kell a piacaikra betörnünk. Eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy ez vállalatainktól a megszokottnál nagyobb kockázatvállalási készséget, a vállalati erőforrásokat meghaladó nagyságú tőkekihelyezést és olyan hozzáértést, kooperációs készséget, rugalmasságot igényel, ami ma még exportőreink nagy hányadára aligha jellemző.

Kooperációs kapcsolatok

Az elmúlt másfél évtizedben nagyszámú kooperációs megállapodás jött létre magyar vállalatok és tőkés cégek között. A kelet—nyugati kooperációs szerződések csaknem felét — ebben az időszakban — magyar vállalatok kötötték meg. Jelenleg mintegy 460 nem rubel elszámolású kooperációs megállapodás van érvényben. Az utóbbi években az új kooperációk száma csökkent; míg 1980-ban 79 új megállapodás jött létre, addig 1984-ben csak 37. Legjelentősebb kooperációs partnerünk az NSZK, 340 megállapodással. Említést érdemel még Jugoszlávia, Ausztria, Franciaország és az Egyesült Államok.

A magyar vállalatok érdekeltségét a kooperációs kapcsolatok fejlesztésében elsősorban a fejlett technika átvétele, a konvertibilis export bővítése, az energiaracionalizálás jelenti. A tartós termelési és kereskedelmi kapcsolatok kialakítása révén a magyar vállalatok sokféle előnyre tehetnek szert, melyek közül a fontosabbak:

— a hazai gyártókapacitások korszerűsítése magasabb színvonalú külföldi technika és technológia átvételével,

— a termelés hatékonyságának, szervezettségének növelése,

— a piaci pozíciók megerősítése, bővítése.

A tőkés kooperációban előállított termékek a nem rubel elszámolású kivitelből 8, az így beszerzett termékek az importból 5 százalékkal részesednek. Az 1983-ban kooperációban gyártott ipari termékek mintegy 60 százalékát belföldön értékesítették a vállalatok, 30 százalékát nem rubel, 10 százalékát pedig rubel relációba szállították. (Az arány 1980 óta lényegében nem változik.)

A kooperációs kapcsolatok létesítésében a népgazdasági ágazatok közül a gépipar jár az élen: az érvényben levő szerződések 65—70 százalékát gépipari vállalatok kötötték. A könnyűipar 17, a mezőgazdaság kb. 6, a vegyipar 5—6 százalékkal részesedik.

Az utóbbi időben — külpiaci, valamint hazai körülményekre visszavezethető okok miatt — csökkent vállalataink kooperációs kezdeményező készsége és a megállapodások száma is. Ugyanakkor a tőkés cégek érdekeltségét is kedvezőtlenül befolyásolják bizonyos tényezők (például a kooperációk révén nem nyílik lehetőség a szocialista relációjú eladásaik növelésére). A klasszikus értelemben vett kooperációk továbbfejlődését akadályozó tényezők közül az előzőkön kívül a következőket kell kiemelni:

— nem kielégítő sem vállalataink, sem a népgazdaság innovációs készsége,

— vállalataink többsége tartózkodik a nagyobb kockázatvállalást igénylő akcióktól,

— fejletlen a hazai belső kooperáció,

— a világgazdasági recesszió, illetve a fellendülés lassú kibontakozása kedvezőtlenül hatott a tőkés cégek érdekeltségére,

— az erősödő embargós politika tovább szűkítette a magas színvonalú technika, technológia átvételének lehetőségeit,

— az egy éven belüli nettó devizahozam igényének érvényesítése háttérbe szorította a viszonylag lassabban kiépülő, de hosszú távon gazdaságos és előnyös együttműködéseket.

A rubel elszámolású viszonylatokban nem húzható éles határvonal a kooperációk és a gyártásszakosítási megállapodások között, ezért együttesen tartjuk nyilván a mintegy 630 ilyen egyezményt. Az utóbbi években a rubel elszámolású exportnak 35—40, az importnak mintegy 20 százalékát szakosított termékek alkották. Az érvényben lévő szakosodási megállapodások több mint 60 százaléka a gépipari termékek gyártására, illetve gyártmánymegosztására vonatkozik. 1981 és 1984 között a szakosított termékek exportja az összkivitelnél dinamikusabban,

másfélszeresére növekedett. Ezen belül erőteljesen nőtt a gépek aránya; e termékcsoport jelenleg 76 százalékot képvisel.

1983-ban a vállalatok a szocialista kooperációban előállított ipari termékek 15 százalékát belföldön, 77 százalékát rubel viszonylatban, 8 százalékát nem rubel relációban értékesítették. Említést érdemel, hogy az értékesítés megoszlása 1981-hez képest lényegesen megváltozott, ugyanis akkor belföldre került 25, rubelexportra 55, míg konvertibilis kivitelre 20 százalék.

A KGST-országokkal létrehozott együttműködési megállapodások a résztvevők számára sok szempontból kedvezőek. A lényegesebb előnyök: a gyártókapacitások jobb kihasználása, a gazdaságos sorozatnagyság elérése, stabil felvevő piac biztosítása, gazdaságosabb gyártmányszerkezet kialakítása, a tőkés importot helyettesítő lehetőségek bővítése. Az előnyök mellett azonban több gátló körülményt, illetve kedvezőtlen jelenséget is meg kell említeni. Így például: a kapacitásbővítésekkel szemben a folyamatos korszerűsítés háttérbe szorul, nem alakul megfelelően a szolgáltatások színvonala, a magasabb műszaki színvonal nem mindig ismertethető el az árban, a tényleges importigényeket pontatlanul mérik fel, a vállalt kötelezettségeket késedelmesen teljesítik.

A kooperációs kapcsolatok alakulásával egyik relációban sem lehetünk elégedettek. A hagyományos formák mellett távlatban azok az átfogóbb együttműködések (például vegyes vállalat) lehetnek igazán sikeresek, amelyek tényleges gazdasági összefonódást eredményeznek a vállalatok között.

Vegyes vállalatok külföldön és külföldi érdekeltségek Magyarországon

1985 elején már meghaladta a 120-at az önálló jogi személyiséggel rendelkező külföldi gazdasági vállalkozásaink száma. A külföldi érdekeltségek csaknem négyötöde fejlett tőkésországokban működik, közülük 56 az EGK-országokban, 9 az Egyesült Államokban, egy Kanadában és egy Japánban.

1983-ban 32 Mrd Ft értékű exportot és 6,7 Mrd Ft-nyi importot bonyolítottak le, tevékenységük döntő része kereskedelmi jellegű.

Az 1985. január 1-ig megalapított, külföldi részvétellel Magyarországon működő vegyes vállalatok száma 33. Közülük termeléssel 20, szolgáltató tevékenységgel 13 foglalkozik.

A vegyes vállalatok alapításának célja, hogy külföldi működő tőke bevonásával segítse a gazdaság dinamizálását, megismerjük és gazdaságunkba átültessük a partnervállalat országában honos technikai és termelésszervezési eljárásokat. A vegyes vállalatok lehetőséget adnak piaci hálózatunk kiszélesítésére, ezáltal külföldi értékesítésünk mennyiségének növelésére. A belföldi vegyes vállalatok különféle devizális előnyök megszerzését is lehetővé teszik. A külföldön működő vegyes vállalataink a partnerrel közös érdekek talaján közvetítik a piaci impulzusokat, s a közvetítők kikapcsolásával módot adnak számunkra kedvezőbb árak elérésére.

A világpiaci ararányok átrendeződésének hatása cserearányaink alakulására

Az elmúlt évtizedben a nyersanyagok és energiahordozók ára nagymértékben megnőtt, a feldolgozóipari termékek áremelkedése viszont lelassult. Importunkban — elsősorban a szocialista országoktól vásárolt termékek között — az energiahordozók és a nyersanyagok nagy súllyal szerepelnek, így ezek világpiaci árának emelkedése drágította importunkat, és ezáltal emelte a hazai termelési költségeket, relatíve rontva feldolgozóipari termékeink külpiaci versenyhelyzetét azok-

kal szemben, akik alacsonyabb áron, kisebb nyersanyag- és energiahányadú termékeket exportáltak. Ezt a hatást fokozta, hogy a feldolgozóipari exportunk zömét kitevő ún. második technikai szintet képviselő termékek világpiaci árának emelkedése lelassult, az átlagos áremelkedés üteme alá esett.

Konvertibilis elszámolású külkereskedelmi forgalmunkban — mivel importunkban az energiahordozók részaránya viszonylag kicsi — cserearányaink romlása az elmúlt 10 évben nem volt egyenletes. Néhány évben (például 1976-ban, 1979-ben, 1980-ban és 1981-ben) kisebb-nagyobb mértékben javultak is, ami részben a világpiaci árfolyamatokkal, részben a forgalom áruösszetételének sajátosságaival magyarázható. A világpiaci árarányoknak az elmúlt években végbement változása nem kedvező (például az élelmiszer-gazdasági termékek árainak összeroppanása miatt). A könnyűipari termékek exportárai a fizetőképes kereslet esése és a fejlődő országok azonos struktúrában jelentkező erősödő versenye miatt csökkentek. Csökkentek az ún. válságágazatok (vaskohászat, a vegyipar egy része) exportárai is. A világpiaci konjunktúra élénkülésével a magas feldolgozottsági fokú termékek — elsősorban a fejlett technikát hordozó körben — árhelyzete javult, de éppen ezeken a területeken jelentős az elmaradásunk a műszaki fejlesztésben, a termelés szervezésében. Lényeges tényező, hogy exportunkban az alacsonyabb feldolgozottsági fokú és gyengébb minőségű termékek az elérhető ársáv alsó részében helyezkednek el, és a fellendülés idején elmaradnak az átlagos árdinamikától, recesszió idején pedig növekszik az árlemaradásunk. Importunkban a minőségi termékek túlsúlya miatt a helyzet fordított.

Rubel elzámolássú külkereskedelmi forgalmunkban az 1973. évi olajárrobbanás és a nyersanyagok árának ezt követő emelkedése miatt — bár az a KGST árelvéből és árkialakítási gyakorlatából következően késleltetetten érvényesült — cserearányaink egyenletes romlását okozta. Ez a romlás az 1979. évi második olajárrobbanást követően felerősödött.

A szocialista szerződéses árak kialakításának bázisát képező ötéves tőkés átlagárak változása az energiahordozó-szektorban még 1985-re meghaladja az egyéb nyersanyagok és késztermékek áremelkedésének mértékét. Vagyis a jelenlegi gyenge nemzetközi ártrend ellenére — bár csökkenő jelleggel — a bázisidőszak csúszása összességében még mindig kedvezőtlen számunkra.

A rubelben elszámolt forgalomban elszenvedett jelentős árveszteségünk ellenére a KGST-tagországokkal folytatott kereskedelmünkben — például a szállítási költségek miatt — még mindig viszonylag kedvező árarányaink vannak.

Gondok, megoldási lehetőségek

Igazat kell adnunk annak a felismerésnek, hogy Magyarország a következő években a világban nem a régi versenyhelyzetben találja magát, hanem gyökeresen újban, ennek összes következményével. Ma még azt a kérdést is fel kell tennünk, vajon meg tudjuk-e őrizni a világranglistán elfoglalt közepes helyünket, vagy nő viszonylagos lemaradásunk. Egy évtized távlatából megállapíthatjuk: későn ismertük fel azt a tényt, hogy a világgazdaságban az 1970-es évek elején elkezdődött változások többé nem vezetnek vissza a korábbi állapotokhoz. A jelenlegi helyzetben erős a veszélye annak, hogy feldolgozó iparunk számos terméke egyidejűleg válik versenyképtelenné, és emiatt nemcsak piacot vesztünk, hanem árarányaink is tovább romlanak.

Aggodalmunkat fokozhatják a gazdálkodó szervezetek vezető rétegeiben észlelhető kedvezőtlen jelenségek. Nemrég olvastuk Tétényi Pál akadémikus tanulmányában, milyen nyugtalanítóan alacsony a nyelvet tudók aránya a szakmai vezetők közt. Sok helyen magas fokú szakértelmet igénylő vezetői munkakört felsőfokú

végzettség nélkül töltenek be. A műszaki vezetők 35, a főosztály- és osztályvezetők 34, a gyárrészlegek, gyártási ágak, mezőgazdasági üzemágak vezetőinek 53 százaléka nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A főkönyvelők, gazdasági vezetők 69 százalékának nincs felsőfokú képzettsége. A vállalatok, intézmények fiatal igazgatói 49 százalékának nincs felsőfokú végzettsége, míg az idősebb korosztályba tartozók közül csak 35 százaléknak nincs diplomája.

Milyen adottságokkal és eséllyel foghat hozzá új koncepciók kidolgozásához és végrehajtásához egy ilyen összetételű vállalati vezető réteg? Eléggé fogékony-e az új iránt? Megfelelően tud-e érvényesülni bármilyen ésszerű szabályozórendszer? Pedig ebben az országban óriási szellemi kapacitások vannak!

A következő példák is ezt igazolják. Az elmúlt években jelentős eredmények születtek a magyar gyógyszerkutatásban. A Cavinton, Jumex, Halidor nevű originális készítményeink nemzetközi viszonylatban is kiemelkedők. Ismeretes, hogy a Cavintont Japánban, az Egyesült Államokban és Dél-Amerikában is használják. Magyar kutatóknak az elmúlt években sikerült génsebészeti módszerekkel olyan baktériumtörzset előállítani, amely a humán inzulin gyártáshoz szükséges proinzulint termeli. Ez az eredmény gazdasági hasznot még nem hozott ugyan, de megalapozhatja — megfelelő technológiai fejlesztés esetén — a humán inzulin magyarországi gyártását. A magyar gyógyszeripar a közeljövőben eljárást vásárol a Hoechst cégtől a sertéspankreasból előállított inzulin tisztítására. Ez az eljárás a későbbiek során jól csatlakozhat a génsebészeti úton előállítható inzulin gyártásához. Célszerű megemlíteni, hogy a proinzulin meghatározásában a magyar analitikai módszereket nemzetközileg is kiemelkedőnek tekintik.

Magyar kutatók eredménye, hogy protoplasztfúzió segítségével kidolgozták számos haszonnövény vírusmentesítését. Értékes eredmények születtek a búzanemesítésben; a martonvásári és a szegedi fajták kiválóan megfeleltek a magyar klimatikus viszonyoknak, és jó beltartalmi értékekkel jelentős hozamnövekedést eredményeztek.

Nemzetközileg is elismerést arattak a magyar számítástechnikusok a *szoftver*-fejlesztésben. Magyar *szoftver*szolgáltatásokat fejlett tőkésországok is szívesen vásárolnak. Különösen figyelemre méltó az az eredmény, amit a logikai programozás nyelvének, a PROLOG-nak a kidolgozásában értek el.

A professzionális számítógépek kifejlesztésében ugyancsak a nemzetközi színvonalat elérő eredményekkel büszkélkedhetnek a magyar fejlesztők. Figyelemre méltók az alfanumerikus képi megjelenítők (display) fejlesztése és gyártása terén elért magyar eredmények.

Műszaki elmaradottságunk csökkentésében elismerést érdemel az az eredmény, amit a rugalmas gyártórendszerek fejlesztése terén a kutatói és gyári kollektívák értek el.

Technikai csúcsteljesítménynek számítható, hogy a Haley-üstökös megfigyelésére indított űrszonda fedélzeti elektronikájának nagy részét és televíziós rendszerét magyar kutatók és mérnökök fejlesztették ki és állították elő.

Fejlődésünk holnaputánja szempontjából fontos lehet, hogy — Marx György közlése szerint — a magyar középiskolák nagyobb hányadában van számítógép, mint az Egyesült Államokban.

Sok múlik azon, hogy a gazdaságirányítás és a döntési rendszer, a szabályozók, az üzemszervezés, általában a menedzseri munka mennyire talál egymásra, és képes lesz-e együttes, egy irányba ható tevékenységet kifejteni. A munka irányításában, szervezésében, a felelősség érvényesítésében elmaradásunk jóval nagyobb, mint az ismeretek terén. (Ez utóbbiban talán nem is jelentős.)

Az elmúlt években egészen napjainkig azok a magyar vállalatok és szakemberek által vállalt és végzett munkák voltak eredményesek, amelyeket fővállalkozó-

ként külföldi cégek irányítottak és szerveztek. Ezeknél a magyar beszállítás és „bedolgozás" többnyire megállta a helyét. Azoknak az üzleteknek egy része, ahol fővállalkozóként dolgoztunk, sajnos veszteséggel zárult, egyik-másik teljesen megbukott. Ezt a tandíjat tovább nem fizethetjük. Ezek az esetek nemcsak a gazdasági szabályozásnak, irányításnak és döntési rendszerünknek, hanem a közgazdasági és szociológiai kutatásnak is feladják a leckét: Mi ezek oka? Hogyan lehet és kell ezen változtatni?

A gazdasági szabályozás és irányítás továbbfejlesztésében a következő fő területeken kell előrelépnünk, szem előtt tartva mindkét értékesítési relációra vonatkozóan a külkereskedelmi mérleg aktívumának követelményét.

A leglényegesebb a gazdaságirányítási és szabályozórendszer valamennyi részének határozott, erőteljes és konzisztens továbbfejlesztése. A gazdaság dinamizálásának eszköze a korszerű exportstruktúra. Ennek kialakítását kell „kikényszerítenie" a tervezési, a jövedelem- és keresetszabályozási, a bank- és pénzügyi, a külgazdasági szabályozási, az ár-, a piacfelügyeleti, a vállalatvezetési és szervezési rendszer megkezdett és a VII. ötéves tervidőszakban tovább folytatandó korszerűsítésének. A szabályozás továbbfejlesztésének a verseny erősödését, elterjedését kell segítenie, mert a piaci szabályok szerint ható verseny nélkül nincs — például — jól működő árrendszer, eredményes jövedelemszabályozás. Ezen belül külön ki kell emelni a vállalatok érdekeltségi rendszerének, szervezeti rendjének megreformálását. A nyereség a hatékonyság, termelékenység mérőszáma legyen. A vállalati önállóság növekedéséhez hozzá kell tartoznia a felelősség növelésének is.

A termelők és a külkereskedők érdekegyeztetése részben a szabályozók révén közvetett eszközökkel, részben szervezeti kapcsolódásuk lehetséges formáinak kihasználásával biztosítható. Az 1968-ban megkezdett és 1978—1980-ban új lendületet kapott „mechanizmusreform" szellemében a világpiaci folyamatok hatásait éreztetni kell a belgazdaságban, ki kell alakítani a termelők rugalmas alkalmazkodókészségét. Az elmúlt évek kedvezőtlen hatásainak levezénylése megkövetelte, hogy az ebből fakadó terhek súlyát megosszuk a költségvetés és a fogyasztók között. Ennek megfelelően nemzetközi fizetőképességünk megőrzése elsőbbséget kapott a beruházás, a fogyasztás növelésével szemben. Hosszú távú érdekeinknek megfelelően egyre inkább a fejlesztés, a korszerű gépek, műszerek, technológiák adaptálása élvez előnyt.

Külkereskedelmünket a szocialista országok irányában az áruszerkezet javítása, az árrendszer fejlesztése, a vállalatok közti kapcsolatok erősítése, a szállítási fegyelem javítása, az élelmiszer-gazdasági termékek kereskedelmében ösztönző árrendszer kialakítása, általánosan a magyar kereskedelmi érdekek védelme jellemzi.

A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelemben lényeges a helyünk, megítélésünk felismerése, partnereink érdekeinek feltérképezése és az ennek megfelelő, rugalmasan konvertálható termékszerkezet kialakítása. A hatékonyság és a termelékenység növelésében kulcsszerepet kap a fejlett ipari országokkal való együttműködés fejlesztése, mely a gazdaság technikai-technológiai megújítását segíti.

A fejlődő országokkal kialakított kereskedelmi kapcsolataink továbbfejlesztésében meghatározó, hogyan tudunk illeszkedni a fejlett és a fejlődő országok közötti strukturális jellegű munkamegosztáshoz. Az újonnan iparosodó fejlődő országok egyidejűleg válnak mind komolyabb versenytársainkká a fejlett tőkésországok piacain, és jelentenek mind számottevőbb potenciális felvevő piacot termékeink számára. Azokra az országokra koncentrálunk, amelyek fizetőképessége hosszabb távon is kiegyensúlyozottnak látszik, és amelyek érdeklődést mutatnak termelési, értékesítési és harmadik piaci együttműködések iránt.

A külgazdasági és külkereskedelmi politikánknak egész külpolitikánk tudatos, szerves részévé kell válnia. Semmilyen szinten nem kell szégyellnünk, hogy

konkrét, saját érdekeink vannak, amelyek egybeeshetnek vagy eltérhetnek mások érdekeitől. Ezt a felfogást és magatartást a kormányzati politikában egységesen és fegyelmezetten kell érvényesítenünk, ez a kormányzati-államigazgatási munkával szemben kötelező követelmény.

A világot, amelyben helyünket keressük, úgy kell vennünk, ahogyan van. Szívós, körültekintő munkával, a helyzetünkben, szerepünkben rejlő lehetőségek felismerésével találjuk meg azt az erőt, amit saját kicsiségünk, fejlettségi színvonalunk nem adott meg. Kereskedelempolitikánknak ez az egyetlen lehetősége. Ezt a lehetőséget azonban csak egy rendezett viszonyokat teremtő ország használhatja ki. Külföldi „vállalkozásaink" kudarcai minden ellenkező híresztelés ellenére sem a viszonyokban, a világpiacban előre nem látott körülményekben keresendők, hanem rajtunk múltak. Ott, ahol az elemi munkafegyelmet, szállítási fegyelmet, gondosságot a szerződések kötésekor, a szervezettséget a végrehajtásban nem tudjuk biztosítani, lehetőségeink elúsznak előlünk.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy nemzetünk jövőjét, boldogulását és megítélését sorsdöntően meghatározhatja, hogy mit érünk a bennünket körülvevő világ számára: mit nyújtunk neki, miben támaszkodhat ránk. Ezt politikánk, gazdaságunk, kultúránk, kapcsolataink együttes eredménye biztosíthatja és ezen belül sok minden, például az, hogy — Csikós-Nagy Béla mondatát idézve — „a magyar ipar újra megtalálja helyét a világgazdaság vérkeringésében".*

* Heti Világgazdaság, 1985. 5. sz.

Radnóti Éva:

ÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓK ÉS GAZDASÁGUNK FEJLŐDÉSE

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Az „Időszerű közgazdasági kérdések" sorozat újabb kötetének szerzője nem ismeretlen az olvasók körében. Nevét — többek között — „A kúszó infláció elméleti problémái" című, kiadónknál 1974-ben megjelent és nagy sikert aratott könyve tette ismertté. A szerző új könyvében is igen időszerű témát dolgoz fel: azt vizsgálja, hogy a piac fokozott aktivitását célul kitűző magyar gazdaságpolitikának mennyire felelnek meg a különböző árpolitikai koncepciók.

A műnek az egész elemzést átfogó alapgondolata az, hogy az új árpolitika a gazdaságpolitika része, s mint ilyennek az egészt kell szolgálnia, és fordítva, a helyes gazdaságpolitika előfeltétele a jó árpolitika. Az árpolitikai koncepciók ilyen szempontú vizsgálatából értékes következtetések adódnak a mechanizmusreform és az ármechanizmus napirenden levő továbbfejlesztéséhez.

Nem örök érvényű elvek, igazságok felvázolására törekszik, hanem a körülmények, a feltételek bemutatásával keres választ arra, hogyan hat egy adott árkoncepció a fogyasztásra, a termelés alkalmazkodó képességére, a gazdasági növekedésre, a külgazdasági kapcsolatokra, az életszínvonalra stb.

235. l., fűzve 52,—Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (782—793. l.)

A gazdaságirányítás mai rendszerének kialakulása és dilemmái

Stark Antal

A gazdaságirányítás a gazdaságpolitika eszközrendszere, így alakulása nem választható el sem az adott időszak gazdaságpolitikai céljaitól (a növekedési, az egyensúllyal, a gazdaság szerkezetével összefüggő céloktól), sem a politikai és társadalmi viszonyoktól (a hatalom, a tulajdon, a nemzetközi helyzet, a társadalmi tudat stb. kérdéseitől). A gazdaságirányítás elemzése és megítélése tehát csak ezekbe az összefüggésekbe ágyazva lehet megalapozott.

A magyar gazdasági mechanizmus — ami nem pontosan azonosítható a gazdaságirányítási rendszerrel — az elmúlt évtizedek során gyakran viharokat kavarva formálódott. Fejlődésében a nekilendülés és a megtorpanás többször is váltotta egymást, fő vonalát tekintve ennek ellenére viszonylag egyenes ívű pályával jellemezhető.

A direkt irányítás két évtizede (1947—1967)

A szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válásával, a tervgazdálkodás kialakulásával együtt járt a klasszikus direkt irányítási modell alkalmazása. Az állam gazdasággal kapcsolatos (gazdálkodó, gazdaságszervező, tulajdonosi, közérdekvédelmi) funkcióit túlnyomórészt igazgatási eszközökkel, közvetlen beavatkozási módszerekkel látta el. A gazdasági eszközök és a közvetett módszerek, vagyis az indikatív szabályozás szerepe nagyon kicsi, mondhatni elenyésző volt.

Vajon elkerülhetetlen volt-e a hadigazdálkodásra alapozott akkori szovjet irányítási módszer szinte változtatás nélküli átvétele? A vélemények megoszlanak. Magam azon az álláspontón vagyok, hogy abban a korszakban nem volt más reális alternatívánk. Hiányzott a szocialista gazdálkodási tapasztalat, nem volt a politikai követelményeket is kielégítő elegendő szakember, ugyanakkor rendelkezésre álltak a hadigazdálkodás szervezeti keretei (központi anyaggazdálkodás, jegyrendszer, beszolgáltatási rendszer, szoros pénzügyi ellenőrzés). A végletes központosítás igényét támasztotta alá a túlzottan felszított belső és nemzetközi politikai feszültség (osztályharc, háborús veszély), de leginkább meghatározók ebben a vonatkozásban az irreális gazdaságpolitikai célok (az erőltetett növekedés, a struktúra radikális megváltoztatása, illetve az ebből fakadó strukturális torzulás, belső egyensúlytalanság) voltak, amelyeket csakis direkt irányítással lehetett megvalósítani. (A piaci viszonyok alkalmazása — a tapasztalatok erre utalnak — csak harmonikus fejlődés esetén lehet sikeres.)

Dr. Stark Antal a közgazdaságtudomány doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

Hogyan értékelhető hát végül is az első évtized, az 1947—1956-os időszak gazdaságirányítási rendszere? A korszakot az jellemzi, hogy

— kiépült egy jelentős nehézipari bázis, megoldódott a teljes foglalkoztatás, de ennek ára a reálbéreknek a lehetségesnél alacsonyabb szintje volt;

— a viszonylag gyors fejlődés eltorzult gazdasági struktúrával, megrendítő visszaesésekkel párosult;

— a politikai torzulások (gyanakvás, önámítás, a felszíni eredmények túlértékelése, a személyi kapcsolatok jelentőségének felerősödése) a gazdaságra is rávetítődtek.

A felsorolt jellemzők — megítélésem szerint — elsősorban a gazdaságpolitika céljainak következményei. A célok elérését kierőszakoló gazdasági mechanizmus a célokkal való összhangját tekintve pozitívan ítélhető meg. A gazdasági, társadalmi hatását tekintve viszont egyértelműen elmarasztalható. E negatív hatások következménye a torz értékrend, amelyben háttérbe szorul a gazdaságossági, eredményességi, hatékonysági szemlélet, a kezdeményezőkészséggel, a kereslethez igazodó rugalmas alkalmazkodással együtt. A vállalatok ilyen körülmények között vállalkozás jellegű gazdálkodó szervezetekből a központi akarat merev, sematikus felépítésű végrehajtó intézményeivé váltak. Működésük fő célja a zömében naturáliákban meghatározott termelési feladat teljesítése lett, függetlenül attól, hogy ezt milyen áron érik el, illetve, hogy a piac igényli-e a szóban forgó termékeket, vagy sem.

A túlhajtott direkt irányítás oldásának igénye (a lengyel és a csehszlovák próbálkozásokkal csaknem egyidejűleg) viszonylag korán, már 1953—1955-ben felmerült. Az első érdemleges lépéseket azonban csak 1956 végén, illetve 1957-ben tudtuk megtenni. A változások közismertek — a beszolgáltatási rendszer eltörlése, a tervmutatók számának csökkentése, a tervezett nyereség eléréséhez és túlteljesítéséhez fűződő személyi érdekeltség bevezetése, a külkereskedelmi jog fokozatos kiterjesztése, majd később az 1959-es termelői árreform. A változások e soraiba illeszkedik az 1960-as évek elején a háztáji gazdaságok gazdasági szerepének tudatos erősítése a mezőgazdaságban és a vállalati szervezeti koncentráció az iparban, kereskedelemben.

Gazdaságfejlesztési céljaink fokozatosan reálisabbá váltak, de a gazdaságpolitika ekkor sem volt mentes az irányváltásoktól, növekedésünkre továbbra is jellemző maradt a hullámhegyek, illetve hullámvölgyek váltakozása. Az 1959—1960-as ütemgyorsítást igen nagy arányú ütemcsökkenés követte. Végig kísértett az említett korszakban a könnyűipar-élelmiszeripar fejlesztésének alternatívája, iparpolitikánk bizonytalanságai. A jövedelemkiáramlás teljesítményfedezete is elmaradt ebben az időszakban.

Ami a gazdaságirányítást illeti, lényegében változatlan gazdaságirányítás társult a némi változást mutató gazdaságpolitikához. A vállalatok gazdasági önállósága alig nőtt, továbbra is uralkodó maradt az erőforrás-hasznosítást korlátozó bázisszemlélet. Az eszközhatékonyságot továbbra is visszafogta a beruházási eszközök állami juttatásának a rendszere, a munkaerő hatékony hasznosítását pedig az átlagbérrendszer és a merev béralapterv akadályozta.

Az életszínvonalban bekövetkezett kétségtelenül jelentős javulás, a szociális ellátás fokozatos nagyarányú kiterjesztése inkább a politika gesztusa volt, mintsem a gazdasági teljesítményből adódó reális lehetőség.

Hiba volna persze figyelmen kívül hagyni a gazdaságirányítás ebben a korszakban megjelenő módosulásainak pozitív hatásait. *A nyereségrészesedési rendszer bevezetése egyfajta szemléletváltozási folyamatot* indított el, és főleg a bevezetését követő években érzékelhető hatékonyságjavulást, nyereségnövekményt eredményezett.

1950 és 1957 között az ipari tevékenység 4,0 százalékkal, 1957 és 1967 között 5,5 százalékkal nőtt évente. A nagyüzemivé vált mezőgazdaság magas eszközigényessége, a kapacitáskihasználás korábbi gyors növekedésének a lefékeződése ellenére az eszközhatékonyság javult. (Az anyagi ágak egy százalékos állóeszköznövekményére jutó nemzetijövedelem-emelkedés 1,16 százalékról 1,26-ra nőtt.) A kötelező tervmutatók számának „ritkítása" elősegítette a piaci igényekhez való rugalmasabb alkalmazkodást, erősödött gazdaságunk nemzetközi versenyképessége. (Exportunk — folyó áron számítva — 1950—1957 között másfélszeresre, 1957—1967 között 3,5-szeresére nőtt.)

Mindeme pozitívumok azonban kevésnek bizonyultak. Az intenzív fejlődési pályára való áttérés egyre égetőbbé vált. A mezőgazdaság kollektivizálása során felszabaduló munkaerőt az ipar és egyéb ágak gyorsan felszívták, az eszközbővítésre rendelkezésre álló korlátozott forrásokból növekvő mértékben kellett kielégíteni a mezőgazdasági nagyüzemek fejlesztési igényeit, és enyhíteni az infrastruktúra elmaradottságából adódó követelményeket. Ilyen körülmények között nem maradt más lehetőség, mint a gazdaságirányítás megreformálásával feltárni és mozgósítani a gazdaság rejtett erőforrásait.

A gazdaságirányítási reform gondolata az 1960-as évek közepére a többi európai szocialista országban is megérlelődött. 1966—1967-ben mindenütt megszülettek az ún. reformhatározatok. Ez nagyban megkönnyítette a politikai közvéleménynek a reform mögé állítását.

A gazdaságirányítási reform korszaka (1968—1978)

Az 1968-as gazdaságirányítási reform történelmi jelentőségét és eredményességét, úgy gondolom, nem szükséges bizonyítani. Gazdasági növekedésünk felgyorsult, az eszközellátottság ugrásszerűen javult. Ez együtt járt a műszaki fejlődéssel, miközben látványosan emelkedett az életszínvonal. Ha egybevetjük a csaknem egy évtizedig tartó korszak néhány gazdasági mutatóját a megelőző és a következő időszakkal, az 1. sz. táblázatból látható kép tárul elénk.

1. sz. táblázat

A gazdasági fejlődés néhány fő mutatója 1957—1985 között
(Évi átlagos növekedés százalékban)

Időszak	Nemzeti jövedelem	Állóeszközök bruttó értéke		Egy lakosra jutó reáljövedelem	Munkások, alkalmazottak reálbére
		az anyagi ágakban	a nem anyagi ágakban		
1957—67	5,7	4,7	3,0	4,5	2,6
1968—72	6,0	6,2	3,5	5,4	3,2
1973—78	5,6	6,3	4,7	3,9	3,2
1979—83	1,1	5,1	4,6	1,1	—1,3
1984	2,8—3	..	..	1	—3
1985 (terv)	2,3—2,8	kb. 5	kb. 5	1,5—2	0

Forrás: Statisztikai évkönyvek, valamint a KSH közleménye a gazdaság és társadalom 1984. évi fejlődéséről, és A magyar népgazdaság 1985. évi terve (Népszabadság, 1984. december 23., 1985. január 26.), illetve saját számítások.

Az adatok szerint gazdasági fejlődésünk 1973 után is töretlen. A növekedési ütem fenntartása, a reálbérek változatlan ütemű emelése azonban már nem a

hazai teljesítőképességünkön alapult. A terveinkben szereplő termelési, életszínvonal-politikai célok eléréséhez egyre több külföldi kölcsönt vettünk igénybe. 1978-ra adósságállományunk kritikus szintre emelkedett.

Az 1970-es évek első felében a reformgondolat további kibontakozása megtorpant, sőt több tekintetben visszaléptünk. Ebben kétségtelenül döntő szerepe volt a nagyüzemi munkások vélt érdekeit védelmező politikai irányzatnak. Akaratlanul alapot adtak azonban e visszalépéshez a kialakult mechanizmus hiányosságai is.

Az alapvető probléma az volt, hogy a reform céljaival ellentétben az irányítási rendszer — lényegét tekintve — *a tervutasításos rendszer módosult formájává vált.* A népgazdasági tervcélok elérését biztosító feladatokat a korábbi közvetlen utasítások helyett most a gazdasági szabályozók lettek hivatva közvetíteni. Valóságos piaci viszonyok hiányában azonban a normatív szabályozás nem volt képes a kívánatos célok irányába terelni a gazdaságot, ugyanakkor azonban nem volt alkalmas a részletes tervfeladatok közvetítésére sem. Mindezek miatt objektív szükségszerűséggé vált az egyedi különbségtétel a gazdálkodó egységek között, a közvetlen pénzügyi beavatkozás, a szabályozók évenkénti folyamatos módosítása.

A vállalati önállóság, a gazdasági verseny kibontakozása, a tartalékok mozgósítása, a hatékonyság növekedése fokozatosan elmaradt a várakozástól. A vállalatok természetes módon reagáltak mechanizmusunk ellentmondásaira. A nyereségérdekeltség bázisszemléletéből, a bérszínvonal-rendszer létszámhígító és teljesítmény-visszatartó hatásából, az ágazati irányítás indirekt, kifinomult formáiból köréjük font hálóból két, viszonylag könnyen járható úton szabadulhattak. Az egyik a folyamatos áremelés útja, a másik, az általánosabb, a különféle preferenciák, állami támogatások kijárása. A sikeres vállalatvezetés legfontosabb kritériumává egyre inkább a különböző országos funkcionális szervekhez fűződő személyes kapcsolat vált.

Az 1970-es évek második felétől a helyzet tovább súlyosbodott. A kirobbant és tartóssá vált *világgazdasági válságra* — a többi szocialista országgal együtt — a magyar gazdaságpolitika közismerten éveket késve reagált. Ennek következtében ellentmondás keletkezett az irreálissá vált célokat kitűző népgazdasági tervek és a gazdasági realitásokat minden hiányosságuk ellenére is jobban érzékelő egyéb gazdasági mechanizmuselemek, illetve a vállalati magatartásmódok között. Megnőtt a gazdasági szabályozók módosításának gyakorisága, ezzel arányosan csökkent a vállalati előrelátás lehetősége.

Az elodázhatatlan gazdaságpolitikai fordulatra az MSZMP KB 1978. decemberi határozata alapján került sor. A restrikciós intézkedések, az előtérbe állított célok, a nemzetközi fizetőképesség javítására és az életszínvonal megőrzésére irányuló törekvések közismertek. A gazdasági mechanizmus fejlődésében ezzel párhuzamosan a változások két fő iránya bontakozott ki.

A változások egyik — kedvező — irányát a következő jelenségcsoport határozta meg: Ha megkésetten is, de enyhült a vállalati és személyi jövedelemérdekeltségben a bázisszemlélet, s lehetővé vált a vállalati alapokkal való önállóbb gazdálkodás. Az árrendszerben megtettük az első, még bátortalan és nem is mindig sikeres lépéseket a világpiaci értékítélethez való hazai alkalmazkodás irányában. Árfolyam-politikánk aktívabbá vált, erősödött az irányítás monetáris jellege, és ezzel együtt gyengült a népgazdasági terv (egyelőre inkább csak a középtávú terv) számszerű előirányzataihoz fűződő mítosz.

A másik, a kedvezőtlen irányú változás abban ragadható meg, hogy megnövekedtek a népgazdasági terhek. Az életkörülmények nagyobb mértékű romlásának a megakadályozása szükségessé tette, hogy — átmeneti enyhítés után — újra fokozzuk a társadalmi tiszta jövedelem központosítását. Ezt részben a jövedelem-

elvonás csatornáin keresztül, a befizetési kötelezettség évről évre való növelésével, részben a korábban felvett fejlesztési hitelek visszafizetésének utólagos lerövidítésével, a kamatlábak emelésével értük el.

Ez utóbbi folyamatokkal természetesen együtt járt a pénzügyileg reménytelen helyzetbe kerülő vállalati kör kiszélesedése. Ez azután — sajátos ördögi kört rajzolva — állami pénzügyi intervenciókat váltott ki, ami újabb elvonást indukált. Az elvonások fokozódásának kényszerpályáját jól szemléltetik a 2. sz. táblázat adatai.

2. sz. táblázat

A vállalatok és szövetkezetek költségvetési kapcsolatai
(milliárd Ft)

Év	Elvonások	Támogatások	Egyenleg
1970	147,3	50,0	— 97,3
1975	242,9	103,4	—139,5
1978	304,3	126,5	—177,8
1979	336,1	131,2	—204,9
1980	306,1	136,8	—169,3
1981	271,3	150,4	—120,9
1982	303,3	153,5	—149,8
1983	319,9	168,0	—151,9

Forrás: A KSH 1978—1983. évi évkönyvei.

A restriktív gazdaságpolitika időszaka (1979—1984)

Az 1979-től tartó restriktív gazdaságpolitika bevezetése objektív szükségszerűség volt, mind ez ideig való fenntartásának az elkerülhetetlen voltában azonban már korántsem lehetünk biztosak. Az utóbbi években ugyanis felerősödtek a restrikció negatív hatásai. De hogyan értékelhető az elmúlt hat év?

Kétségtelen eredményként kell elismernünk, hogy elértük alapvető célunkat, a nemzetközi fizetőképesség megőrzését. Ehhez döntően járult hozzá konvertibilis külkereskedelmi egyenlegünk tartósan aktívvá válása.

Alapjában véve eredményesen teljesítettük az életszínvonal megőrzésének céljait is, hiszen fenntartottuk a teljes foglalkoztatást, és a reálbérek mintegy 9 százalékos csökkenése ellenére 1978—1984 között a reáljövedelem hozzávetőleg 6 százalékkal növekedett. Az is tény ugyanakkor, hogy az átlag mögött soha nem tapasztalt differenciáltság húzódik meg. Egyes rétegek életkörülményei számottevően javultak, másokéi érzékelhetően romlottak. A különbség azonban csak részben hozható összefüggésbe a társadalomnak nyújtott teljesítménnyel vagy szociálpolitikai elveinkkel.

A gazdasági növekedés lefékeződése ebben a szakaszban a többi európai szocialista országra is jellemző volt. Közülük azonban több ország, így például Lengyelország, az NDK, Románia már 1984-ben megközelítette a válságidőszak előtti növekedési ütemet. Az 1985-ös terveket alapul véve pedig mi számolunk a legalacsonyabb növekedési dinamikával. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A többi szocialista ország gazdaságpolitikai céljai természetesen nem jelenthetnek számunkra egyértelmű orientációt, legfeljebb figyelemre méltók. Ettől függetlenül is megérlelődött azonban az az elhatározás, hogy számunkra sincs más

3. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem évi növekedése az európai szocialista országokban
(százalék)

Ország	1971—1975	1976—1980	1981	1982	1983	1984 (előzetes)	1985 (terv)
Bulgária	7,8	6,1	5,0	4,3	3,0	4,6	4,1
Csehszlovákia	5,5	3,7	—0,4	—0,9	2,2	3,2	3,2
Lengyelország	9,8	1,2	—13	—8	4,5	5,0	3,2
Magyarország	6,5	3,3	2,5	2,3	0,5	2,8—3	2,3—
NDK	5,4	4,1	4,8	3,0	4,4	5,5	4,4
Románia	11,3	7,0	2,2	2,6	3,4	7,7	10,0
Szovjetunió	5,7	4,3	3,3	3,4	3,1	2,6	3,5
Jugoszlávia	8,2	5,7	0,9	0,7	—1,3	2,5	3,0

Forrás: Statisztikai évkönyvek, a tervteljesítés és a terv országonkénti közleményei.

reális lehetőség, mint gazdasági fejlődésünk dinamizálása — a viszonylag sok kedvezőtlen feltétel, ellenható tényező ellenére is. A dinamizálás szükségességét támasztják alá a növekedés lelassulásának kedvezőtlen következményei is.

A részletesség és teljesség igénye nélkül *kedvezőtlen következménynek tekinthető*, hogy a fejlesztési lehetőségek mind a termelő ágakban, mind a nem termelő ágakban összeszűkültek, s a *technikai rés* a fejlett gazdaságú országokhoz képest *számottevően tágult*. A háttérágazatok, a termelési és lakossági infrastruktúra területén az elhalasztott fejlesztések aránya kritikus mértékűvé vált. Mindez természetesen kedvezőtlenül befolyásolja nemzetközi versenyképességünket.

Számunkra a jövőben is meghatározók *a külgazdasági kapcsolatok*, melyek bővítésének a lehetőségét kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a fejlett gazdaságú tőkésországok kínálatának a bővülése a nemzetközi piacokon párosult az importtal szemben támasztott igényeik fokozódásával. A fejlett tőkésországok mellett több, korábban fejlődőnek tekintett országban (mindenekelőtt Délkelet-Ázsia országaiban) olyan technikai megújulás ment végbe, amivel mi aligha versenyezhetünk. Ez nemcsak értékesítési piacainkat érinti, de azzal is jár, hogy a fejlett technika és a kommersz termékek kínálata közötti árrés növekedésével kell számolni. Ez a várható fejlemény tovább éltetheti a cserearányromlás negatív hatásait gazdaságunkban.

Külgazdasági helyzetünket alapvetően befolyásolja a szocialista országok anyag- és energiakínálatának a korlátozottsága, illetve a kitermelés fejlesztési költségeiből való részvállalás kötelezettsége is. Gondot okoz, hogy egymás fejlett technika iránti igényeinek kielégítésére kölcsönösen felkészületlenek vagyunk. Külgazdasági kapcsolataink kiszélesítésére talán legtöbb lehetőség rövid távon a nemzetközi pénzügyi szervezetek által támogatott fejlődő országokban van. E lehetőségeket is csak akkor használhatjuk ki, ha fel tudunk készülni az ott előirányzott és finanszírozott fejlesztési programokba való bekapcsolódásra.

Végül kedvezőtlen körülménynek tekintem — az 1968-as gazdaságirányítási reform teljes körű kibontakozásának az elmaradására is visszavezethető — nem kielégítő *gazdasági, gazdálkodási morált*. Az irányítószervek és vállalatok *kölcsönös bizalmatlanságát*, a személyes kapcsolatokon nyugvó *presztízsérdekeltséget*, az egyik napról a másikra élés mentalitását.

Gazdasági körülményeinket természetesen nemcsak kedvezőtlen feltételek formálják. Hiszen a KGST keretében hosszú távon is biztosított anyag- és energiaimportunk meghatározó hányada. Több vállalatunk, szövetkezetünk — a nehéz

körülmények ellenére — lépést tudott tartani a nemzetközi színvonal emelkedésével. Élelmiszer-gazdaságunk számos terméke nemzetközi mércével mérve is versenyképes. Az utóbbi évek gazdasági szorítása új szervezési, fejlesztési módszereket hozott felszínre. Bővülnek a nemzetközi termelési, értékesítési kooperációk, vállalkozások.

A gazdasági fejlődés új korszaka (1985—)

Az eddigi fejtegetésekből talán egyértelműen következik, hogy *irreális lenne a gazdasági fejlődés dinamizálását célul kitűzni a gazdaságirányítás jelentős átalakítása nélkül.* A változtatásra több alternatíva kínálkozik.

Az egyik út a direkt irányítás elemeinek felerősödése — amint ez néhány más szocialista országban is tapasztalható volt. A növekedés ütemét ezzel a módszerrel feltételezhetően meg lehetne gyorsítani, tartós fejlődést azonban a mi nyitott gazdaságunkban már kevésbé lehetne ezen az úton elérni. Nyilvánvaló, hogy más alternatívát kell keresnünk. A másik alternatíva megvalósításához azonban a hatékony gazdálkodás feltételrendszerének a kialakításán keresztül vezet az út. Ahhoz, hogy érdemben változtassunk gazdasági helyzetünkön, hogy valóban az intenzív és dinamikus gazdasági fejlődés pályájára álljunk, nélkülözhetetlen

— a vállalati gazdálkodás szocialista tulajdonviszonyokon alapuló valódi önállóságának, a vállalatvezetés és a vállalati kollektíva felelősségének az erősítése;

— a monetáris rendszer szerepének, súlyának növelése;

— a gazdasági szabályozók hatásmechanizmusa összhangjának nemzetközi versenyképességünk növelését szolgáló erősítése.

A vállalat *önállóságának* a biztosítása mindenekelőtt az önálló kötelezettség- és kockázatvállalás jogi és gazdasági lehetőségét, valamint az ehhez fűződő anyagi, erkölcsi, egzisztenciális felelősséget tételezi fel. Megteremtéséhez első lépcsőfok az önállóság feltételeit garantáló szervezeti keretek létrehozása. Olyan vállalati, szövetkezeti, intézményi keretekre van szükség, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy a vállalat a gazdálkodás minden fontosabb stratégiai és operatív kérdésében felelősen dönthessen, önálló üzletpolitikát folytathasson. Az önállóság keretei viszonylag könnyen kialakíthatók, tartalmi megvalósítása azonban már kemény dió. Ehhez ugyanis elengedhetetlen feltétel a biztonságos közgazdasági környezet léte. A vállalattól felelős stratégiai döntést várni állandó szabályozómódosítások közepette, a központi államigazgatási és a területi, szakmai, társadalmi szervek operatív irányító, befolyásoló szerepének fennmaradása mellett — idealizmus lenne.

Az önállóság megvalósítása együtt jár a differenciált fejlődéssel, ehhez viszont a két alapvető termelési tényező, a munkaerő és a tőke áramlásának a lehetőségeit kell megnyitni. A munkaerő és a tőke áramlása azonban a szocialista gazdasági mechanizmus Achilles-sarka.

A szocialista termelési viszonyok igénylik a dolgozó kollektíva vállalathoz való kötődésének az erősítését, a vállalatirányításban játszott szerepének az erősítését. Az egyenlőtlen fejlődés, a differenciálódás viszont a munkaerő mobilitását tételezi fel. Ez feloldhatatlan ellentmondásnak tűnik, megoldást, kiutat csak a gazdasági kényszer jelenthet. A személyi jövedelemnek a teljesítményhez, a munkamorálhoz, a vállalati eredményességhez való kapcsolása, vagyis a személyi érdekeltség a gyakorlatban képes feloldani az említett két követelmény közötti ellentmondást. A tőkeáramlás nélkülözhetetlensége a differenciált fejlesztés megvalósításához aligha vitatható. Itt azonban a szocialista tulajdonviszonyok határainak a bizonytalansága okoz dilemmát. Úgy vélem, ezen a területen nagy adóssága van a közgazdasági elméletnek. A szocialista tulajdonra vonatkozó nézeteink túl egy-

síkúak, leegyszerűsítettek, nem veszik eléggé figyelembe az árutermelés, az értéktörvény érvényesülésének objektív feltételrendszerét, az ebből fakadó követelményeket.

Ha elismerjük a személyi tulajdont képező vagyont, a felhalmozott pénz kamathozamának a jogosságát, miért ne lehetne elismerni ugyanígy a vállalati tőke gyarapításához való egyéni hozzájárulást? Miért lenne idegen a szocialista árutermelő társadalomtól az eszközöket bővítő fiktív tőkeformák alkalmazása?

Az intenzív gazdálkodás elengedhetetlen feltétele a *monetáris rendszer* szerepének, súlyának növelése, aktív pénzügyi politika, hitel- és árfolyam-politika, illetve rugalmas kamatpolitika alkalmazása. A pénz szerepének bővítése — a pénzügyi intézményrendszer decentralizáltsága mellett — a vállalati gazdálkodási szemlélet lényeges átalakulását és a központi állami intézményrendszer irányításában betöltött szerepének az átértékelését kívánja meg. Az állami intézményrendszer szerepének újragondolása elsősorban az állami költségvetés és a népgazdasági terv funkcióival összefüggésben volna kívánatos. Az állami preferenciarendszerrel kombinált, üzleti alapon működő monetáris rendszer feltételezi az állami költségvetés vállalati elvonó-támogató szerepének a korlátozását. Az állami költségvetésnek elsősorban a nem anyagi szféra, a társadalompolitikai célok finanszírozását kellene tevékenységének középpontjába állítania. Csak így biztosítható ugyanis, hogy a gazdaságban növekedjen a mobilizálható pénztömeg, illetve a reális gazdálkodási eredményen alapuló differenciálódás.

Szocialista gazdaságirányítás elképzelhetetlen központi tervezés nélkül. A tervek szerepének, tartalmának újragondolása azonban a pénzügyi rendszer kiteljesedésének szükséges feltétele. Az egyik újra felvetendő kérdés: miként lehet az érték- és pénzfolyamatok népgazdasági tervezésének akkora súlyt adni, mint amekkora jelenleg az anyagi folyamatok tervezésének van? A másik kérdés, hogy mennyiben lehet a központi tervezés részletezettségét mérsékelve csökkenteni a folyamatos gazdaságirányításban betöltött szerepét, s ezzel párhuzamosan miként lehetne erősíteni a tervezés szerepét a fejlesztési stratégia feltételrendszerének az alakításában.

Biztonságos jövőnk egyik legfontosabb záloga a *gazdasági szabályozás* hatásmechanizmusának javítása, célra orientáltságának erősítése. Itt kettős feladatról van szó. Egyrészt el kell érnünk, hogy a gazdasági jogi szabályozás konzisztens rendszert alkosson, ne semlegesítse az egyik gazdasági szabályozó a másik hatását, másrészt a jogi keretek tegyék lehetővé az érdekek érvényesítését. Ez kétségtelenül igen nehéz feladat, hiszen gazdaságirányításunk története a szabályozás állandó konfliktusainak a története. Megoldást feltehetően az hozhat, ha a szabályozórendszer kialakításának a középpontjába egyetlen cél elérését állítjuk. Ez ma a nemzetközi versenyképességünk növelése lehet. A versenyképességre orientált szabályozás ugyanis egyúttal technikai haladásra, hatékonyságnövelésre, dinamikus fejlesztésre is ösztönöz. Az ilyen irányú változások megvalósításának fő eszköze a világpiaci ár- és értékarányokhoz való alkalmazkodás, a vállalati és személyi jövedelemérdekeltség szerepének erősítése. A korszerű árrendszer, a világpiaci értékítélet kényszere és az érdekeltség súlyának növelése természetesen fontos feltétele a vállalati önállóság és a monetáris rendszer érvényesülésének is.

Vajon *új irányítási modellt igényel-e* e követelmények kielégítése? Mennyiben felelnek meg ezen követelményeknek az 1985—1986. évi változások?

A közgazdászok véleménye megoszlik. A témakörben feltétlenül kompetens vezető kutató, Antal László szerint elengedhetetlen követelmény például, hogy az indirekt szabályozásként definiálható mai modell helyébe a decentralizált gazdasági mechanizmus modellje lépjen. Ebben a központi tervezés kevés számú makrogazdasági célt határoz meg, a gazdasági folyamatokat stabil közgazdasági szabá-

lyozók által befolyásolt gazdasági környezetben, a vállalatok jövedelemérdekeltsége szabályozza. Értelemszerűen megnő a szerepe a piaci önszabályozásnak.*

Az idézett vélemény kialakításában szerepe van Kornai János és Bauer Tamás értékes munkásságának, akiknek a tervezés szerepét elemző kutatási eredményei tulajdonképpen érvanyagul szolgálnak e koncepcióhoz, illetve Tardos Mártonnak, akinek a piaci viszonyok aktív szerepére vonatkozó állásfoglalásaival Antal azonosul. Hogyan értékelhetők az említett megközelítések a gyakorlat, az előttünk álló kényszerek és dilemmák szemszögéből?

Megítélésem szerint a decentralizált mechanizmus modelljének tudományos igényű kidolgozásából a gazdaságirányítási gyakorlat bőségesen meríthet, abszolutizált bevezetése azonban könnyen a piaci szocializmus álomvilágába vezethet. Az önszabályozásra alapozott gazdasági mechanizmus ugyanis olyan belső piaci versenyhelyzetet, olyan személyijövedelem-differenciáltsággal járó tőkerészesedési lehetőséget, a külkereskedelmi monopólium olyan mértékű feloldását, az állam gazdasági szerepének oly mértékű korlátozását, a szociális-társadalmi célok háttérbe szorítását tételezi fel, ami már sem a szocialista tulajdonviszonyokkal, sem a szocialista gazdasági közösségbe tartozásunkkal nem egyeztethető össze. Az természetesen más kérdés, hogy az önszabályozás számos elemét fel lehet és fel kell használni a gazdaságirányítás jobbítására.

Megítélésem szerint *a gazdaság intenzív és dinamikus fejlesztésének kívánatos mechanizmuskereteit az 1968-as gazdaságirányítási reform alapelveinek maradéktalan érvényesítése — néhány korrekcióval — képes biztosítani.* Az MSZMP KB 1966. január 4-i határozata a gazdaságirányítási rendszer reformjának kiinduló irányelveiről időtállóan fogalmazta meg a népgazdasági tervezés feladatát, az árrendszer, az anyagi ösztönzés, a beruházás, a tanácsi gazdálkodás fejlesztési irányait éppúgy, mint a követendő jövedelem- és életszínvonal-politikát. (Ennek érvényességét az sem csorbítja, hogy az irányelvek számos részterületen nem valósultak meg.) Korrekcióra véleményem szerint mindössze a vállalati önállósággal kapcsolatos állásfoglalás szorul, minthogy az irányelvek a felügyeleti szerveknek túl széles körű jogosítványt adtak a közvetlen beavatkozásra. Nem foglalkozott az említett dokumentum a munkaerő- és tőkeáramlás feltételeinek a bővítésével, illetve kialakításával sem, ezért ebben a vonatkozásban is kiegészítésre szorul.

Mindezek alapján jogosan állíthatjuk, hogy a gazdaságirányítási rendszer 1985—1986. évi továbbfejlesztése lényegében a korábbi reform teljes körű kibontakoztatása. Tekintsük át röviden e változások lényegét!

A *vállalati jövedelemszabályozás* változtatásának fő célja a differenciált fejlesztési lehetőségek biztosítása úgy, hogy az eredményes gazdasági egységek dinamikusan fejlődhessenek, az alacsony hatékonyságúak visszafejlesztésre kényszerüljenek. Technikailag ezt egyrészt azzal oldottuk meg, hogy az elvonások többsége a termelési tényezőkhöz (keresethez, vagyonhoz, felhalmozási forráshoz) kötődik, nem pedig a nyereség tömegéhez, másrészt azzal, hogy az elvonások számottevő részének a nyereség mellett az amortizáció is forrásául szolgál. Lényegében ezzel biztosítható az alacsony jövedelmezőségű gazdálkodó egységek pótlási, bővítési forrásainak az elvonása.

Az élelmiszer-gazdaság területén a bruttójövedelem-érdekeltség érvényesül, a jövedelemadó mértéke az egy főre jutó bruttó jövedelem összegétől függően alakul. A magas hatékonysági szintet itt úgy honoráljuk, hogy az adókulcsok meghatározott egy főre jutó bruttójövedelem-szintig (110 ezer Ft-ig) progresszíven emelkednek 1-től 34 százalékig, majd e fölött lineárisan csökkennek egészen 28 százalékos mértékre.

* Antal László: A szocialista gazdasági mechanizmus jellemzői és fejlődése. Kandidátusi értekezés, 1984.

Természetesen ahhoz, hogy a jövedelemszabályozás megfeleljen fő céljának — vagyis ösztönözze,t egye lehetővé és kényszerítse ki a dinamikus, intenzív fejlesztést, és egyúttal biztosítsa az állam központosított jövedelmét —, két alapvető feltételre van szükség: a fejlesztési célokra orientált objektív árrendszerre és az erőforrások hatékony allokációjának (a munkaerő- és tőkemozgásnak) a lehetőségére.

A gazdaságpolitikai célokat leginkább alátámasztó *árrendszert* egyértelműen a világpiaci árakhoz igazodó belső ármechanizmus szolgáltatja. Így teljesedhet ki a nemzetközi értékítélet, ez adhat reményt a valóságos gazdasági verseny kibontakozására. Ebbe az irányba megtettük az első lépéseket, de az árrendszer fejlesztésében csak fokozatosan léphetünk előre. Jelenlegi árstruktúránk (ipari—mezőgazdasági, termelői—fogyasztói árarányaink), valamint a termelési tényezők (anyag, energia, munkaeszköz) értékelésének torzulásai csak több lépcsőben enyhíthetők. Így átmenetileg szükség van még az egészségtelenül nagy arányú állami támogatás és ezzel együtt az elvonás túlzottan magas szintjének a fenntartására. Következésképpen a jövedelemszabályozás kívánatos funkciói is csak fokozatosan bontakozhatnak ki.

A munkaerő-áramlást mindenekelőtt *a keresetszabályozás* hivatott biztosítani. Ezt a célt teljeskörűen a keresetszint-szabályozás, illetve az élelmiszer-gazdaságban a nagyüzemi keresetadóztatási forma szolgálja. E progresszív megoldások mellett azonban átmenetileg fenntartottuk a rossz emlékű keresetnövekmény-szabályozást, illetve az élelmiszer-gazdaságban a bruttó jövedelemtől és a hozzáadott érték növekedésétől függő munkadíj-szabályozást is. Ezért a munkaerő-mobilitás és a keresetdifferenciálódás is csak fokozatosan válhat általánossá.

A *tőkeáramlás* területén tett intézkedéseink rövidebb távon is éreztethetik hatásukat. A hitel szerepének növelése, a kereskedelmi hitel, az értékpapírok és ezzel a fiktív tőke, a fokozatosan üzleti jelleget öltő kamatpolitika, a vállalkozási bankügyletek, a hitelintézeti szervezet decentralizálása együtt járhat a tőkeforgalom felgyorsulásával, s ezzel közvetve a szűkös fejlesztési források okozta feszültségek oldásával.

A mai gazdaságirányítás dilemmái

A gazdasági szabályozók 1985—1986. évi változása alkalmas arra, hogy elindítsa népgazdaságunkban a kedvező irányú folyamatokat, de az említett megoldások részleges volta miatt *fejlődésünk tartós felgyorsulásához hosszabb időre van szükség.*

Az átállás folyamatát számos tényező felgyorsíthatja, de jelentkezhetnek fékező hatások is. Gyorsító tényező *a vállalati szervezeti átalakulás*, az új típusú, a vállalati tanács vezetésével, illetve a vállalat dolgozói közgyűlésén vagy küldöttgyűlésén választott vezetőség irányításával működő vállalati kör létrehozása. Az új szervezeti formától a vállalati önállóság és felelősség tényleges megvalósulása várható. Ezektől a formáktól reméljük a menedzser típusú, újítani képes vezetők arányának növekedését, a kollektíva vállalattal való azonosulásának erősödését. Természetesen mindez csak akkor válik valósággá, ha betartjuk és következetesen végigvisszük az új szervezeti formák tartalmi kitöltését célzó helyes elveket. Ellenkező esetben az új formák demoralizálhatják a gazdaság működését, és ez beláthatatlan következményekkel járhat.

Gyorsító és lassító tényező egyaránt lehet *a központi államigazgatás intézményi rendszerének a magatartása.* Számukra a gazdaságirányítási rendszer változása a következő cselekvési területeket jelölte ki:

— alapítói jogok gyakorlása,

— törvényességi felügyelet,

— felügyeleti irányítás (az államigazgatási felügyelet alatt működő vállalatok esetében),
— ágazati és funkcionális irányítás, ellenőrzés,
— hatósági tevékenység,
— piacfelügyelet.

A cselekvési kört jogszabályaink részletesen körülírják, de valódi tartalmukat a gyakorlat alakítja ki. És hogy miként alakul az államigazgatási szervek tényleges magatartása, az jelentősen kihat a szabályozók sikerességére, a vállalati önállóság lehetőségeire.

Hogyan minősíthető végül is mai irányítási rendszerünk? Alkalmas-e gazdaságpolitikai céljaink elérésének ösztönzésére vagy, ha szükséges, kikényszerítésére? A válasz számomra egyértelmű: ha ez az irányítási rendszer kiteljesedik, akkor igen. Kiteljesedéséhez azonban időre van szükség, és a fő kérdés az, hogy ezt az átmeneti időt gazdaságunk és társadalmunk képes-e lojálisan elviselni.

A kiteljesedés időszakában két fő neuralgikus pontot látok. Az egyik probléma talán *a gazdaságirányítás konzisztenciájaként* fogalmazható meg. A mostani változások egyértelműen a gazdaságpolitikai célokkal való azonosulás irányába hatnak, és kölcsönös hatás látszik kibontakozni a szabályozók elemei között is. A kérdés ebben a tekintetben az, hogy lesz-e elég erőnk és kitartásunk az út végigjárásához, nem kerül-e sor a direkt irányítási elemek ismételt térhódítására.

Az ugyanis nyilvánvaló, hogy az elképzelt új szabályozás (például a valóságos teljesítményre ösztönző keresetszabályozás, a tőkeáramlás eszközrendszere stb.) általános érvényűen csak több év alatt tehető teljes körűvé. Nem is szólva az új vállalati szervezet tartalmas működésének, a koncepcionális vállalatvezetés demokratikus alapjainak tényleges kialakulása időigényéről. Jó néhány évig együtt kell élnünk a jövő progresszív és a múlt retrográd szabályozási elemeivel, vállalva ezen ellentmondásos helyzet nem kevés politikai és gazdasági kockázatát.

Félő, hogy az átmeneti szakasz szabályozási és szervezeti bizonytalanságai, a vállalati jövedelmek — remélhetően csak átmeneti — irreálisan magas arányú koncentráltsága továbbra is zavarja majd a vállalati tisztánlátást. Ez a helyzet nem kedvez a vállalati stratégiák igencsak esedékes kimunkálásának; a rövid távú, túlélésre irányuló szemléletet erősítheti. Ezeken a problémákon csak egy nagyon határozott, cél- és eszközrendszert egyértelműen kimunkáló gazdaságpolitikai programmal lehetünk úrrá. E program kidolgozása elsősorban a népgazdasági tervezés keretében oldható meg.

A gazdaságirányítás fejlesztésének másik neuralgikus pontjává éppen *a népgazdasági terv és a tervezés helyének, szabályozókkal való kapcsolatának nem egyértelmű rendezettsége válhat.* Az 1966-os elvek világosak és időtállók. A terv szerepe a népgazdasági stratégia és az ezzel kapcsolatos állami magatartás meghatározása, ez utóbbiba beleértve a vállalati, szövetkezeti működés közgazdasági, piaci feltételei alakításának fő irányait is. Ezzel szemben a népgazdasági tervezés funkciói az utóbbi években átalakultak, és ezen mintha nem is akarnának változtatni.

Az átalakulás egyik iránya, hogy a kétségtelenül sok bizonytalansági tényező miatt a tervezés súlypontja eltolódott a rövid, egy-három éves időtávra. (Ez a VII. ötéves tervvel összefüggő tervezőmunkára is vonatkozik.) Ezzel együtt felerősödött a passzív alkalmazkodási szemlélet az aktív gazdasági stratégia kimunkálása helyett. A változás másik iránya az, hogy a tervezés (nem a terv!) a folyamatos gazdaságirányítás aktív, talán az sem túlzás, hogy meghatározó elemévé vált. Ezt a labilis gazdasági körülmények indokolják, az említett átalakulás mégis óhatatlanul együtt jár a gazdálkodási feltételek sűrű változtatásával, a gazdálkodók elbizonytalanodásával, a formájában indirekt, de tartalmában direkt irányítás elemeinek felerősödésével.

A tervezés szerepének utóbbi években kialakult értelmezése nincs teljesen összhangban a gazdaságirányítás célul kitűzött megváltoztatásával, következésképp itt is szemléleti korrekcióra van szükség. E korrekció megvalósításához jó alapul szolgálhat a történelmileg kissé távoleső, de ma is aktuális, az akkori Nemzetgyűlésen elfogadott I. hároméves tervre vonatkozó 1947. évi törvény. A szóban forgó törvényben elrendelték és meghatározták a Tervgazdasági Tanács és az Országos Tervhivatal felállítását, feladatát, szervezeti kereteit. A funkciók és a keretek pontos kijelölésére ma is nagy szükség lenne.

★

Összegezésként úgy vélem, hogy az elkövetkező időszak sikerének záloga a türelmes, mértéktartó gazdálkodói és irányítószervi magatartás, az alapvető érdekekben az érdekazonosság felismerése. Nem nélkülözhető az irányítószervek és a vállalatok közötti kölcsönös bizalom sem. Emellett szükségünk lesz a társadalom teherbírásának átmeneti igénybevételére is. Erre viszont a politikának kell felkészülnie. A szükséges feltételek biztosításának meghatározó alapja a teljes körű, részletekbe menő szakmai és társadalmi *gazdaságpolitikai* polémia helyzetünkről, céljainkról, a célok eléréséhez vezető útról.

E polémia a VII. ötéves tervkoncepció szakmai-társadalmi vitájával tulajdonképpen megkezdődött. A tervezőmunkába aktívan bekapcsolódtak államigazgatási szervek, vállalatok, érdekegyeztető testületek, tudományos műhelyek. Ahhoz azonban, hogy továbblépjünk gazdaságpolitikánk együttes alakításában, a koncepcióvitákban két alapvető feltételnek jobban eleget kell tenni. Az egyik, hogy bátrabban kell élnünk lehetséges gazdasági mozgásterünk kihasználhatóságára, követelményeire és következményeire vonatkozó *alternatívák* felvetésével. A másik, hogy erőteljesen ki kell bővíteni az alapvető gazdasági összefüggésekről, egy-egy terület fejlesztési dilemmáiról, más országok gazdaságpolitikájáról *az információkat*. Csak így várhatjuk el a társadalom megértését, az azonosulást és a cselekvő közreműködést megújhodott gazdaságpolitikánk sikerre vitelében.

Angelusz Erzsébet:

FILOZÓFIA — ANTROPOLÓGIA — NEVELÉS

(Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 18.)

Angelusz Erzsébet azzal az időszerű problémával foglalkozik, hogy miképpen kell, illetve miképpen lenne célszerű az antropológia elveit és módszertani eredményeit érvényesíteni a neveléstudományban és az iskolai nevelésnél tágabb, a szocializáció egészét átfogó gyakorlati nevelő tevékenységben.

Témájának aktualitását hangsúlyozza, hogy korunkban, a tudományos-technikai forradalom korában megnövekedett az emberi tevékenységnek, a személyiségnek a szerepe, s ebből következően a személyiség tervszerű alakítása, nevelése egyre fontosabbá válik. A szerző e kötetben kifejtett álláspontja szerint az ezzel foglalkozó szaktudomány nem nélkülözheti az antropológia szemléletmódját és eszköztárát.

103 l., kötve 43,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (794—813. l.)

A termelékenységnövekedés és lassulása a magyar gazdaságban

Román Zoltán

A gazdasági növekedés fő forrása minden országban és szinte kivétel nélkül minden időszakban a munkatermelékenység emelkedése. A növekedés lassulását, a stagnálást vagy visszaesést már nem mindig, de legtöbbször ugyancsak főként a termelékenységnövekedés lassulása hozza magával — vagy legalábbis kíséri. A termelékenység és az egy munkaórára jutó bérköltség alakulása emellett az egyes országok versenyképességének is egyik meghatározója. Nem meglepő tehát, hogy a termelékenységnövekedés 1973 után mindenütt megfigyelhető lassulása a fejlett tőkésországokban — és nem kevésbé e lassulás mértékének országok közötti különbségei — a közgazdászok és a gazdaságpolitikusok érdeklődésének középpontjába kerültek.

A gazdaság és a termelékenység növekedésének lassulása mintegy ötéves időeltolódással a szocialista országokban s ezek között a magyar gazdaságban is bekövetkezett. Bár a gazdaság és a termelékenység növekedését ma már nem tekintjük olyan kizárólagos „sikermutatónak", amely a fejlődés minden más jelenségét és jövőt befolyásoló feltételét háttérbe szorítja, egy-egy ország teljesítményének, teljesítőképességének és a társadalmi haladás lehetőségeinek megítélése szempontjából változatlanul kiemelkedő fontosságú. Cikkemben hosszabb távra visszatekintve és a nemzetközi trendek mellé állítva vizsgálom a magyar gazdaság termelékenységének alakulását — és a legutóbbi időben: növekedésének lassulását.

Kuznets, Maddison és más kutatók munkásságának köszönhetően nagyobb számú országra vonatkozóan körülbelül egy évszázadra visszamenőleg készíthetők nemzetközi összehasonlítások a GDP és az egy lakosra jutó GDP alakulásáról. Termelékenységi indexek azonban többnyire csak a második világháború utáni időszakról állnak rendelkezésre. Korábban csupán az Egyesült Államok és a Szovjetunió statisztikai hivatalai számítottak és tettek közzé ilyen adatokat. Más országokban egyes kutatók vagy a gazdaságkutató intézetek készítettek időről időre termelékenységi indexsorokat; ezek *későbbi* rekonstruálása csupán részben pótolta a hiányokat.

Ez érvényes Magyarországra is. Statisztikai hivatalunk a felszabadulás előtt nem számolt termelékenységi indexeket, a Magyar Gazdaságkutató Intézet pedig csak az iparra végzett ilyen számításokat az 1927—1940 közötti időszakra. Gazdaságtörténészeink 1913-tól 1867-ig, a kiegyezésig visszahaladva rekonstruáltak nemzetijövedelem-indexeket, illetőleg Katus László egyik tanulmányában [9] termelékenységi indexet is. Cikkem első részében az összes és az egy főre jutó GDP-, illetőleg nemzetijövedelem-adatokat használom mint a termelékenységváltozás közelítő mutatóit, és ily módon vizsgálok egy százéves időszakot. Tekintettel arra, hogy a foglalkoztatottság növekedése és az egy főre jutó munkaidő csökkenése

Dr. Román Zoltán a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója.

többé-kevésbé kiegyenlítette egymást, nem valószínű, hogy ez nagy hibát tartalmaz.[1] Cikkem második részében a felszabadulás utáni időszakot, harmadik részében a legutóbbi évtizedet vizsgálom, végül a termelékenységnövekedés lassulásának okait és kilátásainkat elemzem.

Visszatekintés száz évre

Minthogy saját számításokat nem végeztem, Termelékenység és gazdasági növekedés című könyvemben az 1867—1913 közötti időszakra Berend T. Iván és Ránki György [2], valamint Katus László [8] munkája alapján a nemzeti jövedelem növekedési ütemét (mintegy átlagos értékként) évi 3 százalékkal vettem számításba. Ezzel az 1870—1970 közötti száz évre a nemzeti jövedelem növekedési ütemére 2,9, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemére 2,2 százalékot kaptam. Időközben megjelent Paul Bairoch eléggé mértékadónak tekinthető tanulmánya [1]. Ez az 1867/69—1913 közötti évekre 1,7 százalékra teszi Magyarország nemzeti jöjedelmének növekedési ütemét. Elgondolkoztatók a nagy különbségek! Sürgetik, hogy megalapozottabb, *konzisztens* idősorokra építsük hosszabb távú gazdaságtörténeti elemzéseinket; óvatosságra intenek, mennyiben szabad messzemenő következtetéseket levonni az ilyen rekonstruált adatokból, s megkérdőjelezik azt az irányzatot, amely a magyar gazdaságfejlődés különleges aranykorát látta a kiegyezés utáni időszakban.

Katus László angolul publikált nagyobb tanulmánya az 1867—1913 közötti időszak gazdasági fejlődéséről [9] a magyar nemzeti jövedelem növekedési ütemét évi 2,4, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemét 1,7 százalékban jelöli meg. Ha az ő számítását fogadjuk el, az 1870—1970 közötti időszakra vonatkozó érték 2,6, illetőleg 1,9 százalék lesz; ezt állítottam be a könyvemből átvett 1. sz. táblázatba, a 14 fejlett tőkésországra vonatkozó, Kuznets és Maddison publikációiból átvett adatsorok mellé.

Bairoch 1867—1913-ra vonatkozó számítását elfogadva, a hosszú távú ütemet további 0,3 százalékponttal, 1,6-re kellene leszállítanunk. Néhány tizedszázalékkal kisebb növekedési ütemet számít Bairoch az 1913—1950 közötti időszakra is.[2] Továbbá: mint ismert, a tőkésországokban a szocialista országokkal foglalkozó kutatók gyakran újraszámolják a második világháború utáni növekedési indexeket. A „hivatalos" indexeket rendszerint — Magyarország esetében általában a többinél kisebb mértékben — lefelé korrigálják. E helyesbítéseket nem vettem át. A további vizsgálatokig tekintsük úgy, hogy a közölt adatok valószínűleg a „helyes" érték *felső határán* vannak. Ezt véve alapul, mutatóink szerint a magyar gazdaság hosszú távú növekedési üteme a vizsgált országok körében a magasabbak közé tartozik, szignifikánsan egyedül Svédország és Japán haladta azt meg. A magyar gazdaság a fejlett tőkésországok átlagához képest egészen a 16. századig visszavezethető történelmi elmaradását tehát e száz év alatt csökkentette.

Arra a kérdésre, hogy *milyen mértékben* csökkentettük elmaradásunkat, nehéz pontosan válaszolni. A magyar és a más országokra vonatkozó adatokban lévő hibaforrás csak egyik oka ennek. Nehezíti az értékelést, hogy az összehasonlításba bevont többi ország *egymás közötti* sorrendje is számottevően változott. I. Svennilson [21] számításai szerint például az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Magyarországon 1937/38-ban Anglia és Svédország színvonalának egynegyede, Németor-

[1] Katus Lászlónál 1867—1913 között a különbség évi 0,1 százalék, statisztikai adataink szerint 1950/52—1980/82 között 0,2 százalék.

[2] A két világháború közötti időszakra továbbra is Berend és Szuhay Miklós [3] számításait vettem alapul, bár A. Eckstein korábbi alapos munkája [5] ennél magasabb értékkekel számol.

1. sz. táblázat

Az egy lakosra jutó GDP évi átlagos növekedési üteme
(százalék)

Ország	Hosszú táv (1870—1970)	1950/52—1970/72	Hosszú táv (1870—1950/52)
Ausztria	1,0	2,7	0,6
Hollandia	1,2	3,9	0,5
Egyesült Királyság	1,2	2,3	0,9
Olaszország	1,3	4,6	0,5
Belgium	1,5	3,3	1,1
Franciaország	1,6	4,1	1,0
Svájc	1,7	2,8	1,4
Kanada	1,8	2,4	1,7
Németország—NSZK	1,8	5,0	1,0
Egyesült Államok	1,8	2,0	1,8
Dánia	1,9	3,4	1,5
Norvégia	1,9	3,4	1,5
Magyarország[a]	1,9	5,1	1,1
Svédország	2,3	3,4	2,0
Japán	2,8	8,9	1,3

[a] Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, a megjelölt forrásokhoz képest korrigált adat.
Forrás: [15] 184. l.

ságénak egyharmada, Ausztriáénak kétharmada körül volt. Németország azóta messze megelőzte Angliát, az angol színvonalhoz sokkal, a svédhez kevéssel közelebb kerültünk, de a némethez már aligha, és Ausztriáéhoz képest nőtt a különbség terhünkre.

Ezt az óvatos fogalmazást az is indokolja, hogy az a két félig-meddig hivatalos összehasonlítás — az ENSZ részletes (vásárlóerő-számításokon nyugvó) ún. ICP-összehasonlítása és a Világbank által elfogadott (a valuták átváltási árfolyamát alapul vevő) számítás — között elég nagy különbség van. (Az előbbi — módszertanilag megalapozottabb — összehasonlítás kisebb, az utóbbi nagyobb elmaradásunkat jelzi.)

Amikor európai környezetünkhöz viszonyítunk, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ma ezek az országok is lemaradásuk megállításáért harcolnak, Japánnal, az Egyesült Államokkal és egyes területeken, piacokon az újonnan iparosodott országokkal szemben. A vizsgálatba bevont országok körét — történeti statisztikai adatok hiányában — nemigen tudjuk bővíteni. Hosszabb idősorok állnak még rendelkezésre a cári Oroszországról és a Szovjetunióról, melyek igen gyors, a magyarnál nagyobb növekedési ütemet mutatnak. Valószínű, hogy a többi szocialista ország közül hozzánk hasonlóan gyors növekedést ért el hosszú távon — alacsonyabb szintről indulva — Bulgária, Jugoszlávia és Románia. Az újonnan iparosodott országokra (NICs) nem tudunk hosszú távú növekedési ütemeket számolni. Bizonyosra vehető azonban, hogy száz évvel ezelőtt jóval alacsonyabb színvonalon voltak, mint Magyarország, és ma már — ha az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemben nem is, a termelékenység színvonalában számos területen — megközelítenek vagy el is hagynak bennünket. Helyénvalónak látszik annak felidézése is, hogy a gazdaság és a termelékenység *növekedése* a minőségi jellemzőket is magában foglaló *fejlődésnek* csupán egyik oldala. A gazdaság és a társadalom fejlődésének mérlegét szélesebb összefüggéseket is számba véve kell megvonnunk.

A növekedés dinamikája a vizsgált 100 éven belül távolról sem volt egyenletes. 1867—1913 között a nemzeti jövedelem növekedési ütemét évi 2,4 százaléknak vet-

tem, de e részidőszakon belül a növekedés az 1890-es évektől gyorsult fel. Bairoch [1] 1867/69 és 1889/91 között évi 1,0, 1889/91 és 1913 között 2,4 százalékos ütemmel számol. Ez megfelel a világgazdaságban megfigyelhető trendeknek. Herman Kahn a fejlett tőkésországok 20. századi gazdasági növekedésében négy korszakot különböztet meg ([7] 189 l.):

La Belle Epoque	(1886—1913):	3,3%
La Mauvaise Epoque	(1913—1947):	1,8%
La Deuxième Belle Epoque	(1948—1973):	4,9%
L'époque de Malaise(?)	(1979—2000):	3,5%

Az első „aranykorban" a magyar gazdaság növekedési üteme valószínűleg nem érte el a fejlett tőkésországok átlagát, de attól kevéssé maradt el. Bairoch számítása szerint ([1] 279. l.) az egy főre jutó bruttó nemzeti termék Magyarországon 1860-ban Nyugat-Európa átlagának 60, 1913-ban 58 százalékát tette ki. Az első világháború után azonban a magyar gazdaság nagyon nehezen állt talpra, majd a gazdasági világválság igen súlyosan érintette. Berend és Szuhay adatai szerint ([3] 320—321. l.) azonos területre számítva nemzeti jövedelmünk még 1929-ben is csupán mintegy 10 százalékkal haladta meg az 1913. évi színvonalat, és csak a válság után, az 1930-as évek közepén érte el azt újra. *A két világháború között a magyar gazdaság elmaradása növekedett! Ezt az alacsony teljesítményt és a két elvesztett háború által okozott károkat a második világháború utáni gyors, néhány év alatt végbevitt helyreállítás és a további magas ütemű növekedés kompenzálta.* (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Ennek köszönhető, hogy végül is hosszabb távon, mint láttuk, a magyar gazdaság relatív pozíciója a fejlett tőkésországok átlagához képest javult.

2. sz. táblázat

A GDP, illetve a nemzeti jövedelem évi növekedési üteme három részidőszakban
(százalék)

Megnevezés	1870—1913	1913—1950	1950—1970
16 fejlett tőkésország átlaga, GDP[a]	2,6	1,9	4,9
Magyarország, nemzeti jövedelem[b]	2,4	1,3	5,5
A fejlett tőkésországok GDP[c]	(3,3)	1,8	4,9

Forrás: [a] [10] 283. l. [b] [15] 114 l., az 1870—1913. évi adat lefelé korrigálva.
[c] [7] 184. l.,, a részperiódusok határai 1886—1913—1948—1973.

Termelékenységünk alakulása a felszabadulás után

A statisztika adatai szerint a felszabadulás után három évvel nemzeti jövedelmünk már elérte a háború előtti (1938. évi) színvonalat, és továbbra is gyors ütemben emelkedett. Ezek az adatok az alapvető tendenciákat helyesen jelzik, mégis különleges óvatossággal kezelendők. Időközben ugyanis változtattunk a nemzetijövedelem-számítás módszerein, s az azonos árszínvonalra való átszámítás a pengő és a forint között önmagában is sok bizonytalanság forrása. (Korábban a KSH maga is többször korrigálta a közzétett adatokat.) Ezért a következőkben az 1950-et követő éveket vizsgálom, az időszakok kezdetét és végét 3 éves átlagokkal jellemezve. (Ezzel ugyanis elkerülhetjük, hogy egy-egy kiugróan kedvező vagy kedvezőtlen év lényegesen befolyásolja az átlagos ütem értékét.)

3. sz. táblázat

A magyar gazdaság és növekedésének forrásai 1950/52 és 1982/84 között
(százalék)

Megnevezés	Évi növekedési ütem	Az egyes tényezők hozzájárulása		
		a nemzeti jövedelem	az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	a munkatermelékenység
		növekedéséhez		
Nemzeti jövedelem	5,03	*100*		
Népesség	0,38	8		
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	4,65	(92)	*100*	
Foglalkoztatottság	0,36	7	8	
Az anyagi szféra aktív keresőinek aránya	—0,15	—3	—3	
Az aktív keresők száma az anyagi szférában	0,59	(12)	(13)	
Munkatermelékenység	4,44	(88)	(95)	*100*
A munka helyettesítése tőkével	1,52	30	32	35
Teljes termelékenység	2,92	58	63	65

Forrás: Statisztikai évkönyvek.

Az 1950/52 és 1982/84 közötti harmadszázadban a nemzeti jövedelem a magyar gazdaságban 5,0, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem 4,6 százalékkal, a munkatermelékenység 4,4, a teljes termelékenység (a munka- és állóeszköz-ráfordítások együttes alakulására jutó nemzeti jövedelem, más néven a komplex hatékonyság) 2,9 százalékkal nőtt évente. A nemzeti jövedelem növekedését a teljes időszakban a következő arányban tulajdoníthatjuk az egyes tényezőknek:

— a népesség és az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedésének 8:92 százalékos arányban,

— az aktív keresők számában és a munkatermelékenységben végbemenő növekedésnek 12:88 százalékos arányban,

— a teljes (munka- és állóeszköz-) ráfordítások és a teljes termelékenység növekedésében végbemenő változásnak 42:58 százalékos arányban.

Az egész időszakot nézve az *egy lakosra* jutó nemzetijövedelem-többlet 96 százaléka származott a munkatermelékenység és mindössze 4 százaléka az anyagi termelésben foglalkoztatottak számának növekedéséből. Az ötvenes években (1950/52—1960/62) 83 és 17, a hatvanas években (1960/62—1970/72) 90 és 10, a hetvenes években (1970/72—1980/82) 120 és —20 százalék jellemezte ezeket az arányokat. Az extenzív és az intenzív növekedés egyfajta tükröződése ez. Az egész időszakot nézve a munkatermelékenység emelkedésének egyharmada tulajdonítható a munka tőkével való helyettesítésének és kétharmada a teljes termelékenység, a hatékonyság növekedésének.[3]

Egy korábbi tanulmányomban ([14] 215. l.) megkíséreltem számszerűsíteni a munkatermelékenység 1950—1970 között végbement növekedésének néhány más tényezőjét is. Továbbvezetve e számítást 1980-ig, két ponton mutatkozik lényeges eltérés: csökkent a — főként a mezőgazdasági és ipari foglalkoztatottak arányvál-

[3] A munka tőkével való helyettesítését a munkaráfordítások és a teljes ráfordítások (a munka+állóeszköz-ráfordítások) növekedése közötti különbséggel veszem egyenlőnek (lásd [16] 10. fejezet). Az adatok és a számítások interpretációjának néhány kérdésére, különösen a legutolsó évtizedet nézve, vissza fogok térni.

tozásából adódó — struktúrahatás, és növekedett a munka tőkével való helyettesítésének szerepe. A munkatermelékenység 1950—1980 közötti növekedéséből e számítás szerint az egyes tényezőknek az alábbi hozzájárulás tulajdonítható:

nagyságrendi megtakarítások	12 százalék
a szakképzettség növekedése	15 százalék
struktúrahatás	21 százalék
helyettesítés	33 százalék
egyéb tényezők	19 százalék.

Ezek az arányok közel állnak a más országokra vonatkozó hasonló számítások eredményeihez. A legutóbbi évtizedet nézve viszont külön elemzést kíván *a kereslet* és az 1960-as és 1970-es években jelentősen megnőtt *külgazdasági kapcsolatok* szerepe.

Előbb azonban tekintsük át, hogyan alakult a termelékenység növekedése a vizsgált időszak egyes szakaszaiban! Nem kerek 5—10 évek szerint haladva, hanem inkább gazdaságtörténetünk eseményeit követve, négy részperiódust határolok el az 1957/59. az 1966/68. és az 1976/78. évekkel. Ily módon a helyreállítást követő időszakot, a gazdaságirányítási reform előtti és utáni időszakot és a növekedés lassítását követő időszakot vizsgálhatjuk. Az elhatárolás így is feltételes, például a növekedés 1978 utáni lassításának-lassulásának okai kimutathatóan sok évvel korábbra vezethetők vissza. (Nyitrai Ferencné 1983-ban megjelent könyvében [11] meggyőző bizonyítását adja ennek.)

Adataink szerint (lásd a 4. sz. táblázatot) az összes és az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, valamint a munkatermelékenység növekedése az első 3 részidőszakban egyformán magas volt, és valamelyest gyorsult is. Indexeink a reform bevezetése utáni időszakban a munkatermelékenység nagyobb növekedését jelzik, de arra is utalnak, hogy ez a termelés/állóeszköz hányados csökkenése s a munka tőkével való nagyobb arányú helyettesítése mellett ment végbe. (Hasonló képet mutatna, ha a reform utáni időszakot 1972/74-gyel zárnánk.) Mindez azonban nagyon is kevés a reform értékeléséhez, egyebek között azért, mert 1. más, későbbi és nem kvan-

4. sz. táblázat

A magyar gazdaság növekedése és tényezőinek változása különböző részperiódusokban

Megnevezés	Évi növekedési ütem százalékban					Különbség százalékpontokban		
	1950/52—1957/59	1957/59—1966/68	1966/68—1976/78	1976/78—1982/84	1950/52—1982/84	a 2. és az 1.	a 3. és a 2.	a 4. és a 3.
						részidőszak között		
Nemzeti jövedelem	5,4	5,6	6,1	2,0	5,0	+0,2	+0,5	—4,1
Népesség	0,6	0,3	0,4	0,2	0,4	—0,3	+0,1	—0,2
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	4,8	5,3	5,7	1,8	4,6	+0,5	+0,4	—3,9
Foglalkoztatottság	0,5	0,5	0,6	—0,4	0,35	0	+0,1	—1,0
Az anyagi szféra aktív keresőinek aránya	0,3	—0,1	—0,3	—0,5	—0,15	—0,4	—0,2	—0,2
Az aktív keresők száma az anyagi szférában	1,4	0,7	0,7	—0,7	0,6	—0,7	0	—1,4
Munkatermelékenység	4,0	4,9	5,4	2,7	4,4	+0,9	+0,5	—2,7
Termelés/állóeszköz hányados	0,1	0,7	—0,4	—3,6	—0,6	+0,6	—1,1	—3,2
A munka helyettesítése tőkével	0,8	1,3	2,0	1,9	1,5	+0,5	+0,7	—0,1
Teljes termelékenység	3,2	3,6	3,4	0,8	2,9	+0,4	—0,2	—3,2

Forrás: Statisztikai évkönyvek.

tifikálható hatásokat is számba kellene vennünk; 2. nem tudhatjuk, hogyan alakult volna e mutatók értéke a reform bevezetése nélkül.

1976/78 után lényeges változásokat látunk: az aktív keresők száma az anyagi szférában 1,4 százalékponttal kisebb lett, s az előbb szándékolt, majd a továbbiakban kényszerű növekedéslassítás (-lassulás) során a munkatermelékenység növekedési üteme 2,7 százalékponttal csökkent. Mindez együtt a nemzeti jövedelem növekedési ütemét a korábbinak egyharmadára szállította le. A termelés/állóeszköz hányados erősen (évi 3,2 százalékkal) csökkent, a teljes termelékenység alig növekedett. (Ebben a kapacitások csökkenő kihasználása és strukturális hatások mellett valószínűleg az is tükröződik, hogy régi és új állóeszközeink értékelését árindexeink csak közelítőleg hozzák azonos színvonalra, az állóeszköz-gyarapodás a volumenindexekben bizonyára felértékelve jelenik meg.) Bár az 1978 utáni időszakot a gazdaságpolitika új, a realitásokkal jobban számoló és a gazdaságirányítási reform határozott továbbvezetését kitűző irányvétele jellemzi, a gazdaság és a termelékenység növekedésének lényeges lassulása elkerülhetetlen volt.

A legutóbbi évtized és néhány módszertani probléma

Az 1. sz. ábra a nemzeti jövedelem és a munkatermelékenység növekedését mutatja az 1950—1984 közötti években. Jelzi az időszak elején mutatkozó ingadozásokat, 1956 hatását, a további tartós növekedést, majd 1978 után a korábbi trendvonal lehajlását. A növekedés motorja az ipari termelés gyors, évi átlagban 7 százalékos emelkedése volt. A mezőgazdasági termeléssel létrehozott nemzeti jövedelem alig növekedett, a mezőgazdasági tevékenység nettó termeléssel számoló termelékenységi indexei a jelentős létszámcsökkenés ellenére csak mérsékelt növekedést mutatnak. Ugyanakkor a mezőgazdaság *bruttó* termelésének növekedése rendkívül lényeges hozzájárulás volt a lakosság ellátásához, és igen fontosnak bizonyult külkereskedelmi mérlegünk egyensúlyának szempontjából. Mint a 2. sz. ábra jelzi, 1978 után a termelés és — kisebb mértékben, erős ingadozás mellett — a termelékenység növekedése az iparban is lelassult. A munkatermelékenység kisebb emelkedése — a munka tőkével való nagyobb arányú helyettesítése, csökkenő termelés/állóeszköz hányados, a teljes termelékenység lassúbb növekedése mellett — sem tudta kompenzálni az iparban foglalkoztatott létszám csökkenését. A legutóbbi évtized értékeléséhez azonban nélkülözhetetlen, hogy további mutatószámokat is bevonjunk vizsgálódásunk körébe. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Néhány évvel ezelőtt egyes vezető közgazdászaink az 1970-es éveket a magyar gazdaság aranykorának nevezték. Ma már általánosan elfogadott, hogy *jelenlegi*

1. sz. ábra

A nemzeti jövedelem és a munkatermelékenység alakulása Magyarországon

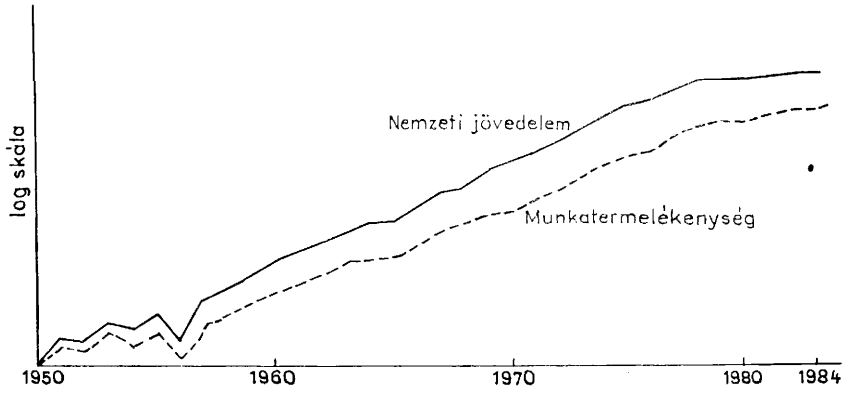

2. sz. ábra

A termelés és a munkatermelékenység alakulása az iparban

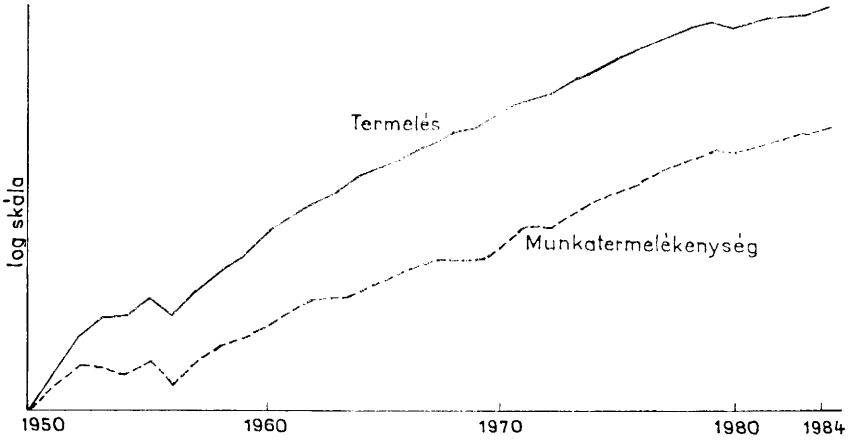

gondjaink az 1970-es évek elejéig nyúlnak vissza. Az 5. sz. táblázatra tekintve mindenekelőtt a nemzeti jövedelem növekedésének és belföldi felhasználásának nagy ingadozása tűnik fel. 1974-ben és 1975-ben igen nagy cserearány-veszteséget szenvedtünk, külkereskedelmi mérlegünk 1974-től évről évre jelentős deficitet mutatott. (A legnagyobbat éppen 1978-ban.) Ennek ellenére 1979-ig a nemzeti jövedelem felhasználása jobban nőtt, mint a termelése — külföldi hitelek terhére. Egy másik írásomban [18] részletesen kifejtettem, hogy a külső feltételekhez való alkalmazkodás *tanulási folyamatában* gazdaságpolitikánk megkésett. Csak 1978-ban nézett szembe reálisan helyzetünkkel és lehetőségeinkkel, ekkor vette kezdetét egy mindezzel számoló, új orientációjú gazdaságpolitika. Az első helyre állított cél megvalósítása, a külgazdasági egyensúly javítása 1978 után sikerrel járt, de meglehetősen nagy áron. A teljes foglalkoztatottságot megőriztük, valamelyes növekedést is elértünk, de az infláció felerősödött, a beruházások és a reálbérek erős visszafogására kényszerültünk, a sok operatív beavatkozás folytán a gazdaságirányítás rendszerszerű működése és ezzel a vállalatok bizalma s kezdeményezőkészsége meggyengült.

Az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma tartós tendenciaként csökken, a munkatermelékenység tehát jobban növekszik, mint maga a nemzeti jövedelem. Ez azonban önmagában nem sokat mond. A termelékenység növekedési üteme ingadozik, a korábbinál kisebb, és mindeddig nem tudta létrehozni azt a többletet, amely az egyensúlyért hozott áldozatok mellett elkerülhetővé tette volna a fogyasztás és a beruházások érzékeny korlátozását. Az 1985. évi terv és a VII. ötéves terv kedvező variánsa már ezt ígéri, de megalapozásuk még további feladat.

Mielőtt végső mérleget próbálnánk készíteni a magyar gazdaság 1974 utáni teljesítményéről, célszerűnek látszik *néhány metodikai kérdésre* is kitérni.

Valamennyi második világháború utáni indexszám, amelyet a magyar gazdaságra vonatkozóan e cikkben idéztem, hivatalos statisztikai adatközléseken alapul. Egyedül az aktív keresők idősoránál végeztem néhány korrekciót (lásd [15] 242. l.).

Az 1970-es évektől Központi Statisztikai Hivatalunk a nemzeti jövedelem mellett a GDP-ről is közöl adatokat. A különbségek az utóbbi években növekszenek, de hosszabb időszakot nézve nem lényegesek. Például 1972—1982 között a nemzeti jövedelem évi növekedési üteme 3,9, a GDP-é 4,1 százalék. E cikkben a magyar gazdaságra vonatkozóan továbbra is a nemzeti jövedelem indexsorait használom fel.[4]

[4] Az ágazatok bruttó és nettó indexeinek eltérése egyre nagyobb, többnyire a nettó indexek javára, aminek magyarázata részletes elemzést igényel.

5. sz. táblázat

Az 1974—1984. évek főbb gazdasági mutatói

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984[a]
					Változás az előző évhez képest (százalék)						
Megtermelt nemzeti jövedelem	5,9	6,1	3,0	8,0	4,2	1,9	—0,8	2,5	2,6	0,3	2,8
Munkatermelékenység	6,2	6,4	3,4	8,9	4,7	2,1	0	4,1	2,9	0,9	3,8
Teljes termelékenység	2,3	4,3	0,8	6,5	2,5	—0,2	—2,2	1,7	1,2	0,3	1,3
A nemzeti jövedelem belföldi felhasználása	12,7	6,4	1,2	6,2	10,0	—5,8	—1,7	0,7	—1,1	—2,7	0
Egy főre jutó reáljövedelem	6,2	4,4	0,8	4,9	2,9	—0,2	0,4	2,9	0,9	1,1	1,0
Reálbérek	5,6	3,8	0,1	3,8	3,1	—1,7	—1,6	1,1	—0,7	—3,2	—3,0
Fogyasztói árindex	1,8	3,8	5,0	3,9	4,6	8,9	9,2	4,6	6,8	7,4	8,3
A beruházások volumene	4,0	8,9	—0,1	12,7	4,9	1,0	—5,8	—5,1	—2,2	—2,7	—6,5
Az export volumene	3,5	4,8	8,1	12,7	1,5	12,5	0,9	2,6	7,2	9,5	4
Az import volumene	17,5	5,7	3,8	8,6	12,6	—3,3	—1,2	0,2	0	4,0	0
Cserearány-változás											
összesen	—7,5	—7,1	+2,2	—3,4	—0,6	—1,8	+0,4	—0,8	—2,2	—2,6	—2,3
konvertibilis valutában[b]	—14,8	—7,0	+6,5	—3,8	+0,8	—1,2	+1,6	+2,2	—1,1	—2,4	—2,4
nem konvertibilis valutában	+0,4	—8,8	—2,1	—3,0	—2,3	—1,8	—1,1	—3,9	—3,2	—2,7	—2,2
					milliárd Ft						
A külkereskedelmi mérleg egyenlege, összesen	—24,7	—38,5	—23,5	—28,4	—59,8	—25,0	—18,2	—12,9	+1,4	+13,2	+25
konvertibilis valutában[b]	—28,0	—23,6	—14,7	—23,6	—42,8	—10,3	—0,9	+1,1	+19,7	+27,8	+29
nem konvertibilis valutában	+3,3	—14,9	—8,9	—4,8	—17,1	—14,7	—17,3	—14,0	—18,3	—14,6	—4

[a] Előzetes, részben becsült adat.
[b] Tartalmazza a szocialista országokkal konvertibilis devizában elszámolt kereskedelmi forgalom adatait is.
Forrás: Statisztikai évkönyvek.

Statisztikai hivatalunk rendszeresen nem közöl, de újabban készít és időről időre közzé is tesz indexeket a komplex hatékonyság (azaz a teljes termelékenység) alakulásáról. Számításaikban a munka- és a tőkeráfordítások kombinálására használt súlyok valamelyest eltérnek attól, amelyeket én alkalmazok (hasonló nagyságrendű együtthatóval nem az állóeszközök bruttó, hanem nettó értékét súlyozzák, és ez az aggregált indexben a tőkeráfordítások változásának kisebb hatását jeleníti meg). Ezt azért érdemes megjegyezni, mert ha a munka- és a tőkeráfordítás növekedési ütemének különbsége növekszik (mint ez a jelen időszakban a munkaráfordítások csökkenése folytán megfigyelhető), a súlyok megválasztása nagyobb szerephez jut. (Különösen egyes tőkeigényes ágazatokban adhat lényegesen eltérő eredményeket.) Minthogy úgy gondolom, hogy a komplex hatékonysági indexek számításánál alkalmazott tőkeráfordítási súlyok alulértékeltek (erről egyébként folyik a vita), korábbi súlyozási módszeremen nem változtattam.

Két további kérdés érdemel alaposabb megfontolást. Az első az, hogy a növekedési és a termelékenységi indexeket definíciójuk szerint változatlan áron határozzuk meg, és ezért indexeink (mindaddig, amíg nem térünk át más év árbázisára) az árarányok módosulásának — esetenként fontos, széles körű — hatásait nem tükrözik. Mindenekelőtt a cserearány-változásokból származó veszteségekre és nyereségekre gondolok. E pillanatban nyitott kérdés, hogyan vegyük figyelembe az ilyen veszteségeket a növekedéssel és termelékenységgel kapcsolatos számításokban. Azok a jelentős cserearány-veszteségek, amelyeket az utolsó évtizedben elszenvedtünk, 1—1,5 százalékponttal redukálják a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési ütemét, és hasonlóan érintik a munka- és a teljes termelékenységi indexek értékeit is.

A legnagyobb cserearány-veszteségek 1974-ben (—7,5), 1975-ben (—7,1) és 1977-ben (—3,4 százalék) értek bennünket. Az ezeknek megfelelő korrekció az adott évek növekedési ütemét 2—3 százalékponttal csökkentené, és *megerősítené azt a következtetést, hogy a növekedésünk lassulásában tükröződő problémák nem 1978-ban, hanem évekkel korábban* jelentek meg, és kezdték éreztetni hatásukat. Mai problémáink gyökere ezekre az évekre, a növekedés erőltetésére és a világgazdasági változásokhoz való megkésett alkalmazkodásra nyúlik vissza. A termelékenységi indexek fenti korrekciója a reform előtti és a reform utáni időszakról (a 4. sz. táblázatban) idézett adatokat is módosítanák, a reform előtti időszak javára. Ebből azonban indokolatlan lenne következtetéseket levonni: a külső változásoknak nincs kapcsolatuk a reformmal, sőt a belső alkalmazkodás késése részben gazdaságpolitikai okokra, részben a reform eredeti irányelveitől való eltávolodásra vezethető vissza.

A növekedési ütemeknek ezek a korrekciói a nemzetközi összehasonlításokat is érintik, különösen akkor, ha az összehasonlított országokban a cserearány-változások előjele eltérő, vagy mértéke lényegesen különböző. Akár a növekedési ütemeket módosítjuk, akár külön vesszük figyelembe ezeket a változásokat (egy mutatószám*rendszert* alkalmazó elemzés keretében), negatív hatásukat a magyar gazdaság utolsó évtizedben mutatott teljesítményének értékelésénél nem hagyhatjuk számításon kívül. Annál kevésbé, mert jól tudjuk (ha nehéz is ezt számszerűsíteni): a cserearány-veszteség jelentős hányada nem az energia- és nyersanyagárak emelkedéséből, hanem abból származik, hogy termékeink gyengébb versenyképessége folytán exportunkban csak alacsonyabb árakat tudunk elérni.

További figyelembe veendő tényező, hogy a munkaráfordítások alakulását az aktív keresők adataival jellemezve, az egy főre jutó munkaórák számának változását nem vettük számításba. Magyarországon a második világháború utáni időszakban mind az egy főre jutó törvényes munkaórák száma, mind pedig a háztartási munkára fordított munkaidő szignifikánsan csökkent, ugyanakkor azonban

a második gazdaságban kifejtett munkaráfordítások növekedtek. Ezek a változások hosszabb távon jórészt kompenzálták egymást, de *átlagban* a szabad idő azért növekedett; az utóbbi években viszont ismét a második gazdaságban végzett tevékenység erősödését tapasztaljuk (és teret nyer a be nem jelentett foglalkoztatás is).

Az aktív keresők száma a mezőgazdaságban a statisztika szerint 1950 és 1980 között 2,13 millióról 1,04 millióra csökkent. Ugyanakkor azonban *a)* a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kb. egyharmada nem mezőgazdasági tevékenységet folytat; *b)* a lakosság több mint 40 százaléka olyan háztartásokban él, amelyek kisegítő mezőgazdasági tevékenységet is végeznek. A KSH felmérése szerint ([25] 1. kötet 5. l.) a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak és az eltartottak mezőgazdasági tevékenységre fordított munkaóráinak száma 1976—77-ben meghaladta az *összes* mezőgazdasági foglalkoztatott munkaóráinak számát. A KSH elnökének, Nyitrai Ferencnének a cikke [12] idézi, hogy az 1,5 millió háztáji és kisegítő gazdaságban 4,5 millió ember összesen évi 2,7 milliárd munkaórát dolgozik, ami 1,2 millió főmunkaidős dolgozó tevékenységének felel meg. Ami az építőipart illeti: a lakások, családi házak többségét maguk a családok építik fel. Az utóbbi években az iparban is nagy teret nyert egy sajátos, a hivatalos munkaidőn kívül végzett tevékenységi forma: a vállalati gazdasági munkaközösség. Az (állami) iparban már mintegy 120 000 fő vesz részt ezekben. Teljesítményhányadukat az is emeli, hogy termelékenységük minden becslés szerint jóval (felmérésünk szerint átlagban mintegy 50 százalékkal [20]) magasabb, mint a főmunkaidőben végzett munkáé.

A második gazdaságban végzett tevékenységek termelési eredményeit a statisztika az adott korlátok között megfelelően regisztrálja, a kapcsolódó munkaráfordítások számbavétele viszont sokkal bizonytalanabb, különösen a mezőgazdasági és az építőipari tevékenység tekintetében. Egyidejűleg növekszik a nem ipari szervezetek ipari tevékenysége is (ma már eléri a 12 százalékot), az egyes vállalatok ágazati besorolására épülő számbavétel a tevékenységek (vagy akár csak a telephelyek) szerinti számbavételtől mind nagyobb eltéréseket mutat. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek több mint 10 százalékában nemcsak a nyereség zöme, hanem az árbevétel 60 százalék feletti hányada is nem mezőgazdasági tevékenységekből származik. Ezek valójában konglomerátumok. Mindez nagy óvatosságra int az ágazatokra és tevékenységekre vonatkozó termelékenységi indexek számításában és kezelésében. Azt is sugallja, hogy termelékenységi indexeink azokban az időszakokban, amikor a másodlagos gazdasági tevékenységek erősen növekednek, túlbecsülik a termelékenység emelkedését — hacsak nem ellensúlyozza ezt ilyenkor a törvényes munkaidő csökkentése, továbbá a munkaidő gyengébb kihasználása és az alacsonyabb munkaintenzitás a főmunkaidőben. Ez további kutatást érdemlő és addig is mérlegelendő összefüggés.

Mit mutatnak a nemzetközi összehasonlítások?

Az 1950-es és az 1960-as években a munkatermelékenység növekedési üteme a magyar gazdaságban nagyobb volt, mint a fejlett tőkésországok átlagában, de jó néhány fejlett tőkésországtól (Európában Ausztria, Franciaország, az NSZK, Olaszország) és a dél-európai országoktól elmaradt, vagy alig tért el azoktól. A fejlett tőkésországokban, mint az Európai Gazdasági Bizottság titkárságának elemzése kimutatta ([23] 35—38. l.), 1973-tól törés figyelhető meg a termelékenység trendvonalában. Az 1960—1973 és az 1973—1981 közötti évek termelékenységnövekedési üteme a vizsgált 12 országban 1,5—4,3 százalékkal csökkent. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) A magyar gazdaságban e két időszak között a termelékenység növekedésének lassulása (a tradicionális indexek szerint) csak 0,3 százalékpont volt. (A cse-

6. sz. táblázat

A munkatermelékenység növekedési üteme 1960—1981 között 25 országban
(százalék)

Ország	1960—1973	1973—1981	1960—1981	Különbség a két időszak között
Anglia	3,0	0,5	2,0	—2,5
Ausztria	5,6	2,7	4,5	—2,9
Belgium	4,7	2,8	4,0	—1,9
Finnország	4,7	3,0	4,0	—1,7
Franciaország	5,2	2,6	4,2	—2,6
Hollandia	4,2	1,9	3,3	—2,3
Norvégia	3,8	2,3	3,2	—1,5
NSZK	4,8	3,0	4,1	—1,8
Olaszország	6,5	2,2	4,9	—4,3
Svédország	4,1	1,3	2,7	—2,8
Egyesült Államok	2,4	0,3	1,2	—2,1
Kanada	3,3	0,3	2,2	—3,0
Magyarország	*4,6*	*4,3*	*4,5*	*—0,3*
Argentína	2,6	0,1	1,6	—2,5
Brazília	4,6	3,1	4,0	—1,5
Dél-Korea	5,7	5,0	5,4	—0,7
Egyiptom	2,8	5,8	3,9	+3,0
Fülöp-szigetek	3,5	3,8	3,6	+0,3
Hongkong	7,1	5,6	6,6	—1,5
Kolumbia	3,0	2,6	3,0	—0,4
Malaysia	4,4	4,3	4,4	—0,1
Mexikó	3,9	3,5	3,8	—0,4
Thaiföld	5,7	6,6	5,6	+0,9
Törökország	4,4	2,6	3,7	—1,8
Szingapur	6,9	6,4	6,7	—0,5

Megjegyzés: A fejlett tőkésországok adatai az „üzleti szektor" (a nem piaci szolgáltatások nélkül), a fejlődő országok adatai a teljes GDP-re vonatkoznak. Az előbbiek *forrása*: [23] 37. l., az utóbbiaké az UNIDO adatbankja. A magyar adatok az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem változását mutatják.

rearány-változással helyesbített indexek jobban belesimulnának a fenti adatsorba.) A gazdaság és a termelékenység növekedésének lassulását azonban a magyar gazdaság sem tudta elkerülni. A többi európai szocialista országhoz hasonlóan ez 1978 után következett be. Míg 1973—1978 között 5,9, 1978—1984 között csupán 2,3 százalékkal növekedett gazdaságunkban a termelékenység. .

Még a fejlett tőkésországokkal való összehasonlításnál maradva: a teljes 1960—1981 közötti időszakot nézve termelékenységünk növekedési üteme kisebb volt, mint Olaszországban (és Japánban, amelyről nem idéztünk adatot), azonos, mint Ausztriában, és nem sokkal nagyobb, mint Franciaországban és az NSZK-ban. 1982 a fejlett tőkésországokban még a recesszió éve volt, de 1983-ban már elkezdődött, 1984-ben folytatódott gazdaságuk élénkülése, 2-3 százalékos termelékenységnövekedéssel.

A 6. sz. táblázat második része 12 fejlődő, zömében az újonnan iparosodott országok csoportjába tartozó gazdaságról közöl adatokat. Ezekben az országokban a termelékenységnövekedés lassulása már kisebb mértékű, és nem is általános. A 12 országból 1960—1973 között (és a teljes 1960—1981-es időszakra is) négy ért el nagyobb, további három (illetőleg egy) hasonló termelékenységnövekedést, mint a magyar gazdaság. Jellemzőjük emellett — ez a 6. sz. táblázatból nem tűnik ki — a foglalkoztatottak számának gyors emelkedése (az idézett országok esetében évi 1,7—3,5 százalékkal); ez is segítette termelési részesedésük lényeges növekedését. Az 1981 utáni évek különbözőképpen érintették ezeket az országokat; a latin-ame-

rikai országok, elsősorban Brazília és Mexikó, komoly pénzügyi nehézségekbe kerültek, mások zavartalanul folytatni tudták gyors növekedésüket. A termelékenység átlagos színvonala a fejlődő országok legtöbbjében alacsonyabb (gyakran jóval alacsonyabb), mint a magyar gazdaságban,[5] a tőkés piacokon mégis erős versenytársaink. A transznacionális vállalatok és egyéb tőkekapcsolatok révén ugyanis jobban beépültek e piacokba, minőségben és műszaki színvonalban sok területen túlszárnyalnak minket, bérszínvonaluk pedig jóval — a termelékenységi különbséget meghaladó mértékben! — alacsonyabb. Míg mi a fejlett országok többségéhez közeledünk, számos fejlődő ország hozzánk közelít, utolér bennünket, és teljesítményük nem egy területen már ma is magasabb, mint a miénk.

Az európai szocialista országok közül (lásd a 7. sz. táblázatot) az 1950-es és 1960-as években a munkatermelékenység Jugoszláviában és Lengyelországban valamivel (évi 0,5, illetve 0,3 százalékponttal) kisebb, Csehszlovákiában azonos, Bulgáriában, Romániában, a Szovjetunióban és az NDK-ban viszont jóval (évi 4,6 — 2,0 százalékponttal) nagyobb mértékben növekedett. 1970 és 1978 között Lengyelországban, Magyarországon és Romániában nőtt, a másik 4 országban csökkent, 1979-től viszont a régió valamennyi országában lassult a termelékenység növekedése. Az ütemcsökkenés tehát különböző években kezdődött, mélypontja 1979—1981 között (Jugoszláviában 1983-ban) volt. 1983-ban és 1984-ben a legtöbb országban már gyorsult a növekedés. Ennek tartósságát nehéz megítélni. 1978—1983 között a termelékenység Lengyelországban csökkent, Jugoszláviában és Csehszlovákiában évi 1, Magyarországon 2 százalék körüli, a másik 4 országban 3-4 százalékos ütemben nőtt.

A *hivatalosan közzétett* indexek szerint termelékenységi pozíciónk tehát 1950-hez, 1970-hez és 1978-hoz viszonyítva egyaránt javult Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Jugoszláviával szemben, egyaránt gyengült Bulgáriához, az NDK-hoz, Romániához képest, csupán a Szovjetunióhoz viszonyítva látunk váltást: a termelékenység itt 1970 és 1978 között kevésbé, de 1950—1970 között és 1978 után már

7. sz. táblázat

A munkatermelékenység növekedési üteme az európai szocialista országokban
(százalék)

Megnevezés	1950—1970[a]	1970—1978[b]	1978—1983[c]	Különbség	
				a 2. és az 1.	a 3. és a 2.
				időszak között	
Bulgária	9,3	7,0	4,2	—2,3	—2,8
Csehszlovákia	4,7	4,1	1,2	—0,6	—2,9
Lengyelország	4,4	6,3	—3,0	+1,9	—9,3
Magyarország	*4,7*	*5,7*	*2,1*	*+1,0*	*—3,6*
NDK	6,7	4,8	3,5	—1,9	—1,3
Románia	8,4	10,2	3,1	+1,8	—7,1
Szovjetunió	7,2	4,2	2,8	—3,0	—1,4
Jugoszlávia	4,2	1,7[d]	1,0[d]	—2,5	—0,7

Forrás: [a] [15] 383. l., Jugoszlávia 1953—1972.
[b] [17] 835. l. és [24] 107. l.
[c] [13].
[d] [24] 107. l.

[5] A japán gazdaság termelékenysége átlagosan jó kétszeresc a magyarénak. Egy friss számítás szerint ([10] 148. l.) a japán gazdasághoz viszonyítva a munkatermelékenység Szingapurban 64, a KNDK-ban 46, a Fülöp-szigeteken 28, Thaiföldön 20, Pakisztánban 17 százalékra tehető.

jobban nőtt, mint a magyar gazdaságban. Figyelembe véve a nem számszerűsíthető minőségi összetevőket, egyes kutatók ellenőrző számításait, valamint a növekedési ütemek és a színvonal-összehasonlítások egybevetéséből adódó kontroll-lehetőségeket, valószínű, hogy a termelékenységi különbség e négy utóbbi országhoz képest nem változott terhünkre az idézett adatok által jelzett mértékben.

A teljes termelékenység alakulásáról nehezebb összehasonlítható indexsorokat találni, de ezek a tapasztalatok szerint nagy aggregátumok esetén ([15], [17]) ritkán változtatják a *munka*termelékenység dinamikájának egybevetéséből leszűrt következtetéseket. A teljes termelékenység (a komplex hatékonyság) növekedési üteme törvényszerűen jóval kisebb, mint a munkatermelékenységé, minthogy az előbbiben kifejeződő „tőketermelékenység" mindig kevésbé változik, de „lefelé húzza" az összegező indexet. A magyar gazdaságban a növekedés lassulását a termelés/állóeszköz hányados kedvezőtlen csökkenése kísérte, így volt azonban ez minden más országban is. Egy EGB-jelentés szerint ([23] 37. és 42. l.) 1973—1981 között a termelés/tőke hányados a feldolgozó iparban mind a 10 fejlett tőkésországban, amelyről adatokat közölnek, csökkent, méghozzá Finnország és Olaszország kivételével évi 1,6—5,0 százalékkal.[6] Adataik az európai KGST-országokra, 1977—1983-ra az anyagi termelés egészére ([24] 110. l.), de ugyanígy az iparra és a mezőgazdaságra külön-külön is a hányados csökkenését jelzik. Az anyagi termelés egészét nézve ez a csökkenés 1,2 százalék (NDK) és 5 százalék (Románia) között, Lengyelországban 8 százalék körül volt.

A termelékenységnövekedés lassulásának okai

A termelékenységnövekedés lassulását a tőkésországokban a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján számos tanulmány és konferencia elemezte. Az EGB titkárságának tanulmánya [23] a csökkenés 10 százalékát vezette vissza a népgazdasági ágak arányváltozására, s fontosnak jelölte meg — de nem tudta megbízhatóan számszerűsíteni — a beruházások csökkenésének és az energia- és nyersanyagárak emelkedésének hatását. Alapvetőnek jelezte az aggregált kereslet- és termeléscsökkenés szerepét — de ez maga („az aranykor vége") is számos tényező eredője, és további magyarázatot kíván.

Az Amerikai Termelékenységi Központ 1980 áprilisában rendezett reprezentatív konferenciája e kérdéssel is foglalkozott [6]. Ch. P. Kindleberger, a neves gazdaságtörténész a termelékenységnövekedés erős ütemcsökkenését tartósnak vélte, és az amerikai gazdaság „érelmeszesedésének" tulajdonította. Az 1980 júniusában Edgartownban (Massachusetts) tartott konferencián [28] W. D. Nordhaus az 1948—1965 és az 1973—1979 közötti évi 2,5 százalékos ütemcsökkenésből 1,5 százalékot vezetett vissza különböző tényezőkre (ciklikus hatás 0,3; tőke 0,3; munkaerő 0,1; energia 0,2; szabályozás 0,2; K+F 0,1; szektorális arányok változása 0,3 százalék), 1 százalékra nem tudott magyarázatot adni. Ed Denison az 1948—1973 és az 1973—1981 közötti időszakot hasonlította össze, szokásos alapos módszerével, de a 2,3 százalékos ütemcsökkenésből 1,7 százalékot „a tudás gyarapodása és egyéb tényezők" (vagyis a másra vissza nem vezethető „reziduum") számlájára kellett írnia ([4] 60. l.). E vizsgálatáról a Royal Economic Society 1981 júliusában tartott konferenciáján számolt be. A kérdésre rajta kívül olyan más neves közgazdászok, mint A. Lindbeck, H. Giersch, majd a Japánban 1983-ban ren-

[6] Egy másik forrás ([26] 196. l.) alapján ugyancsak 10 fejlett tőkésországról számítható termelés/tőke hányados a mezőgazdaság nélküli „üzleti szektorra" az 1973—1978 időszakra. Valamennyi országban csökkent e hányados 1,0—5,3, a súlyozott számtani átlag szerint 2,6 százalékkal.

dezett nagyszabású Nemzetközi Termelékenységi Szimpóziumon John W. Kendrick [27] is megpróbáltak választ adni.

Érdemes felfigyelnünk arra, milyen nagy érdeklődés fordul az utóbbi években a tőkésországokban a termelékenység kérdései felé — a gazdaságpolitikában, a vállalatoknál és a kutatásban egyaránt. Közgazdászaik azonban a termelékenységnövekedés (napjainkban talán valamelyest jobbra forduló) lassulására nem tudtak kielégítő magyarázatot találni. Legtöbbször — okkal — *sok tényező együttes hatását* ismerik fel. E tényezők egyik csoportja az ötvenes és a hatvanas években ható sokféle *kedvező körülmény megszűnése*. Egy másik tényezőcsoport: az egyes tőkés nemzetgazdaságok és a világgazdaság *működési zavarai*. A beruházások csökkenését az inflációra és a tőkeköltségek növekedésére vezetik vissza; a túlszabályozottság és a sok állami támogatás, úgy látják, gyengíti a versenyt; sokak szerint a jóléti állam mérsékli a munkaerő motivációját, mobilitását. Előtérbe kerültek a korszakos innovációkhoz és a hosszú távú Kondratyev-hullámokhoz kapcsolódó magyarázatok. E recesszió egyik jellemzője azonban éppen az, hogy a műszaki haladás nem torpant meg, hanem folytatódott, és sok területen felgyorsult. Ez a termelékenységi potenciált ugrásszerűen emeli, de a felszabaduló (és még felszabadítható) munkaerő foglalkoztatása egyre nagyobb gondokat okoz.

Egy-egy (mint a keynesista vagy monetarista) gazdaságpolitikai irányzat hívei az általuk helyesnek tartott elvektől való eltérésben keresik a bajok gyökerét. Az egyes országok adottságainak jelentős eltérései, valamint a külső és időben is gyorsan változó tényezők szerepe azonban nagyon meggyengíti az összehasonlító elemzések erejét. Ezek a tanulmányok és viták mégis sok impulzust adtak a gazdaságpolitikának és a vállalatok munkájához is. Nem állíthatjuk, de nem is cáfolhatjuk, hogy mindez egyes országokban (például az Egyesült Államokban, ahol termelékenységi fölényük elvesztésével különösen sokat foglalkoztak, elnöki szinten, a munkáltatói—szakszervezeti együttműködés keretében és a tömegkommunikációban is) hozzájárult a gazdaság és a vállalkozások élénkítéséhez.

A szocialista országokban mintha vonakodnánk szembenézni a gazdaság és a termelékenység növekedésének lassulásával. Többnyire megelégszünk azzal a sztereotip magyarázattal, hogy a növekedés extenzív forrásai kimerültek, intenzív forrásait pedig még nem hasznosítjuk kellően. Az egyes országok (mindenekelőtt a Szovjetunió és a többi kisebb ország) helyzetében túl sok a különbség ahhoz, hogy erre a lassulásra mindegyik országban egyformán érvényes magyarázatot keressünk. A legfontosabb tényezők, amelyek ugyan különböző súllyal, időtartammal és hatásokkal szerepelnek, de mégis eléggé általánosnak tekinthetők, nézetem szerint a következők:

— korábbi kedvező hatások (mint a foglalkoztatottság gyors növekedése, a mezőgazdaság és az ipar közötti átrendeződése; a világgazdasági konjunktúra; a fejlettebb műszaki megoldások átvételének lehetőségei; magas beruházási hányad stb.) visszaszorulása;

— a műszaki haladás és a strukturális alkalmazkodás, ezek mögött pedig a gazdaságirányítás korszerűsítésének és javításának vontatottsága;

— a KGST-együttműködés vártnál lassúbb fejlődése;

— kedvezőtlen világgazdasági hatások (a „kisebb országok" esetében),

— a korábbi évek erőltetett növekedésének visszahatásai (lásd például az infrastruktúra elhanyagolását),

— a beruházások kényszerű visszafogása és ennek továbbgyűrűzése a keresletre is;

— a kitermelő iparban a geológiai feltételek romlása és a Szovjetunióban a szállítási távolságok növekedése.

Az említett tényezők jó része már 1978 előtt is hatott, és ez magyarázza, hogy a termelékenység növekedésének lassulása több országban már ekkor megfigyel-

hető volt. Azt se feledjük, hogy a termelékenység alakulásában számos tényező hatása összegeződik — gyakran bizonyos késéssel. Ez a késleltetés különösen nagy lehet zárt és központosítottan irányított gazdaságban. Nyitott piaci gazdaságban ugyanis a termékek alacsonyabb műszaki színvonala és gyengébb minősége, a keresletnek való meg nem felelése, nem kielégítő világpiaci versenyképessége viszonylag rövid idő alatt lefékezi a növekedést. Zárt és központosított gazdaságban viszont — bár nem következmények nélkül — későbbre halasztható e hatás érvényesülése, a belföldi fogyasztás körében sok szempontból (műszaki színvonal, minőség, korszerűség) akár hosszabb időre is. A termelékenység növekedésének 1978 utáni lelassulásában korábbi évek problémái, mulasztásai is megjelennek, és persze a mindennél fontosabb kérdés az, hogy a mai kisebb termelékenységnövekedés mögött gyűlnek-e, kibontakoznak-e (és mikorra) a fellendülés új hajtóerői.

A termelékenységnövekedés lassulása valószínűleg kisebb lett volna, ha a teljes és a hatékony foglalkoztatás követelményeit jobban sikerült volna összeegyeztetni. Ha a kereslet visszaesése az érintett vállalatoknál nagyobb létszámcsökkenést váltott volna ki, megfelelő mobilitás mellett ez mérsékelte volna a másutt jelentkező munkaerőhiányt, segítette volna a gyorsabb strukturális alkalmazkodást, az átmeneti munkanélküliség megfelelő áthidalása mellett.

A „nyitás" a szocialista országok részéről, az intenzívebb gazdasági kapcsolatok a fejlett tőkésországokkal segítették (ha nem is a várt mértékben) az új technika átvételét, a világméretű műszaki haladás követését, s exportjuk ez irányú bővítése is ösztönözte gazdasági növekedésüket (elsősorban a kisebb szocialista országokban). Ugyanakkor mindez *érzékenyebbé is tette ezeket az országokat a világpiaci megmérettetés és a világgazdasági változások iránt.* Ez kikezdi az említett „zárt növekedés" jelenségét, az már nem tartható fenn huzamosan; a kisebb szocialista országokban egyebek között ez nyilvánult meg a gazdasági növekedés 1978 utáni lassulásában. A termelékenység indexe jobb jelzőszámmá vált, de a gazdaságok teljesítményének és teljesítőképességének értékeléséhez továbbra is csak — más mutatókkal kiegészítendő — alapot szolgáltat. A jövedelemtermelő képesség növekedése, ez a mostanában elterjedő kifejezés helyesen mutat rá, hogy ne csak naturális egységekben vagy változatlan áron mérve fokozzuk az egységnyi ráfordításra jutó termelést, hanem ez piacképes, olyan színvonalú és összetételű is legyen, hogy értékesítése megfelelő jövedelmet biztosítson. Ezzel a nemzeti jövedelem szó olyan új tartalmat nyer, amelynek inkább a cserearány-változások hatásával korrigált, nem pedig a tradicionális számítás felel meg.

A magyar gazdaság meglehetősen (de a szó igazi értelmében távolról sem teljesen) nyitott; a központi tervezés mellett működésében a piaci erők nem elhanyagolható, a külkereskedelemben számottevő szerephez jutnak. Az első olajárrobbanás és az ezt követő világgazdasági változások mégis csak sok éves késéssel sugároztak szét a gazdaságban, sőt, úgy vélem, végig (felgyorsult strukturális alkalmazkodást is kiváltva, ipartelepek, vállalatok teljes átállításáig vagy felszámolásáig) máig sem gyűrűztek. A világpiaci versenyképesség gyengeségének növekedéskorlátozó hatása azonban már érződik, a termelékenységnövekedés lassulásának fő okát ebben láthatjuk. A nyersanyag- és energiaimport kényszerű korlátozását — a Szovjetunióból érkező szállítások mennyiségi korlátai mellett — mindenekelőtt az tette szükségessé, hogy konvertibilis devizáért értékesíthető exportunkat nem tudtuk fokozni a kívánt mértékben.

A világpiaci versenyképesség gyengeségét termékeink nem kielégítő minősége, korszerűsége (műszaki színvonala), a kereslethez való lassú strukturális alkalmazkodásunk és a piacon való megjelenésünk nagy részben rajtunk kívülálló okokból adódó, versenytársainkhoz képest hátrányos vonásai okozzák. Gyártási technológiánk elmaradottsága is visszatartja a termékek minőségének, korszerűségének javítását, de több munkaráfordítással ez bizonyos fokig kompenzálható. Bár az ala-

csony munkatermelékenység miatt szükséges többletráfordítás ugyancsak versenyképességi hátrány, ez egy olyan időszakban, amikor az export fokozásánál a hatékonysági követelmények a mennyiségi igények mögött (nem kis áron) háttérbe szorulnak, átmenetileg nem korlátozza az értékesítést.

Röviden: *a termelékenységnövekedés lassulásának fő okát a magyar gazdaságban a minőség és a műszaki színvonal növekvő elmaradásában, a strukturális alkalmazkodás késésében, a piaci versenyképesség gyengeségében láthatjuk.* A versenyképesség és a strukturális alkalmazkodás problémái tükröződnek exportunk aszimmetriájában, abban a jelenségben is, hogy a fejlett tőkésországokban nagyobb arányban nem tudunk bonyolultabb, több kvalifikált munkával előállított termékeket értékesíteni. E piacokon zömében olyan anyag- és (egyszerű) munkaigényes termékekkel jelenünk meg, amelyeknél nincsenek komparatív előnyeink, és versenytársaink az alacsony bérszínvonalú fejlődő országok.

E helyzet kialakulásához külső hatások is hozzájárultak: recesszió, protekcionizmus, új erős versenytársak megjelenése, a kamatszint emelkedése és a hitelpiac zavarai, a KGST-együttműködésnek a vártnál kisebb fokú fejlődése, lassulás a többi KGST-ország növekedésében is stb. Mindez az 1978 utáni gazdaságpolitika helyes irányváltásának megvalósításához különlegesen bonyolult feltételeket hozott létre: elnyújtotta a gazdaságirányítás korszerűsítését és (gyakorlatának) javítását, s a műszaki haladás és a strukturális alkalmazkodás gyorsításában sem sikerült az „új fejlődési pályának" megfelelő fordulatot elérni.

A termelékenységnövekedés lassulásában természetesen más tényezők is lényeges szerephez jutottak, így egyebek között:

1. ha a foglalkoztatottak száma növekszik, ez többnyire sok új, modernebben felszerelt munkahely létrehozásával, a termelés bővítésével, nagyságrendi megtakarításokkal jár; a korábbi évekkel szemben ilyen hatás nem érvényesült;

2. a foglalkoztatottak arányának makrostrukturális átrendeződése a korábbi évekkel szemben most nem eredményezett növekedést a gazdaság *átlagos* termelékenységében;

3. a munkaerő mobilitása csekély, a létszámalakulás rugalmatlanul követi a kapacitáskihasználás és a termelés csökkenését;

4. a beruházások kényszerű visszafogása korlátozza a termelőapparátus, a termékek és a technológiák korszerűsítését; keresletcsökkentő hatása az egész gazdaságban végiggyűrűzik;

5. a hosszú átfutási idejű energetikai célú befektetések magas hányada a többi területen tovább korlátozta a modernizálás és a strukturális alkalmazkodást segítő beruházások lehetőségeit;

6. korábbi évek halasztásai-mulasztásai folytán az infrastruktúrában olyan szűk keresztmetszetek keletkeztek, amelyek a termelőszféra működését is nehezítik;

7. számos jel mutat arra, hogy csökkent a munkaidő kihasználása, a munkaintenzitás és az alkotó energiák hasznosítása a főmunkaidőben, a motiváció gyengülése és a különböző mellékjövedelmek szerzésére irányuló törekvések folytán;

8. számos jel mutat arra, hogy gyengült a vállalatok motivációja is — a szabályozómódosítások kiszámíthatatlansága és gyakran visszamenő hatályú érvényesítése, szervezeti és vezetői bizonytalanságok és más okok miatt.

Kedvező változások indultak meg viszont az anyag- és energiatakarékosság, a vállalkozói készség erősödése, a gazdaságirányítási reform továbbvezetése terén. Az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság és a többi ágazat sajátos helyzete, problémái, a felsorolt tényezők hasonlóságokkal és különbözőségekkel érvényesülő hatása részletes elemzést igényelne, de ez meghaladja e cikk kereteit. A nemzetközi fizetőképesség megőrzése és a külgazdasági egyensúly javítása, a teljes foglalkoztatottság fenntartása s a lakosság életkörülményeiben a komolyabb rosszabbodás megaka-

dályozása — ezek az 1978 utáni időszak nagy eredményei. Ugyanakkor azonban a gazdaságban és a társadalomban igen sok gond és feszültség halmozódott fel, versenyképességünk gyengült, a kibontakozás útja még csak most rajzolódik ki.

A termelékenységnövekedés gyorsítása

Hogy miből lesz bestseller, akár a szép-, akár a szakirodalomban, mélyen jellemző egy-egy korszakra. Olyan könyvek után, mint egykor „A bőség társadalma" (Galbraith-től) vagy később „A sokkoló jövő" (Tofflertől), a legutóbbi közgazdasági sikerkönyv a nyugati világban Peters és Waterman munkája (In Search of Excellence), amelyben a 43 legeredményesebb amerikai vállalat kiemelkedésének titkait kutatják. Jellemző napjainkra, hogy úgy hírlik, a könyv megjelenése után alig három évvel e kiválasztott vállalatok közül 14 már nem kerülne ebbe a csoportba. Az Egyesült Államokban 1980—1982-ben csaknem egymillióval gyarapodott a munkahelyek száma, de oly módon, hogy a vállalatok felszámolása miatt 11,2 millió, létszámcsökkenés miatt pedig 7,4 millió munkahely *megszűnt*, míg 10,2 millió munkahely jött létre meglévő vállalatok növekedése és 9,4 millió új vállalatok alapítása révén. Idézhetném az újonnan iparosodott országok példáit is. A magyar gazdaságnak egy ilyen világban kell ma helytállnia.

Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata szerint „A VII. ötéves terv legyen a megalapozott és növekvő ütemű gazdasági fejlődés programja". A terv előkészítése már hosszabb ideje e szellemben folyik. Ha az adósságszolgálati terhek fedezésére, az adósságállomány csökkentésének folytatására, a fogyasztás és a beruházások *növekedésének* megindítására gondolunk, ehhez a nemzeti jövedelem legalább évi 3-4 százalékos, a munkatermelékenység 3-5, a teljes termelékenység 2-3 százalékos emelésére lenne szükség. Ez a feladat gazdaságunk, vállalataink jövedelemtermelő képességének és e képesség kihasználásának olyan jelentős fokozását igényli, amelyre esélyt csak külgazdasági, műszaki fejlesztési, struktúraalakítási politikánk, gazdaságpolitikánk minden más ágának, valamint a gazdaságirányítás fejlesztésének összehangolt stratégiája adhat.

A tervezőmunkában már eddig is számtalan tanulmány, részkoncepció, ágazati és blokk-koncepció stb. született; nincs a termelékenységnek és a hatékonyságnak olyan oldala, amely ne jelent volna meg ezekben többszörösen is. A mostanában kézhez vett első összefoglaló dokumentumok középpontba állítják a termelékenység és hatékonyság, a minőség, a műszaki fejlesztés és a strukturális alkalmazkodás kérdéseit. Ez reményt ad arra, hogy végre — 1978-ig a növekedés, 1979—1984 között az egyensúly után — valóban ez kerül a gazdaságpolitika tengelyébe.

Az agrárpolitika már ezt az irányvételt deklarálja, s nézetem szerint ennek kell vezérelnie az iparpolitikát is. *A mai követelményeknek a nemzetközi tapasztalatok szerint olyan ipar felelhet meg, amely kisebb arányú létszámmal, sokrétegű, sokszínű és mozgékony szervezettel megbízható minőségű termékeket állít elő; ha bizonyos késéssel is, de követi a világban végbemenő műszaki haladást, a vezetés és a szervezés ehhez társuló korszerűsödését, és termelésének szerkezetében gyorsan igazodik a nemzetközi munkamegosztás és a piac változásaihoz.* Az ipar elé fő feladatnak tehát *nem a növekedés gyorsítását vagy az egyensúly javítását, hanem ezt az alapjait is érintő átépülést kellene kitűzni.* Nagyobb dinamizmusát és exportteljesítményét ez hozhatja magával. Hasonló programot kívánna az építőipar is, amely az utóbbi években csak arról adott bizonyságot, hogy gyenge minőségi teljesítményét nem a feszített mennyiségi feladatok váltották ki, más munkastílusra való átállítása mélyebb változásokat követel.

Végighaladva a termelékenységnövekedés lassulását magyarázó tényezőkön, összeállíthatnánk egy nagyjából párhuzamos, de bővebb (például az oktatásüggyel

kiegészített) listát a termelékenységnövekedés *gyorsításának* feladatairól is. Minthogy a külső feltételekben lényeges javulásra nincs sok esélyünk, csak a belső erők mozgósításától számíthatunk eredményre. A VII. ötéves terv társadalmi vitákban ismertté vált koncepciója a fordulatot a gazdaságirányítási rendszer előirányzott fejlesztésétől és egy sor jól célzott központi programtól várja. A kettő azonban kölcsönösen feltételezi egymást. A gazdaságirányítás rendszerét és gyakorlatát (például a piaci verseny feltételeit [19]) csak erős fokozatossággal tudjuk javítani, de enélkül a központilag indított programok *hatékony* megvalósítása is kérdéses. Az első és a második gazdaság közötti ellentmondások feloldása, a főmunkaidőben nyújtott teljesítmények növelése és ennek megfelelő magasabb díjazása; a beruházások forrásainak megelőlegezése és kitermelése; több import az exportképesség fokozása érdekében; a gyenge minőség és a kooperációs zavarok körbehullámzásának megállítása; a gyökeres átrendeződés az ipari szervezetben és viszonyokban, a foglalkoztatottság és a termelés szerkezetében, a munka és a vezetés módszereiben és stílusában — mindez szinte bűvös körök gyűrűit alkotja.

Úgy gondolom, ezeket csak egy olyan átgondolt stratégia segítségével törhetjük át, amely középpontba a minőség, a hatékonyság és a termelékenység kérdését állítja, és ehhez igazodva illeszti össze és szinkronizálja egymással a gazdaságirányítás rendszerének, de még inkább gyakorlatának egyes elemeit. Megfelelő intézményi feltételekkel az iparpolitika középpontjába is a gazdaságirányítási reform továbbvezetését kellene állítani oly módon, hogy mérje fel, milyen ütemben követhetik egymást az egyes lépések, és ezeket hogyan támasszák alá és *egészítsék ki* átmeneti vagy hosszabb távú akciók és programok. Nézetem szerint megvan az alapunk annak feltételezésére, hogy

1. a vállalatok többségénél számtalan lehetőség van ma is a termékek és a gyártás minőségének és korszerűségének fejlesztésére; a hatékonyság, a termelékenység növelésére; a szervezettség és a munkakörülmények javítására, korszerűbb szervezési és vezetési megoldások bevezetésére; a piac igényeinek megfelelő termelés és az export fokozására;

2. a vállalatok dolgozóinak jelentős része munkaidejét és alkotó energiáját munkahelyén nem használja ki teljesen, sőt — a létszám aránytalanságai és/vagy a termelési és egyéb feladatok egyenetlen jelentkezése, valamint a gyenge motiváció folytán — sokszor kifejezetten alacsony fokon használja ki;

3. a vállalatok, a vezetők és a beosztottak nagy többsége a tisztességes munkát a félmunka elébe helyezi; ha tisztességes munkát végezve nem jár rosszabbul, vagy csak kicsit is jobban jár, ha ezt elismerés övezi, jóval nagyobb teljesítményre is képes és kész; ha módja van rá, inkább főmunkaidejében szerez többletjövedelmet, nem pedig különmunkával.

Ha ezek a feltételezések helyesek, meg kell tudnunk találni, milyen stratégiával és programmal mozgósíthatók e tartalékok. Ehhez vállalni kell konfliktusokat is, de az érdekek ütköztetése mellett jobban elfogadtatva a közös érdekeket, az érdekek egyeztetésével járó kompromisszumokat. Nagyobb mértékben kellene a vállalatvezetés, a szakszervezetek és az államigazgatás képviselőinek *partneri* kapcsolataira építeni. Bizonyára viszonylag rövidebb idő alatt érhetünk el eredményeket a minőség és a szervezettség javításában, s csak lassúbb fokozatossággal a termelés struktúrájának alakításában és a műszaki haladás követésének gyorsításában. Ez utóbbiak ugyanis már pótlólagos erőforrásokat igényelnek, és több tekintetben kemény korlátokba ütköznek. Azt viszont semmi sem akadályozza, hogy a megbízható minőség és az ötletes, gyorsan átvett és továbbfejlesztett megoldások a magyar munka jellemzői legyenek. A teljes foglalkoztatottság megőrzéséhez és hatékonnyá tételéhez ez az út vezet. Radikális lépésekkel bizonyára nagyszámú felesleges munkahelyet tudnánk rövid idő alatt megszüntetni, de ebben következetes, ám lassúbb átrendeződés is elfogadható. Első helyre tehát azt kellene tennünk, hogy munka-

helyén mindenki jobb minőségű munkát végezzen, több értéket hozzon létre. A vállalati kollektívákat pedig a piac kényszerítse arra, hogy a vállalat rugalmas, gyors alkalmazkodással napról napra bizonyítsa képességét a versenyben való helytállásra, megújulásra és fejlődésre. A gazdaságirányítási rendszer továbbvezetéséhez illesztve, a VII. ötéves terv gerinceként, erre kellene gazdaságpolitikai és össztársadalmi program.

Hivatkozások

[1] *Bairoch, P.:* Europe's Gross National Product 1800—1973. The Journal of European Economic History, 1976. 2. sz.
[2] *Berend T. Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon (1867—1914). Történelmi Szemle, 1966. 2. sz.
[3] *Berend T. Iván—Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[4] *Denison, E. F.:* The Interruption of Productivity Growth in the United States. The Economic Journal, 1983. március.
[5] *Eckstein, A.:* National Income and Capital Formation in Hungary 1900—1950. Income and Wealth Series V. London, 1955.
[6] *Hogan, E. D.—Craig, A. M.* (eds.): Dimensions of Productivity Research, I—II. É. n.
[7] *Kahn, H.:* World Economic Development 1979 and Beyond. New York, 1979.
[8] *Katus László:* A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 10. sz.
[9] *Katus László:* Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867—1913). A Quantitative Analysis. In Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Akadémiai Kiadó, 1970.
[10] *Maddison, A.:* Western Economic Performance in the 1970s. A Perspective and Assessment. Banco Nazionale del Lavoro Quarterly Review, 1980. szeptember.
[11] *Nyitrai Ferencné:* A népgazdasági hatékonyság és tartalékai. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[12] *Nyitrai Ferencné:* Gazdaság és társadalom kölcsönhatása. Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz.
[13] *Rikalovic, G.:* Razvoji trendovi jugoslavenske privrede tokan 70-ih i pocetkom 80-ih godina. Ekonomist, 1984. 2. sz.
[14] *Román Zoltán:* Productivity Growth in the Hungarian Economy. The Review of Income and Wealth. 1972. 2. sz.
[15] *Román Zoltán:* Termelékenység és gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
[16] *Román Zoltán:* A mutatók megválasztása a termelékenységi színvonal összehasonlításához. Statisztikai Szemle, 1978. 10. sz.
[17] *Román Zoltán:* Az ipar fejlődése az európai KGST-országokban. Statisztikai Szemle, 1983. 8—9. sz.
[18] *Román Zoltán:* Előszó „A gazdaságirányítási reform továbbvezetése az iparban" c. kötethez. Ipargazdasági Szemle, 1984. 4. sz.
[19] *Román Zoltán:* A piaci verseny feltételeinek vizsgálata. Statisztikai Szemle, 1984. 10. sz.
[20] *Román Zoltán:* A vállalati gazdasági munkaközösségek termelékenységi tapasztalatai. Ipargazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[21] *Svennilson, I.:* Growth and Stagnation in the European Economy. Genf, 1954.
[22] Economic Survey of Europe in 1981. UN, New York, 1982.
[23] Economic Survey of Europe in 1982. UN, New York, 1983.
[24] Economic Survey of Europe in 1983. UN, New York, 1984.
[25] Időmérleg. Részletes adatok. Központi Statisztikai Hivatal, 1982.
[26] Industry in Transition. OECD, Párizs, 1983.
[27] Measuring Productivity. Trends and Comparisons from the First International Productivity Symposium. UNIPUB, New York, 1984.
[28] The Decline in Productivity Growth. Proceedings of a Conference Sponsored by The Federal Reserve Bank of Boston. É. n.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (814—832. l.)

Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években

Halpern László—Molnár György

Cikkünkben[1] a jövedelemképződés, a felhalmozás, a jövedelem-újraelosztás, az árak és a ráfordítások alakulása közötti kölcsönkapcsolatok néhány vonatkozását vizsgáljuk.

Legfontosabb megállapításunk, hogy a hetvenes évek elejére kialakult *ágazati jövedelem-, felhalmozás- és árszerkezet* a kölcsönös meghatározottságok eredményeként az évtized során megmerevedett, *újratermelte önmagát*, ellenállva mind a világpiaci hatásoknak, mind a belső szerkezetátalakító törekvéseknek. Ezek a kölcsönös meghatározottságok sok tekintetben tovább éltek és élnek a nyolcvanas években, így valószínű, hogy változásoknak ellenálló, visszahúzó erejük is a korábbiakhoz hasonló módon hat.

Elemzésünk kizárólag *makroökonómiai* jellegű, nem foglalkozunk a konkrét beruházási, jövedelem-újraelosztási és ármechanizmusokkal.

Vizsgálati módszerünk másik sajátossága az *input—output*-elemzés eszközeinek használata, vagy — általánosabban — az *egyensúlyi jelleg*. Ebből a szempontból cikkünk két részre osztható. Az első részben a tényleges felhalmozási és jövedelemfolyamatokat vizsgáljuk, nem használjuk fel az egyensúlyi modellek semmilyen feltevését sem, de fogalomalkotásunk, megközelítésmódunk azokból származtatható, míg a második rész egy egyensúlyi modellel végzett számítássorozaton alapul. A két rész tartalmilag is egymásra épül. Egyrészt cikkünk első felében számos olyan jelenséget igyekszünk körüljárni, amelyek elemzése a modell egyszerűsítő feltevései mellett nem lehetséges. Ezek a vizsgálatok valószínűvé teszik, hogy a modellszámításokból levont következtetések az egyszerűsítések ellenére is érvényesek. Másrészt a modellezés során kapott számított árakat és termelési értékeket viszonyítási alapnak tekintve, az általuk kijelölt „koordinátarendszerben" helyezzük el az első részben vizsgált tényleges folyamatokat. A hetvenes években végbement változások értékeléséhez szükség van ugyanis valamilyen egységes szempontot érvényre juttató viszonyítási alapra. Hangsúlyozzuk, hogy *a számított árakat és termelési értékeket elemzési segédeszköznek tekintjük, a tőlük való eltérés önmagában nem minősíti a tényleges folyamatokat.* Az eltérések irányát, időbeli alakulásukat, egymással való kapcsolatukat elemezve azonban levonhatók olyan következtetések, melyek természetesen minősítéseket is tartalmaznak.

[1] Cikkünk a [9] tanulmány alapján született, amely az Országos Tervhivatal Módszertani Fejlesztési Főosztályának megbízására készült.

Halpern László és *Molnár György* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársai.

Cikkünkben először megvizsgáljuk a bruttó felhalmozás ágazati megoszlásának időbeli alakulását. A jövedelem és a felhalmozás ágazati szerkezetének összehasonlíthatósága és a jövedelem-újraelosztás terjedelmének mérése végett bevezetjük a *bruttó ágazati jövedelem* fogalmát, majd kiszámítjuk megoszlását. A bruttó ágazati jövedelem és felhalmozás összevetése során definiáljuk a *jövedelemáramlás*, a *jövedelemátadó* és *-átvevő* ágazatok fogalmát.

Az első rész befejezéseként az ágazati felhalmozást az egyes ágazatokban lekötött eszközökhöz viszonyítva elemezzük.[2] Ennek alapján értelmezzük a *felhalmozási preferenciákat*, megpróbáljuk kimutatni jelenlétüket a hetvenes évek magyar gazdaságában.

A második részben felhasznált modell a Leontief—Bródy-féle zárt, lineáris modell egy változata, amely Bródy András [5] könyvéből származik. Ezzel mások is végeztek már árszámításokat (például [3] és [10]). Mi a modell termelési oldalával is foglalkozunk, olyan specifikációt használunk, amellyel a modell primál és duál oldala egyaránt értelmezhető. Az alkalmazott specifikáció részleteit a [8] tanulmányunk tartalmazza, ahol az itt közöltnél részletesebb számítási eredmények is találhatók.

Elemzésünk időhorizontja alapvetően 1971—1979, ezen időszakon belül minden évre külön kiszámítottuk a modellárakat és termelési értékeket. Megvizsgáljuk a számított árak időbeli alakulását, összevetjük a tényleges árak változásával. Elemezzük a számított áraknak a jövedelem és a felhalmozás szerkezetére gyakorolt hatását.[3] Külön közöljük az 1981-re vonatkozó számításokat.

Cikkünket a fontosabb következtetések összefoglalásával zárjuk.

Az adatok

Számításaink adatbázisát az ágazati kapcsolatok mérlegei, valamint a bruttó felhalmozási és eszközlekötési mátrixok[4] jelentik.

Itt kell megjegyeznünk, hogy csupán a megfelelő adatok hiánya miatt korlátoztuk vizsgálódásunkat az 1971—1979 közötti időszakra. A későbbi évekre, 1981 kivételével, nem készült még ÁKM, ezért szerepel külön az 1981-re vonatkozó vizsgálat.

Számításainkban többnyire folyó áras adatokat használtunk fel. A nemzeti vagyon statisztikájának folyó áras adatai azonban — amelyhez az eszközlekötési mátrixok illeszkednek — az eszközállományt nem az adott évi, hanem az üzembe helyezéskori árakon adják meg, ezért az összehasonlító áras adatokból a beruházási kibocsátás árindexeinek felhasználásával állítottuk elő az általunk alkalmazott eszközlekötési mátrixokat. A cikkben szereplő *valamennyi táblázat folyó áras adatokat tartalmaz.*

A bruttó felhalmozás ágazati szerkezete

A hetvenes évek folyamán a bruttó felhalmozásból az ipar 31,9—38,3, az anyagi ágazatok több mint 70 százalékkal részesedtek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1971 és 1974 között az ipar részarányának változásait a nem termelő szolgálta-

[2] Augusztinovics Mária is alkalmazta ezt a módszert [2]. Az ágazatokban lekötött eszközöknek mint viszonyítási alapnak az alkalmazása egyébként közvetlenül a dinamikus input—output-modellezésből származó gondolat.

[3] Dániel Zsuzsa végzett korábban hasonló szellemben vizsgálatokat [6].

[4] Ezeket az adatokat az OT Módszertani Fejlesztési Főosztályának munkatársai készítették.

1. sz. táblázat

A bruttó felhalmozás ágazati megoszlása és növekedési üteme
(százalék)

Ágazat	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Ipar	38,3	33,9	31,9	34,4	32,2	34,2	37,4	37,1	32,6
Építőipar	3,9	2,4	2,3	2,6	2,4	2,9	3,7	4,7	3,0
Mezőgazdaság[a]	13,8	14,6	15,3	15,0	14,1	13,4	13,8	13,7	14,9
Termelő szolgáltatások	21,2	21,9	20,8	21,2	24,6	23,7	19,2	21,4	22,2
Anyagi ágak	77,3	72,8	70,4	73,3	73,3	74,3	74,2	76,9	72,7
Nem termelő szolgáltatások	22,7	27,2	29,6	26,7	26,7	25,7	25,8	23,1	27,3
Szolgáltatások	44,0	49,1	50,4	47,9	51,2	49,4	45,0	44,5	49,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A felhalmozás növekedési üteme (előző év = 100)	121,1	90,7	102,6	126,4	113,5	105,5	113,2	120,1	90,4

[a] Itt és a továbbiakban, ha az erdőgazdálkodás nem szerepel külön, akkor része a mezőgazdaságnak.

tások részarányának ellenkező irányú változása kísérte. 1975 után az addig viszonylag állandó részesedésű termelő szolgáltatások részarányának változása is csatlakozik a nem termelő szolgáltatások mellé, az ipari részarány változásának ellentételezéséhez.

Az egyes ágazatok felhalmozási részaránya és a felhalmozás növekedési üteme a hetvenes évek folyamán sajátos módon együtt mozog.

Ha *csökken*, illetve alig nő *a felhalmozás*, akkor *alacsony az ipar és magas a szolgáltatások* (különösen a nem termelő szolgáltatások) *részaránya.* Ez figyelhető meg 1972-ben, 1973-ban és 1979-ben. *Ha* jelentősen *nő a felhalmozás* (1971, 1974, 1977, 1978), akkor *magas*, illetve nő *az ipar felhalmozási részaránya, és csökken a szolgáltatásoké* — különösképpen a nem termelőké. 1975 és 1976 e szabály alól kivétel. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy általában a szolgáltatásoknak a kevesebből jut viszonylag több, míg az ipar a többből részesedik nagyobb mértékben. Ha tehát a felhalmozás ágazati növekedési ütemeinek vagy ágazati szerkezetének alakulása önmagában, egymástól elszakítva jelent érvet vagy ellenérvet makrokoncepciók elemzése, kialakítása során, akkor az egyértelműen egyik vagy másik ágazat fejlesztésére (visszafejlesztésére) irányuló törekvést leplez.

A bruttó ágazati jövedelem fogalma és előállítása

További vizsgálatainkhoz olyan jövedelemfogalomra van szükségünk, amely szembe állítható az ágazatok bruttó felhalmozásával. Népgazdasági szinten nézve, ha a hozzáadott értékből levonjuk a fogyasztást és a külkereskedelmi egyenleget, megkapjuk a bruttó felhalmozást, illetve, jövedelemkategóriával fogalmazva, a bruttó felhalmozásra fordítható jövedelmet.[5] Ennek a jövedelemmennyiségnek a felhasználó ágazatok szerinti megoszlását néztük meg az előző pontban, most az ágazati eredet szerinti megoszlás érdekel minket. Az előbbiek analógiájára az

[5] Ezt nevezi Kalecki bruttó profitnak [12].

ágazati hozzáadott értékből indulunk ki, melyből levonjuk a fogyasztás és a külkereskedelmi egyenleg adott ágazatra jutó részét. Az így kapott jövedelemmennyiséget nevezzük *bruttó ágazati jövedelemnek*. A bruttó jelző arra utal, hogy az amortizációt is tartalmazza, tehát a bruttó ágazati jövedelmek összege megegyezik a népgazdaság bruttó felhalmozásával. A továbbiakban ágazati jövedelmen mindig a bruttó ágazati jövedelmet értjük, ebből alakítjuk ki a jövedelem-újraelosztáshoz kapcsolódó fogalmainkat is, ezért a gördülékenyebb szóhasználat végett többnyire elhagyjuk a bruttó jelzőt. Azt kell még megmondanunk, hogyan valósítjuk meg a fogyasztás és a külkereskedelmi egyenleg ágazatokra történő felbontását. A fogyasztás esetében bérköltséggel (bér+bérjárulék) arányos szétosztást alkalmaztunk, míg a külkereskedelmi egyenleget importarányosan vetítettük rá az egyes ágazatokra (külön kezelve a folyó és a felhalmozási célú importfelhasználást). Ez az eljárás azt jelenti, hogy az ágazatok importfelhasználásuk arányában részesülnek az adott évi importtöbbletből, illetve ilyen arányban járulnak hozzá az exporttöbblet finanszírozásához.[6] Előrebocsátjuk, hogy ugyanez az ágazati jövedelem jelenik majd meg a modellszámítások során is.

A bruttó ágazati jövedelem szerkezete

A *tényleges árakon* a felhalmozásra fordítható jövedelem lényegében teljes mértékben az iparban, az építőiparban és a termelő szolgáltatásban (pontosabban a keres) kedelemben) keletkezik. A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás, valamint a nem termelő szolgáltatások részesedése nulla körül szóródik. (Lásd a 2. sz. táblázatot.- Vannak olyan évek, amikor e két ágazatban egyáltalán nem képződik jövedelem, nemhogy a felhalmozás, de még a pótlás finanszírozására sem. Még eszközállományuk szinten tartásához is jövedelem-újraelosztásra van szükség.[7] Később látni

2. sz. táblázat

A bruttó jövedelem ágazati megoszlása
(százalék)

Ágazat	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Ipar	59,1	58,1	58,1	58,0	62,1	64,9	60,5	62,5	63,6
Építőipar	7,0	7,7	7,7	8,0	7,3	7,0	8,2	8,0	8,6
Mezőgazdaság	1,1	—0,9	—0,2	—0,3	—1,2	0,8	2,2	2,2	0,3
Termelő szolgáltatások	29,5	33,4	34,5	33,0	30,8	27,5	28,5	26,8	27,4
Anyagi ágak	96,7	98,4	100,2	98,7	99,0	100,1	99,4	99,4	99,9
Nem termelő szolgáltatások	3,3	1,6	—0,2	1,3	1,0	—0,1	0,6	0,6	0,1
Szolgáltatások	32,8	35,1	34,3	34,3	31,8	27,4	29,1	27,4	27,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[6] Ettől eltérő kezeléshez elkülönült magatartással bíró központi költségvetés, időbeli összefüggéseket is figyelembe vevő adósságállomány és -szolgálat bevezetésére lett volna szükség, amire adatok hiányában nem vállalkozhattunk. Az adott keretek között az importarányos elosztás tükrözi legjobban azt a tényt, hogy a hitelfelvételeknek elsősorban az importigényes ágazatok voltak a haszonélvezői.

[7] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mikroszinten, például a mezőgazdasági termelőegységeknél ne képződne felhalmozásra fordítható jövedelem. Ezt azonban ellensúlyozzák a legváltozatosabb formában jelentkező támogatások. Vizsgálatunkban eltekintünk a jövedelem-újraelosztás konkrét mechanizmusaitól, és lecsupaszítva vizsgáljuk az ágazatok jövedelemegyenlegeit. Ilyen értelemben mondjuk, hogy a mezőgazdaság nem járul hozzá a felhalmozás finanszírozásához.

fogjuk, hogy számított árakon lényegesen megváltozik a helyzet. Annyi azonban már most megállapítható, hogy *ilyen mértékben ágazatspecifikusan eltérített árrendszer esetén nem lehet a jövedelemtermelő képességet a hatékonysággal azonosítani.* Abból a tényből, hogy például a mezőgazdaság támogatásra szorul, nem következik, hogy termelése kevésbé hatékony az iparénál. (Természetesen az ellenkezője sem következik.)

A felhalmozásra fordítható jövedelem ágazati megoszlására a viszonylag *nagyfokú stabilitás* jellemző. Ezzel együtt is bizonyos tendenciaszerű változás figyelhető meg.

Az ipar és az építőipar részaránya növekvő, az 1971—1974-re jellemző viszonylag állandó, együttesen 66 százalék körüli részarány az évtized második felére 70 százalék fölé emelkedik. E dinamika tükörképeként a szolgáltatások részaránya az első négy évre jellemző 33—35 százalékos szintről 30 százalék alá esik. Az ágazati jövedelem stabilitása, ezen belül ágazatonként jellegzetesen eltérő szintje az egyes ipari ágazatok esetében is megfigyelhető. Plasztikusabb kép rajzolódik ki erről a számított árak elemzésekor, ezért ezzel a kérdéssel ott foglalkozunk részletesen.

A bruttó ágazati jövedelem és a bruttó felhalmozás egymással szembeállítva

Elemzésünk során eltekintünk a belföldi hitelezéstől, mondván, hogy az csupán technikai jellegű eszköz a jövedelem újraelosztásának lebonyolítására. Eltekintünk továbbá attól is, hogy egy adott évben megtermelt jövedelem más időben történő felhalmozás finanszírozásául szolgálhat. Úgy tekintjük, hogy azt a jövedelemmennyiséget, amit valamely ágazat „nem használ fel" az adott évben, „befizeti" egy közös kasszába azoknak az ágazatoknak a számára, amelyekben a felhalmozáshoz szükségesnél kevesebb jövedelem keletkezett. Mindezt elvonási, támogatási, valamint felhalmozásfinanszírozási szabályok határozzák meg. Gondolatmenetünk szempontjából azonban csak *a bemenet*, azaz *a bruttó ágazati jövedelem*, és *a kimenet*, azaz *az ágazatokban megvalósított bruttó felhalmozás* fontos. A jövedelemújraelosztás makroszinten való mérése olyan összefüggések feltárását teszi lehetővé, amelyek a konkrét támogatási-elvonási rendszer elemzéséből nem derülnek ki.

A bruttó ágazati jövedelem és a bruttó felhalmozás egymáshoz viszonyított nagysága alapján az ágazatok három csoportba sorolhatók. Vannak olyan ágazatok, amelyek az egész időszakban az ágazatban keletkezett jövedelemből képesek fedezni a felhalmozást: kohászat, vegyipar, gépipar, könnyűipar, építőipar, belkereskedelem, külkereskedelem. Nevezzük ezeket *jövedelemátadó* ágazatoknak. A második csoportba tartoznak azok, amelyek felhalmozása végig nagyobb a jövedelmüknél: mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás, személyi és gazdasági szolgáltatás, egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás, közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás. Ezek alkotják a *jövedelemátvevő* ágazatok csoportját. A *harmadik* csoportba tartoznak azok az ágazatok, amelyeknél az időszak alatt mind a két eset előfordul: bányászat (1974-ig jövedelemátadó, utána jövedelemátvevő), építőanyag-ipar (1971-ben és 1973-ban jövedelemátvevő, egyébként jövedelemátadó), villamosenergia-ipar (1972-ig jövedelemátadó, utána jövedelemátvevő), élelmiszeripar (1974-ig jövedelemátadó, utána jövedelemátvevő), szállítás, hírközlés (1971 kivételével jövedelemátvevő). Hangsúlyozzuk: az, hogy egy ágazat jövedelemátadó vagy -átvevő, döntő mértékben az árrendszertől függ. A fenti felsorolás *tényleges árakon* adja meg a jövedelemáramlás irányát, amely — mint látni fogjuk — számított árakon sok esetben megfordul.

Aggregáltabb szinten nézve a nagyságrendi viszonyokat, megállapíthatjuk, hogy az ipari ágazatoknál marad felhalmozásra az itt keletkezett jövedelem 51—65 százaléka, az építőiparnál 30—59 százaléka, a termelő szolgáltatások ágazatainál 60—86 százaléka. A fennmaradó rész fedezi a mezőgazdaság és a nem termelő szolgáltatások teljes felhalmozását.

Milyen *súllyal* vesznek részt az egyes jövedelemátadó, illetve -átvevő ágazatok a jövedelem újraelosztásában? (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Nevezzük *átadott jövedelemnek* a jövedelem és a felhalmozás különbségét azon ágazatok esetében, ahol a jövedelem a nagyobb. Az összes átadott jövedelem 24—29 százaléka származik a gépiparból, 5—22 százaléka a vegyiparból, 11—24 százaléka a belkereskedelemből. Az összes átadott jövedelemből legnagyobb arányban a mezőgazdaság (26—34), a személyi és gazdasági szolgáltatás (24—27) és az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás (15—19 százalék) részesedik. [1]Az összes átadott (illetve átvett) jövedelem a bruttó felhalmozásra fordítható jövedelem 36—54 százaléka[8] között ingadozik, és például 1979-ben, amikor az összes átadott jövedelem 124 Mrd Ft volt, akkor ehhez a gépipar 35, a vegyipar 25, a könnyűipar 14, a belkereskedelem pedig 20 Mrd Ft-tal járult hozzá, ugyanakkor a mezőgazdaság 33, a személyi, gazdasági szolgáltatás 29, az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás 23 Mrd Ft-ot kapott.

3. sz. táblázat

A bruttó jövedelem és az összes átadott jövedelem

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Összes átadott jövedelem (Mrd Ft)	48	56	64	74	87	88	101	109	124
Összes átadott jövedelem/ bruttó jövedelem (%)	36	46	52	47	49	47	48	43	54

A felhalmozás és az eszközállomány

A jövedelemáramlás nagy intenzitását, az ágazatok jelentős részének jövedelme és felhalmozása közötti tartós, nem csökkenő különbséget egyaránt magyarázhatjuk az árak, illetve a felhalmozás oldaláról. A tényleges árakon nem ott képződik a jövedelem, ahol a felhalmozás során eszközbővülés megy végbe, és megfordítva: a felhalmozás jelentős részben nem a jövedelemkeletkezés helyén folyik.

Első megközelítésben ebből arra következtethetnénk, hogy a keletkező ágazati jövedelem nem játszik szerepet a felhalmozás nagyságának kialakulásában. A köztük lévő kapcsolat valóban nem túl szoros, de ki fogjuk mutatni, hogy a jövedelemátadó ágazatok bizonyos értelemben előnyt élveznek a felhalmozás során. Igazán világosan a modellből fog ez az összefüggés kiderülni, de a modell feltevéseinek

[8] Hasonló arányokat mutatnak Hagelmayer István eredményei [7]. Hagelmayer a költségvetés bevételeinek hitelek nélküli főösszegét viszonyította a GDP-hez, s erre a hányadosra kapott 1974-ig növekvő, majd valamivel alacsonyabb szinten csekély mértékben ingadozó értéket.

szigorúsága miatt más eszközökkel is megnézzük a felhalmozás alakulását. Először vessünk egy pillantást a közelmúltra![9]

Magyarországon az 1950-es és az 1960-as évtizedre egyértelműen az iparfejlesztés dominanciája volt jellemző. Az 1950-es években ez elsősorban a mezőgazdasági felhalmozás rovására valósult meg. Az 1960-as évtizedben a mezőgazdaság felzárkózott, részben sikerült csökkentenie elmaradottságát, s ez akkor a szolgáltatások — különösen a nem termelő szolgáltatások, valamint a szállítás, hírközlés — erőteljes háttérbe szorításával járt együtt.

Végül is az 1970-es évek elején a felhalmozott eszközök egynegyede volt lekötve az iparban. Ez a részarány az évtized során növekedett: 1971 és 1979 között 25-ről 28 százalékra. A mezőgazdaság részaránya lényegében nem változott ebben az időszakban; 13—14 százalék volt. Ennek megfelelően a szolgáltatásokban volt lekötve a felhalmozott eszközök több mint fele, s részaránya 60-ról 56 százalékra csökkent. A szolgáltatásokon belül a termelő szolgáltatások részaránya 25-ről 24 százalékra, a nem termelőké pedig 35-ről 32 százalékra csökkent. A bányászat és a kohászat kivételével mindegyik ipari ágazat növekvő arányban részesedett a gazdaságban felhalmozott eszközökből és az állóeszközökből egyaránt. Hogyan függ össze a lekötött eszközök mennyiségének alakulása a felhalmozással?

Azonos anyagi-műszaki összetétel és korszerűség esetén annak az ágazatnak az eszközállománya *növekedhet gyorsabban, amelyik több fejlesztési forráshoz jut* az ott lekötött eszközökhöz viszonyítva. Tekintsük a fejlesztési preferáltság ágazatra jellemző sajátos mértékének a beruházás/állóeszköz hányados népgazdasági átlagtól való eltérését.[10] Ha egy ágazatnak a népgazdasági átlaghoz képest több beruházás jut állóeszközeihez képest, akkor fejlesztési szempontból preferáltnak, ha kevesebb, akkor diszpreferáltnak tekintjük.[11] Eltérő anyagi-műszaki összetétel esetén az eltérő pótlási ráta is befolyásolja az egyes ágazatok beruházás/állóeszköz hányadosát, ezért először külön vizsgáljuk a preferáltságot az ingatlanokra és a felszerelésekre.

Az ingatlanállomány 5,6—6,0 százalékára rúg az évi ingatlanberuházás értéke, a felszerelésállomány 12,4—15,5 százalékára a felszerelésberuházásé.

Az *ingatlanok* esetében preferált az ipar és 1975-ig minimális mértékben a mezőgazdaság. Diszpreferáltak mind a termelő, mind a nem termelő szolgáltatások, valamint 1976-tól a mezőgazdaság. A *felszerelések* tekintetében az ipar diszpreferált, a mezőgazdaság végig erőteljesen preferált. A termelő szolgáltatások itt is diszpreferáltak, ezzel szemben a nem termelő szolgáltatásokban a felszerelésberuházások preferáltak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a felszerelés súlya nagyon kicsi mind az állományban, mind a beruházásokban.

Érdemes az összesített eredményt is megnézni, sőt a részletesebb ágazati bontásban — a rövidség kedvéért — csak ezt tesszük, mivel az ingatlan—felszerelés különválasztás is hasonló képet mutat.

Az egész gazdaságra az jellemző, hogy 1971 és 1979 között az állóeszköz-állomány értékének 7,0—7,9 százaléka kerül évente beruházásra. Összesítve egyértelműen *preferált az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság*, ezzel szemben végig *diszpreferált az egész szolgáltatás ágazat*.

Az ipari ágazatok között nincsen olyan, amelynek a beruházás/állóeszköz

[9] Berend T. Iván [4] és Augusztinovics Mária [2] ide vonatkozó megállapításait használtuk fel, nagyon leegyszerűsítve azokat.

[10] Eltekintünk most a készletfelhalmozás figyelembevételétől. Elemzési szempontunkból nem módosítaná a képet, de rapszodikus ingadozása rontaná az áttekinthetőséget.

[11] Egy ágazat ilyen értelmű preferáltsága, illetve diszpreferáltsága nem feltétlenül központi gazdaságpolitikai szándék eredménye. Ezt a kérdést egyáltalán nem tanulmányozzuk most, csupán megállapítjuk, hogy valamely ágazat a vizsgált időszakban „preferálódott" vagy „diszpreferálódott".

hányadosa vagy végig az ipari átlag felett, vagy végig az ipari átlag alatt lett volna. A kohászat és a gépipar egy-egy év (1979, illetve 1977) kivételével az ipari átlag alatt volt. Ugyanígy egyetlen év (1979) kivételével végig, eleinte erőteljesen, később fokozatosan csökkenő mértékben preferált volt az ipari átlaghoz képest a vegyipar. Az időszak elején preferált ágazatok az építőanyag-ipar és a könnyűipar, diszpreferált a bányászat és az élelmiszeripar. Az időszak második felében pontosan fordított a helyzet.

A termelő szolgáltatásokon belül végig preferált a bel- és külkereskedelem, diszpreferált szállítás, hírközlés, valamint 1973-tól a vízgazdálkodás.

A nem termelő szolgáltatások egész időszakbeli diszpreferáltsága egyértelműen a személyi és gazdasági szolgáltatások ágazat — a népgazdasági átlagnál legalább 2 százalékponttal — alacsonyabb értékének tudható be. (Ebben az ágazatban döntő súlya van a lakásgazdálkodásnak!)

Preferáltsági mutatónk nem ad felvilágosítást arra nézve, hogyan viszonyul mindez a fennálló helyzethez, a különböző időszakokra vonatkozó preferáltságoknak mi a kumulált eredménye. Érdemes ezért megnézni *az állóeszközök nettó és bruttó értékének hányadosát is*, mely bizonyos megszorításokkal *a korszerűséget* méri. Népgazdasági szinten a nettó/bruttó arány az ingatlanoknál 60,9-ről 67,1 százalékra nő, a felszerelések esetében 56,3-ról 55,2 százalékra csökken.

Az iparban az ingatlanokra számított nettó/bruttó arány végig a népgazdasági átlag felett van, de a különbség csökkenő; 1971-ben még 5 százalékpont, 1979-ben már csak 1,9 százalékpont. A felszerelés esetében a nettó/bruttó arány végig valamivel a népgazdasági átlag alatt van. Az építőiparban mindkét mutató értéke nagyobb mind az ipari, mind a népgazdasági átlagnál.

A mezőgazdaság esetében az ingatlanállományra számított nettó/bruttó arány 1975-ig 76 százalék feletti, majd fokozatosan csökken 74,6 százalékra, ami még mindig jóval átlag feletti érték. A felszereléseknél 54,3-ról 57,0 százalékra emelkedik 1976-ra, majd 51,1 százalékra — 4,1 százalékponttal az átlag alá — csökken.

A termelő szolgáltatásokban az ingatlanok esetében a nettó/bruttó arány végig a népgazdasági átlag felett van, 1975-ben eléri az ipari átlagot, és azután végig azzal azonosan mozog. A felszerelések esetében mind a népgazdasági, mind az ipari átlagot valamivel meghaladja a nettó/bruttó arány, a kezdeti 2—3 százalékpontos különbség az időszak második felére valamelyest csökken.

A nem termelő szolgáltatásoknál az ingatlanok nettó/bruttó aránya majdnem 10 százalékponttal — 53,7-ről 63,1 százalékra — nő. Ennek eredményeképpen az anyagi ágazatokhoz viszonyított 14 pontos hátrány 1979-re 8 pontra mérséklődik.

Szempontunkból elsősorban a nettó/bruttó arány időbeli *változása* az érdekes. Szintjét a korösszetételen kívül az amortizációs koefficiensek nagysága is befolyásolja.

A felszerelések esetében az átlagos amortizáció a nettó állományhoz viszonyítva 13,0—14,5 százalék. Ehhez képest az ipar (11,2—12,5 százalék) és az egész szolgáltatási ágazat (12,4—14 százalék) relatív eltérése nem jelentős. A mezőgazdaság némiképp kivétel, elég magas, 19,1—23,9 százalékos amortizációs arányával. Az ingatlanok esetében a relatív különbségek nagyobbak. A népgazdasági átlag 2,4—2,6 százalék, az iparé ezzel szemben 3,8—4,5 százalék, a mezőgazdaságé 3,0—3,5 százalék, a termelő szolgáltatásoké 2,1—2,3 százalék, míg a nem termelő szolgáltatás esetében 1,8—2,1 százalék. Különösen szembeötlő az állóeszközként jórészt lakóépületeket lekötő személyi és gazdasági szolgáltatások ágazat állóeszközeiről az amortizációs kulcs alapján feltételezett 100 éves élettartam. Itt mindenképpen tendenciózus eltérésről van szó, amit figyelembe kell venni a folyamatok értékelésében.

Mindezek alapján összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az *1970-es években* a népgazdasági átlaghoz képest *továbbra is preferált az ipar* és — valamivel kisebb mértékben — *a mezőgazdaság, diszpreferáltak a szolgáltatások*, elsősorban a nem termelő szolgáltatások. Ugyanakkor *a preferáltságbeli különbségek* a kiinduló helyzethez képest jelentősen *csökkentek* — bár az eszközellátottságbeli abszolút különbségek továbbra is növekvők —, aminek hatására megállt, sőt némileg csökkent is a szolgáltatások viszonylagos elmaradottságának növekedése. Ennek következtében *csökkentek a korszerűségbeli különbségek is*, elsősorban a nem termelő szolgáltatások vonatkozásában, míg az ipar a hetvenes évek elején élvezett előnyének egy részét elvesztette. Sajátos jelenség, hogy a viszonylag felszerelésigényesebb ipar preferáltabb az ingatlanok területén, míg a döntően ingatlanokat lekötő szolgáltatások a felszerelések esetében preferáltak. Az iparon belül tartós, egyértelmű preferáltságot csupán a vegyipar esetében találtunk.

Megállapíthatjuk azt is, hogy az amortizáció jelentős mértékben a felhalmozás finanszírozásának eszköze, kevésbé alkalmas a tényleges pótlási folyamat mérésére.[12]

Számítások egyöntetű bruttó felhalmozási és jövedelmezőségi rátával

Az előzőkben egymástól némiképp elkülönítve vizsgáltuk a ráfordításokat, a jövedelemfolyamatokat, a felhalmozás és a lekötött eszközök időbeli alakulását. A közöttük levő kölcsönkapcsolatok figyelembevételével most olyan számítások eredményeit ismertetjük, amelyek arra világítanak rá, hogy egy egységes megtérülési követelményt érvényesítő eszmei árrendszer milyen módon alakítja át a bruttó ágazati jövedelem szerkezetét, illetve egy egységes — azaz preferenciákat nem tartalmazó — felhalmozási szerkezet miképpen módosítaná a termelési szerkezetet. Az alkalmazott modell alapfeltevése, hogy a gazdaság tőkevagyona egyenletesen bővül, azaz a tőkefelhalmozás az egyes ágazatokban lekötött tőke szerkezetével azonos szerkezetben és a lekötött tőkéhez viszonyítva egyforma mértékben történik. (Megjegyezzük, hogy az egyes ágazatokban lekötött tőke szerkezetének állandósága — legalábbis a magyar gazdaságban az 1970-es években — a látszat ellenére nem különösebben erős megszorítás. Végeztünk olyan számításokat, amelyekben az egyes évek input—output együtthatóihoz más évek tőkeegyütthatóit társítottuk, és az így kapott eredmények alig tértek el az eredetiektől, ami jól mutatja a tőkeállomány összetételének viszonylagos változatlanságát.)

A termelési—anyagfelhasználási (primál) összefüggések olyan termelési arányokat és felhalmozási rátát (felhalmozás/tőke) adnak eredményül, amelyek mellett a bővülés szükséglete valamennyi ágazat termékéből (beleértve az importot) és a munkaerőből hiánytalanul és felesleg nélkül rendelkezésre áll, míg az árköltség (duál) összefüggésekből megkapjuk azokat az árarányokat és a — felhalmozási rátával egyező — jövedelmezőségi rátát, amelyek biztosítják az ilyen tőkefelhalmozás jövedelem-átcsoportosítás nélküli finanszírozását minden ágazatban, vagyis azt, hogy a különböző ágazatokban keletkező jövedelem aránya az ott lekötött tőkéhez viszonyítva egyöntetű legyen.[13]

A primál és a duál feladat egymástól függetlenül is megoldható, ami gyakran

[12] Hoós János a beruházási volumen pénzügyi források oldaláról való szabályozásának elemeként beszél egyebek mellett a megfelelő amortizációs politikáról és az amortizációs kulcsok meghatározásáról ([11] 44. l.).

[13] A részletes specifikáció [8]-ban található meg. Az alkalmazott modell általános alakja $Ax+\lambda Bx = x$, illetve $p'A+\lambda p'B = p'$, ahol x és p a termelés, illetve az árak kiszámítandó vektora, A és B a folyó ráfordítások, illetve tőkelekötések előre ismert koefficiensmátrixai, λ pedig ismeretlen növekedési ütem, illetve profitráta.

csábít a konkrét specifikáció olyan felépítésére, melyben csak az egyik oldal értelmezhető ellentmondásmentesen. Mi nem ezt az utat követtük, véleményünk szerint *a primál és a duál feladat szorosan összefügg egymással*, ugyanannak a feltevésrendszernek, *az önfinanszírozó jellegű egyenletes tőkebővítésnek két oldaláról van szó*. Ennek a felfogásnak pontosan megfelel a munkaerő-fogyasztás szektornak és a külkereskedelemnek az a kezelése, amelyet *A bruttó ágazati jövedelem fogalma és előállítása* című részben leírtunk, így a modellszámítások során is ezt alkalmazzuk.

A primál feladat megoldását számított termelési arányoknak, a duálét számított áraknak nevezzük. Az ezekből előállítható modellbeli ágazati felhalmozás, illetve jövedelem bruttó felhalmozásként, illetve bruttó ágazati jövedelemként értelmezhető, összevethető tehát a megfelelő tényleges értékekkel.[14] Az elméleti növekedési ütemet, illetve profitrátát a számítások során a bruttó felhalmozás, illetve a felhalmozásra fordítható jövedelem bruttó eszközértékhez viszonyított arányaként értelmezzük, és felhalmozási, illetve jövedelmezőségi rátának nevezzük.

Az eredmények értelmezésével kapcsolatban megjegyezzük: nem gondoljuk, hogy valamennyi ágazatnak egyforma ütemben kellene fejlődnie, és azt sem, hogy a jövedelemátcsoportosítás eleve káros lenne. Azt hisszük azonban, hogy a számított árak és termelések olyan viszonyítási alapot jelentenek az elemzés számára, amelyhez képest egyrészt a fejlesztési preferenciák és diszpreferenciák, másrészt a hatékonyságkülönbségből, eltérő piaci helyzetből stb. (és nem áreltérítésből) adódó jövedelmezőségi különbségek értelmezhetők.

A számított árak

A számított árak legfontosabb jellegzetessége, hogy az egész vizsgált időszak során nagyfokú stabilitást mutatnak, viszont az ágazatok között jelentős különbségek találhatók. (Lásd a 4. és az 5. sz. táblázatot.) Ugyanazok az ágazatok túl-, illetve alulértékeltek[15] 1979-ben, mint amelyek 1971-ben voltak. Sőt csupán két olyan ágazat van, amely az időszak közbeeső éveiben megváltoztatja jellegét: a bányászat, amely 1972—1974 között alulértékelt, egyébként túlértékelt, valamint az élelmiszeripar, amely 1973-ban enyhén túlértékelt volt, egyébként végig alulértékelt. Az összes többi ágazat végig túl-, illetve alulértékelt. Az egymáshoz viszonyított szintek is alig módosulnak. Ha — a bányászat kivételével — nagyság szerint sorba rendezzük az ágazati árindexeket 1971-ben és 1979-ben, akkor az egyes ágazatok helyezése két helycserétől eltekintve teljesen megegyezik. Csupán *a kezdő és a befejező évet összevetve* — mérceként a számított árakat alkalmazva — lényegében *nem történt változás az ágazati ár- és jövedelemviszonyokban*. Itt célszerű utalni arra, hogy az alul-, illetve túlértékeltség lényegében ugyanazt fejezi ki, mint a bruttó ágazati jövedelem megoszlásának korábban kimutatott aránytalansága, csak más mértékrendszerben.

Mindebből egyértelműen következik, hogy egyrészt *az 1970-es évek folyamán az árak tartósan elszakadtak a ráfordításoktól*, másrészt valamilyen módon mégis kapcsolatban voltak azokkal, hiszen bizonyos értelemben *„párhuzamosan" mozogtak velük*. A viszonylagos stabilitás mellett az időszak két végpontja között a számított árindexek változtak. Kevés kivételtől eltekintve ezek a változások az

[14] Emlékeztetünk arra, hogy az ágazati jövedelem előállításakor a fogyasztás szintjére emelt bérköltséget vontuk le a hozzáadott értékből, tehát az a tény, hogy a jövedelem a lekötött eszközökkel arányosan képződik, nem zárja ki bérarányos tiszta jövedelem keletkezését.

[15] Túlértékeltnek nevezünk egy ágazatot, ha számított árindexe 1-nél kisebb, vagyis a számított ár kisebb a ténylegesnél, és alulértékeltnek, ha a számított árindex 1-nél nagyobb, azaz a tényleges ár kisebb a számítottnál.

4. sz. táblázat

Számított árak[a]
(Tényleges ár = 1)

Bányászat	0,977	1,022	1,090	1,135	0,938	0,860	0,828	0,817	0,844
Villamos-energia-ipar	0,809	0,789	0,819	0,843	0,923	0,878	0,904	0,845	0,864
Kohászat	0,786	0,856	0,873	0,766	0,823	0,855	0,882	0,810	0,801
Gépipar	0,784	0,815	0,830	0,766	0,779	0,796	0,775	0,771	0,786
Építőanyag-ipar	0,876	0,852	0,872	0,864	0,872	0,869	0,877	0,886	0,887
Vegyipar	0,713	0,755	0,806	0,822	0,730	0,687	0,706	0,689	0,728
Könnyűipar	0,840	0,891	0,920	0,902	0,845	0,873	0,872	0,853	0,887
Élelmiszeripar	1,030	1,031	0,979	1,041	1,080	1,059	1,099	1,090	1,107
Ipar	0,853	0,883	0,893	0,875	0,860	0,858	0,865	0,844	0,863
Építőipar	0,901	0,902	0,906	0,891	0,909	0,924	0,905	0,909	0,909
Mező-gazdaság	1,176	1,168	1,144	1,183	1,194	1,167	1,152	1,167	1,170
Szállítás, hírközlés	1,132	1,138	1,109	1,142	1,139	1,123	1,121	1,135	1,107
Belkereske-delem	0,818	0,791	0,789	0,788	0,856	0,882	0,884	0,894	0,882
Külkeres-kedelem	0,695	0,597	0,632	0,534	0,505	0,592	0,521	0,502	0,617
Vízgazdál-kodás	1,926	1,644	1,744	2,141	2,280	2,114	2,233	2,272	1,916
Termelő szolgáltatá-sok	1,002	0,958	0,955	0,972	1,010	1,027	1,020	1,038	1,018
Anyagi ágak	0,945	0,951	0,953	0,950	0,948	0,947	0,947	0,941	0,948
Személyi, gazd.-i szolg.	2,036	1,820	1,767	1,840	1,903	1,854	1,819	1,919	1,743
Eügy., szoc., kult. szolg.	1,324	1,304	1,311	1,352	1,369	1,392	1,398	1,433	1,382
Közösségi, közig. szolg.	1,189	1,221	1,245	1,216	1,202	1,253	1,257	1,240	1,207
Nem term. szolgáltatá-sok	1,482	1,428	1,424	1,449	1,474	1,490	1,487	1,519	1,436
Szolgáltatá-sok	1,201	1,154	1,148	1,166	1,202	1,219	1,213	1,242	1,200
Fogyasztás	1,117	1,099	1,082	1,104	1,112	1,116	1,123	1,136	1,119
Felhalmozás	0,929	0,946	0,953	0,943	0,953	0,945	0,933	0,927	0,935
Export	0,894	0,915	0,926	0,909	0,905	0,892	0,894	0,883	0,887

[a] A tényleges folyó áras bruttó termeléssel súlyozva a termelői árszint egységnyi.

5. sz. táblázat

A számított felhalmozási, illetve jövedelmezőségi ráta
(százalék)

Év	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Ráta	7,2	6,2	6,0	6,8	7,1	6,8	6,8	7,3	6,3

alul-, illetve a túlértékeltség csökkenésével kezdődtek, majd az árindexek visszakerültek a kiinduló érték közelébe.

Nézzük meg néhány konkrét esetben ennek a hullámmozgásnak a lefolyását! A *vegyipar* a legjobb példa a visszarendeződés bemutatására. A vegyipar túlértékeltsége 1971 és 1974 között 11 százalékponttal csökken, majd egy év alatt visszatér az eredeti szint közelébe. Ekkor már újra a vegyipar a leginkább túlértékelt, ha a periferikus jelentőségű külkereskedelmet nem számítjuk. 1976-ban még tovább

nő a túlértékeltség, majd viszonylag csekély kitérésekkel ingadozik az elért szint körül.[16] A túlértékeltség 1971—1973 közötti csökkenését elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy a népgazdasági szintű importtöbblet mindkét relációban átalakul exporttöbbletté, így a legnagyobb fajlagos importfelhasználású vegyipar némileg veszít a többi ágazathoz képest kedvező helyzetéből. A számított árindex 1973—1974 közötti további emelkedését az importanyagköltség árváltozások miatti növekedése okozza. Egy év alatt az importanyag-felhasználás aránya a vegyipar termelési értékében 30,6-ról 40,2 százalékra emelkedik, a dollárimporté 18,5-ről 29,3-re.[17]

Voltak ebben az időszakban a túlértékeltség csökkenése ellen ható tényezők is. Jelentősen csökkent a fajlagos tőkelekötés, és 1973-ról 1974-re 3,6 százalékkal emelkedett a tényleges vegyipari ár[18] is. Mindent egybevéve a vegyipar jövedelmezősége 1974-ben „mélypontra" került, ami persze még így is az egyik legmagasabb volt. A felhalmozás jövedelemhez viszonyított aránya a vegyipar esetében kirívóan magasnak tekinthető értékre, 70 százalékra emelkedett, vagyis a vegyiparból más ágazat felhalmozására elvonható jövedelem nagysága szokatlanul kicsinyre csökkent. Ehhez járult hozzá 1974-ben a felhalmozás nagyarányú fellendülése is. Ezt a helyzetet követi 1974-ről 1975-re egy jelentős, 17,7 százalékos áremelés, amely egycsapásra helyreállítja a kezdeti túlértékeltségi szintet. 1976-ra már 4 százalékkal csökkennek az importárak, ami tovább növeli a túlértékeltséget. A hátralevő időszak változásai már lényegesen kisebb mértékűek, ezek ár- és importtöbblet-ingadozásokkal függnek össze.

A *könnyűipar* túlértékeltsége lényegében a vegyiparéhoz hasonló módon alakul, az azt mozgató tényezők is ugyanazok, mint a vegyipar esetében. A *kohászat* azzal a kivétellel futja be ugyanazt az utat, hogy 1974 után még egy hullámzás zajlik le. A túlértékeltség a kohászati árak csökkenése, a ráfordítások növekedése miatt először csökken, s 1977-ben túlértékeltsége csupán 12 százalékpont. 1978-ban a kohászati felhalmozás az ipari átlag több mint kétszeresével nő, s ugyanakkor 7,4 százalékkal nő a kohászati ár is. 1979-ben tovább nő a kohászati ár, s eredményeként a túlértékeltség az 1971. évi szint közvetlen közelébe kerül.

A *gépipar* a vegyipart követő leginkább túlértékelt ágazat. Számított árindexének hullámzása az eddigiekénél jóval kisebb. 1971-től 1973-ig kissé csökken túlértékeltsége. 1974-ben a népgazdasági felhalmozás fellendülése folytán növekszik a gépipar termelése, és nagymértékben javul a tőkehatékonysága is, ezáltal visszaáll az eredeti túlértékeltségi szint. A hátralevő időben nagyobb változások nem zajlanak le, az enyhébb hullámzás az importtöbblet alakulásához és a tőkehatékonyság változásához kapcsolódik.

A *bányászat*, mely 1971-ben enyhén túlértékelt volt, 1974-re egyenletes változással 13,5 pontos mértékben alulértékelt lesz. A változás fő oka a bányászati árak csökkenése — ami már a vizsgált időszak előtt megkezdődött —, de hozzájárult a folyó költségek, különösen a bérköltség emelkedése és a tőkehatékonyság romlása is. Ezzel párhuzamosan a bányászati felhalmozás 2 évig csökkent, és 1974-ben is jóval az átlag alatti mértékben növekedett, de ennek ellenére 1974-ben a felhalmozás már 2,4-szerese a jövedelemnek. Ezen a ponton hatalmas, 23,6 szá-

[16] Jogosan merül fel a kérdés, vajon miképp hat a vegyipar túlértékeltségére a vegyipari fejlesztés preferáltsága. A ténylegesnél kisebb mértékű preferáltság növelte volna a túlértékeltséget.

[17] Megjegyezzük, hogy ez az importár-emelkedés valójában nem érintette közvetlenül a vegyipart, mivel azt a költségvetés ártámogatás formájában magára vállalta. A számított árak előállításakor azonban a tényleges költségeket vettük figyelembe, függetlenül attól, hogy azokat közvetlenül az ágazatok vagy a költségvetés fizetik-e meg.

[18] Tényleges áron itt és a továbbiakban az ágazati implicit árindexek (folyó, illetve változatlan áras termelési értékek hányadosa) népgazdasági implicit árindexszel deflált értékét értjük.

zalékos áremelkedés következik, aminek hatására egycsapásra meghaladja a bányászat az 1971. évi túlértékeltségi szintet. Ugyanekkor (tehát 1975-ben) a bányászati felhalmozás az ipari átlag több mint kétszeresével növekszik. A hátralevő időszak már sajátos, csak a bányászat esetében látható képet mutat. Tovább emelkednek a tényárak, az utolsó évet kivéve növekszik a túlértékeltség, bár kisebb mértékben, mint ahogy az áremelkedés indokolná, mivel költségei is emelkedtek.

A többi túlértékelt ágazat esetében is a már bemutatott tényezők alakítják a túlértékeltség mértékét.

Térjünk most át az alulértékelt ágazatok elemzésére! Legkevésbé alulértékelt *az élelmiszeripar*, amely 1973-ban — egy 5,2 százalékos áremelkedés hatására — egy évre túlértékeltté is válik. Ezt követően az élelmiszeripari ár csökken, miközben anyagköltsége, elsősorban az importanyagköltség, jelentősen emelkedik. Így újra alulértékeltté válik, és ez az alulértékeltség kisebb visszaesések mellett csak fokozódik 1979-ig. Az élelmiszeripar árai általában csökkennek, miközben 1977-ben anyagköltsége újra megnő a mezőgazdaság 1976. évi áremelkedése miatt. Eközben a felhalmozás dinamikusan bővül; mint láttuk, az élelmiszeripar jelentős jövedelemátvevővé vált.

A *mezőgazdaság* alulértékeltsége 18 százalék körül mozog. 1973-ra alulértékeltsége némileg csökken, részben kisebb áremelkedés, részben bérköltségcsökkenés miatt. 1974-ben ugrásszerűen megnő — az ipari átlag felét ekkor sem elérő — importanyagköltsége (melyet ártámogatás ellensúlyoz), a rákövetkező évben azonban az ipari ágazatok többségénél megszokottól eltérően nem nő, hanem 4,7 százalékkal csökken az ára. Ennek ellenére alulértékeltsége alig nő tovább, mivel sikerül alkalmazkodnia: importanyag-felhasználása csökken. Az 1975. évi mélyponton egységnyi termelésre jutó ágazati jövedelme —3,1 százalék. Az 1976-os áremelés helyreállítja a korábbi szintet. (Az ártámogatás egy része is megszűnik.) A hátralevő időszak kisebb árcsökkenéseit semlegesíti az a technológiai változás, amely nemcsak erre a három évre, hanem az egész évtizedre jellemző volt. A bérköltséghányad a 9 év során 45-ről 37 százalékra csökkent, az anyaghányad 55,4-ről 63 százalékra nőtt, miközben mind a bérek, mind a mezőgazdaság által felhasznált anyagok árai gyorsabban növekedtek a mezőgazdaság árainál.

Az élelmiszeriparhoz hasonlóan a mezőgazdasági felhalmozás is az átlagnál jobban bővült, mindkét ágazat növekvő arányban részesedett a népgazdaságban lekötött tőkéből. Fontos azonban emlékeztetnünk a korábbiakra: ez csak azért volt így, mert a nem termelő ágazatok részesedése a tőkeállományból nagymértékben csökkent.

A *szállítás, hírközlés* számított árindexe meglehetősen stabil, alulértékeltsége 13 százalék körül mozog. Nagyobb változások csak 1972—1974 között vannak, ekkor előbb csökkentek, majd nőttek az ágazat gépipari, építőipari, saját, illetve rubelimportból származó közvetlen folyó ráfordításai. 1974-ben jelentősen megnő a rubelimportból származó fajlagos tőkefelhasználás is. A tőkefajlagos az egész évtizedben csökkenő. Tekintve, hogy az ágazat alulértékeltsége nem változott, egyértelmű kísérőjelenség, hogy a folyó ráfordítások növekedtek meg jelentősen. 1979-ben 1971-hez képest a termeléshez viszonyítva 19 ponttal nőtt a halmozott gépipari, 26-tal a halmozott vegyipari, 16-tal a halmozott mezőgazdasági felhasználás. A halmozott rubel- és dollárimport, valamint a bérköltség 14, 24, illetve 29 ponttal nőtt.

Ha egy ágazatban a tőkebefektetés elmarad, akkor nőnek a folyó ráfordítások, s ettől az alulértékeltség szintje nem feltétlenül változik meg.

A szempontunkból nem túl jelentős vízgazdálkodástól eltekintve *leginkább alulértékeltek a nem termelő szolgáltatások*, ezen belül is a személyi és a gazdasági szolgáltatás. Érdemes azonban az ide tartozó három ágazattal együttesen foglal-

kozni. Együttes számított árindexük ugyanis az ipari számított árindex tükörképeként viselkedik. Ha az ipar túlértékeltsége csökken, akkor csökken a nem termelő szolgáltatások alulértékeltsége, és megfordítva. Így a nem termelő szolgáltatások alulértékeltsége 1973-ig némileg csökken, majd 1978-ig majdnem minden évben növekszik. Végül 1979-re újra csökken az alulértékeltség. Nem ennyire szabályos, de hasonló kapcsolatot figyelhettünk meg az ipar és a nem termelő szolgáltatások között a felhalmozásból való részesedés tekintetében is. Az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatások — akárcsak a szállítás, hírközlés — esetében a lekötött fajlagos eszközállomány csökkenését az anyag- és bérköltség jelentős növekedése kíséri.

A számított árindexek elemzését összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *a vizsgált időszak elején a túlértékelt ágazatok túlértékeltsége és az alulértékelt ágazatok alulértékeltsége általában csökkent*, azaz az árollók összébb zárultak. *A következő években ez a folyamat visszafordult*, és a számított árak az időszak elejére jellemző szinten stabilizálódtak. Ennek okát a következőkben látjuk. A jelentős jövedelmet átadó ágazatok jövedelemtermelése csökkent. 1974—1975-ben azután megindult a felhalmozási fellendülés és ezzel egyidőben az importárak emelkedése is. Mindkét tényező elsősorban a leginkább túlértékelt ágazatokban éreztette hatását, mivel ezek a legnagyobb importanyag-felhasználók, illetve ezen ágazatokban nőtt leggyorsabban a felhalmozás. *Ha az árolló összébb zárul*, s ezzel egyidőben *az importárak* is *nőnek*, és ráadásul *beindul a felhalmozás növekedése* is, akkor *a jövedelem-újraelosztási rendszer nehéz helyzetbe* kerül. Ekkor vagy e rendszert kell rugalmasan hozzáigazítani az új feltételekhez, vagy — ami egyszerűbb — az árollót kell ismét szétnyitni, azaz a túlértékelt ágazatok árainak emelésére van szükség. Ez utóbbi történt. Ebben az értelmezésben *a jövedelem-újraelosztás irányainak és arányainak fenntartása jelentette azt az okot, amely* az adott helyzetben *a túlértékelt ágazatok árainak emeléséhez vezetett. Az ágazati jövedelem-, felhalmozás- és árszerkezet* tehát — amelyeket, mint láttuk, a jövedelem-újraelosztás fűz szorosan egybe — a változásoknak ellenállva *újratermelte önmagát*, eleve *kudarcra ítélve minden olyan szerkezetátalakító törekvést, mely az összefonódott rendszer egyes összetevőit elkülönítve veszi célba.*

A számított árak hatása

A számított árak előállítási módja miatt nem meglepő, hogy legnagyobb hatásuk a jövedelemképződés megoszlására van. Csak érzékeltetésül néhány szám: tényleges árakon a felhalmozásra fordítható jövedelem 58—65 százaléka képződik az iparban, számított árakon 22—25 százalék. A mezőgazdaság tényáron vett nulla körüli ágazati jövedelme számított áron az összes jövedelem 14—15 százalékára módosul. A nem termelő szolgáltatásoknál 0—3-ról 30—33 százalékra emelkedik a részarány. A kereskedelem részesedése 17—22-ről kb. 5 százalékra csökken. Talán még érzékletesebb a kép, ha az egy Ft termelésre jutó bruttó ágazati jövedelmet vetjük össze tényleges és számított árakon; ipar: 15—20, illetve 7—9 fillér; mezőgazdaság: 0, illetve 9—11 fillér; nem termelő szolgáltatások: 0—5, illetve 27—33 fillér. Végül két szélsőség: a személyi és gazdasági szolgáltatás jövedelme 21—27 fillérről 53—62-re nő, míg a külkereskedelemé 38—57 fillér közötti ingadozásról 4—7 fillérre csökken számított árakon!

A számított áraknak a felhalmozás szerkezetére gyakorolt hatása viszont *jelentéktelen.* A felhalmozás/tőke hányadosok sem változnak a számított árakra való áttéréskor, mivel — mint korábban említettük — a folyó felhalmozás és a lekötött eszközök kibocsátó ágazatok szerinti szerkezete csak kismértékben különbözik. Ez a megállapítás azért fontos számunkra, mert a felhalmozás/tőke, illetve beru-

házás/állóeszköz hányadosok elemzésekor mondottak akkor is érvényesek maradnak, ha számított árakra térünk át.

Vizsgáljuk meg most, hogyan alakul számított árakon (tényleges folyó áras termelés mellett) a jövedelem és a felhalmozás viszonya! A tényáras esethez hasonlóan állítsuk elő a számított áras bruttó ágazati jövedelem és bruttó felhalmozás különbségét, majd ebből az évenkénti jövedelem-átcsoportosítás terjedelmét! Számított árakon a felhalmozásra fordítható jövedelem 9—18 százalékát teszi ki az összes átadott jövedelem, sőt egy év kivételével 14 százalék alatti értéket kapunk. Mint a 3. sz. táblázatban bemutattuk, tényárak esetén ez az arány 36—54 százalék között ingadozik, és egy év kivételével mindig 43 százalék felett van. *A jövedelemátcsoportosítás mértéke körülbelül a negyedére csökken számított árakon!*

Ez azt jelenti, hogy *a tényleges felhalmozási szerkezet sokkal közelebb van a számított áras jövedelemszerkezethez, mint a tényleges jövedelemszerkezethez.* Másképpen fogalmazva, *a tényleges árak működése révén előálló jövedelemszerkezetet az újraelosztási mechanizmus olyan felhalmozási megoszlássá alakítja át, mely viszonylag közel kerül a számított* — azaz tőkearányos — *jövedelemszerkezethez.*[19]

Másik fontos változás a felhalmozás és a jövedelem viszonyában az, hogy *számított árakon többnyire megfordul a jövedelemáramlás iránya,* hiszen számított árakon a felhalmozás szerkezete nem sokat változik, a jövedelemmegoszlás viszont megegyezik az ágazatokban lekötött tőke megoszlásával.

Tényleges áron a felhalmozás és a lekötött tőke közötti viszonyt pontosan követi a számított áras felhalmozás és jövedelem viszonya. Ha valamely ágazat tényáras felhalmozási rátája meghaladja az átlagot, akkor számított áras felhalmozása felülmúlja számított áras jövedelmét, és megfordítva. Ebben az esetben tehát a modellszámítás eredményei alapján is csak azt tudjuk megerősíteni, amit a beruházás/állóeszköz hányadosok és az állóeszköz-megoszlás kapcsán már elmondtunk: valójában nem az ipar finanszírozza a mezőgazdaságot és a szolgáltatásokat, hanem — az átlagtól elmaradó beruházás révén — elsősorban a nem termelő szolgáltatások és a szállítás, hírközlés finanszírozzák az ipari fejlesztéseket.

A számított termelési szerkezet

Számított áraink mellett az ágazatok tőkearányos jövedelmet realizálnak, melyből lehetőségük van lekötött eszközeik egyenletes bővítésére. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, módosulnia kell a felhalmozási szerkezetnek is. A primál feladat megoldásaként adódó számított termelési szerkezet ennek a módosulásnak az irányát és mértékét adja meg. Foglalkoztunk már a felhalmozási szerkezetnek a lekötött tőkeállomány szerkezetétől való eltérésével, modellvizsgálatunk azonban további információkkal szolgál, mivel lehetőség nyílik a közvetett hatások figyelembevételére is. Ha növekszik valamely ágazat felhalmozásból való részesedése, akkor módosul a felhalmozási kibocsátás szerkezete, továbbá növekszik termelése, ami miatt nő az inputjai iránti szükséglet, és így tovább.

Az egyszerűbb fogalmazás kedvéért azokat az ágazatokat, melyek tényleges termelése nagyobb a számítottnál — indexe egynél kisebb — túltermelő, melyeké kisebb, alultermelő ágazatoknak nevezzük.

A leginkább túltermelő ágazat *a gépipar,* a leginkább alultermelő — a vízgazdálkodást nem számítva — *az építőipar.* Az időszak egészében vagy jelentős

[19] E megállapításra támaszkodva gondoljuk azt, hogy a vállalatok jövedelme és beruházásai közötti gyenge kapcsolat, amit Kornai János és Matits Ágnes mutatnak ki [13] cikkükben, részben az árrendszer, pontosabban az ágazatspecifikus alul-, illetve túlértékeltség következménye. Ettől az összefüggéstől az ő cikkük a mikroszintű vizsgálat során eltekint. Elemzéseink éppen azt kívánják bizonyítani, hogy a jövedelem és a beruházás közötti összefüggés, azaz a jövedelem-újraelosztás nem elemezhető megfelelően az árak figyelembevétele nélkül.

részében túltermelő ágazatok még: *kohászat, vegyipar, könnyűipar, élelmiszeripar, külkereskedelem;* tartósan alultermelők: *építőanyag-ipar, mezőgazdaság, szállítás, hírközlés, vízgazdálkodás és nem termelő szolgáltatások. A villamosenergia-ipar és a belkereskedelem indexe* — inkább a túltermelés felé hajlóan — egy körül ingadozik, míg *a bányászat és az erdőgazdálkodás* 1975 után alultermelőből túltermelővé válik. Az indexek nagy része évről évre meglehetősen erőteljesen ingadozik. Az ingadozást elsősorban a felhalmozási célú kibocsátás és az adott ágazat kibocsátásából lekötött tőke hányadosának alakulása befolyásolja — természetesen csak ott, ahol egyáltalán van felhalmozási célú kibocsátás — e hányados pedig több okból is elég élénken változik. A jelentős állóeszköz-kibocsátó, illetve ezekhez szorosan kapcsolódó ágazatok esetében a beruházási ciklus mozgatja a beruházási kibocsátás relatív mértékét, azaz ha nagyon megnő például a beruházási célú gépkibocsátás, akkor erősen csökken a gépipar termelési indexe. Ahol a felhalmozási kibocsátás elsősorban az illető ágazat termékeiből felhalmozott készletek változását jelenti — ami néha negatív felhalmozási kibocsátást is eredményez —, ott érthetően még rapszodikusabbak az ingadozások.

Számunkra azonban nem a termelési indexek változása érdekes elsősorban, hanem *szintjük*, amely az árindexekhez hasonlóan — bár valamivel kisebb mértékben — az ágazatok többségénél meglehetősen *stabil.* A termelési indexekből kialakuló kép sok vonásban megegyezik azzal, amit a felhalmozás és a lekötött tőke viszonyának elemzésekor felrajzoltunk. *A nem termelő szolgáltatások, a szállítás, hírközlés és a vízgazdálkodás* — vagyis a kereskedelmet nem számítva a teljes szolgáltatás — tartósan és számottevően *alultermelők,* azaz *felhalmozásuk diszpreferált.* Jelentősek az eltérések is, melyek a közvetett, körkörös összefüggések figyelembevételéből adódnak. Legszembetűnőbb az *építőipar* nagyfokú alultermelése, aminek az az oka, hogy a szolgáltatások elhanyagolt ágazataiban a lekötött tőke átlagosan több mint háromnegyed része épület (a nem termelő szolgáltatásokban több mint 90 százalék), míg *az iparban* egyharmad alatt van ez az arány. Ha tehát a *szolgáltatások* fejlesztése arányosan folyna, ugrásszerűen megnőne az *építőipar* és csökkenne a *gépipar* termelése iránti igény. Ebből adódik a *gépipari* termelési index nagyon alacsony szintje.[20]

Elsősorban a fogyasztás megnövekedése teszi jelentősen alultermelővé *a mezőgazdaságot,* és viszi egy közelébe az *élelmiszeripar* indexét, amely a beruházás/állóeszköz hányados elemzése során az átlagnál jelentősen jobb helyzetűnek tűnt. Ellenkező irányú az eltérés *a kohászatnál,* amely itt túltermelő, miközben a hetvenes évtized második felében az átlagnál kevesebb felhalmozást kapott. Ez abból adódik, hogy a kisebb felhalmozás ellenére tényleges termelését a modell túl soknak minősíti. A számított termelési szerkezet *kevesebb importot* és *több munkaerőt* használ fel, mint a tényleges termelési szerkezet.

Számítások 1981-re

A nyolcvanas évek elejére mindössze egy évre, 1981-re álltak rendelkezésünkre adatok. Egy év önmagában nem elég ahhoz, hogy a kompetitív árképzésre való áttérés hatását folyamatában lehessen elemezni. A számítási eredmények — úgy gondoljuk — ezzel együtt sem érdektelenek, s azokat nagy vonalakban ismertetjük.

A számított árak nem különböznek lényegesen az 1970-es évtizedre számítottaktól. Azt mutatják, hogy — *a mezőgazdasághoz* és *a szolgáltatásokhoz* képest —

[20] A pontosság végett meg kell jegyeznünk, hogy a gépipari és az építőipari termelési index közötti különbségnek még egy összetevője van: a gépek és épületek eltérő élettartamából következő eltérő selejtezési, illetve pótlási ráta. Ellenőrző számításokat végeztünk a hatás mérésére. Ezek azt mutatják, hogy a különbség kis része tudható be ennek.

továbbra is túlértékelt *az ipar, az építőipar*, s a túlértékeltség mértéke sem változott.[21]

Az iparon belül a kompetitív árképzés hatásaként a *gépipar* és a *könnyűipar* túlértékeltsége erőteljesen csökkent, míg a *bányászaté*, a *villamosenergia-iparé* és a *vegyiparé* jelentősen megnőtt. Az *építőipar* számított ára egybeesik a tényleges árral. A *mezőgazdaság* és *erdőgazdálkodás* alulértékeltsége csökkent. Csökkent a *kereskedelmen kívüli szolgáltatások* alulértékeltsége az 5,1 százalékos, meglehetősen alacsony jövedelmezőségi ráta következtében.

A jövedelem-újraelosztás intenzitása nőtt a hetvenes évekhez képest. A számított termelési szerkezetben négy ágazat kerül ki a tényleges termelés 3 százalékos környezetéből: *gép-, építőanyag- és építőipar, valamint vízgazdálkodás*. Az 1979. évi számított termelési szerkezethez képest két százalékponttal nőtt a *gépipar* és az *építőipar* távolsága, *a gépipar* 8,5 ponttal túltermelő, míg az *építőipar* 8,1 ponttal alultermelő. *Az építőanyag-ipar és a vízgazdálkodás* az 1971—1979 közötti állapothoz hasonlóan továbbra is alultermelő.

Összefoglalás, következtetések

Főbb eredményeinket a következőkben összegezhetjük:

1. Jelentősen növekvő népgazdasági felhalmozás esetén a vizsgált évek többségében a felhalmozáson belül viszonylag magas az ipar és alacsony a szolgáltatások részaránya. Csökkenő vagy alig növekvő felhalmozás mellett pontosan fordított a helyzet. Ezért a felhalmozási lehetőségek korábbiakhoz képest mért megjavulása esetén reális a veszély az ipar viszonylagos lemaradásának túlkompenzálására. Ez a hetvenes évek során így is történt.

2. A felhalmozás és az eszközállomány elemzése alapján láttuk, hogy a hetvenes évek során felhalmozás tekintetében az átlaghoz képest preferált ágazat volt az ipar és valamivel kisebb mértékben a mezőgazdaság, diszpreferáltak voltak — a kereskedelem kivételével — a szolgáltatások. Ugyanakkor a preferáltságbeli különbségek a kiinduló helyzethez képest csökkentek, megállt a szolgáltatások viszonylagos elmaradottságának növekedése. Csökkentek a korszerűségben mutatkozó különbségek is. Az iparon belül — az ipari átlaghoz viszonyítva — csak a vegyipar tartós preferáltsága volt kimutatható. Ennek következtében az évtized során a felhalmozási és termelési szerkezet alapvetően változatlan maradt.

3. Fő gondolatmenetünkbe nem illeszkedik, de figyelemre méltó jelenség, hogy a viszonylag felszerelésigényes ipar csak az ingatlanfelhalmozás tekintetében volt preferált, míg a felszereléseket illetően diszpreferált volt. A döntő mértékben ingatlanigényes nem termelő szolgáltatások esetében ennek a fordítottja állt fenn.

4. Tényleges árakon számítva az ágazatok jövedelemtermelő képessége között rendkívül nagy különbségek vannak, ugyanakkor minden egyes ágazat jövedelme a rá jellemző szint körül mozog az egész időszak során. Ugyanezt tapasztalhatjuk az egyöntetű jövedelmezőségi rátával számított árak elemzésekor is, melyek jelentősen eltérnek a tényleges áraktól, az egyes ágazatok számított árai viszont viszony-

[21] Matits Ágnes és Temesi József 1980—1981-re elemzik iparvállalati adatok alapján a jövedelmi folyamatokat és megállapítják, hogy az 1980-ban lecsökkent ipari jövedelmeket a gazdasági növekedés normálpályájára való visszatérítési kényszer növelte meg 1981-re [14]. 1981-re számított eredményeink és az 1970-es évekre végzett elemzéseink tanulsága az, hogy egyrészt az ipari jövedelmek alakulása nem érthető meg a többi ágazat jövedelmének alakulása nélkül, másrészt a jövedelemfolyamatok alakulásában fontos szerepe van az áraknak és a felhalmozás szerkezetének, s az 1980—1981-es visszarendeződésre mélyebb magyarázat adható az árak, a jövedelmek és a felhalmozás közötti kölcsönös összefüggések, mint a norma szerinti szabályozás alapján.

lag stabilak. Ilyen mértékben ágazatspecifikusan eltérített árrendszer esetén a jövedelemtermelő képességet nem lehet semmilyen értelemben vett hatékonysággal sem azonosítani. Ebből az is következik, hogy a vállalati és a népgazdasági hatékonyság egyidejű biztosítására hivatott közvetítő mechanizmus diszfunkcionális.

5. Az árszámítások azt mutatják, hogy túlértékeltek az ipar — azon belül leginkább a vegyipar — és a kereskedelem, alulértékeltek a mezőgazdaság és a kereskedelmen kívüli szolgáltatások árai.

6. Az egyöntetű felhalmozási ráta olyan termelési szerkezetet eredményez, amely szerint a gépipar tényleges termelése túlzott, míg az építőiparé elégtelen. Ha a jelentős ingatlanállománnyal rendelkező szolgáltatások fejlesztése az iparéval egyforma ütemben folyna, akkor a ténylegesnél több építőipari és kevesebb gépipari kibocsátásra lenne szükség. Ez a termelési szerkezet a ténylegeshez képest növelné a munkaerő-felhasználást, ugyanakkor csökkentené az importot.

7. Tényleges árakon a jövedelem- és felhalmozási szerkezet között az egész évtized során fennmaradó jelentős különbség van. Az ipar és a kereskedelem felhalmozásra fel nem használt többletjövedelméből az újraelosztáson keresztül finanszírozódik a többi ágazat felhalmozása. Az újraelosztott jövedelem nagysága megközelíti, néha meg is haladja a felhalmozásra fordítható jövedelem felét. Ez az arány az 1980-as évek elején tovább nőtt. Megítélésünk szerint a kiterjedt és növekvő jövedelem-újraelosztás a mikroszintű hatékonyság térnyerését akadályozza, mivel a jövedelem előállítása és felhasználása közötti kapcsolat ily módon egyre lazábbá válik.

8. Számított árakon jelentősen átalakul a jövedelem szerkezete, a tényleges árakon vetthez képest mintegy negyedére csökken a felhalmozás- és jövedelemszerkezet különbségéből következő újraelosztás. A tényleges árakon előálló jövedelemszerkezetet az újraelosztás olyan felhalmozási megoszlássá alakítja át, amely viszonylag közel kerül a számított áras jövedelemszerkezethez. Más szavakkal: a felhalmozás finanszírozásában kettős csavarás érvényesül, az árrendszer torzulásainak hatásait a jövedelem-újraelosztás részben visszarendezi. Ha nem történne meg a visszarendezés, akkor a gazdaság működésképtelenné válna.

9. Az előbb említett visszarendezés csak részleges. Számított árakon ugyanis elsősorban a nem termelő szolgáltatások és a szállítás, hírközlés finanszírozzák az ipari felhalmozást. Más megközelítésben ugyanezt fejezik ki a preferáltságról mondottak (lásd a 2. pontot), valamint az a tény, hogy kevés kivételtől eltekintve a túlértékelt ágazatok egybeesnek a túltermelőkkel, az alulértékeltek az alultermelőkkel. Mindebből arra következtethetünk, hogy a jövedelemátadó ágazatok a többinél kedvezőbb helyzetben vannak a felhalmozási lehetőségekhez való hozzájutást illetően. Ebben szerepet játszik az a látszat, hogy az ipar „tartja el" a mezőgazdaságot és a szolgáltatásokat, „juttatja" számukra a fejlesztési forrásokat, tehát „hatékonyabban" működik. Ha a gazdaságirányítás előtérbe kívánja helyezni például a szolgáltatások fejlesztését, akkor az adott ár- és jövedelem-újraelosztási rendszerben többet kell elvonni az ipartól. Így már akkor is úgy tűnik, hogy a szolgáltatások fejlesztésére az átlagnál többet „áldozunk", amikor még csak a lemaradás növekedésének üteme mérséklődik. A hatást fokozhatja az 1. pontban leírt jelenség is.

A fejlesztési preferenciák valóságos megítélése tehát csak akkor valósulhat meg, ha kiküszöbölhető az árrendszer torzító hatása, és csökkenthető az azt ellensúlyozni hivatott jövedelemátcsoportosítás mértéke.

10. A hetvenes évek során a számított árak viszonylagos stabilitás mellett hullámmozgást írtak le. Az évtized elején a túlértékelt ágazatok túlértékeltsége és az alulértékelt ágazatok alulértékeltsége egyaránt csökkent, majd ez a folyamat visszafordult, és 1979-re helyreállt a kiinduló állapot.

A fordulópont egybeesett az importárak emelkedésével, valamint a felhalmozás, különösen az ipari felhalmozás élénkülésével. Ennek következtében nagy nyomás nehezedett az újraelosztási rendszerre, melyből az adott ár- és jövedelem-újraelosztási rendszer keretei között az ipari árak emelése, ezzel az ipari jövedelmek növelése jelentette a kiutat. Részben ez jelentette a választ a világpiaci árváltozásokra, és akadályozta meg a gazdaság szerkezetének átalakulását. Látható tehát, hogy az ágazati jövedelem-, felhalmozás- és árszerkezet szorosan összefonódik, kölcsönösen meghatározzák egymást. Külön-külön egyik sem módosulhat vagy módosítható számottevő mértékben, hiszen ezzel kiváltja a másik kettő olyan reakcióját, mely az eredeti állapot irányába mozdítja vissza az elsőt.

11. Az 1981. évi számításaink azt mutatják, hogy az alul-, illetve túlértékeltségi rangsorban és nagyságrendekben nem következett be jelentős változás. A kompetitív árképzés hatására az iparon belül a gépipar és a könnyűipar túlértékeltsége csökkent, ezzel szemben a bányászaté, a villamosenergia-iparé és a vegyiparé nőtt. Az 1980-ra vonatkozó számítások hiányában ezt még nehéz értelmezni, de valószínű, hogy következtetéseink nemcsak a hetvenes évekre érvényesek.

Hivatkozások

[1] *Augusztinovics Mária* (szerk.): Népgazdasági modellek a távlati tervezésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[2] *Augusztinovics Mária:* A makrostruktúra változása Magyarországon (1950—2000). Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz.
[3] *Bánhidi Ferenc:* Ármodell, árszámítások. Az [1] kötetben.
[4] *Berend T. Iván:* A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
[5] *Bródy András:* Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[6] *Dániel Zsuzsa:* A gazdasági növekedés „optikája". Közgazdasági Szemle, 1976. 2. sz.
[7] *Hagelmayer István:* Az állami költségvetés koncepciója az új fázisban. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.
[8] *Halpern László—Molnár György:* Árak és ráfordítások a hetvenes években. Kézirat. Az Országos Tervhivatal Módszertani Fejlesztési Főosztálya, 1984.
[9] *Halpern László—Molnár György:* Árak, ráfordítások és preferenciák a hetvenes években. Kézirat. Az Országos Tervhivatal Módszertani Fejlesztési Főosztálya, 1984.
[10] *Haraszti Katalin:* Más országok tükrében. Az [1] kötetben.
[11] *Hoós János:* Beruházások a szocialista gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[12] *Kalecki, M.:* A tőkés gazdaság működéséről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[13] *Kornai János—Matits Ágnes:* A költségvetési korlát puhaságáról — vállalati adatok alapján. Gazdaság, 1983. 4. sz.
[14] *Matits Ágnes—Temesi József:* Szabályozóváltozások és vállalati reakciók. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.
[15] Ágazati kapcsolatok mérlege 1970—1979. Központi Statisztikai Hivatal, 1981.
[16] A nemzeti vagyon és az állóeszközállomány 1970—1978. Központi Statisztikai Hivatal, 1979.
[17] Felhalmozott eszközök 1976—1982. Központi Statisztikai Hivatal, 1984.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (833—845. l.)

A közlekedési díjszabás-politika tapasztalatai és tanulságai

Klézl Róbert

Közgazdasági irodalmunkban szinte általános vélekedés, hogy a közlekedési ágazat fejlesztését a jövőben harmonikusabbá kell tenni, hogy ne csak a mennyiségi, hanem a minőségi követelményeknek is jobban eleget tudjon tenni. A közlekedés teljesítőképességében, színvonalában kialakult ismert hiányosságok okait egyesek az ágazat beruházásokból való részesedésének az előirányzottakkal szembeni visszafogottságában, tehát a makroökonómiai döntések hibáiban látják, továbbá abban, hogy a szállítási kereslet (szállításigényesség) jelentősen meghaladja a gazdasági fejlettségünk által indokolt mértéket ([5], [6]).

A népgazdasági tervezés alapvető jelentősége a közlekedéspolitika formálásában nyilvánvaló. De eddig viszonylag kevés figyelem irányult arra, hogy a fejlesztési körülmények alakulásában milyen szerepe volt a közlekedési vállalatok gazdálkodási viszonyainak, ezen belül annak, hogy a szolgáltatásokért felszámítható díjak és a vállalatok jövedelmezősége mennyire alapozták meg a kiegyensúlyozott gazdálkodást, a szükséges önfejlődést. Azok is, akik a fejlettségi színvonal problémáinak eredetét a gazdálkodásban keresik, a megoldást eddig inkább olyan központi intézkedésekben jelölték meg, mint az állóeszközök újraértékelése és az amortizációs normák felemelése [7]. Szinte teljesen hiányoznak az útkeresés köréből a *közlekedési tarifák* piaci szerepének erősítésére, a reálisabb árviszonyok kialakítására irányuló javaslatok. Pedig tervgazdálkodásunk jelenlegi fejlettebb formájában a közlekedési vállalatok sem szakíthatók ki az áru- és pénzviszonyokból, amelyeknek alapvető pillére az ár [3].

A díjszabás-politikáról általában

Tekintsük át először, hogy a közlekedési szolgáltatásokért felszámított díjak a népgazdaság más területein végbement ármozgásokkal összhangban változtak-e, megfelelő fedezetet nyújtottak-e a zavartalan gazdálkodáshoz és a szükséges fejlődéshez, illetőleg a ráfordításokat nem követő tarifák miatt milyen terhet kellett az államnak a közlekedési szolgáltatásokat igénybe vevőktől átvállalnia!

A gazdálkodási viszonyok, köztük az árak szerepének rövidebb távra visszatekintő vizsgálata nem elegendő a kialakult helyzet megalapozott jellemzésére; a közlekedés esetében célszerű viszonylag hosszú időtávot áttekinteni, annál is inkább, mert a hiányosságok is hosszú idő alatt, folyamatosan alakultak ki. Ezért e tanulmányban mintegy négy évtizedet áttekintve igyekszem a fejlődési trend jellegzetességeit megragadni, nyomon követni a díjszabás-politika által kiváltott hatásokat, és azok egymásra épülését, felhalmozódását is.

Klézl Róbert közlekedési miniszterhelyettes.

A díjszabás-politika — hagyományos értelmezése szerint — az alkalmazott szállítási díjak révén azt kívánja elérni, hogy a szállítók gazdasági érdekei mellett megfelelően érvényesüljenek a közlekedésben az állami, a társadalmi érdekek.

A magyar díjszabás-politika gyakorlatában több, viszonylag jellegzetes szakaszt különböztethetünk meg.

1. A felszabadulást megelőző időszak jellegzetes vonásai voltak: a vasút monopolhelyzete; a díjszabás-politikában a vasút érdekeinek messzemenő figyelembevétele; a díjszabások révén nyújtott kiterjedt és tartós fuvaroztatói támogatások.

2. Közvetlenül a felszabadulást követő helyreállítási időszakban — amikor a vasút az újjáépítésben kiemelkedő szerephez jutott („arccal a vasút felé!") — az állam teherviselő képessége korlátozott volt; ennek megfelelően a szállítási ráfordításokat teljes egészében — és részben a helyreállítás költségeit is — a fuvaroztatóknak kellett viselniük.

3. A gazdaságpolitika a szocializmus alapjainak lerakásakor, a gyorsított ütemű, extenzív gazdasági fejlesztés időszakában (különösen annak kezdetén) az árak stabilan tartására, sőt csökkentésére törekedett, ami a közlekedésben — a hatósági árak magas aránya miatt — az átlagosnál jobban érvényesült. A közlekedési díjak mozgására a hosszabb időn át tartó stagnálást követő változások voltak jellemzők. Ebben az időszakban — a közúti közlekedés térhódításához kapcsolódva — módosultak, bővültek a díjszabás-politika funkciói is.

4. A gazdaságirányítás reformját követően, az intenzív gazdaságfejlesztés követelményének jegyében — bizonyos késéssel — elindult, majd felgyorsult és lényegében ma is tart az általános gazdálkodási követelményekkel, az áru- és pénzviszonyok erősödő szerepével összhangban álló korszerű közlekedési tarifapolitika kialakítása és fokozatos gyakorlati megvalósulása.

A belföldi árufuvarozásra érvényes, előzőkben leírt négy szakasz a személyszállítási díjakra, valamint a tranzitfuvardíjakra nem jellemző. (Ennek okairól a későbbiekben részletesebben lesz szó.)

Az árufuvarozás belföldi díjainak alakulása

A századforduló táján, amikor jórészt még magánkézben voltak a vasutak, a fuvardíjakat a vasútba fektetett tőke minél gyorsabb megtérülésének jegyében állapították meg. Később, amikor a vasutakat állami kezelésbe vették, a vasút jövedelmezősége másodrangúvá vált; helyébe a „nemzetgazdasági és közérdekek" szolgálatának elve lépett. Ebben az időben, a húszas évtizedben és a harmincas évek első részében az államvasút a szállításokban szinte egyeduralkodó volt (az autóközlekedés még kezdetleges volt, a hajózás pedig nagyban függött a természeti viszonyoktól), ezért a tarifapolitika csupán a vasút és az állam érdekeinek „összehangolására" terjedt ki. A díjszabás-politika kiinduló elve az volt, hogy az árukat nagyjából értékükkel arányos díjért fuvarozzák. A kevésbé értékes tömegárukat így a szállítási önköltségnél olcsóbban fuvarozta a vasút. Célja volt a díjszabásnak a vasúti kocsikihasználás ösztönzése is: a nagyobb fokú fuvareszköz-kihasználással arányosan csökkenő díjat számítottak fel. A „közérdeket" voltak hivatva szolgálni az aktuális gazdaságpolitikai célokkal összhangban nyújtott különféle díjszabási kedvezmények is. Jelentős (20—70 százalék közötti) díjmérsékléssel szállították például az exportküldeményeket; a harmincas évek elején, a gazdasági válság idején pedig főként a mezőgazdasági áruk jutottak nagyarányú fuvardíjkedvezményhez. A gazdasági helyzet romlását általában a kedvezmények bővülése kísérte. A második világháborút megelőző években a vasút áruforgalmának 35 százalékát önköltség alatti, 25 százalékát az önköltséget éppen fedező díjakért bonyolította le, és csak a forgalom

fennmaradó 40 százalékán ért el nyereséget. Az áruforgalmi díjkedvezmények száma háromszáz körül volt [13].

A széles körű kedvezménynyújtás hátterében azonban korántsem mindig a hangoztatott közérdek állott. A kedvezmények előnyeiből valójában a tőkések (szűkebb csoportok, érdekközösségek) részesültek, míg a ráfizetés megtérítése az államra hárult.

A kedvezmények körét idővel még tovább szélesítette az új közlekedési eszköz, a közúti gépjármű térhódítása a fuvarpiacon. A tehergépkocsik ugyanis a vasúttól elsősorban a jobban fizető késztermékeket, darabárukat vonták el, és a vasút számára az önköltségnél olcsóbban továbbított tömegáruk maradtak meg. A vasút ekkor elsősorban a díjszabási kedvezmények további szélesítésével próbált védekezni a konkurrenciával szemben, majd más eszközöket is felhasznált az autóközlekedés fékezésére ([11], [13]).

A felszabadulást követően a díjszabás-politika szempontjából új, a korábbitól eltérő fejlődési szakasz fő jellemvonása az volt, hogy a stabilizációkor kialakult árarányok keretében a magas állami támogatottság helyébe a vasút számára az önfinanszírozás követelménye lépett [2]. Az önmagát eltartani akaró vasút tervezett díjszabás-politikája — amely a korábbi értékarányos díjszabási elvet (amikor a különféle árukat azok értékével arányos díjért továbbították) a szállítás tényleges költségére alapozott díjszabás elvével kívánta felváltani — nem véletlenül váltotta ki a Gyáriparosok Szövetségének (GYOSZ) heves, de végül eredménytelen tiltakozását [11]. A stabilizáció során egyébként a vasúti tarifák kialakítása kiemelt fontosságot kapott: időrendben csak a mezőgazdasági árak megállapítása előzte meg, mértékét tekintve pedig csak az ipari árszínvonal lett magasabb. Az 1946. augusztus 1-től életbelépett vasúti díjszabás szerint az árufuvarozás díjszintje 4,1-szeresen, a menetdíjaké átlagosan 3,1-szeresen haladta meg az 1938. évi névleges szintet. (Összehasonlításul: az ipari árak szintje a pengőárak 4,6-szorosára, a mezőgazdasági áraké 3,6-szorosára nőtt [1].)

A díjszabás-politikában a stabilizációt követően végbement változások a következőkkel jellemezhetők:

— alapelvvé vált, hogy meg kell szüntetni az önköltség alatti fuvardíjak és a nagyszámú kedvezmény miatt szükséges állami dotációt, vagyis a vasút váljon önfinanszírozó vállalattá,

— a tervgazdálkodás és a szocialista szektor előretörésével és általánossá válásával a vasút állami irányítása és szoros költségvetési kapcsolata többé nem számított kivételesnek,

— megkezdődött az önálló nagyüzemi közúti gépjármű-közlekedés kiépülése; ezzel összefüggésben a díjszabás-politika feladatává vált az is, hogy előmozdítsa a közlekedésen belüli racionális munkamegosztást.

Nagyjából az ötvenes évek elejétől számíthatjuk a díjszabás-politika újabb, harmadik fejlődési szakaszának kezdetét, amikor kiteljesedett a tervgazdálkodás tervutasításos formája, s a gazdaságban a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztése vált stratégiai feladattá. A közlekedésben az önköltség megtérítésére irányuló díjszabás-politika elvét formálisan nem hatálytalanították, de több kiemelt terület (például a vas- és fémipar) anyagai, termékei jelentős fuvarkedvezményt kaptak. A tömeges tarifapreferenciák a stabilizációval életbelépett közlekedési díjszabást a gyakorlatban deformálták. A belföldi fuvardíjszint — lényegében a már az évtized elején végrehajtott mérséklések miatt — 1958-ig átlagosan 15 százalékkal csökkent. Az árufuvarozás költségei ekkor 6 százalékkal haladták meg a bevételeket, az önfinanszírozás tehát igen rövid életű volt [8]. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

Ezt a helyzetet az 1959. évi termelői árrendezések keretében végrehajtott tarifaemelés előnyös irányban módosította [9]. Az 1959-es tarifarendezésekhez már alapul szolgálhattak az ötvenes évek közepétől fellendült közgazdasági kutatások

1. sz. ábra

Az áruszállítási díjszint alakulása 1946—1983 között

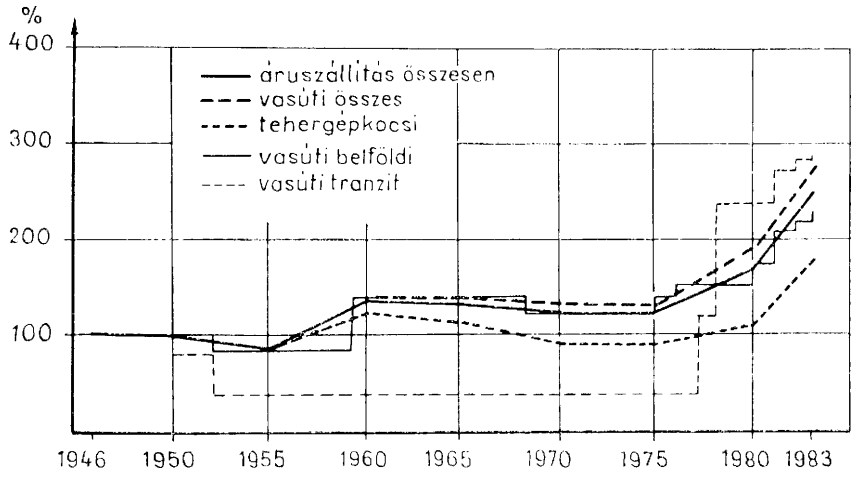

eredményei is. E kutatások egyebek közt arra is választ kerestek, hogy miként lehet a díjszabás-politika eszközeivel befolyásolni a racionálisabb közlekedési munkamegosztást, és ösztönözni a jobb fuvarszervezést. Erre az időre tehető annak a díjszabás-politikai elvnek a megfogalmazása, hogy az árnak a közlekedésben jövedelemképző és érdekeltségi tényezőnek kell lennie. Előtérbe került a költségek, a gazdaságosság alaposabb mérése, s ennek kapcsán merült fel a gyenge forgalmú, gazdaságtalanul üzemelő vasúti mellékvonalak felszámolásának gondolata is [12].

A közlekedési tarifa 1959-es módosításában meghatározó szerepe volt az ipari termékek jelentős (köztük az energiahordozók mintegy kétszeres) áremelkedésének, az állóalapok felértékelésének, a bérköltségek növekedésének. A tarifarendezés fő célja a társadalmilag szükséges munka értékének (a gyakorlatban az önköltség és némi nyereség) elismertetése, az ágazaton belüli célszerűbb munkamegosztás és a járműkihasználás ösztönzése, továbbá a díjszabások egyszerűsítése volt. Ezek a díjszabás-politikai elvek előrelépést jelentettek az 1950-es évtized gyakorlatához képest, de nem voltak annyira egyértelműek, mint az önfinanszírozás célul kitűzése az 1946. évi stabilizáció alkalmával.

Az árufuvarozás díjainak önköltségi alapokra helyezése, illetőleg egy szerény mértékű (a vasútnál 2 százalékos, a tehergépkocsi-közlekedésben 5 százalékos) nyereség elérése 1959-ben a vasúti tarifák 63, a közúti fuvardíjak 39, az átlagos belföldi tarifaszint 53 százalékos növelését jelentette. Az árképzés hiányosságai, a laza kalkulációk és a vállalatoknak a tartalékaik elfedésére irányuló szándéka miatt a tarifaemelést követően a fuvarozó vállalatok a számított nyereség többszörösét érték el. A díjemelés után néhány évvel (1963-ban) a vasút 32 százalékos, a gépjárműközlekedés 25 százalékos nyereséghez jutott a belföldi árufuvarozásban [10]. Végső fokon tehát az 1959. évi tarifarendezés eredményeként a fuvarozó vállalatok gazdaságilag egyensúlyba kerültek. (Ez azonban az akkori tervutasításos gazdálkodás feltételei közt nem jelentette a közlekedési vállalatok fejlesztési és döntési lehetőségeinek lényeges bővülését!)

Az 1968-as gazdaságirányítási reform a közlekedési vállalatok gazdálkodásában ellentmondásos helyzetet hozott. Az 1968. évi díjszabási intézkedések és szabályozóváltozások együttesen erőteljesen rontották a közlekedési vállalatok jövedelmi helyzetét. Az eszközlekötési járulék bevezetése jelentősen növelte a költségeket (főként a vasútnál), amit még fokozott az állóeszközök felértékelése és a leírási

kulcsok emelése. Az áruszállításban elért korábbi (kb. 25 százalékos) nyereségszintet leszorították; a díjszabási intézkedéseket megalapozó számítások az önköltséghez mért 2 százalékos nyereséggel kalkuláltak. A reformhoz tartozó általános árpolitikai koncepció keretében döntés született egy jelentős, a vasútnál 10, a tehergépjármű-közlekedésben 20, a hajózásban 4 százalékos belföldi tarifacsökkentésre. Az előzetes számítások a belföldi áruszállítás nyereségét a korábbinak kevesebb mint egytizedében jelölték meg. Összességében a számítások a bevételek 18 százalékos csökkenését és a költségek 16 százalékos növekedését prognosztizálták [10]. Már ma világos, hogy a reform bevezetésekor a megvalósított — egyébként igen pozitív — antiinflációs gazdaságpolitika egyik teherviselője a közlekedés volt.

A termelői árszínvonal emelésével párhuzamosan végrehajtott jelentős fuvardíjmérséklés erősen leszűkítette a közlekedési vállalatok önfinanszírozó képességét. A képződő eredmény nem nyújtott fedezetet a nagy értékű eszközállomány állagának megőrzésére sem, még kevésbé a fejlesztésére. A korábban számottevő eredményt felmutató belföldi árufuvarozás egyre veszteségesebbé vált. Az alacsony fuvardíj kevéssé ösztönzött a racionálisabb fuvarszervezésre. Különösen nagyok voltak a gondok a vasúti közlekedésben, ahol az évente átlagosan 3,5 százalékkal növekvő fuvarfeladatok elvégzéséhez új járműveket kellett beszerezni, a beruházásigényesebb és hosszú átfutási idejű pályarekonstrukciókat viszont kényszerűen sorra elhalasztották. Mindez a mai problémáknak is egyik fő forrása [4].

Az 1970-es években végzett összehasonlításokból kitűnt, hogy a belföldi fuvardíjak más szocialista országokban 30—150 százalékkal, a tőkésországokban 200—300 százalékkal magasabbak a magyarországiaknál. A kritikai elemzésekből végeredményben adódott a következtetés: a közlekedési vállalatok gazdálkodási feltételei lényegében nem tekinthetők reformkonformnak. A helyzet ilyen alakulása az ágazati vezetés hatáskörén kívül álló körülménnyel magyarázható, egyebek közt azzal, hogy a reform kezdetén a hangsúlyt a szűkebb termelőszféra hatékonyságának javítására helyezték.

Az 1970-es évek második felének gazdaságpolitikai és közgazdasági felismerései alapozták meg a díjszabás-politika jelenleg is tartó (negyedik) szakaszát. Ekkorra nagyjából tisztázódott az árak, a piaci viszonyok szerepe, hatásmechanizmusa a közlekedésben, és megoldhatónak látszott a gazdaságirányítás egészének rendjébe való beillesztésük is. A külgazdasági egyensúly ez idő tájt súlyossá vált zavarai miatt azonban az indokoltnak látszó — eléggé jelentős — tarifamódosításokat tovább kellett halasztani.

Az V. ötéves terv indulása előtt, az 1970-es évek közepén végzett számítások 20—40 százalékos tarifaemelést mutattak indokoltnak. Ezzel szemben a ténylegesen végrehajtott díjemelés mindössze a folyó költségek növekedését ellensúlyozta, és nem enyhítette a termelői árszínvonal és a fuvardíjak korábbi, 1968-tól egyre növekvő elszakadását. (1967 és 1974 között a termelői árszínvonal 27 százalékkal emelkedett, míg a fuvardíjak 1975-ben az 1967. évinek a 90 százalékát sem érték el!)

A hetvenes évek végén a díjszabás-politikai törekvések fő célja az volt, hogy az áruszállításoknál el lehessen érni a ráfordítások megtérülését. A gazdasági szabályozók, az árrendszer 1980-as továbbfejlesztése, miként a népgazdaságban általában, a közlekedésben is jelentős előrelépést hozott az önfinanszírozás irányába és a jövedelemszabályozás normativitásának erősítésében. Az 1980. január 1-ji árintézkedések keretében a belföldi vasúti fuvarozás díjszintje 18, a közúti fuvarozásé 8, a szabad árformába került belvízi hajózásé pedig 14 százalékkal emelkedett. (A közúti tarifákat 1980 folyamán az energiahordozók drágulása miatt tovább emelték.) A díjemelések révén a ráfordításokat jobban tükröző tarifák az állami költségvetési támogatás mérséklését is lehetővé tették. A közúti fuvarozásban —

a közutak fenntartásához szükséges és más forrásból fedezett költségeket nem számítva — a ráfordítások megtérültek.

A díjszabások 1980. évi rendezésével ösztönözni kívánták a korszerűbb fuvarozási technológiák alkalmazását, a gazdaságosabb fuvareszköz kiválasztását, a járművek jobb kihasználását. Ilyen célból díjszabási kedvezményben részesültek például a rakodólapon vagy egységrakományként feladott szállítmányok, nőtt a vasúti állásidők után fizetett díj, kedvezményben részesültek a tehergépkocsik rakott futását növelő és állásidejét csökkentő fuvarozók.

Az 1980-as díjszabási intézkedésekkel a díjszabás-politika olyan fejlődési szakasza kezdődött el, amelyet az a törekvés jellemez, hogy a közlekedési tarifák kövessék a népgazdaság más területein végbemenő és hozzájuk kapcsolódó árszínvonal-változásokat. A VI. ötéves tervidőszakra kialakított díjszabás-politikai koncepció fő célja is az volt, hogy folytatódjék az 1980-ban kezdődött, az önfinanszírozás erősítését szolgáló folyamat. Az irányelvek azzal számoltak, hogy az árufuvarozásban a begyűrűződő költségek miatti gazdálkodási feszültségek a szállítási tarifák arányos változtatásával feloldhatók lesznek.

A személyszállítási tarifák alakulása

Az államvasutak kialakulását követően — hasonlóan az áruszállításokhoz — a vasúti tarifapolitika részét képező személydíjszabásnak is deklarált elve volt a vasút üzleti szempontjainak és a közösségi érdekeknek az egyenrangú érvényre juttatása. A különféle érdekek sikeres érvényesítése nyomán a kedvezmények köre idővel itt is annyira kibővült, hogy a harmincas évek végén az összes vasúti utazás háromnegyed része valamilyen kedvezményt élvezett [13]. A stabilizációval egyidőben, amikor az önmagát eltartó vasút létrehozása volt a cél [2], a vasúti személyszállítási díjakat — mint említettem — az 1938. évi névleges szint 3,1-szeresében állapították meg. Ez elmaradt az árufuvarozás (4,1-szeres) díjszintjétől, de összhangban állt a lakossági szolgáltatási díjakra és a bérekre kialakított elvekkel. A helyi utazási tarifákat 1946-ban alacsonyabb szinten (az 1938-as szint 2,5-szeresében) állapították meg, mint a vasúti menetdíjakat, majd rövid idő után (1948-ban) mintegy 15 százalékkal csökkentették is őket. Csak 1966-ban került sor a helyi utazási tarifák átlagosan mintegy 40 százalékos emelésére. A személyszállítási tarifák a jelentősebb árufuvarozási díjszabási intézkedések idején, így 1959-ben és 1968-ban sem változtak. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A más területeken végbement árváltozások és a szabályozómódosítások költségnövelő hatását évtizedeken át a fogyasztói árkiegészítés folyamatos emelése ellensúlyozta. Bár az állami támogatás, illetve annak mértéke a személyszállítás több területén megkérdőjelezhető volt, bizonyos időszakokban — politikai, szociálpolitikai megfontolásból és egyéb területek indokoltabb árintézkedései miatt — kénytelenek voltunk a ráfordításoktól jelentősen eltérő tarifákat alkalmazni. A személyszállítási díjszabások korszerűsítésében némi előrelépést csak az hozott, amikor 1968-ban a munkába járás költségeit nagyobb mértékben hárították át a munkáltatókra, és amikor az 1980-as árintézkedések keretében az úgynevezett árelvre alapozott ártámogatási rendszer bevezetésével teremtettek jobb előfeltételt a vállalatok gazdasági érdekeltségének érvényesítéséhez. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a személyszállítás ártámogatásának mértékét az áruszállítás jövedelmezőségétől tették függővé. (Az elv egyébként jelenleg csak korlátozottan érvényesül.)

A személyszállítás díjai még a szolgáltatás feltételeiben, minőségében elért javulást sem követték. Az olcsó viteldíj miatt az utazási igény egyre inkább nőtt, a közlekedési vállalatok érdekeltsége a hatékonyság és a minőség javítására pedig gyengült. Csökkent a személyszállítási kiadások aránya a háztartások költségveté-

2. sz. ábra

A személyszállítási díjszint alakulása 1946—1983 között

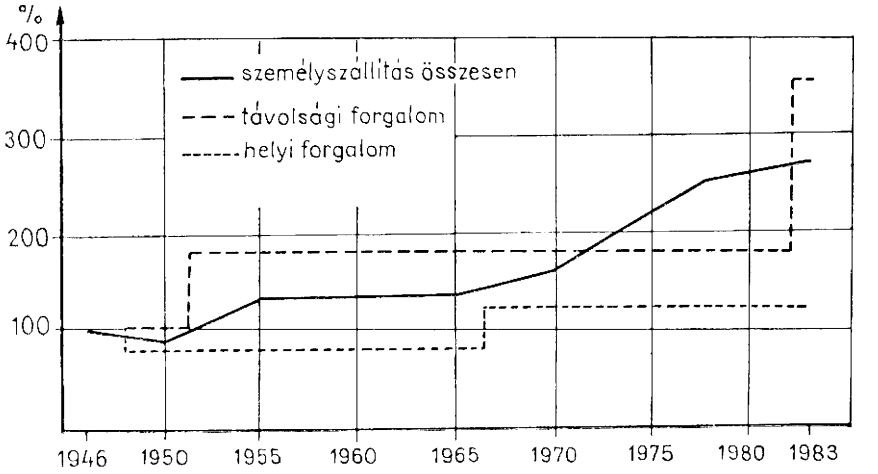

sében: míg 1965-ben az összes lakossági kiadáson belül az egy főre jutó 250 Ft tömegközlekedésre fordított kiadás 2,1 százalékot képviselt, addig az 1980. évi hasonló célra fordított 430 Ft mindössze 1,4 százalékot.

A tarifák hosszú időn át tartó változatlansága miatt — a távolsági utazások díja ugyanis harminc éven át (1952 óta), a helyi utazásoké pedig 1966 óta nem módosult — a személyszállítás költségvetési árkiegészítési igénye 1981-ben mintegy négyszerese volt az 1968. évinek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) A tarifák további változatlansága esetén ez 1985-ig még 30 százalékkal (5 milliárd Ft-tal) nőtt volna (kb. 21 milliárd Ft-ra).

1. sz. táblázat

A fogyasztói árkiegészítés alakulása 1968—1983 között

Év	Összesen		ebből: személyszállítás	
	millió Ft	1968=100	millió Ft	1968=100
1968	13 050	100	4 085	100
1970	14 123	108	4 384	107
1975	28 096	215	7 737	189
1980	53 596	411	15 530	380
1981	61 823	474	16 159	396
1982	62 453	479	14 698	360
1983	66 957	513	13 080	320

A vasúti tranzit-fuvardíjszabások alakulása

A népgazdaságnak érdeke kihasználni az ország fekvéséből származó előnyt, azt, hogy Európa kelet—nyugati és észak—déli fő áruáramlatainak egyaránt az útjába esik. Ennek hordereje azért is igen nagy, mert az országon átmenő áruforgalom néhány év alatt megtöbbszöröződött, és a vasút forgalmában mind nagyobb arányt képviselt. 1960 és 1980 között a vasút tranzitteljesítménye megháromszorozódott, aránya a vasút összes forgalmában ez idő alatt 16-ról 26 százalékra emelkedett.

Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a növekvő vasúti tranzitforgalom — a megmerevedett tranzitdíjszint miatt — a népgazdaságnak sok éven át nem volt előnyös. A tranzitfuvardíjak szintjét ugyanis megszabta a szocialista országok között 1951-ben megkötött egyezmény, amelyben a tarifa mértékét az akkor legalacsonyabb díjszinten fuvarozó ország tarifája alatt határozták meg, hogy ezzel is előmozdítsák az országok közötti áruforgalmat. Ezt követően a magyar vasút a korábbi díjnál és a belföldi tarifánál olcsóbban fuvarozta a tranzitküldeményeket, egyre növekvő mennyiségben. Kisebb forgalom, kevésbé feszített gazdálkodás és természetesnek tartott állami támogatás mellett a vasút szempontjából korábban ennek nem volt különösebb jelentősége. Amikor azonban a növekvő tranzitforgalom egyre nagyobb és mind nehezebben kielégíthető fejlesztési igényeket támasztott, továbbá mind jelentősebbé vált az eltérés a KGST-országok egyeztetett és rögzített tarifái, valamint a tőkésországok — világpiaci ármozgásokat követő — tarifái között, időszerűvé vált a számunkra kedvezőtlen tranzitdíj-cserearány módosítása, az egyeztetett tarifa, valamint a tőkésországokon át végzett szállításaink után fizetett díjak eltérésének mérséklése.

A visszás helyzet és az abból adódó gazdasági hátrány megszüntetését célzó, a hetvenes évek közepén kezdett vizsgálatok alapján kézenfekvő volt, hogy kísérletet tegyünk olyan módszer kidolgozására, amely lehetővé teszi a KGST-n belüli kereskedelmi forgalomban használatos (bukaresti) árelv alkalmazását a közlekedési szolgáltatásokért számított díjak megállapításában is. A gyakorlat azóta igazolta ennek a kezdeményezésnek a létjogosultságát.

Az európai vasúti tranzitforgalom elemzése alátámasztotta azt a — szakmai körökben kezdetben vitatott — feltevést, hogy a tranzitszállítások „világpiaca" közgazdaságilag megalapozottan értelmezhető. Erre az elgondolásra alapozva sikerült olyan modellt kidolgozni, amely alkalmas a tranzitfuvarozások szempontjából főpiacnak tekinthető országok átlagos tranzittarifájának meghatározására, amelyhez igazítani lehet az egyezményben részes országok tranzitdíjait. A magyar ajánlásra kialakított módszert a KGST-ben 1980-tól alkalmazzák; felhasználása módot ad arra, hogy a közlekedési szolgáltatások világpiacon végbemenő árváltozását — az egyezmény keretei között is — megfelelő időben és mértékben követni lehessen.

A nyolcvanas évek díjszabás-politikája

Az 1980-as szabályozóváltozások erdményeként a közlekedésben is erősödött az önfinanszírozás és a jövedelemszabályozás normatív jellege. A közlekedés belföldi díjszínvonala 1980 és 1982 között a termelői árak népgazdasági szintű változásával hozzávetőleg azonos mértékben, kereken 10 százalékkal emelkedett. A rákövetkező két évben (1983—1984-ben) a díjszínvonal további emelése azonban már csak fele volt a népgazdasági szintű változásoknak.

A közlekedési díjak rendszerének korszerűsítése együtt járt a kevésbé kötött árformák terjedésével is. Szabad árformába kerültek például a vasúti export- és importfuvarok, a szállítmányozás, a különjárati autóbuszok, a taxiközlekedés díjai. 1984-ben az áruszállítási díjak 80 százaléka a maximált, 20 százaléka a szabad árformába tartozott. A személyszállításban 60 százalék volt a rögzített, 4 a maximált és 36 a szabad árak aránya. Ezt, valamint az egyéb közlekedési tevékenységek árait is tekintve, a közlekedés egészében az árak 16 százaléka rögzített, 48 százaléka maximált és 36 százaléka szabad árformába került.

A VI. ötéves tervidőszak első éveiben végrehajtott díjemelések eredményeként mód nyílt az állami támogatás mérséklésére, és szabadabban érvényesülhettek a gazdasági szabályozás általános szempontjai. A begyűrűződő árhatásokat, első-

sorban az energiaár-változásokat — különösen az utóbbi években — csak részlegesen volt mód továbbhárítani a fuvaroztatókra. A közlekedés árainak némileg szabadabb mozgása együtt járt a vállalati jövedelmeket terhelő elvonások fokozásával (termelési adó, gépkocsijárulék). Ebből következően a vállalatok rendelkezésére álló eszköz- és bérfejlesztési lehetőségek — az árintézkedésekből és a belső tartalékok feltárásából származó nagyobb jövedelem ellenére — az utóbbi időben fokozatosan beszűkültek. A vasút belföldi árufuvarozó tevékenysége 1984-re ismét veszteséges lett.

A közlekedési szolgáltatásokkal való racionálisabb gazdálkodást némileg előmozdította az, hogy a fuvarozási költségek aránya a termelés költségei között az 1980 előtti 2-3-ról 5 százalékra nőtt.

A személyszállítás díjainak hosszú időn át tartó változatlansága, a ráfordításoktól mindjobban elszakadó tarifaszint együtt járt az állami támogatás növekedésével. A szociálpolitika túl tág értelmezése miatt az indokoltnál szélesebb körben nyújtott költségvetési hozzájárulás jelentősége idővel elhalványult; a kedvezményben részesülők azt egyre kevésbé érzékelték, illetőleg értékelték.

Éppen a hosszú időn át tartó változatlanság miatt az utazási tarifák indokolt változtatása politikailag is egyre felelősségteljesebb előkészítést és döntést igényelt. A díjak és a ráfordítások olyan mértékben szakadtak el egymástól, hogy azon immár csak olyan drasztikus díjemeléssel lehetett változtatni, amely a közvéleményt is megrázta. Ilyen tapasztalattal járt a távolsági utazási tarifák 1982. szeptemberi átlagosan 110 százalékos és — kisebb mértékben — a helyi menetdíjak 1985. februári átlagosan 60 százalékos emelése. Ezek a tarifaemelések azonban egy ésszerű, a ráfordításokat a díjakkal követni képes folyamat kezdetét jelentik, és csak mérsékelték a — távlatokban is szükségszerű — állami támogatást. Az árintézkedés ugyanakkor alig javított a vállalatok gazdálkodási helyzetén, mivel a bevételnövekedés szinte kizárólag a költségvetési támogatást mérsékelte.

A közlekedés nemzetközi tevékenységéhez kapcsolódó tarifák tekintetében vegyes a kép. A szocialista országok közötti egyezményekben szabályozott díjak esetében a legjelentősebbnek ítélhető vasúti tranzittarifáknál már kialakult a világpiaci árszínvonal folyamatos követésének módszere. Más területen (például a szocialista országok közötti személyszállításban) a világpiaci árak csak mérsékelt ütemben, nagy elmaradással követhetők. A tőkés forgalomban, illetőleg ahol nincsenek egyezményes kötöttségek, a világpiaci árhatások érvényesítése a jó piaci munka és a versenyképesség függvénye.

Összességében a VI. ötéves tervidőszakban vitathatatlanul nőtt a közlekedésben is az árak szerepe, jobban érvényesülnek a díjszabás-politika funkciói. Ugyanakkor a közlekedési díjak átlagos színvonala újból 6—7 százalékponttal elmarad a termelői árszínvonal változásától, így a bekerülési árak és a közelekedés díjai közti „olló" nyitottsága számottevően nem változik. A hatósági árformák viszonylag nagy aránya, illetve az árak rugalmatlansága — és egyes nemzetközi egyezmények kötöttségei — miatt a begyűrűződő árhatások csak részben egyenlíthetők ki. A vállalati jövedelmek fokozott központosítására irányuló — remélhetőleg átmeneti — intézkedések következtében ez ideig a kétségkívül reálisabb tarifák sem hozhattak számottevő előrelépést a közlekedési vállalatok fejlődésének megalapozásában. A beruházások kényszerű visszafogása idején ez nem is lehetett másként.

Az évtized végéig alapvetően a korábban kialakított és bevált díjszabás-politikai elveket kívánatos erősíteni, és a szállítási tarifákat ennek megfelelően tovább korszerűsíteni. A közlekedés költségeinek várható emelkedése miatt számítani kell — az utóbbi években végrehajtott díjemelések ellenére — az állami támogatás iránti igény növekedésére. Hogy a vállalatok gazdasági érdekeltsége ilyen körülmények között se csökkenjen, ahol lehetséges, erősíteni kell a közlekedési szolgáltatások áru jellegét, növelni a szabad árforma arányát, és rugalmasabbá kell tenni a hatósági

árformákat. Az áruszállításban olyan díjszabásokra kell törekedni, amelyek a költségek megtérülésén túl megfelelő fejlesztési forrás és tiszta jövedelem képzésére is lehetőséget adnak; ugyanakkor a tömegközelekedésben továbbra is számolni kell állami dotációval. Immár elodázhatatlan követelmény, hogy a közlekedési szolgáltatások árai és egyes területeken a társadalmi érdekből továbbra is nyújtandó állami támogatás együttesen biztosítsák a vállalatok számára az eszközök dinamikus szinten tartását és a szükséges munkaerő megtartását, a teljesítményekkel arányos bérezés megvalósítását, egyszóval legalább egy korlátozott önfinanszírozást.

Összefoglalás és következtetések

1. Csaknem négy évtized tapasztalata szerint szembeszökő különbség van a közlekedés és a népgazdaság egyéb területeinek árszínvonal-trendje között. Négy évtized alatt az ipari és az építőipari árak mintegy 4—5-szörösükre, a mezőgazdasági termékek árai pedig 10-szeresükre nőttek, a fogyasztói árak átlagos színvonala is több mint ötszörösére emelkedett. Ugyanakkor a közlekedési tarifák mindössze 2,5—3-szorosan haladják meg az 1946. évi stabilizáció idején megállapított szintet. (Lásd a 3. sz. ábrát.)

Az egyes ágazatok árszínvonal-változásának ez az összehasonlítása elsősorban tendenciákat fejez ki. Azt mutatja, hogy míg más területeken az árnövekedés trendje folyamatosan emelkedő, addig a közlekedés díjszínvonala hosszabb időn át stagnáló, időszakonként visszaesik, majd megugrik.

2. A közlekedésben felhasznált anyagok, berendezések árai hosszú távon jóval nagyobb mértékben emelkedtek, mint a közlekedési szolgáltatásokéi, a „közlekedési árolló" számottevően kinyílt. Míg a közlekedés díjai mintegy 2,5—3-szorosukra nőttek, addig a közlekedés üzemelése szempontjából alapvető termékek árai ennél jóval nagyobb arányban emelkedtek. Így például a szén ára hozzávetőleg 25-szörösére, a benziné 20-szorosára, a gázolajé 17-szeresére, a villamos energiáé több mint 3-szorosára, a vasúti síné 11-szeresére, a cementé 4-szeresére nőtt. Jellemző továbbá, hogy a közlekedési beruházások közül — 1965 óta — az autópálya-építés fajlagos költsége több mint 3-szorosára, az alsóbbrendű utaké 2,7-szeresére, az útfelújítások költsége mintegy 6-szorosára, a korszerűsítéseké 10-szeresére emelkedett.

A bekerülési és a kibocsátási árak emelkedésének jelentős különbsége is hozzájárult, hogy a közlekedés bevételei az idők folyamán nem adtak kellő alapot a zavarmentes vállalati gazdálkodáshoz és az igényekkel összhangban lévő, kiegyensúlyozott fejlődéshez. E feltétel hiánya állandósította és fokozta az ágazatnak a költségvetés „segítségnyújtására" való ráutaltságát. Ez a segítség azonban inkább csak a szállítások folyamatosságának fenntartására adott lehetőséget, de nem tette lehetővé a nagy eszközigényű hálózatok szükségletekhez igazodó megújítását. Ez pedig sok területen az elmaradások fokozódásához vezetett.

A közlekedési tarifák és a népgazdaság más területein alkalmazott árak színvonalának eltávolodása, azaz a „közlekedési árolló" növekedésén túl, a hosszú időtávot átfogó elemzésből az is kitűnik, hogy a közlekedésben — eltérően más ágazatok viszonylag kiegyensúlyozott tendenciáitól — a reális közgazdasági viszonyok az árak időnként drasztikus emelését kényszerítik ki. Egyes közlekedési szolgáltatások esetében (például személyszállítás, vasúti tranzit) az árviszonyokat gyakorlatilag az adminisztratív szabályozás helyettesítette, mivel e szolgáltatások díjtételei a népgazdaságban szinte példátlanul hosszú ideig nem változtak. Előfordult, hogy más ágazatok árnövekedésével egyidőben a fuvardíjak csökkentek (például 1968-ban). Lökésszerű tarifaemelésre többnyire csak akkor került sor, amikor az árszínvonal-elmaradás már alig elviselhető fejlesztési és gazdálkodási fe-

3. sz. ábra

Árszínvonal-alakulás a népgazdaságban, 1946—1981

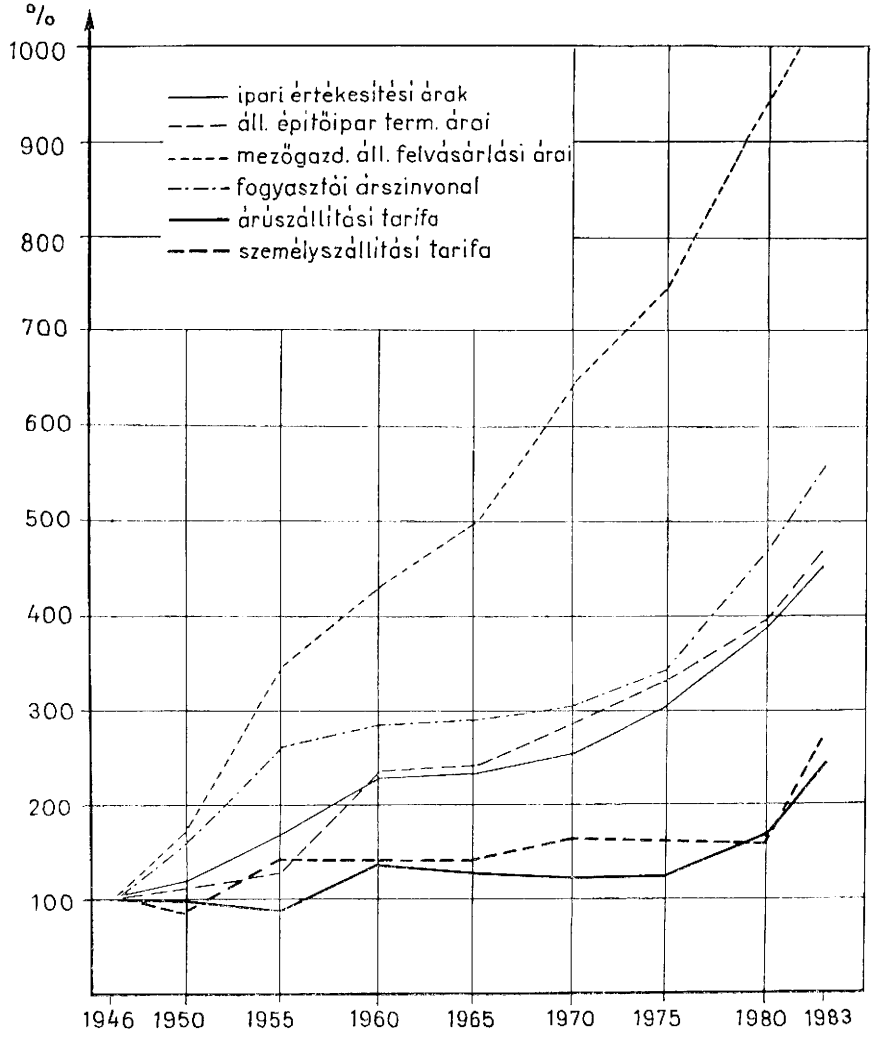

szültségekre vezetett, illetve az állami költségvetést túlzottan terhelte. A személyszállítási díjak túl hosszú időn át tartó változatlansága miatt szükségessé vált nagyobb szabású, hirtelen díjemelés — a közhangulatra gyakorolt hatása miatt — politikailag is kedvezőtlen volt. Ezért ezen a területen is az látszik a követendő útnak, hogy a díjak rövidebb időszakonként kövessék a ráfordításokat. Ezáltal megelőzhető a költségvetés terheinek túlzott növekedése is. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

3. Kétségtelen, hogy a közlekedési ágazat sajátosságai az államnak nagyobb cselekvési szabadságot engednek meg az ármegállapításban, mint például a mezőgazdaság vagy a feldolgozó ipar esetében. A közgazdasági feltételek változásainak tartós figyelmen kívül hagyása vagy az adminisztratív eszközökre hagyatkozás azonban a közlekedésben sem előnyös. Hosszabb távon kedvezőtlenül hat a piaci viszonyok érvényesülésére, megbontja a közlekedési vállalatok gazdálkodási egyensúlyát, tompítja érdekeltségüket, kevésbé orientálja a fuvaroztatókat, s nagy való-

2. sz. táblázat

Évi átlagos árszintváltozás
(százalék)

Időszak	Ipar	Építő-ipar	Mező-gazdaság	Közlekedés, áruszállítás[a]	
				vasúti (belföldi)	közúti
1947—49	6,9	..	15,5	5,7	..
1950—52	12,6	1,5	8,0	—0,3	..
1953—57	0,6	3,1	17,4	—0,5	..
1958—59	15,4	30,5	—3,5	25,2	..
1960—65	—1,4	—1,2	2,9	1,0	0,1
1966—68	2,1	4,4	7,1	—2,8	—7,0
1969—78	2,9	3,8	3,5	1,3	2,1
1979—83	6,7	4,0	4,1	7,7	6,8

[a] A fajlagos (egy árutonna-kilométerre jutó) bevétel alapján számolva.

színűséggel maga után vonja egyes közlekedési szolgáltatások fejlesztésbeli elmaradását. Más helyen [4] már rámutattam arra is, hogy a közlekedés egyenetlen fejlődése miatt a fuvaroztatók jelentős szállítóeszköz-beruházásokra kényszerültek. A közlekedés forráshiánya tehát nemcsak az állami költségvetés számára jár kedvezőtlen következményekkel.

Végső fokon levonható az a következtetés, hogy a közlekedési árak ráfordításoktól való elszakadása előbb-utóbb együtt jár mindazokkal a hátrányokkal, amelyek az ár közgazdasági funkciójának hiányos megvalósulásából elkerülhetetlenül következnek. Közgazdasági irodalmunk a személyi szolgáltatások más ágai tekintetében ezt már régebben feltárta, de tovább élt a hiedelem, hogy a közlekedésben az állami irányítás áthidalja a problémákat. A gyakorlati tapasztalatok azonban többszörösen is bebizonyították, hogy a költségvetés nem képes teljesen lokalizálni egy ágazat tartós forráshiányának tovagyűrűző hatásait.

4. Vizsgálatunk tapasztalatai alátámasztották, hogy a közlekedési vállalatok jövedelemérdekeltségének alapvető feltétele a megfelelő és következetes díjszabáspolitika, továbbá az is, hogy teljesítményük hasznosságát társadalmi síkon is kellő biztonsággal lehessen megítélni, mérni és elismerni. Nem arról van szó, hogy a közlekedés díjainak felemelése az ágazat minden gondját megoldaná, vagy a közlekedéspolitika és a népgazdasági tervezés iránymutatásait, a kiemelt beruházási, fejlesztési döntéseket feleslegessé tenné. Ezeken túl még számos egyéb, a gazdálkodási és szervezési viszonyokon javító intézkedés, a piaci körülményekhez való rugalmasabb alkalmazkodás is szükséges ahhoz, hogy a közlekedési vállalatok fejlődése kiegyensúlyozott, működésük a követelményekkel összehangolt legyen. Mindez azonban csak korszerű díjszabás-politikára épülve funkcionálhat hatékonyan.

5. Még további elemzést, körülhatárolást igényel, hogy milyen körülmények, mely esetekben és milyen mértékben teszik szükségessé fejlesztési célú pénzeszközök juttatását a közlekedési ágazat, illetve a közlekedési vállalatok részére külső, főleg költségvetési forrásból. Különféle társadalompolitikai, szociálpolitikai stb. megfontolások indokolják ugyanis, hogy az önköltségnél alacsonyabb árért nyújtott szolgáltatásokból származó bevételkiesést az állam társadalmi közkiadásként, automatikusan megtérítse a közlekedési vállalatoknak. Jogos igény az is, hogy a munkába járási díjkedvezmények miatt elmaradó bevételt és hasznot a munkáltatók megtérítsék. A közlekedési célú fejlesztések bizonyos körében sem várható el, hogy létesítésük költségét a közlekedési vállalatok saját forrásaikból finanszíroz-

zák. A társadalom, a népgazdaság szempontjából kiemelkedően fontos és különösen nagy értékű infrastrukturális beruházások (például vasútvonalak, tömegközlekedési létesítmények, metró, autópálya, repülőtér, nagy hidak, fontos határállomások, fővárost elkerülő vonalak, a környezetvédelmet szolgáló átfogó intézkedések) költségeit csak az egész társadalom képes viselni. Egyes közlekedési célú létesítmények esetében a társadalmi hozzájárulást az is indokolja, hogy azokat (például a közutakat) a közlekedési üzemen kívül mások (nem közlekedési vállalatok, magánszemélyek, külföldiek) is használják. A közlekedési ágazat ugyanis nem egyszerűen a közlekedési vállalatok összessége; az ágazat nélkülözhetetlen szolgáltatásokat is nyújt vállalatokba nem szervezhető háttérlétesítményekkel. A közlekedési ágazat és az állami költségvetés kapcsolatában erre a körülményre is tekintettel kell lenni. Az egész ágazat önfinanszírozása ezért nem is lenne reálisan kitűzhető cél.

6. A személyszállítás támogatásában még gondot okoz az is, hogy a helyi szervek gyakran az állami költségvetés lehetőségeit meghaladó igényeket támasztanak területükön a közlekedés fejlesztése iránt. Helyes lenne ezért növelni gazdasági forrásaikat és érdekeltségüket a helyi közlekedéssel kapcsolatos döntésekben. Maguk gazdálkodhatnának a közlekedés támogatását célzó költségvetési juttatással, és nagyobb szerepet tölthetnének be a vidéki helyi utazási tarifák megállapításában is.

★

A közlekedéspolitikai célokkal összhangban álló, az áru- és pénzviszonyokba jól illeszkedő díjszabás-politika, racionális vállalati jövedelemszabályozással párosulva, minden bizonnyal szélesebb lehetőséget nyújtana ahhoz, hogy — a népgazdasági tervezésben hozott döntéseket a legalapvetőbb kérdésekre koncentrálva — a közlekedési vállalatok gazdálkodása önállóbb legyen, és ennek keretében előrelátóbb, stabilabb fejlesztési-beruházási gyakorlat érvényesüljön.

Hivatkozások

[1] *Ausch Sándor:* Az 1945—46. évi infláció és stabilizáció. Kossuth Könyvkiadó, 1958
[2] *Gerő Ernő:* Előadói beszéd a vasutasok 1946. augusztusi kongresszusán. A Közlekedési Közlöny különszáma, 1946.
[3] *Klézl Róbert:* A közlekedés és hírközlés a gazdaságirányítás korszerűsítésének útján. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.
[4] *Klézl Róbert:* A közlekedés fejlettségéről. Közgazdasági Szemle, 1984. 6. sz.
[5] *Major Iván:* Szállítási feszültségek és a közlekedés fejlettségi szintje. Statisztikai Szemle, 1982. 8—9. sz.
[6] *Major Iván:* Szállítási feszültségek és a szállítási piac működése. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.
[7] *Márton Géza:* Állóeszköz-gazdálkodás és önfinanszírozás a közlekedésben. Gazdaság, 1984. 1. sz.
[8] Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949—55-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1. kötet. KSH, 1957.
[9] A népgazdaság árhelyzete az 1955—1962. években. Statisztikai Időszaki Közlemények 59. kötet. KSH, 1964.
[10] Az 1968. évi árreform dokumentálása. XIV. kötet.
[11] Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945—1949). Források a magyar népi demokrácia történetéhez. V. kötet. Új Magyar Központi Levéltár.
[12] A Közlekedési Közlöny 1950—1960 közötti évfolyamai.
[13] Magyarország Közlekedésügye 1937.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (846—855. l.)

A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei

Makó Csaba—Simonyi Ágnes

Gazdaságunk teljesítőképességének kétségkívül komoly tartalékai rejlenek a termékszerkezet korszerűsítésében, a nagy értékű állóeszközök fokozott kihasználásában, a jobb munkaszervezésben. Mindezek az — egymással is összefüggő — lehetőségek csak a termelés emberi erőforrásainak mozgósításával aknázhatók ki. Ebbe a perspektívába illeszkednek a termelés szervezetének racionalizálására irányuló központi és vállalati törekvések. A termelés ésszerű megszervezésével s a dolgozók ebben való érdekeltségének megteremtésével igyekeznek javítani a gazdálkodás hatékonyságát. A vállalatoknál végzett kutatások ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy bár az ésszerűsítés és az érdekeltség műszakilag és közgazdaságilag tervezhető és értelmezhető jelenségek, tartalmuk az adott környezetben működő vállalati szervezet társadalmi viszonyainak függvénye.

A vezetők által meghatározott teljesítménykövetelményeket, a kidolgozott szervezési megoldásokat a munkafolyamatban együttműködő dolgozók valósítják meg. Magatartásukat a vállalaton belüli és kívüli cselekvési lehetőségeik jelentős mértékben differenciálják. Ennek következtében a vállalati vezetésnek a hatékonyság növelésére irányuló kezdeményezései sohasem eredményezhetnek kizárólag pozitív, támogató magatartásformákat. A hatékonyabb munkavégzésben való érdekeltség megteremtésére irányuló vezetői próbálkozásokat támogató és akadályozó reakciókkal egyaránt számolni kell. A munkavégzés ésszerűségét és hatékonyságát tehát nem ítélhetjük meg kizárólag gazdasági szempontok alapján. A vállalati vezetés és a munkások viszonyában jelentkező konfliktusok gazdasági természetének túlhangsúlyozása veszélyes, mert elvonja a figyelmet a konfliktusok más forrásainak vizsgálatáról és szabályozásáról. A munkavégzés zavarainak megszüntetésében vagy tartósításában bizonyos feltételek esetén nagyobb szerepet játszanak a vezetés vagy a munkások egyes csoportjainak saját pozícióik fenntartására irányuló törekvései.

Az ipari kapcsolatok története arra figyelmeztet, hogy a munkafolyamat körül szerveződő — a felszínen gazdasági természetű — jelenségek mögött a munkások és a vezetők különböző rétegeinek magatartását, cselekvési módjait hosszú távon befolyásoló társadalmi viszonyok hatnak. Ezekben a kapcsolatokban, így a munkafolyamat társadalmi partnereinek együttműködésében a negatív tendenciák tartósan fennmaradnak, a pozitív változások is csak hosszabb távon képesek kibontakozni.

A termelés szervezettségének emelésére irányuló központi és vállalati törekvések eredményessége sem érhető el kizárólag — a még oly nehezen biztosítható — technikai, gazdasági feltételek révén. A munkafolyamat működési zavaraival foglalkozó hazai és külföldi társadalomtudományi kutatások érdeme, hogy a társa-

Makó Csaba a szociológiai tudomány doktora, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője; *Simonyi Ágnes* az ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője.

dalmi partnerek együttműködését hosszabb távon — jelenünk alapján a jövőben is — kondicionáló társadalmi jellegzetességeket hangsúlyozzák.

Hasznosítható tapasztalatok

Napjainkban, amikor a magyar vállalatok jelentős része a termelékenységnövelés legfontosabb eszközét a taylori elvekre (közismertebb elnevezéssel: az ún. tudományos vezetés elveire) épülő munkaszervezetek bevezetésében látja, érdemes bemutatni azokat a tapasztalatokat, amelyek e szervezetekkel kapcsolatban a fejlett tőkésországokban felhalmozódtak ([3], [6], [10], [19], [22], [23], [28]).

A tömegtermelés racionalizálásában és a teljesítmények növelésében a fejlett ipari országokban elterjedt taylori munkaszervezeti formák kétségtelen eredményeket mutattak fel. Bevezetésüket és működésüket azonban technikai, gazdasági és társadalmi feszültségek kísérték. A munkásokat végletesen felbontott részfeladatok végrehajtására késztető munkamegosztási és specializációs rendszer bevezetésének nehézségeiről a század elején így panaszkodott a Renault Művek egyik akkori igazgatója: „...véleményünk szerint a taylori módszerek gyakorlati alkalmazása rendkívül nehéz ebben az iparban. A termelési folyamatok, a gépek és berendezések, különösképpen pedig a munkásképzés gyökeres reformját igényelnék. Úgy véljük, hogy a taylori módszereket csak nagyon lassan és jelentős költségráfordítással lehet alkalmazni" ([10] 79. l.).

A tudományos vezetés elvei alapján kialakított munkaszervezetek eredményes működéséhez számos *emberi*, *technikai*, *gazdasági* és *társadalmi* előfeltételnek kell teljesülnie.

— *Bőségesen* álljon rendelkezésre *tanulatlan*, *olcsó* munkaerő, amely nem támaszt tartalmi igényeket a munkával szemben. A részfeladatokat legyen képes hamar elsajátítani, és rövid begyakorlás után kevés hibával végezni. *Intenzív anyagi szükséglete* folytán teljesítménybérezéssel feszített munkatempóra legyen késztethető.

— A munka műszaki, technikai előkészítését, ellenőrzését és nyilvántartását a vezetés és irányítás különböző, erre szakosodott részlegei végezzék. A termelésirányítók munkaerő feletti befolyása ezzel csökken, megnő viszont a funkcionális irányító részlegek, ezen belül is elsősorban a műszakiak szerepe és súlya. A vállalati *vezetés és irányítás rendszerének átfogó módosítására* van tehát szükség.

— Az egyszerű munkaműveletek ismétléséből álló különböző munkakörökben azonosnak kell lenniük a munkaterheknek; különben lehetetlen az azonos mérce szerepét játszó *sztenderdizált* követelményrendszer kialakítása. A teljesítményeket a dolgozó tényleges erőfeszítésétől függően elismerő ösztönzés hatékonysága a *géppark sztenderdizálását* is megköveteli, hiszen eltérő műszaki színvonalú és állapotú gépeken lehetetlen azonos teljesítménykövetelményeket támasztó, egységes normákat kialakítani.

— Az új módon végzendő feladatokra *a termelésirányítókat is fel kell készíteni*. A funkcionális irányítás jelentőségének fokozódása megköveteli a magasan képzett és kitűnő gyakorlati ismeretekkel rendelkező műszaki, előkészítő apparátus létrehozását; a termelést kiszolgáló apparátus létszáma és költsége így megnő.

— A vezetőknek a vállalat részlegei között, valamint más vállalatokkal olyan kooperációs kapcsolatokat kell kialakítaniuk, melyek biztosítják a munkások folyamatos ellátását megfelelő minőségű anyaggal, szerszámmal stb. A termelési fennakadások veszélyeztetik az *azonos munkaterhekre*, illetve *követelményekre* épülő munkamegosztási és specializációs viszonyok fenntartását.

A vázolt feltételek egyidejű teljesülése szolgálhat alapul a tudományos vezetés elvei szerint kialakított munkaszervezetek eredményes működéséhez: *sztenderdizált, a piacon tartósan értékesíthető termékek* nagy tömegű és olcsó előállításához. Amennyiben e feltételek közül bármelyik hiányzik, az előnyök a visszájukra fordulnak, s a munkafolyamat társadalmi szereplői közötti konfliktusok kiéleződnek.

A taylori munkaszervezési elvek átgondolatlan és részleges bevezetésével járó vezetői kudarcokra nemcsak a magyar ipar szolgáltat példákat. Szinte „iskolapéldaként" említhető a francia Renault Művek e század elején végrehajtott termelésracionalizálása, amely — mint az értékelések tanúsítják — a magyar gyakorlathoz kísértetiesen hasonló okokból vallott kudarcot.

„Nem képezték ki a Renault gyári művezetőket az új instruktori szerepre, valamint azon módszerek alkalmazására, amelyekkel a munkások képesek a normák teljesítésére. A munkásoknak gyakran le kellett állniuk anyaghiány vagy egyéb szervezetlenség miatt... Csak az új bérezési rendszer létrehozására került sor, mert az egész vezetési és irányítási rendszer átalakítása túlságosan költséges lenne ... A termelési folyamatok, a gépek és berendezések, a munkásképzés rendszerének átalakítása legalább ötéves reformot igényelnének" ([19] 41. l.). Vagy másutt:

„A gépek és berendezések állapota nem teszi lehetővé megalapozott munkanormák megállapítását. Ennek ellenére a Renault gyár nyolc üzemében egyik napról a másikra bevezették az új munkaszervezési módszert. Nemcsak a gépek műszaki állapotával és a megfelelő szerszámkészlet kialakításával voltak nehézségek, hanem az egyes munkahelyek közötti anyagmozgatást sem oldották meg. A gépek sztenderdizálásának hiányában lehetetlen volt azonos munkafeltételeket biztosítani, azonos munkaterheket jelentő munkaköröket kialakítani a munkások számára" ([19] 40. l.).

Több más előfeltétel hiányában számos magyar vállalatnál is akuttá váltak ezek a problémák. Emiatt egyes munkáscsoportok teljesítménye leértékelődik, más munkáscsoportoké — a hivatalosan elismert teljesítményüktől függetlenül — felértékelődik.[1] Más esetekben éppen a munkaterhek kiegyenlítésével sikerül a vezetésnek elfogadtatnia a munkásokkal a nagyobb munkakövetelményeket. A „laza" és a „feszes" munkanormák, a „jól" és a „rosszul" fizető munkák előfordulása a munkafeladatok közötti válogatáshoz, illetőleg a munkák elosztásában kivételezésekhez vezet, ami keresztezi a teljesítményelv érvényesülését. A „jól fizető" munkából kimaradó, „feszes" normákban dolgozó széles munkásrétegek még fokozottabb munkakövetelményeket is hajlandók vállalni, ha ezek általánossá válását tapasztalják munkahelyi környezetükben. Ilyenkor a korábban kivételezett helyzetben lévő, így a normaszigorítás által érzékenyebben érintett dolgozókat csak a kereset igen jelentős növelésének perspektívája késztetheti tartalékaik mozgósítására és ezáltal kiváltságos helyzetük feladására.

Európai, illetőleg tengeren túli vetélytársaihoz képest a Renault gyár annak idején mintegy húsz évet késett az autóipari szerelőszalag bevezetésével. Esetükben sem egyszerűen a munkások újjal szembeni ellenállásán hiúsult meg az eredményes átállás. Az átszervezés sikertelenségében a nem megfelelő előkészítés, illetőleg a szükséges feltételek egy részének hiánya volt a ludas. Ezért hosszú időn át nemcsak a munkások, hanem a vezetők egyes csoportjai is szemben álltak e szervezési kísérlettel.

[1] Ilyen tapasztalatokról számol be például az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében és az ÁMBH Munkaügyi Kutató Intézetében nemrégiben készített több tanulmány — például: [9], [14], [25].

Előfeltételek hiányában látszólag taylori szervezetek

A taylori módszerek hazai alkalmazásának legjellemzőbb vonása, hogy a kialakított munkaszervezetekben a munkafolyamat alanyai olyan együttműködésre kényszerülnek, amelyben az előírt szabályokat csupán látszólag, sőt gyakran egyáltalán nem tartják be. A tudományos vezetés előfeltételeinek hiányában a szabályok betartása állandó veszélybe sodorná a termelés folyamatosságát.[2]

1. Csupán néhány, speciális munkaerőpiaci környezetben működő vállalatnak áll rendelkezésére bőséges és olcsó *munkaerő*. A szervezeti racionalizálásra éppenséggel a munkaerőhiány kényszeríti elsősorban a vállalatokat. Márpedig ahol a dolgozó könnyen választhat kilépéssel a megszigorított követelményekre, hiszen más típusú munkaszervezetben — például kisebb szövetkezeti egységekben, kisvállalkozásokban, háztáji gazdaságban — előnyösebben érvényesítheti (és esetleg még sokoldalúbban is hasznosíthatja) a munkaerejét, ott a taylori típusú munkaszervezet bevezetése nem sok sikerrel kecsegtet.

2. A munkaszervezet átalakítása a magyar vállalatoknál nem kapcsolódik össze a *felsőbb vezetők* munkájának átalakításával. Az átszervezés többnyire nem nyúlik túl a közvetlen termelésirányítók munkáján, legfeljebb egyes vezetői tevékenységeket (szervezés, műszaki fejlesztés stb.) korszerűsítenek. A megnövekedett intenzitással dolgozó területek kiszolgálása, munkájuk műszaki, gazdasági előkészítése a legritkább esetben emelkedik teljesítménykövetelménnyé a vállalati szervezet funkcionális irányító részlegeiben. Felelősségük a munkafolyamat napi problémáinak megoldásában többnyire igen csekély, miközben intézkedéseik hatása a termelésre igen jelentős lehet. A vállalati érdekeltségi viszonyok, a műszakiak anyagi megbecsülésének alacsony színvonala is nehezíti — ha egyáltalán megpróbálkoznak vele — a vezetés színvonalának emelését.

3. Vállalataink kor és származási hely szerint rendkívül vegyes *gépparkja* és még egyenlőtlenebb *alkatrész*-utánpótlása, a rendszeres karbantartó és felújító tevékenység gyakori elmaradása, a tűzoltó jellegű karbantartás következtében a vállalatok többsége nem képes sztenderdizált állapotú gép- és berendezésparkot fenntartani. Így fordulhat elő hogy az a hátrányosabb érdekérvényesítési pozícióban lévő munkások a rosszabb, az előnyösebb helyzetben lévők viszont a jobb gépeken dolgoznak. Az elmondottakat jól érzékelteti Farkas Zoltán vállalati esettanulmányának táblázata ([8] 44. l.). (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

4. A *munkaterhek* sztenderdizálása híján nem lehet azonos követelményeket állítani az egymással szoros munkamegosztásban dolgozókkal szemben. Így funkcióját veszti a teljesítménybérezés, hiszen az egységnyi munkaráfordítással elérhető kereset a különböző munkaterhekkel járó munkaköröktől függ, nem pedig a dolgozó begyakorlottságától, képességeitől, erőfeszítéseitől. A racionalizáló típusú szervezéseket folytató magyar vállalatok többnyire törekszenek ugyan rá, hogy kiegyenlítsék a munkakörök terhelését, ezt azonban technikailag, műszakilag nem mindig tudják megoldani. Komoly belső feszültségekhez vezet az is, hogy a korábban kedvezményezett helyzetű dolgozói csoportok nehezen adják fel előnyeiket.

5. A tudományos vezetésben kitüntetett szerepet játszó teljesítménybérezési rendszerek lényege, hogy a teljesítmények emelkedésével nőhessenek a keresetek. Ugyanakkor a hazai vállalatok nem tudják tartósan biztosítani a magas teljesítményeknek sem a műszaki, technikai, gazdasági feltételeit, sem pedig *a bérfedezetét* ([12] 33—58. l.).

[2] E jelenségnek a munkásmagatartások, az alkufolyamatok alakulásában való szerepét, a munkaerőt szegmentáló hatását, szervezeti megnyilvánulásait szociológiai, közgazdasági, munkatudományi kutatások egyre árnyaltabban elemzik. Lásd például: [1], [14], [15].

1. sz. táblázat

A gép műszaki állapota az érdekérvényesítési pozíció függvényében (%)
(N=26)

Érdekérvényesítési pozíció	A gép műszaki állapota			Összesen
	jó	közepes	rossz	
Előnyös	50,0	25,0	25,0	100,0
Meglehetősen előnyös	33,3	16,7	50,0	100,0
Közepes	0,0	16,7	83,3	100,0
Hátrányos	0,0	40,0	60,0	100,0
Nagyon hátrányos	0,0	0,0	100,0	100,0

6. Racionalizálási célú átszervezést végrehajtó vállalataink egyre nagyobb súlyt fektetnek a munkások és a vezetők *felkészítésére*. Ez a felkészítés azonban általában csak az átszervezésben közvetlenül érintett területek dolgozóira terjed ki. Kimaradnak belőle azok a kapcsolódó területek, felsőbb vezetői szintek, szakalkalmazotti csoportok, amelyek feladatait az átszervezett területek követelményei ugyancsak módosítják (az anyagbeszerzés és -utalványozás rendjétől a bérelszámolásig).

7. Az egyik legnehezebben biztosítható feltétel *a folyamatos munkaellátás*. A vállalatokon belüli és a vállalatok közötti rossz kooperáció, a szállítási nehézségek stb. miatt ismétlődő jelenség a negyedév és az év végi hajrák, a gyenge anyagellátás a negyedévek kezdetén, a kényszerű pihenők és a „hajtós" időszakok váltakozása. A folyamatos munkaellátásra épülő munkaszervezeti formák bevezetése ilyen körülmények között olyan terheket ró a közvetlen termelőmunkát végzőkre és a termelés helyi irányítóira, amelyeket nem nekik, hanem az őket ellátó és kiszolgáló vállalati egységeknek kellene viselniök. Az alsó és középszintű termelésirányítóknak kell elvégezniük a termelési programok rugalmas kialakítása, a tényleges helyzetnek megfelelő készlet- és anyaggazdálkodás, sőt a változó feladatoknak megfelelő munkaerő-átcsoportosítás is.

A munkásokra és közvetlen irányítóikra hárul „...a pillanatnyi alkalmazkodás feladatainak igen jelentős része is: az előírt technológia megváltoztatása, az előírt anyag más anyaggal való helyettesítése és az ebből adódó nehézségek áthidalása, a munka átütemezése stb. — azaz olyan feladatok sokasága, amelyeket a szabványosított tömeggyártásra kiépült hivatalos szervezet nem tud, nem is tudhat megoldani" ([14] 857—858. l.).

8. Az előállított termékek és ezzel együtt a munkafeladatok gyakori váltakozása a munkahelyeken meghiúsítja a munkaterhek kiegyenlítésére tett erőfeszítéseket, fellazítja a teljesítménybérezést. Nem véletlen, hogy a taylori elvek leginkább a tartós piaccal rendelkező sztenderdizált ipari termékek *tömeggyártásában* terjedtek el. Hazánkban ez csak kevés iparágra, azon belül is kevés vállalat tevékenységére jellemző, és még itt is gond a termékek egyenletes színvonalának biztosítása — például az alapanyagok változó minősége miatt.

A vázolt körülmények között a taylori elvek szerint kiépített munkaszervezet kettős alkalmazkodásra kényszerül. Egyfelelől igyekszik fenntartani a formális szabályok szerinti működés látszatát. Másfelől viszont kénytelen igazodni a tényleges működési feltételekhez.

Következtetéseinket négy különböző iparág egy-egy vállalatánál folytatott vizsgálatok is alátámasztják.[3] A tapasztalatokat összefoglalóan mutatja a 2. sz. táblázat.

[3] A felmérések eredményeit összegző négy esettanulmány: [2], [15], [24], [26].

2. sz. táblázat

A tudományos vezetés előfeltételeinek megléte (+) vagy hiánya (—) a vizsgált munkaszervezetekben és a munkaszervezet típusa

Előfeltételek	A műszeripari üzem	A karbantartás	A gyógyszeripari üzem	A csomagoló szalag
	munkaszervezetei			
1. Bőséges, olcsó és szakképzetlen munkaerő	—/+	—	+	+
2. A vezetési és irányítási rendszer komplex átalakítása	—	—	—	—
3. Munkaterhek sztenderdizálása	—	+	+	+
4. A teljesítmények és a keresetek szoros kapcsolata	—	+	+	+
5. A gépek és berendezések azonos (sztenderdizált) műszaki állapota	—	—	—	+
6. A dolgozók és vezetők felkészítése	—	—	+	+
7. A folyamatos termelés (illetve munka) ellátásának biztosítása	—	—	—	+
8. Sztenderdizált termékek tömeggyártása	—	—	—/+	+
A munkaszervezeti típus	látszólag taylori			taylori

A négy elemzett esetből háromban, a műszeripari vállalatnál, a gyógyszergyárban és a karbantartó gyáregységekben a munkafolyamat fenntartásához, a folyamatos együttműködéshez a taylori szabályok állandó áthágására volt szükség. A gyógyszeripari vállalatnál az állandóan változó piaci igények és kooperációs korlátok miatt hivatalosan és szervezetten a munkafeladatok váltogatását, rotálását is meg kellett oldani, ennek megfelelően a normák állandóságát sem tudták biztosítani. Az alkalmazkodáshoz sűrűn változtatni kellett a különböző mutatókon, és a közvetlen termelésirányítókra hárultak a termelésszervezés és -programozás napi gondjai. A műszeripari vállalatnál és a vizsgált karbantartó egységnél a folyamatos munka érdekében a taylori módszerek — a termelési programok, a teljesítménykövetelmények, a munkautalványok, a normák és elszámolások — fiktívvé váltak. A munkások és a művezetők anyag- és szerszámkészleteikkel gazdálkodva, lényegében maguk szervezték meg a munkájukat. E „kényszerű" autonómiájukat azonban a vezetés nem vagy csak egyes munkáscsoportok esetében ismerte el. A munkások tehát a taylori módszerek szerint kialakított teljesítménykövetelmények, normák, elszámolások állandó kijátszására, illetve saját céljaik szerinti felhasználására kényszerültek. A tudományos vezetés munkaszervezetében mindkét vizsgált esetben a teljesítményszabályozás különféle változatai éltek, és a munkások érdekérvényesítési képességeik és lehetőségeik alapján erősen megoszlottak. Csak a csomagoló szalag — szakképzetlen nőket foglalkoztató — munkaszervezetében volt tapasztalható a taylori elvek szerinti működés. Itt a vezetés biztosítani tudta a sztenderd tömegtermelés kiszolgálását.[4]

A taylori szervezetek látszólagos fenntartása esetén megnő azoknak a munkáscsoportoknak — és velük együtt egyes irányító rétegeknek — a jelentősége, akik a nehézségeket áthidalva biztosítják a termelés folyamatosságát. E jelenség társadalmi következményei azonban mélyrehatóak és ellentmondásosak. A termeléshez

[4] A munkafolyamat hasonló típusú zavarai tapasztalhatók a szovjet ipari üzemek gyakorlatában is. „Az anyag- és munkaellátási gondok a szovjet ipari gyakorlatban nem csupán a taylori elvekre épülő munkaszervezetek hatékony működését nehezítik, hanem gátolják a tudományos vezetés elveivel szakító olyan szervezeti reformok bevezetését is, mint a munkavégzés brigádrendszere" ([20] 96. l.). Lásd még [5].

nélkülözhetetlen erőfeszítésekre képes csoportok egyúttal kedvező érdekérvényesítési pozíciókhoz jut*hat*nak. E lehetőségek megragadásában, kihasználásában azonban már egyéb társadalmi feltételek — lakáshelyzet, családi háttér, informális kapcsolatok stb. — erősen differenciálják a munkásokat.[5] A diszfunkcionális működésből fakadó hatalmi viszonyok viszont időről időre újra is termelik a fennakadásokkal, zavarokkal terhelt szervezetet ([15], [26]).

A fejlett tőkésországok tapasztalatai azt mutatják, hogy idővel e munkás- és termelésirányító réteg számára túl költségessé válik a formális vállalati, szervezeti keretek között, működtetni a munkafolyamatokat, kialakítani a tényleges kooperációt. Az erre képes dolgozók szakmai, „szervezeti", „társadalmi" tudásukat inkább önálló kisvállalkozókként kamatoztatják. Ehhez igen gyakran ösztönzést, támogatást kapnak a nagyvállalatoktól is. A vállalati felső vezetés decentralizálással próbál az ellenőrzés, felügyelet, igazgatás költségeitől szabadulni. Gyakran a szakszervezet hathatós támogatásával, velük szemben érdekeket érvényesítő csoportokkal, immár mint alvállalkozó, bedolgozó kisszövetkezettel, kisiparossal igyekszik viszonylagos érdekközösséget teremteni ([4], [11], [23]).

A taylori munkaszervezet eredményességét a szükséges előfeltételek megteremtése sem garantálja. E feltételek kihasználása az érintett munkásokon, vezetőkön és a termelést kiszolgálókon múlik. A munkafolyamatban részt vevők tényleges cselekvését döntően az határozza meg, milyen lehetőségeket teremt a munkaszervezeti forma érdekeik érvényesítésére. Következésképpen a taylori módszerek bevezetésében tapasztalható fogyatékosságokon túl, magának e munkaszervezeti formának a kritikai elemzésére is szükség van.

Taylori elvek — ipari gyakorlat

A tőkésvállalatok vezetői kezdettől fogva ismerték a tudományos vezetés elveinek alkalmazásával járó technikai, gazdasági, társadalmi nehézségeket. A gazdasági dekonjunktúra, a piaci verseny kiéleződése következtében a már régóta észlelt *technikai* hátrányok növekvő gondokat okoznak a fejlett ipari országok vállalatainál. Ilyen technikai gond például az, hogy az anyagmozgatásra, szállításra fordított idő túlságosan hosszú, hogy a különböző munkakörökben dolgozók munkaterheinek egyenlőtlenségeit a legkifinomultabb technikával sem sikerül megszüntetni; s hogy a megalapozott és elfogadható műveleti idők kialakítása technikailag nehézkes és társadalmilag bonyolult folyamat.

Vállalatainknál a Nyugaton is zavaró tényezők még súlyosabbak. Nemhogy az anyagmozgatásra fordítandó időt nem sikerül lerövidíteni, de a munkaterhek kialakításakor sokszor figyelmen kívül marad, hogy anyagmozgató eszközök és személyzet hiányában ezt a tevékenységet is a munkások végzik.

„Az eredeti munkanormákat úgy állapították meg, hogy megígérték az anyagok kéz alá készítését. Ez később megszűnt, mert más munkaterületeken is csökkentették a létszámot, most mi vagyunk az anyagmozgatók, és ez nehezen fér be a normába", jelezték gondjaikat a munkások egy jelentős és eredményes szervező munkát folytató nagyvállalatunknál [24].

Nemcsak a munkafolyamat technikai felszerelését, gépesítését nem sikerül oly módon megoldani, hogy az egyes munkakörök terhelése nagyjából azonos legyen, hanem a munkafeladattal, az anyaggal, a gyártóeszközzel való ellátást sem tudják azonosan biztosítani a munkások számára. A munkaterhek tehát még egyen-

[5] Ladó Mária és Tóth Ferenc esettanulmányukban sokoldalú elemzéssel mutatják be, hogy e kedvező, „centrális" helyzetű rétegtől milyen nagy szakmai, szervezeti, társadalmi jártasságot, emberi erőfeszítést igényel pozícióik megtartása [16].

lőtlenebbé válnak azáltal, hogy a munkaellátásról is maguknak a munkásoknak kell gondoskodniuk.

„A szerelőket rövid ideig szemlélve a legfeltűnőbb a jövésük-menésük, az, hogy nem a munkahelyükön tartózkodnak és termelnek, hanem a gyáregység legkülönbözőbb területein mászkálnak. Sorra járják a különböző raktárakat, hogy a számukra szükséges alkatrészeket összegyűjtsék. ... De sokszor az irodákban is lehet szerelőkkel találkozni" — írták a Munkaügyi Kutató Intézet munkatársai egyik műszeripari vállalatunknál szerzett tapasztalataikról [15].

Az időmérés és a normaidők kialakításának technikai nehézségeit fokozzák a rendszertelenül változó termelési feltételek, a hiányosan karbantartott, egyenetlen műszaki állapotú gépek, a munkaellátás hullámzásai, a változó anyagminőség.

„Hazai anyag hiányában jobb minőségű nyugati import alapanyagból kezdett dolgozni az üzem, és a dolgozók jól kerestek. Túl jól. ... A kiugró kereseteket úgy nyesték le, hogy enyhítettek a prémium progresszivitásán. Így jó minőségű alapanyag esetén a prémiumok nem ugrottak meg, viszont rossz minőség esetén sem kerestek annyira gyengén, mint korábban. Ez a megoldás végső soron gyengítette a termelékenység és a bér kapcsolatát" — hangzott el az egyik termelésirányító vezetővel készített interjúban [24].

A taylori elvek szellemében kialakított munkaszervezetek működése során a technikai (szervezéstechnikai, ösztönzéstechnikai) gondok mellett a vállalatok vezetőinek olyan állandó *társadalmi feszültségekkel* is szembe kell nézniük, amelyek az efféle munkaszervezeti formák szükségszerű velejárói.

— A munkafolyamatban közreműködő egyének elszigetelődnek egymástól, ami nemcsak a vezetéssel szembeni kollektív fellépésüket teszi lehetetlenné, hanem a termelési célokkal való azonosulásukat is gátolja. A részfeladatokra és egyéni teljesítménybérre épített munkaszervezetek közismert jelensége a széthúzás, az individualista magatartás.

A teljesítménybérben dolgozókra jellemző „én gépem — te géped" szemléletről így panaszkodik egy szerszámgépgyári munkás: „Amíg csoportelszámolásban voltunk, az volt a jó, hogy senki sem nézte, hogy most esetleg a másik gépén dolgozom, és a másiknak segítek, mert arra gondolt, hogy ezzel is több lesz a termelés, és az neki is kifizetődik. Most, amikor egyéni elszámolás van, és látom, hogy nekem nincs darabom, nem tudok dolgozni, a másik előtt meg ott van a sok darab, és nem csinálja, akkor se megyek oda, mert azt ő számolja el, az ő pénze lesz" [9].

— Az egyszerű részfeladatokra szegényedő munkakörök a szakképzett munkásokat megfosztják szaktudásuk hasznosításának lehetőségétől, a képzetlen dolgozókat pedig a szakmai fejlődés perspektívájától.

Egy nemrégiben végzett kutatás például arról számol be, hogy a nagyszériás gyártás kívánalmaihoz idomult, specializált varrási műveleteket végző varrónők közül még az egykori szakmunkásnők is „elfelejtették" a kézi varrást, magát a ruhakészítést.[6]

— A munkások csökkenő önállósága szűkíti a cselekvési és érdekérvényesítési lehetőségeiket a munkafolyamatban.

Egy bútorgyárban például a régi asztalosszakemberek munka után, hétvégeken azért járnak „maszekolni", hogy — mint mondták — „ne felejtsék el, hogy asztalosok". A gyárban ugyanis szabászra, felületkezelőre, díszítőre, a fiókok beragasztójára, az ajtók beszerelőjére van szükség, nem pedig sokoldalúan képzett asztalosokra. A fiatalabb szakmunkások nem is maradnak itt. A gyári szakszervezeti titkár nyilatkozata szerint „1983-ban 30 asztalostanulónk végzett, közülük 11 maradt a gyárban. A többit máshova vitte a szép munka."

[6] A ruhaipari szériatermelés és a munkásképzettség összefüggéseit tárgyalja [7].

A taylori munkaszervezet társadalmi diszfunkciói az egyéni és kollektív munkásellenállás számtalan formáját hívták életre. A vállalatvezetés számára a hiányzások, a fluktuáció mellett a legtöbb gondot a minőségrontás, a fegyelmezési nehézségek, a teljesítmény-visszatartás okozzák. E kedvezőtlen tapasztalatok arra utalnak, hogy a taylori munkaszervezet adott időszakban célszerű felhasználási módja lehet ugyan a tanulatlan és olcsó munkaerőnek, alkalmatlan viszont az anyagi boldogulás mellett a szakmai fejlődés igényével fellépő *dolgozóban rejlő többletlehetőségek* felszínre hozására.

Az elmúlt évtizedben, amikor a fejlett tőkésországok iparvállalatainál alapkövetelmény lett a gyors termékinnováció, a piac igényeire való rugalmas reagálás, a taylori elvek ellentmondásba kerültek a gazdálkodás céljaival is. A részfeladatokra specializált, képzetlen munkaerővel, a hatalmas, merev technikai és adminisztratív apparátussal nem tudják megtartani pozícióikat. A tőkés nagyvállalatok vezetői egyre inkább igénylik az eddig csak végrehajtó feladatokra szakosított munkások odafigyelését, a termelés céljai iránti elkötelezettségét, a zavarok elhárításában való részvételét. A nagyértékű berendezések kezeléséhez, ellenőrzéséhez, az új technológiák sokoldalú felhasználásához újraegyesíteni törekszenek a munkafeladatok tervezését és végrehajtását, a szellemi és fizikai munkát ([3], [7], [13], [18], [21], [23]). Ugyanakkor a fejlett ipari országok számos kutatója szerint a taylorizmus csak a célokban, elvekben lett általános.[7] A valóságban a nyugati iparvállalatok nagy része sem tudta teljes mértékben megvalósítani, legfeljebb hivatalos eljárásait próbálta közelíteni a taylori elvekhez. Az ipari gyakorlat azt mutatta, hogy a taylori szervezetben „külsődleges" eszközökkel — technológiával, előírásokkal — létrehozott kooperáció kisebb-nagyobb mértékben mindig is rászorult a dolgozók közötti „belső" vagy „autonóm" együttműködésre. Számos hazai és külföldi elemzés ([1], [3], [18], [28]) bizonyította, hogy a munkafeladatok végrehajtását sosem lehetett teljes mértékben függetlenné tenni a munkásoknak a termelésben megszerzett gyakorlatától, együttműködési képességétől. F. Butera például leírja, hogy tervezett beavatkozás, hivatalos munkaszervezeti reformok nélkül, épp a munkások „belső" együttműködésének hatására milyen változások történtek számos olasz iparágban. „A műszeriparban, elektronikában, textiliparban a nagy szalagok helyett kisebb egységek jöttek létre. A javítást gyakran a szerelők, a szalagon dolgozók végzik, a különböző munkafázisok között gyakori a munkások cserélődése, az adott kívánalmak szerint a dolgozók egy-egy teljes munkaciklust is elvégeznek. Emellett raktározási és mikroprogramozási feladatokat is ellátnak. ... A folyamatiparban a teljes berendezés kezelésére, áttekintésére képes munkásokkal dolgoztatnak" ([3] 71., 72. l.).

A magyar gazdaság olyan közismert problémáira, mint a gondatlan munkavégzés, a hiányzások, az alacsony munkafegyelem, a közömbösség, a teljesítményvisszatartás, sem lehet a taylori módszerek alkalmazása a megoldás, amely hosszabb távon újratermeli, sőt súlyosbítja e gondokat.[8]

Emberi erőforrásainkat akkor tudjuk optimálisan hasznosítani, ha az együttműködésből az érdek- és hatalmi viszonyok hatására olyan munkaszervezeti for-

[7] A taylorizmus elvi térhódítása azonban a társadalom más szféráira is hatással volt. Az ideálnak tekintett munkaszervezetek szelektív felsőoktatási rendszert, úgynevezett elitképző főiskolákat feltételeznek. Az ilyen jellegű felsőoktatási intézményekben végzett szakemberek aztán képtelenek olyan szituációkban dolgozni, amikor a munkavégzés feltételei áttekinthetetlenek, bizonytalanok.

[8] A taylorizmus alkalmazásának harmadik világbeli veszélyeiről így ír a téma egyik kutatója, J. Ruffier francia szociológus: „Nemcsak az elmaradott technológiák, hanem ezek a szervezeti módszerek is a fejlődő országok végleges lemaradásához vezethetnek, hiszen nagy veszteségeket okozó diszfunkciókkal képesek csak működni, s így iparuk hatékonyságban képtelen lesz állni a versenyt" [22].

mák alakulnak ki, amelyek támogatják az alkotó, kezdeményező, együttműködő magatartást, és visszaszorítják a közömbös és passzív viselkedést. Ezekben a munkaszervezetekben nemcsak a követelmények teljesítését, hanem a teljesítés feltételeinek megteremtését is ösztönzik és megbecsülik. A teljesítmények tartós növelését olyan munkaszervezetek tudják elérni, amelyek számolnak a munkavégzés *valóságos* feltételeivel és jellemzőivel; a munkaerőhelyzettel, a kooperációs viszonyokkal, a fejlesztési források szabta korlátokkal, a foglalkoztatáspolitika alapelveivel stb. Olyan munkaszervezetek kialakítására van szükség, amelyekben a „hiány", a fennakadások, a változó körülmények nem a teljesítmények elmaradását indokló adottságként jelennek meg, hanem *a teljesítmény részeként elismert*, megoldandó feladatokként.

Hivatkozások

[1] *Berki Sándor:* Munkások és automatizáció. Kultúra és Közösség, 1981. 5. sz.
[2] *Bogdán János:* Teljesítménynövelés és munkaszervezeti viszonyok. A [25] kötetben.
[3] *Butera, F.:* L'orologio e l'organismo. F. Angeli, Milano, 1984.
[4] *Brusco, S.:* The Emilian modell: productive decentralisation and social integration. Cambridge Journal of Economics, 1982. 6. sz.
[5] *Drach, M.:* Zlobin entre Taylor et Stakhanow (Formes Nouvelles de la Mise au Travail en URSS). Travail, 1983. 2—3. sz.
[6] *Doray, B.:* Le Taylorisme, une folie rationelle? Dunod, Párizs, 1984.
[7] *Dubois, P.—Durand, C.:* Les Politique Patronales d'innovation. Critique de l'Économie Politique, 1983. április—szeptember.
[8] *Farkas Zoltán:* Munkások érdek- és érdekeltségi viszonyai, Szociológia, 1983. 1—2. sz.
[9] *Fazekas Károly:* Teljesítményhiány és teljesítménybérezés a vállalati gazdálkodásban. Egyetemi doktori értekezés, MKKE. 1980.
[10] *Fridenson, P.:* Historie des Usines Renault. Párizs, 1972.
[11] *Hamar Judit:* Az olasz kis- és középvállalatok sikerei — tanulságokkal. Külgazdaság, 1984. 11. sz.
[12] *Héthy Lajos:* Gazdaságpolitika és érdekeltség. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[13] *Héthy Lajos—Gustavsen, B.:* Szervezett vagy „humanizált" ipari munkát? Valóság, 1984. 10. sz.
[14] *Köllő János:* Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
[15] *Ladó Mária—Tóth Ferenc:* A munkaráfordítások elismertetésének mechanizmusa és társadalmi következményei. A [25] kötetben.
[16] *Ladó Mária—Tóth Ferenc:* A munkaszervezet centrumában. Kutatási jelentés. Az ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézete, 1984.
[17] *Makó Csaba:* Lenin és a tudományos vezetés, Gazdaság, 1981. 4. sz.
[18] *Makó Csaba—Dubois, P.:* A kontroll és a munkásautonómia viszonya a munkafolyamatban. Ergonómia, 1984. 1. sz.
[19] *Moutet, A.:* Les Origines du Systeme de Taylor en France, le point de vue patronal (1907—1914). Le Mouvement Social, 93. sz. 1975.
[20] *Pahomov, Ju.:* Mehanyizm hozjajsztvovanyija. Planovoje hozjajsztvo, 1982. 10. sz.
[21] *Rollier, M.—Vazzoler, G.:* Organizzazione del Lavoro e Contrattazione. Quaderni di Rassegna Sindacale, 94. sz. 1982.
[22] *Ruffier, J.:* Industrialiser sans tayloriser. Sociologie du Travail. 1984. 4. sz.
[23] *Sabel, Ch.:* Work and Politics. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1982.
[24] *Nagy Katalin—Simonyi Ágnes:* A szervezés határai, az ösztönzés korlátai. A [25] kötetben.
[25] *Simonyi Ágnes* (szerk.): A teljesítménynövelés feltételei a munkaszervezetben. Az ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézete, 1983.
[26] *Szurkos Mária:* Egy munkaszervezési módszer bevezetése és átalakulása. A [25] kötetben.
[27] *Taylor, F. W.:* Üzemvezetés, A tudományos vezetés alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
[28] *Wood, S.:* The Degradation of Work? Hutchinson, London, 1983.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (856—872. l.

Gondolatok és elképzelések a magyar információgazdaságról

Szabó József—Dienes István

Bevezető

Az információk előállításával, feldolgozásával és továbbításával kapcsolatos tevékenységek gépesítése és ennek kapcsán egy közös ismérvekkel rendelkező információgazdaság kialakulása ma mind a világgazdaságban, mind az egyes országok gazdaságában és társadalmában végbemenő folyamatok egyik legjelentősebbike.* E jelenséget vizsgálva a nemzetközi közgazdasági szakirodalomban Machlup [7] úttörő munkája nyomán számos tanulmány született, amely az információgazdasághoz hasonló értelmű „information sector", „informatics", „information industry", „knowledge industry" stb. méreteit, sajátosságait kívánta feltárni.

Az önmagukban is vizsgálható információs tevékenységek gyűjtőfogalmának kialakítását és gazdasági elemzését a következők indokolják:

— A társadalmi termelés fenntartásában és bővítésében a munkamegosztás előrehaladásával egyre több, mára már számottevő mennyiségű információs termékre és szolgáltatásra van szükség.

— Az információs javak előállítása egyre inkább a számítástechnikára épülő hasonló technológiát, módszertant igényel, az információs tevékenységek aggregálódnak. Az információs tevékenységek egyúttal a számítógépesítés jövőbeli színterei is.

— A munkamegosztás során nagy számban jöttek létre szervezetileg és gazdaságilag elkülönült termelőegységek az információs tevékenységek ellátására, azok működése sok esetben nagyüzemivé vált. A gazdaságilag fejlett országokban az információs tevékenységeket felölelő ágazatok a nemzetgazdaságban jelentős súlyt képviselnek, és fejlődési dinamikájuk meghaladja a többi ágazatét.

— Az információs termékek és szolgáltatások egyre nagyobb szerepet töltenek be a termelő felhasználásban és a felhalmozási folyamatokban, így erőteljes hatást gyakorolnak a többi termelési ág teljesítményére és hatékonyságára. Gyorsabb fejlődési ütemük következtében egyik jelentős tényezőjévé váltak a gazdasági és társadalmi átstrukturálódási folyamatoknak.

— Végül az információs javak előállítása, forgalmazása sajátos jogintézményeket igényel, amelyek az e termékekhez kapcsolódó szerzői, rendelkezési, fel-

* Ennek néhány nemzetközi vonatkozásáról lásd Gömbös Ervin: Az új információs és kommunikációs világrend és gazdasági vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1985. 4. sz. (A szerk. megj.)

Szabó József a KSH Számítástechnikai Alkalmazási Főosztályának osztályvezetője; *Dienes István* a KSH Számítástechnikai Alkalmazási Főosztályának osztályvezetőhelyettese.

(Tanulmányukhoz a szerzők fölhasználták a KSH-ban folyó információgazdasági kutatás egyes módszereit és adatait.)

használási és vagyoni értékű jogokat szabályozzák. E jogi szabályok az információs javak körében hasonlóságokat mutatnak, és valamelyes integrációjuk is megindult.

A magyar közgazdasági irodalomban sem új az a felismerés, hogy az információs tevékenységek, az információgazdaság a gazdaság egészének működése szempontjából igen jelentős, valóban gazdasági szemléletű értékelése és kezelése jövőnk egyik kulcsa. Lassuló idő című könyvében Bródy András [3] hangsúlyozta az oktatás és képzés jelentőségét, Kozma Ferenc [5] az oktatás gazdasági szerepét T. W. Schultzcal [11] megegyezően beruházásnak tekinti, amelynek eredménye a dolgozó ember munkavégző képességében megtestesülő nemzeti vagyon. Ifjabb Marosán György [8] és Vámos Tibor [13] az információgazdaság egészével foglalkoztak. Számos résztanulmány jelent meg az egyes információs ágazatok gazdasági kérdéseiről [6]. Az egyik oldalról felismerik azt, hogy „baj van" az oktatással, a tudományos kutatással és a műszaki fejlesztéssel. A másik oldalról mások felismerik, hogy ma épp az információgazdaság ágazatai a vivő ágazatok. A gondolatok lassan szövetté állnak össze, amelyek — mint Wells láthatatlan emberének ruhája — kirajzolják a gazdaság testén növekvő, önállósuló új részt és tennivalóinkat.

Ebben az írásunkban arra vállalkozunk, hogy nagyvonalú képet rajzoljunk a gazdaságnak erről az új nagy „ágáról", amely olyan termékek előállításával foglalkozik, mint a könyvek, újságok, hanglemezek, ügyiratok, kéziratok, magnószalagok, diskettek, olyan nem tartós jeleket állít elő, mint a rádió- és tv-adások, és létrehozza, bővített módon újratermeli *az emberi munkaerőben megtestesülő tudást.*

Az információs tevékenységek egységes keretben történő szemlélete lehetőségeket kínál a közép- és hosszú távú tervezés, a struktúraalakítás, a munkaerő-politika számára, a termékstruktúrának, a termelési profilnak nemcsak az iparon belüli, hanem a népgazdaság valamennyi ágára kiterjedő átalakítására, korszerűsítésére, az információgazdaság állami irányításának áttekintésére és egységesítésére.

E tanulmányban áttekintjük az információgazdaság munkaerő- és eszközállományát, valamint éves teljesítményét, becslést adunk az információs teljesítmények és állományok természetes mértékegységben mért nagyságrendjeire, végül vázoljuk az információgazdaság várható fejlődését.

Az elemzés céljára a gazdaság háromszektoros modelljét (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatás) Porat [9] nyomán négyszektorosra bővítettük, az információs tevékenységeket az előbbi háromból kiemelve és egy negyedik, információs szektorba rendezve. Az információs tevékenységek összességét, az információgazdaságot vizsgáljuk, melyben az információs tevékenység az információs termékek előállítása és az információs szolgáltatás.

Információs terméken értünk minden olyan dolgot, amely tartósan és rendeltetésszerűen jelet hordoz. Az információs termékek történelmileg korán megjelent és áruként forgalmazott csoportja a nyomdaipari termék, néhány évtizedes múltra tekintenek vissza a hanglemezek és a filmek, kevesebbre a műsoros hangszalagok. 1982-től tűntek fel a termékek sorában a szoftver és a számítástechnikai adattermékek. Más termékek termékkénti elismerésükre várnak (például műszaki tervdokumentáció), illetve termékkénti minősítésük ma még — szemléleti okokból — egyáltalán nem időszerű.

Információs szolgáltatáson az információ-előállító résztevékenységeket, a nem tartós vizuális jelek előállítását vagy az információtovábbítást értjük.

Az információs ágazatok főtevékenysége információs tevékenység; ide soroljuk a kutatást, a fejlesztést (a K+F-ágazatokat), a nyomdaipart, a távközlést, az adatfeldolgozást, az oktatást, a kultúrát, a pénzintézeteket, az egészségügyet részben, az államigazgatást és a jogbiztonságot.

Az információgazdaság munkaerő-állománya

Információs foglalkozásúnak tekintjük azokat az aktív keresőket, akik információs terméket állítanak elő, illetve tevékenységük célja és eredménye információszolgáltatás.

A hazai és külföldi adatok [10] alapján készült 1. sz. ábra tanúsága szerint Magyarországon az összes információs foglalkozásúak aránya a fejlett tőkésországokhoz hasonló ütemben és irányban alakult.

Bár az információs dolgozók száma abszolút mértékben minden ágban nőtt, gyorsabb növekedéssel találkozunk a nem információs ágazatok összességében, mint az információs ágazatokéban [12]. A jelenség egyik fő oka a gazdálkodó szervezetek fejlesztési politikájában rejlik. A szervezetek elsősorban a számukra tömegmunkát jelentő főtevékenységet gépesítik, és az ilyen módon felszabaduló, a főtevékenységhez kapcsolódó szakmunkaerő létszámaránya csökken. Ebből a fejlesztési politikából következik az is, hogy az információs tevékenységre szakosodott gazdálkodó szervezetekben az információs tevékenység termelékenysége is jobban növekszik, mint a többi ágazatban.

A 2. sz. ábrában Sebestyén Tibor adatai alapján [12] feltüntettük a négyszektoros modellnek megfelelő foglalkoztatásszerkezet tény- és prognózisadatait, valamint az Egyesült Államokra vonatkozó idősorokat, hogy szemléltessük a változások irányait.

Az ábrán jól látható, hogy a fő foglalkozási csoportok arányai Magyarországon az Egyesült Államokéhoz hasonló változást mutatnak. Figyelemre méltó a görbék nagymértékben hasonló lefutása. Magyarországon azonban 20 évnél nagyobb fáziskésés figyelhető meg, ezenkívül a magyar foglalkozási görbék „laposabbak", azaz a késői specializálódás eredményeképpen ez a szakosodás már nem lehet olyan mértékű, mint az Egyesült Államokban, ahol leszüretelik mind a korai, mind a nagymértékű specializálódás járadékát.

1. sz. ábra

Az információs foglalkoztatottak az összes foglalkoztatott százalékában

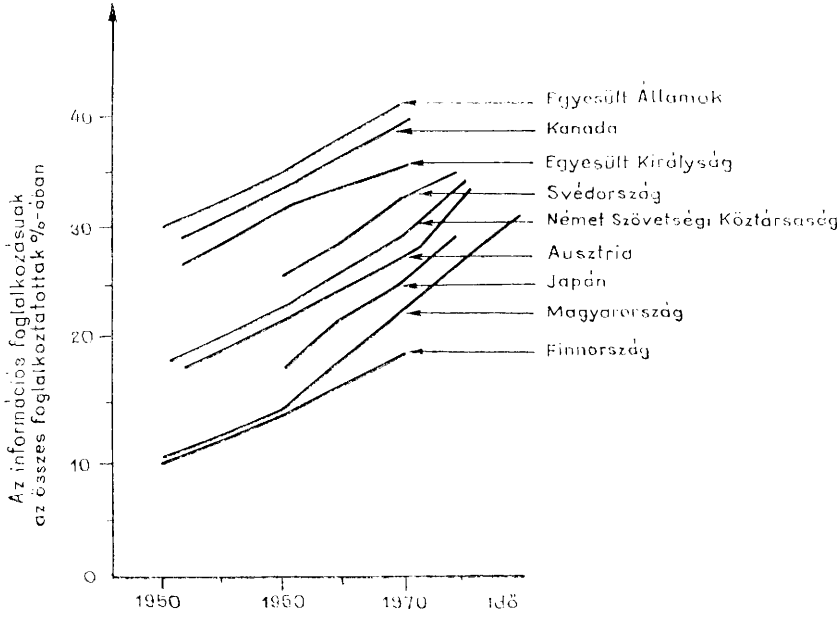

2. sz. ábra

A foglalkozások szektorális megoszlása

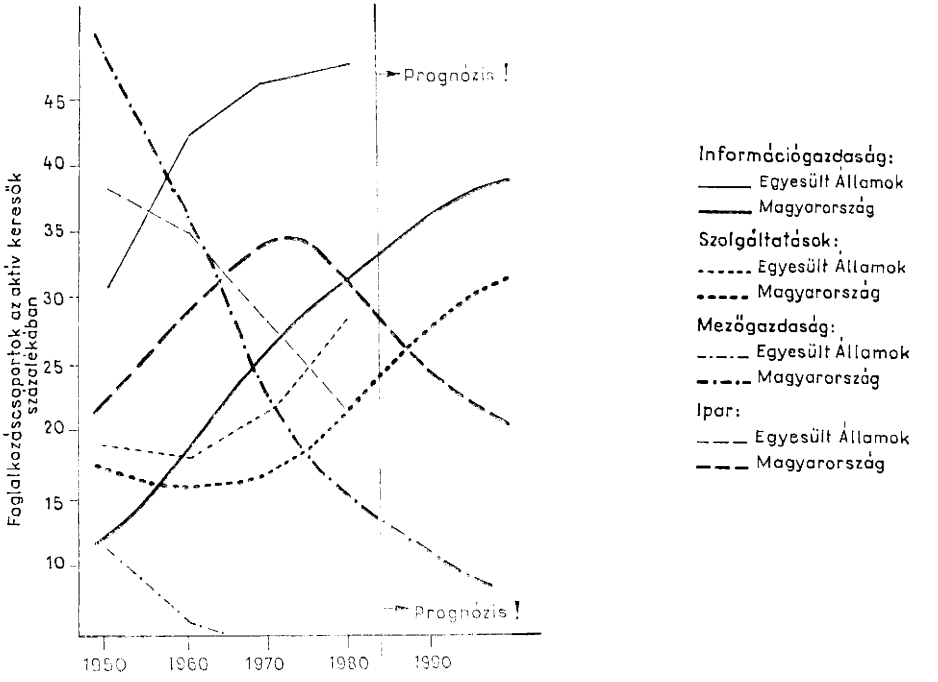

Az információs foglalkozások egyesült államokbeli magas arányát indokolja még, hogy a legfejlettebb információs technika, műholdas távközlési rendszerek és adatbázisok birtokában az Egyesült Államok a legjelentősebb információexportőr ország is.

Hasonló szerkezetváltozást mutat az Egyesült Királyság, valamint Ausztria munkaerő-struktúrája is [10].

A négyszektoros foglalkozási struktúra fejlődésmenetének kimutatására a 3. sz. ábrán Magyarország 1970. és 1980. évi állapotát kiindulópontokként rögzítettük. Ezután Magyarország más időpontokban mért és a más országok tetszőleges időpontokban mért struktúráinak euklideszi távolságát a bázisidőszak léptékével a kiindulópontoktól felvive jutottunk hozzá az egyes országok egyes időpontokban mért struktúráját ábrázoló pontokhoz. Ez az ábrázolás alkalmas arra, hogy segítségével szemléltessük azokat az időszakokat, amikor az adott ország fejlődése Magyarország 1970 és 1980 közötti fejlődésével konvergens volt, azaz a magyar és a külországi struktúra hasonlósága növekedett, és azokat az időszakokat, amikor ez a hasonlóság csökkent, azaz a fejlődés divergens volt.

A görbék lefutása önmagában is jól mutatja, hogy a fejlődés nem egyféleképpen, de egyirányban játszódik le. Mégis érdemes szemügyre venni, hogy a műszakilag fejlett nyugati országok fejlődésmenetének egyes pontjaihoz hány évvel később került Magyarország a legközelebb. Ilyen módon években kifejezett lemaradási időkhöz jutunk. A görbék lefutásának hasonlósága igazolja a foglalkozási struktúrára készült prognózist (2. sz. ábra) is.

Az információs foglalkozásúak megoszlását az OECD osztályozása szerint a következő csoportosításban vizsgáljuk: „információ-előállítók", „információfeldolgozók", „információelosztók" és az „információs infrastruktúra" csoportjai.

3. sz. ábra

A foglalkozásstruktúra változása Magyarországon, az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban

(Magyarország 1970-es és 1980-as helyzetéhez viszonyítva távolságtartó ábrázolás)

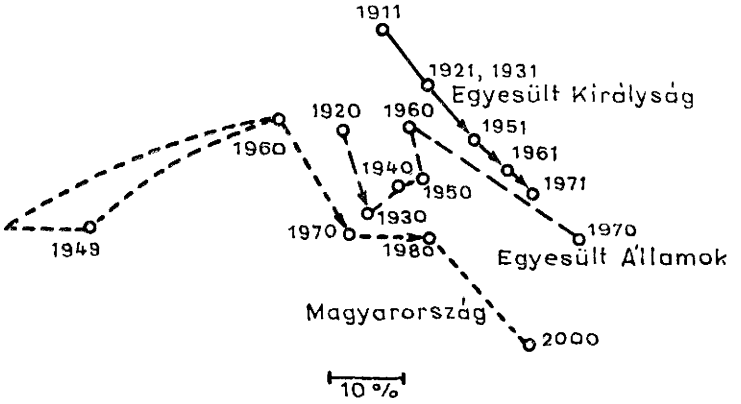

Az információ-előállítók új ismeretet állítanak elő, vagy azt megfelelően felhasználható alakra hozzák. Ide tartoznak a műszaki-tudományos dolgozók, a mérő, adatgyűjtő foglalkozásúak és a tanácsadók.

Az információfeldolgozók közé tartoznak a vállalati és az állami vezetők, a termelési és az igazgatási folyamatok irányítói, az ügyintézők, valamint az ügyviteli dolgozók.

Az információelosztók közé az oktatókat és a tömegkommunikáció dolgozóit, az *információs infrastruktúra* dolgozói közé az információs gépkezelőket és karbantartókat, így a posta távközlésben foglalkoztatott dolgozóit, a nyomdászokat és a számítógép-kezlőket soroljuk.

E fő csoportok aránya Magyarországon és Ausztriában 1960 és 1980 között hasonlóan alakult. Mindkét országban az információfeldolgozók részaránya a legnagyobb, ezt követik az információ-előállítók. Magyarországon az információelosztók (közvetítők), Ausztriában az információs infrastruktúra részaránya nagyobb, ami Magyarország ismert infrastrukturális elmaradottságát tükrözi. Figyelemre méltó, hogy Magyarországon az információfeldolgozók részaránya 1980-ban kisebb, az információ-előállítók részaránya pedig nagyobb volt, mint a megfelelő osztrák részarány. Véleményünk szerint ez nem jelent valamiféle túlképzést, hiszen az információfeldolgozók között is jórészt felsőfokú végzettségűek vannak. Sokkal inkább arról van szó, hogy Magyarországon a foglalkoztatásstruktúra talán még kevésbé mutatja az információs foglalkozások élesebb két csoportra válását, a rutinmunkát végzők arányának növekedését, egyes információs foglalkozások tömegessé válását. Az információelőállító-többlet egyébként nem tekintendő hátránynak, káros aránytalanságnak, hiszen bizonyos területeken mindig szükség lesz egyedi, egyéni információ-előállításra.

A szellemi foglalkozások információs foglalkozássá válásával és leértékelődésével legutóbb Bródy András foglalkozott, hosszú idősorokon mutatva be, hogy ez tartósan érvényesülő és nemcsak Magyarországon észlelhető tendencia [3]. Bródy e folyamat ellen érvel, és ezzel kimondatlanul is megfordíthatónak tartja azt. Véleményünk szerint az információs tevékenységek gépesítésével, iparszerűvé válásával elkerülhetetlenül egyre több információs foglalkozás válik rutinszerűvé, elkerülhetetlen a helyettesíthetővé váló munkaerő, a rutintevékenységet végző információs foglalkozások leértékelődése. Természetesen, ismét nemzetközi méretekben gondolkodva, nem mindegy, hogy ez milyen ütemben és mennyire követ-

kezik be a magyar információs munkaerő esetében. A vázolt tendenciát jól mutatják az 1. sz. táblázat számai.

1. sz. táblázat

Az információs rutinmunkát végző foglalkozásúak az összes foglalkoztatott százalékában

Ország	1950	1960	1970	1975	1980
Ausztria	..	..	20,2	..	..
Egyesült Államok	16,8	19,7	24,4	..	..
Egyesült Királyság	18,9	21,8	23,2	..	..
Japán	..	12,8	17,5	21,0	..
Kanada	17,0	19,4	..	..	..
Magyarország	..	17,8	..	..	18,2
Svédország	..	19,6	24,6	25,5	..

Forrás: [10]-es nyomán saját számítások.

Jelentős különbséget mutat az információfeldolgozók megoszlása: Magyarországon a munkafolyamat-irányítók és felügyelők számaránya sokkal kisebb, mint Ausztriában, az ügyviteli dolgozók számaránya pedig — várakozásunkkal ellentétben — 1980-ban nem nagyobb. Végül meg kell jegyezni, hogy mind a négy foglalkozási csoport mindkét országban — a mérési hiba határain belül — azonos ütemben bővül, vagyis egyelőre nem látható, hogy e tekintetben pozícióink változnának.

Megvizsgáltuk, hogy melyik ország mely időpontbeli információs munkaerő-struktúrája hasonlított leginkább a miénkhez. Az egyes országok információs munkaerő-struktúráját az OECD információs foglalkozási csoportjaiba soroltak százalékos arányával jellemeztük. Az egyes országok különböző időpontban megadott munkaerő-struktúrája közötti eltérésből képzett euklideszi távolságot használva fel, az adódik, hogy Magyarország 1970. évi, majd Franciaország 1975. évi információs munkaerő-struktúrája hasonlít leginkább az 1980-as magyar struktúrára. Ezt követi az Egyesült Királyság 1951. és 1971., valamint az Egyesült Államok 1950. évi struktúrája. A magyar struktúra általában távolodik az 1950—1960 közötti időszaknak a fejlett tőkésországokban megfigyelt struktúrájától, és közeledik az 1970-es évekéhez. A struktúra egyes országok esetében már a hetvenes, más országok esetében még a hatvanas évekéhez hasonlít inkább. Az Egyesült Államok struktúrája távolodik az 1970. és az 1980. évi magyar struktúrától, a svéd struktúra jelentősen és növekvően különbözik. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

A 3. és a 4. sz. ábra összevetése érdekes jelenségre vet fényt. Míg a munkaerő-struktúra egészének lemaradása az Egyesült Államok struktúrájától mintegy 30 év, addig az információs munkaerő-struktúráé csak mintegy 20—25 év. Valószínűleg ebben az esetben is érvényesül a magyar fejlődés sajátos követő jellege.

Az információs foglalkozásokat csoportosítani lehet aszerint is, hogy meghatározott időpontig előretekintve milyen mértékben várható gépesítésük, automatizálásuk. Tanulmányunkban a 2000-ig műszakilag lehetségesnek vélt gépesítést és automatizálást vizsgáltuk, különféle prognózisok és saját becslés alapján. Ezek szerint Magyarországon 1980-ban a 2000-ig automatizálható foglalkozásúak száma legalább 180 000, a számítógéppel segíthető foglalkozásúaké pedig mintegy 1 millió volt. Ezek közé tartoznak a telefonkezelők, gépírók, földmérő figuránsok, műszaki rajzolók, bizonyos orvosi és más laboratóriumi dolgozók, egyes ügyviteli munkakörökben dolgozók. A nemzetközi szakirodalomban vita tárgya, vajon az

4. sz. ábra

Az információs foglalkozásúak belső struktúrájának fejlődése néhány nyugati országban és Magyarországon
(Magyarország 1970-es és 1980-as helyzetéhez képest távolságtartó ábrázolás)

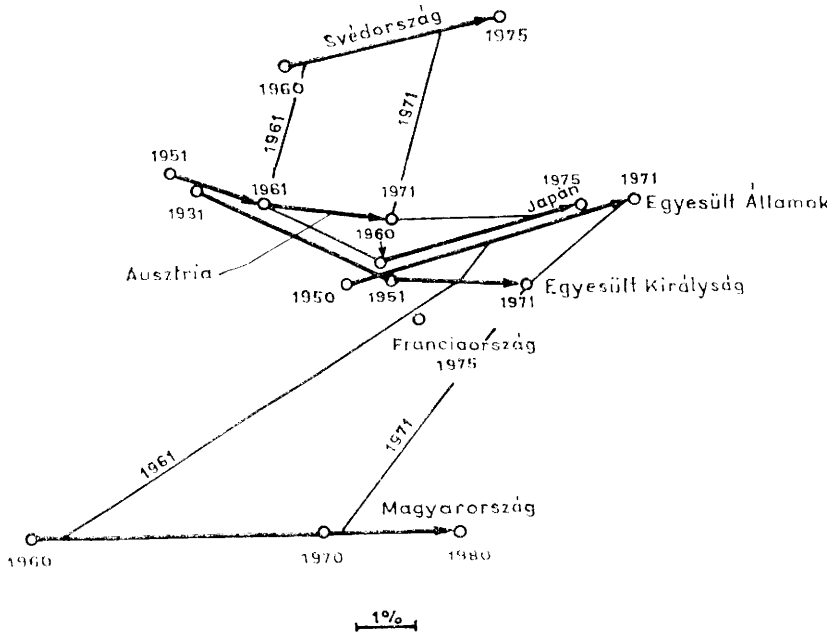

„információs forradalom" több vagy kevesebb munkahelyet teremt-e, mint amennyit megszüntet ([12], [18]). A gépesítés termelékenységnövelő hatása miatt a felszabaduló munkaerő elhelyezésére valószínűleg csak akkor van mód, ha egyidejűleg az információgazdaságot vagy a többi ágat extenzív módon is fejlesztjük.

Az eszközállomány

Az információs tevékenységek jelentős részét kitevő „szellemi" tevékenységek korábban nem voltak eszköz- és anyagigényesek. Más információs tevékenységek (így a nyomdaipar, filmgyártás) fennállásuk óta eszköz- és anyagigényesek. Összességükben az információs tevékenységekre mégis inkább a kis eszköz- és anyagigény volt a jellemző. Erre mutat például, hogy 1983-ban az információs ágazatba tartozó vállalatokban az egy foglalkoztatottra jutó bruttó eszközérték 374 ezer, ugyanez az „anyagi ágakban" 522 ezer Ft volt.

Az információs tevékenységek iparszerűvé válásával, gépesítésével eszközigényességük nő. Az információs tevékenységek állóeszköz-igényességének hosszú távú növekedését jól mutatják például az építőipari tervező, kutató és beruházó vállalatok adatai. 1970 és 1982 között az egy foglalkoztatottra jutó könyv szerinti bruttó állóeszközérték folyó forintban 41 ezer Ft-ról 126 ezerre nőtt [16].

Nem látható azonban az az élénk információs célú beruházási tevékenység, amely a népgazdaság egészének termelési szerkezetét kellően megváltoztathatná az információs tevékenységek javára. Jellemzőnek tekinthető, hogy a nettó/bruttó eszközérték aránya 1983-ban az anyagi ágakban tevékenykedő vállalatokban és szövetkezetekben 69 százalék, ezzel szemben a gépi adatfeldolgozó ágazatban csak 54 százalék volt ([16], [17]).

Az információgazdaság anyagfelhasználása a nem anyagi ágak anyagfelhasználása alapján becsülve nem különbözik jelentősen a népgazdasági átlagtól. Az anyagi, illetve a nem anyagi ágakhoz 1982-ben az 1 millió Ft bruttó termelésre jutó hazai anyagfelhasználás 493, illetve 456 eFt, tehát a nem anyagi ágak is anyagigényesek; importigényük 129, illetve 79 eFt [16].

Az információgazdaság teljesítményének számbavétele

Értékbeli számbavétel

Az információgazdaság teljesítményének megközelítésére a porati modellből indultunk ki, amely megkülönbözteti az elsődleges és a másodlagos információs szektort.

Az elsődleges információs szektor teljesítményét azok a gazdasági teljesítmények alkotják, amelyek a gazdasági szervezetek kibocsátásában információs termékekben és szolgáltatásokban jelennek meg, függetlenül attól, hogy azt piacon ár vagy díj ellenében értékesítik-e, vagy sem.

Az így meghatározott tevékenységeket tekintjük „elsődleges információgazdaság"-nak, amelynek teljesítményét, a GDP-hez való hozzájárulását vizsgáljuk.

Az elsődleges információgazdaság általunk helyesnek tartott fogalma szűkebb értelmű,* mint a nemzetközi szakirodalomban Porat nevével fémjelzett ún. elsődleges szektor fogalma. Ez utóbbiba ugyanis beletartoznak az információs gépek és berendezések (irodai felszerelések, számítógépek, híradástechnikai berendezések, műszerek stb.) gyártói, valamint javítói is. A porati értelemben vett elsődleges információs szektor teljesítményét összehasonlítás céljából azonban szintén kiszámítottuk, és ezen eredményeket használjuk a külföldi adatokkal való összevetésre.

A GDP mint teljesítménymutató kiválasztását az indokolja, hogy mint félnettó mutató, nem tartalmaz halmozódást, így valóságos teljesítményeket mutat, másrészt lehetővé teszi a nemzetközi összehasonlítást.

Az elsődleges információgazdaság teljesítménye a gazdálkodó szervezetek mérlegadatai alapján — nem nagy hibával — meghatározható.

A nem információs javakat kibocsátó gazdasági szervezetekben is jelentős információs tevékenység folyik, amelyek eredménye a gazdálkodó szervezeteken belül termelő felhasználásra kerül, és teljesítménye rejtve marad, illetve nem információs javakban jelenik meg. E rejtett információs tevékenység összességét nevezzük *másodlagos információgazdaságnak*, illetve a porati értelemben másodlagos információs szektornak.

Mivel ebben az esetben önálló információs javak kibocsátása nem történik, s a teljesítmény a mérlegek alapján nem mérhető, a számbavétel egyik módja a tevékenység szerinti becslés lehet. A másodlagos információs szektor teljesítményét a nem információs kibocsátású ágazatokban dolgozó információs munkaerő arányával becsültük meg.

A másodlagos információgazdaság elemzését a számítási nehézségek ellenére sem hanyagolhatjuk el, mert e tevékenységek gazdasági súlya számottevő, és az egyes szervezeteken belül kialakultak olyan „kvázi-vállalatok", amelyek szervezeti változások következtében önállósulhatnak, és így teljesítményük az elsődleges információs szektorban kerül számbavételre. Ilyen változásoknak lehettünk tanúi a közelmúltban megindult vállalati decentralizálások során. A nagyvállalatban eddig

* A táblázatokban, ábrákban ezt a szűkebb kört az „eszközök nélkül számolt érték"-ként jelezzük.

rejtett teljesítményű számítóközpontok, tervező- és kutatóintézetek önállósulva saját tevékenységük eredményével jelennek meg a piacon, a gazdasági elszámolásokban és a statisztikai számbavételben.

Így az elsődleges és másodlagos információgazdaság együttes vizsgálatával az információgazdaság szervezeti változásoktól független, tevékenységszemléletű elemzésére nyílik módunk. Az elsődleges és a másodlagos információgazdaság arányaiból a népgazdaság szervezetszintű munkamegosztási fokára is következtetni lehet.

A népgazdaság információs teljesítményét hozzáadott értékben a 2. sz. táblázat mutatja be.

2. sz. táblázat

A népgazdaság információs teljesítménye 1982-ben, hozzáadott értékben[a]
(milliárd Ft)

Megnevezés	Elsődleges információs tevékenység	Másodlagos információs tevékenység	Összes információs tevékenység	Népgazdaság összesen
Információgazdaság (az információs tevékenység eszközgyártás nélkül)	92,5 (12,2%)	151,4 (19,9%)	243,9 (32,1%)	758,5 (100%)
Információs szektor (Porat módszere szerint, eszközgyártással)	124,0 (16,3%)	145,9 (19,2%)	269,9 (35,5%)	

[a] A termékadók nélkül számolt érték, folyó áron.
Forrás: Saját számítás.

Számításaink szerint az elsődleges és a másodlagos információgazdaság teljesítménye 1982-ben Magyarországon meghaladta a hozzáadott értékben mért összteljesítmény 32 százalékát. E jelentős arány mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy az információs tevékenységek egy része ebben a számbavételben alulértékelt, mivel a teljesítmény 19 százalékát a költségvetés finanszírozza.

Az információgazdaság, illetve a porati információs szektor méretei nem különböznek lényegesen. (Az elsődleges információs szektor, illetve gazdaság méretében az eltérés 4,1, a teljes teljesítményben 3,4 százalék. Ez a kiegyenlítődés abból adódik, hogy az információs eszközgyártás másodlagos információs tevékenysége a másodlagos információgazdaság teljesítményét növeli.) Ez felbátorít bennünket arra, hogy a nemzetközi összehasonlításhoz felhasználjuk a porati módszer szerint számított adatokat.

Az 5. sz. ábra szerint az egyes országok elsődleges információs szektorának a GDP-hez való hozzájárulása nem mutat szoros összefüggést az egy főre jutó GDP-vel.

Az idősoros adatokkal rendelkező országok fejlődése szerint az elsődleges információs szektor teljesítményének részaránya a GDP-ben monoton növekvő, és jól látható az a tendencia, hogy az információs teljesítmények (munkaerő-ráfordítással vagy hozzáadott értékkel mért) részaránya általában gyorsabban növekszik, mint az országok fajlagos összteljesítménye. Különösen így van ez az alacsonyabb fajlagos teljesítmények tartományában.

Megfordítva: minél nagyobb egy országban az elsődleges információs szektor súlya a GDP termelésében, annál kevésbé függ az információs szektor további növekedésétől a GDP növekedési üteme. A fejletlen országokban az információs szektort jelentős mértékben kell fejleszteni ahhoz, hogy elérjék azt a szakaszt, ami-

5. sz. ábra

Az elsődleges információs szektor részaránya az egy főre jutó GDP függvényében

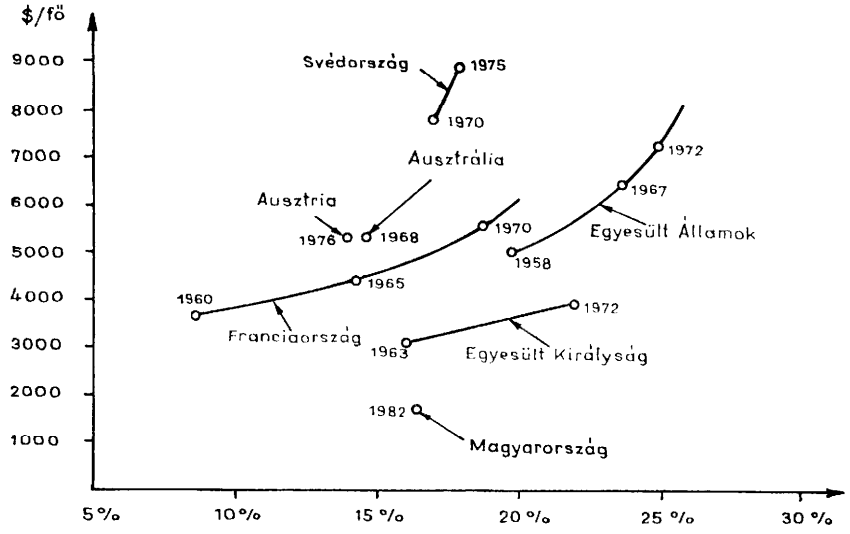

kor a GDP növekedése már viszonylag kevéssé függ az információs szektor arányától. *Más szavakkal a fejletlenség leküzdése információigényes.**

Az információs tevékenység gazdálkodási formák szerinti vizsgálatából kiderül, ahogy az információs teljesítményben a költségvetésnek döntő része van. A központi és a tanácsi költségvetés fedezte 1982-ben az elsődleges információs szektor teljesítményének 46,1 százalékát, hozzáadott értékben 42,7 milliárd Ft-ot. Ez azt is jelenti, hogy az elsődleges információs szektor által előállított információs termékek és szolgáltatások volumenében a költségvetés nagyobb szerepet játszik — a költségvetési teljesítmény alulértékelése miatt —, mint azt a hozzáadott érték részaránya mutatja. Félő, hogy ezzel együtt az információs javak iránti kereslet túl nagy területén hiányzik a tevékenységből a gazdálkodási kényszer.

Hasonló következtetésre jutottunk az elsődleges és a másodlagos információs szektor részarányának vizsgálatában. Magyarországon, mint azt a 2. sz. táblázat mutatja, a másodlagos információs szektor teljesítménye nagyobb, mint az elsődlegesé. Ezzel szemben az Egyesült Államok 1967. évi adatai szerint a teljes hozzáadott értékből az elsődleges információs szektor 25,1, a másodlagos pedig 21,1 százalékkal részesedett [9], és ez utóbbi azóta tovább csökkent. Ez ismét világossá teszi, hogy Magyarországon az információs tevékenységek sokkal kisebb részét végzik üzleti típusú vállalkozásban, mint a fejlett tőkésállamokban. A munkamegosztás folyamatában kialakult, gazdaságilag és szervezetileg önálló, extern információs teljesítményt nyújtó szervezetek hatékonyságát a piac értékeli. Közvetlen gazdálkodási kényszerük szorítja őket arra, hogy a keresletnek megfelelően alakítsák tevékenységüket. A piac értékeli, egyszersmind szelektálja is, vagyis felfuttatja vagy leépíti e szervezeteket. A másodlagos információs szektorban ez a kényszer

* D. Bell [1] ezt a folyamatot az új infrastruktúra kiépítésével hozza összefüggésbe. Szerinte történetileg elsőként a közlekedési, szállítási, másodikként az energiahálózati infrastruktúra épült ki. A jelen történelmi szakaszban — harmadikként — a kommunikációs és az információs infrastruktúra kiépítése van napirenden.

nem működik, vagy csak közvetve érvényesül, így az ily módon végzett információs tevékenység hatékonysága is alacsonyabb lehet. Végső soron a másodlagos információs szektor túlsúlya a munkamegosztás alacsony fokára utal, ami a gépesítés, automatizálás egyik fő gátjává is válhat hazánkban, mivel a szervezetek gépesítési, automatizálási tevékenységének fő színtere az alaptevékenység.

Az elsődleges és a másodlagos információs tevékenységek népgazdasági áganként meghatározott hozzáadott értékei rámutatnak arra, hogy a jelentős részben információs tevékenységeket tartalmazó szolgáltatási, egészségügyi, közösségi szolgáltatási és szállítás-hírközlési ágakon kívül az információs teljesítmények a többi ágban is számottevőek. Az információs tevékenységek legnagyobb forrása az ipar. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

6. sz. ábra

Az információs tevékenységek teljesítménye hozzáadott értékben, népgazdasági áganként (1982)

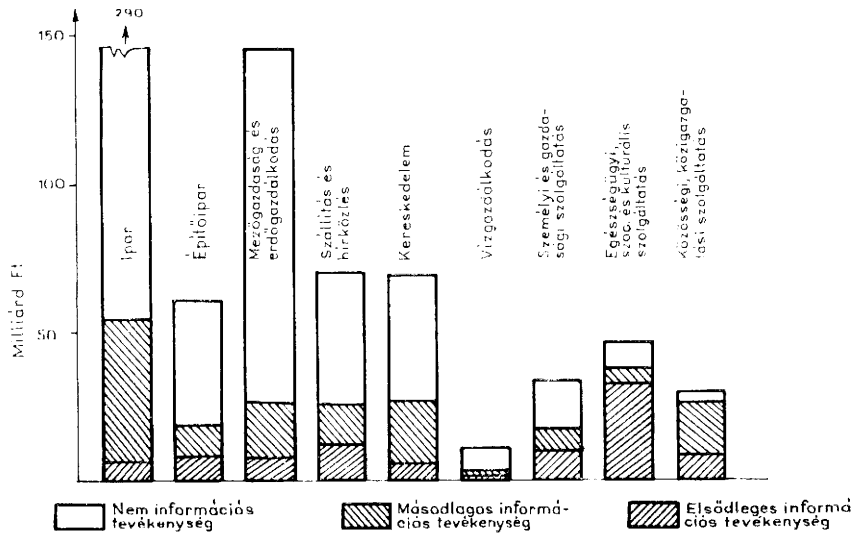

Az extern (elsődleges) információs tevékenység fő színtere az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatások népgazdasági ága. Az itteni információs tevékenység méreteire jellemző, hogy az ebből származó GDP több, mint ami az 1—3. ágak elsődleges információgazdaságából származik. Az ipar hatalmas másodlagos információgazdasága mutatja a munkamegosztás tartalékait, elsősorban a mérnöki tevékenységek szervezeti rendszerének továbbfejlesztési útját. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ipartól elkülönült mérnöki szervezetek egyfelelől piaci függőségük következtében jobban orientáltak piacképes mérnöki információs termékek és szolgáltatások nyújtására, másrészt érdekeik önálló képviselete hozzájárul e termékek és szolgáltatások reálisabb értékeléséhez.

Az információgazdaság természetes mértékegységekben

Az információ-háztartás történelmi alakulását vizsgálva mélyebb elemzés nélkül is felismerhető néhány alapvető tendencia.

A legszembetűnőbb *az információs termékek mennyiségének (a termelésnek és*

a felhalmozott vagyonnak) a növekedése. A korai társadalmaknak nem állt rendelkezésére olyan eszköz, amellyel információs termékeket vagy nem tartós jeleket hatékonyan lehetett volna előállítani és sokszorosítani. Csak a könyvnyomtatás felfedezése, a rotációs nyomógépek, majd a xeroxtechnika és a mágneses adatrögzítés feltalálása után nőtt meg jelentősen az információs termékek mennyisége. Ezt megelőzően a közvetlen kommunikáció, a jelként használt más tárgyak szerepe jóval nagyobb volt. Ennek következményei a társadalomra nézve a lassú információforgalom, az információk nagyobb eredetisége, az eszmék, a tudat lassabb változása voltak.

A mai fejlődésben kimutatható s a jövőre valószínűsíthető a közvetlen tapasztalaton alapuló tudás háttérbe szorulása, a közvetett és absztrakt tudás arányának növekedése az emberi munkaerőben felhalmozott információvagyonban. E két folyamat együtt jár az információforgalom, a kommunikáció struktúrájának az átalakulásával.

Mindezeknek a folyamatoknak a követéséhez, az információgazdaság termelékenységének a vizsgálatához az információgazdaságot természetes egységekben is számba kell venni.

A statisztikai rendszerek a különböző információs ágazatokban különböző természetes mértékegységeket alkalmaznak a termelés, a felhasználás és a vagyon számbavételére. A termékek mértékegysége a példány, ív, betűhely, kötési egység, a számítástechnikai adattermékeknél a bit, az információs szolgáltatások felhasználásának mértékegységei például a kölcsönzött kötet, a színház, mozi, szakkör, oktatás néző-résztvevőszáma és mások.

Az információkkal kapcsolatos tevékenységek *egységes közös mértékegysége a bit.* Különösen alkalmas ez a mértékegység arra, hogy az egyre inkább egységesen digitális bázisú információtechnológiák feldolgozó kapacitását összevethessük az információs tevékenységek igényeivel.

Az információgazdaság természetes mértékegységekben történő számbavételéről a saját számításaink alapján készült 7. sz. ábrát mutatjuk be. Eszerint a magyar információgazdasággal kapcsolatos számításoknak, az információstatisztikának legalább 22 nagyságrendet kell átfognia. Az ábra tájékoztat arról, hogy hol helyezkednek el e tartományban az olyan fontos mutatók értékei, mint az évenként előállított információs termékek mennyisége vagy a posta által szállított információ mennyisége.

A nagyságrendi becslések alapján látható, hogy a magyar információvagyon túlnyomó része a hazai munkaerőben testesül meg, s a szervezett oktatás során átadott információmennyiség jóval kevesebb a tömegkommunikációs tevékenység során átadottnál. Meglepő, de úgy látszik, hogy a könyvtárakban meglévő könyvek és folyóiratok összes információmennyisége — digitalizált formában — nem haladja meg lényegesen néhány ember névleges információtároló kapacitását.

A növekedés határai; egy elméleti modell

A munkaerő-struktúra időbeli változását leíró görbék fatális hasonlóságát szemlélve az a benyomásunk támad, hogy az információgazdaság, az információs dolgozók létszámának a növekedése is csak időleges jelenség, és egykor fel fogja váltani valamely új foglalkozási csoport, valamely új ág dominanciája.

Vajon mi mozgatja ezt a folyamatot? Mi az oka annak, hogy Magyarországon ugyanúgy játszódik le, mint a fejlett ipari országokban?

Jonscher szerint „A technológia fejlődése során az emberek által végzett munka természete kétféle irányban kezdett változni. Egyrészt mind specializáltabbá, másrészt mind hatékonyabbá vált. Az egyéni feladatok specializációja vagy a mun-

7. sz. ábra

Az információstatisztika nagyságrendje
(Előzetes adatok)

Forrás: Saját számítás: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14
S. Rose: A tudatos agy. Gondolat, 1983.: 9
Visy G.: A távközlés népgazdasági hasznossága. Summa, *9.*, 4. sz.: 11, 16
Frank, H.—Wagner, H.: Messung der Apperzeptionsgeschwindigkeit mit einem Experimentalfilm. Humankybernetik, *23*, No. 2.: 15
Planning Agency of Japan: 1

kamegosztás azt jelenti, hogy a termelési láncban az egyén mind kisebb és kisebb mértékben járul hozzá a késztermékhez... Teljesen világos, hogy a bonyolultabb termelési módszerek bevezetése, a specializáció szintjének emelkedése és a munkamegosztás erősödése a társadalmat mind összetettebbé változtatja, és egyre több koordinálóra lesz szükség. Másrészt a nem információs tevékenységek mellett az információs tevékenységek körében is megfigyelhető a gépesítés és a munkamegosztás erősödése, és ezzel az információs tevékenységek termelékenysége nő" [4]. Ha kiindulásul elfogadjuk Jonscher véleményét, akkor éppen maguknak az információs tevékenységeknek a gépesítése és termelékenységnövelő automatizálása mutat egy általánosabb, Schumpeter és Káldor cikluselméletét továbbfejlesztő modell irányába.

Elképzelésünk szerint a gazdaság a meghatározott javak előállítására irányuló elismert szükségleteit először mindig a legmozgékonyabb erőforrások (a legnagyobb funkcióváltoztatásra képes automaták, az emberek) átcsoportosításával igyekszik kielégíteni. Ez az adott javak előállítására irányuló tevékenység *első, felfutó szakasza*, amelyet az adott ágazatban a munkaerő gyors fejlődése jellemez. A dolgozók számának a növekedése az, amely lehetővé teszi a specializálódást, a tevékenységtipizálást és a gazdaságos automatizálást a *második szakasz*ban. Az első szakaszban még nem áll rendelkezésre az a „meta" szintű ismeret, amely a gépesítést széles körben gazdaságosan lehetővé tenné. A második szakaszra ez felhalmozódik, segítségével a termelékenység az ágazatban jelentősen növekedhet, és a folyamat újra kezdődhet valamely más ágazatban.

Ez a folyamat azonban természetszerűleg a különböző országokban időben nem egyszerre megy végbe. Az élenjáró, fejlett struktúrájú országokban, a korábban kifejlődött ágazatokban elért magas termelékenység lehetővé teszi, hogy a munkaerő nagy mennyiségben és gyorsan áramoljon át az új, éppen felfutó ágazatba. Amikor a strukturális fejlődésben élenjáró országokban az éppen felfutó ágazatban a munkaerő jelentősen nő, az elmaradott országok még csak a korábbi húzóágazatok kibontakozásának első vagy második szakaszában tartanak. Ebben a fázisban az elmaradott ország a fejlett országban éppen felfutó ágazatokban alkalmazható munkaerejét — amely iránt otthon még nincs igazi kereslet — előnyös körülmények között exportálhatja (legalábbis az exportált munkaerő és az importőr ország részére előnyösen). Ilyen jelenség volt a közép-európai, európai kivándorlás az Egyesült Államok iparának fellendülése idején, a legújabb korban pedig a *brain drain* vagy a számítógép-programozók új keletű exportja.

A fejlődő országok viszont a náluk felfutó ágazat termékeit — éppen elmaradottságuk miatt — nem tudják különbözeti járadékkal értékesíteni. Időlegesen még elviselhető feltételek mellett exportálhat a fejlődő országnak az az ágazata, amely az élenjáró országokban már leépült. Ez azonban egyben konzerválja az előbbi elmaradott gazdasági struktúráját. (Tipikusan ilyen jelenség lehetett Magyarországon a rádiócsőgyártás átmeneti exportkonjunktúrája, amikor a fejlett országokban beindították a félvezetős rádiógyártást, vagy a közelmúltban a kohászati termékek konjunktúrája.) Amikor a strukturális fejlődésben élen járó országokban a legújabban felfutó ágazatban a munkaerő iránti igény mérséklődni kezd, és előretör a gépesítés, akkor csökken az elmaradott országok ilyen munkaereje iránti kereslet. Az élenjáró országokban elért extraprofit jelentős tőkefelhalmozáshoz vezet, ami lehetővé teszi a gyors gépesítést. A kevéssé elmaradott országban ezzel egyidejűleg még csak a munkaerő-állomány növekedése van napirenden, de a technológiatranszfer miatt a gépesítés mégis megkezdődik, és ennek hatására a fejlődő ágazat munkaerő-állományának a növekedése idő előtt leáll.

Az az ország, amely egy jelentős (vagy több) cikluson keresztül elmaradottá vált, a többszörös nemzetközi méretű kontraszelekció miatt elveszti progresszív munkaerejének, az ebben megtestesülő információvagyonának jelentős részét, egyre kevésbé lesz képes másokkal versenyezni. Természetesen a vázolt modell helyessége nincs bizonyítva, és jelentős mértékben bonyolíthatják népesedési folyamatok, háborúk, természeti adottságok, a politikai rendszerrel kapcsolatos tényezők stb.

Sokkal fontosabb azonban az előzőkben vázolt modell szerint érvényesülő kontraszelekció megakadályozása vagy hatásának csökkentése. A következőkben e kérdéssel foglalkozunk, és erre próbálunk megoldást keresni.

Cselekvési lehetőségeink

Vizsgáljuk meg, hogy az imént vázolt átlagos modell mennyire alkalmazható az információgazdaságra!

Az információs munkaerő-állomány fejlődése aligha vitatható tény. Porat [9] és Jonscher [4] is felveti, hogy a gazdaság egészében a hatékonyság növelésének leginkább az információs tevékenységekben vannak tartalékai. (Jonscher ezt az Egyesült Államokra számokkal is alátámasztja.) Ez az állítás ma Magyarországon is igaznak látszik.

A számítástechnika, az elektronika megjelenése előtti időkben nem állt rendelkezésre olyan berendezés, amellyel az információs ágazatokban a termelékenységet, az élő munka hatékonyságát jelentősen javítani lehetett volna.

Ismeretesek a termelékenység mérésének nehézségei a nem termelő ágakban, ezen belül a költségvetési szervezetekben. Mégis, közvetett módon, az információs tevékenységek termelékenységnövelésének tartalékaira mutat például az, hogy az iparban, a mezőgazdaságban és az építőiparban a termelékenység sokkal jobban növekedett, mint a többi ágban. Például 1975 és 1978 között a termelékenység az iparban 19,3, az építőiparban 17,3, a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban 10,8 százalékkal, a zömmel információs tevékenységet tartalmazó szolgáltatás, kulturális és igazgatási ágakban viszont — becslések szerint — csak 6,9—7,9 százalékkal növekedett [15]. A szocialista szervezetek 1978 óta reálértékben egyre kevesebb híradástechnikai gépet és berendezést, valamint műszert vásárolnak, bár ezek aránya beruházásaikban növekszik. Ez beárnyékolja azt a tényt, hogy ezen belül a számítástechnikai eszközök vásárlása jelentősen nő, és arra mutat, hogy egyelőre csupán az információs gépeken és berendezéseken belüli átstrukturálódásról van szó. Az anyagi ágak termelékenysége (az élőmunka-ráfordítás egységére jutó nettó termelés) 1976 és 1980 között évenként 0,7—7,8 százalékkal, átlagosan összesen 3,7 százalékkal nőtt. A szocialista iparban az egy munkaórára jutó bruttó termelés átlagos növekedési üteme 1961 és 1965 között 5,4, 1965 és 1970 között 6,0, 1971 és 1975 között 7,0 százalék volt. Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelési érték — az 1970. évit száznak véve — 1980-ra 168,7-re, terméksorok alapján 156,3-re nőtt [15].

E számok azt mutatják, hogy Magyarországon, miközben a termelékenység növekedési üteme még az iparban sem tetőzött, az információs ágazatokban — a szükséges beruházások elmaradása miatt — a termelékenység növekedése szinte meg sem kezdődhetett. Amennyiben az információgazdaságban nem történik kellő időben kellő mennyiségű beruházás, az motor helyett egyre inkább a népgazdaság ballasztjává válik.

Az információs ágazatokban elmaradt beruházások volumenére nézve durva tájékoztatást adhatnak az állóeszköz-állomány indexei. Az 1970. évhez viszonyítva a nem anyagi ágak állóeszközeinek bruttó értéke 1981-ben 170,1, a jelentős részben információs „közlekedés és hírközlés" 154,0, az ezt követő legkisebb növekedést mutató vízgazdálkodásé is 191,0, A listavezető építőipar indexe pedig 405,9! A gépesítés alacsony fokára utal az üzemben lévő állóeszközök bruttó értékének az ingatlanok bruttó értékéhez viszonyított aránya, ami az anyagi ágakban 1,6, a nem anyagi ágakban pedig 1,0 [16].

A megoldásnál figyelembe kell vennünk, hogy a jelenlegi mechanizmus nem biztosít a „termelő" ágakban olyan mennyiségű szabad eszközt, amelyet az információgazdaságba, ezen belül a „nem termelő" ágazatokba át lehetne csoportosítani. Az információgazdaságnak csak bizonyos ágazatai reménykedhetnek jelentős külföldi hitelben (például hírközlés). Ilyen körülmények között nincs más választás, mint lehetőséget teremteni az információgazdaságnak, különösen a „nem ter-

melő" ágazatok néhányának, hogy aktív gazdasági tevékenységgel magukon segítsenek.

A nem anyagi ágakban működő (elsősorban költségvetési) szervezetek tevékenysége a népgazdaság egészére kihat. Részleges bevonásuk a piaci mechanizmusok körébe lehetővé tenné, hogy keresletvezéreltté váljanak. (Magyarországon még az 1970-es évek végén is a nem árutermelő szektor több gazdálkodó szervezetet fogott át, mint az árutermelő vállalati és szövetkezeti szektor!)

Abban, hogy a szabályozórendszer segítségével lehet-e egyáltalán a kívánt irányba befolyásolni a gazdasági tevékenységeket, sokan kételkednek. Ellenpéldaként az információgazdaság éllovasát, a számítástechnikát és a szoftvergyártást említjük. 1982 októberét megelőzően a számítástechnikai tevékenységek körében számítástechnikai „szellemi" és „gépi" szolgáltatást, valamint „adatrögzítést" különböztettek meg. Az árképzés költségelvű volt. Ez a megoldás nem számolt a gépi adatfeldolgozási, számítástechnikai tevékenységek során létrejövő termékekkel, így a szoftvertermékekkel sem; nem eredmény-, hanem költségszemléletű volt. Ebben a helyzetben az egyébként is eladói piacon tevékenykedő számítástechnikai szervezetek tevékenységében a szoftvergyártás (amelynek magas élőmunka-aránya miatt a tényleges piaci értéket nem lehetett érvényesíteni), a kezdeti fellendülést követően, 1978 után megtorpant. A világ fejlett országaiban a szoftvergyártás 10—25 százalékkal növekedett évente, Magyarországon viszont 1981-re a nyugati országokénál nagyobb szoftverhiány körülményei között is az 1979. évi szint alá esett. Az adatfeldolgozás egésze iránt érdektelenség mutatkozott. Az árbevétel adatfeldolgozásból származó növekedésének az előző évhez viszonyított indexei folyó áron — az egymillió Ft-ot meghaladó árbevételt elért szervezetek adatai alapján — a következőképpen alakultak: 1978: 120, 1979: 110, 1980: 101, 1981: 102 százalék.

1982 októberében a szoftvert termékké nyilvánították. Ezt követően a gépi adatfeldolgozási szolgáltatások többségét és a termékeket az egyszerűsített árképzés hatálya alá vonták, majd még 1983 folyamán bevezették a szoftvertermékek — enyhe — gazdálkodási kényszerét, és rendezték számvitelét. Ugyanakkor a kormányzat intézkedései következtében megjelentek a kisvállalkozások, amelyek — kezdetben saját gépük nem lévén — elsősorban szoftvergyártással vagy szellemi bérmunkával foglalkoztak. 1982-től megindult a személyi számítógépek jelentős mértékű importja. Ezerszám özönlöttek be az országba a Commodore, a Texas és más hasonló mikroszámítógépek.

Ilyen módon szerencsésen találkoztak a kereslet és a kínálat, valamint a forgalom növelését célzó és eredményező intézkedések és események. A szoftvertermelés előző évhez viszonyított indexe mintegy 120-ra emelkedett, a gépi adatfeldolgozási tevékenységek árbevételindexe pedig 1982-ről 1983-ra 129-re ugrott. Ma a számítástechnikai tevékenység a népgazdaság egyik legdinamikusabb ágazata. Ennek ellenére az adatfeldolgozó tevékenységek árindexe nem nőtt 102 százalék fölé!

Kézenfekvő a példa általánosítása és modell jellegű alkalmazása, például a mérnöki tevékenységek fellendítésére. Ha a szoftvertermékekhez hasonlóan kívánnánk eljárni, akkor el kellene ismerni a mérnöki tervdokumentáció önálló termék jellegét. Fel kellene szabadítani az árképzést a jelenlegi megkötések alól, s meg kellene szüntetni a differenciált fejlődésre nem ösztönző K+F álvédőernyőt. Gazdálkodási kényszert kellene bevezetni a mérnöki információs termékekre vonatkozóan is, ami mobilizálná az elfekvő „szellemi" termékeket.

Összefoglalás

Az 1970-es évek második felében a legfejlettebb országokban az anyagi és nem anyagi tevékenységek közeledésével, az információtechnológiák diadalútjával megkezdődött a gazdaság egy új „ágazatának", az információgazdaságnak a kialakulása, illetve tudatos szelektív fejlesztés útján történő kialakítása.

A hazai munkaerő-állomány és a GDP elemzése azt mutatja, hogy az információs tevékenységek 1980 óta a magyar gazdaságban is döntő jelentőségűek. Az információs foglalkozásúak képezik a munkaerő-állomány legszámosabb csoportját, és információs tevékenységekre vezethető vissza a GDP-nek mintegy harmada. Részarányuk fokozatosan és az átlagot meghaladó mértékben növekszik. Így az információgazdaság termelékenységének és piacképességének gépesítéssel történő növelése az egész nemzetgazdaság fejlődésének kulcsa.

Véleményünk szerint az információgazdasági megközelítés olyan lényeges strukturális problémákra mutat rá, amelyek megoldása jelentősen befolyásolja gazdasági fejlődésünk ütemét. A felsorolt problémák nagy részének megoldását az információgazdaság belső struktúrájának átalakítása, ösztönzési és szervezeti rendszerének, külső kapcsolatainak korszerűsítése jelentheti.

Hivatkozások

[1] *Bell, D.:* The Social Framework of the Information Society. A The Computer Age: A Twenty-Year View c. kötetben. Cambridge, Mass.—London, 1980.
[2] *Boucher, E. L.:* L'impact de l'informatique sur l'emploi en France. Problèms économique. 1725. sz. 1981.
[3] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[4] *Jonscher, Ch.:* Information Resources and Economic Productivity. Az Information Economics and Policy c. kötetben. North-Holland Publ. Co., 1983.
[5] *Kozma Ferenc:* Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
[6] *Koncz Gábor:* A művelődésgazdaságtan szakirodalma és *Kuti Éva:* Az oktatás gazdaságtan szakirodalma, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1982.
[7] *Machlup, F.:* The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton University Press, N.J., 1962.
[8] *ifj. Marosán György:* Világgazdaság, világpolitika, tudományos-technikai fejlődés. Valóság, 1981. 8. sz.
[9] *Porat, M. U.:* The Information Economy: Definition and Measurement. US Department of Commerce, Washington, D.C., 1977.
[10] *Schmoranz, I.:* Makroökonomische Analyse des Informationssektors. R. Oldenbourg, Bécs—München, 1980.
[11] *Schultz, T. W.:* Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[12] *Sebestyén Tibor:* Az információgazdaság munkaerő-szerkezete. Kézirat. Szolgáltatási Kutató Intézet, 1984.
[13] *Vámos Tibor:* Információ és társadalom. Magyar Tudomány, 1982. 11. sz.
[14] *Vámos Tibor:* Hazánk és a műszaki haladás. Az MTA 1981. évi 141. közgyűlésének központi előadása. Hazánk és a műszaki haladás, Magvető, 1984.
[15] Foglalkoztatottság és kereseti arányok, 1981. KSH.
[16] Statisztikai Évkönyv, 1982.
[17] Számítástechnikai Statisztikai Évkönyv, 1983. KSH.
[18] World Labour Report 1. Employment, incomes, social protection, new information technology. ILO, Genf.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (873—879. l.)

Hogyan tovább a magyar mezőgazdaság műszaki fejlesztésében?

Dimény Imre

Két évtized

Mezőgazdaságunk általános és műszaki színvonala az elmúlt két évtized folyamán látványosan, lendületesen emelkedett. Meglehetősen egyenlőtlen, sőt ingatag középállásból küzdötte fel magát, mondhatni, a világ élvonalába, legalábbis jó néhány ágazata. A kibontakozás feltételeit — s ezt mindenképpen hangsúlyozni kell — *a párt agrárpolitikája* teremtette meg; az MSZMP agrárpolitikai elveinek gyakorlati érvényesítésére pedig, a társadalom egészének erőfeszítései árán, a *műszaki fejlesztés* adott módot.

Gyakorta mondják, hogy a műszaki fejlesztés története az ipar története. A mezőgazdaságra ez csak korlátozva érvényes, mivel ott a *biológiai kötöttségek* szabják meg a lehetőségek határát. Igaz, hogy ezeken a kötöttségeken sokat lazított a rohamosan fellendülő biotechnika, de az eredmények gyakorlati hasznosítása még sokszor várat magára.

Az említett korszakot a hazai mezőgazdaságban gyökeres változás és az azt kísérő, illetve kiváltó műszaki fejlesztés jellemezte. Jól jelzik ezt a puszta számok is. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Valóban a legszorosabban értelmezett műszaki fejlesztésről volt szó, hiszen a felhasznált gépek, eszközök, vegyszerek, berendezések, épületek rohamos gyarapodása és minőségük jellemzőinek változása egyre jobban növelte a megcsappanó *élő munka termelékenységét.*

Némely ágazatban, például a kukorica- és a búzatermesztésben ez a növekmény — túlzás nélkül állíthatjuk! — *világraszólónak* bizonyult.

A hatvanas években egy tonna szemes kukorica megtermesztéséhez még kb. 50 munkaórát használtak fel a hazai gazdaságok, a nyolcvanas években pedig, főleg a komplex gépesítés és kemizálás, azaz a műszaki fejlesztés hatására, alig 4—5 munkaórát. Ez a 10—12-szeres „termelékenységi ugrás" lényegében alakította át nemcsak az arányokat, hanem a szemléletet is. A kívánatos példát buzgón igyekeztek más ágazatokban is követni. Máshol is kiforrottak az ún. *ipari módszerek*, mind a növényi, mind az állati eredetű termékek előállításában. Ami az utóbbiakat, tehát a hús és az egyéb állati eredetű termékek előállítását illeti, sorra terjedtek a zárt, szinte kizárólag az olcsó külső energiával működtetett telepek, ahol a fűtés, a hűtés, a szellőztetés, a trágyaöblítés és jószerével valamennyi egyéb művelet a műszaki fejlesztésre hárult. Ennek következtében az állattartásban foglalkoztatott dolgozókra jutó termékmennyiség (tej, tojás, hús stb.) szintén látványosan gyarapodott, vagyis *a termékegységre vonatkoztatott élő munka termelékenysége* jelentősen emelkedett.

Dimény Imre akadémikus, egyetemi tanár, a Kertészeti Egyetem rektora.

1. sz. táblázat

A technikai-kémai fejlesztés néhány jellemzője a magyar mezőgazdaságban

Megnevezés	1960	1970	1980	1983
Gépesítés				
Traktor, ezer db	41	67	55	55
ezer kW	1028	2278	3031	3300
Gabonaaratő-cséplő gép, ezer db	4	12	14	12
ezer kW	144	654	1303	1320
Tehergépkocsi, ezer db	3	14	29	32
ezer kW	214	892	2363	2650
Pótkocsi, ezer db	27	76	92	92
Műtrágya-felhasználás (hatóanyagban)				
Összesen, ezer t	168	837	1399	1560
ebből: nitrogénműtrágya	75	391	537	630
foszforműtrágya	66	217	390	402
káliumműtrágya	27	229	472	528
1 ha mezőgazdasági területre jutó műtrágya (kg)	29	122	211	237

Forrás: A KSH adatai.

Sajnálatos tény, hogy a termelékenység rohamos és örvendetes növekedésével nem azonosan, sőt néha vele ellentétesen alakult *a hatékonyság*. Az eszközhatékonyság sok ágazatban észrevehetően romlott. Így például egy tonna kukorica megtermelése tizedannyi élő munkát igényelt, mint két évtizeddel ezelőtt, az összes termelési ráfordítás viszont két-háromszorosára bővült, és pénzértéke veszélyesen megközelítette az elérhető termelői árat. S ez az ellentmondás egyáltalán nem korlátozódott a kukoricára, hanem egyre több fontos termékre, a többi között jó néhány kertészeti termékre is átterjedt. Vagyis: sokat, de az ismert okok miatt viszonylag *drágán termeltünk*.

Akadnak ma szép számmal, akik ezt az időszakot bizonyos értelemben a mezőgazdaság szocialista átalakításának kezdeti szakaszához hasonlítják. Ahhoz az időszakhoz, amikor — elsősorban az állami gazdaságok — afféle mintaüzemekként igyekeztek kiemelkedő terméseredményekkel példát mutatni a még ugyancsak csíraállapotban leledző termelőszövetkezeteknek és egyszerűbb társulásoknak. Igaz, az állami gazdaságok akkor szükségszerűen arra törekedtek, hogy náluk mindenből sok legyen, *sok teremjen*, függetlenül attól, hogy az a sok mennyibe kerül.

Ma persze könnyű pálcát törni az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején alkalmazott gazdálkodási eljárások, így a meglehetősen költségigényes, „minden áron való" termelésnövelés felett. Csakhogy az idő tájt ez volt az egyik feltétele a kollektivizálással szemben sokfelől gerjesztett gyanakvás leküzdésének, sőt a szocialista nagygazdaság iránti bizalom megteremtésének. Aligha valószínű, hogy bármelyik újgazdát, netán középparasztot a nagyüzem fölényéről meg lehetett volna akármi mással győzni, mint a szemmel látható, sőt kézzel fogható eredményekkel; búzával, tejjel, hízóval stb. Aligha valószínű, hogy magasröptű ökonómiai fejtegetések hatására úgy léptek volna a közös gazdálkodás útjára, mint tették az állami tábláknak a kis tagokét jóval felülmúló hozamai láttán.

Némileg hasonlóképpen állunk az 1960-as évek második felének műszaki fejlesztésével, amikor — egyebek mellett — *az ipari és a mezőgazdasági munka* közötti éles határvonalak feloldására is törekedtünk.

Meg kellett mutatni az akkor szinte újonnan alakuló, erősödő, szilárduló termelőszövetkezetek dolgozóinak, hogy gazdasági és társadalmi rendszerünk

képes többé-kevésbé azonos munkafeltételeket és kereseti lehetőségeket teremteni a népgazdaság különböző ágaiban.

Bírálhatjuk tehát mai szemmel a talán túlontúl gépesített istállót; kétségbe vonhatjuk a drága berendezések üzemeltetésének gazdaságosságát, de kár volna az akkori fejlődést akkori környezetéből és összefüggéseiből kiragadva szemlélni. Vannak ugyanis tények, amelyek nem merülhetnek feledésbe. Nem feledhetjük el például, hogy ezekben a — tegyük fel — túlgépesített istállókban vált fehérköpenyes *szakmunkássá* az évszázados hagyományok szerint trágyát saroglyázó állatgondozó. Nem feledhetjük el, hogy éppen a műszaki berendezések és vegyszerek kezelésében vált eleven gyakorlattá az a *szakismeret*, amelyet elméletileg az örvendetesen kibővült közművelődési és szakoktatási hálózat alapozott meg. Mert az elmúlt húsz esztendő alatt nem csupán épületeink és gépeink korszerűsödtek; nem csupán a termelés számszerű eredményei alakultak igazán látványosan, hanem minőségi ugrás következett be *a mezőgazdasági dolgozók eszmei, értelmi, szakmai szintjében*, egyáltalán: gondolkodásukban. A mezőgazdaság, tágabb értelemben az élelmiszer-gazdaság bonyolult rendszerében a műszaki fejlesztés nem ment — és nem is mehetett volna — végbe *az emberi tényező* következetes fejlesztése nélkül. Sőt az emberi tényezőnek szükségszerűen a többi tényező előtt kellett járnia, mintegy húzóerőt kifejtve a technikára, kémiára, biológiára. Hiba volna ezt a lendületes versengést egyetlen oldalról — a mai képlettel számított gazdaságosság oldaláról — megítélni, a többi oldal mellőzésével. Hiba volna, annál is inkább, mert mezőgazdaságunk eredményei gazdasági-társadalmi valósággá váltak.

Kétségtelenül az is az igazsághoz tartozik, hogy nálunk a termelékenység technikai-kémiai eszközökkel történő javítása meglehetősen sokba került. Sokba, mert *az árrendszer* — különösen az olajárrobbanás óta — nem kedvezett az élő munka műszaki helyettesítésének. Sok adatot lehetne idézni arról, hány tonna búza árába vagy hány mezőgazdasági dolgozó évi fizetésébe kerül például egy növényvédő vagy egy betakarító gép akár a Szovjetunióban, akár, mondjuk, Hollandiában, illetve Magyarországon. Az összehasonlítás egyszer sem fordulna a mi javunkra; éppen ellenkezőleg: kimutatná, hogy nálunk sokkal tágabbra nyílt az agrárolló, az értékarányok sokkal kedvezőtlenebbek. Ehhez járult — tetemes mértékben — *a külső cserearányok romlása*. Tulajdonképpen arról van szó, hogy rosszak a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei a mi külpiacainkon. A baráti országokon kívül viszonylag kevés a fizetőképes kereslet, ami szintén tetézi a nehézségeket. Itt tartunk tehát jelenleg, nyílt tengeren hajózunk, s most az a kérdés: merre haladjon a mezőgazdaság? Próbáljon-e egy lépést hátrafelé tenni a fejlesztésben, két előrelépés után? Vagy éppen úgy törtessen a régebben kitűzött céljai felé, mint eddig? Azaz: *hogyan tovább a mezőgazdaság műszaki fejlesztésében?*

Célok és akadályok

Az MSZMP XIII. kongresszusa határozatában hangsúlyozza, hogy folytatni kell az eddigi agrárpolitikát. Előírja továbbá, hogy mezőgazdaságunk a hozamok növelésével, a fajlagos ráfordítások csökkentésével és a műszaki-anyagi feltételek javításával fokozza jövedelmezőségét, versenyképességét.

Vagyis az előbbi kérdésre adható válasz egyértelmű: szó sem lehet arról, hogy visszalépjünk azon az úton, amelyet eddig bejártunk, és amelyet dicséretes termelési sikerek szegélyeztek. Ha azonban a kongresszusi határozatnak valóban érvényt kívánunk szerezni — és bizonyára ez a szándék vezérli a mezőgazdaság valamennyi irányítóját, valamennyi szorgalmas dolgozóját —, akkor a műszaki fejlesztésben *a mennyiségi szemléletet minőségi szemlélettel kell felváltani.*

Eközben nem szabad még egyszer abba a hibába esnünk, amelyet a hetvenes évek során követtünk el: ezért sokkal figyelmesebben kell áttételeznünk a világgazdaságban észlelhető jelenségeket. Nagyon kényelmes, de szerfölött valószínűtlen az a felfogás, amely szerint a külső gazdasági változások valamiféle sorompóval határainkon feltartóztathatók. Nem tévesztheti jük szem elől, hogy hazánknak mint nyílt gazdaságú országnak még a sorompóit is gondosan meg kell válogatnia.

Vegyünk ilyen szempontból csak egyetlen ágazatot szemügyre, például a *gyümölcstermelés*t!

Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az 1990-ben lejáró kertészeti egyezményt meghosszabbítjuk, a Szovjetunió továbbra is biztos piacunk marad. Ettől függetlenül: sem a külkereskedelmi lehetőségek, sem a belső forgalmazás nem indokolja *az 1,8—1,9 millió tonnánál nagyobb gyümölcstermés* szorgalmazását. Ehelyett arra kell törekednünk, hogy ezt a mennyiséget megfelelő fajszerkezetben, kisebb területen, nagyobb osztályos áruhányaddal, jobb minőségben — tehát *a versenyképesség gondos szem előtt tartásával* — állítsuk elő.

A műszaki fejlesztés *minőségi vonásai* egy-egy ágazatban, egy-egy termelési rendszerben egyébként már ma is föllelhetők. *Általánossá* azonban nem vált ez a törekvés. Legfőképpen azért nem, mert még igen sokszor esünk a mennyiség, a puszta számok bűvöletébe.

Való igaz: agrártermelésünk egy-egy mérföldkövének számított, amikor a hektáronként 20—30 gabonaegységnyi, azaz 2—3 t/ha-os növényi terméstlagokat vagy a 2—3 ezer literes tehenenkénti fejési átlagokat megkétszerezni, néha megháromszorozni is sikerült, amikor a legjobb gazdaságok a 10 tonnás bűvös mezsgyét is túllépték a kukoricaföldön. Talán ezért is vált bizonyos fokig szokássá, hogy a gazdálkodás, *a gazdaságvezetés és a végrehajtás erkölcsi elismerését* elsősorban szintén a *megtermelt mennyiségekhez* szabjuk. Ennek a szokásnak — mint már bőven utaltam rá — megvolt a maga történeti, helyesebben gazdaságtörténeti háttere, ezt az adott körülmények régebben teljes mértékig indokolták, sőt kikényszerítették.

Miről volt ugyanis szó? Mindenekelőtt arról, hogy a termőföld természetes termékenységét a műszaki fejlesztés kellékeivel felerősítsük. A felerősítés mérhető eredménye pedig nem más, mint a termésmennyiség, a betakarítható tonnák száma. Hasonlóképpen iparkodtunk az állati eredetű termékek mennyiségét a fajta és a tartásmód megválasztásával lényegesen megnövelni. Elmondhatjuk, hogy mindkét főágazatban (a növénytermesztésben és az állattenyésztésben) egyre több ilyen jellegű siker született. Eközben azonban fordult a világ! Mi pedig nem mindig vettük figyelembe azt a — néhol hangoztatott, majd a kongresszusi határozatban tömören megfogalmazott — igényt, amely *a fajlagos ráfordítások mérséklésére, a jövedelmezőség fokozására* int.

Nem vitás, hogy a gazdasági szabályozók egy része, különösen az anyagi érdekeltség formájában *szintén a jövedelmezőség fokozására* késztette a vállalatokat. De ezt az utóbbi esztendők folyamán nem annyira a termelés gazdaságosságának javításával, hanem inkább a befektetések, anyagi ráfordítások visszafogása árán tudták csak megvalósítani. Enyhén szólva is elgondolkoztatók azok a tényszámok, amelyek szerint a mezőgazdasági gépállománynak kereken a *kétötödrésze* 1984-ben „nullára íródott", azaz elhasználódott, kifutott. Nemcsak arról van szó, hogy az ilyen elöregedett, megkopott gépek fenntartása, alkatrészeinek pótlása, egyáltalán: üzemeltetése egyre többe kerül. Korántsem mellékes az *erkölcsi kopás* hatása, vagyis az, hogy a már selejtezésre szoruló berendezések műszaki színvonala és alkalmassága sem felel meg a modern technológiák támasztotta követelményeknek.

Egyúttal *csökkent a műtrágyázás*, a tápanyagok pótlása, kevesebb gondot fordítottak a gazdaságok a talajjavításra, a termőföld állagában mutatkozó ked-

vezőtlen jelenségek — mindenekelőtt a savanyodás — visszaszorítására. Nem épültek új állattartó telepek, a régiek felújítása múlt, maradt; mindez befolyásolta a termék-előállítás jövedelmezőségét.

Igaz, hogy a nehézségek egyelőre nem jutottak felszínre. A hozamok nem apadtak meg, sőt az elmúlt esztendő ismét mennyiségi rekordokat döntögetett néhány gabonafélénél. Úgy tűnhetett, ez a lendület, mint a lendkeréké, akkor is mozgásban tartja a gépezetet: ha már nem kap kellő energiapótlást a hajtóműtől.

Ez azonban — az adott helyzetre nagyon is erős fizikai kifejezéssel — csak a tehetetlenségi nyomaték megnyilvánulása, amely nem tartható fenn sokáig. Közismert tény, hogy minden olyan rendszer, amellyel nem közlünk (elegendő) külső energiát, folyamatosan az *entrópia* állapota felé, vagyis a működés lassúbbodása, hatásfokának leromlása felé tart. Márpedig ezt a tendenciát mindenképpen fel kell tartóztatnunk, sőt ellenkező értelművé kell alakítani a magyar mezőgazdaságban. Mindenekelőtt a műszaki fejlesztést, méghozzá a jól értelmezett műszaki fejlesztést kell tovább folytatni.

Differenciált értékelés

Iparunk egy része (főleg vegyiparunk) örvendetesen változtatott kifelé forduló termelési irányán a közelmúlt időszakában, akkor, amikor a hazai mezőgazdaságot — mint felvevő piacot — újból felfedezte. Jelenleg azonban a gazdaságoknak bajos megvásárolniok a szűkös pénzügyi fedezetből a szükséges gépeket, eszközöket, vegyszereket. Emellett a hazai gyártmányok költségei ugyancsak megközelítik, olykor jócskán meg is haladják a külföldről behozott termelési eszközök, anyagok költségeit; ez derül ki — a többi között — a MÉM Műszaki Intézetének a *Mezőgazdasági gépek ára és üzemeltetési költsége 1984-ben* című kiadvány alapján szerkesztett 2. sz. táblázatból.

Nemcsak a gépek, hanem a műtrágyák, vegyszerek ára is gyorsabban emelkedett, mint a segítségükkel előállítható agrártermékeké. Az sem mellékes, hogy több iparcikk tekintetében még nem sikerült az értékelemzésben „jó érték" néven ismert követelménynek érvényt szerezni, vagyis annak, hogy például a vegyszer, a

2. sz. táblázat

A traktorok teljesítménye és költsége 1984-ben

Típus	nha	nha/mó	Ár		Javítás	Érték-leírás Ft/mó	Önköltség		
			Ft/kW	Ft/kg			Ft/mó	ebből változó Ft/mó	Ft/nha
Zetor 16045	2435	1,35	5 490	102,4	60,6	60,7	314,4	245,4	232,4
T—150 K	3025	1,51	6 048	92,6	89,7	62,2	358,3	287,4	236,9
JD—4640	4628	1,65	24 806	507,9	84,7	194,3	492,4	290,2	297,9
IH—5288	4566	1,69	23 485	392,5	119,3	195,2	534,4	330,7	316,0
FIAT—1880 DT	4566	1,69	17 424	308,7	103,2	144,8	467,2	314,3	276,3
RÁBA—180 O	3383	1,69	12 003	150,9	114,0	134,7	472,5	328,7	279,3
RÁBA—250 sz.	6210	2,30	10 352	151,4	107,6	119,9	511,8	383,0	222,5
RÁBA—250 i.	6365	2,36	10 789	157,8	108,7	125,0	523,4	389,6	222,0
K—701	4925	2,46	5 503	83,0	173,3	94,5	581,8	477,6	236,3

Forrás: A MÉM Műszaki Intézetének adatai.

műtrágya *akkor és olyan minőségben* álljon rendelkezésre, *amikor és ahogyan szükség van rá.*

Mivel népgazdaságunk egyes ágazatai általában is csak össztársadalmi erőfeszítéssel fejleszthetők, nyilván sürgetni célszerű azt a kívánatos közeledést, amely éppen a legutóbbi időben az ipar és a mezőgazdaság között megindult. Jó volna hasonló közeledést a kereskedelmi, értékesítési szférában is szorgalmazni, illetve megvalósítani.

Úgy gondolom, sok feladat tornyosul még a mezőgazdaság előtt is. Évégből sokkal differenciáltabban kellene megítélnünk az egyes tájak, körzetek, sőt az egyes gazdaságok műszaki fejlesztését.

Érdemes-e ugyanúgy 6—8 tonnás kukoricatermelésre buzdítani, netán ösztönözni azt az állami vagy szövetkezeti gazdaságot, amely önhibáján kívül, természettől fogva silány földeken gazdálkodik, mint azt, ahol nagyobb hozam jóval kisebb fajlagos ráfordítással érhető el? Érdemes-e 6—8 ezer literes tehenenkénti tejtermelést elérni úgy, hogy a tej önköltsége jócskán meghaladja a pótlékkal megtoldott árat is? Érdemes-e a világpiacra, különösen az ésszerű szállítási távolságon kívüli piacra olyan terményeket beerőszakolnunk, amelyek ott csak áron alul értékesíthetők?

Mindezek olyan kérdések, amelyekre az események követésével, sőt előrejelzésével lehet csak válaszolni.

Meggyőződésem, hogy a jövő termelési céljainak kitűzésében sokkal bátrabban támaszkodhatunk alapként arra a felmérésre, amelyet az MTA számos szakember bevonásával végzett az ország *agroökológiai potenciáljáról.* Ha ennek — és a folytatásképpen végzendő — kutatásnak az eredményeit hasznosítjuk, vagyis a termelést a környezeti viszonyokhoz szorosabban adaptáljuk, akkor már eleve jó a kiindulási helyzetünk. A fajlagos ráfordítások csökkentésére ugyanis számos lehetőség kínálkozik. Kezdve az okosabb trágyázástól (szerves- és műtrágyázástól) a melléktermékek hasznosításán át az energiakímélő módszerekig.

Az elmúlt négy évtized folyamán nagyon sok társadalmi-gazdasági szakadékot sikerült áthidalnunk, egyebek között a mezőgazdaság műszaki fejlesztésével. Ami még ma sem általános érvényű, az *a tudományos vívmányok* közvetlen *alkalmazása,* vagyis az elmélet és a gyakorlat közötti hasadékok feltöltése.

Vállalataink tekintélyes hányadát kitűnően felkészült szakemberek vezetik. Mégis előfordult, hogy a legújabb — különösen a mikrobiológiára és a kibernetikára alapozott — módszerek nem kellő ütemben terjednek és hatnak. Az is előfordul, hogy az adatok fogadása és feldolgozása marad el a kívánatos sebességtől.

Hirtelen változó világunkban a gazdasági döntéseket is gyorsan és mégis igen megalapozottan kell meghozni. Általános irányelv, hogy minden döntésre ott kerüljön sor, ahol a hozzá szükséges információ legbővebben áll rendelkezésre. Egyaránt vonatkozik ez *a közvetlen termelési célok* kitűzésére és *a célokhoz vezető termelési eljárások* kidolgozására.

Ehhez a korántsem könnyű munkához, amely gyakran a helyi viszonyok és a legkorszerűbb technológiák kidolgozási elveinek együttes ismeretét tételezi fel, nyilván nagy segítséget nyújthatnak a *termelési rendszerek.* S ezzel összefüggésben hadd hangsúlyozzam: ezek a rendszerek, amelyek megjelenését sokfelé és sokféle kétkedés fogadta, a mennyiségi növelés kiharcolásában derekasan állták a sarat. Ez köztudomású. De ma ismét sokan bírálják működésüket, éppen a megfogyatkozott befektetési kedv és a magasra megvont termelési követelmények ellentmondásai nyomán. Pedig biztosra veszem, hogy a legjobb termelési rendszerek a maguk kiváló szakembergárdájával, széles információs bázisukkal, kapcsolatrendszerükkel méltóképpen besegíthetnének a helyi viszonyokra alkalmazott *tudományos termelésfejlesztésbe.*

Ez nyilván számos úgynevezett *aprómunkát* igényel. Olyan aprómunkát, amelyet szokás lett alábecsülni. Csakhogy a tájtermelés nem csupán az amúgy is bonyolult természeti körülményekre alapozható, hanem az adott közgazdasági és üzemi viszonyokra is. Ebben az összhangban lehetne mikroökonómiai szempontból egy-egy gazdaság termelési szerkezetét, sok esetben technológiai irányelveit is meghatározni, mégpedig a makroökonómia tükrében, a hazai és a külföldi értékesítési esélyek gondos mérlegelésével.

Minden általánosítás veszélyes, még akkor is, ha pusztán egy-egy ágazat feltétlen termelésnövelésére vonatkoztatjuk. Jó néhány példára hivatkozhatnék; talán elegendő, ha az almáéra utalok, ahol az ismert okoknál fogva óhatatlanul visszavonulásra kényszerülünk. Nekünk tehát a hazai mezőgazdaság arculatának korszerűsítéséhez, az eléje tűzött feladatok megoldásához igen behatóan kell tanulmányoznunk a „mi van?" és „mi kell?" (néha még eléggé távoli) kettősségét. Mert egyelőre még nem tértünk át a minőségi fejlesztésre. Ezért termelünk eladásra olykor olyasmit, amit mások — nem is csoda vagy a természeti viszonyokból adódó előnyök folytán — olcsóbban állítanak elő, és olcsóbban bocsátanak áruba.

Helytelen volna persze *a műszaki fejlesztést a biológia fejlesztésétől különválasztani*. A biológia ugyanolyan szerves — sőt újabban egyre fontosabb — része a műszaki fejlesztésnek, mint a gépesítés vagy a kemizálás.

Ha a modern mikrobiológia megvalósít néhány nagy „áttörést" a növénytermesztés és az állattenyésztés gyakorlatában, úgy hatalmas újabb távlatok nyílnak a mezőgazdaság fejlesztése előtt. Csak egyetlen példa: igazi áttörés volna, ha a kutatók létrehoznák a gabonafélék gyökérzetének tartós együttélését, szimbiózisát a nitrogénkötő baktériumokkal. Az eddigi génsebészeti kísérletek mindenesetre biztatók. Ha pedig siker koronázza ezt a fáradozást, akkor óriási jelentőségű megtakarításra, a rendkívül sok energiával gyártott nitrogénműtrágya okosabb alkalmazására nyílnék lehetőség.

Addig is azonban, máshol is számos *költségcsökkentési* lehetőség kínálkozik, feltéve, hogy nem átalljuk néha jelenlegi módszereinket megváltoztatni. Ismét csak egy példa: ahol az ugyancsak energiaigényes és talajuntságra hajlamosító monokultúrák helyett a vetésváltásra térnek át, kevesebb lesz a ráfordítás. Igaz, több fejtörés, több szervező munka szükséges hozzá! Viszont érvényesül az elővetemény-hatás; kevésbé élesek a munkacsúcsok, tehát viszonylag kisebb gépállomány is elgyőzheti a sürgős (növényvédelmi, betakarítási stb.) műveleteket. Ugyanúgy csökkenti például az integrált, a biológiára bátran támaszkodó növényvédelem a vegyszerre fordított kiadásokat. Mindezt csak irányelvként lehet ajánlani; a követendő eljárás megválasztása helyi feladat, a helyi ismeretek, helyi tapasztalatok, helyi szakértelem gondos latbavetésével. Mindez egyúttal összehangolható a minőségi tájtermeléssel. Igaz, hogy így a tervezés, forgalmazás, feldolgozás kétségkívül sokkal bonyolultabb, mint a nagyvonalú, központilag kidolgozott technológiával folytatott tömegtermelésben. Súlyosabb terhet ró az irányításra, a szabályozásra, a gazdasági vezetésre egyaránt. Viszont olyan erőket is felszabadíthat az agroökológiai potenciálban, mint amilyenek a sokszor emlegetett helyi tartalékok. Nem utolsósorban támaszkodhat a növekvő létszámú vállalati szakemberek lelkesedésére, alkotókedvére. Mert — legyünk őszinték — ha ezek a szakemberek csupán központi előírások betartására korlátozzák tevékenységüket, akkor hellyelközzel gépiessé válik, elszürkül a végrehajtás, és elvész a kezdeményező készség.

Szocialista mezőgazdaságunk fejlesztésének, kiváltképpen műszaki fejlesztésének minden egyes szakaszában központi helyet foglalt el az *emberi tényező*. Ma sincs az másként. Biztosra veszem, hogy ez a tényező lehet és lesz a jövő záloga akkor is, amikor az MSZMP XIII. kongresszusa határozatainak valóra váltására kerül sor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf.,1985. 7—8. sz. (880—888. l.)

A szervezeti megújulás szükségessége a termelőszövetkezetekben

Vági Ferenc

A gazdasági szervezet fejlesztéséről szóló tanulmányokban, eszmecserékben egyre inkább helyet kap a szövetkezetek, köztük a termelőszövetkezetek szervezeti fejlesztésének kérdése is. Ezekben a föltevésekben legtöbbször e forma megújításának szükségességét hangsúlyozzák, ellentétben azokkal a szélsőséges nézetekkel, amelyek mai formájában minden változtatás nélkül elfogadhatónak vagy éppen eleve elvetendőnek tekintik a termelőszövetkezetet mint gazdasági szervezetet. De arra a kérdésre, hogy miért van szükség a megújításra, és hogy ennek lényege mi legyen, nincs még kimerítő s megnyugtatóan tisztázott válasz. A kérdés megválaszolásának feltétele a termelőszövetkezeti közös tulajdon gazdálkodásban való érvényesülésnek s érvényesíthetőségének a feltárása.

A közös tulajdon és a tulajdonlási (szövetkezeti gazdai) érdekeltség

A termelőszövetkezetekben a közös tulajdon létrehozásával egyszerre teremtődik meg a szövetkező tagok társadalmi tulajdonosi és dolgozói mivolta, következésképpen tulajdonosi és dolgozói érdekeik érvényesítésének anyagi alapja és feltétele is. A tulajdonosi és dolgozói lét személyi összeolvadása egyrészt erősbíti a termelőszövetkezet szövetkezeti jellegét minden más szövetkezeti formához képest, másrészt benne adott, hogy a szövetkezeti tagok közös tulajdonosi és dolgozói érdeke egyaránt a termelőszövetkezet vállalati bruttó jövedelméből való munka szerinti részesedésben érvényesülhet.

Amikor a termelőszövetkezeti tagok tulajdonosi érdeke felvetődik, s annak elismerését szorgalmazzák, akkor szinte kivétel nélkül vagyoni részesedés, illetve résztulajdon utáni fizetség bevezetésére gondolnak. A kérdés ilyen módon való felvetését élesztette és éleszti továbbra is a közös művelésbe vitt földek utáni földjáradék.[1] Ez azonban nem a termelőszövetkezeti közös tulajdon, hanem a földekre érvényben maradt magántulajdon meglehetősen szerény mértékű anyagi elismerése volt (és maradt ott, ahol még ma is fizetik). A termelőszövetkezeti közös tulajdonnak mint a társadalmi tulajdon egyik formájának valamennyi szövetkezeti tag számára azonos kihasználási lehetőséget, azonos gazdasági előnyt kell nyújtania. Ez a közös munkában való részvételi joggal adott, s eme közös tulajdon tényleges

[1] Ez a felvetés olvasható a Szövetkezeti Kutató Intézet munkatársainak cikkében is: „A tulajdon igazi tartalma nem önmagában a járadék, hanem a rendelkezési jog teljessége. S a rendelkezési jogban való érdekeltséget lehet és célszerű fokozni úgy, hogy az oszthatatlan közös vagyonhoz kapcsolt osztható vagyon arányát jelentősen növeljük. Így az osztalékérdekeltség is fokozza a közöshöz való kötődést." (A szövetkezeti mozgalom a gazdasági reformfolyamatban. Valóság, 1984. 2. sz. 21. l.)

Dr. Vági Ferenc a közgazdaságtudomány doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

gazdasági realizálódása a tagok számára végül a közös munkákban való részvétel utáni fizetségben valósul meg. Ám a tagok vállalati bruttó jövedelemhez való hozzájárulásának mértéke attól függően alakul, hogy azonos terméket a közös vagyont képező termelési eszközök mekkora mennyiségével állítanak elő. A termelőszövetkezeti tagok akkor vesznek részt tulajdonosként a közös munkákban, ha nem közömbösek a termelőeszközök felhasználása iránt, ha feladataik megvalósításában költségérzékenyek. A gazda módon való érdekeltség feltételezi, hogy az eszközmegtakarításból fakadó bruttó jövedelem számottevő része rendszeresen gyarapítsa, míg a pazarlás csökkentse a tagok részesedését. S az is aláhúzandó, hogy az eszközök felhasználásában való érdekeltséget nem helyes az eszközök használatára (felhasználására) korlátozni: a szövetkezeti tagok érvényesíthessék gazdai befolyásukat már az eszközök beszerzésekor, a technológiai és technikai újításokban, az eszközök lecserélésében. Ebben az esetben nemigen vásárolnak olyan eszközt, amely alkalmatlan a rendeltetésszerű használatra. A vázolt érdekeltség a közös tevékenységben való tagi részvételnek akkor válik jellemzőjévé, ha az eszközök felhasználásának kockázata, a felhasználás veszteségének anyagi felelőssége, valamint eredményességének anyagi elismerése egyaránt érvényesül, amikor tehát a közös munkákban való részvételben a közös tulajdon tárgyát képező termelőeszközök használatára jellemző a „vállalkozói" magatartás. Egyszóval a tagok vállalati bruttó jövedelemből való részesedésében a közös tulajdonú eszközök felhasználása és a tagok eleven munkája eredményességének egyaránt ki kell fejeződnie. Ez az eszközfelhasználáshoz kapcsolódó „tulajdonosi" s vele párhuzamos „elevenmunka"-érdek, valamint ezeknek a bruttó jövedelemben összeolvadó anyagi elismerése a paraszti termelésben nem új jelenség. Érvényesül ez a fejlett tőkésországok családi gazdaságaiban, de nálunk is, a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságában és a többi lakossági réteg kisegítő gazdaságaiban. A termelőszövetkezeti gazdálkodásban nem fejeződhet ki, erősödhet meg s maradhat fenn a közös tulajdonosi tudat mint a hatékony nagyüzemi gazdálkodás követelménye, ha a tagok termelőeszköz-kihasználásban való érdekeltsége nem válik eleven hajtóerővé. A termelőszövetkezeti közös tulajdon a szövetkezeti jelleg elengedhetetlen követelménye, a tagok szövetkezeti gazda módján való érdekeltségének állandó megvalósulása és beteljesülése. A szövetkezeti gazdai érdekeltség nemcsak a szövetkezeti tagnak mint egyénnek nyújt anyagi előnyt, hanem a szűkebb szövetkezeti közösségnek s az egész társadalomnak is.

A szövetkezeti jelleg korlátozottsága, a félállamiság

A termelőszövetkezeteknek mint kollektív vállalatoknak a szövetkezeti mivolta nem merül ki a tagok gazdai és dolgozói érdekeltségében. Nem kisebb értékű ismérve a szövetkezeti jellegnek az sem, hogy a közös tulajdonra alapozott tagsági viszonyban meghatározódó vállalati érdek hatása alatt, annak megvalósítása végett folytathassák tevékenységüket, s használhassák fel a vállalati bruttó jövedelmüket. Eme vállalati anyagi érdek szerinti önálló gazdálkodás egyenes folyománya, hogy a termelőszövetkezetek saját anyagi erejükre, mindenekelőtt oszthatatlan alapjaikra támaszkodhatnak, eredményességük szerint fejlődhetnek, vállalniuk kell az önálló gazdálkodás természeti és piaci kockázatait, s viselniük kell az ez utóbbiakból következő veszteségeket. Mindebben azonban csak az a jellegzetesen szövetkezeti, hogy a termelőszövetkezetekben a tagsági viszony alapján objektiválódó vállalati érdek a gazdálkodás iránytűje s növekedésüknek mércéje.[2] Az önálló

[2] A termelőszövetkezeti vállalati érdek jövedelmi meghatározottságának kifejtése megtalálható a Csendes Bélával közösen írott Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban című könyvünkben (Kossuth Könyvkiadó, 1964.).

gazdálkodást az önkormányzati vezetőség irányítja, a tagok gazdai és dolgozói akaratának érvényesítésével, valamint a gazdai és dolgozói érdekeltségnek a vállalati célok megvalósítására való felhasználásával. Az önállóság és a megjelölt velejárók a vállalatiság ismérvei, s a vállalatoknak a társadalmi hovatartozástól független jellemzői. Az állami vállalatokénál nagyobb önállóság szövetkezeti sajátosságként való feltüntetése és gazdaságpolitikai elismertsége szükségének ismételgetése tartalmában nem konkretizálható, ezért tudományosan sem igazolható.

A termelőszövetkezeteknek mint gazdasági szervezeteknek szövetkezeti s általános vállalati ismérvei a gazdálkodás változatos és rendszeresen változó környezeti feltételei közt érvényesülnek, ezért rendszerint eltérő mértékben fejeződnek ki önmegvalósító működésükben. Minthogy a termelőszövetkezetek gazdasági környezetében erős túlsúlyban van az állami szabályozás, valamint az állami szervek és a termelőszövetkezetek informális kapcsolata, főként ezek változásában formálódik a termelőszövetkezeteknek is minden eredendő vonása. S ez a megszerveződésben és később az önmegvalósító működésben egyaránt érvényes. Erdei Ferenc a szövetkezeti átszervezés megszilárdítása után a hazai termelőszövetkezetek kettős, társadalmi-szervezeti és vállalati jellegének megállapításához a következő magyarázatot fűzi: „A termelőszövetkezeteknek ez a két oldala ... a történeti fejlődés folyamán nem egyformán kerül előtérbe. Az átszervezés időszakában a társadalmi, szervezeti, tömegszervezeti jelleg került előtérbe, s maga az átszervezés voltaképpen szövetkezeti társaságok létrehozására irányuló társadalmi-politikai mozgalom volt. Ebben az időszakban a termelőszövetkezeti mozgalomban szükségszerűen háttérbe szorultak az üzemszervezési elemek, a termelőszövetkezeteknek mint gazdasági szervezetnek a vállalati problémái."[3] A kettős jelleg s érvényének jellemzése is egyöntetű fogadtatásra talált az agrárközgazdászok körében. Az adott magyarázatból azonban nem derül ki, hogy a parasztság, a parasztság lakóhelyi közösségeinek kisebb-nagyobb csoportjai a termelőszövetkezetek létrehozásában és működésük beindításában nem aktív szervezők, hanem a mezőgazdaság szocialista átszervezésére hozott állami rendeletek s a bennük kifejeződő állami akarat passzív elfogadói voltak. A termelőszövetkezetekbe való belépés aláírással történt megerősítése nem tekinthető úgy, mint a közös termelés meggyőződéses igenlése, a gazdai tudatosság akarásának és vállalásának jelzése, a közös munkákban teljes odaadással való részvétel ígérete, noha a termelőszövetkezetek eredményes működésének állami szavatolását az átszervezés időszakában ismételten deklarálták.[4] De az is igaz, hogy a szövetkező tagok magánvagyonának terhére létrejön a termelőszövetkezetek köztulajdonú vagyona, amelynek tárgyi elemei a közös használatba adott földekkel egyetemben a közös termelés s benne a tagi foglalkoztatás anyagi alapját vetették meg. A termelőszövetkezetek szerveződésében és működésében tehát megjelenik az államiság, anélkül azonban, hogy a szövetkezeti jelleg teljesen kiszorulna. Így a termelőszövetkezetek kettős természetében a félállamiság is jellegzetessé válik.

A félállamiság a szerveződésben lényegét tekintve a termelőszövetkezeti tulajdonlás korlátozását, kisebb-nagyobb mértékben állami kézbe való átvételét jelenti, ami nálunk rendszerint együtt járt az állami vállalati működési formák és szabályozók termelőszövetkezetekbe történő bevezetésével. A termelőszövetkezetek fél-

[3] Erdei Ferenc: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1968. 2. sz. 34. l.

[4] Ez fejeződik ki Berend T. Ivánnak a tömeges átszervezés viszonylag rövid idő alatt végbement lefolyásához adott magyarázatában: „A parasztság, tapasztalatai alapján, a szocialista átalakulást most már véglegesnek tartotta. Nem épített többé a »kivárásra«. Előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlennek tekintette már a szövetkezetet. S mivel a rossz emlékei még elevenek voltak (ezeket az átszervezést kísérő zaklatások is felelevenítették), döntése gyorsabb lett. Mindez nyilván közrejátszott abban, hogy a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése oly váratlan gyorsasággal zajlott le, annak ellenére, hogy a paraszti tömegek nem váltak a szövetkezés hívévé." (Gazdasági útkeresés 1956—1965. Magvető Könyvkiadó, 1983. 270—271. l.)

államisága a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése után némely vonatkozásban mérséklődött, némely vonatkozásban pedig fokozódott, de bizonyos, hogy napjainkban is jellemző. Már az átszervezés idején megindul egy erjedés, amely a megszilárdulás időszakában eléggé általános lesz. Ez arra irányul, hogy a termelőszövetkezeti tagok közösben való érdekeltségét — a gazdai és a dolgozói érdekeltség tudatos megkülönböztetése nélkül — felkeltse, érdemivé és tartóssá tegye. Ennek eszköze, hogy a jövedelemrészesedés a vállalati jövedelemhez való hozzájárulás szerint alakul, és a részesedés ennek megfelelő új formái fejlődnek ki. A viszonylag fejlett árutermelési viszonyokat megélt parasztság és termelőszövetkezeti vezetővé választott tagjai hamar felismerik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti forma szerves tartozékaként kezelt munkaegységrendszer erre nem alkalmas. Meg is kezdődik előbb részleges, majd teljes feladása s olyan elosztási formákkal való felváltása, amelyek oly módon helyezik a tagokat a közös termelés munkaterületeire, hogy nemcsak a teljesített munkamennyiségre, hanem annak eredményeire s a hozzá felhasznált eszközök és eleven munka mennyiségének alakulására is tekintettel legyenek. Ezt célozzák a különböző részes- és családi művelésű módszerek, a prémiumos és jutalékos munkaegység-elszámolások, valamint ezekkel szinte párhuzamosan a részesedés garantálásának és pénzben való megfizetésének megkezdése, majd folyamatos kiszélesítése. Ez az egészséges, változatos s a gazdálkodás eredményeiben igazolt folyamat 1966 táján általánossá vált, majd — az állami vállalatokhoz való közelítésre is hivatkozva — a termelőszövetkezetek érdekképviseletétől is támogatva a tagi részesedés államilag kezdeményezett béresítésébe megy át. Ezáltal a termelőszövetkezeti tagok és állami gazdasági munkások nagyüzemi termelésben való alkalmazása (normázás és bérelszámolás) azonossá vált, emellett a szociális ellátás egységesítése is megtörtént. Egyre közelebb került egymáshoz az ún. bér- és keresetszabályozás, majd 1980-ban teljesen egységessé vált. A részesedés ily módon történő béresítése egyrészt lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezeti tagok „saját számlára" megszüntessék személyi jövedelemben és szociális ellátottságban való társadalmi lemaradásukat, másrészt azonban nemcsak fenntartja, de erősíti is a szövetkezeti tulajdon korlátozását s a termelőszövetkezetek ún. félállamiságát. A termelőszövetkezetek vállalati jövedelmének felhasználása a személyi jövedelmek növelésének állami meghatározottsága folytán eleve eldöntött. A dolgozói (munkavállalói) bérérdekeltség életre hívására megvolt a lehetőség, s az 1980-as évtized küszöbéig, amíg a keresetek reálértéke növelhető volt, a termelés növelésének hatékony tényezője volt. Megvalósulása azonban egyrészt az eszközfelhasználás rovására is megy, másrészt a termelőszövetkezetekben csakúgy létrehozza a „vatta", illetve „sétáló" dolgozók alkalmazását s ezáltal a kapun belüli munkanélküliséget, mint az iparban. Nem véletlen, hogy a termelőszövetkezeti elnökök és vezetőségek is fölismerték, hogy lényegesen alacsonyabb dolgozói létszámmal is működhetnének, ha történetesen a javadalmazásukban nem lennének „gúzsba kötöttek".

A tagi részesedés béresítése — javarészben a gazdaságirányítás új rendjének keretében — egyrészt „az önálló vállalati munkaerő- és bérgazdálkodás" lehetőségének, másrészt az indirekt formájú egyenlősdit okozó normatív állami keresetszabályozásnak a feloldhatatlan ellentmondásában valósult meg. Ez önmagában elégséges ahhoz, hogy a félállamiság annak ellenére fennmaradjon, hogy a tervutasítások rendszere megszűnt, s a termelőszövetkezetek az alkalmazott termelési eljárások tekintetében és a termelési szerkezet alakításában egyaránt önállóságot kaptak. A gazdaságirányítás új rendje a szövetkezeti tulajdon állami korlátozását lazítja továbbá azáltal is, hogy a mezőgazdasági árszínvonal emelésével s ezen keresztül az agrár—ipari árdiszparitás szűkítésével javítja a termelőszövetkezetek fajlagos vállalati jövedelmezőségét. Akkoriban a termelőszövetkezetek mintegy 60—65 százaléka ért el rendszeresen nyereséget, amiből felhalmozási alapot tudott képezni. En-

nek ellenére a termelőszövetkezetekben létrehozott értéknek igen tekintélyes részét továbbra is elsődlegesen az állam realizálta.[5] A mezőgazdasági termékek felvásárlásában meg nem fizetett összegre alapozva épült ki és került állandósításra a termelőszövetkezetek irányításának széles körű, sok-sok tételből álló állami támogatási rendszere, amelyben kiváltképp jelentős a beruházási támogatás, a gépi eszközök és vegyi anyagok árkedvezménye s nem utolsósorban a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek külön támogatása. A termelőszövetkezetekben az elhasznált eszközök pótlása és az eszközök bővítése az 1970-es évtizedben legalább 40—60 százalékban az állami kézen átáramló jövedelemből valósult meg. Nyilvánvaló tehát a szövetkezeti tulajdonlás jelentős állami átvétele s a félállamiság érvénye a termelés megújításának és bővítésének folyamatában is. Ez tetéződött a mindig is létező informális elvárásokkal (amit bürokratikussá tett a támogatások sokféle fajtája) és megannyi szabványosított s nem is mindig egyértelmű, folyton változó érvényességű kikötésekkel.

A teljesség kedvéért rá kell mutatnunk, hogy az államigazgatás pontosan úgy korlátozza az állami gazdaságok vállalati önállóságát s önmegvalósító gazdálkodását, mint a termelőszövetkezetekét. Ez ma már magától értetődő. Elég arra gondolnunk, hogy gazdaságpolitikai törekvéssé vált a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok szabályozórendszerének s tulajdonérvényesítésének egymáshoz való közelítése. Bár az állami és a szövetkezeti tulajdon egyenrangúságát, egyenértékű szocialista voltát az MSZMP kongresszusai elismerték, a gyakorlatban rendszerint az állami tulajdonhoz való igazodást célozták meg, s végül állami gazdasági gazdálkodási módszert honosítottak meg a termelőszövetkezetekben, s állami gazdasági szabályozást terjesztettek ki a termelőszövetkezeti szektorra. De az is igaz, hogy 1968-ban, a gazdaságirányítás reformjával az önállóságot, valamint a személyi jövedelemnek a vállalati bruttó jövedelemtől való függését tekintve az állami gazdaságok közeledtek a termelőszövetkezeti formához. Az előbbit illetően az azonosan korlátozott, egyenlő önállóság érvényesül ma mindkét formában, az utóbbit illetően pedig az állami gazdaságokban is valósággá vált a személyi jövedelmeknek a vállalati bruttó jövedelemtől való függése, bár a köztük lévő kapcsolat az állami gazdaságokban továbbra is gyengébb, mint a termelőszövetkezetekben. Ma ez a legjelentősebb eltérés a két forma gazdálkodásában. Ez továbbra is figyelmet érdemel, mert a jó és a gyenge eredményű termelőszövetkezetekben is nagyobb mértékben függenek a személyi jövedelmek a vállalati bruttó jövedelemtől, mint az állami gazdaságokban, következésképp a dolgozói ösztönzés a termelőszövetkezetekben némileg jobb, mint az állami gazdaságokban.

Ha ez utóbbitól eltekintünk, akkor elmondhatjuk, hogy a hetvenes évtizedben kialakult helyzet szerint a termelőszövetkezet úgy hasonlít az állami gazdasághoz, mint egyik tojás a másikhoz, pontosabban ahogy a galambtojás hasonlít a tyúktojáshoz. Külsőleg mutatkozik néhány különbség, a többi közt abban, hogy az állami gazdaság nagyobb, mint a termelőszövetkezet, az előbbiekben az egyszemélyi, az utóbbiakban kollektív a vezetés.[6] Ezek azonban formálisak ahhoz képest, hogy a gazdálkodás vezénylése, az eszközök és a munkaerő termelési folyamatban való alkalmazása s annak akadályai, a munkavállalói bérérdekeltség érvényesülése, a gazdai érdekeltség hiánya, mind-mind azonos az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben. Hosszú idő óta az a legjelentősebb különbség, hogy az állami gazdaságok anyagi és műszaki felszereltsége magasabb színvonalú, mint a termelőszövetkezeteké.

[5] Az 1960-as évtized végén — szakértők szerint — az alacsony felvásárlási árak révén a mezőgazdaságban megtermelt jövedelemből 12—13 milliárd forintnyit az állam realizált.

[6] Az állami gazdaságokban az egyszemélyi vezetés kollektív vezetéssé való átalakítása 1985-ben került napirendre, a vállalati tanács vagy közgyűlés létrehozásával.

Az eszközhatékonyság elégtelensége mint a termelőszövetkezet megújításának oka

A tulajdonlásba való állami beavatkozás világszerte kiváltképp a mezőgazdaságban figyelhető meg az iparosodást felkaroló s támogató protekcionista rendszerekben — főként a szocialista országokban, de a fejlett kapitalista országokban is. Hazai viszonylatban sem kárhoztatható egyoldalúan a szövetkezeti tulajdon állami korlátozása, s nem volna helyes a termelőszövetkezetek félállamiságának általános elítélése. Elvitathatatlan ugyanis, hogy a félállamiságnak köszönhetően ment végbe viszonylag rövid idő alatt mezőgazdaságunk átfogó szövetkezetesítése. Ez pedig utólag igazolódott társadalmunk számára a mezőgazdaság fellendülésében és nyomában a bőséges áruellátásban, valamint a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kiviteli többletének rendszeres növekedésében is. A termelőszövetkezeti parasztság számára pedig abban, hogy életkörülményeinek gyors és erőteljes javításával a létbiztonságát nemcsak megőrizte, de fokozta is, kiváltképp a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben, és kiterjedt az idős parasztságra is. Érthető, ha a termelőszövetkezeti gazdálkodás igenlése a termelőszövetkezeti tagok körében viszonylag rövid idő múltán kialakult, s elfogadhatóvá lett, noha a gazdai érdekeltségük nem jött létre, s tulajdoni kötődésük, következésképp a termelőszövetkezetekhez való ragaszkodásuk gyenge maradt, s nem is vált általánosan jellemzővé.

De vajon miként s mennyiben mutatkozik meg a gazdai érdekeltség hiánya a termelőszövetkezetek gazdálkodásának eredményességében s benne az eszközfelhasználás hatékonyságában? (Lásd a táblázatot.)

A fajlagos eszközfelhasználás és a jövedelem realizálási fokának változása a mezőgazdaságban[a]

Megnevezés	1961		1968		1975		1982		Az 1982. évi az 1961. évi %-ában
	(A)	(B)	(A)	(B)	(A)	(B)	(A)	(B)	
Állami gazdaságokban	66,9	154,9	68,9	175,8	64,0	145,1	70,0	134,9	104,6
Termelő-szövetkezetekben	50,5	116,9	52,0	132,7	55,9	126,8	61,3	118,1	121,4
ebből:									
közösben	55,9	129,4	58,0	148,0	60,3	136,7	64,4	124,1	115,2
háztájiban	43,2	100,0	39,2	100,0	44,1	100,0	51,9	100,0	120,1
Mezőgazdasági termelésben összesen	51,8	119,9	52,8	134,7	55,1	124,9	60,8	117,2	117,4

[a] Az adatok csak a mezőgazdasági termelést: a növénytermesztést és az állattenyésztést fogják át.
(A) Termelő felhasználás a bruttó termelési érték százalékában.
(B) A háztáji százalékában.
Forrás: Mezőgazdasági adattár V. KSH, 1983.

A termelőszövetkezetek mezőgazdasági termelésének fajlagos eszközfelhasználásában, miként a mezőgazdaság többi gazdasági szervezetében is, egyszerre fejeződik ki a termelés szerkezetének, technikájának s technológiájának, valamint ezek felhasználása és a várható hozamérték egyeztetésének a hatása. Némileg leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk, hogy a termelésbe vont eszközök, munkaeszközök és anyagok értéke s ezeknek a technológiai alkalmazásban történő fajlagos elhasználódása és felhasználása formálja az egységnyi termelésre jutó eszközfelhaszná-

lást. Az utóbbiban valóban kifejeződik a tulajdonforma gazdasági realizálódása, de nemcsak azon gazdasági szervezeté, amelynek eszközfelhasználásáról szó van, hanem mindazoké is, amelyek részt vesznek az eszközök előállításában.[7] A mezőgazdaság szervezeteinek fajlagos eszközfelhasználási mutatójában jelentkezik tehát a termelési eszközöket szállító iparvállalatok termelési hatékonysága, méghozzá a benne való részvételük mértéke szerint. Ebben annyira összefonódik az ipari és a mezőgazdasági szervezetek tulajdonlásának hatékonysága, hogy igazában nem is választhatók szét.[8]

Milyen következtetések vonhatók le ebből a termelőszövetkezeti tulajdon gazdasági realizációjára nézve? *Először*, a termelőszövetkezetekben, de a mezőgazdaság többi gazdasági szervezetében is a fajlagos eszközfelhasználás növekedése az ipari eredetű eszközök felhasználásának a termelésnél nagyobb növekedését fejezi ki. Ez megengedi, hogy a hatékonyságromlás alapvető okát a termelés iparosodásának előrehaladásában s a termelőeszközök kínálatából folyó technológiai meghatározottságában jelöljem meg. Az utóbbi időben elért eszközmegtakarítások azonban azt is megerősítik, hogy az iparosodás előrehaladásában jelentős a mezőgazdálkodás fogyatékossága is, történetesen a gazdai érdekeltség hiánya az eszközfelhasználásban. *Másodszor*, a termelés adott feltételei közt a tulajdon realizációja a termelőszövetkezetekben hatékonyabb, mint az állami gazdaságokban, a termelőszövetkezetek javára kezdettől mutatkozó különbség azonban folytonosan csökken. Feltehető, hogy ez a csökkenés kevésbé bontakozott volna ki, ha a termelőszövetkezetekben a gazdai érdek hatása érvényesül. *Harmadszor*, a termelőszövetkezeti tulajdon hatékonysági előnye jellegzetesebben mutatkozik meg, ha az állami gazdaságok fajlagos eszközfelhasználásával nemcsak a termelőszövetkezeti közös termelés, hanem a közös és a háztáji termelés együttes termelő felhasználását állítjuk szembe. Ez gyakorlati bizonyítéka annak, hogy a nagyüzemi gazdálkodás kereteiben és tőle elkülönült kiegészítő formában is helye van a kistermelésnek, egyszerűen azon okból, hogy meglehetősen széles körben a kevésbé gépesített kistermelési eljárások olcsóbbak, mint a felváltásukra alkalmazható nagyüzemi technológiák. S ez nem azért van, mert a termelőszövetkezeteinkben a háztáji kistermelés a nagyüzem árnyékában s vele munkamegosztásban létezik, s ennek előnyeit élvezi. Ez csak segítő, bár nemegyszer elengedhetetlen feltétel is ahhoz, hogy az egyes ágazatokban hatékonyabb, a termelés feltételeinek jobban megfelelő kistermelési módszerek alkalmazásra is kerüljenek. Ugyanazon termény termelésében a kistermelés nagyobb hatékonysága a vele szemben érvényesülő nagyüzemi technológia kritikája is, valamint élesztője a kistermelési módszerek fenntartásának. A termelőszövetkezetekben nemcsak a közös termelés kiegészítéseként, hanem a közös termelésben, a közös tulajdon gazdasági realizációjában is kihasználható és kihasználandó a kistermelési módszer. Eddigi hiánya s alkalmazásának ritkasága hatékonysági veszteségeket okozott a nagyüzemekben. Bizonyosra vehető, hogy a kistermelési módszerek helyénvaló alkalmazása hozzájárul a szövetkezeti gazdasági érdekeltség kibontakozásához is.

A termelőszövetkezetekben a hatékonyság romlásában és az állami gazdaságokkal szembeni hatékonysági előny mérséklődésében különösen nagy szerepet játszott a termelőszövetkezetek államilag hosszú időn át szorgalmazott egyesítése s ezáltal a termelőszövetkezetek vállalati koncentrációjának hallatlanul nagy mértékű megnövekedése. Nem mintha a szövetkezeti szektorban nem alakult volna ki

[7] A termelőszövetkezeti közös tulajdon hatékonyságban való érvényesülésének kérdésével behatóbban foglalkozik A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban c. tanulmányában Donáth Ferenc. (Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 144. 1979.)

[8] Ez idő szerint az ipari eredetű termékek aránya a termelői felhasználásban az állami gazdaságokban meghaladja, a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban megközelíti a 70 százalékot, s a háztáji gazdaságokban is csaknem 50 százalékos.

pozitív kapcsolat a vállalatnagyság és a hatékonyság közt. Ez a kapcsolat azonban meglehetősen gyenge, egyes években nem is jellemző, s elsősorban azon nyugszik, hogy a nagy termelőszövetkezetekben a kiegészítő tevékenység aránya rendre nagyobb, mint a kisebbekben. A nagy termelőszövetkezeteknek a nem is a mezőgazdasági termeléshez kötődő, minimális és bizonytalan hatékonysági előnye a termelőszövetkezetek gazdálkodási hatékonyságának általános gyengülő tendenciájában alakult ki, miközben a hatékonyságromlást s ennek fokozódását a termelőszövetkezetek egyesülésének előrehaladása döntően határozza meg. Következik ez abból, hogy a szövetkezetek megnagyobbodása növeli az ipari termelési megalapozás, az ipari rendszerek iránti igényt, s javítja ennek finanszírozási lehetőségét is, részben a saját fejlesztési források összpontosításával, részben az ezekhez kapcsoltan megnövelhető állami támogatások és hitelfelvételi lehetőségek kihasználásával. A megnövekedett termelőszövetkezetekben teljessé válik az állami gazdaságok fejlesztési irányainak, technikai és technológiai megoldásainak követése s nyomában a termelésszervezés másolása is. Nem véletlen tehát, hogy a hatékonyságban is az azonosulás irányzata vált jellemzővé, s az sem, hogy a centralizáció előrehaladása a szövetkezeti jelleg elhalványulásával, az eszközfelhasználásban való gazdai érdekeltségtől való távolodással járt együtt.

A fajlagos eszközfelhasználás növekedésének a termelőszövetkezetekben is természetes velejárója, a vállalati bruttó jövedelem termelési értékhez mért hányadának állandósuló csökkenése 1975-ig nem gátolta a vállalati növekedést. Ez irányú hatását ellensúlyozta a termelés növekedése, a termelőszövetkezeti tagok számbeli csökkenése folytán előállt jövedelemmegtakarítás s nem utolsósorban az üzemviteli és fejlesztési támogatások növelése. Főként ez utóbbinak köszönhetően a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben is jellemző a termelésfejlesztő felhalmozás és a részesedés reálértékének egyidejű és számottevő növekedése. 1976-tól kezdődően azonban a termelőszövetkezetek reálnövekedése fokozatosan megszűnt. Vitatható tehát az az értékelés, amely szerint „... a vállalati gazdálkodás egyre nehezedő kereskedelmi és pénzügyi feltételei ellenére mezőgazdasági vállalatrendszerünk megőrizte fejlődésének dinamikáját. (A mezőgazdasági vállalatok nyeresége az 1978-as 17,5 milliárd Ft-ról 1982-re 25,8 milliárdra, ezen belül a mezőgazdasági szövetkezeteké 13,6 milliárdról 20 milliárd fölé emelkedett. Mindez olyan körülmények közt, amikor szélesedett az agrárolló, alig növekedett az eszközök volumene és tovább csökkent a mezőgazdasági keresetek elmaradása az ipari keretek mögött.)"[9] Ezekben a növekedést jellemző adatokban az áremelkedés hatása fejeződik ki. A termelés volumenének továbbra is jelentős bővülése ellenére 1978-hoz viszonyítva az egy főre jutó vállalati bruttó jövedelem reálértéke a termelőszövetkezetek túlnyomó részében változatlan szinten maradt, nem kis részükben pedig csökkent. Eközben költségvetési befizetéseik összege meghaladta a támogatásaikét. Gyakorlatilag megszűnt az ágazat támogatása, s ebben fordulatot várni nem is lehet. Ebből a helyzetből a vállalati reálnövekedés útjára visszajutni saját gazdálkodásuk javítása révén lehet, s ez elkerülhetetlenné teszi szervezeti és működésbeli megújításukat.

A megújulás útja

Az 1975–1980 közötti években egyre több termelőszövetkezetben ismerték fel a megújulás szükségét, nem találván elégségesnek növekedésüket ahhoz, hogy megalapozzák tagságuk reáljövedelmének növelését és életkörülményeinek javítását. Az útkeresésben megjelenik a termelőszövetkezetek megújításának ígéretes módja,

[9] A szövetkezeti mozgalom a gazdasági reformfolyamatban (Szövetkezeti Kutató Intézet munkatársai) Valóság, 1984. 2. sz. 17. l.

a szövetkezeti tagok gazdai érdekeltségének kibontakoztatása, amely eredményeket ígér a teljesebb eszközkihasználásban s a takarékosabb gazdálkodásban. Egyik oldalról meg kell újítani a tagok munkába állítását és munkában való magatartását, javadalmazásuknak s a termelőszövetkezet vállalati bruttó jövedelméből való részesedésüknek fejlesztésével, új vállalkozói módoknak a bevezetésével. Másik oldalról meg kell szüntetni a termelőszövetkezeti tulajdon erős állami korlátozottságát, a félállamiságot kiváltó rendelkezéseket, s legelőször azokat, amelyek megakadályozzák, hogy a termelőszövetkezeti tagok gazda módon legyenek részesei a közös tevékenységnek. Legelőbb mutatkozott akadályként a bér- és keresetszabályozás, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy a támogatási és jövedelemelvonási rendszer túlhajtottsága nemcsak a szövetkezeti lét, hanem a vállalati önállóság követelményével sincs összhangban.

A bér- és keresetszabályozás jövedelemfelhasználást meghatározó szerepének mintegy 100 termelőszövetkezetben való — kísérleti célú — alapos enyhítése, illetve teljes feloldása (munkabér-adóztatással történő felváltása) az érintett termelőszövetkezetekben elindította a munkában való alkalmazás és az érdekeltség megújítását, önálló üzemegységekben a tagok vállalkozó jellegű munkáltatásának kibontakoztatását. Ezekben megnyilatkozott ugyan az, hogy könnyebb mondani, mint megvalósítani a termelőszövetkezeti tagok gazda módján való alkalmazását, de az is, hogy nincs elháríthatatlan akadálya az eszközfelhasználásban való személyes érdekeltség megteremtésének. A kísérletbe bevont egyes termelőszövetkezetekben csökkentették a használatban tartott drága munkaeszközök mennyiségét, alaposan javították a megtartottak kihasználását, s mérsékelték a fajlagos anyagfelhasználást is. Reális elgondolásnak mondható tehát, hogy a termelőszövetkezeti tagokat gazda módon alkalmazó üzemegységek s benne kisebb-nagyobb létszámú vállalkozói csoportok létrejötte a termelőszövetkezetek s gazdálkodásuk megújítását eredményezi. Egyrészt feltárhatják a költségek csökkentéséből, benne a takarékos eszközfelhasználásból számottevőnek ígérkező növekedési forrásokat, másrészt a „gazda módon" tevékenykedő szövetkezeti tagok részvételével az önkormányzat alkalmasabbá lesz a közös tulajdonlás eredményes megvalósítására (a többi között olyan fontos kérdések eldöntésére is, mint a termelőszövetkezetek koncentráltsága, a nagyüzemek esetleges több termelőszövetkezetben való önállósítása, továbbá a tagság és a szövetkezet vagyoni és munkaviszonyainak kapcsolata).

Az már bebizonyosodott, hogy ezen az úton megindulni csak akkor lehet, ha ezt a bér- és keresetszabályozás eleve nem zárja ki. Okvetlenül előrelépés tehát az, hogy a termelőszövetkezetek 1985-től kezdve többféle bér- és keresetszabályozási forma közül választhatnak. Azt azonban, hogy ezzel az eszközfelhasználásban való tulajdonosi érdekeltség kibontakoztatására elégséges lehetőséget kapnak-e, ma még — gyakorlati tapasztalatok híján — nem lehet megmondani. A kialakult helyzet megítélését felettébb megnehezíti az, hogy a mezőgazdasági termékekhez viszonyítva az ipari termelőeszközök folyvást drágulnak. Emiatt a termelőszövetkezetekben a fajlagos energia- és anyagfelhasználásban mintegy évtizede érvényesülő megtakarítás nem mutatkozik meg a kiadások csökkenésében. Ez a körülmény feltehetően alaposan korlátozza is, hogy a termelőszövetkezeti tagok tulajdonosi érdekeltsége erőre kapjon. Úgy látszik, hogy a termelőszövetkezetek szervezeti megújulása akkor teljesedhet be, ha a megújulás kiterjed az egész agrár-ipari szférára, ha kellő alátámasztást kap a termelőeszközöket előállító ipari szervezetektől. Ez természetesen megfordítva is igaz. Az ipar és a mezőgazdaság fejlődésének kölcsönössége a szervezeti megújulásban s kiváltképp a megújulás eredményességében meghatározó hatású.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (889—901. l.)

Három hipotézis a holnap hajtóerőiről

Izikné Hedri Gabriella

A regionális gazdasági integrációknak talán legnehezebb feladata a közösen elfogadott célok megvalósításához szükséges módszerek kialakítása. A következőkben három hipotézist vázolok fel, amelyek új lendületet adhatnak a KGST-együttműködésnek.

Az elektronika behatolása

A mikroelektronika rohamos terjedésének forradalmi hatásai nemcsak a gazdaságban, hanem az információáramlásban, a munkaszervezésben, sőt a tudományos kutatások felgyorsulásában is jelentkeznek azokban az országokban, illetőleg azoknál a vállalatoknál, ahol ez az új technika meghonosodott. A szovjet és a nyugati szakirodalom egyetért abban, hogy a legújabb generációs számítógépek már nem is nevezhetők számítógépeknek, hiszen a „számítógép" szóban a hangsúly mintha a számtani műveletekre esnék, a „mesterséges értelem"-nek (artificial intelligence) nevezett modern komputerek viszont nem csupán kiszámítják az adatokat, hanem tárolják az információkat; ezeket szükség esetén visszakeresik; szavakkal, a képernyőn megjelenő képi jelekkel működnek; s feltehető, hogy a nem túlságosan távoli jövőben megjelennek majd azok a komputerek, amelyek megértve az ember szóbeli utasításait, párbeszédre is képessé válnak ([5], [6]).

Kétségtelen, hogy e téren — a szovjet védelmi szektor kivételével — a KGST-országok lemaradtak Nyugat-Európa mögött, miközben az Egyesült Államok és Japán megelőzte Nyugat-Európát. Tény az is, hogy ez idő szerint a szocialista országok még nem tudták megteremteni a gyors komputerizáláshoz szükséges gazdasági-társadalmi feltételeket. Igen tanulságos N. P. Fedorenko erről szóló fejtegetése, amelynek lényege, hogy a szovjet gazdasági szervezetek nem kellőképpen érdekeltek a modern matematikai módszerek alkalmazásában és az ezzel kapcsolatos információáramlás megindításában [3]. Ugyanakkor a KGST-országok többsége kidolgozta elektronikai programját, és Bulgáriától az NDK-ig, Magyarországtól a Szovjetunióig már terjednek a komputerek. Örvendetes jelenség például, hogy nálunk, Magyarországon is egyre több városi és községi általános iskolában megismerkednek a tanulók a személyi számítógépekkel, s mire felnőnek, valószínűleg olyan természetessé válik számukra azok kezelése, mint ahogyan a mai felnőttek telefonálnak vagy rádióznak.

Feltételezésem szerint az elektronika egyre jobban behatol majd az egyes KGST-országok gazdaságpolitikájának kidolgozásába, tervezésébe s ezt részben követve, részben ezzel párhuzamosan a KGST-együttműködésbe is. Ez a folyamat sok mindent megkönnyíthet:

1. Mindenekelőtt egyszerűbbé és rendszerezettebbé válik az információkhoz való hozzájutás mind vállalati, mind pedig hatósági szinten. A KGST-együttműködéssel összefüggő területeken a tagországok tervhivatalainak, statisztikai hiva-

Izikné Hedri Gabriella a közgazdaságtudomány doktora, c. egyetemi tanár, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője.

talainak, egyéb érintett állami szerveinek és jelentős vállalatainak komputerrendszere — feltételezhetően még ebben az évszázadban — összekapcsolódik, s ezzel az információcsere a mindennapi munka velejárója lesz. Ilyen módon nemcsak a tervkoordinációban és a gazdaságpolitikai konzultációban, hanem a közvetlen külgazdasági kapcsolatokban érdekeltek is közelebb kerülnek egymáshoz.

A gazdaságot irányító szervek és a gazdálkodó szervezetek túllépnek majd azon az állapoton, amelyben lényegében csak a számszerű adatok gépi feldolgozására rendezkednek be. Kihasználják majd a korszerű technikának azt a felbecsülhetetlen előnyét, hogy verbális információk tárolására és a közöttük levő összefüggések kimutatására is képes. Egy évtized elegendőnek látszik ahhoz, hogy a tagországok kialakítsák erre vonatkozó konzisztens rendszerüket.

Az információcsere tehát objektiválódik, s ez hat a szubjektív szférára is. A partnerek jobb megismerése befolyásolja az egyének gondolkozásmódját, a kölcsönös megértést. Az információkhoz való hozzájutás feltétlenül demokratizáló hatású. Csak egy példát említve: az üzemi demokrácia kibontakozását fékezi, hogy egy szakmunkás igen sokat kénytelen a vállalatvezetésnek elhinni, miközben az ellenőrzésre kevés a lehetősége. Ha az üzem számítógépén lehívhatja magának, hogy az általa igényelt, de kellő mennyiségben meg nem kapott nyersanyagból mennyi áll a vállalat rendelkezésére, mikor adták le a rendelést, megalapozottabban bírálhat; megtudhatja, hogy mennyi a vállalat nyeresége, milyen arányban s milyen kritériumok alapján részesülnek belőle az egyes üzemek.

Ez a demokratizálódási folyamat érvényesül majd a vállalatok és az irányítószervek között is. Ami az együttműködést illeti, mindenekelőtt a vállalati szférában várható kibontakozása. Feltételezhető, hogy számos népgazdasági információt (de természetesen egyes vállalatiakat is) a komputerizált rendszerben is bizalmasan kezelnek. Technikailag mód van arra, hogy egyes információkat csak megfelelő kódjel betáplálása után közöljön a gép, s ezt a kódot sűrűn változtathatják. Ismeretes, hogy az információvédelemről — éppen annak mai hiányai miatt — nemzetközi tanácskozások folynak, de a technika kétségkívül alkalmassá válik ezeknek a gondoknak az orvoslására is.

2. A népgazdasági tervezés és az integráción belüli tervkoordináció jelenleg egyik legnehezebb feladata a tervteljesítést befolyásoló, egymással sokrétű kölcsönhatásban levő feltételek összhangjának biztosítása, illetve az egyes feltételváltozásokból eredő hatások felmérése. Ez a feltételrendszer a népgazdasági kölcsönhatások szövevényén túlmenően felölel gazdaságon kívüli (természeti, demográfiai, szociálpolitikai és más társadalmi) tényezőket, de egyidejűleg a napjainkban gyorsan változó világgazdasági és világpolitikai környezetből adódó impulzusokat is. Így például amikor nyugati cégek megtagadták a gázcsővezeték építéséhez szükséges és szerződésben rögzített berendezések szállítását a Szovjetunióba, nyilvánvalóan módosítani kellett számos szovjet ágazat és vállalat tervét. Az előirányzottól eltérően alakuló körülmények azonban nemcsak a külvilágból vagy az időjárásból erednek, hanem a teljesítésre ható belső változásokból is.

A hazánkban érvényesülő felfogás szerint a tervkészítés időpontjában nem is mérhető fel minden feltétel egyértelműen, s ismeretes, hogy a VI. ötéves terv elkészítésekor nálunk új módszer honosodott meg: a kialakított koncepcióhoz vezető utakat nem rögzítették egyetlen változatban, csökkentették a mutatók számát, s csupán az első két évre határoztak meg konkrét számszerű feladatokat, a további évekre pedig — többsávos módszert alkalmazva — fenntartották a szabad döntés lehetőségét azokon a területeken, ahol a feltételek a tervezés időszakában nem voltak egyértelműen megítélhetők.

A külgazdasági terveket, stratégiákat — mivel e szféra fokozottan függ a külső tényezőktől — több változatban célszerű elkészíteni. Érdekes módon mind a rész-

letezett tervutasítások hívei, mind pedig a gazdasági reform követői között megtalálhatók a több változatú módszer ellenzői. Az előbbiek abból indulnak ki, hogy a tervezők — minden szükséges információval rendelkezve — képesek szinte emberfeletti módon felmérni azt, ami a belső és a külső feltételrendszerben évek múlva bekövetkezik; az utóbbiak pedig abból, hogy a közvetett módszerek, a gazdasági ösztönzők olyan automatizmust hoznak létre, amely szükségképpen a kitűzött célhoz vezet. A valóságban mind a tervlebontásos, mind pedig a magyar gazdasági reformot követő rendszerben nem ritkán kellett az előirányzatoktól eltérni: az előzőkben a terveket módosítani, vagy tudomásul venni a lemaradások és túlteljesítések kombinációjából származó aránytalanságokat, az utóbbiban pedig sor került közvetlen állami beavatkozásokra, a szabályozók, különösen az árak gyakori változtatására.

A számítógépes módszer egyfelől megkönnyíti a tervteljesítést befolyásoló tényezők mozgása közötti kölcsönhatások felmérését, másfelől a több változatú tervezést is. A lehetséges változások programozásával mindjobban rendelkezésre állnak majd azok a variánsok, amelyek végül is a kívánt célhoz vezetnek. Az ehhez szükséges technika és technológia már rendelkezésre áll, a szakképzést kell erősíteni.

Mindez befolyásolja majd az integráción belüli egyeztetést, konzultációt is, amelyre az egymással sztochasztikus összefüggésben levő tényezők sokasága hat.

V. Sarov V. M. Ponomarjevvel folytatott interjújában szó esett a komputerek visszahatásáról az emberi gondolkozásra. Ponomarjev szerint a mérnöki-pszichológiai kutatások során kiderült, hogy az emberek az esetek (például valamilyen rendszer irányítása során) 40 százalékában szakmailag helytelenül cselekednek [5]. Ha ez az arány megdöbbentő is, s ha talán a felmérésben szereplő minta nem tükrözi pontosan a valóságot, kétségtelen, hogy a gazdaságirányításban sem ritkák a hibás lépések.

3. Visszatérve a KGST-együttműködésre, az elektronika behatolásának egy további előnye lehet a döntés-előkészítő folyamatok lerövidítése. A döntéshozatal a mai regionális gazdasági integrációkban (a KGST-ben csakúgy, mint az Európai Közösségben) meglehetősen lassú, különösen ha az együttműködés újabb területekre való kiterjesztéséről van szó. Ha a döntéshozók már találkozójukat megelőzően rendelkeznek a mostaninál jóval rendszerezettebb és célratörőbb informáltsággal, s több lehetséges változat programját lefuttatták már számítógépeiken, feltehetően gyorsul a döntéshozatal is.

Az előzőekkel szemben felvethető az az ellenérv, hogy az elektronikában a KGST-nél előbbre tartó nyugat-európai integrációban sem honosodott meg ez a módszer. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy az EK technokratáinak mai nemzedéke számára még nem vált megszokottá ez az új technika. A jövő megítélése szempontjából azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szocialista integrációnak van egy, a tőkével szemben hatalmas és ma még korántsem eléggé kiaknázott tartaléka, nevezetesen az, hogy itt a gazdasági fejlődésnek nem kell szükségképpen éles konkurrenciaharcba torkollnia, hanem mód van a komplementaritás — tudatos és spontán elemeket ötvöző — kibontakoztatására.

A mikrointegráció erősödése

A regionális gazdasági integráció létrehozásának optimális feltétele egyfelől a termelőerők olyan magas fejlettségi foka, ami már szétfeszíti a nemzeti határokat, másfelől az adott országok vállalatai közötti igen intenzív kooperáció. Ezek a feltételek a KGST esetében nem voltak eleve adottak. Eltekintve attól, hogy a Szovjetunió hatalmas gazdasága nem szorult más nemzetgazdaságokkal való

integrálódásra (mint ahogy az Egyesült Államoké sem), a többi KGST-ország termelőerői valójában nem érték el azt a szintet, mely az integrációt kikényszerítette volna, s a mikroszférák sem fonódtak össze. A szocialista közösség tagjai azonban *ex ante* akarták létrehozni azt az új típusú együttműködést, amely gazdaságfejlesztésüket gyorsítja. Ilyen körülmények között a kölcsönös segítség elve alapján létrejövő együttműködés makroszinten indult meg, a külkereskedelmi tervek egyeztetésével, árucsere-forgalmi megállapodásokkal, s ezek keretében kölcsönösen kötelezőnek elismert kontingensekkel. A komplementaritás elsősorban abban jelentkezett, hogy a Szovjetunió ellátta a többi tagországot a szükséges energiahordozókkal, nyersanyagokkal, s biztos piacot jelentett gyorsan fejlődő iparuk exportjának. Emellett a hatósági szintű egyeztetés a népgazdaságok szakosodására is törekedett, éppen a komplementáris előnyök növelése céljából. E szakosodáson döntő mértékben végtermékekre vagy ágazatokra, s kisebb körben főegységek vagy alkatrészek gyártására irányuló specializációt értettek. Ez a típusú együttműködés a tagországok rendkívül gyors iparosodásához vezetett, miközben mérséklődtek közöttük a gazdasági fejlettségbeli különbözőségek is. A fejlődés magasabb fokán azonban egyre kevésbé lehet hatósági döntéseken alapuló „ágazati szakosodásban gondolkozni". Ma már ennek továbbfejlesztése az egyes tagországok bizonyos ágazataiban csak ott látszik célszerűnek, ahol természeti adottságok indokolják (például a Szovjetunió esetében a nyersanyagkincsek, Magyarországon a mezőgazdasági termelés meglevő adottságai). A korszerű, bonyolult munka- és kutatásigényes termékek (és egyáltalában nemcsak a végtermékek) esetében a szakosodást és a kooperációt képtelenség csupán hatósági döntésekkel életre hívni. Ez ellenkezik a kutatás—fejlesztés—termelés—értékesítés egész láncolatának fiziológiájával, pszichológiájával, de gazdasági törvényszerűségeivel is. Az idők szavát követni akaró legjobb szándékú utasítás és az utasítást végrehajtani akaró legjobb szándékú vállalat, kollektíva vagy egyén sem biztosítéka önmagában új tudományos eredmények megszületésének s azok gyártásba állításának.

A központi irányítás feladata a gazdaságfejlődés csomópontjainak megragadása és a célokhoz szükséges feltételek megteremtése. Ha ez nem bizonyul sikeresnek, úgy a központi akarattól eltérően mozog a reálszféra.

A kérdés tehát, hogy miképpen oldódik majd a szocialista integrációnak az a halmozott ellentmondása, hogy

— a hatósági együttműködésre alapozott mechanizmus önmagában már nem kielégítő a külkereskedelmi előnyöket biztosító komplementaritás serkentéséhez;

— a vállalati szférából kiinduló hajtóerők még fejletlenek;

— a hajtóerők kibontakozását a makroszféra áru- és pénzviszonyai nem ösztönzik, hanem fékezik;

— a makroszintű együttműködés alapvető korszerűsítése a közeljövőben nem várható.

A szakértők a kérdésre igen különböző válaszokat adnak.

a) Többen úgy vélik, hogy korszerű gazdasági, jogi mechanizmusok és intézmények létrehozása nélkül aligha bontakoztatható ki a mikrointegráció, más szóval a mikro- és a makrointegráció csak egymással egyidejűleg fejleszthető. A közöttük levő szoros és szövevényes kölcsönhatások miatt ez a tétel elméletileg könnyen bizonyítható. Az e nézetet vallók úgy értékelik, hogy a KGST egyik szférájának korszerűsítésére irányuló törekvés egy olyan kísérlethez hasonlítható, mintha a bal oldali közlekedésről úgy kívánnának áttérni a jobb oldalira, hogy az első időszakban csak a gépkocsivezetők 20 százalékát kötelezik erre.

Egyes kutatók abból indulnak ki, hogy a KGST-országok nemzetközi piaca „nem piaci" módon működik (hiszen a transzferábilis rubel árufedezete nem újul meg automatikusan, az együttműködés a kétoldalú kapcsolatok halmaza, és így tovább), ezért a világpiaci árbázison megállapított KGST-árak az egyes népgazda-

ságok számára „idegen" árak, s mivel idegenek, aligha kapcsolhatók be szervesen a piaci mechanizmus tervszerű felhasználásába [2]. A vállalati integráció viszont a piaci mechanizmusok érvényesülését igényli, ezek hiányában a vállalatok nem érdekeltek más KGST-országok vállalataival való közvetlen kapcsolatokban.

b) Más nézetek szerint — s ez tükröződik a KGST 1984. évi felső szintű értekezletének nyilatkozatában is — az együttműködés gazdasági mechanizmusának korszerűsítését éppen a vállalatok közötti közvetlen nemzetközi kapcsolatok indíthatják meg. Tehát a tagországoknak kedvező feltételeket kell teremteniük közös vállalatok önálló gazdasági elszámolás alapján való létesítéséhez, és vállalataiknak rendelkezniük kell a nemzetközi együttműködéshez szükséges megfelelő felhatalmazással [7].

Egyébként megfigyelhető, hogy az európai KGST-országok többségében napirendre került a vállalatok önállóságának fokozása. *Bulgáriában* jelentősen növekedett a vállalatok döntési jogköre, javult anyagi érdekeltségük. *Az NDK-ban* 160 nagy önállósággal rendelkező kombinátot szerveztek. Ezek a kutatástól és fejlesztéstől a termelésen át az értékesítésig szakterületük egész vertikumát átfogják, s eredményeiket az alábbi kritériumok szerint értékelik: a nettó árutermelés (új érték), a nyereség, az export, a lakosság számára előállított fogyasztási cikkek termelése. *A Szovjetunióban* a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének megalapozására 1984-ben bevezetett kísérletben is lényeges elem a vállalati önállóság növelése. Összefoglalva a kísérletbe bevont vállalatokról készített kérdőíves felmérését, P. Bunyics utal arra, hogy a válaszokban sok szó esik a kísérlet korlátozottságáról, a tervezés, a finanszírozás, az anyagellátás stb. alapvető tökéletesítésének szükségességéről, továbbá arról, hogy az össz-szövetségi ipari egyesüléseket és az ágazati minisztériumokat hozzá kell igazítani a kísérlethez [1]. Ezenkívül koránt sincs megoldva a kísérletbe bevont és az azon kívüli vállalatok, továbbá az irányítószervek kapcsolatrendszerének kérdése; az új technika bevezetésével kapcsolatos kockázatvállalás problémái. A szovjet szaksajtó azt is hangsúlyozza, hogy a kísérletet ki kell terjeszteni a műszaki fejlesztésre, megtalálva az új szabályozókat és ösztönzőket a tudományos-műszaki haladás és a gyártmánymegújítás lényeges gyorsítására.

Ismeretes, hogy a *lengyel* politikai vezetés már 1981-ben húsz törvényből álló reformkoncepciót fogadott el, amely előirányozta a vállalatok önállóságát és önfinanszírozását, a tervutasítások megszüntetését, a középirányító szervek felszámolását, a közgazdasági szabályozók szerepének növelését s azt, hogy a vállalat eredményességét alapvetően a nyereség határozza meg. A reform az igen kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzetben nem bontakozhatott ki, s a konszolidáció menetében csak fokozatosan érvényesülhetnek majd elemei.

c) Tény, hogy egy integráció csak komplex módon fejleszthető, de a komplexitás nem jelentheti mindig valamennyi szféra mozgásának egyidejűségét. Óhatatlanok a lépéselőnyök, illetve a lépéshátrányok, melyek érvényesülnek népgazdaságok vagy gazdasági szférák között. (A népgazdasági szintű integrálódás lépéskülönbségei a KGST-ben a fejlettségi színvonalak kiegyenlítődéséhez kapcsolódnak. Ez eltér az Európai Közösségben meghonosodott „két sebesség" tételétől, vagyis attól, hogy a hatékonyabb népgazdaságok közötti együttműködést gyorsabban korszerűsítik, s a többiek majd akkor válnak e hatékonyabb mag részeseivé, ha gazdasági feltételeik ezt lehetővé teszik. A KGST ezzel szemben Vietnam, Kuba és Mongólia gazdasági fejlettségi színvonalának az európai KGST-országokéira való fokozatos felemelkedését gyorsítani akarja, mégpedig egy olyan időszakban, amikor létfontosságú cél, hogy növekedjék az integráció egészének világgazdasági potenciálja. Vietnam, Kuba és Mongólia gazdaságnövekedési üteme a következő időszakban nyilván gyorsabb lesz, mint az európai tagországoké, de az együttmű-

ködés intenzív szakaszára jellemző formák az utóbbiakban fognak hamarabb kibontakozni. A KGST-nek is meglesz a „két sebessége" abban az értelemben, hogy a tagországok egyes csoportjai különböző vonatkozásokban fognak egymásnál sebesebben fejlődni.)

Mi indokolja a népgazdasági szférák integrálódása közötti lépéskülönbségeket?

Elsősorban az, hogy a tagországok egymástól sok tekintetben eltérők. Egyebek között igen különböző világpolitikai és világgazdasági súlyuk, nagyságrendjük; eltérő volt a szocialista forradalmakat megelőző gazdasági és társadalmi fejlettségük színvonala, s bár a kiegyenlítődés folyamata lényegesen gyorsabb volt, mint például a nyugat-európai integrációban, ma is számottevők a különbözőségek; ily módon fáziskülönbségek mutatkoznak a társadalmi, politikai és gazdasági intézményrendszer továbbfejlődésében is; korántsem azonosak a potenciális gazdaságfejlesztési adottságok (például a természeti kincsek, a tengerpart, az idegenforgalmi vonzerők és hasonlók tekintetében); különböző fokú a külgazdasági érzékenység. Ezek az eltérések tükröződnek a tagországok gazdaságirányítási és intézményi rendszereinek bizonyos eltéréseiben is.

Másodsorban az, hogy a népgazdaságok különböző szférái eltérő mértékben kötődnek az integrációs kapcsolatokhoz. Ezt a tényt igen reálisan értékelte a KGST felső szintű értekezletének már idézett nyilatkozata, amikor kimondta, hogy a KGST-országok közötti gazdaságpolitikai egyeztetést a kölcsönös együttműködéssel összefüggő területeken kívánják elmélyíteni; a társadalmi-gazdasági fejlődés más területein pedig abban a mértékben, amennyiben azt az érdekelt országok szükségesnek látják. Ebből az következik, hogy a gazdaságpolitikák egyeztetésén nem valamilyen uniformizálást értenek, hanem figyelembe veszik a tagországok eltérő adottságaiból származó sajátos megoldások szükségességét is.

Mind a KGST-ben, mind az Európai Közösségben vitatott kérdés, hogy a tagországok gazdaságpolitikájának eltérései miképpen befolyásolják az integrációt. Nézetem szerint hiba a regionális gazdasági integrációt a gazdasági unióval azonosítani. A gazdasági unió nyilvánvalóan feltételezi a gazdaságpolitikák és a gazdasági intézmények egyöntetűségét, de az eddigi tapasztalatok szerint ez csak olyan államszövetségben válik teljessé, mint amilyen a Szovjetunió vagy az Amerikai Egyesült Államok. A szuverén országok alkotta gazdasági uniók nem teljes körűek. (Még Lichtensteinben is más az adózási rendszer, mint Svájcban, és Luxemburgban is eltér a költségvetési politika Belgiumétól.) Az integráció nem a gazdaságpolitikák uniformizálását, hanem azok összehangolását tekintheti céljának. Ez a harmonizáció arra irányul, hogy egyik gazdaságpolitika ne sértse, ne keresztezze a másikat.

Az integráció a nemzetközi munkamegosztásnak kétségtelenül intenzívebb magasabb rendű formája a kooperációnál, de a KGST-ben a különbözőségek mellett fennáll az azoknál lényegesen alapvetőbb feltételekben való azonosság: a termelőerők társadalmi tulajdona, a tervgazdaság, a fontos politikai érdekek azonossága és hasonlók. Feltételezhető, hogy a KGST-országok gazdaságirányítási és ehhez fűződő intézményi rendszereinek eltérései még hosszú ideig fennmaradnak. Akik ezekben a különbözőségekben kizárólag féket látnak, szem elől tévesztik, hogy szocialista országok igen hatékony kooperációt képesek kialakítani még más társadalmi rendszerű országokkal is, noha ezekkel a partnerekkel sokkal kevesebb lehetőségük van a beruházások, a fejlesztések előzetes egyeztetésére, tehát a komplementaritás tudatos kialakítására. Másfelől megfigyelhető, hogy a KGST-n belüli együttműködés azok között a tagországok között sem bonyolódik le a kívánt pontossággal és hatékonysággal, amelyek gazdaságirányítási rendszere azonos. Tehát nem a gazdaságirányítási rendszerek eltérései ludasak a még

meglevő hiányosságokban, hanem a népgazdaságok hatékonyságában és talán mindenekelőtt szervezettségében mutatkozó elmaradások.

A szocialista országok közötti kereskedelemben nem azért szorul erősítésre a szállítási fegyelem, mert a kormányok, vállalatok, egyének közömbösek a kötelezőnek elfogadott kontingensek teljesítésével és az azok bázisán megkötött szállítási szerződések kielégítésével szemben, hanem azért, mert gyakran „közbejön valami". A háttéripar elkésik a szállítással, vagy nem megfelelő minőségben szállít; nem kapják meg kellő időben az importanyagokat (esetleg ugyanabból a tagországból, ahová a késztermékszállítással egy másik vállalat emiatt elkésik), a Nyugatról vásárolt gépek, alkatrész vagy üzemanyag utánpótlásához éppen nem kapták meg a szükséges devizát.

Meglepő volna, ha a nemzetközi kooperáció óraműpontossággal folyna, amikor a tagországok többségében a hazai vállalatok együttműködése sem kielégítő. Szervezettségi hibáknak is közre kell játszaniok abban, hogy a KGST-népgazdaságok többségében indokolatlanul hosszú az új találmányok megvalósításának ideje, hogy a népgazdaságokban egyidejűleg van jelen a munkaerőhiány és vállalatokon belüli kihasználatlan munkaerő, hogy nem ritka a korszerű gépek kapacitásának nem kellő kihasználása sem. A szervezési hiányosságoknak részben oka, részben következménye, hogy a szocialista vállalatok ma még nem eléggé érdekeltek a nemzetközi szakosításban és kooperációban.

Mindezek ellenére hipotézisem, hogy már a közeljövőben felgyorsulhat a KGST-országok vállalatainak közvetlen együttműködése.

— Feltételezhető, hogy azokban a tagországokban, ahol a vállalatok önállósága már növekedett, illetőleg ilyen célú kísérletek folynak, a szóban forgó módszereket kiterjesztik a nemzetközi kooperációban részt vevő vállalatokra, mivel ezek tevékenységétől jelentős eredményeket várnak. Itt tehát erősödhet az anyagi ösztönzés, például olyan módon, hogy a nyereség meghatározott hányadát különböző bér- és vállalati fejlesztési célokra lehet majd felhasználni.

— Feltételezhető, hogy azokban a tagországokban (s még hosszabb ideig ezek lesznek többségben), ahol a kooperációk létesítését hatósági engedélyhez kötik, az engedély megadását követően a kooperáló vállalatnak valóban kedvező feltételeket teremtenek, és növelik ez irányú önállóságát. A gazdálkodó szervezetek és a hatósági szervek intenzívebb együttműködésével párhuzamosan bővül az előbbiek hatáskörc, például a tekintetben, hogy hosszú távú kötelezettségeket vállalhatnak; a kooperációt kiterjeszthetik a kutatás-fejlesztésre, a technológiára és az értékesítésre. (Tehát nem csupán gyártmánymegosztásról lesz szó.)

— Elképzelhető, hogy a kooperációk, de különösen a vegyes vállalatok keretében a transzferábilis rubel valóban transzferábilissá válik, tehát átváltható lesz a résztvevők nemzeti valutáira, s felhasználható a KGST-kereskedelem egészében. Amennyiben a tevékenység nem szocialista piacokra irányuló exportra is kiterjed, az együttműködés rendelkezésére álló transzferábilisrubel-alap egy része átváltható lehet konvertibilis devizákra.

— A külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok, kombinátok, egyesülések közötti kooperációknak és nemzetközi gazdálkodó szervezetek létrehozásának az ösztönzésére — feltételezésem szerint — az általánostól eltérő szabályozást alkalmaznak majd. Ennek elemei egyébként a már működő nemzetközi gazdálkodó szervezeteknél napjainkban is megtalálhatók.

Előrehaladás várható a kooperációt jelentősen befolyásoló szabványosításban, tipizálásban. Valószínűleg pontosítani fogják a KGST-tagállamok szabványosításról szóló 1975. évi kormányközi megállapodását, előírva a szabványok rendszeres időközönkénti felülvizsgálatát. Vannak termékek, ahol megfelelő a már bevezetett paraméterek szabványosítása, s vannak, ahol a kutatás-fejlesztés ered-

ményei alapján a jövőben célszerű ezeket megállapítani. Általánosan ragaszkodni kell annak az alapelvnek a végrehajtásához, hogy a szabványok alapján gyártott terméknek meg kell felelnie a fejlett nem szocialista piacok követelményeinek. (Ez idő szerint a KGST-ről is elmondható, amit az Európai Közösségek funkcionáriusa a nyugat-európai integráció szemére vetett: nehéz integrációról beszélni ott, ahol az egyik országban gyártott villanyborotva a másik tagország konnektorába kapcsolva nem működik.)

— Lendületet adhat a KGST-n belüli kooperációk és nemzetközi vállalatok fejlődésének még két körülmény. Az egyik az volna, ha a vállalatok — mint az első fejezetben említettem — részeseivé válnak az elektronikus információs hálózatnak. A másik, ha közülük a népgazdasági szempontból meghatározó jelentőségűeket az eddiginél jobban bevonják nemcsak a hazai, hanem az integrációs döntések előkészítésébe és meghozatalába. Az így megalapozott együttműködések nemcsak meglevő társadalmi igényeket elégítenek ki, hanem újakat is hoznak létre, tehát ha egyszer kialakul az ésszerű forma- és eszközrendszer, az önmagát erősítő folyamatot gerjeszt. (A folyamatot a magyar példa is szemlélteti. A népgazdasági terv vállalatokra való lebontásának megszűnésével a magyar gazdaságirányító szervek előzetesen konzultálnak az érdekelt vállalatokkal, mielőtt megállapodnának a KGST-partnerekkel a kötelező kontingensekben. A napjainkban már kibontakozófélben levő következő szakasz a vállalatok és az ott dolgozó kollektívák bevonása a szabályozórendszer kialakításába.)

Az elmondottak alapján kirajzolódik, hogy a KGST mikrointegrációs folyamata nem elsősorban az azt serkentő makroszintű mechanizmusok bázisán indul majd gyorsabb fejlődésnek, hanem fordítva: az élet kikényszeríti a vállalati integrálódást, s az új formák kivételt élveznek majd a KGST általános szabályai alól, a kivételek sokasodásával pedig korszerűsödik az integrációs együttműködés egésze.

A mikrointegráció kibontakozása nyilvánvalóan hat majd a KGST makroszintű mechanizmusaira, s mindenekelőtt az árfolyam-politika korszerűsödését serkenti. A szocialista vállalatok nemzetközi együttműködésének ugyanis elengedhetetlen feltétele, hogy a résztvevők áttekinthessék a kooperációból eredő költségeket és a belőle eredő hasznukat, vagyis kalkulálhassanak. Kérdés, hogy egy integrációban, ahol a nemzeti valuták nem konvertibilisek, s a kulcsdeviza — amiben az elszámolások folynak — nem váltható át az országok között (vagyis A ország B országgal szembeni transzferábilisrubel-követelésével nem egyenlítheti ki C országgal szemben fennálló tartozását), miképpen közelíthető meg a racionális kalkulációs módszer.

Emlékezetes, hogy a Komplex Program előirányozta a KGST-országok valutáinak konvertibilitását, anélkül, hogy az ehhez vezető utakat és a szükséges feltételeket részletezte volna. E téren nem sikerült előrehaladást elérni. Az ez irányú fejlődés lehetőségeit a különböző szakértők eltérő módon értékelték.

Magam korábban úgy véltem, hogy a valutakonvertibilitás előkészítéséhez árukonvertibilitás szükséges, tehát az, hogy a tagországok egymás igényeit minőségi szempontból is jól (vagy legalábbis a korábbinál sokkal jobban) kielégítsék. Akkor abból indultam ki, hogy a termelés és az export problematikus szerkezete mellett a konvertibilis valuta bevezetése aligha jelent megoldást, hiszen ha két KGST-ország egymás közötti kereskedelme nem kiegyensúlyozott, nemcsak az a nehézség, hogy az adós ország a hitelezőnek nem tud olyan árut felajánlani, amelyet az igényelne, hanem az is, hogy az esetek jelentős részében más KGST-tagországok sem rendelkeznek a hitelező ország által keresett áru akkora készleteivel, ami pótlólagos szállítási készségüket eredményezhetné. Ma egyoldalúnak tartom ezt a megközelítést. A tagországok egymással szembeni követeléseinek és

tartozásainak létezése, az aktívumok „levásárolhatóságának" nem ritka hiánya nyilvánvalóan akadályozza ugyan a pénzügyi előrelépést, de ha az utóbbi elmarad, akkor az átutalhatóság hiánya leplezi is a hibákat, nehezíti a tájékozódást, tehát végül is konzerválhatja a reálszféra fogyatékosságait, akadályozza a multilateralitás térhódítását.

Nem kevésbé fontosnak tűnik a transzferábilis rubel és a KGST-beli nemzeti valuták konvertibilis devizákhoz viszonyított árfolyamának reális megállapítása; ez akkor is jobban orientálná a szocialista vállalatokat a világgazdasághoz és egymáshoz való alkalmazkodásukban, ha a valuták nem konvertibilisek. A fiktív árfolyamok esetében sokasodnak a pótlékok, támogatások, elvonások, s végül is nehéz megállapítani, hogy egy üzleten mennyi a nyereség, illetőleg a ráfizetés. (Nem szólva arról, hogy a támogatások és elvonások bonyolult szövevényében egy vállalat szempontjából nyereséges lehet az, ami a népgazdaságnak veszteséges, és megfordítva.)

A nyolcvanas évek közepén a külső feltételek nyilvánvalóan nem kedvezők a szocialista nemzeti valuták konvertibilitásának megközelítése számára. Elsősorban azért nem, mert a nemzetközi pénzügyi rendszer válsága olyan tartós, hogy nem kevés nyugati szakértő az összeomlásától tart. Másodsorban pedig azért nem, mert az Egyesült Államok mesterségesen magas szintre emelte a dollárnak az árfolyamát, és pénzügyi politikájával semmi esetre sem könnyíti a nemzetközi pénzügyi válság megszüntetését. Ez az egyik oka annak, hogy — ellentétben a Komplex Programmal — a KGST felső szintű értekezletének nyilatkozata most nem a konvertibilitást, hanem az együttműködés valutáris-pénzügyi eszközeinek fejlesztését, a transzferábilis rubel erősítését tűzte ki célul.

Mindezek miatt egy olyan többlépcsős megoldás képzelhető el, amelyben a KGST-országok vállalatai nemzetközi együttműködésükben a transzferábilis rubelt átválthatnák, majd a későbbiekben sor kerülhetne a KGST-n belül a közös valuta és a nemzeti valuták egymásra való átválthatóságára s az ehhez szükséges kooperációra a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank és a tagállamok jegybankjai között.

A mikro- és a makrointegráció igen sok és rendkívül szövevényes kölcsönhatásai közül az árfolyam-politikának ezt a kiragadását az a jogos szemrehányás érheti, hogy az utóbbit befolyásoló összefüggések sokaságáról nem esett szó. Ennek a kétségtelenül vázlatos és leegyszerűsített hipotézisnek az a gondolatmenete, hogy a KGST fejlődésében bizonyos sorrendiség fog érvényesülni. A többinél gyorsabban integrálódó szférákat természetesen zavarni fogja a velük összefüggő egyéb területek lemaradása, de kétségtelennek látszik, hogy a vállalatközi együttműködés elsőként az árfolyam-politikák továbbfejlődését kényszeríti ki, hiszen ennek hiányában nincs a hatékonyság mérésére szolgáló áttekinthető eszköz.

Ennek a hipotézisnek a lényege abban foglalható össze, hogy a szocialista integrációnak a hatósági együttműködésen túlmenően újabb hajtóerőt kell kapnia a vállalati kooperációból.

A tudományos együttműködés serkentő hatása

A szocializmus az emberiség történelmében az első olyan társadalmi forma, amelynek kialakulását a tudomány előzetesen megalapozta. A szocialista országok egymás közötti új típusú nemzetközi együttműködése viszont nem támaszkodhatott előzetesen feltárt tudományos eredményekre. Ennek ellenére helytállónak bizonyultak az együttműködésre vonatkozó alapvető elvek, noha ezek megalkotására szinte csak hónapok álltak rendelkezésre.

Ebből a szempontból nem érdektelen összehasonlítani a szocialista és a nyugat-európai integráció előkészítését. Eltekintve attól, hogy az utóbbival, különösen Franciaországban, már a második világháború éveiben kezdtek foglalkozni, a konkrét tervek (Schumann-terv, Pleven-terv) már 1950-ben napvilágot láttak, de 1955-ben hat nyugat-európai ország még csupán a szén- és acélszektorban alapította meg integrációját, és csak 1957-ben az Európai Gazdasági Közösséget. Ezzel szemben a KGST megalakulásáról hozott határozatot a tagállamok képviselői 1949 januárjában fogadták el, és szervezeti kialakítása 1949 áprilisában következett be. Ekkor a szocialista közösség csak alig kétéves múltra tekinthetett vissza. Igen nagy különbséget jelentett az a tény is, hogy míg a nyugat-európai integráció tagjai több évszázados gazdasági és politikai rendszerük tapasztalatai alapján integrálódtak, addig a Szovjetunión kívül a KGST többi alapító országa gyökeres politikai és gazdasági átalakulást valósított meg (megszüntették a termelési eszközök magántulajdonát, földreformot hajtottak végre, majd többségükben megindult a mezőgazdaság kollektivizálása; bevezették a tervgazdálkodást). A szóban forgó időszakban a KGST rendkívül gyors megalapításával nem lehetett várni, hiszen a tagországok a hidegháborús embargópolitika korszakában egymásra voltak utalva, és nem *ex post*, hanem *ex ante* akarták létrehozni azt az új típusú együttműködést, amely fejlődésüket nemcsak lehetővé teszi, hanem gyorsítja is.

Nyilvánvalóan könnyebbséget okozott, hogy a KGST-t nem terhelték a kapitalizmus alapvető ellentmondásai, viszont a tagországok közötti gazdasági kapcsolatok nem rendelkeztek megfelelő hagyományokkal; jelentősek voltak a gazdaságfejlettségi szintek különbözőségei, a termelőerők sokkal kevésbé voltak integrációra érettek, mint Nyugat-Európában; az államközi integráció nem épülhetett rá a vállalatok közötti hagyományos együttműködés csomópontjaira.

Nyilvánvaló, hogy ha lett volna szocialista integrációelmélet, a valóság változásainak megfelelően akkor is folyamatosan tovább kellene fejleszteni, de az sem vitatható, hogy mivel előzetesen nem volt, nagyobb feladat hárult megalapítóira.

A tagországok közötti sokoldalú tudományos együttműködés hagyományainak, bejáratottságának hiánya természetesen tükröződött a reálgazdaság szférájában, noha nem lebecsülhető eredményeket adtak át egymásnak a tagországok. A vizsgálódást most csak az integrációelméletre korlátozva, a következők érdemelnek figyelmet:

— A kezdeti utópisztikus ideológiával szemben (amely szerint a marxizmus—leninizmus irányvonalát híven követő szocialista országok között úgyszólván kizártak az érdekellentétek) az elmélet kifejtette az érdekviszonyok problematikáját, és a gyakorlat levonta ennek következményeit. A szocialista nemzetközi érdekek dialektikájáról szóló gondolataimat más alkalommal már elmondtam [4], így itt csak két elemre utalok. Az egyik, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás nemcsak az egyes népgazdaságokban, hanem a szocialista integrációban is érvényesül, tehát integrációs szinten is elengedhetetlen a valóságos termelési viszonyoknak (tehát nem a tulajdon jogi formáinak) folyamatos fejlesztése. A másik, hogy a tagállamok felismerték: létezhetnek közöttük objektív jellegű érdekeltérések, sőt érdekellentétek is, tehát tudománytalan álláspont volna az együttműködés konfliktusmentességére számítani, illetve a konfliktusokat minden esetben valamiféle szubjektív okra visszavezetni.

— A KGST helyesen határozta el, hogy — lévén szuverén országok integrációja — nem törekedik nemzetek feletti döntéshozatalra. Ez az utóbbi ismeretesen az Európai Közösségnek sem sikerült, holott annak ideológiája éppen a nemzetek felettiség kategóriájából indult ki. A szocialista integrációelméletnek viszont sürgető feladata, hogy a konfliktusok kezelésének és főleg megelőzésének módszereit

fejlessze. Erre lehetőséget nyújt, hogy a szocialista közösség tagállamainak alapvető céljai azonosak, s a tagországok politikailag is sokkal érdekeltebbek egymás sikereiben, mint bármely más államszövetség vagy integráció tagjai, hiszen bármely tagállam sikerei növelik a szocializmusnak a vonzerejét, s bármely tagországban keletkező válság ürügyül szolgálhat szocializmusellenes nemzetközi lépésekhez.

— A gazdasági együttműködést számos nem gazdasági adottság és folyamat is befolyásolja. Ezért továbbfejlesztésekor sem lehet a szűken vett — egyéb összefüggésekből kiszakított — gazdasági racionalitásra alapozni, hanem az útkeresésnél az annál szélesebb körű társadalmi racionalitást kell célnak tekinteni. A mikroszférában természetesen gazdasági racionalitásoknak kell érvényesülniük, a makroszféra korszerűsítése azonban szélesebb látókört igényel.

A társadalom különböző szféráinak követelményei, törvényszerűségei, mozgásformái nem esnek szükségszerűen egybe, s ha egy-egy szférát az összefüggésekből kiszakítva vizsgálunk, a racionalitásnak is különböző válfajaihoz juthatunk. Ez a tény a felszínen, a jelenségek síkján téves következtetésekre csábíthat. Így például a hatvanas években napvilágot láttak olyan elképzelések, amelyek szerint a szocialista közösség szempontjából előnyösebb volna az a munkamegosztás, amelynek keretében egyes tagországok főleg a mezőgazdaságra, mások a nyersanyagkitermelésre, a legnagyobb ipari tapasztalatokkal rendelkezők pedig a jövő ágazataira (elektronikára, robottechnikára, biotechnikára stb.) szakosodnának. Mivel itt részracionalitás abszolutizálásáról volt szó, ez szükségszerűen ellentétbe került más társadalmi racionalitásokkal s így nemzeti érdekekkel, de olyan közösségi célokkal is, mint amilyen a tagországok gazdaságfejlettségi színvonalának kiegyenlítésére irányuló törekvés.

A szocialista közösség iránytűjéül szolgáló társadalmi racionalitást igen vázlatosan úgy lehet meghatározni, mint a szocialista társadalmi viszonyok *végső soron* gazdasági racionalitáson alapuló lehetőségeinek kiaknázására alkalmas igen széles körű érték-, cél- és eszközrendszert, ami a gazdaságfejlesztéstől a védelmen át a kulturális felemelkedésig a társadalom egészét felölelve, az egyének, csoportok, nemzetek és a közösség harmonikus életét fejezi ki. Az integráció továbbfejlesztési lehetőségeit is ezeknek az összefüggéseknek a tükrében kell vizsgálni.

E folyamat mélyebb kutatásának igénye ma már egyre inkább áthatja a szocialista országok társadalomtudományi tevékenységét, de nem kellő mértékű a multidiszciplináris kutatás. Az integrációs együttműködéssel, a védelemmel, a szocialista országok és a fejlődő világ kapcsolataival, a kelet—nyugati kapcsolatokkal foglalkozó kutatók egymástól — bizonyos átfogó vizsgálódásra irányuló kezdeti kísérletek ellenére — még mindig túlságosan elkülönülve tevékenykednek. Olyan kérdések várnak válaszra, mint például az, hogy a hatékonyabb gazdaság miképpen befolyásolná a védelmi szférát, milyen módszerek alkalmasak a tudományos-technikai együttműködés fokozására és a kutatási eredmények reálszférába való átáramlásának meggyorsítására, milyen kölcsönhatások mutatkoznak az integráción belüli együttműködés és a rajta kívüli országokkal való gazdasági kapcsolatok között.

Már most megfigyelhető a szocialista integrációval foglalkozó tudományos együttműködés bizonyos kapcsolódása a politikaihoz és a gazdaságpolitikaihoz. Ennek egyik módszere, hogy a tagországok kutatói különböző témakörökben közös javaslatokat dolgoznak ki, s ezeket megküldik a tagállamok párt- és állami vezetőinek. E javaslatok nem párt- vagy kormány-állásfoglalásokat tükröznek ugyan, s esetenként véleményeltéréseket is tartalmaznak, de gazdagítják a döntéshozók tájékozottságát, esetenként rámutatnak a lehetséges döntési variánsokra. A tudomány és a politika fokozott együttműködését az a felismerés is kikényszeríti, hogy a távlati célok meghatározásakor nem lehet a társadalmi és gazdasági

feltételrendszer lényegi változatlanságából kiindulni, vagy a feltételeket egyszerűen extrapolálni.

A KGST-tagországok számos két- és sokoldalú egyezmény keretében vizsgálják a gazdasági együttműködés különböző vonatkozásait. Már az 1970-es években oldódni kezdett a korábbi túlszabályozottság, oly módon, hogy a tudományos intézmények közvetlen kapcsolatba léptek egymással. (Ez nem mindig zökkenőmentes. Így például előfordul, hogy az egyik tagország tudományos akadémiájának felügyelete alatt működő kutatóintézet csak akkor léphet kapcsolatba egy másik tagországban — de nem a tudományos akadémia keretében — működő partnerintézetével, ha ehhez a szóban forgó tudományos akadémia hozzájárul, s néha több hónapos ügyviteli eljárás késlelteti a közös kutatás megindítását.)

A tudományos és általában a kulturális értékek zavarmentes kölcsönös áramlása valamennyi tagországnak objektív érdeke.

— Minden nemzeti kultúra és tudomány gazdagodik a nemzetközi értékek átvételével, nemcsak passzív befogadó módon, hanem aktívan is; a megismerés új alkotásokra serkent.

— A szocialista nemzetközi tudományos és kulturális együttműködés erősíti más népek megértését, s így közelebb hozza egymáshoz a különböző társadalmak tagjait, tehát közvetve igen előnyösen befolyásolhatja a politikai kapcsolatokat is.

— A saját társadalomról vagy nemzetről kialakult kép óhatatlanul irreálissá válik, ha nem helyeződik el nemzetközi keretekben. Ilyen módon a közösségen belüli kulturális és tudományos kapcsolatok hozzájárulnak az egyes társadalmak valósághű önértékeléséhez.

Hipotézisem, hogy a tudományos együttműködés egyre nagyobb szerephez jut a szocialista közösségben általában és az integrációs témákban különösen is.

a) Mód lesz arra, hogy a tudomány képviselői saját kezdeményezésük alapján — különösebb formaságok nélkül — közvetlen és folyamatos kapcsolatban legyenek egymással. Ennek korántsem kell dezorganizációval járnia, hiszen beilleszkedhet a szocialista közösség által elismert és szorgalmazott kutatási tevékenység kereteibe. Segíti ezt a tevékenységet az első hipotézisben említett elektronikus információáramlás.

b) Miközben tovább bővülnek a közösségen belüli szervezett nemzetközi diákkapcsolatok, meghonosodik az egyetemi oktatók szocialista országok közötti cseréje. Bővül a kutatócsere. A KGST tudományos intézetén kívül a tagországok más intézeteiben is kialakulnak az egy-egy témán közösen dolgozó nemzetközi teamek.

c) A tudomány képviselői már jelenleg is részt vesznek a KGST különféle tanácskozásain, oly módon, hogy tagjai egy-egy tagország delegációjának. Elképzelhető, hogy az integráció problémaköreit közösen kutató nemzetközi teamek — szinte önálló delegációként — bekapcsolódnak az integrációs döntés-előkészítésbe.

d) A gyakorlattal szoros kapcsolatban levő KGST-beli közös kutatások révén lényegesen gazdagodik a jelenkori adottságoknak megfelelő, de egyidejűleg jövőre orientált szocialista integrációelmélet. Mostanában sok szó esik arról, hogy az egyes tagországokban, de a tagországokon belül is eltérnek egymástól a szocializmusról alkotott felfogások. Ez természetes is, hiszen a nemzetek, csoportok, egyének nézetei bármilyen jelentős eszmerendszerről bizonyos fokig különböznek, s a fejlődés is megkívánja az új gondolatokat. Az alapkérdésekben viszont mégis szükséges a szemléleti egység. Már a szocializmusképek eltéréseiből is következik az integrációról vallott nézetek különbözősége. Az 1940-es évek végén a KGST-t úgy képzeltük el, hogy abban a mindenki számára előnyös kölcsönös segítség mellett az áru- és pénzviszonyok igen alárendelt szerepet játszanak. Ebben nyilván közreját-

szott a külső fenyegetés, a kelet-közép-európai társadalmak túlnyomó többségének a szocializmust megelőző történelmi elmaradottsága, nem kevésbé az, hogy a centralizáció bizonyos vonásai ezekben az országokban a szocialista átalakulás előtt is nem elhanyagolható irányzatként jelentkeztek. Nem téveszthető szem elől az sem, hogy a marxizmus—leninizmus a szocializmus előfeltételeként értékelte a nemzetköziesedés kifejlett fokát, a mai szocialista országok között ez viszont nem volt adott.

Ahogyan számos tagországban, úgy a KGST-ben is egyre inkább előtérbe került, hogy a szocialista társadalom árutermelő jellegű, s ez tükröződik az érdekviszonyok strukturáltságában is. Az 1971-ben elfogadott Komplex Programban ennek a felismerésnek elemei már megtalálhatók, de a világgazdasági válságtól és a kelet—nyugati feszültségek újraéledésétől is befolyásolt gyakorlat ezeket az elemeket az előirányzottnál lassabban képes adaptálni. Az idő azonban sürget; a szocialista közösségnek erősíteni kell világgazdasági pozícióit; európai tagországainak át kell térniük a fejlődés intenzív szakaszára. A tudomány tehát új problémákkal találkozik, és feltételezésem, hogy erre korszerű integrációelmélet kidolgozásával válaszol, megszüntetve a politikai propaganda utópisztikus integrációképe és a valóságot hívebben tükröző tudományos részeredmények közötti kettősséget.

Hivatkozások

[1] *Bunyics, P.:* A kísérlet összetevői. Lityeraturnaja Gazeta, 1984. május 30.
[2] *Chvojka, P.:* A KGST-tagországok nemzetközi piacának tervszerű irányítása. Politicka ekonomie, 1980. 5. sz.
[3] *Fedorenko, N. P.:* Ekonomiko-matematyicseszkije modeli i metodi. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1985. 1. sz.
[4] *Izikné Hedri Gabriella:* A nemzeti és a nemzetközi érdekek dialektikája a szocialista közösségben. Külpolitika, 1984. 4. sz.
[5] *Sarov, V.:* Tyehnyicseszkaja revolucija. Lityeraturnaja Gazeta, 1985. 5. sz.
[6] Computers on the Road to Self-Improvement. Fortune, 1982. június 14.
[7] A KGST felső szintű értekezletének dokumentumai. Népszabadság, 1984. június 16.

Voszka Éva:

ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG
(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (902—918. l.)

A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkésországokban

Szamuely László

Az elmúlt negyedszázad legszembetűnőbb szerkezeti változása a fejlett ipari országok gazdaságában az volt, hogy az ipar s általában az anyagi javakat termelő szektor (a mezőgazdaság, a bányászat, az építőipar, a feldolgozó ipar) elvesztette uralkodó szerepét az emberek foglalkoztatásában.[1]

A jelenség

Elsőként az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában az ötvenes évek végén, majd mintegy két évtizeddel később, a hetvenes évek derekán az európai Közös Piac országaiban és Japánban következett be az a történelmi fordulat, hogy a lakosságnak, pontosabban a keresőknek több mint a fele a szolgáltatások szférájában dolgozik. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A táblázat érzékletesen mutatja, hogy a szolgáltatások aránya a foglalkoztatásban meglehetősen monoton módon nő a fejlett ipari országok összességében és minden egyes országban külön-külön is. Például az Egyesült Államokban — az amerikai kongresszus közös gazdasági bizottsága számára néhány éve készített összefoglaló szakértői tanulmány szerint — a század elején 10 keresőből még 3 dolgozott a szolgáltató ágazatokban, 1929-ben 4 fő, 1956-ban 5, de 1970-ben már 10-ből 6. 1980-ra azt várták, hogy 10 keresőből 7 fő, 1985-ben pedig minden 10 dolgozóból 8 ember a szolgáltató szférában talál munkát. Mint írták: „Gyorsan közeledünk ahhoz az időhöz, amikor a munkaerőnek csupán 20 százaléka fogja előállítani számunkra az összes mezőgazdasági és feldolgozóipari terméket" ([19] 16. l.). Még ha az időpontokat illetően a becsléseket végző szakértők némileg túloztak is, várakozásuk nem alaptalan, ha figyelembe vesszük, hogy 1982-ben az amerikai mezőgazdaság a munkaerőnek 3,6, a feldolgozó ipar pedig 20,4 százalékát foglalkoztatta ([16] 421. l.). Az bizonyos ugyan, hogy az anyagi szférában foglalkoztatottak száma nem zsugorodhat nullára, azt azonban nem lehet tudni, hogy hol van (illetve: hol lesz) a fogyatkozás határa.

A szolgáltatások részarányának monoton növekedése a foglalkoztatásban természetesen nem csupán az utóbbi évtizedekben tapasztalt jelenség. Mint a magyar kutatók által száz évre visszamenőleg összegyűjtött adatok mutatják ([4] 347—360. l.), a 19. század közepe óta az aktív népességnek folyamatosan növekvő hányada űzött szolgáltató tevékenységet. Az induláskor azonban (ha egyáltalában jogosult az indulást a múlt század közepére tenni) ez a hányad még meglehetősen

[1] E cikk megírásakor felhasználtam korábbi tanulmányom egyik részét ([17] 2—5. l.).

Szamuely László kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa.

A szolgáltató ágazatok részesedése a civil foglalkoztatottak számából az OECD-országokban 1964—1982-ben, illetve 14 OECD-országban 1983—1984-ben
(százalékban)

Ország \ Év	1964	1967	1970	1973	1975	1977	1979	1980	1982	1983	1984[a]
Kanada	56,2	58,7	61,4	62,8	64,6	65,5	65,4	66,0	68,2	69,0	70,1
Egyesült Államok	58,4	58,9	61,1	62,6	65,3	65,4	65,2	65,9	68,0	68,5	68,8
Észak-Amerika	58,2	58,9	61,1	62,6	65,2	65,4	65,2	65,9	68,0	..	..
Japán	43,3	45,1	46,9	49,4	51,5	52,8	53,9	54,2	55,4	56,0	57,0
Ausztrália	52,7	53,5	55,0	57,3	59,4	60,9	62,2	62,4	63,8	64,9	65,5
Új-Zéland	48,0	48,0	48,6	52,8	53,5	53,5	55,4	55,4	55,7		
Ausztria	37,5	42,5	44,1	45,7	48,3	49,6	51,1	51,5	52,8	51,8	..
Belgium	47,5	50,3	52,0	54,7	56,5	58,8	61,3	62,3	64,7	..	..
Dánia	47,1	49,5	50,7	56,7	58,8	60,5	61,7	63,3	64,0	..	..
Finnország	37,4	39,6	42,8	47,2	49,0	52,2	53,8	54,0	53,0	54,2	55,6
Franciaország	41,2	43,6	46,4	48,9	51,1	53,0	54,8	55,3	57,2	58,0	..
NSZK	40,6	42,8	42,9	45,0	46,6	47,9	48,9	49,2	51,8	52,4	52,8
Görögország	28,7	31,5	34,2	35,6	36,8	37,5	39,2	40,9	41,9	..	..
Izland	40,7	43,6	44,5	46,7	47,5	48,3	49,9	50,2	52,3	..	..
Írország	39,6	41,3	43,1	44,2	45,8	47,2	47,9	48,4	51,6	..	..
Olaszország	36,2	38,3	40,3	42,5	44,2	45,8	47,5	48,0	50,6	51,6	..
Luxemburg	40,2	42,6	46,5	47,8	49,4	52,9	55,6	55,9	58,9	..	..
Hollandia	49,8	52,2	53,9	56,7	58,5	60,3	61,5	62,1	66,3	..	..
Norvégia	45,4	47,0	48,8	54,7	56,4	58,6	61,3	61,8	62,5	64,3	65,0
Portugália	31,2	32,4	37,1	38,2	32,2	34,0	34,4	35,5	37,0	..	..
Spanyolország	34,0	36,2	37,5	35,1	39,8	41,8	44,2	45,1	47,8	48,4	48,7
Svédország	45,9	48,8	53,5	56,1	57,1	59,6	61,7	62,2	64,1	64,7	65,4
Svájc	39,3	42,9	45,5	48,1	50,8	52,3	53,2	53,3	54,5	55,3	56,1
Törökország	13,9	17,2	18,8	20,4	21,3	22,5	23,0	23,3	23,9	..	..
Egyesült Királyság	49,4	50,8	52,0	54,5	56,6	57,6	58,3	59,2	62,6	63,7	..
OECD-Európa	38,7	41,1	42,8	45,0	46,4	47,9	49,2	49,8	52,0	..	..
ezen belül: EK	42,7	44,4	45,9	48,4	50,2	51,7	53,0	53,5	..	..	..
OECD összesen	45,2	47,2	45,2	51,5	53,5	54,7	55,7	56,3	57,7	..	..

[a] 1984. I. negyedévi adat.
Forrás: [13] 1. 1.; [14] 36—37. 1.; [6] 40. 1.; [15] alapján.

kicsi volt: 10—20 százalékos; csak az akkori idők két legfejlettebb országában, Angliában és Hollandiában foglalta magában az aktív népesség egynegyedét, illetve egyharmadát.[2] De csak az elmúlt negyedszázadban vezetett el ez a folyamat a nevezetes fordulóponthoz az emberek foglalkoztatásában.

A szolgáltató szektor összetétele persze roppant vegyes. Magának a szolgáltatási tevékenységnek a meghatározása, az árutermelő tevékenységtől való elhatárolása is állandó viták tárgya. E viták olyan régiek, mint maga a közgazdaságtudomány. A sokféle ingatag kritérium helyett kövessük a pragmatikus szokást, amely a nyugati országokban s ennek nyomán az ENSZ-statisztikákban a szolgáltatásokhoz, az ún. harmadik szektorhoz sorolja az „egyéb tevékenységeket", vagyis mindazt, ami kívülreked az ún. első szektor (erdő- és mezőgazdaság, vadászat és halászat) és a második szektor (bányászat, feldolgozó és építőipar, villany-, gáz- és vízszolgáltatás) körén.[3] E tevékenységek közös vonása, hogy közvetlenül nem állítanak elő új anyagi javakat, s a tevékenység kifejtése egybeesik a felhasználásával. (Bár ez utóbbi kritérium sem érvényes minden esetre.)

A modern szolgáltató szektor nagy részben nem is az embereket szolgálja ki, hanem a termelési folyamat része, folytatása: ilyen például *a szállítás-közlekedés, a raktározás, a hírközlés.* Mellettük hatalmas területet fognak át a *kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások:* a nagy- és kiskereskedelem, a bank- és biztosítási tevékenység, a reklám és marketing, az ingatlankezelés és -forgalmazás stb. Jelentőségében talán első helyre kívánkozna az *oktatás- és egészségügy*, amely a modern kapitalizmusban már túlnyomórészt (de távolról sem teljesen) állami ügy, így jellegében és finanszírozási forrásában közvetlenül kapcsolódik *az állami közigazgatási, rendfenntartási tevékenységhez.* Az egyébként is hézagos felsorolásunkból utolsónak maradt a szolgáltatások eredeti, „klasszikus" válfaja, a *személyi szolgáltatások:* a borbély, a mosodás, a vegytisztító, a vendéglős, a szállodás tevékenysége, bár a két utóbbit a nemzetközi statisztikai osztályozás nem is a személyi, hanem a kereskedelmi szolgáltatásokhoz sorolja. (Azt, hogy miként oszlik meg ma a dolgozók többségét foglalkoztató szolgáltatási szféra létszáma az egyes szolgáltatásnemek között, a 2. sz. táblázat mutatja a nemzetközi osztályozásnak megfelelően.)

Az okok

Mennyiben szükségszerű a szolgáltató szféra ilyen mértékű felfutása, és mi az oka? Érvényes-e ez a terjeszkedési folyamat a szolgáltatások összes fajtájára vagy csupán egy részükre?

A közkeletű magyarázat tulajdonképpen a jelenséget tekinti oknak. Rámutat arra a kétségtelen tényre, hogy a gazdasági fejlettség bizonyos szintjén növekedésnek indul a szolgáltatási szféra aránya, és meglehetősen szoros korrelációt mutat ki – amint ez az 1. sz. táblázatból ránézésre is megállapítható — az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya között. Daniel Bell amerikai szociológus például magyarázatként az Engel-törvényre hivatkozik. Ezt egyébként előtte már sokan mások is megtették, így Charles Kindleberger amerikai közgazdász az először 1958-ban megjelent könyvében, de már ő is J. Fourastié francia statisztikus 1952-es könyvére hivatkozott ([11] 180. l.). E magyarázat szerint, ahogy a személyi jövedelem növekedésével csökken az élelmiszerekre és más létfontosságú cikkekre fordított kiadások aránya, és nő a tartós

[2] A foglalkoztatási statisztika szempontjából a szolgáltatási szféra lényegében egybeesik az idézett forrásban használatos „infrastruktúra" fogalmával.

[3] Az ENSZ-statisztikákban az összes gazdasági tevékenységnek 1968-ban módosított nemzetközi standard osztályozása [10] szerint ez a 6., 7., 8., 9. és 0. osztályt foglalja magában.

2. sz. táblázat

A szolgáltatási szféra foglalkoztatottainak ágazati megoszlása 1982-ben
(százalék)

Ország	Kereskedelem (ISIC 6)		Közlekedés és hírközlés (ISIC 7)	Pénzügyi szolg. (ISIC 8)			Szociális és személyi szolgáltatások (ISIC 9)		
	Összesen	Szállodák és vendéglátás		Összesen	Bank és biztosítás	Üzleti szolgáltatások	Összesen	Szociális szolgáltatások	Személyi szolgáltatások
Kanada[a]	25,5	..	10,5	8,3	5,8	2,6	55,7	..	..
Egyesült Államok	32,5	9,6	8,3	13,4	7,0	6,4	45,8	..	..
Japán[b]	41,6	7,6	11,2	11,2	..	35,9	..	..	..
Ausztrália	35,6	5,1	12,4	14,4	6,3	8,1	37,7	..	..
Új-Zéland	30,6	..	15,0	13,4	..	..	41,0	..	..
Ausztria	34,7	8,0	13,2	10,7	6,4	4,3	41,4	37,3	4,2
Belgium	29,7	..	11,8	10,9	..	..	47,7	..	..
Dánia[c]	23,0	4,0	11,0	11,0	4,5	5,5	56,0	46,0	9,0
Finnország	26,1	4,6	14,4	10,9	..	..	48,6	42,5	6,1
Franciaország	28,7	..	11,4	12,9	..	..	46,9	..	..
NSZK	29,1	4,6	11,8	12,0	6,1	5,9	47,1	39,0	7,5
Görögország	35,8	..	18,7	8,8	..	..	..	..	..
Izland[c]	25,7	3,6	13,8	11,8	7,5	4,3	48,7	40,4	6,5
Írország[c]	33,0	..	12,0	8,0	..	..	48,0	..	..
Olaszország	38,9	..	10,6	6,1	..	..	44,4	..	..
Hollandia	26,4	3,6	9,6	14,1	5,5	8,6	49,9	..	..
Norvégia	28,0	3,3	15,4	8,7	4,2	4,6	47,9	41,6	6,2
Portugália[c]	34,0	..	11,0	6,0	..	..	49,0	..	..
Spanyolország	38,1	..	12,5	8,4	..	..	41,0	..	..
Svédország	21,5	2,7	11,1	10,7	3,6	7,1	56,8	50,6	6,1
Svájc	35,8	10,7	11,4	16,1	8,5	7,6	36,7	28,2	8,5
Egyesült Királyság	31,7	6,4	10,4	13,1	4,8	5,8	44,9	37,3	5,5
Észak-Amerika	31,9	..	8,5	12,9	..	..	46,7	..	..
OECD-Európa	31,5	..	11,5	11,0	..	..	46,0	..	..
OECD összesen	33,4	..	10,2	11,9	..	..	44,4	..	..

[a] A szállodák és vendéglátás, valamint némely üzleti szolgáltatások adatai benne foglaltatnak a szociális és személyi szolgáltatások adataiban.
[b] A szállodák adatai benne foglaltatnak a szociális és személyi szolgáltatások adataiban.
[c] 1981. évi adat.
Forrás: [6] 41. l.

javaké, az élvezeti cikkeké, ugyanúgy a szolgáltatások vásárlása is az utóbbi kategóriába sorolható (szórakozás, utazás, sport stb.), és ennek megfelelően nő. Ugyanezzel magyarázza Bell azt is, hogy az emberek többet költenek egészségük megóvására, tanulmányaikra stb. ([1] 128. l.). Ezek a hajlamok és tendenciák minden bizonnyal valóságosak, de belőlük önmagában még nem következik, hogy a szolgáltatások iránti igénynek *gyorsabban* kell növekednie, mint az anyagi javak vásárlásának. Logikailag legalábbis ez nem látható be.

Az empirikus vizsgálatok is más okokra utalnak. Victor Fuchs amerikai kutató a hatvanas évek derekán igen alaposan elemezte az amerikai „szolgáltató gazdaság" fejlődési irányzatait [7]. A foglalkoztatottak ágazati megoszlásában végbemenő drasztikus elmozdulás magyarázatára három valószínű hipotézist vizsgált meg: 1. a szolgáltatások iránti végső kereslet gyorsabb növekedése (tehát a fentebbi közkeletű magyarázat), 2. a szolgáltatások iránti közbeeső kereslet növekedése, 3. az egy főre jutó teljesítmény viszonylag lassú emelkedése a szolgáltatási szférában.

Az első hipotézist illetően az a meglepő eredmény adódott a kereslet ágazati megoszlásának és az ágazati kibocsátásoknak a vizsgálatából, hogy — változatlan vásárlóerejű dollárban mérve — a szolgáltatási szektor részesedése az összes kibocsátásból 1965-ben ugyanolyan volt, mint 1929-ben. Folyó dollárban mérve pedig az arány 47 százalékról csupán 50 százalékosra bővült.

A második hipotézis a munkamegosztás bővüléséből indul ki, vagyis abból az irányzatból, hogy az anyagi javakat előállító vállalatok külső, arra specializált cégeket vesznek igénybe olyan tevékenységek elvégzésére, amelyeket korábban ők maguk láttak el. Az 1947. és az 1958. évi ágazati kapcsolati mérlegek alapján végzett számításokból Fuchs arra a következtetésre jutott, hogy az e folyamatnak tulajdonítható munkaerőmozgás a szolgáltató ágazatok létszámnövekedésének alig 10 százalékára rúg. (Ez a tényező napjainkban már nagyobb jelentőségű, de erre a kérdésre még visszatérünk.)

A csaknem teljes magyarázatot akkor a harmadik hipotézis adta: az egy dolgozóra jutó teljesítmény a szolgáltatási szférában jóval lassabban nő, mint az anyagi termelésben. Fuchs számításai szerint 1929—1965 között az ily módon mért termelékenység a mezőgazdaságban évi 3,4, az iparban 2,2, míg a szolgáltatási szektorban csak 1,1 százalékkal nőtt ([7] 3—4. l.).

Fuchs után több mint tíz évvel két újabb kutatás is vizsgálta a szolgáltatások iránti végső kereslet alakulását. Jonathan Gershuny angol kutató először háztartásstatisztikai adatokon elemezte a szolgáltatásokra fordított kiadások arányát a brit háztartásokban. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A táblázat érdekessége, hogy a háztartási kiadásoknak változatlan árakon mért (általános fogyasztói árindexszel deflált) volumenén belül a tulajdonképpeni szolgáltatások aránya húsz éven át meglepő állandóságot mutatott. Ugyanakkor a közlekedési kiadásoknak a szolgáltatásokhoz sorolható tétele relatív súlyában csaknem megduplázódott. Csakhogy mennyiben sorolható ez a tétel a szolgáltatásokhoz? A közlekedésre fordított kiadások ugyanis a tömegközlekedési eszközök díjait (szolgáltatásvásárlás) és a személyautók vételével és üzemeltetésével kapcsolatos kiadásokat (áru- és kisebb részben szolgáltatásvásárlás) egyaránt magukban foglalják. Gershuny ezért kettébontotta a közlekedési kiadások költségcsoportját. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Az így végzett számítások kimutatták, hogy ami többszörösére nőtt, az a közlekedési „javak" (autó, benzin, pótalkatrészek stb.) vásárlása, a közlekedési „szolgáltatások" vásárlása valójában arányában visszaesett. S ha ezzel az utóbbi tétellel kiegészítenénk a 3. sz. táblázat „Szolgáltatások" sorát, akkor nem is stagnáló, hanem csökkenő arányt kapnánk eredményül.

Hasonló eredményt adtak a nemzetgazdasági szinten végzett számítások. Gershuny a nemzeti számlarendszer adatai alapján ugyanerre az (1954—1974 közötti) időszakra kimutatta, hogy a folyó áron számított összes folyó kiadáson belül a szolgáltatásokra fordított magán- és állami kiadások aránya tetemesen, 16,4-ről 22,5 százalékra nőtt ugyan, a változatlan áras adatok azonban más képet mutatnak. Mivel a szolgáltatások árainak emelkedése szerinte legalább 20 százalékponttal meghaladta az általános árszint emelkedését, reálértékben az arány 1974-re nem 22,5, hanem csak 19,6 százalékra nőtt ([8] 83—84. l.). Ez húszéves távon valóban nem sok, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az utóbbi

3. sz. táblázat

A háztartási kiadások százalékos megoszlása Nagy-Britanniában, 1954—1974 között
(1970. évi árakon)

Megnevezés	1954	1961	1966	1971	1974
Lakás és fűtés	14,1	15,4	17,5	18,8	19,0
Élelmiszer	33,4	30,4	28,2	25,9	24,5
Szeszes italok és dohányáruk	10,2	9,5	9,4	8,9	8,4
Tartós fogyasztási cikkek és ruházat	25,8	24,5	23,8	23,0	24,6
Közlekedés	7,1	10,3	11,8	13,7	13,4
Szolgáltatások	9,5	9,5	9,4	9,4	9,6

Forrás: [8] 73. l.

4. sz. táblázat

A közlekedésre fordított kiadások megoszlása az áru- és a szolgáltatásvásárlás között Nagy-Britanniában, 1954—1974 között
(az összes háztartási kiadás százalékában)

Megnevezés	1954	1961	1966	1971	1974
Közlekedési javak	3,5	7,2	8,6	10,8	11,1
Közlekedési szolgáltatások	3,5	3,1	3,2	2,9	2,4

Forrás: [8] 74. l.

részarány már az egészségügyre és az oktatásra fordított kiadásokat is tartalmazza, s nem csupán a háztartások ilyen célú költekezését, amely Angliában — az általános társadalombiztosítás és az ingyenes közoktatás következtében — nem számottevő összeg.[4]

Gershunyéhoz hasonló eredményekre jutott legújabban az amerikai kutatók egy csoportja [12]. Kutatásaikból azt szűrték le, hogy mind a személyi fogyasztásban, mind a bruttó hazai termékben (GDP) a szolgáltatásoknak csak a folyó áron mért aránya növekszik, volumenben (változatlan áron) mérve ez az arány a gazdasági fejlődés folyamatában lényegében nem változik. A szolgáltatások előretörése tehát abban nyilvánul meg, hogy az emberek folyó kiadásaiknak egyre növekvő hányadát költik el rájuk, s egyre nagyobb számban foglalkoznak végzésükkel. Az eltérítés oka egyértelmű: a munka termelékenységének eltérő alakulása.

A szolgáltatási teljesítmény mérését és mérhetőségét illetően temérdek jogos kétely merül fel, az azonban bizonyos, hogy az egy főre jutó teljesítmény a nagy szolgáltatási ágakban csak igen lassan nő. Az egészségügyben, az oktatásban, a közigazgatásban, a sokfajta személyi szolgáltatás területén a létszámigény ugyanazon tevékenységek végzésében évtizedek óta lényegében változatlan vagy csak minimálisan csökkenthető. Ezért az ipari, a mezőgazdasági, illetve a szolgáltató munka termelékenységének növekedési üteme közötti kétszeres, illetve háromszo-

[4] A vagyonos, illetve magas jövedelmű rétegekre az állítás csak részben érvényes. A magániskolák és a magángyógykezelés igénybevétele ebben a körben meglehetősen általános, de ezek a kiadások a nagy jövedelmek elköltésében feltehetőleg csak kis hányadot kötnek le.

5. sz. táblázat

A termelékenység ágazati növekedése a nemzetgazdasági átlaghoz viszonyítva 1970—1979-ben
(Átlag = 1)

Megnevezés	Belgium	Hollandia	Franciaország	NSZK	Olaszország	Nagy-Britannia
Mezőgazdaság	1,18	1,28	1,12	1,24	1,14	1,13
Fűtőanyag és energia	1,59	1,79	1,15	1,09	0,94	1,06
Feldolgozó ipar	1,30	1,18	1,03	1,04	1,09	1,04
Építőipar	0,93	0,78	0,88	1,02	0,92	0,94
Piaci értékesítésű szolgáltatások	0,86	0,95	0,97	1,00	0,93	0,97
Nem piaci szolgáltatások	0,88	0,81	0,80	0,79	0,80	1,04

Forrás: [9] 85. l.

ros különbség, amelyet Fuchs a századunk második harmadára mutatott ki, mindenképpen reális volt.

A hetvenes évekre vonatkozólag legújabb könyvében [9] az angol Gershuny némileg kisebb, de továbbra is tetemes termelékenységi „rést" mutat ki a szolgáltató ágazatok és a mezőgazdaság, illetve a feldolgozó ipar között hat nyugat-európai ország adatai alapján. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A legdinamikusabbaknak a foglalkoztatottság növelésében ma azok a szolgáltatásfajták bizonyulnak, amelyeknél az igény bővülése a „termelékenység" emelésének korlátozott lehetőségével párosul. Ilyen az egészségügy, az oktatás, a kutatás, a közigazgatás, a kereskedelmi és pénzügyi szféra. Nekik tulajdonítható az a drámai fordulat, amely az utóbbi évtizedekben a fejlett tőkésországokban a foglalkoztatottak ágazati megoszlásában végbement. Sajátos paradoxon bontakozik ki tehát a szemünk előtt: *a rohamos gyorsasággal fejlődő tudomány és technika korában éppen azokon a területeken bővül a legnagyobb arányban a foglalkoztatottak tömege, ahol a műszaki fejlesztés vívmányainak az alkalmazása csak részben vagy egyáltalán nem tudja helyettesíteni az eleven emberi munkát.* E paradoxont egyébként elsőül Colin Clark brit-ausztrál statisztikus ismerte fel és fogalmazta meg még 1940-ben, „A gazdasági haladás feltételei" című könyvében. Clark e művében a foglalkoztatottak ágazati megoszlásának a változását két okra vezette vissza: az egyik a különféle áruk és szolgáltatások iránti kereslet eltérő alakulása. A másik tényezőt ettől „merőben különbözőnek és függetlennek" nevezte. Eszerint „... az alatt az idő alatt is, amikor a fogyasztók relatív kereslete egyáltalán nem változik, lehetséges, hogy az egy munkásra jutó kibocsátás bizonyos termelési változatokban (forms of production) gyorsabban nő, mint másokban; ilyen körülmények között a munkaerő el fog áramolni azokból az ágazatokból (industries), ahol az egy főre jutó kibocsátás gyorsabban nő vagy kevésbé gyorsan csökken" ([3] 429—431. l.).

A termelékenység eltérő alakulása az anyagi termelésben és a szolgáltatásokban azonban egy másik paradox következménnyel is jár. Egyfelől elvezet a szolgáltatásokkal foglalkozók számának a felduzzadásához, másfelől viszont korlátozza vagy legalábbis fékezi a szolgáltatások iránti *piaci* kereslet növekedését, mert a szolgáltatások általánosnak felfogható jellemzője: *folyamatos drágulásuk az anyagi javakhoz viszonyítva*, azaz a szolgáltatások árainak (és költségeinek) az átlagot meghaladó emelkedése. Ezt a jelenséget a munkaerőpiac működése magyarázza meg.

Bármennyire szegmentált ugyanis a munkaerő iránti kereslet a gazdaság különféle ágaiban és területein, a piacon végül is nagyjából egységes ára alakul ki a munkaerőnek, a bérek tartósan nem differenciálódhatnak túlságosan nagy mértékben. Erről nemcsak a piac működése (a munkaerő-áramlás) gondoskodik, s nem is pusztán a második világháború utáni évtizedek kiegyensúlyozott, a teljes foglalkoztatottsággal jellemezhető munkapiaci viszonyai járultak hozzá e helyzet kialakulásához, hanem a dolgozók szervezettségének a fokozódása, a szakszervezetek harca, a legtöbb fejlett tőkésországban bevezetett szociális törvényhozás s annak olyan fontos eleme, mint az egységes bérminimum érvényesítése és végül, de nem utolsósorban a kollektív béralku centralizált rendszerének intézményesítése igen sok országban. A szakszervezetek tudatosan követett célja — a jobb bér- és munkafeltételek elérése mellett — a bérdifferenciák csökkentése mind az ágazatok és szakmák között, mind azokon belül. A nagyjából egységes bérszínvonal és béralakulási tendenciák (a termelékenység ágazatonként eltérő növekedése mellett) ahhoz vezettek, hogy — szemben az anyagi termelés szférájával, ahol a termelékenység emelkedése ellensúlyozhatja, sőt túlszárnyalhatja a bérek növekedését, s ezáltal csökkentheti a termelési költségeket — a szolgáltatások legtöbb ágazatában a termelékenység szükségszerűen elmarad a bérek emelkedésétől. Ráadásul a bérköltségek sokkal nagyobb súllyal jelennek meg az élőmunka-igényes szolgáltatások, mint az anyagi termékek árában.

A szolgáltatások relatív drágulása magyarázza meg végső soron nemcsak azt, hogy miért nem szorul vissza az anyagi javak — változatlan áron mért — fogyasztásának az aránya hosszú távon, hanem azt az újabb, egy-másfél évtizede terjedő jelenséget is, hogy a fizetett szolgáltatások vásárlását — legalábbis részben — a „csináld magad" jellegű házilagos tevékenység váltja fel. Ezt csak elősegíti a háztartási munkák gépesítése mellett a barkácsoló, javító-építő tevékenységet megkönnyítő ún. kisgépesítés gyors térhódítása.

Noha nem osztjuk Gershunynak azt a korábbi könyvében [8] megfogalmazott végkövetkeztetését, hogy az „ipari társadalmat" az „önkiszolgáló gazdaság" váltja fel, s amelyet újabb könyvében [9] kiterjesztő értelemben úgy módosított, hogy a „formális gazdaság" rovására egy „informális gazdaság" épül ki, azok a tények, amelyekre elméleti építményét alapozza, kétségkívül igazak. E tények arra utalnak, hogy az utóbbi évtizedekben a szolgáltatáskereslet jövedelemrugalmassága valamelyest gyengült, a háztartások összességének szolgáltatásfogyasztási határhajlama csökkent ([9] 17—20. l.). Miközben a szolgáltatások relatív drágulása fékezi a *fizetett* szolgáltatások iránti keresletet, ugyanezen okból rohamosan nő a közpénzekből finanszírozott *társadalmi* szolgáltatásoknak nemcsak a költsége, hanem az igénybevétele is. (A jóléti állam tevékenységének ugyanezekben az évtizedekben végbement — másutt [18] részletesen is elemzett — kiépülése és expanziója része is, következménye is ennek a folyamatnak.)

A dinamikus és a visszaszoruló ágazatok

A kétféle folyamat (a munkatermelékenység eltérő mértékű növekedése és a szolgáltatások relatív drágulása) néhol egymást erősítő, néhol egymással ellentétes hatással van a különféle szolgáltatásokat végzők létszámának az alakulására.

Ha a statisztikailag már feldolgozott legutóbbi hétéves időszak (1976—1982) adatait vesszük szemügyre [6], kitűnik, hogy a 22 OECD-ország összességében *a szolgáltatási szférában végbement 22 milliós foglalkoztatásbővülésnek csaknem a fele, ezen belül Nyugat-Európában több mint a fele az ún. szociális és személyi szolgáltatásokra jutott.* Ez a globális arány nagyjából megfelel ugyan a foglalkozta-

tottak ágazati megoszlásának (vö. a 2. sz. táblázattal), de a hét országról (Anglia, Ausztria, Dánia, Izland, NSZK, Norvégia, Svédország) részletesebb bontásban közölt adatok azt mutatják, hogy ezen belül dinamikus tényezőnek a túlnyomórészt állami költségvetésből finanszírozott ún. szociális szolgáltatások bizonyultak. Olyannyira, hogy ez utóbbiak a személyi szolgáltatások stagnálását — néhol csökkenését — is ellensúlyozták. A hétből hat országban a létszámnövekménynek 40-től 80 százalékig terjedő hányada ennek a szolgáltatási alágazatnak jutott. Csak a hetedik ország, Anglia jelent a maga 20 százalékával kivételt az általános tendencia alól: ott ugyanis már a többi országnál korábban és drasztikusabban kezdték visszafogni a szociális jellegű közkiadásokat ([6] 43. l.).

E szolgáltatási terület hatalmas munkaerő-felszívó szerepének a magyarázata abban rejlik, hogy a két, fentebb vizsgált gazdasági folyamat hatása itt egymást erősíti. A szociális (társadalmi) szolgáltatások összefoglaló kategóriájába ugyanis három fő terület: a közigazgatás, az oktatás és az egészségügy tartozik. Mindháromnak az az egyik közös jellemzője, hogy a műszaki-tudományos haladás elsősorban a tevékenység minőségét javítja, miközben csak nagyon korlátozottan mozdítja elő az élő munka helyettesítését, „termelékenységének" fokozását. A másik közös vonása e három területnek, hogy az ide tartozó tevékenységek ma már a legtöbb ipari országban túlnyomórészt nem piaci, nem kommerciális alapon állnak, az utóbbi évtizedekben különféle (demográfiai, társadalmi stb.) okokból felszökött keresletet tehát nem fogja vissza, nem fékezi e szolgáltatások drágulása, költségeik emelkedése. Ellenkezőleg: az oktatásügy, az orvosi ellátás ingyenessé vagy kedvezményessé válása a társadalom széles rétegei számára teszi lehetővé korábban nem ismert vagy nem létező igények kielégítését.

Azt, hogy ez milyen következményekkel járt és jár a foglalkoztatottak összetételére, ismét jól mutatja az Egyesült Államok példája. Itt a foglalkoztatottak száma a hatvanas években a leggyorsabban az oktatásban (mind az állami, mind a magánoktatásban) nőtt, azóta a létszám növekedése nagyjából megegyezik a foglalkoztatottság bővülésének átlagos ütemével, az évi két százalékkal, és jelenleg (1982. évi adat) az oktatásban dolgozók száma az összes civil foglalkoztatottak 7,7 százalékára rúg. Az egészségügyben pedig a foglalkoztatottak száma a második világháború óta évi átlagban öt százalékkal nő, s ez az ütem ma is töretlen (tehát az átlagosnak két és félszerese). Az egészségügyiek aránya így az összes civil foglalkoztatottaknak ma már 7,9 százalékát teszi ki, s számuk éppen 2,2-szerese a mezőgazdasági dolgozókénak (7,86 millió, szemben a 3,57 millióval)! Az oktatásban és az egészségügyben dolgozók száma együttvéve (15,5 millió) ma több mint háromnegyede a feldolgozó iparban dolgozók létszámának (20,3 millió) ([16] 421. l.).

A leggyorsabban azonban napjainkban azokban a szolgáltatási ágakban nő a létszám, amelyek nem a háztartásoknak, hanem a vállalatoknak, nem a „fogyasztóknak", hanem a „termelőknek" nyújtanak szolgáltatásokat. Victor Fuchs [7] még az 1947. és 1958. évi amerikai ágazati kapcsolatok mérlegei alapján végzett számításaiban arra a következtetésre jutott, hogy e „közbeeső kereslet" jelentéktelen szerepet játszik a szolgáltatások expanziójában. A helyzet azóta megváltozott. Mint az OECD-nek az 1976—1982 közötti időszakra vonatkozó adatai mutatják, a szolgáltatási szféra létszámnövekményének egynegyede a pénzügyi szolgáltatásoknak jutott, amely kategória csaknem teljes egészében a „termelőket" szolgálja ki ([6] 43. l.). Ha pedig ehhez hozzáadjuk a túlnyomórészt szintén a „közbeeső keresletet" kielégítő szállítás és hírközlés bővülését, valamint figyelembe vesszük azt is, hogy a kereskedelem jó része (mindenekelőtt a nagykereskedelem) úgyszintén nem közvetlenül a háztartások igényeit elégíti ki, belátható, hogy a szolgáltatási szféra létszámbővülésének igen nagy része ma a „termelőknek" nyújtott szolgáltatások kiterjedésének a következménye.

Külön figyelmet érdemel az, hogy az összes szolgáltatásfajta közül — az OECD [6] kimutatása szerint — a leggyorsabb ütemben a fejlett tőkésországokban az ún. üzleti szolgáltatások bővültek. Igaz, mivel a szolgáltatási szférán belüli súlyuk még viszonylag csekély (lásd a 2. sz. táblázatot), gyorsabb növekedési ütemük ellenére a foglalkoztatásbővülésnek viszonylag szerény hányada jut erre az alágazatra. E szolgáltatásfajta jelentősége jól látható a műszaki fejlesztésben élenjáró Egyesült Államok példáján. Itt 1970—1982-ben az ebben az alágazatban foglalkoztatottak száma megduplázódott (99,2 százalékkal gyarapodott), ami csaknem hatszázalékos évi átlagos növekedési rátának felel meg, azaz a foglalkoztatottság átlagos növekedési ütemének a háromszorosát jelenti. A foglalkoztatottainak száma ugyan még nem nagy: 2,8 millió fő, az összes civil foglalkoztatott munkaerőnek 2,8 százaléka ([16] 421. l. alapján], de gyors növekedésének, a szakemberek által prognosztizált további térhódításának magyarázatát az általa nyújtott szolgáltatások jellege adja meg.

Olyan szolgáltatásokról van szó ugyanis, amelyeket korábban általában a vállalatok saját alkalmazottai végeztek, vagy egyáltalán ismeretlenek voltak. Ilyen a számítógépes adatfeldolgozás, -tárolás, programkészítés; a műszaki, üzemszervezési, jogi, könyvviteli, adóügyi, munkaügyi stb. szakértés, tanácsadás, munkavégzés; a különféle értékesítési (marketing-, reklám- stb.) tevékenység, a tömegkommunikációs eszközökkel való kapcsolat (public relations) ápolásának az átvállalása; takarítási, őrzési, biztonsági feladatok stb. Az efféle szolgáltatások elterjedése valójában a társadalmi munkamegosztás elmélyülését, újabb tevékenységfajtáknak a gazdaság eddigi hagyományos szervezeteiről (vállalatairól) való leválását, önállósulását, nagyobb szakértelemmel és végső soron gazdaságosabb (gyorsabb, rugalmasabb) elvégzését jelenti.

Egy további szempont, amely a korábbi vállalati feladatoknak — hazai szóhasználattal élve — külső „bérmunkába" való kiadása mellett szól, a mai bizonytalan konjunkturális helyzet. Könnyebb (és kevésbé költséges) ugyanis visszavenni vagy meg nem újítani egy eseti vagy folyamatos üzleti megbízást, mint a vállalat főállású dolgozóit elbocsátani, leépíteni, ha az üzletmenet éppen azt kívánja.

Az üzleti szolgáltatások csoportja tehát igen vegyes összetételű: a legmagasabb szintű szakképzettséget igénylő tevékenységek és az egyszerű segédmunka egyaránt megtalálható benne. Ami megint csak közös vonás: a tevékenységek egyedi, nem standardizált, nehezen automatizálható jellege. Az élőmunka-igényes tevékenységek igénybevételét azonban itt sem akadályozza e szolgáltatások viszonylag költséges volta, mert az megtérül a felhasználó vállalatok termelékenységemelkedésében, illetve relatív költségmegtakarításában (ti. azokhoz a költségekhez képest, ha saját maguknak kellene e tevékenységet megszervezniük).

Másképpen alakul viszont az olyan szolgáltatások aránya, amelyek élőmunka-igényesek ugyan, s a „termelékenységük" sem fokozható, de igénybevételüket folyamatos drágulásuk korlátozza. Ez a sorsa a szolgáltatások „klasszikus" válfajának, a személyi szolgáltatásoknak. Az OECD statisztikái szerint 1976—1982 között a megfigyelt nyugat-európai országokban e szolgáltatásokat végzők száma lényegében stagnált vagy visszaesett ([6] 42. l.).

A szolgáltatási szféra kiterjedéséhez a feltételeket az anyagi termelés szférájában végbemenő termelékenységemelkedés teremti meg. Ez közgazdasági evidencia, amit a marxista közgazdasági elmélet beszűkült, dogmatikus értelmezése meglehetősen hosszú ideig úgy fogalmazott meg, hogy az anyagi termelésben dolgozók „tartják el" az egyéb területeken ténykedőket. Ezzel az elterjedt vulgáris felfogással szemben sokkal kevésbé ismert (mert rejtettebb) az az összefüggés, hogy a társadalmi termelékenység meredek emelkedéséhez a lehetőségeket, a hátteret,

tehát az elengedhetetlen feltételeket éppen a szolgáltatási szféra látványos felfutása adta meg.[5]

A változások fő és csaknem kizárólagos oka tehát a munkatermelékenység eltérő alakulása, a társadalmi munkamegosztás elmélyülése a termelés társadalmi szervezetében. Ez magyarázza meg a foglalkoztatási arányeltolódásokat mind az anyagi termelés és a szolgáltatási szféra, mind az utóbbin belül az egyes szolgáltatási ágak között. Mivel a változások sokkal kisebbek a végső felhasználás összetételében, mint a foglalkoztatásban, ebből arra következtethetünk, hogy 1. *termelési oldalról eredő, objektív tendenciáról* van szó; 2. a foglalkoztatásban, a munkafeltételekben és munkakörülményekben végbemenő átalakulások *sokkal jelentősebbek és gyorsabbak, mint a személyi fogyasztásban, az életszínvonalban és életmódban történő változások*, holott általában az utóbbiakat szokták kiemelni, amikor a társadalmi és életviszonyok változását vizsgálják a fejlett tőkésországokban.

Néhány következmény

A szolgáltató szféra túlsúlyra jutása a foglalkoztatásban önmagában még nem jelent társadalmi változást. Még az is kétséges, feljogosít-e arra, hogy „posztindusztriális" társadalomról, „dezindusztrializálásról" (azaz magyarul talán „elipartalanodásról"?) beszéljünk — Daniel Bell, Herman Kahn és más nyugati szociológusok divatba jött szóhasználata nyomán. Hiszen a fejlett országokban az emberek összes fogyasztásában az anyagi javak részesedése nem szorul vissza, márpedig az anyagi javak termelésében továbbra is az ipar, ezen belül a feldolgozó ipar az uralkodó. Az ipar által szállított technika, az ipari üzemszervezési módszerek szabják meg továbbra is a többi ágazat fejlődését, a szolgáltatásokat is beleértve. Ebben az értelemben még nagyobb jogosultsággal beszélhetnénk nemcsak a mezőgazdaság vagy az építőipar „iparosodásáról", hanem a szolgáltatási szféráéról is.

A „dezindusztrializálás" fogalma azonban az utóbbi egy-másfél évtizedben maga is bizonyos jelentésváltozáson ment át a nyugati szóhasználatban, tükrözvén a gazdasági növekedés megváltozott feltételeit. Amikor ez a kifejezés a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején felbukkant, akkor a nyugati szociológiai és közgazdasági irodalom pozitív tartalmat tulajdonított neki, mert az „ipari korszak" kapitalizmusára jellemző ellentmondások és osztályellentétek eltűnését, meghaladását várta a „posztindusztriális" társadalom beköszöntétől. A hetvenes évek második felétől kezdődően azonban az „elipartalanodás" egyre inkább fenyegető mumusként szerepel a politikusok, publicisták, szakszervezeti vezetők, közgazdasági szakírók szókincsében, amikor a hazai piac védelmét, támogatását követelik az erősebb külföldi konkurrensekkel, de főleg az ún. újonnan iparosodó országok iparcikkexportjával szemben.

A jelenség magyarázata egyszerű: a feldolgozó ipar *relatív* súlyvesztése a szolgáltató szféra javára a megváltozott világgazdasági körülmények között az ipari foglalkoztatás *abszolút* csökkenéséhez vezetett azokban a régen iparosodott országokban (Anglia, Belgium, Franciaország, Svédország stb.), amelyekben tetemes az ún. lemaradó ágazatok (textil-, vas- és acélipar, hajóépítés, autógyártás stb.) súlya, illetve amelyekben lassú a strukturális átállás, az alkalmazkodás folyamata. Az ok a versenyképesség gyengülése ezekben az országokban, amely igen sokféle ténye-

[5] Több újabb elemzés is kimutatta, hogy a szolgáltatási szférában dolgozóknak mintegy fele nem a végső felhasználónak, azaz a fogyasztónak, hanem az árujavak előállításának, szállításának, forgalmazásának nyújt szolgáltatást, tehát az ún. közbeeső keresletet elégíti ki ([20] 57. l., [9] 82—84. l.).

zőre vezethető vissza, de semmiképpen sem a szolgáltatások kiterjedésének objektív és szükségszerű folyamatára.

A feldolgozó ipar strukturális átalakulása napjainkban sok tekintetben hasonló jelenségeket szül, mint a mezőgazdaság jelentőségének egyre gyorsuló csökkenése a népesség foglalkoztatásában a századforduló táján. A mezőgazdasági munka termelékenységének fokozatos emelkedése abban az időben folyamatosan fölöslegessé tette a népesség nagy részének mezőgazdasági foglalkoztatását, az olcsó tengeren túli búza beáramlása Európába azonban ugrásszerűen felgyorsította ezt a folyamatot. Nyugat-Európában az iparosítás fel tudta szívni a mezőgazdasági túlnépességet, Kelet-Európában — az elmaradott társadalmi állapotok következtében — csak kis részben. A mezőgazdaságból kiszorultaknak két lehetőségük volt: vagy „kitántorognak Amerikába", vagy évtizedeken át nyomorszínvonalon tengődnek, a hazai nincstelenek tömegét gyarapítva. A köztudatban, az akkori politikusok és közírók tudatában viszont a probléma úgy jelentkezett, mint a parasztság földtelensége, a föld „szűkös" volta. Pedig az azóta végbevitt radikális földreformok — bár évszázados történelmi igazságtalanságokat orvosoltak, a parasztság gazdasági és társadalmi felemelkedése előtt nyitották meg az utat — semmiképpen sem hozták magukkal a *mezőgazdasági* munkahelyek, a *mezőgazdasági* foglalkoztatás bővítését (legfeljebb átmeneti jelleggel). Az elmúlt két évtized magyarországi története is igen szemléletesen mutatta, hogyan járt együtt a mezőgazdasági termelés példátlan méretű fellendülése a mezőgazdasági munkahelyek fogyásával. A fejlett tőkésországok mai foglalkoztatási gondjait sem lehet az objektív érvényű strukturális átalakulás megállításával vagy visszafordításával megoldani.

Noha a szolgáltatási szféra térhódítása önmagában még nem jelent társadalmi változást, hiszen változatlan termelési viszonyok keretében megy végbe, e szféra túlsúlyra jutása mégis — közvetlenül és közvetve — számos módosulással jár a tőkés gazdaság működési módjában, változásokat indít el a munka társadalmi szervezetében, a dolgozók munkakörülményeiben és munkaviszonyaiban, maguknak a dolgozóknak az összetételében, gazdasági és politikai szervezkedésükben.

A gazdasági konjunktúrára a szolgáltatások térhódítása stabilizálóan hat. A szolgáltatások iránti kereslet, a szolgáltatási szférában dolgozók száma ugyanis csak csekély mértékben ingadozik a konjunkturális hullámzások hatására, úgyszólván érzéketlen velük szemben. Ez több okkal is magyarázható. A szolgáltatásokat nem lehet tárolni, felhalmozni, a keresletet iránt csak kismértékben lehet visszatartani, elhalasztani. A foglalkoztatottak nagy hányada önálló (kistulajdonos, kiskereskedő, kisvállalkozó); ezek nem „bocsáthatják" el saját magukat, csak nehezen adják fel egzisztenciájukat a piaci ingadozások hatására (ez a kisüzemi mezőgazdaságból egyébként jól ismert jelenség). De az alkalmazottak sem bocsáthatók el egykönnyen, a piaci kereslet lanyhulására reagálva. Az anyagi termelés szférájában lehetséges — bizonyos határok között — a raktárra való termelés, illetve a raktárról való szállítás, a szolgáltatási szférában nem. A foglalkoztatottak számát itt úgyszólván lehetetlen úgy csökkenteni, hogy közben a „szolgáltató egység" (például bankfiók, kórház) „kapacitása" változatlan maradjon. A munkaerő leépítése lényegében csak a tevékenység megszüntetésével érhető el.

Végül — s ez ma már talán a legfontosabb ok — egyre nő a szolgáltatásokon belül a nem piaci, nem kommerciális szektor: az oktatás, az egészségügy, a tudományos kutatás, a közigazgatás, a jóléti és a szociális gondoskodás, a környezetvédelem stb. jórészt vagy teljes egészében állami finanszírozásból és egyéb közpénzekből él; nő emellett a nem állami eredetű, de nem profitelv szerint működő intézmények (alapítványok, szakszervezeti biztosítók és nyugdíjalapok stb.) szerepe is.

Mindezek következtében a gazdasági válságok, recessziók idején a foglalkoztatottak száma a különböző szektorokban rendszerint ellentétes irányban mozog:

esik az anyagi javakat előállító szektorban, de tovább nő a szolgáltatási ágazatokban. A szolgáltatások „válságérzéketlensége" azonban nem abszolút. Egyrészt a foglalkoztatottak számának *növekedési rátája* határozottan ingadozik a konjunkturális ciklusok hatására. Így az OECD-országok összességében a szolgáltatási szféra foglalkoztatottainak átlagos éves növekedési rátája az 1970—1973. évi 2,9 százalékról 1973—1975-ben az első olajársokk okozta válság hatására 2,1 százalékra esett, majd az 1975—1979. évi fellendülés idején 2,6 százalékosra nőtt, de a sokkal mélyebb második olajárválság hatására 1979—1982-ben 1,6 százalékra redukálódott ([6] 40. l.). Másrészt a legutóbbi, a második világháború óta legmélyebb válság a szolgáltatási ágazatokban dolgozók létszámát *abszolút* értelemben is lemorzsolta. Ez még az Egyesült Államokra is igaz volt, ha a foglalkoztatottság alakulását nem éves, hanem havi adatok alapján vesszük szemügyre.

Tanulságos ebből a szempontból visszanyúlni ahhoz a statisztikai összeállításhoz, amelyet 1982 januárjában tett közzé az Associated Press — Dow Jones amerikai hírügynökség annak bizonyítására, hogy a gazdasági recessziók egyáltalán nem hatnak ki a dolgozók kétharmadát foglalkoztató szolgáltatási szektorra. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Csakhogy a válság nem ért véget 1981 decemberében, hanem tovább mélyült, s egészen 1982 novemberéig eltartott. Ha tovább követjük a két szektor létszámának alakulását az amerikai Munkaügyi Minisztérium által közzétett havi adatok alapján (ezt a forrást használta az AP-DJ hírügynökség is), vagyis meghosszabbítjuk az adatsort, a következő képet kapjuk.

A szolgáltató szektor foglalkoztatottjainak száma valóban nőtt 1981 júliusa után, tehát miután a termelés visszaesése megkezdődött, de csak 1981 októberéig.[6] Ezt követően a létszám — bár lassan és némi ingadozásokkal — süllyedni kezdett, s ez a folyamat egészen 1982 decemberéig eltartott.[7] Mégis fontos mozzanat, hogy ez alatt a mély válság alatt a szolgáltatási szféra nemcsak hogy nem tudta az anyagi ágazatokból kiszorulókat akár csak részben is felszippantani, de még saját létszáma is — bár jelentéktelenül, egy százaléknál kisebb arányban — időlegesen csökkent.

6. sz. táblázat

A foglalkoztatott létszám változása az Egyesült Államokban négy gazdasági visszaesés időszakában
(ezer fő)

Időszak	Az árutermelő ágazatokban	A szolgáltató ágazatokban
1969. november—1970. november	—1651	+796
1973. november—1975. március	—2736	+1298
1980. január—július	—1234	+507
1981. július—december	—788	+114

Forrás: AP—DJ hírügynökség. 1982. január.

[6] Az év novemberére és decemberére vonatkozólag az AP-DJ hírügynökség előzetes adatokat használt, ezeket utólag lefelé módosították.

[7] Az 1981. októberi létszám (66 170 ezer fő) és az 1982. decemberi létszám (65 604 ezer fő) közötti különbség — 566 ezer fő — nem nagy, különösen ha összehasonlítjuk az anyagi javakat előállító ágazatok (mezőgazdaság nélkül) jóval kisebb létszámának jóval nagyobb mértékű esésével. Ott ugyanis az 1981. júliusi 25 939 ezer főnyi létszám apadása egészen 1983 márciusáig folytatódott. A mélypont ekkor 23 030 ezer fő volt, tehát a csökkenés csaknem hárommilliós volt [5]!

Mindazonáltal a gazdasági konjunktúra — s szélesebb értelemben a gazdasági növekedés — szempontjából nagy fontosságú az a körülmény is, hogy a szolgáltatási szféra élőmunka-igényes, viszont nem energia- és nem anyagigényes. Az előbbinek a fejlett tőkésországok foglalkoztatási gondjainak enyhítésében, az utóbbi körülménynek pedig a dráguló természeti erőforrások takarékosabb hasznosításában van nagy szerepe.

Jórészt a szolgáltatási szféra csaknem töretlen bővülésének és nagy élőmunka-igényének köszönhető ugyanis, hogy a gazdasági növekedés lelassulása s a harmincas évek óta nem látott mélységű válságok ellenére a foglalkoztatottak *abszolút* száma a fejlett tőkésországok összességében és a legtöbb országban külön-külön nem csökkent a hetvenes évtizedben. Mint a 7. sz. táblázatból látható, inkább az összes foglalkoztatott számának a stagnálását lehet megállapítani. De ez is tulajdonképpen csak Nyugat-Európára érvényes, hiszen másutt, különösen pedig Észak-Amerikában a foglalkoztatottak száma folyamatosan bővült. A nyolcvanas évek elejének válsága sem változtatott lényegesen ezeken az eltérő tendenciákon. Ha a 7. sz. táblázat számait összevetjük az 1. sz. táblázat adataival, láthatjuk: a szolgáltatási szféra volt az, amely az anyagi termelés szférájából kiszorult munkanélküliek egyre növekvő számát felszívta. Míg az OECD-országok összességében a foglalkoztatottak száma az 1975—1982 közötti időszakban 21,7 millióval nőtt, a szolgáltatási szféra létszáma ennél nagyobb mértékben, 23,5 millióval gyarapodott ([6] 40. l.), vagyis 1,8 millió embert vett át az anyagi termelés zsugorodó létszámából. Noha ez a dinamika kevésnek bizonyult a munkanélküliek tömegének a felszívásához, és csupán az addigi foglalkoztatott létszám megtartásához volt elegendő, ennek a ténynek a jelentőségét — az ismét tömegessé vált munkanélküliség feltételei között — nem lehet túlbecsülni a fennálló társadalmi-gazdasági rend stabilitásának megőrzése szempontjából.

A gazdaság *vállalati, illetve üzemszerkezetére* a szolgáltatások térhódítása kettős értelemben is dekoncentráló hatású. Egyrészt a szolgáltatási szférában a méretnövekedésből csak korlátozottan adódnak megtakarítások. Ismeretesek a kiskereskedelemben, a vendéglátásban, a szállodaiparban létrejövő különféle „láncok" és „hálózatok", amelyek kihasználják a beszerzés, áruszállítás, marketing stb. központosításából származó előnyöket. Maguk az „üzemek", azaz a vevők és ügyfelek kiszolgálásával közvetlenül foglalkozó egységeik azonban rendszerint nem nagyok, mert itt a koncentráció megnehezítené a „terítést", a vevőhöz való hozzáférkőzést, a gyakran egyedi és alkalmi igények rugalmas kielégítését. Még a nem kommerciális szférában is — az oktatásban, az egészségügyben, a tudományos kutatásban — a nagy intézményeken belüli kisebb egységek (tanszékek, osztályok, csoportok) nagyfokú önállósága, a munkavégzésben való teljes autonómiája a szükségszerű munkaszervezési elv. Az interperszonális együttműködés sikerét, az alkotó kezdeményezést ugyanis a létszám növekedése inkább akadályozza, mint segíti.

Másrészt sok szolgáltatási ágban az önálló vállalkozásnak viszonylag kicsi a tőkeigénye, ezért — az anyagi termelés szférájától eltérően — a tőkekoncentráció folyamata igen lassú. A szolgáltató szektorban továbbra is a személyi, illetve családi tulajdonú vállalkozás az elterjedt típus, amelyben a tulajdonos egyben a vezető, a menedzser is. A szolgáltatási szférában nem a részvénytársaság a tipikus vállalati forma. Ezért bizonyos mértékig igazat lehet adni Harry Braverman amerikai marxista kutatónak, aki egyenesen az állítja, hogy a szolgáltató szektorban a nagyszámú újonnan keletkező vállalkozás révén újjászületik a monopóliumok előtti korszak versenye ([2] 282. l.). De csak bizonyos mértékig, mert a szolgáltató kisvállalkozások egzisztenciája igen szorosan függ a bank- és hitelszférától, az állam adó- és egyéb szabályozási politikájától, végső soron a nagyvállalatok ha-

7. sz. táblázat

Az összes foglalkoztatott számának alakulása az OECD-országokban
(1975=100)

Ország	1967	1970	1972	1974	1975	1977	1979	1980
Kanada	80,7	85,5	90,0	98,3	100,0	103,9	111,6	114,7
Egyesült Államok	88,4	93,0	96,1	101,1	100,0	107,0	114,6	115,2
Észak-Amerika	87,7	92,3	95,5	100,9	100,0	106,7	114,3	115,1
Japán	94,2	97,5	98,1	100,3	100,0	102,3	104,9	106,0
Ausztrália	84,3	92,2	95,7	100,4	100,0	102,3	103,3	106,4
Új-Zéland	85,8	89,0	91,0	98,3	100,0	103,3	104,1	104,5
Ausztria	97,0	96,0	97,9	100,5	100,0	101,5	102,0	102,2
Belgium	94,8	98,1	98,9	101,5	100,0	99,1	100,3	100,2
Dánia	97,8	99,9	101,5	101,1	100,0	103,5	106,9	105,8
Finnország	95,2	95,8	95,5	100,4	100,0	95,4	96,4	99,3
Franciaország	95,5	98,2	99,2	101,1	100,0	101,5	101,8	101,9
NSZK	102,5	105,3	105,3	103,5	100,0	98,9	101,0	101,9
Görögország	99,6	98,0	98,8	99,9	100,0	102,0	103,6	106,5
Izland	82,0	86,0	92,7	98,5	100,0	103,8	107,1	108,2
Írország	98,8	98,1	97,9	99,4	100,0	100,9	106,7	108,4
Olaszország	98,8	98,3	96,7	99,5	100,0	101,9	103,4	105,0
Luxemburg	—	89,2	94,3	98,5	100,0	99,7	100,8	101,8
Hollandia	97,6	100,9	100,7	100,8	100,0	100,1	102,0	102,3
Norvégia	—	—	96,6	97,2	100,0	106,9	109,7	112,1
Portugália	—	—	—	103,1	100,0	100,3	102,2	104,3
Spanyolország	95,4	98,1	98,7	101,7	100,0	98,3	93,7	90,3
Svédország	91,0	94,9	95,1	97,5	100,0	100,9	102,9	104,2
Svájc	99,9	103,5	105,7	105,6	100,0	96,9	98,2	99,8
Törökország	90,3	92,5	96,2	99,0	100,0	104,2	105,3	105,7
Egyesült Királyság	100,0	99,0	97,6	100,3	100,0	99,4	100,4	98,8
OECD-Európa	97,3	98,8	99,0	101,0	100,0	100,5	101,4	101,5
ezen belül: EK	99,1	100,2	99,9	101,1	100,0	100,4	101,8	102,0
OECD összesen	93,4	96,3	97,7	100,8	100,0	102,8	106,1	106,7

Forrás: [14] 22—23. l.

talmi pozíciójától. A szolgáltatási szférában azonban továbbra is a kis létszámú vállalat az uralkodó.

A szolgáltató szektor súlynövekedésének kihatásai közül talán a legnagyobb jelentőségű a *foglalkoztatottak összetételére* gyakorolt hatás. A szolgáltatási szféra kiterjedése mindenekelőtt a nem fizikai munkát végzők, az ún. fehérgallérosok arányát növeli. Ha a feldolgozó iparban e kategória (gazdasági vezetők, műszakiak, irodai alkalmazottak stb.) aránya az Egyesült Államokban a hetvenes évek közepén az összes létszám egyharmadára rúgott, akkor a szolgáltatási ágazatokban legalább kétszeres aránnyal számolhatunk. A legdinamikusabban terjeszkedő ágazatok (oktatás, egészségügy, tudományos kutatás, közigazgatás, bank- és hitelszféra, tömegkommunikáció stb.) ugyanis a jellegzetesen fehérgalléros foglalko-

zások körét bővítik. Döntően a szolgáltatási szféra térhódításával (azaz tulajdonképpen a munkatermelékenységnek az anyagi termelés szférájában végbemenő emelkedésével) magyarázható, hogy a hetvenes évek közepe óta a fehérgallérosok aránya az Egyesült Államokban már meghaladja az összes foglalkoztatott munkaerő 50 százalékát.

A másik nagy változás a női foglalkoztatás növekedése. A szolgáltató ágazatok munkafeltételei, fizikai követelményei hagyományosan lehetővé teszik a női munkaerő nagyobb arányú igénybevételét. A szolgáltatások térnyerése ezáltal önmagában is bővíti a női munkaerő iránti keresletet.

A szolgáltatási szféra kiterjedése változásokat hoz a dolgozók *munkakörülményeiben*. Nemcsak a nehéz testi vagy az egészségre ártalmas munka kiiktatása, háttérbe szorítása értelmében. Az ipartól eltérően az ember—gép viszony helyett a szolgáltatásokat túlnyomórészt az ember—ember viszony jellemzi, még ha a gépesítés és automatizálás, a távközlés sok szolgáltató tevékenységet gyökeresen átalakít is. A munka itt többé-kevésbé megőrzi személyes jellegét; minthogy produktumai nem öltenek anyagi testet (a papirosoktól és magnószalagoktól eltekintve), nem tárolhatók, a munkavégző és a felhasználó közötti lánc viszonylag rövid lehet. A dolgozó közvetlenül át tudja tekinteni munkája rendeltetését, értelmét, egyszóval a modern nagyiparra jellemző „elidegenedés" a szolgáltató szférában kevésbé érvényesül.

A *dolgozók szakmai és politikai szervezkedésének* feltételei szintén változnak. A munkásmozgalom hagyományos bázisa az ipari munkásság. Az ipari foglalkoztatottak arányának csökkenése, a mozgalmi tevékenységen korábban kívül rekedő szakmák és területek felduzzadása, a nők hatalmas mértékű munkába állása új helyzetet teremt, új szemléletet, politikát, szervezeti módszereket igényel a munkásosztály hagyományos szervezeteitől és pártjaitól. Ha ehhez az új helyzethez nem tudnak időben alkalmazkodni, akkor a következmény taglétszámuk és befolyásuk visszaesése is lehet.

A szolgáltatások túlsúlyra jutásában testet öltő látványos szerkezetváltozás tehát következménye is, de elindítója is a társadalmi munkamegosztásban, a tőkés társadalom szerkezetében, a dolgozó rétegek helyzetében végbemenő változások egész láncolatának.

Hivatkozások

[1] *Bell, D.:* The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. Basic Books, New York, 1973.
[2] *Braverman, H.:* Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century. Monthly Review Press, New York—London, 1974.
[3] *Clark, C.:* The Conditions of Economic Progress. Second Edition (completely rewritten). Macmillan, London, 1951.
[4] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György:* Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó. 1975.
[5] *Employees on nonagricultural payrolls by industry divison and group, seasonally adjusted.* Table B-4. Employment and Earnings. U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. Washington, D.C., 1982., 1983.
[6] *Employment Outlook.* OECD, Párizs, 1984. szeptember.
[7] *Fuchs, V. R.:* The Service Economy. Columbia University Press, New York, 1968.
[8] *Gershuny, J.:* After Industrial Society? The Emerging Self-service Economy. Macmillan, London—Basingstoke, 1978.
[9] *Gershuny, J.:* Social Innovation and the Division of Labour. Oxford University Press, Oxford, 1983.
[10] *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC).* U.N. Statistical Papers. Series M. No. 4. New York, 1968.
[11] *Kindleberger, Ch. P.:* Economic Development. Second Edition. McGraw-Hill, New York, 1965.

[12] *Kravis, I. B.—Heston, A. W.—Summers, R.:* The Share of Services in Economic Growth. In *Hickman, B. G.—Adams, F. G.* (eds.): Global Econometrics: Essays in Honor of Lawrence R. Klein. M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1983.
[13] *Labour Force Statistics 1964—1977.* Basic Statistics, OECD, Párizs, 1979.
[14] *Labour Force Statistics 1969—1980.* Basic Statistics, OECD, Párizs, 1982.
[15] *Quarterly Labour Force Statistics.* No. 2, 1984. (Revised edition). OECD, Párizs.
[16] *Statistical Abstract of the United States: 1984.* Washington, D.C., 1984.
[17] *Szamuely László:* A társadalmi fejlődés tendenciái a fejlett tőkésországokban az ezredfordulóig. Valóság, 1980. 7. sz.
[18] *Szamuely László:* A jóléti állam ma. Magvető Könyvkiadó, 1985.
[19] *U.S. Long-Term Economic Growth Prospects: Entering a New Era.* A staff study prepared for the use of the Joint Economic Committee, Congress of the United States. 1978. január 25. U.S. Government Printing Office. Washington, D.C.
[20] *Where will the jobs come from?* The Economist, 1981. január 3.

Tatai Zoltán:

IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

Az iparnak az elmúlt két évtizedben bekövetkezett területi változásait mutatja be a szerző. Részletesen foglalkozik a hazai ipartelepítés, az ipar tervszerű területi elhelyezésének elveivel, gyakorlati problémáival, a centralizáció és a decentralizáció kérdéseivel, a munkaerőre telepítés szükségszerűségével, lehetőségével és korlátaival, a főváros és környéke iparosításának korlátozási gondjaival, a lakóhely és munkahely elkülönülésének következményeivel, a vidéki iparfejlesztés és településhálózat-fejlesztés összehangolásának szükségességével és számos más kérdéssel.

Bemutatja az ipari kapacitások létrehozásának módszereit; az új üzemek különböző típusainak, a bővítések különböző formáinak telepítési problémáit. Tárgyalja az ipar területi struktúrájának átalakítását szolgáló eszközrendszert, ezen belül bemutatja a területfejlesztési alapok működési mechanizmusát.

Az ipar területi szerkezetének átalakítását, az ipartelepítési célok megvalósítására tett intézkedéseket, erőfeszítéseket a politikai céloknak alárendelve, a gyakorlati tapasztalatok alapján tárgyalja a szerző. Érzékelteti az ipar kedvezőtlen területi elhelyezkedésének megváltoztatására végzett társadalmi összefogás eredményeit, nehézségeit. Végezetül ismerteti az ipar területi szerkezetének negyedszázad alatt történt átalakulását, összefoglalja a megtett út tanulságait, és jelzi a további feladatokat.

Táblázatok, térképek és irodalomjegyzékek egészítik ki a kötetet.

Kb. 254 l. fűzve kb. 26,— Ft

(Sajtó alatt)

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (919—932. l.)

A lengyel mezőgazdaság hatékonyságáról

(A mai állapot, a szabályozás és a javulás feltételei)

Jan Rajtar

A hatékonyság kritériumai és fogalma

A gazdálkodás hatékonyságán a mezőgazdaságnak azt a képességét értjük, hogy a társadalmi kívánalmakkal és a racionalitás követelményével összhangban tud működni és fejlődni. A hatékonyság alapvető kritériumai a következők:

a) a népgazdaság agrártermékek iránti szükségletének kielégítettségi foka;

b) az agrártermelés növekedési üteme;

c) a műszaki és a szervezeti fejlődés lendülete;

d) a termőföld, a munka, a technikai inputok és az egyéb termelési tényezők termelékenysége;

e) a termelés jövedelmezősége;

f) a bővített újratermelés önfinanszírozó képessége;

g) a mezőgazdasági népesség életszínvonala;

h) a gazdaságok műszaki és gazdasági fejlettségének differenciáltsága vagy a fejlettségi szintek homogenitása;

i) a gazdasági ösztönzőkre és más szabályozókra való érzékenység;

j) a természeti tényezők minősége.

Ezek a kritériumok a mezőgazdaságnak mint nyitott termelési rendszernek a különböző vonatkozásait fedik le: a technikait, a gazdaságit, a társadalmit és az ökológiait. E kritériumok az agrárpolitika fő célkitűzéseinek felelnek meg, ezért nemcsak a mezőgazdasági termelés, hanem a mezőgazdasági szabályozórendszer hatékonyságának értékelésére is alkalmasak. Az egyes kritériumok nyilvánvalóan összefüggnek egymással, általában kiegészítik egymást. Ez azt jelenti, hogy ha egyikükben változás következik be, az kisebb-nagyobb változást okoz a többiben is. A mezőgazdaság és az agrárpolitika hatékonysága szempontjából mégsem közömbös, hogy melyik kritériumnak adunk nagyobb hangsúlyt. Más-más körülmények között más és más kritérium gyakorolja a legnagyobb hatást az összhatékonyságra, azaz más és más kritériumnak van kiemelkedő jelentősége a mezőgazdaság fejlődésének szempontjából. Bizonyos esetekben ez a kritérium a termelés növekedése, máskor az inputok termelékenysége, ismét máskor a külső tényezőkhöz való alkalmazkodás. Nem könnyű kiválasztani a mezőgazdaság fejlesztését meghatározó kritériumot, mert ehhez a hatékonyság pillanatnyi állapotának és javítása feltételeinek megbízható ismerete éppúgy szükséges, mint sajátos tervezési és szabályozási módszerek alkalmazása. Sajnálatos módon nincs kész recept arra, miként kell a fejlesztés megfelelő irányát kiválasztani és megvalósítani. Ebben a cikkben csak a mezőgazdaság működésének és fejlődésének zavaraival, a mezőgazdasági szabá-

Jan Rajtar a Lengyel Tudományos Akadémia Mezőgazdasági és Falufejlesztési Intézetének tudományos csoportvezetője.

lyozórendszer fogyatékosságaival, valamint a mezőgazdaság és az agrárpolitika hatékonyságát meghatározó tényezőkkel kívánok foglalkozni. Alapvetően az elmúlt két évtized tapasztalataira építek. Igaz, hogy ez az időszak a mezőgazdaság hatékonysága és az agrárpolitika jellege szempontjából nem volt egységes, de mégis elég hosszú bizonyos működésbeli és fejlődési szabályszerűségek kimutatásához. Az elemzésből levonható tanulságok — az 1980 óta bekövetkezett minden változás ellenére — a tudományos megismerés szempontjából értékesnek tűnnek.

A mezőgazdaság jelenlegi hatékonysága

A mezőgazdaságot a fent említett kritériumok szerint értékelve megállapítható, hogy a hatékonysága viszonylag alacsony. Egyetlen olyan kritérium sincs, amely szerint a hatékonyság kielégítő lenne. *A mezőgazdaság már hosszú ideje képtelen kielégíteni a népgazdaság vele szemben támasztott igényeit.* A kereslet kielégítettségének szintje ma igen alacsony, összességében kb. 80 százalékos. Egyes termékek (például hús) esetében ennél is alacsonyabb, másoknál (zöldség, gyümölcs) viszont lényegesen magasabb. Ennek az egyensúlyhiánynak többféle oka van, melyek nem kizárólag magában a mezőgazdaságban, hanem egyebek között a hibás ár- és bérpolitikában, a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok fejletlenségében rejlenek. Mégis hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy az élelmiszer-fogyasztás Lengyelországban 1980-ig viszonylag magas színvonalú volt, legalábbis a gazdasági fejlettség azonos szintjén álló országokhoz képest. Azt is meg kell említenünk, hogy a lakosság mezőgazdasági termékek iránti szükséglete jobban ki volt elégítve, mint az iparcikkek iránti. Az élelmiszer-fogyasztás szintjét tovább lehetne emelni, ha sikerülne csökkenteni a mezőgazdasági eredetű (mindenekelőtt növényi) nyersanyagok feldolgozási veszteségeit. Becslések szerint ez a veszteség — a feldolgozási lánc különböző láncszemeiben együttvéve — eléri a termelés egyötödét.

A mezőgazdasági termelés növekedése viszonylag lassú. 1960—1980 között a bruttó végtermék* igen gyorsan, átlagosan évi 2,6 százalékkal nőtt, ezt a növekedést azonban jórészt a nagyobb takarmányimport alapozta meg: a nettó végtermék** növekedése így évente csak 1,5 százalékos, vagyis sokkal lassúbb, mint az európai országok többségében. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Ahhoz, hogy a bővülő élelmiszer-keresletet az import növelése nélkül is ki lehessen elégíteni, a termelés 50 százalékos bővítésére volt szükség. 1979 után egy jelentős és tartós visszaesés következett be, és ma a bruttó végtermék az egy évtizeddel ezelőtti szinten van. A termelés növekedési rátája nagyon ingadozó: 1960—1983 között a bruttó végtermék évi átlagos növekedése —6,2 és +5,6 százalék között ingadozott, a nettó végtermék —8,2 és +5,4 százalék között, sőt időnként ±10 százalék fölé is lendült. Ez megakadályozta a mezőgazdasági termékek kínálatának és a mezőgazdasági jövedelmek stabilizálódását, s ráadásul sok piaci és fejlesztési nehézséget okozott. Az a körülmény, hogy nem sikerült a termelés növekedési ütemét tartósan magas és stabil szinten tartani, annál is nyugtalanítóbb, mivel a termelés minél nagyobb ütemben történő növelése az egész vizsgált időszakban a legfőbb agrárpolitikai célnak számított. Kedvezőtlenül hatott, hogy a bruttó végtermék növekedése túlnyomórészt (60 százalékban) az input növekedéséből adódott, és csak kisebb részben a termelékenység javulásából. A fejlődés tehát inkább extenzív, mint intenzív jellegű

* Bruttó végtermék: az értékesített és a saját fogyasztásra termelt termékek értéke, valamint az állatállomány és a mezőgazdasági termékkészlet egyenlege.

** Nettó végtermék: a bruttó végterméknek a mezőgazdasági eredetű, vásárlásból származó termelő felhasználás értékével csökkentett összege.

A mezőgazdaság termelékenysége Lengyelországban és néhány fejlett országban, 1977—1979
(gabona-egyenérték)

Ország	Átlagos növekedési ütem 1961—1981 (százalék)	Teljes mezőgazdasági output[a]				A növénytermesztés outputja		Az állattenyésztés outputja egységállatra (nagy) átszámolva (ezer t)
		egy főre (q)	egy ha. mezőgazd. területre (t)	egy mezőgazdasági dolgozóra (t)	egységnyi inputra vetítve (Lengyelo. = 100)[b]	egy ha. megművelt területre (q)	Nitrogén-, foszfor- és káliummű-trágya kg-jára (kg)	
Európa átlagosan	2,1	18,3	39	36	122	41	22	31
Hollandia	3,0	13,8	91	65	190	83	26	43
Dánia	0,7	36,7	65	100	230	67	19	32
NSZK	1,5	12,6	56	46	147	51	20	35
Egyesült Királyság	2,0	10,3	41	87	230	49	33	28
Svédország	1,2	16,5	37	55	189	39	28	34
NDK	2,2	19,8	53	36	154	41	15	32
Franciaország	2,0	23,9	40	66	192	48	29	32
Csehszlovákia	2,2	19,3	42	27	137	42	17	31
Olaszország	2,1	11,0	36	20	123	43	41	35
Magyarország	3,0	28,7	45	27	170	41	18	43
Bulgária	2,6	21,7	31	18	130	34	30	27
Jugoszlávia	2,9	16,3	25	9	97	35	62	23
Románia	4,1	20,4	30	13	120	28	34	23
Spanyolország	3,0	13,0	19	20	116	24	39	34
— intenzív műv.	1,7	13,5	57	66	170	58	24	33
— extenzív műv.	3,1	14,0	21	13	84	28	45	27
Szovjetunió	2,0	18,4	15	22	112	19	38	20
Egyesült Államok	2,1	31,0	25	194	310	38	53	25
Kanada	1,9	32,6	15	136	275	23	77	24
Lengyelország	1,3	20,1	37	17	100	32	17	26

[a] Az alapvető piacra vitt termelés: gabonafélék, cukorrépa, burgonya, olajosmagvak, szőlő, gyümölcs, zöldség, ipari növények; hús, tej, tojás, gyapjú (az importált takarmány és vetőmagok nélkül).
[b] Az alábbi termelőeszközöket vettük fel a listára: mezőgazdasági terület, munkaerő, igavonóerő, műtrágya, állatállomány.
Forrás: a FAO adataira alapozott saját számítás.

volt. Érdemes megemlíteni, hogy az európai országok többségében ma már a termelés növekedésének fő vagy akár kizárólagos forrása a hatékonyság emelkedése. (Az EK-országokban például 1963—1976 között a bruttó végtermék növekedése 90 százalékban a hatékonyság javulásából származott, és csak 10 százalékban az inputok növekedéséből.) Az extenzív növekedéssel ellentétben az intenzív növekedés nem élénkíti a termelési tényezők iránti keresletet (a termelés intenzifikálásához szükséges technikai eszközök keresletét is beleértve), és így nem okoz technikai vagy pénzügyi feszültségeket sem (sem a mezőgazdaságban, sem a gazdaságban általában), hanem épp ellenkezőleg: csökkenti az egységnyi termékhez szükséges ráfordítást, és ezáltal ellensúlyozza a mezőgazdasági termékek költség- és árszintjének eltérő ütemű emelkedéséből adódó jövedelemkiesést. Az extenzív típusú fejlődés túlsúlya miatt a lengyel mezőgazdaság elesik az effajta előnyöktől, sőt a változás kifejezetten ellenkező irányú.

A technológiai és szervezeti fejlődés a lengyel mezőgazdaságban *eléggé vontatott*. Ennek legáltalánosabb megnyilvánulása, hogy lassan nő az inputok hatékonysága (a bruttó végtermék és a felhasznált termelési tényezők aránya). Az elmúlt évtizedekben ez a javulás csak egy százaléknyi volt. Más európai országok (Hollandia, Magyarország, az NSZK, Franciaország és Finnország) tapasztalata viszont azt mutatja, hogy az így értelmezett hatékonyság hosszú távon is évi 2 százalékkal növelhető. A ráfordítások hatékonyságának növekedése három tényezőtől függ: *a)* a termelési technológia változásától (a föld és a munka helyettesítése technikai eszközökkel), *b)* a technológiai (biológiai, agrotechnikai, takarmányozási stb.) újítások felhasználásától és *c)* a mezőgazdaság szervezeti rendszerében végrehajtott újításoktól. Ilyen változások természetesen lejátszódnak a lengyel mezőgazdaságban is, de vagy túl lassan, vagy túl alacsony hatékonysággal mennek végbe. Viszonylag gyors ütemben folyik a föld és az élő munka technikai eszközökkel való helyettesítése (lásd a táblázatot), ami nagymértékben (50 százalékban) hozzájárul a teljes (az inputok összességére számított) hatékonyságjavuláshoz. Az ebből származó előnyök nagyobbak is lehetnének, ha a folyamatot hasonlóan gyors szervezeti átalakulások kísérnék: a magángazdaságok méreteinek növekedése, a nem hatékony gazdaságok (mind a magán-, mind a közös gazdaságok) felszámolása, a termelés koncentrációja, valamint ágazati és térbeli specializációja, a horizontális specializáció fejlődése stb. E folyamatok azonban meglehetősen lassan haladnak előre; szélesebb körben csak az 1970-es évek második felében terjedtek el, és az ellátás fokozódó nehézségei, a migráció mérséklődése, a társadalmi támogatás hiánya miatt viszonylag hamar lelassultak. Ugyancsak lelassult a társadalmi szektornak a magánszektor rovására történő bővülése (bár ez a folyamat az 1970-es évtizedben viszonylag dinamikus volt), valamint a termelési tényezőknek (főleg a földnek és a technikai eszközöknek) ezzel kapcsolatos átrendeződése; bár a társadalmi szektor térnyerése nemhogy javította volna, hanem inkább rontotta a globális hatékonyságot, minthogy a közös gazdaságok kevésbé voltak hatékonyak, mint az egyéniek (hatékonyságuk egyébként ma is kedvezőtlenebb). A mezőgazdasági termelés szerkezetének az az átalakulása, amely az állattenyésztésnek a növénytermesztés rovására való terjeszkedésében nyilvánult meg, szintén kedvezőtlenül hatott a globális hatékonyságra, minthogy az utóbbi lényegesen hatékonyabb az előbbinél. Mindent egybevéve, bár a szervezeti változások természetesen hatással voltak a globális hatékonyság alakulására, ez a hatás (hasonlóan a technikai változások szerepéhez) a termelés eszközigényességének növekedésében és munkaigényességének csökkenésében nyilvánult meg. Ugyanakkor a műszaki újdonságok elterjedése is mintegy 50 százalékkal növelte a globális hatékonyságot, ez a szám azonban sokkal kisebb, mint számos európai (és nemcsak európai) ország esetében, ahol ez a folyamat jelenti a mezőgazdaság fejlődésének fő bázisát.

A műszaki újdonságok elterjedésének lassúságára utal a gabonafélék és más növények termésátlagának vagy a tejhozamnak a lassú (Európában az egyik leglassúbb) növekedése, a takarmányhasznosítási koefficiens javulásának akadozása; e lassúság miatt a műszaki újdonságok nem tudják ellensúlyozni a termelés eszközigényességének a növekedését. Következésképpen a lengyel mezőgazdaság technológiai és szervezeti fejlődése egyaránt munka- és földmegtakarító, de erősen eszközigényes jellegű (lásd a táblázatot), vagyis nem igazodik az ország gazdasági adottságaihoz.

A parciális hatékonysági mutatók értéke is viszonylag alacsony. Egyik alapvető termelési tényezőnek (föld, munka, igásállat, műtrágya, állatállomány) sem kielégítő a termelékenysége: 1,7—2,3-szer kisebb, mint a leghatékonyabb mezőgazdaságú európai országokban. Különösen rossz az élő munka termelékenysége: 3,5-szer alacsonyabb, mint a mezőgazdaságilag legfejlettebb európai országokban, és harmada a népgazdaság egyéb ágazataiénak. Az európai mezőgazdaságokkal összehasonlítva nemcsak a föld, de a többi alapvető termelési tényező (állatállomány, műtrágyák, takarmány, beruházás) hatékonysága sem kielégítő Lengyelországban.

A mezőgazdasági termelés *jövedelmezősége kedvezőtlen.* A bruttó végterméknek az összes termelési költséghez viszonyított aránya (ide számítva a hagyományosan bérnek minősülő tételeket, az anyagokra és anyagi szolgáltatásokra fordított költségeket, valamint a föld és más vagyontárgyak használati díját) egynél kisebb (0,8—0,85 az utóbbi években). Ez azt jelenti, hogy a termelési költségek egy bizonyos részére (elsősorban az eszközráfordításokra és a földjáradékra) az ár nem nyújt fedezetet. A mezőgazdasági termelés veszteségessége tartós jelenség (és nemcsak Lengyelországra jellemző), annak ellenére, hogy az inputok globális hatékonysága fokozottan javult, és az árak a mezőgazdaság javára változtak. Az összes ráfordításon belül a munkaráfordítások magas, csaknem 45 százalékos részaránya hátráltatja a nyereségesség javulását. A munkaráfordításnak a termelési függvény alapján mért nettó termelékenysége ugyanis 40 százalékkal alacsonyabb, mint a kifizetett bér, míg a nettó eszközállomány kb. 5 százalékkal nagyobb eredményt hoz, mint az eszközök működésével kapcsolatos költségek. A termelés jövedelmezőségét ágazati keresztmetszetben szemlélve azt tapasztaljuk, hogy míg az állattenyésztés rendszeresen veszteséges, a növénytermesztés globálisan nyereséges.

A bővített újratermelés *önfinanszírozó képessége viszonylag kicsi*, nem azért, mert a mezőgazdaság nem képes arra (vagy nem kényszerül rá), hogy belső megtakarítással (különösen munkaerő és termelőeszköz megtakarításával) ellensúlyozza az inputok árainak emelkedését, hanem mindenekelőtt azért, mert nem képes akkora megtakarítást elérni, amiből a termelés álló- és forgóalapjainak bővülését finanszírozhatná. A hetvenes években a vásárolt anyag jellegű ráfordítások és a termelő beruházások növekedése — 1977. évi árakon — 50 százalékkal haladta meg a bruttó végtermék növekedési ütemét, ugyanakkor a munkaráfordításban elért megtakarítás még arra sem volt elég, hogy a munkadíjat fedezze. A mezőgazdaságnak tehát pénzügyileg segítségre: támogatásokra, hitelekre, áremelésekre volt szüksége. A bevételek növekedésének majdnem 50 százaléka a pénzügyi elvonások és támogatások egyenlegéből származott. Ma a helyzet valamivel jobb (nőtt a pénzügyi önállóság mértéke), de a mezőgazdaság technikai és szervezeti átalakulása és a mezőgazdasági népesség reáljövedelmének növekedése megállt.

A mezőgazdasági népesség életszínvonala alacsonyabb, mint a nem mezőgazdaságié. Továbbra is kedvezőtlen a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági népesség közti jövedelemarány. (Csak a legutolsó három évben volt egynél magasabb, a korábbi években 0,5—0,85 között mozgott.) Az életminőséget alapvetően meghatározó infrastruktúra összehasonlíthatatlanul gyengébb a falusi körzetekben,

mint az ipari övezetekben és a városokban; végül a mezőgazdasági munkakörülmények sokkal kedvezőtlenebbek, mint a gazdaság más szektoraiban (például a munka gépesítettsége fele az ipariénak).

A mezőgazdaság mind műszaki, mind gazdasági szempontból meglehetősen *vegyes képet mutat;* az egyes szektorok, a gazdaságok egyes csoportjai között tájegységenként, termelési áganként meglehetősen nagy különbségek mutatkoznak az inputok hatékonysága, a technikai felszereltség, a munka termelékenysége, a növekedés üteme stb. tekintetében. Ez a jelenség különösen élesen mutatkozik meg a magángazdaságok esetében. Sajátos jellemvonása a magángazdaságoknak, hogy fejlődésük meghatározott ciklust ír le: felemelkedés, stabilizálódás és hanyatlás követi egymást. Ily módon a gazdaságoknak csak mintegy a fele növekszik egy adott időpontban (közülük egyesek igen dinamikusan, néha 10 százalék fölötti rátával), más gazdaságok (mintegy 35 százalék) stagnálnak, ismét mások (10 százalék) hanyatlanak. E folyamattal együtt jár a föld, a felszerelés, a jövedelmek átcsoportosulása. A fejlődő gazdaságokban koncentrálódik nemcsak a termelés növekedése, de a megtakarítások, a beruházások, a hitelfelvétel, az újdonságok iránti kereslet, a földvásárlás stb. A farmok gazdaságilag legerősebb egynegyede adja az árutermelés kétharmadát, míg a gazdaságilag leggyengébb egynegyede az árutermelés egynyolcadát. Hasonló képet mutat a pénzjövedelmek, az árváltozások hatásainak, valamint a vásárlóerőnek a koncentrációja is. Nem meglepő tehát, hogy az egyes gazdaságok közt jelentősek a különbségek az elért jövedelem (1 : 8), a technikai felszereltség (1 : 10), az egységnyi termék költség- és nyereségszintje (1 : 2) stb. tekintetében. A gazdaságok többsége képtelen az optimális termelési technológiákat alkalmazni, és jóval a minimális nyereségszint (ami a költségek egyszerű megtérülése lenne) alatt termel. Ugyanakkor a termelési potenciál nincs kellőképpen kihasználva. Ha minden gazdaság a ma elérhető legfejlettebb műszaki eljárásokat alkalmazná, akkor kisebb munkaerő-felhasználással a bruttó végterméket 25—30 százalékkal lehetne növelni. Azt hiszem, hogy a fenti példák jó képet adnak a mezőgazdaság differenciáltságáról és azokról a problémákról, amelyeket a mezőgazdaság az irányítása, fejlesztése szempontjából felvet.

Nehéz egyértelmű értékelést adni *a gazdasági ösztönzőkről és a szabályozás más eszközeiről.* Ismeretes, hogy a magángazdaságok sokkal erősebben reagálnak az ösztönzőkben, például az árarányokban (a végtermékek egymás közti és az inputokhoz viszonyított áraiban), a hitelfeltételekben, az adórendszerben bekövetkezett változásokra. A szabályozókkal való manőverezés lehetőségét azonban különböző korlátozó feltételek (így jogi-intézményi korlátok, a túlfejlesztés környezeti ártalmai stb.) határolják be. A közös gazdaságok esetében a direktív szabályozás túlsúlya miatt a gazdasági szabályozók egészen a legutóbbi időkig másodlagos szerepet játszottak. A közös gazdaságok csak három éve kezdtek a közgazdasági eszközökkel történő irányítás új elvei szerint működni, és az eredmények máris biztatók.

A környezet minősége nem kielégítő, és ráadásul egyre romlik részben az ipar és az építőipar káros hatásai miatt (mérgező anyagok kibocsátása, a talajvízszint süllyedése és a vízszennyezés), részben viszont a mezőgazdaság helytelen gazdálkodási gyakorlata következtében (például az iparszerű hizlalás elterjedése, a természetes trágyázás visszaszorulása, a föld- és vízkészletek túlságosan egyoldalú igénybevétele, a mezőgazdasági munkagépek helytelen használata). Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a mezőgazdasági termőterület csökken, s egyre nagyobb területre terjed ki a szennyezett, lepusztult, dehidrálódott talaj. Mind kevesebb az egészséges termőföld, és egyre nehezebb javítani a talaj termőképességét.

A hatékonyság növelésének feltételei

A hatékonyság növelésének feltételei részben belsők, részben külsők. A következőkben ezekről adunk rövid áttekintést.

Belső feltételek

A legfontosabbak közülük a következők:

a) a rendelkezésre álló termelőerők, mindenekelőtt a termőterület, a munka, a termelési alapok, valamint a technikai infrastruktúra mennyisége és minősége;

b) a termelőerők gazdaságok közti áramlásának módja (agrárstruktúra, a termelési tényezők közti kapcsolatok);

c) a horizontális kapcsolatok intenzitása (az erőforrások és a késztermékek gazdaságok közti áramlása, a termelési kooperáció).

A lengyel mezőgazdaság termelési potenciálja kétségkívül jelentős, különösen mennyiségi értelemben. A mezőgazdasági termőterület eléri a 19 millió hektárt, ennek 11 százaléka jó vagy igen jó minőségű, 36 százaléka pedig rossz vagy igen rossz. A termőterület minősége (talaj, klíma, vízháztartás) európai mércével mérve közepes. Jelenleg ez a tényező csak nagyon korlátozott hatást gyakorol a mezőgazdaság hatékonyságára.

A foglalkoztatottság a mezőgazdaságban az alkalmazott becslési módszertől függően 4,1 és 4,6 millió fő között mozog (teljes munkaidős foglalkoztatásra átszámolva), ami 100 ha megművelt földterületre átszámolva 22,2—22,4 főnek felel meg. (Európai mércével mérve ez igen nagy szám!) A munkaerő minősége meglehetősen elszomorító képet mutat. A lakosságnak csak elenyésző része rendelkezik az általános iskolait meghaladó képzettséggel (10 százalék, szemben az ipar és az építőipar 50 százalékával), sok köztük a nő (kb. 50 százalék) és a 60 év feletti (25 százalék). Ez utóbbi azt jelenti, hogy a mezőgazdaságban dolgozók nagy hányada nem rendelkezik a kétkezi munka végzéséhez szükséges képességekkel, és nem tudják a gazdaságukat hatékonyan üzemeltetni. A munkaerőnek ezek az adottságai, amint ezt számos kutatás eredménye igazolja, kétségkívül hátráltatják a mezőgazdaság fejlődését (az egyéni és a társadalmi szektorban egyaránt).

Az eszközállomány értéke 1982. évi árakon 5 milliárd zlotyra tehető. Ez magába foglal többek között 2900 gazdasági épületet (72 m^2 átlagos területtel), 14,5 millió számosállatot, 760 ezer traktort (32 kW átlagteljesítménnyel), valamint 45 000 gabonakombájnt. Területegységre átszámolva ez jóval (mintegy egyharmaddal) kevesebb, mint a mezőgazdaságilag fejlett európai országokban, ugyanakkor a kihasználtságuk is jóval kisebb. Az állóalapok döntő része (majdnem 60 százaléka) épület, kicsi (20 százalékos) a gépek, gépi berendezések részesedése, illetve a termelésben a legaktívabb szerepet játszó tényező, a föld és az ültetvények értéke. A gazdasági épületek többségében (80 százalék) nincs gépi berendezés. A gépek (például a traktorok) túlzott igénybevételnek vannak kitéve, elavultak és alacsony hatékonyságúak, a gépállomány belső összetétele aránytalan (például a traktorok számához képest nagyon kevés a munkagép, a kiegészítő felszerelés). További problémákat okoz a műszaki infrastruktúra (bekötőutak, villanyhálózat, vízellátás, csatornázás, telefonhálózat) fejletlensége. Az ingatlanállomány nem megfelelő struktúrája és gyenge minősége, valamint a műszaki infrastruktúra fejletlensége is kétségkívül kedvezőtlen hatást gyakorol a mezőgazdaság hatékonyságára.

Az említett termelési erőforrások a 2,8 millió magán- és az 5200 közös gazdaság között egyenlőtlenül oszlanak meg, amit jól mutatnak a termelési tényezők közötti arányok (munkaerő/föld, tőke/föld, tőke/munkaerő) tekintetében az egyes gazdaságok között meglevő különbségek. Mintegy 850 ezer magángazdaságnak

(kb. 30 százalék) a területe 2 ha-nál kisebb, 450 ezeré pedig 10 ha-nál nagyobb. Az előbbiekben 100 ha-onként 62 fő dolgozik, az utóbbiakban 18. A gazdasági épületek alapterülete 100 ha-onként az előbbiek esetében 2200 m², az utóbbiaknál 1100 m², az igavonóerő 14, illetve 36 egység (1 igavonóegység=1 ló=3 lóerő). A termelési tényezők eme egyenlőtlen eloszlása miatt egyes helyeken a kihasználásuk nem teljes (esetenként pazarlásról is beszélhetünk), míg máshol hiány van. A mezőgazdaság szervezeti felépítése jelentős hatást gyakorolhat a hatékonyságra, hacsak nem sikerül kiküszöbölni a termelési tényezők oszthatatlanságaként ismert jelenséget. Napjainkban a mezőgazdasági gépek méreteinek csökkenése és a mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzés lehetősége ezt a problémát jelentősen enyhíti. Az egyes gazdaságtípusok hatékonysága között azonban ennek ellenére jelentős különbségek vannak még ma is, amint azt a 2. sz. táblázat mutatja. A táblázat adatait elemezve érdemes felfigyelni arra, hogy a közös gazdaságok teljesítménye sok tekintetben alacsonyabb a magángazdaságokénál, különösen a felfejlődőben levőkénél.

Az említett aránytalanságok kedvezőtlen hatásait nagymértékben csökkenteni lehetne, ha a gazdaságok között intenzív horizontális kapcsolatok volnának, lehetőleg termelési kooperáció formájában, de a horizontális kapcsolatok egyéb formái is elképzelhetők (így például a termelési tényezők — a föld, a munkaerő, a mobil állóeszközök —, valamint a mezőgazdasági nyersanyagok — takarmányok, tenyészállatok, vetőmagok — cseréje, haszonbérbe adása, a szomszédok közötti kölcsönös segítségnyújtás, szolgáltatások). Sajnos az ilyen horizontális kapcsolatok intenzitása messze elmarad a szükséges szinttől, s a külső kapcsolatok bővülése következtében intenzitásuk jelenleg kisebb, mint néhány évvel ezelőtt volt.

Külső feltételek

A hatékonyság növelésének külső feltételei a mezőgazdaság és a gazdasági és társadalmi környezet kapcsolatának intenzitását, szerkezetét és szervezeti formáit ölelik fel. E kapcsolatok emberek és tárgyak (termelési tényezők, föld, termékek), pénzeszközök, valamint gazdasági, jogi, tudományos-műszaki és egyéb információk ki- és beáramlásában testesülnek meg.

A mezőgazdaság működése és fejlődése szempontjából az inputok és az outputok közötti megfelelő arányok fenntartása alapvető jelentőségű.

A legfontosabb a mezőgazdaságból a környezetbe kikerülő, illetve onnan a mezőgazdaságba bekerülő termelési tényezők egyensúlya. Ismeretes, hogy a termelési tényezők kiáramlása részben indirekt módon, a termékek kiáramlásán keresztül, részben direkt módon, a munkaerő és a föld kiáramlásán keresztül valósul meg. A beáramlásuk is kettős módon történik: közvetve a fogyasztási cikkeken keresztül, közvetlenül pedig a műszaki berendezések, a termelési szolgáltatások és az innovációk beáramlása révén. Az ipari eredetű termelési tényezők hiánya és a munkaerő vagy a végtermék nem megfelelő ütemű kiáramlása egyaránt negatív hatást gyakorol a mezőgazdaság hatékonyságára (vagy legalábbis annak némely tényezőjére).

A pénzügyi eszközök megfelelő egyensúlya is rendkívül fontos kérdés. E tényezők hiánya legalább annyira korlátozhatja a bővített újratermelést, mint a termelési tényezőkkel való nem megfelelő ellátottság. A pénzeszközök túlzott bősége viszont pazarláshoz vezet.

Az információ ki- és beáramlását is összhangba kell hozni egymással: például ha a mezőgazdasági termelők elégedetlenek a termelés jövedelmezőségével, akkor erre a véleményükre a kamatlábak, az árak, az adók stb. korrekciójára vonatkozó bemenő információk formájában megfelelő választ kell kapniuk.

Nagyon fontos, hogy az áramlások említett formái között, illetve az egyes

2. sz. táblázat

A mezőgazdaság szerkezete, termelési potenciálja és outputja termelő szektoronként (1978)

Megnevezés	Részmunkaidős művelésű gazdaság	Hagyományos gazdaság	Fejlesztő gazdaság	Közös gazdaság
Részesedés (százalék)				
Földterületből	11,8	50,5	13,1	24,6
Munkaerőből	16,3	59,2	10,6	13,9
Termelő állóalapokból	10,6	45,3	16,2	27,9
Anyag jellegű inputból	8,6	31,6	13,5	46,3
Beruházásokból	3,2	19,8	18,8	58,2
Termelési potenciálból[a]	12,0	46,1	12,8	29,1
Bruttó végtermékből	10,2	47,4	17,0	25,4
Output és termelési tényezők mennyisége gazdaságonként				
Művelhető földterület (ha)	2,5	6,4	12,2	941,7
Foglalkoztatott (fő)	0,76	1,63	2,18	115,7
Termelő állóalapok (1000 zl)	115,0	292,0	770,0	54 270,0
Anyag jellegű input (1000 zl)	17,8	39,0	123,5	17 239,0
Beruházás (1000 zl)	2,8	10,2	72,0	9 075,0
Termelési potenciál (flow) (1000 zl)	70,0	160,0	330,0	30 428,0
Traktor (db)	0,01	0,07	0,8	23,5
Műtrágya (kg)	320,0	900,0	2550,0	290 000,0
Villamos áram (kWh)	280,0	810,0	2650,0	281 408,0
Állatállomány (számosállat)	1,9	5,8	13,5	219,5
Bruttó végtermék (1000 zl)	53,0	147,0	390,0	23 82,0
A termelési tényezők összetétele (százalék)				
A föld részaránya	7,4	8,9	9,6	4,5
A munka részaránya	59,0	56,1	36,4	28,9
A tőke részaránya[b]	33,6	35,0	54,0	66,6
A termelési tényezők közti alapvető arányok				
Föld (foglalkoztatott ha/fő)	3,3	3,9	5,6	8,1
Tőkeinput/föld (1000 zl/ha)	9,5	8,9	14,5	23,8
Állóalapok/munka (1000 zl/ha)	145,0	179,0	354,0	469,0
Beruházás/munka (1000 zl/ha)	3,8	6,3	33,1	78,4
Termelékenység				
Végtermék/munka (1000 zl/fő)	71,0	90,0	179,0	206,0
Nettó termék/munka (1000 zl/fő)	43,0	61,0	111,0	40,0
Végtermék/föld (1000 zl/fő)	21,4	23,1	31,8	25,3
Tőkeinput/végtermék (zl/zl)	0,44	0,38	0,46	0,94
Végtermék/teljes input[c] (zl/zl)	0,76	0,92	1,18	0,78

[a] A termelési potenciál megegyezik az inputok (flow) összegével (föld, munka, állóalapok, anyagok, szolgáltatások).
[b] Tőke = anyaginput + amortizáció + az állóalapok kamata.
[c] A teljes input egyenlő a föld, a munka és a tőke összegével.
Forrás: A Központi Statisztikai Hivatal és a varsói Agrárgazdasági Intézet adataira alapozott számítás.

csoportokon belül megfelelő kapcsolat jöjjön létre. Ezek a formák legyenek összhangban egymással, egymást ne keresztezzék, hanem egészítsék ki.

A mezőgazdaság és a társadalmi-gazdasági környezet közti minden kapcsolatot (anyagi, és pénzügyi, az információs kapcsolatokat egyaránt) különféle intézmények, ellátó-fogadó szervezetek, ügynökök stb. biztosítanak.

A mezőgazdaság és a környezet kapcsolatában az egyre fejlettebb, egyre job-

ban szervezett intézmények mind nagyobb szerepet játszanak, következésképpen ezen intézmények működési módja, hatékonysága egyre nagyobb hatást gyakorol az anyagok, a pénz, az információ áramlására és ezen keresztül az egész mezőgazdaság hatékonyságára.

A kapcsolatok fokozatos intézményesülése sajnos nem mindig jár együtt az összhang javulásával; gyakran csak a nagyobb bürokrácia, a fokozódó elidegenedés, a hibás lépések számának növekedése, a termelők és a fogyasztók közti kapcsolatok lazulása stb. következik be.

A mezőgazdaság és a társadalmi-gazdasági környezet közti kapcsolatok mind szorosabbá válnak. Az utóbbi két évtizedben a termelési tényezőknek (anyagok, beruházási javak, szolgáltatások) a mezőgazdaságba beáramló mennyisége 4,8-szeresére (évi 8,5 százalékkal) nőtt; a beáramló termékmennyiségnek átlagosan egyharmadát a mezőgazdasági eredetű — főleg importált — termékek, felét az iparcikkek, egyhatodát pedig a nyújtott és kapott szolgáltatások egyenlege tette ki. A kereskedelmi célú kibocsátás az adott időszakban 2,1-szeresére (évi 4 százalékkal) nőtt. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Ugyanakkor jelentős munkaerő-kiáramlás és földterület-csökkenés is bekövetkezett: a foglalkoztatottak száma egymillió fővel (20 százalékkal), a mezőgazdasági földterület 1,4 millió hektárral (7 százalékkal) csökkent. A pénzeszközök növekedése még gyorsabb volt: az árutermelésből, a támogatásokból származó bevételek, valamint a hiteltartozások 6,8-szeresükre (évi 10,5 százalékkal) nőttek. Természetesen az áramló információ mennyisége is nőtt, amit jól tükröznek a termékek és a termelési tényezők árainak, a jogi szabályozásnak, a fejlesztési koncepcióknak és azok megvalósítási módjainak, a termelési tényezők beszerzését és a végtermék értékesítését szabályozó elveknek az ismételt változásai. Igaz, hogy az utóbbi években a mezőgazdaság és a társadalmi-gazdasági környezet közötti kapcsolatok lazultak, különösen az importált termelési tényezők esetében, de ez a lazulás kétségtelenül ideiglenes jellegű.

3. sz. táblázat

Az 1000 zl bruttó végtermékre jutó ráfordítások, 1960—1981 zl-ban
(zloty, 1977. első változatlan áron)

Input	1960	1970	1975	1979	1981
Vásárolt anyagok és szolgáltatások	165	289	393	432	420
— mezőgazdasági eredetű	73	130	203	237	215
— ipari eredetű	62	104	125	121	135
Termelő beruházások	71	145	236	252	193
Befektetés összesen	236	434	629	684	613
— magánszektorban	188	346	454	459	460
— társadalmi szektorban	609	884	1216	1373	1120
Munka	1008	734	563	481	516
Föld	131	99	82	75	79
Eszközállomány	159	160	172	208	243
Folyó ráfordítás összesen[a]	1463	1282	1210	1196	1257
— magánszektorban	1456	1270	1203	1109	1180
— társadalmi szektorban	1510	1345	1237	1463	1505

[a] A ráfordítások elemei: a bérköltségek (a kalkuláció szerinti és a ténylegesen kifizetett bér), a kalkulált földjáradék, a vásárolt anyagok és szolgáltatások, a tőke kalkulált kamata.

A kapcsolatok szorosabbá válása nagymértékben fokozza a mezőgazdaságnak a környezettől, elsősorban az őt termelési tényezőkkel és szolgáltatásokkal ellátó és tőle termékeket átvevő ágazatoktól való függőségét. Jól mutatják ezt a mezőgaz-

daság termelési és termékelosztási módszereiben, finanszírozásában és ösztönzési rendszerében végbement változások.

A környezetnek a mezőgazdaság termelőképességében játszott szerepe gyors ütemben nő. A környezetből beáramló termelési tényezők jelentették a fő hajtóerőt a mezőgazdaság bővített újratermelési folyamatában: megkönnyítették az inputok mennyiségi növelését, ösztönözték a műszaki és a szervezeti fejlődést. Az elmúlt évtizedben a mezőgazdaságon kívülről származó inputok részesedése az összes ráfordításon belül 24-ről 56 százalékra nőtt, ugyanakkor a föld és az élő munkaszerepe csökkent. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Igaz, a termelési tényezők növekményének egynegyede a kieső föld és munkaerő pótlására szolgált. A helyettesítésnek ez a folyamata tehát sok erőforrást vont el a termékkibocsátás növelésétől.

4. sz. táblázat

Az alapvető termelési tényezők részesedése az összes inputból, 1960—1981
(százalék, 1971. évi változatlan árakon számítva)

Termelési tényezők	1960	1970	1975	1979	1981
Mezőgazdaság összesen					
Munka	62,7	51,2	41,0	35,0	35,7
Anyagok és szolgáltatások	11,7	23,1	33,0	36,3	33,5
Tőke	12,9	14,8	16,5	20,1	22,2
Föld	12,7	10,9	9,5	8,6	8,6
Magánszektor					
Munka	65,8	56,3	47,7	43,4	43,9
Anyagok és szolgáltatások	9,6	19,1	26,8	28,9	27,3
Tőke	12,0	13,8	15,6	18,4	19,7
Föld	12,6	10,8	9,9	9,3	9,1
Társadalmi szektor					
Munka	40,4	27,1	19,3	16,2	15,5
Anyagok és szolgáltatások	26,7	42,2	53,2	53,0	48,6
Tőke	19,2	19,9	19,4	24,0	28,6
Föld	13,7	10,8	8,1	6,8	7,3

Az elmondottak következtében a mezőgazdasági termelés eszközigényessége gyors ütemben emelkedett, míg a munka termelékenysége és a földkihasználás intenzitása csökkent. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) Az utóbbi két évtizedben az egységnyi végső kibocsátásra jutó nem mezőgazdasági eredetű termelési tényezők — értékben számba vett — mennyisége 3-szorosára, 0,24-ról 0,67-ra nőtt (a magángazdaságokban 0,19-ról 0,46-ra, a közös gazdaságokban 0,81-ról 1,37-ra). Ebben az időszakban a végső kibocsátás egy zlotyval való növeléséhez 0,85 zloty értékű anyagra és termelő szolgáltatásra, valamint 5,5 zloty beruházásra volt szükség. A végső kibocsátás minden százaléknyi növekményét az anyagok és szolgáltatások átlagosan 3, a beruházások 3,7 százalékos növekménye kísérte. Ezek a tények is kellőképpen szemléltetik, hogy mennyire függ a mezőgazdasági termelés a termelési tényezőkkel való ellátottságtól. Ez a függés mostanáig erősebb volt, mint a többi európai országban, ahol a tőkeigényesség növekedése ellenére sikerült a termelési tényezők és a végtermék növekedési rátája között egyharmaddal kedvezőbb arányt fenntartani. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelés növelésére való ösztönzést a termelési tényezőkkel való jobb ellátottsággal kellett és kell még ma is összekapcsolni. Csak a termelési tényezőkkel való jobb ellátottság vezethet

5. sz. táblázat

A mezőgazdaság és a népgazdaság egyéb szektorainak kapcsolata, 1960—1981
(milliárd zl)

Megnevezés	1960	1970	1975	1979	1981
Tőkebefektetés összesen 1977. évi áron	58	135	233	277	233
— anyag és szolgáltatás	41	90	146	175	160
— beruházási javak	17	45	87	102	74
— mezőgazdasági	18	41	75	96	82
— ipari	30	71	118	139	121
— nettó szolgáltatás	10	23	40	42	31
— outputnövelő	29	69	117	139	122
— munkahelyettesítő	19	37	55	76	73
— egyéb	11	30	61	62	39
— magánszektorban	41	91	130	140	134
— közületi szektorban	17	44	104	137	99
Bruttó végső kibocsátás változatlan, 1977. évi áron	237	311	371	405	381
— magánszektorból	218	260	286	305	292
— társadalmi szektorból	28	51	85	100	88
Bruttó értékesítés változatlan, 1977. évi áron	165	235	317	349	295
A mezőgazdaság összes bevétele folyó áron	135	218	387	622	977
— bruttó végső kibocsátás	121	183	297	471	818
— támogatás	12	29	72	92	116
— nettó hitel	2	6	18	59	43
Összes termelési ráfordítás folyó áron	46	101	190	305	342
— tőkejavak	33	84	170	280	311
— anyagok és szolgáltatások	23	58	112	186	234
— beruházás	10	26	58	94	77
— adóbefizetés	13	17	20	25	31

a környezettől való függés gyengítéséhez, az eszközigényesség csökkenéséhez, a munkaerő technikai eszközökkel való hatékonyabb helyettesítéséhez és az innováció szerepének növekedéséhez. A változás ezen a téren azonban továbbra is késik. Ezért nehéz megjósolni, vajon sikeresnek bizonyulnak-e a termelés tőkeigényességének csökkentésére tett intézkedések.

A mezőgazdasági termelés energiafelhasználásának növekedése a termelési technika említett változásainak következménye. Az utóbbi két évtizedben az energiafelhasználás 37-ről 138 M cal-ra (vagyis 5,4 Mt szilárd fűtőanyagról 20,4 Mt-ra), a nettó végtermék egy kalóriájára számított energiaszükséglet pedig 1,0-ről 2,8 cal-ra nőtt. Tekintettel az ország feszült energiahelyzetére, a mezőgazdaság fejlesztésének kevésbé energiaigényes módszereit kell felkutatnunk.

A külső források szerepének növekedése a mezőgazdaság pénzellátásában szintén a környezettől való függés fokozódására utal. A hatvanas években a mezőgazdaság pénzügyi forrásai növekményének 42 százaléka származott az árutermelés mennyiségi növekedéséből, míg a hetvenes években csak 14 százaléka; ezen belül áremelkedésből 29, illetve 54 százalék, hitelekből és támogatásból 25, illetve 35 százalék.

A külső kapcsolatok intenzívebbé válása miatt a mezőgazdaság hatékonyságát egyre inkább a gazdasági és a társadalmi környezet határozza meg. Kijelenthetjük, hogy az ágazat eredményessége a népgazdaság mezőgazdasági termelőeszközöket előállító és mezőgazdasági termékeket feldolgozó különböző ágazatainak haté-

konyságán, valamint a mezőgazdaság külső kapcsolatait szervező intézményeken múlik. Ezt a megállapítást alátámasztja a világ mezőgazdasága fejlődésének és működésének elemzése is: a mezőgazdaság annál hatékonyabb, minél fejlettebb és minél hatékonyabban funkcionál az adott ország egész gazdasága. Sajnálatos módon a lengyel gazdaság nem elég hatékony sem termelési, sem szabályozási szempontból. A munkatermelékenység alacsony szintje, az egységnyi nemzeti jövedelemre jutó nagy anyagfelhasználás, a beruházások alacsony hatékonysága, az ipari termékek rossz minősége, az ágazati szerkezet kedvezőtlen volta, az exportkapacitások kis részaránya, a piaci egyensúly hiánya — mindezek a jelenségek kedvezőtlen hatással vannak a mezőgazdaság hatékonyságára is. E negatív jelenségeket csak súlyosbítja a mezőgazdaságot ellátó szervezetek gyenge teljesítménye (a mezőgazdaságban foglalkoztatott minden 10 főre 1,5 termék- és szolgáltatásinputot előállító dolgozó jut; az ipari kibocsátásnak csak 8 százaléka szolgál mezőgazdasági célokat, ebből 7 százalék nehézipari, 1 százalék pedig könnyűipari termék), a falusi körzetek elmaradott műszaki és szociális infrastruktúrája, valamint a mezőgazdaság fejlődését előmozdító intézmények fejlesztésének hiánya.

Mindeme fogyatékosságoknak sokrétű következményei vannak:

a) A mezőgazdasági kereslet számos alapvető termelési tényező (gépek, építőanyagok, fűtőanyagok, tartalék alkatrészek, fehérjedús takarmányok, növényvédőszerek stb.) iránt kielégítetlen.

b) A termelési tényezők rossz minőségűek.

c) A termelési tényezők ára magas.

d) A termelési tényezők egyes típusai között aránytalanságok (szűk keresztmetszetek) vannak.

e) A termelési tényezők és az innovációk nem alkalmazkodnak az egyes gazdaságtípusok sajátos igényeihez.

A hatékonyság szabályozása

A mezőgazdaság hatékonyságának szabályozása tehát azt jelenti, hogy — közvetlen és közvetett módon — megfelelő változásokat kell előidézni az ágazat belső és külső körülményeiben. A közvetlen szabályozás az ún. reáljelenségekkel (technológiai és szervezeti változtatásokkal, tőkeráfordítással, földátruházással, termelési és elosztási alternatívákkal, munkaerő-vándorlással stb.) kapcsolatos döntések útján történik, míg az indirekt szabályozás a közvetlen döntéshozók magatartásának különböző információkkal történő befolyásolása. Az első esetben a szereplők főleg a vállalatok, illetve a parasztgazdaságok vezetői (ezek alkotják az alárendelt szabályozási alrendszert), a második esetben központi állami szervek és a hozzájuk tartozó közigazgatási, pénzügyi, tudományos és egyéb intézmények hatóságai (szabályozási alrendszer), valamint a szabadpiaci erők (spontán szabályozási alrendszer).

Valamennyi alrendszernek lényeges befolyása van a mezőgazdaság hatékonyságára. A mezőgazdaság és a társadalmi-gazdasági környezet közötti anyagi, pénzügyi és információs kapcsolatok intenzitásának növekedésével azonban az indirekt szabályozás jelentősége egyre fokozódik. Megfigyelhető, hogy a gazdálkodók döntéseikben minden fontos költségtényezőt, így a saját munka költségét, a kamatot, a földjáradékot, a saját termelésű takarmány, vetőmag, állatállomány értékét, a gazdálkodás kockázatát tőlük független, objektív kalkulációs tényezőként veszik számba. Az egyéni gazdálkodóknak egyre érzékenyebben kell reagálniuk az árszabályozásban, a jövedelemhányadban, a kereslet-kínálat egyensúlyában, a közvéleményben stb. bekövetkező változásokra, hiszen hosszú távon ettől függ a boldogulásuk.

A népgazdaság fejlődésével általában erősödik a hatósági szabályozási formák

jelentősége a spontán szabályozással szemben. A hatósági szabályozás alrendszere különösen a központi tervezésű gazdaságokban játszik kiemelkedő szerepet. Még a lengyel mezőgazdaságban is, ahol a magángazdaságok részaránya nagy, a szabadpiacnak mint szabályozó alrendszernek a jelentősége kicsi. Az összes értékesített terméknek csak 15 százaléka cserél gazdát a szabadpiacon. Emellett a szabadpiacnak van némi szerepe a magángazdaságok termelőeszköz-ellátásában is: takarmányt, tenyészállatot, beruházási javakat és — ami talán a legfontosabb — földet lehet vásárolni a szabadpiacon. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a kisgazdaságok tulajdonosai többnyire a szabadpiaci (például gabona-, burgonya-, hízóalapanyag-) árakat veszik figyelembe kalkulációikban és döntéseiknél.

Az állami szervek mezőgazdasági vonatkozású irányító tevékenysége, azaz az agrárpolitika sokoldalú és széles körű. Magába foglalja:

a) a mezőgazdaság fejlődésének programozását: a növekedésnek, a termelésnek, a technológiai, szervezeti, társadalmi átalakulásoknak a tervezését;

b) a mezőgazdasággal közvetlen anyagi kapcsolatban álló iparágak, intézmények tevékenységének és fejlődésének befolyásolását;

c) a mezőgazdasági infrastruktúrára vonatkozó beruházási döntéseket;

d) a mezőgazdasági termelés gazdasági feltételeinek a legfontosabb mezőgazdasági termékek és termelőeszközök árával, adókkal, hitelekkel, támogatásokkal stb. történő szabályozását;

e) a mezőgazdasági innovációk létrehozását és terjesztését;

f) a földátruházások, a beruházás, az alapvető termelőeszközökhöz való hozzájutás, a nyugdíjazás stb. utasításokkal, jogszabályokkal, adminisztratív intézkedésekkel, elosztási korlátokkal való irányítását;

g) a falusi önkormányzat, a termelési és az értékesítési szövetkezetek fejlődéséhez, valamint a falusi migrációhoz szükséges általános társadalmi és politikai feltételek megteremtését.

Az említett tevékenységek nagymértékben befolyásolják a mezőgazdaság hatékonyságának valamennyi vonatkozását (kritériumát). Feltételezzük, hogy az irányítás fokozódó decentralizációja és a piaci mechanizmusok növekvő szerepe ellenére a központi agrárpolitika jelentősége a mezőgazdaság külső és belső hatékonysági feltételeinek alakításában a jövőben is fennmarad. Ezért olyan fontos, hogy ez a politika racionális alapokra, jól kidolgozott ütemtervekre, programokra, jól megválasztott szabályozóeszközökre támaszkodjon. A racionalitás elérhető, ha a célok és az eszközök megfelelő összhangban, illetve egyensúlyban vannak, ha a szabályozási lépések hatásait előre látják, ha mind a technikai, mind a gazdasági célok és eszközök elég gyorsan igazodnak a mezőgazdasági termelésben bekövetkező változásokhoz.

A mezőgazdaság viszonylag alacsony hatékonysága bizonyíték arra, hogy az ellenőrzött szabályozás alrendszere mindeddig nem működött (és ma sem működik) megfelelően. Sok szemléltető példa hozható fel erre mind a tervezés, mind az irányítás területéről. A mai és a múltbeli tapasztalatok egyaránt arra utalnak, hogy az irányításnak az a legkevésbé előnyös formája, amelyik a direktív szabályozásra jellemző módszereket és eszközöket mértéktelenül alkalmazza. Ebben a környezetben az árakban vagy más, a gazdaságok jövedelmét befolyásoló tényezőkben bekövetkező változás csak korlátozott hatást gyakorolhat a gazdálkodók döntéseire. Az adminisztratív módszerek túlzott alkalmazása, különösen az alapvető termelőeszközök (traktorok, gépek, takarmánykoncentrátum, szén, fűtőolaj, építőanyagok) ellátási kvótái, valamint az ún. szerződéskötési kötelezettség komolyan korlátozza az egyéni gazdálkodók termelési, beruházási, technológiafejlesztési lépéseit; ugyanakkor csökkenti a gazdasági szabályozók hordozta információk értékét az inputösszetétel, a termékszerkezet optimalizálását, egyszóval: a gazdálkodás hatékonyságának emelését célzó gazdasági kalkulációk szempontjából.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (933—950. l.)

Az arab világ differenciálódása

Rostoványi Zsolt

Az elmúlt évtizedben mélyreható változások következtek be a világgazdaságban. Az 1973. évi első, majd az 1979. évi második olajárrobbanás, a nemzetközi munkamegosztás „hagyományos" rendszerének a válsága a világgazdaság valamennyi országcsoportjában éreztette a hatását. A nemzetközi erőviszonyok, különösen a harmadik világban, számottevően módosultak. Felgyorsult és felerősödött a differenciálódás, a polarizálódás folyamata.

Különösen szembetűnő a két pólus kialakulása a fejlődő országok csoportjában: az egyik oldalon az „olajhatalmak", a másikon pedig a legkevésbé fejlett országok tömörültek. Sajátos helyzeténél fogva az arab világ jól reprezentálja e szempontból a harmadik világ egészét, hiszen az arab országok körében találhatók nagy olajtermelők és szegény, fejletlen országok egyaránt.

Az utóbbi tíz évben lejátszódott nemzetközi gazdasági és politikai folyamatok egyrészről felgyorsították az arab régió elkülönülését, növelték a fejlődő országok csoportján belüli súlyát, másrészről pedig fokozták az arab országok differenciálódását is. Ezek a tényezők azonban korántsem egyformán érintik az arab régió egészét. Míg egyes országok, országcsoportok fejlődése felgyorsult, belső és külső helyzetük javult, pozícióik erősödtek, addig másokat a változások kedvezőtlenül érintettek. Egyidejűleg azonban felerősödtek az arab régió egészét jellemző társadalmi-gazdasági, illetőleg eszmei-ideológiai folyamatok is, amelyek összetartó erőt jelentenek az arab világban, és megkülönböztetik a térséget a világgazdaság más régióitól. Az arab világ napjainkban talán a legjellemzőbb példája annak a fejlődő országok körében jelentkező sajátos kettősségnek, amely az azonosságok és különbözőségek, egység és differenciálódás egyidejű erősödésében jut kifejezésre.

Az arab világ differenciálódása nem új jelenség. Az arab történelem sorsfordulói eltérően hatottak az arab világ egyes régióinak (Maghreb, a Nílus országai, Masrek)[1] a fejlődésére; a külső tényezők mellett a belső gazdasági és társadalmi viszonyokban rejlő helyi sajátosságok is növelték az egyes régiók közti különbségeket.

A gyarmati időszak „kifelé fordulása" idején a Nyugathoz igazodás, az anyaországbeli tőke érdekeinek való alárendeltség jellemezte az arab országok helyzetét. Ekkor a gyarmatosító országok tőkéje volt talán a legfontosabb differenciáló tényező, amely az egyes — többnyire mesterséges határok megvonásával létrehozott — országokban a helyi sajátosságok figyelembevételével a gazdaságoknak általában csak egy-egy, az anyaország érdekeinek megfelelő ágazatát fejlesztette. Ezáltal létrehozta az anyaország gazdaságához igazodó exportenklávé-szektort, míg a gazdaság többi részének a fejlesztésével általában csak annyiban törődött,

[1] A Maghreb-övezetbe Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia tartozik; a Nílus országai Egyiptom és Szudán, míg Masrek Szíria, Libanon, Jordánia és Irak összefoglaló neve.

Dr. Rostoványi Zsolt kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa.

amennyiben azt az exportszektor érdekei megkívánták. A függetlenné válás óta eltelt időszakban az egyes arab országok által bejárt különböző fejlődési utak ismét differenciáló hatásúnak bizonyultak, majd a folyamatot tovább erősítették a hetvenes évtized eseményei. A következőkben a vizsgálódásunkat csak a legutóbbi időszakra korlátozzuk, és főként a gazdaságra koncentráljuk, elsődleges feladatnak az arab országok legjellemzőbb gazdasági típusainak a meghatározását tekintve, bár szükségszerű érinteni néhány nem gazdasági kérdést is.

A tipizálás néhány módszertani kérdése

Valamely régió országainak tipizálása — a vizsgálat céljának megfelelően — különböző ismérvek alapján történhet. Alkalmasak e célra a földrajzi-demográfiai tényezők (terület, népességszám stb.), az éghajlati és geológiai adottságok, a természeti kincsekkel való ellátottság, a gazdasági struktúrák, a fejlődési utak, az egy főre jutó jövedelem — és hosszan folytathatnánk a sort. Ezek az ismérvek szorosan összefüggnek egymással, hiszen például a természeti feltételek csak a termelés többi tényezőjével (tőke, munkaerő) való egyesülésükben értelmezhetők, ezt az egyesülést viszont alapvetően befolyásolják, sőt meghatározzák a társadalmi körülmények (társadalmi, hatalmi, politikai viszonyok, a munkamegosztás fejlettsége, hagyományok, értékrend, életmód stb.). A belső tényezők szervesen összefüggnek a külső — a tőkés világgazdaság rendszeréből eredő — tényezőkkel.

A következőkben megkíséreljük az arab országokat úgy csoportosítani, hogy a különböző tényezők összevonásával, illetőleg a legjellemzőbb, lehetőség szerint hosszabb távra is érvényes kritériumok kiemelésével *gazdasági-társadalmi viszonyaik* és *fejlődési sajátosságaik* alapján különítsük el egymástól az arab gazdaságok fő típusait. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez is csupán egyike a lehetséges csoportosításoknak; nem tekinthető tökéletesnek — arról nem is szólva, hogy bizonyos jellemzők alapján egyes országok határesetet képeznek a különböző csoportok között. Célunk azonban nem is az, hogy valamennyi országot egyértelműen be tudjuk sorolni valamelyik csoportba (ez amúgy is lehetetlen), hanem hogy felvillantsuk az arab régión belüli eltéréseket, különböző fejlődési irányokat.

A kategorizálást a következő differenciáló ismérvek alapján végezzük el:

Belső tényező a társadalmi munkamegosztás jellege és fejlettsége. Ezen belül statikusan vizsgálható

— a gazdaság szerkezete, vagyis egyrészt az egyes gazdasági ágazatok részesedése a bruttó hazai termék előállításában, másrészt a munkaerő megoszlása az egyes gazdasági ágazatok között (mindez kifejezhető mennyiségi ismérvekkel),

— a gazdaság fejlettségi szintje, integráltsága (mennyiségi és minőségi ismérvek kombinációja),

— a társadalmi-politikai rendszer és az általa meghatározott fejlődési út (döntően minőségi jellemző). Ez utóbbi viszont már átvezet a dinamikus ismérvekhez.

Dinamikusan vizsgálható a fejlesztéspolitika, a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkező változások irányai, vagyis

— a gazdasági szerkezet változásai, valamint

— a társadalmi viszonyokban bekövetkezett eltolódások.

Mindez elemezhető a jelenlegi állapothoz a múlt felől vezető folyamatként, de a jövőbe mutató fejlődési útként is (ami nem feltétlenül ígér minőségi változást; jelentheti a fennálló helyzet konzerválását is).

Külső tényező a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jellege és intenzitása.

Ezen belül statikusan elemezhető

— a külkereskedelemtől való függőség, az export és az import szerkezete, a külső forrásokra való ráutaltság (mennyiségi ismérvek);

— a nemzetközi monopoltőkébe való beépülés, a külföldi tőkével való együttműködés, egyáltalán a tőkés világrendszerbe való bekapcsolódás és a tőle való függetlenedés szándéka, esetleg a szocialista országokkal való együttműködés (döntően minőségi ismérvek).

Dinamikusan vizsgálhatók a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel, a tőkés világgazdaság rendszerébe való bekapcsolódás jellegében bekövetkező változások.

Tipizálási kísérletek

A szakirodalomban jó néhány próbálkozás történt az arab országok valamiféle ismérv szerinti csoportosítására. A következőkben csupán jelzésszerűen utalunk a fontosabbakra. Némelyikük csak egy-két tényezőt emel ki, míg mások több tényezőt együttesen vesznek figyelembe.

Az olaj és a jövedelem alapján az arab országok négy típusa különböztethető meg ([5] 1. l.): az olajországok, a félig olajországok, a közepes, illetve az alacsony jövedelmű országok. A gazdasági struktúra, az erőforrásokkal való ellátottság, a fejlettségi szint és az exportszakosodás alapján többféle tipizálás is lehetséges, ugyancsak négy fő típus megkülönböztetésével [6].

Az előbbi tényezők mellett az állami szektor szerepét és a tervezést is bekapcsolva három csoport különíthető el ([3] 45. l.), mégpedig az elmaradottság és fejlettség határán álló nagy olajtermelők, a diverzifikáltabb gazdaságok és a legelmaradottabb országok, s valamennyi két-két alcsoportra is felosztható. Az iparosodottság fokának figyelembevételével ismét négy csoport állítható fel ([7] 43. l.). Végezetül az egy főre jutó GNP, az exportszakosodás és az exportbevételek aránya, a gazdasági szerkezet és a belső piac nagysága alapján öt csoport különíthető el egymástól ([9] 29—39. l.), mégpedig a viszonylag fejlett, kedvező bázisú egyoldalú nyerstermék-exportálók; a fejletlen bázisú, szűk belső piacú egyoldalú nyerstermék-exportálók; a kedvező tényezőellátottságú és bázisú, de megfelelő bevételi forrásokkal nem rendelkező; a kedvezőtlen tényezőellátottságú és bázisú és megfelelő bevételi forrásokkal sem rendelkező országok és végül a „szolgáltató gazdaságok".

Nem folytatjuk a differenciálási, pontosabban tipizálási kísérletek bemutatását. Mindegyikkel kapcsolatban több-kevesebb kritikai észrevétel is tehető. Általában véve statikusak, legtöbbjük csupán a gazdaság szerkezete, illetve valamiféle tényezőellátottság alapján csoportosít, nem számolva a változásokkal, a fő fejlődési-fejlesztési irányokkal és ezek társadalmi-politikai következményeivel. Figyelmen kívül marad a „történelmi tényező", vagyis elsikkad annak a vizsgálata, hogy a jelenlegi helyzet milyen történelmi okok következménye. Ahol esik is szó fejlesztéspolitikáról, ott sem derül ki, vajon az azt megalapozó koncepció „előrevivő", struktúraformáló vagy pedig konzerváló hatású-e. Az iparosodottság jellegét és változási irányát tekintve sem mindegy, hogy az iparosítási politika az ipari vertikum kiépülése, következésképpen a nemzetgazdaság integráltsági szintjének a növekedési irányába hat-e, vagy pedig éppenséggel a külső függést fokozza, az egyoldalú szerkezetet konzerválja. Ráadásul amelyik csoportosítás figyelembe veszi is a tervezést vagy az állami szektor szerepét, az sem komplexen, társadalmi-gazdasági dimenziókban teszi, emellett elhanyagol egyéb fontos tényezőket. A kritikai észrevételek ellenére fontos megjegyezni, hogy mindegyik csoportosításnak megvannak a maga előnyei, és végül is mindegyik utal a differenciált megközelítési mód szükségességére.

Az arab gazdaságok típusai

Bár a hetvenes években a világgazdasági változások eredményeként felerősödött két tényező, *a kőolaj és az* olajexport nyomán a térség néhány országába beáramló *olajbevételek* differenciáló hatása, ezek nyilvánvalóan egy már meglevő, a múltbeli fejlődés nyomán kialakult struktúrán belül hatottak, s — más tényezőkkel egye-

temben — többé vagy kevésbé módosították azt. A mai gazdasági típusok érezhetően magukon viselik a kolonializmus idején beáramló külföldi tőke struktúraformáló, tartós hatású differenciálásának a nyomait.

Az említett tényezők újfajta differenciálódást voltaképpen nem okoztak, hanem főként a már meglévő különbségeket erősítették fel. Ez alól csupán a legkevésbé fejlett arab országok csoportja kivétel, mivel közülük kerülnek ki a legnagyobb olajexportálók, amelyek pozíciói viszont az „olajboom" következtében nagymértékben megváltoztak. (A kőolaj viszont nemcsak a hetvenes évektől számít differenciáló tényezőnek; már felfedezése óta — lényegében századunk első évtizedeitől — akként hatott).

A mai differenciálódás végül is erőteljesen magán viseli a történelmi fejlődés valamennyi nyomát és következményét. Csupán jelzésszerűen utalnánk a külföldi tőke múlt század végi, 20. század eleji struktúraformáló hatására. Az országok egyik csoportjában a külföldi tőke közvetlenül behatolt a mezőgazdaságba — telepes birtokokat hozva létre —, és a kitermelő iparba (elsősorban a Maghreb-országokban, Transzjordániában és a zsidó betelepülésekkel párhuzamosan Palesztinában). Másutt — ugyancsak a külföldi kereskedelmi és banktőke támogatásával — a helyi nagybirtokosok földjein bontakozott ki viszonylag fejlett mezőgazdasági termelés, s kialakult a nemzeti burzsoázia is (Egyiptom, Szíria — Libanon). Ezekben az országokban hamar kiépült az infrastruktúra, s — főként az első világháború után — lendületet vett a helyi termékeken alapuló feldolgozó ipar fejlődése is. Párhuzamosan kiépült a nem termelő szféra, a kereskedelem, pénzügyek és egyéb szolgáltatások (különösen Libanonban és Transzjordániában).

A többi ország, ahol a „tradicionális" viszonyok konzerválódása a legnagyobb mértékű volt, a külföldi tőke szempontjából gazdaságilag — egy-két kivételtől (Aden) eltekintve — nem volt nagy jelentőségű. Stratégiai fekvése miatt az Arab-félsziget partsávja (az ún. Kalózpart) volt fontos. A kőolaj jelentőségének növekedése teremtett új helyzetet először Irakban, majd egyéb országokban is.

Éppen amiatt, hogy az arab világ differenciálódása tartós, a történelmi fejlődés során kialakult több tényező által motivált folyamat, s hogy ezek a tényezők jobbára ugyanabban az irányban hatnak, adódhat az, hogy egy-egy tényező kiragadásával nagyjából ugyanaz a csoportosítás születhet, mint a tényezők összességének a figyelembevételével. A különbségek elsősorban a „szomszédos" országcsoportok közötti bizonyos átfedésekben nyilvánulnak meg. A háttérben pedig ott található a külföldi tőke tartós, a helyi adottságokat — ha saját szempontjai szerint is, de — figyelembe vevő struktúraalakító hatása.

Véleményünk szerint ma az arab gazdaságok négy fő típusa különböztethető meg egymástól. Indokolt egyes csoportokon belül alcsoportok képzése is, míg néhány ország határesetnek tekinthető, hiszen különböző ismérvek kiemelésével hol az egyik, hol a másik csoporthoz sorolható. Vannak országok, amelyek egy-egy jellemzőjük alapján „kilógnak" csoportjukból.

1. Tőkefelesleggel rendelkező, egyoldalú gazdaságú nagy olajexportálók

Az arab gazdaságok első típusát a tőkefelesleggel rendelkező, egyoldalú gazdaságú, a belső társadalmi-gazdasági integrálódás és munkamegosztás alacsonyabb fokán álló nagy kőolaj-exportáló országok alkotják.[2] (Ide tartoznak az Arab-öböl országai: Szaúd-Arábia, Kuvait, az Egyesült Arab Emirátusok, Katar, Bahrein és Omán. Líbia átmenet a következő csoportba.)

[2] A nemzetközi szakirodalom Szaúd-Arábiát, Kuvaitot, az Emirátusokat és Katart „krónikus felesleggel rendelkező országoknak" is nevezi.

Gazdaságaikat az olajkitermelő ipar túlsúlya, az olajtermeléstől és az olajexporttól való nagyfokú függőség jellemzi. Ez a struktúra jórészt a külföldi tőke hatására alakult ki, egyoldalúsága viszont az olajárrobbanást követő években fokozódott.

A kitermelő ipar (olajkitermelés) részesedése bruttó hazai termékükből 60 százalék fölötti, a feldolgozó iparé 6 százalék alatti. Erősen rá vannak utalva a nemzetközi munkamegosztásra, exportkoefficiensük 70 százalék fölötti. Kivitelük — a termelés szerkezetéből következően is — jellegzetesen „monokultúrás": több mint 90 százaléka kőolaj. A hazai termelőbázis fejletlensége és nagyszabású fejlesztéspolitikájuk eredményeként importjuk diverzifikált, magas (40 százalék körüli) a beruházási javak részesedése.

Mind társadalmi, mind gazdasági viszonyaikat illetően hosszú időn át ezek az országok voltak az arab világ legelmaradottabb régiói, és sok szempontból még ma is azok. Komoly feszültségek keletkeznek a tőkebőség és az elmaradottság ellentmondásából. A munkamegosztás alacsony szintje és a lakosság kis lélekszáma következtében a belső piac felvevőképessége (így a tőkeabszorbeáló kapacitás is) korlátozott, megfelelő beruházási lehetőségek hiányában pénzeszközeik nagy — bár egyre csökkenő — része külföldre áramlik. Olajon kívüli természeti erőforrásaik korlátozottak, mezőgazdasági potenciáljuk jelentéktelen (részesedése a GDP-ből 1-3 százalék). Emellett a fejlesztés korlátját képezi a munkaerőhiány (különösen a szakképzetté, de a képzetlené is), a nem kielégítő infrastruktúra is.

Valamennyi e csoportba tartozó ország — a „határeset" Líbia kivételével — iszlám megalapozottságú monarchia (az erőteljes iszlám megalapozottság viszont Líbiát is jellemzi), társadalmi viszonyaikban a törzsi-nemzetségi szervezet és a nomád beduin életforma még ma is meghatározó. Bár a vezetés világi uralkodó dinasztiák kezében van, minden intézkedésnél figyelembe veszik a vallási vezetők véleményét.[3] A vezetés a gazdaság szerkezeti átalakítását a hazai és a külföldi magántőkére építve kívánja megvalósítani, szigorúan ellenőrizve és kézben tartva a fő folyamatokat. A hazai technokrata bázis ugyanakkor még meglehetősen szűk, ezzel együtt megkísérli a beépülést — méghozzá mindinkább a pénz által biztosított „erő" pozíciójából — a nemzetközi monopoltőkébe.

A társadalmi rétegződés még kialakulatlan, a társadalmat áthatják a törzsi viszonyok. A vezetés ragaszkodik a fennálló társadalmi viszonyok fenntartásához, megkísérli a társadalmi konfliktusok csillapítását. Ezt szolgálja az is, hogy az uralkodó dinasztiák az olajbevételekből nagy összegeket juttatnak a hazai lakosság széles rétegeinek, ami a szociális helyzet gyors javulását, az életszínvonal látványos emelkedését eredményezi. A népes uralkodói dinasztiák tagjai rendszeresen házasodnak „köznépi" családok tagjaival, amellett az uralkodók még ma is tartják magukat ahhoz a régi szokáshoz, hogy a — jórészt naponta — tartott fogadásokon bárki személyesen felkeresheti őket vagy valamelyik helyi vezetőt panaszaival. Társadalmi konfliktusok elsősorban nem is a hazai lakosságon belül jelentkeznek, hanem a nagyszámú idegen munkaerő körében. (Ez utóbbiak nem részesülnek azokban a kedvezményekben, amelyekben a hazaiak.) Az ellentétek másik része vallási eredetű, s a fundamentalista körök tevékenységének a következménye.

A gazdaság szerkezeti átalakítása terén ezeknek az országoknak eddig még nem sikerült áttörést elérniük. Mindenütt kialakult egy elszigetelt, enklávészerű, tovagyűrűző hatásokkal nem — vagy alig — rendelkező modern szektor, amely

[3] Az ulemák tiltakozása miatt kellett például a hetvenes évek végén Mekkában lebontani egy több millió dolláros költséggel a zarándokok számára épült modern szállodát, mivel az — úgymond — megszentségteleníti a szent várost. A telefonhálózat kiépítésekor a szaúdi Fejszál király azzal győzte meg a vallási értelmiséget, hogy nem lehet káros egy olyan eszköz, amely Allah szavát is képes továbbítani.

többnyire az olajkitermelést, esetenként a -feldolgozást foglalja magában, és amelyet egy-egy nehézipari ágazat (Kuvaitban műtrágyagyártás, Bahreinben alumíniumkohászat, Katarban acélgyártás) egészít ki. Ez a szektor azonban mind vertikálisan, mind földrajzilag elszigetelt. Adottságaikból eredően ezek az országok általában nem is törekszenek az ipari vertikum teljes körű kiépítésére. Egyedüli kivétel Szaúd-Arábia két szupermodern ipari központja, Jenbo és Dzsubail, ahol ipari létesítmények sora készült el, illetve épül. A másik pólust Kuvait képviseli, amely a hazai termelőbázis kiépítése helyett a külföldi vállalatokba történő tőkebefektetést részesíti előnyben. Újabban nagy hangsúlyt kapott az Arab-öböl menti országok együttműködése; sok újonnan létesülő termelőegység célja, hogy az egész régió számára termeljen.

A kétségtelenül gyors, sok területen látványos fejlődés, az egyre-másra üzembe lépő új termelő létesítmények ellenére igen nehéz az olajtól való függőség csökkentése. (E téren egyelőre még nem is sikerült számottevő eredményeket elérni.) Ezek az országok más versenyképes termékkel még nem tudtak a világpiacra betörni. A lehetőségük azonban megvan arra, hogy a fejlődő világ jelentős tényezőjévé váljanak.

2. Diverzifikáltabb gazdaságú nagy kőolajtermelők

Az arab gazdaságok második csoportját a fejlettebb, diverzifikáltabb gazdaságú, szélesebb belső ágazati kapcsolatokkal rendelkező nagy kőolajtermelő országok, Algéria és Irak[4] alkotják (míg Líbia — mint említettük — átmenet az 1. és a 2. csoport között). Bár gazdaságaikban az olajkitermelő ipar a vezető ágazat (részesedése a GDP-ből 45-65 százalék), mellette jelentős feldolgozó ipar is található, beleértve a nehézipari báziságazatokat is. Ez az országcsoport sok szempontból az előző „alcsoportjának" is minősíthető — különösen Irak „mennyiségi" jellemzői hasonlatosak ahhoz —, a minőségi kritériumok azonban indokolttá teszik, hogy külön típusnak tekintsük őket.

Ezek az országok a kőolaj mellett más erőforrásokkal is rendelkeznek, az iparosításhoz az első csoportnál korábban hozzákezdtek, s annak magasabb szintjére jutottak. A társadalmi munkamegosztás lényegesen előrehaladottabb, az infrastruktúra (szerkezetét tekintve) kiépítettebb, munkaerő-ellátottságuk megfelelőnek mondható. Az olajbevételek nagyobb lélekszámmal és — az integráltabb gazdaság miatt is — viszonylag széles belső felvevőpiaccal párosulnak. Gazdaságaikban az első csoporténál nagyobb szerepet játszik a relatíve fejlettebb mezőgazdaság (aránya a GDP-ben 6-8 százalék).

Erőteljes fejlesztéspolitikájuk[5] eredményeként gazdasági növekedésük a hetvenes években igen gyors volt (1970 és 1980 között Iraké évente 12 százalék, a legmagasabb az arab világban, Algériáé pedig 7 százalék), azóta valamelyest lassult (Iraké a háború, Algériáé a belső problémák következtében). Gazdaságaik nagy belső tőkefelvevő képessége miatt pénzeszközeik befektetése sohasem okozott gondot (Irak tartalékait ráadásul teljesen felemésztette a háború), sőt egyre inkább külső fejlesztési források igénybevételére kényszerülnek, s fokozódik eladósodásuk.

Gazdaságfejlesztésükben nagy szerepet játszik a tervezés, a fejlesztéspolitikában meghatározó az állami szektor. (Irakban az állami szektor állítja elő a GDP

[4] Bár Irak Iránnal vívott háborúja komoly károkat okozott az iraki gazdaságnak, nem idézett elő olyan alapvető strukturális változásokat, amelyek indokolttá tennék Irak más csoportba sorolását.

[5] A bruttó hazai beruházások növekedési üteme a legmagasabbak közé tartozik az arab világban, részesedésük a GDP-ből 35-40 százalék.

csaknem 80, Algériában több mint 60 százalékát.) A fejlődés fő iránya a gazdaság diverzifikálása, különös tekintettel az iparfejlesztésre (szénhidrogén-szektor, nehézipari alapágazatok). Ennek nyomán jelentős, több központú nehézipar jött létre, amely azonban még sem földrajzilag, sem vertikálisan nem alakult egységes, integrált rendszerré. Gazdaságaikban komoly szerkezeti aránytalanságok keletkeztek, s az emiatt támadt feszültségek hatására a hetvenes évek végétől változtattak az egyoldalú nehézipar-centrikus fejlesztéspolitikán, a korábbinál nagyobb szerepet adva a fogyasztási cikkeket gyártó, közvetlen szükségleteket kielégítő ágazatok fejlesztésének.

Ezek az országok sokáig szilárd, antiimperialista, elnevezésében szocialista (arab, illetve iszlám szocializmus), a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítását célzó, a külföldi és a hazai magántőke tevékenységét korlátozó politikát deklaráltak. Nem kismértékben az utóbbi évek nehézségeinek hatására gazdaságilag egyre fokozódó nyugati orientáció jellemzi őket, ami egyes esetekben a külpolitikában is a Nyugat felé fordulással, a hazai és a külföldi magántőkének adott kedvezményekkel jár. Ezzel együtt külpolitikájukat a szocialista országokhoz fűződő jó kapcsolatok, bizonyos kérdésekben a „radikalizmus" (lásd Szilárdság Frontja) jellemzi. Társadalmi viszonyaik fontos sajátossága egy viszonylag széles technokrata réteg megléte és a katonai-hivatalnok réteg vezető szerepe.

Líbiát sok — elsősorban mennyiségi — jellemzője alapján inkább az első, míg a gazdaság széles körű diverzifikálására, a társadalmi viszonyok radikális átalakítására irányuló fejlesztéspolitikája, „iszlám szocialista" irányvonala alapján a második csoportba sorolhatnánk.

A tulajdonképpeni felépítményelemek hasonlósága, fejlesztéspolitikai irányai alapján Szíria is inkább a második csoporthoz tartozna, gazdaságának egyes sajátosságai viszont indokolttá teszik, hogy a harmadik csoportban tárgyaljuk.

3. A legdiverzifikáltabb, legiparosodottabb országok

A harmadik gazdasági típust az arab világ legdiverzifikáltabb gazdaságú, legiparosodottabb és — talán — legfejlettebb országai alkotják (Egyiptom, Marokkó, Tunézia, Jordánia, Libanon[6] és Szíria). A csoport általános jellemzője az arab országok körében kifejezetten fejlettnek minősülő, a GDP több mint 15 százalékát előállító feldolgozó ipar, a viszonylag nagy szerepet játszó mezőgazdaság (Libanon és Jordánia kivételével több mint 16 százalék) és az igen magas (több mint 40 százalékos) arányú szolgáltatások.

Ezek az országok már a gyarmati időszakból jól kiépített infrastruktúrát és a helyi (elsősorban mezőgazdasági) termékeket feldolgozó könnyűipart örököltek. A függetlenség elnyerése után általában importhelyettesítő jellegű iparosítást folytattak, ami újabb iparágak kiépülését eredményezte. A fejlett mezőgazdaság is a gyarmatosítás idején jött létre a telepesbirtokokon, illetve a helyi nagybirtokosok földjein, s ugyancsak ekkor épültek ki a nem termelő ágazatok (kereskedelem, pénzügyek, idegenforgalom stb.) is.

A nemzetközi munkamegosztásra való ráutaltságuk, külkereskedelmi függőségük nem olyan intenzív és egyoldalú, mint az első két országcsoporté. (Az exportkoefficiens 10-30 százalék.) Kivitelük a legdiverzifikáltabbak közé tartozik: a feldolgozott termékek részesedése átlagosan 25-30 százalék, az arab világban egyedül

[6] Libanonban a polgárháború, majd az ország egy részének 1982. évi izraeli megszállása és az ismét kiújuló belső küzdelmek hatalmas károkat okoztak. Mintegy 300 gyár dőlt romba vagy sérült meg, az ipari termelés a nyolcvanas évek közepén az 1974. évi szint alig felét éri el. Az improduktív szféra károsodása azonban, úgy tűnik, lényegesen kisebb. Az országban jelenleg egységes termelésről vagy gazdaságpolitikáról még nem lehet beszélni.

ez az országcsoport exportál gépeket is. Bevitelükben — a fejlettebb hazai termelőbázis eredményeként — kisebb a késztermékek aránya. Viszonylagos fejlettségük ellenére legnagyobbrészt nyerstermékek exportjára szakosodtak, az ásványi és mezőgazdasági nyersanyagok aránya kivitelükben átlagosan 60-80 százalék. (Egyiptom és Szíria legfontosabb kiviteli cikke, egyúttal bevételi forrása az olaj és a gyapot, Marokkóé, Tunéziáé és Jordániáé a foszfát.)

Bár termelési tényezőkkel való ellátottságuk kedvező, s nyersanyagokkal is rendelkeznek, bevételeik messze elmaradnak az első két országcsoportéi mögött. Jellemzőjük a mind nagyobb méreteket öltő tőkehiány, az emiatt fokozódó pénzügyi problémák. Nagyobb népességükből és a társadalmi munkamegosztás lényegesen előrehaladottabb fokából következően belső piacuk felvevőképessége nagy. Kereskedelmi és fizetési mérlegeik passzívuma a legnagyobb az arab világban. Finanszírozási gondjaikat belső erőből képtelenek megoldani, így egyre nagyobb összegű külföldi hitelek és kölcsönök felvételére kényszerülnek, növekszik eladósodásuk. (Adósságállományuk a GNP 20-50, az adósságszolgálat a GNP 4-7, az export 20-25 százaléka.)

Az arab világ átlagához képest ezen országokban sok a szakképzett munkaerő, ugyanakkor többüknek (különösen az észak-afrikai országoknak) komoly gondot okoz a munkanélküliség. Társadalmi fejlődésük az arab világban a legelőrehaladottabb, a viszonylag korán megindult kapitalizálódás nyomán (különösen Egyiptomban, majd Szíria—Libanonban, de hamarosan Tunéziában és Marokkóban is) aránylag széles középrétegek, köztük a burzsoázia jegyeit is magukon viselő rétegek jöttek létre. A fokozódó társadalmi polarizálódás következménye az új „elit" kialakulása az egyik oldalon, a marginalizált rétegeké a másikon.

A függetlenség elnyerése után valamennyi országban kisebb-nagyobb mértékben megerősödött az állam szerepe, nőtt a tervezés jelentősége. A hetvenes évektől liberalizálás, „nyitás" ment végbe a gazdaságpolitikában, erősödött a hazai és a külföldi magántőke szerepe. Mindebben a gazdasági nehézségek, politikai fordulatok mellett szerepet játszott a hatékony exportágazatok kiépítésének a szándéka, amelyben nagymértékben a külföldi tőkére kívánnak támaszkodni. Az állam szerepe általában csökkent, bár a főbb gazdasági folyamatokat továbbra is igyekszik kézben tartani. A gazdaságfejlesztés fő iránya a mezőgazdaság és infrastruktúra mellett a helyi termékeket feldolgozó ipar kiépítése.

Ezeknek az országoknak a vezetése tekinti talán a leginkább mintának a „nyugati" típusú tőkés fejlődést, legyen szó akár monarchiákról (Marokkó, Jordánia), akár köztársaságokról (Egyiptom, Tunézia, Libanon).

Mivel ez a csoport — a közös jellemzők ellenére — meglehetősen heterogén, indokolt kisebb „alcsoportok" képzése. Így Libanon és Jordánia tipikus „szolgáltató gazdaságában" az improduktív szféra aránya kiemelkedően magas (a GDP 65-70 százaléka), ráadásul mindkét ország egy része idegen (izraeli) megszállás és befolyás alatt áll.

Egyiptom, Szíria (és kisebb mértékben Marokkó) jellemzője az állami szektor nagyobb szerepe és a szélesebb hatókörű — újabban a magánszektort ösztönző — tervezési tevékenység. (Egyiptom és Szíria esetében mindez következik a korábban deklarált — Egyiptomban azóta megváltozott — szocialista irányú fejlődési útból.)

4. A legkevésbé fejlett, legszegényebb országok

Az arab gazdaságok utolsó csoportjába a legkevésbé fejlett, legszegényebb, a nemzetközi munkamegosztásba egyoldalúan bekapcsolódó arab országok tartoznak (Szudán, a két Jemen, Szomália, Mauritánia). Gazdaságaikat rendkívüli

elmaradottság, a mezőgazdaság és a kitermelő ipar túlsúlya, a nyerstermékekre szakosodott termelési és export-monokultúra jellemzi. A gyarmati időszak eredményeként nagy (általában a GDP 40-55 százaléka) a szolgáltatások részesedése, ez azonban esetükben éppen a fejletlenség jele. (Kivételt képez a Jemeni NDK rendkívül sajátos gazdasági szerkezete: a feldolgozó ipar aránya a GDP-ben — egyes statisztikák szerint — 16 százalék, amely az egyik legmagasabb arányszám az arab világban. Ez azonban csaknem kizárólag a Nagy-Britannia által létesített adeni olajfinomítónak tulajdonítható, amely még ma is teljesen elszigetelt enklávéként ékelődik a gazdaságba. A feldolgozó ipar nagy aránya itt nem áll összefüggésben a fejlettséggel, inkább arra utal, hogy a gazdasági tevékenység jelentős része még kívül reked az árutermelés szféráján.)

Kivitelük több mint 90 százaléka ásványi vagy mezőgazdasági nyerstermék, ami a világgazdasági folyamatokkal szemben teljesen kiszolgáltatottá teszi őket. Exportbevételük elenyésző, emiatt a gazdaságaik fejlesztésében nem sikerült számottevő eredményeket elérniük. Adósságállományuk a GNP 30-60 százaléka, valutatartalékaik jelentéktelenek. Gazdasági és társadalmi viszonyaik igen elmaradottak, a törzsi rendszer és az önellátó naturálgazdálkodás az uralkodó. Iparuk kezdetleges, infrastruktúrájuk fejletlen. Erőteljesen függenek a külföldi segélyektől.

Némelyikük a gazdag olajtermelő országok szakképzetlen munkaerő-ellátója, míg maguk szakképzett munkaerőhöz jóformán csak külföldről jutnak. A lehetőségek ott is kihasználatlanok, ahol a természeti feltételek vagy az ásványkincsekkel való ellátottság kedvezőbb (Szudán, Mauritánia). A két Jemen szinte egyáltalán nem is rendelkezik természeti erőforrással.

Fejlesztéspolitikájuk elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésére, illetve a helyi nyerstermékek feldolgozottságát növelő iparágak megteremtésére irányul. Szociális (egészségügyi, oktatási stb.) viszonyaik a legrosszabbak az arab világban (a halálozási ráta 20—23 ezrelék, az ezer születésre jutó csecsemőhalandóság 125—150, a várható átlagos élettartam 42—46 év, az írni-olvasni tudók aránya 20—40 százalék).

Nem csupán gazdasági jellemzői, de felépítményrendszere és fejlesztéspolitikája alapján is elkülönül a többitől a Jemeni NDK, amely — egyedül az arab országok közül — a tudományos szocializmust deklarálta hivatalos irányvonalaként, és elsődleges célnak a gazdaság diverzifikálását, a termelőágazatok fejlesztését és a társadalom radikális átalakítását tekinti. A gyakorlatban azonban az életszínvonal kétségtelen emelésén kívül eddig nem sok eredményt sikerült elérni.

A különböző típusok közös sajátosságai

Korábban már utaltunk arra, hogy az arab világ országainak tipizálása könnyebbnek és egyértelműbbnek tűnik, mint más harmadik világbeli régióké. Ezt támasztja alá, hogy az ismertetett csoportosításukkal — egy-két kivételtől eltekintve — megegyező csoportokat kapunk, ha csupán mennyiségi ismérveket veszünk figyelembe.

Ha például az egy főre jutó jövedelem (GNP) alapján kategorizálunk (ahogyan ezt számos nemzetközi szervezet — például az IMF — teszi), az első országcsoport a magas (8500 dollár fölötti) jövedelmű, a második (1800—3000) és a harmadik (500—1500) a közepes jövedelmű, míg a negyedik az alacsony (500 dollár alatti) jövedelmű országok kategóriájába tartozik. Ha az iparosodottság fokát vizsgáljuk (ezúttal szintén egy mennyiségi ismérv, a feldolgozó ipar GDP-ben elfoglalt aránya alapján), az első és a negyedik csoport egyaránt a kevésbé iparosodott (8 százalék alatt), míg a második és a harmadik az iparosodott (15

Az arab országok gazdasági típusai

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus
Megnevezés	Szaúd-Arábia Kuvait Emirátusok Bahrein Katar Omán	Irak Algéria Líbia	Libanon Jordánia Egyiptom Marokkó Tunézia Szíria	Szudán Szomália Mauritánia Jemeni AK Jemeni NDK
Egy főre jutó GNP	8500 $ fölött	1500—3000 $	500—1500 $	500 $ alatt
Iparosodottság: feldolgozó ipar/GDP	5% alatt		14—28%	6—8%
Iparosodottság: feldolgozó ipar/termelő ágazatok	egyoldalúan iparosodott olajkitermelő országok	közepesen iparosodott országok	leginkább iparosodott országok	gyengén iparosodott, fejletlen országok
Gazdasági integráltság, fejlettség szintje	alacsony, az olajszektor és egy-egy nehézipari ágazat dominanciája, elkülönülése	magasabb, integráltabb, iparosodottabb; az olajszektor és nehézipar túlsúlya	diverzifikált, viszonylag fejlett fogyasztásicikk-gyártás, mezőgazdaság, szolgáltatások	alacsony, mezőgazdasági és kitermelő ipari monokultúra
Olajkitermelés, olajszektor szerepe	meghatározó		közepes vagy kicsi	kicsi vagy nincs
Mezőgazdaság szerepe	kicsi	közepes		nagy
Külkereskedelemtől való függés (exportkoefficiens)	magas (70% felett)	közepes (13—30%)		alacsony (10% alatt)

A táblázat folytatása

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus
A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel (a nyerstermékek részesedése az exportból)	egyoldalú függés a kőolajexporttól (95% felett)		kevésbé egyoldalúan szakosodott nyersanyagexportőrök, számottevő feldolgozott-termék-kivitellel (60—80%)	egyoldalú exportmonokultúra (95% felett)
Nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jellege	nemzetközi monopoltőkébe való beépülés, a tőkés újratermelés folyamatosságának biztosítása, abban nagyobb szerep betöltése	függetlenedési törekvések a a nemzetközi monopoltőkétől, a szocialista országokkal való együttműködés erősítése	együttműködés a külföldi tőkével, annak való kisebb-nagyobb mértékű alárendeltség, közepes vagy intenzív függés	
Fejlődési út, társadalmi-politikai irányvonal	iszlám megalapozottságú abszolút monarchia a törzsi-nemzetségi szervezet maradványaival	„jelzős" (arab-iszlám) szocializmus, „harmadikutasság"	„nyugati" típusú fejlődés	„nyugati" típusú fejlődés, elmaradott felépítményelemek, prekapitalista maradványok
Fejlesztéspolitika, strukturális átalakulások	együttműködés a külföldi és hazai magántőkével, egy-egy szektorra koncentrált, tőkeintenzív, exportorientált fejlesztés, alapvetően a meglévő struktúra alapján	a külföldi és a hazai magántőke korlátozása, az állami szektor kulcspozíciói, tőkeintenzív fejlesztés, cél a gazdaság integráltságának fokozása, a társadalmi-gazdasági struktúra radikális átalakítása	a hazai és a külföldi magántőke nagy szerepével megvalósított liberalizált fejlesztés, munkaintenzív, fogyasztási cikkeket előállító ágazatok, a mezőgazdaság és a szolgáltatások előnyben részesítésével	a külföldi tőkével együttműködő, tradicionális termelési és export-monokultúrát erősítő fejlesztéspolitika
Adósságállomány	nincs	1—15 Mrd dollár		1 Mrd dollár alatt
Adósságszolgálat (GNP %-a)	—	2% alatt / 9% fölött	3—7%	2% alatt

százalék körüli) arab országokat foglalja magába. Ha csupán a kőolajjal való ellátottságot vizsgáljuk, az első két csoport a nagy kőolajtermelő (és -exportáló) országok csoportja, a harmadikban a kevesebb olajjal (Egyiptom, Szíria, Tunézia) vagy olajjal nem rendelkező országok találhatók, míg az utolsó csoportba sorolt országoknak nincs kőolajuk.

A táblázatban az arab gazdaságok különböző típusainak legfontosabb — ahol lehet, kvantifikálható — jellemzőit foglaltuk össze. A táblázatból is kiderül, hogy bár az egyes gazdasági típusok elkülönülnek egymástól, sok olyan ismérv található, amely több országcsoportot egyaránt jellemez.

Az első és a második országcsoport egyaránt nagy kőolajexportáló országokat foglal magába, amelyek az olajkiviteltől függenek. A második és a harmadik csoport országait a szélesebb belső felvevőpiac, az előrehaladottabb munkamegosztás és gazdasági integráltság, viszonylag kedvezőbb tényezőellátottság jellemzi. Talán a legmeglepőbb a párhuzam a látszólag igen ellentétes első és negyedik csoport között. A tőkefelesleggel rendelkező nagy kőolajexportáló és a legkevésbé fejlett arab országok társadalmi-gazdasági helyzete nagyon sok hasonlóságot mutat, amelyeket a mélyebb elemzés tüstént nyilvánvalóvá tesz.

A hetvenes évtized elejéig, az olaj szerepének nemzetközi felértékelődéséig nem sok különbség volt a két országcsoport között, mindkettő az arab világ legkevésbé fejlett régiójához tartozott, ahol a legnagyobb mértékben maradt fenn a „tradicionalizmus". Mivel az olajtermelők csak néhány éve — és alapvetően a belső viszonyaiktól függetlenül, külső hatásra — kezdtek gyors ütemben fejlődni, az azóta eltelt idő rövidsége, valamint a fejlődés és fejlesztés különféle torzulásai miatt sok területen még megmaradt a legkevésbé fejletteket jellemző helyzet. Az UNCTAD három fontos mennyiségi ismérvet jelölt meg a „legkevésbé fejlettség" meghatározására. Ezek közül a két országcsoport között csupán az egy főre jutó jövedelem terén mutatkozik — igaz, jelentős — különbség, a másik kettőben alig tapasztalható eltérés. Csaknem azonos a feldolgozó ipar GDP-ben elfoglalt alacsony aránya, míg az írni-olvasni tudók mindkét országcsoportban — egy-két kivételtől eltekintve — a felnőtt lakosság 20—30 százalékát teszik ki. Hasonló a helyzet a munkatermelékenység alacsony szintje, a szakképzett munkaerő krónikus hiánya, a hazai kutatás-fejlesztési bázis és oktatási hálózat elégtelensége, az infrastruktúra szerkezeti korszerűtlensége, az önfenntartó naturálgazdálkodás nagy súlya, a nyerstermékre szakosodott monokultúrás termelési és exportszerkezet dominanciája és számos más gazdasági és társadalmi mutató (az egy főre jutó élelmiszer-termelés stagnálása vagy csökkenése, az egy főre jutó elfogyasztott napi fehérjemennyiség, a csecsemőhalandóság, a várható átlagos élettartam stb.) terén is. A tényadatok az arab világban e két országcsoportban mutatják a legrosszabb értékeket, elmaradva még a fejlődő országok nagy részétől is [1].[7]

Fel kell azonban hívni a figyelmet a két országcsoport helyzete közti számottevő különbségekre is, hiszen az olajtermelők hatalmas bevételei lehetőséget teremtettek a gazdaság gyors ütemű fejlesztésére (az egy főre jutó beruházások tekintetében ezek az országok állnak az első helyen nemcsak az arab, de az egész harmadik világon belül is), a szociális helyzet javítására. Szociális indikátoraik a nyolcvanas évek elejétől lassú javulást mutatnak, a különbség várhatóan egyre jobban növekedni fog köztük és a legkevésbé fejlett arab országok között.

Az egyes gazdasági típusok közötti „átfedések" is rávilágítanak arra, hogy bár a hetvenes évek felerősítették az arab világ differenciálódásának a folyamatát, a különbségek az egyes országcsoportok között nem szüntetik meg az azonossá-

[7] A csecsemőhalandóság rátája például Szudánban 124, Mauritániában 143, Szaúd-Arábiában 114, Líbiában 100, de még a legjobb arányt mutató Kuvaitban is háromszorosa a fejlett tőkésországok átlagának.

gokat, közös vonásokat. Mindez nem csupán a gazdasági és a társadalmi viszonyokra érvényes, hanem a kimondottan politikai-hatalmi szférára, az országok vezetésére és az általuk hivatalosan deklarált irányvonalra is, amely bár mutat eltéréseket és különbözőségeket, a tényleges gyakorlatot tekintve sokkal több azonosság fedezhető fel a sokszor látszólag ellentétes koncepciók mögött is.

Fejlődési utak, társadalmi-politikai irányvonalak

Már az arab világ különböző gazdasági típusainak tárgyalásakor is érintettük a politikai-hatalmi szférát, kitértünk az állam szerepére. A vezetés által választott fejlődési utat tekintve az arab világ meglehetősen differenciált, bár néhány kivételtől eltekintve a gazdasági típusok egyik csoportképző ismérvének is tekinthetők a különböző deklarált fejlődési utak. Sok esetben azonban meglehetősen nagy különbség tapasztalható a deklarált fejlődési út és a gyakorlat között. Ez visszavezethető egyrészről az objektív adottságokra és lehetőségekre, másrészről a szubjektív tényező nagy szerepére, harmadrészről pedig arra, hogy az arab világban különféle kategóriákat másképpen értelmeznek, így a fejlődési utakra vonatkozó terminusokon is mást értenek, mint Európában.

A fejlődési utakat tekintve a következő főbb irányzatok különböztethetők meg:

1. *Az iszlám elveihez többé-kevésbé szigorúan ragaszkodó abszolút monarchiák* (az Arab-öböl államai). Míg vannak közöttük „konzervatívabbak" (Szaúd-Arábia, Katar, Omán), vannak „liberálisabbak" is (Kuvait, az Emirátusok, Bahrein).

Jellegzetességük, hogy a régi törzsi vezető réteg, az uralkodó dinasztiák (Szaúd, Khalifa, Szabáh, Kabusz, Zajjed stb.) irányítják az országot, bizonyos mértékig összefonódva a vallási vezetéssel. Ezzel együtt esetükben szó sincs iszlám államról, hiszen maguk az uralkodók nem a vallási vezetők közül kerülnek ki, s az „igazi iszlám állam" követelői éppenséggel azt vetik a szemükre, hogy a vallás és a politika nem alkot szerves egységet. Néhány országban (Kuvait, az Emirátusok) már történtek kísérletek az uralkodás abszolút jellegének enyhítésére és az alkotmányos jelleg erősítésére.

Az iszlám mindegyik országban fontos szerepet játszik, az uralkodók esetenként megkísérlik iszlám alapon is legitimálni uralmukat (például a Szaúd és a Vahháb családok összefonódása). Ez — nyilvánvalóan — az iszlám szent helyeit őrző Szaúd családnak a legkönnyebb. Sajátosan olvad össze ezekben az országokban az iszlám értékrend és a törzsi hagyományok (a kettő nem szükségképpen ugyanaz!), és ezek keveredtek a „modernizmussal".

Ami konkrét gazdasági és társadalmi gyakorlatukat illeti, az sok szempontból nem viseli magán egy „iszlám gazdaság" vagy „iszlám társadalom" jegyeit, bár az utóbbi években történtek kísérletek az iszlám bankrendszer bevezetésére vagy speciális, csak női alkalmazottakat foglalkoztató és csak női ügyfeleknek szolgáltatásokat nyújtó bankok létesítésére (Szaúd-Arábiában mintegy 15 ilyen bank működik).

A politikai és gazdasági vezető posztokat a — lényegében a hagyományos törzsi arisztokráciát képező — hercegi családok töltik be, amelyek egy részéből, továbbá más, „köznépi" családok főleg Nyugaton tanult tagjaiból áll össze az a technokrata értelmiség, amely — az európai burzsoáziához hasonlóan — a fejlődést, a modernizációt szorgalmazza. Ez a „burzsoázia" bizonyos szempontból a tőkés típusú gazdaságfejlesztés híve, de míg egyesek a nemzetközi monopoltő-

kébe való beépülésnek, addig mások az önálló nemzeti fejlődésnek adnak nagyobb hangsúlyt.[8]

Ebben az országcsoportban az iszlám egyúttal az uralkodást legitimáló tényező is: az uralkodó dinasztiák hatalmának a megtartását és megerősítését hivatott biztosítani. Erre utal, hogy míg bizonyos területeken nem látnak ellentmondást az iszlám és a 20. század új vívmányai között, ahol érdekeiket veszélyeztetve érzik — elsősorban társadalmi téren —, mereven ragaszkodnak egyes dogmákhoz. Mindazonáltal az iszlám formailag — bár tartalmilag is — mindenütt jelen van. Ennek ellenére az egész politikai felépítményi struktúra inkább a törzsi rendszerben, mintsem az iszlámban gyökerezik.

Az állam — amely meglehetősen szilárd állami szektort épített ki — elsődleges feladatának azt tekinti, hogy megteremtse a kedvező működési feltételeket a hazai magántőke számára, amelyet újabban valamennyi ország vezetése előnyben részesít a külföldi tőkével szemben, esetenként egyre jobban korlátozva ez utóbbi tevékenységét.

A külpolitikai kurzus korábban nagyjából egyértelmű nyugati elkötelezettsége elmozdult a „harmadikutasság" irányába, mind gyakoribb az önálló vélemény hangoztatása, az Egyesült Államokkal való szembefordulás és bizonyos közeledés a szocialista országokhoz.

2. *Egy sajátos, „jelzőkkel ellátott" szocializmuskoncepciót deklaráló országok* (az „algériai szocializmus", a Baath párt szíriai és iraki „arab szocializmusa" és a líbiai „iszlám szocializmus"). Ezek az irányzatok csak tágan értelmezve tekinthetők „szocialista orientációnak" [2], hiszen nem csupán a kapitalizmustól határolják el magukat, de a marxizmustól, a tudományos szocializmustól is, kimondva vagy kimondatlanul „harmadikutasságot" hirdetve.

Nagy szerepet tulajdonítanak a humanizmusnak, a demokratizmusnak, az erkölcsi értékeknek, amiben feltétlenül része van az erősebb (Líbia, Algéria) vagy gyengébb (Szíria, a hetvenes évek végéig Irak) iszlám megalapozottságnak.

Fontos közös jellemzőjük az antikolonializmus és az antiimperializmus, az elnyomás és kizsákmányolás ellen, az egyenlőség és igazságosság nevében folytatott küzdelem.

Valamennyi ország harcot hirdetett az elmaradottság felszámolásáért, ezen belül a gazdasági és a társadalmi struktúra átalakításáért, az egyoldalú függés csökkentéséért.

Nacionalizálások útján igyekeznek gyengíteni a külföldi tőke pozícióit, végső soron a hazai „kizsákmányoló" tőke és magántulajdon felszámolását tűzve ki célul. Erős állami szektor, kiterjedt állami intézményrendszer és tervezési tevékenység jellemzi ezeket az országokat. Lépéseket tettek a vagyoni különbségek csökkentésére, az életszínvonal emelésére.

Az állami adminisztráció és bürokrácia túlburjánzik, a hadsereg szerepe nagy, e társadalmak erőteljesen militarizáltak. A hatalmat a „bürokratikus burzsoázia" és/vagy a „katonai értelmiség" monopolizálja.

Az egész nép (a nép nagy többsége) érdekeinek egybeesését hangsúlyozva, elutasítják az osztályharcot — sok esetben az osztályok létét is tagadják. Osztálybázisú élcsapatpárt helyett népfront jellegű tömegszervezeteket (Baath, FLN, népi kongresszusok és bizottságok) hoztak létre, amelyek „össznemzeti" érdekeket képviselnek. E szervezetek a társadalmi konszenzus kiépítése eszközeinek is tekinthetők.

[8] Szaúd-Arábia joggyakorlata jól tükrözi az ellentmondásos helyzetet: egyes területeken, így például az örökösödési vagy a büntetőjogban ragaszkodnak az iszlám jogrendszer, a *sarija* előírásaihoz, ezzel szemben a kereskedelmi jog megpróbál alkalmazkodni az új körülményekhez és új gazdasági követelményekhez, nemegyszer szemet hunyva az iszlám egyes előírásainak esetleges megsértése fölött.

A nacionalizmus nagy, alapjában véve progresszív szerepet játszik (amely azonban ölthet nemzeti, pánarab vagy pániszlám jelleget is). A nacionalizmus és a szocializmus, a nemzeti demokratikus és a szocialista célok összefonódnak ezekben az országokban. A szocializmus szocialisztikus jellegét hangsúlyozzák, s ennek megfelelően haladó szociálpolitikai célokat tűznek ki.

Külpolitikájukat progresszív el nem kötelezettség, a fejlődési utat tekintve sajátos „harmadikutasság" jellemzi, jó kapcsolatokat építettek ki a szocialista országokkal, belpolitikájuk viszont gyakorta kommunistaellenes, s elhatárolódnak a marxizmus—leninizmustól. Kül- és belpolitikájukban egyaránt sok az ingadozás, a koncepcióváltás, meglehetősen gyakoriak a következetlenségek.

Bár az arab világ valamiféle szocializmust deklaráló országainak teóriáján érződik a szocializmus általános elméletének a hatása, a meghatározók a helyi alapok és gyökerek, így különösen az arabizmus és az iszlám még ott is, ahol ezt nyíltan nem mondják ki. Ez a szocializmus jellegzetes „arab nemzeti" szocializmus, amelynek sajátosságai nyilvánvalóan tükrözik a helyi, objektív viszonyok — európaitól eltérő — sajátosságait.

3. Lényegében *a nyugati típusú liberális demokráciát mintának tekintő, nyilvánvalóan annak a helyi sajátosságokkal módosított irányvonalát követő országok*, legyen szó akár monarchiáról (Marokkó, Jordánia), akár köztársaságról (Egyiptom, Libanon, Tunézia).[9] Ez a csoport viszonylag fejlett felépítményelemeivel, egy „modernista" réteg vezető szerepével megkísérli egy többé-kevésbé a nyugati mintát figyelembe vevő fejlődési út követését, amely sok mindenben magán viseli a tőkés fejlődés jegyeit. Mind a választott fejlődési útnak megfelelően, mind pedig az objektív helyzetből következő tőkehiányt ellensúlyozandó, az állam széleskörűen együttműködik a hazai és a külföldi magántőkével. A külföldi tőke „becsalogatására" tett intézkedések néhol (különösen Egyiptomban, de Marokkóban is) erőteljes állami szektorral párosulnak.

4. Az arab országok utolsóként megemlítendő csoportjában *a felépítményelemek különösen elmaradottak, a „tradicionalizmus" maradványaival erősen terheltek*. Ide tartozik az újabban erőteljes iszlamizálást végrehajtó Szudán, továbbá Szomália, Mauritánia és a Jemeni Arab Köztársaság. Ezek az országok magukon viselik a legkevésbé fejlett országokra jellemző ellentmondásos viszonyok valamennyi jegyét. Az általuk követett fejlesztéspolitika tovább erősíti a tradicionális termelési és export-monokultúrát, aminek révén elmélyítik az intenzív és egyoldalú függőséget. Bár igen ráutaltak lennének a külföldi tőkére, annak számára nem vonzó befektetési területek.

E csoporttól újabban elkülönül egy „szűk értelemben véve" is szocialista orientációjú, a tudományos szocializmust, marxizmust—leninizmust deklaráló ország, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság. Helyzete objektív adottságai, nagyfokú elmaradottsága miatt különösen nehéz. Bár az utóbbi évtizedben igen gyors ütemben fejlődött, a fejlesztés finanszírozásában a külföldi — elsősorban szocialista és arab — segélyek játszanak meghatározó szerepet. (Arányuk a fejlesztési kiadásokban általában eléri a 70 százalékot is.) A külföldi és a hazai magántőke csaknem teljes visszaszorítását célzó korábbi irányvonal enyhült, mert felismerték a magántőkével való együttműködés szükségességét.

[9] Bár Tunéziában a kormányzó Desztúr Párt az ún. tunéziai szocializmus irányvonalát deklarálta, ez egyértelműen a nyugati szociáldemokratákkal rokonítható.

Differenciálódás és egység

A differenciálódás felerősödése, a polarizálódás elmélyítette az egyes arab országok, országcsoportok közti különbségeket. A nyugati szakirodalomban általánosan elterjedt az az álláspont, hogy a legnagyobb olajtermelő és -exportáló országok helyzete annyira megváltozott, hogy lényegében már nem is sorolhatók a fejlődő országok közé. Az vitathatatlan tény, hogy (a harmadik világ más országcsoportjaihoz hasonlóan) az arab országoknak is kialakult egy olyan „felső szintje", amely — gazdasági, politikai vagy katonai szempontból — különböző tényezők hatására megnövekedett szubregionális, sőt bizonyos szempontból globális befolyásolóképességre tett szert. Szerepük felértékelődése nem feltétlenül áll arányban a gazdasági fejlettséggel, hátterében gyakorta konjunkturális, illetve nem gazdasági tényezők találhatók. Az arab országok közül ebbe az ún. elitkategóriába Szaúd-Arábia, Kuvait, Líbia, Algéria, Irak, Egyiptom és Szíria sorolható. Az első három esetében szinte kizárólag a kőolaj, a következő kettőében emellett a viszonylag diverzifikált gazdasági struktúra, míg Egyiptom esetében az arab világon belüli „hagyományos" vezető szerep és a viszonylagos fejlettség e státuszalapja — nem szólva a politikai és katonai-stratégiai tényezőkről, amelyek Szíria szerepének a felértékelődését is eredményezték. Természetesen ez a szerepfelértékelődés nem egyforma mértékű, hatású és tartósságú az egyes országok esetében. Ezeknek az országoknak az arab világon belüli gazdasági potenciálját jól szemlélteti a nyolcvanas évek elején a teljes arab bruttó hazai termék (GDP) előállításából való részesedésük. Az arab világ országai által megtermelt GDP egyharmadát Szaúd-Arábia állítja elő, majd a további sorrend: Irak, Algéria, Egyiptom, Kuvait és Líbia. Szíria a 9. helyen áll. Az elsőként említett hat ország termeli az összarab bruttó hazai termék 75 százalékát. A termelés ágazatonkénti koncentrációja valamivel kevésbé erőteljes, de ugyancsak igen nagy mértékű.

A szemléltetés kedvéért ábrán is vázoltuk az arab országok egyes típusait.

Az arab országok csoportosítása

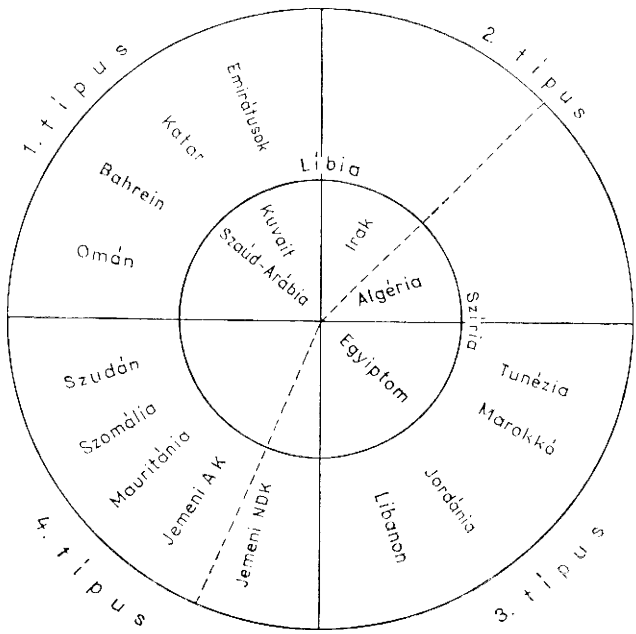

A belső kör a valamilyen (gazdasági, politikai vagy katonai) szempontból kiemelkedő, a többinél nagyobb befolyásolóképességre szert tett országokat jelöli, míg a körcikkek a különböző típusokat. A szomszédos körcikkek általában egyes jellemzők vonatkozásában átfedéseket tartalmaznak. Az ábrán szerepel mind a gazdasági, mind a társadalmi-politikai ismérvek (illetve fejlődési utak) szerinti tipizálás, valamint a „határesetek" is.

Az eltérő gazdasági típusok, társadalmi-politikai irányvonalak, eszmei-ideológiai áramlatok ellenére az arab világ mégis egy sajátos, specifikus törvényszerűségekkel és jellegzetességekkel bíró egység, rendszer, amelynek egyes részei, alrendszerei vagy országai között kisebbnek tűnnek a különbségek, mint a rendszer egésze és egy másik rendszer (például az arab világ és Európa) között. A differenciálódás folyamata nem szüntette meg az azonosságokat, közös vonásokat. Mindez nem csupán a gazdasági és a társadalmi viszonyokra érvényes, hanem a politikai-hatalmi szférára is.

A látszólag ellentétes koncepciók, eltérő hivatalos irányvonalak ellenére a ténylegesen követett gyakorlatok között sokszor nem is olyan nagyarányú az eltérés. A deklarált fejlődési utak, a hangoztatott elmélet és a gyakorlat között nemritkán meglehetősen nagy szakadék tátong. Az arab világ két szocializmus-koncepciót valló országát, Szíriát és Irakot két monarchiával, Jordániával és Marokkóval összevető, a gazdasági és társadalmi viszonyok széles szféráit elemző egyik tanulmány megállapítja, hogy bár a két „szocialista" országnak a vagyoni különbségek csökkentése és a munkásoknak a döntéshozatal folyamatában való részvétele terén hozott intézkedései különböznek a másik kettőétől, „. . . gazdaságaik komparatív elemzése kevés egymástól megkülönböztethető jegyet mutat. Valójában kevés alap van — eltekintve a deklarált szándékoktól — arra, hogy a négy országot szocialista és nem szocialista kategóriákba soroljuk" [4].

A nyilvánvaló túlzások ellenére a fenti megállapításokban sok az igazság. Ha a nacionalizálásokat, az állami szektor szerepét, a tervezési tevékenységet vagy akár az életszínvonal emelése terén hozott intézkedéseket nézzük, az Arab-öböl néhány monarchiája előbbre tart egyes szocializmuskoncepciót valló országoknál. Esetükben ráadásul a vagyoni különbségek sem jelentenek számottevő problémát, hiszen a (hazai) lakosság „legszegényebb" rétege is kiemelkedően jó helyzetben van, részesülve sok magas szintű szociális juttatásból is.

Az arab régió mindvégig megőrizte fejlődési specifikumait. Az arabságtudat, az azonos kultúrához, civilizációhoz tartozás tudata igen nagy, esetenként az objektív különbözőségeken, a nemzeti vagy társadalmi konfliktusokon is túlmutató összetartó erő. Ez áll a hátterében a regionalizmus erősítését célzó különféle arab együttműködési törekvéseknek is.

A korábbi differenciálást nemzetállamok, nemzetgazdaságok szintjén végeztük. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a mai arab nemzetállamok többsége nélkülözi a történelmi gyökereket, illetőleg a gyarmatosító hatalmak hozták létre őket, nemegyszer egy nagyobb, sok szempontból összetartozó kulturális-civilizációs egység feldarabolásával. Így választották le például Nagy-Szíriáról Libanont, vagy ily módon keletkezett — bármiféle nemzeti előzményt nélkülözve — Transzjordánia, majd Jordánia. Mindennek az lett a következménye, hogy gyakran törzsek, nagycsaládok, etnikumok egyszerre különböző országokban találták magukat.

Az arab államok még napjainkban is a nemzetté válás, a nemzetgazdaság kiépítésének a szakaszában vannak, ami szükségképpen az államhatárok övezte terület egységének a kialakulásával, az adott államhoz tartozás tudatának a mélyülésével jár. Az azonosságtudatnak azonban az arab világban különféle — az európaitól sok ponton eltérő — síkjai léteznek (család, rokonság, törzs, etnikum stb.),

amelyek gyakran túlmutatnak a nemzetállamokon. Ráadásul az egyes nemzetek mellett léteznek a nagyobb, szubregionális egységek (Maghreb, az Arab-öböl, Levante stb.), illetve az egész arab régió, „arab nemzet" is. A nemzeti szintű nacionalizmus, a szubregionalizmus és az összarab szintű regionalizmus (arab nacionalizmus vagy pánarabizmus) gyakorta ellentétbe kerülnek egymással, vagy sajátos keveredésben jutnak a felszínre.

Sok szempontból az elmondottak magyarázzák egyes, földrajzilag egymáshoz közel fekvő, a közös arab kultúrán belül is egy még szűkebb, azonos kultúrkörhöz tartozó országok esetenkénti egységtörekvéseit még akkor is, ha látszólag ellentétes vagy igen különböző társadalmi-politikai irányvonalat követnek (Maghreb, Szíria és Jordánia, a két Jemen stb.). A már megerősödött helyi, partikuláris nacionalizmusok azonban mindig felülkerekedtek a valamiféle nagyobb egységbe szerveződés koncepcióján.

A hetvenes évtizedtől felerősödtek az arabközi gazdasági együttműködési törekvések is. Az arab elméleti szakirodalomban előtérbe került a regionális, összarab szintű kollektív önerőre támaszkodás eszméje. Kidolgozták a „befelé orientált" arab fejlesztési stratégiát, továbbá a „közös arab gazdasági szektor" alapján a „közös arab gazdasági akció" stratégiáját. Ez utóbbi már tükrözi a realitások felismerését, hiszen célja az, hogy „. . . ne legyen se olyan gyenge és kevéssé hatékony, mint egy egyszerű kooperáció, se pedig olyan erős és extrém, mint az egység" ([8] 127.1.). Az összarab szintű együttműködési törekvések jelentősége egyelőre elsősorban eszmei; olyan közös célkitűzés, amelyet valamennyi arab ország elfogadhat, tekintet nélkül ellentéteikre.

A nyolcvanas évtized közepének arab világát egymással ellentétes irányú folyamatok egyidejű erősödése jellemzi. A gazdasági-társadalmi síkon végbemenő objektív differenciálódással párhuzamosan erősödnek az együttműködési és egységtörekvések, s az arabság azonosságtudatának keresése mind többeket vezet az arab kultúra közös, más régióktól, más kultúrköröktől való eltérő sajátosságainak hangsúlyozására, ami az arab gazdasági egységtörekvések ideológiai megokolását is szolgálja.

Hivatkozások

[1] *Abdalla, I.S.:* A Keynote and an Overview Paper. U.N. ECOSOC/ECWA Regional Seminar on Alternative Patterns of Development and Life Styles in Western Asia. Bejrút, 1980. január 21—25.
[2] *Balogh András:* A fejlődő országok néhány időszerű problémája. Külpolitika, 1981. 2. sz.
[3] *Casadio, G. P.:* The Challange of Arabs. Saxonhouse-Lexington Books, 1976.
[4] *Gottheil, F.:* Iraqi and Syrian Socialism: An Economic Appraisal. World Development, 1981. 9—10. sz.
[5] *Kashef, A.S. el-:* Population Change and Development in Arab World. Cairo Demographic Centre, 1979. december.
[6] *Makdisi, S.:* Arab Economic Co-operation: Implications for the Arab and World Economics. In *Aliboni, R.* (szerk.): Arab Industrialization and Economic Integration. Croom Helm, London, 1979.
[7] *Maksoud, K.:* The International Economic Order and the Industrialization of the Arab World. In *Aziz, A.—Jarhi, M.* (szerk.): The New International Economic Order and UNCTAD IV. Institute of National Planning, Cairo, 1975. december.
[8] *Sayigh, Y. A.:* The Arab Economy. Past Performance and Future Prospects. Oxford University Press, 1982.
[9] *Waterbury, J.—Mallakh, R. el-:* The Middle East in the Coming Decade: From Wellhead to Well-being. McGraw-Hill, New York, 1980.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (951—960. l.)

Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány

(Soós Károly Attila és Kornai János vitájához)

Szabó Judit

„Könyvem azt állította: lehetetlen megérteni a széles körű, krónikus, intenzív hiányjelenségek tömeges újratermelődését, ha a magyarázatban nem adunk kitüntetett szerepet azoknak az erőknek, amelyek hatására a kereslet több fontos összetevője szinte kielégíthetetlen, s újra és újra hajlamos »elszaladni«."
Kornai János ([4] 184. l.)

„A hiány mint tömeges jelenség a mai szocialista gazdaság institucionális rugalmatlansága folytán a kereslet tetszőleges színvonala mellett fennáll."
Soós Károly Attila ([9] 19. l.)

Az itt következő rövid tanulmányban kísérletet teszek a Soós Károly Attila és Kornai János közötti vita[1] egyik ágában való eligazodásra. A kifejtésben egyedül a logikus gondolkodás eszközét használom, a gazdaság tényeiről sajnos nem tudok többet mondani, mint amire a vitatkozó felek támaszkodnak. Azt remélem, e kísérlet — amelyre elsősorban az indított, hogy Kornai János [4] cikkével számos kérdésben nem értek egyet — mások számára is tanulságos lesz, és a vita továbbgondolására készteti az olvasót.

Alapálláspontom Soóséval azonos, aki második cikkét így vezeti be: „... Kornai műveiből igen sokat tanultam. Mégis úgy gondolom, hogy Kornai mondanivalóját több lényeges ponton tovább kell gondolni, pontosítani kell, illetve meg kell változtatni" ([8] 305. l.). A magam részéről sem Soós Károly Attila szándékait, sem eredményeit tekintve nem tartom megalapozottnak Kornai azon véleményét, hogy ez a vita több fontos kérdésben álvita, továbbá, hogy Soós [6] és [7] cikkei fogalmi homályaik és a hamis ellenfél konstruálásának módszere miatt felesleges akadályokat is gördítenek a kutatás továbbhaladásának útjába.[2] A „fogalmi homályokat" én megfogalmazásbeli göcsörtösségeknek látom, „konstruált ellenfél" helyett az ellenfél egyes nézeteinek, gondolatmeneteinek kisarkításáról beszélnék, és úgy gondolom, hogy Soós munkái és a vita révén lényegesen gazdagodnak

[1] Köszönettel tartozom Kornai Jánosnak és Soós Károly Attilának, mert a velük folytatott beszélgetések segítettek e cikk megírásában, valamint Barát Máriának és Havas Attilának, mert gondos bírálatukkal hozzájárultak ahhoz, hogy írásomban minél kevesebb hiba legyen.

[2] Vö. [4] 178—179. l.

Dr. Szabó Judit az MNB főcsoportvezetője.

ismereteink. Minthogy hozzászólásom nem öleli fel a vitában szereplő valamennyi kérdéscsoportot, álláspontomat csak részlegesen, a vita egyik fontos szálát átfogva kísérlem meg bizonyítani.

Ha a vita témáit — Kornai János fogalmait híva segítségül — formálisan osztályozzuk, akkor négy kérdéskört különböztethetünk meg:

— a súrlódás és az elszaladó kereslet szerepe a hiánymagyarázatban;

— a vállalatok költségvetési korlátjának puhasága;

— a vállalatvezetők motivációja;

— az erőforrás-korlátos gazdaság tétele.

Valamennyi fontos kérdés olyan, amelynek helye van a gazdasági mechanizmus reformjáról folyó több évtizedes vitában.

Kornai kihagyta a cikkéből a vállalatvezetők motivációjának kérdését.[3] Ezt a témát én is csak érinteni fogom. Ismereteim hiányossága folytán nem tudok foglalkozni a vállalatok költségvetési korlátjának témakörével sem. Az erőforrás-korlátos gazdaság kérdésében számomra Soós érvelése meggyőző volt, felesleges volna őt ismételni. Cikkem tehát érdemben a felsorolásban szereplő első témáról szól. Mielőtt azonban erre rátérnék, kifejtem véleményemet a Kornai-féle súrlódás és a Soós-féle rugalmatlanság fogalmakról, a cikk végén pedig foglalkozom a készleteknek a hiánymagyarázatban játszott szerepével.

A kínálatrugalmatlansági tényezőkről, a súrlódás és a kínálati rugalmatlanság fogalmak tartalmáról

„Soós ...átkereszteli az általam használt »súrlódás« fogalmat »rugalmatlanságra«. Az olvasó ellenőrizheti: a »súrlódás« könyvem fogalmi rendszerében azt fejezi ki, amit a »rugalmatlanság« Soós fogalmi rendszerében. Egyik kifejezés sem minősül a szakma hagyományai által szentesített fogalomnak, ha Soós jobban szereti a »rugalmatlanság« szót, ám használja azt. De legalább olyankor, amikor »A hiány«-nyal vitatkozik, ildomos lenne az olvasó előtt világossá tenni, hogy — ebben az összefüggésben — ezek szinonimák" — írja Kornai János ([4] 180. l.).

Valóban szinonimák lennének a Kornai-féle súrlódás és a Soós-féle rugalmatlanság? Soós válaszcikkének utolsó, rövid részében foglalkozik ezzel a kérdéssel, és nemmel válaszol: „...kifejezetten rá kellett volna mutatnom arra, hogy különböző dolgokról beszélünk..." ([8] 318. l.). Kíséreljük meg ennek eldöntését azzal, hogy definiálunk egy fogalmat, amit a súrlódás, illetve a rugalmatlanság szó takarhat, ha tényleg szinonimák.[4] Kornai „A hiány"-ban nem ad súrlódás-definíciót, a fogalomalkotást az olvasó asszociációs készségére bízza: „Nem adunk előzetes összefoglaló definíciót a súrlódás fogalmáról. A 8.2.—8.6. alfejezetekben néhány példát ismertetünk, amelyekből fokozatosan kibontakozik majd e fontos kategória értelme. Általános, összefoglaló tárgyalásra a fejezet végén kerül sor" ([3] 167. l.). Ehhez hozzátehetjük, definiálásra a fejezet végén sem került sor,

[3] Lásd erről [4] 188. l. 13. lábjegyzet.

[4] Nem állítom, hogy az általam kigondolt meghatározáson kívül más ilyen definíció nem adható, és persze az sem bizonyos, hogy Kornai és Soós egyetért velem. Korántsem biztos, hogy az idézett szerzők elfogadják az így „összepasszított" súrlódást és rugalmatlanságot saját gyermeküknek. De hiszek benne, hogy a definiálás — még ha rosszul sikerül is — legalább világos vitaalapot ad.

sőt tudomásom szerint „A hiány"-ban sehol sem.[5] Soós definiál, de meghatározásában a rugalmatlanság oka szerepel, és nem a rugalmatlanság maga: „. . . rugalmatlanság az, hogy a vállalat nincs következetesen ösztönözve a fizetőképes kereslet kielégítésére" ([8] 316. l.). Úgy érzem tehát, szabad a tér a definíció kimondására.

A dolog első látásra roppant egyszerű. Ki kell mondani, hogy a kínálat viselkedésének vannak olyan — egyrészt technikai, másrészt intézményi jellegű — elemei, amelyek hatására a kereslethez való alkalmazkodása nem teljes. *Az alkalmazkodás hiányát nevezzük tehát kínálati rugalmatlanságnak, rugalmasságnak pedig azt, amikor az alkalmazkodás teljes vagy csaknem teljes.* Továbbmenve azonban nem tekinthetünk el attól, hogy az alkalmazkodás valamiféle jelzések, jelzőrendszer közvetítésével zajlik, és „sikere" e jelzések minőségétől, valamint konkrét értékeitől is függ. A jelzőrendszer a gazdaság intézményi rendszerének része. A mai gazdaságokban alapvetően kétfajta jelzőrendszert különböztethetünk meg: piacgazdaságokban az árak, a közvetlen tervgazdaságban pedig a tervutasítások az alapvető jelzések a kínálat viselkedése számára. A jelenlegi magyar gazdaságban mindkét jelzőrendszernek van bizonyos szerepe: működik egy árrendszer, és működik a tervekkel való irányításnak egy rendszere is, amelyre az „elvárások" szóval utalunk. Rugalmatlanság-meghatározásunk[6] ezek után már bonyolultabb, éspedig a következő:

Definíció: *Kínálatrugalmatlansági (súrlódási) tényezőknek* nevezzük a kínálati viselkedésnek azokat a technikai és intézményi jellegű elemeit, amelyek következtében a számára jelzésül szolgáló árak és/vagy tervutasítások („elvárások") mellett alkalmazkodása az ugyanezen jelzések melletti kereslethez nem teljes. A jelenségkör egészét *a kínálati alkalmazkodás rugalmatlanságának (súrlódásának) nevezzük.*[7]

Be kell vallanom, a definíció bizonyos fokig félrevezető amiatt, hogy az árak vagy a tervek esetleges „hibáját" is a kínálat, azaz a termelő, illetve az eladó nyakába varrja. Azt azonban, hogy a gazdaság egy-egy konkrét helyzetében a rugalmatlanságból mennyi tulajdonítható a jelzőrendszer esetleges hibájának, és mennyi ered abból, hogy a termelő a jelzőrendszer „jó" értékei mellett sem alkalmazkodott volna, igen-igen bonyolult kérdésnek érzem, amit most éppenhogy csak érintek, és nem megyek ennél tovább.

Elhagyni viszont semmiképpen sem lehet a definícióból a „jelzőrendszer"-t. A tervutasítást azért nem hagyhatom el, mert akkor kiejtem a vizsgálandó jelenségek köréből azt a hiányt, ami a tervutasítás nem teljesítésétől ered, és aminek Soós-féle elemzésével ([7] 87—90. l.) egyetértek. Az árak jelző szerepét sem hagy-

[5] Felvetődik a kérdés, nem vagyok-e igazságtalan, amikor éppen Kornai Jánostól — a mai magyar közgazdasági irodalom egyik legpontosabban fogalmazó és leglogikusabban építkező szerzőjétől — kérek számon egy definíciót. Gyorsan leszögezem tehát: nem hiszem azt, hogy a közgazdaságtudomány mai állapota mellett, mondanivalónkkal meg kell várnunk, míg az matematikai pontossággal, definíciók, axiómák, tételek formájában kikristályosodik. Abban viszont — mint már említettem — hiszek, hogy ha vitás kérdések merülnek fel, akkor meg kell próbálnunk fogalmainkat definiálni.

[6] A rugalmatlanság szót a továbbiakban teljességgel a súrlódás szinonimájaként használom, mégpedig az utóbbinál gyakrabban, mert nekem a rugalmatlanság kifejezés alkalmasabbnak tetszik, szerintem jobban illik a fogalom tartalmához.

[7] Ez a definíció nem kiérlelt, különösen, ami a kategória mérését illeti. A későbbiekben beszélni fogok kicsi rugalmatlanságról, nagyfokú rugalmatlanságról, állandó rugalmatlanságról, anélkül, hogy megmondanám, hogyan is mérjük azt. A kereslet és a kínálat arányával, netán különbségével? Vagy nem ennyire „hiányszerű" mutatókkal, hanem a mérőszámok közé a feleslegesen képződő készleteket is belevéve? Meddig kicsi, és mettől nagyfokú a rugalmatlanság? Mindezek olyan kérdések, amelyekre jelenleg nem tudok válaszolni, ezért állításaim is durvák. Arra a hipotézisre épülnek, hogy a rugalmatlanságot tekintve léteznek bizonyos kritikus értékek. Definícióim, állításaim vázlatosak, úgy éreztem azonban, hogy így is tájékozódási pontokat nyújthatnak a Kornai—Soós-vitában, és talán a további kutatás számára is nyithatnak némi utat.

hatom el, mivel megvan az a tulajdonságuk, hogy utólag (tehát a termelésre ható jelzés állapotuk értékéhez képest később megváltozva) is képesek egyensúlyt teremteni — ti. a kereslet-kínálati helyzethez való állandó igazodásukkal a keresletet a már meglévő kínálathoz igazítani —, és így eltüntethetik a rugalmatlanságot olyan helyzetekben is, amikor pedig az nyilvánvaló volt.

Valamiképpen orvosolná a sántaságot, ha nem a kínálat, hanem a „rendszer" rugalmatlanságáról beszélnék, ahogyan Kornai János is teszi „A hiány"-ban, hisz a rendszerbe jól beleérthető a jelző- vagy irányítási rendszer is. Mivel azonban a rendszer célja szerintem a kínálatnak a kereslethez való jó alkalmazkodása kell legyen, kifejezőbbnek érzem, ha a kínálat rugalmatlanságáról esik szó, még akkor is, ha kicsit biceg a definíció.

Definiciómban Soóstól eltérek abban, hogy elismerek technikai jellegű tényezőket (például az eladó előrebecslési hibája, a kapacitások átállításának a fizikai lassúsága stb. — lásd „A hiány" 8. fejezetét). Abban is eltérek az említett szerzőtől, hogy kimondom a következőket.

1. állítás: A rugalmatlanságnak vannak a hiányhelyzettől függő, a hiány növekedésével növekvő összetevői.

Ez a tétel szerintem nincs ellentétben Soós mondanivalójával, csak ő így nem mondja ki, nem beszél például arról, hogy az eladó elkényelmesedik a hiány növekedésekor. Kornaitól eltérek abban, hogy *kínálati* rugalmatlanságról beszélek, a vitában szereplő kérdések szempontjából nem ismerem el a súrlódás vevőtől eredő részét[8] (a vevő ingatagsága, a vevő tájékozatlansága — lásd „A hiány" 8. fejezetét). Az is különbség Kornai és köztem, hogy én egyetértek Soóssal abban, hogy ki kell mondani:

2. állítás: Gazdaságunkban a rugalmatlanságnak vannak a hiányhelyzettől és a kereslet nagyságától független összetevői. Ezt egyébként — Soóssal ellentétben — nem érzem Kornaitól teljesen idegen tételnek, csak annyit állítok, hogy Kornai ezt így nem mondja ki, sőt könyvének és cikkének egyes helyein ennek ellentmondani látszik.

Definiciónk gyakorlásaképpen ezek után mondjunk ki két igen egyszerű állítást.

3. állítás: A nulla súrlódás olyan értékekkel rendelkező jelzőrendszert (árakat és/vagy tervutasításokat), *valamint olyan kínálati viselkedést jelent, amelyek mellett a kínálat egyenlő a kereslettel.* A nulla súrlódás tehát maga a walrasi egyensúly állapota. Egészen pontosan fogalmazva: a walrasi egyensúly állapotának szükséges és elégséges feltétele.

A tétel egyik felét, a szükségességet, Kornai is kimondja: „A rendszer normál állapota csak akkor lehet walrasi, ha az alkalmazkodás tökéletesen súrlódásmentes" ([3] 192. l.).

4. állítás: A jelzőrendszer adott értékei mellett, *minél nagyobb a kínálati rugalmatlanság, annál inkább elmarad a kínálat a kereslettől, azaz annál intenzívebb a hiány;* ugyanolyan mértékű rugalmatlanság pedig ugyanolyan mértékű hiánnyal jár.

Ezt a tételt Kornai szintén kimondja, bár minden különösebb hangsúly nélkül, mégpedig úgy, hogy kitér a jelzőrendszer[9] szerepére is: *„Minél késlekedőbb és merevebb a kínálat hozzáigazodása a kezdeti kereslet változásaihoz, annál intenzívebb a hiány:* a vevő kénytelen többet keresni, több kényszerhelyettesítést végre-

[8] Ezeket olyan technikai tényezőknek tartom, amelyek jelentősége marginális, illetve jelentőségük csak a hiány erősödésével nő meg. A „hiány hiányt szül" jelenségkör azonban a Soós—Kornai-vitának csak mellékszálát képezi.

[9] A jelzőrendszer kifejezést Kornaitól vettem át. Az értelmezésbeli különbség az, hogy míg „A hiány"-ban a tervek, avagy a megreformált tervgazdaság „elvárásai" nem szerepelnek jelzésekként, én — Soóssal megegyező módon — a terveket, az elvárásokat is fontosnak tartom. Különbség az is, hogy én — Kornaitól eltérően — eltekintek a készletek jelző szerepétől.

hajtani és így tovább. S eközben, a fizikai kínálat és a kezdeti kereslet eltérései következtében nagyobb slack keletkezhet. S mindennek... nincs okvetlenül köze a *jelzőrendszer* gyengéihez... lennének még árjelzések híján is »mennyiségi« jelzések, amelyek eligazítanák a termelőt, illetve az eladót: milyen változások mentek végbe a keresleti oldalon. Ez azonban nem elég. Az is szükséges, hogy a kínálat hajlékonyan és kevéssé késlekedve *reagáljon* a kapott jelzésekre."[10]

Kanyarodjunk vissza most gondolatmenetünk elejére: végül is szinonimák-e a Kornai-féle súrlódás és a Soós-féle rugalmatlanság-fogalmak, vagy nem azok?

Soós többnyire csak az intézményi eredetű rugalmatlanság — hiánytól, kereslettől nem függő — összetevőit tekinti rugalmatlanságnak, Kornai viszont sokszor túlhangsúlyozza a technikai eredetű rugalmatlanságot.[11] Köznapian kifejezve Soós azokat a tényezőket hangsúlyozza, amelyek azzal függenek össze, hogy a termelő — valamilyen ellenérdekeltsége folytán — *nem akarja* teljesen kielégíteni a vevők igényeit (ti. mást akar, pontosabban, mást *is* akar, másra is motiválva van),[12] Kornai pedig azokat, amelyek azzal hozhatók kapcsolatba, hogy az eladó *nem tudja* teljesen kielégíteni a vevők igényeit. Kornainál a termelő érdekeltsége tompa, Soósnál ellenérdekeltségei is vannak.

Soós ezzel kapcsolatban annyiban konstruál Kornai elmélete helyett ál-Kornai elméletet, vagyis annyiban sarkít, amennyiben azt állítja, hogy Kornai ignorálja, alig-alig érinti az intézményi okokból származó rugalmatlanságot: „A súrlódás-fogalmat »A hiány« egyetlen helyen, egy részletkérdés tárgyalása közben, az 511. oldal lábjegyzetében hozza kifejezetten összefüggésbe a mai szocialista gazdaság intézményi adottságaival — ott is csak mennyiségi értelemben: ahhoz, hogy a súrlódást csökkentsük, intézményi adottságainkat meg kellene változtatni" ([8] 318. l.). Ez azonban így nem igaz! Kornai „A hiány" több helyén (például az előbb idézett és technikai beállítottsága miatt elmarasztalt 8. fejezetben[13] is) érinti az intézményi viszonyok javulásának súrlódást csökkentő szerepét. Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy válaszcikkében Kornai rámutat: a vállalatok árérzéketlensége komoly, és intézményi adottságokból eredő, súrlódási tényező ([4] 182 l.).

Soós és Kornai vitájának megértésében nem elég, ha mindezek belátásáig eljutunk — tehát ha rábeszéljük Soós Károly Attilát és az olvasót: nagyvonalúan tekintve a dolgot, a Soós-féle rugalmatlanság valóban szinonimája a Kornai-féle súrlódásnak. Hiába látványos, sőt bizonyos fokig igazolható érve ugyanis Kornai Jánosnak a súrlódás és a rugalmatlanság szinonima volta, a kérdés nem abban rejlik, melyik fél, milyen hosszan és milyen értelemben tárgyalja a súrlódást, illetve a rugalmatlanságot. Az igazán fontos kérdés az, hogy *milyen szerepet szánjunk a hiánymagyarázatban a rugalmatlanságnak, azon belül is az intézményi eredetű rugalmatlanságnak.* Az ugyanis, hogy mit kell tenni a hiányhelyzet megszüntetése végett, az erre a kérdésre adott választól is függ.

A kínálat és a kereslet természetéről

Kornai János cikkében — és könyvének egyes helyein — különös választ kapunk az előbbi kérdésre. Nevezetesen azt, hogy a hiánygazdaság *létezése* szempontjából mindegy, mekkora a súrlódás, a súrlódásnak nincs kitüntetett szerepe a tömeges

[10] Vö. [3] 188. l., kiemelések Kornaitól, de Kornai nem minden kiemelését vettem át.

[11] Ezt teszi például „A hiány"-nak a súrlódással összefoglaló igénnyel foglalkozó 8. fejezetében is.

[12] Soós, miután egy gondolatmenete végén kijelenti: „...feltettük azt, hogy a tervutasításos rendszer vállalata érdekelt *lehet* abban, hogy előállítson valamit *pusztán azért, mert kereslet van rá*", rögtön megkérdezi, „Helyes-e ez a feltevés?" ([7] 88. l.).

[13] Vö. [3] 197. l. 8.8. ábra: A gazdaságirányítási reform hatása a súrlódásra és a hiányra.

hiányjelenségek újratermelésében. A magam részéről nem tudom másképp értelmezni a cikkem elejére kiemelt Kornai-idézetet, és nem tudom másképp értelmezni „A hiány" 8. és 21. fejezetét sem.[14]

Ezt a „mindegy, hogy mekkora a rugalmatlanság, ha a kereslet elszalad, úgyis hiány lesz" érvelést alkalmazza a mostani cikkében nekem adott válasza is. Egy korábbi írásomban[15] ugyanis felvetettem, hogy Kornai elméletében nemcsak a keresletnél találunk elszaladási tendenciát, hanem a kínálatnál is. Miközben a kereslet „elszaladását" táplálja a halmozási tendencia és a puha költségvetési korlát, valamint az expanziós kényszer (ez utóbbi abban az értelemben, hogy keresletet támaszt a beruházási javak iránt), a kínálat „elszaladását" táplálja a mennyiségi hajsza[16] és az expanziós kényszer (abban az értelemben, hogy a beruházások megvalósulván termelni kezdenek). Felvetettem, hogy ezek után, ha a tömeges hiány jelenségét magyarázni kívánom, meg kell mondanom, miért nem érvényesül maradéktalanul, hol siklik ki a kínálati oldal „munkakörükkel azonosuló szereplőinek jószándéka"[17] a kereslet kielégítésére. Vagyis nem értem, hogy Kornai rendszerében a keresletnek és a kínálatnak ebben a nagy versenyfutásában a vállalatok összességét tekintve miért a kereslet főzi le a kínálatot. Kornai válasza a kínálat és a kereslet eltérő „természetére" épül: „...a kínálatnak van egy áthághatatlan felső fizikai korlátja: nem lehet többet eladni, mint amennyi termék fizikailag rendelkezésre áll, és nem lehet többet termelni, mint amennyihez rendelkezésre állnak a fizikai erőforrások. Ezzel szemben a keresletnek nincsen felső fizikai korlátja"; továbbá „A kínálat, akár szerencsés, akár szerencsétlen az összetétele, akár jól, akár rosszul alkalmazkodott a kereslet összetételéhez, mindenképp *véges*, mégpedig a *természet* törvényei teszik végessé. Ezzel szemben nincsen olyan természeti törvény, amely kikényszeríthetné a kereslet végességét; az akár a végtelenig is elszaladhatna" ([4] 183—184. l.).

Ha a súrlódást, illetve a rugalmatlanságot nemcsak az e szavak által kiváltott képzettársítások szintjén vesszük számításba, hanem megpróbálunk pontos tartalmat tulajdonítani nekik, és ahogyan e cikk elején tettük, definiáljuk őket, akkor — legalábbis az ott megadott definíció szellemében — az az állítás, hogy a hiánygazdaság létezése szempontjából mindegy, hogy mekkora a súrlódás, megcáfolható. Definíciónkat, valamint a 3. és a 4. állításunkat nézve leszögezhető:

5. állítás: A rugalmatlanság *teljes jelenségkörét* nézve, *nulla rugalmatlanság, nulla hiánnyal, jelentéktelen rugalmatlanság jelentéktelen hiánnyal jár — ez definíció szerint igaz, bármekkora legyen is a kereslet és a kínálat szintje.* (A rugalmatlanság definíciója ugyanis az volt, hogy a kínálat rosszul alkalmazkodik a kereslethez. Ha a rugalmatlanság nulla vagy kicsi, akkor jól alkalmazkodik.)

Ugyanígy definíció szerint igaz a következő is:

6. állítás: Jelentős hiány csak úgy állhat elő, ha valamely rugalmatlansági tényezők jelentős nagyságúak. *Az elszaladó kereslet* tehát *csak akkor jár jelentős hiánnyal, ha a gazdaságban egyúttal jelentékeny rugalmatlanság is van. A hiányjelenségek magyarázatában az elszaladó keresletnek csak akkor van kitüntetett szerepe, ha e rugalmatlanság kizárólagos oka a kereslet megnövekedése.* Ha a rugalmatlanságnak létezik egy jelentékeny része, amely független a kereslet nagyságától, akkor a tömeges hiány elszaladó kereslet nélkül is fellép, valamint elszaladó

[14] A 8., a súrlódással átfogó módon foglalkozó fejezetről már szóltunk. A 21. fejezetben, amely a szívás makromodelljét tartalmazza, Kornai feltételezi, hogy a súrlódás adott ([3] 549. l.), sőt a modell érzékeltetéséhez olyan analógiát használ, amelyben nulla a súrlódás ([3] 561. l.).

[15] Erre az írásra, amelyet Soós Károly Attila [5] tanulmányának munkahelyi vitájára készítettem, hivatkozik Kornai János [4] cikkének 183. lapján.

[16] Amellyel kapcsolatban szerintem Soós joggal mondja, hogy a Kornai által megadott összefüggésrendszerben akár minőségi is lehetne ([7] 91. l.).

[17] Vö. [3] 77—79. l.

kereslet esetén a kereslet és a rugalmatlanság egyaránt okai a hiánynak. A hiányhelyzet megszüntetéséhez ilyenkor nem elég visszafogni a keresletet, a rugalmatlanság kereslettől független összetevőit (lehetséges, hogy ezek paradox módon éppen a kereslet-visszafogási módszerek miatt lépnek fel)[18] is meg lehet szüntetni.

A rugalmatlanság kereslettől — és tegyük hozzá: hiánytól — független tényezőit a maguk tisztaságában (a ritka esettől eltekintve) csak logikai alapon közelíthetjük meg. Egy ilyen ritka esetet ír le Soós Károly Attila példája. 1966-ban Jugoszláviában az importot liberalizálták, a termelőket tehát nem gátolja inputhiány a kereslet kielégítésében, hisz a hazai piacról hiányzó inputokat gyorsan, rugalmasan importálni lehetett. A hazai kínálat mégis rugalmatlan maradt — mivel radikális intézményi reform nem történt, és így a vásárlók *mindenben* a rugalmasabb külföldi szállítókat részesítették előnyben. „A »hiánygazdaságból« így semmi egyéb nem maradt, mint *a lényege: a rugalmatlanság*" — írja Soós ([8] 319. l.).

Mivel pedig a rugalmatlanságnak Kornai rendszerében is van a kereslettől és a hiánytól független része (a vállalatok árérzéketlensége, úgy gondolom, részben ilyen) *nem érthető, miért nevezi az elszaladó keresletet kitüntetett szerepűnek.*

Mielőtt cikkem e részét befejezném, Soós Károly Attila jugoszláv példája mellett hadd idézzek fel egy ellentétes értelmű példát, az 1942—1945-ös amerikai hadigazdaságét, amely — ha jól értelmezem a Galbraith [2] cikkében leírtakat — az elszaladó kereslet ellenére sem vált nagyon rugalmatlanná. A hiányok ebben a helyzetben sem váltak bénítóvá, azaz nem indultak be a „hiány hiányt szül" bűvös körei. A túlkeresletet, Galbraith kifejezésével élve, egy *tűrési határ* alatt tudták tartani ([2] 292—294. l.). E féken tartásnak két mozzanata volt. Egyrészt nem hagyhatták, hogy a kereslet túlzottan elszaladjon, másrészt biztosítani kellett, hogy a *túlkereslettel szükségképpen belépő adminisztratív irányítási formák* (ár- és bérmaximumok megállapítása, termelési célok közvetlen kitűzése a hadiszükségletre termelő iparban, jegyrendszer egyes fogyasztási cikkekre) ne bénítsák meg a kínálatot, sőt biztosítsák azt, hogy a hadikínálat — az erőforrásokat magához vonzva — minél gyorsabb ütemben bővüljön. A kínálat kettévált: a civil igények kielégítése rugalmatlan, a közvetlen és a közvetett hadiigényeké pedig rugalmas volt.

Azt írtam: a túlkereslettel szükségképpen belépő adminisztratív irányítási formák. Igen, az amerikai hadigazdaságban ilyen irányú volt a kapcsolat. Amikor felismerték, hogy a keresletet nem képesek visszafogni, adminisztratív irányítási formákat vezettek be a szűken vett hadigazdaságon kívül is ([2] 289—290. l.). Ha úgy tetszik, a hiánygazdálkodás oka ebben az esetben végső soron tényleg az elszaladó kereslet volt.

Ki kell emelni, hogy a mai szocialista gazdaságban a szívás[19] és az adminisztratív irányítási módok között zömében ellenkező irányú a kapcsolat. Azért van szívás, mert az irányítási formák olyanok, amilyenek. E kapcsolódás számos elemére a közgazdasági irodalomban elsőként vagy az elsők között éppen Kornai János mutatott rá korábbi munkáiban és „A hiány" c. könyvében. Továbbmenve, kiemelendő, hogy *az intézményi rendszer, az intézményi okok szerepe* nálunk *kettős:* nemcsak a szívásban, hanem *a kínálat rugalmatlanságában is nagy.* Ha ez utóbbi igaz, akkor az azt igazolja, hogy *a kereslet szintjétől független rugalmatlanság is létezik, és jelentős szerepet játszik a hiány újratermelésében.* Nincs tehát kitüntetett szerepe a kereslet elszaladásának és az ezzel összefüggő rugalmatlanságnak.

Mindezek alapján nem fogadhatom el Kornai Jánosnak a kereslet és a kínálat természetére hivatkozó érvelését, amellyel néhol (cikkében a nekem adott válaszá-

[18] Lásd például [8] 306. l. és [1].

[19] A szívás szót itt és a továbbiakban (ugyanúgy, ahogy Kornai a [4] cikkben) az elszaladó kereslet szinonimájaként használom.

ban és könyvének egyes helyein) úgy láttatja gazdaságunkat, mintha az egy léggömb lenne, amely *eredetileg* nem vagy alig ereszt (kicsi a súrlódása, pontosabban csak a valamennyi rendszerre jellemző súrlódási érték van meg benne), de fújják, fújják (elszaladó kereslet), és mivel falának tágulási képessége behatárolt (a kínálatnak van felső fizikai korlátja, a kínálati potenciál véges), egyszer csak szétpukkad (nagyfokú hiány keletkezik benne).

A hiánymagyarázat és a készletek

Írásom utolsó részéhez érve töredelmesen be kell vallanom, hogy ezen a ponton döbbentem rá: mindeddig „csaltam". Nem vettem figyelembe a készletek[20] szerepét, ami pedig — lévén, hogy Kornai elméletében igen nagy szerepük van — Kornaival vitázva nem éppen megengedhető dolog. A léggömb-analógiánál maradva, Kornainál nemcsak attól fújódik vagy nem fújódik a léggömb, hogy ereszt-e (súrlódás), hanem az is lényeges, hogy a táguláshoz, a kínálat növekedéséhez van-e elég erőforráskészlet a rendszerben. Hiába rugalmas a kínálat, ha nincs készlet, amit felhasználhatna a termeléshez. A kereslet, a kínálat és a súrlódás mellett van egy negyedik tényező, a készlet, ami — sajnos — nem fér bele az iménti analógiába. Amikor Kornai János azt mondja, hogy „...a kínálatnak van egy áthághatatlan felső fizikai korlátja: nem lehet többet eladni, mint amennyi termék fizikailag rendelkezésre áll, és nem lehet többet termelni, mint amennyihez rendelkezésre állnak a fizikai erőforrások" ([4] 183—184. l.), akkor ezen — úgy gondolom — azt érti, hogy a meglévő készletek behatárolják az eladást és a termelést.

A mozgósítható készletek tényezőjét is hozzávéve az összefüggéshez, módosítanunk kell a 4. és a 6. állítást, kiemelvén két fontos új összefüggést.[21]

4. állítás:* A jelzőrendszer adott értékei mellett, *adott mozgósítható készletek* esetén, minél nagyobb a kínálati rugalmatlanság, annál inkább elmarad a kínálat a kereslettől, azaz (a jelzőrendszer igazodó és a keresletet igazító szerepétől most eltekintve)[22] annál intenzívebb a hiány; ugyanolyan mértékű rugalmatlanság pedig — *adott mozgósítható készletek* esetén — ugyanolyan mértékű hiányt jelent.

Vegyük észre, hogy ez a tétel a hiány, a slack és a súrlódás Kornai-féle hármas összefüggésének[23] egyik fele — a különbség annyi, hogy Kornai nem szól a jelzőrendszer szerepéről. (A hármas összefüggés másik fele azt mondja ki, hogy adott súrlódás mellett a mozgósítható készlet növekedése csökkenti, illetve csökkenése növeli a hiányt.)

6. állítás:* Jelentős hiány csak úgy állhat elő, ha vagy a rugalmatlansági tényezők jelentős nagyságúak, vagy *a mozgósítható készlet kicsi.*

Az elszaladó kereslet tehát csak akkor jár jelentős hiánnyal, ha a gazdaságban

[20] Kornai slack és produktív slack fogalmait készletnek és mozgósítható készletnek mondom, teljességgel azonos értelemben használva őket, mint Kornai János.

[21] Mindaz, amit állításaim hipotetikus voltáról, vázlatosságáról a 7. lábjegyzetben elmondtam, ha lehet, fokozottan érvényes a hátralévő, a készletek és a hiányhelyzet kapcsolatát is tartalmazó állításokra. Ezen a ponton, azt hiszem, először is végig kellene gondolni az idő szerepét a szóban forgó állításokban, valamint külön kellene választani az inputkészletek és az outputkészletek tényezőjét. Erre a munkára azonban eddig még nem volt módom. Arra számítok, hogy az olvasó elfogadja: cikkem vitacikk, amely lépéseket tesz meg egy bizonyos irányban, de korántsem tekinthető egy kiérlelt elmélet darabjának.

[22] Soós [9] írásában kitért erre a szerepre. Azt mondja: „...én úgy gondolom, gazdasági rendszerünk sajátos rugalmatlanságai egészen más természetűek, mint az olyan jelenségek, hogy például Chicagóban karácsony éjszaka esetleg irreálisan magas áron sem lehet elefántot vásárolni. Vegyük észre: egy valóságos piacgazdaságban a »súrlódásos« jelenségek *majdnem kizárólag áringadozásokat* idéznek elő; hiányokat csak egészen ritkán" ([9] 17. l.).

[23] Vö. [3] 8.7. alfejezettel.

egyúttal jelentékeny rugalmatlanság van, vagy a mozgósítható készletek alacsony szintűek. *Az elszaladó keresletnek csak akkor van kitüntetett szerepe a hiányjelenségek magyarázatában, ha vagy megnöveli az addig jelentéktelen rugalmatlanságot, vagy a készletek jelentős csökkenését hozza magával.*

Ha a rugalmatlanságnak van a kereslet nagyságától független jelentékeny része, akkor a tömeges hiány elszaladó kereslet nélkül is fellép, *hacsak a készletek megnövekedése nem ellensúlyozza* valamiképp ezt a rugalmatlanságot. Ilyenkor elszaladó kereslet esetén a kereslet és a rugalmatlanság egyaránt okai a hiánynak, és a hiányhelyzet megszüntetéséhez nem elég a keresletet visszafogni, a rugalmatlanság keresletttől független összetevőit is meg kell szüntetni.

A kereslet szerepének kérdése a hiánymagyarázatban tehát — az érvelésbe a készleteket is bekapcsolva — a következőképpen vethető fel: 1. Jelent-e megnövekedő mozgósítható készleteket az a tény, hogy a kereslet mérsékelt marad, vagy esetleg visszahúzódik, és ez ellensúlyozhatja-e a rugalmatlanság keresletttől független összetevőit? 2. Jelenti-e a kereslet elszaladása a mozgósítható készletek csökkenését, és ez mindenképp rontja-e a rugalmatlanságnak vagy a rugalmasságnak a rendszerre jellemző értékeit?

Kornai János erre a két kérdésre — amelyek önmagukban is kettősek: egyrészt a szívás és a mozgósítható készletek kapcsolatát, másrészt a mozgósítható készletek, a súrlódás és a hiány összefüggését tartalmazzák — „A hiány" 8. és 21. fejezetében igenlő választ ad. Én úgy gondolom, a válasz nem annyira triviális, mint ahogyan ő azt ezekben a fejezetekben, továbbá a könyv B függelékében — mikroszintű példákra támaszkodva — leírja.

Az első láncszemet, a szívás és a mozgósítható készletek makroszintű kapcsolatát nézve, e kapcsolat igencsak függ a kínálat viselkedésétől, azaz rugalmasságának vagy rugalmatlanságának mértékétől, hiszen *rugalmas kínálat esetén a készletek újratermelődnek.*

7. állítás: Ha a kínálat rugalmatlansága nulla vagy kicsi, akkor a rendszer készletei a kereslet elszaladása esetén is újratermelődnek.

Ha ez az állítás igaz, akkor például nem helytálló Kornai részéről az, hogy „A hiány" 21. fejezetében a szívás makromodelljét nulla súrlódású analógiával (tárlók rendszerében áramló folyadék) érzékelteti.

Továbbmenve, a második láncszem, a rugalmatlanság és a készletek egymást ellensúlyozó tevékenysége sem független a rugalmatlanság szintjétől.

8. állítás: Nagyfokú kínálati rugalmatlanság mellett a rendszer mozgósítható készletei még visszahúzódó kereslet esetén sem növekednek meg oly mértékben, hogy érdemben ellensúlyozni tudnák a rugalmatlanságot.

Állításaink rámutatnak arra, hogy a súrlódás, a készletek és a hiány hármas összefüggésével (amelyet Kornai a rendszer súrlódási függvényének is nevez) makroszinten óvatosan kell bánni. Makroszinten ugyanis a súrlódás és a készletek kategóriái a kínálat viselkedésén keresztül összefüggnek, nem kezelhetők tehát egymástól függetlenül.

Összefoglalva: a rendszer kínálatának viselkedésétől, a rugalmatlanság, illetve a rugalmasság jellegétől, összetételétől, mértékétől és mindezek alakulásától függ, hogy mi történik a kereslet lényeges megváltozásakor, *hogyan termelődnek — vagy nem termelődnek — újjá a készletek*, és milyenfajta rugalmatlanságokat képesek ellensúlyozni, illetve milyenfajta rugalmasságokat gyengítenek.

A kereslet szerepével kapcsolatos első kérdésre tehát a 8. állítás szellemében Soós jugoszláv példája és a mai magyar gazdaság tapasztalatai alapján véleményem szerint nemmel válaszolhatunk. A második kérdéssel kapcsolatban már nem tudok ilyen egyértelműen állást foglalni. Jó lenne például többet tudni az 1942—1945-ös amerikai hadigazdaság tapasztalatairól, mint amennyi Galbraith [2] tömör össze-

foglalójában megtalálható. Galbraith mindenesetre — mint már említettem — nem számol be bénító hiányokról, erőforráskorlátról, sőt büszke rá, hogy az erőforrásokat (mindenekelőtt a munkaerőt) sikerült a lehető legteljesebben kihasználni. Ez azt támasztja alá, hogy a kínálati rugalmasságnak a kereslet elszaladása ellenére is jelentős szerepe maradt a rendszer viselkedésében.

★

Kornai János, mint cikkem második részében utaltam rá, e folyóirat hasábjain helytelenítette, hogy sokaknak tetszik, ahogyan Soós írásai „rehabilitálják" a kínálat szerepét ([4] 183. l.). Kornai és Soós munkái nézetem szerint közelebb állnak egymáshoz, mint azt Soós Károly Attila legutóbbi írásainak némely megfogalmazásából gondolhatnánk. Írásomban — ha csak a sorok mögött is — őszintén igyekeztem ezt kifejezni. Nem állnak egymáshoz azonban oly közel, mint azt Kornai mondanivalójuk egy részét, különösen a súrlódás, illetve a rugalmatlanság kérdéseit tekintve véli. A magam részéről változatlanul úgy gondolom, volt ok arra, hogy Soós „rehabilitálja" a kínálat rugalmatlanságának szerepét, és ezzel jelentős dolgot tett.

Hivatkozások

[1] *Antal László:* A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa (A korlátozások természetrajza). Gazdaság, 1983. 2. sz.
[2] *Galbraith, J. K.:* The disequilibrium system. The American Economic Review, 1947. 3. sz.
[3] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[4] *Kornai János:* A hiány magyarázó elméletéről. (Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez). Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz.
[5] *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú makroökonómiai szabályozás. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
[6] *Soós Károly Attila:* A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös tulajdonsága — „Tőkepiac", tőketulajdonosi funkciók, költségvetési korlát. Társadalomkutatás, 1984. 2. sz.
[7] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[8] *Soós Károly Attila:* A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság" (Válasz Kornai Jánosnak). Közgazdasági Szemle, 1985. 3. sz.
[9] *Soós Károly Attila:* Institutional inelasticity and shortage under central planning—Answer to János Kornai. Kézirat. (A [8] cikk továbbfejlesztett, angol nyelvű kiadásra előkészített változata.) Budapest, 1985.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (961—970. l.)

A kereskedelem korszerűsítésének néhány kérdése

Seres Antal

A következő néhány évben két kiemelt feladata lesz a kereskedelemnek: 1. a tevékenység gazdaságosságának fokozása; 2. a fogyasztási cikkek kereslete és kínálata közötti globális és strukturális egyensúly folyamatos biztosítása. E két feladat teljesítéséhez szükség van a kereskedelmi tevékenységnek a gazdaságirányítási rendszer komplex továbbfejlesztésével összhangban lévő átfogó korszerűsítésére.

Az 1979-es gazdaságpolitikai irányváltás óta eltelt időben a kereskedelmi szféra egyes részeiben már sok előremutató intézkedés született; ezeken a területeken a reformfolyamat az eddigi lépések folytatását jelenti. Más területeken viszont új, az eddigiektől minőségileg eltérő reformelemekkel is számolni kell. Ezek közül az új, minőségi tényezők közül e cikkben hárommal foglalkozom részletesebben: a kereskedelem tevékenységcentrikus megközelítésének szükségességével, a szervezettípusokkal és a gazdasági versennyel.

Mindhárom kérdés szorosan összefügg a szervezeti rendszerrel.*

Bár a fogyasztási cikkek piacán jelentkező feladatok megoldását nem lehet egyedül a szervezeti rendszer átalakulásától remélni, a kiemelés mégis indokolt, mivel a kereskedelem szervezete számos területen elmaradt a mechanizmus többi elemének fejlődésétől. A kereskedelem a fogyasztási cikkek piacának csak egyik szereplője, s a forgalmazás szerves része az újratermelés egészének, ezért cikkemben arra törekszem, hogy erre az összefüggésre tekintettel vizsgáljam a kereskedelmet.

A lényeg: a tevékenység

A mainál hatékonyabb forgalmazás egyik feltétele annak az elvnek az érvényesítése, hogy a kereskedelem elsősorban feladatok, tevékenységek ellátása. A fő figyelmet az áruforgalmi, értékesítési tevékenységre, annak gazdaságosságára kell fordítani, és csak másodlagos kérdés, hogy adott tevékenységet az újratermelés melyik szférájában, milyen szervezeti formában látnak el. Ennek az elvnek a következetes érvényesítése lehetővé teszi, hogy a kereskedelmi funkciókat olyan vállalkozási, gazdálkodási formákban végezzék, amelyek a fogyasztói piachoz való rugalmas és hatékony alkalmazkodás szempontjából a legmegfelelőbbek.

A kereskedelem tevékenységszemléletű fejlesztésének kiindulópontja egyrészt az, hogy az újratermelés komplex, egységes folyamatot képez, annak szférái — így a termelés és a forgalmazás — között sokoldalú kölcsönhatások vannak. Egy-egy szféra kiemelése csak viszonylagos lehet, nem választható el mereven a többitől. Másrészt a fogyasztási cikkek piacának egyaránt fontos szereplői a fogyasztók, a termelők és a forgalmazók. Az újratermelési folyamat elemei közötti kölcsönhatások miatt *a kereskedelmi tevékenységnek a komplex termelési, fejlesztési és értékesítési folyamatokra kell épülnie.* Ha ez a szemlélet érvényesül,

* A tanulmány kapcsolódik a Közgazdasági Szemlében a gazdaságunk szervezeti rendszeréről meghirdetett vitához.

Seres Antal a Belkereskedelmi Kutató Intézet tudományos munkatársa.

akkor elkerülhető a kereskedelmi tevékenység elszigetelt kezelése, az öncélú ágazati fejlesztések, és jobban számíthatunk arra is, hogy az egyik szférában végbemenő változás másik szférában mutatkozó hatását folyamatosan figyelembe veszik, s a kereskedelmi tevékenység szervesen beépül a népgazdaság érdekrendszerébe.

A tevékenységszemléletű fejlesztés fontos célja, hogy a kereskedelmi tőkét elsősorban ott fektessék be, ahol hosszabb távon a legnagyobb jövedelmezőséget ígéri. A jövőben a társadalmi tőke kereskedelemben lekötött részének hasznosítása a fő feladat, nem pedig egy-egy szervezet vagy szervezetcsoport mindenáron való életben tartása és fejlesztése. Az ilyen irányú minőségi fejlődés két területen igényel változást: egyrészt a termelési és forgalmazási szféra kapcsolatában, másrészt a forgalmi szférán belül.

A fogyasztási cikkek piacán mutatkozó feszültségekben az ipari és a kereskedelmi tőke egyes területeken tapasztalható merev elhatárolódása is közrejátszik. Az elkülönültség ugyanis nehezíti a gyártók és a forgalmazók piaci alkalmazkodását, és ezzel rontja a piac lehetőségét a termelés befolyásolására. Ezért a kereskedelmi és az ipari tőke összefonódására minél szélesebb körben lehetőséget kell adni, ügyelve arra, hogy a kereskedelmi tevékenység az egyes termékek jellege és a fejlesztési folyamatok lényege szerint alakulhasson, és ehhez igazodjanak a szervezeti formák is. Ha ez megvalósul, a piaci automatizmusok alapján növekedhet az olyan vállalkozások száma, amelyek termelői és forgalmazói feladatokat egyaránt ellátnak.

A gazdasági folyamatok ágazatközi jellegének megfelelően a termelés és a kereskedelem közötti hagyományos szerződéses kapcsolatok helyett számos területen növekszik a szerepe az olyan integrációs szervezeti megoldásoknak, mint a közös beruházás, a közös vállalkozás, az együttes kockázatvállalás, a tudományos-műszaki fejlődésnek megfelelő eszköz- és tőkeáramlás. *A kereskedelmi tevékenységet is magába foglaló ágazatközi szervezetek kialakulása* két oldalról is megindulhat: egyfelől olyan termelővállalatok kifejlődésével, amelyek megfelelő tőkeerejükkel ki tudják használni a termelés méreteiből, a belső kooperációból fakadó előnyöket, integrálni tudják a termelési, fejlesztési és kereskedelmi tevékenységet, másfelől a forgalmi szférából kiinduló integrációval, a kereskedelem termelői, illetve termeltető tevékenységének fejlődésével, a kereskedelmi vállalatok által alapított vagy megvásárolt termelőszervezetekkel.

A kereskedelmi szervezet tevékenységi alapon történő kezelése nem jelenti a termelési és a forgalmazási szféra teljes szervezeti integrációját vagy egybeolvadását. Hosszabb távon is szükségesek specializált kereskedelmi szervezetek ott, ahol a szervezeti elkülönülés gazdaságilag előnyös. Ugyanakkor az áru útjának rövidítéséhez, a forgalmazás gazdaságosságának növeléséhez szükség van arra is, hogy a forgalmi szférán belül, a nagy- és a kiskereskedelem, a termelőeszköz- és a fogyasztásicikk-kereskedelem, a kül- és a belkereskedelem között oldódjon a merev tevékenységi elhatárolódás.

E tekintetben a forgalmi szféra egyik kritikus pontjává vált a nagykereskedelmi szervezet. Míg a bolti kiskereskedelemben és a vendéglátásban, ha lassan is, de kibontakozóban vannak progresszív folyamatok, *a nagykereskedelem szervezeti rendszere alapvetően ma is az ötvenes, hatvanas évek elosztásos mechanizmusa logikájának felel meg.* A jelenlegi helyzet további konzerválódása a kereskedelem fejlődésének megrekedését okozhatja, mivel a nagykereskedelem igen fontos szerepet játszik a fogyasztási cikkek piacán.

Abban, hogy a nagykereskedelmi tevékenység szervezeti fejlődése elmaradt az új, minőségi igényektől, szerepet játszik az a felfogás, amely szerint az áruk gyártása és végső felhasználókhoz történő eljuttatása elképzelhetetlen a termelési, a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi funkció elkülönülése nélkül.

Ez a felfogás lényegében összekeveri a kereskedelmi tevékenységet a szervezeti rendszerrel. Emellett az elhatárolást már a tevékenységek vizsgálatakor sem célszerű mereven kezelni, hiszen *az áruknak a termelőktől a fogyasztókig történő eljuttatásakor igazából nem három elkülönült funkcióról, hanem összefüggő tevékenységi láncolatról, folyamatról van szó*, amely a feladatok széles skáláját öleli fel (szállítás, tárolás, csomagolás, egyes áruknál az ipari választék átalakítása fogyasztói választékká stb.). Ráadásul ezek a feladatok az egyes termékek jellegétől és az áruutak sajátosságaitól függően igen változatosak lehetnek. A sokszínű feladatokhoz igazodóan a szervezeti megoldásoknak is változatosaknak kell lenniük; a hatékonysági követelmények és az egyes termékpiaci sajátosságok sokféle formát alakíthatnak ki. Elég itt utalni például a csomagküldő kereskedelemre, a diszkontértékesítésre, a közvetítő és bizományosi szervezetekre, a különféle társulási lehetőségekre. A termelő—nagykereskedelem—kiskereskedelem láncolat csak egy a lehetséges szervezeti megoldások közül, s a gyakorlatban sok más megoldás is kialakult. Ráadásul a kereskedelmi tevékenység ellátása nem mindig igényli a nagybani kereskedelmet.

A nagykereskedelem által ellátott feladatok jelentős része a jövőben is megmarad, de teljesítésük nem mindig igényel csak ezzel foglalkozó szervezeteket. Olyan feltételeket kell teremteni, hogy *a ma nagykereskedelmi szervezetekben folyó tevékenységek* — például az ipartól történő beszerzés, a szállítás, a raktározás — *ellátása ne az elosztás logikájának megfelelő uniformizált szervezeti rendszerben történjék, hanem olyan változatos formákban, amelyek az áru útja szempontjából a legkedvezőbbek.* Ebből a szempontból sokszor nem a bolti kereskedelem vagy az ipar raktárkapacitása, tőkeellátottsága a probléma, hanem az egyes kereskedelmi tevékenységek és a finanszírozásukat szolgáló tőke szervezeti „helye".

A legutóbbi évtizedekben nagymértékben kifejlődött a nagykereskedelmi vállalatok úgynevezett demigrosz tevékenysége; a nagykereskedelmi szervezetek bővítették kiskereskedelmi hálózatukat. A demigrosz tevékenység azonban jelentős részben az elosztás szervezeti rendszerének kiépítése idején, államigazgatási döntéssel létrehozott monopolszervezeteknél bontakozott ki. Ez azért baj, mert a monopolhelyzetű demigrosz szervezeteknek lehetőségük van saját boltjaik indokolatlan előnyben részesítésére (a kiskereskedelmi szervezetek üzleteinek rovására), és elzárhatják a kiskereskedelmet a közvetlen termelői kapcsolatoktól. A kiskereskedelmi szervezetek — választási lehetőség híján — gyakran kénytelenek saját piaci versenytársaiktól árut vásárolni.

A jelenlegi helyzet megváltoztatásához *szükség van a kiskereskedelem integráló szerepének erősítésére*, tehát arra, hogy ahol lehetséges, a kiskereskedelem integrálja magába a nagykereskedelmi tevékenységet. Intézményesen meg kell szüntetni azt a képtelen helyzetet, amelyben a nagykereskedelem gazdasági erőfölényével visszaélve elzárhatja a kiskereskedelmet a termelőktől, gátolhatja a kiskereskedelem és a termelők közvetlen árukapcsolatának kibontakozását. Ugyanakkor növelni kell a termelők érdekeltségét a kiskereskedelem közvetlen kiszolgálásában.

A legfontosabb azonban olyan versenyfeltételek kialakítása a nagykereskedelmi tevékenység területén, amelynek hatására a nagykereskedelmi szervezet differenciáltabbá válik. Az állami jellegű elosztó funkció és a monopolhelyzet megszűnésével a nagykereskedelmi szervezetek egy része az ipartól közvetlenül beszerző kiskereskedelmi szervezetté alakulhat. Szükség van a kisboltok és a közületek kiszolgálására szakosodott nagykereskedelmi szervezetekre is. Növekszik a jelentőségük a csak meghatározott funkciókat ellátó közvetítői és bizományosi szervezeteknek és a különféle kisvállalkozási formáknak.

A kereskedelem tevékenységszemléletű fejlődésének fontos feltétele, hogy *megváltozzon a közgazdasági környezet által közvetített vállalati érdekeltség.* A je-

lenlegi szabályozás tárgya inkább a szervezet, semmint a tevékenység, s ez nem ösztönöz kellően a hatékonysági igényeknek megfelelő szervezeti önfejlődésre. A termelők és a forgalmazók érdekeltsége szervezeti formájuk mindenáron való fenntartásához kötődik, olyan esetekben is, amikor egyes tevékenységek más szervezeti formában hatékonyabban lennének elláthatók. A közgazdasági környezet lehetővé teszi, hogy a termelők és a forgalmazók akkor is fennmaradjanak, ha az piaci szempontból tulajdonképpen szükségtelen.

Kritikus pont a fogyasztásicikk-termelés és -forgalmazás *ár- és árrésmechanizmusa.* A termelői árképzés és a központi irányhaszonkulcsok rendszere a termelők és a forgalmazók piactól való védelmének, szervezeti formájuk fennmaradásának legfontosabb garanciája. Valódi piaci ármechanizmus hiányában fel sem merül, hogy milyen lenne a racionális szervezet, hiszen mind a termelők, mind a forgalmazók ragaszkodnak az őket „megillető" haszonkulcsokhoz. Az árrendszer sajátosságai folytán a termelők gyakorlatilag minden termékük árában nyereséget érhetnek el, a központi irányhaszonkulcsok pedig a forgalmi szférában tesznek lehetővé teljesítményekkel nem megalapozott, felhígult nyereséget.

Csak a piacból kiinduló ár- és árrésmechanizmus, valamint a termelés és a forgalmazás egységes, komplex, folyamat szemléletű rendje képes kielégítően értékelni a piac részvevőinek teljesítményét, és arra ösztönözni a gazdálkodókat, hogy a forgalmazás során keressék a leghatékonyabb áruutakat. *Piaci árképzés esetén a kereskedelmi árrés nem kiindulópont, hanem a piaci viszonyok és a termelési tényezők racionális egybevetésének alapján kialakult eredmény.* A piaci ármechanizmus mellett olyan tőkeáramlási feltételek kialakítására is szükség van, amelyek egyfelől kényszert, másfelől érdekeltséget teremtenek ahhoz, hogy a tőke a hatékonysági követelményeknek és a piaci sajátosságoknak megfelelően áramoljon a termelési és a forgalmi szféra között.

Szervezettípusok a bolti kiskereskedelemben és a vendéglátásban

A felszabadulást közvetlenül követő időben rendkívül kicsi volt a fiókhálózatok aránya a bolti kiskereskedelemben és a vendéglátásban; túlsúlyban volt az önálló kiskereskedés, a bolti szintű önálló vállalkozás. Az ötvenes évek elején azonban egy-két év alatt 70 ezer önálló kiskereskedő működését szüntették meg; 1953-ra mindössze kétezren maradtak. A kisajátított üzleteket részben állami, részben szövetkezeti fiókhálózatokba vonták össze. Ezt követően jelentősen nőtt a nagyobb alapterületű, koncentráltabb üzletek száma, de a gazdaságirányítási rendszer logikájának megfelelően ezek a boltok is uniformizált szervezeti keretek közé kerültek.

Az elmúlt évtizedek kereskedelmi gyakorlata *a fiókhálózatos vállalatok „bűvöletében" élt.* Addig, amíg a hiány nagymértékű volt, amíg nem volt elég tej, kenyér és más alapvető élelmiszer, és főként amíg a hatékonyság másodlagos szerepet játszott, a hálózatos forma kizárólagosságából következő konfliktusok — bár kezdettől fogva léteztek — háttérbe szorultak. A hatékonysági követelmények fokozódásával azonban előtérbe került az az ellentmondás, hogy a boltok és a vendéglátóhelyek többsége „kilóg" a hálózatos szervezetekből. Magyarországon ma a boltok háromnegyed része kis üzlet, amelyekben legföljebb 10—15-en dolgoznak. A kereskedelmi tevékenység jelentős része tehát kisüzemi jellegű, területileg szétszórt egységekben folyik. Ez olyan adottság, amellyel a koncentrációs és centralizációs folyamat ellenére, a nagyobb alapterületű egységek számának növekedése mellett is még sokáig számolni kell. A kisebb üzletek a kis forgalom és eredmény miatt nem bírják el a hálózatos szervezeti formával összefüggő szer-

vezeti és adóterheket, ezért a gazdaságossági követelmények fokozódásával ezeket a boltokat a hálózatos formában a sorvadás veszélye fenyegeti.

Az új üzemeltetési formák (a szerződéses és a bérleti rendszer), valamint a magánkereskedelem működésének tapasztalatai rést ütöttek azon az elven, hogy a kereskedelemben az élet- és fejlődőképesség egyedüli záloga a fiókhálózatos forma. Sőt a tapasztalatok éppen arra utalnak, hogy az üzletek jelentős részénél a veszteségnek, illetve az alacsony hatékonyságnak alapvető oka a fiókhálózatos formával összefüggő, a kisebb egységek részére elviselhetetlen költség- és adóteher.

Az új üzemelésű egységek és a magánkereskedelem működési eredményei azt is bizonyítják, hogy a kereskedelemben tarthatatlan az egységes szervezetkép. *A fogyasztási cikkek piacán szervezeti vonatkozásban nincsenek egységes megoldások, egymástól eltérő formájú szervezetek egyaránt eredményesek lehetnek.* Az életképességnek és a hatékonyságnak nem a szervezeti nagyság a meghatározó tényezője. A hatékonyság és a kereskedelmi szervezet között nincs egyértelmű összefüggés, így a struktúra tekintetében sincsenek minden szervezetre érvényes elvek (például, hogy valamennyi boltnak és vendéglátóhelynek fiókhálózatos formában kellene működnie).

A kereskedelmi egységek hatékonysága nagymértékben függ attól, hogy szervezetük mennyiben tud megfelelni a piaci környezet támasztotta követelménynek; *a piac a kereskedelemben is alapvető szervezetalakító tényező.* A nagy kapacitású boltok mellett az ország számos területén szükség van megfelelő számú kisebb üzletre is. Ezek életképességének elengedhetetlen feltétele a költségek leszorítása, nem utolsósorban a hálózatos formával összefüggő többletráfordítások megtakarítása.

A kereskedelmi tevékenység gazdaságosságának növelése tehát azon is múlik, hogy mennyiben tudunk a hálózatos forma helyébe árnyaltabb szervezetet állítani, amelyben a hálózatos felépítés csak az egyik — bár egyes területeken továbbra is jelentős — szervezettípus, és mellette sok más szervezeti forma is kialakul.

Mindez felveti a kereskedelemben a *szervezettipizálás* igényét. Egy ilyen osztályozásra, differenciáltabb szervezetkép kialakítására teszek kísérletet a következőkben.

Javaslat a kereskedelmi szervezet átalakítására

A kereskedelem szervezetét két részre kell tagolni: alaptípusokra és kiegészítő szervezettípusokra. *Az alapstruktúrába* sorolhatók a fiókhálózatos szervezetek; a fiókhálózatos szervezetekbe integrált bolti vállalkozások; az önálló kiskereskedők, bolti szintű vállalkozások; a szövetkezetek.

Kiegészítő szervezettípusok: a bolti társulások és a fiókhálózatos vállalatok társulásai.

Az alaptípusok és a kiegészítő típusok közötti megkülönböztető ismérv az, hogy a kiegészítő szervezeti formák az alaptípusokból fejlődtek ki.

Az alapstruktúrán belüli osztályozás (fiókhálózatos szervezet, önálló kiskereskedő, szövetkezet) lényegében megegyezik a fejlett piacgazdaságok kiskereskedelmének szervezeti összetevőivel. A hazai alapstruktúrának azonban van két sajátossága. Az első az, hogy az alapstruktúrán belül *van egy speciális szervezettípus:* a fiókhálózatos formába integrált bolti vállalkozás, amelynek vezetője jórészt a fiókhálózatos vállalat eszközeivel, a vállalat nevében gazdálkodik, de saját kockázatára vállalkozik. E szervezettípus megkülönböztetését elsősorban nem elméleti, hanem gyakorlati megfontolások indokolják, mivel a tulajdonviszonyokból és a tőkehiányból eredően várhatóan hosszabb távon is fennmarad.

A másik sajátosság az *áfészek* szervezeti rendszere. A fejlett piacgazdaságokban a szövetkezetek a piacnak csak egy szűkebb szegmensén működnek, korláto-

zott nyereségérdekeltség alapján. Jelentős a szociálpolitikai töltetük, elsődleges céljuk nem a nyereség növelése, hanem a tagság ellátása. Nálunk viszont az áfészek a kiskereskedelmi folyamatok csaknem 40 százalékát — a gépkocsi- és a gyógyszerforgalmat leszámítva pedig ennél is nagyobb részét — bonyolítják le, azaz lényegében a piaci versenyszféra részének tekinthetők. Az áfészek szervezete az elmúlt évtizedekben egyre inkább hasonlóvá vált az állami kereskedelmi vállalatokéhoz. Olyan nyereségérdekelt fiókhálózatos vállalatoknak tekinthetők, amelyekhez a lakosság egy része kisrészvényesként kapcsolódik. A hatékonysági követelmények növekedése felszínre hozta az áfészek szervezeti rendszerének ellentmondásait is. Ebben ugyanis három szervezettípus különül el, s e többféleség egyre inkább konfliktusba került az egységes szervezettel. Az egyik forma a gazdasági alapokon működő, több profilú fiókhálózatos szervezet. A másik az önálló kiskereskedésként, bolti vállalkozásként hatékonyabban működtethető szervezet. Ide sorolható az áfészek kisebb bolti egységeinek jelentős része. A harmadik pedig olyan fogyasztói szövetkezés, amely elsődlegesen nem a nyereség növelését tekinti céljának, hanem a tagság igényeinek kielégítését. Ez a három forma egyre kevésbé fér meg egyetlen szervezetben. Mivel az áfészek — gazdasági súlyukból eredően — a jövőben is a versenyszféra részének tekinthetők, szükség van arra, hogy világosabban elváljon egymástól a fogyasztói orientációjú szövetkezés és a versenyszféra szervezete. A jelenlegi szervezeti megoldás ugyanis akadályozza a piaci viszonyok érvényre jutását a fogyasztói piac egy jelentős részén. Az áfészek versenyszférába tartozó szervezete várhatóan két irányban fejlődik tovább: az egyik része továbbra is fiókhálózatos vállalatként, a másik része önálló kiskereskedésként fog működni.

A vázolt alapstruktúra szerint vizsgálva a bolti kiskereskedelem és a vendéglátás szervezeti rendszerét, megállapítható, hogy az utóbbi években megindult az egységes szervezet felbomlása, de a struktúrát továbbra is a területi elv alapján működő állami és szövetkezeti fiókhálózatos forma túlsúlya jellemzi.

A mi fogyasztásicikk-piacunkon a mostaninál kevesebb fiókhálózatos nagyvállalatra van szükség, elsősorban a jelentős fejlesztést igénylő, tőkeigényes területeken. A fiókhálózatos vállalatokhoz sorolhatók az áruházi, szupermarketláncok is. Ezek azonban felépítésükben jelentősen eltérnek a tipikus fiókhálózatos vállalatoktól. A láncközpont vállalkozói feladatokat lát el, és nem központosít minden funkciót. Ez a szervezeti forma nálunk teljesen hiányzik, hiszen a legtöbb áruházi szervezet központja nem tölt be vállalkozói funkciót.

A kereskedelemben a jövőben a szervezeti centralizáció helyett minden bizonnyal előtérbe kerülnek az alapstruktúra résztvevői által önkéntesen létrehozott kiegészítő struktúrák, a társulások, amelyek a tőkeáramoltatás egyik rugalmas és hatékony formáját is jelentik. A társulásban részt vevők megtartják önállóságukat, és csak meghatározott feladatokat integrálnak közös szervezetbe. A társulási forma szervezeti centralizáció nélkül is lehetővé teszi az anyagi erők meghatározott feladatok ellátására történő koncentrálását.

A fiókhálózatos vállalatok és a bolti vállalkozások egyaránt társulásokat hozhatnak létre. A fiókhálózatos vállalatok körében — a termelés és a kereskedelem merev elhatárolódásának oldódásával — várhatóan elterjednek a marketing szemléletű, innovatív szervezetek, a termelést, a fejlesztést és az értékesítést átfogó integrációk.

A bolti vállalkozások által létrehozott önkéntes társulások nálunk teljesen hiányoznak, pedig a fejlett piacgazdaságokban ez a szervezettípus jelentős szerepet tölt be a kisebb boltok piaci pozíciójának erősítésében, anélkül, hogy jogi önállóságukat fel kellene adniuk. Nálunk a kisebb boltok és vendéglátóhelyek a fiókhálózatos szervezetekben kétszeresen is hátrányba kerültek, egyrészt azért, mert a központ akadályozta gazdálkodásukat, másrészt mert a fiókhálózat központja nem képes kielégítően ellátni a nagykereskedelmi funkciókat.

A differenciáltabb és egyúttal hatékonyabb szervezeti rendszer kialakulásának a kereskedelemben két alapvető feltétele van. Az egyik a ma meglehetősen sematikusan működő fiókhálózatos vállalatközpontok feladatainak újragondolása és szervezetük differenciálódása. A vállalati központok mai uniformizáltsága a gazdaságirányítási rendszer logikájával függ össze, azzal, hogy a felső irányítószervek a magánkereskedelem kivételével csak a vállalatközpontot ismerik el partnernek. A tervezés, a szabályozás, az adórendszer, az adatszolgáltatás, a számviteli rendszer mind a fiókhálózati központra épít. Ilyen gazdaságirányítási, közgazdasági környezet esetén fel sem merül, hogy milyen legyen a racionális piaci szervezet, vagy hogy kell-e egyáltalán központi szervezet, hiszen a gazdaságirányítás által meghatározott feladatokat a központnak kell teljesítenie.

Az szükséges tehát, hogy a gazdaságirányítás *tegye lehetővé* egy racionálisabb szervezeti rendszer kialakulását a kereskedelemben. Megfelelő gazdaságirányítási feltételek esetén számítani lehet a fiókhálózatos forma visszaszorulására. A piaci hatékonysági igények hatására a fiókhálózatok egy része megszűnik, más részük vállalkozóközponttá vagy bolti társulássá alakul.

A szervezeti rendszer ésszerű differenciálódásának másik fontos feltétele, hogy az adórendszer vegye figyelembe a kereskedelmi struktúra sajátosságait. Ezen nem preferenciákat értek, hanem a vázolt alap- és kiegészítő struktúrához igazodó adórendszert. Különösen szembeötlők az ellentmondások, ha egy magánkereskedő üzletét összehasonlítjuk egy hasonló profilú és nagyságú, de fiókhálózatos formában működő bolttal. Míg a magánkereskedő a működés sajátosságaihoz igazodó rendszerben adózik, addig a fiókhálózatos formában működő társa fizet nyereségadót, béradót, vagyonadót, felhalmozási adót, kereseti adót. Pontosabban csak fizetne, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy ilyen adóterheket a kisebb egységek egyszerűen nem bírnak el. Az áfészek boltjainak az eddig felsorolt adókon kívül még a „szövetkezeti sajátosságoknak" megfelelő burkolt adókat is fizetniük kell(ene), így például KTA- és KFA-hozzájárulást, a szövetségek fenntartásának rájuk eső részét stb.

Fontos tehát, hogy az adórendszer igazodjon a kisebb boltok sajátosságaihoz. Ehhez mindenekelőtt az szükséges, hogy *az önálló kiskereskedésként hatékonyabban működtethető boltok közvetlenül adózzanak*. Különösen fontos ez a fiókhálózatos formába integrált bolti vállalkozások esetében, mivel egyes vállalatközpontok kezdenek hasonlóvá válni az adóhivatalokhoz. A bolti vállalkozások közvetlen adózása esetén a bolt és a fiókhálózatos vállalat kapcsolata lényegében bérlő és bérbeadó közötti viszonnyá alakul, az ezen túlmenő gazdasági kapcsolatot a bolti vállalkozó igénye szabja meg.

A verseny erősítése

A fogyasztási cikkek piacán — a kereslet érzékenyebbé, differenciáltabbá válásából adódóan — az egyik fő feladat az árukínálat minőségi tényezőinek (választék, szállítási határidők, a kiszolgálás kulturáltsága, áruminőség stb.) javítása. A fogyasztói piac hatékony működtetésében a termelők és forgalmazók gazdasági versenye semmi mással nem pótolható szerepet tölt be, nélküle a piac szereplőit semmi sem készteti igazán arra, hogy a fogyasztók megnyerésére és a hatékonyság javítására törekedve teljesítményük maximumát adják.

A verseny erősödése szerepet játszhat abban, hogy az eladók piaca a vevők piacává változzon. Hatására erősödik a fogyasztó pozíciója azáltal, hogy a termelők és a forgalmazók a vásárlók jobb kiszolgálásáért versenyeznek. A verseny nyomán folyamatosabbá, kiegyensúlyozottabbá válik az árukínálat. A verseny

a gazdálkodók piaci alkalmazkodásának nélkülözhetetlen feltétele, emellett kedvezően hat a hatékonyságra is.

A versenynek persze lehetnek hátrányai is, például ha a verseny miatt a készletek egy része eladhatatlanná válik, vagy az optimálisnál nagyobb készleteket kell tartani. Ezért a fogyasztási cikkek piacán olyan ésszerű verseny kívánatos, amelyben a verseny költségei megtérülnek a kereskedelmi tevékenység hatékonyságának növekedésében.

A kereskedelmi tevékenység, illetve az azt végző szervezetek döntő többsége a versenyszféra részének tekinthető. A ruházati termékek és a vegyes iparcikkek kereskedelmét, a vendéglátást és az idegenforgalmat — néhány cikkcsoporttól, illetve tevékenységtől eltekintve (ilyenek például a gyermekruházati cikkek egy része, az iskolaszerek, a munkahelyi vendéglátás, a szociálpolitikai orientációjú szövetkezés) — teljes egészében be lehet sorolni a versenyszférába. Ugyancsak ide sorolható az élelmiszer-kereskedelem, itt azonban az árkorlátok miatt a piaci verseny csak bizonyos határok között bontakozhat ki.

A versenyszféra elválasztása a nem versenyszférától alapvető jelentőségű, mert a piac zökkenőmentes működéséhez az is szükséges, hogy a kereskedelmi struktúrában (is) megszűnjön a piaci tevékenység és a szociálpolitikai feladatok keveredése. Ennek kétféle megoldása lehetséges. Az első az, hogy mindenütt, ahol arra lehetőség van (például munkahelyi vendéglátás, szociálpolitikai orientációjú szövetkezés stb.), leválasztjuk a szociálpolitikai feladatokat a versenyszféra szervezeteiről. A másik lehetőség az, hogy az állam szerződést köt a fogyasztásicikk-piac termelő és forgalmazó versenyszervezeteivel, amelyben rögzítik, hogy milyen szociálpolitikai funkciót kell ellátniuk a piac részvevőinek, egyidejűleg tisztázva a szociálpolitikai funkció ellátásának finanszírozási kérdéseit. A szerződés alapján a gazdálkodók egy része kötelezettséget vállal egyes szociálpolitikai feladatok ellátására, az állam pedig ellenőrzi annak betartását. A szerződés a gazdálkodók tevékenységének meghatározott területére vonatkozna, egyébként a piac törvényszerűségei érvényesülnének, és az állam gondoskodna a versenyszférában a piac zökkenőmentes működésének biztosításáról.

A fogyasztási cikkek piacán a hangsúly a termékek közötti verseny, az importtal való verseny, a piacon tevékenykedő szervezetek, szektorok, boltok közötti verseny, az árverseny, a minőség, a választék, a kulturált kiszolgálás stb. vonatkozásában folyó verseny, a jobb, korszerűbb termékeket eredményező verseny fokozására helyeződik.

A verseny erőfeszítéséhez az szükséges, hogy a piac szereplői a kereslethez való rugalmas alkalmazkodásra és költségérzékeny működésre kényszerüljenek. Ennek egyik feltétele, hogy piacorientáltabb szervezeti rendszer alakuljon ki, részben a piacon tevékenykedő termelő és forgalmazó szervezetek számának gyarapításával, részben a meglevő struktúra átalakulásával. Meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, hogy az irányítószervek a felmerülő új feladatokat csak a meglevő szervezeteken belül, azok nagyságának állandó növelésével és tevékenységi körük bővítésével kívánják megoldani. Törekedni kell új vállalkozási formák elterjesztésére, jobban ki kell használni a kisvállalkozásokban rejlő lehetőségeket. A szervezeti rendszert mind a termelésben, mind a forgalmazásban ki kell egészíteni a kisvállalkozások sokaságával.

A fogyasztási cikkek piacán a verseny élénkítése céljából szükség van a monopolhelyzetek állandó, folyamatos figyelésére és elemzésére. Az iparban az elmúlt évtizedekben végbement centralizációs folyamat rendkívül hátrányos helyzetbe hozta a vásárlókat. A kereskedelmi szervezetek szállítóinak többsége — mennyiségi és választéki hiányok által is táplált — erőfölénybe került. Egyebek között ennek ellensúlyozására indult meg a kereskedelem szervezeti centralizációja, követve az

iparban bekövetkezett szervezeti változásokat. Ennek a „megideologizált", de gazdaságilag kellően alá nem támasztott folyamatnak a következményeképpen ma a fogyasztási cikkek termelésében és forgalmazásában sok monopolszervezet tevékenykedik.

Az iparvállalatok monopolhelyzete egyrészt abból adódik, hogy számos terméket és termékcsoportot egyetlen gyártó vagy kevés számú termelő állít elő, másrészt abból, hogy az ipart még potenciálisan sem fenyegeti az importverseny.

A kereskedelmi monopóliumok nem a piaci viszonyok hatására termelődtek ki, hanem államigazgatási döntéssel hozták létre őket, részben az ipari monopóliumokhoz való igazodás, részben a készletek kézben tartása, elosztása céljából.

A tapasztalatok azt mutatják: nem célravezető az ipari monopóliummal kereskedelmi monopóliumot szembeállítani, mert ez a verseny szinte teljes kikapcsolásához vezet. Ezért a jövőben határozottan arra kell törekedni, hogy a fogyasztási cikkek termelésében és forgalmazásában egyaránt kiküszöböljük a monopolhelyzeteket. Ezek megszüntetésére központi kezdeményezésű szervezeti intézkedésekkel és az árszabályozás jellegű korlátozások eszközével is élni kell. Az árellenőrzés döntő feladatává kell tenni a monopolhelyzettel való visszaélés felderítését.

A termelés és a forgalmazás azon területein, ahol a monopolszervezetek fenntartása népgazdasági érdekből szükséges, fokozott gazdasági ellenőrzést kell gyakorolni. A monopolhelyzetek oldódását segítheti a profilgazda rendszer tényleges lebontása, a termelési és forgalmazási szervezetek ágazati besorolásának megszüntetése.

A verseny fokozásának alkalmas eszköze a kereskedelem szektorok, szakmák, szervezetek szerinti tagolódásának erősítése. E tekintetben jelentős tartalékok vannak egyrészt a magánkereskedelem, másrészt a termelők kereskedelmi tevékenységének élénkítésében. A nagykereskedelmi tevékenységet nem célszerű tulajdonformától függővé tenni, mert az áfészek, állami gazdaságok és termelőszövetkezetek nagykereskedelmi tevékenysége jelentősen élénkítheti a versenyt e területen.

A fogyasztási cikkek piacán továbbra is szükség van a területi szervezési elv érvényesítésére, de megváltozott tartalommal, illetve a tartalmi követelmények újrafogalmazásával. Az „egy területen, azonos cikkekben egy vállalat" elv helyett az „egy területen, azonos cikkben is profilban, funkcióban, szektorok, szakmák tekintetében is több vállalat, gyártó, üzlet, fiók, szállító" szervezési elv felel meg a versenykövetelményeknek. A piac szereplőinek a működését nem célszerű államilag meghatározott területhez kötni, a területi szervezési elvnek a piaci automatizmusok talaján kell megvalósulnia.

A verseny csak akkor fejthet ki kedvező hatást, ha a piaci szereplők egymás terhére tudják javítani pozíciójukat. Ellenkező esetben hiába van akár több szervezet is a piacon, ezek mind elkényelmesednek, mert nincs elegendő késztetés a jobb munkára. Megfigyelhető például, hogy a regionális piacokon az állami és a szövetkezeti kereskedelem egymáshoz hasonló ütemben növeli a forgalmát, nincs közöttük érdemleges verseny. Vagyis két — az egyes regionális piacokon szinte kizárólagos szerepet betöltő — szervezet vagy szervezetcsoport puszta léte még nem elegendő a tényleges verseny hatékony kibontakoztatásához, hiszen lehetőségük van a piac felosztására.

Ilyen piacfelosztást idézett elő például a pékáruk, a tej és a tejtermékek, valamint a hús és a húskészítmények termelésében az „egy megye — egy vállalat" szervezési elv megvalósulása. A gyakorlatban mindhárom árucsoport termelésében trösztrendszer alakult ki, amelyben az országos trösztök mellett megyei kiströsztök működnek — kivéve a sütőipart, ahol nincs országos tröszt —, teljesen kikapcsolva a termelőüzemek közötti versenyt.

A verseny erősödése persze magával hozza a piaci szervezetek jövedelmi viszonyainak differenciálódását; a gazdálkodók helyzetében számottevő különbségek alakulására lehet számítani. A versenyben élenjárók jelentős húzóerőt gyakorolnak a többi vállalatra, ezáltal az egész szervezeti rendszer hatékonysága fokozódik. Ugyanakkor arra is számítani lehet, hogy a versenynek vesztesei is lesznek, a gazdálkodók egy részének működése elbizonytalanodik, sőt lehetetlenné válik. Ilyen helyzetekben a jövőben az irányítószerveknek le kell szokniuk a lemaradók mindenáron való megsegítéséről.

A verseny zökkenőmentes funkcionálásához egyrészt az szükséges, hogy a szabályozórendszer elemei a fogyasztási cikkek piacán is jobban összhangba kerüljenek a verseny követelményével, azaz a piaci szervezetek élet- és fejlődőképessége a piaci értékítélettől, a versenyhelyzetben létrejött nyereségtől függjön, vagyis a szabályozórendszer ne rendezze át a verseny alapján kialakuló jövedelmi viszonyokat. Másrészt szükség van a preferenciák odaítélésének változtatására is. Preferenciát a jövőben csak az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb körülmények között végzett, de társadalompolitikai szempontból szükséges kereskedelmi tevékenység támogatására indokolt adni. Ide sorolhatók az élelmiszer-kereskedelem egyes területei, de nem tartozik ide a ruházati termékek és a vegyes iparcikkek kereskedelme, az idegenforgalom és a kereskedelmi vendéglátás. De még az indokolt preferenciát is oly módon célszerű adni, hogy ne torzítsa a piaci viszonyok hatását, a versenyt. Például a szállítási útvonalaktól távol eső aprófalvakban vagy a városok perifériáján végzett kereskedelmi tevékenységhez az indokolt preferenciát — adókedvezmény vagy adóelengedés formájában — nem a fiókhálózatos vállalati, áfészközpontnak kell nyújtani, hanem közvetlenül az üzletek vezetésére vállalkozóknak.

A társadalompolitikai szempontból indokolt támogatás kivételével nem célszerű sem bérpreferenciákkal, sem egyéb burkolt eszközökkel — például a központi irányhaszonkulcsokon keresztül — a gyenge és lemaradó piaci szervezeteket támogatni. Ha a fogyasztási cikkek piacán valamelyik termelő vagy forgalmazó a versenyben gazdaságos működésre alkalmatlanná válik, és ezen egy újabb vezetőgárda sem tud segíteni, akkor nem szabad tovább életben tartani: szanálni kell vagy fel kell számolni. A fogyasztási cikkek piacán a termelők és a forgalmazók szervezeti fluktuációja a piachoz való igazodás és az innováció motorja lehet.

Irodalom

Engel Gábor: A fogyasztási cikk kereskedelem szervezeti fejlődésének irányai. Kereskedelmi Szemle, 1984. 12. sz.

Karsai Gábor: A fogyasztási cikkek belföldi piaca szervezeti rendszerének korszerűsítése. Gazdaság, 1982. 2. sz.

Lukács Ottó: Jó vagy rossz a demigrosz? Figyelő, 1983. szeptember 8.

Novák Gusztávné: A kereskedelmi tevékenység kívánatos fejlesztési irányai és feltételei. Kereskedelmi Szemle, 1983. 10. sz.

Néhány európai szocialista és tőkésország, valamint Magyarország kiskereskedelmének összehasonlítása. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1984. augusztus.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (971—978. l.)

A gazdaságirányítás fejlesztését szolgáló kísérletek a Szovjetunióban

Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének sűrűjében érthetően követjük különös figyelemmel a Szovjetunióban folytatott gazdasági kísérleteket, a róluk szóló beszámolókat. A kísérletezés nem új dolog a Szovjetunió gazdasági életében; gyakran alkalmazzák egy-egy új módszer bevezetése előtt, hogy mielőtt a hatalmas ország gazdasági gépezetét egy bizonyos változtatással megmozgatnák, már számot tudjanak adni néhány gyakorlati tapasztalatról.

Írásom célja a Szovjetunió iparában jelenleg folyó kísérletek ismertetése, tartalmuk megvilágítása. A kísérletek tapasztalatairól folyamatosan jelennek meg cikkek a szovjet sajtóban, de ezek eredményeinek végső összegzését az SZKP 1986 februárjában megtartandó XXVII. kongresszusa fogja elvégezni.

A most folyó kísérletek előzményei

A gazdaságirányítás fejlesztését a Szovjetunióban nem egyszeri intézkedésnek tekintik, hanem folyamatosan keresik az irányítási, tervezési és ösztönzési módszerek javításának módozatait. Az elmúlt két évtizedben a mechanizmus korszerűsítéséről három olyan fontos határozatkomplexum született, amelyeknek ismerete nélkülözhetetlen a másfél éve megkezdett gazdasági kísérletek lényegének megértéséhez.

1965-ben, hosszú közgazdasági viták után, nagy jelentőségű reformhatározatokat hoztak, amelyeknek az iránya hasonló volt az európai szocialista országok egy részében kikristályosodó reformelgondolásokhoz. A határozatok célja a vállalatok önállóságának növelése, az áru- és pénzviszonyok kibontakoztatása volt. Radikálisan csökkentették a vállalatoknak kötelezően előírt tervmutatók számát, a megmaradók között növelték az értékmutatók, köztük a nyereség szerepét. A központi anyagkiutalási rendszert fokozatosan a vállalatok közötti szállítási szerződések rendszerére akarták változtatni. A vállalatok nyereségükből különféle alapokat képezhettek, amelyeket a dolgozóik anyagi ösztönzésére, szociális helyzetének javítására és bizonyos, az egyszerű újratermelés fenntartásához szükséges fejlesztésekre fordíthattak.

A változások elindítottak néhány kedvező folyamatot a gazdasági életben, de a hetvenes évek elejére ez a fellendülés megtorpant, csökkent a növekedés üteme. Ezt néhányan a reformhatározatok nem elég következetes végrehajtásával, mások viszont a reform túl radikális voltával magyarázták. Az intézkedésekben ez utóbbi vélemény tükröződött, mivel fokozódott az adminisztratív eszközök felhasználása, újra növelni kezdték a tervmutatók számát.

1973-ban határozat született arról, hogy megszüntetik az irányítás többlépcsős rendszerét, s termelési és ipari egyesüléseket alakítanak. Az egyesülésekbe tartozó vállalatok elvesztették jogi személy mivoltukat és ezzel röviddel azelőtt megszerzett önállóságuk nagy részét. Jogaikat az egyesülés kapta meg, amely mint a vállalatok felettes irányítószerve funkcionál. Az egyesülésnek joga van a termelő egységek álló- és forgóeszközeinek központosítására és a tervteljesítés igényeinek megfelelő újrafelosztására.

A hetvenes évek második felében mindinkább lassult a gazdasági növekedés üteme, a tervek sorozatosan nem teljesültek.

Az okok keresése közben a figyelem ismét a gazdaságirányítás rendszere felé fordult. Az SZKP KB és a minisztertanács 1979-ben határozatot hozott a „Tervezés javításáról és a gazdasági mechanizmusnak a termelés hatékonyságára és a munka minőségére gyakorolt hatása erősítéséről".

E határozat annak a felismerésnek az eredményeképpen született meg, hogy a hatékonyság és minőség emelésének 1971-ben, a XXIV. kongresszuson meghirdetett programja nem valósítható meg a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése nélkül. A határozat által vázolt mechanizmust a fejlett szocializmus mechanizmusának nevezték el, és nagyon sokat vártak bevezetésétől.

A határozat részletesen foglalkozott a tervezőmunka színvonalának emelésével. Egyrészt előírta, hogy növelni kell a Goszplán és a minisztériumok felelősségét a tervek kiegyensúlyozottságáért. Másrészt rendelkezett arról, hogy növelni kell az ötéves tervnek mint a tervek alapvető fajtájának szerepét. Az ötéves terv keretében évekre lebontva ki kell dolgozni az anyagmérlegeket, a termelési kapacitás és a munkaerő mérlegét, a gazdasági normatívákat. Az éves tervek kidolgozását az egyesüléseknél (vállalatoknál) kell kezdeni az adott évre lebontott ötéves terv alapján. A többletfeladatokat vállaló ellentervekben látták azt az ösztönző erőt, amely — az emberek mozgósítása révén — hatékonyságnövelő tényező lesz. A korábban használt bruttó termelés vagy az értékesített termelés mutatója helyett bevezették a tiszta termelés mutatóját. Ezt a mutatót már többször javasolták ismert közgazdászok, mert ez — a korábban használt mutatókkal szemben — legalább nem ösztönöz pazarlásra.

Jelentősen megnövelték a vállalatoknak kötelezően előírt mutatók számát, melyek között újra a naturális mutatók kerültek előtérbe. A vállalatok munkájának értékelése is az egymás közötti szállítási szerződések teljesítésének tételes ellenőrzése alapján történik.

A határozat hangsúlyozta, hogy az egyesülések éves és negyedéves terveit nem szabad menet közben módosítani. Rendszerré vált ugyanis, hogy a minisztériumok a terveket év közben a ténylegesen elért színvonalra csökkentették.

A határozat részletesen foglalkozott a beruházások korszerűsítésének javításával is: új intézkedéseket sürgetett a beruházók és a kivitelezők felelősségének növelésére, elsősorban a beruházások határidőre való befejezésének céljából. Elrendelték, hogy a beruházó és a kivitelező közötti elszámolás csak az objektum befejezése és üzembe helyezése után történhet meg.

Az 1979-es határozatot követő néhány évben már látható volt, hogy az eszközök felhasználásának hatékonysága, a munka termelékenysége, a termékek minősége az intézkedések meghozatala után sem javult meg lényegesen. Ezért L. Brezsnyev állandóan bírálta a gazdasági vezetőket, elmarasztalva őket abban is, hogy az 1979-es határozat gyakorlati megvalósítása lassan halad. A J. Andropov által a munkafegyelem javítására tett időszerű és hasznos lépések sem hoztak minőségi változást ezen a téren, ezért a mechanizmus fejlesztése állandóan napirenden maradt. Az utóbbi hónapokban megjelenő cikkekben egyre gyakrabban találkozhatunk azzal a kívánsággal, hogy a „XII. ötéves terv végrehajtásához olajozottan működő gazdasági mechanizmussal kezdjünk hozzá".

A mechanizmus fejlesztésével kapcsolatban az iparban és szolgáltatásokban az elmúlt években a következő három figyelemre méltó kísérletet kezdték meg:

1. a Szovjetunió öt minisztériumához tartozó 25 vállalatnál 1984. január 1-jén megkezdett gazdasági kísérlet,

2. gazdasági kísérlet a lakossági szolgáltatások fejlesztése céljából az OSZSZSZK területén, 1984. július 1-jétől,

3. a mérnökök és technológusok új bérezési módszere öt leningrádi egyesülésnél, 1983. július 1-jétől.

Tekintsük át röviden a kísérletek fő vonásait!

A legfontosabb terep: az ipari kísérlet

Az ipari üzemekben bevezetett gazdasági kísérlet alapjául az SZKP 1983. július 14-én elfogadott dokumentuma szolgál, amelynek címe: Kiegészítő intézkedések az ipar-

ban működő termelési egyesülések tervezési és gazdálkodási tevékenységi jogainak kibővítéséről és a munkájuk eredményeiért viselt felelősségük növeléséről. A kísérlet 1984. január 1-jén kezdődött a következő minisztériumok részvételével:

— a SZU Nehézipari és Közlekedésigépgyártási Minisztériuma,

— a SZU Elektrotechnikai Minisztériuma,

— az Ukrán SZSZK Élelmiszeripari Minisztériuma,

— a Belorusz SZSZK Könnyűipari Minisztériuma és

— a Litván SZSZK Helyiipari Minisztériuma.

A kísérletnek az a célja, hogy jelentősen javítsák a tervezést és az irányítás szerkezetét, és felhasználják a személyes érdekeltséget a termelés hatékonyságának növelésére. Ehhez olyan gazdálkodási feltételeket kívántak teremteni, amelyek a minőségi, nagy termelékenységű munkára ösztönöznek, kibontakoztatják a dolgozók kezdeményezőkészségét, elősegítik az üzemek gyorsabb technikai fejlesztését.

A fenti célok elérését a következő intézkedésekkel kívánták elősegíteni:

a) A termelési egyesülések nagyobb szerepet kaptak a tervek kidolgozásában, növelték felelősségüket a lakosság fogyasztási cikkekkel való ellátásában.

b) Csökkentették a kötelezően előírt tervmutatók számát. Az ötéves időtartamra megállapított — s nem módosítható — normatíváknak olyan gazdálkodási feltételeket kell teremteniük, amelyek garantálják, hogy az üzemek által bérezésre, szociális juttatásra és műszaki fejlesztésre fordítható összeg egyenesen arányos legyen a munka végső eredményeivel. Ez a gyakorlatban úgy néz ki, hogy ha az adott gyár (illetve egyesülés) a termelési tervét (értékesített termék vagy normatív tiszta termelés) határidőre és nómenklatúra szerint teljesítette, akkor béralapja az előző évhez viszonyítva 16 százalékkal nő. Ellenkező esetben minden nem teljesített százalékért 3 százalékkal csökkentik a béralapját. Ezenkívül az anyagi ösztönzési alap nagysága három iparágban a nyereség növekedésének, kettőben pedig az önköltség csökkenésének mértékétől függ. A béralapnak és az anyagi ösztönzési alapnak a termelés eredményeivel való összekapcsolása a kísérlet legjelentősebb lépésének tűnhet. Ugyanilyen szabályozás azonban már korábban is létezett, csak a megfelelő százalékok 10 és —1 voltak. Tehát a kísérlet csak hangsúlyosabbá tette azt a már korábban is meglévő igényt, hogy a dolgozók keresetét tegyék függővé a termelés végső eredményétől.

c) A termelési potenciál kihasználtságának javítása és a termelés műszaki színvonalának emelése céljából növelik a vállalatok önállóságát a termelésfejlesztési alap felhasználásában. Ezeket az eszközöket az állami tervben külön fogják nyilvántartani mint nem központosított beruházásokat. A vállalatok a termelésfejlesztési alapjuk után nem adóznak.

A kísérletben részt vevő egyesülések az amortizáció egy részét a termelés technikai felszereltségének javítására fordíthatják. Bővülnek a termelés fejlesztésére adható hitelek, és kedvezőbbé válnak feltételeik; a hitelek összege és visszafizetési határideje kétszeresére nő.

d) A kísérlet egyik deklarált célja az anyagi ösztönzéssel is serkenteni a dolgozókat a jobb munkára, a termelési tartalékok feltárására, és „lent" a kollektívákat is ösztönözni a terv tételes, szállítási szerződések szerinti végrehajtására. Az erkölcsi elismerés mellett az anyagit sem hanyagolják el, hogy ezáltal is csökkentsék a jó munkaerő elvándorlását.

Az anyagi ösztönzési alapok és a béralapok kialakításának normatíváit úgy kell megállapítani, hogy azok ösztönözzék a kollektívákat a termelékenység növelésére. Az átlagkereset csak akkor emelkedhet, ha annak alapját a termelékenység növelésével megteremtették. A kísérletről hozott határozat alapján széles lehetőség nyílik a premizálásra* és a jól dolgozó munkásoknak és műszakiaknak adandó munkabéremelésre is (az érvényes bértarifák felső határa fölött is).

A szovjet szaksajtó még nem foglalkozik

* A kísérletben részt vevő vállalatoknál a premizálásnak csak a részesedési alap összege szab határt, míg a régi rendszerben a premizálásra fordítható összeg a részesedési alapnak legfőljebb egy százalékát érheti el.

a különböző teljesítményekből adódó — a Szovjetunióban szokatlan — keresetkülönbségek következményeinek vizsgálatával. A vita inkább arról folyik, hogy miként kellene úgy megállapítani a munkabéralapra, valamint az anyagi ösztönzési, szociális-kulturális és lakásfejlesztési alapokra vonatkozó normatívákat, hogy azok megakadályozzák a kollektíva jövedelmének a termelés végső eredményeinél gyorsabb növekedését. (A kísérlet jelenlegi feltételei ezt még lehetővé teszik. Például a belorusz könnyűipari minisztériumhoz tartozó vállalatok értékesített terméke 3,5 százalékkal, nyeresége 5,5 százalékkal nőtt 1984-ben [1983-hoz képest], míg a vállalatok dolgozóinak összjövedelme 8,1 százalékkal emelkedett — [6] 72. l.)

Bár a kísérletek eddigi tapasztalatait értékelő szerzők helyeslik a részesedési alapok és a termelés végső eredményeinek normatívákkal való összakapcsolását, van, aki fölveti: vajon indokolt-e ehhez a termelés, nyereség stb. növekedését felhasználni. Így ugyanis a bázisévben jobb eredményeket elérő, jobban dolgozó vállalatok kerülnek hátrányos helyzetbe. P. Bunyics például azt javasolja, hogy az eredmény növekményrészének figyelembevétele helyett az egész eredményt használják a kollektívák gazdálkodási tevékenységének értékeléséhez ([3] 16. l.).

A kísérlet megkezdése óta folyamatosan jelentek meg a szovjet sajtóban beszámolók az eddigi tapasztalatokról. Az első értékelések szerint az intézkedések következtében jelentősen javult a kollektívák érdekeltsége a magas termelési mutatók elérésében, kezdeményezőbbekké váltak a tartalékok mozgósításában, egyes minisztériumokhoz tartozó vállalatoknál jelentősen csökkent a dolgozók létszáma, és mérséklődött a munkaerő-vándorlás.

Bár általánosságban az első eredményeket biztatóknak tartják, már fény derült néhány hiányosságra is.

N. Geraszimcsuk szerint a kísérlet nem hozott alapvető változást a tervezés kialakult gyakorlatában, a vállalatok és felettes szerveik viszonyában, a termelő kollektívák anyagi ösztönzésében ([6] 69. l.).

A termelés alapvető láncszemei, a vállalatok nagyobb önállósága végett csökkentették a kötelező tervmutatók számát. Például az ukrán élelmiszeripari minisztériumhoz tartozó vállalatoknak a korábbi 28 helyett 13 mutatót hagynak jóvá, s ezek közül néhányat csak ellenőrző számokként, számítási anyagként küldenek meg. Ez a csökkentés Geraszimcsuk szerint mégis csak formális, mivel a „nem kötelező" számítási anyagok alapján állapítják meg a termelés növekedési ütemét, termelékenységét, gyakorlatilag ezek alapján értékelik a vállalat gazdálkodását. A statisztikai szervek is ugyanazokat az adatokat követelik meg, mint régebben.

A tervmutatók számának növekedésére sok példát találhatunk másutt is. Sz. Bogomolov például leírja, hogy a kristimszki gépipari üzemnek az alapvetőeken kívül még 40 (!) mutatót írtak elő. A Nyeringa játékgyár vezetői is kifogásolták, hogy bár a hivatalos, kötelező mutatók száma csökkent, 1984-re — tehát a kísérlet első évére — a korábbinál még több kötelező tervmutatót kapott a gyár [1]. Ugyanilyen visszajelzések jöttek még a kalugai közlekedési gépgyártól, a rigai vagongyártól stb. [4]. A kísérletbe bevont vállalatok jelentős hányada számára tehát a kötelező mutatók száma nem csökkent, ez pedig — mivel ennyi mutató pontos teljesítése úgyis lehetetlen — hosszabb távon megint a tervek módosításához vezethet, s a vállalati belső tartalékok is föltáratlanok maradhatnak.

Az üzemek műszaki felszereltségének a vállalatok saját erejéből történő javítása a kísérlet egyik fontos célja. Bár a vállalatok e célra fordítható eszközei is megnőttek, úgy látszik, sok minden akadályozza még a megvalósítását. Léteznek ugyanis bizonyos országos normák az építkezések elkészülési idejére vonatkozóan, amelyeket az üzemek házilagos kivitelezési módjuk miatt nemigen tudnak betartani. Ebben az esetben pedig az építési bank nem ad pénzt, hiába növelték meg a kísérletekben részt vevő vállalatok által felvehető hitelek határát.

A tervezőintézetek csak a terv teljesítésében érdekeltek, de a műszaki színvonal emelésében már nem. Így történhetett meg, hogy az egyik gépgyárnak olyan termék

gyártását írták elő (gyártmányfejlesztés címén), amely minden technikai mutatója szerint rosszabb az „elavultnál" [1].

V. Perlamutrov a Planovoje hozjajsztvo kerekasztal-beszélgetésén elmondta, hogy a kísérletnek a termelés technikai megújulására gyakorolt jótékony hatása még nem érezhető. Ennek nemcsak az eddig eltelt rövid idő az oka, hanem az is, hogy az egyesüléseket (vállalatokat) nem vonják felelősségre a tudományos-technikai fejlesztés terén kapott feladatok nem teljesítéséért, de nem is ösztönzik őket anyagilag azok végrehajtására. Sőt az új technika bevezetésekor csökken a termelés növekedési üteme, s emiatt kisebbek lesznek az anyagi ösztönzési alapok. A vállalatok persze abban is érdekeltek, hogy minél kisebb létszámmal dolgozzanak; ez pedig nem lehetséges a termelés teljes körű gépesítése, automatizálása nélkül.

A meglévő problémákat a szakirodalomban általában kezdeti nehézségeknek tekintik, és a kísérletet az első eredmények alapján sikeresnek tartják. A legfőbb eredmény — minden szovjet beszámoló szerint is —, hogy javult a vállalatok szállítási fegyelme, a szállítási szerződéseket pontosabban teljesítik. A szállítási tervek teljesítésének értékelésekor azonban a termékek sokkal nagyobb körét magukba foglaló termékcsoportokat vizsgálnak, mint a termelőüzemek és felhasználók viszonyában használt termékcsoportok. Így alakulhat ki olyan helyzet, hogy míg például a belorusz könnyűipari minisztériumhoz tartozó vállalatok 1984 első 9 hónapjában szállítási tervüket 100 százalékra teljesítették, és ezért az anyagi ösztönzési alapjaikba 2,324 M Rbl többletet számoltak el, közben a kereskedelmi szerveknek (a felhasználóknak) 4,8 M Rbl kötbért fizettek [6].

A szállítási szerződéseknek a korábbi évekénél pontosabb teljesítése a kísérletben részt vevő vállalatoknál részben ezek kivételezett ellátási helyzetéből is fakad. Ezek a vállalatok ugyanis árumegrendelő lapjaikon feltüntetik, hogy „Kísérletben részt vevő gyár". Az ilyen megrendelést soron kívül ki kell elégíteni. Hasonló a helyzet a vagonok (vagy más közlekedési eszközök) kiállításánál, sőt, ha a kísérletben részt vevő vállalatnak olyan vállalattal szemben van követelése, amely az adott időpontban fizetésképtelen, adósságát a bank átvállalja. Ezek az előnyök a kísérlet szélesebb körre való kiterjesztésekor természetesen el fognak tűnni.

1985. január 1-jétől a kísérletbe bevontak további 6 össz-szövetségi és 14 köztársasági minisztériumhoz tartozó vállalatot. A távlati cél a kísérletben érvényesített elvek teljes körű, az egész hatalmas szovjet népgazdaságban való alkalmazása. 1985-ben a kísérletben részt vevő vállalatok fogják előállítani az ország ipari termelésének kb. 12 százalékát.

A tavalyi tapasztalatok alapján a kísérletben részt vevő vállalatok számára megnövelték a kötelező tervmutatók számát: részletesebb kötelező mutatókat kapnak a technikai fejlesztéssel és az exporttal kapcsolatban. A műszaki fejlesztés ösztönzésére kötelezővé teszik az összes termék állami zsűrizését, így kívánva visszaszorítani az elavult cikkek gyártását és ösztönözni a világszínvonalon álló termékek előállítását.

Kísérlet a lakossági szolgáltatások fejlesztésére

Eléggé közismert, hogy a Szovjetunióban a szolgáltatások színvonala elmarad a társadalom szükségleteitől és a népgazdaság fejlettségének szintjétől. A szolgáltatások szintjét tekintve nagyon nagyok a különbségek az ország területei, városai és falvai között. E helyzet felszámolásának és a szolgáltatások fejlesztésének szükségességét egyre fontosabb feladatnak tekintik a Szovjetunióban.

Jelenleg 900-féle lakossági szolgáltatást nyújtanak 2,7 millió dolgozó foglalkoztatásával. Bár a szolgáltató vállalatok gazdálkodási kérdéseivel a lakossági szolgáltatásiminisztériumok foglalkoznak, szolgáltatásaik nagyobb részét ezek a vállalatok mégis különféle üzemeknek és hivataloknak nyújtják. Ezek mint nagy megrendelések rendszerint előnyösebbek is a közvetlenül a lakosságnak nyújtott szolgáltatásoknál. A lakosság pénzjövedelmeinek növekedésével, az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan egyre jelentősebbé válnak a lakosság szolgáltatások iránti igényei. A kereslet

egyelőre erőteljesen meghaladja a kínálatot. Ezért a jövőben mind a meglévő eszközök hatékonyabb kihasználása, mind újabb anyagi és munkaerő-tartalékok bevonása szükségesnek látszik. Az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa elfogadta az OSZSZSZK MT javaslatát, hogy az orosz föderáció lakossági szolgáltatási minisztériumához tartozó vállalatoknál kezdjenek kísérletbe annak feltárására, miként lehetne növelni a szolgáltató vállalatok érdekeltségét a lakosság szolgáltatási szükségleteinek — mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt — teljesebb kielégítésében. Ezt a tervezés és az önálló elszámolás javítása, a munka szervezettségének és a bérezés progresszív formáinak bevezetése útján kívánják elérni. A kísérletet 1984. július 1-jén kezdték meg a Baskír Autonóm Köztársaság, a Komi Autonóm Köztársaság, az Altáji terület, az Ivanovói, Asztrahányi, Kemerovói, Szaratovi és Jaroszlavszki kerületekhez tartozó szolgáltató vállalatoknál.

A vállalatok által teljesítendő kötelező mutatók számát jelentősen csökkentették, és csupán a lakossági szolgáltatások teljesítésének értékét (ezen belül a falun teljesítendő szolgáltatások, és külön a lakosságnak közvetlenül nyújtott szolgáltatások értékét) írják elő.

A tervmutatókon kívül a következő normatívák teljesítendők:

— a nyereségből a költségvetésbe való befizetés normatívája,

— a részesedési alap képzésének normatívája (ezenkívül külön megszabják a részesedési alap összegét a szolgáltatásokban közvetlenül részt nem vevők számára),

— az ösztönzési alap képzésének normatívája.

A többi tervmutatót az üzemek dolgozzák ki.

A vállalatok megkapják a jogot, hogy a munkájukhoz szükséges nyersanyagokat és berendezéseket maguk szerezzék be, és dolgozóikat — a részesedési és ösztönzési alap keretein belül — a végzett munka arányában jutalmazzák. Egyetemisták, nyugdíjasok, háziasszonyok munkáját is bevonhatják tevékenységükbe azokon a területeken, ahol az állandó dolgozók létszáma nem elegendő a lakosság szükségleteinek kielégítéséhez. Terjed a munka díjazásának brigádformája is.

A szolgáltatások értékét a kísérlet első évében 25 M Rbl-lel akarják növelni (az árak emelése nélkül), ami nem tekinthető túl nagy növekedésnek az 1983-ban nyújtott szolgáltatások értékéhez (9310 M Rbl) viszonyítva [4].

Mivel azonban a korábbi rendszerben a szolgáltató vállalatok nyereségüket teljes egészében befizették a költségvetésbe, és tevékenységüket 13 központilag előírt tervmutató szabályozta, a változások elég jelentősnek látszanak. Bár minőségi változás nem történt, a kísérlet feltételei mégis a kereslethez való rugalmasabb alkalmazkodásra ösztönzik a vállalatot.

1985. január 1-jétől a kísérletet kiterjesztették Moszkva, Leningrád és Kijev, a belorusz, lett, litván, észt köztársaság, 4 autonóm köztársaság, valamint 21 kerület és terület szolgáltató vállalataira.

Kísérlet a műszakiak jobb ösztönzésére

A szovjet vezetők évek óta követelik a műszaki fejlődés gyorsítását a népgazdaság minden ágazatában. Ennek elősegítésére már sokféle intézkedést hoztak, egyebek között a tudományos, tervező- és kísérleti intézetek egy részét beolvasztották a nagy ipari egyesülésekbe. Nem oldódott meg azonban az alapvető kérdés, hogy maga a kutató-, tervezőmérnök anyagilag is érdekelt legyen a technika fejlesztésében. Ezen kíván segíteni az ún. leningrádi kísérlet.

1983. július 1-jétől öt leningrádi egyesülésben a mérnökök és technológusok új bérezési rendszerét vezették be. A kísérletnek az a célja, hogy növeljék a dolgozók felelősségét és anyagi érdekeltségét a műszaki színvonal emelésében, az egységnyi termékre jutó anyagfelhasználás és munkaráfordítás csökkentésében, és ösztönözzék őket arra, hogy minél kisebb létszámmal végezzék el munkájukat.

A kísérlet bevezetésekor az akkori helyzetnek megfelelően, a dolgozók létszámából kiindulva rögzítik a béralap összegét. A béralapnak az adott évben megtakarított összegét nem kell befizetni a költségvetés-

be, hanem azt a következő évre át lehet vinni. Ugyanakkor a minisztérium által az adott egyesülésre megállapított tervet nem lehet csökkenteni. Így ha az egyesülés a tervét csökkentett létszámmal tudja teljesíteni, akkor módja nyílik arra, hogy akár a hivatalos bértarifát túllépve fizetésemelést adjon a műszaki személyzetnek (mérnököknek, technológusoknak) a legfontosabb és sürgős munkák elvégzéséért. Az egyesüléseknek arra is lehetőségük van, hogy a bonyolult, magasabb kvalifikációt igénylő munkát végző dolgozóknak — a részesedési alap keretein belül maradva — az adott iparág vagy egyesülés részére előírtnál több prémiumot adjanak. A gyakorlatban az alakult ki, hogy a részesedési alap 6—8 százalékát magasabb bérek és prémiumok kifizetésére fordítva, a műszaki dolgozók munkájának termelékenysége 15—17 százalékkal nőtt. A kísérletben részt vevő egyesülések dolgozóit kötelező minősítésnek kell alávetni, és aki nem felel meg, el kell bocsátani. A vállalatok tapasztalatai szerint a gyengébben dolgozók közül sokan nem várták meg a minősítést, hanem még előtte munkahelyet változtattak. 1984 tavaszára a Nyevszkij Zavod nevű egyesülésnél 7,5 százalékkal csökkent a mérnökök létszáma, viszont a konstruktőrök fizetése 8,4 százalékkal, a technológusoké pedig 9,8 százalékkal nőtt [6]. A kísérlet eredményeiről általában úgy számolnak be, hogy az megnövelte a munkakedvet, nőtt az elvégzett munka mennyisége és minősége, míg a határidők rövidebbek lettek.

Az egyesülés kísérlet szerint és azon kívül dolgozó osztályai és részlegei között megszaporodtak a konfliktusok. A kívülmaradók gyakran megnehezítik a kísérletben részt vevők munkáját, azon a címen, hogy ők nem kapnak nagyobb fizetést a sürgős munkákért.

Az ilyen tapasztalatokból kiindulva a leningrádi elektromechanikai gyár minden dolgozójára és alkalmazottjára kiterjesztették a kísérletet.

Egyesek helytelenítik, hogy a részesedési alap összegét rögzítik; mi lesz — kérdezik —, ha hirtelen megnő az elvégzendő munkák mennyisége? Hogy tudják azt a kisebb létszámmal elvégezni?

Mindezekkel együtt a kísérletről alkotott első vélemények pozitívak, és ennek alapján annak hatályát 1985. január 1-től még 8 minisztériumhoz tartozó vállalatokra terjesztették ki. Ezek olyan minisztériumok, amelyek az átfogóbb gazdasági kísérletben is részt vesznek, ily módon a két kísérlet egyesítése terén is szerezhetnek tapasztalatokat.

★

Mint láttuk, az utóbbi két kísérlet célja nem a gazdaságirányítás egészének, hanem egyes elemeinek a javítása. Bár a szolgáltatások területén a vállalatoknak nemcsak a bérezésben, hanem más kérdésekben is nagyobb az önállóságuk, a kísérletnek az egész ágazatra való kiterjesztése esetén sem várható, hogy az követendő példa lenne a többi iparág számára. A szolgáltató iparág — sajátosságainál fogva — másoknál szorosabban kapcsolódik az emberekhez, igényeik közvetlen kielégítéséhez. A szolgáltatások végzése és értékesítése rendszerint egy üzemen belül történik, ezért itt más ágazatoknál viszonylag nagyobb szükség van a kereslethez történő gyors, rugalmas alkalmazkodásra. Ebben szerintem érhetnek is el sikereket, éppen az ágazatnak viszonylagos elszigetelt volta miatt (kevésbé függnek más ágazatok szállításaitól).

Az elsőként ismertetett (a szakirodalomban „nagyszabásúnak" nevezett) kísérlet a másik kettőnél átfogóbb, a gazdaságirányítás több elemét kívánja megváltoztatni.

A kísérletek annyiban közösek, hogy a gazdaság fellendítését, az intenzív vonások erősítését a vállalati önállóság bizonyos fokú növelése, a vállalati irányítás demokratizmusának kiterjesztése, az érdekeltség és a felelősség fokozása útján keresik úgy, hogy közben erősödjön a központi irányítás hatékonysága is.

Ezért nem mondhatjuk azt, hogy a Szovjetunióban a kísérletek révén gyökeresen új mechanizmus van kialakulóban. Nem erről van szó: a most működő mechanizmus javítását, finomítását végzik. Ezt a szovjet vezetők is gyakran hangsúlyozzák. Például L. A. Voronyin, a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnökhelyettese az Izvesztyijának 1984. január 2-án adott in-

terjújában a következőket mondta: „A mostani kísérlet lényege nem az, hogy helyettesítjük a már működő mechanizmust. Csupán olyan formákat akarunk találni a korábban kidolgozott elvek valóra váltásához, amelyek biztosítanák azok következetes és maradéktalan alkalmazását. Arról van szó, hogy tovább erősítsük a gazdaság központi irányítását, az ötéves tervek vezető szerepének megerősítésével..."

Szabóné Páldi Katalin

Hivatkozások

[1] *Bogomolov, Sz.:* Prezsgye vszevo—szobljudaty uszlovija. Planovoje hozjasztvo, 1985. 1. sz.
[2] *Bunyics, P.:* Szlagajem je ekszperimenta. Lityeraturnaja gazeta, 1984. 5. sz.
[3] *Bunyics, P.:* Vnyimanyie ekszperiment. Eko, 1985. 2. sz.
[4] Ekonomicseszkaja gazeta, 1984. 42. sz.
[5] Inzsenyeri i novaja tyehnyika. Pravda, 1985. január 15.
[6] Vsztrecsa za kruglim sztolom. Planovoje hozjajsztvo, 1985. 4. sz.

Szabóné Páldi Katalin az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főelőadója.

Marjai József:

EGYENSÚLY, REALITÁS, REFORM

Hogyan válaszol hazánk a nyolcvanas évtized kihívására? Az „Egyensúly, realitás, reform" című kötet Marjai József 1975—1983 között elhangzott beszédeinek, cikkeinek, interjúinak válogatásával e kérdésre ad feleletet. Olyan időszakot fogva át, amely minden bizonnyal Magyarország újkori történetének egyik legbonyolultabb, nehézségekkel megtetézett szakasza; amelyben egyszerre, egyidőben hárult-hárul a társadalomra, a gazdaságra a folyamatos önmegújítás, a korszerűsítés, a fejlődés hosszú távú, valamint a „talponmaradás" kérlelhetetlen napi feladványa. De hogyan nyújthat újraolvasva izgalmas politikai élményt az a szöveg, amely nyilvánvalóan megszületése, elhangzása pillanatának jegyeit viseli, az adott, soron levő teendőket tárgyalja? Úgy, hogy szerzője mindenkor hűségesen követi a valóságot, szigorúan a realitásokat vizsgálja és értelmezi; hogy mindezekkel beavat a döntéshozatal — a döntést hozó — felelősségébe. A kötet lapjain pontos, objektív tudósítások találhatók a kormánynak, a kormány Gazdasági Bizottságának — és annak vezetőjének — mindenkori politikai-gazdasági-társadalmi érvényű cselekvéséről, a mai irányítás háttérközegéről. Legyen szó a reformról, az egyensúly megőrzésének erőfeszítéséről, a pillanatnyi kényszerpályás árintézkedésekről vagy a sok évre ható gazdasági, fejlesztési prioritások meghatározásáról. Egyszóval mindarról, ami a nyolcvanas évek Magyarország-képét megszabja. Ezért e kötet politikai könyvkiadásunknak újabb figyelemre méltó állomása, amely segíti minden olvasóját eligazodni korunk összetett problémáinak megértésében.

239 l. kötve 40,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 7—8. sz. (979—994. l.)

A gazdasági élénkülés bizonytalanságai, ellentmondásai a fejlett tőkésországokban

Az általános helyzet

Az 1980-as évtized elején a fejlett tőkésországok* — a világ többi részéhez hasonlóan — nehéz gazdasági helyzetbe kerültek. A második világháború utáni időszak legmélyebb és leghosszabb tőkés gazdasági válságát „külső ok", a világpiaci kőolajárak robbanásszerű emelkedése indította el; a kőolajárak alakulása — mint ismeretes — széles körű árnövekedési hullámot bontott ki a világkereskedelemben. Ennek hatására ismét cserearányromlás és jelentős egyensúlyzavar keletkezett az olajimportőr tőkésországokban. Nem lenne megalapozott azonban a nehézségek okát közvetlenül az olajárrobbanásban keresni; a mély és elhúzódó válság okai összetettek, egymást erősítő tényezői a tőkés gazdaságban, a kormányok gazdaságpolitikájában találhatók meg. Az egyes országokban folytatott gazdaságpolitika ugyanis meghatározó szerepet játszott abban, hogy a kereslet és a kínálat színvonala a vártnál nagyobb mértékben visszaesett, az erőforrások hasznosítása mélypontra zuhant, a munkanélküliség rendkívül nagy méreteket öltött.

A kínálatra (a termelésre) gyakorolt hatássorozat kiindulópontja a termelési költségek erőteljes emelkedése, a profitszint visszaesése volt.

A profitok védelme, a hatások továbbhárításának lehetősége egyfelől gyorsítólag hatott vissza az inflációra, másfelől visszavetette a termelést. Ezt a helyzetet (a gyors infláció melletti termelés-visszaesést, stagnálást) nevezték el „stagflációnak".

A fejlett tőkésországok a számukra szokatlanul kedvezőtlen gazdasági folyamatok megváltoztatására gazdaságpolitikájuk középpontjába a felgyorsult infláció elleni küzdelmet állították. Az inflációval a korábbinál szigorúbb pénzügyi, költségvetési politikát állítottak szembe. A kormányok abban reménykedtek, hogy az új pénzügyi politikára gyorsan és erőteljesen reagálnak az árak, míg a termelésre gyakorolt hatás csekély marad. Várakozásaik nem váltak be: az infláció mérséklődésével egyidejűleg nagymértékben tovább csökkent a termelés, nőtt a munkanélküliség.

A lakosság fogyasztói keresletét korlátozta, hogy az árak emelkedésével többékevésbé arányosan visszaesett a bérek és a keresetek növekedése. A magas munkanélküliség a bértárgyalásoknál megingatta a munkavállalók, a szakszervezetek 1970-es években még viszonylag erős pozícióit. A megváltozott politikai-gazdasági viszonyok között a költségvetési deficit csökkentése, a kiadások növekedésének visszafogása mindenekelőtt a lakosságot érintette. A tőkésállamok többsége megnyirbálta a szociális juttatásokat, szűkítette a juttatások körét, szigorította az igénybevétel feltételeit, növelte a lakosság jövedelmét terhelő egyenes adókat. A lakosság a gazdasági-társadalmi bizonytalanság fokozódására reagálva növelte megtakarításait. Mindezek együttes hatására a fogyasztás egyes országokban stagnált, ami a kereslet oldaláról is megnehezítette a kilábalást a válságból.

A recesszió elmélyülését, illetőleg elhúzódását a beruházási kereslet visszaesése is

* A fejlett tőkésországokon az európai tőkésországokat, az Egyesült Államokat, Kanadát, Japánt, Ausztráliát, Új-Zélandot, Izraelt és a Dél-afrikai Köztársaságot értik. Az adatok gyakran az OECD-országokra vonatkoznak, amelyek között — a folyamatokat számottevően nem befolyásoló — Izrael és a Dél-afrikai Köztársaság nem szerepel.

elősegítette. A szigorúbb pénzügyi politika nehezebben hozzáférhetővé és drágábbá tette a pénzforrásokat a fejlesztések számára. A magas kamatlábak, a termelési tényezők alacsony kihasználtsága, a strukturális válság elmélyülése, az üzleti bizonytalanság nem kedvezett a beruházási kedv visszatérésének. Megváltozott a beruházások összetétele, előtérbe kerültek a racionalizáló jellegű, az energia- és anyagfelhasználást mérséklő, a munkaerő iránti igényeket csökkentő, a termelési szerkezetet átalakító fejlesztések. Ez az átalakulás rövid távon a korábbinál kevésbé szolgálta a termelés bővítését, a konjunktúra élénkítését, ugyanakkor hosszabb távra megalapozta a megváltozott világgazdasági környezethez való sikeres alkalmazkodást, illetőleg erre támaszkodva a fejlődést.

A fejlett tőkésországok nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi politikája is nehezítette a gazdasági feszültségek, a recesszió felszámolását. Az egyes országok gazdasági nehézségeik növekedésére protekcionista intézkedésekkel, a piacra jutás feltételeinek megnehezítésével reagáltak. Ez egyfelől késleltette a szükséges belső szerkezeti átalakulást, korlátozta a nemzetközi árucsere bővülését. Erre olyan időszakban került sor, amikor a kamatok emelkedése, a hitelpiacokon kirobbant bizalmi válság nehezen elviselhető terheket rótt a partnerekre, mindenekelőtt a fejlődő és a szocialista országokra. A partnerországok nehéz helyzetükben — egyebek között — korlátozták importjukat, ami meggyorsította a fejlett tőkésországok exportpiacainak összezsugorodását. A fejlett tőkésországok nemzetközi kereskedelmi, illetőleg pénzügyi politikája tehát számottevően hozzájárult a válság elmélyüléséhez.

A fejett tőkésországok gazdasági helyzetében 1983-ban változás következett be. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Az Egyesült Államokban a gazdasági tevékenységnek egyre gyorsuló fellendülése kezdődött el. Ezzel szemben Japánban a termelés továbbra is lassan növekedett, Nyugat-Európát pedig elkerülte a megélénkülés. A múlt évben folytatódtak az 1983-ban kibontakozott folyamatok. Az Egyesült Államokban a 3,6 százalékos gazdasági növekedés tavaly csaknem megduplázódott (6,8 százalékra gyorsult), aminek „húzóhatása", az amerikai import 27 százalékos bővülésével, a többi országban is érződött. A bruttó nem-

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áron)

Ország	1974—1975	1976—1979	1980—1982	1983	1984	1985[a]	1986[a]
	közötti évek átlaga						
Fejlett tőkésországok összesen	0,2	3,9	0,7	2,6	4,9	3	2,5—3
Anglia	—0,9	2,5	—0,6	3,0	2,4	3	2,5
Ausztria	1,7	3,6	1,3	2,1	2,3	3	3
Belgium	1,3	3,0	1,0	0,4	2,2	1,5	1,5
Franciaország	1,5	3,9	1,0	1,0	1,7	1,5	2
Hollandia	1,3	3,1	—0,6	0,6	2,2	2	2
NSZK	—0,5	3,9	0,2	1,0	2,6	2,5	2,5—3
Olaszország	0,2	3,9	1,2	—0,4	2,8	2,5	2
Spanyolország	3,4	2,1	1,0	2,1	2,3	2,5	2,5
Svájc	—2,9	1,0	1,6	0,7	2,4	2,5—3	2
Svédország	3,2	1,2	0,5	2,1	2,7	2	2
Egyesült Államok	—0,7	4,3	0,1	3,6	6,8	3	2,5—3
Kanada	2,3	3,8	0,3	3,3	4,2	3	3
Japán	0,6	5,2	4,0	3,4	5,8	5	4,5

[a] Várható, illetőleg előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1981., 1983. és 1984. december, 1985. június; OECD Main Economic Indicators, 1985. március, valamint különféle nyugat-európai konjunktúrakutató intézetek előrejelzései.

zeti termék Japánban 5,8, Kanadában 4,2, a nyugat-európai országokban 1,7—2,8 százalékkal emelkedett. Az Egyesült Államok meglepően gyors gazdasági fellendülését, illetőleg a többi országnak ettől való elmaradását számos tényező, körülmény együttesen magyarázza.

A fejlett tőkésországok összességének gazdasági helyzetét kedvezően befolyásolta, az inflációs nyomást enyhítette, hogy 1983 tavaszán mérséklődtek az olajárak. Ez kedvező hatását elsősorban az Egyesült Államokban fejtette ki, mivel a dollár időközben jelentősen (1980 és 1984 között 50 százalékkal) felértékelődött a többi ország valutájával szemben. A több éven át folytatott szigorú, inflációellenes pénzügyi politika eredményesnek bizonyult. A fogyasztói árak az Egyesült Államokban az 1980—1981. évi, átlagban 12 százalékos emelkedésről 1983-ra egynegyedére, 3 százalékra mérséklődtek. Ez jó kiindulási alapul szolgált ahhoz, hogy az amerikai kormány könnyítsen korábbi szigorú pénzügyi politikáján, adókedvezményekkel, a költségvetési kiadások növelésével segítse elő a belső kereslet megélénkülését. Az inflációt visszaszorítva nőtt a foglalkoztatottság, ami ugyancsak a lakosság fogyasztásának, a lakásépítésnek és a készletfelhalmozásnak a fellendülését támogatta.

Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy az Egyesült Államok a konjunktúra alakulását illetően más szakaszban volt, mint a többi ország. A műszaki fejlődést, a gazdasági szerkezet korszerűsítését tekintve megelőzte fő gazdasági partnereit, mindenekelőtt a nyugat-európai országokat. Az Egyesült Államokban és Japánban — ahol a gazdasági szerkezet átalakítása a legsikeresebb volt, s élen jártak az új iparágak megteremtésében, műszaki eljárások kidolgozásában — az ipari termelés vált a gazdasági fellendülés motorjává. 1984-ben ebben a két országban az ipari termelés 10—11 százalékkal nőtt, csaknem kétszer olyan gyorsan, mint a bruttó nemzeti termék. A feldolgozó iparon belül az élenjáró technológiát gyártó ágazatok termelése ezt is meghaladóan (mintegy 30 százalékkal) bővült.

Az Egyesült Államokban a szigorú pénzpolitika és a költségvetési költekezés együttes hatására a tőkés világ többi részénél jóval magasabb kamatszint alakult ki, ami erőteljes tőkebeáramlást eredményezett. A külföldi forrásokra támaszkodva az Egyesült Államok az infláció erősödésének, a dollár meggyengülésének veszélye nélkül folytathatta a belső fogyasztói és beruházási keresletet élénkítő politikáját, a fegyverkezést, továbbá sikerült megfinanszíroznia a rekordösszegűre emelkedett költségvetési deficitet. A világpolitikában bekövetkezett romlás, a bizonytalanság és feszültségek ugyancsak az Egyesült Államok világgazdasági pozícióit erősítették. Gazdasági erejét, hatalmát a konjunktúra megőrzésének szolgálatába állította; a költségvetés és a folyó fizetési mérleg deficitjének szinte példátlanul gyors növekedése miatt nem kényszerült a gazdaságpolitika módosítására. Annak ellenére, hogy a deficitfinanszírozás hatalmas pénzösszegeket vont el a nemzetközi pénzpiacokról, megőrizte a pénz- és kereskedelempolitikájába vetett bizalmat.

A többi fejlett, főként nyugat-európai tőkésország jelentős hátrányba került az Egyesült Államokkal szemben. A gyengébb műszaki fejlesztési, struktúraátalakítási eredmények, a világgazdaságtól való erősebb függés gazdaságpolitikai kényszerrel, a mozgástér beszűkülésével párosult. Ezek az országok kénytelenek voltak megőrizni adó- és költségvetési politikájuk szigorát, illetve tekintettel lenni a külső és belső egyensúlyi helyzetre. Ezzel elérték ugyan az infláció mérséklődését, de a kamatok mérséklése mellett sem nyúlhattak a belső kereslet ösztönzésének gazdaságpolitikai eszköztárához. Az Egyesült Államokba irányuló tőkeáramlás pedig az egyébként is szűkös fejlesztési forrásokat csökkentette. Mindezek következtében Nyugat-Európában a lakosság fogyasztása mérsékelten nőtt, a beruházások pedig még a készletfelhalmozásnál is kisebb hatást gyakoroltak a gazdasági fejlődésre. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Nyugat-Európában a bruttó nemzeti termék 1983-ban 1,3, 1984-ben 2,5 százalékkal nőtt. A változást alapvetően az export — mindenekelőtt az Egyesült Államokba irányuló kivitel — okozta. A fellendülés lényegében az exportágazatokra korlátozódott, mindeddig nem hatotta át a gazdaság egészét. Ezért az Egyesült Államok a nem-

2. sz. táblázat

A gazdasági növekedés tényezői
(Hozzájárulás a bruttó nemzeti termék évi növekedéséhez, százalék)

Ország, tényezők	1983	1984	1985[a]
Egyesült Államok			
Fogyasztás	3,0	4,0	3,0
Beruházás	1,4	2,8	1,0
Készletfelhalmozás	0,5	2,0	—0,3
Export	—0,6	0,5	0,5
Import	—0,6	—2,5	—1,2
Bruttó nemzeti termék	3,7	6,8	3,0
Nyugat-Európa			
Fogyasztás	1,0	0,8	1,1
Beruházás	0,1	0,4	0,4
Készletfelhalmozás	—0,1	0,7	0,3
Export	0,7	2,1	1,6
Import	—0,5	—1,6	—1,2
Bruttó hazai termék	1,3	2,5	2,3

[a] Várható, illetőleg előrejelzés.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december, ECE Economic Survey of Europe in 1984–1986.

zetközi kereskedelmen keresztül nem tudta betölteni az általános gazdaságélénkítő szerepét.

A tőkésországok 1983—1984-ben túljutottak a válságon, gazdasági helyzetük több tekintetben jelentősen megváltozott. Figyelmet érdemel, hogy 1984-ben az országcsoport egészében a bruttó nemzeti termék 4,9, a nemzetközi árucsere mintegy 9 százalékkal nőtt. Az előrejelzett gazdasági megélénküléssel együtt azonban több olyan jelenség alakult ki, amelyek meglepték a világot, amelyekre az előrejelzések nem számítottak.

Ismertes volt, hogy az Egyesült Államok és a többi tőkésország gazdaságában fennmaradtak azok a problémák, feszültségek, amelyek a válság éveiben keletkeztek. Ennek következtében a termelés bővülése könnyen sebezhetőnek, az Egyesült Államok expanziós hatású pénzügyi és adópolitikája, valamint a tőkeimport nehezen folytathatónak tűnt. Elkerülhetetlennek ítélték a költségvetési és a fizetési mérleg deficitjének felszámolását, nem tarthatónak a dollár túlértékeltségét. Ezzel szemben az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének üteme — főként 1984 első felében — meghaladta a várakozást, a növekedés későbbi mérséklődése pedig fokozatosan, a gazdasági folyamatok radikális megváltoztatása, szétzilálása nélkül következett be. Ez nemcsak az amerikai gazdaság erejét és nagy lehetőségeit, hanem a többi ország kiszolgáltatott helyzetét, korlátozott mozgáslehetőségét is jelzi. Az Egyesült Államok folytathatta pénzügyi politikáját, a hadikiadások növelését, a költségvetés és a fizetési mérleg deficitjének földuzzasztását. A profitráta ugrásszerű emelkedése a vártnál nagyobb mértékű gazdasági növekedést táplált.

A konjunktúra megélénkülése a számítottnál kisebb mértékben engedett teret az inflációt gerjesztő erőknek. Az Egyesült Államokban a túlfűtött konjunktúra, az erőteljesen bővülő kereslet az árszínvonal viszonylag szerény mértékű emelkedésével járt együtt. Ebben szerepet játszott az olajexportáló országok gyenge pozíciója az olajpiacon, a munkabérek lassú növekedése, a szakszervezeteknek a magas munkanélküliség miatt meggyengült alkuereje, a strukturális feszültségek oldása, a termelékenységnek a műszaki fejlődésből fakadó gyorsabb növekedése, valamint az a tény, hogy az országok folytatták az anyag- és energiafelhasználást ésszerűsítő fejlesztési politikájukat.

A fejlődő országokra nehezedő pénzügyi és hitelterhek, amelyek 1982—1983 körül

a nemzetközi pénzügyi rendszert összeomlással fenyegették, valamelyest enyhültek. Az 1984 eleji nehézségek átmenetinek bizonyultak. Egyre határozottabban láthatóvá vált, hogy a nagy hitelezők, a kereskedelmi bankok összefogtak a nemzeti és a nemzetközi pénzintézetekkel, kormányzati szervekkel a veszélyek elhárítására. Az adósok és a hitelezők felismerték közös érdekeltségüket a fizetésképtelenség messze gyűrűző következményeinek megelőzésében. Az exporttöbbletért, a fizetőképesség javításáért a fejlődő és a szocialista országok nagy áldozatokat hoztak. A pénzügyi konszolidáció, az amerikai külkereskedelmi deficit növekedésével járó ugrásszerű importnövekedés, a kisebb országok közötti árucsere megélénkülése együttesen a külkereskedelem vártnál jóval nagyobb mértékű növekedését eredményezte. Nem igazolódott az a feltételezés, hogy a bizonytalan, feszültségektől terhes nemzetközi kereskedelmi, pénzügyi viszonyok, a meglévő korlátok aláássák a gazdasági megélénkülést.

Az előrejelzéseket készítő nemzetközi és nemzeti szervezetek egyaránt arra számítanak, hogy az idén az Egyesült Államok gazdasági fejlődése mérséklődik. Úgy vélik, hogy a bruttó nemzeti termék növekedése legfeljebb a tavalyi felét éri el. A visszaesésnek a konjunktúra ciklusában és a gazdasági életben található feszültségekben egyaránt gyökerező okai vannak. Lényegében ennek tulajdonítják, hogy Nyugat-Európában a gazdasági megélénkülés nem gyorsul tovább. Az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének mérséklődése korlátozza a nyugat-európai export bővülését, ami nem maradhat hatás nélkül a feldolgozó ipar és a fejlesztési tevékenység alakulására. A lakossági fogyasztás 1984. évinél gyorsabb emelkedése lényegében a visszaeső exportkereslet kiegyenlítéséhez lesz elegendő, így a bruttó nemzeti termék kontinensünk nyugati felén átlagosan várhatóan továbbra is 2,5 százalékot megközelítően nő. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Az egyes országokban a gazdasági fejlődés — ritkán tapasztalható — kiegyenlített ütemére számítanak.

A fejlett tőkésországok várható gazdasági fejlődésének megítélését illetően továbbra is nagy bizonytalanság tapasztalható. Változatlanul jelen vannak és hatnak a gazdasági élet nemzeti és nemzetközi feszültségei, amelyek nehezen kiszámítható és váratlanul ható folyamatokat és reakciósorozatokat indíthatnak el. A fontosabb veszélyzónák a következők:

— Az egyik legjelentősebb feszültség továbbra is az Egyesült Államok pénzügyi és költségvetési politikájában rejlik. A költségvetési deficit olyan mértékű, hogy nem teszi lehetővé az adóelengedés és a hadikiadások gyors növekedését.

— Az erős importverseny, az exportkorlátok, a termelékenység növekedésének ismételt lelassulása az Egyesült Államokban rontotta a jövedelmezőségi kilátásokat, óvatosabbá tette a vállalkozók beruházási szándékait, döntéseit.

— Mindezek fényében rendkívül bizonytalan a magas kamatlábak és a túlértékelt dollár jövője. Két évvel ezelőtt ezek a tényezők az infláció mérséklődésével együtt jelentős szerepet játszottak a termelés fellendülésében. Jelenleg fennáll a veszélye annak, hogy bizonyos pénzügyi változások drasztikus és kiszámíthatatlan hatásokat idézhetnek elő, ami piaci érzékenységgel, lappangó feszültséggel, idegességgel jár.

— A nyugat-európai és a fejlődő országok egyaránt joggal kifogásolják a magas kamatszínvonalat, a dollár túlértékeltségét. Hirtelen és nagymértékű változásokban azonban nem érdekeltek, hiszen ez zavarokat okozna a gazdasági folyamatokban és a nemzetközi kereskedelemben is. (A kereskedelmi forgalom bővülésének lassulása várható.) Ezért valamennyi fejlett tőkésország a nemzetközi pénzügyi rendszerben meglévő feszültségek fokozatos oldásában érdekelt.

— A kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedéshez szükség lenne a világpolitikában tapasztalható kedvezőtlen tendenciák megfordítására, az enyhüléshez való visszatérésre, a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok javítására, a bizalom helyreállítására. jelenleg azonban a világgazdasági nehézségeket, a gazdaságpolitikai különbségekből, érdekellentétekből fakadó problémákat nem összehangolással, kompromisszumokkal oldják meg, hanem az erő pozíciójából kezelik őket. Ez különösen most hord

magában nagy veszélyeket, amikor a gyors változások lehetősége önmagában is gyengíti a bizalmat, a biztonságot.

A termelés

A gazdasági válság a növekedési lehetőséget és a struktúrát illetően egyaránt a feldolgozóipari termelést érintette, sújtotta. 1983—1984-ben a gazdasági megélénkülés is elsősorban a feldolgozóipari termelés bővülésén alapult. A kereslet főként a gépek és berendezések, egyes fogyasztási cikkek és vegyipari termékek iránt nőtt. A kedvező folyamatok 1984-ben felgyorsultak: míg 1983-ban a fejlett tőkésországokban együtt az ipari termelés 3,2, tavaly 7,1 százalékkal bővült. A növekedési ütem Észak-Amerikában volt erőteljesebb (1983-ban 6,5, 1984-ben 10,5 százalék). Nyugat-Európában viszont a stagnálást tavaly átlagosan 3 százalékos növekedés váltotta fel. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az ipari termelés bővülését a munka termelékenységének évi 2,5—4 százalékos növekedése segítette. Az Egyesült Államokban a termelékenység 1983-ban és 1984-ben 2,5 százalékkal emelkedett. Így a termelés fellendülése egyre nagyobb mértékben együtt járt a foglalkoztatottság bővülésével. Ezzel szemben Nyugat-Európában a termelékenység növekedésének lehetőségei az országok többségében még 1984-ben is meghaladták az ipari termékek iránti kereslet bővülését, a termelés növekedésének üteme a válság éveiben lecsökkent foglalkoztatottsági szint megtartását sem tette lehetővé.

Az Egyesült Államokban a munkabérek gazdasági konjunktúrához való rugalmasabb alkalmazkodása, valamint a szolgáltatási szektor magas (70 százalékos) aránya a nyugat-európaitól eltérő foglalkoztatáspolitikához vezetett. A foglalkoztatottak száma 1983-ban 1,5, 1984-ben 4 százalékkal nőtt, a munkanélküliek száma pedig az 1982 végi 11 millióról 1984 végére 8 millióra mérséklődött. A munkanélküliség a munkaerőforrás 7,5 százalékát érintette. Ez jelentős eredmény (különösen a nyugat-európai, gyakran kétszámjegyű munkanélküliségi arányokkal összehasonlítva), de a szint még mindig jóval magasabb az 1979. évinél (5,8 százalék).

Nyugat-Európában a bérköltségek viszonylag gyors ütemű növekedése munkaerő-megtakarító fejlesztésekre ösztönzött. Míg Észak-Amerikában a feldolgozó ipar egységnyi termelésére jutó bérköltség az

3. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1974—1980 közötti évek átlaga	1981—1982 közötti évek átlaga	1983	1984	1985[a]	1986[a]
Anglia	0,2	—3,0[b]	3,3	3,4	3	4
Ausztria	2,8	—1,9	0,9	5,4	4,5	3,5
Belgium	1,4	—1,1	2,1	4,2	3	2,5
Franciaország	1,4	—1,1	0,7	0,9	1,5	2,5
Hollandia	1,2	—2,2	2,0	5,0	5	5
NSZK	1,2	—2,0	0,8	3,6	4	3
Olaszország	2,8	—2,3	—3,3	3,3	2,5	2
Spanyolország	1,5	0,2	2,7	1,0	2,5	3
Svédország	0,8	—2,2	6,0	6,8	4,5	2,5
Egyesült Államok	1,3	—2,8	6,5	10,7	2,5	3
Kanada	2,3	—4,9	6,0	8,5	4,5	2,5
Japán	3,3	1,7	3,5	10,9	6,5	3

[a] Előrejelzés.
[b] Feldolgozó ipar.
Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1985. március, OECD Economic Outlook, 1984. december, 1985. június.

utóbbi két évben 1 százalékkal, Japánban 6—7 százalékkal csökkent, addig Nyugat-Európában a bérköltségek mérséklődése néhány országra (például NSZK) korlátozódott, a legtöbb országban (elsősorban Olaszországban) fennmaradt a korábbi erőteljes növekedés. (Olaszországban két év alatt 23—24 százalékkal emelkedett.) A tőkeköltségekhez viszonyítva magas bérköltségek, a kormányoknak a munkahelyeket kevés eredménnyel védelmező foglalkoztatáspolitikája, a válságágazatokban felszabaduló munkaerő korlátozott elhelyezkedési lehetősége a szolgáltatások területén (csupán minden második felszabaduló munkás kapott állást a szolgáltatási szférában), és a termelés szerény mértékű bővülése az iparban nem volt elégséges a munkanélküliség terjedésének megállításához. A munkanélkülick száma Angliában meghaladta a 3 milliót, Franciaországban, Olaszországban, az NSZK-ban és Spanyolországban pedig elérte a 2,3—2,5 milliót. Nyugat-Európában a munkaerőforrás csaknem 11, Belgiumban, Hollandiában, Spanyolországban 17—21 százaléka van munka nélkül. (Lásd a 4., 5. és 6. sz. táblázatot.)

A társadalmi feszültségek azért is nagyok, mert egyes korosztályokban (főként a fiatalok és az időskorúak körében) és a hanyatló ágazatokban, szakmákban különösen nagy a munkanélküliek száma, aránya, valamint emelkedik a tartósan munka nélkül lévők (a munkába való visszatérés reményét is elvesztők) száma. Spanyolországban minden második, Olaszországban minden harmadik, Angliában, Franciaországban és Kanadában minden negyedik-ötödik fiatal nem talál munkát.

A válság éveiben — a foglalkoztatottsághoz hasonlóan, azt meghaladó mértékben — az ipari kapacitások kihasználása is visszaesett. A ipari kapacitások struktúrája átalakul, műszaki színvonala erőteljesen emelkedik, a gyors változások érzékelhetően lerövidítik az erkölcsi elhasználódás idejét, s mindezek következtében fokozzák a piaci igényekhez való alkalmazkodás képességét. Az utóbbi két évben az Egyesült Államok feldolgozó iparának kapacitáski-

4. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása

Ország	1980	1981	1982	1983	1984
	1000 fő				
Anglia	1 668	2 420	2 793	2 970	3 047
Belgium	322	392	457	505	512
Franciaország	1 451	1 773	2 008	2 041	2 310
Hollandia	325	480	655	801	822
NSZK	889	1 272	1 833	2 258	2 281
Olaszország	1 698	1 896	2 052	2 264	2 391
Spanyolország	1 277	1 566	1 873	2 207	2 475
Egyesült Államok	7 637	8 273	10 678	10 717	8 539
Kanada	867	898	1 315	1 448	1 399
Japán	1 140	1 260	1 360	1 561	1 608
	Az összes munkaerőforrás százalékában				
Anglia	6,4	10,0	11,5	12,3	12,7
Belgium (biztosított)	11,8	14,2	16,6	18,4	18,6
Franciaország	6,3	7,3	8,0	8,4	9,8
Hollandia	5,9	9,1	12,6	17,1	17,6
NSZK	3,8	5,5	7,5	9,1	9,1
Olaszország	7,6	8,4	9,1	9,9	10,4
Spanyolország	11,8	14,4	16,3	17,8	20,6
Egyesült Államok	7,1	7,6	9,7	9,6	7,5
Kanada	7,5	7,6	11,0	11,9	11,3
Japán	2,0	2,2	2,4	2,7	2,7

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1982. és 1985. március.

5. sz. táblázat

A foglalkoztatottság és a termelékenység[a] alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Régió	1982	1983	1984	1985[b]
Nyugat-Európa				
Foglalkoztatottság	—0,7	—0,6	0	0,2
Termelékenység	1,5	1,9	2,5	2,1
Egyesült Államok				
Foglalkoztatottság	—0,9	1,3	4,2	2,5
Termelékenység	—1,3	2,4	2,5	0,5
Japán				
Foglalkoztatottság	1,0	1,7	0,5	1,5
Termelékenység	2,2	1,3	5,0	3,5

[a] Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó nemzeti termék.
[b] Előrejelzés.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december.

6. sz. táblázat

A termelés egységére jutó bérköltség alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1982	1983	1984
	Folyó árakon		
Anglia	4,7	4,5	5,0
Ausztria	3,8	2,2	2,0
Franciaország	12,2	8,7	4,5
Hollandia	4,5	0,4	—1,5
NSZK	3,3	0,7	1,0
Olaszország	17,5	16,5	8,0
Svájc	8,6	3,9	1,0
Svédország	4,9	5,4	6,0
Egyesült Államok	7,9	2,7	2,5
	Az árszintváltozással mérsékelve		
Anglia	—2,2	—0,6	2,1
Ausztria	—2,7	—1,5	—2,3
Franciaország	—0,2	—0,1	—2,5
Hollandia	—1,5	—1,5	—4,1
NSZK	—1,3	—2,4	—0,8
Olaszország	—0,3	1,3	—2,4
Svájc	1,2	0,6	—1,9
Svédország	—3,4	—3,7	—1,9
Egyesült Államok	1,8	—1,1	—1,2

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1984—1985.

használási szintje átlagosan 71-ről 82 százalékra emelkedett, de még ezzel sem érte el a korábbi, a válságokat megelőző évek színvonalát. (1973-ban 88, 1979-ben 86 százalék.) Nyugat-Európában — a később kibontakozó és szerényebb mértékű termelésnövekedés hatásaként — a feldolgozóipari kapacitások kihasználtsága 1984-ben Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban, Svédországban kisebb mértékben (2 százalékponttal), az NSZK-ban és Angliában számottevően (3—6 százalékponttal) emelkedett.

A második kőolajár-robbanást követően

7. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok olajfogyasztásának és importjának alakulása
(Millió hordó naponta)

Megnevezés	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985[a]
Termelés	14,7	14,8	15,0	15,5	15,9	16,4	16,6
Import (nettó)	27,6	24,2	21,1	18,5	17,5	18,3	19,0
Fogyasztás	41,6	38,8	36,5	34,6	33,8	34,9	35,3
Az importált olaj hivatalos ára ($/hordó)	19,0	31,5	35,1	33,4	29,4	28,6	28,4
Az OPEC termelése	31,9	27,9	23,8	20,1	18,9	19,2	19,9

[a] Előrejelzés.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december.

a magasabb energia- és nyersanyagárak az energia- és anyagtakarékosság fokozására és a hazai erőforrások bővítésének meggyorsítására ösztönözték a fejlett tőkésországokat. Olajfogyasztásuk 1979 és 1984 között — az 1984.évi emelkedés ellenére — 16, olajimportjuk pedig 31 százalékkal csökkent. (Lásd a 7. sz. táblázatot.) A fejlett tőkésországok és az olajexportáló fejlődő országok között megváltoztak a piaci erőviszonyok: míg termelésük 1979-ben az OPEC-országokénak kevesebb mint felét, 1984-ben 85 százalékát érte el. Ennek, valamint a kisebb keresletnek a hatására csökkentek az árak. Az importált olaj hordónkénti hivatalos ára az 1981. évi 35,1-ről 1984-re 28,6 dollárra mérséklődött. Időközben a dollár a többi valutához képest felértékelődött, ezért az árcsökkenés mindenekelőtt az Egyesült Államokban érezhette hatását. 1984-ben a termelés megélénkülésének hatására kismértékben emelkedett az olajfogyasztás, mivel az országok többsége a termelésben és a fejlesztésben egyaránt továbbra is megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít az energiatakarékosságnak. Ennek tulajdonítható, hogy a rendkívül hideg téli időjárás által kiváltott többlet-energiaigények sem változtatták meg a kőolajárak mérséklődő tendenciáját. Ezért az olajexportálókat jelenleg is az árak újabb csökkenésének megakadályozása, a termelés korlátozása foglalkoztatja.

Az ipari nyersanyagok és élelmiszerek árai 1982 végén átlagosan 25 százalékkal alacsonyabbak voltak, mint 1981 elején. Később a gazdasági megélénkülés hatására a nyersanyagok és élelmiszerek árszintje átmenetileg emelkedett, majd ismét mérséklődött. A gazdasági megélénküléshez viszonyítva alacsony árszint az ipari nyersanyagok takarékos felhasználásának, a műszaki színvonal emelkedésének, a mezőgazdasági terméseredmények stabilizálásának, illetve javulásának eredménye. Figyelmet érdemel, hogy a nyersanyagok és élelmiszerek árszintje a feldolgozóipari termékekéhez viszonyítva a második világháború utáni legalacsonyabb szintre csökkent, s jelenleg 50 százalékkal alacsonyabb, mint 1974-ben — a csúcsszinten — volt.

A gazdasági recesszió éveiben a tőke hatékonysága jelentősen visszaesett. Csökkent a profitráta, lassult a tőke megtérülése, főként az iparban. 1983—1984-ben a profitráta ismét emelkedett. A javulás különösen az Egyesült Államokban volt erőteljes: 1982 és 1984 között a profit tömege csaknem másfélszeresére emelkedett. Az energiahordozók, nyersanyagok és élelemiszerek mérséklődő árszintje a viszonylag szolid béremelkedés, valamint a termelékenység gyorsuló növekedésének együttes hatására kedvezően alakultak a költségek, amelyek a vállalkozói nyereséget gyarapították, ösztönzést adva a saját forrásból finanszírozott fejlesztéseknek. (A bérköltségek alakulását lásd a 6. sz. táblázatban.)

Jövedelmek, árak, fogyasztás, beruházás

Az 1980-as évek elején a legtöbb fejlett tőkésországban megváltoztak a gazdasági és a politikai viszonyok. A nagy és gyorsan növekvő munkanélküliség közepette a szakszervezetek az inflációhoz viszonyítva szerény bérkövetelésekkel léptek fel. A kormányok intézkedéseikkel leginkább a szegényebb rétegeket sújtották, egyes korábban kiharcolt szociális vívmányokat megnyirbálták. Mindezek következtében a dolgozók életszínvonala a legtöbb országban csökkent. A válság elhúzódása, a nemzetközi politikai és gazdasági légkör romlása és az ebből eredő bizonytalanság, valamint a történelmi mértékkel nézve is magas reálkamatszint fokozta a lakosság megtakarítási szándékát, ezért a lakosság fogyasztása a gazdasági recesszió éveiben a jövedelmeket meghaladó mértékben esett vissza.

A gazdasági megélénkülést — különösen az Egyesült Államokban — a fogyasztói keresletben bekövetkezett változások táplálták. Észak-Amerikában és Japánban a fogyasztói árak a kereseteknél lassabban nőttek, bővült a foglalkoztatottság, ami együtt a jövedelmek reálértékének növekedésében jutott kifejezésre.

A recesszió elhúzódásának, valamint a felgyorsult technikai haladás hatásaként megélénkült a tartós fogyasztási javak cseréje, illetve újak vásárlása. Észak-Amerikában a lakásépítések fellendülése is kedvezően befolyásolta a konjunktúra alakulását. A lakosság vásárlási kedvének megélénkülése a reálkamatok szokatlanul magas szintje mellett következett be, kedvezően reagálva ezzel az infláció mérséklésére, a nominális kamatok csökkenésére. A lakosság fogyasztása 1983—1984-ben évi 4—5 százalékkal nőtt. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Nyugat-Európában a fogyasztói kereslet az észak-amerikaiénál kisebb szerepet játszott a gazdasági megélénkülésben. A keresetek és a fogyasztói árak nagyjából párhuzamosan alakultak, a foglalkoztatottság is alig emelkedett, így kontinensünk nyugati felén 1983—1984-ben a lakossági fogyasztás évente 1—1 százalékkal nőtt. A kisebb, így külgazdaságilag nyitottabb országokban a gazdasági folyamatokban kedvező változásokat elsősorban az exportkereslet megélénkülése eredményezett, s ezt a fogyasztói kereslet növekedése bizonyos késedelemmel követte.

A második olajárrobbanást követően — mint ismeretes — felgyorsult az infláció. A fogyasztói árak 1980—1981-ben évente mintegy 12 százalékkal emelkedtek, így megfékezésük a gazdaságpolitika egyik köz-

8. sz. táblázat

A személyi fogyasztás és az állótőke-beruházás alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan árakon)

Ország	Személyi fogyasztás			Állótőke-beruházások		
	1980—1982 átlaga	1983	1984	1980—1982 átlaga	1983	1984
Anglia	0,6	4,3	1,5	—1,0	4,0	7,6
Ausztria	1,1	4,4	—1,0	—1,7	—1,6	1,7
Belgium	0,5	—2,0	0,5	—4,5	—4,8	4,7
Franciaország	2,5	1,0	0,8	—0,4	—2,1	—2,0
Hollandia	—1,7	0,5	—0,2	—6,2	1,4	4,2
NSZK	—0,6	1,0	0,8	—1,8	2,9	1,5
Olaszország	1,8	—0,7	2,0	1,5	—5,3	4,1
Spanyolország	0	0,7	1,0	0,2	—1,5	3,3
Svájc	0,9	1,3	1,5	3,0	1,7	3,8
Svédország	0,1	—1,6	0,8	—1,3	—1,1	3,6
Egyesült Államok	1,2	4,2	5,2	—4,1	9,0	18,0
Kanada	0,2	3,1	3,2	—0,7	—3,9	1,0
Japán	2,1	3,3	2,7	1,6	0,7	5,7

Forrás: OECD Economic Outlook, 1982. és 1984. december, 1985. június.

ponti kérdésévé vált. A szigorú pénzügyi politika már a megélénkülés előtt, 1982-ben jelentősen (8 százalékra) mérsékelte az inflációt. 1983—1984-ben a fogyasztói árak mérsékeltebb emelkedése tovább tartott (5,3—5,3 százalékos növekedés), és jelentős szerepet játszott a belföldi kereslet stabilizálásában. A fogyasztói árak Japánban, Hollandiában, az NSZK-ban, Svájcban és az Egyesült Államokban évi átlagban 2—4 százalékkal, a korábbi évekkel összehasonlítva mérsékelten emelkedtek. Az elmúlt évben az infláció visszaszorítására tett erőfeszítések azokban az országokban is jelentős eredménnyel jártak, ahol korábban az áremelkedés évi üteme meghaladta a 10 százalékot (Franciaország, Olaszország, Spanyolország). Kedvező, hogy 1984-ben, a megélénkülés második évében az országok többségében tovább mérséklődött, illetve az Egyesült Államokban, Japánban, Angliában, Ausztriában és Hollandiában csak csekély mértékben erősödött az inflációs nyomás. A kedvező helyzet megőrzése több tényezőnek, körülménynek, gazdaságpolitikai törekvésnek köszönhető, mint például az anyag-, energia- és élemiszer-áremelkedés elkerülésének, a visszafogott bérkövetéseknek, a termelékenység növekedésének, a fejlett technika költségmérséklő hatásának, a szigorú pénzügyi politika fenntartásának, illetve a költségvetési kiadások korlátozásának. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A gazdasági recesszió éveiben általános jelleggel, nagymértékben visszaesett a beruházási tevékenység. Ebben a kereslet csökkenése, a magas kamatlábak miatt megdrágult és összeszűkült hitelforrások, valamint a belföldi és a nemzetközi piacokon tapasztalható bizonytalanság, illetőleg diszkrimináció egyaránt szerepet játszott. A gazdasági konjunktúrában bekövetkezett változások hatására — a korábbi fellendülésekhez hasonló módon — országonként differenciáltan és bizonyos késéssel megélénkült a beruházási tevékenység. A legerőteljesebb fellendülés az Egyesült Államokban tapasztalható, ahol a beruházások volumene 1983-ban 9, 1984-ben pedig — az utóbbi évtizedekben soha nem látott mértékben — 18 százalékkal nőtt. A fellendülés fő hajtóerejét 1983-ban az építkezések (több mint 40 százalékos növekedéssel), 1984-ben a gépek és technológiai berendezések vásárlásai alkották. Nyugat-Európában — a konjunktúrához igazodva — a beruházások is mérsékeltebben, átlagosan évi 2—4 százalékkal nőttek. Itt — az Egyesült Államoktól eltérően — az építési piacon nem mutatkozik élénkülés, a beruházási növekedés az iparra, azon belül

9. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása
(Évi növekedés százalékban)

Ország	1974—1979 közötti évek átlaga	1980—1981 közötti évek átlaga	1982	1983	1984
Fejlett tőkésországok összesen	10,0	11,7	7,8	5,3	5,3
Anglia	15,7	15,0	8,6	4,6	4,9
Ausztria	6,3	6,6	5,4	3,3	5,6
Belgium	8,5	7,1	8,7	7,7	6,3
Franciaország	10,7	13,5	11,8	9,6	7,4
Hollandia	7,2	6,6	6,0	2,8	3,3
NSZK	4,7	5,7	5,3	3,3	2,4
Olaszország	16,2	20,4	16,6	14,6	10,8
Spanyolország	18,4	15,1	14,4	12,1	11,3
Svájc	4,0	5,3	5,6	3,0	2,8
Svédország	9,8	13,0	8,6	8,9	8,0
Egyesült Államok	8,6	12,0	6,1	3,2	4,3
Kanada	9,2	11,3	10,8	5,9	4,3
Japán	10,2	6,6	2,7	1,9	2,2

Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december; OECD Main Economic Indicators, 1985. március.

10. sz. táblázat

A kamatlábak alakulása
(százalék)

Ország	Rövid lejáratú hitelek			Hosszú lejáratú hitelek		
	1982	1983	1984	1982	1983	1984
Anglia	9,7	8,8	9,1	10,2	9,9	10,0
Belgium	12,3	10,9	10,8	12,7	11,9	11,6
Franciaország	12,7	12,2	10,7	15,7	14,0	11,9
Hollandia	5,7	6,2	5,8	8,4	8,6	7,7
NSZK	6,6	6,5	5,8	7,9	8,2	7,0
Olaszország	19,1	17,0	14,7	19,7	17,7	14,5
Svájc	3,0	3,5	4,5	4,2	4,5	4,6
Svédország	—	12,0	11,6	13,0	12,1	12,6
Egyesült Államok	8,0	8,9	7,8	10,3	11,4	11,2
Japán	7,0	6,5	6,3	7,5	6,9	6,3
Kanada	9,8	9,7	9,8	11,7	12,0	11,7

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1985. március.

is a gépcserékre, a technológiai korszerűsítésre koncentrálódik. A fejlesztési magatartásban 1984-ben bekövetkezett változásokat mindenekelőtt a profitráták erőteljes emelkedése és a bérekhez képest kedvező termelékenységnövekedés okozta; a kedvező értékesítés reményében a felduzzadt saját forrásokat a vállalkozók a viszonylag magas kamatszint mellett is kiegészítették kölcsönforrásokkal. Ehhez járult a meglévő termelőkapacitások fokozottabb kihasználásának, valamint a válság éveiben elhalasztott fejlesztési szándékoknak a hatása is. Több országban a fejlesztések korábban tartósan és annyira visszaestek, hogy ennek fennmaradása középtávon veszélyeztette a gazdasági potenciál bővülését, a fejlettségi, versenyképességi pozíciók megőrzéséhez szükséges műszaki-tudományos fejlődést, a termelési szerkezet korszerűsítését. 1984-ben ennek az — elsősorban Nyugat-Európában tapasztalható — elmaradásnak a felszámolása kezdődött meg. Figyelgyelmet érdemel, hogy több országban a beruházások színvonala — a fellendülés ellenére — még mindig nem érte el az 1979-es szintet.

A készletfelhalmozás — a továbbra is viszonylag magas reálkamatszint ellenére — immár második éve a gazdasági megélénkülés egyik fontos tényezője. Az Egyesült Államokban a megélénkült készletfelhalmozás a bruttó nemzeti termék növekedését — a jelentőségét jóval meghaladó mértékben — 2 százalékponttal, több nyugat-európai országban 1—1 százalékponttal fokozta. Azokban az országokban (például Franciaországban és Olaszországban) is, ahol 1983-ban a készletek leépítése folytatódott, tavaly ismét fellendült a készletfelhalmozódás, kedvezően befolyásolva ezzel a gazdasági konjunktúrát.

A nemzetközi kereskedelem és a fizetési mérleg

A tőkésországok külkereskedelmi forgalma a recesszió és a nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatok romlása miatt 1980 és 1982 között visszaesett. A fejlett tőkésországok válsága a nemzetközi kapcsolatokon keresztül kedvezőtlenül befolyásolta a világ többi részének, a szocialista és a fejlődő országoknak a gazdasági helyzetét is.

A gazdasági megélénkülés 1983-ban nem adott erőteljes ösztönzést a külkereskedelmi forgalom bővülésének. Az import az országok többségében mérsékelten nőtt, Belgiumban, Franciaországban csökkent, Spanyolországban és Japánban lényegében stagnált. A legdinamikusabban — Kanada mellett — az Egyesült Államok importja növekedett. Itt a belföldi kereslet gyors emelkedéséből adódó lehetőségeket a partnerországok — mindenekelőtt Japán — jól kihasználhatták, mivel a felértékelt dollár az importot olcsóbbá, versenyképesebbé

11. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan árakon)

Megnevezés	1982	1983	1984	1985[a]
Összes export	—1,7	2,0	9,2	6,0
Export az országcsoporton kívülre	—3,7	—4,2	2,5	6,5
ebből:				
OPEC-országokba	0,7	—11,5	—6,5	5,5
a többi fejlődő országba	—5,2	—1,5	6,0	6,5
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országba	—6,5	—0,7	6,2	7,7
Összes import	—0,5	4,0	12,0	6,5
Import az országcsoporton kívülről	—8,5	0	7,5	5,0
ebből:				
OPEC-országokból	—20,5	—8,2	7,0	3,0
a többi fejlődő országból	2,0	7,5	9,5	6,5
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országból	1,5	3,0	6,0	5,5
A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	—1,0	5,2	13,2	7,0

[a] Előrejelzés.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december.

tette. Ugyanakkor az Egyesült Államok exportjának árszintje jelentősen emelkedett, ezáltal romlott versenyképessége a nemzetközi piacokon. Nyugat-Európában a gyengébb konjunktúra, a valuták leértékelődése korlátozta az import bővülését. A nemzetközi kereskedelem fejlődésére kedvezőtlen hatása volt a fejlődő országok pénzügyi válságának, ezáltal az importcsökkentési kényszernek, az olajárak, illetve kereslet mérséklődésének, valamint a szocialista országok egyensúlyorientált külgazdasági politikájának.

A gazdasági fellendülés megerősödésének hatására tavaly dinamikusan (9—12 százalékkal) bővült a fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalma. A legnagyobb húzóerőt továbbra is az Egyesült Államok importjának ugrásszerű (27 százalékos) növekedése adta. Az amerikai piacon főként a japán, a kanadai, az ázsiai és a latin-amerikai exportőröknek sikerült növelni eladásaikat. Megélénkült — bár az előbb említettnél mérsékeltebben — a nyugat-európai országok tengerentúli exportja és egymás közötti forgalma is. (Lásd a 12. sz. táblázatot.)

A tőkésországok külkereskedelmi forgalmának árszintje — a dollár felértékelődésének következtében — 4, 1984-ben 3 százalékkal tovább csökkent, ugyanakkor az árak nemzeti valutákban számítva gyorsuló ütemben, 1984-ben 5 százalékkal emelkedtek. Az árarányokban 1983 és 1984 között jelentős változások következtek be: míg 1983-ban az árarányok a fejlett tőkésországok számára kedvezően alakultak (4,2 százalékos cserearány-javulás), addig tavaly a feldolgozott termékek áremelkedése nem érte el a nyersanyagokét és az energiahordozókét (nemzeti valuták alapján számítva), így a cserearányok valamelyest (0,7 százalékkal) romlottak. (Lásd a 13. sz. táblázatot.)

A fejlett tőkésországok összevont fizetési mérlege 1980 és 1983 között jelentősen javult, a passzívum 70 milliárd dollárról 25-re csökkent. A javulás a cserearányok kedvezőbbé válásából és a reálfolyamatokból egyaránt következett. Tavaly a tendencia megváltozott, egyetlen év alatt a passzívum csaknem megháromszorozódott, ismét elérte a 65 milliárd dollárt, az 1980. évi szintet. A fizetési mérleg egyenlegének romlásában meghatározó szerepe volt az Egyesült Államoknak, ahol a passzívum az 1983. évi 41—42 milliárd dollárról mintegy 100 milliárdra duzzadt. Ez annak ellenére feszültséget okoz, hogy a kereskedelmi passzívum növekedését a tőkeimport részben ellensú-

12. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom mennyiségének alakulása országonként
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Export			Import		
	1982	1983	1984	1982	1983	1984
Anglia	3,2	1,0	6,5	4,0	7,4	10,0
Ausztria	1,8	4,4	10,5	—1,5	6,5	10,5
Belgium—Luxemburg	1,4	4,1	6,0	0,5	—2,5	4,0
Franciaország	—3,7	3,6	4,7	3,0	—1,0	3,0
Hollandia	—0,8	5,9	5,5	0,3	4,2	5,0
NSZK	1,8	—1,3	8,5	1,0	4,0	6,5
Olaszország	—2,9	4,0	6,0	1,2	2,8	7,0
Spanyolország	6,3	6,5	15,0	3,1	—0,4	3,5
Svájc	—4,4	—0,2	6,0	—1,8	4,3	7,0
Svédország	3,8	10,3	12,0	5,6	3,2	8,0
Egyesült Államok	—10,5	—6,5	4,5	—4,6	10,0	27,0
Kanada	0,4	8,7	19,0	—16,1	15,6	19,5
Japán	—2,3	8,2	15,5	—0,6	1,7	12,7

Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december.

13. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi árainak[a] alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Megnevezés	1982	1983	1984	1985[b]
Export összesen	6,0	2,7	4,7	2,7
ebből:				
feldolgozott termékek	8,0	2,2	4,5	4,0
Import összesen	4,5	1,0	5,5	3,0
ebből:				
kőolaj	4,0	—5,2	5,2	3,2
Cserearányok[c]	2,5	4,2	—0,7	0,2

[a] A nemzeti valuták alapján számítva
[b] Előrejelzés.
[c] Az országcsoporton kívüli forgalomban.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december.

lyozza. A legnagyobb mértékben Japán fizetési mérlege javult (14 milliárd dollárral), s az aktívum elérte a 35 milliárd dollárt. (Lásd a 14. sz. táblázatot.)

Előrejelzések 1985-re

A legtöbb konjunktúrakutató intézet a fejlett tőkésországok számára a gazdasági növekedés mérséklődését, a bruttó nemzeti termék mintegy 3 százalékos emelkedését prognosztizálja. A visszaesés elsősorban az Egyesült Államokban és Kanadában következik be. Nyugat-Európában a tavalyi szerényebb mértékű fejlődés megismétlődése várható. Az idén a leggyorsabb (5 százalékos) növekedés Japánban valószínű.

A lakossági fogyasztás növekedése Észak-Amerikában valamelyest mérséklődik, Nyugat-Európában ezzel szemben meggyorsul, és a gazdasági konjunktúra alakulásában továbbra is meghatározó szerepet játszik (ebből adódik az összes belföldi keresletnövekedés háromnegyede, illetve kétharmada). A múlt évihez képest várhatóan visszaesik a beruházási tevékenység, a közösségi fogyasztás és a készletfelhalmo-

zás az Egyesült Államokban. Kontinensünk nyugati felén viszont fennmarad a beruházások szerényebb (2,5 százalékos) növekedése, struktúrája a feldolgozó ipart korszerűsítő gépek és berendezések javára módosul. A fejlesztések várható alakulását befolyásolják a pénzügyi feltételek (például a kamatok lemorzsolódása) éppúgy, mint a források (például a profit, a nemzetközi tőkeáramlás).

Az infláció három éve tartó mérséklődése 1984-ben megállt, néhány országban pedig (például az Egyesült Államokban) az árindex valamelyest emelkedett. Az inflációt befolyásoló összes tényezőt mérlegelve az árszintemelkedés érzékelhető gyorsulása az idén sem várható. A nyersanyagok és az élelmiszerek árainak emelkedése valószínűleg szerény mértékű marad. Az olajkereslet kisméretű növekedése mellett az olajpiacot továbbra is a túlkínálat jellemzi. Drámai változásra — az exportőrök és az importőrök egybevágó érdekei folytán — az idén sem kell számítani. Várhatóan mérsékelt, kiegyensúlyozott marad a bérek növekedése, amit országonként különböző mértékben kompenzál a munka termelékenységének emelkedése, valamint a fejlesztések hatása a költségszint mérséklésére.

A fejlett tőkésországok összességében a munkanélküliek száma nem változik, aránynyuk a munkaerőforráshoz viszonyítva 8,5—9 százalék marad. Az Egyesült Államokban és Japánban a gazdasági növekedés várhatóan bővíti a foglalkoztatottságot (1,5—2 százalékkal), valamelyest tovább mérsékli a munkanélküliek számát. Ezzel szemben Nyugat-Európában a foglalkoztatottság stagnál, a munkanélküliség továbbra is az egyik legsúlyosabb gazdasági-szociális probléma marad. Itt a munkanélküliek száma tovább nő, arányuk a munkaerőforrásban meghaladja a 11 százalékot. A mintegy 20 millió munkanélküli közül 9 millió 25 évesnél fiatalabb.

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának növekedése mérséklődik, de várható üteme még így is jelentősen meghaladja az 1983. évit. Az Egyesült Államokban az import tavalyi ugrásszerű növekedése nem folytatható (az import 12—13 százalékos bővülését tartják valószínűnek), az exportnövekedés pedig valamelyest meggyorsul, ami együtt csak a fizetési mérleg romlási folyamatának lassításához elegendő. A fizetési mérleg hiánya várhatóan további 20 milliárd dollárral emelkedik. A többi ország exportjának növekedését 1984-hez képest az amerikai piaci lehetőségek valamelyest mérséklik, az egymás közötti forgalom bővülése, valamint az országcsoporton kívülre irányuló kivitel dinamikája várhatóan nem módosul, illető-

14. sz. táblázat

A fizetési mérleg egyenlegének alakulása
(milliárd dollár)

Ország	1981	1982	1983	1984	1985[a]
Fejlett tőkésországok összesen	—24,5	—27,5	—24,8	—65,4	—72,0
Anglia	14,5	9,1	4,4	0,1	1,2
Belgium—Luxemburg	—4,2	—2,5	—0,6	—0,5	1,0
Franciaország	—4,7	—12,1	—4,4	—0,2	2,0
Hollandia	2,9	3,6	3,6	4,5	5,2
NSZK	—5,8	3,6	4,1	6,2	12,2
Olaszország	—8,1	—5,5	0,8	—3,0	—4,5
Spanyolország	—4,8	—4,2	—2,8	1,5	2,2
Svájc	2,8	3,9	3,5	3,5	3,2
Egyesült Államok	6,3	—9,2	—41,6	—100,0	—120,0
Kanada	—5,1	2,2	1,4	1,5	1,5
Japán	4,8	6,9	20,8	33,0	40,0

[a] Előrejelzés.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1984. december, 1985. június.

leg valamelyest nő. (Nagyobb visszaesés néhány kisebb nyugat-európai ország külkereskedelmi forgalmában valószínűsíthető.)

A fejlett tőkésországok körében legnagyobb gondot okozó feszültségek, a munkanélküliség, a magas kamatlábak, a túlértékelt dollár, a protekcionista, a piacra jutás, piacbővítés feltételeit nehezítő rendszabályok várhatóan fennmaradnak vagy alig csökkennek. Az országok közötti kapcsolatokat továbbra is az érdekellentét, a nemzetközi pénzügyeket a feszültség és a váratlan változásoktól való félelem jellemzi. A vezető hatalmi körök politikai törekvései az idén is a bizalmatlanság, a bizonytalanság légkörét táplálják.

A magyar gazdaság tőkés külgazdasági feltételei továbbra sem javulnak. Exportőreink számára az importkereslet növekedéséből származó lehetőségek kihasználását nehezíti a protekcionizmus fennmaradása, egyes fejlődő országok erősödő versenye, valamint az a tény, hogy a tőkés piaci változások erőteljes strukturális alkalmazkodást, magas minőséget és gyorsuló műszaki fejlődést igényelnek.

Pócs Ervin

Pócs Ervin az MSZMP Központi Bizottságának alosztályvezetője.

Henri Fayol:

IPARI ÉS ÁLTALÁNOS VEZETÉS

(Tervezés — szervezés — közvetlen irányítás — koordinálás — ellenőrzés)

A magyar nyelven most először megjelenő művet a klasszikus iskola alapművei közé sorolják. A szervezetek strukturálására és működtetésére a legmaradandóbb hatást Fayol munkája gyakorolta. Könyvében 40 év vezetői tapasztalatát foglalta össze, amelyeket munkanaplójában lejegyzett anyagokból általánosított. Olyan szabályok után kutatott, amelyek a vezetés számára szinte kötelezően előírhatók. Mindenekelőtt arra kereste a választ, hogy mi a szervezet. A vezetési funkciókkal összefüggésben az alapelvek egész sorát fogalmazta meg, magát a vezetést pedig princípiumok és kötelességek szövedékéből állította össze. Az általa megfogalmazott szabályok alkotó alkalmazása nemcsak a vezetés színvonalát, de a szervezetek működésének hatékonyságát is emelheti.

Fayol tanításának három sarkalatos pontja van:

1. a vezetés általános módszer,
2. a vezetés a szervezetek működésének kormányzására vonatkozik,
3. a vezetés a rendszerkoncepción nyugszik.

Mondanivalója a vezetésről nemcsak az iparra, hanem a kereskedelmi, politikai és mindenfajta kollektíve szervezett nem gazdasági tevékenységre vonatkozóan is érvényes. Vitathatatlan érdeme, hogy igen pontosan meghatározza a használt fogalmakat, tisztázza egymásra épülésük rendjét.

Kb. 130 l. kb. 70,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A Magyar Közgazdasági Társaság kettős évfordulója

(Előadás az MKT választmányának 1985. február 8-i ülésén)

Mai választmányi ülésünkön emlékezünk meg társaságunk megalakulásának 90. és újjáalakulásának 25. évfordulójáról.

A Magyar Közgazdasági Társaság 1894. május 27-én alakult meg, de csak az év utolsó hónapjaiban kezdte meg tevékenységét. Ez olyan időszakra esett, amikor a magyar közgazdászok nemzetközileg az elsők között ismerték fel a szakmai tömörülés politikai-társadalmi jelentőségét. Ezt 20 évvel előzte meg a Verein für Socialpolitik létrehozása, amelyre utalni azért is helyénvalónak tűnik, mert a magyar társaság első alapszabályában, szervezeti felépítésében és működésének rendjében sok mindent vett át tőle.

A Verein für Socialpolitik nem kizárólag közgazdászok, de egyben politikusok és a társadalomtudomány különböző területein működő szakemberek tömörülése volt. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a világ első közgazdasági társaságának megalakítása Németországban, éspedig abban az időben történt, amikor ez az ország harcolt az angolszász hegemóniával szemben, és elutasította az angol klasszikus közgazdaságtan tételeit, amelyek nagymértékben kedveztek Anglia világhatalmi helyzetének. Ez idő tájt folyt Németországban az első és a második módszertani vita, akkor bontakozott ki a történelmi iskola, amely szinte eljutott a klasszikus közgazdaságtan tagadásáig.

Mindez hatással volt a magyar közgazdasági gondolkodásra és a későbbi magyar klasszikusokra. Ez magyarázza, hogy 1894-ben a 12 szakosztállyal megalakult társaság keretei között gazdaságtörténeti, gazdaságjogi és szociológiai szakosztályok is működtek. Ma különös érdeklődésre tarthat számot, hogy röviddel a társaság megalakulását követően olyan témák kerültek megvitatásra, mint például a klimatikus viszonyok és a civilizáció kölcsönhatásai vagy a Békés vármegyei agrárszocializmus.

Hosszú ideig tartana felsorolni mindazokat a személyiségeket, akik a társaság megalakulásától annak átmeneti szüneteltetéséig jelentős szerepet vittek a társaság munkájában. Kiemelésre különösen érdemesek közülük Kautz Gyula, Láng Lajos, Fellner Frigyes, Bud János, Éber Antal, Budai László, Heller Farkas, Keleti Károly, Hegedüs Lóránt, valamint a 100 éves életkort elért — s nemrégiben elhunyt — Kislégi Nagy Dénes, aki 1922-ben lett a társaság titkára, és 1926-tól 1945-ig annak főtitkára volt.

Fél évszázados fennállása alkalmából, közvetlenül a pusztító második világháború után, 1945. augusztus 9-én — igen nagyszámú résztvevő jelenlétében — a társaság ünnepi közgyűlést tartott Éber Antal elnökletével. Feloszlatása előtti utolsó közgyűlése 1949-ben volt, ugyancsak Éber Antal elnökletével, amikor is Heller Farkast elnökké, Kádas Kálmánt a társaság igazgatójává, Domány Gyulát pedig főtitkárává választották. Ők alkották a régi Közgazdasági Társaság utolsó tisztikarát, egészen 1951-ig, amikor is a társaság beszüntette működését. Nem sokkal előbb szüntette be működését a Statisztikai Társaság is.

★

Utaltam a történeti iskolára, amely eljutott szinte a közgazdaságtan felszámolásáig. Még inkább ez volt a jellemző a múlt században azokra a szocialista gondolkodókra, akik a piaci követelményekkel együtt az egész tőkés termelési móddal szemben foglaltak állást. A történeti iskola képviselői a klasszikus közgazdaságtant az angolszász érdekek képviselőjének, a szocialisták pedig a kapitalizmus apologetikájának minősítették. Ez a gondolkodásmód nagy befolyást gyakorolt a szovjet közgazdászokra. A közgazdaságtan tudományával való szembefordulás magyarázza, hogy a Szovjetunióban a szocializmus politikai gazdaságtana csak 1936-ban épült be a felsőoktatás rendszerébe. De még az 1950-es

években is viták folytak arról, hogy szükség van-e ágazati gazdaságtanokra, és arra, hogy a közgazdászok tudományos vitákban közreműködjenek a gazdaságpolitika formálásában.

Ezekben a kérdésekben a felszabadulást követő években sok volt a bizonytalankodás, mégis nem sokkal azt követően, hogy a Magyar Közgazdasági Társaság beszüntette működését, 1953-tól, de még inkább 1954-től a közgazdasági élet egyre pezsgőbbé vált. Ennek bizonyos szervezeti keretei is kialakultak, hiszen megalakult az Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, és 1956 kora tavaszán beindultak a Közgazdasági Társaság megalakulásának előkészítő munkálatai is. De a lényeges fordulatot 1956 novemberében a forradalmi munkás-paraszt kormány megalakulása, illetőleg a párt újjászervezése hozta. A kormány felkérésére Közgazdasági Bizottság alakult azzal a feladattal, hogy az állami tervezésben és a kormányzati gazdaságpolitikában végzett munkát kritikusan elemezze, és ajánlásokat tegyen egy új gazdaságpolitikai kurzus bevezetésére. Varga Istvánt kérték fel a bizottsági munka vezetésére és Antos Istvánt, az akkori pénzügyminisztert a főtitkári tisztségre. A bizottságnak adott megbízás már jelezte, hogy a párt nemcsak hasznosnak, de nélkülözhetetlennek is tekinti a közgazdászok közreműködését mind a fontosabb gazdaságpolitikai döntések előkészítésében, mind pedig a gazdaságpolitika megértetésében, különösen pedig a szakmai nevelő munkában, amit az iskola magára hagyatva sikeresen nem képes elvégezni.

A Közgazdasági Bizottság a megbízásnak eleget téve 1957-ben átfogó dokumentumban foglalta össze ajánlásait, és ezzel befejezettnek nyilvánította tevékenységét. Ezt követően újólag felvetődött, nem kellene-e a bizottsági formában átmenetinek szánt, de rendkívül termékenynek bizonyult intézményi keretet társasági formák között megtartani. 1959. december 15-én végül is sor került a Magyar Közgazdasági Társaság újjászervezésére. A kezdeményező lépést ehhez az MSZMP KB Titkársága tette meg, megjelölve a megalakítandó szervezet célját is: társadalmi úton segítse a marxista—leninista közgazdaságtudomány művelését, támogassa az elméleti és a gyakorlati közgazdászok együttműködését, továbbá működjön közre a közgazdaságtudomány eredményeinek terjesztésében, a gazdaságpolitika megértetésében. Az alakuló közgyűlésen Erdei Ferenc, az MTA akkori főtitkára üdvözölte a társaság újjáalakulását, hangsúlyozva: az élet igényli annak létrehozását.

Külön kell szólni az 1962. évi közgyűlés főtitkári beszámolójáról, amely az akkori választmány egységes véleményét összegezte, amikor leszögezte: „A marxista—leninista közgazdaságtudomány elméleti tételeit, a népgazdaság tervezésében alkalmazott módszereket nem lehet egyszer s mindenkorra kialakított szabályok gyűjteményének tekinteni, hanem a marxi—lenini közgazdaságtudomány és a szocialista gazdaság tervezésének és irányításának, a gazdálkodásnak az elvei és módszerei a gyakorlatban állandó továbbfejlesztést és tökéletesítést igényelnek. Mindez a feladat — hangsúlyozta a főtitkári beszámoló — össztársadalmi ügy. E feladatok megoldása csak úgy lehetséges, ha kormányzatunk, társadalmunk vezető erejének, a pártnak az iránymutatásával — az arra hivatott állami szervek tevékenysége mellett —, nagyban támaszkodik a közgazdászok széles rétegeinek aktív részvételére, a szervezettségben megnyilvánuló tudatos tevékenységre, a kialakított egészséges közszellemre."

Az újjáalakult társaságnak Ajtai Miklós volt az első elnöke, akit mindannyian kiváló műszaki-közgazdasági személyiségként tiszteltünk. Fontos szerepet játszott az 1956 utáni gazdasági konszolidációban, majd pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez kapcsolódó bonyolult tervezési feladatok megoldásában. Az elnöki funkciót az 1960-as évek közepétől haláláig Vajda Imre látta el. Sokat fáradozott azon, hogy a közgazdászaink áldozatos munkával működjenek közre az 1968. évi gazdasági reform előkészítésében, valamint olyan közszellem kialakításában, amely nemcsak elfogadja, de aktívan támogatja is a szocialista közgazdaság megújítási folyamatát. Azt követően a közgyűlések engem tiszteltek meg e tisztség betöltésével.

★

A társaság megalakulásának 90 éves és újjáalakulásának 25 éves jubileuma szinte kívánja a két időszak összehasonlítását.

1895-ben a társaság 300 fővel alakult meg, a létszám később 500 főre emelkedett. Ezzel szemben az 1959-ben 200 fős induló létszám a mai napig 6000 főre emelkedett.

A régi társaságnak Budapestre orientált exkluzív jellege volt. Ma országos tudományos egyesületi formában, mintegy tömegszervezetben tevékenykedünk. Működésének második évtizedében az újjászületett társaságnak számottevően erősödött nyitott jellege. Ebben fontos momentum volt a megyei szervezetek megalakulása, tevékenységük kibontakoztatása, a jogi tagság intézményének bevezetése, nem utolsósorban a fiatal közgazdászok bevonása a társasági munkába. Mindez fontos szerepet játszott abban, hogy erősödött a Magyar Közgazdasági Társaság szerepe a tudományos egyesületi élet demokratizálódásában és a közvéleményformálásban egyaránt. A számottevő létszámkülönbségben szerepet játszik két további körülmény is. Az egyik a társadalmi-gazdasági rendszerbeli különbség. A szocialista állam átfogó gazdaságszervező tevékenységet lát el. Lényegesen több ma a funkció, mint annak előtte. A másik a közgazdaságtan és az üzemgazdaságtan közötti kapcsolat átértékelése. Korábban a két ismeretág élesen elhatárolódott egymástól. Ma a kettőt integrált tudományként kezeljük, ahol a gazdaságpolitika és a vállalati gazdálkodás a makro-, a mezo- és a mikroszféra belső interdependenciájaként jelenik meg. Ma már az infrastruktúrát és általában a fogyasztói gazdaságot sem tekintjük gazdaságidegen területnek. Az ágazati gazdaságtanok körében a termelőágazatok és a funkcionális ágazatok mellett kiépült a közoktatás gazdaságtana, az egészségügyi gazdaságtan, és így tovább, annak hatására, hogy az ökonomikus gondolkodás igénye fokozódó követelményeket támaszt a politikai-társadalmi szervező munka egészével szemben.

Ugyanakkor a társaság újjáalakulásakor számolnunk kellett a tudományok differenciálódásával is. Az MKT ma nem kíván a társadalomtudományok egész területére kiterjedően működni. A társadalomtudományokkal való együttműködést interdiszciplináris kérdésként, nem pedig belső társasági ügyként kezeljük.

★

Elnökségünk rendszeresen beszámol a választmánynak, a választmány pedig a közgyűlésnek a társaság tevékenységéről. Emiatt rövidre foghatom társaságunk működésének jellemzését. Mindennapi és rendszeres társasági élet természetszerűleg a megyei szervezetek és a budapesti szakosztályok által szervezett üléseken, rendezvényeken folyik. Három olyan kiemelkedő rendezvénye van a társaságnak, amelyeknek különösen nagy a nyilvánossága, s amelyek fontos szerepet játszanak a fő kérdések meghatározásában, a problémák megoldását célzó útkeresésben, ezáltal a gazdaságpolitika formálásában, valamint a gazdaságpolitika társadalmi megértetésében is. Ezek:

— a közgazdász-vándorgyűlések,
— a fiatal közgazdászok országos találkozója, végül
— a megyei közgazdasági hetek, illetve napok.

A közgazdász-vándorgyűléseknek van a legnagyobb — csaknem negyedszázados — tradíciója. Az eddig megtartott 23 vándorgyűlés címeinek puszta felsorolása is jól jelezné azon problémák tarka sokaságát, amelyek közgazdászainkat foglalkoztatták. Vándorgyűléseink a mindenkor változó követelményekhez igazodóan hol azt a feltételrendszert állították a társadalmi figyelem előterébe, amelynek közepette a magyar népgazdaság életének és fejlődésének lehetőségei biztosíthatók, hol pedig azokat a vállalaton belüli problémákat, amelyek a racionális magatartás, illetve a növekedés belső tartalékainak mozgósítása szempontjából mutatkoztak fontosnak. A makrogazdaság kérdéseit a társaság olyankor tűzte napirendre, amikor a gazdaságpolitikai fordulat új szemlélet meghonosítását tette elkerülhetetlenné. Ez volt a helyzet az MKT megalakulását követő időszakban, különösen pedig az 1960-as évek közepe táján, amikor az extenzívről az intenzív gazdálkodásra való átmenet problémái álltak a figyelem középpontjában. És ez volt a helyzet az 1978. évi gazdaságpolitikai fordulatot követően is, amikor egy új növekedési pálya rendkívül bonyolult kérdéseivel kellett megbirkózni. Most egy ideig újra a mikrogazdaság kérdéseire kell irányítanunk a figyelmet. Sokoldalúan kell megvizsgálnunk, vajon kellően megalapozottak-e azok a hipotézisek, amelyekre támaszkodva a gazdaságpolitikai döntések születnek, és hogy reálisak-e azok az elvárások, amelyeket e döntésekre támaszkodva a vállalatokkal szemben támasztunk. Mi több, a kérdést úgy kell feltenni: milyen reális követelményeket kell és lehet a gazdaságpolitikával szemben támasztani, hogy a vállalatok optimális pályán fejlődhessenek, és valóban a nemzetközi versenyképesség által diktált hatékonyság legyen tevékenységük meghatározó célja, amely célt a gazdaságpolitika egy ezzel harmonizált érdekeltségi rendszerrel is képes alátámasztani.

Önök tudják, milyen nagy a figyelem társaságunk tevékenysége iránt. Önök tudják, hogy itt egyáltalán nem önképzőköri jelleggel folynak a viták. Egyrészt valóban lényeges kérdésekről esik szó, másrészt a viták szervezésében és vitelében részt vesznek a párt és a kormány felelős vezetői is. Sőt kialakulóban van az a gyakorlat, hogy amikor a párt vagy a kormány lényeges gazdaságpolitikai kérdésekben döntés előtt áll, kikéri a társaság véleményét. Erre csak 1984-ben három ízben is sor került. Társaságunk elnöksége kibővített ülésen tárgyalta az 1985—1990-es időszak gazdaságpolitikai elgondolásairól készített állami dokumentumot, a terület- és településfejlesztésről készített dokumentumot, választmányunk legutóbbi ülése pedig a felsőfokú közgazdászképzés távlati programját vitatta meg.

Jelentősek a nemzetközi kapcsolataink is. Magyarország adott helyet a IV. közgazdász-világkongresszusnak. Ettől függetlenül is, közgazdászaink aktívan vesznek részt a háromévenként megrendezésre kerülő közgazdász-világkongresszusok munkájában. Hat országgal van évente ismétlődő közgazdász-találkozónk, köztük a Szovjetunióval, az Amerikai Egyesült Államokkal, az NSZK-val. Egyes megyei szervezeteink regionális nemzetközi találkozókat tartanak.

Társaságunk munkájában persze van számos fogyatékosság is. Mégis, úgy vélem, az elmúlt 25 év tapasztalata igazolta az 1959-ben hozott döntés helyességét. Társaságunk bebizonyította, hogy meg tud felelni azoknak az elvárásoknak, amelyeket a létesítéséről szóló párthatározat fogalmazott meg, és amelyek működési rendünket azóta is meghatározzák.

Csikós-Nagy Béla

Csikós-Nagy Béla akadémikus, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke.

Egy árindexkritika bírálata

Fogyasztói árindexünk — a kritika tükrében*

A fogyasztói árindex előállításáról, jellemzőiről és hiányosságairól készített, mellékletekkel együtt 342 oldalas tanulmányában Petschnig Mária két alapvető kérdésre kísérel meg választ adni:

1. A lakosság fogyasztásából mi és hogyan szerepel a fogyasztói árindexben?

2. A lakossági fogyasztás mekkora hányada marad ki az indexszámításból, s a kimaradt területet milyen ütemű áralakulás jellemezheti?

A statisztikai megfigyelések alapjául szolgáló reprezentánsok sajátosságait, az árfelírók munkájának hiányosságait, valamint a figyelmen kívül hagyott tényezőket bemutatva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a fogyasztói árindex nem tekinthető kellő pontosságúnak. A fogyasztói árindex szisztematikusan torzít, ezért alkalmatlan arra, hogy rá alapozva lehessen döntéseket hozni a népgazdasági tervezésben, illetve lépéseket tenni az ár- és árfolyamrendszerben, illetve a lakosság adóztatásában.

A fogyasztói árindexszel szemben a szerző a következő kifogásokat említi meg:

1. A rétegekre számított indexek nem felelnek meg a valóságos helyzetnek, mert összeállításukkor bizonyos rétegeket megalapozatlanul kötnek össze bizonyos lakóterülettel. (Például kettős jövedelműek és parasztok nemcsak vidéken élnek.) A KSH által alkalmazott csoportosítás alapján nem kaphatunk pontos képet az egyes rétegek életszínvonaláról, ami pedig a rétegárindex számításának fő célja lenne.

2. A KSH államigazgatási szerv, felépítése hierarchikus, ami az általa számított árindexben is tükröződik. Az adatok felvételében, felülbírálatában, illetve magának az in-

* Összefoglaló Petschnig Máriának „A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása" c. kutatási főirány megrendelésére készített tanulmányáról és annak vitájáról.

dexnek a kiszámításában nem szándékos, hanem a hierarchikus szervezet működésének sajátosságából adódó torzítás jelentkezik.

3. Hazai gyakorlatunk túl sok reprezentánst használ. Mivel árrendszerünk nem teljesen szabad, s a kötöttségek miatt valamely termék árának változása nem képes az egész áruhalmazon végiggyűrűző hatást kiváltani, az áremelkedések megragadásához valóban szükség van a tőkésországokban használatosnál több reprezentánsra. A nagyszámú reprezentáns azonban meggátolja az egyes reprezentánsokhoz tartozó forgalom megfigyelését, ami a súlyozáson, pontosabban a súlyozatlanságon keresztül okoz torzításokat. Ezenkívül a reprezentánsok túl nagy száma miatt az egyes reprezentánsok befogadóképessége túlságosan szűk. Ez pedig nehezíti a termékcserélődésben megnyilvánuló burkolt áremelés tettenérését. Az árrendszerbeli kötöttségek oldódásával azonban az infláció kúszása mindinkább megjelenik, s ezért javasolja a szerző reprezentánsok körének szűkítését, befogadóképességük egyidejű növelése mellett.

4. Az árindex a statisztikai szolgálat hierarchiájába tagozódva készül, ezért a KSH formálisan és informálisan is befolyásolhatja az adatszolgáltatás mikéntjét. Az informális irányítás nem erős: nem durva beavatkozást jelentő utasításokban, leiratokban ölt testet, hanem például a KSH által összehívott értekezleteken elvárásként elmondottakban, telefonon közvetített személyes megjegyzésekben, kérdésekben nyilvánul meg. Az adatközlők túlterheltek, munkaerejükkel takarékoskodnak, és igyekeznek engedelmesen megfelelni a hivatal várakozásainak. Az adatközlők belső kontrollja az adatok elsődleges és legszigorúbb szűrője. (Az összefoglalóban a szerző leszögezi: „. . . tisztességgel csak arról szólhatok, hogy számomra nem vált bizonyíthatóvá a KSH-nak az árindex torzításában való érdekeltsége. Mindemellett az egész szervezet munkája arról tanúskodik, hogy létezik egyféle félelem az áremelkedések mérésének »túljegyzésétől«.")

5. A szolgáltatások általában is gyenge fogyasztói árindexbeli szerepeltetésén belül különösen kirívó a kisipari szolgáltatások számbavételének több pontatlansága (reprezentánsok, adatfelvétel, súlyozás, a teljesítmény becslése).

6. Különösen nagy torzítást okoznak az árindex számításakor figyelmen kívül hagyott tételek. Ezek közül a legfontosabbak (zárójelben az adott szféra forgalma az 1980-as évek elején):

— az első osztályú és osztályon felüli vendéglátó egységek, a három-, négy- és ötcsillagos szállodák és a „luxusnak" minősített ruházati boltok (9—10 Mrd Ft),

— a magánkisipar, amelynek áremelkedése 1976—1982 között évi 16—18 százalékosnak becsülhető (29 Mrd Ft — KSH, 40 Mrd Ft — a szerző),

— a magán-kiskereskedelem (30 Mrd Ft),

— az egészségügyben kifizetett hálapénz (4—4,5 Mrd Ft),

— a jogászok „különjövedelme" (200 MFt),

— a lakosság lakásforgalmazásból származó bevétele, továbbá az albérleti díjak és az idegenforgalmi célú lakáshasználatból származó bevételek (31—36 Mrd Ft),

— borravaló a fogyasztási szolgáltatásokban, a vendéglátásban, a közlekedésben és a hírközlésben (8—9 Mrd Ft),

— csúszópénz a bolti kiskereskedelemben, a mezőgazdasági terményfelvásárlásban stb. (12 Mrd Ft),

— lakástakarítás (5—6 Mrd Ft), gyermekfelügyelet (2—2,5 Mrd Ft), egyéb szellemi tevékenység (0,5—1 Mrd Ft).

A felsorolt tételek összesen mintegy 140—150 Mrd Ft-ot tesznek ki évente, azaz ekkora fogyasztástömeg marad ki a hivatalos árindexszámítás köréből.

Tanulmányának végén a szerző azt a — számításokkal szerinte sem alátámasztott — következtetést vonja le, hogy a KSH által publikált és a tényleges árindex között „becsülhetően a különbség legalább 5 százaléknyi, s valószínűleg még mindig a nagyon óvatos becslés határán belül vagyunk, ha a felső értéket 10 százalékban jelöljük meg". Ezt a becslést a szerző a vita elején visszavonta, elmondva azt, hogy csak a megrendelő határozott kérésére foglalt állást a torzítás mértékét illetően, de tudatában van a nagyságrendi pontatlanság lehetőségének.

A szerző az árindexszámítás részletesen bemutatott — általa fontosnak tartott — hiányosságaiból következően javasolja, hogy más intézmények (például a szakszervezetek) számítsanak alternatív árindexeket.

★

Petschnig Mária tanulmányáról három opponensi vélemény készült. Gács Endre, Köves Pál és Zafir Mihály írásban a következő fő kifogásokat emelte a dolgozattal szemben:*

1. A tanulmány a KSH árindexeinek hibáit óriási mértékben eltúlozza. Mindhárom opponens számításokkal bizonyítja, hogy ha a szerzőnek igaza volna a torzítás mértékét illetően, akkor reálbér-színvonalunk az elmúlt 5—10—15 évben elviselhetetlenül csökkent volna, és az 1956. évinél is alacsonyabb lenne. Ez nyilvánvaló képtelenség, aminek meggyőző bizonyítékát adják a fogyasztás naturális mutatói.

2. A primer adatfelvételnek a felmérők esetleges hozzá nem értéséből, hanyagságából stb. eredő és a tanulmányban bemutatott pontatlanságai, torzításai nem egyirányúak, vagyis semlegesíthetik is egymást.

3. Az áradatok gyűjtéséhez kapcsolódik az a kifogás, hogy a szerző, bár nem tudja bizonyítani az árfelírókra nehezedő „nyomást", sok helyütt azt állítja, hogy a hierarchia magasabb szintjén állók — leginkább indirekt módon — az alacsonyabb áradatok jelentésére ösztönzik az árfelírókat. Petschnig Mária e kérdésben határozottan tendenciózusan fogalmaz. Annak sem lenne sok értelme, ha a KSH nyíltan utasítaná a felírókat arra, hogy adott reprezentánson belül az alacsonyabb árfekvésű termékek árát jelentsék. Az indexek ugyanis nem a színvonalat, hanem az időbeli változásokat mérik.

4. Mindhárom opponens visszautasítja a szerző azon — inkább sugalmazott, semmint egyértelműen állított — véleményét, hogy az árindexbe a KSH központjában kerülne bele a torzítás, vagyis a fogyasztói árindexet egy „láthatatlan kéz" megakadályozná abban, hogy a tervezettet meghaladó értéket vegyen föl. (E feltételezésnek egyébként ellentmond az ártervek és a tényleges árindexek tételes egybevetése.)

5. Szintén mindhárman kifogásolják a reprezentánsokkal kapcsolatos bíráló megjegyzéseket. Vagyis helytelennek minősítik Petschnig Mária azon megállapítását, hogy a reprezentánsok túlságosan részletekbe menő definiálása jószerével egyetlen tételes árra szűkíti le a kategóriákat, és így a választékcsere révén bekövetkező burkolt áremelés hatása nem érződik az árindexben.

6. A szerző nem foglalkozik kellő mélységben az árindexszámításban használt módszerekkel, pedig a formula megválasztása igen nagy mértékben befolyásolja a kapott eredményeket.

7. Az árindexszámítás köréből valóban kimaradnak bizonyos termékek és szolgáltatások, ami minden reprezentatív módszer szükségszerű hiányossága. A szerző által igényelt területek egy részét a KSH a közelmúltban már be is vonta a megfigyelés körébe, illetve megtette (megteszi) erre az előkészületeket (jobb vendéglátó helyek, szállodák, illetve kisipar). A számítások ilyen irányú kiterjesztésének egyrészt gátat szab az új adatok megszerzésének költsége, másrészt az az igény, hogy az árindex beilleszthető legyen a népgazdasági mérlegek rendszerébe. Ez utóbbi megfontolás kizárja, hogy olyan területekre is kiterjesszék a számítást, amelyek nem kerülnek a teljesítménymérlegekbe.

8. Az opponensek is jól tudják, hogy az árindex szükségképpen tartalmaz kisebb-nagyobb pontatlanságokat. A szerző azonban túl nagy energiát fektet az esetek többségében jól ismert hiányosságok bemutatásába. Nem utal viszont ezek korábbi szakirodalmi tárgyalására. Ezenkívül kevés olyan javaslatot tesz, amelyet lehetséges vagy célszerű lenne elfogadni.

9. A szerzőnek igaza van abban, hogy az emberek az árszínvonal-emelkedést az árindexben kimutatottnál nagyobb mértékűnek érzékelik, de ennek okai másutt keresendők. (Ezek az okok jól ismertek és a szakirodalomban ugyancsak sokszor tárgyaltak: a fogyasztók csak az emelkedést érzékelik, a változatlanul maradt árakról megfeledkeznek, összemosódik fejükben a különböző áremelések időpontja stb.)

10. Nem kell eleve kizárni más intézmények árindexszámításának lehetőségét. Ezek az alternatív számítások azonban a KSH megfigyeléseinél jóval szűkebb körre terjednének csupán ki. Az alapvető fogyasztási cikkek áremelkedését mérő index pedig nem ad jobb képet az általános fogyasztói árindexnél.

★

* Mivel sem az opponensi vélemények, sem a vita nem érintette a tanulmány összefoglalójában szereplő valamennyi megállapítást, e beszámoló sem kísérli meg a bírálatokat az előzőekben ismertetett pontok köré csoportosítani.

A tanulmány 1985. február 7-i vitájára, melyet Nyers Rezső vezetett, igen nagyszámú szakember és érdeklődő jelenlétében került sor. Sokan mondták el véleményüket a témával kapcsolatos igen sok kérdésről. A következőkben csak a legfontosabb, illetve leginkább jellemzőnek tekinthető értékeléseket és kifogásokat tekintjük át.

A vita résztvevői a tanulmány általános megítélésében kétféle jellegzetes véleményt fogalmaztak meg.

Az egyik a szerző célkitűzésével volt kapcsolatos. Eszerint Petschnig Mária hasznos feladat elvégzésére vállalkozott, amikor keresni kezdte, mi az oka a hivatalos statisztikai adatok és a lakosság áremelkedésre vonatkozó érzetei közötti szakadék tágulásának. Elismeréssel illették azt a széles körű munkát, amivel a szerző a tanulmányában összefogott rendkívül nagy empirikus anyag birtokába jutott. Kiemelték, hogy ebben a témakörben egy kutatótól nem lehet számonkérni valamiféle teljességet. Rámutattak, hogy a dolgozat — hiányosságai ellenére — számos pozitív és újszerű kérdésfelvetést, előremutató és a szűk témakört túllépő értékes gondolatot tartalmaz.

A másik vélemény — a feladat megvalósításának sikerességét tekintve mércének — az volt, hogy a dolgozat alapvetően alkalmatlan a szerző által felvetett kérdések megválaszolására, s kimondott állításaival, de még inkább többé-kevésbé burkolt célzásaival lejáratja a magyar statisztikai szolgálatot; a tanulmányban keverednek az állítások és a hipotézisek, s a legtöbbször határozott kijelentések mögül is hiányzik a bizonyítás; a dolgozat nem felel meg egy tudományos írásművel szemben támasztható követelményeknek, gerincét az árfelírók panaszkodásai alkotják. A tanulmány kiérleletlenségét, a szakirodalom által korábban feltárt összefüggésekre való hivatkozás szinte teljes hiányát, az állítások érvekkel, bizonyítékokkal való alátámasztásának elsikkadását a legtöbb hozzászóló kifogásolta.

Többen üdvözölték Petschnig Mária sajátos megközelítési módját, ti. azt, hogy az „árindextermelő apparátust" hierarchikus szervezetként kezeli, és a szervezetszociológia módszereivel igyekszik feltárni működésének azon sajátosságait, amelyek a „végtermék" hibáit okozzák. Mások az elismeréshez azt is hozzáfűzték, hogy szerintük a szerzőnek nem sikerült ilyen mechanizmusokat feltárni, illetve nem alkalmazta megfelelően a szociológiai módszereket.

A statisztikai munka „társadalmi beágyazottsága, meghatározottsága" képezte a vita egyik csomópontját. A hozzászólók két dolgot kívántak megvilágítani: 1. Éri-e a KSH-t olyan felső nyomás, hogy a ténylegesnél kisebb fogyasztói árindexet publikáljon? 2. Gyakorol-e maga a KSH, illetve annak bármely vezető munkatársa nyomást az árindex készítőire, valamint az árfelírókra abból a célból, hogy az árindex mértéke minél kisebb legyen?

A vita statisztikus (illetve ilyen múltú) hozzászólói közül többen elismerték, hogy többször találkoztak külső nyomással (elsősorban és túlnyomórészt az 1950-es évek első felében), de a KSH sohasem volt hajlandó az általa számított indexek politikai okokból történő korrekciójára. A KSH az árterv teljesülését nem abból a célból figyeli, hogy annak alapján az indexeket korrigálja; éppenséggel fordított összefüggés érvényesül. Az Országos Anyag- és Árhivatal követi éber figyelemmel a KSH havi árjelentéseit, hogy a tervezett áremelések időzítésének esetleg szükségessé váló módosításával is elősegítse az árterv teljesülését.

Ami a másik kérdést illeti, a konkrét statisztikai munkát végző szakértők rámutattak: Petschnig Mária egyetlen konkrét bizonyítékot sem tud felhozni arra, hogy az árjelentőkre a KSH munkatársai nyomást gyakorolnának. Egy reprezentánson belül gyakorta 50—300 százalék a szóródás terjedelme, ami arra utal, hogy az árfelírók gyakran maguk állnak be valamilyen ársávra. Az árfelírók munkájának esetleges torzító hatására irányulóan érdemes volna megvizsgálni, nem alkalmazkodnak-e az árjelentők valamilyen általuk feltételezett, de semmiképpen sem valóságos elváráshoz, illetve ha a munkájukban van tendencia a torzításra, akkor az időben hogyan változik.

Az árindex vizsgálatát célul kitűzve, nagyobb teret kellett volna kapnia az indexformulának, mivel az áremelkedések abban tükröződnek, és a kép milyensége nagyban függ a tükör minőségétől. Már csak azért is állást kellett volna foglalnia a szerzőnek ebben a kérdésben, mert a Laspeyres- és a Paasche-, illetve a Fisher-formula, a számtani, a mértani és a harmonikus átlag mint megannyi kínálkozó módszertani lehetőség arra utal, hogy itt nincs egyetlen optimális formula. A bírálatok pontosítása végett is illett volna többet

foglalkozni az indexekkel; a szerző azt sem tisztázta ugyanis, hogy az árindexet deflátornak tekinti-e, vagy az árszínvonal-emelkedés mérőeszközének. A kétféle megközelítés ugyanis más-más követelményeket támaszt az indexekkel szemben.

A reprezentánsok számát illetően egyetértés alakult ki a hozzászólók között: helyes, ha a magyar gyakorlat sok reprezentánssal dolgozik. Számuk csökkentésével nem javulna az árindex minősége, legfeljebb csak a munka lenne kevesebb — és olcsóbb. Ezért nem a reprezentánsok nagy száma, hanem a rossz reprezentánsok ellen kell hadakozni.

A reprezentánsokat körülíró specifikáció laza vagy szoros volta a fogyasztói árindex számításának egyik legnagyobb dilemmája. A burkolt árváltozások leleplezéséhez — mint ahogy a szerző is javasolja — laza specifikációra van szükség. Egyébként helytelen az a nézet, amelyik szerint az összetétel-változásból eredő átlagár-növekedést a fogyasztói árindexnek teljes egészében vissza kell tükröznie. A fogyasztói árindexben csak annak az áremelkedésnek van helye (az összetétel-változás szempontjából), amely abból ered, hogy a fogyasztó kényszer hatására veszi meg a drágább terméket (ugyanis az olcsóbb változat nem kapható), és annak ára magasabb a használati értéke által indokoltnál.

Megoszlottak a vélemények a tekintetben, vajon célszerű volna-e olyan árindexet számolni, amelyben csak az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások ára szerepelne. Egyesek szerint erre nincsen szükség, mert az csupán a fogyasztás egyharmadára terjedne ki. A megélhetési költségek indexét a két világháború között a szakszervezeti bérharc „fegyvereként" számították Magyarországon. Ma éppen azokat az árakat támogatjuk, amelyek az alapvető fogyasztás körébe tartoznak, s ilyen index már egyébként is szerepel a KSH kiadványaiban. Mások szerint a napjainkban számított fogyasztói árindexet kellene kiegészíteni, például azokkal az új díjakkal, amelyeket korábban nem kellett fizetni (csatorna-, gáz-, villanybekötés). Ismét mások szerint célszerű volna, ha kiszámítanák a megélhetési költségek (cost-of-living) indexét is, ami a gazdasági-szociálpolitikai döntésekben szerepet kaphatna.

Több vélemény hangzott el azokról a tényezőkről, amelyek a szerző szerint helytelenül maradnak kívül a fogyasztói árindex számításának körén. A második gazdaságba kerülő jövedelmek egy része az ott felhasznált anyagok költségét fedezi. Ezt az összeget le kell vonni, ha e szféra áremelkedéshez való hozzájárulását tisztán akarjuk látni. A másik vélemény szerint a második gazdaság olyan hatalmas, hogy az ott áramló jövedelem eléri a lakossági vásárlások összegének 30 százalékát. E szférára az utóbbi időben 15—16 százalékos áremelkedés a jellemző, ami — arányából következően — 2—3 százalékkal növeli a tényleges fogyasztói árindexet. Ezért e szféra árainak mérését mindenképpen be kellene illeszteni a számításokba. A vitában felmerült az a kifogás is, hogy a második gazdaság árainak emelkedésére vonatkozó becslését a szerző tudományosnak tekinthető felméréssel vagy számítással nem alapozta meg. Az e szférában végbemenő áremelkedésnek jövedelmi vonzatai is vannak, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az alternatívan számított árindexek szükségességét illetően sem született egyetértés. Egyrészt a tanulmány nem tudja bizonyítani, hogy a KSH adatai pontatlanok, rosszak, másrészt nemigen akadna vállalkozó e számítások elvégzésére. A SZOT kapacitás híján zárkózik el ettől, és ők is elhiszik a KSH adatait. A Kereskedelmi Kamara pedig nem volna alkalmas e feladatra, mivel a vállalatok éppen az áremelkedésben érdekeltek. Volt viszont olyan vélemény is, hogy célszerű lenne más intézményeknek is árindexet számítani, mert a fejlett tőkésországok tapasztalata szerint a kormány nagyon ügyel arra, hogy az általa használt kosárban szereplő termékek árai az átlagosnál lassabban emelkedjenek.

★

Petschnig Máriának az opponensi véleményekre és a vitában elhangzott kifogásokra adott válaszából a következőket emeljük ki:

A szerző hangsúlyozta, hogy tanulmánya nem a KSH ellen íródott, és nem magával a fogyasztói árindexszel foglalkozik. Azt kívánta bemutatni, hogy a lakosság megélhetési költségeinek alakulása eltér attól, mint amit a fogyasztói árindex viszonyaink között megjelenít.

Nem tekintette feladatának az indexformulák vizsgálatát. Elemzésének tárgya ugyanis olyan, amelyet nem lehet dezantropomorf módon megközelíteni. Hiába mélyült

volna el az igen kiterjedt indexelméletben, semmit sem tudott volna meg arról, milyen adatok és miként kerülnek bele ezekbe a formulákba, illetve mik maradnak ki belőlük. Az általa feltett kérdések nem voltak megválaszolhatók mégoly alapos szakirodalomelemzés alapján sem; ezért kellett a személyes utánajárást választania.

Ami a torzítás mértékéről adott becslését illeti, a szerző elmondta, hogy eredeti feladata csak az volt, hogy tekintse át a fogyasztói árindex empirikus hátterét, jelezze az esetleg észrevett torzulásokat, próbálja megbecsülni azok irányát és mértékét, ami alapján az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében további számításokat végeznek, kísérletet téve a torzítások aggregálására. A tanulmány elkészülte után merült föl annak igénye, hogy a szerző számszerű becslést is adjon. Petschnig Mária jogosnak ismerte el az opponensek azon megállapítását, hogy az 5—10 százalékos eltérés valószínűsítése túlzott. Hangsúlyozta azonban, hogy a hivatalos fogyasztói árindexet megfejelő 5—10 százalékos becslés nem arra vonatkozik, hogy ennyivel többnek kellett volna lennie a fogyasztói árindexnek, hanem arra, hogy körülbelül ez lenne annak a reális deflátornak a nagysága, amivel a lakossági nomináljövedelmeket osztani kellene. A fogyasztói árindexszámítás köréből kimaradó (ezen összefoglalóban is szereplő) tételek nagysága 1982-re vonatkozik, így az eltérés is erre az évre lett volna érvényes — korábban a második és harmadik gazdaság súlya kisebb volt, így az eltérés is valószínűleg alatta maradt a tanulmányban jelezettnél. (Petschnig Mária az opponensi vélemények alapján elismerte; meggyőzetett, hogy a 10 százalékos felső határ túlzott.)

A szerző zárszavában hangsúlyozta: örömmel venné, ha mások is végeznének az övéhez hasonló vizsgálatokat, mert az érveket szolgáltathatna munkájának értékeléséhez. Ugyancsak a kutatás kiszélesítését tartotta szükségesnek ahhoz is, hogy a javasolt longitudinális vizsgálatokat elvégezhessék (mármint annak feltárása, vajon változik-e időben az árfelírók magatartása). Az a fölvetés, hogy az áremelkedéseket el kell különíteni egymástól aszerint, hogy az árak a használati értékkel arányosak-e, illetve, hogy a fogyasztók kényszerhelyettesítés során vásárolják a drágább termékeket, a szerző megítélése szerint gyakorlati nehézségek miatt nem valósítható meg.*

M. S.

* Ez az összefoglaló a kutatási főirány jelen volt képviselőinek megítélése szerint tükrözi helyesen a tanulmány fő mondanivalóját és a vitát.

Kardos Péter—Szatmári Tamás:

KÜLFÖLDI LICENCEK A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A szerzők könyvükben összefoglaló és elfogulatlan képet adnak a külföldi licenceknek a magyar gazdaságban betöltött szerepéről. Elemzésükben páratlanul széles ismeretanyagra, a külföldi licencek átvételét, alkalmazását szinte teljes egészében átfogó korábbi vizsgálataikra támaszkodnak.

Ez teszi lehetővé, hogy könyvük az általánosítható megállapításokra, a népgazdasági perspektívájú összegzésre és licencpolitikánk reális célkitűzéseinek meghatározására való törekvés ellenére sem válik elvont értekezéssé. Mondanivalójukat a gyakorlati tapasztalatokra alapozzák, és a való életből származó konkrét példákkal teszik szemléletessé.

Ezért a „Külföldi licencek a magyar gazdaságban" nemcsak azoknak szól, akik a gazdaságirányítás és a műszaki fejlesztéspolitika szemszögéből érdeklődnek a külföldi licencvásárlások problémái iránt, hanem mindazoknak a vállatoknak, szövetkezeteknek, kutató- és fejlesztő intézeteknél dolgozó műszaki-gazdasági szakembereknek, akik napi munkájuk során kerülnek szembe a külföldi ismeretek, fejlesztési eredmények átvételének, honosításának, hasznosításának kérdéseivel.

204 l. kötve 56,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Papp Sándor: A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner?

Kossuth Könyvkiadó, 1985. 154 l.

A legutóbbi évtized iparfejlődésének egyik sajátos jelensége, hogy a gazdasági és az ipari növekedés lelassulásának időszakában a mezőgazdasági üzemek keretei közt folyó ipari termelés igen gyors ütemben fejlődik. E folyamatot ellenvélemények, valamint a negatív (vagy annak vélt) mellékhatásainak bírálata kíséri. Gyakran vetik fel, főként az iparban dolgozók, hogy a gazdasági szabályozás indokolatlanul kedvez a mezőgazdaság ipari tevékenységének, ami ezért kiemelkedően jövedelmező, és a mezőgazdasági nagyüzemek ezért képesek magasabb keresettel elcsábítani a munkaerőt az állami iparból. A mezőgazdasági szakemberek pedig sokszor azt hangsúlyozzák, hogy a mezőgazdaságban folyó ipari termelés gyakran ki van szolgáltatva az ipar kényének-kedvének, kedvezőtlenebb az anyagellátásuk — vagyis a feltételek számukra hátrányosak.

Papp Sándor most megjelent könyvében sokirányú kutatásai és vizsgálódásai alapján mutatja be a mezőgazdasági ipar helyét, szerepét, a fejlődését befolyásoló tényezőket, az állami ipari és a mezőgazdasági ipari tevékenység szabályozásbeli eltéréseinek hatását kettejük versenyhelyzetére, majd vázolja a továbbfejlődés lehetséges útjait is.

1980-ban az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari termelése a szocialista ipar termelési értékének 10,9 százalékát érte el, a mezőgazdasági ipar termelése pedig a szocialista iparhoz viszonyítva 5,7 százalék volt. A mezőgazdasági nagyüzemekben 1982-ben csaknem 11 000 részlegben folytattak kiegészítő tevékenységet. Ezeknek az ipari üzemeknek az átlagos létszáma 11 fő volt. A mezőgazdasági ipar mintegy háromnegyed része szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági alaptevékenységhez; vagy ennek működési feltételeit teremti meg, vagy az alaptevékenység körében előállított termékek feldolgozottsági fokát növeli (például az élelmiszeripar és a fafeldolgozás).

A mezőgazdaság gépipari tevékenysége váltja ki a legtöbb vitát, pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben folyó gépipari termelés a szocialista gépipar termelési értékének 1,95 százalékát teszi ki. Ennek egyik része az alaptevékenységhez szükséges gépalkatrészek, saját építkezéshez felhasznált fémszerkezetek, valamint mezőgazdasági célú fémtömegcikkek gyártása. A mezőgazdaságban folyó gépipari termelés értékének kb. egyharmada származik abból a kooperációs szerződéseken, bérmunkán és munkaerő-kölcsönzésen alapuló tevékenységből, amelyet oly gyakran kifogásolnak, bírálnak. A szerző rámutat arra, hogy bérmunkákra elsősorban az iparvállalati szűk keresztmetszetek feloldása céljából kerül sor, jelentőségük ezért számbeli arányuknál lényegesen nagyobb. A termelőszövetkezetek által az állami vállalatok számára végzett bérmunka fontos, olykor egyenesen nélkülözhetetlen.

Papp Sándor részletesen vizsgálja, hogy mi a forrása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben foglalkoztatott munkaerőnek. Bemutatja, hogy az ipari és a mezőgazdasági ágazat létszámának csökkenésével a mezőgazdasági ipar létszáma jelentősen, egyes időszakokban ugrásszerűen bővült. Becslések szerint az 1970-es évek végén a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységében foglalkoztatott állomány növekedésének kétharmada a mezőgazdaságon belül, az alaptevékenység rovására ment végbe, s csak egyharmadát adta a többi népgazdasági ág. 1980-ban az ipar és a mezőgazdaság közötti jelentős munkaerő-forgalom mellett csupán 4500 volt az egyenleg az utóbbi javára. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az ipar egésze szempontjából nincs különösebb jelentősége a mezőgazdasági ipar minimális arányú létszámelszívásának. Az iparvállalatoktól a termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységébe irányuló munkaerőmozgásnak olyan tipikus okai vannak, mint a lakóhelyhez közelebbi munkavállalás, a kiskeresetűek, fiatalok anyagi előrejutási reményei, az, hogy szakmunkást csak az ipar képez; és csak ritka esetekben oka a kilépésnek a munkaerő-csábítás. A legirritálóbb jelenségek e területen a vidéki termelőszövetkezetek budapesti részlegeinek tevékenységével kapcsolatosak; egyrészt egyes iparvállalatok bizonyos funkcióinak ellátását kétségkívül veszélyeztette a munkaerő „melléküzemágasítása", másrészt éppen Budapest a munkaerő-csábítási esetek „példavárosa". Főhatósági vizsgálatok, becslések szerint a termelőszövet-

kezetek budapesti ipari részlegeiben 1981-ben mindössze kb. 8—10 000 fő dolgozott. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az iparban kialakult globális munkaerőhiány (amely mögött valójában túlfoglalkoztatás húzódik meg) oka nem a mezőgazdaság ipari tevékenységében keresendő. A megoldás ezért nem a mezőgazdasági szervezetek ipari tevékenységének korlátozása, hanem az iparban meglévő kapun belüli létszámfelesleg felszabadítása. Ma általában hasznos az, ha a munkaerő racionális feltételekkel távozik az iparból, s helyváltoztatása jóvoltából a termelékenysége javul. Káros azonban olyankor — és ilyen esetek időnként ma előfordulnak —, ha egyes szakmákban vagy helyeken a dolgozó kilépése miatt a biztonságos üzemeltetéshez szükséges megfelelő képzettségű létszám nem marad meg. Ilyen esetek azért fordulhattak elő, mert a munkaerőmozgás, a munkahely-megválasztás kötöttségeinek feloldásával egyidejűleg elmulasztottuk olyan — nem adminisztratív — intézkedések megtételét, amelyek célszerűen befolyásolhatták volna a munkaerőmozgások irányát.

A szerző nagy statisztikai és vizsgálati anyag feldolgozásával elemzi a fizikai dolgozók személyi jövedelmének alakulását a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében. Elsősorban arra a kérdésre keres választ, vajon igazak-e azok a feltevések, hogy a nagyipari munkások kereseti viszonyai kedvezőtlenebbek. Kimutatja, hogy 1975-ben még a mezőgazdasági ipari kiegészítő tevékenységében fizetett átlagbérek valamelyest meghaladták ugyan a szocialista ipar átlagbéreit, de 1980-ra a helyzet megfordult. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében ma már a keresetek átlaga jelentősen elmarad az állami és a szövetkezeti ipar átlagkeresete mögött, és kialakult színvonala alapjában elfogadható.

A szerző felhívja a figyelmet számos, az átlagok mögött meghúzódó jelenségre is. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységében fizetett bérek lényegesen differenciáltabbak, mint az iparban.

Néhány gazdaságban egyes munkakörökben a kereset akár jelentősen is meghaladja a hasonló besorolású munkákkal az iparban általában elérhető kereseteket. Néhány foglalkozás átlagbére a mezőgazdaságban magasabb, mint az iparban, ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a bérarányok a mezőgazdaság ipari tevékenységében az iparban megmerevedett bérarányokhoz képest szabadabban, a piaci viszonyok erőteljesebb befolyása alatt alakulnak. Arra is gyakran van példa, hogy egy kiemelkedő szakmunkás úgy megy át a mezőgazdasági iparba, hogy a termelőszövetkezeti üzem vezetője, üzletkötője, üzemszervezője lesz, emellett a szakmailag legigényesebb munkákat is maga végzi, mindezt persze a korábbinál magasabb keresetért. Budapesten 1982-ig a munkaerőért folyó verseny és más tényezők miatt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben az ipari átlagkereseteket valamelyest meghaladó személyi jövedelmet értek el a dolgozók. A vizsgálatok szerint elszórtan előfordultak olyan esetek is, amikor a vidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek budapesti üzemeiben a munkaügyi jogszabályok megsértésével fizettek többet az indokoltnál.

A szerző behatóan vizsgálja az állami ipar és a mezőgazdasági ipari tevékenység szabályozásbeli eltéréseinek hatását a két terület versenyhelyzetére. Arra a következtetésre jut, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenységében és az iparban a szabályozás jövedelemelvonó hatása mennyiségileg hozzávetőleg azonos, a mezőgazdasági szabályozórendszer azonban minőségi szempontból, ösztönző hatását tekintve jobban funkcionál, mint az ipari szabályozás. Ennek folytán a termelőszövetkezet ipari tevékenysége kihasznál számos olyan kedvező gazdálkodási lehetőséget, amelyet az állami iparvállalat egyebek között szabályozási okokból nem tud vagy nem tart érdemesnek megragadni.

Papp Sándor hangsúlyozza: a mezőgazdaság ipara nincs „egy súlycsoportban" az állami iparral, és ezért csak ritkán lehet versenytársa. A mezőgazdasági iparnak jelenleg a vállalati gazdasági munkaközösségek, a kisvállalkozások, a szövetkezeti ipar és a magánkisipar a természetes versenytársa, és csak nagyritkán a nagyvállalatok. A termelőszövetkezeti ipart nem visszaszorítani kell ott, ahol már ma is versenyképes, hanem bátorítani. A baj az, hogy még nem alakult ki olyan koncepció, amely megfogalmazná, hogy a mezőgazdasági iparnak mi a célja és perspektívája, hogyan integrálódjon be a népgazdaság ipari tevékenységébe.

A szerző kitér a mezőgazdaságban folyó kiegészítő ipari tevékenység negatív kísérőjelenségeire is. Gondot okoz például, ha az állami ipar és a mezőgazdasági üzem számára a verseny feltételei jelentősen különböznek. A bérezés területén is vannak — ha szűk kör-

ben is — az ipart érzékenyen érintő különbségek, amelyek elsősorban a két szektor eltérő feltételeiből adódnak. Még ma gondot okoz, hogy a kiegészítő tevékenység olyankor is létrejöhet — bár nem ez a jellemző —, amikor nem elégít ki újabb szükségleteket, csak a munkaerőt csoportosítja át egyik helyről a másikra, s eközben felhajtja a kereseteket, és indokolatlanul növeli a termelés költségeit. A termelőszövetkezetek ipari tevékenységet folytató üzemeiben gyakran gyenge a bizonylati fegyelem, előfordul a munkaügyi rendelkezések súlyos megsértése is. Az előforduló hiányosságok egyik oka, hogy több termelőszövetkezet felkészületlenül fogott hozzá az ipari tevékenység kialakításához, a másik pedig az, hogy a tapasztalatlanságot kihasználva gyors meggazdagodásra spekuláló konjunktúralovagok is felbukkantak e területen.

A kisvállalkozások ma helyenként divatos túlhangsúlyozása miatt a szerző aláhúzza, hogy „... a műszaki haladás alapproblémáit, a hazai termelés és az export legfontosabb feladatait a jövőben is csak a nagy- és középvállalatok oldhatják meg. E tevékenységükben a termelőszövetkezeti ipari tevékenység partnerként és nem ellenfélként kell hogy szerepeljen. Ez a partneri viszony csak a kölcsönös érdekeltség alapján fejlődhet tovább, amely bizonyos esetekben az ésszerű versenyt sem nélkülözheti" (143. l.).

Papp Sándor szerint a mezőgazdaság ipari tevékenységét három irányban lenne célszerű továbbfejleszteni:

1. Kisebb mértékben még bővíthető a mezőgazdasági alaptevékenységet segítő kiegészítő tevékenység.

2. A lakossági szükségleteket kielégítő ipari termelés és szolgáltatás közül főleg azokat kívánatos a mezőgazdaságban kiegészítő tevékenységként fejleszteni, amelyek nagyvállalati keretek között nehezen vagy drágán szervezhetők, vagy amelyek gyakran és nagymértékben változó szükségleteket elégítenek ki.

3. A mezőgazdasági ipar egyik legnagyobb horderejű fejlődési iránya a háttéripari tevékenység kibontakoztatása lehetne.

A továbbfejlődés egyik feltétele — hangsúlyozza a szerző — a két népgazdasági ág ipari tevékenységét szabályozó eszközök összehangolása. Az ipari tevékenység mezőgazdasági és ipari szabályozása — meghirdetett elveit és átlagos mértékeit tekintve — az utóbbi években erőteljesen közeledett egymáshoz, az elvek gyakorlati megvalósítása azonban számottevően eltér a két ágazatban. A közelítés mértéke attól is függ, hogy el tudjuk-e határozni magunkat az iparban is a mezőgazdaságéhoz hasonló arányú — az iparban ma jellemzőnél számottevően nagyobb mértékű — differenciálódás megtűrésére.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a jövőben a vállalati jövedelmek az eredmények alapján fokozatosan jobban differenciálódjanak. A szerző a két terület szabályozásának közelítéséhez több támpontot javasol. Azt ajánlja: a közelítés alapelve az legyen, hogy szűnjön meg a szabályozás nivelláló jellege; mindkét népgazdasági ágban fokozódjék a termelés eredményében való érdekeltség, a költségérzékenység, de az iparban jobban, minthogy ott e tekintetben nagyobb az elmaradás.

Végezetül a szerző arra is kitér, hogy szükség van a termelőszövetkezeti ipar körüli légkör megváltoztatására is. El kellene oszlatni az iparban és a sajtóban helyenként tapasztalható bizalmatlanságot. A mezőgazdasági nagyüzemi vezetők és a törvényességi felügyeletet ellátó szervek fokozott ellenőrző, a szabálytalanságokat visszaszorító tevékenységének erősödése is sokat tehet a társadalmi megítélés kedvező irányú változásáért.

Valószínű, hogy Papp Sándor egyik-másik megállapításával nem minden olvasó fog egyetérteni ebben a sokat vitatott témában. Az azonban aligha vitatható, hogy a mezőgazdasági iparról most megjelent színvonalas, kitűnő kötet a tények széles körű feltárására és értékelésére épülő kutatási eredményeivel jelentősen bővíti a témával kapcsolatos ismereteinket, kihúzza a talajt a termelőszövetkezeti iparról elterjedt sok tévhit alól, ugyanakkor fontos elvi és gyakorlati támpontokat nyújt e tárgykörben mind az iparpolitikai koncepció kidolgozásához, mind a gazdasági szabályozók továbbfejlesztéséhez.

A könyv pozitívumainak egyik forrása az, hogy a szerző tárgyilagos szemlélettel, a jelenségek, folyamatok elfogulatlan vizsgálatára törekedve dolgozta fel a témát. Itt is, mint a társadalom és gazdaság minden szintjén és területén, ez az egyik legfontosabb feltétele annak, hogy megfelelő programot alakítsunk ki a jövőre vonatkozóan.

Varga Sándor

Varga Sándor a közgazdaságtudomány doktora, az Ipargazdasági Intézet kutatócsoportvezetője.

H. Romahn: Árnyékgazdaság és foglalkoztatottság

(WSI-Mitteilungen, Köln, 1984. 11. sz.)

A hivatalos gazdaság válsága és az árnyékgazdaság fellendülése között összefüggés sejthető. Egyes neokonzervatív közgazdászok úgy tartják, hogy a túlzott bérkövetelések, a növekvő adóteher, a túlszabályozottság, valamint az egyre növekvő szabad idő tehetők felelőssé mind a munkanélküliségért, mind az árnyékgazdaság létezéséért. A kisszámú empirikus kutatási eredmény azonban nem támasztja alá ezt a nézetet. E tanulmány a hivatalos és az árnyékgazdaságbeli munkaerőpiacot kívánja összevetni, ebből igyekezvén következtetni a foglalkoztatottsági válság megoldásának lehetőségeire.

Az árnyékgazdaság a kábítószer-kereskedelemtől, a gazdasági bűntettektől, a feketemunkától, a számla nélküli üzleteken keresztül, a kalákatevékenységig és a házimunkáig terjed.

Az árnyékgazdaság keletkezését és elterjedését kétféle szempontból szokták vizsgálni. Az első megközelítés a jövedelem oldaláról indul ki, és úgy véli, hogy az árnyékgazdaság azért jön létre, mert a jóléti állam nem biztosít megfelelő mértékű piacot. A második megközelítést alkalmazók a gazdasági szükségleteket helyezik a középpontba, úgy vélvén, hogy az árnyékgazdaság kifejlődése nem más, mint a struktúra- és értékváltozások következménye. A magyarázat gyengeségét még Weisse élethelyzet-koncepciója küszöböli ki a legjobban. Élethelyzetnek nevezi az említett szerző az ember anyagi szükségleteinek kielégítésén túlmenően az ember nem anyagi természetű szükségleteinek a kielégítését is. Az élethelyzet megítélésekor nemcsak a jövedelmi és a szociális biztonság esik a latba, hanem az egyenlőtlenül elosztott fejlődési és önrendelkezési lehetőségek, továbbá a munkapiachoz férés, illetve a munkaerőpiacon való megmaradás esélye is.

Ennek alapján az árnyékgazdaság keletkezésének hipotézisét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: árnyékgazdasági tevékenység akkor jön létre, ha az érintettek nem fogadják el az élethelyzetek hivatalos elosztását, és akár az általánosan elfogadott normák megsértése útján is meg kívánják akadályozni élethelyzetük romlását, illetve tenni akarnak annak javulásáért. Ez a feltevés nem kizárólag a munkavállalókra vonatkozik, hanem vállalatok árnyékgazdasági stratégiáira is, azokban az esetekben, amikor e stratégiákat egyének vagy csoportok élethelyzet vonatkozású érdekeire lehet visszavezetni.

Vizsgáljuk meg a hivatalos munkaerőpiac és az árnyékgazdaság közötti viszonyt! Abból kell kiindulni, hogy mi a munkaerőpiac funkciója az élethelyzet szempontjából. Ebből a funkcióból olyan motívumok — ösztönző és szankcionáló mechanizmusok — adódnak, amelyek befolyásolják mind a hivatalos, mind az árnyékgazdaság teljesítménykínálatát. A hivatalos keresőtevékenység három fontos jellemzője: jövedelemszerzés az anyagi biztonság céljából, szociális biztonság, illetve társadalmi státus elérése. Különösen a két utóbbi jellemvonásra vonatkozik, hogy szankciós mechanizmust is magába foglal, elsősorban a függő helyzetben levő munkavállalók esetében. A szociális biztonság, illetve a társadalmi státus iránti igényük egy életen át a hivatalos gazdaságban végzett munka folytatására kényszerítheti őket. A szociális biztonság rendszere és a formális társadalmi minősítések, amelyek hosszú távon befolyásolják az élethelyzetet, inkább gátlólag, mintsem ösztönzőleg hatnak az árnyékgazdasági teljesítménykínálatra. A pozitív ösztönzés itt a jövedelemszerzés, éspedig egy olyan jövedelemé, amellyel szabadon rendelkezhetnek. Minthogy azonban némely legális és hivatalos (pótlólagos) kereseti lehetőség részben vagy egészben ugyancsak adó- és illetékmentes (túlóra, mellékállás, házimunka stb.), ezért más oknak is kell lennie, ami ma vonzóvá teszi az árnyékgazdaságot. Az egyik ok, hogy a hivatalos gazdaságban a válság hatására kisebb a munkaerő-kereslet, illetve adminisztratív gátak emelkednek (a második foglalkozáshoz például a fő munkaadó

egyetértése szükséges stb.). A másik ok talán az lehet, hogy a hivatalos gazdaságban a munkavállalónak a kollektív szerződések miatt nincs módjában munkájának ellenértékét egyénileg befolyásolni.

Amiben a hivatalos munkavállaló a legfőképpen különbözik a függetlenül dolgozótól, az a társadalombiztosítás. Ennek a szempontjából a nem munkaviszonyban állók három csoportját különböztetjük meg: *a)* azok a csoportok, amelyek nem támaszthatnak igényt a társadalombiztosításra (például illegális bevándorlók); *b)* a családtagok útján biztosításban részesülők (például háziasszonyok); *c)* transzferjövedelemben részesülők (nyugdíjasok, munkanélküliek). Az *a)* csoportba tartozók számára gyakran az árnyékgazdaság az egyedüli lehetőség a megélhetésre. A *b)* csoportban a nem hivatalos gazdaságban végzett jövedelemteremtő tevékenység a család elsődleges, hivatalos jövedelmétől függő, általában nem folyamatos. Eltérő a helyzet a *c)* csoportnál. Hivatalos jövedelmet ugyanis tagjai — a törvényes előírások következtében — csak megszorításokkal szerezhetnek. Ha a *c)* csoporton belül külön kezeljük a nyugdíjasokat, megállapítható, hogy őket sem a szociális biztonság mechanizmusa, sem a munkapiacon uralkodó mechanizmusok szempontjából nem éri hátrányos megkülönböztetés az árnyékgazdaságban vállalt mellékkereset következtében. Ugyanakkor a munkanélküliek és a szociális segélyben részesülők jogaikat vesztik, ha mellékkeresethez jutnak az árnyékgazdaságban.

A hivatalos gazdaságban dolgozót nem éri hátrány, ha mellékkeresethez jut az árnyékgazdaságban (kivéve, ha a munkaadójával támad konfliktusa). Árnyékgazdaságbeli szereplését akadályozza azonban az időbeli kötöttség és szabad idejének féltése.

Az önállók szerepe az árnyékgazdaságban alapvetően különbözik valamennyi eddig tárgyalt csoportétól, mivel az önállók nem támasztanak kínálatot a munkaerőpiacon, s ezért a megfelelő ösztönző- és szankciós mechanizmusok — mindenekelőtt a társadalombiztosítással összefüggők — náluk elesnek. Az adómorál gyengesége miatt az önállók esetében gyakran menet közben dől el, hogy a hivatalos vagy az árnyékgazdaságban kötnek-e ki (vagyis számlával dolgoznak-e vagy, számla nélkül). Az adó terhére való költségelszámolástól az adóbűntettig sokféle trükkje van a befizetett adók megkurtításának.

Szakmai képzettségüket tekintve az önállók általában felette állnak mind a nem dolgozóknak, mind a függőségben dolgozóknak. Képzettségüket az árnyékgazdaságban kedvezőbb feltételek mellett értékesíthetik, mint ezt a hivatalos gazdaságban tehetnék. Elsősorban azok veszik igénybe őket, akik maguk is az árnyékgazdaságból élnek, illetve ezen az úton javítják az életszínvonalukat.

A leírtak kapcsán szólni kell az árnyékgazdaság polarizálódásáról — a munkaerőpiac szegmentációjáról. Azt már megállapítottuk, hogy a boldogulási esélyek az árnyékgazdaságban csoportonként egyenlőtlenek. Ennek pontosabbá tételéhez meg kell vizsgálni a keresleti oldalt is. A hivatalos munkaerőpiaccal szembeni versenyben az árnyékmunkát mint függő foglalkozást elsősorban vállalatok és függetlenek igénylik, részben elkendőzött formákban (mint bedolgozói tevékenységet, csökkentett időtartamú vagy határozott időre szóló munkát), részben illegális munkaközvetítők útján. A munkáltatók számára az ilyenfajta foglalkoztatás nem a bérköltségek és a bérek terheinek a megtakarítását jelentik, hanem módot adnak a termelékenyebb munkára is, mert nincsenek üresjáratok.

Emellett a hivatalos áru- és szolgáltatáspiacok alternatívájaként a háztartások igénye is fennáll az árnyékgazdasági teljesítmények iránt. Az árnyékgazdaságban termelt javak és szolgáltatások ára nemcsak az adók és illetékek összegével kisebbek, hanem a közvetítési és adminisztratív költségek elesése miatt is.

Ha párhuzamot vonunk a hivatalos munkaerőpiaccal, az ott található szegmentációnak a megfelelőjét megtaláljuk az árnyékgazdaságban is.

A hivatalos munkaerőpiac „primer" szegmentumának megfelelője az árnyékgazdaságban az áru- és szolgáltatáspiac. Az áruk és szolgáltatások iránti kereslet kielégítése általában szakképzett munkaerőt kíván. A megkívánt kvalifikáció azonban a hivatalos munkaerőpiacon a primer szegmentumhoz való tartozás lényeges ismérve. Az ott függőkként alkalmazott egyének az árnyékgazdaságban főként mint függetlenek jelennek meg. A függő főfoglalkozástól a független mellék-keresőtevékenység felé való orientálódás egyébként empirikusan is bizonyítható tény.

Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy az első gazdaságban dolgozó kvalifikált foglalkoztatottakat

tekintsük az árnyékgazdaságbeli „önálló" áru- és szolgáltatáskínálat egyedüli vagy legfőbb hordozóinak. Az árnyékgazdaság zömét a hivatalos szektor függetlenei és vállalatai adják, akik nagyon is jól tudják, hogyan lehet az árnyékgazdaságból hasznot húzni.

A hivatalos munkaerőpiac „szekunder" szegmentuma közvetlenül megfelel az árnyékgazdaságénak: az árnyékgazdaság alacsonyan kvalifikált munkaerő-kínálata találkozik az árnyékgazdaság vállalati vagy háztartási szektorának keresletével, a munkavállalókéhoz hasonló foglalkoztatási viszonyok közepette.

Az élethelyzet-javítási stratégia az árnyékgazdaság útján a „primer" szegmentum számára összehasonlíthatatlanul nagyobb sikert ígér, mint a „szekunder" szegmentum számára. Ez annál is inkább így van, mert a „kvalifikáltak" az árnyékgazdaságban negatív következmények nélkül vállalhatnak olyan munkát is, amely alatta van képzettségi szintjüknek, illetve alkalmasságuknak.

Az árnyékpiacok polarizáltságáról alkotott feltevéseinkből az a következtetés adódik a hivatalos munkaerőpiac számára, hogy az árnyékgazdasági „általános képesítésű" dolgozók a vállalati szektorban hivatalosan munkát keresőkkel és foglalkoztatottakkal versenyeznek olyan foglalkoztatottsági viszonyokért, amelyek hosszú távon gyakran nem garantálnak elfogadható élethelyzetszintet. Minthogy a bérekre és a biztosítási igényeket szavatoló foglalkoztatottsági feltételekre ily módon külső nyomás nehezedik, a hivatalos munkaerőpiacon a helyzet romlásától lehet tartani, különösen a peremcsoportoknak. Ennek logikus következménye lenne az árnyékgazdaság további bővülése.

Az eddigiekből világos, hogy a foglalkoztatottsági válság megoldása során az árnyékgazdaságot is figyelembe kell venni. Ha az árnyékgazdaság növekedésének az okairól adott elemzésünk helytálló, akkor feltehető, hogy a gazdasági és foglalkoztatottsági válság megoldásának kínálatorientált eszközei nem semlegesek, hanem felerősítik az árnyékgazdaság terjedését. Minthogy a munkáltatók nemcsak követelik, hanem a gyakorlatba is átültették a (lefelé való) bérrugalmasságot, a munkavállalókat védő jogok és társadalombiztosítás leépítését, egyfelől erősödik a munkavállalók törekvése, hogy a munkaerő-kínálat növelése útján kompenzálják élethelyzetük veszteségeit; másfelől a vállalatokban tendencia mutatkozik a munkatermelékenység emelésére, a munka költségeinek a csökkentésére. Ily módon az első és az árnyékgazdaságban foglalkoztatottak körülményei kiegyenlítődnek. Ez a munkájukat áruba bocsátók számára megkönnyíti a döntést az árnyékgazdaság mellett.

Mindennek az lesz a további következménye, hogy nőni fog a háztartási szektor kereslete az árnyékgazdasági teljesítmények iránt. Feltevéseinknek megfelelően ebből a terjeszkedésből elsősorban az árnyékgazdaság „primer szegmentuma" nyer, vagyis a polarizáció az árnyékgazdaságon belül is fokozódik.

Ha a munkaidő-rövidítés hatásait az árnyékgazdaság fejlődése szempontjából vizsgáljuk, sokféle következményről számolhatunk be. A rugalmas munkaidő a ledolgozott időhöz igazodó bérekkel kiegészítő intézkedés a kínálatorientált gazdaságpolitikai koncepció erősítésére. Ebbe a koncepcióba ágyazva erősítőleg hat az árnyékgazdaság növekedésére.

Az aktív élet során ledolgozott munkaidő lerövidítésének különféle változatait semlegesnek tekinthetjük az árnyékgazdaság kibővítése szempontjából, amennyiben a dolgozó társadalomból való kilépése önkéntes, és a nyugdíjjogosultság mértéke nem csökken. Ha azonban a kilépés kényszerű — s főképp ha alacsonyabb nyugdíj mellett történik —, akkor ez erősítheti az árnyékgazdaság felé való orientálódást. A nyugdíjasoknak megvan az az előnyük, hogy a munkaidő tekintetében rugalmasak, alacsony béreket is elfogadnak, és nincsenek ráutalva a „biztos" munkaviszonyokra. Ezért válnak érdekessé a vállalati szektorban függő foglalkoztatásban.

Ha az árnyékgazdaságot a jelenlegi élethelyzet-elosztással szembeni tiltakozásként fogjuk fel, akkor az a kérdés is megfogalmazódik bennünk, hogy vajon a válság következményeként nem veszíti-e el az első gazdaság nagyobb lakossági csoportok felett az ellenőrzés lehetőségét, nem gyengülnek-e meg az első gazdaságban az állandóan csökkenő szociális biztonság mellett az eddig hatásosnak bizonyult ellenőrzési mechanizmusok.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Franz Peter Lang: A Prebisch—Singer-tézis

(Wist-Wirtschaftswissenschaftliches Studium, München—Frankfurt, 1985. 2. sz.)

A piacgazdaság felé orientálódó fejlődő országok viszonylag erőteljesen szakosodtak az elsődleges javak (nyersanyagok, élelmiszerek) előállítására, míg a fejlett ipari országok döntő részben nagy értékű ipari termékeket állítanak elő. A két országcsoport termékskálája kiegészíti egymást, miközben a további fejlődéshez mindkettő rá van utalva a másikra.

A nemzetközi munkamegosztásnak ebben a hagyományos modelljében a gazdasági előnyök egyenlőtlenül oszlanak meg. Ennek következményeképp — hacsak nem történnek mélyreható változások a kapcsolatokban — a fejlődő országok elmaradottságra és az ipari országok általi kizsákmányoltságra vannak ítélve.

Raul Prebisch és Hans W. Singer az említett tézist vallják. A tézist a fejlődő országok folytonos cserearányromlására alapozzák.

Prebisch és Singer szerint az ipari országokban a primer javak iránti kereslet jövedelemrugalmassága viszonylag csekély. E mögött a tény mögött egyrészt az Engel-törvényt kell keresnünk, másrészt azt a tendenciát, hogy a műszaki fejlődés következtében az ipari termékek nyersanyagtartalma egyre kisebb (egyebek között a műanyagok felhasználása miatt is). A nyersanyagokat exportáló országok helyzete a számos ipari országban gyakorolt protekcionista politika miatt is gyengül.

A demográfiai okokra visszavezethető nagy munkaerő-kínálat a fejlődő országokban még termelékenységemelkedés esetén is megakadályozza a bérek növekedését. Így a termelékenység emelkedéséből eredő költségelőnyt a fejlődő országoknak árcsökkentés formájában tovább kell adniuk a fejlett ipari országoknak. A fejlődő országok exportpiacain a kereslet-kínálati mechanizmus ily módon inkább az árcsökkenés, mint az áremelkedés irányában hat.

Ugyanakkor a fejlődő országok importárainak tendenciája mindinkább növekvő. Ezekben az országokban viszonylag nagy a kereslet ipari javak iránt, a belföldi ipari termelés azonban ehhez képest csekély. Az ipari országokban általában erős szakszervezetek működnek, amelyek hatására a termelékenységnövekedésből adódó költségmegtakarításokat a munkások béreinek emelésére fordítják. Ebből következően ezeknek az országoknak magasabb árakat kell elérniök az exportált ipari javakért. Prebisch és Singer szerint tehát a fejlődő országok importpiacainak kereslet-kínálati mechanizmusa inkább az áremelkedés, mint az árcsökkenés irányában hat.

A fejlődő országok export-, illetve importárai közötti olló egyre jobban nyílik, aminek messzemenő következményei vannak. A fejlődők importképessége így egyre gyengül, mivel ugyanazért az importért többet kell exportálniok, termelékenységemelkedésük gyümölcseit — legalábbis részben — az ipari országok élvezik.

Az említett tételhez Prebisch empirikus vizsgálat alapján jutott; a többi között a fejlődő országok és Nagy-Britannia közötti cserearányok 1880 és 1940 közötti alakulását elemezte.

Ha azonban a háború utáni adatokat vesszük szemügyre, ezekből nem lehet trendszerű rosszabbodást levezetni. Tízévenként megfordulnak az irányzatok: az 1960-as éveket világos stabilitás jellemzi (gazdasági fellendülés az egész világon!), míg a koreai *boom* az 1950-es években, valamint az 1970-es évek olajárrobbanása időszakosan még javították is a cserearányokat. Az egyes fejlődő országok között is nagyok a különbségek.

Az eddigiek alapján óhatatlanul is felmerül a kérdés: egyáltalában érvényes-e a Prebisch—Singer-tézis a fejlett és a fejlődő országok közötti külkereskedelmi kapcsolatokra? Prebisch statisztikai okokból Nagy-Britanniát választotta vizsgálatai tárgyául, amelynek exportstruktúrája kiegészíti a fejlődő országok kínálatát.

Ez az eljárás több okból is bírálható. Elsősorban is azért, mert az export- és importvolumen konkrét összeállítása nem kielégítő. A tüzetesebb vizsgálódás során bebizonyosodik, hogy a brit élelmiszerimport jelentős része, amely Prebischnél a fejlődő országokból származónak van feltüntetve, nem fejlődő országokból származik, hanem olyanokból, amelyek közelebb állnak az iparilag fejlett országokhoz (a gabona például Argentínából), sőt magasan fejlett országokból (tejtermékek Dániából). Az ár-

indexek kiszámításánál Prebisch nem vette továbbá figyelembe az áruk minőségét. Az importált ipari javak drágulását nem lehet *a priori* negatívan megítélni, hiszen egyre nagyobb teljesítményű és egyre bonyolultabb termékekről van szó. Prebisch számításainak további hibája, hogy a statisztikákban az importot CIF paritáson számolja (tehát fuvarköltséggel együtt), míg az exportnál FOB árakat vesz figyelembe (fuvarköltség nélkül). A vizsgált időszakban a fuvarozásban hatalmas műszaki fejlődés ment végbe, ami miatt a brit statisztikákban olcsóbbnak vannak feltüntetve a fejlődő országok exporttermékei, a fuvarozás műszaki fejlődése viszont nem jelenik meg az importjuk értékelésében.

Megemlítendő még, hogy a fejlődő országok exportskálája nem kizárólag primer javakból áll, továbbá feltétlenül fel kell adni azt a felfogást, amely a fejlődő országokat egyetlen homogén országcsoportnak tekinti.

A Prebisch—Singer-tézis elméleti megalapozása sem elegendő a gyengén fejlettség tartós állapotának magyarázatához. Ugyanis az adott világkereskedelmi struktúrák létezése és a primer javak iránti kereslet csekély jövedelemrugalmassága esetén is lehetséges a fejlődő országok cserearányainak javulása, abban az esetben, ha — az ipari országok erős növekedése mellett — viszonylag szűkös a fejlődő országok kínálata a keresletthez képest.

A fejlődő országoknak az erőforrások monopolizálása következtében módjuk van árfelhajtásra az általuk termelt nyersanyagok esetében akkor, ha az iparilag fejlett országokban a gazdasági-társadalmi fejlődés (például motorizáció) következtében viszonylag árrugalmatlan, de jövedelemrugalmas kereslet keletkezik. (Példa volt erre a kőolaj.)

Végül a fejlődő országok érdekében létrejövő vámpreferenciák (például az EK és az ACP-országok között) kedvezőbb árhelyzetet teremtenek az értékesítési piacokon.

Előfordul, hogy a fejlődő országok olyan iparosítási politikát folytatnak, amelynek elsőrendű célja a termékskála széthúzása (Szingapur). E politika eredményeként növelik az exportválasztékot és ezzel a jövedelemrugalmasságot (elektronikus alkatrészek és készülékek).

Az eddigiek alapján azt kell mondanunk, hogy a Prebisch—Singer-tézis sem elméletileg, sem empirikusan nem fejezi ki a szóban forgó országok gyengénfejlettségének általános törvényszerűségét.

Ha azonban a Prebisch—Singer-tézist szembeállítjuk F. Perroux (a domináns gazdaság elmélete) és G. Myrdal (a nemzetközi ellenhatások elmélete) azon nézeteivel, amelyekkel indokolni kívánják az alulfejlettséget, akkor feltétlenül a Prebisch—Singer-tézis javára billen a mérleg. Az említett két elméletnek ugyanis nincs empirikus tesztje, míg Prebisch és Singer kézzelfogható mutatókkal dolgoznak (export- és importárak). Elsősorban ez jelenti Prebisch és Singer pozitív hozzájárulását a gazdasági elmélet továbbfejlesztéséhez.

A Prebisch—Singer-tézis, amelyet sokan a neoklasszikus külkereskedelmi elmélet módosításaként és gyakran (helytelenül!) általános fejlődéselméletként magyaráznak, tulajdonképpen a szociológiai és politológiai komponensekből felépült függőségelmélet gazdasági kiegészítője, a Marx és Lenin által inspirált imperializmuselmélet hagyományainak folytatása.

A Prebisch—Singer-tézist gyakran az imperialkizmuselmélet eszközeként használják fel. Ez az oka annak, hogy ez a tézis ma is heves és széles körű viták tárgya.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Место Венгрии в международном разделении труда

Петер Верец

В своей статье автор показывает место, занимаемое венгерским хозяйством в настоящее время в международном разделении труда, принимая в расчет определяющие это факторы и то, как они будут складываться. Исследуя товарную структуру внешнеторгового оборота страны, он приходит к заключению, что состав экспорта Венгрии, поступающего в социалистические и развивающиеся страны, создает предпосылки для отнесения ее к развитой стране, в то время как контакты с развитыми государствами характеризуют ее как среднеразвитую.

Во внешнеторговых связях, поддерживаемых с отдельными регионами, решающее значение имеет оборот с социалистическими странами, в ходе обсуждения которого автор особо останавливается на роли решений, принятых на совещании СЭВ прошлого года, проходившем на высшем уровне. Баланс торгового оборота Венгрии с рядом развитых западных стран из года в год становится более уравновешенным. Для венгерской внешней торговли со странами развивающегося мира характерна сильная территориальная, географическая концентрированность.

В статье дается обзор роли смешанных предприятий с иностранной заинтересованностью и кооперационных связей в экономическом развитии страны, анализируется формирование соотношений оборота в конвертируемой валюте и переводном рубле.

«Для того, чтобы участие Венгрии в международном разделении труда стало скорее мотором экономического развития, необходимо более существенное решительное, консистентное дальнейшее развитие всех элементов системы управления и регулирования хозяйством с акцентом на преобразовании системы заинтересованности предприятий и организационного порядка, на увеличении их самостоятельности», — делает заключение автор в конце статьи.

Формирование системы хозяйственного управления в настоящее время и его дилеммы в Венгрии

Антал Штарк

40-летняя история системы хозяйственного управления Венгрии насыщена противоречиями, однако, если смотреть на нее в основе, она свидетельствует о направлении развития единого круга. Изменение системы управления требовало, как правило, изменения целевох системы экономической политики, если представленное в мыслях развитие не всегда разворачивается полностью.

Десятилетие 1980 годов требует более нового преобразования экономической системы Венгрии, внедрения механизма, принуждающего к интенсивному, селективному и динамичному развитию. Эту необходимость способны удовлетворить вводимые в 1985—1986 годах правила, однако постепенность их применения, существование старых и новых прогрессивных элементов задерживает развертывание их влияния. Вопрос состоит в том, не усиливается ли вновь в государственном управлении вследствие временной претенциозности появления влияния, которое можно было предвидеть, требование непосредственного вмешательства. Вторая дилемма заключается в том, что в разрешении усовершенствования таких двух условий хозяйствования, ориентирующегося усиленнейшим образом на рынок, как планирование народного хозяйства и централизованный аппарат управления, мы отстаем на один шаг.

Рост производительности и ее замедление в венгерском хозяйстве

Золтан Роман

Рост венгерской экономики и ее производительности по своему темпу, если рассматривать их за прошедшие сто лет, до первой мировой войны был примерно таким же, как в развитых капиталистических странах, а между двумя мировыми войнами значительно ниже. Влияние этого последнего явления и ущерб двух проигранных войн были возмещены быстрым восстановлением и ростом после 1945 года. Все это стало результатом того, что венгерская экономика, если смотреть на это с далекой перспективы, приблизилась по средним данным к развитым капиталистическим данным. Однако в же время из числа развивающихся стран на рынок выступили новые сильные конкурентоспособные партнеры.

Согласно данным, приведенным в статье, рост производительности в венгерском хозяйстве, начиная с 1979 года, обнаруживает значительное замедление аналогично тому, как это происходит в других социалистических странах. Автор анализирует объясняющие это явление факторы и указывает на то, что проблемы накапливались с 1974 года (сигналом этого также служат индексы с утратами соотношений обмена). Сравнения в международ-

ном плане по отношению к развитым капиталистическим, развивающимся и европейским социалистическим странам, показывают, что в последние 10—15 лет темп роста производительности находился в рамках средних показателей, а с 1979 года стало происходить его замедление в рамках меньше среднего. Однако в то же время технический уровень изделий и производства, а также структурная адаптация промышленности оказывались недостаточными, поэтому международная конкурентоспособность венгерского хозяйства, в первую очередь промышленности, ослабела. Это — основная причина замедления роста производительности.

В статье подробно анализируются отдельные причины замедления этого роста, возможности его ускорения. Ликвидация неприбыльных или прибыльных в малой степени предприятий и упразднение ненужных рабочих мест сделала бы возможным быстрый, заметный рост, однако в интересах сохранения полной занятости в этой области желателен более замедленный процесс. Снятие противоречий первого и второго хозяйства, целенаправленная программа для улучшения качества, увеличения прибавочной стоимости, для более быстрой структурной адаптации и с помощью централизованных средств может содействовать тому, что наряду с полной занятостью мы укрепим конкурентоспособность венгерской экономики и будем постоянно ускорять ее рост.

Образование дохода, аккумуляция и формирование цен в 70-е годы

Ласло Халперн—Дьёрдь Молнар

В своей статье авторы исследуют несколько аспектов взаимных связей между образованием дохода, аккумуляцией и перераспределением дохода, формированием цен и затрат. В первой части статьи они анализируют то, какая была структура аккумуляции венгерского хозяйства в 70-е годы и в какой степени эта аккумуляционная структура отклонилась от отраслевой структуры дохода, финансирующей аккумуляцию. Они могут утверждать, что различие между двумя структурами — устойчивое, не уменьшающееся. Одна из причин сохранения различия заключается в том, что в венгерской экономике можно наблюдать определенные преференции развития. Однозначно преференциальными были промышленность, строительство, сельское хозяйство, в то время как непреференциальным был весь сектор обслуживания. Во второй части области, исследованные в вышеупомянутой части, в некоторой степени изолированно друг от друга, они пытаются в рамках линейных моделей, допускающих однородное увеличение и норму прибыли, заключить их в единую рамку. На основе цен, полученных в результате расчета моделей и производственных пропорций, можно определить, что в 70-е годы преференции развития, одни и те же отрасли под воздействием системы цен, обеспечивающей их финансирование, усиливающие, допускающие друг друга, принадлежат к числу преференциальных, как те, в перераспределении дохода для которых они гарантируют распределяемый доход.

В начале 70-х годов амплитуда перераспределения дохода начала до некоторой степени снижаться, однако вследствие подъема аккумуляции и увеличения импортных цен из-за увеличения промышленных цен восстановилась исходная ситуация. В результате исследований авторы пришли к выводу, что данная отраслевая структура цен, дохода и аккумуляции, а также изменение единственного элемента системы перераспределения дохода, приводящей их в действие, неизбежно вызывает напряженые, направленное на восстановление исходной ситуации. Опыт 70-х годов показывает, что в этом процессе, как правило, оказываются в выгодной ситуации те отрасли, которые дадут *input* перераспределению дохода.

Распространившееся и возросшее перераспределение дохода препятствует распространению эффективности на микроуровне, поскольку это ослабляет связь между производством дохода и его использованием.

Опыт и выводы политики установления платы за транспортные услуги

Роберт Клезл

В статье обобщается опыт одного такого исследования, которое, охватывая четыре десятилетия, рассматривает формирование политики установления платы за транспортные услуги, характерные периоды, степень изменения тарифов. На базе установленных фактов автор ищет ответа на вопрос о том, какие последствия влечет за собой отставание уровня тарифов по сравнению и с изменением уровня цен в других сферах народного хозяйства, которые определяют затраты на транспорт, какое влияние оказывается на техническое развитие отрасли, какие расходы прибавляются к затратам. Анализируется, какие факторы вызывают неблагоприятные тенденции формирования «транспортных цен». Опыт служит убедительным доказательством того, что игнорирование в течение длительного периода времени экономических взаимосвязей (когда всецело полагаются на административные средства) при формировании цен за транспортные услуги стабилизирует бюджетные рас-

ходы, расстраивает равновесие в хозяйстве, приглушает заинтересованность, складывающуюся на рынке по перевозкам, делает развитие неравномерным. Что касается людских перевозок, где, впрочем, и впредь будет обоснована бюджетная дотация, общественное мнение после стабильной ситуации уже трудно воспринимает внезапное, предпринятое в один прием повышение платы за проезд. В статье анализируется, в каких случаях и почему обосновано покрытие отдельных транспортных расходов не за счет потребителей, а также когда определенное развитие, имеющее транспортную целенаправленность, следует осуществлять за счет общественных расходов и не за счет транспортных предприятий.

Проблемы адаптации тейлоризма в Венгрии

Чаба Мако—Агнеш Шимони

В статье дается анализ возможностей преобразования в Венгрии системы труда, базирующихся на принципах научного руководства Тейлора, преследующих цель рационализации производства. На основе осмысления выводов отдельных социологических статей и опыта исследований промышленности развитых капиталистических стран обращается внимание на то, что для введения, адаптации принципов Тейлора необходимы многочисленные технические, экономические, общественные предпосылки. При их отсутствии в процессе труда возникает серьезная общественно-экономическая напряженность. Одна из серьезнейших заключается в том, что организации по труду, работающие дисфункционально, появляются снова и снова в расчете на далекую перспективу, поскольку для отдельных групп руководителей и рабочих именно задержки, устранение помех обеспечивают в силу их исключительной профессиональной и организационной опытности благоприятные возможности для претворения в жизнь заинтересованности. В промышленности развитых капиталистических стран выход из этой ситуации существует в двух формах: вместо того, чтобы обойти конфликтную и дорогостоящую формальную организацию, создается множество самостоятельных мелких предпринимательств, а в рамках крупных организаций возрастающую оценку получают духовные усилия рабочих, их участие в создании условий труда как части конкретной рабочей производительности.

Мысли и представления о венгерском информационном хозяйстве

Йожеф Сабо—Иштван Диэнеш

Формирование выражения «информационное хозяйство» и его исследование обосновывают гомогенизация, стремительное распространение информационной деятельности, а также проникновение в ее сферу вычислительной техники и значение общественно-экономической перестройки, развертывающейся в ходе указанных процессов.

Данные указывают на то, что, начиная с 1980 года, в Венгрии занимающиеся информатикой также представляют собой многочисленную группу активных искателей. Направление и темп развития венгерской структуры рабочей силы и структуры рабочей силы, занятой в сфере информации, аналогичны, согласно измерениям, существующим в экономически развитых странах. Прибавочная стоимость информационной сферы деятельности по отношению к полной в народном хозяйстве приближается к 32%, причем половина в реорганизации неинформационной основной деятельности обнаруживается в ходе «накладной работы» (проявляющейся в виде накладных расходов) или в ходе обслуживания завода-смажника.

Для объяснения хода отраслевых структурных изменений авторы предлагают логическую модель процесса, наблюдаемого во многих странах, которая изменения в ходе десятилетий структуры рабочей силы сводит в временным изменениям производительности, пространственно-временным различиям спроса и предложения, динамичности рабочей силы, опережающей другие средства производства.

В заключение указывают на то, что если в информационном хозяйстве не вносятся соответствующие инвестиция в надлежащее время, тогда оно скорее вместо мотора превращается в балласт. Поскольку бюджет не в состоянии увеличить в необходимой степени суммы, предназначаемые для капитальных вложений, исключительное значение отводится тому, чтобы как больше организационных единиц информационной сферы хозяйства получило возможность и заинтересованность в возмещении несостоявшихся инвестиций.

Каким путем следует идти дальше в техническом развитии сельского хозяйства Венгрии

Имре Димень

Уровень сельского хозяйства Венгрии в последние десятилетия постоянно динамично возрастал. Основной пружиной этого роста была правильная аграрная политика ВСРП, которая воплощалась в жизнь путем технического развития, проводившегося в несколько эта-

пов. В отдельных отраслях скачкообразно возрастала производительность живого труда. Экономическая эффективность, однако, в большинстве случаев не в состоянии была идти в ногу с этим темпом. Поэтому целесообразно вместо главным образом количественному подходу отдавать предпочтение точкам зрения, касающимся качества, эффективности производства. Это — условие того, чтобы венгерские изделия оставались конкурентоспособными во все более обостряющейся международной конкуренции. Без всякого сомнения, могут быть приняты во внимание те резервы, которые предлагает научное измерение агроэкономического потенциала страны. Вместе с тем больше простора следует предоставлять разумным представлениям хорошо информированных специалистов предприятия. В более трудных условиях также может быть реализован самый важный элемент — человеческий фактор, который со всех точек зрения выполняет центральную роль в экономической жизни страны.

Необходимость организационного преобразования в производственных кооперативах

Ференц Ваги

В статье поставленные вопросы: почему необходимо организационное преобразование производственных кооперативов и в чем и как может быть осуществлено это преобразование? Основываясь на создании производственных кооперативов, на их развитии в период почти двух с половиной десятилетий, автор показывает, что не сформировалось личной заинтересованности членов в экономном использовании производственных средств. Не воплотился на практике принцип хозяйственной, вернее, собственнической заинтересованности. Финансовая система государственного управления, а в ее рамках в первую очередь регулирование заработной платы, с одной стороны, не требовало при использовании производственных средств развертывания личной заинтересованности, с другой, не предоставляло возможностей для такого развертывания. Распределение собственнических прав, осуществленное подобным образом, при разумном хозяйствовании является тормозом между государством и производственными кооперативами. В экономической ситуации, сложившейся после 1976 года, в среде наилучших производственных кооперативов остановился рост реального дохода предприятий в брутто. Это срочно ставит на повестку дня преобразование заводских единиц производственных кооперативов, а вернее, такое их формирование, при котором, само собой разумеется, в использовании производственных средств воплотится на практике принцип собственнической заинтересованности. Уже накопленные до настоящего времени на опыте факты могут служить в достаточной степени подтверждением жизнеспособности заводских единиц на такой основе.

Три гипотезы о рычагах будущего

Габриэлла Хедри Изикнэ

Автор выдвигает три гипотезы, которые могут дать новый стимул сотрудничеству в рамках стран-членов СЭВ.

Делает предположение, что электроника постепенно проникает в сферу обмена информации, координации планов, консультирования по вопросам экономической политики, международного сотрудничества между предприятиями. Объективность обмена информацией способствует также демократизации связей между предприятиями и руководящими органами. Компьютерный метод облегчает выполнение планов, оценку взаимных влияний движения воздействующих факторов, а с другой стороны, и планирование с последующими изменениями. Выносящие решения располагают более организованной и более целеустремленной информационной платформой, благодаря чему ускоряется процесс вынесения решения.

В настоящее время механизм, опирающийся на сотрудничество ведомств в рамках СЭВ, еще недостаточен для дополнительного стимулирования. Несмотря на то, что рычаги, берущие свои истоки в микросфере, еще не развиты и макросфера не дает стимулов для их развертывания, автор выдвигает гипотезу о том, что прямое сотрудничество предприятий стран-членов СЭВ опережает модернизацию макросферы.

Самостоятельность предприятий во всех странах-членах, хотя и в различной степени, но возрастает. Этой цели было подчинено также Экономическое совещание на высшем уровне. Можно представить, что для стимулирования кооперации между предприятиями используется форма регулирования, отличная от обычной. Последняя реализуется во все более широких сферах, оказывая обратное воздействие на сотрудничество на макроуровне.

Автор предполагает, что научное сотрудничество будет играть все большую роль в интеграции. Можно предположить, что международные группы подключатся к подготовке решений в рамках СЭВ. Общие исследования, тесно связанные с практикой, будут затем содействовать обогащению теории социалистической интеграции, соответствующей данным текущего времени и сориентированной на будущее.

Преобладание сферы услуг и его общественные последствия в развитых капиталистических странах

Ласло Самуэли

Наиболее заметным структурным сдвигом в экономике развитых индустриальных стран за последнюю четверть века был тот знаменательный факт, что промышленность, а вместе с ней и вся сфера производства материальных благ (сельское хозяйство, горнодобывающая промышленность, строительство, обрабатывающая промышленность) перестали быть сферой занятий людей. Сначала в США, Канаде, Австралии, а затем в середине семидесятых годов в странах Европейского Экономического Сообщества и Японии произошел исторический перелом, приведший к тому, что уже большинство самодеятельного населения занято в сфере услуг.

Анализируя причины этого явления, автор отвергает ходячее объяснение, согласно которому это изменение вызывается просто сдвигом потребительских потребностей по мере экономического развития (как бы по аналогии с законом Энгеля). На основе статистических данных он показывает, что причины кроются в различии темпов роста производительности труда в различных отраслях экономики (сохранение трудоемкого характера сферы услуг); в дальнейшем углублении общественного разделения труда, выделении, организационном отпочковывании определенных функций, входивших в процесс производства (бурный рост т. н. деловых услуг).

Экспансия сферы услуг оказывает существенное влияние на объем занятости, так как частично или полностью возмещает относительное и абсолютное падение спроса на рабочую силу в промышленности и других отраслях материального производства. На хозяйственную конъюнктуру рост сферы услуг влияет стабилизирующим образом, хотя глубокий экономический кризис начала восьмидесятых годов свидетельствовал об ослаблении этого эффекта. Важные последствия оказы вает этот процесс и на организационную структуру экономики, на профессиональный и половой состав рабочей силы, а также и на условия профессиональной и политической организации трудящихся.

Об эффективности польского сельского хозяйства
(Положение в настоящее время, регулирование, условия улучшения)

Ян Райтар

Статья состоит из четырех частей. В первой части автор определяет понятие эффективности и ее критерии. Под эффективностью в сельском хозяйстве понимается та кая способность, когда оно в состоянии функционировать и развиваться дальше в соответств ии с запросами общества, с требованиями экономии. Во второй части обсуждается применение различных критериев эффективности.

Заключительный вывод статьи состоит в том, что эффективность польского сельского хозяйства недостаточна.

В третьей части разбираются условия эффективности. Разгран ичиваются внешние и внутренние условия эффективности.

По мере развития сельского хозяйства значение внешних условий при предоставлении в распоряжение производственного потенциала, технологий, финансов ых средств и использовании сельскохозяйственных продуктов постоянно растет. В резуль ате этого общественно-экономическая обстановка и в первую очередь отрасли и учреждения, обслуживающие материальные, финансовые и информационные источники, играют все более важную роль в создании эффективности сельского хозяйства.

В заключительной части исследуется роль, которую сыграли центральные органы власти (так называемые центры по вынесению решений) в воздействии на эффективность сельского хозяйства. Эта роль использует различные и многослойные средства. Однако более низкая эффективность служит доказательством того, что она еще не дает достаточно хорошего коэффициента полезного действия.

Дифференциация арабского мира

Жолт Рошттовани

В статье рассматривается процесс дифференциации арабского мира, ускорившийся в 70-е годы. Впервые показывает многочисленные попытки, предпринятые в специальной литературе, основываясь на дифференциации арабского мира, таким образом, что он пытается их сгруппировать, выделяя только по одному фактору из их множества, оставляя за пределами внимания развитие, изменения. Затем он пробует определить основные типы арабских

экономик, путем комбинации количественных и качественных, внутренних и внешних, статических и динамичных, экономических и общественных критериев. Он отделяет друг от друга четыре группы. Он проводит дифференциацию на основе путей развития, общественно-политических установок. Приходит к выводу, что в различных группах арабских стран в последние годы во многих областях различия возросли, однако можно найти много таких критериев, которые в одинаковой степени характеризуют большое число стран. Несмотря на отличные друг от друга экономические типы, общественно-политические установки, идейно-идеологические течения существует система арабского мира со многими общими чертами, представляющая собой единство.

Нединамичность предложения, опережающий спрос, резервы и дефицит
(К полемике Аттилы Кароя Шоша и Яноша Корнаи)

Юдит Сабо

Статья представляет собой высказывание по поводу полемики Аттилы Кароя Шоша и Яноша Корнаи. В статье констатируется, что, в то время как Шош в большинстве случаев только лишь компоненты учрежденческой в своей основе системно-специфической нединамичности, которые не зависят от дефицита, спроса, считает нединамичностью, Корнаи излишне концентрирует свое внимание на системно-специфической нединамичности технического характера. Автор указывает на дефиницию (определение) такой нединамичности, в которую попадают две формы нединамичности. По его суждению, самый важный вопрос полемики состоит в том, какую роль участвующие в полемике стороны отводят в объяснении дефицита нединамичности, особенно учрежденческой в своей основе. Янош Корнаи во многих местах статьи приходит к выводу о том, что с точки зрения существования хозяйства с наличием дефицита совершенно безразлично, каков объем трений (нединамичность), что в воспроизводстве массовых явлений дефицита трениям (нединамичность) не придается особой роли. По мнению автора, однако, опережающий спрос сам по себе не в состоянии объяснить явления дефицита; существенный дефицит в хозяйстве проявляется особенно четко, если в нем налицо нединамичность значительной степени. В собственной аргументации, исходя из определения нединамичности, он способом дедукции опирается на последующие определения, на реформу 1965—1966 годов в Югославии, на анализ реструкции, даваемый Шошем, на описание военной экономики, представленное Гэлбрайтом. В последней части статьи автор анализирует роль резервов в объяснении дефицита. Констатирует, что зависимости между дефицитом, трениями и резервами, выдвигаемые Корнаи, можно использовать на макроуровне с большой осторожностью: ведь категории трения и резервов на этом уровне оказываются в зависимости через посредничество отношения предложения. На основе, заключенной в статье, автор считает законной критику Шоша, согласно которой объяснение дефицита, даваемое Корнаи, имеет односторонний характер, утверждая, что анализ нединамичности предложения, даваемый Шошем, представляет значительный шаг вперед в объяснении явлений дефицита.

Некоторые вопросы совершенствования торговли

Антал Шереш

В последующие годы перед торговлей будут стоять две значительные задачи: 1) повышение экономичности данной сферы деятельности; 2) беспрерывное обеспечение равновесия предложения и спроса товаров широкого потребления. Для выполнения этих задач необходимо универсальное совершенствование торговой деятельности.

Исходя из решения об этих задачах, автор придерживается той точки зрения, что при реорганизации торговли следует направить основное внимание на сферы деятельности, а значит, на торговый оборот, реализацию и их рентабельность; кроме того, подчинить им конкретные организационные решения. Основой торговой деятельности должен стать комплексный производственный процесс развития и реализации.

Необходимо избежать изолированных манипуляций в коммерческой деятельности, как правило, самоцельного отраслевого развития.

Далее, автор подвергает критике осуществление в одностороннем порядке торговой концепции так называемой сети филиалов, поскольку сетевые центры препятствуют приспособлению магазиной к рынку, сверх этого, взваливают на них чрезмерные заботы. В будущем сходует стремиться к дифференциальным организационным решениям, к тому, что в данном месте применимо наилучшим образом и эффективнее всего.

В заключительной части статьи обсуждаются возможности развертывания соревнования в торговой сфере и его проблемы.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Hungary's place in the international division of labour

Péter Veress

The author presents in his paper the situation of Hungary in the international division of labour, records the factors influencing it and their expected development. Examining the commodity pattern of trade he establishes that while it allows to conclude on a developed country if exports to the socialist and developing countries are considered, it shows a medium level in relations with developed Western countries.

Within the trade relations with individual regions the trade transacted with the CMEA countries is of determining importance and, discussing it, the author particularly stresses the the significance of resolutions passed at the CMEA peak meeting last year. The trade with developed Western countries is becoming more and more balanced every year. The trade with the countries of the developing world is characterized by strong geographical concentration.

The paper surveys the role of cooperation relations and of mixed companies with foreign participation in the economic development of the country, analyses the terms of trade in the last decade in both the convertible currency and the rouble markets.

In order that our participation in the international division of labour become even more the engine of economic development, the most essential thing is to resolutely and consistently develop every part of the economic control and management system, with particular attention to the reform of the incentives and organizational order of enterprises, and to increase theri autonomy—writes the author.

Development and dilemmas of the prevailing system of economic control and management in Hungary

Antal Stark

The four decade old history of the Hungarian economic mechanism, though full of contradictions, testifies on the whole to a development along a straight line. Changes in the system of goals of economic policy were always followed by changes in the control system if the development did not fully emerge as planned.

The 1980s require a new transformation in our system of management, the use of a mechanism that will force an intensive, selective and dynamic development. This need can be satisfied by the new regulators to be introduced in 1985—1986, though the evolution of their impact is delayed by their gradual implementation, by the coexistence of old and progressive elements. It remains a question whether the demand for immediate interference will not gather momentum in government control—owing to the time needed for the appearance of the expected effects. The other dilemma is that we are lagging behind in creating two such conditions of a more market-oriented management as updating national economic planning and the central control machinery.

Growth of productivity and its slowdown in the Hungarian economy

Zoltán Román

Looking back upon the last 100 years, the growth of the Hungarian economy and its productivity was similar to that in the developed Western countries up to World War I, but in the interwar period it was definitely slower. The rapid reconstruction and growth after 1945 made up for the effects of the latter phenomenon as well as for the losses caused by two lost wars. All that resulted in that the Hungarian economy has come closer—in the average of some longer period—to the average of the developed Western countries. At the same time, new and strong competitors have entered the market from the sphere of developing countries.

According to the data published in the article the growth of Hungarian productivity showed a significant slowdown beginning with 1979, similarly to the other socialist countries. The author analyses the explanatory factors and also points out that the difficulties of the Hungarian economy began to cumulate already from 1974 on (this is also indicated by the indexes corrected for the terms-of-trade losses). International comparisons show that in the last 15–20 years the growth of productivity was about average relative to the developed Western countries, the developing and the European socialist countries, while its slowdown after 1979 was slower than average. At the same time, the technological standards of products and production as well as the structural adjustment of industry are unsatisfactory and the international competitiveness of the Hungarian economy and its industry are weakening. This is the main cause of the deceleration in the growth of productivity.

The article also analyses the other causes of the declaration of productivity growth and the possibilities of acceleration. The liquidation of unprofitable or less profitable enterprises and abolition of superfluous workplaces would allow a rapid and spectacular growth of productivity, but the maintenance of full employment makes a slower process desirable in this field. Resolution of the contradictions between the first and the second economy, a purposeful program for improving productivity and raise the value added, efforts—also aided by central means—at a faster structural adjustment may help to strengthen the competitivity of the Hungarian economy and gradually accelerate growth also with full employment.

Income formation, accumulation and price trends in the seventies

László Halpern — György Molnár

The articles examines some aspects of the interrelations between income formation, accumulation, income redistribution and the trends of prices and unit costs. In the first part the accumulation structure of the Hungarian economy in the seventies is analysed, and to what extent this structure deviated from the sectoral structure of the income financing accumulation. It is established that the difference between the two structures is lasting and not diminishing. One of the basic causes of the preservation of this difference is that definite development preferences are observable in the Hungarian economy. Industry, construction and agriculture were unambiguously preferred, while the whole service sector was dispreferred at the same time. In the second part an attempt is made to provide a uniform framework for the areas examined somewhat in separation above, in a linear model assuming uniform growth and rate of profit. From the prices and relative output proportions obtained as a result of the model computations it may be established that under the effect of the development preferences and the price system securing their financing, which mutually assume and strengthen each other, the same branches belonged in the seventies to the preferred ones which also secure the distributable income for the redistribution of incomes.

In the early seventies the amplitude of income redistribution began to diminish somewhat, but, in consequence of an upswing in accumulation and the rising import prices, the initial situation was restored through rising industrial prices. As a result of the investigations it may be established that a change in a single element of the given structure of prices, incomes and accumulation by branches and in the income redistribution system operating the former almost necessarily releases efforts at the restoration of the initial situation. Experiences of the seventies show that in this process those branches enjoy an advantage by their position which provide the inputs of income redistribution.

An extensive and increasing redistribution of incomes prevents the spreading of microlevel efficiency, because it loosens the relationship between the production and use of income.

Experiences and lessons of transportation tariff policy

Róbert Klézl

The article sums up the experiences of an investigation which surveyed the development, characteristic phases of transportation tariff policy, the extent of changes in tariffs. Related to factual statements it seeks an answer to the question what consequences were entailed by the lagging level of tariffs relative to changes in price level in other fields of the national economy—which, as a matter of fact, determine the inputs of transportation; how this affected the technological development of the branch and what burdens it put on the (state) budget. The author analyses the factors that released the unfavourable tendency of the emerging transportation price scissors. Experiences support the statement that a lasting neglect of real economic relations (reliance on administrative instruments) in shaping transportation tariffs makes budget subsidies permanent, upsets the equilibrium of management, dampens interests developing on the transport market, and makes development uneven. In passenger transport—where budget subsidies are justified in the future as well—public opinion accepts a sudden rise in tariffs grudgingly after a long immobility of tariffs—up to then not even following improvements in quality. The article also analyses when and why it is justified to pay certain transport outlays instead of the users and when to implement certain transport development projects from public funds—instead of the transport enterprises.

Question marks in the Hungarian application of Taylorism

Csaba Makó—Ágnes Simonyi

The paper analyses the opportunities in Hungary for transformations in work organization aimed at the rationalization of production and relying on the principles of Taylor about

scientific management. Processing the conclusions of sociological case studies and experiences of researchers dealing with the industries of developed Western countries, it calls attention to the fact that there are several technical, economic and social preconditions of introducing and applying the Taylorian principles. In lack of them grave socio-economic tensions might develop in the work process. One of the gravest of these is that disfunctionally operating work organizations are reproduced in the long run, because for certain groups of workers and their directors the favourable opportunities for asserting their interests are secured precisely by their indispensable expertise in removing obstacles and troubles. In the industries of developed Western countries two kinds of ways leading out of the fix can be observed: instead of the costly outwitting of the formal organization, which is also full of conflicts, the proliferation of independent small ventures, and, within the large organizations, an increased acknowledgement—as part of their concrete work performance—of the intellectual efforts of workers, or their participation in bringing about the conditions of work.

Thoughts and ideas about the Hungarian information economy

József Szabó—István Dienes

The introduction of the concept of information economy has been justified, together with its analysis by the homogeneisation and integration of information activities, their advance and computerisation as well as by the importance of the socio-economic rearrangements accompanying them.

The data indicate that since 1980 those with information occupation have constituted the largest group within economically active in Hungary, too. Contribution of information activities to value added (GDP) amounted to almost 32 p.c., half of which was produced in the course of internal or overhead services in non-information organizations.

To explain the change in economic activities by branches the authors build a logical flow-model with several countries which traces back secular changes in the manpower structure to differences between damand and supply by areas and in time, to the flexibility of labour exceeding that of other means of production, and to temporal changes in productivity.

Finally, the authors point out that, if no satisfactory amounts are invested in time into the information economy, it will become a ballast instead of an engine. Since the state budget is incapable of raising the amounts to be spent on investment to the necessary extent, it is of great importance that the possible largest number of organizational units of the information economy get an opportunity for and become interested in making up for the missing investment.

How to proceed with the technological development of Hungarian agriculture

Imre Dimény

The standard of Hungarian agriculture has steeply risen in the course of recent decades. The engine of this development has been the correct agricultural policy of the HSWP, also asserting itself through the diversified technological development. In some branches of cultivation the productivity of live labour increased by leaps and bounds. However, economic efficiency was mostly unable to keep pace. This is why it is now expedient to stress, instead of the mainly quantitative approach, increasingly the qualitative viewpoint, the profitability of production. This is a condition for that the Hungarian products remain competitive in the ever sharpening international competition. The reserves disclosed by the scientific assessment of the country's agro-ecological potential should by all means be taken into consideration. At the same time, greater opportunities should be given to the correct ideas of well-informed enterprise experts. The most important element of further development, that can be implemented even under the more difficult circumstances, is precisely the human element, taking a central place in Hungarian economic life in every respect.

The necessity of organizational renewal in the Hungarian farming cooperatives

Ferenc Vági

The article raises the questions why an organizational renewal of farming cooperatives is necessary and how it can be implemented. Reviewing the development of farming cooperatives over about two and a half decades the author shows that a personal interest of members in the economical use of productive assets has not developed. The interest of the "master" or

owner was not asserted in cooperatives. The financial system of government control and, above all, the regulation of wages and earnings within it, did not demand the evolution of personal interestedness in the use of productive assets, nor did it provide an opportunity for its evolution. The ensuing division of ownership between the state and the farming cooperatives is an obstacle to rational management. In the economic situation developed after 1976 the growth of the real value of gross enterprise income ceased in a major part of cooperatives. This makes it imperative to transform the farming establishments in a manner that, or to bring about such establishments in which the interest of the owner in the rational use of productive assets naturally prevails. Empirical facts already provide satisfactory evidence for the vitality of such establishments.

Three hypotheses about the driving forces of tomorrow

Gabriella Izik-Hedri

The authoress outlines three hypotheses that might lend new momentum to CMEA cooperation.

She assumes that electronics will gradually penetrate into the exchange of information, plan coordination, consultation about economic policies and also international interfirm cooperation. The objectivation of the exchange of information also promotes the democratization between enterprises and the control agencies. Computerized methods facilitate to assess the mutual impacts of movements in factors influencing plan fulfilment, as well as planning in several variants. Decision makers will possess much more ordered and target-oriented information and thus decision-making will accelerate.

In our days, the CMEA mechanism based on offical cooperation is no longer satisfactory for promoting complementarity. In spite of the fact that the driving forces setting out from the microsphere are still underdeveloped, and that their evolution is not stimulated by the macrosphere, it is a hypothesis of the authoress that direct cooperation between enterprises will precede the modernization of the macrosphere in the CMEA. Enterprise autonomy will grow in every member country—though to different extent; this was also considered as a target by the CMEA high-level meeting.

The authoress assumes that scientific cooperation will have a growing role within the integration. It is conceivable that international teams will organically join in the preparation of decision-making within the CMEA. Joint researches which are closely related to practice will enrich the theory of socialist integration in conformity with present conditions and, at the same time, oriented towards the future.

The preponderance of the service sector and its social consequences in the developed Western countries

László Szamuely

The most conspicuous structural change in the economies of the developed industrial countries over the last quarter of a century has been that the industry and, in general, the whole goods producing sector (agriculture, mining, construction, manufacturing) has lost its dominating role in employment. Now more than half of the economically active population are working in the service sphere. This historical turn first came in the United States, Canada, Australia, and in the mid-seventies also in the countries of the European Community and Japan.

Analysing the causes of this phenomenon the author discards the widespread opinion which justifies this change (as if by analogy of the Engel Law) simply by a shift in the composition of consumers' needs in the wake of economic progress. He shows with the aid of statistical data that the causes are: deviating development of productivity in the various branches of economy (the invariably high demand of the service sphere for labour), further deepening of the social division of labour, the becoming independent of certain functions within the production process, and even their separation (the dynamic growth of the so-called business services).

The spreading of services has important implications for the development of employment, for it can partly or completely counterbalance the relative and absolute decline in the demand for labour of industry and other goods-producing branches. The expansion of services has a stabilizing impact on the business cycle, although the deep recession of the early eighties indicated that this impact has weakened. This process also involves important consequences for the structure of the economy by enterprises and establishments, for the composition of labour force by qualification and sex, for the working conditions of employees and also for the conditions of their unionization and political organization.

On the efficiency of the Polish agriculture
(Its present state, its regulation and the conditions of improvement)

Jan Rajtar

The article falls into four parts. In the first the concept and criteria of efficiency are defined. By efficiency it means in agriculture the ability to operate and develop in harmony with the needs of society and the requirement of parsimony. In the second part the application of various criteria of efficiency is discussed.

The third part treats the conditions of efficiency. It makes a distinction between external and internal conditions of efficiency.

With the development of agriculture the importance of external conditions in the production potential, in respect of technologies, and the availability of financial funds as well as in the use of agricultural products is steadily growing. As a consequence, the socio-economic environment and, above all, the branches and institutions providing materials, finances and information play increasing roles in developing the efficiency of agriculture.

The fourth part examines the role of the central agencies (the so-called decision making centres) in influencing the efficiency of agriculture. This role is diversified and various instruments are employed. But the low efficiency proves that this is not done with a too high degree of effectiveness.

The final conclusion of the article is that the efficiency of the Polish agriculture is unsatisfactory.

Differentiation of the Arab world

Zsolt Rostoványi

The paper discusses the differentiation process of the Arab world accelerating in the seventies. First he presents several attempts in the literature trying to show the differentiation of Arab countries, stating that their majority tries to form groups merely by emphasizing single factors and neglecting development and changes. Next, by combining various quantitative and qualitative, external and internal, static and dynamic, economic and social criteria the author attempts to define the main types of Arab economies. He distinguishes four groups, and the differentiation is also made on the basis of development paths, and socio-political guidelines. He establishes that, although differences between the various groups of Arab countries have been increasing in recent years in several fields, yet a great many criteria can be found which equally characterize several groups of countries. In spite of the deviating types of economy, socio-political guidelines, theoretical and ideological currents, the Arab world is a particular unity, a system with several common features.

Inelasticity of supply, runaway demand, stocks and shortage
—Contribution to the debate between Károly Attila Soós and János Kornai

Judit Szabó

In her contribution to the debate indicated in the title, the authoress states that while Soós mostly considers as inelasticity only the institutional components of systems-specific inelasticity independent of shortage and demand, Kornai overemphasizes the technical, non-systems-specific inelasticity. She provides a definition of inelasticity which covers both kinds of inelasticity. In her opinion, one of the most important questions of the debate is what role to accord to inelasticity, particularly to the institutional inelasticity, in the explanation of shortage. In several places of his writings Kornai allows to conclude that, in his opinion, from the viewpoint of the existence of shortage economy it is immaterial of what extent friction (inelasticity) is, and friction (inelasticity) has no distinguished role in the reproduction of massive shortage phenomena. According to the authoress, however, runaway demand in itself is incapable of explaining the shortage phenomena, a considerable shortage can only come about if a considerable inelasticity prevails in the economy. She relies in her argumentation on statements to be deduced from the definition of inelasticity, on the analysis by Soós of the Yugoslav reform and restriction of 1965–1966 as well as on the description by Galbraith of the 1942–1945 US war economy. In the concluding part of the article the role of stocks in the explanation of shortage is analysed. It is stated that Kornai's triple interrelation between shortage, friction and stocks can only cautiously be applied on macrolevel, since at that level the categories of friction and stocks are interrelated through the behaviour of supply. On the

basis of those explained in the article, the authoress is of the opinion that Soós's critique—that Kornai's explanation of shortage is onesided—is justified, and believes that the analysis of inelasticity of supply by Soós is a significant progress in the explanation of shortage phenomena.

Some questions relating to the modernization of trade

Antal Seres

Trade will have to solve two important tasks in the next years: 1. to enhance the efficiency of its activities and 2. to secure continuous equilibrium between the demand for and the supply of consumer goods. To meet these tasks, commercial activities have be to comprehensively modernized.

Having defined the tasks, the author establishes that in organizing trade the main attention should be devoted to the activities, thus to turnover, sales and their efficiency, and actual organizational solutions should be subordinated to them. Commercial activity has to be based on the complex production, development and sales process; an isolated treatment of commercial activity has to be avoided, as have, in general, autotelic developments in different branches.

In the following part the author criticizes the onesided assertion of the so-called chain stores network concept, because the centres of the networks hindered the market adjustment of the shops and, in addition, put excessive burdens on them. In the future differentiated organizational solutions have to be aimed at, which are the most suitable and most profitable at the given place.

The concluding part of the article discusses the possibilities of competition in the commercial sphere and its problems.

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 16 ív. Az utolsó nyomdába adásának időpontja: 1985. május 24.

85.0572 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 218—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, июля-август 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Место Венгрии в международном разделении труда *(Петер Вереш)* 769
Формирование системы хозяйственного управления и его дилеммы *(Антал Штарк)* 782
Рост производительности и его замедление в венгерском хозяйстве *(Золтан Роман)* 794
Формирование дохода, накопление и ценообразование в 70-е годы *(Ласло Халперн—Дьёрдь Молнар)* 814
Опыт и выводы политики установления платы за транспортные услуги *(Роберт Клезл)* 833
Проблемы адаптации тейлоризма в Венгрии *(Чаба Мако—Агнеш Шимони)* 846
Мысли и представления о венгерском информационном хозяйстве *(Йожеф Сабо—Иштван Диэнеш)* 856
Каким путем следует идти дальше в техническом развитии сельского хозяйства Венгрии? *(Имре Димень)* 873
Необходимость организационного преобразования в производственных кооперативах *(Ференц Ваги)* 880
Три гипотезы о рычагах будущего *(Габриэлла Хедри Изикиэ)* 889
Преобладание сферы услуг и его общественные последствия в развитых капиталистических странах *(Ласло Самуэли)* 902
Об эффективности польского сельского хозяйства *(Ян Райтар)* 919
Дифференциация стран арабского мира *(Жолт Рошгович)* 933

ДИСКУССИЯ

Нединамичность предложения, опережающий спрос, резервы и дефицит *(Юдит Сабо)* 951
Некоторые вопросы совершенствования торговли *(Антал Шереш)* 961

ОБЗОР

Эксперименты, направленные на развитие хозяйственного управления в Советском Союзе *(Каталин Палди Сабонэ)* 971
Гибкость экономического оживления, его противоречия в развитых капиталистических странах *(Эрвин Поч)* 979

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Двойная годовщина Венгерского экономического общества *(Бэла Чикош-Надь)* 995
Дискуссия одной критики индекса цен *(Ш. М.)* 998

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шандор Папп «Промышленная деятельность сельскохозяйственных кооперативов — соперник или партнер промышленности?» *(Шандор Варга)* 1004

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1007

Резюме статей на русском и английском языках 1012

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. SZEPTEMBER HU ISSN 0023—4346

A növekedés és feltételei a VII. ötéves tervidőszakban
MARÓTHY LÁSZLÓ

Növekedési variánsok és prioritások a VII. ötéves tervben
HOÓS JÁNOS

A vállalatok és a VII. ötéves terv
BECK TAMÁS

A gazdaságpolitika intézményesítése a Német Szövetségi Köztársaságban
GROSSMANN FERENC

Vállalataink innovációs készségének néhány belső tényezője
HOVÁNYI GÁBOR

Még egyszer a magyar mezőgazdaság versenyképességéről
MENTÉNYI MIKLÓS

Ikertermékek és munkaértékek
ZALAI ERNŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Heténvi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. szeptember

TARTALOM

A növekedés és feltételei a VII. ötéves tervidőszakban *(Maróthy László)* ... 1025
Növekedési variánsok és prioritások a VII. ötéves tervben *(Hoós János)* ... 1033
A vállalatok és a VII. ötéves terv *(Beck Tamás)* ... 1041
Ikertermékek és munkaértékek *(Zalai Ernő)* ... 1047
Vállalataink innovációs készségének néhány belső tényezője *(Hoványi Gábor)* 1058
A gazdaságpolitika intézményesítése a Német Szövetségi Köztársaságban *(Grossmann Ferenc)* ... 1073

VITA

Még egyszer a magyar mezőgazdaság versenyképességéről *(Mentényi Miklós)* 1089

SZEMLE

Az európai KGST-országok gazdasága: a gyorsabb gazdasági fejlődés stabilizálása *(Pócs Ervin)* ... 1102

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A XXIV. közgazdász-vándorgyűlés *(B. S.—G. B.—H. T.—T. F.)* ... 1113
Iparunk 40 éve *(Benedek Tamás—Kállay László—Somorjainé dr. Blanár Éva)* 1122
A közgazdaságtudomány szerepe iparunk megújulásában *(M. S.)* ... 1131

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A készletgazdálkodás gazdaságirányítási környezete. Chikán Attila: A vállalati készletezési politika *(Veress József)* ... 1133
Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója (1946—1949) *(Kiss Judit)* .. 1136

FOLYÓIRATSZEMLE ... 1139

Jacques Coulaures—Philippe Frémaux: Modernség vagy rentabilitás — E. Helmstädter: A telítettség: jelenség, nem fogalom

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata ... 1142

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL ... 1149

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1025—1032. l.)

A növekedés és feltételei a VII. ötéves tervidőszakban

Maróthy László

A növekedés élénkítése valóságos társadalmi igény, s ebből következő igény a növekedést szolgáló lehetőségek alapos feltárása is. A növekedés pártunk, kormányunk gazdaságpolitikájának is központi kérdése.

Mindjárt elöljáróban egyértelművé kell tenni, hogy gazdasági növekedésen elsősorban nem a termékmennyiségek növelését értjük. A fejlődés gyorsítása is olyan értelemben célunk, hogy javuljon gazdaságunk jövedelemtermelő képessége azért, hogy az így elért többletjövedelemből mind többet tudjunk belső felhasználásra, a termelőszféra fejlesztésére és az életszínvonal emelésére fordítani.

A gazdasági élet viharosan felgyorsult eseményei sok időt nem adnak a meditálásra. Igaz, túl vagyunk a világgazdaság értékátrendeződésének számunkra igen keserves *legnehezebb szakaszán.* Lehetőségeinket azonban a lehető leggyorsabban kell felmérnünk, és határozottan kell hozzálátni ezek következetes kiaknázásához. Nem túlzás, ha azt állítom, hogy a magyar gazdaság új fejlődési pályára állításában a VII. ötéves terv jó irányvételű kidolgozásának, majd sikeres végrehajtásának sorsdöntő szerepe lesz!

Az elmúlt évek tapasztalatai

Az ország eddigi fejlődését adottságaink terelték az ismert irányba. A háborús pusztítások után, kevés forrással, elavult struktúrával kellett „erőltetett" gazdaságszervezésbe fogni. Szükségképpen a nagy átalakulásokra helyeződött a hangsúly.

Az akkori időkben ez természetes és lehetséges is volt, hiszen *az extenzív fejlődés forrásai bőven buzogtak.*

A piac szabályozó, teljesítményt, minőséget kikényszerítő hatása nem jelentkezett. Aki megfogadta a „termelj többet, jobban élsz!" jelszót, az valóban úgy érezhette, hogy *jól* dolgozik. A több termeléshez biztosíthatók voltak a szükséges termelőerők. Az elérhető hatékonyságot számottevően befolyásolta, hogy 1950 és 1975 között az ipar egymillió „első munkahelyes" dolgozót fogadott be, zömmel a mezőgazdaságból.

Az extenzív fejlődési pályán szép eredmények születtek, egyidejűleg felhalmozódtak azonban azok a feszültségek is, amelyek megoldása a ma alkotó és dolgozó nemzedék feladata.

Ami az eredményeket illeti: tavaly a nemzeti jövedelem ötszöröse, az ipari termelés kilencszerese, az építőipari teljesítmény hatszorosa, a mezőgazdasági termelés pedig kétszerese volt az 1950. évinek. Emögött a keresők létszámának 1,2-szeres, az állóeszközök állományának 4,5-szeres növekedése áll.

Önmagában még a konszolidációt szolgáló VI. ötéves tervidőszak eredményei is számos összehasonlítást elbírnak. A bruttó nemzeti termelés 13, a nemzeti jövedelem 10—11 százalékos növekedését pozitívan kell minősíteni, még akkor is, ha mögötte csak részben állnak az intenzív pályára jellemző teljesítmények.

Mint tudott, az egy lakosra jutó bruttó hazai termék tekintetében az európai

---

Maróthy László az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese. (A cikk a XXIV. közgazdász-vándorgyűlésen tartott előadás alapján készült.)

országok mezőnyében az utolsó harmadban foglalunk helyet. Ez a helyezés jól tükrözi a termelékenységben és döntően a műszaki színvonalban tapasztalható elmaradásunk nagyságrendjét. A világgazdaságban bekövetkezett változások, az olajárrobbanás mellett ez is hozzájárult exportlehetőségeink és exportáraink kedvezőtlen alakulásához, vagyis a belső felhasználást, az életszínvonalat megcsapoló cserearányromláshoz. 1970—1983 között Magyarország cserearányai 26 százalékkal romlottak. Az ebből származó veszteség 500 milliárd forint körüli összeg. Így az 1980-as években beruházásokra egyre kevesebb pénz jutott. Ennél lényegesen nagyobb baj azonban, hogy *a rendelkezésre álló forintokat és a konvertibilis pénzeszközöket nem a legeredményesebben használtuk fel.* Elég megemlíteni a beruházások eredményeként előállított termékek „korfáját"; az utóbbi években az állami ipar termékei között az újak aránya 2—3 százalék; azoké, amelyek gyártását a tárgyévben megszüntették, egy százalék! A termékek átlagos életkora 16 év.

A beruházások ilyen alacsony hatékonysága mellett struktúrapolitikánk nem lehetett igazán eredményes. Sok esetben a gyorsan bővülő vállalatok hatékonysága sem különbözött lényegesen a stagnáló vagy éppen visszafejlődő vállalatokétól. *A növekedésnek nem alakult ki a valóságos hatékonyságra épülő vezérlő mechanizmusa.* Még nem találtuk meg a módját annak, miként lehet kitörni a bűvös körből:

— az idejétmúlt, gazdaságtalan termelést nem tudjuk abbahagyni, mert az ebből származó export is szükséges a fizetési mérleg javításához,

— a gazdaságtalan tevékenységek jelentős erőforrásokat kötnek le, elveszik a lehetőségeket a progresszív tevékenységek fejlesztése elől, így a kivitelt nem tudjuk gazdaságosabbá tenni!

Nem kétséges, hogy a kitörési pontot ez utóbbi körben kell keresni!

Pártunk gazdaságpolitikája az elmúlt évek világgazdasági kihívásaira, a számunkra egyre rosszabbodó külső feltételekre helyes választ adott. A teljesítmények fokozásával és döntően az elosztási arányok módosításával sikerült gazdasági helyzetünket stabilizálni, nemzetközi fizetőképességünket megőrizni.

Az új fejlődési pályára történő átállás megkezdése ugyanakkor *áldozatokkal* járt. A kényszerintézkedések a gazdálkodó szervezetek és a lakosság helyzetét kedvezőtlenül érintették. Az életszínvonal korábban évről évre érezhető javítása helyett reálisan csak az elért nívó megőrzésére törekedhettünk, és még ehhez is erőteljesen csökkenteni kellett a beruházásokat.

A VII. ötéves tervidőszakban azonban *az elosztási arányok hasonló irányú módosítása már nem járható út,* az ebben rejlő lehetőségek már kimerültek. A fogyasztás további visszafogása egyre inkább próbára tenné a társadalom tűrőképességét, a restriktív beruházási politika pedig mindjobban tágítaná a korszerű, fejlett technikát alkalmazókhoz viszonyított rést, végső soron leszakadásunkhoz vezetne.

Az elmúlt évek tapasztalatai tehát röviden úgy minősíthetők, hogy *problémáinkat és teendőinket felismertük; intenzíven dolgozunk, de sokszor még extenzív szellemben.* A gyakorlat és az eredmények pedig azt mutatják, hogy a sok munka, a szorgalom önmagában kevés. Talpon maradtunk, de a történelmi leszakadás veszélye még nem hárult el. *Ennek elkerüléséhez célratörőbben, főleg racionálisabban és szervezettebben kell dolgoznunk!*

Mozgásszabadságunk mai meghatározói

A nemzetközi politikai viszonyokkal és a tartós világgazdasági irányzatokkal a jövőben is számolnunk kell. Arra lehet számítani, hogy az imperializmus szélsőséges körei továbbra is meg-megújuló kísérletet tesznek a katonai erőfölény megszerzésére. A szocialista tábor országainak pedig ennek megfelelően meg kell tenniük a szükséges válaszlépéseket az erőegyensúly fenntartásáért.

A világgazdaságban tovább élesedik a piacokért folyó verseny. A tőkés nemzetgazdaságok és különféle gazdasági integrációik a jövőben sem lesznek mentesek a monopolista és protekcionista törekvésektől.

Gazdasági építőmunkánk külső feltételei ebben az értelemben nem javulnak, a gazdasági növekedés élénkítéséhez nem ígérnek pótlólagos forrásokat. Már azt is pozitív fejleménynek tekinthetjük, ha növekedésünket nem korlátozzák annyira, mint jelenleg.

Természetesen változatlanul együttműködünk a tőkésországokkal — bevált elveink és gyakorlatunk alapján. A tőkés relációból is biztosítani akarjuk a növekedésünkhöz szükséges gazdasági, műszaki-technikai feltételeket. Erre határozottan törekszünk is.

Az elkövetkező években is biztonsággal alapozunk a *szocialista országokkal*, különösen a Szovjetunióval meglévő gazdasági kapcsolatainkra. A KGST, valamint a kétoldalú együttműködés keretében megvalósuló szakosodás, kooperáció és termékforgalom a VII. ötéves tervidőszakban is meghatározó szerepet játszik gazdaságunk stabilizálásában.

Az eddigieknél több gonddal, nagyobb alapossággal szükséges feltárni egymás lehetőségeit, különösen a gazdasági növekedésre elemi erővel ható korszerű technika, a műszaki fejlesztés területén.

Mélységes meggyőződésem, hogy gazdaságunk, növekedésünk nagy forrása a KGST-integráció továbbfejlesztésében rejlik.

A legkeményebb diót az exportképesség — adósságszolgálat — fejlett technika importjának ördögi köre jelenti számunkra.

Ebben a játszmában eddig állandó lépéskényszerben voltunk, és egyelőre vagyunk is. Kis lépéselőnyök sorozatára kell szert tennünk, hogy az exportbevételnek egyre nagyobb hányada szolgálhasson koncentrált műszaki fejlesztést, ami által exportképességünk is erősödni fog. Csak efféle, mind lendületesebbé váló *„araszolással" törhetünk ki a szorításból.* Ezért sorsdöntő, hogy — a legkedvezőbb eredményt ígérő fejlesztések érdekében — behozatalunk mind nagyobb hányadát fejlett technikával töltsük ki!

Kemény korlátként szokás emlegetni a beszűkült piacokat. Csak azt nem szabad elfelejteni, hogy a piaci korlátosság nem abszolút kategória. A tapasztalat azt mutatja: *Valaki mindig tud eladni!* Rosszul mindenki! Jól viszont csak az, aki versenyképes termékkel rendelkezik. Ezzel ugyanoda jutottunk: piaci korlátaink keménysége szintén exportképességünkön múlik.

A dolgok lényegét nézve bizonyos fokig *hasonló a helyzet az energiakorláttal is.* Az energiakorlát szigorúbb, mint valaha. A VII. ötéves tervidőszakban energiafelhasználásunk évente egy százalékkal növekedhet. A termelés egy százalékos növekedése — kedvezőbb szerkezetben — az energiafelhasználás 0,4 százalékos bővülésével járhat. Ehhez korszerű technika és technológia, erre irányuló kényszer és érdekeltség, nem utolsósorban fegyelmezett gazdálkodás szükséges. Máskülönben az energiatöbbletek előteremtése ismét a húzóágazatok fejlesztésétől vonja el a pénzforrásokat. Végre komolyan kell vennünk: az a legolcsóbb energia, amelyiket nem használunk föl! Ez a növekedési korlát csak az egész társadalmat átszövő — energiaigényességet mérséklő — műszaki fejlesztéssel oldható.

Amikor a VII. ötéves terv cél- és eszközrendszerét véglegesítjük, pártunk kongresszusának útmutatása szerint *árnyaltabban kell számolnunk a legérzékenyebb tényezővel, a tulajdonképpeni céllal, az emberrel.* Nem tehetjük meg, hogy a jelenben tevékenykedők, a jövőért becsülettel dolgozók érdekeit ne vegyük figyelembe. Elért szocialista vívmányainkat nem csorbíthatjuk, sőt egyes esetekben (a valóban rászorulók körében) szociálpolitikánknak kezdeményezőbbnek kell lennie.

A múltat és a jelent együtt mérlegelve e helyütt is úgy kell felfogni teendőinket, mint ahogy az MSZMP XIII. kongresszusán Kádár János elvtárs fogalmazott:

„...a szocializmus építésének, a népgazdaság fejlődésének új szakaszába érkeztünk. Az extenzív szakaszból az intenzív szakaszba léptünk előre. Döntő lépés ez, mert az extenzív szakaszban még rendelkeztünk szabad forrásokkal, és nem számított, hogy mi mibe kerül, milyen a minősége, csak legyen. Ez a korszak egyszer s mindenkorra befejeződött."*

Fontosabb céljaink a VII. ötéves tervidőszakban

Ma még több változatban gondolkodunk. A legvalószínűbb, ún. törzsváltozatban azzal számolunk, hogy

— a bruttó nemzeti termelés öt év alatt 13—16 százalékkal,

— a hozzáadott érték és a nettó nemzeti termelés 14—17 százalékkal emelkedik.

Az egy főre jutó reáljövedelem átlagosan 2 százalékkal növekedhet évente. Mind a nettó, mind pedig a bruttó felhalmozási hányad lassú növekedésnek indulhat, de az évtized végére még nem érheti el az 1980-as részarányt.

Ezekből a sarokszámokból is érzékelhető az a szükségszerűség és törekvés, hogy a termelési többletek a hatékonyság javulásából származzanak. Az anyagi ágak komplex hatékonyságának — az iménti célok eléréséhez — az előző tervidőszaki 9—10 százalékkal szemben 17—19 százalékkal kell emelkednie. Az egy főre jutó nettó nemzeti termelésnek a korábbi 14—15 százalék helyett 24—26 százalékkal kell nőnie, míg az állóeszköz-hatékonyságnak a jelenlegi 1—2 százalékot jelentősen meghaladva, 7—8 százalékkal kell javulnia. A kilábalás befejezéséhez, a felzárkózás megkezdéséhez ezeket a célokat el kell és el is lehet érni. Még akkor is, ha *a starthelyzet megítélését negatív és pozitív példák befolyásolják, és az idei év bizonytalanságai is hatást gyakorolnak ránk.*

Mit állíthatunk a növekedés szolgálatába?

A VII. ötéves tervidőszakban alapvető célunk a gazdaság konszolidációs korszakának lezárása, a népgazdaság dinamikusabb növekedésének megkezdése. Teendőink tehát elsősorban arra irányulnak, hogy lényegesen növeljük a gazdaság jövedelemtermelő képességét. *Ez azt jelenti, hogy gazdaságpolitikánkban továbbra is következetesen érvényesítjük az 1979 óta követett irányvonal bevált elemeit.* Természetesen a gazdasági növekedés élénkítésére változatlan szerkezetben és változatlan húzóerő mellett nincs esélyünk.

Arra kell törekednünk, hogy a növekedéshez reálisan rendelkezésre álló forrásokat felismerjük és racionálisan kihasználjuk.

A növekedés megalapozásához határozottan gyorsítani kell a termelési szerkezet átalakítását. Ennek alapvető eszköze olyan exportorientált termelési és fejlesztési politika, amely lehetővé teszi a piaci igényekhez alkalmazkodó termelési kultúra meghonosítását. A gyorsabb ütemű gazdasági növekedés érdekében szellemi és anyagi erőforrásainkat — adottságainknak valamint a nemzetközi műszaki-gazdasági fejlődési irányzatoknak és a kereslet alakulásának megfelelően — néhány kiemelt területre célszerű összpontosítani. Mindenekelőtt a népgazdaság egészét átható energiatakarékosságot, a hulladék- és másodlagos nyersanyagok hasznosítását, általában az *anyagmegtakarítást* eredményező fejlesztéseket kell megvalósítani. Az erőforrások növekvő hányadát indokolt *az elektronika, az automatizálás, a robottechnika és a biotechnológia fejlesztésére fordítani.* E legfőbb húzóerőt jelentő területek fejlődését központi fejlesztési programokkal, a nemzetközi együttműködés szervezésével és különböző állami akcióprogramokkal is támogatja kormányunk.

Emellett nem feledkezhetünk meg az olyan jellegű beruházások fontosságáról

* Közgazdasági Szemle, 1985. 6. sz. 674. l.

sem, amelyek egy-egy szűkebb területen emelik a termelés technikai színvonalát, oldják a termelés és értékesítés szűk keresztmetszeteit, s lehetővé teszik a konkrét piaci lehetőségekhez való gyors alkalmazkodást. A műszaki fejlesztésnek egyre inkább *a mikrostruktúrát kell megváltoztatnia.*

Ehhez a kívánatos szerkezeti átalakulásban részt vevő gazdasági szervezetek és innovatív kollektívák számára megfelelően vonzó feltételeket kell teremteni.

A jövedelmezőség alapján történő differenciálódást nemcsak elviselni kell, hanem irányítási, sőt társadalmi-politikai eszközökkel elő is kell segíteni. Olyan kényszer- és ösztönző mechanizmusokat kell az eddigieknél következetesebben működtetni, amelyek mellett a vállalatok számára egyszerre lesz gazdasági kényszer és létérdek a teljesítmények javítása. Csak így léphetünk érzékelhetően előre a minőségi paraméterek javításában, a belső gazdasági, munkaszervezési tartalékok feltárásában, a piaci lehetőségek körültekintőbb felmérésében, végeredményben az erőforrások jövedelmezőbb tevékenységekre történő átcsoportosításában.

Struktúrapolitikánk súlyos tehertétele, hogy jelenleg az alacsony hatékonyságú és veszteséges tevékenységek számottevő erőforrásokat kötnek le. A vállalatok bizonyos köre különféle okok miatt nem tud megfelelni a külgazdasági körülmények változásából, illetve a hazai irányítási rendszer ezt követő szigorodásából származó követelményeknek. Alacsony jövedelmezőséggel gazdálkodnak, gondjaik náluk és másoknál is fizetésképtelenségben, sorban állásban mutatkoznak meg. *Sajnos a pénzügyi hiányok és az alacsony színvonalú munka, a nem megfelelő alkalmazkodóképesség közötti kapcsolat sokszor még nem állapítható meg egyértelműen.*

Azokban az esetekben azonban, amikor kifejezetten alacsony színvonalú munkáról van szó, a pénzügyi hiányok rendezésének eddigi gyakorlatát meg kell szüntetni. A jövőben az önálló vállalati gazdálkodás és kockázatvállalás terhei nem háríthatók át a gazdaság egészére. Így az állami beavatkozásra a korábbiaknál lényegesen szűkebb körben, a legindokoltabb esetekben kerülhet csak sor. *Ennek azonban nem az átmeneti rendezést, hanem a vállalat működőképességének tartós helyreállítását kell szolgálnia.* Ha viszont a körültekintő elemzések alapján az állami szanálás sem ígér hosszabb távra szóló megoldást, az illető gazdálkodó szervezetet fel kell számolni, természetesen gondoskodva a dolgozók foglalkoztatásáról és a lekötött erőforrások ésszerűbb hasznosításáról.

A racionális struktúrapolitika nem nélkülözheti az elhasználódott eszközök ésszerű pótlását sem. Nálunk gyakorlattá vált, hogy a szinten tartáshoz minden gazdálkodó egységnek magától értetődő joga van. Elvben így is van, és így is lesz a jövőben is. Ahhoz azonban egyetlen nyereségérdekelt szervezetnek sem lehet joga, hogy ehhez állami támogatást kapjon. Ezzel a joggal *önállóan* kell élni.

Az adottságainkhoz igazodó struktúrapolitikához *jól átgondolt és koordinált fejlesztésekre van szükség. Ezekhez a fejlesztésekhez pedig pótlólagos források és élenjáró beruházási javak kellenek.*

Közismert, hogy a korszerű eszközök és eljárások nagy része csak a fejlett tőkésországokból szerezhető be. Ezért a konvertibilis elszámolású exportunk fokozása, az e célra alkalmas áruk termelésének bővítése a VII. ötéves tervidőszak gazdasági fejlődésének egyik kulcskérdése. Arra is törekedni kell, hogy ezekkel az országokkal — a kölcsönös előnyök alapján — bővítsük a műszaki-tudományos együttműködést is, és alkalmazzuk az együttműködés mindazon formáit, amelyek révén műszaki kultúránk színvonala emelhető. *A gazdaság dinamizálása érdekében az eddigieknél határozottabban szükséges figyelembe venni a külföldi működő tőke bevonásának lehetőségét.*

Erőteljesen kell törekednünk arra, hogy a fejlett műszaki berendezések és korszerű technológiák mind jelentősebb hányadát a jövőben *a szocialista gazdasági integrációból szerezzük be.* Ennek érdekében tevékenyen közreműködünk a felső szintű tanácskozásokon elfogadott programok megvalósításában. Kezdeményez-

nünk kell olyan új együttműködési formák és módszerek alkalmazását is, amelyek kölcsönösen hozzájárulnak a korszerű termékek előállításához, forgalmuk bővítéséhez, és az áru- és pénzviszonyok fejlesztése révén növelik az érdekeltséget az egymás számára perspektivikus tevékenységek közös fejlesztésében.

Ami a korszerű struktúrát szolgáló fejlesztések pótlólagos forrását illeti, az nem feltétlenül a beruházásokra szánt összegek érdemi növelésében keresendő. Nagyobb tartalékok vannak a rendelkezésre álló pénzeszközök eredményesebb felhasználásában. „Eredményen" természetesen ne tervezett, hanem a beruházás befejezése utáni tényleges eredményt értsünk. Mivel *mozgó célra kell lőnünk*, felelősségteljesebben kell felmérni a várható keresletet és a reálisan elérhető árakat. Máskülönben a fejlesztésre szűkösen rendelkezésre álló forrásokat nem tudjuk a növekedés szolgálatába állítani.

Ezen a téren különösen sokat remélünk a tudomány és a kutatás gazdasági életünkben betöltött szerepének változásától. Az eddigi eredményekkel, sőt a szemlélettel sem lehetünk ugyanis elégedettek. A tudományos eredményeket, a kutatófejlesztő munkát sokkal szélesebb körben kell az üzemekbe bevinni. Az innovációs tevékenység nem lehet egyes szervezetek elkülönült feladata, hanem át kell hatnia egész társadalmunkat. Nemcsak a termelést, hanem az oktatást, a gyógyítást, a közlekedést és a kereskedelmet, sőt még a kormányzati munkát is. Ez pedig csak akkor válik valóra, ha a társadalom anyagi és erkölcsi megbecsülése is az ilyen szellemű magatartást honorálja.

Az intenzív gazdaságfejlődés útjára való gyorsabb áttérés alapvetően *gazdaságpolitikánk eredményes végrehajtásán múlik.* Ezért *irányítási rendszerünket* folyamatosan és a jövő igényeit szem előtt tartva kell hozzáigazítani a gazdasági élet realitásaihoz. Eszköztárunkban alkalmazni kell mindazokat a módszereket, amelyekkel javítható a hatékonyság. Elsősorban a már említett innovatív készségre, a vállalkozó magatartás bátorítására, a versenyszellem megélénkítésére építünk, s ehhez teremtjük meg a szükséges piaci, érdekeltségi és szabályozási feltételeket. Határozottabb lépéseket kell tenni a hazai piaci viszonyok szemléleti, szervezeti és *szabályozási feltételeinek megteremtésére.*

Vállalataink érdekeltségének középpontjába a nyereséget helyeztük. Ezek után a vállalatok által joggal elvárt teendőnk, hogy az egészséges verseny, a nyereségnövelés útjából elhárítsunk minden indokolatlan akadályt. Érvényt kell szerezni annak az elvünknek, hogy az ellátásért a kormányzat a felelős. A termelők ott értékesítsenek, ahol nagyobb nyereségre tehetnek szert. Tudjuk, hogy ilyen ideális helyzet csak akkor alakul ki, amikor a termelők és a kereskedők tényleges és széles körű importversennyel állnak szemben. Amíg ezek a feltételek kialakulnak, a piaci zavarokat üzleti alapon, a kormányzat piacfelügyeleti tevékenysége keretében kell elhárítani.

A versenyszellem kibontakozásához *megfelelő érdekeltségi rendszer szükséges, ezért következetesebben kell érvényesíteni azt az elvet, hogy a vállalatok fejlődése, a beruházási lehetőségek, valamint a személyi jövedelmek növekedése jövedelmezőségük szerint alakuljon.* Meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, amely a vállalati jövedelmek eltéréseit központi beavatkozással kiegyenlíti.

Eddig még nem sikerült feloldanunk azt a makacs konfliktust, miszerint a személyi jövedelmek növeléséhez jóval intenzívebb érdekeltség fűződik, mint a nyereség gyarapításához. Ez a körülmény teszi szükségessé az önálló keresetszabályozási rendszerek működtetését. A valóságos munkateljesítményekkel alátámasztott személyi jövedelmek kialakulásához szemléletváltozásra is szükség van. *Helyre kell állítani a főmunkaidőben végzett tevékenységek rangját és megbecsülését.*

Érvényesíteni kell a több és színvonalasabb munkáért járó nagyobb anyagi, erkölcsi elismerés elvét, különösen a vállalati bérpolitikában. *Az anyagi érdekeltségi rendszerek hatásmechanizmusát nem állíthatjuk egyoldalúan a növekedés szolgála-*

tába. A rövid távú ösztönzés mellett a további években a kollektíva tagjait, különösen *a vállalati döntéseket meghozókat közvetlenül is érdekeltté kell tennünk a vállalati vagyon növelésében* s annak jövedelmező működtetésében.

Az irányítási s főleg a szabályozórendszer továbbfejlesztése során *nagyobb figyelmet indokolt fordítani az érték- és reálfolyamatok összhangjára.* Tudomásul kell venni, hogy a képesség általában nincs függvényszerű kapcsolatban az ösztönzés erősségével. Az érdekeltség növelése nem elegendő olyan esetekben, amikor a kitűzött cél eléréséhez a szándék mellől hiányoznak az objektív feltételek.

Az időtényező szerepéről sem szabad megfeledkezni. A piaci automatizmusok és a szabályozó mechanizmusok hatására ezért csak olyan mértékben építhetünk, amilyen mértékben biztosítjuk ezek tényleges működésének feltételeit. Ellenkező esetben a kivételek áttörik az alapszabályt, s ezáltal *lerontják a bevált megoldások hitelét is.* Erre pedig nincs szükségünk. Így is akadnak, akik helyes lépéseinket félremagyarázzák. Például a vállalati önállóság, a verseny növelésére, a piaci feltételek megteremtésére irányuló erőfeszítéseinket úgy állítják be, *mintha az állam szabadulni akarna a felelősségtől.* Ez nyilvánvalóan nem így van: az állam, a központi irányítás a gazdaságból nem vonul ki, csak áttekinthetőbbé teszi a jogok és felelősségek rendszerét! Azt kell elérnünk, hogy a döntési szintek világosan elhatárolhatók legyenek. Olyan irányítási rendszerben kell dolgoznunk, amelyben a nemzeti vagyon gyarapítását a központi és a vállalati döntések egészséges kombinációja vezérli. A növekedés legfőbb színtere a vállalati szféra. Ezért indult meg az a folyamat, amelynek eredményeként az állam tulajdonosi szerepköre és a vállalatok gazdasági feladata egyre rendezettebb lesz. A vállalati önállóság biztosítása, a gazdasági felelősség fokozódása azonban csak kerete a jobb munkának; lehetőség, amivel a kollektíváknak kell élniük.

A másik oldalon pedig *tovább kell fejlesztenünk a kormányzati munkát.* Ez nemcsak a hatáskörök és a felelősség józan határokig történő decentralizálását és az államigazgatási munka színvonalának emelését jelenti, hanem azt is, hogy a nagy horderejű gazdasági kérdések időben és megfelelően előkészített formában kerüljenek döntésre a kormány elé.

Az állami irányításnak elsősorban adottságaink, perspektivikus lehetőségeink tárgyilagos feltárásában és külgazdasági kapcsolataink fejlesztésében kell aktívabban szerepet vállalnia. A vállalati fejlesztési elképzelésekhez több és megbízhatóbb információt, felelősségteljesebb orientációt indokolt adni.

A kormányzati rendszer egyes intézményei vita tárgyát képezik gazdasági szakembereink körében. Az utóbbi napokban a gazdasági sajtó is helyt adott e polémiáknak. Tudatában vagyunk annak, hogy a kormány tevékenységét is hozzá kell igazítani törekvéseinkhez. E területen is — szakemberek bevonásával — folyik a munka, és a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének lépéseihez igazodva hozzuk majd meg és vezetjük be a szükséges intézkedéseket.

Valamennyi területen a VII. ötéves terv időszakában sem honosíthatjuk meg (és nem kívánjuk meghonosítani) a nyereségorientált versenyszellemű tevékenységet. Szocialista vívmányaink megőrzése, a szocialista életmód erősítése követeli meg, hogy az egészségügy, az oktatás, a művelődés alapvető területein a nyereségérdekeltség korlátosságát központi intézkedésekkel ellensúlyozzuk.

Lehetőségeinkhez képest megfelelő gazdasági fejlődést indokolt biztosítani *a termelő infrastruktúra számára is,* főleg azokon a területeken, ahol a jelenlegi állapotok a tervcélok elérését is akadályozzák. Mindenekelőtt a telefonhálózat és a vasút helyzetére gondolok. Ebben a tevékenységi körben kell szólni az élelmiszertermelésről is. Az élelmiszer-ellátás fontos tényezője a közhangulat alakulásának, ezért fejlődési lehetőségeit az adottságok ésszerű kihasználásának mértékéig biztosítani kell. A hazai ellátást nem tehetjük ki a világpiac szeszélyes, erőteljesen mani-

pulált irányzatainak. Ugyanakkor az exportorientált fejlesztések megalapozásakor számolni kell a világpiac tartós tendenciáival.

A jövőben tudatosabban s főleg gyakorlatiasabban kell figyelembe venni azt a körülményt, hogy bizonyos értelemben a társadalom közérzete is termelőerő. Egyes negatív jelenségek (mint például a munkával nem arányos jövedelmek, a társadalmi hasznosságtól elszakadt anyagi karrierek) a jószándékú szellemi energiák egy részét is tévútra vihetik, lazíthatják az állampolgári fegyelmet, tehát fogyasztják a növekedés energiáit.

Minden eszközzel arra kell törekedni, hogy megfelelő lehetőséget teremtsünk a *progresszív munka* kifejtésére, elismerésére, egyidejűleg a reális értékek szerinti differenciálódásra. Az elmúlt évtizedek tapasztalata bizonyítja, hogy a differenciálódásra szükség van. A tényleges értékteremtő munka alapján létrejövő életszínvonalkülönbségeket a társadalom befogadja és elismeri.

Az előzőek természetesen nem egyik napról a másikra, varázsütésre megváltoztatható dolgok. A tudatformálás az iskolai, családi, munkahelyi neveléssel kezdődik. Itt nemcsak az erkölcsi vagy a tananyagra építő nevelésre gondolok, hanem a példa ösztönző erejére is.

Még egyszer végigfutva az elmondottakon, célszerű kiemelni azokat a súlyponti kérdéseket, amelyek a gazdasági növekedést legjobban szolgálják.

A VII. ötéves tervidőszakban a következő főbb kérdésekkel kell számolnunk, amelyekre az egyértelmű választ most formáljuk:

— népgazdaságunk külső és belső egyensúlyának s e kettő összhangjának biztosítása és megszilárdítása;

— a hatékonyabb gazdasági struktúra kialakításához verseny- és adósemlegesség biztosítása a gazdaság különböző szektorai, illetve az eltérő jövedelemszabályozási formákhoz tartozó gazdálkodó szervek között;

— harmonikusabb, a kiszámíthatóságot és a stabilitást erősítő együttműködés az irányítás és a gazdálkodás szervei között;

— a költségvetési újraelosztás mérséklése, az önálló vállalkozási képesség erősítése a hatékonyság növelésére alapozva;

— az antiinflációs (az árak növekedési ütemét fékező, egyúttal struktúrát átalakító) gazdaságirányítási gyakorlat lehetőségének feltárása és feltételeinek megteremtése;

— a vagyonérdekeltség erősítése a gazdaságban;

— az innováció, az új technika, a műszaki újítások érdekeltséget teremtő anyagi megbecsülése, ezt szelektíven szolgáló állami preferenciarendszer működtetése.

Ahhoz, hogy ezek a gazdaságunk mozgásterét tágítani hivatott irányítási lépések eredményesen megvalósuljanak, nem nélkülözhető közgazdászaink elmélyült, felelősségteljes alkotó munkája sem.

Remélem, hogy a jelenlevők osztják felfogásomat, amikor a VII. ötéves terv főbb céljainak elérési esélyeit optimistán ítélem meg. Úgy gondolom, hogy a sikeres teljesítéshez minden szükséges adottsággal rendelkezünk.

Pártunk sikeres kongresszusa határozott és következetes politikával jó irányt mutat. Ezt a politikát értik és támogatják a tömegek. Hazánknak becsülete van a világban. Mindez jogos bizakodással tölthet el bennünket. Bizonyos vagyok abban, hogy a magyar közgazdászok értékes gondolatokkal fogják gazdagítani ezt az igazán nagy erőfeszítését kívánó, de felemelő munkát.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1033–1040. l.)

Növekedési variánsok és prioritások a VII. ötéves tervben

Hoós János

A VII. ötéves tervidőszakban is követnünk kell azt az eddig is jól bevált gyakorlatot, hogy variációkban tervezünk, megfelelő súlypontokat és prioritásokat képezünk, és ezek alapján a célokban rangsort állítunk fel. Azt, hogy e variánsok és célok közül melyik válik a cselekvés vezérfonalává, a mindenkori konkrét helyzet alapján lehet eldönteni. Ez nem egyszerűen módszertani, technikai megközelítés, hanem a magyar gazdaság objektív feltételeiből fakadó követelmény. Különösen igaz ez a belátható jövő körülményei között.

Gazdaságpolitikai célkitűzéseink

A VII. ötéves tervidőszakban nehéz és korszakos feladatokat kell megoldani: fel kell gyorsítani a magyar gazdaság alkalmazkodását a világgazdasági változásokhoz. Ez nem csupán az egyensúlynak, hanem a magyar gazdaság fejlődésének, növekedésének is feltétele. A világgazdasággal való viszonylagos lépéstartás nélkül a gazdasági növekedés üteme szükségszerűen tovább lassulna, a külgazdasági egyensúlyt pedig csak a belső fogyasztás terhére lehetne javítani, ami hosszabb távon nyilvánvalóan nem járható út. Mindez a gazdaságpolitikai gyakorlatban a folyamatosság mellett markáns változásokat is feltételez. A gazdaságpolitikában lényeges folyamatosság, hogy megmarad a külső egyensúly javításának, a nettó adósságállomány csökkentésének a feladata. Ugyanakkor lényeges változás az, hogy

— *az egyensúly javítását teljes mértékben a megtermelt forrástöbbletből, a belföldi felhasználás* csökkenése nélkül, sőt annak *növekedése mellett* kell elérni (a terv jelenleg a belföldi felhasználás 2,0—3,5 százalékos évi növekedésével számol, az elmúlt tervidőszakban ez évi 0,6 százalékkal csökkent),

— az előbbi feltételezi *a gazdasági növekedés bizonyos élénkülését* (az elmúlt tervidőszak 2 százalékos évi átlagos növekedésével szemben 2,0—3,5 százalékos növekedést irányzunk elő),

— mindezek alapján lehetővé válik a népgazdasági *beruházások* növelése (évi 2,0—7,0 százalékos ütemben, szemben a megelőző tervidőszak 3,1 százalékos átlagos évi csökkenésével),

— az életkörülmények, az életszínvonal tekintetében is kedvező célokat lehet kitűzni, így mindenekelőtt a reálbér növelését (évi 0,5—1,5 százalékban, szemben a korábbi tervidőszak évi 1,2 százalékos csökkenésével),

— a nem rubel elszámolású import bővíthető (évi 4,0—6,0 százalékban, szemben a korábbi tervidőszak évi 0,6 százalékos növekedésével).

Hoós János a közgazdaságtudomány doktora, az Országos Tervhivatal államtitkára.
(A cikk a XXIV. közgazdász-vándorgyűlésen elhangzott előadás alapján készült.)

Látnunk kell azonban, hogy *nincs mód a gazdaságpolitikában fordulatszerű változásra.* E változás csak fokozatos lehet, és időbeli bekövetkezése sem teljesen bizonyos, a feltételek alakulásától függően *időben el is húzódhat.* E feltételek közül hármat kell megemlíteni:

1. a tőlünk nagyrészt független külgazdasági körülményeket, mindenekelőtt a piaci, ár-, hitel- és kamatfeltételeket,

2. a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséből adódó pozitív hatások kibontakozásának az ütemét, amely alapvetően tőlünk függ,

3. végül, ami tőlünk is és a külső körülményektől is függ: miként alakul 1985-ben a gazdasági helyzet. 1985 ugyanis bázisa a VII. ötéves tervnek, és mint ilyen, természetszerűen sok mindent meghatároz.

A tervváltozatok

Az említett feltételek alakulásának viszonylagos előreláthatósága az, amely objektíve indokolja a nyitott és rugalmas tervezést. A gyakorlatban a tervezés egyet jelent azzal, hogy variációkban tervezünk, időben ütemezzük és szakaszoljuk a tervet, és megfelelő prioritást, rangsort állapítunk meg. A tervezőmunka három fő variációban és két időszakot elkülönítve folyik. A két időszak közül

— az első 1986—1987-et (illetve ebbe beleértjük bázisévenként 1985-öt is),

— a második az 1988—1990-es éveket fogja át.

Az *első szakaszban* — mai megítélésünk szerint — az 1979-ben elkezdett konszolidációs folyamatot kell befejeznünk, megszilárdítva a külső egyensúlyt, s meg kell alapozni a későbbi élénkebb gazdasági növekedést és gyorsabb ütemű belső felhasználást. A *második szakaszban* a növekedés élénkítésére alapozva teljessé kell tenni a gazdaságpolitikában a pozitív változásokat.

Hangsúlyozni kell, hogy ezek a szakaszok el is tolódhatnak, különösen az első szakasz vehet igénybe több évet. (Az 1985-ös év adatai alapján ennek sajnos reális a veszélye.)

A terv három fő variációja alapvetően a növekedés, azaz a forrásképződés ütemében, ebből adódóan a belföldi felhasználás ütemében tér el egymástól, attól függően, hogy a növekedést meghatározó tényezők hogyan alakulnak, illetve hogyan tudjuk őket alakítani. A legfontosabb növekedést meghatározó tényezők:

— a nem rubel elszámolású export,

— a nem rubel elszámolású adósságállomány leépítésének a mértéke és ehhez kapcsolódva a hitel- és kamatfeltételek. (E két tényezőtől függ alapvetően a nem rubel elszámolású import, ezen keresztül nagyrészt a termelés is.)

— a rubel elszámolású import, amely alapvetően meghatározza a rubel elszámolású exportot, tekintettel arra, hogy e relációban nincs módunk jelentős forráskihelyezéssel járó exporttöbbletre, sőt az lenne a kívánatos, hogy bizonyos mértékű adósságállomány fennmaradjon,

— a cserearányok alakulása,

— az, hogy a belső gazdálkodásban milyen hatékonyságjavulást tudunk elérni, különösen az energia- és anyagfelhasználás fajlagosainak a javításában, a nettó jövedelmek bővítésében. (A terv az energiafogyasztás évi egy százalékos növekedésével számol, ezen belül a villamosenergia-fogyasztás évi 3 százalékos növekedésével, ami rendkívül feszített feladat.)

Az említett tényezők közül mindegyik meghatározó jelentőségű, mégis közvetlen növekedési korlátként, rendkívül kemény feltételként a nem rubel elszámolású exportot, a rubel relációból származó import növekedését, valamint az energiafelhasználás alakulását kell kiemelni. Ezekben ugyanis már többé-kevésbé ki-

fejezésre jut a többi tényező is. Így például a jobb irányítás növelheti az exportot, csökkentheti a cserearány-veszteségeket, a nagyobb tőkés export kedvezőbb import- és adósságcsökkentési lehetőséget teremthet. Vagyis, ha a növekedést élénkíteni akarjuk, akkor ezekre kell koncentrálni, ezek képezik azon közvetlen prioritásokat, amelyek érvényesülését egyéb feltételekkel — így mindenekelőtt az irányítás oldaláról is — elő kell segíteni.

A tervezőmunka *három variációja közül a legvalószínűbbnek a II.-at* tartjuk: úgy is fogalmazhatnánk, hogy ma e variáció építhető legbiztonságosabban a várható külgazdasági feltételekre és a belföldön elérhető hatékonyságjavulásra. Ezért ezt *tekintjük az ún. törzsváltozatnak*, a további tervezőmunka ennek a részletes kidolgozására és megalapozására irányul.

Melyek a változatok főbb számszerű jellemzői?

A GDP évi átlagos növekedési üteme 1985—1987 között eléri a mintegy 2,5 százalékot (az elmúlt öt évben 2 százalék volt), azaz már az első szakaszban bizonyos élénkülés figyelhető meg (később, 1988—1990-ben 3,0—3,5 százalék). Már az első szakaszban lehetséges a beruházások szerény növelése, az átlagos reálbér megőrzése, a második szakaszban mindkét mutató dinamizmusa fokozódhat. Öt év alatt a beruházások évi átlagban 4—5 százalékkal, a reálbér kb. egy százalékkal (összesen 5—6 százalékkal) nő. A nem rubel elszámolású export évi átlagban 3,0 százalékkal (az import 4—5-tel), a rubelexport pedig 3,0 százalékkal (az import 2-vel) nő.

Ez az a variáció, amely alapvetően kielégíti a gazdaságpolitika társadalompolitikai követelményeit, ezért mindent meg kell tenni a megalapozásáért. Ugyanakkor nem zárható ki a feltételek kedvezőtlenebb alakulása sem, mint ahogy egy kedvezőbb helyzet kialakulásának, illetve kialakításának is vannak bizonyos esélyei. Éppen ezért továbbra is számításba kell vennünk a másik két változat egyes elemeinek a realitását, így azokat is célszerű legalábbis mint mellékváltozatokat kidolgozni. Ezek közül az I. a kedvezőtlenebb változat, amely azzal számol, hogy

— a tőkés viszonylatban a gazdaságos exportot alig tudjuk növelni,

— a konvertibilis import lassabban, így az export is mérsékeltebben bővíthető (3 helyett évi 2—2,5 százalékkal, ezzel együtt az import 4—5 helyett 3—4 százalékkal nő),

— egyidejűleg rákényszerülünk az adósság viszonylag nagyobb arányú leépítésére mindkét relációban,

— az 1985-ös folyamatok lényegesen eltérnek a tervezettől.

Ilyen feltételek között a GDP évi átlagos növekedési üteme 3 helyett 2—2,5 százalék, a GDP belföldi felhasználása 3 helyett 2, a beruházás 5 helyett 2, a reálbér 1 helyett 0,5 százalékos növekedést érhet el. A tervidőszak első részében az ütemek még alacsonyabbak, például a beruházások csupán szinten maradnának. Következésképpen e változat bekövetkezését mindenképpen el kellene kerülni.

A III. változat lényegében a II. változathoz hasonló külső feltételek mellett jelentősebb belső hatékonyságjavulást tételez fel. E változatban a tőkés export évi 4 százalékkal nő, a GDP 3,5 százalékkal, a belföldi felhasználás ugyancsak 3,5 százalékkal. E változat különösen feszített feladatot jelent az export és annak gazdaságossága, valamint a kedvező energiafajlagosok elérése tekintetében. (E magasabb növekedési dinamikát az összes energiafelhasználás évi 1 százalékos, illetve a villamosenergia-felhasználás évi 3 százalékos növelésével kellene megalapozni.) Mindemellett e változat egyes elemeinek a megközelítése, különösen a termelés és az exportgazdaság tekintetében nagyon is indokolt.

Az elmondottakból következően tehát a tervidőszakban *továbbra is első számú feladat az adósságállomány csökkentése, de ezzel egyidejűleg új prioritásként lép elő a gazdasági növekedés bizonyos mértékű élénkítése*. E két prioritást egymással

összehangoltan és megfelelő követelmények kielégítése mellett lehet érvényesíteni. Ez utóbbiak közül a legfontosabb, hogy *az élénkítés alapvetően csak a hatékony konvertibilis export, valamint a szocialista import függvényében lehetséges.* Ha nem ezeken alapszik, akkor szembekerül az adósságállomány leépítésének a követelményével, ellenkező esetben ugyanis csak külső erőforrások bevonásával lehetne a nagyobb ütemű növekedést fenntartani. Ezt az utat egyszer már megjártuk, ismerjük kedvezőtlen következményeit.

Ugyanakkor *nemcsak az a követelmény, hogy az adósságállomány ne nőjön, hanem az is, hogy csökkenjen.* Két okból is: egyrészt jelentősek az adósságszolgálati terhek, főleg a magas reálkamatok miatt (ami nem kevés forrást von el a népgazdaságtól), másrészt hitelképességünk tartós megőrzése csak úgy lehetséges, ha bizonyítjuk: a magyar gazdaság exportteljesítményei révén nemcsak az adósságszolgálatait képes teljesíteni, de felhalmozott adósságait is csökkenteni tudja, így növekedését nem a hitelek útján történő külső forrásbevonás bővítésére, hanem erőforrásai hatékonyabb felhasználására alapozza, vagyis a hitelező folyamatosan meggyőződik arról, hogy az ország megbízható adós, ezért a kiegyensúlyozott gazdálkodáshoz szükséges hiteleket mindig rendelkezésre is bocsátja. (Adósságállományunk csökkentése mellett szükségszerűen jelentős volumenű hiteleket kell felvennünk, illetve élénk külföldi hitelforgalmat kell lebonyolítanunk.)

Következésképpen nem lehet egyetérteni azokkal, akik

— a reális és hatékony export- és importlehetőségektől függetlenül, ezekkel ténylegesen nem számolva kívánnák a növekedést felgyorsítani, és/vagy

— a külgazdasági egyensúlyi követelmények terhére javasolják a növekedés gyorsítását. Az lehet vita tárgya — főleg az éves tervekben —, hogy milyen mértékű legyen az adósságállomány mérséklése, de a csökkentésnek nincs reális alternatívája.

Ha az előbbiekben jelzett törekvéseknek megfelelő utat járnánk, átmenetileg talán érnénk el eredményeket, de ezek nagyon könnyű és valóban átmeneti eredmények lennének, és viszonylag rövid idő alatt kiderülne, hogy ez az utca zsákutca. Így nagyon értékes időt veszítenénk. *Az érdemi, tartós fejlődést a termelés hatékonyságának, a gazdaság forrásképző képességének javításával kell elérni;* ez valóban nehezebb, de célravezetőbb út.

Konkrét feladataink

A gazdasági növekedés népgazdasági feltételeiből és követelményeiből konkrétabb feladatok adódnak az egyes részterületekre is. Ezek többé-kevésbé behatárolják az itt érvényesítendő prioritásokat, de az adódó alternatívákat is. Igaz ez a termelés, ez elosztás, az irányítás területére külön-külön is.

A termelésben kulcskérdés a fejlesztés orientációja: ez egyértelműen nem lehet más, mint exportorientáció. Ez nem zárja ugyan ki a racionális importhelyettesítést; ott, ahol lehet, élni is kell vele. *A magyar gazdaságnak a világgazdasághoz való jobb alkalmazkodása azonban alapvetően csak az exportképesség növelése révén valósítható meg.* Gazdaságunk már évek óta ún. exportvezényelt gazdaság, és a jövőben még inkább azzá válik. Ezt mutatják a terv fő változatai is; mint láttuk, az export és a növekedési ütemek nagyon szorosan összefüggnek.

A külgazdasági tevékenységnek és a belső fejlesztő munkának ebből az alapvető követelményből szükséges kiindulnia. Ma még nem mondható el, hogy e két területen fel tudtunk volna nőni a nagyobb és újabb feladatokhoz.

A *külgazdaság* vonatkozásában a következőket lehet kiemelni:

— A KGST-ben a forgalom dinamizálásának újabb lehetőségeit szükséges

feltárni. A fő erőfeszítést azonban az import, ezen keresztül a kölcsönös áruforgalom bővítésére, az ezt lehetővé tevő hatékonyabb együttműködési módok és formák kimunkálására szükséges fordítani.

— Új formák, megoldások szükségesek a nem szocialista relációban is. A hagyományos áruforgalmi, kereskedelmi kapcsolatok mellett jobban ki kell használni például a működő tőke és a lízing útján adódó lehetőségeket. Az utóbbiak nélkül csak nagyon szerényen tudnánk előrehaladni, és nem sok reményünk lenne a tervezett exportdinamika elérésére. Mindezek fontos feltételei a műszaki fejlesztés meggyorsításának is.

Összességében *az eddigieknél sokkal aktívabb, célravezetőbb, eszközökben változatosabb, gazdagabb külkereskedelmi politikával* lehet csak a tervet megalapozni.

A belső gazdasági építőmunkában az exportorientációnak és az ezt kiegészítő racionális importhelyettesítésnek szükséges alárendelni

— a műszaki fejlesztést,

— a beruházási tevékenységet, valamint

— a struktúraváltozás követendő irányait.

E tekintetben nem a rendelkezésre álló erőforrásoknak a volumene az alapvetően meghatározó, hanem azok felhasználásának a hatékonysága. Ha a rendelkezésre álló erőforrásokat nem megfelelően szelektíven, az export gazdaságos bővítésére, az — elsősorban — energia- és alapanyagimport racionális kiváltására használjuk fel, akkor még több erőforrással sem érhetjük el céljainkat. Az erőforrások (főleg a beruházási eszközök és importált technika, technológia) oldaláról a termelő és fejlesztő kapacitások bővítése csak olyan mértékben előlegezhető meg, amennyire kellő biztonsággal előrelátható a hatékony és érdemi többletforrást biztosító eredmény. (Például nem cserearány-veszteség keletkezik, hanem ténylegesen elosztható és felhasználható jövedelem.)

Minthogy a VII. ötéves tervidőszakban az erőforrások továbbra is igen szűkösen állnak rendelkezésre, e követelménynek okvetlenül eleget kell tenni. Ezzel összhangban igaz ugyanakkor az is, hogy amilyen mértékben az érdemi hatékonyság javulása révén a növekedés felgyorsul, úgy többletforrások is képződnek a gyorsabb ütemű fejlesztésre. Hangsúlyozni kell azonban, hogy *csak ilyen mértékben.* A népgazdaság nem engedhet meg magának piacképtelen, nem hatékony fejlesztéseket. Sőt sürgető feladat a nem gazdaságos termelés felszámolása is, mivel ez szüli a veszteségeket, az alaphiányt, és ezek fedezetére a jól működő vállalatoktól kell erőforrásokat átcsoportosítani. Ezekben a fő kérdésekben a tervezés során alapvetően egyetértés alakult ki, de egyes konkrét területeken a fejlesztések vonatkozásában még nem kevés vitás kérdést ezután kell eldönteni, és még több ellentmondás is feloldásra vár. Az *ipar vonatkozásában* ezek közül *kettőre* érdemes utalni:

Az *egyik* az *alapanyagipar, az energetika és a feldolgozó ipar fejlesztési, beruházási igényeinek, valamint exportfeladatainak összehangolása.* A feldolgozó iparnak, de különösen a gépiparnak kiemelkedően nagyok az exportfeladatai, mégpedig jelentős piaci struktúraváltozás mellett. (Például a gépipari ágazat rubel elszámolású kivitele 1981—1985 között mintegy 30 százalékkal emelkedik, 1990-ig viszont e viszonylatban csak 10—15 százalékos bővülésre van mód, miközben a konvertibilis elszámolású exportot a jelenlegi tervidőszakban várhatóan 20 százalék körüli növekedésével szemben 35—40 százalékkal szükséges fokozni.) Az egész feldolgozó ipar konvertibilis elszámolású kivitelét öt év alatt 30 százalékkal kellene növelni. (1981—1985 között ez 15—20 százalék volt.) A feldolgozó ipar megnövekedett feladatait műszakilag csak úgy tudjuk megalapozni, ha mérsékeljük az alapanyagipari és energetikai beruházások részarányát a feldolgozó ipar javára. A tervezés eddigi munkálatai ennek mikéntjét még nem tudták feltárni.

A másik, még kellően meg nem oldott feladat a fajlagos energiaigénynek a terv követelményeit kielégítő alakulása. Ez nemcsak ipari feladat, de jelentős mértékben az iparon múlik, illetve szorosan összefügg az ipar modernizálásával is. Azért kell kijönni az energiafelhasználás egy százalékos és a villamosenergia-felhasználás évi 3 százalékos emelkedéséből, mert ennél magasabb energiaigényeket már csak a nem rubel elszámolású behozatal és/vagy az energiaberuházások részarányának jelentős növelésével lehetne kielégíteni, ezek azonban súlyosan akadályoznák a gazdaság korszerűsítését. Így minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy ezt az energiagazdálkodási feladatot teljesítsük. Ezért erre központi gazdaságfejlesztési programot is kidolgozunk.

A tervidőszakban tehát az ipar feladata, gazdaságpolitikai jelentősége nagymértékben megnő, nem utolsósorban amiatt, mert más ágazatok részesedése a nem rubel elszámolású export növekedésében — a piaci és külgazdasági körülmények folytán — csökken. Ennek révén a népgazdaság dinamikájának fő hordozójává a gazdaságos és piacképes ipari tevékenység válik, pontosabban az iparnak kell e dinamika fő hordozójává válnia. A tervezés következő menetében nagyon sokat kell tenni ennek jobb megalapozásáért.

Mindez szorosan összefügg az *élelmiszer-gazdaság* VII. ötéves tervidőszakban kialakuló helyzetével is. A következő években a mezőgazdasági ágazat termelésnövelésének a lehetőségeit még inkább a piaci és hatékonysági feltételek szabják meg. Ezek összességében nehezítik és mérsékelhetik az ágazat növekedését. A tőkés piacokon az értékesítést csak korlátozottan, jobb minőségű és választékú termékekkel és a feldolgozottság gazdaságos növelése mellett lehet bővíteni (ami igen nehéz feladat). A belföldi értékesítés a következő években is csak mérsékelten bővíthető. A rubel elszámolású kivitel volumene viszont erőteljesen növekedik. Ha a termelés növelése a piaci igényekhez, feltételekhez való gyorsabb igazodás, a hatékonyság, gazdaságosság javítása mellett valósul meg, akkor intenzívebb fejlődési pálya is kialakulhat. Segítheti ezt a folyamatot, ha a mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységének a bővülése mint a jövedelmek növelésének egyik forrása is újból dinamizálhatóvá válik.

Az elmondottakból adódóan a mezőgazdasági ágazat termelésének a korábbiaknál csak szerényebb növekedése volt megalapozható: jelenlegi ismereteink szerint a mezőgazdasági termékek 7—10 százalékos, az ágazat termelésének 12—15 százalékos bővülését lehet célul kitűzni. Ez nem jelenti azt, hogy e célok elérése nem kiemelkedő és elismerendő eredmény, főleg a nemzetközi mércével mért magas bázis fenntartása és meghaladása miatt. A mezőgazdaságnak elsősorban a népgazdaságot *stabilizáló* szerepe kerül előtérbe, a *dinamizáló* szerepet más ágazatoknak — mint mondottam, elsősorban az iparnak — kell átvenni. Ahhoz pedig, hogy a mezőgazdaság stabilizáló szerepe erősödjön, olyan fejlesztési politika kialakítására van szükség, amely e követelményeket érvényesíteni tudja, és a múlthoz képest bizonyos hangsúlyváltást is lehetővé tesz.

A *termelő infrastruktúra* fejlesztése terén a népgazdasági terv abból indul ki, hogy korszerű háttérágazatok nélkül sem a termelő ágazatok, sem a lakosság életszínvonalát, életkörülményeit meghatározó tevékenységek nem működhetnek a kor színvonalának megfelelően. Ezért a VII. ötéves terv valamennyi változata a korábbi tervektől eltérő módon kezeli az infrastruktúra fejlesztését. Ez abban nyilvánul meg, hogy — *hosszú évtizedek óta először — a közvetlen termelő szektor fejlesztésével arányos módon nő a termelő infrastrukturális beruházások mennyisége.* A termelőszférával azonos mértékű eszközbővülés megállítja az infrastrukturális ágazat tőkeellátottságának korábbi csökkenő irányzatát, és — változatonként eltérő mértékben — kiemelt fejlesztésre is lehetőséget nyújt.

A népgazdasági terv II. (törzs-) változata *a hírközlést* emeli ki azzal, hogy 75

százalékkal nőnek a távközlés fejlesztésére fordítható eszközök. Ezt a fejlesztést a szóban forgó terület elmaradottsága, valamint az a felismerés indokolja, hogy korszerű gazdaságban a termelő szektorok sem működhetnek hatékony, fejlett távközlési háttér nélkül. A terv számai tükrözik azt a felismerést, hogy minden további késlekedés nehezen számszerűsíthető, de széles körben érzékelhető gátját képezné a termelési szerkezet korszerűsítésének, a gazdaság műszaki színvonala emelésének. A távközlés fejlesztésének a népgazdasági terv változataiban szereplő mértékeit a forráshiány, nem pedig a fejlesztendő terület fontossági megítélése korlátozza. Így például a telefonhelyzetet illetően sokkal gyorsabb és jelentősebb fejlesztés is indokolt lenne, mind termelési, mind lakossági szempontok alapján.

Jelenleg vita van még arról, miként lehetne a telefóniát a tervben megalapozottnál gyorsabban fejleszteni. A vita lényegében a források körül van: lehet-e más ágazatok terhére és nagyobb lakossági forrásbevonással a növekedést felgyorsítani, lehetőleg a korábbi tervidőszakban befektetett eszközök duplájára emelve ezzel a hírközlési beruházásokat?

A termelő infrastruktúra területén vannak olyan ágazatok is, amelyek népgazdasági szintű preferálására nincs lehetőség, de ágazaton belül kialakíthatók a fejlesztés elsődleges súlypontjai. Így például a közlekedési beruházások lényegében változatlan volumenén belül a vasút korszerűsítésére nyílik szerény mértékű lehetőség, a vízgazdálkodásban pedig az egészséges ivóvízzel való ellátásban és a vizek védelmében lehet érezhető javulást elérni. Az igazi előrelépés a II. változat érvényesülését feltételezi, mivel az I. variánsban a posta és a távközlés kivételével minden más infrastrukturális területen mérséklődnének a beruházások.

Az irányítás továbbfejlesztése

A növekedési változatok leginkább tőlünk függő tényezője *a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítése.* Az előttünk álló időszak e vonatkozásban is két szakaszra osztható. Az első időszakban (gyakorlatilag az 1987-ig terjedő évek alatt) a már elfogadott módosítások erőteljes érvényesítésére kell törekedni, fokozatosan feloldva bizonyos korábban beépített fékeket (például a bér- és a jövedelemszabályozás terén, a nem normatív eljárások alkalmazásában, állami preferenciák nyújtásában). Az időszak második felében pedig új elemek belépésével lehet számolni, idesorolva a bankrendszer fejlesztését, a személyi jövedelemadózás új rendjét, a társadalmi tiszta jövedelmeknek a forgalmi szférába történő bizonyos mértékű átcsoportosítását.

A mechanizmuselemek fejlesztése nyilvánvaló módon függ attól, hogy a tervidőszak során hogyan alakulnak a reálfolyamatok. Gazdaságirányítási rendszerünknek például hosszú idő óta *központi kérdése* az, hogy milyen mértékű legyen a vállalati *jövedelmek centralizálása.* Ha a népgazdasági tervezés során nem lehet megalapozni olyan fejlődési folyamatokat, amelyek a korábbiakhoz képest relatíve kisebb energetikai, alapanyagipari beruházásokat igényelnek, akkor elkerülhetetlen lenne a jövedelemcentralizáció fokozódása. Ha viszont adottságainknak megfelelő struktúrában növekedhet a gazdaság, akkor a centralizációs hányad szinten marad vagy csökken. Ez a csökkenés azért célja a gazdaságpolitikának, mert ezen az alapon bontakozhat ki valójában a vállalati önállóság, s ekkor a jövedelmező vállalatok gyorsabban fejlődhetnek. Elmondhatjuk, hogy ma még a vállalati jövedelmek szükséges központosításának mértékét sem lehet megfelelő biztonsággal előre látni.

A tervidőszak alatti népgazdasági jövedelmi folyamatokat nagymértékben érinti az állami nagyberuházások iránti igény, valamint a vállalati gazdálkodás jö-

vedelemtermelő képességének az alakulása. *Az állami nagyberuházások* és a KGST-együttműködésből adódó beruházási jellegű kötelezettségvállalások eddig ismert igényei nagy megterhelést jelentenek, különösen az első időszakban, amikor amúgy is kisebb az eloszthatő források bővülési üteme. A tervezőmunka eddigi tapasztalatai azt jelzik, hogy *a vállalatok jövedelemtermelő képessége* még nem nő a kívánatos mértékben. Ha pedig nem tudunk előrelépni a nagyobb hatékonyság, újérték-termelés terén, akkor előrelátható módon meg fog nőni a vállalati jövedelmek állami kiegészítése iránti igény. Ez pedig szükségszerűen a képződő vállalati jövedelmek állami központosítását, az állami költségvetés nemkívánatos újraelosztó szerepének a növekedését teszi szükségessé.

A jövedelemtermelő képesség kulcsfontosságú az előttünk álló időszak egyik központi kérdése: *az antiinflációs politika* sikeres megvalósítása szempontjából is. Egyre határozottabban megfogalmazódott az a kettős igény, hogy egyfelől az árak tegyék lehetővé a ráfordítások és a piaci jelzések (minőségi változások, kereslet-kínálati viszonyok) érvényesülését, másfelől mérséklődjék az általános árszintemelkedés, különösen a fogyasztói árszínvonal emelkedésének üteme. Az eddig elvégzett elemző és döntés-előkészítő munka alapján elmondható, hogy hatékony antiinflációs politika csak adminisztratív eszközökre nem alapozható. Az ilyen megközelítési mód ugyanis csak rövid távon hozhat eredményt, ugyanakkor hosszabb távon megmerevíti a gazdaság szerkezetét, s fékezi a termelés hatékonyságának javulását, ami miatt növelni kell a fogyasztói és termelői támogatásokat, így elkerülhetetlenül romlik az irányítás hatékonyságra ösztönző hatása. Emellett nem kielégítő jövedelemtermelés esetén nem nőhet a reálbér sem az előirányzott mértékben, ha pedig az ösztönzés érdekében a nominálbérek emelkednek, akkor rákényszerülhetünk a fogyasztói árak emelésére. Tehát a hatékonyság, a forrásképzés javítása a kulcsa az eredményes antiinflációs politika megvalósításának. Ugyanakkor természetszerűen szükség van megfelelő állami eszközrendszer alkalmazására is (a piacépítés, a versenyfeltételek megteremtése mellett központi előírásokra, jogi szabályozásra, szigorú árellenőrzésre stb.). Csak e kettős megközelítés adhat kielégítő eredményt.

Az eddig elmondottakból látható, milyen kérdéseket körvonalazott viszonylag pontosan a népgazdasági tervezés eddigi menete, és melyek azok a problémák, amelyekben az előttünk álló néhány hónap során újabb ismeretekre kell szert tennünk és megoldási lehetőségeket kell találnunk.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1041—1046. l.)

A vállalatok és a VII. ötéves terv

Beck Tamás

A vállalatok VII. ötéves tervre vonatkozó elképzeléseik kialakítását minden megelőző tervidőszakénál korábban kezdték meg, alapvetően annak köszönhetően, hogy a központi tervezőszervek időben kidolgozták a terv koncepcióját.

A Magyar Kereskedelmi Kamara több fórumon is megvitatta a tervalternatívákat, a részkoncepciókat, az OT gazdaságpolitikai elgondolásait, az ipari blokk-koncepciót, valamint a vállalatok stratégiai terveiben megfogalmazott célokat.

A népgazdaság helyzetére, várható és elképzelhető fejlődési irányaira vonatkozó általános gazdaságpolitikai információk és a szigorodó gazdasági környezetből eredő hatások egyaránt erőteljesen befolyásolták a VII. ötéves tervkoncepciók tartalmi kérdéseit. A három tervkoncepció-változat kapcsán meg kell mondani: a magyar gazdasági helyzet nehézségeit ismerve is kevés az olyan vállalat, amely további öt évig tartó fejlesztési stagnálást és vele a relatív elmaradás erőteljes növekedését el tudná képzelni.

A műszaki-gazdasági koncepciókészítés, illetve a folyamatban lévő tervkészítés kapcsán

— minden vállalat értékelte a VI. ötéves tervidőszakban végbement változásokat: *alaposan elemezte saját helyzetét*;

— ezzel párhuzamosan megélénkült a *piaci információk* begyűjtése, a piaci lehetőségek mérlegelése és a környezeti feltételek változásainak a becslése;

— a piaci lehetőségek, illetve kötelezettségek felmérése alapján a vállalatok mérlegelték a *termelési tényezők* változtatási lehetőségeit.

A vállalatok e három fő tényezőcsoport együttes elemzésével alakították ki és pontosítják folyamatosan a fő céljaikat a VII. ötéves tervidőszakban.

Az iparvállalatok — az általános információszerzés mellett — végig követhették az ipari blokk-koncepció változatainak tartalmi fejlődését, az egész ipar mozgásirányainak kijelölésére irányuló erőfeszítéseket. A vállalatoknak több alkalommal volt lehetőségük megismerni ezt a blokk-koncepciót; véleményt nyilvánítottak, elősegítették tartalmi formálását. Ipari sajátosságként érdemes megjegyezni, hogy az ipari blokk-koncepció — a legújabb gazdaságpolitikai elgondolások kidolgozását megelőzően — tartalmazott egy negyedik változatot is. E változat lényege az, hogy az ipar növekvő hatékonysággal legyen képes biztosítani saját dinamikusabb növekedésének a feltételeit. Ezt a változatot a legszélesebb vállalati kör támogatta, de a gazdaságirányító szervek megítélése szerint a rendelkezésre álló források nem teszik reálissá megvalósítását.

A vállalati VII. ötéves tervek előkészítése

A VII. ötéves terv előkészítése során a Kamara a tervezésben való részvételre felszólított mintegy 60 vállalatnál tájékozódott — felmérés keretében — elgondolásaik és szándékaik felől:

Beck Tamás c. főiskolai tanár, a Budaflax Lenfonó- és Szövőipari Vállalat vezérigazgatója, a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke. (A cikk a XXIV. közgazdász-vándorgyűlésen tartott előadás alapján készült.)

Helyzetfelmérés

A gazdasági folyamatok összképe ma nem kedvező. Ez a tény a vállalati munkában is fokozza a feszültségeket, kezdenek túlhalmozódni a problémák, és háttérbe szorul a feszültségek feloldására irányuló útkeresés.

A vállalatok értik a népgazdaság nehéz helyzetét, de néha úgy érzik, hogy a problémák tömege nagyobb, mint amennyit a népgazdaság mai pénzügyi helyzete indokol.

Meggyőződésem (és ezt minden vállalatvezető elismeri), hogy a vállalati gazdálkodásban igen sok a tartalék, és hasznosításuk lehetővé tenné a népgazdaság gondjainak csökkentését. A tartalékok feltárása azonban nem szubjektív akarati vagy magatartásbeli tényezőkön múlik, a jó irányba mutató folyamatokat ösztönözni és kényszeríteni kell.

A szabályozók változtatási gyakorisága a rövid távú szemléletet erősíti. Kívánatos tehát, hogy a változtatások kiszámíthatók legyenek.

A vállalati források túlzott központosítása, a fejlesztések visszafogása, a tőkehiány egyre több megoldhatatlan probléma elé állítja a gazdálkodó egységeket.

A vállalati VII. ötéves tervek alapján a következő általánosítható megállapítások tehetők:

— A vállalatok pesszimistán ítélik meg *a létszámhelyzetet.* Az előirányzott létszámcsökkenés mértéke reális, de a létszámcserélődés, a rendelkezésre álló munkaerő színvonalának folyamatos süllyedése kedvezőtlenül befolyásolja a vállalati tervelképzeléseket. Egyes vállalatok a létszámcsökkenés ellensúlyozására munkaerő-átcsoportosítást lehetővé tevő megoldásokat kerestek, ezek többsége azonban nem a vállalati és népgazdasági hatékonyság irányában jelentene elmozdulást. A meglévő kapacitások helyett létrehozott újak lassan megtérülő tőkebefektetéseket igényelnének; a tsz-melléküzemággal kialakítandó kooperációk enyhítik a bérszabályozás feszültségét, de a társadalmi termelékenységet általában rontanák. A külföldi munkaerő pedig drága.

— A VI. ötéves tervidőszakban az állami költségvetés elvonási politikája folyamatosan szűkítette a vállalatok *állóeszköz-fejlesztési* lehetőségeit. Valószínű, hogy a VII. ötéves tervidőszak induló évére az állóeszközök bruttó és nettó értékének aránya az ipar egyes területein az 1980. évi színvonalra esik vissza. Viszonylagos *technikai elmaradottságunk* így tovább növekszik. Emellett a meglévő technika sincs megfelelőképpen kihasználva. A vállalati állóeszközök nagyobb termelési mennyiség és gazdagabb termékválaszték elérésére lennének képesek, mint amit ma produkálnak velük. Ez az ellentmondás jórészt szintén a létszámhelyzetre vezethető vissza: a létszámcsökkenés miatt nő a meglévő berendezések kihasználatlansága, a munkaerő szakmai színvonalának romlása (a képzés problémái, az ipari pályák hanyatló vonzereje stb.) miatt pedig csökken a technika minőségi színvonalának a kihasználása. Ez utóbbit a munkafegyelem lazulása is kedvezőtlenül befolyásolja.

— A vállalatok *pénzügyi helyzete* (a legjobbaké is) bizonytalan. A vállalati elvonások növekedése, az elvonási módszerek és időpontok kiszámíthatatlan változásai sok esetben a hatékonyságot súlyosan rontó tőkehiányt idéznek elő.

A pénzhiány a vállalatok egymás közötti kapcsolataiban is fokozódó problémát jelent, lazítva a belföldi kooperációs kapcsolatokat is. A népgazdaság általános követelményei és a szabályozók közötti ellentmondások folytán *a vállalati érdek sűrűn ütközik a népgazdasági érdekkel.* Tömören a helyzetet úgy jellemezhetjük, hogy a vállalatok igen kevés pénzeszközzel rendelkeznek állóeszköz-fejlesztésre, de még az a vállalat is, amelyiknek van valamelyes pénze, kénytelen százszor megfontolni, hogy vállaljon-e magas kamattal tartós hitel-visszafizetési kötelezettséget.

— Kényszerítő körülményeink következtében az elmúlt években a népgazdaság *anyagtartalékai* általában csökkentek, egyes területeken a készletszint a kritikus

minimum körüli értékre süllyedt. Az anyagfelhasználás struktúrájában rejlő lehetőségek, a fajlagos anyagfelhasználás mérséklése még egyértelműen tartalék a hatékonyság javításában, de az ütemtelen anyagbeérkezések, a belső kooperációs lánc megbízhatatlansága e tartalékok feltárását általában nem teszi lehetővé.

— A helyzetértékelést és a koncepció kialakítását *a vállalatirányítás* folyamatban lévő átszervezése óhatatlanul befolyásolta. A vállalati tervek középpontjába a nyereségnövelési lehetőségek kerültek, ez képezi azt a legfőbb célt, amelyhez az egyes termelési tényezők változtatását és átalakítását hozzá kívánják rendelni. A vállalati közhangulatban már érezhető, hogy a vállalatirányítási formák változtatása a rövid távú szemléletet erősíti — szemben a stratégiával.

Piaci és egyéb környezeti prognózisok

A vállalatoknak tervelgondolásaik kialakításához megfelelő információkra van szükségük. Indokolt tehát áttekintenünk, hogy a vállalatok a tervmunkákhoz milyen információkkal rendelkeztek

— a piaci helyzet várható alakulásáról, illetve az értékesítési lehetőségek megítélésére vonatkozóan,

— a várható népgazdasági körülményekről és tevékenységük alapvető feltételeiről,

— a velük együttműködő vállalatok elképzeléseiről és ezek egyeztetett jellegéről.

Az információigény kielégítésének színvonaláról képet kaphatunk a Kamara által összegezett vállalati véleményekből.

— A *belföldi piac* várható alakulásának vállalati megítélése meglehetősen bizonytalan. Sok vállalat számol a verseny élénkülésével, különösen azzal, hogy a versenytársak fokozzák tevékenységüket a belföldi piacon. A VII. ötéves terv népgazdasági koncepciójában szereplő elgondolások mégsem tükröződnek eléggé a vállalati elképzelésekben. Egyes vállalati körökben (például az építőiparban) elgondolásaik egyik legbizonytalanabb pontjának a belföldi „értékesítés" alakulását tekintik. Másutt (például a kohászatban) — a népgazdasági koncepció által jelzett élénkülés hatására — a belföldi értékesítésnek esetenként a tőkés export rovására menő növekedésével számolnak. Egyes területeken (például a könnyűiparban) a munkaerőkorlát miatt csökkenő vagy stagnáló termelés és a három irányú igényekhez képest, hiányhelyzet kialakulásának lehetőségét jelzik.

— A *szocialista piac* lehetőségeiben és a várható kötelezettségek teljesíthetőségének megítélésében növekvő mértékű bizonytalanság tapasztalható. Ennek nem kis részben az az oka, hogy a vállalatok nem tudják, változnak-e a szocialista export elszámolási szabályai (jövedelmezőségi viszonyai) a jelenlegihez képest, és ha igen, milyen irányban és mértékben. Ez a bizonytalanság nemcsak az 1985. évi, hanem már az 1986. évi tervek, ajánlatok és kötések kialakításában is problémát okoz. Az elszámolási szabályok tisztázatlansága és rövid távú jellege vezet olyan elképzelések felvetésére is, mint például a vaskohászat javaslata, mely szerint a szocialista forgalomban a külkereskedelmi vállalat térjen át a saját számlás konstrukcióra, majd számoljon el a költségvetéssel.

Bizonytalanság van a VII. ötéves tervidőszakban várható szocialista áralakulás tekintetében is, figyelemmel arra, hogy az árak alakításában elsősorban nem a vállalati adatok és tárgyalási eredmények, hanem az államközi megállapodások lesznek a mérvadók.

— A vállalatok, sajnos, nem számolnak a *konvertibilis* elszámolású *export* olyan mértékű növekedésével, mint amit a népgazdasági elgondolások megkívánnak. Szinte valamennyi vállalat tervében szerepel az exportbővítés, de a várható

mérték megítélésében — a gazdálkodás körülményeinek sok kérdőjele miatt — óvatosság tapasztalható. Ez elsősorban a fejlesztési lehetőségek jelenlegi megítélésével függ össze.

— A népgazdasági *feltételekre* vonatkozó elgondolásokról a vállalatok kevés információval rendelkeznek. A népgazdasági koncepció általános megfogalmazású, a vállalatok saját várható pozícióikat abból nem tudják megítélni. A fő fejlesztési irányok nem vagy alig bonthatók le vállalati vagy iparági szintre.

— A nagy vonalakban megadott *fejlesztési koncepció* megvalósításának *következményeit* a vállalatoknak részletesen kellene tudniuk tervezni. Az olyan fő fejlesztési irányok, mint az elektronika vagy a biotechnika, nyilvánvalóan sok vállalatot érintenek, olyanokat is, amelyek nem ezen a területen működnek, de termékeik, szolgáltatásaik az előbb említett területeken dolgozó vállalatok számára is létfontosságúak. A komplex fejlesztés azonban — mely az ilyen átfogó jellegű előrelépést lehetővé tenné — a gyakorlatban eddig nem valósult meg, vállalati szinten vajmi nehéz megítélni a finanszírozás lehetőségeit és módjait.

— A vállalatok nem számolnak a jelenleg érvényesülő rendkívül nagy mértékű *jövedelemközpontosítás* számottevő enyhülésével (már csak azért sem, mert a közgazdasági elképzelések sem ígérik), és nem számítanak az árrendszeri követelmények, a piaci feltételek lényeges javulásával sem. Ezért valamennyi vállalat, mely az ötéves időszakban fejlődésre számít, elképzeléseit nagymértékben attól teszi függővé, hogy lesz-e lehetősége külső finanszírozási források — beleértve a külföldi működő tőkét is — bevonására.

— *A vállalatok közötti kapcsolatok* változatlanul nem jelennek meg alapvető feltételként a vállalati tervekben. Az együttműködő vállalatok közötti üzleti kapcsolat ma egyértelműen nem megbízható, és nem látszanak azok a környezeti feltételek, amelyek közepette a következő öt évben ennek javulására, a jelenlegi korlátok érdemi csökkenésére lehetne számítani. Ennek több esetben (például a könnyűiparban) súlyos tervezési konzekvenciái vannak.

Elképzelések a termelési tényezők korlátainak feloldására

A gazdasági környezet változásaival kapcsolatban már említettem, hogy a vállalatok — legalábbis a tervidőszak első felében — nem számítanak *pénzügyi* körülményeik javulására.

A vállalati információk között megjelent az a gazdaságpolitikai elképzelés, mely szerint a tervidőszak első felében *lassú növekedésre* számíthatunk, és a gazdasági folyamatok 1987 után fognak felgyorsulni.

A *munkaerőhelyzet* terén rövid távon a bérszabályozás ösztönző hatásának az erősítése, a több műszakos foglalkoztatás pénzügyi segítsége hozhat változást.

A felhasznált *alapanyagok* mennyisége és minősége tekintetében komoly jelentősége lehet a hazai nyersanyagbázis erősítésének és a rubel elszámolású import fokozásának, természetesen szoros összefüggésben az értékesítés relációnkénti összetételével, az államközi szerződések még nem lezárt feladatainak alakulásával.

A *termelési tényezők* tekintetében a vállalati tervek sok korlátot prognosztizálnak. A VII. ötéves terv fő céljai azonban csak a meglévő vállalati lehetőségek jobb kihasználásával valósíthatók meg. Itt a belső minőségi színvonalemelésre és a strukturális átalakulásra kell gondolni, amelyet a politikai határozatok a népgazdaság számára követelményként már egyértelműen megfogalmaztak. Alapvető igény azonban, hogy az általános társadalmi közhangulat, a gazdasági szabályozók által determinált belső környezet segítse a feladat végrehajtását.

A vállalati VII. ötéves tervek tartalmi kérdései

Az előkészítő munkák alapján folyamatosan körvonalazódnak a vállalati tervek fő céljai. Néhány gondolat arról, milyen tartalmi elemeket foglalnak magukba az eddig kialakított elképzelések:

— A gazdálkodás *hatékonyságának* növelése szinte valamennyi vállalat tervcéljai között alapvető szerepet játszik. A vállalati gondolkodás egyértelműen elismeri és kifejezésre juttatja a hatékonyság növelésének szükségességét, ezzel szemben nagy bizonytalanság mutatkozik abban, hogy az ehhez szükséges feltételek miként biztosíthatók.

A már említett kép, mely szerint szinte mindenki *külső fejlesztési források* bevonására épít, azt mutatja, hogy saját erőforrásaik növekedésére a vállalatok kevésbé számítanak. Lényeges különbség mutatkozik viszont abban, hogy e külső források megszerzésének valószínűségét az egyes vállalatcsoportok miként ítélik meg. Rendkívül nagy bizonytalanság mutatkozik például a kohászatban, a könnyűipar nagy részében, a gépipar egyes ágaiban és az élelmiszeriparban, ezzel szemben magabiztos az eszközök megszerzésének lehetőségét illetően a vegyipar, valamint egy-két könnyűipari vállalat. Mindez arra utal, hogy a vállalatoknál az utóbbi időben a fejlesztések iránt tapasztalható kisebb érdeklődésben kifejeződő hangulat a VII. ötéves tervidőszakra is áthúzódik.

— Az *anyag- és energiaigényesség* csökkentése — összhangban az OT elgondolásaival — ugyancsak számottevő helyet foglal el a tervelképzelések között, azzal a minősítéssel, hogy az érdemi előrelépéshez szükséges feltételek nemigen állnak rendelkezésre. Általánosnak tekinthető az a megítélés, hogy pusztán vállalati elhatározás alapján nem érhető el számottevő anyag- és energiamegtakarítás. Nem számítanak alapvető változásra sem a kohászatban, sem a többi iparágban, csak a periférián jelennek meg ilyen irányú törekvések. Vállalati megítélés szerint érdemi eredményt csak a termékstruktúra számottevő átalakításával lehetne elérni, ennek eszközigénye azonban olyan jelentős, hogy annak biztosítására a vállalatok nemigen számíthatnak. Így felvetődik az a probléma, hogy a termékstruktúra lassú ütemű fejlesztésével létrejöhet-e olyan korszerű termelési szerkezet, mely módot adna az energiaigényesség érdemi csökkentésére. A bizonytalanság is oka annak, hogy a vállalati tervek alig tartalmaznak érdemi ötleteket olyan változtatásokra, amelyek az anyag- és energiaigényességre hatást gyakorolhatnának.

— Óvatosság jellemzi a vállalati elgondolásokat a *piaci pozíciók* javítását illetően is. Aktív piacbefolyásolás helyett a vállalatok többsége követő piaci magatartást választ, és csak pozícióinak megtartását vagy szerény ütemű fejlesztését látja lehetségesnek.

— A *munkaerő* tervezésében a vállalatok nem számítanak lényeges változásokra, és nem látnak módot a munkaerő-áramlás befolyásolására sem.

— A *költségigényességet* a vállalatok a következő időszakban is csak nehezen tudják érdemben befolyásolni, mivel a költségemelkedés várhatóan jellemző tünet marad, és elsősorban a belföldi gazdálkodási viszonyoknak a következménye. (Ennek külön problémája a nyíló agrárolló.)

— Kevés az olyan elgondolás, mely a vállalat termékeinek *magasabb feldolgozottsági szintre emelését* vagy szellemiérték-tartalmának növelését irányozza elő. Ebben egyértelműen a fejlesztési dilemma tükröződik, melyet vállalatainknak okvetlenül le kell tudni győzniök.

— Alig van utalás a VII. ötéves tervi teljesítmények *importfüggőségére*. Valószínű, hogy a vállalatok a helyzetet a maival nagyjából azonosnak ítélik meg, és ennek következtében termelési elgondolásaikban is óvatosak. Kevés jel utal arra, hogy ebben az időszakban a vállalatok számottevő eredményt tudnának elérni egyes

gyártmányok visszafejlesztésében. A termékkiváltás, az állóeszközök értékesítése, úgy tűnik, továbbra is gond marad: kivételt ez alól csak olyan vállalatok képeznek, amelyek elgondolásaik megvalósításához jelentős forrást is bevonhatnak.

— Szűkszavúak a vállalatok *szervezetfejlesztési* elgondolásai. Néhány vállalat kifejezetten a jelenlegi vállalati szervezet fenntartása mellett érvel, ami arra utal, hogy a jelenlegi szervezeti változások, elsősorban a vállalatirányítási rendszer átalakítása határt szab a vállalati gondolkodásnak. A belső szervezet korszerűsítése viszont fokozott mértékben kerül előtérbe, és van olyan vállalat, mely a mátrixszervezet bevezetésétől számottevő eredményt vár.

— A vállalati elgondolások nyitott kérdése, hogy a tervidőszak közepére prognosztizált ütemváltás milyen feltételek hatására, és milyen módon következik be. A népgazdasági koncepció erről nagyon keveset mond, és így a feltételeknek valahol a vállalati tervekben kellene szerepelniök. Erre azonban a vállalati elgondolások nem adnak választ. Mindehhez meg kell jegyezni azt is, hogy a dinamizálás, az ütem növekedése csak megfelelő előkészítés eredményeként következhet be. Míg a visszafogás adminisztratív eszközökkel elérhető, addig a fejlődési ütem gyorsítása egészen más, a gazdasági folyamatok alakulásában megjelenő tényezők működését igényli. Ha tehát a tervidőszak közepén ütemváltásra számítunk, akkor már a tervidőszak elején gondoskodnunk kell a megfelelő folyamatok kibontakoztatásáról.

★

A VII. ötéves terv időszakában az iparnak az eddigieknél jelentősebb mértékben kell hozzájárulnia a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javításához.

Az ipari növekedés gyorsításához azonban a termékszerkezet korszerűsítését, a versenyképesség fokozását, a műszaki fejlesztés, a szervezési és vezetési tevékenység színvonalának emelését lehetővé tevő feltételek és eszközök szükségesek.

Nemcsak közvetlenül az ipari termelés, hanem a hatékony működéshez szükséges valamennyi tényező (köztük a közlekedés, a szállítás és a kereskedelem) területén a jelenleginél fejlettebb működési feltételeket kell létrehozni.

A termelőszféra fokozott exportorientációja aktív, sőt agresszív nemzetközi tevékenységet követel, szükség van a piacbővítés újszerű módszereinek széles körű alkalmazására, offenzív piacpolitikára.

Alapvető feladat, hogy a tervezőmunka jobban feltárja a termelő területek forrásképzésének lehetőségeit, kijelölje a jövedelemtermelés emelkedését megalapozó tevékenységet. A források a gazdasági és társadalmi hatékonyságot növelő módon kerüljenek felhasználásra. A beruházásokban kapjon prioritást a magasabb feldolgozottságot és a gazdaságos exportot biztosító szektorok termelésének bővítése. A termelő infrastruktúrán belül kívánatos a távközlés kiemelt fejlesztése.

Az elosztási politikában érvényesülő prioritások mellett ügyelni kell az elvonások és az érdekeltség, a korlátozás és az ösztönzés alapvető eszközei közötti összhangra.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésekor jelentős feladat olyan irányítási eszközök megteremtése, amelyek a vállalatok döntési lehetőségeit — az adott keretek között — valóban felszabadítják, illetve módot adnak a teljesítménynyel arányosan növekvő mozgástér kialakulására.

Helyre kell állítani az ipar és az ipari munka értékét, becsületét és tiszteletét. A gazdasági szabályozás hosszabb távú fejlesztése terén meghatározó az adórendszer átfogó és strukturális változtatása, valamint a vállalatok érdekeltté tétele — korrekt feltételek egyidejű biztosítása mellett — teljesítőképességük és gazdasági eredményeik növelésében.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1047—1057. l.)

Ikertermékek és munkaértékek

Zalai Ernő

Az utóbbi években megélénkült az érdeklődés a marxi értékfogalom és az értéknagyság kérdései iránt. A megújult érdeklődést elsősorban a fogalmi tisztázás, az érvényességi korlátok kitapogatásának igénye ösztönözte. Így remélhető, hogy a különböző formákban és fórumokon folyó eszmecserék eredményeként világosabb és pontosabb kép alakul ki a marxi közgazdaságtan ezen alapvető kategóriájáról, tisztábban látszanak az eltérő álláspontok között húzódó frontvonalak, kevesebb tér marad a pusztán ideológiai, érzelmi „csak" alapján való állásfoglalásra.

Ez a tanulmány, noha az értéknagyság kérdésével foglalkozik, és bizonyos szálakon kapcsolódik a Közgazdasági Szemlében évek óta folydogáló vitához, nem ahhoz kíván hozzászólni. Az ikertermelés és az értékmeghatározás kérdése önmagában is érdekes probléma, s a legújabb fejlemények fényében (s itt elsősorban Morishima [8] és [10] munkáit kell megemlítenünk) újraátgondolásra érdemes. Különösen azért, mert Morishima megoldási javaslatát a marxi gazdaságtan modern megközelítésével foglalkozó közgazdászok többsége elfogadni látszik, magam viszont teljesen elhibázottnak, a marxi értékelmélet szemléletével ellentétesnek tartom.

Az ikertermelés, azaz egy adott termelőfolyamat révén több termék együttes előállítása oly módon, hogy közvetlenül nem lehetséges az egyes ráfordítások termékek közötti felosztása, nem ritkaságszámba menő furcsaság, hanem a modern termelés sajátossága. Az ikertermelés elméleti jelentőségét növeli az a tény is, hogy voltaképpen az állóeszközök gazdasági és fizikai avulása elméletileg a legkielégítőbb módon úgy tárgyalható, hogy a termelésben használt állóeszközöket, azok állapotát a folyamat lezárásakor a termelési folyamat kibocsátásaként, melléktermékeként kezeljük. (Ez a szemléletmód már Marxnál is megjelenik, de igazából Neumann János és P. Sraffa [11] munkássága állította az elméleti kutatások középpontjába.)

Joggal állítható hát olyan követelmény az érték-, illetve árelméletekkel szemben, hogy mondanivalójuk az ikertermelés esetére is érvényes legyen. Az ikertermelés által okozott elméleti nehézséget jól jellemzi, hogy sem a marxi értékelmélet, sem az általános egyensúlyelmélet nem képes ezt a problémát kielégítő módon kezelni. (A gyakorlati tények nem igazolják nulla árú szabad javak létezését, mint ez egyes egyensúlyelméleti megoldásokból következne!)

Kandidátusi értekezésemben [14] részletesebben foglalkoztam az itt tárgyalandó kérdések egynémelyikével, ott azonban még nem sikerült magam és mások számára is elég meggyőző álláspontra jutnom. Nem teljesen alaptalanul vél ezért Mihályi Péter [7] egyenesen ellentmondást felfedezni vonatkozó fejtegetéseimben (ti., hogy egyrészt megmutatom a probléma megoldhatatlanságát, másrészt magam mégis előterjesztek egy megoldási javaslatot).

A vélt ellentmondás nyitja abban van, hogy egyfelől valóban meg lehet mutatni, hogy *nincs marxi* (Marx minden fontosabb feltételét, tételét kielégítő) *megoldása* a kérdésnek, s ezért csak spekulálni lehet arról, hogyan oldotta volna fel a jelentkező ellentmondásokat Marx, ha foglalkozott volna a kérdéssel. Másfelől

Zalai Ernő kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem intézetvezető docense.

viszont, éppen a marxi megoldás hiányában, nyitva áll egy *marxi*(sta) *szellemű általánosítás* lehetősége. Ez nemcsak elméleti (elmélettörténeti) szempontból érdekes, hiszen a közvetlen és közvetett munkaigények (munkatartalmak) meghatározása az ikertermelés esetén praxeológiai szempontból is érdeklődésre számot tartó kérdés.

Minden olyan kísérlet, amely a marxi értékmeghatározás valamelyik definícióját megpróbálja általánosítani az ikertermelés esetére, óhatatlanul önkényes lesz. Nem véletlen ezért, hogy az — egyébként szűkös — ide vonatkozó irodalomban meglehetősen eltérő állásfoglalásokkal találkozhatunk. Bródy András nyitva hagyja a kérdést, miután megállapítja: „Eredeti egyenletrendszerünkkel az ilyen kérdések alig foghatók meg ... [az ikertermékek] értékelése többé-kevésbé önkényes" ([1] 86. l.). Láng János [5] az önkényesség elkerülése végett az érték egyértelmű meghatározottságának követelményét kívánja elejteni. Steedman [12] és sokan mások a jelentkező problémákat hallgatólagosan a marxi értékfogalom korlátozott érvényességének vagy általános érdektelenségének a bizonyítékaként fogják fel. Morishima [8] a marxista közgazdászokat értékfogalmuk és ahhoz fűződő igényeik radikális megváltoztatására buzdítja, s erre lehetőségeket ajánl (lásd az optimális, majd igazi értékek kategóriáit).

Mindezek önmagukban is elegendő okot nyújtanak a kérdések, a lehetséges és ajánlott megoldások kritikus elemzésére. Ebben a tanulmányban éppen erre vállalkozom.

Ikertermelés: a hármas értékmeghatározás próbája

Ikertermelés esetén az alapvető problémát tudvalevőleg az okozza, hogy egy-egy tevékenység ráfordításait nem tudjuk „természetes" módon szétosztani az előállított termékek között. „A tőké"-ből három lehetséges értéknagyság-definíció (munkatartalom, a végső kibocsátás munkaigénye, illetve a különböző fázisok kumulált munkaráfordításai) olvasható ki, amelyek ikertermelés nélküli esetben ugyanazt a megoldást eredményezik. Mint látni fogjuk, ikertermelés esetén ezek egyike sem alkalmazható egyértelműen és teljeskörűen.

Vizsgáljuk meg közelebbről a jelentkező problémákat! Tekintsük a gazdaság egy egyszerű modelljét, amelyben n-féle terméket m-féle termelési folyamatban állítanak elő, s ahol n és m általában nem egyenlő. Összesítsük egy adott időszak ráfordításait és kibocsátásait két $n \times m$ méretű mátrixban. $Z = (z_{ij})$ kibocsátási mátrix általános eleme az i-edik terméknek a j-edik termelési folyamatban előállított mennyiségét, a $Q = (q_{ij})$ mátrix általános eleme pedig az i-edik termék (erőforrás) j-edik folyamatban felhasznált mennyiségét jelöli. Jelölje továbbá $m = (m_j)$ vektor a különböző folyamatokban felhasznált, homogénnek tekintett élő munka mennyiségét.

Jelöljük $p = (p_i)$ vektorral a különböző termékek értékét. Kíséreljük meg először az érték munkatartalom-definíciója alapján meghatározni az értéknagyságokat. Vagyis tegyük fel, hogy a különböző termelési folyamatokban előállított termékek értéke a felhasznált holt és eleven munka összegével egyenlő.* Az értékeknek ez esetben a következő definíciós egyenlőséget kell kielégíteni:

$$pZ = pQ + m, \tag{1}$$

ahol p természetszerűleg csak nem negatív lehet.

* Joggal vethetné fel valaki, hogy ez csak az átlagos feltételek között termelők esetén áll fent. Igen ám, de hogyan lehetne eldönteni ikertermelés esetén, hogy melyek az átlagos feltételek? Később erre még visszatérünk, itt csak jelezzük, hogy ikertermelés esetén valójában csak az értékek ismeretében, azaz a mutatkozó különértéktöbbletek fényében lehetne eldönteni, hogy kik termelnek átlagos, kik annál jobb vagy rosszabb feltételek között.

A második definíció a végtermék értékének és az annak előállítása során kifejtett eleven munka nagyságának az egyenlőségén alapul. A j-edik termék értékét ennek megfelelően egy olyan képzetes termelési tevékenység (t_j) munkaráfordítási igényével azonosítjuk, amelynek megvalósulása esetén éppen egy egységnyi j-edik termék keletkezne végső kibocsátásként. Itt már fel kell tennünk, hogy a tevékenységszintek változása érintetlenül hagyja az átlagos ráfordítási-kibocsátási igényeket, azaz Z és Q mátrix egy-egy oszlopában megjelenő arányokat. (Ahhoz hasonlóan, mint amikor az ikertermék nélküli esetben változatlan fajlagos ráfordítási együtthatókkal számolunk.) Az értékek meghatározása tehát ebben az esetben az alábbi két lépcső szerint történne:

$$p_j = mt_j, \tag{2}$$

és t_j kielégíti az alábbi egyenletet:

$$Zt^j = Qt_j + e_j, \tag{3}$$

ahol e_j a j-edik n-ed rendű egységvektor, és t_j-nek értelemszerűen nem negatív vektornak kell lennie.

A két eljárás, mint az (1) és (3) képletek összevetéséből látható, eltérő feltételek mellett eredményezhet közgazdaságilag is értelmes megoldást. Az (1) egyenletnek általában csak akkor létezik biztosan megoldása, ha $m \geqq n$ és a $(Z—Q)$ mátrix *oszlopvektorai* lineárisan függetlenek. Ezzel szemben a (3) egyenletek garantált megoldhatóságának szükséges feltétele, hogy $m \leqq n$ és a $(Z—Q)$ mátrix *sorvektorai* lineárisan függetlenek legyenek.

Általában tehát egyik esetben sem garantálható a megoldás létezése és egyértelműsége. Még kevésbé biztosítható, hogy a megoldás — ha van egyáltalán — közgazdasági szempontból is értelmes (nem negatív) legyen. A két eljárás egyenértékűsége viszont teljesen megszűnik, mert általában egymást kizáró feltételek mellett lehet egyiknek vagy másiknak értelmes megoldása. Kivételt képez az az eset, amikor $n = m$ és a $(Z—Q)$ mátrix invertálható, s inverze nem negatív. Ez azonban nagyon sajátos, vizsgálatunk szempontjából érdektelen eset.

Csak a teljesség kedvéért térünk ki röviden a harmadik, ikertermékek nélküli esetben követhető értékmeghatározási eljárásra, az érték kumulált munkaráfordításként értelmezésére. Ebben az esetben időben kellene „visszapörgetni" egy adott termék előállításához szükséges termelési fázisokat és azok munkaigényét. Ez az út itt teljességgel járhatatlan, már csak azért is, mert általában nem egyértelmű, hogy az adott folyamat ráfordításai melyik folyamatban keletkeztek, illetve ikertermékek esetén az összes munkaráfordításból mennyi számolható el valamely termék terhére.

Mivel pedig az értéknagyság meghatározására Marxnál csak a fenti útmutatások lelhetők fel, ezért már az eddigiek alapján is megállapítható, hogy Marx nem adott ikertermékek esetére is érvényes definíciót, azaz a kérdésnek nincs marxi megoldása.

Negatív értékek — Steedman példája

Steedman [12] eleve leegyszerűsíti a problémát. Olyan modellt fogalmaz meg, amelynek a kibocsátási és a ráfordítási mátrixa négyzetes (két termék és két eljárás), továbbá a nettó kibocsátási mátrix $(Z—Q)$ invertálható. A példájában szereplő adatok a következők:

$$Q = \begin{bmatrix} 25 & 0 \\ 0 & 10 \end{bmatrix} \qquad Z = \begin{bmatrix} 30 & 3 \\ 5 & 12 \end{bmatrix} \qquad \mathrm{m} = \begin{bmatrix} 5 & 1 \end{bmatrix}$$

A munkaértékeket Steedman, a munkatartalom-meghatározást mechanikusan átvéve, a következő egyenletrendszer megoldásával azonosítja: $pZ = pQ+m$.

A fenti feladat megoldása, mivel $Z—Q$ invertálható, egyértelmű, mégpedig $p_1 = —1$ és $p_2 = 2$. Mindebből Steedman azt a következtetést vonja le, hogy Marx munkaérték-fogalma ikertermékek esetében értelmetlen, s mivel az ikertermelés általános jelenség, ezért a marxi munkaérték-elmélet egésze érdektelen.

Steedman — mint arra vitapartnerei, Morishima [9] és Wolfstetter [13] is rámutattak — alapvetően tévesen járt el akkor, amikor Marxnak a stilizált (ikertermék nélküli) gazdasági modellre adott értékmeghatározását mechanikusan alkalmazni akarta az attól különböző ikertermelés esetére. Észre kellett volna vennie, hogy az a módszer, amely negatív „munkatartalmakat" eredményez, nem tekinthető a marxi értékfogalommal adekvát eljárásnak. Vitapartnerei (különösen Wolfstetter) rámutattak arra: Steedman példájában a negatív érték abból fakad, hogy az első eljárás a munkaráfordítások szempontjából egyértelműen kevésbé hatékony a másodiknál. Az első eljárás egységnyi munkával 1-1 egységnyi nettó kibocsátást eredményez, amíg a második eljárás ugyanekkora munkaráfordítással 3, illetve 2 egységnyit.

A Steedman két termékes példájához kapcsolódó előbbi megállapítás egyébként általánosítható. Tegyük fel, hogy a termékek és eljárások száma megegyezik, továbbá a $(Z—Q)$ mátrix invertálható. Vagyis olyan esettel állunk szemben, ahol a tartalomforma alkalmazása egyértelmű megoldást ad. Ilyen feltételek mellett negatív érték keletkezésének szükséges és elégséges feltétele, hogy legyenek a munkát hatékonyabban és kevésbé hatékonyan hasznosító tevékenységek a rendszerben. (Hatékonyabb egy tevékenységegyüttes munkahasznosítása egy másikéval szemben akkor, ha kevesebb munkával legalább akkora nettó kibocsátást eredményez minden termékből, mint egy másik együttes.)*

A fentiekből lényeges következtetés adódik. Nevezetesen az, hogy negatív „érték" jelentkezése valójában nem másból következik, mint annak a *hipotézisnek* az elvetéséből, hogy a különböző tevékenységek alkalmazóit *átlagos* feltételek között termelőknek tekinthetjük. Ha viszont ez a feltételezés nem állja meg a helyét, akkor nem is követelhetnénk meg, hogy minden eljárás „hozza" az átlagos értéktöbbletet, mint ahogyan ez a tartalomforma mögött rejlik. Úgy véljük, Steedman megoldásának és következtetésének bírálatában ez döntő mozzanat, itt lehet megmutatni, hogy Steedman meghamisítja Marx értékfogalmát.

A fenti elemzés alapján okkal felmerülhet valakiben az a gondolat is, hogy a hiba Steedman példájában van. Vagyis abban, hogy a szóban forgó példában nem hatékony tevékenységek is szerepelnek, ami összeegyeztethetetlen egy feltételezett piacgazdasággal. Sajnos azonban nem erről van szó. Steedman ugyanis olyan példát szerkesztett, amely egy egyensúlyi állapotnak megfeleltethető. Feltételezi, hogy az első áruból keletkező 8 egység végterméket 3:5, míg a másodikból rendelkezésre álló 7 egységet 5:2 arányban osztják el a munkások, illetve a tőkések között. Az *egyensúlyi árakat* Sraffa [11] szellemében Steedman az alábbi módon definiálja:

$$p_a Z = (1+r)p_a Q+p_a^0 m, \tag{4}$$

ahol r a profitráta, p_a és p_a^0 pedig a közönséges áruk árvektora, illetve a munkabér. (Éves megtérülés esetén ez az árképzési elv abban különbözik Marx termelési áraitól, hogy eltekint a változó tőke lekötésétől.)

* Bizonyítás. Legyen $p_j = m(Z—Q)^{-1}e_j<0$. Képezzük az $x = (Z—Q)^{-1}e_j$ vektor ismeretében x_1 és x_2 vektort úgy, hogy $x_1, x_2 \geqq 0$ és $x_1—x_2 = x$. Nyilván fennáll, hogy $mx_1<mx_2$ és $(Z—Q)x_1 \geq (Z—Q)x_2$. Fordítva: legyen az utóbbi két egyenlőtlenségnek eleget tevő $x_1, x_2 \geqq 0$ vektor, és legyen $d = (Z—Q)(x_1—x_2)$ feltevésszerűen nem negatív. Mivel $m(x_1—x_2) = m(Z—Q)^{-1}d<0$, ezért $m(Z—Q)^{-1}$ vektor legalább egy komponense szintén negatív.

Steedman feltételezi továbbá, hogy a munkások összes jövedelmüket elfogyasztják, azaz

$$p_a^0 = p_a f, \tag{5}$$

ahol f az egységnyi munkaerő fogyasztása.

A kapott (4)—(5) egyenletrendszernek van pozitív megoldása, éspedig $p_a^0 = 1$ (normalizálási feltétel), illetve $p_{a1} = 1/3$, $p_{a2} = 1$ és $r = 0{,}2$. A példa így valósnak tekinthető.

Steedman példáját és értékmeghatározását eddig a munkatartalom-forma oldaláról vizsgáltuk, s egyértelműen megállapíthatjuk, hogy ebből a szempontból mindenképpen hibásan járt el. Sajátos példája azonban olyan (a termékek és az eljárások száma megegyezik), hogy megoldását akár a végtermék (többlet-) munkaigényeként is értelmezhetjük. Ő maga is (s itt nyilvánvaló Sraffa hatása) így értelmezi, s ebből a szempontból elemezte Morishima is a kérdést. A következőkben Morishima megoldási kísérletét vesszük szemügyre.

Morishima igazi és optimális értékei

Morishima, mint jeleztük, az értéket Marxnak abból a definíciójából kiindulva értelmezte, amely szerint egy adott áru értéke megegyezik végtermékként való előállításának munkaigényével. Ennek alapján egy adott (v) árumennyiség értékének meghatározásához először is meg kell határoznunk a rendelkezésre álló eljárások egy olyan kombinációját, amelyek együttes nettó kibocsátása az adott árumennyiséget eredményezi. A következő egyenletrendszer megoldását keressük tehát:

$$Zt—Qt = v. \tag{6}$$

Tudjuk azonban, hogy ennek a feladatnak nincs mindig közgazdaságilag értelmes (nem negatív) megoldása. Sőt még a pozitív megoldások sem mindig „értelmesek", mert előfordulhat, hogy bizonyos eljárásokat csak azért alkalmaznak, hogy az egyes árukból egyébként keletkező többletet eltüntessék. (Lásd Steedman példájában az első eljárást.) Ha pedig az eljárások és a termékek száma nem egyenlő, akkor előfordulhat, hogy egyáltalán nincs megoldás, vagy több megoldás létezik.

Mivel tehát eredeti formájában ez az eljárás is alkalmatlan az érték meghatározására ikertermékek esetén, Morishima annak egy lehetséges általánosítását tekinti megoldásnak. A (6) egyenletrendszert először is értelmes módon egyenlőtlenségrendszerrel helyettesíti:

$$Zt—Qt \geqq v, \; t \geqq 0, \tag{7}$$

vagyis olyan nem negatív tevékenységszinteket keres, amelyek mellett a nettó kibocsátás legalább akkora, mint az az árumennyiség, amelynek az értékét meg kívánjuk határozni. Ennek az egyenlőtlenségnek már mindig lesz megoldása, ha az alapul vett gazdaság egyáltalán „produktív" volt. (A gazdaságot akkor tekinthetjük a jelen esetben produktívnak, ha minden áruból volt végső kibocsátása, illetve változatlan fajlagosokat feltételezve képes lenne erre.)

Tekintve, hogy a (7) egyenlőtlenségnek számtalan megoldása lehet, nyitva marad a választás kérdése. *Ez a kritikus mozzanat, mert az értékmeghatározás kérdését összekapcsolja a lehetséges termelési eljárások közötti választás problémájával.* Ha nem volnának ikertermékek, de a különböző termékeket eltérő ráfordítási viszonyok mellett állítanák elő, már akkor is hasonló helyzettel állnánk szemben.

Morishima szerint az adott v áruköteg „*igazi*" (true) *értéke* a végtermékként való előállításának *minimális munkaigénye*. Azaz

$$p(v) = \min \{\text{mt}: (Z—Q)t \geqq v, \; t \geqq 0\}. \tag{8}$$

Megoldásának marxi szemléletét „A filozófia nyomorúságá"-ból vett idézettel próbálja igazolni: „Fontos kiemelni azt a körülményt, hogy az értékét korántsem az az idő határozza meg, amely alatt egy dolgot termeltek, hanem az a *minimális* idő, amely alatt feltehetően termelhető és ezt a minimumot a konkurrencia állapítja meg" ([6] 91. l.).

Fontos megjegyezni: az előbbi idézet környezete azt sugallja, hogy Marx megállapítása a piaci értékre mint árcentrumra vonatkozott, s nem az értékre mint társadalmi átlagban szükséges munkaráfordításra. Jóllehet a marxista közgazdászok között is számos zavar és nézetkülönbség forrása az érték jelzett kettős értelmezhetősége (árcentrum *versus* társadalmi átlagban szükséges munkaráfordítás), e tanulmányban mi az értéket végig ezen második értelmezésben használjuk.

Morishima tehát az értéket minimális munkaigényként általánosítja, s meghatározását egy lineáris programozási feladatra vezeti vissza. Ezzel a megoldással bármely áruköteg esetében — így sajátosan egy-egy áru egységnyi mennyisége esetében is — *egyértelműen* meghatározott az áruköteg (együttes) *értéke*. Ám a kapott érték-mérőszámok *nem additívak*, ugyanis egy adott áruköteg értéke általában nem egyenlő a benne szereplő áruk egységnyi (egyéni) értékének mennyiségeikkel súlyozott összegével. Azaz általában

$$p(v) \neq \sum_{i=1}^{n} p(e_i)v_i, \tag{9}$$

ahol $p(\cdot)$ Az adott árköteg értéke, e_i pedig az i-edik egységvektor.

Érdemes még megjegyezni, hogy Morishima korábban, [8] munkájában az előbbi programozási feladat árnyékárait javasolta a marxi érték általánosításául az ikertermelés esetére. Az „igazi értéket" meghatározó programozási feladat duálisa a következő lesz:

$$p \geqq 0$$
$$pZ \leqq pQ + m$$
$$pv \to max!$$

Ezen duális feladat megoldásait nevezte Morishima *optimális értékeknek*. Az optimális értékek általában nem egyértelműen meghatározottak, még egy adott áruköteg esetében sem. Ugyanakkor egy adott áruköteg *igazi értéke*, tehát a primális feladat optimális célfüggvényértéke mindig megegyezik az adott áruköteg *optimális értékeken* számított *összértékével*.

Ha nincs ikertermelés és technológiai választék, vagyis az alapmodell esetével állunk szemben, akkor mind a fajlagos ráfordítási együtthatók segítségével számított optimális értékek, mind az igazi értékek megegyeznek a tényleges értékekkel (átlagos munkatartalommal). Ebben az értelemben tehát mind az *optimális*, mind az *igazi értékeket* a marxi érték általánosításának, ikertermelés esetét is magában foglaló kiterjesztésének lehetne tekinteni. Ez a tény azonban csak szükséges, de nem elégséges kritérium a lehetséges általánosítások közötti választáshoz.

A Morishima-féle megoldás szemmel láthatólag ellentétes az átlagos munkaráfordítás koncepciójával (határráfordítási elven alapul), s alkalmazása révén számos „rendellenes" következtetésre juthatunk. Láttuk már, hogy az igazi értékek nem additívak, csak adott összetételű és mennyiségű áruköteg együttes értékét lehet általa értelmezni. Ha a gazdaság tényleges végső kibocsátását és annak igazi értékét (vagyis a megtermelt új értéket) tekintjük, akkor rendszerint a tényleges munkaráfordításnál kisebb értéket kapunk. Ez is nehezen egyeztethető össze a marxi értékelmélet szemléletével. Így előfordulhat, hogy még az egyszerű árutermelés esetében is, amikor eleve nem beszélhetünk kizsákmányolásról, Morishima megoldását kö-

vetve a többletmunka pozitívnak adódik. De fordított helyzet is előállhat, azaz olyan eset, amikor van tőkés fogyasztás, de ennek ellenére nem tudunk többletmunkát kimutatni.

Nagyon is vitatható tehát az, hogy Morishima általánosítása kielégítené a marxi értékelmélet szempontjait. Hogy milyen szempontokat tartunk lényegesnek, erre mindjárt visszatérünk. Érdemes röviden visszautalni a határ-, illetve átlagráfordítás kérdésére, mert az vízválasztó lehet. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy csak valóban konstans ráfordítási és kibocsátási arányok (lineáris technológia) esetén tekinthetnénk Morishima megoldását valódi marginális értékeknek. Ezt viszont nem lehet az általánosság megsértése nélkül feltenni. Így kérdéses, hogy a képzetes marginális értékelések létjogosultságát a hivatkozott marxi idézettel alá lehet-e támasztani egyáltalán.

Más oldalról viszont megmutatható, hogy a határérték-koncepció elfogadása már ikertermelés nélküli esetben is vitatható megoldásokra vezethet. Tekintsünk például egy olyan esetet, amikor minden eljárásnak csak egy kibocsátása van, de egy-egy terméket több, eltérő eljárás révén állítanak elő (Neumann—Leontief-technológia). Ilyen esetben egy-egy termék előállításának *átlagos* ráfordításai minden probléma nélkül meghatározhatók. Így az értékeket az átlagos munkaráfordítás elve szerint akár ki is számíthatnánk. A kapott értékek mellett az egyéni és társadalmi értékek az egyes termelőknél (eljárásokban) rendre eltérnének egymástól. Vagyis Marx elemzéseivel összecsengő módon *különértéktöbbletek* vagy *-hiányok* keletkeznének.

Nézzük meg, milyen következtetések adódnának akkor, ha most is Morishima megoldását követnénk. Az ún. nemhelyettesítési tétel (lásd például [4] 303—305 l.) ismeretében tudjuk, hogy ekkor egy additív, egyértelműen meghatározott értékelési rendszert kapnánk eredményül, amelynek értékei Morishima igazi és optimális értékeivel egyaránt megegyeznek. Csakhogy ezen „értékek" határértékek, azaz csak különértékhiányok jelentkeznének. Ez ismét ellentétben áll Marx ismert elemzéseivel. Morishima értékfelfogása pedig így teljesen egyértelműen a neoklasszikus iskola munkaérték-koncepciójával esne egybe.

Az általánosítások értékelésének egy lehetséges kritériumrendszere

Az eddigi elemzésekből már világosan látható, hogy akár a stilizált modellben érvényes értékmeghatározás valamelyik útját követjük mechanikusan, akár valamilyen módon általánosítani próbáljuk az értékmeghatározás definícióját, óhatatlanul megsértjük a marxi értékelmélet és gazdasági elemzés egyik vagy másik megállapítását, feltevését. Ebből a tényből két következtetés adódik. Egyrészt az, hogy ikertermelés esetére vonatkozóan nem rendelkezünk marxi megoldással, illetve az értékhez kapcsolódó marxi elemzésekkel minden szempontból összhangban álló megoldással. Másrészt viszont az előző megállapítás nem feltétlenül zárja ki annak lehetőségét, hogy az értékmeghatározást *marxi szellemben* kiterjesszük az ikertermékek esetére.

Ez utóbbi eljárás buktatója, hogy senki sem tarthatja fenn magának azt a jogot, hogy eldöntse: vajon Marx melyik tételének megsértése (ez ugyanis, amint láttuk, elkerülhetetlen) nevezhető marxi szelleműnek, és melyik nem. Meg kell tehát alkudnunk a helyzettel: az értékmeghatározás marxi szellemű kiterjesztése az ikertermékek esetére szubjektív megítélés, ízlés dolga. Ebbe beleférnek még az olyan agnosztikus álláspontok is, amelyek tagadják a marxi értéknagyság mérhetőségét vagy az egész marxi értékfogalom érvényességét (mint például Steedman), vagy pedig az érték fogalmát pusztán „filozófiai", illetve „minőségi" szintre korlátozzák.

Elismerve az agnosztikus álláspontok jogosultságát, magam inkább a „pozitív" kiút keresését részesítem előnyben. Ezért a következőkben először is összegyűjtök néhány olyan lényeges marxi megállapítást, amelyek érvényességét az eddigi általánosítási kísérletek egyike vagy másika kétségbe vonja. Ezek fényében még egyszer visszatérek a problémák lehetséges megoldására.

A következő lista, ha nem is teljes, azokat a főbb megállapításokat tartalmazza, amelyek egyidejűleg csak a stilizált alapmodell keretei között érvényesek. A felsorolás nem vélt fontossági sorrendet tükröz. Zárójelben a megállapítások rövid megnevezései szerepelnek.

1. Az értékek egyértelműen meghatározottak egy adott időszak ráfordításainak és kibocsátásainak ismeretében *(egyértelműség)*.

2. Minden áru értéke pozitív nagyság *(pozitivitás)*.

3. Egy adott árucsoport együttes értéke egyenlő a benne szereplő áruk egységnyi értékének mennyiségükkel súlyozott összegével *(additivitás)*.

4. A társadalmilag átlagos feltételek mellett előállított áru értéke egyenlő a holt- és elevenmunka-ráfordítások összegével *(átlagelv)*.

5. Ha vannak átlagos feltételektől eltérő módon termelők, akkor mind különértéktöbbletek, mind -hiányok jelentkeznek (*az átlagelv szimmetriája*).

6. Egy adott időszakban az adott gazdaság által előállított nettó kibocsátás értéke egyenlő az összes munkaráfordítás nagyságával *(újérték-azonosság)*.

7. Az értékek alapján kiszámított értéktöbblet akkor és csak akkor pozitív, ha van többlettermék, azaz a munkaerő szükséges fogyasztása kisebb a nettó kibocsátásnál *(alapvető marxi tézis)*.

8. Az értékek nagysága független az érvényes árrendszertől, az elosztási viszonyoktól *(alapvető marxi szemlélet)*.

A fenti tételszerű marxi megállapítások nem szorulnak különösebb magyarázatra. Mindössze kettőhöz fűzök kiegészítő megjegyzést. Az egyik az átlagelv, amely számos bonyolultabb és vitatható kérdést takar: így például a technikai fejlődés és egyáltalán a folyamatok időbeli lefutásának (dinamikájának) összetett kérdését. Mekkora időszakra vonatkozik az átlag? Technikai váltás esetén hogyan változik az érintett áru értéke? Egyszerű vagy súlyozott átlagról van szó? Minthogy e kérdések bonyolultabbak annál, semmint hogy itt röviden megválaszolhatók volnának, egyszerűen eltekintünk tőlük, és egy adott időszak egyszerű átlagos ráfordításait vesszük alapul. Egy ehhez kapcsolódó probléma az, vajon miként lehet egyáltalán az átlagos feltételeket ikertermékek esetében értelmezni. Lehet-e ebben az összefüggésben az áruk termelésének átlagos feltételeiről beszélni? Erre még majd külön visszatérünk.

A másik, kiegészítő magyarázatra szolgáló feltétel a Bródy András által alapvetőnek nevezett szemléletmód, amely szerint „... az árunak *már piacra lépése előtt* meghatározott értéke van, s ezért sem az értéket, sem ennek változását nem vezethetjük le a piaci viszonyokból, sőt éppen a piaci viszonyokat kell az előbbiekből levezetni" ([2] 312. l.).

Az érték és az árak viszonya a marxi gazdaságtan máig tisztázatlan és sok vitára okot adó kérdése. Bródy — mint azt az előbbi idézet tanúsítja — az érték logikai elsőbbségét az árral szemben, a lényegi és felszíni jelenség különbségét egyirányú oksági viszonyként értelmezi. Pedig hát itt szerintem csak Marx dialektikus fogalomalkotásával állunk szemben, mint számos más esetben. (Elegendő itt a termelőerők és termelési viszonyok, alap és felépítmény viszonyára utalni.) Marx a kölcsönös összefüggések (ellentétek) viszonyában rendre és hangsúlyozottan megkülönböztette a döntő oldalt. Ezzel azonban sohasem zárta ki a visszahatás tényét vagy lehetőségét.

Ha az értéket valóban felszín alatt meghúzódó fogalomként értelmezzük, nem pedig a tényleges döntéseket közvetlenül irányító értékelésként, akkor teljes értelmetlenség volna tagadni az áraknak a ráfordítási viszonyokra, ezen keresztül az értékekre gyakorolt hatását. (Éppen az áraknak az értékre gyakorolt hatásából következik az, hogy az értékeket csak *post factum*, bizonyos időszak átlagában lehet meghatározni.) Ha a marxi értékelméleti tételek érvényessége és jelentősége ezen a ponton áll vagy bukik, akkor már eleve vesztett ügyről van szó.

Még egyszer az általánosítási kísérletekről és egy lehetséges megoldásról

Visszatérve Steedman példájára és a vele vitatkozók álláspontjára, nézzük meg először is, hogyan értékelhető Steedman és Morishima megoldása az előzőkben felsorolt kritériumok alapján. Steedman megoldása, a konkrét példa alapján, összhangban áll az egyértelműség, additivitás, az újérték-azonosság és az alapvető marxi szemlélet követelményeivel. Ha az eljárásokat átlagosnak tekintjük (erre még visszatérünk), akkor az átlagelvvel is. Nem tesz eleget viszont két, véleményünk szerint igen lényeges kritériumnak: a pozitivitásnak és az alapvető marxi tézisnek. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy számpéldájában egy sajátos négyzetes ráfordítási-kibocsátási mátrixot feltételezett, akkor a vizsgált meghatározás, mint láttuk, semmiképpen sem általános (ugyanis lehetséges, hogy egyáltalán nincs megoldása az egyenletrendszernek, vagy több is van).

Úgy véljük, nyilvánvaló, hogy a jelzett értékmeghatározás egyáltalán nem kielégítő. Steedman nagyon is tisztában van ezzel, sőt úgy véli, hogy valójában a marxi értékfogalom és -meghatározás értelmetlenségét példázta. Vitapartnerei s magunk is arra mutattunk rá, hogy ez a következtetése alaptalan, hiszen egy — a stilizált modell feltételei között értelmes — meghatározást próbált minden változtatás nélkül az ikertermékek esetére alkalmazni.

Morishima a munkaértékek ikertermékek esetére való általánosítását *eleve* a technikák közötti választás keretében és konstans ráfordítási-kibocsátási együtthatók feltételezése mellett tárgyalta. Bármennyire érdekesek is egyébként eredményei, azok messze esnek a marxi elmélettől. Nézzük meg, hogyan állják ki „igazi és optimális értékei" az előzőkben felsorolt kritériumok próbáját.

Talán meglepőnek hangzik, de a Morishima által definiált munkaértékek a felsorolt kritériumok szinte egyikének sem tesznek eleget általános érvénnyel. Igazi értékei egy-egy árura vonatkozóan nem, csak adott árucsoportra egyértelműek. Ugyanazon áru értéke más és más, attól függően, milyen csoportban mérjük. Értékei nem additívak, s optimális értékei között számos esetben szerepelhet nulla. Mint láttuk, a Morishima-féle érték sem az átlagelv, sem pedig az újérték-azonosság követelményének nem tesz eleget. Morishima megoldása egyedül csak az alapvető marxi szemléletnek nevezett kritériumnak tesz maradéktalanul eleget, az értékeket ugyanis árrendszertől függetlenül definiálja. Ezt azonban, mint jeleztük, nem tartjuk feltétlenül szükséges kritériumnak. Ha tehát mérvadónak tekintjük a jelzett kritériumokat, akkor Morishima megoldását semmiképpen sem tarthatjuk a munkaértékek marxi szellemű általánosításának.

Morishima és követői akkor távolodnak el legmesszebbre Marxtól, amikor behozzák a technikák (tevékenységek) közötti választást az értékmeghatározásba. Emiatt nem lesz az általuk kapott megoldás tényleges érték (a valóságosan kifejtett munka), s ebből fakad munkaértékük csaknem minden anomáliája. Ismét hangsúlyozzuk, hogy véleményünk szerint téves a marxi munkaértékeket — legalábbis tőkés árutermelés esetén — árjelenségként, a szükséges munkát pedig a munkaerő szükséges fogyasztásának *opportunity cost*-jaként értelmezni. *Adott egy tényleges*

munkaráfordítás, s ez a gazdaság új termékének, pontosabban annak értékének forrása. Ezen osztozkodnak a gazdaság szereplői, s ezt az osztozkodást az árak, bérek, járadékok stb. felszínen megfigyelhető jelenségei szabályozzák. Az értékelmélet egyik alapvető mondanivalóját ebben látom, s nem tekintek marxi szelleműnek olyan általánosításokat, amelyek ezzel az alapvető felfogással ellentétesek.

Végül is Morishimáék kritikája csak részben bizonyul helytállónak, Steedman kihívására nem tudtak elég meggyőzően felelni. Steedman példája egy egyensúlyban lévő, többletet termelő tőkés gazdaságot modellez, amelyben mindkét termék reális szükségletet elégít ki (feleslegek képződése nélkül). Így egy „értelmes" marxi szellemű megoldástól elvárható, hogy abban mindkét áru értéke pozitív legyen, legyen értéktöbblet és így tovább.

Végezetül még egyszer felvetjük a kérdést: létezik-e egyáltalán „értelmes" megoldás, azaz olyan értékfogalom, amely a legteljesebb mértékben összhangban van az előzőkben felsorolt kritériumokkal? A továbbiakban egy olyan értelmezést kívánunk bemutatni, amely a fenti kérdésre adható legelfogadhatóbb „pozitív" válasznak tartunk.

Ehhez a megoldáshoz abból a feltevésből juthatunk el, miszerint ikertermékek esetében a ráfordításokat, ha többé-kevésbé önkényes módon is, de mégiscsak szét lehet osztani a termékek között, s így az értékmeghatározás feladatát visszavezethetjük az „egy termék — egy eljárás" stilizált esetére. Láng János [5] az itt jelentkező önkényességet azzal próbálta meg ellensúlyozni, hogy javasolta: tekintsünk minden lehetséges felosztást és így kapott értékelést egyaránt lehetséges munkaértéknek (értékek halmaza). Láng tehát feladja az értékek egyértelműségének feltételét. Ezt a megoldást nem tartom követendőnek, mert ezáltal olyannyira „rugalmas" értéknagyságokat kapunk, hogy azok szinte minden szempontból használhatatlanok lesznek. (Az értéktöbbletrátáról például ebből kiindulva csak annyit állapíthatunk meg, szélsőséges esetet véve, hogy 0 és 1 közé esik. De ezt egyébként is tudnánk!)

A nyitott kérdés tehát az, hogy tudunk-e az összes lehetséges felosztások közül megfelelő érvek alapján egy kitüntetett felosztást kiválasztani. Azt hiszem, hogy a marxi szemlélethez legközelebb álló megoldást akkor kapjuk meg, ha a ráfordítások termékek közötti szétosztásában az ár- és költségkalkulációkban alkalmazott gyakorlati megoldáshoz hasonló elvet követnénk.* Ezúton az értéknagyság meghatározását azon kialakult, hagyományos társadalmi gyakorlat függvényévé tennénk, amely a ráfordítások termékek közötti szétosztását megvalósítja. Egy ilyen jellegű megoldás sokban emlékeztet arra, amelyet Marx a munkaerő szükséges fogyasztásának meghatározása során követett (ti. a történelmi-társadalmi meghatározottság elvének a bekapcsolására).

Nézzük meg, hogy a fenti megoldás milyen értékeket eredményezne Steedman példájában, ahol az egyensúlyi árak 1/3 és 1 voltak. Ha ezeknek megfelelően osztanánk szét a ráfordításokat, majd termékek szerint aggregálnánk őket, akkor az alábbi négyzetes ráfordítási és kibocsátási mátrixokhoz jutnánk.

$$Q = \frac{1}{39}\begin{vmatrix} 650 & 325 \\ 30 & 360 \end{vmatrix} \qquad w = \frac{1}{39}\begin{bmatrix} 133 & 101 \end{bmatrix} \qquad Z = \begin{vmatrix} 33 & 0 \\ 0 & 17 \end{vmatrix}$$

* Ugyanezen — a disszertációmban már leírt — megoldás mellett tör lándzsát nagyjából a disszertációval egyidőben megírt cikkében P. Flaschel [3].

Innen már az ismert eljárások valamelyikével meghatározhatók az értékek. Példánkban kerekítésekkel 0,24 és 0,59 lesz a két termék értéke. Ha az egyes eljárások ráfordításait és kibocsátásait a kapott értékeken vesszük számba, akkor azt tapasztaljuk, hogy az első eljárás esetén negatív különértéktöbblet (—0,884, kb. 9 százalék körüli hiány), míg a másodiknál azonos nagyságú többlet keletkezik. Vagyis az első eljárást a társadalmi átlagnál rosszabb, míg a másodikat annál jobb feltételek mellett alkalmazzák. Ez egybevág korábbi észrevételünkkel, nevezetesen azzal, hogy az első eljárás munkatermelékenysége a másodikénál határozottan rosszabb. Így az értékek ismeretében utólag dönthetünk arról, hogy mely eljárásokat alkalmazzák a társadalmilag átlagos feltételeknél jobb vagy rosszabb feltételek mellett.

Úgy vélem, hogy a javasolt eljárás a többinél közelebb áll egy marxi szellemű megoldáshoz. Azt hiszem, hogy gyakorlati számítások céljára mindenképpen alkalmas közelítő módszer lehet. A módszer egyetlen elméleti szépséghibája, hogy a ráfordítások szétosztása az áraktól (elosztási viszonyoktól) függ. Ezt a problémát fentebb hosszasan taglaltuk, s remélhetőleg meggyőzően megmutattuk, hogy az értékek áraktól való függetlensége egyébként is tarthatatlan feltételezés. Ha tehát egyáltalán értelmezni kívánjuk az értékeket ikertermékek esetére, akkor a fenti eljárást bízvást tekinthetjük egy lehetséges marxi szellemű kiterjesztésnek.

Hivatkozások

[1] *Bródy András:* Az ágazati kapcsolatok modellje. Akadémiai Kiadó, 1964.
[2] *Bródy András:* Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[3] *Flaschel, P.:* Actual labour values in a general model of production. Econometrica, 1983. 2. sz.
[4] *Gale, D.:* The theory of linear economic models. McGraw-Hill, New York, 1960.
[5] *Láng János:* Az értéknagyságok (ráfordítások) értelmezéséről (Az ikertermék-probléma). MM Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály Tájékoztatója, 1973. 4. sz.
[6] *Marx, K.:* A filozófia nyomorúsága. Marx—Engels Művei, 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
[7] *Mihályi Péter:* Érték, értéknagyság, mérhetőség. Közgazdasági Szemle, 1982. 4. sz.
[8] *Morishima, M.:* Marx's Economics. Cambridge University Press, 1973.
[9] *Morishima, M.:* Positive profits with negative surplus value: A Comment. Economic Journal, 1976. 9. sz. (Steedman válasza ugyanott.)
[10] *Morishima, M.—Catephores, G.:* Value, exploitation and growth. McGraw-Hill, New York, 1978.
[11] *Sraffa, P.:* Áruk termelése áruk révén. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
[12] *Steedman, J.:* Positive profits with negative surplus value. Economic Journal, 1975. 3. sz.
[13] *Wolfstetter, E.:* Positive profits with negative surplus value: A comment. Economic Journal, 1976. 12. sz. (Steedman válasza ugyanott.)
[14] *Zalai Ernő:* Adalékok az értéknagyság elemzéséhez. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1980.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1058—1072. l.)

Vállalataink innovációs készségének néhány belső tényezője

Hoványi Gábor

A világgazdaság legutóbbi évtizedét a növekedés lelassulása és fokozott bizonytalanság jellemezte. Ezek hatása leginkább a közepes minőségi kategóriába sorolható termékek gyártóit és forgalmazóit sújtotta. Egyre hátrányosabbá váló helyzetüket még jobban fenyegeti a távolabbi jövőben az, hogy a műszakilag élenjáró vállalatokban gyors ütemben folyt a műszaki fejlesztés a lelassult növekedés időszakában is, s e vállalatok többsége csak a gazdaság megélénkülésére vár, hogy új beruházásokkal hasznosítsa termelésében az időközben létrehozott K+F-eredményeket, s így újabb előnyre tegyen szert versenytársaival szemben.

Ilyen műszaki és gazdasági feltételek közepette a magyar ipar felzárkózásának, sőt lépéstartásának, a *leszakadás elkerülésének* is egyik alapvető feltétele, hogy tevékenységének szüntelen javítása mellett mind nagyobb szerepet kapjon annak megújulása is.

1. sz. táblázat

A vizsgált vállalatok néhány jellemző adata 1982-ben

A vállalat		Létszám (elő)	Állóeszközök nettó értéke (MFt)	Nettó árbevétel	Nyereség (MFt)	Nem rubel export (MFt)	Dollárkitermelési mutató (Ft/$)
jele	ágazata (gyártási ága)						
A	vegyipar	2,5	626	1 671	199	41	38,17
C	híradástechnika	3,5	425	844	87	..[a]	..[a]
E	mezőgazd. gépgyártás	2,2	274	927	101	197	32,65
G	műszeripar	1,6	108	558	40	19	43,37
H	műszeripar	8,1	1053	4 537	808	1718	32,00
I	vegyipar	0,3	180	186	28	14	52,04
K	ált. gépipar	3,6	2462	6 380	494	1155	38,05
L	járműipar	10,4	2188	16 748	2413	1680	..[a]
M	konfekcióipar	5,1	288	989	49	176	41,10
O	ált. gépipar	2,6	785	1 277	72	502	42,45
R[b]	textilipar	11,8	3718[c]	4 371	484	681	37,33
S	élelmiszeripar	3,2	969	5 100	148	55	42,50
T	textilipar	5,2	826	2 362	121	328	37,49
U	vegyipar	2,0	627	2 560	283	360	39,57

[a] A vállalat az adatokat bizalmasan kezeli.
[b] A vállalat 1981-es adatokkal szerepel a táblázatban.
[c] A készletek értékével együtt.

Hoványi Gábor kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. (E tanulmány az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja „Az innovációt segítő és akadályozó belső tényezők iparvállalatainknál" című kutatási jelentésének egyik részletére épül.)

A megújulás részben az általános gazdasági és társadalmi-politikai feltételek, részben a gazdaságirányítási és vállalatirányítási intézkedések függvénye. Hazánkban már számos kutatás és tanulmány vizsgálta az innovációk felgyorsításának, ütőképesebbé válásának és elterjedésének lehetőségeit, az innováció társadalmi és politikai feltételeit. Kevesebben elemezték a *megújulás vállalati (belső) tényezőit*. Ezért választotta az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja egyik kutatásának témájául a vállalatok innovációs készségét és képességét befolyásoló belső tényezők elemzését.

Az IKCS vizsgálata három részből állt: az első a vállalatok innovációs folyamatait, a második innovációs készségüket és képességüket elemezte; a harmadik középvezetőiknek a vállalat innovációs készségére és képességére vonatkozó véleményét tárta fel. Mindhárom témában elsősorban a belső tényezők szerepét boncolta, nem tagadva, hogy ezek szorosan összefüggnek a társadalom- és gazdaságirányítással, ezen belül a gazdasági szabályozás mikéntjével.

A következőkben megkísérlem, hogy összefoglaljam a vizsgálat második témakörének főbb eredményeit. Az innovációs készséget és képességet 14 hazai nagyvállalatnál elemeztük. Az „A"—„U" betűkkel jelölt vállalatok ágazati (gyártási ágak szerinti) megoszlását és néhány 1982-es jellemző adatát az 1. táblázat mutatja be.*

Az innovációs készség és néhány vállalati mutató kapcsolata

A vállalat innovációs készségének és képességének meghatározásakor az első kérdés: miben válik megfoghatóvá az innovációs készség és képesség? Kétségtelen, hogy az innovációk többsége javítja a vállalat gazdasági eredményét, hiszen ez a megújulás legáltalánosabb célja. A vállalat gazdasági helyzetének alakulása tehát azt is jelzi, hogy milyen eredményesen illeszkedik a vállalat innovációival a változó környezetbe, miként áll helyt *az innovációs versenyben* (feltéve, hogy a versenyt nem teszik irreálissá a külső feltételek mesterséges alakításával). A felmérésbe bevont 14 vállalat 1975. és 1982. évi gazdasági helyzetének változását a 2. sz. táblázat érzékelteti néhány jellegzetes mutatószámmal. A 2. táblázatból kitűnik, hogy az 1975-ös eredményhez képest 1982-re

— csupán négy vállalatnál (H, L, T és U) haladta meg az *árbevétel* növekedése az *állóeszközérték* növekedésének mértékét;

— négy vállalat kivételével (A, C, G és I) nőtt a vállalatok *nyeresége;*

— három vállalat kivételével (O, R és T) mindegyiknek sikerült növelnie *nem rubel viszonylatú kivitelét*, ami a nemzetközi versenyképesség egyik fontos mutatója, és

— hét vállalat (E, H, K, O, R, T és U) kisebb-nagyobb mértékben javítani tudta *dollárkitermelési mutatóját*, amely a világpiaci versenyképesség másik fontos jelzőszáma. (Itt meg kell jegyezni: a dollárkitermelési mutató C és L vállalatoknál nem állt a kutatás rendelkezésére.)

A táblázatban szereplő valamennyi mutató — mint az innovációs versenyképesség megítélésének szempontja — tehát csak két vállalat, H és U esetében alakult kedvezően az 1975—1982 közötti időszakban. Mivel egyiküket sem támogatta különleges központi szabályozás, valószínű, hogy ez a két vállalat illeszkedett legeredményesebben az innovációs versenybe.

Korántsem ekkora valószínűséggel marasztalható el az a három vállalat (A,

* A vizsgálat egésze 19 vállalatra és 28 innovációs folyamatra terjedt ki; ezért nem követik egymást szoros betűrendben a táblázatban felsorolt és csak az elemzés második szakaszában szereplő vállalatok betűjelei.

2. sz. táblázat

A vállalatok eredményét jelző néhány adat változása 1975—1982 között
(Az 1982. évi érték az 1975. évi százalékában)

A vállalat jele	Létszám	Állóeszközök nettó értéke	Árbevétel	Nyereség	Nem rubelexport	Dollár kitermelési mutató
A	80,6	143,2	127,4	67,4	137,9	107,6
C	83,3	213,6	131,9	47,3	..[a]	..[a]
E	91,7	191,6	142,8	142,2	169,2	79,4
G	106,7	61,4	151,6	48,8	200,0[b]	124,9
H	225,0	212,8	259,3	423,0	212,0	83,7
I	100,0	500,0	180,6	90,3	100,0	170,0
K	97,3	256,4	158,2	121,7	132,6	80,2
L	93,7	115,6	137,4	205,7	120,0	..[c]
M	80,0	202,8	83,0	116,7	127,0	112,4
O	78,1	212,2	156,7	126,3	94,8	90,6
R	64,8	..	81,1	121,9	78,6	85,0[d]
S	76,2	256,3	188,3	116,5	124,3	101,4
T	78,8	139,8	152,4	302,5	100,0	65,9
U	111,1	193,5	393,2	301,1	150,0	40,8

[a] Sajátszámlás rendszerben külkereskedelmi vállalat forgalmazza.
[b] Az export értéke az összes árbevétel 10 százaléka alatt van.
[c] A vállalat az adatot bizalmasan kezeli.
[d] 1981-es adat az 1975-öshöz viszonyítva.

G és I), amelyiknél a két legfontosabb jelzőszám, a nyereség és a dollárkitermelési mutató romlott. Az első például felügyeleti szervétől elrendelt kényszerinnovációt is végrehajtott az adott időszakban; a második olyan alapvető műszaki megújulást valósított meg, amelyik gyökeresen megváltoztatta a piaci helyzetét, s amelynek eredménye várhatóan később érik be; a harmadik pedig alapvető profilváltást hajtott végre, és — központi támogatással — ötszörösére növelte állóeszközeinek nettó értékét, hogy új háttéripari feladatot láthasson el.

A 3. sz. táblázat a 14 vállalat 1975-ben és 1982-ben elért gazdasági eredményének három mutatóját tartalmazza. Ebből kitűnik, hogy

— a *nyereség/árbevétel* mutató öt vállalatnál (H, L, M, R és T) nőtt az adott időszakban;

— a *nyereség/nettó állóeszközérték* mutató négy vállalatnál (H, L, T és U) változott kedvezően;

— a *nyereség/létszám* mutató négy vállalatnál (A, C, G és I) módosult pozitívan.

Ezek a mutatók tehát megerősítik H vállalat jó pozícióját az innovációs versenyben; bizonyára nem véletlen, hogy mindkét táblázat valamennyi értékének változása csak ennél a vállalatnál kedvező. De az eredmény elismerésekor arra is rá kell mutatni, hogy ez a vállalat olyan szakágazatban tevékenykedik, amely az általános gazdasági megtorpanás közepette világviszonylatban tovább növekedett. Ez a tény valószínűleg jelentősen megkönnyítette a vállalat innovációs képességének kibontakoztatását, különösen a gazdasági visszaeséssel erőteljesebben sújtott iparágak vállalataihoz képest.

E szempontból sem marasztalhatók el egyértelműen azok a vállalatok — legalábbis innovációs készségük szempontjából —, amelyek mutatószámai kedvezőtlenül alakultak a 3. sz. táblázat szerint (A, G és I, de főként C). A részletesebb elemzés kimutatta, hogy ezeknél a vizsgált időszakban megváltozott jövedelemelvonás és főként az árszabályozás több új eleme számottevően befolyásolta gazdasági eredményük alakulását.

3. sz. táblázat

A vállalatok eredményességét jelző néhány mutató 1975-ben és 1982-ben

A vállalat jele	Nyereség / Árbevétel . 100		Nyereség / Nettó állóeszközérték . 100		Nyereség / Létszám (eFt)	
	1975	1982	1975	1982	1975	1982
A	22,4	11,9	67,5	31,8	95,2	79,6
C	28,8	10,3	92,5	20,5	43,8	24,9
E	10,9	10,9	49,6	36,9	29,8	45,9
G	22,3	7,2	46,6	37,0	54,7	25,0
H	10,9	17,8	38,6	76,3	53,1	99,8
I	30,1	15,0	86,1	15,6	103,3	93,3
K	10,1	7,7	42,3	20,1	109,7	137,2
L	9,6	14,4	62,0	110,2	105,7	232,0
M	3,5	5,0	29,6	17,0	6,6	9,6
O	7,0	5,6	15,4	9,2	17,8	28,8
R	7,0	11,0	..[a]	..[a]	21,8	41,0
S	4,7	2,9	33,6	15,3	28,2	46,2
T	2,6	5,1	6,8	14,6	6,1	23,3
U	14,4	11,0	29,0	45,1	52,2	141,5

[a] A nettó állóeszközértéket nem adta meg a vállalat.

Másfelől a táblázatban szereplő mutatók kedvező változása nem feledtetheti el azok kirívóan alacsony értékét, a nyereség/árbevétel mutató esetében S, a nyereség/nettó állóeszközérték mutatónál I, M, S, T és főként O, a nyereség/létszám mutató esetében pedig C, G, O, T és főként M vállalatnál. Ám ezeknél a vállalatoknál sem kézenfekvő az összefüggés a gazdasági eredmény mutatószámmal jelzett értéke és a vállalat világpiaci, így innovációs versenyképessége között. Az eredmények alakulását itt is jelentősen befolyásolta például a hazai fogyasztók érdekét szem előtt tartó vagy a magas anyagárakat megállapító árszabályozás (M és S, illetve C és O vállalat esetében); a bérszabályozás és ennek hatása a vállalati munkaerő-gazdálkodásra (O és T vállalat esetében); és a visszamenőleg megváltoztatott hitelfeltétel (O vállalat esetében).

A 2. és a 3. sz. táblázat adataiból és a feltárt „háttérinformációkból" levonható az a következtetés, hogy a vállalatok *hosszabb távú gazdasági eredményei* a gazdaságirányítás, elsősorban a közgazdasági szabályozás jelenlegi feltételei között — főként az értékfolyamatok hiányos megvalósulása miatt — *csak fenntartásokkal kezelhető információkat* adnak a vállalatok tényleges innovációs készségéről és képességéről; ennek értékelésére más jellegű összefüggéseket is figyelembe kell venni.

Fejlesztési lehetőségek, célok és időtartamok

A kutatásra és műszaki fejlesztésre épülő innovációk általában forrásigényesek; megfelelő pénzügyi lehetőségek nélkül nem lehet lépést tartani a mind élesebb innovációs versenyben.

A 4. sz. táblázat azt foglalja össze, hogy a felmérésbe bevont vállalatoknál a műszaki fejlesztési alapból és a vállalati eredményből képzett fejlesztési alap az éves árbevétel hány százalékának felelt meg az utóbbi években. Az adatokból kitűnik, hogy

— kimagasló volt C vállalat fejlesztési lehetősége (ami jórészt a központi támogatásnak volt köszönhető);

4. sz. táblázat

A vállalatok fejlesztési ráfordításai az árbevétel százalékában 1975-ben és 1980/82 között

A vállalat jele	A műszaki fejlesztési alapból és az eredményből képzett fejlesztési alap az árbevétel százalékában				Az 1975 és 1982 közötti változás mértéke százalékban
	1975	1980	1981	1982	
A	7,01	4,58	5,26	4,18	59,6
C	14,37	17,42	29,62[a]	37,44[a]	260,5
E	3,08	5,88	6,79	6,90	224,0
G	5,70	9,12	10,38	9,67	169,6
H[b]	..[b]	..[b]	..[b]	..[b]	..
I	..[c]	2,22	..[c]	1,07	48,2[d]
K	3,49	5,63	8,79	9,37	268,5
L	3,23	2,87	3,50	3,02	93,5
M	1,84	3,48	4,47	4,44	241,3
O	8,71	8,16	5,44	5,87	67,4
R	6,12	3,84	7,78	..[c]	127,0[e]
S	1,51	1,45	1,79	1,68	111,2
T	1,41	0,85	0,73	0,64	44,7
U	5,37	4,76	6,45	6,87	127,9

[a] Központi támogatással együtt.
[b] A vállalat bizalmasan kezeli az adatokat.
[c] A vállalat nem közölte az adatot.
[d] Az 1982. évi érték az 1980. évi százalékában.
[e] Az 1981. évi érték az 1975. évi százalékában.

– jó fejlesztési lehetőségek nyíltak G és K vállalat előtt is (itt kell megjegyezni: a vállalatok innovációs rangsorában élen járó H vállalat nem közölte fejlesztés alapjának alakulását, mert ezt bizalmas adatként kezeli);

— igen szerény mértékű fejlesztési alap képződött I, S és T vállalatnál (I vállalat viszont olyan nagy központi támogatást kapott, hogy az lehetővé tette a profilváltást és kapacitásának az eredeti ötszörösére történő növelését).

A táblázat adatai azt is jelzik, hogy vállalatonként viszonylag azonos szinten maradt vagy egyenletes ütemben változott a fejlesztési lehetőség. Ez elgondolkodtató jelenség.

A műszaki fejlődés ugyanis nem azonos ütemben, lineárisan, hanem változó intenzitással, *hullámokban* valósul meg, s így alakulnak *a piaci lehetőségek* is. Természetes körülmények között tehát így alakulnak a vállalatok éves eredményei, vagyis képződő fejlesztési alapjaik is. Az azonos szintű vagy *egyenletes ütemben növekvő fejlesztési alap* inkább a bázisszemléletnek felel meg, és azt jelzi, hogy a *fejlesztés rugalmassága elmarad* a műszaki és a piaci versenyhelyzet követelményeitől.

Az 5. sz. táblázat azt foglalja össze, hogy 1975 és 1982 között miként változott a vizsgált vállalatok fejlesztési ráfordítása a fő fejlesztési célok szerint. A táblázat adatai helyes irányzatot jeleznek a vállalatok innovációs képessége szempontjából, hiszen az időszak alatt számottevően csökkent a kapacitásbővítésre fordított fejlesztési összeg, és nőtt a gyártmány- és gyártásfejlesztésre fordított erőforráshányad. (Innovációs szempontból csupán a piacbővítő innovációtípus indokolná a kapacitásbővítést, iparunk elsőrendű feladata viszont a korszerűbb termékek előállítása, a minőség javítása és a gyártási költségek csökkentése — ami a felsoroltak közül a gyártmány- és gyártásfejlesztést helyezi előtérbe.)

A gyártmány- és gyártásfejlesztési innovációk értékeléséhez érdemes számba

5. sz. táblázat

A vállalatok fejlesztési ráfordításainak megoszlása

A vizsgált vállalatok ráfordításai	A vállalatok fejlesztési ráfordításainak megoszlása százalékban a fejlesztés fő céljai szerint			
	gyártmány-fejlesztésre	gyártás-fejlesztésre	kapacitás-fejlesztésre	komplex gyár-fejlesztésre
Átlagos ráfordítás az összes fejlesztés százalékában 1975-ben	20,6	26,2	31,5	21,7
Átlagos ráfordítás az összes fejlesztés százalékában 1982-ben	30,3	28,7	21,2	19,8
A ráfordítás mértékének változása a 14 vállalatnál (százalék)	+47,1	+9,5	—32,7	—8,8

venni a vállalatok meglévő gyártmányszerkezetének korszerűségét is. A felmérés vállalati vezetőktől kapott adatai szerint

— világpiaci mércével mérve korszerű a gyártmányok 50 százaléka az I, és 30—40 százaléka a C, E, O és U jelű vállalatoknál;

— kifejezetten korszerűtlen viszont a gyártmányok jelentős hányada (40—65 százaléka) az E, G, H és L vállalatoknál; ezeknél a világpiacon sikeres versenytársak gyártmányszerkezetében csupán 5—30 százalék a korszerűtlen termékek aránya.

A gyártmányok korszerűségét növelő gyártmány- és gyártásfejlesztésre a következő vállalatok fordították fejlesztési alapjuk legnagyobb hányadát a jelzett időszakokban: T (79, illetve 90 százalék), S (70, illetve 85 százalék), C (42, illetve 70 százalék), K (32, illetve 64 százalék), U (31, illetve 52 százalék) és O (24, illetve 52 százalék).

A felmérés viszonylag szűk vállalati körén belül tehát — úgy tűnik — éppen azok a vállalatok *nem tudják felgyorsítani* műszaki fejlesztésük ütemét, amelyeknél *nagy a korszerűtlen gyártmányok hányada.* Ennek megoldására két lehetőség kínálkozik: 1. ha népgazdasági érdek a széles gyártmányszerkezet fenntartása, célszerű központi segítséggel növelni az ilyen vállalatok innovációs képességét; 2. ha nem fűződik népgazdasági érdek a széles gyártmányszerkezet megőrzéséhez, a vállalatnak fokozatosan abba kell hagynia a korszerűtlen termékek előállítását. Ez az utóbbi, önmagában kézenfekvő megoldás azonban rávilágít arra a még kevéssé tudatosult összefüggésre, hogy *a vállalat innovációs képessége jelentősen növelhető a túlságosan széles gyártmányszerkezet következetes szűkítésével.*

A 6. sz. táblázat a kutatás- és fejlesztésigényes innovációk megvalósulásának időtartamát veti össze a világpiacon sikeres versenytársak innovációinak időtartamigényével. A vállalati vezetők tapasztalatát tükröző adatok egyértelműen bizonyítják, hogy minél időigényesebb a hazai fejlesztés, annál nagyobb mértékben marad el a nemzetközi színvonaltól: a négy évet meghaladó kutatási és fejlesztési folyamat esetében a hazai fejlesztés már majdnem kétszer annyi időt emészt fel, mint a versenytársaknál.

A kutatás és a fejlesztés világszerte egyre időigényesebb. Ha nem sikerül felgyorsítani a hazai innovációs folyamatokat, *az időigényesség növekedése* mint objektív változás tovább fogja *csökkenteni* a hazai vállalatok innovációs versenyképességét.

6. sz. táblázat

A hazai vállalatok és sikeres versenytársaik innovációinak időigény-különbsége

A vállalatoknál folyó fejlesztések időigényének átlagos eltérése a versenytársakéhoz képest, százalékban				
1 évnél rövidebb	1—2 évig tartó	2—3 évig tartó	3—4 évig tartó	4 évnél hosszabb
fejlesztések esetén (becsült értékek):				
+15,6	+25,0	+52,7	+63,0	+88,8

A vállalati innovációk típusa

A vállalatok többféle típusú innovációt valósíthatnak meg. A megújulás tartalma szerint létrejöhet — elsősorban műszaki, vezetési és szervezési területen

— *úttörő*, vagyis világviszonylatban első *innováció;*

— *továbbfejlesztő innováció*, amely másutt már megvalósult innovációra épül;

— *másoló innováció*, amely másutt már létrehozott innovációt rövid idő alatt, továbbfejlesztés nélkül vesz át;

— *követő innováció*, amely másutt már létrehozott innovációt hosszabb idő után, továbbfejlesztés nélkül alkalmaz.

A piaci helyzet szerint megvalósulhat

— *új piacot teremtő innováció*, amely új termékkel merőben új igényt kelt;

— *új piacra behatoló innováció*, amely a vállalat számára új piacon, ott már kialakult keresletet elégít ki, többnyire versenyhelyzetben;

— *piacbővítő innováció*, amely a vállalat meglévő piaci részesedését növeli;

— *piaci réteget váltó innováció*, amely a rétegváltást a vállalat meglévő piacán teszi lehetővé.

A megvalósítható innováció *típusának kiválasztása a piaci lehetőségek* és a műszaki, gazdasági és szellemi *potenciál korlátainak függvénye.* (Ésszerűtlen tehát egy mégoly tetszetős innovációs elképzelés, ha a korlátok lehetetlenné teszik a megvalósítását; ilyen helyzetben a vállalat fejlődésének útja csupán a piac- vagy a profilváltás lehet.)

A felmérésbe bevont 14 vállalat minősítette az 1975—1982 közötti időszakban megvalósított innovációinak mindegyikét, besorolva azokat az említett innovációtípusokba. Ennek eredményét mutatja be a három részből álló 7. sz. táblázat. Az adatokból mindenekelőtt a következők ötlenek szembe:

— Az 1975—1980 között megvalósított innovációk túlnyomó többsége (95 százaléka), az 1981—1982-ben létrejöttek mindegyike műszaki innováció volt, vagy műszaki tartalma is volt.

— Túl optimistának tűnik, ahogyan a vállalatok úttörő és továbbfejlesztő innovációikat megítélik. Ezen belül is kirívó, ahogy úttörőnek minősített innovációik aránya nőtt az 1975—1980 közötti időszak után 1981—1982-ben: 6,5-ről 14,6 százalékra (ez a megítélés további vizsgálatot igényel).

1975—1980 között csekély volt a piaci vagy a piacot is érintő innovációk aránya (51 százalék); ez az 1981—1982-ben elfogadhatóbb értékre (66,8 százalékra) nőtt.

— A piaci innovációk elsősorban a meglévő piacok bővítésében öltöttek testet (25,7, illetve 25,4 százalékos arányban a két vizsgált időszakban), holott a műszaki tartalmú innovációknak elsősorban új piacra behatoló vagy — még inkább — piaci réteget váltó innovációként kellene megjelenniök. Az utóbbiak szerény aránya

7. sz. táblázat

A vállalatoknál megvalósított innovációk megoszlása innovációs területek és innovációtípusok szerint[a]
(százalék)

I. innovációs terület	Innovációtípusok							
	úttörő		továbbfejlesztő		másoló		követő	
	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982
Műszaki innovációk összesen	6,5	14,6	43,8	43,2	23,3	25,6	20,6	16,6
ebből								
— erősen fejlesztésigényes	4,0	10,1	19,3	23,6	10,7	12,7	11,7	8,4
— kevésbé fejlesztésigényes	2,5	4,5	24,5	19,6	12,6	12,9	8,9	8,2

II. innovációs terület	Innovációtípusok							
	új piacot teremtő		új piacra behatoló		meglévő piacot bővítő		piaci réteget váltó	
	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982	1975—1980	1981—1982
Piacfejlesztő innovációk	6,4	12,8	11,1	17,5	25,7	25,4	7,8	11,1

III. innovációs terület	Időszak	
	1975—1980	1981—1982
Vezetési és szervezési innovációk	10,0	13,6
Egyéb innovációk	1,4	2,0

[a] Egy innováció több innovációs területbe is tartozhat, ezért az azonos időszakok adatainak összege 100-nál nagyobb értéket ad.

(11,1 és 17,5, illetve 7,8 és 11,1 százalék) tovább erősítik a gyanút, hogy számos műszaki innovációnak az úttörő vagy a továbbfejlesztő típusba való besorolása túlzott derülátást tükröz.

— A két időszakban igen csekély volt a vezetési és szervezési — vagy az ezekhez is tartozó — innovációk aránya: 10,0, illetve 13,6 százalék.

A táblázat adatai tehát több kérdést is felvetnek, de azt kétségtelenül bizonyítják, hogy a vizsgált vállalatoknál — s valószínűleg a magyar ipar egészében — *nem működik megfelelően az innovációs lánc;* a műszaki tartalmú innovációkhoz nem csatlakozik a piaci, különösen a vezetési és szervezési innováció, ami pedig az innovációs lánc „egyenszilárdságának" fontos feltétele. Vagyis a *legnagyobb*

8. sz. táblázat

Az úttörő innovációk aránya[a] az összes innováción belül a műszakifejlesztés-igényes területeken
(százalék)

A vállalat jele	Az úttörő innovációk aránya 1982-ben	A gyártmányok korszerűsége a vállalatnál 1982-ben			Nyereség az árbevétel százalékában	Fejlesztési alap (mFt)	Fejlesztési alap az árbevétel százalékában
		korszerű	közepesen korszerű	korszerűtlen	az 1980—1982-es időszakban		
A	17	10	66	24	9,78	212	4,6
C	15	33	37	30	8,50	643	28,2
E	25	30[b]	30	40	9,49	174	6,5
H	20	5	30	65	13,5	..[c]	..[c]
L	20	5	40	55	9,94	923	3,1
O	10	31[d]	34	35	4,28	241[e]	6,5
S	15	15[f]	60	25	2,45	255	1,6
U	10	38	47	15	9,25	378	6,0

[a] A táblázatban csak azok a vállalatok szerepelnek, melyeknél az úttörő inovációk aránya több mint 10 százalék volt.
[b] A külkereskedelmi vállalat szerint csupán 10%.
[c] A vállalat az adatot bizalmasan kezeli.
[d] A külkereskedelmi vállalat szerint csupán 15%.
[e] Csak az 1980—81-es időszakot átfogó adat.
[f] A külkereskedelmi vállalat szerint csupán 5%.

ráfordítást igénylő műszaki innovációt *nem egészítik ki a kevésbé ráfordításigényesek*. Ez csökkenti a műszaki innovációk piaci-gazdasági eredményességét, s azzal fenyeget, hogy iparunk viszonylag nagy ráfordítás ellenére sem tud arányosan felzárkózni az innovációs versenyben — sőt esetleg még fokozódik is a lemaradása.

A 8. sz. táblázat az előző táblázat nyitott kérdésének (az úttörő típusú innovációknak) néhány háttér-összefüggését mutatja be azoknál a vállalatoknál, amelyeknél az úttörő innovációk aránya 10 százalék vagy annál több. Kevéssé valószínű, hogy ilyen arányban tud úttörő innovációt létrehozni olyan vállalat, amelynél a világpiacon korszerű gyártmányok aránya a gyártmányszerkezet egészében mindössze 5—15 százalék (A, H, L és S vállalat); az éves nyereség több éven át az árbevételnek csak 2,5—5 százaléka volt (O és S vállalat); a több év alatt képződő fejlesztési alap az árbevételnek csupán 1,6—3,1 százaléka (L és S vállalat). A tőkésvállalatok — bár műszaki felkészültségük, szervezettségük, piaci munkájuk jóval fejlettebb — nem tudnak ilyen feltételekkel innovációik 15—25 százalékában úttörő innovációkat létrehozni, különösen a fejlesztésigényes területen ([1], [2]). Ebből az összefüggéssorból arra következtethetünk, hogy *a hazai vállalatok többsége túlértékeli innovációs tevékenységét*, nem látja világosan innovációs készségének és képességének valódi értékét, s ezért az innovációs készség és képesség tényezőinek fejlesztésére sem fordít elég gondot: *beéri a meglévő helyzettel* — hiszen az így is megnyugtató eredményhez vezet.

Ezt a következtetést támasztja alá a vezetési és szervezési innovációk becsületének hiánya is. Ezekkel aligha érdemes foglalkozni, ha egyszer a vállalatok jelenlegi vezetési és szervezeti rendszerével is elérhető, hogy — a 7. sz. táblázat adatai szerint — 1981-ben és 1982-ben 57,8 százalék (!) az úttörő és a továbbfejlesztő innovációk aránya az összes vállalati innováción belül.

Az innovációs készség és képesség *derűlátó megítélése* tehát jelentősen *visszafoghatja* az innovációt segítő sajátos rendszereknek és szervezeteknek, vagyis az

innováció kevésbé költségigényes *szoftverjének a fejlesztését*, amit azután csak költségigényes hardverelemek egyre újabb és egyre kevésbé gazdaságos alkalmazásával lehet ellensúlyozni.

Az innovációs ötletek keletkezésének helye: innovációs rendszerek és szervezetek

Az innovációs láncok kialakulását az is befolyásolja, hogy az innovációs ötletek milyen arányban, melyik vállalati vagy külső szervezetben keletkeznek. Például a kereskedelmi szervezetből induló és műszaki fejlesztést is igénylő innovációnak nagyobb az esélye, hogy végigfut az innovációs láncon, mint ha a műszaki fejlesztéstől indul ki az innováció. Az első esetben ugyanis az értékesítés várhatóan a sajátjának érzi az új megoldást, és mindent megtesz annak piaci sikeréért; a másodikban viszont többnyire különleges vezetői intézkedésre van szükség, hogy ez bekövetkezzék.

9. sz. táblázat

Az innovációs ötletek keletkezési helye a vizsgált vállalatoknál 1975 és 1982 között

Források	A forrást igénybe vevő vállalatok száma	A forrásból származó innovációk az összes innováció százalékában
Vállalaton belül		
— K+F -szervezet	13	41
— kereskedelmi szervezet	12	17
— gyártás szervezete	9	9
— egyéb szervezetek	9	12
összesen		79
Vállalaton kívül		
— kutatóintézetek	8	8
— kereskedelmi partner	3	9
— termelő partner	6	2
— egyéb külső partner	11	2
összesen		21
Mindösszesen		100

A 9. sz. táblázat azt szemlélteti, hogy a vizsgált vállalatoknál milyen arányban származtak az innovációs ötletek a különböző vállalati vagy vállalaton kívüli forrásból. A táblázat adatai külföldiekkel is összevethetők: az Egyesült Államokban például az 1970-es évek elején száznál több nagy (5000 főnél többet foglalkoztató) iparvállalat innovációinak 41 százaléka a kutatás és fejlesztésben, 18 százaléka a gyártásban, 18 százaléka a marketingben, 12 százaléka egyéb vállalati szervekben, 11 százaléka pedig külső intézetekben, vállalatoknál kialakított ötletből jött létre [3].

A hazai és az amerikai adatsor több értéke azonos vagy kísértetiesen hasonló. Az adatok összevetésekor azonban figyelembe kell venni két sajátosságot:

1. Az amerikai nagyvállalatoknál jóval nagyobb a műszaki fejlesztésen alapuló úttörő innovációk aránya, mint hazai vállalatainknál; ez utóbbiaknál zömmel

másoló és követő, kisebb mértékben továbbfejlesztő innovációkra kerül sor. Márpedig az ilyen típusú innovációk ötletének igazi forrása sokkal nagyobb mértékben a piac, mint az úttörő innovációk esetében.

2. Az amerikai nagyvállalatok többségének igen fejlett kutató és fejlesztő szervezete, valamint piaci kapcsolata van. Ezzel szemben viszonylag szerény az iparvállalatokat kiszolgáló önálló kutató és fejlesztő hálózat, valamint a kereskedelmen belül a külkereskedelmi vállalatok szerepe. Fordított esetben — ami a hazai vállalatokra jellemző — sokkal nagyobb súllyal esik latba a kutatóintézeti hálózatban és a kereskedelmi szervezetek közvetítésével keletkező innovációs ötletek, javaslatok jelentősége.

Ezt a két számottevő eltérést is figyelembe véve a 9. sz. táblázat adatai azt a következtetést sugallják, hogy a vizsgált vállalatok esetében:

— *Csekély a külső forrásból származó innovációs ötletek aránya.* Ez egyaránt vonatkozik a kutatóintézeti hálózatra és a kereskedelmi partnerekre, akiknek a piaci lehetőségeket kellene közvetíteniök, és a termelő partnerekre.

— A vállalaton belüli források közül a szükségesnél *kisebb szerep jut a kereskedelmi szervezeteknek*, amelyek a beszerzési és az értékesítési piac lehetőségeit és korlátjait közvetíthetik a kutatás és fejlesztés számára. Ennek az aránynak a megítélését az is színezi, hogy a hazai kutatók és fejlesztők ritkábban jutnak el a „világpiacra", mint a tőkésvállalatoknál dolgozók, s ezért versenypiaci tájékozottságuk is hiányosabb. A tájékozódás e hézagainak kitöltésére pedig nem utolsósorban éppen a kereskedelmi szervezeteknek kellene vállalkozniuk.

— A vállalaton belül *csekély a gyártás területén keletkező innovációk aránya.* Ez nemcsak a gyártástechnológiai innovációk háttérbe szorulását jelzi a gyártmányinnovációkkal szemben, hanem olyan problémáknak is egyik forrása, mint a nem megfelelő minőségű vagy a korszerűtlensége miatt magas költséggel folyó gyártás.

A táblázat adatai és az azokhoz kapcsolódó meggondolások azt támasztják alá, hogy *a hazai innovációs lehetőségekhez és feladatokhoz mérten a vállalatok nem elég nyitottak az innovációs láncon belül az innovációs ötletek (koncepciók) kialakításában, átadásában és átvételében.*

A vállalat innovációs készségét és képességét nyitottsága mellett számottevően befolyásolja az is, hogy milyen *sajátos rendszerei és szervezetei* épültek ki az innovációs folyamatok kibontakoztatására. Ilyen rendszerek és szervezeti formák alkalmazásának gyakoriságát érzékeltetik a 10. sz. táblázat adatai.

10. sz. táblázat

A vizsgált vállalatoknál az innovációs készség fokozására kialakított rendszerek és szervezetek

Rendszerek és szervezetek	A 14 vállalat szerint a kiépült rendszerek		Az elemzés szerint a ténylegesen kiépült rendszerek	
	száma	%-a	száma	%-a
Információs rendszer	6	43	2	14
Ötletelbíráló fórum	11	79	10[a]	71[a]
Döntési rendszer	10	71	8[b]	57[b]
Folyamattervezési rendszer	5	36	3	21
Ösztönzési rendszer	6	43	3	21
Sajátos innovációs szervezet	9	64	—	0
Ellenőrzési rendszer	7	50	—	0

[a] Az ötletbíráló fórum létezik, de működése lassú; ez mintegy felére csökkenti a fórum hatékonyságát. Ezért reálisabb 36 százalékos értékkel számításba venni a fórum létezését.

[b] A döntési rendszer kiépült, de a döntésben részt vevők összetétele hiányos, és a döntési folyamat időszükséglete túlzott; ez mintegy felére csökkenti a döntések hatékonyságát. Ezért reálisabb 28 százalékos értékkel figyelembe venni a döntési rendszer létezését.

A táblázat adatokat tartalmazó első két oszlopa a vállalati megítéléseket foglalja magában. Ezek azt jelzik, hogy a vizsgált vállalatok felében nem épült ki sajátos információs, folyamattervezési, ösztönzési és ellenőrzési rendszer, harmadában pedig sajátos innovációs szervezet. A vállalati megítélés azonban ebben az esetben is túlságosan kedvező. A kutatás során feltárt esettanulmányok és a vezetőkkel folytatott interjúk alapján helyesbíteni kell a vállalati megítéléseket; ezeket az újabb adatokat a táblázat utolsó két oszlopa tartalmazza. Ezek azt tükrözik, hogy a vállalatok csaknem egyharmadában működik jól az ötletelbíráló fórum és a döntési rendszer; ötödében épült ki megfelelő információs, folyamattervező és ösztönzési rendszer; gyakorlatilag sehol sem létezik korszerű innovációs szervezet és ellenőrzési rendszer. Az átértékelés alapjául szolgáló észrevételek a következőkben foglalhatók össze:

— *Az információs rendszerből* csupán a hagyományos műszaki (dokumentációs) rendszer épült ki. Sem a gazdasági, sem a piaci (fogyasztói, versenytársi) információk nem hatják át a vállalat innovációs folyamataiban részt vevő szervezeteket.

— *Ötletelbíráló fórumot* a vállalatok kétharmadában létrehoztak ugyan, de ennek működése sok helyen lassú, rendszertelen, sőt szervezetlen — ami mintegy felére csökkenti a fórumok eredményességét.

— Szabályozott *döntési rendszert* a vállalatok több mint felénél alakítottak ki. Ám a döntésben részt vevők a siker szempontjából fontos szakterületeknek csak egy részét képviselik, s a gyakorlatban igen hosszú a döntéshez szükséges idő. Összességében ez is mintegy felére csökkenti a döntési rendszer hatékonyságát.

— Részletes *folyamattervezési rendszert* valójában csak a know-how-t átvevő vállalatok alakítottak ki, amelyeknél a hajszálpontos teljesítés elsősorban a külföldi partner feladata volt.

— *Az innovációk ösztönzése* a vállalatok négyötödénél beolvadt az általános érdekeltségi rendszerbe, s a többinél legfeljebb egyes innovációs feladatelemek célprémiumszerű elismerését foglalta magába. Ez az utóbbi megoldás viszont csak részfeladatok elvégzésére ösztönöz, s nem segíti az innovációs tevékenység általános kibontakozását a vállalatnál.

— Sajátos *innovációs szervezet* — annak korszerű értelmében ([4], [5]) — egyetlen vállalatnál sem jött létre. Még az olyan újszerű megoldásból, mint amilyen a termékmenedzseri (termékigazgatói) poszt kialakítása, sem nőtt ki sajátos innovációs szervezet; nem hoztak létre átfogó hatáskörű, az innovációs láncba beágyazott innovációvezetői beosztást és feladatkört.

— *Ellenőrzési rendszerként* a vállalatok hagyományos belső ellenőrzési rendszere és gyakorlata működött. Nem került sor sem az innovációs folyamat külső és belső feltételeinek folyamatos vezetői ellenőrzésére, sem a tervezett és a tényleges eredmények összevetésére a külső és a belső feltételek szempontjából legalkalmasabb beavatkozási időpontokban.

Mindez azt a véleményt támasztja alá, hogy *az innovációs készséget és képességet növelő sajátos rendszereket és szervezeteket igen kevéssé alkalmazzák vállalatainknál.* A rendszereknek és szervezeteknek (s ezáltal a szervezettségnek) nem is tulajdonítanak kiemelkedő fontosságot. (Más tényezők, például a szabályozórendszer előírásai és változása vagy a hiánygazdálkodás egyes jelenségei az igazán számottevők a vállalatok számára.) A kisebb jelentőség következtében a vállalatok erre hivatott vezetői *nem is igen ismerik* az innovációt ösztönző korszerű rendszereket és szervezeteket — amint ez az esettanulmányokból és a vezetőkkel folytatott interjúkból is kitűnik; 10 sajátos rendszer és szervezet közül a vezetők átlagosan 1,8-et ismertek alaposabban.

Az innovációs készség és képesség egyéb külső és belső tényezői

A vállalatok innovációs készségét és képességét nemcsak az innovációs folyamatok kibontakozását segítő sajátos rendszerek és szervezetek fokozzák. Gyakorlatilag szinte mindegyik vállalati jellegzetesség és történés összefügg a megújulással, különösen, ha az a vállalat egészét érinti. A jellegzetességek között azonban vannak olyanok, amelyeknek meghatározó a szerepe. A felmérés egyik célja az volt, hogy ezeket tárja fel; ezt a célt szolgálta a vállalatok vezetőinek feltett kérdések utolsó előtti csoportja.

A vélemények feltárásakor nem befolyásoltuk a vezetőket. Azt kértük, soroljják fel *a legjelentősebb vállalati tényezőket*, amelyek — tapasztalataik szerint — leginkább *segítik*, illetve *gátolják* az innovációk létrehozását vállalatuknál. A tényezők kötetlen kiválasztása azzal járt, hogy a 14 vezető 31 segítő és 24 akadályozó tényezőt sorolt fel.

A leggyakrabban említett *segítő tényezők* említésének száma csökkenő sorrendben a következő volt:

— jó műszaki és piaci előrejelzés	4
— helyes licenc- vagy know-how-vásárlás	3
— a fejlesztéshez szükséges szellemi kapacitás megléte	3
— a fejlesztés megvalósításának jó megszervezése	3
— sikeres nemzetközi kooperáció	2
— a fejlesztési eredmény gyors bevezetése a termelésben	2
— régi gyártási tapasztalat	2
— a vállalatvezetés innovációt szorgalmazó magatartása	2
— a vállalatvezetés vállalkozókészsége	2

(A többi tényező mindegyikét egyszer említették.)

A leggyakrabban említett *akadályozó tényezők* említésének száma — szintén csökkenő sorrendben — a következők szerint alakult:

— a beruházás pénzügyi forrásainak hiánya	8
— az innovációban való anyagi érdekeltség hiánya	5
— az innovációhoz szükséges szellemi kapacitás hiánya	3
— az innovációs folyamat megtervezésének fogyatékosságai	3
— a háttéripar hiányosságai	2

(A többi tényezőt egyszer említették.)

A két felsorolás, illetve ezek összevetése arra a következtetésre vezet, hogy *a vállalatok innovációit segítő tényezők szóródása nagyobb, mint az akadályozó tényezőké, vagyis egyes akadályozó tényezők általánosabban és nagyobb súllyal hatnak a vállalatokra, mint a segítő tényezők bármelyike.*

A 11. sz. táblázat más szempont, *tartalmi tényezőcsoportok* szerint összegezi a vezetők véleményét. Ebben is polarizálódik a segítő és az akadályozó tényezők említésének száma:

— a segítő tényezők zöme a vállalati belső irányítási rendszerhez és az emberi tényezőkhöz kapcsolódik (30 említés a többi tényezőcsoport 12-es említésével szemben);

— az akadályozó tényezők a gazdaságirányításhoz kapcsolódó vállalati tényezők, a vállalat műszaki és gazdasági sajátosságaival összefüggő tényezők és a vállalati belső irányítási rendszer tényezői között oszlanak meg csaknem azonos arányban (összesen 37 említés az emberi tényező 3-as említésével szemben).

A külföldi kutatások eredményei ([2], [3]) és a felmérés vállalati esettanulmányaiból leszűrt tapasztalatok egyaránt azt igazolják, hogy helyes *a belső irányítási rendszerben és az emberi tényezőkben* látni és keresni az innovációs készség és képesség *súlypontját.*

Ezzel szemben az akadályozó belső tényezők között irreálisan csekély az

11. sz. táblázat

A vizsgált vállalatok innovációs készségét és képességét segítő és akadályozó legfontosabb belső tényezők szerepe

Tényezőcsoportok	A segítő	Az akadályozó
	tényezők említésének száma a vizsgált vállalatok esetében	
A gazdaságirányítás sajátosságaihoz kapcsolódó vállalati belső tényezők	3	12
A vállalat műszaki és gazdasági sajátosságaihoz kapcsolódó tényezők	9	12
A vállalat belső irányítási rendszerének tényezői	17	13
A vállalaton belül szerepet játszó emberi tényezők	13	3

emberi tényezők szerepe. Az ilyen értékelés pedig *visszafoghatja* az egyik *legkritikusabb tényező*, a vállalatvezető és az innováció szempontjából kulcspozícióban lévő beosztott vezetők megújulást segítő szemléletének, felkészültségének, magatartásának *fejlesztését* éppúgy, mint az *innovációs légkör* kialakítását a vállalat egészében. Ez annál károsabb, mert ismét egy kevéssé ráfordításigényes szoftver-tényezőcsoport figyelmen kívül hagyásához vezethet.

A felmérés utolsó kérdéscsoportja kitekintett a vállalati belső tényezők köréből: azt vizsgálta, hogy a vállalatok vezetőinek véleménye szerint milyen *társadalom- és gazdaságirányítási tényezők* javítására lenne szükség a vállalatok innovációs készségének és képességének fokozásához. A válaszokat, tényezőcsoportokra bontva, a 12. sz. táblázat összesíti. A felmérés eredményeként várható volt *a szabályozórendszer kiemelkedő szerepe*. Ezt a vizsgált esettanulmányok is kidomborították — ha nem is olyan mértékben, mint a vállalatok vezetői, akik csaknem akkora jelentőséget tulajdonítottak a szabályozásnak (30 említés), mint a többi tényezőcsoportnak összesen (33 említés). Fel kell azonban figyelni arra is, hogy *a vállalatok vezetői* nem állnak meg a szabályozórendszer, sőt a gazdaságirányítási rendszer kérdéseinél, amikor a vállalatok innovációs lehetőségeire ható külső tényezőket elemzik; *úgy látják, ha a politikai és a gazdasági vezetés valóban növelni kívánja az innovációs készséget, mindenekelőtt társadalompolitikai kérdéseket kell megoldania.*

12. sz. táblázat

A vizsgált vállalatok innovációs készségét és képességét leginkább akadályozó külső tényezők szerepe

Tényezőcsoportok	A tényezőcsoportok említésének száma a vizsgált vállalatok esetében
Társadalompolitikai kérdéskör	19
Gazdaságirányítás általában	2
A gazdaság szabályozórendszere	30
Iparpolitika és megvalósítása	6
A vállalat gazdaság- és iparirányítás által teremtett helyzete és kapcsolatrendszere	6

A társadalompolitikai feladat megoldásához — az említések csökkenő sorrendjében — mindenekelőtt

— következetesen érvényesíteni kell társadalmi szinten a teljesítményhez igazodó anyagi és erkölcsi elismerést (beleértve az innovációkkal elért eredmények elismerését is),

— fokozni kell a kezdeményezés, az innováció társadalmi megbecsülését,

— a társadalomnak jobban meg kell becsülni a műszaki alkotómunkát,

— fel kell oldani a differenciálásellenes közhangulatot, és

— a társadalomnak jobban el kell ismernie a kockázatvállalást a gazdálkodásban.

Végül a vállalatok vezetői szerint nem elhanyagolható tényező az iparpolitika és a vállalat helyzete és kapcsolatrendszere sem. A vezetők ebben a vonatkozásban azt emelték ki, hogy *nagyobb önállóságot kell adni a jól működő vállalatoknak, vagyis csökkenteni kell a felügyelő szerv operatív beavatkozásait ahhoz, hogy jobban kihasználhassák innovációs lehetőségeiket. Szükség van továbbá határozott iparpolitikára és ezzel összehangolt innovációpolitikára*, amely a gazdaság- és iparirányítás szándékainak megfelelően segíti egyes gyártási ágak és vállalatok megújulását, nemzetközi versenyképességének fokozását, a gazdaságban kifejtett húzóhatásának kibontakozását vagy kiteljesítését.

A nemzetközi tapasztalatok alátámasztják ennek az igénynek a jogosságát ([6], [7], [8]).

★

Vizsgálódásaink eredményeinek közzétételétől azt reméljük, talán ösztönözni fogja a vezetőket és az innovációs folyamatokban részt vevőket — a felmért 14 vállalatnál szélesebb körben —, hogy *önvizsgálatot tartsanak*, és felmérjék, mennyire érvényesek mindezek saját vállalatuk esetében. Ha erre sor kerül, a kutatás talán már nemcsak szemléletet formál majd, hanem a vállalati magatartás megváltozását, új intézkedések megtételét, új folyamatok megindulását is kiváltja. Ez akkor is fontos, ha tudjuk, hogy a magatartás-változásokhoz, az új intézkedések és folyamatok létrejöttéhez sokszor kevés a szemléletformálás: ezt hatékonyabb ösztönzéssel, továbbá a beépített innovációs fékek és korlátok feloldásával a *gazdaságirányításnak* is elő kell mozdítania.

Hivatkozások

[1] *Freeman, C.:* The economics of industrial innovation. Nicholls, Manchester, 1974.
[2] *Hoványi Gábor:* Az innovációs folyamat szervezésének néhány új megoldása. Iparpolitikai Tájékoztató, 1983. január.
[3] *Mansfield, E.:* The economics of technical change. Norton, 1968.
[4] *Rothwell, R.—Zegveld, W.:* Industrial innovation and public policy. Preparing for the 1980s and 1990s. Frances Pinter, London, 1981.
[5] *Yannopoulos, G. N.:* Introductory statement. Meeting on innovation policies. European Association of National Productivity Centres, Athén, 1981.
[6] Innovation, economic change and technology policies. (Szerk.: Stroetmann, K. A.) Birkhauser Verlag, Basel—Stuttgart, 1977.
[7] Az innovációs folyamat szervezése és irányítása a tőkésvállalatoknál. Kézirat. Az Ipari Minisztérium Ipargazdasági Intézete, 1983.
[8] Innovation policy. Trends and perspectives. OECD, Párizs, 1982.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1073—1088. l.)

A gazdaságpolitika intézményesítése a Német Szövetségi Köztársaságban

Grossmann Ferenc

Tanulmányom célja annak a bemutatása és elemzése, hogy a Német Szövetségi Köztársaság erősen piacorientált gazdasági rendjében

— *hogyan formálódik a gazdaságpolitika*, milyen intézmények miként, milyen mechanizmusok segítségével vesznek részt a gazdaságpolitikai döntések kialakításában, hogyan transzformálódnak politikai döntéssé a gazdaságban megérlelődött társadalmi szükségletek; illetve

— a politikai intézményrendszer gazdaságra vonatkozó döntéseit *milyen intézmények és hogyan, milyen szervezeti-jogi formában közvetítik a gazdasági gyakorlatba.*

A gazdaságpolitikai döntések elemzésében nálunk a hangsúly — az első mozzanatot kicsit magától értetődőként kezelve — szokásosan a másodikra helyeződik. Pedig legalább ilyen lényeges az is, hogy miként, milyen érdekérvényesítő mechanizmusokban, kiknek a részvételével formálódik a gazdaságpolitika. Ezért a következőkben igyekszem részletesen — bár a számunkra kevésbé tanulságos elemeket kissé elnagyoltan — bemutatni, hogy egy bonyolult, pluralista érdekérvényesítő intézményi rendszerben *hogyan formálják a „politikai piac" erői, maguk a gazdasági folyamat résztvevői és érdekképviseleti szövetségeik a gazdaságpolitikát*, milyen szerep jut ebben a különféle nem állami intézményeknek, *milyen érdekütköztető mechanizmusok formálják a gazdaságpolitikára vonatkozó politikai akaratképződést.* Ennek a bemutatására a Német Szövetségi Köztársaság gyakorlata különösen alkalmasnak tűnik.

A következőkben mindenekelőtt a gazdaság és a politika közötti „átjárás", *a gazdasági és a politikai intézményrendszer közötti közvetítő mechanizmusok* bemutatására helyezem a hangsúlyt; arra, hogyan fonódik össze a két intézményrendszer egymást egyre inkább átjáró szimbiózisba.

Társadalmi-történeti háttér

A náci rendszer szörnyűségei miatt a nyugatnémet lakosságban nagyfokú bizalmatlanság alakult ki az állammal és mindenfajta állami-politikai intézménnyel szemben, ami hosszú ideig meghatározó jellemzője volt — és sok vonatkozásban maradt — az NSZK politikai életének.

Dr. Grossmann Ferenc kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. (A szerző az elmúlt másfél évtizednek a felét kitevő időt az NSZK-ban élt, az 1970-es évek elején két évet a nyugatnémet ipar központjában, a Ruhr-vidéken, Dortmundban vendégtanárként, az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején öt és fél évet az NSZK politikai döntési központjában, Bonnban, a magyar nagykövetség tanácsosaként. A téma kifejtésekor az ott szerzett tapasztalatokat igyekszik a mondanivalóba beépíteni.)

Az intézményekkel szembeni általános szkepszis és a politikai jelenségekkel, folyamatokkal szembeni passzív beállítottság messzemenő hatással volt az egész nyugatnémet társadalom és állam kezdeti fejlődésére, a gazdaság fejlesztésének filozófiájára, a gazdálkodás keretfeltételeinek alapvető konstrukciójára éppen úgy, mint a politikai intézményrendszer kialakulására és a keletkező társadalmi ellentmondások megoldásának miként jére, mechanizmusaira.

A Harmadik Birodalom állami gazdasági és politikai intézményrendszerének politikai és morális diszkreditálódása szükségszerűvé tette, hogy *a létrejövő új állam a tőkés újratermelésnek ettől lényegesen különböző keretfeltételeket, másként strukturált gazdasági és politikai intézményrendszert teremtsen.* Ennek a szükségletnek a kifejeződése lett a neoliberalizmus, a „szabad és szociális piacgazdaság" eszméjére épülő politikai és gazdasági rend, amely pluralista struktúrájával, a szociális partnerség jelszavával, a nemzeti egységet, a társadalmi konszenzust kereső ideológiai beállítottságával tág teret enged a különböző gazdasági és politikai érdekek artikulálásának és bizonyos fokú érvényesítésének is.

A második világháború után a fejlett tőkésországok közül — megrendült hatalmi helyzete miatt — talán az NSZK burzsoáziája volt leginkább kényszerítve arra, hogy a munkásosztállyal egyfajta *szociálpolitikai kompromisszumot* kössön, bizonyos fokig leszerelve ezzel a munkásosztály radikális változtatásokat követelő szárnyát, illetve csökkentve a befolyását. E kompromisszummal a reformista szociáldemokrata irányzatot kívánta megerősíteni, megteremtve ezzel annak feltételét, hogy *bekapcsolhassa az állami intézményrendszerbe.* (Amint ezt később az SPD godesbergi programja, majd kormányzási gyakorlata mutatta, ez az integrálás teljes sikerrel járt.)

Mindezek hatására az NSZK fejlődésének első szakaszában (gyakorlatilag a hatvanas évek közepéig) egy olyan gazdaságpolitikai koncepció érvényesült, amely

— egyfelől a piaci mechanizmusoknak tág teret engedve, *a közvetlen állami gazdasági beavatkozást viszonylag szűk térre korlátozta;*

— másfelől tág *teret engedett különféle érdekérvényesítő intézmények működésének,* a gazdasági hatalmi erőviszonyoknak a „politikai piacon" keresztül történő érvényesítésének.

Az állami gazdaságpolitika ebben az időszakban elsősorban a piaci versenyfeltételek kialakítására és azok tartós biztosítására irányult.

A hatvanas évek második felére a társadalom szerkezetében végbement változások és a nyugatnémet gazdaság első komoly válsága következtében alapvetően új helyzet alakult ki, ami *mélyreható változásokat idézett elő az állami beavatkozás mértékében és jellegében is.* A változások lényege a következőkben összegezhető:

1. A gazdaság egészének mozgását szabályozó állami beavatkozás elmélyül és általánossá válik, eszközrendszere kibővül, s teret nyer a keynesiánus gazdaságpolitika, azaz az összkeresletnek az állam általi szabályozása.

2. Az osztálykonfliktus tompítására és a különböző osztályok, rétegek konszenzuskészségének ösztönzésére felerősödik a szociális indítékú, a szociális egyenlőtlenségeket mérsékelni hivatott állami beavatkozás.

3. Nagyobb szerepet kap a gazdaság hosszú távú fejlődését elősegítő, az infrastruktúra, az oktatás és a tudományos kutatás fejlesztését célzó állami beavatkozás.

A hetvenes évek második felében kiszélesülő társadalmi-gazdasági válság, a növekedés tartós lelassulása, a strukturális problémák kiéleződése újabb korszakot nyit az NSZK gazdasági fejlődésében, és változásokat tesz szükségessé az állami gazdaságpolitikában is. Ezek tömören a következőképpen foglalhatók össze:

— A lassú növekedés, illetve stagnálás és a strukturális feladatok pénzügyi terheinek növekedése a költségvetési deficit ugrásszerű és egyre inkább elviselhetetlen növekedéséhez vezetett. Mindez válságba sodorta a költségvetésen keresztüli állami

keresletteremtésen alapuló gazdaságpolitikát, ami a keynesiánus típusú beavatkozás bizonyos fokú visszaszorulásához és monetarista ihletésű intézkedésekhez vezetett.

— Az állami beavatkozás a kormányzat gazdaságfilozófiájában visszaszorult, és ismét nagyobb teret kapott az erősebben a piaci mechanizmusra hagyatkozó neoliberális eszmerendszer.

— A különböző jellegű, egymásnak ellentmondó terápiát követelő problémák sokasodása és elmélyülése mindinkább lehetetlenné teszi egy hosszabb távra szóló egységes gazdaságpolitikai koncepció érvényesítését. *A gazdaságpolitikában megerősödik a válságelhárító esetlegesség.*

A nyugatnémet állam és társadalom sajátos belső és külső fejlődési feltételeinek és szükségleteinek megfelelően az állami intézményrendszer kiépülése során az egymást követő időszakokban más és más funkciójú intézménytípusok kerültek előtérbe. Az első szakaszban elsősorban a közigazgatási, majd a politikai-hatalmi intézmények kiépülése figyelhető meg; a hatvanas évek közepén a megváltozott gazdasági feltételek és az ebből fakadó új szükségletek hatására a hangsúly áttevődik a gazdaság működését befolyásoló és szabályozó állami intézményrendszer és mechanizmusok létrehozására és kiépülésére, majd a hatvanas évek végén — a politikai és szociális ellentétek éleződésével, a különböző osztályok és rétegek konszenzuskészségének a csökkenésével — a szociális, jóléti funkciójú állami intézményrendszer (iskolarendszer, egészségügy stb.) kiépítése kerül napirendre.

A hetvenes évek közepén kibontakozó széles körű gazdasági és társadalmi válság megakasztja az intézményrendszer szisztematikus, egy-egy területre összpontosító továbbfejlesztését: *az intézményrendszer egészének alapvető funkciójává a komplex válságmenedzselés válik*, következésképpen fejlesztése is ilyen indítékú és szempontú, ennek alávetett lesz minden területen. A gazdaságban ez súlyos ellentmondásokat szül, és sajátos kettősséget teremt az intézményrendszer fejlesztésében. *Egyfelől* a gazdasági bajok felszínre hozzák a nyugatnémet gazdaság felhalmozódott szerkezeti fogyatékosságait, amelyek meghaladása aktív struktúrapolitikát, intenzív, hosszú távon ható állami intézkedéseket tenne szükségessé. *Másfelől* a gazdaság mindennapi bajainak orvoslása, az egyensúlyteremtés és növekedés gondjai ugyancsak erőteljes és költséges állami beavatkozást kívánnak. Ily módon az állam a sokasodó és lehetőségeit egyre inkább meghaladó — egymásnak sokszor ellentmondó — feladatok között vergődve egyre inkább tűzoltó funkcióra kénytelen korlátozni tevékenységét: *konzekvens struktúra- vagy konjunktúrapolitika helyett eseti tünetkezelésre kényszerül mindkét területen.*

A „szociális piacgazdaság" mint gazdasági rend

A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági rendje a magántulajdonon alapuló piacgazdaság egy sajátos válfaja, amelyet tág, az igényekhez rugalmasan igazítható meghatározásban „Soziale Marktwirtschaft"-nak neveznek.

Vizsgáljuk meg, mik ennek a legfontosabb jellemzői! Mennyiben más ebben a gazdálkodási rendben az állam szerepe, mint a klasszikus piacgazdaságban? Milyen folyamatokra kíván hatni e rendszerben a gazdaságpolitika?

Noha a Német Szövetségi Köztársaság létrehozásakor a gazdasági rend megalkotóinak szeme előtt eszményként — mindenekelőtt a múlttal való radikális szakítás történelmi-társadalmi indítékából — egy ideálisan liberális gazdasági rend lebegett, az nyilvánvaló volt, hogy a 20. század közepén a fejlett Nyugat-Európában az állam funkcióját az „éjjeliőr-szerepre" korlátozó tiszta piacgazdaság megvalósítása irreális elképzelés. Ezért a szociális piacgazdaság megfogalmazásakor a ver-

senyre épülő piaci mechanizmus meghatározó szerepe mellett — ha óvatosan is, és igen lazán körvonalazva — hangsúlyozták az előzőeken túlmenő állami beavatkozás szükségességét. Müller-Armack, a Soziale Marktwirtschaft fogalmának megalkotója ezzel összefüggésben a következőképpen fogalmaz: „... a piacnak, az államnak és a társadalmi csoportoknak a hatókörét össze kell hangolni... A szociális piacgazdasági lényege abban áll, hogy a piaci szabadság elvét összekapcsolja a szociális kiegyenlítés elvével. ... Csak egy piacgazdasági rendszerben képesek a piaci helyzetük folytán nem kielégítően védett fogyasztók a gazdaságot saját szükségleteik szerint irányítani (lenken). ... Mai felfogásunk szerint az árak szabályozó szerepe a koordinációban és az egyensúlyteremtésben pótolhatatlan; az árak hangolják össze és teszik a gazdasági folyamatban hatóerővé az egyes fogyasztók egymástól igen eltérő elképzeléseit ... A piacgazdaságnak a fogyasztáshoz való alkalmazkodása, igazodása már önmagában is szociális teljesítmény. Hasonló módon a szociális javulás (Verbesserung) irányába hat a versenyrendszer által kikényszerített állandó termelékenységnövekedés. Ezek mellett a versenyrendszerben eleve benne rejlő szociális funkciók mellett a gazdaságpolitikának más lehetőségei is vannak arra, hogy a gazdasági rendet további szociális szempontból kiépítse".[1]

A szociális piacgazdaság eredeti modelljében az állami beavatkozásnak tehát viszonylag szűk és lényegében csak *szociális kiegyenlítő funkciót* szántak. A gyakorlati megvalósítás ezen persze eleve messze túlment, és erre a Soziale Marktwirtschaft igény szerint tágítható formulája tág lehetőségeket ad. (Jellemző, hogy a fogalmat a hatvanas és hetvenes évek kiszélesült és erőteljes állami beavatkozásai ellenére változatlanul használják az NSZK gazdasági rendjének minősítésére.)

Manapság még a Soziale Marktwirtschaft kifejezetten konzervatív értelmezői is hangsúlyozzák, hogy az államnak az említettek mellett még feltétlenül foglalkoznia kell:

— a gazdaság kiegyensúlyozott hosszú távú fejlődése, eredményessége és nemzetközi versenyképessége szempontjából alapvetően fontos *infrastruktúra* megteremtésével, korszerűsítésével, az oktatás és a tudományos kutatás fejlesztésével, valamint

— a természeti környezetet megóvó és regeneráló *környezetvédelemmel.*

A gazdaságpolitika elemei

A nyugatnémet gazdaságelmélet a gazdaságpolitika két alapvető összetevőjét különbözteti meg: a gazdaság működési rendjét meghatározó „*Ordnungspolitik*"-ot és a gazdasági folyamatok lefolyását befolyásoló „*Prozesspolitik*"-ot.

Az Ordnungspolitik azoknak az intézkedéseknek, tevékenységeknek az összessége, amelyek az adott gazdasági rend fennállását és fennmaradását biztosítják. A piacgazdasági rend alapvető, meghatározó eleme a *versenypolitika*, vagyis a verseny megvalósítását és fenntartását biztosító feltételek, intézkedések összessége, de részét képezi tágabb értelemben a *szociálpolitika*, ezen belül a jövedelem- és vagyonpolitika.

A Prozesspolitik azoknak az intézkedéseknek az összessége, amelyekkel az állam a gazdasági folyamatokat befolyásolja. Két átfogó eleme *a konjunktúra- és a struktúrapolitika.*

A gazdaságpolitika általános feladata, hogy a gazdasági folyamat résztvevőit úgy befolyásolja, hogy cselekvéseik a gazdaság és a társadalom egésze számára kedvezőek legyenek.

[1] Information zur politischen Bildung. Heft 173, Bonn, 1977. 2. l.

Az NSZK létrejötte után és fejlődésének első szakaszában messzemenően a piaci önszabályozásra építő gazdaságfilozófia érvényesült. Ennek megfelelően az állami gazdaságpolitika főleg a piaci versenymechanizmus keretfeltételeinek a megteremtésére és annak tartós fenntartására irányult. (Vagyis a gazdaságpolitikán belül az Ordnungspolitik, a gazdaság működési rendjét meghatározó elemek domináltak, melyek közül a versenypolitika játszotta a főszerepet.) Az állam feladata ezzel összefüggésben mindenekelőtt abban állt, hogy biztosítani kellett a piaci *versenyfunkciók* minél zavatalanabb érvényesülését, nevezetesen:

— a piaci teljesítmény szerinti jövedelemelosztást,

— a kínálatnak a kereslethez való folyamatos igazodását,

— a termelési tényezők leghatékonyabb allokációját,

— a termelésnek a külkereskedelmi értékesítési lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodását,

— a termékek és termelési folyamatok korszerűsítésében testet öltő technikai haladást.

Az ezt megvalósítani hivatott *versenypolitikának* két összetevője van:

— a piaci versenyt elősegítő, ösztönző politika, amelynek célja jól működő piaci struktúrák kifejlődésének az elősegítése,[2]

— a piaci versenyfeltételeket fenntartó politika, amely a versenykorlátozó piaci struktúrák (kartellek, piaci fúziók és egyéb versenykorlátozó megállapodások) létrejöttét hivatott megakadályozni.

Ezen túlmenően a gazdaságpolitika lényegében csak kiegyenlítő szociálpolitikai elemeket tartalmazott.

Az 1960-as évek közepétől, de még inkább az 1970-es évek második felétől előtérbe kerül a gazdaságpolitikában a gazdaság globális fejlődését befolyásoló *konjunktúra- és struktúrapolitika.*

Az állami beavatkozás sajátosságai

Az állami beavatkozás célja egyfelől a tőkeértékesülés kedvező feltételeinek, másfelől az alapvető társadalmi berendezkedés, a hatalmi struktúra fennmaradásának a biztosítása. Az állam magatartását, gazdaság- és szociálpolitikáját, annak intézmény- és eszközrendszerét, valamint mechanizmusait ez a kettős, egymással gyakran ütköző, konfliktusokat kiváltó célja alakítja ki, illetve indukálja.

A Német Szövetségi Köztársaságban az állami beavatkozás jellege, mechanizmusai, fő formái bizonyos fokig eltérnek a többi fejlett nyugat-európai tőkésországétól. A legfontosabb sajátosságok a következők:

— A gazdaságpolitikai célok érvényesítésében a gazdálkodás feltételrendszerét befolyásoló indirekt irányítás játssza a főszerepet.

— A beavatkozás eszközrendszerét illetően előtérben állnak a pénzügyi eszközök, míg a tulajdonos jogán, valamint a központi tervező hatóság révén történő irányítás háttérbe szorul.

— A szorosabb értelemben vett közvetlen gazdasági (vagyis a vállalkozást érintő) beavatkozás viszonylag szűkebb térre korlátozódik, ezzel szemben igen jelentős az áttételesen gazdaságpolitikai indítékú és a rendszer védelmét szolgáló szociális jellegű újraelosztást megvalósító beavatkozás.

Az NSZK-ban a neoliberalizmus piacgazdasági koncepcióján alapuló gazdálkodási rendre, különösen annak kezdeti expanziós fázisára az „öntözőkanna" elvén nyugvó, vagyis a magántőkés tevékenységet ösztönző, annak feltételeit javító

[2] Ezt az állam mindenekelőtt a piaci információk áramlásának gyorsításával és a gazdasági élet minden résztvevője számára hozzáférhetővé tételével igyekszik elősegíteni.

típusú gazdaságpolitika volt a jellemző. Következett ez egyebek között abból is, hogy más nyugat-európai országoktól eltérően az NSZK-ban nem került sor széles körű államosításokra, és *az állami tulajdon aránya viszonylag kicsi* maradt. Jelentős állami tulajdon és így közvetlenül érvényesíthető állami gazdaságpolitika csak az igen magas állandó tőkéjű, lassú tőkemegtérülésű ágazatokra, mindenekelőtt az infrastruktúrára jellemző. Ezeken a területeken számottevőek a *vegyes tulajdonú* vállalatok. Az állami gazdaságpolitikának fontos szerep jut a kutatás és fejlesztés irányításában, elsősorban a kutatásigényes ágazatokban, de itt sem annyira a direkt irányítás, mint inkább a magántőkés tevékenység támogatása a jellemző.

Kiemelkedően fontos szerepe van az államnak *a pénzügyi szféra* szabályozásában. A központi bankrendszer meghatározó hatásán túlmenően az állam bonyolítja a közjogi szektor pénz- és hitelügyleteinek is csaknem a felét.

Igen jelentős az NSZK-ban az állam költségvetésen keresztüli *újraelosztó* funkciója; a szövetségi, a tartományi és a kommunális költségvetések segítségével megvalósított újraelosztás, továbbá a félállami, állami ellenőrzésű pénzalapokon, például a társadalombiztosításon, munkanélküli-segélyezési alapon és egyéb munkavállalói pénzalapokon keresztül történő állami beavatkozás. A nemzeti jövedelemnek nagy és — az utóbbi időkig — egyre növekvő hányada összpontosul az állami költségvetésben.

Az állam mint közvetlen gazdasági szabályozó-tervező tényező nem jelentős, de a költségvetés nagy súlya, valamint a szigorú pénzügyi szabályozás miatt az állam indikatív módon hatásosan befolyásolja a magántőke tevékenységét.

A gazdaságpolitikát kialakító és megvalósító intézmények

Az NSZK alkotmánya szerint — és ezt tükrözi az elmúlt 35 év gyakorlata is — az állami gazdaságpolitika kialakításában és érvényesítésében elsődleges, kezdeményező szerepe *a szövetségi intézményeknek*, mindenekelőtt *a szövetségi kormánynak* és *a szövetségi parlamentnek* van, de abban sok *állami és nem állami intézmény is részt vesz*. Az NSZK föderalista struktúrája nagyfokú gazdasági önállóságot biztosít *a tartományoknak*, de *a városok* és *községek* (vagyis a kommunális szint) is komoly pénzügyi autonómiával rendelkezik: ott döntenek az állami költségvetés több mint ötven százalékának (ezen belül a konjunktúra befolyásolása szempontjából fontos állami beruházások több mint 85 százalékának) a felhasználásáról. A gazdaságpolitika érvényesülését érzékenyen befolyásoló sok fontos terület (például a lakás- és útépítés támogatása, üzemek, vállalatok alapításának ösztönzése, szociális funkciójú létesítmények megvalósítása) döntően a helyi és a tartományi hatóságok döntési jogkörébe tartozik. A szövetségi szintű hatóságok e téren jószerével csak a gazdasági és szociálpolitikai keretfeltételeket teremtik meg, a szabályokat rögzítik; maga a megvalósulás a tartományok és a helyi hatóságok feladata.

A gazdasági élet alakulását befolyásoló három állami költségvetési szint mellett a kormányzattól független *szövetségi bank* (Bundesbank) ugyancsak döntő szerepet játszik a gazdaságpolitika alakításában.

A gazdaságpolitika formálásában és megvalósításában fontos szerepet játszanak *különféle nem állami intézmények*, mindenekelőtt a gazdasági élet közvetlen résztvevőinek, a munkáltatóknak és a munkavállalóknak (szemérmes nyugatnémet megfogalmazással: a „szociális partnereknek") a szövetségei, érdekérvényesítő intézményei, amelyek tagjaik érdekeinek megfelelően egyrészt nyomást gyakorolnak a gazdaságpolitikát kialakító állami intézményekre, másrészt a bértarifa-tárgyalásokon elért eredményeikkel az általános költségszínvonalra és a fogyasztói összkeresletre gyakorolt hatáson keresztül befolyásolják a gazdaságpolitika megvalósítását. A jelentőségüket jól érzékelteti, hogy a bértarifa-tárgyalásokon hozott dön-

1. sz. ábra

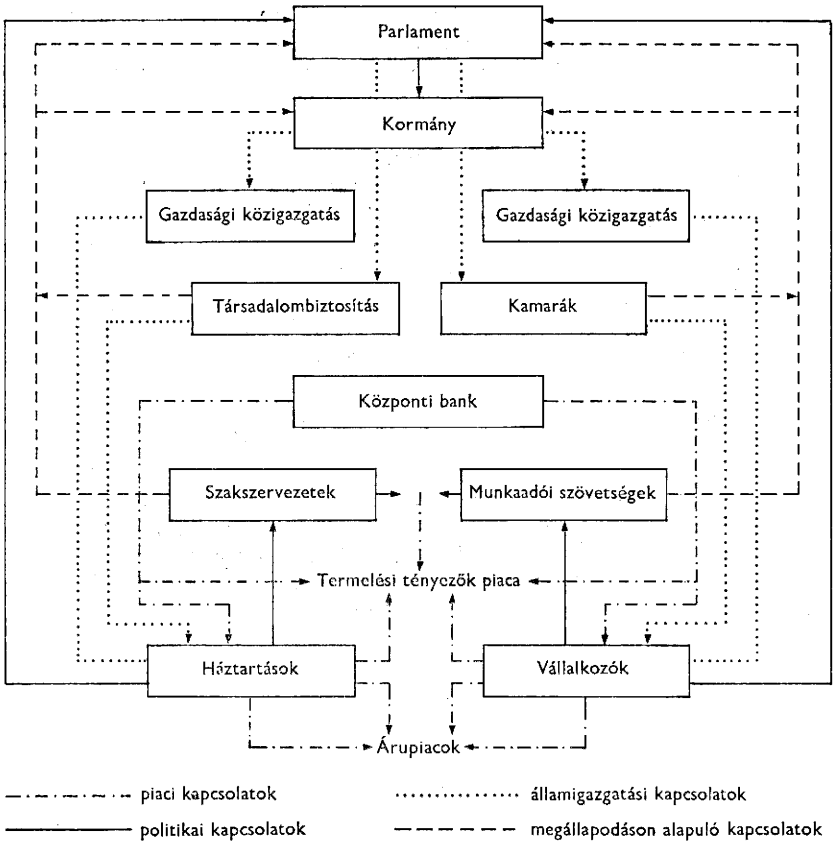

A társadalmi döntéshozatal sémája az NSZK-ban

tések a bruttó nemzeti terméknek több mint felét kitevő értéknagyságot érintenek, így 1—2 tizedszázalék is számottevően befolyásolja a gazdaságpolitikai célok megvalósítását.

A szövetségi állami intézmények

A gazdaságpolitika első számú meghatározói a szövetségi intézmények, ezen belül is elsősorban a *szövetségi kormány*. A gazdaságpolitika koncepcióját — a kancellár által meghatározott irányelvek keretei között — a szövetségi gazdasági miniszter alakítja ki, és ő a fő koordinátor is. Az állami költségvetés kialakítása — ugyancsak a kancellár megszabta irányelvek keretei között — a szövetségi pénzügyminiszter hatásköre.[3]

A gazdasági miniszter az adott évi gazdaságpolitikai keretcélokat, tervezett gazdaságpolitikai intézkedéseket az ún. *éves gazdasági jelentésben* (Jahreswirtschaftsbericht) összegezi minden év januárjában. Az éves gazdasági jelentés számszerűen rögzíti a gazdasági tevékenység elérhetőnek és kívánatosnak ítélt mutatóit, amelyek az adott évben várható gazdaságpolitikai döntések alapját képezik. Ezzel a kormány jelezni kívánja a gazdaság (mindenekelőtt a bértarifa-tárgyalások) szereplőinek a gazdaság alakulásával kapcsolatos elvárásait, hogy ezáltal valamelyest összehangolódjon a gazdaság mozgását alakító valamennyi résztvevő tevékenysége.

[3] Egyesek véleménye szerint a gazdaságpolitika következetes érvényesülése szempontjából kívánatos volna, hogy a gazdasági miniszter kezében nagyobb hatáskör összpontosuljon.

E hatás nem lebecsülendő, ugyanis a gazdaság autonóm szereplőinek is érdeke, hogy cselekvéseiket összehangolják a tervezett állami magatartással, hiszen egyfelől a szövetségi, a tartományi és a kommunális költségvetési kiadások révén maga az állam a legjelentősebb keresletteremtő; másfelől az állam a tervezett gazdaságpolitikai intézkedésekkel a magántőkés tevékenység feltételeit is számottevően befolyásolja.

A szövetségi, a tartományi és a kommunális gazdaságpolitika összhangját erre a célra létrehozott intézmények: a *Konjunktúratanács* (Konjunkturrat) és a *Pénzügyi Tervező Tanács* (Finanzplanungsrat) biztosítják. Ezek ülésein részt vesznek az állami költségvetési szervek és a Bundesbank képviselői is. E két tanács tevékenysége iránymutatásul szolgál a gazdaság autonóm szereplőinek; döntéseikhez általában megfelelően igazodnak.

A Konjunktúratanács és a Pénzügyi Tervező Tanács gazdaságirányító tevékenysége hasznosnak minősíthető. Viszont a magával az éves gazdasági jelentéssel kapcsolatos tapasztalatok (elsősorban a jelentés készítésének kedvezőtlen időpontja miatt) kevésbé kedvezőek: januárban általában még csak igen pontatlanul lehet felmérni a várható konjunktúrát, ezért az ott előrejelzett számok igen gyakran nem igazolódnak, ami a tervezett gazdaságpolitikai intézkedések megváltoztatását is szükségessé teszi. Ennek az a következménye, hogy a gazdasági élet szereplői nem veszik olyan komolyan a jelentést, mint ahogy az az állami gazdaságpolitika szempontjából kívánatos lenne; az előrejelzés és ennek nyomán a várható gazdaságpolitikai intézkedések bizonytalansága miatt csak kevéssé igazítják magatartásukat a jelentésben foglalt prognózishoz, holott az egésznek ez az alapvető célja.

A Szövetségi Bank

A Szövetségi Bank gazdaságpolitikai funkciója nagymértékben annak függvénye, hogy milyen szerepet szán a gazdaságpolitikai koncepció a gazdaság szabályozásában a pénz- és hitelpolitikának. A hatvanas évek második és a hetvenes évek első felének keynesiánus ihletésű, keresletszabályozásra épülő, az anticiklikus költségvetési politikának prioritást adó nyugatnémet gazdaságpolitika viszonylag kevesebb teret engedett a gazdasági folyamatok szabályozásában a pénz- és hitelpolitikának. A hetvenes évek második felében azonban a monetarista jellegű gazdaságpolitika az NSZK-ban is mindinkább teret nyert: a pénz- és hitelmennyiséggel történő gazdasági szabályozás szerepe megnőtt, és igen eredményes volt. A stabilizáló jellegű intézkedések közül a Bundesbank pénz- és hitelmennyiséget szabályozó restrikciós lépései voltak a leghatásosabbak.

A Bundesbank jelentőségét nagymértékben növeli az a körülmény, hogy — a legtöbb országgal ellentétben — az NSZK központi bankja *független a kormányzattól, az nem utasíthatja.* Az 1956-ban elfogadott banktörvény értelmében a Bundesbank a márka értékállandóságának az őre; ez az alapvető feladata, s a kormány gazdaságpolitikáját mindenkor csak ennek alárendelten támogatja. A pénz stabilitásának az őre ugyanis nem kötelezhető arra, hogy a pénz értékállandóságát alásó pénz- és hitelpolitikát folytasson. Ebből adódóan előfordulhat, hogy a Bundesbank a kormány gazdaságélénkítő intézkedéseit — a márka vásárlóerejét szem előtt tartva — restrikciós pénzpolitikai intézkedésekkel ellentételezi.

Pénz- és hitelpolitikai döntéseivel a Bundesbank nemcsak közvetlenül a pénz- és hitelpiacot szabályozza, de a gazdasági helyzetről kialakított magatartásában tükröződő véleményével alakítja a gazdasági folyamat résztvevőinek cselekvéseit is.

A Bundesbank nemzetközi szerepe is jelentős; kamatpolitikája hatással van a nemzetközi pénz- és tőkemozgásokra. Természetesen a nemzetközi pénz- és de-

vizapiaci folyamatok is hatnak a Bundesbankra, és rajta keresztül az NSZK belső gazdaságpolitikájára is.

A „szociális partnerek"

A tőkések és a munkások érdekképviseleti szövetségeinek egy évre szóló bérmegállapodásai alapvetően befolyásolják az egész gazdasági élet alakulását, ezen keresztül az állami gazdaságpolitika érvényesülését. Ha megállapodásaik tükrözik a kormányzat bérek alakulására vonatkozó elképzeléseit, elősegítik a gazdaságpolitika megvalósulását, míg a túlzott béremelések veszélyeztethetik a stabilitást, recessziót és munkanélküliséget okozva.

Minden konjunkturális helyzetben létezik egy olyan bérszint, amely mellett a munkanélküliség aránya és az infláció üteme a lehető legalacsonyabb. A kormány egyik alapvető gazdaság- és társadalompolitikai célja, hogy a bértarifa-tárgyalásokon — amelyekre nincs közvetlen befolyása, mivel ott autonóm felek alkudoznak — ennek az „ideális" szintnek megfelelő béremelésben állapodjanak meg. Ennek elősegítésére hozták létre az 1966/67-es válság nyomán a *Konzertierte Aktion*-t. (Lásd a 2. sz. ábrát.) Ennek keretében a kormányzat képviselője (általában a szö-

2. sz. ábra

A bértarifa-tárgyalások résztvevői (a „szociális" partnerek)

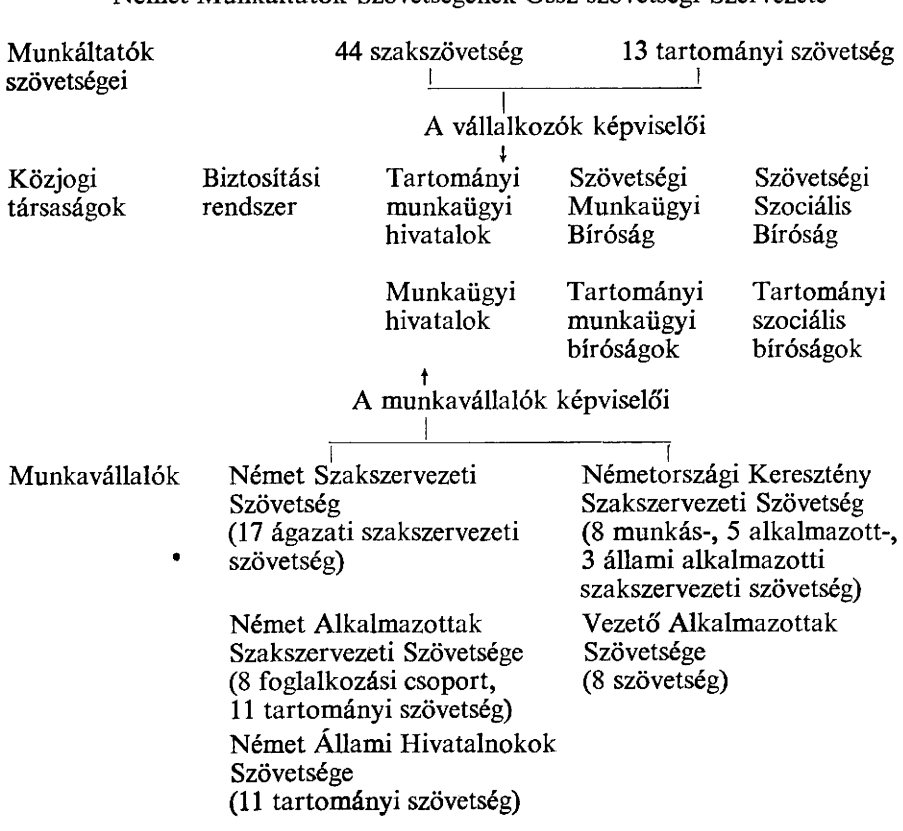

vetségi gazdasági miniszter) a Bundesbank képviselőjének támogatásával a bértarifa-tárgyalások főszereplőit: a munkáltatók, illetve a szakszervezeti szövetség elnökét igyekszik megnyerni annak, hogy a bértarifa-tárgyalásokon a kormányzat által javasolt bérszinten állapodjanak meg.

Annak ellenére, hogy a fenti törekvés a kör négyszögesítésének tűnik, bizonyos eredményeket a Konzertierte Aktion — főleg a kezdeti években — el tudott érni. A tévesnek bizonyult állami prognózisok és a tárgyalópartnerek taktikázása miatt azonban a Konzertierte Aktion jelentősége fokozatosan csökkent, és e maga nemében páratlan, az „osztálybékét" megtestesítő intézmény a hetvenes években fokozatosan elhalt.

Az érdekképviseletek helye a gazdaság intézményrendszerében

Az állami gazdaságpolitikának mindenekelőtt a formálásában (abban, hogy a gazdaság feladatai és gondjai közül az állam mit vállal fel, mit és hogyan tesz gazdaságpolitikai céljává), de a megvalósításában is kiemelkedően fontos szerepet játszanak a gazdasági élet résztvevőinek, a tőkéseknek és a munkásoknak különböző szempontok szerint szerveződő érdekképviseleti intézményei.

A heterogén érdekeket a politikában szabadon versenyeztető mechanizmus az érdekképviseleti intézmények tarka, fontosságban és funkcióban igen eltérő sokaságát termelte ki. Ennek a bonyolult, pluralista érdekérvényesítő intézményi rendszernek az az elsődleges politikai funkciója, hogy segítsen az államnak a társadalmilag lényeges érdekeket és a belőlük fakadó célokat kiszűrni. Emellett a legkülönbözőbb érdekeknek mozgásteret engedő flexibilis politikai intézményi rendszer — az „oszd meg és uralkodj" elve alapján — a felszínen különböző részérdekeik alapján széttagolja (sőt esetleg szembeállítja egymással) az osztályhelyzetük alapján, alapvető érdekeik szerint összetartozókat.

A Német Szövetségi Köztársaságban a gazdasági érdekképviseleti szervezeteket az ezzel foglalkozó szakirodalomban igen sokféleképpen: például szervezeti formák, tevékenységi célok, tevékenységi szférák szerint csoportosítják. Ezek a felosztások reális és lényeges érdekcsoportokat különböztetnek meg, de a felosztás struktúrájával és az egyes csoportok elnevezésével kitérnek az osztályszempontú érdektagolás elől.

A gazdasági életben elfoglalt helyük és szerepük, valamint a tulajdonhoz való alapvető viszony szempontjából az érdekképviseleti intézmények két nagy csoportját a tőkések és a munkások, illetve — az NSZK-ban használatos terminológia szerint — a munkáltatók és a munkavállalók érdekképviseleti intézményei alkotják. Az előzőekbe tartoznak az igen eltérő módon strukturált *vállalkozói* szövetségek, a másodikba a különböző *szakszervezeti* szövetségek.

Hivatalos nyugatnémet adatok szerint a Német Szövetségi Köztársaságban mintegy négy-ötezer érdekérvényesítő szervezet működik. Ezek nagyobb hányada kifejezetten gazdasági célú, de az általános politikai érdekérvényesítő szervezetek többségének is — az általános politikai célok részeként — egyik fontos feladata a gazdasági érdekérvényesítés.

A különböző *munkáltatói-vállalkozói* érdekszövetségek szövetségi szintű csúcsszervekbe tömörülnek. Ezek közül a három legfontosabb: a Német Munkáltatók Szövetségének Össz-szövetségi Egyesülése (Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände), a Német Gyáriparosok Össz-szövetségi Szervezete (Bundesverband der Deutschen Industrie) és a Német Ipar- és Kereskedelmi Kamarák Szövetsége (Deutscher Industrie und Handelstag).

Ezek az érdekszövetségek — erejük megtöbbszörözése céljából — gyakran közösen lépnek fel; bizonyos munkamegosztás is van közöttük:

— a BDA általános szociálpolitikai kérdésekben,
— a BDI az ipart érintő szűkebben vett gazdaságpolitikai kérdésekben törekszik a tőkés érdekek érvényesítésére, míg
— a DIHT hagyományos kamarai funkciókat ellátó csúcsszerv.

Az említetteken kívül számtalan további tőkés érdekképviseleti szövetség működik, amelyek ugyancsak országos csúcsszervekbe tömörülnek.

A nyugatnémet *munkavállalók* legfontosabb általános érdekvédelmi szerve a szakszervezet: az NSZK munkavállalóinak mintegy 45 százaléka tömörül szakszervezetbe. A munkavállalók szövetségi szintű csúcsszerve a Német Szakszervezetek Szövetsége (Deutscher Gewekschaftsbund), amely 17 ágazati szakszervezetet tömörít magában, több mint hét és fél milliós tagsággal. A DGB mellett további három szakszervezeti csúcsszerv működik, mintegy 1,2 millió taggal, nevezetesen: a Német Alkalmazottak Szakszervezete (Deutsche Angestelltengewerkschaft), a Német (állami) Hivatalnokok Szövetsége (Deutscher Beamtenbund) és a Németországi Keresztény Szakszervezeti Szövetség (Christlicher Gewerkschaftsbund).

Az érdekképviseleti szövetségek gazdaságpolitikai szerepe

A gazdaságpolitika kialakításában és megvalósításában a Német Szövetségi Köztársaságban *kulcsszerepet játszanak a különböző gazdasági indítékú és célzatú vállalkozói érdekszövetségek, érdekegyesülések.* Létük és szerepük nemcsak gazdaságilag nagy jelentőségű, hanem az ország politikai rendje és az ezt alátámasztani hivatott ideológia szempontjából is, mivel egyfelől legitimálják a társadalom fennálló osztályszerkezetét, másfelől bonyolult hálózatukkal egyúttal el is kendőzik a lényegi, a tulajdonviszonyok által meghatározott osztálytagozódást, és ezzel elősegítik a fennálló rend széles körű, társadalmi méretű elfogadását.

Az NSZK-ban a különböző érdekegyesületeket, érdekszövetségeket (köztük mindenekelőtt a gazdasági célúakat) széles körben egy demokratikus-pluralista, valamennyi lényeges társadalmi érdek megnyilvánulását és érvényesülését biztosító társadalom politikai-gazdasági alapintézményeinek tekintik, melyek a társadalmi szerkezet lényeges kötőelemei. Funkciójuk, hogy *összegyűjtsék, homogenizálják az elszigetelt egyének érdekeit, és közvetítsék őket a közérdeket képviselni és érvényesíteni hivatott állami intézményekhez.*

Az érdekszövetségek és érdekegyesülések széles hálózatának kiépülése és működése fontos szerepet játszott és játszik ma is a nyugatnémet társadalom nemzetipolitikai (ön-)tudatának kialakításában, illetve fejlődésében. A második világháború befejezése után, de különösen 1949, a Német Szövetségi Köztársaság létrejötte óta a különféle érdekszövetségek, érdekegyesülések fejlesztése, ezek állami ösztönzése nemcsak a neoliberális eszmék gyakorlati megvalósítását célzó szociális piacgazdaság gazdasági racionalizmusából táplálkozott, hanem legalább ilyen erősen egy *politikai szükségletből* is. A hitleri érától való elhatárolódás igénye, sőt — a megszálló szövetségesek erőteljes nyomása miatt egyenesen — kényszere igen széles társadalmi bázist alkotott ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom monolit, túlcentralizált társadalom- és gazdaságirányító intézményeitől gyökeresen különböző intézménytípusokat építsenek ki és fejlesszenek.

A gazdasági szükségleten túlmenően tehát *politikai igény is hatott az egyén és az állam közötti érdekközvetítő intézmények kiépítésére és fejlesztésére.* Annak ellenére, hogy a 19. századi, sok kis politikai egységre széttagolt Németországban a gazdasági érdekszövetségeknek bizonyos hagyományai voltak, az állam szerepével összefüggő német gondolkodásmód, a porosz felsőbbségi állameszmény — az angolszász tradíciókkal ellentétben — a múltban kevés mozgásteret engedett érdekérvényesítő intézmények működésének. A második világháború után a Weimari

Köztársaság kudarcának tapasztalatai, de még inkább a túlközpontosított, totalitárius hitleri uralom végzetes következményei ráirányították a figyelmet az érdekközvetítő intézményekre. A háborút követően megerősödött az a felfogás, hogy a bonyolult tevékenységmegosztással széttagolt modern ipari társadalomban igen lényegessé válik *az atomizált érdekek csoportba rendezése*, a különböző állami intézmények által kielégítően érzékelhető *tömörítése, formákba szervezése, szervezetekbe történő intézményesítése.* Ez a felismerés és az ezt tükröző magatartás szorosan összefügg az állam társadalmi-gazdasági szerepének megváltozásával,[4] az állami beavatkozás fokozódásával és intézményesülésével. A társadalmi-gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás ugyanis csak akkor lehet hatékony, ha az állam jól mérte fel a különböző érdekérvényesítő csoportok erejét, törekvéseik irányát, intenzitását, és ezeket messzemenően figyelembe véve hozza meg saját döntéseit. Ezért *az állami gazdaságpolitika is csak akkor lehet eredményes, ha nem szakad el a gazdasági élet résztvevőinek tényleges érdekeitől*, ha figyelembe veszi őket, és rájuk épít a gazdaságpolitikai célok és törekvések kitűzésében és megvalósításában. Ily módon a gazdasági érdekszervezetek az érdekek gyűjtőlencsei és közvetítői; *magatartásuk, érdekkonfliktusaik alapvető információ az állam számára a gazdaságpolitikával szembeni igényekről és az állami intézkedések megvalósításának társadalmi feltételrendszeréről.*

Igen gyakran a különböző érdekszövetségek (elsősorban a munkáltatók nagyhatalmú országos csúcsszervei, de nemritkán a munkavállalói érdekképviseletek, a különböző szakszervezeti szövetségek is) a kezdeményezői a gazdaság egészének fejlődését befolyásoló olyan javaslatoknak, amelyek végül kormányzati gazdaságpolitikai elhatározásokban, intézkedésekben öltenek testet.

Az NSZK erősen pluralista érdekstruktúrájú társadalmában az érdekszövetségek a legfontosabb résztvevői és mozgatóerői annak *a véleményformáló folyamatnak*, amelyben a különböző érdekek *politikailag megméretnek és szelektálódnak.* Az érdekképviseleti szervezetek szerepe ezzel kapcsolatban az érdekek hatásos artikulációja: az, hogy az adott csoportérdeket a *köz számára* elfogadhatóvá tegyék, azokat kellő befolyású, közakaratot képviselő intézmények a programjukba felvegyék, és küzdjenek érvényesülésükért.

Az érdekszövetségek ezenkívül fontos *érdekközvetítő kommunikációs csatornák*, amelyek rétegkövetéseket közvetítenek, továbbítanak a társadalmi szintű döntéseket hozó politikai intézményrendszerbe. E szerepkörükben az érdekszövetségek befolyást gyakorolnak az adott érdeket érintő kérdésekben döntéseket hozó állami intézményekre, hivatalos személyekre. (A különböző gazdaságpolitikai döntéseknél a különböző érdekképviseleti intézményeknek, azok szakembereinek komoly befolyása van a döntéshozatalra, mivel adott kérdésekben igen jól — magukénál a döntéshozóknál általában sokkal jobban — tájékozottak, így a tények és összefüggések érdekeiknek megfelelő tálalásával megfelelően orientálják a döntést hozó hivatalos személyeket.)

Az ilyenfajta érdekérvényesítést, befolyásolást sem a nyugatnémet törvények, sem a közvélemény nem tartja elítélendőnek. Kedvező feltételeket teremt az ilyenfajta befolyásoláshoz az a körülmény, hogy a gazdaságpolitikát kialakító különféle szövetségi állami intézmények a gazdasági érdekképviseletek legjobb szakembereit *szaktanácsadóként* és *informátorként* széles körben bevonják a döntések előkészítésébe. Az elvárt információk részben éppen az adott döntéssel összefüggő érdekviszonyokra vonatkoznak, mivel az állam, illetve annak intézménye igyekszik elkerülni, hogy egy állami döntés alapvetően sértse egy jelentős gazdasági erejű szervezet érdekeit. (Ezeknek a szervezeteknek ugyanis törvények adta lehetőségük van

[4] Ernst Forsthoff kifejezésével: „vom Ordnungsgaranten zum Leistungsträger" (a rend biztosítójából teljesítményhordozóvá való átalakulás).

3. sz. ábra

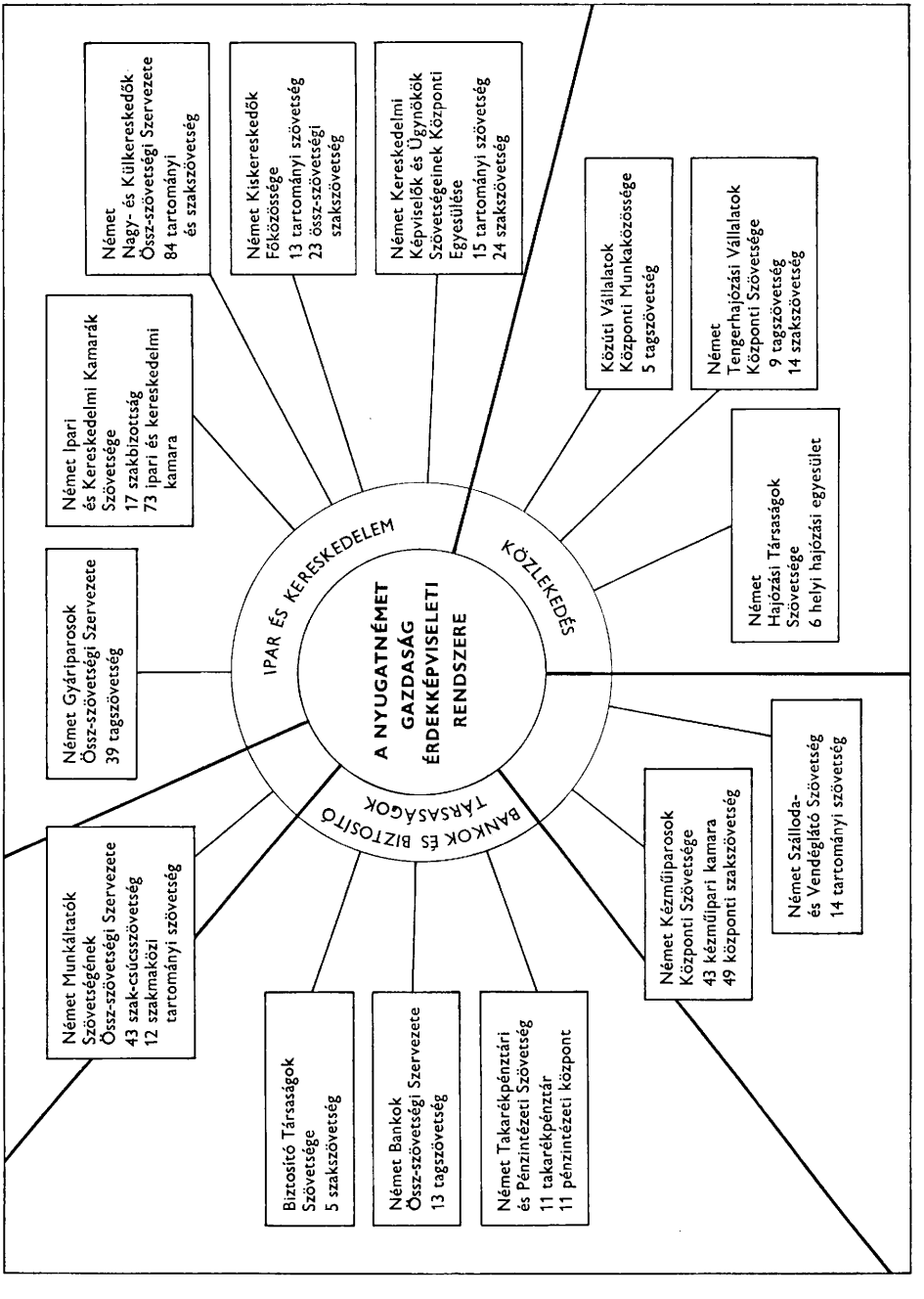

A nyugatnémet gazdaság érdekképviseleti szervezete

arra, hogy szembeszegüljenek a döntéssel, sőt az adott állami intézményt esetleg döntésének revideálására vagy visszavonására kényszeríthetik.)

Az érdekszövetségek funkciója az is, hogy megkönnyítsék a politikai döntéshozatalt azáltal, hogy különböző érdekeket — adott érdekcsoporton belül vagy különböző érdekcsoportok között — egymással ütköztetve vagy *semlegesítsenek*, vagy *felerősítsenek*, hogy érzékelhetővé tegyék, mely érdekek relevánsak társadalmilag. Ezen intézmények érdekképviseleti magatartása kifelé valójában nem más, mint az adott intézményben egymással versengő érdekek konfliktusából született szintézis tükröztetése.

Minél tágabb érdekeket képes átfogni és szintetizálni egy-egy érdekképviseleti intézmény, magatartása annál inkább tükrözi a politikai szempontból mértékadó tényleges érdekhelyzetet, az egymást keresztező érdekek meghatározó erővonalait, illetve azok eredőjét.[5] Következésképpen a gazdasági érdekképviseleti csúcsszövetségek véleményét a gazdaságpolitikai döntéshozatalban célszerű messzemenően figyelembe venni (és a nyugatnémet gyakorlatban ez így is történik).

Az érdekképviseleti intézményeknek nemcsak az a funkciójuk, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozókat tájékoztassák tagjaik szándékáról, az általuk képviseltek érdekeiről, hanem az is, hogy a gazdasági élet általuk képviselt szereplőivel ismertessék a gazdaságpolitikai szándékokat, valamint a gazdaság más résztvevőinek érdekeit és szándékait.

Ezen túlmenően (üzemgazdasági, adójogi, kereskedelempolitikai stb. kérdésekben) tanácsadással is segítik képviseltjeiket, sőt szakemberképzéssel, illetve továbbképzéssel is foglalkoznak. Mivel az NSZK érdekképviseleti intézményeinek többsége jól felkészült és felszerelt információs és egyéb szolgáltató hálózattal rendelkezik, a tagjaik általában szívesen veszik igénybe ezeket a szolgáltatásokat.

Összegezve megállapítható, hogy a gazdasági érdekképviseleti intézmények *a gazdasági rend fontos idegducai*, és a gazdaságpolitika formálásának s megvalósításának lényeges tényezői.

Az érdekszövetségek jogi státusa az NSZK intézményrendszerében

Jogi státusuk szerint az érdekszövetségek szabad elhatározáson alapuló társadalmi képződmények, amelyek a magánjogi egyesülések legkülönbözőbb formái szerint szerveződnek. Az NSZK alkotmánya az egyesületeknek és egyesüléseknek kettős: tevékenységükhöz funkcionális, létükhöz pedig intézményes garanciákat biztosít. A gazdaságban működő szövetségeket ezen túlmenően jogvédelmi hatáskörökkel is felruházza. Az alaptörvény értelmében a szövetségek (köztük a különféle érdekképviseleti szövetségek) *nem vonhatók állami felügyelet alá.*

A gazdasági érdekképviseleti szövetségek gazdaságpolitikai szerepe és hatóereje szempontjából alapvető fontosságú, hogy a szövetségi, a tartományi, valamint a kommunális intézményrendszerben és annak döntésjogi gyakorlatában az érdekképviseleti intézményeket tág lehetőségeket biztosító jogok illetik meg. Ezek elsősorban a következő területeken igen jelentősek: a munkáltatók és a munkavállalók érdekképviseleti intézményei

— különleges státust élveznek a bértarifa-, az üzemi alkotmány-, a képviseleti és munkaügyi jog, valamint a társadalombiztosítási és az adójog érvényességi területén,

— rendszeresen részt vehetnek a törvény-előkészítés és a törvényhozás folyamatában,

[5] Ez persze csak akkor igaz, *ha a képviseleti hierarchia alulról építkezik*, vagyis minden képviseleti szint az alkotóelemeinek strukturált egésze.

— a szakbizottságok — különböző tanácsadó szervek formájában — bevonhatók az állami gazdaságirányító tevékenységbe,

— bevonhatók a döntés-előkészítő és döntéshozó gazdasági hatóságok munkájába,

— megbízhatók állami gazdasági intézkedések előkészítésével és esetenként azok lebonyolításával, végrehajtásával,

— felhatalmazhatók állami felségjogok gyakorlására,

— különleges helyzetet élveznek a jog- és adótanácsadás, valamint a jogsegélyszolgálat területén.

A jogrend nemcsak megengedi, hanem *törvényekkel szentesíti az állami intézmények és a különféle érdekképviseleti csúcsszervek közötti igen szoros kapcsolatot.* Különösen erős az érdekképviseleti szövetségek befolyása a gazdaságpolitikai döntésekben kulcsszerepet betöltő szövetségi gazdasági minisztériumban és a tartományi gazdasági minisztériumokban.

Az NSZK ily módon *„politizált gazdaságában" a gazdasági hatalom egyre inkább egybeolvad az állami intézményrendszerben megtestesülő politikai hatalommal.* E szimbiózisban a mindkettőt átjáró kötőelem-funkciót az érdekszövetségek töltik be, amelyek csúcsszervei egyre inkább félállami intézményekké válnak, és tovább erősítik a magántőke és az állami intézményrendszer, a gazdaság és a politika koncentrált hatalmi egységét.[6] *Az intézmények összefonódása egyre inkább az összefonódás intézményesüléséhez vezet, ahol mind nehezebbé válik az intézménytípusok közötti választóvonalak meghúzása.*[7]

Az érdekszövetségi befolyásolás eszközei és címzettjei

Az érdekképviseleti-érdekérvényesítő intézmények befolyása a nyílt, törvény biztosította és az informális kapcsolatrendszeren keresztüli féllegális és illegális befolyásolás számtalan formájában ölt testet. A befolyásolás a különféle gazdasági intézkedések, törvények formálódásának minden fázisában érvényesül. A tapasztalatok szerint a leglényegesebb és leghatásosabb ezek közül a törvények és intézkedések *előkészítési fázisában, a megfogamzás folyamatában a parlamenti bizottságokon és a minisztériumi szakbürokrácián keresztül történő befolyásolás.* A gazdaságpolitikai jellegű törvényeket, intézkedéseket érdemben az illetékes parlamenti szakbizottságok és a gazdasági minisztérium szakreferensei készítik elő; a parlamenti plénum és a minisztérium vezetése inkább csak jóváhagy és szentesít. Így a befolyásolás lehetősége elsősorban az alsóbb szinteken számottevő. A szakmai előkészítés még a közvélemény teljes kizárásával folyik, azaz az államot képviselő szakreferensek, minisztériumi hivatalnokok álláspontja a mindennapi munkában gyakorlatilag szétválaszthatatlanul összefonódik az érdekképviseleti szövetségek szakértőinek véleményével és álláspontjával. Ez az összefonódás azután tág teret ad arra, hogy informális befolyásolás révén féllegális és illegális előnyöket érjenek el, adókedvezményeket járjanak ki, szubvenciókat szerezzenek meg.

A különböző érdekszövetségek érdekeik érvényesítésére sajátos szövetségi ideológiát alakítanak ki, amelynek kettős célja van:

[6] Az összefonódás személyi vetületét, a gazdasági és a politikai intézményrendszer közötti egyre problémamentesebb „átjárást" jól jelzik az olyan esetek, mint a H. Friederichsé, aki a szövetségi gazdasági miniszter bársonyszékéből közvetlenül a Dresdner Bank elnökének nem kevésbé bársonyos székébe ült át.

[7] A határvonalak összemosódásának és az összemosódás intézményesülésének a legalitás határain messze túlmenő, de alighanem igen jellemző esete az NSZK gazdasági és politikai hatalmi hierarchiájának mindkét csúcsát érintő botrány, a pártadományokért — adómentesség csereüzlet politika és gazdaság között.

— egyrészt a szövetségbe tömörült tagok integrálása, annak elérése, hogy azok mind teljesebb mértékben azonosítsák magukat a szövetség (lobby) céljaival, törekvéseivel,

— másrészt a szövetség által képviselt csoportérdeknek a közvéleménnyel közérdekként való elfogadtatása. Ez mindenekelőtt akkor érhető el, ha sikerül a szövetség ideológiáját *ráhangolni a társadalomban uralkodó általános értékrendre.* A hatásos közvélemény-formálás és a hatásos érvelés ezért az érdekképviseleti tevékenység egyik alapvető eleme. Ha például a tőkés vállalkozók érdekképviselete meg tudja győzni a közvéleményt arról, hogy a magasabb profitráta alapvetően közérdek, mivel elengedhetetlen feltétele a beruházások növelésének, amitől viszont a foglalkoztatási színvonal emelése, a munkanélküliség csökkentése várható, úgy jó esélye van arra, hogy a közvélemény (és ennek nyomán a politikai döntéshozók is) az adott csoportérdeket közérdekként kezelik.

Mindez kiemeli annak fontosságát, hogy a csoportérdekeket a köz érdekeiként kell tudni „eladni". A politikai piac egyik legfontosabb áruféleségét ezért az érdekek képezik, kelendőségük elősegítésére, ázsiójuk feltornázására az eladók (az érdekérvényesítő intézmények) az értelmi és érzelmi meggyőzés minden célravezető módját, a politológia és szociológia egész ismerettárát, a lélektan és reklám minden hatásos eszközét felhasználják. Mindez pedig pénzt, sok pénzt igényel. Ezért nyilvánvaló, hogy az érdekérvényesítő intézmények befolyása döntően *pénzügyi lehetőségeitől függ.* Ez az a pont — és ebből a lényeges következmények hosszú sora vezethető le —, ahol alapvető különbség van a tőkések és a munkások érdekképviseleti intézményei között. Mert hiába sokszorosa a Német Szakszervezeti Szövetség taglétszáma bármelyik tőkés vállalkozói szövetségnek, a rendelkezésre álló eszközöknek a pénzügyi feltételek alapvető különbségeiből adódó eltérései valójában igen eltérő lehetőségeket biztosítanak a kétféle szövetségnek az érdekeik érvényesítésére.

Az eddigiekben többnyire csak a közvetlen döntés-előkészítő és döntéshozó állami intézmények befolyásolásával foglalkoztunk, a tágan vett politikai véleményformálásban és akaratképzésben részt vevő intézménytípusok köre azonban ennél nyilvánvalóan szélesebb. Az előzőeken túlmenően ide tartoznak a szó szoros értelmében véve közvélemény-formáló intézmények és maguk a politikai pártok is. Mindezeket figyelembe véve az NSZK gyakorlatában a politikai véleményformálás és akaratképzés folyamatában az alábbi intézménytípusok különböztethetők meg:

— közvélemény-formáló, elsősorban tömegkommunikációs intézmények,

— politikai pártok,

— szövetségi és tartományi parlamentek,

— szövetségi és tartományi minisztériumok, valamint a kommunális irányítás.

Az állami gazdasági döntéshozatalban, annak előkészítésében játszott szerepük miatt ezek azok az intézmények, amelyekre a különböző érdekszövetségek befolyást kívánnak gyakorolni. A befolyásolás — a módszereket, a formákat, de a közvetlen célokat illetően is — intézménytípusonként eltér egymástól.

Az érdekérvényesítő intézmények befolyása egyfelől lehetővé teszi, hogy az érdekek kellőképpen artikulálódjanak, és a gazdaságpolitikai döntésekben érvényesüljenek. Másfelől viszont lehetőséget ad a manipulációra és arra is, hogy más fontos érdekek indokolatlanul háttérbe kerüljenek, és kiszoruljanak a politikai döntési folyamatokból. A legnagyobb gazdasági érdekérvényesítő intézmények összefonódása az állami politikai intézményrendszer meghatározó elemeivel az érdekvédelmi intézményeket a másokkal szembeni érdekvédelmi eszközből egyre inkább a *mások feletti hatalom* eszközeivé teszik. Ezért az utóbbi időben az NSZK-ban erősödnek a követelések az érdekképviseleti szövetségek befolyásolási lehetőségeinek a korlátozására, tevékenységük ellenőrzésére és az állami politikai intézményekkel való szoros kapcsolatuk lazítására.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1089—1101. l.)

Még egyszer a magyar mezőgazdaság versenyképességéről

Mentényi Miklós

Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? címmel megjelent cikkemet korábban megvitatta a Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági és Pénzügyi Szakosztálya, és erről Jónás Anna adott tájékoztatást [10]. Hozzászólt írásban Lázár Erzsébet [14], Pálovics Béláné [20], továbbá tanulmányukban érintették témánkat Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula [4], és foglalkozott cikkemmel Mátyás László is [16].

A vitában nem alakult ki közös, egységes álláspont sem az összehasonlítás módszeréről, sem a magyar mezőgazdaság versenyképességéről, és ahogyan ilyenkor lenni szokott, számos új felvetés hangzott el, és sokféle témabővítési igény jelentkezett. Tisztább lett a kép Varga Gyuláék ([4], [25], [26], [27]) munkái alapján a hazai mezőgazdasági termelői árak és a világpiaci árak egymáshoz való arányairól, valamint arról, hogy a világban a főbb élelmiszer-exportáló országokban a mezőgazdaság belső ár-, támogatási, adó- és hitelrendszere eltér az általánostól. Más gyakorlati következtetések levonása helyett tehát maradt az egymást meggyőzés feladata.

Nem tévesztve el a célt és a lényeget, az írásban hozzászólók közül főként Lázár Erzsébetnek részletesebben kívánok válaszolni. Ő ugyanis — amellett, hogy a módszert is kifogásolta, a versenyképességről is gyökeresen más felfogást vall — még azzal is bővítette a vitatott témát, hogy a szerinte jelentős hazai agrárprotekcionizmust fel kell számolni, a termelési támogatásokat árellentétel nélkül meg kell szüntetni, és a közteherviselésbe fokozottabban kell bevonni a mezőgazdaságot. Így a legszélsőségesebb álláspontot képviselte.

Kiinduló álláspontomat röviden összegezve: azt írtam, hogy abban a kérdésben, vajon drágán vagy versenyképesen termel-e a magyar mezőgazdaság, nem elég csak a világpiaci árak összehasonlítása alapján állást foglalni, mert úgy látom, hogy a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek világkereskedelmében nagy súllyal részt vevő országok, országcsoportok többségében sajátos, az általánostól eltérő belső ár-, támogatási, adó- és hitelrendszerek működnek.

Az előző cikkem megjelenése óta kezembe került újabb külföldi adatok változatlanul azt igazolják, hogy az Egyesült Államokon és a Közös Piac országain kívül Ausztráliában [21], Új-Zélandon [19], Brazíliában [2] és Kanadában [1] is hasonló a helyzet. Az argentin adatok [3] 1975-ből valók; akkor még kiviteli vámok voltak érvényben a mezőgazdasági exportra, s nem tudom, hogy ma mi a tényleges helyzet ebben az országban.

Ezen államok többségének közgazdasági, pénzügyi rendszere lehetővé teszi a mezőgazdasági termelők részére, hogy termékeiket a világpiaci árnál magasabb áron vagy támogatással kiegészítve adják el. Így ezen országok mezőgazdasága nem

Dr. Mentényi Miklós az Állami Gazdaságok Országos Központjának vezérigazgató-helyettese.

a világpiaci árszínvonalon finanszírozza és fejleszti önmagát, hanem annál magasabb áron. Mivel ezekben az országokban a termelők a világpiaci árnál magasabb árat vagy támogatást kapnak, versenyképességüket sem a világpiaci ár méri. Ilyen helyzetben a magyar mezőgazdaság termelését sem lehet drágának vagy nem versenyképesnek minősíteni csupán a világpiaci árak mércéjével mérve. Tehát versenytársaink (az illető országok mezőgazdasági termelői) csak úgy tudnak a világpiacon eladni, ha otthon a világpiaciaknál magasabb árat vagy jelentős támogatást kapnak. A termelők tehát ehhez a magasabb belső árhoz, támogatáshoz, egyéb kedvezményekhez viszonyítják saját érdekeltségüket, jövedelmi igényeiket, és ennek alapján döntenek a fejlesztésről, a termelés növeléséről, szinten tartásáról vagy csökkentéséről. Így (mivel a világon általában mindenütt ugyanolyan szintű eredmények eléréséhez nagyjából hasonló feltételek is szükségesek) a magyar mezőgazdaságtól aligha lehet reálisan kívánni azt — Balázsy Sándor sporthasonlatával élve [10] —, hogy ugyanolyan magasat ugorjon, mint versenytársai. Ráadásul (ez már az én megjegyzésem) nem ugrócipőben, hanem bakancsban. Ehhez Lázár Erzsébet még azt kívánja előírni, hogy legalább félméterrel magasabbat ugorjon a világrekordnál. Vagyis értékesítsen világpiaci áron, támogatások nélkül, nagyobb adóelvonással, és amit a nagy anyagi erővel, fejlett mezőgazdasággal, iparral rendelkező országok sem tudtak megtenni, azt tegye önerőből, sokkal rosszabb műszaki háttérrel.

A vizsgálataimhoz alkalmazott módszerrel kapcsolatban — amelyben az összehasonlításokat a valuták közös nevezőre hozásával, az átszámítást pedig a tárgyévi forint/dollár árfolyam segítségével végeztem — a következőket írtam: „Tisztában vagyok azzal, hogy minden ilyen összehasonlító munka pontatlanságokat is tartalmazhat a különböző termékelnevezések, minőségi előírások, eltérő mértékegységek használata és az adatgyűjtések körében és mélységében lévő különbségek következtében. Az is ismert, hogy a tőkésállamokban a termelői árak és az önköltségek is más tartalmúak (különböző mértékű adók, bérek, továbbá a föld költségei, valamint a tulajdonosi tőke nyereségigényei folytán), de a valutaátszámítás sem pontos. Azt is figyelembe kell venni, hogy a tőkésországokban kialakult termelői árak, önköltségek vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kisebb mértékben tartalmaznak olyan költségelemeket, amelyek nálunk és a szocialista országokban kialakult önköltségek fontos tényezői" ([17] 227. l.). Mindezek ellenére úgy ítéltem meg, hogy a vitatott módszeremmel történő nemzetközi összehasonlítások alapján a termelői árak, illetve önköltségek között akkora különbségek vannak, hogy azokba a nagyvonalú átszámítás pontatlanságai bőven belefférnek. Ennek alapján mondhattam: „Nem vagyunk drágábbak versenytársainknál, hanem a versenytársainknál alacsonyabb önköltség és kisebb támogatás mellett is kevesebbet kapunk termékeinkért a külkereskedelemben és a hazai fogyasztóktól, mint amibe a termékek kerülnek, és kevesebbet, mint amennyit versenytársaink kapnak" ([17] 219. l.).

Lázár Erzsébet 12 oldalas cikkéből 8 oldalt arra fordított, hogy bebizonyítsa, miért nem lehet ilyen módon összehasonlításokat végezni, és abból következtetéseket levonni. Úgy érzem, én az idézett bekezdésben ugyanezt tömören, néhány sorban elmondtam. Egyébként a vitában többen (Drechsler László, Balázsy Sándor) kifejtették, hogy bár nem tökéletes módszer az ilyen valutaátszámítás, amíg nincs más, jobb módszer, ezt kell alkalmazni [10]. Mások kifogásolták ezt a módszert. A világbanki NPC, EPC stb. mutatók is ezt a valutaátszámítási módszert alkalmazzák, és mint Pálovics Béláné [20] megjegyezte, az NPC mutató használata során Lázár Erzsébet ezt nem kifogásolta. Mára már az is kiderült, hogy az 1981—1982-ben használt dollár/forint átszámítási kulcs irreális volt.

Természetesen jó lenne, ha olyan pontos, mindenre kiterjedő, részletes nemzetközi összehasonlítást lehetne végezni, mint amilyet Lázár Erzsébet felvázolt, de ez ma még egy egész kutatóintézet számára is nehezen megoldható feladat lenne. Enynyit a módszerről.

A természetes mértékegységen történő összehasonlítás buktatói

A nemzetközi összehasonlításból levont következtetéseim olyannyira félrevezetők lehetnek — mondja Lázár Erzsébet —, hogy a mezőgazdasági termelés és az export szinte egyedülálló perspektívájaként a támogatások növelésének szükségességét tárom elő, nemzetközi példákkal alátámasztva. (Megjegyzem, hogy a termelési támogatások növeléséről nem beszéltem, legfeljebb azok egy részének árasításáról, viszont az exporttámogatások szükségességéről és megfelelő szintjéről igen.) Holott „a nemzetközi összehasonlításból bőven akadna tanulság arra is, hogyan kell egy nyersanyagokban, energiában szegény országnak jó mezőgazdasági adottságait » becsülnie «, az ágazatban rejlő potenciális lehetőségeit kiaknáznia" ([14] 1209. l.). Példaként erre Hollandiát emeli ki, és bemutat néhány mennyiségi hozam- és fajlagos mutatót, összehasonlítva a magyar eredményekkel. Azt nem említi, hogy ezeket a magas hozamokat milyen belső termelői árak és támogatások mellett éri el a holland mezőgazdaság.

Megjegyzem, én 24 európai ország (köztük Hollandia), továbbá az Egyesült Államok és Kanada mezőgazdasági termelésének összehasonlítását mutattam be Csepely-Knorr András munkájából és számításaiból, természetes mértékegységben, gabonaegységben. Azt gondolom, ha Lázár Erzsébet az értékmutatók összehasonlításakor oly sok szempont figyelembevételét követeli meg, akkor talán Hollandia és Magyarország mezőgazdasága egyes eredményeinek az összevetésekor is erre kell törekedni.

Mészáros Sándor [18] cikkében elég tartózkodó volt, amikor a két ország adatait összehasonlította. Csupán azt a megjegyzést fűzte egyes mutatókhoz, hogy a hatékonyság tartalékai nagyok. Lázár Erzsébet a különbségeket teljesen a magyar mezőgazdaság hibájának rója fel. Bár a magyar mezőgazdaság ezen ágazataiban még sok hiányosság található, és ezért saját gazdálkodásunkban is van tennivaló, a fő ok nem az. Természetesen tény, hogy Hollandiában ma is több az egy tehénre jutó tejtermelés, jobb a hízó sertések napi súlygyarapodása, és kevesebb az ehhez felhasznált abrak mennyisége. Az is tény viszont, hogy mind a tehéntartásban és tejtermelésben, mind a sertéshizlalásban nyilvánvalóan jó a holland termelők anyagi érdekeltsége, jövedelme, és ott inkább a termelést kell visszafogni. Az is igaz, hogy Magyarországon éppen ezen ágazatok jövedelmi helyzetével van folyton baj, és nálunk inkább a tehénlétszám csökkenését kellene megakadályozni.

A természeti és éghajlati különbségeket nem kívánom részletesen ismertetni, de azt megemlítem, hogy Hollandiában a Golf-áramlat miatt enyhe, illetve fagypont körüli a tél, az átlagos csapadék mennyisége évi 700 mm. Emiatt ez az ország nem vagy alig ismeri a téli-tavaszi fagykárokat, az aszálykárokat, így a mezőgazdasági termelés kedvezőbb helyzetben van, mint Magyarországé, és nagyon jók az eredményei.

Arra a kifogásra, hogy 1950-ben miért volt nagyobb a tejtermelés Hollandiában, mint Magyarországon, úgy gondolom, szükségtelen kitérni. Hogy ma miért kevesebb, arra adható válasz, illetve magyarázat. A mezőgazdasági nagyüzemeknek az a véleménye erről, hogy ha nem 1972-ben, illetve 1976-ban, hanem jóval korábban születik döntés egy olyan teljes körű feltételrendszer kialakításáról, amelynek segítségével a magyar tejtermelés elérheti a nemzetközi szintet, akkor ma valószínűleg már közelebb lennénk a holland eredményekhez. Az pedig, hogy 1976 előtt a szükséges feltételeknek a megteremtésére nem került sor, nem a mezőgazdasági termelőkön, hanem azokon a „hivatalokon" múlott, amelyeknek összehangolt cselekvését végül is kormányhatározattal lehetett csak megteremteni. A holland sertéshizlalás fajlagos mutatói és eredményei jobbak a magyar nagyüzemek eredményeinél. De ha azt követelnénk a holland termelőktől, hogy a jelenlegi összetételű magyar sertéstáppal hizlalják sertéseiket, és így érjék el ugyanazokat az eredményeket,

akkor ők tájékozatlan szakembereknek tartanák azokat, akik tőlük ilyet kívánnak. Feltehetőleg ez fordítva is igaz: ha a magyar nagyüzemek a Hollandiában használt hizlalótápot etetnék, amelynek fehérje- és egyéb táparánya megfelel a nemzetközileg elismert szükségleteknek, akkor bizonyára a holland eredményeket megközelítő színvonalat érnénk el a sertéshizlalásban is. Mint ahogy az említett cikk szerint a sokkal nehezebben javítható mutatókban (malacszaporulatban, malacelhullásban) a magyar eredmények már azonosak vagy nagyon közel állnak a holland eredményekhez. Véletlen lenne csak, hogy a sokkal könnyebben elérhető hizlalási mutatóban vagyunk rosszabbak?

Csánky Zsuzsa és László Lajosné már többször megírták (de az Agrárgazdasági Kutató Intézet valamennyi neves szakembere és maga a MÉM is kifejtette), hogy a fehérjeimport folyamatos csökkentése népgazdasági pazarlás ([5], [6]). Az említett szerzők így érvelnek: „Előbb kezdtük visszafogni az importot, mint ahogyan a hazai fehérjetermelés ezt lehetővé tette volna, jelentősen csökkentve ezzel az abraktakarmányokban a nagy biológiai értékű fehérjetakarmányok eredetileg is alacsony arányát. ...A hiányzó fehérjét a gazdaságok többlet-abrakfelhasználással pótolják" ([6] 1110. 1.). Vagyis lényegében „pazarló" takarmánygazdálkodásra vannak kényszerítve. Számításaik szerint a többlet-takarmányfelhasználás értéke egy év alatt meghaladja a 120 millió dollárt, ami fele az éves fehérjetakarmány-import összegének.

Azt mondjuk, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek önállósága folyton nő, a tulajdonosi jogköröket már az állami gazdaságokban is választott testületekre ruházták. De a nagyüzemekben a szakembereknek nem áll módjában a szükséges összetételű takarmánykeveréket önállóan összeállítani — kivéve néhány sajátos helyi adottsággal rendelkező nagyüzemet —, mert ebben ugyancsak a „felsőbb hivatalok" akadályozzák meg őket, amikor a szükségesnél kevesebb fehérjét importálunk. (Igaz, ezekből a körökből hallatszik legtöbbször az a bírálat is, hogy túlságosan zsíros a magyar sertés.) Két éve még arra sincs önálló döntési lehetősége a mezőgazdasági nagyüzemeknek, hogy annyi kukoricát etessenek, amennyi szükséges, mert annak mennyiségét is „felülről" szabják meg.

Hát így néz ki a tárgyilagosabb összehasonlítás Magyarország és Hollandia között! Ennek ellenére bizonyítható, hogy Hollandiában a belső mezőgazdasági termelői árak jóval magasabbak a világpiaci és a magyar áraknál.

Pálovics Béláné [20] és Mátyás László [16] hozzászólásaikban meg is említik, hogy a naturális összehasonlításokban bizony előfordulnak ilyen esetek.

Ide tartozó kérdés Lázár Erzsébetnek a támogatások nagyságával kapcsolatos megállapítása is: „Ilyen széles körű — a nettó nemzeti termelés mintegy 10 százalékát kitevő — támogatás még a legfejlettebb, az ágazat támogatási terhét legkönnyebben viselő tőkésországban sem valósult meg. Ebből a szempontból a vitatott cikk szerzője elmulasztott összehasonlítást végezni" ([14] 1215. 1.). Nemcsak én mulasztottam el, hanem vitapartnerem is, mert ugyanezt ő is kimutathatta volna.

Már a „mintegy 10 százalékos" magyar adattal is baj van. Lázár Erzsébet „nettó nemzeti termelést" említ, ami 1982-ben a KSH adatai szerint 747 milliárd forint volt a népgazdaságban (a nettó termelés értéke ugyanekkor 657 milliárd). Hol, mikor kapott a mezőgazdaság akár 74, akár 65 milliárd támogatást?

Szabóné Medgyesi Éva szerint 1982-ben 31,7 milliárd forint volt a mezőgazdaság összes támogatása [23], de ez 1983-ban és 1984-ben sem növekedett. Ez az említett összegeknek 4,2, illetve 4,8 százaléka, nem beszélve arról, hogy vitathatóan szerepel ebben 8,5 milliárd közvetett támogatás és az élelmiszerek fogyasztói árának mintegy 1,6 milliárdos támogatása. Ha Lázár Erzsébet a mezőgazdaság nettó termelési értékére gondolt, az 1982-ben 123 milliárd volt. Annak viszont a 31,7 milliárd csaknem 26 százaléka. Tehát egyik számmal sem egyezik Lázár kijelentése. De még akkor sem egyezne, ha az élelmiszeripar támogatását is hozzáadnánk, mert

a nettó nemzeti termelésnek a 10 százalékát még akkor sem éri el. S hogy néhány nemzetközi adatot is lássunk, idézek Magyar Péter „Zöld Európa" című cikkéből: „Egy másik számítás szerint a belga, holland, ír és dán mezőgazdaságban a megtermelt új érték 30 százalékát teszi ki az egy évben kapott *közösségi támogatás*. A nyugatnémet és brit mezőgazdaságban 15—20 százalékot, a francia (bár tömegében ez a legnagyobb) 13 százalékot, míg az olaszoknál 8 százalékot, a görögöknél pedig még kevesebbet" tesz ki a közösségi támogatás ([15] 59. l.).

Meg kell jegyeznem, hogy a Közös Piac tagállamaiban új értéken a GDP-t értik, ami több, mint a nettó nemzeti termelés. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az idézett adatok 1981-re vonatkoztak, amikor a közös piaci kasszából 13 milliárd ecut költöttek a mezőgazdaságra. (Akkoriban egy ecu majdnem egy dollárnak felelt meg.) Ezen belül *további mintegy 13,6* milliárd ecut költöttek az egyes kormányok nemzeti támogatásként mezőgazdaságukra [24]. Tehát Hollandia is többet kapott 30 százaléknál.

A Lázár Erzsébet által annyira kedvelt Hollandia ezekben az összehasonlításokban már nem az élen szerepel. Legfeljebb ellenkező előjellel: úgy, hogy a „közös piaci kasszából egy holland termelő évente mintegy 9 ezer ecut kap — a legtöbbet a közösségi kasszából —, míg egy francia termelő már csak kb. 1600 ecut" ([15] 59. l.). Tehát a holland példa inkább arról győz meg bennünket, hogy a magyar fajlagos hozamok összefüggnek a megfelelő árral, ezen keresztül pedig a jövedelmi és anyagi érdekeltséggel.

Az összehasonlításban szereplő országok körüli vita

Az MKT rendezte vitában is kifogásolták [10], de Lázár Erzsébet is vitatja a példaként szereplő országok összetételét, különösen a Közös Piac országaival történő összehasonlítást. Szerinte ezekben az országokban más célok, szempontok miatt tartják magasabban a belső árakat, és ezért az ezen országokkal való összevetés kétes értékű. Úgy tűnik, sokan nem tudják hazánkban — Pálovics Béláné már megemlítette —, hogy jelenleg a mezőgazdasági cikkek és élelmiszertermékek (mennyiségben és értékben is) legnagyobb exportőrei — az Egyesült Államok után — a Közös Piac országai. Teljesen mindegy, hogy milyen okból és célból vagy körülmények mellett értek el ilyen eredményt, az a tény, hogy exportálnak, és így versenytársak is. Véletlenül Dániában, Hollandiában, Franciaországban a mezőgazdasági export részaránya is igen nagy, és ezek az országok is a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok között szerepelnek.

Ide kívánkozik (és Lázár Erzsébet is megemlíti), hogy mind az Egyesült Államokban, mind a Közös Piac országaiban tervezik a fölöslegek termelését ösztönző mezőgazdasági támogatási politika átalakítását. Meg kell említenem, hogy mind ez ideig érdemlegesen nem csökkentették sem az árakat, sem a támogatásokat. A Közös Piacon belül az árakat nem csökkentették, csak nem emelték őket a korábbi évekhez hasonló mértékben. A tejtermelésre is csak kvótát állapítottak meg úgy, hogy az eddiginél több termelés esetén csökkentették az árakat. Az 1985. évi (3,6 százalékos) gabonaár-csökkentési elképzelések vitáját is ismerjük. Az Egyesült Államokban is eddig csak a tej termelői árát csökkentették fokozatosan. Készül az új mezőgazdasági törvény, amely a támogatás fokozatos csökkentését irányozza elő (esetleg úgy, hogy a belső támogatást egy új exporttámogatás váltja fel).

E cikkem megírásáig sem ez a törvény nem lépett életbe, sem pedig a Közös Piac nem döntött az 1985. évi áremelések és árcsökkentések mértékéről. Változatlanul állítom, hogy ezekkel az országokkal, illetve országcsoportokkal, továbbá a már cikkem elején említett főbb mezőgazdasági exportáló országokkal történő összehasonlítás helytálló.

A névleges protekcionizmus együtthatója

Vitapartnerem bemutatja a nominális protekcionizmus rátájáról számos magyar újságban is megjelent nemzetközi összehasonlítási táblázatot. Az eredeti cikkben nem szerepelt magyar adat, azt Lázár Erzsébet tette hozzá. Ő a magyar pozitív protekcionizmust 30 százalékosnak tartja.

Pálovics Béláné a hozzászólásában már megírta, hogy ez az adat téves [20]. Nagyon széles körben ismert, hogy az 1977. évre elvégzett számítások szerint a magyar mezőgazdasági árszínvonal összességében megegyezett az akkori világpiaci árszínvonallal, tehát a ráta nulla volt. Ezt mutatja a Csikós-Nagy Béla idézett cikkében szereplő táblázat is. A téves 30 százalékos pozitív ráta e cikk egy másik mondatából született: „E szerint a világpiaci árszint 1977-ben a magyarországi termelési ráfordítások 70 százaléka körül alakult..." ([7] 9. 1.). Csakhogy az NPC mutatókban a hazai termelői és a világpiaci árak és árszint összehasonlítása szerepel, nem pedig a ráfordítások és a világpiaci árak egybevetése! Még egy megjegyzés kívánkozik ide: az NPC mutató nem tartalmazza a belső támogatásokat. Mivel a közös piaci országok a magas belső termelői ár útján támogatják a mezőgazdaságot, náluk e ráta pozitív. Az Egyesült Államokban sok áron kívüli támogatás van, amelyik nem jelenik meg a termelői árakban, ezért lehet az amerikai adat nulla. Így a tisztánlátáshoz nem is elég csak az NPC mutató ismerete. (Varga Gyuláék egyes termékekre kiszámolták már az EPC, ESC, DRC stb. mutatókat is.)

Kifogásolta azt is Lázár Erzsébet, hogy ilyen jellegű magyar számítások idősorban nem készültek. Cikkének megírása idején az Agrárgazdasági Kutató Intézetben már csaknem készen voltak az igényelt számítások, és ezekről számoltak be Varga Gyuláék [4] tanulmányukban. Az általam bemutatott adatok és e tanulmányok ([4], [26], [27]) ismeretében, valamint egy félreértelmezett adat alapján aligha lehet elfogadni Lázár Erzsébet tényekkel alá nem támasztott azon kijelentését, hogy 1975—1980 közötti mezőgazdasági felvásárlási áraink „nem tekinthetők a világpiacon számunkra elérhető árakhoz képest kevésbé eltérítettnek, mint a közös piaci átlag" ([14] 1212. 1.). Tehát a Közös Piacon belül a világpiaci árszínvonalnál, de a magyar termelői áraknál is jóval magasabb belső termelői árak érvényesülnek még ma is.

A versenyképesség mércéje

Lázár Erzsébet szerint a versenyképesség mércéje a külpiacon elérhető ár. Ezt Pálovics Béláné is megerősíti, és nem tartja szerencsésnek cikkem címét. Ugyanakkor megállapítja: „Az agrártermékek világpiacán (ha világpiacról egyáltalában beszélhetünk még, hiszen az kétoldalú és sokoldalú egyezmények alapján regionális piacokra bomlott), már hosszú ideje *nemcsak a termékek, hanem az állami kereskedelempolitikák, támogatási rendszerek is versenyeznek*" ([20] 1475. 1.). Ha a mezőgazdasági termelők termékeiket nem világpiaci áron, hanem annál magasabb belső termelői áron vagy támogatással adják el, akkor a versenyképességüket — ismétlem — nem a világpiaci ár méri, hanem a saját termékeikért kapott ár és támogatás. Legfeljebb az *illető ország vagy országcsoport egészének (költségvetésének)* exportját méri a világpiaci ár. Szabad azt a követelményt is megfogalmazni, hogy bár versenytársaink (ismétlem: a termelők) a világpiaci árnál többet kapnak, a magyar mezőgazdaság legyen képes világpiaci áron és támogatás nélkül gazdaságosan exportálni? Hol van itt a támogatási rendszerek versenye?

A versenyképességet szélesebben értelmeztem és értelmezem ma is. Abba még beletartozónak tekintem mindazt a genetikai, műszaki, ipari hátteret is, amely elősegíti, biztosítja a mezőgazdasági termelők és termelés versenyképességét.

Mennyit exportáljon a mezőgazdaság?

Lázár Erzsébet beszél „az ágazat sokat hangoztatott exportorientált fejlesztéséről" ([14] 1213. 1.), és mérlegeli annak lehetőségeit. Kétségét fejezi ki az iránt, vajon tudja-e mezőgazdaságunk a növekvő termékkínálatot elsősorban nyugati piacokon konvertibilis valutáért értékesíteni. Meg tudja-e szerezni azt a tőkésdeviza-többletet, ami a *feldolgozó ipar* kiviteli készségének és versenyképességének javítását megalapozó behozatalhoz nélkülözhetetlenül szükséges.

Ezek a felvetések már összecsengenek Lányi Kamilla [13] és Kádár Béla [11] cikkével. E cikkek ugyanis megkérdőjelezik a mezőgazdasági-élelmiszeripari export növelésének szükségességét (ezen belül Kádár Béla még a mezőgazdasági import további csökkentését is szükségesnek látja). Anélkül, hogy e témába részletesen belemennék, Varga Gyulával kell egyetértenem, aki így fogalmazott: „Úgy vélem, bátran ki kell mondanunk, hogy az 1980-as évtized első felének nagyarányú exportját nem kivívta magának az élelmiszer-gazdaság, hanem rárótt feladatként teljesítette" ([25] 1. 1.).

Mindenki úgy ír erről a témáról, mintha nem tudná, hogy a párthatározatok, az ötéves tervekről szóló törvények a mezőgazdasági termelés és export folyamatos növelését írták elő, és az ágazat ezeket a népgazdasági terveket teljesítette. Nem azt írják, hogy ezek a tervek nem voltak jók, hanem azt, hogy nem jó kivitelünk áruösszetétele. De azt most sem említik, hogy az eddigiek helyett konkrétan mit kellett volna vagy kellene a jövőben exportálni.

Abban egyetértek Lázár Erzsébettel is, az említett szerzőkkel is, hogy a mezőgazdasági termelés egyoldalú mennyiségi növelésének — romló gazdaságosság esetén — véget kell vetni. Sipos Aladár ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Azt hiszem, hogy a jelenben és a jövőben követendő agrárpolitika kialakításakor abból kell kiindulni, hogy a mennyiségi növekedés helyett a *minőség és a hatékonyság javítását* kell az agrárpolitika középpontjába állítani" ([22] 434. 1.).

Hogy melyik népgazdasági ág exportáljon, azt Mátyás László fogalmazta meg világosan: „Egy nemzetgazdaságon belül a cél az, hogy azon ágazatok legyenek az export fő hordozói, amelyek valóban hatékonyan tudnak termelni (amelyeknél kevésbé érvényesül a csökkenő hozadék) és ezáltal lehetővé teszik a devizakitermelés — és az árfolyam — javítását. Ehhez természetesen ezen ágazatoknak exportképeseknek kell lenniük. Addig is, míg a mezőgazdaság exportjára minden áron szükség van, meg kell állapítani, hogy nem feltétlenül a mezőgazdaság termel drágán, hanem az egyéb ágazatok gyengeségei (például exportképtelenség) sújtják a mezőgazdasági ágazat hatékonyságát azzal, hogy a termelés hatékonysági korlátja kiiktatódik a gazdaságpolitikai szempontok közül, irracionálisan magasra emelve a mezőgazdaság kibocsátása iránti igényt" ([16] 46. 1.).

Visszatérve Lázár Erzsébet megállapítására, a mezőgazdasági termelők aligha értik meg, hogy az ágazat tőkésdeviza-többletéből miért éppen az ipart kell korszerű eszközökkel felszerelni, miközben saját jogos szükségletei (például a fehérjeigények) sincsenek kielégítve. Hiszen éppen arról van szó, hogy a Közös Piac és az Egyesült Államok, de *majdnem minden jelentős mezőgazdasági exportőr állam a világpiaci áraknál magasabb belföldi árait vagy támogatásait éppen a népgazdaság többi ágazatának az eredményeiből tudja finanszírozni*, nem pedig fordítva. A vitázók közül sokan mondják, hogy a világpiacon most a támogatási rendszerek versenyeznek, s bár jó lenne a magyar mezőgazdaságot e téren is versenyképessé tenni, nálunk nincs olyan mecénás népgazdasági ág, amelynek eredményeiből ezt finanszírozni lehetne. Ezt kénytelen vagyok elfogadni. De ha a mai helyzetben a külkereskedelmi egyensúly fenntartása miatt mégis ennyit kell a mezőgazdaságnak expor-

tálnia, akkor világos, hogy az nem mehet a termelők érdekeltségének a rovására, és itt *az országnak* (a költségvetésnek) kell felvennie a versenyt más országok támogatási rendszereivel.

A mezőgazdasági támogatás és elvonás kérdései

Csaknem végkövetkeztetésnek számít Lázár Erzsébet azon megállapítása is, hogy az eddigi erőteljes agrárprotekcionizmus nem tartható fenn tovább, a mezőgazdaság fokozott *bevonása a közteherviselésbe* elkerülhetetlen. Szerinte a támogatási rendszer döntő szerepet játszott abban, hogy a hatékonyság rendszeresen romlott, és a termelésnövelés mennyiségi szemlélete került előtérbe. A valóságos helyzet és a tények ebben a kérdésben sem nagyon zavarják Lázár Erzsébetet.

A közteherviseléssel kapcsolatos megjegyzésére talán elegendő válasz lehet Szabóné Medgyesi Évának a KSH adatain alapuló [23] tanulmánya, de a PM Bevételi Főigazgatóságának éves mérlegjelentései alapján kénytelen vagyok bemutatni néhány ide vonatkozó mutatót az 1. és a 2. sz. táblázatban.* Az 1. sz. táblázatban látható, hogy a mezőgazdasági ágazatban, de különösen az 1984. évi mezőgazdasági alaptevékenységben az alacsonyabb árszint miatt kisebb a nyereségarány, a támogatások szinten maradása mellett jelentősen nő a költségvetési elvonás, és csekély a fejlesztésialap-képzési lehetőség. (Az 1980-as évet adatok hiányában nem lehet ilyen bontásban bemutatni.)

Nemcsak az agrárközgazdászok körében, de minden tárgyilagos közgazdász által elfogadott tény, hogy ma a magyar mezőgazdaságban árdiszparitás érvényesül, továbbá, hogy 1978—1979 óta az agrárolló is jobban kinyílt. Ennek oka a korábbi évtizedekben kialakított mezőgazdasági árkoncepcióban lelhető meg. Tehát nem az 1968-as „agrárpolitikai fordulathoz", nem is a mezőgazdaság iparosodásához kapcsolódik a támogatási rendszer kialakítása — mint ahogy Lázár Erzsébet írta —, hanem az árkoncepció tartozéka. Eszerint a mezőgazdasági árakat úgy kell meghatározni, hogy a társadalmi tiszta jövedelemnek az a része, amellyel a mezőgazdaságnak hozzá kell járulnia a társadalmi szükségletek kielégítéséhez, ne legyen beépítve a mezőgazdasági árakba. Ez a hozzájárulás az elméletileg indokoltnál alacsonyabb mezőgazdasági árak révén kerüljön elvonásra [8].

Ezen árkoncepció szerint a mezőgazdasági termelői árak és a termelői támogatások együtt jelentik a tulajdonképpeni termelői árszínvonalat. Mindez az élelmiszerek ráfordításoknál alacsonyabb fogyasztói árszínvonalának a fenntartását is lehetővé teszi. Ennek megfelelő az adópolitika is, mivel a mezőgazdasági árakban kevesebb tiszta jövedelem van, mint az ipari árakban, annak kisebb hányadát vonják el adók, járulékok formájában. Ezért sem lehet a mezőgazdasági termelési támogatásokat a költségvetési elvonásokkal egybevetni, szembeállítani, mert ha a fenti tétel igaz (és ezt elfogadta és alkalmazta az eddigi árpolitika), akkor nemcsak a támogatások és elvonások szaldója, hanem csaknem minden költségvetési elvonás már hozzájárulás a társadalmi kiadásokhoz. Itt lép be a nagy ellentmondás: bár időközben sok ármozgás is volt, a mai pénzügyi politika már nem tartja, vagy nem tudja tartani a kiinduló árkoncepciót (nem az árdiszparitás javítására törekszik, a támogatásokat is csökkenti, az ipari inputok drágulását sem ellentételezi teljes egészében, de az elvonásokat emeli).

* Az 1. sz. táblázat mutatói a vállalati mérlegek VI. Költségvetési kapcsolatok alakulása c. táblájából készültek, és ebben a mezőgazdasági soron nem jelenik meg valamennyi elvonás és támogatás. A 2. sz. táblázat viszont valamennyi támogatásnak és elvonásnak minősíthető adatot tartalmaz.

1. sz. táblázat

Fontosabb pénzügyi mutatók alakulása (1980—1984)

Ágazat	Nyereség[a] a nettó eszközérték %-ában		Nyereség[a] a nettó árbevétel %-ában		Összes költségvetési befizetés a nyereség[a] %-ában		Összes költségvetési befizetés a nyereség[b] %-ában		Összes támogatás a nyereség[a] %-ában		Fejlesztési alap a nettó eszközérték %-ában	
	1980	1984	1980	1984	1980	1984	1980	1984	1980	1984	1980	1984
Bányászat	3,4	4,4	1,2	1,6	3717,3	2719,9	1879,7	1669,1	114,4	130,8	9,1	7,7
Villamosenergia-ipar	2,2	2,3	1,9	1,7	441,9	247,3	441,9	247,3	2,2	1,3	0,7	0,5
Kohászat	11,1	5,0	5,8	2,8	151,1	318,2	103,5	155,2	34,3	258,0	3,6	2,3
Gépipar	10,7	17,2	7,4	10,6	146,5	133,9	146,5	133,9	28,0	22,7	5,3	6,2
Építőanyag-ipar	5,3	9,8	7,0	9,5	136,6	145,2	212,0	128,4	33,4	41,5	2,8	3,9
Vegyipar	10,9	18,6	6,0	7,9	133,6	105,7	115,0	98,5	42,2	5,7	3,2	5,6
Könnyűipar	13,4	14,7	8,3	8,2	135,4	170,9	119,1	153,4	52,4	44,2	5,5	5,2
Egyéb ipar	22,0	20,3	11,1	9,9	136,4	151,1	136,4	151,1	16,6	8,3	6,0	5,0
Ipar élelmiszeripar nélkül	9,7	12,0	5,8	6,6	243,8	227,5	180,9	179,0	32,2	45,5	4,4	4,7
Élelmiszeripar	10,9	9,3	4,3	3,5	238,9	280,8	238,9	280,2	208,6	302,2	4,1	3,3
Ipar összesen	9,7	11,5	5,5	5,9	242,9	234,8	191,7	195,9	70,1	79,5	4,3	4,5
Építőipar	13,8	15,2	6,8	6,6	144,1	186,9	144,1	186,9	2,3	1,9	4,5	3,0
Mezőgazdaság	7,3	7,1	7,7	6,1	99,4	161,0	99,4	161,0	67,3	67,5	3,3	2,7
Ebből: alaptevékenység[c]	..	5,7	..	7,5	..	131,0	..	131,0	..	94,3	..	2,2
egyéb tevékenység[c]	..	10,6	..	4,5	..	219,9	..	219,9	..	27,5	..	4,1
Szállítás, közlekedés	9,9	7,9	17,3	11,8	98,1	167,4	97,9	167,3	106,4	92,6	1,9	1,3
Kereskedelem	16,9	16,3	3,4	3,2	332,1	368,5	292,4	331,0	125,8	108,8	4,9	4,3
Anyagi ágak összesen	10,3	10,5	6,0	5,8	216,7	244,0	185,0	215,8	82,8	82,3	3,8	3,4
MINDÖSSZESEN	10,2	11,1	5,5	5,3	202,2	223,6	174,5	199,7	74,6	74,2	3,5	3,2

[a] Nyereség = elszámolás alapjául szolgáló eredmény.
[b] Az import különbözeti termelői forgalmi adó nélkül.
[c] Számított adatok.
Forrás: Pénzügyminisztérium, mérlegösszesítők.

2. sz. táblázat

A mezőgazdasági támogatások és elvonások egyenlege
(millió forint)

Év	Beruházási	Termelési	Közvetett	Összes	Összes elvonás	Egyenleg	
	támogatás					összesen	a közvetett támogatások nélkül
1975	6920	9 820	12 053	28 793	16 849	+11 944	—109
1976	6364	9 701	9 113	25 178	18 468	+6 710	—2 403
1977	7530	13 904	8 962	30 396	21 492	+8 904	—58
1978	8698	13 535	10 193	32 426	23 957	+8 469	—1 724
1979	8947	13 985	10 073	33 005	25 465	+7 540	—2 533
1980	5691	16 993	7 640	30 324	26 139	+4 185	—3 455
1981	4779	18 255	8 876	31 910	30 578	+1 332	—7 544
1982	4070	19 046	8 591	31 707	37 333	—5 625	—14 217
1983	3206	19 200	9 450	31 586	41 477	—9 621	—19 071
1984	2600	20 700	8 400	31 700	47 300	—15 600	—24 000

Forrás: Támogatások és elvonások a mezőgazdaságban, 1975—1982. KSH. 1983. [23], 1983—1984. MÉM STAGEK és KSH.

A mezőgazdasági alaptevékenység nyereségszínvonala a korábbi árkoncepciónak megfelelően tehát mindvégig elmaradt az anyagi ágak átlagától. Az alaptevékenységen kívüli ún. kiegészítő, ipari tevékenység kedvezőbb nyeresége az elmúlt években eltakarta az alaptevékenység jövedelmi gondjait. A kiegészítő ipari tevékenység a mezőgazdasági nagyüzemek termelési értékének 33—36 százalékát teszi ki, de a gazdaságok nyereségéből 40—44 százalékkal részesedik. 1984-ben, amikor már az ipari tevékenység nyeresége is csökkent, a jövedelmezőségi gondok a mezőgazdasági alaptevékenységben — főleg néhány ágazatban és a gazdaságok egy részében — erőteljesebben jelentkeztek.

Miért gond ez? Azért, mert ha a mezőgazdasági alaptevékenységek nyeresége továbbra is alacsonyabb marad, akkor a mai adó és hitelkamatláb mellett a gazdaságok nem fognak fejlesztéseket, bővítéseket végezni azokban az ágazatokban, amelyek jövedelmezősége kirívóan rossz. Ennek a jelei már ma is mutatkoznak, és hosszabb távon különösen nehéz helyzet állhat elő.

A termelői támogatások árakba való beépítését Lázár Erzsébet belátható időn belül elképzelhetetlennek tartja, és csak a termelési támogatások *árellentétel nélküli megszüntetését* tekinti megvalósíthatónak. Úgy tünteti fel továbbá a dolgot, mintha a fogyasztói ártámogatásokmegszüntetését csak a mezőgazdaság szorgalmazná.

Erről a VI. ötéves tervtörvény úgy szól, hogy a fogyasztói árak támogatását fokozatosan mérsékelni kell, és távlatilag csak meghatározott termékekre és szolgáltatásokra, társadalompolitikailag indokolt mértékben lehet fenntartani.

A XIII. pártkongresszus is úgy foglalt állást, hogy a fogyasztói áraknak a termelői árakhoz kell igazodniuk, és csak a társadalom- és szociálpolitikai szempontból fontos területeken indokolt az árak állami támogatása. Természetesen a fogyasztói ártámogatások fokozatos megszüntetése is csak megfelelő életszínvonalpolitikai intézdekések mellett képzelhető el. (Erre egyébként Rott Nándor és Kovács Kálmán [12] konkrét javaslatot készített, melyre a pénzügyi kormányzat nem is reagált.)

A támogatások jelentős részének az árakba való beépítését a közgazdászok széles köre nagyon sok okból szükségesnek tartja. A jelenlegi széles körű támogatás egyebek között megakadályozza a tisztánlátást az ágazat és a népgazdaság közötti kapcsolatokban. Állandó vita tárgya, hogy a termelési támogatások az árakhoz tapadóan vagy pedig ettől függetlenül léteznek-e, vagy hogy például a műtrágyagyártás támogatása a mezőgazdaság vagy a vegyipar érdekében történik-e. A termelők a támogatások miatt nem ismerik tisztán a valóságos belső piaci igényeket, ami a külpiaci igények felmérését is nehezíti.

Azokra az általános és nem bizonyítható kijelentésekre, hogy például az egész ágazat nem versenyképes, hogy hiányzik a termelők érdekeltsége az önköltségek csökkentésében, hogy a hatékonyság rendszeresen és erőteljesen romlik, Pálovics Béláné válaszolt. Ezekre részletesen nem akarok kitérni, csak annyit jegyzek meg, hogy vitapartnerem az 1980-as évek mezőgazdasági adatait valószínűleg még nem tekintette át részleteiben.

Arra azonban, hogy felfogásom veszélyes, mivel „valamiféle önelégültségre sarkall", és hogy belső problémáinkra külső magyarázatot igyekszem találni, ahelyett, hogy az önköltség csökkentésében keresném a megoldást, szeretnék ismét a vitatott cikkemből idézni: „A magyar mezőgazdasági termelésben, az élelmiszer-feldolgozásban, a belföldi és külföldi élelmiszer-kereskedelemben még sok tartalék rejlik. Ezeket a tartalékokat fokozatosan, a szellemi-műszaki-érdekeltségi feltételek javításával és biztosításával egyidőben erőteljesebben kell kihasználnunk mind a hozamok növelésére, mind a költségek csökkentésére. El kell ismerni, hogy a mezőgazdasági ágazat jövőjét eldöntő és befolyásoló ár-, támogatási és egyéb pénzügyi intézkedések kialakításakor ezekre a tartalékokra is figyelemmel kell lenni" ([17] 227. 1.).

Később ezt írom: „A jelenlegi helyzetben úgy látszik, továbbra is csak ilyen hármas teherviselés valósítható meg, azzal az eltéréssel, hogy rövid időn belül — ebben az ötéves tervben — a hozzáférhető tartalékok a mezőgazdaság termelésében, az élelmiszer-gazdaság jobb munkájában rejlenek, nem pedig az egyensúlyáért küszködő népgazdasági költségvetésben és még kevésbé az életszínvonal területén, ahol szinten tartásra tettünk ígéretet" ([17] 228. 1.).

Úgy hiszem, hogy ezek a gondolatok is elkerülték Lázár Erzsébet figyelmét, azért vádol önelégültséggel.

Záró gondolatok

Figyelembe véve Pálovics Béláné [20], Mátyás László [16] és Varga Gyuláék ([4], [26], [27]) cikkeit, észrevételeit és javaslatait, változatlanul úgy érzem, hogy nem kell sem visszavonnom, sem megmásítanom az eredeti cikkemben megfogalmazott két lényeges megállapításomat. Erre nézve a hozzászólásokban sem jelent meg lényeges cáfolat vagy ellenérv.

Változatlanul igaznak hiszem, hogy termékeink nem drágábbak versenytársainkéinál, és hogy árban kevesebbet kapunk termékeinkért a külkereskedelemben és a hazai fogyasztóktól is, mint amibe a termékek kerülnek, kevesebbet, mint amennyit versenytársaink kapnak. A széles körű támogatás ezt a különbséget enyhíti, de nem szünteti meg. Hogy ez a „drágaság" vagy „olcsóság" viszonylagos, továbbá, hogy mennyivel kapunk kevesebbet, azt teljesen pontosan nem tudom megmondani, de — nemzetközi összehasonlításokból láthatóan — a különbségek változatlanul rendkívül nagyok. Bármennyire döntő is a népgazdaság, az ország egésze szempontjából a világpiaci ár, az elvitathatatlan, hogy tőkés versenytársaink (a termelők) a maguk környezetében hozzánk képest többet kapnak, s ez sokat szá-

mít az ő versenyképességük megítélésében. Erre a megmásíthatatlan tényre szerettem volna a figyelmet felhívni, bármennyi kritikát kapott is alkalmazott módszerem. Örülnék, ha mások jobb módszerekkel még világosabbá tennék ezt a témát.

Varga Gyuláék eddigi munkája és a folyamatban lévő vizsgálatok eredményeképpen a versenyképességről tisztább képet kaptunk. A vita egyik kérdését (vagyis azt, hogy a hazai mezőgazdasági termelői árak és a világpiaci árak között milyen arány alakult ki, és hogy a pozitív és negatív irányú eltérések a józan gazdasági megfontolások között maradtak) le lehetne zárni. (Megjegyzem, 1983-tól a világpiaci árak jelentősen estek, és ma már egyes termékek esetében más arány alakult ki.) Ezeket a számításokat a Világbank nemzetközileg elfogadott módszerével végezték. Eredményeik nagy segítséget nyújtanak az export gazdaságosságának és az élelmiszer-gazdaság versenyképességének tárgyilagos megítéléséhez.

A mezőgazdaságtól — jogosan — azt kívánjuk, hogy figyelje a világ élenjáró eredményeit, termelési módszereit, gépeit, vegyszereit, hogy egyre gazdaságosabban termeljen, és vegye fel a versenyt a többi ország mezőgazdaságával. Úgy gondolom, jogos az a követelmény is — elsősorban a pénzügyi és közgazdasági szabályozást végző főhatóságok számára —, hogy az eddiginél jobban és részleteiben ismerjék, milyen mezőgazdasági termelői ár-, támogatási, adó- és hitelpolitika érvényesül a világ mezőgazdasági és élelmiszerexportjában élenjáró országokban és országcsoportokban. Nem azért kell ezeket ismerni, hogy minden esetben lemásoljuk vagy utánozzuk őket, hanem azért, hogy hazai intézkedéseinkkel képesek legyünk hasonló lehetőséget biztosítani a mezőgazdasági termelés számára, mint amivel versenytársaink is rendelkeznek. Az ilyen ismeret nélkül hozott döntések sokszor vaktában születnek, kapkodó, elsietett, ellentmondó intézkedések lesznek.

A másik fontos megállapításom az volt, hogy a magyar mezőgazdaság belső jövedelemviszonyainak a javítása, rendezése két úton kell hogy végbemenjen.

Egyrészt (alulról) javulnia kell a mezőgazdaság, de az egész élelmiszer-gazdaság tevékenységének, a bel- és külkereskedelem gazdaságosságának. A termelési erőforrások jobb kihasználása révén, jobb hatékonysággal és költséggazdálkodással kell dolgoznia.

Másrészt (felülről) központi intézkedésekkel is szükséges javítani azon az aránytalanságon, amely a mezőgazdasági alaptevékenység árainak alacsonyabb szintjében fejeződik ki.

Tudom, hogy ma a népgazdaság és ágai aligha adhatnak jelentős többletforrást az élelmiszer-gazdaságnak. De amit a mezőgazdaság felsőbb intézkedésként vár, az nemcsak pénzkérdés. Elsősorban a támogatások egy részének árakba való beépítésére volna szükség. A támogatás és elvonás mai aránya mellett aligha lehet indokoltan fokozni a mezőgazdasági elvonásokat. Ehelyett inkább az árdiszparitás fokozatos megszüntetésén kellene dolgozni, hogy a mezőgazdasági alaptevékenység jövedelmi színvonala elérje az anyagi ágak átlagát. Olyan szabályozás kellene, amely több lehetőséget biztosít az ágazat részére ahhoz, hogy a fejlesztéséhez szükséges többletforrásokat jórészt saját maga legyen képes előteremteni.

A mezőgazdaság vállalja a maga területén a szükséges teendőket, mint ahogyan az 1980-as években ennek némi tanújelét is adta. A központi intézkedések útján történő rendezésnek sem a lehetőségeit, sem az erre irányuló akarat csíráját nem látom, pedig a gyakorlati intézkedések meghozatala égetően szükséges.

Hivatkozások

[1] A kanadai mezőgazdasági export állami szabályozása. BIKI, Moszkva, 1984. március 1.
[2] *Arausó, P. F. C. de—Mayer, R. L.:* Agricultural Credit Policy in Brazil, Objectives and Results. Istitutó de Economia Agricola. Sao Paolo, 1978.

[3] Argentina: Country Case Study of Agricultural Prices, Taxes and Subsidies. World Bank Staff Working Paper N. 386, 1980. április.
[4] *Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula:* Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak. Közgazdasági Szemle, 1985. 4. sz.
[5] *Csánky Zsuzsa—László Lajosné:* Új vonások a takarmánygazdálkodásban. Gazdálkodás, 1981. 1. sz.
[6] *Csánky Zsuzsa—László Lajosné:* Az állattenyésztés és a takarmánygazdálkodás összhangja. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.
[7] *Csikós-Nagy Béla:* Élelmiszer-gazdaság az árpolitika tükrében. Gazdálkodás, 1980. 11—12. sz.
[8] *Csikós-Nagy Béla:* Szocialista árelmélet és árpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1965, illetve 1974.
[9] *Égető Emese:* A mezőgazdasági árrendszer a kistermelés szempontjából. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1985.
[10] *Jónás Anna:* Vita a mezőgazdaság versenyképességéről. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.
[11] *Kádár Béla:* Gazdasági növekedésünk külgazdasági keretei és feltételei. Közgazdasági Szemle, 1984. 12. sz.
[12] *Kovács Kálmán—Rott Nándor:* Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer-gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.
[13] *Lányi Kamilla:* Magyar mezőgazdaság, exportfölösleg vagy fölös növekedés. Külgazdaság, 1985. 3. sz.
[14] *Lázár Erzsébet:* A magyar mezőgazdaság versenyképessége. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.
[15] *Magyar Péter:* Zöld Európa. Interpress Magazin, 1984. 4. sz.
[16] *Mátyás László:* A ráfordítások összehasonlításának csapdája. Gazdálkodás, 1985. 1. sz.
[17] *Menténi Miklós:* Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz.
[18] *Mészáros Sándor:* Hatékonysági mutatók a holland állattenyésztésben. Gazdálkodás, 1981. 6. sz.
[19] New Zeeland's Credit System. Rural Banking and Finance Corporation. FAO, 1978.
[20] *Pálovics Béláné:* Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján. Közgazdasági Szemle, 1984. 12. sz.
[21] Rural industry in Australia. Australian Government Publishing Service, Canberra, 1983.
[22] *Sipos Aladár:* Mezőgazdaságunk eredményeinek forrása. Közgazdasági Szemle, 1985. 4. sz.
[23] *Szabóné Medgyesi Éva:* Az ár, az adó és a támogatás hatása a mezőgazdasági vállalatok jövedelmére. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.
[24] The Economist, 1982. október 23.
[25] *Varga Gyula:* Élelmiszer-gazdaságunk nemzetközi versenyképessége. Előadás a Janus Pannonius Tudományegyetemen, 1985. május 9.
[26] *Varga Gyula—Borszéki Éva—Harza Lajos—Mészáros Sándor:* Ár- és külkereskedelmi tanulmány búzára és a kukoricára. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1985. 1. sz.
[27] *Varga Gyula—Mészáros Sándor—Borszéki Éva—Harza Lajos:* Előzetes számítások főbb állati eredetű termékek NPC, EPC és DRC mutatóira. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 9. sz. (1102—1112. l.)

Az európai KGST-országok gazdasága: a gyorsabb gazdasági fejlődés stabilizálása

Az általános helyzetkép

Az európai KGST-országok gazdasága az 1980-as évtized közepéhez közeledve jelentősen átalakul. A kőolajár-robbanás és az ennek nyomán kialakult tőkés világgazdasági válság kedvezőtlen hatásait — mint ismeretes — kezdetben a viszonylag dinamikus gazdasági növekedés megtartása mellett szándékoztak leküzdeni. Ez a gazdaságfejlesztési stratégia nem bizonyult sikeresnek. Ennek főbb okai:

— A gyors gazdasági növekedéshez való ragaszkodás nem járt együtt a gazdasági fejlődés egyre sürgetőbb pályamódosításával, a minőségi jellemzők, a gazdaságkorszerűsítés előtérbe állításával.

— A gyors növekedés a külső és belső feltételekhez való lassú alkalmazkodás mellett (a Szovjetunió kivételével) jelentős forrásbevonást igényelt. Az adósságállomány egyes országokban olyan magas szintet ért el, hogy a gazdasági vezetés kénytelen volt a külgazdasági egyensúlyi helyzet javítását a gazdaságpolitika középpontjába helyezni.

— 1982-ben, amikor az egyensúlyorientált gazdaságpolitika kezdeti eredményeket hozott, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban bizalmi válság alakult ki: a szocialista országok részére bezárultak a hitelfelvételi lehetőségek, ezzel szemben nőttek a kamatterhek. Ebben a helyzetben az országok az egyensúlyorientált gazdaságpolitika szigorítására, az adósságállomány csökkentésének meggyorsítására kényszerültek.

— A külgazdasági célokat az import visszafogásával, a belföldi felhasználás, ezen belül a lakosság fogyasztásának és a beruházásoknak korábbinál szerényebb növekedése mellett voltak képesek elérni. Ez a gazdasági növekedésre — országonként eltérő mértékben — mérséklőleg hatott.

A gazdasági növekedés ütemének visszaesése a mélypontot 1980—1982 között érte el. 1983-ban a fejlődés menetében változás következett be, ami napjainkig tart. Úgy tűnik, hogy az európai KGST-országok olyan átmeneti gazdaságfejlődési szakaszban vannak, amelynek fontos közös jellemzői vannak — az egy-egy országban megtalálható sajátosságok ellenére. Ennek a — gyors és intenzív fejlődési pálya felé mutató — átmeneti szakasznak a főbb vonásai a következőkben foglalhatók össze:

— Megváltoztak a gazdasági fejlődés külső és belső feltételei. Ezek a változások egyfelől a gazdasági tevékenység megélénkülését alapozták meg, másrészt az egyensúlyorientált gazdaságpolitika folytatását igényelték. A külső feltételekben bekövetkezett változások közül a legfontosabb, hogy a tőkés hitelnyújtók merev, embargó jellegű magatartása fokozatosan oldódott, az országok többsége újból hitelhez juthatott, ami enyhítette a fizetési mérlegre nehezedő nyomást. Ezzel szemben kedvezőtlen, hogy a reálkamatterhek lényegében nem csökkentek, a kamatlábak mérséklődése az infláció lassulását alig követte. Az export növelésére tett erőfeszítések folytatódtak, nyugati becslések szerint az országok a konvertibilis áruforgalomban 1984-ben együttesen mintegy 20 milliárd dollár aktívumot értek el. Az aktívumképződés a fejlett tőkésországok viszonylatában meggyorsult, ami ellensúlyozta a fejlődő országokkal kapcsolatban felmerült exportbővítési nehézségeket. A külgazdasági egyensúly javulása az import stabilizálását, illetőleg mérsékelt bővítését, ezáltal a termelés importanyag-, alkatrész- és félkészter-

mék-ellátásának szerény javulását tette lehetővé.

— Az energia- és anyagtermelést bővítő, illetőleg az energia- és anyagfelhasználást racionalizáló, az igényeket mérséklő fejlesztési programok — a bővülő importtal együtt — megszüntették, mérsékelték a korábbi feszültségeket, javították az anyagi-műszaki ellátást, a termelési tényezők kihasználását. A megváltozott beszerzési, értékesítési viszonyokhoz való jobb alkalmazkodás pedig javította a termelési kapcsolatokat, a termelési kapacitások kihasználását, lefékezte, illetőleg megállította az eszközhatékonyság romlását. A javuló anyagi-műszaki ellátással egyidejűleg erőfeszítéseket tettek a munkaidő jobb kihasználására, a szervezettség, a fegyelem javítására, ami kedvező feltételeket teremtett a termelékenység növelésének meggyorsításához.

— Megváltoztak a belföldi felhasználás bővítésének feltételei: a külgazdasági egyensúly javítása, a külső pénzügyi nyomás enyhülése a belföldi felhasználás korábbi szigorú korlátozásának oldását tette lehetővé. Az országok többségében egyfelől a fejlesztések korábbi visszafogása, elhalasztása, másfelől a műszaki megújulás, a termékszerkezet korszerűsítése iránt fokozódó igény a beruházási tevékenység megélénkülését váltotta ki. A lakosság jövedelme a korábbinál kiegyensúlyozottabban és valamelyest gyorsabban nőtt. Mindez a belföldi keresletet kedvezően befolyásolta.

— A gazdasági fejlődés megélénkült. Az országokban — Románia kivételével — elsősorban az élénkebb növekedési ütem stabilizálására, nem pedig maximalizálására (a korábbi gyors növekedés tempójának visszaállítására) törekedtek. Lengyelországban sikerült megállítani a gazdasági teljesítmény több év óta tartó visszaesését. Bár a nemzeti jövedelem színvonala még nem érte el a válság előttit, az évi 4—5 százalékos növekedés a gazdasági konszolidáció előrehaladásának vitathatatlan jele.

— Az intenzív fejlődés kibontakoztatása, a minőségi jellemzők általánossá tétele hosszabb időszakot igényel, az országok a visszaesés időszakában pedig még nem voltak képesek felkészülni a gazdasági fejlődés pályamódosítására. A megélénkülés így nem támaszkodhatott a gazdasági hatékonyság gyorsabb növekedésére, a gazdasági szerkezet korszerűsítésére. Az egyes országokban a gazdasági vezetés — az elért eredmények ellenére — továbbra sem elégedett a gazdaságtalan termelés felszámolásának, a korszerű, versenyképes termékek térhódításának előrehaladásával, a minőség javulásával, a műszaki megújulással, az anyagi és szellemi erőforrások kihasználásával, az értékesítési munka — ezen belül főként a külpiaci tevékenység — eredményességével. A jelenlegi gazdaságfejlődési szakasz leginkább a minőségi jellemzőket tekintve ítélhető „átmenetinek".

— Az intenzív fejlődési pályára való átállás mind sürgetőbb kényszere miatt az országok többségében napirendre került a tervezési, irányítási, szervezeti rendszerek korszerűsítése, a megváltozott gazdasági feltételekhez, követelményekhez való hozzáigazítása. Az egyes országokban tapasztalható megoldási módozatok jelentősen eltérnek ugyan egymástól, helyenként kísérleti jellegűek, a törekvések mégis egy irányba mutatnak: a gazdálkodó egységek nagyobb önállóságát, ésszerűbb, hatékonyabb tevékenységét kívánják elősegíteni.

Az idén az európai KGST-országokban — Románia kivételével — az elmúlt évihez hasonló gazdasági fejlődéssel számolnak. Romániában a múlt évben meggyorsult növekedés ütemét (7,7 százalék) is jelentősen meghaladó dinamikát (10 százalék) terveznek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Az országok korlátozott tartalékaira, a törékeny egyensúlyi helyzetre utal, hogy az 1984—1985. évi szokatlanul hideg és hosszú tél újból kiélezte az anyagi-műszaki ellátás feszültségeit, a termelés növekedése visszaesett, az anyag- és energiafelhasználás ismét emelkedett, ami megtörte a jövedelemtermelő képesség növekedésének és az export bővülésének, a külgazdasági egyensúlyi helyzet javulásának folyamatát. Az év hátralévő részében a gazdálkodó szervezetek csak nagy erőfeszítéssel lesznek képesek az éves népgazdasági tervek fő céljait valóra váltani.

A termelés

A gazdasági fejlődés menetében egyre nagyobb szerepet játszik *az ipar*. Ez nemcsak abban jut kifejezésre, hogy az országok többségében az utóbbi két évben a gazdasági fejlődés megélénkülése az iparra támaszkodott, hanem abban is, hogy az intenzív jellemzők kibontakozásának, illetőleg a nem kielégítő előrehaladás miatt keletkező feszültségek kialakulásának fő terepe ugyancsak az ipar.

1984-ben az ipari termelés fejlődésének megélénkülése folytatódott: a mintegy 4,5 százalékos növekedési ütem az európai KGST-országok összességében 1979 óta a legmagasabb. Az ipari teljesítménynövekedés Magyarországon 3, Romániában 7, a többi országban 4—4,5 százalék volt. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A megélénkülés több tényező együttes hatásának az eredménye.

Az anyag- és energiaellátásban mutatkozó korábbi gondok megszüntetése, illetőleg enyhítése végett, valamint a korlátozott importlehetőségek miatt az országok többségében nőtt az energia- és nyersanyagtermelés (a bányászat, a villamosenergia-ipar, a kohászat, a nehézvegyipar termelése). A bányászati feltételek nehezebbé válása és a kitermelési problémák ellenére a Szovjetunióban 1984-ben 613 Mt kőolajat, 547 Mrd m^3 földgázt, 712 Mt szenet és 1500 Mrd kWó villamos energiát termeltek. Az elmúlt két évben legjelentősebben a földgáz és a villamos energia termelése bővült. Lengyelországban 192 Mt feketeszenet és 50 Mt barnaszenet termeltek. A feketeszéntermelés elérte, a barnaszéné meghaladta a válság előtti legmagasabb szintet. Bulgáriában, Csehszlovákiában, az NSZK-ban és Romániában is nőtt az energiahordozók termelése. (Az NDK-ban a barna-

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983	1984 (terv)	1984 (tény)	1985 (terv)
Bulgária	5,0	4,3	3,0	3,8	4,6	4,1
Csehszlovákia	—0,1	0,2	2,3	3,0	3,2	3,2
Lengyelország	—12,0	—5,5	6,0	2,6	5,6	3,0—3,5
Magyarország	2,5	2,6	0,4	1,5—2,0	2,7	2,3—2,8
NDK	4,8	2,6	4,4	4,4	5,5	4,4
Románia	2,2	2,8	4,0	7,3	7,7	10,0
Szovjetunió	3,3	4,0	4,2	3,1[a]	2,6[a]	3,5[a]

[a] Belföldi felhasználás. A nemzeti jövedelem 1984-ben több mint 3 százalékkal nőtt.
Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, zsebkönyvei, tervei és tervjelentései.

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983	1984 (terv)	1984 (tény)	1985 (terv)
Bulgária	4,9	4,6	4,0	5,0	4,5	5,2
Csehszlovákia	2,0	1,1	2,8	2,9	3,9	3,0
Lengyelország	—10,8	—2,1	6,4	4,5	5,3	4,0—4,5
Magyarország	2,8	2,5	1,4	1,5—2,0	3,0	3,0
NDK	4,7	3,2	4,1	3,6	4,2	3,8
Románia	2,5	1,1	4,8	6,7	6,7	7,5
Szovjetunió	3,4	2,9	4,2	3,8	4,2	3,9

szén-termelés megközelítette a 300, Csehszlovákiában meghaladta a 100 Mt-t, Romániában a kőolajtermelés a 11—12 Mt, a földgáztermelés 33 Mrd m^3 körül stabilizálódott, a villamosenergia-termelés 1984-ben 2—5 százalékkal nőtt.)

A jó mezőgazdasági termés jelentősen javította az ipar mezőgazdasági eredetű anyagokkal való ellátását.

A termelés fajlagos energia- és anyagfelhasználásának mérséklése az iparpolitika középpontjába került, és jelentős szerepet játszott az ellátási feszültségek feloldásában, a ráfordítások csökkenésében, a jövedelemképződés gyorsulásában, a termelékenység korábbinál dinamikusabb növekedésében. A fajlagos energia- és anyagfogyasztás a legkedvezőbben az NDK-ban alakult: 1984-ben 5, az utóbbi két évben mintegy 12 százalékkal csökkent. A ráfordítások mérséklődésének, az energia- és anyagtakarékosság eredményeként az országok többségében a nettó termelés a bruttót számottevően meghaladó mértékben nőtt. Az energia- és anyagfelhasználás mérséklésében a korábbi pazarlás megszüntetése a bevezetett szervezési intézkedések, a tartalékok feltárása és kihasználása, a korszerű energia- és anyagtakarékos technológiák, megoldások elterjesztése, az anyagok minőségének javítása, a kevésbé anyagigényes tevékenységek fejlesztése egyaránt jelentős szerepet játszott. Az energia- és anyagigényesség — a mérséklődés ellenére — továbbra is viszonylag magas, az igények kielégítése, különösen kedvezőtlen időjárási viszonyok mellett (ami az idei szokatlanul hosszú és hideg télben ismét megmutatkozott), csak nagy nehézségek, termelési veszteségek árán, többletköltségekkel lehetséges. Mindezek megerősítették a kormányoknak a fajlagos energia- és anyagfelhasználás mérséklődési ütemével kapcsolatban hangoztatott általános elégedetlenségét.

Az intenzív fejlődés többi jellemzőjének: a termelékenységnek, a minőségnek, a termelési struktúrának, az eszközhatékonyságnak a kedvező alakulása is hozzájárult az ipari termelés megélénküléséhez. 1984-ben az iparban foglalkoztatottak száma általában stagnált, a termelékenység átlagosan több mint 4 százalékkal — az 1983. évinél 0,5 százalékponttal gyorsabban — emelkedett. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Az 1981—1982. évekhez képest a változás még inkább szembeötlő: a termelékenység növekedési üteme megduplázódott. A termelékenység javulásában meghatározó szerepet játszott a műszaki haladást hordozó korszerű technológiák meghonosításának, az anyagi ösztönzés erősítésének, a munkaszervezés új formái elterjesztésének, az anyag-, félkésztermék-, alkatrészellátás, a szervezettség és fegyelem javításának előrehaladása. A gépipar termelése az országok többségében 7—9 százalékkal, az ipar egészét jóval meghaladó mértékben javult. A gépipar dinamikus fejlődésében tükröződik, hogy az ágazat a műszaki haladás meghatározó jelentőségű hordozója, és ennek következtében a gépiparra épülnek a termelési szerke-

3. sz. táblázat

Az ipari termelés, létszám és termelékenység alakulása 1984-ben
(Százalékos változás 1983-hoz képest)

Ország	Termelés	Létszám	Termelékenység
Bulgária	4,5	0,2	4,3
Csehszlovákia	3,9	0,4	3,6
Lengyelország	5,3	—0,5	5,8
Magyarország	3,0	—0,5[a]	3,1[a]
NDK	4,2	0,4	3,8
Románia	7,0	—0,1	7,1
Szovjetunió	4,2	0,4	3,8

[a] Állami vállalatok és szövetkezetek.

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása a főbb ágazatokban 1984-ben
(Százalékos változás 1983-hoz képest)

Megnevezés	Bulgária	Csehszlovákia	Magyarország	Szovjetunió
Energetika	3—5	2—3	2	4
Kohászat	5[a]	2	2	3[a]
Gépipar	9	7	2	7
Vegyipar	8	5	4	5
Építőanyag-ipar	2	1	2	2
Könnyűipar	2	4	3	3
Élelmiszeripar	2	3	2	3

[a] Vaskohászat.

zet korszerűsítésére, a ráfordítások mérséklésére, a műszaki-tudományos tevékenység eredményeinek gyorsabb alkalmazására, a fejlesztések hatékonyabbá tételére hivatott programok. Kedvezően hat a gépipari termelésre a beruházások megélénkülése, racionalizáló jellegű erősödése, valamint a nemzetközi munkamegosztás mozgásterének bővülése, elmélyülése a feldolgozó iparban. Egyre általánosabb jellemzője a gépipari fejlődésnek, hogy az ágazaton belül a legdinamikusabban az elektronika, az elektrotechnika, a különféle automatizálási rendszerek, a híradástechnika fejlődik. Az elektronikai, elektrotechnikai ipar termelése 1984-ben például Csehszlovákiában 13, az NDK-ban 9, Lengyelországban 11 százalékkal, a gépipar többi alágazatánál jóval gyorsabban nőtt. A gazdaság általános korszerűsítése, az elektronizálás színvonalának gyors emelése iránti igény, valamint az export bővítése, a nemzetközi versenyképesség megőrzése, illetőleg fokozása a gépipar termékszerkezetének olyan alapvető átrendeződését, az új termékek, technológiák olyan gyors meghonosítását követeli meg, amelyhez képest az elért — egyébként jelentős — eredmények nem kielégítőek. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Az eszközhatékonyság hosszabb ideje tartó romlási folyamata lelassult. Ebben szerepe volt a termelés megélénkülésének, az anyagi-műszaki ellátás javulásának, valamint a második, harmadik műszakra kifizetett pótlék növelésének hatására emelkedő eszközkihasználásnak éppúgy, mint a beruházási tevékenységben végbemenő változásoknak (a racionalizáló fejlesztések, a rekonstrukciók előtérbe kerülésének, amelynek hatására az eszközállomány bővülése mérséklődött).

Az idén az európai KGST-országok összességében az 1983—1984. évihez hasonló mértékű ipari fejlődést terveznek. Csehszlovákiában és Magyarországon a termelés 3, Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban mintegy 4, Bulgáriában 5 százalékos bővülésével számolnak. Romániában az ipari termelés gyors — a tavalyit is meghaladó, 7,5 százalékos — emelkedését tervezik. Az év eleji adatok az országok többségében az előirányzatok teljesítésének nehézségeit jelzik, helyenként — a szokatlanul hideg időjárás miatt hozott termeléskorlátozások következményeként — jelentős lemaradások tapasztalhatók. A termelés minőségi jegyeit illetően a műszaki fejlődés további gyorsulását, a minőség javulását, a termékszerkezet korszerűsítésének folytatódását, az exportorientáció erősödését, a fajlagos energia- és anyagfelhasználás mérséklődését, a termelékenység erőteljes növekedését várják.

Az európai KGST-országok többségében tavaly kiemelkedő szerepe volt *a mezőgazdaságnak* a gazdasági fejlődés megélénkülésében, az egyensúlyi helyzet javulásában. A mezőgazdaság bruttó termelése Csehszlovákiában és Magyarországon 2,6—3,6, a többi kis európai KGST-országban 6—13 százalékkal meghaladta az 1983. évi szintet. Elsősorban a növénytermelés növekedett. Csaknem valamennyi or-

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983	1984 (terv)	1984 (tény)	1985 (terv)
Bulgária	5,9	5,2	—7,1	3,1	6,8	3,2
Csehszlovákia	—2,4	4,4	2,2	..	3,6	—1,1
Lengyelország	5,4	—3,0	3,5	1,5—2,5	5,7	—0,8; +1,4
Magyarország	2,0	7,3	—2,7	4,0	2,6	1,0
NDK	1,8	—0,4	4,0	6,4	6,4	0,8
Románia	—0,9	7,5	—1,6	5,4—6,0	13,3	6,0—6,8
Szovjetunió	—1,0	5,5	6,1	6,4	0	6,7

6. sz. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása 1984-ben
(Százalékos változás 1983-hoz képest)

Ország	Gabonafélék	Cukorrépa	Burgonya
Bulgária	17	50	—1
Csehszlovákia	9	24	18
Lengyelország	11	—2	9
Magyarország	14	15	35
NDK	13	23	65
Románia	20	45	4
Szovjetunió	..	4	3

országban rekord gabonatermést takarítottak be: a gabonafélék termésmennyisége 9—20 százalékkal nőtt. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Figyelmet érdemel, hogy több országban a búza és a kukorica hektáronkénti termésátlaga meghaladja az 5 tonnát. A Szovjetunióban — a többi országgal ellentétben — a gabonatermelés csökkent, ami nemcsak a mezőgazdasági termelés, hanem a nemzeti jövedelem növekedését is hátráltatta. Az országok többségében a fontosabb kapásnövények terméseredményei is kedvezően alakultak. A cukorrépa-termelés Bulgáriában másfélszeresére, Csehszlovákiában és az NDK-ban egynegyedével, a burgonyatermelés Magyarországon 35 százalékkal, az NDK-ban mintegy kétharmadával nőtt.

A növénytermelés kedvező eredményeinek hatására javult a takarmányellátás, stabilizálódott, illetőleg kismértékben növekedett az állatállomány, nőttek a hozamok, ami együttesen az állattenyésztés 1—5 százalékos növekedésében jutott kifejezésre.

Bár az egyes országok agrárpolitikája jelentős mértékben különbözött egymástól, többségük jelentős erőfeszítést tett a termelés intenzív úton történő fejlesztésére. Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a termelés elsősorban az export bővülését, a többi országban — ezzel ellentétben — az importigények mérséklését, az önellátás fokozását szolgálja. A mezőgazdasági beruházásokkal Bulgáriában és Romániában az anyagi-műszaki bázist bővítik, Csehszlovákiában az elhasználódott, korszerűtlenné vált berendezéseket cserélik ki. Ugyanakkor több országban a mennyiségi fejlesztések mellett a meglévő gépek és berendezések hatékonyabb hasznosítása áll az agrárpolitika középpontjában. Az építési beruházások a tároló, szolgáltató kapacitások bővítését, a meglévő szűk keresztmet-

7. sz. táblázat

A búza és a kukorica termésátlagának alakulása
(tonna/hektár)

Ország	Búza		Kukorica	
	1981—1983 közötti évek átlaga	1984	1981—1983 közötti évek átlaga	1984
Bulgária	4,0	4,3	5,0	5,5
Csehszlovákia	4,4	5,1	4,6	5,0
Lengyelország	3,1	3,5	4,1	3,8
Magyarország	4,3	5,4	6,2	5,9
NDK	4,6	5,2	3,9	3,5
Románia	2,6	..	3,7	..
Szovjetunió	1,6	..	kb. 3,0	..

8. sz. táblázat

Az állatállomány alakulása 1984-ben
(Százalékos változás 1983-hoz képest)

Ország	Szarvasmarha	Sertés	Juh
Bulgária	—2	—1	—4
Csehszlovákia	—1	—4	2
Lengyelország	—2	8	..
Magyarország	0	—6	—5
NDK	1	1	7
Szovjetunió	1	—1	—2

szetek megszüntetését segítették elő. Lényegében megszűnt a foglalkoztatottak eláramlása a mezőgazdaságból. Folytatódott a kistermelés támogatása. A nagyüzemekben korszerűsödött az ösztönzési rendszer. Ehhez a felvásárlási árak emelése, a termelés nagyobb jövedelmezősége megfelelő alapot biztosított.

Az idén az európai KGST-országok többsége az 1984. évi magas szintű mezőgazdasági termelés stabilizálására, Románia és a Szovjetunió pedig a teljesítmények jelentős, 6—7 százalékos növelésére törekszik. Mindenütt továbbra is különös figyelmet fordítanak a gabonatermelésre, a takarmányhasznosítás javítására, a növény- és állattenyésztés, a termelés, tárolás és feldolgozás fejlesztésének eddiginél jobb összehangolására. A Szovjetunióban 1984 végén átfogó programot dolgoztak ki a mezőgazdasági termelés fejlesztésének meggyorsítására, amely elsősorban a föld minőségének, termőképességének javítására támaszkodik.

A beruházások

Az európai KGST-országok 1981—1982-ben a külgazdasági egyensúlyi helyzet javítása végett a belföldi felhasználás korlátozására kényszerültek, amit elsősorban a beruházási tevékenység csökkentésével értek el. Az elmúlt két évben a gazdasági fejlődés feltételei — mindenekelőtt az import bővítésének lehetősége — módosult: a beruházási források továbbra is szűkösek maradtak, de a beruházások korábbi, általános jellegű csökkentését az országok többségében felváltotta a szinten tartás, illetőleg a növelés szándéka. 1983—1984-ben a beruházási tevékenység elsősorban Lengyelországban és Romániában, kisebb

9. sz. táblázat

A beruházások alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983	1984 (terv)	1984 (tény)	1985 (terv)
Bulgária	10,5	3,6	0,7	..	1,2	6,1[a]
Csehszlovákia	—4,6	—1,6	0,6	..	4,0	2,0
Lengyelország	—22,7	—12,1	9,0	—2,8	8,0	0
Magyarország	—5,1	—2,2	—2,7	—10,0	—4,3	0
NDK	2,7	—5,2	—0,2	4,3	0	0
Románia	—7,0	—3,1	2,5	4,0	6,1	8,3
Szovjetunió	3,8	3,6	5,0	3,9	2,0	3,4

[a] Folyó áron.

mértékben Csehszlovákiában élénkült meg. Ezzel szemben Bulgáriában és az NDK-ban stagnált, Magyarországon — a tervezettnél mérsékeltebben — csökkent a fejlesztési tevékenység. A Szovjetunióban az 1983. évi megélénkülést követően tavaly ismét szerényebb mértékben nőttek a beruházások. (Lásd a 9. sz. táblázatot.) A beruházások országonként eltérő alakulása mögött részben a sajátos beruházási politika húzódik meg. Emellett azonban figyelemmel kell lennünk arra az általános feszültségre is, amely az országok döntő többségében ható, a beruházási szándékot gerjesztő törekvésekben jelenik meg. Ezeket a törekvéseket a gyorsan változó feltételekhez való alkalmazkodás, a termékszerkezet és a technológiák korszerűsödésének, a tőkeigényes területek fejlesztésének kényszere táplálja.

A beruházások területén meglevő problémák azonban nem csökkentik annak a jelentőségét, hogy az utóbbi években pozitív tendencia bontakozott ki a fejlesztési tevékenységben. A rendelkezésre álló források korlátozottsága még inkább előtérbe állította az intenzív fejlődési szakaszból adódó követelményeket; a gazdaságossági szempontok érvényre juttatását a döntésekben, a műszaki haladást hordozó gépek és berendezések arányának növelését, a beruházási folyamat hatékonyságának fokozását a gyorsabb, szervezettebb, olcsóbb kivitelezés révén. Teret nyertek a korszerűsítő, rekonstrukciós jellegű, gyorsan üzembe állítható és kedvező megtérülésű beruházások. Mérséklődött a befejezetlen beruházások relatív szintje, felgyorsult a fejlesztések irányítási, tervezési, finanszírozási rendszerének továbbfejlesztése. Ezekben a változásokban nagy szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket az egyes országokban a hetvenes évek beruházási fellendülésének vártnál kisebb eredményeiből nyertek. Az érzékelhető előrehaladás — amelynek ütemével az egyes országokban természetesen elégedetlenek — lehetővé tette, hogy a jelenlegi fejlődési szakaszban a gazdasági fejlődés korábbinál alacsonyabb beruházási hányad mellett is megvalósítható, a fejlesztések és azok eredményei közötti arány jelentősen javítható.

Az idén az európai KGST-országok többsége a beruházási tevékenység tavalyi szinten tartásával, illetőleg kismértékű növekedésével számol. Ettől eltérően Romániában a beruházások növekedési ütemének további gyorsítását tervezik. (1985-re a beruházások 8,3 százalékos emelkedését irányozták elő.)

A lakosság jövedelme és fogyasztása

Az 1980-as évek elején a nehezebb feltételek és a nagyobb külgazdasági terhek mellett, a lassú gazdasági fejlődés ellenére az elért életszínvonal megőrzése, illetőleg szerény mértékű javítása az egyik alapvető gazdaságpolitikai cél maradt. 1981—1982-ben ez a fogyasztási hányad számottevő növekedését, a felhalmozási ráta csökken-

10. sz. táblázat

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi áruforgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Egy lakosra jutó reáljövedelem			Kiskereskedelmi forgalom (változatlan áron)		
	1983	1984	1985 (terv)	1983	1984	1985 (terv)
Bulgária	2,8	2,7	3,0	2,4	4,6	4,5
Csehszlovákia	1,7	1,6	3,8[a, b]	2,2	2,2	4,0[a]
Lengyelország	0,4	5,8	..	8,1	6,0	4—4,4
Magyarország	1,1	1,0	1,5—2,0	0,3	0,2	2,0
NDK	2,3	3,9	4,0	0,7	4,1	4,0
Románia	5,1[a]	5,5[a]	3,3	0,5	4,8	1,0—1,5
Szovjetunió	2,0	3,0	3,3	2,7	4,2	5,2

[a] Folyó áron.
[b] Az egy lakosra jutó fogyasztás 2,2 százalékkal nő.

tését tette szükségessé. Az utóbbi két évben a gyorsabb gazdasági növekedés következtében keletkezett forrásnövekmény a korábbinál kiegyensúlyozottabban oszlott meg a külgazdasági egyensúly megszilárdításának, a beruházások és az életszínvonal növelésének céljai között. Ennek hatására a lakosság reáljövedelmének növekedése valamelyest meggyorsult — az emelkedés országonként 1 és 6 százalék között váltakozott —, ami azonban nem igényelte a beruházások és a fogyasztás közötti forrásátcsoportosítás fenntartását.

A lakosság jövedelmén belül a társadalmi juttatások a munkajövedelmeket meghaladó mértékben emelkedtek, és arányuk az összjövedelmen belül — Lengyelország kivételével — elérte a 33—40 százalékot. Az utóbbi két évben a jövedelempolitikában a súlypont a munkajövedelmekre tevődött, a társadalmi juttatások növekedése közelebb került a munkajövedelmekéhez.

Az intenzív fejlődési pályára való áttéréssel összefüggésben a bérpolitikában a javadalmazást egyre jobban összekapcsolták a teljesítmények mennyiségi, minőségi értékeivel, a vállalati gazdálkodással, a jövedelmezőséggel, és mindezek alapján nagyobb teret engedtek a bérek, keresetek differenciálódásának. Bővítették a teljesítmény szerinti bérezés hatókörét. Egyes országokban a bérezés preferálja a népgazdaságban megkülönböztetett figyelmet kapott ágazatokat, az exportteljesítmények növekedését, valamint legújabban a tudományos-technikai előrehaladást leginkább befolyásoló tevékenységi köröket, ágazatokat.

Az országok többségében a pénzjövedelmek és a reáljövedelmek alakulása között nincs számottevő különbség. A fogyasztói árszint 1984-ben Lengyelországban és Magyarországon emelkedett gyorsabb ütemben (13, illetve 8 százalékkal), a többi országban — főként az alapvető fogyasztási javak esetében — a fogyasztói árak stabilizálására törekedtek. A költségek növekedése — mivel nem hárítható át a fogyasztói árakba — a költségvetési támogatások felduzzadásával jár együtt. (Az egyes országokban publikált fogyasztói, illetőleg kiskereskedelmi árak az alkalmazott statisztikai módszerekben, mindenekelőtt a termékszerkezet módosulásának és a szabadpiaci árak kezelésében tapasztalható különbségek miatt maradéktalanul nem hasonlíthatók össze.)

Az utóbbi két évben valamelyest meggyorsult a lakosság fogyasztásának, illetőleg a kiskereskedelmi áruforgalomnak a növekedése, miközben a fogyasztói piac egyensúlyi helyzete megszilárdult, az árukínálat, elsősorban az alapvető cikkek és az élelmiszerek körében, javult. A lakosság fogyasztásán belül folytatódott az élelmisze-

rek arányának mérséklődése, az iparcikkek értékesítése (főként a tartós fogyasztási cikkeké) az átlagosnál nagyobb mértékben bővült. Egyes tartós fogyasztási cikkeknél a telítettség jelei mutatkoznak, viszont a legkorszerűbb termékek iránt rohamosan növekvő keresletet gyakran nem sikerült kielégíteni. Lengyelországban az áruellátás további javulása a jegyrendszer korlátozását tette lehetővé.

A szociálpolitika fejlett rendszerében 1984-ben előtérbe került a család- és a népesedéspolitika továbbfejlesztése, a gyermeknevelés fokozottabb mértékű támogatása. A lakossági infrastruktúrán belül a legnagyobb erőforrásokat továbbra is a lakásépítésre fordították. Jelentősen nő az épülő lakások területe, javul minőségük, felszereltségük, így az évente épülő lakásszám egyre kevésbé fejezi ki a lakásépítés méreteit. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak a fiatal házasok lakáshoz jutásának megkönnyítésére, egyes országokban a lakosság építkezéseinek támogatására. Az utóbbi években előtérbe került az egészségügyi és az oktatási szolgáltatások minőségének javítása, és az ehhez szükséges személyi, anyagi feltételek kialakítása, az irányítási, szervezeti rendszer korszerűsítése.

Az idén a lakossági jövedelem és a fogyasztás növelésének előirányzatai az egyes országokban hasonlóak. Az egy lakosra jutó reáljövedelem 2—4 százalékos növekedésére számítanak, ami az országok többségében másfél-kétszer nagyobb, mint 2—3 évvel korábban.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok

Az európai KGST-országok sikeresen jutottak túl azokon a nehéz éveken, amikor a tőkés világgazdasági válság elhúzódása, a világkereskedelem visszaesése, a protekcionista tendenciák továbberősödése, valamint a legfontosabb exporttermékeik nagymértékű áresése megnehezítette a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának helyreállítását; a kamatláb-emelkedések és a hitelfelvételi lehetőségek beszűkülése, majd embargója pedig nagy áldozatokat követelő erőfeszítéseket tett szükségessé a nemzetközi pénzügyi stabilitásuk megőrzése végett. A külgazdasági egyensúly javításában 1981—1982-ben elért eredményekre támaszkodva 1983—1984-ben valamelyest megélénkült a külkereskedelmi áruforgalom bővülése. A cserearányromlás mérséklődött, a kamatterhek és a hitelfelvételi nehézségek enyhültek. Az aktívum növelésének követelménye valamelyest mérséklődött, így az export továbbra is lendületes (volumenének mintegy 6 százalékos) növekedése mellett az import is megélénkült (mintegy 5 százalékkal bővült, ami 1 százalékponttal haladta meg az 1983. évit).

Az utóbbi két évben az európai KGST-országok egymás közötti forgalma folyó árakon számítva az átlagot meghaladva nőtt, összehasonlító árakon azonban az egymás közti és a KGST-n kívüli forgalom valószínűleg megközelítően hasonló mértékben bővült. Különösen a Szovjetunió szocialista országokba irányuló áruforgalmának fellendülése figyelemre méltó. (Az áruforgalom volumene mintegy 8 százalékkal nőtt.) Az európai KGST-országok — Románia kivételével — nem tudták kihasználni a fejlett tőkésországok (mindenekelőtt az Egyesült Államok) importkeresletének megélénkülését. A tőkésországokba irányuló exportjuk tizedével, ezen belül Romániáé egyötödével, a szovjet export viszont csupán kismértékben bővülti A fejlődő országok fizetési nehézsége. miatt az európai KGST-országok piacra jutási feltételei nehezedtek.

Az európai KGST-országok számára a legnagyobb gondot az export kedvezőtlen áruszerkezete és az ebből adódó állandósuló cserearányromlás okozták. Az országok többsége továbbra is zömmel az energiahordozók és nyersanyagok, valamint energia- és nyersanyagigényes, kevésbé korszerű feldolgozóipari termékek, továbbá — egyre csökkenő áron — az élelmiszerek exportját fokozza. A protekcionizmus terjedése mellett a főbb exporttermékek elhelyezésében a fejlődő országok fokozódó versenyével is meg kellett küzdeniük.

Az idén az országok a nemzetközi árucsere erőteljes bővítésére törekednek. Annak ellenére, hogy az adósságszolgálati terhek valamelyest enyhülnek, a külkereske-

delmi mérleg javítása továbbra is fontos feladat marad. Az export bővítésének a feltételei az egymás közti forgalomban javulnak, egyébként továbbra is nehezek maradnak. Az év eleji exportkiesések az év hátralevő részében fokozzák a kivitel bővítésének követelményét.

★

Az európai KGST-országoknak az idén továbbra is nehéz nemzetközi politikai, gazdasági és pénzügyi feltételek közepette kell megvalósítaniuk az éves népgazdasági terveikben foglalt fő gazdaságpolitikai céljaikat. A legnehezebb feladatok: a fejlődés dinamizmusa megőrzéséhez elengedhetetlenül szükséges minőségi, strukturális változások, a műszaki fejlődés és a fajlagos energia-, anyagigényesség mérséklésének meggyorsítása. Különösen a népgazdaság átfogó korszerűsítésében történő előrehaladás tűnik meghatározó jelentőségűnek a nemzetközi versenyképesség növeléséhez, a külgazdasági egyensúly tartós megszilárdításához. Egyre határozottabb a felismerés, hogy az intenzív fejlődési pálya új típusú dinamizmusa és a nemzetközi versenyképesség minden eddiginél jobban igényli a szocialista országok közötti korszerű gazdasági együttműködést, a gazdaságirányítás egész rendszerének, a változó feltételekhez, a sajátosságokhoz és a megnövekedett követelményekhez való hozzáigazítását. Magyarország, miközben kezdeményezően és gazdasági lehetőségeinek megfelelően kiveszi részét a KGST-országok együttműködésében, támaszkodik a szocialista országok biztonságos hátteret nyújtó, dinamizmust segítő gazdasági potenciáljára, fokozza erőfeszítéseit a világgazdasági élvonallal való lépéstartás bázisának kiszélesítésére.

Pócs Ervin

Pócs Ervin az MSZMP KB alosztályvezetője.

A XXIV. közgazdász-vándorgyűlés

A Magyar Közgazdasági Társaság, a MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társasága, a TIT Közgazdasági Választmánya és Szabolcs-Szatmár megyei szervezeteik 1985. június 27—29-én rendezték meg Nyíregyházán a XXIV. közgazdász-vándorgyűlést. A nyitó plenáris ülésen *Varga Gyula*, az MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottságának első titkára köszöntötte a résztvevőket, és tájékoztatta őket a megye gazdasági adottságairól, helyzetéről és gondjairól. Ezután *Maróthy László*, *Hoós János* és *Beck Tamás* tartottak előadást. (Ezeket folyóiratunk e számában teljes terjedelmükben közöljük.)

Másnap a vándorgyűlés öt szekcióban folytatta munkáját.

★

A gazdasági növekedés általános feltételeit, a szóba jöhető gazdaságfejlődési utakat vizsgáló *első szekcióban gazdasági fejlődésünk nemzetközi feltételeinek* várható alakulását elemezte *Köves András*, a KOPINT főosztályvezetője. Az elvégzett vizsgálatok, előrejelzések szerint az 1973—1982 közötti időszakban tapasztalhatóhoz hasonló megrázkódtatások fejlett tőkés piacainkon nem várhatók, de egyértelmű, tartós és nagymértékű fellendülésre sem számíthatunk. A KGST-ben sem szűntek meg azok az okok, amelyek az elmúlt évtizedben a feszültségek felhalmozódásához vezettek.

Népgazdaságunk jövője szempontjából alapvető jelentőségű szocialista importunk, valamint tőkés exportunk alakulása. Ami az elsőt illeti: természeti és gazdasági okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a KGST-országokból származó nyersanyag- és energiahordozó-importunk növekedése lelassult. E téren a VII. ötéves tervidőszakban sem várható érezhető javulás: reáladatokkal mérve nem nő a szovjet gazdaság exportteljesítménye.

Tőkés exportunk lehetőségeit nagymértékben meghatározza, hogy 1983 óta újabb, sajátos fejlődési korszak van kialakulóban a tőkés világgazdaságban: a megelőző tíz év első számú gondja, az energiaprobléma nem tűnt ugyan el teljesen, de a főszerepet a technológiafejlesztés és -kereskedelem vette át.

Tőkés partnereinkkel folytatott kereskedelmünkben — a legtöbb szocialista országhoz hasonlóan — sikerült az utóbbi néhány évben aktívumot elérnünk, de ennek ára az export hatékonyságának romlása és a struktúra megmerevedése volt. Külgazdasági helyzetünk ma kedvezőbb, mint a korábbi években, amikor néhány szocialista ország fizetésképtelenné vált. Ezért gazdaságpolitikánknak új alternatívákban is gondolkodnia kellene, hiszen külgazdasági szempontból már nem vagyunk annyira szűk kényszerpályán, mint a nyolcvanas évek elején.

Hegedüs Miklós, az Ipargazdasági Intézet igazgatója a *népgazdasági ágak, ágazatok arányáról, fejlesztésük súlyozásáról* folyó vitához kapcsolódva hangsúlyozta: ma már az egyes népgazdasági ágak, ágazatok, alágazatok, tevékenységek, termékek nem önmagukban jelentik és érvényesítik a korszerűségi, hatékonysági követelményeket. Az alapprobléma tehát nem a kitermelő és a feldolgozó tevékenységek arányának ilyen vagy olyan mértékében van, hanem abban, hogy gazdasági tevékenységünk a kívánatosnál és a lehetségesnél kevésbé hatékony, a nemzetközi átlagnál lassabban növekszik.

A világgazdaságban végbement árarány-átrendeződésekből (a nyersanyagok, illetve a magasan fejlett technikát megtestesítő termékek relatív drágulásából) az következik, hogy az importált energiahordozókra és nyersanyagokra alapozott gazdaság- és iparfejlesztés a minőségileg megváltozott világgazdasági feltételek mellett is követhető nemzetgazdasági stratégia, ha a feldolgozás végső eredménye olyan színvonalú termék, amelynek

árában mind a megemelkedett költségeket, mind a belső munkaráfordításokat kellő színvonalon el lehet ismertetni. Eddigi gazdaság- és iparpolitikánk tehát nem abból a szempontból mondható kevésbé sikeresnek, mert nem hajtott végre gyökeres fordulatot a hazai és az importált kitermelőipari outputok arányában (ilyen fordulat megvalósítása egyébként is lehetetlen), hanem mert — az energiamegtakarításban elért figyelemreméltó eredmények ellenére — nem volt képes az intenzív növekedés társadalmi, műszaki, gazdasági feltételeit érdemben kialakítani. A VII. ötéves tervidőszakban sem az importhelyettesítés az elsődleges feladat, hanem a hazai és az importált nyersanyagok feldolgozása során létrehozott új érték arányának erőteljes növelése, illetve az egységnyi kibocsátás költségeinek csökkentése.

A *mezőgazdaság fejlesztési irányaival*, lehetőségeivel két felszólaló is foglalkozott. *Lehoczky Mihály* a TOT főtitkárhelyettese leszögezte: a mezőgazdaság, ha óriási erőfeszítések árán is, képes lesz a rá háruló feladatok teljesítésére. Agroökológiai potenciálunk ugyanis nagy (bár ebből eredő komparatív előnyeinket eddig sem tőkés, sem szocialista viszonylatban nem sikerült kellőképpen érvényesíteni), a mezőgazdasági munka presztízse növekedett, az ágazat általános megítélése jó. A legfőbb feladat a gépállomány elavulásának megakadályozása, illetve az ágazatot érintő szabályozás ésszerű, összehangolt fejlesztése. Módosítani kellene a mezőgazdasági termelőerők térbeli elhelyezését, s növelni az ágazaton belüli energiatermelést.

Varga Gyula, az Agrárgazdasági Kutatóintézet igazgatóhelyettese az élelmiszergazdaság fejlesztési céljairól, esélyeiről, az ágazat nemzetközi versenyképességéről szólt. Az élelmiszer-gazdaság húsz éve lett nettó exportőrré, s exportorientációja azóta is fokozódott. A kivitel tömegének bővülésével azonban romlott az export gazdaságossága, s emiatt gyakran bírálják az ágazatot. Éppen ezért világosan kell látni, hogy az export növelését nem az élelmiszer-gazdaság szorgalmazta: csupán a ráosztott feladatot hajtotta végre. Élelmiszerexportunknak kiemelkedő szerepe volt abban, hogy az elmúlt években sikerült megőriznünk országunk nemzetközi fizetőképességét. Az ágazat költségvetési befizetései meghaladják az onnan kapott juttatásokat. Az élelmiszer-gazdaságnak kemény csapásokat kellett kiállnia: egyfelől mind jobban nyílik az agrárolló, másfelől nagyon gyorsan estek a világpiaci árak.

A mezőgazdaság és az ipar külpiaci versenyképességének egybevetésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt — mutatott rá Varga Gyula —, hogy az élelmiszergazdaság exportcikkeinek dollárkitermelése esetenként jelentősen rosszabb ugyan az iparcikkekénél, de az előbbiek készpénzért adhatók el, míg iparunk gyakran kényszerül hitelbe szállítani, olykor kérdéses fizetőképességű partnereknek is.

Szabó Imre ipari minisztériumi államtitkár *az ipar helyzetéről*, feladatairól szólva megállapította, hogy iparunkra továbbra is jellemző a túlzott termékválaszték és egy olyan fokú stabilitás, amely fékezi a hatékonyság növelését, a gyors szerkezeti átalakítást. További ellentmondás, hogy bár a feldolgoz óipartól várjuk a gyorsabb teljesítményinövelést, ipari beruházásaink fele a kitermelő iparra jut. Ebben a helyzetben a feldolgozóipari beruházások nagyon gondos megtervezésére van szükség, előnyben részesítve az elektronizálást, mert ezáltal viszonylag kis beruházásokkal is nagyfokú termelékenységjavulást lehet elérni.

Az elmúlt évek szorító gazdasági helyzetében az iparra nehezedő nyomás is nőtt: költségvetési befizetései másfélszeresére emelkedtek, ami már veszélyezteti az ágazat fejlesztését. Szabó Imre több javaslatot tett a szabályozórendszer módosítására (például az élő- és a holmunka-felhasználás közterheinek ésszerűbb arányosítására, az adózás egységesítésére, központi struktúrafejlesztési alap létrehozására).

Udvari László, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője *az infrastruktúra állapotáról* és fejlesztési prioritásairól beszélt. Ma már általánosan elismert, hogy az infrastruktúra fejletlensége gátolja mind a gazdasági teljesítmény növekedését, mind az életkörülmények javítását. Bár indokolt volna a szféra frontális fejlesztése (mivel az elmaradottság is szinte minden ágazatát jellemzi), a források szűkössége miatt a VII. ötéves tervidőszakban a gazdaság intenzifikálását és az export bővítését közvetlenül szolgáló területeket kell fejleszteni, elsősorban rekonstrukciók révén, s csak ezt követhetik az életkörülményeket javító infrastrukturális beruházások. A kiemelt területek a távközlés, az ivóvízellátás, a közlekedési hálózatok (ezen belül különösen a vasút), valamint a kereskedelmi bolthálózat fejlesztése. Az infrastruktúra így sem tudja dinamizálni a következő öt évben a gaz-

dasági fejlődést, sőt, csak akkor nem válik fékező erővé, ha az általános fejlődés viszonylag mérsékelt lesz.

Lóránt Károly, az Országos Tervhivatal osztályvezetője három nagy *gazdaságfejlesztési koncepciót* vázolt föl. Az első restriktív, védekező jellegű: egyenletesen korlátozza a gazdasági növekedést, a belső felhasználás visszafogásával éri el a külgazdasági egyensúlyt, s olyan reformokat hirdet és léptet életbe, amelyek nem hagynak nyomot a gazdaságon. E politika eredményes lehet a rövid távú egyensúly szempontjából, de konzerválja a szerkezetet, nem teszi lehetővé az életszínvonal emelését, és ezért hosszabb távon politikailag is tarthatatlan. A második koncepció offenzív gazdaságpolitikára épít: áttörést akar elérni néhány területen (például az ipari beruházásokban, egyes reformlépésekben), és meg kívánja gyorsítani a munkaerő és a tőke átcsoportosítását. E koncepció az elsőnél jóval kevésbé kidolgozott. A hozzászóló egy harmadik, általa aktívan védekezőnek nevezett stratégiát javasolt, amelynek kiindulópontja egy, a mainál jobban átgondolt importszabályozás lenne. Egyes gazdasági tevékenységek ugyanis kevésbé importigényesek, mint mások, és ezek jelenlegi körülményeink közepette is gyorsabban fejleszthetők lennének. Több pénzt kellene fordítani a technika, technológia importjára is. Exportstratégiánkat is újra kellene fogalmaznunk, mert a mai fejlesztési elképzelések túlságosan derűlátóan ítélik meg gazdaságunk külpiaci alkalmazkodóképességét.

Vargáné Kánási Erika, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács osztályvezetője a *megye iparának gondjairól* tájékoztatta a szekcióülés résztvevőit. Szabolcs-Szatmárban az üzemek jellemzően kis- és közepes méretűek, több mint a felük gyáregység. A VI. ötéves tervidőszakban az állóeszköz-hatékonyság javult, s a gépek aránya is nagy. Az átlagos műszakszám meghaladja az országos mutatót. A megyében előállított ipari termékek 2/3-a ötévesnél fiatalabb. A munka termelékenysége viszont alacsony. Mutatkoznak bizonyos foglalkoztatási gondok is, amelyek a következő öt évben várhatóan súlyosbodnak: előreláthatólag hétezer ember elhelyezéséről kell gondoskodni.

Barta Imre, az ÁFB miskolci igazgatója gazdaságunk helyzetéről és *a kibontakozás feltételeiről szólva hangsúlyozta:* általános megújulásra van szükség a gazdasági és a politikai mechanizmusban, az állami életben, a tulajdonlás és az emberi tényező kezelésének módjában. A hatékonyságban való anyagi érdekeltséget le kell vinni a vállalati kiskollektívák szintjére. Meg kell teremteni a tőkeáramlás motivációját is, mert az eddig létrehozott intézményi keretek a tényleges mobilitáshoz elégtelennek bizonyultak. Növelni kell továbbá a külső erőforrások bevonását, elsősorban modern technológia formájában, amihez elengedhetetlen a vegyes vállalatok létrehozását gátló korlátozások megszüntetése.

A szekcióülésen elhangzottakat *Hoós János* foglalta össze.

★

A vándorgyűlés *második* szekciójának témaköre *(gazdaságpolitikai célok és gazdasági szabályozás)* különösen nagy érdeklődést keltett. Ebben a szekcióban volt a legtöbb résztvevő, akik összesen 14 előadást-hozzászólást hallgattak végig.

A szekció bevezető előadását tartó *Madarasi Attila* pénzügyi államtitkár a szabályozás fő problémáival foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a gazdaságirányításon belül a népgazdasági tervezésnek, a gazdasági szabályozásnak és az intézményi rendszernek komplex módon, egymáshoz harmonikusan illeszkedve kell szolgálnia a gazdaságpolitika végrehajtását. Ezek fejlődése azonban nem volt egyenletes; az intézményi rendszer, közülük is a vállalaton belüli irányítás területén nagy az elmaradás.

Ami a szabályozórendszert magát illeti, annak a gazdaságpolitika egészéhez kell igazodnia, ha tehát az egymást feltételező s egyben korlátozó részcélok között elmozdulás következik be, a szabályozásnak ezt — visszacsatolás jellegűen — érzékeltetnie kell.

A gazdaságpolitikának fontos jellemzője, hogy adott időszakban mit-miket minősít prioritás(ok)nak. A prioritások érvényesítésére szükség van, de úgy, hogy ez ne gyengítse az irányítás komplexitását.

Gazdaságpolitikánk fő célja a VII. ötéves tervidőszakban az, hogy az egyensúly szilárdítása mellett lehetőség szerint gyorsítsuk a gazdasági növekedést, és erre alapozva emeljük az életszínvonalat, s fokozzuk a fejlesztő tevékenységet. A növekedés tényleges gyorsulására azonban csak az időszak második felében számíthatunk.

Fontos feladat *az adórendszer* átépítése. Ennek fő irányai: a tiszta jövedelem növekvő

részét realizáljuk a forgalmi szférában, csökkentve a termelés adóterheit; ki kívánjuk építeni a személyi jövedelemadó rendszerét.

A költségvetés jelenleg a tiszta jövedelem igen nagy részét centralizálja, ezen a következő 1—2 évben már csak az ismert adósságszolgálati terhek miatt sem lehet változtatni. Lehet viszont változtatni az adók (és a támogatások) struktúráján; ebben az irányban már 1985-ben is tettünk — bár csak kezdetinek tekinthető — lépéseket. Törekszünk a nyereségadó fajlagos mértékének csökkentésére, s ennek ellensúlyozásaként a termelési tényezők után fizetett adók növelésére. Megnőtt a béarányos elvonások súlya, s ezt szolgálná a város- és községfejlesztési hozzájárulás béarányos fizettetése is. Ezt a lépést azonban — a területenként eltérő bérigényesség miatt — csak fokozatosan tehetjük majd meg.

A magas fokú jövedelemcentralizáció megvalósításához szükség van többféle adónemre.

A megtakarítások növeléséhez és a keletkező források rugalmas allokálásához fejleszteni kell a bankrendszert és a vállalatok közötti pénzügyi kapcsolatrendszert. Erősíteni kell a piaci viszonyokat; ennek jegyében építjük tovább az árrendszert, az ármechanizmust és a kalkulációs rendet is.

A szabályozásnak fontos feladata továbbá az ún. versenysemlegesség biztosítása, az, hogy ugyanaz a tevékenység ne kerüljön indokolatlanul eltérő helyzetbe pusztán azért, mert egyik vagy másik ágazatban más szabályozás vonatkozik rá.

Jakab Mátyás (Szerszámgépipari Művek), *Marosfi László* (Egis Gyógyszervegyészeti Gyár) és *Lengyel Ferencné* (Debreceni Ruhagyár) vállalati szemszögből foglalkoztak a szabályozókkal. Szóvá tették, hogy az elvonások növelése miatt alig jut fejlesztésre, nincs forrás a forgóalap növelésére, pedig az export bővítéséhez mindkettőre szükség lenne. Mire a vállalatok értesülnek a szabályozók változásairól, addigra már alig van idő alkalmazkodásra, így a szabályozóktól várt orientációs hatás nem érvényesül megfelelően.

Sok a kivétel, és ezeket nem mindig állapítják meg objektív alapon, így a szabályozóváltozás esetenként indokolatlanul hozza az egyik vállalatot rosszabb, a másikat pedig jobb helyzetbe. A konfekcióipar számára a béarányos elvonás növelése alig elviselhető megterhelést jelentett.

Mentényi Miklós (Állami Gazdaságok Országos Központja) a mezőgazdasági szabályozásnak az iparitól eltérő vonásairól szólva utalt arra, hogy ma az ipari és a mezőgazdasági árak közt nagy diszparitás van, ezért a mezőgazdaság jövedelmezősége (az alaptevékenységben) alacsony, s ebből a pénzügyi terhek megállapításakor is le kell vonni a konzekvenciákat. 1984-ben egyébként a mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységében is romlott a jövedelmezőség, tovább élezve az alaptevékenység problémáit. Mivel a mezőgazdasági árak az átlagos termelési feltételeknek megfelelő költségekre épülnek, az adózásnak szükségképpen differenciáltnak kell lennie.

Zányi Jenő (Magyar Kereskedelmi Kamara) hangsúlyozta: a jövedelemcentralizáció mai mértéke már-már elviselhetetlen. Ez a támogatási igényt is többszörösére növeli, hiszen 20 Ft nettó bevételi többlet realizálásához mintegy 100 Ft támogatás kell. Jobb volna ezért, ha a támogatási rendszert továbbfejlesztve áttérnénk a nettó támogatásokra. Ami a normativitást illeti, ennek azonos teljesítménykövetelményt kell jelentenie, tehát nem feltétlenül azonos mértéket. Adóreformra szükség van, de ezt alaposan megfontolva kell kialakítani. Például a személyijövedelem-adó kapcsán tisztában kell lenni azzal, hogy ez csak megfelelő adómorál esetén funkcionálhat jól, enélkül csak a bérből élőket terhelné igazán. A vállalatokon belül mindig egy fokkal alacsonyabb a mozgási lehetőség, mint amit a szabályozás a vállalat számára lehetővé tesz. A fejlesztési politikát ma a restrikciók jellemzik, amin változtatni kell. A következő időszak kulcsfontosságú kérdése a fajlagos energiafelhasználás csökkentése, ám ezen a téren nem annyira a néhány százalékos eredményt hozó energiaracionalizálási akciók hozhatnak áttörést (bár ezekre is szükség van), hanem elsősorban a struktúra javítása. Támogatni nem a gyengéket kell, hogy fennmaradjanak, hanem a hatékony termelés bővítését. Az ilyen típusú fejlesztést a vámterhek enyhítésével is segíteni kell. Kevesebb szabály és több megállapodás az érdekeltek között jobban szolgálná az előttünk álló célok megvalósítását.

Vissi Ferenc (az Országos Anyag- és Árhivatal elnökhelyettese) előadásában részletesen foglalkozott az infláció és az inflációs ütem csökkentésének problémáival. Az utóbbi időben társadalompolitikai igényként fogalmazódott meg hazánkban az áremelkedés

ütemének mérséklése. Tény, hogy egyes fejlett ipari országokban értek el sikereket az infláció elleni harcban. Ezek tapasztalatait vizsgálva azonban meg kell állapítani, hogy ezekben az országokban a kormányok nem csináltak gondot abból, hogy az infláció visszaszorításával egyidejűleg növekedett a munkanélküliség, tömegesen mentek csődbe a vállalatok, és romlott a külkereskedelmi mérleg. Tehették, mert erős a gazdaságuk, és mindezt el tudták viselni. Hazai viszonyok közt azonban számolnunk kell azzal, hogy hasonló következményeket a mi gazdaságunk nem viselhet el. Az exportot növelni, az importot mérsékelni kell, ezért fenn kell tartani egyes alacsony jövedelmezőségű termékek exportját is, az import mérséklése pedig korlátozza az importversenyt. Mindez fokozza a gazdaságra háruló inflációs nyomást. Az inflációnak pedig ez a fő okozója, nem az ármechanizmus gyenge működése.

Az áremelkedést gyakran a rossz társadalmi közérzet fő okának minősítik. Valójában azonban a rossz társadalmi közérzet legfőbb oka az, hogy stagnál, esetenként csökken a reálbér, továbbá az, hogy nőnek a jövedelemegyenlőtlenségek és nincs az áremelkedések elviselését megkönnyítő kompenzációs rendszerünk. Maga az infláció csak a negyedik e sorban.

Ami az ármechanizmust illeti, az árrendszer liberalizálásakor azzal számoltunk, hogy a piac és benne a piaci verseny erősödni fog. Ez azonban sajnos mindeddig nem következett be. Dolgozunk azon, hogy a jövőben ne csak a hatóság korlátozza az áremelést, hanem — az Ausztriában bevált módszerekhez hasonlóan — megállapodásos módszerek is. Az ilyen módszer jó működéséhez persze üzleti tisztesség is kell, aminek ma egyes vállalatok mintha híjával lennének. Tömegesen kötnek nálunk a vállalatok árkartell-megállapodásokat is, gyakran állami segítséggel. Mindez hozzájárul az inflációs folyamathoz, mint ahogy az is, hogy nálunk — már évtizedekkel ezelőtt — megszűnt a vagyonértékelődés mechanizmusa. Az infláció elleni harc tehát feltételezi az infláció okai elleni harcot, ebben nagy feladataik vannak a vállalatoknak, de a kezdő lépéseket az államigazgatásnak kell megtennie.

Harsányi István felszólalásában szóvá tette, hogy a vállalati vagyon értékelése nálunk egyoldalú, nem terjed ki a szellemi tőkére, a good-willre, a jövedelemtermelő képességre. Sok lehetőség megy veszendőbe amiatt is, hogy nem hasznosítják megfelelően az értékelemzésben rejlő lehetőségeket.

Balázsy Sándor (Ipargazdasági Intézet) felszólalásában abból indult ki, hogy sem az idei, sem a tervezett szabályozófejlesztési intézkedések nem segítik eléggé a növekedés meggyorsítását. A tiszta jövedelem központosítása ma nagyon magas, de az adott helyzetben ezt el kell tudni viselni. Ha azonban magán a jövedelemcentralizáláson nem lehet enyhíteni, akkor legalább a jellegén kellene változtatni úgy, hogy kedvezzen a nagyobb növekedésnek, hogy ösztönözzön a teljesítmények fokozására. A költségvetés számára a nettó bevétel a döntő, tehát elfogadható számára az elvonási rendszer nettósítása. (Kevesebb elvonás, kisebb támogatásokkal ugyanakkor költségvetési forrást jelent.) Felhívta a figyelmet arra is, hogy a vállalatok orientálása-ösztönzése szempontjából nemcsak az átlagos adóteher fontos, hanem a marginális adókulcsok is. Ez utóbbit kellene és lehetne is csökkenteni, és így elérni a megfelelő költségérzékenységet, intenzívebb nyereségérdekeltséget. Az adórendszer átépítésének ez kellene, hogy a fő célja legyen, nem pedig olyan nyugati adózási technikák átvétele, amelyek talán nem ártanak, de érdemleges előnnyel sem járnak. Azok a remények, amelyeket ma sokan a hozzáadottérték-adó bevezetéséhez, a személyijövedelem-adóhoz vagy akár a bérterhek növeléséhez fűznek, alapos elemzés esetén jórészt illúziónak bizonyulnak. Javasolta továbbá a fejlett technikát képviselő termékek vámterhének mérséklését, az amortizáció szelektív gyorsításának megengedését, azt, hogy az adókat következetesen költségként lehessen elszámolni, sürgette a vagyonértékelés rugalmas módszerének kialakítását (a jövedelemtermelő képesség figyelembevételével) és egy mielőbbi adósságrendezést.

A további hozzászólók által felvetett fontosabb kérdésekből: a tervezők érdekeltek abban, hogy a költségvetési összeg minél nagyobb legyen, mert a tervezői díj azzal arányos. Vállalataink egy része rendkívül eladósodott, a hitelterhek pedig túlságosan magasak. Ahhoz, hogy egy vállalat 13—14 százalékos kamat mellett még törleszteni is tudjon, 35—40 százalékos nyereségszintet kellene elérnie. A tőkepiac csírái már megvannak, de szükség van e piac kibontakoztatására, ennek során vállalkozási-kockázati tőkére is. A környezetvédelmi és munkavédelmi eszközöket mentesíteni kellene a vagyonadó alól.

A vállalatokat sokan bírálják, ám a vállalati munka tulajdonképpen csak tükörképe a kormányzati munkának. Gyakran várnánk el a vállalatoktól olyan magatartást, aminek éppen az ellenkezőjére késztetik őket a szabályozók. A gazdasági versenyképességhez szükség van a társadalmi felhasználás takarékos szervezésére is. A gyáregységek az előírások szerint jogosultak önállósodásukat kezdeményezni. Gyakori azonban, hogy az ilyen kezdeményezéseket letörik. A döntések meghozatala előtt meg kellene hallgatni a Magyar Kereskedelmi Kamara és a Közgazdasági Társaság véleményét is. Okulni kellene a vállalati gazdasági munkaközösségek tapasztalataiból, és fő munkaidőben is olyan helyzetet kellene teremteni, hogy hasonló intenzitással és szervezettséggel lehessen — és legyen érdemes — dolgozni.

A szekcióvitát *Madarasi Attila* összefoglalója zárta be.

★

A *harmadik* szekció *a vállalati formákról, a vállalkozási és döntési rendszerről* tárgyalt. Öt felkért hozzászóló, illetve négy résztvevő nyilvánított véleményt.

A tanácskozáson elemi igényként merült fel a bizalom kérdése, annak szükségessége, hogy mind a gazdaságirányításban, mint a végrehajtásban dolgozók rendelkezzenek azzal a képességgel, amelynek segítségével el tudnak képzelni a partner nyakában egy olyan táblát, amelyre az van írva: „gondold magad az én helyembe". Az empátia tehát nemcsak a vezetők és a beosztottak viszonyában, hanem a makro- és a mikroszféra képviselőinek kapcsolatában is elengedhetetlenül szükséges. Szinte minden hozzászóló megnyilatkozásában jelentkezett az az igény, hogy a reform továbbvitele során az eddiginél szélesebb körben és az aktív véleménynyilvánítás lehetőségét megteremtve vonják be a végrehajtásban dolgozó szakembereket.

A gazdaságirányítás korszerűsítésének az elmúlt szakaszában, amikor a vállalati formák, illetőleg a vállalatvezetés került napirendre, mintha a közgazdászok háttérbe szorultak volna a jogászokkal szemben. Igényként merült fel, hogy a közgazdászok a következő szakaszban ne a második, hanem az első sorban legyenek a jogászokkal együtt, hogy a gyakorlati gondok időben felmerülhessenek és figyelembe tudják venni őket.

A vállalati formákkal összefüggésben elhangzott, hogy az e területen végbement és végbemenő változások semmiképpen sem helyettesíthetik a gazdaság egészének megújulását. Ennek természetesen szerves részét képezik ezek a mozgások, s bár csendesen, de határozottan felmerült az a kérdés, hogy vajon a vállalati formák tízegynéhány éve halogatott módosítása, a vállalatvezetés új módszerei vajon helyes időben kerültek-e bevezetésre. A gazdaság megújulásának szakaszában vajon ez volt-e a legfontosabb probléma, nem vette vagy nem veszi-e el azoknak az embereknek az energiáját, akiknek fő feladata most a gazdaság strukturális átalakítása, a vállalati eredményesség, a népgazdasági hatékonyság növelése lenne.

Hivatkoztak a hozzászólók arra a néhány esztendővel ezelőtti tapasztalatra, hogy a vállalati méretek változását a várakozással ellentétben nem kísérte a technikai felszereltség javulása, a termelékenység növekedése, a gyártmányszerkezet változása és a minőség színvonalának az emelkedése. Néhányan felvetették: tartanak attól, hogy a jelenleg többnyire felülről szorgalmazott módosításokkal kapcsolatban néhány év múlva hasonló minősítésnek lehetünk a tanúi. Ezért a vállalati formák, az ipar szervezeti felépítésének átalakítása kapcsán az eddiginél több óvatosságra és meggondolásra van szükség. A közvélemény — ide értve a gazdaságirányítást is — meglehetősen bizalmatlan a nagyvállalatokkal szemben, és mintha egy kicsit túlzott illúziókat fűzne a kisebb vállalati méretekhez. Egyre többször tapasztalható, hogy sokan egyenlőségjelet tesznek az alacsony jövedelmezőség, a kreativitás és innováció hiánya, valamint a nagyvállalatok közé. Ez a hangulat — hangzott el a szekcióülésen — gátolja a nagy-, a közepes és a kisvállalatok közötti helyes arány kialakulását. Pedig helytelen az a felfogás, hogy csak a nagyvállalatoknak van szükségük kis- és középvállalatokra, fordítva is áll ez: a kis- és középvállalatok sem tudnak funkcionálni nagyvállalatok nélkül. (Persze nem törvényszerű, hogy a nagyvállalatokat tervutasításos rendszerbe kell vezetni.)

A szekció úgy foglalt állást, hogy az ipari szervezet formálásában három törekvést kell egybekovácsolni: korrigálni kell a korábban létrehozott egészségtelen struktúrát; elő kell mozdítani a számunkra is követendőnek tűnő nemzetközi tendenciák érvényesü-

lését; végül a körülményeinknek megfelelő eredeti, új szervezeti megoldásokat kell kikísérletezni és bevezetni.

A vállalatvezetés új formáival kapcsolatban annak szükségszerűségére hívták föl a figyelmet, hogy a vállalati tanácsnak nem szabad gyengítenie a vezetőnek a helyzetét. Minden körülmény között el kell kerülni annak veszélyét, hogy a vállalati tanács vezetője informális vezetővé váljék, meg kell teremteni a vállalati tanács tagjainak érdekeltségét, s meg kell állapítani a felelősségüket, különös tekintettel arra, hogy a stratégiai döntésekkel kapcsolatos eredmények jelentkezése és a vállalati tanácsi tagság időtartama nem esik egybe. Rendezni kellene végre a vállalatoknál működő más fórumok és a vállalati tanács közötti kapcsolatot is.

Szóba kerültek a vállalati gazdasági munkaközösségek tapasztalatai is. A vállalatoknál gondot okoz a vgm keretében, illetve a főmunkaidőben végzett munka eltérő javadalmazása és egyéb feltételrendszere. A vállalatok helyzetének stabilizálásához szükség lenne arra, hogy a költségvetés is váljék hosszú távú szemléletűvé, ne legyen türelmetlen. A vállalatoknak nagyobb súlyt kell helyezniük rövid távú érdekeik mellett a hosszú távra szóló érdekeikre, és módot kell találniok e kétféle érdek értelmes egyeztetésére. A szekcióülés fő tanulságát abban lehetne összefoglalni, hogy a reformot gyorsítani kell, de jobban kell megalapozni.

A szekcióvitát *Trethon Ferenc* foglalta össze.

★

A vándorgyűlés *negyedik* szekciójában megvitatott problémakör *a külpiac vezérelte gazdasági növekedés* és megvalósulásának feltételrendszere volt. E problémakör lényegét a következőképpen fogalmazta meg nyitó hozzászólásában *Bartha Ferenc*, az NGKT vezetője: a VI. ötéves terv külgazdasági eredményei erőltetett, kényszerű fejlődés körülményei közepette születtek. Kérdés, melyek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik az elért exportvolumen fenntartását vagy növelését — csakhogy az előző időszakinál kedvezőbb, sikeresebb világgazdasági alkalmazkodást kifejező struktúrában.

Valamilyen formában minden további hozzászóló ezeket a feltételeket boncolgatta.

Kertész Béla, a Külkereskedelmi Minisztérium munkatársa arra hívta fel a figyelmet, hogy a világban új arculatú minőségi növekedési folyamatok indultak útjukra. A világpiac az egyre nagyobb mértékben integrálódó világgazdaság adásvételi aktusainak színtere, s az új típusú integrációba való bekapcsolódás lehetősége egyáltalán nem automatikus. Magyarország integrálódási esélyei szempontjából kiemelkedő jelentősége van a mikrostruktúrában zajló adaptációs folyamatoknak. Ezeknek az adaptációs folyamatoknak a megélénkítéséhez az induló ötéves terv talán túlságosan is szűkösen méri a beruházási eszközöket. A hozzászóló megfontolásra érdemesnek tartotta azt a lehetőséget, hogy az esedékes törlesztéseknek a tervidőszak végére történő átcsoportosításával biztosítson a gazdaság a tervidőszak első éveire valamelyest nagyobb beruházási lehetőséget.

Iklódi László, a vajai II. Rákóczi Ferenc Termelőszövetkezet elnöke a mezőgazdaság és az élelmiszeripar nézőpontjából értékelte a jövő külpiaci lehetőségeit. Hangsúlyozta, hogy a lehetőségek valóra váltásában a termelőszféra mellett nagyon sok múlik a forgalmi szférán is. A kereskedelmi tevékenység hatékonyságán pedig jócskán van javítanivaló. Problémák mutatkoznak az engedélyezési rendszerben; a világpiaci változásokról hírt adó információk lassan jutnak el a vállalatokhoz: fejletlen a piaci kockázat közös viselését lehetővé tevő intézményrendszer.

Kozma Miklós, a Transelektro Külkereskedelmi Vállalat vezérigazgatója viszont azokat a nehézségeket elemezte, amelyek a kereskedelem tapasztalatai szerint a feldolgozó iparban fékezik a termelési és exportstruktúra javulását. Szó került az információáramlás sokszor emlegetett gyengéiről: a hozzászóló szerint a legtöbb vállalatnál információdömping van, a bajokat az okozza, hogy ezek az információk nem a megfelelő helyre kerülnek, és a vállalatok képtelenek szelektálni közöttük.

Az iparvállalati problémák közül szóba kerültek még a termékköltség-gazdálkodás gondjai, a beruházási korlátok miatt félúton elakadó licencadaptációk, továbbá az, hogy az exportteljesítmény fokozására jelenleg sem komplex módon ösztönzünk, hanem parciális érdekekre ható szabályozókkal.

Medgyessy Péter pénzügyminiszter-helyettes a gazdaságirányítás összefüggésrendszerében tárgyalta az exportorientált növekedés problémáit. Hangsúlyozta: megfelelő

belső piaci működés nélkül nem lehet valódi külpiaci sikerekre számítani. Ennélfogva az exportorientált növekedés sem értelmezhető önmagában, hanem csupán a hatékonyságra orientált növekedés egyik mozzanataként, vagyis olyan fejlődésként, amelynek eredményeit egységes minőségi és jövedelmezőségi mércével mérik. E növekedés előfeltételeinek megteremtéséhez számos gazdaságirányítási eszköz és gazdaságpolitikai megfontolás kapcsolódik, amelyek közül a pénzügyminiszter-helyettes kiemelte a működő tőke bevonásának lehetőségével kapcsolatos szemléleti váltást. A mostani koncepció a külföldi közreműködéssel létesített nagy beruházási célok helyett inkább a kisebb, az országos innovatív technológiát beáramoltató közös vállalkozásokra helyezi a hangsúlyt, és nem tartja minden esetben elengedhetetlennek az aktív devizaszaldót.

Szegvári Iván, a Tervgazdasági Intézet főmunkatársa a választható külgazdasági stratégia lehetőségeit feszegette hozzászólásában. A jelenlegi helyzetben mind a valódi értelemben vett exportorientált, mind az importhelyettesítő stratégia hazai alkalmazása elé akadályokat gördít, hogy nem létezik a külföldi és a belföldi piacokra irányuló termelést egységesen értékelő rendszer. A jövő külgazdasági stratégiája felé egyelőre csupán az átmenet első lépését lehet megtenni importtakarékos gazdaságpolitikával. Ennek lényege a gazdaságtalan importtermékek fedezetét biztosító gazdaságtalan export szűkítése lenne.

Végül *Práger László*, a NGKT főosztályvezetője a külkereskedelmi — ezen belül különösen a kirendeltségi — szervezet hatékonyabb funkcionálását előmozdító intézkedéseket vetett fel.

A szekcióülés munkáját *Kozma Miklós* foglalta össze.

★

A „*Foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás*" című ötödik szekció témája lényegében a VII. ötéves terv foglalkoztatáspolitikai koncepciója volt. A szekció résztvevői egyetértettek abban, hogy ebben a középtávú tervidőszakban a gazdasági növekedés elsősorban nem az erőforrások és főként nem a munkaerő megszerezhetőségén múlik, hanem a tőkés export fejlesztése, a szocialista import stabilizálása és a takarékos energiagazdálkodás a meghatározó tényezők. A bevezető előadásban és más szekciókban ismertetett növekedési változatokhoz nem tartoznak szignifikánsan eltérő foglalkoztatáspolitikai variánsok. Amennyiben ugyanis a növekedés gyorsabb lesz a törzsváltozat szerintinél, akkor ezt nagyobb termelékenységgel kell elérni. Ha pedig a növekedés lassúbb lenne, akkor a termelőszférában a törzsváltozatnál alapul vett termelékenységgel, de az ott számítottnál gyorsabb létszámcsökkenéssel számolhatunk.

Közelebbről vizsgálva a foglalkoztatáspolitika kérdéseit, a szekcióban két kérdés körül alakult ki vita:

1. *A foglalkoztatás hatékonyságának emelése.* A foglalkoztatáspolitikában változatlanul két irányban kell intézkedéseket hozni: emelni a hatékonyságot, és egyidejűleg elkerülni a munkanélküliséget. Az 1985. I. 1-jével életbe léptetett szabályozás a munkaerő-gazdálkodásban nagyjából a várt eredményeket hozta. A keresetszint-szabályozást választó gyáraknál jobb a létszámgazdálkodás, mint a többieknél. Itt fordult elő leginkább, hogy a megelőző évek átlagbér-gazdálkodása folytán (is) létrejött létszámtartalékot (vatta-létszámot) elkezdték leépíteni. Kedvezők a tapasztalatok a termelési tényezők konvertálása tekintetében is, annak köszönhetően, hogy e szabályozási formában az anyagmegtakarítás 50—60 százaléka „veszélytelenül" bérre konvertálható. A szekció résztvevői tudomásul vették, hogy 1986-tól a keresetszabályozásban gyökeres változtatás nem várható, azzal viszont számolni kell, hogy a kifejezetten 1985-re szóló kedvezmények 1986-tól értelemszerűen megszűnnek. Ezzel gyakorlatilag „élesedik" a szabályozás, fokozódik az ösztönzés a legolcsóbban nyerhető béremelési fedezetre: a felesleges létszám leépítésére. E szekcióban is szóba került az antiinflációs politika. Ez ugyan kedvező lenne az ösztönzés szempontjából is, de problémát okozhat annyiban, hogy nem könnyű feladat egy évek óta megszokott béremelési ütemet visszafogni.

2. *A teljes foglalkoztatás fenntartása.* A teljes foglalkoztatást úgy kell értelmeznünk, hogy a munkát keresők nagyjából szándékaik szerint, az újraelhelyezkedők nagyjából a korábbi feltételek (szakképzettség, jövedelem, lakóhely) szerint munkalehetőséget találnak. Hazánkban a foglalkoztatás szintje világviszonylatban is magasnak minősíthető, de az országon belül jelentősek a területi különbségek. A legtöbb körzetben és városban

túlnyomó a munkaerőhiány, de az észak-magyarországi körzetben és mindenekelőtt Szabolcs-Szatmár megyében jellemző a munkaerő-felesleg és az aktív keresők elvándorlása.

A VII. ötéves terv időszakában az aktív keresők száma lényegesen nem változik, ezen belül azonban jelentős területi, ágazati és szakmai struktúraváltás megy végbe. Feltételezzük, hogy az elektronizációban várható komoly előrelépés érezhetően befolyásolja majd a munkaerő-struktúrát. Az is feltehető, hogy a termelők tovább differenciálódnak, adóviselő képességük szóródása tovább nő, szép számmal lesznek felszámolásra kerülő szövetkezetek és vállalatok. Ez önmagában persze nem vívmány, hanem veszteség, de egy működőképtelen szervezet erőszakos fenntartása még nagyobb veszteség. Felszámolás vagy nagyobb létszámot érintő racionalizálás esetén az állami szervek igyekeznek segíteni a munkaerőpiacon átlagosnál gyengébb tárgyalási pozícióval rendelkezőknek. Mivel a teljes foglalkoztatás fenntartása elsősorban nem vállalati, hanem állami feladat, az illetékes szervek további ezt szolgáló intézkedéseket készítenek elő. Így szeretnék bővíteni a megváltozott munkaképességűek és rokkantak foglalkoztatására alkalmas munkahelyeket, elsősorban a bedolgozórendszert. Szeretnének segítséget nyújtani a felszámolás során elbocsátottak számára olyankor, ha számukra az adott körzetben semmilyen foglalkoztatás sem biztosítható. A vitázók hangsúlyozták, hogy mind a fogyatékosok, mind a megváltozott munkaképességűek elsősorban nem segélyre, hanem munkalehetőségre tartanak igényt.

Várhatóan megnő a szerepük a városokban működő munkaügyi szolgáltató irodáknak. Az irodák forgalma évente már meghaladja a százezret és növekszik a tekintélyük mind a munkáltatók, mind az állást keresők előtt. Az irodákat a tanácsok (indokolt esetben központi segítséggel) számítógéppel szerelik fel, ezzel is könnyítve és gyorsítva a közvetítést. Szóba került a szekción, hogy hosszabb távon szükség lesz olyan területi munkaügyi komplex iroda kiépítésére, amely a közvetítésen túl átképzéssel, továbbképzéssel, a felnőttkorúak pályaorientálásával, szükség esetén munkahelybővítő beruházások részleges finanszírozásával, általában a teljes és hatékony foglalkoztatás adott területen időszerű feladataival foglalkozna.

A foglalkoztatás hatékonyságának fontos tényezője a munkafegyelem. Közismert, hogy a fegyelem általában, a munkafegyelem pedig különösen gyengült az évtizedekkel ezelőttihez képest. Ebben szerepet játszik egyfelelől az 1970-es években kibontakozott munkaerőhiány-pszichózis, másfelől a különféle szolgáltató szervezetek kötött félfogadási rendje. A munkaerőpiac azonban átalakulóban, a munkaerőhiány szűnőben van, s néhány éven belül egyensúlyi állapot alakulhat ki. Ez kétségtelenül kedvezően befolyásolhatja a munkafegyelmet, s növeli a munkáltatók tárgyalási pozícióját a munkaszerződések megkötésekor, a munkafeltételek kialakításakor. Párhuzamos intézkedések szükségesek ahhoz, hogy a dolgozók magánjellegű ügyeinek intézése egyszerűsödjék, és jobban igazodjon a fő munkaidőhöz.

A szekcióülés munkáját *Rózsa József* foglalta össze.

★

A záró plenáris ülésen *Csikós-Nagy Béla* akadémikus tartott előadást, melyben megemlékezett a Magyar Közgazdasági Társaság kettős (90, illetve 25 éves) évfordulójáról. Ezután szólt arról, hogy napjaink talán legfontosabb feladata, hogy javuljon a vállalatok és az államigazgatási szervek vezetőinek kapcsolata, erősödjék az előbbiek iránti bizalom. Végezetül a közgazdasági kutatás számára jelölt meg néhány sürgősen, de alaposan elemzendő témát.

A vándorgyűlés *Tisza Lászlónak*, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács elnökének zárszavával ért véget.

B. S.—G. B.—H. T.—T. F.

Iparunk 40 éve

1985. március 5—6-án „Iparunk 40 éve" címmel tudományos konferencia zajlott le a Budapest Kongresszusi Központban, az Ipari Minisztérium, az OMFB, az MTESZ, a Magyar Kereskedelmi Kamara, az OKISZ és a KIOSZ rendezésében.

A konferenciát megnyitó *Havasi Ferenc*, az MSZMP PB tagja, a Központi Bizottság titkára beszédében az elmúlt 40 év általános társadalmi fejlődésének szempontjából értékelte az ipar jelentőségét. Hangsúlyozta azt a fontos szerepet, amelyet az ipar az ország újjáépítésében, majd az életszínvonal emelésében, a társadalmi és a települési szerkezet átalakításában játszott.

Méltatva az ipari tevékenységet a KGST-beli és ezen belül a Szovjetunióval fenntartott külgazdasági kapcsolataink szempontjából, felhívta a figyelmet arra, hogy ismét olyan korszakhoz érkeztünk, amelyben megnövekedett az ipar jelentősége. Gazdasági-társadalmi fejlődésünk nélkülözhetetlen feltétele, hogy az ipar a következő években képes legyen a növekedés, az átalakulás húzóerejévé válni.

A plenáris ülésen ezután négy előadás hangzott el.

Nyitrai Ferencné, a KSH elnöke elöljáróban a második világháborút megelőző évtizedek és a szocialista építőmunka négy évtizedének kontrasztját mutatta be. A két világháború közötti időszakban hazánk Európa leglassabban fejlődő országai közé tartozott, ezzel szemben az elmúlt 40 évben gazdasági növekedésünk tartósan gyors ütemű volt. Igaz, a fejlődés íve nem volt töretlen, és ma is számos gonddal, nehézséggel küszködünk. Ezek fő előidézője az, hogy az extenzív fejlődés erőforrásainak kimerülésével nagyjából azonos időben rendkívül kedvezőtlen világpiaci hatások érték gazdaságunkat. A hetvenes évtized végén lezajlott világgazdasági válság a fejlesztési prioritások átgondolását tette szükségessé. Ezek között, mint ismeretes, ma a belső és külső egyensúlyi helyzet megszilárdítása és az elért életszínvonal stabilizálása áll az első helyen. Emellett új fejlődési pályára kell ráállnunk, ami hosszabb időszakot igényel, és a fokozatosság követelményének betartását teszi szükségessé. Az új feladatok megoldásában iparunk központi szerepet kap, mint ahogy az eddigi fejlődésben is meghatározó jelentőségű volt. Az extenzív fejlesztés (fokozódó ipari foglalkoztatás, illetve az állóeszköz-állomány bővítése) mellett a szocialista iparosítás másik jellemző vonása az autarkiára való törekvés volt. E tekintetben azonban csak *törekvésről* volt (lehetett) szó, hiszen a gazdaság reálfolyamataiban — a bezárkózó szemléletű gazdaságpolitikától eltérően — a nemzetközi környezet hatásai (gazdaságföldrajzi adottságainkból következően) mindig is erőteljesen megmutatkoztak.

Az iparosítási erőfeszítések eredményeként a hatvanas évek elejére számottevő ipari bázis jött létre, amelynek két vezető ágazatává a gépipar és a vegyipar vált. Valamelyest csökkent a túlzott budapesti koncentráció, s ezáltal javult az ipar területi szerkezete. Ma is gondot okoz viszont a végtermék-orientált iparfejlesztés, az ipar centralizációja és koncentrációja közötti összhang hiánya, a piaci igényekhez való alkalmazkodás nehézkessége stb.

A hatvanas évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy új módszereket kell keresnünk a termelésnek a kereslet alakulásához való igazítására, a gyártott termékek minőségének javítására és választékuk bővítésére. Az új gazdaságirányítási rendszer feltételei között iparunk látványos fejlődést ért el (az 1968 és 1972 közötti időszakot sokan a magyar ipar aranykorának tekintik), de a fejlődés továbbra is alapvetően extenzív típusú maradt.

A szabályozórendszer átfogó továbbfejlesztése mellett a struktúrapolitikában is fontos változások történtek. A hatvanas évek ágazati szemléletű fejlesztési prioritásai helyett megjelentek az egyes tevékenységcsoportokat kiemelő központi fejlesztési programok, közülük különösen jelentős volt az alumíniumipari, a közútijármű-gyártási, a számítástechnikai és a petrolkémiai program.

Ami az ipar gazdálkodásának hatékonyságát illeti, az elmúlt 40 év fejlődését e vonatkozásban áttekintve megállapítható, hogy az egyes tervidőszakokban a termelés komplex hatékonysága általában lassabban növekedett a tervezettnél, alapjában az eszközráfordítások alacsony hatékonysága miatt. Ágazatonként vizsgálva a hatékonyság alakulását, a kép árnyaltabb: például a vegyiparban bebizonyosodott, hogy a nagyobb beruházások idején sem szükségszerű az eszközhatékonyság romlása. A vegyiparban mind a komplex hatékonyság, mind az élő munka termelékenysége és az eszközhatékonyság az ipari átlag-

nál jóval kedvezőbben alakult. A gépiparban és a könnyűiparban a komplex hatékonyság növekedése időszakonként eltérő volt. Az V. ötéves tervidőszakban a gépipar — a háttéripari gondok ellenére — az ipari átlagnál jóval magasabb (évi 3,8 százalékos) hatékonyságnövekedést ért el, mindenekelőtt a termelési szerkezet korszerűsítése révén.

A szerkezet változása egész iparunk szempontjából rendkívül fontos kérdés. A strukturális átalakulás üteme az iparosítás kezdeti szakaszában gyors volt, később fokozatosan lassult. A struktúraváltás szükségességét a párt- és kormányhatározatok már a hatvanas évek közepén hangsúlyozták, s még élesebben vetődik fel ez a probléma a két világpiaci árrobbanás után, amelyek következtében feldolgozó iparunk tevékenysége nemzetközi szinten leértékelődött.

Feldolgozó iparunk szerkezetét nemzetközi összehasonlításban a hozzáadott érték alapján vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nyolcvanas évek elején a vegyipar termelési aránya (15,5 százalék) nagyjából megfelelt az élmezőnyben lévő országok azonos mutatójának, míg a gépipar aránya (37,5 százalék) a mezőny közepén helyezkedett el. Gépipari termelésünk belső összetétele viszont merőben más, mint a hasonló gépipari termelési arányt felmutató országoké: nálunk jóval kevesebb a tartós fogyasztási cikk, valamint az elektronikai és a mikroelektronikai megoldásokat tartalmazó termék. Érdemes telfigyelnünk arra is, hogy bár nemzetközi összehasonlításban kiváló mezőgazdasági hátférrel rendelkezünk, az élelmiszeripar feldolgozó iparon belüli részaránya viszonylag alacsony: 12,3 százalék.

A szerkezetváltozás persze nem csupán a kibocsátás szerkezetének módosítását jelenti, hanem emellett (esetenként ehelyett) a gyártástechnológiák és a gyártáshoz szükséges ráfordítások szerkezetének átalakítását is. Iparunk hatékonyságát ma is nagymértékben rontja a nemzetközi átlagot messze meghaladó mértékű anyagfelhasználás. (Vannak tevékenységek, ahol egységnyi termeléshez 20—25 százalékkal több anyagot használunk fel, mint a fejlett európai tőkésországok.) Ez indokolta azt, hogy a nyolcvanas évek elején a kormány központi gazdaságfejlesztési program keretében írta elő a gazdaságos anyagfelhasználás és az ezt szolgáló technológiai korszerűsítések követelményeit.

A hetvenes évek második felében a kiemelt gazdaságpolitikai célok közé került *az energia gazdaságos hasznosításának követelménye.*

Új típusú programjaink közé tartozik *a hulladékok és a másodnyersanyagok* hasznosítását célzó központi fejlesztési program.

Új, kibontakozóban lévő kezdeményezés az egész gazdaság *számítástechnikai, elektronikai* kultúrával való ellátását célzó (azaz a korábbiaknál jóval szélesebben értelmezett) elektronizálási program is.

Az elmúlt 40 év ipari fejlődési tendenciáinak áttekintése azt mutatja, hogy van megfelelő bázisunk az ipar megújulásához. Szakképzett munkaerővel, kiválóan képzett mérnökökkel és közgazdászokkal, a jelenleginél jobban kihasználható eszközállománnyal rendelkezünk. Az iparban megvannak a korszerű termelés és technológia alapjai, széleskörűen támaszkodhatunk külföldi műszaki ismeretekre is, s ami a döntő: iparunkban megvan a megújulási szándék, az az alkotó akarat, amely iparunk fejlődését az eddigiekben is biztosította.

Ezután *Kádár Béla,* az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének osztályvezetője *A magyar iparfejlődés és a világgazdasági környezet* címmel tartott előadást. Az iparfejlődési teljesítmények nemzetközi vetületeit elemezve, kifejtette: nyilvánvalóak, közismertek azok az érdemek, amelyeket az ipar az ország fejlesztésében szerzett. Az ipar strukturális változásai a hatvanas évek közepéig több vonatkozásban is közelítettek az élenjáró országok szerkezetéhez, nagy a gép- és a vegyipar aránya. Az elmúlt két évtizedben fordulatként értékelhető változások zajlottak le a szerkezeti átalakulás terén: a világszerte dinamikusan növekvő gépipar aránya erőteljesen csökkent, míg számos „lemaradónak" tekintett iparág (nehézvegyipar, kohászat, textilipar, járműipar) aránya nőtt. Inputoldalról nézve azt tapasztaljuk, hogy 50 százalék fölé emelkedett a természeti erőforrásokat intenzíven igénybe vevő iparágak aránya.

Az ipari szerkezet átalakulása nem volt kellő összhangban a hazai adottságokkal: az ipari termelés több mint felét az ún. gyökértelen iparágak adják, amelyek importált nyersanyagra, energiára, gépparkra épülnek.

Az erőteljes, de szerkezeti feszültségekkel járó ipari növekedés megítélésének egyik mércéje a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel. A második világháborút kö-

vetően a magyar külkereskedelem jelentősen nőtt, szerkezete átalakult. Iparfejlődésünk külgazdaság-érzékennyé vált, egyrészt mert termékeink egyre növekvő hányada (az 1980-as évek elején már 30 százaléka) került exportra, másrészt mert nőtt az anyag-, az energia- és a technológiaimport. Az ipari termékek aránya az exportban meghaladta a 70 százalékot. E fejlődést mutató adatok ellenére külpiaci pozícióink tartósan romlottak. A szocialista, a fejlett tőkés- és a fejlődő országok export- és importpiacain egyaránt csökkent a magyar gazdaság részaránya, jelezve, hogy romlott külgazdasági teljesítőképességünk. Mindez arra utal, hogy az ipar mennyiségi fejlődése nem járt együtt megfelelően gyors minőségi átalakulással.

Kádár Béla a továbbiakban az iparfejlődés külső tényezőinek megváltozása következtében kialakult feltételekkel foglalkozott.

A felszabadulást követő negyedszázad külgazdasági folyamatai kedveztek az anyag- és energiaigényes struktúra kialakulásának, az elmúlt másfél évtizedben viszont már ellenkező irányú tendenciák érvényesültek. A világ nyersanyag- és energiatermelése eltolódott a legkedvezőbb adottságú régiók felé, hazánk fő külkereskedelmi partnereinél viszont fokozódó nehézségekbe ütközik.

A természeti erőforrásokat nagymértékben igénybe vevő hazai iparstruktúra egyúttal tőkeigényes is. A magyar gazdaság azonban nem érzékelte a tőkeköltségek növekedését, és emiatt a szükséges reakciók is elmaradtak.

Jelentős mértékben megváltoztak a munkaerő-igényes iparosodás feltételei is. A felszabadulást követő években világszerte jellemző volt a munkaerő iránti élénk kereslet, a magas foglalkoztatottság. Ez a tendencia a hatvanas években — több tényező együttes hatására — kezdett megváltozni: napjainkra már jelentős munkaerő-túlkínálat jellemző, növekvő kereslet elsősorban a magas szakképzettségű, alkotóképes munkaerő iránt mutatkozik.

Az irányítási rendszer jellege nagymértékben meghatározta a gazdaság alkalmazkodóképességét. Különösen az innovációs tevékenység érzékeny az irányítás mindenkori módszereire, így ezen a téren is rugalmas alkalmazkodásra van szükség.

Vámos Tibor akadémikus, a SZTAKI igazgatója *az ipari fejlődés és a műszaki haladás kapcsolatáról* tartott előadást. A bevezetőben rámutatott, milyen hosszú idő az elmúlt 40 év az ipar történetében: ezalatt a technológia három új generációja váltotta egymást, a ma gyártott termékek túlnyomó része pedig 40 évvel ezelőtt nem is létezett. Ennek megfelelően az elmúlt négy évtized iparának történetét abból a szempontból kell értékelni, hogyan oldotta meg a történelmi feladatokat, milyen választ adott a kihívásokra.

A felszabadulástól 1949-ig tartó időszak a helyreállítás, a háború előtti műszaki színvonal elérésének jegyében telt el. A műszaki fejlődés mértéke nagyon csekély volt; ebben az időben ez még nem is lehetett cél. A két világháború közötti orientáció hatásaként nem tudtunk túllépni a német technikai kultúrkör határain, és ezzel kikapcsoltuk magunkat a műszaki fejlődés nemzetközi átrendeződéséből, amelyben ekkor már az Egyesült Államok játszotta a főszerepet. Pozitív tanulság a felszabadulást követő évekből az a műszaki értelmiségi politika, amely megfelelően ismerte el a mérnököket, és mozgósító erejű feladatokkal látta el őket.

1949—1953 között a magyar ipar túlméretezett feladatokat próbált — hatalmas erőfeszítésekkel — megoldani. A nagyszabású kohászati és nehézgépgyártási beruházások alapvetően szovjet technológiára épültek, és így közvetve az 1930-as évek amerikai műszaki eredményeit vették át, ami a korábbi színvonalhoz képest előrelépést jelentett. Az erőltetett beruházások, nagyarányú vállalatalapítások eredményeként létrejött néhány olyan gazdasági egység, amely — jelentős átalakulás után — napjainkig főszereplője gazdaságunknak.

1953—1962 között elmélyülő válság és azt követő helyreállítás ciklusa zajlott le. Bár az utóbbi folyamat alapvetően a régi elvek szerint zajlott le, fontos változás volt a nyitás a világ felé. Megdöbbentő mennyiségű új információ jutott el ekkor a műszaki értelmiséghez, akik közül sokan nem is tudtak kellően reagálni a bezártság idején végbement hatalmas változásokra.

Vámos Tibor megállapítása szerint az eddig tárgyalt három időszakot úgy jellemezhetjük, hogy 1945—1948-ig egy helyes kérdésre jó választ, 1949—1953-ig egy rosszul feltett kérdésre annak megfelelő választ adott a magyar ipar; 1953—1962-ig viszont a „hogyan tovább?" kérdésre csak tétova útkereséssel tudott reagálni.

1962—1978 között a gazdasági reform volt a fejlődés meghatározója. Ennek a szakasznak az első alperiódusa, 1962—1968 a reform előidőszaka volt, amikor az elégtelen műszaki fejlődés fontos szerepet játszott a változtatás szükségességének felismerésében. A reformot követő években az ipar azok közé a területek közé tartozott, amelyeken az új lehetőségek kihasználása a legkevésbé hatékony volt. Ennek egyik okát a műszaki előrehaladás szellemi alapjainak kimerülésében kell keresnünk, ami ráadásul elavult, konzervatív ipari struktúrával párosult.

A hetvenes évek második felének iparosítási hulláma több szempontból az 1950-es éveket idézte, de a rekonstrukciók csak egyes szigeteken teremtettek korszerű termelési feltételeket. Kevés olyan termelési vertikum volt, amelyet teljes egészében sikerült modernizálni. Mindamellett 1978-ig számos új gép, technológia került be a magyar iparba, emelve ezzel a műszaki színvonalat. Nemzetközi összehasonlítások alapján mégis azt kell megállapítanunk, hogy a fejlődés mértéke elmaradt a lehetőségektől.

1978-tól napjainkig a gazdasági egyensúly helyreállítására tett, sokszor kényszerű intézkedések kedvezőtlenül hatottak a műszaki fejlődésre. Súlyosbítja a helyzetet, hogy legfőbb külgazdasági partnereink, a szocialista országok hozzánk hasonló nehézségekkel küzdenek. Más oldalról éppen a műszaki fejlődés elégtelen volta miatt nem tudtuk kompenzálni azokat a veszteségeinket, amelyeket a világpiaci árrobbanás következtében szenvedtünk el. Márpedig a dinamikusan fejlődő országokat a világban mindenütt a legkorszerűbb ipari technika alkalmazása jellemzi, és hazánk számára sem reális alternatíva az, hogy a minőségi lemaradást a termelés mennyiségének növelésével ellensúlyozzuk.

A gazdaság számára oly fontos ipar fejlődésének alapvető kérdése a műszaki fejlődés felgyorsítása. Adottságainkból következően erre nincs más lehetőség, mint a nemzetközi áramlatokba való bekapcsolódás.

A legfontosabb feladatok-magas színvonalú alkotó munka végzésére képes műszaki értelmiség nevelése; az oktatás szerves beillesztése a műszaki fejlesztés folyamatába és az ipar technológiai rekonstrukciója. Ezek a feladatok megkövetelik gazdálkodásunk megújítását is.

Pulai Miklós, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese előadásában *az ipar irányítási, tervezési és szabályozási rendszerének fejlődését* tekintette át. Röviden ismertette a háború utáni évek gazdaságpolitikájának eszköztárát, az 1948 és 1968 közötti időszak ún. direkt tervgazdálkodásának főbb jegyeit, majd rámutatott azokra a hangsúlyváltozásokra, amelyek 1953 óta a magyar gazdaságpolitikában és az irányítási rendszerben végbementek.

Már az ötvenes évek közepén megjelent az a felismerés, hogy az autark jellegű fejlesztéspolitika súlyos hátrányokkal jár, ezért fokozottan kell támaszkodnunk hazai adottságainkra. Ugyanebben az időszakban jelent meg a vállalati önállóság növelésének, az értékkategóriák nagyobb gazdasági szerepének és a gazdasági érdekeltség érvényesítésének igénye is.

Mindezek hatására — bár az ötvenes évek elejének gazdaságirányítási alapvonásai még sokáig megmaradtak — fokozatosan csökkent a népgazdasági terv kötelező mutatóinak száma, nőtt a pénzügyi tervezés és a pénzügyi folyamatok szerepe, megjelent a vállalati szintű érdekeltség. A beruházások területén fontos változás volt, hogy a költségvetési (ingyenes) finanszírozás helyett esetenként visszterhes bankhitel alkalmazására került sor, az önköltségcsökkentéssel összefüggésben pedig lehetővé váltak a vállalati beruházások.

A szocialista iparosítás első szakaszának eredményei mellett egyre inkább megmutatkoztak olyan gondok, nehézségek is, amelyek egy része máig is kihat fejlődésünkre. Az extenzív típusú, mennyiségi fejlődés és az állandó keresleti többlet folytán háttérbe szorult a korszerűség, a minőség, a vásárlói igények kielégítésének és a rövid szállítási határidőnek a követelménye. Az olcsó és akkor még korlátlannak tűnő energia- és nyersanyag-beszerzési lehetőségek pazarló gazdálkodáshoz vezettek, a nagy munkaerő-tartalékok megléte elterelte a figyelmet a termelékenységről. Ugyanakkor a tervutasításos irányítás szemlélete (a mennyiség előtérbe helyezése, a bázishoz mért növekedés), valamint a feszültségeket feloldó folyamatos beavatkozások gyakorlata megnehezítette az iparosítás során keletkezett ellentmondások felismerését.

Az idő múlásával mind világosabbá vált, hogy az extenzív fejlesztés lehetőségei fokozatosan kimerülnek, így a gazdaságirányítási rendszernek olyan, minőségileg új környezetet kell teremtenie, amely lehetővé teszi az intenzív növekedésre való átállást. Az ehhez

szükséges szabályozórendszerbeli változások (az új gazdasági mechanizmus) révén lényegesen nőtt a vállalatok önállósága, erősödött a piaci mechanizmusok szerepe, a vállalati nyereség nemcsak alapvető sikermutató, de a keresetnövelés és a fejlesztés forrása is lett.

Az új gazdasági mechanizmus sajátossága, hogy a terv célmegjelölő és gazdaságszervező szerepét a piac igényeivel és értékítéletével, a piaci mechanizmusoknak a gazdálkodásra való hatásával összekapcsolva alkalmazzuk.

A reform bevezetése óta eltelt tizenhat éven belül három főbb szakasz különíthető el. 1968 és 1972 között („a gazdaságpolitikában a gyors fellendülés, a gazdaságirányításban a lelkesedés kora") jó külpiaci lehetőségek, javuló cserearányok és bővülő belső piac mellett a vállalatok nagy kezdeményezőkészségről tettek tanúbizonyságot. 1973 és 1978 között („a gazdaságpolitikában az erőltetett növekedés és az egyensúlyi problémák keletkezésének kora, a gazdaságirányításban pedig a bizonytalanságé") megtorpanás következett be, részben a szabályozás normativitásának lazításából, részben az 1973. évi, számunkra rendkívül hátrányos világpiaci változásokból következően. 1979-ben kezdődött el az a fejlődési szakasz, amelyben ma is élünk, amikor a gazdaságpolitika a tapasztalatokból levonta a szükséges következtetéseket, és igen kemény, elszánt program született. Ennek alapján kell majd — most már túllépve az 1982—1983. évek kritikus helyzetében elkerülhetetlen kényszerintézkedéseken — a gazdaságirányítási rendszert továbbfejlesztve, megújítva jövőbeli cselekvéseinket meghatároznunk.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének 1984-ben elfogadott programja célul tűzte ki a vállalatok önállóságának növelését a nagyobb érdekeltség és a kockázatvállalás alapján, a piac és a piaci mechanizmusok hatókörének bővítését a gazdálkodásban, valamint a központi gazdaságirányítás hatékonyabbá tételét. A program a gazdaságirányítás egészére (a tervezésre, a szabályozásra és a szervezeti intézményrendszerre egyaránt) kiterjed, így több éves, fokozatosan kibontakozó folyamattal kell számolnunk.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének programja iparcentrikus. A gazdaságirányítás eszközei általában is az iparra alkalmazhatók a legnagyobb mértékben. (A mezőgazdaságban és az infrastruktúrában a feltételek specifikusak, sajátos irányítást is feltételezők.) Most pedig még nyilvánvalóbb az ipar — növekedési szempontból is kiemelkedő — szerepe, hiszen az új típusú intézkedések (új vállalatvezetési formák, keresetszint-szabályozás, adórendszeri változások stb.) legnagyobbrészt az iparvállalatokra vonatkoznak.

Végezetül Pulai Miklós így összegezte a gazdaságirányítási rendszer elemzéséből adódó következtetéseket és tanulságokat:

1. Működő mechanizmusunk bevált, életképes. Alkalmas volt arra, hogy a fellendülés lehetőségeit kihasználjuk, jelezte a feszültségeket, és kényszerhelyzetben is ellátta a maga feladatát.

2. Állandó, rendszeres továbbfejlesztésre van szükség. Egyrészt azért, mert egyes elemei nem jól működnek, nem találtuk meg az igazán jó megoldásokat; másrészt mert időközben közülük egyesek elavultak, az új követelmények új megoldásokat kívánnak.

3. Rendszeresen foglalkozni kell a piacépítéssel, mert a piaci értékítélet és a piaci mechanizmusok hatása csak kiegyensúlyozott, szabályozott piacon érvényesülhet hatásosan.

4. Figyelmet kell fordítani a gazdaság szervezeti és intézményi rendszerére, mert ezek nagymértékben kihatnak az egész mechanizmus működésére, a döntési rendszerre.

5. Nemcsak megfelelő gazdaságirányítási rendszerre van szükség, hanem szellemével összhangban lévő, következetes magatartásra is.

★

A konferencia ezután szekciókban folytatta munkáját. A *Gazdasági növekedés és az ipar* című első szekcióban (amelyen *Román Zoltán*, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója elnökölt) *Kozma Ferenc* előadásában az emberi tényező népgazdaságunk fejlődésében játszott szerepével foglalkozott. A magyar nemzeti vagyon mintegy felét kitevő emberi tényező stratégiai jelentőségét abban jelölte meg, hogy a szükséges nagymértékű nyersanyagimportot zömmel feldolgozóipari termékekkel ellentételezzük. Ezen belül — gazdaságunk tényezőellátottságából következően, valamint a világfejlődés tendenciáinak megfelelően — arra kell törekednünk, hogy minél alacsonyabb tőkeigényességű és minél több szakképzett élő munkát megtestesítő terméket exportáljunk. Ennek megfele-

lően célszerű szerveznünk a K+F-tevékenységet is: ott, ahol magas színvonalú tudományos potenciállal rendelkezünk, be kell kapcsolódnunk a nemzetközi áramlatokba, ahol viszont nem tartozunk az élvonalhoz, aktív licencvásárlási politikát kell folytatnunk, meggyorsítva ezáltal egyszersmind a hazai kutatás-fejlesztést is.

Sipos Aladár akadémikus iparosodó mezőgazdaságunk ipari termékek iránti igényeinek alakulásáról, az *ipari—mezőgazdasági együttműködés* perspektíváiról beszélt. A mezőgazdaság termelési költségeinek jelenleg mintegy 65—70 százalékát teszik ki az ipari termékek beszerzési költségei, a gépjavítások és az amortizáció; a mezőgazdasági termelés egy százaléknyi növekedésére az iparitermék-felhasználás 2—2,5 százalékos növekedése jut. Felhívta a figyelmet arra, hogy a mérsékelt ütemben növekvő mezőgazdasági árak mellett egyre nehezebb ellensúlyozni az ipari árak növekedését.

A VII. ötéves tervben az élelmiszer-gazdaság fejlődésében a mennyiségi növekedés helyett a minőség és a hatékonyság javítását kell az előtérbe állítani, s ebben fontos feladatok hárulnak az iparra is (például jobb csomagolástechnika biztosítása). Mezőgépgyártásunknak és vegyiparunknak fokozottan kell alkalmazkodnia a felhasználói igényekhez. Ez közvetlen exportpotenciáljuk bővítését is szolgálná, hiszen a hazai igények felkészíthetik a külpiaci értékesítés bővítésére. Ennek feltétele viszont az is, hogy az ipar a növénytermesztéshez, illetve az állattenyésztéshez szükséges rendszerekben gondolkodjon, ilyen rendszereket fejlesszen.

Thuma József a KGST-együttműködés szerepéről szólva kifejtette, hogy az iparfejlődésünk fő húzóereje volt, amely stabil felvevőpiacként több meghatározó fejlesztési góc kialakulását tette lehetővé. A KGST-piac szívóhatása elsősorban anyagigényes gyártási ágak kialakulását eredményezte, de azt, hogy a kialakított termelési kultúrák világpiaci orientációjú továbbfejlesztése többnyire elmaradt, helytelen lenne a KGST-partnerek számlájára írni. Beszerzési forrásként a KGST mindenekelőtt anyagellátásunkban játszik meghatározó szerepet, és — az egyre nehezedő beszerzési feltételek, valamint a jórészt változatlan szállítási volumen ellenére — a jövőben is elképzelhetetlen, hogy a beszerzéseinket más viszonylatba tereljük át.

A termékszerkezet korszerűsége, a műszaki színvonal és termékeink konvertálhatósága már hosszabb ideje a KGST-együttműködés egyik alapvető problémája. E probléma megoldását rendkívül megnehezíti, hogy jelenleg a KGST-árucsere voltaképpen zárt tömböt alkotva folyik (egy-egy ötéves perióduson belül új, korszerű termék beállítására alig van mód). Valószínű az is, hogy a korábban érvényesülő szívóhatás egyre inkább mérséklődni fog. Nem közömbös viszont, hogy ma, amikor szaktudásigényesebb iparszerkezetet akarunk kialakítani, az alapvető szakmai kultúrák — a KGST-együttműködés révén — már rendelkezésre állnak.

Lendvai István a szövetkezeti ipar szerepét és fejlődését méltatva megállapította, hogy az — aránylag kis (az ipari termelés egészében 6 százalékos) súlya ellenére — egyes területeken (például műszeripar, textilruházati, illetve bőr-, szőrme- és cipőipar) fontos szerepet játszik az ipar teljesítményeiben, ezen belül exportjában. Különösen jelentős tényező volt a szövetkezeti ipar fejlődésében a KGST viszonylatú export lendületes (1981—1984 átlagában évi 10,6 százalékos) növekedése. A csökkenő tőkés viszonylatú forgalmat előnyösen stabilizálták a kooperációs megállapodások.

A szövetkezeti ipar fejlődési feltételei meglehetősen kedvezőtlenek: a belföldi beszerzéseknél hátrányban vannak a nagy felhasználókkal szemben, s az elavult eszközállomány, a munkaerő eláramlása, valamint a külpiacoktól való elszigeteltség is hátráltatja exporttevékenységünket. A jövőben nagy súlyt kell fektetni a műszaki fejlesztésre és a szervezeti korszerűsödésre. A „telephely-fejlesztési" korszak lezárult, most döntően technikaintenzív, technológiakorszerűsítő beruházásokra van szükség.

Bod Péter a távlati struktúrapolitika fontosságáról szólva rámutatott, hogy miközben a közgazdászok figyelme az utóbbi években a szabályozórendszer felé fordult, a reálfolyamatok érdemleges vizsgálata háttérbe szorult. Kevés figyelem fordul a tervezés tökéletesítésére, a népgazdaság egészét alkotó egyes részrendszerek hatékony összekapcsolását egyesek valamiféle automatizmusoktól várják.

A népgazdasági összfolyamat szabályozása csak az egyes aggregáltabb részrendszerek folyamatainak szabályozása révén képzelhető el, ennek módszere pedig a korszerű informatikára támaszkodó rendszermodellezés. Ez szükségképpen interdiszciplináris jellegű, több műhely összehangolt munkáját igényli.

Ehrlich Éva az infrastrukturális fejlődésről, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében folyó kutatások eredményeiről számolt be, felhívta a figyelmet arra, hogy beruházáspolitikánkban a jelenleginél (és a terv szerintinél) nagyobb súlyt kell helyezni az infrastruktúra fejlesztésére.

A további hozzászólók közül *Jedlicska Gyula* arra hívta fel a figyelmet, hogy iparunk elmúlt 40 évi fejlődésében meghatározó szerepet játszottak a *nemzetközi tényezők* (különösen a hidegháborús légkör), valamint arra, hogy a tapasztalatokból okulva iparpolitikánkban a minőségi fejlesztést kell előtérbe helyeznünk.

Békés Miklós a *szövetkezeti ipar* fejlődéséről szólva hangsúlyozta, hogy a nagy beruházásigényű strukturális átalakítások helyett azokat a termelőket kellene preferálni, amelyek képesek a gyorsabb fejlődésre.

Tatai Zoltán a *területfejlesztés* jelentőségéről szólt, amelynek általában településfejlesztési aspektusáról, nem pedig az ipari jelentőségéről szoktunk beszélni. Ezen a területen — különösen a budapesti agglomeráció és az infrastruktúra fejlesztésében — rendkívül fontos teendőink vannak.

★

A második szekcióban *A műszaki haladás és az ipar* címmel folyt tanácskozás *Sebestyén János*, illetve *Vámos Tibor* elnökletével.

Cseh József Az iparirányítás és a K+F című korreferátumában hangsúlyozta, hogy a fejlődésben állandó periodicitás érzékelhető, amelyet különböző hatások váltanak ki. A műszaki fejlődés a maga külön periodicitását követi, és az egyre inkább meghatározza a gazdasági fejlődést. E kölcsönhatás során a K+F-nek fáziselőnyben kellene lennie. Az irányítás és a szabályozás alapvető feladata e folyamatok összehangolása. A VII. ötéves terv két fő célja e téren a hiányosságok megszüntetése és a szelekció erősítése. Ezt tükrözi az elkészült ötéves műszaki-fejlesztési koncepció, valamint a meghirdetett négy középtávú program. Az irányítás reagált a változásokra, de a műszaki fejlődés csak a gazdaság egészének szerves részeként kezelhető, csak azzal együtt és összhangban bontakozhat ki.

Martos István K+F-tevékenység a vállalatoknál című előadásában a „lövészárok-tapasztalatok" alapján kiemelte a műszaki fejlesztési tevékenység piacorientáltságának és gyorsításának szükségszerűségét.

A vállalatnak el kell döntenie, hogy melyik piac milyen mértékben lehet bázisa létének, és ennek alapján milyen stratégiát kell választania. Nincs „minden piacon eladható termék", a fejlesztési stratégiák mögött tényleges, a fejlesztés eredményeként létrejövő terméket elfogyasztani szándékozó igénynek kell állnia. Ezek az igények azok, amelyek figyelembevétele a fejlesztést piacorientálttá teszi. Egyértelmű az is, hogy ha egy vállalat a nemzetközi környezetben fenn akar maradni, meg akar élni, konkrét fejlesztési stratégiával kell rendelkeznie. Amíg ez nincs meg, a fejlesztést sem szabad elkezdenie.

Jelenleg — az óriási erőfeszítések ellenére — 3—4 év helyett 5—8 éves cserélődési ciklussal kell számolni, így az új termékek zömével későn jelenünk meg a belföldi piacokon.

Vajda György akadémikus a korreferátumában *az energetika múltjával, jelenével és jövőjével* foglalkozott. Megállapította, hogy a villamosításban a századforduló körül játszott élenjáró szerepünknek már az emléke is elfakult, és hasonló pozíció elérésében már nem is reménykedhetünk. Az energetika alapvetően új útjainak feltárásához csak a nagy ipari országok rendelkeznek kellő erőforrásokkal. Egyes számunkra is perspektívát nyújtó irányzatok kutató-fejlesztő munkájába azonban be kell kapcsolódnunk. Eredményeink nemcsak tudományos cserealapot képeznek, hanem lehetőséget is az új megoldások viszonylag gyors hazai adaptálására.

Az 1978 utáni szakaszban a sikeres energiapolitika a kőolaj-felhasználás számottevő csökkenését érte el: visszaszorult a kőolajtermékek hőfejlesztésre történő eltüzelése; megkezdtük a feldolgozási technika továbbfejlesztését a motorhajtó üzemanyagként és vegyipari alapanyagként használt frakciók arányának növelésére. A szénhidrogének részaránya az energiamérlegben az 1970-es évek végén tetőzött 64 százalékkal, ezen belül a kőolaj 43 százalékot képviselt. Ez utóbbi arány napjainkig 31 százalékra mérséklődött. Ugyanakkor a kőolajtermékek széles körű helyettesítése földgázzal új feszültségeket kelt. Az atomenergia szinte az utolsó percben lépett be.

Az év elején fellépett zavarok arra intenek, hogy energiaellátásunk tartós stabilizálásához komoly erőfeszítésekre van szükség.

A szénhidrogénipar és a villamosenergia-rendszer technológiai színvonala az 1950-es évek közepe óta jelentősen emelkedett. A szénhidrogénipar inkább technikaimportra támaszkodott, a villamos energetika inkább a hazai erőkre.

A következő években az ország tüzelőanyag-ellátásának minimális, villamosenergia-fogyasztásának pedig lassú növekedése irányozható csak elő. Mivel a lakosság energiaigénye elkerülhetetlenül nő, az iparnak csökkentenie kell az energiafelhasználását. Termelésünk energiapazarló, már csak az indokoltnál 30 százalékkal nagyobb anyagfelhasználás miatt is. Az ásványi nyersanyagok kitermelésétől a félkész termékek előállításáig terjedő láncban iparvállalataink óriási és halmozódó energiaveszteségeket hurcolnak magukkal.

Beruházási politikánk a következő időszakban a feldolgozó ipart fogja előnyben részesíteni, az energetika rovására. Ezt a hangsúlyváltást úgy kell megvalósítani, hogy egyidejűleg az energiaprobléma megoldását is biztosítsuk. Az elmúlt tél érzékeltette, mennyire sérülékeny energetikai egyensúlyunk. Az ipar dinamikusabb fejlődésének energetikai hátterét a következő években csak az ipar többi ágazatainak kooperatív együttműködésével lehet biztosítani.

Berecz Frigyes az ún. *technológiai szakadék* okait taglalta előadásában. Rámutatott arra, hogy nem lehet minden területen csúcsteljesítményt produkálni, különösen egy olyan adottságú és múltú országban, mint Magyarország. A múltbeli autarkiás törekvések miatt elmulasztottuk a számunkra kedvező, viszonylag kevéssé anyag- és energiaigényes, a hagyományokra és a szellemi munkára támaszkodó szerkezet kialakítását. A szabályozórendszer ez évi módosításai remélhetőleg hozzájárulnak a technológiai rés csökkentéséhez is. Az ebben élenjárók érdekeltségének növelésére lesz lehetőség, de az alkotó munka, a feltalálók és újítók ösztönzése még mindig megoldatlan.

E belső problémák mellett tudomásul kell vennünk, hogy a fejlett tőkésországok adminisztratív intézkedésekkel (COCOM) kb. 5—10 éves távolságot tarthatnak. Ennek következtében a gyors felzárkózás reménye csekély. Hosszú, kitartó, átgondolt, több ösztönzési és szervezeti változtatással járó (például K+F-intézetek és vállalati K+F), piacorientált fejlesztési politika következetes végrehajtására van szükség a technológiai rés mélyülésének megállításához, illetve egyes területeken megszüntetéséhez.

E változások, jövőbeli teendők sorában központi helyet foglalnak el a *műszaki haladás és a műszaki felsőoktatás*, amelyek kölcsönhatásairól *Horváth Mátyás* beszélt.

A legutóbbi években valóságos „felsőoktatási világválság" alakult ki. A felsőoktatás gyakran csak késve válaszol a TTF által felvetett kérdésekre. A problémát súlyosbítja, hogy az oktatás inkább elemző, miközben a mérnöki munka szintetizáló jellegű; az egyik létező rendszerek *működését* vizsgálja, míg a másik ezek *létrehozásával* foglalkozik.

A felsőoktatás megújulása, megújítása ma már nem a Művelődésügyi Minisztérium magánügye, hanem nemzeti probléma. A megújulás alapvető feltételei a megfelelő hallgató és a kiemelkedő oktató. Ez utóbbi végső soron olyan kutató, aki kutatási tevékenysége mellett oktat. Ahhoz, hogy e feltételek meglegyenek, az egyik oldalról újból vonzóvá kell tenni a műszaki pályát, és egyidejűleg megfelelő feladattal és eszközzel ellátott tudományos műhelyeket kell kialakítani.

Pál László az *elektronizálás és a számítástechnika* helyzetéről szólva hangsúlyozta ezen ágazat és a „félmillió alkalmazási terület" fontosságát. A fejlett országokban minden második, nálunk minden százhuszadik vezető használ számítástechnikai eszközt munkájához. Nálunk minden kétszázadik mérnök tervez, míg a fejletteknél minden második. A fejlett országokban minden ötödik orvosnak és 6—8. titkárnőnek áll rendelkezésére számítógép, nálunk 300—400 orvosból és 1000 titkárnőből egy használ(hat)ja.

A műszaki fejlesztést a múltban kizárólag műszaki kérdésnek tekintettük, holott az ennél sokkal komplexebb. A fejlődést, a kibontakozást a szabályozórendszer negatív hatásai is befolyásolják. Nem kevés azoknak a száma, akik még azt is megkérdőjelezik, egyáltalán kell-e elektronikai ipar Magyarországon.

A számítástechnikai program megvalósításához szükség van az ár-, adó-, vám- és hitelrendszer, valamint az importszabályozás megfelelő módosítása mellett a közgazdasági és társadalmi környezet lényeges javulására is.

★

A harmadik szekció a *tervezés, szabályozás, szervezés* kérdéseiről tanácskozott *Csikós-Nagy Béla* akadémikus elnökletével.

Balassa Ákos a tervezés és a jövő kapcsolatáról szólva azzal a hasonlattal élt, hogy a jövő által meghatározott mozgástér olyan, mint egy labirintus, amelyet a népgazdasági tervezés felülről szemlél, és fő vonalában ismer. Az ipar jövőjéről szólva megállapította, hogy megfelelő fejlődés alapja csak a jelenlegitől eltérő, rugalmasan változni képes szerkezet lehet. Egyre kevésbé tartható az a gyakorlat, hogy a meglevő struktúrához keresünk piacot; mindinkább nekünk kell alkalmazkodnunk a piaci igényekhez. A növekedési vitában úgy foglalt állást, hogy az ipar számára a 3 százaléknál nem nagyobb növekedés tekinthető reálisnak, de a termelékenység javításával elérhető 4 százalékos nettó termelésnövekedés is.

Antal László hozzászólásában *kényszerpályákról, megoldhatatlan kérdésekről* beszélt. A szabályozás fő gyengeségeinek a szimulatív jelleget nevezte, s rámutatott arra, hogy az ösztönzéssel szemben a korlátozások domináltak. A gazdaságban továbbra is a költségvetés a fő megtakarító, a vállalatoknak ilyen érdekük nincs. Az elvonások azonban kiszámíthatatlanokká váltak, mivel az állam a vállalatok költekezési hajlamára mindig újabb megszorításokkal válaszol. 1985 fő kérdése éppen az, hogy ki tudunk-e lépni ezekből a kényszerpályákból. Az érdemi, valóságos megoldások esélyeit borúlátóan ítélte meg.

Tatai Ilona a Taurus gazdálkodásának példáján azt igyekezett bemutatni, hogy *mit tehet egy nagyvállalat a nehézségek leküzdéséért*. A közelmúlt legfontosabb szervezeti változásai a termelés egy részének kitelepítése, az önálló külkereskedelmi jog megszerzése a termékigazgatósági rendszer bevezetése, vegyes vállalatok létrehozása és a vállalati gazdasági munkaközösségek tevékenységének kiterjesztése voltak.

Gadó Ottó arra hívta fel a figyelmet, *milyen fontos a bizalom helyreállítása a gazdálkodó egységek és az irányítószervek között*. Ennek feltétele, hogy a tervezésnek és a szabályozásnak szerves részévé váljon a vállalati magatartás előzetes tanulmányozása. A működőtőke-import alapfeltétele, hogy a hazánkban beruházó külföldi vállalatok előtt megnyíljon a szocialista piac, mert a kompenzációs konstrukciók erősen fékezik ezt az együttműködési formát.

Sárközy Tamás értékelése szerint *a gazdaságirányítás korszerűsítésében félúton vagyunk*. A vállalati irányítás reformja már megkezdődött, de a központi szervek átszervezése még hátra van. Pedig ennek a folyamatnak is lépést kell tartania az 1987-re befejeződő vállalati átalakulással, különben az új formák nem fogják beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. A piaci lehetőségekhez való igazodás differenciált gazdálkodói szervezetet igényel. A tőkeáramlás kérdése is megoldatlan még, ezen a területen fontos teendő az alulról szerveződő vagyonközpontok létrehozása.

Az innovációs tevékenységről beszélt *Birman Erzsébet*. Rámutatott, hogy a hatékony innovációs tevékenységnek nem elégséges feltétele a piacorientáltság, mert ha az innovációs lánc bármelyik szeme szűk keresztmetszetté válik, a folyamat elakad. Az innovációnak nem feltétele a nagyvállalati szervezet, de feltétele a rugalmas szervezet, amely képes alkalmazkodni a mindenkori lehetőségekhez.

A gazdasági reform *„vadhajtásait"*, tévútjait vette sorra *Balázsy Sándor*. Nem értett egyet azokkal, akik pozitív szerepet tulajdonítanak az inflációnak, szerinte ezzel semmilyen probléma megoldásához nem jutunk közelebb. A személyi jövedelemadó tervezett bevezetése nem valódi megoldása a keresetszabályozás gondjainak, sőt problémát is jelentene az, hogy progresszivitása miatt nivellál. A hozzáadottérték-adó bevezetése is felesleges nálunk, mert azt a halmozódást, amelynek kiküszöbölésére ezt az adónemet Nyugaton bevezették, a jelenlegi fogyasztási adó is kiküszöböli. A hozzáadottérték-adó tehát nem hozna valóságos előnyöket. Ettől azonban még működhetne ugyan, de csak nagy és költséges apparátussal. Igazat adott Gadó Ottónak abban, hogy csökkenteni kell a nyereségadót, de felhívta a figyelmet arra, hogy az erőforrás-arányos adó egyidejű növelése nem helyes lépés. Például a bérterhek növekedése az utóbbi időben túlságosan is nagy mértékű volt. Arra kell törekedni, hogy az erőforrás-arányos adók ne haladják meg a termelési tényezők határhozadékát.

Soós Gyula a *Bakony Művek* elmúlt 15 évéről beszélt. A vállalat a gazdaságtalan fém tömegcikk-termelésről fokozatosan átállt az exportra. Tevékenységének gerincét a Zsiguli kooperáció képezi, amely alapot ad más együttműködések (szocialista és tőkés export

kialakításához. Jelenlegi problémái abból származnak, hogy még mindig nem ismerik pontosan a következő ötéves tervidőszakra vonatkozó kontingenseket.

Pappné Ritter Jolán hozzászólásában *a kalkulációs rendszer továbbfejlesztésével* foglalkozott. Rámutatott, hogy át kell értékelni a kalkuláció szerepét a vállalati gazdálkodásban, a költség+nyereség-elv alkalmazása helyett marketingszemléletű kalkulációra van szükség.

Korbucz Ferenc a Nitrokémiai Ipartelepek példáján mutatta be, hogy a *vállalati fedezeti költségszámítás* alkalmazása hogyan tette lehetővé egy hatékony belső érdekeltségi rendszer kialakítását.

Székács Anna a *vállalati gazdasági munkaközösségek* működésének tapasztalatait értékelte. Ezek a nyolcféle formában, főleg az iparban működő szervezetek valódi igényeket elégítenek ki, az itt keletkezett jövedelmek nem inflatórikus hatásúak, mert tényleges teljesítmény áll mögöttük. A személyi jövedelemadóval kapcsolatban megjegyezte, hogy ma csak a munkahelyi jövedelmek kiegyenlítettek, a személyi jövedelmek nem. Az új rendszer növelné az adózás demokratizmusát, mert világossá válna, hogy ki mennyit fizet be az államkasszába.

Deák Andrea felszólalásában *az ipar helyzetével és feladataival* foglalkozott. Rámutatott, hogy az iparral szembeni elvárások gyakran ellentmondásosak, reális és irreális elemeket egyaránt tartalmaznak. A VII. ötéves tervvel kapcsolatban az Ipari Minisztérium több variánst dolgozott ki, és ezek között van olyan is, amelyik gyorsabb (kb. évi 4 százalékos) növekedést tart lehetségesnek, míg az Országos Tervhivatal törzsváltozata 2—3 százalékkal számol. Eltérő az álláspont a beruházási volumen tekintetében is, mert miközben az OT legfeljebb 280 milliárd forintot tart lehetségesnek, addig az Ipari Minisztérium terveiben 300, sőt az egyik változatban 400 milliárd szerepel. Rámutatott továbbá, hogy a fejlődés forrásait az ipar saját tartalékaiból kell feltárni, külső fedezet igénybevételére nincs lehetőség.

★

A konferencia plenáris üléssel zárult, amelyen a szekcióvezetők foglalták össze a vita tapasztalatait.

Benedek Tamás-Kállay László-Somorjainé Blanár Éva

Dr. Benedek Tamás és *Somorjainé dr. Blanár Éva* az Ipargazdasági Intézet teamvezetője, *Kállay László* az IGI tudományos munkatársa.

A közgazdaságtudomány szerepe iparunk megújulásában

1985. június 18-án az Ipari Minisztériumban megbeszélést folytattak az iparirányítás, valamint a Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának és szerkesztőségének képviselői (Kapolyi László, illetve Nyers Rezső és Zsarnóczai Sándor vezetésével), amelyen megvitatták, miként segíthetné jobban folyóiratunk az ipar, illetve egyes ipari alágazatok és vállalatok helyzetének feltárását, reálisabb bemutatását, az ipar előtt álló feladatok kijelölését, illetve azok legcélravezetőbb megoldási módjának felkutatását.

A tanácskozás résztvevői megállapították, hogy folyóiratunkban eddig a szükségesnél kevesebb kifejezetten az iparral kapcsolatos írás jelent meg, s szinte alig jelent meg cikk egy-egy ágazat, ipari szakma helyzetéről, gondjairól. (Az ipari témákkal nemcsak a Közgazdasági Szemlében találkozhattunk a kelleténél ritkábban, hanem a közgazdaságtudományi jellegű szervezetek tevékenységében is: a múltban hosszú ideig nem volt olyan tudományos rendezvény, amely kizárólag az iparral foglalkozott volna.)

Melyek azok a témakörök, amelyekben az iparpolitika alakítói tudományunk művelőinek támogatását várják?

Ilyen mindenekelőtt *a termelési szerkezet korszerűsítése.* Az elmúlt évek gyakorlata azt mutatta, hogy az ipar- és termékstruktúra korszerűsítésében nem tudtunk áttörést elérni. Fel kellene tehát tárni, és a Közgazdasági Szemle hasábjain be kellene mutatni, hogy

más országokban milyen módszerekkel és mekkora eredménnyel valósították meg az elhatározott *iparstruktúra-fejlesztést*, s hogy milyen általános tapasztalatok szűrhetők le a hazai gyakorlat tényeiből.

A megbeszélésen egyetértés volt abban, hogy a szerkezetátalakítás vezérelvének *a gazdaságosságnak* kell lennie, de ipari részről hangsúlyozták, hogy szükség van e fogalom korszerű értelmezésére. Az egyes ágazatok, vállalatok, tevékenységek gazdaságosságát a termelési folyamat egészében játszott szerepük, ezen belül a technológiai kapcsolódások reális figyelembevételével kell vizsgálni, továbbá ismert devizális helyzetünkre, valamint a három piac bizonyos mértékben elkülönített kezelésére tekintettel figyelembe kell venni az egyes tevékenységek, ügyletek devizahozamát is.

Többet kellene foglalkozni a közgazdaságtudománynak és a szakirodalomnak *az ipar erőforrásaival:* a munkaerővel, a tőkével és a természeti tényezőkkel. Az elméleti közgazdaságtannak különösen az utóbbiakkal kapcsolatban nagyok az adósságai, például a természeti erőforrások ipari hasznosításában jelentkező különbözeti járadék szerepe jószerével még feltáratlan.

Az ipar elemzésében, megítélésében újfajta megközelítésre van szükség az *ágazatok közötti kapcsolatok* szempontjából. Az eddigi fejlesztési elképzelések túlságosan „pontszerűek" voltak, s gyakran elhanyagolták az egyes akciók adott termelési vertikumon belüli vonzatait (igényeit és következményeit). E tekintetben szemléletváltásra van szükség, mindenekelőtt fel kell hagyni az ipar és a mezőgazdaság, illetve a kitermelő és a feldolgozó ipar fejlesztésének olykor még ma is fellelhető mesterkélt szembeállításával, ehelyett reálisan elemezni kell a népgazdasági ágak és ágazatok jövedelem- és devizatermelő képességét és egymásra épülését, összefüggéseit. Az iparfejlesztési javaslatok megfogalmazásakor mindig szem előtt kell tartani, hogy a korszerű feldolgozó ipar elképzelhetetlen jó és egyenletes minőségű alap- és nyersanyagok s ezeket kellő mennyiségben szállítani képes mezőgazdaság, kitermelő ipar vagy külkereskedelem nélkül.

Különösen sokat vár az ipar a közgazdaságtudománytól az iparvállalatokra vonatkozó *gazdasági szabályozás* továbbfejlesztésében. Fel kellene oldani például azt az ellentmondást, amely jelenleg a szabályozás célja és a szabályozott szféra állapota között feszül. Például a bérköltségek drágítása a központi szándékok ellenére nem vezet munkaerőmegtakarító műszaki fejlesztésre, ha a vállalatoknak nincs vagy alig van szabad rendelkezésű fejlesztési alapjuk. (Az utóbbi években a feldolgozó ipar állóeszköz-állománya csökkent, mivel a beruházások összege elmaradt az értékcsökkenési leírásétól.) Fontos ipar, probléma az eladósodott vállalatok kérdése is, amire előbb-utóbb megoldást kell találni. A *piaci viszonyok* erősítésének általános és határozott igenlése mellett elemezni kellene, hogy a termékválaszték számottevő részében miért nem vagyunk képesek tartós kínálati piacot teremteni, miközben az importverseny kibontakoztatására sem számíthatunk a közeljövőben.

Kiemelt figyelmet érdemelnek *az ipari szervezet és az ipari demokrácia* kérdései is. Jó volna, ha a közgazdaságtudomány idejében vizsgálni kezdené a vállalatok államigazgatásról való leválásának, valamint a vállalatokon belüli decentralizálás már meglévő tapasztalatait, például hogy az eddigi szervezeti változások (leválások, trösztök megszűnése, új kis- és középvállalatok alapítása) milyen eredményeket hoztak. Teret kellene kapniuk a Közgazdasági Szemle lapjain a vállalatokon *belüli* vállalkozási módszereket ismertetőértékelő tanulmányoknak is.

Vizsgálni és vitatni való tehát bőven akad. Az Ipari Minisztérium és a Közgazdasági Szemle képviselői teljes egyetértésre jutottak abban, hogy célszerű folyóiratunknak rendszeresen megjelentetni az említett témákról szóló írásokat. Az ipar irányítói helyeselték, hogy a főbb elképzelések, koncepciók még a döntés meghozatala előtt nyilvánosságra kerüljenek, hogy a tudomány hozzáértő képviselői is idejében megismerhessék őket, és véleményükkel, javaslatukkal befolyásolhassák a végleges döntést. Úgy véljük, népgazdaságunk vezető ágának megújulását akkor segíthetjük a legjobban, ha mélyreható és őszinte elemzéseket közlünk a múltbeli iparpolitikai gyakorlatról, az előttünk álló tennivalókról pedig *a lehetséges megvalósítási változatokat is bemutató* tanulmányokat jelentetünk meg. Az Ipari Minisztérium és a Közgazdasági Szemle jelen volt képviselői hangot adtak ama reményüknek, hogy a várható vitában szót kérők tudományosan megalapozott, a továbbfejlődést szolgáló írásokkal jelentkeznek, bátran kifejtve véleményüket, egyúttal kellő türelmet tanúsítva az övékétől esetleg eltérő véleményekkel szemben. **(M. I.)**

A készletgazdálkodás gazdaságirányítási környezete
Chikán Attila: A vállalati készletezési politika

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 342 l.

A magyar közgazdasági szakirodalom hosszú idő óta bőségesen és folyamatosan színvonalas monográfiákkal látja el az érdeklődő olvasókat a munkaerő-gazdálkodás (a foglalkoztatáspolitika) és az állóeszköz-gazdálkodás (beruházások) témaköréből. A harmadik alapvető termelési erőforrást megtestesítő forgóeszközök (készletek) sokáig a mostohagyerekek kenyerét ették. Ezért is fogadta a szakmai közvélemény nagy érdeklődéssel a már alapkönyvnek számító Chikán Attila—Fábri Éva—Nagy Márta: Készletek a gazdaságban c. kötetet (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.), illetve a Chikán Attila szerkesztette Készletezési modellek c. munkát (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.). E két mű, valamint a nemrég megjelent A vállalati készletezési politika c. könyv is jórészt abból a grandiózus vállalkozásból táplálkozik, amelyet az idén jubiláló „Szocialista vállalat" országos kutatási főirányon belül igen fontos helyet elfoglaló készletkutatások testesítettek meg. A joggal úttörőnek nevezhető munkát kezdettől Chikán Attila fogta össze.

A kötet négy gondolati egységből áll. Az első rész *a vállalati készletgazdálkodás makroökonómiai környezetét tárgyalja.* A Készletek a gazdaságban című monográfiával összevetve érdekes megfigyelni, hogy több mint egy fél évtized elteltével mennyivel érleltebb a gondolatfűzés, mennyivel reálisabbak lettek a jövővel kapcsolatos várakozások. (Aligha vagyok persze egyedül azzal a véleményemmel, hogy hat évvel ezelőtti szemmel az akkori *megállapítások* érvényesek voltak, s csupán az 1979—1984-es korszak alakult a kötetben előrejelzettől eltérően.)

A szerzőnek a készletgazdálkodás makroszintű összefüggéseire vonatkozó nézeteit jól jellemzik a bevezetőben megfogalmazottak: „... nem rendelkezünk azokkal a transzformációs mechanizmusokkal (például a készletgazdálkodás területén sem), amelyek a külföldön tapasztaltakat a magyar gazdaság képére és hasonlatosságára formálnák, amelyek itt és most hasznosíthatók. Természetes, hogy ennek okait valahol mélyen kell keresnünk: magunk részéről mereven szemben állunk azokkal a nézetekkel, amelyek felszíni jelenségekből, emberi vagy mechanizmusbeli hibákból vezetik le a hatékonysági problémákat". A 17. lapon — mintegy a gondolatsort továbbfűzve — így fogalmaz: „A szocialista társadalomnak a gazdaság nem jelenti olyan mértékű irányító és integráló tényezőjét, mint a tőkés gazdaságban. Így a gazdálkodás elveiben és gyakorlatában egyaránt jobban keverednek a szociális, politikai, ideológiai és a gazdasági elemek. Nyilvánvaló, hogy minden társadalomban valamiféle kompromisszumra van szükség a különböző társadalmi elvek és elvárások megvalósításának tekintetében. Egy adott gazdaságban, így hazánkban is ezek a kompromisszumok specifikus módon jönnek létre." Majd a 23. lapon „A vállalat nemcsak gazdasági, hanem szociológiai és politikai szervezet is, amelynek működését ezen szférák törvényszerűségei sok esetben — s nálunk különösen — még jobban befolyásolják, mint a gazdasági tényezők."

E három idézetből képet kaphatunk az egész kötet problémamegközelítési módjáról is. Míg az 1978-as kiadású könyv szerzőhármasa — ha nem is tekintette determinisztikusnak, csupán közgazdasági alapokon nyugvónak az állam és a vállalatok közötti, továbbá a gazdálkodó szervezetek egymás közötti kapcsolatrendszerét — elsősorban a szorosan vett közgazdasági motívumokra kívánta felépíteni gondolatmenetét a készletgazdálkodás makro-, illetve vállalatgazdálkodási összefüggéseit, a készletgazdálkodás és a marketing kapcsolatát és a matematikai modellek kezelhetőségét, alkalmazhatóságát illetően egyaránt. E munka viszont a magyarországi helyzetet (diagnózist) és a jövő lehetséges útjait (terápia) felvázolva már tudatosan számol azzal, hogy amíg az állam és a vál-

lalat kapcsolatrendszere, továbbá a vállalati vezetés és a belső egységek viszonya gyökeresen nem változik meg gazdaságunkban, addig aligha gondolhatunk arra, hogy e kapcsolatrendszereket alapvetően a racionalitás, a közgazdasági összefüggések bonyolult, de mégiscsak modellezhető rendszere határozza majd meg.

Ebből adódóan a makrogazdasági részt tárgyaló fejezetek már tudatosan választják elméleti hátterükül Kornai Jánosnak A hiány (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.) című művét, sőt néhány ponton az azóta eltelt időszakban megfogalmazott újabb érveket, illetve ellenérveket is érintőlegesen fel tudja használni a szerző. Az sem lehet véletlen, hogy a 3. és a 4. rész nem bonyolult módszertani apparátusok bemutatását tűzi ki célul (egyébként ezt a szerző más kutatásaiban már megtette), hanem a tőkés gazdaság talaján született és a teljesítményorientáció által kikényszerített olyan egyszerű, szinte triviális összefüggésekre lebontható, ugyanakkor nagyon tudatos és komplex előkészítést igénylő módszereket, eljárásokat, megközelítési módokat igyekszik hozzánk közel hozni a szerző, amelyek alkalmazása előtt — egy kivételével — lényegében semmilyen természetes akadály nem áll hazánkban. Ez az akadály azonban nem csupán készletgazdálkodási természetű. Amíg vállalataink többségének mindennapi gazdálkodási tudatában nem jelenik meg erőteljesen a gazdálkodási kényszer, és így a vállalkozási elemeket nem tudjuk valóban integrálni a vállalati működési folyamatokba, addig a módszertani igénytelenség — amelyre Chikán Attila is utal művében — aligha fog érdemlegesen változni. Az előbb jelzett módszerek és eljárások viszont mindazokon a területeken, ahol vagy a keresleti-kínálati viszonyok, vagy a vezetés belső morális paraméterei ezt indokolják, könnyen a vállalat menedzsment döntési eszköztárába kerülhetnek.

A szerző viszonylag friss adatokkal tárja elénk azt a lényegében változatlan tükörképet, amely a nemzetközi összehasonlításban továbbra is tartósan magas készletlekötésünket bizonyítja. Jogosan állapítja meg: „... a vállalati magatartás meghasonlott, hiszen a vállalat másképpen cselekszik és gondolkodik vevői, illetve eladói minőségében. Ez a meghasonlottság tapasztalataink, vizsgálataink szerint a helyzetet rontja, mivel a vállalatok — kompenzálni akarván saját beszerzési oldalon előállott veszteségeiket eladói magatartásukkal, illetve saját eladói magatartásuk ismeretében növekvő bizonytalansággal és bizalmatlansággal szemlélvén a feléjük jelentkező eladókat — tovább erősítik a kedvezőtlen tendenciákat, ami a készlethelyzet romlása irányába hat" (43. 1.).

Sajnálkozva állapítja meg a szerző azt az — egyébként valóban nem örömteli — tényt, miszerint: „A gazdaságirányítás állandóan a szemléletváltozás jelentőségét hangsúlyozza, elvárásokkal él a vállalatokkal szemben, miközben maga is megállapítja, hogy a termékforgalmazásban a vállalatok közötti kapcsolatban is kifejezésre jut a gazdálkodási kultúra viszonylagos elmaradottsága, számottevőek a gazdasági kapcsolatok etikai hiányosságai, a segítőkészség, a korrektség gyakori hiánya. Nem számíthatunk a vállalatok közötti bizalomra sem" (55. 1.).

Az átalakulás ciklikus jellegét illetően a kutatások köztudottan még csak az első, néha félénk lépéseket tették meg. A készletezéssel kapcsolatos komplex elemzés igényével fellépő könyv azonban ezt a kérdést sem kerülheti ki. Chikán Attila rendkívül korrekten bemutatja mindazokat a számára fontosnak tűnő megközelítési módokat, amelyek a készletek periodikus ingadozásának sajátosságaira vonatkoznak. A készletciklusok vizsgálatával kapcsolatban a szerző is sok adalékkal szolgál.

A második rész *A vállalati készletezési politika származtatása és tényezői* címet viseli. A szerző itt is többféle készletezési stratégiai felfogást hasonlít össze, igyekezvén előnyeiket és hátrányaikat kritikusan összefoglalni. Hasznos hozzájárulást nyújt a szerző a vállalati készletek értékeléséhez azzal, hogy — a nyugati szakirodalom alapján — csoportosítja a legfontosabb készletértékelési metodikákat. A készletek szerepe a vállalati folyamatok integrációjában című fejezetben mintegy előtanulmányként bemutatja az integráció dimenzióit (horizontális, hierarchikus és vertikális), továbbá az integrációs mechanizmusokat (technikai, információs és szervezeti mechanizmusok). E részben olvashatunk a készletek tervezéséről és a készletgazdálkodás hatékonyságának elemzéséről is. Foglalkozik a szerző a számítógépeknek a készletgazdálkodási folyamatok kezelésében való alkalmazhatóságával. Mondanivalójának lényege a következő: „... a létező gépi rendszerek mai fejlettségi foka elvben megfelel a hazai vállalatok készletezési alrendszere általános fejlettségének. (A nyilvántartási-adatfeldolgozási vonatkozásokban meg is haladja azt.) Tehát elsősorban az egymásra találás feltételeit kell biztosítani. A jövőt illetően nem any-

nyira az operatív döntések kidolgozott gépi hátterének továbbfejlesztésében látunk nagy lehetőséget, mint inkább taktikai és stratégiai szinten való felhasználásában. Az eszközök elvben rendelkezésre állnak, a gyakorlati gazdálkodás igényességét kellene fokozni, illetve a feltételeket megteremteni ahhoz, hogy az elvi lehetőségek realizálhatók legyenek" (169. 1.).

A kötet harmadik része, amelynek témája *a vállalati készletgazdálkodásra ható világtendenciák és azok hazai jelentkezése*, Collins, van Dierdonck és Vollman nyomán öt olyan változást ismertet, amelyek nagymértékben ösztönözték a tőkésvállalatok anyaggazdálkodásának fejlődését:

1. a számítógépek elterjedése,
2. az egyszerű, de gyakorlatias technikák előtérbe kerülése,
3. a felhasználó növekvő mértékű bevonása az integrált anyaggazdálkodási rendszerek tervezésébe, bevezetésébe és működtetésébe,
4. a funkcionális területek teljesebb integrációja,
5. az anyaggazdálkodás stratégiai jelentőségének elismerése.

A tőkésvállalatok készletgazdálkodása is annyira komplex és rendszerszemléletű, hogy — a korábbi folyamatok szintéziseként — napjainkban a technikailag egyszerű módszertani eljárások virágzásának lehetünk tanúi. A komplex megközelítési mód ugyanis a vállalati működés egészével annyira egybeforrottként kezeli még az egyébként részfolyamatként is értelmezhető készletgazdálkodási rendszert, hogy a heurisztikus, illetve az egyszerű elemekre bontható eljárások kerültek szükségszerűen előtérbe. A szerző a harmadik részben három módszer bemutatására vállalkozik, melyek

— a szükséglettervezési rendszerek (SZTR), továbbá annak továbbfejlesztett változata, a termelésierőforrás-tervezés,
— a japán Kanban-rendszer és
— a logisztika.

Hálás feladat lenne a módszereket e helyütt is röviden ismertetni, a recenzens azonban itt csak arra szorítkozik, hogy felhívja a figyelmet: mind a vállalati vezetés, mind a gazdaságirányítók számára rendkívül érdekes és hasznos olvasmány lehet ez a rész. (Bár a logisztika bemutatása kurtának, és nem elsősorban a készletgazdálkodásra koncentráltnak tűnik.)

A negyedik rész *a készletgazdálkodási politika felülvizsgálatához ad módszertani elveket és szempontokat*. A rendszerszemléletű megközelítések klasszikusára, Ackoffra és Churchmanre is utalva a szerző a Checkland-módszerrel ismertet meg bennünket, amely a realitások és a rendszergondolkodás iteratív megközelítéssel létrehozott szimbiózisát tűzi ki célul.

A szerző hangsúlyozza, hogy az eljárásban — ha azt tüzetes vizsgálódás alá vesszük — részleteiben lényeges, új elem nem található, de az a megközelítési mód, amelyre Checkland a gondolatmenetét építi, mindenképpen újszerűnek tekinthető.

A vállalati készletezési politika felülvizsgálatakor használható szempontrendszer a megközelítő teljesség igényével lép fel, és azok a kérdések, amelyeket a szerző a könyv utolsó részében felsorol, bizonyára ki is elégítik a készletgazdálkodással foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek igényeit.

A könyv egészét áthatja a szerző korántsem érzelemmentes viszonya tárgyához: aggódása a hazai készletgazdálkodás fejlesztéséért. Ez a szemléletmód feljogosítja a könyv íróját arra, hogy a magyarországi állapotokat igen kritikusan elemezze, és arra is, hogy egyrészt vázolja azokat a feltételeket, amelyek megvalósulása nélkül lényegesen nem léphetünk előre, másrészt kifejthesse gondolatait az egyes módszerek, eljárások hazai adaptációs lehetőségeiről. A mű egészét végigkíséri az igen széles körű külföldi és hazai szakirodalom korrekt kezelése. A szerző stílusa olvasmányos, lényegretörő. Jó lenne, ha a mű nemcsak tárgyi mivoltában, hanem gondolati tartalmában is eljutna mindazokhoz, akiket érint. A könyv joggal számíthat arra, hogy jó ideig a közgazdasági felsőoktatás tananyaga lesz.

Veress József

Dr. Veress József kandidátus, a Janus Pannonius Tudományegyetem docense.

Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója (1946—1949)

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 212 l.

A Kossuth Könyvkiadó „Négy évtized" sorozatában jelent meg Simon Péter könyve. Az igényes elemzés izgalmas korszakot fog át. Az 1946-tól 1949-ig terjedő időszakban az egész társadalom forradalmi változásokat élt át. 1947—1948-ban győzött a munkáshatalom, a proletárdiktatúra, s elkezdtük az új, kizsákmányolásmentes társadalom építését. Milyen változásokat élt át ez idő alatt a magyar parasztság?

Az 1945-ös földreform megszüntette a nagybirtokrendszert, s vele együtt az agrárkapitalizmus fő erejét is. Ez az agrárforradalommal felérő átalakulás megteremtette a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének minimális gazdasági alapját. A földreform után a falun is felvetődött a kérdés: Hogyan tovább? Simon Péter a lehetséges utakat és az erre vonatkozó válaszokat tárgyalja könyvében.

1946-ban az alapvető politikai kérdések egyike a földreform védelme volt. Ezzel párhuzamosan törekedtek megteremteni a feltételét annak, hogy a földeket megművelhessék, és ezzel biztosíthassák az ország élelmiszer-ellátását. Igen nehéz körülmények között ezt döntőrészt a dolgozó parasztság óriási áldozatvállalásával sikerült teljesíteni.

Már 1946—1947-ben napirendre került az a stratégiai kérdés, hogy milyen társadalmi tartalommal bírjon a további agrárfejlődés, milyen útra lépjen a magyar mezőgazdaság.

A magyar parasztság előtt két alternatíva állott. A polgári rend és burzsoázia képviselői, a kisajátított földbirtokosok az amerikai típusú agrárkapitalista utat szerették volna bejárni. Ilyen irányú tevékenységük közismert volt. A Magyar Kommunista Párt 1945 őszétől kezdve a lenini NEP-hez hasonló gazdaságpolitikába kezdett, ami a gazdasági fejlődés nem kapitalista útra terelését, a szocializmus irányában történő folyamatos továbbfejlesztést célozta — írja Simon Péter. 1946 őszétől kezdve a munkás-paraszt szövetség új formáját kellett kialakítani. Az MKP III. kongresszusa a falu szocializmusba való átmenetének feltételeit volt hivatva kidolgozni. A pártvezetés abból indult ki, hogy a szocializmus építése hosszú, nyugodt ütemű és így az egész nemzet számára viszonylag fájdalommentes folyamat lesz.

A nehézségek ellenére, a mezőgazdaság a stabilizáció utáni időszakban kezdte kiheverni a háború következményeit. Az igaerőhiány, a vetőmaghiány, a szárazság és egyéb gátló tényezők ellenére a szántóföldek megművelése már 1947-ben megközelítette az 1930-as évek mértékét, 1948-ban pedig túlhaladta azt.

Mi ösztönözte a parasztságot ilyen mértékű és gyors ütemű helyreállításra? Mindenekelőtt a földreform, majd a földreform védelme s az a körülmény, hogy a parasztság az államhatalom birtokosának érezte magát. Ösztönzőleg hatott az is, hogy a stabilizáció rendezte az árviszonyokat, kedvezően alakultak a mezőgazdasági árak, s az ipar helyreállításával javult a falvak iparcikkellátása is. Mindezek kedvezően befolyásolták a parasztság termelőmunkáját és politikai magatartását is.

Vagyis — mint azt a szerző hangsúlyozza — 1945—1948 között az MKP alapvetően helyes, a gyakorlat által igazolt parasztpolitikája megfelelt Magyarország akkori viszonyainak, a korabeli nemzetközi helyzetnek.

1948-ban új helyzet alakult ki. Ebben az évben az MKP, majd az MDP felső vezetése többször foglalkozott a mezőgazdaság kérdéseivel. 1948 februárjában az MKP Politikai Bizottsága a párt gazdaságpolitikájáról szóló irányelveiben, 1948 áprilisában pedig „Szövetkezeti Irányelvek"-ben tárgyalta a falu, ezen belül különösképpen a szövetkezetek fejlődésének kérdéseit. Ez utóbbi irányelvek egyfelől kimondják, hogy „a mezőgazdaság szocialista fejlődése a termelőszövetkezeteken keresztül visz". Másfelől a gyakorlati megvalósítás módjára utalva úgy foglalnak állást, hogy „nálunk ma még nincsenek meg a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek... a mezőgazdaság szocialista átalakítása hosszú időt vesz igénybe". Ezért a határozat a fokozatosság mellett foglalt állást, és hangsúlyozta, hogy e folyamatban tiszteletben kell tartani az önkéntességet, és az államnak jelentős támogatást kell nyújtania. A Magyar Kommunista Párt vezetősége tudatában volt annak, hogy a szövetkezetek nem fognak spontánul szocialista irányba fejlődni, ezért a szocialista átalakulás meg-

valósításáért küzdeni kell — írja a szerző. Sőt ezidőben, a korabeli helyzetnek megfelelő formában még a kétfrontos harc elemei is megtalálhatók az MKP politikájában.

1948-ban az egyesülési kongresszuson az MDP programnyilatkozatában is lényegében a helyes parasztpolitika tükröződött. De a szerző szerint a dokumentumokban már bizonyos ellentmondások is fellelhetők, amelyek előrevetítik a későbbi torzulásokat.

A Magyar Kommunista Párt addigi helyes parasztpolitikájában 1948-tól kezdve — sok hibás intézkedés nyomán — törés következett be.

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-i, kecskeméti beszédéből csaknem mindenki számára váratlanul kiderült, hogy módosították a párt falusi politikáját. E változtatás lényege az volt, hogy gyorsítani kívánták a mezőgazdaság szocialista átalakítását. Ezért csökkentették, majd csaknem teljesen megszüntették a kisárutermelés támogatását.

Rákosi említett beszéde után nagy erővel kezdték el a szövetkezetek szervezését, az állami gazdaságok átszervezését és az állami gépállomások felállítását.

A létrejövő szövetkezetek jelentős anyagi, gépi és személyi támogatást kaptak.

A kulákság elleni offenzíva a korlátozás helyett egyre inkább e réteg likvidálásává vált. Kuláklistára kerültek középparasztok is, ami kedvezőtlen hatást gyakorolt a falura. Visszaesett a termelői kedv, csökkent a parasztság bizalma, aminek kizárólagos okát a pártvezetőség a kulákság agitációjában jelölte meg.

Mi okozta a változást a politikában? A szerző szerint külpolitikailag a nemzetközi helyzet változása, különösen a Tájékoztató Irodának a jugoszláv helyzettel kapcsolatos határozata. Belpolitikailag a hatalom meghódítása, a minden területen megmutatkozó eredmények elbizakodottá tették a vezetést. Az ország szocialista fejlesztését úgy akarták gyorsítani, hogy ahhoz nem voltak meg a szükséges objektív és szubjektív feltételek. Ezen belül pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezését 3—4 év alatt akarták végrehajtani.

A termelőszövetkezetek egy része a jó gazdálkodáshoz szükséges feltételek hiánya miatt életképtelennek bizonyult. Ezeket a termelőszövetkezeteket 1948—49-ben szanálták.

A mezőgazdaság helyzetét tovább súlyosbította, hogy a pártvezetés egyre több hibát követett el az agrárpolitikában. Melyek voltak ezek?

— Túl sok kívülről és felülről jövő adminisztratív intézkedéssel kívánták szabályozni a mezőgazdaságot, és „jó irányba terelni a parasztságot". Jellemző erre, hogy még az FM és a SZÖVOSZ részéről is megnyilvánultak törekvések arra, hogy beleszóljanak az egyes szövetkezetek ügyeibe, nehogy ez a „kétlelkű" osztály túlságosan megerősödjék.

— Nem segítették a kisparaszti gazdaságok belterjesebbé tételét.

— Számos szigorítást rendeltek el, nemcsak a kisárutermelőkkel, hanem a termelőszövetkezeti tagokkal szemben is. (Például a kinthagyott földet $^1/_2$ holdra korlátozták.)

— Súlyos hiba volt az is, hogy nem fordítottak kellő figyelmet a parasztság jelentős részét alkotó középparasztokra. Nem tanúsítottak velük kapcsolatban megfelelő türelmet. Sőt elég sokan indokolatlanul kuláklistára kerültek.

— Eltúlozták a kulákságnak a parasztságra gyakorolt hatását.

— A szerző a Rákosi-vezetés hibái között sorolja fel a hitelszövetkezetek felszámolását, azt, hogy a földművesszövetkezetek és a termelőszövetkezetek kapcsolata formálissá vált, továbbá azt is, hogy az állami gazdaságok túlcentralizáltak voltak, és nem váltak a falu „mintaiskoláivá".

Simon Péter találóan jellemzi a hibákat elkövető Rákosi-vezetés szinte általánosan alkalmazott módszerét. Amikor a gyakorlat jelezte, hogy az elképzelések nem helyesek, a módszerek nem jók, akkor a vezetés rendszerint a helyi végrehajtást minősítette hibásnak, nem pedig a súlyos problémákat, anomáliákat kiváltó okot, a hibás politikát.

A helyes politikai vezetés elengedhetetlen feltétele az, hogy ha a gyakorlat problémákat jelez, akkor mindenekelőtt saját politikai döntését, majd saját végrehajtási utasítását vizsgálja felül, és csak ezután ítéljen a helyi megvalósítás miként jéről.

Az 1945—1949 közötti korszakot értékelve írja a szerző: „a korabeli helyzetet az tette bonyolulttá, hogy az említett irányzat, nemcsak a hibák, hanem történelmileg szükségszerű célok — a magyar társadalom szocialista átalakítása, az ország termelőszövetkezeteinek fejlesztése, a Szovjetunióhoz és a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatok szorosabbra vonása, az imperializmus elleni harc és a béke védelme — hordozója is volt. Tehát szükségszerű és helyes elemeket is tartalmazott" (174. l.).

Az 1945—1949 között elkövetett hibák fékezték, nehezítették a parasztság életének átalakulását. A folyamat egészére azonban a progresszív, forradalmi jelleg nyomta rá a bélyegét.

Simon Péter könyve: „A magyar parasztság sorsfordulójáról (1945—1949)" nemcsak a magyar falukutatók számára hasznos forrásmunka. Tanulságos lehet mindazok számára is, akik a felszabadulás utáni fejlődés történetét kívánják behatóbban megismerni.

Kiss Judit

Kiss Judit a filozófiai tudomány kandidátusa, a Kertészeti Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékének egyetemi tanára.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni a z orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében —, a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

c) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az olda számot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.),

d) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémiai elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek anyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Jacques Coulaures—Philippe Frémaux: Modernség vagy rentabilitás

(Alternatives économiques, Dijon, 1985. február—március)

A munkáltatók követelése, hogy a foglalkoztatottság legyen rugalmasabb, a liberális elméletek újjászületésének egyfajta tükörképe. A liberális megközelítésben a munkanélküliség egyik oka a munkaerőpiac merevsége. A munkaerőpiac a liberális logika szerint akkor kiegyensúlyozott, ha tiszta és teljes verseny keretei között működhet. Az ismert okoskodás: a szociális előírások, a kollektív szerződések, a munkanélküli-segélyek és a szakszervezetek tevékenysége miatt a bérszint merev, az említett tényezők akadályozzák a munkaerő árának a csökkentését. Pedig egyedül ettől lehetne várni újabb és újabb dolgozók munkába állítását.

De nemcsak a munka árának a tekintetében mutatkoznak problémák a rugalmasság körül. A munkáltató számára nem kevésbé problematikus a mennyiségi rugalmasság, azaz hogy a vállalat a szükséges munkaerő-mennyiséget a lehető leggyorsabban tudja megszerezni, illetve szükség esetén könnyen megválhasson a feleslegessé váló emberektől. Az ár és a mennyiség ugyanannak a dolognak két oldala. A dolgozók bérszintjének a védelme szoros összefüggésben van azzal a biztonsággal, amely a felmondással szemben védi őket. Ebből a megfontolásból kiindulva a Francia Munkáltatók Tanácsa a felmondások adminisztratív megszorításának a megszüntetését, illetve a meghatározott időre szóló munkaszerződésekre, valamint a részmunkára vonatkozó jogszabályoknak a nagyobb hajlékonyságát követeli. Végül pedig rugalmasságot javasolnak a munkaidő mennyiségét illetően.

Gattaz elmélete szerint, amelyet az amerikai gazdaság példájával támaszt alá, a mai elbocsátások vezetnek a holnapi versenyhez, ami a holnaputáni foglalkoztatottságot alapozza meg. Panaszkodik továbbá azon terhek miatt, amelyek a vállalatok nyereségességét és beruházási kedvét befolyásolják.

A felmondások körüli vita alapvető nézeteltérést fejez ki abban a kérdésben, hogy ki viselje a vállalatokra nehezedő terheket. A terheket — amennyire lehetséges — társadalmasítani kellene (vagyis minden résztvevőnek egyformán kellene viselnie őket). A munkáltatók álláspontja világos: minél kevésbé terhelik a hajót, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy elsüllyed. Márpedig a kényszerűen foglalkoztatottak mindenképpen tehernek minősülnek a vállalatok számára.

Jól ismert tény, hogy az egyéni érdekek összessége nem automatikusan azonos a kollektív érdekkel. A nagy kollektíva számára egy kicsit több munkanélküliség a globális vásárlóerő csökkenésével járna, a kereslet visszaesése miatt pedig — ez ördögi kör — még tovább csökkenne a foglalkoztatottság. Az export növelésével persze elkerülhető lenne ez az állapot. Egyáltalában nem biztos azonban, hogy az exportnövelés sikerül. A siker nagyban függ a termékektől, az iparpolitikától és a termelés költségeitől.

Vajon a vállalatok vezetői megkíséreltéke-e, hogy minél nyereségesebben termeljenek, vagy inkább csak a foglalkoztatás szempontjait tartják szem előtt? A minél nyereségesebb termelés igyekezete egyértelműen megmutatkozik a kis- és középvállalatoknál, de ilyen tendenciák tapasztalhatók egyes nagyvállalatoknál is (olykor még államosított cégeknél is találkozhatunk e törekvéssel).

A felmondások megkönnyítése azt is eredményezheti, hogy csökken a vállalati irányítók dinamizmusa, ahelyett, hogy több energiát fektetnének bele az irányításba. Vajon be kell-e zárkózni a neoliberális logikába? Vajon annak lehetősége, hogy könnyebb legyen a felmondás, nem

hoz-e magával automatikusan több esélyt az újraalkalmazáshoz? Önmagában a felmondási jog reformja nem oldhatja meg a problémákat.

Nagyobb hajlékonyságra van szükség a meghatározott időre szóló munkaszerződések és a részmunka ügyében. Vissza kellene térni ezekhez a formákhoz, mert így lehetne legjobban kihasználni a vállalat számára rendelkezésre álló munkaerőt. Tény azonban, hogy mind a határozott időre szóló munka, mind a részmunka visszaélésekre ad alkalmat. A munkáltató ezek esetében számos olyan kötelezettsége alól ki tud bújni, amelyeket jogszabály vagy kollektív szerződés ír elő számára. A határozott időre szóló és a részmunka kedvez a feketemunkának a kis üzemekben. Éppen ezért jogszabály írja elő, hogy milyen esetekben lehet ilyen jellegű munkaszerződéseket kötni (helyettesítés, a megrendelés hirtelen növekedése, idénymunka, alkalmi feladatok). A munkáltatók ezzel szemben azt szeretnék, ha a határozott időre szóló és a részmunka alkalmazását ki lehetne terjeszteni az exportmegrendelések teljesítésére is. Ez azonban lehetetlen, hiszen így több százezer munkás dolgozhatna kevésbé biztonságos feltételek között.

Végül pedig rugalmasabban kellene kezelni a munkaidő beosztását is. A cél világos: nem heti, hanem évi munkaidőt kellene meghatározni. Ez a munkáltató számára is előnnyel járna. A munkacsúcsokon fokozottabban vehetné igénybe a dolgozókat, míg olyan szakaszokban, amikor kevesebb a megrendelés, nem kellene teljes gőzzel dolgozni. Megszűnhetnének a túlórák, amelyekért a munkáltatóknak felemelt órabért kell fizetniük.

A Francia Munkáltatók Tanácsa szerint a rugalmasság fegyver a munkanélküliség elleni harcban, mivel ennek révén új munkahelyek teremthetők. A munkáltatók és a szakszervezetek közötti viták során tárgyalni lehet hajlékonyabb intézkedésekről, de nem lehet minden helyzetben rugalmasságot tanúsítani. A munkaidő rendezése párosíthatná például a munkaidő-csökkentést a felszerelések intenzívebb és racionálisabb kihasználásával. A termelékenység növekedése az árak csökkenését és a produktív beruházások bővítését tenné lehetővé.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

E. Helmstädter: A telítettség: jelenség, nem fogalom

(IFO-Studien, Berlin—München, 1984. 3. sz.)

A telítettség elsősorban az élelmiszer-fogyasztással kapcsolatban merül fel. Az ember eszik, amíg jóllakik, az éhség azonban ismét jelentkezik, és az ember szervezete ismét a telítettség után vágyik. Minden fogyasztási szakasz — kielégítő ellátást feltételezve — telítettséggel zárul, és a rákövetkező fogyasztási szakasz éhséggel kezdődik. A telítettség tehát átmeneti állapot, nem lehet tartós.

A közgazdaságtan telített piac fogalmának jogosultsága meglehetősen egyértelmű. Még azok a közgazdászok is, akik nem fogadják el a „telítettségi törvényt", elismerik, hogy a valóságban léteznek telített piacok. Egy piac ugyanúgy lehet telített, mint egy oldat, vagyis nem felvevőképes többé. Egy terjeszkedő gazdaság egyes piacai is lehetnek telítettek, ez a „részleges telítettség". Hogy ez a piac mekkora részét érinti, azt a „telítettségi fokkal" fejezzük ki. Minthogy pedig a telítettség foka és a telített piacok száma állandó mozgásban van, „változó gazdasági telítettségi fokról" beszélhetünk.

Egy telített piac semmi esetre sem örökös jelenség. Telített piacról csak adott termelési feltételek és az ehhez kapcsolódó árak függvényében lehet szó. Ezt fejezi ki a „relatív telítettség" fogalma. Egy piac akkor relatíve telített, ha az adott piaci feltételek mellett és adott időszakban nem helyezhetők el rajta további áruk.

Mit nevezünk abszolút telítettségnek? Ezen azt az állapotot értjük, amikor egy jószágot nulla áron ajánlanak, tehát amikor egyáltalában nincs piaca, és e jószág tulajdonképpen a „szabad javak" körébe tartozik. Egy szabad jószág nulla áron elfogadott mennyisége mutatja az abszolút telítettségi állapotot, vagyis azt a fogyasztást, amely akkor alakul ki, amikor nem áll fenn szűkösség az adott jószágból.

Ha manapság gazdaságpolitikai problémát okoznak a telítettségi jelenségek, akkor ez a relatív telítettség magasabb fokában mutatkozik meg, vagyis több piacon van viszonylagos telítettség, mint régebben. Aki rámutat az abszolút (irreális) telítettség és

a relatív (a valóságban is létező) telítettség közötti eltérésre, ezzel még nem szolgáltatott érvet arra, hogy nincsenek is telítettségi problémák.

Ha a termelési feltételek és a preferenciák változatlanok, akkor a verseny hosszú távon egyensúlyi állapotot teremt, vagyis minden piacon relatív telítettség mutatkozik. A közgazdasági elméletből hiányzik az a fogalom, amellyel a relatív telítettségi állapottól való mindenkori távolságot ki lehetne fejezni.

Számos megfigyelésből és hipotézisből arra lehet következtetni, hogy ez a távolság változó, és a technika vagy a gazdasági aktivitás színvonalának jövőbeli fejlődésétől függ. Nem egyenletes az innovációk áramlása sem, olykor elmarad, máskor lökésszerű.

A telítettségi fok gyors emelkedését, vagyis a telítettségi állapottól való időbeli távolság megrövidítését „növekedési zavarnak" lehet tekinteni. A probléma lényege, hogy a piacok expanziós játéktere ilyenkor szűkebb lesz, amit a beruházás és a növekedés csökkenése is jelez. Nem állapítható meg, hogy vajon egy elszigetelt „zavarról" van-e szó csupán, amelynek konkrét oka van, és amely ellen célirányos eszközökkel harcolni lehet, vagy pedig a növekedés egy komplex okhalmaz következtében lassult le. A nyereség csökkenése mindenesetre ez utóbbira mutat.

Nincs előremutató innovációs verseny, amely csökkentené a relatív telítettségi fokot. Az innovációt végrehajtóknak manapság több kockázatot kell viselniük, súlyosak az adóterheik, és túl éles versenyben kell helytállniok.

A gazdaságpolitikailag oly nehéz feladat abban áll, hogy jobb feltételeket kell teremteni a dinamikus vállalkozók számára, még abban az esetben is, ha elfogadjuk, hogy ebben a versenynek kell döntő szerepet játszania. A gazdaságpolitikának a versenyt magát kell támogatni, ez új piacok feltárására, magasabb nyereségre vezet, ami előmozdítja a növekedést és a foglalkoztatottságot.

Aki a relatív telítettség nézőpontjából világosan látja a mai problémákat, nem fogja a „telítettségi tézist" képviselni, és nem lesz pesszimista. A telítettséggel kapcsolatos pesszimizmus valójában nem indokolt, de a „nem telítettség" optimizmusa sem helyénvaló. A nemzetgazdaság telítettségi fokának alakulása valóságos problémákat vet fel, amelyeknek eddig senki sem szentelt kellő figyelmet.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Anthony Sampson:

A PÉNZKÖLCSÖNZŐK

(Bankárok egy veszélyes világban)

Az amerikai szerzőnek 1978-ban már megjelent kiadónknál egy nagysikerű könyve: A hét nővér. Ez a könyv is hasonlóan szellemes, lebilincselő stílusban íródott. Az első nagyobb, átfogó kísérlet arra, hogy betekintést nyújtson a nagy nemzetközi bankárok, bankok és más pénzügyi intézmények sajátos világába, a pénzügyeknek a világpolitikával való összefonódásába. Nem elvont közgazdasági fejtegetések gyűjteménye a könyv, hanem bizalmas dokumentumokon keresztül, politikai vezetőkkel, bankárokkal (McNamara, Rockefeller, Wriston, Kissinger és másokkal) folytatott interjúk során ismertet meg a nagybankok különös világával és azokkal az országokkal, amelyek dollármilliárdnyi hitelekben részesültek. A szerző súlyozottan foglalkozik a harmadik világ gazdasági, pénzügyi nehézségeivel.

Kb. 376 oldal, fűzve kb. 45,— Ft (Sajtó alatt)
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Рост экономики и его условия в период VII пятилетнего плана

Ласло Маротти

В своем докладе на 24-й венгерской конференции экономистов автор рассматривает опыт в связи с ростом, накопленный венгерской экономикой, и намечает возможные проблемы роста в течение следующего — VII-го — пятилетнего периода и возможности достижения роста.

Раньше, при экстенсивном пути развития, были получены хорошие результаты, однако одновременно скапливались те напряженности, разрешение которых является задачей нынешнего поколения. Венгерская экономика отстала — в международном сопоставлении — в отношении производительности труда и технического уровня, эффективность капиталовложений находилась на низком уровне, поэтому структурная политика также не могла быть по-настоящему успешной. Не сложился механизм роста на основе подлинной эффективности.

Неблагоприятные условия внешней экономики последних лет потрясли венгерскую экономику. Удалось преодолеть критическое положение, однако это по существу произошло за счет изменения пропорций распределения, свертывания внутреннего потребления. В предстоящий период уже нельзя идти по этому пути. Вместо ограничения потребления мы должны направить наши усилия на лучшее, более эффективное использование имеющихся ресурсов, усиление конкурентоспособности, ускорение технического прогресса.

В период 7-й пятилетки — в соответствии с представляющимся сейчас наиболее вероятным вариантом плана — можно рассчитывать на то, что валовая национальная продукция возрастает на 13—16%, а чистая национальная продукция — на 14—17%. Это предполагает существенное повышение способности экономики к производству доходов и решительное ускорение преобразования производственной среды. Основным инструментом этого является ориентированная на экспорт производственная политика и политика развития, дающая возможность внедрения приспосабливающейся к требованиям рынка производственной культуры. Прежде всего необходимо провести развитие, результатом которого будет экономия энергии и материалов в масштабе всего народного хозяйства. Наряду с этим необходимо обеспечить приоритет развитию электроники, автоматизации, робототехники и биотехники. Необходимо стремиться к повышению технического уровня, к ликвидации узких мест производства, к созданию условий быстрого приспособления к конкретным рыночным возможностям.

Необходимо добиться того, чтобы были одновременно экономически вынуждены и заинтересованы в повышении своих результатов. Необходимо последовательно перемещать конвертируемые резервы из малоэффективных и убыточных областей в те, где они могут быть эффективно использованы.

Рациональная структурная политика не может обойтись без целесообразной замены пришедших в износ основных фондов, однако предприятия должны делать это из собственных средств. Для динамизации экономики необходимо вскрыть возможности привлечения зарубежного активного капитала, в то же время активно стремиться к тому, чтобы как можно большую часть технически развитого оборудования и современных технологий получать благодаря социалистической экономической интеграции.

Система управления должна последовательно приспосабливаться к реальности хозяйственной жизни, применяя все те методы, которые могут привести к улучшению эффективности. Необходимо применять принцип более высокого материально-морального признания большего и лучшего труда. Наряду с краткосрочным стимулированием необходимо сделать членов коллектива, а особенно тех, кто принимает решения предприятий, непосредственно заинтересованными в умножении собственности предприятия и ее рентабельном использовании.

Необходимо совершенствовать работу органов государственного управления; государственное управление должно прежде всего играть более активную роль в вскрытии условий и перспективных возможностей и в развитии внешнеэкономических связей.

Варианты роста и приоритеты экономики в период VII пятилетнего

Янош Хош

Статья представляет собой доклад, прочитанный автором на 24-й венгерской конференции экономистов, и знакомит с теми вариантами плана, которые выдвигались в ходе подготовки VII-го пятилетнего плана (1986—1990 гг.). Составители плана рассчитывают на то, что в этот период уже будет возможность для ощутимого ускорения роста. Однако они решительно подчеркивают, что это может произойти только при одновременном улучшении сбалансированности народного хозяйства в целом и что не только невозможно привлечение новых неттопоступлений из внешних источников, но необходимо сократить и имеющуюся задолженность. Основные задачи плана: потребление энергии должно расти значительно меньшими темпами, чем национальный доход; необходимо быстро увеличить экспорт за конвертируемую валюту; одновременно необходимо повысить экспорт и импорт с расчетами в рублях; за счет модернизации структуры продукции необходимо решительно повысить эффективность производства. Для всего этого имеются лишь ограниченные ресурсы развития, поэтому они должны использоваться как можно эффективнее. Этому должно быть подчинено и ведущееся совершенствование системы экономического регулирования.

Предприятия и VII-й пятилетний план

Тамаш Бэк

Статья представляет собой доклад, прочитанный на 24-й венгерской конференции экономистов, и знакомит с результатами исследования, проведенного Венгерской торговой палатой в связи с составлением предприятиями планов на VII-ю пятилетки.

Предприятия понимают трудное положение народного хозяйства в целом, однако считают, что их собственные проблемы труднее, чем они должны были бы быть. Предприятия согласны, что в их хозяйственной деятельности имеется много резервов, однако они подчеркивают, что вскрытие резервов зависит не от субъективных факторов желания и поведения; к вскрытию резервов должны стимулировать и вынуждать централизованные рычаги. Желательно, чтобы изменения регулирования можно было бы предусмотреть. Предприятия осторожно, а часто и пессимистично оценивают ожидаемые изменения хозяйственной среды (численность занятых, материальное снабжение, возможности развития).

(Изделия) продукты-близнецы и рабочие стоимости

Эрнё Залаи

В последние годы повсюду в мире оживился интерес по отношению к марксистскому понятию стоимости и ее величины. В данной статье внимание сосредоточено на круге вопросов, связанных с производством продуктов (изделий)-близнецов, величиной стоимости, в первую очередь на выяснении понятий проблем, требованием критической оценки различных обнаруживших себя точек зрения. В то же время, однако, делается попытка распространения определения стоимости на случай производства продуктов (изделий)-близнецов главным образом способом, соответствующим марксистскому анализу и определениям.

В случае производства продуктов (изделий)-близнецов основную проблему вносит то, что мы не можем «естественно» распределить расходы, связанные с каждой сферой деятельности, на изготовленные продукты (изделия). Поэтому нельзя прямым путем использовать три альтернативные, относящиеся к величине стоимости дефиниции по Марксу, вернее сказать, такое использование понятий привело бы к нелепым решениям. Исходя из этого наблюдения, Штидман, к примеру, приходит к выводу об ограниченном характере марксистского понятия стоимости и подвергает сомнению его важность. В противовес ему Морисхима и другие, по мнению автора, правильно видят необходимость обобщения лишь определения стоимости, обосновывая это. Автор в то же время указывает на то, что для обобщения не существует такой возможности, которая не была бы направлена против определения, считающего существенным то или другое, точнее говоря, марксистского решения вопроса; самое большее мы можем говорить лишь о распространении, соответствующим марксистскому духу.

Затем автор обобщает те критерии, которые выполняют доминирующую роль в марксистском анализе стоимости, — таким образом они могут служить критерием мерила распространения (однозначность, соответствие действительности, позитивный и аддитивный характер, принцип среднего, симметричность этого принципа, идентичность новой стоимости, взаимная гипотетичность прибавочной стоимости и прибавочного продукта, зависимость от стоимостных цен). Показывает, что обобщение в духе Морисхима, принятое, как правило, почти во всей специальной литературе, взятой в международном плане, наносит вред значительной части вышеупомянутых критериев. В противовес этому он считает более приемлемым решение, в ходе которого сначала расходы бы распределялись между продуктами (изделиями), основываясь на традиционной практике, и таким образом сводили бы определение стоимости к известному объекту. Только в качестве последнего критерия, обычно недоказуемого, это было бы недостаточно.

Некоторые внутренние факторы инновационной готовности венгерских предприятий

Габор Хованьи

В ходе анализа, проведенного в рамках научно-исследовательского института, во главу угла был поставлен вопрос о том, какие внутренние факторы в рамках предприятия и в какой степени оказывают влияние на инновационную готовность промышленных предприятий в Венгрии. Оказалось, что в системе хозяйственного управления, функционирующей в данный период, нет тесной связи между экономическим результатами предприятий на длительную перспективу и инновационной готовностью. Динамичность развития и, следовательно, инновационную готовность тормозит то, что предприятия из года в год стремятся к увеличению в постоянном темпе, между тем как инновационные возможности увеличиваются и ослабляются, подобно наплыву волн. Инновационная готовность увеличивалась бы, если предприятия суживали бы свою шкалу изделий и создавали бы путем соответствующих контактов с предприятиями интегрированную инновационную цепь от исследования-развития до реализации.

Подвергнутые анализу инновационные процессы подтвердили предположение о том, что особенно развитие имеющей характер математического обеспечения части инновационной деятельности, не требующей инвестиций, увеличило бы в будущем результаты инновации.

Исследование пролило свет на то, что венгерские предприятия еще недостаточно открыли свои двери для приема инновационных идей и пока не используют собственную технику организации и введения, способную повысить инновационную готовность. Из этого также следует, что самым эффективным средством для увеличения инновационной готовности на венгерских предприятиях является развитие внутренней системы руководства и более полное принятие во внимание человеческих факторов. Наряду с этим, в будущем необходимо расширять самостоятельность промышленных предприятий; промышленному руководству, однако, следует разработать более решительную индустриальную политику и согласованную с ней инновационную.

Организация экономической политики в Федеративной Республике Германии

Ференц Гроссман

В статье дается анализ того, как в Федеративной Республике Германии рождается и организуется экономическая политика, точнее говоря, как она формируется, *с одной стороны*, какие различные учреждения (организации), с помощью какого механизма принимают участие в формировании принятия решений, касающихся экономической политики, каким образом происходит трансформация в политическое решение общественных решений, созревших в экономической сфере. *С другой стороны*, посредством каких распоряжений, с помощью каких механизмов принятые решения, формы распоряжений, трансформируются в хозяйственную практику.

В первой части статьи автор анализирует политическую и экономическую жизнь, основой которых является «свободная и социальная рыночная экономика», и исследует ее хронологические изменения в истории ФРГ за прошедшие 35 лет. Оригинальная основная структура «социальной политики» (»Sociale Markwirtschaft») в значительной степени была переформирована в середине 60-х годов, а затем во второй половине 70-х годов в ходе изме-

нений, имевших место в обществе и экономике ФРГ; государственное вмешательство усилилось и приняло организованный характер.

Во второй части статьи автор характеризует роль учреждений, формирующих и реализующих экономическую политику. В рамках этого он отводит особое внимание учреждениям, представляющим интерес и приводящим его в действие. Указывает на то, что эти учреждения являются политико-экономическими основными учреждениями демократического плюрального общества, функция которых заключается в том, чтобы организовать атомизированные интересы в группы, формы и путем посредничества представлять общественные интересы и осуществлять их на практике в интересах государственных учреждений.

Государственная экономическая политика в то же время только тогда может быть результативной, если она не отклоняется от существенных интересов участников экономического процесса. «Собирающими линзами» и посредниками этих интересов, практикующих существенное влияние в общественном процессе, являются заинтересованные экономические органы, их позиция; основная информация о конфликте интересов для государства не должна противостоять ожиданиям государственной политики и системе условий реализации принятых государственных распоряжений.

Еще раз о конкурентоспособности венгерского сельского хозяйства

Миклош Ментеньи

По поводу статьи автора «Конкурентоспособно ли венгерское сельское хозяйство или его производство слишком дорого?» («Кэзгаздашаги Семле», 1984, № 2) развернулась дискуссия, в которой многие приняли участие.

Исходная позиция автора заключается в следующем: в вопросе, дорого или по конкурентоспособным ценам производит венгерское сельское хозяйство, недостаточно занять позицию на основе сравнения цен отечественных производителей и цен мирового рынка. В большинстве стран, играющих решающую роль в мировой торговле сельскохозяйственными и пищевыми продуктами, таких, как США, страны Общего рынка, Канада, Австралия, Новая Зеландия, Бразилия, Аргентина, функционирует собственная, отличная от обычной внутренняя система цен, дотаций, налогов и займов. Благодаря этому производители упомянутых стран реализуют продукты не по ценам мирового рынка, а, как правило, по внутренним ценам, которые намного выше цен мирового рынка, или по ценам с надбавкой, а точнее, по явно субсидированным ценам. Вследствие указанных факторов конкурентоспособность этих производителей измерят не уровень цен мирового рынка; цены мирового рынка становятся сигналом для политики дотаций данной страны, бюджета группы стран, дотаций, а вместе с этим и их конкурентоспособности.

Участники дискуссии обсудили метод сравнения и выводы. Автор отвечает на полемические темы, представляет новейшие данные и на их основании сохраняет исходную точку зрения о том, что венгерское сельское хозяйство производит не дороже, чем его конкуренты, однако в цене оно получает от внешней торговли и отечественных потребителей меньше, чем стоят продукты. Это различие снижается благодаря дотациям широкого круга, но не сводится к нулю. Действуя в двух направлениях, можно улучшить ситуацию. С одной стороны, в самом сельском хозяйстве следует путем меньших затрат, эффективнее использовать свои ресурсы, с другой — компетентным руководящим органам постоянно нужно выносить также такие решения, которые доведут до среднего уровня уровень доходов основной сельскохозяйственной деятельности в Венгрии.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Growth and its conditions in the seventh five-year plan

László Maróthy

In the article—actually his lecture held at the 24th Itinerary Meeting of Economists—the author surveys the experiences with the growth of Hungarian economy and outlines the problems and possibilities of growth in the next, seventh, five-year plan period.

Earlier, considerable results had been achieved on the extensive growth path but, simultaneously, also tensions accumulated the solution of which is the task of the present generation. The Hungarian economy is lagging behind by international standards in productivity and technological level, investment efficiency proved to be low and thus structural policy could not be really effective. A mechanism that would control growth by relying on real efficiency has not developed.

The external economic developments of recent years have shaken the Hungarian economy. We have managed to overcome the situation, but this happened essentially by modifying the distribution relations, curbing the domestic use of the national income. In the next years we cannot continue to go along this road. Instead of curbing investment and consumption, efforts should be concentrated on a better exploitation of existing resources, on strengthening competitiveness, and on accelerating technological development.

According to the plan-variant now seeming the most likely one we may expect a 13-16 percent increase of GDP, and a 14-17 percent one of the net national product in the years covered by the seventh five-year plan (1986—90). This assumes a significant increase in the income-producing ability of the economy, and a definite acceleration of the transformation of economic structure. Its basic tool is such export-oriented production and development policy which allows the introduction of a production culture conforming to market demands. First of all the development projects resulting in savings of energy and materials, affecting the whole economy, have to be implemented. Besides, important priorities are developments in electronics automation, robot-techniques and bio-technology. Efforts should be concentrated on raising technological standards, on the elimination of production bottlenecks, on bringing about the conditions for fast adjustment to actual market possibilities.

It has to be attained that enterprises should simultaneously be forced economically and have an interest in improving performances. Convertible resources have to be consistently regrouped from the low-efficiency fields and those causing losses to where can be effectively used.

A rational structural policy cannot dispense with the rational replacement of worn out fixed assets either, but this has to be implemented by enterprises themselves with their own resources. For making the economy dynamic, also the possibilities for drawing in foreign equity capital have to be explored. At the same time, efforts have to be increased to procure an ever growing part of advanced technical equipment and modern technologies from the socialist integration.

The rational control system has to be regularly adjusted to the realities of economic life, applying all methods that lead to improving efficiency. The principle of greater financial and moral appreciation of more and better work has to be asserted. Beside short-term stimulation, the members of the collective, particularly those making the enterprise decisions, have to be made directly interested in increasing enterprise assets and in a profitable operation of the latter.

Also goverument work has to be improved. Goverment control has to exert greater activity first of all in exploring conditions, perspectivic opportunities and in the development of foreign economic relations.

Growth variants and priorities in the seventh five-year plan

János Hoós

The article contains the lectére of the author held at the 24th Itinerant Meeting of Economists and reports on the planning variants emerging in the course of preparing the seventh five-year plan for 1986—1990. Planners expect that in this period there will already be an opportunity for a perceptible acceleration of growth. But they definitly state that this can only happen if the general equilibrium position of the economy is simultaneously improved; not only that there is no possibility for drawing in new net resources from abroad, but also the existing stock of debts has to be reduced. The basic tasks of the plan are: energy consumption is allowed to grow only at an eIIentially lower rate than national income; exports against convertible currencies have to be fast expanded; simultaneously, also exports and imports accounted in roubles have

to be boosted; the efficiency of production has to be definitely strengthened by modernizing the product pattern. For all that, cevelopment reources are available only in limited quantities, thus they have to be used in the possible most effective manner. Also the development of the regulatory system now under way has to be put at the service of these goals.

Enterprises and the seventh five-year plan

Tamás Beck

The article relies on the lecture of the author read at the 24th Itinerary Meeting of Economists, and reports on the survey made by the Hungarian Chamber of Commerce of the planning going on in enterprises for the seventh five-year period.

The firms understand the general difficult situation of the economy, yet they feel that the problems inflicting them are greater than would be justified. They acknowledge that there aer many reserves in enterprise management, but emphasize that the exploration of reserves depends not on subjective will or behavioural factors; this exploration has to be stimulated and even forced by central measures. It is desirable that changes in regulations be made calculable. Expectable changes in the economic environment (labour and material supply) are judged cautiosuly, frequently, pessimistically, by the enterprises.

Joint products and labor values

Ernő Zalai

There has been a revived interest in the Marxian labour theory of value in recent years. This paper investigates the problem of labour value determination in the presence of joint production. The main purpose of this investigation is to clarify the major issues and problems involved and critically review some recent proposals. At the same time the author suggests a „second best" solution for the problem.

The basic difficulty caused by joint production is that the inputs can not be in a natural way devided between products. As a result none of the three alternative definitions given by Marx for the determination of labour values can be directly applied in this case, or they may result in abnormal solutions (eg. negative values). This observation prompted Steedman to conclude that Marxian values have restricted validity and are thus uninteresting. Morishima and other ones, however, pointed out that this only means that the concept of labour values has to be generalized. The author shares this point of view and points out as well that there is no hope for any such generalization to meet all of the original Marxian proposals and analysis related to values, therefore there is no Marxian solution to the problem. This, however, does not mean that one could not attempt to come up with a generalization which is Marxian enough in its spirit.

The author lists some major criteria that the generalization could be tested against. They include the following items: unicity, positivity, additivity, the principle of average inputs and its symmetricity, the identity of value product and the value of new products, the mutual appearence of surplus value and surplus product and the independence of values from prices. He then points out that the widely accepted solution suggested by Morishima fails to meet most of the above criteria. The author believes that a solution which relies on the price-dependent division of inputs between products, is more in line with the spirit of the general Marxian analysis than that of Morishima. It would only violate the last criterion that is hardly tenable anyway.

Some internal factors of the willingness of firms to innovate

Gábor Hoványi

A survey made by a research institute investigated what internal factors, and to what extent, influence the willingness of Hungarian enterprises to innovate. It has been proved that in the prevailing economic control system there is no close relationship between the longer-term economic achievements of firms and their willingness to innovate. The flexibility of developments and thus the readiness to innovate are braked by the efforts of firms at growing at a steady rate each year, although opportunities for innovation show wave-like strenghtening and weakening. The readiness for innovation could be increased if firms narrowed down the range of their products and brought about—through proper interfirm relations—an integrated chain of innovation from research and development to marketing. The innovation processes analysed confirmed the assumption that it is mainly the development of innovative partial activities of

software nature, thus those not requiring investment, that could increase the success of innovations. The survey also highlighted that the Hungarian firms are not sufficiently open to innovative ideas and even less apply particular organizational and management techniques to enhance the readiness to innovate. It follows that the most effective instrument to increase this readiness is to develop the internal control system and to take human factors more into account. In addition, however, it is also expedient to increase the autonomy of industrial enterprises. Industrial control should work out a more resolute industrial policy and an innovation policy harmonized with the latter.

Institutionalization of economic policy in the Federal Republic of Germany

Ferenc Grossmann

The study analyses how economic policy is born and becomes institutionalaized in the FRG, That is on the one hand, how it is shaped, what institutions and with the aid of what kind of mechanism participate in the formation of economic policy decisions; how the social decisions maturing in the economy are transformed into political decisions. On the other and, with the mediation of what measures and mechanism the decisions taken, are transmitted into economic practice.

In the first part the author analyses the political and social life relying on the ideal of a „free and social market economy" and examines its changes over time through the 35-year history of the FRG. The original basic structure of the „Soziale Marktwirtschaft" has considerably changed in the course of the changes taking place in the society and economy of the FRG in the mid:sixties, and then in the late seventies: government interference has become stronger nad institutionalized.

In the second part the role of the institutions shaping and realizing economic policy is analysed. Within it, particular attention is paid to the institutions representing and asserting interests. It is pointed out that these institutions are politico-economic basic institutions of a democratic pluralist society, the function of which is to group the atomistic interests, organize them into forms and mediate them to the government institutions called upon to represent and realize public interests. As a matter of fact, government economic policy can only be successful if it does not break away from the actula interests of those participating in the economic process. The organizations of economic interests are the collecting lenses and mediators of these interests having a substantial impact on the global social process, theit behaviour and conflicts of interests are basic informations for the state about the expectations towards economic policy and the social system of conditions under which the government measures to be taken, will have to be implemented.

Once again on the competitiveness of Hungarian agriculture

Miklós Menényi

In connection with the article of the author „Is the Hungarian agriculture competitive or does it produce too expensively?" (No. 2. 1984 of this periodical) a debate has started to which a great many contributions were made.

His starting point was that in the question whether the Hungarian agriculture produces at high or competitively it is not enough to take a stand by comparing domestic producers' and world market prices. In the majority of countries having a decivise role in the world trade in agricultural produce and foodstuffs—USA, Common Market countries, Canada, Australia, New Zealand, Brazil Argentina—particular domestic price, subsidy, tax and credit systems, differing from the general ones, are operating. Through these, the countries mentioned above do not sell at world market prices, but at usually higher internal prices or, at prices increased by hidden or open subsidies. Owing to these practices, the competitivity ot producers is not measured by the world market price level, but the latter only indicates the subsidization policy, subsidization system of the given country or group of countries (of their budgets) and the competitivity of this system.

Those participating in the debate challenged the method of comparison and the conclusions as well. The author answers the debated questions, presents fresh data and, reliyng on them, maintains his original standpoint that the Hungarian agriculture is not more expensive than its competitors, but it recevies less in its pricess from foreign trade and from deomestic consumers than the cost of its products. This difference is mitigated, but not eliminated, by a rather wide subsidy system. The situation must be improved from two aspects. On the one hand, agriculture has to use its resources more effectively with less input, while also the competent control organs have to take gradually such measures which will raise the income level of the Hungarian basic agricultural activities to the average level.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1985. évi 2. sz.

Gatovszkij, L.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsításának gazdasági kérdései

Majer, V.:—Szajenko, O.: A szüktégletek kielégítésének sürgető jellege

Iohin, V.: Társadalmi munkamegosztás a tudományos-műszaki haladás feltételei között

Nemicsinszkij, A.: Átprofilírozott vállalatok a népgazdaságban

Ivancova, N.: Tudományos-műszaki haladás a vaskohászatban

Mursudli, F.: A szolgáltatási szféra intenzifikálásának beruházási problémái (az Azerbajdzsáni SZSZK példáján)

Jakovleva, E.: A munkában fellelhető társadalmi-gazdasági különbözőségek felszámolása

Beszpahotnij, G.: Az agrár-ipari komplexum tervezése

Rabinovics, B.: A természeti erők felhasználásának hatékonysága

Arisztov, G.: A fizetőképes lakossági kereslet kielégítésének útjai (Az európai KGST-országok tapasztalatai)

Olstyinszkij, A.: A brigád mint munkaszervezeti és ösztönzési forma az iparban

Siskova, I.: Polgári nézetek a szocialista munkaerő-képzési formákról

Busmarin, I.: Munkaerő-felhasználás a mai tőkés gazdaságban

Nejman, Z.: Az anyagi ráfordítások tervezésének rendjéről

Sztarikov, V.: A mezőgazdaság műszaki bázisának tökéletesítése

Weltwirtschaftliches Archiv

1985. évi 1. sz.

Aizemann, J.—Frenkel, J. A.: A bérek indexálása és a devizapiaci beavatkozás közötti „trade off"-ról

Abraham, F.: Hatékonyság, előrejelezhetőség és információk a devizapiacon: lebegő árfolyamok versus a szabályozható EMS-árfolyamok

Fratianni, M.—Nabli, M.: Az inflációt és termékkibocsátást kísérő racionális várakozások nyitott gazdaságokban

Hartigan, J. C.: Mit tanulhatunk egy hatékony protekciós rátától?

Yeats, A. J.: A kinyilvánított komparatív előnyök (RCA) indexének pontos meghatározásáról: egy ipari szektorelemzésre alapozott módszertan velejárói

Lachler, U.: Az importált és hazai gyártmányú termékek helyettesítési rugalmassága az NSZK-ban

Fortune, J. N.: A várt vásárlóerő-paritás

Calier, P.: Az országok további eredményei, az adósságok visszafizetése, a strukturális tényezők fontossága

Balassa Béla: Alkalmazkodás a külső sokkokhoz: az újonnan iparosodó fejlődő gazdaságok 1974—1976 és 1979—1981 között

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1985. évi 2. sz.

Velicsko, V.: Tudományos-műszaki haladás az energetikai gépgyártásban

Drobjazgo, Ju.: Tudományos-műszaki eredmények alkalmazása az építőiparban

Kerekasztal-tanácskozás: A tudomány és technika tervezésének tökéletesítése

Hacsaturov, T.: A társadalmi termelés hatékonysága

Szorokin, G.: A Goszplan tevékenysége 1941—1945 között

A munkatermelékenység-növekedés meggyorsításának útjai (Konferencia)

Szidorov, M.: Az anyagi ráfordítások és a termelés intenzifikálása

Pjatkin, A.—Szokolov, V.: A bányászat termelési potenciálja

Abramov, V.: A Türkmén SZSZK szerepe az egységes népgazdasági komplexumban

Uljanov, B.: Leningrád város és Leningrád terület gazdaságintenzifikációs programja

Munkatársaink interjúi nyomán (Ismételt beszélgetés a szállítási fegyelemről rendezett kerekasztal-tanácskozás résztvevőivel — lásd 1984. 2. sz.

Lazutin, V.: Önköltségcsökkentési tartalékok az agrártermelésben

Pantyelejev, N.—Andrijenko, V.: A munkamegtakarítás tartalékai és ösztönzői

Piszarev, A.: A munkatermelékenység tervezése a munka intenzitásának figyelembevételével

Livincev, L.: A KGST-tagországok gépipari együttműködésének fő irányai

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1985. évi 2. sz.

Haupt, H.-G.—Neumann, R.: A KGST-tagországok közgazdasági érdekei a szocialista gazdasági integráció folyamatában — hatástényezők, stabilitás és dinamika

Schmidt, H.—Werner, M.: Az átfogó intenzifikáció és a gazdasági szerződések

Hoffmann, U.: A gyártmányfejlesztés és a piaci munka összehangolása

Fleschig, S.: Neokonzervativista gazdaságelmélet és gazdaságpolitika Latin-Amerika déli háromszögében

Lange, H.: Az egyszerű munka szerepe a tudományos-műszaki forradalom kínálta értékképzési folyamatban — a mai kapitalista fejlődési szakaszban

Dominik, K.—Gürmann, K.: A szolgáltatások tervszerű fejlesztéséből adódó anyagmegtakarítási hányad növelése a Szovjetunióban

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1984. évi 9. sz.

Kirjakov, K.: A közgazdaságtudomány álljon a mai követelmények színvonalán!

Sztoilov, Szt.: Minőség és intenzifikáció

Dobrev, P.: Munka- és munkaerő-potenciál: eredmények és problémák

Vaszilev, V.: Blagoevgrád kerület társadalmi-gazdasági fejlődése 2000-ig

Koev, Kr.: A szocialista tulajdon fejlődése a KGST-vegyesvállalatokban

Sztojcsev, At.: Új tendenciák az eurovalutapiacok fejlődésében

Dimitrova, P.: A késedelmi idő számbavétele a beruházási koefficiensmátrix meghatározásában

Georgiev, Szl.: A közgazdasági ismeret mint a jó minőség és magas hatékonyság elérését biztosító tényező

Sapkarev, P.: Nyolcvan esztendeje született Ivan Sztefanov akadémikus

1984. évi 10. sz.

Mirkovics, K.: Társadalmilag szükséges munkaráfordítások a szocializmusban

Mitev, N.: Állóalap-felújítás és gazdasági növekedés Bulgáriában

Petrov, M.: A tudományos-műszaki együttműködés és a kutatási-fejlesztési tevékenység intenzifikációja

Petkov, L.: A javadalmazás tökéletesítése a mezőgazdaságban

Állammonopolista kapitalizmus a nyolcvanas évek elején: új jelenségek és ellentmondások a tőkésországok fejlődésében

Totev, Szt.: Egységnyi terméknövekmény eléréséhez szükséges beruházások

Fahrtunov, I.: Gazdasági szervezetek irányításának tökéletesítése és szimulációs modellje

1985. évi 1. sz.

Petrov, G.: Különbözeti járadék és földadó a szocializmusban

Szidorova, M.: A munkaerő társadalmi-gazdasági problémái a szovjet mezőgazdaság komplex fejlődésében

Sztojanov, V.: Forgalmi adó, árak, gazdasági rend

Mirov, G.: A szocialista integráció és a gépgyártás ágazati szerkezetének fejlődése a Bolgár Népköztársaságban

Rangelova, R.—Popova, M.: A Bolgár Népköztársaság 2000-ig várható társadalmi-gazdasági fejlődése Delphi módszerrel végzett felmérések alapján

Zsivkov, Zs.: Az ökológiai tényező szerepe a regionális termelési szerkezetben és a városrendezésben

Avramov, R.: A gazdasági ciklus problémái több dimenzióban

Popov, T.—Baleva, M.: Latin-Amerika gazdasági függősége az élelmezési szférában

Aljakova, V.: Az amerikai költségvetési deficit problémái és perspektívái

Sztavrev, V.: A világgazdasági válság és a közszükségleti cikkek tengeri szállítása

Marinov, A.: Protekcionista alapformák a hajózásban

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL szerkesztésében,
a STATISZTIKAI KIADÓ VÁLLALAT gondozásában
várhatóan *1985 októberében jelenik meg:*

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG HELYSÉGNÉVTÁRA, 1985!

A Minisztertanács 50 (1983/XII. 28.) Mt sz. rendelete, valamint a tanácstörvény módosításáról szóló 1983. évi 26. sz. tvr életbelépésével megváltozott a Magyar Népköztársaság államigazgatási területi beosztása és számos területi egység jogállása.

Az új kiadvány nemcsak egyszerű név- és adattár, hanem *hivatalos használatra szolgáló,* átfogó és többirányú áttekintést nyújtó *államigazgatási és statisztikai kézikönyv,* amely a területi feladatok ellátásához nélkülözhetetlen!

— *Az 1985. január 1-ji állapot szerint,*
— *az 1984. január 1-jén hatályba lépett államigazgatási területi beosztásnak megfelelő csoportosításban*

adja közre

az ország összes lakott településének
(megyék, városok, községek, tanyák)
hivatalos nevét és
fontosabb adatait.

A helységnévtár rögzíti a tanácsi szervezet területi tagoltságát, a települések jogállását és területnagyságát, közli a lélekszámra, a beépítés jellegére, a külterületek központtól való távolságára és más lényeges gyakorlati tudnivalókra vonatkozó friss statisztikai adatokat, és a településnevek hivatalos írásmódjában is irányadó!

A kötet melléklete a Magyar Népköztársaság Államigazgatási Térképe.

Ne mulassza el a kiadvány megjelenése előtt
a szükséges példányszámot lekötni,

mert csak az előjegyzésbe vett igények alapján tudjuk biztosítani szállítását, kb. 350,—Ft-os egységáron!

Kérjük, hogy megrendelését — az igényelt példányszám megjelölésével — postafordultával szíveskedjék címünkre elküldeni:

STATISZTIKAI KIADÓ VÁLLALAT — Terjesztés
Budapest 3. Postafiók 99. 1300

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, сентябрь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Рост экономики и его условия в период VII пятилетнего плана *(Ласло Маротти)* 1025

Варианты роста и приоритеты экономики в период VII пятилетнего плана *(Янош Хош)* 1033

Предприятия и VII пятилетний план *(Тамаш Бэк)* 1041

Изделия продукты-близнецы и рабочие стоимости *(Эрнё Залаи)* 1047

Некоторые внутренние факторы инновационной готовности венгерских предприятий *(Габор Хованьи)* 1058

Организация экономической политики в Федеративной Республике Германии *(Ференц Гроссман)* 1073

ДИСКУССИЯ

Еще раз о конкурентоспособности венгерского сельского хозяйства *(Миклош Ментеньи)* 1089

ОБЗОР

Экономика европейских стран—членов СЭВ: стабилизация более быстрого экономического развития *(Эрвин Поч)* 1102

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

XXIV выездная сессия экономистов *(Ш. Б.—Б. Г.—Т. Х.—Ф. Т.)* 1113

40 лет венгерской промышленности *(Тамаш Бенедек—Ласло Каллаи—Ева Бланар Шоморьяинэ)* 1122

Экономическая наука в обновлении венгерской промышленности *(М. Ш.)* 1131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Атмосфера экономического управления использованием резервов. Аттила Чикан «Политика использования резервов на предприятии» *(Йожеф Вереш)* 1133

Петер Шимон «Поворот в судьбе венгерского крестьянства (1946—1949)» *(Юдит Киш)* 1136

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1139

Резюме статей на английском и русском языках 1142

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1149

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. OKTÓBER HU ISSN 0023—4346

1929—1933 versus 1979—1983
BOTOS KATALIN

Saint-Simon
MIHALIK ISTVÁN—SZIGETI ENDRE

Az állammonopolista kapitalizmus új fejlődési tendenciái
PALÁNKAI TIBOR

Tulajdonosi szerep a teljesítménykényszer érvényesítésében
JUHÁSZ ÁDÁM

A makrostruktúra és a konvertibilis külkereskedelmi mérleg
LIGETI ISTVÁN

A mezőgazdasági vállalatok szerepe a községek fejlesztésében
KAPRONCZAI ISTVÁN

A normálállapot-váltás nehézségeinek okairól
PETSCHNIG MÁRIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. október

TARTALOM

Az állammonopolista kapitalizmus új fejlődési tendenciái *(Palánkai Tibor)* 1153

1929—1933 versus 1979—1983 *(Botos Katalin)* 1167

Saint-Simon (A nagy utópikus szocialista születésének 225. évfordulójára) *(Mihalik István—Szigeti Endre)* 1187

Tulajdonosi szerep a teljesítménykényszer érvényesítésében *(Juhász Ádám)* 1200

A makrostruktúra és a konvertibilis külkereskedelmi mérleg *(Ligeti István)* 1210

A mezőgazdasági vállalatok szerepe a községek fejlesztésében *(Kapronczai István)* 1225

VITA

A normálállapot-váltás nehézségeinek okairól *(Petschnig Mária)* 1237

SZEMLE

Kína mezőgazdasága ma: változások és tendenciák *(Jordán Gyula)* 1249

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A társadalomtudományok szerepe és feladatai (Az MTA 145. közgyűléséről) *(Halm Tamás)* 1261

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Kereset — vagy keresletszabályozás? *(Tardos Márton)* 1266

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1268

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1276

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1153—1166. l.)

Az állammonopolista kapitalizmus új fejlődési tendenciái

Palánkai Tibor

A második világháború utáni állammonopolista rendszer reformja az 1960-as évek végétől került napirendre a fejlett tőkésországokban. A kiváltó ok a válságjelenségek szaporodása volt, amelyekkel szemben a nemzeti gazdaságpolitikák egyre inkább tehetetlennek bizonyultak. Elméleti síkon különösen az infláció gyorsulása vezetett már az 1960-as évek második felétől *a keynesi gazdaságpolitika és elmélet bírálatához*. A keynesi rendszert bíráló, sőt tagadó irányzatok: *a monetarizmus, a neoliberalizmus és a kínálati gazdaságtan* váltak fokozatosan a gazdaságpolitikai gyakorlat elméleti alapjává. A gazdasági válság elmélyülésével a folyamat az 1970-es évek közepétől meggyorsult.

Az 1970-es évek új fejleményei (az olajárrobbanások, az új műszaki forradalom, a válság, a felgyorsult infláció és az egyensúlyzavarok) *a gazdaságpolitikai prioritások gyökeres átértékelését* kényszerítették ki. A leglényegesebb változás abban állott, hogy a teljes foglalkoztatottság és a gyorsabb gazdasági növekedés háttérbe szorult, s a gazdaságpolitikai prioritások listáján *az infláció megfékezése, a külső és a belső egyensúly* kerültek az első helyre, de növekvő figyelemben részesült *a műszaki fejlődés és a szerkezeti átalakulás*. A kormányzatok különösen az 1970-es évek végétől szigorú deflációs és restriktív gazdaságpolitikák alkalmazására tértek át. Fontos további változás *a gazdaságstratégiai és gazdaságbiztonsági megfontolások előtérbe kerülése*. Ebbe az irányba hatott a természeti források ellenőrzése körüli konfliktusok kiéleződése, a meggyorsult műszaki fejlődés, a kölcsönös függőség fokozódása, valamint a politikai tényezők felértékelődése a világgazdasági kapcsolatokban.

A gazdaságpolitikai gyakorlatban az egyik legfontosabb újdonság *a monetarista elvek alkalmazása* volt. A keynesizmus elméleti bírálatát és gyakorlati alternatíváit legátfogóbban a monetarizmus adta meg. Ezen alapvetően liberális elmélet a gazdaság szabályozását a piacra bízza. A piaci rendszer normális működésének szerintük a pénz stabilitása a feltétele. Az infláció pusztán monetáris jelenség, s közvetlen kapcsolatban van a forgalomban levő pénz mennyiségével. Ezért az államnak csupán a pénzforgalmat kell irányítania. A pénzforgalom ellenőrzése mellett vissza kell fogni a költségvetési kiadásokat; különösen az állami szektor hiteligénye csökkentendő.

A monetaristák által javasolt politikát a gyakorlatban az 1974 utáni rekordinflációval szemben vetették be. A pénzforgalmat a kormányok korábban is szabályozták (a kamatláb-politika, a kötelező tartalékráta, valamint a nyílt piaci műveletek révén), de a forgalomba kerülő pénz mennyiségét közvetlenül nem írták elő. Az első központi bank, amely 1974-ben pénzforgalmi irányszámokat (money supply targets) jelentett be, a nyugatnémet jegybank volt. A Bundesbank politikájának sikerét a monetarizmus eredményességére szokták példaként felhozni, hiszen az

Palánkai Tibor kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. (A tanulmány az 1985. évi kaposvári elméleti konferencián elhangzott előadás alapján készült.)

NSZK alacsony szinten tudta tartani az inflációt, s a tényleges forgalom évről évre az irányszámok közelében alakult. (Megjegyzendő, hogy az árszínvonal-emelkedés visszafogásában nem a pénzpolitika játszotta a főszerepet.) A szigorú pénzpolitikát kemény költségvetési politika egészítette ki, ami hozzájárult az infláció féken tartásához, s versenyelőnyökhöz juttatta a német ipart. Érdekes módon a monetarizmusnak nemcsak a szószólói, hanem a bírálói is éppen az NSZK példájára szoktak hivatkozni: nehéz ugyanis pontosan eldönteni, hogy az infláció visszafogása mennyiben tulajdonítható a monetáris politikának, vagy esetleg inkább a szigorú költségvetési politikának, a szerény és szabályozott béremelkedéseknek köszönhető.

A monetarizmus más országokban is gyorsan terjedt. A brit munkáspárti kormány a pénzforgalom bővítésére 1976-tól adott meg irányszámokat. (A thatcheri gazdaságpolitikának tehát több éves előzménye volt.) A költségvetési deficit csökkentésére pedig már 1975-től korlátozták a brit állami szektor hitelfelvételét.

A gazdaságpolitikák radikális átértékelése azonban a legtöbb országban csupán az 1970-es évek végétől vált nyilvánvalóvá. A hangsúlyváltást gyorsították a jelentős költségvetési hiányok és az eladósodás, majd a folyamat 1979-ben, a második olajárrobbanás után kapott nagy lökést. 1982-től, az adósságválság kritikus körülményei között, a politikai ellenállás utolsó bástyái is leomlottak.

A keynesizmussal való elméleti szakításban a legkövetkezetesebbek az 1979-ben kormányra került *brit* konzervatívok voltak. Thatcher olyan elméleti rendszert választott gazdaságpolitikája vezérfonalául, amely következetesen igyekezett egyesíteni a liberális és a monetarista elveket. Az állam gazdasági szerepét olyan intézkedések (dereguláció) mérsékelték, mint az árfolyam-ellenőrzés és a tőkekivitel korlátozásának a csökkentése. A konzervatív gazdaságpolitikában megjelentek a kínálati gazdaságtan elvei. A monetarizmus jegyében a gazdaságpolitika központjába a pénzforgalom szabályozását állították. Azt hirdették, hogy a gazdasági folyamatokat (a termelés és a foglalkoztatottság növelését, a szerkezeti és műszaki korszerűsítést, a versenyképesség fokozását stb.) a piaci mechanizmusokra kell bízni. Felszámolták a bérek szabályozását szolgáló jövedelempolitikát.

1979 az *amerikai* gazdaságpolitikában is alapvető fordulatot hozott. A Federal Reserve Board 1979. október 6-án az amerikai gazdaságpolitika alapvető irányító elvének a monetarizmust nevezte ki, s az inflációval szemben szigorú pénzkorlátozásokat vezetett be. A „reaganomics"* néven ismertté vált gazdaságpolitikát már Carter elkezdte; s ez vonatkozik a deregulációra is. Ő határozta el az olajárak, illetve a kamatlábak felszabadítását. Az amerikai kamatlábak gyorsan rekordszintre kúsztak, s az infláció a várakozásokat felülmúló mértékben esett vissza. Reagan határozottabban kötelezte el magát a kínálati gazdaságtan mellett, s adócsökkentésekre tett ígéretet. Nagy ellentmondása az amerikai gazdaságpolitikának, hogy a szigorú pénzpolitika laza költségvetési politikával párosult. (Az utóbbi években lépésekre került sor a költségvetés korlátozására.)

A keynesi politika bírálata különös hangsúlyt helyezett *a költségvetés szerepének a visszaszorítására.* Az infláció elleni harcban elsődleges feladatnak *a költségvetési deficit csökkentését* tekintették. Elsősorban a költségvetési *kiadások* megnyirbálását javasolták, mindenekelőtt a „veszteségtermelő" állami szektor támogatásának a megszüntetésével. A nem eléggé hatékony iparágak és a magántársaságok rekonstrukciójára és világpiaci pozícióinak javítására az állami támogatások helyett a piaci verseny mechanizmusait javallották. Különösen éles támadást indítottak az ún. jóléti állam szociális juttatásai ellen, amelyek szerintük a szakszervezetek monopolhelyzetét erősítik, s társadalmi „tétlenségre" ösztönöznek.

* Erről bővebben lásd Forgács Imre: Gazdaságelméleti váltás — gyakorlati dilemmákkal (Viták a „reaganomics" körül). Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz. (A szerk. megj.)

A költségvetés elleni támadás másik fő irányát az adók képezték. Az adókötelezettségek felduzzadása túlzott terheket ró a gazdaságra, s mivel azok elsősorban a profitokat érintik, romlik a tőke beruházásfinanszírozási képessége. A lakossági adók súlyosan terhelhetik a fogyasztói keresletet. A magasabb adók miatt csökkenő kereslet vállalati veszteségek forrása lehet, ami növekvő állami támogatáshoz és újabb adóemelésekhez vezethet. A gazdaság a termelés és a fogyasztás szempontjából „romboló" hatású hibás körbe kerülhet.

Az adók csökkentése mellett elsősorban az ún. *kínálati gazdaságtan képviselői* törtek lándzsát. Kevesebb adó esetén szerintük több pénz jut termelő beruházásra és korszerűsítésre, s így gyorsabb növekedésre nyílik lehetőség. A kínálati gazdaságtan érvelése szerint hosszabb távon (és kedvező konjunktúrában) a nagyobb termelési volumen kisebb adózási ráta mellett is növelheti az adóbevételeket.

A költségvetés és egyensúlya az 1970-es évek második felétől egyre inkább szorító problémává vált a kormányok számára. Az 1960-as években a költségvetési hiány a legtöbb országban még elfogadható szinten volt. Az EK tíz országában az 1961—1970 közötti évek átlagában a költségvetési bevételek a bruttó nemzeti terméknek 35,7, a kiadások pedig 36,1 százalékát tették ki, vagyis a hiány aránya a GDP-hez képest csak 0,4 százalék volt. Ez utóbbi — a kiadások és a bevételek fokozatos növekedése mellett — az 1975—1980 közötti évek átlagában 3,9, 1981—1983-ra pedig az 5,3 százalékot tett ki, míg néhány országban (Írország, Olaszország és Belgium) elérte a nemzeti termék 12—13 százalékát. A költségvetési deficit az Egyesült Államokban és Kanadában is 5—6 százalék körül alakult. A költségvetés szerepét tehát egyetlen országban sem sikerült csökkenteni, legfeljebb egyes országok (NSZK, Nagy-Britannia) fékezni tudták annak növekedését. 1984-től azonban több országban sikerült a tendenciát megfordítani.

A költségvetési helyzet fokozódó romlása a kormányzatokat pártállásuktól függetlenül gazdaságpolitikájuk radikális átértékelésére kényszerítette. Erőiket azonban nem mindig a tényleges alkalmazkodásra (műszaki és szerkezeti korszerűsítés) összpontosították, hanem sokszor a kisebb ellenállást keresték, számos területen „racionalizálták" a költségvetés finanszírozta költséges programokat.

Az utóbbi években több országban *adócsökkentéseket és adóreformokat* hajtottak végre vagy terveznek. Az amerikai tapasztalatok azonban arra utalnak, hogy az ily módon megnövelt profitok korántsem áramlanak a feltételezett irányba. Lehetséges például, hogy az ilyen „megtakarítások" nem a hazai beruházásokat és innovációt szolgálják, hanem elhagyják az országot. A társasági és tőkejövedelmek adóztatásának a mérséklése végső soron a nemzeti jövedelem újraelosztása a tőke javára és a dolgozók rovására.

Veszteségfinanszírozás helyett korszerűsítés

A költségvetési politika átértékelésének — főként az 1980-as évek elejétől — egyik fontos iránya *az állami támogatások visszafogása és jellegük megváltozása.* A gazdaságtalan és nem versenyképes tevékenységek pénzügyi támogatása, valamint a bajba jutott vállalatok csődtől való megmentése ellen erősödő támadás indult, s a hangsúly a szerkezeti átalakulás gyorsítására és a korszerűsítésre tevődött. Az állami támogatások elnyerésére elsősorban azoknak az ágazatoknak és vállalatoknak van esélyük, amelyek racionalizálást és rekonstrukciót hajtanak végre, s van reményük a növekedésre és a gazdaságos működésre.

Széles körű egyetértés mutatkozik abban, hogy *a veszteségfinanszírozás* nemcsak a költségvetést terheli, hanem végső soron *késlelteti, sőt akadályozza a tényleges és gyors világgazdasági alkalmazkodást.* A Mitterrand-kormány egyik ter-

vezési szakértője nyilatkozta: „az állami segélyek nem vitaminok, hanem kábítószerek".[2]

Az állami támogatási politikában *a közvetlen szubvenciók* szerepe mindjobban *háttérbe szorul*, s a tőkés kormányok inkább közvetett eszközöket alkalmaznak (kedvezményes hitel, kamatok átvállalása, állami hitelgarancia, adókedvezmény vagy a fejlesztés és export szempontjából kedvező árfolyam-politika). A fejlesztést vagy a szanálást a tőkésállam *előszeretettel bízza magántársaságokra*, és saját szerepét a részvételre vagy egyszerű garancianyújtásra korlátozza. Az állam gyakran közvetetten kapcsolódó feladatok vagy költségek (szakképzés, átképzés, korábbi nyugdíjazás, üzembezárás szociális költségei) finanszírozására szorítkozik. A korszerű ágazatok fejlesztésében az állami támogatás meghatározott kritikus helyekre és időpontokra koncentrálódik. A magántőke érdekeltségét és főszerepét a hatékonyság és az üzleti megalapozottság garanciájának tartják.

Az állami támogatások különféle formái valamennyi tőkésországra jellemzőek. A Chrysler példája mutatta, hogy az állami beavatkozással szemben ellenséges álláspontot hangoztató kormányzat adott esetben a közvetlen állami szubvencionálásról sem mond le. 1979 és 1982 között a brit konzervatív kormány az állami szektor támogatására 9 milliárd fontot költött, s csak a British Leyland megmentése a csődtől 1,1 milliárd fontjába került. A japán kiskocsik az Egyesült Államokban mintegy 20 százalékos költségelőnnyel indulnak, amelynek amerikai becslések szerint egyharmada a japán kormányzat által nyújtott adóelőnyökre vezethető vissza.

A tőke transznacionalizálódása következtében az állam magántőkével való együttműködésének egyre inkább nemzetközi dimenziói vannak. *Az állami fejlesztési támogatásokat gyakran közvetlenül külföldi cégek kapják*, hiszen azok esetenként jobban elébe mennek a kormányzat gazdaságpolitikai törekvéseinek. Egyes brit becslések szerint az állami szubvenciók több mint egyharmada olyan cégeket támogat, amelyeknek a központja külföldön van.[3] A közvetett csatornákat is figyelembe véve ez az arány minden bizonnyal nagyobb. Az állam ösztönzi a nemzetközi termelési kooperációkat, különösen, ha hozzájárulnak a hazai ipar korszerűsítéséhez, és növelik a hatékonyságát. A külföldi társaságok behatolását főként a kevésbé fejlett nyugat-európai országok szorgalmazzák (adókedvezményekkel, állami szubvenciókkal, kedvezményes elbánással stb.).

Az 1980-as évek elejére a gazdaságpolitikai és a szociálpolitikai törekvések közötti konfliktust egyre nehezebben lehetett feloldani. Jól példázta ezt a francia szocialista párt programja, amely a munkanélküliség csökkentése végett akkor vállalkozott expanzív gazdaságpolitikára és széles körű szociális intézkedésekre (hosszabb fizetett szabadság, szociális juttatások növelése, 39 órás munkahét stb.), amikor valamennyi partnere megszorításokra kényszerült, s az intézkedéseknek egyszerűen hiányzott a belső és külső gazdasági fedezete. A következmény nemcsak az infláció felgyorsulása és a gazdasági egyensúly felborulása tekintetében bizonyult katasztrofálisnak, hanem az irreális politika éppen kritikus időpontban vetette vissza a francia ipar alkalmazkodását, és rontotta világgazdasági pozícióit. Az expanzív gazdaságpolitika bővítette a keresletet, ami a külföldi társaságok számára kedvező behatolási lehetőséget teremtett, olyan helyzetben, amikor másutt az üzleti körülmények romlottak. A külföldi versenytársak szempontjából kedvező volt, hogy a szociális intézkedések a francia termelők költségeit elég jelentős mértékben növelték (az autóiparban a bérköltségeket és szociális kiadásokat mintegy 14 százalékkal), ami rontotta azok versenypozícióit, és csökkentette profitrátájukat. A francia ipar szempontjából a helyzet még inkább súlyosbodott az

[2] The Economist, 1982. május 1.
[3] Financial Times, 1984. szeptember 5.

1982-es gazdaságpolitikai fordulattal, amikor a piaci kereslet hirtelen összeszűkült, s a vállalatok jövedelmezősége kritikussá vált. Egyes vélemények szerint a francia autóipar elhúzódó válsága (mikor a többi partner már kilábalt a bajból) nagyrészt az ellentmondásos gazdaságpolitika következménye.

Tény, hogy az 1980-as évek elejétől a korszerűsítés érdekében (vagy reményében) viszonylag széles rétegek mutatkoznak készek áldozatok vállalására. A munkanélküliség főként Nyugat-Európa egyes országaiban kúszott rekordszintre, és szocialista kormányzatok is nagyobb arányú létszámleépítéseket hajtanak végre az iparban. A szakszervezetek a bérek emelését illetően „mérsékelt" álláspontra helyezkedtek, s például az olasz szocialista kormány el tudta érni a mozgó bérskála részleges hatályon kívül helyezését. Divatossá vált a „kemény" kormányzati politika (Craxi, Gonzales, Fabius stb.), s ezek a politikusok viszonylag széles körű támogatást élveznek.

Az elmúlt évtizedekre jellemző „társadalmi konszenzust" azonban egyre nehezebb fenntartani. A szociális gondok állami pénzekkel (munkanélküli-segély vagy átképzési programok finanszírozása révén) történő mérséklése csak tüneti kezelés, s a szociális feszültségeket nem oldják fel, csupán tompítani képesek őket (korai nyugdíjazás vagy a vendégmunkások ösztönzése a hazatérésre). Bizonyos szektorokban és országokban a munka—tőke ellentét kiéleződését (angol szénbányászok, nyugatnémet fémmunkások, francia autóipar) mégsem sikerült elkerülni. Ez arról tanúskodik, hogy az állam feszültségelhárító szerepe egyre bonyolultabbá válik.

A struktúrapolitika előtérbe kerülése

A fejlett tőkésországok gazdaságpolitikáját korábban gyakorta bírálták amiatt, hogy túlzottan a kereslet szabályozására koncentrált, s nem fordított kellő figyelmet a gazdasági szerkezet átalakításának ösztönzésére. A valóságban a második világháború után a tőkésállam széles körben támogatta a kutatásokat, a korszerű technika fejlesztését, a strukturálisan és stratégiailag fontos ágazatokat és vállalatokat, s nagy állami megrendelések révén piacot teremtett számos ágazat számára. Az utóbbi időben az állam kétségtelenül határozottabban vállalkozik a strukturális korszerűsítés gyorsítására. A struktúrapolitikák a gazdaságpolitikák szerves részévé váltak, amit a világméretű gazdaságszerkezeti válság számos vonatkozásban közvetlenül kikényszerített. Az új helyzetet jól jelzi az állami szektor jelentőségének és a költségvetési politikák hangsúlyainak az átértékelése vagy a veszteségfinanszírozó szubvenciók csökkentése.

A struktúrapolitika jellegében, prioritásában és módszereiben az egyes országok között *jelentős különbségek* vannak. Az országok egy részében (elsősorban Japánban, az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában) *a struktúraátalakítást fokozottan rendelik alá a liberális elveknek, és nagy teret adnak a piaci mechanizmusoknak és hatóerőknek.* A brit ipar korszerűsítésében már az 1970-es évek elején a Heath-kormányzat a közös piaci verseny „hideg zuhanyára" számítva alakította ki politikáját. A Thatcher-kormány ezt a politikát még nagyobb eltökéltséggel igyekszik végrehajtani. A brit technológiai miniszter szerint a vállalatok előtt nincs más alternatíva, mint automatizálni vagy felszámolni magukat.[4] Hasonló filozófia nyer teret azokban az országokban (Franciaországban vagy Svédországban) is, amelyekben hagyományosan erőteljes az állami beavatkozás.

Több országban a szerkezeti korszerűsítésben *az állam közvetlen beavatkozása és támogatása meghatározó jelentőségű maradt.* A közvetlen állami szerep-

[4] The Economist, 1982. május 1.

vállalás különösen az iparilag kevésbé fejlett országokban (Spanyolország, Portugália, Olaszország stb.) és a válságágazatokban jellemző. A szocialista vagy szociáldemokrata kormányok igyekeznek fenntartani és fokozni az állam gazdasági szerepét. A közvetlen támogatások jelentősebb arányt foglalnak el a költségvetésükben, zömük gyakran az állami szektornak jut, vagy a rekonstrukciókban az állami szektor kap kiemelt szerepet.

A kutatás és fejlesztés közvetlen állami támogatásának a tőkésországokban régi hagyományai vannak. A műszaki forradalom jelenlegi szakaszában az állam szerepe megnő, mert a korszerű technika fejlesztése *hosszú távú előrelátást és tervezést* igényel. A magántőke orientálása és bizonyos nemzetgazdasági célok kijelölése, illetve elérésük biztosítása a tőkésállamnak kezdettől fontos funkciója volt. Az állam e feladatkörét most valamennyi tőkésországban az eddiginél teljesebben igyekszik betölteni. Az állam a kutatáspolitikában ágazati fejlesztési prioritásokat jelöl meg (például számítógépgyártás vagy biotechnika), s azokat megfelelő ösztönzőkkel támasztja alá. Támogatja a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítását, biztosítja a szakmai és infrastrukturális feltételeket, s hozzájárul a kutatás-fejlesztés finanszírozásához. A korszerű technikák fejlesztésében és alkalmazásában bizonyos területeken a kutatási költségek egy részét hagyományosan átvállalja, másutt különböző ösztönzőket (adómentesség, vállalkozói tőkepiac bátorítása, regionális támogatások stb.) működtet. Az állam ezzel a magántőkét egyrészt tehermentesítheti, másrészt a kockázat mérséklésével és átvállalásával javíthatja a nemzeti tőke versenypozícióit.

A korszerű technika fejlesztése és a szerkezeti átalakítás érdekében az állam számos közvetlen eszközt vesz igénybe (közvetlen állami beruházások, kutatástámogatás, gyorsított leírás stb.).

A struktúrapolitikákban változatlanul nagy jelentőségük van *az állami megrendeléseknek*. Ezek zöme az infrastrukturális beruházásokra és a hadiiparra jut. A technikai forradalom új vívmányai *teljesen új infrastruktúra* kiépítését teszik lehetővé, illetve szükségessé. Az ún. *információs és kommunikációs társadalomban* új iparágak és szolgáltatások jelennek meg, s kiépülésükhöz fontos stratégiai-politikai érdekek fűződnek. A nemzeti információs és telekommunikációs programokat a hazai csúcstechnikai ipar bázisának tekintik, s azok bizonyos területeken hatalmas állami beruházásokat igényelhetnek. (A következő években például csak az elektronikus telefonrendszerekre való áttérés Nyugat-Európában 100 milliárd dollárnyi befektetést tesz szükségessé.)

A termelési viszonyok változásai. Reprivatizálás és államosítás

A második világháború után a tőkésországokban számos társadalmi irányítást és szervezést igénylő, valamint össztársadalmi fontosságú szolgáltatást nyújtó ágazat állami tulajdonba került. Az államosítások általában a baloldali erők követelését fejezték ki, s mindig az osztályerőviszonyok függvényében alakultak. A nem jövedelmező ágazatokban a — kártalanítással történő — államosításokat a magántőke sem ellenezte. Az állami szektor az árait sokszor jelentős ráfizetés mellett is alacsonyan tartotta (például energia vagy szállítás), s ezzel a magángazdaságnak olcsó szolgáltatást nyújtott. Ez növelte e szféra profitját, s esetenként fontos tényezője volt a külpiaci versenyképességnek.

Az államosításokkal szemben a magántőkés propaganda fő ellenérve mindenkor az állami szektor alacsonyabb hatékonysága és veszteséges jellege volt, ami természetesen számos esetben nem nélkülözött minden alapot. A képbe beletar-

tozik, hogy az állami szektor „túlzottan sikeres" tevékenységét sem tartották kívánatosnak. A leggyakoribb esetben ilyenkor az állami vállalat a „monopólium" vádjával találhatta magát szemben.

Az utóbbi időben számos tőkésországban (Nagy-Britannia, Japán, Egyesült Államok) *reprivatizálási törekvéseknek* vagyunk tanúi. Néhány országban (NSZK) ez viszonylag szűk körre korlátozódik, másutt (Svédország) a kérdésről csak viták folynak, de politikai döntések nem születtek. Olaszországban az állami tulajdonosi ellenőrzés struktúráján és rendszerén nem változtatnak, de az IRI és az ENI néhány leányvállalatát kiárusítják a magántőkének. (Az IRI-hez tartozó 17 nagy cég részvényeinek egy részét eladták, de az 51 százalékos ellenőrzés fenntartásához továbbra is ragaszkodnak.) Svédországban a konzervatív ellenzék kormányra jutása esetére jelentősebb reprivatizálást helyezett kilátásba.

A reprivatizálás mellett az egyik fő érv, hogy az újabb műszaki forradalom kapcsán néhány államilag ellenőrzött ágazatban (információs-telekommunikációs szolgáltatások, közlekedés) a technikai haladás és innováció, valamint a szükségletek változása meggyorsult, az igények bonyolultabbá váltak, amelyeket a bürokratizált nagy állami konszernek már nem tudnak kellően követni. A magántőke jobban képes alkalmazkodni a gyors technikai változásokhoz, kiszolgálni a szélesebb fogyasztói igényeket, és nagyobb választási lehetőséget tud nyújtani. A magánszektorban a strukturális változásokat kevésbé akadályozzák burkolt menedzseri és szakszervezeti érdekek, s a piacon könnyebben teremthető versenyhelyzet. Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy főként a telekommunikációs-információs szektorban az állami vállalatok kezébe fontos és a magántőke szempontjából stratégiai jelentőségű információk kerülhetnek, amelyek felett a közvetlen állami ellenőrzés lehetőségét (például baloldali kormányzás esetére) igyekeznek elkerülni. A költségvetési nehézségek miatt a szubvencionált állami szolgáltatásárak fenntartására egyre kevesebb a lehetőség. Olcsó szolgáltatást az államtól tehát ma már nem lehet várni. A magántőkés menedzsment ezzel szemben várhatóan inkább növeli a hatékonyságot, s rugalmasabban viszi át az erőforrásokat más, jövedelmezőbb területekre. A reprivatizálással az állam is jól jár, hiszen nemcsak a költségvetés és az adófizetők terhei csökkennek, hanem bevételekhez juthat: az eladási áron kívül még az adóbevétel is nő, hiszen a jövedelmezővé lett vállalkozások több adót fizetnek.

A gyors műszaki fejlődés miatt számos iparág és szolgáltatás fejlesztésének költségei rendkívül megnőttek. Különösen drága a telefonhálózatok és távközlési rendszerek számítógépekre alapozott átfogó rekonstrukciója. A távközlési ágazat mint közmű a legtöbb országban már korán állami tulajdonba került, ezért korszerűsítése most az állami költségvetésre hárulna. A rekonstrukció alapvető gazdasági és társadalmi érdek, de a súlyos költségvetési hiányok miatt a szükséges összegek nem teremthetők elő. A feladat finanszírozásába ezért több országban igyekeznek közvetlenül bevonni a magántőkét. Ennek egyik lehetséges formája az ágazat reprivatizálása, melynek megvalósítása esetén a tarifákat könnyebb piaci alapokra helyezni.

Az ipari rekonstrukciók több területen jelentős munkaerő-csökkentést igényelnek, ami a kormányok számára kényes és kényelmetlen feladat, nemegyszer súlyos társadalmi és politikai konfliktusokhoz vezet. Az elbocsátásokat a magántőke simábban és könnyebben tudja végrehajtani.

A reprivatizálással szemben számos ellenvetés hangzik el. Kétségtelen, hogy az állami szektor visszaszorítására a legenergikusabban az angol kormányzat és monopoltőke törekszik. Mégis az angol nagytőke lapja írja: „A magánkonszern nem veleszületetten hatékonyabb, mint az állami vállalat. Ami számít, az a menedzsment minősége, s a megfelelő nyomás a költségek csökkentésére, a fogyasz-

tói szolgáltatások javítására."[5] Példaként gyakran az olasz IRI-t említik, amelynek mint állami holdingvállalatnak a keretében számos hatékony társaság működik. Az IRI az ún. vállalkozó állam modelljét valósítja meg. Az állami tulajdonú francia Renault korábban nagyrészt sikerrel állt helyt a nagy autógyártó magánmonopóliumok nemzetközi versenyében, s hasonló a helyzet az állami részesedésű Volkswagennel. Mint a Financial Times idézett cikke elismeri: „A több szektorú tulajdonosi struktúra nem gazdasági, hanem politikai kérdés." Figyelmeztet a reprivatizálás bizonyos veszélyeire is: „Nincs értelme az államit magánmonopóliumra változtatni, hiszen a közérdek valószínűleg kárt szenved, mivel a magánkézbe adott konszern agresszívebben fogja kihasználni a monopolhelyzetét."

Az állami szektor visszaszorításának politikai motiváltságára utal, hogy az NSZK-ban, ahol a tőke és a munka közötti összeütközések mindig kevésbé élesek és szűkebb körűek voltak, mint Angliában, a reprivatizálási javaslatok iránt egyik párt sem mutatott nagyobb érdeklődést. Néhány vállalat (Lufthansa, VW, VIAG stb.) állami részvényeinek a kiárusítását inkább „költségvetés-javító manőverként" értékelték, s a reprivatizálást például a Kereszténydemokrata Unió is ellenezte. A magánkézbe adás az ellenvetések szerint rontaná ezeknek a vállalatoknak a hitelképességét, a munka és a tőke közötti ellentét kezelése nehezebbé válhatna, s számos magánvállalat eshetne el kedvező állami megrendelésektől.

Néhány országban ezzel szemben az elmúlt években *államosításokat hajtottak végre.* A kormányra kerülő szocialisták Franciaországban 1982-től állami tulajdonba vették a hat legnagyobb ipari vállalatot (Compagnie Général d'Electricité, Saint-Gobain, Thomson, CII-Honeywell-Bull, Rhône-Poulenc és Péchiney) és 36 magánbankot. Spanyolországban már Franco idején jelentős állami szektor jött létre, s a szocialista kormányzat államosította a villamosenergia-szolgáltatást. Olaszországban a reprivatizálással párhuzamosan az állam több veszteséges magántársaságot vásárolt fel, ami tulajdonképpen a magánszektor állami támogatása volt. A termelési eszközök fokozatos társadalmasításának sajátos útját választották Svédországban: 1984-től megkezdték az ún. alkalmazotti alapok létrehozását, melyek révén a munkások részvénybefektetésekkel válnak tulajdonossá.

Az államosítások melletti legfontosabb érv, hogy azok a társadalom fokozatos átalakítása mellett teszik lehetővé a *gazdaság korszerűsítését.* Az állami szektor mögött mindig ott tudható az egész költségvetés, ezért a szükséges tőke előteremtésében kedvezőbbek a lehetőségei. Mitterrand francia elnök szavaival: „... az államosítás első lépés a francia ipar modernizálása felé, ami Franciaországot a jövő egyik nagy ipari hatalmává teszi."[6]

A tulajdonviszonyokkal kapcsolatos kormányzati politikák eltérésétől függetlenül az *állami szektorral* szemben támasztott *követelmények* mindenütt egyre inkább *megváltoztak.* A szigorú költségvetési politikák, az állami veszteségfinanszírozás nehézsége, az éleződő világpiaci verseny a tőkésországok állami vállalatait is hatékony és rugalmas gazdálkodásra kényszerítik. *A hatósági-bürokratikussal szemben egyre inkább a vállalkozó-gazdálkodó típusú állami vállalat kerül előtérbe.* Napirenden van az állami szektor szervezetének és működésének radikális felülvizsgálata, s a műszaki forradalom a tulajdonviszonyok szférájában új és rugalmasabb mozgásformákat igényel. Számos területen az állami vállalatok a magántőkével azonos feltételekkel kényszerülnek versenyre, s a követelmények a tulajdonformáktól függetlenül azonossá váltak.

Az elmúlt évtizedekben az állammonopolista kapitalizmus keretében *a tőkés tulajdon szerkezetében lényeges módosulások* következtek be. Az állami tulajdon

[5] Financial Times, 1984. október 24.
[6] Financial Times, 1982. május 20.

kiterjedése a folyamatnak csak egyik eleme volt. A tulajdon olyan meghatározása, mint „a dolgok feletti uralom mindenki mást kizáró, abszolút jeleggel", a mai kapitalizmusban már nem állja meg a helyét. A kizáró jelleg csak a többi hasonló jogi személlyel szemben érvényes. Gyökeresen más a helyzet a mai állammal. Az állam jogi és gazdaságpolitikai eszközökkel meghatározza, széles körben befolyásolja a vagyongyarapítás és vállalkozásalapítás feltételeit, korlátozhatja a vagyonmozgatás lehetőségeit (a vállalat vagy a tőkés az eszközeit nem viheti szabadon külföldre), szabályozhatja a tulajdonosi formákat. A gazdálkodás-vállalkozás vonatkozásában az állam befolyásolja a termelésbővítés folyamatát (mértékét és időzítését — a tervezés vagy a konjunktúrapolitika révén), a hasznosítás irányait és területi elhelyezkedését (struktúra- és regionális politika), az értékesülés rövid és hosszú távú feltételeit (költségvetési és pénzügypolitika). Különösen korlátozott a többlettermék feletti rendelkezés; annak jelentős hányada — az adók miatt — nem realizálódik magánprofitként. Kiszélesedett a tulajdonosi érdekek kollektív védelme és társadalmi kezelése. Az állam az osztályerőviszonyok függvényében esetenként nemcsak össztulajdonosi, hanem össztársadalmi érdekek védelmére is kényszerül. Gondoljunk csak a környezeti előírásokra vagy bizonyos szociális megfontolások érvényesítésére. Az állammonopolista kapitalizmus keretében az állam tehát a magántulajdon szférájában számos vonatkozásban megnyirbálja a tulajdonosi funkciókat (birtoklás, vállalkozás-gazdálkodás és elosztás). *A tulajdon — tőkés lényegének megtartása mellett — társadalmi elemeket vett fel, s belső ellentmondása új mozgásformákat alakított ki.*

Az új műszaki forradalom és a világgazdasági alkalmazkodás a tulajdonviszonyok szférájában is változásokat indított el (a kis- és középvállalatok előtérbe kerülnek). A magántulajdon reprivatizáláson keresztül történő ismételt megerősödése csak korlátozott: a legszélesebb körű reprivatizálást végrehajtó Nagy-Britanniában is több vállalat és ágazat (hajógyártás, az acélipar és a szénbányászat nagy része, a gáz- és villamosáram-szolgáltatás, a vasutak) maradt állami tulajdonban, s a magántőkének „visszaadott" vállalatokból sem vonul ki az állam teljes mértékben. Az állami tőkerészesedés mellett a különböző miniszteriális bizottságokon keresztül az állam stratégiai-politikai ellenőrzését változatlanul érvényesíteni tudja. *A közvetlen tulajdonosi struktúrák tehát alapvetően nem módosulnak, a minőségi változások inkább a gazdálkodás-vállalkozás funkciójában* következnek be. A modern technikával újfajta termelésszervezés és irányítás jár együtt. A gazdálkodást decentralizálják, és nő a hatékonyságorientáció jelentősége. A magán- és az állami szektor integrációja erősödik. A tulajdonviszonyok vonatkozásában egészében azonban nincs szó az állam szerepének visszaszorulásáról; a tőkés tulajdon társadalmi elemei szélesednek.

A „jóléti állam" és szociális politikája

A költségvetési kiadások csökkentésének másik fő irányát *a szociális kiadások* képezik. E kiadások az elmúlt években a munkanélküliség miatt azokban az országokban (például Nagy-Britanniában) is erőteljesen növekedtek, amelyek megnyirbálásuk mellett kötelezték el magukat. (Ezt ugyan egyes részterületeken a kiadások csökkentésével próbálták ellensúlyozni, de összességében nem sikerült enyhíteni a költségvetés terhein.) Más országokban (például Olaszországban vagy Ausztriában) a szociális támogatások mellett valamennyi párt olyan mértékben kötelezte el magát, hogy a jóléti állam jószerével érinthetetlennek tekinthető. Az elmúlt évek gazdasági nehézségei miatt — a politikai szándékoktól függetlenül — a szociális juttatások növelése korlátokba ütközött.

A jóléti állam újraértékelése és reformja a világgazdasági válságtól függetlenül is felvetődött. A vitákban jogos ellenvetések fogalmazódtak meg (sok szempontból a szocialista országok szociálpolitikájára is érvényesen), s a reformok számos vonatkozásban időszerűvé váltak.

1. A második világháború után kialakított szociálpolitikai rendszerek (egészségügyi ellátás, hátrányos helyzetűek támogatása, képzés stb.) viszonylag rossz hatékonyságúak, ami megmutatkozik a szolgáltatások színvonalában, az erőforrások szűkösségében, az eszközökkel való rossz gazdálkodásban, a szolgáltatók és a „fogyasztók" torzult érdekeltségében stb.

2. A szociálpolitikai rendszerek a második világháború utáni gazdasági lehetőségekhez és követelményekhez igazodtak. Napjaink műszaki forradalmának vívmányai új korszakot nyitnak az egészségügyben (elsősorban a betegségek korai felismerésében), az oktatásban és számos más területen. E vívmányok bevezetése azonban — drágaságuk miatt — a legtöbb országban napirendre sem került.

3. A szociális juttatások eredetileg túlnyomórészt létező szociális-társadalmi igényeket elégítettek ki. Az elmúlt évtizedekben a gazdasági fejlődés következtében az életkörülmények nagymértékben megváltoztak, s az életviszonyok átalakultak. Ezért a szociálpolitika szolgáltatásait egyre szélesebb körben olyanok veszik igénybe, akik valójában nem is szorulnak rá a támogatásra.

4. A jóléti államhoz negatív gazdasági következmények (a tétlenségre való ösztönzés, a munkafegyelem és munkamorál gyengítése) kapcsolódhatnak, s ezeket a burzsoá propaganda különösen felnagyítva igyekszik bemutatni.

A szociálpolitika rendszere elleni fellépés következő néhány tipikus irányát említhetjük meg:

a) A reálbérek és a bérköltségek csökkentését akadályozó szociálpolitikai intézkedések felszámolása. A bérek inflációhoz való igazítását (indexálás) az utóbbi időben módosították vagy felfüggesztették (Olaszország, Dánia, Belgium és Hollandia), s a minimális béreket befagyasztották (Hollandia).

b) Az alkalmazás és elbocsátás feltételeinek „deregulációja". A tőkések az elbocsátások állami és szakszervezeti korlátait igyekeznek lazítani, de az ez irányú reformok (Belgium, Spanyolország, Franciaország) csak igen „óvatosnak" bizonyultak.

c) A munkanélküli-segélyek és a jövedelemadók csökkentése a „munkára való ösztönzés" (!) jelszavával. Ilyen „reformokat" Hollandiában, Dániában, az NSZK-ban és Franciaországban hajtottak végre.

d) Az egészségügy és az oktatás költségvetésének a befagyasztása vagy megnyirbálása, bizonyos szociális szolgáltatások felszámolása.

Néhány országban — az előbbiekkel ellentétben — éppen a világgazdasági válság szociális következményeinek a mérséklése céljából *a jóléti államot kiterjesztették*. Ez főként az 1980-as évek elején kormányra került (francia, spanyol, görög, svéd stb.) szocialista vagy szociáldemokrata pártokat jellemezte. Franciaországban 1981 után növeltek több szociális juttatást, és megemelték a minimális béreket. Spanyolországban a több mint 2,5 millió munkanélkülinek jelenleg csak egynegyede részesül segélyben. Ezt az arányt 1986-ig 50 százalékra akarják növelni. Korszerűsíteni kívánják a közegészségügyi szolgáltatásokat is. Tény viszont, hogy a korábbi választási ígéreteket egyik országban sem tudták maradéktalanul teljesíteni, sőt drasztikus visszalépésekre is sor került (például Spanyolországban és Franciaországban).

A tőkésállamok főként a munkanélküliség csökkentése és a társadalmi feszültségek mérséklése végett *új konstrukciókban késznek mutatkoznak szociális terhek vállalására.*

1. Az állam több országban törvényekkel és pénzügyi támogatással ösztönzi a munkaidő-csökkentést (rövidített munkanap vagy munkahét, hosszabb fizetett

szabadság), a részleges foglalkoztatást vagy a munkahelyek megosztását (job sharing), ha az a munkanélküliség mérséklését szolgálja.

2. Ösztönzi a korai nyugdíjazást (NSZK, Franciaország). Az NSZK-ban a vállalat támogatást kaphat, ha az idő előtt nyugdíjazott helyébe addig munka nélküli dolgozót vesz fel.

3. Az állam széles körben vállalja átképzési programok finanszírozását. Franciaországban például a kormány minden munkanélküli tizenéves képzését garantálja.

4. Az állam vállalja, hogy új munkahelyeket teremt. Számos országban ezt a feladatot elsősorban az állami szektorra róják. (Ez azonban sok esetben fékezi a vállalatok már említett korszerűsítését.) A munkanélküliség elkerülésére és csökkentésére közmunkaprogramokat szerveznek, főként az infrastrukturális ágazatokban. (Svédországban a 19 évesnél fiatalabb munkanélküliek naponta négy óra közmunkát végeznek, aminek fejében szociális segélyt kapnak.)

A jóléti állammal kapcsolatosan *a közvélemény álláspontja* az utóbbi időre egyre inkább *megváltozott*. Napjainkra átalakult a szegénység és az egyenlőség megítélése, s a mindenkiről korlátlanul gondoskodó állammal szemben a dolgozó rétegekben is növekvő az ellenállás. Az új technika új társadalom körvonalait villantja fel, új értékekkel, valamint új társadalmi-gazdasági lehetőségekkel és követelményekkel. Az új technikán alapuló társadalomban a jóléti állam szolgáltatásait (egészségügy, oktatás stb.) jelentősen korszerűsíteni lehet, s hatékonyságuk növelhető. A szociálpolitikának csak a rászorulókat kellene támogatnia, s így föl lehetne számolni a nemzeti jövedelem „túlzott újraelosztását". E racionalizálás ellenére széles rétegek helyzete változatlan maradhatna (nem kap ugyan szociális juttatást, de kevesebb adót fizet), s jelentős anyagi és személyi megtakarítást lehetne elérni, miközben növekedne a munkában való közvetlen érdekeltség.

Az új műszaki forradalom kapcsán a jóléti állam jelentős korszerűsítésére nyílik lehetőség, s a szorosan vett szociális juttatásoktól és politikától mindinkább elválnak a modern társadalom számára létfontosságú infrastrukturális szolgáltatások (közegészségügy, közoktatás stb.). Ezekből az állam nem visszaszorul, hanem szerepe valójában felértékelődik, hiszen azokhoz össztársadalmi érdekek kötődnek. (Ezt a kormányzatok nagy többsége pontosan fel is ismeri.) Az új technikai és gazdasági lehetőségekkel, valamint a megváltozott társadalmi körülményekkel és értékrendekkel összhangban a szociálpolitika szférája is átalakul, s a szorosan vett szociális támogatások iránti igény szűkül. A jóléti állam kezelése természetesen politikai kérdés, s az egyes országok helyzete ebből a szempontból meglehetősen tarka képet mutat. Több országban sikerült csökkenteni a „nem rászorulók" támogatását, másutt viszont az indokolt reformok végrehajtása is nehézségekbe ütközik. A konzervatív kormányok a jóléti állam viszonylag radikális megnyirbálását ígérgetik, s több ilyen irányú lépést tettek, de a szociális vívmányok nagyobb arányú leépítését az osztályerőviszonyok sehol (még az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában) sem teszik lehetővé.

A változások értékelése. Az alkalmazkodás eredményei és hiányosságai

Az állammonopolista kapitalizmus ideológiája és gyakorlata az 1970-es évektől új elemekkel gyarapodott. Az új tendenciák megfelelő kritikai értékelést igényelnek.

Az utóbbi évtized liberalizmusának már nem sok köze volt a múlt század szabadpiaci elveihez. A piacok szabadsága, mechanizmusainak érvényre juttatása a monopóliumok érdekeivel esett egybe, s a liberális elvek nemegyszer konzervatív ideológiákkal és társadalompolitikai gyakorlattal társultak. A gazdaságpolitika

meghirdetett *céljait és elveit* a kormányok *nem tudták következetesen betartani.* A legnagyobb nehézségbe a költségvetés szerepének háttérbe szorítása ütközött; különböző okokból a költségvetés valamennyi eleme az elmúlt évtizedben lényegesen nagyobb nemzetgazdasági súlyra tett szert. Különösen katasztrofális (s világgazdasági következményeiben káros és veszélyes) méreteket öltött az amerikai költségvetés deficitje. A világpiaci verseny miatt bajba jutott állami vagy magánvállalatait egyetlen kormányzat sem hagyta cserben, s az állami szubvenciókat nagy erőfeszítések árán és fokozatosan tudják csak átstrukturálni. A tőkésállam a modernizálás jegyében főként ágazati vagy regionális konfliktusokra vállalkozott, de igyekezett elkerülni ezeknek országos méretűvé történő kiszélesedését. A jóléti állam elleni támadás dacára a társadalombiztosítás kialakult rendszerét még a brit Thatcher-kormány sem dúlta föl, s ugyanez vonatkozik a közoktatás finanszírozására. Ezek a szférák a munkaerő újratermelése szempontjából a tőke érdekeinek megfelelő szolgáltatások.

A keynesizmus, a liberalizmus vagy a monetarizmus a gyakorlatban konkrétan *nem köthető egyik vagy másik országhoz vagy valamelyik párt kormányzásához sem.* Az angol vagy az amerikai gazdaságpolitika lényegében nem különbözik a többi fejlett tőkésországétól, függetlenül attól, hogy az adott országban éppen konzervatívok vagy szocialisták vannak-e kormányon.

Az 1970-es évek végére és az 1980-as évek elejére bizonyos irányok és súlypontváltozások markánsan kidomborodtak (szigorú pénzpolitika, kísérletek a költségvetési deficitek csökkentésére, a veszteségfinanszírozás fokozatos visszaszorítása stb.), de elemeik a gyakorlatban mindig keverten jelentek meg. Ennek legtipikusabb példája a reagani pénzpolitika kemény monetarizmusa és költségvetési keynesizmusa. A világgazdasági válság zavaros időszakában egyetlen kormány sem volt képes arra, hogy bármilyen gazdaságpolitikai elv mellett következetesen kitartson. Nem voltak ritkák az elmúlt években a gyors és radikális irányváltások sem. Tipikus példáját ennek a francia szocialista kormányzat szolgáltatta, amely választási győzelme után egy évvel a gazdaságpolitikában 180 fokos irányváltásra kényszerült. A korábbi szocialista program helyett ma a Fabius-kormányzat a „humánus arcú reaganizmus" politikáját hirdeti.

Az elmúlt évtized *gazdaságpolitikai alkalmazkodásának hatékonyságát* a tőkésországokban nem könnyű értékelni. Kiindulópontul szolgálhatnak az egyes országok teljesítménymutatói (növekedés, munkanélküliség, infláció, a költségvetési és a fizetési mérleg hiánya, a cserearányok alakulása stb.). Néhány ország esetében a kép nagyrészt pozitív (Japán, NSZK, Egyesült Államok stb.), de az országok többségéről ezek alapján az állapítható meg, hogy viszonylag rosszul alkalmazkodtak. A növekedés és az infláció üteme, a foglalkoztatottság szintje, valamint a belső és külső egyensúly közötti optimumot az esetek túlnyomó többségében nem sikerült biztosítani, sőt e tényezők között súlyos konfliktus keletkezett. A gazdaságpolitikai kudarcok ugyanakkor csak részben tulajdoníthatók belső — objektív és szubjektív — tényezőknek. A világgazdasági válság következtében a külső feltételek rendkívül kedvezőtlenné váltak, s a világgazdasági függőség mértékében akár meghatározó szerepet is játszhattak. Számos országban jellemző volt, hogy hosszú időn keresztül hiányzott az új világgazdasági helyzet stratégiai értékelése, s a hozzá való alkalmazkodás helyett inkább csak „tűzoltásra" került sor.

A világgazdasági alkalmazkodásról a gazdasági teljesítménymutatók nem mindig adnak teljes és megfelelő tájékoztatást. Különösen ez a helyzet, ha nem összességükben és összefüggésükben vizsgáljuk őket. A komoly és erőteljes alkalmazkodás az országok jelentős részében csak az 1970-es évek végén vagy az 1980-as évek elején kezdődött meg. Az 1970-es évek elején a szerkezeti és műszaki alkalmazkodás szükségessége még nem tűnt feltétlenül szorítónak. Az első olajsokk hatását

még számos ország viszonylag gyorsan ki tudta védeni. Az olajárrobbanás következtében az olajtermelőknél jelentős jövedelmek halmozódtak fel, s az olajtermelők beruházási javak, fogyasztási cikkek és fegyverek iránti keresletét sok ország jól kihasználta. A külső egyensúlyt így viszonylag gyorsan helyreállították, s a cserearány-veszteségeket fokozatosan visszahárították. A második olajárrobbanás után ennek a lehetősége már rendkívül korlátozottá vált. Az olajjövedelmek átmenetileg emelkedtek, de ezt követően gyorsan visszaestek, s számos olajtermelő eladósodott. Az 1970-es évek elején a radikális gazdaságpolitikai irányváltásra még a szubjektív és objektív feltételek nem bizonyultak érettnek. A gazdaságpolitikai prioritások átértékeléséhez bizonyos időre volt szükség. Az 1960-as évek végén Pompidou francia elnök még úgy nyilatkozott: „ha egymillió munkanélküli kerülne az utcákra, Franciaországban az forradalommal lenne egyenlő". Az infláció fokozódása már az 1970-es évek elején erőteljes intézkedéseket váltott ugyan ki, de amikor úgy érezték, hogy a munkanélküliség túlment az (akkor) szociálisan és politikailag elviselhető méreteken, a kormányzatok meghátráltak. 1972-ben Nagy-Britanniában az összes polgári munkaerő 3,2 százalékos (!) munkanélkülisége a liberális gazdaságpolitika felülvizsgálatára vezetett. Az év végétől áttértek az árak és a bérek közvetlen kényszerellenőrzésére, ami alapvetően ellentmondott a korábbi gazdaságpolitikai elveknek. A munkanélküliség fenyegetése még az 1970-es évek közepén is befolyásolta a konzervatív francia gazdaságpolitikát (1975-ben, félvén a munkanélküliségtől, a Giscard—Chirac-kormányzat reflálta a gazdaságot), s mindenáron igyekezett a vásárlóerőt és a foglalkoztatottságot fenntartani. Az érdemi világgazdasági alkalmazkodásban a politikai tényezők (például választási csatározások) gyakran hullámzást idéztek elő. A francia kormány (R. Barre, 1976—1981) 1976 után kurzust váltott ugyan, s radikális takarékossági intézkedéseket vezetett be, de azok következetes alkalmazását az ellenzék fellépése nagymértékben akadályozta. A szocialisták csak egyéves kitérővel kezdtek hozzá a világgazdasági követelményekkel összhangban levő gazdaságpolitika kialakításához.

A nemzetgazdasági teljesítménymutatók csak részben tükrözik egy ország világgazdasági alkalmazkodását. Az alacsonyan tartott infláció és az általános (belső és külső) gazdasági egyensúly alapján gyakran elhangzott, hogy az 1970-es évek elejétől újabb nyugatnémet „gazdasági csodának" vagyunk tanúi. A nyugatnémet ipar jól kihasználta az olajtermelők keresletét, s a versenyképesség — a külkereskedelmi mérleg szerint — kitűnőnek mutatkozott. A növekedés lassulását és a munkanélküliséget olyan árnak ítélték, ami a világgazdasági válság körülményei között aligha elkerülhető. Csak az 1980-as évek elejére vált nyilvánvalóvá, hogy különösen az új műszaki forradalom követelményeihez az NSZK ipara távolról sem alkalmazkodott megfelelően. Az ún. high-tech iparágakban az ország teret vesztett, s néhány kulcsfontosságú területen — főként az Egyesült Államoktól és Japántól — való lemaradása fokozódott. A hagyományos iparágakban az ország pozíciói az ún. újonnan iparosodó országok versenyében romlottak, s ezek a nyugatnémet piacra sikerrel hatoltak be. A szerkezeti és műszaki problémákat jelezte néhány patinás nyugatnémet ipari cég válsága (AEG, Telefunken stb.). Az 1980-as évek elejétől az NSZK már az ipari-szerkezeti alkalmazkodásra is energikus erőfeszítéseket tesz.

Az állammonopolista kapitalizmus továbbra is a gazdaságpolitikai eszközök gazdag tárát alkalmazza. Az állam irányító és szabályozó szerepe a gazdaságban az 1970-es években sem csökkent, s nemcsak azért, mert az elvek és a gyakorlat egységét nem sikerült biztosítani. A liberális-monetarista elvek nem jelentettek szakítást az állammonopolista kapitalizmussal, csupán a modern tőkés gazdaság bizonyos területein nagyobb teret igyekeztek adni a közvetlen piaci mechanizmusoknak. Ez a modell fokozottan törekszik a racionalitásra, s azokon a területeken,

ahol azok hatékonynak ígérkeznek, visszahozza az árutermelő társadalom értékeit és mechanizmusait. Az állam és a piac szerves egységén a liberális ihletésű gazdaságpolitikák sem változtattak. Az államмonopolista kapitalizmus az 1970-es években nem visszafejlődött, hanem az új követelményeknek megfelelően csupán megváltozott elvekkel és módszerekkel igyekezett a tőkés rendszer fenntartását szolgálni. Azokon a területeken, ahol a tőkés érdekek úgy kívánták, nem habozott gazdasági szerepét növelni.

Az elmúlt évek azt bizonyították, hogy a világgazdasági alkalmazkodásra és a szükséges változtatások végrehajtására leginkább a demokratikus társadalmak voltak képesek. A társadalmi konfliktusok ellenére a demokráciák voltak sikeresebbek a társadalmi konszenzus fenntartásában. A szükséges változtatások iránt e társadalmak viszonylag nagyfokú megértést tanúsítottak, s késznek mutatkoztak áldozatok vállalására. A társadalmi konszenzus új elemekkel gazdagodott. A társadalom válsággal szembeni tűrőképessége természetesen országonként eltérő, s a politikai helyzet alakulása a belső osztályerőviszonyoknak és politikai kultúrának is a függvénye.

Dr. Misi Sándor—dr. Soós Gábor:

MIT KELL TUDNI A MAGYAR AGRÁRTERMELÉSRŐL?

Gazdasági életünkben meghatározó szerepe van az agrártermelésnek. Társadalmunk alapellátása, népgazdaságunk összehangolt, kiegyensúlyozott fejlődése nagymértékben agrártermelésünk fejlettségétől, szolgáltatóképességétől függ.

A szerzők arra törekednek, hogy szakmai igényességgel, de közérthetően ismertessék társadalmunk széles köreivel a magyar agrártermelés egyes kérdéseit. Bemutatják, hogy milyen ágazatok tartoznak az agrártermelés keretébe, milyen ezeknek az ágazatoknak a kapcsolati rendszere, összehangolt fejlesztésének szükségessége. A párt agrárpolitikájának alapján elemzik az agrártermelés helyét és szerepét a népgazdaságban, és bemutatják az ágazat helyzetének alakulását az utóbbi fél évszázadban, külön hangsúlyozva a felszabadulás után eltelt 35 esztendő tapasztalatait.

Ismertetik a tudomány, a műszaki fejlődés és az ipari háttér szerepét az agrártermelés korszerűsödésében. Szólnak arról, hogy hol van a magyar agrártermelés helye a világban, ismertetik azokat a feladatokat, amelyek versenyképességünk fenntartását, illetve növelését célozzák.

Írnak a szocialista mezőgazdaság kialakulása nyomán a falu társadalmában bekövetkezett hatalmas változásokról. Ezzel kapcsolatban elemzik a gazdasági előrehaladás és a szocialista gazdasági szemlélet és életmód helyzetét és problémáit. Választ keresnek a szerzők arra a kérdésre is, hogy milyen igényeket támaszt társadalmunk a jövőben az agrártermeléssel kapcsolatban, és milyenek a távlati fejlesztés lehetőségei.

218 l.,fűzve 22,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1167—1186. l.)

1929—1933 versus 1979—1983

Botos Katalin

Az elmúlt évtized gazdasági helyzetét elemző tanulmányok bővelkedtek a következő minősítésekben: stagflációs, recessziós periódus, depressziós, válságos világgazdaság. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: valóban az ötven évvel ezelőtti nagy válság veszélye kísért? Vannak-e párhuzamok a két időszak jelenségei között; s ha igen, akkor azonos okokra vezethetők-e vissza az egymást öt évtizeddel követő gazdasági események?

A tőkés világ gazdasági gondjai

Mindenekelőtt azt vizsgáljuk meg, hogy miként vált valóra az 1970-es és az 1980-as évtized fordulóján a fejlett ipari országokban meghirdetett gazdaságpolitika: a kiegyensúlyozott, gyors és inflációmentes növekedés s a teljes foglalkoztatás.

A kérdés költői, hiszen a válasz közismert: *sehogyan* sem. Az említett célok mindegyike tekintetében kudarcról kell számot adni.

Növekedési ráta (1970—1983)

A fejlett tőkésországok növekedése — a GDP alakulásával mérve — két ízben is visszaesett a vizsgált időszakban. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A GDP átlagos növekedési üteme
(százalék)

Megnevezés	1970—1973	1974	1975	1976	1976—1979	1980	1981	1982
Nyugat-Európa	4,6	2,1	—2,0	4,5	2,8	1,5	—0,4	0,1
Észak-Amerika	5,0	—0,8	—0,8	5,6	3,8	—0,4	—1,9	—1,8

Forrás: Economic Survey of Europe 1980. 5. l., 1982: 14. l.

A 10 vezető tőkésország gazdasági növekedése a GNP alakulásával mérve 1980—1983 között a 2. sz. táblázatban látható képet mutatta.

A ciklikus mozgás még határozottabban jelentkezik az ipari termelés mutatójánál. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Botos Katalin kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos osztályvezetője.

A cikk a nemzetközi gazdaságtörténész-kongresszus budapesti szekcióülésén (1985. március) elhangzott előadáson alapul. A kongresszus témája: Az 1930-as válság hatásai és tanulságai napjaink gazdasága számára. A szerző köszönetet mond értékes észrevételeikért Ch. Kindlebergernek, Berend T. Ivánnak, Szentes Tamásnak és Szegő Szilviának.

2. sz. táblázat

Reál-GNP a „tízek" gazdaságában
(százalék)

Év	1980	1981	1982	1983
Növekedési ráta	1,1	1,8	—0,4	2,5

Forrás: BIS-évkönyv, 1984. 12. l.

3. sz. táblázat

Az ipari termelés növekedési üteme
(százalék)

Megnevezés	1970—1973	1974	1975	1976	1976—1979	1980	1981	1982	1983
Nyugat-Európa	4,7	1,7	—6,5	7,0	3,0	0,3	—1,8	0,0	(—2,8)
Észak-Amerika	6,5	—0,1	—8,6	10,3	5,2	—3,4	2,6	—8,2	

Forrás: Economic Survey of Europe, 1980. 5. l., 1982. 14. l.

4. sz. táblázat

Kapacitáskihasználás Nyugat-Európa és Észak-Amerika feldolgozó iparában 1980—82 között
(százalék)

Megnevezés	1980	1981	1982
Nyugat-Európa	83,0	78,7	74,7
Kanada	77,2	76,3	66,8
Egyesült Államok	77,0	75,5	66,4

Forrás: Economic Survey of Europe, 1982. 22. l.

A kilengések magyarázatát a nagyfokú kapacitáskihasználatlanságban lelhetjük meg. *A kapacitáskihasználás* a fellendülés éveinek 83,1—94,0 százalék közötti értékeiről az évtizedfordulóra 60—80 százalék közötti értékre süllyedt. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A visszaesés hatására — avagy talán annak generálójaként? — egy helyben topogtak, sőt csökkentek a reálberuházások. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A fogyasztás sem bizonyult „igazi" motornak; a tíz vezető tőkésországban 1980—1982 között csupán 1,0—1,4 százalék közötti átlagos növekedést mutatott, az NSZK-ban pedig egyenesen csökkent 1981—1982-ben. Jelentősebb fogyasztásbővülés csak 1983-ban volt, főleg az észak-amerikai kontinensen.

Infláció és munkanélküliség

A növekedés lassulásával együtt járt a foglalkoztatottság mérséklődése számos vezető ipari országban; ezzel szemben dinamikusan nőttek a fogyasztói árak. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A foglalkoztatás jelentős bővülését csak az Egyesült Államoknak sikerült elérnie; továbbá Svédország és Japán mutat fel még ebben a tekintetben valamelyes eredményt. Az NSZK, Svájc és az Egyesült Királyság azonban nemhogy szinten

5. sz. táblázat

Az éves reálberuházások alakulása 1979—1983 között a fejlett ipari országokban
(százalékos változás az előző évhez képest)

Megnevezés	1979	1980	1981	1982
A 4 vezető európai tőkésország: Anglia, Franciaország, NSZK, Olaszország	4,7	2,8	—3,4	— 2,5
Nyugat-Európa összesen	0,8	1,8	—4,4	— 4,4
Egyesült Államok	3,8	—6,9	1,7	— 5,3
Kanada	6,5	3,9	5,7	—13,4

Forrás: Economic Survey of Europe, 1982. 20. l.

6. sz. táblázat

Az infláció és a munkanélküliség alakulása 1970—1983
(százalék)

Ország	Fogyasztói árak évi átlagos emelkedése	Munkanélküliek évi átlagos aránya 1973—82	A foglalkoztatottság változása 1973—82 között
NSZK	5,2	3,8	— 4,8
Franciaország	11,1	5,1	0,6
Japán	8,8	2,0	7,2
Ausztria	6,4	1,9	4,4
Svédország	10,8	2,2	8,8
Svájc	5,4	0,4	— 5,3
Egyesült Királyság	14,2	5,4	— 5,7
Egyesült Államok	8,8	7,0	17,0

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. július; NSZK Szakértői Tanács Jelentése, 1982.; WIFO-Monatsberichte, 1983. 7. sz.
Idézi Scharpf, F.: Wege aus der Arbeitslosigkeit. Die Diskussion heute. (Konferencia-előadás.)

tartotta volna, hanem még csökkentette is a foglalkoztatottságot e szűk évtized alatt.

Még szembetűnőbb a munkanélküliség problémája, ha a tíz vezető ország évi átlagos adatait nézzük. (Lásd a 7. sz. táblázatot).

A „kúszó" infláció számos iparilag fejlett országban „szárnyaló" inflációvá változott. A hagyományosan stabil árszínvonalú gazdaságok (NSZK, Svájc, Japán) is 5—7 százalékos inflációval birkóztak 1980-ban; míg az angolszász országok, Franciaország és Svédország kétszámjegyű áremelkedést könyvelhetett el. A listavezető Olaszország volt, ahol a fogyasztói árak emelkedése az 1980-as esztendőben meghaladta a 21 százalékot.

A minden eszközt igénybe vevő inflációellenes küzdelem — amely a növekedést is agyoncsapta a következő néhány évben — lassan eredményt hozott a fogyasztói áremelkedés mérséklésében. 1983-ban már csak az olasz ráta volt kétszámjegyű.

Az inflációs áremelkedések hatására az országok többségében lanyhult a megtakarítási kedv. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

A fogyasztás szinten tartásáért folyó küzdelem gyakran a megtakarítások rovására történt. (Lásd a 9. sz. táblázatot az 1171. lapon.)

7. sz. táblázat

Az évente átlagosan munka nélkül lévők aránya a munkavállalókhoz képest
(százalék)

Országok	1974	1976	1979	1981	1982	1983	1984 március
Egyesült Államok	5,6	7,7	5,9	7,6	9,7	9,6	7,8
Kanada	5,3	7,1	7,4	7,5	11,1	11,9	11,4
Japán	1,4	2,0	2,1	2,2	2,4	2,7	2,7
NSZK	2,7	4,6	3,8	5,6	7,7	9,2	9,0
Franciaország	2,3	4,3	6,0	7,8	8,8	9,0	9,9
Nagy-Britannia	2,4	4,9	5,4	10,0	11,7	12,4	12,6
Olaszország	5,4	6,7	7,7	8,5	9,1	9,9	9,9
Hollandia	3,3	5,5	5,1	9,0	12,6	17,1	18,0
Svédország	2,0	1,6	2,1	2,5	3,1	3,5	3,2
Belgium	2,6	5,7	7,1	9,4	10,9	12,2	12,3
Svájc	0,0	0,7	0,3	0,2	0,4	0,9	1,1
A tízek	3,8	5,5	5,0	6,6	8,1	8,5	7,9

Forrás: BIS-évkönyv, 1984. 17. l.

8. sz. táblázat

A megtakarítások aránya a GDP-ben
(százalék)

Ország	1970—73	1976—81	1982
Egyesült Államok	19,1	19,1	18,1
Japán	38,9	32,0	..
NSZK	27,1	22,1	21,2
Franciaország	26,0	21,9	18,8
Egyesült Királyság	20,6	18,8	17,9
Olaszország	22,8	21,8	..
Kanada	21,6	21,2	18,9
Összesen	23,4	22,2	..
OECD országok	23,8	22,1	..

Forrás: OECD, BIS, GATT. Idézi Tumlir, J.: Economic and financial policy, and world trade. International Currency Review, London, 1983.5. sz.

A belső egyensúly(-hiány) (1970—1983)

A fejlett ipari országok többsége a fiskális politika jól bevált eszközeivel tett kísérletet a válság elhárítására. Ennek „eredménye" azonban csak a költségvetési deficitek növekedése lett. *Világméretű egyensúlyhiány jött létre* a kormányzati háztartásokban. Az államadósság a megtakarítások mind nagyobb hányadát szívta fel. (Igaz, e költségvetési deficitek hozzájárultak a profitok — és így a megtakarítások — „termeléséhez"; tény azonban, hogy a termék- és profitrealizáláshoz szükséges keresletet a költségvetés, nem pedig a vállalkozói szféra biztosította. A tudomány állása szerint egyelőre eldöntetlen a vita a crowding out-ról (azaz nem tudni, hogy a költségvetési kereslet a vállalkozói kereslet *mellett* vagy *helyett* jelentkezett-e).

Az elmúlt évtizedben a bruttó nemzeti termék (GNP) százalékában kifejezett költségvetési hiány mértéke általában megduplázódott (a nagyobb ipari országokban 2-ről 4 százalékra emelkedett). A mutatkozó deficit — mint a 10. sz. táblázatból látható — növekvő és tartós. Míg tíz évvel ezelőtt az országok jelen-

9. sz. táblázat

Jövedelem, megtakarítás, fogyasztás
(százalék)

Ország	Év	A nominális bruttó jövedelem változása	A megtakarítási ráta változása	A fogyasztási kiadások változása
Egyesült Államok	1981	11,1	1,5	1,7
	1982	4,6	—2,1	2,5
	1983	7,7	0,0	5,4
Japán	1981	7,3	0,5	0,7
	1982	5,2	—2,0	4,2
	1983	5,7	—0,5	3,3
NSZK	1981	5,1	0,9	—1,4
	1982	3,3	—1,1	—2,5
	1983	5,3	—0,5	1,5
Franciaország	1981	17,7	1,0	2,5
	1982	11,5	—0,8	3,3
	1983	9,2	—0,2	0,7
Egyesült Királyság	1981	8,2	—3,7	0,7
	1982	7,7	—2,6	3,4
	1983	7,8	—0,1	3,1
Kanada	1981	17,4	3,3	0,1
	1982	6,4	—0,5	—1,3
	1983	6,6	—2,0	4,5

10. sz. táblázat

A költségvetés eladósodásának aránya a megtakarításokhoz képest
(százalék)

Ország	1970—1973	1976—1981	1982
Egyesült Államok	0,5	4,5	20,6
Japán	—2,9	14,9	13,3
NSZK	—1,2	14,9	19,1
Franciaország	—4,0	4,3	15,3
Egyesült Királyság	4,4	18,4	13,4
Olaszország	23,7	34,9	45,1
Kanada	—3,1	10,5	30,5
Összesen	—1,3	10,4	20,1

Forrás: Tumlir, J.: Economic and financial policy, and world trade. International Currency Review, London, 1983. 5. sz.

tékeny része többletet mutatott ki, ma ilyen gazdaság gyakorlatilag nem létezik. Hasonló a helyzet a fejlődő országokban is, különösen Afrikában és Latin-Amerikában, de számos tervgazdaság is súlyos költségvetési hiánnyal küzd.

A *Government Finance Statistics* 1982-es évkönyve szerint a központi költségvetési deficitek 1980-ban, világátlagban a bruttó nemzeti termék (GDP) 3,3 százalékával növekedtek; 1979-ben ez körülbelül 3 százalék volt. Az 1980. évi szám valamivel alacsonyabb, mint az 1975. és 1976. évi átlag, de még mindig több mint kétszer akkora, mint az 1973. és 1974. évi 1,5 százalékos átlag.

Az elmúlt időszakban a deficitek növekedése általános lett. Nőtt azoknak az országoknak az aránya, amelyek a GDP 4 százalékát meghaladó deficitet jelentettek.

A költségvetési deficit tartóssága és mértéke kapcsolatba hozható a költségvetés szerkezetének alakulásával. Összpontosítsuk figyelmünket elsősorban a fejlett ipari országok tapasztalataira! (Az alacsony fejlettségi fokból adódó sajátos problémáktól tehát most eltekintünk.) Vajon mi az oka annak, hogy a „jóléti állam" költségvetési politikája tehetetlenné vált, s nem segíti ki a válságból ezeket a gazdaságokat, amelyeknek a *motor* szerepét kellene betölteniük a világgazdaságban? Mi az oka annak, hogy a korábbi konjunktúraszabályozó képesség csődöt mondott a fejlett országokban? Miért vált a költségvetési deficit vörös posztóvá a közgazdák, a világgazdasági szakértők szemében? Hiszen a költségvetési hiány — úgy tudtuk — korábban jótékony hatással volt a gazdaságra recesszió idején. Jelenleg azonban, szokatlan módon, *a hiány nem a recesszió következménye — nem is korlátozódik annak időtartamára —, hanem ciklusokon át fennmarad, sőt növekszik.*

Az állammal szembeni társadalmi igények az elmúlt évtizedekben erőteljesen megnövekedtek. Ez a közkiadások növekedését idézte elő olyan időszakban, amikor ennek finanszírozása mind nehezebbé vált. A növekvő kiadási előirányzatokat ugyanis — részben gazdasági, részben politikai okok miatt — egyre kevésbé lehetett *adókból* fedezni.

Az adóemelés számos országban a közvélemény növekvő ellenállásába ütközött, s ez *veszélyeztette a kormányok számára a hatalom megtartását.* Igyekeztek ezért az adóterhek növekedését mérsékelni; egyes országokban még a terhek csökkentését is megkísérelték.

A deficitek a túlkereslet révén fokozták az amúgy is rohanó inflációt. A kormányok törekedtek arra, hogy lehetőleg a hazai (vagy ha ez nem sikerült, a külföldi) tőkepiacokról felvett hitelekkel fedezzék a deficiteket.

Az állam fokozódó szerepe a tőkepiacokon felhajtja a *kamatlábakat*, különösen ha a *monetáris megszorítások* politikájával párosul. A magas kamatlábak viszont megnövelik a nemzetközi adósságokat, s nehezítik az adósságszolgálat teljesítését. (Ezt a monetáris megszorítások miatt megcsappant kereslet a külkereskedelem oldaláról már amúgy is nehézzé tette.) 1982-ben a világkereskedelem — évtizedek óta első ízben — nem növekedett, sőt visszaesett. Reálértékben a csökkenés 2 százalékos; a dollár felértékelődése miatt, a dollárban számolt adatok még nagyobb mértékű (6 százalékos) csökkenést mutatnak. Ha visszagondolunk az 1960-as évek „aranykorára", amikor a külkereskedelmi forgalom évente 10—12 százalékkal bővült, ez a csökkenés valóban új és kedvezőtlen jelenség a világgazdaságban, különösen a külgazdasági kapcsolatokra erősen ráutalt fejlődő országok számára. Az adósságszolgálathoz és az import megvásárlásához szükséges devizát ilyen körülmények között mind nehezebb előteremteni. Az adósságszolgálat pedig a kamatlábak növekedésének hatására gyorsan emelkedik. Az IMF becslése szerint minden százaléknyi kamatláb-emelkedés a világ tőkepiacán 0,7 százalékkal növeli az olajat nem exportáló országok adósságszolgálati rátáját.[1]

Külső egyensúlyhiány (1970—1983)

Az 1980-as évtized küszöbén *krónikussá váltak a fizetésimérleg-problémák.* Ebben vitathatatlan szerepe volt a két olajárrobbanásnak, az „olajszámla" emelkedésének. A fejlett országok a keresletösztönző politikát részben az olajdollárok visz-

[1] Abszolút számokban kifejezve: a nemzetközi kamatláb egy százalékos emelkedése nagyjából 3 milliárd dollárnyi növekedés a kamatfizetések összegében (és mindössze 1 milliárd dollárt tesz ki a hivatalos tartalékok magasabb kamathozama, ami részben kompenzálja a veszteséget).

szaáramoltatásával tarthatták fenn viszonylag hosszú ideig; a fejlődő országok némelyike pedig ugyancsak a nemzetközi hitelháttérre támaszkodva ambiciózus beruházáspolitikába fogott.

A második „olajsokk" után mind a fejlett, mind a fejlődő országok folyó fizetési mérlege deficitessé vált. (Lásd a 11. és a 12. sz. táblázatot.)

11. sz. táblázat

Az OECD-országok összevont folyó fizetési mérlege 1979—1982

(százalék)

Megnevezés összesen	1979	1980	1981	1982
Külkereskedelmi mérleg (Mrd USD)	—39,2	—74,3	—28,8	—26,8
Folyó fizetési mérleg (Mrd USD)	—27,7	—69,1	—31,1	—38,5
A folyó fizetési mérleg szaldója a GDP százalékában	— 0,4	— 0,9	— 0,4	— 0,5

Forrás: Economic Survey of Europe, 1982. 245. l.

12. sz. táblázat

A fejlődő országok folyó fizetési mérlege

Megnevezés	1979	1980	1981	1982
Folyó fizetési mérleg (Mrd USD)	—31,3	—58,9	—118,6	—118,2
Ebből:				
kamatok (Mrd USD)	—24,3	—32,9	—41,8	—49,5
A kamatok a GNP százalékában	5,5	5,9	2,0	2,1

Forrás: World Development Report, 1983. 19. l.

Az 1980-as évek fizetésimérleg-problémáinak egyik legfontosabb oka *a kamatlábak rendkívüli szintje* volt. Az adatok jelzik, hogy milyen jelentős arányt értek el a kamatterhek a fejlődő országokban a GNP-hez viszonyítva.

A kamatláb-emelkedés az egész eladósodási folyamat szempontjából *döntő jelentőségű*. Amíg az 1970-es években az adósok *negatív reálkamatokkal* számolhattak, addig 1982-re (Svájc kivételével) a hosszú lejáratú kölcsönök kamata 2—7 százalékos pozitív mértéket ért el az egyes országokban.

A külső egyensúlyhiányok gyökerei mélyre nyúlnak a reálszférába. A fejlett és a fejlődő országok munkamegosztásában még mindig a nyersanyagok és energiahordozók, mezőgazdasági termékek feldolgozóipari javakra cserélése a jellemző. Annak ellenére, hogy az 1970-es években jelentős árarányváltozások mentek végbe a nyersanyagok és energiahordozók javára, ez csak az országok szűk körének az exporteredményeit javította. A többség, az olajimportőr fejlődő országok az „árforradalomnak" csak a hátrányait érezték: cserearányaik továbbra is romlottak. A külső tényezők (árváltozások) és a belső gazdaságpolitika (ambiciózus fejlesztések az energiaszektorban; megfelelő piackutatás nélkül feldolgozó ipar kiépítése) egyaránt a fizetési mérlegek krónikus kiegyensúlyozatlanságához, importtöbbletekhez, halmozódó adósságokhoz vezetett. (Lásd a 13. sz. táblázatot.)

13. sz. táblázat

Néhány adat a fejlődő országok adósságáról

Megnevezés	1970	1978	1979	1980	1981	1982
Adósságállomány (Mrd USD)	69,4	311,7	370,3	424,2	491,6	548,0
Nettó tőkeáramlás a GNP százalékában	2,5	4,0	4,3	3,7	4,5	3,6
Adósságszolgálat a GNP százalékában	1,8	3,2	3,5	3,4	4,1	4,7
Adósságszolgálat az export százalékában	13,5	15,4	15,0	13,6	16,3	20,7

Forrás: World Development Report, 1983. 19. l.

A világgazdaság és a szocialista országok

Hiányos lenne elemzésünk, ha figyelmen kívül hagynánk a világgazdaság szerves részét képező szocialista országokat. Annál is inkább, mert a jelenlegi válság globális jellegű, amely minden országcsoportban érzékelhető.

Az is nyilvánvaló, hogy nem lehet egy kalap alá venni a jelenségeket; s az okok elemzésekor rá kell mutatni a társadalmi berendezkedésben rejlő különbségekre. Egy bizonyos: a növekedés lelassulása olyannyira világtendencia, hogy a statisztika tanúsága szerint ez alól egyetlen országcsoport — a szocialista közösség sem — vonhatta ki magát. (Lásd a 14. sz. táblázatot.)

14. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme az európai KGST-országokban
(százalék)

Ország	1971—1975	1976—1980	1981	1982	1983
Bulgária	7,8	6,2	5,0	4,2	3,0
Csehszlovákia	5,7	3,7	— 0,1	0,2	2,2
Lengyelország	9,8	1,6	—12,0	5,5	4—5,0
Magyarország	6,2	3,2	2,5	2,6	0—0,5
NDK	5,4	4,2	4,8	2,5	4,4
Románia	11,3	7,3	2,2	2,6	3,4
Szovjetunió	5,7	4,3	3,3	4,0	4,0
Összesen	6,2	4,2	1,7	2,7	3,8

Forrás: Economic Survey of Europe, 1980. 76. 1., 1983. 100—101. 1.

Láthatjuk, hogy az európai szocialista országok (Lengyelország kivételével) viszonylag hosszú ideig — az 1970-es évek második felében is — magasan tartották a növekedés ütemét. Ebben szerepe volt annak, hogy többségük — legalábbis az 1970-es évek első felében — igen jelentős, sőt növekvő beruházási tevékenységet folytatott. Az évtized második felére megfigyelhető a lassulás (amely alól csak az NDK jelentett kivételt), sőt a visszaesés is. Lengyelországban az 1980-as évek elejére bontakozott ki a beruházási piacon széles körű stagnálás és visszaesés. (Lásd a 15. sz. táblázatot.)

15. sz. táblázat

A beruházások éves növekedése az európai KGST-országokban, 1971—1982

Ország	Százalékos változás az előző ötéves periódus utolsó évéhez képest		Százalékos változás az előző évhez képest		
	1971—1975	1976—1980	1981	1982	1983
Bulgária	6,7	4,1	10,5	3,6	..
Csehszlovákia	7,8	4,1	— 4,6	— 2,3	..
Lengyelország	17,1	—0,4	—22,7	—12,1	4,8
Magyarország	5,6	4,4	— 6,7	— 1,6	—5,0
NDK	3,8	5,3	1,3	— 6,5	3,0
Románia	10,7	9,8	— 7,1	— 2,5	2,9
Európai KGST-országok	6,8	3,9	— 7,6	— 4,5	2,0
Szovjetunió	..	..	3,8	3,6	5,0
Összesen	..	..	0,2	1,2	4,2

Forrás: Economic Survey of Europe, 1981. 169. 1., 1982. 238. 1.

A gyors növekedés politikájának fenntartására a térségben jórészt az adott módot, hogy az országok elsősorban *egymás piacára* termeltek.

A régión belüli kereskedelem hányada az országok többségénél meghaladja a 60 százalékot; különösen a nyitott, kisebb gazdaságok esetében. Ez elsősorban a feldolgozó iparra jellemző. A belső kereskedelem szerkezete a fejlett országok jellemzőit mutatja, míg a régión kívüli kereskedelem összetétele inkább a fejlődő országokéhoz hasonlatos: az exportban mezőgazdasági cikkek és energia, anyagok szerepelnek; míg az import zöme feldolgozóipari termékekből (főleg gépekből s berendezésekből) áll.

Az intenzív beruházási tevékenység jórészt továbbra is az ipar rendkívül magas részarányának fenntartására irányult. Az alapvetően autark fejlesztéspolitika nem növelte a régión kívüli versenyképességet. A KGST-országok felhasználták az 1970-es évek olcsó hitelkínálatát a túlfeszített fejlesztési célok, illetve — egyes energiaimportőr országokban — a jelentős cserearány-veszteségek fedezésére; de nem hoztak létre a törlesztésre alkalmas árualapokat. Így a régión kívüli kereskedelem folyamatosan hiánnyal zárult. A KGST-országok — bár a fejlődő országok adósságaihoz képest szerény volumenű, de exportpotenciáljukat figyelembe véve jelentős mértékű — adósságállományt halmoztak fel az 1980-as évek elejére. (Lásd a 16. sz. táblázatot.)

16. sz. táblázat

A KGST-országok konvertibilis adósságállománya

(Mrd USD, év végi adatok)

Megnevezés	1977		1980		1983		1984	
	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó
Európai KGST-országok	36,7	32,9	66,4	59,9	62,5	54,0	63,0	52,0
Szovjetunió és a KGST-bankok	19,2	15,3	22,8	13,7	21,5	11,5	22,0	13,0
	56,5	48,2	89,2	73,6	84,0	68,5	85,0	65,0

Forrás: Financial Market Trends, 1983. 24. 17. 1., valamint Bankszemle, 1985. 6. sz. 5. l.

Az adósságszolgálat rájuk háruló terheit a nemzetközi kamatlábak emelkedése éppúgy megnehezítette, mint a fejlődő országok esetében; s a piacbeszűkülés az export tekintetében még inkább megcsappantotta a konvertibilis deviza megszerzésének lehetőségeit. A szocialista országok tehát, részben belső (feszített gazdaságpolitika), részben külső tényezők (piacbeszűkülés, cserearányromlás, kamatláb-emelkedés) hatására, nehéz gazdasági körülmények közé kerültek az 1980-as évek elején.[2]

Recesszió vagy válság?

Röviden áttekintve a gazdasági növekedés, a beruházás, a költségvetési és fizetési egyensúlyhiány adatait, joggal állapíthatjuk meg: a tünetek minden fronton *válságos helyzetet* jeleznek. A növekedési problémák arra utalnak, hogy *növekedési válsággal* van dolgunk; a fizetési mérlegek és az áruáramlások *strukturális válságot* jeleznek. S ezen adatok valójában csak szegényes vázát mutatják be a vizsgálandó kérdéseknek; mélységében és szélességében egyaránt gazdagon illusztrálható és bővíthető lenne a kép.

Térjünk vissza most a tanulmányunk elején felvetett kérdésre: volt-e válság az 1980-as évek elején; avagy csak egy átlagosnál súlyosabb recesszióval küzdött a világ?

Nézzük először a hagyományos válságindikátorokat!

1929—1933 között a *GNP* világméretekben (reálértékben) mintegy 30 százalékkal esett vissza. Az 1973—1975-ös recesszió alkalmával a csökkenés 1,8 százalékos; 1981 júliusától 1983 márciusáig pedig 1,1 százalékot tett ki [11]. A világkereskedelem *volumene* 1929—1933 között $\frac{1}{3}$-dal; 1982-ben csak 2 százalékkal esett vissza. A munkanélküliség aránya — bár a korábbi időszakokhoz képest ijesztően megnövekedett — elmarad a nagy válságra jellemző adatoktól. 1982—1983-ban az Egyesült Államokban 10,8 százalék volt; 1929—1933 között 25 százalékos. Az NSZK 1983. évi adatai egynegyedét sem érik el az 1932-es mélypontnak (akkor 43 százalékot tett ki a munkanélküliek aránya). Az összehasonlítás természetesen nem egyszerű. A mai munkanélküliek jelentős része „önkéntes munkanélkülinek" tekinthető, szemben a nagy válság abszolút munkahelyhiányával; ugyanakkor a foglalkoztattak köre sokkal szélesebb, hiszen a nők munkába vonása számos országban jelentősen előrehaladt, a mezőgazdaságból is további munkaerők áramlottak el.

Ha a fél századdal korábbi időszakhoz viszonyítunk, akkor csak azt állapíthatjuk meg, hogy a világgazdaság súlyos *recesszión* ment át. A diagnóziskülönbség nem csupán mértékek kérdése. Más az alkalmazható terápia is. Nem tévesztethetnek tehát meg a látszathasonlóságok, még ha jogos párhuzamok vonhatók is a fejlemények között. Az idő múlásával a válság szónak némiképpen módosult a tartalma: már a *fenyegetését* is válságnak érezzük.[3]

Valóságos és vélt párhuzamok

Melyek a *hasonlóságok* a két időszak válságjelenségei között?

1. Mindkét időszakot áthatotta az inflációtól és a *költségvetési deficittől* való félelem. Ez mindkét periódusban jelentős akadályként tornyosult a súlyos gondot

[2] Itt most nem térünk ki arra — holott a helyzetelemzéshez nélkülözhetetlen lenne —, hogy a politikai feszültség fokozódása számos gazdasági „különintézkedésben" mutatkozott meg (gazdasági szankciók, az embargólista bővülése, bizalmi válság a nemzetközi pénzügyekben stb.). Mindez sajátos módon nehezítette az adósságkonszolidálást és az új növekedési feltételekhez való alkalmazkodást.

[3] A fanyar angolszász szállóige szerint recesszió van, ha a szomszédnak nincs munkája; válság, ha nekem nincs.

okozó *munkanélküliség* makroökonómiai módszerekkel történő megoldása elé. Akár a magánszféra fellendülését kívánnák *adókedvezménnyel* fellendíteni, akár *közmunkák* finanszírozását kezdeményeznék, a költségvetés eladósodása, a túlkereslet által okozott inflációs árfelhajtás mindenképpen visszafogottságra kényszeríti a gazdaságpolitikusokat.

2. Mindkét időszakban magasak voltak *a reálkamatlábak*. Az 1930-as évek nominális kamatszintje nem tűnik nagyon magasnak; de a jelentős áresést figyelembe véve, valójában a mérce nem volt alacsony. Nyilvánvaló, hogy a magas reálkamatlábak visszafogják a reálberuházásokat; különösen, ha az értékesítési (költségáthárítási) kilátások kedvezőtlenek. Az utóbbi nem független az inflációt megfinanszírozó pénzkibocsátás alakulásától.

3. Mindkét időszakban jelentkezett és élénk volt az értékpapír-beruházási szándék; a pénz jövedelmező elhelyezést keresve a nemzetközi hitelezés felé (is) fordult.

Mind az 1930-as, mind az 1980-as éveket *megelőzte egy hitelboom* a nemzetközi piacokon, amelyet számos hitelfelvevő fizetésképtelenné válása követett. Ez az 1930-as években a pénzintézetek csődjéhez, a bankrendszer összeomlásához vezetett; lényeges *különbség*, hogy az 1980-as években erre nem került sor.

4. A reáljövedelmek csökkenését mindkét időszakban *erősödő protekcionizmus* kísérte. Kétségtelen, hogy napjaink adminisztratív és kereskedelmi protekcionizmusa felidézi az akkori idők kísértetét; de a nemzetközi fizetési rendszer működőképes maradt, nem alakult ki a bilaterális klíringek átfogó rendszere, amely az 1930-as évektől Bretton Woods-ig behálózta a fejlett világot. A belső piac védelmének problémái azonban igen ismerősek. A formák változtak: a fejlett világban nem vámemeléssel, hanem az adminisztratív protekcionizmus, szubvencionálás révén nyújtott segítséggel hozzák a kormányzatok a nemzetközi versenyfeltételeknél kedvezőbb helyzetbe a belföldi cégeket.

5. Mindkét időszakra nagy hatással volt az Egyesült Államok által követett *gazdasági és pénzügyi politika*. „Ha Amerika tüsszent, Európa tüdőgyulladást kap"... Az 1930-as válság egy része is Amerika megoldatlan problémáinak a kisugárzásából eredt. Európa országai részben a külső hatások, részben saját belső viszonyaik miatt kerültek kritikus helyzetbe; Amerika válsága azonban csaknem egészében „home made", hazai eredetű volt. A kapcsolat aszimmetriája korunkban még nyilvánvalóbb. A multinacionális cégek világméretű hálózata, a (még mindig) alapvetően dollárra épített nemzetközi valutarendszer közvetíti az amerikai hatásokat. Tanulmányok bizonyítják [20], hogy a kamatszintek kölcsönhatásában a dollár évolta meghatározó. Az 1980-as évek elejének recessziója egyértelműen a szigorúbb amerikai keresletkorlátozó politika *után* vált világméretűvé.

6. Mindkét időszakban egyfajta *„vezetőválság"* volt. Kindleberger ([17], [18]) az 1930-as évek válságának elmélyüléséért ezt a tényt teszi felelőssé. Anglia *már* nem képes, Amerika *még* nem hajlandó magára vállalni a világgazdaság motorjának szerepét. Kissé kifordítva a szállóigét, azt állíthatjuk, hogy az 1970-es években Amerika a régi módon *már* nem képes; a belső áldozatokkal (is) járó új módszerekkel *még* nem hajlandó a vezető szerepet betölteni. A második világháború után ragyogó fejlődést mutató nyugat-európai, majd a távol-keleti és délkelet-ázsiai országok a nagy mérkőzésben kitűnő csatároknak bizonyultak, de közülük egy se alkalmas — döntően méreteinél fogva — a kapitány szerepére.

A hetvenes éveket úgy is lehet értékelni, mint Amerika és a külvilág *kötélhúzását* [4]. Ezt a periódust az ó és új kontinens küzdelmei jellemezték. Japán és a délkelet-ázsiai országok ugyan igen jelentős hatást gyakoroltak a világgazdaság helyzetére (exportkihívásuk például nagyban hozzájárult a protekcionista tendenciák kiváltásához), de méreteinél fogva elsősorban a bizonyos mértékig integrálódott Nyugat-Európa volt (illetve lett volna) „esélyes" a versenyben. A nyugat-európai

integráció valójában távol áll az összefonódottságnak attól a mértékétől, amely alkalmassá tenné arra, hogy a gazdaság küzdőterén egy nagy belső piacú, egységes pénzügyi rendszerrel és központi gazdaságpolitikával rendelkező országgal sikeresen szembenézzen.

Liberális gazdasági rendszere, fejlett pénzügyi intézményei, technikai fölénye vitathatatlanná teszi az Egyesült Államok vezető szerepét,[4] különösképpen a megosztott Európával szemben. A kérdés csupán az, hogy Amerika felelősséggel *vállalja-e* a világ többi része iránt; illetve mennyiben él vele vissza. Más szóval: nem törekszik-e az Egyesült Államok a nélkülözhetetlen *belső* intézkedéseket a *külvilággal* megfinanszíroztatni? Ezekre a gondolatokra késztet, a többi között, a nagy amerikai deficit. Ennek hatását a kamatok szintjére láttuk. A bevételi oldal (adók) emelése s a kiadások *ésszerű* csökkentése (fegyverkezési verseny) nélkül a deficit eltüntetése nem lehetséges. Ha felidézzük az 1929—1933-as és az 1980-as évek párhuzamba állításának első pontját, némi kiegészítést tehetünk. A jelen időszak általános félelmének tárgya nem elsősorban a saját, hanem az *amerikai költségvetés* deficitje.

7. Végül, de nem utolsósorban mindkét időszakban *megelőzte* a reáljövedelmek csökkenését az Egyesült Államok monetáris expanziójának lelassulása. Ez a tény az alapja a két válság monetarista magyarázatának.

Válságmagyarázatok

Attól függően, hogy monetarista avagy keynesiánus beállítottságú közgazdász elemzi-e a fejleményeket, mást és mást állít a reflektorfénybe. A kutatók általában nem egyetlen végső okot keresnek: nyilvánvaló, hogy a válság akkor, és a recesszió most, számos tényező egybeesésének volt a következménye. A kérdés csupán az, hogy ki hová teszi a hangsúlyt. A korábbi felsorolás a szerző súlypontozását tükrözte. Nézzük meg, mit tekintettek a különböző válságmagyarázatok az 1930-as években *döntő* faktornak! Igaz-e vajon *ugyanaz* a megállapítás a jelen időszakban? Szeretném hangsúlyozni: itt nem a válság faktoranalíziséről van szó, hanem a különböző, egymást részben átfedő nézetek — teljesség igénye nélküli — elemzéséről.

A válság oka: a reálszféra eltorzulása

Az 1930-as években általános volt az a vélemény, hogy a gazdasági és politikai szerkezet első világháború okozta torzulásai váltották ki a válságot. A háború alatt új nyersanyagforrások nyíltak meg: egyes hadiipari ágazatok termelése túlzottan elszaladt, a gazdaság szervezete eltorzult [1]. A torzulások halmozódtak, s a feszültségekkel teli világgazdaság, mint a szappanbuborék, szétpattant. Ennek az érvnek a hatásosságát azonban megkérdőjelezi a második világháború utáni két évtizedes töretlen fejlődés; hiszen nem állítható, hogy az *kisebb* gazdasági torzulásokat (és politikai változásokat) okozott volna [11].

Ha nem is a háború okozta téves igazodások, de az állami gazdaságpolitikával *fenntartott* versenyképtelen ágazatok sokasodása az 1970-es években is halmozódó feszültségeket idézett elő. Úgy tűnik, ez legalábbis egyik elemét képezte a recessziónak. Ebben az értelemben napjainkban is beszélhetünk a reálgazdaság eltorzulásáról. Ebbe a jelenségkörbe sorolhatók továbbá a fejlődő országok némelyikében az 1970-es években megvalósult ambiciózus fejlesztési programok. Egyes nézetek szerint ([14], [25]) a válságot a gazdaság vertikális szerkezeti eltolódásai robbantották ki. Eszerint az infláció az egyensúlyi szint alá süllyeszti a kamatlábakat, s *túlberuházásra* ösztönöz, aminek következtében a legfontosabb termelési

[4] Ezen és nemcsak az egyébként jellemző sikeres „nehézségáthárítási manővereken" alapul az Európával szembeni amerikai fölény.

tényező, a munkaerő túlzott mértékben áramlik át a beruházási javakat előállító iparágakba. A végül is szükségszerű kiigazodás annál fájdalmasabb, minél tovább ellepleződik ez a folyamat. Noha ezt az értékelést számos kritika érte (arra hivatkozva, hogy például 1921—1929 között gyakorlatilag stabil volt az árszínvonal, s így nem is volt infláció az Egyesült Államokban), a jelen időszakra mond valamit. A nagystílű beruházási programok a fejlődő országokban csakis az *olcsó* (külföldi) *finanszírozás* mellett valósulhattak meg. Ezt az 1970-es évek rohanó inflációja mellett kialakuló negatív kamatok kétségkívül ösztönözték.

Egy másik — ugyancsak a reálszféra alakulását szem előtt tartó — teória a válságokért a *műszaki haladást* okolja. E vélekedésnek a *géprombolókig* visszanyúló gyökerei vannak. A gépek mint „jobkiller"-ek, az automatizálás mint az élő munkát feleslegessé tevő rém hosszú ideje generálója a technikaellenes nézeteknek. Napjainkban is felvetik, hogy a mikroelektronikai forradalom válságtényező, mert ugyanúgy feleslegessé teszi — úgymond — az élő munkát a termelési folyamatban, mint annak idején a traktorok a lóvontatást. Haberler erre frappáns választ ad. A lovakat a traktor feltalálása valóban feleslegessé tette; de a lovakkal ellentétben az emberek átképezhetők robotgyártásra [11]. Az élő munka aránya a társadalmi termékekben az ipari forradalom óta viszonylag stabil, a műszaki haladás tehát nem válságokozó tényező. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a válasz minden szellemessége dacára sem teljesen megnyugtató. Nem közeledett, de távolodott egymástól a társadalom tagjainak képzettségi színvonala. Ma talán messzebb van a két szélső érték egymástól, mint az előző században. Az átképzés tehát korántsem problémamentes. A jelenlegi munkanélküliek zöme (az NSZK-ban például) az *ifjúság és a vendégmunkások* köréből kerül ki, tehát alacsony képzettségű. Az 1980-as évek munkanélkülisége *strukturális jellegű;* keresik a magasan kvalifikált szakembereket (még a képzett, nyelveket tudó titkárnők iránt is nagy az igény), de ilyeneket nem találnak. *Tanulni fárasztó.* A jóléti társadalomban nincs kielégítő ösztönzés erre. Ez is igen lényeges különbség az 1930-as évekhez képest, amikor diplomások söpörték a havat Budapesten.

A válság oka: a beruházási kereslet hiánya

Keynes és követői — így Alvin Hansen — úgy vélték, hogy a nagy válságot *a beruházási lehetőségek beszűkülése* okozta. A kapitalizmus fejlődése során túlzott mértékű megtakarítások képződnek, a népesség növekedése lelassul, s nincsenek olyan tőkeigényes nagy technikai újítások, mint a vasút vagy később az autóipar, amelyek a fölös tőkét felszippantanák. Mások [29] azt állítják, hogy a *fogyasztás* autonóm csökkenése következett be, s ez közvetve csökkentette a beruházásokat is.

A második világháború utáni fejlemények ellentmondani látszanak az efféle általánosításnak: ekkor új lendületet kapott mind a beruházási tevékenység, mind a fogyasztás. Az 1970-es években azonban ismét a felhalmozási hányad csökkenésének vagyunk tanúi. A *reálberuházások intenzitása* kimondottan csökkenő tendenciájú. Jánossy Ferenc úgy véli, hogy az 1930-as válság oka valóban a jövedelmező beruházások beszűkülése volt; ezt követően azonban a termelés—felhalmozás—fogyasztás összefüggésrendszerében nem a termelés és a fogyasztás az elsődleges tényező, hanem a termelés és a felhalmozás. A különbözetet *el kell fogyasztani* ahhoz, hogy az újratermelés zavartalan lehessen. Az 1970-es években azonban a fogyasztás viszonylagos telítettsége következett be a fejlett ipari országokban, s ez az oka a stagnálásnak. Ebből a helyzetből a *környezetvédelmi* kiadások növekedése jelent kiutat. A mohón kizsákmányolt természeti környezet helyreállítása és megőrzése újabb, *reális társadalmi igényt* jelez [16]. Augusztinovics Mária szemléletes képpel jellemzi ezt az állapotot: „Az embernek alighanem meg kellett

tanulnia, hogy ha nem mászik fel a fára banánért, hanem letöri az ágat, akkor később nem lesz banán... Most éppen azt tanulja, hogy ha mértéken túl szennyezi a vizet és a levegőt, akkor nem lesz víz és levegő" ([2] 46. l.). Augusztinovics kiterjeszti a gazdasági körforgás elméletét a naturálgazdaságra és az emberi életpálya gazdasági vonatkozásaira, s így egy társadalmi vonatkozásokban zárt, csak a természet felé nyitott modellhez jut. E rendszerben úgy kell az emberi gazdaságnak önmagát szabályoznia, hogy inputjával és outputjával ne borítsa fel a „partner", a természeti környezet egyensúlyát.

Bizonyosnak tűnik, hogy az 1980-as évekre egy effajta *korszakhatárhoz* érkeztünk, s naivitás feltételezni, hogy ez az átmenet simán végbemehet. Meghatározott mértékig *válságot* idéz elő az új igény, mivel *lefelé korrigálja a fogyasztást*, illetve ugyanolyan fogyasztási szintért több teljesítményt követel. A környezetvédelem igényeit a beruházási és fogyasztási igények mellett — és részben helyett — kell kielégíteni; hacsak a mikroelektronika forradalma nem eredményez gyors ütemű termelékenységjavulást.

A válság oka: jövedelemátcsoportosítás a külföld javára

A húszas évek növekvő gondja volt a jóvátételi szállítások és a háborús adósságok megfizetése. Furcsa párhuzam talán, de az 1980-as években az „olajháborúnak" tulajdonítottak sokan hasonló szerepet. Az olajimportőrök többsége súlyos cserearányromlást szenvedett el, s a cserearány-veszteség formájában külföldre áramló jövedelem egyes országokban egy háborús vereség okozta kárnak megfelelő nemzetijövedelem-kiesést jelentett.

Az 1930-as válság előtti időt politikailag mérgezte, gazdaságilag Németországot a hiperinflációba sodorta az igen magas jóvátételi követelés. A Young-terv 1930-ban végül is csökkentett szinten rögzítette a kötelezettségeket, a GDP kb. 2 százaléka volt az évi fizetnivaló. Az export 10 százalékát tették ki „csupán" ezek a kötelezettségek, s ezt gyakorlatilag lehetséges lett volna teljesíteni. 1930-ra azonban a válság már teljes mélységében kibontakozott. Az Egyesült Államok protekcionista intézkedései, az aranystandard (és megjegyzendő: a rendezési tervek szigorú megkötései) miatt a reichsmark leértékelése nem volt járható út; ennek következtében a jóvátétel *súlyos teherré* vált. A hitelezők, illetve kedvezményezettek értékálló pénzben követelték a fizetést, amit „kitermelni" a protekcionista korlátok miatt egyre nehezebb volt.

A fizetési mérleg romlásának napjainkban számos gazdaságban az olajszámla megnövekedése az oka. Sokan teszik felelőssé az import drágulását a világméretű infláció kibontakozásáért. Haberler bizonyítja, hogy az amerikai recessziót, illetve inflációt semmiképpen sem okozhatta az olajszámla drágulása; s az európai országok áremelkedését is kisebb mértékben befolyásolhatta, mint általában feltételezik. Az olajimport költsége 1973 után évi 20 Mrd $-t tett ki az Egyesült Államokban, ami a GNP 1,22 százalékának felel meg; s a kétszámjegyű inflációban ezért nyilván viszonylag kis szerepet játszott.

A második ársokk hatása ennél is kisebb mértékű volt. Az Egyesült Államokban a GNP 0,52 százalékát tette ki az olajimport éves drágulása. Az európai gazdaságokban 1973-ról 1974-re a következő mértékű olajszámlát kellett elviselni: Japán: 4,31 százalék, Olaszország: 3,96 százalék, Egyesült Királyság: 3,73 százalék, NSZK: 2,17 százalék (valamennyi adat a GNP-hez mért). A második olajárrobbanás az NSZK-ban a GNP 0,86 százalékát kitevő számlát eredményezett. Az olajár-emelkedés hozzájárult tehát az infláció növekedéséhez és a recesszió elmélyítéséhez, de nem minősülhet sem kiváltó oknak, sem a legfontosabb válságtényezőnek [11]. Az azonban megállapítható, hogy Európa számára *lényegesen nagyobb* terhet jelentett, mint az Egyesült Államoknak.

A válság oka: a nemzetközi eladósodás

Mind az 1920-as, mind az 1970-es években egy *reciklálási probléma* várt megoldásra [30]. Az elsőként említett időszakban a német jóvátételi kötelezettségek okozta jövedelemkiesést nemzetközi hitelek hidalták át. A versailles-i szerződés szerint Németország Franciaországnak, Angliának, Olaszországnak és Belgiumnak tartozott jóvátételt fizetni; az utóbbiak viszont (ebből) az Egyesült Államoknak törlesztették adósságaikat. A kört az Egyesült Államok zárta le, amennyiben hitelt nyújtott Németországnak — valójában többet is, mint a jóvátétel összege. Egyes szerzők (Arndt, Kindleberger) az 1930-as évek nagy összeomlását — egyebek között — éppen a nem kielégítő amerikai hitelezéssel indokolják ([1], [17], [18]). Az 1970-es években az olajdollárokat a nemzetközi bankrendszer forgatta vissza a fizetésimérleg-nehézségekkel küzdő importőrökhöz.

Egy-egy nagyobb visszaesés már a 19. században is nehézségeket okozott az állami és a magánadósságok kamatszolgálatában, illetve törlesztésében. Ebből Kindleberger [19] azt a következtetést vonja le, hogy a fizetésképtelenség bejelentése valójában a szerződő felek hallgatólagos megállapodása; mert az adósságszolgálat válság idején amúgy sem tartható fenn.[5]

Feltűnően sok latin-amerikai ország került az 1980-as években — csakúgy, mint a nagy válság idején — a bajba jutott adósok listájára. A kör ez alkalommal kibővült: néhány európai, ázsiai és afrikai fejlődő ország, továbbá néhány kelet-európai ország is társult a kritikus helyzetben levő adósok csoportjához.

A válság kiéleződéséhez mindkét esetben hozzájárult a bizalomnak a megingása, amely *a hitelek megvonásában*, illetve *a betétek visszavonásában* nyilvánul meg.

Az analógiák mellett a két adósságválság lényeges különbségeket is mutat:

— Az 1980-as években a fő hitelezők a bankok; az olajszegény fejlődő országok összesített adósságának 35 százaléka a bankvilággal szemben állt fenn 1982-ben (az OECD jelentése szerint). Az 1930-as években csak Németország esetében volt jelentős (69 százalék) a bankhitel aránya a külföldi adósságokban; a többi ország hitelezői privát kötvénytulajdonosok voltak. Ily módon az 1930-as évek bankrendszerének összeomlását — elsősorban az Egyesült Államokban — nem okozhatta a külföldi adósok fizetésképtelenné válása.

— Jelenleg a bajba jutott külföldi adósok zöme *szuverén* kölcsönvevő; az 1930-as években *a magánadósok* voltak többségben. Ez ma némiképp erősíti az adósok pozícióját. Végső soron, csak kivételes esetben függesztették fel az adósságszolgálatot; a felek lényegében az új kondícióknak megfelelő *hitelátütemezésekről* tárgyaltak.

— Szemben az 1930-as évekbeli válsággal, az 1980-as években *nem omlott össze* a nemzetközi bankrendszer. Ettől a nemzetközi bankkooperáció fejlettsége, a nemzetközi intézmények közreműködése és részben a kormányok tudatos politikája óvta meg a bankvilágot [30].

[5] S valóban: 1930—1935 között a következő országok függesztették fel az adósságszolgálat fizetését: Bolívia, Peru, Chile, Brazília, Kolumbia, Magyarország (1931), Costa Rica, El Salvador, Görögország, Panama, Uruguay, Ausztria, Jugoszlávia (1932), Kuba (1933), Németország (1934). 1935 végén a New York-i tőzsdén jegyzett külföldi kötvények 39 százalékának esetében függesztették fel az adósságszolgálatot: az összes latin-amerikai kötvény 80 százaléka, a német kötvények csaknem 100 (99,6) százaléka, s az egyéb európai kötvények 23 százaléka került erre a sorsra. Érdemes felsorolni az 1981—1983. években átütemezésre kényszerült országokat. 1981: Togo, Madagaszkár, Közép-afrikai Köztársaság, Zaire, Szenegál, Uganda, Nigéria, Törökország, Lengyelország, Bolívia, Pakisztán, Jamaica; 1982: Szudán, Madagaszkár, Románia, Costa Rica, Szenegál, Líbia, Vietnam, Peru, Honduras, Guayana, Lengyelország, Argentína, Uganda, Malawi; 1983: Argentína, Brazília, Chile, Costa Rica, Kuba, Dominikai Köztársaság, Ecuador, Jamaica, Malawi, Mexikó, Marokkó, Nicaragua, Nigéria, Panama, Peru, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, Zambia [5].

Egyes vélemények szerint *napjainkban eltúlzott a félelem a bankrendszer összeomlásától.* Az sem idézné fel a nagy válság árnyékát, ha néhány nagybank tönkremenne; különösen akkor nem, ha a betétesek pénzét védő állami betétbiztosítási rendszer jól működik [11]. Sőt, más vélemények szerint, a tönkremenés veszélye a kereskedelmi bankokat a hitelkockázatok jobb felmérésére kényszeríti [15]. A gyakorlati szakemberek többsége azonban — no és természetesen maguk a bankkörök — mindennél fontosabbnak tartják a bankrendszer „olajozott" működését. Olyan megoldásokat sürgetnek, amelyek a bankári kockázatok „köztehervisel és en" alapuló megosztását eredményeznék, állami vagy szupranacionális (a nemzetközi pénzügyi intézmények révén megvalósuló) beavatkozást jelentenének.

A válság oka: a nemzetközi pénzügyi rendszer

A harmincas válság *egyik* fő okának sokan magát az aranystandard rendszerét tartják. Kindleberger [18] azt állítja, hogy a bankrendszer összeomlásához a *végső hitelező* (egy IMF típusú intézmény, „lender of last resort") hiánya vezetett. A válság elmélyülésének *egyik oka* kétségkívül az volt, hogy a sterling- és dollárkövetelésekkel rendelkezők (Franciaország) lehívták az ennek megfelelő aranykészleteket, s ezzel erősítették a deflációs nyomást.

Ez a jelenség megismétlődött de Gaulle 1964. évi akcióival, amelyek szintén hozzájárultak a dollár aranyra való átváltásának megszüntetéséhez.

A monetáris rendszer problémája azonban a végső hitelező kérdésénél általánosabb volt. Az aranystandard rendszerében az áraknak — az aranytermelő munka és az egyéb munkák termelékenységének különbségével arányosan — *csökkenniök* kellett volna ahhoz, hogy a pénz zavartalanul közvetíthesse az újratermelési folyamatot. Persze a belföldi pénz aranyfedezettsége távolról sem volt 100 százalékos; így a bankok hitelnyújtó képességének jelentős játéktere maradt. Amerikában a 40 százalékos fedezettség elérése esetén államkötvényekkel is mód volt a pénzteremtésre. Ehhez két dolog kellett: a határ elérése és az államadósság keletkezése. Az amerikai bankok az 1920-as években nem érték el az alsó limitet, mivel bőven özönlött be világháborús partnereiktől az arany. Az államadósságtól pedig a konzervatív kormányférfiak jobban féltek, mint az ördög a tömjénfüsttől. Amikor hirtelen megcsappantak az aranykészletek, a pénzpolitika kétségkívül deflációssá vált. Az egyensúlyteremtéshez szükségszerű volt az áresések tisztító vihara; de ez a vihar a nominális profiton alapuló vállalkozói rendszert is magával sodorta.

A likviditásszűke feloldására az egyik lehetséges megoldás az *arany árának* emelése lett volna; feltéve, hogy működik egy ezt koordináló IMF jellegű nemzetközi szervezet. Végső soron ezt eredményezték a sorozatos leértékelések. Haberler hasonlatával: a kutya farkát ily módon nem *egyszerre*, hanem *apránként* vágták le... A leértékelések valóban a fájdalmasabb utat jelentették. A relatív árfolyamviszonyokat alig befolyásolták, az egészségtelen versenypszichózis kialakításával viszont sokat ártottak.

A másik lehetőség az *árfolyamlebegés* általános bevezetése lett volna. Ha Németország és az aranyblokk országai követték volna a sterlingblokk példáját, talán kivonhatták volna magukat az amerikai gazdaságból kisugárzó deflációs hatások alól; igaz, ezzel magát az amerikai depressziót súlyosbították volna. (Ezzel feltehetőleg az Egyesült Államokat is masszív expanziós lépésekre kényszerítették volna.) Mindenesetre tény, hogy azok a gazdaságok, amelyek *előbb* valósították meg a fix árfolyamok (előbb csak burkolt) feladását, *hamarabb emelkedtek ki a válságból* (Németország, Nagy-Britannia és a sterlingövezet; a skandináv államok és Japán).

A második világháború utáni nemzetközi pénzügyi rendszer létrehozói ebből tanulságként először azt vonták le, hogy *a leértékelési verseny rossz.* Bretton

Woods ezért fix paritásokon nyugvó (bár árfolyam-kiigazításra képes) valutarendszer volt. Az 1970-es években jelentkező válságtünetek azonban a második megoldási lehetőség felé tereltek.

A *fix árfolyamok* rendszerében az amerikai depressziónak törvényszerűen ki kellett terjednie a világ minden sarkába, amennyiben a partnerországok nem voltak hajlandóak több dollárvalutát felhalmozni. Az „aranykapu" bezárulása azonban véget vetett a nemzetközi likviditási szükségleteket meghaladó dollárfelhalmozás iránti lelkesedésnek. Az olajárrobbanás okozta jövedelemátcsoportosítás — a betéthitel láncreakcióján keresztül — megnövelte a bankok likviditását, és lökést adott egy differenciált rátájú világméretű inflációhoz. (Ezt, mint Haberlernél láthatjuk [11], az országonként eltérő gazdasági és pénzügyi politikák a gazdaságon belül már amúgy is kellően differenciálták.) Nem volt más hátra, mint megkísérelni a lehetetlent: a lebegő árfolyamok bevezetésével némiképp függetleníteni a nemzeti gazdaságpolitikát a kedvezőtlen nemzetközi hatásoktól.

A lebegő árfolyamok azonban nem tették lehetővé a gazdaságpolitikák teljes elszigetelését a világgazdaságtól; főleg nem a nyitott, kis országok esetében. Ezt nem is tehették: egyrészt, mert alig beszélhetünk „tiszta" lebegésről; másrészt, mert az egyéb pénzügypolitikai eszközök (például a kamatpolitika) olyan tőkemozgások kiváltására képesek, amelyek az árfolyamokat súlyosan eltorzítják. (Kérdéses persze, hogy mit tekintünk normálisnak. „Sajnos, mindezt eldönteni szoroska hely az itteni" — hogy Arany János találó szavait idézzük.) Tény, hogy a kis gazdaságok képtelenek beszállni az árfolyamháborúba; gyakorlatilag lekötik magukat valamelyik számukra fontos „nagy" partner oldalán. A „nagyok" közgazdái pedig — immár egy évtizede — azon vitáznak, hogy a „semlegesített vagy nem semlegesített" intervenciók hatékonyak-e vagy sem.

A lebegő árfolyamok tapasztalatai azt sugallják, hogy nemzeti gazdaságpolitikai prioritásokhoz kapcsolt eszközrendszer működtetése — a világméretű gazdasági, de főképpen *pénzügyi interdependencia* miatt — gyakorlatilag lehetetlen. Pontosabban: csak *a vezető pozícióban levő gazdaságok* számára adott az autonóm politika folytatásának a lehetősége; és ezek a gazdaságok, ha csak — vagy döntően — belpolitikai szempontokra ügyelnek, nagy károkat okozhatnak a világ többi gazdaságának.

A lebegés megoldhatja a reális(abb) árfolyamértékekre való rátalálást, s kikényszeríthet bizonyos belső monetáris politikai lépéseket; de nem tudja elszigetelni az országokat a külvilágtól. A világméretű összefonódás, interdependencia a fél évszázaddal ezelőtti szinthez képest jelentősen fokozódott. A nemzetközi pénzügyi helyzet valójában nem adekvát a kialakult helyzettel. *Nincs összhangban a világméretű gazdasági összefonódás a nemzeti gazdaságpolitikák autonómiájára való törekvéssel, amely a lebegő árfolyamokban öltene testet.*

A válság oka: a deflációs pénzpolitika

Az amerikai közgazdászok többsége egyetért abban, hogy a nagy válság fő oka az Egyesült Államok pénzellátásának drámai csökkenése volt [9]. 1929—1933 között a pénzmennyiség (M_2) több mint *egyharmadával* csökkent. Ez a tény az újkori történelemben példa nélküli. 1928-ban a pénzmennyiség átlagos évi változása +3,6 százalék volt, 1930—1932 között viszont —14,0 százalék. Ezzel szemben 1978-ban +8,5, 1982-ben +14,2 százalék volt az M_2 évi növekménye [30]. Míg a fogyasztói árak 1929—1933 között 24 százalékkal csökkentek, 1979—1983 között 37 százalékkal nőttek. Igaz ugyan, hogy ha ügyesen válogatjuk össze a statisztikai adatokat, úgy a jelenségek erős hasonlóságot is mutatnak (például az árszínvonal csaknem *10 százalékponttal* mérséklődött 1928/29-ről 1931/32-re *is*, és 1979/80-ról 1982/83-ra *is*). A különbség a döntőbb; s ez abban áll, hogy az 1930-as években *deflációról*,

árcsökkenésről, az 1980-as években csak *dezinflációról, az áremelkedés lassulásáról* beszélhetünk. A defláció okozta kár sokkal nagyobb lehet, mint az infláció lelassulásáé; hiszen ha a várható árcsökkenés az egyensúlyi reálkamatlábat meghaladja, a pénz vonzóbbá válik, mint a pénzügyi beruházások, s ekkor a hitelpiac összeomlik.

Egyes közgazdák szerint nem lehetett restriktív a pénzpolitika, hiszen a kamatlábak nem nőttek, hanem csökkentek [29]. Ez a következtetés ugyanazon hibának a megismétlése, amibe a FED annak idején beleesett, ti. a monetáris helyzet megítélésénél csak a piaci kamatláb-alakulást vette figyelembe. Nem kell szélsőséges monetaristának lenni ahhoz, hogy a pénzmennyiség-csökkenésnek az 1930-as válságban játszott deflációs szerepét világosan lássuk. Talán nem erőltetett analógia, ha a jelenlegi recessziót is — bizonyos mértékig — a pénzmennyiség-megszorító politikára vezetjük vissza. Tanulmányunk első fejezetének adatsorai világosan jelzik, hogy az 1979 után bekövetkezett restriktív pénzpolitika idején mérséklődött világszerte a gazdasági növekedés, lelassult a kereskedelem, elkezdődtek az — immáron csak átütemezéssel megoldható — fizetési zavarok.

Egy (sajátos) válságmagyarázat

„Azok a magyarázatok, amelyek egyetlen okra nyúlnak vissza, könnyen lejáratha tók; ezért gyanakvással kell szemlélnünk őket" ([13] 5. l.). Kereshetünk alapvető okot, kiváltó okot, fő okot a válság kirobbanására; de be kell látnunk, hogy az igazság *bizonyos elemét* valamennyi felsorolt elmélet tartalmazza. Valószínű, hogy *megfelelő pénzügypolitikával* az összeomlás elhárítható lett volna; de ez mindenképpen magában foglalta volna az elszakadást az aranystandardtól, s megfelelő kül- és belgazdasági politikát feltételezett volna. Liberalizált kereskedelem nélkül nincs zavartalan hitelszolgálat; a foglalkoztatást és a versenyt szabályozó makropolitika nélkül a hitelpolitika kevés a piacprobléma megoldásához. Így — bár elismerjük az utolsóként kifejtett elmélet állításainak bizonyos igazságát — megkíséreljük a komparatív elemzés következtetéseit sajátos szemszögből megfogalmazni. Mindenekelőtt alapkérdésünkre keressük a választ: volt-e, van-e válság korunk világgazdaságában? A vezető közgazdák nagy számban biztatják olvasóikat a statisztika adataival: nincsen válság, csak recesszió. Pusztán a gazdasági adatokat nézve igazat adtunk Haberlernek. *Mégis válságról beszélünk: a nemzeti és nemzetközi mechanizmusok működési zavaráról* [28].

A történelmi párhuzam számos különbségre világított rá. Egyben azonban közös a két időszak: *az intézményrendszer* — bár más okok miatt, de — *válságban van.* Az 1980-as évek világgazdaságában lényegében *nem* növekedési, *nem* is (csak) strukturális, hanem mindenekelőtt az *intézményi válság* jeleit tapasztalhatjuk.

Az 1930-as válság tanulságainak levonásakor több korabeli közgazda [1] arra a következtetésre jutott, hogy a termelés monopolizáltságának a növekedése, a szakszervezetek erejének fokozódása elkerülhetetlenné teszi a *tervezés és az állami beavatkozás* bizonyos elemeinek bevezetését. Úgy vélték, a magára hagyott szabadpiaci gazdaság nem működőképes.[6]

A beavatkozásra *állami* keretek között került sor. Ennek két problémáját látjuk manapság:

— A keynesi keresletélénkítés végső soron olyan dinamikus növekedést váltott ki, amelynek egyes — *utólag benyújtott — számláit a lefelé rugalmatlan* rendszer

[6] Keynes — átmenetileg — még a náci kötött devizagazdálkodás eredményeit is sikeres állami beavatkozásnak tekintette [10]. Később azonban *egyértelműen kiállt* a liberális nemzetközi kapcsolatok mellett.

nem tudta rendezni (környezeti problémák, megdrágult energia, a társadalmi infrastruktúra hiányosságai stb.). Ez elsősorban a belső (nemzeti) mechanizmus működési zavarát jelzi.

— A második világháború utáni nemzetközi gazdasági rendszer tulajdonképpen a belső gazdaság állami szabályozottságának és a külgazdasági kapcsolatok liberalizálásának kombinációja volt. *Ez a két elem az 1970-es években került konfliktusba* egymással.

Fél évszázada a kiindulópont (és a meglelt „orvosság" is) *nemzeti* karakterű volt, most a válság okozója éppen az akkor meglelt gyógymódok kudarca. A keynesi gazdaságpolitika konszenzusteremtő képessége igazán csak a folytonos növekedés fázisában működőképes; az „utószámlák" rendezésére alkalmatlan.

Az ipari és „iparon túli" társadalom gyors továbbfejlődése lehetetlen az „ipar előtti" társadalmi környezetben és az iparosodással szennyezett és kizsarolt természeti környezetben. Az adekvát válasz hiányának egyik magyarázata az, hogy fájdalmas dolog egy újabb „eredeti" tőkefelhalmozási szakaszra kényszeríteni azt a társadalmi-gazdasági közeget, amelyben élünk; illetve még nem érzékelhető pontosan egy újabb „technikai forradalom" hatása, amely enyhíthetné a felhalmozás terheit.

A keresletösztönző gazdaságpolitika nem képes kihúzni a stagnálásból a megrekedt gazdaságokat, mivel a makroszint kevéssé képes befolyásolni a szerkezetváltást és az innovációt; inkább konzerváló erőként működik.

A tartós recesszió próbára teszi a fejlett ipari országok polgári demokratikus berendezkedésének válságálló képességét. Az 1970-es években hatásos érdekérvényesítő törekvések inflációgerjesztő mechanizmusokként működtek; az állami beavatkozás — a liberalizmusról való bizonyos mértékű önkéntes lemondás — eredményességét viszont a nemzetközi szféra hatásai keresztezik.

A *másik ok* tehát: a nemzeti és nemzetközi intézményrendszer *összhangjának a hiánya.*

Hiába omlott össze a Bretton Woods-i rendszer; hiába szűnt meg az aranyra való átváltás lehetősége és a fix árfolyamok rendszere, maga a nemzetközi pénzügyi rendszer működik. A valuták a piacokon átválthatók: nem beszélhetünk a folyó fizetések korlátozásának széles körű gyakorlatáról; s a tőkeforgalom liberalizálása (egymásnak ellentmondó intézkedéseken át, de mégis) megvalósul.

A liberális nemzetközi pénzügyi rendszer minimálissá teszi az állami beavatkozás hatékonyságát a magántőkés forgalom szabályozásában. Ez olyan részérdekek, magánérdekek érvényesülésére ad módot, amelyek konfliktusa a rendszer egészének működőképességét veszélyezteti. (Lásd például a bankok vakmerő nemzetközi hitelezését.)

★

A dilemma a következőképpen vázolható fel: amiként a modern ipari társadalom az 1930-as évek után nem volt működőképes az állami beavatkozás pénzteremtést befolyásoló szerepe nélkül, úgy — elvileg — a nemzetközi piac sem lehet a szuverén államok valutapolitikája által támogatott résztvevők szabályozatlan szabad versenyének a színtere. Pedig a gyakorlatban éppen ennek vagyunk tanúi, s a „megoldást" egyelőre csak a nagyobb gazdasági erővel rendelkező csoportok (országok) többiek rovására eredményes érdekérvényesítése jelenti.

Két út áll tehát a fejlett ipari országok előtt: a nemzetközi gazdasági élet fokozottabb szabályozása — vagy az állami beavatkozás mérséklése belföldön is. *A helyes út kiválasztása a szerencsés jövő záloga az összefonódott világgazdaság egésze számára;* s a helyes út nagy valószínűséggel — hiszen az élet nemigen ismer vagy-vagy formulákat — e kettő kombinációja lesz.

Hivatkozások

[1] *Arndt, H. W.:* The Lessons of the Nineteen-Thirties. London—New York—Toronto, 1944.
[2] *Augusztinovics Mária:* Az emberi gazdaság elméletéhez. Társadalmi Szemle, 1982. 10. sz.
[3] *Bell, D.—Kristol, J.:* The Crisis in Economic Theory. Basic Books Inc., New York, 1981.
[4] *Botos József:* Világpiaci versenyképesség és árforradalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[5] *Botos Katalin:* Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány. Gazdaság, 1984. 4. sz.
[6] *Botos Katalin:* Kölcsöntőke-áramlás a világban. A szocialista országok tőkepiaci fellépése az elmúlt negyedszázadban. Kézirat. A PM Pénzügykutatási Intézete, 1984.
[7] *Brunner, K.:* The Great Depression revisited. Boston—The Hague—London, 1981.
[8] *Erdős Péter—Molnár Ferenc:* Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[9] *Friedman, M.—Schwartz A.:* The Great Contraction 1929—33. Princeton, N. J., 1965.
[10] *Haberler, G.:* A 30-as évek válsága: megismétlődhet-e újból?, s Változások, váltások és válságok. Tanulmányok Varga István emlékére. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[11] *Haberler, G.:* The International Monetary System in the World Recession. In Essayas in Contemporary Economics: Disinflation. AEI, Washington, D.C., 1983/84.
[12] *Haberler, G.:* The World Economy, Money, and the Great Depression 1919—39. Foreign Affairs Study 30. American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, D. C., 1976.
[13] *Haberler, G.:* Prosperity and Depression. Harvard University Press, Cambridge, 1958.
[14] *Hayek, A. F.:* Prices and Production. London, 1931.
[15] *Holtus, M.:* Lessons of the Debt Crisis. Intereconomics, 1984. 3—4. sz.
[16] *Jánossy Ferenc:* Egy evolúciós alternatíva. Valóság, 1982. 2. sz.
[17] *Kindleberger, Ch. P.:* The World in Depression 1929—39. London, 1973.
[18] *Kindleberger, Ch. P.:* Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises. London—Basingstoke, 1978.
[19] *Kindleberger, Ch. P.:* Debt Situation of Developing Countries in Historical Perspective. In *S. H. Goodman* (ed.): Financing and Risk in Developing Countries. New York, 1978.
[20] *Kirschgärtner, G.—Wolters, J.:* Der Zusammenhang zwischen der Zinsentwicklung in den Vereinigten Staaten, der Bundesrepublik Deutschland und der Schweiz. Verein für Socialpolitik, Münster, 1984.
[21] *Kloten, N.:* Die internationale Verschuldung: Trends und Perspektiven. Előadás a nyugatnémet—magyar pénzügyi konferenciára. Budapest, 1984.
[22] *Kloten, N.:* Zyklus und Politik. Zu den Ursachen der wirtschaftlichen Stagnation. Kredit und Kapital, 1983. 1. sz.
[23] *Leibfritz, W.:* Nachfragepolitik oder Angebotspolitik als Weg aus der Wirtschaftskrise. IFO-Schnelldienst, 1983. 16—17. sz.
[24] *G. Márkus György:* A szociáldemokrácia ideológiai-stratégiai dilemmái és a válság. Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz.
[25] *Robbins, L.:* The Great Depression. London, 1934.
[26] *Simai Mihály:* Tartós válság vagy kezdeti élénkülés a tőkés világgazdaságban? Társadalmi Szemle, 1983. 6. sz.
[27] *Strange, S.:* Interpretation of the World Depression. Kézirat. London, 1983.
[28] *Szentes Tamás:* A tőkés világgazdaság válsága. Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz.
[29] *Temin, P.:* Did Monetary Forces Cause the Great Depression? New York, 1976.
[30] *Vaubel, R.:* International Debt, Bank Failures and the Money Supply: The Thirties and the Eighties. Kézirat. Mannheim, 1984.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1187—1199. l.)

Saint-Simon

(A nagy utópikus szocialista születésének 225. évfordulójára)

Mihalik István—Szigeti Endre

„Az új politikai rendszerben a társadalmi szervezet egyedüli és állandó alapelve a következő legyen: a lehető legjobban felhasználni az emberek szükségleteinek kielégítésére a tudományok, a szépművészetek és a kézműves mesterségek területén összegyűjtött ismereteket, a lehető legnagyobb mértékben terjeszteni, tökéletesíteni és gyarapítani őket" ([15] 310. l.). „Az embereknek úgy kell megszervezniük a társadalmukat, hogy a lehető legelőnyösebb legyen a nagy többség számára; minden tevékenységükben, minden cselekedetükben azt a célt kell maguk elé tűzniük, hogy a lehető leggyorsabban, és a lehető legteljesebben megjavítsák a legnagyobb lélekszámú osztály szellemi és anyagi életkörülményeit" ([15] 392—393. l.). A társadalomnak minden tagja számára biztosítani kell a legjobb anyagi viszonyokat és az örömteli élet összes feltételét. Az új társadalom vonzó távlatokat nyit meg az emberiség előtt. Megszűnik a népek közötti ellenségeskedés, nem lesz többé háború. Eltűnik embernek ember általi elnyomása, és az emberek minden energiájukat a természet erőinek elsajátítására fordíthatják majd.

Az utópikus szocializmus kiemelkedő alakjának, Saint-Simonnak a gondolatai ezek. Saint-Simon nem mindennapi úton jutott el a marxizmus egyik forrásává vált megállapításaihoz.

Nem minden alap nélkül írta róla Földes Béla, hogy „Extravagáns és mégis szerény, egyszerű, a tiszta igazságot kereste és mégis mystikus. Ellentét, bizarrság, tragikomikum, féktelenség, jó és balsors, lángész és őrület, fényes igazságok és nagy tévedések — ezek képezik Saint-Simon életének keretét" ([5] 82. l.).

Kétszázhuszonöt évvel ezelőtt, 1760. október 17-én született a családfáját Nagy Károlytól eredeztető, régi nemesi családban Claude-Henry de Rouvray, comte de Saint-Simon. A vidéki kastélyban, amelyben nevelkedett, a gazdag arisztokraták életének minden kelléke rendelkezésre állt — a gyermek, majd ifjú gróf az osztályában szokásos fényűzés közepette nőtt fel. A kor szokásainak megfelelően a családi határozat a katonai pályát jelölte ki számára. Néhány unalmas katonaév után a francia expedíciós hadtest önkénteseként Saint-Simon Amerikába hajózott. Itt számos győzelmes csatában vett részt, s hazatérésekor hősként ünnepelték. Ezredesi rangot, előkelő beosztást kapott — minden feltétele megvolt a hagyományos karrierhez. Ő azonban más utat választott. Hamarosan kilépett a hadseregből, és utazni kezdett Európában. Igyekezett minél többet látni, tapasztalni; számos ismeretséget kötött különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberekkel. Tudásszomjához gazdag képzelőerő és óriási tettvágy társult. Egy Madridot a tengerrel összekötő csatorna építésének a megszervezésében Saint-Simon felajánlotta szolgálatait a spanyol kormánynak; a mexikói alkirálynak az Atlanti- és a Csendes-óceánt összekötő csatorna tervét terjeszti elő. Ezeket és más terveit néhány méltatója a kalandkeresés és a légvárépítés számlájára írja. Saint-Simon

Dr. Mihalik István és *dr. Szigeti Endre* a közgazdaságtudomány kandidátusai.

azonban ezeket is a társadalom jobbítását szolgáló eszköznek tekintette, noha kétségtelen, hogy társadalomfelfogásának kialakításához csak jóval később jutott el.

A nagy francia forradalom kezdetére ért vissza hazájába. Birtokait elveszítvén egy kisvárosban telepedett le. Itt az első időkben részt vett a forradalmi eseményekben. Beszédeket mondott a szabadság, egyenlőség és testvériség védelmében; lemondott grófi címéről (1790 elején); megválasztották polgármesternek, de nem vállalta, arra hivatkozva, hogy a nép bizonyára a volt grófot látja benne, és ezért akarja vezetőjének, holott a volt nemesekben nem volna szabad megbíznia. Ennél többet a gyakorlati politikában nem tett, a forradalom további (1791 utáni) eseményeiben nem vett részt. Később, egyik önéletrajzában, ezt így magyarázta: „Nem akartam azokba [a forradalmi eseményekbe] beavatkozni, egyrészt mert meg voltam győződve, hogy a régi rendszert nem lehet meghosszabbítani, másrészt mert idegenkedtem a rombolástól, és csak úgy léphettem volna politikai pályára, ha csatlakozom vagy az udvari párthoz, amely meg akarta semmisíteni a nemzeti kormányt, vagy a forradalmi párthoz, amely meg akarta semmisíteni a királyi hatalmat" ([13] 66. l.).

A forradalomtól való elfordulásnak ez a magyarázata teljesen érthető. Saint-Simon ekkor már a később kifejlődött és kifejtett utópikus felfogás szellemében cselekedett. A társadalom átalakításának híve, de az átalakulásban az erőszaknak, a kiélezett osztályharcnak nem tulajdonít szerepet. Ő az Ész századának gyermeke, azt hiszi, hogy a múlt és jelen erőszak okozta temérdek szenvedésétől a belátó értelem szabadíthatja csak meg az emberiséget.

A forradalom eseményeiben tehát a továbbiakban — aktív szereplőként — nem vett részt, de a forradalom nyomán létrejött lehetőségek kihasználásában igen. Földspekulációba kezdett! „Pénzügyi spekulációkba bocsátkoztam, von Redern porosz gróffal társultam" — írta önéletrajzában ([15] 32. l.). Az eredmény minden várakozást felülmúlt. Rövid idő alatt nagy összeget nyertek, korabeli becslések szerint négymillió frankot. A sikeres pénzgyűjtés a jakobinus diktatúra idején átmenetileg megszakadt: Saint-Simont börtönbe vetették. Az 1793 novemberében történt esemény tragikus végkimenetelét a thermidori fordulat akadályozta meg. A guillotine rémétől fenyegetett Saint-Simon 1794 augusztusában kiszabadult a fogságból. A közös spekuláció folytatódott, de rövidesen véget ért. 1797-ben szakítottak, és az osztozkodásban a gátlástalan porosz kisemmizte Saint-Simont, aki végül is kénytelen volt megelégedni a nagy vagyon töredékével, 144 ezer frankkal.

Vajon mi késztette az amerikai függetlenségi háború hősét, az emberiség üdvének már fiatalon elkötelezett hívét, a fényes karrierről, hivatali előmenetelről lemondó embert, a későbbi nagy gondolkodót erre a fennköltnek nem nevezhető tevékenységre? Mi lehetett e különleges életpálya váratlan fordulatának oka, magyarázata? Teljesen megbízható választ erre a kérdésre ugyanúgy nem kaphatunk, mint a többi fordulat kapcsán megfogalmazhatókra. Bizonyára nem tévedünk, ha így gondolkozunk: ettől a rendkívüli embertől nem várhatunk szokványos, köznapi mércével mérlegelhető cselekvéseket. Így hát nem látunk okot a kételkedésre, amikor a bebörtönzését méltánytalannak és igazságtalannak tekintő Saint-Simon sorait olvassuk: „A gazdagságot csupán eszközként áhítottam. Törekvésem valódi célja az volt, hogy nagy ipari vállalatot szervezzek, s tudományos továbbképző iskolát alapítsak" ([15] 32. l.).

Nem ez volt Saint-Simon első megvalósulatlan terve, és nem is az utolsó. A nagyszabásúnak képzelt vállalkozáshoz az egyébként jelentős összeg kevésnek mutatkozott. De egy újabb fordulat finanszírozására elegendő volt. Az enciklopédisták tanain nevelkedett Saint-Simon rádöbbent ugyanis arra, hogy a (főleg

természet-) tudományok gyors fejlődése nyomán egyre növekvő ismerethalmazból még keveset sajátított el, tudása hézagos. Ezért tanulni kezdett. A választott forma éppoly vonzó, mint amilyen szokatlan. Lakomákat rendezett, amelyeken fényűzően vendégül látta a különböző tudományágak jeles tudósait. Ezeken két fogás között a házigazda nem a legfrissebb párizsi pletykákról faggatta vendégeit, hanem tudományuk legújabb eredményeiről. E tanulási mód bizonyára nem volt kellemetlen egyik félnek sem, csak túl költségesnek bizonyult. „Pénzemet a tudomány elsajátítására használtam, nagy evés-ivás, jó bor, sok szolgálatkészség a professzorok irányában, akiknek nyitva állott a pénztárcám — megszerezték nekem mindazt a lehetőséget, amelyet kívánhattam" ([13] 69. l.).

Ismeretek szerzését, látóköre bővítését szolgálta az ezekben az években tett újabb európai körutazás is. Ennek során Saint-Simon elsősorban arra volt kíváncsi, hogy milyen új tudományos eredmények születtek a meglátogatott országban, milyen szintet ért el a tudományos gondolkodás. Az utazás befejeztével visszatért Párizsba, és folytatta a tanulást — kibővített tematikával. Most már nemcsak tudósokat látott vendégül, hanem szalont is nyitott, ahol különböző rétegekhez tartozó emberek fordultak meg. Saint-Simon célja — a tudósoktól szerezhető tudás elsajátítása mellett — ezeknek az embereknek a megismerése, tanulmányozása volt. Eközben kibontakozott és világosan megfogalmazódott számára a feladat: új filozófiát kell alkotni, amely az új társadalom megteremtésének alapja lesz; ehhez pedig fel kell használni a gondolkodás eddigi részeredményeit.

A költséges tanulás forrása 1805 táján elapadt, a pénz elfogyott. Persze gondos beosztással, esetleg szolid, de gyümölcsöző befektetés révén a pénz élete végéig megkímélte volna a nélkülözéstől. De hát Saint-Simon nem az a fajta volt, akitől ez kitelik — nem lehet skatulyába gyömöszölni, ő Saint-Simon volt. Negyvenöt éves korában koldusbotra jutott, de a sok szenvedés és nélkülözés ellenére sem veszítette el hitét küldetésében és abban, hogy a tőle telhető legjobb módon munkálkodott a feladat teljesítésén. Pénze elfogytával kereset után nézett, kapott is állást egy zálogházban — iratokat másolt. Csekély fizetésért végzett napi kilenc órai munka után éjszakánként dolgozott az emberiség megváltására hivatott gondolatainak megfogalmazásán, amikor néhány hónap elteltével súlyos betegség támadta meg. Ekkor találkozott Diard nevű volt inasával, aki magához vette őt. Így 1806-tól inasának 1810-ben bekövetkezett haláláig normális körülmények között élhetett és alkothatott. Az ezt követő évek a legsötétebb nyomort hozták Saint-Simonnak. Ő azonban megszállottan dolgozott és küzdött gondolatainak terjesztéséért — olykor a szükség diktálta legprimitívebb módszerekhez folyamodva. Némelyik művét kézzel írva sokszorosította, és az alábbi kétségbeesett levél kíséretében küldte el ismert tudósoknak: „Tisztelt Uram! Mentsen meg! Haldoklok az éhségtől. Helyzetem megfoszt attól a lehetőségtől, hogy eszméimet méltó módon fejthessem ki, felfedezésem jelentősége azonban nem függ a kifejtés módjától. Elértem-e azt, hogy elmondhassam: új utat törtem a filozófiában? Ez a kérdés. Ha nem sajnálja a fáradságot, és elolvassa a munkámat, megmenekültem. A gondolkodás új útjának feltárására irányuló sokéves odaadó kutatómunka során szükségszerűen el kellett szakadnom iskolától és társadalomtól. Rendkívül fontos felfedezésre jutottam. Kizárólag a közérdek foglalkoztatott, és eközben elhanyagoltam a saját ügyeimet; emiatt ilyen helyzetbe jutottam: nincs mit ennem, világítás nélkül dolgozom. Már a ruhámat is eladtam, hogy lemásolhassam művemet. Vonzalmam a tudomány és a köz java iránt, vágyam, hogy megtaláljam az eszközt annak a súlyos válságnak a békés megszüntetésére, amelyben az európai társadalom ma található, juttatott ilyen szerencsétlen helyzetbe. Ezért hát szégyenkezés nélkül vallom be szegénységem, és kérem segítségét, hogy folytathassam munkámat" ([13] 142—143. l.).

Életének utolsó éveiben viszonyai ismét valamivel jobbra fordultak. Tanít-

ványai és követői lettek, akik között gazdag ember is akadt. Ezek támogatták műveinek megjelentetésében, és megteremtették neki a napi gondoktól mentes munka feltételeit. De még egy nagy válságot át kellett élnie. Már elmúlt hatvan éves, amikor tanai terjedésének lassúságán elkeseredve öngyilkosságot kísérelt meg. Csak megsebesült, és amikor felgyógyult, újult erővel folytatta a munkát 1825. május 19-én bekövetkezett haláláig.

★

Saint-Simon egész alkotó tevékenységét az a törekvés hatotta át, hogy megtalálja a társadalom mozgását szabályozó erőt vagy erőket, és ezen az alapon a tökéletesebb társadalom létrehozásához vezető utat. Kora társadalmi viszonyainak, szellemi áramlatainak hatása alatt állva, az értelem, a tudomány vizsgálatával kezdte kutatásait. Később már a társadalom vizsgálatára és az általa elképzelt új társadalom leírására fordította fő figyelmét.

A társadalmat történelmileg vizsgálja. A történetiség Saint-Simon felfogásának egyik legfontosabb és legjellemzőbb vonása. A társadalom az ő ábrázolásában fejlődik, és a fejlődés törvényszerű folyamat. A történelem nem önmagáért érdekli Saint-Simont. Arra kíváncsi, milyen törvényszerűségek mozgatták a korábbi időszakok fejlődését, mert ezek ismeretében lehet a jövő képét megbízhatóan felrajzolni. „Saint-Simon azon összefüggések felderítésére törekszik — írta Heller Farkas —, melyek az emberiség fejlődési irányát megszabják és így jut el a szocializmushoz; nem mint eszményhez, mint kívánatos célhoz, hanem mint történelmi szükségességhez. A szocializmus szerinte az az állapot, mely felé a fejlődést az adott történelmi erők belső kényszere hajtja" ([6] 26—27. l.).

Saint-Simon kitűnően alkalmazza a dialektikát. Ezt bizonyítja az is, amit a múlt elemzésének szükségességéről írt. A történelem okok és okozatok láncolata. „A jövő annak a sornak utolsó tagjaiból tevődik össze, amelynek első tagjai a múltat alkotják; így az emberi értelem fejlődésének eddig követett útja fogja megvilágítani az ezután követendő útját" ([15] 146. l.).

Ezért „... minden politikai kombináció s minden intézmény jó működéséhez két feltételnek kell hogy eleget tegyen, éspedig először: legyen hasznos a társadalomra, vagyis biztosítson számára kézzelfogható előnyöket, és másodszor: álljon összhangban a társadalom adott állapotával, feleljen meg a fennálló eszméknek és tényeknek, fokozatos előkészítés után, egyszóval a maga helyén és idejében bukkanjon fel. A második feltételt sokkal kevésbé ismerik, mint az elsőt, holott ez szintúgy nélkülözhetetlen. Csak az utóbbi feltétel révén válnak az intézmények elfogadhatóvá, mert mindig csak az a lehetséges, ami sem alatta nem marad, sem felette nem áll a társadalom adott állapotának, ami tehát nem érkezik alkalmatlan időben. Éppen ebben a körülményben keresendő a történelmi vizsgálat legfőbb haszna, mert csupán a múlt filozófiai elemzése útján juthatunk el a jelen igazi alkotóelemeinek pontos ismeretéhez.

Az előzőekben kifejtett feltétel minden olyan ember számára, aki valamilyen új politikai intézkedést indítványoz, kötelezővé teszi annak kimutatását — hacsak nem akar félmunkát végezni —, hogy a szóban forgó intézkedés összhangban van a társadalom jelen állapotával, vagyis pontosabban szólva, a múlt már előkészítette s a jövő megköveteli" ([15] 279. l.).

A társadalom tehát Saint-Simon szerint fejlődik, és az ugyanúgy törvényszerű, mint ahogy a fejlődés egyes szakaszai is azok. Szemben sok más gondolkodó — így például a klasszikus polgári közgazdászok — felfogásával, ő a korát megelőző társadalmakat nem az emberiség tévelygésének, hanem az előrehaladás szükségszerű lépcsőfokainak tekintette.

De vajon mi e lépcsőfokok, vagyis az egyes társadalmi formák egymásutáni-

ságának alapja? Mi a mozgatóerő, mi e szükségszerű fejlődés forrása? Saint-Simon ezekre a kérdésekre is választ keres. Válasza — mint látni fogjuk — nagy éleslátásra valló materialisztikus elemeket éppúgy magában foglal, mint idealista vonásokat. Több helyütt is kiemeli a tulajdon szerepét a társadalmi átalakulásokban. Rámutat arra, hogy a tulajdon minden forradalom kulcskérdése. Észreveszi, hogy a gazdaság fő területeinek fejlődése az új, a követelményeknek megfelelő tulajdon általános megvalósulását követeli meg. A francia mezőgazdaság példáján mutatja be ezt a gondolatát, hangoztatva, hogy a feudális tulajdon uralmának megszüntetése a termelés megsokszorozásának lehetőségét nyitná meg ([15] 240—260. l.).

„Az iparról, vagy politikai, erkölcsi és bölcseleti fejtegetések" címmel megjelent műveiben írta a többi között az alábbiakat: „A parlamentáris kormányzati forma a legelőnyösebb valamennyi között; ám mégis forma csupán, s a tulajdon intézménye a tartalom.... Ennélfogva a megoldásra váró legfontosabb kérdés véleményünk szerint az, hogy a tulajdon milyen formája a legelőnyösebb az egész társadalom számára, mind a társadalom szabadságát, mind gazdagságát tekintve" ([15] 244. l.). Vagy máshol: az angolok másfél évszázada, más népek harminc esztendeje kutatják a szabadság kivívásának módját, de „... egyikük sem gondolt e cél elérésének természetes eszközére: a tulajdon átalakítására" ([15] 271. l.).

Helyenként azt fejtegeti, hogy a társadalom különféle intézményeinek állapota már elavult, mert az ipar fejlődése túlhaladottá tette azokat. A politikai berendezkedés a termelésnek van alárendelve. Ezért a termelés fejlődésével a politikai rendnek (a társadalmi formának) is meg kell változnia. A változás osztályharcokban megy végbe. A társadalmi osztályok közötti antagonisztikus érdekellentét szerepének felismerése kétségtelen érdeme Saint-Simonnak. Csakhogy az osztályharc sajátos módon tükröződik írásaiban: a tulajdonosok és a dolgozók küzdelmeként. A dolgozók „osztályába" a gyárosok, a kereskedők, a pénztőkések és a munkások tartoznak. Máskor a feudálisok és az „iparosok"* osztályharcáról írt. A kapitalizmus végső győzelméhez vezető társadalmi küzdelmek alapvető osztályellentétét — a földesúri és a tőkésosztály antagonizmusát — ragadta meg ezzel Saint-Simon, ha felszínesen is. Ez érdeme és materialista vonás elméletében még akkor is, ha a tőkés- és a munkásosztály elkülönítéséig és így ellentétüknek a felismeréséig nem jutott el. Ez utóbbiban különben számos egyéb tényező mellett az is szerepet játszhatott, hogy a munkásság önálló osztállyá szerveződésének folyamata ekkoriban még korántsem fejeződött be. Ez pedig lényeges akadálya az említett osztályellentét felismerésének. Fontos, de bizonyos feltételek mellett nem leküzdhetetlen akadály. Ez jól látható Adam Smith és David Ricardo példájából. Az angol klasszikusok ugyanis már el tudták különíteni a tőkés társadalom alapvető osztályait, méghozzá egyikük — Smith — már a 18. században. Saint-Simon ismerte Smith politikai gazdaságtani tevékenységét, és nagyra is értékelte azt, a „halhatatlan Smith"-ről írt egyik művében. A klasszikus polgári közgazdászokat éleslátásukon kívül természetesen osztályálláspontjuk segítette hozzá az említett felismeréshez; a polgári szemüvegnél jobbat akkoriban kívánni sem lehetett. Saint-Simonnak nem volt ilyen szemüvege. Másrészt ő ismerte ugyan az angol viszonyokat, de nyilván nem annyira, mint az említettek. Jól ismerte viszont a francia helyzetet, amelyet egyebek között az angliainál fejletlenebb tőkés viszonyok jellemeztek. Franciaország tőkés fejlődésének sajátosságai nem kedveztek a klasszikus polgári közgazdasági elméletek fejlődésének, viszont igen alkal-

* Iparon Saint-Simon általában a gazdaságot értette, és iparosnak nevezett mindenkit, aki a társadalom számára hasznos tevékenységet folytatott. „Az iparos olyan ember — írta „Az iparosok kiskátéjá"-ban —, aki azért dolgozik, hogy a társadalom számára előállítsa, illetőleg hozzáférhetővé tegye a szükségleteik vagy fizikai igényeik kielégítésére szolgáló anyagi eszközöket... Az iparosok három nagy osztályba sorolhatók — a földművelők, a gyárosok és a kereskedők osztályába" ([15] 351. l.).

masnak bizonyultak a vulgáris polgári közgazdaságtan fejlődéséhez. Engelsnek „A tőke" III. kötetéhez írt megjegyzésében olvashatjuk: „Ha Saint-Simon a maga korábbi műveiben nem vette tudomásul a burzsoázia és a Franciaországban éppen csak keletkezőben levő proletariátus ellentétét, ha a burzsoáziának a termelésben tevékenykedő részét a travailleurökhöz számította, ez ... az akkori Franciaország gazdasági és politikai helyzetéből magyarázható" ([7] 576. l.). Saint-Simon tehát a társadalmi rend alapjának a tulajdonviszonyokat tekintette. A tulajdonviszonyok a termelés szükségleteitől függnek, és végső soron a politikai rend is a termelésnek van alárendelve. A történelem — legalábbis a rabszolgaságtól kezdve — osztályharcok története. A legutóbbi évszázadok is ezt igazolják, hangoztatta Saint-Simon, hiszen ezekben a termelés fejlődése nyomán a feudálisok és az iparosok közötti küzdelem egyre élesebb lett, és végül a tulajdon és — helyenként és részben — a hatalom az utóbbiak kezébe került. A harc most már a folyamat betetőzéséért, a hatalom teljes meghódításáért folyik. Ennek sikere nem kétséges, vélte Saint-Simon, hiszen szükségszerű folyamatról van szó ([15] 289—290. l.).

E röviden összefoglalt gondolatok láthatóvá teszik, hogy szerzőjük nem állt messze a történelem materialista felfogásától. Erre Heller Farkas is felfigyelt. „A történelmi materializmus fejlődéstörténeti gondolata — írta — már Saint-Simonnál feltalálható" ([6] 30. l.).

Saint Simon gondolatmenetének további követéséből azonban kitűnik, hogy világszemlélete a sok idealista elem miatt legalábbis dualistának tekinthető. A materialista irányú fejtegetések egy ponton idealista nézetekbe torkollanak.

Térjünk vissza a termelés problémaköréhez. Itt a következő kérdés az, hogy mitől függ a termelés fejlődése. Saint-Simon szerint a munkaeszközök fejlődésétől. Ez utóbbiak tökéletesedése azonban az ember műve. Ez természetesen igaz, hiszen a termelési eszközök, közöttük a munkaeszközök fejlődése az ember aktív tevékenységének eredménye. Saint-Simon azonban úgy gondolta, hogy e tevékenység eredményessége döntően az emberi értelem fejlettségétől függ. A munkaeszközök, a termelés és végül a társadalom fejlődését tehát végső soron az értelem fejlődése határozza meg. A társadalom előrehaladásának ezen valóban idealista felfogása szerint a fejlődés záloga a tudomány fejlődése és a tudomány eredményeinek gyakorlati megvalósulása.

Az értelem fejlődésében a kulcsszerep a tudományé, közelebbről a tudósoké. A megelőző korok tudósai, Saint-Simon szerint, sok fontos eredményt értek el, főleg a természet és kisebb részben a társadalom vizsgálatában. Nem sikerült azonban még felfedezniük a társadalom fejlődését alapvetően meghatározó egyetemes törvényt, és így a döntő lépés még hátra van. A hivatalos tudósoktól hiába várnánk ezt a lépést, egy független lángelmére van szükség. „Lapozzuk csak végig az emberi szellem fejlődésének történetét, s látni fogjuk, hogy majdnem minden remekművet egyedülálló, sokszor üldözött embereknek köszönhetünk. Ha akadémikust csináltak belőlük, majdnem mindegyik szundikálni kezdett karszékében, s ha egyáltalán írt még valamit, reszketett félelmében, s gyarló igazságokat hirdetett művében" ([15] 50. l.) — írta 1802-ben, az „Egy genfi lakos levelei kortársaihoz" című művében.

Saint-Simon kész vállalni a tudományra háruló feladat döntő részének teljesítését. Az emberről szóló tudomány tárgyában 1813-ban készített emlékiratában a fiziológusokhoz fordulva írta: „...ha őszintén támogatnak, néhány esztendőn belül nagy és hasznos forradalmat fogok végrehajtani a tudományban" ([15] 158. l.).

Az emberi értelem fejlődését vizsgálva Saint-Simon az emberi értelem és egyben az emberi társadalom fejlődésének három szakaszát — a teológia, a metafizika és a pozitivizmus korszakát — különböztette meg. Miként Rozenberg

szovjet elmélettörténész rámutatott, Saint-Simon ezen elméletét később — hibásan — August Comte-nak tulajdonították ([12] 123. l.). A valóságban Saint-Simonnál lényegében és tételesen is fellelhető ez az elmélet. Az utóbbit igazolandó idézi Rozenberg Saint-Simontól a következő sorokat: „Vajon melyik, nevére valóban rászolgáló csillagász, fizikus, kémikus és fiziológus nem tudja, hogy az emberi értelem hosszú időn át valamennyi területen metafizikus módszereket használ, mielőtt a teológiai eszmékről a pozitívakra áttért" ([16] 16. l.). Hasonló értelmű állásfoglalás olvasható Zsigmond László nagyon hasznos könyvében [18], csak sokkal részletesebben. Zsigmond László ismerteti azt az írást, amely magyar nyelven is megjelent [2], és amelyet „Saint-Simon úgy tekintett, mint saját doktrínájának legjobb összefoglalását" ([18] 194. l.).

Az első szakaszban, a teológia korszakában az értelem még nagyon fejletlen. Az emberek természetesen már ebben az időszakban is meg akarták magyarázni a tapasztalt jelenségeket. Mivel azonban nem voltak pozitív ismereteik, képtelenek voltak erre. A megmagyarázhatatlan jelenségeket ezért az ismeretlennek kijáró tiszteletben részesítették, istenként imádták. A tudás fejletlenségéből következett a politika rendje. A politikában az erőszak uralkodott, az emberek többsége rabszolga, majd jogfosztott jobbágy volt. Saint-Simon felfogása szerint a termelés elmaradottsága és a politikai erőszak uralma összhangban volt az értelem fejlettségével, jobban mondva fejletlenségével. Egészen pontosan az előbbiek az utóbbiból következtek. Az a körülmény azonban, hogy a teológia korszakában a politikában az erőszak uralkodott, lehetővé tette a rabszolgatartónak vagy a feudális földesúrnak, hogy a rabszolgák, illetve a jobbágyok feletti hatalmára támaszkodva szervezze a termelést. De nemcsak a politikai hatalom, hanem a tudomány is a termelés fejlődését támogatta. Az ókori társadalmakban például a tudás birtokosai, a papok megfigyeléseik eredményeivel a termelés érdekeit is szolgálták. Így ez a korszak, bár sok tekintetben fejletlen volt, a tudás, a termelés és a politika összhangját mutatja, és ezért a társadalmi fejlődés szerves szakasza.

A második szakasz a metafizika korszaka. Ez átmenetet képez az első és a harmadik szakasz között, s ezért egyiktől sem határolható el élesen. A fejlődés ebben a korszakban voltaképpen egyre jobban felőrli a teológiára jellemző vonásokat, és mind több teret juttat a pozitivizmust majdan jellemzőknek. E szakaszban az értelem már fejlettebb a korábbinál. Az emberek a jelenségeket nem természetfölötti okokkal magyarázták. A valóság törvényszerű összefüggéseit azonban még nem tudták feltárni, és a tények pontos megfigyelésén alapuló pozitív ismereteket elvont okoskodással pótolták. A természettudományok gyorsan fejlődtek. Egyesek közülük már pozitívvá váltak. Így a csillagászat, a fizika, a kémia, a fiziológia a jelenségek magyarázatát már nem természetfölötti erőkben (mint a többi tudományok a metafizika korában), hanem a valóságból kiindulva keresték. A többi tudományban és a politikában azonban még nem ez a helyzet. Itt még a metafizika uralkodott. Közben fejlődött a termelés. A gazdaság előrehaladását a hatalom időnként — főleg az erőszakhoz szükséges eszközök biztosítása céljából — támogatta ugyan, de a politikai berendezkedés általában nem nyújtott kellő támogatást a termelés fejlődéséhez. A termelés fejlődése — hangoztatta Saint-Simon — mindemellett változásokhoz vezetett a társadalom egyéb területein is.

Ahogyan a korszak átmeneti jellegének megfelelően a tudományban már nem a hit uralkodott, de még a pozitív ismeretekből levont következtetések sem, ugyanúgy változások történtek a politikában, a politikai rendszerben is. Az értelem és a termelés fejlődése nyomán csökken a közvetlen erőszak szerepe a politikában. A politika azonban nem volt képes tudomásul venni, hogy a társadalom leghasznosabb és legszámosabb részét az „iparosok" alkotják. A társadalmat nem ezek érdekében, hanem éppen ezek ellenére kormányozták. A tudomány (az érte-

lem), a termelés és a politika elvesztette a teológiai korszakra jellemző összhangját. A metafizika szakasza ezért az értelem fejlődésének szervetlen stádiuma.

Saint-Simon úgy látta, hogy kora társadalma ebben a szakaszban él. A kapitalizmust tehát átmeneti társadalomnak tekintette. E fejlődési szakasz sajátosságainak megfelelően a kapitalizmus funkciója a megelőző társadalom intézményeinek szétrombolása. A bomlasztás szükségszerű folyamata azonban csak negatív alkotás: a terep megtisztítása az új, a szerves szakasz társadalma számára. Az új ismeretek megdöntik a korábbi időszak tudományának pozícióit, de ez még nem elegendő a pozitív tudomány létrehozásához. A termelés és a politika a kapitalizmusban elvesztették támaszukat, a szilárd tudományt. Minden átalakulóban van, a társadalmat az anarchia kerítette hatalmába. A kapitalizmust a szervezetlenség jellemzi. „Márpedig minden olyan társadalom, amelynek kebelében különböző jellegű intézmények állnak fenn, minden ilyen társadalom bármily kicsiny legyen is, vagy bármely népes, amelyen belül két ellentétes elv érvényesül, a rendezetlenség állapotában leledzik. Ebben az állapotban van jelenleg a Franciaország területén élő népesség" ([15] 367. l.).

Az értelem fejlődésének harmadik lépcsőfoka a pozitivizmus. Ebben a szakaszban már valamennyi tudomány pozitívvá válik. A megfigyelés révén szerzett tényanyag szolgál a tudományos tevékenység kiindulópontjául. A tényeket valóban tudományosan képesek megmagyarázni, hiszen a jelenségek mögött keresik és meg is találják a valódi okokat. Sem a hitnek, sem az elvont okoskodásnak nincsen már terepe. Az értelem nemcsak általában támaszkodik a tapasztalatra, hanem a tudomány szoros kapcsolatba is kerül a termelés gyakorlatával. A gyakorlat alkalmazza a tudomány eredményeit. A tudományos fejlődés nagymértékben meggyorsítja a termelés fejlődését. Miként a gazdaságban, úgy a politikában is az „iparosoké" lesz a vezető szerep. Az „iparosok" a politikai vezető szerepet arra használják fel, hogy a termelést a tudomány mindenkori színvonalának megfelelően, társadalmi méretekben szervezzék. Így ezt a fejlődési szakaszt a tudomány, a termelés és a politika szerves egysége, összhangja jellemzi; ezért a pozitivizmus szerves szakasz.

★

A pozitivizmus jelenti Saint-Simonnál a jövő társadalmát, amelyet indusztrializmusnak nevez. Ennek alapja a termelőtevékenység. A termelés a tudomány eredményeinek rendszeres felhasználásán, a tudomány irányításával folyik, a politika ugyanazt a célt szolgálja, mint a tudomány és a termelés. A társadalom a kapitalizmushoz képest új célt tűz maga elé, és új alapelveken nyugszik.

Saint-Simon műveiben nem található meg a gazdaság működésének részletes leírása. Nem fejtette ki a termelés megszervezésére vonatkozó elképzeléseit. Bizonyos elszórt megjegyzésekből azonban arra következtethetünk, hogy az indusztrializmus gazdasága tervszerű lesz. „Az új rendszer alapvető feladata — írta —, hogy egy világos és ésszerűen kombinált munkatervet készítsen, amelyet a társadalomnak teljesítenie kell" ([14] 514. l.). A tervek elkészítésére a tudósok és a művészek a hivatottak. A legfejlettebb tudományos ismeretek alapján összeállított terveket az élenjáró gazdasági szakemberek, a legjobb „iparosok" vitatják meg, és ők határozzák meg a tervek megvalósításának konkrét módját is. A végrehajtás ellenőrzését Saint-Simon a bankárok feladatává teszi. Az új társadalom az általános munkakötelezettségen alapul. Itt mindenkinek dolgoznia kell, de mindenkinek lehetősége is van a munkára. A társadalom a hasznos tevékenységet folytató emberek szövetsége. A társadalomban elfoglalt helyet nem a születési kiváltságok, hanem a képességek határozzák majd meg.

Kezdetben Saint-Simon az egyenlő munkakényszer elvének érvényesülésében

látta az új társadalmi egyenlőség legfőbb jellemzőjét. „Minden egyes ember köteles egyéni erőit állandóan az emberiség számára hasznos irányban kifejteni. A szegények munkás keze ezentúl is eltartja majd a gazdagokat, ám a gazdagok parancsot kapnak arra, hogy dolgoztassák agyukat, s ha agyuk nem alkalmas a munkára, akkor nyilván kénytelenek lesznek két kezükkel dolgozni" ([15] 74. l.). Később ezt írja: „Az ipari rendszer alapgondolata a tökéletes egyenlőség; határozottan szembeszáll minden születési előjoggal és mindennemű kiváltsággal" ([15] 381. l.). Csakhogy mit kell teljes egyenlőségen érteni? Erre a kérdésre Saint-Simon nem adott egyértelmű választ; de úgy tűnik, nem szó szerint értette ezt a fogalmat. Hiszen az új társadalomban megmarad a tulajdon nem mindenkire kiterjedő formája, a magántulajdon. Másrészt az emberek megítélésének alapja itt az ember képessége, ez pedig különböző ([15] 312—317. l.). Az egyenlőség tehát inkább abban áll, hogy mindenki egyenlően köteles képességeit a köz szolgálatában gyümölcsöztetni. Az egyenlőségen belül azonban még sok részegyenlőtlenség marad fenn a Saint-Simon elképzelte új társadalomban. Úgy látszik, hogy itt ismét olyan gondolatcsírára hívhatjuk fel a figyelmet, amelynek tudományos kibontása később Marxnál olvasható [8].

A társadalmi termelés tehát egyrészt a társadalom minden munkaképes tagjának közreműködésével, másrészt a tudósok által készített és az élenjáró „iparosok" által ellenőrzött tervek szerint folyik majd. A tervek teljesítéséhez szükséges szervező munkát az „iparosok" végzik. A termelésszervezés és -irányítás díjazása ügyében Saint-Simon ugyancsak bizonytalan lehetett, hiszen ezzel összefüggésben többféle elképzelést is papírra vetett. Helyenként azt feltételezte, hogy a magántulajdonnal együtt fennmarad a vállalkozói haszon, amelyet ő munkabérnek tekintett ugyan, de amelyről jól tudjuk, hogy profit. Máshol viszont azt az elképzelését fejtegette, amely szerint a vezető tisztségeket a rátermettek ellenszolgáltatás nélkül töltik majd be. Ez a gondolat alapvető jellemzője az új társadalomra vonatkozó saint-simoni nézeteknek; először az „Egy genfi lakos levelei"-ben bukkant fel, és megtalálható legkidolgozottabb munkájában, „Az iparosok kiskátéjá"-ban is. Nyilván ez a gondolat állt közel a szívéhez, ezt tartotta fontosnak az új társadalom jellemzésében.

Figyelemre méltóak Saint-Simonnak a hatalom jellegére, feladataira és szervezetére vonatkozó nézetei is. Az indusztrializmus társadalmában a közösség érdeke a döntő. Saint-Simon rámutatott arra, hogy a régi társadalmakban a hatalom feladata a többség elnyomása, a rend fenntartása volt. Az új társadalomban ezzel szemben a rend fenntartására legfeljebb átmenetileg lesz szükség, a társadalom tagjai maguk ügyelnek a szükséges szabályok betartására. A hatalom fő feladata az emberek igazgatása helyett a dolgok igazgatása lesz. Saint-Simon ezt írja: „...az emberiség mind ez ideig két egyenlőtlen nagyságú részre oszlott, s ezek közül a kisebbik állandóan arra fordította minden erejét, hogy e nagyobbik felett uralkodjék; a nagyobbik rész erőinek jelentős részét viszont az kötötte le, hogy védekezzék ez uralom ellen. Mindamellett kétségtelen tény, hogy az emberi fajnak e roppant erővesztések ellenére is sikerült eljutnia a legcivilizáltabb országokban a jólét és a virágzás meglehetősen magas fokára. Gondoljuk el ezek alapján, milyen magasságokba emelkednék, ha jóformán semmi erő nem menne veszendőbe, ha megszűnnék az, hogy az egyik rész parancsol a másiknak, az emberek úgy szervezkednének, hogy a természetre egyesített erővel hassanak, és a nemzetek között is hasonló rendszer alakulna ki" ([15] 311. l.).

Ily módon a jövő társadalmában „...a legfontosabb politikai döntés — tehát az, amely a társadalom által követendő út irányát határozza meg — nem bizonyos társadalmi funkcióval felruházott emberek hatáskörébe tartozik, hanem magának az egész társadalomnak az állásfoglalásától függ; a társadalom mint közösség ilyen módon tudja a maga hatalmát gyakorolni; s ez a fő hatalom akkor nem önké-

nyes véleményben testesül meg, amelyet a tömeg törvénnyé emel, hanem a dolgok valódi természetéből levezetett alapelvben, amelyet az emberek csupán helyesnek és szükségesnek ismertek fel. A dolgok ilyetén rendje mellett a különböző társadalmi funkcióval felruházott emberek, még a legmagasabb rangúak is, bizonyos szempontból szemlélve, csupán alárendelt szerepkört töltenek be, mivel funkciójuk bármilyen jelentős is, arra szorítkozik, hogy bizonyos irányba haladjanak, amelyet nem ők választottak meg. Mi több, az ilyen társadalmi szervezet célja és feladata olyan világos, hogy nincs többé tere az emberek önkényének, sőt a törvények önkényének sem, mert emez is, amaz is csakis a bizonytalanság légkörében fejlődhet ki, amely úgyszólván természetes elemük. A kormányzás tevékenysége, már amennyiben parancsolást jelent, ilyen körülmények között semmivé, vagy csaknem semmivé válik" ([15] 313. l.).

Végül bemutatjuk ennek a gondolatnak egy későbbi műben fellelhető, lényegében azonos, de klasszikus tömörsége miatt feltétlenül idézendő megfogalmazását: „...az önkény tehát [az új társadalomban] szükségszerűen megszűnik. A dolgok feletti uralom lép az emberek feletti uralom helyébe" ([14] 131. l.). Ezzel összefüggésben a politika tudománnyá válik, a gazdaság irányításának tudományává. Ez ismét olyan gondolat, amely később a tudományos szocializmusban kifejlett tartalommal fontos szerepet kap.

A társadalom szervezetét illetően Saint-Simonnál többféle elképzelés található. Ezek részleteikben eltérnek, de lényegük nagy vonásokban a következő. A szellemi hatalom az akadémiáé lenne, a világi hatalom gyakorlása az „iparosok" tanácsának feladata. A végrehajtó hatalom tehát a termelés irányítóinak a kezében lesz. Így valósul meg a tudomány, a termelés és a politika összhangja, miközben — mint már említettük — a politika tartalma és funkciója lényegesen megváltozik.

A jövő társadalmára vonatkozó saint-simoni elképzelések rövid áttekintéséből is kiviláglik, hogy ezek nem az általunk szocializmus néven ismert társadalmi-gazdasági alakulat képét mutatják. Ez a tény kételyeket támaszthat az olvasóban ezen elképzelések szocialista jellegét illetően. A kétkedés nem új keletű, olykor vitákat váltott ki a saint-simoni életmű elemzőinek körében ([1], [11], [12], [17]). Szerintünk indokolt Saint-Simont az utópikus szocializmus kiemelkedő képviselőjének tekinteni.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a jövő általa elképzelt társadalmában a munkát nem elszigetelt egyének végzik majd, hanem a társadalmi munkamegosztás tudatos résztvevői. Az indusztrializmus a szervezett munka társadalma. Ennek élén azok az emberek állnak majd, akik képesek lesznek a termelés ésszerű és a társadalom szükségleteit legmesszebbmenően kielégíteni tudó vezetésére. Ilyen embereknek Saint-Simon a nagytőkéseket tartotta, hiszen korának termelésszervező funkciót nagy méretekben ellátó rétegét ők alkották. Nem a tőketulajdon miatt, hanem a termelésben ténylegesen betöltött szerepük miatt váltak ők Saint-Simon elképzeléseinek fontos elemeivé. Itt a különben szárnyaló képzelet nem jól működött: Saint-Simon nem vette észre, hogy ennek az osztálynak a tagjai nem azért tőkések, mert szervezik a termelést, hanem azért szervezik a termelést, mert tőkések. Ezzel függ össze a jövedelemelosztással kapcsolatos tévedése is. A tőkés profitot az irányító tevékenység megszolgált jutalmának, vagyis munkabérnek tekintette. Ez jól mutatja Say hatását, akit Saint-Simon Smith után a legnagyobb közgazdásznak tartott. A tévedést magyarázza az a tény, hogy ekkoriban a tőkés termelés még nem érte el azt a fokot, amelyben a tőketulajdon és az irányítás elválik egymástól. A tevékeny tőkés szembeállítása a henye feudális tulajdonosokkal szintén erősíti azt a látszatot, amely Saint-Simont is megtévesztette.

Nem kétséges továbbá, hogy Saint-Simon új társadalmában fennmarad a tulajdon, valamint a vele járó, lényegében munka nélküli jövedelem. Ezzel kapcso-

latban érdemes megfontolni a következőket. Saint-Simon elképzeléseiben a nagytőkéseknek több szempontból is fontos szerepük van. Egyrészt az új társadalom megvalósítására egyedül alkalmas békés átmenet sokban függ az ő meggyőzésüktől. Másrészt az új társadalom sikeres működése is nagymértékben az ő közreműködésüket feltételezi. Valószínű, hogy Saint-Simon azért nem követelte a tőketulajdon eltörlését, mert attól tartott, hogy ez elriasztaná az „iparosok" vezető rétegét, és meggátolná őket abban, hogy belássák az új, indusztriális társadalom megvalósításának szükségességét. Elképzelhető, hogy e nagyon fontosnak tartott réteg meggyőzésének lehetőségéért a tulajdon meghagyását nem tartotta túl nagy árnak. Egyébként ez a magántulajdon nem lesz egészen olyan, mint a kapitalizmusban, hiszen felhasználásáról az irányító testületek döntenek a közösség érdekeinek megfelelően, és a tulajdonos nem rendelkezhet vele szabadon.

Engels nagyon meggyőzően magyarázza meg a tőkések helyét és szerepét Saint-Simon jövőképében. Az „Anti-Dühring"-ben írja: „Hogy a henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar... De a tudomány az iskolák tudósait, s az ipar elsősorban az aktív burzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette" ([3] 253—254. l.).

Érdemes itt megszakítani Engels sorainak idézését egy idevágó saint-simoni gondolat bemutatása kedvéért. Ő „A szervező"-ben a társadalom vezetésének lehetséges módjairól is elmélkedik. Egy hasonlattal érzékelteti a régi és az új társadalom irányításában szerinte mutatkozó legfontosabb különbséget. Egy népes karaván képzeljünk magunk elé, amelynek tagjai csupán ennyit kívánnak vezetőiktől: „vezessetek oda bennünket, ahol a legjobban érezzük magunkat!" Ettől kezdve a karaván tagjai ki vannak szolgáltatva a vezetők kényének-kedvének. De van másik lehetőség is. Ekkor az utasítás így hangzik: „ti tudjátok, melyik út visz Mekkába, vezessetek bennünket oda! Ebben az új helyzetben — írja Saint-Simon — a vezetők nem vezérek immár, hanem csupán kalauzok" ([15] 311—312. l.). Nyilván ezeket a sorokat is szem előtt tartva írta Engels az imént félbeszakított gondolatmenet további mondatait: „Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok... Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan időnek, amikor Franciaországban a nagyipar, s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban »a legszámosabb és legszegényebb osztály« sorsával törődik" ([3] 254. l.).

Arról természetesen szó sincsen, hogy a Saint-Simon elképzelte új társadalom — ha valaha megvalósul — szocialista társadalom lett volna a szó mai értelmében. Kapitalista sem. De előbb-utóbb azzá, tőkés társadalommá vált volna. A tulajdonviszonyok döntő szerepét nem vitathatjuk. Jövőképének — különösen gazdasági téren — sok, a kapitalizmusra jellemző eleme van. Nézetrendszerének egésze azonban Saint-Simont korának kiemelkedő szocialista gondolkodói közé sorolja.

Tevékenységének kezdetétől az emberiség szebb jövőjének elősegítése lelkesítette. E cél elérésének rendelte alá személyes sorsát. A múlt kutatásával és a jelen elemzésével kereste a választ a jövőbe vezető út építésének kérdéseire. Ugyanazt tette, amit a korai utópikus szocialisták, amit a 19. század másik két nagy utópikus szocialistája. Évszázados kérdéseket tett fel modern és eredeti formában,

a humanista gondolkodás legjobb hagyományaihoz méltó módon, de már ennek eddigi eredményeit túlszárnyalva válaszolt rájuk. E válaszok — mint láttuk — természetesen magukon viselték a kor jegyeit. Bár az első művekben még az emberiség üdvének jelszavát tűzi zászlajára, az utolsókból már a legszámosabb és legszegényebb osztály felemelésének eszméje sugárzik. Ebben a lényegében azonos, de mégis változó felfogásban a kor változásainak érzékelése tükröződik. Az osztálytársadalmak bár szükségszerű, de mégis oly sok szenvedéssel teli évszázadai után Saint-Simon egy olyan társadalomról ábrándozott, amelyben az ember (minden ember) boldogan élhet. Munkával, tudásának gyarapításával, a teljes és harmonikus élet összes lehetőségének birtokában újul meg az emberiség Saint-Simon eljövendő társadalmában.

Felvetődhet a kérdés, hogy talán a saint-simoni nézetek szocialista jellegéről nem is érdemes vitatkozni, hiszen a szocializmus kifejezés minden korban mást jelent. Ezért a mai, általunk használt fogalomhoz viszonyítani történelmietlen és így értelmetlen. Véleményünk szerint ez a felfogás nem elfogadható, legfeljebb egy szempontból érdemel figyelmet.

Az való igaz, hogy a kategóriák azoknak a viszonyoknak a termékei, amelyekből kinőttek. A viszonyok változásával a kategóriák tartalma is változik, ami maga után vonja értelmezésük módosulását. A 19. század eleji szocializmus nyilván nem azonos a századvégivel, és még kevésbé egyezik meg a 20. századival. Gondoljunk csak a „szocializmus" (vagy szocializmusok) rohamos elterjedésére a két világháború közötti, de főleg a második világháború utáni időszakban. Csakhogy ezeket a szocializmusokat mindig valamilyen szocializmusnak nevezik, és a jelzőnek döntő jelentősége van az irányzat megítélésében. Vajon a keresztényszocialista, a nemzetiszocialista és mondjuk a demokratikus szocialista mind egyaránt szocialista? Vagy egyik sem az, hanem olyan nézetrendszer híve, amely különböző konkrét okok miatt a szocialista szót szükségesnek tartotta nevébe illeszteni? A kérdésekre adható válasz természetesen annak függvénye, hogyan fogjuk fel a szóban forgó fogalmat. Ha tehát meg akarjuk érteni egymást, a szocializmus kifejezést mindig jelzőjével együtt kell használni. Ez persze nem újdonság, hiszen már Marx és Engels is ezt tették: ha a mások szocializmusáról volt szó, feltétlenül, ha a sajátjukról, időnként.

Az utópikus szocializmus nem azonos semmilyen más szocializmussal. Természetesen mi nem is ezt állítjuk, hanem azt, hogy rokonságban van a marxista szocializmussal, előfutári minőségben. Ezt a kapcsolatot Engels gyakran hangoztatta, Marx és Lenin szintén elismerte. Itt tehát nem egy elvileg más nézetrendszer részben azonos kifejezéssel történő megjelöléséről van szó, mint fenti példáinkban. Ezt még akkor is elmondhatjuk, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a szocializmus kifejezés használata Marx és Engels műveiben változáson ment keresztül. E változások nem vezettek az utópikusokról alkotott véleményük revíziójához. Ennek szerintünk az lehet a fő oka, hogy a marxista szocializmus sok eleme csírájában benne van az utópikus szocializmusban. Így a szóhasználat módosulása a tartalom lényegének változatlansága miatt nem igényelte az utópikusokhoz fűződő viszony felülvizsgálatát.

Az említett csírákat már tárgyaltuk. Most emlékeztetőül egy csokorba gyűjtjük a fontosabbakat.

Saint-Simon a társadalmat fejlődésében vizsgálta; kora társadalmát átmeneti szakasznak nyilvánította; élesen bírálta a kapitalizmust; az új társadalom bekövetkezését objektív szükségszerűségnek tekintette; szerinte az új társadalom a szabad és önként, élvezettel végzett munkán alapul; a termelés tervszerű és szervezett lesz; az egyéni és társadalmi érdek egybeesik, ki-ki boldogsága a közösség boldogságán nyugszik, s egyben annak része; a politika tudománnyá, a termelés tudo-

mányává válik, az emberek igazgatását a dolgok igazgatása váltja fel, az állam elhal; és mindezek alapján megnyílik az út az emberiség korlátlan fejlődése előtt.

Vannak természetesen a saint-simonizmusnak nem ebbe a vonalba vágó elemei is.

Saint-Simon szocializmusának utópikus jellegét nemcsak az általa rajzolt jövőkép egyes hibái vagy fantasztikus elemei adják, hanem elsősorban az, hogy az ő útja nem vezethet el az új társadalomba. Az nem kétséges, hogy a kapitalizmus utáni, magasabb fejlődési fokot jelentő társadalom bekövetkezése szükségszerű. Az viszont már nem igaz, hogy az ember e szükségszerű folyamat meggyorsítására csak a Saint-Simon javasolta békés eszközöket alkalmazhatja: az agitációt, a propagandát — tehát a felvilágosítást. Ez kevés; a szocializmus éppúgy az emberi társadalomban vívott osztályharc közepette alakul ki, mint a megelőző osztálytársadalmak.

Végeredményben Engels jelöli ki Saint-Simon helyét a gondolkodás történetében, amikor a tudományos és az utópikus szocializmus közti elméleti kapcsolatról a következőket írta: „...a német elméleti szocializmus sohasem felejti el, hogy Saint-Simon, Fourier és Owen vállain áll, három olyan férfiúén, akik minden fantasztaságuk és utópizmusuk ellenére is minden idők legjelentékenyebb elméi közé tartoznak, s zseniálisan előre megsejtettek számtalan olyan dolgot, amelynek helyességét mi most tudományosan bizonyítjuk be" ([4] 555. l.).

Hivatkozások

[1] *Anyikin, A. V.:* Egy tudomány ifjúkora. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[2] Comte Ákos Socialphilosophiai értekezései (első fele). Budapest, 1901.
[3] *Engels Frigyes:* Anti-Dühring. Marx—Engels Művei, 20. kötet, 1974.
[4] *Engels Frigyes:* Előzetes megjegyzés „A német parasztháború" 1870-es és 1875-ös kiadásához. Marx—Engels Művei, 7. kötet, 1962.
[5] *Földes Béla:* A sociálismus. Első kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1910.
[6] *Heller Farkas:* Közgazdaságtan. II. kötet, 3. kiadás, Németh József Könyvkiadóvállalata, 1932.
[7] *Marx Károly:* A tőke. III. kötet. Marx—Engels Művei, 25. kötet, 1974
[8] *Marx Károly:* A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei, 19. kötet, 1969.
[9] *Mihalik István—Szigeti Endre:* A közgazdaságtan története (Utópikus szocialisták, Marx, Engels). Tankönyvkiadó, 1966.
[10] *Mihalik István—Szigeti Endre:* Fejezetek a marxista—leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
[11] *Реуэль, А. И.:* Западноевропейский утопический социализм. Москва, 1963.
[12] *Розенберг, Д. И.:* История политической экономии, том. II., Москва—Ленинград, 1935.
[13] *Saint-Simon, Claude Henri de:* Oeuvres. vol. I/1., Párizs, 1966.
[14] *Saint-Simon, Claude Henri de:* Oeuvres. vol. IV., Párizs, 1966.
[15] *Saint-Simon, Claude Henri de:* Válogatott írásai. Gondolat, 1963.
[16] *Сен-Симон:* Избранные сочинения. Москва, 1923.
[17] *Волгин, В. П.:* Изложение учения Сен-Симона. Москва, 1961.
[18] *Zsigmond László:* Claude Henri de Saint-Simon. Akadémiai Kiadó, 1977.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1200—1209. l.)

Tulajdonosi szerep a teljesítménykényszer érvényesítésében

Juhász Ádám

Gazdaságunk alapvető problémája a teljesítményhiány. A megfelelő mutatók összevetése alapján számszerűen is megállapítható, hogy a fejlett ipari országokéhoz mért relatív teljesítményhiányunk nem csökkenő, hanem tartósan növekvő tendenciájú. Ennek okai között technológiai elmaradásunk, termékeink közepes vagy gyenge minősége, az alacsony hatékonyság meg a szervezetlenség a legfontosabbak. Ezek a problémáink nem új keletűek, de a figyelemre méltó eredmények ellenére sem állítható, hogy az utóbbi években a gazdaságirányítási reform és annak ismételt módosításai hatására a kedvezőtlen tendenciák megfordultak volna. (Természetesen a legutóbbi érdemi módosítások hatása ma még nem mérhető fel.) Az új mechanizmus eredményei elsősorban a bevezetést követő években voltak szembetűnőek, meggyőzően bizonyítva a mechanizmus alapelveinek helyességét, később azonban relatív elmaradásunk tovább növekedett. Ez főleg azzal magyarázható, hogy vállalataink csak késve és tompítva érzékelték a gyors világgazdasági változások és a műszaki-tudományos forradalom kibontakozása által támasztott szigorúbb követelményeket, s mindmáig sok kiskapu nyitva maradt, melyeken át megkerülhetők a teljesítménykövetelmények. Jól jellemzi ezt, hogy részesedésünk a világ iparcikk-kiviteléből 1960-ban még 0,9 százalékot tett ki, 1970-ben 0,8, 1980-ban 0,5, 1983-ban viszont már csak 0,4 százalékot. A KGST-n belüli forgalomban 1965 és 1982 között részesedésünk 7,6-ről 4,1 százalékra csökkent. Ezeken az arányokon mezőgazdasági exportunk számottevő bővülése sem változtathatott, mivel az ipar részesedése a teljes exportból meghaladja a 70 százalékot. A gazdálkodás másokhoz viszonyított hatékonyságát leginkább jellemző cserearányok alakulása is komoly aggodalomra ad okot, hiszen az elmúlt 15 évben mindkét relációban mintegy 25 százalékos romlást kellett elkönyvelnünk. Az energiaár-robbanás által közvetlenül nem befolyásolt nem rubel elszámolású relációban (mivel itt nettó energiahordozó-exportőrök vagyunk) cserearányaink 1970-hez képest a következőképpen alakultak:

A nem rubel viszonylatú cserearányindex alakulása 1970—1982 között

1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
100	99,3	100,9	97,0	75,4	81,2	76,1	79,1	78,2	79,3	78,2	76,5	77,4

Forrás: a KSH adatai alapján számítva.

1984-ben mindkét fő relációban újabb — 2 százalékot meghaladó — cserearány romlás következett be. Nem sikerült érdemben csökkenteni a fejlett ipari

Dr. Juhász Ádám a Ganz-MÁVAG vezérigazgatója.

országokhoz viszonyított nagy elmaradásunkat a technológiai és minőségi színvonalban és a legszembetűnőbb hatékonyságelemben, a termelékenységben sem. A romló átlagon belül azonban sok vállalat folyamatosan és jelentősen tudta javítani versenyképességét, hatékonyságát, elérve vagy megközelítve az élenjáró ipari országok vállalatainak színvonalát. Ez azt bizonyítja, hogy a felzárkózás *adottságaink mellett is lehetséges, tehát mint követelmény sem irreális.*

Mindebből két következtetés adódik. Az egyik: gazdaságirányításunk alapelvei helyesek, az eredmények javításához a reform útján előre, nem pedig visszafelé kell haladnunk. A másik: szabályozó- és irányítási rendszerünk továbbfejlesztésében arra kell törekedni, hogy a változtatások segítsék a teljesítményelv jobb érvényesülését, s nem azt kell szem előtt tartani, hogy megfelelnek-e valamilyen konstruált elméleti vagy éppen idealizált modellnek. Minden mást megelőző, halaszthatatlan feladatunk a relatív teljesítményhiány okainak feltárása és kiküszöbölése. Gazdaságirányítási és szabályozórendszerünk folyamatban lévő továbbfejlesztése ezt az elvet többé-kevésbé következetesen követi, de a gazdaságunk nemzetközi versenyképességének érdemi megjavításához szükséges fordulathoz az eddigi intézkedések még nem látszanak elegendőnek, sőt hatásuk esetenként ellentmondásos is. (Például egyensúlyi helyzetünk rövid távú javítása végett visszafogtuk a fejlesztést, ami hosszabb távon veszélyezteti exportképességünket; a bérek és a teljesítmények összhangja esetleges; a munkaidőn kívüli teljesítmények eltérő elvek szerinti értékelése rontja a főmunkaidő tekintélyét és követelményszintjét; árrendszerünk továbbra is eklektikus, egyes tevékenységeket véletlenszerűen preferál, másokat hátrányos helyzetbe hoz.)

A teljesítménykényszer érvényesítésének egyik fontos feltétele *a társadalmi vagyonnal való gazdálkodás hatékonyabbá tétele.* E téren mindeddig nem sikerült megnyugtató előrehaladást elérni. A tulajdonosi jogok delegálása, a vagyonkezelés és a vagyonérdekeltség célszerű módja körül az új mechanizmus előkészítése óta (változó intenzitású) vita folyik, mely különösen felélénkült az elmúlt néhány évben. A kibontakozott — valóban alkotó — vitában sokféle nézet képviselői szólaltak meg, de a hatékony vagyonérdekeltség irányába még nem sikerült átfogó lépést tenni. A vagyonérdekeltség alapját képező tulajdonosi jogok tekintetében felülkerekedett és rendeletekben is testet öltött az az elv, hogy a tulajdonosi jogosítványoknak az eddiginél lényegesen nagyobb részét, ezen belül a vezetők kinevezését maguk a vállalatok fogják gyakorolni. Kialakultak az ennek megfelelő vállalaton belüli szervezeti keretek (vállalati tanács, választott vezetőség stb.) is.

A vállalaton belüli új irányítási módszerek és formák a még jócskán meglévő, sőt újratermelődő kompromisszumok fokozatos feloldásával minden bizonnyal jól fogják szolgálni a vállalati demokrácia, valamint a dolgozók tulajdonosi szemléletének fejlesztését és ezzel az irányítás hatékonyságát is. A kialakított megoldásoknak természetesen a gyakorlatban kell vizsgázniok, és azokat — a szerzett tapasztalatok alapján — fokozatosan tovább lehet és kell fejleszteni, tökéletesíteni.

Remélhető, hogy a tulajdonosi jogosítványok egy részének birtokában erősödni fog a vállalatok vagyonnövelésben való érdekeltsége is, legalábbis rövidebb távon. Kevésbé valószínű viszont, hogy az új vállalatirányítási formák lényegesen javítják a teljesítményelv érvényesülését.

Ugyanakkor (bár erre nézve sok szerző, elsősorban Sárközy Tamás publikált és kéziratos munkáiban több javaslat is megfogalmazódott) végül is nem sikerült gazdát találni a *stratégiai tulajdonosi* funkcióknak. Ami e fogalom értelmezését illeti, idézem a Sághy Vilmos által adott definíciót: „... stratégiai tulajdonláson mindenekelőtt a vállalati munka egészének több évet átfogó, eredményre összpontosító bírálatát, a közép- és hosszú távú termelési, értékesítési, fejlesztési irányok kijelölését, a jövedelemelosztás fő arányainak eldöntését, a vezetők kinevezését,

illetve általában a vezetőkkel szembeni munkáltatói jogok gyakorlását, a tőkeszerzéssel, a termelési tényezők átcsoportosításával, új vállalkozások alapításával kapcsolatos feladatok ellátását értem".* A vitában állást foglalók többsége abban lelkesen egyetért, hogy a stratégiai tulajdonosi funkciókat el kell venni az azok egy részét (más szervekkel megosztottan) gyakorló ágazati minisztériumoktól, és többnyire megegyeznek a vélemények abban is, hogy a vállalatok nem mindenben alkalmasak e funkciók ellátására, de a „hogyan tovább?" kérdésében már messze nem alakult ki ilyen szép egyetértés. Bár a vitában a stratégiai tulajdonosi funkciókat sokan a vagyonérdekeltségre leszűkítve értelmezik (ami a probléma indokolatlan leegyszerűsítése), a különféle javasolt tulajdonkezelési formák mindegyikével szemben hangzottak el indokolt ellenvélemények. Így aztán végeredményben a stratégiai tulajdonlás problémája elvi szinten is megoldatlan maradt. A gyakorlatban a stratégiai tulajdonosi jogok — kimondva-kimondatlanul — szintén a vállalatok hatáskörébe kerülnek, ezt azonban csak részben lehet indokoltnak és célszerűnek tekinteni. (A körvonalazott probléma körüli vitára, az ebben képviselt álláspontokra nem kívánok kitérni, ezeket többen jól áttekinthető módon rendszerezték.)**

A továbbiakban a tulajdonosi funkciókkal kapcsolatos gyakorlati jellegű kérdésekről szólok, különös tekintettel a tulajdonosi jogosítványok és a teljesítményelv érvényesülésének összefüggéseire. A probléma lényegét abban látom, hogy a tulajdonosi funkciók *nagy részének* a teljesítményelv megfelelő érvényesülését biztosító ellátására a vállalatok többnyire és általában alkalmasak, de csak jól működő, megfelelő teljesítménykényszert érvényesítő verseny esetén valódi piaci körülmények között, ami nálunk köztudottan még csak részlegesen van meg, és teljes körű megvalósulása jó esetben is olyan hosszú időt igényel, hogy ennyi időn át nem „szüneteltethetjük" büntetlenül a stratégiai követelményeket. A funkciók *másik részének* érvényesítésére viszont a vállalatok elvileg is alkalmatlanok, vagy bizonyos helyzetekben alkalmatlanná válnak.

Az első csoportba tartozó, tehát versenypiaci körülmények között vállalati hatáskörben jól megoldható funkciónak tartom az operatív gazdálkodást, valamint — a stratégiai tulajdonlás Sághy által adott, idézett definíciójában felsoroltak közül — a közép- és hosszú távú termelési, értékesítési, fejlesztési irányok kijelölését, a jövedelemelosztás fő arányainak az eldöntését, a vezetők kinevezését és a velük kapcsolatos munkáltatói jogok gyakorlását, a termelési tényezőkkel való gazdálkodást, vállalkozások alapítását. Jól működő piaci mechanizmus és a szabályozórendszer stabilitása esetén a vállalat rákényszerül arra, hogy gazdálkodásában a rövid és a hosszú távú érdekek ésszerű kombinációja alapján döntsön.

Általában is kimondható az, hogy a stratégiai döntések túlnyomó többségének meghozásához a vállalat (nem pedig az állam valamely szerve) rendelkezik — vagy kell hogy rendelkezzék — jobb informáltsággal, a nemzetközi színvonal és fejlődési trendek, a piac jelenlegi és jövőben várható igényeinek és saját lehetőségeinek alaposabb ismeretével.

Ugyanígy kezelhetők azok a vitatott kérdések is, hogy milyen mértékben és formában van szükség arra, hogy az állam érvényesítse a gazdaságpolitikából, ezen belül különösen a struktúra- és a műszaki fejlesztési politikából adódó követelményeket.

Hasonló módon vetődik fel az állami (népgazdasági) érdek érvényesítésének szükségessége a külkereskedelmi egyensúly biztosításához szükséges exportnövelés és importcsökkentés megvalósításában.

* Sághy Vilmos: A vállalatirányítás mechanizmusáról. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz. 1164. l.

** Például Antal László: Vagyonérdekeltség. Figyelő, 1984. október 25., Havas Attila: Viták a vállalati szervezeti és intézményi rendszerről. Kézirat. Ipargazdasági Intézet, 1984.

Jól működő piaci mechanizmus és árrendszer esetén ezek a kérdések vagy egyáltalán nem igényelnek állami, hatósági beavatkozást, vagy ha mégis, a szabályozás kialakított eszköztárának igénybevételével, tehát alapvetően közvetett közgazdasági eszközökkel jól kezelhetők.

Vannak-e tehát (és ha igen, hol érzékelhetők) olyan problémák, amelyek megoldatlansága akadályozza a teljesítménykényszer jelenleginél *lényegesen hatékonyabb* érvényesülését? A hangsúly a *lényegesen* jelzőn van, mert nyilvánvaló, hogy a teljesítményelv érvényesülését csak akkor tekinthetjük *megfelelőnek*, ha gazdaságunk átlagos teljesítménye, tehát az erős, a közepes és a gyenge teljesítmények súlyozott átlaga lehetővé teszi nemcsak elmaradásunk megállítását, hanem a nemzetközi élmezőnyhöz való fokozatos felzárkózásunkat is. A népgazdaság átlagos teljesítménye nem lehet jobb, mint a vállalatok összesített teljesítménye. Rosszabb azonban lehet, például ha a központ túlzott adósságcsinálással, az állami bevételek célszerűtlen elosztásával, a nemzetközi együttműködés előnytelen irányításával stb. a megtermelt nemzeti jövedelem egy részét veszni hagyja. Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem kívánok foglalkozni; feltételezem, hogy az állami szintű gazdaságpolitikai intézkedések megfelelnek az adott lehetőségeknek, ezért a teljesítményelv megfelelő érvényesülését elsősorban vállalati szintű problémának tekintem. Ennek előrebocsátása után elsősorban két problémakört kell megjelölni, ahol a teljesítményelv szükséges hatékonyságú érvényesülése ma nem látszik megoldottnak, és ezért további intézkedésekre van szükség.

Az egyik: ahol a teljesítménykényszer érvényesülése a tulajdonosi jogosítványok jelenlegi megosztása mellett elvileg sincs biztosítva.

A másik: ahol a teljesítménykényszer érvényesülése alól a vállalatok hátrányos következmények nélkül ki tudnak bújni.

A tulajdonosi jogosítványok megosztásának elvi problémái

Mint arról az előzőekben már szó esett, a tulajdonosi jogosítványok stratégiai elemeit is lényegében vállalati hatáskörbe adtuk. Pedig a vagyonérdekeltségről, vagyonkezelésről kialakult viták során többen rámutattak arra, hogy a vállalati nyereségérdekeltség nem azonos és gyakran nem is esik egybe a vagyonérdekeltséggel, amit (leszűkítve) távlati nyereségérdekeltségnek is nevezhetünk. Rámutattak arra is, hogy a vagyonérdekeltséggel kapcsolatos tulajdonosi jogosítványok vállalati hatáskörbe utalása a termelési erőforrások allokációjának megmerevedéséhez, a vállalati szervezeti és termelési struktúra szükségszerű konzerválásához vezet, hiszen — akár van működő tőkepiac, akár nincs — a vállalatok önszántukból csak kivételes esetekben fogják eszközeiket másutt befektetni. A visszafejlesztő jellegű tőkeátcsoportosítási döntéseket a tőkés gazdálkodás keretében sem a vállalat operatív vezetése, hanem többnyire a vagyonkezelő vagy a tulajdonos hozza. Végül is, mivel a vagyonkezelésre és a vagyonérdekeltség biztosítására mindenki által jónak ítélt megoldást nem sikerült találni, a megoldást elnapoltuk, jobb híján vállalati hatáskörbe utalva a tulajdonosi jogosítványok teljes körét. Ezzel azonban a problémát csak a szőnyeg alá söpörtük, amitől persze nem szűnt meg létezni és nyilván hatni is.

A probléma megoldatlanságának károsságát (azon túlmenően, hogy felidézi az optimálistól ma minden bizonnyal távoli szervezeti és termelési struktúra megmerevedésének veszélyét) elsősorban abban látom — és ez az eddigi viták során nem kapott megfelelő hangsúlyt —, hogy nem oldottuk meg a vállalatok vagyonkezelésének objektív és szervezett *minősítését*. Mivel ezt sokan csak elkülönített vagyonkezelő szerv vagy intézmény (tulajdonosi minisztérium, holdingok, vagyonkezelő bankok stb.) keretében látják megoldhatónak, ilyenek létrehozását viszont

elvetettük, a fürdővízzel a gyereket is kiöntöttük. Egyáltalán nincs bizonyítva ugyanis, hogy a vállalatok delegált tulajdonosi tevékenységének a (mégiscsak) tulajdonos állam részéről történő közvetlen vagy közvetett ellenőrzésére és rendszeres minősítésére nincs feltétlenül szükség; az sem, hogy ez csak elkülönített vagyonkezelő szervezet keretében volna megvalósítható; továbbá az sem, hogy ilyen tulajdonosi ellenőrzés és minősítés nélkül a megfelelő teljesítménykényszer és a versenyképességhez nélkülözhetetlen struktúraátalakítási, -fejlesztési, marketing- és egyéb intézkedések mindenütt „maguktól" kellő időben megvalósulnak-e. Ezekre a kérdésekre a válaszadást és valamiféle kielégítő megoldás kimunkálását nem halogathatjuk sokáig, mert tartós megoldatlanságuk az amúgy is nyomasztó teljesítményhiány fokozódásához vezetne.

Meglehetősen általános az a felfogás, hogy a vállalatok teljesítményét a piacnak kell minősíteni, és annak mértéke a vállalati nyereség. Ez így jól hangzik, csak félrevezető. Való igaz, hogy a vállalatok (operatív) gazdálkodását a piacnak kell(ene) minősíteni, és erre a piac, helyzetünk tartós vagy átmeneti adottságait (monopol- és hiányhelyzetek meglétét és megújulását, a szocialista külpiac rugalmatlan árrendszerét, az importverseny korlátozottságát stb.) kezelni képes adekvát árrendszer esetén (a jelenlegi, amint arra már többször és többen rámutattunk, nem ilyen) alkalmas is lenne. Mivel azonban jelenlegi piacunk és az ott érvényesülő verseny még bizonyára sokáig korlátozottan tudja csak betölteni egy valódi piac funkcióit, az általa adott bizonyítvány gyakran nem a minősítettet, hanem inkább a minősítőt jellemzi. Erre a hitviták jellegzetességeit mutató össznépi vitatémára itt nem kívánok érdemben kitérni, mert témánk szempontjából nem az a kérdés, hogy a mi piacunk képes-e objektíven, tehát a versenytársak teljesítményeihez és nem önmagukhoz viszonyítva minősíteni a vállalatok *operatív* gazdálkodási teljesítményét, és kiváltani a szükséges mértékű operatív teljesítménykényszert. (Ezt a vitát egyébként a gyakorlat tapasztalatai minden bizonnyal rövid időn belül eldöntik.)

Bennünket itt az a kérdés foglalkoztat, vajon képes-e a piac általában (és a mi piacunk különösen) objektíven — ami itt azt jelenti, hogy a versenytársak *jövőbeli* teljesítményeihez viszonyítva — *most* minősíteni a vállalatok vagyonkezelési, tehát stratégiai tevékenységét, és kiváltani a jövőbeli piaci versenyképességhez szükséges mai teljesítményeket (például a fejlesztésben, a marketingben, a szervezésben). Erre a kérdésre egyértelműen igenlő válasz aligha adható, de a csak tagadó válasz sem volna helyénvaló. A reális válasz az lehet, hogy a piac nem lát ugyan a jövőbe, de *általában* jelzi a jövőbeli igényeket is, hiszen többnyire a mai legkorszerűbb technológiák és termékek képviselik a (közeli) jövő általános piaci igényeit. A *belső piacon* folyó tényleges versenyben azonban ezekkel a legkorszerűbb termékekkel a hazai termelők általában csak több éves késéssel találkoznak, miközben a fejlett országokba exportáló vállalatok (ezek vannak kevesebben) a külpiacon már korán szembekerülnek e termékek előállítóival, és a külpiac minősíti is őket. A külpiac és a mi belső piacunk minősítése ezért gyakran nem esik egybe, és a belső piaci minősítés többnyire fellazítja a külső piac teljesítménykényszerét. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a piac szükséges, de nem elégséges (általában sem, de nálunk különösen) a vállalatok stratégiai tevékenységének a minősítéséhez, ezért a mai piaci értékítéletet ki kell egészíteni a prognosztizált fejlődés követelményeivel, amire nincs automatizmus; az csak tudatos elemző munka eredménye lehet. A vállalati stratégia kialakítása a legjobban működő piaci mechanizmusú országokban is *tudatos*, esetenként a jelen piaci értékeléssel ellentétes megfontolások alapján hozott kockázatos döntésekkel történik, és az esetleges hibás döntések csak évek múlva vezetnek a vállalat tönkremeneteléhez (ami nem ritka jelenség).

Nyilvánvaló, hogy ezt az elemzést a stratégiai tervezés keretében elsősorban szintén a vállalatnak kell elvégeznie, és ha ezt jól elvégzi, akkor az ebből adódó tel-

jesítménykövetelményeket is mindenkinél jobban meg tudja magának fogalmazni. Itt tehát külső beavatkozásra, segítségre vagy kényszerítésre nincs szükség. De mi van akkor, ha a vállalati vezetés ezt az elemzést és a következtetéseket nem tudja vagy (félve a negatív minősítéstől) nem meri elvégezni, vagy ha az elemzésekből a vállalat visszafejlesztése következne, illetve ha olyan műszaki fejlesztési, minőségjavítási, termelékenységnövelési, szervezési stb. intézkedéseket kellene hozni, amire az adott vezetés képtelen, tehát a teljesítménykényszer akármilyen objektív vagy szubjektív okból nem érvényesül, és a mai mulasztások következményeként a vállalat csak évek múlva lesz (de előreláthatóan) versenyképtelen és veszteséges? Köteles a tulajdonos állam a vállalati önállóság nevében ezt tudomásul venni, mondván, hogy majd csak akkor fog beavatkozni, akkor függeszti fel az önállóságot és szanálja a vállalatot, amikor az már ténylegesen veszteséges lesz? Azt hiszem, az ilyen magatartás az állam részéről oktalanság volna. Márpedig a vagyonkezelésnek a vállalatokra történő átruházása, stratégiai tevékenységük ellenőrzésének és érdemi minősítésének szervezett megoldása nélkül ténylegesen ezt jelenti. A vállalati gyakorlatban tapasztalható stratégiai mulasztások és az ilyen okokra visszavezethető veszteségessé válás szaporodása is mutatja, hogy élő problémáról van szó.

Nyilvánvaló, hogy nem minden vállalati vezetés bizonyul alkalmasnak a koncepciózus és invenciózus tevékenységre, esetleg menet közben válik alkalmatlanná, amit „kívülről" esetenként előbb és objektívabban lehet érzékelni, mint belülről.

A tőkés piacgazdaság körülményei között érvényesül az ellenérdekeltség elve: a tulajdonos vagy annak megbízottja a teljesítmény/bér arány állandó növelésében, a teljesítményversenyben való helytállásban érdekelt. Nagyobb részvénytársaságok esetében, ahol a tulajdonos „személytelenné" vált, általános gyakorlat (bizonyára nem ok nélkül), hogy a vállalati menedzsment gazdálkodási és stratégiai tevékenységét erre a célra létrehozott — széles döntési jogkörrel rendelkező — igazgató tanács vagy más hasonló szerv végzi, melyekre jellemző, hogy tagjaik között egyre nagyobb számban találhatók *külső* szakemberek, tudósok, bankok és más vállalatok alkalmazottai. Ez esetben az igazgató tanács az „ellenérdekű fél".

A teljesítménykényszer megkerülése

Mint láttuk, még ha sikerül is elvileg helyesen megvalósítani a tulajdonosi jogosítványok telepítését, akkor sincs biztosíték arra, hogy a vállalatok gyakorlati tevékenységében a szükséges mértékű teljesítménykényszer „önmagától" érvényesülni fog. Ezért felvetődik a kérdés: mit és hogyan tegyen a tulajdonos állam abban az esetben, ha adott vállalat, esetleg a vállalatok egy csoportja — visszaélve természetes vagy mesterségesen kreált monopolhelyzetével, illetve a valódi vagy mesterséges hiányhelyzettel vagy egyszerűen a vezetés alkalmatlansága miatt — a lehetségesnél kevésbé hatékonyan működteti a rábízott vagyont? A piac ezzel kapcsolatos szerepére és annak korlátaira az előbbiekben már kitértem. A probléma jól ismert, a megoldás kevésbé.

A piacfelügyelet keretében alkalmazandó egyedi beavatkozások (az áremelések bejelentésének kötelezettsége, az áremelés meghatározott időre történő felfüggesztésének lehetősége, a tisztességtelen ár fogalmának bevezetése stb.) részint „kilógnak" a mechanizmusból, részint egyes esetekben könnyen megkerülhetők. (Például új terméknek lehet új ára, de mi az új termék?) Jelenlegi eklektikus árszabályaink igen eltérő követelményeket támasztanak az egyes vállalatokkal szemben. Csak példának hozom fel, hogy a gépipari vállalatok közül azok, amelyek exportálnak, a tőkés exportban elért áraknak megfelelő ún. kompetitív árakat kötelesek alkalmazni belföldön is (ez a legszigorúbb árforma), mások viszont a sokkal na-

gyobb szabadságot engedő követő vagy importhoz igazodó árképzést alkalmazhatják. A gépipar által felhasznált kohászati termékek árát viszont az ún. *főpiaci elv* szerint képezik. A kohászati termékek belföldi árai nemritkán 20—40 százalékkal magasabbak, mint ha a kompetitív árképzés elvei szerint a tényleges exportáraknak megfelelően alakulnának, s így rontják a gépipari export versenyképességét. Árképzésünk egyik fontos elve, hogy a termékek belföldi ára mindaddig versenyár, amíg nem haladja meg a vámmal növelt potenciális importárat. Ennek az elvnek a következetes alkalmazása sokkal egységesebbé és ellenőrizhetőbbé tenné az árképzést, és megalapozottabbá a piaci értékítéletet. (Az „árklub" gyakorlata ezt a problémát önmagában nem oldja meg, mert lényegében autonóm árstruktúrához vezethet, ami jelentős mértékben elszakadhat a világpiaci áraktól, tehát a nemzetközi értékítélettől is.)

Vajon az új vállalatirányítási módok, a vállalati tanácsok és közgyűlések alkalmasak-e a vállalati menedzsment stratégiai és operatív tevékenységének ellenőrzésére és megfelelő követelmények támasztására? Azt hiszem, egyértelmű, hogy az új vállalatirányítási formák az üzemi demokrácia szélesítésére mindenképpen, a vállalattal való azonosulás elősegítésére pedig feltehetően alkalmasak lesznek, de — ezt kikényszerítő környezeti hatások hiányában — aligha várható el tőlük akár a jelenlegi, még kevésbé a jövőbeli teljesítménynövelés kiváltása. Ebből a szempontból a vállalati vezetés és a vállalati tanács vagy közgyűlés várhatóan „egy kapura fog futballozni", hiszen közös érdekük és természetes törekvésük, hogy „minimális erőfeszítéssel érjenek el maximális eredményt". Alig hihető, hogy a vállalati tanács vissza akarná tartani a vállalati vezetést a megalapozatlan áremelésektől, ha a piac és a piacfelügyelet ezt lehetővé teszi, vagy a teljesítménytöbblet nélküli béremelésektől, ha a vállalat rövid távú helyzete módot ad rá, és a vállalatok közötti bérverseny is erre ösztönöz. Irányítási és szabályozási rendszerünk mindmáig érvényesülő szemléletéből és gyakorlatából következően a vállalatok között nem *teljesítményverseny*, hanem bérverseny érvényesül, ahol a teljesítménynövelés csak a bérnövelés egyik (korántsem egyetlen vagy akár a legfőbb) lehetséges eszköze. A bérverseny természetesen az inflációt is gerjeszti. A bér-verseny oka részint a létszám megtartására való törekvés, részint pedig az, hogy a vállalati vezetést mind a vállalati kollektíva, mind pedig a külső környezet aszerint minősíti, hogy „mennyit tud fizetni" a szűkebb földrajzi és a tágabb szakmai környezethez viszonyítva. Ez a minősítés a vezetők választása esetén még közvetlenebbül fog érvényesülni, és tovább fokozza majd a bérversenyt. Ez a motiváció alapvetően eltér a tőkésvállalati vezetés motivációjától, melynek célja a profit növelése, és ennek eszköze a teljesítményverseny. A bér náluk nem cél, hanem egyik költségelem, amit nem növelni, hanem csökkenteni kívánnak a munkaerőpiac mindenkori kereslet-kínálati viszonyai által adott minimumra (ellenérdekűség). Tehát a bérverseny helyett valóban teljesítményverseny érvényesül. Úgy gondolom ezért, hogy a demokratikus vállalatirányítási fórumok a vállalat *stratégiai* irányítására nem lesznek alkalmasak. (Ezt mások, köztük Sághy Vilmos részletesen is kifejtették már.) Úgy tűnik, hogy a vállalati szintű gazdasági szereposztásból hiányzik az „ellenérdekű fél."

Annyit mindenesetre itt is alá kell húzni, hogy a vállalati önállóság és belső demokrácia növekedése csak akkor érheti el alapvető célját, a hatékonyság növelését a vállalattal való azonosulás, kollektív együttgondolkodás és cselekvés útján, ha a vállalatok szigorú teljesítménykövetelményeket érvényesítő közegben működnek, és a teljesítménykényszert, az objektív (tehát a világpiaci értékítéletet tükröző) teljesítménymérést és -értékelést a gazdasági mechanizmus, valamint a politikai szemlélet és gyakorlat következetesen s a gazdaság minden szereplőjére egységes szigorúsággal képviseli, kiköveteli. Intézményes fegyelem hiányában az önállóság és demokrácia növelése a teljesítmények fellazulására, a szabadosság terjedésére ve-

zetne. Természetesen az objektív teljesítménykövetelményeknek nincs semmi közük ahhoz a meghonosodott fiskális gyakorlathoz, amelyik az „onnan lehet (és kell) elvenni, ahol van miből" elvet követi, mert ez nem ösztönző, hanem egalizáló hatású. Az objektív teljesítménykényszer követelményeiben egységes, hatásában viszont erősen differenciáló.

Sajátos dolog, hogy miközben a jugoszláv és a nemzetközi gazdasági irodalomban egyre gyakrabban jelennek meg olyan elemzések, amelyek a munkástanácsokon alapuló jugoszláv önigazgatási modell alapvető problémáira hívják fel a figyelmet, ezek közül is kiemelve a vállalati gazdálkodás objektív, tulajdonosi minősítésének és a minősítésből adódó követelmények érvényesítésének megoldatlanságát, tehát a túlságosan rövid távú szemlélettel szembeni ellenérdekű fél hiányát, mi sok tekintetben a jugoszláv megoldásokhoz hasonló módszereket vezetünk be mind az árrendszerben, mind a vállalatirányításban, annak ellenére, hogy a jugoszláv gazdaság teljesítményei összességében — úgy tűnik — legalábbis nem jobbak a miénkénél (különösen, ha az idegenforgalom adottságait, a vendégmunkások hazautalásait is tekintetbe vesszük), és az ottani politikai és gazdasági vezetés is az elégtelen teljesítménykényszert meg az ezt lehetővé tevő laza és zavaros árrendszert tekinti a legnagyobb problémának. Tudom persze, hogy a hasonlóság egyáltalán nem jelent azonosságot, mindamellett kívánatosnak tartom a jugoszláv gyakorlat alaposabb tanulmányozását, hogy elkerüljük az általuk elkövetett és már felismert hibákat.

A stratégiai tulajdonosi érdekek érvényesítésének lehetőségei

A gyakorlati problémák magánál a definíciónál kezdődnek, hiszen a vállalati gyakorlatban ténylegesen nehezen különíthetők el a vezetői-operatív döntések (amelyeket gazdálkodásnak is szoktak nevezni) a tulajdonosi (stratégiai) döntésektől. A vezetői döntések általában mindkét kategória ismérveit magukon viselik, és besorolásuk egyik vagy másik kategóriába meglehetősen viszonylagos. Hasonló a helyzet, ha a stratégiai tulajdonosi döntésekre más szervezetet (például holdingot, vagyonkezelő bankot, egyéb intézményeket) jogosítunk fel, tehát szervezetileg választjuk szét a tulajdonosi és a gazdálkodási funkciók gyakorlását, amint erre születtek is javaslatok. Ezekről a szervezetekről azonban mások úgy vélekednek, hogy azok középirányító szervként működnének, és ezt — jórészt emocionális alapon — elegendőnek tartják elvetésükre.

Anélkül, hogy az elkülönített vagyonkezelő szervezetek védelmére kívánnék kelni, a tárgyilagosság kedvéért megemlítem, hogy a vagyonkezelő szervezetek, akár állami tulajdonban levő, akár pedig tőkés magántulajdonú vagyont kezelnek, szükségképpen ellátják a mi fogalmaink szerinti középirányító szerv néhány tipikus funkcióját, például nyereséget, tőkét, illetve eszközöket csoportosítanak át a nagyobb jövedelemtermelő képességű vállalatokhoz. Ezt részben direkt módon, a nyereség centralizálásával és újraelosztásával, részben banki jellegű módszerekkel hajtják végre, ami a funkció lényegét alapvetően nem változtatja meg. Előfordul, de nem jellemző, hogy egy vagyonkezelő szervezet (holding, multinacionális vállalati központ stb.) szabad pénzeszközeit nem saját, hanem más vagyonkezelő szervezet érdekeltségi körében fekteti be (például részvényvásárlás útján), de ezzel is többnyire saját befolyási körét kívánja bővíteni.

Az ismert nemzetközi adatok szerint a fejlett ipari országokban a beruházások nagyobbik hányadát saját alapokból finanszírozzák, és csak kisebb mértékben vesznek igénybe hitelt. Például az Egyesült Államokban a felvett hitelek aránya a saját tőkéhez a fejlesztések finanszírozásában 1961—1981 között 20—27 százalék között ingadozott. Japánban és az NSZK-ban ez az arány magasabb, de mindenütt

jellemző az, hogy minél nagyobb egy szervezet (holding vagy multinacionális vállalat), annál kisebb mind az igénybe vett, mind a külső üzletfeleknek nyújtott hitel aránya.

A holding és társai tehát nem azért nem alkalmasabbak a vagyonkezelési funkciók ellátására, mint maga a vállalat, mert középirányító szerepet töltenének be. Ez lényegükből következik ugyan, de ettől még gazdálkodó szervezetként is funkcionálhatnak. Sokkal inkább azért nem látszik célszerűnek alkalmazásuk, mert működésük csökkentené a vállalatok önállóságát, korlátozná gazdálkodási szabadságukat és felelősségüket. A holdingszervezetek elképzelt feladatait egyébként (horribile dictu!) az ágazati minisztériumok — megfelelő jogosítványok és hatásköri korlátozások mellett — célszerűbben tudnák ellátni, és jószerével ma is ellátják.

A célszerű megoldás keresésének egyik lehetséges megközelítése az, ha a magyar gazdaságot vagy annak néhány nagyobb ágazatát a nagy tőkés konszernek működésével vetjük össze. Ezt annál is inkább megtehetjük, mert sok olyan tőkés konszern létezik, amelynek termelési volumene meghaladja, termékstruktúrájának összetettsége pedig megközelíti egy-egy magyar népgazdasági ágét vagy ágazatét. Ez a megközelítés sem ad könnyen megvalósítható megoldást, mert a nagy tőkés vállalatbirodalmak, konszernek belső szervezete, irányítási és érdekeltségi viszonyai rendkívül sokfélék: általánosítható tapasztalatok alig vonhatók le belőlük. Egy azonban minden szervezeti formában érvényesül, nevezetesen az, hogy a keretükben működő egyedi gazdálkodó egységek (vállalatok) nagyfokú, a magyar vállalatokét meghaladó mértékű önállósággal rendelkeznek, noha működésüket a tulajdonosi szervezet megfelelő keretek között, többnyire az igazgató tanács valamilyen formáján keresztül ellenőrzi, vezetésüket értékeli, minősíti, aktív káderpolitikával is tudatosan irányítja, és szükség esetén (ami nem feltétlenül a veszteségesség bekövetkezése) a határozott beavatkozástól sem riad vissza.

Ebből számunkra az a következtetés adódik, hogy az ágazati minisztériumok tulajdonosi jogkörének megszüntetésével a vállalatok munkájának nélkülözhetetlen tulajdonosi minősítése megoldatlanná vált. Kétségtelen, hogy ezt a feladatot mindeddig az ágazati minisztériumok sem tudták kielégítő módon ellátni, és jogkörükkel esetenként ugyanúgy visszaéltek, mint ahogy ezt tették és teszik a lényegesen nagyobb tényleges hatáskörrel felruházott funkcionális szervek is. Mindazonáltal a vállalatok tevékenységének (különös tekintettel a stratégiai szempontokra) objektív tulajdonosi minősítésére, a teljesítmények értékelésére és a teljesítménykövetelmények megfogalmazására okvetlenül szükség van. Erre az új vállalatirányítási szervezet önmagában nem alkalmas. Megfelelő formának a tőkés gyakorlatból ismert igazgató tanácsok látszanak. Ezek működésével kapcsolatban sok kritika olvasható a tőkésországok szakirodalmában, de jobb formát nem találtak. Az igazgató tanács lényeges ismérve, hogy abban a tulajdonos(ok) és a menedzsment képviselőin kívül egyre nagyobb számban kapnak helyet a tudomány és más vállalatok képviselői is.* A stratégiai tulajdonlás külön szervezetére Sárközy Tamás és mások munkáiban több megfontolásra érdemes javaslat jelent meg. Leginkább Sághy Vilmos fogalmazta meg ezt a problémát — már idézett tanulmányában — a gyakorlati megvalósítás igényével.

Az igazgató tanácsok funkcióit, összetételét és működési rendjüket illetően csak ismételni tudnám azt, amit ezzel kapcsolatban Sághy Vilmos javasolt, és ami lényegében megegyezik a tőkés cégeknél működő igazgató tanácsokéval.

Szükséges viszont kitérni arra, hogy az igazgató tanácsot nem kell szembeállítani a most szerveződő vállalati tanácsokkal. A két testület feladatköre eltérő és el-

* Kopátsy Sándor: Hiánycikk: a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

határolható lenne, hiszen az igazgató tanács funkciója a vállalat stratégiai tevékenységének segítése és minősítése, beleértve a vállalati vezetés minősítését is, de munkáltatói jogokkal velük szemben nem rendelkezne. A vállalati tanács viszont a vállalati kollektíva demokratikus képviselete és a vállalat operatív működését segítő szerv lenne, mely köteles lenne figyelembe venni az igazgató tanács állásfoglalásait, beleértve a vállalati vezetők működésének minősítését is, amikor gyakorolja felettük a munkáltatói jogokat. Kétségtelen, hogy a két tanács működése tovább bonyolítaná a — társadalmi szervek jogosítványait is tekintve — egyébként sem egyszerű vállalati vezetési struktúrát és gyakorlatot.

A jelenlegi felügyelő bizottságok feladatkörét stratégiai ügyekben az igazgató tanács vehetné át, az operatív ügyekben pedig a vállalatvezetés, illetve a vállalati tanács.

Az igazgató tanács tagjai között túlsúlyban kellene lenniük a vállalaton kívüli szakembereknek, tudósoknak, külső szervek, más vállalatok képviselőinek, a vállalati tanács viszont — a jelenlegi elvek szerint — a vállalat vezetőiből és dolgozóiból állna. Igazgató tanácsot csak nagyobb vállalatoknál kellene szervezni.

Az igazgató tanácsok működése vélhetően előmozdítaná az adott vállalat meglevő eszközeinek hatékonyabb működtetését és a fejlesztési irányok célszerűbb megválasztását, valamint a vezetés alkalmasságának minősítését, de kevéssé látszik alkalmasnak a fejlesztési eszközök vállalatok közötti elosztására, átcsoportosítására. Ennek továbbra is a bankok feladatának kellene maradnia (persze üzleti bankokra gondolok), amelyek eszközeiket mindig a legjobb teljesítményt nyújtó (a legjobban vezetett) vállalatokba fektetnék be, egyidejűleg érvényesítve az állami struktúrapolitika követelményeit is.

Az igazgató tanács tagjait anyagilag is érdekeltté kellene tenni a vállalat eredményességében, ami nem ígérkezik könnyű feladatnak. Javadalmazásuknak nem az eltöltött idővel, hanem a vállalat eredményeinek javulásával kellene arányban lennie, több év átlagos eredményessége alapján. Szükséges volna, hogy az igazgató tanács tagjainak „nyereségrészesedése" számottevő, a főmunkahelyükön élvezett fizetésük jelentős hányadát kitevő jövedelem legyen. A vállalat veszteségessége, illetve tartós eredményromlása esetén az igazgató tanácsi tagok vagy semmit, vagy csak szerény fix díjazást kapnának. Megfelelő megoldással (esetleg pályázati rendszerrel) elejét kellene venni annak is, hogy az igazgató tanácsi tagság felelősség és munka nélkül élvezhető jövedelemkiegészítés vagy jutalom legyen.

Az igazgató tanácsok működésével szemben sok érv hozható fel (a szervezet további bonyolítása, a formális elemek túlsúlya, a tagok nem eléggé közvetlen érdekeltsége, az ügyek felületes ismerete stb.). Alighanem az igazgató tanács sem lenne egyértelműen ideális forma. De a számunkra oly szükséges teljesítménykényszer érvényesítésére alkalmas megoldást meg kell találnunk, s e szempontból e forma komoly eredményt kínál.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1210—1224 l.)

A makrostruktúra és a konvertibilis külkereskedelmi mérleg

Ligeti István

Az elmúlt évek gazdasági eseményei a közgazdászok érdeklődésének középpontjába állították mindazon kérdéseket, amelyek szűkebb vagy tágabb értelemben kapcsolódnak gazdaságunk nyitottságához s a vele járó következmények felméréséhez. E kérdéskomplexum egyik részterületének vizsgálatához kívántunk — a modellezés eszközeivel — hozzájárulni.[1] A makrostruktúránkban meglévő, statisztikusan megragadható főbb összefüggések feltárásával és hasznosításával elemeztük a struktúrában lévő meghatározottságot és a főbb mozgásirányokat. E gondolatkörben elsősorban a konvertibilis valutában lebonyolított külkereskedelmünk mérlegének és a belföldi felhasználás fő tételeinek kapcsolatát, a folyamatokban érvényesülő ciklikus mozgást, a struktúra meghatározottságát vizsgáltuk.

A külkereskedelmi egyenleg és makrostruktúránk kapcsolata

A világgazdasági folyamatokba való intenzívebb bekapcsolódást támogató gazdaságpolitikánk következményeként a hetvenes évtized első éveitől kezdve gazdasági életünkben megnőtt a külgazdasági kapcsolatok szerepe. E folyamatnak természetes velejárója, hogy a korábbinál erőteljesebben érezhetővé váltak a világgazdaság történései. A külső környezet hatásainak közvetlenebb érzékelése a gazdaság olyan „immunrendszerének" a kiépítését teszi szükségessé, amelynek alapjául a gyorsabb helyzetfelismerés és a hatékonyabb alkalmazkodóképesség szolgál. E mechanizmus építőelemeinek és elveinek kidolgozását gazdasági vezetésünk, gazdaságpolitikánk talán legfontosabb feladatának tekinthetjük.

Az elmúlt évtizedben e feladat súlyát növelte, hogy a világgazdasági folyamatokban helyenként látványos törések következtek be, s csaknem valamennyi országot — többé vagy kevésbé mély — recesszió sújtotta. Mivel fejlődésünk megváltoztathatatlan feltétele a gazdaság szerkezeti nyitottsága, ha nem sikerül megfelelő alkalmazkodási mechanizmust kialakítani, e nyitottság következtében gazdaságunk sérülékeny marad. Hosszabb időszakot tekintve, a világgazdaság folyamatainak számunkra kedvezőtlen alakulását, az új feltételekhez való alkalmazkodás hiányát talán leginkább az mutatja, hogy a nemzeti termelés importhányada az 1950-es évektől az 1970-es évek végéig mintegy háromszorosára nőtt, és egyidejűleg ex-

[1] Az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében folytatott kutatás résztvevői voltak a szerzőn kívül: Gyurkovics Éva, Klemencsics Márta és Vörös Tibor. A számításhoz felhasznált gépi programokat Palócz István adaptálta az OTSZK számítógépeire. A kutatásról készített részletes beszámolót és az alkalmazott módszer leírását a [11] tanulmány tartalmazza.

Dr. Ligeti István kandidátus, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője.

portoldalon értékesítési gondok jelentkeztek. A korábbi külgazdasági stratégiánk ezért erőteljes módosítást kívánt, a fizetőképesség megőrzése gazdasági életünk próbakövévé vált. A VI. ötéves terv legfontosabb célja a külső egyensúlyi helyzet javítása volt. A tervidőszak eseményei, változásai a feladatokat még markánsabban körvonalazták. Fizetőképességünk megőrzése az éves tervek fő céljává vált, sőt napi gazdálkodási gyakorlatunkban számos operatív feladat gyors megoldását igényelte.

Ez a gazdaság egészét átható folyamat tervezésünk és politikai életünk demokratikus vonásainak erősödésével egyidejűleg ment végbe. Ennek természetes kísérőjeként számos kérdésben széles körű társadalmi érdekegyeztetésre volt szükség. A tömegtájékoztatás jóvoltából a fizetőképesség és külgazdasági helyzetünk megfelelő alakítása szinte nemzeti programunkká vált.

Érthető tehát, hogy az elérendő egyensúlyi helyzet gazdasági mutatói az éves népgazdasági tervek azon pontjai, amelyekből a megalapozó gazdasági összefüggések levezethetők. A hosszú távú tervezés 1984-ben érkezett el azon szakaszához, amelyben az egyes részkoncepciók alapján az összefoglaló távlati koncepció elkészült. Ez a koncepció is méltán fordít nagy figyelmet a kiinduló feltételek között a külgazdaság várható alakulására. A hosszú távú növekedési pályák lehetséges alternatíváit vázolva, a mozgásteret meghatározó tényezők között kiemelten foglalkozik az ország exportképességével, az importigényességgel és a külső egyensúlyteremtés kérdésével. Mindezen tényezők természetes módon erőteljesen befolyásolták a VII. ötéves terv gazdaságpolitikai elgondolásainak kimunkálását is.

A külgazdasági problémák várható és az egész gazdaságot érintő feszültségei még inkább felvetik annak szükségességét, hogy keressük azokat az eszközöket, amelyek segítségével egyrészt *a stratégiák mozgási sávját nagyobb pontossággal körül tudjuk határolni*, másrészt, hogy elemezzük annak lehetőségét, miként tudnánk *hatékonyabban kihasználni* a manőverezési tartományt.

A következőkben a konvertibilis valutákban lebonyolított külkereskedelmünk egyenlegének alakulását középpontba állítva, egy egyszerű matematikai modell kapcsán fogalmazunk meg néhány összefüggést.

Cél vagy lehet eszköz is?

A gazdaság makroszintű folyamatai kölcsönös összefüggésükben, sajátos együttmozgásukban figyelhetők meg. Ezen mozgásformákban (irányukban, gyorsaságukban, sőt gyorsulásukban és belső szerkezetükben) globális tendenciák alakulnak ki és hatnak hosszabb időszakon át. A gazdaságpolitikának éppen ezért egyik fontos feladata e mozgások meghatárzott irányokba, sávokba való terelése.

Egy ilyen bonyolult mozgási rendszerben bizonyos folyamatok határozott alakítására való igény, ezek alakításának célként való megjelenése természetes, de a gazdaság cél—feladat—eszköz hierarchiarendszerében a kiemelés általában csak időleges és viszonylagos. Ezért valójában az e pont címében felvetett „cél vagy eszköz" megfogalmazás szélsőséges és egyszerűsített szembeállítás. A kapcsolatok mindkét irányban vizsgálandók.

Napjainkban az egész gazdaságra nézve meghatározó szerepe van külkereskedelmünk alakulásának, és az eredményesség igazi mércéje a tervezett külkereskedelmi aktívum elérése. Ily módon ez az egyenleg kiemelkedően fontos *célként* fogalmazódik meg. Legközvetlenebbül exportorientációs és importszigorító intézkedéseink, a hitelszféra kiegyensúlyozására való törekvéseink tanúskodnak erről. A külkereskedelmi egyenleg egy adott szintjének elsődleges célként való megjelenése még akkor is érezhető, ha tudjuk, hogy szakmai körökben e rövid távú célok elérését inkább hosszabb távú gazdasági kibontakozásunk alapfeltételeként tekintik.

Elfogadva a külső egyensúlyi követelmények rövid távú meghatározó szerepét, meg kell vizsgálnunk a kérdéskör másik oldalát is.

A kérdés úgy fogalmazható meg, hogy bizonyos termelési, fogyasztási, beruházási elképzelések megvalósításához milyen külkereskedelmi tevékenység és ennek eredményeként milyen külkereskedelmi egyenleg szükséges. (Míg az előbbi megfogalmazásban a külkereskedelmi egyenleg alapvetően *cél*, itt elsősorban *eszköz* jellege dominál.)

Ezt a kérdésfeltevést indokolja, hogy hosszabb távon és általános érvénnyel — a gazdasági-társadalmi berendezkedéstől függetlenül — egyetlen gazdaságpolitika sem tarthatja a gazdaság végső működési céljának és kritériumának a külkereskedelem sikeres működtetését. Bár jelenleg a külgazdaság vonatkozásában olyan kényszerpályán vagyunk, amelyen rendkívül kicsi a manőverezési lehetőség, a mindennapi gyakorlat vagy akár az éves tervek is azt mutatják, hogy létezik egy szűk mozgási sáv. Lényegesebb azonban ennél, hogy mi várható e területen a következő években. A gazdaságpolitika — jelenlegi ismereteink birtokában — a magyar gazdaság számára a külső feltételek oldaláról nem számít nagyobb arányú növekedésserkentő hatásokra, mégis feltételezi, hogy azok az eddiginél valamelyest tágabb mozgásteret hagynak neki.

További vizsgálatainkban a kérdésnek ezen második — az eszközoldalt hangsúlyozó — megközelítését alkalmazzuk, és feltételezzük, hogy külgazdasági stratégiánk valódi mozgási sávja az utóbbi években számítottnál kismértékben tágabb.

A külkereskedelmi egyenleg a tervben és a valóságban

A tervezés természetének elemzése, a bekövetkezett tényekkel való szembesítés még a külgazdasági folyamatokra leszűkítve is rendkívül szerteágazó feladat. Az alábbiakban csak arra a néhány pontra próbálunk rámutatni, amelyek vizsgálatainkban szerepet kapnak.

A tervezett behozatal és kivitel s az ezek eredőjeként alakuló külkereskedelmi egyenleg a terv más mutatóival együtt egy sajátos mérlegszemléletű konzisztens rendszert alkot. Egyensúlyi pozíciónk alakításában és milyenségének megítélésében azonban legaktívabb, legközvetlenebb szerepe a külkereskedelmi mérleg egyenlegének van.

Elemzésünkben a következőkre támaszkodhatunk:

a) A tényekkel való szembesítés azt mutatja, hogy a gazdaság tényleges *mozgási szabadsága* több ponton nagyobb, helyenként viszont szűkebb, mint azt a tervkészítés folyamatában feltételezzük.

b) A tervek előnyben részesítik az egyenletes tendenciákat. Az *egyenletes, sima pályák* a harmonikus növekedés feltételei.

c) A tervmutatók egy bizonyos szintje olyan korlátként fogalmazódik meg, amelytől az egyik irányba való elmozdulást kedvezőnek, a másik irányba való elmozdulást kedvezőtlennek tekintjük.

Első lépésként tekintsük át röviden a tervezett külkereskedelmi egyenlegnek, az export és az import növekedési ütemének, illetve a megfelelő tényadatoknak az alakulását!

Az 1970 óta eltelt időszakban a külkereskedelmi áruforgalom dinamikájáról a következőket állapíthatjuk meg:

— Mind az export, mint az import tekintetében az időszak egészében a tényadatok ingadozási tartománya lényegesen nagyobb, mint a tervadatoké. Ez a megállapítás a rubel elszámolású forgalomra is érvényes.

— Vannak olyan évek, amikor az eltérések mind mértékükben, mind irányukban rendkívül szélsőségesek. A nem rubel viszonylatú behozatalt tekintve ilyen az

1972., 1974., 1975. és az 1982. év. A nem rubel viszonylatú kivitelt tekintve különösen nagy volt a terv- és a tényadatok eltérése 1973-ban, 1975-ben és 1979-ben.

Az 1976 óta eltelt időszakban a kivitel és a behozatal nagy ingadozásai nem voltak „párhuzamosak", hanem ingadozásuk áttevődött az egyenleg alakulására is.

A tervadatokban a változások egyenletesek, nem nagymértékűek. Különösen igaz ez az V. ötéves terv időszakára. A két ötéves terv illeszkedésénél határozottan érezhető a gazdaságpolitikai irányváltás. A VI. ötéves terv eltelt évei alatt a tervek alapján a korábbiakhoz képest erőteljes változást mutat az 1982—1983. év. A terveket a tényadatokkal szembesítve megállapítható, hogy az időszak egészét tekintve:

— a tényadatok tartományának a szélessége mintegy kétszerese a tervadatokénak,

— néhány évet kiragadva nem csupán a változás mértékének, hanem irányának az előrejelzése is téves volt (például 1976—1977-ben és 1978—1979-ben).

A ténylegesen kialakult mozgási sáv természetesen számos érzékelhető vagy látens tényező összhatásának eredményeként jön létre. Egyik tényezőként vehetjük számba a tervezésnek azt a természetét, hogy sajátos egyenletességre törekszik (vagy egyéb ismeretek hiányában egyenletességet tételez fel). Ez a jellemző a középtávú és az éves tervezésben több lépésben is észlelhető. *Első* lépésben az ötéves tervek koncepciói globális irányokat jelöltek ki; az ötéves tervperiódusra korábban nem fogalmazódtak meg minőségi vagy akár mennyiségi mutatók szempontjából különböző alperiódusok. A kijelölt feladatok az időszak egészére vonatkoztak. (Például a IV. és az V. ötéves tervben a külkereskedelmi forgalom növekedjék 40—50 százalékkal.) *Második* lépésben az ötéves tervek éves bontása az elérendő célokhoz vezető utat egyenletes pályaként fogalmazza meg. A *harmadik* lépés az éves tervek kialakítása. Ha csupán az éves tervek egymásutániságát tekintjük, az egyenletesség szándéka nem kézenfekvő, ennek ellenére két vetületben határozottan érzékelhető. Egyrészt észlelhető, hogy az 1970 óta eltelt időszak nagy részében a tényadatok arculata a tervfeladatoknak egy sajátos karikatúráját adja a karakterisztikus változások kinagyításával. Másrészt az éves tervek összehasonlítási alapját elsősorban nem az előző évi terv, hanem az előző évi tényadatok adják. Azaz az egymást követő éves tervek nagy eltéréseit az előző évi tervek és tényadatok közötti jelentős eltérés magyarázza. A fent említett 1982. és 1983. évi tervek jelentős eltéréseit is át kell értékelni az 1982. évi folyamatok figyelembevételével. Hosszabb időszakot tekintve az éves tervek — egyrészt a megelőző év bázisán számított reális elmozdulással számolva, másrészt a nagy kiingásokra mintegy negatív visszacsatolási mechanizmust kialakítva — szintén az egyenletesség irányába hatnak. Ha a szándékok és a rendelkezésre álló ismeretek mérlegén nézzük, az ötéves tervekhez képest az éves tervekben az egyenletesség *szándéka* még erősebb.

Egyrészről az egyenletességre való törekvés, másrészről a tervszámok minimális cél formájában való értelmezése és a túlteljesítésükre való törekvés egy sajátos feszültséget tartalmaz, és — feltehetően, de nehezen nyomon követhetően — hozzájárul ahhoz, hogy a tervezett és a tényleges mozgástartományok eltérése számottevő.

A konvertibilis valutákban elszámolt külkereskedelmünk mérlege az elmúlt tíz évben több alkalommal eltért attól, amit a tervezés a sajátos eszközeivel „előre láthatott". Az összefüggések bonyolult rendszerében a külkereskedelmi egyenleg mozgékonyabb kategóriának bizonyult, mint azt a terv tükrözi, és úgy tűnik, alakulása — a mai ismereteink mellett — nehezen kézben tartható folyamatokhoz kötődik, következésképpen a várt pontossági határok nehezen tarthatók. Mindez azonban csak akkor okoz gondot, ha a kialakult feszültségek más területekre való áthárításának mechanizmusában a kezdeti súrlódások után nagyobb zökkenők következnek.

A külkereskedelmi egyenleg „kihatásairól"

Az előbbiekben ismertetett feltételek mellett a következőkben először megvizsgáljuk, hogy a külkereskedelmi egyenleg alakulásának milyen hatása van a lakossági fogyasztás, a népgazdasági beruházás és a konvertibilis export alakulására. Ezt követően azt vizsgáljuk, hogy a fogyasztás, a beruházás és a nem rubel (dollár-) export tekintetében kitűzött célok megvalósításához milyen stratégia követendő a külkereskedelmi egyenleg alakítása területén. Végül ezt a kapcsolatot összekötjük az időhorizont változtatásával, vagyis azzal a kérdéssel, hogy bizonyos célok milyen időhorizonton és milyen feltételek mellett valósíthatók meg.

Az elemzéseket két kiindulópontból végezzük el. Az első lépésben az 1978. évnek megfelelő kiindulópontból egy, a VI. ötéves tervvel összhangban lévő célpont elérhetőségét vizsgáljuk.

A második lépésben az 1982. évnek megfelelő kiindulópontot tekintve, egy, a VII. ötéves tervvel összhangban lévő célpont elérhetőségét vizsgáljuk, részletesebben elemezve a folyamatok meghatározottságát.

A vizsgálat módszere, feltételezések

A számítások és a megfogalmazott következtetések alapjául egy aggregált makromodell[2] szolgál, amelyet néhány makrokategória múltbeli alakulásának vizsgálatával, a közöttük érvényesülő összefüggések statisztikai úton történő megragadásával számszerűsítettünk.

A modell nem tartalmaz mérlegösszefüggéseket, csupán a végső felhasználás főbb elemeinek statisztikus alakulását követte nyomon. Ily módon nem sorolható azon széles körbe, amelyet a tervezés klasszikus, lineáris erőforrás-elosztási modelljei névvel illetnek [13].

A modell számszerűsítéséhez az egyes kategóriák 1957—1984 közötti idősorait használtuk fel. A számításokat 1976. évi változatlan áron végeztük. Feltételeztük továbbá, hogy az egyes makrokategóriák között fennálló összefüggések, a múltbeli tendenciák a következő néhány évben is hatnak.

A modellel végzett vizsgálatokból adódó következtetések részben a modell sajátosságai, részben a végzett számítások jellege miatt elsősorban nem számszerűségükben, hanem minőségi értelemben érdemesek megfontolásra. *Így a tervezőmunkához nem adnak közvetlen eligazítást, csupán bizonyos lehetőségekre és veszélyforrásokra hívhatják fel a figyelmet.*

A folyamatok alakulása a külkereskedelmi egyenleg szűk sávban tartása mellett

A vizsgálat első lépéseként nézzük meg, hogy az 1978. évi állapotnak megfelelő indulási feltételekből miként érhető el egy olyan későbbi állapot (a továbbiakban: célállapot), amelyben a fogyasztás növekedésével, a beruházás kismértékű csökkenésével, a dollárexport növelésével számolhatunk! (A számszerű értékeket lásd az 1. sz. táblázatban.)

Feltételeztük, hogy a konvertibilis valutákban elszámolt külkereskedelmünk egyenlege csak szűk intervallumban (+10—20 Mrd Ft között) mozoghat.

[2] A modell leírását és a kapcsolódó módszertani vizsgálatok részletes ismertetését a [11] tanulmány tartalmazza.

1. sz. táblázat

A vizsgált mutatók értékei
(Mrd Ft, 1976. évi összehasonlító áron)

Megnevezés	Kiindulási állapot	Az elérendő célállapot
Lakossági fogyasztás	336,1	398
Népgazdasági beruházás	198,4	189
Nem rubel export	112,7	174

1. sz. ábra

Az 1978—1987. évre számított pályák

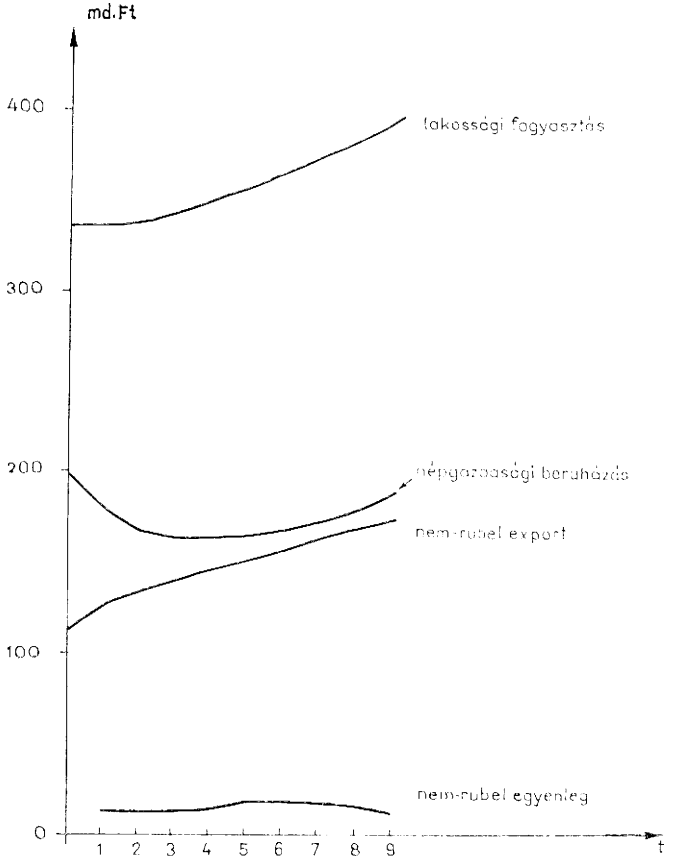

Hasonlítsuk össze ezeket a feltételeket az V. és a VI. ötéves terv célkitűzéseivel! Az V. ötéves terv mind a fogyasztás, mind a beruházás területén dinamikus fejlődést és ezzel párhuzamosan az egyensúlyi helyzet javításában is erőteljes előrelépést irányzott elő. A modell feltételrendszerében a VI. ötéves tervvel összhangban a beruházásokban visszalépést engedtünk meg. A külgazdasági egyensúly figyelembe-

vételével szintén a VI. ötéves terv elképzeléseihez állunk közel azáltal, hogy az évenkénti 10—20 Mrd Ft-os aktívum elérésével hat év alatt mintegy 60—120 Mrd Ft-os kumulált aktívum alakítható ki.

A kívánt célt — azonos feltételrendszerben — időben mozgathatónak tekintettük, s ennek következményeit is vizsgáltuk. Számításaink szerint a cél az adott összefüggésrendszerben kilenc év alatt érhető el.

A megkötésnek megfelelően a külkereskedelmi egyenleg az előírt intervallumban van, de kihasználja ezt a szűkös mozgási tartományt is. Az adott időtartományban egy alacsonyabb szintről indul, majd kissé emelkedik és csökken. (A pályákat az 1. sz. ábra szemlélteti.)

A lakossági fogyasztásban a számított stratégia szerint előbb egy stagnáló periódus, majd egy lassúbb, később viszonylag állandósuló ütemű egyenletes növekedés valósul meg.

A beruházási folyamatokban az induló állapotnál alacsonyabb az elérendő szint. Az időszak első felében erősebb csökkenés figyelhető meg, ami alámegy az elérendő értéknek, és a célt egy fokozatosan felfelé ívelő ágon éri el. Az exportpálya viszonylag magas növekedési ütemmel indul, majd az ütem fokozatos visszafogásával, enyhén csökkenő növekedési ütemmel éri el a célt.

A pályák egybevetéséből látható, hogy jóllehet különböző tendenciákat követnek, *a külkereskedelmi mérleg szűk intervallumban való tartásával valóban egyenletes, sima lefutású pályák biztosíthatók.*

Annak elfogadása mellett, hogy a külkereskedelmi egyenleg szűk intervallumban mozoghat, vajon milyen hatása van annak, hogy *az intervallum hol helyezkedik el?*

Az intervallumnak a passzívumtól az aktívum felé való emelése késlelteti a célok elérését. Az egyes kategóriák azonban különbözőképpen reagálnak az egyenlegkövetelmény változására. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy ha egy 10 Mrd Ft szélességű intervallum 10 Mrd Ft-tal „feljebb" kerül, a lakossági fogyasztás növekedése lelassul, s egy év késést tapasztalhatunk. A beruházási volumen viszont nagyobb mértékben csökken már az első évben, és a mélypontot egy évvel később éri el. A dollárexport esetében az egyenlegkövetelmény szintjének emelése az időszak elején gyorsítja az export növekedését, az időszak végére azonban alacsonyabb szintet ér el, mint az alacsonyabb egyenlegkövetelmény-szint esetén.

A külkereskedelmi egyenleg változásának hatása

A fentiekben adott kiinduló állapot és a kitűzött célok mellett vizsgáljuk meg azt a kérdést is, hogy milyen hatása van a fogyasztásra, a beruházásra és az exportra annak, ha a külkereskedelmi mérleg egyenlege szélesebb intervallumban mozoghat! A vizsgálat szempontjai:

— Milyen lefutású pályákat kapunk egy adott intervallumnál?
— Hogyan reagálnak a pályák az intervallum szélesítésére?
— Miként befolyásolja az intevallum szélesítése a cél elérésének idejét?

Az intervallumok változtatásakor egyrészt a jellemző összefüggések, másrészt a modell numerikus tulajdonságai jobb megismerése végett *extrém*, a valóságban elképzelhetetlen eseteket is megengedtünk. E pályák megengedettségét, illetve nem megengedettségét modellen kívüli megfontolások, például a *stock* jellegű adottságok, az eltűrhető eladósodási szint, az életszínvonal területén még elviselhető visszafogások, a rubelviszonylat átvállaló készsége segítségével értékelhetjük. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A külkereskedelmi egyenleg mozgási sávjának és a célok elérési idejének összefüggése

Sorszám	A külkereskedelmi egyenleg mozgási sávja (Mrd Ft)	A cél elérési ideje (év)
1.	+10, +20	9
2.	—5, +40	8
3.	—40, +65	7
4.	—90, +110	6

A táblázat alapján az összefüggés szembetűnő: minél szélesebb intervallumban mozoghat a külkereskedelmi egyenleg, ez elérési idő annál rövidebb. Az adottságokat tekintve természetesen az egyenleg egyik időszakról a másikra való változtatásának vannak reális, más összefüggésekben adott korlátai. Az elmúlt évek tapasztalataiból kiindulva azonban a 8 éves elérési időhöz tartozó ingadozás mindenképpen reálisnak tekinthető. Ezen túlmenően, ha az egyenleg alakítását olyan gazdaságpolitikai eszköznek tekintjük, amellyel aktívan befolyásolni kívánjuk a gazdaság globális folyamatait, megfontolandó a 7 éves elérési időhöz tartozó pálya elfogadása is. Az eredmény látványos módon magáért beszél: ugyanazon kívánt értékek a külkereskedelmi egyenleg nagyobb, de még elfogadható ingadozásával *két évvel hamarabb érhetők el.* Természetesen nem értelmezhető ez a javaslat arra az esetre, amikor a külső egyensúly tekintetében a monoton javítás kényszere érvényesül, melynek be nem tartása e vizsgálati körön kívüli következményekkel jár.

A két év időnyereséget eredményező javaslat azonban még így is feltűnően sokat ígér, ezért indokolt több oldalú vizsgálata. A gazdasági növekedés általános elméleti összefüggéseiből ismert, hogy a gazdaság harmonikus fejlődésének meghatározott feltételei vannak. (Lásd például [9].) Ez bizonyos értelemben a növekedési ütemet is behatárolja. Egyes időszakok *erőltetett fejlődésének* itt vagy ott megfizetendő *ára van.*

Vizsgáljuk meg ezért, hogy egy-egy év megnyerésének milyen hatása van a fogyasztás és a beruházás alakulására!

A *lakossági fogyasztás* pályáit a 2. sz. ábra szemlélteti. Látható, hogy az elérési idő rövidülésével a pályák egyre extrémebbek lesznek. Lényegében azonban a 6—7 éves elérési időhöz tartozó pályák *két hullámban* érik el a célállapotot. Állandó növekedést csak az 1. és a 2. intervallumhoz (8 és 9 éves elérési időhöz) tartozó pályák biztosítanak, jóllehet a 8 éves pályán az 5. és a 7. évben egy-egy töréspont van. Gazdaságpolitikai tolerancia szempontjából megfontolást érdemel a 7 éves pálya, mivel a kívánt fogyasztási szintet csaknem négy éven belül eléri, más folyamatokkal való összefüggése azonban a következő időszakban egy hároméves csökkenést kíván, és csak az utolsó (a 7.) évben éri el a kijelölt értéket.

A *beruházási folyamat* pályái — a 9 éves elérési időhöz tartozó pálya kivételével — hasonló jellegűek. Az amplitúdó csökkenésével az elérési idők kitolódnak, továbbá az alsó csúcspontok az elérendő célállapot alatt vannak. Különösen figyelemre méltó a 8 éves időhorizontú pálya, amely egyrészt magán viseli a 6—7 éves pályák főbb jellemzőit, másrészt az 1—5 éves időintervallumban már a 9 éves sima pálya jellegét ölti. Gazdaságpolitikai elfogadhatóság szempontjából csaknem egyenértékű a 9 éves pályával. Periodikus jellege ellenére az ingadozás ugyanis elfogadható intervallumban történik, bár talán kedvezőtlennek mondható, hogy a nagyobb méretű ingadozást a vizsgált időszak második felére halasztja.

A lakossági fogyasztás pályái 2. sz. ábra

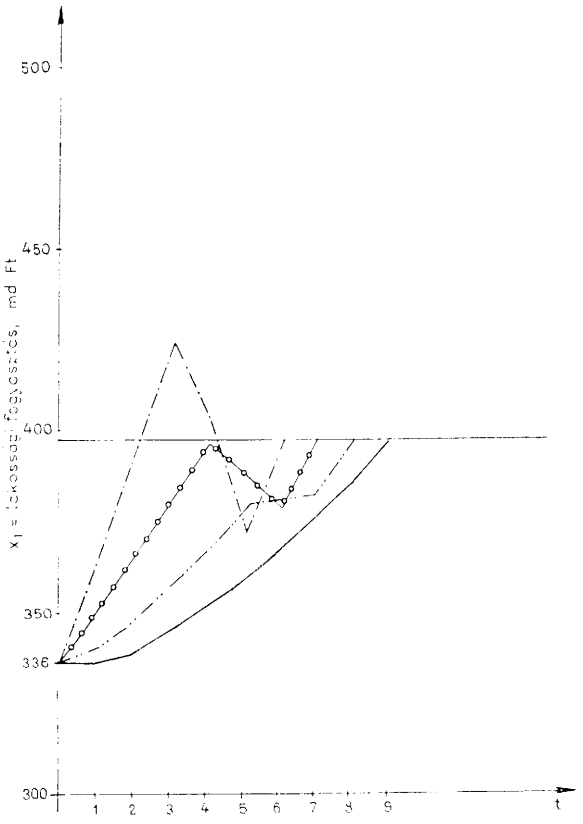

A *dollárexport*-pályákat főbb jellemzőik alapján csoportosíthatjuk. A 8 és a 9 éves pálya állandó növekedést mutat, egymástól lényegében a növekedési ütemben történt változásokban különböznek. A 6 éves pályát először csökkenés, majd erőteljes felfutás jellemzi.

A 7 éves pálya átmenetinek tekinthető. A vizsgált időszak túlnyomó részében ugyanis növekedést biztosít, az utolsó évben azonban kisebb csökkenés észlelhető. Az exportpályáknál is észrevehető az a — beruházási pályáknál már említett — sajátosság, hogy a hullámmozgás amplitúdójának csökkenésével az elérési idők kitolódnak.

A *külkereskedelmi egyenleg* alakulását a *4. sz. ábra* szemlélteti. Az időszak első felében különböző szinteken való stagnálása jellemző, ezt egy erős aktívumba való felfutás, majd ismét egyenlegromlás követi.

Az egyenlegváltozások értékeléséhez természetesen nem elegendő az egyes éveket külön-külön vizsgálni, hiszen lehetnek nagyon kedvező és kevésbé kedvező időpontok. Az értékelés legjobb mércéje az időszak *kumulált eredménye*, vagyis az, hogy az adott időhorizonton milyen nagyságú egyenleg alakul ki:

Elérési idő (év)	Kumulált dolláregyenleg (Mrd Ft)
9	132,4
8	50,2
7	—31,4
6	—113,0

A beruházási folyamat pályái 3. sz. ábra

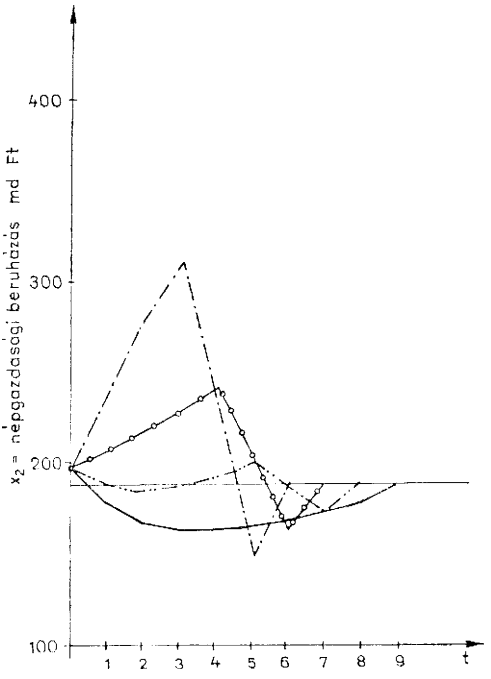

Látható, hogy a modellt alkotó paraméteregyüttes mellett csak a lassúbb növekedés, jelen esetben a 8—9 éves elérési idő biztosít aktívumot, a gyorsabb fejlesztés az eladósodás irányába hat. A rövidebb pályák kedvezőtlen tulajdonságai a túlságosan erőteljes változások és a negatív kumulált egyenleg. Az utóbbi enyhítésére szolgálhat az időszak oly értelmű meghosszabbítása, hogy a kívánt célokat már elérve igyekszünk a kumulált egyenleget javítani.

A fogyasztási, a beruházási és az exportpályák tulajdonságait azzal a szándékkal tekintettük át, hogy választ adjunk arra a kérdésre, mi az „ára" a kitűzött cél korábbi elérésének. Az áttekintésből néhány következtetés adódik:

— A rövidebb elérési idő érdekében nagyobb ingadozásokat kell vállalni.

— Az ingadozások egy év időnyereség esetén nem jelentősek.

— A 7 éves időszak alatt (azaz két év időnyereség esetén) gazdaságpolitikai szempontból még megfontolandó pályák adódnak, amelyek már lényegesen eltérnek ugyan a sima pályákról, de még a reális változatok körébe sorolhatók. Természetesen kiélezett külső egyensúlyi helyzetben, amikor a tervidőszak alatt kizárólag aktív egyenleg fogadható el, már a 7 éves pálya is kiesik a választható alternatívák közül.

— Valójában a kumulált egyenlegben mutatkozik meg leginkább a gyorsabb fejlesztés ára.

— A rövidebb pályák túl extrémek, nincs gazdasági realitásuk.

Ezen megállapítások alapján megerősíthetjük azt a korábban megelőlegezett állítást, hogy *a külkereskedelmi egyenleg egy adott tűrési intervallumon belüli megfelelő irányú változtatása a vizsgált többi folyamatnál is elviselhető ingadozásokat okoz, és egy, esetleg két év időnyereség adott feltételek mellett elérhetőnek látszik.*

A nem rubel egyenleg alakulása 4. sz. ábra

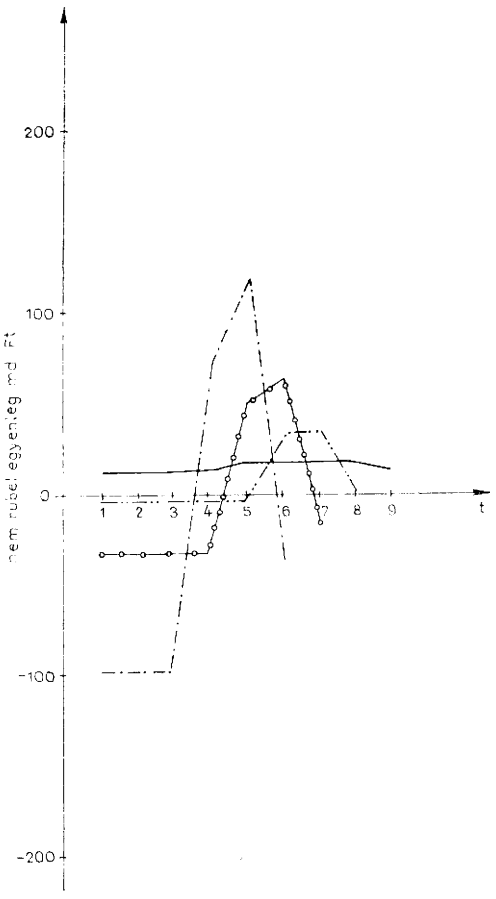

A számított és a tényleges pálya

Az 1978. évi állapotból induló pályák alkalmasak arra, hogy időarányos részüket összevessük a tényadatokkal. Mint az előzőkből látható volt, gazdaságunk tényleges folyamatainak jegyeit leginkább a 9 éves pálya viselte magán. Az alábbiakban az 1978—1987 közötti időnek megfelelő pálya első hatéves időszakát a tény-, illetve az 1984-es várható értékek alapján hasonlítjuk össze.

A kilencéves számított pálya teljes hossza mentén a fogyasztás 18 százalékkal emelkedik, a beruházás 4,8—5 százalékkal csökken, a dollárexport 41—42 százalékkal emelkedik.

Állítsuk egymás mellé e számított pálya részarányos időszakát és az 1978—1984. évi tényadatokat![3] (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A modell alapján javasolható pálya kedvezőbb a fogyasztás és a beruházás alakulását illetően, de visszafogottabb a külkereskedelem tekintetében. Kisebb az exportnövekedés, de ehhez kevésbé csökkentett importvolumen tartozik. Az export és az import kevésbé szakad el egymástól.

[3] 1984-re a várható értéket szerepeltettük.

3. sz. táblázat

Az 1978—1984. évi változások a tényadatok és modell alapján
(százalék)

Megnevezés	A tényadatok alapján	A modell alapján
Fogyasztás	+8,8	+11,5
Beruházás	—21,0	—14,0
Nem rubel export	+48,0	+30,0
Nem rubel import	—12,0	—7,8

Ha a pályák lefutását is elemezzük, a két pálya között 1984-re kialakult különbségek érthetőbbé válnak. Globálisan úgy értékelhető, hogy a számított pályán az 1982. év *mélypontot* jelentett, amelyből a lassú kibontakozás 1983—1984-ben már megindult.

A számított pályának ez a fordulópontja a tényadatokhoz hasonlítva is megfigyelhető: 1982-ben a beruházás modellben számított értéke még 6—7 százalékkal alacsonyabb a tényadatnál. A fogyasztás számított értéke 3—4 százalékkal alacsonyabb a tényértéknél. 1983-ban már a számított beruházások 6 százalékkal meghaladják a tényt, a fogyasztás pedig 2 százalékkal magasabb.

Figyelemre méltó, hogy *az importot* tekintve ez a fordulópont egy évvel korábban következik be. 1981-ben a számított érték 7,2 százalékkal alacsonyabb a tényértéknél, 1982-ben viszont már 3,9 százalékkal meghaladja.

A mélypontok ezen jellemzőit figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a 9 éves optimális pálya mentén a külkereskedelemben már az 1979. évtől kezdve kisebb aktívum alakul ki, ami a későbbi években emelkedik. A pálya első hat évében mintegy 120 Mrd Ft aktívum érhető el. Valójában ez megegyezik a tényadatokkal. Az export és az import pályája azonban sokkal inkább együtt mozog, mint a ténylegesek. A számított pálya tehát ebben a vonatkozásban „kiegyensúlyozottabb".

Figyelemre méltó, hogy a valóságban az első három évben 150 Mrd Ft javulás volt a külkereskedelmi mérlegben. Ily mértékű javulást a modell csak a rövidebb (7 éves) pályán ért el, melynek elfogadhatósága meg is kérdőjelezhető, mivel a gyors felfutást egy visszaesés követi. Így a kumulált külkereskedelmi egyenleg már a hét éves időszakon belül negatívvá válik.

A modellszámítás tehát még az előbbiekben vizsgált kiegyensúlyozott pályán is egy olyan növekedési folyamatot javasol, amely az első időszakban (1978—1982) a ténylegesnél erősebb visszafogást valósít meg, majd ezen erőteljes restrikciós állapotból már 1983—1984-ben is érezhető — bár fokozatos — kibontakozást enged meg.

A ciklikus hatásokról

Az utóbbi években mindazok a kutatások, amelyek a klasszikus elméletekből kiindulva megmutatják, hogy lehetséges egy logikailag konzisztens ciklusmodell felépítése [4], mind pedig azok, amelyek az empíria oldaláról indulnak el ([1], [3], [10]), azt igazolják, hogy a gazdaságban különböző típusú ciklusok léteznek. Ezen kutatások eredményeként is a főbb vitapontok a ciklusok fogalma, természete, hatásának hasznosíthatósága körül rajzolódnak ki.

A ciklusok analitikus tulajdonságainak kimutatására az elmúlt időszak elemzését különböző módszerekkel végezték el: részben a dokumentumok és statisztikák

közvetlen elemzésével [1], részben egzakt módszerek alkalmazásával ([8], [10]). A kutatások rámutattak arra, hogy a magyar gazdaságban működnek ciklust generáló erők.

Vizsgálatainkban az alkalmazott modell lehetőségei és korlátai között foglalkoztunk a makrogazdasági ciklusok természetének néhány vetületével.

Felépítéséből adódóan, a modell implicit módon hasznosítja az elmúlt évek alapvető tendenciáit. Ezen fő tendenciák kifejezésre jutnak a modell együtthatómátrixának sajátértékeiben, amelyek mintegy regisztrálják, hogy a múltban érvényesülő tendenciák ciklikus tulajdonsággal rendelkeztek.[4] Feltételezve, hogy a ciklust működtető erők továbbra is hatnak, megvizsgálandó ezek alakíthatósága.

A gazdaságban érvényesülő ciklus egyik lényeges jellemzője a kiterjedtsége, azaz hogy mennyire hatja át a gazdaság szerkezetét. Vizsgálatainkat négy makrofolyamatra korlátoztuk, ennek megfelelően különbséget teszünk egy-, két-, három-, illetve négytényezős ciklus között, attól függően, hogy a vizsgált időszak a folyamatok közül hányat érint.

A ciklust alakító közgazdasági kategóriák közül az időhorizont hosszabbodásával fokozatosan csökken a ciklusok hatóköre. A pályák fokozatosan kisimulnak; először az export, majd a fogyasztás, végül a külkereskedelmi mérleg is sima pályát követ. A számítások ily módon egy másik oldalról erősítik meg azon kutatások eredményeit, amelyek rámutatnak arra, hogy *a beruházások ciklikus magatartása a gazdasági folyamataink inherens részét képezi. A beruházási folyamatokban meglévő ciklusok a legmakacsabbak, csillapításuk, megszüntetésük a legidőigényesebb.*

A makrofolyamatok inerciájáról

A közgazdasági gondolkodásban elismert és többnyire elfogadott, hogy az egyes folyamatoknak sajátos önmozgásuk, kifutásuk van. Legismertebb példa a beruházások átfutási ideje, ahol a meghozott döntés évekre előre bizonyos kötöttséget, meghatározottságot jelent. Az esetek legnagyobb részében azonban ezek a hatások bonyolult, szövevényes, mennyiségileg nem vagy alig megragadható kapcsolatokon, késleltetett struktúrán keresztül érvényesülnek.

Különösen fontos felmérni a gazdasági folyamatok inerciáját egy olyan fejlődési szakaszban, amikor a korábbi trendvonalról le kívánunk térni. A gazdaság intenzív fejlődési jellemzőinek kibontakoztatására való törekvés is olyan váltásnak tekinthető, amikor a gazdaság alkalmazkodóképességét növelni, azaz a folyamatok inerciáját csökkenteni szándékozunk. A feladat annál is inkább éles feltételek mellett fogalmazódik meg, mivel az eddig készült értékelések alapján megállapítható, hogy a magyar gazdaság az 1970-es évek elején kapott kedvező haladékot ez irányban nem tudta megfelelően hasznosítani. Az 1970-es évek hitelfelvételei nem a struktúraváltozást, hanem sokkal inkább ennek konzerválását szolgálták. Sőt a hetvenes években a kereslet élénkülése a fogyasztói szokások merevsége révén is ebben az irányban hatott. Részben ezek következményeként lelassult a makrogazdasági folyamatok struktúraváltozása is.

Vajon a gazdaság egy kívánt állapota elérhető-e a folyamatok tulajdonságainak megőrzésével, ezek szerves folytatásaként, vagy összefüggésrendszerükben alapvető módosítást igényelnek?

A modell összefüggésrendszerét alapul véve megvizsgáltuk, hogy egy adott kiindulópontból az időpontok távolodásával milyen elérhetőségi tartományok adód-

[4] Az elmúlt évek során több olyan módszert fejlesztettek ki, amelyek alkalmasak az uralkodó tendenciák összevont kimutatására (például [2], [12]).

nak. A számításoknál két megközelítést alakalmaztunk. Első lépésben az 1978. évi állapotnak megfelelő pontból indulva, a külkereskedelmi egyenleg +10, +20 Mrd Ft sávban való mozgását megengedve vizsgáltuk meg az elérhető$_{4}$ tartományokat.

A második lépésben azt vizsgáltuk, hogy a korábbi időszak jellemzőinek — bizonyos határok közötti — megtartásával, az 1982. évnek megfelelő indulópontból hogyan értékelhető a VII. ötéves terv első számítási anyagában szereplő néhány mutató. Pontosabban a számítások révén azt kívántuk megvizsgálni, hogy az elmúlt időszak tendenciáit tartalmazó paraméteregyüttessel a számítási anyagban szereplő fogyasztási, beruházási és dollárexportértékek megvalósíthatók-e a VII. ötéves terv horizontján. Konzisztens megoldásként azt az esetet fogadhatnánk el, ha egy adott időpontban mindhárom mutató az elérhető tartomány belsejében lenne. A beruházásokkal azonban az 1990-re kitűzött cél csak a 3—6. évben érhető el, míg az exportnál csak a 8—9. évben. Következésképpen *az 1990-re kitűzött cél nem érhető el a modell által megragadott mozgássávban.*[5]

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a megvalósítható és a nem megvalósítható alternatívák a végső felhasználási tételek milyen *strukturális változását* tartalmazzák. Erre vonatkozó vizsgálataink azt mutatják, hogy a korábbi időszak makroösszefüggéseinek keretei között a beruházások részarányának még egy hasonló mértékű csökkentése és a dollárexport hasonló további növelése nem valósítható meg. Így a fenti mutatók realizálása *a makrofolyamatok belső szerkezetében is erőteljes átrendezést igényel.* Az átrendezés útjait, módjait a szakirodalom széles körben kutatja. A reálfolyamatok oldaláról leginkább két terület emelhető ki. Egyrészt a viszonylag gyorsan megtérülő beruházások részarányának növelése mint olyan tényező, amely fokozza a folyamatok alkalmazkodási készségét, másrészt a gazdaság egészének teljesítménynövelése a fajlagos felhasználások javítása révén. A makroszerkezet változásának tartalmi megalapozása természetszerűleg az alacsonyabb aggregációs szinteken még erőteljesebb szerkezeti változásokat igényel.

★

Vizsgálataink *összegzése* gyanánt végül — kissé leegyszerűsítve — négy következtetést fogalmazhatunk meg.

1. A külkereskedelmi egyenleget a gazdaságpolitika egy lehetséges eszközének tekintve, több irányban befolyásulhatjuk gazdasági fejlődésünket:

— Amennyiben a külkereskedelmi egyenleget rugalmatlannak tekintjük, és szűk sávban tartjuk (vagy kívánjuk tartani), más folyamatokat is harmonikus (sima) pályán tarthatunk. Meghatározó azonban, hogy a vizsgált időszakban az egyenleg milyen szinten van. Az eladósodást növelő egyenleg az adott időszakban elérhető eredményeket javítja, a külső egyensúly terheit a következő időszakra hagyja.

— Amennyiben az egyenleg alakítását a korábbi empirikus eredmények alapján egy szélesebb sávban rugalmasan alakítjuk, az egyenlegnek megfelelő időpontban történő, megfelelő irányú és mértékű elmozdításával a gazdasági növekedés meggyorsítható, egyes célok időben hamarabb elérhetők.

2. Az egyes célok eléréséhez vezető utak nagy valószínűséggel tartalmaznak ciklikus elemeket:

— A rövidebb időre való törekvés mintegy az erőltetett növekedés szimptómájaként növeli a ciklusok amplitúdóját és az érintett gazdasági folyamatok körét.

[5] Megjegyezzük, hogy a fenti célpont környezetét viszonylag széles sávban megvizsgáltuk, és ez a pont az elérhetőség szempontjából relatíve kedvezőnek mondható.

— A sima pályák lassúbb növekedést, vagyis „időveszteséget" okoznak, a kumulált külkereskedelmi egyenleg aktívumteremtését viszont elősegítik.

— A külső és a belső egyensúly a gazdaság ciklikus mozgásában egymás rovására változik; kiegyensúlyozott, megfelelő szintű alakulásuk egymástól elválaszthatatlan. A gazdaság egészének megfelelő kiegyensúlyozása érezhetően időigényes feladat.

3. A hosszú távú tervezőmunka a főbb fejlődési trendek felvázolásakor törekszik arra, hogy figyelembe vegye a jól prognosztizálható ciklikus mozgásokat. (Ilyenek a demográfiai hullámok, a beruházások megújítási periódusai.) A ciklikus hatások azonban már a középtávú tervezés időhorizontján is érezhetők.

4. A ciklikus mozgások továbbéléséhez kapcsolódik a folyamatok inerciája. Ennek mértéke a gazdaság egészének sajátos minőségi mutatója. A folyamatok nemkívánatos determináló hatásának csökkentése a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésének egyik kritériumaként veendő számba.

Tatai Zoltán:

IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

Az iparnak az elmúlt két évtizedben bekövetkezett területi változásait mutatja be a szerző. Részletesen foglalkozik a hazai ipartelepítés, az ipar tervszerű területi elhelyezésének elveivel, gyakorlati problémáival, a centralizáció és a decentralizáció kérdéseivel, a munkaerőre telepítés szükségszerűségével, lehetőségével és korlátaival, a főváros és környéke iparosításának korlátozási gondjaival, a lakóhely és munkahely elkülönülésének következményeivel, a vidéki iparfejlesztés és településhálózat-fejlesztés összehangolásának szükségességével és számos más kérdéssel.

Bemutatja az ipari kapacitások létrehozásának módszereit; az új üzemek különböző típusainak, a bővítések különböző formáinak telepítési problémáit. Tárgyalja az ipar területi struktúrájának átalakítását szolgáló eszközrendszert, ezen belül bemutatja a területfejlesztési alapok működési mechanizmusát.

Az ipar területi szerkezetének átalakítását, az ipartelepítési célok megvalósítására tett intézkedéseket, erőfeszítéseket a politikai céloknak alárendelve, a gyakorlati tapasztalatok alapján tárgyalja a szerző. Érzékelteti az ipar kedvezőtlen területi elhelyezkedésének megváltoztatására végzett társadalmi összefogás eredményeit, nehézségeit. Végezetül ismerteti az ipar területi szerkezetének negyedszázad alatt történt átalakulását, összefoglalja a megtett út tanulságait, és jelzi a további feladatokat.

Táblázatok, térképek és irodalomjegyzékek egészítik ki a kötetet.

254 l. fűzve 26,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1225–1236. l.)

A mezőgazdasági vállalatok szerepe a községek fejlesztésében

Kapronczai István

Vizsgálatok bizonyítják, hogy a hetvenes években az állampolgárok életkörülményeit, a nemzeti jövedelem újraelosztásából való részesedését és társadalmi mobilitási esélyeit a lakóhely indokolatlanul nagy mértékben befolyásolta [1]. A falu és a város közeledése igen ellentmondásos volt, a községek egy csoportja esetében a távolság nőtt, az életkörülmények bizonyos elemeiben pedig általában is megfigyelhető volt a távolodás. A fejlesztési eszközök egyre nagyobb mértékben a városokban koncentrálódtak. A településfejlesztésben a központi elosztás ma is túlzott mértékű, a helyi tanácsok tényleges döntési lehetősége pedig igen szűk. Elsősorban ezek az okok játszottak közre abban, hogy település- (és terület-) fejlesztésünkről, benne a falvak szerepéről az utóbbi években társadalmi méretű vita bontakozott ki. A legkülönbözőbb kutatóműhelyek mellett a párt vezető testületei és a kormányzati szervek vizsgálják a településhálózat helyzetét, a felszínre került ellentmondások feloldásának módozatait.

A cikk alapját képező kutatás* elsőrendű célja volt, hogy a mezőgazdasági vállalatok településfejlesztő tevékenységének oldaláról járuljon hozzá egy új településfejlesztési koncepció kialakításához. A mezőgazdaság ugyanis mindenkor jelentős településfejlesztő tényező volt. Kőszegfalvi György kutatásai éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy ha történelmi összefüggéseiben vizsgáljuk a mezőgazdaság hatására bekövetkezett településfejlődést, a sajátos vonások között felismerhető, hogy ez a hatás nemcsak funkcionálisan vagy hierarchikusan érvényesült, hanem szerkezetében is sajátos arculatú települési képződményeket hívott életre [4].

Kukovics Sándor emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a foglalkoztatottak részarányának csökkenésével a mezőgazdaság településfejlesztő tevékenysége területileg is differenciálódott, és erőssége többé-kevésbé igazodott a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez. A mezőgazdasági települések ott fejlődtek gyorsabban, ahol a termelés színvonala magasabbra emelkedett, bizonyítva a termelés és a településfejlesztés törvényszerű kölcsönhatását [5].

A falvak fejlődése azonban nemcsak a mezőgazdasági dolgozók életkörülményeire hat kedvezően. A falvakban ugyanis a mezőgazdasági lakosság kisebbségbe került. Már 1970-ben a községekben az aktív keresők 43,2 százaléka élt a mező- és erdőgazdaságból, 33,6 százalékuk pedig ipari és építőipari munkássá vált. 1980-ra a mezőgazdaságban dolgozók aránya tovább csökkent (33,9 százalék), az ipari és építőipari munkásoké viszont növekedett (36,5 százalék). A falvak fejlődésére azonban továbbra is a mezőgazdaság van a legnagyobb hatással. A mezőgazdasági dolgozók 81 százaléka még ma is falun lakik, és a falusi lakosság 90 szá-

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások" című OKKFT-program keretében készült a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet megbízásából.

Dr. Kapronczai István a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos munkatársa.

zaléka folytat valamilyen formában mezőgazdasági tevékenységet. *A mezőgazdaság befolyása a falvak többségében tehát ma is döntő, és az marad a jövőben is.*

A falvakban általában a legjelentősebb gazdálkodó egység a mezőgazdasági vállalat. Így a falvak kommunális, szociális, kulturális fejlesztésének támogatása — sok esetben a vállalati gazdálkodás rovására — a mezőgazdasági vállalatokra hárult.

Célszerűnek látszik azonban eloszlatni egy illúziót. A kutatás során — elsősorban irányítási, tanácsi, igazgatási területen dolgozó szakemberek körében — gyakran vetődött fel az a vélemény, hogy ha a településfejlesztés a „falu felé fordul", akkor az ott lévő korszerű, a politika által is elismert mezőgazdasági nagyüzemek ezt a programot jelentős hányadában finanszírozhatják. A vizsgálat során viszont kiderült, hogy sem az állami gazdaságoknak, sem a termelőszövetkezeteknek nincsen olyan pénzügyi-gazdasági erejük, hogy erre vállalkozhatnának. A mezőgazdasági nagyüzemek már most is sokat költenek ugyan településfejlesztésre, de ez önmagában kevés egy átfogó koncepció finanszírozásához. Emellett félő, hogy — a várható gazdasági intézkedéseket számításba véve — a nagyüzemek az elkövetkező években szükségszerűen mérsékelni fogják településfejlesztési tevékenységüket.

E problémakör tudományos vizsgálata kétirányú megközelítést indokol: a statisztikai adatbázisra épített kutatást és az interjúmódszert. A cikk alapját képező kutatás interjúmódszerre épített reagálásvizsgálat volt. Ennek keretében 5 megye összesen 30 gazdaságában (28 termelőszövetkezetben és 2 állami gazdaságban) készítettem interjúkat. Ez a viszonylag szűk kör csak arra adott lehetőséget, hogy összességében kapjak információkat. A differenciáltabb vizsgálathoz a kikérdezettek körének jelentős bővítésére volna szükség.

A tanácsokkal való együttműködés lehetőségei és gondjai

A mezőgazdasági vállalatok a tanácsokkal fenntartott kapcsolataikon keresztül jelentős — sőt az esetek nagyobb hányadában meghatározó — szerepet töltenek be a települések fejlesztésében, a lakosság életkörülményeinek alakításában. A vizsgálat során kirajzolódó kép az együttműködés formagazdagságát jelzi.

Az interjúk 76 százalékában a gazdaságok vezetői a tanáccsal való kapcsolatot kimondottan jónak ítélték, de a fennmaradó 24 százalék sem tekintette rossznak. Ha azonban a beszélgetések során ezeknek a kapcsolatoknak a valódi hátterét boncolgattam, kitűnt, hogy az esetek jelentős részében *ennek alapja sokkal inkább a személyes kötelék, semmint a gazdasági-politikai érdekösszhang.* A településeken folyó káderpolitika ugyanis sok esetben a mezőgazdasági vállalatokból emeli ki a tanácsi tisztségviselőket — következésképpen a személyi összefonódás sokkal nagyobb, mint ha „kívülről" került volna oda a tanácsi vezető. Így felvetődhet az a gondolat, hogy a gazdaságok segítsége a településfejlesztésben csaknem olyan erővel szól a tanácsi vezető személyének, mint magának a településnek, illetve a település lakosságának. Ha ez a megállapítás igaz (márpedig a vizsgálat során kapott információk azt sejtetik, hogy az),* akkor ez azt jelenti, hogy a tanácsok és a gazdaságok között meglévő — jelenleg harmonikus — településfejlesztő kapcsolat esetleges, ingatag alapokon nyugszik. A személyes kötelékre épülő kapcsolatok ugyanis természet-

* Néhány vizsgált településen a gazdaság és a tanács kapcsolata a településfejlesztésben azért lazult, mert a korábbi tanácselnök — akinek kapcsolata a gazdasággal kimondottan bensőséges volt — beteg lett, illetve nyugdíjba ment, és a munkakörét még nem vette át más, illetve aki átvette, korábban nem volt kapcsolatban a gazdasággal.

szerűleg nem lehetnek olyan biztosak, mint amelyeket a gazdasági-politikai szükségszerűség — személyektől függetlenül — hív életre. Különösen élesen vetődik fel e probléma a közeljövőben, amikor a tanácsi tisztségviselők — vélhetően — demokratikusabb választása, illetőleg a vállalati (szövetkezeti) demokrácia — remélhető — kibontakozása gyengítheti a települések káderpolitikájában a személyi összefonódást. A tanácsi és a gazdasági vezetők közötti kapcsolatot az is erősíti, hogy a gazdaság felső vezetői közül általában egy személyt beválasztanak a tanács végrehajtó bizottságába, és a dolgozók közül többen tanácstagok. Emellett a szövetkezetek elnökeit, az állami gazdaságok igazgatóit — tagságuktól függetlenül is — gyakorta meghívják a tanács végrehajtó bizottságának üléseire. (Ugyanez vonatkozik a pártszervekben való részvételre is.)

Ha a tanácsokkal való kapcsolatról lehántjuk azt a burkot, amelyet a személyes kötődések jelentenek, olyan *érdekütközések, a funkció elhatárolatlanságából fakadó problémák is felszínre kerülnek*, amelyek feloldása sürgető feladat. Az egyik ilyen ütközés abból adódik, hogy a tanácsokra vonatkozó szabályozás nehezíti a mezőgazdasági vállalattal közösen végrehajtott településfejlesztő tevékenységet. Úgy látszik, hogy a gazdaságok szabályozása és gyakorlata rugalmasabb az együttműködés tekintetében, mint a tanácsoké. Ez a rugalmatlanság pedig több gazdaságot visszatart attól, hogy lehetőségeihez képest vegyen részt a településfejlesztésben, vagyis az ő megfogalmazásukban: „...a tanácsokat érintő szabályozások miatt gyakran felvetődik a szövetkezet vezetésében, hogy egyáltalán érdemes-e segíteni".

E cikkben nem szándékozom részletesen foglalkozni a társközségek problémáival. Annyit azonban szükségesnek tartok megjegyezni, hogy a tanács és a mezőgazdasági vállalatok közti érdekütközés ezen a területen is megjelenik. A társközségekben működő gazdaságok több esetben nehezményezték, hogy „...a központi településen székelő tanács nem képes arra, hogy a község minimális igényeit kielégítse, így azok megoldása — ha egyáltalán képes rá — a gazdaságra vár". Ugyancsak feszültség forrása, ha az azonos területen tevékenykedő tanács, illetve a mezőgazdasági vállalat központja más-más településen található. A tanács ugyanis az újonnan oda költözőket, a fiatal házasokat a központi településen igyekszik letelepíteni (csak oda ad ki építési engedélyt), míg a gazdaság érdeke az, hogy a központjához, illetve a majorjához lakjanak közelebb a dolgozói.

Az érdekütközések következő csoportját képezi, amikor a tanács egy országos vállalattal szemben tehetetlen, és a megoldandó gondot így a gazdaságra igyekszik továbbhárítani. Ennek tipikus példái a közlekedési problémák.

A legtöbb ütközés abból adódik, hogy *a tanács egyre nagyobb és nagyobb összeget igényelne a gazdaságoktól településfejlesztésre.* Erre azonban a jelenlegi gazdasági feltételek miatt egyre kevésbé van lehetőség. Egyre több gazdaságban gondolkodnak úgy, hogy például miért egy 280 fős mezőgazdasági szövetkezetnek kell vállalnia egy 5500 lakosú község településfejlesztési programjának finanszírozását, illetve, hogy „...a szövetkezet azért nem kapcsolódik be jobban a község fejlesztésébe, mert az erre fordított kiadásoknak csak kis hányada segíti a gazdaság dolgozóit, az összeg java az eljárókat támogatja".

A vizsgálatba bekerült mezőgazdasági vállalatok 40 százaléka a tanáccsal együttműködési megállapodást kötött. Ezek a megállapodások az együttműködés legkülönbözőbb területeire vonatkoznak. Így szerepel bennük a gazdaság segítése gyermekintézmény korszerűsítésében, a könyvtári könyvállomány fejlesztésében, autóbuszváró építésében, sportpálya korszerűsítésében, hóeltakarításban, az infrastruktúra és az egészségügy fejlesztésében stb. Ezek az együttműködési megállapodások az eredeti elképzelések szerint eszközei lennének a pénzügyi, az információs és a társadalmi kapcsolatok erősítésének. Az esetek többségében azonban erre nem alkalmasak, sematikusak, nem képezhetik egy valóban gyümölcsöző munkakapcsolat alapját.

A településfejlesztő feladatok összehangolásában az írott együttműködési megállapodásoknál ritkábban fordulnak ugyan elő, mégis nagyobb jelentőségűek az e célra létrejött településfejlesztési fórumok. Ezek általában a községi pártbizottságok kezdeményezésére születtek meg, és a legkülönbözőbb elnevezéssel kerültek be a községi gyakorlatba. Az összejövetelek gyakorisága is eltérő. Létrejöttüknek lényegében az a célja, hogy rajtuk keresztül lehessen továbbítani a községek igényeit a gazdálkodó egységeknek.

A tanácsok és a mezőgazdasági vállalatok pénzügyi kapcsolatai közül — jelentőségénél fogva — első helyen kell említeni *a községfejlesztési adót*, amely a mezőgazdasági szövetkezetekben ez ideig a képződött bruttó jövedelem egy százaléka volt, 1985-re azonban ez az arány háromszorosára emelkedett.

A bruttó jövedelem alapján képzett községfejlesztési adó előnyének tudható be, hogy az adóalap — mivel a munkabért is tartalmazza — kiegyensúlyozott, így a mezőgazdaságra különösen jellemző nyereségingadozások az adó összegét csak kissé érintik.

A községfejlesztési adót azonban nem közvetlenül a tanácsoknak, hanem a költségvetésbe fizetik be. Az itt összegyűlt pénz egy újraelosztási folyamat végén jut vissza a településeknek, de értelemszerűen eltérő arányban, mint ahogyan képződött. Az interjúk során a mezőgazdasági vállalatok vezetői ezt az elosztási mechanizmust kivétel nélkül nehezményezték, bár egyikük sem tudta, hogy az általuk befizetett községfejlesztési adóból mennyi került vissza a településüknek.

A felülről „támogatásként" megjelenő pénzeket a helyi tanácsok zömmel meghatározott feladatokhoz kapcsolva kapják. A települések fejlesztését szolgáló pénzeszközök elosztásának módja (és mértéke) lassítja a kiegyenlítettebb fejlesztést. Ráadásul az újraelosztás sok esetben szubjektív. Ez károsan befolyásolja a településeken a közhangulatot, és fokozza a gazdálkodó egységek, valamint a lakosság egy részének közömbösségét. Ezért helyesebb volna a településen képződő községfejlesztési adót nagyobb arányban helyben felhasználni, a tanácsokra bízva annak eldöntését, hogy mire van szükség az adott településen.

Az említett adó mellett a mezőgazdasági vállalatok pénzeszközeinek másik legális átcsoportosítási lehetősége *a fejlesztési alap egy részének átadása*. Erre azonban a vizsgált gazdaságokban a legritkább esetben került sor.

Ennek oka elsősorban az, hogy a jogszabály szerint azokat a gazdaságokat, amelyek fejlesztési támogatást adnak a településeknek, ki kell zárni az állami dotációból. Így a gazdaságok, ha csak lehet, elkerülik ezt a formát, és inkább a tanáccsal közös vagy esetleg a saját lebonyolítású községfejlesztési formát helyezik előtérbe.

A településfejlesztésben a községfejlesztési adó mellett — az összegszerűség tekintetében — *a mezőgazdasági vállalati költségek a legfontosabbak*. Hasznosabbak az adónál, hisz közvetlenül használják föl az adott településen. (Ráadásul a vállalatoknak a gazdasági szabályozás jelenlegi keretei között a költség sokkal „olcsóbb", mint a nyereségből képzett bármelyik alap.)

A vizsgálatban szereplő gazdaságok 1983-ban a költségükből átlagban 330 ezer forintot adtak ki településfejlesztésre. Ez az összes költségüknek átlagosan 0,26 százaléka. (A két szélső érték 0,73 és 0,05 százalék.)

A szabályozás továbbfejlesztése során célszerű legálissá tenni a vállalati üzemviteli költségekként elkönyvelt, községfejlesztési célokra rendelkezésre bocsátott juttatásokat. (Ez természetesen csak azokra a gazdaságokra vonatkozhat, amelyek a költségvetésből üzemviteli támogatásban nem részesülnek.) A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis a gazdaságok a legkülönfélébb módon igyekeznek „elbújtatni" a településfejlesztési célt szolgáló költségeket, hogy egy esetleges revízió során ne bírságolják meg őket. Úgy kellene a szabályozást alakítani, hogy ösztönözze a gazdaságokat a fejlesztési erőforrások községfejlesztési célokra történő átengedésére, és az átengedést szabályosan végre is lehessen hajtani.

Ugyancsak a szabályozás által megoldandó feladat, hogy ne legyenek kizárva az állami dotációból azok a mezőgazdasági vállalatok, amelyek fejlesztési alapot adnak át településfejlesztési célra. Továbbá biztosítani kellene, hogy az átengedett fejlesztési alap ne számítson be az adóalapba, hiszen jelenleg kétszeresen van sújtva a segítséget nyújtó gazdaság: először fejlesztési alapot képez, adózik utána, és csak ezután adhat át belőle a tanácsnak.

A tanácsokkal való együttműködés lehetőségeit és problémáit vizsgálva említést kell tenni *a társadalmi munka szervezéséről* és az ebbe történő bekapcsolódásról. A társadalmi munka a falvakban az egyik legfontosabb településfejlesztő erő, ami nem független a mezőgazdasági vállalatok tevékenységétől. A mezőgazdasági üzemek biztosítják a társadalmi munka végzésének a feltételeit (fuvart, gépet, anyagot stb.). Emellett azokban a községekben, ahol a tanács — különösen az az összevont tanács, amely nem az adott településen székel — nem tud társadalmi munkára mozgósítani, a gazdaság kényszerül arra, hogy átvállalja a lakosság társadalmi munkájának szervezését.

Jelentősebb szerepe van viszont annak a „társadalmi munkának", amelyet az állami gazdaságok és szövetkezetek végeznek a településeken. Az idézőjel használata ebben az esetben azért szükséges, mert ezeknek a munkáknak csak az egyik része folyik a szabad idő terhére, a „kommunista szombatokon" vagy más formában. Java részük a törvényes munkaidőalapot terheli, és így társadalmi munkának aligha minősíthető.

Vannak települések, amelyek fejlődése alapjaiban függ a mezőgazdasági vállalatok kivitelező kapacitásától, mert a település minden beruházása az ott tevékenykedő állami gazdaságok vagy szövetkezetek kivitelezésében történik. A vizsgált gazdaságok legtöbbjére azonban nem ez a jellemző, mert bár szinte kivétel nélkül mindegyik rendelkezik építőbrigáddal, ezek nemigen vesznek részt a település beruházásainak kivitelezésében. Véleményem szerint további vizsgálatot igényelne annak megállapítása, hogy mi a jelenlegi gátja, és mi a jövőbeli lehetősége annak, hogy a helyi kivitelező kapacitásokat bekapcsolják a községek fejlődését segítő beruházásokba. Ez a kérdés napjainkban különösen időszerű, hisz a mezőgazdasági beruházások csökkenése folytán ezek a helyi építőbrigádok részben szabaddá válnak. Ennek az építőkapacitásnak a helyben tartását és felhasználását a településfejlesztő beruházások segíthetik.

A földértékesítés, földkisajátítás problémaköre megjelenik a tanácsok és a mezőgazdasági vállalatok kapcsolatában is. A kutatás során több olyan gazdasággal is találkoztam, amely cserélt vagy adott át (el) földet a tanácsnak. Ezeknek az eseteknek az volt a közös jellemzőjük, hogy — mivel nem kisajátítás útján történtek — a szövetkezetek valóban csak azokat a földterületeket adták oda, amelyek vagy gyenge minőségűek voltak, vagy pedig a tanács kezelésében nagyobb hasznot hoztak. (Vannak gazdaságok, amelyek üdülőparcellázásra alkalmas területeik átengedésével jelentős bevételi forráshoz juttatták a tanácsot.) De az is feltűnt a beszélgetésekben, hogy a földhasználattal és földtulajdonnal kapcsolatos kérdések körül milyen nagy a jogi bizonytalanság. A földátadások lebonyolítási módjában meglévő eltérések is ezt tükrözik.

Hazánkban a hatvanas évek közepétől az állami és pártdokumentumok általában hangsúlyozták a vállalati önállóság erősítését, ami azt is jelenti, hogy a gazdálkodó egységek (a szabályozás adta lehetőségeken belül) saját elképzeléseik szerint dönthetnek gazdálkodásuk alakításáról, alapjaik felhasználásáról, illetve — témánk vonatkozásában — pénzeszközeiknek a településfejlesztés céljaira történő átcsoportosításáról. Ezzel szemben mind a szakirodalomból szerzett információk, mind pedig saját korábbi vizsgálataim azt jelzik, hogy a gazdasági tevékenység különböző területein — elsősorban a tevékenységi struktúrát, valamint a beruházási

döntéseket illetően — még ma is (bár 1978 óta csökkenő mértékben) jelentős szerepet játszanak ezek az elvárások. A vizsgálat során ezért nem kerülhettem meg azt a kérdést, hogy milyen szerepe van a közvetlen beavatkozásoknak a mezőgazdasági vállalatok településfejlesztő tevékenységének alakításában, illetve, hogy igaz-e az a megállapítás, amely szerint a beavatkozások iránya az elmúlt időszak során inkább a településfejlesztést szolgáló eszközök, létesítmények létrehozása felé mutat.

A feltett kérdésre a vizsgálat árnyalt választ adott. Az interjúk alapján úgy látszik, hogy *a településfejlesztés területén kisebb a külső ráhatások szerepe, mint a tevékenységi struktúra, illetve a beruházási döntések területén.* Jelentősége azonban itt sem elhanyagolható, és — mint a népgazdaság minden területén — a településfejlesztés vállalati finanszírozásában is megfigyelhető az informális beavatkozás. (Az interjúkban szereplő 30 gazdaság vezetője közül 9 említett konkrét példát ilyen beavatkozásra.)

Korábban már foglalkoztam a tanácsok és a gazdaságok kapcsolatával. Látható volt, hogy ezt a kapcsolatot alapvetően az egymás mellé rendeltség, a partneri viszony jellemezte. Nem mondható ez el a pártbizottságok és a vállalatok kapcsolatáról, amelyet a gyakorlatban fölé- és alárendeltségi viszony jellemzett. Éppen ezért a pártbizottságok azok, amelyek ezeket az elvárásokat közvetítik. Ezek elől a gazdaságok vezetői csak ritkán tudnak kitérni. Az elvárások azonban nem szükségszerűen a pártbizottságokon fogalmazódnak meg, lehetnek a tanács igényei is, amelyekhez elnyerik a pártbizottság támogatását.

A gazdaságok foglalkoztatási, bér- és szociálpolitikájának hatása a település lakóinak életkörülményeire

Az agrárértelmiségnek a falvak szellemi életében játszott „missziós" szerepe a szakirodalomban, a publicisztikában, de kiváltképpen a közvéleményben gyakran megfogalmazódik. A vizsgálataim során készített interjúk alapján azonban úgy vélem, hogy ez a szerep a valóságban kisebb és egyre inkább csökkenő jelentőségű. A televíziózás térnyerése, valamint a vidéki lakosság életvitelének változása következtében ma már sem a szakmai, sem az általános műveltség fejlesztése nem köthető a községekben kizárólagosan a szellemi élet képviselőihez. Természetesen ez nem jelenti szerepük degradálását, hiszen egy-egy település lakosságának önbecsülését befolyásolja az a tudati hatás, amit az jelent, hogy az értelmiség (köztük az agrárértelmiség is) megmarad-e az adott faluban, vagy másutt telepszik le. Ennél a tudati hatásnál azonban nagyobb *az értelmiség* jelentősége abban, hogy ha a faluban marad, *ő képes a közösség érdekeit felsőbb fórumokon hatékonyan képviselni, így ottléte a település fejlődésére valóban meghatározó lehet.* Ezt azonban már másként kell értelmezni, mint a „missziós" szerepet, és a falvak kulturális életére kifejtett hatása is csak több áttételen keresztül érvényesül.

A vizsgálat részben igazolta azokat a szakirodalmi megállapításokat, amelyek az agrárértelmiség munkahelytől távolabb, központi településeken történő letelepedésére utalnak. A vizsgált gazdaságok 30 első számú vezetője (elnök, igazgató) közül 21 lakik a gazdaság székhelyével azonos településen, 9 pedig távolabbról jár ki a gazdaságba. A többi vezetőt tekintve ez az arány némileg rosszabb, ami abból fakadhat, hogy a beosztott vezetők mozgékonyabbak, könnyebben változtatják munkahelyüket, mint az első számú vezetők.

A mezőgazdasági vállalati vezetők „bejárása" több hátránnyal is jár a gazdaság működésére, de a településfejlesztéssel való kapcsolatot is kedvezőtlenül érinti. Éppen e hátrányokat igyekszik leküzdeni több első számú vezető, amikor azt szorgalmazza, hogy a vállalat vezető dolgozói helyben lakjanak. Ezért *a gazdaságok*

sok pénzt áldoznak szolgálati lakások építésére és fenntartására, valamint az egyéni építkezések támogatására.

A mezőgazdasági vállalatok ebben a kérdésben megkülönböztetetten kezelték a termelés közvetlen irányítóit, illetve a felső vezetőket. Mindezek a kedvezmények azonban még napjainkra sem teremtették meg azokat a kedvező lakásviszonyokat, amelyek akár csak a kiegyensúlyozott vállalati gazdálkodás biztos hátterét képezhetik. (Ezt támasztják alá Ivanics András kutatási eredményei is [3].)

Az interjúk során a szolgálati lakások témakörével részletesebben nem foglalkoztam. Tulajdonképpen nem sok információt ad az a megállapításom, miszerint a vizsgálatba bevont 30 gazdaság átlagban 7 szolgálati lakással rendelkezett. Ez ugyanis erős differenciálódást takar a gazdaságok nagyságától, tőkeerejétől, fekvésétől, a település jellegétől stb. függően. Ugyancsak meglehetősen eltérők a szolgálati lakások minőségi ismérvei. A szolgálati lakásokban általában vezető beosztású szakemberek laknak, de nem volt ritka az olyan gazdaság sem, ahol szakmunkás vagy más fizikai dolgozó kapott ilyen lakást.

A beszélgetésekből úgy láttam, hogy a gazdaságok meglevő szolgálati lakásaikat igyekeznek karbantartani, de számuk bővítésére nem törekszenek. Néhány gazdaság a régi, elhasználódott szolgálati lakásait fel szeretné számolni, illetve a komfortos, modern szolgálati lakás megvásárlására próbálta rávenni a bennlakókat. *A szakemberek letelepítésének módszere ma sokkal inkább az, hogy* — a tanácson keresztül — *telket juttatnak nekik, és különféle kedvezményekkel segítik építkezésüket.*

A mezőgazdasági vállalatok a többi dolgozó esetében is egyre inkább a saját erős lakásépítést támogatják. A vizsgálatban csupán 10 olyan gazdaság volt, amely nem képzett lakásépítési alapot, de ezeknek a többsége is valamilyen más kedvezmény formájában támogatta dolgozóik építkezését. A lakásépítési alapot nem képző szövetkezetek általában azzal érvelnek — és ez legtöbbjük esetében valóban elfogadható —, hogy érdekeltségi alapjaik nagyon szűkösek, abból lakásépítési támogatást nyújtani nincs lehetőségük.

A lakásépítési alapot képező 20 gazdaság esetében általános tapasztalatnak tekinthető a támogatás differenciálatlan szétosztása. Csupán néhány olyan szövetkezetben jártam, ahol a lakásépítési támogatást nem sematikusan, egységesen, hanem a dolgozók egyéb körülményeit is figyelembe véve kezelték. A támogatás összege és a visszafizetés időtartama gazdaságonként változó, 30 ezertől 100 ezer forintig terjed, amit 10—20 év alatt kell visszafizetni.

Amennyire differenciálatlan a lakásépítési alap kezelése, annyira nagyok az eltérések az egyéb juttatások területén (fuvarkedvezmény, gépek kölcsönzése, sóder, épületfa, bontott anyag biztosítása, a gazdaság építőbrigádjának igénybevétele stb.).

Végeredményben azonban a lakásépítés bármilyen formában történő támogatásának alakulása a továbbiakban is elsősorban a mezőgazdasági vállalatok pénzügyi helyzetének lesz a függvénye. Éppen emiatt e területen a következő években túl sok előrelépés nem várható, sőt már az is nagy eredménynek számítana, ha a gazdaságok tartani tudnák a jelenlegi feltételeket. Az 1985. évi szabályozóváltozások alapján ugyanis különösen azoknak a kedvezőtlen természeti adottságú szövetkezeteknek a gazdálkodása — következésképpen minden más, településfejlesztéssel összefüggő tevékenysége — kerülhet kritikus helyzetbe, amelyek eddig a mostaninál jelentősebb állami támogatások (elsősorban árkiegészítések) révén viszonylag szilárdan tartották magukat. Ezek a gazdaságok pedig — mint már korábban említettem — általában a fejletlenebb, a fejlesztésre leginkább rászoruló területeken, illetve településeken találhatók.

Az a jogszabály, amelynek alapján bizonyos munkaköröket csak meghatáro-

zott végzettséggel lehet betölteni, károsan hat a vidék — különösen a kisebb települések — foglalkoztatási helyzetére és fejlődésére. Az egyetemet (főiskolát) végzettek között is viszonylag kevés a jó szakember, ezeket pedig nehéz egy-egy idegen településhez kötni. Közismert annak kedvező hatása, ha a vezető ragaszkodik ahhoz a faluhoz, ahol dolgozik. *Ha a faluhoz vagy környezetéhez jobban kötődő, egyetemi (főiskolai) végzettséggel nem, de átlagos szakismerettel rendelkező emberek kerülhetnének bizonyos vezetői munkakörbe, mérsékelhető lenne a vezetői fluktuáció*, amely a fejletlenebb településeken, a gyengébb mezőgazdasági vállalatoknál ma már szinte katasztrofálisan hat a gazdálkodásra. E változásnak a települések fejlődésére is serkentő hatása lenne.

A mezőgazdasági vállalatok kereskedelmi és szolgáltató tevékenysége a települések ellátásában napjainkban jelentősnek ítélhető. Természetesen a község ellátásában való részvétel fontossága annál nagyobb, minél kisebb a település, illetve minél jobban elhanyagolja az adott falu ellátását a fogyasztási szövetkezet. A mezőgazdasági vállalatok azonban nem vállalhatják magukra az ellátás hiányosságainak megszüntetését, sőt kereskedelmi és szolgáltató tevékenységük visszafejlesztését (esetleg csupán szinten tartását) tervezik.

A kutatás évében azonban a mezőgazdasági vállalatoknál még széles körű volt a kereskedelmi és szolgáltatói tevékenység. Az interjúkból kitűnt, hogy a vizsgált 30 gazdaság 19 fajta kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet végzett. Ez azonban nem jelent azonos színvonalú kereskedelmi és szolgáltatási ellátottságot az egyes településeken. A felsorolt tevékenységek közül csupán a tápbolt üzemeltetése, illetve a lakosság számára is végzett fuvarozási tevékenység volt általános.

Viszonylag jelentős a szövetkezeti üzemeltetésű zöldségboltok száma is. Ezek közös jellemzője, hogy elsősorban a saját termelésű zöldség- és gyümölcsféléket igyekeznek értékesíteni. Élelmiszerboltot, húsboltot azokban a községekben tartanak fenn a gazdaságok, amelyekben a lakosság alapvető igényeit sem elégítik ki a kereskedelmi szervezetek. A tejcsarnok a falvakban általában nem külön bolt, hanem a kistermelőktől a tej begyűjtését végző tejház kisebb mennyiségű tej értékesítésével is foglalkozik. A tojás- és baromfiértékesítést azok a gazdaságok szervezik, amelyek a baromfitenyésztés során keletkezett technológiai selejtet (például szabványnál kisebb súlyú csirkéket) a bolti árnál 20—30 százalékkal olcsóbban, de az állami felvásárlási árnál még mindig jövedelmezőbben tudják értékesíteni.

A mezőgazdasági vállalatok kereskedelmi tevékenységét illetően megállapítható, hogy ilyen boltoknak a létrehozását elsőrendű szempontként nem a jövedelemszerzési törekvések indokolták. Létrejöttükben elsősorban az a korábban érvényben volt szabályozó játszott szerepet, amely a kereskedelmi tevékenységet az alaptevékenységhez sorolta, és így a gazdaság növelhette jövedelmező ipari tevékenységét annak veszélye nélkül, hogy az alap- és kisegítő tevékenység kedvezőtlen aránya miatt egy számára hátrányosabb adózási kategóriába került volna. Emellett sok helyütt korábban azért hozták létre a boltokat, mert azok növelték a termelési értéket, és ezen keresztül javították a gazdasági mutatókat.

A gazdasági környezet szigorodása azonban elkerülhetetlenné teszi, hogy a mezőgazdasági vállalat vezetői ezeknél a tevékenységeknél is egyre inkább számoljanak a jövedelmezőséggel. Márpedig úgy látszik, hogy *a helyi lakosság ellátását szolgáló kereskedelmi tevékenység általában vagy veszteséges, vagy csak minimális jövedelmet biztosít.* A vizsgált gazdaságoknak a nyereségesen működő saját üzemeltetésű kereskedelmi boltjai is átlagosan csupán 1—3 százalékos költségarányos jövedelmet hoznak. Ez pedig a mezőgazdasági vállalatok — egyébként sem magas — jövedelmezőségi mutatóihoz képest is meglehetősen alacsony. Van azonban két olyan szempont, amely kissé kedvezőbbé teszi ezeknek a boltoknak a megítélését. Az egyik az, hogy amikor a kereskedelmi egység saját termelésű terméket értékesít, akkor a felvásárlási és a kiskereskedelmi ár közötti árrés is az ő jövedel-

mét növeli. Így érhetnek el egyes tápboltok a saját termelésű takarmányon kedvező, 10 százalék körüli jövedelmezőséget. Ugyanez vonatkozik a saját feldolgozású és értékesítésű állati eredetű termékekre, valamint a zöldségre és a gyümölcsre. Emellett a kereskedelmi tevékenység folyamatos árbevételt biztosít, s ez a mezőgazdaságban nem megvetendő előny. Ezzel ugyanis megtakarítható némi üzemviteli hitel, illetve ennek magas kamatja.

Mindezen tényezők együttes hatását mérlegelve, a mezőgazdasági vállalatok nem tervezik boltjaik és szolgáltatásaik bővítését, sőt egy-egy olyan kereskedelmi egység felszámolásáról döntöttek, amely elsősorban vásárolt termékeket értékesített. Bizonyos esetekben talán célszerű volna az alacsony jövedelmezőségű boltok szerződésbe adása, de főképpen a szabályozórendszert kellene úgy módosítani, hogy ösztönözze a mezőgazdasági vállalatok kereskedelmi, szolgáltatói tevékenységét. (Például meg kellene szüntetni azt a szabályt, amely szerint ma bizonyos kereskedelmi tevékenységek után a mezőgazdasági vállalatnak adót kell fizetnie, míg a kereskedelmi vállalatnak nem.) Csupán az érdekeltség javításával érhető el, hogy a mezőgazdasági vállalatok — legalább — szinten tartsák részvételüket a települések ellátásában.

A mezőgazdasági szervezeten belüli *foglalkoztatási struktúra* alakulását nem szabad csupán úgy kezelni, mint a mezőgazdasági vállalatok „belső ügyét". A foglalkoztatási szint és szerkezet változása, a kormegoszlás alakulása — főleg a kisebb településeken — elkerülhetetlenül hat a községek életére, a munkalehetőségekre, az ingázók számának alakulására, az elvándorlásra, végső soron az egész falu perspektívájára.

A mezőgazdaságot a hatvanas évek végéig a foglalkoztatási kényszer jellemezte. Bár már akkor is folyamatos volt a hagyományosan mezőgazdasági dolgozók ipari munkahelyeken való elhelyezkedése, az intenzív növényi kultúrák (búza, kukorica, napraforgó, cukorrépa) gépesítése következtében feleslegessé váló munkaerőt a mezőgazdasági vállalatok egyre inkább e munkaintenzív kultúrák meghonosításával tudták foglalkoztatni. A hetvenes években a vidéki ipartelepítés következtében rendkívül gyorsan csökkent a mezőgazdasági dolgozók létszáma, és a gazdaságoknak termelési szerkezetüket ehhez kellett igazítaniuk. A nyolcvanas évek elejére a mezőgazdaságban a munkaerő kínálata és kereslete egyensúlyba jutott. Így nem meglepő, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek a napjainkra kialakult termelési szerkezetet általában nemigen kívánják lényegesen megváltoztatni.

A települések lakóinak életkörülményeire azonban nem kizárólag a mezőgazdasági vállalatok foglalkoztatáspolitikája, illetve termelési szerkezete hat. Ma már csupán a legkisebb, legeldugottabb területek azok, ahol a mezőgazdasági vállalat biztosítja az egyedüli munkalehetőséget. Emellett nem kis számban találhatók ma már olyan települések (nemcsak városok), ahol a mezőgazdaság szerepe a lakosság foglalkoztatásában elhanyagolható. Ezek a kivételek azonban nem terelhetik el a figyelmet arról a tényről, hogy a településeink jelentős részében csak a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok biztosíthatnak helyben munkalehetőséget. Így még mindig nagy számban találhatók olyan települések, ahol a helyi munkalehetőség hiánya a férfi lakosságot ingázásra vagy munkásszállásra kényszeríti. Ezekben a községekben feszültségeket teremt, hogy a munkaképes női lakosság — mivel a család és a ház körüli munka helyhez köti — egyáltalán nem talál munkaalkalmat.

Vajon támasztható-e ebben a helyzetben a mezőgazdasági vállalatokkal szemben olyan igény, hogy a termeléspolitikájukat úgy alakítsák, hogy az biztosítsa a község lakóinak helyben való foglalkoztatását? Pusztán érzelmi alapon a gazdaságoktól ez nem várható el. *A vállalatok érdekeltségét kell úgy alakítani, hogy a helyben levő szabad munkaerő termelésbe állításából gazdasági előnyük származzék.*

Ennek a kritériumnak napjainkban a kiegészítő tevékenység beindítása felel meg a legjobban.

Az alaptevékenységen kívüli (kiegészítő) tevékenységek a községek lakosságának foglalkoztatásában semmivel sem pótolható szerepet töltenek be. E tevékenységek egy része éppen annak a szakképzetlen női munkaerőnek teremt munkaalkalmat, amelynek foglalkoztatása a legnagyobb gond a falvakban.

A munkalehetőséget javító kiegészítő tevékenység beindításának azonban napjainkban számos korlátja van. Elsőként említhető például a tőkehiány. Éppen ezért a hitelezési gyakorlatban, sőt már esetleg a hitelpolitikai irányelvek kidolgozásakor is előnyben lehetne részesíteni azokat a tevékenységeket, amelyek — ha a hitel elnyerésének feltételéül szabott egyéb kritériumoknak megfelelnek — növelik a helyi munkaerő foglalkoztatását, visszaszorítják az ingázást, lekötik a még szabad munkaerőt.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység és a községi foglalkoztatási helyzet kapcsolatának elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a mezőgazdasági vállalatok jelentős része azért (is) szorgalmazta néhány kiegészítő tevékenység beindítását, mert az olcsó női munkaerő bekapcsolása leszorította a bérszínvonalat.

1985. január 1-jétől azonban megváltozott a személyijövedelem-szabályozás rendje. Ez arra ösztönözhet, hogy a bérszínvonal tartásához jelenleg alkalmazott alacsony bérű „vatta" munkaerőt a továbbiakban ne foglalkoztassák. Ha ezekre a szabályozóváltozásokra a mezőgazdasági vállalatok a gazdaságvezetés szándékának megfelelően reagálnak, veszélybe kerülnek a főleg nőket foglalkoztató, alacsony jövedelmezőségű kiegészítő tevékenységek. Ha ez bekövetkezik, a legkisebb települések női munkaerejének foglalkoztatási problémái még inkább kiéleződnek.

A mezőgazdasági vállalatok beruházási tevékenységének hatása a települések fejlesztésére

A mezőgazdasági vállalatok településfejlesztést is szolgáló beruházásainak legfontosabb célja az infrastruktúra fejlesztése. *A gazdaságok jelentős szerepet játszottak környezetük út-, közmű-, kulturális és kereskedelmi hálózatának fejlesztésében.* Vági Ferenc azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a gazdaságoknak már korábban sem volt elegendő anyagi erejük ahhoz, hogy az infrastrukturális igényeket kielégítsék [6]. Fontos tehát, hogy a falu nem mezőgazdasági tevékenységet folytató vállalatai, valamint a tanácsi pénzeszközök is járuljanak hozzá az infrastrukturális fejlesztés finanszírozásához.

A cikk utolsó részében ezért arra a kérdésre keresek választ, vajon várhatóan hogyan érintik a beruházási korlátozások azokat a fejlesztéseket, amelyek eddig vállalati keretek között valósultak meg, de közvetlenül (vagy közvetetten) a települések fejlődését is szolgálták. Ugyancsak választ igényel az a kérdés, hogy van-e mód a szövetkezetekben a tagi pénzeszközöknek a községek fejlesztésére történő mobilizálására.

1978-ban a — folyó áron számított — beruházás összege a mezőgazdaságban 27,3 milliárd forint volt, 1984-ben viszont nem haladta meg a 24,5 milliárd forintot, és bővülése a következő években sem várható. Amennyiben azt is számításba vesszük, hogy a beruházási eszközök a statisztika alapján — meglehetősen szerényen becsülve — évi 3,5 százalékkal drágultak, akkor megállapítható, hogy a beruházások volumene még nagyobb mértékben csökkent az elmúlt években.

Ez a tendencia azokra a mezőgazdasági vállalati beruházásokra is jellemző, amelyek közvetlenül szolgálják a települések — főleg infrastrukturális — fejlődé-

sét is. Az ilyen jellegű beruházások elsősorban a hetvenes évek végéig, a nyolcvanas évek elejéig fordultak elő nagy számban, de napjainkra szinte megszűntek. Ebben kétségtelenül szerepet játszik a mezőgazdaság beruházási struktúrájának átrendeződése, vagyis az, hogy a gépi beruházások aránya jelentősen megnövekedett a szabályozás által erősen szankcionált építési beruházások rovására. A fő ok azonban kétségtelenül a beruházási lehetőségek beszűkülése.

Az interjúk ugyanakkor azt is jelzik, hogy mindössze 8 olyan mezőgazdasági vállalat volt a 30 közül, amely — 10-15 éves időtávot tekintve — egyáltalán nem hozott létre településfejlesztési célt is szolgáló beruházásokat.

Tulajdonképpen az infrastrukturális fejlesztéseknek ma egyetlen olyan területe van, ahol a mezőgazdasági vállalati és a települési érdek, valamint a pénzügyi lehetőségek kapcsolódnak. Ez pedig a községi (lakossági), illetve üzemi energiaellátást biztosító földgázvezeték-hálózat kiépítése, esetenként bővítése.

A gazdaságirányítás különböző lépcsőfokain és a kutatóműhelyekben is egyre gyakrabban fogalmazódik meg annak igénye, hogy a lakossági pénzforrásokat fokozottabb mértékben vonják be a településfejlesztési célok megvalósításába. A tagok pénzeszközeinek bevonása azért is előnyös, mivel mérsékelheti a tagság elidegenedését a szövetkezettől és — településfejlesztő beruházás esetén — magától a településtől. A tagi, a szövetkezeti és a települési célok és érdekek kölcsönös egyezőségén nyugvó sokoldalú pénzügyi kapcsolatok alkalmasak arra, hogy fokozzák a szövetkezethez, illetve a településhez való kötődést, erősítsék a bizalmat.

Az interjúk alapján kirajzolódó kép azonban egyértelműen azt jelzi, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetői sem napjainkban, sem a következő középtávú időszakban nem tartják lehetségesnek a tagi pénzeszközök olyan mobilizálását, amely közvetlen településfejlesztési célt szolgálna.

Egy korábbi vizsgálat megállapítása szerint az 1970-es években előfordult az is, hogy szövetkezetek közös gazdasági és tagi forrásból kommunális beruházást valósítottak meg [2].

Ezen a területen a visszalépés elsősorban a fejlesztési pénzeszközök szűkülésével magyarázható. A tagi pénzeszközök bevonása a beruházások megvalósításába — ha nem is az indokolt mértékben, de — a korábbiakhoz képest bővült. A tagi pénzeszközöket beruházásokra felhasználó szövetkezetek vezetői azonban érthetően általában a következőképpen nyilatkoztak: „A szövetkezet termelésfejlesztési hozzájárulás és célrészjegy formájában igénybe veszi a tagok pénzét. A jelenlegi gazdasági helyzetben azonban nem szabad ezt településfejlesztési célra fordítani." Ha azonban a korábbiakhoz hasonlóan, szélesebben értelmezzük a településfejlesztés fogalmát, akkor a tagság pénzének beruházási célokra történő felhasználása jelentős segítséget nyújt a települések fejlődéséhez. A tagság pénzéből (is) megvalósuló beruházások ugyanis az esetek többségében javítják a községek foglalkoztatási helyzetét, mivel új munkahelyeket teremtenek.

Úgy vélem, hogy a lakosság — köztük a mezőgazdasági foglalkoztatottak — pénzének a közvetlen településfejlesztési célok megvalósítására történő bevonására az általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, illetve a tanácsok kötvénykibocsátásának keretei között nagyobbak a lehetőségek. (Az áfészek igyekeznek is élni ezzel a lehetőséggel, de a közös érdekeltség megteremtésében még sok a probléma.) A lakosság ugyanis szívesebben adja a pénzét olyan beruházásokhoz (ABC-áruház, húsbolt, gyógyszertár, gázbevezetés stb.), amelyek közvetlenül segítik az életüket. Emellett természetesen nem elhanyagolható a tagi pénzeszközök jelentősége a mezőgazdasági termelőszövetkezetek keretei között végrehajtott közvetett településfejlesztésben sem.

★

A mezőgazdasági vállalatok sokirányú hatást gyakorolnak a községek kommunális, kulturális és szociális fejlődésére. Terjedelmi korlátok miatt még nem is érintettem olyan fontos kérdéseket, mint a falugyűlések és a szövetkezeti demokratikus fórumok szerepe a lakosság településfejlesztési javaslatainak felszínre kerülésében, a társközségek, a több településes gazdaságok problematikája, a háztáji szerepe a munkaerő megtartásában, a mezőgazdasági vállalatok segítsége a helyi közlekedésben, a szociálisalap-képzés és a településfejlesztés kapcsolata stb.

A jövőt illetően azonban nem lehetnek illúzióink. Már az interjúk elkészítése előtt is várható volt, hogy a gazdaságok elsősorban a szabályozásban is tükröződő restrikciós gazdaságpolitikával fogják majd magyarázni településfejlesztési gondjaikat. S így is történt. Ez a megközelítés azonban indokolt, hiszen végeredményben a gazdaságok általános helyzetétől függ a településfejlesztést szolgáló tevékenységekre fordítható összeg nagysága. Mivel a szigorú gazdaságpolitika a továbbiakban is érvényben marad, úgy vélem, hogy *a gazdaságoknak a jövőben még a mostaninál is kevesebb lehetőségük lesz a tanácsok önkéntes pénzügyi támogatására, valamint a településfejlődést is szolgáló egyéb tevékenységekre.* A bruttó jövedelem 3 százalékára felemelt községfejlesztési adó azt a reakciót váltja ki, hogy a gazdaságok az üzemviteli költségeik terhére elszámolt településfejlesztési támogatást igyekeznek csökkenteni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a jövedelemszűkülés már annyira korlátok közé szorította a fejlesztési lehetőségeket, hogy — mint egy szövetkezet elnöke meg is fogalmazta — „. . . ha most több jutna fejlesztésre, akkor sem lenne több lehetőség a településfejlesztés támogatására".

Hivatkozások

[1] A szocialista viszonyok talaján bekövetkezett változások és a mai falukép. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet, 1983.
[2] *Bak József—Gyenes Antal—Juhász János—Juhász Pál—Kapronczai István—Prugberger Tamás:* A tag és a szövetkezet kapcsolatának problémái a mezőgazdasági szövetkezetekben. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet, 1980.
[3] *Ivanics András:* A termelés közvetlen irányítói. Gazdálkodás, 1984. 8. sz.
[4] *Kőszegfalvi György:* A magyarországi településrendszer aktuális változásainak sajátos vonása. Területi Statisztika, 1982. 5. sz.
[5] *Kukovics Sándor:* A mezőgazdaság és a településfejlesztés. Területi Statisztika, 1980. 2. sz.
[6] *Vági Ferenc:* A szocialista átalakulás jellemzői falun. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1237—1248. l.)

A normálállapot-váltás nehézségeinek okairól

Petschnig Mária

A magyar gazdaságban a hetvenes évek végén kezdődött meg az az alkalmazkodási folyamat, amely válaszadás az ún. világgazdasági kihívásra. A válasz lényegében strukturális illeszkedés a nemzetközi gazdasági kapcsolatokhoz. A gazdaságpolitikai értékelések az 1984-es évvel lezártnak tekintik az illeszkedési folyamat első szakaszát. Az 1979-től 1984-ig tartó periódusban sikerült olyan változásokat elérni a makrogazdaságban, amelyeknek köszönhetően — sok más országtól eltérően — eleget tudtunk tenni külső adósságtörlesztési kötelezettségeinknek.[1] Ezt az alkalmazkodást azonban a gazdaság kényszerpályára terelésével, kényszerintézkedésekkel, „kézi vezérléssel" értük el. Az illeszkedés *globálisan, nem pedig szelektív módon* történt — a növekedés és az import korlátozásával, a mikroszféra gazdálkodói attitűdjeinek változatlansága (ha nem romlása!) mellett.

Az előttünk álló időszakban éppen ezért — ha nem akarunk elszakadni a világgazdasági fejlődéstől — maradéktalanul meg kell valósítani a gazdaság normálállapot-váltását, amelyben a gazdálkodás régóta követelményként állított minőségi jegyei kézzelfoghatókká válnak.

A normálállapotról

A normálállapot fogalmáról Kornai János a következőket írja: „Pontos definíció nélkül is érzékelhetjük tartalmát. Adva van egy rendszer, amelynek mind a külső körülményei, mind pedig belső viselkedési szabályosságai többé-kevésbé stabilak. E rendszer fő állapotváltozásainak »törvényszerű«,»reguláris« értékeit, az állandósult állapotot (steady state) nevezhetjük »normál állapotnak«. A rendszer kisebb külső vagy belső zavarai eltérítik az állapotváltozók értékét a normálistól, de ez a »normál állapot« fejezi ki — ingadozások között — az uralkodó tendenciát.

Meg kell szoknunk azt, hogy a »normál állapot« kifejezéshez ne kapcsoljunk semmiféle kimondott vagy kimondatlan értékítéletet, gondolattársítást... Az a kijelentés, miszerint egy konkrét rendszer saját normál állapotában van, nem dicséret és nem szidás; nem elítélés, de nem is felmentés. Nem többet és nem kevesebbet mondunk ezzel, mint azt: a rendszer saját belső természete szerint működik."[2]

A szocialista országok különböző gazdasági reformjai végső soron arra irányultak, hogy olyan tartós minőségi elmozdulás jöjjön létre a gazdasági rendszer „fő állapotváltozóinak" „reguláris", „törvényszerű" értékeiben, amelynek következményeként a gazdaság szereplői a korábbiaktól eltérő módon, a költségérzékeny piacgazdálkodás körülményei közt nyújtanak nagyobb teljesítményt. A reform-

[1] Az értékeléskor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a jelzett időszakban haladékot kaptunk a Szovjetunióval szemben fennálló számottevő tartozásunk törlesztésére.

[2] Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 64. l.

Petschnig Mária kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetője.

programok — feltéve, ha azok mélyenszántó változásokra irányulnak — a normálállapot-változás forgatókönyveiként foghatók fel. E programok végrehajtásának az elmaradása viszont arról tanúskodik, hogy nem került sor a kívánatos normálállapot-váltásra, mert a régi rendszer szabályozó erői erősebbnek bizonyultak a változtatási szándékoknál. A reformvitákban az az álláspont vált hivatalosan is elfogadottá, hogy nem a szocialista termelési módban, hanem csak annak „kódrendszerében"[3] kell módosításokat végrehajtani. Ennek következtében a mikroszféra magatartását alakító környezet — a lényegi elemeket tekintve — változatlan maradt. A jelenségek, a gazdasági események ugyanarra a vázra tapadtak, de a társadalmi termelés „csont- és izomrendszerét" másként programozott „idegrendszerrel" próbálták működésbe hozni.

A reformokkal történő normálállapot-váltás sikeressége nagymértékben függ attól, hogy mennyire ismerjük a megváltoztatni kívánt rendszer intézményeit és viszonyait. Gazdaságunk szereplőinek magatartásáról és interakcióinak jellemzéséről számos értékes közgazdasági és szociológiai leíró tanulmány készült.[4] Jelen írás ezekhez kapcsolódva tesz kísérletet arra, hogy — vállalva az általánosításból adódó elnagyoltság vádját is — szóljon a gazdálkodás normálállapotát fenntartó legfontosabb támasztópillérekről.

A vállalat — globális megközelítésben

A vállalatot — túlmenően annak gazdasági jellegén — a társadalmi viszonyok egyfajta csomópontjaként fogjuk fel, és azt vizsgáljuk, hogyan dolgozza fel a kapott információkat, s milyeneket bocsát ki. A jellemzést deduktív módon adjuk meg, az általánostól haladva az egyes felé.

A vállalat úgy viselkedik környezetével, partnereivel, a végső fogyasztókkal, a bankkal, a felső szintű irányítókkal és a különböző társadalmi, politikai szervekkel, *ahogyan azt az őt érő hatások megszabják. Célja* — mint általában minden rendszernek — *a fennmaradás:* fennmaradás, de lehetőleg a legkisebb erőfeszítéssel! Dinamikus szemléletben a fennmaradás vállalati célja *előremenetellé* lesz. Az előremenetel viszonyaink közt a rendszerelemek *status quója* megőrzésének, sőt megerősítésének igényével párosul. Ennek a követelménynek leginkább az extenzív növekedés felel meg. (A térbeli expanzió történhet akár más vállalatok annektálása útján is.) Az intenzív fejlődés kevésbé kívánatos, mert felboríthatja a résztvevők egymáshoz való viszonyát, ami a rendszer koherenciája szempontjából egyáltalán nem kedvező.

A fennmaradás és előremenetel céljait a vállalat megfelelő eszközrendszer révén érheti el. A vállalat alkalmazkodása kétirányú, és ezek hierarchikusan össze-

[3] Ti. a gazdaságirányítási rendszerben.

[4] Ezek közül feltétlenül ki kell emelni Kornai János munkáit. Kornai a szocialista termelési mód általános érvényű összefüggéseinek leírását tekinti feladatának. Az e folyóirat hasábjain vele vitatkozó Soós Károly Attila sem mond mást, csak másképpen, bizonyos vonatkozásban differenciáltabb megfogalmazásokra törekedve, erőteljesebb hangsúlyváltással, a szocialista gazdaságra jellemző intézményi viszonyok konkrét működésének középszintű gondolati általánosításával. Más megközelítésekből adják meg ugyanannak a gazdaságnak a jellemrajzát például Bauer Tamás, Bródy András, Bogár László vagy Tőkei Ferenc. Megint más a szociológiai leíró elmélet, amelyből e tekintetben Andics Jenő, Bihari Mihály, Hegedüs András, Héthy Lajos, Laky Teréz, Makó Csaba, Nemes Ferenc, Rozgonyi Tamás, Tárnok Éva munkásságát kell kiemelnünk. De nem feledkezhetünk meg az e leíró elméletet alátámasztó gazdasági riportokról sem (itt elsősorban a Bossányi Katalin és Forgács T. Katalin tollából születettekre gondolunk).

függnek egymással. Mindenekelőtt a felső szintnek[5] kell eleget tenni „kifelé", s csak ennek alárendelten a vállalati dolgozóknak „befelé". Az utóbbi részben elősegíti az előbbi érvényre jutását. A külső követelményeknek való megfelelés nemcsak előfeltétele lehet a belső megfelelésnek, de pótolhatja is annak hiányát.

A felsőbb szervekkel való kapcsolatok kiépítése az egyes vállalatok számára különböző lehetőségeket takar. A hierarchiában elfoglalt formális hatalmi pozíciók és a tényleges befolyás nem feltétlenül esik egybe. Valószínű, hogy csak igen kevés nagyvállalatnak van lehetősége a „pártfogók" teljes vertikumban való megszerzésére. A legtöbb vállalat csak hézagosan képes „felfelé" építkezni, és ezért különös jelentősége van a tényleges befolyási övezetek ismeretének.

A belső követelményekhez való alkalmazkodás célja:

— a szervezet totális felborulásának elkerülése,

— a vállalati érdeknek kinyilvánított csoportérdekhez való lojalitás biztosítása,[6]

— a megszerzett vezető pozíciók védelme.

E cél elérésének eszközei igen változatosak — attól függően, hogy az irányítás mennyire diktatórikus. Szélsőséges esetben — legalábbis rövid távon — akár el is maradhat a befelé való alkalmazkodás, ha azt a megfélemlítés váltja fel. Oldottabb irányítás mellett az effajta alkalmazkodás eszköze lehet a munkafegyelem rugalmas kezelése, a mulasztások elnézése, a jövedelmek lehető legkisebb feszültség árán való „terítése" (ez többnyire az egyenlősdiben ölt testet), bizonyos kulturális, szociális igények kielégítése, azaz olyan feladatok felvállalása, amelyek nem tartoznak szorosan a termeléshez, a főtevékenységhez. A befelé való megfelelés elsősorban a dolgozók azon igényének kielégítésére irányul, hogy a lehető legkisebb munkával szerezzék meg a lehető legtöbb jövedelmet. E követelmény teljesülése kiváltképp attól függ, hogyan tud a vállalat kifelé „eleget tenni" a kívánalmaknak. A kifelé alkalmazkodó vállalat ugyanis számíthat a pártfogók támogatására, a legkisebb erőfeszítéssel való fennmaradás, illetve az előrehaladás elérésében. A vállalati vezetésnek ezért két dologra kell figyelnie.

1. Egyrészt ügyelnie kell arra, hogy a vállalat a lehető legkönnyebb feladatot kapja, vagy ha az már adott, akkor ehhez a legtöbb erőforrást tudja megszerezni. Ezért mindennél fontosabb a feladatokért és az erőforrásokért vívott harc bástyáinak kiépítése. Az 1968 utáni rendszerben csak annyi változott ebben a tekintetben, hogy az „erőforrásbástyák" nem épülnek össze szorosan a „feladatbástyákkal", és az „erőforrásbástyák" „megfigyelőállásait" differenciálni kell; mégpedig minőségi és térbeli szempontból egyaránt. Az egyértelműen követhető álló- és forgóalapkiutalás helyére — a szabályozók vállalati testre szabásával (szabatásával) — a közvetett erőforrásgyűjtés lépett. A térbeli differenciálás pedig azzal függ össze, hogy a vállalatnak most már nemcsak egyetlen felettes szerv „osztogató kegyét" kell lesnie, hanem figyelmét több között kell megosztania. Számon kell tartania azt is, hogy a felülről jövő pénzek különböző költségterhűek, és ki kell fognia a legolcsóbb erőforrást. Mindehhez a vállalatoknak szélesebb fronton kialakított, differenciáltabb stratégiával kell rendelkezniük.[7]

[5] Felső szinten itt azokat a szerveket értjük, amelyeknek köze lehet a vállalat fennmaradásához és előremeneteléhez: így a minisztériumi, a tanácsi irányítószerveken kívül a helyi politikai és társadalmi testületeket, a bankokat és természetesen a legfelsőbb gazdaságirányítói és pártapparátust.

[6] A vállalatinak nevezett érdek nem a vállalati dolgozók nyílt megállapodásának eredményeként fogalmazódik meg, hanem a döntésre jogosultak, lényegében a vállalat kulcsembereinek egymás közti hatalmi harcaiban alakul ki.

[7] Laky Teréz „Érdekviszonyok a vállalati döntésekben" című könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.) kimutatta, hogy a vizsgálatukba bevont egyik vállalatnak hatféle (!) fejlesztési koncepciója volt. A beruházási pénzeszközökért folyó versenyben mindig azt vette elő a vállalat, amelyiknek a megvalósítására a legnagyobb esélye volt. De a hivatkozási alap valamennyi esetében a népgazdasági érdek volt.

A szélesebb, több variációs stratégia (nem piaci stratégiáról van szó!) mellett szélesebb sávban kell kiépíteni a vállalati érdekeket érvényesíteni tudók hálózatát is.

2. Másrészt a vállalati vezetésnek törekednie kell a külső zavaró tényezők, mindenekelőtt a konkurrenseket is felsorakoztató piac kikapcsolására. Volt idő, amikor az irányítási rendszer automatikusan kapcsolta ki a piac „jelzőlámpáit", és állította helyébe az életveszéllyel sohasem fenyegető tervet. 1968 után lett csak vállalati feladattá a piaci verseny kizárására való törekvés: akár a konkurrensekke. történő megegyezés, akár azok beolvasztása, akár profilmódosítási kérelem által. A piac szabályozó szerepének a korlátozása biztosítja az ármeghatározás monopóliumát is. A piaci korlátok nélküli árképzés az erőforrásgyűjtés közvetett módja. Az árképzés ilyen körülmények közt gyakorlatilag növekvő árak képzését jelenti. A piaci korlátok pótlására hivatott bürokratikus korlátok ilyen körülmények között a vállalatok részéről komolyan sosem vett (mert áthághatónak bizonyuló) fenyegetésekben öltenek testet, az árellenőrzés pedig többnyire csak saját létének igazolására képes.

A fennmaradás és előremenetel célja által vezérelt vállalati gazdálkodás lényegileg két póluson kristályosodik ki: a „társadalmi" és a gazdasági tevékenység pólusán. A két pólus (vagy a vállalati tevékenységek két metszete) azonban nem azonos fajsúlyú és fontosságú. Noha a másodikról (ti. arról, hogy a vállalatok általában termelnek, szolgáltatásokat végeznek) több szó esik, mégis — a többnyire informális csatornákon zajló társadalmi tevékenységek és „szolgáltatások" — éppen a termelés szempontjából fontosabbak. A termelést persze meg kell szervezni, de — a belső megfelelés oldaláról — egyáltalán nem mindegy, hogy milyen körülményeket biztosítanak a munka számára. Az informális vagy olykor teljesen formális keretek közti csatározások (a vállalat és külső környezete között) azt célozzák, hogy érvényesíthető legyen a lehető legkisebb erőkifejtés elve. Az eszköztár az alkutól (tárgya koronként változó) a legkülönbözőbb típusú személyes kapcsolatok felhasználásáig terjed.

A „társadalmi" pólus (nevezzük így egybefogóan) meghatározóbb a vállalat számára, mint a gazdaság. Több évtizedes tapasztalatokból tudatosult, hogy például egy befolyásos kapcsolat hány munkás hány évi munkájával egyenlő. Pontos számszerűsítésre nincs is szükség, mert evidencia, hogy az „ingyenes" a legolcsóbb. A „társadalmi" pólus begyakorolt adminisztrálásának védőpajzsa mögött a gazdálkodás minőségének a kérdése szinte súlytalanná válik. A vállalatok tapasztalata, hogy fenn lehet maradni, sőt még előre is lehet haladni, ha

— a folyó gazdálkodásban nem fordítanak túl nagy figyelmet a költséggazdálkodásra, a kapacitások kihasználására, a munkafegyelemre, az anyag- és energiafelhasználásra, a kamatokra stb. (Csak arra kell ügyelni, hogy ne történjék látványos, a *goodwillt* — kifelé, a felső szint felé — rontó esemény.)

— az álló- és forgóeszközök bővítésekor csak a használati értékek gyarapítása a szempont. A tervekhez készített beruházásgazdaságossági számítások komolytalansága közismert. (S ez nemcsak az idegen erőforrásokat igénybe vevőkre vonatkozik, hanem a saját forrásból finanszírozókra is.) A készletgazdálkodás annyiban különbözik a beruházásoktól, hogy itt még csak ködösítő számítások sem készülnek. A készletek alakulása esetleges és szocialista emberemlékezet óta növekvő tendenciájú.[8]

A vállalati magatartás felsorolt jellemzőiből *a szocialista vállalatelmélet számára* a következők hasznosíthatók.

a) A vállalati magatartás alapvető motivációja *a felső szintre figyelés*. Követ-

[8] Közismert, hogy a tőkés gazdaságokhoz képest sokszorosan nagyobb fajlagos készletlekötéssel dolgozunk, s az is, hogy milyen „macska-egér játékot" folytat egymással a készletek körül a vállalat és a Magyar Nemzeti Bank.

kezményeként a gazdasági rendszer függőlegesen tagolt szerkezetű, s e szerkezetet a vertikális erőforrás-allokálás megerősíti, gazdaságilag alátámasztja.

b) A vertikális tagoltság alapján a vállalatokat *külön-külön „fűzik fel"*, ami *kooperációs és piaci szempontból gazdasági elszigeteltséget okoz* az azonos tulajdonon belül is. Az 1968-as reformmal sem a tagoltság iránya, sem annak tartalma nem változott. Csupán arról beszélhetünk, hogy a vállalatokat ma a korábbiaknál több szál tartja.

c) Az erőforrás-elosztás mértéke és iránya a vállalatok láthatatlan vetélkedése során dől el. Miközben mindenki mindenkinek ellenfele a „harcmezőn", formálisan senki sem találkozik: a többiekkel a harcot úgy kell megvívni, mintha nem is lenne. Ez az — alapvetően szubjektív viszonyokhoz kötődő — erőforrás-allokálás érthető módon esetlegesebb és kiszámíthatatlanabb a spontán piaci mechanizmusoknál.

d) A termelés csak a társadalmi kötődések árnyékában bontakozik ki, ahol a gazdasági racionalitás érvényesítése súlytalanná válik. A döntéseknek a jövedelmezőségre gyakorolt hatását szükségtelen felmérni, ha a jövedelmezőségnek vagy hiányának nincs érdemi következménye a vállalati gazdálkodásban. A vállalatnak legfeljebb naturáliákban kell gondolkodnia: így demonetizálódik a mikrogazdaság a pénz jelenlétében is.

e) A vertikális tagoltság helyettesíti a piac horizontális szerveződését. Az anarchiának csupán a térbeli megjelenése változott. A vállalatok fennmaradása és előremenetele nem a piactól mint társadalmi véleményezési rendszertől függ, hanem a hierarchikus tagoltságon belüli szereposztásoktól és szerepvállalásoktól.

Összességében, a politika — a termelés és még inkább a piac helyébe lépve — a vállalatban mint mikrorendszerben is magába olvasztotta a gazdaságot, kitermelvén a vállalati magatartásban a gazdasági racionalitásra való törekvés helyett a társadalmi racionalitásra való orientálódást. Következésképp a termelési viszonyokban a vállalat politikai létezésének a kontinuitása fejeződik ki. Ez tulajdonképpen szerves folytatása annak, hogy a szocialista vállalatot politikai erő hívta életre az államosításkor, de a szövetkezetek szervezésében is ez az erő hatott. *A vállalat politikai képződmény genetikai és ontológiai értelemben egyaránt, s ez az identitástudat határozza meg magatartását.*

A vertikális pályákon való mozgásra és mozgatásra „szakosodottan" lekötött energia súlyos tehetetlenségi nyomaték minden reformtörekvés számára. Nem tud felszabadulni e kötött energia, ha a viszonyok folyamatosan és változatlanul újratermelik a cselekvő szereplőket és mechanizmusokat.

A vállalat szocializációjának[9] történeti áttekintése

A szocializáció történelmi folyamatként is felfogható. Levezethető, miként cserélt szerepet a vállalati gazdálkodásban a társadalmi és gazdasági (még inkább piaci) racionalitás a szocialista társadalmi viszonyok történelmi produktumaként. Ebből a szempontból — a terjedelmi korlátok lehetőségeihez szabva, a teljesség igénye nélkül — a hazai vállalati magatartás formálódását a következő öt időszak lépcsőfokain keresztül vizsgáljuk:

1. a második világháborút megelőző időszak,
2. a második világháború végétől a társadalmi tulajdon létrejöttéig,
3. a direkt irányítás évei 1956-ig,

[9] Szocializáción — jelen esetben — azt a tanulási és alkalmazkodási folyamatot értem, amelyben a vállalat elsajátítja azokat a magatartásokat, szerepeket, amelyek adott rendszeren belüli fennmaradásához és előremeneteléhez elengedhetetlenül szükségesek.

4. a direkt irányítás évei 1957—1967,
5. 1968 után.

A fejlődés áttekintése során nemcsak a vállalat *kifelé* megnyilvánuló magatartáselemeit vizsgáljuk, de *belső* akcióinak a minőségét is.[10]

Az 1. szakaszban, vagyis a második világháborút megelőző békeidőkben a vállalatok — melyek a később szocialistává alakítottak jogelődeinek tekinthetők — *értékesítéscentrikusan* szervezték tevékenységüket. Külső *kötődéseiket* alapvetően a piac és a piac diktálta magatartás határozta meg. Az állami erőforrás-allokálás és piacirányítás nem volt általános, s főleg nem volt az a kisvállalkozások körében. A *vállalaton belüli* munkaszervezésben a tőke és a munka kényszere érvényesült. Az embereket arra, hogy tudásuk és képességük legjavát adják, a megélhetés kényszerén túl az elbocsátástól, a munkanélküliségtől való félelem késztette. *A piacorientáltság gazdasági racionalitásra való törekvést indukált* mind a külső (más vállalatokkal való együttműködés), mind a belső munkaszervezésben.

A *2. szakasz* időben pontosan nem határolható be, mivel a szocialista tulajdonviszonyok formáinak megteremtése ágazatonként és vállalatnagyság szerint is különböző időben zajlott. Ez a korszak jószerével az államosításokig és szövetkezetesítésekig tartott. A 2. és a 3. szakasz részint át is fedi egymást, tekintettel arra, hogy a direkt irányítás már a társadalmi tulajdon teljes kiépülését megelőzően is kialakult.

Az államosítás előtti tőkésvállalatok magatartását *vegyes jellegűnek* tarthatjuk. Belső viszonyaikban még alig változtak, külső viszonyulásukban azonban már fellelhetők a politikacentrikusság első jelei. Még piacorientáltak, és a szabályozórendszer is ezt közvetíti feléjük (például a bankok hitelnyújtási szabályai), de egyre erősödik a politikai elszámoltatás is.[11] Az újjáépítésre való hivatkozással teljesítményük számon kérhető, a vegyes irányításúaknál akár közvetlenül is. Államosításukkal nem egycsapásra változott meg minden, a belső munkarend átalakulása csak valamivel később figyelhető meg. A vállalatok szocialista jellegének biztosítása végett nemcsak a korábbi tulajdonost távolították el, de az egész vezetőgárdát lecserélték. Az irányítási funkciók újraelosztásának kritériuma a munkásmozgalomban játszott szerep volt.

Az ipari szövetkezetek akkor jöttek létre, amikor az állami szektorban már kialakultak a tulajdonossal, az állammal való együttműködés mechanizmusai, s így e mechanizmusok érvényét rájuk is ki lehetett terjeszteni. (Ennek leírását ezért a következő szakaszra halasztjuk.) A mezőgazdasági szövetkezetesítés politikai kényszere közismert. A szövetkezetek állami támogatása, a politikai szervezet anyagi fenntartása gazdaságszervező elvvé vált. Az állam már a szövetkezetek születésénél egyféle politikai-gazdasági bábáskodást vállalt magára. (Az már más kérdés, hogy a mezőgazdaság esetében ehhez a szerephez nem volt elegendő erőforrása.)

A „politikai tőke" mezőgazdaságba áramlásának másik formája a mintagazdaságoknak nyilvánított állami gazdaságok és gépállomások anyagi megerősítése volt. Mértéke — az erőforrások szűkössége mellett — elsősorban a társadalmi kapcsolatok alapján alakult ki.

A *3. szakasz* feltételeit teljeskörűen a tulajdonviszonyok *jogi* átformálása alakította ki. A tulajdoni elszigeteltség felszámolásával lehetővé vált a központi irányítás közvetlen akaratátvitele. A vállalatok *külső* függőségük első tanújeleit

[10] Az áttekintésnek kétségkívül sok a korlátja, kezdve azon, hogy mivel nincs általában vett vállalat, általánosításaink nem adják vissza hűen a teljes valóságot. Még inkább kifogásolható lehet, hogy olyan vállalattörténetet tálalunk, amelyben gazdasági eredményekről szó sem esik, és a kifejtés — a szerepelsajátítás lényegi viszonyaira koncentrálva — leegyszerűsített.

[11] Kiépülésének jelentős tényezője volt a komoly gazdasági erőfeszítéseket követelő jóvátételi kötelezettség.

az adósságrendezésben, majd az ezt követő tőke- és forgóalap-rendezésben érzékelhették. Tudvalevő, hogy mindhárom esemény a jegybank-hitelbanktól, illetve az állami költségvetéstől való egyértelmű függés rendező kereteit jelentette. A piacorientáltság végső felszámolását a központi terv szabályozó szerepének totálissá tétele jelentette. A tervegyeztetések (alulról való felösszesítés és felülről való lebontás) során tudatosult a vállalatokban a gazdasági voluntarizmus: az a képzet, hogy tevékenységüknek csak akaratlagos korlátja van, amely a felső szinttel való személyes kapcsolatokban alakul ki. A tervre való hivatkozással a bankon keresztül a pénzügyi szférát is ezen „akaratok" kiszolgálójává lehetett tenni. A terv lett az a kulcsjelenség, amely nemcsak hogy át kívánta venni a piac szerepét, de abban is szimulálta a piacot, hogy a személyes kapcsolatok dologi megtestesüléseként, eldologiasult formájaként jelent meg, mint az e forma mögötti társadalmi viszonyok hordozója. A terv teljesítése (és nem teljesítése is) politikai kérdés volt, s rögtön nagypolitikai is egyben: a rendszerrel való azonosulás mércéje. A vállalatokban az is tudatosult, hogy ebben a szisztémában nem lehet megbukni, mert az (lévén, hogy minden felülről jön) a központi gazdaságirányítás sikertelenségének bizonyítéka lenne. A lét és nemlét kérdése távolról sem vállalatgazdasági kérdés, legföljebb egyéni. A vállalati tevékenység gazdasági ésszerűsége, a „mi mibe kerül", a „mi mekkora jövedelmet hoz", a „kitől mit mennyiért vesznek", a „kinek, mit, mikor, mennyiért adnak el" kérdése értelemszerűen föl sem merült. Döntést megalapozó vállalati gazdaságossági számításokra ilyen körülmények között nem volt szükség.

Vizsgáljuk meg, hogy miként hatoltak be a vállalatok *belső* működésébe is a politikai viszonyok (túlmenően azon, hogy a vezetők politikai megbízottak voltak)! Milyen erők mozdították a munkást a munkára, miután megszűnt az elbocsátástól való félelme? Három, egymástól gyakorlatilag el nem különíthető hatótényező érvényesülése mutatható ki:

— Beidegződöttségként még élt a tőkés üzemében megszokott munkafegyelem, a munkavégzési kényszer. Kiegészítette ezt a szinte mindenütt általánosan alkalmazott teljesítménybér-rendszer a maga szigorú és egyre szigorodó normáival, valamint a normák alacsony bértételeivel. A bérek, alatta maradván a munkaerő újratermelési költségeinek, mindennél erősebbé tették a kenyérért való küzdelem kényszerét. (A magyar családok zömében a nők ekkor kezdtek munkába állni.)

— Az a tudat, hogy mindenki a szocializmus egy kis darabkáját építi, sokaknak, kiváltképp a fiataloknak, hitet adott (a korábban elérhetetlennek tűnő anyagi gazdagság gyors elnyerésének illúziójával együtt), és lendületet kölcsönzött a munkának.

— S végül hatott a félelem is. Az elbocsátás félelmét a kitelepítéstől való félelem helyettesítette, azon az áttételen keresztül, hogy ezekben az években hatol a büntetőjog a munkapadokig. A mindennapi félelem igazából abból adódott, hogy a munkajogi kérdések egy részét büntetőjogilag „rendezték".[12]

Az 1957-es konszolidációval kezdődő *4. szakasz* szinte első gazdasági eseménye az ellenforradalmi károk rendezése volt a forgóalapok terhére, amit azok üzemviteli hitellel való feltöltése követett. A vállalatok ismét tömegesen élték át az állami segítség tapasztalatát, majd 1959-ben a termelői-árrendezéskor azt is, hogy az állam végül is képes minden költséget elismertté tenni a piacon. A vállalatok *külső* kapcsolatait — a reformgondolat elvetése után — a korábbi gyakorlat jellemezte. A gazdasági mechanizmus 1957-es kényszerű korrigálása — a mértékében hordott szűkösség által — reménytelen kísérletnek tűnt a piacorientáltság kialakítására. Az 1965. évi kiemelkedő mértékű elfekvő készlettel való állami le-

[12] Lásd Huszár Tibor: Gondolatok a munkaerkölcsről. Magvető Kiadó, 1982. 116—154. l., továbbá Gyekiczky Tamás: Törvényesen elítéltetett. Kritika, 1984. 7. sz.

számolás pedig újból a társadalmi megsegítés, a bajból való kihúzás élményét nyújtotta a vállalatoknak.

A vállalati *belső* viszonyokat tekintve ez az az időszak, amikor a munkafegyelem végleg fellazult. Egyrészt vákuum keletkezett a munkára való ösztönzésben, másrészt ebben a vákuumban az ez idő tájt érvényesített átlagbér-szabályozási rendszer irracionálisan felfújta a munkaerőigényt, kapun belüli munkanélküliséget hozva létre. A vákuum azáltal keletkezett, hogy 1956 után részint megrendült a frázisokra alapozott politikai öntudat, részint megszűnt a politikai megfélemlítés. A „fortélyos félelem" igazgatta viszonyok helyébe azonban az ösztönző rendszer csak „csalóka reményt" tudott nyújtani — az átlagbér-ellenőrzés merevsége és a nyereségérdekeltség vérszegénysége miatt. A vállalatok dolgozói ilyen körülmények között egyre irányíthatatlanabbakká váltak.

A mezőgazdasági szövetkezetek életében ez volt az az időszak, amikor a támogatások mellett 20—30 évre szóló hiteleket kaptak, majd a kölcsönöket később vissza nem térítendővé nyilvánították.

Az 1968-cal kezdődő *5. szakasz* a gazdaságpolitika szempontjából ugyan tagolható lenne, az intézményi működést tekintve azonban a kép lényegileg egységes. Noha a reformot beharangozó ígéretekben megfogalmazódott a vállalatok bukásának veszélye, a gyakorlat erre nem szolgáltatott precedenst. A közvetlen tervirányítás megszűnt ugyan, de a piacra figyelés, a költségérzékeny gazdálkodás nem alakult ki. A gazdasági tevékenység kockázatnélküliségét támasztotta alá az is, hogy amíg a hetvenes évek gazdasági válságában a tőkésvállalatok ezer- és ezerszámra mentek tönkre, addig ez a szocialista vállalatokkal nem fordult elő. A vállalatokat ilyen körülmények között joggal tölthette el a „csak így tovább" megelégedettségének hamis illúziója. A piacra figyelést önmagában is akadályozta az a körülmény, hogy a sok területen létrejött monopóliumok miatt nem volt mit figyelni. A kinyilvánított elvek ellenére egyedi szabályozásokban feloldódó gazdaságirányítási rendszerben szerzett tapasztalatok — az évről évre egyre keményebben megfogalmazott ijesztgetésekkel szemben — a „nem eszik olyan forrón a kását" tudatát közvetítették. A vállalatok és az állami költségvetés kapcsolatában ördögi kör alakult ki: minél inkább fokozta a költségvetés az elvonást, annál kisebb lett a vállalati önállóság mozgástere, s annál inkább rászorult a költségvetés támogatására. S minél több volt a támogatási igény, annál többet kellett az állami költségvetésnek elvonnia.

A vállalatok *belső* viszonyaikban megpróbáltak a pozitív ösztönzés eszközével élni. Az első időkben, amikor még lett volna miből fizetni, a szabályozás többnyire nem adott módot az ösztönzésre, s mire megtanulták volna a stimulálást, már nem volt miből finanszírozni. A nyolcvanas évek elején ezért jelennek meg — s nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a munka frontján sikerrel — az új gazdálkodási formák: a szerződéses üzemeltetés és a vállalaton belüli gazdasági munkaközösség. (Mindkettő rehabilitálja az egyéni felelősséget, a piaci vállalkozást, a kockázatviselést, összességében a tulajdon tárgyainak gazdatudattal történő működtetését.)

A történeti áttekintés azt mutatta meg, hogy *a jelenlegi vállalati magatartáselemek történetileg alakultak ki.* Nem a vállalat formálta egyoldalúan a maga képére a gazdaságot; a mai magyar vállalati rendszer a tőkésvállalatok politikai szétzúzásával és működésük módjainak *abszolút* tagadásával jött létre. A piacra orientáltság és a döntések gazdasági racionalitása előbb, a szigorú belső munkafegyelem valamivel később szűnt meg.

A termelőerők társadalmasításának vélt folyamat gyakorlatilag azt jelentette, hogy a gazdaság egész eleven és holt tőkéje a központi gazdaságirányítás felügyelete alá került. *A vállalkozás lehetőségeit elvesztett vállalat az új körülményekhez alkalmazkodott,* mivel a vállalkozás követelményrendszeréhez (kockázat, jövedelmező-

ségfelmérés, innováció, piackutatás és -befolyásolás stb.) nem kellett alkalmazkodnia. Ez olyan bejáratott mechanizmusokat alakított ki a gazdálkodó szervezetek és feletteseik közt, amelyeknek — az idő előrehaladtával — *csak a formai elemei változtak.* A vállalatok többszörösen átélt élménye volt *a pénzügyi korlátok feloldódása* — akár úgy, hogy a naturális döntések finanszírozási háttér nélkül is elismerést nyertek, akár úgy, hogy a rájuk kényszerített vagy a saját termésű hibás döntések anyagi konzekvenciáit nem kellett viselniük.

A szocialista gazdaság működésére vonatkozó korabeli elképzelésekből úgy tűnik, hogy az irányítók nem ilyen gazdálkodói szervezetet akartak létrehozni. Szociológiai nyelven szólva: a szocializáló apparátus elképzelései egészen mások voltak. *A vállalatok* azonban — a szándékok ellenére — *a körülmények hatására ilyenné szocializálódtak.* A szándékoktól eltérítő okokat valószínűleg a szocializáló viszonyokban, esetünkben a vertikális tagoltságú gazdaságműködés alapvető viszonyaiban kell keresnünk.

A szocializáló hierarchikus termelési viszonyok jellemzői

A kifejezés egyszerűsége kedvéért a szocialista termelési viszonyok általánosan elterjedt szóhasználatát alkalmazzuk. A ma szocialistának mondott termelési viszonyok ugyanis legfeljebb a tulajdon *formai jegyei* alapján nevezhetők *szocialistáknak.* Tényleges tartalmukat tekintve azonban ezek nem jelentik a magántulajdon marxi értelemben vett pozitív megszüntetését.

Számos szociológiai vizsgálat kimutatta, hogy a társadalmi tulajdon kereteinek létrehozásával a termelő még *nem mint övéihez* viszonyul a termelési eszközökhöz. Nem alakul ki a „mi-tudat", amelynek hatására a társadalom tagjai a jó gazda módjára mozgatnák az eszközöket. A társadalmi szektorban *a termelési eszköz külső, idegen gazdálkodási tárgy a termelő számára.*

A termelő és a tőle idegen termelési eszközök közti szükséges hidat, amelyet a termelés érdekei tesznek nélkülözhetetlenné, a termelési viszonyok „építik" ki. A mellérendeltséget hordozó termelési viszonyok — a munkamegosztás csatornáin keresztül — tartalmilag domináns alá-fölérendeltséggé alakulnak át. A tulajdonos és a nem tulajdonos egykori függősége helyén a tulajdonos irányítók és irányítottak hierarchiája épül ki. A gazdasági egymásrautaltság politikai jellegűvé válik, a függőben tartásnak pedig nem gazdasági, hanem politikai indítékai vannak. A termelő elsősorban mint politikai lény viszonyul a munkamegosztás meghatározta feletteséhez.

A termelési viszonyok átpolitizálódnak. A termelők és irányítóik alapvetően politikai viszonyulásának a termelés a katalizátora. A politikai viszonyulás egyértelműen meghatározza a termelőeszközökkel való bánásmódot. A termelés nem a termelési eszközök optimális működéséhez, működtetéséhez idomul, hanem — a termelési viszonyok működésének a következményeként — a termelési eszköz esik „áldozatul" mind a lehetségesnél és szükségesnél is drágább termelésnek, mind a használati értékben piacképtelen termékhalmaznak.

A tulajdonviszonyok alapvetően kétpólusúak, a közvetlen rendelkezés és a döntés funkciója elkülönül. A felső szinten lévő szervezetek döntenek azokról az eszközökről, amelyekkel közvetlenül az alsó szinten rendelkeznek. Ez a paradox helyzet valójában gazdátlanná teszi a gazdálkodást. Az alsó szinten lévő vállalati gazdálkodás érdektelensége nem szorul külön bizonyításra. A felső szint mindennek a gazdája, s közvetlenül semmivel sem tud gazdálkodni. A társadalommal szembeni felelősségének legkönnyebben úgy tud eleget tenni, ha mindenütt enged, ha minden vállalatot életben tart és megsegít.

A szocialista gazdálkodási mód — történelmileg naturális vezénylés formájában — az autarkiára törekvés elveit követve épült ki. Naturálisan szemlélve minden gazdasági tevékenységre szükség van, és naturálisan csak mennyiségi irányítás érvényesíthető (miből mennyit termeljenek). A gazdaságvitelnek ez a formája létében hordja a gazdaság teljes keresztmetszetben való fenntartását, mindenki életben tartását és fejlődését. A naturális gazdálkodás *formai* oldalról erősíti a szelekció hiányát, amit *tartalmilag* a kiépült tulajdonviszonyok sugalmaznak.

A termelési eszközökhöz való *elvont* viszonyulás tekintetében nincs különbség a vállalatok és irányítóik között. A tulajdonviszonyokban megnyilvánuló elsajátítás *tartalmát* azonban nem értelmezhetjük *tiszta absztrakcióban*. A szocialista *gyakorlat* azt mutatja, hogy a termelési eszközökkel való rendelkezési, döntési jog a társadalmi munkamegosztás által strukturálódik. Az elvi síkon jelentkező — a társadalmi tulajdon által meghatározott — azonos rendelkezési, döntési lehetőséget és a belőle fakadó mellérendeltséget a munkamegosztás az irányítók és irányítottak hierarchiájára bontja. Az össznépi tulajdon felett az „össznép" nem tud rendelkezni. Az állami tulajdont jellemezve ez explicite is megfogalmazódik, miszerint a termelési eszközök tulajdonosa az állam, működtetője pedig birtokosi minőségében a szocialista állami vállalat. Az állam azonban nem tud *általában* rendelkezni és dönteni a termelési eszközök működtetéséről, hanem csak konkrétan. Az államot megtestesítő legfőbb államhatalmi és államigazgatási szervek rendelkeznek az eszközirányítás legszélesebb jogával. A „mindenki tulajdonos" tartalma a képviseleti tulajdonosságban jut konkrétan kifejezésre. A tulajdon *egységének* olyan *felbomlásáról* van tehát szó, amellyel egyrészt megőrződik a *monolit* jelleg abban az értelemben, hogy nincsenek konkurrens tulajdonformák (ha vannak, mértékük is a mindenkori monolit tulajdon által meghatározott), másrészt azt a látszatot keltik, mintha az egység nem bomlott volna föl.

A gazdaságirányító testület magatartását a következő tényezők befolyásolják:

— A hierarchia felső szervei nem jöhetnek létre a termelőerők fejlődésének szerves folyományaként. Kezdetben a politikai harcok idején *önszervezéssel* alakultak meg, és későbbi alakulásukat is a felső szintű politika határozza meg. Tehetetlenségi nyomatékuk nagy, és sokkal inkább hajlamosak az expanzióra, mint a bürokrácia leépítésére. A hierarchia napi törekvése magába szívni a társadalmi élet minden olyan relációját, ahol a rendszer működését esetlegesen veszélyeztető konfliktusok keletkezhetnek. Ennek következtében megszűnik intézményes külső kontrollja, és arra kényszerül, hogy a kiigazításokat és azok szükségszerűségének a felismerését magára vállalja. Ehhez azonban épp arra a nem intézményesült kontrollra van szüksége, amelynek kikapcsolásában látja a rendszer stabilitásának az egyik biztosítékát.

— A hierarchia felső szervei *többszörösen összetett struktúrát* alkotnak. Az állami irányítás pártirányítás is. A funkcionális gazdaságirányítók mellett jelen vannak az ágazatiak, a központi, országos intézmények pedig a helyi tanácsi és pártszervekkel egészülnek ki. A párt politikája irányítja a funkcionális és ágazati irányítókat, de minden helyi egységet is. A funkcionális irányítókat befolyásolják az ágazatok, és megfordítva. Az információáramlás körfolyamatában valamennyi országos és helyi irányító kölcsönösen egymásra van utalva. E rendkívül bonyolult hálózatban a hatásköröket nem lehet objektíve egyértelműen elhatárolni. Így a sok helyütt megfogalmazott, véleményezett és egyeztetett döntéseknek nincs számon kérhető felelőse.

— A hierarchia felső szerveinek egyrészt biztosítaniuk kell a társadalmi tőke hatékony működésének a megszervezését, másrészt mint a kollektíva megtestesítőinek a közösségi célok érvényre juttatását. A két feladat elvileg egybeesik: a kollektíva igényei csak eredményes termelésen alapulva elégíthetők ki. A megfogalmazott szükségletek azonban mindig meghaladják a lehetőségeket, és a társadalmi követe-

lések nyomásának nehéz ellenállni. Így áll elő, hogy a hierarchia felső szerveinek működése *kétlelkű:* megengedő és követelő.

— A hierarchia felső szervei többszörös összetettségük, valamint kétlelkű magatartásuk következtében különböző parciális *különérdekeket hordoznak.* A különérdekek minden esetben a népgazdasági érdekre hivatkozva kívánnak érvényesülni. Így válik a kormányzati munka sok esetben ellentmondásossá az elvek és a gyakorlati végrehajtás között.

A hierarchia felső szerveinek és az alsó szintet megtestesítő vállalatok *együttműködésének formái* — az egymásrautaltság következtében — sajátosak. A felülről kezdeményezett formák eleve szabályozottak, vagy később öltenek valamilyen szabályozási formát (ide tartoznak a jövedelemelvonás és -újraelosztás mechanizmusai). Az alulról való kezdeményezések a vállalatok által közvetlenül vagy — ügynökük igénybevételével — közvetetten formálhatók (alku, sírás, panasztétel, „megnyerés" formájában spontán módon vagy különböző országos, illetve helyi irányítású bizottságokban való vállalati részvétel, képviselet útján).

A két szint együttműködésének tartalma kapcsolatuk patriarchális jellegén alapszik. Az ismertetett tulajdoni szerkezet *kikényszeríti a paternalizmust.* A monolit tulajdoni szerkezeten belül ez a politikai megosztottság, az egység és különbözőség ellentmondásának egyetlen lehetséges kimenetele. Ez a tulajdoni szerkezet ebben a normálállapotban csak patriarchális alapon működtethető.

A monolit tulajdoni szerkezeten belül egyenlőség van. A felső szinthez való viszonyulás tulajdoni dimenziójában minden vállalat egyenlő, és azonos jogokkal, kötelezettségekkel rendelkezik. Mindegyiknek egyformán joga van fennmaradni és fejlődni. *A tulajdonviszonyok semmiféle szelekciós elvet nem közvetítenek,* sem a fejlődésre, sem a visszafejlesztésre vonatkozóan. A politika átvette a piac gazdaságirányító szerepét, de a piac értéktörvényen alapuló szelekcióját nem tudta más, az objektív gazdasági viszonyokat megjelenítő normatív szabályozó elvvel helyettesíteni. Az állami és pártirányításnak — a társadalmi tulajdon alapján — minden vállalat egyforma. A megkülönböztetésnek nincs belső gazdasági törvénye.[13] Így lehetséges, hogy minden vállalati szándék eséllyel indulhat az erőforrásokért folyó harcban, különösen, ha megtalálja a harcmodor aktuálisan éppen legmegfelelőbb formáját. Az elutasításnak ugyanis nincs tulajdoni hivatkozási alapja, s kiváltképp nincsen, ha a gazdaság általában demonetizált.

A spontán csatározások évtizedes története végül is az egész gazdaság teljes frontszélességben való fejlesztését hozta magával. Az időszakosan elmaradókat is fel kell idővel zárkóztatni, minthogy a szocialista gazdaságban a gondolkodás csak az előremenetelt, a fejlődést ismeri, a tőkekivonást, az átcsoportosítást, a visszavonuló stratégiákat nem. Az egyenlőséget diktáló tulajdonviszonyokból a megsegítés következik.

A hierarchia felső szerveiben dolgozóknak nincs közvetlen gazdasági bázisa, és így tulajdonosi hivatkozási alapja sem, ellentétben más társadalmi rendszerek uralkodó osztályaival. Tartópillérük a politika; a mindenkori politikai erőviszonyok viszont állandó változásnak vannak kitéve, ami rendkívül labilissá teszi azoknak a személyeknek a státusát, akik a gazdaság irányításában közvetlenül érintettek. Az alsó és a felső szint kapcsolata ezért is kölcsönös: nemcsak a vállalatok szorulnak rá a felső irányítás támogatására és elnéző magatartására, de a felső szintnek is szüksége van posztja megtartásához és megerősítéséhez a vállalatokra, pontosabban a nagyvállalatokra. A társadalmi tulajdonon belül igen differenciált kapcsolatokon keresztül, de erőteljes *szubjektív összefonódás* jön létre a felső szintű irányí-

[13] A társadalmi tulajdonon belüli megkülönböztetett bánásmód politikai indíttatású. Ti. azon a politikai megfontoláson alapszik, hogy a politikai vonalvezetés szempontjából elsősorban a nagyvállalatoknak van jelentősége.

tás és a vállalati (nagyvállalati) vezetők között. (Viszonyaink közt — sarkítva a kérdést — az, hogy ki lesz a miniszterhelyettes, sokkal izgalmasabb vállalati probléma minden piaci ügyletnél.)

Mivel a hierarchia felső szervei egészének politikai bázisa van, ami a hatalom megtartásához kevésnek bizonyulhat, ezért mint egésznek is az az érdeke, hogy „pozíciója" gazdasági alátámasztást nyerjen. Ezt a gazdaság totális felszívása garantálhatja. A politikába olvasztott gazdasághoz való adekvát viszonyulás a patriarchális gondoskodás. Így lesz a politikai hatalom legitimálásának kérdése a paternalizmus teljes gazdasági keresztmetszetben való kiépítése, ami egyidejűleg a kialakult gazdasági viszonyok védelmét is jelenti.

A vállalat és felső irányítóinak vállalkozásokban megjelenő kapcsolata a következőként jellemezhető:

— A vállalat a társadalmi tulajdont képviselő felső szint szemében absztraktan nézve olyan holt egység, amelyet gazdasági cselekvésre kell bírni. (A működésbe hozatalt tekintve tulajdonképpen minden vállalat az állam vállalkozása.) Az állam azonban — gazdasági értelemben — csak arra vállalkozik, hogy vállalkoztat. A vállalkoztatás lehet közvetlen állami vállalkozás végrehajtása, és lehet közvetett módon szervezett. Közvetlenül irányított a vállalkozás lebontása, ha az állam meghatározott terv szerinti teljesítésre szólítja föl a vállalatait. Közvetett viszont a vállalkoztatás akkor, ha az állam a vállalati környezet befolyásolásán keresztül ösztönzi cselekvésre a vállalatokat.

— Az állami vállalkozás és vállalkoztatás közelebb van egymáshoz a közvetlen formában (a megnevezés is erre utal), mivel a részletesen kidolgozott központi tervet mint a népgazdaság vállalkozását csupán végre kell hajtani. A tényleges gazdasági vállalkozó az állam.

— A közvetett vállalkoztatás is az állam vállalkozása, lévén, hogy szervezi az egész közvetett vállalkozási rendszert. Befolyásolja egyrészt a vállalatok közötti teret, másrészt a vállalatok egész létformáját. A közvetett vállalkoztatás majdnem azt jelenti, mintha a vállalat vállalkozna: a vállalat formálisan úgy tesz, mintha ő vállalkozna, az állam pedig úgy, mintha a vállalkozást végérvényesen átengedte volna. Ezt a látszatot kettős kötődés tartja fenn: egyfelől a vállalatoknak az a beállítottsága, hogy saját tényleges vállalkozásuk helyett előnyösebb, ha helyettük vállalkoznak (a vállalatnak nincs ugyanis belső, tulajdonviszonyokon nyugvó késztetése a vállalkozásra). Ez az alulról jövő elképzelés találkozik a monista szerkezet fenntartásához kötődő felső szintű törekvéssel, amely a gazdaság kézben tartására irányul. A közvetett vállalkoztatás olyan gazdasági hatalmi pozíciók átengedését feltételezi, amelynek mértékét a monista egység megtartása szabja meg. Az állam vállalkozásában működtetett kvázi-társadalmi tulajdon tehát ontológiai tételeződésként hordja magában vállalati vállalkozásban való kiterjedésének a korlátjait. Ennek következtében szükségszerűen korlátozott lesz mind a vállalati vállalkozás szükséges, mind pedig elégséges feltétele, azaz a piaci hatásokat közvetítő mechanizmus és az anyagi bázison nyugvó önálló döntési képesség.

★

E sorok írója a tanulmányban szereplő tételekben látja a Kornai János által a puha költségvetési korlát fogalmában összefoglalt jelenségek és a Soós Károly Attila által rugalmatlan kínálatúnak nevezett gazdasági működés strukturális, intézményi okait. A világgazdasághoz való tartós alkalmazkodásunk sikere azon múlik, hogy az előttünk álló periódusban milyen lényegi elmozdulások érhetők el kialakult termelési viszonyaink itt jellemzett normálállapotában.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 10. sz. (1249—1260. l.)

Kína mezőgazdasága ma: változások és tendenciák

A termelési felelősségi rendszer

Kína mezőgazdasága 1978 óta a reformok útját járja. A változások lényege, hogy a korábbi kommunarendszer helyébe a „termelési felelősségi rendszer" különböző formáit vezetik be. A földet művelésre felosztják az egyes paraszttháztartások között, amelyek szerződésben kötelezik magukat, hogy meghatározott mennyiségű terméket átadnak az államnak, és természetbeni vagy pénzbeli befizetésekkel támogatják a termelőcsapatot. A megmaradó mennyiséggel viszont szabadon rendelkeznek: minden korlátozás nélkül eladhatják a szabadpiacon. Ez a rendszer nagymértékben megnövelte a parasztok aktivitását, közvetlenül érdekeltté tette őket a jobb munkában, a nagyobb termelés elérésében. Az alacsony műszaki színvonalú, jórészt kézi munkára alapozott kínai mezőgazdaságban a termelési viszonyoknak ez a fajtája, ahol az irányító funkció nem válik el a gazdálkodóitól, jobban megfelel a termelőerők szintjének. A reformok bevezetése óta eltelt idő rövidsége ellenére a gazdaságban számottevő eredmények születtek.

Az egyik lényeges változás a mezőgazdaság fejlődési ütemének meggyorsulása. Míg a korábbi több mint két évtizedben a mezőgazdaság teljesítménye alig tudott lépést tartani a népesség szaporodásával (az 1979-et megelőző 21 évben a növekedés átlagban évi 2,9 százalék volt), most ez 7,9 százalékot ért el.[1] A népesség ellátása szempontjából alapvetőnek számító gabonafélék mennyisége jelentősen nőtt: 1978 — 304,75, 1983 — 387,28, 1984 — 407 Mt De ugyanezt tapasztaljuk a gyapotnál (1978 — 2,17, 1983 — 4,64, 1984 — 5,5 Mt), az olajos magvaknál (1978 — 5,2, 1983 — 10,55 Mt, 1984 — további több mint 4 százalékos növekedés) és a mezőgazdaság valamennyi többi termékénél is. Nagymértékben növekedett ezáltal a piacra vihető termékek mennyisége; a kínai mezőgazdaság a naturális és félnaturális állapottól elindult az árutermelő gazdasággá való átalakulás útján. Változáson megy keresztül a mezőgazdaság struktúrája is. Bár a gabonatermelés túlsúlya fennmaradt, az állattenyésztés, erdészet, halászat és a különböző melléktevékenységek aránya növekedésnek indult: a mezőgazdasági termelési értéken belül részesedésük az 1978. évi 32,2-ről 1983-ra 37,8 százalékra nőtt. Nagyon lényeges, hogy a munka termelékenysége is nagymértékben emelkedett, az utóbbi öt évben átlagosan 5,3 százalékkal, míg a megelőző 21 évben az átlag csak 0,6 százalék volt. A gazdaság egészén belül a nehézipar, a könnyűipar és a mezőgazdaság aránya kiegyensúlyozottabbá vált. Míg a nehézipar növekedési üteme évi átlagban 5,1 százalékponttal csökkent, a könnyűiparé 11,2-del, a mezőgazdaságé az említett 7,9-del nőtt. Ennek megfelelően az összes ipari és mezőgazdasági bruttó termelés értékében az arányuk így változott: 1978: mezőgazdaság — 27,8, könnyűipar — 31,4, nehézipar — 41,1, 1983-ban pedig rendre 33,9, 32,1, és 34 százalék.

Lényegesen emelkedett a parasztok életszínvonala. Az egy főre jutó paraszti jövedelem az 1978. évi 134 jüanról 310-re nőtt 1983-ra (ami az áremelkedést beszámítva is csaknem kétszeres összeg). 1983-ban a parasztcsaládok közül 1,4 százalék a szegény családok aránya, amelyekben az egy főre jutó évi kereset nem érte el a 100 jüant. Ezek aránya 1978-ban még 33,3 százalékot tett ki. A viszonylag jómódú (évi 300 jüant meghaladó egy főre jutó jövedelmű) családok részaránya az 1978. évi 2,4 százalékról 1983-ra 46,4-re nőtt. A megindult folyamat következtében keskenyebbre zárult a szakadék a munkás- és a parasztcsaládok jövedelme között: 1978-ban a parasztok és a

[1] Az adatok forrása — ha külön nem jelezzük — a Beijing Review 1984. évi különféle számai.

munkások átlagjövedelmének aránya 1:2,37 volt, 1983-ban viszont már csak 1:1,7. (A munkások jövedelme 1978 óta átlagosan 66,5 százalékkal növekedett.)

A termelési felelősség rendszerében a termelőnek a teljesítmény fokozása mellett a hatékonyságra, az önköltségre, a nyereségre is figyelemmel kell lennie. Ez szükségszerűen és azonnal felszínre hozta, hogy a mezőgazdaságot sok helyütt rejtett munkanélküliség terheli. A felszabaduló munkaerő hatékony foglalkoztatása nagy gond, mert egyrészt el kívánják kerülni a tömeges városba áramlást, másrészt lehetőleg olyan módokon szeretnék elhelyezni a fölöslegessé vált dolgozókat, amelyek nem vagy alig igényelnek állami beruházást. Ezért a mezőgazdaság említett diverzifikálása és a legkülönbözőbb melléktevékenységek lehetővé tétele tűnik a legcélszerűbbnek. A melléktevékenység skálája rendkívül széles: kézműipar, szállítás, takarmánykészítés, kiskereskedelem, panziók, vendéglők nyitása, különféle szolgáltatások stb. Az állam is ösztönzi kisebb-nagyobb vállalatok létesítését a falvakban és a kisvárosokban. 1984 végén több mint 740 ezer falusi vállalat működött mintegy 32 millió embert foglalkoztatva, amely a falusi munkaerő több mint 10 százaléka. (4,8 millió paraszt dolgozik az építőiparban.)

Az új munkások nagy többsége fiatal, ami megfelel a falusi munkaerő életkor szerinti megoszlásának. 50 év feletti 20 százalék, 35—50 év közötti 20 százalék, 16—35 év közötti 60 százalék. A fiatalok helybeli munkába állításával Kína elkerülheti a fejlődő országok zömének egyik fő gondját, a nagyvárosok felduzzadását, az ott egyébként is meglévő foglalkoztatási, lakás- stb. problémák fokozódását. Kínának sok tízezer kisvárosa van, és a gazdálkodást különböző okokból elhagyó parasztok közül sokan ezekben telepednek le. Nemcsak megélhetésüket kívánják megtalálni a városokban, hanem korábbi viszonyaikkal és falusi életmódjukkal is szakítani akarnak. Az Államtanács erre való tekintettel 1984 október közepén kiadott egy körlevelet, sürgetve a különböző szintű kormányzati szerveket, hogy adjanak meg minden támogatást azoknak a parasztoknak, akik képesek saját vállalkozásba fogni a városokban. Ez a fajta urbanizációs folyamat visszafordíthatatlannak látszik.

Specializált háztartások

A reformok bevezetése óta bekövetkezett egyik nagyon lényeges változás az ún. *specializált háztartások* megjelenése, majd gyors ütemű elterjedése. Ennek egyik ösztönzője, hogy a kis földdarabok megművelése — különösen a növekvő termelékenység mellett — nem tölti ki a parasztok teljes munkaidejét, és így azok a felszabaduló időben a legkülönbözőbb tevékenységbe fognak. (A körülbelül 330 millió munkaképes parasztra 100 millió hektár művelt föld jut.) Erősíti e folyamatot az a tény, hogy a specializált tevékenység megnöveli a piacképes termékek arányát, így nagymértékben fokozza a parasztok jövedelmét. Kezdetben a parasztok főleg mellék-, kiegészítő tevékenységekkel foglalkoztak (csirke-, sertés-, kacsatartás, tojástermelés stb.). Az ilyen tevékenységekből származó jövedelem 1981-ben 1978-hoz képest 2,36-szorosára nőtt, és a parasztok összes jövedelmén belül 37,5 százalékot ért el. Azóta egyre inkább ez a melléktevékenység válik főfoglalkozássá, kizárólagossá. Tehát csak zöldséget, gyümölcsfákat, virágokat, gyógynövényeket ültetnek, disznót, csirkét, halat tenyésztenek stb. 1983 végén már 24,82 millió specializált háztartás volt Kínában, vagyis az összes falusi háztartás 13,6 százaléka, és számuk 1984-ben tovább növekedett.

A specializált háztartások egyik kategóriáját a *szerződésesek* alkotják, amelyek a kollektívával szerződést írnak alá, közös tulajdonú gépeket, felszereléseket használnak, és a szerződés meghatározza a terméknek vagy jövedelemnek azt a mennyiségét, amelyet be kell fizetni a közösbe. A másik csoportot *az önálló háztartások* alkotják, amelyek nincsenek kapcsolatban a közössel, de a legtöbbjük kiegészítésül gabonafélék termesztésére szerződik. Vagyis mindkét kategória — különböző mértékben — többnyire kapcsolatban marad a kollektív gazdasággal. Egyre gyakrabban fordul elő, hogy a specializált háztartások

szerződött földjüket átadják művelésre olyan családoknak, amelyek éppen gabonatermelésre specializálódtak, hogy teljes idejüket és energiájukat a választott tevékenységre koncentrálhassák. Egyre világosabbá válik, hogy az országnak nem lesz szüksége arra, hogy minden család gabonatermeléssel (is) foglalkozzon, és fokozatosan egyre több háztartás fog teljesen felhagyni a gabonatermesztéssel. Ez az ország ellátását nem veszélyezteti, mert az árutermelő képesség fokozatosan nő. 1983-ban a falusi termelés áruhányada 60 százalék volt, míg 1978-ban csupán 51 százalék. A városi körzetekben eladott árumennyiség megkétszereződött. Senhszi tartományban például 1984-ben az összes háztartás 5,2 százaléka specializálódott gabonatermelésre, de ők állították elő a tartományban felvásárolt összes árugabona 37,3 százalékát.

A mezőgazdaság modernizálásának fontos követelménye, hogy az önellátó vagy félig önellátó jellegéből kimozduljon. A specializált háztartások ennek a változásnak jelentős ösztönzői. Míg kezdetben elsősorban olyan tevékenységek felé fordultak, ahol lehetőleg kevés beruházásra volt szükség (ebben a jelenlegi politika tartósságával kapcsolatos fenntartások is szerepet játszottak), és jövedelmüket jórészt új házak építésébe, életkörülményeik javítására fordították, ma már egyre több termelő beruházásra vállalkoznak, gépeket, felszereléseket stb. vásárolnak. Árutermelő jellegüknél fogva egyre nagyobb szükségük van piaci információkra, új gazdálkodási módszerekre, megnőtt az érdeklődésük a tudományos ismeretek iránt. Egyre több paraszt járat folyóiratokat, vásárol a termelés, a gazdálkodás kérdéseivel foglalkozó könyveket, iratkozik be különféle tanfolyamokra. (Sőt, egyesek saját tapasztalataikról könyveket, cikkeket írnak, vagy azok átadására tanfolyamokat szerveznek.) A tudományos és műszaki ismeretek iránt megnövekedett igények kielégítésére szolgáltató társaságok alakulnak, amelyek tanácsokat adnak a növényvédelemre, a trágyázásra, az állategészségügyre stb. vonatkozóan. Szolgáltatásaikért a többletermékből részesednek, teljesítménykiesés esetén viszont büntetést fizetnek.

Érdekes kettős folyamat kezdi jellemezni a specializált háztartásokat: egyrészt *tovább halad a szakosodás*, másrészt kisebb-nagyobb *együttműködő csoportok jönnek létre*. A csirketartásban például egyes háztartások a keltetésre, mások a táp előállítására, ismét mások a hús- vagy tojástermelésre, a felvásárlásra és eladásra, a szállításra stb. szakosodtak. A változó körülményekhez rugalmasan alkalmazkodnak, gyorsan váltanak át olyan tevékenységekre, ahol nagyobb nyereséget remélhetnek. 1984 végén 3,91 millió háztartás volt, amely ipari és kereskedelmi tevékenységre specializálódott, és ezek jelentős szerepet játszanak az áruellátás javításában.

1984 elején a párt központi bizottsága egy körlevelet adott ki a falusi munkáról, amelyben felszólította az állami és a kollektív hatóságokat, hogy támogassák a specializált háztartások fejlődését, elégítsék ki a piaci információkra, nyersanyagokra, az áruelhelyezésre és a modern technológiára vonatkozó igényeiket. Az információk megszerzésében, a gazdálkodás szervezésében fontos szerepe lenne például a telefonnak. Kínában azonban csak minden 200. embernek van telefonja, és ezzel a világ legutolsó hat országa között helyezkedik el. Az országban jelenleg összesen 3000 (!) parasztcsalád rendelkezik saját készülékkel, ugyanakkor az igény hatalmas. Az évszázad végére a telefonok számát 33,6 millióra (vagyis az 1980. évi szám nyolcszorosára) akarják növelni, bár a növekmény java része a nagyvárosokra és az ún. különleges körzetekre jut, amelyeket megnyitottak a külföldi beruházások előtt.

Jövedelmi és életszínvonalbeli különbségek

Noha a parasztság egészének átlagjövedelme (és így életszínvonala) fokozatosan nő, a reformok hatása nem mindenütt érvényesül azonos módon. A fejlődés távolról sem kiegyensúlyozott az egyes területek között, és különösen a távoli vagy hegyvidéki területeken élők küzdenek még számottevő nehézségekkel. Így például Hunan tartomány egyik prefektúrájában a 6 millió lakos negyede él a hegyvidéken, és közülük 500 ezernek az átlagos egy főre eső évi jövedelme 100 jüan alatt volt. E körletben a

szegény családok aránya jóval az országos átlag felett van, ami az egyes területek között komoly feszültségek forrásává válhat, s alapot teremthetne bizonyos reformellenes erők fellépéséhez. Ezt elkerülendő, az állam számos intézkedést határozott el a szegény területek segítésére.

1984. szeptember 29-én a KKP KB és az Államtanács körlevelet adott ki, hatékony intézkedések megtételére szólítva fel minden helyi kormányzatot, egyúttal több központi intézkedést is bejelentve. 1985-től kezdve a kormányzat növelni fogja beruházásait a szegény körzetekben, és a legszegényebbeket (egy—öt évre) mentesíteni fogja a mezőgazdasági adó fizetése alól. A körlevél rugalmasabb politikát engedélyez ezeken a területeken, felhatalmazva a helyi lakosokat, hogy bármilyen módszert választhatnak, amelyet alkalmasnak ítélnek a termelés növelésére. A felelősségi rendszer keretében a földre kötött szerződés érvényének 30 évre történő kiterjesztését engedélyezi. (Kína egyéb részein ez rendszerint nem hosszabb 15 évnél.) A szerződésben kikötött jogok átruházhatók lesznek. A körlevél szerint a háziállatokat ki kell osztani vagy el kell adni a háztartásoknak, és a tenyésztőknek joguk van levágni vagy eladni azokat. A legelőket is hosszú időtartamú szerződésbe kell adni. Az állam szabad kezet fog adni a szegényparasztoknak mezőgazdasági termékek vásárlására és eladására, beleértve a gabonát, faanyagot, bambuszt, állati eredetű és melléküzemi termékeket. A körlevél ösztönzi a tartományokat, hogy vállalatokat működtessenek a szegény körzetekben. Ezeket öt évre mentesíteni fogják a jövedelemadó alól. Az adószabályozást a kisvárosi és egyéni vállalatokra, családi üzletekre és házalókra a helyi kormányzat fogja megállapítani. Végül a körlevél sürgeti a helyi kormányzatokat, hogy bővítsék az áruforgalom csatornáit, javítsák az oktatást a szegény körzetekben. A segítségre vonatkozó konkrét terveket tizenhat állami minisztérium és iroda fogja kidolgozni. A nyilvánvalóan komoly feszültségek láttán tehát átfogó intézkedéseket határoztak el, ami közvetett beismerése is annak, hogy az eddig létrehozott speciális szervezetek és a segítségül kiosztott alapok a korábbi hírverés ellenére nem eredményeztek alapvető változást. (Az elmúlt néhány évben 3,27 millió szűkölködő háztartás kapott különböző segélyeket, és ezek mintegy fele a szegénységi küszöb fölé került.)

Nemcsak az egyes területek között keletkeznek azonban jelentős jövedelmi és életszínvonalbeli különbségek, hanem az egyes családok között is. A családok mind a munkaképes tagok számát, mind az aktívak és eltartottak arányát tekintve eltérnek egymástól, technikai ismereteik, szorgalmuk, gazdálkodási képességeik különböznek. Politikailag, társadalmilag ezek a különbségek az előzőhöz képest veszélyesebbek, mert ezek a családok közvetlenül és naponta érintkeznek, míg a területek közti feszültségek sokkal áttételesebbek. Nem véletlen, hogy a propaganda összehasonlíthatatlanul többet foglalkozik a szegény és a gazdag családok különbségének problémájával. A nyilvánvaló kételyekre és felmerülő vádakra reagálva rámutatnak, hogy Kína körülményei között ezek a különbségek — egyrészt az alapvető termelőeszközök köztulajdona, másrészt a mások munkája kizsákmányolásának hiánya miatt — nem vezethetnek a tőkés társadalomra jellemző polarizációhoz. A propaganda érvelése szerint a cél az egész társadalom felemelkedése és boldogulása, de nem a „kulturális forradalom" idején gyakorolt egyenlősdi alapján, *ezért természetes és elkerülhetetlen, hogy „egyesek előbb gazdagodnak meg, mások később*".

Senhszi tartomány egyik megyéjében 20 988 sikeres háztartás megfigyelése alapján érdekes vizsgálatot végeztek arra vonatkozóan, hogy kikből tevődik össze az „először meggazdagodók" rétege. Ennek alapján négy csoportot különböztettek meg:

1. A jól boldogulók 43 százaléka korábban *vezetőként* dolgozott brigádjában vagy termelőcsapatában. E káderek bizonyos cselekvési és vezetési tapasztalatokkal rendelkeznek, és bele mertek fogni az árutermelés fejlesztésébe.

2. 42 százalékot tesz ki a falura visszatért *képzett fiatalok* és a *leszerelt katonák* aránya. Ezek általában középiskolai végzettséget szereztek, így fogékonyabbak az új po-

litika, a modern tudomány és technológia iránt.

3. 9 százalékot alkotnak a szakképzett munkások, akik előtt — mivel tapasztaltak az ipari és kereskedelmi tevékenységekben, gyakran a hagyományos kézműiparokban — modernebb technológiát alkalmazva, sokféle lehetőség nyílik a boldogulásra.

4. A *kereskedésben és gazdálkodásban jártas parasztok* aránya 5 százalék. Ezek általában széles baráti körrel rendelkeznek, gyorsan szerezhetnek információkat, szélesebb látókörűek, és van tehetségük egy diverzifikált gazdaság kifejlesztéséhez.

A felmérésből tehát világosan kiderült, hogy a gyorsan boldoguló parasztok túlnyomó többsége képzettebb, a termelésben tapasztalt, közgazdasági gondolkodású, aktív a tudomány és a technológia elsajátításában, vagyis rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek elengedhetetlenek a mezőgazdaság modernizálásához. A propaganda jó példaként hivatkozik rájuk, és követésükre szólítja fel az eddig kevésbé szerencséseket. Az irántuk való szimpátia fokozása végett a sajtó számtalan példát közöl arról, miként segítik a jól boldogulók a szegény családokat. Természetesen a különféle kormányzati szervek is igyekeznek könnyíteni a szegények helyzetén: kedvező feltételek mellett kölcsönöket nyújtanak, előnyben részesítik őket a műtrágyaelosztásban, segítő hálózatokat szerveznek számukra egyes munkák elvégzésére, mentesítik őket az adók alól stb.

Abból a tényből, hogy ezzel a végül is természetes folyamattal ilyen hangsúlyosan, kiemelten kell foglalkoznia a sajtónak, a propagandának, egyértelműen kiderül, hogy milyen *komoly bázisa van az egyenlősítő törekvéseknek*. A parasztság jelentős rétegeiben még mindig megtalálható egyenlősdinek a távoli múltba nyúló hagyományai vannak. Az 1949 óta eltelt évtizedek alatt sokszor semmit sem tettek ellene, sőt esetenként kifejezetten ébren tartották, erősítették. Ezért is kell most a differenciálódás „veszélyével" ilyen mértékben foglalkozni.

Bizonyos értelemben a szegénység problémaköréhez kapcsolható és mindenképpen széles körű társadalmi kezelést igénylő feladat *az öregek, özvegyek és árvák, valamint a munkaképtelenek problémája*. Az 1980-as statisztika szerint mintegy 80 millió öreg ember volt Kínában, az össznépesség 8,7 százaléka, és számuk 2000-re várhatóan 130 millióra (10,7 százalék) nő. Az öregekről való gondoskodásnak nagy hagyományai vannak Kínában, és ebben mindig a család játszotta a főszerepet. Így lesz ez a jövőben is, de ehhez az állam és a kollektívák segítséget nyújtanak. Az öregek problémája alapvetően két tényező miatt került előtérbe vidéken. Egyrészt a szerződéses rendszer elterjedése, a gazdálkodás kollektív jellegének gyöngülése felvetette az eddigi közösségi gazdálkodás megszűnésének veszélyét. Másrészt a szigorú családtervezés, az „egy családnak egy gyerek" program következtében a jövőben a középkorúakra viszonylag nagyobb teher fog hárulni. Az öregekről való gondoskodás megnyugtató megoldása ezért központi jelentőségű a családtervezési program szempontjából. Ezért hangsúlyozzák, hogy a társadalomnak magára kell vállalnia a terhek egy részét, és fel kell készülnie, hogy tervszerűen megoldják ezt a feladatot. Az alkotmány 45. cikkelye előírja: „A Kínai Népköztársaság állampolgárainak joguk van anyagi támogatásra az államtól és a társadalomtól idős kor, betegség vagy munkaképtelenség esetén. Annak biztosítására, hogy az állampolgárok élhessenek e jogukkal, az állam kiterjeszti a társadalombiztosítást, a szociális segélyeket és az orvosi és egészségügyi szolgáltatásokat."[2]

Ma még csak egyes falusi körzetekben vonulhatnak vissza az emberek úgy, hogy nyugdíjat kapnak a termelési brigádtól.[3] Ennek általánossá tétele még a jövő feladata. A szövetkezetesítés óta az öregek általában „öt biztosítékot" kaptak a kollektívától: élelmet, ruházatot, lakást, orvosi ellátást és a temetési költségeket.[4]

[2] Nemzetközi Dokumentumok (MTI), 1983. 3. sz. 11. 1.

[3] A férfiak általában 65, a nők 60 éves kor és legalább 10 éves kollektív munka után jogosultak az öregségi nyugdíjra.

[4] A szerződéses rendszer bevezetése óta ezeket továbbra is biztosítják a közös jóléti alapokból. A szerződéses művelést folytatók a szerződésben vállalják az ezekhez való hozzájárulást.

Jelenleg ezt csaknem 3 millió gyermektelen öreg kapja a falvakban. A gyermektelen öregek számára vidéken több mint 11 000 otthont létesítettek, amely azonban messze nem elegendő. Egy ötven férőhelyes ilyen otthon építési költsége 100 és 200 ezer jüan között van, és az állam csak 6000 jüan (!) támogatást tud nyújtani. Ezért a jövőben is közösségi felhalmozásból fogják ezeket finanszírozni. Az egyedülálló öregeknek nem feltétlenül az öregek otthona nyújtja az egyetlen lehetőséget az „öt biztosíték" igénybevételére, hanem egyéb lehetőségek közül is választhatnak: élvezhetik ezeket a saját otthonukban maradva; a rokonoknál élők önként szerződhetnek egy kisebb földterület művelésére, amelyet mentesítenek az államnak és a közösségnek fizetendő adók alól; a kollektívák gondozókat alkalmazhatnak a munkaképességüket elvesztettek ápolására. Mint látható, az egyik változat figyelembe veszi azt a tényt, hogy a nyugdíjba vonuló idős emberek nem feltétlenül vesztik el munkaképességüket. Erre utalva hívják fel a figyelmet arra, hogy keresni kell a lehetőségeket, hogy az öregek munkaképességük arányában még dolgozhassanak, illetve szakértelmüket, szervezési képességüket kamatoztathassák. Az özvegyekről, árvákról, rokkantakról az öregekhez hasonló módokon igyekeznek gondoskodni, aminek döntő terhét esetükben is a velük közvetlen kapcsolatban álló közösség viseli.

A felelősségi rendszer elterjedése változásokat hoz a nők társadalmi, gazdasági helyzetében is. A kommunarendszer idején nem tudtak annyi munkapontot szerezni, mint a férfiak, sőt gyakran egyáltalán nem végezhettek munkát a földeken, mert gyerekeikről és az öregekről kellett gondoskodniuk. A specializált háztartások, a különféle melléktevékenységek felvirágzásával a nők is mindinkább bekapcsolódhatnak a termelésbe. Egyre gyakoribb, hogy a nők is szerződést kötnek csirkenevelésre, tojástermelésre, gombatenyésztésre stb., bár ezt nagymértékben akadályozza csekély képzettségük. Egy 1981-es vizsgálat azt mutatta, hogy a 12—15 éves írástudatlanok között a lányok aránya 62,5 százalék volt. A képzettségbeli elmaradottságot esti iskolák, tanfolyamok, technikai konzultációs szolgálat, rádiós kurzusok stb. szervezésével igyekeznek mérsékelni. Egyre több nő megy dolgozni a kereskedelembe, a falusi vállalatokhoz. Gazdasági szerepük növekedésével fokozódik megbecsülésük mind a családban, mind a társadalomban, ami szorosan összefügg a családtervezési programmal: így a múlt hagyományaival szemben a lányok születését is könnyebben elfogadják.

Fogyasztás és termelői beruházások

A parasztok jelentősen megnövekedett átlagjövedelme nyomán valóságos „fogyasztói forradalom" bontakozott ki falun. A kiskereskedelmi forgalom országosan 10,5 százalékkal növekedett 1983-ban a megelőző évhez képest, az élelmiszer-eladás pedig 13,4 százalékkal. A parasztok táplálkozása is javult, s a falvakban és városokban az egyre szaporodó piacokon a bőséges árukínálat mellett mind kevesebb gondot okoz az élelmiszerek beszerzése. Így a jegyek egyre inkább feleslegessé válnak. A kalóriafogyasztás országos átlagban a következőképpen alakult: 1952 — 2270, 1978 — 2311, 1983 — 2877,4 kalória, ebből állati eredetű rendre 111, 142, illetve 225,9 kalória.[5] Tehát az utóbbi évek jelentős javulása ellenére a táplálék összetétele messze van a kívánatostól: a fogyasztott kalória 92 százaléka még mindig növényi eredetű, több mint 80 százaléka cereáliákból származik. Az átlag kínai évente 182,5 kg gabonafélét, 5,7 kg szójababot, 13,6 kg húst, 7,5 kg halat, 6 kg tojást, 6 kg étolajat, 182,5 kg zöldségfélét, 30 kg gyümölcsöt és 3,65 kg cukrot fogyaszt. A kívánatos mennyiségek a következők lennének: 162 kg gabonaféle, 12 kg szójabab, 32 kg hús, 12 kg hal, 9 kg tojás, 9 kg étolaj, 146 kg zöldségféle, 36 kg gyümölcs és 6 kg cukor. A táplálkozás kívánatos átalakulásához a mezőgazdasági termelés jelentős növelésére és a megkezdett diverzifikálás határozott folytatódására van szükség.

A táplálkozás javulásán túl ugrásszerűen megnőtt a kereslet a tartós fogyasztási cikkek (televízió, magnetofon, rádió, mosó-

[5] Zhongguo Tongji Zhaiyao. 1984. 100. 1

gép, kerékpár stb.) iránt is. Ennek kielégítéséhez a könnyűipart gyors ütemben kell fejleszteni. A propaganda a „többet keresni és többet költeni" jelszóval ösztönzi is a fogyasztást, főleg olyan területeken, ahol már jobban ki tudják elégíteni a keresletet. Például a ruházkodással kapcsolatban az embereket ösztönzik, hogy szakítsanak a „három évig új, három évig használt, három évig foltozott" korábban követett gyakorlatával, s öltözködjenek divatosabban, kevésbé uniformizáltan. A megnövekedett jövedelem nyomán vidéken a parasztok egyre több új házat építenek. Az elmúlt 5 év alatt 2800 millió m²-nyi lakás épült vidéken, ezáltal az egy főre eső lakóterület 8,2-ről 11,6 m²-re nőtt. (A városokban csak 5,9 m²-re nőtt a lakóterület az 1978. évi 4,2 m²-ről.)

A falusi árutermelés fejlődésével, az ipari és melléktermékek növekvő bőségével a falusi beszerzés és értékesítés eddigi rendszere egyre kevésbé tud megbirkózni, *az egész áruelosztást meg kell reformálni.* Az áruelosztási reformnak három fő területre kell irányulnia:

1. Az áruelosztást — a monopolizált helyzetű állami vállalatok helyett — egyre inkább kollektívák vagy egyének fogják intézni. 1983-ban 4,92 millió egyéni kereskedelmi egység működött, 2,2-szer több, mint 1982-ben. A magán-kiskereskedelem az ország összes kereskedelmi forgalmából 1983-ban 6,5 százalékkal részesedett. A kollektív kereskedelem is gyorsan fejlődött.

2. A falusi beszerző és értékesítő szövetkezeteket helyreállítják, és paraszti részvényeseket toboroznak. Ezek a szövetkezetek bizonyos döntési jogköröket kapnak a pénzügyekben, a vezetők kiválasztásában, az ármegállapításban és a vállalkozásban. 1983 végére a paraszthóztartások mintegy 70 százaléka vált a beszerzési és értékesítési szövetkezetek részvényesévé, 250 millió jüan részesedéssel. Ez lehetővé teszi a parasztoknak az áruforgalom kérdéseibe való beleszólást, a közvetlen részvételt az ügyintézésben és gazdálkodásban, ami nagymértékben meggyorsította a falusi árugazdaság fejlődését.

3. A viszonteladói piacok — ahol a termelők forgalmazhatnak — erőteljes fejlődésére van szükség. Üzletek, éttermek és kormányzati szervezetek is vásárolhatnak ezeken a piacokon. Törekednek a közbeeső elosztási láncszemek kiiktatására, így például ösztönzik, hogy több paraszt összefogva zöldségüzletet nyisson, vagy hogy kereskedelmi központokat (vásárcsarnokokat, piacokat) állítsanak fel a parasztok számára. Már több mint 200 ilyen új piac keletkezett a nagy- és közepes városokban.

Megnövekedett a kereslet a kulturális javak iránt is, illetve egyre több parasztnak van lehetősége, hogy hobbiként írással, festéssel, énekléssel, színjátszással stb. foglalkozzon. A jobban boldoguló háztartások a kulturális tevékenységben is összefognak: például több család közösen könyvtárat, fotó- vagy művészeti stúdiót létesít, és egyre gyakrabban fognak össze filmvetítőgép vásárlására. Egyedül Hunan tartományban több mint 2000 filmvetítő csoport működik, amelyek tagjai szakmai képzésben részesültek. (Sok esetben filmvetítésre specializálódott háztartásokról van szó, amelyek belépti díjat szednek, és filmjeikkel a környező helységeket is felkeresik.)

A különböző fogyasztási javak iránt megnőtt keresletből tévedés lenne egyértelműen arra következtetni, hogy a parasztok bizalmatlanok a jövőt illetően, nem akarnak termelő beruházásokat eszközölni (bár a kezdeti időszakban erre is utaltak jelek). Sokkal inkább arról van szó, hogy a parasztok életszínvonala korábban rendkívül alacsony volt, és most természetes szükségleteiket elégítik ki a jobb táplálkozással, tartós fogyasztási cikkek vásárlásával, új ház építésével.

A parasztok bizalmát a jelenlegi politika tartósságát illetően mutatják a termelő beruházások, a gépvásárlások és a termelés modernizálására fordított befektetések. A felelősségi rendszer bevezetése utáni első két évben a mezőgazdasági gépek eladása drámaian visszaesett, és sokan aggodalmukat fejezték ki a mezőgazdaság gépesítésének jövőjét illetően. 1981-től azonban gyökeres fordulat következett be, és ma már egyértelmű, hogy a felelősségi rendszer a mezőgazdaság gépesítésének gyorsulásához vezet.

A mezőgazdaság gépesítése az 1950-es években indult meg, de nagyon lassú ütemben folyt. A gépvásárláshoz szükséges ösz-

szegeket az állam adta vagy bankkölcsönökből fedezték, és a gépeket a kommunáknak vagy termelő brigádoknak osztották szét; egyének nem vásárolhattak gépeket. Mára a korlátozást feloldották, aminek következtében rohamosan nőtt a traktorok iránti kereslet: 1980-ban csak 38 ezer traktort adtak el egyéneknek, 1981-ben ennek tízszeresét, 1982-ben pedig egymilliót. 1983-ban már 2,1 millió traktor volt magánkézben.[6] Egyre több paraszt vásárol teherautót: 1983-ban már 89 ezer volt egyéni tulajdonban mezőgazdasági hasznosításra. Az eddig kollektív tulajdonban lévő gépállomások traktoraik felét szerződéssel egyéneknek adják ki, más esetekben eladják őket a háztartásoknak. Így ma az összes traktor több mint 90 százaléka vagy szerződéssel, vagy tulajdonosi formában az egyének kezében van. A traktorok elég jelentős részét elsősorban nem szántóföldi munkára, hanem teherszállításra alkalmazzák, és csak a családok egy része használja a szerződött földterület művelésére. Mások a gépekkel bérmunka vagy szerződés formájában szolgáltatásokat vállalnak: a földművelés mellett például gépjavításra, vezetés oktatására stb. is szakosodnak.

A mezőgazdaság deverzifikálásával növekszik a kereslet olyan gépek iránt, amelyeket az erdészetben, az állattenyésztésben, a halászatban, a különféle melléktevékenységekben, a kereskedelemben, szállításban stb. használnak. A kis traktorok és speciális felszerelések iránti kereslet mellett a nagy traktorok és berendezések iránti kereslet is nő. Mint utaltunk rá, egyre több paraszt hagy fel a hagyományos gazdálkodással, így a gazdálkodásra specializálódó háztartásokra egyre több föld marad, amelyek műveléséhez viszont a kis teljesítményű gépek már nem megfelelők. Sok esetben több parasztcsalád közösen vásárol gépeket, amelyekkel mások földjének művelését vállalják. *A munkaerő bősége miatt az esetek túlnyomó többségében nem a munkaerő megtakarítására irányuló gépesítésre van szükség, hanem olyan jellegűre, amely a termelékenység, a hozamok növelését segíti elő, továbbá bizonyos munkafolyamatok gyorsabb elvégzését* (például a másodvetések számára a talaj-előkészítést) *teszi lehetővé.* Ezenkívül szinte általánosan szükség van a szállítás gépesítésére. Természetesen a mezőgazdaság modernizálási folyamata a gépesítésen túl magában foglalja a modernebb technológiák, jobb vetőmagvak, műtrágyák, növényvédőszerek stb. alkalmazását is.

A felelősségi rendszer egészében meggyorsítja a mezőgazdaság gépesítésének, modernizálásának a folyamatát, de jelentős változásokat hozott a falusi vállalatok helyzetében is. Ezek többnyire kis ipari műhelyek, amelyeket a kollektivizálás után létesítettek. Termelési értékük fokozatosan növekedett, és 1976-ban ezek szolgáltatták az ipar termelési értékének 8, majd 1983-ban 12 százalékát. Tevékenységüket tucatnyi szektorban fejtik ki, legjellemzőbb a villamos, szén-, vegyipar, építőanyag-, élelmiszeripar, varrás, bőrkikészítés. Gyakran nagyipari vállalatok számára készítenek különféle termékeket, alkatrészeket. A felelősségi rendszer bevezetése után azokban a vállalatokban is, amelyek még kommuna, termelési brigád vagy termelőcsapat tulajdonában maradtak, a rögzített bérek vagy munkapontok rendszeréről áttértek erre az új rendszerre, amelyben a vezetők és a dolgozók a szerződés szerint a nyereség bizonyos részét prémium formájában megkapják. (Ez esetenként több, mint a havi bérük!)

1983-ban *az ipari tevékenységből származó jövedelem az összes falusi jövedelem egynegyedét tette ki.* A nagyvárosok környéki fejlettebb területeken viszont a parasztok jövedelmük 50 – 70 százalékát szerzik az ipari tevékenységből, és itt közelít egymáshoz leginkább a városi és falusi életszínvonal, sőt bizonyos mértékig az életmód is. Nagy a kereslet a jó üzleti érzékű, vállalkozó szellemű igazgatók, vezetők iránt. A nyereségből új üzemeket is nagy számban létesítenek, vagy a meglevők kapacitását bővítik. A nyereség másik részét pedig a mezőgazdasági termelés fejlesztésére fordítják. 1979—1982 között ezek az üzemek több mint 8 billió jüant ruháztak

[6] Megjegyzendő, hogy ezek túlnyomó része 6—12 lóerős ún. kézi vezérlésű kistraktor. Ezek iránt különösen megnőtt a kereslet, mert viszonylag olcsók, sokféle munkára hasznosíthatók, és keveset fogyasztanak.

be mezőgazdasági építkezésekbe és gépekbe, ami 73 százaléka annak az összegnek, amelyet az állam juttatott az adott időszakban a mezőgazdaságnak, az erdészetnek, az állattenyésztésnek és a halászatnak.

Jelenleg ezek a falusi, kisvárosi vállalatok a falusi munkaerő 9,3 százalékát foglalkoztatják. A munkások új típusa alakul ki, akik nem hagyják el falujukat, nem kell számukra házakat építeni, sőt mivel szabad idejükben némi szerződött földet is megművelhetnek, nem az államnak kell ellátni őket gabonával, élelmiszerrel. A kisvárosok fokozatosan a gazdaság, a kultúra központjaivá válnak, sajátos összekötő kapoccsá a nagyvárosok és a falusi területek között, megakadályozva a nagyvárosok túlnépesedését. Amikor a kínai mezőgazdaság árutermelő képességének gyors növekedéséről szólunk, nemcsak a gabona, gyapot, hús stb. növekvő mennyiségéről van szó, hanem ezen ágazat ipari tevékenységének a kiszélesedéséről is. Mindez jelentős változásokat hoz a falusi gazdálkodásban, a parasztság foglalkoztatási struktúrájában. Kínai szakértők szerint a fejlődés afelé halad, hogy az évszázad végére a falusi munkaerő 30 százaléka a növénytermesztésben, 20 százaléka az erdészetben, halászatban és állattenyésztésben fog dolgozni, egytizede beköltözik a nagyvárosokba és az ipari körzetekbe, míg a megmaradó 40 százalék a falusi és kisvárosi vállalatoknál és szolgáltató tevékenységekben talál majd munkát.

Megoldásra váró feladatok

A Mezőgazdasági Fejlesztés Kínai Kutatóközpontja által 1984-ben szervezett egyik országos szimpózium résztvevői felhívták a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaságban az elmúlt években bekövetkezett változások és számottevő haladás nem azt jelenti, hogy már minden lényeges problémát megoldottak ebben az ágazatban. Többen úgy vélték, hogy a reformok mögül hiányzik egy átfogó, rendszerező terv. Minden körzet, terület a saját útján halad, lépéseik nincsenek összehangolva egymással.[7]

Eltérő vélemények fogalmazódtak meg arra vonatkozóan, mely elemek reformjára kell helyezni a hangsúlyt. Egyesek úgy vélték, hogy *az áruforgalom reformját* kell a középpontba állítani, mivel itt még sok az elhanyagolt terület, az állami kereskedelem monopolhelyzete következtében sok a szabálytalanság, az önkényesség, szükségtelen láncszemek vannak. A beszerző és értékesítő szövetkezetek kollektív természetét helyre kell állítani, mert a parasztok gyakran csak a részvények néhány százalékát birtokolják. Energikusan fejleszteni kell a szövetkezeti és egyéni kereskedelmet, hogy többcsatornás módon, kevesebb közvetítő kereskedővel kössék össze a várost és a vidéket.

Mások szerint a reformot *az árrendszeren* kell kezdeni, mert az ipari és mezőgazdasági termékek, valamint a különböző mezőgazdasági termékek árainak irracionális aránya akadályozza leginkább az árutermelést és az elosztást. A mezőgazdasági termékekre vonatkozóan négyféle ár létezik Kínában:[8]

1. Egy alacsony elszámolási ár, amelyen a mezőgazdasági adóként beszolgáltatott terményeket veszi át az állam. A parasztok a legutolsó három év termésátlaga alapján várható gabonatermés 5 százalékát szolgáltatják be ezen az áron.

2. Az előzőnél mintegy 20 százalékkal magasabb áron a kötelező beszolgáltatás keretébe tartozó termékmennyiséget veszik át.

3. Az egyéb, az államnak önként beszolgáltatott terményeket a kötelező felvásárlási árnál 50 százalékkal drágábban veszik át.

[7] Talán nem megalapozatlan ezzel kapcsolatban bizonyos kételyeknek hangot adni, mert igaz lehet ugyan — és erről beszámolók is szólnak —, hogy központi elképzelések, utasítások hiányában (de nagyon sokszor azok mellett is) van tere a helyi ellenállásnak a reformlépésekkel szemben, másrészt azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy éppen a helyi feltételekhez való alkalmazkodás, a térnyitás a helyi kezdeményezések számára, a változatos formák engedélyezése adott nagy lökést a fejlődésnek. Nem tűnik tehát teljesen veszélytelennek egy átfogó egészbe illesztés kísérlete.

[8] Gazdasági cikkek a nemzetközi sajtóból (MTI), 1984. december 10. 33—34. 1.

4. Szabadpiaci árak, amelyekre azonban az állami és a tartományi szervek erős befolyást gyakorolnak korlátok előírása útján. Ennek ellenére az árak földrajzilag jelentősen különbözhetnek egymástól. Az elsőrendű fontosságú fogyasztási cikkek (gabona, gyapot, hús, zöldségek) fogyasztói ára túl alacsony. Az állam a városi lakosság ellátását csak úgy tudja biztosítani, ha „drágán vásárol, és olcsón ad el". A torz árrendszer a parasztokat a magas értékű termények termelésére ösztönzi.

A konferencia résztvevői közül mások azt javasolták, hogy *a mezőgazdaság struktúrájának kiigazítását* állítsák a reformok középpontjába. Mivel sok területen még kizárólag hagyományos gazdálkodást és nyersanyagtermelést folytatnak, képtelenek a gazdag természeti forrásaik és munkaerejük legcélszerűbb felhasználására. Másrészt a terményeket — főleg árubőség esetén — nem tudják időben feldolgozni, ami nagy veszteségeket okoz. A megoldás a termelés, a feldolgozás és az értékesítés összekapcsolása, együttes kezelése.

Más nézet szerint *a tervezési rendszer reformjára* kell a hangsúlyt helyezni. A jelenlegi tervezési rendszer legnagyobb hiányossága a mezőgazdaságban az, hogy a termelési egységekből hiányzik a rugalmasság, és semmibe veszik a piac szerepét. Bár az alapvető termékek és a nehezen beszerezhető áruk esetében a tervutasításokat kell végrehajtani, a kisebb értékű vagy nagyobb választékú termékeknél a termelők a piaci keresletnek és kínálatnak megfelelően intézhetnék a termelést és a beszerzést.

Végül voltak olyanok, akik szerint *a reformot a felelősségi rendszer megszilárdítására és tökéletesítésére kell összpontosítani.* Az új problémák, például az alszerződések, az új gazdasági társulások ügyének megoldása nélkül a parasztok aktivitása csökkenni fog.

A szimpózium résztvevői egyetértettek abban, hogy *a közigazgatás és a gazdasági vezetés szétválasztása a reform egyik fő feladata.* A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az eddig létrehozott helyi gazdasági szervezetek még inkább csak látszattevékenységet folytatnak. A tanácskozás munkája felhívja a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaság reformja nem haladhat sikeresen előre a kapcsolódó területek, az egész gazdaság és az irányítási rendszer reformja nélkül. (Ez a felismerés tükröződik a KKP KB 1984. októberi, 3. plénumán a gazdaságirányítási rendszer reformjáról hozott határozatban.)

A megoldásra váró feladatok természetesen nemcsak, sőt nem elsősorban az elméletben, hanem a gazdasági valóságban is jelentkeznek. 1984-ben például paradox módon a rekordtermés hívta fel a figyelmet néhány megoldatlan problémára. Az elmúlt évben ugyanis rekordmennyiségű, 407 Mt gabona termett, s a szállítás és raktározás komoly gondokkal találta szembe magát. A magtárak szerte az országban túlzsúfoltak voltak, és az állami felvásárlók vonakodtak több gabonát átvenni. Az átvevőhelyek előtt hosszú sorok várakoztak, és nagy mennyiségeket hagytak a szabadban rothadni. A további veszteségek elkerülésére a kormányzat felszólította a felvásárló szerveket, hogy ne utasítsák el az eladókat, és elhatározta, hogy 20 Mt befogadóképességű új magtárakat építenek. Az építőanyag-hiány miatt azonban ennek csak a felét sikerült megépíteni. A nehézségek áthidalására a kormányzat azt kérte a parasztoktól, hogy otthon tárolják a gabonát, vagyis az állam megveszi tőlük, és fizet a raktározásért is. Ez természetesen csak ideiglenes, áthidaló megoldás lehet. Szakértők szerint az elkövetkező években is várható jó termés feleslegét csak az élelmiszer- és takarmányipar fejlesztésével lehet ésszerűen felhasználni. A gabona bizonyos részét takarmányként kell feletetni, növelve ezzel a hús-, a tej- és tojástermelést, javítva ezáltal a táplálkozást. Egyes területeken az állam, a kollektívák vagy az egyes parasztgazdaságok (sokszor többen összefogva) már tettek lépéseket ez irányban, amikor takarmányfeldolgozókat létesítettek. Sok paraszt azonban inkább készpénzért eladja a gabonát, semmint hogy állatok takarmányozására használja fel. Ennek magyarázata az irracionális árrendszerben található. Az állam egységes árakat állapított meg a hústermelés 95 százalékát kitevő sertéshúsra, amely nem számolt sem a területi eltérésekkel, sem azzal, hogy nő a kereslet a sovány disznóhús iránt. A disz-

nóhús és a gabona ára aránya 4:1. A parasztok csak a piactól távol eső körzetekben ajánlják fel önként a disznóhúst az állami felvásárlóknak. A kedvezőbb elhelyezkedésű körzetekben, ahol a szabadpiacon a kereslet-kínálat törvénye érvényesül, a parasztok inkább a gabonát adják át az államnak. (Ezt az állatok jelenlegi gyenge takarmányhasznosítása is indokolja.) Az állati eredetű termékek kínálatának növekedésével az árak esni fognak, ami megnöveli majd ezek vásárlását, és ez a fokozódó kereslet adhat végül igazán lökést a takarmányfeldolgozó ipar fejlődésének. Végül hangsúlyozni kell, hogy semmiképpen sem gabonatúltermelésről van szó, hiszen az egy főre jutó gabona csak 380 kg, míg a világátlag 410 kg (a fejlett mezőgazdaságú országok átlaga pedig sokkal magasabb).

Ellenállás és perspektívák

Tévedés lenne a reformok útját valamiféle akadálytalan diadalmenetként ábrázolni. A megszokás ereje, a hagyományokhoz való ragaszkodás, az új dolgoktól való húzódozás mind szerepet játszik, de az ellenállásnak fontos forrása azok az érdekek, amelyek a régi gazdálkodási rendszerhez kötődtek. „A reformot végrehajtani egyáltalán nem könnyű... Néhány szabály és előírás, melyet a balos gondolkodás irányelvei mellett szövegeztek meg, még megköti sok ember kezét, lábát" — fogalmazták meg egy 1984 májusában Anhuj tartományban tartott országos konferencián. Ezeket a régebbi szabályokat és az új, már a reform szellemében születetteket elsősorban a helyi káderek hajtják (vagy nem hajtják) végre. Ebből a szempontból érdemes emlékeztetni a korábban idézett felmérés eredményére, mely szerint a gyorsan boldoguló személyek között igen magas arányban szerepelnek a különböző szintű vezetők. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy összeköttetéseikből és funkciójukból fakadó előnyük a különféle engedélyek, kiutalások megszerzésében, jobb feltételek biztosításában legalább olyan szerepet játszik boldogulásukban, mint az említett nagyobb tudás és jobb képességek. A káderek (és hozzátartozóik) egy részének ilyen boldogulása nagyon fontos tényező a reformok sorsa, az ellenállás csökkenése szempontjából. A felelősségi rendszer sikereihez, az akadályok csökkentéséhez hozzájárult a közigazgatási funkciók leválasztása a kommunarendszerről, amit valószínűleg tudatosan neveznek az egyik legfontosabb gazdasági reformnak.[9]

Az ellenállás legszélesebb bázisát az egyenlősdi álláspontján megmaradó — még mindig jelentős — rétegek képviselik, amelyek a „mindenki egy nagy közös tálból eszik" elvet kényelmesebbnek és biztonságosabbnak érzik. Ezek bizalmatlanul és fenntartásokkal fogadják a teljesítményelv következetesebb alkalmazását és az ennek nyomán kibontakozó differenciálódást.[10] A parasztság a múltban jelentős mértékben ezért fogadott viszonylag nyugodtan olyan intézkedéseket, mint a legfontosabb cikkek felvásárlására és forgalmazására 1953-ban bevezetett állami monopólium, a kollektivizálás gyors végrehajtása vagy az 1960-as évek elején megkezdett, a mostanihoz hasonló reformok felszámolása.

Ezek a tényezők is indokolják, hogy végül kitérjünk a reformok jövőbeli sorsára,

[9] 1984 végére több mint 90 ezer községi, kisvárosi kormányzatot állítottak fel, hogy helyettesítsék a kommunák kormányzati funkcióit. Ezek, a kommunáktól eltérően, csak az adminisztratív ügyekért felelősek, és terveket készítenek a helyi gazdaság, adók, piacok, katasztrófák enyhítése, a közbiztonság, a kultúra, oktatás stb. számára. A népi kommunák helyébe lépő vállalati egyesülések gondozásában főleg a kollektív működtetésű helyi vállalatok termelésének szervezése, irányítása marad. A kormányzatokat rendszerint 10 tisztviselő alkotja, akik három évig szolgálnak. A fiatal és képzett gazdálkodók közül választják őket. Három év után, ha nem választják őket újra, visszatérnek a gazdálkodáshoz. Ezen kormányzatok vezetőinek átlagéletkora 35—40 év körül van. Természetesen nincs arról szó, hogy a régi káderek irányító tevékenysége megszűnt volna, legfeljebb a korábbihoz képest kevésbé átfogóvá vált.

[10] Más kérdés, hogy roppant nehéz felbecsülni a társadalmi és politikai következményeit annak a ténynek, hogy nagy paraszti tömegek, amelyek eddig önellátó vagy félig önellátó gazdálkodást folytattak, most árutermelővé válnak, tartósan bekapcsolódnak a piaci vérkeringésbe.

a megindult változások tartósságára. Az előbb idézett anhuji konferencia egyik felszólalója említette: őt állandóan figyelmeztetik, hogy Kína történetében a reformerek nem értek jó véget. Az elmúlt évtizedek reformkísérleteinek példáin is okulva, jelenleg még valóban lehetetlen válaszolni arra a kérdésre, vajon a mezőgazdaságban a megindult változás elért-e egy olyan pontot, ahol a gazdasági átalakulás folyamata már visszafordíthatatlannak tekinthető. A vezetés mindenesetre a reformok melletti elkötelezettségét hangoztatja, és optimizmusra adhat okot, hogy a menet közben kialakuló nehézségekre nem a reformok leállításával, hanem továbblépéssel reagáltak. Az elmúlt években, mint látjuk, a reformok meggyőző eredményeket hoztak, nagy tömegek támogatják ezt a legfelső vezetésen kívül is. A hadsereg vezetésének is nyilvánvalóan van egy jelentős része, amely megérti és elfogadja, hogy a hadsereg csak akkor kaphat korszerű fegyvereket, ha előbb a népgazdaság egésze modernizálódik. Egyre több intézményes biztosíték is létrejön, és a még mindig szegény, de a jobb élet lehetőségét maguk előtt látó tömegek már valószínűleg nem a múlthoz hasonló módon reagálnának a politika hirtelen megváltoztatására.

Irodalom

[1] *Chan, A.—Unger, J.:* Grey and Black: The Hidden Economy of Rural China. Pacific Affairs, 1982. 3. sz.
[2] *Domes, J.:* New Policies in the Communes: Notes on Rural Societal Structures in China 1976—1981. The Journal of Asian Studies, 1982. 2. sz.
[3] *Johnson, G. E.:* The Production Responsibility System in Chinese Agriculture: Some Examples from Guangdong. Pacific Affairs, 1982. 3. sz.
[4] *Lin Zili:* On the Contract System of Responsibility Linked to Production. A New Form of Cooperative Economy in China's Socialist Agriculture. Social Sciences in China. 1983. 1. sz.
[5] *Lin Zili:* On the Distinctively Chinese Path of Socialist Agricultural Development. Social Sciences in China, 1983. 3. sz.
[6] *Naumov, I. N.:* Diszkusszija o formah szobsztvennosztyi v Kitaje. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1983. 4. sz.
[7] *O'Leary-Watson, A.:* The Role of the People's Commune in Rural Development in China. Pacific Affairs, 1982—83. 4. sz.
[8] *Volkova, L. A.:* Tendencii izmenyenyij form hozjajsztvennoj organyizacii v kitajszkoj gyerevnye v nacsale 80-h godov. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1983. 1. sz.
[9] *Zweig, D.:* Opposition to Change in Rural China. The System of Responsibility and People's Communes. Asian Survey, 1983. 7. sz.
[10] Almanac of China's Economy 1981 with Economic Statistics for 1949—1980. Hongkong, 1982.
[11] Economy. China Handbook Series. Foreign Languages Press, Peking, 1984.

Jordán Gyula

Jordán Gyula a történettudomány kandidátusa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense.

A társadalomtudományok szerepe és feladatai

Az MTA 145. közgyűléséről

A Magyar Tudományos Akadémia 1985. évi közgyűléséhez kapcsolódóan a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya május 7-én nyilvános ülést tartott, amelyen részt vettek az osztályhoz tartozó bizottságok tagjai, valamint a tudományos intézetek vezetői is. Az ülés napirendjén az 1980. évi közgyűlés óta végzett munka értékelése szerepelt, a megjelentek azonban nem az erről kiadott jelentést vitatták meg, hanem az osztályelnök, Bognár József akadémikus javaslatára elsősorban a jövővel kapcsolatos tudományos kérdéseket.

Az elmúlt ötéves időszak egyik legfőbb eredményeként emelte ki *Bognár József*, hogy pezsgő élet és aktivitás jellemezte az osztályhoz tartozó tudományterületeket, s e tudományágak művelői megtanulták összefüggő cselekvési programok együttes kidolgozását, és elsajátították a tudományos kooperáció számos korszerű módszerét, nem feledkezvén meg ezenközben a tudomány hosszú távú és elméleti problémáiról sem. Ennek az élénkségnek a fő oka a hazai reformfolyamat új erőre kapása volt. A magyar reformot megalapozó tudományos gondolkodásmódot a Szovjetuniótól Kínán át az Egyesült Államokig nagy érdeklődés kíséri, s e gondolkodásmód sikere országunk és nemzetgazdaságunk kedvező megítélését is erősíti.

A tudomány helyzetéről szólva Bognár József megállapította: a tudomány világszerte válságba jutott, korszakváltás előtt áll, s a válságfolyamat hazánkat sem kerülte el. E válság külső és belső okok következtében alakult ki. Az első ezek sorában az az ellentmondás, hogy míg a technika viszonylag gyorsan fejlődik, addig a politikai, társadalmi struktúrák változása az érett szocializmus időszakában lelassul. A politikai vezetés gyakran elégedetlen a tudománnyal: egyfelől túlságosan kevésnek tartja azt, amit a tudomány nyújt, másfelől túlságosan összetettnek ítélik azokat a bonyodalmakat, amelyeket a tudomány javasolta reform bevezetése érzékeny társadalmunkban kiváltana. A közvélemény tudományba vetett bizalma is megrendült: az emberek látják, hogy a társadalom nehezebben vagy alig kormányozható, erősödnek a józan ésszel ellentétes folyamatok (például a fegyverkezés), és saját helyzetük romlik, miközben a tudomány gyorsan fejlődik.

A közgazdaságtudomány iránti bizalmatlansággal más tudományágak képviselői körében is találkozhatunk: a műszaki és a természettudományok sok művelője úgy véli, hogy nincs szükség reform jellegű változásra, csak azt kell jól csinálnunk, amit ma rosszul csinálunk. E tudósok megfeledkeznek arról, hogy ha az emberi cselekvést befolyásoló tényezők abban az irányban hatnak, amelyekben jelenleg, akkor nem várható semmiféle javulás. Hasonlóképpen nem hozhat eredményt a tudományos kutatásra fordított összegek pusztа növelése sem: ha nincs megfelelő szelekciós mechanizmus, a siker kisebb lesz a lehetségesnél.

Hazánkban a pesszimizmusra utaló jelek gyakoribbak, mert korábban túlértékeltük lehetőségeinket, és a túlzott derűlátást általában nem közvetlenül, hanem a pesszimizmuson és a szkepticizmuson át szokta követni a reális gondolkodás.

A következő években a tudományos kutatást a jelenleginél nagyobb mértékben kell áthatnia a multidiszciplinaritásnak, hiszen a társadalmi-gazdasági valóság folyamatai, tényei annyira összetettek, hogy sem megismerésük, sem kezelésük, irányításuk nem képzelhető el másként, mint több tudományág együttes erőfeszítésének az eredményeire alapozva.

A társadalomtudományokban is újfajta megközelítésekre, tudományos innovációkra van szükség: a kérdések hagyományos kezelése már nem elegendő. A tudományos innovációnak sok életbevágóan fontos területen kell megnyilvánulnia. A gazdasági és a jövedelmi differenciálódás jelenségei a szocialista társadalomban, az egyéni felelősség az új helyzet-

ben, a kormányzati struktúrák, a hosszú távú problémák kezelése a mai szocialista társadalomban, az új technikák alkalmazásának közgazdasági feltételrendszere, a kölcsönös függőség megjelenési formái a szocialista társadalom belső és külső kapcsolataiban, az új információs struktúrák közgazdasági vonatkozásai, az antiinflációs politika, az anyagi ösztönzés kérdése — mind megannyi olyan terület, ahol elengedhetetlen az innovatív megközelítés és cselekvés.

Mindezek miatt elkerülhetetlenül szükséges a társadalomtudományi innováció fogalmának a kidolgozása, ami a társadalmi elismerés formai feltétele. Ma ugyanis közepes jelentőségű műszaki vagy természettudományi újításokat igen magas állami elismerésben részesítenek, míg egy-egy nagyon fontos társadalmi probléma felismerője vagy a kezelésének kidolgozója, veszélyeinek csökkentője nem részesül megfelelő elismerésben.

Végezetül Bognár akadémikus a szelektív fejlesztés szükségességéről, illetve feltételeiről beszélt. Hiányolta, hogy sem a gazdaságban, sem a szociálpolitikában, sem a tudományban nem alakítottunk még ki megfelelő szelekciós mechanizmusokat, márpedig ezek nélkül a mi adottságaink közepette elképzelhetetlen intenzív fejlődés.

Hozzászólásában *Sipos Aladár* akadémikus hangsúlyozta, hogy tudományunknak hozzá kell járulnia mind a gyakorlati feladatok megoldásához, mind az alapvető kérdések megválaszolásához. Keresni kell azokat a módszereket, amelyekkel gazdaságunk jelenlegi nehéz helyzetéből, a stagnálás állapotából a gazdaság dinamizálása révén a tartós egyensúly felé haladhatunk. A párt- és az állami határozatok megerősítették azt a tudományos felismerést, hogy a magyar népgazdaságban az alapvető feladat az államigazgatástól leválasztott vállalatok önálló gazdálkodására alapozott, több szektorú és tervszerű szocialista árutermelés kibontakoztatása. Az ehhez vezető úton már megtettük a kezdeti lépéseket. Mivel azonban tapasztalataink a szocialista fejlődés egy korábbi szakaszából származnak, a népgazdasági kutatásoknak az átmeneti szakasz jellemzőit, valamint a több szektorú árutermelő szocialista gazdaságban alkalmazandó gazdaságpolitika mikéntjét, problémáit kell vizsgálniuk. Közismert, hogy a piaci viszonyok kibontakoztatását gátolják a sokszor kényszer szülte, sokszor megszokásból eredő egyedi központi beavatkozások, elvárások. A közgazdasági kutatásoknak a következő években föl kellene tárniuk, hogyan lehet az átmenet éveiben, esetleg évtizedeiben a gazdaságot a sokirányú kényszerek hatása alatt úgy irányítani, hogy az elkerülhetetlen operatív, *ad hoc* beavatkozások ne keresztezzék a gazdaság kívánatos és meghirdetett irányú fejlődését.

Az elméleti témák közül az áruviszonyok lehetséges és kívánatos szerepének, valamint a tervszerűségnek az elemzésére, a hiánygazdálkodás okainak, még inkább megszüntetési módjának a föltárására, a gazdaságpolitika és az érdekviszonyok, a közgazdaság, a közigazgatás és a gazdasági mechanizmus kölcsönhatásaira, valamint a gazdaságpolitika és a szociális, illetve kultúrpolitika közötti viszony elemzésének a fontosságára hívta föl a figyelmet.

Végezetül Sipos akadémikus hangsúlyozta, hogy a jelenleginél sokkal több valódi vitára lenne szükség, mert a tudományos értekezleteken ma inkább az egymást erősítő vélemények hallhatók, semmint az ellentétes nézetek ütköztetése.

Csikós-Nagy Béla akadémikus egy helytelen nézet terjedése ellen emelt szót: az elmúlt negyedszázad gazdaságtörténetét egyesek úgy jellemzik, hogy a közgazdászok helyes, kész elméletet dolgoztak ki, amely mindenre választ ad, s ennek gyakorlati megvalósítását a hezitáló politikusok akadályozzák meg. E nézetet cáfolja például a szocialista vállalatról folytatott sokéves kutatást értékelő értekezlet, amelyen kiderült: egyetlen további lépést sem tudunk tenni, ha nem tisztázunk néhány alapvető elméleti, ideológiai kérdést, amelyeket az élő, változó gazdaság vet föl, és amelyet eddig a tudomány nem volt képes megválaszolni. Éppen ezért nagy szerénységgel kell minősíteni az elmúlt huszonöt év tudományos tevékenységét, és *több tiszteletet érdemel az a politika, amely állandóan kész volt arra, hogy a tapasztalatok elemzése alapján felülvizsgálja mindenkori gyakorlatát.*

A magyar közgazdászok (lengyel kollégáik mellett) elsőként ismerték föl, az 1950-es évek közepén, hogy az árutermelés nem átmeneti jelensége, hanem tartós kísérője a szocialista fejlődésnek. Ebből következően a szocialista gazdaságnak a piacgazdaság irányában kell továbbfejlődnie, s ezért a pénz szerepét és az anyagi ösztönzést is vissza kell állítani. E nagy jelentőségű kutatások hagyományát folytatva kellene megvizsgálni a társadalom és a gazdaság változó viszonyát, a szocialista értékrendszert, a tulajdonviszonyokat és az intézményi rendszert. A Magyar Tudományos Akadémiának ösztönöznie és szervez-

nie kell e kutatásokat, hogy a tudomány a mainál nagyobb mértékben járulhasson hozzá fejlődésünkhöz.

Kulcsár Kálmán akadémikus a reform és a társadalomtudományok fejlődésének a kapcsolatáról beszélt hozzászólásában. A társadalomtudományok az elmúlt évtizedekben nagymértékben, de még korántsem elegendő mértékben fejlődtek: igyekeztek a társadalom valóságát megragadni, tényszerűen megállapítani és ábrázolni a hazánkban végbemenő folyamatokat. Szinte valamennyi tudományágban születtek ún. középszintű elméletek, amelyek hozzájárultak valamivel a valóság megértéséhez, és — továbblépve az empíriától — az általánosabb összefüggések felé is utat tudtak mutatni. A társadalmi, politikai, közgazdasági folyamatok kormányozhatatlanságának érzete azért terjed világszerte, mert ha ezeket a folyamatokat önmagukban tekintjük, csak a saját törvényszerűségeiket, saját racionalitásukat látjuk, s nem tudjuk megragadni azon összefüggéseket, amelyekkel a társadalom más szféráihoz kapcsolódnak. Ha az ismereteket nem tudjuk összekapcsolni, akkor nem juthatunk el az igazi elméletképzéshez, s nem tudjuk hozzásegíteni a kormányzatot, a társadalmat ahhoz, hogy a különböző szférák működését összehangolják. A társadalomtudományoknak egymást kell segíteniük a társadalomban bekövetkezett változások megértésében és egy korszerű, átfogó elmélet kidolgozásában. Ma ugyanis számos elméleti, ideológiai meggondolás, amely a fejlődés korábbi szakaszaihoz kapcsolódott, beidegződött, rutinná vált, s akadályozza a tudományos gondolkodást és a cselekvést egyaránt. E meggondolásokat nem lehet egyszerű tagadással félretenni. Itt csak az segíthet, ha a társadalomtudományok az említett módon meg tudják magyarázni a társadalomnak a társadalmi folyamatokat, változásokat, olyan elméleti szinten, hogy arra új fejlődési elmélet legyen építhető.

Kovács István akadémikus helyeselte a gazdasági és a társadalmi folyamatok együttes kezelésének a gondolatát, amely az elmúlt években nyert polgárjogot. (Az 1960-as években például még mereven elutasították a kettő összekapcsolását.) Tudományszakának, az államjognak a jöbőveli feladatait elemezve annak a kutatásnak a továbbvitelére buzdított, amelyet az állam és a társadalom viszonyának, az állam társadalmi szerepének a körülhatárolásáról folytatnak. Mivel az elmúlt harminc évben igen jelentős változások következtek be hazánkban, célszerűnek látszik alkotmányunkat úgy módosítani, hogy az tükrözze a mai helyzetet. A társadalomtudományoknak együtt kellene működniük abban, hogy az évtized végére átfogó javaslatot dolgozzanak ki az alkotmány módosítására. Új formában kellene kodifikálni az ún. egyéni, polgári jogokat, a politikai jogokat, tovább kellene fejleszteni a gazdasági, szociális, kulturális jogokat is, de sok a tennivaló a képviseleti rendszer és a közigazgatás továbbfejlesztésében is.

Nyers. Rezső a tudományok válságával kapcsolatban úgy vélte, hogy a válság csak bizonyos értelemben jellemző: a tudománynak nem sikerül olyan recepteket kidolgozni, amelyek alapján a politikai vezetés jól tudná kormányozni az államot és a társadalmat. A tudomány válságának tétele általában véve és egészében mégsem helytálló. Magyarországon olyan időszakot élünk, amikor a tudomány jobban átérzi a felelősségét, szabadsága tágul, s a közgazdaságtan, a szociológia, a történettudomány, a gazdaságtörténet a korábbinál jobban látja el kritikai funkcióját. Ez az előrelépés is tükröződik az MSZMP XIII. kongresszusa határozatának azon megállapításában, hogy a szocializmusnak a tudomány természetes szövetségese.

A közgazdasági kutatásoknak az eddiginél sokkal mélyebben, alaposabban kell tisztázniuk a tervezés és a piac kapcsolatát, s ki kell dolgozni a tervezés és a piac kapcsolatára épülő gazdaság modelljét.

Interdiszciplináris munkálkodásra van szükség ahhoz, hogy az intenzíven fejlődő szocialista országok gazdasági demokráciájának a jellemzőit feltárják, mert az nem tud önmagától kifejlődni a proletárdiktatúrából.

Kutatni kell a politikai rendszer és a gazdaság összefüggéseit is, hiszen a gazdasági reformok feltétlenül változást igényelnek a politika intézményrendszerében. Bár az MSZMP Központi Bizottságának megítélése szerint politikai reformra most nincs szükség Magyarországon, ez nem jelenti azt, hogy ne kellene kutatni a párt vezető szerepe érvényesítésének módszerét, a politika stílusának továbbfejlesztését.

A társadalomtudományoknak az eddiginél mélyrehatóbban kellene foglalkozniuk a kelet-közép-európai fejlődés irányaival is. Az osztályhoz tartozó tudományok politikára

való ráhatása növekvő, de többet kellene tenni a tudomány népszerűsítése, az ismeretterjesztés területén.

Huszár Tibor akadémikus néhány példán keresztül azt mutatta be, hogyan kerültek le a nyilvános viták napirendjéről fontos társadalomtudományi kérdések, hogy aztán — a gyakorlat kényszerítő hatására — újult erővel ismét előtérbe kerüljenek. A tudománynak — épp ezek a tények bizonyítják — szuverénebb módon kell kitűznie a maga számára a kutatási feladatokat, nehogy lemaradjon az eseményektől.

Harsányi István, a közgazdaságtudomány doktora arra hívta föl a figyelmet, hogy a közgazdaságtannak a gazdaságpolitika tudományos megalapozásával egyenrangú feladata a vállalati gazdálkodás támogatása. A gazdasági reform továbbvitelével ugyanis nemcsak megújulásra, hanem ugrásszerű fejlődésre van szükség a vállalatok gazdálkodásában: át kell térni a stratégiai tervezésre, és a gazdálkodást eredménycentrikusabbá kell tenni. Ez utóbbi felveti annak szükségességét, hogy a munka szerinti elosztás hagyományos értékrendjét eredménycentrikusabb elosztással váltsák föl.

Tudományágunk adós annak a folyamatnak a módszeres föltárásával és bemutatásával, hogyan fejlődtek a reformgondolatok az egyes szocialista országokban. Ennek a lemaradásnak a pótlása nagymértékben segítené bizonyos szemléleti zavaroknak a megszüntetését is.

Cseh-Szombathy László, a szociológiai tudomány doktora a kutatások szelektivitásának sajátos hátrányáról beszélt. Elismerte, hogy egy kis országban nincs sem anyagi, sem kutatói kapacitás minden téma vizsgálatára, fölhívta azonban a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományokban — a folyamatok történetisége miatt — nemigen lehet külföldi eredményeket átvenni. Így ha egy, a szelekció rostáján korábban kiesett téma kerül váratlanul napirendre, a tudománynak több évre van szüksége, míg értékelhető eredményeket tud fölmutatni.

De hogy lehet megakadályozni, hogy az új igények fölmerülésekor a kutatók ne legyenek teljesen felkészületlenek? Egyfelől a kiemelt témák modellkutatására van szükség, de a zavaró tényezőket minden egyes kutatásba be kell építeni, és jelezni kell, mert többnyire ezek a zavaró tényezők szoktak a szelekció miatt figyelmen kívül rekedni. Másfelől a szelekciót rugalmasabban kell érvényesíteni, mint amire a jelenlegi, alapvetően ötéves kutatásfinanszírozási rendszer lehetőséget nyújt.

Román Zoltán, a közgazdaságtudomány doktora a tudomány és a politika viszonyát illetően egyetértett Csikós-Nagy Bélával: a reform ügyében nem egy kész közgazdasági elmélet áll szemben a végrehajtás késedelmességével, hanem egy tanulási folyamatról van szó. Ennek a konzekvenciáit figyelembe kellene venni. Jelenleg ugyanis az a „menetrend", hogy amikor egy-egy fázisban a kutatás ötleteket, impulzusokat ad, akkor a gazdaságirányító szervek ezekből rendeleteket csinálnak, amelyekhez egy ideig presztízsokokból nem lehet hozzányúlni, hiába derül ki viszonylag hamar, hogy nem sikerült jó megoldást találni.

A közgazdaságtudomány hazai művelői között nagyobb együttműködésre volna szükség. Jelenleg a vállalatgazdasági, üzemszervezési szakemberek indokolatlanul háttérbe szorulnak mind a gazdaságpolitikai intézkedések kidolgozásában, vitájában, mind a tudományos bizottságokban, ahol fontosságuknál, létszámuknál egyaránt kisebb mértékben vannak képviselve.

Végezetül Román Zoltán két tudományszervezési kérdésről beszélt. Az akadémiai intézetek mind létszámukat, mind a fizetéseket, mind a költségvetésüket tekintve elmaradnak az egyéb állami szervek intézeteitől, s így azok tartósan képesek elszívni az akadémiai intézetek kutatóit. Az akadémiai intézetek ezért néha az egészségesnél is nagyobb mértékben kényszerülnek külső megbízások vállalására. Nem kielégítő az Akadémia tudományos bizottságainak a szerepe sem: a kutatások szervezésébe, finanszírozásába semmi beleszólásuk nincsen, csak kész eredményeket véleményezhetnek.

Szabó Kálmán akadémikus az 1957 körüli reformmunkálatok előzményeire hívta föl a figyelmet: a mechanizmus átalakításának gondolata már 1954-ben fölmerült, s piac is létezett már az 1950-es években is.

A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének marxi törvényéből nyilvánvalóan adódik, hogy a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése elképzelhetetlen politikai előrelépés, stílusváltás, az intézményrendszer módosítása nélkül.

A közgazdaságtudománynak Szabó Kálmán szerint is sokkal nagyobb figyelmet kellene fordítania a vállalatokra, hiszen a vállalat a termelőmód „fészke". Elsődleges feladat lenne a vállalatok hosszú távú érdekeltségének a megteremtése. Ha ugyanis a mikroszférában az érdekeltség rövid távú, akkor a gazdasági egyensúly csak ingatag lehet, s a decentralizációs szándékok ellenére a központnak bele kell avatkoznia a gazdasági működésébe.

Osztrovszki György akadémikus az iparfejlesztési döntések megalapozásáról és kockázatáról beszélt. A tudomány sajnos sokszor csak nagy késedelemmel tud válaszolni a gyakorlat által felvetett kérdésekre, amikor már a döntéseket meghozták. Ilyenkor, ha hibás döntés született, jó esetben sikerül mérsékelni ennek negatív következményeit. Gyakran viszont olyan kérdéseket kap a tudomány, amelyekre korábbi tapasztalatok híján nemigen tud válaszolni. (A Magyar Földtani Intézetnek például tízezer év szeizmikus garanciát kellett vállalnia a paksi atomreaktorral kapcsolatban. Ilyen feladatra még nem volt precedens.)

A következő évtized egyik nagy gazdasági feladata iparunk rekonstrukciója lesz. A tudományra is óriási felelősség hárul annak véleményezésében, hogy mely iparágakat, tevékenységeket, technológiákat fejlesszük, és melyeket szüntessük meg, illetve szorítsuk háttérbe.

A sok nagy horderejű témát érintő, izgalmas vitát Bognár József akadémikus zárta le azzal, hogy a hozzászólásokból kiderült: fenntartva a tudományágak önállóságát, egy közös társadalomtudományi elméletet kell kidolgozni, amely összefüggő rendszerbe foglalja mindazt, ami jelenleg Magyarországon van és fejlődik. Nyilvánvaló, hogy minden szocialista országban bizonyos ciklikusság érvényesül a fejlődésben. Nálunk ezek a ciklusok 4—5 évenként váltogatták egymást. A reform is eszerint haladt előre. Az első periódus 1966—1970-ig tartott, melyet 1971—1978/79 követett, és 1979-ben kezdődött a harmadik ciklus.

Ciklusváltások idején természetes módon erősödnek fel a véleménykülönbségek, válnak hevesebbé a polémiák. Mindebben nincs semmi rossz vagy visszahúzó, ha az eltérő nézetek nem teremtenek akkora ellentéteket a társadalmon belül, amelyek már lehetetlenné teszik az előrehaladást. El kell kerülnünk az egymással vitázó nézetek közötti patthelyzeteket, holtpontok kialakulását azokban a kérdésekben, amelyeket a társadalomnak mindenképpen meg kell oldania.

Halm Tamás

Dr. Halm Tamás a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője.

Kereset — vagy keresetszabályozás?*

A szerzők valóban bátrak, amikor a magyar kormányzat legfontosabb kísérletét, a gazdasági szabályozás merevségeinek enyhítését és azon belül is a hatékonyságot romboló keresetszabályozását veszik bonckés alá.

Azt állítják, hogy a gazdaságirányítás reformtörekvéseinek az a sarkalatos tétele, hogy a vállalati bér- és keresetszabályozás gátolja elsősorban a hathatós anyagi ösztönzést, téves, s hogy a keresetet korlátozó adminisztratív korlátok és büntető mértékű adóterhek feloldása (liberalizálása) nem vezet a munkahelyi teljesítmények javulásához, sőt, még árt is az ösztönzés ügyének, mert elodázza az alacsony munkahelyi teljesítmények igazi okainak és a gondok reális enyhítési lehetőségeinek tisztázását.

A tanulmány második nagy érdeme, hogy a szerzők a hazai közgazdasági irodalomban megszokott fogalmi lazaságok helyett igyekeznek állításaikat fogalmi tisztázással és világos definíciókkal alátámasztani.

Egy hozzászólás nem megfelelő keret a tanulmány teljes logikai vázának értékelésére. Csupán arra törekszem, hogy rámutassak annak lehetőségére, hogy a cikk helyesnek tűnő részmegállapításaiból mód van *más*, lehetséges — a szerzők intencióival sem ellentétes — következtetések levonására. Talán éppen abban az irányban, hogy feltárjuk az alacsony munkahelyi teljesítmények valódi — a szerzők által hiányolt, de valójában nem érintett — okait, és azok megoldása felé mutassunk.

A szerzőknek teljesen igazuk van abban, de erre irányuló állításuk nem egyértelműen artikulált, hogy ha a jelenlegi feltételek között valamennyi vállalat és munkahely teljesítményeinek piacot teremtünk, és csupán azt a változtatást hajtjuk végre, hogy módot adunk a keresetek növelésére, akkor a korábbi évek tapasztalataival összhangban, jogosan kell félnünk attól, hogy a jövedelmek növekedésével a kínálat nem fog lépést tartani, és így a következmény nem a hatékonyság növekedése, hanem infláció és/vagy áruhiány lesz. Vagy, ha ezt idejekorán észre veszik, és a liberalizáló intézkedések hatását nem engedik kibontakozni (ahogy ez gyakran történik), akkor a helyzet lényegében változatlan marad, esetleg az infláció és az áruhiány némi felerősödésével párosulva.

A szerzők állítása két fontos és igaz pilléren nyugszik: egyrészt azon, hogy a vállalatok a dolgozók ellenállása folytán gyakorlatilag csak a keresetnövekményeket — és azokat is csak korlátozottan — differenciálhatják, másrészt, hogy a munkaerőpiac általános helyzete nem nyújt lehetőséget arra, hogy a vállalatok mindegyike változatlan termelésszerkezet mellett így differenciáljon. Ha egy csökkenő jövedelmű vagy az általános jövedelemnövekedéstől elmaradó vállalat változatlanul fenn akarja tartani termelési szerkezetét, akkor erre csak úgy lehet képes, ha alkalmazottai minden csoportjának — lehetőségei szerint — maximálisan növeli a keresetét.

Mindez igaz, de nem mond ellent annak, sőt alátámasztja azt, hogy ha a keresetnövekedést adminisztratív előírások vagy büntető adók sújtják, akkor az pótlólagos zavarokat okoz, és tovább rontja a hatékonyságot. Ebből arra kell következtetni, hogy szükség van a keresetszabályozás enyhítésére, de ez csak kevés jót ígér mindaddig, amíg a vállalatok konkurrenciája csak a munkaerőért való versenyre korlátozódik, és mindannyian képesek valamennyi tevékenységük számára piacot találni, azaz nem kénytelenek egymással a fizetőképes keresletért is versenyezni.

Ha a vállalatokkal szemben kialakult kereslet korlátos, és a korlátozott pénzzel rendelkező gazdasági aktorok szabadon dönthetnek pénzük felhasználásáról, azaz a népgaz-

* Hozzászólás Gábor R. István—Kővári György: Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit eloszlatására) című cikkéhez. (Közgazdasági Szemle, 1985. 6. sz.)

daság egésze nem jut pótlólagos pénzhez, sem a hitel, sem a költségvetés csatornáiból, csak azért, mert ellenkező esetben egy üzem vagy vállalat leállással fenyeget, akkor a Gábor és Kővári által leírt mechanizmus átalakul. Ebben az esetben is igaz, hogy a jövedelmek differenciálása a vállalaton belül csak vagy elsősorban a keresetnövekményeket érinti, ám akkor a gazdasági tevékenységeket gyakran át kell szervezni, így új termelési vonalakat kell a régiek helyébe állítani, új munkaerő-állománnyal, műhelyek és vállalatok átszervezésével. Ilyen esetben a keresetkorlátozás liberalizálása a vállalatvezetést mozgékonnyá teheti, és ez a kereseti struktúra lényeges módosulását is eredményező hatékonyság és a munkatermelékenység növekedésének forrásává válhat.

Amíg nincs keresletszabályozás, addig a keresetek adminisztratív ellenőrzésének feloldása valóban csak olyan változás, amely nem vezet a hatékonyság növelésére, sőt valószínű, hogy kedvezőtlen mellékjelenségek elszaporodásával jár.

Nem igazán ígéretes az a próbálkozás sem, amely a jelenlegi gyakorlat szerint mind a keresletkorlátozás, mind a keresetszabályozás kedvezőtlen hatásainak elkerülése érdekében fokozatos változásokat valósít meg. Nagy a veszélye annak, hogy a lassan és fokozatosan bevezetett intézkedések nem képesek új vállalatvezetői és dolgozói magatartás kialakítására, hanem azzal járnak, hogy a begyakorolt magatartás inerciája semlegesíti a változásokat, azaz nem sikerül a hatékonyságot a célnak megfelelően javítani, de a szabályozás módosítása megszüli kedvezőtlen mellékhatásait (bérnövekedés, infláció, áruhiány stb.).

Tardos Márton

Tardos Márton kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Новые тенденции развития государственного монополистического капитализма

Тибор Паланкаи

Начиная с 1970 года, формируются теоретические основы государственного капитализма и приоритет его экономической политики. По сравнению с кейновской системой, монетаризм, неолиберализм и экономическая наука, касающаяся предложения, оказываются на первом плане. В условиях новой технической революции, взрыва цен на нефть, а также в кризисных условиях в сравнении с полной занятостью и форсированием экономического роста в хозяйственной политике получает первостепенное значение затормаживание инфляции, обеспечение внутреннего и внешнего равновесия, продвижение вперед технического и структурного формирования. Вследствие конфликтов, возникающих вокруг усиления взаимной зависимости и контроля естественных ресурсов, получают огромные внимание хозяйственная стратегия и соображения относительно экономикой.

Самое основное направление изменения экономической политики:

1. Оттеснение на задний план роли бюджета и уменьшение дефицита. Несмотря на напряженность, главным образом связанной с кризисом, они достигли к началу 1980 годов рекордного уровня. Основное изменение заключается в том, что вместо финансирования дефицита, принятоего в качестве решения, оказание поддержки в отношении модернизации становится характерной чертой. Во многих странах проводится на практике осуществление реформ налогов и их уменьшение в определенной степени. Структурная политика превращается в органичную часть хозяйственной политики.

2. Практическое применение финансовых принципов с начала 1970 годов.

3. Реприватизация и национализация. В непосредственно собственнической структуре основополагающие перемены, однако, не происходят, но в хозяйственных и предпринимательских функциях условия эффективности возрастают. На первый план выдвигается все более и более государственное предприятие хозяйственно-предпринимательского типа.

4. Нападки против «бытового государства», переоценка социально-политических принципов и практической деятельности.

В идеологии и на практике государственного монополистического капитализма эклектическим образом обнаруживают себя в некоторых странах новые элементы с определенными отклонениями акцентирующего порядка и никоим образом оказываются несвязанными с партиями. Правительства в условиях кризиса не могли соблюсти провозглашенные цели и принципы хозяйственной политики; эффективность приспособления экономической политики обнаружила свои противоречия. Вместо стратегического решения проблем зачастую скорее речь зашла лишь о «прививках». Более усиленное использование либеральных принципов и непосредственно рыночных механизмов не значило ни в одной стране подвержения регрессу.

1929—1933 versus 1979—1983

Каталин Ботош

Рецессию мирового кризиса 1979—1983 годов многие сравнивали с кризисом 1929—1933 годов. Хотя степень экономического упадка была меньше, чем в 30-е годы, безработица, без всякого сомнения, приняла тревожные размеры. Автор показывает, что на основе традиционных «кризисных индикаторов» в самом деле мы были свидетелями опаснейшего упадка после второй мировой войны, который, однако, не может быть сравним с Великим кризисом. Одним из доказательств этого является то, что не распалась международная финансовая система. При всем при этом замедление роста показывает серьезный и прежде всего учрежденческий кризис. Для демонстрации этого автор детально сравнивает явления двух кризисных периодов, указывает на действительную и предполагаемую параллель. Исследует, насколько, с одной стороны, в прежние периоды правомерны были различные объяснения, указывающие на кризис 30-х годов, с другой — насколько рецессия 1979—1983 годов может быть объяснена подобными причинами. Автор принимает много элементов из раз-

личных объяснений кризиса и формулирует собственное соображение. В его понимании настоящий период — один из учрежденческих кризисов мирового масштаба. С одной стороны, «лекарство», найденное для кризиса 30-х годов, оказалось недейственным: кейновское оживление—спрос, а точнее, государственное вмешательство вследствие нединамичности международных экономических систем; с другой стороны, нет согласованности государственной системы регулирования с международной торговой и финансовой системами, базирующимися на либерализации внешнеэкономических связей.

Сен-Симон (к 225-ой годовщине со дня рождения великого социалиста-утописта)

Иштван Михалик—Эндрэ Сигети

Авторы в своей статье, посвящённой 225-ой годовщине со дня рождения великого социалиста-утописта, коротко знакомят читателя с жизнью Сен-Симона, анализируют его взгляды на общество и его представления об индустриализме как об обществе будущего. Подчеркивая историзм во взглядах Сен-Симона на общество, авторы отмечают смешение материалистических и идеалистических элементов в его мировоззрении и показывают связь науки, производства и политики на различных стадиях общественного развития (на теологическом, метафизическом и позитивном). Анализируя взгляды Сен-Симона на общество будущего, авторы подчёркивают, что его идеи не совпадают с нашими представлениями о социализме как общественно-экономической формации, но несмотря на это, они полагают правомерным считать Сен-Симона выдающимся представителем утопического социализма, а его учение одним из источников марксизма.

Роль собственника в осуществлении принуждения по производительности

Адам Юхас

Основная проблема венгерской экономики — это недостаточная производительность. На основании сравнения с производительностью развитых в промышленном отношении капиталистических стран можно установить, что недостаточная производительность в течение длительного времени имеет возрастающую тенденцию. В одном, действительно, важном вопросе по осуществлению принуждения по производительности, в более эффективном хозяйствовании, связанном с общественной собственностью, еще не удалось достигнуть удовлетворительного прогресса. В рамках данной проблемы в недалеком прошлом возникла творческая дискуссия, в результате которой были созданы на практике новые формы руководства предприятиями. Однако они в первую очередь оказались пригодными для осуществления демократии в рамках предприятий, но, вероятно, они лишь в слишком малой степени будут улучшать осуществление языка производительности именно потому, что не удалось найти хозяина стратегическим собственническим функциям. В случае хорошо налаженного рыночного механизма и системы цен эта проблема также бы имела свою действенную силу. Заинтересованность предприятий в прибыльности не тождественная, отчасти не совпадает с собственнической заинтересованностью. Ссылка на собственническую заинтересованность, относящуююся полностью к сфере влияния предприятий, может привести к закостенению распределения производственных ресурсов, к консервации необходимого порядка организационной и производственной структуры предприятий. Мы не нашли решения для объективного и организованного определения производительности, которая управляется на предприятиях. Венгерский рынок, в настоящее время и имеющаяся там конкуренция еще не в состоянии выполнить эту функцию. В капиталистических хозяйствах было введено на практике созданное для этой цели функционирование советников директора, располагающих широким кругом юридических прав, которые в большинстве своем являются специалистами, работающими за пределами предприятий. Это решение вопроса в Венгрии также представляется наиболее приемлемым. Само собой разумеется, такого характера совет нет необходимости (и нельзя) сравнивать с советами, осуществляющими в настоящее время организацию на предприятиях. Безусловно, круг их заданий можно было бы четко разграничить. Таким образом, директорский совет помогал бы осуществлять стратегическую деятельность предприятия, определять качество, включая также аттестацию руководства предприятием; совет предприятия же рас полагал бы юридическим правом по найму рабочей силы и как демократическое представительство предприятия был бы органом, способствующим осуществлению оперативного функционирования предприятием.

Функционирование директорских советов, несомненно, содействовало бы более эффективному использованию средств, имеющихся на конкретном предприятии, более целесообразному выбору целей развития. Далее, распределение средств, предназначенных для развития предприятий, должно было бы оставаться задачей банков. Трудной, однако вполне разрешимой проблемой является проблема материальной заинтересованности для членов директорского совета в эффективной работе предприятия. Вознаграждение членам директорского совета следовало бы поставить в зависимость улучшения результатов, достигнутых на предприятии. Соответствующим образом принятым решением (например, выбором на конкурсных началах) можно было бы начать с того, чтобы членство директорского совета стало бы дополнением прибыли данного лица или его премией.

Макроструктура и внешнеторговый баланс в конвертируемой валюте

Иштван Лигети

В статье средствами моделирования анализируется часть сферы комплекса вопросов, связанных с открытым характером венгерского хозяйства и оценкой вытекающих из этого последствий.

В первую очередь исследуется связь основных условий (потребления населением и капитальных вложений народного хозяйства) внутреннего потребления и внешнеторгового баланса в нерублевом расчете, а также движение цикла, преобладающего в процессах.

Таким образом, автор делает акцент на том, что, считая внешнеторговое сальдо одним из возможных средств хозяйственной политики, можно оказывать влияние на экономическое развитие во многих направлениях. Пути, ведующие к достижению отдельных целей, с большой степенью вероятности содержат элементы цикла. С дальнейшим существованием движений циклов связана инерция процессов. Снижение нежелательного детерминирующего воздействия процессов является одним из важных критериев развития системы управления хозяйством.

Роль сельскохозяйственных предприятий в развитии поселений

Иштван Капронцаи

Цель исследования, составляющая основу статьи, заключалась в том, чтобы раскрыть роль сельскохозяйственных предприятий в развитии поселений. Исследование было основано на анализе реакций в ходе проведенных интервью.

Автор показывает возможности и проблемы сотрудничества сельскохозяйственных предприятий с советами, подчеркивая, что в развитии поселений, особенно малых, роль сельскохозяйственных предприятий имеет разветвленный, в большинстве случаев решающий характер. Анализирует роль личных контактов, а также причины коллизии интересов советов и предприятий. Подробно исследует развитие поселений, финансированное за счет расходов предприятий. Констатирует, что благодаря непосредственному характеру эта помощь имеет наибольшее значение в развитии поселений. Между тем в будущем сельскохозяйственные предприятия из-за ухудшения своих экономических кондиций вынуждены умерить такого рода помощь. Увеличение степени налога на развитие поселений также становится причиной сдерживания помощи, поступающей из других источников.

Исследуя влияние политики занятости, заработной платы, а также социальной политики, проводившейся хозяйствами, автор пишет об изменившейся для сельской интеллигенции роли в духовной жизни деревень. Показывает те усилия, которые хозяйства прикладывают для модернизации жилищных фондов сельских местностей, а также улучшения обеспечения поселений. Указывает на то, что для расширения деятельности, даже поддержания их на соответствующем уровне, также существуют нормирующие фонды ограничения. Детально анализирует влияние формирования структуры деятельности на положение занятости в поселениях.

В заключительной части статьи автор исследует воздействие деятельности сельскохозяйственных предприятий, касающейся капитальных вложений, на развитие поселений. В связи с этим он предлагает возможность вовлечения денежных средств членов в финансирование капитальных вложений такого характера.

На основе исследования представляется убедительным, что в настоящее время сельскохозяйственные предприятия затрачивают много средств на развитие сельской местности, однако это само по себе мало для финансирования концентрации развития поселений

в целом. Гораздо более вероятно, что хозяйства с учетом существующих в настоящее время тенденций экономической политики в последующие годы будут необходимым образом сдерживать свою деятельность по развитию поселений.

О причинах трудностей изменения нормального положения

Мария Печниг

Венгерская экономика должна ответить на вызов мировой экономики в форме структурного приспособления. Это означает такое изменение нормального состояния экономики, в котором проявляются качественные признаки хозяйственной деятельности в соответствии с требованиями реформы. До сих пор не произошло изменения нормального состояния в соответствии с программами реформ. Регулирующие экономическую систему силы оказались сильнее намерений, заключающих в себе изменения. Статья ищет ответа на то, с какими внутренними особенностями системы хозяйственного управления следует считаться (и покончить) для достижения изменения нормального положения. Описываются общие особенности нынешней хозяйственной деятельности предприятий: основным мотивом поведения предприятия является внимание к вышестоящему уровню, в результате чего предприятия — даже внутри одинаковой собственности — изолированы друг от друга; степень и направление распределения ресурсов определяются в ходе невидимой борьбы предприятий; производство складывается в зависимости от социальных связей, поскольку экономика, функционирующая на основе вертикального расчленения, взяла на себя функцию рынка как организатора в горизонтальных разрезах. Подчеркивается, что комплекс поведения предприятий сложился исторически, что подобная социализация социалистических предприятий произошла под влиянием обстоятельств. Социализирующие производственные отношения могут быть представлены с помощью сложившихся между предприятиями и органами управления связей, а также определяющих правила поведения последних признаков. Во взаимодействии хозяйственных единиц и вышестоящих органов иерархии внутри монолитной структурной собственности неизбежно господствует патернализм. Квазиобщественная собственность, функционирующая в государственном предпринимательстве в качестве онтологической посылки содержит в себе пределы своего роста в предпринимательстве предприятий.

SUMMARY OF THE ARTICLES

New development tendencies of state monopoly capitalism

Tibor Palánkai

Since the seventies the theoretical bases of state monopoly capitalism and its economic policy priorities have been in a process of transformation. As against the Keynesian system, monetarism, neo-liberalism and supply economics have come to the fore. Under conditions of the new technological revolution, the oil price explosions and recession priority is given in economic policy to curbing inflation, securing internal and external equilibrium, promoting technological and structural transformation as against full employment and the forcing of economic growth. Because of growing mutual dependence and conflicts about the control of natural resources economic strategy and considerations of economic security are given great attention.

The most important trends in the changes of economic policy are:

1. Suppression of the role of the state budget, reduction of budget expenses and the deficit. In spite of efforts made, and mainly in connection with the recession, these have attained record levels by the early eighties. It is an important change that, instead of financing losses, a definite support of modernization has become characteristic. In several countries tax reforms and certain tax reductions are implemented. Structural policies have become organic parts of economic policies.
2. Practical application of monetarist principles beginning with the mid-seventies.
3. Reprivatization and nationalization. Although no basic changes are made in the direct ownership structures, the requirements raised towards efficiency are growing in the management and enterprising functions. Against official bureaucracy, the entrepreneurial type of state enterprise has come to the fore.
4. Attack on the welfare state, revaluation of the social policy principles and practice.

The new elements in the ideology and practice of state monopoly capitalism appear, with certain differences in emphasis, eclectically in every country and are not linked to parties, either. Under the conditions of recession governments could not observe the objectives and principles of their declared economic policy, and the efficiency of economic political adjustment to the changed conditions proved to be contradictory. Instead of a strategic treatment of problems, frequently only a palliative one was applied. The enhanced application of liberal principles and direct market mechanisms has not meant a setback to state monopoly capitalism in any country.

1929—1933 versus 1979—1983

Katalin Botos

Many have compared the world economic recession of 1979–1983 to the Great Depresion of 1929–1933. Although the extent of economic recession is more modest than it wassin the thirties, unemployment is alarmingly high. The author shows that, although on the basis of the traditional "crisis indicators" we have been witnessing the gravest setback after World War II, it cannot be compared to the Great Depression. One of the proofs is that the international financial system has not collapsed. Yet the slowing down of growth hides grave structural and, above all, institutional crisis. To demonstrate it, the author makes a detailed comparison of phenomena in the two periods of recession pointing out real and assumed parallels. She examines to what extent the explanations found for the depression of the thirties were valid in that period, and to what extent the recession of 1979–1983 can be traced back to similar causes. She accepts many elements from the various explanations of depressions and formulates her own concept of depression as well. Accordingly, the present period is one of worldwide institutional crises. On the one hand, the medicament found for the depression of the thirties, the Keynesian reviving of demand, and government interference are ineffective

because of the inflexibility of national economic systems; on the other hand, there is no harmony between the state regulation of domestic economy and the international trade and financial system relying on the liberalization of external economic relations.

Saint-Simon (For the 225th anniversary of birth of the great utopist socialist)

István Mihalik—Endre Szigeti

The authors, in their article, write about the way of life of Saint-Simon in connection with the 225th anniversary of the great utopist socialist. They analyse his view of society and his ideas about the future society, the industrialism. Underlining the historical character of Saint-Simon's view of society the authors show how idealistic and materialistic elements mix in his opinion and what is his idea about the connection between science, production and politics in the different phase of social progress as theology, metaphysics and positivism. The authors express when they introduce to the view of industrialism, of the future society of Saint-Simon that the picture he gives is not the same we call socialism as a socio-economic formation, nevertheless it is reasonable to consider Saint-Simon as an outstanding representative of socialism and one of the source of marxism.

The role of ownership in asserting the compulsion of performance

Ádám Juhász

The lack of performance is a basic problem of the Hungarian economy. In comparison with the performances of developed industrial countries it may be established that our relative lag in performance shows a steadily growing tendency. In an important question of asserting the compulsion of performance, in more effectively managing the social property, no satisfactory progress has as yet been achieved. Not long ago, a constructive discussion has evolved around the problem, as a result of which new forms of enterprise management have come into being. However, these are mainly suited to assert factory democracy but, presumably, they will only little improve the assertion of the principle of performance, if only because no real "master" could be found for the strategic ownership functions. The problem would persist even with a well functioning market mechanism and price system. The short-term profit motive of the enterprise is not identical with, perhaps it does not even coincide with the interest in increasing enterprise assets. The fact that the interest in increasing assets has been entirely relegated to the scope of authority of the enterprises may lead to rigidity in the allocation of production resources and to a necessary conservation of enterprise organization and production structure. Nor could we find a solution for the objective and organized qualification of the asset-managing activity of enterprises. The market as it is, the competition prevailing there, can not yet fulfil this function. It has become established practice also in capitalist economies to operate boards of managers—with a wide scope of authority—called into being for this purpose, in which numerous external experts can be found. This solution would seem best suited also in Hungary. Of course, the board of managers of such character need not (and must not) be confronted with the now organizing enterprise councils. Their scope of authority could be well delimited. Thus, the board of managers would help the strategic activity of the enterprise, would qualify it—inclusive of the qualification of the enterprise management—, the enterprise council would exercise the rights of employer and, as the democratic representation of the enterprise collective, would be an organ helping the operative functioning of the enterprise. The operation of the boards of managers would presumably promote a more efficient operation of the existing assets of the enterprise, and a more expedient choice of development objectives. Allocation of development funds among enterprises has to remain a task of the banks. A difficult yet solvable problem is to make the members of the board of managers interested in the results of the enterprise. Remuneration of the members of the board of managers ought to be made proportional to the improvement in the results of the enterprise. With a proper solution (e.g. by inviting tenders) it may be forestalled that membership in the board of managers become a source of unearned income or premium without involving responsibility.

The macrostructure and the balance of non-rouble trade

István Ligeti

The article examines a partial area of the complexity of problems related to the openness of the Hungarian economy and to assessing the concomitant consequences, with the tools of modelling.

It analyses mainly the relationship between the balance of non-rouble trade and the main items of domestic absorption (personal consumption and investment), the cyclical movement observable in these processes and the determination of structures.

In the conclusion it is emphasized that, considering the balance of trade as a possible tool of economic policy, economic development may be influenced in several directions. The paths leading to individual objectives comprise cyclical elements with high probability. The inertia of processes is related to the survival of cyclical movements. One of the important criteria of developing the economic control system is the reduction of the undesirable determining effects of the processes.

The role of agricultural enterprises in the development of villages

István Kapronczai

The purpose of the research project on which the article relies was to explore the role of agricultural enterprises in the development of settlements. The method of research was the examination of reactions to interviews.

The author shows the possibilities and problems of agricultural enterprises in their cooperation with the local councils, stressing that the role of these enterprises is diversified in the development of the—first of all small—villages, and in the majority of cases it is decisive. He analyzes the role of personal contacts, as well as the causes for conflicts of interest between the councils and the enterprises. The settlement-development financed at the expense of enterprise costs is analyzed in detail. It is stated that—owing to its direct nature—this help is of the greatest importance for the development of villages. At the same time, because of deterioration in their economic conditions, the agricultural enteprises will be compelled to moderate this kind of help in the future. Also the raising of the rate of the communal development tax causes a reduction of help from other sources.

Examining the employment, wages and social policies of the farms, the author writes about the varying role of the intellectuals (white collar employees) working in agriculture in the intellectual life of the villages. He also shows the efforts exerted by the farms to modernize the housing stock of villages, as well as to improve the supply of settlements. It is indicated that the prevailing regulations set a limit to the expansion, and even the maintenance, of these activities. The impact of the development of the activity structure on the employment situation of settlements is analyzed in detail.

In the concluding part of the article the author analyzes the impact of the investment activity of agricultural enterprises on the development of settlements. In this context he raises the possibility of drawing in the financial assets of cooperative members in the financing of such investment projects.

On the basis of the examinations it seems to be proven that the agricultural enterprises spend at present much on the development of villages, but this in itself is little to finance a comprehensive village development concept. It is much more likely that the farms will—in view of the present economic policy tendencies—necessarily moderate their settlement development activities.

On the causes of difficulties in changing the normal state of the economy

Mária Petschnig

The Hungarian economy has to give an answer to the world economic challange in the form of structural adjustment. This implies such change in the normal state of economy in which the qualitative features of management corresponding to the requirements of the reform appear. Up to now no change has occurred in the normal state that would have been guided by the reform programmes. The regulatory powers of the economic system proved to be stronger than the intentions working for change. The article seeks an answer to the question what regularities must be reckoned with (and done away with) in the system of economic control

and management to attain the desired change in the normal state. The author describes the characteristic features of today's enterprise management: the basic motivation of enterprise behaviour is to pay attention to the higher level; as a consequence, enterprises become isolated from each other even within the same form of ownership. The extent and direction of resource allocation are decided in the course of an invisible competition between enterprises; production develops depending on social attachments because the operation of the vertically divided economy took over the organizing function of the market, which the latter fulfils in horizontal sections. It is emphasized that the present set of enterprise behaviour has come about historically, the socialist enterprises became socialized in this manner under the impact of circumstances. The social relations of production can be described with the aid of relations established between the enterprises and the bodies controlling them, as well as with the criteria determining the behavioural regularities of the latter. In the cooperation between the economic units and the higher organs in the hierarchy paternalism is enforced within the monolithic structure of ownership. The quasi-social property operated as a state enterprise carries in itself the limitations to expansion as enterpreneurial undertaking as an ontological condition.

Vida Sándor:

A VÉDJEGY — PSZICHOLÓGIAI ÉS JOGI MEGKÖZELÍTÉSBEN

(Pszichológia a gyakorlatban 44.)

A termékek piaci versenyében — mintegy a piaci poziciók csucsán — helyezkenek el a a *védjegyek*, a kereskedelem e történeti-társadalmi szimbolikus képződményei, melyek hatalmas anyagi erkölcsi erőt képviselhetnek. A könyv a fogyasztói véleménykutatáson és a bírósági gyakorlaton keresztül bepillantást ad a piac mechanizmusába, a védjegyeknek azon belül elfoglalt gazdasági szerepébe, a pszichológusokon és a jogászokon kívül a marketingszakemberek és a külkereskedelmi üzletkötők számára is hasznos ismereteket nyújtva.

212 l. füzve 31,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1985. évi 3. sz.

Szorokin, G.: A szocialista újratermelés intenzívebbé tétele

Kamajev, V.: A gazdasági növekedés intenzifikációja és minősége

Szuhov, A.: 1985 — az ötéves terv döntő éve

Kijevszkij, V.: Az építési komplexum fejlesztésének hatékonysága

Falcman, V.: Az ipari állóeszközök hatékonyságának fokozása

Kalinovszkaja, T.: A gépipari termékek műszaki-gazdaságossági színvonala

Hacsatrjan, G.—Mkrtcsjan, M.: A tudományos-műszaki haladás és az anyagtakarékosság

Filjov, V.: A munkamegtakarítás szervezésben rejlő tartalékai

Darbinjan, M.: A lakossági kereslet és kielégítésének útjai

Ivanovszkij, Sz.: A termelés társadalmasítása az agrár-ipari komplexumban

Bakoveckij, O.: A vállalatok és egyesülések külgazdasági szerepe

Keszelman, E.: Polgári nézetek a szovjet mezőgazdaság fejlődéséről

Hovavko, I.: A tisztító berendezések gazdaságos üzemeltetéséről

Eliszejev, D.: A parti zóna gazdasági értékelése

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1985. évi 4. sz.

Krejcik, P.—Pleschak, F.—Wiede, F.: A rugalmas automatizálás hatékonyságnövelésének tapasztalatai és feladatai

Hartmann, W. D.—Mothes, B.—Richter, H.: Új modernizálási feladatok az intenzíven bővített újratermelésben

Friedrich, G. D.—Kahl, G.—Leibiger, J.: A tudományos-műszaki haladás tükröződése a mai polgári közgazdaságtanban

Schadow, D.: Gazdaságpolitikai célkitűzések és megvalósításuk problémái Franciaországban

Hellborn, R.—Wygodski, W.: Egy fontos megjegyzés (Válasz Richter, H.: „A kombinátok önálló elszámolásának néhány kérdése" c. cikkére — Wirtschaftswissenschaft, 1984. 2. sz.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1985. évi 1. sz.

Janza, V.: A hatékonyság az 1985. évi tervben — az életszínvonal emelésének fő forrása

Jelínek, K.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek X. kongresszusán kitűzött feladatok végrehajtása

Říha, L.: A tudományos-műszaki fejlődés ösztönzése és eredményeinek alkalmazása

Bukač, V.: Az intézkedési csomagterv alkalmazása a Cseh Szocialista Köztársaságban

Žilová, I.: A munkások szakképzése és a munkahelyek szakképzettség-igénye

Hlad, F.—Záhorská, M.: A bérek alakulása a Szlovák Szocialista Köztársaságban 1980 után

Perlín, C.—Kastánková, J.: Az élelmiszerfeldolgozó ipar nyersanyagfelhasználása

Romaniak, L.—Dibelka, J.: A különleges fémek és az elektronikai ipar fejlődése

Böhm, A.: Gazdasági együttműködés a nem szocialista országokkal

Bouchal, M.: A lakosság készpénztartásának alakulása

Řechtáčková, O.: A támogatások és az építési beruházások

Kudera, J.: Az amortizációs élettartam és a termelőeszközök technológiai összetétele

Dvořák, J.—Grim, A.: Párbeszéd a tervszámítások során

1985. évi 2. sz.

Oláh, M.: A bérek ösztönző szerepének erősítése a teljesítmény jobb figyelembevételével

Čáp, V.—Rybnikář, K.: Megjegyzések a csehszlovák népgazdaság 1984. évi fejlődéséről

Petrů, J.: Szerkezeti változások az energiamérlegben

Cibula, M.: Az atomenergetika és a csehszlovák energiagazdaság

Durdisová, J.: A tervgazdálkodás rendszere a Német Demokratikus Köztársaságban

Douchová, M.: Az alkalmazott közgazdasági kutatások néhány feladata

Dráždil, M.: A könnyűipar szerepe a csehszlovák gazdaságban

Lednár, S.: Az energiahordozók, a nyersanyagok, az élelmiszerek és a késztermékek világpiaci áralakulása

Škoda, J.: Munkatermelékenység az iparban

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1985. évi 3. sz.

Aniszimov, Sz.: A szállítások tervezésének és szervezésének tökéletesítése

Kraszovszkij, V.—Fridman, L.: Felhalmozás és műszaki haladás a szovjet gazdaságban

Elisztratov, G.: Az állattenyésztés intenzív fejlesztése

Krilov, P.: Takarékossági kampány a nagy honvédő háború éveiben

Borcsenko, N.—Ozsjunasz, V.: Gazdasági kísérlet a litván mezőgazdasági fejlődés tervezésének tökéletesítésére

Fomicsev, N.: Az állóalapok tervszerű felújítása — az intenzifikáció meggyorsításának fontos tényezője

Zencsenko, N.: A társadalmi-gazdasági fejlődési tervek magasabb színvonalú teljesítésének ellenőrzési kérdései

Kukuskin, G.: A természeti erőforrások ésszerű felhasználásának tervezése

Szerov, V.—Borodin, V.: Egy egységes beruházástervezési rendszer kidolgozásáról

Ignatovszkij, P.: Műszaki haladás és szocialista termelés: politikai gazdaságtani elemzés

Martyjanov, V.—Tambovcev, V.: Komplex célprogram kidolgozása a kézi munka igénybevételének visszaszorítására

Mihajljuk, V.: A női munka társadalmi hatékonyságának fokozása

Szalnyikov, V.—Krilov, P.: Használati érték és érték a tervezési gyakorlatban

Rojzman, V.—Csornaja, E.: Az eszközhatékonysági mutató meghatározási módszereinek tökéletesítése

Tizjakov, A.—Szemjaskin, F.—Kruglov, A.: A célprogramok szerepe az egyesülés ötéves tervezési rendszerében (A szverdlovszki M. I. Kalinyin gépgyártó egyesülés példáján)

Zajcsenko, A.: Új jelenségek az amerikai gazdaság állami szabályozásában

Információk a Szovjetunió és a Kazah SZSZK Állami Tervbizottságáról

1985. évi 4. sz.

Az SZKP KB 1985. március 11-i rendkívüli plénumának anyaga:

M. Sz. Gorbacsov életrajza;
Közlemény;
M. Sz. Gorbacsov beszéde;
Az SZKP KB, a Legfelső Tanács Elnöksége, a Minisztertanács és az SZKP felhívása a szovjet néphez

Batalin, Ju.: A szocialista munkaszervezés és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Loginov, V.: A tudományos-műszaki haladás — a gazdaság intenzifikálásának döntő láncszeme

Ivancsenko, V.: V. I. Lenin és a szocialista gazdaság tervszerű irányításának rendszere

Dzaraszov, Sz.: A népgazdasági tervezés tökéletesítésének lenini eszméi

Belouszov, R.: Tervszerű gazdaságirányítási rendszer a nagy honvédő háború idején

Kerekasztal-tanácskozás: A gazdasági kísérlet első évének eredményei és továbbfejlesztésének útjai

Lebegyev, V.: A szocializmus termelőerőinek tartalma és hatékony fejlesztésének stratégiája

Cigicsko, A.: A munkaeszközök amortizációja

Petricsenko, V. et al.: A gyártás-előkészítés műszaki színvonalának emelése a gépgyártásban

Zsilkov, V.: A pénzügyi és árösztönzők hatása a berendezések gazdaságos kihasználására

Nasztenko, A.: A közszükségleti cikkek gyártásának fejlesztési törvényszerűségei és ösztönzési mechanizmusa

Kurcev, I.: A tudományos-műszaki haladás szerepe a mezőgazdasági termelés hatékonyságának fokozásában

Szoszkijev, A.: A mezőgazdasági munkaerő újratermelésének társadalmi-gazdasági problémái

Csernecov, Sz.: Hiteltervezés az európai KGST-országokban

Grinyev, V.: A KGST-országok közös tervezési tevékenysége

Weltwirtschaftliches Archiv

1985. évi 2. sz.

Otani, K.: A racionális várakozások és a pénz nem semleges jellege

Claasseen, E.: A hitelező szerepe a nemzeti és a nemzetközi pénzügyi válság kontextusában

Hirsch, S.—Bijaoui, I.: A kutatás és fejlesztés intenzitása, exportteljesítménye: mikroökonómiai megközelítés

Koskela, E.—Viren, M.: Az infláció szerepe a fogyasztási függvényben

Akiyama, S.—Kawai, M.: A fogyasztási cikkek árstabilizációjának jóléti velejárói részlegesen rugalmas termelés, magánkészletezés és az ütközőkészletek költségei mellett

Nougés, J. J.: Torzulások, tényezőarányok, jövedelmezőségi hiányok. Argentína a latin-amerikai forgatókönyvben

Rotschild, K. W.: Export, növekedés, utolérés: Néhány megjegyzés a „Miben állnak a növekedési ráta különbségei" c. témához, valamint az előkalkulációk elkészítése

Hillier, B.: A munkanélküliség haszna és a munkaerő-kínálat: néhány megjegyzés az elméleti alapvetéshez

Neumann, J. M.—Buschner, S.: Mennyire jók az NSZK közgazdaságtudományi kutatóintézeteinek munkacsoportja által készített előrejelzések (Kommentár G. Kirchgassner 1984-ben közölt tanulmányához)

Kirchgassner, G.: Tényleg gyengék az NSZK közgazdaságtudományi kutatóintézeteinek munkacsoportja által készített előrejelzések? Válasz Neumann és Buschner cikkére

Ballance, R.—Forstner, H.—Murray, T.: A komparatív előnyök mérése. Megjegyzések az 1983-ban közölt Bowen-féle indexhez

Bowen, H. P.: A komparatív előnyök mérése: vita és kiterjesztés

Hill, H.—Johns, B.: A közvetlen beruházások szerepe a kelet-ázsiai országok fejlődésében (Nemzetközi szemle)

Экономические Науки

1985. évi 4. sz.

Kornyijenko, V.—Mojszejenko, N.: A nagy honvédő háborúban elért győzelem a szocialista gazdálkodási rend fölényét is bizonyítja

Majer, V.: A szovjet nép jólétének növekedése a nagy honvédő háború utáni időszakban

Cserkovec, V.: A tudomány intenzifikálása

Zsamin, V.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének politikai gazdaságtani problémái

Jancsenko, Sz.: Az absztrakt politikai gazdaságtani kategóriák és a valóságos termelési viszonyok

Medvegyev, N.: A „termelési viszonyok" kategóriájának tartalmához

Pokritan, A.: A munkaerő szerepe a szocializmus termelési viszonyainak rendszerében

Gorogyeckij, E.: Az áru- és pénzviszonyok fejlődésének jellege a fejlett szocializmus tökéletesedésének viszonyai között

Mojszejenko, N.: A gazdasági elkülönültség leküzdése

Szerlin, E.: A termelés hatékonyságkritériumainak és mutatóinak a szocializmus gazdasági törvényeinek jellegétől való determináltsága

Szigov, I.: A regionális fejlesztés célprogramjai

Borovik, F.: A gazdasági kísérlet tudományos velejárói

Sztanisz, V.: Átmeneti szakasz a szocialista orientációjú országokban

Rejnusz, Z.: A szocialista termelés hatékonyságának problémái a háború utáni szovjet irodalomban (1946—1980)

Gyemidova, L.: A politikai gazdaságtan ideológiai szerepének erősítése

Volbasz, M.—Perusko, M.: A belorusz népgazdaság újjászületése

Muratov, H.: Üzbegisztán hozzájárulása a nagy honvédő háború győzelméhez

Икономическа мисъл

1985. évi 3. sz.

Csernyenko, K.: A fejlett szocializmus követelményeinek szintjén

Matejev, E.: Az újító szellem szükségessége a közgazdaságtudományban

Kolev, G.: Az önálló elszámolási viszonyok objektív alapjai és felhasználási mechanizmusa

Taszeva, R.: A termelőeszköz-gyártás elsődleges növelésének törvénye a gazdasági intenzifikáció feltételei között

Ileva, R.: A gépgyártás szakosítása és kooperációja a KGST-ben az 1970—1980-as időszakban

Nyikityin, Sz.—Trofimova, I.: A termelés koncentrálásának, szakosításának és hatékonyságának problémái (az Egyesült Államok feldolgozó iparában)

Panusev, E.: A regionális programozás fejlődési tendenciái a nyugat-európai tőkésországokban

Dragojcseva, C.: Tudós, közéleti ember, forradalmár (Prokopi Kiranov professzor 90. születésnapjára)

Prokopi Kiranov professzor tudományos tevékenységéről

Lipcsev, Szt.: A minőség statisztikai ellenőrzésének egyeztetési jellemzői

Klaszova—Beleva, Szv.: A szállítási díjtételek megállapításának politikája és a szállítások hatékonysága

1985. évi 4. sz.

Szergejenkova, M.: A szocialista tulajdon fejlődése a termelés nemzetköziesedésének feltételei között

Valtuh, K.: Az értéktörvény vizsgálata az új gazdaságmatematikai modellek alkalmazásával

Hrisztoszkov, J.: A termelés infrastruktúrájának fejlődése a Bolgár Népköztársaságban: problémák, feladatok, feltételek

Vaszilev, V.: A termelés infrastrukturális fejlesztésének regionális szempontjai a KGST-tagországokban

Zsivkov, Zs.: Ökológiai problémák a mezőgazdaságban

Jankova, Kr.: A társadalmi-gazdasági fejlődés negyven éve a Magyar Népköztársaságban

Alekszandrov, A.—Toseva, Sz.: Az EK regionális politikája a harmadik világ irányában: külgazdasági kapcsolatai a délkelet-ázsiai és a latin-amerikai országokkal

Gecsev, R.: A munkaerő-források mobilitásának vizsgálata összesített regionális mérleg segítségével

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, октябрь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Новые тенденции развития государственного капитализма *(Тибор Паланкаи)* 1153

1929—1933 versus 1979—1983 *(Каталин Ботош)* 1167

Сен-Симон *(Иштван Михалик—Эндрэ Сигети)* 1187

Роль собственника в осуществлении принуждения по производительности *(Адам Юхас)* 1200

Макроструктура и внешнеторговый баланс в конвертируемой валюте *(Иштван Лигети)* 1210

Роль сельскохозяйственных предприятий в развитии поселений *(Иштван Капронцаи)* 1225

ДИСКУССИЯ

О причинах трудностей изменения нормального положения *(Мария Пеинг)* 1237

ОБЗОР

Сельское хозяйство Китая сегодня: перемены и тенденции *(Дьюла Йордан)* 1249

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Роль общественных наук и их задачи (О 145-й сессии Венгерской Академии наук) *(Тамаш Халм)* 1261

ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ

Регулирование зарабдтной платы спароса? *(Мартон Тардош)* 1266

Резюме статей на русском и английском языках..... 1268

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 1276

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. NOVEMBER HU ISSN 0023—4346

A szabályozott piac kialakításának feltételei
TARDOS MÁRTON

Idő és munkaidő
TÍMÁR JÁNOS

Elkerülhetetlen-e az infláció?
NYILAS ANDRÁS

Javaslat a nemzetközi adósságproblémák megoldására
PÉCSI KÁLMÁN

Hatékonyabb közgazdasági kutatások lehetőségei
KÖVÉR KÁROLY

A hatékonyság tartalékai az államigazgatási és igazságügyi szervek munkájában
KOVACSICS JÓZSEF

A nettó termelés megyei megoszlásának becslése az anyagi ágakban
NEMES NAGY JÓZSEF

A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs szerepéről
OSMAN PÉTER

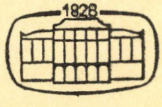

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. november

TARTALOM

A szabályozott piac kialakításának feltételei *(Tardos Márton)* 1281
Idő és munkaidő *(Tímár János)* 1299
A termékalakító fizikai munka társadalmilag szükséges ideje és költségei közti összefüggések *(Fái László)* 1314
A hatékonyság tartalékai az államigazgatási és igazságügyi szervek munkájában *(Kovacsics József)* 1333
A nettó termelés megyei megoszlásának becslése az anyagi ágakban *(Nemes Nagy József)* 1345
A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs szerepéről *(Osman Péter)* .. 1360

VITA

Elkerülhetetlen-e az infláció? *(Nyilas András)* 1367
Hatékonyabb közgazdasági kutatások lehetőségei *(Kövér Károly)* 1375
Javaslat a nemzetközi adósságproblémák megoldására *(Pécsi Kálmán)* 1380

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A bűvös kocka és a közgazdasági szabályozás. Mezei András: Magyar kocka avagy még mindig ilyen gazdagok vagyunk? *(Kerényi Gyula)* 1390

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A nagyüzemi keresetadó és az anyagi érdekeltségi rendszer *(Balogh Tamás)* .. 1396

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1398

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1405

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1281—1298. l.)

A szabályozott piac kialakításának feltételei

Tardos Márton

A központi irányítás hagyományos útjáról csaknem két évtizede nyíltan eltávolodott, új utakat kereső magyar gazdaság fejlődését, sikereit és gyöngéit sokan értékelik. A vélemények általában pozitívak. Noha a gyakorlat alapján szerzett ismeretek és az azokról szóló elemzések még sok alapvető kérdést tisztázatlanul hagynak, *két kérdésben* vitán felüli az egyetértés: 1. A magyar gazdaság az új gazdasági mechanizmus 1968. évi bevezetése óta a lakosság piaci igényeit jobban elégíti ki, mint korábban. 2. Sem a gazdasági erőforrások felhasználásában, sem a piaci igényekhez való alkalmazkodásban nem került sor teljes fordulatra.

A jelen tanulmány nem kíván véleményt nyilvánítani a csaknem két évtizedes fejlődésről, a külpiaci változásokról és a hozzájuk való alkalmazkodásról, csupán arra keres feleletet — a gazdaságirányítás és az intézményi rendszer sajátosságait elemezve —, hogy a végrehajtott fordulat *miért nem átütő erejű*. Ennek tisztázása végett először azt vizsgálja, hogy milyen sajátosságokban különbözik az 1968-ban kialakult magyar irányítási rendszer a hagyományos szocialista gazdaságirányítási rendszerektől. Másrészt azt kutatja, hogy a működő gazdaságirányításnak melyek azok a legfontosabb társadalmi és közgazdasági sajátosságai, amelyek sikeres megváltoztatása nélkül nem lehet a magyar gazdaságban hatékony, keresletorientált gazdálkodást megvalósítani.

A szocialista országok gazdálkodási gyakorlata és a magyar gazdaságirányítás

Jól ismert, hogy a szocialista gazdálkodásról — már létrejötte előtt — két végletes kép alakult ki. A szocializmus *hívei* — a tőkés magántulajdonra épülő egyéni érdekérvényesítés anarchikus rendszerének ellentéteként — az egyéni és a társadalmi érdek ellentmondását megoldó szervezett harmónia ideális képével azonosították a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján működő gazdaságot. A szocializmus *ellenfelei* viszont — a társadalom központi irányításához, a szervezett harmónia megvalósításához szükséges ismeretek elégtelensége miatt — a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése után a társadalmi gazdálkodás összeomlását várták.[1]

[1] A valóságtól idegen hipotézisek egy leágazásaként kezelhetjük az 1930-as évek szocializmus-vitáját is, amelynek új eleme a Lange—Lerner-modell megjelenése. Ezt a modellt sokan indokolatlanul a *szocializmus piaci modelljének* nevezték, holott ebben az elgondolásban piacról nem is esett szó, csak arról, hogy az árakat egy központ szimulálja a piaci árak rendszerének megfelelően, és az így központilag rögzített árak szabályozzák a termelést. A szocialista gazdálkodás teljes központosítására, az árak, illetve a termelői magatartás rögzítésére épülő modell tulajdonképpen jól illeszkedik az általános egyensúlyi elmélet modelljéhez. A különbség lényegében csak annyi, hogy a tőkés piacgazdaság általános egyensúlyi modelljében nincs szükség központra, míg a szocializmus gazdasági modellje csak akkor működőképes, ha egy különleges ismeretekkel és döntési képességekkel rendelkező központja van.

Tardos Márton az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

A szocializmus gondolatait hirdető és a termelőeszközöket államosító országok a gyakorlatban nem centralizálták végletesen a gazdasági döntéseket és az ármeghatározást.

A termelőerők társadalmi tulajdonba vételével mindenütt pragmatikusan kiterjesztették a közhatalom centralizált hierarchiáját a gazdálkodási viszonyokra. Az államosítások után kialakult központi irányítás gyakorlatát, amit hagyományos központi tervezésnek nevezünk, sokan próbálták jellemezni. (Lásd például [3], [4], [9].) A valóságban azonban nehéz az általánosat megragadni egy olyan rendszerben, amely konkrét, eltérő nemzeti körülmények között alakult ki, és történelmileg fejlődött. Éppen ezért most csupán néhány vonását — a vizsgálódásunk szempontjából a legfontosabbakat — emelem ki.

1. A hagyományos szocialista gazdaságban az állami tulajdon nagy aránya folytán domináló szerephez jut az államigazgatás.

2. A gazdálkodó egységeket az állami adminisztráció és a párt tulajdonformánként eltérő módszerekkel, de a központi tervezés direktív elemei, azaz a tervutasítások és az eszközök (anyagok, beruházás, pénz stb.) elosztása révén a gazdálkodás legfontosabb folyamatait áttekintő népgazdasági tervben foglalt központi szándéknak megfelelően működteti.

3. A pénzügyek feladata ebben a rendszerben a terv finanszírozása. Olyan ár-, jövedelemszabályozási, illetve támogatási és elvonási rendszert alakítanak ki, amely lehetővé teszi a terv végrehajtása közben felmerülő költségek fedezését. A termelői árak ideális esetben a költségarányokhoz közelednek, a fogyasztói árakat pedig az állam preferenciái szerint térítik el a termelői áraktól. Az árrendszernek nem elsődleges feladata a kereslet-kínálat harmonizálása. A hitelek folyósítását is a népgazdasági terv teljesítésének feladatához igazítják.

4. Az állampolgárok jövedelmei a központilag irányított gazdasági szervezetekben végzett tevékenységekből származnak. A vezetők és a dolgozók javadalmazása és pénzügyi ösztönzése a tervek és a tervszerűen meghatározott pénzügyi irányszámok betartása alapján, egalitariánus elvek érvényesítésével kombinálva történik.

A szocialista gazdaság hagyományos központi irányítását e négy — nézetem szerint alapvető — jellegzetessége mellett 1930 és 1960 között még sok más kísérő jegy is jellemezte, amelyek közül most csak néhányat emelek ki:

— a gazdasági növekedés erőltetése — ami sok területen együtt jár a minőség elhanyagolásával — az erőforrások nagymértékű centralizálására késztet;

— az erőforrások felhasználásában megfelelő kontroll nélkül kiválasztott preferenciák érvényesülnek;

— a gazdaság részlegesen elszigetelődik a központ által nem irányított külvilágtól, azaz a világgazdaságtól;

— törekvés van az árak nagyfokú stabilitására.

Ez a rendszer elfogadhatóan működött mindaddig, amíg a gazdasági növekedést el lehetett érni a foglalkoztatottak számának növelésével, a fogyasztás terhére történő felhalmozással, az ásványi nyersanyagok bőségével, az örökölt infrastruktúra intenzívebb kihasználásával. Ahogy azonban ezek a tartalékok kimerültek, napirendre került a gazdaságirányítási rendszer módosítása.

A szocialista országok zömében a mennyiségi céloknak a minőségiekkel való felváltását megkísérelték a gazdálkodás alapvonásait megőrizve, csupán a kísérő jegyek módosításával végrehajtani.

E módosítások fő iránya a centralizált rendszer hierarchikus tagozódásának egyszerűsítése és a középirányító szervek számának mérséklése volt. Ennek során:

— Erőfeszítések történtek a soklépcsős államirányítási hierarchián belül el

különült szintek számának csökkentésére. A minisztériumi középirányító szervek számának csökkentése és a vállalati összevonás (egyesülések, kombinátok alakítása), azaz az adminisztratív decentralizálás nemzetenként eltérő módszerekkel történt. Az adminisztratív decentralizálás a gazdálkodó szervezetek centralizálásával párosult. Csökkent az összevont vállalatok (gyakran egész iparágat átfogó, jogi személyként fellépő nagyvállalatok, egyesülések, kombinátok) gazdálkodási függősége az állami adminisztrációtól. A központi tervelőirányzatoknak nemcsak a száma mérséklődött, hanem a feszítettségük és a számonkérés szigorúsága is.

— Valamennyi országban világossá vált, hogy tartósan nem folytatható az erőforrások néhány központi célra történő koncentrálása. Például az ötvenes évek magyar gyakorlata megmutatta, hogy a „vas és acél országának" megvalósítása (s közben a többi termék és szolgáltatás elhanyagolása) gazdasági, társadalmi és politikai válságot idézhet elő. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy még a preferált iparágak termékfelhasználása is csak bonyolult vállalatközi kapcsolatrendszerben szervezhető, és szerteágazó termelési hátteret feltételez. Bebizonyosodott továbbá, hogy a termelés ösztönzésének alapvető feltétele a fogyasztás lehetővé tétele, az, hogy a dolgozók munkájáért kifizetett bérrel szemben olyan árukínálat álljon, amely megfelel a bérből élők fizetőképes keresletének. Már e két követelmény teljesítése is nagymértékben megnöveli azonban azoknak a feladatoknak a számát, amelyek szervezett megoldásáról a központi tervnek kellene gondoskodnia. Ezért a termelésfejlesztési preferenciák érvényesítése mind súlyosabb nehézségekbe ütközik, eleve csökkentve a preferenciák kijelölése útján történő irányítás lehetőségeit. Megjegyzendő, hogy egyesek véleménye szerint a preferenciák számának csökkentése elégséges ahhoz, hogy megszűnjön a krónikus hiány.[2]

— A külgazdaságtól való részleges elszigetelődés követelménye lényegesen veszített jelentőségéből, amint világossá vált, hogy a gazdaságpolitikai célok megvalósításához rendelkezésre álló belső erőforrások az elérhetőnek látszó hasznosítási szint mellett nem elégségesek. Ez arra a felismerésre vezetett, hogy szükség van minden pótlólagos lehetőség mozgósítására, köztük a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kihasználására is. A KGST-országok zömében úgy módosították a külkereskedelmi elszámolásokat, hogy a vállalatok az importköltségek és az exportbevételek devizaértékét az árfolyamokat helyettesítő ún. árszorzók segítségével közvetlenül érzékeljék. Ennek következtében mérséklődött a külpiacoktól való elszigetelődés. Igaz, ebben a vonatkozásban a változások lendülete az országok többségében gyorsan megakadt, részben a KGST-integráció belső ellentmondásai és lassú fejlődése, részben a kelet—nyugati kapcsolatok fejlődését akadályozó tényezők — köztük a KGST-országok exportpotenciáljának nem kielégítő alakulása — miatt.

— A pénz aktív szerepének növelése jegyében arra törekedtek, hogy a termelői árak jobban kövessék a költségarányokat, és fejezzék ki az erőforrások korlátozottságát is. Így majd valamennyi KGST-országban bevezették az eszközök után fizetett, a kamat szerepét betöltő eszközlekötési járulékot, az ásványi kincsekre pedig a bányajáradék funkcióját betöltő adót vetettek ki. A fogyasztóiárpolitikában előtérbe került az az igyekezet, hogy csökkenjen a költségeknél alacsonyabb árak miatt szükséges állami támogatás, másfelől, hogy a luxuscikknek minősülő termékek fokozott — forgalmi — adóztatásával is csökkentsék a lakosságnál felhalmozott pénzkészleteket.

Ezek a tendenciák szembekerültek az árstabilitás korábban kialakult követelményével. Az ellentmondásos helyzet következményeként a változásokat kompromisszumokkal hajtották végre. A hatékonyság javítását — az elképzelések szerint — előmozdító adók (eszközlekötési járulék, bányajárulék stb.) bevezetését az

[2] A fenti követelményeket világosan megfogalmazta V. A. Medvegyev [9].

időszakos árreformok alkalmával más adók mérséklésével ellensúlyozták. A folyó költségek növekedését szükség esetén támogatásokkal ellentételezték. Így egyrészt csak egyes árreformok jártak az árszínvonal általános emelkedésével, másrészt a felhasználók a termelési szerkezet és a technológia lényeges változtatása nélkül tudtak alkalmazkodni a költségek alakulását és az erőforrások szűkösségét a korábbinál jobban kifejező új árakhoz. Az árreformokkal esetenként együtt járó költségnövekedést a termelők előbb-utóbb továbbhárították vevőikre. A fogyasztóiár-színvonal emelkedését azonban a statisztika nem vagy csak részben mutatta ki, annak folytán, hogy az emelkedő árakon értékesített „luxuscikkek" — egyre növekvő forgalmuk ellenére — az ármegfigyelés körén kívül maradtak.

A hagyományos központi tervirányítás módosításának így jellemzett programjával ellentétben a magyar gazdasági reform szélesebb körű, radikálisabb változást ígért. Szűkebben értelmezve: lemondott a központi direktív tervutasítások és az anyagelosztás rendszeréről. Szélesebb perspektívában: átfogó gazdaságpolitikai stratégiát fogadott el, a következő fő elvekkel:

— bár az állami tulajdon túlsúlya fennmarad, a gazdaság sokszektorú, a szövetkezetek egyenértékűek az állami szektorral, s az állampolgárok tulajdonában lévő eszközökkel folytatott termelés és kereskedelem is a gazdaság szerves része;

— a vállalatok, valamint a vállalatok és a lakosság közötti áruforgalmat több csatornás *kereskedelem* bonyolítja le, nem pedig állami elosztás;

— a keresleti-kínálati viszonyok áralakító hatása elől el kell gördíteni az akadályokat; az árak feladata nem egyedül a költségarányok és az árpreferenciák tükrözése;

— a gazdaságot nem szabad elzárni a világpiactól, a világkereskedelem árainak közvetlenül orientálniuk kell a vállalatokat;

— a vállalatok autonóm, nyereségorientált egységek;

— a dolgozók vállalati döntésekbe való közvetlen beleszólásának jogát meg kell erősíteni.

Az új gazdasági mechanizmus szélesebb értelmezése tehát olyan program, amely nem csupán a hagyományos szocialista gazdaságirányítás kiegészítő jegyeit kívánta megváltoztatni, de annak alapvonásait is.

Mennyire valósultak meg napjainkig e programnak — a párt- és kormányhatározatokban megtalálható — elemei? (Az elemzés a cikk elején felsorolt alapvető vonásokat követi.)

Az állami tulajdonforma túlsúlyának elve

A többszektorúságot elismerő deklarációkat nem követték a korábbi politikától érdemben eltérő céltudatos változások. Sőt Magyarországon 1978-ig az állami tulajdon részesedése a társadalmi vagyonból, valamint az állami szektor részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből egyértelműen növekedett, mind a szövetkezeti szektor, mind a magánszektor rovására. 1978-ig ezzel ellentétes tendenciát csupán a mezőgazdasági dolgozók háztáji gazdaságai és a mezőgazdasági kisgazdaságok mutatnak. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A szövetkezeti szektor arányának növekedése 1978 után vette kezdetét. A legális magántevékenységek arányának növekedése pedig 1982-től indult meg.

A magánkezdeményezés — a mezőgazdasági háztáji és kisegítő gazdaságokon kívül — annyi teret kapott, hogy 1982-től a belkereskedelemben és a vendéglátóiparban szélesebb körben alkalmazhatóvá vált a szerződéses és bérleti rendszer (amelynek keretében magánszemélyek üzemeltetik a kis boltokat és vendéglőket). Ezenfelül 1982. január 1-jétől társasági formában is alakulhatnak gazdálkodó szervezetek. A magánszféra súlya így sem nőtt számottevően, gazdasági jelenléte

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem megoszlása tulajdonformák szerint (százalék)

Megnevezés	1960	1970	1978	1982	1983
Állami	67,4	70,7	73,2	68,4	67,3
Szövetkezeti	17,0	23,6	21,3	23,6	23,2
ebből: a szövetkezeti tagok háztáji gazdasága (1)	4,2	5,2	4,3	4,7	4,1
Alkalmazásban állók kisegítő gazdasága[a] (2)	6,6	3,1	3,3	3,8	4,4
Magánszektor (3)	9,0	2,6	2,2	4,2	5,1
Magántevékenység összesen[b]	19,8	10,9	9,8	9,7	14,4

[a] A szövetkezeti tagok háztáji tevékenységének részesedését a nemzeti jövedelemből az alkalmazásban állók kisegítő gazdaságával arányosítottam a bruttó termelés alapján.
[b] Magántevékenységen az (1) + (2) + (3) rovatok összegét értem.
Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1984.

a mezőgazdaságon kívül csak a kereskedelem és a szolgáltatások egyes területein érezhető. A változások a statisztikák szerint egyik szektorban sem jelentősek. A magántevékenység — amelybe a szövetkezeti háztáji, az alkalmazásban állók kisegítő gazdaságai, a gmk-k, a pjt-k, a magánkisipar és más ide sorolt tevékenységek tartoznak — a statisztikák szerint 1983-ban a nemzeti jövedelem 14 százalékát, 1984-ben 15 százalékát szolgáltatta. Ez az arány még mindig lényegesen kevesebb az 1960. évinél, de 50—60 százalékkal több az 1963—1964. évi mélypontnál.

A statisztikai adatok természetesen csak az engedélyezett és adózó magántevékenységekről adnak tájékoztatást. A magyar gazdaság bel- és külföldi megfigyelői egyaránt úgy vélik, hogy a magántevékenység fejlődésének üteme és kiterjedtsége jóval meghaladja a statisztikában nyomon követhetőt, és így a gazdaság teljesítményének alakulásában játszott szerepe is jelentősebb a statisztikákban kimutatottnál. A magántevékenység reális mértékéről és a nemzeti jövedelem illegális tevékenységeket is magába foglaló nagyságáról nincs megbízható adat. Egyes becslések szerint a nemzeti jövedelem a nem jelentett tevékenységekkel együtt több mint 10 százalékkal haladja meg a hivatalos adatokat, a magántevékenység értéke pedig eléri az egész összeg $^1/_3$-át. E feltételezés sem változtat azonban azon a már említett tényen, hogy az állami szektor túlsúlya a gazdaság társadalmi szerkezetében 1978-ig nem mérséklődött, sőt inkább nőtt. Az 1978 óta végbement változás mindeddig alig módosította az arányokat. A szövetkezeti szektor csupán 1972 után elvesztett részesedését szerezte vissza. A magántevékenység pedig, bár korábban kihasználatlan erőforrásokat mozgósított, és javította a gazdaság teljesítőképességét, elsősorban az eltérő kereseti lehetőségek és az eltérő tőkeellátottság miatt nem integrálódott szervesen a gazdálkodási folyamatokba. A fejlődés pozitív hatását lényegesen mérsékli, hogy míg az állami és szövetkezeti vállalatoknál erősen ellenőrzöttek a keresetek, addig az iparban, az építőiparban és a szolgáltatásokban folytatott magántevékenység — részben illegális — munkajövedelme magas. A mezőgazdaságban némiképp más a helyzet, ott a háztáji gazdaság és az alkalmazásban állók kisegítő gazdasága rosszabbul fizet egy óra munkáért, mint a szövetkezeti és az állami szektor, amit az ellensúlyoz, hogy az összjövedelem jelentős *növelésére* a legtöbb esetben a magántevékenység kínál lehetőséget. Az eltérő kereseti lehetőség szegregálja a munkaerőpiacot, és ezáltal mérsékli az állami és szövetkezeti szektor teljesítőképességét is. Másrészt a legális magántevékenységek 1982 óta

csökkenő mértékű, de továbbra is erőteljes adóztatása, a magántevékenységek jövőjével kapcsolatos politikai bizonytalanság és a magántevékenységek hitelellátásának megoldatlansága miatt kevesen vállalják a fejlesztés kockázatát. Így a magántevékenység eszközellátottsága, gépi felszereltsége közgazdasági szempontból indokolatlanul rossz, és az ezért sem tud organikusan kapcsolódni a szocialista szektorhoz.

A vállalatok autonómiája

A közgazdasági szakirodalom 1968 óta talán a vállalati önállóság kérdéseit tárgyalta a legsokrétűbben és legárnyaltabban. Ezért itt csak a további fejtegetésekhez szükséges néhány összefüggés felvázolására szorítkozom. 1968-ban a vállalatok szabadsága mind formálisan, mind érdemben lényegesen nőtt. A központi szervek azóta sem a vállalati termelési és fejlesztési célok kijelölésébe, sem anyag- és erőforrásellátásukba nem szóltak bele direktív módon. Általános elvvé vált, hogy a vállalati tevékenység legfontosabb sikermutatója a nyereség. Ennek ellenére, a sok érintetlenül hagyott intézményi kötöttség következtében, a vállalatok önállósága erősen korlátozott maradt. (A vállalatok tevékenységét — ha nem is az állami tervek teljesítése alapján — továbbra is ellenőrzi az állami és pártapparátus. Ezenkívül ők nevezik ki vagy erősítik meg a vállalatok legfontosabb vezetőit, valamint ők döntenek a vezetők anyagi és erkölcsi elismerésének mértékéről is stb.) A központi akarat keresztülvitelét — amely egyaránt vonatkozhat a belföldi áruellátásra, az exportnövelésre, a bérkorlátok betartására — mindenkor megkövetelhetik a vállalatok tulajdonosi felügyeletét gyakorló ágazati minisztériumok és a funkcionális irányítószervek (a Pénzügyminisztérium, a Nemzeti Bank, az Országos Anyag- és Árhivatal, valamint más kormányzati és pártszervek).

A formálisan független szövetkezetek befolyásolásában is nagy szerep jut a párt- és az állami hierarchiának. Ahhoz, hogy a szövetkezeti tagok által megválasztott vezető elfoglalhassa tisztét, szükség van a területi pártszervek közvetlen jóváhagyására. A megyénként létrehozott területi szövetkezeti szervezetek, amelyek pedig formálisan érdekvédelmi funkciókat látnak el, valójában szintén a központi és területi hatalmi szervek képviselőiként ellenőrzik a szövetkezeti vezetők jövedelmét, szabályozzák a szövetkezeti melléktevékenységeket, az 1970-es években ők „vezényelték" a szövetkezetek összevonási kampányait stb. ([15], [16]).

Végül, a párt- és állami szervek gazdasági döntései jelentősen korlátozzák a magánszektor működését és ezzel teljesítményét is.

A pénzügyi rendszer

Az új gazdasági mechanizmus a legtöbb változást a pénzügyi rendszer terén ígérte: a direktív utasítások helyett a hozamokban, hitelkamatokban, tőkeértékelésben kifejeződő pénznek kellett volna a gazdasági racionalitás szerinti döntésekre orientálnia a gazdálkodókat. E célból számos jelentős változás történt. Az árak növekvő része lett például szabad, de a hatóságilag rögzített vagy ellenőrzött árak sem csak a költségek alakulásával párhuzamosan módosulhattak, hanem a kereslet és kínálat követelményei szerint is. A gazdálkodó szervezetek hitelkérelmeit a várható megtérülést mérlegelve bírálták el. A vállalatok és a központi szervek közti jövedelemátcsoportosításnak — az elfogadott elvek szerint — alapjában egységes, valamennyi vállalatra érvényes szabályok szerint kellett végbemennie. Az egységes hitel- és jövedelemszabályozási rendszert csak az előre meghirdetett állami preferenciák alkotta kivételek törhették meg.

A tényleges változások nem voltak ugyan olyan radikálisak, mint az ígéretek, de egyáltalán nem voltak jelentéktelenek. A legalapvetőbb kérdésben (a nyereséges gazdálkodásra, a felhasznált tőke megtérülésére vonatkozó követelmény érvényesítésében) azonban nem sikerült a frontáttörés. A vállalatoknak a nyereségnél fontosabb érdeke maradt az irányító hierarchia elvárásainak teljesítése. Az új helyzet egyik fontos jellemzője tehát az a kettősség, hogy a vállalatoknak ugyan sokkal inkább kell törekedniök arra, hogy pénzbevételeik fedezzék kiadásaikat, de továbbra is ügyelniük kell arra, hogy a párt- és állami szervek tevékenységükkel kapcsolatos egyéb (nem pénzügyi) elvárásainak is eleget tegyenek. Ellentmondásos helyzetüket az könnyíti, hogy — a kormányzat deklarációi ellenére — sem az árak, sem a költségvetési kapcsolatok nem jelentenek számukra egyértelmű adottságot. Az államigazgatással a pénzügyi feltételekről folytatott alku [2] majdnem mindig ad lehetőséget olyan kompromisszumra, amely a vállalatok túlélését mérsékelt erőfeszítések esetén is biztosítja.

A pénzügyi szabályozás valójában egyáltalán nem tudott felülkerekedni a hierarchikus függőségi viszonyokon — ezt tanúsítja az egységes szabályozás bevezetésének sikertelensége is. Az állami beavatkozások szabályrendszerét részletesen elemezte a PM Bevételi Főigazgatósága. Az ár, a vállalati jövedelem, a kereset- és hitelfolyósítás szabályainak több szempontú vizsgálatából itt elsősorban a rendeletek és az egyedi kivételezésről szóló leiratok nagy száma érdemel figyelmet.[3]

A beavatkozások hatékonyságra gyakorolt hatása eltérő. Egyes esetekben a hatás differenciáló, máskor nivelláló vagy semleges. Ne gondoljuk azonban, hogy csupán a hatékonyságot nivelláló beavatkozások kedvezőtlenek! A hatások tompítása és felerősítése egyformán azt jelenti, hogy nem gazdasági verseny jelöli ki a győzteseket és a veszteseket, hanem a szabályokat kialakító szervek. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A pénzügyi rendszer változása — véleményem szerint — azért nem hozott nagyobb javulást az erőforrások takarékosabb felhasználásában, valamint a termelésnek a kereslethez való alkalmazkodásában, mert a központi szervek nem a népgazdaság fizetőképes keresletének egységes szabályozására törekedtek (szükség esetén vállalva annak csökkentését is), és nem bontották le a pénz vállalatok közti szabad körforgása előtt tornyosuló akadályokat. Ehelyett a tervutasítások megszüntetése után — nem bízva a piaci mechanizmusban — az irányítószervek döntési hatalmát a funkcionális, elsősorban pénzügyi szervek javára módosították, összességében azonban azt nem csökkentették. Az adminisztráció egyedi pénzügyi eszközökkel úgy szabályozta — népgazdasági érdekekre hivatkozva, de gyakran a társadalmi vagyon kárára — a vállalatokat, hogy azok elkerüljék a súlyosabb gazdasági konfliktusokat.

Az állampolgárok helyzete és jövedelme

Bár az új gazdasági mechanizmus bevezetésének egyik konkrét indítéka az volt, hogy a vezetők és dolgozók kialakult gazdasági érdekeltségi rendszere nem mutatkozott elég hatékonynak, ebben a vonatkozásban igen kevés a változás. Alternatív munkavállalási — és jövedelemszerzési — lehetőséghez az állampolgárok csak a

[3] A szabályozás egyedi jellegét az is mutatja, hogy a fő szabályozóelemek mellett a Pénzügyminisztérium évente mintegy 1200—2500 — vállalatokat érintő — leiratot adott ki. Ezeket a leiratokat más főhatóságok, például az ugyancsak főhatósági jogokat gyakorló MNB, a vállalati felügyeleti jogokat gyakorló ágazati minisztériumok és nemritkán a területi politikai (pártszervezeti) irányítószervek további leiratokkal egészítik ki. E leiratok nagy része kivételekre vonatkozó kérelmet utasít el, és csak a maradék néhány száz jelent további egyedi szigorításokat vagy engedményeket az amúgy is differenciált szabályozáshoz képest. A leiratok 50 százaléka visszamenőleges érvényű, tehát gyakran a múltban keletkezett jövedelmek adóinak megváltoztatásáról szól [6].

2. sz. táblázat

A fő szabályozóelemek eloszlása
(százalék)

Megnevezés (db)	Nivelláló		Semleges	Differenciáló[a]		Összesen
	Alacsony hatékonyságú vállalatot támogató	Magas hatékonyságú vállalatot sújtó		Alacsony hatékonyságú vállalat tevékenységét sújtó	Magas hatékonyságú vállalatot támogató	
Árszabályozás (67)	14,9	11,9	16,4	23,9	32,9	100,0
Jövedelemszabályozás (155)	33,6	11,6	15,5	25,8	13,5	100,0
Hitelszabályozás (22)	4,6	4,5	4,6	50,0	36,3	100,0
Keresetszabályozás (50)	36,0	14,0	24,0	18,0	8,0	100,0
Összesen (294)	27,6	11,6	16,3	25,8	18,7	100,0

[a] A szabályozások valóban a jövedelmek differenciálása irányába hatnak.

Forrás: Gálik László: A normativitással kapcsolatos értelmezések és kísérlet a normativitás érvényesülésének körvonalazására. A Pénzügykutatási Intézet Közleményei, 1983. 4. sz.

gazdaság nem központilag szabályozott szférájában, az ún. második gazdaságban jutottak. A szocialista szektorban (az állami és szövetkezeti vállalatok körében) csupán arra került sor, hogy a tervteljesítésnek a személyi jövedelmek alakításában korábban játszott szerepét a nyereség vette át.

A vezetők jövedelmét meghatározó — időről időre változó — szabályok pragmatikus gyakorlata sem volt képes honorálni a sikeres vezetők erőfeszítéseit, s megváltoztatni azt a nem kívánt állapotot, hogy a vezetők jövedelme lassabban nőjön, mint a dolgozóké.

A vállalati keresetszabályozás fő célja mindmáig a lakossági vásárlóerő és a fogyasztási árualap összhangjának biztosítása maradt. Az átlagbér növekedésének korlátozása az olcsó munkaerő megtartására ösztönzött, a bértömeg megkötése pedig a munkaerő elvándorlásakor biztosított béremelési lehetőséget, olykor olyan mértékben is, amit a munkaerőhelyzet nem indokolt.

A legutóbbi években bekövetkezett változások közül talán az a legjelentősebb, hogy a vállalatoknál a személyi jövedelem növelését csak progresszív, de viszonylag mértéktartó adókkal határolták be, ami kevésbé zavarja a gazdálkodást, mint a korábbi merev keresetszabályozás. A kifizethető bér és kereset azonban továbbra is megpántlikázott pénzösszeg maradt. A keresetek dolgozók közötti elosztásának egalitárius hagyományai pedig olyan erőseknek bizonyultak, hogy az alapbérek differenciálódására az ez irányú politikai követelmények ellenére sem került sor. Így a vállalatvezetők továbbra is okkal panaszkodnak amiatt, hogy csak különleges juttatásokkal és túlórákkal tudnak — egy szűk réteget — nagyobb erőfeszítésre ösztönözni. A munkások zöme pedig azon sajnálkozhat, hogy a 40 vagy 42 órás munkahéten belüli keresetben nem tükröződik munkájának sem a minősége, sem az intenzitása. E feltételek is hozzájárultak ahhoz, hogy a szervezett munkaidőben to-

vábbra sem megfelelő a munka, sok a feleslegesen foglalkoztatott dolgozó, alacsony a termelékenység.

Az állami vállalatoknál és szövetkezeteknél a munkaerővel való pazarlást és a munkaerőhiányt — nagyrészt a keresetszabályozás fennmaradt merevségei miatt — nem sikerült kiküszöbölni. A szükségletek jobb kielégítése nem kis részben a központilag nem szabályozott jövedelemelosztási szféra, az ún. kiegészítő tevékenység eredménye. Ennek sajátos — a párt- és szakszervezetek számára különösen kedvező — társadalmi következménye (az ellátási színvonal javulásán kívül) az is, hogy a legális és illegális elemeket kombináló, kiegészítő tevékenységeket végző dolgozók a reálbérek csökkenésének időszakában sem elégedetlenek jövedelmük alakulásával, a többiek elégedetlenségét pedig ellenük lehet fordítani. Sajátos ellentmondást figyelhetünk meg azonban: a gondosan őrzött társadalmi béke fékezte-fékezi a hatékony gazdálkodást!

A továbblépés szükségessége

Az előzőekből megállapítható, hogy a szocialista országok hagyományos mechanizmusát módosító országok a rendszer alapjegyeinek megváltoztatása nélkül is értek el sikereket, elsősorban az ipar vertikális felépítésű nagyszervezetein belül; általában sikerült a hiányt mérsékelni, a kereslet-kínálat legkirívóbb zavarait leküzdeni.

Mindez a javulás nem képes ugyan ellensúlyozni a növekedéshez szükséges erőforrás-tartalékok kimerülését, de a működő rendszer szempontjából két fontos előnnyel jár:

— Egyrészt nem sérti a gazdaságirányítás centralizált hierarchikus szerkezetének fenntartásához fűződő lényeges érdekeket. A hierarchia (mint egész) nem mond le valójában semmilyen érdemleges jogáról, csupán a csúcsszint delegálja egyes — sok esetben amúgy is formális — döntési jogait (néha ugyan ellenállások közepette) a jól kézben tartott hierarchia alsóbb szintjeire.

— Másrészt a módosítás — amely arra a felismerésre épül, hogy a központ nem képes a gazdasági tevékenységek teljes körét a társadalmi igényeknek megfelelően közvetlenül harmonikusan irányítani — nem került nyílt ellentmondásba a rendszert legitimáló gondolattal, a fejlett országok elérését és túlszárnyalását ígérő programmal, hiszen a változásokat „korszerű nagyüzemi" formák előtérbe kerülésétől várja.

A hagyományos szocialista gazdaságirányítási rendszer mélyebb reformjára törekvő magyar gyakorlat elemzése ugyanakkor azt sugallja, hogy a szövetkezeti szektor növekedési feltételeinek javítása, a magántevékenység korlátozásának jelentős csökkentése, a direktív tervutasítások és az anyagi erőforrások elosztása hivatalos rendjének felszámolása, valamint a pénz szabályozó szerepének növelése jelentős energiát szabadított fel, és jobban javította a lakosság áruellátását, mint az Kelet-Európában másutt általában sikerült. A változás így sem volt azonban elegendő arra, hogy az erőforrások kimerülését, a külpiaci helyzet romlását ellensúlyozza, és megnyissa a magyar társadalom számára a további felemelkedéshez vezető utat.

Az elégedetlenség okait és a továbbfejlesztés lehetőségeit tárgyaló kritikai irodalom egyik fő állítása az, hogy a vállalati nyereségérdekeltség kibontakozását — különösen 1972 után — a központi szervek intervenciói akadályozták meg. Eszerint az intervenciók magyarázata az, hogy a reform végrehajtása során a tervutasítások kötöttségeitől megszabadított vállalatok tulajdonosi felügyeletével kapcsolatos jogokat továbbra is az ágazati minisztériumok látták el. A vállalatok fennmaradt függősége következtében a gazdaságirányítás könnyen nyúlhatott hagyományos eszközeihez; az állam tulajdonosi pozícióit felhasználva, tervutasítások nélkül is kö-

zölhette vagy éreztethette a vállalatokkal kívánságait és elképzeléseit, főleg amikor azok ellentmondásos helyzetbe kerültek. Másrészt az állam felhasználta a költségvetést, hogy tehermentesítse a vállalatokat a gazdasági körülmények kényszerétől. Az állami költségvetés és a vállalatok között — mint erről már szóltam — olyan kapcsolat alakult ki, amelyben igen nagy szerepet kaptak mind az elvonások, mind az egyedi adóelengedések és támogatások.

E kritikus megállapításokból az következne, hogy az ágazati minisztériumok tulajdonosi funkcióinak megszüntetése és a költségvetési támogatások leépítése közvetlenül átvezet a hatékony, szabályozott piaci gazdaságba.

Kétségtelen, hogy a tulajdonosi felügyelet gyakorlatát és a vállalatonként eltérő, tehát diszkriminatív — Kornai szóhasználata szerint paternalisztikus [7] — pénzügyi beavatkozásokat bíráló megállapítások lényeges összefüggésre utalnak. A kérdés azonban az, hogy az 1968. évi gazdasági szabályozórendszer egyéb feltételei mellett az ágazati tulajdonosi felügyelet megszüntetése és az egyedi pénzügyi szabályozás felszámolása mit eredményezne. Úgy vélem, hogy az adott feltételek között egy ilyen változás jelentős, sőt elviselhetetlen zavarokat okozna:

— A vállalatok nagy része (40—50 százaléka) csődbe kerülne, a tömeges csőd pedig beláthatatlan továbbgyűrűző hatást váltana ki.

— A nyereséges vállalatok, amíg tehetnék, indokolatlanul növelnék a béreket, és sok bizonytalan megtérülésű beruházásba kezdenének.

— A csődbe jutott vállalatok eszközeinek és foglalkoztatottainak ismételt hasznosítása csak nagyon lassan indulna meg, s ez fokozná a hiányokat.

A megrázkódtatás társadalmi következményei miatt ilyen súlyos hatásokat kiváltó akciót egy reformprogram természetesen még akkor sem vehetne tervbe, ha indokolt volna feltételezni, hogy a változás az átrendeződési idő után megfelelő eredményekre vezet.

Választ keresve arra, hogy a működő magyar gazdaságirányítási rendszerben miért olyan erőtlenek a piaci önszabályozás mechanizmusai, amelyek gyengesége a központ állandó beavatkozásait váltja ki, a piaci modell sémáját használom viszonyításként. A piaci modell itt kiemelt — az új gazdasági mechanizmustól eltérő — önszabályozó sajátosságaiból érvelésünk szempontjából csak annyit kell elfogadnunk, hogy azok fontos szerepet játszanak a termelés és az erőforrás-struktúra kereslethez való igazodásában. A modell tehát nem azonosítható a 19. századi—gyakran idealizált—szabad versennyel, hanem inkább a mai tőkés vegyes gazdaságok stilizált rendszere, melyben a modern állam és nagy oligopol vállalatok nem csekély szerepe ellenére, a gazdaság majd minden tényezőjének a piacon, a fizetőképes kereslet megszerzéséért folyó harcban kell bizonyítania.

A piaci gazdaságban általában többféle típusú piac (például az áruk és szolgáltatások, a munkaerő, a tőke, a pénz, a föld piaca) egymást befolyásolva, korrigálva működik. Anélkül, hogy a tankönyvi sémákat ismertetni kívánnám, csupán arra utalok, hogy a piacgazdaságban az egymással szoros kapcsolatban lévő piacok térben és időben osztatlanul alakítják egymást; az árupiacok önmozgását például az erőforrás- és a pénzpiac önmozgása kíséri. A vállalkozó számol a munkaerő és a tőke várható piaci árával, amikor megtakarításainak felhasználásáról vagy új tőke mozgósításáról dönt. Ha a fejlesztéstől nem várható a felhasználandó munkabér-, tőke- és egyéb költségek megtérülése, akkor a vállalkozó nemcsak a külső források bevonásáról mond le, hanem fontolóra veszi saját belső megtakarításainak vállalaton kívüli befektetését is.

A csökkenő nyereséggel vagy átmeneti veszteséggel dolgozó vállalatok számára az erőforráspiacokkal való szerves kapcsolatuk jelentős korrekciós lehetőséget kínál. Nincsenek arra kárhoztatva, hogy nem megfelelően növekvő vagy egyenesen csökkenő nyereség miatt ne tudjanak a munkaerőpiac feltételeihez igazodni. A bér-

növelés nem jár büntető adó fizetésével. Hasonló módon: a vállalatok romló gazdálkodási feltételek mellett sem vesztik el a kapcsolataikat a pénz- és tőkepiaccal. Ha meg tudják győzni partnereiket, hogy a tervezett beruházásoktól megfelelő hozam várható, akkor új tőkére is számíthatnak. Így számukra a csőd fenyegetettséget jelent ugyan, de a csőd elkerülésére széles körű aktivitásra van lehetőségük, az állami adminisztráció támogatása nélkül is. Ilyen körülmények között a végső esetben bekövetkező — a tulajdonviszonyokat átrendező — csőd a gazdasági alkalmazkodás társadalmilag igen költséges változata, amelyre inkább csak akkor kerül sor, ha a vállalat magától képtelen a megújulásra.

A magyar gazdaság 1966—1968-ban megalkotott gazdálkodási rendjében az önszabályozás elvileg is csak az árupiacok tekintetében kapott többé-kevésbé szabad utat. Még ennek mértékét is korlátozzák azonban az árszabályozás előírásai, s a korlátozás nemcsak a hatósági áras termékek piacán érvényesül, hanem az árvetési sémák és azok ellenőrzése révén a szabadáras termékek körében is. A tőke- és a munkaerőpiac vonatkozásában a rendszer még kevesebb teret engedett az önszabályozásnak. Az árupiacon kialakult nyereség 1968—1980-ig meghatározta egyrészt a bérfejlesztésre fordítható összeget, másrészt — a vállalatnál maradó amortizációval együtt — a vállalati beruházási forrásokat. 1980 után az adózott nyereség beruházásra és bérfejlesztésre fordítható összegéről, valamint a bérfejlesztés/beruházás arányról a vállalat — adózási kötelezettségeit figyelembe véve — maga dönthetett. A rendszer logikája és gyakorlata szerint a vállalatok nettó nyereségük minden forintját saját kereteiken belül használják fel bérfejlesztésre vagy beruházásra, függetlenül annak szükségességétől vagy megtérülésétől.

A piaci modellhez képest hiányos kapcsolatrendszer azt jelentette, hogy a vállalat sem a bérek növelésekor, sem a beruházásoknál nem a piaci jelzésekre figyelt elsősorban. (Munkaerő- és tőkepiac hiányában nem is nagyon járhatott el másképpen.) A keletkező nettó nyereséget mindenképpen felhasználta bérnövelésre, illetve vállalati beruházásokra. Így a nyereséges vállalatok akkor is kifizették a bérfejlesztésre rendelkezésre álló összeget, ha ezt a vállalat munkaerőhelyzete nem indokolta. Hasonló módon saját beruházásra, illetve a fejlesztési hitelek fedezésére használták fel az erre rendelkezésre álló összeget, akár jók voltak a beruházás lehetőségei, akár nem. Az egyes esetekben indokolatlan bérnövelést egyrészt az magyarázza, hogy a vállalatok féltek a munkaerőhiánytól, másrészt az, hogy a társadalmi sikereket nem utolsósorban a bérnövekedés üteme alapján ítélték meg. A vállalatok beruházási költekezéseit nagyrészt az motiválja, hogy tevékenységüket nem annyira a felhasznált erőforrások megtérülése és a létrehozott nyereség alapján értékelik, mint inkább aszerint, hogy az általuk megtermelt termékekből megfelelő-e a belföldi ellátás, és növekszik-e az export. Márpedig nagyobb kapacitással ennek az elvárásnak könnyebb eleget tenni. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy a nagy jövedelemmel rendelkező vállalatok saját fejlesztésre fel nem használt jövedelmeiket nem tudták megfelelően kamatoztatni a vállalaton kívül. A közös vállalkozások és a kötvényvásárlási lehetőségek csak az 1970-es évek második fele óta bővülnek. Bevételeik banki elhelyezését pedig értelmetlenné tette az alacsony, sok esetben negatív reálkamat, az időnként a betétek felhasználását tiltó szabályozás és azok lehetséges elvonásának veszélye.

A pénz- és tőkepiac hiánya még jelentősebb problémákat okozott, ha a vállalat nyeresége csekély volt, vagy a nyereség átmenetileg veszteségbe csapott át. Ilyenkor ugyanis a szabályok betartása esetén a vállalat akkor sem volt képes bért növelni, ha a gazdasági feltételek ezt egyértelműen szükségessé tették. A csekély vagy csökkenő nyereség hasonló nehézségeket okozott a beruházásoknál is: a vállalat — a szabályozás adta keretek között maradva — nem volt képes új beruházást kezdeni, bármilyen hatékony fejlesztési lehetőségek kínálkoztak is.

Az áru- és termelésitényező-piacok összefüggésének sémái a magyar szabályozás gyakorlatában

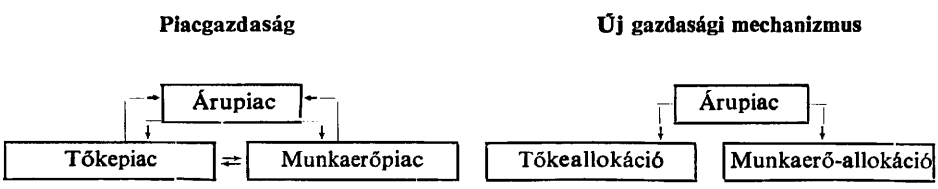

Mint az ábrából látható, az új gazdasági mechanizmus kapcsolati sémájában nem volt pénzfolyamatokkal jellemezhető visszacsatolás az erőforrás-allokáció és az árupiacok között, és nem volt közvetlen kapcsolat az erőforráspiacok között sem. Ez arra kényszeríthette a gazdasági szabályozást, hogy mérsékelje a vállalatok jövedelmeinek szóródását, és felhasználásukat kényszerpályára terelje. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy semmilyen visszacsatolás sem volt az erőforrás-allokációtól az árupiacok felé, csak azt, hogy azok nem közvetlen pénzmozgások és árváltozások révén valósultak meg. Ha például a beruházás a tervezettnél sikeresebb volt, akkor az csupán a vállalati nyereség növekedésében jutott kifejezésre, és nem vezetett a vállalati tőke felértékelődéséhez. Az így keletkezett többletnyereség a munkaerőhelyzet által nem indokolt béremeléshez vezetett, vagy/és ahhoz, hogy a vállalat saját beruházásokra fordította jövedelmét akkor is, ha azok nem térültek meg megfelelően. Ellenkező esetben viszont, amikor tehát a beruházások tényleges hozama a tervezettnél kisebb volt, az előírások miatt csak nagyon drágán lehetett bért növelni. Így a vállalattól vagy elvándorolt a munkaerő, vagy megdrágult a foglalkoztatása. A sikertelen beruházás így a tőke- és pénzallokációs mechanizmuson keresztül tovább rontotta a vállalat helyzetét. A tervezettnél kedvezőtlenebb beruházás következtében nem a vállalat tőkeértéke csökkent a könyvviteli érték alá, hanem a vállalat — a tervezettnél rosszabb megtérülés miatt — fizetésképtelenné vált, és így arra sem maradt lehetősége (hacsak nem állami támogatással), hogy új hitelt kapjon. Így a tervezettnél rosszabbul fejlődő vállalat kiszolgáltatottá vált a banki és a költségvetési apparátusnak.

Az új gazdasági mechanizmusra tehát az volt a jellemző, hogy a vállalatok ugyan nagyrészt önállóan készíthették el terveiket, azaz dönthettek termelési, értékesítési és beruházási kérdésekben, de a pénzügyi szabályozás hatására csak kevéssé voltak képesek alkalmazkodni a külső feltételek vagy saját teljesítményük tervtől eltérő változásához. A külső feltételek vagy teljesítőképességük minden előre nem látott változása a központi szervek jóindulatú támogatására utalta őket.

Az eddig elmondottak után térjünk vissza arra, mi történne, ha az új gazdasági mechanizmus szabályozásának belső ellentmondását a vállalati költségvetési korlátok hirtelen megkeményítésével oldanák fel, ahogy azt gyakran ígérik a kormánynyilatkozatok, és ahogy azt sokan — Kornainak „A hiány"-ban adott elemzése alapján — követelik.

Most már könnyű belátni azt a korábban kifejtett gondolatot, hogy teljes értékű munkaerő-, pénz- és tőkepiac hiányában egy ilyen változás közvetlen következménye a tömeges csőd lenne. Vajon indokolt-e a vállalati csődök mechanizmusától várni a probléma megoldását, és a magyar gazdaságirányítás 1968 utáni gyakorlatát azért bírálni, mert — a vezető ipari országokban is gyakran alkalmazott intervenciókkal — megakadályozta a veszteséges vállalatok csődbe jutását?

A felületi hasonlóságok ellenére, a vezető ipari országokban és a magyar gazdaságban valójában gyökeresen különböző jelenségekről van szó. Anélkül, hogy

állást foglalnék a vezető ipari országok nehézségbe jutott vállalatainak megmentését szolgáló akciók mellett, megerősítem azt a korábbi állításomat, hogy a magyar gazdaság jelen feltételei között nem lehet vállalni az alkalmazkodás olyan módszereit, amelyek mellett az egységes, vállalatonként nem differenciáló szabályozás következtében fizetési nehézségbe kerülő vállalatok csődbe jutnak.

A csőd — és ezzel a vállalati tulajdon átrendeződése — két pozitív funkciót tölthet be: egyrészt a csődtől való félelem, a túlélési kényszer a fejlődés jelentős hajtóerejeként szolgálhat, másrészt egyes esetekben a csőd és vele a vállalati tőke leértékelődése, a termelésszerkezet átrendeződése gazdaságilag hasznos lehet. A tényleges csőddel járó társadalmi-politikai feszültségek miatt a csődök nem lehetnek ugyan az alkalmazkodás fő eszközei, de mint végső érv *(ultima ratio)* szerephez juthatnak.

Nem fogadható el tehát egy olyan gazdasági helyzet, amelyben a gazdálkodási bizonytalansághoz való alkalmazkodás kizárólagos vagy legfontosabb módszere a csőd, és ezért a csődesetek száma nagyon nagy. Az új gazdasági mechanizmus modelljében pedig, tőke-, pénz- és munkaerőpiacok híján, az állami intervenciók kiiktatása esetén a csődöt kellett volna az automatikus alkalmazkodás fő eszközének tekinteni minden olyan esetben, amikor a vállalat bármilyen okból nem volt képes a központi finanszírozási feltételek által kijelölt szűk növekedési sávban maradni. Mivel ugyanis a gazdálkodók nem a vagyon megtartását vagy növelését tekintik feladatuknak, és mivel a vállalaton belül ésszerűen fel nem használható erőforrások jövedelmező külső befektetésére kevés a lehetőség, szükség van a tervezettnél nagyobb jövedelmek központosítására. Az emiatt kialakult erőteljes jövedelemcentralizáció (és a piaci pénz- és tőkekínálat vele járó hiánya) oda vezet, hogy a magyar viszonyok közt nemcsak azok a vállalatok jutnának csődbe, amelyek társadalmi veszteséget okoznak, ahol a bevételek hosszabb időn át nem fedezik a folyó költségeket, hanem azok a vállalatok is, amelyek a gazdasági szabályozásukkor figyelembe vett feltételnél konjunkturális vagy más tényezők miatt rosszabb helyzetbe kerültek, majdnem függetlenül attól, hogy hatékonyságuk a többi vállalathoz képest hogyan alakul [14].

Ahhoz, hogy a pénzügyi szigor a gazdálkodási feltételekhez való alkalmazkodás fő módszerévé válhasson, mindenekelőtt a gazdasági szabályozásnak kell megváltoznia. A vállalatok egységes szabályozására, ezen belül a költségarányos árrendszernél lényegesen rugalmasabb, a keresleti és kínálati feltételhez jobban alkalmazkodó árakra lenne szükség. E két feltétel megteremtésének szükségességét sokan belátják, a gyakorlatban azonban szinte lehetetlen az előrelépés. Egyfelől ugyanis hatékonysági szempontból általában célszerűnek tartják az egységes, ágazatonként sem eltérő, valamint a további alkut kizáró szabályozást (amit a magyar szóhasználat normatívnak nevez), másfelől azonban annak a vállalatok és személyek jövedelemdifferenciálódására gyakorolt hatását elviselhetetlennek minősítik. Ilyen szabályozás az árak vonatkozásában azt követelné, hogy azt a szabályt, amely szerint a belföldi árak csak a világpiaci importárak reális árfolyamon mért, vámokkal növelt szintjéig növelhetők, ne csak azokra a vállalatokra érvényesítsék, amelyek költségszínvonala az importárat megközelíti, hanem mindazokéra, amelyek termékeit belföldön keresik.

Az új gazdasági mechanizmus azonban jelenleg nemcsak azért nem képes a pénzügyi kényszert mint alkalmazkodási mechanizmust sikeresen alkalmazni, mert központi beavatkozások nélkül a bevezetett általános szabályok a vállalatok indokolatlanul nagy részét hoznák csődhelyzetbe, hanem azért sem, mert a piaci rendszerben a csődök feltételezik a tönkrement vállalatok átvételére vállalkozó szabad tőkék létezését. Ilyen szabad tőkék azonban az állami és a szövetkezeti szektorban nem jönnek létre. A szabad tőkék hiánya nem a tőkeszegénység következménye, hanem azé, hogy a jövedelmeket központosítják, és (lehetőleg) csak annyit hagynak

a vállalatoknál, amennyi a központtal egyeztetett gazdálkodási célok végrehajtásához szükséges.

A kormány így nem engedhette meg a pénzügyi korlátok általános keményedését. A központi szervek az elmúlt csaknem két évtized során folyamatosan rákényszerültek arra, hogy ne csak a normatívnak deklarált, amúgy sem egységes beavatkozás módszereivel éljenek, hanem időről időre különböző intenzitású, vállalatonként eltérő, nyíltan differenciált beavatkozásokat is alkalmaznak, mint

— az árkalkulációs előírások piaci változásoktól független módosítását,
— a forgóeszköz- és beruházási hitelek átütemezését,
— adók elengedését,
— bérpreferenciák nyújtását,
— állami egyedi támogatások nyújtását és megvonását,
— egyedi tartalékképzési kötelezettség előírását,
— vállalati pénzeszközök, elsősorban a kötelező tartalékok elvonását,
— szervezeti összevonás kikényszerítését.

A központi szervek a vállalatok fizetésképtelenségétől félve gyakran hozzájárultak a termelői árak emeléséhez, s egyedi adóelengedésekre, valamint támogatások és hitelkedvezmények nyújtására kényszerültek.

A leírtak világosan mutatják, hogy az új gazdasági mechanizmusban nem véletlenek a vállalati önállóságot korlátozó kormányzati beavatkozások. A munkaerő-, a pénz- és a tőkepiac hiányát csak erőteljes preferenciális célokat követő költségvetési és hitelpolitikával, valamint más kormányzati eszközökkel lehetett pótolni.

A helyzet ellentmondásosságára utal az az általánosan elfogadott nézet, hogy a keresetszabályozás kedvezőtlen hatásaitól csak a munkaerőpiac elfogadásával és annak vállalásával lehet megszabadulni, hogy a vállalatvezetés a bérrel való takarékosságot ugyanolyan fontos feladatának tekintse, mint a többi költségtényezővel való gazdálkodást. Ugyanakkor a nyílt munkaerőpiac megjelenésére és az ezzel járó — a vállalati vezetés és alkalmazottak közötti — ellentétek felszínre kerülésére az elmúlt két évtizedben sem a munkások, sem a vállalatvezetők nem voltak felkészülve. A változás a társadalom politikai szervezeteit, a párt- és szakszervezeteket még inkább váratlanul érte volna.

A központi hatalom szempontjából legalább ilyen kényes a beruházások kérdése is. A fejlett ipari országok pénz- és tőkepiacának hatékonyságát kétségbe vonó információk alapján nem tűnt indokolatlannak a vállalatok beruházási szabadságát korlátozó (és mindmáig uralkodó) ama felfogás, hogy egy vállalat, amikor a termelési szerkezetét mélyrehatóan kívánja átalakítani, akkor azt az új gazdasági mechanizmus feltételei között is csak központi ellenőrzés mellett tehesse meg.[4]

Ez az ideológia a jövedelmek erőteljes adóztatásához és olyan hitelezési és támogatási gyakorlathoz nyújtott alapot, amely a vállalatok által tervezett és a központi szervek által támogatott tevékenységet tekintette a finanszírozás kiinduló-

[4] A gazdasági mechanizmus reformjáról szóló határozat a vállalatok szabad beruházási döntési lehetőségét csak a termelési szint tartásáig kívánta megadni. A kapacitásnövelő beruházásokhoz már a bank hitelfolyósításával számolt, s a banknak a hitelről a tervvel egyeztetve, a megtérülési körülményeket figyelembe véve kellett döntenie. A korlátozott önállóság ideológiai megalapozását az 1960-as években Magyarországon nagyon népszerű lengyel reformközgazdász, M. Brus fogalmazta meg, aki O. Lange és M. Dobb közgazdasági nézeteire támaszkodva kifejtette, hogy a „piaci mechanizmus nem alkalmas... a gazdaság fő távlati irányvonalának kialakítására, különösen nem a fő távlati és beruházási irányok kiválasztására" ([5] 165. l.). Ebből pedig levonta azt a következtetést, hogy megreformált szocialista gazdaságban a központ közvetlen döntésekkel „elosztja a beruházási alapot a különböző ágazatok között", konkrétan meghatározza „a beruházások eredményeképpen elérendő kapacitásnövekedést" (170. l.), leszögezi azt is, hogy „a központi terv »felsőbbrendűségének« érdekében a központi szint kénytelen szabályozott piaci mechanizmust alkalmazni, közvetett döntések egész sorával kénytelen szűkíteni a közvetlen döntésekkel kialakított kereteket" (175. l.).

pontjának, és elhanyagolta a megtérülés számbavételét és megkövetelését. A kialakult gyakorlat pedig megteremtette saját károsultjait és haszonélvezőit. A fő károsult a társadalom volt, mivel az új beruházásfinanszírozási gyakorlat — az ígéretekkel ellentétben — nem állította meg sem az egyre növekvő felhalmozás iránti igényt, sem a már működő tőke erodálását. A haszonélvezők között pedig megtalálhatók egyrészt azok a szervek, amelyek képesek voltak preferenciák érvényesítése révén többet megtartani hatalmi pozícióikból, mint ami az új helyzetben indokolt lett volna (az OT, ágazati minisztériumok), másrészt azok, amelyek jobban megerősítették hatalmi pozícióikat a kívánatosnál (költségvetési szervek, a Nemzeti Bank és az Állami Fejlesztési Bank). A vállalati vezetők pozíciója szempontjából a helyzet kétértelmű volt. Biztonságuk egyrészt erősödött, hiszen a fejlesztésekkel járó erkölcsi kockázatot megosztották az állami adminisztrációval, sőt valahányszor a fejlesztés megindítását az állami szervek támogatták és megkövetelték, de az ehhez szükséges és igényelt összegeket nem folyósították, az esetleges sikertelenség ódiumát is magára vállalta az állami apparátus. Másrészt helyzetük romlott is, hiszen tevékenységük megítélésének nem volt egyértelmű kritériuma, sikereik gyakran inkább az állami szervek „jóindulatától" függtek, mint vezetői munkájuktól. Helyzetük bizonytalanságát fokozta az is, hogy az állami pénzügyi szervek gyakran megbízhatatlan partnernek bizonyultak. (Megadott hiteleket visszavontak, a hitelek lejárati idejét és kamatait úgy módosították, hogy azt nem lehetett előre látni stb.)

A pénz- és tőkepiac adminisztratív intézkedésekkel való helyettesítése ugyanakkor annak tudomásulvételét jelentette, hogy a vállalatok a rendelkezésükre bocsátott vagyonnal nem gazdálkodtak megfelelően. Feladatuknak továbbra is egyszerűen a termelési-értékesítési tevékenység növelését tekintették (az állami adminisztrációval összehangolt pénzügyi eredmények mellett), nem pedig a vagyon megtartását és gyarapítását. A vagyonérdekelt vállalkozói magatartásra nem is volt módjuk, hiszen ha ehhez a folyó bevételeket meghaladó pénzre volt szükségük, nem voltak képesek üzleti alapon szabad tőkéhez jutni, olyankor pedig, amikor saját jövedelmeik meghaladták a vállalaton belüli jól megtérülő befektetések értékét, gyakorlatilag nem vagy alig volt lehetőségük jövedelmeik egy részének kihelyezésére.

Pénz- és tőkepiac nélkül tehát csak akkor lehetne jól gazdálkodni, ha az állami elvonások, támogatások és a preferenciális hitelezés gyakorlata elérné a pénz- és tőkepiac hatékonysági szintjét, és ha az állami jövedelemelvonási és támogatási gyakorlat nem befolyásolná károsan a vállalatok magatartását az árupiacon is. Ez azonban nem lehetséges. Ebből következik, hogy ha a szabályozott piac segítségével átütő sikereket kíván egy gazdaság elérni, akkor az új gazdasági mechanizmus viszonyainál fejlettebb, nemcsak áru-, hanem munkaerő-, pénz- és tőkepiacot is tartalmazó önszabályozó rendszerre van szüksége.

Tisztázásra szorul továbbá az is: lehet-e elég erős vagyonérdekeltséget teremteni tőkés tulajdonviszonyok nélkül, ha a vállalatvezetést nem közvetlenül a tulajdonosok ellenőrzik.[5]

Úgy vélem, ez az aggály nem elhanyagolható. A reform útjára lépő szocialista gazdaságok tapasztalatai ebben a vonatkozásban nem ígéretesek. A gazdasági vezetők, menedzserek nemcsak az állami vállalatoknál, hanem a szövetkezetekben és a jugoszláv önigazgató vállalatoknál is gyakran meggondolatlanul költekeztek. Van olyan vélekedés is, hogy a tőkésvállalatok részvényesei sem képesek a menedzserek növekedési ambícióit féken tartani. A probléma megoldása mégsem látszik irreálisnak. A tőkés konszernek esetében a szakértők többsége nem osztja a fenti véleményt. A tulajdonosok és köztük a részvényesek is általában elérik, hogy a vállalati szakvezetés komolyan vegye a vállalati vagyon, a nyereség, a részvényérték és az

[5] Ezt vonja kétségbe Szegő Andrea ([12], [13]).

osztalék szempontjait. Ha érdekeiket megsértik, módjukban áll azt szankcionálni. A szocialista gazdálkodás esetében az eddigi hibákat azért sem kell'a jövőre nézve meghatározónak tekinteni, mert az állami vállalatok vezetőitől eddig elsődlegesen nem a tőkemegtérülést kérték számon. Hasonlóan: a szövetkezeti tagok és az önigazgató vállalatok dolgozói sem tulajdonosi pozícióból léptek fel, hanem a legjobb esetben saját munkajövedelmeik alakulását szem előtt tartva próbálták érdekeiket érvényesíteni.

Közvetlen anyagi érdekeltség nélkül működő racionális gazdálkodásra — megfelelő intézményi feltételek esetén — bőven adódnak példák. Eddig is számtalan vezető azonosult vállalatával akkor is, ha annak sikerei csak szerényen befolyásolták jövedelmét. Nincs okunk feltételezni, hogy csak az erőteljes anyagi érdekeltség válthat ki azonosulást. Emellett természetesen arra is hivatkozhatunk, hogy sok országban működnek sikeresen állami vagyonkezelő intézmények (Olaszország, Ausztria, Spanyolország stb.), s hogy vannak állami vagyonkezelő intézmények módjára működő sikeres vállalatok is (például Franciaországban).

Ha a tőkeérdekeltség megjelenésének szempontját a gazdaság közszolgáltatáson kívüli szektorában a társadalom felismeri, és ennek a törvényes rendben is érvényt szerez, akkor a vállalatok irányítása alá fogja vetni magát a tőkemegtérülés követelményeinek.

Ez a változás megköveteli, hogy az állami vállalatok eredményét ne a termelés, ne is a termelés folyó nyeresége alapján, hanem a vállalati pénzügyi aktívák értéke alapján mérjék. Ki kell tehát alakítani a vállalatok tőkeelszámolási rendszerét. Ez azt jelenti, hogy minden állami vállalatnak évente nyilvánosságra kell hoznia nemcsak a folyó nyereségét, hanem azt is, hogy miként változott a vagyona, ami egyúttal a jövőbeli nyereségtermelő képességére vonatkozó információként is szolgál. Ennek az évszázadok óta ismert egyszerű technikának az ismételt bevezetése azt jelenti, hogy a vállalatvezetésnek a fejlesztési-beruházási költségek, az amortizáció figyelembevételével kiszámított könyvviteli eszközérték és a várható nyereség alapján számított tőkeérték különbségéről kell számot adnia. E számítás alapján kell javaslatot tenniük üzemeik átalakítására, bezárására, esetleg egyes részlegek eladására és arra, hogy szabad eszközeiket saját vállalatuk fejlesztésére fordítsák, vagy a vállalaton kívül ruházzák-e be. Azok a vállalatok, amelyeket a tőkeérték elszámolása nemcsak annak elismerésére kényszerít, hogy vagyonuk kevesebb, mint a könyvviteli érték, hanem arra is, hogy a felhasznált kölcsöntőke visszafizetésére képtelenek, kénytelenek lesznek maguk ellen csődeljárást kérni.

A tőkeelszámolás rendszere így közvetlenül alkalmas a vállalatvezetés intézményes ellenőrzésére. A vállalati vagyonnal való hatékony gazdálkodást fokozhatja, ha a vállalatok dolgozóiknak foglalkoztatási idejükre tőkejáradékot fizetnek. Az 1985 után kialakuló önkormányzati vezetés ezen keresztül közvetlen vagyonérdekeltség alapján működhetne.[6]

Abban az esetben, ha a vállalatok egy része vagy többsége átalakulhat részvénytársasággá, s a részvényeket forgalomba lehet hozni, a részvények jegyzett értéke a vállalatvezetés munkájának pótlólagos ellenőrzésére adhat módot.

A gazdasági kényszer az intézményesített érdekképviselet alapján történő politikai akaratképzéssel párosulva a párt- és állami vezetést a gazdálkodás intézményeinek mélyreható megváltoztatására ösztökélheti [10], egyebek közt a korábban kialakult szocializmusképtől eltérő változások végrehajtására is. Így kerülhet sor a gazdaság sokszektorúságának fenntartására és az árupiacok szabályozó ereje mellett a munkaerő-, pénz- és tőkepiac elfogadására. Ezek a változások nincsenek ellentétben a kizsákmányolásmentes, szocialista társadalom eszméivel. Tudni kell ugyan-

[6] E gondolatokat már többen megfogalmazták, például Kotz László [8].

akkor azt is, hogy a politikai vezetésben is munkálkodhat a múlt értékrendje és a megszokott pozíciók féltése. Az ebből táplálkozó konzervativizmust a piaci folyamatokra való áttérés tényleges nehézségei is legitimálhatják. A keresletorientált, szabályozott, fejlett piaci viszonyokra való áttérés közben megnő a veszélye például az inflációnak, az áruhiánynak, a szélsőséges jövedelemdifferenciálódásnak, a munkanélküliségnek, az ország nemzetközi fizetésképtelenségének.

Ebből kiindulva fontos tisztázni, hogy a fejlett piac sem itt, sem másutt nem jelenthet mást, mint szabályozott piacot. Ehhez a szocialista államnak hatékonyabban kell ellátnia ma gyengén betöltött gazdasági funkcióit. Ide tartozik a kereslet szabályozása (azaz az, hogy a lakosság és a vállalatok, intézmények kezében lévő pénz ne haladja meg az árukínálatot); az államháztartás bevételeinek és kiadásainak összhangja; a költségvetés eladósodásának alkotmányos ellenőrzése; a bankrendszer olyan kiépítése, hogy az képes legyen a hatékony vállalati akciók finanszírozására; a piacszabályozás (azaz az, hogy az egyes vállalatok sem mint eladók, sem mint vevők ne élhessenek vissza esetleges monopóliumokból származó erejükkel); az adózás fejlesztése, hogy az korlátozza a személyi jövedelmek szóródását; a költségvetés kiadásainak szerkezeti változása, hogy az infrastruktúra is összhangba kerüljön a társadalmi igényekkel. Az államnak kell őrködnie azon is, hogy ne hanyagolják el a műszaki fejlesztés hosszabb távú szempontjait, s hogy az export és az import között megfelelő összhang legyen.

★

1984—1985-ben a párt- és állami szervek a gazdaságirányítás továbbfejlesztésén dolgozva elfogadtak egy komplex programot, és jelenleg ennek megvalósításán fáradoznak. A változások, amelyek csökkentik a vállalatok nagy részének az államigazgatási hierarchiától való függőségét, és növelik a dolgozók döntési jogait, valamint a pénzügyi rendszer mélyreható átalakítását is célul tűzték ki, lehetőségként magukban hordozzák az e cikkben felvetett kérdések megoldását. A változások hatását ma még korai lenne értékelni. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy az új vállalati formák elterjedése, a nyereségadó csökkentése, az erőforrások adóztatásának bevezetése, az amortizáció részleges elvonása helyett felhalmozási adó kivetése, az ár- és keresetszabályozás részleges feloldása, valamint a tőkeáramlás elemeinek bevezetése csak szerény kezdő lépéseknek tekinthetők. Továbbra is hiányzik a fizetőképes kereslet hatékony egyetemleges korlátozása, nem kapcsolódik megfelelő intézményi érdek az üzleti életben működő társadalmi vagyon védelméhez és gyarapításához, a tőkeáramlás lehetőségei még mindig korlátozottak.

A fenti úton való továbbhaladás nem egyszerű feladat, mivel megköveteli a hagyományos központi tervezés legfontosabb jellemzőinek átalakulását, ezen belül a kialakult hatalmi struktúra jelentős módosulását, ugyanakkor így sem kecsegtet azzal, hogy az ország e változások után belátható időn belül utoléri a vezető tőkésországokat.

E feladatok egyes társadalmi rétegek szabad akaratformálása és érvényesítése útján történő megoldása teszi azonban csak lehetővé olyan szocialista gazdálkodási rend kialakítását, amely az állampolgároknak lényegesen többet nyújt a jelenleginél, mind az önmegvalósító munkában, mind jövedelmeik, szükségleteik megfelelő kielégítésében, és eközben utat nyit akaratuk szabad formálásának és érvényesítésének. Csupán az ilyen változás képes eredményesen szembefordulni a világfejlődés irányzataitól való lemaradás veszélyeivel.

Hivatkozások

[1] *Adamecz Péter—Komlós János:* A nagy kockázatú vállalatok tartós eszközigényének finanszírozása. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1984.
[2] *Antal László:* Fejlődés — kitérővel. Gazdaság, 1980. 2. sz.
[3] *Bornstein, M.:* Economic Reform in Eastern Europe. In East European Economics Post-Helsinki. Joint Economic Committee of the Congress of the U.S., Washington, 1977.
[4] *Brown, A.—Neuberger, E.:* Basic Features of a Centrally Planned Economy. In *Brown, A. —Neuberger, E.:* International Trade and Central Planning. University of California, 1968.
[5] *Brus, M.:* A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
[6] *Gálik László:* A normativitással kapcsolatos értelmezések és kísérlet a normativitás érvényesülésének körvonalazására. A PM Pénzügykutatási Intézetének közleménye, 1983. 4. sz.
[7] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[8] *Kotz László:* Elgondolások a hosszú távú vagyonérdekeltség alakulásáról. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.
[9] *Medvegyev, P. A.:* Upravlényije szocialisztyicseszkim proizvodsztvom. Politizdat, Moszkva, 1983.
[10] *Pokol Béla:* Az érdekképviseleti szervek a politikai akaratképzésben. Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz.
[11] *Rott Nándor:* A népgazdasági érdekkel egybevágó vállalati fejlesztési tevékenység feltételrendszere. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1984.
[12] *Szegő Andrea:* Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6. sz.
[13] *Szegő Andrea:* Vita a reformalternatívákról. Kritika, 1984. 6. sz.
[14] *Tardos Márton:* Az állam és a vállalatok közti kapcsolatok Magyarországon. A pénz szerepéről. Gazdaság, 1981. 1. sz.
[15] *Tellér Gyula.:* Ó-mechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek. Medvetánc. 1984. 4. — 1985. 1. sz.
[16] A szövetkezeti mozgalom a gazdasági reformfolyamatban. Valóság, 1984. 2. sz.

Ferge Zsuzsa:
AZ ISKOLARENDSZER ÉS AZ ISKOLAI TUDÁS TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

(Második, változatlan kiadás)
(Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 4.)

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan befolyásolja a mai magyar iskolarendszert a középkorra visszanyúló kettős iskolai struktúra, s hogyan formálja a mai iskolai tananyagot az, ahogyan — változó társadalmi erők hatására — az iskolai tudás tartalma kialakult.

Kimutatható, hogy a korábbi társadalmak iskolájával való szakítás gyakran felületi vagy formális volt, s a történelmi előzmények és a mai feltételek hatnak az iskola belső szervezetére és értékelési módszereire, a szocializáció egész folyamatára, s szelektív társadalmi mobilitást hoznak magukkal. E problémákból kiindulva a szerző olyan, sok elemében a mostanitól eltérő iskolarendszert vázol fel, amely a mainál átgondoltabb egysége lenne szakításnak és folytonosságnak, és talán megoldana jó néhány problémát. A nagy érdeklődést keltett tanulmány ma is aktuális olvasmány mind a szakemberek, mind a közoktatás iránt érdeklődők számára.

105 l., kötve 37,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1299—1313. l.)

Idő és munkaidő

(A munkaidő és a társadalmi újratermelés időalapjának néhány problémája Magyarországon)

Tímár János

Csaknem két évtizede, az 1968-ban megkezdett első általános munkaidő-csökkentés szakmai előkészítő vitáinak idején merült fel bennem először az a gondolat, hogy a „munkaidő" problémáját ne a szokásos módon: önmagában, hanem az egész társadalmi újratermelés szerves részeként kellene vizsgálni.[1] Más irányú kötelezettségek miatt akkoriban csupán annyit sikerült e gondolat megvalósítására tenni, hogy az 1960-as évek végén, a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága (MÉB) megbízásából, Kiss István normatív számításokat végzett a teljes társadalmi munkatermelés időalapjának alakulásáról [14], Szántó Miklós pedig elkészítette az első és azóta is egyetlen átfogó vizsgálatot a munkaidő-csökkentés és az életmód összefüggéseiről [27]. Az azóta végrehajtott újabb munkaidő-csökkentések, a második gazdaság kifejlődése és társadalmi életünk számos jelensége azt mutatja, hogy a munkaidőnek „a társadalmi újratermelés időalapja" keretében történő kutatása ma még időszerűbb, mint korábban lett volna. Ezért most, amikor lehetőség kínálkozott a munkaidő sokirányú és átfogó kutatására,[2] megragadtam az alkalmat, hogy előbbre lépjünk a régi gondolat valóra váltásában. Ennek a munkának néhány eddigi eredményét foglalom most össze, elsősorban azokra a problémákra irányítva a figyelmet, amelyek gazdaság- és társadalompolitikai vonatkozásait időszerűnek vélem.

A munkaidő fogalma és történelmi fejlődése

Közhely, hogy a társadalom és az egyes emberek élete, fejlődése az idő dimenziójában megy végbe. Nem ennyire magától értetődő azonban, hogy a *munkaidő* az egységes és általános *fizikai időfogalomtól elkülönülő, társadalmi-gazdasági kategória*, amelynek funkciója a kifejlett árutermelő társadalom „gazdaságában" végzett munka mérése és értékelése.

Tímár János kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

[1] Ez a felfogás, a munkaidő szűkebb körében, közel áll ahhoz a koncepcióhoz, ahogyan Augusztinovics Mária az „emberi gazdaság" kérdéseit vizsgálja [1].

[2] A kutatás az MKKE Munkagazdasági Tanszékén 1984-ben indult meg, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal megbízásából és támogatásával. A kutatás fő irányai a következők: a társadalmi újratermelés időalapja, a munkaidő hossza, a munkaidő-csökkentés, a munkaidő és a foglalkoztatási típusok és formák összefüggései, végül a gazdaság munkaidőalapjának kihasználása és a munkaidő-veszteségek vizsgálata.

Az iparosodást megelőző társadalmakban az idő a természeti folyamatok tükröződéseként jelent meg. Az évszázadok és a napszakok váltakozása csakúgy, mint a vetésé és aratásé, vagy az életkor alakulása az idő felosztását és az egyes időszakok, életszakaszok funkcióit is meghatározták. A munka és a pihenés ideje az emberi élet kozmikus és biológiai ritmusainak felelt meg.

Az iparosodás azután időben és térben is elválasztotta egymástól a termelést és a fogyasztást, a „gazdaságot" és a „háztartást", és ezzel a „gazdaságban" teljesített munkaidő elkülönült az emberi lét közvetlen újratermelésére jutó-maradó háztartási munka idejétől. Ez utóbbi felosztását és ritmusát továbbra is elsősorban természeti, biológiai tényezők határozzák meg. A modern „munkaidő" viszont a nap 24 órájából leválasztott, természeti funkcióitól megfosztott, absztrakt részidő [10].

A munkaidő hosszát — a fiziológiai-biológiai korlátok rugalmas keretei között — egyfelől a munkaidő alatt létrehozott használati értékek tömege, másfelől a tőkés és a bérmunkás közötti erőviszonyok, illetve a munkáltató és a munkavállaló közötti konszenzus határozzák meg, míg a munkaidő beosztása az üzemidő függvénye. A munkaidő szerepét és értékét a munkáltató számára a munkaidő alatt képződő többlettermék, a munkavállaló számára a teljesített munkaidőért járó és fogyasztási javakban testet öltő kereset fejezi ki.

Korunkban, a világot átfogó árutermelés viszonyai között a munkáltatónak *a munkaidő optimális megszervezésére és maximális kihasználására kell törekednie*, ha gazdasági pozícióját meg akarja tartani, és még inkább, ha javítani akarja. E kötelezettség alól nemcsak az egyes vállalatok, de — történelmi tapasztalatok mutatják — *egyetlen nemzetgazdaság sem vonhatja ki magát.*

A munkavállaló — munkaképességének korlátait mérlegelve — általában a munkaidő alatt megszerezhető reáljövedelem növelésére törekszik, és ezt figyelembe véve fogadja el az adott munkaidő kihasználására vonatkozó előírásokat. E munkajövedelem és a munkaidőn kívüli idő értékelése, valamint alternatív választási lehetőségei határozzák meg, hogy mennyi időre, milyen munkaidő-beosztást — és milyen intenzitású munkát — vállal a gazdaságban.

A tudományos-műszaki haladás és a tőkeigényesség növekedése minden vállalkozó számára létkérdéssé teszi az állótőke optimális kihasználását, a fizikai és az erkölcsi kopás közötti növekvő rés szűkítését, mivel ezzel csökken a termelés költségszintje, növekszik a versenyképesség és a jövedelmezőség. Ezért a tőkések ideális célja az iparosodás kezdetétől a folyamatos termelés. Az első gyárak munkája azonban éppen úgy magán viselte még a megelőző munkaszervezetek, mindenekelőtt a háztartásba integrálódott kisárutermelés viszonyait, mint ahogy az első négykerekű gépkocsit egy lovashintó átalakításával készítette Daimler a 19. század végén.

Az állótőke kihasználásához fűződő érdek kezdetben mértéktelen hosszúságú munkaidőben jelent meg, amely gyorsan félretolta a munkaszüneti, illetve egyházi ünnepnapok tradícióit, de átmenetileg megőrizte az iparosodást megelőző munkaritmust és munkaidő-beosztást: a hosszú pihenőidőt és étkezési szünetet, a gyári és az otthoni munka szabálytalan váltogatását. A munkaidőnek ezt a szinkron kettéválását fokozatosan felváltotta a munkaidő diakron struktúrája [2]. A munkaidőből kiiktatták a korábbi termelési és életmódból visszamaradt elemeket, szigorúan korlátozták a munkaközi szünetek idejét, és pontosan előírták a munkaszüneti napokat, illetve igénybevételük szabályait. *Az intenzívebb munkaidő-kihasználást a munkaidő hosszának csökkenése ellensúlyozta*, amit a technikai fejlődés és a munkásosztály növekvő ereje külön-külön is megkövetelt. Ugyanakkor új munkaidőrendszerek alakultak ki, amelyek a *munkaidőt úgy koordinálták az üzemidővel, hogy a munkaidő csökkenésével az üzemidő hossza nem változott, illetve növekedett.*

Az este és éjszaka, a munkaszüneti és ünnepnapokon rendszeresen végzett

munka jelzi, hogy a munkaidő beosztását és ritmusát már nem természeti tényezők, hanem a gazdasági hatékonyság kritériumai határozzák meg. A foglalkoztatás módja és formái egyfelől e követelményekhez, másfelől a növekvő erejű munkásosztály igényeihez igazodtak. Így alakultak ki a foglalkoztatás mai alaptípusai, amelyek meghatározó tényezői: a munkaidő hossza, a munkaidő beosztása, valamint a foglalkoztatás időtartama. Az e tényezők alapján megkülönböztethető főbb foglalkoztatási típusokról ad összefoglaló képet az 1. sz. ábra.

1. sz. ábra

Munkaidő- és foglalkoztatási típusok

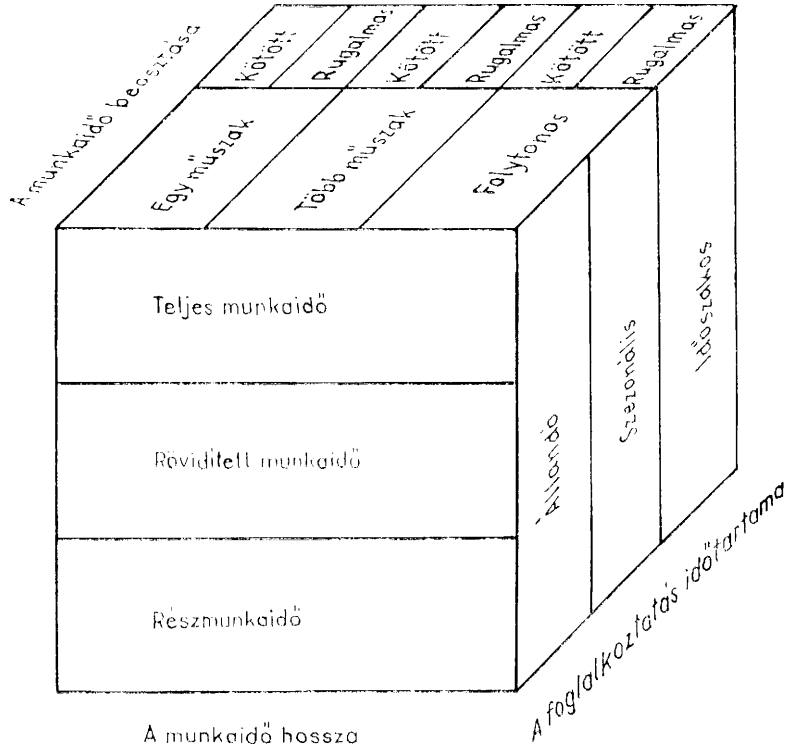

A munkaidő csökkenése az ipari fejlődés egész korszakát végigkíséri. A 19. század elején még a mai legfejlettebb tőkésállamokban is napi 12-14 óra, illetve heti 80-90 óra volt a „normális" munkaidő. 80-100 évig tartott, amíg az első világháború előtti években napi 9—10, illetve heti 50—60 órára rövidült. A 8 órás munkanap követelését a II. Internacionálé 1880. évi első kongresszusa tűzte zászlajára, és ez a második világháborút megelőző időszakban vált általánossá. A 40 órás munkahét követelése az 1929-es világválság idején merült fel, és az 1970-es évek elején vált uralkodóvá a fejlett tőkésországokban.

A munkaidő általános csökkenése tehát hosszú idő alatt és szakaszosan ment végbe, miközben a reálkeresetek — kisebb-nagyobb ingadozásokkal — folyamatosan emelkedtek. Az átlag körüli vagy ennél alacsonyabb keresetű nagy tömegek ugyanis elsősorban a keresetek növelésére törekedtek, ezért harcoltak, mivel *adott*

életszínvonalon fontosabb volt számukra a többletjövedelem, mint a több szabad idő.[3] Az 1970-es években végrehajtott közvéleménykutatások szerint még a mai Nyugat-Európában is ez a felfogás a meghatározó [19].

Más indítékokból, de a tőkések is inkább engedtek a keresetek növelésére, mint a munkaidő csökkentésére irányuló nyomásnak. Amennyiben ugyanis a termelékenység emelkedése meghaladja a bérnövekedést, úgy a bérnövekedés a tőke érdekeinek is megfelel, mivel növekszik a belső fogyasztás, a piac felvevőképessége. A munkaidő csökkentése viszont, ha a keresetek időarányosan csökkennek, mérsékli a fogyasztás növekedését; ha pedig az időegységre jutó kereseteket emelik, úgy ez azzal a kockázattal jár, hogy emelkedhet a költségszint, csökkenhet az ország nemzetközi versenyképessége, különösen, ha az egyik országban végrehajtott munkaidő-csökkentést más országok nem követik.

Ez magyarázza, hogy *a munkaidő csökkentése a tőkésországokban a legkedvezőbb konjunktúraciklusban megy végbe a legkönnyebben*, mivel ekkor a reálkeresetek még munkaidő-csökkenés idején is nagyobb nehézségek nélkül tovább emelkedhetnek. Nagy ellenállásba ütközik viszont a munkaidő-csökkentés a recesszió időszakában, noha a tömeges munkanélküliség drámai módon sürgeti a gazdaság számára szükséges munkaidőalap igazságosabb elosztását a munkát vállalni akarók között. A gazdaságilag aktív munkaerő kilenctizedét kitevő keresők azonban ragaszkodnak bérükhöz, amely ilyenkor amúgy is stagnál vagy csökken, és vonakodnak további áldozatot vállalni az egytizednyi munkanéküli javára. A tőkések pedig azért állnak ellent, mivel a szakszervezetek által követelt bérkompenzáció veszélyeztetné versenyképességüket, és a munkanélküliek minőségi összetétele sem felel meg a munkaerő-keresletnek. Ez az oka annak, hogy a második világháborút követő konjunktúra idején a heti munkaidőt, a munkáltatók és a munkavállalók közötti különösebb konfliktusok nélkül, 48 óráról 40 órára, 6 napról 5 napra csökkentették. A recesszió és a tömeges munkanélküliség jelenlegi viszonyai között viszont, a szakszervezetek és a munkáspártok aktív harca ellenére, alig történt eddig érdemleges előrehaladás a munkaidő további csökkentésében.

Mindehhez hozzá kell fűznünk, hogy a fejlett tőkésországok átlagában az elmúlt évtizedek alatt jelentősen nőtt a foglalkoztatottak létszáma, nem kis mértékben a tömeges bevándorlás és a vendégmunkások belépése következtében [29]. Ez a létszámnövekedés az országok többségében jóval felülmúlta a munkaidő-csökkenés miatt bekövetkezett munkaidő-kiesést. Így a gazdaságilag aktív keresők munkaidőalapja a fejlett tőkésországok átlagában jelenleg nagyobb, mint három-négy évtizede.

Munkaidő és munkaidőalap a gazdaság szocialista szektorában Magyarországon

Magyarországon csakúgy, mint a többi szocialista országban, a napi és a heti munkaidő — a gazdasági fejlettséget figyelembe véve — *viszonylag rövidnek mondható.* Az eddig végrehajtott munkaidő-csökkentéseket elsősorban a kapitalizmussal folytatott versengés, valamint *szociális és politikai szempontok határozták meg.*[4] Ez magyarázza, hogy a Szovjetunió már 1927-ben, az októberi forradalom tizedik évfordulójára 7 órás munkanapot vezetett be. Ezt később felfüggesztették, majd a második világháború után először 46 órás, az 1960-as évek kezdetétől pedig 41 órás mun-

[3] Keynes írta a két világháború közötti nagy gazdasági válság idején, hogy „...a nagy többség szívesebben venné a nagyobb jövedelmet a több szabad időnél, és nem látok elég okot arra, hogy több szabad idő élvezésére kényszerítsünk olyanokat, akik szívesebben látnák e helyett a több jövedelmet" ([13] 351. l.).

[4] Hasonló következtetésre jutott vizsgálatai alapján Frey Mária [5].

kahétre tértek át. A többi szocialista ország csak késéssel követte ezt a példát. Az 1960-as évek közepén még 46—48 órás volt a heti munkaidő, s csak az 1970-es évek második felében vezették be a 42—44 órás munkahetet.

Magyarországon 1945-ben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság rendelte el a 48 órás munkahét általános bevezetését, és ez — kisebb módosításokkal — 1968-ig érvényben maradt. A gazdaságirányítási reform kezdetével egyidejűleg — különösebb előzmények és előkészítés nélkül — megkezdődött, és 1974-re be is fejeződött a 44 órás, másodhetenként 5 napos munkahét bevezetése, 1981-ben megkezdődött a 42 órás, 5 napos munkahét általános bevezetése, és alighogy ez befejeződött, 1984 elején az ipar, az építőipar és az államigazgatás áttért a 40 órás munkahétre.

A témában megjelent csekély számú publikáció és a különféle hivatali előterjesztések általában azzal indokolták a munkaidő-csökkentést, hogy ez „a dolgozók részéről mind fokozottabban megnyilvánuló kívánság "[16], valamint, hogy a kapitalista országokban végrehajtott „harmonikus, folyamatos munkaidő-csökkentés következtében Magyarország jelentősen lemaradt" [25]. Végül arra hivatkoztak, hogy a gazdaság jelentős „belső munkaerő-tartalékait" ez mozgósítani fogja, és így a munkaidő-csökkentés „önerőből" végrehajtható, sőt feltételezték a „munkaidő-csökkentés és a kapacitáskihasználás kedvező kölcsönhatását is" [16]. Csupán a 40 órás munkahét bevezetésekor olvashattunk olyan kommentárt, hogy ezt a munkaidő-csökkentést „demográfiai és munkaerő-gazdálkodási szempontok nem indokolják", és „más országokhoz képest sem vagyunk elmaradva"; az intézkedés *alapvetően „társadalompolitikai megfontolásokon nyugszik*" [8].

A különböző írások gyakran idilli képet festettek a munkaidő-csökkentés kedvező társadalmi hatásáról, arra számítva, hogy a szabadnapok számának növekedésével „több idő jut majd pihenésre, önképzésre, társadalmi és családi életre" [16]. Mások viszont, bár felvázolták a „víkend-társadalom" képét, amelyben az „ötnapos munkahét csak megálló", arra is figyelmeztettek, hogy a szabad idő bővülése egyelőre inkább a munkaidőn kívüli munkatevékenységek időtartamát fogja növelni [25].

Az adatok és tények mélyebb vizsgálata nem mindenben igazolja a szocialista országokban, illetve a Magyarországon végrehajtott munkaidő-csökkentések indokainak helyességét. A fejlett tőkésországok összefoglaló statisztikai adatai ugyan kétségtelenül a teljesített munkaidő „folyamatos" csökkenését mutatják, és — amint már utaltunk rá — az is igaz, hogy az ötvenes-hatvanas évek jelentős munkaidő-csökkentése viszonylag „harmonikusan" zajlott le. A heti munkaidő átlagos hosszának *„folyamatos"* csökkenését az ötvenes-hatvanas években azonban elsősorban a részmunkaidőben foglalkoztatottak számának és arányának gyors és valóban folyamatos növekedése okozta. Ennek hatását jól jellemzi, hogy például Hollandiában a statisztika szerint az összes foglalkoztatottak átlagos heti munkaideje az 1975. évi 38,4 óráról 1981-ig 36,9 órára csökkent, ezen belül azonban a teljes munkaidőben foglalkoztatottak heti munkaóráinak száma 39,4 óráról 40,3 órára emelkedett [3].

Magyarországon a teljes munkaidőben foglalkoztatott ipari, építőipari és államigazgatási dolgozók napi és heti munkaideje ma már nem tér el érdemlegesen a fejlett tőkésországokbelitől. Valamivel kevesebb viszont nálunk a fizetett ünnepnapok száma, és rövidebb a fizetett szabadság hossza. Magyarország azonban csak a munkaidő hossza tekintetében közelítette meg a fejlett tőkésországokat. A gazdasági fejlettség szintjében fennálló különbségek kevéssé változtak.

A hazánkban eddig végrehajtott munkaidő-csökkentések hatásainak részletes vizsgálata még további kutatások feladata. Annyit azonban már ma is megállapíthatunk, hogy amíg a fejlett tőkésországokban végrehajtott munkaidő-csökkentések — az üzemidőt a munkaidőtől elválasztó korszerű foglalkoztatási formák széles

körű alkalmazásával — általában az üzemidő meghosszabbítását és a munkaidő fokozottabb kihasználását eredményezték, addig *Magyarországon, a viszonylag rövid idő alatt végrehajtott, egymást követő munkaidő-csökkentések nem jártak együtt az állóeszköz-kihasználás javulásával. A munkaidőn belüli veszteségidő, a „belső tartalék" változatlanul nagy, és a termelékenység növekedése sem pótolta teljesen a kieső munkaidőalapot.* Ezért minden indok megvan arra, hogy a kialakult munkaidő intenzívebb kihasználására törekedjünk, s — a lehetőségekhez és a szükségletekhez képest — az üzemidő ésszerű növekedését is elérjük. Ezt sürgeti az is, hogy a legutóbbi néhány évben — amint az 1. sz. táblázat adatai mutatják — számottevően csökkenni kezdett a szocialista szektor teljes munkaidőalapja.[5]

1. sz. táblázat

A szocialista szektor munkaidőalapjának alakulása

Év	A teljes munkaidőben foglalkoztatottak					
	átlagos állományi létszáma		egy főre jutó teljesített munkaóráinak száma		összes teljesített munkaóráinak száma[a]	
	ezer fő	index	óra	index	millió óra	index
1967	4134	100,0	2245	100,0	9897	100,0
1974	4492	108,7	2068	92,1	9964	100,7
1980	4527	109,5	2018	89,9	9842	99,4
1984[c]	4367	105,6	1869[b]	83,2	9125	92,2

a A teljes ledolgozott munkaidőalap magában foglalja a részmunkaidőben foglalkoztatottak, a nyugdíjasok és más alkalmi dolgozók teljesített munkaóráit is. Ennek 700 millió munkaóra körüli mennyisége kismértékben nőtt a vizsgált időszakban.
b Az iparban, a 40 órás munkahét teljes bevezetését feltételezve, az évi teljesített munkaidő 1740 óra/fő körül alakul.
c Előzetes adatok.

1967 után az ismételt, jelentős munkaidő-csökkentés ellenére gazdaságunk szocialista szektorának munkaidőalapja 1980-ig lényegében nem változott, mivel az egy fő által teljesített évi munkaidő 10 százalékos csökkenését ellensúlyozta a foglalkoztatottak létszámának azonos mértékű növekedése. Az elmúlt néhány évben nemcsak a munkaidő, hanem a foglalkoztatottak száma is csökkenni kezdett. Így a szocialista szektor teljes munkaidőalapja alig 8 év alatt 7 százalékkal kisebb lett.

A társadalmi újratermelés időalapja Magyarországon

Az eddigiekben a „gazdaság", illetve a gazdaságilag aktív népesség 96 százalékát foglalkoztató szocialista szektorban dolgozók munkaidejének és a teljes munkaidőalapnak az alakulását vázoltam. A „gazdaság" azonban a társadalmi újratermelés teljes folyamatát átfogó munkatevékenységnek csupán egy részét foglalja magában. Bármilyen legyen is egy iparosodott ország gazdasági fejlettsége vagy társa-

[5] A magyar statisztika igen alapos, részletes és rendszeres adatokkal rendelkezik a népesség, ezen belül a gazdaságilag aktív keresők számának és összetételének változásáról. A munkaidő statisztikai megfigyelésének rendszere viszont meglehetősen kezdetleges és töredékes. Ezért még a gazdaság szocialista szektorában teljesített munkaidő megállapítása is kiegészítő számításokat és becsléseket igényelt. Ebben a munkában elsősorban Baranyai István volt segítségemre. Közreműködésének köszönhetően a kapott végeredmény hibahatára valószínűleg csekély.

dalmi-gazdasági rendszere, tartósan fennmarad a *háztartási munka*, amelyet az aktív keresők és az eltartott családtagok együttesen végeznek el.

A háztartást a „gazdasággal" a *közlekedés* köti össze; a közlekedésre fordított idő nagyobbik részét a munkába járás veszi igénybe. A „gazdaság" és a háztartás közé ékelődik be a „második gazdaság", amin — a szocialista gazdaságra érvényes kategóriának megfelelően [6] — a teljes mezőgazdasági kistermelést, továbbá a legális vagy hivatalosan elfogadott-megtűrt ipari, építőipari és szolgáltatóipari jövedelemszerző tevékenységeket (kontármunka, fusizás), valamint a háztartásban végzett hasonló jellegű munkákat, vagyis a szocialista szektoron kívüli valamennyi munkatevékenységet értjük.

A társadalom teljes újratermelési folyamata tehát eltérő jellegű és egymástól elkülönülő, ugyanakkor egymással szorosan összefüggő három szektorban folyik: a „gazdaságban", vagyis a szocialista szektorban; a „második gazdaságban"; valamint a „háztartásgazdaságban". A három szektorban végzett munkatevékenységek teljes időráfordítását — a közlekedési időt is beleértve — nevezem *a társadalmi újratermelés időalapjának*.

Az ez után fennmaradó idő jó részét a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordítják, más része az a szabad idő, amely pihenésre, önképzésre, szórakozásra és más hasonló tevékenységekre jut. A szociológiai jellegű időkutatások általános aspektusaitól [4] eltérően, a munkaidőből kiindulva nem a szabad idő felhasználását állítottuk vizsgálataink középpontjába, hanem a munkaidőn kívüli munkatevékenységek időfelhasználását, vagyis a társadalmi újratermelés teljes időalapjának kérdéseit. Az előbbi szektorok közül nyilvánvalóan az *első gazdaságnak (a szocialista szektornak) van meghatározó szerepe és jelentősége*. Ez foglalja magába a modern technika alapján álló nagyüzemeket, valamint az egész társadalmi-gazdasági élet infrastrukturális szervezeteit. A gazdaságban teljesített munkaidő hatékony felhasználása nélkül nincs dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődés. A munkaidő hatékony és intenzív felhasználását viszont azok az összefüggések és kölcsönhatások is befolyásolják, amelyek az „első gazdaság" (a szocialista szektor), a második gazdaság és a háztartásgazdaság, illetve ezek időfelhasználása között fennállnak. A szektorok időfelhasználása a mögöttük feszülő konfliktusokat is jelzi. E konfliktusok feloldása pedig éppúgy szükséges a gazdaság teljesítőképességének javításához, mint ahhoz, hogy reálisan számíthassunk „... a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapítására, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére" ([18] 174. l.).

A probléma alaposabb megismerése végett különféle adatforrásokra támaszkodva számításokat végeztünk a társadalmi újratermelés teljes időalapjának és fő tényezők szerinti összetételének megállapítására a Magyarországon végrehajtott munkaidő-csökkentések fordulóéveire.[6] A számítások és becslések fő eredményeit

[6] A társadalmi újratermelés időalapjának a szocialista szektor munkaidőalapján kívüli tételeit a KSH 1963. és 1977. évi háztartási időmérleg-felvételének adatai [9] alapján állítottam össze. E munkában Falussy Béla és Sík Endre működött közre. Nincs lehetőség itt a munka módszertani problémáinak részletezésére és a számítási, becslési eljárások ismertetésére. Csupán utalhatok arra, hogy az 1963. és az 1977. évi alapadatokból interpolációval számítottuk ki az 1967. és 1974. évi időfelhasználást. Az így kapott globális értékek eléggé megbízhatónak tekinthetők. Lényegesen nagyobb a bizonytalanság az 1980. és az 1984. évi előrebecslésnél, mivel az 1963. és az 1977. évek közötti fejlődés extrapolálása itt nem látszott járható útnak. Ezért a második gazdaságra és a közlekedésre egyéb analitikus adatforrások alapján becsültem meg az időfelhasználást, míg a háztartásra — különböző feltételezések alapján — az időfelhasználás mérséklődő csökkenésével számoltam. Mindkét évre vonatkozó becslésnek jóval nagyobb a hibahatára, mint az interpolált adatoké. A tanulmányban foglalt összefüggések szempontjából azonban a lehetséges számítási, becslési hibák érdemben nem érintik az összefoglaló adatokból levonható következtetéseket.

2. sz. táblázat

A társadalmi újratermelés időalapjának megoszlása szektorok szerint
(milliárd munkaóra)

Megnevezés	1967	1974	1980	1984
Közlekedés	8,8	8,2	7,9	7,8
Háztartás	3,0	3,0	2.9	2,9
Második gazdaság	3,3	4,0	4,3	4,6
Szocialista szektor	9,9	9,9	9,8	9,1
Együtt	25,0	25,1	24,9	24,4

a 2. sz. táblázat foglalja össze. Ezek szerint a vizsgált csaknem két évtized során a társadalmi újratermelés időalapja kismértékben csökkent, vagyis valamivel nőtt a felnőtt népesség szabad ideje. A munkaidő csökkentésével és a háztartási munkára fordított idő csökkenésével felszabaduló időnek majdnem a felét azonban a lakosság a második gazdaságbeli munka növelésére fordította.

A társadalmi újratermelés időalapjának változásában — az előzőeken túl — elsősorban a teljes időfelhasználás struktúrája és annak változása tűnik figyelemre méltónak. Ezt részint a közlekedésre és a háztartási munkára fordított idő nagy volumene, részint a második gazdaságbeli munkatevékenység már említett kiterjedtsége jellemzi.

A közlekedés teljes időfelhasználása a társadalmi újratermelés időalapjának kb. 12 százaléka. Nagy részét, mintegy $^2/_3$-át a munkába járás veszi igénybe, és így szorosan kapcsolódik a munkaidőhöz. A munkába járás a szorosan vett munkaidőt átlagosan mintegy 20 százalékkal hosszabbítja meg. Az időmérlegek szerint a foglalkoztatottak munkába járásának átlagos időtartama jelenleg munkanaponként 70—80 perc. Ez a tiszta utazási időn kívül magában foglalja a járműre várakozás idejét is. Az utazási idő átlagos hosszát az is növeli, hogy Magyarországon a foglalkoztatottak $^1/_5$-e ingázik. A közlekedésre fordított idő nemcsak volumenében és más szektorok időfelhasználásához viszonyítva nagy, hanem az egyes dolgozók számára is hosszú.[7]

A munkába járásra fordított idő Magyarországon azért is hosszú, mert a munkába járók többsége tömegközlekedési eszközöket vesz igénybe [28]. Ezek könnyen hozzáférhetők, és a nagy — bár csökkenő — állami dotáció miatt még mindig igen olcsók. A vasútállomás és az autóbuszmegálló megközelítése, valamint a járműre való várakozás azonban sok időt igényel, ami nagyobbrészt elesik

[7] Erre utal a Közös Piac összehasonlító vizsgálata is [24].

Nyugat-Európában, ahol a munkába járás fő eszköze a személygépkocsi. Éppen ez utóbbi — és a motorkerékpár — gyors elterjedése magyarázza a közlekedésre fordított idő csökkenését Magyarországon az 1960-as évek közepétől. A közlekedés időfelhasználását azonban tovább kellene csökkentenünk, mivel ez igen eredményesen járulhat hozzá a szabad idő növekedéséhez. Ez azonban hosszadalmas és költséges, stratégiai jellegű településpolitikai, lakáspolitikai és közlekedéspolitikai intézkedéseket igényel.

Az időmérleg-vizsgálatok eredményeiben kevéssé járatos olvasó számára meglepően soknak tűnhet a háztartás időfelhasználása, amely nagyjából annyi, mint az egész első gazdaságé. Ha hozzászámítjuk ehhez a második gazdaság, valamint a közlekedés időfelhasználását, akkor a társadalmi újratermelés teljes időalapjának csak mintegy 37 százaléka a „gazdaságban" teljesített munkaidő; $^2/_3$-át veszi igénybe a többi szektor.

Az 1960-as és 1970-es évek számos országban végzett időmérleg-vizsgálatainak mindegyike a háztartási munka nagyjából hasonló nagyságrendjét mutatta ki. Sőt az országok közti fejlettségbeli és életmódbeli különbségek ellenére meglepően hasonló a háztartási munka összetétele is.

Az ENSZ nagy nemzetközi időmérleg-vizsgálatának eredményeit összefoglaló kiadvány bevezetője meg is állapítja: „... az ember aligha tanulmányozhatja az időmérleg-kutatómunka nemzetközi adatait anélkül, hogy mély benyomást ne gyakorolna rá az időráfordításoknak az a sok hasonlósága, amelyet a tizenhét — meglehetősen különböző — társadalomban megkérdezett emberek életmódjáról rögzítettünk" ([26] 547. l.).

Az adatok az azonos nemű és hasonló státusú családok és személyek háztartási munkára fordított idejének viszonylag nagyfokú stabilitását mutatják. Hogy alig egy-két évtized alatt mégis elég jelentősen csökkent Magyarországon a háztartási munka teljes időalapja, ez azoknak a lényeges változásoknak a következménye, amelyek a lakosság társadalmi-foglalkozási struktúrájában mentek végbe. A háztartási munka nagy részét végző nők, csekély kivétellel, munkát vállaltak, és háztartási munkájukat is ennek megfelelően, tehát kisebb időráfordítással végzik, mint a háztartásbeliek. Ezt mutatja a háztartási és a második gazdaságbeli munka[8] teherviselők szerinti megoszlását, valamint a háztartási munka struktúráját az 1963. és az 1977. évi időmérlegek alapján összefoglaló 2. sz. ábra.

A foglalkoztatottak közül a férfiaknál a fő munkán kívüli tevékenységek időráfordítás szerinti rangsorának élén 1963-ban és 1977-ben is a második gazdaság állt; ezt követte a gyermekek ellátása és a családi ügyintézés, valamint a fűtés és hasonló „házimunkák". A nőknél ezzel szemben a sorrend: főzés, takarítás és mosás—vasalás.

Felmerülhet a kérdés, vajon lehetséges-e, hogy a főzés, a takarítás — és részben még a mosás is — az időráfordítás nagysága tekintetében megelőzi a gyermekek ellátására és egyéb családi ügyek intézésére fordított időt. Az ábrázolt összkép értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a statisztikai átlagok az egész népességre vonatkoznak, és ezen belül a kisgyermekes családokban a háztartás időráfordításának arányai természetesen mások. Ezenkívül számolni kell azzal is, hogy a háztartás különböző munkái átfedik egymást. Így a „gyermeknevelésre" fordított idő számottevő része nem különül el a háztartás más munkáinak végzésétől. A szülők főzés, takarítás, mosás közben is foglalkoznak a gyermekekkel, illetve ellátják a gondozásra szorulókat. Hasonló átfedések a háztartás más munkáinál is előfordulnak. Mindez azonban már csak az időmérleg-felvételek technikájából következően sem

[8] Az egyéni terhelés számításánál a „második gazdaságbeli" munkában nem szerepel a fő tevékenységként végzett legális kisipari, kiskereskedelmi stb. munka.

2. sz. ábra

A 18-60 éves népesség munkaidőn kívüli, egy főre jutó napi munkaráfordítása 1963-ban és 1977-ben

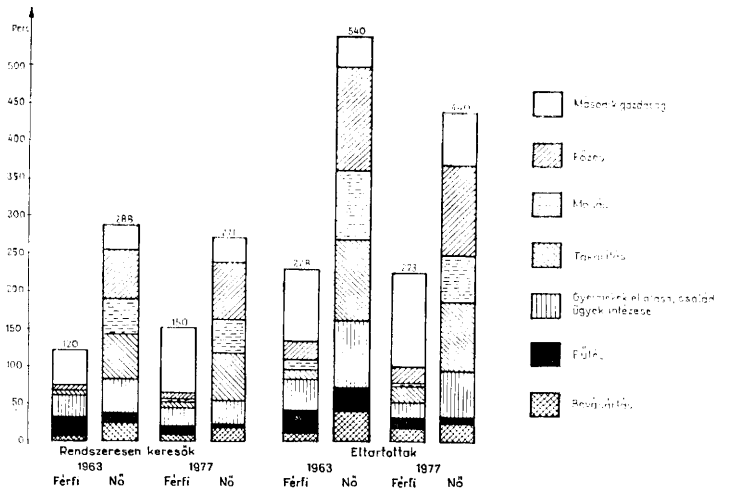

teszi értelmezhetetlenné az időfelhasználás struktúrájára, illetve ennek időbeli változására vonatkozó adatokat. Éppen ezért érdemes felfigyelni arra, hogy 1963 és 1977 között nőtt a főzés és a takarítás időtartama, s éppen a gyermekek ellátására és a családi ügyek intézésére fordított idő csökkent.

A háztartási időmérlegeket tanulmányozva különös figyelmet érdemel, hogy a kereső férfiak 1963-ban napi két órát dolgoztak a munkaidőn kívül, és ez az idő 1977-ig két és fél órára nőtt. A kereső nők naponta csaknem 5 órát dolgoztak átlagosan az 1960-as évek elején, és ez az 1970-es évek vége felé mindössze $^1/_4$ órával csökkent.[9] Ez azt jelzi, hogy noha a férfiak és a nők közötti munkamegosztás még ilyen történelmileg rövid idő alatt is kimutathatóan változott a nők javára, munkaidőn kívüli terheik mégsem csökkentek érdemlegesen.

A háztartási munka mértékére és összetételére vonatkozó vizsgálatok más képet mutatnak, mint amilyen a közvéleményben él. Az emberek jó része azt gondolja, hogy a „nukleáris" családtípus kialakulása, a gyermekintézmények és a szolgáltatások fejlődése, a háztartás gépesítése stb. nemcsak megkönnyítik, hanem radikálisan meg is rövidítik a családi háztartás munkáját. A vizsgálatok eredményei és a közvélemény értékelése közötti eltérés feltehetően főként abból adódik, hogy az emberek tudatában a munkák terheit nem kizárólag, sőt — bizonyos határokon túl — még csak nem is elsősorban a ráfordított idő hossza határozza meg.

Az emberek többsége számára az első gazdaságbeli munka vállalását a ledolgozott munkaidő alatt elérhető kereset teszi szükségessé. E munkában több a külső

[9] Ezek az adatok a statisztikai átlagember statisztikai átlagnapjára vonatkoznak. Az „átlagember" adatai nemcsak nemek és foglalkozási viszony szerint, hanem a férfiak és a nők csoportján belül társadalmi-foglalkozási csoportok szerint is jelentősen szóródnak. Így például az „átlagembernél" a második gazdaságon belül a mezőgazdasági kistermelés veszi igénybe a legtöbb időt. Ennek tényleges időráfordítása azonban jóval több a mezőgazdasági foglalkozásúaknál és a segédmunkásoknál, mint a szellemi dolgozóknál. Ez utóbbiak munkán kívüli idejének egy részét viszont nemcsak a jövedelemkiegészítő szellemi munka köti le, hanem — különösen az értelmiségi és a vezető állású dolgozóknál — a főfoglalkozású munkájukhoz is kötődő szakmai és társadalmi értekezletek és megbeszélések. A háztartási munkánál az időráfordítások munkafajták szerinti megoszlásában mutatkozó eltérések főként a különböző foglalkozásúak lakóhelyének és lakáshelyzetének differenciáira, illetve, a jövedelemviszonyokat is idevéve, az életmód és életviszonyok különbségeire vezethetők vissza.

késztetés és gazdasági kényszer, mint a belső kielégülés és öröm, különösen, ha a munkafeltételek nem kedvezőek, a munka nincs jól megszervezve, és anyagi-erkölcsi megbecsülését nem érzékelik. Ezzel szemben senki sem méri és tartja számon a gyermekek nevelésére, a főzésre, a lakás rendben tartására stb. fordított időt. Az egyes ember számára ez nem „munka", hanem „tevékenység", életük szerves része. Ezért felmerülhet, hogy a háztartási munkának nem is kell túl nagy figyelmet szentelnünk, hiszen korábban a „háztartási munka" mint társadalmi probléma fel sem merült. Mivel azonban az iparosodás elválasztotta ugyan a „gazdaságot" a „háztartástól", de — mint a vizsgálatok mutatják — a nőket nem „szabadította fel a háztartás rabságából", a helyzet gyökeresen megváltozott.

A háztartási munka terheit ma is nagyobbrészt a nők viselik, miközben az ipari fejlődés, különösen a szocialista iparosodás, a nőket a férfiakhoz hasonló módon és mértékben vonta be a „gazdaságba". Ami tehát különös figyelmet érdemel, az nem egyszerűen a háztartási munka rendkívül nagy mennyisége, hanem az a tény, hogy — amint a 2. sz. ábra mutatja — a nőkre *azonos feltételek között is* a háztartási munka aránytalanul nagy része hárul. A második, illetve *a „kettős műszak" terhei elháríthatatlanul nyomot hagynak a nők munkahelyi tevékenységén, a háztartási munkán és a családi életen.*

Az ebből eredő problémák mai megoldását — az időmérlegek ezt mutatják — nem várhatjuk a háztartási munka gyors csökkenésétől, illetőleg társadalmi megszervezésétől. A „gazdaságban" teljesítendő munkaidőt és a háztartási munka idejét kellene az eddiginél ésszerűbben összeegyeztetni. A gyes e tekintetben csupán arra az időszakra jelenthet társadalmilag elfogadható megoldást, amíg a csecsemők gondozása — a háztartás egyéb teendőivel együtt — valóban *teljesen* igénybe veszi a szülő idejét és figyelmét. Nem lehet azonban arra számítani, hogy a kifejlett árutermelő gazdaság viszonyai között, különösképpen a szocialista társadalom által már kialakított társadalmi normák mellett, a gyermekek gondozását végzők nők nagyobb számban és tartósan otthon maradnának, és így ezt az irányzatot az állami szociálpolitika eszközeivel támogatni kellene vagy lehetne.

A megoldást más, részben jól ismert irányokban kell keresnünk. Egyfelől az iskolai nevelés és a társadalmi ráhatás útján tovább kell növelni a férfiak részvételét a háztartási munkában. Másfelől ki kell terjeszteni azokat az ismert és sok országban bevált foglalkoztatási formákat, amelyek megkönnyítik a „gazdaságban" és a háztartásban végzett munka időbeli egyeztetését. Erre főként a részmunkaidős foglalkoztatás, valamint az otthoni munka (a bedolgozás) és a rugalmas időbeosztás rendszereinek a bővítése a legalkalmasabb. Ennek reális lehetőségeit jól mutatja Svédország példája, ahol a nők gazdasági aktivitása magasabb, mint Magyarországon, de az összes foglalkoztatottak kereken 25 százaléka (Magyarországon 0,4 százaléka), a nőknek pedig csaknem 50 százaléka (nálunk 1 százaléka) dolgozik részmunkaidőben [15]. Számítani lehet arra, hogy az új foglalkoztatási formákat a nők, különösen a kisgyermekes anyák jóval nagyobb arányban vennék igénybe, mint a férfiak. Ettől függetlenül a foglalkoztatáspolitikai feltételeket úgy kellene kialakítani, hogy a választás lehetősége minden megkülönböztetés nélkül, azonos módon és mértékben álljon mindkét nem rendelkezésére.

A részmunkaidős és más kedvező foglalkoztatási formák elterjesztése aktív szervező munkát igényel mind a munkáltatók, mind a munkavállalók körében. Ezen túlmenően azoknak a dolgozóknak, akik a gyermekek vagy más rászoruló családtagok gondozása és ellátása miatt választják a kisebb keresettel járó foglalkoztatási formákat, keresetkiegészítő „gondozási díjat" kellene folyósítani.

A társadalmi újratermelés sajátos és fontos szektora a szocialista országokban, különösen Magyarországon, a második gazdaság. A 2. sz. táblázat szerint időfelhasználása eléggé jelentős: a társadalmi újratermelés teljes időalapjának jelenleg

19 százalékát, az első gazdaság időalapjának pedig kereken a felét teszi ki. A második gazdaság 4,6 milliárd órára becsült időalapjának mintegy $^2/_3$-át a mezőgazdasági kistermelés, 10—15 százalékát egyéb jövedelemszerző munkák, 20—35 százalékát a háztartásban végzett építő, javító, karbantartó munkák veszik igénybe. A mai magyar második gazdaságban tehát a mezőgazdasági kistermelés játszik domináns szerepet. Jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy 1981-ben mintegy 3,5 millió háztartásból 1,5 millióan végeztek rendszeresen mezőgazdasági termelőmunkát[10] a mezőgazdasági szövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban, állami gazdaságok illetményföldjein, a nem mezőgazdasági üzemek kisegítő gazdaságaiban és az elhanyagolhatóan csekély számú egyéni parasztgazdaságban.[11]

Az 1980-as évek elején a mezőgazdasági kistermelők állították elő a mezőgazdaság bruttó termelési értékének $^1/_3$-át [20], több mint 2,5 milliárd órai munkával. A mezőgazdaság szocialista szektora a mezőgazdasági bruttó termelés 67 százalékát termelte meg, mintegy 1,5 milliárd óra alatt.[12] Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek átlagos termelékenysége tehát jóval nagyobb, mint a háztáji és kisgazdaságoké. Az egy órára jutó jövedelem szintje pedig jóval kisebb a kistermelés átlagában, mint a nagyüzemekben. Minderre a KSH már az 1972. évi első üzemstatisztikai felmérés alapján felhívta a figyelmet [22].

A munkaidővel való összefüggései miatt különösen fontos felfigyelni a kistermelés strukturális átalakulására. Ezt mutatja a 3. sz. ábra.

A magyar agrárközgazdászok jó évtizede hangoztatják, hogy az elmaradott technikára és kézi munkára alapozott, elsődlegesen saját fogyasztást kielégítő kistermelésnek hosszabb távlatban nincs jövője ([11], [12], [31]). Amilyen mértékben kihal az az idősebb paraszti népesség, amely a piaci feltételektől és az időegységre eső jövedelemtől jóformán teljesen függetlenül végzi ház körüli munkáját, úgy esik vissza ez a tradicionális gazdálkodás. Ez magyarázza, hogy a kistermelés összes időráfordításának mérsékelt visszaesése mögött a háztáji gazdaságok időfelhasználásának gyorsuló csökkenése rejlik.

Az előbbivel ellentétben *tartósan és jelentősen nő a nem mezőgazdasági dolgozók kisegítő gazdaságaiban végzett munka időtartama*, és ezen belül dinamikusan nő az intenzív árutermelésre fordított idő. Ez azonban más oldalról azt is jelenti, hogy *növekszik* azoknak *a kettős státusú dolgozóknak az aránya*, akik mind a mezőgazdasági kistermelésre fordított befektetéseik, mind pedig az abból eredő jövedelem nagysága miatt közvetlenebbül érdekeltek e „mellékmunkájuk" végzésében, mint az első gazdaságbeli munkahelyük követelményeinek minél jobb teljesítésében.

A második gazdaságbeli munkatevékenységek másik fontos, bár az előbbinél jóval kisebb része a családi házak és társasházi lakások építése és karbantartása.[13] Ilyen munkákra a lakosság mintegy 280 millió órát fordít évente. Ez elég kevés, ha a mezőgazdasági kistermelés időfelhasználásához viszonyítjuk, és elhanyagolhatóan csekély, ha a felnőtt lakosság egésze között osztjuk szét. A statisztikai átlagember statisztikai átlagnapja azonban itt nem jól orientál, hiszen ennek a munkavolumennek több mint a fele csak az évente újonnan épülő 45—50 ezer csa-

[10] A KSH csak azokat a háztartásokat minősíti „mezőgazdasági kistermelőnek", amelyek kisgazdasági tevékenysége megfelel meghatározott minimális üzemtani normáknak. Az 1,5 millió ilyen kisgazdaságon kívül további több százezer háztartásnak van ház körüli kertje, de az ott végzett tevékenység a minimális normák alatt marad. E kérdésnek, valamint a második gazdaság más problémáinak vizsgálatában Galasi Péter volt segítségemre.

[11] Ez utóbbiak száma alig haladja meg a 30 ezret.

[12] A teljes munkaidőalap ugyan 1,9 milliárd óra volt, de ebből levontuk a mezőgazdasági szövetkezetek és vállalatok nem mezőgazdasági (ipari, építőipari stb.) tevékenységgel foglalkozó „melléküzemágainak" mintegy 400 millió munkaórányi időteljesítményét.

[13] Magyarországon jelenleg az összes lakott lakások alig több mint $^1/_4$-e van állami és 5 százaléka szövetkezeti tulajdonban: kereken $^2/_3$-a családi ház, a többi pedig társasház. Nagyjából hasonló összetételű az új lakások tulajdonosok szerinti megoszlása is [21].

3. sz. ábra

A mezőgazdasági kistermelés időalapjának változása 1967 és 1982 között (Az 1967. évi adatok = 100)

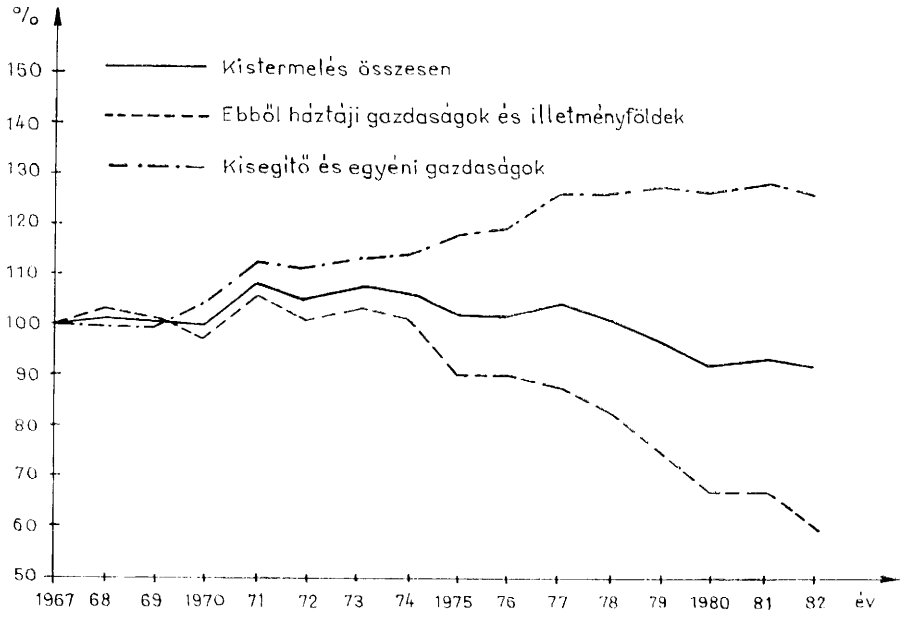

Megjegyzés: A KSH „egyenérték"-számítása alapján.

ládi ház és magánépítésű lakás tulajdonosait, a munkában részt vevő családtagok és besegítők szűkebb körét terheli. Ez a számottevő teher minden évben újabb és újabb népességcsoport idejét veszi nagymértékben igénybe.

Sok szempontból hasonló a helyzet a különféle egyéb tevékenységek esetében, amelyek a második gazdaság időalapjának fennmaradó részét veszik igénybe. E munka nagyobb része a ház és lakás otthoni karbantartásához hasonló ipari jellegű javítás, barkácsolás. Ilyen munkát ma már szinte valamennyi háztartásban végeznek, és így ennek összességében sem túl nagy időalapja senkit sem terhel túlzottan. A szolgáltatások időalapjának másik része azonban olyan jövedelemszerző tevékenység, amely csak a háztartások kisebb részére (hozzávetőleges becslés szerint mintegy 15 százalékára) terjed ki, és itt az egy-egy háztartást, illetve személyt terhelő idő már nem kevés. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a munkák — a második gazdaságbeli építőipari munkákhoz hasonlóan — nem egyenletesen oszlanak el az év napjai között, hanem nagy részük éppen a hétvégi pihenőnapok és a szabadság idejét köti le, úgy e munkaidőn kívüli munkatevékenység terheit már korántsem tekinthetjük elhanyagolhatónak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatottak munkaidőn kívüli idejének jelentős részét veszi igénybe a második gazdaság, ezen belül elsősorban az árutermelés irányába fejlődő kistermelés, valamint más ipari, építőipari és szolgáltató tevékenységek. Az ezekben részt vállaló dolgozók helyzete némileg hasonló a munkát vállaló és a háztartásban is lekötött nőkéhez, amennyiben ők is „kettős műszakban" dolgoznak. Ezen túlmenően a második gazdaságbeli munka, illetve az ebből származó jövedelem — empirikus vizsgálatok tanúsítják [7] — gyengíti a teljesítménykövetelmények érvényesítésének és az anya-

gi ösztönzésnek a lehetőségeit az első gazdaságban.[14] A kiterjedt és erősödő, túlnyomórészt legális s ma már társadalmilag is elismert és támogatott második gazdaság és a fejlődés fő terheit hordozó első gazdaság között konfliktus feszül, amit a két gazdaság időalapjának nagysága, egymáshoz viszonyított arányai és ezek változásai is jeleznek.

A bevezetőben már vázolt okok miatt társadalmi-gazdasági haladásunk a gazdaság fő terheit hordozó szocialista szektor gazdasági hatékonyságának jelentős javítását, lendületes fejlődését igényli. Ez a követelmény nem jelentheti a második gazdaság társadalmilag hasznos tevékenységének lebecsülését és háttérbe szorítását, mivel ez olyan társadalmi igényeket elégít ki, amelyeket a szocialista szektor eddig sem tudott és a belátható jövőben sem elégíthet jól ki. A második gazdaság produktív munkáinak jelentős részét nem lehet gazdaságosan megszervezni nagyvállalati, nagyüzemi keretekben, nem beszélve arról, hogy az ehhez szükséges rendkívül nagy tőkét és a centralizálandó munkaerőt — különösen a mezőgazdaságban — elő sem lehetne teremteni. Emellett nem hagyható figyelmen kívül a második gazdaság munkájában részt vevő tömegek személyes érdekeltsége és erőteljes kötődésük az itt végzett munka nem kis részéhez. Éppen az előbbiek magyarázzák, hogy a magyar politikai vezetés már az 1960-as évek elején szakított a második gazdaságot minden erővel korlátozó régebbi gyakorlattal. A második gazdaság „liberalizálása" következtében kialakuló mai helyzet és fejlődés azonban további lépéseket igényel. Mivel azonban a mai magyar gazdaságpolitika nyilvánvalóan nem kíván visszatérni a korábbi korlátozó-visszaszorító politikához — ami a legújabb politikai állásfoglalásokból is egyértelműen megállapítható [17] —, így csak az ellentétes irányban lehet kitörni a „bűvös körből". Nevezetesen: tovább kell folytatnunk a szocialista szektoron kívüli tevékenységek támogatását hitelekkel, a kistermelés sokrétű technikai és kereskedelmi segítésével, mindenekelőtt a támogatási politika stabilizálásával, a vállalkozáshoz szükséges bizalmi légkör erősítésével.[15] Ezt a támogatást azonban úgy kellene kifejleszteni, hogy *előmozdítsa az intenzív árutermelők önállósodását, és a második gazdaságbeli tevékenységben elsőrendűen érdekelt kettős stásusú munkavállalók aránya fokozatosan csökkenjen;* a nagyobb jövdelmet igénylők a vállalkozás kockázatát is viseljék. Ez a feltétele annak is, hogy az első és a második gazdaság között a kölcsönös gazdasági érdekek alapán erősödjék az együttműködés.

Ez a fejlődési irány — egyéb feltételekkel együtt — az első gazdaságban foglalkoztatottakat arra ösztönözné, hogy munkaidejüket intenzívebben használják ki, jövedelmeiket ezen az úton növeljék. Ezzel csökkenne a munkaidőn kívüli munka időigénye, több idő jutna a fizikai és szellemi felüdülésre, az önképzésre. Ez az út sem lenne problémamentes, de a társadalmi alternatívák ritkán kínálják a jó és a rossz közötti, hanem csupán a kisebbik rossz választásának lehetőségét.

A közlekedési idő csökkentése, a háztartási munka terheinek arányosabb elosztása a családtagok között, a háztartás és a kereső foglalkozás terheinek ésszerűbb egyeztetése a részmunkaidős és rugalmas foglalkoztatás széles körű elterjesztésével, végül a második gazdaság legalizálása és fokozott támogatása révén a második gazdaságban tevékenykedők önállósítása és elválasztása az első gazdaságbeli munkavállalástól sok irányú kedvező hatással járna. Egyfelől *javítaná a társadalmi fejlődést hordozó állami és szövetkezeti szektor működésének feltételeit,* másfelől könnyítene a családok és egyének létfeltételein, *javítaná életük „minőségét"*, és ezzel

[14] Tanulságos példát mutat e szempontból az 1982. eleji kormányhatározat alapján létrejött több tízezer új kisvállalkozás. Az ezekben részt vevők túlnyomó többsége szocialista szektorbeli munkahelyének fenntartása mellett, „mellékfoglalkozásként" lép be a különböző jellegű kisvállalkozásokba, és ez jelentősen befolyásolja a teljesítménykövetelmények érvényesítésének lehetőségeit az első gazdaságbeli munkahelyeken [30].

[15] Hasonló következtetésre jutott Révész Gábor [23].

kedvezően befolyásolná a családi és a társadalmi életet. *Mindez azonban csak abban a mértékben járna ilyen eredményekkel, amilyen mértékben a gazdaság egész működési rendszere hatékonyabb és jövedelmezőbb munkára késztetné az első gazdaságot. Ez megjavítaná a gazdaság munkaidőalapjának kihasználását is, és ezzel megalapozná a munkaidő további csökkentését.*

Hivatkozások

[1] *Augusztinovics Mária:* Az emberi gazdaság elméletéhez. Társadalmi Szemle, 1982. 10. sz.
[2] *Deutschmann, C.:* Systemzeit und soziale Zeit. Veränderungen gesellschaftliches Zeitarrangements im Übergang von der Früh- und Hochindustrialisierung. Kézirat. Institut für Sozialforschung, Frankfurt, 1983.
[3] Employment and unemployment. EUROSTAT, Luxemburg, 1977., 1982., 1984.
[4] *Falussy Béla* (szerk.): A szabad idő szociológiája. Tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, 1976.
[5] *Frey Mária:* Munkaidő-politika, munkatermelékenység. Társadalmi Szemle, 1985. 2. sz.
[6] *Gábor R. István—Galasi Péter:* A „második gazdaság". Tények és hipotézisek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[7] *Galasi Péter* (szerk.): A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[8] *Gulyás Károly:* A 40 órás munkahét további területekre történő kiterjesztése. Munkaügyi Szemle, 1983. 12. sz.
[9] Időmérleg. I—II. kötet. KSH, 1982.
[10] *Jeannière, A.:* Les structures pathogènes du temps dans les sociétés modernes. A Le temps et les philosophies című kötetben. Payot—Unesco, Párizs, 1978.
[11] *Juhász János:* A háztáji gazdálkodás. Akadémiai Kiadó, 1980.
[12] *Juhász Pál:* A családi gazdálkodás. Kézirat, 1978.
[13] *Keynes, J. M.:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
[14] *Kiss István:* A teljes társadalmi munkaterhelés jelenlegi és távlati alakulásának felmérése. Hivatali dokumentum. Országos Tervhivatal MÉB, 1970.
[15] *Koncz Katalin—Tímár János:* A részmunkaidős foglalkoztatás. A munkaidő-politika — munkaidő-gazdálkodás című kutatás 3. sz. résztanulmánya. Kézirat. MKKE Munkagazdaságtani és Oktatásgazdaságtani Tanszék, 1985.
[16] *Magyar Lajosné:* A munkaidő-csökkentés elvi és gyakorlati problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[17] A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
[18] *Marx, K.:* Értéktöbblet-elméletek. Marx—Engels Művei, 46/II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[19] *Mertens, D.:* Neue Arbeitszeitpolitik und Arbeitsmarkt. MittAB, 1979. 3. sz.
[20] Mezőgazdasági kistermelés, 1981. KSH, 1983.
[21] Népesség- és Társadalomstatisztikai Zsebkönyv, 1983. KSH, 1984.
[22] *Oros Iván—Schindele Miklós:* Időmérleg a háztáji és kisegítő gazdaságokban. Statisztikai Szemle, 1977. 8—9. sz.
[23] *Révész Gábor:* A kisvállalkozások jövője avagy a gazdaság jövője és a kisvállalkozások Magyarországon. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1985.
[24] *Scardigli, C.:* Evolution comparé des durées du travail. CEREBE-CNRS, 1980. január.
[25] *Surányi Bálint:* Az ötnapos munkahét és a társadalom életmódja. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1980.
[26] *Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen. Gondolat Könyvkiadó, 1978.
[27] *Szántó Miklós:* Munkaidő-csökkentés és életmód. Akadémiai Kiadó, 1974.
[28] *Tímár János:* Az ingázásról. Valóság, 1980. 7. sz.
[29] *Tímár János:* Munkaerő és népesedés. A Munkagazdaságtan című kézikönyvben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[30] *Tímár János:* Az anyagi érdekek érvényesítésének lehetőségei és stratégiái. Kézirat. MKKE, 1984.
[31] *Varga Gyula* (szerk.): A mezőgazdasági kistermelés helyzete és jövője. Mezőgazdasági Kiadó, 1979.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1314—1332. l.)

A termékalakító fizikai munka társadalmilag szükséges ideje és költsége közti összefüggések

Fái László

A termékkészítő tevékenység fizikai és szellemi munkavégzés, amelynek mennyiségét a munkavégzés ideje méri, mert más módon nem mérhető. A termékkészítő munkafolyamat a természeti anyagokat megszerző műveletektől a használati érték elkészítéséig tart, és egymás után következő technológiai eljárásokból áll. A technológiai eljárásokat termelőegységekben valósítják meg, amelyek több egymást követő fizikai alakító, felbontó, összerakó műveletet végző munkahelyből állnak. Az egymást követő munkahelyeket, amelyeken szerszámgépekkel, berendezésekkel és kéziszerszámokkal végeznek alakító fizikai munkát, technológiai útnak nevezem.

A munkamegosztás fejlődésével a termékkészítő tevékenység résztevékenységekre bomlott. Elkülönült a termék használati értékének a megtervezése és a természetes anyag használati értékét megváltoztató technológiai utakat fenntartó tevékenység. Különvált az együttműködő munkahelyeket összehangoló és a munkahelyek külső kapcsolatait fenntartó adminisztratív munka. Különvált a termékkészítő egységben végzett fizikai munka és a munka során elhasznált termelési eszközöket újratermelő munka is. Külön termelőegységekben vagy különválasztott technológiai utakon készülnek a fogyó munkaeszközök, az elhasználódó termelő állóeszközök stb.

Az egyes termelőegységek folyamatos működésének a feltétele, hogy a t időközben elhasznált termelési eszközöket folyamatosan vagy nagyobb időközökben megvásárolják a gyártó egységektől. Az erre fordított költségek a termelőegységben végzett alakító fizikai munka költségének a részét képezik.

A termékkészítő tevékenység alakító fizikai munkáját végző munkás munkaidejének egy részében vagy mint munkaeszközöket működtető természeti energia lép fel, és fiziológiai energiáját felhasználva kéziszerszámokkal végez a terméken alakító munkát, vagy természeti energiával alakító munkaeszközt működtet. Ilyenkor fiziológiai energiáját a fizikai alakító munkát végző munkaeszközben működő természeti energia vezérlésére használja fel.

Fizikai alakító munkának nevezem a termék anyagának molekulaszerkezetét összetartó kötésenergiákkal szemben munkaeszközökkel végzett alakváltoztatási vagy anyagösszetétel-változtatási munkát. A kötésenergiák az anyag fizikai állandói, ezért az elvégzendő fizikai munka mennyisége egy adott mennyiségű anyag használati értékének a tervezett megváltoztatása céljából szükséges alakítások mértékével és a megfelelő fizikai állandóval arányos.

A kitermelő iparban nincs összefüggés a termék megszerzéséért végzett fizikai munka mennyisége és a megszerzendő anyag mennyisége közt. Így például a bányászatban nem végeznek a termék anyagán alakító fizikai munkát. A megszer-

Fái László okleveles gépészmérnök.

zendő természetes anyagnak már természetes állapotában a lelőhelyen fizikai jellemzőkkel meghatározható használati értéke van, amely független a különböző lelőhelyeken a környezetből való kiemelésre fordított különböző mennyiségű fizikai munkától. A természetes anyag egységnyi mennyiségének megszerzésére szükséges gépi és kézi munkaórák felső határa az a munkaóra-mennyiség, amelyet — a kereslettől függően — a felhasználók még hajlandók az ismert jellemzőjű anyag árát meghatározó munkaráfordításnak elfogadni.

A tervezett használatiérték-változtatás esetében egy rajzokkal vagy szabványokkal meghatározott végtermék elkészítésére minden termelőnél azonos mennyiségű fizikai alakító munka elvégzésére van szükség. A használatiérték-változtatáshoz szükséges fizikai munka mennyisége változatlan marad, ha a terméken tervezett alakítás és a kiindulási feltételek nem változnak meg. Változhat viszont munkahelyenként az alakító fizikai munka időegység alatt kifejtett mennyisége, a munkateljesítmény és ezáltal az alakító művelet elkészítési ideje.

A fiziológiai energiáját használó munkás teljesítménye egy órán belül is változó nagyságú, és nem működik folyamatosan. Termékkészítő tevékenysége során a munkásnak a munkaeszközökkel végzett munkát időnként meg kell szakítania, mert a munkatárgyat vagy a szerszámot cserélni, helyezni, a gépet kapcsolni, kezelni kell. A terméket készítő munkás munkaideje tehát „porózus".

Egy termék anyagának megváltoztatásához szükséges R joule fizikai alakító munka, ha az alakító teljesítmény P watt, akkor t_f másodperc alatt készül el. $R=Pt_f$ és $t_f=R/P$.

A munkás termékalakításra fordított t óra idejében az alakító munkaeszközök csak a t_f főidőben végeznek a terméken alakító fizikai munkát. A t_m mellékidő alatt a munkás a termékkészítés valamelyik nem alakító tevékenységét végzi. A t óra a t_f és t_m részidők összege. A működő P fizikai alakító teljesítmény a t_f főidő alatt végez R munkát, a R munka azonban $t=t_f+t_m$ idő alatt készül el, így a működő P-nél kisebb P′ teljesítmény t időközben végzett munkájának látszik. A $Pt_f=P'(t_f+t_m)=P't=R$ összefüggésből látható, hogy $P'=P(t_f/t)$. A t_f/t hányadost időtényezőnek nevezem, és m-mel jelölöm. $mP=P'$ az „átlagos teljesítmény".

Az átlagos teljesítményt a változó nagyságú fő- és mellékidők miatt az egy óra alatt végzett munka átlagos teljesítményével mértem. A kéziszerszámokat vagy természeti erővel alakító munkaeszközt használó munkás egy óra alatt végzett munkájából számított átlagos teljesítményt E-vel jelöltem.

Egy munkahely P kW névleges teljesítménnyel t óra alatt, ha a munkavégzés időtényezője m, 3600 m $Pt=R$ kJ alakító fizikai munkát végez. A munkahely egy órára számított átlagos teljesítménye

$$R/t=E \text{ kJ/óra}=3600 \text{ mP kJ}. \qquad (1)$$

Ahhoz, hogy egy munkahelyen a társadalmilag szükséges idő alatt végezzenek alakító munkát a terméken, a munkavégzés átlagos teljesítményének a társadalmilag szükséges színvonalon kell lennie. Ehhez a kor műszaki színvonalán kialakult munkaszervezésre és munkaeszközökre van szükség.

A társadalmilag szükséges munkaidő meghatározása során alapvető problémát okoz az, hogy az alakításra felhasználható teljesítményt a termék méretei, geometriai alakja és fizikai jellemzői korlátozzák. A különböző termékek alakítására felhasznált időket a korlátozott alakító teljesítmény nagysága szerint csoportosítva lehet csak összemérni. Ez a teljesítmény azonban általában ismeretlen. Az alakítási idők összegezett nagysága tehát csak két azonos terméknél hasonlítható össze annak az eldöntésére, hogy melyik tekinthető közülük társadalmilag szükséges időnek.

A munkahelyen egy óra alatt elkészített termékmennyiséget, „a munka termelékenységét" meghatározó mérési mód sem teszi lehetővé a különböző termékeket alakító munkahelyek átlagos teljesítményének meghatározását, mert különböző

fajlagos munkaráfordítású termékekből azonos átlagos teljesítményű munkahelyen különböző mennyiségű terméken végeznek alakító munkát. Különböző technológiai utakon végzett alakító munka termelékenysége is csak azonos termékek esetében hasonlítható össze, és ez a mérés is csak a munkahelyek egymáshoz viszonyított átlagos teljesítményéről tájékoztat.

A munkások fiziológiai energiájával, kéziszerszámokkal végzett alakító munka teljesítményét is korlátozza az alakított termék mérete és a művelet jellege. (Könnyű és nehéz fizikai munka.) A csak laboratóriumi körülmények közt mérhető fizikai teljesítmény mérése helyett a kéziszerszámokkal végzett munkának is az elkészítési idejét állapítják meg, figyelve a munkás erőfeszítését és mozdulatait. Az elvárható erőfeszítéssel és ügyességgel végzett műveleti idők (a normaidők) a különböző termékeken végzett konkrét alakító műveletek társadalmilag szükséges időtartamát mérik. Egy terméken emberi erőfeszítéssel fő- és mellékidők alatt végzett munka mennyiségét (a termékhez hozzáadott új értéket) az egyes műveletek normaidőinek összege határozza meg. Ugyanezen a terméken tervezett alakító munkát nagyobb emberi erőfeszítéssel vagy kevesebb mellékidővel a normaidők összegénél kevesebb idő alatt elvégezve, a hozzáadott érték a társadalmilag szükséges erőfeszítéssel meghatározott normaidővel hozzáadott értékkel lesz egyenlő. A különböző termelőegységekben azonos terméket alakító emberi munka társadalmilag szükséges ideje a kor színvonalának megfelelő szervezés és szerszámok esetében nem különbözhet nagymértékben egymástól, mert az emberek testi adottságai és a fizikai igénybevételükkel szemben támasztott követelmények is hasonlóak.

Ahhoz, hogy az egy terméken tervezett alakítás műveleteinek összegezett idői társadalmilag szükséges idők legyenek és maradjanak, különösen a természeti energiával működő munkaeszközöket használó gyártóknak kell állandóan figyelemmel kísérni egymás technológiai útjait. A természeti energiával működő munkaeszközök, ha szakaszosan is, de állandóan fejlődnek, és különösen jelentős egy-egy új szakaszban az átlagos teljesítmények növekedése. Az egy adott helyen megjelenő új időt megtakarító eljárásokat és munkaeszközöket — ha beválnak — minden érdekelt igyekszik bevezetni.

A kohászatban és a vegyiparban, ahol az anyagok kémiai energiája vagy hőenergia végzi az emberi erővel el nem végezhető fizikai alakító munkát (az anyag megváltoztatását vagy halmazállapotának változtatását), a berendezésnek nevezett munkaeszközök az alakító fizikai, kémiai folyamatok befogadói. A t időközben befogadott anyagmennyiség, a változtatáshoz szükséges fajlagos energiamennyiség és az energiaátadás sebessége határozzák meg az óránként végezhető alakító fizikai, kémiai munka mennyiségét. Az alakító munka mennyisége tehát termékenként több változótól függő kapcsolatban van a munkavégzés idejével. A berendezés működtetéséhez szükséges kezelő személyek L létszámát és ezzel a t óránként alakított termékmennyiség értékéhez hozzáadott Lt óra új értéket viszont a berendezés működtetéséhez szükséges műveletek száma határozza meg. A berendezéssel alakító munkahelyen dolgozó munkások munkaideje tehát több változótól és a kezelőlétszámtól függő egyedi kapcsolatban van az alakító fizikai, kémiai munkával. Azt, hogy két különböző helyen létesített termelőberendezés közül melyiket működtetik társadalmilag szükséges munkaóra-felhasználással, csak azonos fizikai jellemzőkkel meghatározott terméket alakító berendezések esetében állapítható meg.

Más a helyzet, ha gépipari termékeket készítő technológiai utakon szerszámgépekkel végzett fizikai alakító munka és a munkavégzés ideje közti kapcsolatot kell meghatározni.

A szerszámgépeket működtető munkahelyeken végzett fizikai alakító munka átlagos teljesítménye helyett is a munkavégzés idejét mérik meg. A társadalmilag szükséges munkaóra meghatározása azonban csak kivételes esetekben képzelhető el.

A gépipari termékek — a szabványosított gépelemek és néhány egyszerű elemből összeállított termék kivételével — nem definiálhatók fizikai jellemzőkkel. A gépipari termékek kiinduló anyagát késztermékké alakító technológiai utak főleg szerszámgépekkel és kézi munkával működő munkahelyekből és néhány berendezéssel működő munkahelyből állnak. Azonos termékek összegezett normaidőit összehasonlítva elvben megtalálható a termék elkészítéséhez társadalmilag szükséges órával mért emberi munkát felhasználó technológiai út. A gépipari termékek azonossága azonban — a néhány fizikai jellemzővel definiálható terméket kivéve — nem állapítható meg. A különböző konstrukciójú termékek árképzésének alapjául szolgáló valóságos munkaóra-felhasználást a piacon sem lehet értékelni. Ma azonban már megmérhető a saját villamos motorral hajtott szerszámgépekkel t időtartam alatt végzett alakító fizikai munka mennyisége, és — a gépeket működtető munkások számát ismerve — egy átlagos munkahelyen dolgozó munkás E_g átlagos alakító teljesítménye kiszámítható.

★

A t időközben végzett fizikai alakító munka mennyiségének meghatározása azon a felismerésen alapul, hogy az energiamegmaradási elv értelmében az egyenlő a szerszámgépekkel elfogyasztott és mérhető villamos energia hasznosított részével. A W_h alakító fizikai munka a szerszámgépek W_f mért energiafogyasztásának és a munkaeszközök mozgatására felhasznált W_v veszteség energiafogyasztásnak a különbsége:

$$W_h = W_f - W_v. \tag{2}$$

Bár az ipari energiafelhasználás műszeres mérése, amely minden energiagazdálkodás alapja, nálunk sajnálatos módon elmaradott, a szerszámgépmotorok energiafogyasztását azért a statisztikai adatokban valamilyen módon elválasztják a termelőegységek összes energiafogyasztásától. A különböző alakító műveletek végzésére alkalmas szerszámgépek az egész világon azonos változatokban vannak kereskedelmi forgalomban. Hasonló méret- és teljesítménylépcsőkben, a működtetés és vezérlés mellékidőit csökkentő hasonló mechanizáltsági fokozatú szerkezeti megoldásokkal készülnek. A mechanizáció felső foka a mechanikusan tárolt programmal vezérelt szerszámgép és az egyre több változatban megépített, elektronikusan tárolt programmal vezérelt szerszámgép. A mechanizáció magasabb fokán lehetővé válik, hogy egy munkás több gépet működtessen, s így növelhető a munkahely átlagos teljesítménye.

A különböző konstrukciójú, különféle műveleteket végző szerszámgépeket működtető munkahelyek és a különféle gépekből összeállított technológiai utakra jellemző átlagmunkahelyek átlagos teljesítményének a kiszámítását a termelékenység kiszámítása helyett a Gépgyártástechnológia című műszaki folyóirat 1984. augusztusi számában ismertettem részletesen. Itt csak a továbbiak megértéséhez szükséges összefüggéseket ismertetem.

A szerszámgépeket meghajtó villamos motorok N kW névleges teljesítményét t időtartam alatt az alakító fizikai munka műveletei változó mértékben használják ki. A t időtartam alatt a gép csak t_f főidőn át fogyaszt terhelve energiát. A t_f főidőben az N teljesítmény ingadozik. Az ingadozó fogyasztás átlagértéke $X < 1$ szorzóval fejezhető ki. A t_f főidő alatt fogyasztott energia NXt_f, a t_f főidőket megszakító t_m mellékidők alatt felhasznált energia, a terheletlen gép fogyasztása $0{,}06\ Nt_m$. Az összegezett fogyasztás a $t = t_f + t_m$ időközben $W_f = NXt_f + 0{,}06\ t_m$. Bevezetve az $m = t_f/t$ időtényezőt, $W_f = Nt[mX + 0{,}06(1 - m)]$. Behelyettesítve $m = 0{,}5$ gyakori értékét

$$W_f = Nt(mX + 0{,}03)\ \text{kWó}. \tag{3}$$

A t_f főidők alatt a terhelt gép veszteségeit fedező energia $W_v=0{,}2NXt_f$ kWó, és a hasznos energia $W_h=0{,}8NXt_f$ kWó t időközre és kJ-ra átszámítva

$$W_h=2{,}9\cdot 10^3\ mNXt\ kJ. \tag{4}$$

A gépmunkás átlagos teljesítménye, ha a gépet egy munkás működteti;

$$E_g=2{,}9\cdot 10^3\ mNX\ kJ/ó. \tag{5}$$

Az a fizikai alakító munka, amelyet egy munkás egy óra alatt működtet, egy óra értékű, ha társadalmilag szükséges idő alatt végzett munka, tehát ha az E_g társadalmilag szükséges átlagos alakító teljesítmény. Egy N névleges teljesítményű szerszámgépet működtető munkás átlagos teljesítménye a gép mechanizáltságának növekedésével nő. Ez a növekedés az m és az X tényezők növekedésében nyilvánul meg. E_g a szerszámgépek fejlődésének egyik fontos paramétere. A különböző szerszámgéptípusok m és X tényezői üzemi mérésekből és katalógusadatokból számíthatók ki. A cikk végi 1. sz. táblázat a kereskedelemben beszerezhető 15-féle megnevezett szerszámgéptípus közepesen bonyolult tárgyon végzett alakító fizikai munkájának átlagos teljesítményméréséből számított leggyakoribb m és X tényezőket és a tényezők szorzatát tartalmazza.

Egy gépipari terméket készítő technológiai út szerszámgépeinek villamosenergia-fogyasztását W_t-vel jelöltem. Az út gépeinek összegzett névleges teljesítménye N_z, és az n számú gépet $L_g=n$ számú gépmunkás működteti. Egy munkás $N_z/L_g=N_a$ névleges teljesítményű „átlaggépet" működtet. Az egyes gépek m és X tényezőinek a gépteljesítményekkel súlyozott átlagértéke az átlaggépekből álló N_z összegezett teljesítményű út átlaggépeinek együttműködési tényezője: $X_m=\sum m_iX_iN_i/N_z$. N_zX_mt az út gépeivel t_f főidő alatt elfogyasztott és t időre átszámított energiamennyiséget adja meg, a t_f főidő alatt elfogyasztott hasznos és veszteségenergiát, $\overline{W}_f$-et. A mért összes energiafogyasztás, a t időtartam alatt $\overline{W}_t$, a t_m mellékidők alatt elfogyasztott veszteségenergiával $W'_v=0{,}03N_zt$-vel több $\overline{W}_f$-nél.

$$\overline{W}_t=N_zt(X_m+0{,}03). \tag{6}$$

A további számításokhoz az X_m tényezőre van szükség, ami a (6) összefüggésből számítható ki:

$$X_m=(\overline{W}_t/N_zt)—0{,}03. \tag{6.1}$$

A géppark alakító fizikai munkája a t időközben a hasznos energiafogyasztás $\overline{W}_h=\eta N_zX_mt$ kWó$=3{,}6\cdot 10^3\eta N_zX_mt$ kJ. A gépek villamos és mechanikai hatásfokát $\eta=0{,}8$-nek véve

$$\overline{W}_h=2{,}9\cdot 10^3N_zX_mt\ kJ. \tag{7}$$

Ebből az n számú géppel és $L_g=n$ számú gépmunkással működő technológiai úton egy gépmunkás átlagos teljesítménye $E_g=W_h/L_gt=2{,}9\cdot 10^3N_zX_m/L_g$. N_z—t az átlag gép névleges teljesítményével helyettesítve, az $N_z=N_aL_g$ összefüggésből

$$E_g=2{,}9\cdot 10^3N_aX_m\ kJ/ó. \tag{8}$$

A gépipari termékek használati értékét létrehozó termelőegységek technológiai útján azonban még kéziszerszámokkal alakító munkahelyek is működnek. A kézi és a gépi munkahelyeken végzett fizikai alakító munkák mennyiségének arányát megközelítőleg meg lehet határozni azokból a laboratóriumi mérésekből, amelyeket az emberi munkavégző képesség mérésével foglalkozó intézetek végeztek. A HÜTTE műszaki kézikönyv adatai szerint (II. Der lebendige Motor) a gépiparban dolgozó átlagos munkás 8 órai munkaidő alatt 196,6—277,5 kJ hasznos munkát végez. Egy óra alatt végzett munkájának középértéke ($E_k=28$ kJ/ó) a kézi

munkahely átlagos teljesítménye. Egy igen kis névleges teljesítményű — például 3 kW-os — szerszámgépet működtető munkás átlagos teljesítménye, ha a gép közepesen mechanizált és $m=0,5$ $X=0,6$, az (5) összefüggésből $E_g=2,9\cdot 10^3\cdot 0,6\cdot 0,5=$ $=2670$ kJ, ami 95-szöröse a gépet nem használó munkás (kézi) teljesítményének. L_g gépi és L_k kézi, összesen L munkahellyel működő technológiai úton a gépmunkások E_g, a kézi munkások E_k átlagos teljesítménnyel végeznek a terméken $R=$ $=L_gE_gt+L_kE_kt=W_h+L_kE_kt$ alakító fizikai munkát. Az $L_g/L=c$ hányadost bevezetve, és az $E_g=95E_k$ helyettesítéssel, ebben a konkrét esetben $R=95cLE_kt+$ $+(1-c)LE_kt=LE_kt[95c+(1-c)]$. Kedvezőtlen esetben $c=0,3$, $1-c=0,7$ és a szögletes zárójelben 28,5+0,7 lesz. A 0,7 tagot elhagyva:

$$R=95cLE_kt=L_gE_gt=W_h. \tag{9}$$

A gépi és a kézi munkahelyekből összeállított technológiai úton a t időtartam alatt végzett alakító fizikai munka — 2 százalék hibával — a szerszámgépekkel végzett alakító munkával helyettesíthető. Ebből a gépi és kézi munkahelyekből álló technológiai út egy átlagos (fiktív, sem gépi, sem kézi) munkahelyének átlagos teljesítménye $E_akJ/ó=W_h/Lt=2,9\cdot 10^3N_zX_m/L$. (7)-ből (10) vagy $N_a=N_z/L_g=N_z/cL$ helyettesítéssel

$$E_akJ/ó=2,9\cdot 10^3cN_aX_m. \tag{10}$$

A változó termelési programmal dolgozó termelőegységek technológiai útját képező szerszámgépek közül a t időközben több időnként terheletlenül áll. A technológiai út n számú, összesen N_z névleges teljesítményű gépéből az első műszakban csak n_1 számú és $N'_z<N_z$ összegezett névleges teljesítményű gép működik. Az első műszakban működő N'_z teljesítményt — egy $\varepsilon=N'_z/N_z$ viszonyszámot használva — $N'_z=\varepsilon N_z$ alakban lehet felírni. Az első műszak átlaggépének névleges teljesítménye $\varepsilon N_z/n_1=N'_a$.

A technológiai út gépeinek egy része második és harmadik műszakban is működhet. Az egyes műszakokban t időközben felhasznált gépek összegezett névleges teljesítménye a csoportban működtetett gépek számának és a gépcsoport átlaggépe névleges teljesítményének szorzatával írható fel. Összegük $n_1N'_a+n_2N''_a+$ $+n_3N'''_a$. A t időközben működtetett összegezett névleges teljesítményt az első műszak εN_z összegezett névleges teljesítményéhez viszonyítva a

$$\mu=\frac{n_1N'_a+n_2N''_a+n_3N'''_a}{\varepsilon N_z} \tag{11}$$

viszonyszámot nyerjük, amellyel a több műszakban működtetett összegezett névleges teljesítmény $\mu\varepsilon N_z$ alakban írható fel. A működő gépek futásideje a t időközben kötelező munkaóraszám. A t időközben azonban a futásidőt megrövidítő t_v veszteségidők lépnek fel. A megrövidült futásidőt a $p=(t-t_v)/t$ hányadossal pt alakban lehet felírni.

A több műszakban felhasznált gépekkel megnövelt összegezett névleges teljesítményű és változó termelési programmal, időveszteséggel és teljesítményveszteségekkel működtetett technológiai út t időközben mért W_t villamosenergia-fogyasztását összetevőire bontó összefüggés a (6) összefüggésből állítható elő a μ viszonyszám meg az ε és p veszteségszorzók alkalmazásával:

$$W_t=\mu\varepsilon N_zpt(X_m+0,03)\ kWó=3,6\cdot 10^3\cdot\mu\varepsilon N_zpt(X_m+0,03)\ kJ, \tag{12}$$

$$X_m=W_t\frac{1}{\mu\varepsilon N_zpt}-0,03, \tag{13}$$ és

$$W_h=2,9\cdot 10^3\cdot\mu\varepsilon N_zX_mpt. \tag{14}$$

$$\varepsilon N_z/n_1=N'_a$$

Egygépes rendszerben a több műszakban leterhelt gépek számával egyenlő a gépeket működtető létszám: $L_g=n_1+n_2+n_3$, és a több műszakban működő gépek összegezett névleges teljesítményéből kiszámított átlaggép névleges teljesítménye

$$\hat{N}_a=\mu\varepsilon N_z/L_g. \tag{15}$$

A (15) összefüggést behelyettesítve a (14)-be:

$$W_h=2{,}9\cdot 10^3 L_g \hat{N}_a X_m pt. \tag{16}$$

Mivel $L_g=cL$, a technológiai út W_h alakító fizikai munkája és az utat működtető gépi és kézi munkás létszámösszefüggése az $E_g=W_h/L_g pt$ és a (16)-ból:

$$W_h=2{,}9\cdot 10^3 cL\hat{N}_a X_m pt. \tag{16.1}$$

Az $E_a=W_h/Lpt$ és a (16.1)-ből

$$E_g=2{,}9\cdot 10^3 \hat{N}_a X_m \tag{16.2}$$

$$E_a=2{,}9\cdot 10^3 c\hat{N}_a X_m \tag{16.3}$$

több műszakban kézi és gépi munkahelyekkel, teljesítmény- és időveszteségekkel működő technológiai úton egy átlagos munkahelyen dolgozó munkás átlagos teljesítménye. A különböző gépipari termékcsoportokat gyártó technológiai utak átlagos teljesítményének a társadalmilag szükségestől való elmaradása, ami a társadalmilag szükségesnél több emberi munka felhasználását jelenti, az út gépeinek műszaki vizsgálatával állapítható meg, a „racionalizálásnak" nevezett vizsgálat részeként.

A racionalizálás a termelőszervezet minden tevékenységére kiterjedően azt vizsgálja, hogy működésükben és együttműködésükben vannak-e megszüntethető idő- és módszerbeli veszteségek.

Műszaki oldalról a termék konstrukcióját és az elkészítésére kiválasztott műveletekkel való kapcsolatát vizsgálja. Keresi azokat a konstrukciós és technológiai változtatásokat, amelyekkel megrövidíthetők a fő- és mellékidők, és amelyekkel nagyobb átlagos teljesítményű szerszámgépek állíthatók be.

Az 1. sz. táblázatból látható, hogy az egyszerű szerszámgépeknek kis m és X értékei vannak. A nagy m és X értékek több munkahelyes forgácsoló és forgácsmentes alakító gépekkel érhetők el. A géppark racionalizálási vizsgálata azt mutatja meg, hogy a termelőegység technológiai útján végzett munka átlagos teljesítményével elérhető-e a társadalmilag szükséges elkészítési idő, vagy ha nem, milyen változtatásokra van szükség.

Annak a megállapítására, hogy egy gépipari termék társadalmilag szükséges órával mért emberi munkamennyiség felhasználásával készült-e, nem kell azonos termékeket keresni, és megtudni, hogy azok hány munkaóra felhasználásával készültek el. A termék elkészítésében együttműködő termelőegységek technológiai útjainak az átlagos munkahelyére vonatkozó átlagos teljesítményét kell kiszámítani. A (16) *összefüggésben szereplő tényezőket kell összehasonlítani a szükséges minimális veszteségekkel és a vizsgált terméken szükséges alakító munkát az elérhető legnagyobb átlagos teljesítménnyel végző technológiai utak* N_a, ε, p, c, X_m *tényezőivel. Az ideális utak tehát megtervezhetők az ismert korszerű gépekből, és ehhez mérhető az adott út.*

Iparilag fejlett országokban a racionalizálási vizsgálatok elvégzésére szervezeteket hoztak létre. Ilyen például a REFA (Reichsausschuss für Arbeitsstudien). A termékek elkészítésére társadalmilag szükséges órával mért emberi munka mennyiségének meghatározása műszaki feladat. E feladat nem végezhető el normaórák és árak összehasonlításával még azon a kevés helyen sem, ahol azonosíthatók a termékek.

★

Az előzőkben a termékkészítő emberi munka egy részének, a technológiai utat működtető órával mért emberi munka társadalmilag szükséges mennyiségének a termékátalakító fizikai munka megmért mennyiségéből való meghatározását írtam le. A termékkészítés további résztevékenységeit végző tervező és adminisztratív létszám munkaórái nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a termékalakító fizikai munka mennyiségével. Úgy találtam, hogy ezek a munkáslétszámmal vannak tapasztalati úton megállapítható szoros korrelációban. Az alakító munkát végző létszámhoz viszonyított nem alakító létszám a legnagyobb a finommechanikai és a szerszámgépgyártó iparágban: 40—45 százalék, és legkisebb a tömegcikkiparban: 26 százalék. Ez az arány 1969 óta néhol 10 százalékkal is csökkent. Kiemelve ebből a műszaki létszámarányokat, a finommechanikai ágazatban 24, a többi ágazatban 17 százalék volt a műszaki és munkáslétszám aránya.

A tervező és adminisztratív munkának is van társadalmilag szükséges órával mért mennyisége. Adataim szerint ez nálunk sokkal nagyobb, mint a fejlett ipari országokban, anélkül, hogy eredményeink elérnék az ott tapasztalt eredményeket.

A tervező és adminisztratív létszámot S-sel, a tp időtartam alatt mért munkájukat Stp órával mértem. S és L létszám $\varphi = S/L$ arányban vannak egymással. Az Stp órák is kifejezhetők így a W_h munka függvényeként: $Stp = \varphi W_h/E_a$, és összegük

$$Ltp + \varphi Ltp = W_h \frac{1+\varphi}{E_a}. \tag{17}$$

Egy termelőegységben a tp időközben E_a átlagos teljesítményű munkahelyek működtetését és a munka irányítását végző $Ltp + \varphi Ltp$ munkaórákért kifizetett bérköltség is felírható mint a W_h alakító fizikai munka függvénye.

A technológiai utat működtető munkaórák bére a munkások b_1 átlagos órabérével $Ltpb_1$. Az irányító létszám átlagos havibéréből számított órabért b_2-vel jelölve, és a $b_2/b_1 = \varkappa$ viszonyszámmal $b_1\varkappa$ alakban felhasználva, a technológiai utat működtető és irányító munkaórákra kifizetett bérek összege $Ltpb_1(1+\varphi\varkappa)$ vagy a W_h függvényében

$$b_1 W_h(1+\varphi\varkappa)/E_a. \tag{18}$$

A technológiai utakon végzett alakító munkáért kifizetett munkabérek egyenesen arányosak a W_h munkával, és fordítottan arányosak a technológiai út átlagos teljesítményével, E_a-val. A géppark összetételétől függő kapcsolat van tehát az alakító munka mennyisége és az e munkáért kifizetett munkabérek közt. A munkamegosztás mai szintjén a (18) bérköltségeken kívül egy olyan költségcsoport is felléphet, amely a terméken máshol végzett munkáért, vagy más termelőegységből kölcsönkapott munkások munkájáért, vagy vgm-ben végzett munkáért kifizetett költségeket tartalmaz. Ezekben a bér jellegű költségekben a kooperáló vagy a munkásokat kölcsönző termelőegységben kifizetett bérek, közterhek és nyereség van, ismeretlen arányban. A bér jellegű B költségek véletlen és változó kapcsolatban vannak a W_h alakító fizikai munkával. Meghatározható azonban az egységnyi alakító munkára jutó B/W_h mennyiségük, és ezzel követhető változásuk.

A termelőegységben végzett alakító munka — miközben a termék anyagának meglevő használati értékét új használati értékké alakítja — munkaeszközöket és segédanyagokat használ el. Ezek a termék használati értékét hordozó anyag felhasználásától eltérő módon felhasznált termelési eszközök az alakító munkával arányosan használódnak el, és a termékben csak elhasználódott értékükkel jelennek meg. Ezek az eszközök külső termelőhelyeken készülnek. A pótlásukért kifizetett költségek egyensúlyi helyzetben egy t időközben állandó viszonyban vannak a W_h alakító fizikai munkával.

Az elfogyasztott termelési eszközök ára és a W_h fizikai alakító munka mennyisége közti függvénykapcsolat kiszámítása nem oldható meg. Csak elfogyasztott mennyiségük P_1, P_2, stb. árának a W_h alakító munka egységnyi mennyiségére számított $P_1/W_h = c_1$, $P_2/W_h = c_2$ stb. konstansait lehet meghatározni. A konstansok összegét C-vel jelöltem. A termelőegység technológiai útját működtető meg az irányító létszám bérköltségéből, a bér jellegű egyéb költségekből és az alakító munkával elhasznált termelési eszközök pótlásának költségéből álló költségcsoportok alkotják az alakító fizikai munka M_o-val jelölt önköltségét.

$$M_o = Ltpb_1 + Stpb_2 + P_1 + P_2 + \ldots + P_n + B = Ltbp_1(1+\varphi\varkappa) + W_hC + B, \quad (19)$$

vagy a W_h függvényében

$$M_o = W_h[b_1(1+\varphi\alpha)/E_a + C] + B, \quad (20)$$

és a termelőegységben végzett egységnyi alakító munka önköltsége

$$M_o/W_h = \beta_o = b_1(1+\varphi\varkappa)/E_a + C + B/W_h. \quad (21)$$

Mivel a külső termelőegységektől vásárolt termékek árának az 1 kJ alakító munkára jutó hányada C konstans, a gyártó csak a W_h munkát és az önköltség munkabér tagjait befolyásolhatja, részben a (16) összefüggés c, N_a, X_m, p tényezőit, részben a (21) összefüggés b_1, φ, $\varkappa$ tényezőit megváltoztató intézkedésekkel, a változtatott és a változatlan költségek arányától függő mértékben.

A β_o hányados összehasonlíthatóvá teszi a különböző termelőegységekben működő technológiai utakon átmenő termékeken végzett egységnyi alakító munka önköltségét a gyártott termékek ismerete nélkül. *A termelőegységeket technológiai útjaik átlaggépének* $\hat{N}_a$ *névleges teljesítménye szerint csoportosítva — és az egyes csoportokon belül a technológiai utak* β_o *hányadosa szerint sorba állítva — a kisebb* β_o *hányadosú technológiai útról tudható, hogy az közelebb áll a társadalmilag szükséges munkaórákkal működő úthoz, mint a nagyobb* β_o *hányadosú út.* A β_o hányadost felbontva, az is kimutatható, hogy az eltérést mely tagok okozzák. Azt azonban, hogy az út munkaóra-felhasználása a társadalmilag szükséges órafelhasználás-e, csak a technológiai út és a termelőegység racionalizálási vizsgálatával lehet meghatározni.

A technológiai út β_o *hányadosa érvényes az úton átmenő bármelyik termékre.* Egy gépipari termék alakítására összeállított technológiai út gépeinek többsége a szokásos termékdarabszám mellett ugyanis univerzális. Nemcsak azokat a munkadarabokat lehet a gépen alakítani, amelyekre a technológiai utat tervezték. A meglévő gépeken alakítható nagyságú munkadarabokból álló más gépipari termékekkel leterhelve a gépeket, az út X_m tényezője nem változik, és ha c és p is változatlan, a más terméken végzett alakítás M_o önköltsége sem fog megváltozni.

Megváltozhat természetesen a technológiai úton átbocsátott anyag mennyisége, ha az új termék egységnyi mennyiségén tervezett alakítás mértéke i_d kJ/db megváltozik az előző termékhez képest. A termelőegységben t időtartam alatt végzett W_h alakító fizikai munka M_o önköltségét és az alakító munka egységnyi mennyiségének β_o önköltségét a termelőegység t időközben mért villamos fogyasztásából, a beruházott géppark villamos adataiból és a könyvelés költségadataiból lehet kiszámítani. A W_h alakító fizikai munka M_o önköltsége nem tartalmaz tisztajövedelem-elemeket.

A termelőegységen átmenő anyaghalmazt egy összetett termék anyagának tekintve, a kilépő összetett terméken végzett W_h alakító munka ára, M a kilépő összetett termék ára, P_t meg az alakításon átmenő produktív anyagok ára, A_p közti különbség.

$$M = P_t - A_p. \quad (22)$$

Az A_p anyagárban nincs benne az alakító fizikai munkával elfogyasztott termelési eszközök (segédanyagok, munkaeszközök) ára, mert azok az M_o önköltség alkotórészei.

A W_h mennyiségű alakító munka M-mel jelölt ára az alakító munka M_o önköltségénél a H-val jelölt tiszta jövedelemmel nagyobb. $M=M_o+H$, ahol H az alakító munkát működtető és a munkát irányító órával mért emberi munkamennyiség pénzben kifejezett értéke és a munkaórákért kifizetett bérek közti különbség. A H tiszta jövedelem képzésének a szocializmusban részletesen előírt szabályai vannak, amelyek az alakító munka önköltségét általában a felhasznált bérköltségekkel és a beruházott állóeszközök valamilyen módon értékelt árával arányosan kiszámított közterhekkel, adókkal, járulékokkal, kamatokkal és nyereséggel növelik meg.

Az E_a kJ/ó átlagos teljesítményű munkahelyekből álló technológiai úton végzett W_h kJ alakító fizikai munka ára, $M=M_o+H$ a W_h függvényében felírva:

$$M=W_h[b_1(1+\varphi\varkappa)/E_a+C]+B+H \tag{23}$$

és az egységnyi alakító fizikai munka ára:

$$M/W_h=\beta=b_1(1+\varphi\varkappa)/E_a+C+B/W_h+H/W_h. \tag{24}$$

A β hányadost árszorzónak neveztem. A termelőegységen átmenő bármelyik termék belépő anyaghalmazának ára, ha a terméken i_d kJ/db alakító munkát végeznek, $i_d\beta$ pénzértékkel nő meg.

Az $M/W_h=\beta$ hányados, az egységnyi alakító munka ára, termelőegységenként különböző nagyságú, mert a b_1, E_a, C, B és H értékek termelőegységenként különbözőek lesznek.

A β hányados reciproka, $1/\beta=W_h/M$ hányados a termelőegységben végzett fizikai alakító munka pénzegységért kapható mennyiségét határozza meg. A pénzegységért kapható alakító munkával arányos a pénzegységért kapható termékmennyiség, és így az $1/\beta$ hányados felhasználható a pénz vásárlóerő-változásának a mérésére. A pénz vásárlóerje — mint láthatjuk — a különböző β hányadosú termelőegységekben különböző, és a pénz általános vásárlóereje a különböző β hányadosú termelőegységekben végzett W_h alakító munka mennyiségek arányától is függ.

Az $M/W_h=\beta$ hányadosok eltérő nagysága nem jelenti azt, hogy a pénzegységért több alakító fizikai munkát eladó termelőegységek a társadalmilag szükséges átlagos teljesítményű úton termelnek, a kevesebb alakító munkát eladók pedig nem. A pénzegységért kapható több alakító munka azt is jelentheti, hogy a termelőegység nagyobb méretű terméket készít, nagyobb átlagos teljesítményű átlaggéppel, vagy hogy az árképzése különbözik a hasonló technológiai úttal dolgozó termelőegységek árképzésétől.

Azt, hogy a társadalmilag szükséges óraszámmal készül-e a termék, mint láttuk, a (16) összefüggések tényezőinek az optimális tényezőkkel való összehasonlításával, a racionalizálási vizsgálattal kell eldönteni.

A közölt összefüggések megértésének és használhatóságuk megítélésének a megkönnyítésére kiszámítottam példaképpen a gépipar hat iparágában és öt időpontban a rendelkezésre álló nyilvános statisztikai adatok felhasználásával, az egyes ágazatokban működő technológiai utakat egy közös ágazati technológiai útnak tekintve, az úton alakító W_h fizikai munkát. Meghatároztam az időközben végzett gépberuházások hatására bekövetkezett változásokat az út X_m együttműködési tényezőjében és az E_a átlagos teljesítményben, továbbá az ár- és béremelések hatását a bérek vásárlóerejére. A gépberuházások nagyságát a gépállomány névleges teljesítményében bekövetkezett változások nagyságával adtam meg. A beruházott névleges teljesítménynek a beruházási költségekkel való összefüggése vagy ismert, vagy kiszámítható. Kiszámításával itt nem foglalkozom. Az 1969., 1975., 1978., 1981.

és 1982. évek gépállományára és villamos fogyasztására vonatkozó adatokat a Statisztikai Évkönyvek táblázataiból emeltem ki. A termelési költségre, értékesítési árra, létszámra és bérre vonatkozó adatokat felhasználva kiszámítottam a W_h alakító munka M árát, az M_0 önköltséget, a tiszta jövedelem nagyságát és ezeknek a W_h alakító munka egységnyi mennyiségére jutó hányadát. Meghatároztam a β_0, β és $1/\beta$ hányadosokat. A számításokat hat táblázatban foglaltam össze, az eredményeket kiértékeltem. Hátránya a közölt statisztikai adatoknak, hogy a termelési mérleg anyagárában összevonták a továbbalakított anyag árát a munkával elhasznált vásárolt termékek árával, tehát a közölt A anyagár nagyobb, mint a továbbalakított anyagmennyiség A_p ára. A P_t—$A = M'$ tehát kisebb, mint M, a fizikai alakító munka valóságos ára. A fogyóeszközök A_p-hez csatolt ára az M_0 önköltséget M_0'-re csökkenti, az M'—$M_0' = H$ tag ezáltal valóságos nagyságában mutatkozik. Az M_0'-ben a következő költségek vannak: a munkások munkabére, az irányító szervezet bérköltsége, egyéb bér jellegű költségek és értékcsökkenési leírások. Az M'—$M_0' = H$ tisztajövedelem-tag a következő költségekből áll: társadalombiztosítási járulék, illetményadó, eszközlekötési járulék, végül a termelési érték folyó áron és termelési költségek összesen tagok különbsége. A táblázatokban használt jelölések az eddig használt jelölésekkel azonosak. Az iparágak számjele a Statisztikai Évkönyv táblázataiban használt felsorolási sorrendnek felel meg.

Az 1—6. sz. táblázatok első 12 sora a termelőegység technológiai útjára jellemző adatokat tartalmazza.

A táblázatokból kitűnik, hogy a hat gépipari ágazat a technológiai útjaik átlaggépének névleges teljesítménye szerint három csoportba osztható. Az 5. és a 4. iparágban $N_a = 3$ kW, az 1. és a 6. iparágban $N_a = 8{,}3$ kW, míg a 3. meg a 2. iparágban $N_a = 10$ kW az átlaggép névleges teljesítménye. Ebben a sorrendben követik egymást az iparági táblázatok. Az átlaggép névleges teljesítménye és az E_a átlagos teljesítmény viszonyából (4. és 10. sor), továbbá az X_m és c tényezőkből (7. és 12. sor) látható, hogy a 4. iparág gépei működnek a legjobb idő- és teljesítménykihasználással, utánuk az 5. és a 2. iparág gépei következnek. A 4. iparágban van a legnagyobb kézimunkás-létszám, míg a legkevesebb az 1. és 2. iparágban dolgozik.

Az 1969 után végrehajtott beruházások a technológiai utak névleges teljesítményének összegezett mennyiségét (2. sor és 7. sz. táblázat) meg a technológiai utak W_h alakító munkáját (8. sor és 8. sz. táblázat) jelentős mértékben növelték. A beruházások az 5. és az 1. iparágak kivételével 1981 után jelentéktelenek lettek. A W_h munka növekedése a 4., a 6. és a 2. iparágban azonban már 1978 után visszaesett vagy megállt. 1981 után már csak az 1. iparágban nőtt W_h. (Lásd a 8. sz. táblázatot.) Az alakító fizikai munka visszaesését a teljesített munkaórák csökkenése magyarázza, a 4. iparág kivételével, ahol a W_h alakító munka 30 százalékos visszaesését nem indokolhatja a teljesített munkaóra 9 százalékos csökkenése. A 4. iparágban az ε (6. sor) és a c (12. sor) romlásából az tűnik ki, hogy igen sok gépet leállítottak. A beruházások hatására nőtt az X_m idő- és teljesítménykihasználási tényező (7. sor). Növekedése a 4., a 6. és a 2. ágazatban csak 1975-ig a 3. ágazatban 1978-ig tartott. Az 1. ágazatban nem volt javulás. (Lásd a 9. sz. táblázatot.) A növekedés mértéke csak a 3. iparágban volt jelentékeny. Ennek az a magyarázata, hogy a termelést bővítő beruházások gépösszetétele szükségszerűen a meglevő gépek összetételéhez hasonló. Az N_a is csak akkor változhat, ha az átlagosnál nagyobb termék gyártási kapacitását bővítik. *A beállított új gépek beszerzési idejének természetesen nincs köze a gépek m és X tényezőinek nagyságához, mert az univerzális gépek piacán ezek a tényezők 1950 óta csaknem változatlanok egy-egy géptípusnál.* Az X_m javulása ott és addig következett be, ahol és ameddig mód volt technológiai változtatásokkal sajtológépek, automatikus gépek vagy termékhez tervezett automatikus gépek beállítására.

A létszámok és a teljesített munkaórák csökkenése növelte az E_a tényezőt, de mint látható, csökkentette a gépek kihasználását (6. sor) és ezzel a W_h alakító munkát. A termelőegységek a gépmunkához szükséges óraszámot igyekeztek fenntartani, és a hiányzó gépi és kézi munkaórákat túlórákkal, bérmunkásokkal, vgmek szervezésével és ennek megfelelően felemelt órabérekkel kísérelték meg pótolni. Végül általános és folyamatos órabér-emelkedés következett be, amelyet a W_h alakító fizikai munka növekedése csak a beruházásoktól függően, a már említett mértékben követett. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

A történtek következményeképpen az egységnyi munkára jutó bér jellegű költségek mindenütt emelkedtek (27. sor és 10. sz. táblázat).

Az áremelések során a termékárakat, valamint az alapanyag- és fogyóeszközárakat nem emelték azonos arányban, ennek következtében a $P_t—A=M'$ nagysága változó volt, nőtt vagy csökkent, amint ez az M'/W_h alakulásából látható (18. sor és 11. sz. táblázat). A egységnyi fizikai munka M'/W_h árát növelő árváltozások természetesen csökkentették a vállalatokban elérhető tiszta jövedelem egységnyi alakító munkára jutó hányadát, H/W_h—t. Ezt a csökkenést fokozta továbbá az önköltségnek az az emelkedése, amely az alakító munka bér jellegű költségeinek kényszerű növeléséből származott. (Lásd a 10. sz. táblázatot.) Ezek mellett a tervezésből származó nehézségek mellett 1979—1981 között az alap- és segédanyagárak emelése 6—12 százalékkal tovább csökkentette a H-t.

Az áremelések következtében a pénzegységért kapható alakító munka mennyisége, a pénz értéke ($1/\beta$, 22. sor) az iparágakban a pénzegységért kapható fizikai alakító munka a kiinduló érték 69—37 százalékára csökkent. A béremelések azonban olyan mértékűek voltak, hogy a munkások havi béréből a termelőegységükben vásárolható munka mennyisége a 4. iparágat kivéve változatlan maradt vagy nőtt, 12—55 százalékkal (24. sor).

Az ipar fejlődésének új nehézségei a vizsgált adatok tanúsága szerint abból származnak, hogy az iparágak sajátos műszaki lehetőségeinek az ismerete nélkül, csak pénzügyi elképzelésekkel nem lehet ipart fejleszteni. Minden iparágban igaz az, hogy az új beruházások csak akkor fejlesztik a gépi munkahelyek átlagos teljesítményét, ha a beruházások a szerszámgépek konstrukciós fejlődésének éppen növekvő, nem pedig a stagnáló időszakában történnek.

Az iparági technológiai utak sok különféle termékcsoportot gyártó út átlagát testesítik meg. Racionalizálási vizsgálatuk nem értelmezhető. Azt, hogy az iparág termelőegységeiben alakított termékeken társadalmilag szükséges átlagos teljesítménnyel, a társadalmilag szükséges idő alatt végeznek-e munkát, csak az egyes termelőegységek racionalizálási vizsgálatával lehet megítélni. Erre a célra alkalmassá lehetne tenni két intézetünket, az ÁGTI-t és a GTI-t, melyek jelenleg nem végeznek ilyen vizsgálatokat.

Ezek az intézetek meghatározhatják a társadalmilag szükséges munkaórákat eredményező gépösszetételt, és elbírálhatják a vállalati gépigényeket, melyeket ebből a szempontból semmilyen szinten sem ellenőriznek.

Ezek az intézetek képesek arra is, hogy az itt megadott egyenletek használatát bevezessék a gépipari vállalatoknál. A szükséges adatok mindenhol rendelkezésre állnak. Elkészíthetők a vállalatok működését jellemző adatok kiszámítására alkalmas számítógépprogramok, s ezekkel akár havonta követhetők a termelés előrehaladását mérő hasznos villamos munka, az idő- és teljesítményveszteségek, a termelékenység és az egységnyi alakító munkát terhelő költségek, a β_o, a β és az $1/\beta$ stb.

A vállalatvezetés és az árak és bérek alakulásáért felelős hivatalok (például a Pénzügyminisztérium, az Árhivatal) már évközben észlelheti, ha az árak és a bérek változása kedvezőtlenül alakul. Az egyenletek távlati tervváltozatok elkészítésére is alkalmasak.

1. sz. táblázat

Gépgyártás

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	184,0	220,0	237,0	244,0	263,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	279,742	343,175	388,472	445,845	477,987
3.	μ gépkihasználás		1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
4.	$\widehat{N}_a$ kW átlaggép-teljesítmény		8,31	8,31	8,31	8,31	8,31
5.	pt teljesített óra/fő/év		1 988	1 943	1 900	1 895	1 778
6.	ε első műszak kihasználása		0,8	0,8	0,776	0,699	0,748
7.	X_m együttműködési tényező		0,314	0,314	0,314	0,314	0,314
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	486,15	582,88	625,87	645,32	695,56
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	194,523	189,247	188,312	178,250	171,340
10.	E_a kJ/óra átlagos teljesítmény	10^3	2,50	3,08	3,32	3,62	4,01
11.	L munkáslétszám		97 847	97 397	99 092	94 034	96 325
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,40	0,439	0,478	0,53
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	20,862	38,840	46,057	51,103	58,867
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	10,855	18,632	21,776	27,458	31,483
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	10,007	20,208	24,281	23,645	27,384
16.	M'_o Ft$=W_h$ kJ önköltsége	10^9	6,392	9,984	12,681	16,261	18,051
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	3,615	10,224	11,600	7,384	9,333
18.	$M'/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	205,8	346,6	387,95	366,40	393,60
19.	$M'_o/W_h = \beta_o$ Ft/kJ	10^{-4}	131,4	171,2	202,60	251,98	259,5
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	74,4	175,4	185,35	114,42	134,1
21.	$H/M' = (H/W_h)\,(W_h/M')$		0,361	0,505	0,477	0,312	0,34
22.	$W_h/M' = l/\beta$ kJ/Ft vásárlóerő		48,58	28,84	25,77	27,29	25,4
23.	munkások havibére Ft		1 946	2 790	3 495	4 063	4 334
24.	havibér vásárlóereje kJ		94 536	80 463	89 138	110 879	110 080
25.	b_1 munkások órabére Ft		11,74	17,22	21,84	25,71	29,23
26.	$M'/W_h b_1$ óra/kJ	10^{-4}	17,53	20,13	17,76	14,25	13,46
27.	bér jellegű költségek/W_h	10^{-3}	11,63	15,82	18,54	22,82	23,64

2. sz. táblázat

Közlekedési gépek gyártása

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	218,0	251,0	315,0	318,0	305,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	295,55	294,19	371,35	393,95	391,77
3.	μ gépkihasználás		1,23	1,23	1,27	1,28	1,29
4.	$\widehat{N}_a$ kW átlaggép-teljesítmény		10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
5.	pt teljesített óra/fő/év		1 958	1 925	1 899	1 895	1 799
6.	e első műszak kihasználása		0,8	0,8	0,78	0,739	0,745
7.	X_m együttműködési tényező		0,35	0,42	0,42	0,42	0,42
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	578,0	678,0	853,0	860,0	825,0
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	172,825	142,401	157,846	143,200	132,656
10.	E_a kJ/óra átlagos teljesítmény	10^3	3,34	4,76	5,40	6,0	6,13
11.	L munkáslétszám		88 265	73 967	83 088	75 555	73 738
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,39	0,444	0,494	0,50
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	21,820	45,490	59,747	63,060	69,183
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	14,309	28,414	36,191	41,667	45,012
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	7,511	17,076	23,556	21,393	24,171
16.	M'_o Ft W_h kJ önköltsége	10^9	5,396	8,234	11,232	14,381	15,708
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	2,115	8,842	12,323	7,012	8,463
18.	$M'/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	129,9	251,8	276,1	248,7	292,9
19.	$M'_o/W_h = \beta_o$ Ft/kJ	10^{-4}	93,3	121,4	131,6	167,2	190,4
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	36,6	130,4	144,5	81,5	102,5
21.	$H/M' = (H/W_h)\,(W_h/M')$		0,281	0,517	0,523	0,327	0,350
22.	$W_h/M' = 1/\beta$ kJ/Ft vásárlóerő		76,98	39,71	36,21	40,20	34,14
23.	munkások havibére Ft		1 973	2 913	3 598	4 229	4 515
24.	havibér vásárlóereje kJ		151 820	115 670	130 280	170 000	154 142
25.	b_1 munkások órabére Ft		12,09	18,15	22,73	26,78	30,35
26.	$M'/W_h\, b_1$ óra/kJ	10^{-4}	10,74	13,87	12,14	9,28	9,65
27.	bér jellegű költségek/W_h	10^{-3}	7,97	10,36	11,38	14,39	16,46

3. sz. táblázat

Villamos gépek gyártása

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	65,0	92,0	122,0	128,0	131,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	119,232	153,384	173,842	190,099	192,98
3.	μ gépkihasználás		1,28	1,26	1,25	1,24	1,25
4.	$\widehat{N}_a$ kW átlaggép-teljesítmény		10,2	10,2	10,2	10,2	10,2
5.	pt teljesített óra/fő/év		1 947	1 908	1 863	1 850	1 758
6.	első műszak kihasználása		0,8	0,8	0,8	0,718	0,8
7.	X_m együttműködési tényező		0,243	0,281	0,346	0,346	0,356
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	167,518	240,39	324,968	350,05	350,25
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	70 ,667	77,381	93,681	84,068	77,590
10.	E_a kJ/ó átlagos teljesítmény	10^3	2,37	3,10	3,468	4,16	4,42
11.	L munkáslétszám		36 277	40 537	50 262	45 421	44 119
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,37	0,34	0,395	0,42
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	10,979	22,069	31,211	33,158	34,449
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	6,497	13,504	18,711	21,153	21,521
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	4,300	8,565	12,500	12,005	12,928
16.	M'_o Ft W_h kJ önköltsége	10^9	2,319	4,580	6,741	8,309	8,829
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	1,981	3,980	5,759	3,696	4,099
18.	$M'/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	256,68	356,29	384,65	342,95	369,10
19.	$M'_o/W_h = \beta_o$ Ft/kJ	10^{-4}	138,43	190,52	207,43	237,36	252,07
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	118,25	165,77	177,22	105,59	117,03
21.	$H/M' = (H/W_h)\,(W_h/M')$		0,460	0,464	0,460	0,307	0,317
22.	$W_h/M' = 1/\beta$ kJ Ft vásárlóerő		38,95	28,66	25,99	29,15	27,09
23.	munkások havibére Ft		1 814	2 655	3 221	3 834	4 060
24.	havibér vásárlóereje kJ		70 655	76 092	83 713	111 761	109 985
25.	b_1 munkások órabére Ft		14,22	15,57	19,94	29,34	32,21
26.	$M'/W_h b_1$ óra/kJ	10^{-4}	22,95	19,55	17,65	13,80	13,33
27.	bérjellegű költségek/W_h	10^{-3}	12,18	17,41	18,83	21,19	22,56

4. sz. táblázat

Híradástechnikai ipar

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	87,0	133,0	161,0	114,0	114,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	55,228	82,857	105,878	117,997	120,103
3.	μ gépkihasználás		1,28	1,24	1,25	1,25	1,26
4.	$\widehat{N_a}$ kW átlaggép-teljesítmény		3,23	3,23	3,23	3,23	3,23
5.	pt teljesített óra/fő/év		2 328	1 943	1 905	1 897	1 791
6.	ε első műszak kihasználása		0,9	0,9	0,86	0,549	0,568
7.	X_m együttműködési tényező		0,55	0,71	0,71	0,71	0,71
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	236,24	369,93	446,43	316,28	317,14
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	138,932	135,953	152,146	138,519	128,067
10.	E_a kJ/ó átlagos teljesítmény	10^3	1,70	2,72	3,10	2,28	2,47
11.	L munkáslétszám		59 674	69 939	79 838	72 987	71 488
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,44	0,472	0,377	0,364
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	10,683	23,921	32,670	35,197	37,185
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	5,077	11,0	15,19	17,168	17,121
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	5,606	11,921	17,48	18,029	20,064
16.	M'_o Ft W_h kJ önköltsége	10^9	3,456	6,909	9,851	11,420	12,789
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	2,150	4,869	7,629	6,609	7,851
18.	$M'_o/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	237,30	322,25	391,55	570,03	632,65
19.	$M'_d/W_h = \beta_o$ Ft/kJ	10^{-4}	146,29	186,76	220,66	361,07	403,26
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	91,0	135,5	170,89	208,96	229,39
21.	$H/M' = (H/W_h)\,(W_h/M')$		0,383	0,408	0,436	0,366	0,391
22.	$W_h/M' = 1/\beta$ kJ/Ft vásárlóerő		42,14	31,03	25,53	17,54	15,80
23.	munkások havibére Ft		1727	2 578	3 190	3 795	4 013
24.	havibér vásárlóereje kJ		72 775	79 995	81 440	66 564	63 405
25.	b_1 munkások órabére Ft		8,90	15,90	20,08	23,99	26,87
26.	$M'/W_h b_1$ óra/kJ	10^{-4}	26,64	20,26	18,82	23,76	23,54
27.	bér jellegű költségek/W_h	10^{-3}	13,18	16,95	19,95	32,09	36,36

5. sz. táblázat

Műszeripar

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	25,0	42,0	55,0	61,0	60,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	30,912	47,427	61,117	65,479	67,487
3.	μ gépkihasználás		1,16	1,18	1,16	1,15	1,15
4.	$\hat{N}_a$ kW átlaggép-teljesítmény		3,08	3,08	3,08	3,08	3,08
5.	pt teljesített óra/fő/év		1 962	1 898	1 846	1 844	1 747
6.	ε első műszak kihasználása		0,8	0,8	0,8	0,8	0,79
7.	X_m együttműködési tényező		0,414	0,464	0,495	0,53	0,53
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	67,572	114,34	150,295	166,715	164,63
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	55,265	72,877	83,152	77,231	71,316
10.	E_a kJ/ó átlagos teljesítmény	10^3	1,22	1,56	1,80	2,15	2,30
11.	L munkáslétszám		28 164	38 390	45 034	41 872	40 803
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,378	0,408	0,481	0,487
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	5,05	13,09	18,68	20,80	21,92
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	2,14	5,21	7,52	8,73	8,74
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	2,91	7,87	11,15	12,06	13,18
16.	$M_ö$ Ft W_h kJ önköltsége	10^9	1,82	4,03	5,94	6,97	7,64
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	1,08	3,84	5,21	5,09	5,53
18.	$M'/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	431,1	688,8	742,2	723,6	800,7
19.	$M_ö/W_h = \beta_0$ Ft/kJ	10^{-4}	270,2	352,4	395,4	418,2	464,5
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	160,8	336,4	346,8	305,3	336,1
21.	$H/M' = (H/W_h)(W_h/M')$		0,373	0,488	0,467	0,421	0,435
22.	$W_h/M' = 1/\beta$ kJ/Ft vásárlóerő		23,19	14,52	13,47	13,81	12,49
23.	munkások havibére Ft		1 878	2 665	3 223	3 884	4 144
24.	havibér vásárlóereje kJ		43 550	38 694	52 132	53 672	51 754
25.	b_1 munkások órabére Ft		11,49	18,08	20,93	25,26	28,45
26.	$M'/W_h b_1$ óra/kJ	10^{-4}	37,52	37,53	29,84	28,64	28,14
27.	bér jellegű költségek/W_h	10^{-3}	25,0	32,93	36,42	38,43	42,85

6. sz. táblázat

Fémtömegcikk-ipar

	Megnevezés		1969	1975	1978	1981	1982
1.	W_t kWó fogyasztás	10^6	104,0	132,0	133,0	127,0	115,0
2.	N_z kW beruházott teljesítmény	10^3	129,057	158,96	160,883	170,816	163,967
3.	μ gépkihasználás		1,4	1,33	1,34	1,32	1,33
4.	$\hat{N}_a$ kW átlaggép-teljesítmény		8,38	8,38	8,38	8,38	8,38
5.	pt teljesített óra/fő/év		1 949	1 887	1 843	1 832	1 814
6.	ε első műszak kihasználása		0,8	0,8	0,8	0,734	0,694
7.	X_m együttműködési tényező		0,339	0,383	0,388	0,388	0,388
8.	W_h kJ alakító munka	10^9	276,95	354,48	357,65	341,587	309,23
9.	Lpt összes munkásóra/év	10^6	101,816	106,79	93,152	82,626	75,571
10.	E_a kJ/óra átlagos teljesítmény	10^3	2,72	3,32	3,83	4,13	4,09
11.	L munkáslétszám		52 228	56 564	50 539	45 100	41 662
12.	c gépmunkás/munkás arány		0,33	0,356	0,407	0,437	0,433
13.	P_t Ft átmenő termék ára	10^9	11,224	19,228	21,953	24,612	22,986
14.	A Ft belépő anyag ára	10^9	6,64	10,567	11,929	15,573	13,714
15.	M′ Ft alakító munka ára	10^9	4,584	8,661	10,024	9,039	9,272
16.	$M'_ö$ Ft W_h kJ önköltsége	10^9	2,656	4,268	4,897	5,986	6,064
17.	H Ft tiszta jövedelem	10^9	1,928	4,393	5,127	3,053	3,208
18.	$M'/W_h = \beta$ Ft/kJ	10^{-4}	165,52	244,3	280,27	264,62	299, 84
19.	$M'_ö/W_h = \beta_ö$ Ft/kJ	10^{-4}	95,9	120,4	136,92	175,24	196,09
20.	H/W_h Ft/kJ	10^{-4}	69,62	123,9	143,35	89,38	103,75
21.	$H/M' = (H/W_h)\,(W_h/M')$		0,420	0,507	0,511	0,337	0,345
22.	$W_h/M' = 1/\beta$ kJ/Ft vásárlóerő		60,41	40,92	35,67	37,79	33,35
23.	munkások havibére Ft		1 771	2 540	3 135	3 773	4 012
24.	havibér vásárlóereje kJ		106 986	103 957	111 850	142 580	133 800
25.	b_i munkások órabére Ft		10,90	16,14	20,40	24,60	26,53
26.	$M'/W_h b_i$ óra/kJ	10^{-4}	15,18	15,13	13,73	10,75	11,30
27.	bér jellegű költségek/W_h	10^{-3}	8,48	10,9	12,37	15,71	17,74

7. sz. táblázat

N_z-növekmények

Iparág	75/69	78/75	81/78	82/81	növekm. max. %
5.	1,53	1,29	1,07	1,04	118
4.	1,50	1,27	1,11	1,01	117
1.	1,22	1,13	1,14	1,07	71
6.	1,23	1,01	1,06	0,96	32
3.	1,28	1,13	1,09	1,01	62
2.	0,99	1,26	1,06	0,99	33

8. sz. táblázat

W_h-növekmények

75/69	78/75	81/78	82/81	növekm. max. %
1,69	1,31	1,10	0,98	146
1,56	1,20	0,70	1,00	89
1,19	1,07	1,03	1,07	43
1,28	1,04	0,95	0,90	29
1,43	1,21	1,08	1,00	109
1,17	1,26	1,00	0,96	48

9. sz. táblázat

X_m-növekmények

Iparág	75/69	78/75	81/78	82/81	növekm. max. %
5.	1,12	1,06	1,07	1,0	28
4.	1,29	1,0	1,0	1,0	29
1.	1,0	1,0	1,0	1,0	0
6.	1,13	1,0	1,0	1,0	14
3.	1,15	1,23	1,0	1,02	46
2.	1,2	1,0	1,0	1,0	20

10. sz. táblázat

Összes bér/W_h-növekmények

75/69	78/75	81/78	82/81	növekm. max. %
1,31	1,10	1,05	1,11	71
1,29	1,17	1,60	1,13	177
1,36	1,17	1,23	1,03	103
1,29	1,12	1,27	1,12	110
1,43	1,08	1,12	1,06	85
1,30	1,09	1,26	1,14	107

11. sz. táblázat

M/W_h-növekmények

Iparág	75/69	78/75	81/78	82/81
5.	1,59	1,07	0,97	1,10
4.	1,35	1,21	1,45	1,10
1.	1,68	1,11	0,94	1,07
6.	1,47	1,14	0,94	1,13
3.	1,39	1,07	0,89	1,07
2.	1,94	1,09	0,89	1,17

12. sz. táblázat

Szerszámgépek idő- és teljesítménytényezői

Géptípus	m	X
Régi csúcseszterga	0,3	0,6
Új csúcseszterga	0,4	0,6
Termelőeszterga	0,5	0,7
Revolvereszterga	0,5	0,7
NC eszterga	0,7	0,7
Egymunkahelyes mech. automata	0,7	0,7
Többmunkahelyes mech. automata	0,8	0,8
Marógép	0,5	0,8
Fúrógép	0,3	0,8
Köszörűgép	0,8	0,5
Csiszológép	0,6	0,4
Prés kézi adagolással	0,4	1,0
Automata prés	1,0	0,6
Termékhez tervezett automata	0,9	0,9
Gyalugép	0,5	0,5

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1333—1344. l.)

A hatékonyság tartalékai az államigazgatási és igazságügyi szervek munkájában

(Informatikai-organometriai megközelítés)

Kovacsics József

Informatikai fejlesztések az államigazgatásban

A gazdasági élet zavarainak a megszüntetésében, az értékrend helyreállításában, a közerkölcs javításában a legfontosabb szerep a társadalom szervezeteire hárul. Azt is mondhatjuk, hogy a társadalmi és gazdasági élet feszültségei jelentős mértékben a szervezetek funkcionális hibáira vezethetők vissza.

Ha a szervezetekben, az egyes szervezeti egységek és környezetük között nincs meg a szükséges dinamikus egyensúly, akkor a szervezeten belül, valamint a szervezet és környezete között ellentmondások keletkeznek. Ha pedig az azonos vagy hasonló feladatokat ellátó szervezeteket egységbe foglaló rendszerek elemei között keletkeznek feszültségek, az már kihat a társadalmi és gazdasági élet egészére.

Az a kihívás tehát — hogy Kulcsár Kálmán szavaival éljek —, amely a gazdaságot érte, egyben „kihívás" a társadalom szervezeteivel szemben is [6].

A gazdaságirányítás új rendjének életbelépése, a vállalati önállóság érvényesítése, a minisztériumi hatáskörök decentralizálása, a tanácsok önállóságának a fokozása, az erőteljes urbanizáció, a járások megszűnésével kapcsolatos közigazgatási változások mind-mind a döntések szintek közötti eltolódását jelzik. Ez pedig a tudomány és a gyakorlat számára egyaránt feladatul tűzi ki az államigazgatás szervezési és vezetési módszereinek a javítását, a hatékonyság és eredményesség fokozását.

A technika gyors fejlődése ellenére a gazdasági, népességi, kulturális, szociális folyamatok irányítása, koordinálása, az emberi életviszonyok ezek érvén való tervszerűbbé tétele még ma is sokszor csak hagyományos módszerekkel történik. Statisztikai rendszerünk a gazdasági szervezetekről, vállalatokról, a népgazdaság egyes ágairól, a különféle szociális intézményekről és kulturális létesítményekről az adatok egész tárházát szolgáltatja: arra vonatkozóan azonban, hogy az igazgatási szervezet hogyan irányítja vállalatait és intézményeit, az miként érte el eredményeit, arról, hogy az irányító apparátus hogyan működik, kevés adat áll rendelkezésre.

A tudományos és műszaki forradalom következtében — nálunk is, de másutt is — egyre több cikk, tanulmány jelenik meg a közigazgatási statisztika kiépítésének a fontosságáról.

Dr. Kovacsics József az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára.

(A cikk a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának rendezvényén tartott előadás kibővített szövege.)

Bulatov és Magomedov szovjet jogászok azt állítják, hogy az államigazgatási jogalkotás előtt álló feladatok csak úgy oldhatók meg, ha az államigazgatási jogsértéseket feltáró és az ezzel kapcsolatban intézkedő szervek tudományosan megalapozott statisztikai mutatókkal, megbízható statisztikai információval rendelkeznek [2].

A szervezeti statisztikát, illetve a szervezetek számítógépes nyilvántartását — tudomásunk szerint — eddig csak Franciaországban és Belgiumban építették ki [1]. A számítógépes nyilvántartás keretében tárolják a szervezetek tevékenységi körét, a szervezetek célját, az anyagi eszközökre (költségvetésre) és a gazdálkodásra, a létszámra és a személyzetre vonatkozó információkat, az állóalapok adatait, az építési, felújítási, fűtési, világítási, fenntartási költségeket.

A hatósági statisztika keretében vizsgálják a törvényesség érvényesítését, az ügyintézés módját, fegyelmezettségét, szervezettségét, az ügyintézés gyorsaságát, a dolgozók terhelését, feltárják az esetleges bürokratikus torzulásokat.

A közigazgatási statisztika kiépítésére hazánkban is megtörténtek a kezdeti lépések. Részben a társadalmi szervek ösztönzésére a gazdasági reformmal egyidejűleg megindultak a jobb, hatékonyabb szervezeti rendszer kialakítását és a munka javítását célzó törekvések. Tömegmozgalommá kezdett válni a munkaszervezés, s a Közalkalmazottak Szakszervezetének ilyen irányú kezdeményezéseire főleg a tanácsi szervezetekben reagáltak élénken.

A munka tartalmi kérdéseit, a szervezetrendszer, a munkafolyamatok ésszerűsítését feszegető kezdeményezéseket már a szaktárcák vették kezükbe. Így jött létre a Pénzügyminisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal együttes kezdeményezésére az Államigazgatási Szervezési Intézet (ÁSZI), amely gazdag programot dolgozott ki az államigazgatás korszerűsítésére, elsősorban az alapnyilvántartások és információrendszerek gépesítésére, a döntések megalapozottabbá tételére, továbbá a költségvetési és zárszámadási adatok feldolgozására. A Pénzügyminisztérium szervezetében TAKEH (Tanácsi Költségvetési Elszámolási Hivatal) néven kiépült a tanácsi hivatalok munkájának számítógépes nyilvántartó rendszere. Ugyanígy nagy segítséget jelentett az igazságszolgáltatásnak, illetve a bűnüldözésnek az egységes rendőrségi-ügyészségi információrendszer megteremtése, amely egyike volt a legelső ilyen rendszereknek.

Az ÁSZI rövid életű volt. Feladatkörét részben átvette az Államigazgatási Főiskola mellett működő Tanácsigazgatási Szervezési Intézet, amely tevékenységét kezdetben főként a tanácsi munkára koncentrálta. Városi modelleket, információs rendszereket, ügyintézési mintákat dolgozott ki, segítve ezzel a tanácsi igazgatás munkáját.

Az ÁSZI-ból PISZI (Pénzügyigazgatási Szervezési Intézet) lett. Csökkentett létszámmal is végrehajtotta első igen jelentős kísérletét az államigazgatási hatáskörök számítógépes nyilvántartására, majd ezt követően az adóigazgatási jogszabályokra vonatkozóan adatbázis-kezelő rendszert hozott létre. Már az elmúlt évtizedben elkezdődött és évről évre jobban kiteljesedik az Állami Népességnyilvántartó Hivatalnak (ÁNH) a magyar államigazgatásban végzett informatikai tevékenysége is.

Az ÁNH a személyi számban foglalt adatok felvételén és tárolásán túlmenően egyre bővíti tevékenységét, s a választási névjegyzékek összeállításával, az óvodáskorúakról és a tanköteles korúakról készített kimutatásokkal, a sorköteles korba belépők, a szociális gondozásban részesülők adatainak nyilvántartásával és más népességi kategóriák adatainak kigyűjtésével segíti az igazgatást.

Az adatbázis haszna elsősorban a tanácsoknál vezetett több tucat személyi nyilvántartás egységes számítógépes kezelésében van. A lakosság főbb adatait szinte naprakész módon tárolják. A természetes népmozgalomtól a vándorlásig

figyelemmel kísérhetjük a lakosság változását, ami önmagában is jelentős eredmény, hiszen a tízéves népszámlálások közötti időben is rendelkezünk a főbb népességi paraméterekkel [3].

Az említett szolgáltatások gyorsabbá, hatékonyabbá teszik az államigazgatási szervek munkáját. De nem lebecsülendő az sem, hogy az ÁNH szolgáltatásainak rendszere, illetve ennek igénybevétele hozzájárul a döntések megjavításához.

A következő években gyökeres változásokat jelent majd az államigazgatásban az eddig önálló életet élő különböző államigazgatási információs rendszereknek, illetve alrendszereknek a személyi számmal való összekapcsolása. Ezzel a szó szoros értelmében vett informatikai, egyúttal organometriai munkával tovább bővül az ÁNH tevékenysége.

Az ÁNH jelenlegi rendszerének más, főleg államigazgatási és igazságszolgáltatási, továbbá a társadalmi és gazdasági életet érintő információs rendszerekkel való összekapcsolása további lehetőségeket rejt magában az államigazgatási munka egyszerűsítésére, az ügyintézés korszerűsítésére.

A személyi szám használatának bevezetése a következő alrendszerekben kívánatos:

1. adóigazgatás (adózók nyilvántartása),
2. oktatásügyi igazgatás (egyetemet, főiskolát végzettek nyilvántartása),
3. egészségügyi igazgatás (kórházi ellátás, kedvezményes gyógyászati eszközre jogosultak, testi fogyatékosok, alkoholisták stb.),
4. pénzügyi igazgatás (Magyar Nemzeti Bank, Állami Biztosító, OTP),
5. társadalombiztosítás (táppénzes állomány, balesetek stb.),
6. honvédelmi igazgatás (sorkatonai szolgálatra kötelezettek),
7. belügyi igazgatás (rendőri felügyelet alatt állók, közügyektől eltiltott személyek stb.),
8. igazságügyi igazgatás (büntetés-végrehajtás, büntető perek, polgári perek),
9. mezőgazdasági igazgatás (föld- és teleknyilvántartás),
10. építésügyi igazgatás (épületek, közművek, épületek, lakások),
11. közlekedési igazgatás (gépjárművek és gépjármű-vezetők),
12. statisztikai szolgálat (mikrocenzusok),
13. munkaügyi igazgatás (munkaerő-gazdálkodás, munkavédelem),
14. szociális igazgatás (nyugdíjasok, csökkent munkaképességűek stb.).

A legtöbb szakigazgatási ágnak: az adózásnak, az egészségügynek, az iskolaügynek, a társadalombiztosításnak, a közlekedésügynek, a büntetés-végrehajtásnak és más intézményeknek szüksége van a személyi számra, hogy saját szakigazgatási feladataikat — az állampolgárt érintő nyilvántartásban való keresés, felesleges levelezgetés mellőzésével — gyorsan és kellő biztonsággal tudják ellátni.

Ennek az összekötő kódnak a jelentőségét már több országban felismerték, s nálunk is egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az információs rendszerek személyi számon keresztül történő összekapcsolásának az igénye.

A teljességre való törekvés nélkül a továbbiakban a népesség-nyilvántartás bővítésének arról a hasznáról szeretnék szólni, amit a foglalkoztatottak, elsőként az egyetemeken és főiskolákon oklevelet szerzettek adatainak a számítógépes kezelése és tárolása jelent.

E területen a számítógépesítést az tette indokolttá, hogy a magasan kvalifikált munkaerő demográfiai összetételéről, ésszerű foglalkoztatásáról nincs folyamatos áttekintésünk, pedig a szakmai képzettség és a ténylegesen betöltött munkakör között nincs mindig megfelelés. Különösen a műszaki értelmiség jó része nem tudja képességeit kibontakoztatni; 17 százalékuk nem a végzettségének megfelelő munkakörben dolgozik 12 százalékuknak a munkája pedig csak részben felel meg a szakképzettségének.

Ilyen (de más pályákat, így a közgazdászokat, pedagógusokat, jogászokat is érintő) okok vetették fel a számítógépes értelmiségi adatbázis megteremtésének a gondolatát.

Az értelmiségi adatbázis az 1980. évi népszámlálás alapadataira épül, s az egyetemeken és főiskolákon oklevelet szerzett személyek adataival folyamatosan kiegészül. Így vált a különféle értelmiségi kategóriákra (jogászokra, mérnökökre, orvosokra, közgazdászokra, pedagógusokra stb.) vonatkozó demográfiai és foglalkoztatási információk kincsestárává.

A rendszerszemléletű és a népesség-nyilvántartáshoz kapcsolódó megközelítés azért fontos, mert az egyes szaktárcák csak állapotadatokat tudtak begyűjteni, és arról egyáltalán nem volt képük, hogy miként alakul a pályaelhagyások száma, mekkora a mobilitás, hogyan oszlik meg életkor szerint egy-egy foglalkozási kategória, milyen mértékű az elöregedés, hogyan kell a nyugdíjazást és az új munkaerők beállítását tervezni.

Az államigazgatási informatika hatása a közigazgatási szervezetre

Az informatika szervezésében még visszahúz bennünket az 1950-es évek centralizáló szemlélete, amely nem komplex módon, nem összefüggésükben vizsgálta a közigazgatási szervezeteket. Ahhoz ugyanis, hogy erősíteni lehessen a kormányzati szervek célkitűzéseit, arra is szükség van, hogy az informatikai fejlesztés a szakigazgatási rendszerekben egyidejűleg és egységesen — azonos típusú gépek beállításával — történjék, a fejlesztés az egész rendszert fogja át.

Az elmondottak kapcsán megállapítható, hogy az informatikának egyszerre kell szolgálnia a szervezettséget és a hatékonyságot a közigazgatás egész szervezetrendszerében. Sőt egyes információrendszerek szolgáltatásait a lakosság számára is hozzáférhetővé kell tenni (például jogszabály-adatbankok, könyvtári információs rendszerek útján).

A közigazgatást elsősorban a jogszerűség érdekli, a lakosságot az eredményesség. A mindennapi emberek szemével nézve a közigazgatást a teljesítményén keresztül lehet lemérni. Erre pedig a megfelelő mintán alapuló reprezentatív közvélemény-kutatás kiválóan alkalmas.

Az elektronikus adatfeldolgozás bevezetésének az államigazgatásban még jelentős szervezési akadályai vannak. Addig ugyanis, amíg a döntési jogkörök nincsenek egyértelműen elhatárolva, amíg nem rendelkezünk pontos munkaköri leírásokkal, amíg az ügyviteli szabályzatok az egyes államigazgatási szervtípusokra nincsenek kidolgozva, a felmérések és elektronikus feldolgozások nem hozhatják meg a kívánt eredményt.

Ismeretes, hogy a munka közbeni kommunikációnak (információkérésnek, -rögzítésnek, -lehívásnak, tájékoztatásnak, utasításnak, koordinálásnak) milyen nagy a jelentősége. Következésképpen a működési szabályzatokból sem hiányozhat annak meghatározása, hogy az egyes dolgozóknak mi a feladatuk az adott munkafolyamatban (ki kitől kap utasításokat, információkat, azokkal mi a teendője, kinek továbbítja, ki ellenőrzi munkáját, kinek a döntését köteles kikérni).

A gazdasági igazgatási szférában a számítástechnikai központi fejlesztési program eredményei arról győznek meg, hogy célszerű a különböző szervek (PM, OT, KKM, KSH) adatbankjait összekapcsolni. Az egész magyar államigazgatásban különös jelentőségű az informatika nyújtotta lehetőségek hasznosítása, hiszen az államigazgatási szervezetrendszer a legkiválóbb alapot adja a folyamatok összehangolásához, az információknak a döntési szintekhez történő igazításához,

sőt a több irányítási folyamatot is kiszolgáló adatfeldolgozási rendszer megteremtéséhez.

A munkában való előrehaladásnak fontos feltétele egy olyan rendszertani áttekintés elkészítése, amely meghatározza a gépesítéshez, az algoritmizáláshoz szükséges egységes fogalmakat, osztályozási elveket, rendszerszemlélettel vizsgálja az államigazgatási szervek típusait, funkcióit, a hatáskör és illetékesség kérdéseit, a hierarchikus kapcsolati rendszert: az alá-, fölé- és mellérendelt szerveket, az irányítás, a felügyelet, a koordináció kérdéseit.

Mindezek az államigazgatási számítógépes rendszerek tervezésének kiindulási alapjául szolgálhatnak.

Az informatika nemcsak a hivatalok belső szervezettségére van hatással, hanem *a szervezetek számában és összetételében is változásokat idéz elő.* Új szervezetek jönnek létre, amelyek sokszor párhuzamosan működnek a régivel, máskor a meglevő intézményeknél korszerűbben vizsgálják az információs folyamatokat. Az e téren jelentkező feladatokat jól jellemzi a minisztériumok és főhatóságok statisztikai osztályai, valamint a szervezési és információfeldolgozó szervek munkája között fellelhető párhuzamosság, szoros kapcsolat. Hasonló a helyzet a megyei szerveknél is.

Éppen ezért *a számítógépesítés összefügg az állami szervek új technikára épülő korszerűsítésének a kérdésével is.*

Az információáramlás korszerűsítésére irányuló tevékenység a munka termelékenységének a növelését, a vezetés megjavítását, a szervezeti felépítés tökéletesítését szolgálja. Az információáramlás vizsgálatának az a célja, hogy meggyorsítsa és hatékonyabbá tegye a tájékoztatást és a döntést. A szervezettségnek az információ a kifejezője. Nyilvánvaló, hogy e cél csakis az adott, de általában nagyon bonyolult információs rendszer sokoldalú tanulmányozása útján érhető el.

Az organometria feladatai

Az információrendszerek korszerűsítésére irányuló munkák összekapcsolódnak az organometriával. Az összefüggés megnyilvánul a szervezetek munkájának a leképezésében és korszerűsítésében. A számítógépes feldolgozásoknak tudható be, hogy egyre több információval rendelkezünk a szervezetekről és a szervezetek munkájáról.* Ezeknek az információknak az értékelése, de különösen a rendszeres organometriai célú vizsgálatok beindítása azonban még várat magára.

Az ilyen jellegű vizsgálatok elvégzését bizonyos mértékig akadályozza, hogy a jogászok nehezen veszik át a metrikus szemléletet. De akadály az is, hogy több szervnél még a hagyományos ügyforgalmi statisztikák is hiányoznak, a szervek, a szervezetrendszerek és az információrendszerek tanulmányozását pedig éppen csak hogy elkezdtük. Sok helyütt az információk széttagoltak, hivatalok, irodák hagyományosan kialakult munkájához igazodnak, nem vagy alig véve tudomást a számítástechnika nyújtotta feldolgozási, tárolási és visszakeresési lehetőségekről.

* A Pénzügyminisztérium adatai szerint 1984. március 1-jén 13 114 költségvetési szerv volt Magyarországon. Ebből 1300 központi szerv. Közülük 592 önállóan és 708 nem önállóan gazdálkodott. A tanácsi szervek száma 11 814 volt, azaz a költségvetési szervek 90 százaléka a tanácsok felügyelete, illetve irányítása alá tartozott. Ezek 40 százaléka önállóan, 60 százaléka (7075 szerv) nem önállóan gazdálkodott. A társadalmi szervek száma 12 182 volt, az érdekképviseleti szerveké 416, a társaságok száma 11675. A gazdasági szervek száma 1984. január 1-jén 5685 volt. A költségvetési szervek kiadásainak 5 százalékos csökkentése évente több mint 20 milliárd forint megtakarítást eredményezne.

Az organometria a szervezetek mennyiségi jellemzőinek a megragadásával a szervezetek méretezéséhez nyújt alapvető segítséget. Vizsgálja a szervezetek számát, tipizálásuk útján kialakítja az optimális szervezeti modellt. Tanulmányozza a szervezetek struktúráját, az irányítási lánc hosszúságát és szélességét, összehasonlítja a szervezetek munkateljesítményeit a tervekkel, a célokkal. Elemzi a pénzügyi gazdálkodást, az állóalapok helyzetét, a fenntartási költségek alakulását, az építés, felújítás révén a kapacitások bővítését.

Az igazgatási rendszerek állapota folytonosan változik. Ezért kell tanulmányozni a rendszerek dinamikáját, a rendszerek közötti kapcsolatok változását, hogy a rendszereknek a működésük során jelentkező tulajdonságait megismerhessük.

A rendszer működését elemeinek a működése határozza meg. Ez utóbbit a rendszerelemek kapcsolatainak a tanulmányozása útján ismerhetjük meg. E kapcsolatok jellegének, intenzitásának, irányának összessége fejezi ki a rendszer tulajdonságait. Nyilvánvaló, hogy a rendszert alkotó elemeire felbontva vizsgáljuk.

A rendszerekben végbemenő munkafolyamatok elemi információinak a feldolgozására a számítógépek alkalmazásáig nem volt lehetőség. Ma már nincs korlátja az olyan vizsgálatoknak, amelyek egy nagy szervezet egész munkáját tanulmányozzák, de akár szervezetrendszerek áttekintését is lehetővé teszik. Így a fórumrendszert átfogó folyamatelemzés rávilágíthat arra, hogy a döntések centralizálása nem okoz-e problémákat az érintettek körében. Segít a demokratikus döntési rendszer kialakításában.

Lehetővé válik annak tanulmányozása, hogyan alakul a szakirányú munka, amelyért a szervezetet létrehozták, továbbá az, vajon nem szorult-e háttérbe a szakirányú munka az apparátus kiszolgálását végző munka javára. Egyes hivatalokban kevésbé vizsgálják, hogy a szerv teljesítette-e azokat a feladatokat, amelyekért létrehozták (hogy például az oktatási munka milyen színvonalasan folyik); sokkal inkább azon keresztül mérik a teljesítményét, hogy miként tesz eleget a jelentéstételi kötelezettségének.

A szervezet eredményes működése szempontjából nem közömbös, hogyan alakítják ki a szervezet működési szabályzatát, eredményes-e a személyzeti politika.

Negatív példaként az ár- és a minőségellenőrzést hozhatjuk fel. Árellenőrzési szervezetünk működése ellen sok a kifogás. Nem mindegy, hogy a szervezet dolgozói érdemi ellenőrzést végeznek-e, vagy csupán formálisan végzik a munkájukat. Megtörténik-e a hibák, hiányosságok feltárása, a mulasztók, a súlycsonkítók, a vásárlókat károsítók felelősségre vonása? E feladatok ellátása tekintetében többet vár a lakosság az árhatóságoktól. Hasonló problémákat vet fel a minőségellenőrzés, az adókivetés és -behajtás is, ahol ugyancsak sok a kifogás.

A szakirányú munka erősítésével összefügg a tervutasításos rendszerből, a túlzott centralizációból még fennmaradt jelentési kötelezettség visszaszorítása. Amikor a döntések centralizáltak voltak, akkor nem a gazdaságosságra és a hatékonyságra helyezték a hangsúlyt. A minisztériumok és főhatóságok mindenről tudni akartak. A jelentési kötelezettség kiterjedt a társadalmi és gazdasági élet minden területére. Tapasztalatom szerint még most is évről évre több munkaidőt fordítunk — sajnos nagyon sokszor értelmetlen — jelentések, kimutatások készítésére. Azért is vissza kellene szorítani a túlzott jelentési kötelezettséget, mert továbbhaladásunk kulcskérdése, hogy az orvos a munkaidejét gyógyításra, a tanár tanításra, a mérnök tervezésre, a közgazdász — a pénzügyi és számviteli kimutatások mellett — az ésszerű gazdálkodást, a takarékosságot szolgáló elemző munkára fordíthassa.

Soha annyi jó statisztikai jelentés nem készült a társadalmi és gazdasági élet különböző területeiről, mint napjainkban. Ezekkel az a baj, hogy vagy nem isme-

rik tartalmát, nem tudják, mit hol lehet megtalálni, vagy az, hogy e köteteket, jelentéseket minden katalogizálás, könyvtári rend nélkül kezelik, és a kiadványok elsüllyednek a könyvespolcokon, tehát az információk nem hasznosulnak.

Az organometriai vizsgálatok hozzájárulhatnak a szervezetek optimális — a feladatokhoz méretezett — létszámának a kialakításához. A legutóbbi 20 évben több szervnél jobban növekedett az adminisztratív és a kisegítő munkaerők száma — méghozzá sok helyütt nem is a szakmát kiszolgáló szervezetekben, hanem a funkcionális (pénzügyi, munkaügyi stb.) osztályokon. 1977—1980 között valamivel több mint 10 százalékkal növekedett az igazgatási szervezetekben foglalkoztatottak száma (1228 ezerről 1400 ezerre). Ebből 1980-ban 370 ezer dolgozót az igazgatásban és igazságszolgáltatásban foglalkoztattak. Itt találhatók a szellemi munka ésszerűsítésének legfőbb tartalékai. Iskolai végzettségüket tekintve 33,7 százaléknak középiskolai, 31,6 százaléknak pedig csak általános iskolai végzettsége van. Vajon milyen színvonalú lehet az a munka, ahol nincs meg a szervezetekben folyó munkához szükséges szakképzettség? Álláshirdetésekből tudjuk, hogy a számviteli, ügyviteli, adminisztratív dolgozók iránt a legnagyobb a kereslet, ami összefügg az igazgatási és főleg a gazdasági életben uralkodó adminisztratív módszerekkel.

Az organometriai vizsgálatok révén megállapítható, hogy a munkaidő alatt hogyan alakul a teljesítmény, hogyan oszlik meg a munkaidő a szervi és a szakirányú munka között, mennyi jut a napi munkaidőből adminisztratív munkaelemekre és mennyi érdemi munkára, hogyan alakult a veszteségidő, elegendő-e, kevés-e vagy sok a létszám az adott feladat elvégzéséhez.

A számítógépek tették lehetővé a létszámok optimalizálását, sorbanállási modellek kidolgozása útján a várakozások csökkentését. A számítógépre orientált szervezési célzatú vizsgálatok keretében választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogyan alakul a dolgozók egymás közötti kapcsolata, valamint a szervezeti egységek kapcsolata. Több szervezetre kiterjedő felvétel esetén a szervezetek közötti összefüggések és dinamikus kapcsolatok is megvilágíthatók. Gráfok készítése útján mindezek a kapcsolatok reális és könnyen érzékelhető képet nyújtanak a szervezetről [4].

Az organometriai vizsgálat kiindulása tárgyi oldalról nézve a szervek feladatkataszterének az összeállítása, s ezekkel kapcsolatban a döntési jogosultság, a fellebbezési fórumok regisztrálása és az illetékesség megállapítása.

Magyary Zoltán 1932-ben a közigazgatási ügyek felmérése során 9850 ügyet regisztrált, megjelölve a jogforrást, az intézkedő hatóságokat, a panaszfórumokat, valamint a véleményező szerveket [7]. Magyaryéhoz hasonló, de már számítógépes feldolgozásra kerülő kísérlet csak néhány évtizeddel később, 1973 táján történt: az Államigazgatási Szervezési Intézet a közigazgatási hatáskörök feltérképezésére és számítógépes nyilvántartására vállalkozott.

Ennek eredményeként az 1973. július 31-i állapot szerint 1867-ig visszamenő jogszabályok alapján rendelkezésre áll a teljes hatósági tevékenységet tartalmazó minisztériumi és tanácsi hatásköri adattár és az a számítógépes programrendszer, amely ezeket a jogi tartalmú információkat biztosítani tudja. Mintegy 18 ezer hatáskört regisztráltak. A rendszer információegysége a „hatáskör", amely 21-féle igazgatási és jogi jellemző szerint volt rendszerbe foglalva. Ilyen jellemzők például a hatáskört, hatósági aktust kifejező szövegkivonat, a szabály és a döntés jellege, a jogorvoslat formája, a jogág megjelölése, a hatáskört eljárási szintenként gyakorló és egyetértő szervek, a jogszabály kibocsátója, típusa, a kihirdetés helye, a hatálybalépés, illetve hatályon kívül helyezés időpontja. Az adatbázis korszerűsítése, naprakészen tartása sajnos nem valósult meg, pedig kétségtelen, hogy akár a hatásköröket felölelő, de különösen a teljes hatályos magyar joganyagot fel-

ölelő adatbázis megvalósítása jelentős mértékben növelhetné az irányítás és az igazgatás hatékonyságát.

Az organometriai vizsgálatok további fontos célja a szervezetekre jellemző különféle jellegzetes struktúrák (szervezeti, ügyintézési, információs és létszámstruktúra) megállapítása, gráfokon történő ábrázolása és e struktúrák egymással való összevetése.

A vizsgálat számtalan szervezési feladat elvégzéséhez szolgáltatna alapot. Így a különféle struktúrák egybevetéséből világos képet kapunk például a döntési és információs struktúrák eltéréseiről, az ügyintézés bürokratikus vonásairól, a létszámhelyzet szükséges módosításáról stb.

A bonyolultabb, nehezen áttekinthető ügyek intézéséről a folyamatelemzések elvégzése után dinamikus és cirkulációs gráfokat készíthetünk, amelyek bemutatják a szervek és a dolgozók munkakapcsolatait az ügyintézési folyamatban.

Hogy az információkat mennyire a szervezethez kötötten, vertikálisan vizsgáljuk, és elhanyagoljuk az információk folyamatcentrikus, horizontális vizsgá-

1. sz. ábra

A Közép-dunántúli Vízügyi Igazgatóság székesfehérvári telephelyének bővítésével kapcsolatos területfelhasználási eljárás cirkulációs gráfja

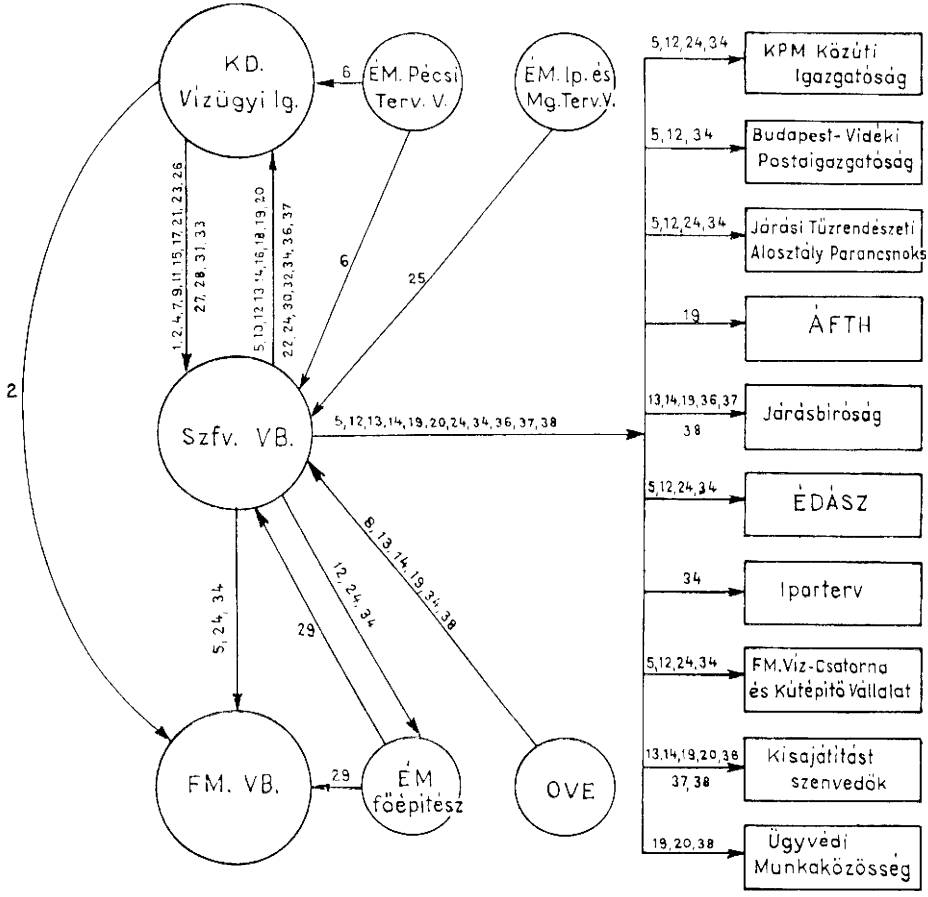

latát, jól szemléltetik a beruházásokra vonatkozó megrendelői, tervezői, kivitelezői, tanácsi, banki, esetenként rendőrségi, ügyészségi, bírósági szerveknél keletkezett információk, melyek mind-mind ugyanarra a folyamatra vonatkoznak. Az 1. sz. ábrán a székesfehérvári Közép-dunántúli Vízügyi Igazgatóság bővítésével kapcsolatos területfelhasználási eljárás folyamatának a szerveket érintő kapcsolatait és az információs kapcsolatok sorrendjét mutatjuk be, érzékeltetve a folyamatelemzés szükségességét.*

A közigazgatási szervekre vonatkozó számítógépes programok kidolgozása és az adatok ennek megfelelő feldolgozása útján lehetővé válik a szervek és szervezetrendszerek kapcsolatainak a tanulmányozása, a munkateher elemzése után a szakszerű ésszerűsítés végrehajtása, olyan szervezeti és működési szabályzatok megalkotása, amelyek a munkavégzés tényleges helyzetét és a reális munkaterheket alapul véve, helyesen szabályozzák a dolgozók közötti munkakapcsolatokat.

Alapot nyújthatnak a pártszervek és az állami szervek döntési struktúrájának az egyeztetéshez, a feladatok még világosabb elhatárolásához is. Tehermentesíthetnék a pártszerveket attól, hogy nem politikai természetű, az igazgatási szervek döntési jogkörébe tartozó — éspedig sokszor nem is a legmagasabb döntési szint jogkörébe eső — egyedi kérdésekben a pártszervek munkatársait vegyék igénybe.

Az igazságügyi információrendszer

Az igazságügyi információrendszer az alábbi alrendszerekből tevődik össze:

— egységes rendőrségi-ügyészségi információrendszer,
— bírósági statisztika (büntető és polgári ügyek),
— szabálysértési információrendszer,
— büntetés-végrehajtási információrendszer.

Az egyes információ-alrendszerek áttekintése külön-külön tanulmányt igényelne, ezért a teljességre való törekvés nélkül kiemelten az igazságügyi és az államigazgatási szervek közötti kapcsolatokról szólok. Itt is főként a vagyont, illetve a társadalmi tulajdont érintő összefüggéseket, információs kapcsolatokat vizsgálom.

A szervezeteknek fontos feladataik vannak az állami tulajdon kezelését illetően a termelőeszközök, gépek, berendezések megóvása, kapacitásuk kihasználása tekintetében. További feladataik a termelés eredményének gondos számbavételével, megőrzésével kapcsolatosak. Ügyelniük kell arra, hogy illetéktelen módon, főleg bűncselekmény útján ne károsodjon a megtermelt érték. Ne vonjanak ki, ne titkoljanak el az adózás alól termékeket, adóköteles javakat, szolgáltatásokat. Mindebben a szervezeteknek is, különösen a rendészetnek, a számviteli szakembereknek, de az adóhatóságoknak is nagy a felelőssége és szerepe.

A vagyon elleni bűncselekmények száma 1983-ban 90 260 volt. Ebből a személyek javai elleni 61 575, a társadalmi tulajdon elleni 28 685 volt. Az egységes rendőrségi-ügyészségi statisztika adatai szerint a társadalmi tulajdont károsító 28 685 bűncselekmény fele lopás: a lopás és a betöréses lopás együttesen háromnegyedét teszi ki a tulajdon elleni bűncselekményeknek.

Feltűnő, hogy a hűtlen kezelés mindössze 1,1 százalék, a hanyag kezelés pedig 0,9 százalékát képezi a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeknek.

Az említett bűncselekmények mintegy negyede, a kezeléssel megbízott személy hanyagságát is ideszámítva az összes bűncselekmények 28,2 százaléka volt visszavezethető az ellenőrzés és a felügyelet hiányosságaira [10].

* A folyamatleírás megtalálható: [5] 202—209. l.

2. sz. ábra

A társadalmi tulajdonban okozott kár megoszlása az egyes népgazdasági szektorokban

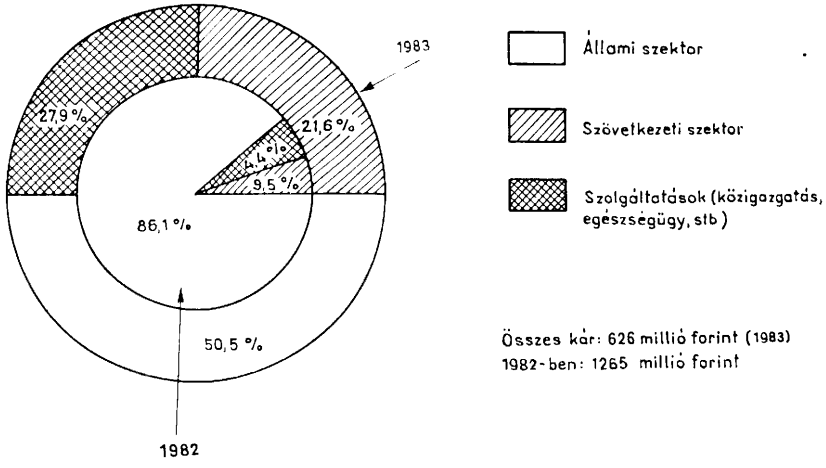

A gazdaságot károsító bűncselekményeken kívül figyelmet érdemelnek a szabálysértések. Társadalmi tulajdon elleni szabálysértés és orgazdaság miatt 1982-ben 55 ezer személy ellen indítottak eljárást. Az okozott kár összege 46,5 millió forintot tett ki. Ez az összes szabálysértésre kiszabott bírság 45 százaléka.

1983-ban az összes polgári és családjogi, gazdasági és munkaügyi perek száma a járásbíróságoknál 184 ezer, a megyei bírósági perek száma I. és II. fokon 13 483 volt.* Ezek közül a továbbiakban a gazdasági pereket és a munkaügyi pereket vizsgálom, mert a gazdasági életben keletkezett konfliktusok jogi elrendezése szempontjából ezeknek van különleges jelentőségük. Ezek részben szerződésekkel, részben gazdasági bírság kiszabásával kapcsolatos ügyek, illetve fizetési meghagyásból alakult perek, amelyek közvetlenül érintik a gazdaságot.

A megyei bíróságok gazdasági ügyekre vonatkozó pereiben érvényesített követelések összege 1983-ban 24,197 milliárdot tett ki. Ebből a fizetési meghagyások 14,5 milliárdra, a szerződésekkel kapcsolatos perérték 1,9 millióra rúgott. A szavatossági, jótállási ügyek 2,5 milliót tettek ki. A vállalkozásból eredő díjvita 1,2 milliót, az ellenszolgáltatás iránti követelés csaknem 1,4 milliós perértéket képviselt.

A perértékek adatainak a felsorolásából látható, hogy a polgári perek keretében vitatott összeg 23 milliárddal múlja felül a társadalmi tulajdonban keletkezett kár összegét. Ez a tény önmagában is felhívja a figyelmet a polgári perekre vonatkozó információrendszer gazdasági jelentőségére.

A gazdasági perek után nézzük a munkaügyi perekre vonatkozó ügyforgalmi információkat! Ezekből megtudjuk, hogy 1983-ban mintegy 21 ezer munkaügyi per keletkezett, és az előző időszakról visszamaradt 3450. A befejezett perek között legnagyobb arányban a társadalombiztosítási jogviszonyból származó nyugdíjperek és egyéb perek szerepeltek (az összes befejezett per 30,8 százaléka).

Bizonyos perfajtákkal, így például a szavatossági és szállítási szerződésekkel kapcsolatos konfliktusok még szakértők bevonásával is csak nehezen deríthetők

* A polgári perekre vonatkozó adatok az Igazságügyi Minisztérium statisztikai osztályától származnak. Az adatok rendelkezésre bocsátásáért a szerző e helyütt mond köszönetet dr. Vavró István osztályvezetőnek.

fel. A perek elhúzódása és a formális döntések meghozatala összefügg a kérdések bonyolultságával, így például a munkaügyi pereknél azzal, hogy ezek a vállalati munkaügyi döntőbizottságoknál kezdődtek, és az információk nem a folyamatot fogják át.

A munkaügyi döntőbizottságok munkájának bekapcsolása a polgári jogi információs rendszerbe azért volna kívánatos, mert ezekből az ügyekből sok általános és a bíróságok munkájában, a gazdaságvezetésben is hasznosítható tapasztalatot meríthetnénk. Itt foglalkoznak a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatos ügyekkel, a dolgozók és a munkáltató anyagi felelősségével, a dolgozók fegyelmi felelősségével, valamint a munkabér és egyéb anyagi juttatások megfizetésére irányuló követelésekkel. Fontos volna, hogy ezekről az ügyekről összefoglaló, elemző tájékoztatás kerüljön nyilvánosságra. Már önmagában annak az ismerete is hasznos volna, hogy hol, milyen területen növekedett a dolgozók anyagi és fegyelmi felelősségével kapcsolatos viták száma. De nem volna lényegtelen annak ismerete sem, hogy a munkáltatókkal szemben fennálló függőségi viszony nem hat-e károsan a munkaügyi döntőbizottságokban dolgozókra.

Ha a jogszabály megalkotója jól ismeri a gazdasági életet érintő polgári jogi jelenségeket, a vállalati és a népgazdasági, illetve állampolgári érdekeket helyesen tudja ütköztetni, a jog jelentős mértékben járul hozzá a gazdaság fellendítéséhez, az érdekviszonyok olyan értelmű feltárásához, hogy a tényállást ne utólagos jogvitákkal és egyezkedésekkel kelljen tisztázni, hanem már az alapjogszabályban lehessen szabályozni a konfliktusok megoldásának a módozatait.

Ezt mozdítaná elő, ha összegyűjtenénk és elemeznénk a polgári jogi statisztikában rejlő háttér-információkat. A polgári jogi jelenségekre csak lajstromos megfigyelést végzünk, mellőzve az okokat és összefüggéseket, pedig ezekből lehetne következtetni arra, hogy hol hoznak hibás gazdasági döntéseket. Köztudott, hogy amikor a bíróság beavatkozik a gazdaságba, az egyik oldalon pénzt, árut, erőforrást, anyagi eszközöket von el. A gazdasági bírság az anyagi érdekeltségen keresztül próbálja befolyásolni a vállalati gazdálkodást. A hatékonyságot csak úgy növelhetjük, ha a bírság összekapcsolódik a vétkes kötelességszegést tanúsító vállalati vezetők személyes felelősségre vonásával [8]. Ehhez pedig szükség van a háttérinformációk rendszerezésére. Ez az információs anyag elindítója lehetne a vállalati átszervezéseknek, vezetői személycseréknek.

A gazdasági perekben kiküszöbölhetnénk a jogi konfliktusok egy részét, ha a gazdasági és társadalmi viszonyokat a polgári perekre vonatkozó statisztika fejlesztésével megfelelően elemeznénk, és az elemzés tanulságait leszűrve alkalmas szervezési, ellenőrzési intézkedéseket hoznánk a gazdasági viszonyokkal kapcsolatos eljárásra [9].

A polgári perekben való eligazodás kapcsán érinteni kell *a jogkövetést* is. Tárgyilagosan megállapítható, hogy az ide vonatkozó jogszabályanyag alig vagy nehezen követhető, nem jogászok számára pedig egyszerűen áttekinthetetlen. Például a pénzügyi igazgatás területén 1974 óta hetente jelenik meg egy jogszabály, illetve kötelező utasítás.

A pénzügyminiszter és a Pénzügyminisztérium jogalkotó tevékenysége az utóbbi 10 évben a túloldali táblázat szerint alakult.

Azok a modern technikai eljárások pedig, amelyek megkönnyíthetnék a jogban való eligazodást (így a számítógépes nyilvántartás is), csak akadozva, lassan terjednek.

A közigazgatásban és az igazságszolgáltatásnak a polgári pereket és a szabálysértéseket felölelő részében a döntések zöme rutindöntés, hasonló esetekben a jogalkotó már döntött. A jogalkalmazási feladat tehát ilyenkor nem más, mint a jognak a konkrét esetre való alkalmazása. A rutindöntések algoritmizálásával,

döntési táblázatok kidolgozásával a joggyakorlat sokat nyerhetne, hiszen jelentős olyan munkaidő szabadulna fel, amely most a jogszabály keresésével telik el.

A pénzügyminiszteri és a pénzügyminisztériumi jogszabályok számának alakulása 1974—1983

Év	Rendelet	Utasítás	Kötelező irányelv	Összesen
1974	46	10	34	90
1975	79	17	46	142
1976	54	8	59	121
1977	41	10	29	80
1978	40	13	28	81
1979	62	17	34	113
1980	60	10	53	123
1981	68	14	73	155
1982	101	20	71	192
1983	63	34	120	217
Összesen	614	153	547	1314

Megjegyzés: A miniszter és a minisztérium ennél több jogszabály, illetve szubjogszabály alkotója, mivel ezek az adatok csak azokra az esetekre vonatkoznak, ahol — többes jogalkotásnál — a miniszter vagy a minisztérium az első helyen szerepel.

Hivatkozások

[1] *Aimé, P.:* L'informatique et l'administration. Brüsszel, 1972.
[2] *Bulatov, L. G. I.—Magomedov, A. M.:* A közigazgatási jogi statisztika néhány aktuális problémája. Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta, 1976. 1. sz.
[3] *Katona Tamás—Kéry András:* A népesség-nyilvántartás múltja, jelene és jövője. Állam és Igazgatás, 1984. 11. sz.
[4] *Kovacsics József:* Optimierung der administrativen Arbeitsprozesse mit Hilfe von Graphen. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin, 1969.
[5] *Kovacsics József:* Bevezetés a jogi informatikába. Budapest, 1980.
[6] *Kulcsár Kálmán:* Gazdasági „kihívás" — társadalmi „válasz". Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
[7] *Magyary Zoltán:* A magyar közigazgatás tükre. Közigazgatásunk ügyei és eljáró szervei. Budapest, 1932.
[8] *Petrik Ferenc:* Felelősség a gazdálkodásért. Állam és Igazgatás, 1983. 10. sz.
[9] *Szilbereky Jenő:* Megjegyzések egy készülő törvénytervezet előkészítéséhez. Magyar Jog, 1984. 4. sz.
[10] Tájékoztató a bűnözés 1983. évi adatairól. A Legfőbb Ügyészség Titkársága, 1984. február.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1345—1359. l.)

A nettó termelés megyei megoszlásának becslése az anyagi ágakban

Nemes Nagy József

A munka célja, elméleti és módszertani problémái

A gazdaság területi fejlődésének és hatékonyságkülönbségeinek vizsgálata a termelés területi megoszlásának számbavétele nélkül csak közvetett és bizonytalan lehet. Gazdaságpolitikai szempontból a gazdaságirányítás, ezen belül a területfejlesztés centralizáltságától függően változik a területi gazdasági folyamatokról szükséges információk iránti igény. Egyoldalúan ágazati felépítésű, a gazdaságfejlesztési döntéseket kizárólag a központi akaratnak alárendelő rendszerben (amelyben a területfejlesztés anyagi forrásai jórészt függetlenek az értéktermelés helyétől) nem nélkülözhetetlenek a területi értéktermelési információk. Egy olyan irányítási rendszerben viszont, amelyben a helyi adottságokhoz igazodó gazdaságfejlesztés, a helyi, területi önállóság növelése a cél, s a lakossági infrastruktúra fejlesztési lehetőségei szorosabban kapcsolódnak az adott térségben megtermelt értékhez, megnő az ilyen információk jelentősége. A termelési érték területi jellemzőinek ismerete nélkül lényegében ellenőrizhetetlen a területi gazdaságfejlesztés eredményessége, s az életkörülmények területi fejlesztése is nélkülözi egyik alapvető orientációs pontját. Bizonyíthatóan növeli a gazdasági térszerkezet érdemi ismeretének szükségességét a nagy makrogazdasági és társadalmi struktúraváltás korszakának lezárulta, az extenzív termelésbővítésből, a nagy ágazati aggregátumok közötti erőforrás-átcsoportosításokból nyerhető eredménytöbblet beszűkülése is. Az intenzív gazdaságfejlődési szakaszban növekszik a helyi adottságok, fejlődési lehetőségek jelentősége.

A termelés területi megoszlásának, a gazdaság fejlettségének területi differenciáit termelésiérték-mutatók alapján hazánkban a hatvanas években Bartke István és Kulcsár Viktor* elemezte az ún. ipari és mezőgazdasági korrigált nemzeti jövedelem területi becslési módszerére támaszkodva. E módszert használva Barta Györgyi 1975-ig vezette e mutatók idősorait, s belőlük elsősorban a megyék gazdasági fejlettségének közeledését jelző következtetéseket vont le.**

A termelési érték arányairól tényadatokon nyugvó vizsgálatokkal lényegében egyetlen ágazat, a *mezőgazdaság* esetében találkozhatunk a szakirodalomban.

Az ország egészét átfogó területi szempontú termelés- és hatékonyságelem-

* Bartke István—Kulcsár Viktor: Az ország különböző területeinek gazdasági fejlettségi szintjei. Az OT Tervgazdasági Intézetének Közleményei, 1968. 3. sz.

** Barta Györgyi: A területi gazdasági különbségek változása 1960—1975 között. Területi Statisztika, 1977. 5. sz.

Dr. Nemes Nagy József a földrajztudomány kandidátusa, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezető-helyettese.

zés az iparon és a mezőgazdaságon kívüli népgazdasági ágakban nincs. Hézagos a növekvő súlyú magánszektorról rendelkezésre álló nyilvános területi információbázis. Az anyagi ágakban a vállalati székhelyek szerinti adatokat rendszeresen közlik, ezek azonban — a székhelytől földrajzilag elváló nagyszámú telep miatt — nem alkalmasak a területek pontos minősítésére. A nem anyagi ágakban viszont még területi béradatokról sincs statisztika.

A következőkben közreadott megoszlások az egyes népgazdasági ágak nettó termelésének — a rendelkezésre álló orientációs értékű területi jelzőszámok segítségével dezaggregált — *becsült megyei értékei*. A társadalmi termelés térben sokrétűen tagolt jellege, az újratermelési folyamat egyes szakaszainak területi szétválása, a termelés naturáliákban és értékben való megjelenésének kettőssége a földrajzilag konkrétan körülhatárolt területegységekben előállított termelési értéknek — még a legrészletesebb statisztikai számbavétel esetén is — csak közelítő meghatározását teszi lehetővé. A legfejlettebb számbavételi eljárások is csak a piacon áruként vagy szolgáltatásként megjelenő produktum felmérésére képesek. A területi számbavétel közelítő jellegéhez hozzájárulnak az elméletileg ugyan felmérhető, de nálunk hozzá nem férhető információk hiánya által kikényszerített becslési eljárások bizonytalanságai. A becslések nem pótolják a részletesebb, célzott adatfelvételen alapuló adatokat, alkalmasak azonban a magyar gazdaság térszerkezetében néhány eddig feltáratlan összefüggés megvilágítására.

Az adatok 1980-ra vonatkoznak.A gazdasági térszerkezet közismert stabilitása miatt néhány év alatt általában nem következnek be mélyreható változások a területi arányokban. Természetesen lehetnek rövid távon, egy-két éven belül is érzékelhető területi elmozdulást takaró gazdasági fejlemények. Ilyen például a mezőgazdasági termelés évenkénti ingadozása. De a hazai mezőgazdaság mai fejlettségi szintjén, az erősen kiegyenlített területi termelési szerkezet következtében ez a hatás ma már nem tekinthető a területi arányt rövid távon lényegesen alakító tényezőnek. A termelés változatlan mennyisége mellett is elmozdulást okozhatnak a termelés területi értékarányaiban a *radikális ármozgások*. A nettó termelés ágazatok közötti arányaiban egyes térségekben egyik évről a másikra lényeges elmozdulást eredményezhetnek a területileg erősen koncentrált *nagyberuházások*. Ezek az építési szakaszban az építési szektor, az átadás után a létesítménynek megfelelő ágazat nettó termelési értékében jelennek meg. (Az 1980 óta eltelt időszakban ilyen arányváltozás valószínűleg Tolna megyében következett be.)

A gazdasági szabályozók változásai — bár módosították a gazdálkodó szerveknél hagyott s így közvetlenül helyben felhasználható, illetve központilag elvont, majd onnan újraelosztott jövedelmeket — a nettó termelés térszerkezetében nem okoztak lényeges eltolódást. A területi stabilitás folytán kb. öt-tíz évenként elegendő ilyen számításokhoz területi számbavételt lefolytatni.

Az 1980. év kiválasztása gyakorlati szempontból előnyösnek bizonyult. Az ekkor végrehajtott népszámlálás, az önálló ágazati ipari minisztériumokban készült néhány területi elemzés s néhány egyéb 1980-ban még közölt, de azóta a statisztikai forrásokból kimaradt adatsor jól használható kiinduló adatokat nyújtott a munkához.

A nettó termelés területi arányainak feltárását célzó munka során már korábban elkészült az ipari nettó termelés 1980. évi megyei megoszlásának becslése.*

Az ipari nettó termelés megyei megoszlásának becsléséhez a meglévő területi adatbázis közgazdaságilag alátámasztható számításokat tesz lehetővé.

A többi anyagi ág esetében — a mezőgazdaság kivételével — mind az elvi, mind a gyakorlati nehézségek lényegesen nagyobbak, mint az iparnál.

* Nemes Nagy József: Az ipari nettó termelés területi arányai és összefüggései a területfejlesztéssel a nyolcvanas évek elején. Területi Statisztika, 1984. 1. sz.

Vita tárgyát képezheti bizonyos ágazatokban (például a közlekedésben vagy a külkereskedelemben), hogy az ide sorolt vállalatok — náluk kimutatott — termelési eredménye köthető-e valamely térséghez, területegységhez, s ha igen, melyikhez.

Gyakorlati nehézségeket okoz a tiszta területi bontású információhalmaz szűkössége. Az iparon és mezőgazdaságon kívüli ágazatok esetében például nincsenek területi adatok az eszközállományról. A leginkább elérhető, a becslési eljárásokban felhasználható adatok a bérekről vannak. A gazdálkodás eredményességéről általában csak a vállalati székhely szerinti adatokat közölnek. Támpontul szolgálnak viszont a nettó termelési érték területhez kötésében olyan — bruttó jellegű — értékadatok, mint az építőipar esetében az építési-szerelési munkák értéke, a kiskereskedelemben pedig a kereskedelmi eladási forgalom volumene (mindkét adat megyei szinten tiszta területi bontásban publikálásra kerül). A mezőgazdaságban a gazdasághatáros (a közigazgatási határokhoz nem mindenütt igazodó) adatbázisból adódó megyei szintű torzító hatás feltehetően nem jelentős. Ennél lényegesebb — s már megyei szinten is figyelembe veendő — körülmény, hogy a kiegészítő tevékenység (főként az építés és a szolgáltatás) elválik a gazdaságok székhelyeitől.

A jelzett elvi nehézségek, illetve információhiány miatt bizonyos ágazatokat, illetve alágazatokat teljesen ki kellett hagyni a számításokból. Így *nem került* területi bontásra a külkereskedelem egésze, az ún. egyéb anyagi tevékenységben létrehozott nettó termelés, a belkereskedelmen belül a kereskedelmi szolgáltatások alágazat, valamint a közlekedési ágazathoz tartozó vízi és légi közlekedés, valamint a csővezetékes szállítás.

Már az iparra vonatkozó számítások során is kiderült, hogy a megyei bontásnál mélyebb, részletesebb termelésiérték-becslésre a mai információbázison lényegében nincs mód. Felvetődhet ugyan egy település mélységű jövedelembecslés igénye, de — ha az információhiánytól eltekintünk is — az ország jelenlegi fejlettségi szintjén a társadalmi újratermelés, a jövedelemképződés folyamata érdemben csak nagyobb térségekben, települések együtteseiben értelmezhető. A számítások a területi közigazgatási, nem pedig a tényleges gazdasági szerveződési egységekre készülhettek. Nem oldja teljesen, csak enyhíti ezt a feszültséget az, hogy a területfejlesztésben a megyék még ma is meghatározó térségi szintek.

Az egyes ágazatok nettó termelése területi becslésének kiindulópontja az 1. sz. táblázatban összefoglalt ágazati szerkezet. A számításokban az ágazatok szervezeti besorolás (s nem tevékenység) szerint határolódnak el. A becslés során felhasznált területi bontású alapadatok forrásai a KSH megyei statisztikai évkönyvei.

A nettó termelés területi megoszlásának becslési módszerei

Ma hazánkban a nettó termelés területi arányainak becsléséhez az egyetlen lehetséges kiindulópont — a területileg számba vett és publikált termelési tényadatok hiányában — a KSH évenként rendszeresen közzétett, a vállalati mérlegekből összeállított, *ágazati bontású* adatsora. A területi nettó termelési érték volumene — tartalmából adódóan — elvileg becsülhető „felülről": a bruttó termelés, valamint a folyó termelő ráfordítás és az értékcsökkenési leírás különbözete alapján; illetve „alulról": a bruttó munkajövedelem és a társadalmi tiszta jövedelem összege alapján. A rendelkezésre álló területi adatbázistól függően, a dolgozatban lényegében mindkét megközelítésre van példa. Mivel az egyes népgazdasági ágak termelése a nettó termelés belső szerkezetét — főként a termelési tényezők tisztajövedelem-hozadékát — tekintve egymástól eltérő alágazatok összege, a területi de-

1. sz. táblázat

A területi dezaggregálásra kerülő nettó termelési érték megoszlása főbb ágazatok szerint (1980)

Megnevezés	Mrd Ft	%
Szocialista szektor	411,2	87,3
Ipar	201,3	42,7
Építőipar	40,2	8,5
Mező- és erdőgazdaság	69,3	14,7
Vízgazdálkodás	6,0	1,3
Belkereskedelem	51,1	10,9
Szállítás és hírközlés	43,3	9,2
Önállók és lakossági kisegítő tevékenység	50,0	10,6
Háztáji és kisegítő gazdaság	33,7	7,2
Magánkisipar	4,0	0,8
Magánépítés, lakossági házilagos építés	9,8	2,1
Magánkereskedelem	2,5	0,5
Területi dezaggregálásra nem kerülő ágazatok összesen	9,9	2,1
Anyagi ágak nettó termelése összesen	471,1	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1981. KSH, 66. l.

zaggregálást a lehetőségek szerint az *alágazatokból* kiindulva végeztük el. Mivel — lényegében a mezőgazdasági alaptevékenységet kivéve — tiszta területi bontású nettó termelési adatok nincsenek, a kapott eredmények a tényleges megoszlást az esetek többségében az alapvető termelési tényezők (a munkabérekben kifejeződő munkaráfordítás, illetve az állóeszközök értékével jellemzett eszközráfordítás) átlagos hozadéka alapján közelítik. A következőkben ágazatonként tömören vázolom a konkrét becslési módszereket.

Szocialista ipar

A szocialista ipar nettó termelése 1980-ban 201,3 Mrd Ft volt. Az iparstatisztikákból ismertek ágazatonként a társadalmi tiszta jövedelmek (továbbiakban T) 100 Ft lekötött állóeszközértékre (A), illetve 100 Ft bruttó munkajövedelemre (B) jutó országos fajlagosai (x és y). A nettó termelés (N) definíciója szerint fennáll az alábbi összefüggés:

$$N = T+B.$$

A társadalmi tiszta jövedelem felírható eszköz-, illetve béarányos formában:

$$T=xA, \text{ illetve } T=yB. \qquad (1)$$

A két termelési tényező azonos súlyát feltételezve az (1) összefüggés az alábbi alakra hozható:

$$N=\frac{x}{2}A+B\left(1+\frac{y}{2}\right). \qquad (2)$$

Ezt alkalmaztam alágazatonként a nettó termelés területi becslésére. Az eljárás legfontosabb eleme az alágazati bontásból kiinduló becslés, míg az említett hazai szakirodalmi előzmények a megyék iparát egyetlen egységes aggregátumként kezelték. További vizsgálat tárgya lehet a kétféle megközelítés összevetése, valamint a két fő termelési tényező más-más kombinációira épülő becslésekkel való összehasonlítás.

Az említett összefüggésekbe alágazatonként tiszta területi (megyei) adatként az

állóeszközök bruttó értéke és a teljes munkaidőben foglalkoztatottak éves béradatai helyettesíthetők. Ezek lesznek az A és B értékek.

A számítások során az élelmiszeriparban *vállalati* nettó termelési tényadatokból indultam ki.* Nehézséget okozott, hogy néhány élelmiszeripari ágban a trösztszervezet következtében a nettó termelés egy része a trösztöknél (Budapesten) került számbavételre. Külön nehézség, hogy a tröszti „eredmény" ez esetben —10,1 Mrd Ft, azaz hiány volt. Ezt a hiányt az alágazati megyei teljesítmények arányában a megyékre terheltem.

A bányászat és a vegyipar esetében az eszköz- és béraránytos becslést korrigáltam, illetve megfelelő területi adatok hiányában naturális termelési mutatók, valamint bruttó termelési adatok alapján az alágazati arányok feltárása végett kiegészítettem.

Szocialista építőipar

A kivitelező építőipar 1980. évi országos nettó termelési értékének megyénkénti dezaggregálásához — tiszta területi állóeszközadatok híján — nem alkalmazható az ipar esetében használt eszköz- és béraránytos becslés.

A becsléshez kiinduló alapadatként az építési-szerelési munkák értéke — egy bruttó jellegű mutató — áll rendelkezésre. Megyénként adott a megyei székhelyű építőipari vállalatok munkájának megoszlása, annak tényleges helye szerint. Ezekből az adatokból a vállalati székhely szerinti költség- és eredményadatok felhasználásával becsülhető a nettó termelés.

A rendelkezésre álló adatok szerint a megyén kívül végzett építési tevékenységben az adott évben az építőipar szövetkezeti szektorának részesedése elhanyagolható, ezért a külső tevékenység nettó tartalmát az *állami* vállalatok adatai alapján becsültem. Ez a megkülönböztetés — az állami és a szövetkezeti szektor több megyében lényegesen eltérő gazdálkodási mutatói miatt — indokolt. A megyén belüli tevékenység esetében a két szektor együttes adatával számoltam. Ez az eljárás természetesen azt is feltételezi, hogy az egyes építőipari vállalatok bruttó termelésének nettó tartalmában nincs különbség aszerint, hogy a munka a saját megyében vagy másutt folyt.

Különválasztva becsültem az építési tervező és beruházásszervező tevékenységi alágazatban létrehozott 6,2 Mrd Ft nettó termelési értéket. Székhely szerint rendelkezésre állnak a tervező és beruházó vállalatok adatai a bruttó termelési értékről, a bérekről és az eredményről. E körben meghatározó a fővárosi vállalatok súlya. Bár e munkák nem kis hányada feltehetően nem fővárosi létesítmények létrehozására irányul, maga a konkrét tervezési munka nagyrészt a vállalati központokban folyik. A termelési értéknek a beruházások szervezéséből és lebonyolításából eredő hányadát (a bruttó tevékenységnek mintegy 10 százalékát) indokolt az építés konkrét helyéhez kötni. Ezt a megyék között a kivitelező építőipar termelésének arányában osztottam el. A vidéki tervezővállalatok termelési értékéről feltételeztem, hogy az teljes egészében a székhelymegyében realizálódik.

Szocialista mező- és erdőgazdaság, vízgazdálkodás

A többi népgazdasági ághoz viszonyítva a szocialista mező- és erdőgazdaságban a legkedvezőbbek a lehetőségek az ágazati értéktermelés közvetlen területi számbavételére. 1980-ban az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkeze-

* Ezek forrása: A MÉM felügyelete alá tartozó vállalatok, gazdaságok eredményességi rangsora és főbb mutatói az 1980. évben. MÉM STAGEK, 1981. június.

tek nettó termelési értéke 64,1 Mrd Ft volt, ez egészül ki a szövetkezeti társulások, a mezőgazdasági szakszövetkezetek és a halászati tsz-ek 1,8 Mrd Ft-nyi nettó termelésével. Az erdőgazdálkodási ágazatban 5,2 Mrd Ft volt a nettó termelési érték.

Az ágazatokhoz tartozó gazdálkodó egységek mindegyikéről (az élelmiszeriparra vonatkozó lábjegyzetben említett forrásban) rendelkezésre állnak a legalapvetőbb gazdálkodási mutatók.

A gazdaságsoros adatok némi korrekcióval lehetővé teszik a nettó termelés megyei szintű összegezését. A gazdaságsoros adatokat az erdőgazdaság esetében a PM telepi bontású adatai segítségével korrigáltam. Mivel a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok szervezete esetenként a megyehatárokat átlépi, a gazdaságsoros adatok sem tekinthetők valójában teljesen „tiszta" területi adatnak. A megyék közötti átfedések azonban feltehetően nem jelentősek. Kivételt képez ez alól a főváros közelébe települt gazdálkodó egységek kiegészítő tevékenysége, amelynek egy részét közismerten a fővárosban végzik. Számításainkban — a termelési értéket és annak ágazati szerkezetét figyelembe véve — a Pest megyei gazdaságok nem alaptevékenységben realizált nettó termelési értékének 20 százalékát, a Komárom, Fejér, Bács-Kiskun és Nógrád megyei gazdaságok nettó termelésének 10 százalékát a fővároshoz csoportosítottuk át. A speciális jellegű gazdálkodó egységek (szövetkezeti társulások, szakszövetkezetek, halászati termelőszövetkezetek) termelési értékét a székhely megyéjéhez rendeltem. A mezőgazdasági szektoron kívül tevékenykedő — de a MÉM felügyelete alatt álló — számos vállalat termelési értéke a szervezeti besorolás szerinti ágazat termelésében került területi lebontásra. Így az iparban szerepel az élelmiszeripar és a MÉM felügyelte faipar, s a megfelelő ágazatoknál a kereskedelmi, szállítási és egyéb jellegű vállalatok.

A vízgazdálkodás 6 Mrd Ft-os nettó termelési értékét béraránnyosan osztottam a megyékre.

Szocialista belkereskedelem

A szocialista belkereskedelem vállalatainak 1980. évi nettó termelése 52,4 Mrd Ft volt. A belkereskedelemről tiszta területi bontású nettó termelési adatok nincsenek. Az ágazati össztermelés területi bontása alágazatonként részben eltérő módon — elsősorban az ágazatban kifizetett bérek, valamint (a kiskereskedelemben) a kereskedelmi eladási forgalom megyei adatai alapján — végezhető el.

A belkereskedelem két nagyobb (nagy-, illetve kiskereskedelem), valamint több kisebb alágazata között jelentős különbségek vannak a nettó termelés belső szerkezetében, a munkajövedelmek és a tiszta jövedelmek arányában. Ezért a belkereskedelem nettó termelésének megyei megoszlását alágazatokból kiindulva becsültem. Területi adatok hiányában nem került dezaggregálásra a kereskedelmi szolgáltatások alágazat 1,3 Mrd Ft nettó termelési értéke. Így a területileg ténylegesen szétosztott érték 51,1 Mrd Ft volt.

Az összes nagyobb anyagi ág közül talán a nagykereskedelemben létrehozott nettó termelési érték megyei megoszlásának becsléséhez a legkorlátozottabb a rendelkezésre álló információbázis. A feltétlenül szükséges alágazati bontás végeredményben csak népszámlálási adatok (alágazati aktív keresők) alapján lehetséges. Az alágazati létszámokból és a nagykereskedelmi átlagbéradatokból (mindkét esetben fizikai és nem fizikai állomány szerinti bontásban) becsülhetők megyénként a bérek, s ennek alapján egy béraránnyos alágazati megosztás végezhető.

A kiskereskedelemben a négy, profilját tekintve is különböző alágazat nettó termelését a megyénként rendelkezésre álló eladási forgalom arányában osztottam szét a területek között.

Szállítás és hírközlés

A szállítási és hírközlési tevékenységben területegységenként képződő nettó termelési érték becslésére alágazatonként a kifizetett bérek és naturális teljesítményadatok alapján van mód.*

A közúti közlekedési alágazatban keletkező nettó termelési értéket a Volán-vállalatok rendelkezésre álló megyei nettó termelési adatai és a többi közúti szállítási vállalat megyei bontású béradatai alapján becsültük. A vasúti közlekedésben keletkező nettó termelési értéket a MÁV és a GYSEV megyei béradatai alapján dezaggregáltuk. A városi közlekedési alágazatba Budapest, Miskolc, Szeged és Debrecen városi közlekedési vállalatai tartoznak. Az alágazati nettó termelési értéket bérarányosan osztottuk szét a területek között.

A hírközlésben keletkező nettó termelési értéket a Magyar Posta megyei béradatai alapján dezaggregáltuk.

A szállítási ágazatok bérarányos megyei nettó termelése naturális teljesítményadatok alapján tovább bontható személy- és áruszállításra.

Önállók és lakossági kiegészítő tevékenység

Az anyagi ágakban a szocialista szektor mellett számottevő (50 Mrd Ft) a „magánszektor" termelése. Különösen fontos a háztáji és kisegítő mezőgazdaság, valamint a magánépítés és a lakossági házilagos építés teljesítménye. Számba veendő értéket állít elő a magánkereskedelem, illetve a magánkisipar is.

A háztáji és kisegítő gazdaságok 33,7 Mrd Ft-os nettó termelési értékét az 1980. évi háztartás-statisztikai felvétel adatainak számítógépes feldolgozásából megyénként megismerhető bevételi és ráfordítási egyenlegek, valamint a termékfelvásárlás megyei adatai alapján becsültem.

Egyéb információk hiányában — már a KSH által is becsléssel kapott — 9,8 Mrd Ft-os építési nettó termelési értéket a magán-lakásépítés adatai alapján bontottam területre.

A magánkereskedelemben a megyénkénti eladási forgalom volt a becslés alapja, a magánkisiparban a KSH által megyénként közölt bruttó termelési érték.

Az anyagi ágak nettó termelésének megyék közötti megoszlása, fajlagosai, szerkezeti jellemzői

A nettó termelés területi megoszlása

Az ország nagyrégiói közül a nettó termelésben a legnagyobb súlyt (29,6 százalékot) képvisel a fővárost és Pest megyét magában foglaló központi körzet. Ezt a hagyományosan fejlett térségnek tekinthető Észak-Dunántúl (18,4 százalék), majd a Dél-Alföld (15,9 százalék) és Észak-Magyarország (12,4 százalék) három-

* „A szállítás és hírközlés népgazdasági ágban keletkező nettó termelési érték területi arányai" című kutatási jelentést felhasználva. (Közlekedéstudományi Intézet, 1984., témafelelős: Pálfalvi József.)

három megyéjének együttes hozzájárulása követi. A dél-dunántúli térség részesedése a legkisebb (11,5 százalék).

Megyénként tekintve a megoszlást, a kiemelkedő *fővárossal* csaknem azonos a rangsorban elöl álló *Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád és Pest megye* együttes termelése. A következő csoportba Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar és Fejér megye sorolható. E *hét területegység* együttes részesedése már megközelíti a 60 százalékot. Nyolc megyében 15 és 20 Mrd Ft közötti a termelési érték. A legkisebb Nógrád, Vas és Tolna megye részesedése. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

Az anyagi ágak nettó termelésének becsült területi megoszlása 1980-ban

Megyék	Nettó termelési érték (Mrd Ft)			Megoszlás (%)
	Szocialista szektor	Magánszektor*	Együtt	
Központi körzet				
Budapest	101,7	3,5	105,2	22,8
Pest	27,9	3,7	31,6	6,8
Észak-Dunántúl				
Komárom	14,0	1,6	15,6	3,4
Fejér	18,5	2,1	20,6	4,5
Veszprém	16,1	1,9	18,0	3,9
Győr-Sopron	16,7	2,5	19,2	4,2
Vas	9,0	1,9	10,9	2,4
Dél-Dunántúl				
Tolna	10,0	1,7	11,7	2,5
Somogy	10,5	2,3	12,8	2,8
Baranya	13,5	2,4	15,9	3,4
Zala	10,4	2,3	12,7	2,8
Észak-Alföld				
Szabolcs-Szatmár	14,0	3,3	17,3	3,7
Hajdú-Bihar	18,6	2,8	21,4	4,6
Szolnok	15,7	2,2	17,9	3,9
Dél-Alföld				
Bács-Kiskun	19,0	4,2	23,2	5,0
Békés	15,1	2,8	17,9	3,9
Csongrád	29,4	2,9	32,3	7,0
Észak-Magyarország				
Nógrád	6,7	1,5	8,2	1,8
Heves	13,3	1,8	15,1	3,3
Borsod	31,1	2,6	33,7	7,3
Együtt	411,2	50,0	461,2	100,0

* Önállók és lakossági kiegészítő tevékenység.

Területi különbségek a nettó termelés fajlagosaiban

Az anyagi ágak nettó termelési értékének az előzőkben röviden bemutatott területi megoszlása a termelés térbeli koncentrációját tükrözi, a megyék népességéhez, illetve a foglalkoztatottak létszámához viszonyított értékek lényegében gazdasági fejlettségi mutatóként foghatók fel. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Az anyagi ágak nettó termelésének fajlagosai (1980)

Megyék	A szocialista és magánszektor együttes termelése	A szocialista szektor termelése	A szocialista ipar és mezőgazdaság együttes termelése	A szocialista szektor termelése egy helyi foglalkoztatottra vetítve
	egy lakosra vetítve (országos átlag = 100)			
Központi körzet				
Budapest	119	129	107	113
Pest	75	74	81	92
Észak-Dunántúl				
Komárom	112	113	131	107
Fejér	113	114	121	111
Veszprém	108	108	122	107
Győr-Sopron	104	101	105	96
Vas	89	82	75	84
Dél-Dunántúl				
Tolna	102	97	89	96
Somogy	83	76	70	82
Baranya	85	81	77	81
Zala	93	85	90	85
Észak-Alföld				
Szabolcs-Szatmár	68	62	52	71
Hajdú-Bihar	90	88	88	92
Szolnok	93	92	94	95
Dél-Alföld				
Bács-Kiskun	95	87	95	84
Békés	96	90	99	94
Csongrád	165	168	205	170
Észak-Magyarország				
Nógrád	79	73	76	80
Heves	100	99	108	105
Borsod	97	100	105	96
Együtt	100	100	100	100

Ilyen viszonyszámok képezhetők a nettó termelés egészére, illetve egyes komponenseire. Külön elemzésre kerül a szocialista szektor, illetve a szocialista ipar és mezőgazdaság egy főre jutó termelése, s ezek segítségével képet alkothatunk a szocialista, valamint a magánszektor termelési értékének fejlettségalakító hatásáról, illetve a korábbi vizsgálatokban egyedül szereplő ipar és mezőgazdaság mellett a többi anyagi ág termelési hozzájárulásának térszerkezetéről.

Adatainkból egyértelműen megállapítható, hogy akár a nettó termelés egészét, akárcsak — a fent jelzett — egy-egy összetevőjét vizsgáljuk, a fajlagosok lényegében hasonló „fejlettségi" térszerkezetet tükröznek. Szinte minden mutatóban ugyanazon megyék kerülnek az átlag fölé, illetve alá; a különböző fajlagosok közötti megyénkénti rangkorreláció rendkívül erős.

A nettó termelés fajlagosai alapján az élen *Csongrád* megye, a megyei rangsorok végén pedig *Szabolcs-Szatmár* megye áll. Csongrád vezető pozíciója meglepő változás az egy évtizeddel ezelőtti helyzethez képest. A megye kiugróan magas jelzőszámai döntően a szénhidrogénkincs kiaknázásával helyben kialakult

magas jövedelmezőségből adódnak. A kőolajtermelés itt 1970 és 1980 között 0,95 millió tonnáról 1,48 millió tonnára nőtt, a másfélszeres volumennövekedést azonban mintegy tizenkétszeres áremelkedés kísérte! A bányászati alágazat nélkül számítva az egy főre jutó nettó termelési érték a megyében az országos átlag 94 százaléka, így számolva Csongrád „csupán" az alföldi megyék között kerül az élre. (Mivel a kőolaj-kitermelés extrajövedelmét a központi költségvetés elvonja, a helyi erőforrásokat tekintve Csongrád lényegében semmivel sincs előnyösebb helyzetben a többi megyénél.)

Az átlagosnál kedvezőbbek *Budapest*, valamint az *Észak-Dunántúl* iparosodott megyéinek mutatói. Egyértelműen az *átlag alá* kerülnek — Csongrád kivételével — az *alföldi* megyék, a *dél-dunántúli* térség, *Vas és Nógrád* és összességében *Pest* megye.

Igazolódik a számításokban az, hogy a *magánszektor* termelése a szocialista szektorhoz adódva *területileg egyértelműen kiegyenlítő hatású*. E kiegyenlítésben meghatározó a szerepe a háztáji és kisegítő mezőgazdaságnak, valamint a magánépítésnek. Ez főként a főváros és a vidék viszonylatában, a megyék közül elsősorban Somogy, Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Vas és Nógrád (tehát épp az összességében legkevésbé fejlett) megyék kiegyenlítettebb fajlagosaiban mutatkozik meg.

A vidéken belül hasonlóképp kiegyenlítő hatású területileg az *iparon és mezőgazdaságon* (a korábbi hasonló számításokban szereplő két ágazaton) *kívüli ágazatok* termelése is. Az ágazati szempontból teljes körű számbavétel jelentősen javítja a *főváros*, valamint összességében a *dél-dunántúli megyék* és *Szabolcs-Szatmár* pozícióit. A főváros esetében az anyagi ágak egésze alapján számított egy főre jutó érték magasabb, mint ha csak az ipart és a mezőgazdaságot vesszük számba, az említett megyék fajlagosai pedig így közelebb kerülnek az átlaghoz, mint ha csak a két ágazattal számolnánk. Teljes körű számbavétel esetén relatíve romlik (a kiegyenlítettebb fejlettségi kép irányába mozdul el) Csongrád, Heves, valamint három magasabb fajlagosú észak-dunántúli megye helyzete.

A fenti elmozdulások egyértelműen jelzik, hogy milyen jelentősége van a gazdasági fejlettség térszerkezetének megítélése szempontjából, főként a területi egyenlőtlenségek *mértékét* tekintve a termelési érték *teljes körű* becslésének.

A közreadott fajlagosok közül leginkább a szocialista ipar és mezőgazdaság adataiból számított indexsor tükrözi vissza — Csongrádtól eltekintve — az ország lassan már évszázadosnak tekinthető „Észak—Dél problémáját". Az említett kiegyenlítő hatások miatt a teljes körű számbavétel alapján már jóval enyhébb (bár így sem tűnik el) a probléma.

Más — és ugyancsak strukturális okokra visszavezethető — hatás mutatható ki, ha a nettó termelés egy *lakosra* számított értékeit az egy *foglalkoztatottra* jutó értékekkel vetjük egybe. Ez esetben az élő munka termelékenységének és a gazdasági fejlettségnek a viszonya tárul fel területi bontásban. (Ezek az adatok csak a szocialista szektorra vonatkoznak.) Az adatok itt arra utalnak, hogy az élő munka termelékenységének területi különbségeihez — egyebek mellett — a foglalkoztatási ráta, illetve a demográfiai szerkezet eltéréseinek hatása is kapcsolódik, s így még differenciáltabb lesz a fejlettségi kép. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gazdasági, illetve a társadalmi hatások *halmozottan* alakítják egy-egy térség fejlettségét. Ez a hatás jelenik meg Budapest, illetve — ellenkező előjellel — Pest és Szabolcs-Szatmár esetében.

Területi különbségek az anyagi ágak nettó termelésének ágazati szerkezetében

A termelés ágazati struktúrájában meglévő különbségek hatásait említve kiemeltük az iparon és mezőgazdaságon kívüli ágazatokban realizált érték kiegyenlítő hatását. A teljes körű ágazati számbavétel szükségességét jelzi az is, hogy bár az ipar és a mezőgazdaság együttesen minden megyében a legnagyobb értéktermelő, részesedésük jelentősen szóródik (országosan 68,1, a fővárosban 55,7, Csongrádban pedig 81,4 százalék).

A nettó termelés ágazati megoszlása alapján (4. sz. táblázat) négy megye (Somogy, Tolna, Bács-Kiskun és Békés) kivételével, ahol a mezőgazdaság részesedése a legnagyobb, mindenütt a legnagyobb súlyú ágazat *az ipar*. Különösen kimagasló a súlya *Csongrádban* (a már említett okból), s három hagyományosan iparosodott megyében: *Komáromban, Veszprémben és Borsodban.*

Budapest, Borsod és Csongrád kivételével meghaladja a 20 százalékot a

4. sz. táblázat

A szocialista és magánszektor együttes nettó termelési értékének ágazati megoszlása
(százalék)

Megyék	Ipar	Építőipar	Mező- és erdőgazdaság, vízgazdálkodás	Belkereskedelem	Szállítás, hírközlés
Központi körzet					
Budapest	49,0	15,2	6,7	15,2	13,9
Pest	38,0	10,8	33,5	11,1	6,6
Észak-Dunántúl					
Komárom	53,2	9,0	23,7	7,7	6,4
Fejér	48,1	11,2	24,3	8,7	7,8
Veszprém	52,2	8,9	22,2	8,9	7,8
Győr-Sopron	44,3	9,4	27,6	10,4	8,3
Vas	37,6	10,1	28,4	10,1	13,8
Dél-Dunántúl					
Tolna	26,5	17,9	37,6	9,4	8,5
Somogy	25,0	11,7	40,6	14,1	8,6
Baranya	36,5	10,7	30,8	12,6	9,4
Zala	41,7	10,2	29,9	10,2	7,9
Észak-Alföld					
Szabolcs-Szatmár	31,2	9,8	29,5	19,1	10,4
Hajdú-Bihar	38,3	9,8	30,8	11,2	9,8
Szolnok	39,1	8,4	31,8	11,7	8,9
Dél-Alföld					
Bács-Kiskun	31,5	8,2	43,1	11,6	5,6
Békés	36,9	7,3	38,0	11,7	6,1
Csongrád	63,8	5,9	17,6	6,8	5,9
Észak-Magyarország					
Nógrád	45,1	8,5	28,0	9,8	8,5
Heves	47,7	8,6	25,8	9,3	8,6
Borsod	53,7	10,1	17,5	9,5	9,2
Együtt	44,5	10,8	23,7	11,6	9,4

mezőgazdaság részaránya; legnagyobb súlyt az *alföldi* és *dél-dunántúli* térségben képvisel.

A *többi ágazat* főként a *fővárosban* jut meghatározó szerephez, de egy-egy ágazat esetében másutt is magas arányokkal találkozhatunk. Így külön említést érdemel *Tolna* megye magas *építőipari* hányada (ez a paksi nagyberuházás következménye, s ezért átmenetinek tekinthető), a *belkereskedelem*, illetve a *szállítási* ágazat nagy súlya *Szabolcs-Szatmárban* (a szovjet kapcsolat miatt jelentős nagykereskedelmi, illetve szállítási forgalom bonyolódik a megyében), a szállítás-hírközlés magas aránya *Vas* megyében. Az anyagi infrastruktúra ágazatai — különösen a belkereskedelem — szembetűnően kiegyenlítettek; e jellegzetességük különösen fontossá teszi számbavételüket.

Az alágazati megoszlásokból kiinduló becslési mód az ágazati szerkezet — a fenti, hagyományosnak tekinthető megközelítésen túlmutató — jellemzését is lehetővé teszi sajátos ágazati aggregációk segítségével. Így például kiemelhetők azok az alágazatok, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a *természeti erőforrások kihasználásához*. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A fővárost, valamint Borsodot kivéve a természeti blokk súlya mindenütt

5. sz. táblázat

A természeti erőforrásokhoz kapcsolódó termelési érték területi jellemzői

Megyék	Bányászat	Mezőgazdasági alaptevékenység, háztáji	Vízgazdálkodás	Együttes részesedésük az összes nettó termelésből (%)	A többi ágazat nettó termelési értéke egy lakosra vetítve (átlag = 100)
	Mrd Ft				
Központi körzet					
Budapest	0,2	1,1	1,1	2,2	159
Pest	—	6,6	0,4	22,2	80
Észak-Dunántúl					
Komárom	2,8	2,6	0,1	35,3	100
Fejér	0,9	4,3	0,3	26,7	114
Veszprém	2,1	3,1	0,1	27,6	104
Győr-Sopron	—	4,6	0,3	29,3	106
Vas	—	2,7	0,2	27,5	88
Dél-Dunántúl					
Tolna	0,1	4,1	0,1	36,8	88
Somogy	0,1	4,5	0,2	37,5	71
Baranya	1,1	4,5	0,3	35,8	75
Zala	1,2	3,3	0,1	36,2	81
Észak-Alföld					
Szabolcs-Szatmár	—	4,3	0,3	26,6	68
Hajdú-Bihar	2,2	5,1	0,4	36,0	79
Szolnok	1,0	4,8	0,4	34,6	84
Dél-Alföld					
Bács-Kiskun	2,1	8,2	0,3	45,7	71
Békés	2,1	5,9	0,3	46,4	70
Csongrád	15,2	5,0	0,3	63,5	83
Észak-Magyarország					
Nógrád	0,4	2,0	0,1	30,5	76
Heves	1,8	3,2	0,2	34,4	90
Borsod	1,6	4,5	0,5	19,6	107
Együtt	35,0	89,2	6,0	27,1	100

jelentős. Ezen túlmenően *Csongrád* egyértelműen és meghatározó módon a természeti erőforrások „gyümölcseit" élvezi, de hasonlóan erős a függés a másik két dél-alföldi megyében is. E térséget kivéve az ország többi részén e szempontból kiegyensúlyozottnak tekinthető a gazdasági szerkezet, a természeti erőforrásokra támaszkodó ágazatok nélkül számított nettó termelési érték — hasonlóan az összes korábbi sajátos fajlagoshoz — itt sem rajzol ki lényegesen új területi sémát.

A természeti blokk kiemelése csak egyike a sajátos ágazati aggregációkban végezhető elemzéseknek. Szóba jöhet — a többi között — ilyen elemzés témájaként a közvetlen termelő, illetve az infrastruktúrába sorolt ágazatok területi értéktermelésének összehasonlító vizsgálata.

Megyei különbségek a nettó termelési érték társadalmi tisztajövedelem-tartalmában

A nettó termelés két összetevőjének — a bruttó munkajövedelemnek és a társadalmi tiszta jövedelemnek — egymáshoz viszonyított arányaiban meglévő megyei különbségek érzékeltetése önmagában is új információt ad a térségek gazdaságáról. Ezen túlmenően, e strukturális területi arányok elemzése révén közelebb jutunk a területfejlesztés gyakorlati problémáihoz is. A helyi jövedelemképződés és a helyi jövedelemfelhasználás viszonyának kérdése ugyanis a nettó termelési értékből mint globális mutatóból kiindulva csak elméleti síkon tárgyalható. (Ezt a kapcsolódást azonban itt csak jelezzük.)

1980-ban a szocialista szektorba tartozó anyagi ágak nettó termeléséből mintegy 46 százalékot tettek ki a bruttó munkajövedelmek, a fennmaradó tisztajövedelem-hányad — amelyen a költségvetés, illetve a gazdálkodó egységek osztoznak — 54 százalék.

Ugyanilyen belső arányt kapunk akkor is, ha a 411,2 Mrd Ft-nyi területileg dezaggregált nettó termelési értéket a szocialista szektorban kifizetett keresetekhez viszonyítjuk. Ha ezt a viszonyítást megyénként is megtesszük — az általunk becsült megyei nettó érték, illetve a hivatalos statisztikai forrásokból származó, tiszta területi bontású kereseti adatok összevetésével —, képet kaphatunk arról, hogy megyénként milyen mértékű és irányú a strukturális eltérés.

Megyénként az éves keresetek aránya a nettó termelési értékben 26 és 59 százalék között változik. Ez a sáv azonban az itt is egészen sajátos helyzetű Csongrád elhagyásával jelentősen szűkül. 15 megyében 45 és 55 százalék közé eső értéket kapunk. Kiugróan magas a munkajövedelem aránya Baranya (59 százalék), Nógrád (57), valamint Szabolcs-Szatmár (56) megyékben, az átlag alá csak Fejér és Heves megyékben (43) kerül. Ezek az arányok önmagukban természetesen keveset mondanak, bár a munkajövedelem magas aránya viszonylag nagyobb biztos helyi (lakossági) erőforrásra utalhat, hiszen a lakossági pénzjövedelmek térségek közötti átcsoportosulása nem számottevő. Más oldalról viszont a tiszta jövedelem magas hányadából is kedvező helyzetre, jelentősebb helyben felhasználható jövedelemre következtethetünk. A valóságban azonban épp e szélső pozíciókban a legbizonytalanabb a helyzet, e megyék esetében vetődik fel — egy globálisan kiegyenlítő jellegű gazdaságpolitika mellett — a helyben képződött, illetve felhasználásra kerülő erőforrások egyensúlyhiánya; ezekből a térségekből vonják el a legtöbb pénzt, illetve — az ellentétes póluson — itt a legnagyobb a támogatási igény.

A fenti állításokon túlmutató összefüggéseket tár fel az a számításunk, miszerint meglehetősen szoros negatív korrelációs kapcsolat ($R = -0{,}83$-as rangkorreláció) mérhető az egy főre jutó (szocialista szektorbeli) nettó termelési érték és a munkajövedelmek aránya között. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Ez azt jelen-

6. sz. táblázat

A nettó termelési érték komponensei a szocialista szektor anyagi ágaiban (1980)

Megyék	Nettó termelési érték (A)	Összes kereset az anyagi ágakban (B)	Társadalmi tiszta jövedelem (A)—(B)	A társadalmi tiszta jövedelem aránya (%)
	Mrd Ft			
Központi körzet				
Budapest	101,7	46,1	55,6	55
Pest	27,9	14,3	13,6	49
Észak-Dunántúl				
Komárom	14,0	6,9	7,1	51
Fejér	18,5	8,0	10,5	57
Veszprém	16,1	7,3	8,8	55
Győr-Sopron	16,7	8,0	8,7	52
Vas	9,0	4,7	4,3	48
Dél-Dunántúl				
Tolna	10,0	4,6	5,4	54
Somogy	10,5	5,3	5,2	50
Baranya	13,5	8,0	5,5	41
Zala	10,4	5,2	5,2	50
Észak-Alföld				
Szabolcs-Szatmár	14,0	7,8	6,2	44
Hajdú-Bihar	18,6	8,6	10,0	54
Szolnok	15,7	7,2	8,5	54
Dél-Alföld				
Bács-Kiskun	19,0	9,7	9,3	49
Békés	15,1	6,8	8,3	55
Csongrád	29,4	7,6	21,8	74
Észak-Magyarország				
Nógrád	6,7	3,8	2,9	43
Heves	13,1	5,7	7,6	57
Borsod	31,1	15,2	15,9	51
Együtt	411,2	190,9	220,3	54

ti, hogy hazánkban az adott évben és területi aggregációban a magas jövedelmű, gazdaságilag fejlettebb térségekre általában a nagyobb tiszta jövedelem jellemző, míg a kevésbé fejlett térségekben a munkajövedelem-rész dominál a nettó termelési értékben. A területileg viszonylag kiegyenlített munkajövedelmekhez (keresetekhez) adódva tehát *a tiszta jövedelem széthúzza* az értéktermelés területi különbségeit. A korreláció szorossága *valószínűvé teszi* ezt a hatást, bár éppen itt semmiképp sem hallgathatók el azok a bizonytalanságok, amelyek a számítási eredmények becsült jellegéből következnek. A becslésre ugyanis épp azért volt szükség, mert a társadalmi tiszta jövedelem képződésének helyéről — a mezőgazdaságot kivéve — lényegében nincs közvetlen információ.

Néhány összegző gondolat

Az előzőkben többször hangsúlyoztuk, hogy a közzétett számítási eredmények: *becslések*. Ezekről bizonyossággal elsősorban az állítható, hogy a nettó termelésben meglévő területi különbségeknek azt a részét jól tükrözik, amely a megyék

ágazati szerkezetének különbségeiből származik. Arra, hogy a becslés közelítse az ágazatokon belüli térségi különbségeket is magában foglaló valóságos arányokat, a jelen információs feltételek mellett csak a részletes alágazati bontással és a viszonylag erős területi aggregálással (megyei szint) tehettünk kísérletet.

A fő cél az volt, hogy egy korlátozott pontosságú, de konkrét megoldást mutassunk be arra, hogy jelenleg milyen lehetőség van a gazdasági értéktermelés területi arányainak feltárására. Úgy vélem, hogy az a néhány — újnak talán nem is mondható, de a hazai kutatásokban empirikusan, épp a területi információhiány következtében ez idáig még nem tárgyalt — megállapítás, amelyet például a szocialista és magánszektor vagy az iparon és mezőgazdaságon kívüli ágak területi jellemzőire vonatkozóan tettünk, önmagában is igazolja a vizsgálódás létjogosultságát.

Megbízható területi értéktermelési tényadatok birtokában hasonló kérdések elemzésére lenne mód. Ekkor sem lenne azonban felesleges, sőt újabb eredményekhez vezethetne az alapvető termelési tényezők feltételezett hozadéka szerinti területi becslés, hisz a tényadatok, illetve a becsült értékek összevetésével a regionális gazdaságtan egyik alapfogalmához, a területi hatékonyságkülönbségek számszerű érzékeltetéséhez juthatnánk el.

Ha rendelkezésre állnak a gazdasági értéktermelés, a jövedelemképződés területi adatai, természetesen nemcsak önmagukban elemezhetők, hanem összefüggésbe hozhatók sok más területi folyamattal is. Birtokukban például az általánosan használt népességmegoszlás mellett újabb viszonyítási alapunk lenne a beruházások, az infrastrukturális fejlesztési eszközök területi megoszlásának vizsgálatához. Összefüggések kereshetők a területi társadalmi-gazdasági fejlődést, fejlettséget mérő elterjedt matematikai statisztikai módszerek (például a faktoranalízis) szolgáltatta eredményekkel is. A gazdaság regionális fejlődését, területi differenciálódását vizsgálva ezen adatok nemzetközi összehasonlításba is illeszthetők.

A fenti példák a szűkebb tudományos vizsgálódás szempontjait jelzik, bár magától értetődően ezek sem önmagukért való, hanem a gazdaságpolitika megalapozását szolgáló kérdések.

Végezetül pedig még egy — a bevezetőben már a kutatás indoklásaként érintett — közvetlenebb gazdaságpolitikai tartalmú kérdésre kell röviden utalni. Ez a területi jövedelemtermelés, illetve -felhasználás viszonyának problémája. A gazdasági és ezen belül különösképp a területfejlesztési pénzügyi rendszerben még ma is jelentős a szerepe hazánkban a forrásokat centralizáló, majd újraelosztó módszernek. Ez a megközelítés, átfogóbb társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatokba beleágyazódva, nagymértékben hozzájárult a gazdasági fejlettség és az életkörülmények megyék közötti közeledéséhez. A társadalom és a gazdaság fejlődésének reálfolyamatai, a gazdaságirányítás tökéletesítése azonban abba az irányba mutatnak, hogy a területi fejlődésben is előtérbe kerül a helyi erőforrásokhoz erősebben kötődő fejlődési út. Ahhoz, hogy megalapozottabb döntéseket hozzunk, működőképes rendszert alakítsunk ki, érdemi ismeretekre van szükségünk a gazdasági értéktermelés térszerkezetéről is. Ilyen ismeretek birtokában világosabbá válhat az is, hogy mennyire nem járható a kizárólagosan és automatikusan a helyi forrásokhoz kötött fejlesztés útja, de az is, milyen aránytalanságokat, feszültségeket szül, ha a keletkező erőforrásokat kizárólag a meglehetősen bizonytalanul felmérhető szükségletekhez igazodva osztjuk el.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1360—1366. l.)

A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs szerepéről

Osman Péter

Innovációs teljesítményük egyedülálló

Közismert tény, hogy mezőgazdaságunk (pontosabban élelmiszer-gazdaságunk) a népgazdaság egyik legfejlettebb és gazdaságilag, mi több, „külgazdaságilag" leginkább teljesítőképes ágazata, amely nagyon jelentős részt vállal a gazdaságra háruló feladatok megvalósításában.

Az élelmiszer-gazdaság e teljesítményében fontos részük van a mezőgazdasági termelési rendszereknek is. E termelési rendszerek — érthető módon — az érdeklődés középpontjában állnak, szerepüket sokan, sokféle megközelítéssel elemzik, értékelik. Magam itt az innovációs folyamatokban betöltött helyüket illetően kísérlek meg felvázolni néhány értékelő megjegyzést.

Aki innovációról beszél, jól teszi, ha pontosan megfogalmazza, mit ért rajta. Magam a következő jelentéstartalommal használom: *az innováció a lokális újdonságnak a helyi gyakorlatba való sikeres bevezetése és elfogadtatása; ez szükség szerint kiegészülhet a szóban forgó újdonság rendelkezésre állításával — létrehozásával és megfelelő szintre, teljességre fejlesztésével vagy átvételével, és a helyi igényekhez és adottságokhoz való adaptálásával.*

A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs folyamatainkban betöltött szerepe gazdasági jelentőségét és úttörő jellegét tekintve egyaránt figyelemre méltó, és számot tarthat az egyéb területeken dolgozó szakemberek érdeklődésére is. *Az a teljesítmény, amelyet e termelési rendszerek az élelmiszer-gazdaság innovációs eredményeinek létrehozásában s főként a korszerű technológiák széles körű, gyakorlati elterjesztésében elértek, gazdaságunk egyéb területeit tekintve* — bízvást mondhatjuk — *példa nélkül áll.*

Az innováció gyakorlatával foglalkozó szakember szempontjából elemezve *a mezőgazdasági termelési rendszerek* tevékenységét, ezek *kiemelkedő érdemét* mindenekfelett abban látom, hogy — különösen a hetvenes évek elején és közepén — képesek voltak igen jelentős előrelépést, termelésfelfutást lehetővé tevő, fejlett agrárgazdasági technológiákat céltudatos munkával viszonylag nagyon rövid idő alatt széles körben elterjeszteni, meghonosítani és elfogadtatni, valamint biztosítani a mindehhez szükséges fejlesztő *(engineering-)* szolgáltatásokat, a honosítástól és adaptálástól az életben tartó fejlesztésekig. Ez az, amiben innovációs tevékenységük, hatásuk hazai vonatkozásban valóban egyedülálló.

Elfogadtatni a nehezebb

A termelési rendszerek jelentőségének és teljesítményének értékelésekor számításba kell vennünk azt, hogy gyakran, sőt az esetek döntő többségében sokkal nehezebb egy-egy új technológiát a potenciális hasznosítókkal elfogadtatni, elérni azt, hogy ezek azt ténylegesen használatba vegyék (tehát, hogy elinduljanak egy

Osman Péter az Innofinance Általános Innovációs Pénzintézet főosztályvezetője.

számukra még új úton), mint a szóban forgó technológiát kifejleszteni. Ennek a jelenségnek számos érthető oka, összetevője van. Szerepelnek közöttük az emberi gyarlóságból táplálkozók is — ki ne hallott volna az MTK faktorról („más találta ki — tehát nem kell !!") vagy az SI (sárga irigység) tényezőről. Ám ha ezektől eltekintünk is — szerencsés körülmények között olykor ezt megtehetjük —, még mindig maradnak az újdonság befogadása ellen ható tényezők. Vitathatatlan például, hogy az adott helyen a gyakorlatban még ki nem próbált újdonság hasznosításba vételekor mindig számolni kell bizonytalansági tényezőkkel, kockázati elemekkel, és ezért az óvatosságszámba is vehető vonakodás vele szemben voltaképpen természetesnek tekinthető. Tény továbbá, hogy a technológiák működtetési feltételei, következésképpen hasznosításuk eredményessége is erősen függenek a helyi adottságoktól, körülményektől — emiatt a meglevő referenciáknak is csak korlátozott bizonyító, meggyőző erejük van. Ha mindehhez még számításba vesszük azt is, hogy ez az utóbbi probléma fokozottan érvényesül az agrárgazdaságban, hiszen itt a helyi viszonyok térben is, időben is sokkal inkább változnak, sokkal jobban eltérnek egymástól, mint az ipari üzemek esetében, akkor nyilvánvalóvá válik, milyen nehéz a termelési rendszereknek megbirkózniuk egy-egy új technológia elfogadtatásakor, széles körű gyakorlati elterjesztésekor.

A kép teljességéhez tartozik az is — és ez nem csupán az agrárgazdaságra jellemző —, hogy a technológiaátvétel terén a hazai gazdálkodók viszonylag ritkán ajándékoznak meg bizalmukkal más hazai gazdálkodókat, fejlesztőket; többnyire előnyben részesítik a fejlődésben nálunk előbbre tartó vagy ilyennek ítélt országokból importált technológiákat. Igaz, emögött valóságos és mondvacsinált okok, objektív és szubjektív indítékok egyaránt meghúzódnak. Számunkra azonban maguk a tények a fontosak, márpedig tény, hogy a mezőgazdasági rendszerek a technológiák elterjesztésében ezt a korlátot is át tudták törni, s eredményeik e tekintetben minőségi előrelépést jelentenek.

Biztosított továbbfejlesztés

Egy-egy új technológia elfogadtatásához nem elegendő a potenciális hasznosítót meggyőzni az illető technológiával elérhető pillanatnyi előnyökről. A gazdálkodók tudják, hogy minél magasabb szintű, kifinomultabb szellemi terméket jelent egy technológia, többnyire annál igényesebb — és terhesebb — feladat annak szinten tartása, az elkerülhetetlen elavulást ellensúlyozó folyamatos továbbfejlesztése. A korszerű új technológia befogadójának tehát nem elegendő az, ha a szóban forgó technológia az átvétel időpontjában versenyelőnyt kínál, hanem igényli annak további szinten tartását, fejlesztését is. Ezt megoldhatja saját erőből, de *rendszerint szívesen fogadott, sőt kifejezetten igényelt alternatíva számára, ha az átadótól kaphatja meg folyamatosan a szinten tartáshoz szükséges fejlesztési eredményeket.* Különösen fontos ez az olyan hasznosítók (esetünkben az olyan gazdaságok) számára, amelyek vagy egyáltalán nem lennének képesek a továbbiakban szükségessé váló fejlesztési feladatok elvégzésére, vagy csak erejüket meghaladó terhek vállalása esetén, ami végül is ésszerűtlenné tenné számukra az egész technológia befogadását.

A fejlesztési terhektől való mentesülés lehetősége azonban ennél sokkal szélesebb körben is vonzó és kedvező. Nem csoda tehát, ha a technológia-adásvételi megállapodásoknak — ágazattól függetlenül — egyik legfontosabb kérdése mindig annak rendezése, hogy az átvevő a továbbiakban hogyan juthat hozzá az átvett technológia *továbbfejlesztéséhez.* A termelési rendszerek — feladatuk, tevékenységük természetéből következően — intézményesen biztosítják a taggazdaságok

részére a bevezetett technológia szinten tartásához szükséges fejlesztési eredményekhez való hozzájutást. Ezáltal *fokozzák számukra a gazdálkodás hosszabb távú versenyképességét* (anyagi biztonságát), egyúttal megszabadítják őket az ezzel járó fejlesztések terheitől. Ez olyan előny a taggazdaságok számára, amelynek felkínálása minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult a termelési rendszerek gyors elterjedéséhez, és ami önmagában is szükségessé tette, hogy a termelési rendszerek, pontosabban azok rendszergazdái innovációs centrumokká váljanak.

„Méretre igazított" technológiák

Az új technológiák elterjedésének mindenkor kritikus kérdése a bevezetésre kerülő technológiák hozzáigazítása a hasznosítóknál meglevő többé-kevésbé változó viszonyokhoz. Könnyen beláthatjuk ezt, ha arra gondolunk, hogy *a gyakorlatban a felhasználó számára minden technológia csak annyi használati-gazdasági értékkel bír, s következésképpen csak annyi vonzerőt jelent, amennyit abból a gyakorlatban ténylegesen ki tud aknázni.* Ez az érték nemcsak a szóban forgó technológia belső tartalmától függ, hanem attól is, hogy a belső tartalom hogyan tud hasznosulni a felhasználó tényleges üzemi körülményei, működési feltételei között. *A honosítás és a szükség szerinti adaptálás egyik fő feladata ezért a technológia optimális hasznosításához szükséges feltételek létrehozása.* E feltételek közül csak példálózva említem a termelőberendezés minőségét és állapotát, a dolgozók szakképzettségét, a munka- és technológiai fegyelmet, valamint az anyag- és félkésztermék-ellátást. Mindehhez gyakran nem elegendő a hasznosító üzem körülményeinek, a technológia ottani működési feltételeinek változtatása; olykor módosítani, fejleszteni kell magát a kérdéses technológiát vagy annak bizonyos kritikus elemeit is. A célszerű adaptálás gyakran úgy történik, hogy a helyi adottságokat is közelítik a technológia követelményeihez, és a technológiát is a helyi adottságokhoz.

Ennek a feladatnak a jó megoldása feltételezi a technológia alapos, minden részletre és minden összefüggésre kiterjedő ismeretét. Ugyanilyen fontos a majdani hasznosítás helyi körülményeinek és azok változtatási lehetőségeinek beható ismerete s a honosítás, adaptálás elvégzésében, az optimális megoldások — vagy kompromisszumok — megtalálásában való szakmai jártasság.

A szakszerűen végzett *honosítás és adaptálás magas színvonalú fejlesztő tevékenység*, amely ha tartalmában némileg eltér is az újdonságok létrehozását célzó fejlesztő munkától, annál semmivel sem könnyebb vagy kevésbé értékes szakmai — fejlesztési — teljesítmény. Torz szemléletre vall tehát az innovációnak ezt a részterületét rangban, „eleganciában" hátrább sorolni, figyelmen kívül hagyva, hogy honosítás és adaptálás nélkül nincs széles körű hasznosítás, hogy a legkifinomultabb, a legelegánsabb találmány gazdasági értékét is a széles körű hasznosítás adja. *Ha a termelési rendszerek maguk egyetlen új technológiát sem dolgoznának ki, „csupán" a korszerű technológiák széles körű elterjesztését valósítanák meg, gazdaságfejlesztési érdemeik akkor is vitathatatlanok lennének.*

A honosítással és adaptálással járó feladatok szakszerű és hatékony ellátása jelentős terhet róhat az azokat megvalósító szervezetre vagy szervezeti részlegre, annál is inkább, mivel a technológia használatba vételét — az időveszteségek és a belőlük származó gazdasági veszteségek elkerülése végett — a lehető leggyorsabban kell végrehajtani. Az ilyen feladatok azonban az innovációval hivatásszerűen nem foglalkozó gazdálkodóknál legfeljebb időszakonként jelentkeznek, így ellátásukra saját kapacitást kiépíteni és fenntartani nem kifizetődő. Megoldást kínálhat ugyan más, erre alkalmas kapacitások átcsoportosítása, de ez mindig kisebb-nagyobb nehézségekkel és a folyamatos tevékenység megzavarásával jár. Ezért a technológia átvevőjének többnyire kedvezőbb, ha a honosítás és adaptálás fel-

adataiból lehetőleg minél kisebb részt kell magára vállalnia, mert a tennivalók zömét arra szakosodott külső szervezetek vagy az átadó megfelelő szervei végzik el. A műszaki fejlesztő vállalatok és egyéb hasonló jellegű intézmények egyik fontos tevékenysége éppen az ilyen típusú szolgáltatások végzése, s az élelmiszer-gazdaságban is megjelentek már az ilyen szolgáltatásokra szakosodott szervezetek, vállalkozások.

A mezőgazdasági termelési rendszerek alaptevékenységük részeként gondoskodnak taggazdaságaikban a technológiák befogadásakor felmerülő honosítási és adaptálási feladatok szakszerű elvégzéséről, levéve így ennek többnyire nem csekély terheit a taggazdaságok válláról. Több mint valószínű, hogy ez is nagymértékben erősíti a taggazdaságként szóba jöhető gazdaságok fogadókészségét, s jelentősen hozzájárul a termelési rendszerek sikereihez.

Szakmai propaganda, oktatás, public relations

A technológiák elterjesztésében általában fontos szerepet játszik a megismertetésüket és a velük szembeni bizalom felkeltését szolgáló szakmai propaganda, a lehetséges hasznosítók megnyerését célzó *public relations* tevékenység és a mindezeket sok vonatkozásban kiegészítő szakoktatási-képzési tevékenység.

Ismeretes, hogy a szakmai képzés mással alig pótolható lehetőségeket kínál a mai és még inkább a holnapi üzletfelek, felhasználók megnyerésére, esetleges idegenkedésük leküzdésére. A termelési ismeretek gyakorlati oktatása szükségszerűen valamilyen technológiai eszközrendszer segítségével történik, és a gyakorlás magától értetődően alakítja ki a képzésben részt vevők kötődését az így megismert eszközrendszerhez és technológiai kultúrához — amennyiben azok eléggé színvonalasak.

A befogadó fél szakembereinek felkészítése természetesen meg is könnyíti a technológia átvételét, időben rövidebbé s főként zökkenőmentesebbé teszi a honosítás, adaptálás, üzembe helyezés olykor bizony eléggé keserves időszakát, s mindezzel csökkenti a kudarc valószínűségét, az átmeneti időszak veszteségeit. Mindez *olyan biztonságot ad a technológia átvevőjének, amelyet egyébként csak az átadó számára igen terhes garanciák nyújthatnának.*

A technológiák elterjesztését szolgáló szakmai propaganda, *public relations* (közönségkapcsolati) tevékenység, oktatás, képzés ugyanúgy szerves része az innovációs munkának, mint a szó szoros értelmében vett fejlesztő tevékenység. A mezőgazdasági termelési rendszerek ebben a vonatkozásban is kiemelkedő teljesítményeket nyújtottak. Talán még a számítástechnika területén találkozhatunk idehaza olyan célratörő, hatékony és széles körű szakmai propaganda-, *public relations*- és oktatási tevékenységgel, mint amilyet e termelési rendszerek végeztek az elterjeszteni kívánt technológiák megismertetése, elfogadtatása, valamint a befogadási készség és képesség erősítése végett.

Másutt jelentkezik az eredmény

A valóban jelentős innovációk egyik megkülönböztető jellemzője, hogy eredményük nem szorítkozik a megvalósítás közvetlen területére. *Az ilyen innovációk hatása továbbgyűrűzik, dinamizálja, fejleszti azt a tágabb gazdasági-műszaki-intézményi környezetet is, amely a kérdéses innováció közvetlen munkaterületét körülveszi.* Gazdasági eredményük számottevő hányada gyakorta egészen másutt jelentkezik, mint ahol a létrehozásukért kifejtett munka lezajlott, ahol a befektetések

történtek. Például egy széles körben, különböző gazdasági területeken alkalmazható, energiatakarékos termelőberendezésnek az eredménye, a vele elérhető energiamegtakarítás a legkülönbözőbb termelőknél, széles területen elosztott módon és eltérő mértékben mutatkozik meg. Ha azt is feltesszük, hogy az új berendezés optimális üzemeltetése a korábbinál jobb termelésszervezést tesz szükségessé, s ennek nyomán a felhasználó üzemekben általában is nő a termelés hatékonysága, ezen az áttételen keresztül is jelentkezik az innováció eredménye.

A sok további lehetséges példa közül még egyet említek: az állattenyésztésben találkozhatunk olyan, viszonylag egyszerű és olcsó — ugyanakkor nagyértékű szellemi terméket megtestesítő — állategészségügyi készítménnyel, amelyet alkalmazva az értékes állatok kiselejtezése számottevő mértékben csökkenthető. Ez az eredmény az állattenyésztő gazdaságokban elosztottan jelentkezik, bár az innováció a gyógyszeriparban történt.

A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs tevékenységének is számos tovagyűrűző dinamizáló, gazdaságfejlesztő hatása van. Azzal, hogy az addigiaknál számottevően igényesebb, magasabb szakmai színvonalat követelő, a korábbinál hatékonyabb, termelékenyebb technológiákat terjesztettek el, nem csupán konkrét innovációs folyamatokat hoztak létre, illetve gyorsítottak fel, hanem nagyban hozzájárultak az egész agrárszektor termelési és műszaki potenciáljának növekedéséhez is.

A termelékenyebb, nagyobb hozamú technológiák megjelenése kiélezte a gazdaságok közötti versenyt. E verseny a korszerű technológiák átvételére, illetve azokkal versenyképes más technológiák létrehozására vagy beszerzésére ösztönözte a kevésbé hatékony gazdaságokat. Mindennek viszont előfeltételévé vált a szakmai színvonal emelése, a káderállomány fejlesztése, hiszen másképpen nem lehetett volna megtenni azt a gyakran több fejlődési fokozat átugrását is jelentő előrelépést, amelyet a gazdaságok egész sora sikeresen megvalósított.

A mezőgazdasági termelési rendszerek dinamizáló hatása nem áll meg az élelmiszer-gazdaság határán. A korszerűbb agrártechnológiák magas színvonalú gépeket, berendezéseket, kemikáliákat és egyéb ipari termékeket igényelnek, ez pedig a gazdaság áttételein keresztül ösztönzi, esetleg kényszeríti is az ipart a fejlesztésre, felzárkózásra. Fontos további összefüggés, hogy a gazdasági mechanizmus ezeket az ösztönző, illetve kényszerítő hatásokat erősítheti, de nagymértékben tompíthatja vagy semlegesítheti is.

Hasonló módon érik dinamizáló hatások az ipar legkülönbözőbb területeiről az élelmiszer-gazdaságot is. Jellemző és távolról sem egyedülálló példa erre a mikroelektronika és a számítástechnika rohamos térhódítása az agrártechnológiában — amely mellett megint ott áll az agrártechnológiai célú fejlesztések bővülése az elektronikai és számítástechnikai ágazatokban.

Önmagukat is meg kell újítaniuk

Semmiképpen sem kívánnám azt a benyomást kelteni, hogy a mezőgazdasági termelési rendszerek kizárólag kiemelkedő érdemekkel ékeskednek, s már-már a tökélyt közelítik. Egyszerűen azt vizsgáltam, hogy innovációs szempontból mi az, ami teljesítményükben figyelemre (és talán követésre is) méltó. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az innováció területén sohasem szabad megállni, még csak lazítani sem. *Az agrárszakemberek véleménye szerint a termelési rendszereknek már a közeli jövőben egy új innovációs hullámot kell megindítaniuk — ezúttal önmaguk, az élelmiszer-gazdaságban betöltött szerepük megújításában.*

Csak ösztönző, kényszerítő gazdasági környezetben

Vállalkozói alapon, vagyis saját kockázatra innovációk megvalósításával foglalkozni oly módon, hogy kielégítsük a gazdálkodó szervezettel szembeni, deklarált vagy „csak" az élet által diktált, a fennmaradáshoz szükséges követelményeket — ez nem tartozik az egyszerű feladatok közé. *Saját kockázatra történő innovációra ezért gazdálkodó szervezet csak akkor vállalkozik, ha ehhez elegendő ösztönzést vagy elegendő kényszerítést — esetleg mindkettőt — kap a gazdasági környezettől.* Ösztönzést az adhat, ha a gazdasági környezetben — amelynek természetesen része a gazdasági mechanizmus is — az innovációt sikeresen megvalósító szervezet fontos előnyökre tehet szert. Az ilyen előny egyik legközvetlenebb megjelenési formája a többletnyereség, de előnyt jelent az is, ha a szóban forgó szervezet sikeres innováció révén teret nyer a gazdasági életben, például növeli a piaci részesedését.

A kényszerítésen nem adminisztratív kényszert értek, már csak azért sem, mert az ilyen kényszerrel szemben könnyen lehet vitatható kifogásokat támasztani. A valódi kényszer az, ha az adott gazdasági környezetben az innováció elmulasztása szükségszerűen, de legalábbis nagy valószínűséggel veszteségeket okoz, vagy a gazdálkodó szervezet egész fennmaradását is veszélyezteti. Ilyen kényszert hoz létre például a valódi, kíméletlen gazdasági verseny.

Ha a gazdasági környezet az ösztönző hatásokat túlságosan tompítja *(például az innováció révén elért többlethasznot túlzott mértékben lefölözi vagy létre sem engedi jönni), s szintúgy semlegesíti vagy ki sem engedi bontakozni a kényszerítő hatásokat (például teljesítménytől független létbiztonságot teremt a gazdálkodó szervezetek számára), akkor azok tartózkodni fognak az innovációs tevékenységtől.* Ez ugyanúgy igaz a mezőgazdasági termelési rendszerekre, mint bármely más, innovációval vállalkozói alapon foglalkozó gazdálkodókra. Ezért a hazai innovációs teljesítmények értékelése alapján azt a következtetést is megkockáztathatjuk, hogy a mezőgazdasági termelési rendszerek „innovációs fénykora" (a hetvenes évek eleje-közepe) idején minden valószínűség szerint az élelmiszer-gazdaságban jött létre az innovációt leginkább ösztönző, illetve kikényszerítő gazdasági környezet. Azt pedig teljes bizonyossággal állíthatjuk, *hogy a termelési rendszerek akkor lesznek a továbbiakban is az innováció mozgató centrumai, ha a gazdasági környezetből, egyebek között a szabályzórendszertől ehhez megfelelő hatásokat kapnak.*

Támogatni is kell

Fentebb már szó volt arról, hogy az innovációk gazdasági eredményének, hozamának kisebb-nagyobb hányada az innovációt létrehozó gazdálkodó szervezet keretein kívül jelentkezik. A befektetés és megtérülés kategóriáiban gondolkodva azt mondhatjuk, hogy a gazdaság vagy annak egy nagyobb szektora (például egy ágazata) számára egyértelműen és jelentős mértékben hasznot hozó innováció csak az esetek egy részében mutatkozik az őt létrehozó szervezet saját pénzügyi elszámolási rendszerében mérve is nyereségesnek. Ez azt is jelenti, hogy a gazdaságnak — és ezzel természetesen a társadalomnak — hasznos lehet számos olyan innováció is, amely az azt létrehozó szervezet számára nem mutatkozik kifizetődőnek, és amely éppen ezért a tisztán vállalkozói alapon, közvetlen megtérülési megfontolások szerint történő finanszírozásra alkalmatlan. A kellő döntési szabadsággal bíró gazdálkodó szervezet természetesen megteheti, hogy ennek megfelelően válogat a lehetséges innovációs feladatok között, s csak olyanok elvégzésére vállalkozik, amelyeknél így is megtalálja a számítását. Tevékenysége így saját

pénzügyi rendszerében mérve is nyereséges lesz, viszont óhatatlanul *kirostálódnak mindazok az innovációs feladatok, programok, amelyeknél — természetükből vagy az érvényes gazdasági szabályozásból adódóan — a hasznos eredmény másutt csapódik le*, s abból az innovátor szervezet nem tud olyan mértékben részesedni, hogy az az innovációs fejlesztés elvégzését kifizetődővé tegye. Ilyenkor a társadalmat súlyos veszteség éri. Ezért a társadalomnak alapvető érdeke, hogy az innovátor szervezetek számára mindazoknak az innovációs feladatoknak a megvalósítását vonzóvá tegye, amelyek valóban közhasznúak, például a gazdaság jelentősebb területeit dinamizálják, vagy a gazdaság számára jelentős előnyöket hoznak, ám az innovátor számára nem kifizetődők. Elvileg felmerülhet ugyan megoldásként az is, hogy az ilyen feladatok elvégzését a megfelelő irányítószervek egyszerűen utasításba adják, ez azonban ellentmondana mind a vállalati önállóság elvének, mind pedig a józan észnek. *A gyakorlatban jobb megoldás, ha a társadalom a gazdasági szabályozók útján megfelelő preferenciákat ad bizonyos közhasznú innovációs tevékenységeknek, vagyis meghatározott — normatív — kedvezményekben részesíti az ilyen tevékenységeket ellátó gazdálkodó szervezeteket.* A hivatásos innovátor szervezetek ma is részesülnek preferenciákban. Bizonyára a jövőben is indokolt marad, hogy a mezőgazdasági termelési rendszerek a közhasznú innovációs tevékenységükhöz megfelelő feltételrendszerben nyújtott preferenciákban megtestesülő támogatást, ösztönzést kapjanak.

Fekete Ferenc és munkaközössége:

POLITIKAI GAZDASÁGTAN I.

(Közgazdasági alapvetések)

1984-től az egyetemeken teljesen új koncepciót vezetnek be a politikai gazdaságtan oktatásban, s ehhez olyan új, korszerű tankönyvek — s egyben szakkönyvek — készülnek, amelyekben a korábbi anyag időálló részeinek megőrzésével és a legújabb kutatási eredmények felhasználásával az ismeretanyag és a kifejtés teljes tartalmi megújítását kívánják elérni. A fő cél az ismert kategóriák újszerű megvilágítása és a gazdasági élet legújabb jelenségeinek marxista szellemű magyarázata, kifejtése. A „Közgazdasági alapvetések" a tervezett, négy kötetből álló új „Politikai gazdaságtan" sorozat első kötete, amely a közgazdaságtan fogalmi apparátusával, vizsgálati módszereivel és tárgykörével ismerteti meg az olvasót.

Az öt részből álló mű (az egyes részek: Alapfogalmak; Szükségletek, munka, termelés; Áru- és pénzviszonyok, értéktörvény; Az egyensúly, a növekedés és az állami politika a gazdaságban; A tudományos kutatás elméletéről és módszertanáról) elsősorban olyan elméleti problémákat vizsgál, amelyek könnyen összefüggésbe hozhatók korunk valóságával, a magyar népgazdaság fejlesztésének aktuális feladataival is.

270 l. kötve 100,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1367—1374. l.)

Elkerülhetetlen-e az infláció?

(Hozzászólás Sághy Vilmos: „Infláció, antiinfláció, realizmus" c. cikkéhez)[1]

Nyilas András

Sajnos a magyar közgazdászok körében egyáltalán nem egyedülálló álláspontot fogalmazott meg Sághy Vilmos a Közgazdasági Szemlében az inflációról nemrégiben megjelent cikkében. Elolvasva a cikkben felsorolt inflációgerjesztő tényezők listáját, hozzátéve még néhány további globális világproblémát meg saját gazdaságunk közismerten fokozódó nehézségeit, egyenesen örülnünk kellene annak, hogy nálunk „csak" 7—9 százalékos az éves inflációs ráta. Mindazok a tényezők ugyanis, amelyeket a cikk felsorolt (és fel nem sorolt), tartósan legalább kétszámjegyű (vágtató) inflációt indokolnának.

Foglaljuk össze röviden, mivel indokolja a cikk az infláció elkerülhetetlenségét, azt, hogy „Az áremelkedéssel minden normálisan (?) működő árugazdaságnak együtt kell (!) élnie":

1. egyes költségek megmerevedése (például a lakossági és különösen a közösségi fogyasztás, elsősorban a társadalmi juttatások, a munkanélküli-segélyek elkerülhetetlen növekedése, legjobb esetben stagnálása),
2. az ásványi eredetű nyersanyagok és energiahordozók és a belőlük készült félkész termékek árának emelkedése,
3. az élelmiszertermékek árának szükségszerű növekedése (csökkenő hozadék),
4. a környezetvédelem növekvő költségei,
5. az infrastruktúra fokozódó folyó és fejlesztési kiadásai,
6. a romló külkereskedelmi cserearányok és a lassan elviselhetetlen méreteket öltő adósságszolgálat,
7. az exportkényszer és az importmegtakarítás miatt szükségszerű valutaleértékelés,
8. a ráfordításarányos árak közelítésének igénye,
9. a közkiadások szükségszerű növekedése,
10. a strukturális hiányok áremelkedéssel való megszüntetésének elkerülhetetlensége,
11. a nyereség és a keresetek emelésében való érdekeltség.

És még példaként néhány további tényező, amelyekről a szerző nem szólt:

12. a növekvő fegyverkezési kiadások,
13. a harmadik világ növekvő segélyigénye,
14. a kelet—nyugati ellentétek fokozódása, az ebből adódó növekvő piacproblémák,
15. belső gondjaink, egyebek között: a szervezetlenség, a munkafegyelem hiánya, a harmadik (láthatatlan) gazdaság bővülése.

[1] Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz.

Dr. Nyilas András kandidátus.

Mindezeket figyelembe véve a jelenlegi inflációs ráta (hogy ti. *csak* ennyi) valóságos gazdasági csoda. Sőt csoda, hogy a fenti tényezők súlya alatt gazdaságunk még nem roppant össze...

Egy-két speciálisan magyar tényezőtől eltekintve, a felsorolt jelenségek az egész világgazdaságra jellemzők. Az volna tehát a szükségszerű (törvényszerű), hogy az infláció az egész világon tartósan és rohamosan fokozódjék. Ezzel szemben csaknem az egész világon mind az első, különösen pedig a második olajárrobbanást követően csökkent az infláció mértéke. Ezt bizonyítja az IMF 1985. áprilisi összeállítása. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

Az infláció mértéke a GDP-deflátor alapján
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország, régió	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985[b]	1986[b]
Ipari országok együtt	8,0	9,2	8,7	7,2	4,9	4,1	3,9	3,7
Egyesült Államok	8,7	9,2	9,6	6,0	3,8	3,8	3,8	3,8
Japán	2,6	2,8	2,7	1,7	0,7	0,5	1,4	1,3
Franciaország	10,4	12,2	12,3	12,4	9,5	7,0	6,1	5,1
NSZK	4,0	4,5	4,2	4,7	3,2	1,9	2,2	2,3
Olaszország	15,9	20,7	18,4	17,9	15,1	10,7	9,0	7,5
Egyesült Királyság	14,4	19,9	11,6	7,1	5,1	4,2	5,0	5,0
Egyéb ipari országok	7,7	9,2	9,4	9,8	7,1	6,7	5,2	4,8
Fejlődő országok[a]	11,5	14,5	13,3	10,7	9,8	10,0	9,3	8,0

[a] Medián inflációs ráta.
[b] Prognosztizált adatok (IMF).
Forrás: World Economic Outlook. IMF, 1985. április, 212—213. l.

A tények tehát alaposan rácáfolnak Sághy Vilmos állításaira. Ha nem vesszük is figyelembe az IMF 1985—1986-ra vonatkozó becsléseit, és maradunk a már bekövetkezett tényeknél, ezek akkor is azt mutatják, hogy az infláció mértéke 1983—1984-re az 1980—1981. évinek legalább a felére csökkent, sőt egyes országokban (NSZK, Japán) még a legválságosabb időszakokban is 3—4 százalék körül mozgott. Azt hiszem, nem szükséges itt részletezni, hogy az 1974—1975-ös és az 1980—1981-es világinfláció milyen tényezőkre vezethető vissza. Inkább arra kell utalni, hogy — amint azt a tények igazolják — a világ rendkívül hamar kiheverte, „megemésztette" a cserearány-változások árfelhajtó hatásait. Sőt voltak olyan országok, amelyek — bár az olajárrobbanás rendkívül súlyosan érintette őket — szinte infláció nélkül vezényelték le az óriási veszteséget (Japán, NSZK).

Most pedig vegyük sorra azokat az érveket, amelyek Sághy Vilmos szerint elkerülhetetlenné teszik az inflációt! Pontosabban: csoportosítsuk azokat úgy, hogy áttekinthetők legyenek, mert — véleményem szerint — az érvelésben több tényező is ismétlődik.

A költségvetés „felelőssége"

Az egyik ilyen átfogó, több tényezőt is magába foglaló érv a költségvetés szerepének növekedése, amely mindenütt a világon egyre nagyobb terhet ró a társadalomra. Valóban, az OECD összeállítása szerint (Revenue Statistics 1965—1982)

az adóbevételek aránya a GDP-hez képest az 1965. évi 27,0 százalékról és az 1971. évi 31,0 százalékról 1981-re 36,2 százalékra nőtt. Az adóprés szorítása tehát fokozódik, és ez igazolni látszik azt az állítást, hogy a gazdálkodók megpróbálják a növekvő adókat az árak emelésével áthárítani a vevőkre. Csakhogy a tőkésországokban a költségvetés bevételeinek jóformán csak töredéke származik a termelőszféra adójából; a bevételek többségét a forgalmi és a fogyasztási adók, a személyi jövedelmi és vagyonadók, a biztosítási hozzájárulások stb. teszik ki. Mindezek többsége olyan tétel, amely közvetlenül nem érvényesíthető az árban, azaz közvetlenül nem inflációs tényező. Félreértés ne essék: nem akarom mentegetni a fiskális szférát, vagy éppen olyasmit állítani, hogy semmi köze sincs az inflációhoz! Az elmondottakkal csak azt akartam érzékeltetni, hogy bár a költségvetés kétségtelenül az infláció egyik haszonélvezője, mégsem tekinthető — normális viszonyok között — az infláció fő tényezőjének. A modern gazdaság jövedelemtermelő képességének növekedésével együtt jár a költségvetés szerepének növekedése is.

Mit kell a költségvetésnek a növekvő bevételeiből finanszíroznia? Egyebek között több olyan tételt, amelyet Sághy Vilmos külön-külön sorol fel mint inflációgerjesztő tényezőt. Ilyenek például a társadalmi juttatások, a munkanélküli-segélyek, az átképzési költségek, az infrastruktúra finanszírozása, a környezetvédelmi beruházások, a hadikiadások, a vállalati és fogyasztói támogatások, a közkiadások stb. Mindezek a tételek kétségtelenül valamennyi szocialista és tőkésországban évről évre számottevően emelkednek, és az magyarázza az adóbevételek szükségszerű fokozását is.

Az inflációt azonban elsősorban nem az adóbevételek növelése gerjeszti, hanem sokkal inkább a költségvetési deficit fokozódása. A gazdaságpolitikusok és a közgazdászok nem is elsősorban a fiskális szféra növekvő szerepét vitatják (bár sokan vannak, akik azt is túlzottnak ítélik), hanem a növekvő vagy elviselhetetlenül magas költségvetési deficit ellen szállnak harcba. A deficit ugyanis akkor vált ki inflációs nyomást, ha sem belső, sem külső hitelekkel nem tudják finanszírozni.

Nálunk a fentiektől egy kicsit eltérő a helyzet, és ebben igazat kell adni Sághy Vilmosnak. Először is, nálunk a költségvetés bevétele döntő mértékben a termelőszférából származik, és az adóemeléseket a vállalatok közvetlenül át tudják hárítani a vevőkre. Másodszor, nálunk jórészt a költségvetésre hárul az adósságszolgálati terhek miatt szükséges jövedelemkivonás feladata is, ami az egyébként is magas adóterheket még inkább fokozza. A fentiek figyelembevételével helyeselni lehet Sághy Vilmosnak azt a következtetését, hogy a költségvetés is csak addig nyújtózzon, ameddig a takarója ér, és számolja fel azokat a kiadásokat, amelyek indokolatlanul terhelik a költségvetést. Ez a „felesleges teher" Gálik László szerint 200 milliárd forint évente.[2]

A nyersanyagárak szerepe

Nyersanyagárakon természetesen nemcsak az ásványi eredetű nyersanyagokat értem, hanem az energiahordozókat, a nyersanyagokból és főleg az olajból készült féltermékeket, valamint élelmiszer-gazdasági termékeket is. A következőkben, amikor anyagárakról lesz szó, értelemszerűen az előbbiekben felsorolt termékek áraira gondolok.

Az anyagárak 1980 óta tartó szakadatlan és jelentős csökkenése minden addig árelőrejelzést és elméletet megcáfolt. A 2. sz. táblázatban bemutatok néhány összefoglaló anyagárindexet. Az elsődleges anyagok (primary commodities) árai 1981 és

[2] Figyelő, 1985. május 23.

2. sz. táblázat

Az elsődleges anyagok világpiaci árának alakulása, 1981—1984
(1980 = 100)

Megnevezés	1981	1982	1983	1984 II. félév
Alapanyagok összesen	104,0	98,2	98,8	87,6
Élelmiszerek	88,7	78,6	77,4	71,7
Textilipari alapanyagok	96,8	85,2	87,1	83,9
Ásványi termékek	110,3	105,9	94,1	92,3
Kőolaj	110,2	105,4	93,2	90,8
Műtrágya	105,2	96,1	70,1	75,3
Fémek	87,6	76,3	77,4	72,6

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics 1985. évi különféle számai.

1984 második féléve között 16 százalékkal csökkentek, és az előrejelzések szerint e termékek áraiban 1985-ben és 1986-ban további lemorzsolódás várható.

Vajon mivel magyarázható az elsődleges anyagok árának jelenlegi csökkenése, és mennyire ítélhető ez a csökkenés tartós tendenciának? A kérdés első felére viszonylag könnyebb a válasz. Eltekintve a dollár túlértékeltségétől és az ezzel összefüggő magas reálkamatoktól, a mostani árcsökkenésnek két fő oka van. Az első az új technológiák viharos elterjedése, pontosabban azon ágazatok viszonylag gyors fejlődése, amelyek fajlagos anyag- és energiaigénye mérsékelt (elektronika, híradástechnika, biotechnika, robotizáció stb.), nem is beszélve a szolgáltatási ágazatok többségéről, amelyek anyag- és energiaigénye közismerten alacsony. A második ok: úgy tűnik, hogy a két világpiaci árrobbanás és a jelenlegi világméretű erőteljes antiinflációs politika olyan rendkívüli anyag- és energiaracionalizálásra kényszerítette a termelőket, amelynek eredményeként számottevően csökkent az ásványi eredetű nyersanyagok és energiahordozók, valamint az ezekből készült féltermékek iránti kereslet.

Ugyancsak minden elméleti megfontolás és csaknem egybehangzó prognózisok ellenére úgy tűnik, hogy a fizetőképes kereslethez képest hosszú évek óta jelentős az élelmiszer-gazdasági termékek túltermelése. 1980 óta az élelmiszerek árai kb. 30 százalékkal csökkentek a világpiacon. Drámaian csökkentek az egyes hústermékek, tejtermékek, valamint a cukor, a bor stb. világpiaci árai. E tendenciának is legalább két fő oka lehet. Az egyik az önellátásra és exportra való erőteljes törekvés, amit nagymértékben előmozdított a jelentős állami, illetve közös piaci támogatás. A másik pedig számos élelmiszer-gazdasági termék esetében a termelékenység emelkedése (bárhogyan számítsák is azt).

Kevésbé határozott választ lehet adni a felvetett kérdés második részére, nevezetesen arra, hogy mennyire ítélhető tartósnak az elsődleges anyagok árának csökkenése. Az 1977. évi tokiói V. közgazdász-világkongresszuson éles vita folyt erről a témáról. A vitáról Csikós-Nagy Béla számol be az „Új árforradalom árnyékában" című könyvében.[3] A beszámoló ismerteti azokat az érveket, amelyeket egyrészt az áremelkedés, másrészt az árcsökkenés szükségessége mellett hoztak fel. A jelenlegi fejlemények tükrében úgy tűnik, hogy az utóbbi érvek a helyesek, azok, amelyek az árcsökkenés tendenciáját igazolják. A következőkben a beszámolóból azt a részt idézem, amely az árcsökkenést támasztja alá:

„... a termelőerők fejlődésével bővül az egyes ásványi nyersanyagok helyette-

[3] Kossuth Könyvkiadó, 1978. 189—206. l.

sítésére alkalmas, azoknál gazdaságosabban kitermelhető vagy felhasználható új ásványi anyagok vagy más termékek köre és termelése.

A szén helyettesítésére igénybe vett szénhidrogéneket lényegesen olcsóbban lehetett kitermelni és felhasználni, mint a szenet; az acél és az alumínium szintén lényegesen kisebb ráfordítással állítható elő, mint az ősi fém, a réz. Az alapul szolgáló nyersanyagok időben végbement drágulása ellenére is hasonló a helyzet a fémek részbeni helyettesítésére szolgáló műanyagokkal. Az atomenergia is olcsóbb — vagy legalábbis olcsóbb lehet — a hagyományos szénenergiánál, de a technikai fejlődés várható eredményei alapján ugyanez mondható a jövő energiájaként feltételezett magfúzióra és napenergiára.

A helyettesíthető ásványi nyersanyagoknak a megelőzőnél nem feltétlenül drágább volta abból is következik, hogy az egymás helyébe lépő ásványi nyersanyagok ultimer terméke (villamos energia, fém stb.) költségén belül csökken a primer ásványi nyersanyagok főleg elevenmunka-igényes költségének, és növekszik a feldolgozás főleg holtmunka-igényes költségének aránya. Erre alapvetően az ad lehetőséget, hogy — miközben ugyanazon ásványi nyersanyagok primer minősége csökken — az egymás helyébe lépő ásványi nyersanyagok hasznosanyag-tartalma (fűtőértéke, illetve fémtartalma) jelentősen növekszik. A szénnél lényegesen nagyobb fűtőértékű a szénhidrogén, a szénhidrogénnél több nagyságrenddel nagyobb fűtőértékű az uránérc, a rézércnél lényegesen nagyobb fémtartalmú a vasérc és az alumíniumérc. Ennek megfelelően, amíg a szénből előállított villamos energia költségének több mint 50 százalékát tette ki a tüzelőanyag-költség, az atomerőműben már a 20 százalékot sem éri el a tüzelőanyag költségének, illetve 5 százaléknál is kisebb az uránérc költségének aránya. Hasonló a helyzet az egymást többé-kevésbé helyettesíteni képes fémekkel is. Amíg például a legrégibb fémnek tekinthető réz költségén belül legalább 40 százalékot tesz ki a rézérc költsége, az alumíniumból még 10 százalékot sem a bauxit költsége."[4]

A fenti álláspontot még inkább alátámasztja G. F. Ray professzornak „A tudomány és a technika szerepe az ipari nyersanyagok kínálatának alakulásában" című kétrészes cikke.[5] A szerző optimista végkövetkeztetése — óriási gazdaságtörténeti és technológiai ismeretanyag alapján — az, hogy a tudomány és a technika mindig is meg tudott felelni a nyersanyagok és erőforrások szűkös helyzetéből adódó kihívásoknak, és e „megfelelés" ezen termékek árainak viszonylagos csökkenését is eredményezi.

Újra végiggondolva az elmondottakat, a jelenlegi fejlemények elbizonytalanították jelen sorok szerzőjének azt a korábbi elég határozott álláspontját, hogy az elsődleges anyagok ára hosszú távon mindenképpen emelkedik.[6] Korábbi álláspontom némi korrekcióját nemcsak az 1980—1985. évi világgazdasági tények és az előbbi, kétségkívül nagyon hézagos hivatkozások indokolják, hanem az is, hogy ma már nagyon valószínű, miszerint a világgazdaság fejlődése hosszú távon is meglehetősen mérsékelt ütemű lesz, és a gazdasági növekedésre azok a tendenciák lesznek a jellemzők, amelyeket az elmúlt években tapasztalhattunk. A mérsékelt gazdasági növekedés, a már vázolt strukturális fejlődés, valamint a tudomány és a technika viharos fejlődése alapján mai szemmel nézve inkább az valószínű, hogy az anyagárak relatív csökkenése vagy legalábbis stagnálása viszonylag tartós lesz.

Mindezekből viszont a magyar gazdaságra — importunk áruösszetételének ismeretében — az a következtetés vonható le, hogy behozatalunk reálárszintje a jövőben nem fejt ki inflációs nyomást az árszínvonalra. A természeti erőforrások árai-

[4] Csikós-Nagy Béla: i. m. 201—202. l.
[5] Külgazdaság, 1982. 10. és 11. sz.
[6] Lásd Magyar válasz a világgazdasági kihívásra (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.) vagy Elmélkedések az olajárról (Külgazdaság, 1984. 1. sz.).

nak robbanásszerű emelkedését gazdaságunk, ha 5—6 éves késéssel is, de 1983—1984-ig már „megemésztette", az erre való hivatkozás tehát ma már nem lehet indoklása az inflációnak.

A cserearányromlás közvetett hatása

Sághy Vilmos — nagyon helyesen — szoros kapcsolatot tételez fel a cserearányromlás és adósságaink ugrásszerű növekedése között. Adósságállományunk 1972—1979 között mintegy négyszeresére növekedett. Ebben az időszakban ugyanis a cserearányromlásból származó veszteséget nem hazai, hanem külső forrásokból, dollárhitelekkel finanszíroztuk. E hitelek most fizetendő kamatait tehát a cserearányromlásból származó veszteségnek tekinthetjük. A kamatfizetési kötelezettség azonban jövedelemkivonást jelent a gazdaságból, mert a „kitermelt" aktívum ellenértékét kifizetjük ugyan az exportáló vállalatoknak, de az aktívumot nemzeti jövedelmünkből kell finanszírozni. Ilyenformán az adósságszolgálat valóban inflációt gerjesztő tényező.

Pontosabban: az adósságszolgálat finanszírozása akkor inflációs tényező, ha az e célú jövedelemkivonást fokozni kell. 1983—1984-ben elértük a jövedelemkivonás olyan arányát, amelyet a jövőben már nem kell növelni. Más szavakkal: a jövedelemkivonás jelenlegi mértékével már sikerül „menedzselni" nemzetközi adósságunkat. Ha pedig a jövőben nem kell fokoznunk a jövedelemkivonást, akkor ez nem tekinthető inflációs tényezőnek.

Nézzük meg ezt az állítást egy egyszerű példán! Egy család berendezkedik 10 000 forint havi jövedelemre. Fogyasztását, életmódját ehhez a jövedelemszinthez igazítja. Közbejöhet azonban olyan váratlan kiadás, amely e család jövedelmét — mondjuk — 2000 forinttal csökkenti. (Például tartósan fizetni kell a szülőknek 2000 Ft támogatást.) E körülmény hatására a család kénytelen fogyasztását, életmódját a csökkentett jövedelmi szinthez igazítani. Ha azonban a példánkban szereplő család életkörülményeit az alacsonyabb jövedelemszintnek megfelelően rendezte, akkor a továbbiakban már nem kell csökkentenie fogyasztását. Nincs szükség további jövedelemkivonásra!

Gyakran hallható érvelés az is, hogy a jövedelemkivonás szükséges mértékét mi az infláció segítségével értük el. Ez akkor lenne igaz, ha az inflációval sikerült volna a lakosság fogyasztását csökkenteni, és az így „megtakarított" árutömeget aktívum képzésére fordítani. Valójában nem ez történt, mert a lakosság fogyasztása még a 8—9 százalékos infláció mellett is növekedett. A jövedelemkivonás fő eszköze nem az infláció, hanem a felhalmozás csökkentése volt. A bruttó felhalmozás 1978 és 1984 között (1981. évi összehasonlítható áron számítva) több mint 80 milliárd forinttal csökkent! Ez a csökkenés — változatlan árfolyammal átszámítva — kb. 2 milliárd dollár, ami lényegében ugyanannyi, mint amennyivel 1978 és 1984 között dollár elszámolású külkereskedelmi mérlegünk javult.

A nyereségérdekeltségről

Végül pedig azzal a gondolatsorral szeretnék vitába szállni, amely szerint „az alkalmazkodás mechanizmusa", az új vállalatirányítási rendszer, a nyereségérdekeltség erősödése fokozódó inflációs nyomást gerjeszt a gazdaságban. Úgy is megfogalmazhatók ezek a vélemények, hogy a magyar gazdaságirányítási rendszer általában is, de annak továbbfejlesztése még inkább fokozza az inflációs nyomást. Egyebek mellett azért is, mert „nehezen tudunk különbséget tenni a jogos és a jogtalan áremelkedés között".

A nyereség (a jövedelem) áremelkedés útján való növelése, pontosabban az erre irányuló törekvés egyidős a gazdaságtörténettel. Mégis: az inflációs korszakok aránya jóval kisebb mértékű, mint a viszonylag stabil vagy csökkenő áraké. Ezt bizonyítják azok a történeti adatsorok és grafikonok, amelyeket Csikós-Nagy Béla a már idézett könyvében publikált, és azok a tanulmányok, amelyeket a Brooklyn College és a Columbia University kiadói adtak közre „Inflation through the Ages" címmel (New York, 1983.). E források szerint az inflációs időszakokat egyértelműen háborús, polgárháborús, forradalmi események idézték elő, békeidőben pedig viszonylag stabil vagy csökkenő volt az árszint. A forrásmunkák többsége a mostani (1974/75. és 1979/80. évi) inflációs csúcsokat eléggé egyértelműen a világpiaci „árforradalomra" vezeti vissza.

A gazdaságtörténet tehát nem igazolja, hogy „Az áremelkedéssel minden normálisan működő árugazdaságnak együtt kell élnie". Mi az az erő akkor, amelyik „normális" árutermelési viszonyok közt kordában tartja az árakat? Elég egyértelmű erre a válasz: *a piac*. Pontosabban: éppen a nyereségérdekeltség. Ha ugyanis a piac minden egyes résztvevője érdekelt a nyereségben, akkor a résztvevők egymást ellenőrzik, úgy, hogy a vevő olcsóbban akar venni, az eladó drágábban akar eladni. Ez a piaci verseny, az értéktörvény — hangsúlyozom: „normális" árutermelési viszonyok között — stabilizálja vagy éppen csökkenti az árszintet.

Mi a helyzet a szocialista országokban, közelebbről nálunk? A mi viszonyaink között közismerten korlátai vannak a piaci mechanizmusok hatókörének. Gazdaságirányításunk továbbfejlesztésének éppen az a célja, hogy a piac hatókörét kiszélesítse. Addig azonban, amíg az árak szabályozó szerepét nem veszi át a piac, ezt a szerepet a szocialista államnak kell vállalnia. Vagy úgy, hogy a világpiaci árak, árarányok szimulálására kényszeríti a vállalatokat, vagy/és úgy, hogy más adminisztratív eszközökkel korlátozza az áremelés lehetőségét.

Úgy gondolom, hogy ebben a témakörben valamiféle fordított logika érvényesül: egyesek a szabad áralakulástól, a gyorsuló inflációtól várják, remélik a piac kialakulását és működését, a gazdasági növekedés meggyorsulását. Holott éppen az ellenkezője lenne a logikus: az árak szabad alakulását a piaci viszonyok térhódításától, a gazdasági növekedéstől kellene függővé tenni. Veszélyes elképzelésnek tartom azt az álláspontot, amely szerint „a leghatékonyabb antiinflációs politika az infláció meggyorsítása". Ennek az álláspontnak annyiban van igaza, hogy egy száguldó inflációnak valóban csak egy stabilizáció, azaz ár-, bér- és valutareform tudna véget vetni.

Abban az alapkérdésben kell állást foglalnunk, hogy a nyereség (tiszta jövedelem) növelésének melyik módszere jobb a gazdaságnak: a fajlagos ráfordítások csökkentése vagy az árak emelése. E kérdésre elég egyértelmű a válasz, éspedig az, hogy *a népgazdaság reálhatékonyságát alapvetően a ráfordítások csökkentése javítja.* Itt kell kitérni arra a legújabb gazdaságpolitikai jelszóra, amely a „jövedelemtermelést", illetve annak növelését tűzi ki célul. Közismert viszont, hogy a „jövedelemtermelés" növelésének két fő eszköze van: a fajlagos ráfordítások csökkentése (például a termelés mennyiségének növelése útján) és az árak emelése. Az utóbbi években vállalataink a nyereséget (a tiszta jövedelmet) döntően (80—90 százalékban) az árak emelésével növelték. Úgy tűnik, hogy valamiféle sajátos megállapodás, konszenzus, „árkartell" alakult ki a vállalatok között: „ha te emelsz, én is emelek — s így mindenki jól jár", mert nő a jövedelme. És nem is olyan nagyon kell emelni, mert például a bruttó nemzeti termelés, a vállalatok és szövetkezetek teljes árbevételének alig kb. 5 százalékos emelése 150 milliárd forint többletjövedelmet jelent. Ilyenformán — véleményem szerint — a termelői árak emelése tekinthető a legerőteljesebben inflációs nyomásnak. És naivitás volna azt képzelni, hogy a termelőszféra viszonylag szabad áremelési lehetősége meggyorsítaná a gazdasági növeke-

dést, a termelés, a kínálat bővülését eredményezné, felszámolná a hiánygazdálkodást. Pedig a *negyedik* inflációs gazdaságpolitikai éra — egyebek mellett — az áremelés lehetőségeivel éppen ezeket a célokat akarja megvalósítani.

A felszabadulástól kb. 1983—84-ig a magyar gazdaságpolitika (ha úgy tetszik: a politika) ugyanis háromszor használta fel az inflációt céljai eléréséhez.

Először 1945—46-ban, az újjáépítés megindítására. A gazdaságtörténelemben példa nélkül álló infláció jól szolgálta a helyreállítást: óriási áldozatokkal, de hatalmas lendülettel megindult az ország újjászületése. A gazdaság teljes és rendkívül gyors helyreállítása azonban végül is — egyebek mellett — a felszabadulás utáni első magyar antiinflációs politikához kapcsolódott, az 1946. augusztusi valutareformhoz.

Gazdaságpolitikánk másodszor 1951 decemberében vette igénybe az inflációt. Az akkori ár- és bérreformmal a gazdaságpolitika — mint ismeretes — a beruházási hányad növeléséhez és a feszített ütemű iparosításhoz így szerzett pénzforrásokat. Az infláció ilyen célra való felhasználásának „eredményeit" — úgy gondolom — nem szükséges részletezni. Elegendő itt csupán arra utalni, hogy bár a gazdaságpolitikai koncepció kisebb-nagyobb korrekciójára 1953 és 1956 után, majd 1968-at követően sor került, a hazai kitermelő iparok erőltetett fejlesztése —mint az infláció egyik forrása — olykor-olykor még ma is visszaköszön egyes elképzelésekben.

Harmadszor gazdaságpolitikánk kb. 1979-től 1983—84-ig alkalmazta — növekvő intenzitással — az inflációt a világpiacon már lényegében 1973/74-ben kialakult árarányok hazai érvényesítése céljából. Ennek eredményeként a kompetitív szféra árarányai 1979 és 1983—84 között lényegében hozzáidomultak a világpiacokon kialakult főbb árarányokhoz. Nyilvánvaló persze, hogy kisebb-nagyobb eltérések még több helyen tapasztalhatók, de azok közel sem olyan méretűek, hogy az általános áremelkedés forrásai legyenek. És egyébként is, sehol a világon nincs egyetlen ország sem, amelynek árai a pontosan meg sem határozható világpiaci árakat teljes következetességgel tükröznék, vagy azok mozgását azonnal követnék. Minden ország termelésében, felhasználásában — számos ok miatt — olyan „nemzeti" sajátosságok is vannak, amelyek a hazai árakban a világpiaci árarányok mellett érvényesülnek.

A sokak szerint előttünk álló újabb inflációs érához — mint arra már utaltunk — számos illúzió kapcsolódik. Megítélésem szerint az elképzelt célokat az infláció nem segítené megvalósítani. Ellenkezőleg: egy esetlegesen felgyorsuló, ellenőrizhetetlen infláció akár válságba is sodorhatja a gazdaságot.

Voszka Éva:
ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG

(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1375—13 79. l.)

A közgazdasági kutatóhelyek hatékonysága növelésének szervezeti kérdései

Kövér Károly

A magyar közgazdász kutatók és gondolkodók az 1957-et követő évtizedekben sok jelentős művet alkottak. Ezek a munkák hozzájárultak a gazdaság ellentmondásainak, problémáinak a feltárásához, felismeréséhez, ezen keresztül megoldásukat is előmozdították. Ennek ellenére e cikk nem a közgazdasági munkák méltatását tűzi ki maga elé célként, hanem a közgazdasági kutatóhelyek (és nem a közgazdasági kutatások teljes egészének!) egy olyan szervezési problematikáját elemzi, amely a kutatóhelyi munkatárs számára a megismeréshez vezető úton akadályt jelenthet. A cikk végén szervezeti megoldásra teszek javaslatot, amelyek a valóság pontosabb megismeréséhez közelebb vihetnek.

A közgazdasági kutatóhelyi munkának kizárólag szervezési kérdéseivel foglalkozom. Nem térek ki a közgazdasági kutatások társadalmi fogadóközegének a hatására.

Az elért eredmények ellenére a közgazdaságtudományi kutatásokkal kapcsolatos várakozások és követelmények folytonosan növekedőben vannak. Nagyobb eredményeket vár el tőlük a gazdaságirányítás, a vállalati szféra, a közvélemény, de még maga a kutatói kör is. Ha a közgazdasági kutatóhelyek munkatársait más diszciplínák kutatóinak átlagos termelékenysége és eredményei, szakterületükkel való viszonyuk alapján hasonlítjuk össze, olyan benyomásunk támadhat, hogy az előbbiek az utóbbiaktól nemcsak az élet által feltett kérdések megválaszolásában maradnak el, hanem az abszolút értékelést illetően is. A fizikában, a kémiában, a biológiában mind az alapkutatások, mind az alkalmazott kutatások terén nagyobb gyakorisággal születnek eredmények. Olyan társadalomtudományok, mint a szociológia, pszichológia, demográfia kutatóhelyei is mintha kedvezőbb helyzetben lennének szervezeti szempontból, mint a közgazdaságtan. Emiatt a közgazdasági kutatóhelyeket gyakran bírálatok érik.

Egyes közgazdasági kutatási produktumok kutatóhelyi vitáinál a vizsgált kérdések egy részénél a szerzők (még az elméletileg jól képzettek is) gyakran tájékozatlanságot árulnak el a gyakorlati gazdasági életben végbemenő eseményeket és folyamatokat illetően. Ez arra utal, hogy kutatóhelyi munkatársak eleve hátrányban vannak, főleg a gyakorlati élettől való *szervezeti* elzártságuk miatt. A közgazdasági kutatóhely munkatársa a gyakorlat megismerésének lehetőségét tekintve ugyancsak kedvezőtlenebb helyzetben van, mint sok más tudományág művelője vagy mint a gyakorlati szakemberek (akik közül sokan folytatnak kutatói tevékenységet). Ez az észrevétel azonban nem egyformán vonatkozik a közgazdasági kutatások minden területére. A különbségeket a kutatás tárgya és az erről szerezhető ismeretek és információk elérhetősége befolyásolja alapvetően. Ez pedig attól függ, hogy a kutató mennyire van olyan helyzetben, hogy közvetlen tapasztalat, mérés, ellenőrzés stb. útján szerezzen benyomást és ismereteket kutatási tárgyáról. Ennek híján pedig mások tapasztalataira, azokról továbbadott információkra, statisztikákra van utalva, és ezek alapján jut el összefüggések vélelmezéséhez, állapotok, folyamatok felvázolásához és következtetésekhez.

Dr. Kövér Károly a közgazdaságtudomány doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese.

Természetesen vannak a közgazdasági vizsgálódásoknak olyan területei (például valamely országban más ország gazdasági fejlődésének, helyzetének elemzése), amelyek műveléséhez másodlagos, vagyis mások által már leírt információkon kívül egyéb nem is áll rendelkezésre. Ilyen és ehhez hasonló jellegű kutatásokban a tényekhez, adatokhoz mások sem jutnak könnyebben hozzá, mint az intézeti kutatók, s így e területen az utóbbiak sem kerülnek hátrányba.

A gazdasági folyamatoknak azonban sok fontos területe van, ahol a kutató az információit két forrásból merítheti: az egyik a gyakorlat közvetlen tanulmányozása, a másik az irodalom, a statisztika és mások véleménye. Az a kutató, aki a két forrás közül az egyiktől el van zárva vagy attól eltekint, hátrányos pozícióba kerül azzal szemben, aki mindkét információforrásra támaszkodik.

A hazai közgazdasági folyamatokról beszerezhetők lennének közvetlen információk, de ezek hozzáférhetősége — főleg szervezeti okok miatt — általában már közvetett. A két információ jellege között azonban óriási különbség van. A közvetlen információt a folyamat tanulmányozója vagy résztvevője közvetítés nélkül elevenen kapja, saját maga értékeli és priméren maga dolgozza fel. A közvetett információról a kutatónak eleven, élményszerű benyomása nem alakul ki. Ezeket az információkat torzítják azok a figyelemkihagyások, továbbgyűrűző értelmezési problémák, amelyeket a jelenség, állapot, folyamat stb. elsődleges megfigyelője tett hozzá, vitt bele vagy vett el belőle. Mivel a benyomások nem közvetlenek és nem élményszerűek, a gyakorlat igényei, problémái és szempontjai sem jelentkeznek azzal az intenzitással, amellyel az életben jelen vannak.

A kutatás esélyei szempontjából más társadalomtudományok is kedvezőbb helyzetben vannak, mint a közgazdasági kutatóhelyek. Vegyük példaként a szociológiát! A társadalmi állapotok és folyamatok tanulmányozására egyetlen más intézménynek sincsenek jobb lehetőségei és módszerei, mint a szociológiai kutatóintézeteknek.

A közgazdasági kutatóhelyeknek a természettudományi kutatóhelyekhez képest meglevő hátránya bizonnyal nem a kutatók és vezetőik képességének, motiváltságának, szorgalmának az átlagosnál alacsonyabb szintjével magyarázható.

Ha valaki belegondol abba, hogy egy közgazdasági kutatóintézet vagy más ilyen jellegű kutatóhely milyen úton kap jelzéseket például a műszaki fejlődés közgazdasági feltételeiről, előrevivő vagy visszatartó tényezőiről, a vele kapcsolatos sokrétű érdekeltségi viszonyokról, akkor arra a véleményre jut, hogy az intézet falai között élő kutató élményszerű, az élet lüktetését vagy lanyhaságát, esetleg fonákságát *közvetlenül* tapintó és az okokat is közvetlen közelről jelző benyomásokat, információkat nehezen kaphat.

Maradnak mint forrás a közvetlen résztvevők által közreadott közlemények, kikérdezések és a statisztika, valamint az ezekre és saját magára épülő irodalom. Ezek természetesen nagyon fontos összetevői a közgazdasági szellemi életnek és tevékenységnek, a kutatómunka szempontjából nem is nélkülözhetők, sem a saját szűkebb szakmai területen, sem a kapcsolódó elemzéseknél, de különösen nem nélkülözhetők az oktatásban és a tanulásban.

Szeretnék áttérni arra a kérdésre, hogy miben vélem megtalálni az intézetekben és más kutatóhelyeken szervezett közgazdasági kutatómunka fékjét, az élettől való viszonylag nagy távolságát, produktumainak a lehetségesnél ritkábban jelentkező gyakorlati átütőerejét, korlátait. Ha a közgazdasági kutatásokat és kutatóintézeteket összehasonlítjuk mondjuk a kémai, fizikai vagy biológiai kutatásokkal és kutatóhelyekkel, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbi természettudományoknál az alap- és alkalmazott kutatások eredményei jelentik az illető szakterületek fejlődésében az „előretolt éket", és messze megelőzik a gyakorlatot. Egy termelékenyebb növény- vagy állatváltozat először a kutatóintézetben vagy -helyen kerül kialakításra, és utána viszik be a gyakorlatba. Hasonló a helyzet az új vegyi

anyagoknál is. Vagyis ezeken a területeken a kutatóintézet és maguk a kutatók kezükben tartják kutatásuk tárgyát, azzal kísérleteznek, variánsokat képeznek.

Az teljesen világos, hogy a közgazdasági kutatóhelyeknek kísérletezésre nincs lehetőségük. A közgazdasági kutatóhelyek produktumai kevésbé képezik a gazdasági élet fejlődésének az „ékét", inkább gondolatformáló hatásuk van. A közgazdaságtan területén a kutatás és a gyakorlat viszonya nagyban különbözik attól, ami — mondjuk — a biológiánál és a növénytermesztésnél jellemző, vagyis hogy a biológia eredményei közvetlenül is termelőerők, a termelőmunka megújulása rájuk épül. Tehát nem elsősorban az jellemző, hogy a biológiai kutatás tanulmányozza a termelést (bár ez sem zárható ki), hanem a termelő, ha növelni akarja termelékenységét és hasznát, tanulmányozza és alkalmazza a kutatás eredményeit.

A közgazdasági kutatóhely pedig a gazdasági folyamatokat statisztikák, esettanulmányok és más közvetett információk alapján tanulmányozza, aminek van kapcsolata a gyakorlattal, de ismét — legalábbis az esetek túlnyomó részében — nem közvetlen módon.

Annak, hogy a közgazdasági kutatóhelyek ilyen gondokkal küzdenek, nem biztos, hogy az az oka, hogy a közgazdaságtan mint önálló diszciplina viszonylag fiatal a természettudományokhoz képest, vagy technikailag rosszul felszerelt. Ma már a közgazdasági kutatás meglehetősen intenzíven használja a matematikát és a számítógépet, mégsem mondhatjuk, hogy sokkal közelebb került az élethez, mint azelőtt volt. Az sem valószínű, hogy az okozná a gondokat, hogy azok, akik közgazdasági kutatásra szánták el magukat, külön ilyen célra létrehozott intézetek keretében kevésbé elkötelezettek és törekvők lennének, mint más szakmákban dolgozó társaik.

A közgazdasági kutatásnak a gyakorlattól való közvetlen információszerzési lehetősége és szükségessége azonban szakágazatonként és kutatási területenként különböző. Így például az egyes nemzetgazdaságok összehasonlító elemzése kevésbé meríthet valamiféle közvetlen gyakorlati tapasztalatból, mint például a műszaki fejlesztés közgazdasági vonatkozásainak a felderítése.

A közgazdasági kutatóhelyek számára nem az okozza a gondot, hogy másoktól származó információkat használnak és dolgoznak fel, s az irodalmat tanulmányozzák, hanem az, hogy informálódási forrásaik közül egy nagyon lényeges, talán a leglényegesebb kimarad: az élet jelenségeinek a közvetlen megfigyelése és tanulmányozása. Az sem kétséges, hogy a közgazdasági kutatásokban az irodalom áramlása a gondolatcsere fő eszköze és forrása ugyanúgy, mint minden más kutatás területén. De a természettudományok területén az irodalom mellett az élet jelenségeinek közvetlen megfigyelése a fejlődésében nagyobb szerepet játszik. A közgazdaságtan nem kísérleti, de nem is alapvetően logikai tudomány (ez természetesen nem jelenti a logika tagadását), hanem a gyakorlaton nyugszik, illetve arra kell épülnie. Így kutatóhelyi szervezetének is különböznie kell mind a kísérleti tudományok, mind pedig olyan tudományos kutatások szervezeti formáitól, mint a filozófia, történelem stb.

A közgazdasági kutatóhelyek a maguk szempontjából nyereségnek tartják, ha olyan munkatársat tudnak maguknak szerezni, aki huzamos időt töltött el a gyakorlatban, jelentős közvetlen tapasztalattal rendelkezik, és tanulmányait az élet impulzusainak megfelelően dolgozta ki. Tehát olyan kutatók a legkeresettebbek, akik a gyakorlatot vagy a gyakorlatot is használták kutatóhelyként, ott figyelték meg a jelenségeket, folyamatokat és összefüggéseiket, jutottak el általánosításokhoz, következtetésekhez és törvényszerűségek felismeréséhez.

Az eddig elmondottak engem arról győznek meg, hogy a kutatás intézményét vagy a kutatás intézményesítését úgy kellene megoldani és megszervezni, hogy a kutatóhely, a kutató és a kutatás tárgya produktív és a jelenleginél elevenebb érintkezésbe kerüljenek egymással. Ellenkező esetben a közgazdasági kutatások termé-

keinek nagy hányada nem tud kikerülni az általánosság és a szobatudomány burkából, akármennyi kritikát kapjon is.

Hogy a hivatásszerűen szervezett közgazdasági kutatás jelenlegi szervezeti felépítésének, belső és külső elrendezésének melyek a tudomány fejlődését fékező és az élettől való elszigetelődését kiváltó összetevői, az számomra a fent átgondoltak és kifejtettek alapján tisztázottnak tűnik. A közgazdasági kutatóhelyek jelenlegi szervezeti megoldásának fő hiányosságát abban látom, hogy ezek a nagyobb tradíciókkal rendelkező, már régebben létrehozott fizikai, kémiai, biológiai stb. kutatóhelyek analógiája alapján szerveződtek, és nem veszik figyelembe a közgazdaságtan és a közgazdasági kutatás sajátosságait. Amíg a fizikai kutatóhelyen a kutatás tárgya és eszközei az intézet falain belül helyezkednek el, addig a közgazdasági kutatóhelynél a kutatás tárgya az intézeteken kívül található.

Emiatt a közgazdasági kutatásokat nem lehet és nem célszerű más tudományok területén folyó kutatások analógiájára szervezni, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy jellegükben és tárgyukban annyira eltérnek egymástól, hogy ami hatékony megoldást teremt az egyiknek, enerválja, elszürkíti — ha nem öli is meg — a másikat.

A jelenleginél hatékonyabb közgazdasági kutatómunka megszervezésekor abból kellene kiindulni, hogy a nemzetgazdaság, az üzem stb. primer módon nem vihető be a kutatóintézet falai közé, kísérleti gazdaság nincs és nem is lehet, mert ha a gazdaság egy részét kísérleti célra kiszakítják az egészből, az már más feltételek mellett fog működni, így a kísérletek ismétlésére nincs reális lehetőség. Ebből következik, hogy a kutató tevékenységnek az élethez, a gyakorlathoz közvetlenül kell kapcsolódnia, és élményszerű információkhoz kell jutnia. Emiatt a közgazdasági kutatást a „személyi tényezőt" illetően is össze kell hozni a kutatás tárgyával, vagyis a gazdasági élettel. Elismerem, hogy a különböző új megoldások nehézségekkel és buktatókkal telitűzdeltek, már csak azért is, mert több évtizedes megszokást és tradíciót kellene feladni miattuk. A jelenlegi megoldás viszont, úgy tűnik, elmarad a lehetőségek mögött.

Milyen közgazdasági kutatásszervezési megoldások körvonalai rajzolódtak ki bennem?

Az *első* elképzelt megoldás az lenne, hogy a jelenlegi kutatóintézetek jelentős részben *kutatásszervező intézetekké* alakulnának át viszonylag kis személyi állománnyal, de megfelelő költségvetéssel. A kutatást és az azok eredményeit rögzítő tanulmányokat a gazdasági élet különböző szintjein és pontjain tevékenykedő emberek végeznék, illetve készítenék. Vagyis a jelenlegi kutatók nagy része átkerülne a gyakorlatba, illetve ki sem kerülne onnan — legalábbis nem állandó jelleggel.

Ha nincs is róla statisztika vagy más kimutatás, de tudjuk, hogy a gazdasági életben szép számmal dolgoznak olyanok, akiknek kutatói, tudományos általánosító képességeik és hajlamuk van, ugyanakkor a gazdasági folyamatok meghatározó és az adott szempontból mérvadó, esetleg neuralgikus pontjain dolgoznak. A kutatás szervezésének a feladata az lenne, hogy egyrészt a gyakorlat és a tudomány igényei alapján tudatosan hozza felszínre az így létrejövő szellemi termékeket, teremtsen megfelelő körülményeket azok további csiszolására és fejlesztésére, majd ha azok alkalmassá válnak rá, megfelelő zsürizés után vásárolja meg és adja közre, vagy más úton hasznosítsa őket. A kutatásszervezés munkájának egy másik aspektusa az lehetne, hogy a feltárt és tudatosult igények alapján keresse meg a kutatást és feldolgozást elvégző szakértőket, akik az adott munkát felkészültségük, képességük, hajlamuk és munkakörük alapján a legjobban el tudják végezni, és kössön velük szerződést a tanulmány elkészítésére. Ehhez a kutatást szervező intézménynek elegendő pénzzel kell rendelkeznie, vagy azt esetleg (részben) a tanulmány értékesítése után elő kell teremteni. A pénzforrás egyik fedezete lehet a kutatóintézet és a kutatást szervező intézet vagy csoport költségvetése közötti különbség.

Például ha egy kutatóintézet, amely 100 fővel tevékenykedik, átalakul kutatást szervező intézetté vagy csoporttá, amelynek létszáma 15 fő, akkor 85 munkatárs felszabadul, és a gyakorlatban helyezkedik el. Ezzel ezek béralapja is rendelkezésre bocsátható kutatások és tanulmányok finanszírozására. Ha egy munkatárs havi átlagbére 7 ezer forint, akkor évi bére 84 ezer, ehhez hozzájön még a jutalom összege, a kutatóra eső rezsiköltségek (helyiség, fűtés, világítás stb.), amelyek összesen mintegy 120—140 ezer Ft-ot tesznek ki. Ez 85 embert figyelembe véve évente 10—12 millió Ft kutatásfinanszírozásra felhasználható pénzforrást jelent. Ebből az összegből egy-egy megfelelő tanulmányért olyan honorárium fizethető, ami kellő ösztönzőerőt jelenthet, és aminek alapján jól megválasztott témák, szigorú minőségi feltételek és követelmények köthetők ki, fogadtathatók el és érvényesíthetők.

Egy *másik* elképzelhető megoldási módozat lehetne, hogy a kutatóintézet mint hivatásszerűen szervezett kutatói kollektíva megmaradna, de munkatársai nem az intézet asztalai mögül figyelnék a gazdasági élet folyamatait, hanem megfelelő feladatokkal ellátva a folyamatok megfigyelésére alkalmas helyeken *bekapcsolódnának a gyakorlati munkába.* A feladatot úgy kellene kiadni, hogy az ezzel kapcsolatos munka a kutató kapacitásának — mondjuk — 50 százalékát kösse le, és emellett maradjon ideje feljegyzésekre, az irodalom olvasására és a tanulmány elkészítésére. Ennek megszervezése, biztosítása nem problémamentes (például a kötelmi viszony szempontjából), de a jelenlegi helyzet sem problémamentes. Egy ilyen megoldás alapján például egy kutatóteam a beruházások kivitelezésének problémáit a gazdaság különböző pontjain tanulmányozhatná: a gazdaságirányítás szintjén, a beruházónál, a kivitelezőnél, a banknál stb. Ezen az alapon rész- és szintetizáló tanulmányok készülhetnének e probléma feltárására. A kutatómunka ilyen jellegű szervezési rendje ismét csak kombinálható a tradicionális kutatóintézeti formával, amikor a munkatársak egy része (nem mindig ugyanaz a rész) az intézet falai között végzi tevékenységét, egy másik hányada pedig kinn a gyakorlatban. A tanulmány megírásának, formába öntésének, véglegesítésének idejére a kutatást végző munkatársat mentesíteni lehet — ha ez szükséges és célszerű — a gyakorlati elfoglaltság alól. Aközött, hogy valaki a gyakorlat mely pontján vizsgálja a jelenségeket, és mi a kutatóintézeti státusa, nem feltétlenül kell hierarchikus meghatározottságnak lennie; ezt nem a helynek, hanem a probléma jellegének kell eldöntenie.

Egy *harmadik* megoldási módozat az lehetne, hogy — tegyük fel — egy 100 fős intézetben az állandó stáb 40 főt tenne ki, a másik 60-at pedig meghatározott időre szerződtetnék. A gazdasági élet különböző szintjein és pontjain dolgoznak tudományos ambíciójú, kutatói és általánosító hajlamú emberek, akik az évek során figyelték a gazdasági folyamatokat, nagy tömegű információt és ismeretet halmoztak fel, de a gyakorlati munka mellett nincs idejük és energiájuk ennek tanulmány formájában való feldolgozására és közzétételére. Ilyen esetben elképzelhető, hogy az illetőt meghatározott időre mentesítsék a mindennapi gyakorlati munka alól, hogy kutatóintézetben írhassa meg tapasztalatait.

Egy *negyedik* megoldási módozat lehetne *a kutatók és a gyakorlatban dolgozók tudatos körforgásának* a megszervezése. Kutatók esetében a rotációban való részvételt kötelezővé lehetne tenni (különösen fiatalabb korban), gyakorlati szakembereknek kutatóhelyekre való ideiglenes áthelyezését pedig a célszerűségtől kell függővé és lehetővé tenni. Előfordul, hogy egyes kutatók saját maguk is megszervezik rotációjukat, jelentős hányaduk azonban nem. Sokan végigcsinálják pályájukat anélkül, hogy a gyakorlattal közelről megismerkedtek volna. A rotálás megszervezése különösen az alkalmazott kutatásokkal foglalkozó kutatóhelyek esetében lenne lényeges hozzájárulás a kutatóknak fontos tapasztalatokkal való felvértezéséhez.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 11. sz. (1380—1389. l.)

Javaslat a nemzetközi adósságproblémák megoldására

Pécsi Kálmán

A nemzetközi adósságprobléma súlya jól ismert: a külföldi adósságok összege meghaladja a 800 milliárd dollárt. Az adósságszolgálat oly terhessé vált, hogy összeomlással fenyegeti az egyébként is ingatag nemzetközi pénzügyi rendszert. Lehetséges politikai következményei még ijesztőbbek: megoldatlansága sok országban veszélyezteti a demokratikus kormányzatok túlélését, sőt világméretekben fenyegeti a békés egymás mellett élés fennmaradását Kelet és Nyugat, Észak és Dél között.

A nagyszámú — később ismertetendő — javaslat ellenére nem rendelkezünk megfelelő recepttel arra, hogyan lehet mind közép-, mind hosszú távon minél megnyugtatóbban megoldani a nemzetközi adósságproblémát. Éppen ezért cikkemben megkísérlem

— elemezni a jelenlegi nemzetközi adósságprobléma alapjait s kialakulásának okait;

— ismertetni és értékelni a kormányok és nemzetközi szervezetek, bizottságok által előterjesztett megoldási javaslatokat;

— felvázolni saját megoldási javaslatomat.

A nemzetközi adóssághelyzet kialakulása

Az olajválság hatása a nemzetközi erőforrás-áramlásokra kataklizmaszerű volt: a világ országait olajexportőr és olajimportőr országok csoportjára osztotta. A nemzetközi segély- és adósságproblémák új dimenziókat kaptak. Az olajexportőrök hatalmas többletet, az utóbbiak nyomasztó deficitet halmoztak fel.

Az olajimportáló közepesen fejlett és fejlődő országokat két oldalról érte csapás: egyfelől az olajárak emelkedése ugrásszerűen megnövelte importszámlájukat, másfelől a fejlett országokban bekövetkezett kereslet-visszaesés miatt az exportjuk iránti kereslet, ennek következményeként pedig exportbevételeik is csökkentek.

Mint köztudott, az olajválság a fejlett országok gazdaságát sem hagyta érintetlenül: a világméretekben felgyorsuló inflációt őket is sújtotta, s az olajár-emelkedésnek nagy szerepe volt az 1974—1976. évi recesszió, majd az azt követő újabb visszaesések kialakulásában.

Milyen hatást gyakorolt az olajválság a nemzetközi hitelhelyzetre? A mai dilemma az olajtól ered, pontosabban a válság következtében felhalmozódott asszimilálhatatlan jövedelmekből keletkezett. A nemzetközi pénzügyi rendszert az 1970-es évek közepén olyan betétek árasztották el, melyeket a bankgyakorlatban szokásos terminológia szerint „jó felhasználásra" nem lehetett kikölcsönözni. Ezért az ún. petrodollárok jelentős részét a harmadik világ országaiba és közepesen fejlett országokba kölcsönözték ki, amelyeket a hitelfelvevők a fogyasztásuk és a beruházásaik bővítésére használtak fel.

Dr. Pécsi Kálmán a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője.

A legtöbb fejlődő és néhány közepesen fejlett ország — a nemzetközi pénzpiacokon az 1970-es évek legvége óta fennálló, az amerikai gazdaság belső fejlődéséből adódó magas kamatszint, valamint a nyersanyagpiacok hanyatlása és az ipari országok importjának csökkentése miatt — fizetési kötelezettségét csak nagy és egyre növekvő nehézségek árán tudja teljesíteni. Ez a nemzetközi bankrendszerre is nehéz terhet ró, mivel a problémák együttesen jelentkeznek a fejlődő és a közepesen fejlett országokban, de az ipari országok nagyméretű magánvállalatainál is.

A hitellánc megszakadása a világgazdaság gyökereit érintené. Az adósságösszegeket és az adósságszolgálat terheit, a kamatok viszonylag magas szintjét, valamint az adós országok általános gazdasági helyzetét figyelembe véve mégis feltételezhető, hogy előbb vagy utóbb elkerülhetetlenné válik bizonyos hitelek behajthatatlan követelésként (azaz veszteségként) történő leírása — hacsak nem történik változás az adósságszolgálat kezelésében.

Mivel egy ilyen eseménysorozat hatásai alól egyetlen ország sem tudná kivonni magát, feltételezhető, hogy erősödni fog a veszély bekövetkezte elleni együttműködés a nemzetközi szervezetek, a kormányok, valamint a központi és a kereskedelmi bankok között. Mindazonáltal bizonyos restriktív hatások elkerülhetetlenek, hacsak az adós országok le nem küzdik a jelenlegi importkorlátozást, vagy az adósságkezelés valamilyen új módszerének alkalmazására nem kerül sor.

A lehetséges új megoldások ismertetése előtt célszerűnek tűnik röviden összefoglalni az adósságkezelés ma alkalmazott módszerét, melyet kettős: pénzügyi és kereskedelmi szempontból kell áttekintenünk.

Ami a *pénzügyi* oldalt illeti, az általános világrecept az adós országok belső felhasználásának csökkentése. Emellett az adósságkezelés közvetett formáira is szükség van. Leggyakoribb esete az általános hitelgörgetés (roll over), mely közgazdasági lényegét tekintve tulajdonképpen átütemezés, de több ország a nyílt átütemezésre is rákényszerül, mert a csökkenő kereskedelmi aktívumok nem fedezik a kamatfizetést sem. Az ilyen jellegű kezelés célja a fennálló rendszer fenntartása, de nem a nehézségek leküzdése! Ez a rövid távú problémakezelés — megítélésem szerint — végül is mindkét fél számára perspektívátlan.

Ami a *kereskedelmi* oldalt illeti, jól ismert, hogy a nemzetközi kereskedelem a gazdasági növekedés és az alkalmazkodás fontos motorja. Ennek ellenére sokkal kisebb figyelemben részesül, mint a növekedés, a munkanélküliség vagy az infláció. Az országok ahelyett, hogy a kereskedelmet a fejlődési rendellenességek kiigazításának eszközeként használnák fel, gyakran a más országok terhére történő azonnali és könnyű megoldásként alkalmazzák, figyelmen kívül hagyva a hosszú távú hatásokat. Az 1960-as és 1970-es években ismeretlen volt az a gyakorlat, hogy a pillanatnyi nemzeti érdekek nevében új kereskedelmi korlátozásokkal éljenek, hiszen a korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy a nyílt vagy rejtett gazdasági nacionalizmussal keveset lehet nyerni, de sokat lehet veszíteni. Ugyanakkor a legtöbb (ha nem az összes) kereskedelmi probléma a hosszú távú strukturális nehézségekben és pénzügyi melléfogásokban gyökerezik.

A fejlett tőkésországok hivatalos képviselői derűlátóbbak a nemzetközi adósságprobléma megoldását illetően. Szerintük az Egyesült Államok gazdasági fellendülése a keresleti mechanizmus révén átterjed a világ többi részére is, elsősorban a dollár utóbbi években történt felértékelődése miatt. E változás tendenciájában a többi fejlett tőkésország monetáris helyzetének javulásához vezet, elsősorban ott, ahol jelentős sikereket érnek el a stabilizálásban. A konjunktúra megélénkülése révén a világ adósságproblémái is enyhülhetnek, és a következő évtizedben megkezdődhet az adósságtörlesztés. Ezt az optimista (sőt talán inkább megnyugtató) értékelést két szempontból is komoly kétkedéssel kell fogadni.

Először is, középtávon számos akadály tornyosul a fejlődés előtt. A csekély mértékű növekedési impulzusokat a fejlett országokban valószínűleg ellentételezik

a nyersanyagexportőr országok növekvő nehézségei, valamint sok fejlődő és közepesen fejlett ország további importcsökkentési kényszere.

A fejlett ipari országokban a monetáris politika feltehetően nem lesz képes arra, hogy a kamatlábszint csökkentésével úgy indítson el egy új expanziót, hogy ne növelje az inflációt. Emiatt új növekedésgátló tényezőkkel fog szembekerülni. Ez a politika csak késlelteti, de nem oldja meg a nemzetközi kiigazítási és stabilizációs problémákat.

Másodszor, ha feltételezzük, hogy a fejlett nyugati gazdaságokban a növekedés felgyorsul, még mindig tisztázatlan a többé vagy kevésbé eladósodott országok kibontakozási lehetősége. A vázolt jövőkép alapján a jelenlegi évtized végéig várniuk kell a nyugati országok gazdasági megújulását, majd a következő évtizedben megkezdhetik adósságaik törlesztését. Eddig az ideig azonban olyan gazdaságpolitikát kell követniük, amelynek lényege a belső felhasználás és a költségvetési kiadások csökkentése. Ezen az úton azonban semmiféle esélyük sincs a meglevő kapacitásaik modernizálására, struktúrájuknak az új ipari ágazatok és technológiák irányába történő módosítására és a fogyasztást szolgáló új kapacitások létrehozására.

Ez a perspektíva két évtizedre szólóan a belső gazdaság- és szociálpolitika szempontjából a növekvő társadalmi feszültségek, a technikai lemaradás és az autark fejlődés irányába történő növekedés képe. A nemzetközi kereskedelem és a világgazdaság szempontjából pedig ez a világpiac-ellenes érzések terjedését vonja maga után, reménytelennek tünteti fel egy nyitott típusú fejlődés kilátásait. Az előbbiekben vázolt helyzetből néhány gyakorlati és elméleti következtetést vonhatunk le.

1. A világgazdaságban jelentős mértékű nemzetközi adósságtömeg halmozódott föl. Ha a fejlődő országok adósságaihoz hozzászámítjuk a közepesen fejlett országokét, a hitelállomány meghaladja az ezermilliárd dollárt, ami a világgazdaság számára „befagyott" tőke. A hagyományos értelemben vett befagyott tőke azonban alapjában véve „csendes", és a jó felhasználást várja. Nem így a mai nemzetközi adósságtömeg. Ez befagyott, de nem csendes, hanem veszélyes, és lépésről lépésre készíti elő a nemzetgazdaságok és a nemzetközi kereskedelem (így egészében az egész világgazdaság) romlását. Ebben az értelemben teljesen új jelenség.

2. E helyzet kialakulásáért egyaránt felelősség terheli a hitelezőket és az adós országokat. Az elmúlt évtizedben mind az előbbiek, mind az utóbbiak abban az illúzióban éltek, hogy a kölcsön adott összegek jelentős haszonnal fognak visszatérni a hitelezőkhöz. Más oldalról pedig azt hitték, hogy az így kikölcsönzött összegek egy új fejlődési koncepció és belső strukturális reformok nélkül is jótékony hatást fognak gyakorolni az adós országok gazdaságára. E tévedések árát az adósoknak és a hitelezőknek együtt kell megfizetniük. Mindebből következően az összes részt vevő partnernek elsőrendű érdeke a mai helyzetből való kiút megtalálása.

3. A fejlődő és közepesen fejlett országok adósságainak kezelésében ma a rövid távú szemlélet érvényesül, mely az adós országok belső gazdasági és politikai helyzetének általános romlásához vezet. Ez a fajta menedzselés fékezi a világkereskedelem növekedését is, és szükségképpen az adósságok egy részének behajthatatlanná válásához vezet. Ez azonban sem politikailag, sem gazdaságilag nem elfogadható megoldás.

4. Az erőforrások kölcsönzésének ma érvényesülő koncepciója nem felel meg a fejlődő és a közepesen fejlett országok helyzetének, lehetőségeinek. A hetvenes években (sőt egészen napjainkig) az volt a feltételezés, hogy a fejlett országokból a fejlődőkbe és a közepesen fejlettekbe érkező forrásokat olyan hatékonyan használják fel, mint a fejlett országokban. Ily módon öt vagy hat év alatt akkora árualapot sikerül előállítani, mely forrása lehet a pénzpiaci szintű kamat fizetésének, és fokozatosan lehetővé teszi a törlesztést is. Az így előállított árukat az adósnak

főleg a világ legfejlettebb piacain (Egyesült Államok, Nyugat-Európa, Japán) kell értékesítenie.

Az elképzelés e rövid leírásából is látható, hogy a kölcsönzés és a hitelfelvét komplex folyamat. A következő lépéseket tartalmazza:

a) a források — bankok és kormányok által történő — megszerzése a hitelező országokban és azok kikölcsönzése;

b) a fogadó országokban a források termelő vagy fogyasztói szektorokban való elhelyezése,

c) itt akkora profit termelése, mely elegendő a kamatok fizetésére (és még valamekkora maradvány is képződjék a fogadó ország és vállalatai részére),

d) ha a fogadó országban az erőforrást a termelőszférába fektették be, a beruházás amortizációjának lehetőség szerint meg kell egyeznie a hiteltörlesztés ütemezésével,

e) és végül: az erőforrások felhasználásával termelt javakat az adósnak — egyoldalúan, segítség nélkül, sőt egyre erősödő protekcionizmus feltételei között — értékesítenie kell a világ legfejlettebb piacain, hogy kamatot tudjon fizetni és törleszthesse adósságát.

Ha a fenti feltételeknek csak egyike nem teljesül, nem lehet sikeres a források felhasználása. Mi több, a forrásfelhasználás sikertelensége nemcsak az adóst érinti, hanem a folyamat komplexitása következtében a hitelezőt is.

5. És most feltehetjük a kérdést: vajon mi is a mai hitelproblémák igazi oka? A válasz világos: egy helyes elméleti koncepció gyakorlatban történő elferdítése. A bankok és a kormányok kikölcsönözték a forrásokat, majd nyugodtan várták a kamatfizetést és a tőketörlesztést. Hogy mi történik a folyamat kezdete és vége közötti időben, nemigen érdekelte őket. Ezt teljesen az adós kormányokra és vállalatokra bízták.

Ebből a következő általános elméleti megállapításokat szűrhetjük le:

a) Tőkeelméleti oldalról a puszta pénzkölcsönzés — a nem kellően fejlett gazdasági mechanizmusú nemzetgazdaságok számára — elégtelennek tűnik. Miután a pénz elválik a termeléstől, tendenciájában spekulatív szerepet kezd játszani anélkül, hogy az ilyen pénz a valóban spekulatív tőke gazdasági kritériumaival rendelkeznék (a játék, a kockázat, a mozgás viszonylagos szabadsága és így tovább). Ebből a szempontból az ilyen típusú tőke nemzetközi mozgásának új követelményét fogalmazhatjuk meg, melyet én a pénzkölcsönzés „környezeti effektusának" nevezek. Ez azt jelenti, hogy az adós ország gazdasági helyzetét kell figyelembe venni a kölcsönnyújtóknak (az abszorpciós képességet, a gazdasági mechanizmust, a beruházási tervekkel való fedezettséget, az értékesítési lehetőséget, az általános profitrátát az érdekelt országokban és így tovább).

Ez azt is jelenti, hogy a hagyományos kritériumok (például az adósságszolgálat aránya a nemzeti jövedelemhez, vagy a konvertibilis exporthoz, vagy a megtakarításokhoz) nem nyújtanak megfelelő támpontot a hitelképesség megítélésében. A környezeti effektust is magában foglaló új kritériumokat kell tehát találni, melyek figyelemmel vannak a tőke hasznosításának körülményeire és azokra a hosszú távú — nemzeti és nemzetközi — erővonalakra, melyek a kamatláb alakulását befolyásolják.

b) Fel kell ismernünk, hogy a fejlődő és a közepesen fejlett országokba irányuló nemzetközi tőkemozgás általunk vizsgált fő áramlataival* kapcsolatban a tőke csak a kamatjövedelemben és a visszatérülésben érdekelt, de az annak alapját megteremtő beruházásokban, vagyis a tőke hasznosításában már nem. Ez a mai nemzetközi hitelproblémák fő oka.

* 1. Vissza nem térítendő segélyek; 2. kormányok és nemzetközi szervezetek kölcsönei; 3. (központi és kereskedelmi) bankok kölcsönei; 4. magánkölcsönök kormányoknak vagy kormánygarancia útján.

A nemzetközi hitelezés e sikertelen folyamatát össze kell hasonlítanunk a transznacionális vállalatok keretében megvalósuló tőkemozgással. Annak ellenére, hogy e vállalkozások működését bizonyos — és néha megalapozott — kritikák kísérik, meg kell állapítanunk, hogy számottevő gazdasági sikereket érnek el, és néhány esetben a fogadó ország gazdaságára jótékony hatást gyakorolnak. Mi a siker kulcsa? Feltehetően az, hogy e szervezetek működésében a finánc- és a működő tőke nemzeti keretekben összekapcsolódik vagy a kölcsönző, vagy a fogadó országokban.

c) Bár a finánchitelek kétségkívül nélkülözhetetlen elemei a nemzetközi tőkemozgásnak, úgy tűnik, a hetvenes években (máig terjedően) eddig soha nem tapasztalt — végső soron sikertelen — strukturális átrendeződés zajlott le a nemzetközi tőkefolyamatokban. Ezért új, egészségesebb arányok kialakítására van szükség a nemzetközi tőkemozgásban, melynek iránya a bank- és a termelőtőke összekapcsolásának a jelenleginél fokozottabb mértéke. E folyamat nemcsak a hitelezőknek, hanem az adósnak is érdeke. Ettől eltérő fejlődés esetén a mostani problémák újratermelődnek.

6. És végül a fogyasztáscsökkentésről mint az eladósodottság kezelésének általános módjáról. Úgy tűnik, hogy ez a széles körben alkalmazott recept alapvetően helytelen.

Rövid távon jelentős eltérés van egyrészt a jövedelmek és a megtakarítások keletkezése, másrészt ezek külföldre történő transzferálása között. Mindenesetre a megtakarítások adósságszolgálati célból történő külföldre transzferálása növeli a gazdasági és szociális terheket. Hosszú távon az adósságszolgálat tényleges terhe attól függ, hogy az importált tőkét hatékonyan vagy nem hatékonyan ruházták be, és az ország jövedelme növekszik-e vagy stagnál. Az adósságszolgálat azonban általában a jövedelemnél gyorsabban nő, és emiatt csökken az egy főre jutó felhasználható jövedelem. Ez pedig visszafogó hatást gyakorol a termelésre és a fogyasztásra az adós országban, különösképpen, ha importkorlátozással párosul.

A kevésbé fejlett országoknak viszont a külföldi hitelek jelentékeny hányadát a fogyasztás növelésére kell fordítaniuk: a beruházások számottevő részének az oktatás, az egészségügy, a lakáskörülmények javítását kell szolgálnia. Ezek az ún. „első lépcsős" inputok, melyek célja a népesség gazdasági termelékenységének növelése. Ez teremti meg végül is a visszafizetés feltételeit.

A probléma a közepesen fejlett országokban is hasonló, azzal a különbséggel azonban, hogy itt a termelő infrastruktúra és a marketing feltételeinek általános javítása az elsődleges feladat. Ez azonban olyan típusú tőketranszfer, amely sem a korábbi, sem a mai nemzetközi pénzügyi rendszer keretei közé nem fér be.

A fogyasztáscsökkentéssel kapcsolatos elméleti következtetéseink befejezéseképpen a következőket kell leszögezni. A világfejlődés politikai alternatívái ma nagyjából párhuzamosak a nyugati országok által a múlt században és a századunk első felében bejárt úttal. A tehetős rétegek az alulról jövő nyomás alapján kénytelenek voltak vagyonukat a prosperitás érdekében beruházni. Ma úgy tűnik, elfelejtik Turgot híres jelszavát, az „enrichez-vous"-t, vagy Henry Ford meglátásait arról, hogy hosszú távon magas profit az oktatási, egészségügyi és az általános fogyasztási szint emelése útján biztosítható. Elfelejtik azt a tényt, hogy a fogadó országokban csak akkor keletkezik a külföldi beruházásokból ottmaradó profit, ha tömegfogyasztási piacokat hoznak létre.

Ma, amikor valóban hatékony alsó nyomás nemzetközi szinten nem létezik, a nyugati országok (és az IMF) általános fogyasztáscsökkentő receptjükkel saját múltjuk tanulságait tagadják globális szinten. A mai nemzetközi adósságmenedzselés elzárja az utat a jövő tömegfogyasztási piacainak és a modern jólét megteremtése előtt, de ami a legfontosabb, az adósság-visszafizetés feltételeinek létrehozását

akadályozza. Mi fog történni, ha ez így megy tovább? Néhány év múlva teljesen világossá válik e megoldási mód kilátástalansága, és a várható gazdasági és politikai következmények valamennyi országot bizonyosan hátrányosan érintik.

A nemzetközi transzfer- és adósságproblémák megoldására irányuló néhány javaslat és hatásuk értékelése

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején számos javaslat született a nemzetközi erőforrás-áramlás újabb módozataira, melyek mindegyikét lehetetlen részletesen bemutatni. Ezért csak a legjelentősebbeket említem meg röviden.

A mexikói javaslat

A mexikói kormány 1978-ban javasolta [9], hogy az aktív fizetési mérleggel rendelkező és szilárd pénzügyi helyzetű kormányok hozzanak létre egy 15 Mrd dolláros alapot. Ez az alap 15 éves lejáratú SDR-kötvényeket bocsátana ki a nemzetközi tőkepiacon, melyeket az aktív országok kormányai, központi és kereskedelmi bankjai, valamint egyéb pénzintézetei (nyugdíjalapok, biztosítótársaságok) jegyeztek volna. A kamatszintet a piaci viszonyok és az alap hitelképessége határozza meg. (Ez utóbbit a rendszerben részt vevő fejlett országok garantálják.)

Az alap 15 éves lejáratú hiteleket nyújt a fejlődő országoknak tőkejavak vásárlására, beruházási tervezetek finanszírozására, sőt esetleg magáncégek beruházásaira is. A hitelből mind a fejlett, mind a fejlődő országok piacain lehet vásárolni, de csak olyan beruházásokhoz, melyek megfelelő megtérülést biztosítanak. Az alapot a Világbank vagy esetleg egy külön e célra létrehozott intézmény kezelte volna.

A venezuelai javaslat

A javaslat alapjában véve az OPEC- és OECD-országok többletmegtakarításainak a fejlődő országokba való áramoltatására született.* A hiteleket olyan fejlődő országokbeli beruházási tervezetekhez nyújtották volna, melyek az OECD-országok kihasználatlan kapacitásai termékeinek támasztottak volna keresletet.

Az alap mértékét évi 16—20 Mrd dollárban határozták meg, s a feltöltés 5—10 évet igényelt volna. Az alap 75—80 százalékát a nemzetközi tőkepiacokon elhelyezett „OPEC fejlesztési kötvények" kibocsátásával fedezték volna.

Az OECD (DAC) javaslat

A javaslat [10] a multilaterális fejlesztési hitelintézmények és a nemzetközi magánbankrendszer együttes — kedvezményes — hitelnyújtását irányozza elő a fejlődő országok részére. A hiteleket alapágazatok (energia, élelmiszerek és nyersanyagok) termelésére, valamint azok feldolgozására nyújtották volna. Konkrét számokat nem közöltek, de a szakértői becslések kezdetben évi 10 Mrd dollárnyi, majd ennél kisebb összeget tételeztek fel.

A Mitsubishi Kutatóintézet javaslata

Az eddigieknél sokkal ambiciózusabb tervvel, egy globális infrastrukturális alap létrehozásának javaslatával állt elő a japán Mitsubishi Kutatóintézet [6]. Az elképzelés azon alapult, hogy a magánberuházások és a technológiai innováció jelenlegi visszaesése és stagnálása áthidalható egy olyan nagyarányú közületi beruházási

* A javaslatot 1977-ben dolgozták ki, és a venezuelai elnök az OPEC-országok 1977 decemberében Caracasban megtartott ülése utáni sajtóértekezleten ismertette.

programmal, mely évi 13 Mrd dollárnyi kezdeti összegről fokozatosan évi 25 Mrd dollárig terjedne, és az ezredfordulóig összességében kb. 500 Mrd dollárnyi beruházást finanszírozna.

A Brandt-bizottság jelentése

A nyolcvanas évek elejének kétségkívül legnagyobb igényű elemzése, a Brandt-bizottság munkája [13] alapján fogalmazódott meg a fejlődő országokba irányuló erőforrás-áramlás nagymértékű növelésének igénye. Az erőforrástranszfer a fejlődő országok komplex gazdasági helyzetének és a világgazdaságban elfoglalt helyük átalakításának folyamatában zajlott volna le.

Egy új „fejlesztési világterv"

Tinbergen professzor és munkatársainak fejlesztési terve [8] a világ egésze optimális nemzetközi munkamegosztásának kialakítását célozta. Javaslatuk megkísérelte a nyugati országok iparának strukturális átalakítását összekötni a fejlődő országok részére biztosítandó erőforrás-áramlással úgy, ahogy ezt a Brandt-bizottság javasolta.

A svéd javaslat

Ez a javaslat is tömeges erőforrás-áramlást irányzott elő a fejlődő országokba, s a Tinbergen-tervhez hasonlóan ez is összekötötte a fejlett országokban levő túlkapacitások és munkanélküliség problémáját a fejlődő, különösen a legszegényebb országok kielégítetlen szükségleteinek problémájával. Bár a javaslatot igen részletesen kidolgozták, nem említették meg annak költségeit. Az alapot az OECD- és az OPEC-országok többletmegtakarításából hozták volna létre.

A nyolcvanas évek közepén tett javaslatok

Napjainkra széles körben majdnem egységes vélemény alakult ki arról, melyek lennének a nemzetközi hitelválság megoldásának legfontosabb elemei. Először is az Egyesült Államoknak csökkentenie kell költségvetési deficitjét, ezáltal enyhítve a nemzetközi pénzpiacokra nehezedő nyomást, valamint elősegíteni a kamatláb süllyedését. Az adós országoknak javítaniuk kell fizetési mérlegüket az importkorlátozások fenntartásával s exportnövelő beruházások megvalósításával. A kereskedelmi bankoknak folytatniok kell a fennálló adósságok átütemezését és az új hitelnyújtásoknál kedvezőbb kamatfeltételeket és hosszabb türelmi időt kell biztosítaniuk. Ehhez persze az is szükséges, hogy a nemzeti monetáris irányítószervek engedjék a kereskedelmi bankok ilyen irányú tevékenységét. Az IMF és a Világbank részére több forrást kell biztosítani, és új módszereket kell találni a magántőke mozgására. S végül szükséges, hogy az adós országok a nyolcvanas évek körülményeinek és követelményeinek megfelelő új növekedési stratégiákat dolgozzanak ki.

A szakemberek nem egységesek annak megítélésében, hogy a fent vázolt lépések kielégítőek-e vagy sem. Azok, akik nem tartják elegendőnek, számos javaslatot tettek a fennálló adósságok radikális, de átgondolt átütemezésére: olyan feltételekben kell megállapodni, hogy csökkenjen az adósokra háruló teher, de a bankösszeomlásokat is el lehessen kerülni. Ezen javaslatok közül a legfontosabbak: kötvénykibocsátások [4]; állandó adósság/export hányados rögzítése [1]; a kamatterhek könnyítése. A javaslatokat a következőképpen csoportosíthatjuk [14]:

1. garanciavállalás egy létező vagy új nemzetközi intézmény közreműködésével,

2. az adósságok kis hitelezőktől történő átvállalása egy létező vagy új nemzetközi intézmény útján,

3. a jelenlegi törlesztési határidők hosszú távra történő kitolása,

4. a fennálló kamatok teljes vagy részleges tőkésítése, moratóriuma vagy újrahitelezése,

5. másodlagos tőkepiac létrehozása a nemzetközi hitelszabályozás új eszközeként [5].

A javaslatok ellenzői azt bizonygatják, hogy e tervek mindegyike a bankok vállára rakja a kialakult helyzet terheit, s ezáltal fékezni fogja az új hitelezéseket. A reformerek azzal érvelnek, hogy a veszteségek elkerülhetetlenek, és a kereskedelmi bankok hiteltevékenysége úgyis szűkül. A lényeg azonban az, hogy a döntéshozók nem veszik figyelembe a javaslatokat, s úgy tűnik, hogy a bemutatott elképzeléseket a hitelválság egy későbbi, talán még bonyolultabb és explozívabb szakaszára tartalékolják ([2], [3]).

A javaslatok értékelése

A fenti javaslatok a részletekben különböznek ugyan, de alapvető céljuk új lehetőségek létrehozása a nemzetközi erőforrástranszfer és a hitelek könnyítésére. Egyiket sem alkalmazták azonban a gyakorlatban. Vajon mi oka lehet ennek? E kérdés megválaszolásához tekintsük át a javaslatok legfontosabb jellemzőit.

1. Mindenekelőtt monetáris szempontból kell szemügyre vennünk őket. Az infláció elkerülése végett a rendelkezésre bocsátandó összegeket a felhasználók tényleges aktiválási lehetőségeihez kell igazítani.

A donor országokban persze azért is emlegetik szívesen ezt az inflációgerjesztő hatást, mert erre hivatkozva visszautasíthatják a segélyek növelésére és a hitelterhek könnyítésére irányuló törekvéseket, s így nem kell adónöveléssel vagy más módszerekkel fokozniuk a hazai pénzügyi elvonást.

2. E javaslatok mindegyike kizárólag a fejlett és a fejlődő országok problémájának tünteti föl a likviditásnövelést, a segélyezést és a hitelterhek könnyítését. A közepesen fejlett országok mind az elméletből, mind a gyakorlatból kimaradnak. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a tervek gazdasági alapja egyoldalú — hisz nem vonatkoznak a világgazdaság egészére —, s nem gazdasági megfontolások (jótékonyság, moralitás, politikai s egyéb okok) érezhetően befolyásolták kidolgozóikat.

3. A donor országok szempontjából a javaslatok sok nemzetközi szintű problémát foglalnak magukban: az alapok valutáris összetétele; a magán- és a hivatalos források aránya, a kedvezményezetteknek köre és a finanszírozás célja; a hitelkönnyítések forrása. Feltehető, hogy a kihelyezések hatékonysága, a pénzügyi ellentmondások megoldása, a szektorális szétosztás és a társadalmi igazságosság követelményei konfliktusba kerültek volna a politikai és diplomáciai megfontolásokkal. A tanulság ebből az, hogy már a javaslat kidolgozásakor világos választ kell adni a kérdésekre.

4. A tervezetek egyikét sem lehetett volna kisebb méretekben kipróbálni, illetve kikísérletezni. Ezért a kockázat mind a donor országok, mind a nemzetközi szervezetek (a nemzetközi pénz- és bankrendszer) számára és globális mértékben is túl nagy.

5. A hetvenes évek végének javaslataiból az az általános következtetés vonható le, hogy a tervezetek készítői, akár kormányokról, akár nemzetközi bizottságokról volt szó, jól érzékelték, hogy az olajdollárok visszaáramoltatására a hetvenes években használt módszerek (egyoldalú finánchitelek a kihelyezésben és a nemzetközi ellenőrzés hiánya a felhasználásban) nem kielégítőek, ezért új módszerekre is szükség van. E felismerés azonban nem jutott el a megvalósításig. A pénz-

tőke mozgását nem sikerült legalábbis részben összekapcsolni a termelőtőke mozgásával. Ennek következtében alakult ki a jelenlegi helyzet, amelynek egyetlen eredménye, hogy sikerült elkerülni a rendszer összeomlását.

6. A nyolcvanas évek közepének javaslataiból az a következtetés vonható le, hogy ha a nagy reformterveket eddig elvetették is, fontos változások zajlanak le a nyugati országok gazdaságpolitikájában, az adós országok fejlesztési stratégiáiban, a nemzetközi pénzügyi intézmények programjaiban, a bankkölcsönzés és a szabályozás gyakorlatában egyaránt.

Javaslat az adósságátütemezések új módszerére

A nemzetközi hitel- és adósságproblémák elemzése alapján egy új módszert javasolhatunk az adósságok átütemezésére, mely nemcsak globális keretekben, de a kelet—nyugati viszonylatokban is alkalmazható. A javaslat lényege, hogy az adósok középtávú adósságszolgálati kötelezettségeiket kötvényekre váltanák át, melyek közös vállalatok részvényeire lennének konvertálhatók. Ez esetben a kibocsátó kormány a kötvények névértékét az alapítandó részvénytársaságnak utalja át.

A rendszer alapelvei a következők:

1. A Világbank-hitelek felvételére jogosult tagországok javasolhatják, hogy a Világbankkal és a hitelezőikkel szemben fennálló középtávú kötelezettségeiket hosszú távra (például 15 éves lejáratra) konvertibilis kötvényekre alakítsák át. A kötvényeket az adós ország kormánya bocsátja ki. (Magántartozások esetében a konverzió révén a kormánynak követelése keletkezne a magánadóssal szemben.)

2. A kötvénykibocsátás fedezete az adott ország által előirányzott beruházásoknak a Világbank által kiválasztott része. Az egyes projektumokat közületi és magánvállalkozások formájában egyaránt szervezhetik.

3. A kötvényeket a Világbank garantálja, és a tulajdonosok kérésére vagy a Világbank javaslatára közös vállalatok részvényeire konvertálhatók. A kötvénykibocsátással kapcsolatos törlesztési és kamatfizetési tervet (ideértve a kötvények esetleges részvényekre való konvertálását és a kiválasztott beruházási tervezetek közös részvénytársaságokká történő átalakítását) az adós ország kormánya a Világbankkal egyetértésben állítja össze.

4. A Világbank garanciájával ellátott kötvényeket be kell vezetni a nemzetközi tőkepiacra.

5. Ha a kötvénytulajdonos kötvényeinek részvénnyé történő átalakítását kívánja, a kibocsátó kormány a kötvények nominálértékét az alapítandó részvénytársaságnak utalja át. (Ily módon csökken a kormány kötvényekben megtestesült adóssága.)

6. A vegyes vállalatokat 15 évig terjedő időszakra kellene létrehozni. (Szükség esetén ez az idő meghosszabbítható lenne.) E vállalatoknak tevékenységükkel hozzá kell járulniuk az ország fizetési mérlegének a javításához. A Világbank tendereket szervezne a vegyes vállalatok alakításának előmozdítása céljából.

7. A vegyes vállalatok működésére vonatkozó szükséges gazdasági és egyéb feltételek (létrehozás, megtérülés, likvidálás stb.) kialakítását a Világbank és az adós ország együttesen végezné.

8. A vegyes vállalatok létrehozásával elő kell segíteni a korszerű műszaki és technológiai folyamatok, munkaszervezés és marketing bevezetését, valamint a fogadó ország nyersanyagkészleteinek és termelésszervezési tapasztalatainak felhasználását, illetve alkalmazását.

9. Az adósságterhek könnyítésének e módszere lehetővé tenné a fejlődő és a közepesen fejlett országokra nehezedő deflációs nyomás enyhítését; ami az ipari termékek, a tőke és a képzett munkaerő iránti kereslet növelése révén végül is jótékonyan hat a fejlett országokra és a világkereskedelem egészére.

10. E módszer alkalmazásával új erőforrások áramolhatnak a hosszú távú adósságteher alatt levő közepesen fejlett vagy fejlődő és a végső adóssághatáron levő fejlődő országokba.

A javaslat az adós országba történő erőforrás-áramlást elsősorban közvetett eszközökkel mozdítja elő. Először is: az első lépés, az adósságszolgálat hosszú lejáratú kötvényekre történő konvertálása nem más, mint a rövid vagy középtávú adósságterhek hosszú távra történő átütemezése.

A második lépésben (a kötvények részvénnyé történő átalakításával) a kormány adóssága csökken, a vállalati adósság nő. Ezáltal megváltozik a meglevő külföldi források, illetve külföldi kötelezettségek jellege. A reálerőforrások országba történő beáramlását a javaslat úgy segíti elő, hogy csökken a kormánytartozás, s mivel a törlesztést konvertibilis valuta helyett valójában belföldi valutában is lehet teljesíteni, ráadásul nemzetgazdasági szempontból a kamatfizetés is csökken, így a korábbi importrestrikciót csökkenteni lehet, sőt kereskedelemfejlesztő hatások is felléphetnek.

A kötvények első kibocsátása és részvényekre történő konvertálásuk politikai döntéseket igényelnének mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Kívánatos, hogy a módszer alkalmazhatóságáról kísérletekkel győződjenek meg.

11. Figyelembe véve a Világbank feltehetően megnövekvő kötelezettségeit, forrásainak további növelése válik szükségessé (a tagországok további garanciavállalásának útján).

★

Az adósságproblémák gyökerének elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy az adósságszolgálat és a segélyezés mai gyakorlata változtatásra szorul. Olyan új utakat kell találni, melyek politikai és gazdasági szempontból egyaránt elfogadhatók.

Javaslatunk lényege az adósságátütemezés olyan útja, amelyen a pénz, illetve a kölcsöntőke megtérülése működő tőkévé történő átalakítás útján is végbemehet.

Hivatkozások

[1] *Bogdanowicz-Bindert, Ch.:* Debt Beyond the Quick Fix. Third World Quarterly, 1983. 4. sz.
[2] *Cline, W. R.:* International Debt: Systemic Risk and Policy Response. Institute for International Economics. Washington, D. C., 1984. augusztus 1.
[3] *Feinberg, R. E.—Scott-Krigsman, E.:* The Debt Crisis: Can the Costs be Cut? Policy Focus. Overseas Development Council. 1984. szeptember.
[4] *Kene, P.:* A Bailout Plan for Banks. New York Times, 1983. március 6.
[5] *Morris, B.:* A partial cure for the debt crisis. Institutional Investor, 1984. november.
[6] *Nakajima, M.:* A Proposition for the Global Infrastructure Fund. Tokió, 1978.
[7] *Solomon, R.:* Rising Interest Rates and International Debt. Journal of Commerce, 1984. június 8.
[8] *Tinbergen, J.—den Uyl, J. M.—Pronk, J. P.—Kok, W.:* A New World Development Plan — A Proposal, Paper prepared for the Lysebu Symposium on Massive Transfers of Resources — Concepts and Realities. Oslo, 1981. március 1—4.
[9] Proposal for a Long-Term Facility for Financing Purchases of Capital Goods by Developing Countries. Mexico City, 1978.
[10] A Proposal for Stepped-Up Co-Financing for Investment in Developing Countries. OECD, Párizs, 1979.
[11] Massive Transfer of Resources: Background and Problems for Further Analytical Work. Document by Permanent Mission of Sweden to United Nations, 1978. május 3.
[12] North-South: A Programme for Survival. Commission on International Development Issues. 1980.
[13] The International Debt Crisis. Proposed Solutions. Proceedings of a Conference Held in Washington, D. C. on November 18, 1983. International Public Policy Foundation, 1984.

A bűvös kocka és a közgazdasági szabályozás

(Megjegyzések egy könyv felvetéseire)

Mezei András a bűvös kockáról szóló könyvében* a világhírűvé vált, világsikert befutott bűvös kocka hazai menedzselési és gazdasági kudarcát írja le tényszerűen. Szinte mindenkivel, aki a kocka körül bábáskodott, riportot készített; meghallgatta, hangszalagra vette véleményüket, tapasztalataikat, okfeltáró észrevételeiket és javaslataikat, s mindezt könyvében közreadta, nyilvánvalóan azért, hogy aki olvassa, okuljon belőle; a kudarc okainak ismeretében az érdekeltek az újabb esetekben és helyzetekben kikerüljék a lehetséges hasonló buktatókat.

A könyv tényállásokat, állításokat, véleményeket, kritikákat ír le — szemléletesen, a közjóért elfogultan és mégis tárgyilagosan. A szerző ezzel a munkájával lehetővé tette, hogy a magyar műszaki, fejlesztési, kereskedelmi és gazdasági szakemberek gondjait az érdeklődő olvasók egy konkrét terméken keresztül — a gyártásszervezéstől az értékesítésig, a bizakodó indítástól a teljes kifulladásig — megismerhessék. A könyv a szakemberek nyilatkozataiból épül fel; a megfogalmazások szakszerűek, de jelentős hangsúlyt kaptak — az irodalmi igényeknek, szokásoknak megfelelően — az érzelmi tényezők is. Mindez együttesen teszi érdekessé és izgalmassá a könyvet.

A nem a szakirodalom körébe tartozó könyvek szakemberek által történő értékelése általában nem szokásos; az olvasót helyettesítő, képviselő hivatásos kritikusok dolga az adott mű értékelése, s ez az említett könyv esetében többször is megtörtént. Minthogy azonban az olvasók nem kis hányada közgazdász, gazdasági vezető, akik naponta találkoznak hasonló problémákkal, mint amilyenek a könyvben szerepelnek, hasznos lehet, ha megvizsgáljuk azokat a közgazdasági feltételeket, amelyek között a kocka sikere és bukása végbement. Írásomnak éppen ez a célja: a könyv minden állítását tényszerűen igaznak elfogadva, igyekszem a gazdaság működési mechanizmusában elhelyezni az általánosítható problémákat, mintegy konkretizálva a könyvben leírt jelenségek okát.

Mivel a könyv inkább irodalmi igényű, szakmai hivatkozásokat nem tartalmaz, helyesebb, ha a benyomásokra támaszkodva fejtem ki gondolataimat, feltételezve, hogy az olvasók ismerik a gazdasági szabályozás akkor érvényes rendszerét és annak azóta bekövetkezett kisebb-nagyobb mértékű változásait. Ennek megfelelően a hivatkozásoktól magam is eltekintek, s igyekszem elkerülni a túlzott prakticizmust, megkísérelve az érintett jogszabályok „szellemét" követni.

A Mezei András könyvében leírtak közül nem szándékozom e rövid reflexiómban sem cáfolni, sem magyarázni egyetlen kérdést és állítást sem. Ehelyett közgazdasági gondolkodásmódunk néhány problémájára kívánok rámutatni, azokra, amelyek a könyv szereplőinek cselekedeteit végső soron befolyásolták, s talán — közvetve — okai lehettek a kocka tündöklésének és bukásának is.

A fejlesztés és a beruházás anomáliái

A könyvben megszólaltatottak szinte mindegyike megkülönböztetett figyelmet szentel a magyar népgazdaságban érvényes műszaki fejlesztési és beruházási politikának, amelyben a kínos tervszerűséget és a bürokratikus lassúságot alapvetően hibásnak tekintik. A mű-

* Mezei András: Magyar kocka avagy még mindig ilyen gazdagok vagyunk? Magvető Könyvkiadó, 1984.

ködési mechanizmust pontosan, az érvényes közgazdasági és a jogi szabályozásoknak megfelelően írták le. Minthogy szemükben a magyar népgazdaság érvényes vállalati és szövetkezeti fejlesztési és beruházási mechanizmusa — más tényezők mellett — nagyban okozója volt a kocka gazdasági sikertelenségének (primer hiba), indokolt megvizsgálni ennek a mechanizmusnak az esetleges belső hibáit, tisztázni, hogy valóban hibásan működik-e ez a rendszer.

Köztudott, hogy a magyar gazdaságpolitikában már évekkel ezelőtt előtérbe került a termékszerkezet-váltás. Ennek pénzügyi mechanizmusa azonban sajnos nem alakult ki; a *tőkeáramlás* helyett továbbra is a *tőkelerakódás* volt a jellemző. A meghatározott célra befektetett eszközök a cél *elérése* (teljesítése) esetén sem vonhatók ki a vállalat eszközei közül, hogy más meghatározott célra fordítsák; a vagyon (tőke) *újrafelhasználásának* mechanizmusa megoldatlan a népgazdaságban.

Ahhoz, hogy termékszerkezet-váltás következzék be, azaz a kocka egy vagy több terméket *kiszorítson a termelésből*, a meglevő termelőberendezések után képződő amortizációból, valamint a nyereségági fejlesztési alapból — az évenként képződés ütemében — kellett az új, a kockához szükséges gyártóberendezéseket beszerezni. A képződő amortizációra és nyereségági fejlesztési alapra természetesen fel lehetett volna venni bankhitelt, amely a beruházást időben előbbre hozta volna.

A leírt, erősen egyszerűsített séma alapján a termelés és a fejlesztés problémái a következők:

1. A vállalat (szövetkezet) valamilyen termék gyártásához beruház, ehhez hitelt vesz fel, amelyet az amortizációból és a nyereségági fejlesztési alapból fog törleszteni.

2. Ennek végrehajtása, az új állóeszközök üzembe helyezése után újabb, magasabb jövedelmezőségű termék (például a kocka) gyártásához már nem tud beruházni, mert nincs szabad fejlesztési forrása (sem amortizáció, sem nyereségági fejlesztés, mert a tervezett fejlesztési alap minden forintnyi növekményével szemben áll a már előre elköltött forint), kivéve, ha a beruházás teljes összegére bankhitelt kapna. Ebben az esetben az újabb termékkel kapcsolatosan képződő amortizáció és újabb nyereségági fejlesztési forrás lehetne a törlesztés alapja.

3. A termelő a korszerűtlen vagy alacsony hatékonyságú termelés állóeszközeit nem számolhatja fel; az erre korábban felvett hiteleket törleszteni kell; a termelőberendezések nettó maradványértékét csak az eredménnyel szemben selejtezheti, ami viszont a „kocka" gyártására felvett hitel törlesztőforrását mérsékelné.

Ezzel a kör bezárult, és eljutottunk a könyvben tényként leírt problémák gyökeréhez: a vállalati (szövetkezeti) beruházási mechanizmus önmagát gátló, ténylegesen fennálló rendszerbeli fogyatékosságához. Ez a fogyatékosság beruházási rendszerünk közgazdaság-elméleti közelítésmódjának egyik alapvető hibája: *beruházni csak jövedelemből lehet, tőkéből nem*, mivel a vállalati vagyon nem tőke, átalakulása csak a nyereségen és az amortizáción keresztül mehet végbe. (Bár az amortizációt nem tekintjük jövedelemelemnek, valójában mégis az: mint költségtényezőt nullának tekintve megjeleníthető a nyereségben; amennyivel kisebb az elszámolt amortizációs költség, annyival magasabb lehet a nyereséghányad.)

Jelenleg csak egyetlen szerv, a bank tudná az új termék gyártását tőkekihelyezéssel vagy a beruházást 100 százalékosan fedező hitellel megfinanszírozni. Ebben az esetben a hitel valóságos tőkeként viselkedne. Hogy mégsem így történt a kocka esetében, annak oka a hazai jövedelemmegosztás gyakorlatában rejlik: a bank kamat formájában gyakorlatilag elviszi az iparágra jellemző hasznot; a vállalatnak azonban, hogy létezni tudjon, legalább az iparágra jellemző nyereséghányadot kell produkálnia. Így például — 15 százalékos iparági nyereséget, 10 százalékos amortizációt és 12 százalék bankkamatot feltételezve — 100 forint tőkének 37 százalékos hasznot kell hoznia. Így a befektetés *társadalmi szempontból értékelt megtérülési ideje 2,7 év!* — ezzel szemben az iparágban, 6,7 év, a vállalatnál 10 év, a banknál 8 év a számított megtérülési idő.

Belátható, hogy eszerint a befektetett tőkének önmagát kellene elsősorban megújítani, mivel ennek a megújított tőkének eredeti tulajdonosa a bank, vissza kellene térülnie a számára (tőketörlesztés).

Az iparági nyereséghányad alapján azonban a vállalat önmaga részére is előállítja a tőkét, tekintve, hogy az egyszer aktivált állóeszköz alapja nem változhat (üzemfejlesz-

tés). Harmadszor a tőke bankjövedelemként is újraképződik (kamattörlesztés). Végső soron háromszor kell újra-előállítani a magyar gazdasági gyakorlat szerint az egyszer befektetett tőkét, akkor is, ha átmeneti termelési célról van szó, mint ahogyan az a bűvös kocka esetében történt. (Megjegyzem, 100 százalékos hitelfinanszírozás külföldön sincs, de mint banki vállalkozás nem teljesen kizárt lehetőség.)

A helyes megoldás az lehetett volna, ha a bankkamatot és az iparági jövedelmezőséget figyelembe véve gyorsított leírási kulcsot alkalmazott volna a szövetkezet. Ebben az esetben az elméleti megtérülési idő lehetett volna az alapja az elszámolásnak.

Ebből egyenesen következik, hogy a tőketörlesztés forrása a gyorsított kulccsal számított amortizáció, ami pedig efölött felszámításra kerül, az a bank, illetőleg a vállalat haszna, ez utóbbinál a további fejlesztések alapja. Ez reálisabbnak is látszik, mert a vállalat a további fejlesztéseket csak hatékony befektetésekkel elért haszon útján folytathatja.

Látnunk kell azonban azt is, hogy a hitelforrásokból megvalósított fejlesztés csak a bank vállalkozása lehet, és érthető a kemény feltételek kikötése. Ráadásul hazai viszonyaink között az is gondot okozna, hogy a befektetés gyors megtérülése esetén megjelenő haszonkulcsok alkalmazása a nem tisztességes gazdálkodás látszatát keltheti. Ugyanakkor az állam elesne a konkrét tőkebefektetéshez kapcsolódó tartós és magas jövedelemtől, hiszen a kamat és az iparágra jellemző vállalati nyereség példánk szerint 2,7 év elteltével megszűnik, míg jelenlegi rendszerünkben a normális amortizációs ciklus, illetőleg a hitellejárat időpontjáig képződik.

A könyvben ezért is értékeli a beruházási-fejlesztési gondokat minden szereplő problémaként (ezt nagyon érzékletesen mutatja be a könyv valamennyi interjúja). A jelenségeket olyan hibának vélik, amely felelősök után kiált; ám ez a felelős — megítélésem szerint — közgazdasági gondolkodásmódunkban van: a megmerevített (vagy megmerevedett) gazdasági szabályokban, szabályozórendszerben és elvekben. A megoldás az lehet, ha nem minden áron fejleszteni (állóeszköz-állományt növelni), hanem befektetni (a termelés pénzügyi alapjait növelni) akarunk, amelyhez pénzügyi eszközöket teremtünk és mobilizálunk.

Az export, az import és a reexport problémái

A magyar külkereskedelem mechanizmusának a hazai termelést és az exportot lassító (esetenként meghiúsító) anomáliái képezik azt az újabb gondolatsort, amelyet a könyv szereplői előadnak. Bizonyos egymásra mutogatás az, ahogyan a termelő, a külkereskedő, a bank és a külföldi partnerek a lehetőségek elmulasztásáért, a kudarcért egymást okolják. A leírtak hitelességét most sem lehet kétségbe vonni, de a sejtett hibák felelőseit ezen a területen nem lehet megtalálni. A kedvezőtlen jelenségeket ebben az esetben is a szemléletmódban és külkereskedelmünk közgazdasági megítélésének elvi alapjaiban kell keresnünk. Egyáltalán nem biztos, hogy egy gazdasági mechanizmus rossz, ha a működés során zavarokat tapasztalunk; a rendszeresen fellépő zavarok azonban hibákra utalhatnak.

A magyar külkereskedelemre — ide értve a nemzetközi pénzügyi és a devizagazdálkodási, valamint a vámrendszert is — a teljes szabályozottság a jellemző. Nem titkolt, hogy egyes szabályozó elemek *korlátként, fékként* működnek, vagyis a külkereskedelmi, devizapiaci nyílt kibontakozás megakadályozását szolgálják. Ha valahol fontos, akkor a nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatokban létkérdés egy adott állam számára — még kisebb-nagyobb veszteségek árán is — a korlátozó tényezők, fékek, szankciók beiktatása. Szinte minden állam így tesz: védi állami szuverenitását, nemzeti valutáját és a nemzeti vagyont, szigorúan ellenőrzi a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi mérleget érintő folyamatokat.

A könyvben szereplő valamennyi, a kocka külkereskedelmi értékesítésében érdekelt részt vevő szerv kizárólag a *saját érdekéből* indult ki. Ez természetes jelenség, de ezeket az érdekeket „összegezve", nem valószínű, hogy eljutunk a népgazdasági, társadalmi érdekhez.

A külkereskedelem és a devizagazdálkodás állami monopóliuma a külkereskedelmi forgalom, a nemzetközi bank- és hitelügyletek tervszerű keretek között tartását szolgálják: az állam mint legfőbb devizatulajdonos az exportból rendelkezésre álló devizabevételekkel és az import fedezetére szolgáló devizakeretekkel mint egységes egésszel gazdálkodik.

A hatékony devizagazdálkodás azonban szükségszerűen megköveteli, hogy megakadályozza az olyan külkereskedelmi ügyleteket, amelyek végső eredménye valószínűleg nem devizabevétel, hanem devizakiadás lesz. Ilyen ügyletek általában a *garancia nélküli* üzletkötések, amikor is a termeléshez szükséges gyártóeszközöket vagy berendezéseket konvertibilis valutáért szerzi be a magyar vállalat, ám az ezeken a berendezéseken előállított termékek értékesítése a külföldi piacon nem garantált.

Az újdonságnak számító termékek iránt a kereslet csak kezdetben — a könyv szerint 3-4 évig — felfelé ívelő, ez derül ki a bemutatott nyilatkozatokból, elsősorban a tőkés érdekeltségek képviselőinek előadásaiból, és a gyakorlat is ezeket az állításokat igazolta. De levonható egy másik tanulság is: az önálló devizagazdálkodásra nem berendezkedő vállalat — magyarországi viszonylatban — akkor is nyereséges lehet, ha konvertibilis devizabevételi előirányzatait történetesen nem teljesíti. Ennek alapvető oka az, hogy a magyar vállalatok forintmérlegben mutatják ki vagyoni helyzetüket és eredményüket. És ezzel lényegében eljutottunk a könyvben többször felvetett külkereskedelmi kockázatvállalás nehézségeihez, az óvatoskodó magyar banki finanszírozás kérdéseihez, az exporttermelés beruházási problémáihoz.

A könyv felvetéseinek jogosságát, igazságát, valóságosságát nem lehet vitatni ebben az esetben sem. Inkább a kialakult gyakorlat megítélése az, amelynek alapján ezt a mechanizmust el lehet, el kell fogadni vagy el kell utasítani. Vegyük azt az esetet, hogy egy magyar vállalat vagyonát és forgalmát konvertibilis devizaeszközökben tartja nyilván, az egyszerűség kedvéért, mondjuk, dollárban. Képzeletbeli vállalatunk ez esetben a fejlesztésre igénybe vett devizahiteleket akkor tudná visszafizetni, ha a hazai értékesítést is konvertibilis pénzeszközben kapná meg. (Ezért vannak rendkívül előnyös helyzetben a konvertibilis valutájú országok vállalatai, ugyanis nem kell két pénzügyi vetületben gondolkozniok.)

Akár így, akár forintban végzi a végső elszámolást ez a magyar vállalat, mindenféleképp szüksége van konvertibilis valutára. Érdekességként lehet megemlíteni erről a pénzügyi és vállalatgazdálkodási mechanizmusról, hogy egy hazai viszonylatban jól prosperáló vállalat konvertibilis „devizafogyasztása" csak kismértékben van befolyással a nemzeti valutában számított jövedelmezőségére, hiszen a konvertibilis valuta árfolyamának növekedésével arányosan növekszik a devizabevétele és a devizahitel-törlesztés összege is, a vállalati nyereség pedig — ha csökkenő mértékben is — mindig létrejön.

A könyvben szemléletesen mutatják be az érdekeltek külkereskedelmünk nehézségeit, bonyolultságát és az — indokolatlannak tartott — óvatosságot. Nyilvánvaló, hogy a helyzet — ami külkereskedelmi mechanizmusunkat és devizaügyleteinket illeti — ellentmondásos. Ezek az ellentmondások szükségszerűek, és feloldásuk csak egyféleképpen lehetséges: a forint konvertibilissé tételével. Addig meg kell elégedni a szerény eredményekkel, a „sok kicsi sokra megy" elv alapján. A termelési kapacitások nagyvonalú exportra épülő fejlesztése egyértelműen az ország — konvertibilis valutában számított — nagymérvű eladósodásához vezetne. Mint minden külföldi adóssággal küszködő államban, nálunk is döntően olyan vállalatok teremtik elő a hiteltörlesztésekhez és kamatfizetéshez szükséges devizát, amelyek közvetlenül nem vesznek részt a külkereskedelmi ügyletek lebonyolításában, termelőeszközeiket pedig jórészt hazai forrásokból szerzik be.

A külkereskedelmi árumenedzselés és üzletkötés mechanizmusa

Mezei András könyvében a külkereskedelmi üzletkötések és lebonyolításuk különlegesen éles megvilágításba helyezik a magyar külkereskedelmi gyakorlatot és mechanizmust. A valóság leírása ebben a témakörben is hiteles, még akkor is, ha a magyar gyakorlat okát, a külföldi kereskedők aktivitásának és gyors reagálóképességének mozgatórugóit egyik szereplő sem tárja fel. Illetőleg ... A tőkés kereskedelmi partnerek — nyilatkozataikban — bizonyos magasabbrendűséggel elemzik a magyar külkereskedelem, a magyar külkereskedők gondjait, kötöttségeit; tőkés helyzetük és érdekeltségük alapján értékelik — és általánosítják — a kocka termelésével és értékesítésével kapcsolatos konkrét hibákat. A felvetések és kritikai megjegyzések természetesen alkalmasak az elgondolkodásra, a vélt és valódi hibák feltárására.

Magyar külkereskedő csak árut és szabadalmat tud eladni és vásárolni, amely ügyletekhez a legegyszerűbb pénzügytechnikai eszközök társulnak. Végső soron ez az a külkereskedelmi mechanizmus, amelyet szinte kivétel nélkül minden szereplő bírál. Vajon jogosak-e ezek a bírálatok?

Amikor egy magyar külkereskedő külföldön egy magyar terméket „menedzsel", vevőket keres, akiknek felkínálja az árut. Ha az áru kész, és a minőségi, csomagolási kérdések is tisztázottak, akkor az értékesítési folyamat rendkívül egyszerű és gyorsan lebonyolítható. A gond akkor kezdődik, ha a külkereskedő *árualap nélkül* folytat piackutatást. Ebben az esetben nem árut kínál, hanem *igényeket gyűjt*, és ebben a fázisban a termelés — többnyire a szükséges fejlesztések hiánya vagy hosszú technikai lebonyolítási ideje miatt — elmarad az értékesítési lehetőségektől, főként akkor, ha a piac érdeklődését már a piackutatás fázisában sikerült gyorsan felkelteni. A kocka esetében a magyar „piackutató" viszonylag gyorsan eljutott ahhoz a nagykereskedőhöz, aki a kocka „terítését" az egész világra vállalta. Csakhogy a kocka nem volt sehol, termelését csak ekkor kezdték megszervezni.

A kocka gyártására voltak távol-keleti vállalkozók, velük azonban nem léphetett üzleti kapcsolatba a magyar külkereskedő; ahhoz, hogy a felderített piac részére az igényelt árut biztosíthassa, nem volt jogosítványa, a kocka külföldi gyártására nem adhatott megrendelést. A kockát a magyar külkereskedő nem menedzselhette a világpiacon — még egyetlen nagykereskedőn keresztül értékesítve sem.

Az árumenedzselés — a magyar gazdasági viszonyok között — financiális problémákat is felvet. A magyar árutermelő vállalat és szövetkezet kizárólag abban érdekelt, hogy saját maga állítsa elő az árut, és hogy az értékesítési árbevétel hozzá folyjék be. Ennyi a feladata és az érdeke. Éppen ez az, amit a könyvben az érdekeltek kifogásolnak. Lehetséges megoldás, hogy a magyar fél saját piackutatói tevékenységével méri fel a piacot. Tegyük fel, hogy szállítói képességét meghaladó mennyiségű kockára kapott megrendelést. A különbözetet egy távol-keleti cég szállítaná a külföldi nagykereskedőnek, aki az ellenértéket

— a magyar gyártónak utalja át, és a magyar gyártó — saját jutalékát levonva — továbbutalja a távol-keleti termelőnek, vagy

— a magyar és a távol-keleti gyártóknak külön-külön utalja át, és a távol-keleti gyártó a magyar gyártót megillető összeget folyósítja.

Mindkét esetben gondot okoz, hogy a magyar vállalat által a távol-keleti vállalkozótól kapott jutalék milyen pénz, ha egyszer nem a termelésben keletkezett. A számviteli előírások szerint *egyéb bevétel;* morálisan pedig — munka nélkül szerzett jövedelem!

Ha a magyar vállalat ezt az összeget fejlesztésre fordítja, akkor kooperációs partnerének konkurrense lesz! Egy idő után igyekezne a kooperációs partner termelését visszaszorítani, főleg, ha a piaci pangás bekövetkezett.

Ezt a problémát (mint a könyvből is kiderül) egyszerűen oldották meg: Magyarországra szállították az árut, bevételezték, reexportálták és a jutalékból — *külkereskedelmi árrés* lett, importvámmal növelve!

Tulajdonképpen mindkét megoldás elfogadható lenne, ha a magyar vállalatoknál a külföldi pénzügyi akciók hasznát *pénzügyi vállalkozási bevételként* kezelhetnék, vagyis olyan tevékenység bevételeként, amelyhez sem termelés, sem szolgáltatás nem kapcsolódik.

A probléma okát a jövedelemszerző tevékenységek leegyszerűsített szemléletében látom: a magyar közgazdasági gyakorlat csak termelésből és szolgáltatásból eredő jövedelmet ismer. Mivel a gazdaságirányításnak ez a felosztás túl kevés mozgásteret ad, alkalmazza a tevékenységtípusokra (ágazatokra) való tagolást is, de a megközelítés így sem teljes körű.

A jövedelemszerző tevékenységeket a következőképpen is lehet tagolni:

— termelés (új érték előállítása),

— szolgáltatás (használati érték realizálása),

— vállalkozás (termelés és szolgáltatás megszervezése),

— spekuláció (ár-, árfolyam-, kamatlábváltozással kapcsolatos várakozásra épülő befektetés),

— állami jövedelemszerző tevékenység (adók, illetékek, vámok).

A kocka esetében a jövedelemszerző tevékenységek minden változata előfordult, de — főként a vállalkozás és a spekuláció — szinte kizárólag a tőkés partnereknél, akik ezek révén jelentős haszonra tettek szert.

★

Mezei András könyve nagyszerű olvasmány a közgazdák, üzemgazdászok, közgazdasági irányító- és a pénzügyi szerveknél dolgozók számára. A szerző maga is, de az általa megszólaltatott személyek is, akik a „kockaügyet" lebonyolították, sok olyan gondolkodásbeli, ideológiai, közgazdasági és pénzügyi problémát tártak az olvasók elé, amelyek valóban tisztázásra várnak. Én mindössze néhány témakört emeltem ki a könyvből, amelyek azonban átfogják azokat az anomáliákat, amelyek gazdaságunk egyik legfontosabb ágazatát, a külkereskedelmet jellemzik. A problémák valóságosak, az okok feltárása az első lépés a megoldásuk felé vezető úton. Olyan problémák is szerepelnek a könyvben, amelyek szocialista gazdaságunkat és érdekeinket védő tudatos vagy szükségszerű fékekkel kapcsolatosak. A magyar közgazdasági szaksajtó e sajátosságokat figyelembe véve keresi a szocialista gazdasági rend kibontakozását lassító akadályokat. Mezei András tényleírásaival ad ötleteket a fejlődést gátló akadályok, fékek vizsgálatához, tanulmányozásához. Ezért nemcsak érdekes, hanem hasznos olvasmány is ez a könyv.

Kerényi Gyula

Kerényi Gyula a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság gazdasági szakértője.

Sárközy Tamás:

JOGI FELELŐSSÉG A NÉPGAZDASÁGBAN

(Jogtudományi értekezések)

A kismonográfia a jogi felelősség népgazdaságbeli érvényesítési lehetőségeit vizsgálja. A bevezetőben főleg fogalmi kérdéseket tárgyal, így a jogi felelősségnek a politikai és az erkölcsi felelősséggel, valamint az anyagi érdekeltséggel való összeegyeztetési lehetőségeit, a szervezeti és az egyéni felelősség viszonyát. Ezután a gazdasági intézményrendszer és a felelősség kapcsolatát elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy az intézményrendszer felépítésében bekövetkező változások nélkül nem várható a felelősségi viszonyok javulása sem. Ezért konkrét javaslatokat tesz a felelősség fejlesztésére a népgazdaság egyes területein: foglalkozik a gazdaságirányítás politikai és jogi felelősségével, a vállalatoknak mint szervezeteknek a gazdaságirányítással szembeni, illetve szerződéses felelősségével, végül az egyéni felelősség megnyilvánulási formáival a vállalati gazdálkodásban.

138 l., füzve 18,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

A nagyüzemi keresetadó és az anyagi érdekeltségi rendszer

A közelmúltban számos publikáció látott napvilágot a mezőgazdasági nagyüzemek által választandó keresetszabályozási formák előnyeiről, hátrányairól s a mikroszintű adottságoktól függő várható következményeiről.*

E helyütt nem a választáshoz szükséges szempontok feltárásával, bővítésével foglalkozom, hanem a már kiválasztott nagyüzemi keresetadós forma és az anyagi érdekeltségi rendszer kapcsolatát igyekszem levezetni.

Végeredményként egy olyan matematikai modell felállítását tűzöm ki célul, amely közgazdasági és agrárszakemberek segítségével a gyakorlatra alkalmazható, tartalommal megtölthető. A vizsgált kérdés a következőképpen fogalmazható meg: valamilyen módon megállapított teljesítmény esetén az azt teljesítő dolgozónak mennyi kereset fizethető ki.

A dolgozók által létrehozott teljesítményértéknek (T) az alábbiakat kell fedeznie:
— kereset (V),
— közteher (például 0,33V),
— kereseti adó (A),
— keresetarányos nyereség (például 0,2V).

E keresetszabályozási formánál elméletileg lehetőség van az egyenlőség dolgozónkénti megvalósítására. Képletben:

$T=V+0{,}33V+0{,}2V+A$, amiből

$T=1{,}53V+A$, ahol T=évi teljesítmény (Ft),
V=évi kereset (Ft),
A=évi kereseti adó (Ft),

A szukcesszív differenciák módszerével, az adó kifejezhető a kereset függvényében. Képletben:

$$A=\frac{1{,}89}{10^6}V^2-\frac{49}{10^3}V+29$$ például: $A_{(V=60.000)}=3.893$ Ft, tábla szerint 3.600 Ft

$A_{(V=100.000)}=14.029$ Ft, tábla szerint 14.160 Ft

$A\sum_{i=1}^{n}A_i=\frac{1{,}89}{10^6}V_i^2-\frac{49}{10^3}V_i+29$ formula — ahol n a dolgozók száma — a kereseti adó bevallására természetesen alkalmatlan.)

E másodfokú parabolát A helyére írva, T-re a következő függvény adódik:

$$T=\frac{1{,}89}{10^6}V^2+\frac{1481}{10^3}V+29.$$

E formula megmutatja, hogy adott keresethez mekkora teljesítménynek kell párosulnia ahhoz, hogy az adón és a közterhen felül 20 százalékos keresetarányos nyereség is képződjön. Például: $T_{(V=60.000)}=95\,693$ Ft vagy $T_{cV=100.000)}=167\,029$ Ft.

T első differenciálhányadosa pedig kifejezi, hogy adott nagyságú keresetnél egy egység keresetnövekmény hány egység teljesítménykövetelmény-növekményt, A első deriváltja pedig, hogy hány egység adónövekményt generál. Képletben:

$$T'=\frac{3{,}78}{10^6}V+\frac{1481}{10^3}$$ Például: $T'_{(V=60.000)}=1{,}7078$ Ft, vagy

$T'_{(V=100.000)}=1{,}859$ Ft.

$$Á'=\frac{3{,}78}{10^6}V-\frac{49}{10^3}$$ Például: $Á'_{(V=600.000)}=0{,}1778$ Ft, vagy

$Á'_{(V=100.000)}=0{,}329$ Ft.

* Lásd például Kostyál Rezső—Pölöskei Pálné: Keresetszabályozás a mezőgazdasági nagyüzemekben. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.

Látható, hogy míg a T és A különbsége 1,53V, addig T' és A' különbsége konstans, 1,53 Ft. Ez abból adódik, hogy T-nek a V függvényében — a progresszíve emelkedő A-n kívül — valamennyi komponense proporcionális. Tehát az egy Ft keresetnövekményhez tartozó adón felüli teljesítményelvárás — *ceteris paribus* — bármilyen szintű kereset esetében is 1,53 Ft.

Az érdekeltségi rendszer oldaláról azonban az ok-okozati összefüggés természetesen felcserélődik. A dolgozó szempontjából nem az a kérdés, hogy adott keresetért mennyit kell teljesítenie, illetve egy Ft keresetnövelésért mit várnak el tőle, hanem hogy adott teljesítményért mennyi keresetet kap, illetve egy egység teljesítménynövelés milyen mértékben befolyásolja keresetét a teljesítmények különböző szintjein.

A teljesítmény és a kereset összefüggése ebből a szempontból a T függvény invertált formájával írható le. Képletben:

$$V = 728\sqrt{T + 290\,594} - 392\,485.$$

Ez az összefüggés tehát megmutatja, hogy T adott értéke esetén mennyi kereset fizethető ki úgy, hogy az adókon felül 20 százalékos keresetarányos nyereség is képződjön.

Például: $V_{(T=80.000)} = 50\,695$ Ft, vagy

$V_{(T=150.000)} = 90\,741$ Ft.

E függvény segítségével meghatározható a teljesítmények különböző szintjein egy Ft teljesítménynövekmény keresetvonzata is. Ehhez a T függvény inverzének első deriváltját kell képezni. Képletben:

$$V' = \frac{364}{\sqrt{T + 290\,594}}$$ Például: $V'_{(T=80\,000)} = 0{,}589$ Ft, vagy

$$V'_{(T=150\,000)} = 0{,}548 \text{ Ft.}$$

E függvényből is kitűnik, hogy a teljesítmények növelésével a keresetnövekmények csökkenése viszonylag mérsékelt, ösztönzésre tehát alkalmas. 20 000 Ft-os teljesítménynél egy egységnyi teljesítménynövekmény kb. 0,65 Ft-os keresetnövekménnyel jár. De még 200 000 Ft-os teljesítménynél is van értelme a teljesítmény növelésének, hisz ezen a szinten is kb. 0,52 Ft-os keresetnövekmény adható.

Ezzel tulajdonképpen eljutottunk a kitűzött célhoz. Tudom, hogy a gyakorlatba történő átültetése sok problémát vet fel. Számos munkakörben nehéz, néhányban szinte lehetetlen forintosítani a teljesítményeket. A forintosított teljesítmény még nem árbevétel, az anyagi jószágot el is kell adni. A kereset azonban csak a bevételekből fizethető. A teljesítmények egész évben képződnek, a mezőgazdaság bevételeinek oroszlánrésze csak a naptári év második felében folyik be.

A teljesítmények forintosítása kellő körültekintéssel, az adatok mélyreható elemzésével megoldható. Az áru piacának felderítése, a létrehozott teljesítmények pénzre váltása nem a munkás, hanem a vezető feladata. A vezetők ebbéli érdekeltsége viszonylag egyszerűen megoldható. Például keresetük valamilyen kulcs alapján, beosztottjaik keresetétől függjön. Így egyszerre válik érdekeltté a megfelelő anyagellátásban, a munka megszervezésében és a jó piackutatásban.

Véleményem szerint a gazdaság reálszféráját befolyásolni, makroszempontból jó irányba terelgetni hivatott szabályozórendszert a gazdálkodás irányítóinak, a szövetkezetek vezetőinek adottságként kell kezelniük, s mint minden külső változót, a szabályozórendszert is egyfajta piaci körülményként kell tudomásul venniük. A dolgok ilyetén megközelítése egyenes úton vezet a „fogjuk ki a vitorlából a szelet" hozzáálláshoz. Nem a kiskapuk keresgetésével, a szabályok kijátszásával növelhető a gazdálkodás eredménye, szabadságfoka. A marxizmus terminológiája szerint a szabadság nem más, mint a felismert szükségszerűség. A cél tehát az legyen, hogy a közvetlen gazdálkodóktól függetlenül kialakított, de cselekedeteiken keresztül érvényre jutó szabályozórendszer adta lehetőségek ne maradjanak kihasználatlanul. Egy ilyen lehetőség a keresetadós forma és az anyagi érdekeltségi rendszer kapcsolatának kialakítása.

Felcsillan a remény az „egyenlő bérért egyenlő munkát" érvelés talpraállítására. A lehetőség adott, élni kell vele.

Balogh Tamás

Balogh Tamás a dombrádi Petőfi Mgtsz főkönyvelő-helyettese.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Условия формирования урегулированного рынка

Мартон Тардош

В статье с точки зрения дальнейшего развития управления экономикой ищется ответ на важный вопрос, заключающийся в том, следует ли нам искать за ограниченным определенными пределами успехами хозяйственного механизма, действующего в стране, такие факторы, которые не только связаны с модификацией стремления к изменениям, последовавшим после 1972 года, но и с неудовлетворенностью введенной системы.

С целью анализа автор в четырех пунктах определяет традиционные основные черты системы управления хозяйством, сформировавшиеся в Советском Союзе и странах Восточной Европы:

— доминантность в экономике государственного сектора;

— непосредственное вмешательство партии и правительства в детали хозяйственной деятельности;

— функционирование имеющей отличия на каждом предприятии финансовой системы, подчиненной расчетам в централизованном порядке;

— связь условий работы трудящихся и их доходов с показателями достигнутых результатов.

Эти характерные черты остались неизменными в практике хозяйственного управления Советского Союза и стран Восточной Европы. Но в случае Венгрии изменения этих черт включаются в программу реформ, однако осуществленные изменения означают скорее модификацию системы, чем коренные преобразования.

С точки зрения экономических средств венгерский опыт доказывает, что нельзя приводить в действие только товарные рынки в хозяйстве без рынка рабочей силы, денег и капитала.

В статье дается анализ задач рынка производственных факторов, затем указывается на то, что формирование рынка рабочей силы, денег и капитала не означает отказа от государственного регулирования хозяйства: ведь в рыночной системе существует острая необходимость в строжайшем регулировании спроса в народном хозяйстве. Далее, не может быть допустимо не только прямое государственное регулирование общественных служб, но также осуществление государственных референций в случае рыночных товаров.

Согласно анализу, более эффективное, чем в настоящее время, использование рынка требует изменения символов традиционного планового хозяйствования.

Новые учреждения, введенные в 1985 году, означают дальнейший шаг в этом направлении, однако их решающая сила с точки зрения поставленных вопросов еще не однозначна.

Время и рабочее время

Янош Тимар

В статье исследуется проблема «рабочего времени» не обычным способом сама по себе, а в качестве интегральной части полного общественного воспроизводства. Дается обзор обобщающего характера понятия рабочего времени и его исторического развития. Автор обрисовывает формирование рабочего времени и его основ в Венгрии в социалистическом секторе экономики. Временная основа полного общественного воспроизводства сама по себе, кроме затрат рабочего времени, обычно определяемых «экономикой», включает в себя время, затрачиваемое на рабочую деятельность второго хозяйства и домашнего как специфического хозяйства, а также затраты времени на транспорт.

В статье излагается формирование временной основы полного общественного воспроизводства с 1967 года, начиная с первого сокращения рабочего времени, проведенного в объем порядке, до настоящих дней. Изменения временной основы отдельных секторов общественного воспроизводства проливают свет на те конфликты, которые существуют между вторым хозяйством, а также экономикой и домашним хозяйством.

В статье намечаются возможные пути разрешения существенной проблемы экономической и общественной политики.

Зависимости между временем физического труда, обшественно необходимого для создания изделия, и затратами

Ласло Фаи

Количество физического и умственного труда человека по созданию с помощью средств труда продукции измеряется рабочим временем. Труд по созданию или преобразованию продукта является физическим трудом по отношению к силам, скрепляющим материал продукта, с неизменным по отношению к продукту количеством. Общественно необходимое время физического труда по созданию продукции определяется нормами. Созидательный физический труд, выполняемый с помощью инструментальных станков, измеряется потребляемой электроэнергией. Производительность труда может быть высчитана. Таким образом, можно рассчитать рабочее время рабочего, работающего на этих средствах труда. «Средняя производительность» в час, реализуемая из номинальной производительности имеющихся в продаже машин, различна в зависимости от типа и известна. Дополнительное время, снижающее номинальную производительность, определяется конструкцией машин. Поэтому равное количество труда, то есть время производства, создаваемого с его помощью количества продукции, зависит от состава используемых машин. Время производства продукции будет общественно необходимым временем тогда, когда «технологический путь» будет состоять из наиболее пригодных в отношении времени машин. Идеальные пути могут проектироваться и средняя производительность для данного машинного состава крупных производственных единиц можем определяться по желанию. Вместо измерения общей стоимости продукта описываемый способ характеризует общественно необходимое время временем выполнения единицы физического труда, выполняемого на технологимческих путях создания продукта. Единица физического труда находится в определенной функциональной связи с количеством или ценой использованных в процессе труда средств производства. Если определить оплату и стоимость единицы труда, то покупательная способность заработной платы может быть выражена количеством физического труда, который может быть куплен за заработную плату. В статье приводятся данные за период с 1969 по 1982 г. о составе машинного парка, почасовой оплате, себестоимости, чистом доходе и изменением цен в 6 отраслях машиностроения.

Резервы эффективности в работе органов государственного управления и юстиции

Йожеф Ковачич

Статья подходит к изучению организаций с точки зрения информатики и органометрии. Эффективность созданных для вычислительных машин информационных систем зависит от того, какие программы могут быть составлены специальными науками, в какой степени они могут точно сформулировать планируемые для ЭВМ задачи органов государственного управления и юстиции для других специалистов, сотрудничающих с ними. Распределение сложных вычислительных задач на простые операции производится с участием математиков-специалистов.

Автор убежден в том, что исследования могут вскрыть большие резервы в связи с определением специальных задач и эффективности работы этих организаций. Их вскрытие на основе модернизации работы этих органов с применением современной техники может способствовать успешному достижению целей общественной и экономической политики.

Оценка разделения производства в нетто по областям в материальных сферах

Йожеф Надь Немеш

Впервые в венгерской специальной литературе в статье делается попытка полной оценки по областям производственной стоимости в нетто в материальных сферах. Дается также обзор теоретических и практических проблем территориального учета производственной стоимости. Конкретный расчет исходит из фактических данных производства в нетто по отраслям, которые были в распоряжении по 1980 году.Областное дезагрегирование — в отдельных отраслях частично различным образом — опирается на данные зарплаты по областям, основные средства, точнее, производственные данные в бурто. В поле зрения анализа попадают полученные специфические данные, касающиеся производственной стоимости в брутто по областям, показывающие популяцию и количество данных, отраслевую структуру, содержание чистого дохода производства в нетто по областям. На основе этого в статье дается анализ различия экономического развития по областям и устанавливается, что с учетом знания данных стоимости по областям может стать также более основательной финансовая система политики развития областей.

Об инновационной роли сельскохозяйственных производственных систем

Петер Ошман

В повседневном словоупотреблении мы можем нередко встретиться с тем, что каждое венгерское предприятие упоминают как инновационное профессиональное предприятие или оно так называет себя. В действительности только по-настоящему крупное и располагающее значительным потенциалом предприятие регулярно на профессиональном уровне, даже хотя бы только в четко ограниченной сфере, главным образом в своих собственных пределах в состоянии осуществить на практике полные инновационные процессы или их наиболее важные элементы.

Венгерские предприятия, занимающиеся на профессиональном уровне созданием инноваций, скорее организуют, руководят, осуществляют менеджерскую деятельность, когда речь идет о претворении инновационных процессов на практике, из чего следует, что к ним больше подходит а название «инновационное предприятие-менеджер». В Венгрии инновационно-предпринимательскую роль в полной смысле этого слова выполняют уже сельскохозяйственные производственные системы.

Можно ли избежать инфляцию?
(К дискуссии по статье В. Шаги «Инфляция, антиинфляция, реализм»)

Андраш Нилаш

Автор не согласен с положением о неизбежности инфляции и с приведенными факторами этого, так как факты опровергают большинство таких утверждений. Начиная с 1980 г., темпы развития инфляции в промышленных странах снизились на половину или на одну треть. Прогнозы предполагают вероятность их дальнейшего снижения.

В статье признается повышение роли бюджета, однако, по мнению автора, не это в первую очередь вызывает инфляцию, гораздо большее давление оказывает возрастающий дефицит бюджета.

С 1980 г. цены на сырьевые материалы, энергоносители, а также соответствующие полупродукты значительно снизились и причем предполагается их дальнейшее снижение. Автор объясняет эту тенденцию, с одной стороны значительным сокращением удельных потребностей в сырье и материалах, а с другой — своеобразными структурными компонентами ожидаемого умеренного экономического роста. Ведь носителями этого умеренного экономического роста являются те отрасли и сфера услуг, потребность которых в материалах и энергии сама по себе низка. Можно также предполагать, что цены на материалы и энергию будут понижаться также и потому, что в результате конкуренции производства и замены и развития техники и технологии реализуемые в ценах экспортная прибыль и горная рента в значительной степени понизятся.

В Венгрии наиболее значительное давление в сторону инфляции оказывало ухудшение пропорций соотношений индексов экспортных и импортных цен. Ведь для «финансирования» убытков мы должны изымать из экономики значительные доходы. Однако если мы уже достигли такой пропорции изъятия доходов, при которой мы сможем выгодно использовать наши условия, то ухудшение обменных пропорций не будет означать дальнейшего инфляционного воздействия. Кстати, такого изъятия доходов мы достигли не за счет инфляции, а вследствие того, что сократили накопления приблизительно пропорционально улучшению сальдо, в то время как потребление населения продолжало возрастать.

В заключение автор оспаривает утверждение о том, что заинтересованность в прибыли оказывает инфляционное воздействие. В статье доказывается прямо противоположное, а именно то, что рынок, где проявляется заинтересованность в прибыли, может стать таким эффективным контролем, в результате которого цены могут быть даже снижены. Именно поэтому расширения сферы воздействия рынка нужно ожидать не от повышения цен, а наоборот: цены следует поставить в зависимость от создания рынка покупателей, от расширения предложения.

Организационные вопросы увеличения эффективности экономических исследовательских единиц

Карой Кёвер

В статье ищется ответ на вопрос о том, каким образом можно было бы увеличить эффективность экономических исследовательских единиц путем определенного преобразования их структуры. Исходная позиция статьи заключается в том, что, несмотря на значительные

различия естественных наук и экономических, в настоящее время экономические исследовательские единицы имеют такую же структуру, как единицы, занимающиеся исследованиями в физике, химии, биологии и других сферах. Однако в то время как у последних в рамках исследовательской единицы есть предмет и средство исследования, в случае исследовательских экономических единиц предмет исследования может быть найден за пределами учреждения. Вследствие этого у исследователя выпадает важная фаза познания действительности. Поскольку экономическое исследование не носит опытного характера, его предметом является практика, что не может быть, однако, внесено в стены экономической исследовательской единицы (самое большее информация о его деятельности); следовало бы экономические исследовательские единицы организовать таким образом, чтобы их сотрудники могли вступить в непосредственный контакт с предметом исследования и параллельно с этим могли бы привлечь в рамках различных конструкций опытных специалистов-практиков, имеющих способности и наклонности, к выполнению задач исследовательского института. В интересах достижения этого автор предлагает в своей статье четыре способа разрешения проблемы.

Предложение по решению международных проблем, касающихся задолжностей

Калман Печи

В статье анализируются основы существующих международных задолжностей и причины их возникновения. Рассматриваются и оцениваются важнейшие предложения, разработанные правитесльствами, международными организациями и комиссиями в целях решения проблем. При существующих до сих пор методах не удавалось увязывать в достаточной мере движение денежного капитала с производственным капиталом. Сущность предложения содержащегося в статье, направлено на решение этой проблемы. Должники имели бы право решать свои среднесрочные платежные объязательства выпуском долгосрочных облигациий и конвертировать их на акции совместных предприятий.

Foltyn Ferenc:

INFLÁCIÓELMÉLETEK ÉS AZ AMERIKAI MONETÁRIS POLITIKA

A tanulmány a tőkésországokban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban tágabb vagy szűkebb körben elfogadott pénz-, illetve inflációelméleteket állítja szembe az Egyesült Államok 1960-as, 1970-es évekbeli gyakorlati pénzpolitikájával. E termékeny összevetésből kétféle következtetésre jut. Egyrészt arra vonatkozóan, hogy a gazdaságpolitika mennyire vette komolyan az elméleti szakemberek ajánlásait, másrészt, hogy a gyakorlati intézkedések — akár az uralkodó elméleti koncepción alapultak, akár nem — hogyan váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

A szerző munkája, mely imponáló mennyiségű idegen nyelvű bibliográfiai anyagot is közzétesz, elemzéseivel együtt minden bizonnyal igényt tart a témával foglalkozó kutatók, szakemberek érdeklődésére.

126 l., fűzve 23,— Ft

Az Akadémiai Kiadó kiadványa

SUMMARY OF THE ARTICLES

Conditions of bringing about a controlled market

Márton Tardos

The paper seeks an answer to a question highly important for the further development of the system of economic control and management, namely, whether behind the limited successes of the economic mechanism operating in the country we should not also look for such factors which are not related to the modification after 1972 of the intention to change alone, but also to the insufficiencies of the system introduced.

For the purpose of analysis the author sums up the main characteristics of the traditional system of economic control—as developed in the Soviet Union and Eastern Europe—in four points:

— dominance of the state sector in economy,

— direct interference of the Party and government with details of economic activities,

— operation of the financial system in subordination to central ideas, yet differing by enterprises,

— the linking of working conditions and incomes of citizens to success indicators.

These characteristics have not changed in the economic control practice of the Soviet Union and the East-European countries. In the Hungarian case, the changes are compatible with the programme of the reform, but those implemented rather amount to a modification of the system than to its radical transformation.

From the viewpoint of economic instruments the Hungarian experience proves that merely commodity markets cannot be operated in an economy without labour, money and capital markets. The paper analyzes the tasks of the market of factors of production, and points out that the creation of labour, money and capital markets does not amount to renouncing the state control of economy, since there is a great need for the strict control of aggregate demand in a market system. Direct government control cannot be dispensed with not only in respect of public services, but government preferences also have to be asserted in respect of marketable products.

According to the analysis a more efficient utilization of the market than the present one requires a change in the characteristics of the traditional planned economy.

The new institutions introduced in 1985 are further steps in this direction, but it is not yet clear whether they really amount to a break-through from the aspect of the questions raised.

Some problems of working time and of the total man-hours available for social reproduction in Hungary

János Timár

The paper examines the problem of "working time", not in the usual manner, in itself, but as an integral part of total social reproduction. It gives a summary survey of the notion of working time and its historical development. It outlines the development of working time (working hours) and of the total man-hours available for society in Hungary in the socialist sector of the economy. The total of man-hours available for social reproduction comprises, in addition to the labour inputs of the conventionally interpreted "economy", also the worktime spent in the second economy and in the households, as a particular economic activity, as well as the time needed for travelling to and from the working place. The paper reviews the development of the total of man- hours needed for social reproduction from 1967—the first general reduction of legal worktime—to our days. Changes in the man-hours used by individual sectors of social reproduction highlight the conflicts existing between the first and the second economy, as well as between the economy and the household. The paper outlines the possible ways for solving this essential problem of economic and social policies.

The relationship between physical labour shaping the product and the time of performing work

László Fái

The quantity of physical and intellectual labour performed by man with instruments of labour is measured by the hours worked. The work shaping or reshaping the product is physical labour done against the forces holding together the material of the product, and it is an unchanged quantity attached to the product. The time socially necessary for performing the physical work shaping the product is measured by normative times. The physical work performed with the aid of machine tools can be measured with the electric energy consumed and the labour performance can be worked out. Thus the worktime of the worker operating the instrument of labour can also be worked out. The "average performance" usable per hour from the nominal performance of machines obtainable in trade differs by types and is known. The auxiliary times reducing nominal performance are determined by the construction of the machine. Therefore, the shaping (working) time of labour of identical quantity, or of the quantity of products producible with it depends on the composition of the applicable machines. The time needed for producing a product will be the socially necessary one if the "technological path" consists of the most suitable machines at any time. The ideal paths may be planned and the average performances valid for the machine composition of however big productive units can be determined. The described method determines the socially necessary labour, instead of comparing the value magnitudes of products with the time needed to perform a unit of physical labour on the technological paths shaping the product. A unit of physical labour is in a definable functional relationship with the quantity (or price) of the means of production used up by labour. By determining the wage and price of a unit of shaping labour, the purchasing power of wages can be expressed by the quantity of physical labour purchasable for wages.

The article reviews the machine park composition, hourly wages, costs, net income and prices, as well as the changes in all these in 6 engineering branches between 1969 and 1982.

Efficiency reserves in the work of government administration and of judicial bodies

József Kovacsics

The article approaches the study of the organizations from the aspect of informatics and organometrics. The efficiency of computerized information systems depends on the quality of programs the various disciplines can produce, how exactly the tasks of government administrative and judicial bodies planned for the computer can be formulated for the other experts cooperating with them. The breaking down of complicated computing tasks into elementary operations has been solved with the help of programming mathematicians.

The author is convinced that there are large reserves in such researches based on profes, sional tasks and on the performances of these bodies. Their exploration may contributethrough the modernization of the work of the organizations secured by today's techniques, to the successful implementation of social and economic policy objectives.

Estimation of the distribution of net product by counties in the branches of material production

József Nemes Nagy

The paper is a first attempt in the Hungarian economic literature at a full-scope territorial estimation of the net product as indicated in the title. The article also surveys the theoretical and practical problems involved by the territorial estimation of the value of output. The actual computation set out from the 1980 net product data available in a breakdown by branches of production. Desaggregation by areas took place—partly in ways differing by branches—by relying on the data available in a breakdown by areas (counties), i.e. wages, fixed assets and the value of gross output. The subjects of the following analysis are: net product data by counties per population and employment, the structure by branches, and the net income content of net product by counties. It is on the basis of the above indicators that the paper characterizes the territorial differentiation of economic development level; it is stated that in the knowledge of value data by areas also the political and financial system of regional development may be provided sounder foundations.

On the innovative role of the agricultural production systems

Péter Osman

In common parlance we can not infrequently meet the phenomenon that some enterprise is mentioned as "specialized innovative enterprise", or even calls itself so. As a matter of fact, only a very large enterprise—also disposing of considerable resources—is capable of regularly realizing complete innovative processes or their main elements even in a well delimited special field as its main job, and alone. The Hungarian firms engaged in bringing about innovations as their main job rather organize, direct and manage the realization of innovative processes, thus the name "innovation manager" can be more aptly used. The role of specialized innovative enterprise, in the complete sense of the term, is best played in Hungary by the agricultural production systems.

Is inflation unavoidable?

András Nyilas

The author challenges the statement, and the factors used to support it that inflation is unavoidable (by V. Sághy in his article in tpe May 1985 usne of Közgazdasági Szemle).

Facts, namely, refute the majority of such statements. The rate of inflation has fallen to its half or its third in industrial countries since 1980 and forecasts make a further reduction likely.

The author acknowledges the growing role of the state budget, but—in his opinion—it is not mainly this role that constitutes inflationary pressure, it is rather the increasing budget deficit.

The prices of raw materials, primary energy and intermediaries have significantly fallen since 1980, and a further moderation seems likely. The author explains this tendency partly with the considerable decline in per unit demand for materials and energy, and partly with the particular structural composition of the present and expectably moderate economic growth. The carriers of this moderate economic growth are namely, those branches and the service sector, the material and energy requirements of which are low from the outset. It is also likely that material and energy prices will also fall because the extra profit and mine rent realized in prices are significantly dwindling in consequence of the competition in extraction and substitution, and of the development of techniques and technology.

One of the largest inflationary pressures was released in Hungary by the deterioration in the terms of trade. Namely, in order to „finance" the loss considerable income had to be drawn away from the economy. Once we have, however, attained that ratio of drawing away income with which debts can already be managed, the loss on account of terms-of-trade deterioration no longer means an inflationary pressure. Else, this drawing away of income was not achieved through inflation, but by reducing accumulation about proportionally to the improvement in the balance, while personal consumption was rising further.

Finally, the author challenges the argument that profit motivation entails inflationary effects. The article proves the contrary, to wit, that a market controlled by profit motivation may exercise such effective control as a result of which prices may even fall. Precisely on this account, the expanding scope of the market must not be expected from price rises, but the other way round: the development of prices must be made dependent on the emergence of a buyers' market, on the expansion of supply.

Organizational questions of enhancing the efficiency of economic research places

Károly Kövér

The article inquires how the efficiency of economic research places could be increased by a certain transformation of their present structural setup. The starting point of the paper is that—in spite of the differences between natural sciences and economics—the structure of the economic research places resembles that of the physical, chemical, biological etc. research workshops. While, however, in the case of the latter the object and instruments of research are within the research place, and the researcher is in direct contact with the object of his research, in the case of economic research the object of the research can only be found outside the institution. On this account, the researcher misses an important phase of getting acquainted with reality. Since economic research is not of experimental nature, but its object is practice

which, however, cannot be brought within the walls of the research place, at most the informations about it can, the economic research places ought to be organized in a manner that researchers can get into direct contact with the object of their research and, parallel to that, also practical experts can be drawn into the tasks of the research institute in the framework of varying constructions. To achieve that, the author outlines three possible modes of solution in his article.

How to solve the debt problem. A proposal

Kálmán Pécsi

The paper analyses the background and causes of the international debt crisis. It presents the main proposals by governments, international organizations and committees for the solution of this problem. These proposals are all insufficient — the author maintains — because they could not connect the mobility of financial capital with the mobility of physical capital. He suggests to solve the problem by first converting medium-term debt service on long-term bonds and later these bonds on stocks of joint ventures.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Belkereskedelmi Minisztérium pályázatot hirdet
A BELKERESKEDELMI KUTATÓ INTÉZET

igazgatói

munkakörének betöltésére.

Az intézet feladata: a Belkereskedelmi Minisztérium háttérintézeteként az ágazat tevékenységét elősegítő alkalmazott, illetve alapozó kutatások végzése, koncepciók kidolgozása, döntéselőkészítő elemzések készítése. A forgalmi szféra egészét érintő kutatások folytatása és irányítása. Más kutatóintézetekkel való együttműködés, illetve ennek szervezése. Külföldi kapcsolatok gondozása.

A munkakör betöltésének feltételei:

— felsőfokú (egyetemi) végzettség,
— tudományos fokozat,
— a nemzetközi kapcsolatok ápolásához, az intézet képviseletéhez szükséges idegen nyelv tudása,
— gazdálkodási ismeretek és vezetési gyakorlat,
— erkölcsi feddhetetlenség.

A pályázatot *1985. november 30-ig* lehet benyújtani a
Belkereskedelmi Minisztérium Személyzeti és Oktatási Főosztályára
(1051 Budapest V., Vigadó u. 6.).

A pályázathoz *mellékelni kell:*

— részletes önéletrajzot,
— a kutatói tevékenység eddigi eredményét tartalmazó felsorolást (publikációs jegyzéket),
— a jelenlegi munkahely és munkakör megjelölését és a jövedelmi adatokat.

Az állás betölthető: 1986. január 1-jétől.

BkM Személyzeti és Oktatási
Főosztálya

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1985. évi 4. sz.

Mihail Szergejevics Gorbacsov életrajza

Közlemény az SZKP KB 1985. március 11-i plénumáról:

M. Sz. Gorbacsov főtitkár beszéde

Az SZKP KB-nak, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének, a Szovjetunió Minisztertanácsának felhívása a kommunista párthoz és a szovjet néphez

Belouszov, R.: V. I. Lenin mint a szovjet gazdaság építésének teoretikusa és irányítója

Buhvald, E.—Pogrebinszkaja, V.: V. I. Lenin nézetei az újratermelés dinamikájáról és a szovjet gazdasági fejlődés ütemei

Manyevics, V.: V. I. Lenin nézetei a szovjethatalom pénzügyi és hitelpolitikájáról

Szlavinszkij, V.: A nemzetközi gazdasági viszonyok szerepe a kapitalizmus lenini elemzésében

Hacsaturov, T.: A földhasználat intenzívebbé tétele

Zotov, M.: A beruházási folyamat tökéletesítése

Jefimenkov, V.: Az új automatizálási formák fejlődése

A közgazdasági kísérlet első évének eredményei és továbbfejlesztésének perspektívái (Kerekasztal-beszélgetés a Voproszi Ekonomiki szerkesztőségében)

Sztyepanyenko, Sz.: A nemzetközi verseny és a tudományos-műszaki együttműködés (Áttekintés)

1985. évi 5. sz.

Panov, V.: A szovjet ipar a nagy honvédő háború éveiben

Gatovszkij, L.: A nagy honvédő háborúban aratott szovjet győzelem gazdasági alapjai

Borovik E,: Egy romokból felépített gazdaság (Belorusszia esete)

Davidov, Ju.—Figurovszkaja, N.: A mezőgazdaság helyzete a nagy honvédő háború éveiben

Kalinyin, V.: Szocialista munkaverseny a nagy honvédő háború éveiben

Afanaszjev, Vl.—Galcsinszkij, A.: Az értékviszonyok módszertani kérdései „A tőke" második kötetében

Vigodszkij, V.: „A tőke" második kötetének születése

Popov G.: A központosított gazdaságirányítás tökéletesítéséről

Bacsurin, A.: Termelő komplexumok, gazdasági mechanizmus

Kraszovszkij, V.: A beruházási komplexum mai prioritásai

Rozenova, L.: Az ár szerepe a műszaki haladás irányításában

Buzdalov, I.: Az agrár-ipari komplexum gazdálkodási mechanizmusa és az árképzés

wirtschafts wissenschaft

1985. évi 5. sz.

Brendel, G.—Dubrowsky, H.: A Szovjetunió szerepe a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok alakításában

Braun, H.—Dörschel, E..: Az átfogó intenzifikáció, valamint a termelés és a munka társadalmasítása az NDK iparában

Kinze, H.—Streich, R.: A népgazdasági újítási folyamat hatékony előkészítése és megvalósítása

Schliesser, W.—Zufelde, U.: A pénz funkciói a szocialista tervgazdaságban

Espenhayn, R.: A tudományos-műszaki haladás elfogadtatásának problémái a kapitalizmusban

1985. évi 6. sz.

Wenzel, S.: Az átfogó intenzifikáció kérdései az NSZEP KB 9. plénumának értékelésében

Scholl, G.: Az átfogó intenzifikáció, valamint a hatékonyság növelésével, tervezésével és mérésével szemben támasztott újabb követelmények

Beyer, H.—Schmidt, H.: Az irányítás, tervezés és önelszámolás tökéletesítése az

politikai gazdaságtani értelemben átfogó intenzifikáció bevezetéséhez

Kraft, M.—Ludwig, U.: A nemesítés mennyiségi meghatározásának módszertana — az intenzíven bővített újratermelés népgazdasági folyamatában

Hildebrand, W.—Schwarz, K.: Az ár—bérkapcsolathoz (Válasz G. *Quass* „Ár—bérviszony — matematikai szemszögből" c. cikkére — 1984. 11. sz.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1985. évi 5. sz.

Bajbakov, N.: A szovjet gazdaság helyzete a nagy honvédő háború idején

Pavlovszkij, I.: A szovjet nép soha el nem halványuló hőstette

Mirosnyicsenko, B.: Munkaerőforrások a nagy honvédő háború időszakában

Hohlova, E.: A Szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) 1941—1945. évi archív anyagaiból

Kolmogorov, G.: A műszaki színvonal és a termékminőség tervezésének tökéletesítése

Pugacsov, Ju.: A találmányok kiválasztásának és tervszerű felhasználásának problémái

Arbuzov, I.—Kozsevnyikov, I.: A vállalati üzem beindításának meggyorsítása — fontos intenzifikációs tényező

Kuznyecov, V.: Az üzemi kollektívák aktivitásának fokozása

Sztrojev, A.: A segédmunkák tervezése az építőiparban

Dunajeva, V.: Az értéktörvény és a gazdaság tervszerű, arányos fejlesztése az intenzifikáció feltételei között

Orlov, V.—Bokov, A.: A lakásépítés fejlesztésének fő irányai

Sztoljarov, I.: A kultúra tervezésének és irányításának tökéletesítése

Ivanov, N.: A takarmánygyártás fejlesztésének és hatékonyságfokozásának útjai

Zijadullajev, Sz.—Ubajjdullajeva, R.: A munkaerő-források ésszerű felhasználásának időszerű problémái munkaerővel ellátott körzetekben (A közép-ázsiai köztársaságok példája alapján)

Kupcov, A.: Brigád-munkaszervezés a gépkocsi-szállításban (A rjazamji gépkocsi-közlekedési és útfenntartó vállalatok tapasztalatai alapján)

Grotjan, Eh.—Ljubinyina, Sz.: A kombinátok működésének tapasztalatai az NDK-ban

Borovikov, V.: A mezőgazdasági beruházások tökéletesítése

Csausz, A.: A kereskedelem és a lakosság szervizellátásának új formái (Az „Elektron"egyesülés tapasztalatai)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1985. évi 5. sz.

Benev, B.: Alkotó módon valósul meg a BKP KB (1956.) áprilisi plénumán elfogadott tudományos-műszaki politika

Minaszjan, G.: Struktúra és hatékonyság

Sztoilov, Szt.: Kétségek a strukturális hatások *G. Minaszjan* által ajánlott elemzési módszerét illetően

Punyin, E.: Mi az alapja egy konkrét termék árának: az érték vagy a használati érték?

Sarenkov, Szt.—Petrov, Pl.: A szocialista fellendülés négy évtizede a CSSZK-ban

Conev, V.: A halmaz fogalma és a statisztikai gondolkodás

Vutov, V.—Konsztantinov, K.—Damjanov, D.: A technológiai ágazatok, alágazatok és technológiák specifikációja ágazatközi optimalizálási modellekben

Sztojcsev, A.: Konkurrenciaharc a Nyugat nagy bankjai között

Rangelova, R.—Mihajlova, Zs.: A világgazdaság fejlődésének előrejelzése globális ökonometriai modell segítségével

Pisev, O.—Todorova, M.: A fejlődő országok gazdasági helyzetének alakulása 1984-ben

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, ноябрь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Условия формирования урегулированного рынка *(Мартон Тардош)* 1281
Время и рабочее время *(Янош Тимар)* 1299
Зависимости между временем физического труда, общественно необходимого для создания изделия, и затратами *(Ласло Фаи)* 1314
Резервы эффективности в работе органов государственного управления и юстиции *(Йожеф Ковачич)* 1333
Оценка разделения производства в нетто по областям в материальных сферах *(Йожеф Надь Немеш)* 1345
Об инновационной роли сельскохозяйственных производственных систем *(Петер Ошман)* 1360

ДИСКУССИЯ

Можно ли избежать инфляцию? *(Андраш Нилаш)* 1367
Возможности более эффективных экономических исследований *(Карой Кёвер)* 1375
Предположение по решению международных проблем, касающихся задолжностей *(Калман Печи)* 1380

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Волшебный кубик и экономическое регулирование. Андраш Мезеи «Венгерский кубик или мы все еще настолько богаты?» *(Дьюла Кереньи)* 1390

ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ

Подоходный налог на крупных предприятиях и система материальной заинтересованности *(Тамаш Балог)* 1396
Резюме статей на русском и английском языках 1398

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1405

Közgazdasági Szemle

XXXII. ÉVFOLYAM 1985. DECEMBER HU ISSN 0023—4346

Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus
SZABÓ KÁLMÁN

Második gazdaság, verseny, infláció
GALASI PÉTER—KERTESI GÁBOR

Kereseti arányok a vélemények tükrében
BÓDAY PÁL

A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek
DÁNIEL ZSUZSA—SEMJÉN ANDRÁS

Az észak—déli technológiaátadás formaváltozásai
LÁNG LÁSZLÓ

Gazdaságpolitikai viták a tőkésországokban
GYENGE ZOLTÁN

1828

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évfolyam, 1985. december

TARTALOM

Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus *(Szabó Kálmán)* 1409

Második gazdaság, verseny, infláció *(Galasi Péter—Kertesi Gábor)* 1424

Kereseti arányok a vélemények tükrében *(Bóday Pál)* 1445

A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek *(Dániel Zsuzsa—Semjén András)* 1458

Gazdaságpolitikai viták a tőkésországokban *(Gyenge Zoltán)* 1474

Az észak—déli technológiaátadás formaváltozásai *(Láng László)* 1485

SZEMLE

A kötvény (Megoldások és lehetőségek) *(Kotz László)* 1497

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Az 1985. évi közgazdasági Nobel-díjas: Franco Modigliani *(Mihalik István)* 1507

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Nyitrai Ferencné: A magyar gazdaság negyven éve *(Papp Sándor)* 1510

FOLYÓIRATSZEMLE 1513

R. G. Karagedov: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének irányai — Bosko Mijatović: Paternalizmus és válság — E. von Hagemann: A gazdasági reformok helyzete Kínában. Sikerek a vidéki területen — újrakezdés a városokban

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1521

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1527

A Közgazdasági Szemle 1985. évi számaiban megjelent írások jegyzéke 1530

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1409—1423. l.)

Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus

Szabó Kálmán

A szocialista termelési viszonyok mozgásformarendszere már a hatvanas évtized derekától észrevehetően akadályozta az ország termelőerőinek lendületesebb fejlődését, s azóta sem vált kellően aktív eszközévé a népgazdasági hatékonyság, a piacorientált átstrukturálódás követelményei teljesítésének.[1]

Ez idáig nem sikerült a szocialista tulajdonnak az intenzív fejlődés követelményeivel adekvát mozgásformájára rátalálni: nincs még konszolidáltnak mondható tervgazdálkodási mechanizmusunk! (Konszolidáltnak azt tekintem, ha a partnerek viselkedése az objektív feltételek változásának függvényében nagyjából kiszámítható, és az állami intézkedések, szabályok erejére tartósan építeni lehet.) Vajon mi az oka annak, hogy jelenleg is védekezésre állt be sok vállalat, és igen lanyha dinamizmus tapasztalható? Véleményem szerint még ma is döntőrészt a vállalatok *belső* motivációinak egysíkúsága: a folyó keresetre összpontosuló érdekeltség! A beosztottaknál és a vezetőknél egyaránt a rövid távú érdek lehet csak eleven, mert a bér jellegű jövedelem képében csupán ennek van meg a kifejeződési formája. Hosszú távú érdekét az egyén csupán mint kifejtett munkaképességének eredményét a fogyasztásban tudja adott körülmények közt megvalósítani, a vállalaton belül azonban a hosszú távú érdek elvont marad. A közvetlen termelőknél (beosztottaknál) azért nincs hosszú távon ható motiváció, mert ők kívül maradnak a termelőeszközökkel (beruházás, fejlesztés, befektetés) kapcsolatos döntési folyamaton. Igaz, a vállalati önállósággal párhuzamosan, habár elégtelenül, a fejlesztési, befektetési funkció is megjelent mikroszinten, a stratégiai döntésekben való részvétel lehetősége közelebb került. Sőt az üzemi demokrácia fórumainak a kiépítésével egyik-másik ponton joggá is vált. De ezt a jogot csak szórványosan gyakorolták ténylegesen, hiszen a tőkepiac kialakulatlansága, a beruházási források és célmeghatározások bizonytalanságai még a vezetőknél is szűkre szorították a tőkével való gazdálkodás reális mozgásterét. Márpedig ezen a területen a közvetlen és értelmes képviseleti részvétel semmiképpen sem valósulhat meg, ha gazdálkodói szerepükben maguk a dolgozók nem tesznek szert gyakorlati jártasságra. A lényeges mégis az, hogy az általános munkaerőhiány és a távlati érdekeltségi forma hiánya nem késztette a dolgozókat érdemi részvételre a vállalati ügyekben, sőt ott is ellene hatott ennek, ahol ez a jog formálisan létezik. A vállalati vezetés síkján pedig (különleges esetektől eltekintve) főként amiatt rögzült a saját (és a vállalati) érdek rövid távú változata, mert — túl a fizetési besorolás alkalmazotti formulájának érvényesülésén — a vezetők ösztönzése és megítélésük olyan nyereségnek a változásához vagy szintjéhez igazodott és igazodik, amelyet jobban befolyásolnak a különféle szabályozók módosításai, mint a gazdasági tevékenység eredményessége. Ennélfogva a vezetők esetében sem a befektetések megtérülése, hanem a források megszerzése, a rövid távú nyereség biztosítása a fő motivációs tényező.

Az egyes ember számára mindezek miatt a hosszú távú gazdasági érdeknek

Szabó Kálmán akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

[1] A tanulmány a „Szocialista vállalat" kutatási főirány 1985. április 18-i konferenciáján tartott előadás alapján készült.

mindjárt az állam a megtestesítője mint olyan szervezet, amely a társadalmi érdek kifejezésére és érvényesítésére nemzeti és nemzetközi viszonylatban alkalmas. Az egyes dolgozó tehát hosszú távú érdekeit csak állampolgári mivoltában érvényesítheti, az érdekérvényesítés így azonban meglehetősen áttételes. A dolgozónak mint munkavállalónak — a vezetőjén keresztül közvetített — távlati érdeke pedig azért nem tud színre lépni, mert a vezető szintúgy szűkebb érdekei szerint tevékenykedik, s küszködik a közigazgatási jellegű állami apparátus rajta kívül álló, más logika szerint működő gazdasági szerveivel. Ezzel azt is kimondtuk, hogy az utóbbiak a maguk részéről kívülállókként kapcsolódnak a vállalatokhoz s azok kollektíváihoz. Mivel azonban a termelési-gazdálkodói folyamatban közvetlenül részt vevők bizonyos értelemben azért „birtokon belül" vannak, az irányítók, az állami szervek képviselői folyvást ki vannak téve annak, hogy *post festa* az irányítottak befolyása alá kerülnek. Nem véletlen tehát, hogy a gazdaságirányítás és a vállalatok viszonyában a szembenállás még ma is meglehetősen domináns jellemző. Ez itt is, ott is felemészti az alkotó energiák jó részét.

Hosszú távú vagyonérdekeltséget!

Mi a teendő? A vállalatoknál ki kell alakítani a rövid távú érdekeltség *ellensúlyát:* a *távlati* anyagi érdekeltséget. Meg kell teremteni és ki kell fejleszteni a munkavállalói és a tőkehozam-növelő törekvés ellentmondásának a működőképes mozgásformáját. Az anyagi érdek a gazdasági tevékenység tárgyi eredményéhez fűződik: áruviszonyok esetén a jövedelemhez. Miként a rövid távú érdek is a kereset és a teljesítmény viszonyának az elismerésével jut konkrét formájához, a távlati érdeknek — természete szerint — a befektetéssel elért *hozam* és a befektetés összege, azaz *a tőkevagyon viszonyán kell* mérődnie, ebben kell kézzelfogható formát öltenie.

Szocialista viszonyaink között is érvényes az, hogy a társadalmi tőkevagyon vállalatoknál befektetett összegei átlagosan 8—10 év alatt használódnak el, ennyi idő alatt térülhetnek meg. Ez döntően a befektetések állóeszköz-tartalma miatt van így. Ehhez igazodnak a forgóeszközök stockjai, illetve ezek szerkezete, valamint az élőmunka-ráfordítások mennyiségi és minőségi dimenziói. A megújulás, a megváltozott piaci és más külső tényezőkhöz való alkalmazkodás végett kell szükségképpen a bevételekből több éven át megfelelő összegeket megtakarítani, *likvid* állapotban tartani, illetve a felvett idegen tőkéket (hitel, kölcsön) több éven keresztül törleszteni.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a *tőkevagyon a tulajdon tárgyi* tartalma, s mint ilyen az *anyagi hatalom* megtestesítője. Hiszen az életfeltételek legfőbb alkotórészeihez, a termelőeszközökhöz való hozzáférés biztosítékáról van szó! *A vagyonhoz kötődő hosszú távú érdek tehát egyszersmind* közvetlen vagy közvetett *tulajdonosi érdek* is a gazdaság szereplői számára.

A vagyon alakját öltő összefüggések mint az emberek egymás közötti viszonyainak a tárgyiasulásai, adottságként jelentkeznek, amelybe az egyének és nemzedékek mintegy „beleszületnek", amelyet a munkaviszonyba lépő fizikai és szellemi dolgozók, beosztottak és vezetők készen találnak, és amelyekhez munkaképességükkel alkalmazkodniuk kell. Ez a feltétele annak, hogy strukturált együttesük valamilyen szinten ellássa funkcióját; másképpen nem lennének képesek az elhasználódó termékeket pótolni. Erről a szintről elindulva vihetik végbe a termelési tényezőkön és a javakon a lehetséges és szükséges változásokat, mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt. A vagyoni viszonyok tehát az emberi civilizáció és kultúra közvetítő láncszemei is. A mikrogazdasági létezésnek sem más az alapja, mint a tőkevagyon. A társadalmi tőke elkülönült vagyonrészei feletti *tulajdonosi*

rendelkezés tehát a mikrogazdasági szereplők létezésének és működésének a *kulcskérdése*, a gazdálkodás stabilitásának és dinamizmusának a biztosítéka.[2]

Mivel a társadalmi tőkevagyon csaknem egészében a gazdasági szervezetekben helyezkedik el, az olyan időszakokban, mint a mostani korszakváltás is, megsokszorozódik a jelentősége. Ilyenkor ugyanis némely pontokon van és kell lennie visszaesésnek, sőt kiesésnek, amely a megszokott növekedés ellentéte, az előretörési pontokon ugyanakkor a befektetések még nem hozzák a (teljes) „termést". Azonos erőforrás-ráfordítások mellett tehát a növekedés lelassul, sőt átmenetileg stagnáció állhat be. Ez azonban nem feltétlenül visszafejlődés, hanem a továbbfejlődés feltétele, mi több, annak szerves alkotóeleme is lehet. De valóban az-e? Nagyban függ ez attól, hogy az emberek birtokukban levőnek tudják-e az eszközöket, amelyek révén munkaképességük, aktivitásuk kifejtésével kijuthatnak a körülmények szorításából, képesek-e fordítani sorsukon, egyszóval: hatalmukban áll-e a termelési és a gazdálkodási folyamat kedvezőbb irányú megváltoztatásában pozitívan közreműködni — mégpedig számukra észlelhető személyes előnyökkel.

Az intenzív fejlődés szocialista követelményeinek megfelelő, konszolidáltabb makromechanizmusnak kell kialakulnia. Ehhez viszont *a mikroviszonyok mechanizmusainak belülről* is meg kell újulniuk. Ez utóbbinak lényeges — talán a legfőbb — mozzanata az lehet csak, hogy a rövid távú kereseti érdekeltség kiegészül a köztulajdonosi vagyonérték-megőrző és -növelő érdekeltséggel mint az aktuális döntések és cselekvések jövőre orientált motivációjával.

A rövid távú érdekeltség jövőre orientált ellensúlyának a megteremtésétől remélhető csupán, hogy végleg elhárul a vállalatok felelős tényezőinek a feje fölül a mindenki akarata ellenére mindig ott lebegő Damoklesz-kard: az egymást involváló állami beavatkozások, a folytonos szabályozóváltozások és művi átszervezések sora, alapjában véve a recentralizáció veszélye. Nem utolsósorban ezzel teremthetők meg azok a feltételek, amelyek között a helyes gazdaságpolitika szövetségesekre talál az autonóm vállalatok seregében. Ilyen körülmények között ugyanis a vállalatok a partnereikkel való együttműködés gördülékenységére és hatásosságára összpontosítják az erejüket, nem pedig főként a gazdasági központtal való jóviszony, a jogcímekért, forrásokért vívott küzdelem által akarják megszilárdítani pozícióikat. Így mehet át a vállalatok zöme védekező magatartása aktivitásba, s koncentrálhatja figyelmét az új tudományos-technikai eredmények beszippantására, az új szükségletekre, a várható vagy életre hívható piaci irányzatokra. S tennék ezt saját érdekeiktől vezettetve, minthogy vagyonuk méreteinek korlátozottsága, az elavulás és a hozzáértésből való kiesés fenyegetése szorítja rá őket reális megoldások kezdeményezésére, ésszerű kockázatvállalásra. Amíg most többnyire felülről ajánlgatnak és alulról válogatnak, a sorrend megfordulhat: a munkahelyi, vállalati kezdeményezéseket kell az állami gazdaságirányításnak szelektíven befolyásolnia, hogy a folyamat egészét és szerkezeti változásait a népgazdasági egyensúly, a dinamikus fejlődés és — nemzetközileg — a komparatív előnyök medrében tartsa.

Megszabadulván a mikroökonómiai szintű kérdésekben — amúgy is csak elégtelenül — viselt felelősség súlya alól, az állam a makrofunkciók sikeresebb végzésére fordíthatja erejét, s magasabb fokra fejlesztheti ez irányú képességét. A kormánynak nem kell a beavatkozások eszközéhez nyúlnia. Ha meg a körülmények miatt mégis rákényszerülne a beavatkozásra, az államélet törvényes mechanizmusaival és a közvélemény bevonásával teheti meg azt. Ilyen feltételek mellett tud az állam olyan gazdaságpolitikát folytatni, amely — az objektív törvények figye-

[2] Van egy nagyobb súlyú biztosíték is, nevezetesen a nemzeti vagyon, benne az állami vagyon egészére vonatkozó köztulajdonosi hatalom. Az egyes vállalatok számára mindazonáltal ez mégis *külsőleges*, ami lehet az elidegenedettség tanújele is, noha nem feltétlenül az.

lembevételére alapozódva — a makrohatékonyságra irányul. Hiszen valódi népgazdasági hatékonyság csakis a vállalati tőkevagyonok hatékony felhasználásával érhető el. A makrohatékonyság persze több, mint a vállalati nyereségráták puszta átlaga. Nem nehéz azonban belátni, hogy alacsony mikrohatékonyság esetén az összhatékonyság is alacsony lesz! Ami viszont már a társadalmi tulajdon értékét érinti; ez nem növekszik, hanem devalválódik.

Korunk és rendszerünk elodázhatatlan követelménye, hogy a köztulajdonosi érdek főnixként feléledjen poraiból. Az államosítások idején ugyanis még volt töltése (antifeudális, antikapitalista, kizsákmányolásellenes töltése) a köztulajdonnak! Pozitív formában a köztulajdon a foglalkoztatottság bővülésében, az üzemi bizottságok létezésében, a munkásigazgatók személyében stb. mutatkozott meg.

Azután jött a gazdaságpolitikai, sőt politikai voluntarizmus, a törvénysértések időszaka. E negatív jelenségek elkerülhetetlenül kikezdték az akkori nemzedékek fejledező köztulajdonosi magatartását és tudatát. A dolgok formálásának a lehetőségein kívül lenni, sőt a folyamatok károsultjaként élni a „gazdának" kijáró legkisebb befolyás nélkül — ez bizony hatásos erodáló erő volt.

Az 1956-ot követő években — konszolidációs tényezőként — szükségképpen az emberek fogyasztói érdeke került előtérbe. Termelői érdekük a háttérben maradt vagy oda visszaszorult. Ebből következően a vállalati érdekek is hasonlóképpen rendeződtek fontossági sorrendbe: menthetetlenül a munkavállalói érdek jutott nyeregbe az egyes dolgozónál és a kisebb-nagyobb kollektíváknál, beosztottaknál és vezetőknél egyaránt. A köztulajdonosi érdek pedig mikroökonómiailag eltűnt, és makroökönómiailag végleg elvonttá vált. Számos ponton a közöny vagy a köztulajdont károsító irányzatok kaptak lábra. Nem túlzás állítani: abból az anyagi veszteségből, amit ez a magatartás okoz a társadalomnak, külföldi adósságunkat nehézség nélkül kifizethetnénk!

Megoldatlan kérdések

A hetvenes évtized végén rákényszerültünk arra, hogy a felduzzadt adósságállomány növekedésének a megállítására, a tartozások visszafizetésére a bruttó nemzeti termék többletének jókora hányadát használjuk fel, miáltal a reálbérek stagnálása — több éven át csökkenése — következett be. Ebben a helyzetben derült fény arra, hogy az 1968-ban életbe léptetett, de feleútján fejlődésében visszamaradt mechanizmusunk csütörtököt mondott. A központi irányítás (és tervezés) eszközei alkalmatlanoknak bizonyultak a feltorlódott nehézségek „mechanizmuskonform" levezetésére. E felismerés a tudományos gondolkodást arra késztette, hogy behatoljon a társadalom gazdasági alapjának mélyebb rétegeibe, és elinduljon a megoldás keresésének útján. Ekkor vált világossá két — egymástól nem független — lényeges kérdés rendezetlensége, amely kérdések eddig kiestek a látómezőnkből. Az *egyik* probléma a *nyereségnek* mint értékelési és érdekeltségi fogalomnak a *labilitása.* Ez azzal függ össze, hogy a nyereség egyáltalán nem kapcsolódik a befektetett eszközök mindenkori értékéhez, a gazdálkodó szervezetek *saját tőkevagyonához.* Annál szorosabban függ viszont a nominálfolyamatoktól, az objektivitásukat tekintve meglehetősen gyenge lábon álló árak, bérek, hitelfeltételek, adók és költségvetési támogatások alakulásától, valamint az irányítószervekkel és bankokkal szembeni alkupozícióktól. Ily módon jó másfél évtizeddel a reform után a valóságos gazdasági eredmény és a keletkező nyereség között ijesztő szakadék tátong. A *másik* anomália az, hogy lényegében az államosítások óta a társadalmi, ezen belül *az állami tulajdonban levő* nemzeti *vagyonnak nem alakult ki a közgazdaságilag működőképes felelősségi rendszere.*

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a termelési, for-

galmi és fejlesztési tervek elkészítésekor még a legjobb gazdasági vezetők sem gondolkodnak a már lekötött vagyon, a saját befektetés és a várható vagy tényleges eredmény viszonyában, vagyis a megtérülésben. Utólag persze — akár a statisztikai kimutatások kedvéért — kiszámíthatják az eszköz- (vagy alap-) hatékonyságot, de általában akkor sem a vagyonérték egészére. Mindennek azonban vajmi kevés a hatása a tényleges gazdálkodásra, a döntések megalapozására. Különben miért is tűnne mikroszinten természetellenesnek az, ami makroszinten teljesen normális gyakorlatnak számított? A költségvetés — a szerkezeti korszerűsítés szükségességére hivatkozva — évtizedeken át rendszeresen elvonta az amortizáció jelentős részét, és szinte nyomon sem lehetett követni, vajon e forrásokat másutt a tőkevagyon pótlására fordítják-e, avagy folyó kiadásokat fedeznek velük. A költségvetés ugyanakkor juttatásainak, preferenciáinak a sokaságával eltakarhatta valamely vállalat, de akár egy termelőág vagyonértékének a megfogyatkozását is. Márpedig az ésszerű gazdálkodás és a hatékony fejlesztés szempontjából igen lényeges tudni, hogy menynyivel változott a vagyonérték egyik időpontról a másikra, hiszen így adódik ki, mi a valóságos nyereség vagy veszteség. A dolog azonban még ennél is bonyolultabb. Amíg a sok száz milliárdra rúgó saját tőkevagyont mellőzik az előkalkulációnál és az érdekeltségi rendben, addig a hitelfelvételeknél ezzel éppen ellentétesen a kamatkondíciók miatt a döntés a befektetés hozamának számításán alapszik. Mivel a jövőben jelentős szerepet szánunk a bankoknak a tőkék áramoltatásában, a saját és az idegen tőkevagyon kezelésének ilyetén kettőssége előre vetíti baljós következményeit.

Elérkezettnek látszik az ideje annak, hogy *rehabilitáljuk a tőkét és a profitrátát* általában a társadalmi tőkevagyonra, de különösen annak mikroökonómiailag elkülönült részeire vonatkozólag. Rehabilitálni kell őket, de *nem* specifikus tőkés tartalmukat, hanem mint *gazdálkodástani kategóriákat*, mégpedig azért, hogy kiteljesedhessék *specifikus szocialista tartalmuk*. Ezzel minőségi változást indíthatunk el a reformfolyamat történetében. Amint ugyanis sikerül a társadalmi tőkevagyon szerepét jelentőségének megfelelően kezelni, *szilárd alapot teremtünk* a gazdasági *mechanizmus működéséhez*, előmozdítva annak „konszolidáltságát". A társadalmi tőkevagyon értékelési rendbe való bekapcsolása *mindenekelőtt a vállalatok belső és extern viszonyainak a mozgásformái számára* jelentene nagyobb *biztonságot*. Ezen keresztül azonban a tőkeértékelés a tervezés és a gazdaságpolitikai döntések rendjét, vagyis a terv és a piac szerves egységén alapuló mechanizmus konszolidáltságának a *másik* tartópillérét is erősítheti. Persze csupán akkor s olyan mértékben, amennyiben és amilyen mértékben a terveknél és a döntéseknél figyelembe veszik az objektív gazdasági összefüggéseket, a kihasználható lehetőségeket.

Vagyonkezelő intézmények

Mi adja a tőkenyereség sajátos közgazdasági tartalmát? Erről röviden a következőket lehet mondani:

a) A vagyonérdekeltségi rendszerben a vállalati *kollektívák hozamrészesedése*, amelyhez azok az oszthatatlan vállalati alaptőkének a javukra írt és az általuk befektetett hányada után jutnának. Ezzel válna a kollektíva anyagilag is érdekeltté a stratégiai döntésekben való részvételben.

b) Létezne tőkevagyon-kezelésre és tőkemozgatásra hivatott és ilyen funkcióval törvényesen felruházott (s védett) vállalatszerű intézmény. (ÁVK-val jelölöm a továbbiakban.) Az ÁVK-k az államigazgatási szervek helyett (ezek ellenőrző szerepe rendezendő lenne) az *állam* tulajdonosi érdekeltségének érvényesítésére szolgálnának, mégpedig *közvetlenül*, de nem monopolpozícióban. A monopolhelyzet kialakulása azért nem lenne lehetséges, mert több vegyes profilú (ágazatközi) AVK

működne, és azoknak egy-egy vállalatnál mindig csupán a lekötött vagyon egy — minimális és maximális — határon belüli hányadára terjedhetne ki az érdekeltsége. E tőkevagyoni érdekeltségük arányában illetné meg az ÁVK-kat a rendelkezés az adott vállalat mindenkori nettó nyereségével. Az ÁVK kötelessége volna hozamrészesedését az azt kitermelő vállalat vagy más cég tőkevagyonának a bővítésére, esetleg új vállalkozás beindítására fordítani, természetesen szabályozott módon és saját gazdasági megfontolása alapján. E megfontolásai során az ÁVK-t az a törvényesen előírt és védett kritérium vezérelné, hogy a különböző vállalkozásokban levő együttes tőkevagyona hosszú távon a lehető legtöbb nyereséget hozza, figyelembe véve természetesen a befektetés kockázatát is.

Az ÁVK-forma — kifejlődése után — lényegileg a klasszikus költségvetési kiadások (infrastruktúra, szociális-kulturális, védelmi, igazgatási kiadások) fedezésének a méreteire szűkíthetné a vállalatoktól és a lakosságtól beszedett adókat. Az ÁVK-k, a bankok üzletpolitikáját természetesen a népgazdasági tervek készítése során összehangolnák, ami megszabná tevékenységük bel- és külgazdasági irányait, elveit. Szerepük abban állna, hogy előmozdítsák a tőkeáramlást, meggyorsítsák a veszteségforrások felszámolását, az impulzív tevékenységi ágak bővítésének s általában a piacorientált korszerűsítésnek és a fajlagos ráfordítások csökkentésének a folyamatát. Ezt a funkcióját az ÁVK a vállalatok oszthatatlan alaptőkevagyonában részt vevő többi eszmei tulajdonosi jogú szereplő (kollektíva, kommunális gazdálkodó szervezet, más vállalat vagy szövetkezet, sőt az egyéni befektetők) befolyásolására használhatná fel, ismét megfelelő — a monopolizációs tendenciák kibontkozását gátló — szabályok szerint.

c) A harmadik, de talán a legfőbb specifikus vonás az volna, hogy mind az állami vállalatok, mind az ÁVK-k dolgozói (munkások, alkalmazottak) *egyénileg* is rendelkeznének részesedési joggal a tulajdonosi kollektívának jutó tőkevagyon hozamhányadából. E jogukat, illetve annak alkalmazását értékpapír (részesedési jegy, munkásrészvény) és annak névértéke testesítené meg. Az egyes dolgozók az alapszabályban rögzített elvek szerint osztozkodnának a kollektívának az eszmei tulajdonhányad után járó nyereségrészen. A főszabály itt az lehetne, hogy kapott részjegyeik (részvényeik) névértéke adott évi vagy több évi teljesítményeikhez, alkotó vagy anyagi hozzájárulásukhoz kapcsolódjék. Ha a tulajdonosi közösség, benne a vállalati dolgozókból (vagy a volt dolgozókból is) álló kollektíva átlag alatti nyereséggel vagy éppen veszteséggel zárna, ez levinné értékpapírjaik árfolyamát, ha pedig az átlag felett helyezkedne el, ez emelné az árfolyamokat. Amennyiben a jogi személyek (ÁVK stb.) kezében is az értékpapírok névértéke jelezné érdekeltségük mértékét, a szóban forgó értékpapírok együtt már jelentős súlyt adnának a tőkepiac e válfajának. Hiszen azokat ők is forgathatnák, amiként az egyes dolgozók (volt dolgozók) is, akik például 10 éves futamon belül — meghatározott szabályok mellett — részesedési jegyeiket beválthatnák, örökbe hagyhatnák. Ily módon a nyereségrátán túl is létrejönne egy, a vállalkozások kilátásait értékelő második jelzőrendszer. (Az értékpapírok kínálatának-keresletének alakulását persze ugyancsak ellenőrzés, tervszerű szabályozás alatt kellene tartani.)

Így végeredményben elindulhatna (méghozzá az első gazdaság nagyüzemi szférájában is) a szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlesztése, összhangban a tulajdon közgazdaságilag helytálló tartalmával. E formák révén ugyanis olyan viszonyok érlelődnének ki, amelyek a dolgozók személyes és közvetlen érdekeltségével váltanák fel a köztulajdonosi státusuk mai elvontságát. A dolgozó, amíg csak meg nem szűnik munkaviszonya, érdekelt volna abban, hogy a tulajdonosi cél és az eszközök viszonyát aktívan befolyásolja, mivel a stratégiai döntések késleltetetten jelentkező évi hozamai (vagy azok hiánya) erősen meghatároznák az ő kezében (vagy örököseinél) maradó értékpapír árfolyamát. Munkaképességük közösségi hasznosításában is valamennyien érdekeltek lennének (így az anyagtakarékosság-

ban, a költségek, a fajlagos bérhányadok csökkentésében, a szállításokban, az innovációk megvalósításában stb.). A bérek munkapiaci hatásokra történő átmeneti és parciális kiegyenlítődése esetén is differenciálódhatnának a különböző vállalatokban dolgozók jövedelmei, nevezetesen a részesedés, a részvényárfolyam ingadozó mozgásán keresztül. Eközben az ingadozás szélsőségeivel szemben nemcsak a közgyűlési és vezetői tartalékok és ellenlépések jelentenének védekezést, hanem a folyó keresetek viszonylagos stabilitása is.[3]

Az egyén viszonyát a termelés tárgyi tényezőihez a *közösség* ilyképpen nem csupán az egyének személyes tulajdonában lévő munkaképességüknek az egyesítésével *közvetítené*, hanem a társadalmi tulajdon adott vagyonrészéhez kötődő kapcsolatuk által is, továbbá a *pénzforma* révén a társadalom uralta összes életfeltételeihez. Mindez energiákat szabadítana fel tehát és állítana a jobb és a több munka, a hatékonyabb gazdálkodás, az intenzív nemzetgazdasági fejlődés szolgálatába.

Más megoldási lehetőségek

A tőkehozam-érdekeltségi rendszer mellett számos más megoldás vetődött fel a gazdasági működés megjavítására. Az egyik ilyen megoldási változat a modern információs rendszerre és az információs technikák fejlődésére alapoz. Eszerint a központi tervezést át kellene állítani matematikai modelleken alapuló és a számítástechnika segítségével kiépített *információs rendszerré*, amelynek révén előre programozhatók volnának a különféle gazdasági ágak és vállalatok optimális tervei.

Azt feltételezni, hogy a modern információs technika már a közeljövőben képes lenne megbirkózni a változtatások és kiigazítások ama sokaságával, amelyek gyakorlatilag lehetővé tennék a gazdaság társadalmi méretű közvetlen tervezését és ezen nyugvó rugalmas irányítását — utópiának tűnik. Az meg aztán végképp képtelen feltételezés, hogy megoldhatók volnának a gazdasági fejlődés problémái a különböző társadalmi csoportok törekvéseitől függetlenül, az egyének millióinak mindenkori értékítéletét kikapcsolva. Az ilyen kívánalom jóval túl van az információelmélet legtágabb tartományhatárain.

A másik *változat* a piacgazdaságra épülő *önigazgatási rendszer*. (E modellnek — amellyel Jugoszlávia kísérletezik több évtizede — nálunk is vannak hívei.) A modell bevezetésének Jugoszláviában nyilvánvalóan ugyanúgy politikai indítékai voltak, mint ahogyan jórészt politikai jellegű okokra vezethetők vissza a mai súlyos nehézségeik is.

Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban az 1965-ös Kardelj-féle reform kimenetele. A cél az volt, hogy a beruházások többsége felett az üzemek (a társult munka szervezetei) rendelkezzenek, ne pedig a társadalmi-politikai közösségek (értsd központi és helyi állami szervek). Mi következett be a valóságban? Az 1961. évi 61,7 százalékról 1980-ra 6 százalékra csökkent az a rész, amely felett a társadalmi-politikai közösségek diszponáltak, viszont az üzemeké 29,5 százalékról csak 32,7 százalékra nőtt. Ellenben 9 százalékról 61 százalékra emelkedett a bankok részaránya.[4] A súlypont az állami hivatalokról tehát nem a munkástanácsokra helyeződött át. Valójában a vállalati vezetéssel (úgymond technokráciával) együtt-

[3] Ezért nem érthetünk egyet Antal László A vagyonérdekeltségről című cikkének következő állításával: „Ha az értékpapír és osztalék formájában kifizetett személyi jövedelemrész a foglalkoztatottak összjövedelmének nem számottevő hányada, akkor valószínűleg tét nélküli »számháború« lesz... Ha viszont a jövedelmek jelentős... része mozgó osztalékjövedelemmé válik, akkor a személyi jövedelmek drasztikus és a kollektíva által sokszor nem kiszámítható, a konkrét munkateljesítményekkel még kevésbé kapcsolatba hozható ingadozása valószínűleg nem a tulajdonosi tudatot erősítené, hanem... gyengítené a jobb vagy a rosszabb munkavégzéshez kapcsolódó ösztönzést..." (Pénzügyi Szemle, 1985. 4. sz. 330. l.)

[4] Tomiszlav Bandin: A munka felszabadítása és a társult munka. Adalékok a társult munkával kapcsolatos polémiához. Létünk, Újvidék, 1984. 4. sz. 792. l.

működő „bankokrácia" jutott abszolút fölényre. A félrecsúszás egyik alapoka bizonyára abban van, hogy a vállalati alaptőkék mozgatásának, egyáltalán a tőkemozgatásnak a kérdése valójában a jugoszláv modellben is megoldatlan maradt. Nehezen is egyeztethető össze a normális tőkemozgatás a kollektíva foglalkoztatási és egzisztenciális érdekeivel, amelyeket még csak tetéz déli szomszédunk gazdaságában a sok kisvállalkozó, a nagyszámú parasztgazdaság, a munkanélküliség, összefonódva a nemzeti és nemzetiségi partikularizmus jelenségeivel. Hiába kölcsönözne a piac aktivizálódása a gazdasági paramétereknek viszonylagos objektivitást a döntési folyamatokban, az említett okokból a rövid távú — lényegében munkavállalói — érdek maradt a fő motiváció. A maguk termelte többlettermék zöme feletti rendelkezésből a kollektívák és az állandóan rotálódó munkahelyi vezetők (ez utóbbiak a hatalmi struktúrától való egzisztenciális függőségük miatt) sok tekintetben ki vannak zárva.

Az általunk felvázolt vagyonérdekeltségi koncepciónak keletkezett egy más — irányultságát tekintve elütő — változata is. (Rövid távon ez esélyesebb lehet az előbbieknél, minthogy a köznapi tapasztalatok és a hagyományos „elvárások" talaján mozog.) Erre a legjobban talán a *menedzseri vagyonérdekeltségi* rendszer kifejezés illenék. A szóban forgó koncepció a vállalat és a vállalati vezető személyének kimondatlan azonosításából indul ki, amikor is a hosszú távú érdekeltséget a vállalati vezetőkre (a vállalati tanácsok élterehívása után e testületre, illetve annak tagjaira) kívánnák kiterjeszteni. E felfogás híveinek alapállása szerint ugyanis a beosztott dolgozókat — kivált a nagyüzemi munkásokat — elsősorban és mindenekelőtt a folyó kereset érdekli. Tudatuk szinte „technológiai" kényszerűségeknél fogva, esetleg még az árutermelési viszonyok lététől determináltan, bérmunkástudat.[5] Emellett többen — nagyon régóta Tardos Márton — a vállalatoktól független tőkemozgató szervezeteknek a létrehívását (holding, konszern vagy más elnevezéssel) is szükségesnek látják.

Több oka is van annak, amiért a szakmai közvélemény egy része ma még hajlamos a menedzseri koncepció mellé állni. Ez a koncepció először is számíthat gazdasági *vezetőink*, valamint az üzleti vállalkozásra kapható emberek *ambícióira*, akik valóságos vagy vélt elhivatottságuk, rátermettségük tudatában élnek. Kedvező fogadtatásra találhat ez a nézet az *irányítóapparátusok* munkatársainál is, akik — nem teljesen alaptalanul — meg vannak győződve szerepük fontosságáról, pótolhatatlanságáról. Egyesek akarva-akaratlanul így látják megóvni a — hamisan szintén pótolhatatlannak vélt — operatív hatalmukat, ma is létező informális befolyásukat. Tagadhatatlan a szerepe a koncepció elfogadásában a *mechanikus imitációs hajlamnak* is. E hajlam a gondolkodási kényelem örök igényén kívül azon felismerés folytán erősödött meg, hogy van tanulnivalónk a tőkés gazdaságtól, éspedig nemcsak technikai tekintetben.

Az adott esetben azonban az imitáció a *nyugati* — főleg amerikai — *menedzserek* — bizonyos mértékben „apologetikusan" eszményített — *szerepének* (továbbá a különféle finánctőkés csoportok láthatatlan, de valóságos tulajdonosi funkciójá-

[5] Ennek a közgazdászok körében is ott lappangó vélekedésnek adott szociológiai alátámasztást egynémely szociológus. Hadd hivatkozzak itt csak Héthy Lajosnak a Gazdaság 1979. 4. számában megjelent cikkére, amely szerint „...elsődlegesen a dolgozókhoz... közelebb álló üzemi és műhelyszintű operatív döntésekben kell keresni a részvétel előmozdításának útját" (43. l.). Héthy Szabó Kálmánt és Horváth Lászlót azért marasztalja el, hogy „az egyén, a csoport magatartását közvetlenül a... termelési viszonyokból vezetik le...". Pedig „...a szociológiai kutatások egyértelműen arra utalnak, hogy a dolgozók ma mindenekelőtt csak azoknak a kérdéseknek a megvitatásába és eldöntésébe készek, hajlandók bekapcsolódni, amelyek közvetlenül és erősen érintik érdekeiket, alapvető anyagi szükségleteik kielégítését" (44. l.). Világos, hogy ha ezt az álláspontot tette volna magáévá a politika, a választott vezetéssel, illetve a vállalati tanácsokkal irányított típusmegoldásokat nem indította volna útjára a kompetitív szférában.

nak) *a lemintázása.* Ennek mintegy az ikerpárja az, hogy — a szociológia ottani szemléletmódját elemzés nélkül alkalmazva — a szocialista gazdaság jelen szakaszának hovatovább végzetszerű attributumaként állítják be a bérmunkási magatartás és tudat kétségtelenül elterjedt jelenségeit. E szerint a vélekedés szerint történelmi távlatban szükségszerű az, hogy az állami szektor dolgozóinak túlnyomó része kívülállónak érezze magát a köztulajdonosi funkción. A tőkebefektetés, a fejlesztés kérdései — akárcsak a tőkés konszernek munkásait — kizárólag akkor érdeklik őket, ha az kereseti lehetőségeiket vagy egzisztenciájukat veszélyezteti.

Vizsgáljuk meg tehát — ha csak érintőlegesen is — a fenti érvek helytállóságát!

A menedzseri rendszer hívei nem veszik tekintetbe azt a tényt, hogy a nyugati menedzserek a *tőke* szakszolgálatosai, s így akarva-akaratlanul „bedőlnek" az ideológiai ködösítésnek. A konszernek menedzserei a tőkés gazdaság *szerves* fejlődésének termékei, az objektív termelési viszonyok alanyai, akik mögött reális anyagi hatalomként a kollektív formákba burkolódzó magántőke áll. Ez a titka az ottani menedzserek sajátságos erejének, mármint az azon túli erejüknek, ami a speciális szellemi munkaképességükből, jártasságukból fakad. De vajon nálunk, ahol sem a gazdaság előterében, sem a hátterében nincs magántulajdonból fakadó hatalom, milyen társadalmi erő állhatna a gazdasági vezetők mögött? Az állami hivatal? Hiszen éppen ennek a szorításából akarjuk a gazdaságot értelmesen kioldani! „Finánctőkéről" is komikus lenne beszélni, hacsak nem akarjuk ezt is „szimulálni". Ez utóbbi esetben azonban a szimulánsok megint csak a hatóságok lehetnének, akár a kormányszervek, akár a bankok. Úgy gondolhatják talán, hogy a vezető és a szakszolgálati (műszaki, marketing-, pénzügyi stb.) apparátus töltse be ezt a szerepet? És mi történjék a többi beosztottal, a közvetlen termelőkkel? Legyenek úgynevezett szabad munkaerők, azaz nem többek, mint a munka iránti kereslet-kínálat vagy a vállalati gazdálkodás puszta tárgyai? A fenti koncepciót valóra váltva mikroszinten is megmaradna a termelőeszközöktől való elidegenedettség: a dolgozók érdekvédelmi szervezete nézne farkasszemet a vezetők mikrotulajdonos státusú csoportjával.

Mellőzzük most azt a nagyon is jogos kérdést, vajon annyira passzív lehet-e a mi körülményeink között a beosztott dolgozók, a kollektívák szerepe a vállalkozás sikerében, s egyáltalán maguknak a vállalkozó szellemű vezetőknek a kiválasztásában és támogatásában, mint a tőkésországok vállalatainak kizsákmányoltjaié! Elvégre az általuk előteremtett értékekkel vállal kockázatot a menedzser, s őket is sújtja a vállalkozás kudarca. Ismerjük el, a kockázatvállalás értelmes volta, eredményessége nagymértékben csakugyan a vezetőn fordul meg. Kérdés azonban, hogy ha nincs állandó munkanélküliség, és a jobb munkát kikényszeríteni adminisztratív módszerekkel nem célszerű és nem lehetséges, akkor a gazdasági vezetők vagy azoknak egy szűk gárdája hatásosan ellensúlyozhatja-e tartósan a tárgyi termelési tényezők és a javak minőségével kapcsolatos, közönyös dolgozói magatartást, a teljesítmény-visszatartást, a költségérzéketlenséget stb.? Időről időre meg tud-e birkózni a „magában álló" gazdasági vezetés a munkaerő-átcsoportosítás, sőt az elbocsátás gondjával, amikor a többséget nem fenyegeti egzisztenciális félelem, vagy ha a vállalatban maradó többség együtt érez elbocsátott társaival? Továbbá, ha nem akarjuk megtartani a költségvetési redisztribúció és a banki műveletek ormótlan méreteit (és nem akarjuk), akkor hogyan várható a tőkeáramoltatás kezdeményezése és megvalósítása? Képes lesz-e a gazdasági vezetők többsége arra, hogy — az érdekképviselet egyetértése mellett — a nagyobb jövedelmezőség reményében máshová helyezze ki azt a fejlesztési forrást, amit a vállalat dolgozói teremtettek elő? Hiszen így a dolgozók sem befolyásolni, sem közvetlenül érzékelni nem tudják a külső befektetés várható előnyeit (viszont az esetleges hátrányok alighanem őket is sújtanák). Mikor lehet több idegen forrást (kölcsönt, részvényt, kötvényt, csendestársat stb.) a vállalathoz vonzani: akkor-e, hogyha a dolgozók az

alaptőke megtérülésében közvetlenül érdekeltek, vagy hogyha csak bérérdekeltségűek? Egyáltalán behajtható a gondatlanságból vagy akár az elkerülhetetlen kudarcok sorából eredő károknak legalább jelentős része a stratégiai döntéseket hozó menedzsereken? Vagy csak a kollektívák és a társadalom (állam) viselje ezek után is a következmények anyagi súlyát, annak ellenére, hogy ez utóbbiak kívül maradtak a döntési folyamaton?

De engedjük meg azt a feltételezést, hogy az államigazgatástól függetlenített vállalatvezetők az eddigieknél sikeresebben oldják meg a társadalmilag kívánatos feladatokat. Ez esetben viszont azzal kell számolni, hogy jövedelmeik megsokszorozódása hedonista fogyasztókká vagy módos magántulajdonosokká teszi őket. Máskülönben miért vállalnának ekkora kockázatokat? Elviselné-e a munka társadalma az ilyen kirívó életmódot, illetve vagyonosodást? Ha igen, nem valamely osztály jellegű réteg képződéséről lenne-e szó, méghozzá a viszonylagos szegénység közegében? Ha nem viselné el, akkor erősen progresszív jövedelem- és vagyonadóztatásra lenne szükség. Ekkor viszont az a jogos kétely merül fel, vajon a vezetők többségénél számítani lehet-e arra, hogy hosszú távú érdekeket követve tud dinamikus vállalkozóként működni. Ha ugyanis ez a feltétel nem érvényesül, a rendszer rugalmatlan marad.

Mindezek alapján úgy vélem, leszerelő és történelmi értelemben zsákutcába vezet minden koncepció, amely a közösségtől így vagy úgy elszakított menedzseri érdekeltséggel kívánja a hatékonyságemelő hajtóerőket a köztulajdon talaján mozgásba hozni. Az empíriára hivatkozni ebben a kérdésben és azt a dolgozók stratégiai döntésekbe való hathatós bekapcsolása kilátástalanságának a bizonygatására használni — még csak szemlélődő elméletként sem üti meg a tudományosság minimális kritériumát, nemhogy a valóság gyakorlati meghaladását szolgáló marxista tudományét.

Mintha a múltban nem lettek volna a valóságformáló cselekvések előtt döntési alternatívák, amelyek a lehetőségek és szükségszerűségek tág határai között megengedték úgy csinálni a „történelmet", hogy az ilyen és nem másféle tényekre vezetett. Következésképpen a mára sem maradna egyéb, mint az események után kullogni; a jelen valóságban bennerejlő reális lehetőségek megragadásáról lemondani, felhagyva minden újító reformtörekvéssel. Annak, ami tudományosan igaz, legbiztosabb igazolója végső fokon az adott esetben is csak a történelmi gyakorlat lehet.

Javaslat a tulajdonérdekeltség egy kézzelfogható változatára

Amikor a hatvanas-hetvenes évtized fordulóján a munkások, a beosztottak stratégiai döntésekben való részvételét elméletileg felvetettük, abban a hiszemben voltunk (a magam részéről legalábbis), hogy a nyereségrészesedés az évi bérkeresményt a jól működő vállalatoknál akár negyed-, sőt harmadrésszel is megtetézi majd. Ilyen feltételezéssel elképzelhetőnek látszott az, hogy a több évi nyereség átlaga alapján utólag számított nyereségrészesedéssel a kollektíva hosszú távú érdekeltsége eleven hatótényezővé válhat. (A nyugati közgazdasági elemzések is azt bizonygatják, hogy a sikeres japán monopolcégeknél az alkalmazottak hosszú távú érdekének meglétében éppen az ilyen mértékű „profitsharing" játszik közre.) Az energia megdrágulása által kiváltott cserearányromlás kihatásai a történelmileg kialakult struktúrájú magyar gazdaságra és az ezzel egyidejűleg fellépő okok sora vezetett oda, hogy a részesedési alap egyfelől összezsugorodott, másfelől — s most ez a lényegesebb — közönséges bérpótlékká változott, minden pótlólagos húzóerő nélkül. A munkás köztulajdonosi érdekeinek a hiányából eredő távlathiány párosult (a már tárgyalt okokból) a vezetők távlati érdekeltségének a hiányával.

A kormány ugyanis — a likviditási gondok és a nemzetközi pénzügyi válság közepette — csak egy-két évet átfogó előirányzatokban formulázhatta meg reálisan gazdaságpolitikai terveit.

E szorító körülmények késztettek sokunkat új utak, életképes elvi megoldások keresésére.[6] Olyan kérdések ismételt végiggondolására került sor, mint az, hogy miként lehetne köztulajdonviszonyok mellett a gazdaság társadalmi szereplőit, kivált a kollektívák, testületek szintjén a döntések következményeinek elviselésében (tehát a vállalkozások csődjének az anyagi következményeiben) igazságosan részeltetni? (Azt ugyanis a világ leggazdagabb országa sem bírná ki sokáig, hogy csak pozitív ösztönzés legyen, és a beállt károkat a társadalom, azaz a sikeresen működők rétege is viselje.)

A Kotz Lászlóval közösen kimunkált vagyonérdekeltségi koncepció legfontosabb elemének azt tartjuk, hogy az évi tiszta nyereséget a vállalatok vagyonértékének változó nagyságához kötnénk. A vagyonérték és a nyereség közötti viszony, annak mértéke és alakulása legyen a gazdálkodás, a vállalkozás, egyáltalán az anyagi javak előállítására fordított munka értékelésének mikroökonómiai kritériuma (természetesen mindez a piaci aktivitásnak egy bizonyos minimumát feltételezve).

Az eszmei tulajdonhányad gyakorlati bevezetése a kollektíva számára is megadná — vagyonjogi alapon — a hozamból való részesedés jogát. Amellett, hogy a vezető állásúak, a vállalati tanács tagjai esetében a hosszú távú érdekeltség hangsúlyozottabb volna, a kollektívák és tagjaik olyan arányban viselnék a vállalati vagyonérték csökkenésének a kockázatát, illetve élveznék növelésének előnyeit, amilyen mértékben munkájukkal, újító, kezdeményező, vállalkozó magatartásukkal közreműködtek abban.

Fontos mozzanat a vállalati kollektíva munkaszervezeti (munkavállalói-érdekvédelmi) és tulajdonosi szervezeti mivoltának a megkülönböztetése és e megkülönböztetettségükben történő összekapcsolása. (Az első esetben a működési szabályzat lenne mérvadó, a másodikban a részvénytársasági formához hasonló szabályokat kellene kialakítani.) Így viszonyulhatna a dolgozó sajátjaként a társadalmasított termelőeszközökhöz, azok munkaképességének, képzettségének stb. megfelelő elkülönült részéhez (nem idegenként kapcsolódna hozzájuk, mint a bérmunkás), ugyanakkor tekintettel munkaerejének személyi tulajdonára, megtartaná munkahely-választási szabadságát (persze a gazdasági szükségszerűségek szabta határokon belül). Munkaviszonya tehát pénzformát öltene a munkapiaci közvetítés során. Ily módon aránylag könnyen összeegyeztethetnék egyfelől a paratechnikai viszonyokból következő (vertikális és hierarchikus) függőséget, másfelől az árutermelési viszonyok szocialista jellegéből fakadó egyenrangúsági követelményt (tudniillik a tulajdonosi szervezet és jogok terén), mégpedig a vállalaton belül és a vállalat külső kapcsolataiban egyaránt.

A koncepcióhoz tartozik a tőkevagyon-hasznosító állami szervezetek létesítése (egyes bankokat ilyen feladatok ellátásával kellene megbízni) azzal az alaprendeltetéssel, hogy előmozdítsák a gazdaságban már befektetett és működő társadalmi vagyon hatékony felhasználását, vállalatközi, sőt ágazatközi allokálását.

A vállalatoknál a tulajdonosi közösség minden tagját — az állami vagyon-

[6] Ekkor bukkantam rá Kotz László egy tanulmányára, amelyben a szövetkezet és a tulajdon kapcsolatát elemezte, és eközben ígéretesnek látszó jogi, szervezeti megoldásokat taglalt. Különösen a távlati érdekeltségre vonatkozó elképzeléseit illetően biztattam, próbálja azokat az állami vállalatok szférájára kiterjesztve konkretizálni. Kotz László nem sokkal később el is indult ezen az úton. Ennek jegyében született tanulmányai fontos adalékok a hosszú távú vagyonérdekeltség kimunkálásához. Vö. Kotz László: Szövetkezeti alapítvány — szövetkezeti társaság. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz. 85—89. l. Kotz László: Csoportérdek — érdekcsoportok a szövetkezetekben és az állami vállalatoknál. Pénzügyi Szemle, 1983. 11. sz. 810—819. l. .

kezelő szervezetet, más betársult céget, közösséget és magát a kollektívát — a hozamból először az általános normatív mérce (kamatláb) szerinti osztalék illethetné meg. Az ezen felüli nyereséghányad viszont egészében vagy zömében a kollektívának, illetve szervezetének a rendelkezésébe kerülne.

Mind a termelővállalatnál, mind a vagyonkezelő szervezetnél a kollektívának járó osztalékot az éppen ott dolgozókra kell „lebontani", és az egyes személyeknek részesedési jegy formájában a tulajdonába adni. A más munkahelyre vagy nyugdíjba kerülők is megtarthatnák — a vagyon felhalmozásába fektetett holt munkájuk alapján — a szabályzat által meghatározott ideig (8—15 év) a részesedési jogukat. Ez idő után pedig annak az eszmei és oszthatatlan vagyonhányadnak a hozama, amely az átlagnormán felül képződött, a tulajdonosi közösségre szállna át. A részesedési jegyek beválthatók, leszámítolhatók, örökölhetők lennének.

Ha mindezek a feltételek — természetesen a gyakorlatban kiformálódott s több ponton bizonyára gazdagított alakban — megteremtődnek, *egy*, a szocialista árutermelési viszonyokkal adekvát *objektív törvényszerűség jelenne meg* a gazdasági mozgást meghatározó erők sorában: *a minél gazdaságosabb fejlesztésben, befektetésben való köztulajdonosi távlati érdekeltség, mint a rövid távú* munkavállalói és vezetői *érdekeltség ellensúlya.*

Lehetséges ellenvetések

Végül nézzünk szembe néhány ellenvetéssel! Túl a minden gazdasági újdonsággal szembeni tartózkodás okozta fenntartásokon, vannak, akik kételkednek abban, hogy a bérből-fizetésből élők hosszú távú érdekeltségének bármely konkrét formája is életképes lehetne. Szívós előítélet ez, amely a tőkés múltból és mai tőkésországok gyakorlatának mintául vételéből táplálkozik. Kfejtettem már ezzel kapcsolatos érvemet: a „tulajdontalanság" állapota az emberiek többségének ellenére van. (Ezért próbálta minden uralkodó osztály a tulajdonosi érdekek morzsáját vagy legalább az illúzióját adni a tömegeknek!) Éppen erre hivatkozva állíthatjuk: az emberek jelentős részének „bérmunkási" beállítódása — ha a feltételek létrejönnek — a természetével amúgy is egyező tulajdonosi aspirációk irányában változhatna. (A kötvények terjedése, a kisvállalkozási formák meggyökeresedése tanúskodik a tulajdonosi hajlandóság meglétéről.)

Némelyek az áttérést látják keresztülvihetetlennek vagy bonyolultnak. Arra hivatkoznak, hogy — figyelembe véve a reálbérek tervezett szinten maradását, illetve későbbi emelkedésének lehetőségeit — a bérek rovására (azok legalább egyszeri csökkentésével) kellene a részjegyrendszert bevezetni. Ez azonban tévedés. A részesedési rendszer kiépítésének a pénzigényét éppen azokból a többlethozamokból lehetne fedezni, amelyek az átlagost meghaladó üzemi és vállalati teljesítmények alapján keletkeznének. A rendszer bevezetése így mintegy önmagát finanszírozná. Ki ne tudná, mennyi alkalom volna kihasználható, mihelyt az újító, a tervező, a gép mellett álló munkás stb. költségek iránti érzékenységet s egyáltalán a közvagyonnal kapcsolatban kellő felelősséget tanúsítana!

Arra is hivatkoznak, hogy ilyesmit csak az önkéntesség alapján lehet kezdeményezni. Ami a kísérleteket illeti, ez így is van. Nem hiszik azonban, hogy a többség — annyi rossz tapasztalat után — bízna a jövőre vonatkozó szabályok tartósságában. (Mindenesetre furcsa, hogy sokszor éppen azok állanak elő az önkéntesség kívánalmával, akik már annyi — többnyire adminisztratív, utasításos — módszerrel próbálták a dolgozók sokaságára a központi vagy a helyi akaratot áttenni.) De hát nem erőszakolásról, hanem az emberek személyes és kollektív érdekeinek a sorompóba állításáról lenne szó! Amikor egy-egy vállalatnál elkezdődne az átállás, persze hogy akadnának, talán nem is kevesen, akik először

ellenkeznének. Csakhogy nem kellene se az időt, se a felvilágosító szót, a közös végiggondolást sajnálni a többség megnyeréséhez!

Azután, hogy az úgynevezett versenyszférában létrejöttek az új vállalatirányítási formák, amikor a vállalati tanácsok a legjobb módszereket keresik, éppen akkor ezen új formák tartalommal való megtöltéséhez volna szükséges a „bázist" felzárkóztatni a dolgozók távlati tulajdonosi motivációja révén.

Ugyanilyen irányban jelentene az állam tulajdonosi szervezete is tervszerűen befolyásoló tényezőt. Az államnak mint az egész nemzeti vagyon képviselőjének az ellenőrzése alatt — de igazgatási szerveitől e tekintetben különváltan — az alaptőkevagyonban való érdekeltségük arányában vennének részt az állami vagyonkezelő intézmények az egyes vállalati vezetőségek megválasztásában, jövedelmük meghatározásában, felmentésükben és tevékenységük ellenőrzésében, nemkülönben a stratégiai döntések meghozatalában (vagyonkivonás, vagyonemelés, fejlesztési irányok, a forrásfelhasználás területeinek jóváhagyása stb.). Ezáltal e vagyonkezelő szervezetnek (s alkalmazottainak) érdekében állana meggátolni azt, hogy a kollektíva vagy a vezetőség a vagyont s ezzel jövője alapjait felélhesse. Ezek az intézmények éberen őrködnének afelett, hogy a képződő források jövedelmező vállalkozásokra használtassanak fel, és a rugalmas alkalmazkodás céljából kellő nagyságú likvid vagyon álljon rendelkezésre. A kollektívákkal alkotott tulajdonosközösségi együttélésük ugyanakkor csökkentené annak veszélyét, hogy az igazgató állam bürokráciája helyébe e szervezetek új keletű bürokráciája lépjen. Így remélhetőleg elkerülhető lenne, hogy a konkrét üzemi körülményektől távol eső „irodák" diktálhassanak a helyi és a népgazdasági érdekek sérelmére.

A vagyonérdekeltségi elven nyugvó forma így alkothatná gerincét a társadalmi tulajdon felelősségi rendszerének. Joggal feltételezhetjük, hogy e forma biztosítaná a társadalmi tőkevagyon gyümölcsöző felhasználását. Áttekinthetővé válna az, hogy hol és mennyiben változott a társadalmi vagyon elkülönült részeinek a reálértéke, visszapótolták-e keletkezési helyén vagy másutt az értékcsökkenést. De a rendszer alapul szolgálna ahhoz is, hogy az állam a mainál jobban határozhassa meg a gazdasági és a nem anyagi szolgáltatói szféra vagyonalakulását, ellenőrzése alatt tarthassa és összehangolhassa a társadalmi vagyon és a személyi vagyon mozgását.

Egyesek úgy is vélekednek, hogy a dolgozói részvétellel meghonosodó vagyonérdekeltségi rendszer már túllépi a terv- és a piackoordináció dialektikus egységére alapozódó mechanizmusreform határait. Valójában itt nem a reformnak, hanem egyfajta reformfelfogásnak a korlátjával van dolgunk. A leszűkített reformfelfogás a „terv" szóval véli elintézettnek az árutermelés *szocialista* jellemzőjét, a „piac"-cal pedig az *áru*viszonyok tényét. Csakhogy a terv is és a piac is csupán meghatározott gazdasági rendszernek az összefüggésében lehet funkcióképes! A rendszer veleje pedig termelőmódjában van. Ahogyan a tőkéseknek más tőkésekkel való versenye s egyáltalán a piaci és a kooperációs készségek az értéktöbblettermelés talajából nyerik éltető erejüket, akképpen a népgazdasági (de akár a mezo-, akár a mikroszintű) tervezés éppúgy a termelőmód lényegi összefüggésének és hajtóerejének kifejezésével töltheti be reális szerepét. De a piac olyannyira kívánatos és óhajtott aktivitása is akkor érheti el lehetséges mértékét, ha a rendszer belső hajtóerejéhez kapcsolódik. *A terv és a piac szerves egysége a valóságban éppen a dolgozók részvételével működő tőkevagyon-érdekeltség révén hozhat az eddigieknél gazdagabb termést.*

Mit várhatunk a vagyonérdekeltségi rendszertől?

Elősegítené *a munkaerőhiány* megszüntetését. A tulajdonosi pozíciójú többség támogatná a vezetést részint a holt munkával való takarékosság végett a norma-

szigorításokban, részint a fajlagos (bér-)költség leszorításában, az élő munka jobb kihasználásában, sőt a szükségtelenné vált munkaerő máshová irányításában, elbocsátásában. Hiszen — túl a nyereségkilátások javulásán — az átlagos bérszínvonal is így tartható meg, vagy így emelhető.

Ugyancsak a gazdasági eredményeket javítaná a *tőkepiac* aktivizálása: a vállalatok saját alaptőkevagyonának, a bankhiteleknek és kölcsönöknek a megtérülési követelmény (nyereségráta, kamatláb) érvénye alá helyezése.

De mit hozhatna ez a rendszer az *árupiaci* kritikus egyensúly helyzetét tekintve? Meggyőződéssel állítható, hogy enyhülne a vásárlóerő-kiáramlás — bonyolult előírások nélkül szinte megfékezhetetlennek tűnő — tendenciája. Az erősödő érdekeltség a holt és élő munka fajlagos megtakarításában ellene hatna a többlet-vásárlóerő keletkezésének. A vagyonérdekeltség általánossá válásával emellett működésbe lépnének azok a munkapiaci erők, amelyek az azonos szakmákon, kategóriákon belül a vállalatok között mutatkozó átmeneti bérkülönbségek kiegyenlítését, vele a nemkívánatos munkaerőmozgás csillapítását mozdítanák elő. Eközben a vállalatokon belül — munkahelyek, dolgozók között — az új érdekeltségi mechanizmus fokozná a keresetek teljesítményarányos differenciálódását. Ez azután a maga részéről — a keletkezett vállalati nyereség és amortizáció ésszerű felhasználásához fűződő tulajdonosi érdekkel együtt — az effektív szükségletekhez igazítaná a termelést, s ezzel a *kínálat* oldaláról segítené a piaci egyensúlyt. E kedvező antiinflációs tendenciát különben sem csupán a vállalatok megtakarítási hajlamának a kibontakozása és megszilárdulása, a belső tartalékok mozgósításában való érdekeltségük támasztaná alá, hanem a lakosság szélesebb köreinek a közvagyonba történő befektetésre irányuló készsége is. Ezt a készséget a nyereségrészesedésre jogosító értékpapírok csalogatnák elő.

Néhol olyan vélekedés is előbukkan, amely szerint a Nyugattal való kapcsolatok erősítését a demokratikus részvétel korlátozná, a KGST-be való fokozott bekapcsolódást pedig a magyar sajátosságok bővülése akadályozná.

A KGST-t illetően egyetérthetünk abban, hogy az integrációs folyamat elmélyítéséhez hozzátartozik (a sokat emlegetett konvertibilis valuta létén kívül) a vállalatok közvetlen együttműködése is a műszaki fejlesztésben, a termelési kooperációban, valamint a közös vállalkozások révén. Ez a tény azonban nem ellene szól a vagyonérdekeltség megteremtésének, hanem éppen mellette. *Az integráció* elmélyülése azonban csak úgy lehet reményteljes, hogyha az érdekelt vállalatokban is dominál *a hosszú távú érdek*. Enélkül se a közös fejlesztés, se a munkamegosztásból adódó gördülékeny együttműködés nem válhat tartósan a dinamizmus forrásává.

Ami a tőkés cégekkel való kapcsolatokat illeti, itt a jugoszláv típusú önigazgatás nem éppen kedvező tapasztalatai okoznak kételyt a dolgozói érdekeltség szükségességét hangoztató nézetekkel szemben. A jugoszláv gazdaságban — amint említettük — sok tényező összejátszása folytán valóban a rövid távú érdek vált a döntések fő kritériumává. Ennek alapján azonban nem vonhatunk le következtetéseket a vagyonérdekeltségi rendszerre. Azzal, hogy a szóban forgó vagyonérdekeltségi koncepció szerint a kollektíva mint munkavállalói struktúra nem azonosulna se funkciója szerint, se a személyi összetételében a tulajdonosi közösséggel, valamint hogy a fegyelmezett munkarend és az ésszerű gazdálkodási rend nem keveredne egymással, úgy véljük, az ilyenfajta kételynek nincs alapja. Ellenkezőleg. A rendszer részvénytársaságokéhoz közel álló formája és jogi státusa, valamint a (köz)tulajdonosi érdek távlati megléte alapján nagyban elősegítené vállalatainknak a tőkés cégekkel való termelési, fejlesztési kooperációit, a külföldön és idehaza működő vállalkozásait. A részvénytársasági forma egyszerűsítené a külföldi tőke bevonását, az meg a működést tenné zökkenőmentesebbé azzal, hogy a vállalkozás értékelésének nemcsak az adott évi nyereségráta, hanem a kibocsátott (munkás-) részvények, részesedési jegyek vagy kötvények árfolyama is jelzőrendszerként funkcionál-

na. A külkereskedelmi kapcsolatoknak pedig minden relációban az válna igazán hasznára, hogy a nyereségráta-érdekeltség általános érvényesülése hosszabb távon olyan árarányok kialakulásához vezetne, amelyek — kifejezvén a társadalmilag és nemzetközileg elismert egyszeri és folyó ráfordítások nagyságrendjét — mind az üzletkötésekben, mind a fejlesztésekben egyengetnék a komparatív előnyök kihasználásának az útját.

★

Hadd érintsem végül még a politikai gazdaságtannak egy, az eddigi történelmi tapasztalatok általánosításával született, s természetesen általam is elfogadott, sőt bizonyított tételét.[7] Eszerint a vállalati gazdálkodás legfőbb motivációs erejét az egy dolgozóra jutó személyi jövedelem távlatilag érvényesítendő emelkedése jelenti, s mögötte tulajdonképpen (a tőkésvállalatok rejtett értéktöbbletrátája helyett) a szükséges termék és a többlettermék (a reálbér és a reálnyereség) hányadosának az összefüggése munkál. Álláspontom szerint e törvény ma is érvényesül, csak persze az elmúlt évtizedek gazdag tanulságai nyomán ma jóval árnyaltabban, konkrétabban fejthető ki.

Azáltal, hogy a bérérdekeltséggel párhuzamosan a távlati érdek konkrét mozgásformát kapna, kiszabadulnának a sokkal korábbi befektetések anyagi viszonyainak „fogságából" azok, akik az eleven termelő-teremtő-vállalkozó tevékenységet végzik. Az elmúlt időszakokban a gazdaságpolitika erőfeszítéseiben elvileg túltengett az élő munka díjazásának és az azt kifejtő munkaerőnek a szabályozása. Ezenközben a múltban végzett munka termékeivel (az épületekkel, a civilizációs és természeti tényezőkkel, a technikai berendezésekkel, az energiával és anyagokkal (a részletes szabályozók dacára folyhatott nem éppen ésszerű, gyakran szemetszúróan pazarló gazdálkodás. Ez lerontotta és sok helyütt jelenleg is lerontja az élő munka hatásfokát, a termék minőségét. Kísértetiesen felrémlik a marxi megállapítás, amit persze az akkori tőkés piacgazdaságról mondott: a holt visszafogja az élőt. Bármily paradoxnak látszik is, úgy vihető előbbre az élő munka uralmának ügye a holt munka felett, ha az élő munkát megtestesítő valamennyi gazdasági szereplő (a munkás, a mérnök, a fejlesztő technológus, a marketinges, a pénzügyes, a gazdasági vezető, az állami vagyonkezelő) mikroszinten közvetlenül és érezhető mértékben *érdekelt* a termelőeszközökben rejlő holt munka értékmegőrzésében. Alapvető követelmény, hogy ne legyen közömbös egyetlen ember sem, hogy a munkája termékeinek realizálásával elért saját és a megszerezhető idegen forrásokból hol, mikor és mennyit fordítanak a vagyonérték növelésére.

A pótlásban és fejlesztésben való *gazdaérdekeltség* megfelelő — ma még kialakításra váró — *alakjai és azoknak a rövid távú érdekeltséggel történő szembesítése jelentik végeredményben azt a mozgásformát, amelyben* tendenciaként érvényre jut *a szocialista árutermelési mód legbensőbb törvénye;* a személyi jövedelem/vállalati tiszta nyereség mint mikroökonómiailag, a végső fogyasztás (F) és lekötött, ráfordított termelési tényezők (C+L) hányadosa mint makroökonómiailag specifikus arányossági viszony. Ilyen úton-módon hárulhatnak el termelőerőink elől a történetileg feltorlódott akadályok, s mehet végbe tényleges fejlődés nemcsak az emberi és technikai tényezőkben, hanem termelési viszonyaink szocialista érettségében is.

[7] Ezzel a kérdéssel A szocialista termelés alapvonásai című, 1964-ben megjelent könyvem második részében foglalkoztam behatóbban makroszinten, majd az 1960-as évtized végén a szocialista vállalatokról írt munkáimban mikroszintre alkalmazva.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1424—1444. l.)

Második gazdaság, verseny, infláció

Galasi Péter—Kertesi Gábor

A kormányzat az elmúlt években jelentős mértékben kitágította a második gazdaság legális kereteit. Ez a körülmény mind a közvéleményben, mind a közgazdászok körében nagy reményeket keltett. Arra lehetett ugyanis számítani, hogy a lakossági fogyasztási cikkek és szolgáltatások kínálata növekszik, minőségük javul, választékuk bővül, és a hiány intenzitása csökken. E remények egy része igazolódott, más része nem: valóban növekedett a kínálat és a választék, a hiány számos termék és szolgáltatás piacán enyhült, s a minőség is némileg javult; ugyanakkor a minőségjavulást és a kínálatbővülést az árszínvonal gyors emelkedése kísérte. Emellett a minőségjavulás mértéke is jóval alatta maradt az árszínvonal-emelkedésnek, sőt néhány esetben úgy emelkedett az ár, hogy közben egyáltalán nem javult a minőség. A második gazdaság liberálisabb kezelésének és bátorításának újabb fejleményei ráadásul időben egybeestek az inflációs tendenciák felerősödésével. Ez azt a benyomást kelti, mintha a két jelenség között ok-okozati összefüggés is fennállna. Ennek következtében egyre gyakrabban fogalmazódik meg az az álláspont, amely az árszínvonal emelkedésének felgyorsulását közvetlenül összekapcsolja a második gazdaság bővülésével.

Tanulmányunkban* elsősorban arra keresünk választ, hogy e lakosságra nézve káros jelenségek mennyiben írhatók a második gazdaság számlájára. Pontosabban: a szocialista szektor és a második gazdaság között létrejövő verseny mennyiben oka a gyorsuló inflációnak és a termékek, szolgálatások lassú minőségjavulásának. Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, először megvizsgáljuk a piacnak azt az állapotát, amikor a szocialista szektor termelője monopolhelyzetben van, majd a második gazdaság belépésének és az így kialakuló versenyhelyzetnek a termékek árára és minőségére gyakorolt hatását vesszük szemügyre, végül a két szektor közti versenyszituáció szerkezetét elemezzük.

Előrebocsátva fő következtetéseinket: 1. Kimutatható, hogy a monopolhelyzet súlyosabb negatív következményekkel jár a fogyasztókra nézve, mint a második gazdaság jelenléte mellett kialakuló verseny. 2. A második gazdaság megjelenésével sem alakul ki azonban valódi versenyhelyzet, hanem csak olyan „fonák" verseny, amelynek lényege, hogy a termelők között spontán piacmegosztás megy végbe. A termelők ilyenkor a fogyasztók bizonyos csoportjait felosztják egymás között, és így a vevőkért folytatott verseny látszólagos lesz. A fogyasztók szemszögéből nézve ez azt jelenti, hogy a termékek, illetve szolgáltatások minősége viszonylag lassan vagy egyáltalán nem javul, árszínvonala viszont rohamosan emelkedik. Valódi versenyszituációban ezzel szemben a fogyasztók egyes csoportjai csak kis-

Galasi Péter a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; *Kertesi Gábor* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

* Köszönetet mondunk Csontos Lászlónak, Gábor R. Istvánnak, Kővári Györgynek és Sik Endrének a tanulmány első változatához fűzött hasznos észrevételeikért.

mértékben szigetelődnek el egymástól, s ezért a termelők szinte valamennyi fogyasztóért versengenek. Ilyen esetben is emelkedhet az árszínvonal, a minőség azonban ekkor legalább az árszínvonal növekedésével arányosan javul. De az is elképzelhető, hogy a piacon drága, jó minőségű és olcsó, gyenge minőségű termékek egyaránt megjelennek, s ennek következtében az átlagár nem vagy csak kissé emelkedik.

Hangsúlyozzuk, hogy a fonák verseny kialakulása és fennmaradása nem a termelők tudatos akcióinak eredménye, hanem a gazdaság intézményi feltételeiből fakadó, nem szándékolt mellékhatás. Hangsúlyozzuk továbbá, hogy a két szektor közötti verseny nem egyedüli oka az inflációs tendenciáknak. Egyfelől a szocialista szektorban is működnek áremelkedést előidéző erők, másfelől a gazdaságpolitika számára az amúgy is jelen levő infláció az adósságszolgálati kötelezettségek teljesítése miatt szükségessé váló vásárlóerő-lecsapolás eszközéül is szolgál.

Az elemzés modellszerű: az adott jelenséget egyéb hatásoktól elkülönítve kezeljük azért, hogy a két szektor közötti verseny természetét és negatív mellékhatásait megragadhassuk. A vizsgálódás diakronikus: a termelők és a fogyasztók viselkedését és egymáshoz való alkalmazkodását időbeli folyamatként írjuk le. A modell felhasználja a standard mikroökonómiai elemzés néhány eszközét: a szereplők racionálisan kalkulálnak, preferenciáik és várakozásaik is racionálisak. Ugyanakkor döntéseiket a magyar gazdaság intézményi feltételei határolják be. Így megmutatható, hogy a szereplők racionális viselkedése az adott intézményi környezetben milyen társadalmilag szuboptimális következményekkel járhat.

A két gazdaság közötti verseny természetének feltárásán túlmenően elemzésünk módszertani és piacelméleti tanulságokkal is szolgál. Egyrészt bemutatja, hogy a mikroökonómia eszközei felhasználhatók az institucionális közgazdasági elemzésben. Másrészt legalábbis kétségeket támaszt azoknak a nézeteknek az érvényességével szemben, amelyek szerint a valódi piaci verseny kialakulásához elegendő a piacon megjelenő szereplők számának növelése.

Néhány körülhatárolás

Tanulmányunkban egyetlen termékfajta (szolgáltatás) piacát vizsgáljuk, kizárólag a rá jellemző minőség—ár-kombinációk szemszögéből. Fejtegetéseink az ún. *standard fogyasztási cikkeknek* és szolgáltatásoknak azon piacaira érvényesek, ahol a szocialista szektor és a második gazdaság egyaránt jelen van. Az elemzésből tehát kizártuk: 1. a más termékkel nem helyettesíthető, létfontosságú javakat; 2. a nagy értékű (általában: tartós) fogyasztási cikkeket, amelyek a fogyasztók költségvetési korlátján túl helyezkednek el (megvásárlásukhoz előtakarékosság és/vagy hitelfelvétel szükséges); 3. az ún. pozicionális javakat, amelyek megszerzéséért a fogyasztók gyakran súlyos áldozatokat hajlandók vállalni, és minőségük romlására igen érzékenyen reagálnak (például óvoda vagy iskola).

Az adott termékfajta piacán 1. az effektív (fizetőképes) kereslet meghaladja a kínálatot (túlkereslet, eladók piaca),[1] és 2. a fogyasztók kényszerhelyettesítést[2] alkalmaznak, minthogy nem feltétlenül találnak a preferenciáiknak éppen megfelelő terméket.

A piacon a fogyasztók (vásárlók) két típusa jelenik meg: az árérzékeny és a minőségérzékeny fogyasztók.[3] Mindkét fogyasztóra fennáll, hogy

[1] A Kornai János által bevezetett és használt értelemben a piacon hiány van [5].

[2] A kényszerhelyettesítés fogalmáról lásd: [5] 18.3. fejezet.

[3] A megkülönböztetést — ami a tanulmány alapgondolatának megfogalmazását és kifejtését is lehetővé tette — A. O. Hirschman vezette be, és elemezte részletesen ma már klasszikusnak számító művében [3]. (Magyarul részletek: [4].)

1. Az adott termékfajtára szükségük van, ezért bizonyos ár- és minőségváltozást hajlandók elviselni anélkül, hogy a vásárlástól elállnának. Más szóval, az ár- és minőségváltozásnak létezik egy olyan tartománya, amely a fogyasztók számára még elfogadható.

2. Mindkét típusú fogyasztó kiadásait az a pénzösszeg határolja be, amennyit a fogyasztó az adott termékfajtára maximálisan hajlandó kiadni (kiadási korlát).

3. Mindkét fogyasztónak van minőségérzékelési plafonja. Létezik tehát a termékfajta minőségének egy olyan felső határa, ahol a fogyasztó már nem érzékeli a minőség javulását. E szint felett a fogyasztó elégedettsége nem növekszik.

A két típusú fogyasztó között azonban — éppen a termékek árával és minőségével kapcsolatos preferenciák következtében — lényeges különbségek is fennállnak.

Az *árérzékeny* (*A*) fogyasztó számára a termékek közti választásban fontosabb szempont az adott termék ára, mint a minősége. Másképpen: adott relatív árnövekmény ($\Delta p/p$) és adott relatív minőségnövekmény ($\Delta q/q$) hányadosának a hasznossága U ($\Delta p/p : \Delta q/q$) kisebb 1-nél.

Ez a tulajdonság többféleképpen is megfogalmazható: 1. egységnyi minőségjavulást csak egységnyinél kisebb áremelkedéssel hajlandó megfizetni; 2. egységnyi minőségromlásért már egységnyinél kisebb árcsökkenés is kárpótlást nyújt a számára; 3. egységnyi árcsökkenés esetén egységnyinél nagyobb minőségromlást is elvisel; 4. egységnyi áremelést csak egységnyinél nagyobb minőségjavulás esetén hajlandó megfizetni.

A *minőségérzékeny* (*B*) fogyasztó számára fontosabb a termék minősége, mint az ára, azaz U ($\Delta p/p : \Delta q/q$)>1. Tehát: 1. egységnyi minőségjavulást egységnyinél nagyobb áremelkedés esetén is hajlandó megfizetni; 2. egységnyi minőségromlást csak egységnyinél nagyobb árcsökkenés képes a számára ellensúlyozni; 3. egységnyi árcsökkenés esetén csak egységnyinél kisebb minőségromlást hajlandó elviselni; 4. egységnyi áremelést már egységnyinél kisebb minőségjavulás esetén is hajlandó megfizetni.[4]

A két típusú fogyasztó tulajdonságait egy ár—minőség-koordinátarendszerben közömbösségi görbéikkel[5] jeleníthetjük meg (lásd az 1. sz. ábrát), ahol az *AA'* görbe az árérzékeny (*A*), a *BB'* görbe pedig a minőségérzékeny (*B*) fogyasztó preferenciáit mutatja be.

Feltételezésünk szerint az adott termékfajtából létezik egy olyan ár—minőség-kombinációt megtestesítő T_s termék, amelyik mindkét fogyasztónak egyaránt megfelel. A két fogyasztó egy főre jutó fogyasztását az adott termékfajtából az egyszerűség kedvéért azonosnak tekintjük. A piacon megjelenő fogyasztók száma azonban különböző: lényegesen több árérzékeny (*A*) fogyasztó van, mint minőségérzékeny (*B*).[6] Végül feltételezzük, hogy fogyasztóink egyetlen eszközzel rendelkez-

[4] A fogyasztók *A* és *B* típusa a mindennapi fogyasztó két *szélső típusát* jeleníti meg, bár csupán az árral és a minőséggel kapcsolatos megfontolásaikat vesszük tekintetbe. A valóságban számos átmeneti típus is létezik, a modellszerű elemzést azonban éppen a szélsőségek szembeállítása teszi lehetővé. Bizonyosan vannak olyan fogyasztók, akik akkor is a drágább terméket veszik meg, ha a minősége nem sokkal jobb, mint az olcsóbbé, mások ugyanakkor csak abban az esetben hajlandók a drágábbat megvásárolni, ha lényegesen jobb a minősége stb. A mindennapi vásárlói magatartásra lefordítva, *A* fogyasztó tulajdonságait leginkább a *kis pénzű*, *B* viselkedését pedig a *tehetősebb* fogyasztók közelíthetik meg.

[5] A közömbösségi görbe az egymást helyettesítő ár—minőség-kombinációkat jelzi, tehát azokat a termékfajtákat, amelyek az adott fogyasztó számára *azonos hasznosságot* képviselnek. A két fogyasztó preferenciáit természetesen nemcsak egy-egy közömbösségi görbe fejezi ki, hanem két görbesereg. Megjegyezzük továbbá, hogy a fogyasztók hasznossági szintje az ábra jobb alsó sarka felé nő (jobb minőségű — olcsóbb termékek), bal felső sarka felé pedig csökken (rosszabb minőségű — drágább termékek). A közömbösségi görbék több, az *AA'*, illetve a *BB'* görbéhez közel eső görbével rendelkező fogyasztót reprezentálnak.

[6] Ez körülbelül megfelel annak a feltételezésnek, hogy a kis pénzű fogyasztók száma nagyobb, mint a tehetősebbeké.

nek a termékfajta minőségével és/vagy árával kapcsolatos elégedetlenségük kifejezésére: *kilépnek* a piacról, azaz elállnak a vásárlástól.[7] A fogyasztói kilépés két esetét különböztethetjük meg: 1. kilépés helyettesítő termék jelenlétében, 2. kilépés helyettesítő termék hiányában. Ez utóbbi szintén bekövetkezhet, ha a fogyasztó a termék minőségét tűrhetetlenül rossznak és/vagy árát tűrhetetlenül magasnak érzi. Az adott termékfajta előállítói számára ez a fogyasztói reakció közvetlen bevételkiesést okoz.

1. sz. ábra

Az árérzékeny (A) és a minőségérzékeny (B) fogyasztó közömbösségi görbéi

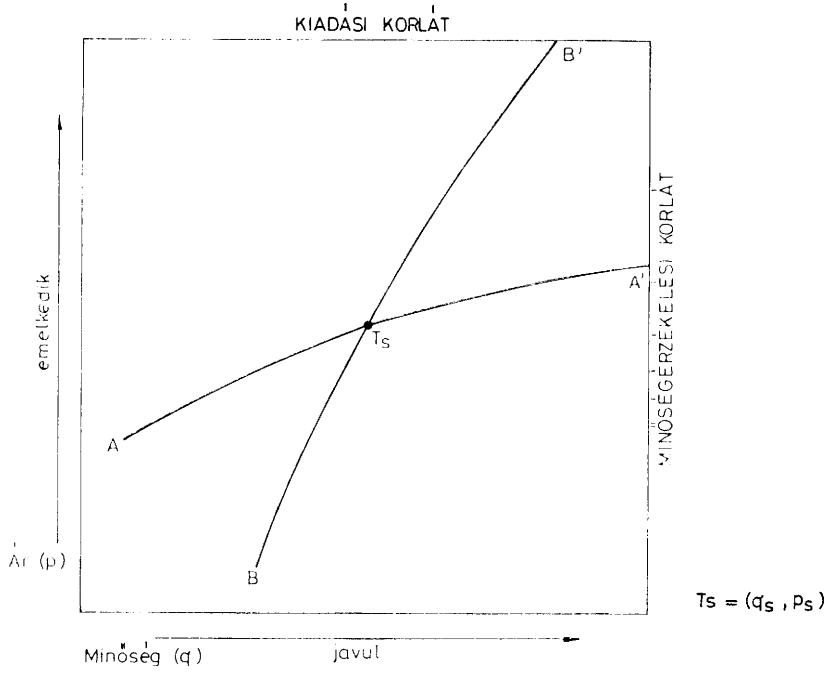

A szocialista szektor termelőjének magatartása monopolhelyzet esetén

Első lépésként tételezzük fel, hogy a termékfajtát egyetlen[8] szocialista szektorbeli termelő (vagy szolgáltató) vállalat állítja elő. A termelő[9] a szocialista vállalat jegyeit viseli magán [5]. Számunkra itt és most az a lényeges, hogy nyereségorientált, tehát költségein felül többletbevétel realizálására törekszik. A többletbevétel azonban állami ártámogatásból, adókedvezményből vagy szubvencióból is származhat.

[7] Hirschman a fogyasztói reakcióknak egy másik típusát is megkülönbözteti—*a tiltakozást*. Könyvének [3] alapvető állításai éppen a *kilépés* és a *tiltakozás* összehasonlító elemzésére épülnek. A tiltakozás azonban az általunk vizsgált esetben (standard fogyasztási cikkek) nem vezet az általa vázolt következményekhez, ezért a kérdéses mechanizmus elemzésétől eltekintettünk. Részletesebben lásd a 12. lábjegyzetet.

[8] Feltételezésünk számos termékre és szolgáltatásra vonatkozóan tapasztalatilag is fennáll.

[9] A továbbiakban a jószágot előállító, szolgáltató, illetve értékesítő egységeket „termelőnek", a szolgáltatást és a terméket pedig „terméknek" nevezzük.

A termelő árral és minőséggel kapcsolatos magatartásának modellszerű (egyéb hatásoktól mentes) elemzése végett feltételezzük, hogy gazdálkodási viszonyaiban nem történnek változások (a szabályozórendszer, az állami elvárások stb. mindvégig azonosak). A termelőre jellemző továbbá, hogy a termékfajta előállítását csak addig folytatja, amíg nyereséges; ugyanakkor képes az adott termékfajtából különböző termékeket (ár—minőség-kombinációkat) előállítani.[10]

Tegyük fel tehát, hogy termelőnk adott időpontban a T_s terméket gyártja, ami az *A* és a *B* típusú fogyasztóknak egyaránt megfelel, s költségeinek csökkentése és/vagy bevételeinek növelése céljából változtatni kíván a terméken. Nyilvánvaló, hogy ennek egyik módja a minőség rontása és/vagy az ár emelése, pontosabban a termék q/p hányadosának a csökkentése úgy, hogy nem kerül sor sem minőségjavításra, sem árcsökkentésre. Vajon megteheti ezt a vállalat anélkül, hogy hozama csökkenne? Más szóval: mekkora áremelkedést és/vagy minőségromlást viselnek el a fogyasztók? A kérdést a 2. sz. ábra segítségével válaszolhatjuk meg.

2. sz. ábra

Az állami monopolvállalat minőségrontási és/vagy áremelési törekvésének határai

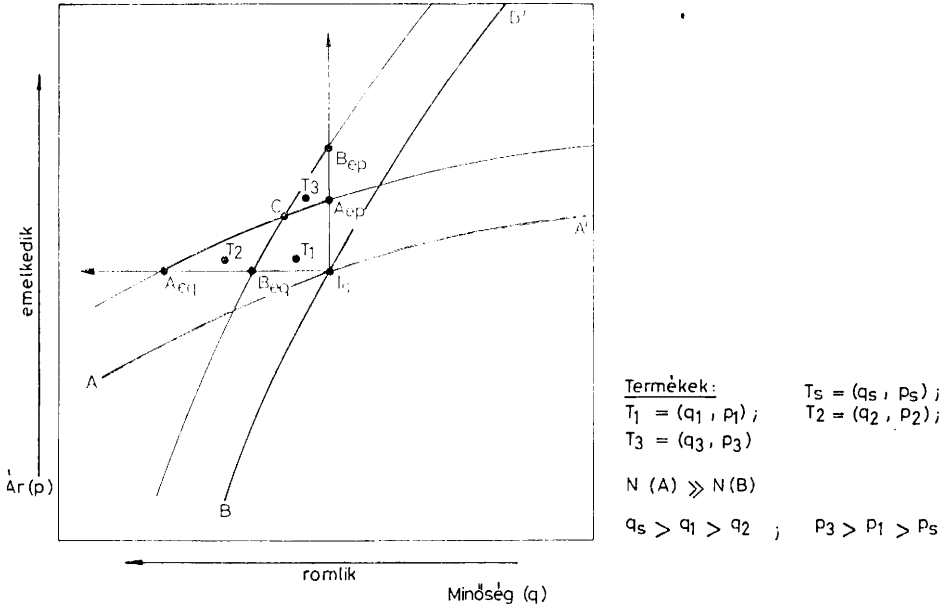

Az ábrán látható T_s pont a vállalat által az előző időszakban előállított terméket reprezentálja. Az *AA'* és a *BB'* görbe az árérzékeny (*A*), illetve a minőségérzékeny (*B*) fogyasztó közömbösségi görbéje. A T_s pontból kiinduló két egyenes jelzi az áremelés, illetőleg a minőségromlás irányát. Korábbi feltételezéseinkkel összhangban, mindkét fogyasztó szempontjából létezik az áremelésnek, illetőleg a minőségrontásnak egy olyan kritikus mértéke, amely mellett a fogyasztók lemondanak a termék vásárlásáról. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy bizonyos mértékű kényszerhelyettesítésre hajlandók. Vagyis az előbbi kritikus mértékig elfogadnak T_s-nél előnytelenebb ár—minőség-kombinációkat is.

[10] Ez a kikötésünk szintén nem életidegen. A szocialista vállalatok termékváltása ugyanis inkább az adott jószág veszteségessé válásával, mintsem az új termék révén elérhető nyereséggel függ össze [6].

Az áremelési, illetve minőségromlási egyenesen jelölt pontok az ún. *kilépési pontok*. Az áremelkedésnek, illetve minőségromlásnak azt a mértékét jelzik, amelyen túl vagy A, vagy B lemond a termék vásárlásáról. Az A_{eq} pont az árérzékeny (A) fogyasztónak a minőségromlás, az A_{ep} pont pedig az áremelkedés miatti kilépését jelzi. Az első esetben a termék ára, a második esetben a termék minősége változatlan. A két pontot összekötő, az AA'-val párhuzamos görbe az árérzékeny fogyasztó (A) *kilépési görbéje*. Ha e görbe bármelyik pontját eléri a T_s termék árának és minőségének együttes változása, akkor az A típusú fogyasztók elállnak a vásárlástól. Hasonló a jelentése a B_{ep} és a B_{eq} pontnak, illetőleg az őket összekötő kilépési görbének, csak éppen a minőségérzékeny (B) fogyasztókra vonatkozóan.

A két fogyasztó tulajdonságaiból adódóan a B_{eq} közelebb van a T_s-hez, mint az A_{eq} (ti. a minőségérzékeny fogyasztó, változatlan ár mellett, már kisebb minőségromlás esetén eláll a termék vásárlásától, mint az árérzékeny); az A_{ep} pont pedig közelebb van T_s-hez, mint B_{ep} (hiszen változatlan minőség mellett az árérzékeny fogyasztó kisebb áremelkedést visel el, mint a minőségérzékeny). A fogyasztói reakciókat figyelembe véve, milyen lehetőségek közül választhat a vállalat?

1. opció: Ha a fogyasztók számára csak a kilépés lehetősége adott, akkor a termelő a $T_sB_{eq}CA_{ep}$ területen belül bármelyik ár—minőség-kombinációt választhatja — ahol a q/p hányados minden esetben rosszabb, mint T_s termék esetén — anélkül, hogy akár az A, akár a B típusú fogyasztóit elvesztené. Ezen a területen belül mind az árérzékeny, mind a minőségérzékeny fogyasztók elviselik a termék árának emelkedését és/vagy minőségének romlását.

2. opció: Ha az új termék az $A_{eq}B_{eq}C$ területen belül helyezkedik el, akkor a vállalat megtartja ugyan árérzékeny (A) vásárlóit, viszont elveszti minőségérzékeny (B) fogyasztóit. Ők ugyanis úgy ítélik meg, hogy a termék minősége elviselhetetlenül leromlott.

3. opció: Ha a vállalat a $CA_{ep}B_{ep}$ területen belülről választja ki új termékét, akkor megtartja ugyan minőségérzékeny (B) fogyasztóit, viszont elveszti árérzékeny (A) vevőit. Ők az árat fogják tűrhetetlenül magasnak érzékelni.

Hogyan dönt tehát vállalatunk? Döntése nem független a *piac állapotától.*

Ha úgy értékeli a piac állapotát, hogy a termék iránti túlkereslet nem túlságosan nagy *(a hiány intenzitása kicsi)*, akkor célszerű *óvatosabb* stratégiát alkalmaznia. Enyhe túlkereslet esetén ugyanis kisebb a valószínűsége, hogy a kilépő fogyasztók helyét új, addig a piacon kívül rekedt fogyasztók foglalják el, mint ha a hiány jelentősebb mértékű. Ilyenkor olyan termékfajtát állít elő (például T_1-et), amelynek — mint mondottuk — rosszabb ugyan a q/p hányadosa, mint T_s terméké, ezt azonban egyik vásárlója sem érzi elviselhetetlennek. A vállalat ilyenkor mind az árérzékeny (A), mind a minőségérzékeny (B) fogyasztóját a vállalati haszon szolid növekedését eredményező helyettesítésre kényszerítheti. Ha feltesszük, hogy a termék minőségének javulásával a költségek nőnek, illetve romlásával csökkennek, akkor a forgalom adott nagyságát fenntartja, és mérsékelt bevételtöbblethez jut a T_sT_1-nek megfelelő áremelés révén, s mérsékelt költségmegtakarítást könyvelhet el a T_sT_1-nek megfelelő minőségrontás révén.

Ha *a hiány intenzitása nagy*, a vállalat nagyobb haszontöbblet elérésére is törekedhet: *kockázatosabb* stratégiát választhat. Egyaránt választhatja a 2. opciót (az $A_{eq}B_{eq}C$ területen belüli tetszőleges T_2 terméket), illetve a 3. opciót (a $CA_{ep}B_{ep}$ területen belüli tetszőleges T_3 terméket). Vajon melyiket fogja választani?

Ha a 2. opciót választja, csupán a kisebbségben levő, minőségérzékeny (B) fogyasztóit veszíti el. Valószínű, hogy ekkor olyan T_2 terméket állít elő, melynek minősége lényegesen rosszabb a T_s terméknél, ára viszont nem vagy csak kismértékben magasabb. A vállalat ekkor annak ellenére, hogy csökkent a forgalma, a korábbi forgalom zömét fenn tudja tartani.

Előfordulhat, hogy a jelentős minőségrontásból adódó költségmegtakarítás és a mérsékelt árnövekedésből adódó bevételnövekedés meghaladja a minőségérzékeny (*B*) fogyasztók elvesztéséből adódó bevételkiesést (az árérzékeny, *A* típusú fogyasztók száma ugyanis lényegesen magasabb); előfordulhat az is, hogy nem. Ez utóbbi esetben a vállalat állami támogatásért folyamodhat, melyet — fogyasztási cikket termelő monopolvállalat lévén — bizonyára meg is kap.[11]

Mi történik a 3. opció választása esetén? A vállalat ekkor olyan T_3 ár—minőség-kombinációt választ, hogy az áremelés mértéke meghaladja a minőségromlás mértékét. Mint már említettük, a vállalat ebben az esetben elveszti többségben levő árérzékeny fogyasztóit (*A*), s így a forgalma jelentősen csökken. Ezt ugyanakkor ellensúlyozhatja a jelentős áremelkedésből és a mérsékelt minőségrontásból származó költségmegtakarítás. A vállalat számára — a bevételek oldaláról vizsgálva — a T_2 előnyösebb lehet a T_3 opciónál még akkor is, ha az elvesztett *A* típusú fogyasztók miatt elszenvedett bevételkiesés meghaladná az áremelés miatti bevételnövekedés mértékét. A vállalat ugyanis az utóbbi esetben már sokkal rosszabb eséllyel folyamodhat állami támogatásért, mint a jelentős minőségrontás esetén. A jelentős áremelés ugyanis mint jól látható és érzékelhető tény önmagában megkérdőjelezheti a támogatás jogosságát. Vagyis a vállalat részére a nagy áremelés — kis minőségrontás (T_3 opció) a lehető *legkockázatosabb* stratégia. A vállalat eszerint jelentős mértékű hiány esetén inkább a 2. opciót (a T_2 terméket) választja.

Belátható tehát, hogy a monopolhelyzetben lévő szocialista vállalat hátrányos következmények nélkül ronthatja a terméke minőségét[12] és/vagy növelheti terméke

[11] A vállalat ugyanis bevételcsökkenés vagy költségemelkedés esetén — főként akkor, ha bevételei a költségszint alá süllyednek — meglehetős biztonsággal számíthat állami támogatásokra. Különösen abban az esetben, ha formálisan vagy informálisan *ellátási felelősséggel* is rendelkezik.

[12] Hirschman [3] könyvének központi állítása, hogy monopolhelyzet esetén különös jelentőséget kap a fogyasztók tiltakozása, és ezen belül a minőségérzékeny fogyasztók (*B*) tiltakozása, mely összességében nagyobb és eredményesebb, mint az árérzékenyeké (*A*). A minőségérzékeny fogyasztók ugyanis — definíció szerint — nagyobb fogyasztói többlettel rendelkeznek, mint az árérzékenyek, ennélfogva egységnyi minőségromlás egységnyinél nagyobb áremelkedést (más szóval: fogyasztói veszteséget) testesít meg a számukra. Az árérzékeny fogyasztók esetében fordított a helyzet. Ha a B_{eq} kritikus mértéket *megközelítő*, de azt *el nem érő* minőségromlásra kerül sor, a minőségérzékeny fogyasztó fogyasztói többletéből ($B_{ep}T$ szakasz) igen nagy mennyiséget (ΔP_B-t) emészt fel az adott minőségromlás. Ugyanakkor az árérzékeny vásárló fogyasztói többletéből ($A_{ep}T$ szakasz) jóval kevesebbet (ΔP_A-t).

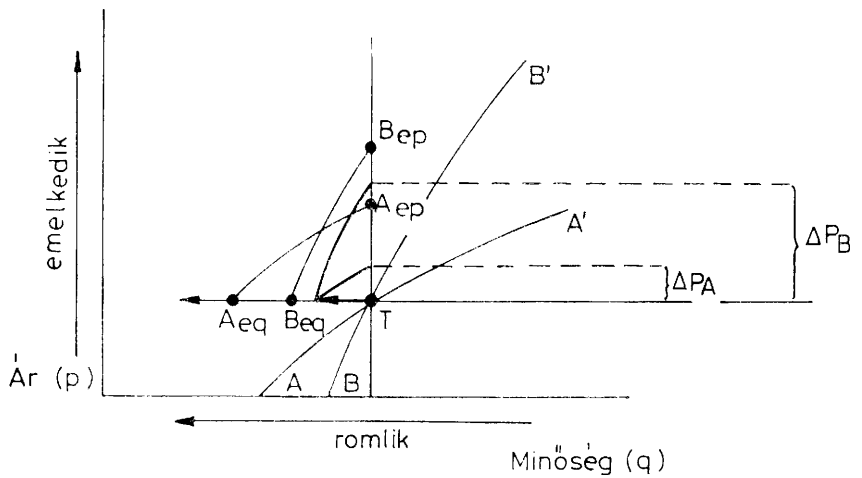

árát, vagyis a lehető legkedvezőtlenebb módokon ronthatja terméke q/p hányadosát. Valószínű, hogy az ebből származó haszna elsősorban a minőségrontással előálló költségcsökkenésben mutatkozik meg, kisebb mértékben pedig az áremelkedésből származó többletbevételben. A monopolhelyzet különösen előnytelen akkor, ha a hiány intenzitása nagy. A piaci helyzet ugyanis a vállalatot ilyenkor nem a hiány enyhítésére, a kínálat bővítésére, hanem inkább a hiány következményeinek erőszakosabb kihasználására: fokozódó minőségrontásra ösztönzi.

Verseny a szocialista szektor és a második gazdaság termelője között

Előző fejtegetéseink azt a mindennapos tapasztalatunkat erősítik meg, hogy a szocialista szektorbeli termelő monopolhelyzete súlyos következményekkel jár a fogyasztókra nézve. Vizsgáljuk most meg, milyen hatásai vannak a második gazdaság piacra lépésének, az így előálló helyzetnek! Ehhez némileg módosítanunk kell a monopolhelyzetre kidolgozott modellünket.

A második gazdaság termelője belép a piacra

A termék piacára t_1 időpontban egyetlen második gazdaságbeli termelő lép be. A piacon tehát már két termelő tartózkodik. Akárcsak monopolhelyzet esetén, most is két fajta fogyasztónk van: árérzékeny (A) és minőségérzékeny (B). A má-

(12. lábjegyzet folytatása)

Mindkét fogyasztó továbbra is vásárolni fogja a romló minőségű terméket, de B elégedetlensége határozottabban növekszik. Tiltakozási potenciálja tehát *nagyobb* — állítja Hirschman. Az érvelés helyes, az a következtetés viszont, hogy monopolhelyzet esetén a minőségérzékeny fogyasztók tiltakozása *megállítja* a minőségromlás folyamatát, csak számos egyéb feltétellel együtt állja meg a helyét. Vajon mitől lenne *elégséges* a minőségérzékeny fogyasztók tiltakozása ahhoz, hogy a vállalat vezetését változtatásra késztesse? A fogyasztók a legtöbb standard fogyasztási cikk piacán olyan széttagolt nagy csoportot alkotnak, hogy közös fellépésükre a leghalványabb remény sincs. Ha a kényszer, illetve a szelektív ösztönzők alkalmazásának lehetőségét kizárjuk, akkor egyedül olyan módon jöhet létre spontánul kellő mennyiségű tiltakozás, ha kis számú, befolyásos csoporttag — jelentős egyéni veszteségeit szem előtt tartva — hajlandó az eredményes tiltakozással járó fáradságot, költségeket magára vállalni, s ily módon egyedül előállítani a nagy csoport egészére nézve kedvező eredményt: esetünkben a minőség helyreállítását [7]. Ennek esélye azonban épp *az általunk vizsgált termékek sajátossága* miatt korlátozott. A kérdéses fogyasztási cikkek ugyanis mind belül vannak a fogyasztó költségvetési korlátján, nem képviselnek nagy értékű tartós fogyasztási cikkeket vagy az életminőséget alapvetően befolyásoló javakat. Nem valószínű tehát, hogy e termékekért akár csak egy fogyasztó is (akár árérzékeny, akár minőségérzékeny) oly sok utánajárást, energiát, fáradságot, költséget, kellemetlenséget (például bírósági tárgyalások sorozatát) kockáztatná, amely elégséges mennyiségű tiltakozást jelentene a monopólium megregulázására. Másként áll a dolog a nagy értékű tartós fogyasztási cikkek vagy bizonyos alapvető, pozicionális javak esetében (leromló lakókörnyezet, üdülőövezet, romló színvonalú iskolai oktatás, óvodai, egészségügyi ellátás stb.), ahol a minőségérzékeny fogyasztók egy része — fogyasztói többletének leolvadását látván — határozott akcióba kezd az adott jószág vagy szolgáltatás minőségének helyreállíttatására. Szociológiai megfontolások alapján valószínű, hogy a *tiltakozásra leginkább hajlamos* fogyasztók ez esetben egyszersmind a *legnagyobb befolyással rendelkező* fogyasztók lesznek. A sikernek így vannak bizonyos esélyei.

A mi szempontunkból mindez azt jelenti, hogy bár egyszerű (napi, heti, havi rendszerességgel vásárolt) fogyasztási cikkek esetén is nagyobb a minőségérzékeny fogyasztók motivációja a tiltakozásra, *a siker reményével kecsegtető erejű* tiltakozásra való gyakorlati hajlandóságuk (az akciónak az elérhető haszonhoz képest aránytalanul nagy költségigénye miatt) mégis mérsékelt lesz. Ami az árérzékeny fogyasztókat illeti, nekik mind a motivációjuk, mind a gyakorlati hajlandóságuk kisebb. Viszont számban lényegesen többen vannak. Az aggregált elégedetlenség nagysága ezért a 2., illetve a 3. opció választása esetén nem fog túlságosan különbözni egymástól. És ami a döntő: a tiltakozás sem itt, sem ott nem lesz túl sikeres, annak ellenére sem, hogy a 2. opció esetén a vállalat számára jól érzékelhető az elégedetlenség.

sodik gazdaság termelője jövedelmezőségre törekszik. Költségvetési korlátja kemény, nem számíthat arra, hogy veszteség vagy csőd esetén az állam kihúzza a bajból; költségérzékeny és profitorientált. Ha meg akar élni a piacon, fogyasztókat kell elhódítania a szocialista szektorbeli termelőtől.[13] Milyen típusú fogyasztókra számít, hogyan érinti ez terméke árát és minőségét? A kérdés két oldalról vizsgálható: 1. milyen terméket hajlandók a fogyasztók elfogadni? 2. melyik termékfajta előállítása előnyös a második gazdaság termelője számára? Döntéseikben a fogyasztók a szocialista szektor t_0 időpontbeli T_s termékfajtájához viszonyítanak, a második gazdaság termelőjének döntését pedig a fogyasztói preferenciák figyelembevétele mellett azok az intézményi feltételek határozzák meg, amelyek között termelnie kell. Stratégiája megválasztásakor a fogyasztók magatartását és a számára előnyös termékfajtákat egyszerre mérlegeli.

3. sz. ábra

A második gazdaság termelőjének lehetséges stratégiái

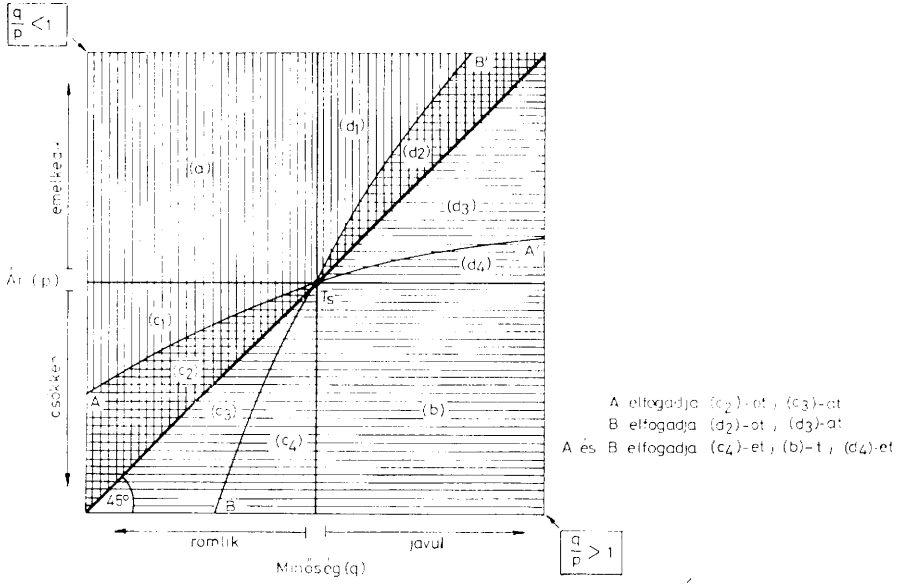

A 3. sz. ábrán feltüntetett T_s pont tehát a szocialista szektor termelője által t_o időpontban kínált termékfajtát reprezentálja; az *AA'* görbe az árérzékeny, a *BB'* a minőségérzékeny fogyasztó T_s-hez tartozó közömbösségi görbéje, (*a*), (*b*), (*c*), (*d*) pedig a második gazdaságbeli termelő lehetséges stratégiáinak alapesetei. Vizsgáljuk meg, hogy a második gazdaság termelője milyen T_m termékfajtával próbálkozhatna a siker reményében *elcsábítani a fogyasztók egy részét!* Ehhez meg kell vizsgálnunk a döntési szituációt mind a *fogyasztó*, mind a *termelő* szemszögéből.

A *fogyasztó* szempontját nyilvánvalóan az új termék által reprezentált hasznosság jelenti. Az ábrába csak két közömbösségi görbét rajzoltunk ugyan be, de mindkét típusú fogyasztó a felrajzolt görbék alatt és felett is rendelkezik közömbösségi görbékkel (görbesereggel). Az egyes görbék pontjai az adott fogyasztó számára azonos hasznosságot megtestesítő termékeket képviselik, ugyanakkor egy-

[13] Elemzésünk során a második gazdaság termelőjéről mindvégig feltételezzük, hogy tevékenységét legálisan folytatja. Megjegyezzük, hogy az illegalitás elemeinek megjelenése nem módosítja következtetéseink érvényességét. A nem szándékolt negatív mellékhatások ekkor még súlyosabbak lesznek.

egy fogyasztó különböző görbéi kisebb vagy nagyobb hasznosságot (elégedettséget) jelenítenek meg. Az ábra bal felső sarkától a jobb alsó sarka felé haladva, az egyes görbék növekvő hasznosságot képviselnek. Tekintettel a közömbösségi görbék fenti tulajdonságaira, a fogyasztó T_m-et csak akkor vásárolná meg, ha e termékfajta a T_s ponton átmenő AA', illetve BB' közömbösségi görbék alatt helyezkedne el.

A fogyasztók számára az (*a*) stratégia nem elfogadható, mert az itt elhelyezkedő termékfajták mindkét típusú fogyasztó közömbösségi görbéi felett helyezkednek el. Ha viszont a termelő (*b*)-t választja, akkor mindkét típusú fogyasztónak nagyobb hasznosságot reprezentáló terméket kínál. (A termék mind az *A*, mind a *B* típusú fogyasztó T_s-hez tartozó közömbösségi görbéje alatt helyezkedik el.) Ekkor tehát mind az árérzékeny, mind a minőségérzékeny fogyasztók elpártolnának a szocialista szektortól.

Valamivel bonyolultabb a döntés a (*c*) stratégia esetében. Itt négy alesetet különböztetünk meg, melyeket (c_1), (c_2), (c_3) és (c_4)-gyel jelöltünk. A fogyasztóknak a (c_1)-et az (*a*)-hoz hasonlóan el kell vetniök, a (c_2) viszont az *A* típusú fogyasztó számára nagyobb hasznosságot reprezentál, ugyanakkor *B* számára e stratégia termékfajtájának hasznossága kisebb. A (c_3) stratégia *A*-nak ugyancsak vonzó, *B*-nek viszont nem. Az itt elhelyezkedő termékfajták még mindig a *B* típusú fogyasztó közömbösségi görbéje felett helyezkednek el. A (c_4) stratégia — a (*b*)-hez hasonlóan — mindkét típusú fogyasztó számára előnyösebb, mint T_s.

A (*d*) stratégia aleseteiről ugyanezzel az eljárással belátható, hogy (d_1) egyik fogyasztó számára sem vonzó, (d_2) előnyös *B* fogyasztó számára, a (d_3) ugyancsak a *B* típusú fogyasztókat késztetné helyettesítésre, (d_4) pedig az *A* és a *B* típusú fogyasztó számára egyaránt előnyösebb termékfajtát reprezentál, mint T_s.

Amennyiben az (*a*), (c_1), (d_1) lehetőség valósul meg, *egyetlen* fogyasztó *sem* fogja vásárolni T_m terméket; ha a termelő a (*b*)-t, a (c_4)-et vagy a (d_4)-et választja, *mindkét típusú*, ha a (c_2)-t vagy a (c_3)-t, akkor az *A* típusú, ha a (d_2) vagy a (d_3) mellett dönt, a *B* típusú fogyasztót hódítja el a szocialista szektor termelőjétől. A 3. sz. ábrán vízszintes vonalakkal besatírozott terület jelenti a fogyasztók egy része vagy valamennyi fogyasztó által elfogadható (mivel T_s terméknél nagyobb hasznosságot reprezentáló), azaz a termelő számára *megvalósítható* termékek halmazát.

A *termelő* szempontja termékének (T_m) minőség—ár-hányadosa (q/p). Ha a költségek a minőség javulásával egyenes arányban nőnek, nyilvánvalóan arra törekszik, hogy a termék q/p hányadosa minél kisebb legyen. A második gazdaság termelője azonban terméke minőség—ár-hányadosát nem egyszerűen a saját költségviszonyaihoz méri. Figyelembe veszi a szocialista szektor termelője által kínált terméket (T_s) is. Ha az állami vállalat termékére igaz, hogy $T_s=(q/p=1)$, akkor a számára előnyös eset a $T_m=(q/p<1)$, ahol valamivel jobb minőségi terméket lényegesen magasabb áron vagy lényegesen rosszabb minőségű terméket valamivel alacsonyabb áron kínál. Ezek a feltételek a 45°-os egyenes feletti, azaz a függőleges vonalakkal besatírozott területre teljesülnek. Ez a terület reprezentálja a termelő számára *racionális* termékválasztások halmazát.

A második gazdaságbeli termelő ezt a törekvését meg is valósíthatja, hiszen a (c_2) és a (d_2) területeken preferenciái találkoznak a fogyasztók preferenciáival. A függőleges és vízszintes vonalakkal egyaránt besatírozott (c_2) és (d_2) terület jelenti tehát a termelő szempontjából *racionális és együttal megvalósítható*, vagyis *hatékony* alternatívák halmazát.

A termelő döntését várható *forgalma nagyságával* kapcsolatos megfontolásai határozzák meg, amit viszont a második gazdaság szocialista rendszerbeli *intézményi feltételei* befolyásolnak. Mint látni fogjuk, a második gazdaságbeli termelő

e feltételek miatt választ — költségviszonyaitól függetlenül — az állami vállalat termékénél drágább és jobb minőségű terméket.

A forgalom várható nagyságával kapcsolatos megfontolások két tiszta esetét különböztethetjük meg: vagy *nagy forgalomra (expanzióra)* törekszik, vagy *kis forgalommal* is megelégszik. Nyilvánvaló, hogy az A vagy az A és a B típusú fogyasztók elhódítása nagy forgalomhoz vezet [hiszen $N(A) \gg N(B)$], a B típusú fogyasztók megszerzése pedig a kis forgalom stratégiájának felel meg. Úgy véljük, a második gazdaság termelője inkább a kis, mint a nagy forgalom mellett dönt.

A nagy forgalom stratégiája ugyanis a második gazdaság termelője számára egyáltalán nem ésszerű, kockázatos, és számos akadályba ütközik. E termelői magatartás hosszú távú expanziót tételez föl. A növekvő forgalomhoz pedig a tőkeméret növekedése (üzlethelyiség, gépek, berendezések, anyagok, bérmunkások stb.) és a befektetések hosszú távú megtérülésének biztonsága, egyszóval: hosszú távú kalkuláció szükséges. A második gazdaságot körülvevő intézményi környezet azonban meglehetősen bizonytalanná és ezért ésszerűtlenné teszi a hosszú távú kalkulációt. Csak felsorolásszerűen néhány tényező:[14]

1. A legális tőkeméret korlátozott: a hatóságok megszabják az egység alkalmazottainak maximális számát; egy-egy termelőnek csak egy egysége lehet; bizonyos termelési eszközből a termelő csak korlátozott mennyiséget birtokolhat.

2. Az adórendszer a forgalom, a bevétel és a tőkeméret növekedésével egyre restriktívebb; a „látható" javakat különösen bünteti.

3. A termelő a szükséges inputokhoz előnytelenebb feltételekkel jut hozzá, mint a szocialista szektor termelője.

4. Az inputok beszerzése egyébként is nehézségekbe ütközik, és az output növekedésével a nehézségek fokozódhatnak. A kívánt eszközökhöz, anyagokhoz a lakossággal versengő termelő a hiány miatt egyre inkább csak csúszópénz ellenében juthat hozzá.

5. Az expanzióhoz szükséges hitelek legálisan csak kismértékben és csak a kisebb egységek számára állnak rendelkezésre, az illegális hitelek kamata pedig a kockázat miatt magas, és a hitelnagyság növekedésével minden bizonnyal növekvő.

6. A modernizálás révén történő növekedés nehézségekbe ütközik, a termelők gyakran csak a szocialista szektor leselejtezett eszközeihez juthatnak hozzá.

Ezek a körülmények ésszerűtlenné teszik mind a tőkeméret növelését, mind a hosszú távú kalkulációt. A második gazdaság termelője tehát a *kis forgalom* stratégiáját választja, ami a minőségérzékeny (B) fogyasztók elcsábításával elhanyagolható kockázat mellett valósítható meg. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a második gazdaság termelője számára a hosszú távú kalkuláció bizonytalan, és emiatt a *rövid távon elérhető minél nagyobb haszon* stratégiáját igyekszik követni, tehát a *kis forgalom* mellett *gyors meggazdagodásra* törekszik, az új termékfajta inkább a (d_2) területen helyezkedik el. Ez a stratégia vonzó a minőségérzékeny fogyasztó számára, mert magasabb áron ugyan, de jobb minőségű terméket kap. Így T_m minősége jobb, ára magasabb, minőség—ár-hányadosa viszont rosszabb lesz, mint T_s-é. A minőségérzékeny fogyasztó elégedettsége nő, mert — éppen minőségérzékenysége miatt — a viszonylag kis minőségjavulást viszonylag gyors áremelkedés esetén is hajlandó lesz megfizetni.

A minőségérzékeny fogyasztónak ezt a sajátosságát, hogy ti. a *minőség javulása esetén viszonylag érzéketlen* a q/p *romlására, minőségillúziónak nevezhetjük.* Vegyük észre: a második gazdaság termelője éppen arra épít, hogy a B fogyasztó a q javulása esetén figyelmen kívül hagyja a q/p romlását.

A minőségillúziót a monopolhelyzet által kialakított fogyasztói szokások, be-

[14] Részletesebben lásd [1] és [2].

idegződések, tapasztalatok felerősítik. Az előző fejezetben láthattuk, hogy monopolhelyzet esetén a hiány alacsony intenzitása mellett is következmények nélkül romolhat a minőség (2. sz. ábra, T_1 pont). Láttuk továbbá azt is, hogy a hiány fokozódásával a fogyasztókat még inkább károsító alternatívák következhetnek be (2. sz. ábra, T_2, T_3 pont). Tegyük fel, hogy a monopolhelyzet a korábbi t_0 időpontban kismértékű hiány mellett állt fenn (a hiánynak ennél kedvezőbb esete nem képzelhető el). Ekkor a fogyasztók tipikus tapasztalata a monopóliumról a T_sT_1 szakasznak megfelelő (q_s—q_1) minőségrontás lesz. (Lásd a 2. sz. ábrát.) A második gazdaságbeli termelő joggal építhet erre. *A monopolhelyzethez szokott vevő* ugyanis korábbi tapasztalatai alapján nemigen ismerkedhetett meg a jó minőséggel. Mindenesetre úgy gondolja: „A jobb minőségű áru többe kerül." A monopolhelyzethez s ennek következtében rossz minőségű termékekhez szokott vevő várakozásai ugyanakkor gyakran együtt járnak a „ha egy termék drágább, akkor jobb is" téves elképzeléssel. A *B* típusú fogyasztó *monopolhelyzet által felerősített minőségillúzióját* kihasználva, a második gazdaság termelője számára lehetségessé válik a korábban elvetett (d_1) stratégia alkalmazása is. A minőségérzékeny fogyasztó „foglyul ejtésének" két mechanizmusa van. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

1. *Öncsaláson alapuló kényszerhelyettesítés.* Ebben az esetben elsősorban a *korábbi rossz tapasztalatok* hatnak. A fogyasztó (*B*) megszokta már a szocialista szektor termelőjétől a legalább T_1-nek megfelelő minőségrontást, ezt normál minőségrontási szintként elfogadta (T_1 pont ugyanis jócskán belül van a kilépési görbéje, az árnövekedési és a minőségromlási egyenes által bezárt területen). Hajlamos tehát T_m jelenlétében T_s terméket a valóságosnál rosszabb minőségűnek (T_1-nek) tekinteni. A minőségérzékeny fogyasztó ehhez viszonyítja a második gazdaság termelője által kínált T_m új terméket. A 4.1. sz. ábrán ezt az fejezi ki, hogy T_m előnyösebb közömbösségi görbén fekszik, mint T_1. Valójában persze kényszerhelyettesítés történt, mert a fogyasztó egy jobb preferenciagörbéjéről tért át egy alacsonyabb hasznosságot képviselő szintre.

2. *Preferenciamódosítás* a fogyasztó részéről. Itt inkább *a csalóka minőségjavulás hatása* érvényesül. *B* fogyasztó a valóban jobb minőség hatására még inkább minőségérzékennyé válik. Tanulási folyamat megy végbe: eddig nem volt alkalma megtapasztalni a „jó" minőséget, most rájött az ízére. Ahogy az előző esetben alábecsülte a régi termék minőségét, most túlbecsüli az újét. Hajlamos érte nagyobb áldozatot hozni, vagyis q/p további romlását is elfogadni.

A két reakció egymáshoz viszonyított erősségéről semmit sem tudunk. Az általunk vizsgált szituációban feltehetően egyszerre hatnak, és — ami a döntő — nem hagyják érintetlenül az árérzékeny (*A*) fogyasztó preferenciáit sem. Mindez azt jelenti, hogy a q/p hányados romlása ellenére a második gazdaságbeli termelő megjelenésével megnő a fogyasztók *összességének* igényessége is. Ez pedig bizonyos mértékig *korlátozni* fogja a szocialista szektor monopoltermelőjének minőségrontási lehetőségeit.

Ha öncsaláson alapuló kényszerhelyettesítés megy végbe, és/vagy preferenciamódosítás következik be, akkor T_m nemcsak romló q/p hányadost, hanem kisebb hasznosságot is reprezentál. Nem bizonyos azonban, hogy ez bekövetkezik; lehetséges, hogy a termelő megelégszik (d_1)-nél kisebb bevétellel, és a (d_2) stratégia mellett dönt.[15] Mindkét esetben fennáll azonban az a tény, hogy az új termékfajta ára a minőségjavulásnál nagyobb mértékben nő. (Lásd az 5. sz. ábrát.)

[15] Az érvelés egyetlen második gazdaságbeli termelő megjelenésére épül. A valóságban természetesen rendszerint több termelő van jelen a piacon. Elemzésünk azonban több termelő esetén is érvényes. Ha egyes termelők a (d_2), mások a (d_1) stratégiát választják, a negatív mellékhatások legfeljebb enyhülnek, de nem szűnnek meg. Az sem elképzelhetetlen, hogy lesz olyan termelő, aki a (d_3) stratégia mellett dönt, ez azonban nem lehet domináns, mivel az adott intézményi feltételek között irracionálisnak tekinthető.

4. 1. sz. ábra

4. 2. sz. ábra

A minőségérzékeny fogyasztó „foglyul ejtésének" mechanizmusai

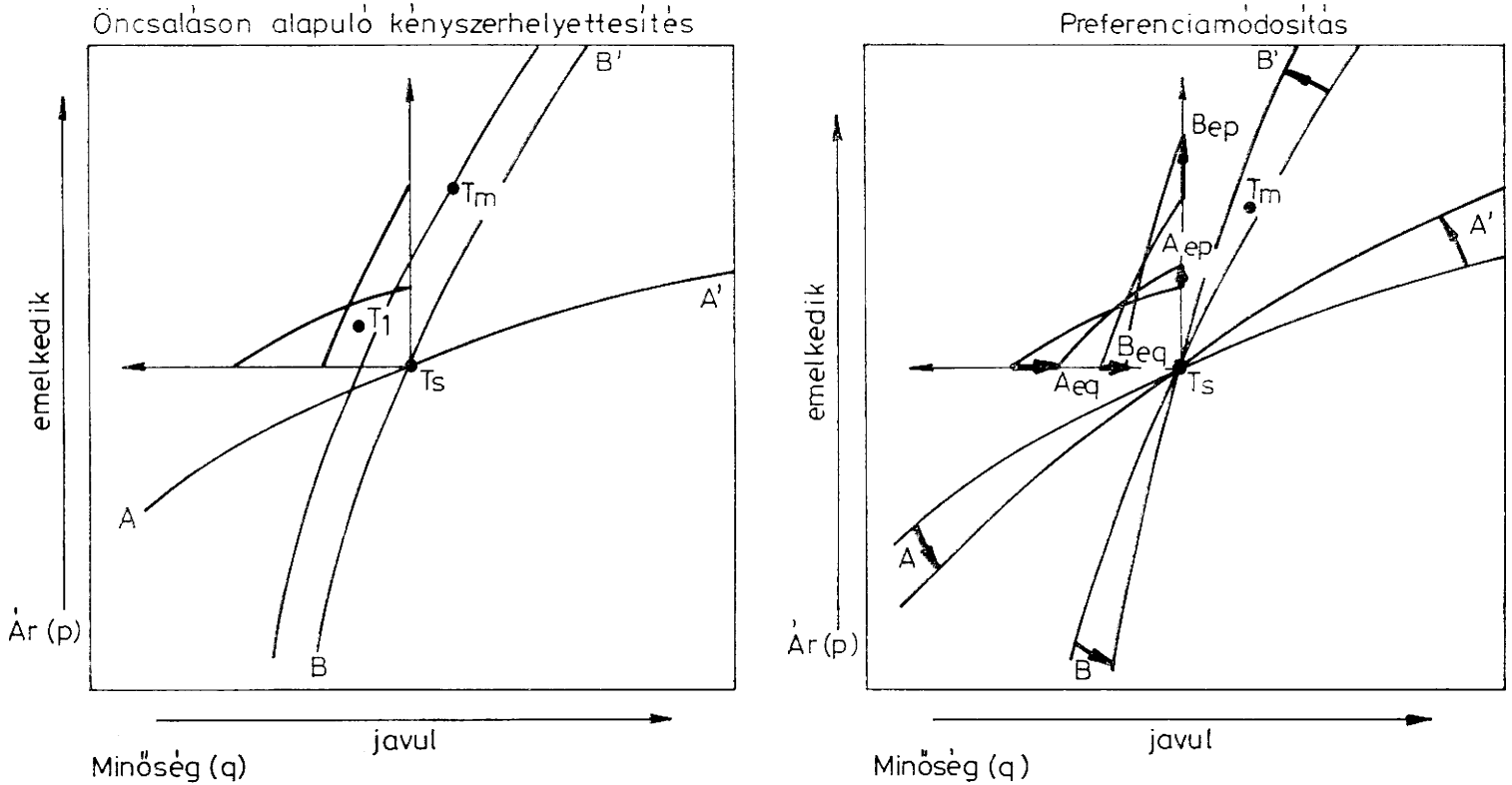

5. sz. ábra

A második gazdaság termelőjének belépése a piacra ($t_1$időpont)

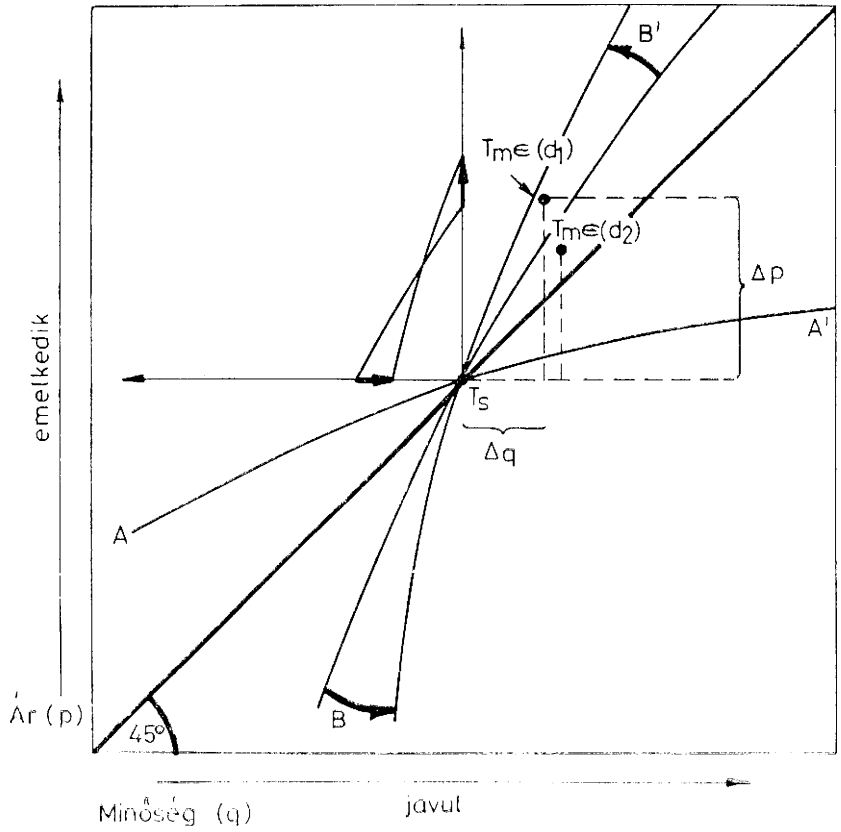

A (d_1) stratégia alkalmazása esetén ez a romlás nagyobb, (d_2) esetén kisebb. A minőségérzékeny (*B*) fogyasztók elégedettsége mindkét esetben növekszik, s ennek következtében átpártolnak a jobb minőségű terméket kínáló második gazdaságbeli termelőhöz. Az árérzékeny (*A*) fogyasztók ugyanakkor továbbra is a szocialista szektor termékét részesítik előnyben, mivel az ő értékelésükben a második gazdaság terméke által nyújtott minőségjavulás nem éri meg a jelentős ártöbbletet. A második gazdaság termékének megjelenése jótékony hatást is gyakorol a piacra. Ha a minőségillúzió preferenciamódosító hatása érvényesül (lásd a 4.2. sz. ábrát), akkor mind a minőségérzékeny, mind az árérzékeny fogyasztók minőséggel kapcsolatos elvárásai szigorúbbak lettek. A piac t_1 időpontbeli állapotában szűkültek a minőségrontás lehetőségei, növekedett viszont mindkét fogyasztó áremeléssel szembeni toleranciája. A piacmegosztás *negatív mellékhatásaként* azonban romlott a termék q/p hányadosa, és emelkedett az árszínvonal.

A szocialista szektor termelője észbe kap, avagy minden rosszban van valami jó

Tegyük fel, hogy a második gazdaság termelője a (d_1) stratégiát választja, és mind az *A*, mind a *B* fogyasztó preferenciái módosultak, tehát a 4.2. sz. ábrán látható eset következett be.[16] Milyen következményekkel jár mindez a szocialista szektor termelőjére nézve? Első pillantásra úgy tűnik: az állami vállalatot egyértelmű hátrányok érték. Elvesztette vevői egy részét (a minőségérzékeny fogyasztókat), bevételei csökkentek; ráadásul az árérzékeny fogyasztók minőségérzékenysége is növekedett, ami csökkenti a vállalat minőségrontási lehetőségeit. Ez utóbbi pedig a fogyasztók minőségi igényeinek fokozottabb elismerésére kényszeríti. Nos, talán részben ilyen megfontolások késztették a korábban szinte monopolhelyzetben levő vállalatokat arra, hogy megpróbálják megakadályozni a második gazdaság kereteinek tágítását, különböző formáinak legalizálását. Bizonyos idő elteltével azonban ellentétes tapasztalatokra is szert tehettek. Amint ugyanis létrejött *a piac felosztása*, az árérzékeny és a minőségérzékeny fogyasztók szétválása, a szocialista szektor termelője felismeri, hogy a második gazdaság termelőjének belépése nem befolyásolja hátrányosan az értékesítés feltételeit. Sőt a termékek (ár—minőség-kombinációk) megválasztásával összefüggő cselekvési szabadsága sem csökkent t_0 időponthoz képest. Ez a következő tényezőkre vezethető vissza:

Minthogy a piacon t_0 időpontban túlkereslet volt, a kilépő minőségérzékeny (*B*) fogyasztók helyét újonnan belépő árérzékeny (*A*) fogyasztók foglalhatják el, akik számára a T_m termékhez képest gyengébb minőségű, de lényegesen olcsóbb T_s megfelelő ár—minőség-kombinációt, terméket jelent.

A szocialista szektor termelője számára ez a megoldás még előnyösebb is lehet a t_0 időpontbeli monopolhelyzetnél, mert a konkurrens megjelenésével megszabadulhat a T_s termék gyenge minősége miatt elégedetlenségre hajlamosabb minőségérzékeny fogyasztóitól, s így a megmaradt (árérzékeny) fogyasztóival szemben szabadabban érvényesítheti saját érdekeit.

De mi történik akkor, ha a szocialista szektor termelőjét a minőségérzékeny fogyasztók elvesztésével számottevő bevételkiesés érte? Vajon hogyan reagál erre? Növelheti-e bevételeit a ráfordítások növelése nélkül? Korlátozza-e ebben, s ha igen, mennyiben, a versenytárs jelenléte? E szempontunk kifejtése némileg bonyolultabb megfontolásokat igényel.

Mint az előző alfejezetben említettük, a második gazdaságbeli versenytárs (T_m termék) megjelenése a fogyasztók szempontjából jótékony hatást is gyakorol a piacra. A minőségillúzió preferenciamódosító hatása ugyanis nemcsak a minőségérzékeny, de az árérzékeny fogyasztók esetében is érvényesül. A fogyasztók minőséggel kapcsolatos elvárásai általában is szigorúbbak lettek. Ha visszalapozunk a 4.2. sz. ábrához, láthatjuk: a piac t_1 időpontbeli állapotában t_0-hoz képest szűkültek a minőségrontás lehetőségei. (A_{eq} és B_{eq} pontok közelebb kerültek a szocialista szektor T_s termékéhez.) Növekedett viszont mindkét fogyasztó áremeléssel szembeni toleranciája. (B_{ep} és A_{ep} pontok távolabb kerültek az állami vállalat T_s termékétől.) A t_2 időpontra vonatkozó elemzésünk során elsősorban ennek az új fejleménynek a következményeit hangsúlyozzuk.

Tekintsük a 6. sz. ábrát! Mivel a szocialista szektor vállalata az új helyzetben voltaképpen csak az árérzékeny (*A*) fogyasztók jelenlétére számíthat, az ábrában csak az ő viselkedési görbéiket tüntettük fel. Ami a kilépési görbét illeti: mivel az árérzékeny fogyasztók preferenciagörbéje is meredekebb lett, ennek megfelelően

[16] Terjedelmi okokból a többi lehetséges esetre itt nem térünk ki: látens kényszerhelyettesítés (d_1) stratégia mellett, illetőleg (d_2) stratégia. Igazolható azonban, hogy a nem tárgyalt esetek következményei is hasonlóak.

a potenciális minőségromlás miatt kilépés pontja (A_{eq}) közelebb, a potenciális áremelés miatt kilépés pontja (A_{ep}) pedig távolabb került a T_s terméktől. Amit tehát a minőségérzékenység növekedésével az állami vállalat elvesztett a réven, azt megnyerte a vámon: *az árérzékeny fogyasztók nagyobb mértékű áremelést fogadnak el, mint t_0 időpontban.* Vegyük azt is észre: a szocialista szektor vállalatának minőség-

6. sz. ábra

A szocialista szektor termelőjének alkalmazkodása a második gazdaságbeli versenytárs jelenlétéhez (t_2 időpont)

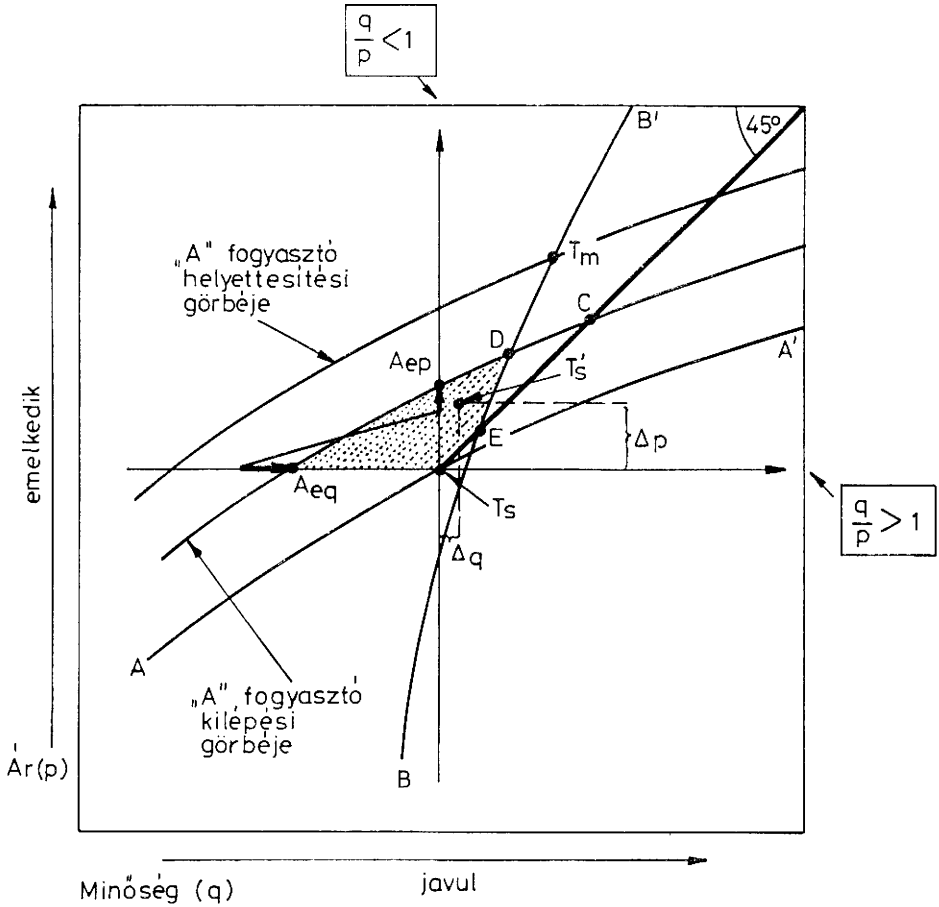

rontási lehetőségei nem szűntek meg teljesen, csak csökkentek. Továbbá azt is, hogy az *A* típusú fogyasztók esetében a minőségrontás és/vagy áremelés korlátját most is *a kilépési görbéjük* szabja meg, nem pedig a T_m termékkel való helyettesítés lehetősége (a T_m ponton átmenő, *AA'* preferenciagörbével párhuzamos *helyettesítési görbe*). Vagyis az áremelés nélküli vagy azzal együtt járó minőségrontás lehetőségeit nem a versenytárs termékének tulajdonságai korlátozzák. A szocialista szektor termelője korábban beleütközik abba, hogy az árérzékeny fogyasztók a helyettesítő termék igénybevétele nélkül mondanak le termékéről.

Hogy ez nem pusztán a termékeket reprezentáló pontok önkényes elhelyezéséből következik, azt az előző alfejezetben található érvelés alapján láthatjuk be.

A t_1 időpontban ugyanis a második gazdaságbeli termelő olyan T_m terméket választott (hogy erre alapos oka volt, azt igyekeztünk kellően megindokolni), amely magasabban fekszik az árérzékeny fogyasztó kilépési görbéjénél. A kisvállalkozó ugyanis szeretné elkerülni az árérzékeny fogyasztók hirtelen beáramlásával együtt járó jelentős forgalomnövekedés kedvezőtlen következményeit: az adóterhek ugrásszerű növekedését, a hatósági ellenőrzés szigorodását, az expanzióhoz szükséges kölcsönök magas kamatait és bizonytalanságát stb.

Az állami vállalat manőverezési lehetőségeit tehát a versenytárs jelenlétében is a fogyasztók (csak most már kizárólag az árérzékeny fogyasztók) kilépési görbéje határolja be. E fogyasztók minőségrontással szembeni toleranciája csökkent, áremeléssel szembeni toleranciája pedig növekedett. Vajon ilyen feltételek között milyen lehetőségei vannak a szocialista szektor termelőjének arra, hogy terméke q/p hányadosának rontásával hátrányos következmények nélkül érjen el a maga számára előnyöket?

A szocialista szektorbeli termelő számára előnyös termékváltoztatások halmazát az $A_{eq}A_{ep}CT_s$ terület pontjai reprezentálják. (Lásd a 6. sz. ábrát.) Bármely terméket választja is a termelő az adott területen belül, a q/p hányados rontásával erőfeszítések nélkül jut többletbevételhez. Az $A_{eq}A_{ep}T_s$ részhalmaz esetében ez triviálisan teljesül (árat emel és/vagy minőséget ront). Az $A_{ep}CT_s$ területnek megfelelő termékváltoztatások esetében pedig az áremelkedés mértékénél kevésbé javítja a minőséget, a hasznát ennek révén növeli. Az $A_{ep}CT_s$ terület két tartománya azonban egy fontos szempontból különbözik is egymástól. Az $A_{ep}DET_s$ területen belüli termékek semmiképpen sem lehetnek vonzóak a korábbi, t_1 időpontban kilépett minőségérzékeny (B) fogyasztók számára: T_m terméknél rosszabb hasznossági szintet képviselnek. A DCE területnek megfelelő termékek viszont vonzó helyettesítési alternatívát jelentenek a minőségérzékeny vevők számára. Ekkor ugyanis ők áttérhetnének egy T_m-nél jobb hasznossági szintet képviselő közömbösségi görbére. Ráadásul úgy, hogy ez a szocialista szektor termelőjének is előnyösebb (T_s-hez képest előnyösebb) q/p arányt jelentene. A szocialista szektor termelője *mégsem* fogja termékét a DCE területről választani. Több oknál fogva sem:

1. Ebben az esetben ugyanis az $A_{ep}DET_s$ területhez tartozó termékáraknál — például a $T'_s=(q'_s, p'_s)$-höz tartozó p'_s-nél — feltűnőbb, drasztikusabb áremelést kellene végrehajtania, amelynek elfogadtatása esetleg nehézségekbe ütközne az állami árhatóságnál; p'_s-vel azonos vagy kisebb mértékű áremeléssel pedig aligha elégedne meg a DCE területen belül, hiszen ugyanezt kisebb ráfordítással — kisebb minőségjavítással (q'_s-vel) — is elérheti.

2. A DCE területhez tartozó termékváltoztatások emellett kockázatosak is a szocialista szektor termelője számára. A q'_s-nél jobb minőség ugyanis kiélezett versenyhelyzetet teremtene a konkurrens második gazdaságbeli termelővel a minőségérzékeny fogyasztókért. A p'_s-nél lényegesen magasabb ár pedig kockáztatná az árérzékeny fogyasztók kilépését. Az árérzékeny fogyasztók kilépése végzetes lehet; a minőségérzékenyek visszahódítására tett erőfeszítések pedig veszélyeztetnék a vállalat jövőbeli manőverezési lehetőségeit. Ekkor ugyanis a szocialista szektor termelője belekényszerítené második gazdaságbeli versenytársát is a minőségérzékeny fogyasztókért folyó éles versenybe, melyben — ha továbbra is mindketten ragaszkodnának a minőségérzékeny fogyasztókhoz — előbb-utóbb kénytelenek lennének áttérni a fogyasztóknak előnyösebb, a maguk számára viszont hátrányosabb $q/p>1$ ár—minőség-kombinációkra. Mivel azonban a verseny ebben az esetben a minőségérzékeny fogyasztókért folyna, a szocialista szektor termelője mindinkább közel kerülne az árérzékeny fogyasztók kilépési görbéjéhez. Elvesztésük kockázata egyre nőne. A DCE területen belüli termékválasztásokat tehát kizárhatjuk. Vegyük észre: ezzel a valódi versenyt is kizártuk! *Ahogy t_1 időpontban a*

második gazdaság termelője, a helyzetét meghatározó intézményes feltételek folytán, igyekezett elkerülni az árérzékeny fogyasztókért folyó versenyt, úgy t_2 időpontban az állami vállalat a minőségérzékeny vevők visszahódítását igyekszik gondosan elkerülni.

A piac megosztása így a szocialista szektor termelője oldaláról is megtörtént. Termelőnk számára az előnyös termékváltoztatások halmazát a besatírozott $A_{ep}A_{eq}DET_s$ terület reprezentálja. A t_0 időponthoz képest korlátozottabban fog élni a minőségrontás lehetőségével, és erősebben fogja kihasználni az áremelési lehetőségeket. A szocialista szektor termelője igyekszik árait a második gazdaság áraihoz igazítani. Tegyük fel, hogy ennek a fogyasztók számára legkedvezőbb módját választja: némileg javítja a minőséget, és jelentősen (habár a második gazdaságbeli termelőnél kevésbé) növeli árait. Vagyis az $A_{ep}DET_s$ területen belül T_s terméket választja. Ennek következtében a termék árszínvonala nő, minőség—ár-hányadosa romlik, a szocialista szektor termelője megtartja az árérzékeny, a második gazdaságé pedig a minőségérzékeny fogyasztóit. A továbbiakban ez utóbbi lehetőségből kiindulva próbáljuk nyomon követni a második gazdaságbeli termelő alkalmazkodását az állami vállalat megváltozott viselkedéséhez.

Öntudatlan összejátszás: újabb áremelkedés a második gazdaságban

A második gazdaság termelője is rendelkezik bizonyos cselekvési szabadsággal a termék megválasztásában. Minthogy t_1 időpontban a minőségérzékeny fogyasztók átpártoltak hozzá, csak arra kell ügyelnie, hogy ezek ki ne lépjenek, illetőleg ne menjenek vissza a szocialista szektor termelőjéhez. A *B* típusú fogyasztók preferenciáinak ismeretében a jól kalkuláló második gazdaságbeli termelőknek nem szabad a termék minőségét érezhetően rontani, és/vagy árának emelését legalábbis érzékelhető minőségjavulásnak kell kísérnie.

Próbáljuk meghatározni a második gazdaságbeli termelő előtt nyitva álló termékváltoztatási lehetőségeknek azt a halmazát, melyen belül vagy ráfordításnövekedés nélkül képes bevételeit növelni, vagy mérsékelt ráfordításnöveléssel azt meghaladó bevételtöbblethez juthat! (Lásd a 7. sz. ábrát.) A t_2 időpontbeli szituációhoz képest érdekes aszimmetriát figyelhetünk meg.

Amíg a t_2 időpontban a szocialista szektor termelőjének az árérzékeny fogyasztók esetében csak a kilépési görbére kellett ügyelnie, és figyelmen kívül hagyhatta a konkurrens által teremtett versenyhelyzetet (a 6. sz. ábrán szereplő helyettesítési görbét), addig t_3 időpontban a második gazdaság termelőjének egyedül a minőségérzékeny fogyasztók helyettesítési görbéjére kell ügyelnie. Arra ugyanis, hogy a t_3 időpontban választott T'_m terméke ne kerüljön T'_s-vel azonos közömbösségi görbére. Ebben az esetben ugyanis a minőségérzékeny fogyasztók rezignáltan tudomásul vennék, hogy a második gazdaság termelője által kínált termék tulajdonságai nem jobbak a szocialista szektorbeli vállalat T'_s termékének tulajdonságainál (áránál és minőségénél).

A termékválasztást tehát felülről a *B* típusú fogyasztók helyettesítési görbéje korlátozza. Alulról viszont a T_m pontból felmért 45°-os egyenes. E 45°-os egyenes alatti tartományban ugyanis a minőségjavulás mértéke meghaladja az áremelkedés mértékét: az árbevétel növeléséért a termelőnek egyre nagyobb költségeket kell áldoznia. A 45°-os egyenes feletti tartományban viszont a maga számára előnyösen képes alakítani az új termék q/p hányadosát. Ez ugyan a fogyasztóknak előnytelen, de nem tudnak védekezni ellene. Kényszerhelyzetben vannak: T'_m még mindig jobb lesz T'_s-nél.

7. sz. ábra

Újabb áremelkedés a második gazdaságban (t_3 időpont)

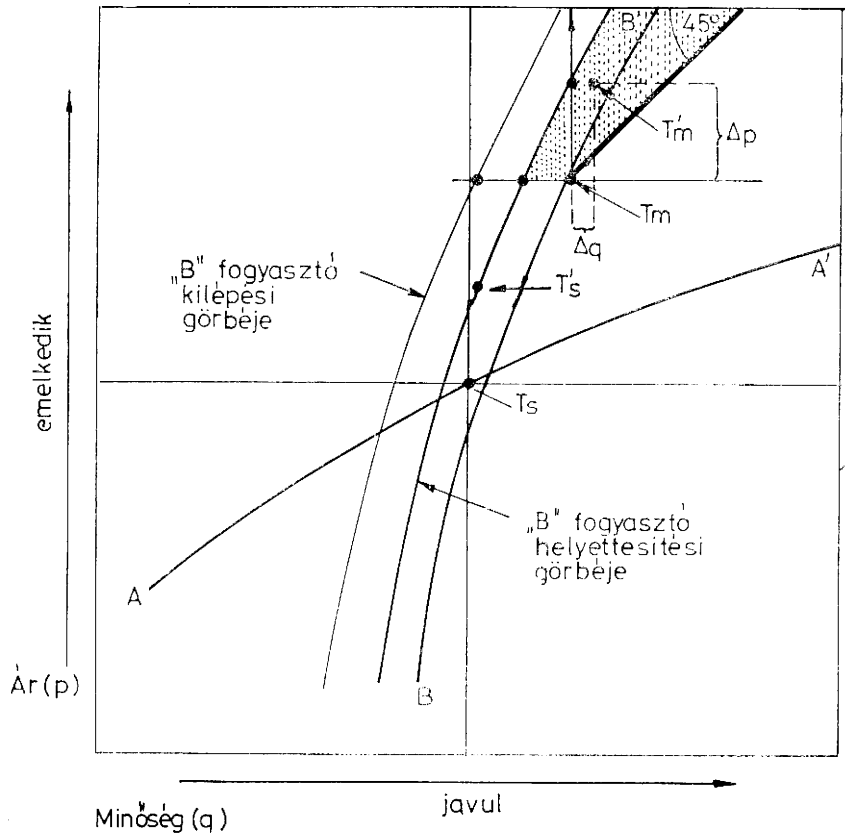

A kör bezárult. *A piac megosztásának előnyeit mindkét termelő nyugodtan a maga javára fordíthatja anélkül, hogy ezzel ártana „versenytársának". A következmény: a q/p hányados rontásával a szocialista szektor termelője kizsákmányolja az árérzékeny fogyasztókat, a második gazdaság termelője pedig a minőségérzékeny fogyasztókat.* A t_0 időponttól t_3-ig tartó kölcsönös alkalmazkodási folyamat kísérő jelensége pedig: a kérdéses termékfajta *gyors áremelkedése*[17] *és a q/p hányados romlása.* A vizsgált időszakban bekövetkezett változásokat a 8. sz. ábrában foglaltuk össze.

Hangsúlyozni kell: a folyamat *nem tudatos.* A fent vázolt kedvezőtlen következmények nem úgy álltak elő, hogy a termelők valamiféle megállapodásra jutottak egymással. A piac megosztása és a piac megosztásából származó előnyök kihasználása mindkét szereplő esetében arra vezethető vissza, hogy adott intézményes korlátaikon belül a számukra legésszerűbb cselekvési alternatívákat választották. Minden más választásuk gazdasági szempontból ésszerűtlen, altruista magatartást követelne tőlük.

[17] A fenti események játszódnak le akkor is, ha az egyetlen második gazdaságbeli termelő mellé a következő időpontban újabb második gazdaságbeli termelő lép be. Az újonnan belépő termelő magasabb árral és jobb minőséggel el tudja csábítani a minőségérzékeny fogyasztók egy részét. Igaz ugyan, hogy a drágább és jobb termékek felé haladva a potenciális fogyasztók száma csökken, de további termelők belépése is lehetséges mindaddig, amíg a legdrágább és legjobb minőségű termékfajtát kínáló második gazdaságbeli termelő tevékenysége is nyereséges. Így a fonák verseny negatív következményei több termelő esetén is érezhetők, sőt elképzelhető, hogy a termék árszínvonalának növekedése még fel is gyorsul.

8. sz. ábra

A szocialista szektor és a második gazdaság közti fonák verseny káros mellékhatásai a fogyasztókra

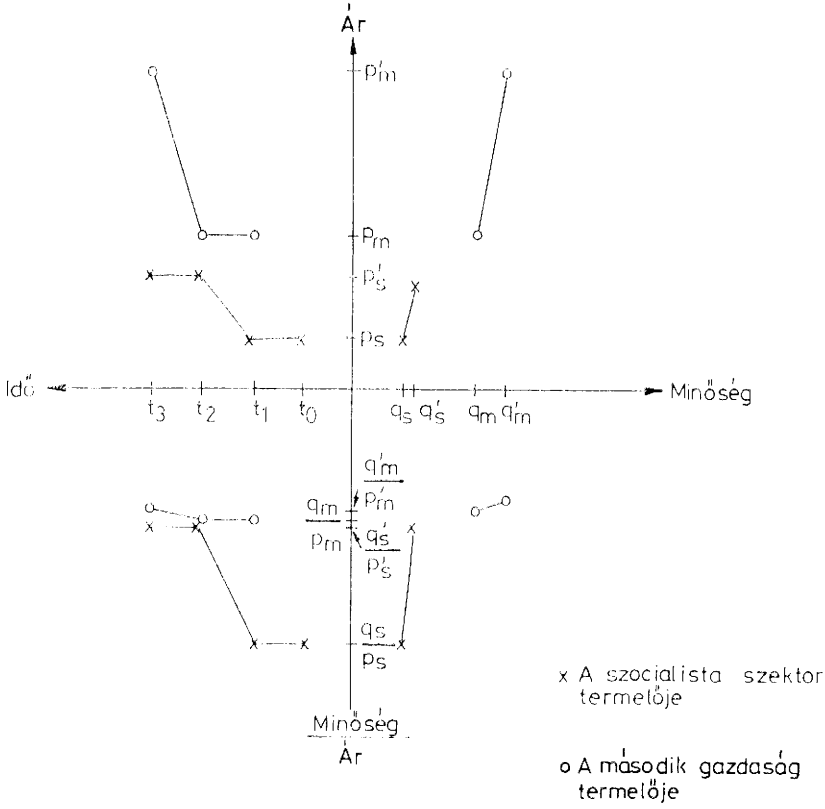

Következtetések

A monopolhelyzet, illetve a fonák verseny fogyasztókra nézve káros következményei közül az előbbi hatásait súlyosabbnak ítéljük. A monopolhelyzet még növelheti is a hiányt romló minőség és enyhén emelkedő árak mellett. A fonák verseny ezzel szemben csökkenti a hiány intenzitását, növeli a választékot, az árak azonban gyorsan nőnek, a termékek minősége viszonylag lassan javul.

A szocialista szektor és a második gazdaság között kialakuló verseny ebben a formájában a fentieken túlmenő kedvezőtlen mellékhatásokkal is jár. Ezek közül elsősorban azt emeljük ki, hogy ha nem zárja is ki, fékezi az innovációt. A termelők költségcsökkentésre, technológiai újításokra való ösztönzöttsége gyenge, illetőleg ilyen irányú lehetősége korlátozott. A fonák verseny társadalmilag káros hatásai éppen a termelők „lustaságában" nyilvánulnak meg a legtisztábban: különösebb kockázat és erőfeszítés nélkül „élősködhetnek" a fogyasztókon.

A fonák verseny elemzése azért is fontos, mivel könnyű összekeverni a valódi piaci versennyel. Nem véletlen, hogy a piaci verseny szerepét erősíteni kívánó közgazdászok gondolatait ellenfeleik gyakran épp a fonák verseny következményeinek hangsúlyozásával igyekeznek lejáratni. A kettő azonban gyökeresen külön-

bözik egymástól. Valódi verseny esetén a piacon megjelennek olyan termékek is, amelyek fonák versenyszituációban elképzelhetetlenek: innovációt hordozó, nagyon jó minőségű, nagyon drága termékek egyfelől, olcsó tömegtermékek másfelől. A valódi verseny mind a minőség, mind az ár dimenziójában széthúzza a mezőnyt. Lapozzuk vissza a 3. sz. ábrához! Vajon miért nem választhatja a második gazdaság termelője a (d_3) halmaz által reprezentált, jó minőségű és sokkal drágább termékeket, vagy miért nem választhatja a (c_2) halmazban foglalt tömegtermékeket? A válasz a második gazdaságot körülvevő intézményi környezet sajátosságaiban rejlik. A két szituáció különbségeinek hangsúlyozása mellett ezért arra is rá kell mutatni: a valódi verseny megteremtésének elsődleges feltétele az intézményi viszonyok átalakítása; nem elegendő pusztán a piaci szereplők számát megnövelni. A logikus kérdés ugyanis így hangzik: ha egyszer az adott intézményes korlátokon belül a termelők legracionálisabb cselekvési lehetőségei is ilyen káros mellékkövetkezményekkel járnak, *nem kellene-e inkább magukat a korlátokat úgy tágítani, hogy az ésszerűen választható alternatívák közé a káros mellékkövetkezményeket elkerülő lehetőségek is bekerüljenek?*

A szocialista szektor oldalán valószínűleg a termelők államtól való hierarchikus függésének a hosszú távú kalkulációt és a piaci nyereségességre való törekvést akadályozó következményeit kellene kiküszöbölni,[18] a *második gazdaság oldalán* pedig a restriktív kezelésmód feloldásától remélhető megoldás (a hitelrendszer kiterjesztése, a mérettilalmak feloldása, a gyakran büntető adórendszer átalakítása stb.).

Még egyszer leszögezzük: a fonák verseny csupán az egyik és nem is a legfontosabb tényezője az elmúlt években kibontakozott inflációs tendenciáknak. A szocialista szektor és a második gazdaság versenyéből fakadó árszínvonal-emelkedés ugyanakkor, igen jelentékeny *demonstrációs hatása* következtében, kétségkívül megkönnyíti az inflációs gazdaságpolitika elfogadtatását: önmagában is a fogyasztók áremelkedéshez szoktatása irányában hat, növeli az inflációval szembeni tűrőképességüket.

Hivatkozások

[1] *Gábor R. István:* A második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság, 1985. 2. sz.
[2] *Galasi Péter—Gábor R. István:* Második gazdaság: lehetőségek és korlátok. Mozgó Világ, 1985. 1. sz.
[3] *Hirschman, A. O.:* Exit, Voice, and Loyalty. Harvard University Press, Cambridge, 1970.
[4] *Hirschman, A. O.:* Kivonulás, tiltakozás, hűség. Szociológiai Füzetek, 34. sz. Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1984.
[5] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[6] *Laki Mihály:* Új termékek bevezetése és a piaci alkalmazkodás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[7] *Olson, M.:* The Logic of Collective Action. Harvard University Press, Cambridge, 1965.
[8] *Soós Károly Attila:* Gazdasági reformok és rövid távú mikroökonómiai szabályozás. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
[9] *Soós Károly Attila:* A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság". Közgazdasági Szemle, 1985. 3. sz.

[18] Részletesen lásd [8]. Az itt felvetett kérdések legújabb és legtömörebb kifejtését lásd [9].

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1445—1457. l.)

Kereseti arányok a vélemények tükrében

Bóday Pál

Gazdasági fejlődésünk egyik döntő kérdése, sikerül-e olyan differenciálást megvalósítani a keresetekben (elsősorban a termelő, de a nem termelő területeken is), amely ösztönöz a — szélesen, tehát nem elsődlegesen mennyiségileg értelmezett — nagyobb teljesítményre.

A keresetek teljesítmény alapján történő differenciálásának szükségességét senki sem vitatja. Következetes érvényesülése mégis várat magára. Ennek okai (így mindenekelőtt a vállalati bér- és keresetszabályozás rendszere, a munka szervezettségének színvonala, a vállalatok közötti kooperációs kapcsolatok nehézségei stb.) mindennapos beszédtémái nem csupán a munkaügyi szakembereknek, hanem szinte mindenkinek, aki érdeklődik az ország gazdasági helyzete iránt.

Addig azonban, amíg viszonylag sokat tudunk az efféle, vállalati szempontból többnyire objektívnak minősülő okokról, vajmi kevés az ismeretünk a „szubjektív" oldalról: arról, hogy az érintettek, maguk a dolgozók milyen mértékű bérkülönbségeket érzékelnek, illetőleg tekintenek méltányosnak. Márpedig nyilvánvaló, hogy a kereseti arányoktól várt ösztönző funkció érvényesülése függ attól, hogy a kereseti különbségek mennyiben találkoznak a dolgozók értékítéletével. Legyenek ehhez képest túl kicsik vagy túl nagyok (nem beszélve arról, ha az irányuk ellentétes a dolgozók szerint indokolttal), az ösztönző erő lényegében elvész.

Az ilyen jellegű hazai vizsgálódások a téma egy-egy olyan metszetével foglalkoztak, mint például a megfelelőnek tartott jövedelem,[1] vagy az anyagi helyzet megítélése,[2] vagy pedig — leginkább közelítve a fent jelzett igényhez — azzal, hogy a dolgozók szerint a mainál nagyobb, ugyanakkora vagy kisebb kereseti különbségeknek kellene lenniük általában, illetve konkrétan a munkateljesítménytől, a munkakörülményektől, a felelősségtől és az iskolázottságtól függően.[3]

A következőkben két kérdésre adott válaszokból igyekszünk képet adni a kereseti arányok alakításának erről a „szubjektív" összetevőjéről: 1. Mekkorának érzékelik a dolgozók a szervezeten belüli viszonylagos kereseti különbségeket? 2. Milyen arányokat tartanának kívánatosnak (méltányosnak) a különböző beosztású dolgozók keresete között?

Dr. Bóday Pál az Országos Vezetőképző Központ főosztályvezetője.

[1] Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert: A megfelelőnek tartott jövedelem. Statisztikai Szemle, 1981. 8—9. sz.

[2] Farkas Katalin—Pataki Judit: Életszínvonalunk a vélemények tükrében. Rádió és Televízió Szemle, 1981. 9. sz.

[3] Angelusz Róbert—Pataki Judit: A jövedelemkülönbségek alakulásának tükröződése. Rádió és Televízió Szemle, 1975. 4. sz.

A tényleges, a vélt és a kívánatosnak ítélt kereseti arányokról

Az említett két kérdésre felmérés[4] segítségével kerestük a választ.

Mind a vélt, mind pedig az „elvárt" (méltányosnak tartott) keresetek megjelölésében a kérdőívet kitöltőknek *a saját keresetükhöz* kellett viszonyítaniuk a különféle beosztásokban dolgozók keresetét.[5] Ezzel a válaszadást, úgy véljük, sikerült személyesebbé tennünk, illetőleg elérnünk, hogy a differenciáltabb kereseti arányok elvi igénylése vagy elvetése helyett gyakorlati jelentőségű véleményeket kapjunk. A tapasztalatok szerint ugyanis elvben az emberek nagy többsége elfogadja a fokozottabb keresetdifferenciálást, azt azonban már jóval kevésbé, hogy ebből a gyakorlatban neki hátránya származzék másokkal szemben.

A kérdések ilyen felvetésének másik előnye, hogy nem tételezi fel eleve a tényleges helyzet hű tükröződését az emberek véleményében, számolva azzal, hogy az emberek egy ettől többé-kevésbé eltérő vélt helyzethez viszonyítva alakítják ki a kívánatos helyzetre vonatkozó ítéleteiket.

További módszertani megjegyzésünk, hogy a vélt, a valóságos[6] és a méltányosnak ítélt keresetek abszolút nagysága helyett — elemzésünk céljának megfelelően — szinte kivétel nélkül arányokkal dolgozunk. A viszonyítások alapjául — létszámarányukat és a főátlaghoz közeli kereseti szintjüket figyelembe véve — a *szakmunkások* keresetét választottuk.

A ténylegesen jellemző, valamint a fent leírt módon számított vélt és méltányosnak ítélt kereseti arányokat az 1. sz. ábrán mutatjuk be. (A viszonyítások alapjául szolgáló szakmunkás átlagkeresetek: a tényleges = 4190; a vélt = 5627; az elvárt = 6583 forint.)

Jól látható, hogy a megkérdezettek válaszaiból számított kereseti arányok több ponton jelentősen eltérnek a tényleges arányoktól.[7]

A megkérdezettek összességében a ténylegesnél kevésbé differenciáltnak vélik a kereseteket (a 0,329 tényleges relatív szórással[8] szemben a vélt keresetekre a szórás 0,281), s még ennél is valamivel kisebb viszonylagos keresetkülönbségeket látnának méltányosnak.[9] A tényleges és a vélt helyzet között három beosztás esetében (üzemvezető, művezető, ügyviteli alkalmazott) nem csupán az arányokban, hanem a beosztások sorrendjében is eltérés mutatkozik, s ez az eltérés — az

[4] A kérdőíves felmérést 1982-ben végeztük, tíz vállalat (ebből 7 ipari, 1 építőipari, 2 közlekedési) összesen 1319 dolgozója körében. Tekintettel a viszonylag kis mintára, a létszámarányosnál több vezetőt és kevesebb beosztottat vontunk be a vizsgálatba. A beosztások, beosztáscsoportok meghatározásában három fő szempontot tartottunk szem előtt:
— a beosztások fogják át a szervezeti hierarchia egészét;
— a kiválasztott beosztások kellően egyértelműek legyenek a megkérdezettek számára;
— a vizsgált beosztások megfeleltethetők legyenek a rendelkezésre álló statisztikai adatoknak.

[5] Vagyis minden megkérdezettől azt tudakoltuk, hogy az ő keresetének hány százalékát keresi és hány százalékát kellene keresnie például a vállalat igazgatójának, egy segédmunkásnak. A választ egy 25-től 400 százalékig terjedő skálán lehetett megadni, de a feldolgozásban figyelembe vettük a skálán kívül jelölt válaszokat is.

[6] A megkérdezettek keresetéként a vizsgálatot megelőző évben (1981-ben) elért havi átlagkeresetüket vettük alapul. A tényleges kereseti arányokat pedig az ÁBMH 1980. évi felméréseinek adatai segítségével mutatjuk be.

[7] Itt most figyelmen kívül hagyjuk a tényleges és a vélt átlagos keresetek szintje között megfigyelhető — egyébként számottevő — eltérést. E jelentős eltérés egyik legfőbb okának a relatív bérelégedetlenséget tartjuk, amely mások keresetének túlértékelésében jut kifejezésre. Lásd erről bővebben Nemes Ferenc—Bóday Pál: Egy építőipari vállalat bérezésének néhány szociológiai problémája. Ergonómia, 1976. 2. sz.

[8] A relatív szórás kiszámításához az egyes beosztásokban a tényleges, a vélt és az elvárt kereseteket súlyozzuk az adott beosztásokban dolgozók tényleges arányaival.

[9] Hozzá kell tennünk, hogy ez a kisebb keresetdifferenciáltság a jelenleginél magasabb kereseti színvonalon alakulna ki. Ebben a véleményben nyilvánvalóan az a tény tükröződik, hogy a hazai bér-kereseti színvonal a közvélemény szerint alacsony.

1. sz. ábra

A különböző beosztásokban dolgozók tényleges, vélt és elvárt keresete a szakmunkások keresetéhez viszonyítva

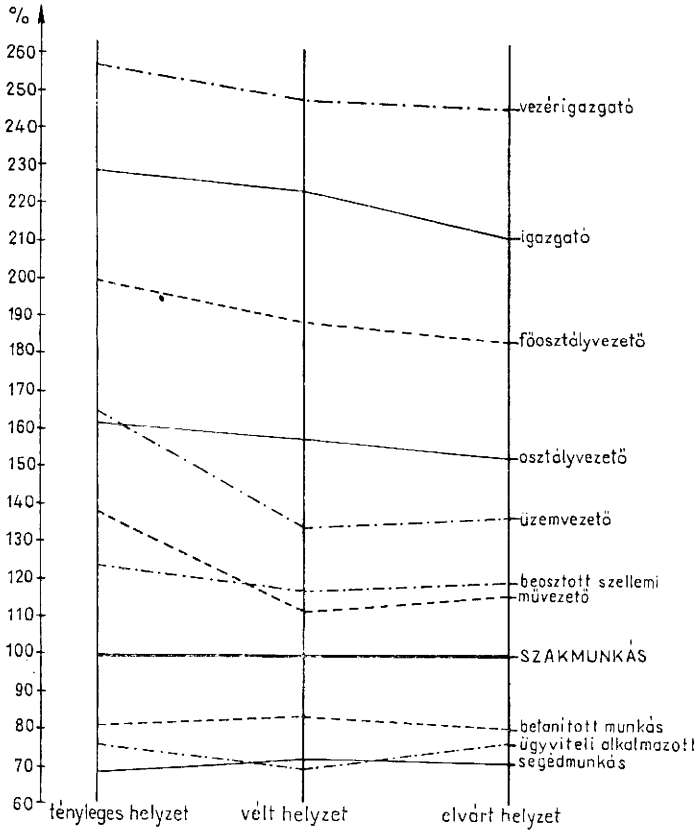

ügyviteli alkalmazottak kivételével — a méltányosnak ítélt kereseti rangsort is jellemzi. Vagyis az üzemvezetők és a művezetők kereseti rangsorban elfoglalt helye kedvezőbb, mint amilyet a megkérdezettek szerint megérdemelnének.

Bár érdekesnek tűnhet az egyes beosztásoknak a három megfigyelési szempont alapján történő konkrét elemzése csakúgy, mint az arányok eltéréseinek tételes értékelése, célszerűbbnek véljük az eltérések elemzését a beosztás mint legfontosabb független változó szerint elvégezni. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az ilyen rendszerezésben megjelenő különbségek nem túlságosan nagyok (a legnagyobb 29 százalékos), mégis egyfajta strukturális átrendezés igényéről vallanak. A dolgozók megítélése szerint kivétel nélkül mindegyik beosztáshoz képest többet kellene a jelenleginél keresniük az ügyviteli alkalmazottaknak, és kevesebbet az igazgatóknak. Ezen túlmenően (az ügyviteli alkalmazottakat leszámítva) egyik beosztáshoz viszonyítva sem látnák indokoltnak a művezetők és a beosztott szellemiek relatív helyzetének romlását, illetőleg (az igazgatókat figyelmen kívül hagyva) a főosztályvezetők és a betanított munkások helyzetének relatív javítását.

1. sz. táblázat

Az egyes beosztásokban dolgozók vélt és elvárt kereseteinek arányai közötti különbség relatív nagysága[a]

(százalék)

Beosztás	Vezérigazgató	Igazgató	Főosztályvezető	Osztályvezető	Üzemvezető	Beosztott szellemi	Művezető	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Ügyviteli alkalmazott
Vezérigazgató	—	+4,4	+2,6	+3,1	—3,7	—4,3	—6,7	0	+2,9	0	—29,2
Igazgató	—4,4	—	—1,2	—2,9	—10,2	—7,7	—10,0	—4,4	—2,7	—6,3	—16,1
Főosztályvezető	—2,6	+1,2	—	0	—7,1	—6,6	—8,5	—3,8	0	—2,6	—10,8
Osztályvezető	—3,1	+2,9	0	—	—8,3	—6,8	—8,5	—3,1	0	—2,1	—13,6
Üzemvezető	+3,7	+10,2	+7,1	+8,3	—	0	—1,2	+2,7	+7,9	+3,7	— 3,8
Beosztott szellemi	+4,3	+7,7	+6,6	+6,8	0	—	0	+2,3	+6,9	+3,3	— 4,9
Művezető	+6,7	+10,0	+8,5	+1,2	+1,2	0	—	+3,4	+8,0	+6,2	— 3,2
Szakmunkás	0	+4,4	+3,8	+3,1	—2,7	—2,3	—3,4	—	+4,8	+1,4	— 8,6
Betanított munkás	—2,9	+2,7	0	0	—7,9	—6,9	—8,0	—4,8	—	—3,5	—13,1
Segédmunkás	0	+6,3	+2,6	+2,1	—3,7	—3,3	—6,2	—1,4	—3,5	—	— 8,2
Ügyviteli alkalmazott	+29,2	+16,1	+10,8	+13,6	+3,8	+4,9	+3,2	+8,6	+13,1	+8,2	—

[a] Az arányok közötti abszolút különbséget viszonyítottuk a jelenlegi helyzet szerinti arányhoz.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a megkérdezettek — elsősorban a minta összetétele miatt — a statisztikák értelmezése szerinti vezetők mainál relatíve kedvezőtlenebb helyzetét látnák indokoltnak, s (a betanított munkásokat kivéve) részint a beosztott dolgozók, részint az irányítók relatív helyzetén javítanának. (Igaz: ez utóbbiakén a ténylegesnél sokkal hátrányosabbnak vélt helyzetükhöz képest.) Mindez alátámasztja azt a már említett jellegzetességet, hogy a dolgozók az általuk érzékeltnél kisebb kereseti különbségeket látnának helyesnek.

A beosztás szerepe a kereseti arányok megítélésében

Közhely, de nagy általánosságban igaz, hogy a vezetők a keresetüket a beosztottakéhoz (elsősorban a fizikai dolgozókéhoz képest) alacsonynak tartják, a fizikai dolgozók pedig éppen fordítva foglalnak állást. Vizsgálatunk eredményei alapján a következőkben e közismert általános helyzetképet igyekszünk árnyaltabbá és konkrétabbá tenni.

Alapvető arányok

A 2. sz. ábra tanúsága szerint *a vezetők és az irányítók* (a továbbiakban: vezetők) az igazgatók kivételével valamennyi nem fizikai beosztás relatív (a szakmunkások keresetéhez viszonyított) kereseti szintjét a ténylegesnél jelentősen alacsonyabbnak, ugyanakkor a segédmunkások keresetét magasabbnak vélik, a betanított munkásokét pedig nagyjából a valóságnak megfelelően értékelik. Még egyértelműbben jelentkezik az észlelésnek ez a tendenciózus torzítása *a nem fizikai beosztott dolgozók* válaszaiban. Ők ugyanis kivétel nélkül valamennyi nem fizikai beosztás viszonylagos kereseti szintjét alábecsülik, a fizikai beosztásokban elérhető kereseteket viszont — ha csak kis mértékben is — túlértékelik.

Ezzel szemben *a fizikai dolgozók* az irányítók kivételével valamennyi nem fizikai beosztású dolgozó relatív keresetét magasabbnak gondolják a ténylegesnél, s bár az üzemvezetők és a művezetők keresetét erősen alábecsülik, még így is lényegesen jobbnak vélik e két beosztás kereseti pozícióját, mint akár a vezetők, akár a nem fizikai beosztottak.

A vélt arányokat, illetőleg a tényleges arányoktól való eltéréseiket szembesítve a méltányos kereseti arányokra vonatkozó ítéletekkel, további érdekes összefüggésekre bukkanunk. Szembetűnő a vélt és a tényleges helyzet közötti eltérés befolyása a kívánatos állapotról kialakított képre. A megkérdezettek egyes csoportjai az általuk alábecsült kereseti színvonalú beosztások kereseti pozíciójának javítását, ugyanakkor a túlbecsültek viszonylagos keresetének csökkentését látnák szükségesnek. (Ez alól a 30 eset között csupán egyetlen kivétel akad.) Ezt értelmezhetnénk úgy, hogy a vélt helyzetről alkotott képpel szemben az elvárások inkább a tényleges helyzethez igazodnak. Témánk szempontjából azonban nyilvánvalóan nem ennek van jelentősége, hanem annak, ahogyan a dolgozók különféle csoportjai által vélt és igényelt helyzet eltéréseiben kifejezésre jut a kereseti arányokkal kapcsolatos elégedettségük vagy elégedetlenségük.

Az ábrából kitűnik, hogy a három beosztáscsoport közül a fizikaiak vélik a legnagyobbnak a keresetdifferenciáltságot (legalábbis a szélső beosztások tekintetében), ugyanakkor náluk tapasztalható a legkevésbé a differenciáltságra való törekvés. Mivel azonban az ábra nem érzékelteti az egyes beosztások súlyarányát, ilyen következtetések csak bizonyos hibahatárok között vonhatók le. Célszerűbb, ha a kereseti arányok differenciáltságát megint csak a relatív szórással jellemezzük. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. ábra

A különböző beosztásokban dolgozók tényleges, vélt és elvárt keresetének aránya a szakmunkásokéhoz viszonyítva a vezetők, az egyéb nem fizikai és a fizikai dolgozók szerint

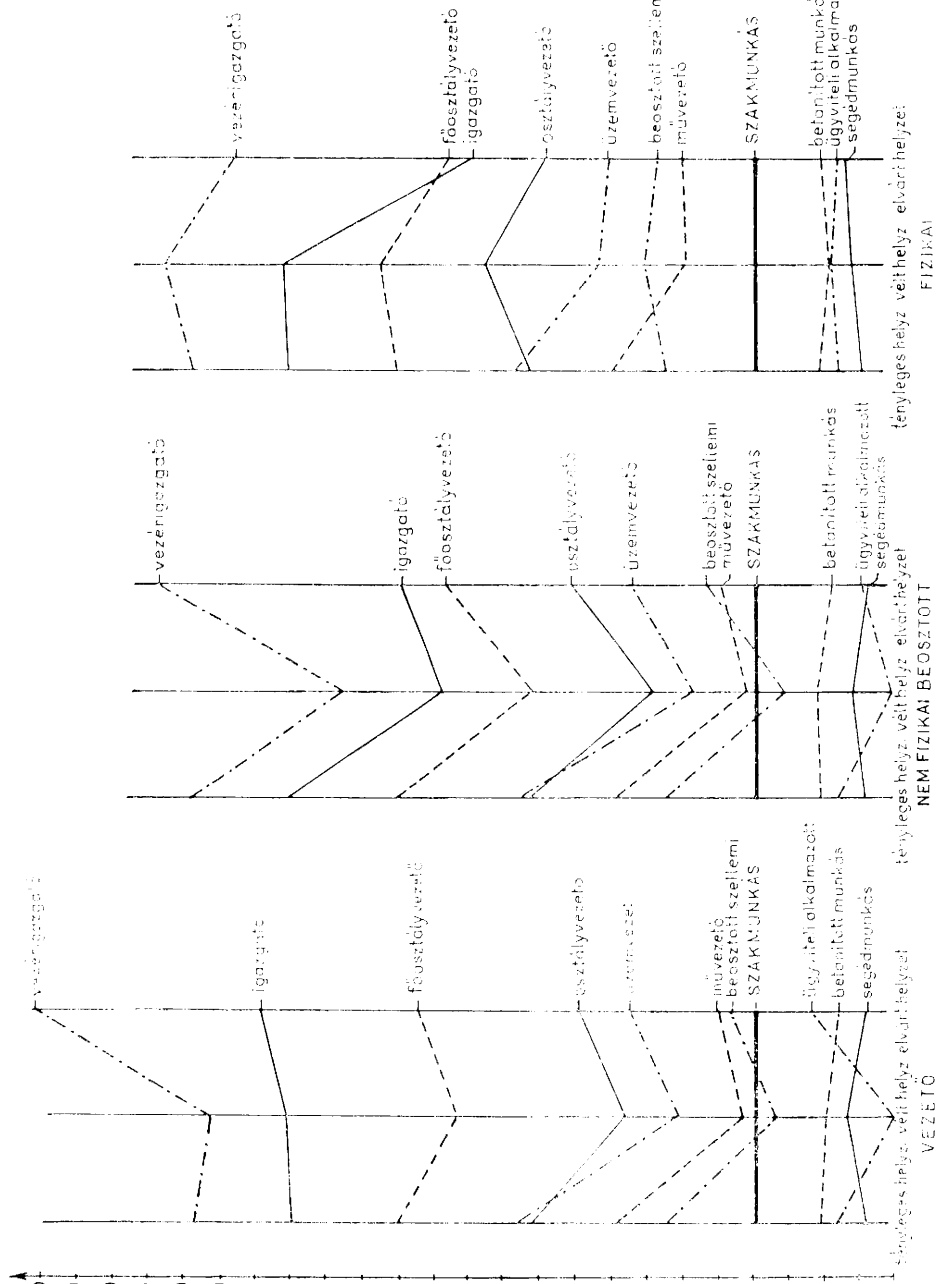

2. sz. táblázat

A különböző beosztásokban dolgozók vélt és elvárt kereseteinek átlagos nagysága és relatív szórása beosztáscsoportonként

Beosztáscsoport	A vélt kereset		Az elvárt kereset	
	átlaga (Ft)	relatív szórása	átlaga (Ft)	relatív szórása
Vezető	5537	0,269	6498	0,329
Nem fizikai beosztott	6026	0,244	6326	0,304
Fizikai	5148	0,298	6170	0,253

A 0,329 nagyságú tényleges relatív szóráshoz képest mindhárom beosztáscsoportban dolgozók kisebbnek minősítik a keresetek differenciáltságát. A valóságot még a fizikai dolgozók értékelése közelíti meg leginkább (ez tükröződött a 2. sz. ábrán is), a legkevésbé pedig a nem fizikai beosztottaké. A keresetek kívánatosnak ítélt differenciáltságát illetően ezzel szemben — mint már jeleztük — a tapasztalat az, hogy a nem fizikai beosztásúak (vezetők és beosztottak egyaránt) differenciáltabb, a fizikai dolgozók viszont kiegyenlítettebb kereseteket igényelnének.

A vezetők értelemszerűen saját keresetüket s emellett közvetlen beosztottjaik és feletteseik keresetét tartják relatíve is növelendőnek, párhuzamosan a betanított és a segédmunkások keresetének relatív csökkentésével. Ez a törekvésük nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a közvetlen beosztottak keresetének növelése a munkavégzés szempontjából is kedvezőbb munkahelyi légkört teremt. Emellett valószínűleg arra számítanak, hogy a beosztottak keresetének emelkedése vezetőik presztízsét is növeli. A felettes vezetőknek igényelt magasabb keresetekben pedig feltehetőleg nem pusztán a nagyobb munkával, hanem a hierarchiában való előrejutással elérhető anyagi előnyök fokozására való törekvés is tükröződik. Végül a szakképzetlen és az alacsony képzettségű dolgozók keresetének relatív csökkentésétől bizonyára a nem fizikai, ezen belül a vezetői munka — jelenleg nem túl magas — társadalmi rangjának emelkedését várják.

Hasonló a helyzet a *nem fizikai beosztott dolgozók* esetében. Ők is a nem fizikai dolgozók keresetének relatív növelésével, illetve a fizikai dolgozók keresetének relatív csökkentésével kívánnák differenciáltabbá tenni a kereseteket. Ebben a törekvésben is meghatározók lehetnek a vezetők kapcsán már említett szempontok: munkájuk presztízsének és az előrejutással elérhető anyagi előnyöknek a növelése. A vélt és az elvárt keresetek relatív szórását összehasonlítva kitűnik, hogy ők növelnék a leginkább a keresetek differenciáltságát.

Az egyes beosztáscsoportokba tartozók véleményének szoros összefüggése az objektív helyzetükkel világosan kitűnik a *fizikai dolgozók* válaszaiból is. Ők saját keresetük relatív növelésével párhuzamosan az irányítók kivételével valamennyi vezető relatív keresetét számottevően csökkentenék (az igazgatókét abszolút értelemben is). Elképzeléseik szerint kisebb mértékben csökkenne a beosztott nem fizikaiak (beosztott szellemiek, ügyviteli alkalmazottak) és az üzemvezetők keresete, és nagyjából változatlan maradna (a szakmunkásokhoz viszonyítva 1 százalékponttal nőne) a művezetőké. A fizikai dolgozók tehát a velük közvetlenebb kapcsolatban álló vezetőket (az üzemvezetőket és különösen a művezetőket), valamint a hozzájuk hasonlóan beosztott, de nem fizikai munkát végzőket — bár saját maguknál kevésbé — anyagilag jobban megbecsülnék, mint a felső szintű vezetők tevékenységét, amely nem áll közvetlen kapcsolatban a termeléssel, s amelybe a munkásoknak a legkevésbé van betekintésük.

A beosztások tényleges, vélt és elvárt kereseti rangsorának eltérései

A tényleges, a vélt és a méltányosnak mondott keresetek alapján — amint a 2. sz. ábrából kiolvasható — némely beosztásoknak a kereseti rangsorban elfoglalt helye is változik. E tekintetben a legjellemzőbb az *üzemvezetők* helyzetének értékelése, akiknek tényleges keresete valamelyest meghaladja az osztályvezetőkét, ugyanakkor a válaszadók mindhárom csoportja által vélt és elvárt keresetük (a válaszadók beosztásától függően eltérő mértékben ugyan) alatta marad, illetve maradna az osztályvezetőkének.

Említésre méltó a *művezetők* és a *beosztott szellemi dolgozók* kereseti rangsorbeli helyének alakulása is. Mind a vezetők, mind a nem fizikai beosztottak úgy vélik, hogy a művezetők valamivel többet, a beosztott szellemi dolgozók pedig valamivel kevesebbet keresnek, mint a szakmunkások, holott az előbbiek keresete közel 40, az utóbbiaké csaknem 25 százalékkal haladja meg a szakmunkásokét. Ezzel a vélt helyzettel egyik csoport sem ért egyet: mindkét beosztásban dolgozók keresetét emelnék a szakmunkásokéhoz viszonyítva. Amíg azonban a vezetők csak mérsékelnék a nem fizikai beosztottak vélt elmaradását, addig a nem fizikai beosztottak véleménye szerint fel kellene cserélni a sorrendet. A fizikai beosztásúak megítélése szerint is meg kell előzniük a beosztott szellemi dolgozóknak a művezetőket, itt azonban nem sorrendcseréről van szó, hanem csak arról, hogy a művezetők vélt (12 százalékpontnyira becsült) kereseti hátrányát kellene nagyjából felére csökkenteni. Említésre méltó továbbá, hogy éppen a fizikai dolgozók szerint kellene mindkét szóban forgó beosztás kereseti színvonalának a legnagyobb mértékben megelőznie a szakmunkások keresetét.

Figyelmet érdemel az *ügyviteli alkalmazottak* helyzetéről alkotott kép is. Bár tényleges keresetük a betanított és a segédmunkásoké közé esik, a nem fizikai dolgozók — mégpedig mind a vezetők, mind a beosztottak — szerint ők keresnek a legkevesebbet; a fizikai állománycsoportba tartozók szerint viszont ugyanannyit, mint a betanított munkások.

Az elvárásokban mutatkozó különbségek részben a kialakult helyzet eltérő észleléséből fakadnak: a nem fizikai beosztásúak növelnék az ügyviteli alkalmazottak relatív keresetét, a fizikai dolgozók pedig csökkentenék. Az elvárt sorrendben azonban megegyezik a véleményük: az ügyviteli alkalmazottak keresetének (egyébként a tényleges helyzetnek megfelelően) a segédmunkások és a betanított munkások keresete között kell elhelyezkednie.

A tényleges és a vélt, valamint a vélt és az elvárt kereseti helyzet közötti eltérések kapcsolatáról

Amint láttuk, *a tényleges és a vélt helyzet közötti eltérések általában befolyásolják az elvárt és a vélt helyzet megítélése közti differenciákat.* Ezt szemlélteti a 3. sz. táblázat oly módon, hogy nem egyszerűen két-két (a vélt és a tényleges, illetőleg az elvárt és a vélt) helyzet közötti arányokat mutat be, hanem ezeknek a „nyers" arányszámoknak a minta egészére számított átlagokhoz viszonyított nagyságát. Ezáltal egyrészt jobban kitűnnek a *relatív alá- és fölértékelések, valamint a növelési és a csökkentési szándékok.* Másrészt egyértelmű képet alkothatunk az egyes beosztáscsoportok általános értékelésében tapasztalható eltérésekről.

Ez utóbbi tekintetben szembeötlő, hogy míg a vélt és a tényleges helyzet között a nem fizikai dolgozók mindkét csoportja esetében pozitív és negatív irányban egyaránt viszonylag jelentősek az eltérések, addig a fizikai beosztásúak körében csak negatív irányban tapasztalható szélsőséges vélemény. Ez összességében azt

3. sz. táblázat

A különböző beosztásúak vélt és tényleges, valamint elvárt és vélt keresetének relatív aránya[a] az egyes beosztáscsoportokban

(százalék)

Beosztás	A vélt és a tényleges kereset relatív aránya			Az elvárt és a vélt kereset relatív aránya		
	Vezető	Nem fizikai beosztott	Fizikai	Vezető	Nem fizikai beosztott	Fizikai
Vezérigazgató	107	99	98	116	110	98
Igazgató	110	96	96	100	94	81
Főosztályvezető	99	95	97	104	103	96
Osztályvezető	92	94	103	106	104	96
Üzemvezető	80	83	83	109	104	104
Művezető	82	87	82	104	96	107
Beosztott szellemi	82	88	99	110	108	103
Szakmunkás	109	118	96	98	89	106
Betanított munkás	107	119	91	93	84	111
Segédmunkás	118	124	100	90	83	107
Ügyviteli alkalmazott	85	94	97	138	100	105
Átlagos értékelési mutató[b]	1,04	1,12	0,94	1,01	0,90	1,07

[a] A szemléletesség végett a két-két érték közötti beosztásonkénti arányokat elosztottuk a minta egészére jellemző változás indexével (a vélt és a tényleges keresetek esetében ez 1,317, az elvárt és a vélt keresetekre pedig 1,159).
[b] Az egyes beosztásokra jellemző relatív arányokból az adott beosztásokban dolgozók számával súlyozva készült számtani átlag.

elzi, hogy — mint a táblázat utolsó sorában közölt átlagos értékelési mutatókból is kiderül — a fizikai dolgozók inkább aláértékelik a tényleges helyzetet, a nem fizikai dolgozók viszont, különösen pedig a nem fizikai beosztottak inkább túlbecsülik. Ezek után nem meglepő, hogy a tényleges helyzetet aláértékelő fizikai dolgozók igényelnék a legnagyobb pozitív változást az általuk vélt keresetekhez képest, miközben a valóságos helyzetet leginkább túlértékelő nem fizikai beosztottak — a minta egészéhez viszonyítva — átlagosan csökkentenék a vélt és az elvárt keresetek közötti arányt.

Az átlagos értékelés eltérései mellett érdemes felhívni a figyelmet néhány konkrét beosztás esetében tapasztalható differenciára. A legegyértelműbb eltérések a *fizikai beosztásúak* (szak-, betanított és segédmunkások) keresetének megítélésében tapasztalhatók. A két nem fizikai beosztáscsoportban dolgozók egyértelműen túlértékelik a fizikai dolgozók kereseti pozícióját, s ennek megfelelően a fizikai dolgozók hátrányára módosítanák a kereseti arányokat. (Különösen jellemző ez a nem fizikai beosztott dolgozók véleményére, szemben a fizikai beosztásúak éppen ellentétes véleményével.)

A vélt és a tényleges, valamint az elvárt és a vélt relatív keresetek értékelése között hasonló kapcsolat mutatható ki a nem fizikai beosztottak (beosztott szellemi, ügyviteli alkalmazottak) keresetét illetően is. Vélt helyzetüket a ténylegeshez képest mindhárom beosztáscsoportban dolgozók az átlagosnál rosszabbnak tekintik, s ennek megfelelően a nem fizikai beosztottak kereseti pozícióján az átlagosnál nagyobb mértékben javítanának. Sőt itt e kapcsolat nemcsak irányát, de mértékét tekintve is érvényesül: nagyobb aláértékelés nagyobb elvárásbeli differenciával jár együtt, és fordítva.

Eddigi elemzésünk a három vizsgált beosztáscsoport közül a vezetők és a fizikai dolgozók véleményében mutatta ki a legnagyobb eltéréseket. A nem fizikai

3. sz. ábra

A különböző beosztásokban dolgozók vélt és elvárt kereseti arányának viszonylagos eltérése az egyes beosztáscsoportok között

Az összehasonlított beosztáscsoportok	Beosztások	vezér-igazgató	igazgató	főoszt. vez.	oszt. vez.	üzemvezető	beoszt. szell.	művezető	szakmunkás	bet. munkás	segéd-munkás	ügyviteli alk.
Vezetők	vezérigazgató							+	++	++	++	—
	igazgató			+	+	+	+	++	++	++	++	
	főoszt. vez.		—					+	+	++	++	—
	oszt. vez.		—					+	+	++	++	—
	üzemvezető		—						+	+	+	—
	beosztott. szell.		—					+	+	+	+	—
	művezető	—	—	—	—		—			+	+	—
	szakmunkás	—	—	—	—	—	—			++		—
	bet. munkás	—	—	—	—	—	—	—	—			—
Fizikai dolgozók	segédmunkás	—	—	—	—	—	—	—				—
	ügyviteli alk.	+		+	+	++	++	++	++	++	++	

Az ábra folytatása

Az összehasonlított beosztáscsoportok	Beosztások	vezérigazgató	igazgató	főoszt. vez.	oszt. vez.	üzemvezető	beoszt. szell.	művezető	szakmunkás	bet. munkás	segédmunkás	ügyviteli alk.
Nem fizikai beosztottak	vezérigazgató											—
	igazgató											—
	főoszt. vez.											—
	oszt. vez.											—
	üzemvezető											—
	beoszt. szell.									—		—
	művezető											—
	szakmunkás									++		—
	bet. munkás						+		—			—
	segédmunkás											—
	ügyviteli alk.	+	++	+	++	++	++	++	++	++	++	
Fizikai dolgozók	vezérigazgató							+	+	++	++	+
	igazgató					+	+	++	++	++	++	++
	főoszt. vez.							+	+	++	++	+
	oszt. vez.							+	++	++	++	+
	üzemvezető		—					+	+	++	+	
	beosztott szell.		—					+	+	++	++	
	művezető	—	—	—	—	—	—			+	+	
	szakmunkás	—	—	—	—	—	—			+		—
	bet. munkás	—	—	—	—	—	—	—	—			—
	segédmunkás	—	—	—	—	—	—	—				+
	ügyviteli alk.	—	—	—	—				+	+	—	

Jelölések:
++ legalább 25%-os pozitív eltérés;
+ 10—24%-os pozitív eltérés;
— 10—24%-os negatív eltérés;
—— legalább 25%-os negatív eltérés.

beosztottak véleménye elsősorban a vezetők értékelésével rokon, de a véleményükben a fizikai dolgozókéval közös vonások lelhetők fel. Ezek a különbségek és hasonlóságok jól felismerhetők a 3. sz. ábrán.

Az ábra elkészítéséhez első lépésként mindhárom beosztáscsoport véleménye alapján kiszámítottuk az egyes beosztásokban dolgozók vélt és elvárt kereseti aránya közötti különbség relatív nagyságát (ugyanúgy, ahogyan az 1. sz. táblázatban is tettük). Ezt követően páros összevetéseket végeztünk annak megállapítására, hogy az összehasonlított két beosztáscsoportban dolgozók véleménye milyen irányban és mértékben tér el egymástól az egyes beosztáspárok vélt és elvárt keresete közti mennyiségi viszony tekintetében. Ezek a páros összehasonlítások tehát arra derítenek fényt, hogy az egyik beosztáscsoportban dolgozók (százalékban kifejezve) milyen mértékben tartanák célszerűnek az egyes beosztások kereseti pozíciójának egymáshoz való közelítését vagy egymástól való távolítását az összehasonlításban szereplő másik beosztáscsoport tagjainak megítéléséhez képest. A könnyebb áttekinthetőség végett az ábrán csak azt tüntetjük fel, hogy az így számított százalékos eltérések 10—24 százalék közöttiek vagy 24 százalék felettiek, s hogy milyen irányúak. (Az üresen hagyott rovatok —9 és +9 százalék közötti, nem szignifikáns eltérést jeleznek.)

Az elemi adatok felhasználásával készült ábra igazolja azt az előbbi állításunkat, hogy a három vizsgált beosztáscsoport közül *a vezetők és a fizikai dolgozók véleménye között a legegyértelműbbek az eltérések*. Továbbá a nem fizikai beosztásúak két csoportjának véleménye szinte csak az ügyviteli alkalmazottak általános (valamennyi többi beosztáshoz viszonyított) megítélésében, valamint a szak- és betanított munkások közötti arány tekintetében tér el egymástól. Ezzel szemben a fizikai dolgozók véleménye a helyes arányokról igen sok esetben eltér mind a vezetők, mind az egyéb nem fizikai beosztásúak elvárásaitól.

A jelenlegi (vélt) és az elvárt kereseti arányok kérdésében a fizikai és a nem fizikai dolgozók között tapasztalható — az előbbiekben több szempontból is bemutatott — jelentős véleménykülönbségeket a legérzékletesebben talán éppen ez az összehasonlítás szemlélteti. Jól kitűnik belőle, hogy a vezetők a fizikai dolgozók véleményéhez képest különösen a felső szintű és a funkcionális vezetőket részesítenék előnyben a kevésbé képzett fizikai beosztású dolgozókhoz képest. A nem fizikai beosztott dolgozók — érthetően — a beosztott szellemieket is az előnyben részesítendők közé sorolják. Kiderül az is, hogy a *nem fizikai beosztásúak* (vezetők és beosztottak egyaránt) nem egyszerűen a fizikai és a nem fizikai munkakörökben dolgozók keresetét kívánnák távolítani egymástól, hanem a fizikai beosztásokon belül *fontos rendező elvnek* tekintik a képzettséget. Erre utal, hogy a vezetők jelentősen, de a nem fizikai beosztottak sem elhanyagolható mértékben jobban növelnék a szakmunkások keresetét, mint a betanított munkát végző dolgozókét.

A kereseti arányok értékelését, mint láttuk, erősen befolyásolja a megkérdezettek beosztása.[10] E tekintetben fontos felfigyelnünk arra, hogy a fizikai dolgozók differenciáltabbnak vélik a kereseti arányokat, mint a vezetők és a nem fizikai beosztottak, s ennek megfelelően az elvárásaik szerinti keresetek jóval kiegyenlítettebbek volnának, mint amilyeneket a nem fizikai beosztásúak tartanának helyénvalónak. Hozzá kell azonban ehhez fűznünk, hogy az értékelések természetszerűen azt a jelenlegi helyzetet is tükrözik, amelyben csak korlátozottan érvényesül a végzett munka és a kereset kapcsolata. Egyáltalán nem bizonyos, hogy a fizikai dolgozók akkor is elutasítanák a kereseti különbségek növekedését, ha a keresetek nagyságában valóságos teljesítménybeli differenciák tükröződnének.

[10] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a válaszadó egyéni keresetének nagysága a keresetével való elégedettsége vagy akár olyan egyéb ismérvek, mint a megkérdezett neme, életkora, családjának jövedelmi helyzete stb., ne hatna a kereseti arányokról kialakított elképzelésekre. Ennek vizsgálatától azonban most el kell tekintenünk.

★

Tanulmányunk (illetve az alapjául szolgáló kutatás) elsődleges célja a vélt és az elvárt kereseti arányok összevetése, vagyis egyfajta elégedettség-elégedetlenség feltárása volt. Ehhez képest másodlagos, de nem elhanyagolható jelentőségű azoknak az eltéréseknek a kimutatása, amelyek a tényleges és a dolgozók által észlelt helyzet között a megkérdezettek különféle csoportjaiban tapasztalhatók. Ezek az észlelésbeli torzulások csak részben magyarázhatók az érintettek sajátos érdekeivel; részben a tájékozottság hiányát jelzik. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert úgy véljük: a mainál számottevően differenciáltabb keresetek elfogadtatásához elengedhetetlen a kereseti viszonyokkal kapcsolatos általános tájékozottság javítása.

Hibaigazítás

Tímár János Idő és munkaidő című cikkében (1985. 11. sz.), az 1306. lapon található 2. sz. táblázat megnevezés rovatában a közlekedés és a háztartás szavak kézirathiba miatt felcserélődtek. A hibákért olvasóink elnézését kérjük.

A szerkesztőség

Több lap is szól a gazdálkodásról.

De nincs lap, amely csak a gazdálkodó emberről szólna.

Mindez októbertől nem igaz: megjelenik a magyar menedzserlap, amely 68 oldalon foglalkozik a gazdálkodó, a vezető, a vállalkozó ember helyzetével, érdekvédelmével...

2 V
Verseny és Vállalkozás

„A 2V-
a vállalkozó ember lapja"
Megjelenik kéthavonta, ára: 55 Ft.
Kiadja a Lapkiadó Vállalat

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1458—1473. l.)

A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek

Dániel Zsuzsa—Semjén András

Kevés kérdésről esik olyan sok szó a szakirodalomban és a sajtóban, mint a lakáshiányról. Számos írás elemzi mind a hiány okait, mind pedig súlyos gazdasági és társadalmi következményeit. Ugyanakkor meglehetősen kevés megalapozott ismerettel rendelkezünk a lakáshiány számszerű mértékéről és összetételéről. Cikkünk — és az alapjául szolgáló sokéves kutatómunka[1] — ennek a hézagnak a pótlásához szeretne hozzájárulni. Módszereket dolgoztunk ki a kereslet és a hiány mérésére. Szeretnénk előbbre vinni annak tisztázását, hogy a bérlakáshiány kiküszöbölése mennyiben oldható meg a lakbérek emelésével, illetve a lakásépítés növelésével.[2]

Vizsgálatunk céljaira igénybe vesszük a hivatalos statisztikákat ([6], [7], [8], [12]). Mivel azonban ezek kevés támpontot adnak a bérlakások iránti kereslet valódi mértékére vonatkozóan, a hivatalos adatokat ki kellett egészítenünk egy e célra szervezett egyszeri felmérésből származó információkkal. Az adatokat olyan matematikai modell segítségével dolgozzuk fel és elemezzük, amelyik módot ad a kínálat és a kereslet szerkezetének „szembesítésére".

A lakáshiány országos probléma. Az amúgy is nagy nehézségekkel járó adatgyűjtés leszűkítésére eddigi számításainkban a *budapesti bérlakáspiac* elemzésére szorítkozunk. Maguk az alkalmazott módszerek azonban (mind az adatfelvétel sajátos módszerei, mind pedig az elemzéshez használt matematikai modell) országos vizsgálathoz is alkalmazhatóak lennének.

A modell körvonalai

Számításainkban a *lakásszektor dinamikus modelljének* (továbbiakban: LSD-modell) egy változatát alkalmaztuk. Ez az 1984. évi Nobel-díjjal kitüntetett Richard Stone angol közgazdász stockflow-modelljének ([10], [11]) a hiánygazdaság viszonyaira alkalmazott változata. Stone modellje olyan gazdaságot, lakáspiacot ábrázol, amelyben az árak (a lakbérek) a kereslet-kínálat viszonyának megfelelően alakulnak, a fizetőképes kereslet kielégül, mivel a kínálat is képes alkalmazkodni. A mi modellünk viszont azt feltételezi, hogy a kínálat — vagyis a lakásállomány — az áraktól függetlenül adott, és a lakások igénybevétele, azaz a kereslet kénytelen ehhez igazodni.

Dániel Zsuzsa az OT Tervgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa; *Semjén András* az OT Tervgazdasági Intézetének főelőadója.

[1] Ez a kutatómunka csupán egyik ága egy átfogóbb kutatásnak, amely a lakásprobléma több vetületét vizsgálja. További témák, amelyekkel e kutatás foglalkozott: az elosztás etikai elvei; a lakáselosztás és a jövedelemelosztás összefüggései; a lakásszektor mechanizmusa és annak reformja. A kutatás az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének keretei között folyik, Dániel Zsuzsa irányításával, Dancs István, László Lajos, Semjén András, Spiegel Gábor és Temesi József közreműködésével.

[2] A jelen cikk közvetlen folytatása és kiegészítője két korábbi írásnak ([1], [2]).

Az eredeti LSD-modell szerkezetét, feltevéseit, matematikai egyenleteit az [1] tanulmány írta le részleteiben. (Jelen számításainkban alkalmazott változatát a [3] tartalmazza.)

1. sz. táblázat

Költözési mátrix

HOVÁ?	Beköltözés	1 szobásból	2 szobásból	3 szobásból	4 szobásból	Záró lakásállomány
		kiköltözés				
		7 122	3 889	1 494	595	
		csereköltözés				
1 szobásba	6 506	162 598	2 844	664	264	172 876
2 szobásba	8 660	3 772	16 304	3 098	925	179 559
3 szobásba	2 532	0	4 951	43 153	132	50 768
4 szobásba	801	0	0	1 321	8 721	10 843
Nyitó lakásállomány		173 492	174 788	49 730	10 637	

A modell sémáját az *1. sz. táblázat* tekinti át. Nemcsak az összefüggések logikáját mutatjuk be ezen, hanem számokat is közlünk, a szemléltetés kedvéért. Cikkünk tárgyának megfelelően a számok a budapesti bérlakáspiacra vonatkoznak. A legalsó sorban és a jobb oldal szélső oszlopában szereplő számok statisztikai tényadatok. A többi szám[3] „konstruált", a saját vizsgálatunk keretében számított adat, s itt csupán a szemléltetés célját szolgálja.

A táblázatban — mint a modellel végzett egész első számítássorozatban — csupán a szobák száma szerint tagoltuk a lakásállományt: 1, 2 és 3 szobás, továbbá 4 vagy több szobás lakásokat különböztetünk meg. Az utóbbi kategóriát — a rövidség kedvéért — 4 szobás lakásoknak nevezzük. Egyetlen évet vizsgálunk, mégpedig 1980-at.

Vegyük most sorra a táblázat részeit! Az alsó különálló sor a tényleges induló budapesti bérlakásállományt mutatja. A jobb oldali szélső külön álló oszlop a tényleges záró állományt adja meg. A két adategyüttes eltérését az 1980 folyamán végrehajtott lakásépítés és lakásmegszűnés egyenlege magyarázza meg.

A vizsgált rendszer 1980. január 1-jén összesen 408 647 *lakást* tartalmazott. Modellünk definíciói szerint ugyanennyi volt akkor a *háztartások* száma is a vizsgált rendszerben (azaz a budapesti bérlakásszektorban). Az év folyamán háromféle mozgás ment végbe.

1. *Kiköltözés.* Valamely háztartás kilép a rendszerből (azaz a budapesti bérlakásszektorból), és ezzel — kivéve a lakásmegszűnés miatti átmeneti kilépést — kiürít egy lakást más háztartás számára. A kiköltözésnek többféle oka lehet: a lakásban egy személyből álló háztartás lakott, és a bérlő meghalt; a háztartás más városba költözött stb.

A kiköltözés adatait a felső, külön álló sor adja meg. Példánkban az 1 szobás lakások kategóriájából kiköltözött 7122 háztartás, a 2 szobásokból 3889 háztartás, és így tovább.

2. *Beköltözés.* 1980. december 31-én számos olyan háztartás is van már a rend-

[3] A későbbiekben használt terminológiánk szerint: „elfogadható költözési mátrix".

szerben, akik egy évvel korábban, 1980. január 1-jén még nem voltak ott. Belépésüket nevezzük „beköltözésnek". A belépésre sokféle ok miatt kerülhet sor. Az esetek egy részében más településről Budapestre költözött háztartásokról van szó. Az esetek más részében olyan személyekről, akik korábban is Budapesten éltek, de más háztartások tagjaiként, és most, hogy külön bérlakáshoz jutottak, formálódtak „háztartássá". Más esetek is léteznek. (Például ide soroljuk a megszűnt lakásokban lakók új lakásba jutását is.)

A beköltözés összefoglaló adatait a bal oldali, külön álló oszlop tekinti át: 6506 beköltözés ment végbe az 1 szobás kategóriában, 8660 beköltözés a 2 szobás kategóriában, és így tovább. A beköltözések száma a modellben (összességében és lakásméret-kategóriánként) egyenlő a kiköltözések számának és a lakásállomány nettó növekményének összegével. Ez az azonosság biztosítja, hogy mind a periódus kezdetén, mind a periódus végén teljesüljön modellünk kikötése: a lakások száma és a háztartások száma azonos.

Itt említjük meg: e kikötés feltételezi, hogy egyetlen lakás sem áll üresen. Ez nyilvánvalóan egyszerűsítés a valósághoz képest. A költözési ügyletek nem bonyolódhatnak le súrlódások és időveszteség nélkül; már csak ezért is elkerülhetetlen, hogy a lakások egy része üresen álljon. Emiatt számításaink némiképp alábecsülik a hiány mértékét.

3. *Csereköltözés.* Így nevezzük azt a mozgást, amelynek során egy háztartás, amely mind 1980. január 1-jén, mind 1980. december 31-én a rendszerben volt, kiürítette korábbi lakását, és átköltözött egy másik lakáskategóriába tartozó lakásba. A „csere" szót itt nem a lakásügyi apróhirdetések nyelve szerint értelmezzük. Nemcsak akkor beszélünk cseréről, ha két háztartás egymással megállapodva közvetlenül egymás lakásába költözött át. Ebben az elemzésben azt is „cserének" minősítjük, ha valaki a régi lakását valamilyen jogi formák között „leadta", és valamilyen jogi forma között hozzájutott egy másik lakáshoz.

A csereköltözéseket az 1. sz. táblázat 4×4-es belső „négyzete" írja le. A csereköltözéseket leíró belső négyzet fő átlója a „nem költözés", a helybenmaradás (pontosabban az adott lakáskategórián belül maradás) adatait közli.

A kiköltözés, a beköltözés és a csereköltözés adatainak a fentiek szerint elrendezett együttese alkotja *a költözési mátrixot.* Modellünk keretei között a költözési mátrix, valamint a nyitó és a záró lakásállomány adatainak együttese írja le a lakásszektorban végbemenő mozgásokat. Többféle költözési mátrixot különböztetünk meg.

Költözési szándékok mátrixa. Képzeljük el, hogy az 1. sz. táblázat bal oldali szélső oszlopába (beköltözés), felső sorába (kiköltözés) és belső négyzetébe (csereköltözés) azt írjuk be, hogy a háztartások — adott lakbérek és jövedelmi viszonyok mellett — milyen lakásban *szeretnének* lakni, hová szándékoznak költözni. Ez esetben megkapnánk a költözési szándékok mátrixát. A költözési szándékban fejeződik ki a bérlakások iránti „kezdeti kereslet".[4] (A „kezdeti" jelző itt arra utal, hogy ez a háztartás eredeti, a bérlakáspiacon jelentkező hiányjelenségek által még el nem torzított kereslete. A lakáshiány persze alkalmazkodásra, kényszerhelyettesítésekre, a kereslet módosítására készteti a háztartásokat.)

A költözési szándékot sokféle tényező alakítja. Ezek közül — a jövedelmi viszonyokat adottnak tételezve fel — az egyik legfontosabb a lakbérek színvonala; vizsgálatunkban ennek a hatásnak az elemzését állítottuk előtérbe. *A beköltözési, a kiköltözési és a csereszándék a lakbérszint függvénye.* Ennek megfelelően minden tényleges vagy hipotetikus lakbérszinthez más-más költözésiszándék-mátrix tartozik. Számításinkban háromféle lakbérszintet hasonlítottunk össze.

[4] A „kezdeti kereslet" fogalmát, továbbá több más kategóriát és mérési elvet Kornai János [4] könyvéből vettük át.

Megvalósítható költözési mátrixok. Megvalósítható a költözési mátrix, ha megfelel a következő feltételeknek:

a) A háztartások „beleférnek" a záró lakásállományba, s ráadásul lakás nem marad üresen. (Ez utóbbi feltevésről már szóltunk.)

b) Mindenki, aki a lakásában kíván maradni, ott maradhat; senkit kényszerrel nem költöztetnek ki a rendszeren kívülre.

c) Senkit sem kényszerítenek nagyobb vagy kisebb lakásba, mint amibe önként költözne.

A költözési mátrix megvalósíthatóságának feltételeit nem sérti, ha valaki kevesebb többletszobához jut, mint amennyit szeretett volna.

Adott lakbérszinthez egyetlen szándékmátrix tartozik. Ezzel szemben adott lakbérszinthez és adott záró lakásállományhoz nagyszámú megvalósítható költözési mátrix tartozik. A budapesti bérlakáspiacon a költözési szándékok egymásnak ellentmondóak, inkonzisztensek. A most bevezetett fogalmakat felhasználva azt mondhatjuk: a költözési szándékok mátrixa nem eleme a megvalósítható mátrixok halmazának. Vizsgálatunk keretében olyan *megvalósítható* költözési mátrixot akarunk meghatározni, amely figyelembe veszi a kínálati lehetőségeket, ugyanakkor a lehető legkevésbé sérti a költözési szándékokat.

Elfogadható költözési mátrix. Ez olyan költözési mátrix, amelyik — az előbbi szigorú kikötések értelmében — *megvalósítható*, és ugyanakkor valamilyen szempontból a lehető „legközelebb" esik a szándékmátrixhoz. Ez tehát a szándékok és a lehetőségek kompromisszuma, s ezért — jobb híján — elfogadható.

Mind a szándékolt, mind a megvalósítható, mind pedig az elfogadható költözések mátrixa a modellalkotás és -megoldás során konstruált, a modell egyszerűsítő feltevéseit kielégítő számegyüttesek, azaz „hipotetikus" nagyságok. Szembeállítható lenne velük a vizsgált időszak valóságos bérlakás-mobilitását leíró *tényleges költözési mátrix.* Sajnos az 1. sz. táblázatban a költözésre vonatkozó adatokat nem tudjuk tényszámokkal kitölteni, mert ilyen részletes lakáscsereadatok nem állnak rendelkezésünkre. De még ha pontosan ismernénk is a megfelelő tényszámokat, ezek nem felelnének meg a modell összes kikötésének (például annak, hogy lakás nem maradhat üresen). Ha a tényleges költözési mátrix kielégítené a megvalósítható mátrixokkal szemben támasztott követelményeket, a tényleges költözések együttese akkor sem esne egybe a szándékok és a lehetőségek legjobb kompromisszumával, az „elfogadható költözési mátrixszal", mert a valóságban egyfelől nincs tökéletes információ a piacon, másrészt a modellben figyelembe vett egyetlen paraméteren, a lakásnagyságon kívül más tényezők (minőség, komfort, fekvés stb.) is befolyásolják a tényleges cseréket.

A különböző mátrixtípusok egymáshoz való logikai viszonyát az *1. sz. ábra* szemlélteti.[5] Az ábra hangsúlyozottan mutatja be: a szándékmátrix kívül esik a megvalósítható mátrixok halmazán, míg a tényleges költözések mátrixa a halmaz belső pontja, azaz nem „hatékony"; lehetne olyan költözésegyüttest is találni, amelyik közelebb esik a szándékokhoz. Az „elfogadható" mátrix a halmaz burkán van: ez a szándékokhoz valamilyen norma szerint legközelebb eső pont.

Nyitva hagytuk eddig a költözési szándékok mátrixa és a megvalósítható költözési mátrixok közti „távolság" matematikai és közgazdasági értelmezését. Itt tulajdonképpen alkalmasan megválasztott döntési kritériumokat keresünk, amelyek segítségével válogathatunk a megvalósítható költözéseket tartalmazó halmaz burkán fekvő pontok (mátrixok) közül.

[5] Az ábrán, némi egyszerűsítéssel, a megvalósítható mátrixok halmazába rajzoltuk bele a ténylegesen megvalósult mátrixot. Mint korábban említettük, ez szigorúan véve nem jogosult, hiszen a valóság „megengedi", a modell pedig kizárja a lakások üresen hagyását. Ettől eltekintve azonban (és ez nem túl nagy egyszerűsítés) a ténylegesen megvalósuló költözések kielégítenék a modell többi kikötését.

1. sz. ábra

Szándék és lehetőség viszonya a modellben

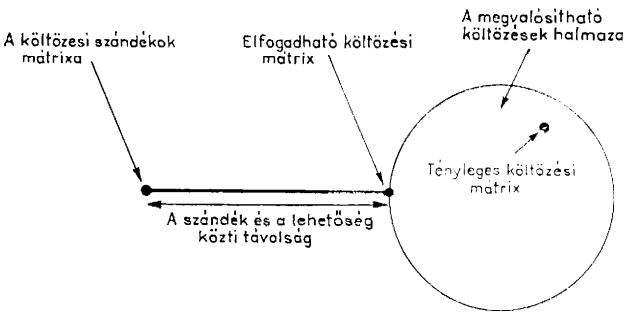

Matematikailag kétféle kritériumfüggvénnyel dolgozunk: kvadratikus és lineáris típusokkal. Közgazdasági-logikai tartalmát illetően is többféle kritériumfüggvényt különböztetünk meg:

I. *A kényszerhelyettesítések mértékének minimalizálása*

A kényszerhelyettesítések számát és mértékét egyaránt figyelembe vevő mutatót minimalizálunk, kvadratikus programozási feladatot oldva meg.

$\sum_{i,j} \frac{(c_{ij}-d_{ij})^2}{d_{ij}}$, ahol c_{ij} a *j*-edik lakástípusból az *i*-edik típusba történő költözéseket jelentő modellváltozó, míg d_{ij} a megfelelő költözési szándékokat kifejező adat.

II. *A költözési költség minimalizálása*

A havi járadékká transzformált lakás-használatbavételi díjakat és a lakbérkülönbözeteket egyesítő, a kisebb lakásba való költözést nagyobb használatbavételi díj visszafizetésével ösztönző, aszimmetrikus költözési költségmátrix segítségével meghatározott költözési költségek minimumát keressük, csak a feltételrendszerben véve figyelembe a költözési szándékokat (lineáris programozási feladat).

III. *A mobilitás maximalizálása*

Szintén lineáris célfüggvény segítségével a költözések számát maximalizáljuk; másképpen fogalmazva a szándékuk ellenére helyben maradó — kényszerhelyettesítő — háztartások számát minimalizáljuk.

Számítássorozatunk elemzése azt mutatta, hogy azonos lakbérszint mellett az eltérő döntési kritériumok felhasználásával meghatározott elfogadható költözési mátrixok eléggé közel esnek egymáshoz. Részletes beszámolónkban [3] ismertetjük valamennyi számítást; jelen cikkünkben — terjedelmi okokból — csupán azoknak a számításoknak az ismertetésével és elemzésével foglalkozunk, amelyekben kvadratikus programozást alkalmaztunk.

Az adatokról

Vizsgálatunk, mint említettük, az 1980. évre vonatkozik. A számításainkban felhasznált adatok két csoportra bonthatók. A budapesti bérlakásállomány induló állapotának és az adott évi építés és megszűnés által meghatározott záró állapotának, vagyis a lakások reálkínálatának adatai teljes körű, *ex post* megfigyelt, *objektív statisztikai tényadatok*. A másik adattípust a lakosság megkérdezésén alapuló reprezentatív felmérésből származó, *szubjektív, ex ante információk* képviselik. Ezek a lakosság be- és kiköltözési szándékait, valamint a csereszándékokat írják le. Nem statisztikai tényadatok, hanem olyan számok, amelyekkel feltételezett helyzetekre vonatkozó szubjektív szándékokat jellemzünk. A kikérdezésen alapuló keresleti elemzés, bármily gondos felmérésen alapuljon is, sohasem egyenértékű a valóságos piac megfigyelésével. Ennek ellenére úgy véljük, hogy amikor nagyon kevés az ismeretünk a keresletről, a kereslet és az árak viszonyáról, a kikérdezés nélkülözhetetlen információt nyújt a probléma közgazdasági elemzéséhez, a döntések megalapozásához. A modellszámításaink információs bázisául szolgáló reprezentatív felmérés[6] 1981-ben készült, amikor a megkérdezettek még nem ismerték a lakbérmódosításról megjelent 1982. évi rendeletet.

A megkérdezés első szakaszában 2000 budapesti bérlakásban élő (foglalkozás, jövedelem és családnagyság szerint reprezentatív) háztartást kérdeztünk meg postai úton a lakásviszonyaikkal való elégedettségükről, esetleges csereszándékaikról, lakásigényükről. A megkérdezés második szakaszában kérdezőbiztosok bevonásával kérdeztünk meg két részmintát (a cserélni szándékozókat és az elégedettek egy részét) a lakáskeresletük alakulásáról, hipotetikus lakbérszintek feltételezése mellett.

A felmérés alapján tehát *három lakbérszinthez* tartozó lakossági szándékot ismertünk meg. Az 1. lakbérszint megfelel a kikérdezés időpontjában fennálló *tényleges lakbéreknek;* a 2. lakbérszint — az ún. *fenntartási szintű lakbér* — megközelítően tükrözi az 1982. lakbérmódosítás (a valóságban csak több év alatt fokozatosan megvalósuló) teljes hatását, azaz az 1. lakbérszint minőség szerint differenciált, átlagosan 2,5-szeres emelését jelenti. A 3. lakbérszint — az ún. *részben önfinanszírozó lakbér* — az eredeti lakbérek átlagosan 5,2-szeres (de a különböző minőségű lakásokat eltérően érintő, a 2. lakbérszintnél differenciáltabb) emelésének felel meg. A megkérdezésben alkalmazott hipotetikus lakbéremelést a 2. és 3. lakbérváltozatnál a háztartás számára fizetendő szociálpolitikai támogatás, a 3. lakbérnél hipotetikus nominálbér-emelés kompenzálja részlegesen.[7]

A felmérés adatainak a modellszámítások céljára történő feldolgozása során a megkérdezettek valamennyi költözési szándékát visszavezettük a modellben ábrázolt alaptípusokra (beköltözés, kiköltözés, csereköltözés), illetve ezek kombinációjára.[8] Ezután a felmérés adatait — a lakástípusonként eltérő mintaarányok felhasználásával — a budapesti bérlakásszektorban lakó háztartások összességére transzformáltuk. Más szóval, a reprezentatív megkérdezés alapján előállítottuk a fővárosi bérlakásban lakók költözési szándékainak teljes körű becslését.

[6] A megkérdezést az OT Tervgazdasági Intézetének megrendelésére az Országos Piackutató Intézet munkatársai végezték. A felmérés részletesebb ismertetését tartalmazza [2]. A minta alapjául az OPI szokásos panelmintája szolgált, ami nem reprezentálta kielégítően a budapesti bérlakásállomány minőség és méret szerinti megoszlását. Az eltérő mintavételi arányokra tekintettel voltunk a szubjektív adatok budapesti szintre való transzformálása során.

[7] A számításban használt lakbérszintek részletes magyarázatát a [2] cikkben közöltük.

[8] Például a jelenlegi lakásukon felül még egy lakást akarók, a bérlakást öröklakásra cserélni kívánó, a szét-, illetve összeköltözni kívánó háztartások szándékait átértelmeztük a modellben szereplő alaptípusoknak megfelelően.

Emlékeztetünk az 1. sz. táblázatban látható belső négyzet értelmezésére: a csereköltözés magában foglalja a „nem költözés" esetét is. A szándékmátrix főátlójában szereplő adatok fejezik ki a helyben maradási szándékot.

Költözési szándékok

Kezdjük elemzésünket a reprezentatív felmérés során megfigyelt költözési szándékok elemzésével. Noha tudatában vagyunk annak, hogy a keresletre a lakásárakon kívül egyéb tényezők is hatnak (egy későbbi elemzésben ezeket a hatásokat is vizsgáljuk majd), most csak a lakbérszint és a költözési szándék viszonyát értékeljük.

2. sz. táblázat

A beköltözési és a kiköltözési szándék a lakbérszint függvényében

Lakbérszint	1 szobás		2 szobás		3 szobás		4 szobás		Az összes be- és kiköltözési szándék egyenlege
	Beköltözési szándék	Kiköltözési szándék	Beköltözési szándék	Kiköltözési szándék	Beköltözési szándék	Kiköltözési szándék	Beköltözési szándék	Kiköltözési szándék	
1. (eredeti)	7 938	7 122	17 107	3 889	9 987	1 494	2 424	495	24 356
2. (2,5-szeres)	7 938	7 122	17 107	3 889	9 987	1 494	2 424	595	24 356
3. (5,2-szeres)	7 938	7 122	17 107	12 704	9 987	4 370	2 424	859	12 401

A *2. sz. táblázatban* áttekintjük a beköltözési és kiköltözési szándékokat a lakbérszint függvényében. Ebből kiderül, hogy a beköltözési szándék — legalábbis az általunk vizsgált tartományban — teljesen érzéketlen a lakbéremelésre. Ez — közvetve — a lakáshiány nyomasztó tudatának nagy intenzitását tükrözi.

Másképpen „viselkedik" a kiköltözési szándék. Az 1. lakbérszintről a 2. lakbérszintre való áttérés itt sem okoz változást, a további radikális lakbéremelés viszont igen; a 3. lakbérszinten mindegyik lakáskategóriában hirtelen megugrik a kiköltözési szándék, mind többen kívánják lakásszükségletüket a bérlakásrendszer keretein kívül kielégíteni.

A 2. sz. táblázat utolsó oszlopában összesített adatokat közlünk: az összes beköltözési szándékot szembesítjük az összes kiköltözési szándékkal. Az 5,2-szeres lakbéremelés már csökkenti a belépési szándék és a kilépési szándék egyenlegét, mert a lakbéremelés az eddig bérlakásban élő háztartások egy részét a magántulajdonú lakások piaca felé tereli, vagy eddig külön élő háztartásokat összeköltözésre késztet.

Térjünk rá a *csereköltözési szándékok* vizsgálatára, ahol tehát a rendszeren *belül* végbemenő költözésekre vonatkozó szándékokról van szó.

Összevont formában írja le a csereszándékokat a *3. sz. táblázat*, amelyben a kisebb lakásba költözni szándékozók számát a nagyobb lakásba költözni akaró háztartásokéval vetjük össze, illetőleg az eltérő irányú csereszándékokat az összes csereszándékhoz viszonyítjuk.

A táblázat első oszlopa jelzi, hogy a lakbéremelések viszonylag jelentős mértékben mobilizálják a lakáspiacot.[9] Az 1. lakbérszinten az összes háztartás 19,4 százaléka foglalkozik a csere gondolatával, a 2,5-szeres emelés hatására ez az arány 24,2 százalékra nő, az átlagosan 5,2-szeres 3. lakbérszint mellett viszont már a háztartások 26,3 százaléka lesz mobil. A nagyobb, illetve a kisebb lakásba menni szándékozók aránya pedig jelentős mértékben közeledik, megkönnyítvén a csereszándékok megvalósulását.

[9] A költözési szándékok változásának társadalmi következményeit (azt, hogy milyen foglalkozási, illetve jövedelemcsoporthoz tartozó háztartáscsoportot érint leginkább a lakbéremelés, és milyen előjellel) a kutatás későbbi szakaszában fogjuk elemezni.

3. sz. táblázat

A csereköltözési szándékok iránya

Lakbérszint	Összes csere-költözési szándék (1)	Nagyobb lakásba költözne (2)	(2) : (1) (%)	Kisebb lakásba költözne (3)	(3) : (1) (%)
1.	79 307	71 379	90,0	7 927	10,0
2.	98 737	70 590	71,5	28 147	28,5
3.	107 338	68 928	64,2	38 410	35,8

A költözési szándék árérzékenynek mutatkozik. A lakbéremelés hatására az eredetileg cserélni szándékozó háztartások zöme nem adja fel a csere gondolatát, de igényét módosítja: a nagyobb lakásba költözni akarók megelégszenek kisebb szobatöbblettel, a kisebb lakásba költözni akarók pedig több szobáról készek lemondani.

A hiány struktúrája

Amint a cikk bevezetőjében jeleztük, modellünk segítségével számszerűsíteni akarjuk a bérlakáshiány struktúráját. Eljárásunkat — és az ezzel kapcsolatban bevezetett fogalmakat — a *4. sz. táblázat* segítségével mutatjuk be.

Hiánynak[10] ebben a megközelítésben a szándékolt és a — modell segítségével kiszámított — elfogadható költözés különbségét nevezzük. A hiány két fő összetevőjét különböztetjük meg. Az egyik a *külső hiány*. [Lásd a 4. sz. táblázat (1) oszlopát.] Itt szembesítjük a beköltözési szándékokat („kereslet") a beköltözni akarókat befogadni képes lakásokkal („kínálat").

A (2), (3), (4) és (5) jelű oszlopok együttese a *belső hiányt* írja le, más szóval a csereköltözési szándékok inkonzisztenciáját adja meg. A számokhoz előjel tartozik. A negatív szám „túlkínálati" jelenségre utal: 46 786 háztartás szeretett volna elköltözni az eddigi egyszobás lakásából, de mégis ott kellett maradnia. A pozitív szám viszont „túlkeresleti" jelenségre utal: 35 616 háztartás szeretett volna eddigi egyszobás lakásából 2 szobás lakásba menni, de ez a csereszándéka nem valósulhat meg.

[10] Számításaink a bérlakáshiányt több okból alábecsülik.

— A megkérdezés csak a bérlakásban lakó budapesti háztartásokat reprezentálja; a felmérés nem terjed ki a magántulajdonú lakások albérlőire, a munkásszálláson lakókra.

— A számításokban csak szobaszám szerinti lakásméret alapján vizsgáltuk a kereslet és a kínálat aránytalanságait, noha hasonlóan fontosak más ismérvek is: a lakás komfort szerinti minősége, a lakás fekvése, az alapterület.

— A „modellpiac" tulajdonsága, hogy minden matematikai értelemben elfogadható cserét úgy kezel, mintha az létre is jönne. A valóságban azonban akkor sem biztos, hogy a cserepartnerek megtalálják egymást, ha a cserelakások megfelelnek a kölcsönös követelményeknek; a valóságos piacon nem tökéletes az információ, gyakori a súrlódás.

Az eredmények értékeléséhez még két szempontot szeretnénk megemlíteni. Elemzésünket a bérlakáspiacra korlátoztuk, noha tisztában vagyunk azzal, hogy ami ott történik, nem független a magántulajdonú lakások piacától; az ott tapasztalható hiányjelenségektől (telek, építőanyag, kivitelező kapacitás, építési kölcsön hiánya), valamint az árak hatásától. Egy későbbi vizsgálatban talán ezt a hatást is mérni tudjuk majd. A másik szempont, amiről nem szabad megfeledkezni, hogy hipotetikus helyzetekre vonatkozó hipotetikus keresletet vizsgáltunk, „puha" válaszokra alapoztuk elemzésünket a tényleges piacon fizetett kemény pénz helyett. (Lásd erről a [7] tanulmányt.)

Mindezek ellenére úgy véljük, hogy a cikkben bemutatott összefüggések hozzájárulhatnak a problémakör jobb megértéséhez, mélyebb megismeréséhez.

4. sz. táblázat

A hiány struktúrája az 1. lakbérszint mellett

Az igényelt lakás mérete	Külső hiány (beköltözési szándék mínusz kiköltözési szándék mínusz a lakásállomány nettó növekedése)	Belső hiány (a szándékolt és az elfogadható csereköltözés különbsége)				Összes belső hiány	Teljes hiány
		1 szobás lakás	2 szobás lakás	3 szobás lakás	4 szobás lakás	(6)=(2)+(3)+(4)+(5)	(7)=(1)+(6)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)		
1 szobás	1 432	—46 786	0	0	0	—46 786	—45 354
2 szobás	8 446	35 616	—14 101	0	0	21 515	29 961
3 szobás	7 455	11 170	12 964	—449	0	23 685	31 140
4 szobás	1 624	0	1 137	449	0	1 586	3 210
Összesen	18 957	0	0	0	0	0	18 957

A belső hiány egyenlege olvasható le a következő (6) oszlopban. Itt soriránybán „nettósítjuk" a belső feleslegeket és a hiányokat. A modell felépítéséből következően ennek az oszlopnak az összege nulla.

Az utolsó, (7) oszlop elnevezése: *teljes hiány;* ebben a külső hiányt a belső hiányok és feleslegek egyenlegével vontuk össze. Ismét csak a korábbi definíciókból következik, hogy ennek az oszlopnak az összege megegyezik a külső hiány oszlopának összegével.

A teljes hiány oszlopában szereplő számok nagyok, s a jobb alsó sorban szereplő teljes összeg számottevő. Mégis, e táblázat élesen figyelmeztet arra, hogy a hiány nem jellemezhető kizárólag a nettó aggregált túlkereslettel, mert emögött — mélyebb bontásban — számos aggregált aránytalanság húzódik meg. A belső hiány közölt mátrixa jól érzékelteti a hiányok és feleslegek eloszlását. Ha további szempontok (például minőség, fekvés) szerint is tagolnánk a lakáspiacot, ezek a strukturális aránytalanságok még sokrétűbben mutatkoznának meg. A 4. sz. táblázat *egésze* szükséges tehát ahhoz, hogy áttekintsük *a hiány struktúráját.*

Az 1. lakbérszint mellett a belépési lehetőség csupán a szándékok 49 százalékára nyújt fedezetet, vagyis a bérlakáspiacon számottevő külső hiány mutatható ki. A külső hiány nagyobb része a 2 és 3 szobás lakást igénylő háztartásokat érinti. A belső hiány ugyancsak a 2 és 3 szobás lakásokból a legnagyobb mértékű, de hiány van a 4 szobás lakásokból is. Ezzel szemben a csereszándékok együttes értékelése „túlkínálatra" utal egyszobás lakásokból.

A lakbérszint és a hiány kapcsolatát terjedelmi korlátok miatt némileg aggregáltabb formában vizsgáljuk az *5. sz. táblázatban.*

A lakbéremelés csökkenti a teljes hiányt. A 2,5-szeres emelés — mint már említettük — nem módosítja a ki- és beköltözési szándékokat, vagyis a külső hiányt; csak a belső hiányt mérsékli. Ezzel szemben az 5,2-szeres emelés mind a külső, mind pedig a belső hiányt csökkenti, de a hiány még e magas lakbérszint mellett is fennmarad. A külső hiány a beköltözési szándékok 18,7 százalékának felel meg. A belső hiány mértéke és összetétele jelentősen eltér az 1. árszinthez képest: csökkent az egyszobás lakások többlete; többlet jelenik meg a korábban még igen keresett 4 szobás lakásokból; csökkent a hiány a 2 és a 3 szobás lakások-

5. sz. táblázat

Lakbérszint és bérlakáshiány

A lakás mérete	Belső hiány az			Teljes hiány az		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.
	lakbérszinten					
1 szobás	—46 786	—33 421	—28 832	—45 354	—31 989	—27 768
2 szobás	21 515	16 677	17 488	29 961	25 123	17 488
3 szobás	23 685	16 608	13 413	31 140	24 063	17 992
4 szobás	1 586	136	— 2 067	3 210	1 760	— 708
Összes külső hiány				18 957	18 957	7 004

ból. A 3. lakbérszintet feltételezve a belső hiány számításaink szerint a 2 szobás lakások állományának 10 százalékára, a 3 szobás lakásoknál az állomány 35 százalékára rúgna.

A táblázat értékelése elvezet a bérlakáspiac egyensúlya érdekében tehető intézkedések mérlegeléséhez. Közülük most csak kettőt emelünk ki: a bérlakás drágításával csökkenthető a kereslet, vagy új lakások építésével növelhető a bérlakások kínálata.

A lakbéreknek a keresletre gyakorolt hatását vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a lakbérszint emelése számottevően csökkentheti a keresletet, de még a több mint ötszörös, a magántulajdonú lakások ún. imputált lakbéréhez[11] közelítő lakbérszint bevezetésével előálló keresletcsökkenés sem számolná fel a bérlakáshiányt (a kínálat változatlanságát feltételezve). A lakbérszint további emelésével természetesen elvileg elérhető lenne olyan egyensúlyi lakbérszint, amely keresleti oldalról teljesen megszünteti a hiányt, de úgy gondoljuk, a társadalom ilyen „árat" nem tud és nem is akar fizetni a hiány felszámolásáért.

Az állami bérlakáskínálat megfelelő szerkezetű növelése ugyancsak hozzájárulhatna a hiány csökkentéséhez, illetve megszüntetéséhez.

Hozzávetőlegesen megbecsültük egy olyan hipotetikus központi akció költségeit, amelyik új lakások építésével egyszerre kívánná megoldani a modell által számított mértékű lakáshiány problémáját. Tudatában vagyunk annak, hogy az alkalmazott eljárás roppant kezdetleges, és nem is tartalmazza a lakásépítéssel kapcsolatos összes költséget (például a telek, a közművek, a tervezés stb. költségét); arra azonban valószínűleg elegendő alapot ad, hogy az egyes lakbérszintek mellett jelentkező, eltérő mértékű és struktúrájú bérlakáshiányt tömören jellemezhessük felszámolásának elsődleges költségeivel.

A jelentős állami szubvenciót feltételező 1. lakbérszint mellett a budapesti bérlakáshiány kiküszöbölése 34,4 Mrd Ft többlet-lakásberuházást igényelt volna. Ez az összeg a szocialista szektor 1980. évi beruházásainak 18 százalékát, ezen belül az országos lakásberuházások 220 százalékát tenné ki. A fenntartási szintű, 2. lakbérszint mellett ehhez képest 22 százalékkal csökkenne a beruházási szükséglet, az önfinanszírozó 3. lakbérszint pedig már az eredeti összeg 53,8 százalékára mérsékelné a beruházási igényt.

Annyit azonban hozzá kell tennünk a gondolathoz, hogy a bérlakáspiac egyensúlyának kialakításához nem elegendő az építés mellett az átlagos lakbérszintet emelni, hanem ki kell azt egészíteni a lakásépítés struktúrájának és a relatív lakbérek összehangolt módosításával. Reprezentatív felmérésünk nem terjedt ki az egymástól eltérő lakbérstruktúrák összehasonlítására.

[11] A magántulajdonú lakás imputált lakbére a következő tételekből tevődik össze: a telekár és az építési költség havi „járadékra" átszámítva, továbbá a lakásfenntartás havi átlagos költsége.

A névleges lakbér révén nyújtott társadalmi juttatás

A bérlakásszektor szubvencionált, majdnem névleges szintű lakbére, a bérlakáshoz jutás jelenlegi rendszere és a bérlakáshiány a fogyasztók között redisztribúciót hajt végre. A redisztribúció nyertesei azok, akik az alacsony szintű lakbérek mellett bérlakáshoz jutottak, noha jövedelmükből ennél többet lennének hajlandók lakásra áldozni; a redisztribúció vesztesei azok, akik készek lennének megfizetni az alacsony lakbért, sőt annál többet is, de a lakáshiány miatt nem jutottak bérlakáshoz.

Kezdjük először a nyertesekkel. A keresletelmélet szerint a fogyasztói többlet az a különbség, amely a fogyasztott termék fogyasztói értékelése (az az ár, amit a fogyasztó hajlandó lenne érte megadni) és a termék tényleges ára között van. A fogyasztói többlet egy adott termékből történő fogyasztás összességére vonatkozik.

A bérlakáskeresletre értelmezve a fogyasztói többletet, a következő gondolatkísérletből indulunk ki. Mindenkivel, aki bérlakásban lakik, és továbbra is ott szeretne maradni, közöljük: a bérlakásokat a jövőben „elárverezik". Azok jutnak hozzá a lakáshoz, akik a legmagasabb lakbér fizetésére hajlandóak kötelezni magukat. Ezt a szubjektíve vállalt lakbért a továbbiakban „keresleti lakbérnek" nevezzük. Tételezzük fel, hogy minden érdekelt írásban rögzíti ezt a keresleti lakbért. Ezután a háztartásokat sorba rendezzük a megajánlott keresleti lakbér sorrendjében, amelynek eredményeképpen egy speciális keresleti görbéhez jutunk, amelyet a *2. sz. ábrán* szemléltetünk. (Az ábra kizárólag a fogalom illusztrálására szolgál, és nem tükröz valóságos adatokat.) A vízszintes tengelyre a mennyiséget mérjük fel (szobaszámban), a függőleges tengelyre pedig a keresleti lakbér indexét (az 1980. évi tényleges lakbérszintet 1-nek véve).

2. sz. ábra

A fogyasztói többlet fogalmának szemléltetése

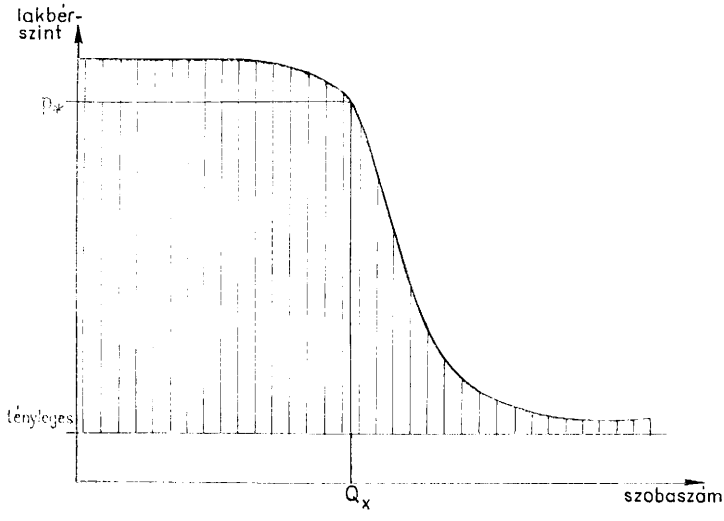

A lakáskereslet a lakbér csökkenő függvénye, azaz egyre kisebb azoknak a száma, akik készek mind magasabb lakbért „felajánlani". A 2. sz. ábrán vastag vonallal rajzoltuk be a keresleti görbét. (Alakját a függelékben indokoljuk meg.)

A függőleges csíkozású terület, azaz a keresleti görbe és az 1980. évi lakbérszintet jelképező vízszintes egyenes közti terület adja meg a fogyasztói többletet. Ez az a többletpénzösszeg, amelyet a háztartások összessége hajlandó lenne az 1980. évi tényleges lakbérek felett megfizetni.

Vizsgálatunk keretében megpróbáltuk számszerűsíteni a fogyasztói többletet. (Tudomásunk szerint ez az első kísérlet a magyar szakirodalomban a fogyasztói többlet számszerű mérésére.) Sajnos, kutatásunk adatfelvételi és módszertani korlátai nem tették lehetővé még a közelítően pontos becslést sem; a többletnek csupán egy részét tudtuk „megfogni". A *3. sz. ábrán* mutatjuk be a fogyasztói többletnek számításaink alapján általunk „megfogott" részét.

A fogyasztói többlet kimutatható része 3. sz. ábra

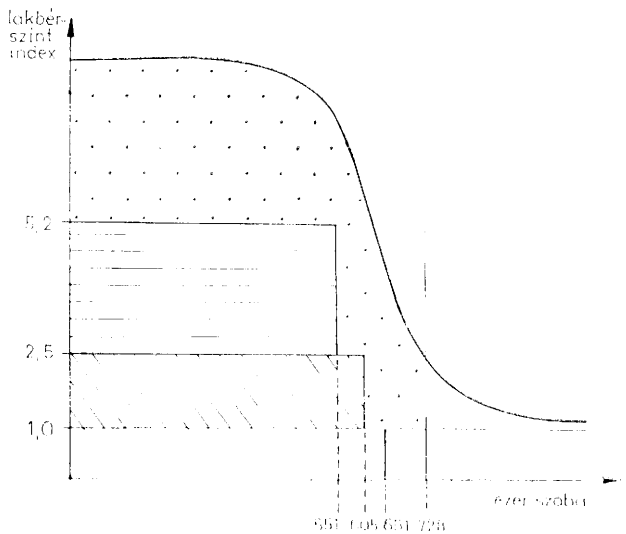

A következőképpen jártunk el: Az 1980. évi záró állomány 727,6 ezer szobából állt. Ebből az 1. lakbérszint mellett 650,3 ezer szobányi lakással voltak elégedettek a lakóik (azok, akik a megengedett költözések mátrixában újonnan lakáshoz jutottak; akiknek sikerült megvalósítaniuk a szándékolt cseréket; valamint, akik már eleve elégedettek voltak lakásaikkal). Közülük 46,2 ezer szoba lakói nem lennének hajlandóak az 1. lakbérszintnél többet fizetni. A többi, azaz 605,1 ezer szoba lakója hajlandó megadni a 2,5-szeres lakbért. Ez a fogyasztói többlet első „megfogott" része, amelyet a *3. sz. ábrán* a harántcsíkozású téglalap szemléltet. Ebben a csoportban 54,3 ezer szoba lakója nem kíván ennél többet fizetni. De még mindig marad egy nagy csoport — összesen 550,8 ezer szobányi lakást elfoglaló háztartás —, amelyik kész „felajánlani" az 5,2-szeres lakbért is. Az általuk élvezett fogyasztói többletet reprezentálja a vízszintes csíkozású téglalap.

Kiszámítottuk a két sávhoz tartozó terület pénzben kifejezett értékét, vagyis azt az összeget, amelyet a bérlakásban lakó, lakásaikkal elégedett háztartások „társadalmi juttatásként" az adott alacsony lakbérszint mellett kapnak. Ez 1980-ban 5112,8 MFt-ot tett ki, ami az 1980-ban befizetett lakbérek csaknem 230 százalékának felelt meg.

Ez az összeg jóval kisebb a valóságos fogyasztói többletnél. Az eltérésnek több oka van, amit a függelékben világítunk meg. Itt csupán az egyik tényezőt emeljük ki. Tekintsünk arra az 550,8 ezer szobát elfoglaló háztartáscsoportra, amelyik kész „felajánlani" az 5,2-szeres lakbérszintet. Egy részük feltehetően hajlandó lenne még ennél is többet fizetni, tehát ők még nagyobb fogyasztói többletben részesülnek. Ezt szemlélteti a 3. sz. ábrán az 5,2-szeres lakbérszinthez tartozó vízszintes feletti pontozott terület. E terület felső határát természetesen önkényesen rajzoltuk be, mert sem a mi kikérdezéses vizsgálatunk, sem más magyar vizsgálat nem tisztázta a keresleti görbének ezt a tartományát.

Mindenképpen elmondható: a fenti számítással az állami bérlakások révén juttatott fogyasztói többlet igen óvatos, lefelé torzított becslését adjuk meg.

A hiány okozta fogyasztói veszteségek

A fogyasztót ért veszteséget először a kényszerhelyettesítés mutatóival mérjük. *Kényszerhelyettesítés* zajlik le minden olyan esetben, amikor a szándékolt költözés egyáltalán nem vagy csak részlegesen valósul meg. Értelmezésünk szerint kényszerhelyettesítésnek minősül a kényszerű helyben maradás: a háztartás önálló lakáshoz szeretne jutni, de a lakáskínálat ezt nem teszi lehetővé; vagy a lakását nagyobbra (kisebbre) szeretné cserélni, de a kínálat összetétele miatt szándéka nem realizálódhat. Kényszerhelyettesítésnek minősül továbbá a részlegesen megvalósult költözési szándék — például 3 szobás lakást szeretne az egyszobás lakása helyett, de csak 2 szobásat kap. (Ez utóbbi típusú kényszerhelyettesítés nem fordult elő a modell megoldásában.)

Kétféle kényszerhelyettesítési mutatóval mérjük a veszteséget: a kényszerhelyettesítések számával és a kényszerhelyettesítések aggregált mértékével. Az előbbi egy súlyozatlan mutató, amelyet a csereszándékok és az elfogadható költözések számának különbségeként kapunk meg. Az utóbbi mérőszám ezzel szemben a kényszerhelyettesítések számát súlyozottan veszi figyelembe, ahol a súlyok a kényszerhelyettesítés „súlyosságának" mértékét jelzik. Azaz, ha egy háztartás az igényénél két szobával kisebb lakást kap, ugyanannyit nyom a latban e mutató szempontjából, mintha két háztartás kapna az igényeltnél 1—1 szobával kisebb lakást. Relatív mutató: minél nagyobb 0-nál, annál nagyobb számú és mértékű kényszerhelyettesítés zajlik le.

Most pedig térjünk rá a *6. sz. táblázat* értékelésére. A táblázat 1—3. sorai az

6. sz. táblázat

Lakbérszint és kényszerhelyettesítés

Elfogadható költözés · és kényszerhelyettesítés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
1. Elfogadható beköltözés, db	18 499	18 499	30 454
2. Elfogadható csereköltözés, db	17 970	57 971	72 250
3. Összes elfogadható költözés, db	36 469	76 470	102 704
4. Külső hiány okozta kényszerhelyettesítés, db	18 957	18 957	7 004
5. Belső hiány okozta kényszerhelyettesítés, db	61 336	40 766	35 088
6. Kényszerhelyettesítés összesen, db	80 293	59 723	42 090
7. Kényszerhelyettesítések a költözni szándékozók százalékában, %	68,8	43,8	29,1
8. A kényszerhelyettesítések számának változása, %	100,0	74,4	52,4
9. A kényszerhelyettesítések mértékének változása, %	100,0	78,6	41,3

elfogadható költözéseket mutatják be. Kitűnik, hogy a lakbérek emelésével együtt növekszik a mobilitás. Már a költözési szándékok elemzése megmutatta, hogy a magasabb lakbérszintek több háztartást késztetnek kimozdulásra. Az elfogadható csereköltözések szintjén ez a hatás erősebb. A korábbi 1 : 1,35 aránnyal szemben az elfogadható csereköltözések aránya 1 : 4,02-ra módosul, vagyis a mobilitás nagyjából megháromszorozódik. *A mobilitás növekedésével párhuzamosan csökken a fogyasztót ért kényszerhelyettesítési veszteség.*

7. sz. táblázat

Kényszermegtakarítás, kényszerkiadás és lakbérszint

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszinten		
Kényszermegtakarítás a befolyt lakbérek százalékában	22,13	11,45	5,35
Kényszerkiadás a befolyt lakbérek százalékában	—	0,001	0,97

A hiány okozta kényszerhelyettesítés módosítja a lakosság kiadási szándékait is. A kényszerhelyettesítés ilyen értelemben is veszteséget okoz a fogyasztónak. A *7. sz. táblázatban* két veszteségtípus alakulását vizsgáljuk. Az egyik a *„kényszermegtakarítás"*: a háztartás évi kiadásainak meghatározott részét lakásra (lakáshelyzete javítására) szeretné fordítani, de a lakáshiány ebben megakadályozza. A háztartás tehát az ezáltal „felszabaduló" pénzmennyiséget kénytelen másra felhasználni: egyéb fogyasztási cikk vagy szolgáltatás (gépkocsi, utazás, élelmiszer, ruházat stb.) megvásárlására fordítani, esetleg bankba tenni, vagy más módon megtakarítani.[12] Amikor tehát kényszermegtakarításról beszélünk, nem feltétlenül pénzbeli megtakarításra gondolunk, hanem a háztartási költségvetés egy olyan tételére, amely potenciálisan lakáskiadássá válhatott volna, ha a lakáshiány nem kényszerít ki ettől eltérő megoldást. A másik típusú veszteséget *kényszerkiadásnak* nevezzük: egyes fogyasztók a lakbéremelés hatására önként lemondanának a nagyobb lakásról, de mivel a kisebb lakásból hiány van, továbbra is kénytelenek a nagyobb lakás bérét vállalni, a szándékoltnál többet költeni lakásra. Ezeket a mutatókat úgy számítottuk ki, hogy a költözési szándék és az elfogadható költözések mátrixának különbségét elemenként megszoroztuk a megfelelő lakásköltséggel, illetve költségkülönbözettel. A lakásköltségek az egyszeri használatbavételi díj járadékosított összegét és a folyó lakbéreket tartalmazzák, mégpedig éves bázison, azaz 12 hónapra. A meghiúsult szándékok előjelétől függően beszélünk kényszermegtakarításról, illetve kényszerkiadásról.

A 7. sz. táblázatban a kényszermegtakarítások és a kényszerkiadások összegét az állami bérlakásszektorhoz befolyt lakbérekhez viszonyítjuk. A kényszermegtakarítás 1. lakbérszinten kialakult színvonalához képest a 2. lakbérszint mellett majdnem a felére, a 3. lakbérszint mellett a negyedére csökken. Kényszerkiadás nem mutatkozik az 1. lakbérszint mellett, hiszen ebben az esetben túlkínálat van kis lakásokból. A relatíve kisebb lakások iránti kereslet növekedésével jelenik meg a kényszerkiadás, de mértéke nem számottevő.

A kényszermegtakarítás kapcsán szóltunk arról a közvetlen veszteségről, amely megfosztja a fogyasztót attól a lehetőségtől, hogy a jövedelmét igényei és szükségletei szerint költhesse el. A lakáshiánynak a fogyasztói szuverenitás megsértésén túlmenő közvetett hatásai is vannak. Az egyik piacon mutatkozó hiány a kiadásokat más piacok felé tereli, s esetleg az egyensúly felborulásához, hiány

[12] Lásd erről Lackó Mária [5] írását.

megjelenéséhez vezet egy másik piacon. Lengyelország fogyasztási struktúráját elemezve L. Podkaminer [9] megmutatta, hogy az egy főre jutó lengyel húsfogyasztás — az 1965—1978 közötti években — magasabb volt, mint az azonos fejlettségű Írország és Olaszország fajlagos húsfogyasztása lenne lengyel árarányok feltételezése mellett, noha köztudomású, hogy ezekben az országokban nem volt húshiány. Az adott árak mellett mutatkozó krónikus lengyel húshiányt a szerző azzal magyarázza, hogy a kereslet más piacokon mutatkozó hiány (elsősorban a lakáshiány) következtében áttevődik a hús- és élelmiszerpiacra. A húspiaci hiány magyarázatát tehát nemcsak a hús relatíve alacsony árában, hanem a lakáspiaci hiány továbbgyűrűző hatásában is látja. Hasonló vizsgálat bizonyára Magyarország esetében is kimutatna efféle kereszthatásokat.

Függelék

A 2. sz. ábra magyarázatához. A keresleti függvényeknek a p^*-nál kisebb lakbérhez tartozó szakasza a szokásos konvex alakot mutatja. A tapasztalat szerint a lakbér csökkentése irányában haladva a kereslet az 1. lakbérszinthez közeledve (de még afölött) „elszalad". Relatíve olcsó, „majdnem ingyenes" lakbérek mellett a háztartások igen nagy része szeretne jóval több szobához jutni.

A kereslet feltehetően még ingyenes lakás esetén sem lenne végtelen; van telítődés. Már csak a komplementer költségek és fáradságok, amelyekkel az igen nagy lakás jár (takarítás, fűtés, bebútorozás stb.) végessé teszik a keresletet. Ez a telítődési színvonal azonban minden józanul elképzelhető kínálatnál sokkal nagyobb; ezért nem is rajzoltuk be az ábrába. Ráadásul nehéz pusztán gondolatkísérlettel megállapítani, hogyan alakulna a lakbér és a kereslet összefüggése a telítődési színvonal közelében.

Amennyiben a lakbérszint magasabbra nő p^*-nál, a kereslet elkezd rohamosan csökkenni. Ezért Q^* mennyiségtől az origó felé haladva a görbe ellaposodik, és szinte vízszintesen éri el a függőleges tengelyt. A felajánlható keresleti lakbérnek két tényező is felső határt szab. Egyrészt: helyettesítőként rendelkezésre állhat a magánlakás vétele vagy építése. Nem érdemes magasabb lakbért felajánlani állami tulajdonban lévő bérlakásért, mint amennyibe a magánlakás kerülne (megfelelő járadékformulával havi kiadásra átszámolva). Másrészt: a háztartás nyilván nem költheti el az összes pénzét lakbérre; a jövedelmek és a nélkülözhetetlen egyéb kiadások tehát határt szabnak a lakbérre költhető résznek.

A 3. sz. ábra magyarázatához. Az általunk számszerűsített fogyasztói többlet kisebb a teljes többletnél, a következő okok miatt:

1. Lehetséges, hogy a 727,6—651,3=76,3 ezer szobában lakó háztartás között vannak olyanok is, amelyek bár — a fenti értelmezés szerint — „elégedetlenek" lakásukkal, mégis készek lennének benne maradni még lakbéremelés esetén is. Tehát elégedetlenségük ellenére is részesülnek fogyasztói többletben.

Ezért a valóságos keresleti görbe jobb felé van eltolódva ahhoz a görbéhez képest, amelyet közvetlenül illesztenénk az „elégedettek" körére vonatkozó három ponthoz: (651,3; 1), (605,1; 2,5) és (550,9; 5,2).

2. Ha ismernénk a *folytonos* keresleti görbét (vagy ha legalább sokkal több pontját ismernénk, és e pontokhoz ökonometriai úton illeszthetnénk egy keresleti görbét), akkor ez a folytonos görbe nagyobb területet határolna be, mint az a *lépcsős görbe*, amellyel mi dolgozunk.

Logikailag e probléma része, de külön is kiemelendő az a körülmény, amelyről már a cikkünkben szó volt: nem tudunk semmit az 5,2-szeresnél nagyobb lakbérszinthez tartozó keresleti reakcióról.

Mivel az „igazi" keresleti görbét nem ismerjük, nem tudunk számszerű megállapítást tenni a teljes és az általunk számított fogyasztói többlet közti eltérés nagyságáról. De a 3. sz. ábra kipontozott területe, amely ezt az eltérést jelképezi, érzékelteti: létezik egy olyan többlet, amelyet egyelőre még nem tudtunk számszerűen „megfogni".

Itt jegyezzük meg: a fogyasztói többlet elemzésének gondolatát Kornai János [5] könyve inspirálta. Ábránk több vonatkozásban eltér az ott közöltektől. Felcseréltük a tengelyeket, mert a cikkünkben alkalmazott forma (mennyiség a vízszintes, ár a függőleges tengelyen) felel meg a keresletelmélet konvencióinak. Míg a könyv ábrái bemutatták a te-

lítődési szintet, mi — a lakáskereslet esetében — a telítődési szintet, az említett okok miatt, szándékosan kihagytuk az ábrából. A lakáskereslet speciális természete indokolja, hogy a 2—3. sz. ábrák szerinti módon ábrázoljuk a keresleti függvény alakját.

Hivatkozások

[1] *Dániel Zsuzsa:* Modell a lakásváltoztatási szándékok és lehetőségek elemzésére. Szigma, 1983. 1—2. sz.
[2] *Dániel Zsuzsa:* A lakbérek és a bérlakások iránti kereslet. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
[3] *Dániel Zsuzsa—Semjén András:* Lakbérek, lakáshiány, lakásmobilitás. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1985.
[4] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[5] *Lackó Mária:* Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz.
[6] A lakásárak jellemzői a lakásépítés és értékesítés szervezési formáiban, 1981—1982. KSH, 1984.
[7] Lakásépítés—lakásmegszűnés, 1980. KSH, 1981.
[8] Népszámlálás, Lakásadatok, 24. kötet. KSH, 1982.
[9] *Podkaminer, L.:* Estimates of the disequilibria in Poland's consumer markets, 1965—1978. The Review of Economics and Statistics, 1982. 3. sz.
[10] *Stone, R.:* Random walks through social sciences. Input-Output and Markov Models in Social Research. Cambridge, 1974.
[11] *Stone, R.:* Aspects of economic and social modelling. Conferences Luigi Solari, I. Genf, 1981.
[12] Statisztikai Évkönyv, 1983. KSH, 1984.

„A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása" OTTKT kutatási főirány és a „Gazdaságunk szervezeti rendszere" OKKFT kutatási program keretében elkészült színvonalas, közérdeklődésre számot tartó vitaanyagokat, tanulmányokat az MTA Közgazdaságtudományi Intézete a „Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről" c. sorozatban jelenteti meg.

Az eddig elkészült kötetek:

1. Vita a népgazdasági tervezés feladatairól az 1980-as évek Magyarországán
2. Életszínvonal és közhangulat (Hoch Róbert, Pirityi Ottó és Zafir Mihály tanulmánya)
3. László Gyula: A szervezeti rendszer és a vállalati magatartás jellemzői a Pécsi Bőrgyár példáján
4. Drechsler László: A gazdasági eredmények mérésének problémái
5. Becsky Róbert: A külső és belső szervezeti feltételek változásának hatása a vállalati gazdálkodásra (Esettanulmány a Taurusról)
6. Bod Péter Ákos: Csúcstechnikát — hazai módon?! (Esettanulmány a Szerszámgépipari Művekről)

A sorozatot a Statisztikai Kiadó Vállalat terjeszti. Egy-egy kötet ára 50 Ft.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1474—1484. l.)

Gazdaságpolitikai viták a tőkésországokban

Gyenge Zoltán

Útkeresés folyik. Elméleti és gyakorlati szakemberek, közgazdászok, politikusok, gazdasági vezetők és jövőkutatók vallatják a múltat, elemzik a jelent, és előre jelzik a jövőt, ajánlják a teendők listáját, a világgazdaság pedig bajaival vergődik, míg egyes országok gazdasága nekilendül, mások pedig óvatosan vagy kényszerűen egy helyben toporognak. Mi a vita tárgya? A gazdaság vagy — szélesebb értelemben — a gazdaságnak a kiegyensúlyozott növekedés felé vezető útja.

A tőkés világban nemcsak a bajokról folyik polémia, hanem arról is, hogy hol van a bajok gyökere: Európában, a Közös Piacban, az Egyesült Államokban, a japán expanzionista politikában.

Milton Friedman, a Nobel-díjas chicagói professzor — cseppet sem udvarias stílusban — így ír: „Az európaiak jobban tennék, ha saját otthoni problémáikat vennék alaposabban szemügyre. Nem állítom, hogy az amerikai gazdaságpolitikában ne követnének el sok hibát. De annyi bizonyos: az európaiak legtöbb gazdasági problémája »házi készítmény«, semmi köze sincs az Egyesült Államokhoz" ([4] 70. l.).

A vita érvei azonban igen sokrétűek. A Nemzetközi Elszámolások Bankjának elnöke, Fritz Lentwiler, a BIS 1984. évi jelentésének bevezetőjében így fogalmazott:

„A nem kiegyensúlyozott egyesült államokbeli fellendülés elkerülhetetlenül magával hozza a nem kiegyensúlyozott fellendülést külföldön" ([10] 6. l.).

Más oldalról, de a világgazdaság és a társadalmi problémák iránti érzékenységgel veti fel a kérdéseket a Szocialista Internacionálé egyik dokumentuma:

„A nemzetközi gazdaság és benne minden nemzetgazdaság az alapvető szerkezeti átalakulás folyamatában van. ...Ez már rég megindult. A kérdés az, ki ellenőrzi ezt az átalakulást, kinek az érdekében történik és milyen politikai és társadalmi konzekvenciákkal jár. Transznacionális vállalatok uralják majd a transznacionális világot? ...Vagy lehetséges egy ugrás a világot átalakítani vagy felrobbantani képes technológiának a demokratikus ellenőrzésében?" ([12] 101. l.).

A közgazdasági és gazdaságpolitikai viták középpontjában tehát a strukturális átalakulás és az egyensúlytalanság világméretű problémái állnak. Ezekre keresik a megoldást az értekezések és tanulmányok ezrei, a gyakorlati gazdaságpolitikusok tervezetei és konkrét intézkedései.

Az egyensúlytalanságok és a strukturális problémák megjelenése

A válság jól látható jelei a fejlett tőkésországok gazdaságában a következőkben foglalhatók össze: a gazdasági növekedés ütemének csökkenése, sőt két alkalommal (1973—1974-ben és 1980—1983-ban) súlyos visszaesés; pusztító és igen nehezen fékezhető infláció; növekvő és tartósan fennmaradó strukturális munkanélküliség; súlyos pénzügyi zavarok, amelyek fokozták a nemzetközi tőkemozgás egyensúlytalanságait és a spekulációt. E jelenségek közvetve vagy közvetlenül az egész világgazdaságban éreztetik hatásukat. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Dr. Gyenge Zoltán kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

1. sz. táblázat

A termelés évi változása a fő országcsoportokban
(százalék)

Országcsoport	1976—1980	1981	1982	1983	1984
Világ összesen	3,9	1,4	0,2	2,7	4,5
Fejlett tőkésországok	3,5	1,3	—0,3	2,6	4,75
Fejlődő országok	5,2	0,7	—0,7	2,0	3,0
Szocialista országok	4,3	2,2	2,6	3,5	4,0

Forrás: World Economic Survey különféle számai és OECD-jelentések.

Az 1980-as évek közepén a válságot megélénkülés váltotta fel, amely az Egyesült Államokban kezdődött (1984-ben a GNP növekedése 6,8 százalék volt), azután — ha kisebb mértékben is, de — átterjedt Európára.

A növekedés szempontjából fontos állótőke-beruházások stagnáltak vagy visszaestek. Nyugat-Európa országaiban például, ahol a GDP 1973—1984 között kb. 20 százalékkal növekedett, a változatlan áron számított bruttó hazai állótőke-beruházás az 1973. évi szint körül ingadozott, sőt 1979—1984 között évente 0,1 százalékkal még csökkent is. (Vagyis az állótőke-beruházás aránya a bruttó hazai termékben jelentősen visszaesett.)

Az Egyesült Államokban a folyamat némileg másképp játszódott le. A beruházási arány a termelés hullámzásának vonalát követte; az 1980-as évek elején csökkent, majd 1982—1984-ben a fellendülés eredményeképpen növekedett. E jelenség mögött a gazdasági szerkezet változásai húzódnak meg. A válságiparágakban (például az acéliparban, a hajógyártásban, a textiliparban) a kereslet visszaesése miatt csökkentek a beruházások, s a meglévő kapacitások kihasználtsága is alacsony.

A fejlesztési és a beruházási döntéseket nemcsak a keresleti kilátások, hanem a versenyképesség fenntartásának vagy megszerzésének az igénye is befolyásolja. Ezek együttes hatására ebben az időszakban nőtt a racionalizáló beruházások aránya, és csökkent a kapacitást bővítő fejlesztések részesedése.[1]

Ennek ellenére a feldolgozóipari kapacitások kihasználtsága elmaradt mind az 1973. évi fellendülés, mind az 1979. évi közbülső fellendülés során elért szinttől. (Kanadában például az előbbitől 18, az utóbbitól 13, az Egyesült Államokban 6,1, illetve 4,5 százalékponttal. Az európai országok elmaradása általában kisebb.)

A másik problémakör az infláció és a munkanélküliség együttes jelensége. (Lásd a 2. és a 3. sz. táblázatot.)

A két jelenség az elmúlt évtizedben szorosan összefüggött. Nem véletlen, hogy az ENSZ-publikációkban a két mutató értékét összeadják, és — kissé zsurnaliszta módon — a boldogtalanság és szenvedés indexének (misery index) nevezik. (Ennek értéke Nyugat-Európa 13 országának átlagában 1982-ben 17,7, 1983-ban 16,1, 1984-ben pedig 15,7 volt.)

Egyszerre mindkettő arányát az alkalmazott gazdaságpolitikák általában nem voltak képesek csökkenteni. Az ún. *trade off* hatás érvényesült: az egyik elleni fellépés súlyosbította a másikat. (Bár az Egyesült Államokban a fogyasztói árak csökkenése és a gazdasági növekedés megélénkülése némileg csökkentette a munkanélküliség arányát, illetve növelte a foglalkoztatottságot.)

[1] Az NSZK feldolgozó iparában a bővítő beruházások aránya 1960—1964 között kb. 50, 1970—1979 között kb. 40, az 1980-as évek első részében pedig mintegy 25—30 százalék volt [11].

2. sz. táblázat

A fogyasztói árak évi növekedése a fejlett tőkésországokban
(százalék)

Ország	1974—1979	1980	1981	1982	1983	1984
Fejlett tőkésországok	10,0	12,8	10,6	7,8	5,3	4,5
Anglia	15,7	18,0	11,9	8,6	4,6	5,0
Ausztria	6,3	6,4	6,8	5,4	3,3	5,6
Franciaország	10,7	13,6	13,4	11,8	9,6	7,4
NSZK	4,7	5,5	5,9	5,3	3,3	2,4
Olaszország	16,2	21,2	19,5	16,5	14,7	10,8
Svédország	9,8	13,8	12,1	8,6	9,0	8,0
Egyesült Államok	8,6	13,5	10,4	6,1	3,2	4,3
Japán	10,2	8,2	4,9	2,7	1,9	0,5

Forrás: Az OECD Economic Outlook és az Economic Survey of Europe különféle számai.

3. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása néhány fejlett tőkésországban
(százalék)

Ország	1976—1980	1980	1981	1982	1983	1984	1985[a]
Anglia	6,4	7,3	10,6	12,0	12,5	11,75	11,75
Franciaország	5,3	6,3	7,3	8,3	9,5	9,25	10,5
Kanada	7,7	7,5	7,6	11,0	13,0	11,5	11,5
NSZK	3,4	3,1	4,8	7,6	9,0	8,25	8,25
Olaszország	7,1	7,4	8,5	9,0	9,5	10,0	10,5
Egyesült Államok	5,2	7,0	7,5	9,7	8,0	7,5	7,0
Japán	2,1	2,0	2,2	2,2	2,5	2,75	2,5

[a] Becslés.

Forrás: UN World Economic Survey, 1984.; OECD Economic Outlook, 1984. december.

Az alapvetően strukturális jellegű, de konjunkturális tényezőktől sem mentes munkanélküliségre jelentős befolyással van a szolgáltatásokban kialakult helyzet. Az Egyesült Államokban 1980—1985 között több munkahely jött létre e szférában, mint a többi ágazat vesztesége, tehát összességében a munkahelyek száma nőtt. Európa nyugati országaiban viszont a szolgáltatások munkaerő-felszívó hatása elégtelen, itt a recesszió is további fölösleget „termelt".

Az egyensúlytalanságok harmadik csoportja a világkereskedelemmel, a fizetési mérlegek alakulásával és a pénzügyi rendszer súlyos zavaraival függ össze. Ennek megnyilvánulásai: a nemzetközi áruforgalom lassú és egyenlőtlen fejlődése, a kereskedelmi és a fizetési mérlegek széles körű és nagymértékű kiegyensúlyozatlansága, az árviszonyok gyors és nehezen kiszámítható változásai, a külkereskedelmi cserearányok ingadozása, a protekcionista és diszkriminatív intézkedések burjánzása, s mindezek következtében nagyfokú eladósodás és árfolyamtorzulások. Ez utóbbiak körébe tartozik a dollár tartós felértékelődése, a kamatlábak nemzetközi eltérése, amely „egyirányúsítja" a tőkemozgásokat. Az évtized középső harmadában a fellendülés némileg módosított a helyzeten, de a világgazdaság említett bajai még mindig igen erősen sújtják az országok többségét, és akadályozzák a nemzetközi munkamegosztás fejlődését, a változásokhoz való alkalmazkodást.

A legutóbbi két év gyors fellendülésében Japán és az Egyesült Államok gazdaságának növekedése játssza a döntő szerepet: Japán exportoffenzívája és Ame-

4. sz. táblázat

A világkereskedelem alakulása
(a mennyiség évi változása százalékban)

Megnevezés	1979—1980	1981	1982	1983	1984	1985[a]
			EXPORT			
Fejlett tőkésországok	6,3	2,0	—1,0	2,0	8,0	5,0
Fejlődő országok	3,0	—6,0	—7,4	1,3	8,0	5,0
Európai szoc. országok	6,7	1,4	5,1	5,7	6,0	3,0
Összesen	5,5	—0,3	—1,8	2,2	8,0	5,0
			IMPORT			
Fejlett tőkésországok	4,6	—3,0	0	2,1	10,5	5,5
Fejlődő országok	6,5	8,0	0,9	—4,4	4,0	4,0
Európai szoc. országok	7,4	—0,7	2,2	3,7	4,0	4,0
Összesen	5,2	—1,0	0,2	0,6	8,0	5,0

[a] Előrejelzés.
Forrás: UN World Economic Survey, 1983. és 1984. és Economic Survey of Europe in 1984—85.

rika növekvő importja érezteti hatását, de az európai piacok lassú stabilizálódása féloldalassá teszi a fejlődést. Az egyensúlyteremtés még csak a kezdeténél tart.

Az aránytalanságok a már említett pénzügyi zavarokkal, a magas dollárárfolyammal, az Egyesült Államok fizetési mérlegének helyzetével és nyilván a kamatlábakkal is összefüggnek. Példaként említem az olaj reálárát. Az Egyesült Államok és Japán számára — reálárfolyamon, dollárban számolva a feldolgozóipari exportot — 1981—1984 között 28, illetve 9 százalékkal lett olcsóbb az olaj, míg Nyugat-Európában — ugyanígy számolva — egynegyedével, nemzeti valutákban számolva pedig több mint 56 százalékkal drágult.

A torzulások a tőkemozgásokban is megmutatkoznak. Az Egyesült Államok kereskedelmi mérlegének hiánya 1983-ban 69, fizetési mérlegéé is több mint 40 Mrd dollár volt, 1984-ben ezek több mint 120, illetve 100 Mrd fölé emelkedtek. Ez persze nagy ösztönzést és vonzást jelentett a világkereskedelemben. A lehetőséget főleg Japán tudta kihasználni. Pénztőke is százmilliárdos nagyságrendben áramlott az Egyesült Államokba. A magas kamatlábak miatt a fejlődő világ adóssághelyzete is súlyosbodott. Az egyensúlyt restrikciók és protekcionista intézkedések útján vélik megvalósíthatónak. Az „önkéntes" exportkorlátozás elfogadott gyakorlattá válik. A felhívás a „szabad kereskedelemre", amit az amerikai elnök oly hévvel adott elő a legutóbbi bonni csúcson, még társai előtt sem aratott egyöntetű sikert.

Összetett strukturális problémáról van tehát szó.

Viták a válság okairól

Az okok keresése a nyugati publikációkban sokrétű és ellentmondásos. A jelenségek magyarázatát részben belső (nemzeti), részben külső (nemzetközi) okokban keresik. Mind a belső, mind a külső okok összefüggnek strukturális, újratermelési feltételekkel és gazdaságpolitikai koncepciókkal egyaránt.

Az instabilitás vált a korszak egyik fő jellemzőjévé. John Kenneth Galbraith könyvet írt a „Bizonytalanság kora" címmel [5]. Assar Lindbeck, a neves svéd

közgazdász szűkebb értelemben beszél a „megnövekedett bizonytalanságról", a „kedvezőtlen körülményekről" [6]. Mások képletesen fejezik ki a bizonytalanságot. „A kormányok nyugtalan gazdasági vizeken sodródnak, mint kormány nélküli hajók" [9].

A válság és bizonytalanság a világgazdasági kapcsolatokban, az erőviszonyokban, a nemzetközi munkamegosztásban történt változásokkal is összefüggésben van.

Jan Tumlir és Martin Wolf szerint a válság a fejlett piacgazdaságokból indult ki, s zömmel gazdaságpolitikai okokra vezethető vissza [9]. Csak felsorolásszerűen említek néhány, általuk fontosnak tartott tényezőt:

— Társadalmi változások, melyek sok esetben politikai hibák következményei. (Az állam túl sokat vállalt magára a szociális-jóléti problémák megoldásában, valamint a foglalkoztatásban.)

— Az adók mértéktelenül megnövekedtek, de így sem voltak elegendők a burjánzó kiadások fedezéséhez.

— Az inflációs gazdaságpolitika lemorzsolta a nominálbéreket, ezzel biztosítván a teljes foglalkoztatást. (Érdekes módon a keynesi koncepciót bírálják ezért.)

— Az infláció súlyos torzulásokat okoz, általános bizonytalanságot kelt, az árarányok által nyújtott információk torzulnak. Az elszabadult infláció végül is csökkenti a munkahelyek számát, sőt új protekcionista hullámot indít el.[2]

Helmut Schmidt, aki közgazdasági szakértőként is nagy tekintélynek örvend a tőkés világban, egyik 1983-ban megjelent tanulmányában így ír a világgazdaság és benne a fejlett tőkésországok gazdaságának ellentmondásairól: „Az 1960-as évek vége felé a valutaárfolyamok kellő időben megtörténő változtatásától való vonakodás és a vietnami háború finanszírozási problémái erős nyomást gyakoroltak a központi bankokra, hogy beavatkozzanak a valutapiacokon. Mivel az Egyesült Államok nem tudta vagy nem akarta felhasználni aranytartalékait az intervencióra, a rendszer 1971—1973-ban fokozatosan összeomlott." Majd később így folytatja: „...a kormányok megszabadultak attól a nyomástól, hogy költségvetési és monetáris politikájukat saját pénzügyi egyensúlyuk alapján alakítsák. Sok kormány megengedhette magának a magas költségvetési deficitet, amelyet expanzív monetáris politikával (túlzott pénzkibocsátással) finanszírozott. Az infláció és az inflációs várakozás állandóan nőtt. Ez egyengette az útját annak az árrobbanásnak, melyet az olajkartell elindított. A többit elvégezte az olajdollárok visszaáramoltatására gyorsan felfedezett mechanizmus" [7].

Egy későbbi, inkább pénzügyi-valutáris kérdésekkel foglalkozó tanulmányában ismét visszatér a nemzetközi valutáris torzulások romboló hatásához. Ezeket írja: „...a kormányok nem voltak képesek megbirkózni a dollár okozta magas kamatszint kényszerűségeivel és lehetőségeivel. Ez a kamatszint kevésbé tette vonzóvá az állótőke-beruházást az aranypiacon történő vagy az Egyesült Államokban eszközölt befektetésekhez képest, és a beruházási javakat előállító európai iparágakban alulfoglalkoztatást okozott" ([8] 230. l.).

A nemzetközi irodalom még igen sok egyéb, egymásnak gyakran ellentmondó fontos és kevésbé fontos okot és tényezőt sorol fel. Ezek lényege, hogy a világgazdasági viszonyok, a nemzetközi munkamegosztás változása, a strukturális átalakulás mélyreható és hosszan tartó folyamatában az eddigi gazdaságpolitikai koncepciók és mechanizmusok nem kielégítőnek bizonyultak, és válságba kerültek. Ez egyfelől az állam szerepének újraértékelését, másfelől az országok kölcsönös függését jobban tükröző nemzetközi mechanizmus kialakítását igényli.

[2] A szerzőpáros szerint e hullám a hatvanas évek végén az Egyesült Államokból indult el, a rögzített valutaárfolyamok torzulása következtében.

A gazdasági növekedés és a strukturális változások

Egyetértés van abban, hogy tartós gazdasági növekedésre van szükség, de az már erősen vitatott, miként lehet ezt elérni. „Nem hihetünk annyira a piac láthatatlan kezében" — véli Helmut Schmidt [7]. Ettől a véleménytől gyökeresen eltér a reagani gazdaságfilozófia, melynek lényegét John Rutledge (egy kaliforniai közgazdasági intézet igazgatója) a következőképpen foglalja össze: „Az új politika arra a premisszára épül, hogy a gazdasági élet szereplői nem igénylik, hogy a kormány mégoly indokolt és intelligens határozatokat hozzon arról, hogy ők miként rendezzék be saját életüket. Ez a filozófia a piac fegyelmét és kiszámíthatóságát helyezi előtérbe a források feletti kormányellenőrzéssel szemben" [13].

Az eszmecsere a gazdasági növekedés jellege, illetve a feltételek biztosítása körül alakult ki.

A gazdasági növekedés miként jéről alkotott vélemények eltérései jól tükröződnek a növekedés különböző jelzőiben. Az elmúlt évtized során a következő főbb jelzőkkel ellátott igényekkel és programokkal találkoztunk: „óvatos" növekedés, „kiegyensúlyozott" növekedés, „infláció nélküli" növekedés, „tartós" növekedés, „munkahelyteremtő" növekedés, végül az utolsó években „nem inflációs, munkahelyteremtő" növekedés. A felsorolás hűen követi a tőkés gazdaságpolitika prioritásainak változását.[3]

A feltételek közül három dolog körül alakult ki élénk polémia: a beruházások és megtakarítások szintjéről, a profit és a kamatláb viszonyáról, valamint a munkaerőpiac és a bérszínvonal rugalmasságának kapcsolatáról.

1. A beruházások és a megtakarítások szintje — statisztikai források szerint — nem volt kielégítő. Az ENSZ-statisztikák szerint — mint már említettük — Nyugat-Európa országaiban 1973—1984 között a beruházások gyakorlatilag stagnáltak, míg az Egyesült Államokban az 1974—1975-ös visszaesés után mindig az 1973. évinél több tőkét ruháztak be, sőt ennek értéke 1982 után meredeken emelkedett.[4] A megtakarításra nincsenek jól összehasonlítható adatok, de annyi a rendelkezésre álló statisztikákból is megállapítható, hogy a vezető tőkésországokban az 1980-as évek első felében rendszeresen csökkent a megtakarítások GDP-hez mért aránya.

2. A profit nagysága relatíve és talán abszolút értelemben is csökkent. (A visszaesések főleg a válságok idején: 1974—1975-ben és 1980—1982-ben voltak jelentősek.)

Az Egyesült Államokban a profit alaptőkéhez viszonyított aránya 7—8 százalék volt az 1960-as években, míg az 1970-es, 1980-as években 5 százalék körül stabilizálódott. Anglia esetében a visszaesés súlyosabb, és nagyobbak a kilengések.[5]

Mivel a kamatlábak szintje a vizsgált időszakban jelentősen emelkedett (az Egyesült Államokban 1981—1984 között a reálkamatszint — a befektetési időtartamtól függően — 4,5—8,3 százalék között ingadozott!), a beruházások, a fejlesztések kevésbé vonzó befektetési formává váltak. A profitokat és a szabaddá váló tőkéket inkább rövid lejáratú értékpapírok vásárlására fordították, vagy spekulációra használták föl.

3. Ami pedig a munkaerőpiac rugalmasságát illeti, az 1970-es években a főbb

[3] Lásd az OECD Observerben közölt különféle ajánlásokat.

[4] Ennek ellenére a beruházási hányad az 1980-as évek elején még az Egyesült Államokban is csökkent.

[5] A szint és a kilengések összefüggnek a konjunkturális helyzettel, illetve azzal, hogy mekkora az alaptőke aránya az összes felhasznált aktívában [10].

tőkésországokban a reálbér növekedési üteme állandóan csökkent, sőt az 1980-as években csökkent maga a reálbér is.[6]

Érdemes megvizsgálni, hogyan értékelte a kialakult helyzetet és milyen megoldásokat ajánlott az OECD két tanácsadó bizottsága.[7]

A tőkések érdekeit képviselő bizottság jelentése hangsúlyozza:

a) Elő kell segíteni az inflációmentes növekedést, és növelni kell a foglalkoztatottságot.

b) A magánszektorban a foglalkoztatottság az innovációtól, a profitoktól és a munkaerőpiac rugalmasságától függ.

c) Az európai ipar profitja közel sem elég ahhoz, hogy újraberuházásával biztosítani lehessen a teljes foglalkoztatottságot.

Főbb ajánlásai a következők:

a) A kereslet ösztönözte expanzió nem hozott eredményt:[8] csak a termelő beruházásoktól várható pozitív hatás mind a keresletre, mind a kínálatra. Ez csökkentheti a munkanélküliséget.

b) Az adózás után várható alaptőke-arányos profit haladja meg a hosszú lejáratú, kis kockázatú pénzügyi befektetések hozadékát.

c) A kormány segítse elő a beruházásokat a következőkkel:

— a hozzáadott érték elosztásában nőjön a tőke részesedése;

— csökkentse a vállalati adókat;

— csökkentse a hosszú lejáratú hitelek kamatlábát;

— növelje a munkaerőpiac rugalmasságát.

A *szakszervezeti* bizottság szélesebb összefüggésben veti fel a problémákat. Az állandóan magas munkanélküliség növeli a szegénységet, a szociális polarizációt, az egyenlőtlenséget, a társadalmi megosztottságot. Az állandó támogatások még merevebbé, de egyúttal szétziláltabbá is teszik ezt a munkaerőpiacot, amely így nem tudja elősegíteni a gazdasági szerkezet kívánatos változásait. A munkaerőpiacot nem lehet a spontán erőkre bízni. Javaslatuk lényege:

a) Az infláció csökkentése nem járhat együtt az eddig tapasztalt súlyos gazdasági és szociális terhekkel.

b) A profit növekedése Európában nem járt együtt a munkanélküliség csökkenésével, mert azokat nem produktívan fektették be. Ezen változtatni kell.

c) Növelni kell a munkahelyteremtő beruházások részarányát.

d) A munkaidőt csökkenteni kell, hogy ezáltal nőhessen a foglalkoztatottság.

e) A politika minden eszközét fel kell használni, tehát *az állami szabályozást is!*

A két bizottság ajánlásai közötti különbségek szembeszökőek. A tőke gyakorlatias intézkedéseket sürget, a foglalkoztatottakat képviselő szakszervezeti bizottság pedig társadalmi és szociális kérdéseket vet fel, és „kiegyensúlyozott" teherviselést követel. A vita és a bizonytalanság tovább tart.

Ami a strukturális változásokat illeti, a tőke véleménye: „A szubvenció és szabályozás elavult struktúrát konzervál. Folytatni kell a szabályozás csökkentését és a szubvenciók leépítését." Egy újabb GATT-fordulótól várnak „szabadabb" kereskedelmet.

[6] Az ipari reálbér 1980—1984 között 4 országban (Angliában, Olaszországban, Franciaországban és Finnországban) nőtt, kettőben (az Egyesült Államokban és Ausztriában) stagnált, a többiben — kisebb-nagyobb mértékben — csökkent ([11] 96. l.).

[7] Business and Industry Advisory Committee (Üzleti és Ipari Tanácsadó Bizottság); Trade-unions Advisory Comittee (Szakszervezeti Tanácsadó Bizottság).

[8] A bizottság tehát az ún. kínálati gazdaságtan talaján áll, mely négy elemet tartalmaz: a pénzmennyiség szabályozása, az elburjánzott állami beavatkozás csökkentése, profitösztönző adócsökkentés, a közkiadások csökkentése — főleg szociális területen. A keynesizmus keresletösztönző elveit nem tartják alkalmasnak a tőkés gazdaság stabilizálására. (Érdekes gondolatokat vet fel ezzel kapcsolatban David Coe és Gerald Holtham [2].)

A szakszervezetek a protekcionizmus visszaszorítását szorgalmazzák, és nem látják reálisnak egy újabb GATT-forduló túl korai összehívását. A strukturális fejlesztést a „kiegyensúlyozott növekedés" révén kell megoldani.

A gazdaságpolitikai koncepció és az infláció elleni harc

Az állami gazdaságpolitika szerepéről, illetve az infláció okáról és megfékezésének módjáról folytatott vitákban nagyrészt a (neo)keynesizmus és a monetarizmus érték- és érvrendszere ütközik.*

Az utóbbi években a vezető tőkésországok többségének gyakorlatában a monetarista elvek kerekedtek felül. „Az alapvető gazdasági prioritásokat a legtöbb ipari országban megváltoztatták, a teljes foglalkoztatásra való törekvés és az erős kormánybeavatkozás és piacszabályozás eszközeivel elősegítendő állandó növekedés helyett céljuk az, hogy alacsony szintű inflációt és megfelelő növekedést érjenek el a piaci erőkre való fokozottabb támaszkodással. A piaci mechanizmus megerősödése, melyet számos kormány nagyrészt támogat, magában foglalja a termelés, a termelés tényezői és a pénzpiac szabályozásának csökkentését és több országban az állami tulajdonban lévő vállalatok privatizálását" ([16] 21. l.). A — kétségtelen — „eredmények" azonban átmenetiek és részlegesek, s igen nagy társadalmi-gazdasági „költséggel" járnak (a súlyos munkanélküliség formájában), melyet az országok többsége igen nehezen visel el.

Ezért még mindig folyik a vita a tapasztalatokról, a hatásokról, a koncepciókról is mind a közgazdaságtanban, mind a gazdaságpolitika alakításában.

A koncepcionális vita

Sokak szerint fel kell újítani az aktív keresletszabályozást, mert a munkanélküliség csak így szorítható le — a tőkés irodalomban viszonylag elfogadott — „természetes rátájára". Ehhez enyhíteni kell a monetáris politikát, mely igen magas reálkamatszinteket hozott létre. A költségvetési politikának pedig meg kell találnia a helyes arányt a deficitek, illetve a restrikciók között. E nézetet képviselik a „Promoting World Recovery" című tanulmányt aláíró közgazdászok [15].

E javaslatoktól nem áll távol H. Schmidt már említett receptje [7]. Tanulmányának nyolc „vezérgondolatából" kettőt szeretnék kiemelni:

— Meg kell szüntetni a jelenlegi monetáris, költségvetési, valutáris és kereskedelempolitikáknak a világgazdaság fejlődését fékező hatásait és a nemzetközi hitelezés bizonytalanságait.

— Az ipari országok gazdaságpolitikájának több expanzív elemet kell magában foglalnia, hogy megakadályozzák a gazdasági tevékenység további összehúzódását, és ösztönözzék a tartós fellendülést. Ehhez átgondoltan össze kell hangolni a monetáris, a költségvetési és jövedelempolitikát, de hozzájuk kell alakítani a kereskedelmi, a valutáris és a nemzetközi hitelpolitikát is. H. Schmidt tehát középutat keres. Nem utasítja el sem a monetáris, sem a fiskális szabályozás eszközeit, de ellenzi a szélsőséges hatásokat előidéző eszközöket, s helyteleníti a külső hatásokkal nem számoló nemzeti intézkedéseket.

Egy harmadik jellegzetes javaslatból, Jan Tumliréból és Martin Wolféból a szerzők által szükségesnek tartott három feltételt emelünk ki:

1. Fenntartandó a monetáris stabilitás megteremtésének, az infláció megszüntetésének célja.

* Ezekről lásd például Mátyás Antal: Friedman monetarizmusa — újra megfontolva. Közgazdasági Szemle, 1982. 10. sz. (A szerk. megj.)

2. Növelni kell a megtakarításokat (különösen az Egyesült Államokban), de a reálkamatok csökkentendők. A közületi szektor pénzügyeit szigorú ellenőrzés alatt kell tartani.

3. Jobbá kell tenni az iparpolitikát: elő kell segíteni a strukturális változásokat, a technikai fejlődést és főleg a vállalkozói kezdeményezést. Helyesebben orientáló árrendszer kialakításával javítani kell a beruházások allokációját [9].

Az említett koncepcionális vita egyik legfontosabb témája a monetarista politika nemzeti és nemzetközi hatásainak értékelése.

Ami Angliát illeti, ott — az OECD adatai szerint — a társadalmi termék 1980-ban 2 százalékkal csökkent, 1984-ben viszont 2,5 százalékkal nőtt. A munkanélküliség szinte végig nőtt e fél évtized alatt (1980: 7,3, 1985 májusa: 13,1 százalék). A fogyasztói árak emelkedésének üteme viszont mindvégig csökkent (1980: 18, 1984: 5 százalék).

Az Egyesült Államok esetét — már csak az ország nagyobb nemzetközi hatása miatt is — érdemes részletesebben megvizsgálni. Lássuk először a legfontosabb adatokat! A bruttó nemzeti termék 1982-ben 2,1 százalékkal csökkent, 1983-ban viszont 3,7 százalékkal, 1984-ben pedig 6,8 százalékkal nőtt. (A növekedés 1985 első felében 1 százalék volt.) A munkanélküliségi arányok: 1983 elején 10,4, 1984 negyedik negyedévében 7,2 százalék. Az utóbbi négy évben több mint 6 millió új munkahelyet teremtettek. Az infláció 1980-ban volt a legmagasabb (13,5 százalék), 1984-ben ennek harmadára csökkent (4,3 százalék).

A monetáris megszorító intézkedések a legnagyobb eredményt az infláció megfékezésében érték el. A munkanélküliség nőtt vagy alig csökkent. A gazdasági növekedés az Egyesült Államokban látványos, de — a legfrissebb adatok és az elméleti értékelések szerint egyaránt — nem stabil.

Ezek az ellentmondásos eredmények összefüggtek a monetáris és a költségvetési politika sajátos viszonyával: a FED (Federal Reserve Board) korlátozó pénzpolitikája egy kvázi-keynesi költségvetési politikával, állami keresletbővítéssel fonódik össze. A költségvetés részesedése a bruttó nemzeti termékből nem csökkent, hanem nőtt (1981: 23, 1985—1986: 24,8 százalék). A költségvetési deficit — a beharangozott csökkenés helyett — szintén nőtt (1981: 57,9, 1985: várhatóan 222 milliárd dollár, a bruttó nemzeti termék 5,8 százaléka).

A magas reálkamatok nemcsak a hazai beruházási, a hitel- és a pénzpiacon okoznak zavart: torzító hatásukat az egész világgazdaság érzi. Az amerikai belső tőkepiacon az állami hitelkereslet kiszorítja a magán-tőkekereslet egy részét (crowding out). Ezért nagy mennyiségű — mintegy 100 milliárd dollárnyi — külföldi tőke az amerikai piacon keres befektetési lehetőséget. Így ma már „nemzetközi kiszorítás"-ról beszélhetünk.

Az Egyesült Államok fizetési eszköze iránti óriási kereslet igen magasra hajtotta fel a dollár árfolyamát. Ez azonban már átvezet egy másik témakörbe — a nemzetközi valutáris problémákhoz.

A nemzetközi valutáris és monetáris torzulások, világkereskedelmi problémák

Az 1971—1973 közötti radikális nemzetközi pénzügyi változások átrendezték a valuták átváltási arányait. A hetvenes évtizedben — a kereskedelmi forgalommal súlyozva — az angol font, az amerikai dollár és a francia frank jelentősen gyengült, míg a nyugatnémet márka és a japán jen, de főleg a svájci frank nagymértékben megerősödött. A folyamat 1981 óta megváltozott. A dollár az európai valutákhoz képest igen számottevően megerősödött, a jenhez képest lényegében nem változott.

A dollár e magas árfolyama élénk tiltakozásokat váltott ki a világ minden részén, de különösen Nyugat-Európában. A vita az Egyesült Államok gazdaságpolitikájának változásaival, illetve a Reagan-kormányzat monetarista gazdaságpolitikai koncepciójával függ össze.

„Sajátos dolog, de az európaiak örökösen siránkoznak: ha magas a dollár árfolyama, panaszkodnak, de ha alacsony, az sincs ínyükre... Nyakatekertnek érzem az európaiak érvelését. Nem az erős dollár vonzza a külföldi tőkét, hanem fordítva. A dollárnak azért magas az árfolyama, mert az Egyesült Államokban jelentős gazdasági növekedés megy végbe, és mert gazdaságunk dinamikus. Országunkban nem fenyegeti semmiféle veszély a magántulajdont, mert szilárd a politikai rendszerünk... A magas dollárárfolyam tehát egyszerűen azzal függ össze, hogy az Egyesült Államok vonzó hely a tőkebefektetések számára"— nyilatkozta e témáról nyíltan és cinikusan Milton Friedman [4].

Ehhez két megjegyzés kívánkozik: az egyik az, hogy ez a tőkeáramlás a nagyobb profitlehetőségekkel függ össze,[9] a másik pedig, hogy a kamatlábak már a fellendülés előtt a magasba szöktek, s ezáltal tőkehiányt hoztak létre.

A magas dollárárfolyam közgazdasági és világgazdasági következményei:

— A dollár magas kamatláb miatt túlértékelt árfolyama akadályozza a világgazdasági növekedést.

— A tőkemozgásban súlyos torzulásokat hoz létre: a tőke a leghatalmasabb, legtőkeerősebb országba áramlik, az Egyesült Államok nettó tőkeimportőrré vált.

— A drága dollár fékezi a világkereskedelem bővülését, hiszen az Egyesült Államokon kívül nem ösztönzi más országok importját, torzítja az árarányokat. (Lásd például az olajár alakulását dollárban és más nemzeti valutákban.)

— Zavarja a nemzetközi pénzügyi rendszer bizonytalanságai elleni harcot.

— Kedvezőtlenül hat az eladósodási válságra: az adósságszolgálati terhek nőnek, s végső soron a 88 tőkeimportáló fejlődő országból 1984-ben 6,5 milliárd dollár áramlott ki ([16] 58. l.).

A vitázók többsége a maga érdekeit védve (a tényeket nem vitatva, de különbözőképpen kommentálva, az okokat más-más tényezőben keresve) a világkereskedelem fejlesztését ajánlja, harcol annak szabadságáért. A cél a nemzetközi gazdasági környezet javítása, a világgazdaság tartós és széles bázisú fejlesztése.

Az akadályok két csoportját kell kiemelnünk:

— a belső és külső egyensúlytalanságokat és azok összefüggéseit, valamint

— a kereskedelmi korlátokat, a szubvenciókat, a protekcionizmust.

A belső és külső egyensúlytalanságok több szállal igen erősen kapcsolódnak egymáshoz. A költségvetési hiányok, a kereslet-kínálat belső egyensúlytalanságai, a magas kamatlábak, a nemzetközi hitelszféra terhei tulajdonképpen kölcsönösen hatnak egymásra,[10] és együtt erősítik az ellentmondásokat [1].

A kereskedelmi korlátok kérdése a válságidőszak különösen fájdalmas problémája. A GATT-nak az 1970-es évek végén befejeződött tokiói fordulója a kereskedelem szabadságát, a vámok csökkenését és az egyéb akadályok leépítését ajánlotta.[11]

[9] A beruházott tőke utáni hozadék (profit) aránya 1981—1984 átlagában: Egyesült Államok: 7,8, Japán: 5,0, Európai Közösség: 6,5 százalék ([16] 85. l.).

[10] Ennek egyik példája, amikor a külkereskedelmi egyensúly hiányának eltüntetése végett túlzott mértékben igyekeznek növelni a kivitelt. Az ország nemzetközi versenyképességének javítása céljából leszorítják az élő munka költségét, ami a reálkeresetek csökkenéséhez vezethet.

Egy másik kétes fegyver a valuták gyakori és jelentős leértékelése, melynek terhei — áremelkedés formájában — visszaszállnak a belső piacra [3].

[11] Hozzá kell tenni, hogy a fejlődő országok éppen e nagyon ajánlott „szabadkereskedelem" rendje ellen harcolnak, mivel az hátrányosan érinti őket, s a világgazdaság új rendjéért, benne új világpiaci viszonyokért szállnak síkra.

Ennek ellenére sok ország — élükön a szabadkereskedelem szószólójával, az Egyesült Államokkal — protekcionista intézkedésekkel igyekszik enyhíteni a strukturális válság és a megváltozott nemzetközi viszonyokhoz való alkalmazkodás terheit. Jellemző, hogy az amerikai kormányzat — míg önmaga korlátozó politikát alkalmaz — követeléseket támaszt elsősorban a többi OECD-országgal, főleg az EK-val és Japánnal, de egyes fejlődő országokkal szemben is. Ezek röviden a következők:

— az agrárprotekcionizmus megszüntetése,

— a fejlett technológiát tartalmazó amerikai exportcikkek elé állított akadályok lebontása (ezeket a védekező országok foglalkoztatási célokból hozták létre),

— a konkurrens fejlett tőkésországok által a fejlődő országoknak adott exporthitelek megszüntetése,

— a tőke és a szolgáltatások exportjának útjában álló akadályok leépítése,

— a külföldi beruházók útjában lévő akadályok megszüntetése.

E program az uralkodó monopoltőke programja. Válasz a tőke más nemzeti és nemzetközi csoportjai hasonló protekcionista intézkedéseire, illetve harc azért, hogy új utak nyíljanak meg az amerikai tőke előtt. A strukturális protekcionizmus követelési rendszere tehát az expanzionizmus eszközeivel kívánná „gyógyítani" a világgazdaságot.

★

Igyekeztünk áttekinteni a legfontosabb elméleti és gazdaságpolitikai vitákat. Az eklektikus gazdaságpolitika, a gazdasági elmélet által nyújtott és ajánlott kínálati és keresleti ösztönzés még nem tudta megoldani sem a nemzeti, sem a nemzetközi problémákat. A gazdaságpolitika következetlenségei fennmaradtak; negatív hatásai erősen érezhetők és hatnak.

Hivatkozások

[1] *Botos Katalin:* Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány. Gazdaság, 1984. 4. sz.
[2] *Coe, D.—Holtham, G.:* Rising Income: the "Split" between Output and Inflation. The OECD Observer, 1983. július.
[3] *Corden, W. M.:* Inflation, exchange rates and the world economy, Lectures on international monetary economics. Clarendon Press, Oxford, 1977.,
[4] *Friedmann, M.:* Gute Arbeit geleistet. Wirtschaftswoche 1985. 17. sz.
[5] *Galbraith, J. K.:* The Age of Uncertainty. British Broadcasting Corporation — André Deutsch, London, 1977.
[6] *Lindbeck, A.:* International and domestic preconditions for economic stability. Skandinaviska Enskilda Banken Quarterly Review, 1984. 2. sz.
[7] *Schmidt, H.:* The world economy at stake. The Economist, 1983. február 26.
[8] *Schmidt, H.:* Vorschläge für eine Weiterentwicklung des Europäischen Währungssystems. Europa Archiv, 1985. 8. sz.
[9] *Tumlir, J.—Wolf, M.:* The Way Back to Sustained Economic Growth. The World Economy, 1983. június.
[10] Bank for International Settlements, Fifty-fourth Annual Report. Bázel, 1984. június 18.
[11] Economic Survey of Europe, 1984—85. U. N., New York.
[12] The Manifesto of Albufeira. Socialist Affairs, 1983. 3. sz.
[13] Press and Cultural Section, American Embassy, Budapest, 1982. június 9.
[14] The OECD Observer, 1985. május.
[15] Promoting World Recovery: a Statement on Global Economic Strategy by twenty-six economists, Washington, 1982.
[16] World Economic Survey, 1985. U. N., New York.

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1485—1496. l.)

Az észak—déli technológiaátadás formaváltozásai

(Következmények kérdőjelekkel)

Láng László

Az utóbbi másfél évtized során az észak—déli beruházási, illetve technológiaáramlások figyelemre méltó formai-szervezeti gazdagodásának lehettünk tanúi. „Új" formák jelentek meg, amelyek a hagyományos, többségi vagy kizárólagos külföldi tulajdonú működőtőke-beruházások és az „egyszerű" adásvételek között helyezkednek el, s a kisebbségi külföldi tulajdonú vegyes vállalatoktól az ún. licenc- és „franchise"-egyezményeken, az irányítási és üzemeltetési szerződéseken, az ún. nemzetközi alvállalkozásokon keresztül egészen a létesítményi ügyletekig terjednek. Noha a szigorú empirikus bizonyítás még várat magára,[1] nem kétséges, hogy az „új" formák alkalmazásában, elterjedtségében olyan mennyiségi változások következtek be az 1970-es évek során, amelyek már több szempontból új minőségi elemeket hoznak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerébe. E látványos felfutás mögött alapvetően a vállalkozói tranzakciós erőt alátámasztó vállalati diverzifikációs törekvések húzódnak meg, jóllehet a nemzetközi környezeti változások is nem lebecsülhető szerepet játszottak benne. Ez utóbbiak sorából emelhető ki a műszaki információk felgyorsult nemzetközi áramlása, a technológiai befogadóképesség széles körű javulása, a harmadik világ szuverenitásigényének és tárgyalási pozícióinak egyidejű erősödése, a nemzetközi beruházásfinanszírozás új forrásainak megnyílása, valamint a technológiai oligopólium fellazulása a világgazdaság északi zónájában.

Az új beruházási formák terjedése világgazdasági összefüggésben

Az új beruházási formák elterjedését vagy — ha úgy tetszik — a nemzetközi vállalatgazdasági integráció fokozódását egyesek a világgazdaság korszakos jelenségeként értékelik. Értelmezésükben a nemzetközi vállalati együttműködés az 1950-es, 1960-as évek nemzetek és nemzetek feletti intézmények által uralt „dinamikus interdependenciáját", majd az 1960-as, 1970-es éveknek a transznacionális társaságok által irányított „nemzetköziesedését" felváltó, az 1980-as, 1990-es éveket jellemző új fejlődési szakaszként jelenik meg. Mások egyenesen új nemzetközi kockázat- és felelősségmegosztási rendszerről beszélnek az új beruházási formák terjedésével kapcsolatban ([7] 124. l.).

[1] Az egyetlen — általunk ismert — átfogóbb kvantitatív próbálkozás Vickerytől származik [22], amely azonban — az elérhető makrostatisztikák alkalmatlanságánál fogva — még a nagyságrendek jelzésére is csak bizonytalanul alkalmas.

Dr. Láng László az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének mb. osztályvezetője.

A világgazdasággal foglalkozókat mindig csábítja a lehetőség, hogy korszakos, korszakalkotó jelenségeket fedezzenek föl. Ezért célszerű alaposan megvizsgálni, mennyire tartósak e jelenségek, s milyen szélességben és mélységben befolyásolják a nemzetközi gazdasági mozgásokat.

S. Borner okfejtésében az új beruházási formák, a szerződéses vállalati kapcsolatok korszakos jelentősége voltaképpen logikusan következik a nemzetközi versenyképesség összetevőinek, a növekedés hajtóerőinek változásaiból. A hagyományos felfogásban a nemzeti termelőágazatok nemzetközi versenyképességét az országspecifikus komparatív előnyök (tényezőellátottság, tényezőarányok) határozzák meg. Az 1950-es, 1960-as évek munkamegosztási rendszerében (ágazaton belüli szabadkereskedelem atlanti méretekben és ágazatközi csere észak—déli vonatkozásban) ez nem csupán elméleti tétel, hanem ténylegesen működő modell volt. Az 1960-as évek közepétől aztán a tőkefelhalmozás és a műszaki tudás gyorsuló világméretű elterjedése folytán a komparatív nemzetközi tényezőelőnyök egyre kevésbé védték a nemzetgazdaságokat a nemzetközi verseny hatásaitól ([5] 90. l.). Az ágazaton belüli kereskedelem helyett egyre inkább a nemzetközi termelés vált meghatározóvá, a transznacionális társaságok pedig a nemzetközi gazdaság főszereplőivé léptek elő. A versenyképesség nemzetgazdasági kategóriából vállalati, méghozzá globális vállalati kategória lett.[2] A nemzetközi források bevonása leghatékonyabb módszerének a források nemzetközi működőtőke-beruházások révén történő internalizálása bizonyult. Részben azonban saját törvényei, részben a nemzetközi gazdasági erőviszonyok változásai folytán (Japán élretörése, az újonnan iparosodó országok megjelenése stb.) élesebbé vált a verseny a nemzetközi beruházások színterén, s az 1970-es évek közepétől emelkedő tőkeköltségek és növekvő likviditási nehézségek mellett kellett a globális vállalati beruházási versenyben helytállni. Ez stratégiai szempontból is fokozta a nagyvállalatok hajlandóságát arra, hogy a kockázatokat megosszák a fogadó (fejlődő) országokkal, és bevonják a nemzetközi pénzintézeteket, tehát hogy tranzakcióik egy részét szerződéses piaci, félpiaci csatornákba tereljék. A fejlődő országok gazdaságpolitikai öntudatra ébredésére való reakciók, tehát a defenzív szempontok az előbbiekhez képest másodlagos szerepet játszottak. Nemcsak a nemzetközi beruházások hagyományos módja vált kevésbé vonzóvá, de az 1980-as évek elejére — a protekcionista tendenciák fölerősödésével — a „normális" export lehetőségei is beszűkültek. „Mindez — vonja le a következtetést Borner — megerősíti a vállalatspecifikus és vállalatstratégiai versenyelőnyök jelentőségét, s a vállalatok (nemcsak a transznacionális társaságok, de a méreteiknek megfelelő vállalkozási, finanszírozási és irányítási formákat alkalmazni képes kis- és középvállalatok is) a nemzetközi szinten egyre intenzívebben összefonódó piaci és vállalkozási viszonyok főszereplőivé válnak" ([3] 233. l.).

Az új formák terjedésének következményei — kérdőjelekkel

A fenti történeti-logikai okfejtésből tehát az „új beruházási formák" mint az 1980-as években elsősorban lehetséges, versenyképesség-meghatározó és valamennyi érdekelt fél számára egyaránt kívánatos együttműködési formák tűnnek elő. Mindez azt is jelenti, hogy

— elérkezett a hagyományos működőtőke-beruházások, leányvállalatok alkonya; és

[2] Mindez nem kérdőjelezi meg azt, hogy a nemzetközi működőtőke-beruházások „vállalati autonómiája" már az 1960-as évek közepétől leáldozni látszott, s a közkeletű vélekedéssel szemben nem elsősorban a fogadó fejlődő országok, hanem éppen a legtekintélyesebb „anyaország", az Egyesült Államok kormányzati beavatkozása folytán ([11] 61. l.).

— elkezdődött a versenyképesen alkalmazkodó kis- és középvállalatok reneszánsza, „nemzetköziesedésük" új szakasza;

— következésképpen előrevetíthető a fejlődő országok függőségi viszonyainak minőségi átalakulása.

Vizsgáljuk meg ezt a három állítást kissé részletesebben! Előre le kell szögeznünk, hogy az állítások mögött meghúzódó kétségeket nem tudjuk teljesen eloszlatni. Ugyanakkor az érvek és ellenérvek felsorakoztatása talán segít abban, hogy a vizsgálatunk tárgyául választott jelenségcsokrot józanul értékelhessük.

A „klasszikus" működőtőke-beruházások alkonya?

A nemzetközi beruházások új formái az 1980-as évek során nemcsak kiegészítői, de mindinkább helyettesítői lesznek a „hagyományos", többségi vagy kizárólagos tulajdonú működőtőke-beruházásoknak.

a) A pénzintézetek a lebegő árfolyamok és kamatdifferenciák világában kimutatható előnyökkel rendelkeznek a nemzetközi beruházási tranzakciók finanszírozásában. Ezek az előnyök igazából akkor érvényesíthetők, ha e tranzakciókban a saját tőkerész (equity) mind nagyobb hányadban kölcsöntőkévé (debt) alakul át. A kölcsön- és saját tőke arányának emelkedése jól kimutatható, lassan két évtizedes tendencia a fejlett tőkésországok vállalatainál ([18] 51—52. l.).

b) A fejlődő országok „államkapitalista" elitjének és a nemzetközi finánctőkének az érdek-összefonódása a „közvetett" beruházások terjedését helyezi előtérbe az 1980-as években — véli Frieden [10]. A nemzetközi finanszírozásban részt vevő pénzintézetek elemi érdeke, hogy a fejlődő országok ipari exportja minél könnyebben és minél nagyobb tömegben találjon piacot a fejlett tőkésországokban, hogy ezzel kitermeljék adósságszolgálatuk fedezetét. A pénzintézetek tehát a protekcionista hajlamok ellen fogják latba vetni befolyásukat, és készséggel finanszírozzák — ha ellenőrzésük biztosított — a fejlődő országokban az új beruházási formákat.

c) A külső egyensúly elsőrendű gazdaságpolitikai célja a „fogadó" fejlődő országoknak. A hagyományos tőkeberuházások — a közhiedelemmel ellentétben — kevéssé célravezetőek e szemszögből, minthogy 1. a kizárólagos tulajdonú tőkeérdekeltségek általában nagyobb devizaimport-aránnyal működnek, mint a jobban szabályozható egyéb beruházási formák; 2. a fogadó ország gazdasági nehézségeinek súlyosbodásával reinvesztíciós készségük csökken, tehát éppen akkor növekszik meg a profitok kiutalása, amikor a fogadó ország amúgy is egyensúlyzavarokkal küszködik ([17] 33—34. l.).[3] A nemzeti devizafolyam szempontjából tehát tevékenységük nem anticiklikus, hanem éppen ciklust erősítő. Ez a felismerés növelheti az új beruházási formák vonzerejét a hagyományos működőtőke-beruházások rovására.

d) A nemzetközi kapcsolatok további politizálódásának, konfliktusérzékenységének, a bilateralizmus, a közvetlen árucserék stb. terjedésének talaján egyre kockázatosabbá válik a nemzetközi társaságok számára is, hogy a fejlődő országok beruházásaiban a hagyományos kizárólagos vagy többségi érdekeltségek útján vállaljanak részt. Az új beruházási formák úgy adnak lehetőséget a kockázatok több oldalú megosztására, a helyi megtakarítások bevonására, a helyi piacismere-

[3] Egy UNCTAD-tanulmány 5 ország (Kolumbia, India, Jamaika, Kenya és Malaysia) példáján mutatta be, hogy a multinacionális tőke hagyományos közvetlen beruházásai összességében negatív hatással jártak a fizetési mérlegre, amennyiben a leányvállalatok tevékenysége által okozott kereskedelmi deficitet a tőkebeáramlás, illetve reinvesztíció nem ellensúlyozta. Más esettanulmányok tanúsága szerint nem jobb a helyzet az ún. szabadkereskedelmi övezetekben eszközölt exportorientált direkt beruházások esetében sem, lévén a fizetési mérlegre gyakorolt pozitív hatások itt is csekélyek vagy éppen jelentéktelenek [2].

tek kihasználására, hogy „... nem okoznak szükségképpen lényegi csökkenést a szállító szempontjából a külföldi termelésbe bevont eszközök fölött gyakorolt ellenőrzés mértékében" ([6] 40. l.). Az új felelősség- és kockázatmegosztási formák ráadásul lehetővé teszik, hogy a nemzetközi társaságok — részlegesen kivonva tőkéjüket a közbenső termelési-beruházási szakaszokból — felszabaduló erőforrásaikat olyan alapvető versenyképesség-meghatározó tevékenységekre összpontosítsák, mint a technológiafejlesztés és a piacszervezés.[4]

Nem kevésbé meggyőző módon érvelhetünk ugyanakkor amellett is, hogy a hagyományos nemzetközi beruházási formák viszonylagos térvesztése az 1970-es években átmeneti jelenség volt, amit évtizedünkben ismét a többségi vagy kizárólagos külföldi tőketulajdon erősödése vált fel a fejlődő országokban.

a) Az ún. adós iparosítás korlátai egyre szembetűnőbben jelentkeznek a harmadik világban. Egy vitatható, jóllehet plasztikus megfogalmazás szerint: „Ha Mexikó a Citibank helyett az Exxont kérte volna fel, hogy finanszírozza olajberuházásait, akkor sohasem jutott volna a csőd szélére (mint 1982-ben), és a mexikói szegények nem kényszerülnének most reáljövedelmeik egynegyedének elvesztésével szembenézni" ([18] 31. l.). Ez a fajta okoskodás arra épül, hogy a jövedelmek keletkezése és a visszafizetés (profitkivonás) között szoros összefüggés van a hagyományos tőkeberuházások esetén, ellentétben a hitelből finanszírozott új beruházási formákkal. Magyarán: miközben a hitelfinanszírozás feltételei a nemzetközi tőkepiacok alakulásának függvényében változnak, a közvetlen működőtőke-beruházások s az általuk létrehozott pénzügyi áramlások jobban figyelembe veszik a helyi gazdaság állapotát, helyzetét.[5] Az új beruházási formák 1970-es évekbeli terjedését tehát a petrodollárok visszaáramoltatásának kényszere és a negatív reálkamatlábak bűvölete okozta, s e feltételek megváltozásával ismét a hagyományos működőtőke-beruházások kerülnek előtérbe.

b) A nemzetközi beruházások új formái az 1970-es években az érett, standardizált technológiák átadásának voltak a hordozói. E technológiák részben az olajországok infrastrukturális-szolgáltató ágazatainak létrehozásában, részben az ún. kitelepítési (redeployment) folyamatban bizonyultak „megfelelőnek". Az olajországok infrastrukturális hálózatának fejlesztése azonban az 1980-as évek első harmadára gyakorlatilag befejeződött, miközben finanszírozási lehetőségeik — középtávon legalábbis maradandónak ígérkező — beszűkülése a presztízs célú túlfejlesztések esélyeit nagymértékben csökkentette. Várhatóan enyhülnek az ún. iparkitelepítési kényszerek is. Egyes ábrázolásokban az olcsó bérű fejlődő országokat célba vevő iparkitelepítés mint egyfajta sajátos technológiai interregnum terméke jelenik meg [12]. A hagyományos (1970-es évekbeli) automatizáció ugyanis tömegtermelési kényszerei folytán alkalmatlan volt arra, hogy kis vagy közepes szériák, divat- vagy termékfejlesztés-igényes árucsoportok élőmunka-költségeit megtakarítsa. Az 1980-as évek ún. rugalmas automatizációja ezzel szemben kiválóan alkalmas arra, hogy ezeket az igényeket is kielégítse, csökkentve ezáltal az ágazatok vagy részfolyamatok „kitelepítésére" való készséget. Ellenható tényezőként sorakozik még fel a munkanélküliség és a protekcionista érdekcsoportok nyomása.

[4] Az egyesült államokbeli rézmultik például szorosan együttműködtek Eduardo Frei Chiléjével bányaérdekeltségeik „chileanizálásában". Ez a fajta „nemzetiesítés" ugyanis alapjában nem zavarta a bányakincs fölötti rendelkezésüket, nemzetközi kereskedelmi kapcsolataikat, az áremelkedést pedig vevőikre háríthatták. Hudson szerint az Allende-féle nacionalizálás tragikus következményei is elkerülhetők lettek volna, ha Allende elsősorban gazdaságon kívüli megfontolások alapján nem utasította volna el az amerikai társaságok vétójogát az exportár meghatározásában [11].

[5] Pakisztánban és Indonéziában például elfogadott gazdaságpolitikai elv, hogy a közvetlen beruházás mint devizaforrás legalábbis nem drágább, mint a kereskedelmi hitel, azonfelül, hogy a visszaáramoltatás sem kezdődik el a helyi (piacképes!) termelési bázis létrejötte nélkül [2].

Mindez nemcsak a második vonalban iparosodó fejlődő országok exportesélyeit érintené súlyosan, de általában is fékezné az új együttműködési formák (nemzetközi alvállalkozás, licenctermeltetés, bérmunkáltatás stb.) terjedését.

c) Mivel az 1980-as, 1990-es években a gazdasági növekedés várhatóan általában a csendes-óceáni térségben lesz a leggyorsabb, e térség első generációs újonnan iparosodott országainak technológiai igényei alapján a hagyományos külföldi működőtőke-beruházások ismételt előtérbe kerülése vetíthető előre. Egyszerűen arról van szó, hogy az első generációs ipari exportőrök által igényelt egyre kevésbé standardizált technológiák átadásának tranzakciós költségei — az átadó szemszögéből — az internalizált formákban alacsonyabbak, mint a szerződéses csatornákban. E ponton azonban rögtön két ellenérv is adódik. Az egyik az, hogy a csendes-óceáni fejlődő térségben mennyiségében domináns lesz a kínai technológiakereslet, elsősorban az érett importhelyettesítő technológiák kereslete, melyet szerződéses átadási-beruházási formában elégítenek ki. A másik ellenérv pedig az, hogy a már tekintélyes vállalkozói és irányítási tapasztalatokkal, szellemi tartalékokkal rendelkező fejlődő országok (Dél-Korea, Tajvan vagy más térségben India, Brazília) arra fognak törekedni, hogy a korszerű technológiák megszerzésében és alkalmazásában e tartalékaikat maximálisan kihasználhassák, tehát hogy a kizárólagos vagy többségi működőtőke-tulajdon formájában bekerülő technológiai csomagot — vegyes vállalatokon vagy licencegyezményeken keresztül — felbontsák. Kérdés persze, hogy az igényeiket kielégíteni képes korszerű technológia nemzetközi kínálata mennyire koncentrált formában jelentkezik majd.

d) Esettanulmányok igazolják, hogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének problematikus, konfliktusos szakaszaiban, amilyennek az 1980-as évek is ígérkeznek, a fejlődő országok alkuereje a külföldi tőkével szemben nagymértékben csökken. „Ha a nemzetközi társaságok nem bizonyosak jövőbeli profitjaik felől, akkor a helyi részvétellel, ellenőrzéssel kapcsolatos igényekre beruházásaik visszafogásával válaszolnak ... a vonzó »beruházási klíma« az ellenőrzéssel kapcsolatos alku sine qua nonja" — vonja meg az utóbbi évtizedek brazíliai tapasztalatainak mérlegét P. Evans ([8] 203—206. l.). Nem zárható ki tehát az a lehetőség sem, hogy a fejlődő országok várható növekedési, egyensúlyi, illeszkedési zavarai miatt a nemzetközi társaságok kisebb veszélyt látnak a hagyományos tőkeberuházásokhoz való visszatérésben, mint a sokszereplős kockázatmegosztási formákban. A romló profitkilátások csökkenő nemzeti tárgyalóerőhöz vezetnek, miközben a külföldi technológiákra, műszaki tapasztalatokra való igény növekszik. Ebben a helyzetben jobbak a transznacionális társaságok esélyei arra, hogy ők szabják meg azt a formát, amelyben a technológiához való hozzájutást hajlandók biztosítani. Romló profitkilátások mellett a (helyi) politikai nyomás az expanziót ássa alá anélkül, hogy növelné a helyi ellenőrzés mértékét [8].

Nem könnyű az érvek és ellenérvek mérlegét megvonni. Kétségtelen, hogy a fejlődő országok jelenlegi válságában és a kilábalás időszakában a nemzetközi társaságok és pénzintézetek inkább „saját hatáskörükben" dönthetnek a technológiaátadás formáiról, mint az elmúlt évtized során. A „szabadabb" döntés lehetősége azonban még nem jelenti automatikusan a nemzetközi beruházások hagyományos, kizárólagos vagy többségi külföldi tulajdonú formáinak ismételt uralkodóvá válását.[6] A beruházási kockázatok megosztása a pénzintézetekkel, még inkább a fogadó országokra történő áthárításuk lehetővé teszi, hogy a transznacionális társaságok vertikális tevékenységi láncuk legelőnyösebb pontjaira szakosodjanak. A kép azonban sokszínű lesz. Ha a technológia átvevője nem képes a kockázatmegosztás-

[6] Egy 3153 gazdálkodó egységet átfogó 1983. évi NSZK-beli felmérés szerint például a vállalatok fejlődő országokbeli közvetlen működőtőke-beruházásai középtávon — vállalatmérettől függetlenül — csökkenni fognak, s tőkekihelyezést nem igénylő „új" formák lépnek a helyükbe [1].

ba anyagi, szellemi vagy értékesítési inputokkal „beszállni", vagy kereslete a legkorszerűbb technológiákra irányul, akkor a technológiák átvételének legvalószínűbb alternatívája a hagyományos működőtőke-beruházások kényszerű elfogadása lesz. A szűk belső piaccal rendelkező, súlyos külső egyensúlyi zavarokkal küszködő országokat az „adós iparosítás" vélt vagy valóságos korlátai szintén ebbe az irányba fogják hajtani.

A kis- és középvállalatok nemzetközi reneszánsza?

Kétségeket vet fel az az elgondolás is, miszerint a nemzetközi beruházások formai gazdagodása a kis- és középvállalatok autonóm „nemzetköziesedését" hozza magával, vagy megfordítva: a kis- és középvállalatok nemzetközi színrelépése az új beruházási formák terjedésének fontos hajtóereje volt és marad. S. Borner szerint „... a rugalmas automatizáció felé mutató gyártástechnológiai újítások, a tulajdon-, a hitel- és a profitkockázatok újrafelosztása, valamint a tudás nemzetközi értékesítésének sokszínű, szerződéses formái képezik a nemzetközileg sikeres kis- és középüzemek reneszánszának három központi elemét egy olyan világgazdaságban, amelyet — úgy tűnik — a regionalizmus, a protekcionizmus és a nemzeti strukturalizmus degenerál" ([3] 234. l.).

A „small is beautiful" közkeletű vélekedés nyomán a kis- és középvállalatok nemzetközi beruházási szerepvállalásával kapcsolatban számos illúzió él és éled fel a szakmai köztudatban.

A kis- és középvállalatok technológiája — vélik gyakran — jobban megfelel a fejlődő országoknak, mint a nagyvállalatoké. (A „megfelelőség" ezekben a felfogásokban általában egyenértékű a feltételezetten munkaintenzívebb jelleggel.) Ráadásul a kis- és középvállalatok — akár kizárólagos — beruházásai nem veszélyeztetnek, nem sértenek gazdasági vagy politikai kulcspozíciókat, értékeket; azaz elsősorban a fogadó fejlődő országok irányából érkező húzóhatások serkentik a kis- és középvállalatok (állítólag) fokozódó nemzetközi beruházási szerepvállalását. Húzóhatások ide, húzóhatások oda, a tapasztalatok szerint a fejlődő országok továbbra is a transznacionális, de legalábbis nagyvállalati szférával való együttműködést részesítik előnyben, részben egyszerű presztízsokokból, részben pedig azért, mert ezek szervezeti erejük és szervezési tudásuk alapján hajlamosabbak és inkább képesek lehetnek az ún. helyi tartalommal (helyi nyersanyagok, intermedierek, munkaerő bevonásával) kapcsolatos igényeiket kielégíteni, mint a kis- és középvállalatok. Annál is inkább, mert ez utóbbiak „tipikus" technológiája sok kvalifikált munkát igényel, s így az optimális létszám kötöttsége belülről, a képzett szakmunkaerő szűkössége pedig a fogadó fejlődő országok oldaláról fékezi nemzetközi beruházói fellépésüket. További gátló körülmény a kis- és középvállalatok krónikus nemzetközi információhiánya. Ezen a magán- és állami tanácsadó szervezetek csak korlátozott mértékben enyhíthetnek, mivel a napi üzleti gyakorlatban használható nemzetközi beruházási információk zömmel személyekhez kötöttek ([16] 1099. l.), s a kis- és középvállalatok nyilvánvalóan képtelenek — mondjuk — a transznacionális társaságokkal versenyezni a megfelelő személyek „megvásárlásában". Végül éppen a — Borner által említett — gyártástechnológiai újítások, a rugalmas automatizáció terjedése lehet a kis- és középvállalatok külpiaci beruházóként való fellépése fékezésének egy járulékos tényezője: növekvő mértékben munkaerő-takarékos termékeik egyszerű — például a nagy cégek nemzetközi értékesítési hálózataiba való bekapcsolódással történő — árupiaci értékesítésében válhatnak egyre inkább érdekeltté.

Az érem másik oldalán — s pusztán teoretikusan — persze indokolt lehet azt eltételezni, hogy az új nemzetközi beruházási formák terjedésének a kis- és közép-

üzemek színrelépése — már amennyiben erre ténylegesen sor került — egyik katalizátora lehet. Már színrelépésükkel is növelik a technológiaexportőrök nemzetközi versenyét, ami viszont automatikusan javítja a fogadó országok esélyeit arra, hogy hatékonyabb beleszólási, ellenőrzési jogokat követeljenek maguknak. Az „északi" kis- és középvállalatok fejlődő országokbeli beruházási tevékenységükben javarészt az új formák felé hajlanak, részben a birtokukban levő technológiák jellegénél fogva, részben pedig, mert általában helyi, fogadó országbeli források bevonására van szükségük az eredményes működéshez. A kis- és középvállalatok viszonylagos tranzakciós költséghátrányainak mérséklésére több sávos központi támogatási rendszerek fejlődtek ki a fejlett tőkésországokban. A fejlesztésfinanszírozási központok létrehozása, a kedvezményes kamatozású exporthitelek és hitelgaranciák, de főként a kollektív exportösztönzés és külföldi beruházási szaktanácsadás különféle módszerei az esetek többségében üzemméretek szerint differenciálnak, de még ha egységesek is, mindenképpen inkább a kis- és középvállalatok testére, kockázati profiljára szabottak [17].

A kis- és középvállalatok fokozódó nemzetközi beruházói szerepvállalása melletti és elleni érvek látszólag kioltják egymást, de tény, hogy valódi, „tárgyi" bizonyítékok a kis- és középvállalatok kezdeményező szerepére az észak—déli beruházási együttműködés új formáinak kialakulásában, terjedésében és ennek hullámában a kis üzemméretek nemzetközi reneszánszának valószínűsítésére voltaképpen nincsenek.[7]

Először is, általában elfogadott, hogy a nemzetközi oligopolisztikus verseny viszonylagos föllazulását s — részben ennek következményeként — az új beruházási formák terjedését a japán kereskedőházak, a nyugat- és kelet-európai állami vállalatok, valamint (később) az újonnan iparosodó fejlődő országok nagyvállalatainak fokozódó nemzetközi beruházási szerepvállalása okozta ([14], [17]). *Másodszor*, a kis- és középvállalatok „nemzetköziesedésében" a nagy gazdaságszervezeti egységek feltehetőleg meghatározó szerepet játszottak. Noha a kooperációs és alvállalkozói formák a statisztikai megfigyelés számára általában nehezen különböztethetők meg, valószínűsíthető, hogy a kis- és középvállalatok a nemzetközi beruházások új formáiban is a multinacionális társaságokhoz kötődnek beszállítókként vagy bizonyos speciális szolgáltatások végzőiként ([17] 99. l.). *Harmadszor*, jóllehet a fejlődő országokba irányuló technológiaáramlásokba — részben az új beruházási formákon keresztül — bekapcsolódó cégek száma megnövekedett, okunk van feltételezni, hogy ez csupán számbeli növekedés volt, amely az átadói oldal nagyvállalati koncentráltságát számottevően nem csökkentette. E jellegzetesség a magyar létesítményexportban is megfigyelhető. Sokat és pozitív hangsúllyal emlegetett jelenség a szakirodalomban, hogy az utóbbi fél évtizedben a fejlődő országokba irányuló „rendszer"-exportban számottevően megnövekedett — egyebek között kisvállalatok, szövetkezetek belépésével — a részt vevő vállalatok száma ([21], [13]). Valóban, e szám 1978—1983 között 37-ről 86-ra emelkedett. Ugyanebben az időszakban azonban az első 8 nagyvállalat részesedése a létesítményexportban 87-ről csupán 74 százalékra csökkent.

Hasonló a helyzet a technológiaexportot folytató fejlődő országokban. Dél-Koreában például a nemzetközi beruházási együttműködések csaknem teljes egészét 26 „chaebol", integrált kereskedőház bonyolítja le, 456 kisebb-nagyobb céget tartva ellenőrzés alatt ([23] 510. l.). Az indiai létesítményexport több mint 60 százalékát 5 nagyvállalat (3 állami, 2 magán) bonyolítja le ([15] 542. l.). Brazíliában

[7] Kivételt jelentenek az ún. nemzetközi alvállalkozások (például bérmunkaszerződések), amelyekben bizonyíthatóan a fejlett tőkésországok kis gazdaságszervezeti egységei játszották a legaktívabb szerepet: a francia cégek Tunéziában, a németek Latin-Amerikában, a japánok Délkelet-Ázsiában.

az állami olajtársaság, a Petrobras a központi bankkal szoros együttműködésben, két leányvállalatán, az Interbrason és a Braspetrón keresztül játszik uralkodó szerepet a nemzetközi együttműködés új formáiban ([20] 653. l.), a magánszektor két óriása, a Mendes Junior és a Camargo Correa mellett. Mexikóban a Pemex olajtársaság mellett két, speciálisan nemzetközi beruházási célokra létrehozott állami konzorcium, a Construmexico és a Technimexico játszik vezető szerepet ([20] 654. l.).

Végül is egyetérthetünk Ch. Omannal, aki e kérdés vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jut, hogy „... nem bizonyítható az a feltevés, miszerint a nemzetközi beruházások új formáinak terjedése jelentős számú kis- és középvállalat »multinacionalizálódásával« járt volna együtt" ([17] 98. l.). Sőt inkább úgy tűnik, hogy az új formákat éppúgy, mint a hagyományos működőtőke-beruházásokat, nagyvállalatok uralják. Ez nem zárja ki ugyanakkor, hogy a világ technológiaállományának eloszlása az 1980-as évek során ne lehessen egyenletesebb, s ne csökkenjen az egyes gazdaságszervezeti egységek monopolereje. A fejlődő országok ezzel kapcsolatos reménye tehát az lehet, hogy a keresett technológiát egyre több multinacionális társaságtól, köztük más fejlődő országok multinacionális társaságaitól és/vagy a piacról szerezhetik be ([7] 350. l.).

A fejlődő világ függőségi viszonyainak átrendeződése?

A technológiaexportőrök versenyének „egyenletesebbé", pontosabban oligopolisztikussá válása egyértelmű, közvetlen hatással van a harmadik világ függőségi viszonyaira. Önmagában a beszerzési források számbeli gyarapodása, diverzifikálódása is egyfajta tárgyalási erőtényező a fejlődő országok szemszögéből. Az 1970-es években az Egyesült Államok részesedése az összes külföldi beruházásban 54-ről 48 százalékra csökkent, a klasszikus gyarmati hatalmaké (Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Belgium) 26-ról 17-re esett vissza, miközben az NSZK és Japán hányada 4-ről 14-re, az egyéb fejlett tőkésországoké (Kanada, Hollandia, Svájc és mások) 14-ről 19 százalékra emelkedett ([4] 120. l.). Az alternatív beszerzési források gyarapodása pedig közvetlenül is lehetővé teszi a külföldi tőketulajdontól való függés szálainak lazítását, s ennek praktikus következményeként az „egyoldalúan képződött és kumulatíve gyarapodó" idegen tőketulajdonnak a fizetési mérlegre gyakorolt végül is negatív hatásainak enyhítését. Némileg leegyszerűsítve így összegezhető az ún. függőségi elméletek álláspontja a nemzetközi beruházások új formáival kapcsolatosan. Néhány pontosítás, illetve kiegészítés azonban itt is feltétlenül indokolt.

Az idegen tőketulajdon lényege — a függőség szempontjából — a nemzeti gazdaság bizonyos részfolyamatai fölötti idegen ellenőrzés s az ennek következményeként feltételezetten állandósuló jövedelemvesztés. A fejlődő gazdaságok szerkezeti enklávéi — a gazdasági elmaradottság egyik minőségmeghatározó jegyeként — ellenőrzési-tulajdoni enklávékkal párosulnak a klasszikus gyarmati modellben. A nemzetközi beruházások új formái és az ezeket életre hívó körülmények önmagukban, automatikusan a gazdasági elmaradottság egyik elemének eltűnéséhez sem járulnak hozzá számottevően. Mint korábban jeleztük, az „északi" multinacionális társaságok új együttműködési formák iránti készségében elsősorban stratégiai motívumok, s nemcsak a fejlődő országok szuverenitásigénye és a változó nemzetközi versenykörnyezet által kiváltott védekező reakciók játszottak szerepet. Azaz a multinacionális társaságok lényegi ellenőrzésüket a tulajdoni hányad csökkenése vagy eltűnése mellett is megőrizhetőnek vélték. E várakozás ésszerűsége, indokoltsága következik egyrészt a multinacionális tőke technológiai, szervezési és értékesítési képességeiből, másrészt az új együttműködési formák kombinatív lehe-

tőségeiből[8] (még akkor is, ha a fejlődő országokbeli partnerek korrumpálásából fakadó illegális lehetőségeket most figyelmen kívül hagyjuk).

Az ellenőrzés idegen testeinek fenntartása a fejlődő országok gazdaságaiban az új beruházási formák ellenére is jellemző maradhat. Ahogy Widyone megállapítja: a nemzeti tulajdon önmagában még képtelen a jövedelmek áramlási irányát megfordítani, ti. a tulajdonon keresztül gyakorolt ellenőrzés a szükséges szervezési és műszaki tudás nélkül csupán illúzió ([17] 107. l.).

Az új beruházási formák a gazdaságszerkezeti torzulásokat sem enyhítik szükségképpen. Ha a „szerkezeti torzulás" fogalmát úgy értelmezzük, mint kifelé való vertikális integrációval párosuló belső dezintegrációt, akkor nincs biztosíték arra, hogy az új beruházási formák — csupán önmaguktól — ellentétes vagy a strukturális egyensúly irányába mutató folyamatokat indítanak el, erősítenek meg. Sőt hatásmechanizmusuk sok esetben újratermeli a szerkezeti torzulásokat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fejlődő országokbeli magántőkés csoportoknak, de állami vagy félállami szerveknek is érdeke a külföldi tőkével való összefonódás, amire voltaképpen az új együttműködési formák sokkal szélesebb körben adnak lehetőséget, mint a hagyományos beruházási formák. Ráadásul az előbbi keretben ez az összefonódás oly módon mehet végbe, hogy a felszínen nem sérti a nemzeti szuverenitás iránti igényeket. A helyi üzleti érdekcsoportok az új formákban gazdaságilag is, politikailag is „simábban" nemzetköziesedhetnek, javíthatják kapcsolataikat a nemzetközi, ezen belül multinacionális tőkével, s ennek révén erősíthetik a helyi hatalmi pozícióikat. Ennek az összefonódásnak az a veszélye, hogy hozzájárulhat a fogadó országok belső piacainak monopolizálásához, s a „nemzetköziesedésben" részt venni képtelen kisebb gazdaságszervezeti egységek pozícióvesztéséhez. Belgazdasági monopolszervezetek kialakulása, megerősödése legfeljebb akkor indokolt, ha a belső piachoz az input és az output oldalán egyaránt szervesen kötődnek, és/vagy ha a helyi technológiai kapacitásokhoz számottevően hozzájáruló kutatási-fejlesztési tevékenységet folytatnak. Az új típusú együttműködési formák révén kialakuló vagy megerősödő monopolszervezetek viszont — éppen külső kötődéseiknél, a tényleges ellenőrzés hovatartozásánál fogva — nem szükségképpen felelnek meg e követelményeknek.

Nyilvánvaló ellenérvül szolgálna, ha pozitív választ adhattunk volna a fejlett országok kis- és középvállalatainak fokozódó „déli" szerepvállalásával kapcsolatosan. Ha ezek valóban szélesedő sávon és „saját jogon" kapcsolódnának be a nemzetközi beruházási áramlásokba, akkor — elvben — hozzájárulhatnának a fejlődő országok kis- és középvállalatainak, a helyi tömegigényeket kielégítő, az agrárszektorokhoz kötődő ágazatoknak a dinamizálásához, végső soron a helyi ágazatközi kapcsolatok elmélyítéséhez is. Ugyanakkor — mint láttuk — nincs szilárd bizonyí-

[8] Ez utóbbiakat jól szemléltetik az Egyesült Államokban a külföldi vegyes vállalatok ellenőrzésével kapcsolatban kidolgozott irányelvek ([19] 374—375. l.). Ezek szerint, ha az egyesült államokbeli beruházó nem tud többségi tulajdonhányadra szert tenni, akkor célszerű: 1. szavazati és privilegizált részvényeket kibocsátani, amelyek egyenlő arányú profitmegosztást, de többségi amerikai szavazati hányadot biztosítanak; vagy 2. 49—49 százalékos tulajdonmegosztást kialakítani oly módon, hogy a fennmaradó 2 százalék egy „baráti" harmadik fél kezébe kerüljön; vagy 3. a működési szabályzatban kikötni, hogy az üzletvezetésben az amerikai fél legalább egy fő többséggel rendelkezik; vagy 4. 50—50 százalékos részvénymegosztás mellett egy külön irányítási (menedzsment) szerződést kötni az amerikai vállalkozó javára; 5. többségi tulajdonhányadot engedni a helyi partnernek a termelőüzemben, ha cserébe az amerikai beruházó 51 százalékkal részesedhet a termékeket értékesítő nagykereskedelmi vagy exportcégben; vagy 6. elfogadni az 50 százalékot, ha a helyi 50 százalék valamilyen — a gyakorlati irányításban érdektelen — biztosító társaság vagy pénzintézet kezeibe tehető; vagy még kedvezőbb, ha 7. a helyi 50 százalék kisrészvényesek között oszlik meg.

Mint látható, az „irányelvek" lényege az ellenőrzés és a tulajdon súlypontjainak szétválasztása. Nincs okunk azt feltételezni, hogy az e célt szolgáló „irányelvek" széles körű gyakorlati megvalósítása különösebb akadályokba ütközne.

ték sem általában a számottevően intenzívebbé váló független szerepvállalásra, sem pedig arra, hogy a fejlett országok kis- és középvállalatai az exportzónákon kívüli területeken valósítanának meg beruházásokat.

Félő tehát, hogy az új beruházási formák révén kiszélesedő beruházási együttműködés a fejlődő országokban — mint már annyiszor — ismét olyan folyamatokat indít útjára, amelyekben a modernizáció és a marginalizáció együttesen erősödnék föl. Az új beruházási formák egyike-másika számos esetben már eddig is közvetlenül is elősegítette bizonyos társadalmi csoportok marginalizációját, például az exportzónák bérezési és túlmunkarendszerével [9]. Azaz az új beruházási formák politikai gazdaságtani, fejlődésközpontú megítélésében mindkét lehetséges véglettől óvakodnunk kell: attól is, hogy ezeket eleve, tehát a fogadó ország fejlesztési stratégiájától és a politikai hatalom természetétől függetlenül előnyösebbnek minősítsük, mint a hagyományos működőtőke-beruházásokat, de attól is, hogy úgy ítéljünk: ez utóbbiak megadóztatásával, működési feltételeinek szabályozásával bizonyos makrogazdasági követelmények éppúgy kielégíthetők, mint a szerződéses együttműködési formák révén. Ez utóbbiak önmagukban semmiképpen, hanem csakis egy tudatos gazdaságfejlesztési politika eszköztárának részeként járulhatnak hozzá a közvetlen gazdasági függés szálainak lazításához. S ez még mindig csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Ha ugyanis a fejlődő ország által igényelt technológia nemzetközi piaca történetesen monopolizált, akkor még a legátgondoltabb fejlesztési politika, még a legnagyobb belső piac sem biztosít olyan alkuerőt a vásárló fejlődő országnak, amelynek révén az általa optimálisnak ítélt beszerzési formákat választhatná. A hagyományos tőkeberuházások terjedése, visszaszatérése az első generációs újonnan iparosodó országok progresszív technológiájú ágazataiban azt valószínűsíti, hogy a fejlődésnek lehetnek olyan lépcsői, amelyeken a legközvetlenebb, legnyíltabb függés időleges elfogadásának nincs ésszerű alternatívája.

Következtetések helyett

Új beruházási formák terjednek az észak—déli, sőt dél—déli kapcsolatokban, s a velük való élni tudás a vállalkozói versenyerő egyik fontos ismérvévé válik. Az új formák egyidejűleg új veszélyeket és új lehetőségeket jelentenek a fogadó oldalon is. A hagyományos és az új nemzetközi beruházási formák között feltételezett arányeltolódás s ennek következményrendszere nem steril kutatási probléma: konkrét gazdaságpolitikai visszacsatolásai vannak, különösen, ha a felvetett kérdéseket egy mind a technológiaexportőri, mind az -importőri oldalon megjelenő, a műszaki fejlettség (talán) középső sávjának aljához tartozó, korlátozott tárgyalóerejű kis ország szemszögéből gondoljuk végig.

Ebben az összefüggésrendszerben világos például, hogy a technológiaexportőri funkcióban

1. a külpiaci vállalkozást nem lehet fővállalkozásra (értsd: létesítményexportra) leszűkíteni, mert a formai beszűkülés területi és versenyképességi korlátokat teremt;

2. a nemzetközi beruházási üzletágban a tárgyiasulatlan (műszaki-szervezési-értékesítési stb.) tudás versenyképesség-meghatározó szerepe kimutathatóan növekszik a *hardware*-elemek rovására; csak ez utóbbiakra tehát tartós expanzió aligha építhető;

3. a kockázatérzékeny és diverzifikációra képes külpiaci vállalkozói mentalitást az „anyakörnyezet" erősíti vagy korlátozza, azaz közvetve vagy közvetlenül tranzakciós költségeket takarít meg, vagy járulékos költségeket teremt, de az egyes

gazdaságszervezeti egységek cselekvési felelőssége alól ez utóbbi eset sem mentesít; tehát

4. bármennyire elengedhetetlen is a korlátozó „anyakörnyezet" megújulása, sőt a külpiaci vállalkozásoknak biztosított indokolt mértékű közvetlen központi támogatás, csupán a makrokörnyezet átfogó megújulásától remélni a vállalkozói gyengeségek eltűnését behozhatatlan időveszteségekkel járhat.

A technológiaimportőri funkcióban pedig tanulságként adódik, egyebek mellett, hogy

1. általában véve nincs kívánatos vagy nemkívánatos technológiaátvételi forma, mint ahogy nincs általában „megfelelő" technológia sem;

2. a technológiaimportőr tárgyalóereje növelésének nem szükségképpen a leghatékonyabb módja a szóba jöhető beruházási formák körének leszűkítése: árelőnyök ugyan elérhetők így, de csupán a felkínált technológiai választék beszűkülése árán;

3. a közvetlen, akár többségi vagy kizárólagos külföldi tulajdonú működőtőke-beruházás nem törvényszerűen olcsóbb formája a tőkeimportnak, mint a finánchitel, de bizonyos technológiai sávban bebocsátása elengedhetetlen;

4. a technológia exportőreivel, a külföldi beruházókkal való kapcsolatépítést, kapcsolattartást, az importált technológia belső diffúzióját megnehezítő, korlátozó fogadó makrokörnyezet a külföldi vállalkozók számára olyan pótlólagos tranzakciós költségeket teremt, amelyeket ezek vagy eladási áraikban érvényesítenek, vagy bizonyos (korszerű) technológiák átadásától visszalépnek, aminek következményeként közvetve vagy közvetlenül végül is a fogadó gazdaság károsodik;

5. a minél szélesebb formai sávon megvalósuló technológiaimport — „betanítási" hatásai révén — áttételesen is növeli a technológiaexport versenyképességét.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a világpiaci beruházási áramlások új jelenségeinek vizsgálata számos hasonló, politikaformáló következtetés lehetővé tétele miatt nem tekinthető öncélúnak. S jóllehet gyakran gyanút ébreszt, ha egy tudományos közlemény a célirányos kutatások folytatásának igényét hangsúlyozva végződik, adott esetben ezt indokolttá teheti az, ha a vizsgált kérdéskör az aktuális gazdaságpolitika nyelvén is megszólaltatható.

Hivatkozások

[1] *Berger, M.—Uhlmann, L.:* Auslandsinvestitionen kleiner und mittlerer Unternehmen. Ifo-Schnelldienst, 1984. 30. sz.
[2] *Bhattacharya, A. K.:* Policy Options for Multinational Investment. Managing International Development, 1984. 1. sz.
[3] *Borner, S.:* Drei Grundperspektiven zur Interpretation des weltwirtschaftlichen Strukturwandels. Aussenwirtschaft, 1984. 3. sz.
[4] *Calcagno, A.—Knakal, J.:* Transnational Companies and Direct Private Investment in Developing Countries. In *Saunders, C. T.* (szerk.): East-West-South. MacMillan, London, 1981.
[5] *Cooper, R. N.:* The Economics of Interdependence. Economic Policy in the Atlantic Community. McGraw-Hill, New York, 1983.
[6] *Dunning, J.—Cantwell, J.:* Joint Ventures and Non-equity Foreign Involvement by British Firms with Particular Reference to Developing Countries: An Exploratory Study. University of Reading Discussion Papers, 68. sz. 1982.
[7] *Dunning, J.:* Market Power of the Firm and International Transfer of Technology. Industrial Organization, 1983. 1. sz.
[8] *Evans, P.:* Dependent Capitalism. Princeton University Press, 1979.
[9] *Ford, Ch.:* Wages, Hours and Working Conditions in Asian Free Trade Zones. Development and Peace, 1984. 2. sz.

[10] *Frieden, J.:* Third World Indebted Industrialization: International Finance and State Capitalism in Mexico, Brazil, Algeria and South Korea. Industrial Organization, 1983. 2. sz.
[11] *Hudson, M.:* International Direct Investment: The End of Autonomy. Managing International Development, 1984. 1. sz.
[12] *Junne, G.:* The Impact of Automation in Industrial Countries on Manufacturing Exports from Newly Industrializing Countries. Kézirat. University of Amsterdam, 1984.
[13] Központi Statisztikai Hivatal: A komplett berendezés-export alakulása és eredményessége, 1978—1983. I—III. n. é. 1983. december.
[14] *Krasznai Zoltán:* Konferencia az átalakuló multinacionális társaságokról. Külgazdaság, 1983. 8. sz.
[15] *Lall, S.* (szerk.): Exports of Technology by Newly-Industrializing Countries. World Development, 1984. 5—6. sz.
[16] *Mead, D. C.:* Of Contracts and Subcontracts: Small Firms in Vertically Disintegrated Production—Distribution Systems in LDCs. World Development, 1984. 11—12. sz.
[17] *Oman, Ch.:* New Forms of International Investments in Developing Countries. OECD, Párizs, 1984.
[18] *Pennant-Rea, R.:* Counting the Casualties. The Economist. 1983. szeptember 24.
[19] *Roman, D. P.—Puett, J. I.:* International Business and Technological Innovations. North Holland, 1981.
[20] *Teitel, S.—Sercovich, F. C.:* Case Studies: Latin America. A [15] kötetben.
[21] *Veres Péter:* Az ipari rendszerexport néhány szervezeti kérdése. Ipargazdaság, 1984. 5. sz.
[22] *Vickery, G.:* Some Aggregate Measures of New Forms of Inverstment. A [15] kötetben.
[23] *Westphal, L. E.—Rhee, Y. W.—Kim, L.—Amsden, H. A.:* Case Studies: Republic of Korea. A [15] kötetben.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak a vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

c) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.).

d) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémiai elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Közgazdasági Szemle, XXXII. évf., 1985. 12. sz. (1497—1506. l.)

A kötvény

(Megoldások és lehetőségek)

A kötvény gazdasági életünkben lassanként mindennapossá válik. Éppen ezért itt az ideje annak, hogy egy kissé alaposabban megismerkedjünk eredetével és általános — tehát nemcsak a hazai — jellemzőivel, valamint azokkal a lehetőségekkel, amelyeket ez az érdekes gazdasági intézmény kínál.

Tömeges hitelszerződések — típushitel

A vállalati gazdálkodás egyik legjelentősebb pénzforrása *a hosszú lejáratú hitel.* Hosszabb időtávra a körülmények változásait nem lehet megbízhatóan kiszámítani, emiatt a hitelező kockázata rendkívül nagy. Érthető tehát, hogy a nagy összegű, hosszú lejáratú hiteleket általában nem magánszemélyek, hanem bankok nyújtják. A bankok a kockázatukat állami garanciával, még gyakrabban pedig úgy mérséklik, hogy az adós vállalatot befolyásolási, ellenőrzési körükbe vonják.[1] A hosszú lejáratú hitelnyújtás veszélyei ellen a hitelező másként is védekezhet, mégpedig úgy, ha a pénzt kisebb összegekben helyezi ki, de több adóshoz. Valószínű ugyanis, hogy az adósok nagyobb része fizetőképes marad még akkor is, ha egy kisebb részük tönkremegy. A szétaprózott hitelnyújtási forma előnyös az adós vállalat szemszögéből nézve is. Ha az adós sok hitelezőtől vesz fel külön-külön kis összegű hitelt, akkor önállóságát nem kell feladnia, és nem kell magát bankok vagy más szervezetek ellenőrzése alá rendelnie.

A kis hitelek tehát mind a hitelezők, mind az adósok számára előnyösek, természetesen más-más meggondolásból.[2]

A tömeges hitelszerződések elkerülhetetlenné tették a hitelfelvételek (a hitelösszegek lejárata, a kamatfeltételek stb.) tipizálását; a hitel hosszú lejárata pedig a hitelezők azon érdekének az elismerését is indokolta, hogy — ha ez szükséges — lejárat

[1] A hosszú lejáratú hitelnyújtással járó kockázat csökkentésének ezek a módjai főként a német bankok gyakorlatában alakultak ki a múlt században, de az Osztrák—Magyar Monarchia, később pedig az önálló Magyarország is ezt a gyakorlatot követte. (A tervgazdálkodásban ezek a hitelezési feltételek az elmúlt évtizedekben szinte kizárólagossá váltak.)

[2] E sajátos hitel eredete a 19. századi nagy vasútépítő társaságok hiteléhségében keresendő. Ez a hiteléhség a korszak szétszórtan felhalmozódott tőkéjével, a dinamikus gazdasági növekedéssel, valamint az elhanyagolható mértékű inflációval párosult. Ez utóbbi a hosszú lejáratú hitelezés kockázatmentességét sugallta. A hiteltőke értékvesztését ilyen körülmények között ellensúlyozta a kialakult kamatláb, sőt az effajta hitelnyújtás jelentős nyereséggel is kecsegtetett. A kamat az adós szempontjából is elviselhetőnek tűnt, a kamatláb ugyanis a vállalkozások profitrátájánál, osztalékánál lényegesen kisebb volt.

A kötvénykibocsátás a 19. század első felében vált általánossá Angliában, az Egyesült Államokban és Franciaországban. A német és az osztrák területeken — a bankhitelek miatt — a kötvényforma nem játszott meghatározó szerepet. A kötvény intézményének kodifikálására is csak századunk első felében került sor, garanciális jelleggel, főként a nagy visszaélések megakadályozására.

A múlt században Magyarországon is több ízben került sor kötvények kibocsátására. Ennek ellenére régebbi jogszabályainkban csak elszórt utalások találhatók a kötvényre, ezek is inkább korlátozó, tiltó jellegűek. Az átfogó szabályozás egészen 1982-ig váratott magára. Ettől az időponttól kezdve ugyanis — a Nemzetközi Valutaalaphoz történő csatlakozásunk miatt — az állami költségvetés hiányainak finanszírozását a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően kellett megoldani. Ez tette lehetővé és szükségessé a kötvény olyan átfogóbb szabályozását, amelynek révén — a bankok hitelmonopóliumának lazításával — a kötvényt szélesebb körben lehet alkalmazni.

előtt is pénzhez juthassanak. Ezért az értékpapírformát kellett kombinálni[3] a hitellel. Így alakult ki a kötvény intézménye. A hitelezés általános szabályaitól némileg eltérő szabályokat is ki kellett alakítani. Az értékpapír — főszabályként — megtestesíti, bizonyítja a követelést a birtokosa javára.

A kötvény lényegében értékpapírral tanúsított, speciális (típus-) hitel. E hitelkonstrukcióban:

— *az adós* az, aki a kötvényt kibocsátja (kötvénykibocsátó, kötvényadós),

— *a hitelező* az, aki megvásárolja a kibocsátott kötvényt (kötvényes, kötvénytulajdonos),

— maga *a kötvény* pedig olyan értékpapír, amely a hitelező, valamint az adós jogait és kötelezettségeit bizonyítja.

Kötvénykibocsátásra általában csak jogi személyek jogosultak (az állam, a községek, a vállalatok stb.). Magánszemélyek nem bocsáthatnak ki kötvényt.[4]

A társasági formában működő vállalatok (például részvénytársaságok) általában csak megfelelő feltételek esetén alkalmazhatják a hitelszerzésnek ezt a módját. Ilyen feltétel a többi között az is, hogy a kötvénykibocsátást megelőzően legalább két évig kell működniük, és ezekre az évekre vonatkozóan szabályosan jóváhagyott társasági mérlegekkel kell rendelkezniük. Részvénytársaság esetében feltétel továbbá az is, hogy a jegyzett alaptőke befizetése hiánytalanul megtörténjék. Hazai jogunk a mérlegre, valamint az alaptőke befizetésére vonatkozó rendelkezéseket nem tartalmaz. Ezzel egyenértékű garanciának lehet azonban tekinteni azt, hogy kötvénykibocsátási felhívással csak pénzintézet útján fordulhatnak a vállalatok a közönséghez. A pénzintézet természetesen megvizsgálja a gazdálkodó szervezet pénzügyi helyzetét, továbbá bizonyos követeléseket az állam garantál, illetve egyes kötvények kibocsátásához a pénzügyminiszter előzetes hozzájárulására van szükség.

A kötvénykibocsátás

A kibocsátás első felvonása a kibocsátási tervezet elkészítése, majd ezt követi a tervezet felülvizsgálata. A kibocsátási tervezetet általában pénzintézetek ellenőrzik. Ennek keretében áttekintik a formai feltételeket, de információik alapján érdemi vizsgálatot is végeznek, sőt — meghatározott esetekben — felelősek is az általuk felülvizsgált adatok helyességéért. A kibocsátási tervezet jóváhagyására általában akkor van szükség, ha a kibocsátó költségvetési szerv.[5]

A kötvényjegyzésre való felhívást a kötvénykibocsátást szervező pénzintézet teszi közzé. A felhívás lehet *zárt körű*, tehát meghatározott személyekhez intézett, vagy pedig *nyilvános*. A nyilvános felhívás szabályait több országban részletesen meghatározzák; szabályozzák például azt, hol kell a felhívást nyilvánosságra hozni (hivatalos lapban, országosan ismert lapokban, rádió, tv útján stb.), de azt is előírják, milyen információkat kell a nyilvános felhívásnak tartalmaznia. A magyar jogban nincs erre nézve olyan szabály, amelynek megsértését szankcionálnák.

Kötvényjegyzés, kötvényértékesítés. E két fázis elvileg is elkülönül egymástól. A kötvényjegyzés során a kötvényjegyző arra kötelezi magát, hogy amennyiben a kötvényjegyzésre szóló felhívásban megadott határidőn (például 30 napon) belül elfogadják

[3] A hosszú lejáratú, tömeges hitel és az értékpapír kombinációjához mintául a részvénytársaság intézménye szolgált, amely maga is hitelkonstrukcióból jött létre. Egyes történeti adatok szerint a részvénytársaság a génuai Casa di San Giorgio bankháznak köszönheti létrejöttét, amely az eladósodott városállam adóssági leveleinek tulajdonosaiból — a hitelezőkből — társaságot szervezett. E társaság azután megkapta a város adóbeszedési jogát azzal, hogy a társaság tagjai az adóbevételeken a hitelösszegeik arányában osztoznak (osztalék!). Az adóssági levelek helyébe később a részvények léptek. A kötvény egyes részletmegoldásai azonosak a részvényével, vagy hasonlóak hozzájuk. A kötvény és a részvény közötti különbségeket azonban szükség szerint át lehet hidalni, illetve jórészt eltüntetni.

[4] Egyes országokban az egyszerű társasági formában — tehát nem jogi személyként — működő vállalatok is kibocsáthatnak kötvényeket, kivéve a korlátolt felelősségű társaságokat.

[5] Községi kötvény kibocsátásához például a megyei tanács hozzájárulása szükséges, a lakosság által is vásárolható kötvényt pedig nálunk csak a pénzügyminiszter előzetes engedélyével lehet kibocsátani.

a jegyzést, akkor a jegyzett összeget azonnal vagy a megszabott feltételek szerinti időpontokban hitelként nyújtja.

A kötvényjegyzést hitelnyújtási ajánlatnak is lehet tekinteni,[6] amely ajánlatot a kötvénykibocsátó nem köteles feltétlenül elfogadni. Az ajánlat elfogadásának minősül egyebek között a jegyzett hitelösszeg átvétele, a kötvény (papír) átadása. Ha azonban a kötvényjegyzésre való felhívásban az a kitétel szerepel, hogy a kötvény jegyzése a felek között létrehozza a szerződést, akkor a helyzet egyértelmű, bár ennek sok egyéb következménye lehet. Ha a kibocsátó azzal számolhat, hogy valamennyi kötvénye könnyen értékesíthető, vagy egyéb módon bebiztosította magát, akkor kötvényjegyzés nélkül is sor kerülhet a kötvények azonnali értékesítésére (adásvétel).

A magyar jog a kibocsátás technikáját már csak az általános eligazítás céljából is szabályozza.

Jóllehet a *pénzintézetek* maguk is bocsátanak ki kötvényeket, szerepük sokkal jelentősebb a kötvénykibocsátás lebonyolításában. Ez a szerep lehet puszta adminisztrálás, de tartalmazhat vállalkozói, illetve biztosítói elemeket is. A kötvénykibocsátó megbízottjaként a pénzintézet elvégzi a kibocsátási tervezet szakmai átvizsgálását, a kötvények szövegének megszerkesztését, a kötvény kinyomtatását. Ugyancsak az erre vállalkozó pénzintézetnek kell — a formalitásoknak megfelelően — eleget tennie a jegyzésre való felhívás kötelezettségének. Ő szervezi meg a kötvényjegyzést és -értékesítést, a pénzek beszedését, átutalását, esetleg a kötvények nyilvántartását, a kamatok kifizetésének a lebonyolítását csakúgy, mint a kötvényvisszaváltást, tehát a kötvényhitel kiegyenlítésének lebonyolítását. Ha a bank csak közvetítői, megbízotti szerepet játszik, célszerű a kötvény jegyzését elválasztani az értékesítésétől. Megfelelő érdeklődés hiányában ugyanis a kibocsátó nem tud hozzájutni a felvenni tervezett hitel teljes összegéhez. Az is előfordul, hogy ilyenkor nincs is értelme a jegyzett összegek átvételének, hiszen a cél (például a beruházás) nem valósulhat meg. A részleges hitelfelvételből kártérítési kötelezettség származhat. A bank szerepe fontosabb lehet a puszta közvetítőénél, ha az ún. *zárt vételt* alkalmazzák. Ebben az esetben a bank a kibocsátási tervezetben szereplő valamennyi kötvényt lejegyzi és megvásárolja — természetesen névértékük alatt —, hogy később forgalomba hozza őket. Ha a bank a kötvény árfolyamértékének az emelkedésére spekulál, és e spekuláció helyesnek bizonyul, akkor jelentős haszonra tehet szert. A zárt vétel főként az angolszász bankok gyakorlatában terjedt el. Más a helyzet *a kötvényértékesítés bankgaranciájánál*. Ilyenkor a bank egyszerű megbízottként hozza forgalomba a kötvényeket, ugyanakkor azonban kötelezettséget vállal arra, hogy a megadott határidőn belül nem értékesíthető kötvényeket megvásárolja. E célból bankszindikátusok alakulhatnak, melyek a kockázatot megosztják egymás között. A zárt vétel is, a bankgarancia is a kötvényértékesítés gyors lebonyolítását szolgálja — természetesen kellő pénzintézeti haszon ellenében.

A kötvény speciális hitel jellegéből adódóan a kötvényeseknek joguk van: a lejáratkor a kötvényben szereplő összeg (kötvényhitel) visszakövetelésére (kötvénybeváltás); a kikötött kamatokhoz; a hitelkövetelésnek — megfelelő feltételek szerinti — átruházásához (a kötvénypapír átruházásához), bizonyos feltételek esetén a kötvénypapírnak részvényre való átváltásához vagy becseréléséhez, jogaiknak egyénileg vagy kollektívan történő gyakorlásához a kötvényadóssal szemben, s ezáltal az adós gazdálkodásába való bizonyos jellegű beleszóláshoz is.

A kötvényeseket egymás között egyenlő jogok illetik meg. Az egyenlőség elve magyarázatra szorul. A jogszabályok szerint az azonos névértékű kötvényhez ugyanabban a kibocsátásban azonos hitelezői jogok fűződnek. Tehát például valamennyi 1985. évi kibocsátású, 10 ezer Ft névértékű Skálakötvény egyforma jogokat és kötelezettségeket tartalmaz (névérték, a beváltás határideje, a kamatláb, az átruházás feltételei stb.).

A különböző időpontban történő kibocsátások során ezzel szemben a kibocsátási

[6] Ez a saját álláspontom, de feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy ettől eltérő álláspont is létezik.

feltételek is különbözőek lehetnek. Ebből azonban az adódik, hogy a különböző kibocsátásokban szereplő kötvényes csoportok egymással is óhatatlanul meghatározott viszonyba kerülnek. (A későbbi kibocsátás például sértheti a korábbi kibocsátású kötvények tulajdonosának a jogait.)

A kötvények beváltása

A kötvényfeltételek tartalmazzák *a kötvény beváltásának* időpontját és módját is. A feltételek részben a kötvényjegyzésre való felhívásban, részben pedig magán a kötvényen szerepelnek. A lejárati időpont a kötvényhitel visszafizetésének az időpontja. Egy 15 éves futamidejű hitelnél például valamennyi kötvény beváltása egyidejűleg 15 év múlva lenne *esedékes*. A hitelszerződéseknél az általános szabályok szerint *az esedékességet megelőzően az adós nem fizethet*, pontosabban: a hitelező nem köteles elfogadni az adósság kiegyenlítését. Ez a szabály a kötvény esetében is érvényes. A kötvényadósnak azonban érdeke fűződhet ahhoz, hogy az egész hitel lejárta előtt törleszthessen, vagy teljesen visszafizethesse a tartozását. A kibocsátási feltételekben ezt a lehetőséget ki kell kötni, a kikötést a *kötvényszövegben* is szerepeltetni kell. Inflációs körülmények között a kötvényhitel tőkeösszege elértéktelenedhet; ha az adósnak joga van lejárat előtt fizetni, akkor inflált pénzzel fizetheti vissza a kötvényhitelt. Nem jelent esedékességet megelőző kötvénybeváltást az, ha a kibocsátott kötvényeket eleve nem egyidejűleg váltják be. Egy kisebb vállalatnak például 100 millió forint összegű kötvény azonos időpontban történő beváltása aránytalanul nagy megterhelést okozna. Ilyenkor azt a gyakorlatot szokták követni, hogy a 15 éves lejáratú kötvények egy részét már 5 év múlva elkezdik beváltani, a beváltási terv ütemezése szerint. Ezt a kötvényen fel kell tüntetni, az ütemezést pedig célszerű táblázat formájában szerepeltetni. Például az 5. évben 1 M Ft értékű, a 6. évben további 2 M Ft, a 7. évben 3 M Ft stb. értékű kötvényt váltanak be.

Azt, hogy az éves ütemezés szerinti összeget melyik kötvény beváltására fordítják, általában sorsolás útján döntik el. A sorsolás tehát a konkrét kötvény lejárati időpontja meghatározásának módja. Az egész hitel ütemes törlesztése, amortizálása ésszerű, mert nemcsak a hiteltartozást fogyasztja, hanem a kamatösszegeket is ennek arányában csökkenti.

A kötvényt általában a kibocsátó váltja be, de gyakori olyan kikötés is, hogy a beváltást egy megbízott pénzintézet végzi. A *beváltás helye* is fontos lehet, ezért ezt az adatot is fel kell tüntetni a kötvényen. A kötvényhitel *elévülése* — ellentétes rendelkezések hiányában — a magánjogi, illetve polgári jogi szabályok szerint történik. A magyar jog szerint a kötvényhitel nem évül el.

Egy sajátos pénzintézeti üzletág: a kötvények kezelése

A kötvényen feltüntetett (kikötött) *kamat* általában félévenként esedékes. A kamatfizetés helye és módozata azonban szintén rendezést igényel. Ha a kamatfizetés átutalással történik, akkor ennek a helye a kötvényes székhelye. Ez nyilvánvalóan a névre szóló kötvények esetében használatos megoldás, de a bemutatóra szóló kötvényeknél alkalmazhatatlan. Ilyenkor a kötvényadós vagy a pénzintézet székhelye vagy kifizetőhelye jöhet számításba. Módszere pedig a kötvényen lévő vagy az ahhoz csatolt *szelvény* átadása (levágása).

A kötvénykamat *elévülésére* is a magánjog általános szabályai érvényesek. A magyar jog ettől eltérő megoldást alkalmaz: nálunk a kötvénykamat sem évül el. Sajátos a francia megoldás, amely szerint a kötvénykamata iránti magánjogi igény 5 év alatt elévül ugyan, de az elévült követelés szerinti kamatot a kötvényadós köteles az államnak átutalni. Ezzel a kötvényadósok visszaélései ellen lehet védekezni. A kötvény beváltása, valamint a kötvénykamatok beszedése a vállalatoktól, intézményektől és magánszemélyektől is figyelmet, hozzáértést követel. Ezért a pénzintézetek külön üzletágként vállalják a kötvények kezelését. Ilyenkor a kötvényes a pénzintézetnél letétbe helyezi a kötvényt (külön szerződés alapján), a pénzintézet pedig be-

szedi és átutalja a kamatokat, majd esedékességkor beváltja a kötvényt, átutalja a kötvényhitelt a kötvényesnek. *A kötvénykezelés* ezeken az elemi feladatokon túlnőhet (kötvények értékesítése, leszámítolása, részvényre való átváltása, illetve becserélése stb.), és speciális szakértelmet, *üzletszerű folytatása* pedig különleges garanciákat követelhet.

A kötvényesek csoportja

Az azonos kibocsátású kötvények tulajdonosainak az érdekei is azonosak, tehát szükségszerűen csoportnak tekintendők (például az 1984. évi Piért-kötvényesek csoportja). A kötvényesek — elvileg — nincsenek egymással jogi kapcsolatban, és jogaikat a kötvényadóssal, illetve a lebonyolítóval szemben egyénenként érvényesítik. Társaságba való tömörülésük azonban nem kizárt, a polgári jog általános szabályai szerint van rá mód. (Ha például együtt perlik a kötvényadóst, akkor pertársaság keletkezik.)

A *polgári jogi társaság* működése nehézkes, mert minden egyes ügylethez valamennyi kötvényes egyetértése szükséges (egyhangúság elve). A gyakorlatban bizonyos esetekben szükség lehet arra, hogy a *szótöbbség elvét* alkalmazzák. Ha például egy 30 éves lejáratú kötvényhitelről van szó (nálunk a lejárati idő legfeljebb 15 év), e hosszú időtartam alatt a kötvényadós nehéz helyzetbe kerülhet. A vállalat működőképességének fenntartásához bizonyos körülmények között szükségessé válhat a kötvényhitelek átütemezése. Ez a kötvényadósnak és a kötvényhitelezőknek egyaránt érdeke. A csődbe ment kötvényadóstól ugyanis a hitelezők csak részben vagy egyáltalán nem tudják behajtani követeléseiket. Mivel a *kötvényfeltételek változtatási* lehetőségéhez alapvető gazdasági érdekek fűződnek, a szervező bankok eleve olyan feltételeket szövegeznek, amelyek szerint a kötvénytulajdonos szótöbbségi elven alapuló *kötvényes társaságnak* a tagja. A társaságnak nem nyereségszerzés, hanem kollektív érdekvédelem a célja. *A kötvényesek társaságának szabályai a részvénytársaság szabályainak analógiájára*[7] alakultak ki, a két különböző intézményből eredő sajátosságok érvényesítésével. A kötvényesek társaságának is van rendes és rendkívüli *közgyűlése*. A közgyűlésen — általános szabályként — valamennyi kötvényes jogosult részt venni és szavazni is. Szavazati joguk kötvényeik értékének arányában alakul. Az általános szabálytól azonban el is lehet térni. Kötvényes lehet ugyanis a kötvényadós szervezet (vállalat) tulajdonosa, vezetőségi tagja is. Így azután a kötvényesek társaságában olyan szerephez juthatna, amelyet kihasználva a kötvényeseket megkárosíthatná. Ezért e kötvényeseknek a közgyűlésen való szereplését vagy korlátozzák, vagy kizárják. (Szavazati jogot például nem gyakorolhatnak, ha a kötvények több mint 10 százalékát tartják kézben, vagy a közgyűlés választott szervezetének nem lehetnek a tagjai stb.)

A rendes közgyűlés választja meg a kötvényesek képviselőit, és állapítja meg javadalmazásukat. A *rendkívüli közgyűlés* hatáskörébe tartozik, hogy állást foglaljon olyan kérdésekben, mint a más gazdálkodó szervezettel való egyesülés, a vállalat formájának megváltoztatása (például állami vállalatból részvénytársasággá való átalakulás stb.), vagyis azokban az esetekben, amikor a *kötvényadós személyében* történik változás. Ilyen eset lehet az is, amikor a kötvényadós olyan feltételekkel kíván újabb kötvényeket kibocsátani, amelyek a kötvényesek csoportjának érdekeit érintik.

A kötvényesek elvileg nem szólhatnak bele a kötvényadós gazdálkodásába. Ha azonban a kötvényesek közgyűlése nem ért egyet a kötvényadós vállalat meghatározott intézkedéseivel, de azokat a kötvényadós mégis végrehajtja, akkor a kötvényesek követelhetik, hogy az adós — megadott időn belül — *lejárat előtt* váltsa be a kötvényeket.

[7] A kötvényesek csoportjának *szótöbbségi elven* alapuló társasággá szervezése a nemzetközi gyakorlatban alakult ki, e gyakorlatot követte azután a jogszabályalkotás. A magyar jogalkotás ebben a tekintetben messze megelőzte a külföldit; már 1922-ben rendelet szabályozta ennek feltételeit. Jelenleg nincsenek szabályaink a kötvényesek szervezetére.

A kötvényfeltételek módosítása szintén a rendkívüli közgyűlés hatáskörébe tartozik (a beváltás határidejének módosítása, a kamatfeltételek átmeneti megváltoztatása, különböző átmeneti jellegű haladékadások, biztosítékokról lemondás stb.). A szótöbbségi elv ellenére érvényesül olyan megszigorító szabály, hogy a közgyűlés semmiképpen sem növelheti a kötvényesek terheit, nem irányozhat elő például pótlólagos befizetést, nem kötelezheti a kötvényeseket arra, hogy részvényre váltsák át kötvényeiket stb. A kötvényesek szervezetével kapcsolatos szabályok még nem forrottak ki teljesen, párhuzamosan fejlődnek a részvénytársasági szabályokkal. Létrehozásukat azonban nálunk is előbb-utóbb kikényszeríti a gyakorlat, elsősorban a vállalatok felszámolásával kapcsolatos egyezségi eljárás kapcsán. Ha jogszabályi rendezésre a közeljövőben nem kerülhetne is sor, célszerű lenne ezt a kérdést a kötvényfeltételekben szabályozni.

A kötvények értékállandósága

A kamat — a tőkehasznosulásban való részesedésen kívül — kockázatok fedezetéül is szolgál. Ha a gazdaságban infláció van, a kamat az infláció mértékét is kénytelen ellensúlyozni.

Az értékállandóság biztosítására korábban a búza-, illetve az aranyklauzulát alkalmazták. Ez utóbbi a nemzetközi gyakorlatban általában tilos. A törvényes fizetőeszközzel szembeni értékállandóság kikötése 1946 után egy ideig nálunk is tilos volt, újabban azonban érvényesülhetnek értékállandósági klauzulák is, bár inkább csak közvetett formában (kamatmérték, indexek alkalmazása). A kötvényhiteleknél a gyakorlatban kétféle indexet szoktak alkalmazni: az ún. *külső indexet* és a *belső indexet*.

Ha egy gázvezeték-építési kötvénynél a búzaár alakulásához vagy az élelmiszerárakhoz (élelmiszerkosár) kötnék az indexet, akkor ez külső index lenne. A nemzetközi gyakorlat ezt általában tiltja. De ha gázkötvénynél a gáz fogyasztói árának vagy a gázszállítás (-továbbítás) nemzetközi díjainak alakulásához igazítják az indexet, akkor ez belső indexnek minősül. A belső index a kibocsátó tevékenységével, a kibocsátási céllal összefüggő index, és alkalmazása általánosságban megengedett.[8]

Az indexelés motivációi között első helyen szerepelhet a hitel tőkeértékének megőrzése, de ez a törekvés kiegészülhet a tőkeérték hasznosulásából való részesedés különböző formáival (járadékformák) is. A tőkeérték megőrzését szolgálhatja *a kötvénytőke indexelése*.[9]

A kamatláb lehet *fix* és *változó*. A *fix kamatláb* vonatkozhat a fentiek szerint a tőke nominálértékére, de a tőke indexelt értékére is. *A változó kamatláb a mindenkori* legmagasabb tőzsdei kötvénykamatlábhoz igazodik. (Persze ez pontosabb körülírást igényel a kötvényszövegben.) A változó kamatláb sajátos esete az, amikor a kamatláb azonos a tőkeadós részvénytársaság mindenkori osztalékával.

Vegyes megoldás is elképzelhető: vagyis a fix kamatlábon felül a kötvényadós mindenkori osztaléka és a kamatláb közötti különbség illeti meg a kötvényest.[10]

Figyelemre méltó javaslatot dolgozott ki Hermann Kahn. A javaslat lényege, hogy az Egyesült Államok a lakosságtól vegyen fel mintegy 2000 milliárd dollár 30 éves lejáratú hitelt kötvény formájában. A kamatlábat a mindenkori kamatláb szerint állapítsák meg azzal, hogy ebből 6 százalékos kamatösszeg évente az esedékességkor fizetendő, az ezen felüli kamatösszeg pedig tőkésítendő. Ez utóbbi összeggel a kötvény nominálértékét kell növelni, a kötvény no-

[8] Ilyen belső indexként javasoltam évekkel ezelőtt a lakások átlagos négyzetméterárához kapcsolt kötvényt, amely — megfelelő üzletpolitika kialakításával — a lakás célú megtakarítások értékállandóságát biztosíthatná. Ez feltételezi, hogy a pénzt bizonyítottan lakásépítés céljára használják fel.

[9] Például a gázkötvény nominálértéke 15 év múlva — a kibocsátáskori gázárat 100 százaléknak véve — a beváltáskori gázárral számolandó el (ami lehet azonos, kevesebb, de több is).

[10] Ha a kötvényadós a tárgyévben 15 százalék osztalékot fizet, akkor 3 százalék fix kamatként jár, 12 százalék pedig osztalékként. Ha azonban a kötvényadós osztalékot nem fizet a tárgyévben, akkor a kötvényesnek csak a fix 3 százalékos kamat jár.

minálértéke és a 6 százalékon felüli *kamatok tőkésített összege* a kötvény beváltásakor legyen esedékes. A javaslat mögött több feltételezés és megfontolás húzódik meg. Mindenekelőtt az, hogy a pénz évente átlagosan csak 3 százalékkal inflálódjon. Továbbá: a végbemenő technológiai forradalom olyan gyors ütemű, hogy a termelékenység növekedése bőven fedezi a tőkésített kamattal növelt kötvényhitelt az esedékesség időpontjában, időközben pedig a működő tőke mentesül a jelentős kamatösszegek kifizetése alól. Ha a cél nem a tőkeösszeg megőrzése, hanem az, hogy hosszú időtartamon keresztül viszonylag magas összegű *járadékhoz jusson* a kötvényes, akkor olyan megoldás is elképzelhető, hogy a kikötött kamaton felül (fix kamat, változó kamat, vegyes kamatforma) a kötvényhitel tőkeösszegé fokozatosan amortizálják (törlesztik), és az amortizálás összegével növelik a kötvénykamatot. A kötvény lejáratakor a kötvényesnek nem jár vissza semmi sem, hiszen a hitelt időközben fokozatosan törlesztették. Ilyen ún. járadékkötvényeket általában az állam vagy más nagy szervezet bocsát ki (államkötvény, vasúti kötvény formájában). 99 éves lejáratú járadékkötvényre is volt példa, de a lejárati idő általában rövidebb, például 30 év.

A magyar kötvényjog szövege ezeket a finomabb megoldásokat nem ismeri, de nem is zárja ki. A jogszabály alkalmazásakor a jövőben bátrabban kell fordulnunk a különféle — másutt már kipróbált — sajátos megoldásokhoz.

A kötvények típusai

A kötvények elnevezésének elvileg a kötvényfajtákhoz kellene igazodnia, a gyakorlat azonban más, főként üzleti szempontokat követ. A kötvénykonstrukciókból viszont jól elkülöníthetők az egyes kötvényfajták.

A kötvényadós szerint megkülönböztetett kötvényfajták: *államkötvény, tanácsi* (községi, városi) kötvények, *gazdálkodó szervezetek* (vállalatok, bankok) kötvényei.

A kötvényesek szerint vannak csak bankok, vállalatok által vásárolható kötvényfajták, és vannak olyanok, amelyeket magánszemélyek is megvásárolhatnak.

A kötvényhitel feltételei szerinti megkülönböztetés:

— kamatmentes értékállandósági kötvény, melynek funkciója a tőke értékállandóságának megőrzése meghatározott célra (például lakásvásárlásra);

— fix kamatozású kötvény, amelynek a kamatlábát rögzítik;

— részesedési kötvény, melynek kamatlába az osztaléktól függően alakul;

— járadékkötvény, ha a járadékot olyan mértékben állapítják meg, hogy az a kamaton felül a kötvényhitelt is amortizálja, és a kötvény beváltására nem kerül sor;

— tőzsdén jegyzett vagy nem jegyzett kötvény (a tőzsdei jegyzésből a kötvényfeltételek kizárhatják a kötvényt, például az államkötvények esetében),

— névre szóló (forgatható, nem forgatható), valamint bemutatóra szóló kötvény.

— A prémiumos kötvény a kibocsátáskor a névérték alatti áron vásárolható meg (például a 100 ezer forint értékű kötvényt 98 ezer forintért, de a beváltáskor a kötvényadós a névértékkel tartozik).

— A *nyereménykötvények* esetében a sorshúzás vagy más feltételek szerint nyerő kötvények a névértéknél nagyobb összeget kapnak, míg a többiek a tőkeösszeget sem kapják vissza. A (lottó jellegű) nyereménykötvény kibocsátásához külön engedély szükséges.

— *Nyereményes kötvény* esetében a kamatlábat alacsonyabban állapítják meg a szokásosnál. A különbségből alapot képeznek, és a sorsolás útján megjelölt kötvények tulajdonosai a kötvényhitel tőkeösszegén és a kamaton kívül meghatározott nyereményösszeget is kapnak.[11]

— A kötvények további fontos típusa *a célkötvény* (vasúti, árvízi, szegedi kötvény, beruházási, fejlesztési kötvény stb.). A kötvények között sajátos szerepet játszik a *részvényre átváltható (elsőbbségi) kötvény, valamint a részvényre becserélhető kötvények.*

[11] Ilyen megoldást alkalmaztak például a terv- és békekölcsönöknél. E kölcsönkötvények azonban nem kamatoztak, és a kötvényhitel értékállandóságát sem biztosították.

— *A garantált kötvényeknél* a garancia általános formája a jelzálog, valamint a kezességvállalás; ez utóbbinak speciális fajtája az állami garancia.

Természetesen még sok más kötvényfajta is kialakítható a különféle elemek kombinálása útján. Ebből következően nehéz megvonni a határokat a kötvény és más intézmények (részvény, biztosítás stb.) között.

Részvényre átváltható kötvény

Részletesebb ismertetést igényel a kötvénynek részvényre történő átváltása, illetve becserélése. A kötvények részvényre való átváltásához a kötvényadósnak és a kötvényhitelezőnek egyaránt érdeke fűződhet. A kötvényadós mentesülhet a hitel visszafizetésének, továbbá a kamatfizetésnek a kötelezettsége alól, ha a kötvényesből részvényes lesz, tulajdonostárssá válik. A kamat ugyanis a nyereségtől függetlenül terheli az adóst, osztalék fizetésére pedig csak akkor kerül sor, ha van nyereség. A kötvényesnek is érdeke lehet az, hogy részvényessé váljék: ha a kötvényadós vállalat nyereséges, akkor az osztalék lényegesen magasabb lehet, mint a kötvénykamat. A nyereséges részvények árfolyamnyereséget is hozhatnak.

A kötvényátváltás (konverzió) a kötvényadós vállalat számára alaptőke-emelést jelent; a kötvényeseknek pedig azt, hogy hitelezőkből tulajdonostársakká válnak. A konverziónak szigorúak a feltételei. *A kötvényadós vállalatnak* kötvényátváltás esetén az új részvények kibocsátására vonatkozó szabályokat kell alkalmaznia. A részvényeseknek az új részvények kibocsátásakor elővételi joguk van, amiről le kell mondaniok, ha a vállalat konvertálható kötvényt kíván kibocsátani. Fontos feltétel: egyazon kötvénykibocsátás valamennyi *kötvényesének* egyet kell értenie a konverzióval. A kötvénykonverzió nem egyedi kötvények részvényre való beváltása, hanem az egy kibocsátásból származó valamennyi kötvény részvényre való (lényegében egyidejű) átváltása. Technikailag ez úgy oldható meg a legegyszerűbben, ha a kötvényfeltételekben szerepeltetik azt a kitételt, hogy a részvényesek elővételi jogukról lemondanak, a kötvénytulajdonosok pedig alávetik magukat a kötvényesek közgyűlése többségi határozatának, vagy előre megbíznak egy képviselőt (bankot, a szervezet képviselőjét), hogy kellő időben éljen az átváltás opciójával. A művelet szorosan összefügg a részvénytársaság szerkezetével és gazdálkodási módjával.[12]

A kötvénynek részvényre való átváltásakor a gondot a vállalat szokásos működéséhez szükséges tartalék elszámolása okozza. Ezt a problémát a becserélés esetén másként oldják meg: a részvénytársaság egyidejűleg bocsát ki részvényeket és kötvényeket. A kibocsátott részvények és kötvények darabszáma azonos. Az új kibocsátású részvények névértéke is azonos marad a régi részvények névértékével. A kötvények névértékét azonban úgy határozzák meg, hogy az a saját részvények árfolyamánál magasabb legyen.[13]

[12] Példaként: a részvénytársaság mérlegében a passzívum:

alaptőke	1000 eFt
tartalék	2000 eFt
kötvény	3000 eFt
összesen	6000 eFt

Az egymillió forintos alaptőke 1000 db 1000 forintos részvény értékéből tevődik össze, és a mérleg ezenkívül feltüntet 3000 db 1000 forintos kötvényt, amelyekből ezer db-ot kívánunk konvertálni. A részvényeseké a tartalék értéke is, tehát a mérleg szerint 1 db 1000 forintos részvény folyó áron 3000 forintot ér. Ha minden további nélkül átváltanánk a kötvényeket, akkor a részvények értéke is, a kötvények értéke is darabonként 1500 Ft lenne. Így aztán a részvényesek hátrányos, a kötvényesek pedig előnyös helyzetbe kerülnének. Olyan megoldást kell találni, hogy átváltás után is 3000 forintot érjen valamennyi részvény. Ezért 3 db 1000 forint névértékű kötvényt kell beváltani 1 db 1000 forint névértékű részvényre. A konverzió után a passzívum a következőképpen alakul:

alaptőke	
— eredeti részvény névérték szerint	1000
— új részvény névérték szerint	1000
	2000
tartalék	2000
a kötvényadósnál őrzött kötvény	2000
összesen	6000

[13] Példaként a részvény névértéke 100, az árfolyamértéke pedig 125. Kibocsátásra kerül 1000 db részvény 100 névértékben, és ezzel egyidejűleg ugyancsak 1000 db kötvény 140 névértékben.

A részvénykibocsátás azt jelenti, hogy a részvénytársaság az alaptőkéjét megemelte. Természetesen ennek az eljárási szabályait ugyanúgy be kell tartani, mint a kötvénykibocsátáséit, amelynél szintén érvényesül a részvényesek elővételi joga. Erről tehát a közgyűlésen le kell mondaniok. A kötvénykibocsátással egyidejűleg az új kibocsátású részvényeket valamely bank teljes egészében lejegyzi, és magánál tartja. A kötvényeket az érdekeltek megvásárolják (ez esetleg nyilvános kötvény, tehát bárki megvásárolhatja), azzal a további kötvényi feltétellel, hogy saját belátásuk szerint becserélhetik részvényre. Ennél a banknál kérhetik a kötvénytulajdonosok a kötvények részvényre való becserélését. A bank kockázata és haszna a részvény árfolyamértéke, valamint a kötvény névértéke közötti különbségben követhető nyomon.

Amíg a kötvény átváltását a kötvényesek csoportja egyidejűleg és kollektíven gyakorolhatja, addig a kötvénynek részvényre való becserélését a kötvényesek külön-külön is végrehajthatják, egymástól különböző időpontokban is. A művelet közel áll a korábbiakban már ismertetett bankgaranciával történő kötvényértékesítéshez, azzal a további elemmel, hogy egyidejűleg megoldódik a részvénytársasági tartalék, valamint az osztalék mértékével kapcsolatos probléma is. Nyilvánvaló persze, hogy a becseréléskor a bank is megtalálja a maga számítását.

A kötvény beváltásának biztosítékai

Hosszú lejáratú hitelről lévén szó, a kötvényes — a kötelező gondosságon és az adminisztratív előírásokon felül — további biztosítékokat is igényelhet. Biztosítékként általában jelzálog szolgál. (Egyesek szerint maga a kötvény is a jelzáloglevélből fejlődött ki a mai formájú értékpapírrá.) A jelzálogot a kötvény kibocsátásakor a kötvényadós, de a lebonyolító bank is lekötheti a leendő kötvényesek javára. A későbbiekben a kötvényesek szervezete véglegesíti, ellenőrzi, illetve ad feloldást e biztosíték alól. (A feloldásra ugyanis szükség lehet a későbbiek során, az adós vállalat működőképességének fenntartása céljából.)

Gyakran alkalmazzák biztosítékként a kezességet is. Leányvállalat esetében általában az anyavállalat a kezes, de szó lehet bankgaranciáról is. Ennél is erősebb az állam (költségvetés) garanciája. A garancia a kötvény értékét növelő tényező. Természetesen másféle biztosítékok is kialakultak és alkalmazhatók.

A kötvény és a részvény megkülönböztető ismérvei

A kötvény és a részvény közötti főbb különbségek is vizsgálandók. A részvény a társasági vagyonban való tulajdoni arányt fejezi ki, *a részvényes tulajdonostárs*, a kötvény pedig a társasággal mint adóssal szembeni hitelkövetelést bizonyítja. A kötvényes a társaság hitelezője. A hitel összegét a társasági vagyon terhére is ki kell elégíteni. A társasági vagyon (a részvények összessége) tehát a kötvény fedezetéül is szolgál. A részvényesek a társaság életét irányítják (pontosabban inkább ellenőrzik), és viselik a gazdálkodásának a következményeit is. A kötvényesek elvileg sem egyenként, sem összességükben nem jogosultak beleszólni a társaság ügyeibe. Ez a szabály azonban oldódni kezd, amint a részvényesek beleszólási joga is lassan elmosódik a nagyobb részvénytársaságoknál. A részvény után osztalék jár, a kötvény után kamat. Osztalék fizetésére akkor kerül sor, ha a társaság nyereségesen működött, a kamatfizetés veszteség esetén is kötelező. A kötvény kamatkikötési gyakorlata azonban egyre inkább hasonul a részvényéhez. Nem szokták emlegetni, de a leginkább lényegbevágó különbség az, hogy a részvénytulajdonos a részvénytársasági tartalékban is tulajdonostárs, ami a részvény egyik jelentős értéknövelő tényezője, a kötvényesnek viszont a tartalékhoz semmi köze sincs. Ez az eltérés lényeges, valamennyi egyéb különbség külön-külön elmosható.

Mind a kötvény, mind a részvény esetében az árfolyamérték a névértéktől eltérően alakulhat. A részvény árfolyamértékét a társasági tartalék mértéke, valamint a működés eredményessége közvetlenül is meghatározhatja, a kötvénynél ennek elvileg csak a beváltás biztonsága szempontjából van jelentősége — fix kamatkikötés esetén. Ha a kötvénykamat osztalék jellegű — mert

ez sincs kizárva —, akkor a különbségek ebben a tekintetben is jelentősen mérséklődnek.

A két értékpapír a gyakorlatban egyre inkább hasonul egymáshoz. Általában sem a kötvényesek, sem a részvényesek nem kívánnak beleszólni a társaság üzemvitelébe, céljuk inkább a felhalmozott vagyon, az értékállandóság biztosítása vagy pedig járadékhoz jutás, illetve ezek kombinációja. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy a nyugdíj is járadék jellegű jövedelem, a különböző biztosítási fajták, továbbá egyes kedvezményes árak és díjak (például a lakbér) ugyancsak adhatnak járadék jellegű jövedelmet, akkor a kötvényjáradékot is eszerint kell megítélnünk. Természetesen mint valamennyi intézmény, a kötvény is eltorzulhat a gyakorlatban. Az adórendszer feladata az, hogy a kötvényből származó jövedelmeket helyes mederben tartsa. Önmagában, elszigetelten egyetlen intézményről sem lehet véleményt alkotni, mert az intézmények együttesen, a társadalmi-politikai közegbe beágyazódva fejthetnek ki olyan hatást, amit helyeselhetünk vagy elítélhetünk.[14]

Kotz László

[14] A kötvény intézményének előbb ismertetett jellemzői és megoldásai a tőkésországok gyakorlatában alakultak ki. Az ismertetés korántsem teljes és kimerítő, inkább csak képet ad a lehetőségekről. Az egyes országok gyakorlata és jogi szabályozása ezektől több helyen eltér.

Magyarországon a kötvényre vonatkozó szabályozás a felszabadulást megelőzően is rendkívül hézagos volt. A kötvény intézményének szakmai irodalma is hiányzik. Az 1982. évi jogszabályok, minden esetlegességük ellenére, hiányt pótolnak, főként azért, mert beidegződéseink szerint a gyakorlat önmagában nem töltheti ki a jogszabályi hézagokat, így a jogszabálynak mozgósító a szerepe.

Dr. Kotz László az Országos Tervhivatal osztályvezetője, főtanácsos.

Az 1985. évi közgazdasági Nobel-díjas:

Franco Modigliani

A Svéd Királyi Tudományos Akadémia a svéd állam által alapított „Alfred Nobel-emlék díjat" 1985-ben az olasz származású amerikai közgazdásznak, Franco Modiglianinak ítélte oda a lakossági megtakarítások és a pénzpiacok kutatásában elért tudományos eredményeiért.

Modigliani 1918. június 18-án Rómában született. Egyetemi tanulmányait 1939-ben a Római Egyetemen fejezte be. Még ebben az évben a fasizmus elől az Egyesült Államokba távozott, ahol 1946-ban kapta meg az amerikai állampolgárságot.

Oktatói pályafutását a Columbia Egyetem Barnard College-ében kezdte, majd 1946—1948-ban a New School of Social Research-ben matematikai közgazdaságtant és ökonometriát, 1949—1952 között az Illinois Egyetemen közgazdaságtant tanított, 1950 óta professzor. 1952—1960 között a Carnegie Institut of Technology-ban az iparigazgatás (industrial administration) professzora, 1960—1962-ben a Northwestern Egyetem közgazdaságtan professzora, 1962-től pedig a nagyhírű Massachusetts Institut of Technology-n a közgazdaságtan és pénzügyek professzoraként tevékenykedik. Több egyetemen (például a Harvardon 1957—1958-ban, a MIT-en 1960—1961-ben) tanított vendégprofesszorként.

Egyetemi doktori értekezését 1944-ben védte meg a New School of Social Research-ben. Doktori értekezésének fő mondandóját, lényegét tartalmazza az Econometria 1944. évi 1. számában megjelent „Liquidity preference and the theory of interest and money" (Likviditási preferencia, valamint a kamat- és pénzelmélet) című első cikke, mely mérföldkőnek tekinthető a pénznek a keynesi rendszerbe történő beintegrálásában, és amely azóta több új kiadást ért meg. Számos amerikai és európai egyetem (így például 1967-ben a chicagói, 1974-ben a belga louvaini katolikus, 1979-ben az olasz Bergamo Egyetem) avatta díszdoktorává. 1945—1948 között az Institut of World Affairs tudományos munkatársa. Az itt folytatott tudományos kutatások alapján jelent meg 1953-ban Neisserrel közösen írt „National income and international trade, a quantitative analysis" (Nemzeti jövedelem és nemzetközi kereskedelem, mennyiségi elemzés) című könyve, melyben a különböző országok gazdasági fejlődési szintje és külgazdasági tranzakcióik közti összefüggést igyekszik feltárni, illetve ezen kölcsönös függőség hatását mennyiségileg mérni, meghatározni. A nemzetközi kereskedelem általa felállított modelljében elemzi a nem ipari országok importfüggvényét, az általános exportfüggvényt és néhány specifikus árviszonyt előidéző tényezőt. 1949—1954 között a Chicagói Egyetemen tudományos tanácsadó, a későbbiekben számos tudományos téma kutatásirányítója. 1966-tól a Federal Reserve System igazgatóságának tudományos tanácsadója, 1971-től a Brookings Panel on Economic Activity főtanácsadója.

Tagja többek közt az Ökonometriai Társaságnak (1961-ben alelnöke, 1962-ben elnöke), az Amerikai Közgazdasági Társaságnak (1976-ban elnöke), az Amerikai Pénzügyi Társaságnak (AAAS) és 1973 óta az Amerikai Tudományos Akadémiának (NAS). 1975—1981 között ő töltötte be a Nemzetközi Közgazdasági Társaság alelnöki tisztjét.

Modigliani tudományos vizsgálódásainak középpontjában az 1940-es évek második felében a doktori értekezésében felvetett problémák (Keynes pénz- és kamatelméletének értelmezése és továbbfejlesztése) álltak. Ebben az időszakban írt tanulmányaival jelentős mértékben járult hozzá az IS—LM görbék kodifikálásához a keynesi rendszerben. Azon keynesista nézettel szemben, hogy a pénz nem sokat számít, hangsúlyozza: a pénz sokat számít, de fel kell tárni még azokat a csatornákat, amelyeken keresztül a pénz kifejti hatását a gazdaságra. Erre alapozva fogalmaz úgy Samuelson, hogy az ismert monetarista,

„Friedman kutatásai kapcsolódnak néhány post-keynesiánus, mint például James Tobin és Franco Modigliani kutatásaihoz."*

Keynes rendszerében, mint ismeretes, fontos szerepet játszik a megtakarítási magatartás, illetve hajlam. Keynes szerint a megtakarítási hajlam, a jövedelemhez viszonyított megtakarítási ráta a fogyasztó, a háztartás jövedelmével együtt növekszik, azaz a megtakarítási ráta az abszolút jövedelem nagyságától függ. Az 1950-es években Modigliani is bekapcsolódott a megtakarítások értelmezése körüli vitába. Vizsgálódásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a fogyasztás alakulásának szempontjából a fogyasztó vagyoni helyzete fontosabb, mint jövedelmének abszolút szintje, továbbá, hogy hosszú időszakot vizsgálva a megtakarítási magatartás általában stabil, és — a rövid távú ciklusoktól eltekintve — a permanens, illetve tartós jövedelemből megtakarított hányad az elmúlt évszázadban lényegében változatlan maradt. A megtakarítási magatartás elemzése kapcsán fogalmazta meg híres „életciklus"-hipotézisét. Ez az embereknek a vagyonnal, a fogyasztással, a megtakarításokkal és a költekezésekkel kapcsolatos pszichológiai döntéseihez kapcsolódik. Egy felnőtt kb. 40 évig dolgozik, majd visszavonulva még 15—20 évig él. Fogyasztását viszont igyekszik életének ebben a hátralévő részében is nagyjából azon a színvonalon tartani, amelyet aktív működésének időszakában biztosított magának. Ezért munkáséveiben a jövedelménél kevesebbet fogyaszt, vagyonát igyekszik lehetőségeihez képest fokozatosan a maximálisra növelni. Visszavonulva nyugdíja mellett fokozatosan feléli vagyonát, tőkéjét. A fiatalabbak és az idősebbek megtakarításainak kiegyenlítődését azáltal, hogy az öregebbek elköltik azt, amit a fiatalok megtakarítanak, az akadályozza meg, hogy az életciklushoz igazodó modellben a népesség és a termelékenység növekedéséből adódóan emelkedik az egy főre jutó reáljövedelem.

Modiglianinál a tőke/termelés hányados állandósága sem merő véletlen, hanem az életciklus-hipotézisből következik. Ha a népesség egyenletes ütemben növekszik, akkor állandó marad a kormegoszlási arány. A népességnek ez a növekedése, párosulva a biztosan várható reáljövedelem-növekedéssel azt eredményezi, hogy az egyes korosztályokhoz tartozó emberek vagyonának az összjövedelemhez viszonyított aránya konstans marad. Ez viszont a tőke/termelés hányados állandóságára vezet.

Az életciklus-hipotézissel foglalkozó legismertebb tanulmányai: Fluctuations in the Saving—Income Ratio: A Problem in Economic Forecasting (A megtakarítás—jövedelem hányados változásai: a gazdasági előrejelzés egyik problémája) 1949; Test of the Life Cycle Hypothesis of Saving (A megtakarítási életciklus-hipotézis elemzése) — társszerző A. Ando — 1957; The Permanent Income and the Life Cycle Hypothesis of Saving Behavior: Comparisons and Tests (A permanens jövedelem és megtakarító magatartás életciklus-hipotézise: összehasonlító vizsgálat) — társszerző A. Ando — 1960; The Life Cycle Hypothesis of Saving, the Demand for Wealth and the Supply of Capital (A megtakarítás Hypothesis of Saving and Inter-Country Differences in the Saving Ratio (A megtakarítás életciklus-hipotézise és a megtakarítási ráta országonkénti eltérései) 1970; The Life Cycle Hypothesis of Saving Twenty Years Later (Az életciklus-hipotézis húsz év múltán) 1973.

Az ötvenes évek végén — a hatvanas évek elején Merton Millerrel közösen megfogalmazták a modern pénzelmélet Modigliani—Miller-féle két alaptézisét. Ezzel elsősorban a következő írásaikban foglalkoztak: The Cost of Capital, Corporation Finance, and the Theory of Investment (A tőkeköltség, vállalati pénzügyek és a beruházáselmélet) 1958; Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares (Osztalékpolitika, növekedés és részvényérték) 1961; Corporate Income Taxes and the Cost of Capital (Vállalati jövedelem, adók és tőkeköltség) 1963.

Az 1960-as évek elején Merton Millerrel közösen megfogalmazták a modern pénzelmélet Modigliani—Miller-féle két alaptézisét. Ezzel azt mondják ki, hogy hatékony, racionális piacok esetén, ha elvonatkoztatunk az adóhatástól, a cégnek mind a piaci értéke, mind a tőkeköltsége ugyanúgy független a cég által működtetett saját és idegen tőke arányától (a kibocsátott kötvények és a már kint lévő részvények arányától), mint ahogy független az osztaléknak a kamat+törlesztés összegéhez viszonyított hányadától is. Ez a két — egyáltalán nem magától értetődő és nehezen belátható — tézis napjainkig tartó vitát váltott ki a közgazdászok körében, és ezzel a közgazdaságtannak egy új alágazata teremtődött meg, a *fiscal analysis* (a mai, modern tőkésvállalat pénzügyeinek elemzése).

* Samuelson, P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 441. l.

A közgazdaságtan és pénzügyek professzori székének elfogadása (a MIT-en 1962-ben) már előrevetette, hogy Modigliani tevékenységében növekedni fog az empirikus kutatások, vizsgálódások szerepe. Albert Andóval közösen kidolgozzák az Egyesült Államok gazdaságának számítógépes modelljét, az MPS-modellt (MPS:MIT-Pennsylvania-Social Science Research Council), amely világosan kimutatja, milyen utakon, csatornákon hat a pénzkínálat a termelésre és a jövedelmekre. Az MPS-t Modigliani és mások széleskörűen felhasználják Friedman és tanítványai monetarista következtetéseinek bírálatához.

Az MPS fogyasztási szektora adatainak felhasználásával elemezte például „Is a tax rebate an effective tool for stabilisation policy?" (Hatékony eszköz-e az adó-visszatérítés a stabilizációs politikában?) című 1977-ben megjelent, Steindellel közösen írt cikkében az 1975-ös adócsökkentés hatását. Arra a következtetésre jutottak, hogy az anticiklikus adópolitika lehetséges és kívánatos is, de az életciklus és a permanens jövedelemnek megfelelő elemzések nem támasztják alá, hogy az időleges adócsökkentések képesek lennének a fogyasztási kiadásokat gyorsan megváltoztatni.

„The monetarist controversy, or should we forsake stabilization policies?" (Monetarista politika, vagy lemondhatunk-e a stabilizációs politikáról?) című, ugyancsak 1977-ben megjelent cikkében a monetaristák és a keynesiánusok pénzelméleti felfogását egybevetve rámutatott arra, hogy nincs köztük áthidalhatatlan szakadék. A monetarista kutatások sok újat adtak a közgazdasági elmélet számára, de ezekből az eredményekből az következik, hogy a stabilizációs politika eddiginél hatékonyabb formáit és módszereit kell kialakítani.

Tudományos tevékenysége során Modigliani a legkülönbözőbb elméleti és gyakorlati kérdéseket elemezte, illetve érintette. Publikációinak száma is a kétszázat közelíti. A számos témakörből és tanulmányaiból bizonyos magyar vonatkozása miatt megemlítjük még a Samuelsonnal közösen írt „The Pasinetti paradox in neoclassical and more general models" (A Pasinetti-paradoxon a neoklasszikus és általánosabb modellekben) című, 1966-ban megjelent írását. Ebben a Káldor-féle makroökonomiai jövedelemelosztási elméleten alapuló Pasinetti-teorémát bírálták. Rámutattak arra, hogy egyensúlyi növekedés mellett, ha a munkások takarékosabbá válnak, és a bérből eszközölt megtakarítások rátája növekszik, akkor a munkásosztály egyre nagyobb mértékben részesedik a profitból, és „tőkeállománya" a teljes tőkeállomány egyre nagyobb hányadát teszi ki. Amikor pedig a munkások megtakarítási hajlama eléri, illetve meghaladja a profit nemzeti jövedelemből való részesedésének és a tőkések megtakarítási hajlamának a szorzatát, akkor eljutunk a Pasinetti-féle teoréma duáljához.)*

A postkeynesiánus neoklasszikus szintézis irányzatához tartozó Modigliani, a nagyszerű tanár, elbűvölő, lebilincselő előadásaiban is egyesíti olaszos temperamentumát az amerikaias közvetlenséggel. Habár a legkülönbözőbb témákkal foglalkozó számos könyv szerzője, illetve társszerzője, legjobb írásai mégis folyóiratcikkekként jelentek meg. Ezekből válogattak össze három kötetnyit, melyet a MIT 1980-ban „Collected papers of Franco Modigliani" (Franco Modigliani válogatott írásai) címen jelentetett meg. Az első kötet a makroökonómiai, a második az életciklus-elmélettel, a harmadik a pénzügyekkel kapcsolatos tanulmányait tartalmazza.

Mihalik István

* Ezen cikk részletes magyar nyelvű ismertetése egyébként megtalálható a „Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomról A". 1967. 7—8. sz. 35—38. l.

Dr. Mihalik István kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságsudományi Egyetem egyetemi tanára.

Nyitrai Ferencné: A magyar gazdaság negyven éve

Kossuth Könyvkiadó, 1985. 385 l.

Felszabadulásunk negyvenedik évfordulója kapcsán sok olyan írást olvashattunk, amelyek fejlődésünk eddig megtett útját mutatják be, illetve értékelik. A jubileumi megemlékezések a legkülönbözőbb szemléletmódot érvényesítik. E könyv szerzője a statisztikus-közgazdász fegyelmezett, pontosságra törekvő, leíró-elemző módszerével kísérli meg a gazdaságfejlődés makrofolyamatainak felvázolását.

E megközelítés két előnnyel is jár. Egyfelől nem vész el a részletekben, amelyek bármilyen érdekesek is, egyébként könnyen elfedhetik a gazdaságfejlődés tipikus, általános jellemzőit. Másfelől sikeresen elkerüli azt a nem szakemberekre (időnként) jellemző tárgyalásmódot, amely az indulás és a jelen között megtett valóban imponáló út általános értékelése közben nem tér ki az átmeneti úttévesztések, a buktatók bemutatására.

A csaknem 400 oldalas munka az induláskori (a második világháborút megelőző, a háború alatti és a háborút közvetlenül követő évekre jellemző) feltételek felvázolása után tulajdonképpen két szálon követi végig gazdaságunk fejlődését. Az egyik szál a gazdaság egészére jellemző vonások változása. Ide tartoznak a gazdaság fejlődésének általános tendenciáit (a gazdaság fejlődésének általános jellemzőit, a nemzeti jövedelem termelésének alakulását, a munkaerőhelyzet változásait, az állóeszköz-állomány gyarapodását, az energiahelyzetet és a műszaki színvonal emelkedésének eredményeit és problémáit), a gazdasági struktúra átalakulását és a gazdasági fejlődés társadalmi vonatkozásait (a foglalkoztatottságot, a munkakörülményeket, a lakossági jövedelmek alakulását, azok felhasználását, az egészségügy, az oktatás, a művelődés fejlődését, a társadalmi rétegek változását, a társadalom mobilitását) tárgyaló fejezetek. A másik szál pedig az egyes ágazatok fejlődésének jellemző vonásait, így az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság, az infrastruktúra, a nemzetközi kapcsolatok változásainak meghatározó jelenségeit veszi sorra.

A könyv szerzője a tárgyalt időszak nagy részét — a hivatali ranglétra egyre magasabb fokain — statisztikusként élte át, és az események regisztrálójaként, a történések elemzőjeként s a fejlődés várható irányainak előrejelzőjeként maga is tevékeny részese volt ezen időszak eredményeinek.

A könyv a Központi Statisztikai Hivatal hatalmas forrásanyagára támaszkodik. A szerző jó érzékkel választotta ki az adatok bőségéből egyfelől azokat, amelyek a gazdaság egésze vagy egyes ágai fejlődésének fő irányát jellemzik, másfelől azokat, amelyeket nemcsak a közgazdász szakember, hanem a művelt laikusok széles tábora is értelmezni tud.

A könyv szinte valamennyi fejezetének jellemző vonása, hogy a bemutatott problémakört szélesebb összefüggéseiben s fejlődésének főbb szakaszai szerint vizsgálja. Ennek során többnyire az alábbi szakaszbeosztással találkozunk: az indulás időszakának jellemzői, majd az egyes évtizedek (ritkábban „évötödök") bemutatása következik, s csak elvétve találkozunk gazdasági-társadalmi életünk valamely lényeges fordulópontjához kötődő szakaszolással. Tisztában vagyok vele, hogy minden (vagy majdnem minden) periodizálás valamilyen mértékben önkényes s ezért vitatható. Azt is elismerem, hogy az évtizedenkénti vagy az ötéves időszakos vizsgálat is sok probléma reális bemutatását teszi lehetővé. Mégis úgy érzem, hogy a politikánk és gazdaságpolitikánk jelentősebb lépcsőfokait követő tárgyalásmód frappánsabban jelenítené meg a reálfolyamatok változásainak jellemzőit és alapvető okait. Úgy gondolom, hogy az 1953-as kormányprogrammal kezdődő s az ellenforradalomig tartó „új szakasz", az ezt követő helyreállítási időszak, az ekörül megvalósított termelőiár-reform, a hatvanas évek első felében befejeződött tömeges kollektivizálás és az ipari szervezet átalakulása, az 1968-cal kezdődő gazdaságirányí-

tási reform, az attól való, 1972—1973-mal kezdődő részleges visszavonulás, az olajárrobbanások, az 1979—1980-as árreform és szabályozóváltozások, a belső felhasználás 1982-ben kezdődő drasztikus korlátozása stb. közül bármelyik sokkal jellemzőbb szakaszhatár lehetne, mint az 5—10 éves választóvonalak.

Részben ezzel függ össze az a hiányérzet is, amelyet ez az egyéb tekintetben kitűnő írás kelt: hiányolható a reálfolyamatok és a politika-gazdaságpolitika kapcsolatának mélyebb bemutatása, másként fogalmazva, a fejlődés pozitív és negatív elemeit kiváltó okok karakterisztikusabb ismertetése. A szocialista *irányítási rendszer* 40 éves fejlődése is megérdemelte volna, hogy a könyvben elszórtan fellelhető utalások helyett külön fejezetet kapjon.

A könyv kiemelkedő értéke, hogy sikerrel kerülte el a jubileumi kiadványokra többnyire jellemző idealizálás buktatóját. Bátran tárgyalja a kényes kérdéseket is, s — bár az alkalomhoz illő visszafogottsággal, de — reálisan szól megtett utunk nehézségeiről is. Nem feledkezik meg a kollektivizálás első időszakának túlkapásairól, az iparosításnak a kezdeti időszakot jellemző túlzott ütemeről s annak negatív következményeiről, munkatermelékenységi, hatékonysági színvonalunknak a világban egyéb tekintetben elfoglalt helyünktől való elmaradottságáról, iparszerkezetünk egyenetlenségéről, a központi fejlesztési programok egy részének sikertelenségéről vagy a vártnál kisebb eredményéről, exporthatékonysági gondjaink fokozódásáról sem.

A könyvben kellő súlyt kapnak egy emberöltőnyi időszak alatt elért fejlődésünk azon eredményei is, amelyek világviszonylatban is kiemelkedőek (például növénytermesztésünk bizonyos mennyiségi eredményei, a népesség szakképzettségi-iskolázottsági-műveltségi színvonalának javulásában elért sikereink), s azok is, amelyek elsősorban korábbi önmagunkhoz képest számítanak nagyobb előrelépésnek.

A helyes arányok megválasztásának, megtett utunk objektív, kiegyensúlyozott bemutatásának ma rendkívül nagy a jelentősége, mert felnőtt egy olyan nemzedék, amelynek születő szocialista társadalmunk hőskorából nincsenek személyes élményei, s tapasztalatok híján az idősebb nemzedék szóbeli és írásbeli véleménye vagy az e kort kutató tudósok publikációi alapján alkot magának képet róla. Az említett forrásokból kialakuló fejlődési kép azonban sokszor egyoldalú, gyakrabban negatívabb és csak ritkán pozitívabb a valóságosnál. Manapság divat az ötvenes, sőt a későbbi évekből is csak a gondokra, a hibákra emlékezni, s nem túlságosan népszerű arra is felhívni a figyelmet, hogy óriási léptékű fejlődésünk az eltelt negyven év *egészének* eredménye. Nemzeti jövedelmünk (1938-hoz viszonyított) ötszörös, állóeszköz-állományunk majdnem négy és félszeres, ipari termelésünk majdnem kilencszeres, mezőgazdasági termelésünk jóval több mint kétszeres növekedése, az életszínvonalnak, az egészségügyi ellátásnak, a kulturális és képzettségi színvonalnak olyan mértékű fejlődése, amelyről negyven évvel ezelőtt még álmodni sem mertünk, sem az ötvenes, sem a hatvanas, sem a többi évek nélkül nem lett volna lehetséges. Hogy gyorsabban is fejlődhettünk volna, ha nem követünk el (néhány tekintetben ismétlődően is) bizonyos hibákat, az elképzelhető. Az akkori viszonyok (hazai és nemzetközi körülmények, nem megfelelő felkészültségünk, a járatlan út buktatói) mellett azonban elképzelhetetlen, hogy fejlődésünk egészen más, sokkal harmonikusabb, teljesen fájdalommentes lehetett volna.

Kiemelkedő érdeme a szerzőnek, hogy ezt az összességében rendkívül sikeres, de részleteiben szerfelett ellentmondásos időszakot szakszerűen, egyúttal közérthetően, érdekfeszítően, jó stílusban mutatja be, s mindvégig ébren tartja az olvasó érdeklődését. Ezért a könyv jogosan tart igényt széles olvasótábor érdeklődésére. Nemcsak a személyes élményekkel nem rendelkező fiatal generációnak ad tárgyilagos útbaigazítást, hanem az e korszakot végigélő s e korszakból sok élményt összegyűjtő generációnak is segít abban, hogy személyes résztapasztalatait a szélesebb népgazdasági összefüggésekbe ágyazva értékelje újra. Ezt nagymértékben megkönnyíti, hogy az empirikus anyag dicséretesen sokoldalú feldolgozással párosul.

A közölt bőséges tényanyag egy részét az teszi különösen érdekessé, hogy korábban nem kerültek a szélesebb nyilvánosság elé, csak szűkebb szakmai kiadványokban voltak fellelhetők, vagy újabb keletű számítások eredményei, s ezért az olvasók jelentős köre számára forrásértékkel bírnak.

Ha e rendkívül széles körű, szerteágazó írásból valamit mégis ki kellene emelni, akkor a szerzővel egyetértésben a következő kulcsterületekre hívnám fel külön is a figyelmet:

„— hazánk részvételére a *nemzetközi munkamegosztásban*, nemzetközi kapcsolatrendszerünkben elért eredményeinkre, és további lehetőségeinkre;

— *gazdaságunk szerkezetének* átalakulására, nemcsak főbb népgazdasági ágak szerinti összetételben, hanem kissé megvilágítva az azokon belüli módosulásokat is;

— végül *a gazdasági fejlődés társadalmi vonatkozásaira*, mindazokra a változásokra, amelyeket a gazdaság előrehaladása az egész lakosság és ezen belül a főbb osztályok és rétegek életszínvonalában, életmódjában, életkörülményeiben eredményezett" (6. l.).

Az elmondottakon kívül érdeme még a könyvnek — ami egyébként a szerző korábbi szakirodalmi munkássága alapján nem ér bennünket meglepetésként —, hogy a magyar gazdaság fejlődési folyamatait a nemzetközi folyamatokkal összehasonlítva is elemzi, értékeli, s így tovább gazdagítja saját magunkról alkotott képünket.

Bár a szerző azt írja: „azzal teszi le a »tollat«, hogy önmagával elégedetlen, mert vállalt feladatát csak részben sikerült teljesítenie" (383. l.), az olvasó ezt az elégedetlenségét nem osztja. A könyv a gazdasági és társadalmi folyamatok célratörően szelektált bemutatásával, az elemzés módszerével és színvonalával az évfordulóhoz méltóan teljesítette azt a szerző által megfogalmazott célt, hogy e munka nemcsak „. . . elemzés kívánt lenni, hanem *tiszteletadás* is. Tiszteletadás azoknak, akik mindennapi munkájukkal hozzásegítették a magyar gazdaságot és társadalmat ahhoz, hogy a jelenlegi fejlettségi szintre elérjünk, és az utánunk következő generációt ahhoz, hogy ezen a magasabb bázison, nálunk hatékonyabban tudjanak dolgozni, gyorsabb ütemben továbbhaladni" (384. l.).

Papp Sándor

Dr. Papp Sándor kandidátus, az Ipargazdasági Intézet tudományos főmunkatársa.

Folyóiratunk valamennyi olvasójának és szerzőjének eredményekben gazdag, boldog új évet kíván

a szerkesztőség

R. G. Karagedov: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének irányai

(Izvesztyija szibirszkovo otgyelenyija Akagyémii Nauk SZSZSZR, Szerija ékonomiki i prikladnoj szociologii, Novoszibirszk, 1984. 1. sz.)

A gazdasági rendszer működési mechanizmusának a tökéletesítése — a gazdasági elmélet és gyakorlat állandó központi problémája. A társadalmi termelés irányítására vonatkozó koncepciókban kevéssé szerencsés a pozitív (leíró) és a normatív elemzés viszonya. A „szükséges" leírása dominál, az optimális gazdasági mechanizmus absztrakt modelljeinek bemutatása — a létező, működő irányítási rendszereknek és azok hiányosságainak kellően alapos tanulmányozása és magyarázata nélkül. A gazdasági elmélet gyakran a gazdasági rendszer ideális szervezetének irreális sémájából indul ki, figyelmen kívül hagyva néhány e sémával szemben támasztott követelmény és recept összeegyeztethetetlenségét. A legkevésbé járulnak hozzá a szocialista gazdaságirányítási elmélet konstruktív kidolgozásához a sajnos még előforduló deklaratív jellegű tanulmányok.

A Szovjetunió ma létező irányítási rendszere — lényegi vonásait tekintve — az 1930-as évek elején alakult ki. Kialakítása az átmeneti korszak gazdaságának feltételei között történt, amikor a hazai nehézipar alapját kellett lerakni, feladatait megoldani. A gazdaságirányítás e korszakra jellemző erőteljes központosításának tendenciája előre meghatározta a gazdasági mechanizmus fő sajátosságait, nevezetesen: a naturális mutatókat is magában foglaló direktív tervezést; a vállalati és ágazati tevékenység eredményességének a tervmutatók teljesítésén mért értékelését; az árképzés központosítását; a munkabérek központi szabályozását; az anyagi-műszaki ellátás kialakított rendszerét, az irányítás soklépcsős hierarchikus struktúráját és ágazati elvét. E rendszerben az irányítás adminisztratív módszerei dominálnak, és korlátozott az áru-pénzviszonyok, a gazdasági mechanizmus szerepe. Az irányítási rendszer, amely elősegítette a gazdasági építést a termelés extenzív növelésének az időszakában, sokban nem felel meg az intenzív fejlődési útra való átmenet támasztotta új követelményeknek. A gazdasági egységek közti kapcsolatok bonyolultabbá válása, az emberi tényező jelentőségének a növekedése, a termelési erőforrások korlátozottsága és más objektív tényezők minőségileg új helyzetet teremtettek. E helyzetben parancsoló szükségszerűség az irányítás új megközelítése. Az irányítási rendszer átépítése, átalakítása elsődleges feladat, s a fő feltétele annak, hogy meg lehessen állítani a gazdasági növekedés ütemcsökkenésének a legutóbbi években megfigyelt kedvezőtlen irányzatát.

Igen fontos probléma az ösztönzés szerepe a gazdaságirányításban, amellyel V. Szuhotin foglalkozik behatóan. Álláspontja szerint a vállalatok, egyesülések, minisztériumok és főhatóságok magatartása motivációjának alapos elemzésére van szükség. Szuhotin szerint a nem kellő hatékonyság fő oka az, hogy a gyenge hatékonyságú megoldások a jövedelem szempontjából közömbösek vagy egyenesen előnyösek a gazdasági szervezetek számára. E helyzet felszámolásához a társadalmi-gazdasági viszonyok tökéletesítésére van szükség. A főszerepet ebben a szocialista tulajdonviszonyok megerősítésének kell játszania. A köztulajdonhoz való tulajdonosi viszony mellett „...minden társtulajdonos (azaz az ország teljes lakossága) részt vesz az elosztás és ellenőrzés funkcióinak gyakorlásában, és a döntések csak mindenki együttes részvételével születnek".

Karagedov szerint vitathatatlanul szükség van a szocialista tulajdonviszonyok erősítésére, a többi között a gazdaságirányítás további demokratizálása révén is. A köztulajdonosi elv gyakorlati alkalmazása azonban korántsem könnyű. A szocialista tulajdon a társadalmi viszonyok-

nak a megelőző tulajdonformáknál bonyolultabb rendszere.

A gazdasági szervezetek létbiztonsága — a jelenlegi gazdasági mechanizmus feltételei közepette — negatívan hat gazdasági érdekeltségükre, motivációjukra. A dolgozó munkás-funkciója, vagyis az, hogy munkabérért dolgozik, erősebb, mint társtulajdonosi funkciója, az irányítás csak annyiban érdekli a munkást, amennyiben az hozzájárul javadalmazása növeléséhez.

Szuhotin a gazdasági mechanizmus fejlesztésének fő feladatát a társadalmi tulajdon erősítésében látja, s nem az önálló elszámolású (hozraszcsot) mechanizmus fejlesztésében. Ez utóbbival nem lehet egyetérteni. Ha ugyanis a nem hatékony gazdálkodás fő oka az, hogy a gazdasági szervezetek számára a gyenge hatékonyság előnyös vagy gazdaságilag érzékelhetetlen, akkor nyilvánvaló, hogy e helyzet megszüntetése mindenekelőtt az árképzés, az anyagi ösztönzés és az önálló elszámolási mechanizmus más elemeinek tökéletesítését igényli. A gazdasági mechanizmus hivatott a vállalati és a népgazdasági érdekek összhangját biztosítani. A döntési folyamatok demokratizálása végső soron összefügg az önálló elszámolás erősítésével.

A szocializmus létező gazdasági rendszerében a jelenlegi szakaszban az árupénzviszonyok irányítják — érdekeiknél fogva — a termelés résztvevőit, s kapcsolják őket a társadalmi érdekekhez, erősítve ezzel egyben a gazdálkodás motivációját is. A gazdasági mechanizmus funkciói nem korlátozódnak a racionális gazdasági döntésekre való késztetésre. A gazdaságban tapasztalható nem kellő hatékonyságot (a hatékonyság hiányát) nem helyes a gazdasági folyamatok résztvevőinek kialakult motivációjával magyarázni. A „tulajdonosi azonosulás" motiválta törekvések nem valósulhatnak meg, ha az irányítás működő mechanizmusa nem ad megfelelő önálló döntési jogokat a termelés szereplőinek. Nemcsak a dolgozók tulajdonosi érzését kell elmélyíteni, hanem meg kell teremteni a gazdálkodó magatartás e fontos tényezőjében rejlő potenciális erő kiaknázásának reális feltételeit.

A nem hatékony döntéseket nem lehet megmagyarázni a szervezés- és irányítástudomány elért színvonalának, gyakorlati alkalmazásának és az irányító szakemberek képzettségi szintjének a figyelembevétele nélkül. A legutóbbi tényező jelentőségét néha nem értékelik kellően.

Rendkívül optimistának tűnik az a kategorikus kijelentés, miszerint „a műszaki haladás leegyszerűsíti, nem pedig bonyolultabbá teszi a legfelső gazdaságirányítás funkcióit". A valóságban létező fő problémák éppen ennek az ellenkezőjéről tanúskodnak.

A termelők motivációjának az elemzése csoportok szerint differenciált megközelítést igényel, mivel különféle társadalmi csoportok viszonya a döntéshozatalhoz nem egyforma. Még nem jöttek létre a Szuhotin cikkében említett racionális gazdasági szervezetek kialakításának a feltételei, a szakmai irányításnak pedig kizárólagos szerepe van az újratermelés hatékonyságának a biztosításában.

Jól ismertek a „termelők piacának" a következményei is. A fogyasztónak a termelőre gyakorolt hatását nemcsak fogyasztói szervezetek létrehozásával, a megrendelések közvetlen tervfeladatként kezelésével lehet javítani, hanem az áru- és pénzviszonyok élénkítésével, a termelő és a fogyasztó aszimmetrikus és jogilag sem egyenlő helyzetének kiküszöbölésével. E fontos kérdést Szuhotin fel sem veti, s nem véletlenül; minthogy ő nem tulajdonít nagy jelentőséget a pénzügyi kategóriáknak. Szerinte a keresleti-kínálati mechanizmus és a nyereség kritériuma másodlagos szerepet játszik az alapvető gazdasági egységeknél, a nagyvállalatoknál.

Az áru-pénzviszonyok valójában a szocializmus gazdasági rendszerének szerves alkotórészei, s e mechanizmus hat a gazdasági folyamat résztvevőinek a motivációjára. Nyomatékosan alá kell húzni a társadalmi-gazdasági szervezetek jogköre kiszélesítésének a jelentőségét a gazdasági irányítás demokratizálásában. Ez elsősorban a termelő szervezetek önállóságának az erősítésével érhető el.

Szuhotin úgy látja, hogy ha az aggregált pénzügyi mutatók orientálnák elsődlegesen a gazdaságot, a naturális célok háttérbe szorulnának. A naturális célokra való hivatkozással Szuhotin túlbecsüli a vállalati termékválaszték központi meghatározásának a lehetőségeit. A fogyasztói igények és a termelői lehetőségek előzetes egyeztetését a jelenlegi tervezési szabályok is előírják, de ez vajmi keveset segít a krónikus hiányon. Az igények és a termelés összehangolásának korlátai éppen a vállalatok nem kielégítő önállóságában keresendők. A termelés és fogyasztás szerkezeti közelítése éppen a merev szabályozás feloldásától várható.

A pénzügyi mutatók nemcsak a makrogazdasági elszámolásokban hasznosak és elengedhetetlenek, hanem a gazdálkodás valamennyi szintjén. Ha a vállalatok dönthetnének a termelési szerkezetről, jobban figyelembe vehetnék a fogyasztói szükségletek sokféleségét és változékonyságát, mint a hatóságok.

A vállalatok közötti kapcsolatokat a szerződéses viszonyokon alapuló közvetlen kapcsolatok fejlesztésére kell alapozni (orientálni). Ilyen körülmények között az újabb megrendelések elnyerésének a feltétele a megrendelő igényeinek a teljesítése és a vállalati tevékenység egyetlen finanszírozási forrása is.

Az önálló elszámolású vállalatoknak (egyesüléseknek) átadandó önálló döntési jog azt jelenti, hogy a gazdasági egységek megkapják a gazdasági kezdeményezés reális lehetőségét. A vállalati önálló elszámolási jognak ki kell terjednie a termelési-gazdálkodási tevékenység valamennyi oldalára: a tervezésre, az anyagi-műszaki ellátásra, a beruházásokra és a külkereskedelemre is. A decentralizáció előnyei egyenes arányban nőnek a termelésnek a fogyasztói piachoz való közeledésével.

A gazdálkodók kezdeményezése nemcsak az eszközök megtakarítását eredményezi, hanem az eszközök előzetesen optimális hozamot ígérő felhasználásáról hozott döntésekben testesül meg. Mindez a gazdasági mechanizmus súlypontjának az áthelyezését követeli meg az irányítás adminisztratív módszereiről a gazdasági ösztönzők oldalára.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Bosko Mijatović: Paternalizmus és válság

(Ekonomska Politika, Belgrád, 1985. 1738. sz.)

A jugoszláv társadalmi-gazdasági válságnak egyik legjelentősebb oka az állam paternalisztikus magatartása a gazdasági alanyok, elsősorban az állami vállalatok irányában.

A jugoszláv állam, e szerteágazó szervezet — amely magában foglalja a szkupstinákat, a végrehajtó tanácsokat, bizottságokat, önigazgatási egységeket, alapokat, bankokat stb. — szüntelenül a vállalatok javán munkálkodik, abban a megdönthetetlen hitben, hogy a gazdálkodók helyzetének a megkönnyítése szükségszerűen jobb gazdasági eredményekhez vezet. Ha minden más körülmény is ilyen irányban hatna, az effajta gondolkodás logikus lenne. A gyakorlat mégsem ezt igazolja. A pártfogó politika mindig a gazdasági szereplők magatartásváltozásaihoz vezet. A gazdasági alanyok — célfüggvényüket maximalizálva — reakcióikat a reális paraméterekhez, nem pedig a gazdaságpolitika hordozójának kívánságaihoz igazítják.

A paternalisztikus politika enyhíti vagy teljesen meg is szünteti a gazdasági, piaci kényszert. A gazdasági kényszer csak eszköze az alapvető gazdasági problémák megoldásának, amelyek minden társadalomban fennállnak: azaz a korlátozott erőforrások egymással versengő célok közötti lehető legjobb allokálásának. A szocializmus és önigazgatás társadalmában nem fogadhatók el a politikai restrikciók vagy az adminisztratív kényszerek. Maradna tehát a gazdasági kényszer, amely hatékonyabb és demokratikusabb a többinél, mert a legszélesebb választási lehetőséget hagyja a dolgozó kollektívák számára. A gazdasági kényszer mozgósítja továbbá azt a hatalmas tudást, amely az egész gazdaságban szétszórtan van jelen, és amelyet nem birtokolhat egyetlen egyén vagy állami szerv.

A gazdasági kényszer enyhítése és/vagy megszüntetése Jugoszláviában alapvetően kétféle módon történik. Az első esetben a gazdaság egészének nyújtanak könnyítést azáltal, hogy a hitelrendszer útján állandóan újabb és újabb pénztömeget pumpálnak a gazdaságba. Ezért úgy tűnik, hogy a likviditásról egyedül az államnak kell gondoskodnia, nem pedig magának a gazdaságnak. Továbbá az állam manipulálja a devizaárfolyamokat: túlértékeli a dínárt. Ezáltal a jövedelem mesterségesen és hosszú lejáratúan átáramlik a gazdaság társadalmi (állami) szektorába. Az adósságokat átütemezik és elengedik, az árfolyamkülönbségeket leírják, negatív reálkamatlábak keletkeznek, a veszteségeket fedezik, kiegyenlítik a hazai és a külföldi hiteleket, adókönnyítéseket adnak, nyomást gyakorolnak a gazdaságon kívüli tevékenységre, számos elsőbbséget élvező tevékenységet finanszíroznak stb. A gazdasági kényszer enyhítésének vagy megszüntetésének másik módszere, a sikertelen vállalatok, a „béna kacsák" életben tartása elsősorban szociális és politikai meggondolásokból tör-

ténik. A politikai tényezők az ilyen vállalatok számára bankhitelt biztosítanak a munkabérek kifizetésére, lehetővé teszik a termelés folytatását, és gyakorlatilag végtelen ideig fedezik a veszteségeiket, tekintet nélkül a gazdaságtalanság okára és a vállalat perspektívájára. A legutóbbi időkig még az árpolitika révén is segítségére voltak a sikertelen kollektíváknak. Ezt a rugalmatlan és kínálathiányos jugoszláv piac tette lehetővé.

Az ilyenfajta politika óriási mértékű jövedelem-újraelosztásra vezet a vállalatok, a tevékenységfajták, a társadalmi és a magánszektor, a gazdaság és a lakosság, illetve az egyes régiók között. Ennek következményeképp szétzilálódik a munka és a vállalkozás, illetve a jövedelem közötti kapcsolat. Ez óhatatlanul lerombolja a gazdaság szereplőinek motivációs rendszerét. Hatékony és ösztönző piac elképzelhetetlen anélkül, hogy a döntéseknek legalábbis nagy része ne legyen kapcsolatban a döntésért felelősökkel. Felelősnek a jugoszláv rendszerben tulajdonképpen a dolgozó kollektíváknak kellene lenniük. Amennyiben mind a pozitív, mind a negatív hatásokat „társadalmasítják", a döntések jellege nincs kihatással a munkatevékenység gazdasági eredményeire. Így ahelyett, hogy gazdasági eszközökkel törekednének a magasabb jövedelemre, a kollektívák egy adminisztratív „piacon" harcolnak. Ez az ő szempontjukból teljesen racionális, ennek makroökonómiai hatásai azonban igen kedvezőtlenek.

Valakinek finanszíroznia kell azt a diszkrepanciát, amely egyfelől a munka és a vállalkozás, másfelől a sikertelen pénzügyi helyzet között felmerül. Ez a kellemetlen feladat a gazdaság eredményesebb szektoraira hárul. Ez azt jelenti, hogy a gyenge dolgozók munkahelyeinek és szociális biztonságának a megőrzése végett az egész gazdasági fejlődést korlátok közé szorítják.

A társadalmi eszközök sikertelen kiaknázásának a kockázata és szankciói nem érzékelhetők a gazdaságban, és így nem ösztönzik a dolgozó kollektívák erőfeszítéseit. Egy kifejezett versenyrendszerben a vállalat jövedelmet kizárólag a piacon, vagyis áruinak és szolgáltatásainak az eladása útján érhet el. (Bankhitelt fejlesztési célra kizárólag jó cégeknek adnak.) Jugoszláviában azonban a vállalat máshonnan is jövedelemhez juthat: nyomást tud gyakorolni a bankokra, az alapokra és a gazdaság irányítóira. Ilyen körülmények között a vállalat kevésbé szorul rá, hogy termeljen és eladjon, s ezek révén optimalizálja helyzetét. Érthető, hogy a vállalatok a kisebb ellenállás útját, vagyis a jövedelemszerzés egyszerűbb módját választják. A gazdasági szankciók hiánya miatt erős a beruházási hajlam és az ésszerűtlen kockázatvállalás.

Ki „önigazgat" tulajdonképpen? A társadalmi-politikai szóhasználatban az önigazgatás fogalma a közelmúltban megváltozott. Eredeti jelentésében az önigazgatás elsősorban a gazdasági alanyoknak azt a jogát jelöli — s ez vonatkozik mind a vállalatokra, mind az alkalmazottakra —, hogy önállóan határozzanak életük és munkájuk minden lényeges kérdésében. Jelenleg azonban önigazgatáson többé-kevésbé azt értik, hogy a döntéseket képviselői rendszer útján hozzák a társadalmi-politikai és más egységek szintjén, vagyis a vállalatnál magasabb szinten.

Az állam dönt az új vállalatok alapításáról, a kamatlábról (vagyis a tőke egészéről), a deviza áráról és megszerzésének módjáról. Az állam hatásosan — nemcsak formálisan — szól bele a beruházásokról és az egyesülésekről szóló döntésekbe, a közép- és nagy-, sőt gyakran a kisvállalatok vezető testületének a megválasztásába, befolyásolja a munkaerő árát, a felhalmozás nagyságát és felhasználását, éspedig a jövedelemszabályozás és -elosztás útján, a foglalkoztatottak számát — a gyakornokok felvétele és a munkások elbocsátása tekintetében kiadott előírásaival —, hat az importdöntésekre és a vállalatok szervezésére, részben előírások útján, részben közvetlenül is. A vállalatok a legszabadabbak — legalábbis pillanatnyilag — az árak alakításában, továbbá a szállítóik és a vevőik megválasztását illetően, habár az államnak néha sikerül ebbe beleavatkoznia a veszteséges vállalatok esetében, az ország más területeiről származó áruk, valamint az export és import vonatkozásában. Ehhez még hozzá kell adni az óriásira kiterjedt normatív szabályozást minden más kérdésben (munkaviszony, építkezések, foglalkoztatottság stb.), és akkor meggyőződhetünk róla: a vállalat önállósága inkább csak deklarált, semmint valóságos.

Az állam védnöki szerepe mögött húzódó megfontolásokat a legvalószínűbben abban ragadhatjuk meg, hogy nem hisznek a gazdaság és a munkás gazdálkodói képességében, vagyis abban, hogy a vállalati kollektíva racionálisan és hatékonyan meg

tudja szervezni a termelését és üzletpolitikáját, ha a jelenleginél kedvezőbb helyzet adódik számára. A paternalisztikus politika önmagát erősíti, szüli újra, mert az állam újabb és újabb paternalista akciókkal ellensúlyozza azokat a hiányosságokat, amelyek ugyanennek a politikának az elkerülhetetlen következményei. Ily módon a problémák nem oldódnak meg, csak elmélyülnek.

Természetesen ilyen bánásmód mellett nem is alakulhatnak ki dinamikus, offenzív és terjeszkedő kollektívák, amelyek harcolni tudnak, és képesek arra, hogy sorsuk alakítását maguk vegyék a kezükbe. A vállalatok megszokták az országhatáron belüli nagyfokú védettséget, nem bírják ki az éles világpiaci versenyt, s ennek tudható be az ismert fizetésimérleg-helyzet és az ország eladósodása.

Védnöki politikájával, a motivációs rendszer lerombolásával az állam akadályozza a gazdaság kifejlődését, a termelési, információs és üzleti potenciál kibontakozását. A válságból való kilábaláshoz gyökeres változásokra van szükség. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az állam mondjon le a társadalom paternalisztikus irányításairól.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

E. von Hagemann: A gazdasági reformok helyzete Kínában

Sikerek a vidéki területen — újrakezdés a városokban

(Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung, Nyugat-Berlin, 1985. 1. sz.)

A KKP Központi Bizottsága 1984 októberében nagy jelentőségű határozatot fogadott el: véglegesen eldöntötték, hogy a gazdasági reformot, amelyet 1979-ben a mezőgazdaságban kezdtek el, az egész gazdaságra kiterjesztik.

A reformot 1985. január 1-jétől kezdődően több lépcsőben, öt év alatt hajtják végre. Az átfogó gazdasági reform keretében megváltoztatják az adórendszert, az árrendszert, az irányítás rendszerét, és munkaerőpiacot hoznak létre. A gazdasági lépések fő vonala a párt és az állam egymástól való különválasztása, valamint a vállalatok autonómiájának a kiteljesítése.

A reformkérdések első lépését, a mezőgazdaságban bevezetett reformot sem szabad lebecsülni, mivel itt dolgozik az összes foglalkoztatott több mint 70 százaléka (!), és ez az ágazat adja Kína nemzeti jövedelmének 44 százalékát.

A mezőgazdasági reform politikai lépéssel kezdődött. 1979-ben párthatározattal szüntették meg „a hajdani földesurak, kulákok, ellenforradalmi és nemkívánatos elemek" elleni harmincéves hajszát. Ezel mintegy 20 millió ember diszkriminálásának vetettek véget. További lépésként megszüntették a mezőgazdasági erőforrások, gépek, föld stb. más népgazdasági célra történő lefoglalását (rekvirálását). A legjelentősebb lépés azonban az volt, hogy a népi kommunák legkisebb egysége, a termelési csoport kádereinek (vezetőinek) a kiválasztását magukra a termelési csoportra bízták, és az egységek tényleges gazdasági vezetését, a munka elosztását, a teljesítményeknek* és a teljesítményekért járó bérnek a megállapítását.

A mezőgazdaságban a reform következő lépése 1981 és 1983 között történt, amikor is a népi kommunákat termelőszövetkezetekké alakították át. Ezzel együtt az alsóbb szintű termelési egységeket is átszervezték. Bevezették a családi szerződések rendszerét. Ennek lényege, hogy a termelőszövetkezettel 1—3 család meghatározott mennyiségű (családonként 0,1—0,3 hektár) föld megművelésére szerződést kötött. A szerződés teljesítése fejében a családok a termelőszövetkezettől meghatározott pontmennyiséget kaptak, amelyet azután egymás között szétosztottak. Ha a földön a családok többet termelnek, mint amennyit számukra a szerződés előírt, a terven felüli teljes mennyiség a családok tulajdonában marad. Ezt szabadon értékesíthetik vagy elfogyaszthatják. A kezdeti időkben a termelési szerződéseket egyhárom évre, az újabban általánosan elterjedt gyakorlat szerint 15 évre kötik. A családi szerződések rendszere a kínai mezőgazdaságban igen sikeres formának bizonyult. Ma már (1984) a mezőgazdasági

* A kínai mezőgazdaságban a teljesítményeket nem közvetlenül pénzben, hanem egy sajátos pontrendszerben fejezik ki, amely hasonló a magyar mezőgazdaságban korábban alkalmazott munkaegységrendszerhez. (Sz. Gy.)

termelés 90 százaléka ilyen keretek között folyik.

A mezőgazdasági felvásárlási rendszert is megreformálták. 1980 és 1985 között megszüntették az 1954 óta érvényben lévő beszolgáltatási rendszert. 10 fő mezőgazdasági termék esetében meghagyták a központi tervezést, a többi terméket a piaci szabályozásra bízták. A 10 termék esetében a termelés 1/3-át — ezt három év átlaga alapján határozzák meg — köteles a termelő államilag meghatározott áron átadni a felvásárlónak. A fennmaradó termelési mennyiségből levonják a szükséges vetőmagot, s a maradékot a termelő vagy a szabad piacon, vagy ún. állami premizált áron értékesítheti. A termelés állami áron számított öt százalékát a termelő köteles termelési adóként befizetni. A mezőgazdasági termelő választhat, hogy maga szállítja be a terméket az állami felvásárlási helyre, vagy beszállíttatja a kereskedelmi szervezettel. Amennyiben a termelő ez utóbbi formát választja, akkor őt terhelik a szállítási költségek, és 3—5 százaléknyi kezelési költség. A mezőgazdasági termelés mindezek hatására olyan sikeresen fejlődött, hogy 1985-től valamennyi mezőgazdasági terméknél eltörölhették a központi tervezést és az ezzel járó értékesítési megkötéseket. Az árakat a piaci kereslet és kínálat alakítja, és a termelő a teljes termékmennyiségét illetően szabadon dönthet arról, hogy a szabadpiacon vagy az állami csatornán keresztül értékesíti-e a termékét. Az állam, hogy megakadályozza a mezőgazdasági árak költségek alá történő zuhanását, intervenciós árakat állapít meg, és ezen árak védelmére központilag képzett intervenciós alapot tartanak fenn.

A kínai mezőgazdasági reform sikere a következő számokon mérhető le. A mezőgazdaság bruttó termelési értéke 1952 és 1977 között évi 3,2 százalékkal növekedett, ezzel szemben 1978 és 1983 között évi 7,9 százalékos növekedési ütemet értek el. Az eredmények a legszembetűnőbbek a gabonatermesztésben. 1978-ban 305 millió tonna gabona termett Kínában, 1984-ben pedig valamivel több, mint 400 millió tonna. Az ország a legfontosabb növényi termékeket tekintve nettó importőrből nettó exportőrré vált. A gyors mezőgazdasági fejlődés csak mérsékelt strukturális változást idézett elő: 1978 és 1983 között a növénytermesztés részaránya kb. 5 százalékkal, 62,1 százalékra csökkent, miközben a melléküzemági tevékenység aránya az össztermelésen belül 5 százalékponttal emelkedve, 17,4 százalékra nőtt.

1978 és 1983 között a paraszti jövedelmek mintegy megduplázódtak, és 1983-ban elérték a 310 jüant.* 1978 és 1983 között a paraszti jövedelmek kétszer gyorsabban nőttek a városi jövedelmeknél. (Ezzel a falu és a város közötti jövedelemkülönbség 1:2 arányra mérséklődött.) A mezőgazdasági jövedelmek gyors emelkedése differenciáltan ment végbe. A jelentős eltérések ellenére is csökkent azonban a szegények száma. 1983-ban az összes falusi háztartás 1,4 százalékának (2,5 millió háztartás) volt az évi jövedelme 100 jüan alatt, míg a legmagasabb, 500 jüan feletti kategóriába 22 millió háztartás tartozott.

A mezőgazdasági reformnak a sikerek mellett bizonyos árnyoldalai is vannak. Ezek felsorolásszerűen a következők: A kommunák feloszlatásával csökkent a szociális biztonság, a kommunák ugyanis korábban valamennyi tagjukról gondoskodtak. A piac térhódításával nőtt a gazdasági bűnözés (közjavak lopása, csalás, sikkasztás). Nagyon gyorsan nőtt a mezőgazdaság állami támogatása.

Ez utóbbi negatív jelenségről részletesebben is szólni kell. A kínai gazdaság gyakorlata megegyezett a többi szocialista országéval, az alapélelmiszerek árszintjét igyekeztek rendkívül alacsonyan tartani. A mezőgazdasági reform folyamán a korábban nagyon alacsony felvásárlási árakat többször is megemelték, de az áremeléseket csak részben tudták áthárítani a fogyasztókra. Ezért az agrártámogatás aránya az állami költségvetésen belül rendkívüli mértékben megnőtt. 1979-ben a költségvetés 14 százalékát költötték erre a célra (16 milliárd jüant), 1982-ben pedig már 38 százalékot (33 milliárd jüant).

A kínai vezetők azt remélik, hogy a felsorolt hiányosságokat, hibákat a reform előrehaladtával megfelelő szociálpolitikával és a jogrend megszilárdításával ki tudják küszöbölni.

Noha a Központi Bizottság határozatot hozott a városi reformról is, itt az elképzelések korántsem olyan kiforrottak, mint a mezőgazdaságban. A városi reformról még mindig folynak a viták. A viták alapján megállapítható, hogy a kínai városi reform a jugoszláv önigazgatási rendszert kívánja követni. Ennek jegyében az ipar struktúráját oly módon kívánják megvál-

* Kb. 6000 Ft/év. (Sz. Gy.)

toztatni, hogy a közvetlen felelősség a lehető legteljesebben érvényesüljön. Az iparban három szektort kívánnak létrehozni. A nagyvállalatok és népgazdaságilag alapvető jelentőségű termékeket előállító vállalatok megmaradnak állami tulajdonban, a középüzemek termelőszövetkezeti tulajdonba kerülnek, a kisüzemeket pedig magánvállalkozóknak adják el.

Általában azt az elvet kívánják követni, hogy valamennyi szervezeti forma független legyen a párttól és az államtól. A szövetkezetek és a magánvállalatok esetében az elképzelések szerint az állam csak gazdasági szabályzók útján befolyásolja a vállalatok működését, míg az állami szektorban az állam — szabályok által meghatározott keretek között — közvetlenül is beavatkozhatna a vállalati gazdálkodásba. Ez utóbbiak esetében a minisztériumok továbbra is felügyeleti szervek maradnának. Lényegesen megnövekedne azonban az állami vállalatok gazdálkodási önállósága is. Ez az önállóság a következőkben jelentkezik. Az állami vállalatok is maguk dönthetnének a létszámról, a bérről, a jutalmazásról, és a nettó jövedelmet szabadon használhatnák fel. Az igazgatói állásokat pályázat útján töltenék be. A reform sikere érdekében az igazgatók számára központi menedzseriskolát szerveznének, és a vállalati számviteli vonalat is megerősítenék. Külön tanfolyamokat kívánnának tartani az üzemi párttitkároknak, akik szintén részt vehetnének a vállalati bizottságok vitáiban, de nem rendelkeznének döntési joggal. A városi reform kiemelkedő szerepet szán a munkástanácsoknak és a szakszervezeteknek a vállalatok irányításában. További jelentős változás még a városi gazdálkodásban (európai fogalmak szerint ez lényegében az ipart jelenti) a munkanélküli-segélyek bevezetése. 1983-ban Kínában 2,7 millió munkanélkülit tartottak nyilván. A munkanélküli-segélyt a bérek adóztatásából fedeznék. Ez az adó a kereset 3—5 százalékát tenné ki.

A reform következtében a kínai gazdaság tervszerűen irányított árugazdasággá alakulna. Konzervatív és reformpárti közgazdászok között jelenleg élénk vita folyik arról, hogy milyen határok között tartsák fenn a központi tervezést. A viták eredményeképpen 60 ipari termék gyártását és elosztását kívánják központilag megtervezni. A hatvan termék túlnyomó többsége fontos ipari és energetikai alapanyag.

A központi tervezés korlátozásával egyidejűleg árreformot is terveznek. Az árakat három típusba sorolják majd. Az első típus az államilag megszabott ár, amely az alapanyagokra vonatkozik. A központilag tervezett hatvan termék ára Kína egész területén azonos lesz. Egy másik árkategóriában az árhivatal egy megadott sávon belül hagyja ingadozni az árakat. Ide tartoznak majd a tartós fogyasztási cikkek és az élelmiszerek. A teljesen szabad árak kategóriájába a mindennapi használati cikkek kerülnek. A kínai árreform célja a torz árstruktúra felszámolása, az állami szubvenciók leépítése és ráfordításarányos árrendszer létrehozása.

A kínai vezetés arra törekszik, hogy az állam közvetlen gazdasági beavatkozása a minimálisra csökkenjen. A közvetlen beavatkozások terhétől megszabadulván az állam sikeresen elláthat olyan funkciókat, amelyeket eddig elhanyagolt. Kidolgozhatja az ország hosszú távú gazdasági stratégiáját, megfelelő technológiai politikát alakíthat ki, felügyelheti az általánosan kialakított keretfeltételek (például a gazdasági versenyfeltételek) betartását, miközben továbbra is direkt módon megtervezhet bizonyos nagy központi (például energetikai) beruházásokat, tervezheti a szállítást és a külgazdasági kapcsolatokat.

Mindezeken kívül az állami gazdaságirányítás feladata az állami költségvetés elkészítése, noha a jövőben a költségvetést regionális szinten is elkészíttetik, és a lehetséges mértékben decentralizálni kívánják.

Az állam nem kíván beleszólni a hitelpolitikába, amelyet a jövőben bankszempontok szerint a bankok alakítanak.

Mind ez ideig az állam gazdasági szerepének korlátozása meglehetősen lassan halad előre, és csak olyan kevésbé lényeges jeleken mérhető le, amilyen például a központi légitársaság szétdarabolása volt.

Ami a külgazdasági kapcsolatokat illeti, itt a reform bevezetése nem volt mentes visszalépésektől sem. 1978-ban megszüntették a szakminisztérium külkereskedelmi monopóliumát, és az intézkedés következtében a külkereskedelmi társaságok lényegében ágazati szinten szerveződtek. Ezek a társaságok azonban parciális érdekeket képviseltek, ezért a decentralizációt 1979—1980-ban újra centralizáció követte. Az áttörés végül 1983—1984-ben következett be, amikor valamennyi kínai vállalat elvileg megkapta a külkereskedelmi jogot. Ez a gyakorlatban azt jelenti,

hogy a külföld és Kína között meghatározott díj ellenében a régi külkereskedelmi vállalatok közvetítik az üzleteket. További jelentős lépés volt a külkereskedelem liberalizálásában, hogy bizonyos kísérletek után 14 kínai várost szabad gazdasági övezetté nyilvánítottak, ahol külföldi társaságok szabadon ruházhatnak be, és nemcsak exportra, de a hazai, kínai piacon is értékesíthetnek. A liberalizáció további jele, hogy Kína számos nemzetközi gazdasági szervezet munkájában részt vesz, csak a legjelentősebbeket említve: a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a GATT tevékenységében.

Kína változtatott korábbi gazdaságpolitikáján, s az ország gazdasági fejlesztésébe egyre nagyobb mértékben kapcsol be külföldi forrásokat is. 1985-ben még viszonylag alacsony — 2,5 milliárd dollár — volt Kína nettó adósságállománya, szakértők szerint azonban ez az összeg jelentősen emelkedhet egészen addig a pontig, amelynél az évi törlesztés és a kamat együttes összege eléri Kína évi exportjának az egynegyedét. Kína a külföldi kölcsönöket elsősorban technológiák vásárlására fordította. Ebben jelentős változás következett be az utóbbi években. Míg a hetvenes évek végén a kínaiak a világ legmodernebb technológiáját szerették volna minden esetben megvásárolni, addig a nyolcvanas évek közepén már figyelembe veszik az ország gazdasági adottságait, a termelési tényezők árarányait, és a gazdasági fejlettségüknek megfelelő technológiákat kívánnak vásárolni. Változás mutatkozik abban is, hogy míg korábban nagyobb előszeretettel vásároltak technológiai hardware-t, most a know-how-t részesítik előnyben.

A kínai gazdasági reform legjellemzőbb vonása a kísérletezés. Kínában valamenynyi reformlépést, mielőtt az egész országban bevezetnék, kisebb régiókban kipróbálnak. A kísérletezés két dologból adódik: egyrészt hiányzik a reform teoretikus alátámasztása, másrészt hiányoznak a gazdasági tapasztalatok.

Kína gazdasági reformja végrehajtásában — noha jelentősen különbözik a nyugati piacgazdaságoktól — alapozni kíván a piacgazdaság tapasztalataira is. Hét nyugati országgal, köztük az Egyesült Államokkal, Kanadával, Japánnal és az NSZK-val szerződést kötöttek kínai vállalatvezetők képzésére. Meghívtak az országba olyan híres közgazdászokat, mint Milton Friedman, Saburo Okita, Armin Gutowski, nem zárkóznak el azonban más elméleti vonalaktól sem, amit mi sem bizonyít jobban, mint a harmadik utas Ota Sik, valamint a jugoszláv és a magyar reformközgazdák kínai látogatásai.

Kínában tudják, hogy a városi reform végrehajtása sokkal több akadályba ütközik, mint a mezőgazdasági reformé. Az iparban ugyanis a reform előnyei jóval lassabban jelentkeznek, és ebben az ágazatban erősebb az „ortodox" réteg befolyása, mint falun. Ennek ellenére a kínaiak bizakodók a reform sikerét illetően. Úgy tartják, hogy először a világon — már Liebermann előtt — kínai közgazdász, Sun Je-fang követelte a tervgazdasági modell reformját az ötvenes évek elején. A reformgondolkodásnak tehát Kínában is megvannak a hagyományai, még ha a világ nem ismeri is el ezeket a hagyományokat.

(Ism.: *Szőke Gyula*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Капиталозаинтересованность и экономический механизм

Калман Сабо

В противовесе заинтересованности в заработной плате на ближайшую перспективу, доминирующей в социалистическом хозяйстве, в статье обосновывается необходимость формирования заинтересованности предприятий на далекую перспективу.

Согласно утверждению автора, для создания перспективной заинтересованности должна быть укреплена связь между капитальной собственностью и реализованным посредством инвестиций доходом; для этого следует определить конкретную форму. Настало время реабилитации капитала и нормы прибыли, которые как специфические категории хозяйствованияа также могут быть наделены своим социалистическим содержанием. Это даст простор системе собственнической заинтересованности, предложенной автором, которая одновременно гарантировала бы участие в доходе коллективу (и тем самым заинтесованности на далекую перспективу) и соответствующее распределение капитала посредством заинтересованных в прибыли учреждений, призванных следить за использованием собственности и движением капитала. Собстсвенническую заинтерегованность на далекую перспективу можно было бы материализовать в ценных бумагах (акции, рабочие акции). Совладельцы способом, зафиксированным в предписаниях, изданных в централизованном порядке, и основных правилах, получали бы свою долю из общего дохода и в то же время могли бы оборачивать, передавать и покупать ценные бумаги.

Естественной принадлежностью предложенной системы является рынок капитала. Автор оспаривает точку зрения тех, кто считает последствия рынка ценных бумаг «военной игрой без ставок», а также тех, кто для улучшения хозяйственного функционирования единственный путь видит в развитии централизованного управления с помошью вычислительной техники. Он отграничивает себя от так называемой менеджерской системы собственнической заинтересованности, которая неизменней чертой равочих, проистекающей из технологии, считает образ мыслей наемных рабочих и в соответствии с этим заинтересованность в заработке на ближайшую перспективу.

В заключение автор обращает внимание на важность хозяйствования продуктами труда, созданными в прошлом, и одновременно на сегодняшние недостатки и с этой стороны также обосновывает безотлагательность введения модели собственнической заинтересованности.

Второе хозяйство, конкуренция, инфляция

Петер Галаши—Габор Кертеши

В последние годы правительство в значительной мере расширило легальные рамки второго хозяйства. Можно было рассчитывать на то, что этим путем предложение товаров широкого потребления и сфер обслуживания возрастет, их качество улучшится, ассортимент увеличится, а интенсивность дефицита снизится. Эти ожидания осуществились лишь частично; кроме того, быстрое увеличение уровня цен сопровождалось более медленным, чем предполагалось, улучшением качества и увеличением предложения.

В работе ищется ответ на вопрос, насколько существующая конкуренция между социалистическим сектором и вторым хозяйством является причиной ускорившейся инфляции и медленного улучшения качества изделий и сфер обслуживания. С этой целью авторы впервые исследуют ту ситуацию на рынке, когда производитель социалистического сектора находится в монопольном положении. Исходя из этого, они рассматривают практическое

влияние второго хозяйства и в ходе этого возникающей конкуренции на цену и качество изделий; в итоге же они анализируют структуру конкурентной ситуации между двумя секторами.

Один из главных выводов их моделизированного анализа заключается в том, что с точки зрения потребителей монопольное положение влечет за собой более серьезные отрицательные последствия, чем возникающая, наряду с появлением второго хозяйства, конкуренция. Однако с зарождением второго хозяйства не создается действительно конкурентной ситуации; наблюдается лишь конкуренция «изнаночных сторон», суть которой заключается в том, что между производителями спонтанно происходит разделение рынка.

Кроме вскрытия природы конкуренции между двумя хозяйствами, анализ сопровождается также методологическими выводами о том, что средства микроэкономии могут быть использованы в институционном экономическом анализе. Не менее важен и теоретический вывод, касающийся рынка, заключающийся в том, что для формирования действительной рыночной конкуренции, как представляется, недостаточно самого по себе увеличение числа участников, появляющихся на рынке.

Пропорции заработной платы в зеркале мнений

Пал Бодаи

Статья написана на основе данных эмпирического исследования. Основными вопросами исследования были: 1) какими ощущают трудящиеся относительные различия в заработках внутри отдельных организаций, 2) какие пропорции они считают желательными (справедливыми) между заработками работников различных должностей.

В целом опрошенные считают заработки гораздо менее дифференцированными, чем на самом деле, и считают справедливым, если бы относительное различие в заработках было бы еще меньше.

Наибольшее влияние на различия при оценке отдельных лиц оказывает их должность. В соответствии с этим заработная плата работников в анализированных должностях представляется существенно разной, и руководители, работники физического и нефизического труда, занимающие подчиненные должности, считают справедливыми различную степень разницы в зарплате. Из этой разницы вытекает и изменение места работников различных должностей в иерархии заработной платы.

Важный вывод состоит в том, что работники нефизического труда (как руководящие, так и подчиненные) — что несколько отличается от бытующих в общественном мнении представлений — не просто хотели бы разделить между собой заработки работников физических и нефизических профессий, но и внутри профессий физического труда считают важным принципом различие образования.

Фактические и предполагаемые, а также в связи с этим предполагаемые и ожидаемые различия в заработках лишь отчасти могут быть объяснены своеобразием интересов лиц, которых они касаются, а отчасти они свидетельствуют о недостаточной информированности.

Диспропорции в спросе и предложении наемных квартир в Будапеште и квартплаты

Жужа Даниэл—Андраш Шемйен

Один из авторов статьи в своей ранее написанной (2) статье на основе измерений, проведенных им в 1981 году, проанализировал спрос в отношении наемных квартир в Будапеште и связь квартплат. В настоящей статье круг анализа расширяется с целью характеристики существующих связей между предложением и спросом, зависящим от цены, для характеристики их структурных отклонений. С помощью математической модели (1) авторы исследуют возможности стремления к получению квартиры, обнаруживающие себя наряду с различными уровнями платы за квартиру, а также возможности осуществления стремлений по обмену квартиры, измеряет степени нехватки и ее качественный состав.

В статье делается попытка различить среди потребительских потерь, причиненных нехваткой и потребительскими излишками, связанными с недостатком, потребительским избытком, обнаруживающим себя благодаря номинальному уровню платы за квартиру с целью измерения принудительной замены, принудительной экономии и принудительных издержек. Авторы приходят к выводу, что для действия увеличения квартплаты следует уменьшить потребительские излишки, предоставленные в качестве нежелательной общественной дотации; в то же время сократится степень нехватки вместе с последствиями, причиняющими потребительские потери.

Экономическо-политические дискуссии в капиталистических странах

Золтан Дьенге

Идет поиск путей. Тема дискуссий — возможность и необходимость уравновешенного роста экономики. Мировой экономический кризис, перемены требуют гибкой экономической политики. В ходе споров делается попытка найти истинные причины кризисной ситуации. Национальные и международные факторы связываются с критическим анализом экономической политики.

Требование экономического роста и структурных перемен является основным требованием. С этой точки зрения важной является оценка роли различных производственных факторов и их признание.

Главные темы дискуссии относительно концепции экономической политики концентрируются вокруг борьбы, направленной против инфляции. Теоретические споры сторонников Кейнса и монетаристкого направления означают также столкновения практической экономической политики. Американская и английская практика монетаристкого экономической политики, несмотря на явные успехи, — предмет полемики широкого круга. Воздействие американской экономики на мировую экономику в широком масштабе через посредничество валютной и финансовой системы порождает противоречивые результаты. Высокая процентная ставка, завышенный курс доллара, искажение движения капитала, структурный протекционизм означают серьезные проблемы во многих сферах мировой экономики. Взаимные связи в рамках мировой экономики в настоящее время представляют собой открытые темы дискуссии.

Изменения форми передачи технологий между Севером и Югом

Ласло Ланг

В последние полтора десятилетия мы стали свидетелями заслуживающего внимания форма-организационного обогащения инвестиционных, точнее, технологических потоков между Севером и Югом. Появились новые формы, которые уживаются среди традиционных инвестиций находящегося в действии капитала, представлющих в большинстве своем или польностью иностранную собственность, и «элементарных» форм купли-продажи; так называемые договоры licenc и franchise получают распространение как среди небольшого числа смешанных компаний, являющихся иностранной собственностью, так и среди учрежденческих сделок, осуществляемых посредством касающихся управления и эксплуатации договоров, посредством так называемых международных субподрядчиков. В использовании, распространении новых форм в период семидесятых годов последовали такие количественные изменения, которые уже со многих точек зрения внесли новые качественные элементы в систему международных экономических контактов.

В своей статье автор показывает эти качественные изменения. Он доказывает, что хотя в семидесятые годы оказались отодвинуты на задний план классические инвестиции находящегося в действии капитала, однако в изменившейся ситуации мировой экономики 1980-х годов можно снова ожидать выдвижения этих форм на передний план. Автор опровергает суждение о том, что в технологическом потоке наших дней мелкие и средние предприятия выиграли бы в ущерб мультинациональным монополиям.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Interest in capital assets and the economic mechanism

Kálmán Szabó

The article argues in favour of the necessity of long-term enterprise interestedness as against the short-term interests presently dominating in the socialist economy.

In the opinion of the author, long-term interest has to be measured by and assume a palpable form in the relationship between the realized yield and the capital assets.Time has come to rehabilitate capital and the rate of profit as specific business economy categories, which can also be given a particular socialist content. The way could be opened by the system of interest in capital assets proposed by the author, which could simultaneously secure the share of the enterprise collective in yields (and thus their interestedness in long-term problems) and the proper allocation of capital by the institutions called upon to handle wealth and move capital—similarly interested in profit. The long-term interest in property might be embodied in securities (shares, workers' shares). The co-owners would share in the yields according to central prescriptions and the rules fixed in enterprise statutes, while the securities would be negotiable, they could be sold and purchased.

The capital market is a natural accessory of the proposed system. The author enters into argument with those who consider the developments of the market of securities "a war of numbers without a stake", but also with those who think that the development of computerized central control is a possible way of improving economic performance. He also delimits himself from the so-called managerial system of interest in capital assets which considers the wage worker mentality and the corresponding short-term interest an immutable fact, in wages deriving from technology.

In conclusion, the author calls attention to the importance of managing the products of labour performed in the past, and to the prevailing deficiencies in this field, also supporting from this aspect that the introduction of the model of interest in capital assets can no longer be delayed.

Second economy, competition, inflation

Péter Galasi—Gábor Kertesi

The legal framework of the second (private) economy has been considerably enlarged in the last couple of years by the Hungarian government. The idea behind this measure was to increase the supply of consumers goods and services, to improve their quality, to widen their assortment and to reduce the intensity of shortage. These expectations have been only partly fulfilled, however, and the slow improvement of quality and widening of assortment was accompanied by rapid growth of the price level.

The paper tries to answer the question, in what respects the competition between the government and the private sectors of the economy is the cause of rapid inflation and slow quality improvement. The authors first investigate a market situation in which the producer of the government sector is in a monopoly situation. Then producers of the private sector (second economy) enter the scene and the effects on price and quality of competition thus emerging must be evaluated. In the end comes the analysis of the structure of this competition between the two sectors.

One of the main results of the analysis is that monopoly has far more negative effects from the consumers' point of view, than government and private sector's competition. Although this competition is rather a distorted than a true one, because its participants divide from the outset the market between themselves.

The analysis had—besides demonstrating the true nature of competition between the two sectors—a lesson of methodological character, namely, that microeconomic considerations may be used with advantage in an institutionalist reasoning. Another important result for market theory is, that true competition is not always attainable by simply increasing the number of participants.

Relative earnings as reflected by personal opinions

Pál Bóday

The paper is based on the data of an empirical research. The central questions were the following ones: 1. what size of differences in relative earnings do workers feel within the organization and 2. what proportions would they hold to be desirable (fair) between the earnings of employees in different positions.

On the whole, those interviewed believed that earnings were less differentiated than was actually the case, and they wanted to have even smaller differentials in earnings which they considered as fair.

The judgements of individual persons were mostly affected by their position. Accordingly, executives, manual and non-manual employees had opinions differing to no small extent about earnings in different jobs and about the differentials they would think fair. Owing to these differences also the place of individual jobs changed in the ranking.

It is an important statement that white-collar workers (both executives and subordinates) would like—somewhat in contrast with common belief—not simply to have greater differences between earnings in manual and non-manual jobs, but consider qualification as an important principle of ordering also within manual jobs.

The differences between the actual and assumed and, in this context, between the assumed and expected differences in earnings can only partially be explained by the particular interests of those affected, they partially also indicate lack of adequate information.

Disproportions in the demand for and the supply of tenement flats in Budapest and housing rents

Zsuzsa Dániel–András Semjén

In an earlier article of hers one of the authors analysed the relationship between demand for tenement flats in Budapest and housing rents, relying on a survey made in 1981. The present paper extends the scope of analysis to actual housing supply, aggregate demand depending on price and structural deviations. With the aid of a mathematical model the possibilities of fulfilling demands for access to flats with different housing rent levels, and of satisfying demands for exchange of flats are examined; the extent of shortage is measured together with its quality composition.

The article makes an attempt at measuring the consumer rent owing to the nominal housing rent level, the consumer rent caused by shortage, as well as, from the losses caused by shortage, forced substitution, forced saving and forced spending. The authors establish that under the impact of raising the level of housing rents the consumer rent granted as undesirable social benefit diminishes; at the same time, also the extent of shortage diminishes, together with its consequences causing consumer losses.

Zoltán Gyenge

Debates about economic policy in capitalist countries

Since the deep recession of the mid-190s debates about the proper economic policy in capitalist countries have significantly intensified. Much affort has been made to find out the real causes of economic malades. The prime target of economic policies has been inflation. In the countries where monetarist theory served as an epitome for economic policy, the rate of inflation could have been reduced markedly. However, there are lots of questions which cannot been answered by this school of economic thought. So debates between Keynesism and monetarism (and some other relatively new theories) are by far not over.

Changes in the form of North-South technology transfer

László Láng

In the last one and a half decades we could witness a remarkable enrichment in the forms and organization of North-South investment and technology flows. New forms have appeared, situated between the traditional majority or exclusively foreign owned equity capital investment and the „simple" sale and purchase, beginning with mixed companies with minority foreign participation through so-called licence and franchise contracts, control and operation contracts, and so-called international subcontracting to the establishment of projects. In the application and spreading of new forms such quantitative changes occurred during the seventies which brought new qualitative viewpoints into the system of international relations from several aspects.

In his paper the author presents these qualitative changes. He proves that, although the classical equity capital investments were pushed to the background in the seventies, in the changed world economic situation of the eighties these forms are again expected to come to the fore. The author refutes the idea that in the present-day technology flows small and medium sized enterprises have gained ground at the expense of the multinational monopolies.

Tisztelt Olvasó!

Gazdaságpolitikai stratégiánk, gazdaságirányítási és tervezési rendszerünk továbbfejlesztésének, megújításának társadalmi igényére figyelve, az Országos Tervhivatal vezetése a Tervgazdasági Intézet gondozásában negyedévenként megjelenő folyóiratot alapított. A csak előfizetők körében terjesztett

TERVGAZDASÁGI FÓRUM

a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás, a népgazdasági, a területi és a vállalati tervezés elméleti, gyakorlati, módszertani és szervezési kérdéseivel foglalkozók szakmai vitafóruma kíván lenni. Segíteni kívánja a szakmai gondolkodás fejlődését, az elméleti és a gyakorlati munka jobb összekapcsolását, a központi irányítás és tervezés, valamint a vállalatok és a tanácsok közötti információáramlást.

A cím is arra utal, hogy ez a lap a párbeszéd, a nézetek megismertetésének és megvitatásának helye.

A folyóirat

— a gazdaságpolitika és a népgazdaság tervezésének,

— a gazdasági változásokhoz kötődő társadalmi folyamatok irányításának,

— a regionális tervezésnek,

— a vállalati gazdálkodás stratégiai és tervezési kérdéseinek elméleti, gyakorlati, módszertani problémáit, kutatási eredményeit kívánja ismertetni és elemezni. Rendszeresen hírt ad az érdekelt kormányszervek munkájáról is, amelyek ismeretére szüksége van a szakembereknek.

A Tervgazdasági Fórum példányonkénti ára 100 Ft, évi előfizetése (4 szám) 400 Ft. Az előfizetési díjat szíveskedjenek az MNB 232-90141-7405 sz. OT Tervgazdasági Intézet, Budapest elnevezésű számla javára átutalni. Az egyéni előfizetők a szerkesztőség címén kaphatnak csekket.

Postacím: Tervgazdasági Fórum

Budapest, Pf. 610., 1 3 7 0

Tel.: 322-763; 322-100/636 és 641-es mellék

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1985. évi 6. sz.

Hacsaturov, T.: A társadalmi termelés hatékonyságfokozásának útjai

Abalkin, L.: A termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása

Ivancsenko, V.: A műszaki haladás terve és ösztönzői

Szmehov, B.: A termelés hatékonysága és a népgazdasági optimum

Glicsev, A.: A termékminőség és az intenzifikáció

Etmekdzsijan, A.: A beruházások intenzifikációjának tartalékai

Klemjsev, P.: A tudományos-műszaki haladás és a mezőgazdaság belterjesítése

Lojter, M.: Intenzifikáció ls eszközhatékonyság a meliorációban

Rzsanyicina, L.: A munka hatékonysága ösztönzésének fokozása

Lusnyikov, O.: A Szovjetunió és Csehszlovákia gazdasági kapcsolatai

Grinberg, R.—Ljubszkij, M.: Árak és valutáris kapcsolatok a KGST-országok együttműködésében

Szedov, P.: Kispolgári gazdasági „modellek" — fejlődő országok számára

Tapasztalatcsere: Az új technika gazdasági hatékonysága meghatározásának módszerei

Orlov, Ja.: Az ipar és a kereskedelem szerepe a lakossági kereslet kielégítésében

Kubik, L.—Njkrin, Ja.: A KGST-országok gazdálkodó szervezetei közötti közvetlen kapcsolatok fejlesztése

1985. évi 7. sz.

Loginov, V.—Novickij, N.: A szocialista újratermelés intenzifikációjának tényezői és tendenciái

Vilenszkij, M.: A gazdaság intenzifikációja és a műszaki haladás meggyorsítása

Hejnman, Sz.: A tudományos-műszaki forradalom és a termelés intenzifikációja

Voronyin, Sz.—Guscsina, I.: Az anyagi erőforrások kihasználásának intenzifikálása

Marjanovszkij, V.: A gazdálkodás szövetkezeti formái a szocializmusban

Makszimova, V.: A munkaerő értékének problémái K. Marx műveiben

Kvint, V.: A népgazdasági, területi és ágazati irányítás összehangolása

Kerekasztal-beszélgetés a kollektív munkaszervezési és ösztönzési formákról

Alampijev, P.—Vorobjov, E.—Hejfec, B.: A termelés ágazati struktúrájának kialakítása az európai régión kívüli KGST-országokban

Belovics, A.: A KGST-országok beruházásainak koordinálása

Ignatovszkij, P.: Tervszerűség és demokratikus centralizmus

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1985. évi 7. sz.

Fischer, I.—Hartmann K.: Munkatermelékenység — technológiai haladás — kreativitás

Ahrends, K.—Neubauer, U.: A természeti tényezők — különösen a föld — hatékony kihasználása a mezőgazdaságban

Müller, W.: Átfogó intenzifikáció a mezőgazdaságban és a természeti tényező hatékonyabb kihasználása

Hanke, P.: A korszerű biotechnológia a bázisinnováció útján

Paragenings, H.—Simon, H.: J. Köhler álláspontjának bírálata az értékelméleti vitában

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1985. évi 5. sz.

Olehnovics, G.: A szocializmus gazdasági törvényeinek hatása a hadigazdaság feltételei között

Vorobjov, Ju.: Tervszerű gazdálkodási rendszer a Szovjetunióban a nagy honvédő háború idején

Kantor, L.: A Szovjetunió ipara a nagy honvédő háború éveiben

Grigorovszkij, V.: A mezőgazdaságban dolgozók hőstette

Kotov, V.: A rohamépítkezés tapasztalatai a nagy honvédő háború éveiben

Volinszkij, G.: Munka szerinti díjazás, önálló elszámolás

Csernjak, V.: A termelési viszonyok működése, fejlődése, tökéletesítése

Tomaskevics, V.: A termelő és a termelőeszközök közvetlen társadalmi kapcsolódásának mechanizmusa

Zolotova, I.: A sajátosan szocialista típusú fogyasztás létrejöttének néhány aspektusa (Fogyasztási modellek)

Koleszov, N.—Potapov, V.: Az intenzív típusú bővített újratermelés tartalma és ismérvei

Vologyiny, V.: A járási agrár-ipari komplexum: a paraméterek mérése és a hatékonyság elemzése

Karlik, E.—Andreev, Ju.: A Szovjetunió és a KGST-tagországok közötti tudományos-műszaki együttműködés elmélyítése

Lidvanova, L.: A KGST-tagországok együttműködési mechanizmusának tökéletesítése, termelési kooperációjának fejlesztése

Maszlennyikov, V.: Az agrárreformok és hatásuk a parasztok szövetkezésére a szocialista orientációjú afro-ázsiai országokban

Dejnega, V.: A nagy honvédő háborúban aratott szovjet győzelem gazdasági okainak polgári torzításai

Ogloblin, D.: A szocialista termelés hatékonyságáról szóló kérdéshez

Makszimov, B.: A döntően brigád típusú munkaszervezési formáról

Valizsanov, E.: A munkaerőforrások felhasználása a nem termelő szférában (Az Üzbég SZSZK esete)

Zabotyinya, M.: A társadalmi tőke újratermelése. Gazdasági válságok (Oktatási segédlet)

1985. évi 6. sz.

Taraszov, A.—Bojko, A.: A szocialista vállalatok gazdasági önállósága

Szterlikov, F.: A termékminőség javításának közgazdasági problémái

Ofmanisz, Ja.: Az érték és a tervszerű ár tartalmi bővülésének dialektikája

Kafafova, E.: A „termelőerők" és a „termelés" fogalmi interpretációjáról

Tatarkin, A.: A szocialista termelés hatékonysága — az irányvétel a szükségletek kielégítésére

Sevcsuk, A.: A közgazdasági kísérlet és az irányítási struktúra tökéletesítése

Rotova, R.: A munkaerő-források és az oktatás (Kerekasztal-beszélgetés a lap szerkesztőségében)

Tagijev, K.: A különböző fajtájú szállítási tevékenységek koordinálásáról

Surubovics, A.: A termelési koncentráció törvénye szocialista világgazdaságában kifejtett hatásának néhány módszertani aspektusa

Lukina, L.: A kapitalizmus alapvető gazdasági ellentmondása

Vasilev, N.: A gépkocsiüzlet és ellentmondásai

Danyieljan, K.: A japán világgazdasági góc neokolonialista perifériája

Jaszko, A.: Az államkapitalista viszonyok felhasználása a Szovjetunióban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában

Naucsitel, M.—Tyitova, N.: A szocializmusban végbemenő tudományos-műszaki haladás ultraradikális interpretációnak tarthatatlansága

Babajev, B.: A főiskolai politikai gazdaságtani oktatás hatékonyságának fokozása: tartalékok, problémák, javaslatok

Andreev, V.: A diszkrét és folytonos egysége a közgazdasági kutatásban

Szvobodin, V.: Az agrártermelés hatékonyságmutatóinak rendszere

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1985. évi 6. sz.

Sztroganov, G.: A gépgyártás fejlesztésének alapvető tendenciái

Pervisin, E.: A tudomány és technika eredményeinek alkalmazása a termelésben (A híradástechnikai ipar példáján)

V. I. Zaharov véleménye a XXVII. kongresszus előtt elvégzendő gazdasági feladatokról

Szokorin, G.: A szocialista gazdaság arányossága és kiegyensúlyozottsága

Ukrainszkij, D.: Teljesítmények — új feltételek között

Dzsabijev, R.: Gazdasági kísérlet az Azerbajdzsáni SZSZK-ban

Scserbakov, V.: A termelési egyesülések irányítási mechanizmusa továbbfejlesztésének problémái (A „KAMAZ"-egyesülés példáján)

Sadujev, A.—Krilov, P.: Az emelő- és szállítógépek gyártásának fejlesztése

Jefimov, V.: A szocialista gazdálkodás és a megtakarítás törvényszerűségei és alapelvei

Masenkov, V.—Taraszova, M.: A tudományos termelési egyesülés szerepe a mező-

gazdaság tudományos-műszaki fejlesztésének meggyorsításában

Bricsko, V.: Az önálló elszámolás és az agrártermelés hatékonysága

Kisztanov, V.—Lavrisev, A.: A Szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) szerepe a szovjet gazdaság szerkezetének alakításában 1941—1945-ben

Kurotcsenko, V.: A Szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) tevékenysége a nagy honvédő háború időszakában

Koszikova, L.: A közszükségleti cikkek gyártásának fejlesztésére, valamint a szolgáltatások bővítésére irányuló komplex program külgazdasági aspektusa

1985. évi 7. sz.

Balmont, B.: Fémforgácsoló berendezések elosztási és felhasználási rendszerének tökéletesítése

Zotov, M.: A beruházások hatékonyságának fokozása

Beljanyin, P.: A gépgyártás rugalmas automatizálásának helyzete, nehézségei, problémái

Kulagin, G.: A gépgyártás intenzív fejlesztésének néhány feltétele

Maligin, A.: A termelő állóalapok felújítása

Zajkauszkasz, B.: A munkaerőforrások szabályozása a Litván SZSZK-ban

Sahova, O.—Cukanov, Ju.: A területi termelési komplexum tervezésének módszertani problémái

Jarovikov, A.: A fogyasztók igényei és az áruválaszték: a kiegyensúlyozás problémái

Oresin, V.: A termelési infrastruktúra tervezésének módszertani problémái

Gricuk, I.: A kísérlet kiterjesztése a szolgáltató szférára (a Belorusz SZSZK esete)

Gogoberidze, A.—Ibragimov, R.: Az árképzés tökéletesítése a gépi állóeszközök nagyjavításában

Cügankov, A.—Jaros, N.: Másodlagos színesfém-erőforrások kihasználásának javítása

Komarov, V.—Dasevszkaja, L.: Az agrár-ipari komplexum területi-ágazati struktúrája tökéletesítésének problémái

Afanaszjev, V.—Lancov, V.: A szocialista munka minősége

Popov, V.: A Szovjetunió és a fejlődő országok: együttműködés a tervezési tevékenység területén

Sztarosztyin, Sz.: A feszített munka ideje

Divilov, Sz.: Az Azerbajdzsáni SZSZK ipari fejlődésének néhány problémája

Drugaljov, Sz.: A komplex nyersanyagfeldolgozás folyó ráfordításainak számításai

Jankova, N.: Lépcsőzetes módszer alkalmazása a bolgár fejlődés ökonometriai előrejelzésében

Egy kiváló közgazdász, Ivan Sztojanov Ilijev születésének 60. évfordulójára

Pahcsev, Pl.: A „kockázati" tőke innovációt ösztönző szerepe az Egyesült Államokban

1985. évi 6. sz.

Szahandzsijev, D.: A mezőgazdaság belterjes és jövedelmező fejlesztésének stratégiája

Mironov, I.: A bérszabályozás néhány problémája

Vahlkov, I.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági ösztönzése

Sztoilov, Szt.: A szocialista integráció hatása a növekedésre és a hatékonyságra

Pavlov, P.: A szocialista integráció és intenzifikáció hatása a nyersanyag- és energiaágazatok termelésére a KGST-tagországokban

Hoós, J.: Gazdasági fejlődés, gazdaságpolitika, gazdaságirányítás

Hrisztov, E.: A nemzeti jövedelem növekedésének mérése és elemzése a Bolgár Népköztársaságban, 1981—1983-ban

Koeva, Szt.: Az EK iparpolitikája a mai szakaszban

A Közgazdasági Szemle 1985. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap-szám
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolójából (Részlet)		6	663
Kádár János elvtárs vitaindító beszédéből (Részlet)		6	673
Gyenes András elvtársnak a Központi Ellenőrző Bizottság jelentéséhez fűzött szóbeli előterjesztéséből (Részlet)		6	676
A hozzászólásokból		6	677
Kádár János elvtárs kongresszusi vita-összefoglalójából (Részlet)		6	700
A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának határozatából (Részletek)		6	702
Beck Tamás:	A vállalatok és a VII. ötéves terv	9	1041
Bóday Pál:	Kereseti arányok a vélemények tükrében	12	1445
Bognár József:	A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése az elmúlt évtizedekben	4	408
Botos Katalin:	1929—1933 versus 1979—1983	10	1167
Cend-Ajuus, Badamcedengijn:	Az együttműködés tervezési alapjainak erősítése	1	20
Dániel Zsuzsa—Semjén András:	A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek	12	1458
Dienes István—Szabó József:	Gondolatok és elképzelések a magyar információgazdaságról	7—8	856
Dimény Imre:	Hogyan tovább a magyar mezőgazdaság műszaki fej-lesztésében?	7—8	873
Dlugos, Sztanyiszlav:	A Lengyel Népköztársaság gazdaságpolitikájának fontos alakító tényezője	1	10
Dudás Béláné:	A hitelrendszer továbbfejlesztésének irányai a VII. ötéves tervidőszakban	4	447
Dyba, Karel—Kupka, Václav:	A csehszlovák gazdaság alkalmazkodása a külgazdasági hatásokhoz	3	279
Fái László:	A termékalakító fizikai munka társadalmilag szükséges ideje és költsége közti összefüggések	11	1314
Fazekas Károly—Köllő János:	Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években	5	545
Forgács Imre:	Gazdaságelméleti váltás — gyakorlati dilemmákkal (Viták a „reaganomics" körül az 1980-as évek elején)	5	560
Galasi Péter—Kertesi Gábor:	Második gazdaság, verseny, infláció	12	1424
Grossmann Ferenc:	A gazdaságpolitika intézményesítése a Német Szövetségi Köztársaságban	9	1073
Gyenge Zoltán:	Gazdaságpolitikai viták a tőkésországokban	12	1474

		Folyóirat-szám	Lap-szám
Halpern László—Molnár György:	Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években	7—8	814
Hámori Balázs—Szabó Katalin:	Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége	6	709
Hoós János:	Növekedési variánsok és prioritások a VII. ötéves tervben	9	1033
Hoványi Gábor:	Vállalataink innovációs készségének néhány belső tényezője	9	1058
Huszár István:	A társadalom szerkezetének átalakulásáról	4	399
Inozemcev, Nyikolaj:	A KGST-tagországok népgazdasági terveinek egeztetése: új problémák és feladatok	1	28
Iványi Attila Szilárd:	Adalékok a termékszerkezet korszerűsítéséhez és a termékstratégia kialakításához	3	294
Izikné Hedri Gabriella:	Három hipotézis a holnap hajtóerőiről	7—8	889
Juhász Ádám:	Tulajdonosi szerep a teljesítménykényszer érvényesítésében	10	1200
Kapronczai István:	A mezőgazdasági vállalatok szerepe a községek fejlesztésében	10	1225
Kertesi Gábor—Galasi Péter:	Második gazdaság, verseny, infláció	12	1424
Király Júlia:	Racionális várakozások és az új klasszikus makroökonómia	3	257
Klézl Róbert:	A közlekedési díjszabás-politika tapasztalatai és tanulságai	7—8	833
Kostyál Rezső—Pölöskei Pálné:	Keresetszabályozás a mezőgazdaság nagyüzemeiben	1	49
Kovács Gyula:	A tervkoordináció a gazdaságpolitikák összehangolásának fő eszköze	1	14
Kovacsis József:	A hatékonyság tartalékai az államigazgatási és igazságügyi szervek munkájában	11	1333
Kozma Ferenc:	Gondolatok a jövedelempolitikáról	2	129
Kozma Géza:	A termelési szolgáltatások szervezete elméleti szempontból	1	43
Köllő János—Fazekas Károly:	Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években	5	545
Kőrösi István:	Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban	2	155
Kulcsár Kálmán:	Társadalompolitikánk negyven éve	4	385
Kunvári Árpád:	A hatékonyságjavítás gyorsításának lehetőségéről és feltételeiről	3	268
Kupka, Václav—Dyba, Karel:	A csehszlovák gazdaság alkalmazkodása a külgazdasági hatásokhoz	3	279
Láng János—Nádasdi Ferenc:	Termékminőség, termékarányosság	1	33
Láng László:	Az észak—déli technológiaátadás formaváltozásai	12	1210
Ligeti István:	A makrostruktúra és a konvertibilis külkereskedelmi mérleg	10	1485
Makó Csaba—Simonyi Ágnes:	A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei	7—8	846
Maróthy László:	A növekedés és feltételei a VII. ötéves tervidőszakban	9	1025
Mihalik István—Szigeti Endre:	Saint-Simon	10	1187
Molnár György—Halpern László:	Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években	7—8	814
Munkácsy Ferenc:	Népesedés, foglalkoztatás és gazdaságunk fejlődése	5	536

		Folyóirat-szám	Lap-szám
Müller, Harry:	Az együttműködés tervszerű tökéletesítésének fontos módszere	1	24
Nádasdi Ferenc—Láng János:	Termékminőség, termékarányosság	1	33
Nemes Nagy József:	A nettó termelés megyei megoszlásának becslése az anyagi ágakban	11	1345
Osman Péter:	A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs szerepéről	11	1360
Palánkai Tibor:	Az állammonopolista kapitalizmus új fejlődési tendenciái	10	1153
Pencsev, Vladimir:	A népgazdasági tervek egyeztetése	1	2
Pölöskei Pálné—Kostyál Rezső:	Keresetszabályozás a mezőgazdaság nagyüzemeiben	1	49
Rajg, Ivar:	Családi gazdálkodás a fejlett szocialista társadalomban	2	170
Rajtar, Jan:	A lengyel mezőgazdaság hatékonyságáról	7—8	919
Román Zoltán:	A termelékenységnövekedés és lassulása a magyar gazdaságban	7—8	794
Romány Pál:	A magyar mezőgazdaság 40 éve	5	513
Rostoványi Zsolt:	Az arab világ differenciálódása	7—8	933
Sághy Vilmos:	Infláció, antiinfláció, realizmus	5	523
Semjén András—Dániel Zsuzsa:	A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek	12	1458
Simonyi Ágnes—Makó Csaba:	A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei	7—8	846
Sipos Aladár:	Csizmadia Ernő (1924—1984)	1	1
Sipos Aladár:	Mezőgazdaságunk eredményeinek forrásai	4	429
Stark Antal:	A gazdaságirányítás mai rendszerének kialakulása és dilemmái	7—8	782
Strba, Jan:	Bilaterális és multilaterális alapokon	1	6
Szabó József—Dienes István:	Gondolatok és elképzelések a magyar információgazdaságról	7—8	856
Szabó Kálmán:	Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus	12	1409
Szabó Katalin—Hámori Balázs:	Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége	6	709
Szamuely László:	A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkésországokban	7—8	902
Szigeti Endre—Mihalik István:	Saint-Simon	10	1187
Tar Imre:	A demokratikus földreform és hatása a parasztság élet- és munkakörülményeire	4	439
Tardos Márton:	A szabályozott piac kialakításának feltételei	11	1281
Tímár János:	Idő és munkaidő	11	1299
Vajda György:	Iparunk negyvenéves fejlődése	4	417
Vági Ferenc:	A szervezeti megújulás szükségessége a termelőszövetkezetekben	7—8	880
Veress Péter:	Helyünk a nemzetközi munkamegosztásban	7—8	769
Wood, Robert E.:	Külföldi segélyek, nemzetközi bankhitelek és az államkapitalizmus válsága a harmadik világban	1	61
Zalai Ernő:	Ikertermékek és munkaértékek	9	1047
Zsolnai László:	Értékfüggés, értékelés, értékkutatás az ökonómiában	2	147

2. Vita

		Folyóirat-szám	Lapszám
Bélyácz Iván:	Beruházáspolitika és struktúraváltás	1	99
Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula:	Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak	4	456
Erdős Tibor:	Kiigazítás és kiegészítés a beruházási vásárlóerő szabályozásához	1	79
Gábor R. István—Kővári György:	Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit eloszlatására)	6	724
Halpern László—Molnár György:	Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastuktúráról" c. cikkéhez	5	579
Illés Mária:	Gazdasági kalkuláció és tisztánlátás	3	320
Kornai János:	A hiány magyarázó elméletéről (Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez)	2	179
Kővári György—Gábor R. István:	Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit eloszlatására)	6	724
Kövér Károly:	A közgazdasági kutatóhelyek hatékonysága növelésének szervezeti kérdései	11	1375
Major Iván:	Egy újszerű módszer a népgazdasági ráfordítások és teljesítmények reálisabb értékelésére	5	584
Menténi Miklós:	Még egyszer a magyar mezőgazdaság versenyképességéről	8	1089
Mészáros Sándor—Varga Gyula—Borszéki Éva:	Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak	4	456
Molnár György—Halpern László:	Megjegyzések Major Iván „Tévhitek az infrastruktúráról" c. cikkéhez	5	579
Nyilas András:	Elkerülhetetlen-e az infláció? (Hozzászólás Sághy Vilmos „Infláció, antiinfláció, realizmus" c. cikkéhez)	11	1367
Pécsi Kálmán:	Javaslat a nemzetközi adósságproblémák megoldására	11	1380
Petschnig Mária:	A normálállapot-váltás nehézségeinek okairól	10	1237
Seres Antal:	A kereskedelem korszerűsítésének néhány kérdése	7—8	961
Soós Károly Attila:	A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság	1	86
Soós Károly Attila:	A hieararchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság" (Válasz Kornai Jánosnak)	3	305
Szabó Judit:	Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány	7—8	951
Varga Gyula—Mészáros Sándor—Borszéki Éva:	Mezőgazdasági termelői áraink és a világpiaci árak	4	456
Vékás István:	Bankszervezet, bankrendszer és szabályozás	5	573

3. Szemle

Asztalos László György:	A versenypolitika árszabályozó funkciója az NSZK-ban (Versenyelméleti alapok)	2	229
Bakos Veronika:	A korszerű üzemeltetési és anyagi érdekeltségi formák a vendéglátóiparban	2	193
Belyó Pál:	A fogyasztási szolgáltatások árszínvonala	3	344
Gömbös Ervin:	Az információs és kommunikációs világrend és gazdasági vonatkozásai	4	467
Jordán Gyula:	Kína mezőgazdasága ma: változások és tendenciák	10	1249

		Folyóirat-szám	Lapszám
Karbuczky Imre:	Az idegenforgalom hatékony fejlesztése	4	477
Kotz László:	A kötvény (Megoldások és lehetőségek)	21	1297
Losoncz Miklós:	Politikai befolyások, gazdasági meghatározók a kelet—nyugati kapcsolatokban a nyolcvanas évek elején	2	203
Maglódi László:	A mezőgazdasági szakszövetkezetek jelene és jövője	5	600
Pócs Ervin:	A gazdasági élénkülés bizonytalanságai, ellentmondásai a fejlett tőkésországokban	7—8	979
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok gazdasága: a gyorsabb gazdasági fejlődés stabilizálása	9	1102
Rejtő László—Sinkovics Alfréd:	Kanada gazdasági fejlődése és a kanadai—magyar gazdasági kapcsolatok	2	213
Szabóné Páldi Katalin:	A gazdaságirányítás fejlesztését szolgáló kísérlet a Szovjetunióban	7—8	971
Székffy Klára:	Társadalmi csoportok együttműködésének rendszere a bérek és az árak alakításában: az osztrák példa	3	355

4. Tudományos tájékoztató

Benedek Tamás—Kállay László—Somorjainé dr. Blanár Éva:	Iparunk 40 éve	9	1122
B. S.—G. B.—H. T.—T. F.:	A XXIV. közgazdász-vándorgyűlés	9	1113
Csikós-Nagy Béla:	A Magyar Közgazdasági Társaság kettős évfordulója	7—8	995
Daubner Katalin:	Doktori vita a bábolnai termelési rendszerekről	5	623
Ehrlich Éva:	Világértekezlet a fejlődés és a környezet kérdéseiről	6	743
Halm Tamás:	A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok (Interjú Bognár József akadémikussal)	2	241
Halm Tamás:	A társadalomtudományok szerepe és feladatai (Az MTA 145. közgyűléséről)	10	1261
Kovács Lajos:	Négy évtizedünk társadalmi fejlődése	3	369
Kovács Lajos:	A Magyar Tudományos Akadémia emlékülése Csizmadia Ernő akadémikus tiszteletére	5	610
M. S.:	A közgazdaságtudomány szerepe iparunk megújulásában	9	1131
M. S.:	Egy árindexkritika bírálata (Összefoglaló Petschnig Mária tanulmányáról és annak vitájáról)	7—8	998
Mihalik István:	Az 1985. évi közgazdasági Nobel-díjas: Franco Modigliani	12	1507

5. Szakirodalmi tájékoztató

Botos Balázs—Papanek Gábor:	Kérdőjelek iparunk fejlesztésében (Kállay László)	4	490
Chikán Attila:	A vállalati készletezési politika (A készletgazdálkodás gazdaságirányítási környezete) (Veress József)	9	1133
Dobozi István:	Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban (Mach Péter)	3	372
Farkas János:	Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai (Magyari Beck István)	4	486
Fekete Ferenc (szerk.):	Politikai gazdaságtan. Közgazdasági alapelvek. Egy figyelemre méltó politikai gazdaságtan könyvről (Nagy Lajos)	6	748
Kádár Béla:	A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai (Izikné Hedri Gabriella)	2	245

		Folyóirat-szám	Lapszám
Kozma Ferenc:	Egyén, vállalat, állam (Izikné Hedri Gabriella)	1	113
Mezei András:	Magyar kocka avagy még mindig ilyen gazdagok vagyunk (A bűvös kocka és a közgazdasági szabályozás) (Kerényi Gyula)	11	1390
Nyitrai Ferencné:	A magyar gazdaság negyven éve (Papp Sándor)	12	1510
Papp Sándor:	A mezőgazdasági ipar: partner vagy ellenfél? (Varga Sándor)	7—8	1004
Simon Péter:	A magyar parasztság sorsfordulója (1946—1949) (Kiss Judit)	9	1136
Tatai Zoltán:	Iparunk területi szerkezetének átalakítása (Bartke István)	4	494
Voszka Éva:	Érdek és kölcsönös függőség (Havas Attila)	6	757

6. Folyóiratszemle

Ahmedujev, A.:	A műszaki fejlődés tervezése és ösztönzése a gazdasági kísérletek körülményei között	6	763
Hagemann, E. von:	A gazdasági reformok helyzete Kínában	12	1517
Helmstädter, E.:	A telítettség: jelenség, nem fogalom	9	1140
Karagedov, R. G.:	A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének irányai	12	1513
Lisztengurt, F.—Portjanszkij, I.:	A nagyváros az intenzív gazdálkodásra való áttérés szakaszában	6	761
Lang, Franz Peter:	A Prebisch—Singer-tézis	7—8	1010
Bartoli, G.:	Pozitivista program és határelméleti forradalom a közgazdaságtanban	4	498
Mijatović, Bosko:	Paternalizmus és válság	12	1515
Popov, G.:	A gazdasági törvények a fejlett szocializmus szakaszában	2	249
Romahn, H.:	Árnyékgazdaság és foglalkoztatottság	7—8	1007
Coulaures, Jacques—Frémaux, Philippe:	Modernség vagy rentabilitás	9	1139
Lesourne, J.:	Válságban van-e a közgazdaságtudomány?	1	116
Alekszev, M. A.:	A háztáji gazdaság és szerepe az élelmiszerprogram teljesítésében	4	497

7. A szerkesztőség postájából

Balogh Tamás:	A nagyüzemi keresetadó és az anyagi érdekeltségi rendszer	11	1397
Egri Sándor:	A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi kölcsönös támogatási alapjairól	3	376
Tardos Márton:	Kereset- vagy keresletszabályozás;?	10	1266

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXII-й год издания, декабрь 1985 года

СОДЕРЖАНИЕ

Капиталозаинтересованность Экономический механизм *(Калман Сабо)* 1409

Второе хозяйство, конкуренция, инфляция *(Петер Галаши—Габор Кертеши)* 1424

Пропорции заработной платы в зеркале мнений *(Пал Бодаи)* 1445

Диспропорции в спросе и предложении наемных квартир в Будапеште и квартплаты *(Жужа Даниел—Андраш Шемйен)* 1458

Экономическо-политические дискуссии в капиталистических странах *(Золтан Дьенге)* 1474

Изменения форм передачи технологий между Северои и Югом *(Ласло Ланг)* 1485

ОБЗОР

Облигация *(Ласло Котц)* 1497

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Лауреат экономической нобелевской премии 1985 года: Франко Модильяни *(Иштван Михалик)* 1507

КРИТИКА И БИБЛИОТРАФИЯ

Ференцнэ Нитраи «Сорок лет венгерской экономики» *(Шандор Папп)* ... 1510

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1513

Резюме статей на русском и английском языках 1521

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1527

Перечень статей, опубликованных в номерах Кэзгаздашаги Семле за 1985 год 1530